

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

ՀԱՅ ՈՒՂՈՍՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՆՑՔԵՐԸ ՍԿԻԶԲԻՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ ՅԱՐԱԿԻՑ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐՈՎ

ԳՐԵՑ ՄԱՂԱՔԻ ԱՐԳԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՆԱԽԹԻՆ ՊԱՏԻՐԱՐՔ

Բ. ՄԱՍՆ Ա.

1101. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽՈՆԹԱՑ

Յովհաննէս կաթողիկոսի մեռնելով կաթողիկոսական աթոռ նախորոշ յաջող մը չունէր: Պահլաւունի Եպիսկոպոսներուն վերջանալէն ետքը գոնէ Հեթումեանց տունին դարձած էր ընդհանուր մտադրութիւնը (1072), բայց անկէ ալ պատրաստ Եպիսկոպոս չկար, եւ բացէն մէկը ընտրելու պէտքը յայտնի էր: Շատերուն աչքը Գրիգոր Սկեռացիին վրայ էր, իբր զի ոչ միայն արժանաւոր ծիրքեր ունէր, այլ եւ Լեւոն թագաւորի խոստովանութեան հայրն, կամ ուրիշ անունով արքունեաց ծխատէրն էր, եւ գոնէ թագաւորական տունին հետ յարաբերութիւն ունէր (1096): Սակայն Ոուրինեանց տունը այլ եւս իր նշանակութիւնը չունէր, որչափ ալ Զապէլ առջնակը Հայոց թագուիի կը կոչուէր, սակայն իշխանութիւնը Կոստանդին խնամակալին ծեռքն էր, որ իր երկու ընկերներուն Սիրադանի եւ Յովհաննէսի մեռնելէն ետքը, միահեծան խնամակալ եւ թագաւորութեան տէր մնացեր էր, եւ անոր կամքը կիշխէր այլ եւս: Կաթողիկոսական յաջորդութեան մէջ անոր հաճելի անձը պիտի նախադասուէր հարկաւ եւ միութեամբ ամենայն իշխանաց եւ Եպիսկոպոսացն ընտրեցաւ յամենեցունց տէր Կոստանդին (Միև.516), բնիկ Բարձրաբերդցի. որ Մավրիանցի ալ կը կոչուի, հաւանաբար Մավրիանի գիւղացի կամ թէ Մավրիանի վանական ըլլալուն համար հայրն ալ սոսկական անձ մը եղած էր Վահրամ անունով: Կոստանդին ուսմամբ եւ արժանեօք կրցած էր բարձրանալ Եկեղեցական ասպարէզին մէջ, եւ կը գտնուէր Եպիսկոպոս Միլձոյ (Միև.516), բայց որովհետեւ Մլիճ վանք մըն է եւ ոչ վիճակ, Պապեռոնի եւ Բարձրաբերդի մօտերը, մենք հաւանական կը տեսնենք որ Կոստանտին միանգամայն Բարձրաբերդի ալ Եպիսկոպոս էր: Արդ Կոստանդին խնամակալ Պապեռոնեցոց տոհմէն ու Բարձրաբերդի իշխանն ու տէրն էր, ինչ որ մեզի կառաջնորդէ երկու Կոտանդիններու յարաբերութիւնը ճշդելու եւ անոնց մտերմութիւնը հաստատելու, եւ իրարու բարեկամ եւ ծեռնտու գործակցութիւնը բացատրելու: Վարդան կը գրէ թէ Կոստանդին ընտրուեցաւ ոչ յարենի եւ կամ ի պատւոյ, կամ ի մամոնայէ, այլ ի շնորհաց Հոգույն կոչեցեալ եւ յամենայն լեզուաց Վկայեալ (Վար141), որով կուգէր ակնարկել, որ իր արժանաւորութեամբ բարձրացաւ, եւ ոչ իր ազգատոհմովը, ինչպէս իր նախորդները: Բայց մեր դիտողութիւնը նորէն կողմնակցական պաշտպանութեան դեր մը ունեցած ըլլալը կը ցուցնէ, որ սակայն արժանաւորութեանը չի հակասէր, քանի որ ազգատոհմի առաւելութեամբ բարձրացող Պահլաւունիներն ալ անարժաններ չեղան երբեք: Տոհմային առաւելութեան բացակայութիւնը կը թելադրէ Կոստանդինը շատ երիտասարդ չկարծել ընտրուած միջոցին, եւ թէպէտ 46 տարի աթուին վրայ մնաց, բայց տակաւին կրնանք 35-էն 40 տարիք ընծայել իրեն 1221-ին, երբ հայրապետական աթոռ

բարձրացաւ: Որովհետեւ Կոստանդին խնամակալին պաշտպանութիւնը Ենթադրելով ալ, Կոստանդին կաթողիկոսին արժանիքը նուազած չենք ըլլար, կրնանք ընդունիլ, թէ իրաւոնէ այս ընտրութեամբ եղեւ ուրախութիւն ամենեցուն յաղագ առաքինի եւ բարեբարոյ եւ խաղաղասէր մտացն, որով ամենեցուն հօչակաւոր լինէր (Միև.517), զի Վերջապէս լոկ անձնական ձիրքերով զարգացած եւ պատրաստուած անձ մը հայրապետական գահուն կը բարձրանար:

1102.ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼՈ

Գրեթէ երկու տարի էր որ Կիլիկիեան Հայ թագաւորութիւնը առանց թագաւորի կը մնար, եւ մակահասակ աղջկան մը թագուիհութիւնը արեւելեան ժողովուրդներու ճաշակին չէր պատասխաներ: Վերջապէս դժուարին կացութիւն ուներ, զի երեքներէն մինակ մնացած էր, եւ հարկաւ շատեր լաւ չէին տեսներ անոր միապետ դաւնալը: Կոստանդին խնամակալ ինքն ալ զգաց այդ անպատեհութիւնները, եւ իրեն համամիտ օգնական ունենալով նորընտիր Կոստանդին կաթողիկոսը, ուզեց կացութիւնը դարմանել: Ժողովեաց զամէն եկեղեցականքն եւ զօրքն, այսինքն զօրավանք Հայոց եւ ասաց. Պարոնայք, դուք գիտէք թէ յինչ նեղութեան գտի զաշխարհես, եւ զնէր այսինքն Լեւոնի ազգականներ, ու Աստուածով ինչու ի յայս բերի: Կոստանդին իր գործունեութեան արդիւնաւորութիւնը կը հօչակէ որով անտերունց երկիրը կառավարեց, ու կը յաւելու: Մեր պարոնի դուստր կարգման եղաւ, ամէնդ թապտիրուեցեք որ մեզ պարոն բերեմք (ՍՍԲ 120): Ամուսնանալու տարիքին հասած ըսուող աղջիկը Զապէլն էր, 1215 ին ծնած (1088), որ հազիւ 7 տարեկան կրնար եղած ըլլալ, եւ անոր բերուելիք փեսան ալ շատ մեծ չէր կրնար ըլլալ, հետեւաբար Կոստանդին ալ պիտի չկարենար բոլորովին խնամակալութենէ քաշուիլ, թէպէտ ինքը կը յայտարարէր թէ, ես ուզեմ որ իմ տան եւ իմ որդուցն անդորրութիւն առնեմ (ՍՍԲ.121): Երբոր Կոստանդիններ այդ առաջակը կը բերէին, հարկաւ փեսայացուին մասին պատարաստութիւններ ունէին, սակայն խորհրդակցութեան իրաւիրեալներ թապտիրուեցին շատ օրեր, եւ համամիտ գտնուեցան որ քան ի յայ տեղոց բերեն պարոն, ինչ որ կը յայտնէ թէ փոխադարձ նախանձը չներեց Հայ իշխանի մը անունին վրայ համաձայնիլ եւ անշուշտ Կոստանդին այդ ատենէն կը փափաքէր իր զաւակներէն մէկը բարձրացնել Հայոց թագաւորութեան: Խորհրդակցութիւնը եւ Վերջացաւ եւ Զապէլի փեսայութեան ընտրուեցաւ Անտիոքի դուքս Բոյեմոնդոսի երկրորդ որդին Փիլիպպոսը, իբր 18 տարեկան երիտասարդ մը: Բոյեմոնդոսը նոյն ինքն Տրտիպոլիսիցին էր, Լեւոնի հակառակորդը եւ Ռուբէնի մրցակիցը, որ Վերջապէս տիրացած էր Անտիոքի (1096), եւ զարմանալի պիտի երեւէր նոյնին որդին Հայոց թագաւորութեան կոչելնին, եթէ չգիտէինք, թէ Հայեր այս կերպով Լեւոնի հին գաղափարը կը շօշափէին, Կիլիկիոյ եւ Անտիոքի իշխանութիւնները միացնելով կամ մօտեցնելով իրենց դիրքը անրացնել, եւ կըսէին ալ թէ Անտիոք ի մօտս է, եւ լաւ կարէ օգնել մեզ ի մեր ամէն կարիքն: Բանակցութիւնները աւարտեցան, եւ ամուսնութիւն տեղի ունեցաւ 1222-ին (ՍՍԲ.121): Փիլիպպոս հօռմէադաւաւն լատին էր, բայց Հայեր չուզեցին իրենց գահին վրայ օտարադաւան մը ունենալ. եւ բերին պայման (ՍՍԲ.154), որ Փիլիպպոս հայենակ կենայր, ու զեկեղեցին ու զեղանն հայենակ

տանէր, որ է ըսել հայադաւանութիւնը ընդունէր, եւ զամէն մարդ յիւր իրաւունքն պահէր (ՍՄԲ. 121), որով կակնարկուի Հայերը չգրկել եւ Լատիններ առջեւ չքաշել: Ամուսնութենտ ետքն ալ Կոստանդինի խնամակալութիւնը անմիջապէս դադրած պիտի չըլլայ, եւ ոչ ալ Փիլիպպոս նոյնհետայն աղիկամի գործեր կատարած պիտի ըլլայ, որովհետեւ անտեղի գործեր սկսան երբ մեծացաւ եւ եղեւ քսան տարւո (ՍՄԲ.121), որով չափահասութեան տարիքը հասնելէն ետքը աղիկամի գործերու սկսած ըլլալը կը հաստատուի:

1103. ԹԱԹԱՐՆԵՐ ԵՒ ՎԿԱՆԵՐ

Երբ այդ կարգադրութիւնք կը կատարուէին արեւմտեան գաւառներու մէջ, անհնարին տագնապ մը վերիվայր կընէր արեւելեան երկիրները, զի Ասիոյ միջնաշխարին թաթարները, որ Մոնղոլ եւ Թուրք ալ կը կոչուին, դէպ արեւմուտք սկսեր էին արշաւել: Իրենց նախկին պատմութիւնը ոչ պայծառ է, եւ ոչ մեր նպատակին մէջ կը մտնէ: Ընդհանրապէս կընդունուի թէ եօթն ժողովուրդներ կամ տէրութիւններ էին (ՀԵԹ.31), երբ անոնցմէ մէկուն պետք թէմուձին, որ ճէնկից կոչուեցաւ, եւ Զէնկիզ կամ Չանկզ կամ Կոնդիոս ալ կը գրուի, միւսերուն վրայ զօրացաւ, եւ ամէնքն ալ զայն իրենց գլուխ ճանչցան (ՀԵԹ, 32), եւ անոր իրամանին ներքեւ ամէն կողմ յարձակեցան, եւ գլխաւորապէս Պարսից կողմերը, եւ բոլոր անոնց հպատակ երկիրները աւերեցին, եւ Մուհամմէտ Ճէլալէտտին սուլտանը աւերեցին, եւ Մուհամմէտ Ճէլալէտտին սուլտանը վրնտեցին, թէպէտեւ սա կրցաւ նորէն դաշնալ, երբ թաթար ասպատակը քաշուեցաւ: Այս եղելութիւնք տեղի ունեցան 1176-էն մինչ 1226 տարիներու միջոցին: Թաթար ասպատակին մէկ թեւն ալ շուրջ 1220- ին Սարատա կամ Սուպութա զօրավարին առաջնորդութեամբ Կովկասներէն անցնելով Վրաց թագաւորութեան վրայ ինկաւ, եւ աւերածները սկսան, Գէորգ Լաշա թագաւոր եւ Իւանէ Օրբելեան սպարապէտ, չկրցան անոնց դիմադրել, եւ նոյն իսկ խաչէնի Հայ իշխան Գրիգոր Հաղբակեան գերի ինկաւ, եւ անոր Եղիօր Վասակի որդին Պապուք իշխան պատերազմին մէջ մեռաւ, եւ Մկրեմ ու Հասան՝ Վասակի միւս որդիները հազիւ ազատեցան (ԿԻՐ.105): Զայն ելած էր թէ Թաթարները քրիստոնեայ են եւ իսլամներուն դէմ կու զան, որով մինչեւ իսկ խաչով ու թափօրով գիրենք դիմաւորողներ ալ գտնուեցան (ԿԻՐ.103), եւ իրօք ալ քրիստոնէութեան Թաթարներուն մէջ կանուխէն մտած ըլլալը պատմողներ կամ (ՂԱԳ.Գ.197): Սակայն Ճինկիզի արշաւանքը յայտնապէս քրիստոնէութեան ալ դէմ էր, ուստի խաչով դիմաւորողներն ալ կոտորուեցան, եւ քրիստոնէական սրբութիւններ պղծուեցան (ԿԻՐ.103), եւ քրիստոնեայ գերիներ ուրացութեան ստիպուելով կը նեղուէին զանազան տանջանօք, քաղցիւ եւ ծարաւով եւ մերկութեամբ (ԿԻՐ.105): Աւելի խստութիւն բանեցուցին Գրիգոր իշխանի վրայ, զոր նեղեցին բազում խոշտանգանօք, քարշեցին մերկ ի վերայ երկրի, եւ քաշով քանդեցին զամենայն մարմինն, մինչեւ ի զանելն նոցա աւանդեաց զիոգին, եւ ընկալաւ ի քրիստոսէ զվկայական պսակն (ԿԻՐ.105): Ժամանակակից է համանուն մարտիրոս մըն ալ, Գրիգոր Կեչրորցի, որուն գերեզմանը 1222 թուականը կը կրէ (ՆՈՐ.95): Իսկ իվանէի եւ Վրաց յաղթուիլը իբր աստուածային պատիժ կը մեկնուի, որովհետեւ անարգած էին Պարկեշտ Բջնեցի սրբակրօն Հայ քահանային գերեզմանը,

զոր տեղացիք իբր ուխտատեղի կը պատուիին, իսկ հւանի կինը յունադաւան մոլեռանդութեամբ Պարկեշտին ոսկրները հանել ու այրել տուած էր, եւ հրամայած շուն գենով ի տեղտօն (ՎԱՐ.143): Երբ Թաթարներ կը քաջուիին, պահ մը հւանէ հետապնդեցաւ անոնց ետեւէն, բայց անոնք նորդն դարձան եւ իրենց աւերածները շարունակեցին, եւ այսպէս Հայաստան բովանդակ ոտնակոյն եղաւ, մի մասը Վրաց եւ միևնու մասը Պարսից ծեռքը գտնուելով, եւ երկվողմանի արշաւանքներուն չարաչար հետեւանքները կրեց:

1104. ՓԻԼԻՊՈՍ ԳԱՀԱԶՈՒՐԿ

Արեւմտեան գաւառներ տակաւին Թաթարներու արշաւանքն ազատ էին, բայց հանդարտ չէր իրենց ներքին վիճակը: Փիլիպպոս Բոյեմոնդոսի գաւակն էր, եւ շատ դիւրահաւան միտք մը եղած էր անոր ծեռքով Հայոց շահերը պաշտպանել: Հազիւ թէ Փիլիպպոս քսան տարեկան կըլլար, եւ իրաւունք կը զգար ինքն իրեն պետական գործերը վարել, շուտով դուրս կու տար իր ներքին դիտումը, զի ատելի էր նմա ազգս Հայոց, եւ երդմնազանց եղեալ ի յեղեալ ուխտէն՝ որ էր հայադաւան եւ հայասէր լինել (ՎԱՐ.141), լատին եւ հռոմէադաւան սովորութիւնները կը պահէր, եւ Հայ իշխանները ծաղր առնէր (ՍԱՄ.148) լատինամիտ երգիծանօք, եւ իւր հօրն թապտրով, կուզէր որ ձգէր զՀայոց զամէն իշխանքն, եւ յիւրոցն դնէր (ՍՍԲ.121): Նոյն իսկ Լեւոնէ մնացած զպատուական թագն (ՎԱՐ.141) եւ զպաղատն արքունական, զոր յերեւելի աւուրս կանգնէին, եւ զոր յարմար է մեծ հանդէսներու օրով գործածուելիք արքունական վրան իմանալ, եւ այլ գանձս ոսկւոյ եւ արծաթոյ (ԿԻՐ.141), առաքէր ի տուն հօր իւրոյ Անտիօք քաղաքը: Այդ կերպով կը յառաջէր այնչափ, որ Հայ իշխաններ չկարացին ժուժել իւրեան (ՍՍԲ.121), եւ երբոր իմացան որ գողոնին ետեւէն ինքն ալ գնայր յԱնտաք, եւ ունէր ընդ իւր եւ զՉապէլ թագուիին, ետեւէն հասան եւ ըմբռնեցին զթագաւորն Ֆիլիպ յայնկոյս գետոյն Զահանայ, որ է ըսել Համտուն գաւառին մէջ, եւ անմիջապէս կապեալ զնա եղին ի զընտան (ՍԱՄ.149), նոյնիսկ ի թիլն Համտոյն, եւ յարուոյն ձգեցին (ՍՍԲ.121): Ըստ այս թագաւորական զահը նորէն դատարկ հոչակուեցաւ, եւ նորոգուեցաւ Կոստանդինի խնամակալական պաշտօնը, Զապէլ թագուիին անունին ներքեւ, որ դեռ ութը տարեկան էր: Ֆիլիպի բանտարկութեան պայմանաժամ նշանակուեցաւ մինչեւ բերցէ զթագն եւ զգանձն զոր տարաւ, եւ կը յուսացուէր որ հայրը առածները դարձնէր որդույն ազատութեան համար, սակայն նա ոչ ետ եւ ոչ զմին, այլ եւ ոչ օգնել կարաց որդույ իւրում, ուստի խնամակալն եւ իշխաններ թողին զնա անդ թիլի բանտին մէջ, մինչեւ ի նմին մեռաւ (ՎԱՐ94): Ճշդուած չէ թէ որչափ ապրեցաւ Փիլիպպոս բանտին մէջ, սակայն դիտելով որ Կոստանդինի խնամակալութիւնը երեք տարի շարունակեց, եւ միայն 1226-ին սկսան խորիիլ Զապէլի երկորդ ամուսնութեան մասին, յարմարագոյն կըլլայ ըսել, թէ երկու տարի եւ աւելի ալ մնացած ըլլայ նա թիլի զընտանին մէջ, եւ բանտարկութեան մէջ մեռած, քանի որ հայրը նախադասեց Հայոց արքունիքին թագն ու գանձերը իւրացնել, քան թէ որդույն կեանքը ազատել: Բնական էր որ Փիլիպպոսի ընթացքը Հայերը զայրացնէր Լատիններուն դէմ հետեւաբար կրկին նորոգեցին Լեւոնի օրով Լատիններուն դէմ բացուած հալածանքը (1090), ամէնքը Կիլիկիայէ հեռացուցին, նոյնիսկ վտարեցին Տարսոնի

Եւ Մամեստիոյ լատին եպիսկոպոսները, որոնք Լեռնի օրէն դրուած էին: Ասոնց դարձին համար Հոնորիոս Գ. պապը, ուղղակի Կոստանդին կաթողիկոսին դիմեց, Եւ 1223 դեկտեմբեր 17 թուակիր գրութեամբ Երուսաղէմի լատին պատրիարքին ալ գրեց, նոյն նպատակին համար աշխատելու (ՍԻՍ.528):

1105. ՀԵԹՈՒՄԻ ԹԱԳԱՒՐԵԼԸ

Փիլիպպոսի գահընկցութենէն Ետքը Հայոց նոր թագաւոր մը տալու կերպը՝ Զապէլի նոր ամուսին մը տալն էր, որով հարկ եղաւ սպասել մինչեւ որ անուանական թագուիին այրիանար, ինչ որ Վերջապէս տեղի ունեցաւ Փիլիպպոսի մեռնելով բանտարգելութեան հետեւանքով, եթէ չուզենք անուղղակի միջոցներու կիրառութիւն Ենթադրել, ինչ որ այն դարերուն մէջ սովորական միջոց մըն էր: Կոստանդին որ թագաւորութիւնը իր ծեռքն առած էր, կուզէր զայն իր տոհմին պահել, բայց քանի որ Զապէլ թագաւորութեան տէր հրչակուած էր, հնար չէր որ իրեն թագաւոր հրչակուելուն կերպը գտնէր, ուստի պարտաւորուեցաւ այդ անունը իր զաւակներուն մէկուն վրայ անցընել: Ուուրինեանց շառաւիղներէն արական սերունդին Ուուրէն-Ռեմունդով Վերջանալէն Ետքը (1097), ինքն Կոստանդին մերձաւոր ժառանգ կրնար սեպուիլ Լեռնին մօրերբօրորդին ըլլալով (1096): Կոստանդին խնամակալ պատեհը հասած կարծեց իր միտքը իրագործելու, Եւ նախապէս հաւանեցոյց զկաթողիկոսն, որ հարկաւ պիտի օգնէր բարեկամին, որ իր բարձրանալուն օգնած էր, Եւ երկուքը իրարու մտերիմ էին: Երկու Կոստանդիններ հաւանեցուցին զայլս ոմանս ի մեծամեծոցն (ԿԻՐ.95), որոնք փորձով տեսած էին օտարազգիի Երեսէն յառաջ Եկած վաս հետեւանքները: Կոստանդինի զաւակները բազմաթիւ էին, բայց ընտրութիւնը պատիկին վրայ կայացաւ, հաւանբար Զապէլի հետ տարիքի համաձայնութիւնն ալ նկատի առնելով: Այսպէս Զապէլի փեսացու Եւ Հայոց թագաւորացու հրչակուեցաւ Հեթում, հազիւ Երկու տարի հարսնցուէն մեծ, որ 11 տարեկան եղած էր, Եւ անոր հետ վեցերորդ աստիճանի ազգակից: Հեթում նկարագրուած է իբրեւ մեծահոգի Եւ հանձարեղ պատանեակ, անձնեայ Եւ թիկնեղ, Եւ գեղեցկադիտակ Երիտասարդ (ՎԱՐ.141), մանուկ տիօք, բայց առոյգ մարմնով Եւ գեղեցիկ տեսանելով (ԿԻՐ.95): Պսակադրութեան Եւ թագաւորութեան կրկնակ հանդէները փառաւորապէս կատարուեցան Տարսոնի մէջ, ուր ժողովեցան տէր Կոստանդին կաթողիկոս Եւ եպիսկոպոսք Եւ իշխանք, 1226 թուականին (ՍՍԲ.121), Հոգեգալստեան տօնին (ՍԻՍ.528), որ այն տարի կիյնար յունիս 7-ին: Կոստանդին կաթողիկոս անձամբ հանդիսագիր եղաւ բարեգուշակ արարողութեան, որ եղեւ ուրախութիւն Հայոց (ՍՍԲ.121), զի Վերջապէս թագաւորական ազգատոհմին կանոնաւոր ծեւ մը կը տրուէր, այն ալ ազգային շրջանակի մէջ, Եւ պահելով միշտ կոստանդին խնամակալին պետական գործունէութիւնը, որ երբ խնամակալ ըլլալէ կը դադրէր, թագաւորահայր կը դառնար, Եւ իր որդուն ու հարսին հովանաւորն ու առաջնորդը կը մնար: Խսկ հանդէսին Տարսոնի Եւ ոչ Սիսի մէջ կատարուիլը, հետեւանք պիտի ըլլայ համախմբութեանց յարմարագոյն կեդրոն մը ըլլալուն, թող որ, Եթէ ոչ պաշտօնական գոնէ բարոյական Եւ նախնական մայրաքաղաք էր Տարսոն՝ Կիլիկիայի համար:

1106. ԱՌԱՋԻՆ ԶԱՆՔԵՐ

Հեթումի թագաւորութեամբը նոր դիրք մը կը ստեղծուէր Սիսի արքունիքին մէջ, ուր յանկարծ բայմաթիւ արքայազննումներ երեւան կու գային, որոնք իրենց աստիճաննին համեմատ դիրքեր ալ պիտի ունենային: Կոստանդինի զաւակներէն Սմբատ սպարապետ անուանուեցաւ, Գունտստապլ պատուանունով որ է նոյն ինքն Սմբատ պատմիչը. Բարսեղ՝ որ Եկեղեցականութեան մտած էր, Դրազարկի առաջնորդ եւ Սիսի արքեպիսկոպոս եղաւ. Լեւոն՝ իշխանաց իշխան կամ մարաջախտ պատուանունով արքունեաց հազարապետ նշանակուեցաւ եւ Օշին՝ պայլ պատուանունով Կորիկոսի իշխան եւ տէր եղաւ: Ուրիշ աւելի պատիկ զաւակներ ալ ունեցած է Կոստանդին, որոնց ժամանակին պատշաճաւոր պաշտօններ ունեցան: Իսկ ինքն Կոստանդին իբրեւ թագաւորահայր, զամենայն հոգս արքայութեան յանձն առեալ իմաստնաբար կարգաւորէր, եւ ընդհանուր համաձայնութիւն հաստատելու կաշխատէր, զկէսն ինազանդէր սիրով, եւ եթէ սիրով համաձայնութեան չեկողներ ըլլային՝ զոչ ինազանդսն բառնայր ի միջոյ, զոմանս փախստական առնելով, եւ զայլս մահուամբ (Կի՛.95), որով ի հարկին խստութիւնն ալ ձեռք առնելէ չէր քաշուեր: Եկեղեցական դասակարգին համակրութիւնն ալ շահելու համար, զամենայն վանօրայս երկրին անհոգ առնէր յամենայն մարմնական պիտոյից, եւ ինքն տայր նոցա զմարմնաւոր պէտս նոցա, որպէսզի նոքա միայն աղօթից եւ պաշտաման պարապեսին (Կի՛.95), զանց չընելով հարկաւ ուսումնական աշխատութիւնները, որոնք այդ միջոցին ալ ծաղկեալ վիճակ ունեցան, ինչպէս ունէին նախորդ կաթողիկոսներուն օրով: Կոստանդին թագաւորահօր օրով Կիլիկիոյ հայաբնակութիւնն ալ երթալով շատցաւ, եւ լցաւ երկիրն բազմութեամբ մարդկան՝ անարուեստից եւ արուեստից եւ արուեստաւորաց, որոնք Հայաստանի ներքին գաւառներէն դէպ Արեւմուտք խուժեցին, փախուցեալք յաերմանէ Թաթարին (Կի՛.95): Աշխատեցաւ սիրալիր յարաբերութիւններ հաստատել Իկոնիոնի դրացի սուլտանին հետ, որ այն ատեն Ալլահէտսին քէյքոպատն էր, 1219-ին զահ բարձրացած: Հայոց թագաւորութեան նախահաստատ ձեւին համեմատ (1055), նոր թագաւորը պէտք էր յարգանքները ընծայէր հռոմէական գերիշխանութեան, եւ Կոստանդին զանց չըրաւ զայն կատարել, եւ եղին մեծ սէր ընդ Հռոմայ պապն եւ ընդ Ալամանց օնբրունն (ՍՍԲ.121): Կը յիշուի գիր մըն ալ 1226 յուլիս 29-ին գրուած, որով Հռոմորիոս Գ կրկին կը դարնայ լատին եպիսկոպոսներու վտարման վրայ եւ անոնց տեղերնին դարնալը կը խնդրէ Կոստանդին թագաւորահօրէն (ՍԻՒ.553): Մէկ խօսքով Կոստանդին թագաւորահայր մանուկ թագաւորին առաջնորդելով, Կիլիկիոյ մէջ բարեկեցիկ եւ խաղաղական կացութիւն մը կը ջանար հաստատել, եւ գոհացուցիչ կերպով ալ կը յաջողուէր:

1107. ԶԱՊԷԼԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Ընտանեկան միջադէպ մը՝ պահ մը խանգարեց միտքերու հանդարտութիւնը, եւ զբաղեցուց Կոստանդին թագաւորահայրն ալ: Զապէր արդէն 12 տարեկան եղած, բայց տարիքին պահանջէն աւելի ընտանեկան եւ քաղաքական գործերու փորձառու դարձած, սկսաւ դժգոհութիւն յայտնել Հեթումի կենակցութենէն: Ըսենք որ նախնական զգացումով ու սրտով յարում մը կապած էր

Փիլիպոսին, ըսենք որ խռոված էր բռնի կերպով անկէ բաժնուելէն, կամ թէ վշտացած էր անոր տառապագին վախճանին վրայ, ըսենք ալ թէ պատմիչին ակնարկածին համեմատ մայր նորա ֆրանկ էր ազգաւ (ԿԻՐ.95), կամ թէ Սեպիլ Լուսինեան (1088) Լատինաց հակամէտ եւ Հայերուն հակակիր զգացումներ կը թելադրէր իր աղջկան՝ քանի որ Լատիններուն շահերը վնասուած կը տեսնէր, վերջապէս ինչ ալ ըլլայ պատճառը, Զապէլ Եղանակը գտաւ եւ յանկարծ արքունիքը թողլով, ու մայրը տեսնելու պատրուակով Իսաւարիոյ Սելեւկիա քաղաքը գնաց, ուր կը գտնուէր Սիափի այն միջոցին, իսկ Սելեւկիա՝ Հիւրընկալ լատին ասպետներուն իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէր: Սմբատ ալ Զապէլի հեռանալուն պատճառը կը հասկըցնէ ըսելով, թէ շարժեցաւ դիւական բարկութիւն ի թագուիին Զապէլ, եւ Խռովեցաւ ընդ թագաւորն եւ ընդ ամէն Հայք (ԿԻՐ.121): Կիրակոս Եղելութիւնը շփոթ կերպով մը կը յիշէ, թէ թագուիին ոչ հաւանէր լինել կին մանկան Հեթումի (ԿԻՐ.95), ուսկից ոմանք հետեւցուցին իբր թէ Զապէլի ամուսնութենէ առաջ տեղի ունեցած ըլլայ Սելեւկիա փախչիլը (ՉԱՄ.Գ.194) սակայն Սմբատ, որ Զապէլի տագրն ալ է, շատ յստակ կերպով կը շեշտէ ամուսնութենէ Ետքը հեռացած ըլլալը: Խաղաղական բանակցութիւններ արդիւնք չունեցան, մայրը չուզեց աղջիկը զրկել, ասպետներ ալ չքմեղանքներ յառաջ բերին թէ չեն կրնար բռնադատել եւ իրենց ապաստանած մէկը իր կամքին հակառակ յանձնել: Պարոն Կոստանդին պարտաւորուեցաւ բռնի միջոցներու դիմել, ժողովեց հեծեալ եւ գնաց իջաւ առաջի Սելեւկիոյ: Ասպետներ, որ բերդը Լետոնէն պարգեւ ստացած էին, եւ զայն պահպանելու համար կու վախէին ի յԱլատին սուլտանէն, եւ Հայոց պաշտպանութեան պէտք ունէին, թէ Զապէլը յանձնած եւ թէ Հայոց ընդդիմացած չըլլալու համար, առաջարկեցին որ իրենք բերդէն ելնեն, եւ Կոստանդին ինքն մտնէ ու առնէ զբերդն ու զինքն, եւ իրօք ալ Հայեր այս կերպով արին զՍելեւկիա եւ զթագուիին (ՍՍԲ.122): Բայց երբ Հայեր մեկնեցան, Հիւրընկալ ասպետներ նորէն իրենց բերդը մտան եւ իբր թէ այս կերպով ապաստանի իրաւունքը ոտնակոխ ըրած չեղան: Չենք գիտեր թէ Կոստանդին կաթողիկոս ինչ դեր վարեց Զապէլի հանդէպ, որ Եկեղեցականապէս ամուսնութեան, եւ քաղաքականապէս թագաւորութեան համար վտանգաւոր միջադէպ մը կը ստեղծէր: Կը սիրենք Ենթադրել որ իր հայրական եւ հայրապետական խրատները ազդեցին վերջապէս Զապէլի վրայ, որ այսուհետեւ օրինակելի ամուսնոյ տիպար մը Եղաւ, եւ ընտանեկան Երջանկութեան հեղինակ Եղաւ Հայոց արքունիքին, եւ հետզհետէ Երեք մանչ, Լետոն եւ Թորոս Եւ Ռուբէն, եւ հինգ աղջիկ՝ Իզապէլ, Մարիամ, Ռիթա, Սիափի եւ Ֆիմի, զաւակներ տուաւ Հեթումի (ՎԱՀ 219), որոնց առաջինը, թագաժառանգ Լետոնը, ծնաւ 1236-ին, Զապէլի 20 տարեկան ըլլալէն Ետքը:

1108. ԶԱՊԷԼԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Զապէլի նկարագիրը բարեպաշտ եւ բարեգործ եւ բարեսէր կնոջ տիպար կը կազմէ անկասկած, եւ պատմութիւնն ալ մեզ զայն ոչ միայն սրբակեաց, այլ եւ կապարելապէս սուրբ անձի մը պէս կը ներկայացնէ, շարունակ պատմելով անոր գթասիրտ բարութիւնը, կարօտներու եւ հիւանդներու ցուցուցած խնամքը, եւ անբախր եւ անբիծ կեանքը: Սակայն ասոնք կատարեալ

հասակի մէջ իր գործին տէր եղող կնոջ մը ծիրքերն եղան, որոնք չեն եղծուիր տասնամեայ աղջկան մը թեթեւութիւններով: Ոմանք Զապէլի անունին ստուերած չբերելու միտքով ենթադրեցին թէ երբ Հեթումի կենակցութենէն կը խուսափէր, խորհեր կոօնաւորի ի վանս կուսանաց (ԶԱՍ Գ 194), որ իիներէն պատմուած չէ, եւ եթէ այս եղած ըլլար պատճառը, հարկաւ Սմբատ պիտի չկարնեար գրել թէ շարժեցաւ դիւական բարկութիւն ի թագուիին Զապէլ (ՍՍԲ 121), եւ սատանայական անուանել կրօնաւորելու նպատակը, քանի որ յայտնի են Սմբատի ալ բարեպաշտական զգացումները: Պատմութեան ընթացքին մէջ այլեւս Զապէլի պետական կամ ազգային գործունէութենէն յիշատակ չունինք մինչ անոր մանկութիւնը սերտ կերպով կապուած տեսանք քաղաքական գործողութեանց հետ: Իր անունը հօչակաւոր ընողը Սիսի հիւանդանոցն է, զոր ոչ միայն ինքն կառուցանել տուաւ, ինչպէս արձանագրութիւնը կը վկայէ (ՍԻՍ 539), այլ եւ անոր հոգաբարձուն եւ մատակարարը եղաւ, արքունական միջոցներով զայն պահպանեց ու հարստացուց, եւ ինքն անձամբ անոր մէջ աշխատեցաւ, ու իբր հասարակ հիւանդապահ կին մը ախտացելոց ծառայութիւնները կատարեց, զուարթառատ ողորմութեան եւ գթասիրտ առաքինութեան օրինակը տալով ամէնուն, մինչեւ իր կեանքին վերջը, որ երկար չեղաւ, զի 37 տարեկան վախճանեցաւ 1252-ին, եւ Յայսմաւուրքը սրբուիւոյ յիշատակի պէս կարձանագրէ անոր անունը յունուար 22-ին (ՅԱՍ Ա 42): Կոստանդին կաթողիկոս գլուխ կանգնեցաւ փառաւոր յուղարկաւորութեան, որ տեղի ունեցաւ ընդհանուր սուզի արտայայտութեանց մէջ, եւ մարմինը ամփոփուեցաւ Դրազարկի վանքը, Ռուբինեանց հարստութեան արքայազուններուն գերեզմանատեղին: Չէ յիշուած հիւանդութեան անունը, որ այսպէս վաղաժամ կը խլէր ամէնուն սիրելի անձ մը իրեններուն գիրկէն, եւ աւելորդ կը սեպենք մակաբերմոթեանց մէջ ընկղմիլ: Ուզեցինք այստեղ վերջացնել Զապէլի մասին ըսուելիքը, պատմութիւնը ընդհատելով չվերադաշնալու համար:

1109. ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻՑ ԽԼՈՏՈՒՄԸ

Հեթումի թագաւորութեան եւ Կոստանդինի կաթողիկոսութեան առաջին ժամանակները ընդհանրապէս խաղաղութեան միջոց մը կրնան նկատուիլ, հետեւանք այն հաշտաբար յարաբերութեանց զորս Կոստանդին թագաւորահայր ջանաց հաստատել բոլոր պետութեանց հետ: Սինչեւ իսկ ոմանք Պաղտատի ամիրապետ Տահերի կամ Թահիրի հետ դաշնադրութեան՝ եւ Հեթումի ամիրապետին երթալուն խօսքը կըսէն (ՍԻՍ 553), սակայն ոչ պատմական պարագաներ այդ յարաբերութիւնը կարդարացնեն, եւ ոչ Հեթում 1226 թուականին այդպիսի ծանր եւ հեռաւոր գործն ու տարիքն ունէր: Հանրարտութիւնը կը նպաստէր ներքին գործերու զարկ տալ, ինչպէս էին Սիսի Ս. Սովիիա Եկեղեցւոյն շինութիւնը, Սիսի եւ Տարսոնի պարիսպներուն նորոգութիւնը, առեւտրական յարաբերութեանց զարգացումը, Ելրոպացւոց՝ եւ յատկապէս Գենուացւոց եւ Վենետիկցւոց հետ վաճառականական դաշնդրութիւնները եւ յատուկ շնորհումները, եւ ասպետական կարգերուն նպաստաւոր բարեկամութիւնը ու մասնաւոր պարգևները: Եթէ քիչ մը շիոթութիւններ ծագեցան, անոնք ալ տեղի ունեցան՝ Լամբրոնի իշխան Կոստանդինի երեսէն, որ

Հեթում-Հեղին էր եւ թագաւորահօր աներձազը: Թագաւորահայրը ուզած էր իր դիրքը զօրացնել, եւ որպէսզի յաջողի Լամբրոնացին ալ թիկունս օգնականութեան իր առնել, տուած էր անոր զԼամբրոնն, զսեփականն իւրեանց, զոր Լեւոն թագաւոր գրաւած էր, եւ նորէն չվերադարձնելը պայմանադրած (1069): Այլեւ իր աներձազին գերազոյն պատիւ մըն ալ շնորհած էր, ընելով զայն թագադիր որդուոյ իւրոյ Հեթումի: Բայց կարծես թէ ըմբուստութիւնը ժառանգական էր Լամբրոնացւոց տոհմին, եւ այդչափ բարիքներէն ետքն ալ Կոստանդին Լամբրոնացին ըստ հայրենի սովորութեանց իւրեանց, ինչպէս յատկապէս կը շեշտէ պատմիչը, ապստամբեաց ի քուէրորդուոյ իւրոյ յարքայէ Հեթում. Եւ Հայոց թագաւորութեան դէմ ձեռն ետ ի սուլտանն Հռոմոց կամ Իկոնիոնի: Բնական էր որ ցորչափ կայր նա ապստամբ (ԿԻՌ 157), թագաւորն ու թագաւորահայրը չկարենային սէր եւ խանդաղատանք ցուցնել անոր, իսկ սա իբր անիրաւեալ մինչեւ պապին բողոքներ կը սկսէր բարձրացնել, որով Գրիգոր թ, որ 1227-ին Հռոմուի Գի յաջորդած էր, 1227 յունուար 19-ին, Հայոց թագաւորին եւ անոր հօրը գրելով կը յանձնարարէր Կոստանդին Լամբրոնացին չնեղել, որ ինքզինքը ըստ ամենայն Հռոմի հնագանդ կը ձեւածնէր (ՍԻՒ 554):

1110. Աթուական ԽՆԴԻՌ

Նոր խաչակրութիւն մը, որ է վեցերորդը, Ասորիք եկած էր 1228-ին, Գրիգոր թ պապին յորդորանօք եւ Փրեգերիկոս Բ Գերմանիոյ կայսեր առաջնորդութեամբ: Մէլիք-Էլ-Քեամիլ, որ է Մելետին, Եգիպտոսի սուլտանը, անոր օգնականութեան դիմեց իր եղբայրներուն ապստամբութիւնը զսպելու, բայց վերջէն պարտաւորուեցաւ կայսեր ձեռքէն ազատելու համար՝ Երուսաղէմը անոր յանձնել, որ 1229-էն նորէն քրիստոնէից իշխանութեան ներքեւ անցաւ առանց պատերազմի, եւ 12 տարի մնաց, մինչեւ որ 1241-ին նորէն Եգիպտացիներէն գրաւուեցաւ Մէլիք-Էլ-Սալէմ սուլտանին ձեռքով: Քրիստոնէից տիրապետութեան պարագայէն օգտուելով Կոստանդին կաթողիկոս փափաքեցաւ այցելութիւն մը ընել Երուսաղէմ, զոր եւ կատարեց 1238-ին, Ասորւց կաթողիկոսին ընկերակցութեամբ (ՍԻՒ 554), ինչ որ առիթ ընծայեց Լատինաց հետ բարեկամական յարաբերութիւնները յաճախելու: Այդ պարագայն, եւ Երուսաղէմի գրաւունով Լատիններուն խրոխտանքին աւելնալը, նորէն քաջալերեցին Անտիոքի Լատին պատրիարքներուն յաւակնութիւնը Հայոց կաթողիկոսութեան վրայ, պահանջելով որ անիկայ իրենց հպատակի, քանի որ բովանդակ ազգն Հայոց բնակէր ի մէջ պատրիարքութեան նորա, կամ լատիններէնին աւելի հաւատարիմ թարգմանութեամբ, բովանդակ Հայաստան պարունակեալ էր ի պատրիարքութեան Անտիոքայ (ԿԱԼ 374): Ասիկայ իին պահանջ մըն էր՝ Կիլիկիոյ գաւառներուն Անտիոքայ աթոռին հպատակ մետրապոլտութիւններ ըլլալէն, յունական նուիրապետութեան համեմատ: Անտիոքի պատրիարքին բողոքը կանոնական եւ իրաւացի դատուեցաւ Գրիգոր թ պապէն անպատշաճ լինելով գոլ զերկու գլուխս ի մէջ միոյ պատրիարքութեան, ուստի 1238 յունիս 26-ին գրութեամբ պաշտօն յանձնեց երկու եպիսկոպոսներու գնալ եւ բերանով խրատել զգուշութեամբ զայն կաթողիկոսն, զի ըստ պարտի իւրում խոնարհաբար հնագանդեսցի

Անտիոքայ պատրիարքին (ԿԱԼ 374), որով Հայոց հայրապետութիւնը մետրապոլութեան իջած պիտի ըլլար: Եպիսկոպոսներուն եկած ըլլալը եւ ինչ խօսած ըլլալը չենք գիտեր, միայն Գրիգորի նամակներուն մէջ կը գտնուի 1239 մարտ 1-ին գրուած ուրիշ գիր մը, որով կը զիշանի թագաւորին եւ թագուհիին միջնորդութեան, եւ կը հաստատէ զայսպիսի հաւանական սովորութիւնն, զորս ներկայած են Հայերը իրենց պաշտպանութեան համար: Նոյն գիրով կը նույնականացն այսպիսի սովորութիւնները են պահեալ անշարժապէս եւ աւանդեալ մինչեւ ի ժամանակէ սրբոյ նախնոյն մերոյ Սեղբեստրոսի պապին, եւ սրբոյն Գրիգորի՝ ժամանակակից նորա եւ Հայաստանեայց հայրապետին (ԿԱԼ 375): Այդ վերջին ակնարկը ուղղակի մեզ կը տանի հռչակաւոր Դաշնաց Թուղթին ծագումին, եւ իբր փաստ կը ծառայէ անոր յօրինուածին ժամանակն ու նպատակը ճշդելու (176): Կոստանդին կաթողիկոս, Հեթում թագաւոր եւ Կոստանդին թագաւորահայր, որչափ ալ իրենց ազգը սիրող ու Եկեղեցին պաշտպանող, սակայն չունէին այն կորովը զոր պատշաճ պարագաներուն ցուցուցին Յովիաննէս կաթողիկոս եւ Լեռն թագաւոր, ուստի Հայկական Եկեղեցին Անտիոքի իրաւասութենէ ազատ պահելու համար ուղեցին օգտուիլ այն անորոշ աւանդութեննէն, որով Լուսաւորչին Հռոմ զացած ըլլալը կը պատմուէր, եւ այս հիմամբ կազմեցին պապական շնորհման մը պաշտօնագիրը, առանց զգուշանալու իսկ որ գոնէ հին լեզուի ոճը պահէին, եւ չգործածէին լեզու մը, որ կատարելապէս Սմբատ պատմագիրին ռամկօրէնը կը շօշափէ: Այդ առթիւ Անտիոքի պատրիարքէն ալ բարձր դիրք մը գրաւելու համար, ոչ միայն գրեցին թէ Հայոց կաթողիկոսներ ինքնազլուխ Եղիցին, այլ եւ թէ պատիարքն Երեքին, Երուսաղէմի եւ Անտիոքայ եւ Աղեքսանդրիոյ, յորժամ պատրիարք ձեռնադրին, կամաւ եւ ընտրութեամբ Հայոց հայրապետին լիցի (ՂԱԾ 25): Պէտք է ըսել, որ եթէ Կոստանդիններ կորով ունեցած չեն բացէն դիմադրելու, ճարտար Եղած են Հռոմի ոգին Ճանչնալու, որ միշտ դիւրահաւան Եղած է իրեն անձնասիրութիւնը փայփայող բաղբաղաներու հաւատալու:

1111. ՅՈՅՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

Գրիգոր թ պապը, այնչափ գոհ մնացած է որ Հայեր Հռոմի շնորհման փաստով կը պաշտպանեն իրենց Եկեղեցւոյն անկախութիւնը, եւ զինքն ալ կազատեն անելանելի եւ դժուարին պարագայէ մը, յոր բռնուած էր Անտիոքի Լատին պատրիարքին անխորհուրդ յաւակնութեամբ, որ Հայոց առաջարկը ընդունելէն զատ, Կոստանդին կաթողիկոսին նուէր կը դրկէր պալիում կոչուած լատին Եմիկորոնը, խոյր, ուրար ու մատանի առ ի նշան իր առաքելական սիրոյն (ԿԱԼ 376), եւ բոլոր հայ հաւատացելոց ալ մեղաց թողութիւն կը շնորհէր, ընդարձակ եւ ընդհանուր կերպով, երբ քաջութեամբ վախճանէին ի պատերազմ զինելով ընդիկ Սարակենոսաց (ԿԱԼ 357): Թէպէտեւ նոյն միջոցին նոր խաչակրութիւն մը կազմելու խօսքեր չկային, սակայն միշտ քրիստոնէից վիճակը պաշտպանութեան կը կարօտէր Արեւելքի մէջ, եւ Երուսաղէմի Վերանորոգեալ թագաւորութիւնը շարունակ յարձակմանց Ենթակայ էր, եւ պապեր ու Լատիններ կը ջանային Հայերու օգնութեամբ իրենցները պաշտպանել: Այս միջադէպաներէն Ետքը միջոց մը նորէն կը դադրին Լատիններու հետ յարաբերութեանց պարագաներ, եւ այդ դադարը առիթ կընծայէ

Յոյներուն, որ կը սկսին փորձ փորձել Հայերը իրենց կողմը ձգելու, թէ իրենք զօրանալու, եւ թէ Լատինները տկարացնելու դիտմամբ: Երբ Կոստանդնուպոլիս Լատին կայսրութիւն եղաւ 1204-ին (1068), թէպէտ Յոյները տկարացան, բայց իրենց դիրքը բոլորովին չկորսնցուցին, եւ քիչ ետքը 1206-ին Թէոդորոս Լասկարիս մնացեալ զօրութիւնները ամփոփելով եւ կարգադրելով յունական կայսրութեան շարունակութիւնը հռչակեց Նիկիոյ մէջ, ուր 1222-ին իրեն յաջորդեց Յովիաննէս Վաղակէս, որ հետզհետէ զօրացուց իր իշխանութիւնը, Փոքր Ասիան նուածեց, Թեսաղիոյ ալ տիրեց, եւ Լատինները Բիլանդիոնի մէջ փակեց, եւ քանից զայն գրաւելու ալ պատերազմներ բացաւ: Վաղակէսի հետ նոյն տարին եւ Նիկիոյ մէջ՝ պատրիարքական աթոռը բարձրացած էր Գերմանոս Բ, որ կատարեալ գործակից մըն էր անոր իր ձեռնարկներուն մէջ: Այս եղելութեանց հետեւանքն էր Գերմանոսի Հայերուն մօտենալը, եւ անոնց հետ միաբանական բանակցութեանց մտնելը (ՍԻՍ 554) որոնք աւելի քաղաքական նպատակ ունէին, եւ եկեղեցական ձեւը՝ քաղաքականին հասնելու միջոցն էր միայն: Հայերուն Յոյներուն հետ բանակցութեանց սկսելը նշան է այն անտարբեր ըմբռնումին, զոր Հայեր ունեցան եւ ունէին միշտ իրենց միաբանական ձգտումներուն մէջ, պարզապէտ զօրաւոր քրիստոնեայ նեցուկ մը գտնելու դիտումով, եւ ոչ թէ միոյն կամ միւսին ճշմարիտ ուղղափառութիւնը ճանչնալով: Բայց Յոյներու հետ այս անգամ շատ առջեւ չգացին, վասնզի դեռ զօրաւոր չէր անոնց դիրքը, քանի որ Կոստանդնուպոլիսէ դուրս կը մնային, եւ Վաղակէսի բոլոր ձեռնարկներն ալ յաջողութեամբ պսակուած չէին, իսկ Երոպան ու Լատիններ շատ աւելի զօրաւոր կերեւային Յոյներու բաղդատմամբ: Լատիններու աչքին Հայերը գնահատելի ոյժ մը եւ կարեւոր օգնութիւն մըն էին, ուսկից գրկուիլ չէին ուզեր, եւ իրօք ալ այլազգիններէ յաղթուած եւ պատերազմէ ազատած գունդերու մնացորդներ իրենց ապաստանի տեղ կը գտնէին Կիլիկիոյ, կամ ինչպէս իրենք կըսէին Փոքր Հայոց թագաւորութեան մօտ, եւ նոյն իսկ Լատինաց ասպետական կարգերը Հայոց հովանաւորութիւնը կը խնդրէին (ՍԻՍ 533):

1112. ԲԵԼԼՈՎԱԿԵՑԻ ԳՐԱԾՆԵՐԸ

Այստեղ իբր հետաքրքրական ինչ կուգենք յառաջ բերել ինչ որ Վինկենտիոս Բելլովակեցին գրած է Հայոց Եկեղեցւոյն վարդապետութեանց վրայ: Բելլովակիա (Beauvais) Գաղղիոյ քաղաքներէն է, եւ Վինկենտիոս՝ ժամանակին մատենագիրներէն է, որ Հայելի մեծ անունով, եւ Հայելի բնական Հայելի վարդապետական, Հայելի բարոյական եւ Հայելի պատմական բաժիններով աշխատութիւն մըն ալ ունի, ուր հաւաքած է իր դարուն տեղեկութիւնները: Առանց ուզելու Բելլովակեցին գրական արժեքը քննել, Հայերուն վրայ գրացները բաւական են ցուցնել, թէ ինչպէս անհիմն եւ խառնակ գրոյցներու վրայ հիմնուած են իրեն տուած տեղեկութիւնները: Բելլովակեցին կարծիքով թէպէտ Հայեր բաւական մոլորութիւններ ուղղած են Նիկոն Պոնտացի քարոզութեամբ (817), եւ պապերու խրատիչ նամակներով, բայց տակաւին շատ մոլորութիւններ ունին, եւ այս պատճառով հանապազ եւ յիւրաքանչիւր ժամանակի խրատեցան յԱստուծոյ զանազան չարչարանօք (ԿԱԼ 370): Ապա Հայերուն կարծեցեալ մոլորութիւնները համբելով կը յիշէ, թէ Աւագ շաբաթ երեկոյին հաւկիթ եւ պանիր կուտեն, թէ Զատիկէն ետքը մինչեւ

Պենտեկոստէ եղող ուրբաթները միս կուտեն, թէ Ծնունդի օրը չեն գիտեր, թէ սրբոց տօներ չեն ըներ, թէ առաքելոց պահերը չեն բռներ, թէ եղանակաց պահեր չունին, թէ մեծ պահքին մէջ չեն պատարագեր, թէ Սուրբ Արեան անունով՝ խիստ եւ ծոմաջան շաբաթապահը մը ունին՝ որով Առաջաւրիխն կակնարկէ, թէ պահը օրեր ձէթ ու ձուկ ուտելը ու գինի խմելը պոռնկութենէ ծանր մեղք կըմբռնեն, թէ Երկամսեայ տղայոց հաղորդ կու տան, թէ բաժակին ջուր չեն խառներ, թէ կենդանիներու մէջէն պիղծեր կը զատեն, թէ ապարեղէն եւ փայտեղէն սկիհ կը գործածեն, թէ առանց քահանայական զգեստի կամ լոկ ուրարով կը պատարագեն, թէ շաբաթ ու կիրակի՝ սրբոց տօն չեն տօներ, թէ հանդերձեալին մէջ մաքրարանի վարդապետութիւնը չեն ընդունիր, թէ Եպիսկոպոսներ պառնկութեան պատճառով ամուսնալուծում կը վճռեն, թէ Եկեղեցականներ արբեցութեան ու վաշխառութեան ու սիմոնականութեան ու հմայողութեան կը հետեւին, թէ այրի Երեցկինը կրկին չեն ամուսնացեր, եւ թէ Երկու բնութեանց վարդապետութիւնը չեն ընդունիր (ԿԱԼ 372): Բելլովակեցիին յառաջ բերած խառնուրդը, զտելու եւ բացատրելու իսկ պէտք չենք տեսնար, զի ոմանք սխալ տեղեկութիւններ են, ուրիշներ թիւրիմաց մեկնութիւններ, եւ շատեր լատինամոլ միտքի արտադրութիւն, որ մոլորութիւն կը կարծէ ամէն ծէս ու սովորութիւն որ լատինականին համաձայն չէ: Սակայն պէտք չէ այդ խառնակ ծանօթութեանց վրայ զարմանալ, քանի որ միւս կողմէն կը տեսնենք, որ Լեւոն թագաւորը տակաւին կենդանի կը կարծէ 1239-ին (ԿԱԼ 377), եւ մինչեւ 1242 կը յետաձգէ անոր մահը (ԿԱԼ 376), եւ Լեւոն Հայոց իշխանութեան յափշտակիչ կը նկարագրէ, եւ թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը 1242-ին կը դնէ (ԿԱԼ 377), եւ Կոստանդին թագաւորահայրը՝ 72 Հայ իշխաններ մեռցնելով իր որդին Լեւոնի աղջկան ամուսնացուցած կըսէ (ԿԱԼ 378): Երբոր արտաքին եղելութիւններն ալ այդպէս կը ծանածորէ, պէտք չէ շատ տեսնալ՝ ինչ որ Հայերուն կարծեցեալ մոլորութեանց նասին կը գրէ:

1113. ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԱՐԾԱՒԱՆՔՆԵՐ

Թաթարներու յարձակումները, կամ լաւ եւ հրոսակներ, որոնց սկզբնաւորութիւնը պատմեցինք (1103), պահ մը դադար առած էին ճինվիզի իր Երկիրը դառնալով, ուր 1227-ին մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց որդին Ուխաթա (ԿԻՐ.122), որ 5 տարի հանդարտ մնաց, եւ ներքին Երկիրներով զբաղեցաւ, եւ միայն 1232-ին, մտածեց դէպ Ասիոյ արեւմուտքը արշաւել, 15 ճիւղերու բաժնելով իր անթիւ բանակը, որոնց պետերն էին Բինալ եւ Մուլար զօրավարներ, նուին աստիճանով, իբր օգնականներ Զարմաղամի, զոր ընդհանուր հրամանատար նշանակեց: Մուգանի ընդարձակ դաշտը, որ Կասպից ծովին արեւմուտքը կը մնայ, եւ Կովկաս լեռներէն մինչեւ Ասրապատական կը տարածուի, եւ մեղմ օդովը, յութի արօտներովը ու առատ փայտովն ու ջորվը հանգիստ ձմերոց կը կազմէ, Թաթարները զայն իրենց կեղրոն ընտրեցին, ուսկից կը խուժէին իրաքանչիւր գարնան բացուելուն, եւ գերելով ու գերփելով, աւերելով ու աւարելով ձմեռը հանգիստ առնելու համար նոյն տեղը կը դառնային (ԿԻՐ 123): Զմուշանանք ու Թաթարներու արշաւանքները հիւսիսէն ալ Ռուսիա եւ Լեհաստան եւ Հունգարիա, եւ հարաւէն Հնդկաստան հասած էին (ՕՐԲ Բ 147), այլ մենք մեր նպատակէն կը հեռանայինք եթէ միառնի

ուզեմնք յիշել նոյնիսկ Հայաստանի մէջ գործուած աւերները, զորս ընդարձակ կը պատմեն ականատեսներ Կիրակոս Եւ Վարդան, Եւ կը նկարագրեն Գանձակ (Կի՛ 124), Շամքոր (Կի՛ 125), Լօռի (Կի՛ 135), Անի (Կի՛ 138), ու Կարս (Կի՛ 140) քաղաքներու կոտորածները ընդհանուր տեղեկութիւններ ալ տալով ամենուրեք կատարուած վայրագութեանց վրայ (Կի՛ 125): Ուխաթա մեծ խանը 1241-ին մեռաւ, Եւ անոր յաջորդեց Քիւուք կամ Խայուլս, Եւ անոր օրով Չարմաղան ալ համրեցաւ Եւ անկարացաւ, Եւ 1242-ին իրեն յաջորդեց Բաշու (Կի՛ 152), որ անդրագոյն Եւս միեց արշաւանքը, գրաւեց Կարինը, Եզրնկան, Կեսարիան ու Սեբաստիան (ՎԱՐ 147), որոնք Իկոնիոնի սուլտանութեան ներքեւ էին: Նոյնպէս կոտորեցին Եւ գերեցին զայլ աշխարհս Եւ զգաւառս, ուր մանաւանդ ազգ Հայոց վշտատեսաց բնակեալ էին, իսկ վիշտերը իրենց գագաթնակետը հասան 1243-ին, զի համարագիր թուականին ՈՂԲ էր, Եւ ըստ այն գործեցան արդիւնքն արժանաւոր ողբոց, կը գրէ Վարդան (ՎԱՐ 147), որ Իկոնիոնի սուլտանութեան ներտառերուն իմաստ տալով:

1114. ՎԱՆԱԿԱՆԻ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թէպէտ մասնաւոր դիպուած մը բայց յիշատակեաց արժանի է Վանական Վարդապետի գերութիւնը, որ այս շփոթութեանց միջոցին տեղի ունեցաւ, Եւ զոր մանրամասնօրէն կը պատմէ Կիրակոս, գերութեան ընկերը (Կի՛ 129-135): Յովիաննէս Տաւուշեցիէն տարբեր (1080), Եւ աւելի ծանօթ Վանական մակոդիր անունովը, 1841-ին ծնած է Եւ Մխիթար Գօշի աշակերտած, Եւ Մխիթարէն ետքը գլխաւոր Եւ հռչակաւոր եղած է դարուս Հայ Վարդապետներու մէջ: Երբոր ինքն գործի գլուխ եղաւ, Խորանաշատ վանքը հիմնեց ու պայծառացուց իր հայրենական Տավուշ գիւղին մօտ, Գանձակի գաւառին մէջ, Եւ վերջէն աւելի ապահովութեան Եւ առանձնութեան համար, անկէ քիչ հեռու Լօրուտ գիւղին բարձունքը քարաժայութերու մէջ եկեղեցի Եւ վանք մըն ալ շինեց, Եւ հաստատապէս հոն կը մնար, Երբ Խորանաշատը ճէլալէտտինի ասպատակէն վնասուեցաւ (1103): Երբոր Մուլար զօրավար (1113), այդ կողմերը հասաւ, Եւ Վահրամ իշխան որդի Բլու Զաքարի Եւ ազգական Օրբելեանց, որ գաւառին կիշխէր, իր Աղբուզա որդւոյն հետ տեղի տուաւ, Լօրուտէ Եւ Տաւուշէ Եւ շրջակայ գիւղերէ բազմութիւն մը Վանականի լեռնային վանքը ապաւինեցաւ, սակայն վանքը բաւական չէր այդ բազմութիւնը ապրեցնել, Եւ առանց ջուրի Եւ առանց կերակուրի մերձ էին ի մեռանել: Պաշարող Թաթարներ բազմութիւնը կը հրաւիրէին անձնատուր ըլլալ, Եւ ամէն դիւրութիւն կը խոստանային, Եւ բազմութիւնն ալ Վարդապետին կը թախանձէր, գնեա զարիւն մեր ամենեցուն, էջ առ նոսա, Եւ արա սէր ընդ նոսա: Վանական Վստահ չէր տրուած խոստումներուն անկեղծութեան, բայց յանձն առաւ Երթալ, զանձն իմ ոչ խնայեցից վասն ծեր՝ յայտարարութեամբ, Եւ Սոսթեննէս ու Մարկոս աբեղաներուն հետ իջաւ Մուլարին մօտ, Եւ օրը Վարդավառի տօն էր կըսէ պատմիչը, որ յուլիսի 27-ին եղած կըլլայ, եթէ 1242-ին դնենք պատահարը, ինչպէս ոմանք կը հաշուեն, այլ հաւանակագոյն է դնել 1236-ին Ուխաթայի օրով, քանի որ մահուընէ ամս հնգետեսան յառաջ Եկած կըսուի (ՎԱՐ 146), Եւ այդ հաշուով յուլիս 6-ին հանդիպած կըլլայ, Եւ միշտ կարդարանայ այդ առթիւ յիշուած սաստիկ տօթն: Երբոր զօրավարին

ներկայացան ստիպեցին երկրպագանել ի վերայ ծնգաց, իբրեւ ուղտուց ի ժամ գնելոյն: Զօրավարը շատ մը անոյշ խօսքերէ ետքը, կը հրամայէ որ լեռ ապաստանողներն իջնեն, եւ այնպէս ալ կընեն աբեղաներուն ծայներուն վրայ, թէպէտեւ միշտ վախով եւ հաղորդուելով յառաջ քան զիջանելն: Իջնողներուն ջուր ու հաց կու տան, բայց պահպանութեան ներքեւ կը դնեն, միւս որ լերան վաճքը կելլեն եւ կը թալնեն: Վանական վարդապետը, Մարկոս ու Սոսպենէս աբեղաները, Վանականի եղբօրորդին Պողոս քահանան, Կիրակոս վարդապետ պատմիչը, եւ ուրիշ շատեր որ կարող էին շրջել ընդ նոսա, գերի կը պահեն իրենց մօտ, իսկ մնացեալները իրենց տեղերը կը դրկեն: Անհնարին նեղութեանց մատնուած էին գերի մնացողները, ամբողջ ամառը բանակին ետեւէն տարուելով, հետի եւ բոկոտն, եւ գանալից բռնադատուած, մինչ զի զիուչ անգամ ոչ կարէին հանել յոտիցն, եւ գիշերները նեղ նկուղներու մէջ խիստ պահպանութեան ներքեւ էին, այնպէս որ մինչեւ իսկ ոչ տային ումեք ելանել արտաքս ի պէտս կարեաց մարմնոյ: Այդ խումբին մէջէն ինքն Կիրակոս, եւ ընկերներէն ոմանք զատուած էին Թաթարներուն իբր գրագիր ծառայելու, գրել թուղթ եւ ընթեռնուլ, բայց աւելի հանգիստ չէին վայելեր: Երբոր աշնան յառաջանալուն Թաթար գունդեր իրենց ծմերոցը դարձան, գերիներէն սկսան առ սակաւ սակաւ փախչիլ ի գիշերի, բայց երկու քահանաներ փախչելու ատեննին բռնուեցան, եւ ուրիշներուն աչքին առջեւ սպաննուեցան յերկիւղ եւ ի զարմացում, եւ մնացեալներուն առաջարկուեցաւ իրենց անձին փրկանքը վՃարել, որ ազատին: Առանձինն Վանականի վրայ պնդեցին, կարծելով թէ հարուստ է, բայց նա պատասխանեց թէ ինչ ունէին արդէն առին, բաց յայնմանէ մեր այլ ինչ որ գոյ, եւ առաջարկեց որ շրջակայ քրիստոնեաներուն վաճառեն զիրենք. եւ այսպէս ալ ըրին, եւ քրիստոնեաներ Վանական վարդապետն ալ գնեցին ութսուն դահեկանի, բայց յազատութիւն եւ ոչ ի ծառայութիւն: Միայն Կիրակոսը պահեց զօրավարը՝ իբր զի գրագրութեան համար պիտանի էր, բայց նա ալ խնամօքն Աստուծոյ յաջողեցաւ գաղտագնաց լինել եւ գերծանիլ, եւ Գետիկ վաճքը ապահովեց, թէպէտ աւերեալ էր ի նոցանէ եւ այրեալ (Կի՛ 135): Ասկէ ետքն է որ Վանական վարդապետ նորէն Խորանաշատի մէջ հաստատուեցաւ, եւ իր ժամանակին պատմութիւնն ալ գոեց, որ դժբախտաբար մեզի հասած չէ, սակայն Վարդան (ՎԱ՛ 147) եւ Կիրակոս օգտուած են իրենց վարդապետին աշխատութենէն:

1115. ՀԵԹՈՒՄ ԵՒ ԹԱԹԱՐՆԵՐ

Թաթարական արաւանքին վտանգը հետզիետէ Հայոց թագաւորութեան սահմանները կը մօտենար, եւ կորուստը ակներեւ էր, եթէ Իկոնիոնի սուլտանութիւնը իյնար: Ղիաէտտին Քէյխուսու սուլտանը, որ Ալայէտտին Քարթաւուզի յաջորդած էր 1237-ին, ուզեց գոնէ իր ընտանիքը ապահովել, ուստի սուլտանին մայրն էառ զիւր դուստրն եւ փախաւ ի Կիլիկիա (ՍՍԲ 222), Երբոր Բաչու Իկոնիոնի վրայ քալեց, եւ պարտեցաւ սուլտանն (Կի՛ 156): Հայոց թագաւորն ու թագաւորահայրն բարեկամական յարաբերութիւններ ջանացին հաստատել Թաթարներու հետ, եւ Կոստանդին թագաւորահայր անձամբ Կեսարիա գնաց Թաթարներու հետ բանակցութիւնները վարելու, որոնց կողմէն Սիմէոնի Ասորի վարդապետը, Ռաբան Աթա կոչուած (Կի՛ 150), դեսպան

Եկալ Հեթումին: Այդ Սիմէոն յաջողեր էր մեծ խանին համակրութիւնը շահիլ, եւ անոր համոզել որ պէտք չէ կոտորել քրիստոնեաները, որ իրեն կը խոնարիին եւ կը հնազանդին եւ հարկ կը վճարեն, եւ խանն ալ նոյն ինքն Սիմէոնը միջնորդ կը գործածէր քրիստոնէից մօտ, այդ պայմանները գործադրելու համար (Կի՛ 151): Լատիններն ալ կը յիշեն այդ միջոցին Յովհաննէս Կարպիննեցի Եպիսկոպոսին պապին կրողմէն Թաթար գօրավարին մօտ գնալը, քրիստոնէից պաշտպանութիւնը խնդրելու համար: Ըստ այսմ Սիմէոն Հեթումի մօտ կու գար սովորական պաշտօնով, բայց Բաչու կը պահանջէր միամգամայն որ սուլտանին ընտանիքը իրեն յանձնուի, թէ չէ, կըսէր, քո ամէն սէրն, որ հետ մեզ դրիր, սուտ է (ՍՍԲ 122): Ծանր Եկալ Հեթումի պահանջուած պայմանը, մինչեւ ըսել, թէ լաւ էր ինձ եթէ գորդին իմ զԼեւոն խնդրէին յինէն, քան թէ զնոսա, այլ ինար չեղաւ Բաչուի միտքը փոխել, եւ ոչ ալ ինար էր Թաթարներու գօրութեան դիմադրել, ուստի ակամայ կամաւ ետ ի ձեռս նոցա, զի մի մեծ չարեաց պատճառ լիցի: Հեթում զանց չըրաւ սովորական ընծաններն ալ, եւ փոխարէն Թաթարներ հաստատեցին սէր ընդ արքային Հայոց. Ետուն եւ զիր ըստ դենին իւրեանց, զոր էլտանգայն կոչէին (Կի՛ 156): Այս կերպով միայն կրցաւ Հեթում հեռացնել Կիլիկիոյ վրայէն այն ահեղ փորձանքը, որ արդէն բոլոր աշխարհքը քարութանդ ըրած էր: Բելլովակեցին կը խղճահարի Հեթումի ընթացքին վրայ, թէ անիրաւութեամբ մեծաւ տարեալ յանձնեց՝ սուլտանին ընտանիքը ի ձեռս Թաթարաց, վասն շահելոյ զբարեկամութիւնն իւրեանց, բայց չենք գիտեր թէ որ օրէնքով պիտի պարտաւորցնէր Հեթումը իր ազգն ու երկիրը զոհել սուլտանին սիրոյն, որ այնչափ անդամներ մեծամեծ վնասներ հասուցած էր Հայերուն: Բելլովակեցին պատմելովը Հեթում սուլտանի կինները տարած ատենը մեռաւ ի նմին ճանապարհի (ԿԱԼ 378), իբր թէ Աստուած պատժած ըլլայ գործած անիրաւութիւնը, սակայն Հեթում մեռած է 1270-ին, եւ այդ եղելութիւնը 1244-էն ետքը չէ, եւ ըստ այնմ պէտք կըլլայ ինանալ բարոյական տեսակէտէն յայտնուած միտքն ալ: Անտարակոյս Հեթում ապաստանած կինները յանձնելէն առաջ, կաթողիկոսին հետ խորհրդակցած է, եւ անոր հաւանութեամբ տրուած է յանձնելու որոշումը: Բայց կաթողիկոսն ալ չէր կրնար բռնադատիչ պայմանին առջեւ Թաթարներու վայրագութեան զոհ տալ Կիլիկիոյ ժողովուրդը, եւ երկրին վրայ հրաւիրել ուրիշ տեղեր կատարուած կոտորածներն ու աւերածները: Անցողաբար աւելցնենք թէ անշուշտ այս առթիւ տեղի ունեցած Սիմէոն Ասորիին դեսպանութեան եւ միջամտութեան արդիւնքն եղած է, Սիսի մէջ Ասորուց եկեղեցին շինութիւնը (ՍԻՒ 534):

1116. ՀԵԹՈՒՄ ԵՒ ՍԵԼՃՈՒՔՆԵՐ

Եթէ Հեթում եւ Կոստանդիններ կրցան Թաթարներուն սպառնալիքէն ազատիլ, յանձնելով Ղիակտտին սուլտանին մայրն ու քոյրը (1115), սակայն անոր վրէժիսնորութիւնը շարժեցին, երբոր Թաթար ասպատակը ետ զնաց, եւ Ղիակտտին իր իշխանութեան դարձաւ, եւ 1245-ին Կիլիկիա յարձակեցաւ, ու այրեաց զամէնն, նորէն իրեն օգնական եւ առաջնորդ ունենալով Լամբրոնի Կոստանդին իշխանը (1109): Կոստանդին թագաւորահայր եւ որդին Սմբատ սպարապէտ՝ Տարսոնի մէջ ամրացան, եւ Հեթում Ատանան բռնեց: Սելճուքներ Տարսոնի պաշարումը շաջողցնելով, Կիլիկիոյ կամ Կուկլկայ կապանէն, այնժամ Կիլէկ-Պողազէն ետ կը դառնային, երբ

Հայերը ետեւէն պնդեցան, եւ Մայծառի ճակատամարտին մէջ, մէք դիպաք անոնց, կըսէ Սմբատ, ու Աստուծով խանգարեցաք եւ կոտորելով վարեցաք (ՍՄԲ 123): Միւս տարին 1246-ին Սելջուքներու յարձակումը նորոգուեցաւ, եւ թագաւորահայրն ու սպարապետը Տարսոնը լաւ պաշտպանեցին, բայց երբ պարիսպէն նետընկէց մի փլուցին թշնամիք, վհատեցան, եւ Պօականա բերդը տալով հաշտութիւն խօսեցան: Սակայն նոյն միջոցին սուլտանն, երբ կու խմէր, լոկ ասաց քովս քովս, ու մեռաւ: Իսկ մենք, կը գրէ Սմբատ, չէաք իմացեր զսուլտանին մահն, թէ ոչ կարէաք նեղել եւ հաշտութեան չէինք զիջանիր: Ասոր հետ մէկտեղ, կըսէ, ետ դարձող Սելջուքներէն հարիւր հազար մարդ աւելի ջրախեղդ սատակեցան՝ յորդահոս անձրեւներուն պատճառով եւ յետ երկու տարւոյ գողացաք զՊօականա, այսինքն բերդը ետ առած են 1248-ին: Երբ այս անցքերը կը դարնային Կիլիկիոյ կողմերը, Հայաստանի գաւառները, կրկին չարաչար նեղութեանց կը մատնուէին, վասնզի Բաչուն եւ այլ աւագանին թաթարաց, կարծիս առին ամբարտաւանութեան եւ ապստամբութեան Վրաց: Դաւիթ թագաւորը եւ մեծամեծները ձերբակալեցին, կապեցին եւ հատին վՃիռ մահու, սակայն վերջէն անոնք արձակեցին ի մահուանէ, բայց անթիւս կոտորեցին, գերեցին զիւլս եւ ազարակս, գործեցին խայտառականս ի կանայս, այնպէս որ պատմիչը իրաւունք ունեցաւ ըսելու, թէ ՈՂՋ կրկնեցաւ ի ՈՂՋ Թուին (ՎԱՐ 148), այսինքն է 1249ին:

1117. Կաթողիկոս ԵՒ ՎԱՐԴԱՆ

Մինչ այս անցքեր կը դարնային, եւ Հայութեան բոլոր բաժինները, թէ Թաթարներու եւ Սելջուքներու ձեռաց ներքեւ, եւ թէ Կիլիկիոյ ազգային թագաւորութեան մէջ՝ աղետէ ու վիշտէ գլուխ չէին կրնար վերցնել, Վարդան Արեւելցին, նոյն ինքն Վարդան պատմիչը, Մեծ մականուանեալ, եւ աշակերտ Միհթար Գօշի ու Յովհաննէս Վանականի, 1240-ին ատենները աղօթականութեան ազագաւ Երուսաղէմ էր զացած (ԿԻՐ 162), Կոստանդին կաթողիկոսին ուխտագնացութենէն քիչ ետքը, երբ տակաւին Երուսաղէմ Լատիններու ձեռքն էր: Երուսաղէմէ դարնալուն Վարդան Հռոմկլայ կը հանդիպի 1241-ին կաթողիկոսին հետ տեսնուելու համար: Կոստանդին երբ զայն կը ճանչնայ, չուզեր անկէ բաժնուիլ, կը կապէ զայն միջնորդութեամբն Աստուծոյ ընդ անձին իւրոյ կենօք եւ մահուամբ, մեծաւ հարկիւ եւ սիրով բեւեռեալ ընդ նա յաւիտեան (ԿԻՐ 165): Կոստանդինի եւ Վարդանի խորհրդակցութիւնները խեղճ ազգին եւ Եկեղեցւոյն ողբալի վիճակին վրայ կը դարնային, եւ մտախոհ Եղեալ խորհեցան, թէ մեղքն են այս ամենայնի պատճառ, զի ամենայն մարդ խնամով ի գործել զիաձոյս կամաց իւրոց: Ժամանակին զեղծումները համրուած ատեն կը յիշուին մերձաւորներու հետ ամուսնութիւն, ամուսնաթողութիւն, ապօրինի կենակցութիւն, պահերու անզգուշութիւն, եւ հեթանոական կենցաղ, եւ որ մեծն է քան զամենայն չարիս, կաշառով ձեռնադրութիւններ անարժաններու, տգէտներու եւ մանկահասակներու, եւ Եկեղեցականներու խանակեցութիւն (ԿԻՐ 162): Այդ զեղծումներու դարման մը հոգալու համար կաթողիկոս ու վարդապետ, դրան սպասաւորաց լրմամբ, այսինքն հայրապետանոցին վարդապետներով. 1243-ին Հռոմկլայէ կու գան յաշխարին Կիլիկեցւոց Սիս մայրաքաղաքը, եւ Հեթումի իրամանաւ եւ ձեռնտուութեամբ (ԿԻՐ 168), կամ ըստ այլոց

Կոստանդինի հրամանաւ եւ Հեթումի ձեռնտութեամբ (Կի՛ 287), ժողովի կը գումարեն զեպիսկոպոսունս, զՎարդապետու, զմիանձունս եւ զՎանաց առաջնորդս, զիշխանս եւ զիշխեցողս (Կի՛ 168), եւ տիրող զեղծումներուն համեմատ ամենեցուն կամակցութեամբ եւ ձեռնարգրով կը հաստատեն սահման եւ կանոն չափաւոր եւ դիւրընթաց եւ կարելի գործելոց, եւ անոնց Վրայ կուխտեն ժողովով յանձն առնոլ ամենայն կարողութեամբ գեղեալ սահմանս (Կի՛ 169)

1118. ՍԻՍԻ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Ժողովական կանոններուն վերլուծութեան չանցած, պէտք է դիտել տանք թէ Սիսի գումարումը կատարեալ ազգային ժողով մը չկրցաւ ըլլալ, որովհետեւ միայն Կիլիկիոյ ներկայացուցիչներով կազմուեցաւ, եւ անկէ դուրս եղող Հայաստանի եւ Փոքր Ասիրյ Եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն եւ ոչ իսկ հրաւէր դրկուեցաւ: Կոստանդին կաթողիկոս մտադիր էր գալ անձամբ եւ այդր այսինքն արեւելեան գաւառները, եւ լնոլ զիակաք կարօտութեան իւրոյ, եւ միանգամայն այն կողմերու Եպիսկոպոսներէն եւ վարդապետներէն պահանջել ձեռագիր սահմանիդ եղելոյ (Կի՛ 169), որ է ըսել, Սիսի ժողովին որոշումներուն կատարեալ ազգային կանոնի ոյժը տալ ընդհանուր համաձայնութեամբ: Կոստանդին իր փակաքը չկրցաւ լրացնել եւ տեղէն շարժուիլ, ոչ միայն զի ծերացեալ էր նա (Կի՛ 163), այլ զի նաեւ ժամանակն կասկածու եւ սխալական էր (Կի՛ 165): Այս պատճառով գերիս ամս սպասելէ ետքը (Կի՛ 168), Վարդան վարդապետը ճամբայ հանեց, որ ի հինգ ամաց հետէ իւր մօտն էր (Կի՛ 165), եւ կատարեալ մտերիմն էր, եւ ունէր զսիրտ եւ զբան իւր յամենայն իրս, որպէսզի զիսաւոր վիճակները պտտի, Եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն համաձայնութեան ստորագրութիւնը առնէ, եւ հաւաքերէն ետքը բոլորը մէկտեղ կաթողիկոսին բերէ (Կի՛ 166): Այդ մանրամասնութիւնները շատ իսկ են ցուցնել, թէ Սիսի 1243 տարւոյ ժողովին որոշումները չեն կրնար ազգային ժողովական կանոնի հեղինակութիւնը վայելել, քանի որ իրենց կազմութիւնը կիսովի էր եղած, եւ լրացումը երեք տարիներէ ետքը պիտի կատարուէր, եւ այն ալ ամբողջական կերպարան մը չկցաւ առնել: Բայց աստի կանոններու վերլուծութիւնն ալ պիտի ցուցնէ, որ անոնք դաւանական եւ կանոնական զիսաւոր նիւթերու շուրջը չեն դառնար, այլ պատահական ժամանակին զեղծումներուն պատշաճեալ առժամեայ կարգարդութիւններ են, որոնք շարունակ փոփոխման ենթարկեալ կէտեր են: Պէտք է դիտել եւս, որ ձեռուընիս չունինք ժողովական որոշմանց վաերական պատճենը, Եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն եւ իշխաններուն թուով եւ ստորագրութիւններով, որ կարենայինք անոնց արժեքը օրինաւորապէս գնահատել: Իսկ Կիրակոսի յառաջ բերած շրջաբերականին մէջ (Կի՛ 167-173) Կոստանդին այնպիսի, բացատրութիւններով կը հաղորդէ ժողովական որոշումները, որ աւելի իր անձնական առաջարկութիւններ կերեւան, քան թէ ժողովական ոճով խնբագրուած իրամաններ: Ասիկա մեզի իրաւունք կու տայ ըսելու, թէ Կոստանդին կրցաւ Սոյ գումարման կէտերը իր կողմէն ընդլայնել, կամ իր կողմէն ալ կէտեր աւելցնել, զորօրինակ երբ կըսէ զայս եմք հոգացեալ առաջի արքային Հեթմոյ եւ հօր իւրոյ Կոստանդեայ (Կի՛ 171), եւ կամ ի ֆռանկաց գրեալ են առ մեզ (Կի՛ 173), եւ

ուրիշ նմանօրինակ դարձուածներ:

1119. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԳԼՈՒԽՆԵՐ

Գալով Կոստանդինի շրջաբերականին մէջ ցուցուած 25 գլուխներուն, զորս ուրիշ օրինակներ 23-ի կը վերածեն՝ երկուքը իրարու խառնելով (ԿՌԿ 289), առաջին չորսերը ձեռնադրութեանց մասին են: Ա. Արժանաւորներ միայն ձեռնադրուին եւ առանց արժաթոյ, որ ի տեղիս տեղիս խստիւ պահուած չէ վասն աղքատութեան եւ տկարութեան: Բ. Եպիսկոպոսութեան կոչուին արժանաւորքն միայն եւ գիտունքն, այն ալ մեծաւ քննութեամբ եւ վկայութեամբ եւ թեմին կամակցութեամբ, որ ընտրութենէ աւելի՝ հաւանութիւն կը ցուցնէ տարիքն ալ մի՛ պակաս քան գերեսուն ամն: Այս երկու կանոնները ոմանք մէկի կը վերածեն (ԿՌԿ 289): Գ. Իբր առաջին գործ Եպիսկոպոսին, կը հրամայէ սահմանել զուսուցիչս եւ զուսումնականս ուսման Եկեղեցւոյ, եւ կը պահանջէ որ անգայթակղ եւ գիտունք լինիցին ուսուցիչք տղայոցն: Դ. Զեռնադրութիւն ընդունողներուն՝ ուսմամբ եւ սրբութեամբ օժտուած ըլլալին, եւ անձանց իւրեանց եւ սնուցողացն վկայութեամբ հաստատուած, եւ առանց արժաթոյ նշանակուած ըլլալին ստուգելէ զատ, կը պահանջէ եւս որ տարիքով ալ ըլլալն, մի՞ պակաս քան զքսանեւինգ ամն երէցն, եւ սարկաւագն քսան ամ: Ուրիշ օրինակներ կը գրեն մի՛ պակաս քան զքսան եօթն ամն երէցն եւ սարկաւագն (ԿՌԿ 289), որ յարմարագոյն չերեւիր երկու աստիճաններուն նոյն տարիքը տալովը: Չոսր եւս կանոններ քահանայագործութեանց համար են. Ե.Պսակ եւ կնունք նօթոռթեամբ եւ յեկեղեցիս պիտի կատարուին, եւ ընդունողներ պիտի հաղորդուին: Միայն կնունքը կրնայ ըլլալ յորժամ եւ իցէ, եթէ մահու երկիւղ իցէ երեխային խորհուրդները պիտի պաշտուին միշտ առանց դրամի: Զ.Ամէն քահանայագործութիւններ, կնունք եւ պսակ եւ թաղումն, պիտի կատարուին առանց զրուցի եւ ծաղու, այլ երկիւղիւ եւ աղօթքիւ մերձակայից, այսինքն թէ հանդիսատեսներ աղօթքներուն մտադրութիւն պիտի ընեն երկիւղածութեամբ: Է. Մկրտութեան աւագանը հաստատուն եւ անշարժ եւ վարագուաւ ծածկոց պիտի ըլլայ, որով շարժական աւագանները կարգիւուին նախընթաց կանոնով ալ կնունքը յեկեղեցիս ընել հրամայած էր, ինչպէս եւ պսակը: Ը.Պսակուելիքները պիտի ըլլան վեց ծննդովք հեռացեալք յազգակցութենէ արեան, եւ փեսայն չորեքտասան եւ հարսը երկոտասան տարեկանէ պակաս պիտի չըլլան: Տարիքները յետին կանոններով եւ այժմեան սովորութեամբ շահ նուազ են, որովհետեւ այդ տարիքներու մէջ կատարեալ խելահասութիւն չենթադրուիր: Իսկ հասի ձիւլերը մինչեւ վեց բարձրացած են, միշտ երկու կողմերու ծնունդները գումարելով, եւ եօթներորդի արգելք յիշուած չէ: Իսկ խնամութեան ձիւլերու բնաւ խօսք չըլլար, եւ միայն ու միայն արեան ազգակցութիւն կը յիշուի: Շահապիվանի ժողովին մէջ տեսանք երեք ձիւլերու արգելքը երկու գիծերը միանգամայն առնելով (230), այստեղ երեքը երկու գիծերու վրայ զատ զատ առնուելով, ձիւլերը վեցի բարձրացած են, եւ այս ալ յայտնապէս Լատիխներու նմանողութեան արդիւնքն է, որոնք իւրաքանչիւր գիծը մինչեւ չորս տանելով ութը ձիւլերու արգելք կընդունէին, Հայերը կերպով մը անոնց մօտեցած կըլլան՝ իրենց համագումար երեքը իւրաքանչիւր գիծի վերածելով:

Յաջորդող կանոններ ընդհանուր կերպով զանազան բարեկարգական կտտեր նըատի կառնեն: Թ Եպիսկոպոս կամ վարդապետ կամ երեց կամ գերոյ տէր, թերեւս գիտի քահանայ, կամ թէ գերիներու հետ եղող քահանայ, յօտար աշխարհէ Եկած՝ կարգիլուի շրջի ու շինել, բայց եթէ թեմի Եպիսկոպոսին իրամանաւ, բայց Ճշմարտացն մի՛ հակառակեսցեն: Վերջին պայմանը ոմանց մօտ կը պակսի (ԿՐԿ 290): Այդ կանոնին մէջ յիշուած օտարը, մենք օտար Եկեղեցի Եղողներուն, իսկ Ճշմարիտը Հայ Եկեղեցի Եղողներուն վրայ կը սիրենք իմանալ, ապա թէ ոչ Ճշմարիտի ուժն սուտերը պիտի իմանայինք, եւ կանոնը իմաստէ զուրկ կը մնար: Ժ. Գրոց դասասացք եւ գրոց աշակերտք վկայութեամբ ընտրուած պիտի ըլլան, եւ առաջինները գիտունք, եւ գրոց վարժք եւ տեղեակք եւ փորձ պէտք է ըլլան, կըսէ կանոնը, որ յայտնապէս սուրբ գրող ուսման համար է: ԺԱ. Նոյն իսկ զսուրբ գիրս Եկեղեցւոյ գրել, միայն արուեստաւորաց եւ գիտնոց եւ ուղղափառաց պիտի թոյլատրուի, վասնզի կրնային ձախող հետեւանքներ բղխիլ անվարժ եւ անուղիղ ընդօրինակողներուն գրիչէն: Այս ալ տեսակ մը զգուշական գրաքննութիւն է, որ շատ կարեւոր էր երբ լատինասիրութիւնը կը սկսէր ընդարձակուիլ: ԺԲ. Եպիսկոպոսներուն կը հրամայուի Երկիցս անգամ ի տարւոց շրջի յիւր թեմն, եւ ուրիշ կարգադրութեանց հետ, սուրբ եւ գիտուն քորեպիսկոպոս դնել, որ զեկեղեցւոյ դահաստան ըստ կանոնաց առնել մարթասի, Երկիւղած եւ անազահ: Քորեպիսկոպոսներ Եպիսկոպոսի օգնականներ են, որ երբ Եպիսկոպոս քաղաքի մէջ կը գործէ, կը հովուէ ու կը դատէ, անոնք ալ վիճակին գիւղական շրջանակներուն մէջ միեւնոյն գործերը կը կատարեն: Միւս կողմէն յայտնի է որ իին ատեններ դատական գործերէն շատերը Եկեղեցական ատեան կը հանուէին, ինչպէս կանոններու մէջ յիշուած նիւթերէն ալ կը քաղուի: ԺԳ. Կանոնը նոր եւ ասկէ առաջ չիշուած պաշտօն մը կը յիշէ, որ է խոստովանահայր: Իշխաններէն ոմանց խոստովանութեան հայրեր յիշուած էին, որոնք պարզ ծխատէրերն էին, բայց ընդհանուր խոստովանահայրեր, որ ամէն կիրակի ժողովուրդը պիտի խոստովանեցնեն վասն շաբաթու յանցանացն, եւ քահանաներն ալ նոյն խոստովանահայրերուն հրամանով միայն գիրեանց ժողովրդեան զարժանաւորն պիտի հաղորդեն, բոլորովին նոր գրութիւն մըն է՝ որ Լատինէ ալ փոխանցում մը չէ, անցեալին մէջ յիշուած չէ, եւ ապագային մէջ հետք թողած չէ: Միւս կողմէն Կոստանդինի եւ Սիսի ժողովին մէկ նոր կարգադրութիւնն է ըսելու ալ փաստ չենք գտներ: Նկատելի է գլխաւորապէս առանց դրամի ընելու կրկին եւ կրկին հրամանը: Թերեւս դրամ շորթելու կերպ մըն էր, տեղ տեղ մուծուած, զոր կանոնը կուզէ կարգի բերել, եւ կը հրամայէ որ խոստովանահայրերը ծեր եւ գիտուն քահանաներէ առնուին, եւ գործողութիւնը առանց դրամի կատարուի: ԺԴ. Կանոնը կը հրամայէ հաղորդը հիւանդներուն առանց բուրվարի եւ մոմեղէնի չտանիլ, ինչ որ դիւրին պիտի չըլլար Կիլիկիայէ դուրս: Աւելի կարեւոր է նոյն կանոնին Երկորոդ մասը, որ իբր զատ կանոն մը կրնար համարուիլ, ինչպէս ոմանք բաժնած են (ԶԱՄ Գ 228), եւ որ ծխատիրութեան կերպը կորոշէ, թէ ծխատէրի ընտրութիւնը պէտք է Եպիսկոպոսն հրամայեսցէ, եւ ոչ թէ ժողովուրդը որոշէ ում եւ կամին ծուխ լինի: Ծուխներուն հիմնապէս տէրունի ըլլալուն

սկզբունքն է, որ մինչեւ վերջի ատեններ քաղաքներու մէջ ալ հաստատուն կը պահուէր, եւ որ այժմ բոլորովին մոռացութեան տրուած կը տեսնուի:

1121. ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԳԼՈՒԽՆԵՐ

Ասկէ ետքը եկող կանոններ պարզ բարոյականութեան գործերու կը պատկանին: ԺԵ. կանոնը կուգէ որ եպիսկոպոսներ եւ արքեպիսկոպոսներ ուղղեն զպոնիկս, զշնացողս, զիմայս եւ զամենայն յանցաւորս: Նախ ջանան երկիւղիւ գեհենին ի դարձ ածել, իսկ եթէ այն չբաւէ, մարմնաւոր պատուհասիւ ալ վարուին եւ տուգանել ալ չքաշուին, մանաւանդ անբարոյները, որոնք այր եւ կնոջ մէջ կը մտնեն, բոզ կին ունին, օրինաւոր կիներնին կը թողուն ու բոզերուն կերթան, կամ ատելութեան պատճառաւ թողուն զկահայս առանց բանի պունկութեան: Այդպիսիներէն եթէ պատուաւոր է մարդն, անողորմ տուգանօք խրատեսցեն, եւ եթէ մեղաւորը այր է՝ թագաւորը ալանի մեղքը եւ իշխանը մեղադրանքը խրատեսցէ, իսկ եթէ կին է յանցաւորը՝ երէցն խրատեսցէ: Խրատելը այս տեղ գանակոծութիւնն է, ինչպէս Պիղատոս ալ կիմանար Քրիստոսի համար խօսած ատենը (ՂԿՍ ԻԳ 16): Իսկ ալանի մեղք եւ մեղադրանք բացատրութիւնը յայտնի եւ զաղտնի շինութեանց զանազանութիւնը կը ցուցնէ: ԺԶ. կանոնը պահոց համար է ուտելիքի մասին կըսէ որ առանց ծկան եւ ծիթոյ եւ գինոյ եղիցի, իսկ օրերու մասին, աղուհացիցն եւ ուրբաթ եւ չորեքշաբթին կը յիշէ, ու շաբաթապահքերուն վրայ չի խօսիր, եւ ի հարկէ հիւանդութեան բացառութիւնը կընդունի, իսկ անոնց որ պահքը կը լուծեն, իբր պատիժ կը հրամայէ որ տուգանեսին եւ քաղիատս տացեն, եւ պահօք վճարեսցեն, որով պահոց օրէնքը արտաքին պատիժով միայն արգիլուած կը մնայ, տուգանքով վճարել ի նպաստ աղքատոց, եւ լուծած օրին տեղ ուրիշ օր պահել: Ուրբաթը եւ չորեքշաբթին հաւասարապէս Քրիստոսի չարչարանաց աւուրք կանուանէ, եւ թերեւս կակնարկէ Յուդայի մատնութեան չորեքշաբթի օր տեղի ունեցած ըլլալուն, սակայն չորեքշաբթին բուն չարչարանաց օր չէ, եւ կը պատուուի իբր Աւետումի օր եւ Մարդեղութեան խորհրդոյն յիշատակ, իբր զի ի չորրորդ օր դարձեալ հրեշտակն ետ զաւետիս կուսական (ԺԱՍ 294): ԺԷ. կանոնը յիշոցներու դէմ է, անոնք որ ամէն նուիրական բան, հաւատք, ստեղծող, կնունք, հրեշտակ, քահանայ, բերան, երես, գերեզման, եւ այլ այսպիսի կը հայոյեն: Կը յայտարարէ որ Հեթում թագաւորի եւ Կոստանդին թագաւորահօր հետ համաձայնութեամբ՝ յիշացաւագ պիտի դրուին ամէն տեղ, քաղաք ու գիւղ, բերդ ու դարպաս, որ հայիոյիներուն զիեզուն հաւցեն կամ լեզուն ծակեսցեն եւ լար ի ներս ածցեն, եւ ծեծելով ի շուրջ ածցեն օր մի, եւ ըստ գոյին տուգանս առցեն եւ յաղքատս տացեն: Այդ խիստ օրէնքը, որ իր բնութեամբ արեւելեան խստութեանց նմանութիւնն ունի, աւելի արեւմուտքի մէջ սկսած հաւատաքննական խստութեանց հեեւողութիւն պէտք է նկատուի: Այս տեղ ալ ոմանք պահոց եւ հայիոյութեան կանոնները մէկ գլուխի վերածած են (ԿՐԿ 291):

1122. ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ ԳԼՈՒԽՆԵՐ

Կը հետեւին քանի նը կանոններ յատկապէս քահանայից կենցաղին եւ պարտաւորութեանց մասին, ԺԸ. կանոնը ընդհանրապէս կը տրամադրէ որ եթէ վերոյիշեալ յանցանքներուն մէջ ինկողը

քահանայ է, կրկին պատուհասի պատժեսցի, հանդերձ կարգիւն, կամ թէ կրկին պատիժ ընկալցի եւ տանջեսցի կարգաւն հանդերձ (Կի՛ 292), եւ յարմարագոյն կերեւի իմանալ թէ կարգն ալ վրայ պիտի տայ, քան թէ ըսել թէ պիտի պատժուի կարգը վրան մնալով: Ժմ. Քահանաներուն կարգիլ զատ եկեղեցւոյ գործեր կատարել, ինչպէս նօտարութիւն կամ որսորդութիւն, որով պիտի իմանանք հանրային գործերը, եւ ոչ առանձինն եւ տնական աշխատութիւնները կամ սեփական հողագործութիւննը: Այնպիսի գործ ընողներուն եւ անուսում եւ անարժան քահանաներուն համար կը իրամայէ որ անոնց գժողովուրդն ի բաց առցեն, այսինքն ծխատէրութեան իրաւունքներէ զրկեն: Ի Քահանաները կը պարտաւորէ, որ այրերը ու կիները զատ, կուսան աղջիկները զատ, եւ մանր տղաները զատ եկեղեցին ժողվեն, ուսուցանեն, խրատեն, սաստեն, եւ անոնց բարոյականին հսկեն: Իսկ եթէ անկարող մէկը գտնուի, ի ծեռն այլ կատարելոյ արասցէ նոյն գործը: ԻԱ. Փոխադարձաբար ժողովրդականներուն ալ կը իրամայէ, որ քահանաներուն իրաւունքը չխորեն եւ յօժարութեամբ վճարեն իրաւունքները, ինչպէս են արմտեաց պտուղ, բաժին մատաղի, պսակի ընծայ, թաղման հանդերձ, եւ ժամու դրամ: Ժամու դրամին վրայ անդրադառնալով կը յարէ թէ պէտք չէ ուզուի վճարուի իբր գին պատարագի, այլ լոկ իբր հանդերձ եւ կերակուր երիցուն: ԻԲ. Քահանաներուն ալ պարք կը դնէ, որ ժողովուրդէն առածնուն մէջէն եպիսկոպոսին իրաւունքը տան սահմանեալ հասիւն եւ ընծայիւ: ԻԳ. Կանոնով ալ կը յիշեցնէ հայրապետին եպիսկոպոսներէն ստանալիք իրաւունքը, եւ առաջ կը բերէ Լուսաւորչեան կանոն մը, քահանայն գժողովուրդն տասնորդէ, եւ եպիսկոպոսն զքահանայս, եւ հայրապետական գեպիսկոպոսունս: Կը յանձնարարէ որ վճարումները յօժարութեամբ եւ խնդութեամբ ըլլան եւ ոչ ազահութեամբ, որ աթուքն հաստատ եւ անկարիք մնան, եւ եկեղեցիքն պայծառ, եւ Աստուծոյ օրինութիւն խառնի յարդիւնս արդարութեան:

1123. ԶԻՋՈՂԱԿԱՆ ԳԼՈՒԽՆԵՐ

Կերջին երկու կանոնները, Լատիններուն սիրտը շինելու համար զիջողութիւններ են: Կոստանդին կաթողիկոսին եւ Հեթում թագաւորին շրջանը, Լատինականութեան հանդէա զիջողութեանց նախաքայլերուն ժամանակն է, այն ակնկալութեամբ թէ Արեւմտեաններուն զինուրական օգնութիւնը եւ քաղաքական հովանաւորութիւնը թումբ պիտի կանգնին արեւելքի թաթարներուն եւ հարաւի Եգիպտացիներուն դժպիի զօրութեան դէմ: Պահլաւունիներուն օրով ինչինչ լատին արարողութիւններ կրցան աւելցուիլ իբրեւ նորութիւն, այլ փոփոխութիւններ տեղի չունեցան: Բարձրաբերդցիին օրով փոփոխութիւններու քայլն առնուիլ սկսաւ: Թէպէտ գործը աննշանակ եւ երկրորդական կէտերու վրայ ամփոփուեցաւ, բայց այն դրւ բացաւ, որ հետզհետէ զիջողական փոփոխութիւններ կարեւորագոյն կէտերու վրայ ալ տարածուին: Բարձրաբերդցիին զիջողութիւնները Սսոյ գլուխներուն վերջին երկուքներն են: ԻԴ. Կանոնը Սուրբ Աստուած-ի որ Խաչեցար-ին համար է, որուն համար, օտարներ կը պնդէին թէ Երրորդութեան վրան կիմացուի, մինչ Հայերը կը յայտարարէին թէ իրենք ի դէմս Որդւոյն Աստուծոյ կերպեն: Բայց դիտողութիւն ընողներ կային, թէ Սուրբ Աստուած-էն առաջ եղող Գոհանամք զքէն եւ Լուր ձայնից աղօթքներու՝

հանգիստներուն վերջաւորութիւնները, ի Հայր եւ յՈրդի ի սուրբ Հոգին աւարտելովը, յաջորդ երգը ի դէմս Երրորդութեան կը տանին: Դիտողութիւնը բնաւ նշանակութիւն չունէր, վասնզի ոչ երբեք նախընթաց աղօթքը երկորդին ուղղութիւնը կրնայ բռնադատել, թէ ոչ ամբողջ ժամերգութեան մէջ հնար պիտի չըլլար դէմքը փոխել: Սակայն Բարձրաբերդցին խնդիր մը պակաս ընելու նպատակով կը հրահանգէ, որ առաւտուն Խաղաղութիւն մեր հանգիստը աւարտի, գոհութեամբ վառաւորեսցուք զքեզ ընդ հօր եւ սուրբ Հոգւոյ Քրիստոս Աստուած մեր՝ Վերջաւորութեամբ (ԿՐԿ 293), եւ երեկոյին քեզ երկրպագանելով հանգիստն ալ աւարտի, միշտ ի բարձունս առաքեսցուք ամենազօր տէրութեանդ Քրիստոս Աստուած մեր՝ Վերջաւորութեամբ (ԿՐԿ 294), ինչպէս որ սովորութիւն դաշնալով մինչեւ այսօր ալ կը գործածենք (ԺԱՄ 253,471), թէպէտ այն էական պայման մը չէ: Միւս խնդիրը որ ԻԵ. կանոնին նիւթ կը կազմէ Հիւանդաց իւղն է: Լատիններ մեծ կարեւորութիւն տուած են այդ իւղին, զոր եօթն խորհուրդները լրացնելու համար թիվ անցուցած են Վերջին օծումն անունով, եւ իհմնուելով Յակոբոս առաքեալին խօսքերուն, հիւանդանայցէ՝ ոք ի ձէնջ կոչեսցեն զերիցուն եկեղեցւոյն եւ արասցեն ի Վերայ նորա աղօթս, օծցեն իւղով յանուն Տեառն, եւ աղօթքն հաւատովք միրկեսցեն զաշխատեալն (ՅԱԿ Ե 14): Առաքեալը ամէն հիւանդութեան առիթ ըլլալիք օծում մը կը յիշէ, եւ զօրութիւնը աղօթքին կու տայ եւ ոչ օծումին, մինչ Լատիններ յատուկ եւ Վերջին օծում մը կազմած են, զօրութիւնն ալ օծումին Վերագրած, ինչ որ Հայեր իբր Վարդապետական կէտ չեն կրցած երբեք ընդունիլ: Այսուհանդերձ իբր բարեպաշտական մի գործ օծումը արգիլելու ալ պէտք չեն զգացած, եւ այս հոգւով Վարուած է Օծնեցին, երբ գրած է թէ արժան է զիիւանդացն զձէթ քահանային օրինել ըստ իւրում աղօթիցն, մինչեւ միւռոնին համար կը գրէ թէ պարտ եւ արժան է (ՕԶՆ 26): Օծնեցին կանոնէն կօգտուին Բարձրաբերդցին, Լատիններուն դիտողութեան առջեւը առնելու, եւ կը յանձնարարէ հիւանդաց ձէթ օրինել, զոր պատեհ գտաք կըսէ եւ գրեցաք: Յետոյ կաւելցնէ եւ հարկաւոր, բայց պատեհութեան հարկաւորութիւն միայն, լրեցնելու համար այն դիտողութիւնը՝ զոր ի ֆռանկաց գրեալ են, եւ այս տեսութեամբ կիմացուի նաեւ ըսածը, թէ պարտ է առնելն, եւ արարէք ստուգի (ԿԻՐ 173): Բարձրաբերդցին ոչ յատուկ եւ Վերջին օծումի խօսք կընէ, եւ ոչ խորհուրդի ակնարկ ունի, հետեւաբար հնար չէ հետեւցնել, թէ Սիսի ժողովին կամ Բարձրբերդցիի շրջաբերականին մէջ Վերջին օծման խորհուրդ մը հաստատուած կամ ընդունուած ըլլայ, այլ ընդիհանուր կերպով հիւանդներու վրայ աղօթքին ատեն օծում ալ գործածելու յանձնարարութիւնն է, զոր Օծնեցին արժան տեսան էր, եւ Բարձրբերդցին ալ պատեն կը տեսնէ Լատիններու հետ խնդիրը կարճելու համար: Մնայուն եւ խորհրդական բան մը չըլլալը կը հետեւի նաեւ այն յանձնարարութենէն որով կը պատուիրէ, որ քահանայն օրինէ ձէթը, իւրաքանչիւր անգամ պէտք եղածին չափ որ աւելի չգայ, եւ ոչ թէ եպիսկոպոսական օրինութեամբ մէկ անգամէն պատրաստուի, եւ անկէ ցրուի միւռոնի նման, ինչպէս կընեն Լատիններ: Օծնեցին համար ըսուածը, թէ զատեալ է զմեզ յազգացդ (ԿԻՐ 173), պատմական ստուգութիւն չէ, ինչպէս որ մենք ալ իր կարգին դիտեցինք (575), եւ Բարձրաբերդցին անորոշ եւ անհիմն զրոյցի մը արձագանք եղած է, եւ պատմական

Վկայութիւն չկազմեր:

1124. ՎԱՐԴԱՆ ՆՈՒԻՐԱԿ

Վարդան վարդապետ, իբրեւ կաթողիկոսական նուիրակ, իրեն հետ ունենալով հետեւորդներ, ընդ նմա առաքեալք ի կաթողիկոսէն, ուղեւորեցաւ յԱրեւելս՝ Հայոց ներքին գաւառներուն մէջ շրջան մը ըրաւ, յԵպիսկոպոս եւ վաճօրայս եւ յիշխանս, ամէնուն ներկայելով կաթողիկոսին շրջաբերականը, եւ պահանջեալ յամենայնէ ձեռագիր հաւանութեան։ Բարձրաբերդցիին առաջարկները կամ Սիսի որոշումները լաւ ընդունելութեան չարժանացան, ծանր թուեցաւ հրամանն, զոր պատմիչը ագահութեան եւ արծաթասիրութեան կը վերագրէ, առանց դրամի կատարուելիք քահանայագործութեանց ակնարկելով, այլ կրնար վերագրել գիրին մէջ եղող լատինամիտ գիջողութեանց, ուսկից շատ հեռու էին Արեւելեայք, բայց դժբախտաբար իրենց դիրքը խախտած էր, Թաթարներու ու Պարսիկներու ու Վրացիներու փոխադարձ պատերազմներուն եւ համամիտ հալածանքներուն երեսէն, ամէն կազմակերպութիւն կորուսած, եւ համաձայնութեանք բան մը խորհելու պատեհէն իսկ զրկուած էին։ Ուստի զատ զատ մնալով ոչ իշխեցին արհամարհել, այլ ի վերին երեսս մեծացուցին, եւ ետուն ձեռագիր, ոչ թէ հաւանութեան, այլ պարզ հնազանդութեան, առնել զիրամանն (Կի՛ 173)։ Ընդհակառակն պէտք էր, որ Հայաստանի Եպիսկոպոսութիւնը, իբրեւ մեծագոյն մասը հայաբնաութեան եւ Հայ նուիրապետութեան, իր համաձայնութիւնը բերէր Սսոյ ժողովական որոշումներուն, ընդհանուր եւ ազգային կանոնի ոյժ տալու համար (1117)։ Ստորագրութիւն տուող Եպիսկոպոսներէն կը յիշուին Սարգիս Կարնոյ, Սարգիս Ամոյ, Յակոբ Կարսի, Գրիգոր Բջնոյ, Մկրտիչ Հանբերդի, Հանազասպ Հաղբատի, եւ այլ Եպիսկոպոսունք որ ի կողմանս։ Համաձայնութիւն յայտնող վանքերէն կը յիշուին Սանահին, Գետիկ, Հաղարծին, Կեչառիս, Հաւուցքառ, Այրեվանք, Յովհաննավանք, Սաղմոսավանք, եւ որ շուրջ զնոքօք։ Առանձինն կը յիշուին Ներսէս Աղուանից կաթողիկոս, Յովհաննէս Տուեցի Եպիսկոպոս, Յովհաննէս Վանական վարդապետ, Աւագ Օրբելեան իշխան՝ իւանէ որդին, որ Թաթարներուն հաւատարիմն էր դարձած եւ Հայերու պաշտպանութիւն կընէր, եւ կերեւի որ հօրը յունադաւանութեանը ալ չէր հետեւեր, քանի որ այլեւս Վրացիներէն ակնկալութիւն չունէր։ Վարդան վարդապետ պաշտօն ունէր հաւանութեան ձեռագիրելով հաւաքելով՝ անձանք Բարձրբերդցիին ներկայել բայց կերեւի թէ արդիւնքը գոհացուցիչ չըլլալուն, չուզեց Հռոմկլայ դարնալ, եւ ստացած գիրերը զրկեց կաթողիկոսին, եւ ինքն գնաց իր վանքը, որ է Կայանի Սուրբ Անդրէասը, Կայէնի բերդին մօտ, որ Աւագ իշխանի կեդրոնն էր, եւ հոն մնաց ուսուցանել զբազումն (Կի՛ 174)։

1125. ՍՄՐԱԾ ՊԱՏԳԱՄԱՒՐ

Վարդանի ձեռք բերած արդիւնքը, որչափ եւ չափաւոր եւ գրեթէ բօնադատեալ, գոհացուցիչ երեւցաւ Բարձրբերդցիին, զի իր իշխանութեան ամէնէն ընդունուելուն եւ իրեն անձին համար յարգանքի նշանակ սեպեց։ Հազիւ թէ Վարդանէն Եկած գիրերը ստացաւ 1247-ին, իբրեւ իր կողմէն սիրոյ եւ գոհունակութեան արտայայտութիւն՝ փութաց հարուստ ընծաներ դրկել Եկեղեցեացն

յարեւելս, Եւ գլխաւորաբար ի պատուաւոր վանօրայս, Եւ պատրաստեց մեծագին նափորսս ի սպաս պատարագին սրբոյ, մետաքսառէջս, ի կերպասուց պէսպէս գունաց, Եւ ամէնքը ձամբայ հանեց հայրապետանոցին սպասաւոր թէոդոս վարդապետի ձեռքով, որ շրջի Եւ իւրաքանչիւրը իր տեղը յանձնէ ըստ պատշաճի (Կի՛ 174): Այդ միջոցին էր, որ Հեթում թագաւոր ալ ուշադրութիւն դարձուցած էր արեւելեան գաւառներուն վրայ, որոնց բախտը այլ Եւս Թաթարներուն կամքէն կախում ունէր, Եւ մտածեց Եւսքանզեւս մշակել անոնց հետ բարեկամութիւնը, թէ իր թագաւորութեան ապահովութիւնը ձեռք բերելու, Եւ թէ ներքին գաւառներու Հայերուն բարօրութեան նպաստելու համար: Իր փափաքն էր անձամբ տեսակցութեան Երթալ Քիուք մեծ խանին Եւ անոր միտքը գրաւել իմաստուն առաջարկութիւններով, Եւ քրիստոնէից պաշտպան դարձնել իսլամութեամբ զօրացած ազգերու դէմ, մինչեւ իսկ Թաթարները քրիստոնէութեան աշակերտել: Վասն զի տակաւին Թաթարները քաղաքական Եւ կրօնական անորոշ վիճակ նը ունէին, իրենց Երկրին մէջ ունեցած սովորութիւննին Եւ հաւատքնին հետզհետէ փոխակերպելու վրայ էին իսլամներու Եւ քրիստոնեաներու հետ ունեցած շփումներով, բայց դեռ որոշ կէտի վրայ կայացած չէին: Կիրակոս պատմիչ, որ իրենց հետ կենակից Եղաւ Եւ մօտէն տեսաւ անոնց նիստուկացը (1114), հետաքրքրական տեղեկութիւններ կու տայ անոնց վրայ (Կի՛ 147-150), Եւ գլխաւորաբար անոնց կրօնքին մասին կը գրէ, թէ պաշտօն ինչ որ քոյր առ նոսա կամ Երկրապագութիւն, բայց ստէպ զանունն Աստուծոյ յիշէին յամենայն իրս, բայց թէ գէտն Աստուծոյ գոհանային, կամ թէ զայլ ոմն Աստուած կոչէին, մեք ոչ գիտեմք Եւ ոչ ինքեանք Եւս (Կի՛ 148), քանզի կոչէին զանուն Աստուծոյ՝ Թանկրի (Կի՛ 149): Հեթում իր փափաքած այցելութեան իբր սկզբնաւորութիւն որոշեց նախ դրկել իր Եղբայր Սմբատ Գունստապլը, սպարապետ պատմիչը, որուն ուղեւորութիւնը թէպէտ 697=1248-ին կը կարդանք (ՍՄԲ 124), այլ օրինակներու Եւ ժամանակագրութեան ուղղութեամբ 1247-ին Եղած կընդունուի (ՍԻՍ 554), Եւ ըստ այսմ յարմար կու գայ ըսել, թէ կաթողիկոսին պատուիրակը Եւ թագաւորին դեսպանը միասին մեկնեցան Կիլիկիայէ, Արեւելք Երթալու համար, Թէոդոս մինչեւ Հայաստան, Եւ Սմբատ մինչեւ ներքին Սմրդանտ, մեծ խաներուն մայրաքաղաքը, ուսկից ուղղած է Սմբատ՝ Կիպրոսի թագաւոր Հուկոն գ-ի 1248-ին գրած նամակը (ՍԻՍ 554):

1126. ՅՈՎՍԵՓ ԱՐՏԱԶԵՑԻ

Կոստանդին կաթողիկոսի առանձինն մտադրութեան առարկայ Եղաւ Արտազու Ս. Թադէոս վանքը, որ է այժմեան Մակուի վանքը, Հայոց Առաջին Լուսաւորիչին շիրիմը, որ միշտ նուիրական Եղած էր Հայերուն, Եւ անտարբեր չէր կրնար ըլլալ Հայոց հայրապետին, մանաւանդ որ յետ աւերածոյն որ ի թուրքաց Եւ ի իինէն Վրաց, յոլով ժամանակս անբնակ էր ի մարդոյ Եւ ամայի: Վանականի աշակերտութենէն Յովսէփ Արտազեցի վարդապետը, ձեռնարկած էր Վերստին շէնցնել նոյն վանքը, որ չորս մեծ աթոռներէն մէկը, կամ նոյն իսկ չորսերուն առաջինն էր (930), Եւ ամէն կողմէ Եկած օգնութիւններուն մէջ գլխաւոր տեղը կը գրաւէր Հայոց կաթողիկոսին նպաստը: Կոստանդին ոչ միայն յղեց ոսկի յոլով ի շինութիւն գաւթին, այլ Եւ շրջաբերական գիր ալ յղեց

նպաստներ հաւաքելու, վիճակն ալ ընդարձակեց, զշրջակայ գաւառս եւ զքաղաքս անոր թեմ նշանակելով: Հարկաւ այդ ամէն կարգադրութիւններ թէոդոս պատուիրակին ձեռքով հաղորդուեցան: Յովսէփի վարդապետ այդ պաշտպանութիւններով քաջալերուած, համարձակեցաւ անձամբ ալ ներկայանալ թաթարաց Անգուն զօրավարին, որոյ իջեւանքն յաւուրս ամարայնոյ հուա էր վանքին, եւ ամէն տեսակ դիւրութիւն ստանալով, անշուշտ շնորհիւ Սմբատի դեսպանութեան ազդած նպաստաւոր տպաւորութեան, կրցաւ վանքը շինել, եկեղեցին սրբել, հանդիսաւոր նաւակատիք կատարել, միաբանութիւն հաստատել, կրօնաւորս բազումս ժողովել, եւ Արտազի աթոռը նախկին պայծառութեան վերադարձնել: Անգուն զօրավար, այրն թաթար, ուխտագնացութիւններն ալ կը քաջալերէր (Կիր 474), եւ կը ներէր աներկիւ գալ ուխտաւորաց, ընդ մէջ զօրաց իւրոց, հրամայելով մի՛ զոք զզուել եւ նեղել: Սուրբ առաքելոյն գերեզմանէն կատարուած բժշկութեան շնորհիւ, թաթարներ անգամ ընծայս մատուցանէին, եւ մինչեւ իսկ կը գտնուէին որ գային եւ մկրտէին զուստերս եւ զդստերս իւրեանց (Կիր 175), զի օտար ազգերու մէջ շատ ընդարձակուած է մկրտութեան վրայ հաւատքը, իբրեւ տղայոց վաղամեռիկ չըլլալուն զօրաւոր միջոց մը: Յովսէփի Արտազեցիի ձեռնարկը եւ Բարձրբերդցիին հոգածութիւնը յատուկ յիշատակութեան արժանի էին, զի յառաջիկային պիտի տեսնենք թէ Արտազու աթոռը նշանաւոր դեր ունեցած է ազգային եկեղեցւոյ գործառնութեանց մէջ:

1127. ԴԱԻԹ ԾԱՐԵՑԻ

Պատմութեանց մէջ այնախսի մասնաւոր դիպուածներ կամ, որ թէպէտ ընդհանուր եղելութեանց հետ կապ չունին, այլ մեծապես կը նպաստեն դարուն հոգին ու նկարագիրը կշռելու պատմութիւնը պէտք չէ անտես ընէ այդ եղելութիւններն ալ: Սոյն տեակէն եւ Դաւիթ Ծարեցի մոլորեցուցիչ պատահարը (Կիր 128-185): Ծար գիւղի մէջ ջաղացպան մըն էր Դաւիթ, Գեղամայ լիձին եզերքը, եւ Հանգաբերդի մօտ ջրաղաց ունէր, եւ հազիւ թէ չքաւոր եւ տնամկ կերպով կրնար պահել իր կինն ու զաւակները: Օրին մէկը իբրեւ թէ Քրիստոս իրեն երեւած եւ հրամայժ ըլլայ, ճգնաւոր կը դառնայ, մեղաւորները դարձի բերելու եւ բժշկութիւններ կատարելու իշխանութեամբ: Գիւղին ձիթհանքին գերանը կը հանէ, եւ բարձրաբերձ խաչ մը կը կազմէ, քարոզութեան կը սկսի, հրաշագործի հրչակ կը հանէ, խաչին առջեւ մատաղներ կը սկսի կտրել տալ, որոնք իրեն կը մնային, եւ միւս կողմէն մատաղի ոսկորներէն եւ խաչին տաշեղներէն կտորներ եւ կորեկի հատեր կը բաշխէր, իբրեւ նշխարս օրինութեան, եւ անոնց փոխարէն շատ նուէրներ կընդունէր ոսկով եւ արծաթով, զուարակաւ եւ ոչխարաւ (Կիր 184): Իր բժշկութեանց համբաւը այնպէս զօրացաւ, որ մինչեւ իսկ երիցունք եկին եւ յարեցան ի նա, ընչից եւ զօշուտութեան աղագաւ, եւ դիմողներու բազմութիւնը գիւղին մէջ տեղ չգտնուելէն, շրջակայ լեռներ ու դաշտեր բնակութիւն դարձած էին, զի ամառնային էր ժամանակն, եւ հոն ամէն տեսակ խանճակութիւններ համարձակ կը գործուէին, եւ այս հրապոյրը եւս առաւել կը շատցնէր բազմութիւնը: Բժշկութեան տարօրինակ կերպեր ալ ունէր դիւահարները հաստ բիրով անխնայաբար կը ծեծէր, կամ ոտքովը վիզին վրայ կը կոխէր, հաշմանդամները խաղալ ու պարել կը ստիպէր, անդամալոյժները ձեռքերէն ու ոտքերէն չորս

հոգիներու քաշկոտել կու տար, եւ այլ նմանօրինակ կերպեր, որոնց մէջ նոյն տեղ մեռնողներ ալ կըլլային, եւ այն ատեն սովոր էր ըսել թէ սա վաղուց էր մեռեալ, եւ այն որ շրջեցուցանէր զնա՝ դեւն էր (Կի՛ 183), եւ այսպէս կը հաւատացնէր: Իրենց պայմաններն էին, գերկուշաբթի օրն պահեցէք, յիշոցք մի՛ տայք, եկայք եւ համբուրեցէք զիս, եւ թողեալ լիցին մեղք ձեր եւ ազգին ձեր մինչեւ յեօթն ազգ (Կի՛ 182), եւ կամ, եկայք համբուրեցէք զիս եւ զկին իմ, եւ երթայք, եւ այլ մի՛ երկնչիք (Կի՛ 183): Ծարի ամբոխը եւ գայթակղութիւնը չէր կրնար մտադրութիւն չշարժել, եւ առաջին վանական վարդապետը եղաւ որ Խորանաշատէն ծայն բարձրացուց թէ պէտք է վերջ տալ այդ գայթակղութեան եւ բանադրեց Ծարեցինէն տաշեղներ կամ կորեկներ առնողները: Նոյն իմաստով գորեցին Համազասպ Հաղբատի Եպիսկոպոսը, եւ ինքն Կիրակոս Գետիկի առաջնորդը: Ասոր վրայ երկու անձեր, Գրիգորիս Դադեվանքի Եպիսկոպոսը եւ Վարդան Յօժարորդիք մականուանեալ վարդապետը, որոնց վիճակին մէջ կը մնար Ծար գիւղը, խաչով եւ աւետարանով եւ պաշտօնէից եւ հաւատացելոց բազմութեամբ գիւղը եկան, նախ գիշերապաշտօն ըրին, յետոյ Դաւիթը հարցափորձեցին, վերջէն անոր խաչը վար առնելու ձեռնարկեցին, եւ դէմ դնող գիւղացիները զապեցին, զղացողները արձակեցին, եւ Դաւիթ Ծարեցին ալ մէկտեղ տանելով դարձան: Ասոր վրայ Գառնեցիներէն ոմանք Դաւիթը ուզեցին՝ իբր իրենց հին գիւղացին, եւ խոստացան զայն զգուշաւորութեամբ պահել, զի մի՛ այլ մոլորեցուցէ զմարդիկ, եւ այսպէս փակուեցաւ Ծարի մոլորեցուցիչին միջադէպը, զոր ի դէպ է դնել 1249 տարւոյ ամառնային միջոցին, Վանականի մահուընէ քիչ առաջ:

1128. ՀՈԳԻՌՅԱ ՍՐԲՈՅ ԽՆԴԻՐԸ

Կիլիկիոյ առժամեայ հանդարտութիւնը, եւ ապագայ ապահովութեան համար Արեւմուտիսի հետ մշակուած յարաբերութիւնները, նորէն մէջտեղ բերին Եկեղեցական միաբանութեան բանակցութիւնները, որոնք անհրաժեշտաբար կը նորոգուէին քանի անգամ որ Հայեր պէտք կը զգային Արեւմուտի քրիստոնեաները իրենց թեւութիկունք ընել, Արեւելքի ասպատակներու դէմ: Անգամ մըն ալ նորոգուեցան այդ շարժումները, եւ անոր առիթ ընծայեցին Հոգւոյն Սրբոյ մասին Լատիններուն եւ Յոյներուն մէջ յուզուած վէճերը: Կոստանդնուպոլսոյ սուրբ ժողովին հանգանակին մէջ Հոգւոյն Սրբոյ համար ելող ի Հօրէ կամ բղևի ի Հօրէ բացատրութիւնը ընդունուած էր, համաձայն աւետարանին (ՅՈՒ.ՃԵ.26), որուն վրայ վերջերը Լատիններ եւ յՈրդւոյ յաելուածը կցեր էին, եւ Յոյներ այդ մասին գիրենք կը մեղադրէին, եւ այս կէտը երկու Եկեղեցիներուն բաժանման առթիւ ալ յուզուած էր: Նոյն խնդիրը անգամ մըն ալ նորոգուեցաւ այս միջոցներուն, եւ իննովկենտիոս Դ պապ Հայ Եկեղեցւոյ տեսութիւնն ալ իմանալու համար, գրեց Կոստանդնին կաթողիկոսին եւ Հեթում թագաւորին (Կի՛ 186): Իննովկենտիոսի առաջին նամակը կը դրուի 1248-ին, եւ յատուկ պատգամաւոր մըն ալ կը յիշուի Տիմանջ անունով (ՍԻՍ. 554) բայց խնդիրը քանի մը տարի երկարած է: Նոյն միջոցին Յունաց Եկեղեցին ալ զանց չէ ըրած Հայ Եկեղեցւոյ կարծիքին դիմել, եւ Մանուէլ պատրիարք Նիկայէ դիմած է Հայերուն (ՍԻՍ 554), որպէսզի իրենց համախոհ գտնուին սոյն խնդիրին մէջ: Կաթողիկոսն եւ թագաւորն մէծ

կարեւորութիւն տուին գործին, Սիսի մէջ գումարեցին Կիլիկիոյ մէջ գտնուող եւ զանազան դաւանութիւններէ եղող քրիստոնեաները, Հայ, Յոյն, Ասորի, Վրացի եւ Լատին, բայց համամտութիւն չի գոյացաւ, եւ հարկ սեպեցին Արեւելք եղող վարդապետական կեղոններուն եւ հօչակաւոր մեծ վարդապետներունդիմել, եւ անոնց կարծիքնալ առնել: Յանուանէ կը յիշուին Խորանաշատի Վանականը եւ Արտազի Յովսէկիը, եւ որովհետեւ եւ առ այլս ալ կաւեցուի (Կիր 187), ի դէպ է Կայէնի Վարդանը եւ Գետիկի Կիրակոսը եւս դնել նոյն շարքին մէջ, քանի որ Վարդան ալ (ՎԱՐ 148), Կիրակոս ալ (Կիր 189), կը փութան իրենց կարծիքը յայտնել նոյն խնդիրին մասին: Կիրակոս մանաւանդ Երկարօրէն կը գրէ, նախապէս զանազան վկայութիւններ կուտելով (Կիր 187-189), յետոյ Խոստովանութիւն հաւատոյ ուղղափառաց մակագրութեամբ գրուած մը յառաջ բերելով (Կիր 189-193), որ իր իսկ գրութիւնը կերեւի, եւ վերջէն Վանական Վարդապետի Խրատ դաւանութեան գրուածը նոյնութեամբ արձանագրելով (Կիր 193-197):

1129. ԴԱՒԱՆԱԿԱՆ ԳՐՈՒԱԾ ՄԸ

Այս տեղ պէտք կը կարծենք յառաջ բերել Տիմանջ լիկարին կամ պապական նուիրակին պաշտօնին մասին գրութիւն մը, զոր կը գտնենք իին հաւաքածոյին մէջ (ԹՂԹ 503), Վարդանէ պատրաստուած, եւ Կոստանդին կաթողիկոսի կողմէ Հեթումի գրկուագ, իբրեւ պատասխանի թղթին որ ի պապէն Հռոմայ բերաւ առ թագաւորն Հայոց Հեթում (ԹՂԹ 504-508), որ Տիմանջի ձեռքով բերուած կըսուի 1248-ին (ԹՂԹ 503), իբրեւ հիմնադիր միաբանութեան: Նամակին սկիզբը հեզնաբար կը յիշուի, թէ պապը նուիրակ յղած է գտանել զմեզ, այսինքն հաւատքի բերել, մինչ 1248 տարիներ են կըսէ գտանելոյն մերոյ ի Տեառնէ, այսինքն քրիստոնէութիւն ընդունելնուս: Այդ տարեթիւը գործածական Քրիստոսի թուականը պիտի ըլլայ, եւ այս պատճառով հարկ զգացինք Տիմանջի գալուն ՈՂԵ թուականը (ԹՂԹ 505) ՈՂԵ կարդալ, եւ Կիլիկիա եկած եւ պապին գիրը բերած ըսել: Պապական նամակին մասին համարձակ կը յայտարարուի թէ յայս գիրս գտաք հնգետասան սխալ եւ անընդունակ բան, որոնք կարդաւ յառաջ կը բերուին եւ կը հերքուին: Այս 15 կէտերն են, 1 Հռոմայ աթոռն միայն ունի իշխանութիւն կապելոյ եւ արձակելոյ: 2 Հոգին ի Հօրէ եւ յՈրդոյ բղխի: 3 Երկու բնութիւն են ի մարդն: 4 Միշտ նոր ստեղծածին հոգիք հանապազօք: 5 Մարիամ կին եւ կոյս է գրել, եւ ոչ երբեք Աստուածածին է յիշել: 6 թէ Բանն եղեւ հաւասար հօր: 7 թէ Եղեւ մարդ որով փոքր է քան զՀայր: 8 Երկու բնութիւն եւ Երկու կամք Քրիստոսի: 9 Քրիստոս զարդարսն միայն Եհան ի դժոխաց: 10 Յետ յարութեան առաւել փառաւորեցաւ մարմինն Տեառն: 11 Քահանայն մկրտէ եւ Եպիսկոպոսն միւռոնէ: 12 Մոռացեալ են յեօթն քահանայագործութենէն զմիւռն օրինելն: 13 Զերորոր եւ զշորորոր ամուսնաւորսն օրինաւորք են գրել: 14 Գրեր են յառաջ քան զօրն դատաստանի առնուլ զվարծ արդարոց եւ անապաշխար մերելոցն մտնել ի բիրկաթօր: 15 Որք ընդ հրեշտակս եւ որք ի բիրկաթօրն միապէս փառաւորին (ԹՂԹ 504-508): Մեր նպատակը չէ այդ կէտերը քննել, զորս միայն իբր տեղեկութիւն քաղեցինք, այլ բաւական կը սեպենք դիտել տալ, թէ որչափ հեռու են կաթողիկոսն ալ եւ Վարդապետն ալ հռոմէադաւան Վարդապետութենէ, եւ թէ ինչպէս կը հերքեն այն կէտերը, որոնք Հռոմէ պահանջուեր են, իբրեւ էական դաւանութեան

կետեր: Գիրին մէջ ըսուած է թէ այս վարդապետութիւնները ոչ Պետրոսի են, ոչ Սեղբեստրոսի, ոչ Կեղեստինոսի, եւ ոչ Յուլիոսի, զորս Հայոց Եկեղեցին ուղղափառ կընդունի, ապա թէ ոչ, կըսեն, գիրեանց արուեստակեալ առասպելոյն իսկի չընդունիմք: Եթէ, կը յարեն, Հայերու վրայ գութ ու սէր ունին, ահա վեցհարիւր եւ քսան գաւառ են Հայք յԵրզնկեայ ի վեր, եւ կամ որ աւեր են, եւ կամ որ ի ծառայութեան թէ կու ցաւին ընդ Հայոց, թող Երթան ազատեն (ԹՂԹ 509): Ոամկօրէն լեզուն պէտք չէ միտքերը շփոթէ, զի գրուածը Հեթումի ուղղուած մտերմական գիր մըն է, եւ ոչ պաշտօնական վաւերագիրը: Իսկ մեր տեսութեամբ մտերմական գրուածներ աւելի գօրաւոր են իւրաքանչիւրին ներքին համոզումը իմանալու համար, քան պաշտօնական գրութիւններ:

1130. ՀԱՅՈՑ ԿԱՐԾԻՔԸ

Մերազգի հրոմէադաւան համարձակ կը յայտարարեն այդ առթիւ, թէ Հայեր ըստ ամենայնի համակերպեցան Հռոմի վարդապետութեան, եւ ընդունեցան եւ յՈրդոյ յաւելուածը հանգանակին մէջ (ԶԱՄ Դ 236): Սակայն բոլորովին տարբեր է Հայերուն տեսութիւնը, ինչպէս քննական հետազոտութեանց արդիւնքը կը ցուցնէ: Բոլոր խնդիրը աւետարանի երկու խօսքերը. Որ ի Հօրէ ելանէ (ՅՈՎ.ԺԵ.26), եւ Յիմնէ անտի առնու (ՅՈՎ.ԺԶ.15), իրարու հետ կապակցելու վրայ է: Ասկէ կը ծագին, ելանել, ծնանիլ, բղխիլ, եւ առնուլ ըսուած առնչութիւններուն տարբերութիւնները: Ելանել ընդհանուր իմաստով կառնուի, իսկ ծնանիլ՝ Որդոյ առ Հայր, բղխիլ՝ Հոգւոյն առ Հայր, եւ առնուլ՝ Հոգւոյն առ Որդի՝ առնչութիւններուն կը պատշաճեցուին, քանի որ Երրորդութեան գաղափարը բացատրելու համար պէտք է իւրաքանչիւր առնչութեան առանձնայատկութիւնը ճշդել, եւ երկու նոյնեւնմաններ չընդունիլ, կամ որ նոյն է, առնչութիւնները չշփոթել: Դարձեալ պէտք է էութեան խնդիրը տարբերել Ելման խնդիրներէն, զի եթէ երից անձանց մէջ էութեան տարբերութիւն դնել անհնարին է, Ելման տարբերութիւն դնել անհրաժեշտ է, առանց որուն երեքանձնեայ դրութիւնը կը ջնջուէր: Ըստ այսմ Լուսաւորիչի հոչակաւոր դարձած բացատրութիւնը, Հոգի ի նոցունց ի նոսին (ԱԳԹ 181), պարզապէս էութեան մասին կիմացուի, կամ առ առաւելն ընդհանուր Ելման իմաստն ունի, քանի որ նոյն Լուսաւորիչ ստէպ կը կրկնէ, թէ Հայրն է բղխումն Հոգւոյն Սրբոյ (ՅԱՃ.3): Ըստ այսմ շատ տարբեր են էութիւն, եւ Ելումն, եւ բղխումն, եւ Հայերն ալ կը զատեն այդ բացատրութիւնները Եկեղեցական գրութեանց մէջ, եւ Երբ կը դաւանին Հոգին բղխումն Հօր անքննաբար, առող յՈրդոյ անձառաբար (ՇԱՐ.393), Երբեք բղխումն ի Հօրէ եւ յՈրդոյ չեն իմանար: Այդ տարբերութիւնը Արեւելեան վարդապետներուն գրութեանց մէջ ալ շեշտուած կը գտնենք: Կիրակոս կը գրէ Համարձակ արժան է քարոզել զՀոգի Ելեալ եւ յՈրդոյ Երեւեալ (ԿԻՐ.189), եւ Հոգին Ճանչնալ, բղխումն ի Հօրէ եւ Երեւումն յՈրդոյ (ԿԻՐ.190): Վանական ալ Երբ հոգւոյն աստուածութիւնը կը պաշտպանէ, Հօր եւ Որդոյն հետ առնչութիւնները կը տարբերէ, եւ Հոգւոյն հաւասար կերպով ի Հօրէ եւ յՈրդոյ բղխումը չհաստատէր, եւ իր միտքը կը պարզէ սա խօսքերով, Հայր անծին ասի՝ զի յումեքէ, եւ Որդին ծնեալ՝ զի ի Հօրէ, եւ Հոգի ոչ ասի Որդի կամ ծնեալ՝ զի մի երկու Եղբարք թուեսցին, եւ ոչ երկուորի ընդ Որդոյ՝ զի մի դուստր կարծեցի, եւ ոչ յՈրդոյ միայն՝ զի մի թուն համարիցի (ԿԻՐ.196):

Հետեւաբար Հայերը երբ Հոգույն համար յՈրդւոյ առնչութիւն մը կընդունին, եւ ըստ այնմ իրենց միտքը կը յայտնեն Լատիններէն եկած հարցումին մասին, երբեք ի Հօրէ եւ յՈրդւոյն բղխումը՝ ընդունած չեն ըլլար, եւս առաւել եւ յՈրդւոյ յաւելուածին հաւանած չեն ըլլար, եւ Լատիններուն համակերպած չեն կրնար ըսուիլ: Այլ միջսահման բացատրութեամբ, եւ ձարտար դարձուածով մը Լատիններուն հակառակած երեւնալ չեն ուզեր, որպէս զի բարեկամական յարաբերութիւնները չխանգարեն: Միւս կողմէն Յոյներէն ալ զատուած չեն ըլլար, քանի որ ոչ եւ յՈրդւոյ յաւելուածին հաւանած, եւ ոչ ալ զայն հանգանակին մէջ ընդունած կըլլան: Վարդան քննեցին գդաւանութիւն կըսէ (ՎԱՌ.148), եւ Հռոմի պատասխան տրուած ըլլալը չի գիտեր, իսկ Կիրակոս երբ կը գրէ, թէ զայս պատասխանեցաք թղթոյն Արեւմտից (ԿԻՌ.189) իրենց կողմէ կաթողիկոսին գրուած պատասխանը կիմանայ, եւ ոչ կաթողիկոսին կողմէ Հռոմի տրուած պատասխանը, որ կերեւի բնաւ տրուած չէ, զի ոչ մեր պատմագիրք կը յիշեն, եւ ոչ պապական գրութեանց կարգին կը գտնուի, եւ ոչ ալ Մխիթար կաթողիկոս՝ պատասխան տրուած ըլլալը կը գրէ (ԶԱՄ Գ 239), ուստի նորերուն ըստ այնմ ետուն պատասխանի Հռոմայեցւոց խօսքը (ԶԱՄ Գ 239), կամ առանց ընդդիմանալու սիրոյ թուղթ գրեց ըսելը (ՄՈՎ 217), պատմական հաստատութիւն չունին:

1131. ՅԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Սմբատի Թաթարներու մօտ երթալն ու դաշնալը (1125), իբր երկու տերտ տեւեց, ինչպէս ինքն ալ կը նշանակէ (ՍՍԲ 124), եւ հազիւ 1250-ին կրցաւ եղբօրը Հեթում թագաւորին մօտ դաշնալ: Քիուք խան սիրով ու պատուով ընդունեցաւ Հայոց թագաւորին դեսպանը, երեւելի փառօք եւ հաւատարիմ հրովարտակօք մեծարեց, եւ հաւանեցաւ որ Հայերուն յանձնուին այն քաղաքները, որոնք երբեմն իրենց էին եւ վերջերս անոնց ձեռքէն առնուած էին: Իսկ զիսաւոր հաճութիւնն եղաւ, որ հաւանեցաւ Հայոց թագաւորին անձամբ իրեն գալուն, եւ քրիստոնէից գործերուն մասին բանակցելուն: Սակայն Քիուք խան երկար չապրեցաւ եւ մեռաւ նոյն տարին, որ Սմբատ Կիլիկիա կը հասնէր, եւ իրեն յաջորդեց Մանկու խան, Թուլիի որդի եւ Ճիմկիզի թոռ, որ ամէնէն փառաւորն ու նշանաւորն եղաւ Թաթար խաներուն մէջ թէպէտ 9 տարի միայն իշխանութիւն վարեց, 1250-է մինչեւ 1259: Նոյն 1250 տարին էր որ Լուդովիկոս թ. Գաղղիոյ թագաւորը, Պաղեստին կանցնէր: Լատիններ նոր ընդհանուր ժողով գումարած էին Գաղղիոյ (Lyon) քաղաքը 1245-ին, որ է իրենց ժամանականը, ուր որոշուած էր նոր խաչակրութիւն մը եւս կազմել: Բայց հազիւ 1248-ին Լուդովիկոս թագաւոր՝ Եօրներորդ խաչակրութեան գլուխ անցած ուղղակի Եգիպտոս արշաւած էր, եւ առջի բերան յաջողութիւններ ալ ունեցած էր՝ Մանսուրայի եւ Տամիաթի պատերազմներուն մէջ, բայց վերջէն ձախողելով ինքն ալ գերի ինկած, եւ հազիւ գրաւած տեղերը թողլով եւ ծանր փրկանք վճարելով, ազատութիւն ստացած, եւ 1250-ին Պաղեստին էր անցած, խորհելով Կեսարիոյ, Յոպաէի, Սիդոնի, Պտղամայսի եւ Անտիոքի լատին իշխանութիւններուն ոյժերը միացնելով Երուսաղէմի գրաւան աշխատիլ: Այդ առթիւ Հայոց թագաւորութեան հետ ալ յարաբերութեան մտաւ, թէպէտ Հայեր Լուգդունի ժողովին մասնակցութիւն ունեցած չէին: Անտիոքացիներու եւ Հայերու մէջ տիրող հակառակութիւնն ալ

ջանաց վերջացնելի իր միջնորդութեամբ (ՍԻՍ 554), որպէսզի կարենայ Հայոց ոյժերն ալ միացնելի իր նպատակին, որ էր Երուսաղէմի առումը: Սակայն փորձերու իսկ չհամակերպեցաւ, թէպէտ եւ մինչեւ 1254 Պաղեստինի եւ Ասորիքի մէջ մնաց: Շատ հաւանական է, որ Լատիններուն Հայերէ սպասած օգնութեան պարագան էր, որ կրօնական խնդիրները լռեցուց, եւ Հոգուն Սրբոյ խնդիրը մոռացութեան մատնուեցաւ, եւ Հայերու հարկ չեղաւ պաշտօնապէս հաւատոյ գիր գրել Հռոմի պապութեան (1130): Հեթումի յաջողութեանց կարգին պէտք է անցընել Կոստանդին Լամբրոնացիին ձեռքն ալ ազատիլը, որ միանգամ (1109), եւ Երկիցս (1116) Հայոց թագաւորութեան դէմ Իկոնիոնի սուլտաններուն հետ միանալէ ետքը, նորէն ու նորէն կրկնեց իր թշնամութիւնները, շարունակ Սելջուքներու օգնութեան դիմելով: Սակայն Հեթում կրցաւ միշտ գէնքի զօրութեամբ անոր ջանքերը ապարդին հանել, եւ Լամբրոնացի իշխանը եօթն անգամ հարաւ ի նմանէ, մինչեւ որ այլ ոչ իշխէր համարձակիլ յաջ կամ յահեակ (ԿԻՐ 158): Սակայն Հեթում վստահ չէր կրնար ըլլալ անոր վրայ, եւ Վերջապէս 1250-ին զայն սպաննել տուաւ (ՍԻՍ 554), իր բերդին մէջ, որպէս զի միանգամ ընդ միշտ Երկիրն ալ խաղաղի: Սոյ միջոցին կատարուած եղելութեանց կարգին յիշենք Զապէլ թագուհիի մահը, զոր արդէն պատմեցինք (1108), եւ Ասորուց կաթողիկոսական աթոռին Հռոմկլայի մէջ հաստատուիլը, Հայոց թագաւորութեան պաշտպանութիւնը վայելելու համար, որուն իբր առհաւատչեայ Իգնատիոս կաթողիկոս 1253ին մեռած ատեն իր ջորին ու դրամի գումար մը կը կտակէր Հեթումի (ՍԻՍ 554):

1132. ՀԵԹՈՒՄ ԽԱՆԻՆ ՍՕՏ

Վերջապէս Հեթում պիտի ձեռնարկէր իր վաղուց մտադրած ուղեւորութեան, եւ Թաթար խանին հետ ուղղակի բանակցութեամբ, թէ՛ իր թագաւորութեան եւ թէ՛ ընդհանուր Հայոց համար ապահովութիւն մը ձեռք բերելու: Իրաւ մեռած էր Քիուք, որ հաւանութիւնը տուած էր, սակայն անկէ աւելի կը գովուէր Մանկու իր յաջորդը, եւ Հեթում ճամբայ չելած, պէտք տեսած էր Մանկուի միտքն ալ շօշափել եւ վստահութիւն գոյացնել, զոր պատմութիւնը զանց ըրած է յայտնապէս գրել, սակայն կը քաղուի Բարսէղ քահանայի Բաթու զօրավարին մօտ դեսպան Երթալէն (ԿԻՐ 213), եւ Մանկու խանի կողմէ Բաթուի տրուած իրամանէն, Հեթումի ճամբուն ապահովութեան հսկելու (ԿԻՐ 211): Սմբատ թագաւորեղբօր եւ Հեթում թագաւորին ուղեւորութեանց մէջտեղը 1251-ին (ՕՐԲ. Բ.161) կիյնայ Սմբատ Օրբելեանի ալ Մանկու խան մօտ Երթալը, զոր Երկար կը պատմէ Օրբելեան (ՕՐԲ.Բ.151-158): Սմբատ՝ վրացի Օրբելեանց կոտորածէն ազատած Լիպարիտի ցեղէն էր, որ Հայոց հետ խնամութեամբ խառնուելով, Հայ սերունդ ունեցաւ, եւ Լիպարիտի թռռ Լիպարիտի զաւակներն էին՝ Ելիկում, Սմբատ, Իւանէ, Փախրաղուլ եւ Տարսայիձ (ՉԱՍ.Գ.218): Ելիկում պատերազմի մէջ մեռած էր, թերեւս դեղակուր (ՕՐԲ.Բ.150), միւս Եղբայրներն ալ հալածուած էին, բայց Սմբատի յաջողեցաւ Մանկուի հաճոյանալ, որուն մօտ մնաց զամս Երեք (ՕՐԲ.Բ.155), եւ պաշտպանութիւն ստանալով Եկաւ եւ իր իշխանութեան մէջ հաստատուեցաւ (ՕՐԲ.Բ.158): Սմբատ Օրբելեանի յաջողութիւնը կրնայ քաջալերած ըլլալ Հեթումը այցելութեան նպատակին մէջ: Հեթումի ուղեւորութեան թուականը պէտք է քաղենք ինչ ինչ ակնարկներէ, որոնց

գլխաւորն է, թէ Մանկուէ մեկնելէն 8 ամիս ետքը Հայաստան դարձաւ 1255-ին (Կի՛ր 217), իսկ Մանկուէ մեկնած էր նախընթաց 1254 նոյեմբեր 1-ին (Կի՛ր 213), որով Հայաստան հասած կըլլայ 1254 յուլիսի սկիզբը, եւ 8 ամիս ալ երթալուն դնելով, 1254 մարտէն առաջ եղած պիտի ըլլայ Կիլիկիայէ մեկնիլը: Հայաստան դաշնալէն ետքն ալ միջոց մը նորէն հոն մնաց, եւ 1256 յունիս 5-ին կը գրուի Կիլիկիա հասնիլը (ՍԻՒ 554): Ըստ այսմ երկու տարի եւ աւելի կըլլայ թագաւորին բացակայութիւնը, եւ չափազանցեալ կը կարծենք երեք ու կէս ամաց ժամանակով (ՀԵԹ.44), կամ զամս չորս (ՎԱՀ.220) երկարել զայն: Այդ միջոցին անշուշտ Կոստանդին թագաւորահայր պէտք էր ստանձնէր երկրին կառավարութիւնը, սպարապետ Սմբատ եւ իշխանապետ Լեւոն որդիներն ալ (1106) իրենց պաշտօնները կը շարունակէին: Իսկ պատմիչը Լեւոնն ու Թորոսը կը յիշէ, թէ Հեթում եթող փոխանակ իւր, Կոստանդին թագաւորահօր հետ, որ ծեր գոլով մինակ չէր կրնար գործել, մինչ թագուիին Զապէլ ալ փոխեալ էր առ Քրիստոս (Կի՛ր 212): Ըստ այսմ պիտի ըսուի թէ արքայորդիներն եղան թագաւորութեան պաշտօնական խնամակալները իրենց մեծ հօր հետ: Լեւոն 18 տարեկան էր արդէն եւ Թորոս ալ քիչ պակաս, եւ կրնային պաշտոնական դեր վարել: Կոստանդին կաթողիկոս ալ հարկաւ իր մասնակցութիւնը ունեցած պիտի ըլլայ այդ խնամակալութեան մէջ, ինչպէս երբեմն Յովհաննէս կաթողիկոս առաջին խնամակալութեան ատեն (1096): Իսկ Հեթումի ուղեկիցները քիչ եղած չեն, զի իշխանք յոլովք կը յիշուին առանց անունի (Կի՛ր 213): Եկեղեցականներէն իրեն հետ եղած են Ստեփանոս Եպիսկոպոս, Մխիթար վարդապետ Սկեւուացի, Բարսեղ քահանայ, Թորոս կուսակրօն քահանայ, Կարապետ դրաներէց արքային (Կի՛ր 212), եւ Յակոբ վարդապետ մըն ալ (Կի՛ր 216), զոր Յակոբ Կլայեցի հետ նոյնացնելու չենք: Ասոնք որչափ ալ իբր գործունեայ անձեր ընտրուած ըլլան, սակայն անոնց մականունը եւ ինքնութիւնը անծանօթ կը մնայ մեզի, Սկեւուացի Մխիթարէն զատ: Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչ, տեղերու եւ անուններու եւ օրերու այնչափ մանրամանսութիւններ կու տայ, որ անձամբ Հեթումի ընկերացած ըլլալուն կասկածը կը զարթնու, եթէ ընկերացողներէն մէկուն մօտ մանրամասնօրէն հետաքրքրուած չըսենք:

1133. ՈՒՂԵՒՈՐԻԾ ԵՒ ԴԱՐՁԸ

Հեթում իր ուղեւորութեան առաջին մասը յանծանօթս ուզեց ընել եւ 1254-ին (ՎԱՐ 148) սկիզբը, առանց զատիկն ալ ընելու, որ այն տարի ապրիլ 12-ին կիյնար, Ճամբայ Ելաւ փետրուար 4-ին (ՉԱՍ Գ 248), գաղտագորի այլակերպեալ զինքն վասն ահին Թուրքաց, որոնք տակաւին ոխս մթերեալ ունէին (Կի՛ր 211) սուլտանին ընտանիքը Թաթարներու յանձնուելու համար (1115): Հեթում արագ ընթացքով յաւուրս երկուտասան Սիսէ Կարս հասաւ, Բաչու օրավարին հետ առաջին տեսութիւն մը ունեցաւ, որուն հետ կանուխ յարաբերութիւն ունեցած էր Իկոնիոնի արշաւանքին առթիւ (1115), առ այլ մեծամեծն ալ զնաց տեսնուեցաւ, եւ անկէ Վարդենիս գիւղը հանգստացաւ, Արագածի ոտքը, Քուրդ անուն հայազգի իշխանին ապարանքը, որ ամուսնացած էր Մարգար Մամիկոնեանի դստեր՝ Խորիշակի հետ, ուսկէ ունեցած էր Վաչէ եւ Հասան որդիները (Կի՛ր 211): Հեթում Վարդենիս սպասեց մինչեւ որ հասնին ինչք ի տանէ իւրմէ ի պիտու

ընծայից եւ պատարագաց (Կի՛ 212), զորս չէր կրցած մէկտեղ առնել պարտաւորուած ըլլալով ծածկաբար երթալ (ՀԵԹ 42), եւ զորս հոգացած էին յղել հայր նորա եւ որդիք նորա (Կի՛ 212): Երբոր ամէն բան պատրաստ եղաւ, ինքն եւ իր հետեւորդները Աղուանից աշխարհէն անցնելով, եկան Ճորայ Պահակը, Բաթու զօրավարին մօտ, որուն Մանկուի կողմէ յանձնարարութիւն եղած էր, եւ որուն որդին Սարթակ քրիստոնեայ էր հաւատով: Մայիս 13-ին Բաթուին քովէն մեկնեցան, որ է ըսել թէ փետրուար 16-էն մինչեւ մայիս 13, երեք ամիս Հայատսան մնացած էին, մեծագոյն մասը Վարդենիս, եւ քիչ մըն ալ Բաշուի եւ Բաթուի մօտ: Հարկաւ այդ միջոցին Հեթում մօտէն ծանօթացաւ երկրին վիճակին, որպէսզի լաւագոյն կերպով կարենայ միջնորդել: Բաթուի մօտէն մինչեւ Մանկու խանին ներկայանալնին տեւած է չորս ամիս, Ալեխ եւ Երթիծ գետերն անցնելով եւ յայնկոյս ծովուն Կասպից՝ Թաթարիստան երկիրը մտնելով: Մանկուի ներկայացած են սեպտեմբեր 13-ին իբր տօն նաւակատեաց խաչի կը յիշէ պատմիչը (Կի՛ 213), թէպէտ այն տարին սեպտեմբեր 13-ը կիրակի եւ Խաչվերացի տոն կիյնայ, բայց կերեւի թէ այն կողմեր կը տիրեր Զաքարէ Օրբելեանի ուզած ձեւը Խաչվերացը հաստատապէս սեպտեմբեր 14-ին տօնելու (1082), կամ թէ Կիրակոս տօնը յիշած ատեն, պարզապէս Յայսմատուրքին կը հետեւի (ՅԱՍ Բ 141): Պէտք է դիտել եւս թէ Կիրակոս հայ եւ հօռմէական ամսաթիւերը Սարկաւագագիր անշարժ տոնարին կարգով համեմատելու սկսած է այդ եղելութեանց առթիւ, որով Սարկաւագագիր կարգադրութեան կիրառութեան մտած են ընդարձակութիւն ստացած ըլլալը կը հետեւի: Մանկու խառն երեւելի փառօք նստեալ ընդունեցաւ Հեթումը, որ իր ընծաները ներկայեց, եւ մեծարեցաւ ի նմանէ ըստ արժանույն, մնաց յորդուն, այսինքն բանակին մէջ, ինչպէս կը կոչուէին հին ատեններ արեւելեան արքունիքները (ԲԶՆ 190), մնաց աւուրս յիսուն, եւ ճիշդ սեպտեմբեր 13-էն հաշուելով յաւուրն յիսներրորդի, այսինքն ի մի նոյեմբերի ել ի նմանէ, եւ ետ դարնալու ձամբան բռնեց:

1034 ԽԱՆԻՆ ՇՆՈՐՀՆԵՐԸ

Հեթումի այցելութեան եւ ստացած յաջողութեան աւետիսը տարօրինակ զրոյցներու առիթ տւած է ժամանակին, եւ որոց արձագանգ եղած է Հեթում պատմիչ, Հեթում թագաւորին եղբոր Օշինի որդին (ՍԻՍ 337), որ Երոպացւոց համար գրելով, չէ քաշուած պարզ զրոյցներ ալ խառնել իր պատմութեան, թէպէտ ինքն այս մասերը իբր քեուոյ իւրմէ լսած յառաջ կը բերէ (ՀԵԹ 68), իսկ մենք յառաջ կը բերենք իբր պարզ տեղեկութիւն: Այդ զրոյցներու համեմատ Հեթում Մանկու խանի եօթը խնդիր կառաջարկէ 1 Մանկու ինքն եւ բոլոր Թաթարներ քրիստոնեայ ըլլան եւ մկրտուին, 2 Թաթարներու եւ Հայերու մէջ մշտնջենաւոր բարեկամութիւն հաստատուի 3 Հայեր կարենան բոլոր Թաթարաց երկիրներուն մէջ եկեղեցի շինել, եւ կապալներէ ու տուրքերէ ազատ ըլլան: 4 Թաթարները Երուսաղէմը ու սուրբ Գերեզմանը Թուրքերէն տոնեն եւ քրիստոնեաներուն տան: 5 Թաթարներ Պաղտատի Խալիֆայութիւնը ջնջեն: 6 Թաթարները Երբոր պէտք ըլլայ Հայոց թագաւորութեան զէնքով օգնեն. 7. Ինչչափ տեղ ու քաղաք որ Թուրքերը Հայերէն առած են, Թաթարները ետ առնեն եւ Հայերուն տան (ՀԵԹ. 43): Այդ խնդիրներուն մասին Մանկու խան իրեն իշխաններուն հետ խորհրդակցելով պատասխանած կըլլայ. 1. Ինքն քրիստոնէութիւնը կընդունի,

Եւ իրենները կը յորդորէ առանց բռնութեան. 2. Մշտնջենաւոր բարեկամութիւն կը շնորհէ վնասողական եւ պաշտպանողական. 3. Կը հաւանի որ քրիստոնեայ եկեղեցականներ եւ աշխարհականներ մնան ի շնորհս ազատութեան. 4. Երուսաղէմի առումը եւ քրիստոնէից դարձուիլը կը յանձնէ եղբօրը Հովաւունի. 5. Պաղտատի խալիֆայութիւնը ջնջել կը յանձնէ Պայտօն գօրավարի. 6. Ամէն ծերնտութիւն կը խոստանայ Հայերուն. 7. Կը իրամայէ որ ինչ որ Հայոց էր անյապաղ տացին նոցա անդրէն: Ասոր վրայ Մանկու կը մկրտուի, եւ իրեն հետ տուն նորա, եւ բազում արք եւ կանայք պատուականք եւ մեծամեծք (ՀԵԹ. 44): Մանկուի քրիստոնեայ ուլալը ժամանակին տարածուած զրոյց մըն էր, եւ Լատիններուն մէջ ալ խօսուած է, մինչեւ իսկ պապական դիւանին մէջ այդ մասին յիշատակմեր գտնիլը կը խօսուի (ԿԱԼ. 387), եւ պատմուի եւս Լուդովիկոս թ. Գաղղիոյ թագաւորին կողմէ այդ առթիւ դեսպանութիւն յղուիլը, գլխաւորութեամբ Գուլիէլմոս Ռուբրուկեցւոյ եւ Բարթողիմէոսի Կրեմոնացւոյ, որոնք իրենց ապարդիւն ուղեւորութեան տեղեկագիրն ալ մատուցած են 1255-ին: Սակայն աւելորդ զրոյցներէ մերկացնելով ալ Հեթումի այցելութիւնն իր արդիւնքը ունեցաւ: Կիրակոս կըսէ, թէ Մանկու տւաւ հրովարտակ նշանաւոր, զի մի ոք իշխեսցէ նեղել զնոսա եւ զաշխարհս նորա, եւ ետ զիր ազատութեան եկեղեցեաց ընդ ամենայն տեղիս (ԿԻՐ.213), Վահրամ ալ կըսէ, թէ Հեթում եկաւ բահըս սիրոյ եւ զիր առեալ, ապա փառօք յետըս դարձեալ, եւ զբազում գաւառս առեալ (ՎԱՀ.220):

1135. ՅՈՒՆԱՑ ՀԵՏ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Հեթումի բացակայութեան միջոցին, Կոստանդին ուզեց օգտուիլ Յոյներու հետ բանակցութիւնը նորոգելու եւ համաձայնութեան մը յանգելու: Թէրեւս Հեթում կապարելապէս Լատիններու կողմը վաստկուած՝ շատ չէր սիրեր Յոյներու հետ յարաբերութիւնները, որ Կոստանդին Յոյներու հետ բանակցութեան մտաւ, իբրեւ գիտաց, եթէ Հեթում գնաց խաղաղութեամբ եւ դադարեալ է ի Մեծն Հայք, ինչ որ եթէ մէկ կողմէն անվտանգ Կարս հասած ուլալուն կակնարկէ, միւս կողմանէ ալ շուտով դառնալիք չըլլալը կը նշանակէ: Բանակցութեան պատուիրակն եղաւ Յակոբ մեծ վարդապետը, այր բանաւոր եւ իմաստուն, զոր առաքեալ էին յառաջագոյն վասն սիրոյ եւ միաբանութեան առ թագաւորն Յունաց Յովիաննէս, որ ունէր զկողմանս Ասիոյ: Արդէն յիշեցինք (1111), առաջին բանակցութիւն մը՝ Նիկիա նստող Յունաց կայսր Յովիաննէս Վադակէսի հետ, նոյն Յովիաննէսն էր տակաւին Նիկիոյի կայսրը, որուն այն անգամ ալ սոյն այս Յակոբ վարդապետը բանազնաց որկուած էր: Յարաբերութեանց կրկնուելուն պատճառը միշտ քաղաքական էր, զի Վադակէս մեծացեալ էր յաւուրսն, եւ կրնար Կիլիկիոյ թագաւորութեան ալ սպառնալ: Իսկ Յակոբ վարդապետը անխստիր Կլայեցի, Սսեցի եւ Տարսունացի մականուններով կը յիշուի, եւ մենք առաջինը աւելի գործածական կը գտնենք: Նմանապէս Գիտնական եւ Հռետոր մակդիր անուններն ալ կը կրէ, որոնք իր մտաւորական կարողութեան փաստը կը կազմեն: Յակոբ Սիսէ կամ Հռոմելայէ Նիկիա գալով Յունաց վարդապետներուն հետ Վիճաբանութեան մտաւ, որոնց գլուխը կը գտնուէր Մանուէլ պատրիարք: Գլխաւոր նիւթը Քաղկեդոնի եւ բնութեանց խնդիրն էր, որով Յոյներ բանբասէին զմեզ Եւտիքեանս

լինել, կրկնելով միշտ դարերէ իվեր իրենց բերնին ծամուց եղած մեղադրանքը: Սակայն Յակոբի դժուար չէր բուն հայադաւան վարդապետութիւնը պարզել, եւ միաւորեալ մի բնութիւն դաւանութեան, Կիւրեղեան եւ ոչ Եւտիաքական սկզբունք մը լինելը համոզել: Պատմիչը կը վկայէ թէ Յակոբ Գիտնական աստուածիմաստ բանիւք եւ գրոց վկայութեամբ հաստատել շինեաց զմիտս նոցա ի սէր եւ ի միաբանութիւն ընդ ազգս մեր, բայց մենք պիտի չկարենանք գործին վերջնական եւ հաստատուն լուծում տրուած ըսել: Վասնզի Յոյներու հակառակութիւնը եւ Եւտիբականութեան կարծեցեալ մեղադրանքը այս անզամ ալ չդադրեցաւ, եւ Յոյներ դարեդար միշտ նոյն խօսքերը կրկնեցին, պահանջելով ոչ թէ ուղղափառութեան վրայ կանգ առնել, այլ ամէն կերպով իրենց նմանիլ եւ իրենց հետեւիլ: Ինչ ալ ըլլայ հսկական վերջաւորութիւնը, գոնէ առժամեայ հանդարտութիւն մը տեղի ունեցած պիտի ըլլայ, վասնզի Յակոբ դարձաւ ի նոցանէ պատուով (ԿիՌ.212), միեւնոյն գացած տարին, 1254-ին:

1136. Հեթում ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Հեթում Մանկուի քովէն մեկնած էր 1254 նոյեմբեր 1-ին, եւ 30 օրէն հասաւ Ղումոզուր, զոր ի դէա է նոյնացնել Գարագօրումի հետ, եւ անկէ ալ դէա հարաւ-արեւմուտք ուղղուելով եւ բաւական երկար, եւ ձմեռնային միջոցին տաժանակիր ուղեւորութեամբ հասաւ Դալաս, Հուլաւունի տեսութեան, որ առեալ էր իւր բաժին զկողմանս, ուր աւելի էին հայութաբար յարաբերութիւնները (ԿիՌ.214), եւ Մանկու յանձնարարութիւններ ըրած էր Հալաւունի, ի նպաստ քրիստոնէից (1134): Կիրակոս շատ մը գետերու եւ քաղաքներու անուններ կու տայ, զորս դժուար է նոյնացնել այժմեան անուններու հետ, եւ տարօրինակ տեսարաններ ալ կը յիշէ նոյն տեղերու մասին, մարդիկ վայրենիք, մերկ եւ անբան, մազ ունելով միայն ի գլուխն, ստինք կանանց մեծ եւ երկայն, ծիք վայրենիք, ջորիք մեծ քան զձի, ուղտք վայրենիք՝ երկուս կուտկենըս ունելով (ԿիՌ.214), որպէսզի բաներ միշտ կը պատմուին երբոր նոր երկրի մը վրայ կը խօսուի: Միջոց մը մնաց Հեթում Հալաւունի մօտ, ուր հասած պիտի ըլլար 1255-ի տարեգլուխին ատենները, եւ անոր հետ կարգադրեց բարեկամութեան պայմանները (ՍԻՒ.554), քանի որ նա էր արեւմուտքի կողմը զանաձեւ մեծն ի զօրավարս (ԿիՌ.218): Անկէ մեկնած ատեն ուղղութիւնը ի հիւսիս արեւմտից փոխելով Հայաստանի ճամբան բռնեց, հանդիպեցաւ Բաթուի որդի Սարթախ զօրավարին, որ երթայր առ Մանկու զանն, եւ միշտ յառաջելով ու Երասխը անցնելով մտաւ ի Սիսիան կամ Սիսական, որ է Սիւնեաց նահանգը, ուր կը մնար Բաչու զօրավար: Բառասունէ աւելի աշխարհագրական անուններ կը յիշէ Կիրակոս ճամբորդութեան այդ երկրորդ մասին մէջ, որոնց ուղղագրութիւնը ու համեմատութիւնը առեղծուածային աշխատանք մըն է, իսկ հեռաւորութիւններն ալ կատարելապէս չէ յիշած, զի միայն Դիղակէ Սմրդանդ 30 օր, Միանայէ Թավրէծ 12 օր, եւ Թավրէծ Սիսիան 26 օր կը նշանակէ (ԿիՌ.215), իսկ յետ ելանելոյ ի Մանկու զանն, մինչեւ որ Եհաս յերկիրս Հայոց, յութ ամիսն կատարեց կըսէ, եւ 1255 թուական կը դնէ (ԿիՌ.217), որով նոյեմբեր 1-էն կը հասնին յուլիս 1-ին: Անզամ մը Հայաստանի մէջ՝ Հեթում երկար դադար մը կընէ այն տեղ, եւ կը սկսի իր հոգածութիւնը տարածել իր ազգայիններուն, թէ ոչ իբրեւ անոնց թագաւոր,

գոնէ այն համարձակութեամբ զոր ստացաւ մեծ խանէն, իբրեւ գլուխ եւ ներկայացուցիչ Հայ քրիստոնէութեան, մանաւանդ թէ բովանդակ քրիստոնէութեան: Իրեն հաստատուն բնակավայր ըրաւ նորէն Վարդենիս գիւղը, Զուրո իշխանին ապարանքը (1133), եւ ուր թողած էր զաղս իւր եւ զկարասի, որով եկած էր Կիլիկիայէ, վասն զի անկէ անդին կերեւի թէ ամէն պէտքերը Թաթարները հոգացին, եւ անոր առաջնորդեցին իբրեւ մեծ խանին հիւրը: Վարդենիսէն նորէն ձամբայ հանեց Բարսեղ քահանայն կրկին անգամ Բաթուի երթալու, զի ցուցցէ նմա զգիրսն եւ զիրաման Մանկու դանին, զի եւ նա ըստ նմին օրինակի գրեսցէ հրամանս՝ իր իշխանութեան ներքեւ գտնուող Հայաստանի զանազան մասերու զօրավարներուն: Հետեւրդներէն Յակոբ վարդապետը Հայաստան թողած էր ի պէտս գործոյ Եկեղեցւոյ, Մխիթար Սկեւոացի ալ Բաթուի հետ տեսնուելէն ետքը ետ դարձուցեր էր, տեսակցութեան հետեւանօք պատշաճ եղած հրահանգները եպիսկոպոսներուն հաղորդելու համար, եւ երկուքն ալ դարձան եկան Հեթումի մօտ: Նաեւ բոլոր եպիսկոպոսք եւ քահանայք եւ իշխանք քրիստոնէից, Հայաստանի ամէն կողմերէն գային առ նա, եւ ինքն սիրով՝ ընդունելով զամենեսին, տայր պարգեւս եւ ուրախ արձակէր զամենեսին, եւս եւ տայր պարգեւս եւ հանդեծս քահանայականս ի զարդ Եկեղեցւոյ, եւ զամենայն ազգաց քրիստոնէայս իր ներկայութեան ընդունելով աղաչէր սիրով կալ առ միմեանս իբրեւ զեղբարս (ԿԻՌ.216): Ըստ այսմ Հեթում թագաւոր, այր քայցր եւ իմաստուն եւ գիտնաւոր գրովք, կրօնասէր եւ կրօնագէտ եւ բարեպաշտ, աւելի առաքելական եւ հայրապետական զբաղմանց տուած էր ինքզինքը Հայաստանի մէջ, քան թէ քաղաքական եւ իշխանական գործառնութեանց:

1137. ՀԵԹՈՒՄ Ի ԿԻԼԻԿԻԱ

Երբ տակաւին Հեթում Հայաստան կը գտնուէր, 1256-ին սկիզբները մեռաւ Բաթու զօրապետն հիւսիսոյ, իսկ որդին Սարթախս հօրը մահը լսելով ալ՝ ետ չդարձաւ, եւ Մանկուի մօտ գնաց, ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Մանկու իշխանն, զայն հօրը յաջորդ նշանակեց եւ պատուեց իբր Երկրորդ իւր, եւ տեղը դարձուց: Սարթախս քրիստոնէայ էր եւ Արդուն տաճկահաւատ, եւ երկու զօրավարներուն մէջ թշնամութիւն կը տիրէր: Հասան Զալալ, Խաչէնի իշխանը, Հազիւ կրօւ Արդունի ձեռքէն ազատիլ, եւ Սարթախսի մօտ պաշտպանուիլ, սակայն Բարաքա եւ Բարքաշա տաճկահաւատ ազգականներ՝ Սարթախսը թունաւորեցին, եւ Արդունի դիրքը զօրացաւ: Օրբելեան կը պատմէ, թէ Արդուն ալ վասն մասնութեանց ինչ ամբաստանուեցան մեծ խանին առջեւ, եւ թէ Սմբատ Երկրորդ անգամ (1132), 1256-ին (ՕՐԲ.Բ.161) Մանկուի մօտ երթալով Արդունի պաշտպան կայնեցաւ եւ ազատեց, որով զայն իրեն շնորհապարտ ըրաւ, եւ ոչ գիտէր Արդունն եթէ որով պատուեսցէ զՍմբատ (ՕՐԲ.Բ.160): Նոյն միջոցին Հալաւուն մեծ զօրավար ուզեց ինքն իշնել Մուգանի դաշտը, Թաթարներուն մեծ ծմերոցը, եւ Բաչու զօրավարի հրաման եղաւ, դէպ արեւմուտք Սելջուքներուն վրայ քալել (ԿԻՌ.218): Թաթար իրոսակը Կարին, Երզնկա, Սեբաստիա, Կեսարիա եւ Իկոնիոն հետզհետէ զարկաւ մինչեւ Պոնտոսի ծովին եւ Միջերկրեայ ովկիանին եզերքները: Բաչուի բանակին օգնական էր Հեթում թագաւոր, եւ բազում ընծայիւք եւ զօրօք սպասաւորութիւն կատարէր, մինչեւ որ Բաչու բազում զօրօք առաքեաց զնա յերկիր իւր ի

Կիլիկիա, ի քաղաքն Սիս, թուղթ գոհութեան եւ գովութեան գրեալ առ Հայաւուն վասն նորա (Կի՛.219): Հեթում Սիս հասնելով, 1256 յունիս 5-ին մեծահանդէս մուտք կատարեց, զի երկար բացակայութենէ եւ յաջող ձեռնարկներէ կը դառնար, եւ քիչ մը գործերու եւ հոգերու մտադրութիւն դարձնելէ յետոյ սեպտեմբերին Բարձրբերդ գնաց, յատկապէս իր ծերունի հօրը մօտ մնալու (Սի՛.554), որ գոեթէ գործէ քաշուելով հանգիստ ընելու իրաւունքը ստացած էր: Քիչ օր ետքը, նոյեմբեր 17-ին, մեծաւ շքեղութեամբ Մամեստիոյ մէջ, Հեթում կատարեց իր անդրանիկ Լեւոնի ծիալորեցուցանելոյ հանդէսը, որ էր ասպետական աստիճանի բարձրացնելու արարողութիւնը, Արեւմտեայց սովորութեան համենատ: Կոստանդին թագաւորահայր կը նախագահէր իր քսանամեայ եւ թագաժառանգ թոռին պաշտօնական բարձրացման, ամենայն զարմիսքն եւ ժողովն (Սի՛.248), որոնց մէջ էին նաեւ Կոստանդինի աղջիկը Մարիամ եւ ամուսինը Յոպաէի կոմսը, եւ Հեթում աղջիկներէն Սիափի ու ամուսինը Անիտոքի Բոյեմոնդոս իշխանը, եւ Ֆիմի ու ամուսինը Յուլիանոս Սիլոնի կոմսը: Մասնաւոր դեպքերէն անցողակի յիշենք եւս Հեթումի Լեւոն եղբօր մահը 1258-ին, եւ անկէ ետքը Հեթումի մինչեւ Տրիպոլիս երթալը տեղույն կոմսին եւ Անտիոքի իշխանին մէջ տեղի ունեցած դժուութիւնը հաշտեցնելու, եւ 1259-ին Տարսոնի մէջ Հոգեգալստեան տօնին օրը՝ որ կը հանդիպէր յունիս 1-ին, Հեթումի կրտսեր եղբայրներէն Պաղտինի, Գռների վանքին Եպիսկոպոս ձեռնադրուիլը Յովիաննէս անունով, իր երեց եղբօր Բարսեղ Եպիսկոպոսի ձեռաց ներքեւ կրթուելէ ետքը (Սի՛.144):

1138. Հեթում ի ՍիԶԱԳԵՏՔ

Այդ հանդիսութենէն ետքը պէտք է դնել Հեթում թագաւորին եւ Կոստանդին միասին Միջագետք երթալը Հալաւունը ողջունելու Եղեսիոյ մէջ, զոր 1259-ին հանդիպած կը նշանակէ պատմիչը (ՎԱ՛.151), Հալաւուն նախընթաց տարւոյն մէջ կատարած էր Պաղտատի արշաւանքը, եւ քաղաքը առած բուռն զօրութեամբ: Պաղտատ կը շարունակէր Ապպասեան ամիրապետներուն քաղաքամայրն ըլլալ, ուր 1226-ին Տահէր-Պիլլահէ ետքը իշխանութեան բարձրացած էր Մըսթանսըր-Պիլլահ, 1242-ին իրեն յաջորդած էր Մըսթագէմ-Պիլլահ, լոկ անուանական կամ կրօնական իշխանութեամբ, եւ այս վերջնոյս ամենիշխան փոխարքայն էր Մուհամմէտ Էլքամի, ինքն Ալիեանց պաշտպաններէն եւ հետեւաբար Ապպասեանց ամիրապետութեան ներքին թշնամի: Մանկու խան, Հեթումի կարծեցեալ յանձնարարութենէ աւելի (1134), իրեն ազգատոհին նախնական նպատակին հետեւելով, Հալաւուն եղբօրը յանձնարարած էր վերջ տալ Պաղտատի ամիրապետութեան, եւ նա թէ իր զինուորական ոյժով եւ թէ Էլքամիի կամակցութեամբ 1258 փետրուար 5-ին, իր դրոշը կանգնած էր Պաղտատի աշակերտներուն վրայ, եւ Մըսթէմ անձնատուր ըլլալու ստիպուած, զոր առաջ բանտարկեալ, եւ քանի մը օր ետքը փետրուար 10-ին բանտին մէջ սպաննել տուած էր (ՎԵ՛.150.ԿԻ՛.223): Ահեղ եւ ահօնի եղաւ Պաղտատի կոտորածն ու կործանումը, եւ միայն ապրեցան քրիստոնեայք որ կային անդ (ՎԱ՛.150), եւ այն Հալաւունի Տօղուզ տիկնոց բարեխօսութեամբ: Տօղուզ համար գրուած է թէ քրիստոնեայ էր նեստորական աղանդէ, բայց դաւանական տարբերութեանց անտեղեակ՝ անխարդախ սիրով

մեծարէր զամենայն ազգ քրիստոնեայ, եւ Հալաւունի հաւանութեամբ, շարժական եկեղեցի եւ քահանաներ եւ պաշտօնեաներ կը շրջեցնէր բանակին հետ, որոնք ի ձայն ժամհարի պաշտամունք կը կատարէին: Տօղուզի միջնորդութեամբ շատ անգամ քրիստոնեաներ Հալաւունէ ազատութիւն եւ խաղաղութիւն կը ստանային (ՎԱՐ.149): Պաղտատէ Ետքը նշանաւոր Եղաւ Մոլֆարգինի առումը, որուն սուլտանը երկար պաշարման դիմացաւ, բայց Հալաւուն այնչափ նեղեց, որ պաշարեալներ մինչեւ իսկ զանսուրք անասունս, եւ ապա զաղքատան, ապա զծնունդս իրեանց ուտել ստիպուեցան (ՎԱՐ.150), բայց քաղաքը վերջապէս գրաւուեցաւ 1259 տարւոյ մեծպահքի միջոցին, եւ մնացեալներն ալ կոտորուեցան (ԿԻՐ.226): Այդ պաշարման միջոցին Հալաւունի բանակները ամէն կողմ ցրուած՝ աւերածներ կը հասցնէին, եւ բօնի հարկահաւաքութեամբ ժողովուրդը կը նեղէին: Իսկ Հայոց թագաւորին եւ կաթողիկոսին Միջագետք երթալը, ոչ միայն պարտաւորութեան արդիւնք էր, այլ եւ քրիստոնէից մասին դիւրութիւններ ստանալու պիտի ծառայէր: Զի եթէ մեր պսակաւորն Հեթում մէկ կողմէ Հալաւունի կօգնէր Եգիպտացւոց դէմ, եւ ընդ նմա էր յառնուլ զամենայն աշխարհն Շամայ, իմա՝ Ասորիքը, միւս կողմէն արդիւնաւոր կըլլար ազատելով ի մահուանէ զքրիստոնեայսն, զեկեղեցականս եւ զաշխարհականս (ՎԱՐ.151): Զենք գիտեր թէ Հեթում կը յուսար արդեօ՞ք որ Հալաւուն մինչեւ Երուսաղէմ ալ յառաջէ. բայց սա պարտաւորուեցաւ ետ դառնալ, զի Մանկու խանին մահուան լուրը եկաւ, եւ ինքն յաջողութիւնը ձեռք ձգելու փութաց, Քիթրուզա զօրավարին յանձնելով նոր գրաւուած տեղերու պահպանութիւնը: Իսկ Հեթում Կիլիկիա կը դառնար, կաթողիկոսն ալ միասին: Սակայն Եգիպտոսի սուլտանը առաւելագոյն զօրութեամբ կը յարձակէր միւս տարին 1260-ին (ԿԻՐ.228), եւ Թաթորի Ճակատամարտին մէջ յաղթական կըլլար, եւ փախստական Թաթարներ Կիլիկիա կապաւինէին, ուր Հեթում զիրենք կը հոգար, եւ հանդերձ եւ երիվար եւ ռոճիկ տալով առ տէրն իրեանց կը դարձնէր, ինչ որ Թաթարներու աչքին կը բարձրացնէր Հեթումի եւ Հայերուն պատիւը (ՎԱՐ.152):

1139. ԶԱՆԱԶԱՆ ԴԻՊՈՒԱԾՆԵՐ

Հուլաւուն խան յաջողած էր մեծ խանութիւնը ձեռք անցընել, թէպէտեւ անդադար պատերազմի վրայ ըլլալով ընտանեկան շրջանակի մէջ ժառանգական վէճերով (ԿԻՐ.231), որ 1259-էն մինչեւ 1265, մինչեւ Հալաւունի իշխանութեան վերջը տեւեցին: Այդ պատճառով մեծամեծ արշաւանքներ տեղի չունեցան Թաթարներու կողմէն, բայց պակաս չեղան Ասորիքի կողմերը Եգիպտացիներուն եւ Թաթարներուն պատերազմները, որոնց ստիպեալ մասնակցեցան Հայերն ալ՝ իբր Թաթարներու դաշնադիր նիզակակիցներ, ինչ որ միւս կողմէն կաւելցնէր Եգիպտացիներուն թշնամութիւնը Հայերուն դէմ: Մեր նպատակէն դուրս կը մնայ մանրամասնութիւններ տալ, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի են Անտիոքի պաշտպանութիւնը Եգիպտացիներուն դէմ 1262-ին, Այնթապի վրայ կրկին յարձակումները 1263ին, եւ Բերիոյ աւարառութիւնը նոյն տարին: Իսկ ներքին պարագաներէն, պիտի յիշենք 1262-ին վերջերը թագաժառանգ Լեւոնի ամուսնութիւնը ապստամբ Կոստանդին Լամբրոնացիի

որդւոյն Հեթումի դստեր Աննայի, հետ, 1263-ին արքայաքոյր եւ Յոպաէի կոմսուիի Մարիամի մահը, 1264 դեկտեմբեր 26-ին թագաւորեղբայր ու Կոռիկոսի իշխան Օշինի մահը՝ Պտղոմայիսէ պապական նուիրակին տեսութենէ դառնալէն ետքը: Կը յիշուի եւս թէ 1263 ամառուան Հեթում նոր ծամբորդութիւն մը զրած զլայ մինչեւ Աստրապատականի Դավրէժ քաղաքը, Հալաւունի իրաւերին համեմահ եւ անոր ինքնակալութիւնը մեծարելու դիտմամբ (ՍԻՍ.554), բայց այդ մասին մանրամասնութիւններ կը պակսին, եւ ամէն պատմագիրներն ալ զայն չեն յիշեր:

1140. ՊԱՊԻՆ ՆՈՒԻՐԱԿԸ

Պապական նուիրակ մը Արեւելք կը հասնէր Կոստանդին կաթողիկոսի 42-րդ տարին (ՍԿԵ.7), որ կը պատասխանէ 1263-ին: Կոստանդին բաւական սեպած էր Ասորուց ծովեզեարեայ քաղաքները գտնուող Հայերուն յանձնարարել, որ նուիրակին պատիւ ցուցնեն անցած ատենը, իսկ սա նույն իսկ կաթողիկոսին զալուն սպասելով (ՍԿԵ.10), մերժած էր Հայերու այցելութիւնները, եւ գանգատած էր Օշին արքայեղբօր՝ որ Հեթումի կողմէն կը ներկայանար ինչպէս յիշեցինք: Ասոր վրայ, ըստ բնական բարուց ազգիս մերոյ, զայլս բարձրացուցնաողաց եւ զինքեանս նուաստացուցանողաց (ՍԿԵ.8), որոշուեցաւ Մխիթար Սկեւոացիին պատզամաւրութիւնը, որ յանձն առաւ այն պայմանով, զի ինազանդութեան անուն բնաւ մի յիշեսցի, եւ ընկերներու հետ ծանրանաւեալ, եւ Երուսաղէմ Հայ Եպիսկոպոսն ալ միասին առնելով Պտղոմայիս հասաւ ի յելն դեկտեմբերի ամսոյ, ուր նուիրակը ցասման նշաններ կը ցուցնէ գրութիւնն ու ընծանները մերժելով, եւ Մխիթար ու ընկերներ հազիւ կրնար զայն ողոքել (ՍԿԵ.10): Իսկ յաջորդ 1264 յունուարի առաջին օրերը, իբրեւ տօն ընդմիջեցաւ, տեղի ունեցան այն վիճաբանութիւնները (ՍԿԵ.12) զորս յետոյ Մխիթար գիրի առած է: Նոյն ատեններ Եգիպտացիներ հետզհետէ աւելի կը զօրանային Ասորիքի մէջ, ինչ որ վտանգ կը սպասնար Անտիոքի եւ ուրիշ Լատին իշխանութեանց, որոնք Երուսաղէմը կորսնցնելէ ետքն ալ կը մնային, զիսաւորապէս ծովային քաղաքներու մէջ, ինչպէս էին Պտղոմայիս, Տրիպոլիս, Սիդոն եւ Յոպաէ: Ասոնք մեծ յուսադրութիւններ ունէին Հայոց թագաւորութեան վրայ, որ կարեւորագոյն քրիստոնեայ իշխանութիւնն էր Արեւելքի մէջ, եւ փոխադարձ ամուսնութիւններով ալ անոր պաշտպանութիւնը ապահովել կաշխատէին: Կղեմէս Դ. պապն ալ, որ իննովկենդիոս Դ-ի յաջորդներէն՝ Աղեքսանդր Դ-է եւ Ուրբանոս Դ-է ետքը աթոռ բարձրացած էր 1265-ին, իր նախորդներուն նորէն խաչակրութիւն մը կը խորհէր պատրաստել, Լատիններու պաշտպանութեան եւ Երուսաղէմի առնան նպատակով, եւ իբր սկզբնաւորութիւն եւ նախապատրաստութիւն հեթումի կը գրէր յուլիս 26-ին, որ օգտակար եղիցիս խրատիւ եւ օգնութեամբք ի դիպուկ ժամանակի (ԿԱՌ.389):

1141. ՎԱՐԴԱՆ ԽԱՆԻՆ ՄՕՏ

Հեթումի նորէն գործի ձեռնարկելը եւ թշնամութեանց կրկին գրգռուիլը չպատմած, պէտք է յիշենք Վարդան Վարդապետին Հովատունի ներկայանալը, զոր ինքն իսկ նկարագրած է հետաքրքրական մանրամասնութիւններով (ՎԱՌ.155-161): Հալաւուն ուզած պիտի զլայ Հայոց Վարդապետներէն զիսաւոր մը անձամբ ձանչնալ, որ Շնորհաւոր անուն փառաւորելոյ առն ձեռքով

իրեն մօտ իրաւիրեց Վարդան Արեւելցի, որ ժամանակին վարդապետներէն նշանաւորագոյնն էր: Վարդանի ընկերացան Սարգիս եւ Գրիգոր վարդապետներ, եւ Տփղիսի աւագերէց տէրտէրն, զորս Շնորհաւոր տարաւ իւրով ծախիւք եւ գրասիւք: Վարդան հաւանաբար մեկնեցաւ իր Կայնի վանքէն (1124), այլ թէ ուր հանդիպեցաւ Հովառունի որոշ չի գրեր, բայց պէտք է պաշտօնական քաղաքին մէջ եղած ըլլայ, զի Թաթարներուն տարեմուտի հանդէսին ներկայ եղած է, որ կը հանդիպէր 1264 յուլիսին, եւ Հայոց 713 արացին, իսկ արացը շարժական տոմարով կը սկսէր յունիս 13ին, որով յուլիսի առաջին եւ արացի վերջին օրերուն կիյնայ Թաթար ամանորը, Խուռութա կամ Գուրելթայի կոչուած, որ ամէն համախումբ աշխարհատօներու անուն ալ եղած է: Տօնը իբր լուսին մի կը տերէ եղեր մեծ շուքով, եւ ամենքին նոր զգեցեալ, եւ թագաւորք եւ սուլտանք նուէրներ դրկած են եղեր, եւ յանուանէ կը յիշէ Հայոց Հեթում եւ Վրաց Դաւիթ թագաւորներուն եւ Անտիոքի Լատին իշխանին ընծաները: Հովառուն թող չտար որ Վարդան Երկրպագութիւն ընէ, գիտնալով թէ արքաւունք կամ քրիստոնեայք Աստուծոյ միայնոյն կը պահեն այդ ձեւը: Հովառունի առաջին յայտարարութիւնը կըլլայ, կոչել են զքեզ որ տեսանես զիս եւ ճանաչես, եւ ի սրտաց աղօթես վասն իմ, եւ իր խմելու գինին ալ վարդապետին օրինել կու տայ: Եղած խոսակցութեան մասին Վարդան կըսէ. Աւելորդ է զամենայն գրել, շատ խօսեցաւ, եւ կը պատմէ թէ շարականներ երգեցին, նոյնը ըրին հոն եղող Վրացիներ, Ասորիներ ու Հուռմներն ալ, բայց միշտ առաջին պատիւը Հայերուն է եղած: Հալաւուն Վարդանի հետ առանձին խոսակցութեանց ալ մտած է բարոյական կէտերու վրայ, եւ Վարդան պատշաճ խրատներ տուած է, ի քո դրունս հէնց մարդ կացս՝ որ յԱստուծոյ Երկնչի եւ զքեզ սիրէ, կուրանայ ո՛չ կաշառօք, եւ քեզ ասէ զիրաւն: Քրիստոնեաներու վրայ խօսելով, Վարդան վստահացուցած է, թէ Ամէնոյ սիրտ քեզ լաւ է, եւ քեզ աղօթքն են առնում, եւ Հովառուն ըսած է, Մենք Քրիստոէասէր ենք եւ քրիստոնէութիւն կայ ի մեր տանս: Արդէն ալ յիշեցինք Տօղուզ տիկինը (1137): Տեսնելով որ Վարդան ոչխարէնի էր հազած, կուզէ անոր ոսկի զգեստ եւ շատ ոսկի տալ, բայց Վարդան պատճառելով թէ աբեղայ է, կը խնդրէ միայն ողորմութիւն ի վերայ աշխարհի: Բայց Հովառուն իրեն պատիկութիւն կը սեպէ առանց նուէրի ճամբել, ուստի անոր կընծայէ Երկու հանդերձ իրեն յարմար եւ բալիշ մի ոսկի, եւ շնորհքներու հրովարտակ մըն ալ կու տայ, աւելցնելով, թէ զինչ քո սիրտդ պիտի աւելի՝ զայն ալ գրել տուր: Իսկ ոսկի բալիշը տափարակածէն ծոյլ ոսկի մըն էր, ի չափ միոյ եւ կշեռ լտեր միոյ (ՕՐԲ.Բ.170), որ Թաթարներուն համար ամէնէն մեծ պատիւն էր: Վարդան բաւական Երկար կը մնայ խանին մօտ, զի տակաւին հոն է եղեր 714 ամանորին, որ կիյնայ 1265 յունուար 14-ին, եւ հարկաւ գարունին պարտաւոր էր սպասել դաշնալու համար, եւ Ճիշդ այդ միջոցին փետրուարի մէջ Հալաւուն կը մեռնի, եւ Վարդան կը դիտէ, թէ կատարեցա՞ւ, այն Աստուած գիտէ, զի համբաւեցին նախ թէ դեղով եւ հնարիւք սպանին, եւ յետոյ ծածկեցին զզրոյցն, եւ այս կասկածը ծագած է հիւանդութեան ատեն գործածուած կախարդական հմայքներէն: Թիւնաւորուելուն խօսքը ուրիշներ ալ կընեն, եւ ամբաստանեն, Խոջա անուն դիւանապետը, որ էր գլուխ եւ վերակացու ամենայնին, թէ դեղակուր ըրաւ հովառունը, ինչպէս

յեկու Տօղուց տիկինն ալ (ՕՐԲ.Բ.165): Տօղուց ուզած է պատարագ առնել տալ Հուլաւունի համար, որուն Ասորիներ հաւանած են, այլ Վարդան դիտողութիւն է ըրած, եւ յանձնարարած է ողորմութիւն եւ հարկաց թեթեւութիւն առնել: Հուլաւունի յաջորդած է որդին Ապաղա, եւ երեք ամիս ետքը Տօղուց տիկինն ալ վախճանած է, բայց Թաթար արքունեաց մէջ քրիստոնէից պաշտպան մնացած է Թուխանի տիրին, Տօղուցի ազգական մը: Նոյն իսկ Ապաղա քրիստոնեայ կին առած է, Յովիաննէս Վաղակէսի կամ ըստ այլոց Միքայէլ Պալէոլոքի՝ Ղեսպինա աղջիկը (ՎԱՐ.161): Իսկ Ապաղայի մկրտուիլը Երգմկայի Եպիսկոպոս Սարգիսի ծեռօք եւ այնպէս պսակուիլը (ԿԻՐ.234), պարզ գրոյց մըն է, եւ Հեթում պատմիչ Ապաղայի քրիստուկանալն ալ կը հերքէ (ՀԵԹ.51): Վարդան ետ եկած է տարի մը տեւող ուղեւորութենէ վերջը: Զանց կընենք քաղել Վարդանի Թաթարներուն վրայ տուած ծանօթութիւնները, որոնք բաւական հետաքրքրական են ազգաբանական ուսումասիրութեանց համար (ՎԱՐ.160):

1142. ՄԱՌԻՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Կղեմիս Դ պապին յորդորը, եւ Հուլաւունի մահուան վրայ Եգիպտացւոց քաջալերուիլը, եւ Լատին ու Հայ իշխանութեանց սպառնալը, պաշտպանութեան պարտաւորեցին Հեթումը, եւ հարկ եղաւ որ անձամբ Երթայ Թաթար զօրավարին հետ տեսակցելու, եւ պատերազմին կարգադրութիւններն ընելու: Վահրամ կըսէ թէ Հեթում ինքն առ Մուղալն յուղի անկեալ զնաց, այսինքն Մուգալներու կամ Մոնկոլներու զօրավարին, բայց չենք կարծեր թէ մինչեւ Մուգալի դաշտը գացած ըլլայ, այլ միայն արեւմտեան բանակին հրամանատարէն օգնութիւնս առեալ դառնալու համար: Բայց Փնդուխտարի կամ Պիյապարսի զօրավարը փութաց՝ Թաթար բանակը չհասած գործը աւարտել: Նախ ի յԱնտիոք մեծըն հասեալ, եւ զնա հրոյ Ճարակ տուեալ, անկէ ի Կիլիկիա ուղեւորեալ Հեթումի դէմ եկաւ, այլ մինչդեռ չէր նա ժամանեալ պատերազմը սաստկացուց եւ Հայոց բանակը ցրուեց (ՎԱՐ.223), նոյն իսկ Սիս քաղաքն ալ գրաւեց, եւ աւերմամբ եւ հրով քակեալ քանդեց, եւ հրաշագեղ տաճարն այրեալ աւերեց, եւ այնպէս յաշխարհէն իրեանց անդրէն դարձեալ զնաց (ՎԱՐ.224): Հեթումի բացակայութեան Լեւոն եւ Թորոս արքայորդիներ պատերազմին կը հրամայէին, բայց Թորոս սպանուեցաւ եւ Լեւոն գերի ինկաւ: Եգիպտացիք հնգետասան օր յամելով Կիլիկիոյ մէջ, եւ ամէն կողմ լնլով աղետիք, ետ դարձան աւարաւ եւ գերութեամբ քառասուն հազարաւ, Լեւոն արքայորդին ալ մէկտեղ առնելով (ՎԱՐ.163): Աւարին մէջ եղած կըլլայ արքունական գետնավիր գանձին պարունակութիւնն ալ, որ վաթսուն հարիւր հազար կարմիր գրուած է, եւ վեց միլիոն ոսկի ըսել կըլլայ, զոր եթէ չափազանցուած սեպենք, աւարը միշտ մեծագումար կըլլայ, եթէ վեց հարիւր հազար ալ կարդացուի, ինչպէս ոմանք ուզած են ուղղել (ՎԱՐ.162), Պատերազմը տեղի ունեցաւ Մարի կոչուած կապանին ներքեւ, Ամանոս կամ Սեաւ-Լերանց ստորոտը, 1266 տարին, մերձ յաշնան եղանակն (ՎԱՐ.162), որ ըսել կըլլայ սեպտեմբերի մէջ, քանի որ Եգիպտացւոց Կիլիկիա մտնելը օգսուսու 3-ին (ՍԻՍ.401), կամ 12-ին կը նշանակուի (ԿԱԼ.390): Յայսմաւորքը յունուար 23-ին կը դնէ Թորոսի սպանութիւնը (ՅԱՍ.Ա.47), որ դժուարաւ կը համաձայնի վերոյիշեալ տեղեկութեանց,

նոյն իսկ եթէ շարժական տոմարի վերածենք, զի արացի 16-ը կը պատասխանէ 1266 յունիս 28-ին: Երբոր Հեթում Կիլիկիա դարձաւ, աւերածին եւ կոտորածին ականատես լինել պարտաւորուեցաւ, եւ թէպէտ լացեալ եւ սգացեալ էր, այլ ի յուսոյ ոչ պակասեալ՝ սկսաւ ամէնը միսիթարել, ամէնուն օգնել, աւերածը վերաշինել, կարօտեալները յանձանձել, գարիները գնելով ազատել, եւ արիութեամբ մեծաւ լցեալ՝ աղէտին դարմանը հոգալ (ՎԱՐ.225): Ինչ որ աւելի ծանր էր, Թաթարներուն դանդաղութիւնն էր, զի Ապաղա վասն մարտին ընդ սահմանակիցս հրաժարեաց յոլովակի Եգիպտացւոց դէմ ելլայ (ՀԵԹ.52): Այդ տիսուր կացութիւնը տեւեց բաւական ժամանակ, եւ ամ մի եւ տասն ամիս տեւեց Լեռնի գերութիւնը (ՎԱՐ.226), եւ Վարդան որ այդ միջոնին կը փակէ իր պատմութիւնը, իրաւունք ունեցաւ հառաչանօք գրել, կանք շնչարգել եւ յերերման (ՎԱՐ.163): Հեթում վերահաս աղէտին մասին փութացած էր Կզեմէս պապին ալ գրել, քանի որ առաւելապէս անոր յորդորներն էին եղած տառապանքին շարժառիթները, Եգիպտացւոց զայրոյթը, եւ պարտ ու պատշաճ օգնութիւնը պահանջած էր պապէն, որ միայն յուսադրութեան եւ միսիթարութեան գիր մըն էր ուղղած տարի մը Ետքը, 1267 մայիս 17-ին, Հեթումի արդինքներն ալ յիշելով, թէ ազատեց բազում անզամ զլատինական ժողովուրդն, Անտիոքի օգնեց ընդդիմացաւ թշնամեաց սուրբ Խաչին, եւ սիրեց զբարեկամութիւն Ֆրանկաց (ԿԱԼ.392): Սակայն դժբախտաբար այ բարեկամութիւնն էր, որ աղէտը իրաւիրեց, այլ դարմանը չպատրաստեց:

1143. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՄԱՀԸ

Կոստանդին կաթողիկոս ալ խառնած էր անշուշտ իր ծայնը Հեթումի աղաչանքներուն, յոյս դնելով Արեւմուտքին զօրութեան եւ քրիստոնէութեան վրայ, բայց նա պապին պատասխանն ալ ըսելու չհասաւ: Վասնզի քիչ օր առաջ կնքած էր նա իր բազմօրեայ կեանքը եւ երկարամեայ պաշտօնավարութիւնը, 1267 ապրիլ 9-ին, որ շարժական տոմարով կը համեմատի 716 սահմի 26-ին, եւ օրն ալ շաբաթ, Ղազարու յարութեան յիշատակ, ի կատարման քառասներորդաց աղուհացիցն, ինչպէս ամենայն Ճշդութեամբ կը նշանակէ Վարդան (ՎԱՐ.163), միշտ շարժական տոմարը գործածելով, մինչ Կիրակոս սկսած էր անշարժ տոմարով թուականներ դնել (1133): Կոստանդին Բարձրբերդի 1229 ամառէն մինչեւ 1267 գարուն, քիչ օրերու տարբերութեամբ, 47 լրացեալ տարիներ հայրապետական աթոռին վրայ մնաց, մինչեւ վերջին վայրկեանը իրական եւ գործնական պաշտօն վարելով: Իրմէ աւելի երկարատեւ հայրապետութիւն վարողներ եղան միայն Գրիգոր Պահլաւունի 1113-էն 1116, եւ Սահակ Պարթեւ՝ 387-էն 439, եւ յիսնամեակներ լրացուցին, սակայն Գրիգոր շատ երիտասարդ աթոռ բարձրացած էր, եւ Սահակ մի մեծ մասը վտարանդի եւ պաշտօնէ հեռու անցուց: Որչափ ալ Կոստանդինի հայրապետութեան առաջին ժամանակները համեմատաբար խաղաղ էին սակայն վտանգները անպակաս եղան եւ դժուարութիւնները շարունակ, այնպէս որ իրաւանք գրուած է իրեն համար թէ կրակից եւ վշտակից եւ սգակից եղաւ ազգիս ի մեղսաբեր եւ ցամահաը դարուս (ՎԱՐ. 163), այլ շատ աւելի դարն եղաւ վերջին տարին Փնտուխտարի արշաւանքովը եւ Մատիի ճակատամարտին ծախողութեամբը, որոնք մերձ բերին զօրիանս նորա, եւ արարին տագնապիդ ստիպման շնչոյն

(ՎԱՐ. 164): Կոստանդին լոկ իր ձիրքերով ընդ ամենայն աստիճանիս յառաջանալով բարձրացաւ, իր արդիւնաւորութեամբը ամենեքումք հաճոյացեալ եղաւ, եւ յամենայն ազգաց, եւ լեզուաց վկայեալ սիրուեցաւ: Իրաւ, ոչ ինքն իւրովի մեծագործ բան մը կատարեց, եւ ոչ ալ իր ետեւէն գրական Երկասիրութիւն մը թողուց, որոց գերազանց հանձարի մը առհաւատչեայն տուած ըլլար, սակայն հաւատարիմ կանոնաւորութեամբ, հաստատուն ուղղութեամբ, աչալուր արթնութեամբ եւ անվկանգ տոկունութեամբ 47 ամբողջ տարիներ պաշտօնի գլուխ գտնուիլ, եւ իր մասին մեղադրանքի կամ բամբասանքի առիթ տուած չըլլալն ալ, բացառիկ արժանիք կազմող պարագաներ են, զոր պէտք է հանարձակ վկայէ պատմութիւնը Կոստանդին Բարձրբերդիին նկատմամբ:

1144. ԻՐ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Կրօնական եւ Եկեղեցական խնդիրներու մասին պահած ուղղութիւնը զիջողական եղաւ, եւ օտար Եկեղեցիներու հետ բարեկամական, ինչպէս որ պատմուած Եղելութիւններն ալ ցուցուցին, իրեն համամիտ ընկեր ունենալով այդ մասին Հեթում թագաւորը, եւ թերեւս Երկուքն ալ միասին Կոստանդին թագաւորահօր ազդեցութիւնը կրելով: Սակայն իրերը մօտէն քննած ատեննիս ուրիշ բան չենք տեսներ, բայց եթէ անպայման հաւատք մը Լատին աշխարհին զօրութեան եւ կարողութեան վրայ, եւ հաստատ համոզում մը Լատին աշխարհին մէջ պապին վայելած գերիշխանութեան վրայ: Երկրորդը իրականութիւն էր, իսկ առաջինին մէջ իրական կարողութեան հետ գործնական կամեցողութիւնը չկար, բայց այդ կէտը Հայոց թագաւորին եւ Հայոց կաթողիկոսին մտադրութեան առարկայ չեղաւ, մինչ պէտք էր նախապէս այդ կէտը ապահովել եւ Երաշխաւորել: Ասոնք իրենց համոզման հետեւելով ուզեցին շոյել ու զգուել պապին անձնասիրութիւնը, չլսելու յարնել անոր խրոխտ բացակայութիւնները, կողմնակի կերպերով գլել ելած դժուարութիւնները, առանց ստորանալու: Այդ կէտին մէջ մեղադրելի բան չենք տեսներ Կոստանդինի եւ Հեթումի վրայ: Պապին ուղղուած նամակներուն մէջ քիչ մը աւելի մղուած շողոքորթ բացատրութիւններ, ոչ հաւատոյ դաւանութիւն կը կազմէն, եւ ոչ վարդապետական գրութիւն, եւ եթէ անոնք քիչ մը աւելի առատացան, երբեք այդ պատճառով հայադաւան Եկեղեցին իր սկզբունքն չեղած չըլլար: Անտիոքի պատրիարքներու յաւակնութիւնը Դաշանց Թուղթին պատրուակով տկարացնելնին (1110), աւելի ճարտար քաղաքագէտի գովեստ կը կազմէ, քան թէ դիմացինին հանդէաւ ստորնացում: Իսկ Լատիններու հետ յարաբերութեան միջոցին անոնցմէ Եկեղեցականպէս անջատուած Յոյներուն հետ բանակցութեան մտնելնին (1111), եւ կաթողիկոսին զայն Երկրորդելը (1135) յատնապէս կը ցուցնէ թէ Երկուքն ալ լատինականութենէ կը խորշէին: Իսկ եւ յՈրդիոյ-ի (1130) եւ Սուրբ Աստուած-ի, եւ հիւանդաց իւղին խնդիրներուն (1123) մասին՝ բաւական խօսեցանք իրենց կարգին, թէ Երբեք Հայեր Լատիններու համակերպութիւնը չեն ընդունած, որով Կոստանդինը հօռմէադաւան նկատելու բնաւ փաստ չեն ըլլար, եւ իր նկատելու բնաւ փաստ չեն ըլլար, եւ իր լատինասիրութիւնն ալ չափաւոր ասիճանի մը մէջ կը պահեն: Ստոյգ է որ Պահլաւունիներու ժամանկին յարաբերութիւնները, Բարձրբերդիին ժամանակ աւելի

զորացած, բայց չունեցան այն աստիճանը, զոր հռոմէադաւաններ կը փափքին տալ անոնց, եւ չհասան այն կէտին որ աւելի ետքի ժամանակներու մէջ տեսնուեցաւ: Թերեւս յետիններուն քաջալերութիւն տուած եղան՝ աւելի ընդարձակելով յարաբերութեանց դուռները, սակայն մենք առ այժմ կը բաւականանանք շեշտել, թէ Կոստանդին Բարձրբերդիին եւ Հեթում Առաջինին ժամանակ գործեր օտարացեալ աստիճանին հասած չէին:

1145. ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Համաձայն մեր հետեւած ոձին, անցնինք քանի մը համառօտ տեղեկութիւններ տալ ժամանակին նխանաւոր անձնաւորութեանց վրայ: Առաջին այդ շարքին մէջ կը ներկայանայ Յովիաննէս Վանական վարդապետը, որուն նախընթացը ցուցուցինք, եւ գերութիւնը պատմեցինք (1114), եւ Հոգևոյն Սրբոյ խնդիրին մասնակցութիւնը յիշեցինք (1128), եւ որ իր կեանքին մնացորդը անցուց Խորանաշատ վանքը մինչեւ իր մահը, որ տեղի ունեցաւ 1251 մարտ 18-ին, որ ըստ նոր եղանակի ճշմարտութեան, այսինքն ըստ Սարկաւագագիր անշարժ տոմարին կը համեմատի յարեգ ամսոյ տասն (ԿԻՌ. 199), մինչ ըստ շարժական տոմարին պիտի համեմատէր հորի 30-ին: Յայսմաւութքը յունուար 29-ին կը դնէ Վանականի մահը, 70 տարեկան հասակին մէջ (ՅԱՍ. Ա. 56) որ պատմիչներուն գրածին չհամաձայնիր, նոյն իսկ շարժական տոմարի վերածելով, զի արացի 22-ը, 1251-ին կը հանդիպէր Յուլիս 8-ին: Վանականի պատմութիւնը դեռ երեւան երեւան ելած չէ, իրեն վերագրել մեկնութիւններուն մասին կասկածներ կը յայտնուին, իսկ Ճառընտիրներու եւ հաւաքածոներու մէջ բաւական գրութիւններ կը գտնուին իր անունով: Այս կարգէն են երկու հատուածներ, որոնց մէջ կը խօսուի Հայոց Առաջին Լուսաւորիչներուն եւ անոնց հետեւողներուն վրայ (ԹՂԹ. 533-536): Հիմնաւոր եւ կանոնաւոր տեղեկութիւններ չեն տրուածները, գուցէ Վանականի վաւերական գրութիւններ ալ չեն: Մեզի բաւական ըլլայ դիտել, թէ Հայոց Թաղէոսին՝ Յուղա Թաղէոս կամ Թաղէոս Ղերէոս ըլլալը, զոր իր կարգին պաշտպանեցինք (6.7), շատ կանուխէն ալ ազգին ծանոթ կէտ մըն էր: Վանականի յաջորդութիւնը, բաժնուեցաւ իր մահուանէն ետքը, Խորանաշատի առաջնորդութիւնը ստանձնեց իր եղբորորդին Պողոս վարդապետ, իսկ ուսուցչութիւնը իր ազգականներէն Գրիգորիս վարդապետ (ԿԻՌ. 200):

1146. ՎԱՆԱԿԱՆԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐ

Վանականի աշակերտներուն գլխաւորն է վարդապետ Արեւելցին, զոր յիշեցինք կաթողիկոսին մոտ գալուն (1117) եւ իբր կաթողիկոսն պատուիրակ Հայաստան երթալուն (1118) եւ Հուլաւունի այցելելուն առթիւ (1141): Կեանքին մնացորդը մնաց գլխաւորապէս Կայէնի և կ Վիրապի ու Թեղենեաց վանքերը, Սաղմոսավանք ալ ատեն անցուց (ՍԻՍ. 102), եւ վերջապէս Հաղբատ երթալով մեռաւ 1271-ին: Վարդանէ մնացած գործեր շատ աւելի են, վասն զի պատմութենէն զատ՝ ուսկից այնչափ օգտուեցանք, եւ առարկաներէն զատ՝ որ այնչափ նշանաւոր են իրենց նորութեամբը, ունի զանազան մեկնութիւններ Սաղմոսի, Շանհէլի, Հնգամատեան եւ Երգոց-Երգոյն, եւ շատ մը ճառեր եւ մանր գրուածներ, թէպէտ ոմանց մասին երկբայութիւններ կը յարուցուին: Վարդանէ քիչ ետքը, 1272 յունուարին մեռաւ նորա աշակերտիցը Կիրակոս

Գանձակեցին, նա ալ պատմութեան մը հեղինակ, որուն մէջ սակայն շատ ընդարձակ տեղ տրուած է զրոյցներու եւ հրաշալիքներու: Ասոնց ընկերակից ձանչցուած է նաեւ Մաղաքիա Ակներցին, Ակներ վանքի աբեղայն, որ Նետողաց ազգին՝ այսինքն Թաթարներուն համառօս պատմութիւնն է գրած Աշակերտակից է Յովսէկի Արտաղեցին ալ, որուն վրայ արդէն խօսեցանք (1126), բայց իբր մատենագիր ձանչցուած չէ:

1147. ՄԽԻԹԱՐ ՍԿԵՒՌԱՑԻ

Ժամանակակից է Մխիթար Սկեւռացին ալ, որ առաջ 1254-ին Հեթումի ընկերացաւ մինչեւ Բաթուի մօտ երթալը (1136), եւ երկրորդ անգամ 1263-ին վերջերը պատուիրակ գնաց Պտղամայիս՝ Ուրբանոս Դ պապի կողմէ պատգամաւոր եկող Տիւրոսի արքեպիսկոպոս Գուլիէլմոսի մօտ (1140), ուր առիթ ունեցաւ հռոմէադաւանութեան խնդիրներուն վրայ Վիճաբանութեան մտնելու, զորս յետոյ գիրի ալ առնելով Հեթումի ներկայեց (ՀԻՆ.752): Այս ալ նշան մըն է Հեթումի եւ Կոստանդինի ուղիղ հայադաւանութեան մասին, զոր վերեւ ջանացինք պարզաբանել (1144), մինչեւ իսկ Կոստանդինի յանձն չէր առած անձամբ երթալ նուիրակին, հետեւելով հոգեւոր եւ օրինաւոր կարգի (ՍԿԵ.10), թէպէտ նա կը պահանջէր իբր նշան հպատակութեան: Սկեւռացին ալ, զոր իր տեղ դրկած էր, պահանջեց որ հնազանդութեան անուն բնաւ մի՛ յիշեսցի (ՍԿԵ.9): Սկեւռացիին ամբողջ գրութիւնը, որ ընդդիմաբանութիւնն է Հռոմի յաւակնոտ գլխաւորութեան, պատրաստուած է ի հրամանէ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ (ՍԿԵ.1), եւ յայտնապէս կը վկայէ հեղինակը, թէ վեհ էր խնդիրն քո քան զիս (ՍԿԵ.69), Սկեւռացիին պատճառաբանութիւնները Հռոմայեցւոց Պետրոսական գրութեան դէմ, շատ գեղեցիկ եւ զօրաւոր մաեր ուին, իսկ տկար երեւցած մասերը համապատասխան են Լատիններու քաշկռտուք պատճառաբանութեանց, որոնց մօտէն տեղեակ եղած կերեւի Սկեւռացին, որ նմանօրինակ ալ կը կռուի անոնց դէմ:

1148. ԵՐԵՔ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍՆԵՐ

Յիշատակութեան արժանի է նաեւ Յովիաննէս վարդապէտ Տուեցի, որ առաքինական ծիրքերով թէպէտ քահանայութեան եւ վարդապէտութեան եւ յետոյ Գարդմանի արքեպիսկոպոսութեան ալ բարձրացաւ, բայց տարին գերիս յիսնական անհաց եւ անջուր կատարելու սովորութիւնը չխափանեց: Վերջին տարիներ քոկ ոտիւք Երուսաղէմ գնաց, ուր բոլոր մեծպահը Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյն մէջ յոտն կալով եւ անհաց, այլ եւ լռութեամբ, զարմացոյց զազգն Փռանգաց, Երուսաղէմէ դարձին Նորբերդի անապատին մէջ ձգնեցաւ մինչեւ ի խորին ծերութիւն (ՎԱՐ.155), եւ վախճանեցաւ 1263-ին (ՎԱՐ.153): Նշանաւոր եղած է նաեւ Յովիաննէս Գարնեցի վարդապէտը, իր խստակրօն ձգնութեամբ եւ Երուսաղէմի մէջ կատարած հրաշալիքներով, որով Տաճիկներէն ալ քրիստոնէութեան դարձողներ եղած են, Երուսաղէմէ դարնալուն Ասորիք եւ Փոքր Ասիա շրջեցաւ, Կողոնիա քաղաքին մէջ Տաճիկներէ հալածուելով կրակի նետուելու եղաւ, բայց վտանգէն ազատելով Հռոմկլայ եկաւ Կոստանդին կաթողիկոսի մօտ, ուր եւ մնաց մինչեւ իր մահը ի խոր ծերութեան (ԿԻՐ.205): Կը յիշուի նաեւ երրորդ

Յովհաննէս Արմանեցի վարդապետ մը, որ Մխիթար Գօշի սակաւորեայ յաջորդներէն, Մարտիրոսէ, Մխիթարէ, Յովհաննէսի եւ Աբրահամէ ետքը, Գետիկի առաջնորդ եղած է, Հաղարծինի վանքէ հոն փոխադրուելով 1256-ին, եւ ապա Եպիսկոպոս ծերնադրուելով անցած է ի մեծ աթոռն ի Հաղբատ (Կի՛.116):

1149. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԵՐՅՈՒԿԱՆՈՐԴԻ

Յիշենք եւս Ստեփանոս Արտամետցի վարդապետը, աւելի ծանօթ Տէր յուսկանորդի մականունովը: Տէր Յուսիկ Արտամետի քահանայ էր, որուն Երեցկինը Թաթարներ գերեցին եւ վաճառեցին քրիստոնեայ կնոջ մը, Բիրի անուն, որուն քով վերջապէս գտաւ քահանայն իր Երեցկինը, եւ ազատութեան եւ պարգետի գումար մըն ալ ստանալով Արտամետ դարձաւ, պայմանով որ եթէ տէր Յուսիկի որդին քահանայանայ, առաջին պատարագը Բիրիի հոգւոյն համար մատուցանէ: Անկէ ետքը ծնաւ ու մեծցաւ Ստեփան Տէր Յուսկան Որդին, որ հօրը ցորենը աղքատներու բաժնելուն համար, Արտամետէն կը հեռանայ, եւ Բերկրիի մօտ լերան մը Վրայ ճգնարան կամ Արգելան մը կը կազմէ իրեն: Ատեն անցնելով Ստեփան գտնուած է հօրմէն, բայց ճգնարանը այլ եւս չէ թողած, եւ քահանայանալով մօր ազատութեան պայմանը գործադրած է, եւ յետոյ վարդապետ եղած եւ աշակերտութիւն կազմած միեւնոյն Արգելանի վանքին մէջ: Սրբութեամբ վախճանած է 1251-ին, եւ իր յիշատակը Յայսմատուրբքի մէջ անցած է իբա սուրբ, յունուար 3 օրուան ներքեւ (ՅԱՅՍ.Ա.8), որ իր մահուան օրը կրնայ ընդունիլ, իսկ գերեզման նորա յետ մահուանն՝ բժիշկ էր ամենայն ախտացելոց (Կի՛.91): Մինչեւ այսօր կը մնան Բերկրիի մէջ Տէրյուսկանորդի վանքը, եւ մերձակայ լերան Վրայ Արգելանի վանքին աւերակը:

1150. ՀԱՍԱՆ ԶԱԼԱԼ

Յիշեցինք Խաչէնի իշխան Հասան Զալալը, թէ ինչպէս Արդունի ծերքէն ազատելով Սարթախի հովանաւորութեան ապաւինած էր, եւ թէ Սարթախի տաճկահաւատ ազգականներէն սպաննուելով՝ Արդուն կը զօրանար (1137): Հասան Զալալ, Զաքարէ եւ հւանէ Օրբելեաններուն քրոջ եւ Վախթանկ Տօնկիկ իշխանի որդի էր, որ մօրը եւ Զաքարէ ու հւանէ Եղբայրներուն հետ Երուսաղէմի ուխտագնացութիւնն ալ կատարած էր, եւ շատ բարեպաշտ կեանք կանցնէր (Կի՛.145): Արդուն անգամ մը շատ նեղած էր զայն եւ ընդ բազում պատժօք զնա արկեալ հարկերու պատրուակով (Կի՛.175), բայց Հասան Զալալ յաջողած էր Սարթախի պաշտպանութիւնը վայելել, որուն մօտ ապաւինած էր, եւ իրեն հետ նաեւ Գրիգոր Տղայ ծերունի իշխանը, Ղեսում Երիտասարդ իշխանը, Մարկոս Վարդապետ եւ Գրիգոր Եպիսկոպոս (Կի՛.207): Երբոր Արդուն կրկին զօրացաւ, պատճառանօք պարտուց եւ հարկի՝ ի կալանս արար Գոնցա Վրաց թագուիին, Խօշաք անոր աղջիկը, Շահնշահ Օրբելեանը՝ Զաքարէի որդին, եւ Հասան Զալալ Խաչէնի իշխանը: Առաջինները ազատեց ծանր փրկանքով, իսկ Հասան Զալալը չուզեց թողուլ, ու նեղէր անհնարին կտտանօք, Եղեալ ի պարանոց նոցա,, եւ Երկաթս յոտս, եւ այս գլխաւորապէս վասն առաւել քրիստոնէութեանն, որուն մեծ պաշտպան էր Հասան Զալալ, եւ այս պատճառով թշնամիք էին նմա ամենայն տաճկահաւատք, եւ յորդորէին զԱրդունն ի սպանութիւն նորա: Հասան

Զալալի աղջիկը Ռուզուքան, ամուսնացած էր Չարմաղանի որդույն Բուրա զօրավարին հետ, եւ համարձակութիւն ունացաւ Հուլաւունին դիմել, որ Տօղուզ տիկնոց միջնորդութեամբ հօրը ազատութիւնը ընդունի: Արդուն հազիւ թէ Ռուզուքանի միտքը լսեց, անմիջապէս Հասան Զալալ Խաչենցին հրամայեց սպաննել, եւ Երբեալ Տաճկացն անգամ յօշեցին զնա, եւ այսպէս մարտիրոսացաւ քրիստոնէութեան հաւատքին համար (ԿԻՐ.229), իսկ մարմինը նետուած տեղէն հաւաքուելով Գանձասարի մէջ թաղուեցաւ (ՎԱՐ.153): Թուականը 1261 դրուած է Կիրակոս (ԿԻՐ.230), եւ թէպէտ Վարդանի մէջ 1251 կը նշանակուի (ՎԱՐ.152), սակայն պարզ գրչագրութեան սխալ պէտք է ըլլայ, վասն զի քիչ մը ետքը կը գրէ, թիւքս խորհրդաւոր Զ որ է կատարեալ հանգիստ, եւ Ժ սուրբ, եւ յայսմ թուաբերութիւն եղած է կըսէ Երանելոյն հանգիստը (ՎԱՐ.153):

1151. ՈՒՐԻԾ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

Միեւնոյն 1261 տարին տեղի ունեցաւ մեծ Զաքարէի որդի Շահնշահ Օրբելեանին մահն ալ: Շահնշահի որդին Զաքարէ՝ Երիցագոյն էր Աւագ եւ Արտաշիր եւ Իւանէ Եղբայրներուն վրայ, եւ ծեռք առած էր հօրը իշխանութիւնը: Ամուսնացած էր Ուխտիքի Սարգիս իշխանին աղջկան, իսկ Սարգիս ապստամբ կը նկատուէր: Զաքարէի՝ իր աներանց տունը կնոջը տեսութեան Երթայր առիթ տուաւ Արդունի՝ Զաքարէն ալ ամբաստանել Հուլաւունի առջեւ, եւ զանազան բարուրս կուտելով մահուան դատապարտել տալ, անդամ անդամ յոշել եւ արկանել շանց: Շահնշահ որդույն սպանութեն գոյժը առնելուն՝ այնչափ յուզուեցաւ, որ ի տրտմութենէն մեռաւ, եւ Օձուն գիւղը թաղուեցաւ (ԿԻՐ.231): Ասոնց մահերն ալ քրիստոնէութեան համար նահատակութիւններ նկատուած են: Սեւադա իշխան մըն ալ, որդի Գրիգոր Տղայ ծերունի իշխանին, զոր վերեւ յիշեցինք, Մուֆարզինի պատերազմին մէջ սպանուեցաւ, եւ անոր համար ալ գրուած է թէ մասն հասցէ արեամբ նահատակացն Քրիստոսի (ՎԱՐ.152): Նահատակներուն կարգին պիտի յիշուի նաեւ Ստեփանոս վարդապէտ, Գերեթինի ծերունի վանահայրը, որ շատ կերակուրներով ու ընպելիքներով մեծարած էր Թաթարներու գունդ մը, սակայն նոյն գիշեր գլխաւորը վասն խարաբ եւ անյագ ուտելոյն եւ ընպելոյն կը հիւանդանայ, եւ իբր թէ վարդապէտը զայն թունաւորած ըլլայ, չորս ցիցերու պրկելով այրեցին եւ խորովեցին, մինչեւ աւանդեաց գիոզին (ՆՈՐ.99): Մաղաքիա աբեղայ որ զայդ կը պատմէ, 1257-ին կը դնէ Ստեփանոսի նահատակութեան թուականը (ՄԱՂ.23):

Տ. ՅԱԿՈԲ. ԿԼԱՅԵՑԻ

1152. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

Կաթողիկոսական ընտրութիւնը քիչ մը ատեն ուշացաւ, որովհետեւ այնչափ մեծ էին Երկրին տակնուվրայութիւնը, եւ մայրաքաղաքին աւերածը, եւ ազգայնոց շիոթութիւնը ու Հեթումի սուզը, որ դատարկուած աթուին մտադրութիւն դարձնել շատ ետեւ կը մնար: Հեթում շարունակ՝ մէկը սպանուած, միւսը գերութեան զացած զաւակներուն ցաւով տոգորեալ էր, եւ Ակների վանքը կը յաձախէր հոգեւորական մխիթարութիւն գտնելու (ՀԱՅ.474): Աստուածայայտնութեան տօնին ալ՝ Մամեստիոյ մէջ, ո՞ւր են Լեւոնն ու Թորոսն՝ հեծկլտանքներովը, բոլոր ներկայ Եկեղեցականներն ու

իշխանները կը լացնէր (ՀԱՅ.475): Ինն ամիսներ կը լրանային Կոստանդին Բարձրբերողին կաթողիկոսին 1267 ապրիլին վախճանելէն ի վեր (1143), բայց ընդհանուր սուգին հետ խառնուելով, յաջորդի ընտրութեան հոգածութիւնը մոռցուած էր, բայց իսպառ ալ աթոռը պարապ թողով հնար չէր: Գործերուն պահանջը ստիպեց ընտրողական ժողով գումարել Մսիս մէջ, որ է նոյն իսկ Մամեստիա քաղաքը, եւ որ Սիսի աւերածէն ետքը պետութեան կերպոն էր եղած: Ժողովին եկողներուն համար, յԱրեւելից մինչեւ ցԿիլիկիա ըսուիլը (ՍԻՒ.249), արեւելեան Եպիսկոպոսներուն ալ մասնակից եղած ըլլալը կը ցուցնէ, եւ գուցէ անոնց սպասելնին ալ յապաղման պատճառներէն մին եղած էր: Ժողովը գումարուեցաւ եւ կաթողիկոս ընտրուեցաւ արժանաւոր վարդապետն Յակոբ, եւ հանդիաւորապէս օծուեցաւ 1268 փետրուար 12-ին, Շուն Բարեկենդանի նախընթաց, Սահակ Պարթեւի եւ Ղետոնդեանց ու Վարդանանք տօներուն մէջտեղ հանդիպող կիրակին (ՍԻՒ.249): Նորընտիր կաթողիկոսը յիշած ենք արդէն երկիցս Կոստանդնուպոլիս Յոյներու հետ միաբանական բանակցութեանց երթալուն առթիւ (1135): Իրեն անխտրաբար տրուած Սսեցի, Տարսոնցի եւ Կիայեցի անունները չեն ներեր որոշել թէ որը իր ծննդավայրն եւ որը իր պաշտօնավայրն եղած է, բայց աւելի գործնական եղած է Կիայեցի կոչումը (ՏԱԹ.638), եւ զայն մենք ալ ընդունած ենք: Իսկ այս կոչման իին կը նկատենք Հռոմկայի հայրապետանոցին մէջ մնայուն պաշտօնավարելը, իբր կաթողիկոսին օգնական, մեծ բանագնացութեանց պատուիրակ (1090), բացակայութեան ահեն տեղը բռնող (1138), եւ անշուշտ կաթողիկոսութեան ալ տեղակալ՝ աթողին 10 ամիսներ պարապ մնացած միջոցին: Նա անխտիր կոչուած է Գիտնական (ՍՍՍ.151) եւ հրետոր որ իր ուսումնական կարողութեան ապացոյցն է, եւ որով գերագոյն յոգունց կացեալ ըսելու արժանացած է (ՎԱՀ.227): Արդէն Մեծքարի վարդապետանոցին առաջնորդ եղած ըլլալն ալ (ՍԻՒ.196), նոյն բանը կը հաստատէ: Իսկ Արեւելեաց մասնակցութեամբ ընտրուիլը՝ անխարդախ եւ անկեղծ հայադաւան ուղղութեան յայտարարն է:

1153. ԱՐԴԻՒՆՔ ԵՒ ԱՐԺԱՆԻՔ

Յակոբին համար կը կարդանք, թէ արար զլուծնունս գրեանցն դժուարագոյն բանիցն (ՍՍՍ.151), բայց իրմէ գորուած այսպիսի աշխատութիւն մը մեզի հասած չէ, եւ իբր իր գրական կարողութեան նմոյշ ունինք միայն Աստուածնայ ծննդեան Երգեցէք շարականը (ՏԱԹ.638), որ իր գեղեցիկ ոճով ու վսեմ իմաստներովը մեծ փաստ մը կընծայէ Յակոբի արժանիքին: Սոյն շարականին յօրինուածը կը ցուցնէ միանգաման Աստուածածնայ ծննդեան տօնին սկսելուն ժամանակը, վասնահ Աստուածածնայ տօներէն միայն անոր ննջման կամ Փոխման կամ Վերափոխման յիշատակութիւնն էր, որ նախապէս Հայ Եկեղեցւոյն մէջ կը կատարուէր, իսկ Աւետումն ու Տեառնդառաջը իբր Աստուածայայտնութեան յարակից կը նըատուէին: Այլ թէ Յակոբը իբր կաթողիկոս զայն կարգադրեց եւ Յակոբ պատշաճը գրեց, Ճշդել դժուար է, որոշակի գրուած յիշատակ մը չգտնուելուն: Յակոբի պէս ուսումնական անձի մը վայել էր Ընդհանրական գիր մըն ալ պատրաստել, եւ պարտուպատշաճ հրահանգներն ու հրամանները տալ Եկեղեցական

բարեկարգութեան կանոնները յիշեցնելով, եւ այդ միտքը ունեցած ըլլալը պատմական յիշատակներէ կը քաղուի: Միայն թէ հայրապետանոցի դիւանին մէջ գտնելով Ներսէս Կլայեցիի նշանաւոր Ընդհանրականը (963), եւ հիանալով անոր պարունակութեան վրայ, պէտք չէ տեսած իր կողմէն նոր մը խմբագրել, եւ գոհացած է զայն արտագրել տալ բազմաթիւ օրինակներով, եւ զայն հաստատող եւ անոր ընթերցումը իրամայող թուղթ մը իր կողմէն աւելցնելով ցրուած է բոլոր գլխաւոր Վիճակները եւ հայաբնակութեան կեղրոնները (ՉԱՄ.Գ.2689): Յակոբ Կլայեցիին կողմէ Ներսէս Կլայեցիի մասին ցուցուած այս յարգանքը, պէտք չէ երբեք ծախողակի մեկնութեան տանի, իբր թէ նոր աշխատութենէ խուսափելու նպատակով եղած ըլլայ, որովհետեւ այդպիսի աշխատութիւն մը երբեք ծանր պիտի չգար Գիտնական կաթողիկոսի մը: Մինյ միւս կողմէն մեծապէս դրուատելի պէտք է ըսուի, նախնեաց յիշատակին հանդէա ցուցուցած ակնածանքը, եւ Ճշմարիտ արժանեաց համար վկայած անկեղծ գնահատումը: 1154. ԼԵՒՈՆԻ ԳԵՐԵԴԱՐՁԸ

Երբ այդ ամէնը Կիլիկիոյ մէջ տեղի կունենար, թագաժառանգ Լեւոնը Եգիպտոսի մէջ գերի կը մնար: Եգիպտացի բանակը 15 օր Կիլիկիան ամբողջ աւերելէ Ետքը Ճամբայ Ելած էր, Լեւոնն ալ կալանաւոր տանելով (1142), որպէս զի Փնտուխտար սուլտանին ներկայացնէ, որ չէր ընդ օրսըն եկեալ: Սուլտանը Լեւոնի զիմաստուն բանս լուեալ, զնա սիրով մեծաւ պատուեալ էր, եւ հրաման ալ տուած էր որ Երուսաղէմի ուխտագնացութիւնը կատարէ իբր կալանաւոր, եւ անկէ յԵգիպտոս յառաջացեալ էր, եւ անդահոր ի բանտ ածեալ էր շղթայակապ արքայորդին (ՎԱՀ.225), որ Երեսնամեայ էր Եղեալ այդ միջոցին: Լեւոն բանտին մէջ համբերատար եւ հոգեսէր կեանք մը ունէր, որ զսուլտանն ի գութ շարժեց, եւ ի կապանաց զնա ածեալ, եւ միշտ առ ինքն մեծարեալ պահեց (ՎԱՀ.226): Կուզէր իսկ անոր ազատութիւնը շնորհել, բայց կը սպասէր որ առաջին քայլը Հայոց թագաւորին կողմէն ըլլար: Հեթում ընդհակառակն յուսալով որ Արեւմուտքէն ու Արեւելքէն, Լատիններէն ու Թաթարներէն օգնութիւն պիտի հասնի, եւ Եգիպտացոց վրայ յաղթութեամբ մը պիտի կարենայ զաւկին ազատութիւնը կարգադրել. Երկար ատեն դիմումի զաղափարը չունեցաւ, մինչեւ որ տարիուկէս անցաւ վրան, եւ այլեւս յուսակտուր եղաւ Երկու կողմէն ալ զալիք օգնութեանց վրայ: Այն աիեն միայն ստիպուեցաւ Հեթում, իր զաւկին ազատութեան համար Եգիպտոսի սուլտանին դիմումները: Փնտուխտար Պաղտատ գտնուած էր, քաղաքին Հալաւունէ գրաւուած միջոցին (1137), այլ յաջողած էր փախչիլ Սղբը անուն Երիտասարդ ազգականին հետ: Թաթարներուն հետապնդած ատենը՝ Սղբը իր լաւ ձին Փնտուխտարի էր տուած արագ փախչելու համար, վստահելով որ եթէ ինքն տկար ձիով գերի ալ իյնայ, Թաթարներ իրեն մանկութեան կը խնայեն եւ չեն սպաններ, եւ այսպէս ալ եղած էր: Բայց Փնտուխտար իրեն պարտք մը կը սեպէր Սղբը գերութենէ ազատել (ՉԱՄ.Գ.265), եւ երբոր Հեթումի դիմումը ստացաւ, պայման դրաւ փոխանակել զայն Սղբի հետ, որուն անունը Սղուր (ՉԱՄ.Գ.225), եւ Անգաղըսար (ՉԱՄ.Գ.268), եւ Սանկոլասար (ՀԵԹ.52) եւ Անդոլաշար ալ (ԿԱԼ.395) գրուած է: Հեթում պարտաւորուեցաւ դիմել Ապաղա խանին Սղբի ազատութեան համար, զոր խանը սիրով շնորհեց բարեկամը միսիթարելու համար, եւ այս փոխանակութեամբ եւ բերդ մը տալով ու Երկուք ալ քանդելով, ու Երդմանք

դաշինս եղեալ, եւ զհաշտութիւնն կատարեալ (ՎԱՀ.226)), յաջողեցաւ Հեթում իր թագաժառանգ որդին ազատել: Կալանոս կը համարձակի վնասակար եւ անիրաւ կոչել այդ դաշինքը (ՎԱԼ.394), որով Հայեր Լատիններու հետ ունեցած դաշինքին խզած պիտի նկատուէին, սակայն մենք աւելի վնասակար եւ անիրաւ կը գտնենք, Հայերուն Լատիններէն իրապուրուելով նորէն Եգիպտացւոց հետ թշնամանալին, որով հետզիետէ իրենց վտանգը եւ կործանումը պատրաստեցին Եգիպտացիներուն երեսէն: Երանի թէ այն մեծ ուրախութիւնն, որ եղեւ հօրն եւ աշխարհիս Հայոց, (ՍԱՄ.0151), եւ որով Հայեր բովանդակ ընդրէմ երթեալ եւ ցնծութեամբ Լեւոնը տեսեալ կուրախանային, անփոփոխ մնացած ըլլար, եւ անգամ մը որ Եգիպտացւոց կողմէ հալածուած էին, կրկին անոնց ցասումը չիրաւիրէին: Լեւոնի գերութեան տետողութիւնը ամ մի եւ տասն ամիս եղած (ՎԱՀ.226)), եւ գերութիւն ալ 1266 սեպտեմբերին հանդիպած ըլլալով (1142), 1268 յուլիսին պէտք կըլլայ դնել անոր ազատութիւնը, եւ աւելի ճշդութեամբ, յունիս 24-ին կը դրուի Դամասկոսէ ազատ թողուիլը (ՍԻՒ.555):

1155. ՀԵԹՈՒՄԻ ՄԱՀԸ

Յակոբ կաթողիկոս դեռ քանի մը ամիս առաջ աթոռ բարձրացած էր, եւ բարեգուշակ պարագայով մը կը սկսէր իր հայրապետութիւնը: Հեթում արդէն շատ յոգնած, եւ վերջին արկածներէն աւելի եւս զգածուած, հազիւ թէ զԼեւոն յինքն առեալ, անմիջապէս զհայրապետն յառաջ կոչեալ, այլ որ Յակոբ էր անուանեալ, կառաջարկէր եւ կը ստիպէր, որ ինքն բոլորովին գործէ քաշուի, եւ թագաժառանգը թագաւոր լիցի օծեալ, ինչ որ սակայն Լեւոն, թէեւ թագում անգամ արկեալ, չընդունեցաւ եւ բնաւին յանձն չառեալ մերժեց (ՎԱՀ.229): Կաթողիկոսին ալ հնար չէր կատարել այնպիսի առաջարկ մը, որ ազգը կրնար զրկել կարող փորձառու վեհապետի մը հովանաւորութենէն: Սակայն Հեթում Ապաղայի այցելութեան եւ շնորհակալութեան երթալու պատրուակով Կիլիկիայէ մեկնեցաւ դէպի Դավրէժ, ուր կը գտնուէր Թաթար խանը, եւ Լեւոնի հարկ եղաւ թագաւորութեան գործերը ստանձնել, եթէ ոչ թագաւորի անունը: Հեթումի դաշնալէն ետքը նորէն կը կրկնուէին իրաժարելու առաջարկները, բայց այս անգամ ալ պատշաճ դատուեցաւ, որ Լեւոն ինքն ալ Ապաղայի մօտ երթայ, թէ շնորհակալութիւն յայտնելու եւ թէ իբր ապագայ թագաւոր հայոց, անոր հետ անձնապէս բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատելու, եւ այսպէս 1269-ին Լեւոն ալ Կիլիկիայէ մեկնեցաւ, եւ երկրին կառավարութիւնը Հեթումի ծեռքը մնաց: Միայն Լեւոնի վերադառնալէն ետքն է, որ Հեթում վերջնականապէս ծեռք քաշեց թագաւորական եւ աշխարհական գործերէն, եւ իրաժարեալ ի շքոյ կենցաղոյս հմուտ ի կրոնս (ՀԵԹ.52), եւ մեծաւ զղզնամբ կրօնաւոր եղեալ Մակար անուանեցաւ (ՍԱՄ.151): Որչափ ալ Հեթում կրօնաւորի սքեմ հազնելով եւ անունն ալ փոխելով իսպառ իրաժարած եղաւ թագաւորութենէ, սակայն Լեւոն ոչ մի կերպով յանձնառու չեղաւ թագն ու անունը ստանձնել, այլ պարզապէս Աւագ պարոն անունով սկսաւ վարել թագաւորական իշխանութիւնը, իբրեւ խնամակալ կամ տեղակալ արքունական գահին: Հեթումի առանձնացած տեղը Ակների վանքն էր (ՍԻՒ.154), Հեթումի աներոջ մեծին Լեւոնի ծաղկեցուցած սրբավայրը (1096), ուսկից կը յայտնուի

թէ պարզ հայկական վանականութիւնն էր Հեթում Առաջին զմիանձանց կարգ ընկալեալ (ՎԱՀ.227) կրօնաւորիլը: Կարծես թէ նախազգացութեամբ մը Հեթում մօտալուտ տեսած էր իր վախճանը, զի վանք առանձնանալէն յետ սակաւ ժամանակի հանգեաւ խաղաղութեամբ յամին 1270, ինչպէս կը գրէ Հեթում պատմիչը (ՀԵԹ.52), եւ կը ձայնակցին թուականին մասին Սմբատ ալ (ՍՄԲ.125), Ամեցիին շարունակողն ալ (ՍԱՍ.151), թէպէտ Յայսմատուրքը 1271 կը դնէ: Օրուան մասին ալ Յայսմատուրքը մայիս 22, չորեքշաբթի կըսէ (ՅԱՍ.Ա.229), զոր ուրիշներ հոկտեմբեր 25ին (ԹՈՂ.Բ.382) կը դնեն. ոմանք ալ, ինչպէս եւ Յայսմատուրքը ուրիշ տեղ (ՅԱՍ.Բ.209) հոկտեմբեր 28-ին նշանակեն կրօնաւորիլն ալ միայն ութն օր առաջ հոկտեմբեր 20-ին հաշուելով (ՍԻՍ.555), որ շատ չյարմարիր պատմիչին յետ սակաւ ժամանակի բացատրութեան: Այդ վերջին թուականները ստուգելու միջոցներ չունինք, սակայն, թէ 1270-ին եւ թէ 1271-ին մայիս 22-ին չորեքշաբթիի չինար, այլ 1270-ին Համբարձման հինգշաբթի օրն է, եւ 1271-ին Հոգեգալուստին նախընթաց ուրբաթին կը հանդիպի, նոյնպէս 1270 հոկտեմբեր 28-ն ալ երեքշաբթիի կիյնայ: Ուստի մահուան օրը Ճշդելը նոր հետազոտութեանց թողլով, իբր հաւանական կընդունինք 1270 մայիսին կրօնաւորիլը, եւ հոկտեմբերին վախճանիլը: Իսկ թաղումը եղաւ Դրազարկի վանքը արքայական դամբարաններուն կարգը, ուր օրինութեամբ երգով բարձեալ բերին (ՎԱՀ.227), եւ մեծահանդէս յուղարկաւորութիւն կատարեցին: Հեթում Զապելի հետ ամուսնանալով 1226-ին թագաւորութեան բարձրացած էր (1105), որով 45 ամբողջ տարիներ իշխանութիւն վարեց, եւ պարզ գրչագիրի սխալ պիտի ըսուի տեղ մը զամս հնգետասան թագաւորեաց՝ գրուած ըլլալը (ՀԵԹ.52): Յակոբ կաթողիկոս որ քիչ առաջ Լեւոնի գերեդարձին նախազահած էր, Հեթումի մահուան տխուր յուղարկաւորութիւնը պարտաւորուեցաւ կատարել, որ տարածան նկատուեցաւ, զի հակառակ երկարատեւ իշխանութեան, տակաւին 58 տարեկան էր Հեթում, եւ դեռ կրնար երկրին բարօրութեան ծառայել:

1156. ԼԵՒՈՆԻ ՕԾՈՒՄԸ

Բոլոր պարագաներով կշռելով, անտեղի չէր արքայորդի Լեւոնին անմխթար տխրութիւնը, որ այնքան սուգ առեալ, մինչ մահու չափ հիւանդացեալ, չէր հաւաներ առժամեայն թագաւորել, այլ գերիս ամիսս սուգ առեալ, տկար անձամբ եւ վշտացեալ օրեր կանցնէր, ընդիմանալով իւրայնոց ալ՝ որոնք թագադրութեան եւ օծման փութացումը կը պահանջէին, նոյն իսկ պետական գործոց կանոնաւորութեան եւ արտաքնոց առջեւ ազդեցութեան համար: Երբոր ամէն կողմէ թախանձանքներ կը շատնային, նմանօրինակ յորդորներ կը յղէին նաեւ Փնտուխտար որ յԵգիպտոս սուլտան կացեալ, եւ Ապաղա որ խանն էր անուանեալ, եւս եւ Միքայէլ Պալէոլոգ որ 1261-ին յունական կայսրութիւնը վերանորոգած էր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ՝ Լատիններ հեռացնելով: Վերջապէս Լեւոնի դժկամութիւնը յաղթուեցաւ, եւ Յակոբ կաթողիկոս գլուխ կանգնեցաւ հասարակաց բաղձանքին կատարման, եւ գրովանդակ հայք ժողովեալ, եւ գեկեղեցւոյն լրութիւն բերեալ հաւաքեց Տարսոնի մէջ, եւ անդամօր զնա օծեալ, արքունի գահին վրայ նստեցուց Ռուբինեան հարստութեան երրորդ թագաւորը՝ Լեւոնէ եւ Հեթումէ ետքը

(ՎԱՐ.228), ինքն ալ բախտակից ըլլալով ԳրիգորԱպիրատի (1064) եւ Կոստանդին Բարձրբերդի (1105) զգացած միսիթարութեան: Լեւոնի օծման օրը կը նշանակուի 1271 յունուար 6 (ՍԻՒ.270), եւ եթէ զերիս ամիսս սուզ բռնած ըլլալը հաշուի առնենք, կը հաստատուի Հեթումի նախընթաց հոկտեմբերին վախճանած ըլլալը: Միանգամայն կրնայ արդարանալ պատմագիրներուն 720 Հայոց թուական յիշելն ալ (ՍՍԲ.125.ՍԱՄ.152), զի եօթն օր Ետքը 1271 յունուար 13-ին կը սկսէր Հայոց ամանօրը լատինական կաղանդէն շատ քիչ տարբերութեամբ: Լեւոն Հեթումեան նոր պատմութեանց մէջ երեմն Բ եւ երեմն Գ թուահամարով կը կոչուի: Հիները չունեին համանունները թուահամարով որոշելու սովորութիւնը, եւ նոր պատմութիւն գրողներ սկսան պատշաճեցնել զայն իիներուն վրայ: Ուուրինեանց մէջ երրորդ Լեւոն էր Հեթումեանը, Կոստանդինեանէն (934) եւ Ստեփանէն (1019) Ետքը, եւ այդպէս ալ Լեւոն Գ. անունով կոչեցին առաջինները (ԶԱՄ. յաւ. 85), այլ վերջէն նորեր Կոստանդինեանէն լոկ իշխանապետ եւ Ստեփանին առաջին թագաւոր ըլլալը նկատողութեան առնելով, Լեւոն Բ. կոչեցին Հեթումեանը (ՍԻՒ. 555), թէպէտ եւ ուրիշ տեղ ալ զանց չեն ըրաց Լեւոն Ա կոչել Կոստանդինեանը (ՍԻՒ. 45): Մեզի լաւագոյն կերեւի Կոստանդինեանը թուահամարէ չիանել, եւ Լեւոն Գ. կոչել Հեթումեանը, եւ այսպէս շարունակել յաջորդ Լեւոնները: Լեւոն Գ ալ ոչ նուազ նշանաւոր եղաւ իր գործունեութեամբ, քան Լեւոն Բ Ստեփանեան առաջին թագակալը, եւ որչափ ալ իրեն մտերիմն ըլլայ իր գովաբան Վահրամ Բաբունին, սակայն պատմած իրողութիւնները Ճշմարիտ արդիւնքներ կը պարունակեն (ՎԱՀ. 229-230), զոր համառոտելով կը կրկնէ տարեգրողը, թէ էր այր հեզ եւ երկայնամիտ եւ ժուժկալ, քաղցրատեսիլ եւ պարկեշտ ողորմած եւ ունկնդիր բողոքելոց, սիրէր զեկեղեցիս, զվանօրայս եւ զեկեղեցականս: Եւ իբրեւ յատուկ արդիւնք կը յիշուի թէ Մեծքարի վանքը տուն կարգեաց վարդապետաց վասն վարժելոյ զմանկունս (ՍՍՍ. 152), կամ ուրիշ բացատրութեամբ, նոր վարդապետանոց կամ դպրեվանք մը իիմնարկեց Մեծքարի մէջ, ինչ որ կանուխէն ըրած մի գործը պիտի ըլլայ, վասնզի յակոր անոր առաջնորդն էր եղած կաթողիկոսութենէ առաջ (1152): Հարկաւ այդ վերջին կարգադրութեանը համար իրեն թելադրող եղաւ ուսումնասէր եւ ուսումնական կաթողիկոսը: Դիտուած է որ մեզի հասած գրչագիրներէն շատեր այդ միջոցին կը պատկանին, եւ իին յիշատակներն ալ կը նշանակեն գիրքերու օրինակներ շատցնելու եւ ամէն կողմ, մինչեւ իսկ Խոտակիոյ Հայ գաղթականութեանց (ՀԱՅ. 485) տրուելու համար Լեւոնի եւ Յակոբի համամիտ ջանքերը, որ հաւասարապէս պատիւ կը բերեն Գրասէր թագաւորին եւ Գիտնական կաթողիկոսին (ՍԻՒ. 519):

1157. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Լեւոն Գ բաւական դժուար կացութեան ներքեւ կը գտնուէր, քաղաքագիտական տեսակէտէն երեք տարբեր եւ ներիակ ազդեցութեանց ներքեւ ճնշուելով: Եգիպտացիք յայտնի թշնամիներ էին, եւ լատին քրիստոնեայ իշխանութիւնները Ասորիքէ բնաջինջ ընելու աշխատած ատենակին՝ աչքէ չէին վրիպեցներ Հայերն ալ, որ Քրիստոնեայ ու Լատիններու հետ յարաբերութեան մէջ էին, եւ անոնց ձեռքին ներքեւ կը նկատուէին՝ Լեւոն Բ-ի օրէն հաստատուած աւատական եւ

գերիշխանական գրութեան զօրութեամբ (1055): Բայց միւս կողմէն բարեկամական դաշնագրութիւն մը կնքած էր Փնտուխտարի Եւ Հեթումի միջեւ, Եւ անով միայն կրցած էր Լեւոն գրութենէ ազատուիլ Եւ իշխանութեան անցնիլ (1154), Եւ չէր կրնար երբեք զայն մոռացութեան տալ: Միւս կողմէն Թաթարներու Եւ Հայերու միջեւ կանխաւ հաստատուած բարեկամութիւն Եւ դաշնութիւն մը կար, որ նորոգուած ալ էր նոյն իսկ Լեւոնի ազատութենէն Եւ Եգիպտացիներու հետ հաշտութիւն Եւ բարեկամութիւն կնքելէ Ետքը: Սակայն Թաթարներ միշտ մնացած էին Եգիպտացիներու, Եւ Հայերն ալ իրենց նիզակակից գիտնալով, զանոնք իրաւիրած էին զինուիլ 1269-ին, երբ Ապաղա խան Եգիպտացիներու հետ պատերազմը նորոգել կը մտածէր (ՍԻՍ.555): Լատիններ միշտ ինքզինքնին Հայերուն վրայ գերիշխան կը ճանչնային Լեւոն Բ-ի թագադրութեան առթիւ ստացուած իրաւունքով, Եւ իրենց կէտ նպատակի ունենալով Երուսաղէմի ազատութիւնը Եւ իսլամ տիրապետութեան արեւելքէն, գոնէ Պաղեստիէն Եւ Ասորիքէն հեռացուիլը: Միշտ կը մտածէին խաչակրութիւնները նորոգել, Եւ իբր քրիստոնեայ բանակին յառաջամարտիկ Եւ օգնական կը նկատէին Հայոց Կիլիկեան թագաւորութիւնը: Հայերէն ալ կը պահանջէին Եգիպտացիներու դէմ պատերազմի Ելլել, բնաւ կարեւորութիւն չտալով Հեթումի կնքած հայեգիպտական դաշնագրութեան, զոր վնասակար Եւ անիրաւ կը դատէին (ԿԱԼ. 394), Եւ այս տեսութեամբ պապը զայն իբր չեղեալ, Եւ Հայերն ալ անոր պահպանութեան պատրաստութենէն ազատ կը նկատէր: Եգիպտացիներ թէ Թաթարներէն Եւ թէ Լատիններէն հաւասարապէս թշնամի նկատուած ատեն, անուղղակի բարեկամութիւն մը ծագէր այս Վերջիններուն միջեւ, շահի նոյնութեան տեսակէտէն, թէպէտ շատ հեռու էին կրօնի Եւ ազգի, կրթութեան Եւ նպատակի տեասկէտով: Յոյներ այդ միջոցին առանձինն ուղղութիւն չունէին: Միքայէլ Ո Պալէոլոգ, որ յաջողած էր կայսերական գահը գրաւել 1260-ին Յավիաննէս Դ Լասկարիս մանուկ կայսրը կուրացնելով, Եւ յաջորդ տարին ալ Նիկիայէ Կոստանդնուպոլիս փոխադրուած էր, Բաղդովինոս Ո լատին կայսրը հալածելով բոլոր մտադրութիւնը դարձուցած էր հաշտաբար յարաբերութիւններով իր դիրքը ամրացնել, Եւ այս նպատակով Հռոմի հետ ալ միաբանութեան բանակցութիւններու սկսած էր, որպէսզի Լատիններու գրգռութեան առջեն առնէ, Եւ այլեւս Կոստանդնուպոլիսոյ կայսրութեան վրայ աչք չդարձնեն: Ըստ այսմ յունական ուղղութիւնը կերպով մը լատինականին կը խառնուէր, Եւ Լեւոնի Եւ Հայերու համար չորրորդ տեսակէտ մը չէր կազմեր:

1158. ԼՈՒԳՈՒՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Լուղովիկոս թ Գաղղիոյ թագաւորը, 1248-ին փորձած խաչակրութեան ձախողելէն Ետքը (1131), Սուլբ Տեղեաց ազատութեան խորհուրդը չէր լքած, ուստի նոր խաչակրութիւն մըն ալ ծեռնարկեց 1270-ին, որ ութերորդն ու Վերջինը եղաւ: Այս անգամ ալ արշաւանքը Թունուգէն սկսաւ, բայց ժանտախտի բռնուելով մեռաւ օգոստոս 25-ին, քաղաքին պաշարման ատեն, Եւ խաչակրութիւնը ապարդիւն մնաց: Սակայն Սուլբ Տեղեաց խնդիրը դեռ արեւմտեան երեւակայութիւնները կը բորբոքէր: Գրիգոր Ժ պապ 1271ին աթոռ բարձրանալով, սկսաւ մեծ եռանդով նոյն նպատակին հետեւիլ, Եւ 1273-ին մեծ ժողով մը իրաւիրեց Լուգդունի մէջ

գումարութելիք, որուն մէջ պիտի յուզուէին Արեւմուտքին Եկեղեցական բարեկարգութեան խնդիրներէն զատ, Յոյն եւ Լատին Եկեղեցիներու միաբանութեան, եւ Սուրբ Տեղեաց ազատութեան հարցերը: Գրիգոր պապ ամբողջ արեւելքն ալ այդ ժողովին հրաւիրեց, ուր Յոյն կայսրութեան եւ Յունական Եկեղեցւոյ ներկայացուցիչներէն զատ՝ կուզէր որ գտնուէին Հայոց թագաւորն ու կաթողիկոսն ալ, որոնց առանձինն գրեց (ԿԱԼ.397), եւ մինչեւ իսկ Թաթարաց խանին հրաւիրագիր ուղղեց: Լուգդունի Բ-րդ ժողովը, որ Լատիններուն ժԴ տիեզերական կը սեպուի, բացուած է 1274 մայիս 7-ին պապին նախազահութեամբ եւ 500 Եպիսկոպոսներու եւ 1000 վանահայրերու եւ վարդապետներու ներկայութեամբ, եւ Սպանիոյ ու Գաղղիոյ թագաւորներուն եւ Յունաց կայսեր եւ Թաթարաց խանին պատգամաւորներուն մասնակցութեամբ: Առաջին նիստին մէջ որոշուեցաւ Եկեղեցական հասոյթներուն տասանորդը վեց տարի շարունակ Սուրբ Տեղեաց ազատութեան գործածել: Մայիս 18-ի յունիս 7-ի նիստերը լատինական բարեկարգութիւններով զբաղեցան: Յունիս 29-ի տօնախմբութիւնը եւ յուլիս 6-ի նիստը Յունաց հետ միաբանութեան կետերը որոշելու եւ հռչակելու անցան: Յուլիս 6-ին Թաթարաց խանին պատգամաւորներէն մէկը մկրտուեցաւ, եւ վերջապէս նոյեմբեր 1-ին հանդիսաւոր փակումը տեղի ունեցաւ: Այդ մանրամասնութիւնները յիշելով նպատակնիս է դիտել տալ, թէ ժողովական գործերու մէջ (ՊԵԼ.Ա.1194-1202) բնաւ Հայերու անունը յիշուած չէ, եւ չենք գիտեր թէ ուստի քաղուած է Լեւոնի պատգամաւորներուն Լուգդունի ժողովին գտնուիլը (ՍԻՒ.555), զոր ոչ ոք, նոյն իսկ Կալանոս ալ (ԿԱԼ.397) չիշեր, եւ ուրիշներ ալ գրած են, թէ Հայոց կողմէ զինչ պատահեալ իցէ, ոչ գիտեմք (ԶԱՄ.Գ.271): Բայց եթէ ընդունինք ալ, թէ Լեւոնի արքունի պատգամաւորները Կիլիկիայի Լուգդուն գացած ըլլան, յայտնի կը վկայուի, թէ Հայեր լոկ քաղաքական գործունէութիւն մը նկատած են Լուգդունի ժողովը, եւ Եկեղեցական կերպով չեն մասնակցած եւ Եկեղեցական կարեւորութիւն չեն տուած: Այս տեղ հնար չէ առանց դիտողութեան անցընել Յակոբ Բ. Կաթողիկոսի զգուշաւոր եւ ճարտար ընթացքը, որ հեռուէն զննելով Լատիններուն եւ Յոյներու միջեւ մշակուած միաբանական յարաբերութիւնները, եւ տեսնելով Միքայէլ Պալէոլոգ կայսեր համարձակ կերպով Լատիններուն մոտենալը, խոհականութիւն սեպած է լռութեամբ անցընել պապական հրաւիրը, ոչ պատասխանել եւ ոչ պատուիրակ դրկել, եւ ոչ ալ ժողովին մասնակցիլ, եւ այսպէս անցընել պարագաներու ստիպողականութիւնը եւ հարկեցուցիչ բռնադատութիւնները, որոնց Յոյներն ալ գլուխ ծռել կը պարտաւորէին, Վերահաս գերծ մնալու համար: Նոյն եղած է Լեւոնի ալ ընթացքը, որ ըստ ամենայն հաւանականութեան համաձայնած է հայրապետին՝ ներկայացուցիչ չղրկելու մասին, բայց եթէ ինքը դրկած ալ ըլլայ, առանձինն եւ լոկ քաղաքականապէս մասնակցելով, խուսափած է Եկեղեցական միութեան վտանգէն, եւ ազատ եւ անխառն պահած է հայադաւանութեան սկզբունքը: Այս եղած է Յակոբի եւ Լեւոնի օրերուն տիրող ուղղութիւնը:

1159. ՕՐԲԵԼԵԱՆՔ ԵՒ ՏԱՐՍԱՅԻՃ

Պատմած ենք Սմբատ Օրբելեանի Թաթարաց հոգանաւորութեան ներքեւ Սիւնեաց նահանգին վրայ իշխանութիւն վարելը (1132): Սմբատի եղբայրներէն մեռած էին հւանէ եւ

Ելիկում, մէյմէկ զաւակներով թողլով, Բուրբէլ հւանեան եւ Լիպարիտ Ելիկումեան, Փախրադու ալ վաղամեռիկ եղած էր անորդի, Բուրբէլ ալ 1261ի պատերազմին սպանուած էր, Լիպարիտ շատ պատիկ էր, եւ մնայր Սմբատայ օգնական՝ միայն կրտսեր եղբայրն իւր Տարսայիծ, որ ամուսնացած էր արաբացի իշխանի մը Արուզ կամ Արուսեակ աղջկան հետ, որ եղեւ քրիստոնեայ եւ երեւելի հաւատով եւ երկիւլած յԱստուծոյ: Տարսայիծի զաւակներն եղան Ելիկում, Ստեփանոս եւ Փախրադու (ՕՐԲ.Բ.162), որոնցմէ Ստեփանոսը, Սմբատ որդիացուցեալ ինքեան, տայ յուսումն գրոց եւ ի հրահանգս քահանայութեան (ՕՐԲ.Բ.166), եւ սա է Ստեփանոս Օրբելեան, արքեպիսկոպոս եւ պատմիչ Սիւնեաց: Սմբատ հաւասա»ապէս սիրելի էր Հովաւուն եւ Ապաղա խաներուն, ստէպ անոնց մօտ կը գտնուէր, եւ այդ այցելութիւններէն միոյն ատեն վախճանեցաւ Դավրէժի մէջ, իր մօտ ունենալով վերջին պահուն Շալուէ վարդապետ մը (ՕՐԲ.Բ.166), իսկ մարմինը փոխադրուեցաւ ու թաղուեցաւ ՆՈրավանքի մէջ 1273-ին (ՕՐԲ.Բ.167), եւ անորդի զլալուն իշխանութիւնը անցաւ Տարսայիծ եղբօրը: Սմբատի նշանաւոր գործերէն մին կը սեպուի, ոչ միայն Թաթարներուն, այլ նոյն իսկ Վրաց Դաւիթ թագաւորին, Գէորգ Լաշայի որդույն ալ համակրութիւնը գրաւած ըլլալը, որով կրցաւ աւրել ու ջնջել տալ այն նզովիք անժառանգութիւնը, որ Գորգի թագաւորին օրով գրուած էր Վրացի Օրբելեանց ազգատոհմին Վրայ (1021): Գալով Տարսայիծի, շատ յաջող ու փառաւոր եղաւ անոր իշխանութիւնն ալ: Այր ուժեղ եւ սրտեայ եւ պատերազմող, եւ հասակաւ ահարկու, որ ամէն պատերազմներու մէջ անպարտելի գօրութիւնս ցուցանէր, եւ ինն անգամ վարեալ անձամբ զպատերազմ, թէ հիւսիսային ասպատակներու, թէ Հոռոմոց Թուրքերու եւ թէ Ասորիքի Եգիպտացիներու դէմ յաղթանակ եղած էր՝ Թաթարաց հետ միատեղ պատերազմներով, որոնցմէ ոսկի բալիշ պարգեւին ալ արժանացած էր, զի այն իսկ էր յաղթութեան պատիւն (ՕՐԲ.Բ.170): Ուրիշ տեղ ալ յիշեցինք թէ բալիշը տափարակաձեւ եւ շատ մեծ ոսկի մետաղ մըն էր, թիզ մը տրամագիծով եւ լիտր մը կշիռով (1148): Տարսայիծի յաջողութեանց ստուերած բերող պարագայ մը եղաւ, որ առ կենօք առաջին ամոսնոյն, Խաչէնի նահատակ իշխանին Հասան-Զալալի աղջիկը ու Աթաբէդ իշխանին քոյրը՝ Մինա խաթունը առնոյր ի կնութեան, ընդ որ ոչ հանեցան օրէնք եւ վարդապետք Եկեղեցւոյ (ՕՐԲ. Բ. 170): Օրբելեան այսափով կը փակէ իր հոր կրկնամուսնութեան մեղադրանքը, առանց բացատրելու թէ ինչ պատճառանք յարմարցուց նա իր գործին, եւ թէ ինչ եղաւ Աբուլ խաթունին վիճակը, որ երբ անոր վախճանը: Ընդհակառակն Երկարորէն կը յիշատակէ Տարսայիծի ազդեցութիւնն ու բարութիւնը, որ գարաբեգութիւն աշխարհիս Հայոց ձեռք անցնելով, բազում դիւրութիւն եւ ողորմութիւն առներնեղեալ ազգիս Հայոց, 150 եւ աւելի Եկեղեցիներ ու վանքեր՝ տուրքերէ կազատէր, եւ իբր ողորմած եւ գթած այնչափ հրչակ հանած էր, որ Նետիս գիւղի մէջ, խաչ կանգնէին եւ անուանք նորա կոչէին (ՕՐԲ. Բ. 173): Երեւի թէ Աբուզի մահուամբ ապօրինութիւնը դադրած եւ կրկնամուսնութիւնը շուտով Երկրորդ ամուսնութեան կերպարան առած է, որ ժողովրդական գայթակղութիւնը չէ զօրացած:

Երբոր փոքրիշատէ հանդարտ էր Հայաստան, հանդարտութիւն չունէր Կիլիկիա, հարաւէն Եգիպտիներէն եւ հիւսիսէն Սելջուքներէն յարձակումներ կրելով: Սիսի 1266-ի աւերումէն Ետքը (1142) հետզհետէ նորոգութիւններ կատարուած էին քաղաքին մէջ՝ եւ գրեթէ քաղաքն ու Եկեղեցիներ իրենց առաջին պայծառութիւնը կը վերստանային, երբ 9 տարի Ետքը 1275-ին՝ աւերածը նորոգուեցաւ: Հայեգիպտական հաշտութիւնը, զոր կնքած էին Հեթում եւ Փնտուխտար 1268-ին (1154) եւ որ բօնադատեալ գործ մը եղած էր, իբր Լետոնի ազատութեան միակ պայման, գրեթէ մեռեալ տար մնացած էր, հակառակ շահերու բաղխումին առջեւ (1157): Եգիպտացիք չէին կրնար զայն անտեսել, եւ հաշտ աչքով չէին տեսներ Հայերուն՝ մէկ կողմէ Թաթարներուն եւ միւս կողմէ Լատիններուն մօտենալը, ուստի հաշտութիւնը եղծուած սեպելով, որոշեցին արշաւել Կիլիկիա: Վահրամ Եգիպտոսի սուլտանը կը մեղադրէթէ իւր երդմանն ստունգանեալ, եւ ոչ նախկին ազդ պարեալ, այլ թաքնաբար ասպատակեալ Կիլիկիոյ վրայ յարձակած ըլլայ, ինքն ալ անձամբն զիետ եղեալ (ՎԱՀ. 231): Իրօք ալ Փնտուխտար ինքն 1275 փետրուար 1-ին Եգիպտոսէ մեկնելով, մարտին մէջ Կիլիկիա հասաւ իր գունդերով (ՍԻՍ. 555), որոնք գիւղեր եւ քաղաքներ այրեցին, շատ մարդիկ կոտորեցին, Մամեստիոյ մեծ կամուրջը կործանեցին (ՍԱՍ 152), Տարսոնի տաճարը քանդեցին (ՎԱՀ. 232), եւ Սիս ալ մտան, Եկեղեցի եւ ապարանք աւերեցին, եւ Լետոն չկոցաւ անոնց դիմադրել: Միայն Սիսի բերդը չգրաւուեցաւ, որուն պաշտպանութեան գլուխ կանգնած էր երեց մի, դժբախտաբար անունը անյիշատակ մնացած, որ թշնամիներուն գլխաւորը, զմի ի սուլտանեացն սատակեաց, եւ յարձակողներէն այլքն պերճանդամ գնացին ու հեռացան, թէպէտ ինքն քաջարի երեցն ալ անդէն նահատակեցաւ (ՀԱՅ.481): Եգիպտացիք աւելի արշաւանքի եւ ասպատակի ծեւով կը պատերազմէին, ուստի միւս տարւոյն 1276-ի սկիզբը նորէն Կիլիկիա եկան, բայց այս անգամ Լետոն պատրաստ գտնուեցաւ դիմադրութեան, իր հօրեղբօրն Սմբատ սպարապետի հրամանատարութեամբ, որ Սարուանդիքարի Ճակատամարտին մէջ թշնամիները հալածելէն Ետքը (ՍԻՍ.210), դաշնալու ատեն Երիվարն հարեալ զնա ընդ ժառոյ միջոյ չարաչար Վիրաւորուեցաւ մահացու հարուածով, եւ հազիւ թէ Սիս հասաւ, սկսաւ ինչ ապրեալ վախճանեցաւ մարտ 6-ին, 70- տարեկան հասակին մէջ, որ յոյժ ծերացեալ ըսուելու չափ չէ (ՀԱՅ.481): Միեւնոյն միջոցին Թաթարներ վերջին հարուածը կու տային Սելջուք Թուրքերուն՝ Ուրմի կամ Հոռոմ ըսուած սուլտանութեան, եւ պաշտպան կը կանգնէին Հայերուն, մինչեւ իսկ Թուրքերուն գաւառները անոնց յանձնելու չափ, եթէ Լետոն իմաստուն եւ խոհական մտածմունքով հրաժարած ըլլար ընդունիլ, Ապաղայէ խնդրելով միայն վասն ազատութեան սուրբ Երկրին աշխատիլ (ՀԵԹ.54): Ասով Եգիպտացւոց ոյժին ալ կոտրած պիտի ըլլար եւ Լետոն ալ ապահովութիւն պիտի ստանար: Վահրամ կը գրէ, թէ սուլտանն զայս լուեալ՝ որ յԵգիպտոս լինէր տիրեալ, յարքայն Լետոն պատգամ յղեալ, երդումն եւ սէր ընդ առ եղեալ (ՎԱՀ.234): Սակայն Թաթարաց բարեկամութիւնը արգելք եղած պիտի ըլլայ անմիջապէս Եգիպտացւոց հետ հաշտութիւն կնքելու, զի Լետոն 1277-ին Թաթարաց հետ կը գտնուի Բերիոյ պատերազմին մէջ, 1279-ին Եգիպտացւոց դէմ կը պաշտպանէ Հռոմկլայի բերդը, 1280-ին Թաթարներու օգնութեամբ

յաղթութիւն կը տանի Հոմսի կամ Եմեսիոյ ճակատամարտին մէջ, բայց Եգիպտացիներ կրկին կը զօրանան (ՀԵԹ.55) եւ վերջապէս հայեգիպտական դաշնադրութիւն մը կը հաստատուի 1282-ին (ՍԻՒ.556):

1161. ՅԱԿՈԲԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Յակոբ կաթողիկոսի հայրապետական գործունէութենէն մանրամասնութիւններ կը պասկին պատմութեանց մէջ, թէ վերեւ յիշուած միջոցին համար՝ Լուգդունի ժողովէն մինչեւ հայեգիպտական դաշնադրութիւնը, եւ թէ անկէ մինչեւ իր մահը, ընդամէն 13 տարիներու միջոցին: Գիտնալով Յակոբի վարչական եւ ուսումնական կարողութիւնները, չենք կրնար այդ դատարկութիւնը կամ տկարութեան կամ անփութութեան վերագրել, եւ եթէ պարզապէս պատմութեանց պակասութեան արդիւնք չէ, ստուգի խոհական ընթացքի մը հետեւանք է, որ շփոթ եւ փափուկ պարագաներու ներքեւ, սիրած է խնդիրները չգրգռել եւ տարադէալ գործերու առիթ չտալ: Քաղաքականապէս անկայուն եւ անորոշ կացութեան նկարագիրը գծեցինք (1167), Եկեղեցականապէս ալ ոչ նուազ փափուկ էր պարագան: Եգիպտական բարեկամութենէն վախնալով եւ լատինական բարեկամութենէն կասկածելով, երկութին մէջ տարութերեալ կը մնար Կիլիկեան թագաւորութիւնը, այնպէս որ եթէ բացարձակապէս Լատիններուն կրթնէր կրօնական եւ Եկեղեցական ծանր պայմաններու ներքեւ պիտի իյնար, ինչպէս քիչ ետքը Ճշմարտուեցաւ Հեթում Բ-ի օրով: Իսկ եթէ բացարձակապէս Եգիպտացիներուն կրթնէր, կը վախնար դարանակալ նենգութեան զոհ երթալ. ուստի միջասահման քաղաքականութեամբ, երկու կողմերն ալ գործածելով պիտի կարենար Կիլիկեան Հայութիւնը իր ազատութիւնը երաշխաւորել: Լեւոն այդ ճամբուն հետեւեցաւ, Յակոբ ալ զայն այդ ճամբուն մէջ քաջալերեց, եւ չուզեց ծանր խնդիրներ յուզել, եւ Եկեղեցական խնդիրներ ստեղծել, եւ լաւ սեպեց աւելորդ Վիճաբանութիւններէ խորշիլ, եւ բռնադատեալ գիշողութեանց առիթ չտալ: Յակոբի եւ Լեւոնի գործակցութեան միջոցը Հայ Եկեղեցւոյ ինքնութիւնն եւ ուղղութիւնը անփոփոխ եւ հաստատուն պահելու շրջան մը եղաւ: Հեթում Առաջինի եւ Կոստանդին Առաջինի շրջանին վրայ, պահպանողական լռութեան առաւելութիւն մը կը գտնենք, որ իրօք վերջին մասն է Կիլիկոյ պահպանողական շրջանին, վասն զի քիչ ետքը սկսաւ Հեթում Երկրորդի եւ Անաւարդեցիի թոյլ ու գիշողամիտ շրջանը, որ եթէ Հայ Եկեղեցւոյ կերպարանը իսկապէս եւ տիրապէս չկրցաւ այլայլել, սակայն նախ լատինասէր, եւ ետքն լատինազգի թագաւորներու օրով, լատինամիտ հայրապետներու գործունէութեան ալ ասպարէգ բացաւ: Այդ դիտողութիւններու հիմնուելով է, որ իրական եղելութեանց փաստերով իրարու հակասական չենք դատեր Յակոբ կաթողիկոսին՝ մէկ կողմէն առաւել կարողութեան եւ միւս կողմէն նուազ գործունէութեան եզրերը: Մեր այս տեսութեան իբր հաստատութիւն կը նկատենք նաեւ Անտիոքի յոյն պատրիարք Եւստիմեոսին դիմադրելը, որ Լատին պատրիարքներուն յարուցած պահանջին հետեւելով (1110), Հայոց կաթողիկոսին վրայ գերիշխանութիւն ունենալ կը ձգտէր, եւ յանդուգն ձեռնարկներու յաւակնելուն պատճառով՝ Լեւոնի ձեռքով կաքսորուէր ալ (ՉԱՄ.Գ.270): Պէտք է յիշել, որ Անտիոքի Լատիններու անցնելէն ետքը,

յոյն պատրիարքներ Երբեմն Կոստանդնուպոլիս (1000), բայց ստէպ Տարոն կամ Կիլիկիոյ ուրիշ մէկ քաղաքի մէջ կը մնային:

1162. ԼԵՒՈՆ ՈՒ ՏԱԹԵՒ

Պատմական յիշատակութեանց պակասութեան մէկ պատճառ ալ մարթ է համարիլ խաղաղութեան տեսողութիւնը, որ 1282-ին հայեգիպտական դաշնագրութեան հետեւանքն եղաւ, եւ շարունակեց մինչեւ Լեւոն Գ-ի մահուն թուականը, ինչ որ նոյն թագաւորին ձարտար քաղաքականութեան արդիւնք պէտք է սեպուի: Լեւոն Եգիպտացւոց հետ խաղաղութիւնը հաստատելէն Ետքը, սկսաւ իր մտադրութիւնը դարձնել Հայաստանի կողմը, եւ այնտեղի հետ յարաբերութեանց առիթներ ստեղծել, հարկաւ միեւնոյն դիտումներով, զորս իր մեծ հայերն Լեւոն Բ ալ ունեցած էր, Կիլիկեան թագաւորութիւնը Հայաստանի վրայ ալ տածել: Առ այս բարեդէպ պատեհ սեպեց Տաթեւի արքեպիսկոպոս Հայրապետին իրեն այցելութեան գալը, երբ ծերութեան տարիքին մէջ Երուսաղէմի ուխտագնացութենէն կը դառնար, Լեւոնի կողմէն Տաթեւի սրբավայրին սահմանուած ընծաներ եղան, զգեստ մեղանոյն յարքունական մետաքսից, զործ Յունաց ձարտարաց աննման կիտուածօք, խաչ պատուական ի սպիտակափայլ եւ սառնատեսակ քարանց համակ կերպացեալ եւ պնդել յոսկում, այսինքն է խաչ ոսկեգործ եւ ադամանդազարդ, սկիեք պատուականք ի զուտ արծաթոյ, եւ այլ բազում ընծաներ: Յիշատակարանը 1282 թուական կը կրէ, զոր իւրովի ձեռամբ գրած է Լեւոն (ՕՐԲ. Բ. 181), եւ Օրբելեան զայն ամբողջապէս յառաջ կը բերէ, եւ կը յաւելու թէ զատկի օրուան պատարագները կարգեցան յիշատակ նմա (ՕՐԲ.Բ.183): Այդ ընծայաբերութեան բոլոր պարագաները՝ բնիկ Հայոց թագաւորի մը յիշատակը կը նորոգեն Տաթեւի մէջ, եւ այս մեզ կը յորդորէ Լեւոնի գործին մէջ բարեպաշտութեան հետ, քաղաքական հեռաւոր տեսակէտ մըն ալ նկատել: Արտաքին պարագաներն ալ կրնային Լեւոնի այդ հեռաւոր նպատակը քաջալերել: Նոյն միջոցին էր որ Ապաղա խան, եւ Եղբայր Մանգոտան զօրավար՝ թունաւորուելով մեռած էին, եւ իշխանութեան բարձրացած էր Տանգոտար Եղբայրնին, յաւուս մանկութեան մկրտուած Նիկողայոս անունով, բայց Վերջէն իսլամութիւնը ընդունած Մահումէտ կոչնամբ (ՀԵԹ.56). թէպէտ աւելի ծանօթ է Ահմէտ անունովը (ՕՐԲ.Բ.172.ՀԵԹ.84): Ահմէտ մոլեռանդ նախանձայոյգ մը յայտնուեցաւ իր նոր կրօնքին մէջ, եւ նոյն իսկ Եգիպտացիներու հետ հաստատեաց դաշն եւ ուխտ խաղաղութեան, եւ ձեռնարկեց զամենայն քրիստոնեայս տէրութեան իւրոյ ստիպել ի սարակինոսութիւն, որ է իսլամութիւն, եւ մինչեւ իսկ համարձակեցաւ նոյնը առաջարկել Հայոց ու Վրաց թագաւորներուն (ՀԵԹ.57): Բայց ներքին խռովութիւններ ծագեցան Թաթարներու արեւմտեան պետութեան մէջ: Արզուն՝ Ահմէտի Եղբօրորդին, անոր դէմ ելաւ, եւ թէպէտ անգամ մը յաղթուեցաւ ու գերի ինկաւ, բայց հնարքով ազատեցաւ, եւ նորէն զօրացաւ ու Ահմէտը միջակտուր սպաննեց, եւ ինքը տիրացու իշխանութեան 1284-ին (ՀԵԹ.58): Հայաստանի գաւառները յուգուեցան այդ ներքին շփոթութեանց Երեսէն, եւ Լեւոն կրնար իրաւամբ հեռուէն դիտել Թաթարներու իշխանութեան տկարանայր եւ իր թագաւորութեան յաջողութիւն մը սեպել այդ Երեսէն: Սոյն նպատակով էր անշուշտ որ ինքն ալ նոյն տարին Եգիպտացւոց հետ

խաղաղութեան դաշինքը կը նորոգէր (ՍԻՍ. 384): Սակայն իրական օգուտը քաղեց Ղեմետրէ Վրաց թագաւորը, զոր սիրեաց Արդունն, եւ ետ նմա զամենայն աշխարհս Հայոց, եւ Ղեմետրէ ալ Տարսայիծ Օրբելեանը պատուեց, եւ եռ աթաբեգ ի վերայ ամենայն տէրութեան իւրոյ մինչեւ ի Տփղիս եւ յԱճի եւ ի Կարս (ՕՐԲ. Բ. 173), ինչպէս անգամ մը յիշեցինք (1159):

1163. ՅԱԿՈԲԻ ՄԱՀԸ

Յակոբ արդէն կաթողիկոսութենէ առաջ գործունեայ դեր ունեցած էր, եւ հարկաւ Երիտասարդ մը չէր՝ երբոր կաթողիկոսութեան բարձրացաւ, եւ 20 տարիէ ի վեր հայրապետական աթոռին վրայ կը պաշտօնավարէր: Հետեւաբար ծերացեալ տարիք ունէր, եւ աշխատութենէ ալ յօգնած, յուզմունքներով ալ սարսուած պիտի ըլլար, կրկին ծերութեամբ պատուեալ կոչուելու չափ (ՀԱՅ. 496) որով հասուցանեալ մահ մը եղաւ իր վախճանը: Մահուանը մասին ոչ մի մանրամասնութիւն չունինք բայց Հռոմկայի մէջ հանդիպած պիտի ըսենք, եւ հաւանաբար նոյն տեղ ու թաղուած: Հայրապետամիստ դղեակին 1279-ին պաշարումը (1160) հարկաւ յուզեց ու նեղեց ծերունի կաթողիկոսը, սակայն թողած ու հեռացած ըլլալը գգրուած չէ, եւ ենթադրելու չենք տեսներ: Մահուան թուականը 1286 գրուած է Սմբատի շարունակողէն (ՍՍԲ. 125), եւ Օրբելեան ալ 1280-էն հաշուելով յետ հինգ ամի կը դնէ, իր Սիւնիքէն մեկնիլը (ՕՐԲ.Բ.174), որով 1286-ին սկիզբը կը ծշմարտուի Յակոբի մահը, որուն ճիշդ օրն ալ փետրուար 12 նշանակուած է (ՀԱՅ.492): Ուրիշներ 1287 յաւուրս աղուհացից գրած են մահը (ՉԱՄ. Դ. 283) բայց ոչ իրենց աղբիւրն է յայտնի, եւ ոչ առաջին վկայութիւնները ջնջելու ոյժ ունի: Իսկ 1286 փետրուար 12 օրը, Առաջաւորի Երկրորդ Երեքշաբթիին, Սուրբիասանց տօնին կը հանդիպի, եւ ոչ աղուհացից մէջ: Յակոբի անձին եւ կարգադրութեան (1153) եւ ւկղլւթեան վրայ (1161) բաւական խոսեցանք պէտք չենք տեսներ անդրադառնալ, եւ իրեն վրայ մեր տեսութիւններն ամփոփել: Իբր գրական արդիւնք ալ, թէպէտ զանազան լուծմունքներ գրած ըլլալը յիշուած է (1153), սակայն մեր ծեռքը իր գրական արժանիքին իբր նմոյշ միայն Երգեցէք շարականը հասած է, Աստուածածնայ ծննդեան ամբողջ կանոնը (ՇԱՐ.5-10): Յակոբի ժամանակը հայ գրականութեան համար նշանաւոր շրջան մը եղած է, թէ գիրքերու բազմանալովը եւ ընտիր գրչագրութեան օրինակներ արտագրելովը, եւ թէ նոյն ժամանակին ծաղկած վարդապետներու եւ մատենագիրներու ընտիր խումբովը:

1164. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼԵԱՆ

Յակոբի մահը տարաժամ պատահար մը կը լինէր Ստեփանոս Օրբելեանի, որ արքեափիսկոպոս ծեռնադրելու համար Սիւնիքէն Կիլիկիա Եկած ատեն, Երբոր Սիս կը հասնէր, կաթողիկոսին վախճանած ըլլալը կը լսէր, եւ նոր ընտրութեան սպասելու կը պարտաւորուէր (ՕՐԲ.Բ.227): Ստեփանոսի անունը տուած ենք արդէն, իբր Տարսայիծ Օրբելեանի որդի, եւ Սմբատ Օրբելեանի որդեգիր (1159), որ յարգանդէ մօր զինքն որոշեալ եւ ընծայեալ ի տուն Տեառն Կանուանէ, շատ պղտիկութենէ Եկեղեցական ուսմանց արքեափիսկոպոսի խնամոց ներքեւ: Հետզիետէ յառաջացած էր Եկեղեցական աստիճաններու մէջ, եւ փսադտ եւ անազանոս ըլլալէ ետք, կոչուած էր ի դպրութիւն եւ ի սարկաւագութիւն, եւ վերջապէս քահանայացած (ՕՐԲ.Բ.226),

ինչ որ կատարուած է 1280-ին, ի գերափառ ուխտին Նորավանից, եւ աշխարհախումբ հանդիսիւ (ՕՐԲ.Բ.174): Յիշուած աստիճանները կը հաւաստեն թէ տակաւին իինգ աստիճաններու գործիւնը պահուած էր Հայոց Եկեղեցւոյն մէջ, եւ մանաւանդ Հայաստանի բնիկ Վիճակներու մէջ, թէպէտ եւ եօթնի բարձրացումը հարիւր տարի առաջ մուտ գտած ըլլալուն յիշատակութիւնը ըրինք (1020): Պատմութիւնը այդ մասին որոշ Եղելութիւններ հասուցած չինելուն, կը յորդորուինք ըսել, թէ փոփոխութիւնը վճռական կերպով չիրամայուեցաւ, այլ նախապէս Կիլիկիոյ մէջ հետզհետէ տարածուեցաւ, եւ շատ ուշ Հայաստանի մէջ ալ գործածուիլ սկսաւ: Դիտելու արժանի կը սեպէնք նաեւ Եկեղեցական կոչման արուած յարգանքը, որով իշխանական տուններ պատիւ կը սեպէին իրենց մէջէն Եկեղեցական մըն ալ ունենալ, եւ անով Եկեղեցական պաշտօններն ալ իրենց ազգատոհմին սեփականել: Այդ սովորութիւնը միջին դարու մէջ ընդհանրացած էր Եւրոպիոյ աւատական ցեղերուն մէջ, որոնց զաւակներէն՝ առաջինը ազգատոհմին տանուտէրութեան, երկրորդը Եկեղեցական կոչման, եւ երրորդը զինուորական ծառայութեան կը սահմանուէին սովորաբար: Ստեփանոսի վրայ դարձնելով խօսքերնիւ, աւելցնենք թէ կուսակրօն քահանայութենէ Ետքը շարունակած է վարժիլ ի կրթարանի աստուածեղէն տառից, որ է Տաթեւու վարդապետանոցը, ուսկից Ետքը, կը գրէ, առի հրաման եւ նստայ յաթու վարդապետական, այսինքն է զաւազանի իշխանութիւն առած է յաստուածազգեաց եւ յաշխարհալոյս րաբունապետէն Ներսէսի (ՕՐԲ.Բ.226), որ է Գլաձորեցի Ներսէս վարդապետը (<ԱՅ.492):

1165. ՍԻՒՆԵԱՑ ԱԹՈՌՆԵՐ

Մըբատ իշխան իւր Եղելորդին Եկեղեցականութեան նուիրած, եւ անոր դաստիարակութիւնը հոգացած ատեն, հարկաւ զայն ստորին աստիճանի մէջ թողլու նպատակ չունէր, եւ Տարսայիծ ալ իր որդույն համար տարբեր դիտում չէր կրնար ունենալ: Քահանայական ձեռնադրութենէն 5 տարի Ետքը. այսինքն 1285-ին, որոշեց յηել զայն Կիլիկիա, առ մեծ կաթողիկոսն, տէր Հակոբ ի ձեռնադրութիւն Եպիսկոպոսութեան (ՕՐԲ.Բ.174): Այստեղ յայտնի ըսուած չէ, թէ Տաթեւի արքեպիսկոպոսական աթոռին պարապութեան առթիւ՝ յաջողութեան համար էր ձեռնադրութիւնը, ինչպէս ոմանք կը մեկնեն (ՉԱՄ.Գ.283), թէ ոչ պարզապէս Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստացած ըլլալու նպատակով էր, ապագային աթոռի տէր զլալու համար: Օրբելեան ուրիշ տեղ կը գրէ, թէ ժողովեալ մերոց Եպիսկոպոսաց առ հայրն իմ, հրաւիրեցին զիս առնուլ ձեռնադրութիւն մետրոպոլութեան ի Վերայ աթոռոյս Սիւնեաց (ՕՐԲ.Բ.227), որ դատարկացեալ աթոռին յաջողութիւն մեկնուած է, սակայն նոյն ինքն կը պատմէ, թէ իր ձեռնադրութենէ դառնալէն Ետքը խանդացեալ Եպիսկոպոսացն ի Տաթեւ, յոլով վիշտս հասուցին Եկեղեցւոյ, եւ թէ մինչ ի Վախճան իւրեանց Երկոցունց, տէր Հայրապետին եւ տէր Յովիաննէսին, ոչ դադարեաց խաղմն եւ խօսվութիւն (ՕՐԲ.Բ.175): Իսկ այս Երկուքը Տաթեւի աթոռին Եպիսկոպոսքն են (ՕՐԲ.Բ.248), որոնք կենդանի կենթադրուին իր ձեռնադրութենէ Ետքն ալ: Մենք դիտելով որ մէկ կողմէն՝ ձեռնդրէն զՍտեպան մետրապոլիտ մեծ աթոռին Սիւնեաց (ՕՐԲ.Բ.174) եւ միւս կողմէն նախորդ մետրապոլիտներ Հայրապետ եւ Յովիաննէս, կենդանի կը

ցուցուին Ստեփանոսի ձեռնադրութենէն ետքն ալ (ՕՐԲ.Բ.175), պիտի եզրակացնենք, թէ Տարսայիծ իշխան յաջողած էր իր որդույն ձեռնադրութիւնը ընդունելի ընել տալ եպիսկոպոսներուն, ոչ թէ իբր դատարակեալ աթոռին մը յաջորդ, այլ Սիւնեաց բաժանեալ աթոռներուն վրայ գերազոյն գլուխ մը, ինչպէս որ իր կարգին ընդարձակօրէն պիտի բացատրենք: Իսկ Հայրապետի եւ Յովհաննէսի՝ մէջէն բուն եպիսկոպոսը որն էր Երկար գննութեան պէտք չենք տեսներ, վասնզի ցուցակին մէջ Սողոմոն մըն ալ կը յիշուի, որ պատմութեան մէջ չիշուիր, իբրեւ ի միասին (ՕՐԲ.Բ.248) պաշտօն վարող, եւ կերեւի թէ Հայրապետի ծերական ալեօք տկարացած ուլալուն (ՕՐԲ.Բ.181), եւ ուխտազնացութեանց պտտելուն պատճառով (1162), ատեն մը Սողոմոն անոր աթոռակից եղած է, եւ վերջէն ալ Յովհաննէս: Ստեփանոս՝ մեռած գտաւ կաթողիկոսը, եւ պարտք սեպեց թագաւորը տեսնել, եւ Ատանա քաղաքը Երթալով անկէց մեծ պատիւ գտաւ ի վեր քան զարժանն, եւ ամիսս Երիս թագաւորին մօտ մնաց (ՕՐԲ.Բ.228), զոր պէտք չէ իբր տեսողութեան չափ առնել, այլ միայն 3 ամիսներէ մասեր, զի Յակոբ փետր. 12-ին վախճանած ուլալով, Ստեփանոս ապրիլ 14-ին ձեռնադրուեցաւ, ձիշդ 60 օր ետքը:

1166. ՍՄԲԱՏ ԵՒ ՎԱՀՐԱՄ

Յակոբի օրով ծաղկած մատենագիրներուն սկիզբը կը սիրենք յիշել Սմբատ Գունստապլը, իբր զի Գրիգոր Մագիստրոսէ (866) եւ Մխիթար Հերացիէ ետքը (1027), Երրորդ աշխարհական հեղինակի անունն է, զոր կարձանագրենք: Սմբատի գործունէութեան յիշատակները պատմութեանս կարգին յիշեցինք մինչեւ իր մահը (1160): Աւելի խօսուած Երկասիրութիւնն է պատմութիւնը կամ Տարեգիրքը, ուստից շարունակ օգտուեցանք: Անկէ զատ ունի Անոհնք Անտիոքայ, եւ Ծաղկաքաղ Օրինագիրք գործերը, որոնք կը ցուցնեն, թէ ոչ միայն գէնքով ծառայեց իր ազգին իբր սպարապետ, այլ եւ գրիչով, իբր օրէնսգէտ եւ վարչագէտ: Օրէնսգիրքը կազմած է 1265-ին Գօշի դատասատանագիրքը եւ Լամբրոնացիի բիւզանդական օրինագիրքը կարգաւորելով եւ համառօտելով: Անոնցմէ զատ կը գտնուին նաեւ Սմբատէ մնացած թուղթեր ու յիշատակներ (ՀԻՆ.774): Սմբատի ոճը աւելի ռամկականի մօտ է, իր միտքն ոլլալով հասարակ ժողովուրդին օգտակար ըլլալ: Եկեղեցական դասակարգէն յիշատակուելու արժանի է, Վահրամ Ռաբունի, որ Լեւոն Բ-ի ատենադպիրն էր, եւ անոր խնդրանօք գրած է Ներսէս Շնորհալիի ոտանաւոր պատմագրութեան շարունակութիւնը (962), եւ 770 տողերով հասուցած է մինչեւ Լեւոնի վերջին պատերազմները (1160), միշտ առատացնելով անոր գովեստները: Պատմութենէն զատ զանազան ձառեր ալ կը վերագրուին նոյն Վահրամ վարդապետի (ՀԻՆ.792), որ իր ինքնութեան վրայ ուրիշ տեղեկութիւն առած չէ, եւ միայն Ռաբունի մականոնովը կը յիշուի:

1167. ՈՒՐԻՇ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Կիրակոս վարդապետ Արեւելցի, Գանձակեցիէն տարբեր (1146), թէպէտ աս ալ Գանձակեցի կը կարծուի, որուն զլխաւոր գործն եղած է Յայսմաւուրքի կարգադրութիւնը 1269-ին, 170 նոր կտորներ աւելցնելով (ՀԻՆ.754): Շարականին կարգադրութեան ալ աշխատած է, իրմէ աւելցնելով Արեւելքի գերարվին (ՇԱՐ.741-747) Աստուածածնայ շարականը, որ բարձր գաղափար մը

չներշնչեր հեղինակին վրայ: Կիրակոսի մահը տեղի ունեցած է 1272 յունուարին (ՍԻԱ.555) Կիլիկիոյ մէջ, ուր անցուցած էր իր կեանքը Ներսէս վարդապետ Մշեցի, բնիկ Մուշ աւանէն, Առաքելոց վանքին աշակերտ էր եւ վերջէն առաջնորդը եղաւ: Թէպէտ ուսմամբ եւ հմտութեամբ նշանաւոր էր, բայց վերջին ատեններ ուզած է Վարդան Արեւելցիին մօտ Երթալ (1099), աւելի զարգանալու դիտմամբ, եւ այն տեղ վախճանած է 1284-ին, բայց իրմէ գործ մը չէ հասած մեզի: Ներսէսի աշակերտն է Յովհաննէս վարդապետ Արձիշեցի, Ոսպնակներ մականունեալ, 17 տարի շարունակ միայն ոսպով սնամելուն համար: Իրմէ մնացած է պատարագի մեկնութիւն մը Ամծեւացիէ եւ Լամբրոնացիէ քաղուածներով: Մխիթար վարդապետ Սասունցին ալ Ներսէս Մշեցիի աշակերտ կը սեպուի, թէպէտ Ներսէս Գլաձորեցիին ալ հետեւեցաւ Երկար ժամանակ: Իր արդիւնաւորութեան գլխաւորն եղած է շրջուն քարոզութիւնը Հայաստանի զաւառներուն մէջ, եւ նեղելոց օգնութիւն հասցնելը, եւ Երկարակեաց ալ Եղաւ մինչեւ 1337 ապրելով, որ տարին վախճանած է փետրուար 11-ին Մեծոփայ վանքը: Յովհաննէս վարդապետ Գանձակեցի հեղինակ տօնապատճառ հաւաքածոյի մը, զոր կազմած է առաջին վարդապետներէն քաղուած հատուածներով, եւ իրմէ ալ կտորներ աւելցնելով (ԶԱՄ.Գ.275): Զաքարիա Ծործորեցի, Արտաղու արքեպիսկոպոսն ալ, որ Յովսէփ Արտաղեցիի յաջորդած էր (1126), արդիւնաւոր Եղաւ իր աթոռը պայծառացնելով, եւ ուսումնական վարդապետներուն գլխաւորապէս Յովհաննէս Երզնկացիի ասպնջական եւ պաշտպան կանգնելով: Այս առիթէն է Երզնկացիին Երբեմն Ծործորեցի կոչուիլը (ԶԱՄ.Գ.274), բայց անոր վրայ խօսիլը աւելի վերջը կը թողունք: Իսկ Զաքարիայի անունը շատ կանուխէն տուած ենք Արտաղեան յիշատակարանի վրայ խօսած ատեննիս (20): Պէտք էր այստեղ Հայոց մէջ մուտ գտնող լատին վանականութեան վրայ ալ խօսիլ, բայց այն ալ կը յետաձգենք, ամփոփ տեղեկութիւններ տալու համար իր կարգին:

Տ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՍ Բ. ԿԱՏՈՒԿԵՑԻ

1168. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐՈՅ

Յակոբի յաջողութեան խնդիրը, անհամաձայնութեանց առիթ տուած պէտք է ըսենք, նկատելով որ նոր կաթողիկոսը աշխարհագումար ժողովով ընտրեցին յաւուրս քառասուն (ՕՐԲ.Բ.228): Այլեւս դադրած էին տոհմային յաջողութեան գրութիւնը, եւ արժանաւորագոյնին ու յարմարագոյնին Ետերէ ատեննին, հակառակ կարծիքներու քաղխումը անհրաժեշտ էր, ինչպէս որ այս անգամ ալ հանդիպած է: Եթէ ընտրելիներուն առաջինը, նոյն ինքն ընտրուած Կոստանդինն էր, ուրիշ նշանաւոր ընտրելի մըն էր Գրիգոր Անաւարզայ Եպիսկոպոսը, այն որ վերջէն կաթողիկոս Եղաւ, եւ հօչակաւոր հանդիսացաւ իր լատինամոլութեամբ: Այդ պարագայն բաւական է մեզի ցուցնելու, թէ ընտրողական պայքարին հիմք կը կազմէր լատինական յարաբերութեանց կէտը, մաս մը համակիրներ եւ մաս մըն ալ հակակիրներ գտնուելով ընտրողական ժողովին մէջ: Եւ որովհետեւ շատ յայտնի է Անաւարզեցիին ուղղութիւնը իբր կատարեալ լատինամոլ դիւրին կըլլայ հետեւցնել թէ Կոստանդին հակառակ ուղղութեան ընտրելին էր: Լեւոն թագաւոր հաշտաբար ընթացք մը կը բռնէր միշտ, լատինամոլ չէր, բայց հակառակիլ ալ չէր ուզեր, ուստի

պատշաճ կերպով կը ջանար լատինաց հանդէա զիջողական պարագաներ հեռացնել: Ըստ այսմ բոլորովին անհիմն է ոմանց կարծիքը իբր թէ Լեւոն Անաւարգեցիին պաշտպան եղած ըլլայ (ՂԱՄ.Գ.283): Օրբելեան կը գրէ, թէ այն միջոցին որ ինքն Կիլիկիա կը գտնուէր եւ ընտրողական վէճը կը յուզուէր, վանականք կողման Կարմիր-Լերին զականց խիտ առ խիտ տաղտկացուցին Անուարգեցիին լատինամոլութիւնը մէջտեղ դնելով, եւ թէ այսպիսի բաղբաղանաց փաստ առեալ աստուածապսակ թագաւորին եւ բնաւին ժողովոյն, ոչ օգին Անաւարգեցին (ՕՐԲ.Բ.199): Այդ խօսքերը յայտնապէս կը վկայեն թէ Լեւոն Երբեք պաշտպանած չէ Անաւարգեցիին ընտրելիութիւնը, այլ մանաւանդ անոր դէմ եղած է: Լեւոնի հնարագիտութեան արդիւնքը եղած պիտի սեպենք, երկու ընդդիմամարտ ընտրելիներն ալ մէկ կողմ դնելով՝ Երրորդ մը առաջ անցընել, իսկ այս նպատակին յարմար տեսած էր առաջարկել բոլորովին օտար մը, հեռուէ եկած եւ Կիլիկիոյ խնդիրներուն մէջ մաս չունեցող, Սիւնեաց ընտրեալ մետրոպոլիտը, եւ այդ միտքով յոլով թախանձանս առներ նմա մնալ անդէն, եւ նստիլ յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց: Բայց Օրբելեան Ստեփանոս ոչ առնայր յանձն (ՕՐԲ.Բ.174). գուցէ եւ լատինասէրներն ալ աւելի կը զգուշանային Արեւելեաններէն կաթողիկոս մը ունենալ, եւ այսպէս արարեալ մեծ աշխարհաժողով, եւ բազում ընտրութեամբ, որ քուէից մեծամասնութեան իմաստն ունի, կացուցանեն կաթողիկոս Հայոց գտէր Կոստանդին (ՕՐԲ.Բ.174): Բոլոր մեծապահքը վէճերու մէջ անցուցած ըլլալով, վերջապէս Կոստանդինը օծեցին Սիսի մէջ, յաւագ Եկեղեցին Սուրբ Սոփի (ՕՐԲ.Բ.184), ի մեծի ճրագալացի զատկին, որ կը հանդիպէր 1286 ապրիլ 13-ին, եւ ի վաղուեան աւուրն, զատկի օրը՝ ապրիլ 14-ին, Ստեփանոս Օրբելեանը ծերնադրեցին եւ պսակեցին ընդ սուրբ առաքելական Եկեղեցւոյն Սիւնեաց (ՕՐԲ.Բ.228), եւ երկու նշանաւոր հանդէսներ միացուցին զատկական հրաշափառ տօնախմբութեանց:

1169. ԿԵՍԱՐԱՑԻՒՆ ՏԱՐԲԵՐ Է

Կոստանդին Բ ընտրութենէն առաջ յիշուած եւ գործի վրայ գտնուած չէր, եւ Օրբելեան նորա անձնաւորութիւնը ճշդելու համար կը գրէ, թէ էր առաջնորդ սուրբ եւ գերահիշակ մենաստանին Խորին կոչեցելոյ (ՕՐԲ.Բ.184), որ էր մերձ ի սահմանս Բարձրբերդոյ եւ Լեւոնկալային՝ անաշիկ դրեկացն, եւ նշանաւոր առաջնորդներ ալ ունեցած էր (ՍԻՍ.151): Կոստանդին իր ծագմամբ կը կոչուի Կատուկեցի (ՍԱՄ.152), թէպէտեւ Կիլիկիոյ Կատուկ աւանը (ՂԱՄ.Գ.284) Սիսուանի տեղագիրը չիշեր, անոր գիրքը գտած չըլլալուն, եւ ոչ իսկ կը հաւանի նոյնացնել Կատէնի հետ, որ Խորին վանքին մօտ եւ Բարձրբերդի շրջանակին մէջ կը գտնուէր (ՍԻՍ.147): Կոստանդինի կանուխէն առանձնացած վիճակը եւ Կատուկի անծանօթ դիրքը պատճառ եղան անշուշտ, որ Անեցիին շարունակողը եւ ասի Կեսարացի յաւելուածը դրաւ Կատուկեցի կոչումին մօտ (ՍԱՄ.152), եւ պատճառ եղաւ անուններու եւ անձերու շփոթութեան: Անոր հետեւողութեամբ հետագաներն ալ ընդունեցան, թէ Կոստանդին Կեսարացին միեւնոյն Կոստանդին Կատուկեցին է, որ 3 տարի ետքը նորէն աթոռ դարձած եւ 15 տարի եւս կաթողիկոսութիւն վարած ըլլայ: Այդ շփոթութիւնը բոլոր նոր պատմագիրներէն ընդունուած ու կրկնուած է, բայց մեր յատուկ

հետագույնութիւնք առաջնորդեցին մեզ Կատուկեցին Կեսարացին զատել, եւ Կոստանդին Բ եւ Կոստանդին Գ անունով տարբեր կաթողիկոսներ ընդունիլ հայրապետական աթոռին վրայ, ինչպէս արդէն ցուցած ենք մեր կազմած ցուցակներուն եւ պատմական յիշատակներուն մէջ (09.ՕՐԱ.277 եւ 09.ԼԱՒ.ՆՈՅ.46), եւ այդ մասին հակառակ կարծիքի մը չենք հանդիպած, որ մեր տեսութիւնը հերքած եւ փաստեր ցրած ըլլայ: Կրնար մտածուիլ, թէ մի՛ գուցէ Կատուկեցին՝ Կապադովկեցի իմացուած եւ Կեսարեցի փոխուած ըլլայ. սակայն անհիմն ենթադրութենէ աւելի չէր ըլլար: Իսկ Կատուկեցին Կեսարացին տարբեր ըլլալը հետզհետէ պիտի ցուցնենք, պատմական պարագաները բաղդատած ատեննիս: Կոստանդին Կատուկեցի՝ Պրօնագործ (ՍԱՄ.152) մականունով ալ կը յիշուի, որ կը նշանակէ պրօն կամ այծի բուրդ գործող արհեստաւոր մը, ինչ որ կրնայ՝ կամ Կոստանդինի հօրը արհեստը եղած ըլլալ, կամ թէ նոյն իսկ Կոստանդինի վանական անձնաւորութեան մէջ՝ ձեռագործ զբաղումը ենթադրուիլ: Պատմութիւնը մականունին ծագումը չտար:

1170. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ՈՒՂՈՌԹԻՒՆԸ

Ընտրողական պայքարին հոգին բաւական է ցուցնել, թէ Կատուկեցին երբեք լատինամոլ մը եղած չէր կրնար ըլլալ. Եթէ Անաւարզեցին ընդիմադիր ընտրելի մըն էր: Հետեւաբար մտացածին եւ անհիմն է Անեցիի շարունակողին մեղադրանքը, թէ սա եղեւ առաջին աղթարմայ ի Սիս (ՍԱՄ.152): Այդ անունով կիմացուի ուղղակիառ հայադաւանութենէ հռոմէադաւանութիւն անցնող մը, հաւանաբար տաճկերէն աքթարմա բառին իմաստով, որ նաւէ մը ուրիշ նաւ փոխադրուիլը կը նշանակէ: Բայց ի դէա է դիտել, թէ աղթարմա բառը, տառի մը տեղափոխութեամբ նման է աղթամար անունին, եւ աղթարմա բառը աւելի ուշ ժամանակներ գործածական եղած է, երբ Արեւելեայք Աղթամարի աթոռը գլուխին ունենալով զուտ եւ կատարեալ հայադաւանութիւն կը պաշտպանէին, մինչ Արեւմտայք Կիլիկիոյ աթոռին գլխաւորութեամբ հետզհետէ լատինականութեան կամ հռոմէադաւանութեան կողմը կը հակէին, ինչ որ առիթ տուած էր Աղթամարական եւ Աղթարմայական նմանինչիւն կոչումներու: Իսկ թէ Կատուկեցին երբեք այսպիսի միտում մը չունեցաւ, հաստատապէս կը քաղուի Օրբելեանի վկայութենէն, որուն անխառն հայադաւան ուղղութիւնը կասկածի չկրնար ենթարկուիլ: Արդ Օրբելեան ոչ միայն այսպիսի կասկած մը չտար Կատուկեցին նկատմամբ, ոչ միայն համարձակաբերան գովեստներ կը գուէ անոր վրայ, այլեւ Անաւարզեցին ուղղած թուղթովը (ՕՐԲ.Բ.197), անոր լատինամոլ ընթացքը պախարակած ատեն, թնաւ ակնարկ չունի Կատուկեցին մասին, որուն պաշտպանութեան ալ ձեռնարկած էր, երբ Կիլիկիոյ մէջ զայն զահագուրկ հօչակեցին: Գործերու թնթացքն ալ միեւնոյն բանը կը հաստատէ, որովհետեւ Կոստանդինի կաթողիկոսական աթոռին վրայ մնացած երեք տարիներու միջոցին, հայալատին արաբերութեանց հետքն անգամ չտեսնուիր, եւ ոչ ալ այդ ուղղութեամբ կարգադրութիւն մը եղած կը գտնուի, և եւոն թագաւոր ինքն ալ զգուշաւոր ուղղութիւն մը կը պահէր միշտ, եւ միայն Նիկողայոս Դ պապէն Հայոց թագաւորին ուղղուած գիր մը կը տեսնուի 1288 հոկտեմբեր 1-ին

գրուած, բայց բոլորովին արտաքին եւ կրօնականէ տարրեր խնդիրի վրայ (ՍԻՍ.556): Երկրին կացութիւնն ալ խաղաղական էր շնոհիւ Լեւոնի քաղաքագէտ կառավարութեան, որ Եզիպտացիներու հետ հաշտութեամբ, Թաթարներու հետ բարեկամութեամբ եւ Լատիններու հետ զգուշաւորութեամբ, Կիլիկիոյ հանդարտութիւնը եւ Խռովութեանց հեռացումը կը հոգար:

1171. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՊԱՏԻՒԵՐ

Ստեփանոս Օրբելեան, Սիսի մէջ զատկի օրը նոր օժուած կաթողիկոսէն Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստանալով, յատուկ պատուասիրութիւններու ալ առարկայ եղաւ: Ժամանակէ մը իվեր Անիի Եպիսկոպոսներն էին, որ գերագոյն դիրք ստացած էին Հայաստանի մէջ, մինչ հնաւանդ սովորութեամբ Սիրնեաց Եպիսկոպոսն էր, որ նախաթոռ դիրք ունէր Հայ Եպիսկոպոսութեան մէջ (417): Բայց Անին հետզիետէ կորուսած էր իր կարեւորութիւնը, եւ Սիրնիքի դիրքը նորէն բարձրացած էր Օրբելեաններուն՝ Սմբատի եւ Տարսայիծի շնորհիւ: Ուստի երբոր Ստեփանոս ձեռնադրութեան կու զար, միաբան թղթովք եւ ընծայիւք դիմում ըրած էին առ կաթողիկոսն վասն նորոգման սուրբ աթոռոյն հին պատույ եւ աստիճանին, որ բարձեալ էր ի վաղնջուց վասն աւերման եւ կործանման աշխարհիս (ՕՐԲ.Բ.174): Թէ հնաւանդ իրաւունքը եւ թէ Տարսայիծի ազդեցութիւնը զօրաւոր փաստեր էին Սիրնեաց խնդրանքին համար, ուստի կաթողիկոսն իր կողմէն գրեց շրջաբերական նամակ ոսկեգիր մագաղաթաւ, մեծարգի բանիւք եւ հաստատուն պայմանաւ, եւ նորոգելով զպատիւ աթոռոյն զմետրոպոլութեան: Օրբելեան, որ զանազան պատճէններ յառաջ բերած է իր պատմութեան մէջ, կը մոռնայ այդ կարեւոր կոնդակին պատճէնը արձանագրել: Կաթողիկոսը արտաքին կերպով ալ կը շքեղացնէ շնորհուած աստիճանը, եւ զգեցուցանել Ստեփանոսի զիայրապետական զգեստն ոսկեթել հիւսուածքով, եւ դնէն թագ պատուական ի գլուխ նորա. տային եւ զեմիփորոնն մեծախորհուրդ գերեք կրկին, որ մետրոպալատացն է: Լեւոն ալ իր կողմէն պատուելով եւ փառաւորել Տարսայիծի որդին, եւ զգեցուցանէ անոր ի թագաւորական զգեստաց ըստ հայրապետական ձեւոյն, եւ դնէ կրկին անզամ թագ պատուական ի համակ ոսկեոյ ի գլուխն, որ եւ զանուն թագին ինքեանք միթր կոչէին (ՕՐԲ.Բ.175): Այդ երկու թագերը, զոր ուրիշ տեղ ալ կը յիշէ Օրբելեան, թէ զինքն պատուեցին կկին թագի (ՕՐԲ.Բ.228), եւ միթր անունն ալ, զոր շեշտելով կը նշանակէ, մեզի կառաջնորդէն հետեւցնելու, թէ այս երկուքն մէկը, որ կաթողիկոսէն նուիրուեցաւ, յունածէս Եպիսկոպոսական թագն էր, որ էր Հայ Եպիսկոպոսներու հնաւանդ զարոք, եւ միւսը լատինածէս Եպիսկոպոսական խոյրն էր, իր լատին անունովը միթր կոչուած, որ Կիլիկիոյ մէջ սկսած էր գործածական դառնալ Ղուկիս պապէ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին որկուած ընծային հետեւանքով (1020), որեւ կերեւի թէ այս կերպով առաջին անզամ Կիլիկիայէ Հայաստան կանցնէր: Կաթողիկոսն ու թագաւորը նաեւ այլ բազում պարզեւս մեծամեծս կը նուիրեն Ստեփանոսի, որ հարկաւ շատ աւելի մեծերն ալ ինքն բերած էր, եւ այնպէս բարձրագոյն փառօք դարձուցանեն զայն իր աթոռը, ուր կը հասնի 1287-ին (ՕՐԲ.Բ.175), տարի մը եւ աւելի՝ ատեն անցուցած ըլլալով ձեռնադրութեան երթալու եւ տեղը դառնալու համար:

1172. ՏԱԹԵՒ ԵՒ ՆՈՐԱՎԱՆՔ

Սիւնեաց աթոռը ոչ միայն իր կարեւորութիւնը կորուսած էր, այլ եւ երկփեղկաց ու բաժնուած էր երկու աթոռներու, մէկը Տաթեւի եւ միւսը Նորավանքի մէջ: Սիւնեաց Յովհաննէս Եպիսկոպոսը տեսնելով որ Տաթեւի հին աթոռն աւերեալ էր եւ ապականեալ, եկաւ բնակիլ Նորավանք (ՕՐԲ.Բ.96), եւ երբ վախճանեցաւ 1214-ին (ՕՐԲ.Բ.95) իր յաջորդն Ստեփանոս Փախրըմսէհ, կամ Ֆախր-էլ-Մէսիհ, Նորավանքը իբրեւ Եպիսկոպոսարան չտկեց ու հաստատեց: Բայց երկու տարիէն վախճանեցաւ 1216-ին, եւ իրեն յաջորդեց Սարգիս որ առ կենօք նախորդին Եպիսկոպոս Եղած էր, եւ ինքն ալ բնակէր ի Նորավանս (ՕՐԲ.Բ.97): Ասոր ժամանակ Յովհաննէս հօրեղբօրորդի տեառն Ստեփանոսի, ուզելով լինել աթոռակալ Սիւնեաց Աղթամարի կաթողիկոսէն ձեռնադրուելով եկաւ Տաթեւ նստաւ, եւ այն օրէն բաժանումը սկսաւ: Իսկ Սարգիս Երջանիկին ի հայրապետս, վասն ոչ սիրելոյ զիակառակութիւն եւ զձգտումն եկեղեցւոյ, չուզեց ընդդիմանալ, այլ իրեն պահեց Վայոցձոր եւ Զահորկ եւ Նախաւան գաւառները, իբր սեպիական ժառանգութիւն Նորավանքի աթոռին (ՕՐԲ.Բ.99), եւ մնացածը թողուց Յովհաննէսի, եւ Կոստանդին Բարձրբերդից կաթողիկոսին ալ բաժանումը հաստատել տուաւ անխախտելի դաշամբ (ՕՐԲ.Բ.100): Սարգիս այդ առթիւ անձամբ ալ գացած էր կաթողիկոսին, անկէ ալ Երուսաղէմ ուխտի անցած էր, վասնզի գրուած է թէ մարտիրոսացաւ յԵրուսաղէմ (ՕՐԲ.Բ.97), թէպէտ պարագաները ծանօթ չեն պատմութենէն: Այս բաժանումը կը շարունակէր մինչեւ Օրբելեանի ձեռնադրութեան ատենը, եւ երկու աթոռներու Եպիսկոպոսներուն կենդանութեան՝ իրեն ձեռնադրուիլը, յայտնի կը ցուցնէ թէ Տարսայիծի միտքը Հայաստանի մէջ գերազոյն աթոռ մը հաստատել էր (1164), մետրապոլիտ մեծ աթոռոյն Սիւնեաց ի վերայ այլոց Եպիսկոպոսացն, որ կային աստ եւ անդ ոմանք Վայոցձոր, որ է Նորավանք, եւ ոմանք ի Տաթեւ (ՕՐԲ.Բ.174): Միեւնոյն Եղած էր կաթողիկոսին միտքն ալ, երբոր կը հաձէր Օրբելեանին համար կոչիլ պրօտօֆրօնդէս պատրիարքն Հայոց, այսինքն նախաթոռ լինել եւ գլուխ ամենայն Եպիսկոպոսաց Հայոց (ՕՐԲ.Բ.228): Աւելի բացայատ խօսքերով, Հայաստանի վրայ կաթողիկոսական ներկայացուցիչ մը կը հաստատուէր, քանի որ Կիլիկիոյ աթոռին դժուար էր հեռաւոր վիճակներու վրայ անմիջական հսկողութիւն ընել:

1173. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՆԵՂՈՒԹԻՒՆՔ

Տարսայիծ իր միտքը ամէնուն ընդունելի ընել տուած էր, եւ Ստեփանոս միաբան թղթովք ճամբայ ելած էր (ՕՐԲ.Բ.174): Բայց մինչեւ որ դառնար միտքերը շփոթած էին, եւ իր գալէն յԵտ սակաւուց, խանդացեալ Եպիսկոպոսացն որ ի Տաթեւ, գնացին առ այլազգիսն եւ բազում ոձիրս սերմանեցին (ՕՐԲ.Բ.175): Նախանձին անբաժան ընկերն Եղող դաւաճանութիւնն էր, որ նորէն մէջտեղ կելլեր, քաղաքական տեսակէտներ վերագրելով Ստեփանոսի տրուած պատիւին, կուզէին զայն կասկածելի ընել թաթար պետութեան եւ Արզուն խանին աչքին: Բայց մեծ էին Տարսայիծի ազդեցութիւնը եւ Ստեփանոսի ճարտարութիւնը: Նոր մետրապոլիտը անձամբ գնաց Արզունի մօտ, ներկայացուց զնամակ կաթողիկոսին, զոր Արղուն ետ թարգմանել եւ ընթեռնուլ առաջի իւր (ՕՐԲ.Բ.230): Ստեփանոս նոյն առթիւ ծանոյց զամենայն որպիսութիւնն: Արղուն

հաւանեցաւ տրուած բացատրութեանց, յարգեց ալ Տարսայիծի ազդեցութիւնը, յոյժ հաձեցաւ Ստեփանոսի պաշտօնին, իրանայեաց գրել նմա ըստ իւրեանց օրինին եառլէին, եւ հաստատեաց զամենայն Եկեղեցիս եւ զաշխարհն եւ գեպիսկոպոսունսն ի տէր Ստեփանոս, եւ ետ նմա այր ի դրանէ եւ փայիգայ, եւ այնպէս յուղարկեցաւ յաթոռ իւրոյ (ՕՐԲ.Բ.176): Օրբելեան կը յիշէ եւս թէ ինքն այս առթիւ Արղունի ներկայացուց զսիգելն, որ է կնիք, հայրենեաց մարմնաւոր ժառանգութեան զոր ետ հայրն իր, որ իրեն իբրեւ իշխանորդուոյ հանեալ էր բաժին ժառանգութեան՝ Տաթեւ, Նորավանք, Ցաղացքար եւ Արատես վանքերը, որով ոչ թէ լոկ իբր մետրապոլիտ, այլ եւ իբր տէր՝ իշխանութիւն կունենար Տաթեւի եւ Նորավանքի աթոռներուն վրայ, եւ կրկին իշխանութեամբ հոգեւոր եւ մարմնաւոր իշխող կը լինէր Սիւնեաց Եպիսկոպոսարաններուն (ՕՐԲ.Բ.230): Իբր հետաքրքրական պարագայ յիշենք, թէ Արղունի մօտ եղած ատեն, Օրբելեան իրաւիրեցաւ Քաղդէացոց նեստորական կաթողիկոսին եւ անոր Երկոտասաան Եպիսկոպոսներուն հետ օրինել գեկեղեցին ի դրանն արքունի զոր առաքեալ էր մեծ պապն Հռոմայ (ՕՐԲ.Բ.230): Թաթարներ արեւմուտք յարձակած ատեննին, լոկ հեթանոսական կրօնք մը ունէին, բայց քրիստոնէութեան եւ իսլամութեան հետ շփուելով անորոշ միջոց մը անցուցին, եւ իրենց պետերէն մէկը այս, եւ միւսը այն կրօնքին պատիւ եւ մերձաւորութիւն կը ցուցնէր: Ապաղա մինչեւ իսկ Լուգդոնի ժողովին պատգամաւոր էր ղրկած (1158), Ահմէտ ընդհակառակն քրիստոնէութեան հալածիչ մըն էր Եղած (1102), իսկ Արղուն նորէն քրիստոնէից բարեկամ էր դարձած, որպէսզի անոնց օգնութեամբ Եգիպտացիները նուածէ: Քրիստոնէայք ալ կը յուսային առիթէն օգտուելով Թաթարները քրիստոնէութեան դարձնել, եւ պապեր քանից քարոյիչ Եկեղեցականներ էին ղրկած անոնց մէջ (ՕՐԲ.Բ.368): Բայց Լատիններէն աւելի նեստորականներ յաջողած էին իրենց քարոզութիւններով. քանի որ աւելի մօտ էին Թաթարներուն, եւ դիւրութիւններ ունէին ժողովուրդը շահելու, մինչեւ Լատիններուն յարաբերութիւնները լոկ քաղաքական կարպարան ունէին: Բաւական նշանակելի է, որ հրոմէադաւան Եպիսկոպոս մը եւ նեստորական կաթողիկոս մը կը նուիրագործէին: Օրինութիւնը կատարեցին ի միասին մեծաւ հանդիսիւ, եւ Արղունէ պատուուեցան յատուկ նուէրներով, որ իւրաքանչիւրին զգեցուցանէր իւրով ձեռամբն զգեստն հայրապետական, զոր ինքն էր սահմանեալ, միւս կողմէն ալ առեալ ի ձեռն զժամհարն շրջեր ի մէր բանակին, եւ հարկանէր, եւ օրինէր զամենայնն (ՕՐԲ.Բ.230):

1174. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՅԱԶՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

Ստեփանոս իր հօր ազդեցութեամբ պաշտպանուած, եւ Թաթար խանին հաստատութեամբը զօրացած, հոգեւոր իշխանութեան գլուխն անցաւ, եւ սակայն շարունակեց բազում վիշտս կրել յեպիսկոպոսացն որ ի Տաթեւ (ՕՐԲ.Բ.228), որոնք ոչ միայն Ստեփանոսի, այլ եւ յոլով վիշտս հասուցին Եկեղեցւոյ, եւ մինչեւ ի Վախճան ինքեանց Երկոցունց՝ տէր Հայրապետին եւ տէր Յովիաննէսին, ոչ դադարեաց խազմն եւ խռովութիւնն (ՕՐԲ.Բ.175): Այլ թէ ինչչափ եւս ապրեցան այդ Երկուքը գրուած չէ, սակայն Երկարակեաց Եղած պիտի չըլլան, զի Օրբելեան կը գրէ իրեն

համար,, թէ Արդունի քովէն եկեալ տիրէր ամենայնին ի փառս Աստուծոյ, եւ թէ կային հնագանդութեամբ ի ներքոյ նորա տէր Գրիգորն, որ էր ազգական տեառն Յովհաննիսի, եւ տէր Սարգիս որ ի Նորավանս (ՕՐԲ.Բ.176): Տէր Գրիգորը պէտք է Տաթեւի մէջ նոյն ինքն Ստեփանոսի մէկ փոխանորդը սեպել, միւս Երկութին մահուընէ ետքը այնտեղ հաստատուած, իսկ Սարգիսն ալ Նորավանքին եպիսկոպոսն էր, որ կը գովուի իբր բազում արդիւնս ցուցեալ ի Նորավանս, եւ գլխաւորապէս Արփա գետին Վրայ Արփա գիւղին մօտ շինել տուած զարմանալի, յոյժ բարձր եւ ընդարձակ եւ լայն կամուրջովը (ՕՐԲ.Բ.175): Ստեփանոս թէպէտ կրցաւ բոլոր Սիւնիքի Վրայ իշխել միապետեալ զբաժանեալ Վիճակս աթոռոյս, բայց Նորավանքի աթոռը չջնջեց, վասն հրահոսան նզովիցն, որ բանժանմունքը վաւերացնող առաջին կաթողիկոսաց, այսինքն Կոստանդին Բարձրբերդիի եւ Յակոբ Կլայեցիի կողմէն գրուած էին, եւ միանգամայն Նորավանքի աթոռակալ Եղող, Յովհաննէս, Ստեփանոս, Սարգիս, միւս Ստեփանոս, Գրիգոր, եւ Վերջին Սարգիս, առաջին եպիսկոպոսաց կողմէն հաստատեալ էին (ՕՐԲ. Բ. 228): Երկու աթոռներուն սեփական իրաւունքները եւ կալուածները չխախտեց, այլ որոշեց որ մի լիցի Երկոցունց սոցա եպիսկոպոսութիւն, եւ մի առաջնորդ եւ իշխեցող, այսինքն ընդհանուր մետրոպոլիտ մը, եւ բոլոր Սիւնեցիք իբրեւ մի անձն եւ մի սիրտ Եղիշին, եւ այլեւս իրարու մէջ չլսեն, եթէ դու Տաթեւացի, եւ կամ Նորավանեցի եւս, իսկ եթէ ապագայ ժամանակներու մէջ Երկու աթոռներէն որեւէ մէկին աւեր հասցնէ եւ դադարի, միւսը աթոռը ժառանգէ զստացուածո նորա (ՕՐԲ. Բ. 219):

1175. ՕՐԲԵԼԵԱՆՑ ԳՈՐԾԵՐ

Օրբելեաններու եւ Սիւնիքի պատկանեալ տեղեկութիւնները ամփոփ պահելու նպատակով, Կոստանդին կաթողիկոսի Վրայ Խօսելու չդարձած, կուգենք համարօտել անոնց պատկանեալ տեղեկութիւնները: Արդունի իշխանութիւնը միշտ խաղաղութեամբ շարունակեց, ստէպ կասկածելով թէ խորհուրդ նենգութեան էին խորհեալ նմա, իր զօրապետներէն շատերը հետզիետէ սպաննել տուաւ: Այդ առթիւ ւմանք Եղին բարուրս մահու նաեւ Վրաց թագաւոր Դեմետրէի Վրայ, եւ սպանին տարապարտ՝ Մովկան կամ Մուլզան դաշտի մէջ, 1289-ին (ՕՐԲ. Բ. 179): Սակայն Արզուն ինքն ալ շատ չապրեցաւ, եւ ինքն ալ մեռաւ 1289-ին (ՀԵԹ. 85) դեղակուր մլալով հարձերուն մէկէն, Մուլզան դաշտին մէջ, ի տօնի թէոդորոսի, որ Յայսմաւութի կարգով յունիս 8-ին կը նշանակուի: Իրեն յաջորդեց Եղբայրը Քեղաթուն, եւ կամ Գանձիաթու, կամ Ուզայիս (ՀԵԹ. 59), որ Երնիշի-Թուրնչի մականուն ալ ստացած է, գտանք զկորուսեալն իմաստով: Ստեփանոս Օրբելեան փութաց անոր ալ այցելել, եւ ընդունիլ պատիւ որպէս Եղբորէն միանգամայն առաւ նոր իրովարտակ իրամանի վերստին հաստատութեամբ (ՕՐԲ. Բ. 231): Տարսայիծի ալ այցելութեան գացած ըլլալը չպատմուիլ, եւ կերեւի թէ արգելուծ է ծերութեան եւ տկարութեան պատճառով, վասն զի ինքն ալ վախճանած է 1290-ին, Արփա աւանին մէջ յետ բազում բարեպաշտութեանց եւ Երեւելի գործոց (ՕՐԲ. Բ 177), զորս իրօք առատացուց Տարսայիծ, թերեւս Երկկնութեան ապօրէն գործն ալ քաւելու դիտաւորութեամբ (1159): Տարսայիծի մահուանէ

Ետքը յաջորդութեան խնդիրը գժողութեանց առիթ եղաւ իր զաւակներուն մէջ, եւ գործը աշխարհակալ խանին որոշման ելաւ, որ Արդուն անունով յիշուած է (ՕՐԲ.Բ.177), եթէ շփոթութեան վերագրելի չէ, զի Արդունի մահը 1290-ին, եւ 1289-ին, եւ մինչեւ 1287-ին կը նշանակուի անխտիր, եւ եթէ պնդուի Օրբելեանի յիշած անունին վրայ, Տարսայիծ Արդունէ առաջ մեռած կըլլայ, եւ Արդունի մահը հարկ կը լինի յետաձգել մինչեւ 1290 յունիս ամիսը: Ինչ ալ ըլլայ թուականի խնդիրը վերջապէս խանին վճռովն էր, որ Տարսայիծի աւագագոյն որդին Ելիկումը կանցնէր ի տեղի հօրն, իշխան ի վերայ ամենայնին: Բայց սա իշխանութիւնը ձեռք ձգելով, բոլոր կալուածները չսեփականեց, եւ եպիսկոպոսօք եւ վարդապետօք եւ ազահօք խորհրդակցելով, բաժանեաց զամենայն ժառանգութիւնն Եղբայրներուն հետ (ՕՐԲ.Բ.178): Տարսայիծ առաջին կնոջմէն Ելիկումէ զատ ունէր Ստեփանոսն ու Փախրադուլը, սակայն Ստեփանոս՝ եպիսկոպոս եղած, եւ կալուածող բաժին մըն ալ ստացած էր հօրմէն (1172), իսկ Փախրադուլ վաղամեռիկ եղած էր պատանեկան հասակին մէջ, մինչ տէգ մօրուացն փաղփեալ լինէր թխատիա տեսակաւ շուրջ բոլորեալ զպատշաճագեղ ծնօտիւքն (ՕՐԲ.Բ.244): Կը մնային Զալալ Եղբայրը՝ զոր Տարսայիծ ստացած էր Երկրորդ կնոջմէն, եւ Լիպարիտ հօրեղօրորդին՝ Ելիկում Սմբատեանի զաւակը (1159), որոնց նոր իշխանը բաժիններ սահմանեց: Ելիկումի օրով խաղաղութիւն ու բարօրութիւնը կը տիրէին Սիւնիքի մէջ, երբ ամենայն աշխարհ Հայոց աւերեալ եւ ապականեալ էր: Այնպէս որ ամենեքեան առհասարակ դիմեալ գային ի տէրութեան նորա, եւ անոր մօտ հանգիստ առեալ զետեղէին, եւ մինչեւ իսկ Աղուանից կաթողիկոսն Ստեփանոս, եւ բազում եպիսկոպոսք եւ վարդապետք, իրենց ապաստանի տեղ կընտրէին Սիւնիքը, եւ Ստեփանոս մետրապոլիտին հիւրընկալութիւնը կը վայելէին (ՕՐԲ.Բ.178):

1176. ՀԵԹՈՒՄ ՎԱՆԱԿԱՆ

Կոստանդին Կատուկեցի կաթողիկոսին պաշտօնավարութիւնը հանդարտ ու կանոնաւոր կը յառաջէր, ցորչակի Լեւոն Գ կը թագաւորէր Վասնզի Երկութիւն մէջ տեսութեանց համաձայնութիւն կար, եւ իրար հասկանալով խոհական ընթացք մը ունէին ծայրայեղութիւններէ խորշելով, եւ գրգռիչ խնդիրներ չյուզելով: Այս պատճառով 1286 ապրիլ 13-էն, որ Կոստանդին օծուեցաւ, մինչեւ 1289 փետրուար 6, որ Լեւոնը վախճանեցաւ, պատմութիւնը միջադէպ մը չի յիշեր, խնդիր մը չի նշանակեր, Եղելութիւն մը չի պատմեր: Կանոնաւոր օրեր պատմութեան նիւթ չեն մատակարարէր, խոռվութիւններ եւ շփոթութիւններ են որ միջադէպ կը ստեղծեն, եւ պատմութիւնը կը հարստացնեն: Լեւոնի մահուան պարագաները, միայն կըսուի թէ Եթող Եօթն որդի եւ Երեք դուստր (ՍԱՄ. 153), Երկու մանչ եւ աղջիկ մըն ալ վաղեմիկ Եղած էին, իսկ թագուիին Ամսա, Կիուան կոչեցեալ իբր Կիր-Ան, որ է Աննա Տիկին, վախճանած էր 1285-ին եւ Դրազարկ թաղուած (ՍԱՄ. 152) երբ Լեւոն Արդունի այցելութեան գացած էր (ՉԱՄ. Գ. 282): Դառնալէն Ետքը անոր սուզը կատարեց, եւ միւս տարին 1286-ին իր Երկրորդ որդին թորոսը ամուսնացուց Կիպրոսի Հուգոն Գ թագաւորին աղջկան Մարգարիտի հետ, քանի որ անդրանիկն Հեթում չէր ուզած ամուսնանալ: Հեթում թագաժառանգ արքայորդին կանուխէն ինքզինքը բարեպաշտական կենցաղի նուիրած էր,

առաջնորդութեամբ Լատին կրօնաւորաց, որոնք հաստատուած ու տարածուած էին Կիլիկիոյ մէջ, եւ որոնց զարգացման արգելք չէին եղած նախորդ կաթողիկոսներ եւ թագաւորներ, չուզելով Լատիններու հակառակութիւն ցուցնել, ինչպէս նաեւ յարգելով անհատական խիղճի ազատութիւնը, թէպէտ եւ իրենք երբեք շեղած չէին իրենց ազգային եկեղեցւոյն ուղղակիառութենէն: Այնչափ եղած էր Լետնի ազատամտութիւնը, որ մինչեւ իսկ իր թագաժառանգ որդւոյն ներած էր կատարելապէս որդեգրիլ հռոմէական դաւանութեան, եւ կրօնաւորի Փրանկիսկեան խորագգեստ միաբանութեան մէջ Եղբայր Յովիաննէս անունով: Այս էր պատճառը որ Հեթում իբր կուսակրօնութեան նուիրուած կրօնաւոր՝ չէր ուզած ամուսնանալ, ինչպէս որ ալ մնաց մինչեւ վերջը: Լատինական կրօնաւորութիւնը կը պահանջէր որ իր հետեւողները ընտանեկան բնակութիւնը թողլով վանական կենցաղին ենթարկուին, եւ բոլոր աշխարհային հողերէ եւ գբաղումներէ ձեռք քաշեն: Արդ եթէ Հեթում կրօնաւորութեան հրաւիրուելով վանական կեանք չունէր, եւ արքունիքին մէջ կը մնար, եւ պետական գործերով կը գբաղէր, պէտք է ըսել որ կամ ինքն միաբանութեան Երրորդական կոչուած դասակարգին կը պատկանէր, որով վանական կենցաղէ որ սքեմէ ազատ էր, եւ կամ միաբանութեան վարչութիւնն ու պապութիւնը իրեն համար բացառութիւն ըրած էին, որպէսզի անոր ձեռքով աւելի դիւրան կարենուն Հայերու մէջ սողոսկիլ, եւ զանոնք հռոմէադաւանութեան եւ լատինականութեան վաստկիլ: Որն եւ զլայ ստոյգ եղելութիւնը, այսինչ ստոյգ է, թէ հօրը մահուընէ ետքը Հեթում կրօնաւոր իշխանութեան յաջորդեց, եւ թագաւոր հրչակութեաւ, թէպէտ չուզեց թագ դնել եւ օծուիլ, ինչ որ չէր կրնար լծորդուիլ իր կրօնաւորի կացութեան հետ: Այս է պատճառը որ Հեթում, թէպէտ առնու զպարոնութիւն Հայոց բայց ոչ ամուսնանայ ընդ կնոջ օրինոքն Աստուծոյ, այլ առանց կնոջ մնալով զգեստ կրօնաւորի ամս ութեւտասն (ՍԱՄ. 153):

1177. ՓՐԱՆԿԻՍԿՈՍ ԱՍՍԻԶԱՑԻ

Լատին կրօնաւորութեան յիշատակութիւնը կը պահանջէ, որ համառօտ տեղեկութիւննը տանք անոր ծագման վրայ: Հեթումի մտած Փրանկիսկեան միաբանութեան հիմնադիրն է Փրանկիսոս Ասսիղացին 1182-ին ծնած, Խտալիոյ Ասսիզիա (Assisi) քաղաքը, առաջին անունով Յովիաննէս Բեռնարդոնէ (Giovanni Bernardone) որուն Փրանկիսկոս կոչումը իբրեւ մակրիր անուն տրուած էր, փրանկներէն խօսիլ գիտնալուն համար: Երիտասարդութենէ առեւտրական գործերով զբաղուած, բայց հոգեսէր զգացումներով տոգորուած, եւ բարոյական ապականութեանց տարածուելէն զգուած, 1206-ին ճգնաւորական կեանքի տուաւ ինքզինքը, կատարեալ ալքատութեամբ եւ անընչութեամբ, միանգամայն նուիրութեաւ աւետարանական առաքինութիւններ քարոզել խօսքերով եւ օրինակով: Երկու տարի ետքը հետեւողներ ալ սկսած էր ունենալ, եւ 1209-ին արդէն 129 աշակերտներ ունէր, ամէնքն ալ իրեն պէս բոկոտն ու բացագլուխ, եւ քուրծ կապայ մը ու չուանէ գօսի մը իբր զգեստ, կեղրոն ունենալով Բորձիունքուլա (Porziuncula) վանքը Ասսիզիոյ մօտ: Իր մեկնաբանութեան կանոնագիրը նախապէս բերանացի միայն ընդունուեցաւ հննովկենտիոս գ պապէն 1210-էն, բայց

Փրանկիսկոսի աշակերտութիւնը արագ տարածուեցաւ բոլոր Եւրոպիոյ մէջ, այնպէս որ 10 տարի ետքը, 1219-ին գումարուած համախմբութեան 5000 կրօնաւորներ ներկայ էին, թող իրենց տեղը մնացածները, որուն վրայ միաբանութեան կանոնագիրը պաշտօնապէս ալ կը հաստատուէր 1223 նոյեմբեր 20-ին Հոնորիոս Գ պապէն: Վաւերացման յապաղումը յառաջ կու գար վաճական գրութեան մէջ մուծուած նորութենէն: Մինչեւ այն ատեն Արեւմուտքի վաճականութիւնն ալ, որ բովանդակ Բենեդիկտոս Նուրսինացի աբբային 529-ին հիմնած հաստատութեան ձիւլաւորումներէն կը բաղկանար, արեւելեան վաճականութեան նման էր, եւ իրաքանչիւր վաճառաջան մարմին մը կը կազմէր եւ թեմական կառավարութենէն կախում ունէր: Փրանկիսկոսի առաջարկած կանոնագրութեամբ, ամէն կողմ ցրուած ու սփրուած վաճքեր մէկ ընդհանուր մեծաւորի իշխանութեան ներքեւ պիտի գտնուէին, եւ թեմական կառավարութիւններէ անկախաբար՝ ուղղակի Հռոմի պապին պիտի հպատակէին: Փրանկիսկեանց հիմնական կանոններն էին անընչութիւն, ողորմութեամբ կամ մուրալով ապրիլ, խոշորակեաց կենցաղ ունենալ, եւ քարոզութեան զբաղիլ: Առաջին նպատակը՝ Եւրոպիոյ քրիստոնէից մէջ աւետարանական առաքինութեանց քարոզութիւնն էր միայն, բայց վերջէն ոչ քրիստոնեաներու քարոզութիւնն ալաւելցուց, ուղղակի նպատակ ունենալով մահմետականները: Այս դիտմամբ Ասորիք երթալու համար ձամբայ ելաւ 1212- ին, բայց ալեկոծութենէ Պաղմատիոյ ծովեզերք ինկաւ, եւ պատրաստուեցաւ ետ գալ: Երրորդ անգամ 1214-ին ուզեց Մալիտանիա երթալ, բայց Սպանիոյ մէջ հիւանդացաւ եւ Ասորիկէ չկրցաւ անցնիլ: Վերջին անգամ 1219-ին յաջողեցաւ Եգիպտոս հասնիլ եւ Եգիպտացւոց բանակը մտնել, որով Մէլիք-Էլ-Քեամիլ սուլտանին առջեւ հանուեցաւ, եւ քրիստոնէութեան պաշտպանութեան համար խօսեցաւ, բայց երկրէն հեռացուեցաւ: Անկէ ետքը այլեւս ինքն չտեղափոխուեցաւ, եւ աշակերտները ցրուեց թէ Եւրոպիոյ քրիստոնեայ տերութեան եւ թէ Ասորիքի, Պաղեստինի, Եգիպտոսի եւ Մալիտանիոյ մահմետական պետութեանց մէջ: Ինքն վախճանեցաւ 1226 հոկտեմբեր 4-ին 44 տարեկան, լոկ սարկաւագութեան աստիճանով. բայց ընդարձակ գործի մը հիմնադիր եղած, որ հետզհետէ աձեցաւ եւ զօրացաւ:

1178. ՓՐԱՆԿԻՍԿԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Փրանկիսկեան վաճականութեան պաշտօնական անունն եղաւ Կրտսեր Եղբարք կոչումը, որ լատին հնչմամբ մեր պատմագիրներէն Մինոր (Minor), Մնուր, Մինորիտ կամ Մինորական գրուած է: Այրերու միաբանութենէն զատ, կանանց վաճականութիւն ալ հաստատեց Փրանկիսկոս 1212-ին, քրծազգեաց կուսանաց միաբանութիւն մը, եւ անոր գլուխը դրաւ Կլարա (Clara, Giara) կամ Պայծառ Ասսիզացին, որուն անունով Փրանկիսկեան կուսաններ աւելի ստէպ Աղքատ Կլարեանք կը կոչուին: Նպատակը աւելի ընդարձակելու համար ազատ դասակարգ մըն ալ հաստատեց Փրանկիսկոս 1221-ին, որ Երրորդական կոչուեցաւ, իբր զի այր Փրանկիսկեան, եւ կին Կլարեան միաբանութիւններէ ետքը կու գար: Ասոր մէջ անխտիր կընդունուէին այր կամ կին աշխարհականներ, որոնք աշխարհի կենցաղ կը վարէին, բայց կը պարտաւորուէին վաճական

կանոններու հետեւիլ որչափ որ կրնային, եւ իւրաքանչիւր օր ինչինչ որոշեալ բարեպաշտութիւններ կատարել, որով մասնակից ըլլային միւս միաբանութեանց, այսինքն Փրանկիսկեանց եւ Կլարեանց, բոլոր հոգեւոր արդիւնքներուն: Այդ Երրորդականներուն կակնարկեինք, երբոր Հեթումի ամուսնութենէ եւ թագաւորական օծումէ խուսափիլը յիշեցինք (1176): Թէաքտ ամուսնութիւնը Երրորդականներուն արգելուած չէր, բայց կերեւի թէ Հեթում անդր եւս մղած էր իր բարեպաշտութիւնը, կամ թէ ինչպէս ըսինք, առաջին դասակարգին պատկանելով ալ բացառութիւն կը վայելէր: Փրանկիսկոսի նպատակը ոչքրիստոնէաններուն քարոյութիւնն էր միայն, երբ որ Եւրոպայէ դուրս քարոզութեան ձեռնարկեց. սակայն իր աշակերտները առաւելապէս զբաղեցան Արեւելեան Քրիստոնէանները հօռմէադաւանութեան դարձնելու, եւ պապական իշխանութեան ձեռքը զօրաւոր գործիք եղան Հռոմի ազդեցութիւնը տարածելու: Կրօնաւորները դիւրութիւն ստացան ամէն եղանակ գործածելու, եւ քաղաքական, բարեպաշտական, տեսակ տեսակ միջոցներով պապութեան ազդեցութիւնը ընդարձակելու: Կիլիկիիոյ Հայ թագաւորութեան մէջ ալ լատինականութեան տարածուելուն մեծ միջնորդ Փրանկիսկեան կրօնաւորները եղան: որոնք նոյն ինքն արքունեաց մէջ՝ գործ եւ պաշտօն ստանձնեցին, եւ օգտուելով Լատիններու հետ խնամութիւններէն, հետզհետէ լատինասիրութիւնը աճեցուցին Կիլիկիոյ արքունիքին եւ ժողովուրդին մէջ, վերջէն ուղղակի Հայ Եկեղեցին մէջ մտնելու համար: Ասորիք արդէն Փրանկիսկոսի կենդանութենէն իբրեւ նպատակակէտ ընտրուած էր, եւ Ասորիք Կիլիկիա անցնիլը շատ դիւրին եղաւ: Փրանկիսկեանց մասին տեղեկութիւնները լրացնելու համար աւելցնենք, թէ երբ Փրանկիսկոսի աշակերտութիւնը տարապայման աճեցաւ, եւ հետզհետէ հարիւր հազարէ աւելի եղաւ, այլ եւս անհրաժեշտ դարձաւ անոր Ճիշաւորուիլը, որով տասնէ աւելի միաբանութիւններ կան այսօր, որոնք հաւասարապէս իրենց նախահայր կը նույնին Փրանկիսկոսի Ասսիզացին, բայց կանոնագրութեան, սքեմի, կենցաղի եւ գործունեութեան տեսակէտներով բոլորովին կը տարրերին, եւ իրարմէ անկախ մարմիններ կը կազմեն, որոնց թուարկութիւնն ու բացատրութիւնը մեր նպատակէն դուրս կը մնայ:

1179. ՏՈՄԻՆԻԿՈՍ ԴՈՄԻՆԻԿԵԱՆՑ

Փրանկիսկեանց ետեւէն համառօտ տեղեկութիւն մըն ալ տանք Դոմինիկեանց Վրայ, որոնց գործունեութեան ասպարէգ դարձաւ Հայաստան, երբ Փրանկիսկեանք Կիլիկիոյ մէջ կը գործէին: Դոմինիկեանց հիմնադիրն է Դոմինիկոս, ազգանուն Կուլաման, (Dominicus Guzman), 1170-ին ծնած Սպանիոյ Կալահորրա (Calahorra) քաղաքը, որ մանկութենէն Եկեղեցական ուսմանց եւ բարեպաշտական կրթութեանց հետեւեցաւ, մինչեւ որ Օսմանիոյ (Osma) Եպիսկոպոսարանին մէջ քահանայ ձեռնադրուեցաւ, եւ ուսուցչութեան կոչուեցաւ: Սպանիայէ դուրս ուղեւորութեանց առթիւ հանդիպեցաւ Գաղղիոյ Ուկիտանիա (Languedoc) նահանգը, ուր Ալբիուն աղանդաւորներ զօրացած եւ արտաքին բռնութեանց ալ ձեռնարկած էին, նման Պաւլիկեանց (675), որոնցմէ ծագում առած կը կարծուին: Այս պարագայն թելադրեց Դոմինիկոսի աղանդաւորներու դէմ քարոզչութեան գաղափարը, զոր առաջ ինքն անձամբ սկսաւ, յետոյ իրեն ընկերներ սկսաւ

ունենալ, որոնք 1206-ին Փամսմ (Famjeaux) քաղաքի մօտ վարժարան մըն ալ բացին աղանդաւրաց տղաքները ուսուցանելու, եւ 1211-ին միաբանութեան ձեւ առին, եւ 1225-ին ինովկենտիոս Գ պապին հաւանութիւնը ստացան, միեւնոյն ձեւով եւ կազմութեամբ՝ զոր Փրանկիսկոս տուած էր իր կազմած միաբանութեան: Դոմինիկոս իրեններուն իբր պաշտօնական անուն որոշեց Քարոզիչ Եղբարք կոչումը, եւ միաբանութիւնը հետզհետէ տարածուեցաւ Ելուպիոյ մէջ, կեդրոն ունենալով հտալիոյ Բոնոնիայ (Bologna), քաղաքը, ուր Դոմինիկոս ինքն ալ հաստատուեցաւ: Իսկ 1216-ին Հռոմ երթալով, Հռնորիոս Գ պապէն իր միաբանութեան վաւերացումը ստացաւ դեկտեմբեր 26-ին: Անկէ Ետքը աւելի ազատորդն սկսան գործել Քարոզիչ Եղբայրները ուղղակի պապական իշխանութեան զօրութեամբ, ամէն միջոցներ գործածելով աղանդաւրներու դէմ, ինչպէս որ ինքն Դոմինիկոս 1213-ին անձամբ գործակցած էր Խաչակիր քանակին, որ Մոնտեփորտիոյ (Monfort) կոմսին իրամանատարութեամբ Ալբիգեանց դէմ քալեց, եւ սեպտեմբեր 12-ին 16,000 հոգի կոտորեց: Դոմինիկոս ալ Փրանկիսկոսի նման Դոմինիկեան Կուսանաց եւ Դոմինիկեան Երրորդականաց կարգեր հաստատեց, իսկ սքեմի համար նշանակեց հասարակ ասուէ Ճերմակ կապայ սեւ կրկնոցով: Դոմինիկոս ալ ճգնութիւններէ հիւծած էր, եւ վախճանեցաւ Բոնոնիոյ վանքը 1221 օգոստոս 6-ին, 51 տարեկան: Նա իր կենդանութեան սկսած էր աշակերտներ յղել Յունաստան եւ Ասիա, աղանդաւրներու դէմ մաքառումը՝ տարածելով հօռնէադաւանութենէ դուրս գտնուող Եկեղեցիներու վրայ, բայց այս դիտումը աւելի ընդարձակուեցաւ իր մահուանէ Ետքը, մանաւանդ երբ Գրիգոր թ պապ 1229-ին աղանդաւրաց դէմ մաքառելու համար հաւատաքննութեան ատենները հաստատեց, եւ 1232-ին ատեններուն նախազահութիւնն ու դատաւորութիւնը յանձնեց Դոմինիկեան կրօնաւորներուն: Ինչ որ հաւատաքննութիւնը Արեւմուտքի մէջ գործեց, մեր նպատակէն դուրս կը մնայ, միայն յիշենք թէ Դոմինիկեանք սկսան դէա Հայաստան ալ ուղղել իրենց կրօնական արշաւանքը, ինչպէս որ շատ մը պարագաներ եւ յիշատակներ կը հաւաստեն (ՍԻՍ.383), եւ զայն հետզհետէ ընդարձակեցին, մինչեւ որ Յովիաննէս իբ պապը 1318-ին Լատին արքեպիսկոպոս մը կը հաստատէր Արեւելեան գաւառներուն մէջ, վեց Ենթարկեալ Եպիսկոպոսներով: Այդ ամէն քարոզիչները Դոմինիկեան միաբանութենէ էին, եւ իրենցմէ գլխաւոր գործիչն եղաւ Բարթոլոմէոս Բոնոնիացի (Bartolomeo di Bologna) Մարաղայի Եպիսկոպոսը, որ տեղական լեզուներու տիրանալով, եւ քարոզելով եւ ուսուցանելով գիտնականի հոչակ ստացաւ, մինչեւ Հայ վարդապետներէն ալ շատեր սկսան իրեն դիմել լատին լեզուի եւ Լատինաց մէջ ծաղկող ուսումներու հետեւելու համար: Այդ Բարթոլոմէոսնէ սկսաւ Հայաստանի Ունիթորներու (Unitor) կամ միաբանողներու գործունեութիւնը, որուն պարագաները հետզհետէ պիտի պատմենք:

1180. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ ԹՈՒԹԵՐԸ

Այս էր ընդհանուր կացութիւնը, երբ լատինականութեն վաստակուած Փրանկիսկեան կրօնաւորն Հեթում, Հայոց թագաւորական զահին կը տիրանար, երբ ուրիշ Փրանկիսկեան կրօնաւոր մըն ալ, Հերոնիմոս Ասկուլեցի (Girolamo d'Ascoli), Նիկողայոս Դ անունով, տարի մը

առաջ, 1288-ին, պապական աթոռ էր բարձրացած: Հեթումի առաջին գործը կըլլար, իր միաբանակից կրօնաւորներէն Յովիաննէս Մոնտեկորվինացին (Giovanni da Montacorvino), եւ կարգէ Ֆրամնօրաց (Fratres Minores), այսինքն Կրտսեր Եղբարց, իբրեւ դեսպան Հռոմ դրկել, խնդրելով ընդունիլ ի հաղորդութիւն հռոմէական սուրբ Եկեղեցւոյն (ԿԱԼ.403): Սակայն Հեթում արդէն ընդունուած պէտք էր ըլլար, եւ երեւի թէ իր թագաւորութեան մասին էր խնդրանքը, սակայն չենք կրնար Ճշդել, գրութեան պատճէնը չունենալով: Նիկողայոս Դ առանց ժամավաճառ ըլլալու 1289 յուլիս 7-ին կը պատասխանէր Հեթումի սրտագին խնդակցութեամբ, եւ անոր կը հաղորդէր հանգանակ մը, որուն համար Կալանոս լատիներէն էջին մէջ կըսէ, թէ նոյնն էր զոր Կղեմէս Դ պապը Միքայէլ Պալէոլոգ կայսեր առաջարկած էր (ԿԱԼ.404): Նիկողայոս կը յանձնարարէ, որ իբր կաթողիկեայ իշխան, ինչպէս լատիներէնին մէջ գրուած է, եւ ոչ հռոմէական դաւանութեան ընդարձակ ուղղափառ, ինչպէս Կալանոս կը թարգմանէ (ԿԱԼ.404), ջանիւ հոգասջիս ածել ի սոյն զամենայն հայրապետոս եւ ժողովուրդս Հայաստանեայց (ԿԱԼ.): Պապին առաջարկած հանգանակին մէջ (ԿԱԼ.406-410), Երրորդութեան եւ Մարդեղութեան կէտերէն ետքը, կը խօսուի Եկեղեցւոյ վրայ, կը յիշուի զատ զատ եօթն խորհուրդներ, պսակի համար որեւէ լուծումն չընդունուիր, բայց կընդունուիրն երկրորդս եւ երրորդս եւ զայլս հետեւաբար պսակներ, եւ ընդարձակօրէն կը խօսուի Հռոմի պապութեան վրայ, իբրեւ գերագոյն եւ լի պատմութիւն եւ իշխանութիւն ի Վերայ ընդհանուր Եկեղեցւոյ, որուն ամենայն Եկեղեցիք եւ առաջնորդք նոցա պարտին պատիւ եւ հնազանդութիւն ցուցաւել, որուն ատեան եւ դատասատանն կարէ հասանել զամենայն վճիռս, եւ մինչեւ իսկ կըսուի թէ պապութիւնն է, որ կամեցաւ շնորհել զանազան յատուկ իշխանութիւնս բազում այլ Եկեղեցեաց, մանաւանդ նոցա որք են պատրիարքական: Նիկողայոս Դ Հեթումի գործը դիւրացնելու, եւ Կիլիկիոյ Հայերուն ազգովին հռոմէադաւանութեան անցնիլը յաջողցնելու համար, տէրութեան գլխաւորներուն ալ զատ զատ նամակներ կուղիէ, ինչ որ անշուշտ Մոնտերկորվինացիին թելադրութիւնն էր, նոյն իսկ Հեթումի կողմէ կարգադրուած: Կալանոս կը յիշէ Մարիամ իշխանուիին, Հայոց թագուհիին քոյրը, որ պէտք է ըլլայ հանգուցեալ Ամնա թագուհիի քոյրը, Հեթում Լամբրոնացիին դուստրը, բայց չենք գիտեր թէ որուն ամուսինը եւ ի՞նչ դիրքի տէր էր: Կը յիշէ եւ Թորոս արքայեղբայրը, Լեւոն սպարապետը, Օշին մարածախտը, եւ կը յարէ թէ գրեց եւ առ այլ իշխանս, եւ եւս առ ամենայն ժողովուրդն (ԿԱԼ.411): Ինչպէս կը տեսնուի ընդարձակ ծրագիրով մը կը պատրաստէր հայադաւանութեան դէմ յարձակումը:

1181. ԿԱՏՈՒԿԵՑԻՆ ԵՒ ՀԵԹՈՒՄ

Հեթում արդէն պատրաստ էր պապական հրամանին հպատակելու, բայց պէտք էր նախապէս կաթողիկոսն ալ համոզել նոյն նպատակին, եւ ահա՝ այս կէտէն կը սկսի Հեթումի կողմէ Կոստանդին կաթողիկոսին դէմ յայտնուած հակառակութիւնը, եւ Օրբելեան կը վկայէ, թէ առ նախանձ հակառակութեան բերեալ ի սրտին ընդ կաթողիկոսին Կոստանդնեայ (ՕՐԲ.Բ.184), թշնամական դառաձանութեանց ձեռնարկեց: Ամէն պարագաներ կը համաձայնին հաստատել թէ Հռոմէադաւանութեան խնդիրն էր այդ հակառակութեան պատճառը, եւ թէ Կատուկեցին չէր

համակերպեր պապական հանգանակին ընդունելութեան, որուն Հեթում կանուխէն պատրաստուած էր մինչ հակառակութեան առիթ չէր ծագեր՝ եթէ Կատուկեցին եղած ըլլար առաջին աղթարմայ ի Սիս (ՍԱՄ.152): Արդէն Կոստանդինի ընտրութիւնը հակառակ կուսակցութեանց պայքարին առիթ տուած էր, եւ լատինամիտներու պարագլուխ Գրիգոր Անաւարզայ Եպիսկոպոսը կաթողիկոսացնելու համար շարժում մը եղած էր, զոր հազիւ կրցեր էին խափանել Կարմիր-Լեռան վանականները, Լեռնին յայտնելով Անաւարզեցին ուղղութիւնը (ՕՐԲ.Բ.199): Այժմ Լեռնի տեղ Հեթումն էր, որ բոլորովին տարբեր զգացումներով տոգորուած, Անաւարզեցին ուղղութիւնը թագաւորին ընդգրկած ընթացքն էր, ուստի դիւրին եղաւ Հեթումի Կատուկեցին հակառակորդները իրեն միացնել, եւ առնել ինքեան խորհրդակից՝ յԵպիսկոպոսաց եւ յիշխանաց զգլխաւորագոյնսն, նաեւ ի վարդապետաց իսկ: Թէպէտ անունը տրուած չէ, բայց ակներեւ է, որ Անաւարզեցին է եղած այդ խմբակին զլուխը: Ինչ բանակցութիւններ եւ առաջարկներ եւ ընդդիմութիւններ եղան այդ միջոցին՝ մանրամասնօրէն պատմուած չունինք, բայց պէտք է ըսել թէ կարի շտապաւ մղուեցան գործերը, զի 1289 յուլիս 7-ին էր պապին նամակը, եւ տարին չվերջացած, միեւնոյն 1289 տարին, ինչպէս կը զու Օրբելեան (ՕՐԲ.Բ.186), եւ կը կրկնէ Սմբատի շարունակողը (ՍՄԲ.125), խնդիրը իր լուծումին յանգեցաւ Կատուկեցին գահընկցութեամբը:

1182. ԿԱՏՈՒԿԵՑԻՆ ԳԱՀԸՆԿԵՑ

Այդ նպատակին համար Հեթում իրապուրեալ զամենեսեան տիրանենք խորհրդով առնէ ժողով ի Սիս մայրաքաղաք, եւ այդ ժողովին մէջ յառաջ կոչէ զքիլոն չարաբանս, որոնք դնեն բարուրս բազումս զրադատ բանից ի վերայ հայրապետին (ՕՐԲ.Բ.184), եւ զորս յայտնապէս սուտ վկայս կը կոչեն ուրիշներ (ՍՄԲ.123): Ինչպէս պատմչին բացատրութիւններէն կը քաղուի, կերեւի թէ բնաւ դաւանական կամ վարդապետական խնդիր մը յուզուած չէ, որ կատարեալ աննպաստ պիտի ըլլար Հեթումի նպատակին, եւ Կատուկեցին իր Եկեղեցւոյն հաւատարիմ պաշտպանը եւ փոփոխութեանց հակառակորդը պիտի երեւար: Ուստի բոլորովին արտաքին եւ բարոյական անարժան եւ անպատշահ լսողաց կանուանէ Օրբելեան (ՕՐԲ.Բ.184), եւ կորակէ իբր զքրթաքաղս, եւ որոնց թիւը մինչեւ ցերեսուն հասած կըսէ, բայց այն երեսուն բաղբաղեալ հայթայթանս ամբողջ չի յիշեր, եւ միայն երկուքը առջեւ կը բերէ իբրեւ նմոյշ: Ասոնցմէ մէկն է թէ յառաջ քան զպատարագն ըմակէ շարբաթ, որուն Օրբելեան չի հաւատար, բայց եթէ ըրած ալ ըլլայ, վասն տկարութեան մարմնոյ ըրած պիտի ըլլայ, կըսէ, որով հայրապետական հանդիսութիւն մը խանփանելէ խորշելով, դեռ մը առած ըլլալը կը պաշտպանէ: Երկրորդ ամբաստանութիւնն է թէ առնու հարկս ի լկտանոցացն որ ի Հռոմկլային, եւ այդ կէտը կարդարացնէ՝ թէ ի հայրապետական կանոնսն օրինադրուած է ի պոռնկաց եւ ի շնացողաց եւ յամենայն վնասակարաց տուզանս դահեկանաց տալ յԵկեղեցին, եւ թէ այդ սահման է յամենայն ընդհանրական քաղաքս Հայոց եւ Յունաց եւ ամենայն ազգաց: Մանաւանդ որ կաթողիկոսը այդ տուզանքի գումարները ոչ հնոյժ պատարագ կամ երախայրի ի տուն Տեառն, այլ տայր ի հռոգս սպայիկ բերդապահացն, այսինքն է

Հռոմկլայի բերդապահ զինուորմերուն ռոճիկին կը գործածէր (ՕՐԲ.Բ.187): Սակայն այդպիսի դիտողութիւններ աւելորդ էին Սիսի ժողովակին գումարուողմերուն, անոնք ոչ միայն բարուրանքներուն անհիմն, այլ զրպարտութիւն լինելն ալ գիտէին, եւ միայն Կատուկեցին հեռացնել կը ջանային, որպէս զի համարձակ իրենց նպատակին ծառայեն: Ըստ այս շուտով վճռեցին, ինչ որ նախապէս որոշած էին, թէ Կուտակեցին հայրապետութեան անարժան է, եւ պէտք է զայն աթոռէն վար առնել: Իսկ կաթողիկոսը ոչ ժողովին գտնուած է, եւ ոչ որոշումէ առաջ իրմէ բացատրութիւն ուզուած է, որովհետեւ պատուիրակներու ծեռքով հաղորդուած է իրեն տրուած որոշումը, եւ ինքն իր պատասխանը տուած է ցպատգամաւրսն (ՕՐԲ.Բ.186), եւ ոչ թէ ժողովին առջել:

1183. ԺՈՂՈՎԻ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՆԵՐ

Հայրապետական աթոռը Հռոմկլայ էր միշտ, եւ այնտեղ էր կաթողիկոսներու սովորական բնակութիւնը, սակայն պատմութեան կարգէն կը տեսնուի, թէ ժողովին վերջը Կոստանդին կը գտնուի Սիսի Եպիսկոպոսարանին տունը, որ էր մերձ ի քաղաքն Սիս, զոր Գլխաբացի կոչեն (ՕՐԲ.Բ.186), եւ իհմա ալ Հին կաթողիկոսարան անունով կը ցուցուի քաղաքին հարաւային ծայրը (ՍԻՍ.216): Չենք գիտեր թէ հանդիպմամբ այնտեղ կը գտնուէր Կոստանդին, վասն զի ստէպ կը պատահէր կաթողիկոսներուն թագաւորին մօտ գալը, կամ թէ պատրուակով եւ կամ հրամանով այնտեղ բերուած էր: Ամէն առիթ մէջ ծանրացուցիչ պարագայ մը պէտք է նկատել, որ Սիսի մէջ առանց կաթողիկոսի եւ կաթողիկոսի դէմ ժողով կը գումարուէր, երբ կաթողիկոսը Սիսի մէջ էր, քննիչ եղեալ ծառայքն՝ տեառն, եւ հօտն՝ հովուին, ինչպէս զայրացմամբ կը դիտէ Օրբելեան (ՕՐԲ.Բ.184): Մեզի տարօրինակ պիտի չթուէր կաթողիկոսի մը դատաստանի Ենթարկուիլը, եթէ ժողովը օրինաւոր լինէր, եթէ բոլոր Եպիսկոպոսներ ու իշխաններ հրաւիրուած ըլլային, եւ եթէ շարժառիթը ստոր եւ օտարախորթ նպատակ մը չըլլար, մինչ այս տեղ ափյափոյ գումարուած կուսակիցներու խմբակ մըն էր կաթողիկոսը դատելու յանդգնող ժողովը: Մենք բացարձակապէս անտեղի պիտի հրչակէինք անոր որոշումը, եւ ապօրինի Կատուկեցիին զահազրկութիւնը, եթէ Կոստանդին ինքն կնձիռը լուծած չըլլար իր յօժարակամ հրաժարելովը: Ժողովին կողմէ պատգամաւրութեան մը անմիջապէս կաթողիկոսին կը ներկայանայ Գլխաբացի տունը, եւ կը հաղորդէ իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւնները եւ ժողովակին վճիռը: Իսկ հեզն այն եւ հանդարտն Կոստանդին, ոչինչ ընդուստնոյ իբր յանկարձականի եկած, եւ ոչ ալ պաշտպանութեան կը ձեռնարկէր, եւ խոնարհամիտ կերպով կը պատասխանէր, թէ դուք յայտնի բաները տեսեր էք, բայց մոռցեր էք զծածուկն, որում վկայէ միայն ծածկագէտն, զի իրօք բիւրապատիկ քան զդոյն ունիմ ամբարեալ յոգիս յանցանս, եւ գիտեմ թէ չեմ արժանի այսմ աստիճանի: Ասոր վրայ կը դառնայ պատգամաւրներուն հարցնել, թէ ի՞նչ պէտք է որ ընէ, եւ անոնք կը պատասխաննեն ինչ որ որոշած էին թագաւորն եւ ժողովն, եւ կըսեն, ի բաց հան ի քէն զկաթողիկոսութիւն եւ տուր ցմեզ (ՕՐԲ.Բ.184):

1184. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՀԱՄԱԿԵՐՊԻԼԾ

Կոստանդին հակառակութիւն չի յայտներ, եւ յանձն առնոյր յօժարութեամբ, միայն գործին հայրապետական եւ վեհանձն ձեւ մը կու տայ: Կաթողիկոսական զարդերը ամբողջութեամբ կը հագնի, նափորտ բազմախաչ, եմիփորոն հինգկրկին, թագ պատուական, գաւազան հայրապետական, եւ մատանի մեծագին: Կելլէ, կը կանգնի, եւ առեալ ի ձեռն զաջ սրբոյն Գրիգորի, օրինութիւն մը կը կարդայ Հայոց թագաւորութեան եւ աշխարհին վրայ, եւ վերջէն խօսքը իր վրայ դարձնելով կը յաւելու. Գոհանամ զքէն Տէր իմ Յիսուս, որ մատնեցէր զիս մարմնաւոր դատաստանաց եւ անցաւոր պատժոց եւ ամօթոյ, եւ ոչ պահեցեր յօրն մեծ՝ յորում դատաստանքն ահեղ եւ պատիժքն անվճար եւ ամօթն յաւիտենական: Տուր սոցա առաջնորդ բարի եւ հովի ընտիր, զի ըստ կամաց քոց հովուեսցէ զբանաւոր հօսու քո: Այլ արանցս այսոցիկ որ առին զդատաստանս քո եւ նախ քան զօրն իմ աստուածաբար դատեցին զիս, դու արասցես իրաւունս ընդ իս եւ ընդ նոսա: Այս տեղ միջանկեալ դիտողութիւն մը Լուսաւորչի աջը ձեռքն առնելուն վրայ, որուն պէտք պիտի ըլլար փոխաբերական իմաստ տալ, եթէ չուզէինք ենթադրել, թէ կաթողիկոսները նուիրական Աջը հայրապետանոցէ դուրս ալ միասին կը պտտցնէին, զի Կուտակեցին Հռոմկլայէ դուրս կը գտնիէր: Օրինութենէն Ետքը կը սկսի մէկիկ մէկիկ հանել հայրապետական զարդերը, յորս կը դնէ ի վերայ արծաթի սեղանոյ, որ կերեւի թէ զգեստները պարունակող սկսուեղն էր: Եպիսկոպոսութեան սքեմն ալ կը հանէ եւ զարդերուն վրայ կը դնէ, եւ կը հագնի մազեղէն մի սեւ յոյժ խոշոր, եւ գլուխն ալ քուսիթայ կամ գտակ մը կը դնէ ի նոյն մազեղէնէն, մատանին ու գաւազանն ալ կու տայ ցպատգամաւորսն ըսելով, ահա զոր խնդրէքդ, եւ այսպէս կը փակուի սրտաշարժ տեսարանը, որ կատարեալ առաքինութեան ստոյգ առհաւատչեայ մըն էր: Կը նայի չորս կողմէ եւ ողջունելով զամենայնն, կելլէ Գլխաբացի Եպիսկոպոսարանէն, եւ միայն ու լրիկ (ՕՐԲ. Բ. 186), կերթայ առանձնանայ, եւ հաւանաբար իր սիրելի Խորին վանքը, եւ վարել նոյն վանական կեանքը զոր կաթողիկոսութենէ առաջ ունէր: Կատուկեցիին անընդդիմադիր համակերպութիւնը, փոխանակ իր հակառակորդները ուշաբերութեան յորդորելու, նոր կասկածանք առիթ կը դառնայ: Կը կարծեն թէ զուցէ ելանիցէ յայսմ իշխանութենէ, այսինքն Կիլիկիոյ թագաւորութենէն, եւ երթեալ ի վերին աշխարհին Արեւելից, անդ ընկալեալ լիցի պատուով կաթողիկոսութեան: Ուստի անմիջապէս Ետեւէն պաշտօնեաներ յուղարկեալ, ըմբռնեն զնա, եւ տարեալ ի բերդն Լամբրոն դնեն ի մետաղս Երկաթի կապանօք (ՕՐԲ. Բ. 186): Այսպէս վատշուերքն այն եւ ջերեալքն նախանձու եւ հեռի, ինչպէս կորակէ Օրբելեան Կատուկեցիին հակառակորդները, ոչ շատացան եւ ոչ յագեցան այնու, որ զրպարտութեամբ զայն զահընկեց ըրին, այլեւ շղթայակաա բանտարկելու չափ առջեւ զացին (ՕՐԲ. Բ. 186): Ահա մոլեռանդ հռոմէականութեան հոգեկան զգացումը, եւ Արեւմուտքի մէջ սկսուած հաւատաքննութեան մէկ օրինակը Արեւելքի մէջ:

1185. ԱՐԵՒԵԼԵԱՅՑՅ ԸՆԹԱՑՔԸ

Մեր այդ դիտողութիւնը ձրի Եգրակացութիւն մը չկարծուի, զի այն ուղղակի կը հետեւի վերոյիշեալ կասկածէն, զոր ունեցան լատինամիտ խմբակին գլխաւորները, թէ Կոստանդին

կրնար Հայաստան երթալ եւ միանալ Արեւելեան վարդապետներուն խումբին հետ, որոնց հաստատամիտ հայադաւանութիւնը աշխարհաքարոզ էր: Այնտեղ կրնար իբրեւ կաթողիկոս պատիւ գտնել եւ պաշտօն վարել, եւ տկարացնել Կիլիկիոյ աթոռն ու իշխանութիւնը: Ուրեմն յայտնի էր թէ Կատուկեցին Արեւելեայց համամիտ էր, Հայ Եկեղեցւոյ աւանդութեանց Վրայ հաստատամիտ էր, հռոմէական կամ լատինական մերձեցումներէ հեռու էր, եւ Հեթումի ու Անաւարդեցիի ուղղութեան եւ ընթացքին հակառակորդ եղած էր, եւ անոր համար կը կրէր լատինամիտներուն հալածանքը, երկորդ զոհ մը Գրիգոր Քարավէժէ Ետքը (1037): Անտարբեր պէտք չէ նկատուիլ Կալանոսէն իրեն առաջնորդ ընտրուած լատինամիտ պատմագիրին (ԿԱԼ.403), եւ նոյն ինքն Կալանոսի (ԿԱԼ.411), Կոստանդինի հանդէա պահած լռութիւնը, որով Յակոբի անմիջական յաջորդ կը նշանակեն Ստեփանոսը, Կոստանդինի անունը կաթողիկոսներու շարքէն իսկ ջնջելով: Այսչափ անախորժ Երեւած է հռոմէադաւաններու աչքին Կատուկեցին խոնարհամիտ, այլ հաստատամիտ հայրապետը: Կիլիկիեան խմբակը զգաց թէ Արեւելքի մէջ լաւ տպաւորութիւն պիտի չընէր՝ ինքնագլուխ գահընկէց ընելնին կաթողիկոս մը, որ լաւ անուն կը վայելէր, ուստի առ ժամս զանց ըրին նոր կաթողիկոս մը ընտրել, եւ Ստեփանոս Սկեւոացի վարդապետը պատուիրակ նշանակեցին, իբր զի Տաթեւի վանքին մէջ վարժեալ եւ ուսեալ մէկն էր, եւ կրնար աւելի ընդունիլ Երեւալ Արեւելեայց մօս: Անոր յանձնեցին իրենց ժողովակին գիրը, յորում գրեալ էին յպատճառ աքսորման կաթողիկոսին, միառմի թուելով կազմուած Երեսուն գլուխ ամբաստանութիւնները, ամէնն առ ումայտ բանիւք բաղբաղեալ հայթայթանք, եւ միանգամայն հրաւիրական նամակօք կառաջարկէին Արեւելեան Եպիսկոպոսներուն (ՕՐ.Բ.186), զնալ ի ժողովն նորոգ ընտրութեան հայրապետի (ՕՐ. Բ. 187), Ստեփանոս Օրբելեան, որ իբր մետրոպոլիտ Սիւնեաց եւ ներկայացուցիչ պատրիարքին Հայոց, գլուխ էր ամենայն Եպիսկոպոսաց Հայոց որ յԱրեւելս (ՕՐ. Բ. 228), նա գլխաւորապէս կարդաց Սկեւոացի Ստեփանոսի բերած գիրերը, եւ լոեց անոր բացատրութիւնները, եւ տեսաւ որ եղած ամբաստանութիւնները Երբեք ոչ տային կարծիս վնասու ինչ ի հաւատ կամ յեկեղեցի (ՕՐ. Բ. 187): Ասոր Վրայ խորհրդակցութիւն ալ տեղի ունեցաւ, եւ տեսնուեցաւ որ բողոքելու եւ գործին անվաւերութիւնը մէջտեղ դնելու ալ պէտք չէ մնացած, քանի որ Կատուկեցին կամաւոր հրաժարականով կատարուած գործողութեան կերպարան մը տուած էր Եղելութեան, եւ բողոքի տեղի չէր թողած: Ուստի պատգամաւորին ազդարարեցին, թէ մեք ոչ Եմք հասու կամ խորհրդակից Եղծման, զի եւ նորոգմանն հաղորդեսցուք, եւ կատարեալ չէզոքութեան առնելով որոշեցին, որ եւ ոք որ իքնահան կամօք Եղծումն արար, նոյն եւ զնորոգ ընտրութիւնն հոգասցէ (ՕՐ. Բ. 188): Այսպէս Կոստանդինի հայրապետութեան վերջանալը, իրական եւ գործնական հաստատութիւն ստացաւ, առաջ իր հրաժարականով, եւ վերջէն Արեւելեայց չէզոքութեամբ: Կատուկեցիին կաթողիկոսութիւնը տեսեց ամս Երեք (ՕՐ. Բ. 184), եւ 1286-էն 1289: Ընտրութիւնը տեղի ունեցած էր ապրիլ 13-ն, իսկ գահընկէցութիւնը կամ հրաժարականը կիյնայ 1289-ին վերջերը:

S. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Դ. ՀՈՇՄԿԱՅԵՑԻ

1186. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐՈՅ

Անտարակոյս է որ Կատուկեցիին կաթողիկոսարանի գործերէն հեռանալովը, անոնց դէկը մնաց Անաւարդեցիին ձեռքը, որ Սիսի մէջ եւ Հեթումի մօտ՝ պէտք եղած կարգադրութիւնները կը կատարէր: Նոյնականութեան պէտք է ընդունիլ, որ եթէ 1286-ի ընտրութեան ատեն ալ ջանքեր եղան Անաւարդեցին կաթողիկոսութեան բարձրացնելու, եւ միայն Լեռնի իշխանութեամբը այն խափանուեցաւ (1168), հարկաւ միեւնոյն նպատակը կար այս անգամ ալ, երբ Հեթում լատինամոլը կը թագաւորէր, եւ այնչափ ջանքեր եղած էին Կատուկեցին գահընկեց ընելու: Սակայն երկու բարեկամները մտածած էին, թէ շատ յայտնի պիտի ըլլայ դիմումնին, եթէ այդ կէտոն ալ իրականանայ, եւ հարկաւ լուր ալ առած էին թէ Արեւելքի մէջ լաւ տպաւորութիւն ըրած չէր իրենց գործը, եւ լաւ ընդունելութիւն գտած չէ, Սկեւոացի Ստեփանոսի պատգամաւորութիւնը : Ուստի լաւագոյն կը սեպեն այնպիսի կաթողիկոս մը դնել, որ անունը միայն ունենալ, եւ գործը միշտ իրենց երկութիւն ձեռքը մնայ: Այս նպատակով առանց սպասելու որ պատգամաւորը դառնայ եւ Արեւելեաց պատասխանը պաշտօնապէս հաղորդէ, կը կանխեն կաթողիկոսական ընտրութեան ձեռնարկել եւ աթոռ կը բարձրացնեն զՍտեփանոս ոմն անապատաւոր (ՕՐԲ. Բ. 188): Կիլիկեան խնբակին այդ հնարքը՝ մէկ- երկու տարիով կը կանխէր Հռոմի մէջ կատարուած նոյնօրինակ դարձուածէն, որ երբ Նիկողայոս Դ-ի 1292-ին մեռնելէն ետքը, յաջողութեան պայքարներով երկու տարի պարապ կը մնար աթոռը, 1294-ին պապական աթոռը կը բարձրացուէր Պետրոս Մորոն (Pietro di Moron) անապատակորը, որ Կեղեստինոս Ե կոչուեցաւ: Ստեփանոսի ընտրութիւնը տեղի ունեցաւ, 1290-ին (ՍՍԲ. 125), անշուշտ տարւոյն առաջի օրերը: Ինքն բնիկ էր Եկեղաց կամ Երգնկա գաւառի երբեմն արքունական Խախ (153) գիւղէն (ՍՍՄ. 163) բայց կանուխէն Կիլիկիա Եկած, Հռոմակալի հայրապետանոցին մէջ մնացած, եւ ետքէն անապատական կեանքի նուիրուած, եւ սովորաբար Հռոմկլայեցի մականունով ճանչցուած (ՍՍԲ. 125), որ կրծատութեամբ Հռոմայեցի (ՍՍՄ. 152), եւ երբեմն ալ Կլայեցի գրուած է: Օրբելեան կը կոչէ զայն, այս լաւ եւ լի ամենայն առաքինութեամբ (ՕՐԲ. Բ. 188), եւ յայտնի ըլլալով Օրբելեանի ատելութիւնը՝ Կատուկեցիին հակառակորդներուն մասին, զորս Վաշտուէր եւ զեռեալ նախանձու եւ հերիւ կը կոչէ (ՕՐԲ. Բ. 186), կը հետեւցնենք թէ Ստեփանոս Հռոմկլայեցին մաս չէր ունեցած անոնց հետ, այլ միամիտ ու ապիկար լինելուն համար կաթողիկոսանալու արժանի տեսնուած է: Այս կերպով հայրապետական իշխանութիւնը, թէ ոչ հրաւապէս, բայց իրապէս Անաւարդեցիին ձեռք մնացած է, Հեթումի հետ համերաշխ գործակցութեամբ լատինամոլ ուղղութիւնը յառաջարներու համար: Ստեփանոս Սկեւոացին երբ պատգամաւորներէն դարձաւ, տեսաւ որ նախ քան զպատասխանիսն Արեւելեայց գործը վերջացած, եւ նորընտիր Ստեփանոսը՝ է հաստատեալ յաթոռ կաթողիկոսութեան (ՕՐԲ. Բ. 188), եւ գործը լրացած է առանց Արեւելեայց մասնակցութեան:

1187. ԼԱՏԻՆՆԵՐՈՒ ՀԵՌԱՆԱԼ

Պէտք չէ որ Ստեփանոսի գործուներներն բան մը սպաենք, ոչ միայն անոր համար, որ ինքն գրեթէ իր առաջին անապատական առանձնութիւնը կը շարունակէր Հռոմկլայի մէջ, երբ բոլոր

գործեր Սիսի մէջ կը կարգադրուէին Անաւարզեցիի եւ Հեթումի ձեռքով, այլեւ անոր համար որ շատ հառաօտ եղաւ իր իշխանութեան տեւողութիւնը, եւ այն ալ փոթորկալից արկածներու մէջ: Եզիտոսի սուլտանները նոր արշաւանքներ բացած էին Ասորիքի վրայ վերջնական կերպով բնաջինջ ընելու համար Լատին կամ քրիստոնեայ տէրութիւնները, որոնք Երուսաղէմն ու Անտիոքն ալ կորսնցնելէ Ետքը, տակաւին իրենց ձեռքը կը պահէին Տրիպոլիսը, Պտղոմայիսը, Տիրոսը, Սիրոնը ու Վերիտոնը: Ալիի սուլտան (ՀԵԹ.85), որ Ելչի-Կուման (ՀԵԹ.74) եւ Մէլէք-Էլ-Մանսուր ալ կոչուած է, 1289-ին առաւ Տրիպոլիսը Փռանգ գոնդի կամ Լատին կոմսի մը նենգութեամբ, եւ անհուն եւ անհամար Քրիստոնեայս կոտորեց ու գերեց, եւ Եկեղեցիներ ալ քանդեց ուայրեց (ՕՐԲ.Բ.188), եւ ասոր վրայ Լատիններ Կեղրոնացան Պտղոմայիսի մէջ, որ է Աքիա, Աքիայի (ՕՐԲ.Բ.189) եւ Աքոն (ՀԵԹ.74) ալ գրուած: Արփի սպանուեցաւ յաջորդ տարին՝ արշաւանքը չնորոգած. եւ իրեն յաջորդեց որդինԱշրաֆ, որ Խալիլ-Աշրաֆ, կամ Մէլաշարիֆ կամ Մէլատափէրահ (ՀԵԹ.74) ալ կոչուած է: Սա միւս տարին, 1291-ին արշաւեց Ասորիք Պտղոմայիսը գրաւելու, ուր Կեղրոնացած էին բոլոր Լատիններուն մեծամեծները: Երուսաղէմի եւ Անտիոքի իշխանները եւ պատրիարքները, եւ երեք ասպետական կարգերուն, Դամիլուն եւ Ըսպիթալուն եւ Ալամանուն (ՕՐԲ.Բ.189), այսինքն Տաճարական եւ Հիւրընկալ եւ Տեւտոննեան ասպետութեան հրամանատարները: Պտղոմայիս ալ ինկաւ Եզիպտացւոց ձեռքը նոյն 1298 տարին, եւ բեկաւ Լատիններուն վերջին յոյսը, որոնք քողին առանց պատերազմի զՍուր, զՍայտէ, զՊէյրութ, այսինքն Տիրոսն ու Սիրոն ու Վերիտոն բերդաքաղաքները, եւ յայսմ ամի ջնջեցաւ Քրիստոնէութիւնն ի սէհիլն (ՀԵԹ. 85), այսինքն արեւմտեան քրիստոնեաններուն իշխանութիւնը Ասորիքի ծովեզերքէն ջնջուեցաւ: Իբրեւ քրիստոնեայ իշխանութիւն կը մնար այդ կողմերը, միայն Հայոց թագաւորութիւնը, եւ այն պիտի զլլար այնուիետեւ Եզիպտացւոց յարձակումներուն նպատակակէտը: Քանի որ Հայոց թագաւորութիւնը Լատիններուն հետ սերտ յարաբերութիւններով, ինամէական կապերով, եւ կրօնական ու Եկեղեցական համաձայնութիւններով, Եզիպտացւոց աչքին առջեւ իբր Լատին իշխանութեանց մաս կը նկատուէր: Հետեւապէս ալ պիտի չհանդարտէին, մինչեւ որ զայն ալ կործանեն, ինչպէս որ շարունակեալ հարուածներով եւ հետզհետէ տկարանալով եւ ամփոփուելով, վերջապէս ինկաւ 1275-ին 84 տարի եկքը: Արդէօք տարբեր պիտի զլլա՞ր Հայոց Կիլիկեան թագաւորութեան բախտը եթէ լատինական կապակցութիւններէ բաժնուելով, բարեկամական յարաբերութիւններ մշակէր իր հարեւան պետութեանց հետ: Եղելութեանց շարքը Ենթադրական մակաբերութիւններով լուծել դիւրին չէ, բայց իրական եւ գրական է որ լատինական յարաբերութիւններ գրգռեցին Եզիպտացւոց թշնամութիւնը, որ չվերջացաւ մինչեւ որ Հայոց իշխանութիւնն ալ չկործանեցաւ:

1188. ՕՐԵԼԵԱՆՔ ԵՒ ԹԱԹԱՐՆԵՐ

Երբ այս արկածներ տեղի կունենային Ասորիքի մէջ, լաւագոյն կացութիւն մը կը տիրէր Սիւնիքի կողմերը, որ Արեւելեան Հայութեան կեղրոն դարձած էր Օրբելեանց իշխանութեան ներքեւ: Տարսայիձի որդիներ եւ Եղբօրորդին յեռեալք սիրով ընդ միմեանս կային

հանդարտութեամբ, Ելիկում եւ Զալալ եւ Լիպարիտ մարմնական իշխանութեամբն պայծառանային, եւ Եղբայրն իւրեանց տէր Ստեփանոս՝ հոգեւոր շնորհօք եւ բարձր տիրապետութեամբ շքեղանայր (ՕՐԲ.Բ.179): Ելիկում երկու որդի ունեցած էր, Բուրթէլ ու Բուղտայ անուն, եւ դուստր մի զոր ամուսնացած էր Էաշի Պռոշեան իշխանին հետ: Հինգ որդի ալ Լիպարիտ ունէր, որոնց երէցն էր Սմբատ, Սաղունեաց փեսայացած, իսկ երկորորդը՝ Յովհաննէս Ստեփանոս մետրապոլիտ իրեն քովն առած էր աշակերտութեան, իրեն յաջորդ պատրաստելու համար, եւ այս նպատակով սնոյց զայն եւ վարժեաց ուսմամբ եւ ած ի քահանայութեան (ՕՐԲ.Բ.179): Օրբելեան կը յիշէ Մամբան քոյր մըն ալ ունենալը, բարի անձնաւորութիւն մը (ՕՐԲ.Բ.238): Իսկ այդ վկայութիւնները տուած ատեն կը յայտարարէ, թէ պէտք չէ կարծուի իբրեւ մէկը որ զիր ազգ յարգէ եւ պատուէ, վասնզի ինքն տ բազմաց զսակաւն եւ զՃզրիտն գրած է (ՕՐԲ.Բ.179): Սիւնեաց խաղաղ կացութեան հովանաւորն էր Եղած Արղուն խան, եւ կացութիւնը շատ չէր փոխուած իր յաջորդին Քեզաթունի կամ Ռեզայիտի օրով (1175), թէպէտ անձնատուր էր քրիստոնէից, (ՀԵԹ.59): Բայց իսլամութեան յարողներ դժկամ Եղեն իրեն դէմ, եւ իրենց կողմը վաստկելով Արղունի որդին Ղազանը, զայն հալածեցին, եւ Ղազանը նստեցուցին նոյն 1292 տարին: Սակայն Օրբելեան որ աւելի մօտէն տեսած է անձերն ու գործերը Պայտունին համար ալ կըսէ, թէ Եղեւ Մահմետի օրինօքն, եւ Վարէր զարքայութիւնն իւր թոյլ եւ վատթար եւ անարի տմարդութեամբ: Նա ինքն Պայտուն ստիպած է Զալալ Տարսայիձեան, Օրբելեանի Եղբայրը, որ իրեն բերէ Ամարասի մէջ պահուած Ս. Գրիգորիսի գաւազանը (98), եւ 36 ակերով համակ ուսկի, աստուածահրաշ խաչը, զորս յետոյ Ապազա խանի կինը Տեսպինա (1141) ձեռք ծգած եւ Կոստանդնուպոլիս է յղած (ՕՐԲ. Բ. 218): Պայտունի իշխանութիւնը տեւած է միայն գարունէ աշուն, եւ ինքն ալ Ղազանի ձեռք իյնալով սպանուած է (ՕՐԲ. Բ. 220): Իսկ Ղազանի յաղթանակախն իրամանատարն Եղած է Նէվրուզ կամ Նաւրուզ, որ թարգմանի Նաւասարդ (ՕՐԲ. Բ. 219), որուն բանակը ձեռնարկած է ամէն կողմ Եկեղեցիներ քակել, քրիստոնեաներ կողոպտել, քահանաներ թվահատել, ժողովուրդը կոտորել, կին ու տղայ գերել: Նոյն բաները Նախիջեւանի կողմերն ալ զրած է, իսկ Տաթեւը Օրբելեան ազատած է կաշառօք եւ բռնութեամբ, մինչ Արտաղու Եախսկոպոս տէր Տիրացուն չարչարուած ու նախատուած ու կողոպտուած է անոնցմէ (ՕՐԲ Բ. 221): Այսուհանդերձ Ղազանի համար գրուած է, որ թէպէտ առաջ խիստ Եղցոյց զանձն առ քրիստոնեայս, այլ յետ հաստատելոյ զտէրութիւնն սկսաւ պատուել եւ սիրել զքրիստոնեայս (ՀԵԹ. 60):

1189. ԹԱԹԱՐԱՅ ՀԵՏ

Եթէ ուզենք ալ կարծել թէ Ղազան իր քաղաքագիտական դիտումներով կատարած է այդ փոփոխութիւնը, սակայն ինար չէ մտադրութիւն չդարձնել Հայոց կողմէ Եղած ջանքերուն ալ: Հազիւ թէ Ղազան իշխանութեան տիրացաւ՝ Ստեփանոս փութաց անոր այցելել, եւ ինքն կը վկայէ

թէ բարձրագոյն ի նմանէ ընկալոք փառս քան յայլոցն, ինչ որ հարկաւ Ստեփանոսի անձին եւ խոսքերուն գործած տպաւորութեան արդիւնքն էր: Ղազանի տուած շնորհներուն մէջ կար նաեւ Ստեփանոսի տրուած արտօնութիւնը, որ կարենայ ի շրջելն զիսաչ զառաջեաւ ունել եւ բարձրագոյն շրջեցուցանել, միանգամայն պարզեւեց անոր փալիչայ ոսկի, որ էր տախտակ ի չափ թգոյ միոյ եւ կիսոյ, գրեալ ի վերայ զանունն Աստուծոյ եւ գահին, ինչ որ կերեւի թէ ուրիշ տեղ բալիշ կոչուած նշանին հետ միեւնոյն բանն էր (1141): Օրբելեան իր այցելութեան ելքը անակնկալ ողորմութիւնն կանուանէ (ՕՐԲ. Բ. 231), եւ ասով քիչ առաջ Նէվրուգի ծեռօք կատարուած բռնութեանց կակնարկէ: Հեթում թագաւորն ալ իր մասնակցութիւնը ունեցած կերեւի այդ գործին մէջ: Նա կանուխէն մեկնած էր Կիլիկիայէ որ քեղաթուին յաջորդ Պայտունը շնորհաւորէ, սակայն սա արդէն Ղազանի յարձակումովը զբաղած էր, եւ Հեթում պարտաւորուեցաւ Մարաղայի մէջ սպասեք Քաղդէացի պատրիարքին մոտ, մինչեւ որ գործը յստակուի: Իսկ երբ Պայտունն ինկաւ եւ Ղազան գահին տարացաւ եւ բարձրացաւ, փութաց անոր մատուցանել իր մեծարանքը: Այս առթիւ Ղազան հեզնօրէն դիտել տուաւ, թէ նա ոչ իրեն, այլ Պայտունի համար ճամբայ ելած էր, որուն Հեթում կը պատասխանէ, թէ իրենք թաթարաց գերազահ իշխանութիւնը կը պատուեն, ով ոք ալ զլայ զայն վարողը, ինչ որ Ղազանի հաճելի կու գայ եւ մեծաշուք պատուով կընդունի Հեթումը: Սա ալ համարձակութիւն կառնէ ծանուցանել արքայի զանցս աղետից քրիստոնէից, որուն Ղազան կը պատասխանէ, թէ ես ոչ գիտեմ զայդ, այլ Նաւուուզն գործեաց զամենայն, եւ Հեթումի խնդրանօք կը իրամայէ առժամայն գրել իրովարտակ ընդ ամենայն աշխարհն իր իշխանութեան, զի մի իշխեսցեն ծեռնարկել յեկեղեցիս եւ քրիստոնեայս, այլ խաղաղութեամբ բնակեսց ամենայն ոք, զիւր հաւատ եւ պաշտօն համարձակ ուելով: Ըստ այսմ աայլ կը սկսի խաղաղութիւն տիրել երկրին մէջ, եւ զիսաւորապէս Հայերուն մէջ: Իսք Հեթում մեծաւ պատուով եւ շքեղաշուք փառօք կը մեկնի Ղազանի մօտէն, եւ կը դառնայ յաշխարհին իւր Կիլիկիա (ՕՐԲ.Բ.222): Նէվրուգի մասին ալ անտարբեր չմնաց Ղազան, ոչ միայն զայն պաշտօնանկ ըրակ տեղը նշանակեց Խութելուշահ իշխանը, այր բարի, եւ յոյժ բարեկամ եւ օգնական քրիստոնէից, այլ եւ իմանալով Նէվրուգի դաւաձանութեան խորհուրդները, հալածեց զայն եւ Խորասան, եւ անկէ ի ներքագոյն Խորասան, մինչեւ որ անհետ կորստեամբ ջնջեաց զնա յերկրէ: Նէվրուգը հալածող գունդերուն մէջ էին նաեւ Լիպարիտ եւ Էաշի (1188), որոնք թուք արձակեալ յերեսս Նաւուուզին մեծ անարգանք ծաղէին: Օրբելեան Նէվրուգի այս վախճանը պատմելով, կը հառաչէ. ահա տեսէք գեղջիր, եւ կը կնքէ բարձրացնելով գոհութիւն եւ փառք այսպիսի խնամողին գեկեղեցի իւր (ՕՐԲ.Բ.223):

1190. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Կիլիկիոյ կողմէ գործերուն ընթացքը շատ հանդարտ վիճակ չունէր վասն զի Տրիպոլիսի եւ Պըղտղոնայիսի հետզիետէ անկումը՝ յայտնի սպառնալիք մըն էր Հայոց համար՝ որոնք ինչպէս ըսինք, լատին իշխանութեանց շրջանակին մէջ կը նկատուէին, եւ Լատիններն ալ Ասորիքը ամբողջապէս պարպելէն ետքը՝ իրենց միակ ապաւէն եւ յենարան կը նկատէին Կիպրոսի թագաւորութիւնը ծովին մէջ, եւ Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը ցամաքի վրայ, եւ անոնց մէջ կը

հաւաքէին իրենց մնացորդները: Հեթում Բ. ալ կանխած էր, եւ իրենց նոր կացութիւնը յայտնելով, նոր օգնութիւններ խնդրած էր Նիկողայոս Դ. պապէն, եւ պապն Եւրոպական իշխաններուն յորդորներ ուղղած էր նոր խաչակրութիւն կազմել եւ Արեւելեան քրիստոնէից օգնութիւն հասցնել: Միեւնոյն նպատակով էր անշուշտ Հեթումի այցելութիւնը Թաթրներու խանին, զոր արդէն յիշեցինք (1189): Եկեղեցական գործերուն գալով, կերեւի թէ ըՍտեփանոս այնչափ հլու հպատակ չէր ըլլար Անաւարդեցիին եւ Հեթումի հրահանգներուն, որ Կալանոս կը գրէ թէ հպարտութեամբ մեծաւ (ԿԱԼ. 411), ինչ որ Կալանոսի բերանը Հռոմի հանդէա սարկական ընթացք չունենալ կը նշանակէ: Իսկ իբրեւ ագիտութեան եւ հպարտութեան փաստ կը ցուցուի թէ հրաման տուեր է Սմբատ իշխանի մը ամուսնանալ իր ազգակից Յոպապէի Գուիտոն իշխանին դստեր Զապէլի հետ: Լատիներէնին մէջ ըստուած է թէ արենակցութեան երրորդ աստիճանի նզգակից են եղեր, եւ Ստեփանոսի ընթացքին համար լրբենի բառն ալ աւելցուցած է, զոր Կալանոս չէ համարձակած հայերէնին մէջ ալ դնել, գոհանալով պնդել, թէ արենակցութեան արտօնութիւն տալը պատշաճի միայն գլխաւոր հայրապետին ընդհանուր Եկեղեցւոյ, որ է մեծ հայրապետն Հռոմայ (ԿԱԼ. 412): Աւելի յայտնի եւ նշանակալից փաստի պէտք չմնար իմանալու համար, թէ ինչ ստորին զգացումներ կը տածէին լատինամիտներ եւ հռոմէադաւաններ Հայ Եկեղեցւոյ նկատմամբ:

1191. ԾՈԱԶԱՏԻԿԻ ԽՆԴԻՐԸ

Ուրիշ պարագայ մըն ալ Եկաւ յիշեալ 1292 տարին լատինամիտներու շահատակութեանց ասպարէգ բանալ, որ է ծռազատիկը, որ անազմ մըն ալ կը հանդիպէր 1197 թուականէ 95 տարի ետքը, որուն վրայ խօսած ենք իր տեղը (1053): Թէ տոմարական անստերիւր հաշիւր, եւ թէ ժամանակակիցներէն Հեթում թագաւորի (ՀԱՅ. 519), եւ Հեթում պատմիչի (ՀԵԹ. 85) վկայութիւնները: 1912 տարին կը ցուցնեն իբրեւ ծռազատիկի տարի, ուստի Օրբելեանի պատմութեան մէջ՝ յերկրորդ ամին սորա եղեւ շփոթումն զատկաց խօսքը, որ կարծես թէ Անաւարդեցիի կաթողիկոսութեան երկրորդ տարիին կակնարկէ, պէտք է իմանալ քիչ Վերը յիշուած Ստեփանոս կաթողիկոսի երկրորդ տարիին վրայ, եւ իսկ յետ այսր փոքրիկ հատուածը միջանկեալ սեպել (ՕՐԲ. Բ. 193), վասնզի անհնար է 1295-ին տանիլ ծռազատիկի տարին, որուն տոմարական հաշիւն զատ՝ պատմական պարագաներն ալ կը հակառակին: Ծռազատիկի հաշիւր ոչ միայն Հայերը Յոյներէն կը զատէր, եասեան եւ Իրիոնեան տոմարներուն տարբերութեամբը (383), այլև Լատիններէն ալ, որոնք Իրիոնեան տոմարով կընթանային: Լատիններ լեցուն էին Կիլիկիոյ մէջ, լատինամիտներ կիշխէին Հայերուն վրայ, եւ տարւոյն սկիզբներէն մօտալուտ զատիկի տարբերութիւնը մեծ յուզմունքներու առիթ տալ սկսած էր, զի Լատիններ կը պատրաստուէին ապրիլ 6-ին զատիկ տօնել, մինչ Հայերը զայն պիտի առնէին ապրիլ 13-ին: Հեթում թագաւոր կանխեց գործը քննութիւնը Ենթարկել տալ, հրամայեց լինել ժողով (ՀԱՅ. 519), որուն ոմանք Ստեփանոս կաթողիկոսն ալ ներկայ եղած կուզեն ըսել (ՉԱՄ. Գ. 286), սակայն Հեթում իր յիշատակարանին մէջ անոր անունը չի տար, եւ Օրբելեան Անաւարդեցիին կը վերագրէ գործը, թէ հայրապետն մեր տէր Գրիգոր՝ աստանոր վխալեաց մեծապէս եւ ի բաց Եկաց

ի ճշմարտութենէն (ՕՐԲ. Բ. 194): Հետեւապէս կաթողիկոսի նախագահութեամբ կատարուած ժողով մը չեղաւ որոշում տւողը, այլ Անաւարդեցիին նախագահութեամբ ուսումնասիրութեան խորհրդակցութիւն մը, որ որոշում տուաւ ապրիլ 6-ին Զատիկ առնելու: Իսկ այս առթիւ Անանոյն միջոցին հայրապէտ գտնուած, այլ յետոյ հայրապէտ եղաց ըլլալուն իմաստն ունի, եւ շատ սովորական է ամէն հեղինակներու՝ յետազայ աստիճանին անունով յիշել նախընթաց գործադրութիւնները, մինչեւ իսկ կաթողիկոսի մը համար ծնաւ կըսենք, եւ չենք իմանար թէ կաթողիկոսութիւնը վրան ծնած ըլլայ: Հեթում երկարօրէն կը պատճառաբանէ թէ ուղիղը յունալատին հաշիւն էր, եւ թէ Հայոց հաշիւը ի սուրբ զատկին մոլորութիւն էր, եւ իր հաստատութիւն կը յաւելու, յետոյ զլուսինն աչօք տեսաք (ՀԱՅ. 519) իբրեւ թէ կարենար իր աչքով կշռել լուսինի լրման վայրկեանը, մինչ Եասեան եւ Իրիոնեան տոմարներու տարբերութիւնը, քանի մը վայրկեաններու վրայ հիմնուած հաշիւ է, թէ լրումը շաբաթ օրուան վերջը, թէ ոչ կիրակի օրուան սկիզբը կը հանդիպի: Ինչ եւ իցէ Անաւարդեցիի եւ Հեթումի կարծիքը զօրացաւ, եւ թագաւորը բռնութեամբ տօնեաց եւ ետ տօնել ամենայն աշխարհին Կիլիկեցւոց զօր Ծառզարդարին՝ իբր տօն Յարութեան, եւ արար Զատիկ: Բեյց ոչ միայն Հայաստանի վիճակները, եւ Երուսաղէմի Հայերը ապրիլ 13-ին կատարեցին Զատիկի տօնը, այլ նոյն իսկ Կիլիկիոյ մէջ ալ պարկեշտ վաներն ոչ ընկալան, նաեւ բազումք յեպիսկոպոսաց եւ ի վարդապետաց ոչ հաւանեցան Հեթումի կարգադրութեան, եւ որոնք որ աւելի Երկիւղալից էին, ի ծածուկ պահեցին, այսինքն Զատիկ ընելէ ետքը աւագ շաբաթ ըրին, եւ նորէն զաղտնի զատիկ տօնեցին: Իսկ դէմ դնողներէն բազումք գանեալ եւ աքսորեալ հալածական երեն (ՕՐԲ. Բ. 195): Օրբելեան իբր միսիթարական եւ Հայոց գրութեան ոյժ տուող պարագայ մը կը յիշէ, թէ Երուսաղէմի մէջ աւագ շաբաթ Երեկոյին իջնող լոյսը, եւ մերն իջաւ ճշմարտիւ ի ճրագալուցին աւուրն, ինչպէս հաստատած են Երուսաղէմ գտնուող եւ ականատես եղող Հայաստանցի վարդապետներ (ՕՐԲ. Բ. 194):

1192. ՀՈՌՄՎԱՅԻ ԱՌՈՒՄԸ

Սակայն Կիլիկեցւոց բարեբախտ չեղաւ յունալատին

հետեւողութիւնը: Զատիկէն քիչ օր ետքը Արաֆ սուլտան ահեղ զօրութեամբ Ասորիք դարձաւ, այս անգամ ալ Լատիններուն վերջին ապաւէն եղող Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը ջնջելու միտքով. եւ յայսմանէ սարսեալ Երկիրն Կիլիկեցւոց՝ գաղթեցան ի լերինս եւ յամրոցս բերդին (ՀԱՅ. 501): Իսկ Եգիպտական բանակը ամէն կողմ աւերած եւ կոտորած սփուելով, ուղղուեցաւ շիտակ Հռոմկլայի հայրապետանիստ բերդին վրայ, որ Հայոց նշանաւոր ամրութիւններէն մէկ էր, եւ յարմար չէր Աշրաֆի զայն ետեւէն թողուլ, Կիլիկիոյ ներսերը արշաւած ատեն: Այլ եւս Եգիպտացի սուլտաններուն նպատակը լոկ ասպատակութիւն չէր, այլ իրենց տիրապետութիւնն ալ ընդարձակել: Պատմիչները բնաւ յիշատակութիւն մը չունին թէ Հայոց թագաւորական գունդեր Հռոմկլայի պաշտօնավարութեան փութացած ըլլան, բայց Հռոմկլայ ինքն իրեն ալ մնացած, բաւական Երկար դիմադրութիւն ըրաւ Եգիպտացիներուն՝ իր անառիկ դիրքովը եւ

Ճարտարարութեստ Եօթնապարսպեան ամիրութիւններովը: Պաշարման տերողութիւնը բազում աւուրս (ՍԱՍ.153) կամ շատ օրեր ըսուած է (ՍՄԲ.126), իսկ Օրբելեան հեռուէ լսելով ամսօրեայ ժամանակաւ պատերազմէն ետքը գրաւուած կըսէ զքաղաքն, եւ ապա զներքին բերդն, եւ ապա զբարձրագոյն Կլան (ՕՐԲ.Բ.190), շարունակ պատերազմելով բարձրածիք բարանօք ծանր քարանց, քարահատ արուեստականօք եւ բազմափոր դարանատմօք (ՀԱՅ.501): Իսկ կատարեալ գրաւումը ցուցուած է յուլիս 28 օրը (ՍԻՒ.556), որ է ըսել Զատիկիկն Երեքուկէս ամիս ետքը: Հեթում թագաւոր իր յիշատակարանին մէջ այնպէս իմն կը ցուցնէ թէ ինքն Կիլիկիա եղած ըլլայ Հռոմկլայի գրաւման միջոցին, եւ Թաթարները կը մեղադրէ թէ ազգ նետողացն հեղգացան, եւ անոր համար Եգիպտացին առաւել յոխորտացեալ զմեզ որսացին գազանացեալ: Բայց չըսեր թէ ինքն ինչ ըրած է Հռոմկլայի պաշտպանութեան համար (ՀԱՅ.518), եւ ոչ ալ կը յիշէ թէ ինչ օգնութիւն տեսաւ Լատիններէն, որոնց այնչափ յարած էր: Վերագոյն պատմեցինք Հեթումի Թաթարներուն տուած այցելութիւնը, ուր գտնուեցաւ Պայտունի իյնալուն եւ Ղազանի բարձրանալուն միջոցին (1189), ինչ որ յաշնանային ժամանակն տեղի ունեցաւ (ՕՐԲ.Բ.218), եւ ասկէ կրնանք հետեւցնել, որ Հռոմկլայի իյնալէն ետքն էր, որ Հեթում Արեւելք գնաց, Թաթարներու հետ բարեկամութիւնը հետ պնդելու եւ Եգիպտացոց դէմ օգնութիւն փութացնելու համար:

1193. ԳԵՐՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԱՂԵՏՔ

Սոսկալի եղաւ Հռոմկլայի առնուելուն աղէտը, զոր ժամանակակիցներ Երուսաղէմի Կործանումին կը նմանցնեն: Բոլոր ապրանքներ կործանեցան եւ Եկեղեցիներ կոխան եղան, որոնցմէ թովմաս Հռոմկլայեցի քահանայն անունով կը յիշէ Ս. Գրիգոր, Ս. Աստուածածին եւ Ս. Փրկիչ շքեղաշուք եւ գերապայծառ սուրբ տաճարները, բնակիչները ի պէս պէս մահս ջարդուեցան, եւ շատ շատեր ի գերութիւն վարեցան (ԹՂԹ.537): Գերի ինկողներուն մէջ էին եւս Ստեփանոս կաթողիկոս, 12 եպիսկոպոսներ, բազում քահանաներ եւ սարկաւագներ: Կոտորածին չափ մեծ եղաւ աւարառութիւնն ալ, զի կապտեցին, կողոպտեցին զամենայն սպասս Եկեղեցւոյն եւ զամենայն ստացուածսն: Եւ այս կարգին կը յիշուին Աջ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, եւ գաւազան եւ աթոռն եւ սեղանն, յորոյ վերայ պատարագէր զքրիստոս, եւ հողաթափն նաեւ շղարշն՝ որ է դաստառակ սրբոյն Հռիփսիմեայ, եւ պարեգուն ներկեալ արեամբ, եւս եւ նշխարք առաքելական եւ հայրապետական եւ ամենայն գլխաւոր մարտիրոսաց (ՕՐԲ. Բ. 190), ինչպէս նաեւ հոչակաւոր նշանն սուրբ Վանկոյի (ԹՂԹ. 537): Հարկաւ այդ սրբութեանց մեծահարուստ մասնատուվերն էին որ աւարառուներու քաղցը շարժեցին, բայց կրնային ալ յուսալ որ թանկագնոյ զանոնք քրիստոնեաներուն վաճառեն: Երբ որ Ստեփանոս կաթողիկոս Աշոաֆի առջեւ, կը հանուի, սուրբտանը դիտել կու տայ, որ իրենք հարիւր տարիէ ի վեր Հռոմակալին գրաւման կաշխատէին եւ չէին յաջողէր, եւ կը հարցնէ թէ ընդէր եղեւ այս, զի այժմ ի քո կաթողիկոսութեան այսպէս դիրաւ առաւ ի մէնց: Կաթողիկոսը խոնարհաբար կը պատասխանէ, թէ կերեւի որ վասն մեղաց մերոց եղեւ, եւ սուրբտանը վրայ կը բերէ, թէ իրաւ ալ ինքը Երեք անգամ յուսահատելով ետ դառնալ կը մտածէր, բայց Երեք անգամ ալ արգիլուեցաւ, որով յայտնի կըլլար թէ Աստուածն ձեր մատնեաց

զձեզ եւ զբերդոյ ի ձեռս իմ (ՕՐԲ. Բ. 191): Պատմիչն այդ խոսքերը յիշելով, անուղղակի կուզէ ակնարկել Հեթումի հետեւած լատինամիտ կամ հռոմէադաւան ուղղութեան: Աշրաֆ Հռոմկլային մէջ բերդապահներ դնելէ, եւ ամրութիւններուն նորոգուիլը հրամայէ ետքը, երբ կը պատրաստուէր առջեւ երթալ, եւ ջնջել ամենեւին Կիլիկիոյ թագաւորութիւն (ՀԱՅ. 519) ետեւէն լուր եկաւ թէ Եւրոպացի բանակ մը հասած է Եգիպտոս եւ Աղէքսանդրիան պաշարած: Եկողները Նիկողայոս պապին յորդորներուն վրայ ճանքայ Ելլող խաչակիրներն էին, որուն համար ալ Հեթում յատուկ խնդրանք հասուցած էր պապին քանի մը Փրակիսկեան կրօնաւորներու ռեսպանութեամբ (ԿԱԼ. 416): Այս պատճառով Աշրաֆ ստիպուեցաւ Կիլիկիոյ արշաւանքը ետ թողով, եւ իր երկրին պաշտպանութեան դիմել, որով կըսէ Հեթում, իսկ մեք շնորհիւ պահեալ եղաք, որպէս Ճնճղուկք յորսոյ գերծանք (ՀԱՅ. 519): Աշրաֆ Հռոմկլայի գերիները եւ աւարները մէկտեղ կը տանէր, Դամասկոսի մէջ ցուցնէր քաղաքացեացն զկաթողիկոսն շրջեցուցանելով ընդ հրապարակսն, եւ Եգիպտոս հասնելով կը բանտարկէր երկարի կապանօք (ՕՐԲ. Բ. 191):

1194. ԱՐԿԱԾԻՆ ՇՈՒՐՋԸ

Սմբատի շարունակողը Հռոմկլայի առումը եւ Ստեփանոսի գերութիւնը պատմելէն ետքը կաւեցնէ: Կարծեմ թէ յանիրաւ իրաւանց եղեւ վասն տէր Կոստանդեայ աքսորելոյն, զի այս ամէնս վասն նախանձու եղեւ (ՍՄԲ. 126), գործուած անիրաւութեան հանդէպ՝ աստուածային պատիժ մը կը համարի վերահաս արկածը: Միեւնոյն միտքը առանց երկուանաց յայտնած էր Օրբելեան, երբոր Հռոմկլայի առնուելուն պատմութիւնը կը սկսէր ըսելով, թէ բարկացաւ Տէր ի վերայ Ասքանազեան ազգինս Հայոց, յիշեաց զզրպարտութիւնն Կոստանդեայ, եւ զարթեաւ ի վրէժինդրութիւն իրոյ Եկեղեցւոյն (ՕՐԲ. Բ. 190): Իսկ պատմութիւնը աւարտելէն ետքը, յուզեալ բարաւնութեամբ կը սկսի յանդիմանել անձ մը, զոր՝ ո՞վ դատաւորդ եւ զրպարտիչդ հայրապետին քո կոչելով, յայտնապէս կակնարկէ Հեթում Բ. թագաւորին, այլ անունը դեռ եւս Հեթում կենդանի էր եւ կը թագաւորէր, երբ կը գրէր (ՕՐԲ. Բ. 256): Արկածին պարագաներն ալ մանրամասնելով, անոր ըրածը եւ կրած վնասը դէմ դէմի դնելով կը շարունակէ. Զոր դաւ ի Գլխաբացի Եկեղեցւոյն արտաքսեցեր, նա ըզքոյդն արտաքսեաց ի մեծ աթոռոյ Հռոմկլային: Զոր դուքք ձեռամբ մերկացուցեր ի զգեստուն, նա մերկացոյց ձեռամբ սուլտանին Մըսրայ զքո Եղեալ հայրապետն: Զոր դու ի կապանս եւ ի բանտ առաքեցեր ի Լամբրոն բերդ, նա զքոյն առաքեաց ի կապանս եւ ի բանտ անզերծանելի զընտանին Մըսրայ: Անկէ ետքը եղած կորուստներն ալ թուելով, հայրապետական զարդերը, պատուական թագը, Լուսաւորչի Աջը, կաթողիկոսական զաւագանը, եւ նոյն իսկ աթոռանիստ հայրապետանոցը, կը հառաչէ: Աւաղ անմտութեանց մերոյ, եթէ յորպիս տուգանս եւ պատուիասս մատնեցաք (ՕՐԲ. Բ. 192): Այդ սրտառուչ խոսքերը պերճախոս յայտարարութիւններ են այն զգացմանց, որոնք կը տիրէին նոյն ատեններ Կատուկեցիին զահընկեցութեան վրայ, եւ այն աննպաստ տեսութեանց՝ որով կը նկատուէին Հեթումի եւ Անաւագեցիի լատինամիտ գործերը: Օրբելեան Հռոմկլայի հայրապետանոցին վրայ խօսելով, անոր հիմնարկութիւնը կը վերագրէ Գրիգորիս կաթողիկոսի, որ եւ Վկայասէր կոչուեցաւ (ՕՐԲ. Բ.

192) զոր իզուր սխալ կը կարծէ հռատարակիչը՝ Գրիգոր Բ. Վկայասերի վրայ իմանալով (ՕՐԲ. Բ.358), զի Օրբելեանի իմացածն նոյն ինքն Գրիգոր Գ. Պահլաւունին է, Ներսէս Շնորհալիի եղբայրը (ՕՐԲ.Բ.193), որուն Վկայասէր ալ կոչուած ոլլալը իր տեղը յիշած ենք (953): Իսկ հայրապետական աթոռին Հռոմկլայի մէջ մնալը 140 տարտ կը հաշուէ (ՕՐԲ.Բ.193), ինչ որ կը համապատասխանէ մեր ժամանակագրութեան ալ, որ 1149-ին գրինք անոր սկիզբը (944), եւ անկէ մինչեւ 1292, ձիշդ 143 տարի անցած է: Իսկ Հռոմկլայ նստող հայրապետները կը համրէ տասն ինչպէս որ մենք ալ գրինք, Պահլաւունին մինչեւ Հռոմկլայեցին, երկու ծայրերն ալ մէջը համրելով:

1195. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՄԱՀԾ

Որչափ ալ Աշրաֆ հապճեաւ եւտ դարձաւ, սակայն Կիլիկիոյ մէջ ահ ու դողը չվերջացաւ, մանաւանդ երբ լսուեցաւ, թէ Աշրաֆ յաջողեցաւ Աղեքսանդրիոյ վրայ յարձակող Եւրոպացիները վանել, որով ահիւ եւ դողալով էր հանապազ ի լսելիս ամենեցուն՝ հռչակ երկիւի գալստեան նորա եւ յոյժ նեղութիւնս եւ ի տառապանս էր յայսմ ամի ազգս Հայոց, ինչպէս կը գրէ Բաղնեկունքի նորոգէ քահանայ 1292-ին (ԹՈՂ. Բ. 436): Սակայն Աշրաֆի յաջողեցաւ յարձակումը նորոգել, որովհետեւ սպանաւ ի ծառայէ իւրմէ, որ ակն ունէր սուլտանանալ, այլեւ ինքն յայլոց սպանաւ, եւ սուլտանութիւնը անցաւ Մէլիքնազիրի, կամ Նասըր-Մուհամէտի, Աշրաֆի եղբոր: Բայց քանզի կարի մանուկ էր, խնամակալ անուանուեցաւ Կիպորա, եւ Քէթապողտ թաթարը, որ ծառայ գնեալ եղած էր, բայց Նասըրը բանտարկել տալով, սուլտանութիւնը սեփականեց Մէլիքհատէլ կամ Մէլիք-Էլ-Ասիլ անունով: Այդ եղելութիւնը տեղի ունեցան 1293-ին, որ տարին եղեւ այնչափ սով, զի ամենայն Սարակինոսք մեռանէին, եթէ քրիստոնեայք առ սէր շահից յաճախէին պարէնս (ՀԵԹ. 74): Այդ պարագաներուն կակնարկէ Հեթում թագաւոր, երբ Եգիպտացիներուն վրայ խօսելով կըսէ, թէ այժմ կան դեռ հառուածեալք անձամբ յանձինըս բաժանեալք, իսկ մեք շնորհիւ պահեալ եղաք (ՀԱՅ. 519): Այդ խաօնակ միջոցին էր որ երջանիկ եւ փառաւորեալ կաթողիկոսն ըՍտեփանոս, ինչպէս Օրբելեան կը կոչէ Հռոմկլայեցին, եղեալ ամ մի ի բանտի վախճանեցաւ ի նմին: Եգիպտոսի մայրաքաղաքին: Քայիրի կամ Գահիրէի մէջ եղողող քրիստոնեաներ, զորս տեղացի Ղվիտիներէն աւելի այնտեղ գտնուող Հայերուն վրայ ի դէպ է իմանալ, յաջողեցան հրաման ստանալ բանտարկեալ կաթողիկոսին արժանաւոր թաղումն ընելու, եւ տարան յեկեղեցին Հաբաշի Ասորեացն, եւ այն տեղ պատուով եղին ի հանգստի (ՕՐԲ. Բ 192): Որոշ տեղեկութիւններ կը պակստի յիշուած Եղեղեցիին եւ Ստեփանոսի գերեզմանին վրայ, իսկ մահուան թուականը պէտք է նշանակել 1293, գերութենէ տարի մը Ետքը: Օրբելեանի կողմէ տրուած պատուաւոր կոչումները նորէն կը հաւաստեն, թէ ամէնուն համոզմամբ Ստեփանոս մասնակցած չէր Կատուկեցիին դէմ գործուած անիրաւութեան, թէ անիկայ թէպէտ պարզամիտ անապատական, իլու գործիք ալ չեղաւ Անաւարգեցիին ձեռքը (1130), եւ թէ պարզապէս անմեղ զոհ մը Եղաւ ուրիշներու ապօրինի գործունէութեան: Անաւարակոյս է, որ իբր սրբակրոն անապատաւոր մը: համբերութեամբ կրեց նա նաեւ շղթայակապ բանտարկութիւնը, եւ գրեթէ մարտիրոս մը Եղաւ իր բազմաչարչար վախճանովը, եւ միայն Կալանոսի պէս մոլեռանդի մը

անօրինակ զգացումը կրնար գրել, թէ առեալ յաստուածային բարկութենէն զպատիժ հպարտութեան իւրոյ, մեռաւ ի ներքոյ թռուառական եւ դառնալի ծերութեան (ԿԱԼ 416):

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Է ԱՆԱՒՐՉԵՑԻ

1196. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԸԼԼԱԼԾ

Ստեփանոսի գերութեան մէջ եղած տարին, նոր կաթողիկոս դնել տալու մտք չունեցաւ Հեթում, վասնզի ոչ միայն Եկեղեցւոյն կանոնը, այլ եւ ազգային պատիւն ալ կը պահանջէր, ունակոխ չընել եւ չանարգել իր պաշտօնին զոհ եղած, եւ օտարներէ հալածուած ու բանտարկուած կաթողիկոսը: Սակայն Եթէ կաթողիկոսի անունը կրող մէկ մը չկար մէջտեղ, կաթողիկոսութիւն վարողը կար: Անդատին Կատուկեցիի ընտրութեան օրէն գործի վրայ էր Անաւարզեցին, որ Հռոմկլայեցիին օրով գործերու ալ տիրացած էր, եւ անհակառակ կը շարունակէր պաշտօնական տեղակալութիւն, երբ աթոռը անտերունջ էր, եւ միտքեր յուզուած էին, Հռոմկլայի արկածը ամէնուն ուշը գրաւած էր, եւ Վերահաս նոր Վտանզի Երկիւն ալ փարատած չէր: Եթէ Ստեփանոսի կենդանութեան պատշաճողութիւնն ալ կը պահանջէր նոր կաթողիկոս չնստեցնել, ամէն ակնածութիւն կը դադարէր, երբ Ստեփանոսն մահուան լուրը հասնէր, եւ այն որ արդէն կաթողիկոսութեան ինքնիշխան վարիչն էր, պաշտօնական կերպով անունն ալ կարնէր: Կարծես նոր ընտրողական գործողութեան ալ պէտք չէ տեսնուած, զի Օրբելեանի բացատրութեանը համեմատ, յետ այսր ամենայնի դիպուածոց, առնէ ժողով թագաւորն Հեթում եւ տայ ձեռնադրել կաթողիկոս Հայոց զտէր Գրիգոր Անաւարզայ Եպիսկոպոս (ՕՐԲ. Բ. 193): Միայն հրամայեալ ձեռնադրութիւն մը կը յիշուի, եւ կը ցուցնէ թէ Եպիսկոպոսներու ժողովը եղած է, ոչ թէ ընտրելու, այլ ձեռնադրութիւն կատարելու համար: Շատոնց էր որ լատինամիտ կուսակցութիւնը, որուն հովանաւորն էր Հեթում, լատին միաբանութեան անդամակից կրօնաւորը, կը ջանար Հայ Եկեղեցւոյ գլուխն անցնել իր կուսակցութեան պետ Գրիգորը, սակայն անգամ մը Լեւոն թագաւորի կամքն էր արգելք եղած (1168), անգամ մըն ալ Արեւելեաց հանդէպ ակնածութիւնն էր արգելած (1186), իսկ այս անգամ ոչ միայն արգելք մը չկար, այլ եւ շփոթ պարագաները պատեհ կու տային Հեթումին ազատորէն գործել, եւ ամէնուն ալ մտադրութիւնը անձնական եւ պատահական խնդիրներէ հեռացած, միայն կաթողիկոսական աթոռին պահպանութեամբ ու պաշտպանութեամբ էր գրաւուած: Ահա թէ ինչ պարագաներու մէջ կը յաջողէր Անաւարզեցիին՝ այնչափ տարիներէ ի վեր հետապնդած եւ Երկու անգամ յուսախար եղած, հայրապետական աթոռին տիրանալը: 1197. ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ

Գրիգոր անձնական յատկութիւններովը կարող անձ մը ճանչցուած էր, եւ իր հակառակորդ Օրբելեան ալ կը վկայէ, թէ էր այր գիտնական եւ առաքինի, սիրող Եկեղեցւոյ տօնասէր եւ տօնախմբից տօնից տէրունականաց, եւ պայծառացուցիչ յիշատակաց մարտիրոսաց գիտէր եւ զլեզու եւ դպրութիւնն լատին եւ յոյն ազգին (ՕՐԲ. Բ. 193): Ասորերենի ալ հմուտ ըլլալ կը կարծուի, զի ի Հռոմկլայեցւոց ի Յունաց եւ յԱսորաց հաւասարապէս բազում պատմութիւն սուրբ վկայից թարգմանեաց կըսուի (ԿԱԼ. 419): Առաջին ձիրքը ուսումնականութիւնն ու գիտականութիւնն

է, որ նկատողութեան պիտի առնուի, Եւ Երկրորդ կը մնայ Եկեղեցասիրութիւնը, զոր սակայն իր անձին անհատական տեսութեամբ, Եւ ոչ իր Եկեղեցւոյ աւանդական սկզբունքով կը գործադրէ: Իսկ առաքինութիւնով կիմանանք թէ գերծ ու դեղև կեանքէ գերծ էր: Իր ծննդավայրն ու առաջին կեանքը անծանոթ մնացած են, հակառակ իր շատ ծանոթ անձ մը լինելուն, Եթէ չուզենք իրեն ի Սսոյ կոչուելէն (ԿԱԼ. 419) հետեւցնել, թէ Սիս քաղաքը ծնած ըլլայ, Եւ Մեծքարեցի կոչուելէն ալ հետեւցնել՝ թէ Մեծքարի աշակերտութենէն Եղած ըլլայ, ուր Վարդապետանոց մը կար (1156): Անաւարդեցի մակրիր անունը, որով ընդհանրապէս կը ճանչցուի, պարզապէս Անարզարա քաղաքի կամ Անաւարզայ Եպիսկոպոս ըլլալէն առնուած է (ՕՐԲ. Բ. 252): Ուրիշ տեղ իրեն տրուած է Տուրքերիցանց մականունը (ՀԵԹ 85), որուն ոչ բացատրութիւնը ունինք Եւ ոչ մեկնութեամբ կը գտնենք: զի Եթէ Երիցու տուրք կամ քահանայի որդի իմանանք, անմեկնելի կը մնայ Երիցանց յօգնակի կիրառութիւնը: Այս կոչումներէն զատ ուրշ մակրիր անուններ ալ տրուած են իրեն զանազան պարագաներու համեմատ Եւ կոչուած է Երգեցող (ՉԱՄ. Գ. 284) քաջ Երգող ու Երգահան ըլլալուն համար, Հոռոն (ՕՐԲ. Բ 179) օտարադաւանութեան յարած ըլլալուն համար, Եւ Զօրող պատարագի խորհրդական բաժակին ջուր խառնելու սկսելուն համար: Իր կաթողիկոսութեան բարձրանալուն որոշ օրն ալ յայտնի չէ, զի հաշիւի իիմ ըլլալիք պարագայ մը չենք գտներ, Եւ Ստեփանոսի տարի մը բանտարկութիւն կրելն ալ օրը օրին 1292 յուլիս 28-ին հաշուել ալ հնար չէ: Հետեւաբար պիտի գոհանանք 1293 ամառուան միջոցին դնել Անաւարդեցիին պաշտօնապէս կաթողիկոս օծուիլը: Դիտողութեան արժանի է, որ Անաւարդեցիին ուղղութիւնը յայտնի, Եւ ինքն կանուխէն ընդդիմութեան առարկայ Եղած, Եւ առանց ժողովական ընտրութեան Եւ առանց Արեւելեայց համաձայնութեան կաթողիկոս հրչակուած ըլլալով ալ, Արեւելեայք չեն ուզած անոր կաթողիկոսութեան դէմ բողոքել, Եւ ոչ ալ Ապիրատի դէմ ըրած ցոյցերնին կրկնել՝ իրենց համար զատ կաթողիկոս մը դնելով (1040): Այդ զգուշաւոր ընթացքը իրաւունք ունինք Վերագրել Արեւելեայց պետն ու զիշաւորն Եղող Ստեփանոս Օրբելեանի խոհականութեան, որ զգացած է անշուշտ թէ հայրապետութեան պառակտումը վտանգաւոր ու կարի վնասակար կըլլար ազգային Եկեղեցւոյն, Երբ կաթողիկոս մը աթուէն հեռու գերութեան մէջ կը վախճանէր: Արեւելեայք ալ զգացած կըլլան, թէ ամէն զոհողութիւն պէտք էր ընել, որպէսզի աթուին գոյութիւնն ու հաստատութիւնը չվտանգուի: Սակայն Անաւարդեցիին կաթողիկոսութեան չընդդիմանալով մեկտեղ: Օրբելեան համարձակ ընդդիմացած է անոր ուղղութեան Եւ գործերուն, ինչպէս հետզհետէ պիտի տեսնենք:

1198. ԱԶԻՆ ԴԱՐՁԸ

Անաւարդեցիին կաթողիկոսութեան սկիզբը յաջողութեան նշոյլ մը Եղաւ Եգիպտացւոց կողմէն հաշտութեան առաջարկ մատուցուիլը, ինչ որ Հայերուն համար մեծ մխիթարութիւն Եղաւ: Քէթապողա որ բանութեամբ սուլտանութիւնը գրաւած էր (1195) Եւ ներքին թշնամութիւններէ կը վախճար, ստիպուած էր արտաքին թշնամութիւնները կարձել, Եւ միանգամայն չէր համարձակէր իր տեղէն հեռանալ: Եգիպտոսի մէջ սկսած սովոն ու անոր հետեւանքը Եղող ժանտամահն ալ

տիսուր տպաւորութիւն գործած էին ընդհանրապէս, եւ ժողովուրդին միտքին մէջ քրիստոնէից դէմ գործուած բռնութեանց համար Երկնային պատուհաս կը սեպուէին: Ահա զանազան պարագաները, որոնք իրարու խառնուելով թէքողան համոզեցին հանդարտ ձգել Հայերը, ինչ որ Հայոց ալ փնտռած կէտն էր: Հետեւաբար շուտով իրարու համաձայնեցան, Հայոց կողմէն ինչ ինչ տեղեր թողուեցան, ետուն տրամադրութեամբ զԾագն եւ զԱպլճէս, եւ վասն սիրոյ ետ թագաւորն զանմատչելի դդեակն Պեհէսնի (ՀԵԹ. 85) եւ զԳերմանիկա որ է Մարաշ (ՍԻՒ. 556), իսկ Եգիպտացիք դարձուցին իբրեւ աւար տարուած նուիրական սրբութիւնները, որոնց գլուխը Սուրբ Աջը, ինչպէս որ գրուած է, թէ սոյն աւուրքս պարոն Հայոց Հեթում գմեաց զԱջն Լուսաւորիչն եւ զամենայն մասունս ի յանօրինաց, եւ եբեր ի Սիս (ՍՍԲ. 126): Հաշտութեան դաշինքին հետ Աջին եւ ուրիշ սրբութեանց դարձը Հայերու համար մխիթարական պարագայ մըն էր. եւ անհնար էր որ ամէն կողմ հոչակուած չըլլար: Այսու հանդերձ Օրբելեան որ Հայոց 746-ին, այսինքն 1297-ին կը կնքէ իր պատմութիւնը (ՕՐԲ. Բ. 257), Հռոմկլայի առնուելուն առթիւ կը գոչէ. ո՞ւր Աջն եւ Գաւազանն եւ Աթոռն սրբոյն Գրիգորիս որով պարծէիք (ՕՐԲ. Բ. 192), ուսկից կը հետեւի թէ Աջին դառնալէն լուր չունէր: Սակայն Օրբելեանի պատմութիւնը հետզհետէ գրուած ըլլալով, պէտք չէ պնդել, թէ այդ կտորն ալ 1297-ին գրուած ըլլայ միւս կողմէ Սմբատի շարունակողին ի սոյն աւուրքս բացատրութիւնը՝ 1292 եւ 1297 թուականներուն մէջ կիյնայ անոնրնշ կերպով (ՍՍԲ. 126), որով կրնանք ըսել թէ Աջին դարձը 1293-է մէկ երկու տարի ետքը տեղի ունեցած է. եւ Օրբելեան այն հատուածը գրած ատեն տակաւին Աջին ազատուելունլուրը առած չէր: Ամէն առթի մէջ պէտք է ընդունիլ թէ Աջին գերեդարձը տեղի ունեցաւ Անաւարզեցիի առաջին տարիները, եւ պահուեցաւ Սիսի մէջ, ուր Անաւարզեցին հաստատեց իր հայրապետանոցը, քանի որ Հռոմկլայ քանդած էր եւ Եգիպտացոց անցած եւ միանգամայն ազգային սովորութեան համաձայն էր՝ քաղաքական իշխանութեան կերպոնին մէջ հաստատել հայրապետանոցն ալ: Սիմէոն Երեւանեցի կաթողիկոս, կը կարծէ թէ Աջը Եգիպտացիներէն Պարսիկներուն անցած, եւ անոնցմէ 1461-ին Աղթամարի Զաքարիա կաթողիկոսին նուիրուած ըլլայ (ԶԱՍ. 8) եւ իր կարծիքը հաստատելու համար կը դիսէ թէ՝ զգերիլն Աջոյն ի Մոր պատմեն ամենայն պատմագիրք, բայց զդարձ ինչ որ բնաւ (ԶԱՍ. 9) բայց կերեւի թէ չէ տեսած Սմբատի շարունակողին պատմութիւնը, ուր յայտնապէս գրուած է թէ Հեթում գմեաց զԱջ Լուսաւորիչն եւ եբեր ի Սիս (ՍՍԲ. 126): Մենք ուրիշ առիթներ ալ պիտի ունենանք Աջին Վոյա գրելու:

1199. ԿԱՏՈՒԿԵՑԻՆ ԵՒ ՍՐԲԱՐԱՆԸ

Անաւարզեցին երբոր կաթողիկոսական աթոռը գրաւեց, եւ անհակառակ տիրապետութիւնն ալ ապահովեց, Արեւելեայց ընդդիմութեան չի հանդիպելով, եւ անոնցմէ ել իբրեւ կաթողիկոս ձանցուելով, այլ եւս կատահութիւն կրցաւ ունենալ թէ Կատուկեցիին կողմէն իրեն դէմ որեւէ շարժում պիտի չըլլար, կամ եթէ ըլլայ ալ իրեն պիտի չվնասէ, ուստի Հեթումի հաւանեցաւ, եւ համաձայնեցան անոր դիւրագոյն կեանք մը պատրաստել: Առաջին անգամ Կատուկեցին Լամբրոնի մէջ (1184) շղթայակապ բանտարկելէն յետոյ, թէպէտ չենք գիտեր թէ որչափ ետքը,

բարձին գկապանսն, բայց ոչ հանին յարգելանոցէն, եւ անկէ մինչեւ այս ատեն զամս չորս Կատուկեցի կաթողիկոսը կը մնար Լամբրոնի բերդը փակուած (ՕՐԲ. Բ 186): Բանակցութիւնը տեղի ունեցած էր 1289-ին, կը տեւէր ուրեմն մինչեւ 1293, Անաւարգեցին կաթողիկոսացած տարին: Միեւնոյն թուականը կը գտնուի արձանագրուած նշանաւոր սրբարանին կամ մասունքներու պահարանին վրայ, որ կը պահուէր հիւսիսային հտալիոյ Աղէքսանդրիա (Alessandria della Paglia) քաղաքին մօտ, Պուջո Մարէնկօ (Bosco Marengo) գիւղը, Դոմինիկեանց վանքը, այժմ կը գտնուի Ռուսիոյ կայսերական թանգարանը (ՀԱՅ 498): Սրբարանը ընդարձակ յիշատակարան մըն ալ ունի Կոստանդին կաթողիկոսի մը կողմէ գրուած, եւ իբրեւ արհեստի նմոյշ մը յատուկ մտադրութեան առարկայ եղած է Լեյտա (Leijden) գումարուած 1883 տարւոյ հնասիրաց համաժողովին մէջ (ՍԻՒ. 107-112): Յիշատակարանին գլուխը նշանակուած տարին, յեօթը հարիւր Հայոց թուական ընդ քառասուն ամաց լրման, եւս եւ երկուց ի սոյն պայման, որ է Հայոց 742, կամ 1293 տարին, Կատուկեցին զատ ուրիշ Կոստանդինի մը չի կրնար պատշաճիլ, սակայն միւս կողմէն գիտենք թէ նոյն տարին Կատուկեցին այլ եւս կաթողիկոս չէր, միայն թէ անոր բանտարկութենէ ազատուելուն տարին էր, որով իբրեւ ուխտի յիշատակ մը նուիրուած կըլլայ այն Կոստանդինի կողմէ: Ըստ այս 1293 թուականը իր ազատութեան եւ ուխտին տարւոյն պէտք է վերաբերել, քան թէ շինութեան, որ կրնայ տարի մը ետքն ալ աւարտած ըլլայ: Յիշատակարանին մտադիր ուսումնասիրութեամբը կը տեսնենք, որ Կոստանդին անձն տարտամ, սնեալ ի Կլայն Հռոմայական, եղեր է կաթողիկոս, բայց չըսեր թէ այժմ ալ կաթողիկոս է, եւ կը յաւելու թէ արդ, այսինքն է հիմա ու կաթողիկոսութենէ ետքը, Սկեւոյ վանուց ի հովուութեան, եղայ տեսուչ այն մեծի տան, եւ վիճակին իւր սեպեհական: Ասկէ ամենայն իրաւամբ կը հետեւցնենք, թէ Կատուկեցին չորս տարի բանտարկութենէ ետքը, Լամբրոնի բերդէն հանուեցաւ, բայց չներուեցաւ իրեն անկէ հեռանալ, եւ իր Խորին վանքը երթալ Բարձրբերդի կողմերը, այլ իրեն իբրեւ բնակութիւն ու պաշտօնավայր նշանակուեցաւ Սկեւոյ վանքը, որ էր առընթեր հայրենատուր ամրոցի տերանց Լամբրոնի (ՍԻՒ. 97): Խոնարհամիտ հայրապետը, որ անտրտունջ թողեր էր իր աթոռը, ուրախութեամբ ընդունած է Սկեւոյ առաջնորդութիւնը, բանտարկութենէ ետքը, եւ ոչ թէ կաթողիկոսութենէ առաջ վարած է այդ պաշտօնը, ինչպէս ոմանք կարծեցին (ՀԱՅ. 498), զի կաթողիկոսութենէ առաջ Խորին վանքի առաջնորդ էր (ՕՐԲ. Բ. 184): Կատուկեցին չի յիշատակեր իրեն դէմ եղած անիրաւութիւնը, բայց երկու նշանակալից տողեր կարծես թէ թափանցիկ կերպով կը ցուցնեն անոր սիրտին ցաւը, զի կը գրէ. Այլ երանի թէ աստ վախճան առնոյր զրոյցս պատմութեան, եւ կանցնի պատմել Հռոմկլայի առումը եւ հայրապետին գերութիւնը: Նոր ցաւեր ալ ունեցանք՝ ըսել է, մինչ ցաւ մը պատմած չէր ուստի անշուշտ միտքին մէջ իր զահընկեցութեան յիշատակները կը նորոգուէին, որ նոր ցաւերու կակնարկէր: Նոյն յիշատակարանին մէջ իրեն վրայ խօսելով, կը գրէ թէ գետեղել եմք ի Սկեւոյ (ՍԻՒ. 108), ինչ որ բաւական նշանակալից է, թէ ոչ իբրեւ պատիւ մը, այլ իբրեւ բնադատել բնակութիւն մը նշանակուած է իրեն Սկեւոյ վանքը:

1200. ԿԱՏՈՒԿԵՑԻՆ ԵՒ ՍԿԵՒՌԱՅ

Դիտելու արժանի է, որ յիշատակարանին մէջ նոյն ատենի կաթողիկոսին անունը գրուած չէ թէպէտ երկու անգամ գոհութեամբ եւ օրինութեամբ յիշուած է Հեթումի անունը: Չենք կրնար ըսել թէ կաթողիկոս մը չգտնուած ատեն գրուած է յիշատակարանը, որովհետեւ յատնապէս կըսէ թէ Հռոմկլայի առումը տեղի ունեցաւ ամօք յառաջ քան գթուական, այսինքն Սրբարանին շինութենէն տարիներ առաջ, մինչ հազիւ տարի մը ետքը արդէն Անաւարգեցին կաթողիկոս եղած էր, որով կամաւոր դիտում կը տեսնուի Անաւարգեցին անունը չտալու մէջ: Իսկ Հեթումի անունին պատուով յիշումները, բնաւ իրաւունք չեն տար հետեւցնել, թէ ուրեմն անհաւանական է որ Հեթում յօժարած ըլլայ զնա աթոռէն իրաժարեցնել (ՀԱՅ. 498) քանի որ պատմութիւնը յայտնի է, եւ Օրբելեանի կծու ակնարկ (ՕՐԸ. Բ. 192) երկայելու տեղի չթողուր: Ուստի Հեթումի համար աղօթքը՝ թագել ընդ սրբոյս յարքայութեան, եւ երախտեացն որ յիս հասան՝ խոստովանութիւնը (ՍԻՒ. 109), բարի հոգիի արտայայտութիւններ են: Իսկ ըսելը թէ բարւոյն Հեթմայ յարաբերութեան եղայ տեսուչ այն մեծի տան, որ է Սկեւուայի առաջնորդ ըլլալուն յիշատակութիւնը (ՍԻՒ. 108), կը ցուցնէ թէ այդ եղած է բանտարկութենէ ետքի միջոցին: Այս դիտողութիւններէ կը հետեւի թէ առաւելապէս Հեթումի կամքով եղած է Կատուկեցին ազատութիւնը, քան թէ Անաւարգեցին նախաձեռնութեամբը, որ թերեւս տակաւին չէր սիրեր ազատ վիճակի մէջ տեսնել Կատուկեցին, որ մի գուցէ իրեն ծրագիրներուն դէմ արգելք մը յարուցանէ: Իսկ Հեթում, որ իր լատինամիտ ուղղութեան հետ, խղճահար բարութիւն մըն ալ կը սնուցանէր իբրեւ Փրանկիսկեան կրօնաւորութեան նուիրեալ բարեպաշտ մը, բաւական խղճի յուզում ունեցած պիտի ըլլայ, չորս տարի շարունակ Լամբրոնի դղեակին մէջ փակուած պահելով խեղճ Կատուկեցին, եւ Անաւարգեցին ալ համոզած է Լամբրոնի դղեակէն Լամբրոնի վանքը փոխադրել զայն, եւ Եկեղեցական մխիթարութեան ալ դիւրութիւն տալ՝ Սկեւուայ առաջնորդութեամբը:

1201. ՀԵԹՈՒՄԻ ԿՐՈՆԱՒՈՐԻԾ

Երբոր Հեթում կը տեսնէ այլ եւս ամենայն ինչ կարգի մտած եւ կանոնաւորութիւն ստացած է, գրիգորի կաթողիկոսութեամբ եւ Եզիպտացւոց հետ հաշտութեամբ, ատենը հասած կը կարծէ. քաղաքական գործերէ բոլորովին քաշուիլ, եւ այն կրօնաւորութիւնը զոր իբր երրորդական մը կամ իբրեւ արտօնեալ մը աշխարհի մէջ կը վարէր, իր ամբողջական կատարելութեան հասցնել, Փրանկիսկեաց քուրծէ կապան հագնիլ, եւ չուան գօտին պատել եւ վանական կեանք վարել: Արդէն իրմէ զատ վեց եւս որդիներ թողած էր Լեւոն Գ. ամէնն ալ գործի տէր եւ կարող անհատներ, որոնք կրնային թագաւորութիւնը կառավարել: Այդ նպատակով ետ զպարոնութիւնն յիւր եղբայրն ի պարոն թորոսն, եւ ինքն եմուտ ի կարգ եւ կրօնաւորուեցաւ, եւ Փրանկիսկեաց վանքը, մտաւ, որուն ուր ըլլալը եւ ինչ անուն ունենալը նշանակուած չէ: Պատմիչը այդ եղելութիւնը կը դնէ 1293 թուականին, որ է նոյն իսկ Անաւարգեցին կաթողիկոս եղած տարին (ՀԵԹ. 85), սակայն Վենետիկի Փրանկիսկեաց վանքին մէջ նկարուած պատկերին ներքեւ 1294 տարին ցուցուած է՝ իբր թուական Հայոց թագաւոր Երանելի Եղբայր Յովհաննէսին, սերովբէական սքեմը, այսինքն Փրանկիսկեանց տարագը առնելուն (ՀԱՅ. 516): Մեզի ալ աւելի յարմար կը թուի այդ 1294

թուականը, որ միջոց մը կը թողու Գրիգորի կաթողիկոսութենէն եւ Եգիպտացւոց հաշտութենէն ետքը պէտք եղած կարգադրութեամբ զբաղելու: Իսկ պատմիչին տարի շփոթած ըլլալը նշանակութիւն չունենար, քանի որ Հեթումի իբր կրօնաւոր ունեցած Յովհաննէս անունն ալ կը շփոթէ, եւ Մակար կոչեցաւ կըսէ. (ՀԵԹ. 85) մինչ Մակար անունը Հեթում Ա-ին առած անունն է (1155): Թորոս Հեթումէ ետքը երիցագոյն եղբայրն էր, եւ կարգով անոր կիյնայ յաջորդութիւնը, այսու հանդերձ Թորոս իբրեւ թագաւոր չի ճանչցուեցաւ, այլ իբրեւ տեղակալ կամ խնամակալ ստանձնեց պարոնութիւնը, այսինքն իշխանութիւնը, որով կարծես թէ Հեթում գործէ քաշուած չըլլալը, այլ Եղբայր Յովհաննէս անունովը եւ Փրանկիսկեան կրօնաւորի տարագովը կը շարունակէր հսկել թագաւորութեան գործերուն: Այս միջոցներուն պէտք է դնել, Հեթումի քոյրերէն Ոիթայի Յունաց կայսեր Անդրոնիկոս Բ. Պալէոլոգի Սիքայէլ որդուոյն հետ ամուսնանալը, եւ Զապլունի Տիւրոսի կոմսուիին կոչուիլը՝ ամուսնանալով Կիպրոսի Հենրիկոս թագաւորին Եղբոր՝ Ամաւրի Լուսինեանի հետ (Amaury de Lusignan):

1202. ԱՆԱՒԱՐՁԵՑԻՒՆ ԾՐԱԳԻՌԸ

Անաւարգեցիին առջեւ այլեւս ասպարեզը բաց էր, այնչափ տարիներէ ի վեր իրեն նպատակ ըրած փոփոխութիւնները մուժանել Հայոց Եկեղեցւոյն մէջ, ստրկաբար ընդգրկելով Լատինացւոց ծէսերն ու սովորութիւններն ալ: Ինքն կաթողիկոս էր, Հեթում թագաւոր իր պաշտպանն էր, զանազան միջոցներով իրեն կողմէ շահուած խումբ մըն ալ ունէր, թէպէտ ամբողջ Կիլիկեան չունէր. իսկ Հայաստան իրեն միտքին հակառակ էր: Գրիգոր անգիտակ չէր այդ կացութեան, ուստի կաշխատէր տակաւ առ տակաւ մուժանել իր մտածած նորութիւնները, եւ առանց աղմուկի ու շփոթի ամէն բան փոփոխել: Այս նպատակին համար նախ ինքն կը սկսէր անձանթ կատարել իր ծրագիրները, անկէ կաթողիկոսարանին մէջ գործադրել կու տար, միեւնոյն ժամանակ արքունեաց Երէցներն ալ կը համակերպէին Հեթումի իրամանին ներքեւ: Անկէ կը սկսէր վանահայրներէն եւ Եպիսկոպոսներէն իրեն համամիտներ գտնել, եւ մինչեւ իսկ ընդդիմադիրները համոզելու համար հակաձառութեան կը մտնէր. եւ հեռաւոր տեղեր ալ իր համամիտներէն նուիրակներ կը զրկէր, ճարտար կերպով իրեն կողմը գործակիցներ կազմելու: Ըստ այս Անաւարգեցին կը զգուշանար բացարձակ իրամաններ արձակել եւ որոշումներ տալ, այլ կը սպասէր մինչ հասարակաց ժողով լինի, որ ընտելանան (ԿԱԼ.440), վասնզի համոզուած էր ու պէտք կը զգար, որ ընելիք փոփոխութիւնը ժողովով հաստատուէր (ԿԱԼ.438): Հետեւաբար Վստահօրէն կրնանք Եղրակացնել, թէ ինչ ալ ըլլան Անաւարգեցիի մտածածները, ըսածները եւ ըրածները, անոնք ոչ օրէնքի եւ կանոնի, եւ ոչ ալ աւանդութեան եւ սովորութեան ոյժը ունին, եւ կը մնան լոկ անհատական գործողութիւններ, որոնց մասին ինքն ալ կընդունի, թէ իրեն հնար է լսել, Մի փոխէր զահմանս՝ զորս Եղին հարքն քո (ԿԱԼ.448): Ըստ այս լատինամիտներ կամ լատինասէրներ, որոնք կը կարծեն կաթողիկոսական իշխանութեան հեղինակութեամբ Ճոխանալ Անաւարգեցիին վրայ կրթնելով, իրաւունք չունին այդ կողմէն փաստ մը քաղել, քանի որ ինքն Անաւարգեցին կը խոստովանի թէ ժողովի հաստատութեան պէտք կայ եւ միւս կողմէն ալ յայտնի է թէ իր որով բնաւ

ժողով գումարուած չէ: Այս դիտողութիւնը կընենք Անաւարզեցին գործը Անաւարզեցին միտքով կշռադատելու համար, զի մեր համոզմանք ժողով մը եղած ատեն ալ, պէտք է ոչ թէ նիւթական գումարումով գոհանալ, այլ ժողովին օրինաւորութեան եւ հեղինակութեան պայմաններն ալ քննել, ու այնպէս եզրակացութեան յանգիլ:

1203. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Անաւարզեցին լատինամիտ փոփոխութեանց մասին ընդարձակօրէն խօսելու չսկսած, անցողակի յիշենք Սիսի ու Աղթամարի աթոռներուն յարաբերութեանց ակնարկ մը, որ կը գտնուի Անաւարզեցին գրութեան մէջ, ուր Հեթումի ուղղելով խօսքը կըսէ. ԶԱղթամարն օրինել ետուր (ԿԱՄ.439), առանց ուրիշ բացատրութիւն մը աւելցնելու: Այս խօսքերը իհմ եղած են կարծելու թէ Անաւարզեցին Աղթամարի աթոռին վրայէն վերուց այն բանադրանքը որ Սեալ-Լերան ժողովով գրուած էր (929), եւ հրաման տուաւ անոր որ անարգել իր իշխանութիւնը վարէ, ու բազում սէր Եցոյց յայնմիետէ առ նոյն աթոռ (ԶԱՄ.Գ.289), մինչ այս մասին սեւէ պատմական յիշատակ չկայ: Յիշատակարանի մը մէջ այս միջոցին իբր Աղթամարայ կաթողիկոս կը նշանակուին իրարու ետեւէն Սէֆէտին իշխանի երկու որդիւքը, Ստեփանոս եւ Զաքարիա (ԱՐԾ. 363), մինչ Հաւաքարանը Ստեփանոսէ ետքը կը դնէ Եղիշէ Աղբակեցին 1292-էն 1300 եւ անկէ ետքը Զաքարիա Սէֆէտինեանը 1300-էն մինչեւ (00 ԲԻԶ. 1193) իսկ Յիշատակարանը Զաքարիայի մահը կը դնէ 1321-ին (ԱՐԾ. 365): Բայց ով ալ զլլայ Անաւարզեցին ժամանակակից Աղթամարեցին, հնար պիտի չզլլայ բոլորովին հերքել Անաւարզեցին վերագրուած արձակումն ու օրինութիւնը, բայց եւ ոչ տեւական արդիւնք մը տալ անոր: Թուականապէս իբր 40-50 տարի ետքը, Մխիթար կաթողիկոս կը գրէ, թէ Աղթամարի աթոռը՝ յառաջնմէ հնազանդ էր կաթողիկոսին, այլ սակաւ ժամանակ է, զի ետ անձին անուն կաթողիկոսի վասնօրոյ բանադրեցաւ ի կաթողիկոսէն Հայոց, եւ թէ յորմեհետէ արքեպիսկոպոսն Աղթամարայ ապստամբեցաւ ի մէնջ, բանադրեցանք հանդերձ վիճակակցօք նորա (ԶԱՄ. Գ. 396): Քանի որ Մխիթարէր սակաւ ժամանակ առաջ տեղի ունեցաւ Աղթամարի դէմ նոր բանադրանք մը, հնար չէ զայն նոյնացնել մոտ 200 տարի առաջ 1114-ի վճիռին հետ, եւ պէտք է ըսել թէ Անաւարզեցին արձակումէն ետքը, նորէն խնդիր յուզուեցաւ եւ Անաւարզեցին արձակումը չեղեալ նկատուեցաւ: Բայց թէ Գրիգորի եւ Մխիթարի միջանկեալ երեք կաթողիկոսներէն ով եղաւ բանադրանքը նորոգողը, պատմութիւնը մեզի չի յայտներ: Եղելութիւնը վաղանցուկ եւ անհետեւանք բան մը եղած զլլալուն, հարկ չենք սեպեր աւելի հեռու տանիլ մեր հետազօտութիւնները, թէ ինչ պարագաներու մէջ եւ ինչ պայմաններու ներքեւ տեղի ունեցան Սիսի եւ Աղթամարի աթոռներուն հաշտաբար յարաբերութիւնները Անաւարզեցին օրերորդ, եւ կրկին հակառակութիւնները Անաւարզեցին ետքը:

1204. ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

Անաւարզեցին կը խոստովանի, որ երբ առաջին անգամ Լատիններուն կողմէն իրեն առաջարկուեցաւ՝ իբր նմանողութեան նախընծայ պայման, պատարագի բաժակին ջուր խառնել, ինքն անմիջապէս չհաւանեցաւ, զի կը գրէ, երբ Ֆռանգքն խնդրեցին զայս յինեն, եւս հակառակ

կեցայ, զի գիտէի ստուգապէս, որ չէր վնաս (ԿԱԼ. 438): Ասկէ կը հետեւի թէ որչափ ալ սիրտով պատրաստ ըստ ամենայնի Հռոմի ծէսերն ու սովորութիւններն ընդունիլ սակայն խոհական խղճահարութիւն մը ունեցած է յախուռն չյառաջելու, եւ պատշաճ կերպով գինուելու համար: Իր կողմէն յայտնուած պատրաստականութիւնը քաջալերած է Լատին կրօնաւորները իրենց դպրոցական ծեւերով եւ արուեստակեալ պատճառաբանութիւններով գրաւել անոր միտքը, որ արդէն Արեւմտեայց գիտական առաւելութիւններէն նախապաշարեալ էր: Պատարագի բաժակին ջուր խառնիլը՝ հայադաւանութեան դէն պայքարին գլխաւոր մեկնակէտը եղած է, որովհետեւ Անաւարգեցիէն մեզի հասած դաւանաբանական գրութեանց, ոչ թէ միայն մեծագոյն պարունակութիւնը, այլ գրեթէ ամբողջութիւնը այդ խնդիրին շուրջը կը դառնայ, եւ յարմար անյարմար վկայութիւններ կուտակուած են ջրախառն բաժակը պաշտպանելու համար: Եթէ յառաջ բերուած վկայութեանց մէջ Աթանասի եւ Բարսեղի, Ոսկեբերանի եւ Աստուածաբանի անուններն ալ կան, որոնք կրնան Հայերուն ծանոթ ենթադրուիլ, սակայն Աղեքսանդր Ա. եւ Յուլիոս Ա. պապերէն Կիպրանոս Կարքեդոնացիէ եւ Ամբրոսիոս Մեղիոլանեցիէ (ԿԱԼ. 436), Հերոնիմոս Գաղմատացիէ եւ Բեղատ Անգղիացիէ (ԿԱԼ. 444) քաղուած վկայութիւններ, զորս Անաւարգեցին ջրախառն բաժակի պաշտպանութեան համար կը յիշէ, յայտնապէս կը ցուցնեն թէ որոնք եղան Անաւարգեցին խորհրդատունները ու համոզողները, որ մինչեւ իսկ իբրեւ գերագոյն փաստ կը դիմէ յամենայն Ֆռանգ սուրբ հայրսն, որ ի հարկին յառաջ բերէ եւ ցուցնէ չհամոզուողներուն (ԿԱԼ. 444): Անաւարգեցին մեծ խիղճ եղած է որ Լատին եկեղեցւոյ մէջ նզովք կայ եղեր կըսէ, ոչ գիտէի թէ ժողովք եւ հայրապետօք մեծ բանադրուած է, եւ բոլոր ջանքն այնէ, որ այդ բանադրանքն զինքն ազատէ, եւ իբրեւ ապահովութիւն, արդէն սահմանեալ եմ, կըսէ որ երբ պատարագ կու առնեմ, նա ջուր դնեմ ի ծածուկ (ԿԱԼ. 438): Որով կարդարացնէ իրեն տրուած Զրող մականունը: Բայց շատ զօրաւոր հոգւոյ տէր չի հանդիսանար, երբոր ծածուկէն բաժակը ջրելով, ինքզինքը կը կարծէ պաշտպանել, իսկ իր եկեղեցւոյն պաշտօնեաններուն կը ներէ որ անջուր պատարագեն, եւ համարձակ կը գրէ, ով ուզէ առնէ, եւ որ չուզէ, թող կենայ մինչ ի ժողով (ԿԱԼ.) քանի որ պէտք չէր որ անտարբեր մնար, եթէ իրաւ համոզում գոյացուած էր, թէ բանադրանքի ներքեւ կը մնայ չընողը:

1205. ԶԱՆԱԶԱՆ ԿԷՏԵՐ

Զրախառն բաժակի խնդիրին մասին համոզում գոյացնելէ ետքը, դիւրին էր ուրիշ լատինական նմանողութիւններն ալ ընդունիլ տալ Անաւարգեցին, որ կը սկսի ծեռք առնել ուրիշ կէտերն ալ, զորս կուզէ լատինին նմանեցնել, եւ հայ եկեղեցւոյ աւանդական կարգերը ջնշել: Իր փափաքած փոփոխութիւններն են. 1. Ընդունիլ Յոյներէ եւ Լատիններէ ընդունուած եօթը ժողովները, բայց չի յիշէր լոկ Լատիններուն ընդունուած ուրիշ եօթը ժողովները, որոնցմով Արեւմտեայց տիեզերական ժողովները 14-ի հասած էին: 2. Համարձակ դաւանիլ երկու բնութիւն, երկու կամք եւ երկու ներգործութիւն ի Քրիստոս, պնդելով թէ Հայոց կաթողիկոս մըն ալ եւ Աղուանից կաթողիկոս մըն ալ զայն ընդունուած են, բայց անուն չի տար, եւ յայտնի չէ թէ որոնց կակնարկէ: 3. Ծնունդը դեկտեմբեր 25-ին տօնել Յայտնութենէ զատելով: 4. Զատկի

Ճրագալոյցին երեկոյին կաթեղինով նաւակատիք չընել: 5. Յինանց ուրբաթներուն պահքը չլուծել: 6. Բոլոր տէրունի եւ որբոց տօները եւ պահոց օրերը Լատիններուն հետ ընել, եւ Հայկական եկեղեցւոյ Եօթնեկական գրութիւնը ջնջել: 6. Սուրբ Աստուածին մէջէն կամ խաչեցար բառը վերցնել, կամ Քրիստոս բառը աւելցնել: 8. Եկեղեցական զգեստները գործածել, թէպէտ չաւելցներ որ Լատիններու ձեւերն ալ ընդունելու է: 9. Ժամանակագրութիւնները եկեղեցւոյ մէջ կատարել: 10. Քահանայական աստիճանները Լատինաց համեմատ տալ: 11. Պատկերները ընդունիլ Լատինաց պէս, անխտիր եւ առանց օրինութեան: 12. Բաժակին ջուր խառնել, ինչ որ արդէն գլխաւոր խնդիրն էր (ԿԱԼ.439): Այդ կէտերը զննած ատեննիս, կը տեսնենք անոնց մէջ քանիներ, որոնք առջի դարերէն Յոյներու կողմէ իբր միաբանութեան պայմաններ առաջարկուած էին, բայց երբեք պաշտօնապէս ընդունուած չէին: Սակայն Անաւարզեցին յիշած գլուխները նոր կէտեր ալ կը պարունակէին, հետեւելով անշուշտ Լատին կրօնաւորներուն թելադրութեանց, որոնց կը հպատակէր կրօնաւոր թագաւորը, եւ որոնց աշակերտած էր օտարասէր կաթողիկոսը: Եթէ կային կէտեր որոնք սկիզբէն իվեր դաւանական կամ կարեւոր տարբերութիւններ պարունակելուն՝ ուրիշ եկեղեցիներէ ատեն պահանջուած էին, սակայն Անաւարզեցին օտարասէր Եօանդը այնչափ ալ չէր բաւականար, եւ բոլորովին նոր փոփոխութիւններ ալ կառաջարկէր, որոնք թերեւս պահանջուած ալ չէին, ինչպէս է տօներու մասին Եօթնեկական գրութեան ջնջումը, Ճրագալոյցի կամ Յինանց ուտելիքները, եւ ուրիշներ ալ:

1206. ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՏՕՆԵՐ

Անաւարզեցին նորութեանց տենդով տոչորեալ անձ մը կերեւի, վասն զի փափաք ունեցած է եկեղեցոյ մէջ փոփոխութիւններ մտցնել, նաեւ անկախաբար լատինական նմանողութիւններէ: Այդ կարգէն է առաւօտեան ժամերգութեան մէջ Մեծացուսցէ կարգը հանապազօրեայ ընել, ամբողջապէս իր փոխով ու շարականով, քարոզով եւ աղօթքով: Ժամերգութեան այդ մասը որ Քրիստոսի Մարդեղութեան կամ Յայտնութեան նուիրեալ էր, հայկական հին ծէսին համեմատ, կիրակնօրեայ պաշտօն մըն էր եւ Յարութեան նուիրեալ իւղաբերից կանոնին մաս կը կազմէր: (ՕԶՆ.29): Անաւարզեցին, անշուշտ Լատիններէ թելադրուելով, թէ Հայոց ժամերգութեան մէջ Աստուածածնայ պաշարման բաւական մտադրութիւն դարձուած չէ, որոշեց որ Մեծացուսցէ կարգը, Յարութեան կանոնէն զատուելով հանապազօր կատարուի առաւօտեան ժամերգութեան մէջ: Այդ նպատակով բազմաթիւ Մեծացուսցէ շարականներ ալ յօրինեց, իւրաքանչիւր օրուան պատշաճին համար, որոնցմէ քանիներ գրչագիրներու մէջ կը տեսնուին, սակայն հաստատուն կիրառութեան մտած չեն, թէպէտ եւ Մեծացուսցէ կարգին ամենօրեայ ըլլալը սովորական դարձած է, եւ այսօր ալ կը կատարուի: Անաւարզեցին իր Երգեցող մականունն ալ արդարացուցած է նոր շարականներ յօրինելով, որոնցմէ 33 կանոն ցուցակագրուած կը գտնենք (ՍԻՍ.242): Անոնցմէ 9 հատը Աստուածայայտնութեան տօնին կը պատկանին, որուն ինն օրերը բաժնած է Երկու Ճրագալոյցներու, Երկու Եօրեայներու եւ Թլիկատութեան տօնի մը: Երեք կանոններ գրած է Աւագ շաբաթի առջի Երեք օրերուն համար: Յատուկ կանոններ յօրինած է, Անդրէաս ու Թովմաս

առաքեալներու, Մատթեոս ու Մարկոս ու Ղուկաս աւետարանիչներու, 72 աշակերտներու, Նիկողայոս, Բարսեղ, Աստուածաբան ու ոսկեբերան հայրապետներու, Գէորգ, Մերկեռիոս, Թէոդորոս ու միւս Թէոդորոս զօրավարներու, Եւ կանոն մըն ալ Տարագոսեան մարտիրոսներու՝ որոնք Անարզաբայի յատուկ սուրբեր են: Ըստ այս Աստուածայայտնութեան 9 կանոններէն զատ 18 ալ կանոններ յօրինած է Հայ Եկեղեցւոյ ընդունած տօներուն, թէպէտ անոնցմէ ոմանք արդէն իրենց շարականները ունեցած են: Մնացեալ 6 կանոններու տօներն իսկ նոր են Եղած, Եւ իր կողմէն մուծուած, որոնք են, Երրորդութիւն, Անարատ Յոհութիւն Եւ Ընծայումն Աստուածածնի, Ամենայն Սրբոց, Եօթներորդ ժողով որ է Նիկիոյ Բ., Եւ Լեւոն պապ: Իր գրած շարականները հաւանաբար յիշուածներէն աւելի ալ Եղած պիտի ըլլան, զի 33 կանոնները միմիայն ցուցակագրողին ձեռքը հասած գրչագիրներուն մէջ տեսնուածներն են: Անաւարզեցիին գրական արժէքը չի բարձրանար այս շարականներով, որոնց մէջ իր պաշտպաններն ալ կը պարտաւորուին խոստովանիլ թէ չիք Վսեմական ոճ նախնի շարականաց (ՍԻՍ.242): Անոր գրած շարականներէն Եւ ոչ մէկը գործածական է այլեւս, Եւ խափանմանը պատճառ Եղած է անշուշտ Տաթեւացին, որ ընդունելի շարականներու ցուցակը կազմելէն Ետքը, աւելցուցած է. այսինքն շարականս ընդունելի է յեկեղեցի, Եւ աւելի քան զայս խոտելի է Եւ անպիտան (ՏԱԹ.638): Հարկաւ Տաթեւացին չէր կրնար ներել որ Անաւարզեցիին գրածները կիրառութեան անցուին: Շարակնոցին հետ Յայսմաւուրքին վրայ ալ յատուկ աշխատութիւն ունեցած է Անաւարզեցին, նորանոր յիշատակներ աւելցնելով անոր մէջ, Եւ անշուշտ անկէ մնացած պիտի ըլլան Յայսմաւուրքի մէջ անցած Լատին սուրբերու յիշատակները, զոր օրինակ Ամբառնիոսի Մեղիսլանեցի (ՅԱՍ.Բ.275), Գրիգոր Հռոմայեցի (ՅԱՍ.Ա.177), Դորոթեոս Տիրացի (ՅԱՍ.Ա.243), Եօթներորդ ժողով (ՅԱՍ.Բ.165), Լաւրենտիոս Եւ Քսեստոս Հռոմայեցիք (ՅԱՍ.Բ.72) Եւ ուրիշներ: Յայսմաւուրքը պէտք էր յատուկ առարկայ ըլլար Անաւարզեցիի մտադրութեան, որովհետեւ կաշխատէր ջնջել տօներու մասին Հայ Եկեղեցւոյ Եօթնեկական գրութիւնը, Եւ սրբոց տօները կատարել ամսաթիւի գրութեամբ Եւ Յայսմաւուրքի կարգով:

1207. ԳՈՐԾԱԴՐԵԼՈՒ ԶԱՆՔԵՐ

Անաւարզեցիի լատինասէր ծրագիրին մասին պէտք Եղած տեղեկութիւնները տալէն Ետքը, հարկ կըլլայ յիշել անոր իրականացման մասին իր Ճիգերը: Ինչպէս կանխեցինք ըսել (1204), նա առաջին անգամ կը սկսէր ինքը գործադրել իր միտքը, չսպասելով ալ որ նախապէս իր ծրագիրը կանոնաւորապէս քննուի ու ընդունուի Եւ ժողովական որոշմամբ հաստատուի: Միեւնոյն ժամանակ իրաման կու տար, որ ով որ ուզէ իրեն նմանիլ, ազատ ըլլայ ինաւանդ ծէսը զանց ընել, Եւ նոր ոճը գործադրել, Եւ համարձակ կը գրէր, իրաման կու տամք Եւ կու օրինենք որ ծէր այսինքն Հեթումի Երիցունքն ջուր խառնեն ի նոյն սուրբ Խորիուրդն, միանգամայն կը թելադրէր, որ ուրիշներ ալ անոնց հետեւին, այսինքն նոյնպէս արասցեն Եւ թագաւորի Երիցունքն, Եւ ծէր Եղբայրցն, Եւ իշխանացն (ԿԱԼ.439): Այդ գործադրութիւնները պիտի սկսէին որեւէ պաշտօնական որոշումէ առաջ, փոփոխութիւնները անզգալաբար կատարեալ իրողութեան վիճակի վերածելու

դիտմամբ, յօգուտ գործածելով ակնածութեան, շահադիտութեան եւ շողոքորթութեան անտեղի միջոցները: Այդ կերպերը կը գործածէր նա Կիլիկիոյ մէջ, իսկ անկէ դուրս, Հայաստանի վիճակներուն համար, յատուկ պատգամատրութիւններ դրկելու ծեւն էր նախընտրած: Այս պատգամատրութիւններէն մէկը կը յիշէ Ստեփանոս Օրբելեան, որ իր օրովն էր եղած (ՕՐԲ.Բ.196), իսկ ուրիշ երեք պատգամատրութիւններ ալ Անաւարզեցին նամակին մէջ կը յիշուին (ԿԱԼ.441): Ասոնցմէ առաջինը դրկած է Բջնեցուն եւ Վարագեցեաց, այսինքն է Այրարատի եւ Վասպուրականի վարդապետներուն, որոնց հաճոյակատարութեան վրայ աւելի վստահութիւն ունեցած պիտի ըլլայ: Միւս տարին դիմած է տէր Յովիաննէսի Առաքելոց Եպիսկոպոսի եւ երրորդը դրկած է Ստեփանոսի յաջորդող, Յովիաննէս Օրպէին, որ է Սիւնեաց արքեպիսկոպոս, որպէս հոգեւոր իշխան գոլով, նոյնպէս նարմնաւոր, եւ իր ընկերացն: Անաւարզեցին կուզէ հաւատացնել թէ ցուցաք զգիրսն եւ հաստատեցաք (ԿԱԼ.441) իբր այն թէ զանազան գիրքերէն իրեն հաւաքած, կամ լաւ եւս կրօնաւորներէն իրեն ցոյց տրուած վկայութիւնները, նոյն իսկ բնագիր կամ թարգմանուած գիրքերու վրայ իր պատուիրակներուն ձեռքով պատցուցած եւ իր խօսքը հաստատած ըլլայ: Սակայն ուրիշ կողմէ մեր ձեռք հասած տեղեկութիւններ, եւ գլխաւորապէս Օրբելեանի պատմութիւնը, կը վկայեն թէ բնաւ ազդեցութիւն չեն ունեցած իր ձիգերը, եւ ընդհակառակն բուռն ընդդիմութիւն շարժած են Արեւելեայց կողմէն: Անաւարզեցին դրկած պատգամատրուներուն թուականները Ճշդել դիւրին չէ: Օրբելեան Ստեփանոսի դրկուածը 1297-էն առաջ պէտք է դնել, զի այն տարին փակած է Օրբելեան իր պատմութիւնը (ՕՐԲ.Բ.257): Հեթումին գրած նամակին մէջ կըսէ, թէ Օրբելի յղածը այս տարի էր, Յովիաննէսի անցեալ տարին, եւ Բջնեցին միւս այլ ամին (ԿԱԼ.441), բայց խնդիր է Հեթումին գրուած նամակին թուականը Ճշդել, որ նշանակուած չէ: Ոմանք զայն 1306-ին կը դնեն (ՍԻՒ.557). մինչ ուրիշներ մինչեւ 1294 կը տանին (ՉԱՍ.Ե.291), սակայն հաշիվ առնելով Անաւարզեցին 1293-ին կաթողիկոսանալը, եւ նամակէն 3 տարի առաջ վերջին պատգամատրուներուն յղուած ըլլալը, յարմար կըլլայ գոնէ մինչեւ 1304 յետաձգել Անաւարզեցիէն Հեթումին գրուած նամակը:

1208. ԿիլիկիոՅ Արքունիքը

Այս տեղ Անաւարզեցի ձիգերուն եւ յարաբերութիւններուն շարունակութիւնը չպատմած, պէտք է անցողակի տեղեկութիւններ տալ Կիլիկիոյ քաղաքական գործերուն, եւ արքունիքին ներքին կացութեան վրայ, ժամանակին պայմանները պարզած ըլլալու համար: Հեթում արքունիքէն հեռացած էր 1294-ին, պետական հոգերը յանձնելով Թորոս Եղբօրը, եւ ինքն ալ առանձնացած էր Փրանկիսկեանք վանքը, բայց անկէ ալ եւ կրօնաւորական սրբնովն ալ կը հետեւէր երկրին գործերուն, եւ միշտ ուղղիչն էր Թորոսի քաղաքական ձեռնարկներուն, եւ Անաւարզեցին եկեղեցական ծրագիրներուն (1201): Բայց Հեթումի այդ ընթացքը ամէնուն հածոյ չէր, իր ազգականներէն եւ արքունի իշխաններէն ալ շատեր լաւ աչքով չէին դիտեր քրծազգեաց թագաւորը՝ որ օտարասիրութեան մոլեռանդ հետեւող մըն էր, եւ կրօնաւորութիւն ու կառավարութիւն իրարու կը խառնէր: Մինչեւ իսկ անկէ ազատելու համար դաւաձանութեան

խորհուրդ մըն ալ կազմուեցաւ, որուն գլուխը գտնուած են Հեթում եւ Օշին, Յովիաննէս Իալիխնոսի եւ Հեթում Ա- ի Մարիամ քրոջ որդիներ (ՍԻՒ.194): Դաւաճանութիւնը ձնշուած է, բայց Հեթում պարտաւորուած է նորէն վանքէն Ելլալ, եւ պաշտօնապէս գործի գլուխ անցնիլ: Նոյն միջոցին Իկոնիոնի սուլտանութեան՝ Թաթարներու ձեռքով կործանուելուն առթիւ Հեթում կը ստիպուի Ղազան խանի մօտ երթալ, յարաբերութիւնները ամրապնելու համար, եւ 1295 հոկտեմբեր 19-ին անոր մոտէն մեկնելով յաջողութեամբ Կիլիկիա կը դառնայ (ՍԻՒ. 556): Սակայն Թորոս ալ, Հեթումէ ոչ նուազ հեռու էր պետական գործերէ, մանաւանդ կնոջ Մարգարիա Լուսինեանի մեռնելուն վրայ, ուստի համաձայնութեամբ թագաւորութեան խնամակալութիւնը կը յանձնեն իրենց երրորդ եղբոր Սմբատի, եւ միասին ճամբորդութեան կը ձեռնարկեն դէաի Կոստանդնուպոլիս 1296-ին ամառնամիջի ատենները, նպատակ ունենալով ի քոյրն իրեանց ՈՒթայն ի տես Երթալ (ՍՍԲ. 126) բայց եւ միանգամայն Լատիններու եւ Յոյներու հետ միութենական ձգտումները մշակելու համար: Հեթումի հեռանալը քաջալերութիւն կը ներշնչէ թագաւորութեան անկերպարան վիճակէն դժգոհներուն, որոնց փափաքելի էր արքունական փառաւորութիւններ տեսնել, եւ իրենք ալ փառաւորուիլ: Սմբատ ալ տարբեր էր իր եղբայրներուն ախորժակէն, ուստի համամիտ գտնուեցաւ, Հեթումն ու Թորոսը բոլորովին ձեռնթափ նկատելով, յաջողութեան իրաւունք սեփականեց, եւ խորհրդով կաթողիկոսին եւ իշխանացս, որոշուեցաւ որ թագաւորական օժման արարողութիւնն ալ կատարուի (ՍՍՍ. 154): Հանդէսին համար նշանակուեցաւ 1299 յունուար 6, Աստուածայայտնութեան տօնին օրը, եւ ժողովեացն թագաւորորդիքն եւ թագաւորազունքն եւ իշխանքն եւ աշխարհաժողով բազմութիւն, եւ սրբագործ կաթողիկոսն Հայոց տէր Գրիգոր՝ ամենայն եպիսկոպոսօք եւ համագումար ժողովով եւ բոլոր ուխտիւ Եկեղեցւոյն, եւ աջով սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի, եւ աստուածային աւետարանաւն, ձեռս ի վերայ Եղեալ աւանդեաց նմա զաստիճան եւ զօժումն թագաւորութեան (ՍԻՒ.225): Դիտելու արժանի է Աջին յիշատակութիւնը, որ անոր գերութենէ դարձած ըլլալը կը հաստատէ (1198):

1209. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՒ ԹԱԳԱԽՈՐ

Զարմացման արժանի է Անաւարգեցիի ընթացքը Հեթումի հանդէա, որուն հետ այնչափ սրտակցութեամբ կապուած էր, եւ որուն պաշտպանութեամբ իր լատինամոլ ծրագիրին գործադրութեան կաշխատէր: Հեթում բացարձակ իրաժարականով թագաւորութենէ չէր քաշուած, եւ Սմբատին յաջողութեան իրաւունքը չէր տուած, որպէսզի Հայ թագաւորութեան եւ Հայ Եկեղեցւոյն վրայ ազդեցութիւն բանեցնելէ զրկուած ըլլայ, եւ Սմբատը պարզ խնամակալ նշանակած էր, ինչպէս Երբեմն Եղած էր Թորոսը (1201): Ասոր հակառակ Գրիգոր՝ իր խորհրդով կը քաջալերէ Սմբատը, որ թագաւորութիւնը իրացնէ, եւ գլուխ կը կանգնի Հեթումէ դժգոհ մնացող խումբին եւ Սիսի Ս. Սովիիա հայրապետանիստ տաճարին մէջ մեծաշուք շքեղութեամբ Սմբատը թագաւոր կօծէ, երբ Հեթում եւ Թորոս բանէ մը տեղեկութիւն չունին: Պէտք է ուրեմն հետեւցնել թէ Սմբատ Հեթումէ աւելի Վստահութիւն ներշնչած է Անաւարգեցիին վրայ, թէ պիտի օժանդակէ

անոր ծրագիրներուն. Եւ Անաւարզեցին ալ իրեն աւելի նպաստաւոր տեսած է պսակեալ եւ օծեալ եւ ազգէն հովանաւորեալ թագաւորի մը օժանդակութիւնը, քան կրօնաւորութեամբը իշխանութիւնը լքանող, եւ իշխանութեամբը կրօնաւորութիւնը խանգարող թագաւորի մը գործակցութիւնը: Այս մեր տեսութեան հաստատութիւնը կը գտնէինք Հարկաւ՝ Անաւարզեցին Սմբատի գրած զկրօնական խնդրոց թուղթին մէջ (ՍԻՍ.556), եթէ պատճէնը ունենայինք: Սմբատ առիթ առնելով Եզիպտացիներուն Ասորիքի մէջ նոր խլրտումներէն, ուղղակի ալ դիմումներ կընէ Վոնիփիակիոս Շ. պապին, այն որ Ճարտար մեքենայութիւններով կրցեր էր ահացնել Կերեստինոս Ե. անապատական պապը (1186), եւ զայն հրաժարելու ստիպելով ինքն գրաւել պապական աթոռը 1294 դեկտեմբեր 24-ին: Միեւնոյն առթիւ կը գրէր Անգլիոյ Եղուարդ Ա. թագաւորին, եւ այս կերպով կուզէր իր իշխանութիւնը ձանցնել տալ Եւրոպիոյ իշխանաւորներուն: Կաթողիկոսի եւ թագաւորի համամտութեան եւ լատինամոլ ընթացքին իբրեւ նշան պիտի յիշենք Սմբատ իշխանի մը ամուսնութեան պարագան, որուն Ստեփանոս կաթողիկոս ներած էր Երրորդ աստիճանի ազգակցին հետ պսակուիլ (1190): Այս Սմբատ, որ Մամենստիոյ գաւառին Բօթա կամ Բովդա բերդին իշխան կոչուած է (ԿԱԼ.412), եւ ուրիշ կողմէ մեզի ծանօթ չէ, շուրջ 10 տարի առաջ պսակուած եւ զաւակներու ալ տէր եղած էր, այլ Գրիգոր ու Սմբատ իրեն կը համոզեն, թէ Հայոց կաթողիկոսը չէր կրնար այդ ամուսնութեան արտօնութիւնը տալ, թէ իր պսակը ոչինչ է, թէ ինքն ապօրէն կենակցութեան մէջ կը գտնուի, թէ զաւակները պոռնկորդիներ են, եւ թէ պէտք է պապին դիմէ, որպէս զի անոր իշխանութեամբ օրինաւոր ամուսնութեան արտօնութիւն ստանալ: Խեղձ Սմբատ իշխան կը պարտաւորուի այդ դիմումն ընել, քանի որ իր ազգին կրկին իշխանաւորն ալ չէին ուզեր իր օրինաւոր պսակը ձանչնալ: 1210. ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ

Հեթում ու Թորոս հազիւ թէ Սմբատի թագաւոր օծուիլը կը լսեն, կը փութան Կիլիկիա դառնալ, բայց Սմբատայ երես շրջեալ, ոչ եթող զնոսա ի տունն իւրեանց հայրենի, որով պարտաւորուեցան նորէն Կիլիկիայէ հեռանալ, ու դարձան անդրէն առ կայսրն Անդրոնիկոս Շ. Պալէոլոգ, եւ խնամիէն օգնութիւն խնդրեցին: Սմբատ օգտուեցաւ անոնց հեռանալէն, եւ դիմեց ի Թաթարն, այսինքն Ղազան խանին, բազում զանձիւք, որ Հայոց հետ ունեցած բարեկամութիւնը՝ իր վրայ դարձնէ, եւ մինչեւ իսկ ի դանի ազգէն, կամ ըստ այլոց ի դանի ազգայնոց կին մըն ալ առաւ: Երբոր Սմբատ Ղազանէ կը դառնար, ու ի սահմանս Կեսարիոյ հասած էր, հանդիպեցան նմա երկու Եղբարքն իւր Հեթում ու Թորոս, որոնք Անդրանիկոսէ առեալ ոսկի բազում Ղազան խանին կը դիմէին: Սմբատ թագաւորական հետեւորդներով կու գար, ուստի Եղբայրներուն դէմ ելաւ բռնութեամբ, եւ Կալեալ զնոսա, եւ տարեալ եղ ի բանտի ի Բարձրբերդ: Բայց ձերբակալելով ու բանտարկելով ալ զինքն ապահով չզգաց, ու յետ սակաւ աւուրց, խորհրդով նենգաւոր իշխանացն, եսպան գեղբայրն իւր զթորոս, եւ եհան զաշս Հեթմին (ՍԱՀ.154), եւ փակեց զայն Բարձրբերդի մօս Մոլեւոնի բերդը (ՍՄԲ.127): Սմբատի Եղբայրասպանութեան թուական կը ցուցուի 1288 յուլիս 23 օրը (ՍԻՍ.596): Այդ եղելութեան մէջ մեր գլխաւոր գիտելիքը Անաւարզեցին զայթ ի գայթ ընթացքն է, որ եթէ ոչ խորհրդակցութեամբ, գոնէ անորակելի լռութեամբ կը քաջալերէ Սմբատի անօրէն գործերը:

Սմբատ թագաւորութիւնը յափշտակած ատեն խորհրդով կաթողիկոսին եւ իշխանաց գործած էր, եւ միեւնոյն գործին շարունակութիւնն էր Եղբայրներուն դէմ բռնութիւնն ալ, որ թէպէտ լոկ խորհրդով իշխանաց կատարուած կըսուի, եւ կաթողիկոսին անունը նորէն չտրուիր, բայց եւ ոչ դէմ գրած կամ բողոքած ըլլալը կը յիշուի, մանաւանդ թէ կը շարունակէ Սմբատի թագաւորութիւնը հովանաւորել: Վոնիփակիոս պապն ալ շատ հոգածու չերեւիր կատարուած գործողութեանց մասին, զոհանալով անշուշտ որ իրեն անձնուէր մէկ մը ըլլայ Հայոց գահին վրայ, ով ալ ըլլայ գահակալ: Ըստ այս 1298 հոկտեմբեր 5 թուականով, նամակ մը կը գրէ առ Սմբատ, առ սիրելի որդիի մեր ի Քրիստոս, զոհունակութիւն յայտնելով անոր, թէ որպէս հնազանդութեան որդի՝ սիրես եւ պատուես զմայրս քոյ զսուրբ Եկեղեցիս Հռոմայ (ԿԱԼ.421), իսկ խնդրուած օգնութեան մասին կը բաւականանայ յորդորելով, որ քաջապէս համբերեցես հակառակութեանց մինչեւ Եկեսցէ դիպուկ ժամանակին օգնութեան (ԿԱԼ.422): Միեւնոյն ատեն հոկտեմբեր 26 թուականով կը գրէ Գրիգոր կաթողիկոսին ալ, բնաւ յիշատակութիւն չընելով Սմբատի Եղբայրասպան ձեռնարկին նկատմամբ, եւ բաւականանալով անոր ալ յորդոր կարդալ, թէ զօրասցի սիրտն քո ի Տէր, համբեր եւ պահեա զՃանապարհս Տեառն, մինչեւ քեզ եւ Եկեղեցւոյդ եւ թագաւորութեան Հայոց հասանիցէ ժամանակ օգնութեան (ԿԱԼ.424):

1211. ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ ՄԸ

Այս գիրերուն հետ ղրկուած է նաեւ առ Սմբատ ի Բովդայ եւ առ Խսաբելա կամ Զապէլ անոր ամուսինը՝ հոկտեմբեր 11-ին գրուած նամակ մը, որով օրինաւոր կը ճանչցուի եւ կը վաւերացուի անոնց ամուսնութիւնը (1209), բայց այնպիսի խրոխստ եւ Հայոց հայրապետութեան համար ստորնացուցիչ խօսքերով, որ հնար չէ նկատողութենէ Վրիպեցնել: Վոնիփուկիոս կը համարձակի յայտարարել,, թէ սուրբ աթոռս Հռոմայ միայն՝ հաստատեաց զաթոռս այլոց պատրիարքաց եւ մետրոպոլիտաց եւ եպիսկոպոսաց, եւ կը յաւելու թէ զայս մանաւանդ դաւանեաց ի յետին աւուրս ձեր կաթողիկոսն Գրիգոր: Սմբատի եւ Զապէլի ամուսնութեան վրայ խօսելով կը յայտարարէ, թէ թէպէտ ամուսնացեալ էիք հրամանաւ տէր Ստեփանոս կաթողիկոսին Հայոց, սակայն այն հրաման ունայն եղեւ, զի տուեալ էր ի նմանէ, որ ոչ ունէր զիշխանութիւն պատշաճաւոր վասն այնր: Ուստի յաւելու, թէ նախասացեալ տէր Ստեփանոս, ոչ թէ օրինաւոր հրամայող իցէ, այլ առաւել խաբող. եւ ըստ այս մասին աւերող զօրութեան կանոնաց: Այդ յայտարարութեան իբր կնիք կը ներէ որ Սմբատի եւ Զապէլի ամուսնութիւնը եւ զաւակները օրինաւոր համարուին, ի խնդրոյ եւ յաղաշանաց արքային Հայոց, որ է Եղբայրասպան Սմբատը (ԿԱԼ. 412-416): Վոնիփակիոս Շ. նշանաւոր է պապերուն շարքին մէջ, իր բուռն եւ անկոպար յոխորտանքովը, Վերանորոգելով Գրիգոր Է-ի եւ Իննովկենտիոս Գ-ի խիզախ ընթացքները, որոնք ոչ թէ լոկ պատրիարքութեանց, այլ եւ թագաւորութեանց եւ կայսրութեանց բացարձակ տէր եւ տիրապէտ կը կարծին պապութիւնը: Վոնիփակիոս այդ յաւակնութիւները կը զօրացնէր հաւատաքննութեան ատեններով եւ նզովքներու շանթերով:

1212. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՈՒ ՍՄԲԱՏ

Սմբատ կը կարծէր որ Թորոսը մեռցնելով եւ Հեթումը կուրացնելով ու բանտարկելով, ինքն ազատօրէն տէր կը մնայ թագաւորական գահին, սակայն իր ակնկալութիւնը չարդարացաւ: Իրեն դէմ ելաւ Կոստանդին Կապանի իշխան եւ Լեւոն Գ-ի որդիներուն չորրորդը, կողմնակիցներ գտաւ եւ ժողովեալ զօրս բազումս Սմբատի վրայ յարձակեցաւ, որ պարտաւորուեցաւ տեղի տալ ու փախչի ի Հռոմա: Բայց առժամեայ եղած է յունական կայսրութեան սահմանները ապահնիլը, որովհետեւ քիչ ետքը կրցաւ Կոստանդին զայն ձերբակալել, եւ կալեալ զՍմբատն եղ ի բանտի ի նմին (ՍՍԱ. 154), այսինք է, նոյն այն Մոլեւոնի բերդին մէջ, ուստից եհան զաւագ Եղբայրն իւր Հեթում (ՍՍԲ. 127): Այսպէս Լեւոն Գ-ի զաւակներ իրարու դէմ կը մրցէին, եւ իրարու վրայ կը բռնանային թագաւորական իշխանութեան համար: Հեթում կոյր կրօնաւորը՝ իշխանութիւնը ձեռք առնելու յարմար չէր, ուստի իրամանաւ նորա ինքն Կոստանդին թագաւորեաց (ՍՍԲ. 127), սակայն թագաւոր օծուելուն յիշատակութիւն չունինք, ուստի աւելի ճիշդ կերեւի կեցեալ պարոն Կիլիկիոյ բացատրութիւնը, որ Կոստանդինի կը տրուի, մինչ Սմբատի թագաւոր անունը տրուած է միշտ (ՍՍԱ. 154): Թէպէտ եւ Սմբատի համար ամ մի թագաւոր եղած կը գրուի (ՍՍԱ. 154), սակայն ժամանակագրութիւնը աւելի երկար տեւողութիւն կը պահանջէ, զի 1296-ին էր իր խնամակալ անուանուիլը, եւ 1298-ին սկիզբը թագաւոր օծուիլը (1208), եւ 1299 տարւոյ սկսելէն կանուխ ինար չէ դնել իր գահընկեցութիւնը, որով գոնէ երկուքուկս տարի իշխանութիւն վարած պէտք է ըսենք: Կոստանդինի իշխանութիւնն ալ տարի մի ըսուած է (ՍՍԱ. 154), մինչ ուրիշ պատմիչ մը միայն սակաւ աւուրց տեւողութիւն կը նշանակէ (ՍՍԲ. 127): Ամէն առիթի մէջ Կոստանդինի ալ գահընկեցութիւնը պէտք է 1299-ին վերջերը դնել: Այս կուսակցական ծգտումները, որոնք կը տիրէին այս միջոցին Հայերուն մէջ, եւ այն գայթակղալից երկպառակութիւնը՝ որով վարակուած էին Լեւոն Գ-ի որդիները, Կոստանդինն ալ հանդարտ չթողուցին իր իշխանութեան մէջ, թէպէտ եւ որոշ ակնարկ մը չունինք անոր լաւ կամ վաս գործերուն կամ կառավարութեան վրայ: Երկու Եղբայրներն ալ, Հեթում եւ Սմբատ ազդեցիկ եւ կարող բարեկամներ ունեին հարկաւ՝ որ անգործ չէին, երբ անակնկալ պարագայ մը նոր զարկ տուաւ ծգտումներուն, եւ այս եղաւ երբ Հեթում վերստին էաւ զտեսութիւն շրնորհօքն Աստուծոյ եւ սքանչելաբար (ԿԱԼ.425): Հեթումի կուրութեան բժշկութիւնը անհնար եղած պիտի ըլլար, եթէ բառացի իմանայինք Սմբատին համար եհան զաշս Հեթմին գրուածը (ՍՍԱ.154), այլ շուտով կը մեկնուի, երբոր ոհստենք, որ միայն ետ զպարոն Հեթմոյ աչքն խարել (ՍՍԲ.127), որ ժամանակով եւ խնամքով կրնար բժշկուիլ, մանաւանդ եթէ խարելու գործողութիւնը թեթեւակի կատարուած էր, եւ Հեթումի բժշկութիւնն ալ քիչ շատ տեսնելու չափ բան մըն էր միայն, այն ալ միայն մէկ աչքին վրայ, որուն համար Միականի մակդիր անունը տրուած է Հեթումի (ՂԱՐ.24):

1213. ՀԵԹՈՒՄԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Բոլորովին տարօրինակ, եւ գրեթէ անմեկնելի նկարագիր մը կը ներկայանայ Հեթում Բ., որ ոչ վանական փափաքէն կը հեռանայ, ոչ կրօնաւորական կոչումէն կը իրաժարի, ոչ ալ Փրանկիսկեան սքեմը կը թողու, եւ միշտ ալ զինուորական եւ պետական հոգերով կը զբաղի, ոչ

զէնքը կը թողու եւ ոչ ալ արքունի մականը, ոչ թագաւորութենէն ձեռք կը քաշէ, եւ ոչ կատարելապէս եւ տիրապէս կը վարէ զայն: Տարօրինակ է Փրանկիսկեան միաբանութեան եւ Հռոմէական պապութեան ալ ընթացքը, որոնց սկզբունիքին համեմատ՝ կրօնաւորի մը աշխարհի հոգերէն պարտ է քաշուիլ, եւ ամէն վանականի պարտ է իր վանաբնակ կենցաղը չլքանել: Ասոր հակառակ Փրանկիսկեան կրօնաւոր Եղբայր Յովհաննէսը, երբեք Հեթում թագաւոր ըլլալը ձեռքէ չի ձգեր, եւ կարծես թէ աչքին կուրութիւնը եւ Մոլեւոնի բանտարկութիւնը աւելի սրած են իր թագաւորական ախորժակը, որ հազիւ թէ աչքի տեսութիւնը քիչ մը կը բարւոքի, գլուխ կը կանգնի Կոստանդինի դէմ Ելլող Խմբակին, Եղբայրը կը գրկէ իշխանութենէնէ, եւ ձեռք կառնէ նորէն թագաւորութիւնը առանց սքեմը թողլու: Իր ապահովութեան համար Սմբատն ալ, Կոստանդինն ալ Եհան յերկրէ իւրմէ (ՍՍԲ. 127) եւ առանց առաքեաց յաքսորս առ կայսրն ի Կոստանդնուպոլիս (ՍՍԸ. 154) ընդ հաւատարիմ պահպանութեամբ աղաչելով զնա, զի մի տացէ շրջել զնոսա (ԿԱԼ. 425): Անաւարգեցին անտարբեր կերպով կը համակերպի այդ ամէն փոփոխութեանց, կարծես թէ ինքն ուրիշ կամք չունի, բայց եթէ քաղաքական իշխանութեան գլուխը իր ծրագիրին համակրող կամ օժանդակող անձ մը ունենալ, բոլորովին անտարբեր մնալով որ Հեթում ըլլայ այն կամ Թորոս, Սմբատ կամ Կոստանդին: Հեթում իշխանութիւնը ձեռք առած ատեն, խաղաղութիւնն ալ խանգարուած կը գտնէ արտաքիններէն: Եգիպտացիք նորէն սկսած էին Ասորիքի մէջ արշաւանքները ընել, տիրապետութիւննին ընդարձակելու համար, Թաթարներն ալ անոնց դէմ կելլէին, Հայերն ալ կը պարտաւորուէին պատերազմին խառնուիլ, իբր դաշնագիր նիզակակիցներ: Եդեսիոյ ճակատամարտին մէջ 1299 դեկտեմբեր 25-ին եւ Սէլահիէի պատերազմին մէջ 1300 յունուար 9-ին, Հեթում ալ Հայ գունդերով Թաթարներուն կօգնէր, եւ Եգիպտացինները հալածելով մինչեւ Երուսաղէմ կը հասնէր, եւ առիթէն օգտուելով ուխտ մըն ալ կը կատարէր Քրիստոսի գերեզմանին, եւ փետրուար 3-ին Երուսաղէմէ կը մեկնէր Կիլիկիա դաշնալու, վասն զի Թաթարաց խանն ալ կատարած յաղթութեամբը բաւականացած, ետ կը դաշնար իր Երկիրը (ՍԻՒ.557): Եգիպտատիններուն ընկրկելովը եւ Թաթարներու յաղթութեամբը, Կիլիկիոյ կացութիւնը ապահովուած կրնար ըսուիլ. Իկոնիոնի սուլտանութիւնն ալ քայլայուած էր արդէն, եւ զայն նորոգելու աշխատող Ալայքատինը՝ Հեթումի ձեռք կիյնայ, որ զայն Ղազան խանին կը գրկէր, եւ այսպէս այս կողմէն ալ վտանգը փարատած կըլլար (ՍԻՒ. 557):

1214. ԼԵՒՈՆ Դ. ԹԱԳԱՒՈՐ

Հեթում կրօնաւոր-թագաւորը իր պարտքը լրացուցած կը կարծէ, ներքին եւ արտաքին դժուարութեանց վերջ տրուած ըլլալով, եւ կը մտածէ նորէն վանք քաշուիլ, եւ գոնէ արտաքրնապէս պետական գործերէ ձեռք քաշել: Արտաքրնապէս կըսենք, զի եթէ տիրապէս անզբաղ միտք ունէր, պէտք էր կարող եւ գործունեայ անձ մը նշանակել պետութեան գլուխը, եւ բնական կարգով իր Եղբայրներէն մէկուն կիյնար արքունական իշխանութիւնը: Եթէ Սմբատ եւ Կոստանդին աքսորուած էին, կային տակաւին Ալինախն եւ Օշին չուզելով Ներսէսն ալ հաշիւի առնել, քանի որ քահանայացած էր արդէն, եւ թերեւս ալ արդէն հիւանդանոցին: Հեթում ետ կը թողու իր

Եղբայրները, եւ սպասուած Թորոս Եղբօր որդին, 12 տարեկան Լեւոնը թագաւոր հօչակել կու տայ 1301 տարւոյ սկիզբները, հանդիսական արարողութեամբ եւ օծմամբ: Այդ պարագաները կապացուցանեն թէ Հեթում պետական գործերը ձեռքէ հանելու դիտումը չունէր, եւ վանք քաշուին ալ արտաքնապէս կազմակերպուած գործ մըն էր: Նոյն առիթով մանուկ թագաւորին ամուսնութիւնն ալ կը կատարուի, եւ Լեւոն կը պսակուի հօրաքրոջ կողմէ ազգական Ազնէսի հետ, որ Ամարի Լուսինեանի եւ Զապլունի դուստրն էր (1201), եւ հազիւ 7 տարեկան կրնար Եղած Ռլալ: Պատմութիւնը չի լուսաբանել, թէ կաթողիկոսն էր արդեօք, որ չորրորդ աստիճանի ազգակիցին եւ անչափահաս աղջկան հետ պսակուիլը կը ներէր, թէ ոչ պապական արտօնութեան կը դիմէին, Սմբատ Բովդացւոյն բախտակից չըլլալու համար (1211): Երբոր սեւէ կերպով Հայ թագաւորազուններուն ներքին երկպառակութիւնները կը հանդարտէին, արտաքին խաղաղութիւնն ալ կապահովուէր, եւ նոյն իսկ Թաթարներու եւ Եգիպտացիներու մէջ հաշտութեան բանակցութիւններ կը սկսէին 1301 օգոստոսին (ՍԻՒ.557), Անաւարզեցին ձեռք կառնէր Վերստին իր լատինամիտ փոփոխութեանց ծրագիրը, մանաւանդ որ քաղաքական ազդեցութիւնը նորէն ամբողջապէս լատին կրօնաւոր Հեթումի ձեռք էր անցած: Այդ տեսութեամբ պէտք է սոյն միջոցին դնել այն Վերջին պատգամաւորութիւնները, զորս երեք տարի յաջորդաբար դրկեց Հայաստան, իր ծրագիրը անոնց ընդունելի ընելու տալու համար (1207), եւ հաւանաբար 1302-էն ետքը կատարուած կըլլան անոնք (ԿԱԼ.441):

1215. ԱՆԱՒԱՐՁԵՑԻՆ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼԵԱՅՔ

Նորէն մեր մտադրութիւնը Անաւարզեցին ծրագիրին վրայ դարձնելով, եւ այդ մասին տեղի ունեցած Եղելութիւնները իրարու մօտեցնելով, նախ պիտի խօսինք այն առաջին պատգամաւորութեան վրայ (1207), որուն մանրամասնութիւնները Օրբելեան ինքն կու տայ մեզի, եւ որոնք շատ հետաքրքրական են Անաւարզեցին ընթացքը լուսաբանելու համար: Շատոնց էր, կը գրէ Օրբելեան, որ այլընդայլոյ լուրեր կը հասնէին Կիլիկիայէ, եւ կաթողիկոսին անկարգ արարուածոց բազմաց վրայ կը խօսուէր, թէ Ճրագալոյցները յեղ եւ ի թան լուժելու կարգելէր, նաւակատիքները կը խափանէր, հիւանդաց եւ երախայից ձէթեր կօրինէր, եւ կուզէր առ սակաւ զամենայն աւանդութիւնս Հռոմոց Եկեղեցւոյ սպրդեալ մուժանել ի մերս Եկեղեցի, եւ ի մերոցս ի բաց քեցել մի մի: Օսար Եկեղեցիներու հետ բանակցութեան ալ կը մտնէր, կըսէ, եւ խոստանայր յանձն առնուլ զոր ինչ եւ խնդրեսցեն, եւ յանձնառական միաբանութեան թուղթեր ալ կը գրէր, զոր մեք իսկ տեսաք: Ասոնք կը լսէինք, կը գրէ, սակայն կաթողիկոսը մեզ Արեւելից կողմանցս ոչինչ ի վեր բերեալ ծանուցանէր, եւ հարցում Եղած ատեն կը բաւականար ըսել, թէ վասն նուազեալ ծամանակիս կամինք զմիաբանութիւն Հռոմոց ընդ մեզ եւ զամենայն ազգաց, եւ իբր խայժ կը ցուցնէր թէ խնդրենք զաքուն Անտիոքայ մեզ լինել (ՕՂԲ.Բ.195): անաւարզեցին այդ ընթացքը պէտք է պատշաճեցնել իր ընտրութենէն ետքը անցնող առաջին տարիներուն, որոնց մէջ իր մտադրութիւնը ծածկած էր Արեւելեայներէն, եւ Հռոմի ու Հռոմի շփոթութիւնն ալ դիտմամբ կը մշակէր միտքերը ցրուելու համար: Բայց երբ իր գործունեութեան աւելի ոյժ եւ ընդարձակութիւն

տալու ձեռնարկեց, գործին իսկութիւնը սկսաւ մէջ տեղ ելլել, այնպէս որ յեկելոցն հոտ դաշնադաժան մաղձիցն երեւեալ լինէր ի տեղիս: Օրբելեան կաւելցնէ, թէ ոնանք եւս ի մերոյ աշխարհէս հաճեալ հաւանեցան, եւ սկսան եաերել զնախնիսն մեր, եւ առնել նորածնութիւնս եւ այլածնութիւնս (ՕՐԲ.Բ.196): Օրբելեանի սիրտը կը սկսի բորբոքիլ, որպէս զի ախոյան կանգնի ընդուն կալ հոգեւոր մարտին: Հանապազ, կը գոր, աղեցաւ եւ լերդախոց լինելով, հալեալ մաշեաք ծփական խորհրդովք, սակայն չէր համարձակեր նախայարձակ լինել, եւ Հայաստանի ու Կիլիկիոյ Հայութեանց մէջ հակառակութիւն գրգռել: Ժամանակը փափուկ էր, Հայութիւնը պառակտեալ, եւ ազգային կեանքին վերջին ապաւէնն եղող Կիլիկիոյ թագաւորութիւնն ալ վտանգի ենթարկուած, որուն դէմ նոր դժուարութիւններ հանել, կրնար վտանգը սաստկացնել: Երկնչեաք, կըսէ, եթէ յաւուրս մեր զարթնու չարն ի պատերազմ ընդ եկեղեցւոյ, եւ յարուցանէ մրրիկ խօսվութեան ի մէջ մեր, եւ ընթադրեալ կործանէ զսինլիքոր մնացուած ազգիս (ՕՐԲ.Բ.196): Խոհական ազգասիրութեան արդիւնք էին Օրբելեանի այդ զգացումները, որ իր եկեղեցասիրութեան բորբոքն ալ կը զսպէր, որպէսզի զի չըլլայ թէ կործանէ զսինլիքոր մնացուած ազգիս, այսինքն, Տարոսի վրայ ամփոփուած փոքրիկ թագաւորութիւնը, որ Թաթարաց եւ Եգիպտացւոց, Յունաց եւ Լատինաց ձեռք խաղալիք դարձած էր, չկարենալով իսկ որոշ եւ յատուկ քաղաքականութեան հետեւիլ:

1216. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԿԵՍԱՐԱՑԻ

Երբոր Օրբելեան այս ընդդիմամարտ մտածմունքներով կը յուզուէր, եւ ահա Սիւնիք կը հասնի, Անաւարզեցիէն դրկուած պատգամատորը, որուն անունն ալ յայտնի է, Կոստանդին Եպիսկոպոս Կեսարու (ՕՐԲ.Բ.196): Այս պատգամատորութեան թուականը ի դէպ է դնել 1297-ին ատենները Երբոր Սմբատ տիրապետած էր պետութեան, եւ համեմատաբար հանդարտ կացութիւն մը կը տիրէր: Իսկ պատգամատորութեան նպատակին չանցած, պատգամատորին անձին վրայ պէտք է դարձնենք մեր մտադրութիւնը, որովհետեւ ընդարձակ գործունէութեան գլուխ պիտի տեսնենք այսուհետեւ Կոստանդին Կեսարացին: Սա բոլորովին նոր անձ մըն է, որ հրապարակի վրայ կը սկսի Երեւիլ, եւ որ ըստ ամենայնի համամիտ Անաւարզեցիի նպատակին, անոր աջ բազուկը կը դառնայ լատինամիտ ծրագիրը գործադրելու համար: Ըստ այսմ անհաւանական չլինիր կարծել, թէ միեւնոյն Կոստանդին Կեսարացին շարունակած է ներքին գաւառները տարուէ տարի պատգամատորական ուղեւորութիւն կատարելու պաշտօնը: Իրեն այդ դիրքը ու այդ գործունէութիւնը նոր փաստ մըն է մեզի, հերքելու Անեցւոյն շարունակողէն ծագում առած թիւրիմացութիւնը, որ Կատուկեցի գահընկէց կաթողիկոսը նոյնացուցած է Կեսարիոյ Եպիսկոպոսին հետ (ՍՍՍ.152), թերեւս անոնց համանուն ըլլալէն խաբուելով: Կատուկեցին կանուխէն Խորին վանքի վանահայրն էր, եւ բանտարկութենէն Ետքը Սկեւոյ վանքի առաջնորդն Եղաւ (1199), եւ Կեսարիոյ Եպիսկոպոս բնաւ չեղաւ: Արդէն ալ Կատուկեցին Երիտասարդ մը չէր կաթողիկոս ընտրուած ատեն 1286-ին, Հեթումի եւ Անաւարզեցիի Վստահութիւնը չվայելելուն համար գահընկէց Եղաւ 1289-ին, չորս տարի բանտարկութենէ Ետքը՝ իբրեւ շնորհք մը Սկեւոյ

վանքին առաջարկութիւնը ստացաւ 1293-ին: Տարիքը առած, նեղութիւն քաշած ու տկարացած անձ մը, որ Եկեղեցական եւ քաղաքական իշխանաւորներուն վստահութիւնն ալ չէր գրաւէր, երբեք չպիտի կարենար աշխատալի պատգամաւորութիւն մը կատարել, նմանապէս անվստահութեան պատճառով գահընկց Եղողին՝ չպիտի կարենար յանձնուիլ Անաւարզեցին ծրագիրին պաշտպանն ու տարածողը ըլլալը: Աւելցնենք եւս, որ Կատուկեցին Օրբելեանի անծանոթ մէկը չէր, իր ձեռնադրողն էր, եւ գահընկց կաթողիկոսին հանդէպ միշտ սէր ու պատկառանք պահած էր: Եթէ նոյն Կատուկեցին ըլլար, որ իբր Անաւարզեցի պատգամաւոր Օրբելեանին կը ներկայանար, նա չպիտի կարենար չճանչնալ, եւ առանց դիտողութեան ու առանց ակնարկի՝ Կոստանդին Եպիսկոպոս Կեսարու անունով զայն յիշել, մինչ Օրբելեան առանց բառ մը կամ բացատրութիւն մը աւելցնելու Կոստանդինի անունը կու տայ, եւ ոչ ալ կը մեղադրէ իր հոգեւոր ծնողը, եթէ իրեն դէմ զինուած կու գար, զինքն իր միտքն եւս դարձնելու: Կարծենք թէ ուրիշ պատճառաբանութեան պէտք չի մնար այլեւս, վճռապէս ընդունելու թէ Կոստանդին Կատուկեցի եւ Կոստանդին Կեսարացի, տարբեր անձնաւորութիւններ են, եւ զանոնք շփոթելը պարզ թիւրմացութիւն մըն է: Զարմանալի ալ է՝ թէ ինչպէս նոր պատմագիրներ առանց մտադրութեան ընդգրկած են անանունի մը շփոթութենէ ծագում առած թիւրմացութիւնը:

1217. ՍԻՒՆԵՑԻՈՅ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Հարկաւ Կեսարացին ձեռքը պաշտօնական ծրագիր մըն ալ ունէր՝ որով պիտի ներկայանար Սիւնեաց Եպիսկոպոսներուն, եւ պարունակուած առաջարկները բերանացի պիտի պաշտպանէր: Հնար չէր որ Անաւարզեցին իր հաւաքած վկայութիւնները (1204), եւ կարծեցեալ փաստերը, որոնց այնչափ կարեւորութիւն կու տար, պաշտօնական գրութեամբ մը չիաղորդէր Արեւելեայց: Այսու հանդերձ ոչ գիրի մը պատճէնն ունինք, եւ ոչ իսկ Օրբելեան գրաւածի մը յիշատակութիւնը կընէ, թէպէտ զանազան խնդիրներ հետզիետէ առջեւ կը բերէ, գրութենէ մը քաղելու ձեւով: Օրբելեան պէտք սեպեց խորհրդակցութեան գումարել ներկայ եւ մերձաւոր կարեւոր անձերը, որպէս զի ոչ իր կողմէն ամհատապէս, այլ խորհրդով Եպիսկոպոսաց աշխարհիս եւ իշխանաց պատասխանուած ըլլայ կաթողիկոսին: Հաւաքուած անձանց եւ ժողովական գործոց որոշ յիշատակներ չեն պատմուած, միայն կաթողիկոսին ուղղուած նամակին ներբեւ քանի մը ստորագրողներու անունները ունինք, որոնք եթէ ոչ ժողովականաց ամբողջութիւնը, գոնէ գիսաւորները եղած են: Ասոնք են 1. Ինքն Ստեփանոս Օրբելեան՝ Սիւնեաց մետրապոլիտը, 2. Տէր Սարգիս եւ 3. Տէր Գրիգոր ի նոյն Վիճակէ, որոնք պէտք է Տաթեւի Եպիսկոպոսներ եղած ըլլան, 4. Տէր Յովիաննէս աթոռակալ Բջնոյ, 5. Գրիգոր Բջնեցի, իրամանատար այս աթոռոյ, որ կերեւի Բջնոյ ուսուցիչ վարդապետն էր, 6. Տէր Յովիաննէս Եպիսկոպոս Հաղբատայ, 7. Տէր Մխիթար Հաւուցքառայ Եպիսկոպոս, 8. Տէր Մարգարէ Եղբօրորդի Վահական Վարդապետին, 9. Տէր Սարկաւագ՝ Եպիսկոպոս Գողթան, 10. Եսայի բանասէր Վարժապետ, որ է նոյն ինքն Նշեցին, 11. Ղակիթ Վարդապետ Հայաստանս Եկեղեցւոյ, որ իբր Այրարատցի կը մեկնուի: Այս տասնեւմէկ Եկեղեցականներէն զատ ստորագրեցին նաեւ չորս մեծ իշխաններ, Ելիկում Օրբելեան՝

Տարսայիծի որդին, Լիպարիտ Օրբելեան՝ հւանդի որդին եւ Պապաք ու Էաշի Պռօշեան Հասանի որդիք (ՕՐԲ.Բ.208-210): Ամէնքը միաձայն որոշեցին բացարձակապէս մերժել Անաւարզեցիէն առաջարկուած որեւէ նորութիւն, անփոփոխ պահել հնաւանդ դաւանութիւնն ու արարողութիւնները, պարտուապատշաճ կերպով իրենց որոշումը հաղորդել կաթողիկոսին, եւ Ստեփանոսի յանձնեցին թուղթին պատրաստութիւնը: Ընդգրկեցին նաեւ այն տեսութիւնները, զորս Օրբելեան կանխաւ նկատողութեան առած էր, այն է ընդդիմութիւնը չտանիլ մինչեւ կաթողիկոսը չձանչնալու կամ Կիլիկիցիներէ բաժնուելու կէտը, որպէս զի ազգին մէջ պառակտում չինայ, կամ ինչպէս Օրբելեան կը մտածէր, որպէս զի չըլլայ թէ խռովութիւնը ընթադրեալ կործանէ զինլիքոր մնացուած ազգիս (1215):

1218. ՕՐԲԵԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Օրբելեանէ ամբողջապէս յառաջ բերուած է օրինակ նամակին (ՕՐԲ. Բ. 197-215), որ Անաւարզեցիին յղուեցաւ, եւ կարժէ զայն վերլուծել իբրեւ կարեւոր գրուած մը: Սկիզբը Հայ Եկեղեցւոյ փառաւորութեան բարեմաղթանքներ կան, իսկ կաթողիկոսին համար յարգանաց եւ մեծարանաց բացատրութիւնները մինչեւ չափազանցութիւնն մղուած են, որպէս զն զայն շահին ու չի զայրացնեն: Մեծարանաց ողջոյնը կու տան ծնրահանգոյց գագաթամբ, որ է կատարեալ երկրպագութեան ծեր, եւ կաթողիկոսը կը կոչեն գլուխ պանծալի, սխրալի բնաւից, չքնաղ եւ նորոգ գերահրաշացեալ ի Հոգւոյն, հայր հանուրց սեռից Հայկայ, կաթողիկոս տիեզերական՝ ի դրանէ Հոնաց եւ Լինաց, ի ծովէ Կասայից եւ ի Լեռնէ Կովկասեաց մինչ ի սահմանս Եգիպտական եւ ի ծովն արեւնտային (ՕՐԲ.Բ.198), եւ ուրիշ նմանօրինակ պատուագիր բացատրութիւններ ալ կը կրկնուին նամակին մէջ: Այդ բացատրութիւններէ ետքը համարձակ կը յայտնեն թէ ամէն կողմ կը լսուի, թէ Հոռոմ է մեր կաթողիկոսն, եւ ընդ նոսա դաշնադիր, ինչ որ, կը յարէ Օրբելեան, ես ալ ականջովս լսած եմ երբ ծեռնադրութեան համար Կիլիկիա Եկած էի, եւ այս պատճառով թագաւորն ու ժողովը այն ատեն կաթողիկոս ըլլալուն չհաւանեցաւ (ՕՐԲ.Բ.199), որ է Կատուկեցիին ընտրութեան պարագան (1168): Ասոր վրայ երկու տեսակ հայցուածներ կառաջարկեն Անաւարզեցիին, զոմն իրաժարական եւ զոմն յանձնառական, զգայթակղութիւն բազմաց բարնալոյ եւ զմիտս տկարաց բժշկելոյ նպատակով: Եւ թէպէտ, կըսեն, ոչ է արժան կատարելոյդ յիմաստս մի ըստ միոչէ յիշատակել պէտք Եղած կէտերը, սակայն նորէն զանազան կէտերուն բացատրութեան կը մտնեն: Առաջ կանցնեն յանձնառական գլուխը, որ է ամենայնի լրիւ պինդ ունել ժողովոցն Հայոց (ՕՐԲ.Բ.200), եւ յառաջ կը բերեն տասը ժողովներու անունները, որոնք են. 1. Շահապիվանի ժողով, կաթողիկոս՝ Յովհան Մանդակունի, Սիւնեաց մետրապոլիտ Անանիա: 2. Նոր Քաղաքի ժողով, կաթողիկոս Բաբգէն, Սիւնեաց մետրոպոլիտ Մուշէ: 3. Ղըւնայ ժողով, կաթողիկոս Ներսէս, Սիւնեաց մետրոպոլիտ Պետրոս: 4. Ղըւնայ ժողով, կաթողիկոս Մովսէս, Սիւնեաց մետրոպոլիտ Դարձեալ Պետրոս: 5. Ղըւնայ ժողով, կաթողիկոս Աբրահամ, Սիւնեաց մետրոպոլիտ Քրիստովիոր: 6. Պարտաւի ժողով, կաթողիկոս Եղիա: 7. Թէոդուպոլսոյ ժողով, կաթողիկոս Եզր, զոր Սիւնիք եւ այլք յաթոռակալացն ոչ ընկալան զաղանդն, այլ մնացին

ամբողջ շնորհօքն Աստուծոյ: 8. Մանազկերտի ժողով, կաթողիկոս Յովիան Օձնեցի: 9. Անլոյ ժողով, ուր գՎահան կաթողիկոս որոշեցին նզովիւք, եւ զՍտեփանոս Եղին ի տեղին: 10. Անլոյ ժողով, Զաքարիա սպասալարի օրով: Բոլոր այդ ժողովները յառաջ կը բերուին իբրեւ Քաղկեդոնի դաւանութեան դէմ փաստեր ու վճիռներ, յորոց ոչ ունիմք հնար արեամբ եւ մահու չափ՝ մասամբ միով շեղիլ, եւ այնքան նզովից պարտապան լինել, եւ ի մեր հարանցն մասնակցութենէ հեռանալ (ՕՐԲ. Բ. 204): Օրբելեան ժողովները յիշած ատեն, ընդհանրապէս գրուցուած պարագաներուն համեմատ կը խօսի, որոնց մէջ կը գտնուին իսկականէն եւ մեր ցուցուցածէն տարբերող մանրամասնութիւններ ալ, ինչպէս է Շահապիվանի ժողովը (228) Մադակունիին օրով դնելը, եւ անոր հակաքաղկեդոնիկ որոշում վերագրելը: Մենք պէտք չենք զգար այդ մանրամասնութիւններ զննել, բաւական է որ բազմաթիւ Հայ ժողովներ, քաղկեդոնեան դաւանութիւնը եւ Երկաբնակ վարդապետութիւնը չուզեցին երբեք ընդունիլ, ինչ որ Անաւարզեցին ալ չէր կրնար եւ չի կրցաւ ուրանալ:

1219. ԱՆԸՆԴՈՒՆԵԼԻ ԿԵՏԵՐ

Հրաժարական անունով կոչուած են անընդունելի կէտերը, որոնցմէ նախ կը յիշեն պատարագի հացին խմորը եւ բաժակին ջուրը, զորս օստար կը գտնեն աւետարանէն: Յիսուսի կողէն արիւն եւ ջուր ելած ըլլալն ալ յիշելով, որ բաժակը ջրողներուն մեծ փաստն էր, զայն Երկու կենսաբեր խորհուրդներու վրայ կը մեկնեն, որոնք են Մկրտութիւն եւ Հաղորդութիւն, եւ ոչ բաժակին խառնուրդին վրայ: 2. Պատարագի ատեն Եկեղեցին բաց պահելը յիշելով պատշաճ չեն տեսներ ամբոխին իբր ի մարմնաւոր խորհուրդ քուսել, կամ թէ զդրունսն անփակ թողով ի կոխանս շանց եւ խոզից, որպէս եւ մեք ականատես եղեաք: 3. Կը յիշեն եւս զմի նշխարն յուր եւ ի տասն պատարագ բաժանել՝ առաջարկ մը, որ է շատ քահանաներու միանգամայն կատարողապետ լինել պատարագի եւ սրբազնագործել, մինչ իին ծէսով միայն մէկը կը լինի պատարագիչ, եւ միւսները կը մնան միայն հաղորդակից: 4. Յանձն չեն առնուր մտանել ի Հռոմ Եկեղեցին եւ տօնակից լինել կամ հաղորդել, որով պարզ մուտքը չըլլար արգելուածը: 5. Չեն ուզեր ընդ նոսա տօնել զԾնունդ կամ զԱւետիս, այլ տօնել Ծնունդը յունուար 6-ին, եւ Աւետումը ապրիլ 6-ին, ինչպէս որ ատեն մը կը տօնուէր, եւ Վերջէն ապրիլ 7-ին վրայ հաստատուեցաւ: 6. Կուզեն ճպագալոյցներուն խթել յեղ եւ ի պանիր, եւ իինգ օր նաւակատիքը պահել անխափան: 7. թէպէտ առաքելոց ատեն կատարուած կընդունին զձէթ օրինելու հիւանդաց եւ մեղսացելոց սակայն զայն խորհրդական չեն կարծեր, եւ ոչ ալ կուզեն քաջալերութիւն տալ, սակաւ դրամատիկ մսխել, եւ ձէթ օրինել եւ արդարանալ: Վերջապէս կաւելցնեն թէ թէպէտ բան եւ խորհուրդ շատ ունիմք, այլ չեն ուզեր Երկայնել, յայտնելով թէ սակաւն իմաստնոյդ բաւականացի (ՕՐԲ. Բ. 204-206): Ասկէ կիմանանք թէ Կեսարացին բերած առաջարկներուն մէջ ուրիշ կէտեր ալ կան Եղեր, բայց հարկաւ աւելի կարեւոր չէին որ լռութեամբ կանցնին: Այդպէս իրենց կարծիքները յայտնելէն Ետքը կաթողիկոսէն կը խնդրէն, որ ընդհանրական թղթովմը այդ ամէն կէտերը որոշակի յայտարարէ, եւ իրենց յուղարկէ, զի յայնժամ առաւել հաստատութեամբ եւ հլու հպատակութեամբ հնազանդ

լիցուք աստուածային գլխոյդ: Եւ կը յաւելուն, որ եթէ աւելի ինչ կամ պակաս կամիք մուծանել յեկեղեցիս մեր, զոր ոչ ունինք ի հարցն, յայնժամ մի աշխատ լինիք եւ մի զմեզ աշխատ առնէք, ըստ ձեր կամացոյ լիցի աշխարհի այդ, այսինքն Կիլիկիա, եւ զմեզ թողէք ի մեր ստրուկ գերութեանց այսինքն նախնեաց հետեւողութեան մէջ, եւ մեք կացցուք մնասցուք ակն ունելով վերին այցելութեան: Վերջին խոսքերնին ալ համարձակորդն կարտասանեն. Հաւան եմք մեք ընդ մեր հարսն ի դժոխս իջանել, եւ ոչ ընդ Հռոմոց յերկինս ելանել: Կաթողիկոսին կողմէ իշխանական վճիռի մըն ալ առջեւն առնելու համար՝ կը գեկուցանեն, որ եթէ թագաւորական սաստիւ պատժէք զմեզ, այսինքն, եթէ բանական միջոցներու կամ եկեղեցական դատապարտութիւններու կը դիմէք, մեք պատրաստ եմք ի տանջանս եւ յաքսորս եւ ի բանտ, եւ ի մեռանիլ ի վերայ սուրբ եւ առաքելական հարցն աւանդից: Այս տեսակ բուռն եւ կօրու ընդդիմադրութենէ ետքն ալ պատշաճից ձեւերը զանց չեն ըներ, եւ վերջին ողջոյնն ալ կու տան շատուշատ պատուագիր ոճով, ինչպէս սկսած էին, Ողջ լեր թագաւորական արգասիւքդ ծնողդ իմաստից եւ մայրդ ուղղափառութեան, աղբիւրդ հաւատոյ, եւ անվախ ախոյանդ սուրբ եկեղեցւոյ Գրիգորիոս, կաթողիկոս Հայոց, եւ Տէրն տէրանց հովանասցի տիրական գլխոյդ (ՕՐԲ.Բ.207-208): Միեւնոյն խոհական սկզբունքն է, զոր վերեւ բացատրեցինք (1215), անձը խնդիրէն դատել, անձը պատուասիրել եւ խնդիրին ընդդիմանալ ամենայն համարձակութեամբ, մանաւանդ թէ բաժանման խրտուիլակը հեռացնել ազգին վտանգեալ վիճակը չծանրացնելու համար:

1220. ՕՐԲԵԼԵԱՆԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Նամակը թէպէտ խորհրդով եպիսկոպոսաց եւ իշխանաց (ՕՐԲ.Բ.196) որոշուած էր, բայց ուղղակի բերանով Ստեփանոսի Սիւնեաց այցելուի գրուած ըլլալուն (ՕՐԲ.Բ.198), միւսներ պարզ ստորագրութեամբ չեն գոհացած, այլ քանի մը տողերով իրենց համախոհ եւ համամիտ ըլլալը յայտնած են նզովքներ ալ աւելցնելով հակառակը մտածողներուն, թէ որք ոչ միաբանին այսմ հայրենաւանդ եւ հայրապետական հաստահիմն դաւանութեանց, նզովեալ եղիցին (ՕՐԲ.Բ.208), կամ համիմաստ ուրիշ ձեւեր: Իշխաններն ալ նզովքը կրկնած են, այլ ոչ իրենց անունով, այլ եկեղեցականներուն բերնով, թէ որ ոչ հաւանի նզովեալ եւ որոշեալ լիցի ի սուրբ հարցն մերոց եւ յաստուածարեալ եպիսկոպոսաց (ՕՐԲ.Բ.210): Այդ տարբերութիւնը նկատողութեան արժանի է եւ աշխարհականներուն կրօնական գործերու մասնակցութեան ձեւը կը ճշդէ: Սիւնեցիք իրենց նամակին կցած են երկու հատուածներ, մէկը Գրիգոր Նեսկեսարացիէ եւ միւսը Աքանաս Աղեքսանդրացիէ, որով միաւորեալ մի բնութիւն բանաձեւը կը հաստատուի (ՕՐԲ.Բ.211-215), եւ ասով անուղղակի հերքած կըլլան Անաւարգեցիին ցուցմունքները՝ որ ինչինչ վկայութիւններ հաւաքած եւ իր պատգամաւորին ձեռքով կամ իր գրութեամբ ներկայացնելու հոգ տարած էր: Օրբելեան իրենց գրութիւնը համեստօրէն թուղթ մաղթանաց կանուանէ, բայց այսու հանդերձ Կոստանդին Կեսարացին ոչ կամ էր յանձն առնուլ զտարումն թղթոյն՝ բաղբաղելով պատճառանս ինչ (ՕՐԲ.Բ.196), սակայն վերջապէս չէ կրցած ընդդիմանալ, ու յակամայս պարտաւորուած է տանիլ զայն Անաւարգեցիին, ինչ որ իր պատգամաւորութեան կատարեալ ձախողումն էր:

Ստեփանոս՝ նամակի ձեւով գրութենէն ետքը ճարի ձեւով եւ հակածառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց մակագրով գրուած մըն ալ պատրաստած է հայադաւանութեան հնաւանդ սկզբունքները պաշտպանելու ամուր կերպով, զոր հօռմէադաւան պատմագիրը կը յանդգնի աղճատանք ստայօդ բանից անուանել (ԶԱՄ.Գ.292): Սիւնեցւոց այդ ընդդիմութեան յաջորդեցին Կիլիկիոյ ներքին խռովութիւնները (1212), եւ պահ մը ընդմիջեցաւ Անաւարդեցին գործունէութիւնը, մինչեւ որ նորէն հանդարտութիւն տիրեց Լեւոնի թագաւորելովը 1301-ին, ուսկից ետքը տեղի ունեցած կըլլան վերջին երեք պատգամաւորութիւնները (1214):

1221. ՕՐԲԵԼԵԱՆԻ ՄԱՀԸ

Այդ միջոցին ասպարեզէն կը պակսի Արեւելեայց քաջ ախոյանը: Օրբելեանի պատմութեան թէպէտ թուական գրուած է 1299 փրկչական տարին, սակայն հետք նշանակուած 746 Հայոց թուականը 1297-ին կը պատշաճի, որ պիտի նախադասուի, քանի որ նոյնը կը հաստատուի Սարկաւագագիր շրջանին 214 թուականովն ալ, որ նոյն տեղ նշանակուած է (ՕՐԲ.Բ.257): Անէ ետքը Օրբելեանի գործունէութենէն յիշատակ չունինք, հարկաւ տարիքն ու յոգնութիւնը զինքը Ճնշած էին, թէպէտ 1304-ին կնքած է բազմաշխատ եւ բազմարդիւն կեանքը: Իրեն յաջորդած է Յովիաննէս Օրբելեան, Լիպարիտի որդին, զոր ինքն կը պատրաստէր (1188): Զեռնադրութիւնը անշուշտ Անաւարդեցին առած է, բայց չենք գիտեր ստուգի թէ Ստեփանոսի մահուանէ առաջ կամ ետքը, թէպէտ մեզի հաւանակագոյն կերեւի ըսել, թէ Ստեփանոս նախահոգ զգուշաւորութեամբ կանխաւ ձեռնադրել տուած է: Նոյն միջոցներուն մեռած են Ելիկում եւ Լիպարիտ իշխաններն ալ, եւ Յովիաննէս իբրեւ Օրբելեանց գլուխը, Սիւնեաց իշխանութիւնն ալ միացուցած է մետրապոլտութեան, եւ այս է Անաւարդեցին ըսելը անոր համար, որպէս հոգեւոր իշխան գոլով, նոյնպէս եւ մարմնաւոր (ԿԱԼ.441):

1222. ԱՆԱՒԱՐՁԵՑԻԻ ՆԱՄԱԿԸ

Անհնար էր որ Սիւնեցւոց ընդդիմութիւնը չշարունակէր եւ իւր ազդեցութիւնը չգործէր Ստեփանոսի մահուընէն ետքն ալ, զի նոր պատգամաւորութիւններն ալ դժուարութեանց կը հանդիպէին, երբ Անաւարդեցին կաշխատէր իր ծրագիրը առջեւ տանիլ: Այդ կացութեան հետեւանքը կը կարծենք մենք այն հրչակաւոր թուղթը, զոր գրեց Անաւարդեցին առ կրօնաւոր թագաւորն Հեթում, հայր արքային Հայոց Լեւոնի, ինչ որ պէտք է իբր պատուակալ թագաւորահայր իմանալ, զի Հեթում կուսակրօն էր, Լեւոն ալ Թորոսի որդին էր: Այս նամակին սկիզբը կը յիշուի, թէ Հեթում հերուի տարին ի Սիս Եկաւ, եւ թէ անկէ ետքը Հեթումի դրաներէցը Ստեփանոս՝ Եբեր զպատուելի թուղթս Հեթումի, եւ թէ Անաւարդեցին խնդրեց Հեթումէ թէ ջանայ եւ օգնէ, որ մինչ կենդանի կամք զերծանիմք ի բանադրանաց (ԿԱԼ. 435): Այդ վերջին բացատրութիւնը, մինչ կենդանի կամք, պատճառ եղաւ ոմանց կարծել, թէ Անաւարդեցին թուղթը, մեռնելու մօտ եղած ատեն գրուած ըլլայ, եւ իբրեւ կտակ թողուած Հեթումի ձեռք, բայց մենք ընդհակառակն կը կարծենք, թէ աւելի կանուխ գրուած թուղթ մըն է, գործերուն կնճռուտած ատենը, բոլորովին մտերմական ոճով, որուն մէկ նշանն ալ է սովորական խոսակցութեան լեզուով գրուած ըլլալը, ոչ

իբրեւ պաշտօնական գրութիւն մը, այլ իբր բերնէ բերան խօսակցութիւն մը, ինչ որ շատերէն ժամանակին ռամկօրէն կոչուած է, բայց աւելի ճիշդ կըլլար ժամանակին աշխարհաբարը կամ խօսակցութեան լեզուն անուանել:

1223. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՒ ԶԱՔՍՐԻՍ

Գործերուն կնճռոտիլը յիշեցինք, եւ իրօք ալ Անաւարդեցիին ծրագիրը տակաւ դժուարութեանց կը հանդիպէր: Յովիաննէս Օրբելեան Անաւարդեցիին ծրագիրին կընդդիմանար, եւ սաստիկ ոճով գիր մըն ալ ուղղած էր Արտաղու արքեպիսկոպոս Զաքարիա Ծործորեցիին, որ Վասպուրականի կողմերը Անաւարդեցիին անսացողներուն կը միտէր: Մէք ըստ մարմնոյ եւ հոգւոյ մի էաք, կըսէ դու ընդէ՞՞ բաժանեցար, եւ թէ կըսես թէ ճշմարտութեանն հաւանեցար, հապա զմեզ ընդէ՞՞ չարաբեր խորհրդակից (ՂԱՄ. Գ. 305): Զաքարիա Երկդիմի կերպով կը ջանար խնդիրին մէջէն ելլել, ոչ հնաւանդ ծէսերը անարգելով, եւ ոչ կաթողիկոսին դիմադրել ուզելով, զի արդէն ազգիս Հայոց յերիս մասանս բաժանեալ, ըլլալով, Սսոյ եւ Աղթամարայ եւ Աղուանից կաթողիկոսութեանց վրայ, չէր ուզեր նորանոր բաժանումներ ալ աւելցնել Սսոյ կաթողիկոսէն բաժնուելով: Ծործորեցին միջադէպ մըն ալ կը յիշէ, թէ Յովիաննէսին հետ տեսակցութիւն ունեցեր է ի Դաւրէժ, ի փոքր սենեակ Եկեղեցւոյն, ուր գլուխ խորհրդոյ եղեր է Յովիաննէս Օրբելեան սակայն կը խոստովանի թէ տեսաք, որ դուք ոչ ունէիք կամք հնազանդիլ կաթողիկոսին, իսկ մեք ոչ իշխնեցաք ապստամբիլ ի նմանէ (ՂԱՄ. Գ. 307): Օրբելեան Յովիաննէսի եւ Ծործորեցի Զաքարիայի թղթակցութիւնները շարունակեցին, Հայ Վարդապետներու մէջ ներհակընդդէմ վէճերն ալ շատցան, այնպէս որ Հեթում ինքն ալ Վարանմանց մատնուած, պիտի ըլլայ, որ Անաւարդեցին հարկ կը սեպէ մտերմական թուղթով մը զայն իր ծրագիրին ուղղութեան համոզել, եւ իրեն կուսակից մըն ալ ապահոված կարծելով թագաւորահօր կառաջարկէ, որ ազգային ժողով մը գումարէ, եւ խնդիրները անոր մէջ հաստատուն որոշման յանգին: Հետեւաբար անհիմն պիտի չըլլար կարծել, թէ Ստեփանոս դրան Երէցին Հեթումին բերած նամակները, ճիշդ այդ կէտերը կը շոշափէին, եւ Հեթում որոշ լուծումներ կը պահանջէր կաթողիկոսէն: Իսկ Անաւարդեցիին ալ իրական գործ կը պահանջէր Հեթումէն, զի նա էր տիրապէս թագաւորութեան վարիչը, եւ Լեւոն Դ. հազի 15 տարեկան պատանի մըն էր տակաւին: Ըստայսմ Հեթումի ուղղուած հօչակաւոր թուղթը՝ հաւանաբար 1303-ին գրուած կրնայ ըլլայ: Հեթում ու Գրիգոր շատոնց իրարու խորհրդակից ու համամիտ ու գրոժակից էին, եւ Հեթում կատարելապէս համոզուած մըն էր Անաւարդեցիին ծրագիրին: Արդ, եթէ տարիներ ետքը Անաւարդեցին պէտք կը զգայ մտերմական նամակով մը Հեթումի համոզելու փաստեր գրոժածել, անհրաժեշտ է Հեթումի միտքին մէջ վարանում մը Ենթադրել զոր բուժելու կը ստիպուի Անաւարդեցիին մտերմական բայց պատճառաբանեալ նամակով մը:

1224. ԲԱԺԱԿԻՆ ԶՈՒՐՈ

Յիշեալ նամակին պարունակութեան գրեթէ ամբողջականութիւնը բաժակի ջուրին կը դարնայ, եւ կերեւի թէ աւելի այս կէտն էր որ Հեթումի միտքը վրդոված էր, որ Անաւարդեցին բոլոր

իր ոյժը անոր վրայ կը թափէ, հարեւանցի անցնելով ուրիշ փոփոխութիւնները (ԿԱԼ. 439), զորս արդէն քաղեցինք իր կարգին (1205): Բաժակի ջուրը հաստատելու համար Անաւարզեցին ունէր այն վկայութիւնները, զորս Լատիններ իրեն թելադրած էին, բայց կըսէ յորժամ երէկ ծեր երէցն, ես սկզբէն արարի որ ժողովէի ի Հայ գրոցն զվկայութիւնս որովք գիրին հաստատէի եւ գրէի ծեզ (ԿԱԼ. 438): Ասկէ կը հետեւի, որ Հեթում բաւական չի սեպելով օտարներու վկայութիւնը Հայ գիրքերէն վկայութիւններ պահանջէր է ընդդիմաբաններու դիմադրելու համար: Այս նպատակով նաևս կը յիշէ Աթանասի հայերէն թարգմանութիւնը, եւ կաւեցնէ շատ մը օտարներու անունները, զորս առիթ ունեցանք քաղելու (1204): Սակայն ասոնց վկայութիւնները չեն կրնար մեծ ոյժ ունենալ Հայերու վրայ, վասն զի իւրաքանչիւրը իր Եկեղեցական սովորութիւնը կուզէր լուսաբանել, եւ ոչ թէ ուրիշ Եկեղեցւոյ սովորութեան դէմ գրել: Անաւարզեցին Հայերէն վկայութիւն ու փաստ քաղելու համար կըսէ թէ Հայեր ամէն որ փարզ մը ջրոյ ի նշխարն խառնեն, եւ զայն նշխարի ողջ ի գինին դնեն, որով բաժակին ջուր խառնուած ըլլալը կուզէ հետեւցնել (ԿԱԼ. 437): Ծիծաղելի՝ ըստենք խղճալի՝ պատճառաբանութիւն մը: Կը յիշէ եւս թէ գտայ ի տէր Նեսէս Լամբրոնացին այլ օգնութիւն, եւ ի Կլայեցին այլ (ԿԱԼ. 438), բայց գտածները չի յիշէր, միայն աւելի վար կը պատմէ թէ տէր Ներսէս ուր հանդիպէր, հաղորդէր, զօր Կալանոս Շնորհալիին վրայ կուզէ իմանալ (ԿԱԼ. 441), սակայն անտարբեր հաղորդուողը Լամբրոնացին էր (1061), որ այս կերպով ոչ թէ ջուր խառնելը պարտաւորիչ կը ցուցնէր, այլ խառնելը կամ չխառնելը անտարբեր կը գտնէր: Իբրեւ փաստ կուզէ գործածել եւս, որ Կոստանդին Բարձրբերդցին եւ Հեթում Ա-ին օրով Անտիոքի Լատին պատրիարքը Սոսյ Ս. Սոփիա Հայ Եկեղեցւոյն մէջ պատարագէր է, եւ հարկաւ ջրախառն բաժակով պատարագած կըլլայ, ուրկէ Կոստանդին ալ հաղորդուեր է: Սակայն այս ալ ըսել չէ թէ զնոյն ջրովնպատարագեաց հետ իւր (ԿԱԼ. 442): Հայեր անապակ պատարագած ատեննին, երբեք նոյնը Լատիններէն չպահանջեցին, որ Լատին պատրիարքին պատարագը արգելելու պէտք զգային: Հայոց անապակ բաժակով պատարագելը կուզէ մեկնել ըսելով, թէ յԱրեւելք զի անապակ կու խմեն, անապակ պատարագեցին, ինչպէս որ Յոյներ ալ, որովհետեւ զիւրեանց գինին թերմոն կու խմեն նա զիւրեանց պատարագ թերմոն կու առնեն (ԿԱԼ. 447), իսկ Հոգայք ջրախառն կը խմեն եղեր, վասնզի Սոլոմոն գինիի համար՝ զոր խառնեցի ծեզ ըսեր է, եւ Յիսուս ալ բաժակն է առեր, եւ ոչ կարաս կամ տկձոր (ԿԱԼ. 445), որոնք անապակ կըլլան: Առանց ուզելու պնդել, թէ խառնուած գինին պակասամիտներուն համար պատրաստուած է (ԱՌԿ. Թ. 4) դիտել կու տանք միայն, որ Անաւարզեցին իր խօսքով ընդունուած կըլլայ թէ իւրաքանչիւր ազգ իր սովորութեան հետեւելու իրաւունք ունի: Կը յիշէ եւս թէ Աղուանից պատմիչը, այսինքն Կաղանկայտուացին, գրած ըլլայ, թէ տասը Եպիսկոպոսներ Դուին ժողովուելու մութեր են մի քնութիւն-ը, խաչեցար-ը, յունուար 6-ի Շնունդը, եւ անապակ բաժակը, զորս յետոյ Եզր խափաներ է, եւ իինգ կաթողիկոսներ անոր հետեւեր են, որոնց մէջ նաեւ Սահակ, որ վասն Հայերուն ու Մահմէտ զնաց, եւ արար զսքանչելիք, մեռելէն ետքը դրստեց եւ կարդաց զիւր թուղթն, եւ որուն անապական աջը ինքն ալ տեսեր է Հռոմկլայի մէջ (ԿԱԼ. 442): Թէպէտ կըսէ թէ Եսայի Նշեցիէն

այսպէս լսած ըլլայ (ԿԱԼ.444): Սակայն Կաղանկայտուացին ասանկ պատմութիւն չունի, եւ ոչ ալ այն վեց կաթողիկոսները օտարոտի փոփոխութիւնները ընդգրկած են, եւ ոչ ալ տասը Եպիսկոպոսներու խելքով հաստատուած են հայադաւան եւ հայածէս կարգադրութիւնները: Այսափն ալ կը բաւէ իմանալու թէ ինչչափ տկար էին Անաւարզեցին փաստերը, եւ ինչու չէր կրնար ընդուհմադիրները համոզել:

1225. ՆԱՄԱԿԻՆ ՄՆԱՑՈՐԴ

Սոյն թուղթին մէջէն քանի մը ուրիշ կէտեր ալ կան բացատրելու արժանի: Անաւարզեցին կը գրէ, թէ կայր ի մօտս իմ քեռոյն գիրքն, որ է Հաւատոյ Արմատն (ԿԱԼ.436), եւ չիշեր իր քեռին ով է: Ոմանք ուզեցին Յակոբ Ա. կաթողիկոսն իմանալ (ՀԱՅ.Ա.119), օգտուելով անշուշտ ուրիշ տեղ Յակոբ մը իրեն նախահայր անուանելէն, երբ կը գրէ, թէ էի լուեալ ի սուրբ նախահարցն, ի տէր Յակոբայ եւ ի Դաւիթ Վարդապետին եւ ի տէր Ներսէսյն (ԿԱԼ.441), ուր եւ ոչ յայտնի է թէ Յակոբը կաթողիկոս մըն է, թէ ոչ իր նախնիքներէն քահանայ մը, քանի որ ինքն ալ Տուրքերիցանց կը կոչուէր: Աւելի անծանօթ կը մնայ Հաւատոյ Արմատ գիրքը, վասնզի հնար չէ որ Մայրագոնեցին վկայութեանը դիմած ըլլայ (ՀԻՆ.430): Անաւարզեցին իր պատճառաբանութեանց կարգը ընդմիջելով կը գրէ Հեթումին, աղաչեմք զձեզ որ ոչ իմանայք, թէ զբանս վասն ձեր կու երկարեմ, այլ վասն այլոց որ տղայ են եւ տկար (ԿԱԼ.444), բայց այս քաղաքավարի դարձուածը աւելի եւս կը համոզէ մեզ, թէ իրօք Հեթումի վարանումները փարատելու կաշխատէր: Դարձեալ մէջ կը բերէ, որ քակէ զցանգ հայրենի՝ հարցնէ զնա օձ՝ առակը, եւ կուզէ զինքն պաշտպանել, թէ հայրենաւանդ սովորութիւնները եղծանել չուզեր, այլ թէ ժամանակով մուծուած զեղծումները կուզէ ուղղել (ԿԱԼ.448): Այդ առթիւ խօսքը առաջ տանելով կը յայտարարէ, թէ ինքն չուզեր բոլոր օտար սովորութիւնները ընդունիլ: Ըստ այսմ բաժակին ջուրը ընդունելով, չուզեր ընդունիլ նաեւ խմորուն հացն ու թերմոնը՝ այսինքն տաք գինին, Յոյներուն հետեւելով: Լատիներէն ալ ընդունելով Եպիսկոպոսին խոյրը կամ միթրը եւ խաչ հանելու կերպը, չուզեր ընդունիլ աղուհացից մէջ ձէթ ու ձուկ ուտելը՝ Աւետման տօնէն զատ, սխալանաց մէջ ինկող քահանային պատարագելը, կամ աշխարհիկ քահանային ալ անկին լինելը (ԿԱԼ.449): Կընդունի եւս զամենայն Քրիստոնեայք Հռոմայ Եկեղեցւոյն, եւ զչորս պատրիարքն, որոնք են Կոստանդնուպոլիսոյ, Աղեքսանդրիոյ, Անտիոքի եւ Երուսաղէմի աթոռները, զՔրիստոսի սուրբ անուամբն քրիստոնեայք, որ կոչին ուղղակիառ, զոր ի զուր Կալանոս կաթոլիկ կը թարգմանէ լատիներէնին մէջ, փոխանակ որթոդոքսի: Բայց չընդունիր Յակոբ Կուրտն զրկու կոչուածները, այսինքն Յակոբիկ Ասորիները, որ մէկ մատամբ խաչ հանեն, եւ ուրբաթ աւել առնեն, այսինքն ուրբաթ Երուկոյէ պահք կը լուծեն: Չընդունիր նաեւ թլպատողները, ազգապղծութիւն ընդունողները, Նեստորականները, եւ կը կնքէ ըսելով. ընդ նոսին անիծեմք զամենայն հերձուածողսն, եւ զգուշացուցանեմք ի հերետիկոսութենէ (ԿԱԼ.450): Իսկ ասոնցմէ դուրս կը հաւանի որ մերն ալ մեզ մնասցէ, որ մինչեւ ցայժմ եղեալ է (ԿԱԼ.449): Այդ կէտերը շատ բացատրութեան չեն կարօտիր, միայն նկատողութեան արժանի է, որ Անաւարզեցին իր կատարեալ լատինամոլութեամբը չի վարանիր յունադաւաններն ալ իբրեւ

ուղղափառ ընդունիլ, թէպէտ Լատին ու Յոյն Եկեղեցիներ իրարմէ բաժնուած էին, ու զիրար կը նզովէին: Եւ կերեւի թէ վերջապէս հայադաւան ազատանտութենէն եւ Հայ Եկեղեցւոյ լայնախոհութենէն բան մը մնացեր է Անաւարզեցին միտքին մէջն ալ: Նոյնը կը քաղուի նաեւ այն ազատութենէն զոր կընդունի, թէ ով ուզէ՝ առնէ, եւ ով չուզէ՝ թող կենայ մինչ ի ժողովն, մինչեւ ժողովով հաւանութեամբ եւ տրամաբանականութեամբ լինի իրաւունք ըստ կանոնաց (ԿԱԼ.448): Այս պատճառով էր որ պաշտօնապէս պառակտումը կը խափանուէր Հայոց մէջ, հակառակ կաթողիկոսին եւ թագաւորահօր բուռն լատինամոլութեան:

1226. ՆԱՄԱԿԻՆ ԶՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Անաւարզեցիի հօչակաւոր նամակին պարունակութիւնը իրաւունք կու տայ Եզրակացնելու, թէ այն բնաւ հեղինակութիւն կազմող գրուած մը չէ: Մտերմական ոճէն զատ, որ գրուածը պաշտօնական ոյժէ կը զրկէ, ինքն նամակագիրն ալ միայն իր անհատական կարծիքը կը յայտնէ, առանց իսկ յաւակնելու զայն պարտաւորիչ ընել, եւ գումարուելիք ժողովի մը որոշումին կենթարկէ իր առաջարկին հաստատութիւնը որով կը խոստովանի թէ առանց ժողովի իր կարծիքը ոյժ չունի: Արդէն Հայ Եկեղեցւոյ ըմբռնումով եւ սկզբունքով կաթողիկոսի մը անհատական կարծիքը երեք դաւանական գորութիւն չունի, եւ իր անձնական հեղինակութենէն աւելի շարժեր, եւ երբ Անաւարզեցին կը ճանչնայ թէ իր ըրածը նորութիւն մըն է, նովին իսկ իր խոսքին հեղինակութիւնը ինքն կը ջնջէ: Թէ ինչ եղաւ այդ թուղթին հետեւանքը՝ գրուած չէ, միայն կը տեսնենք, որ այլեւս այդ թուղթը մէջտեղ չերեւար, վիճաբանութեան նիւթ չի կազմեր, խնդրոյ իիմ չի լինի, եւ ապագայ Սսոյ ժողովին մէջ ալ բնաւ առ Հեթում գրաւած նամակին խօսքը չըլլար, այլ իբրեւ իիմ կառնուի, ուրիշ թուղթ մը, զոր Անաւարզեցին առաքեաց առ սուրբ եւ բարեպաշտ թագաւորն Լեւոն (ԿԱԼ. 457): Որչափ ալ Լեւոն տակաւին պատկանութեան տարիքին մէջ, եւ գործի տեր ըլլալու անբաւական, որչափ ալ ինքն Հեթում իր վանքէն ալ պետական գործերուն ղեկը վարող, սակայն օրինաւորութեանց ձեւակերպութիւնները յարգելով իմացուցած պիտի ըլլայ Անաւարզեցին, թէ մտերմական ոճով եւ խոսակցութեան լեզով իրեն ղրկուած նամակը հնար չէ իբր պաշտօնագիր ընդունիլ, ուստի պէտք է որ պաշտօնական ձեւով գիր մը ուղղէ անոր՝ որ որչափ ալ աղայ բայց թագաւորի անունը կը կրէ, եւ անկէ խնդրէ ժողովի գումարումը, եւ անոր ներկայէ ժողովական որոշմանց ենթարկուելիք սիւթերուն ծրագիրը: Այս պատճառով Անաւարզեցին երկրորդ գիր մը ուղղած է Լեւոնի անունին, որչափ ալ ինչպէս ըսինք ու կը կրկնենք, նորդէն Հեթում պիտի ըլլար գործեր վարողը եւ պէտք եղածը կարգադրողը: Այդ երկրորդ գիրը չունինք իր կատարեալ պատճենովը, սակայն դժուար չէ նկատել, թէ այն միեւնոյն գրութիւնն է, որ իբր Սսոյ ժողովի ատենագրութիւն կամ վճիր յառաջ բերուած է Կալանոսէ, որ այդ գրութեանց պատճենները հանած է հնագոյն արձանագրութիւններէ, ինչպէս լատիներէն մասին մէջ կը գրէ (ԿԱԼ. 435): Իսկ Լեւոնի ուղղուած գրութեան թուական իդէա է ընդունիլ դարձեալ 1305 տարին, զի երկրորդ գրուածը առաջինէն շատ ետք մնացած չի կրնար ըլլալ: Այդ պաշտօնական գրութեան ալ հետեւանք եղած է ժողովական գումարման մը համար որոշումը, որ ի դիպուկ ժամու պիտի

հաւաքուէր, որպէսզի ձեռնարկէ հաստատել յԵկեղեցիս Հայոց, ինչ որ Անաւարզեցին առաջարկած էր իր պաշտօնական գրութեան մէջ (ԿԱԼ. 456): Նկատողութեան արժանի է որ Անաւարզեցին չի համարձակիր իր կաթողիկոսական իշխանութեամբ իրաւիրել Եկեղեցական ժողովը, ինչ որ կանոնական ձեւը կը պահանջէ, այլ առաջ Հեթումի կը դիմէ մտերմական նամակովը, եւ յետոյ Լեւոնի կը գրէ պաշտօնական թուղթովը, եւ թագաւորական իշխանութենէ կը սպասէ Եկեղեցական գործերու հոգածութիւնը, ինչպէս են դաւանական եւ ծիսական խնդիրները: Անտարակոյս Ամաւարզեցին չէր կրնար անգիտանալ իրեն դէմ եղած հակակիր զգացումները Եպիսկոպոսութեան մեծ մասին մէջ, եւ կը խիթար որ չի յարգուիր իր իրաւիրը, եւ կանխիկ դուռ կը բանար խնդիրներու: Այս պատճառով կուզէր թագաւորական իշխանութեան հովանաւորութեամբ իր ծրագիրը յառաջացնել: Եթէ այդ ժողովը յաջողցնես, կը գրէ Հեթումին, դուն Քրիստոս ես, զմեզ արեամբ ի դժոխոցն կու գնես (ԿԱԼ.440):

1227. ԻՆՉԻՆՉ ԴԻՊՈՒԱԾՆԵՐ

ժողով գումարելու համար դիպաւոր ժամանակն (ԿԱԼ.459) դժբախտաբար չի կրցաւ ստացուիլ 1305 եւ 1306 տարիներու մէջ, որոնք այդ գրութեանց հետեւեցան: Եգիպտացիք թոյլ եւ դադար չի տուին Հայերուն, եւ շարունակ արշաւանքներով եւ ասպատակներով Կիլիկիան նեղեցին: Տարի մը առաջ 1304-ին մեռած էր Թաթարներու Ղազան խանը, եւ Հեթում պարտք սեպած էր անձամբ ողջունել անոր յաջորդ Ղարբանթա կամ Էօլշապտու խանը, եւ այդ պատճառով Ղավրէժի ուղեւորութիւնը կատարած, քանի որ ուրիշ կողմէն օգնութիւն մը չէին գտներ Եգիպտացւոց դէմ, եւ Վոնիփակիոս Ը. պապ կը գոհանար համբերութեան յորդորներ կարդալով (1210): Անշուշտ նոր խանին այցելութեան պատճառով էր՝ որ Յովիաննէս Օրբելեան եւ Զաքարիա Շործորեցին ալ իրարու կը հանդիպէին Ղավրէժի մէջ (1223), բայց չենք գիտեր թէ Հեթումի ալ հանդիպեցան այնտեղ: Հեթում դառնալէն Ետքն ալ պարտաւորուեցաւ շարունակ դէմ դնել Եգիպտացւոց արշաւանքներուն, որոնք զանազան կորմերէն Կիլիկիա կը յարձակէին եւ աւերածներ կը գործէին: Թէպէտեւ քանից Հայեր կը յաջողէին լեռներէ եւ կիրճերէ օգտուելով անոնց դիմադրել, եւ բաւական թուով թշնամիներ ալ կոտորել, բայց արշաւանքները չէին դադարեր: Ինչպէս ստէպ յիշած ենք, մեր նպատակն դուրս կը նկատենք արտաքին դէպքերու եւ պատերազմներուն մանրամասնութեանց մտնել: Հայեր փութացին Լատիններուն օգնութիւնն ալ խնդրել թախանձանօք, սակայն Կոեմէս Ե. պապն ալ, որ Բենեդիկտոս ԺԱ-ի յոյժ համառօտ գահակալութենէ Ետքը աթոռ բարձրացած էր 1305-ին, Վոնիփակիոս Ը-ի ձեւով համբերութեան եւ բազալերութեան յորդորով կը պատասխանէր 1306 յուլիս 2-ին: Թաթար խաներ, որ Պարսկաստանի տիրապետն էին եւ Ղավրէժ կը նստէին, հետզհետէ իրենց կեղրոնին մէջ կամփոփուէին, եւ հեռաւոր երկիրներէն ձեռք կը քաշէին, որով այս կողմէն ալ կը պակսէր Հայերու սպասած օգնութիւնը:

1228. ՕՍՍԱՆԵԱՆՑ ՍԿԻՁԲԸ

Այս միջոցին էր որ նոր պետութիւն մը, յանկարծական եւ արագ յաջողութեամբ կը սկսէր

ընդարձակուիլ: Թուրքերու նոր գաղթականութիւն մը 1227-ին մեկնած էր Անդրկասպեան երկիրներէն Եփրատի կողմերը հաստատուելու միտքով բաւական ժամանակ պատելէ Ետքը տեղաւորուած էր Իկոնիոնի սուլտանութեան սահմաններուն մէջ: Իսկ գաղութիւն մի մասինետք գացած ատեն, միւս մասը մնացած էր նոյն տեղը, եւ սուլտանութեան մատուցած ծառայութեանց ի վարձ՝ ստացած էր Սէօյիսի գաւառը շուրջ 1242-ին: Էրթօղրուլ էր այդ ճիւղին պետք, որոի առաջին գաղութիւն գլուխը եղող Սիւլէյմանի, որ եւ յաջողեցաւ իր սահմանները հետզհետէ ընդարձակել, գլխաւորապէս Յոյներէն քաղաքներ եւ բերդեր առնելով, եւ բաւական զօրաւոր գիրք մը ձգեց իր որդւոյն Օսմանին, Երբոր մեռաւ 1288-ին: Օսման աւելի ձեռներէց քան իր հայրը, աւելի ընդարձակեց իր իշխանութիւնը սուլտաններուն հովանաւորութեամբ, այնպէս որ Երբ 1294-ին Իկոնիոնի սուլտանութիւնը ջնջուեցաւ թաթարներու ձեռքով, եւ շատ մը մանր իշխանութիւններ կազմուեցան (1208), Օսմանի իշխանութիւնը շատերէն աւելի զօրաւոր էր, որով Օսման 1299-ին համարձակեցաւ զինքն սուլտան կամ փատիշահ հօչակել, իբրեւ Իկոնիոնի սուլտանութեան յաջորդ: Անկէ Ետքը աւելի մեծ յաջողութեամբ եւ արագութեամբ իր իշխանութիւնը ընդարձակել, միւս փոքրները հետզհետէ հպատակեցնել եւ նուածել, եւ այս կերպով Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութեան դէմ նոր ոյժ մը կազմել, դէպ հարաւ ալ ուղղելով իր արշաւանքները:

1229. ԱՆԱՒԱՐՁԵՑԻՒՆ ՄԱՀԸ

Ահա այն պարագաները, որոնք չի ներեցին Անաւարզեցին մեծ փափաքին իրականացումը, զի Հեթում եւ Լեռն հակառակ իրենց համակամ պատրաստականութեան, ոչ պատեհ ունեցան եւ ոչ համարձակութիւն զգացին ազգային ժողով իրաւիրելու: Միւս կողմէն Անաւարզեցին տարիքը առած յուզմունքներէ եւ աշխատութիւններէ տկարացած, իր վախճանին մօտենալը կը տեսնէր, եւ տարի առաջ արդէն Հեթումի կը գրէր, թէ մինչ կենդանի կամք զերծանիմք ի բանադրանաց (ԿԱԼ. 435): Իսկ մտահոգութիւն պատճառող բանադրանքը՝ բաժակին ջուր չխառնողներուն դէմ Լատին Եկեղեցւոյ բանադրանքն էր, որուն համար կը գրէր թէ ոչ գիտէի, թէ ժողովօք եւ հայրապետօք մեծ բանադրած էր ԿԱԼ. 438): Իրաւ որ Անաւարզեցին իր գործը փոքրոգի խղճահարութեան հասուցած պիտի ըստի, եթէ անկեղծ յայտարարութիւններ են գրածները, ինչ որ չէինք ուզեր կասկածի ներքեւ թողով, որովհետեւ իրեն Երկնային մաքուր հոգուն վկայողները չեն պակսիր: Անոր մարմնոյ առողջութիւնը, կըսեն, ջնջեալ էր յաղօթից եւ ի պահոց, ի հսկելոյ ճգնաւորիդ (ՍՍԲ. 160), որ բարեպաշտօն անձի գաղափարը կը թելադրէ իր վրայ: Ուստի մենք ալ չենք ուզեր կարեւորութիւն ընծայել Զահկեցին վերջին դարերու մէջ գրածին, թէ Երբ հայիոյէր զառաջին սուլթ հայրապետս մեր, աթոռէն ինկաւ ու դիւրահարեցաւ, եւ մեռաւ դառն մահուամբ (ՃԱՀ. 601): Ինչ ալ ըլլային Անաւարզեցին զգացումն ու դիտումը, նա չկրցաւ զայն իրականացած տեսնել, եւ մահը վրայ հասաւ ու անոր գործունեութիւնը վերջացուց: Մահուան օրը որոշ չէ, միայն թէ մահուընէ Ետքն է որ ժողով կը իրաւիրուի, եւ 1307 մարտ 19-ին ժողով կը գումարուի, եւ եթէ ամիս մը կամ ամիսուկէս միջոց ուզենք տայ այդ գործողութեանց, 1307 յունուարի վերջերը պէտք է դնել անոր մահը: Սմբատի եւ Անեցիի շարունակողներն ալ որոշ թուական չեն ցուցներ, եւ կը մնայ-

յիշեալ մակաբերական հաշուով գոհանալ: Անաւարզեցին վրայ դիտողութիւննիս ու անոր ընթացքին գնահատումը՝ քանից առիթ ունեցանք յայտնել եղելութեանց կարգին, եւ նորէն կրկնել չենք ուզեր: Կրնանք ըսել թէ նա համոզմամբ հռոմէադաւանութեան կուսակից մըն էր, եւ թէ ամէն ճիգ թափեց իր համոզումը Հայ Եկեղեցւոյ մէջ ալ ընդհանրացնել, սակայն պաշտօնապէս հռոմէադաւան մը չկրցաւ ըլլալ, եւս առաւել Հայ Եկեղեցին հռոմէադաւան չկրցաւ ընել: Մարդ մը, որ կը յայտարարէ թէ բաժակին ջուր դնեմ ի ծածուկ (ԿԱԼ.438), նովին իսկ վկայած կըլլայ թէ պաշտօնապէս հռոմէադաւան ճանչցուելէ խուսափած է: Եւ նա՝ որ կրկին կը անոէ թէ՝ պէտք է սպասել, մինչեւ լինէր զի ժողովով հաստատուէր (ԿԱԼ.438), եւ թէ կու ծածկեմք մինչեւ ժողով լինի (ԿԱԼ.444), կընդունի թէ պէտք է որ ժողովով, հաւանութեամբ եւ տրամադրութեամբ լինի իրաւունք ըստ կանոնաց (ԿԱԼ.448), եւ այնպիսւոյն համար հնար չէ հաստատել, թէ նա ինքնին հայադաւան Եկեղեցին հռոմէադաւանութեան փոխարկած ըլլայ: Այսպէսով կոչնչանան Անաւարզեցին հեղինակութեամբ Հայերը կաթոլիկ դարձնողներուն ճիգերը, քանի որ Անաւարզեցին ժողով չըրած եւ ժողովով իր դիտումը չիրագործած աշխարհէ մեկնեցաւ:

1230. ՍՍՈՅ ԺՈՂՈՎԱԿԱՆՔ

Սակայն իր գործակիցն, գուցէ եւ թելադիրչն, Հեթում-Յովհաննէս կրօնաւոր-թագաւորահայրը, չուզեց անգործ մնալ, եւ այն յուզումնալից միջոցին մէջ, երբ մէկ կողմէն քաղաքականապէս երկիրը կը վրդովուէր, եւ միւս կողմէն աթոռին պարապութեան երեսէն մտահոգութիւն կը տիրէր, ուզեց գործին պաշտօնական կերպարան տալ, եւ օգուտ քաղել կաթողիկոսական ընտրութեան համար գումարուելիք ժողովէն: Հրաւէրները ցրուեցան Լեւոն թագաւորի անունով, որ 18 տարեկան եղած ըլլալով եւ գործի տէր նկատուելով, պատշաճ համարեցաւ ժողով առնել եպիսկոպոսաց վարդապետաց եւ հարց (ԿԱԼ.458), սակայն միշտ կը շարունակէր հօրեղբօրը թեւարկութեան եւ թելադրութեան ներքեւ գործել: Հարկաւ քառասուն օրի չափ միջոց մը պէտք եղած է, մինչեւ որ կոչնագիրներ դրկուին եւ եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ հաւաքուին, որչափ ալ իսկ եւ իսկ ժողովեալ ըսուած ըլլայ (ԿԱԼ.458): Իրաւ Եկողներու մէջ հեռաւորներ չկան, եւ գրեթէ բոլոր Կիլիկիոյ կամ անոր շրջակայից մէջ եղող եպիսկոպոսներ են, սակայն անոնք ալ հարկաւ ատենի մը պէտք ունէին: Ներկաներուն ցուցակին մէջ կը գտնենք միայն 26 եպիսկոպոսներ, որոնցմէ 16-ը Կիլիկիայէն են. Կոստանդին Սոսյ, Յովհաննէս եւ Ստեփանոս Տարսոնի, թերեւս մէկը միւսին օգնական, Յովհաննէս Այասի, Ստեփանոս Բարձրբերոհ, Բասիլիոս Կապանի, Գրիգորիոս Մարաշի, Թորոս Մաշկեւորի, Անդրէաս Հարքանի, Սիմէոն Կոպիտառի, Հայրապետ Ռորանի, եւ Նիկոլայոս Կիպրոսի. Երեք ալ կաթողիկոսարանի եպիսկոպոսներ, որոնցմէ Ստեփանոս դրան կաթողիկոսարանի կը կոչուի, Յակոբ քուերորդի կաթողիկոսի կըսուի, իսկ Գեորգ առանց ուրիշ անունի կը յիշուի: Հինգ ալ Կիլիկիոյ շրջակայից մէջ Իկոնիոնի սահմաններէն Եկողներ էին, որոնք են. Կոստանդին Կեսարիոյ, նոյ իսկ Սիմէոնիք գացող պատուիրակը (1216), Ստեփանոս Սեբաստիոյ, Ներսէս Տիանայի, Վարդան Եւսոկիոյ եւ Լեւոն Ծամնդաւի, որով 21 եպիսկոպոսներ ամէնն ալ մէկ շրջանակի մարդիկներ են: Անոնցմէ դուրս

Եղողներն են, Յովիաննէս Մարանդունեաց, Կարապետ Մեծկերտի, Վարդան Անիի, Եւ Փիլիպպոս Խորձեանի: Այս չորսերը Հայաստանի ներկայացուցիչներ պէտք է համարուէին, սակայն Մարանդունի գաւառ չունինք, միայն Մարանդ գիւղ մը կը գիտցուի, իսկ Անիի արքեպիսկոպոս ըստուածը, եթէ բուն Անիի արքեպիսկոպոսն ըլլար՝ 25-րդ տեղը չէր թողուեր: Իսկ Մեծկերտ Եւ Խորձեան, այժմեան Մազկերտն ու Քղին, Արեւելեայց կեղոննէն հեռու տեղեր են, Եւ գուցէ հանդիպմամբ Սիս գտնուած են:

1231. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՑ ԹԻՒԾ

Յիշուած անունները յառաջ բերած ատեն Կալանոս լատիներէնին մէջ կը յայտարարէ թէ զայն բառ առ բառ քաղած է ամենահին օրինակէ Եւ ըստ այսմ միայն 26 Եպիսկոպոսներու անուններ կը յիշէ իբր ներկայ (ԿԱԼ.455), Եւ չենք իմանար թէ ինչպէս վերջէն 36 Եպիսկոպոսներու ցուցակ մը կու տայ, առանց տարբերութիւնը բացատրելու (ԿԱԼ.469): Այս երկրորդ ցուցակին մէջ Կիլիկեցիներէ կը պակսին Տարսոնի երկրորդը, Եւ Այասի, Ռորանի ու Կիպրոսի Եպիսկոպոսները, Եւ աւելացուած են Ստեփանոս Ատանայի, Յովիաննէս Բերիոյ, Վարդան Մաշարգի, Եւ Մարտիրոս Ուռթելի Եպիսկոպոսներ: Շրջակայից Եպիսկոպոսներէն կը պակսի Ծամնդաւի Եպիսկոպոսը: Գաղթականութիւններէն կը յիշուի, Եսայի Թեսաղոնիկէի Եպիսկոպոս մը: Իսկ աւելի մեծ տարբերութիւնը Հայաստանի Եպիսկոպոսներուն մէջն է, որոնցմէ կը պակսին Մարանդունեաց Եւ Անիի Եպիսկոպոսները, Եւ աւելցուած են 11 նոր անուններ, որոնք են. Սարգիս Եզնիկի հաւանաբար Երզնկայի, Սահակ Բաբերդի, Տիրատուր Բասենի, Ներսէս Կամախի, Աւետիք Նիկրկերտի, Վարդան Սասունի, Սերոբէ Ճապաղուրի, Գրիգոր Վահանաշէնի, Հայրապետ Զմշկածագի, Կիրակոս Մեծակերտի դաշտին, Եւ Շմաւոն Օծոայ Եպիսկոպոսներ: Քանի որ ստոյգ բացատրութիւն չկայ, կրնանք ըսել, թէ պակաս եղողները չհաւանելով մեկնողներ են, իսկ աւելցուածներ՝ վերջէն հասնելով կամ ծերնադրուելու գալով ստորագրելու պարտաւորուեր են: Սոյ ժողովականներուն կարգին առեղծուածական անձ մը եղած է Յուսիկ Եպիսկոպոս Ստինպոլայ (ԿԱԼ.459), զոր նորերէն շատեր համարձակօրէն իբր Կոստանդնուպոլիսոյ Եպիսկոպոս իմացած են (ՉԱՍ.Գ.309), սակայն Կոստանդնուպոլիսոյ Եպիսկոպոս մը՝ իր փառաւոր կոչումը աղաւադ անունի մը չէր փոխեր հարկաւ՝ Եւ Կոստանդնուպոլիսն ալ դեռ Օսմանեան սուլտաններէն գրաւուած չէր, որ Ստամպոլ անունը գործածական ըլլար: Ուստի քանի որ աղաւադ անունի մը դիմաց կը գտնուինք, Եւ Կոստանդնուպոլիսոյ մէջ Հայ Եպիսկոպոսական աթոռ մը գտնուիլն ալ՝ բնաւ հաւանականութիւն չընծայեր, ոչինչ կարգելու ըսել՝ որ հսաւրիոյ Սելինիայի, կամ փոքր Ասիոյ Ստաւրոպոլի կամ Ստեփանուպոլի, կամ ուրիշ քաղաքի մը անունին չարաչար աղաւաղումին դիմաց կը գտնուինք:

1232. ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ ԵՒ ԻՇԽԱՆՔ

Եպիսկոպոսներէն զատ Վարդապետներու անուններ ալ ունինք ցուցակին մէջ, ամէնն ալ Կիլիկեցի Վարդապետներ: Ասոնցմէ 10 հատը, պարզապէս իբր Վարդապետ կը յիշուին իրենց ուսումնական առաւելութեան համար, ու են. Յովիաննէս Մեծքարեցի, դպրապետ կոչուած իբրեւ

Դպրեվանքին ուսուցչապետ, Մարկոս Ակեւռացի, Վարդան Անարգաբացի, Գրիգոր Գերմաղբերցի, Գրիգոր Մեծքարեցի, Թորոս Կրակեցի, Վարդան Ակներցի, եւ Մարկոս կաթողիկոսարանի վարդապետ, ինչպէս պիտի ըլլան նաեւ, Գրիգորիս եւ անապատաւոր Կիրակոս՝ որ առանց տեղի անունի կը յիշուին: Վարդապետներէն 7 հատն ալ իբրեւ վանաց հայր կը յիշուին իրենց պաշտօնական առաւելութեան համար, բայց միւսներէն յետագաս: Ասոնք են. Սարգիս Ակների, Գրիգոր Թիւրքթի, Բարսեղ Խորինի, Թորոս Մեծքարի, Կարապետ Մովսիսնոցի, Յովսէփ Քելեզականի, եւ Թորոս Չորոյվանքի: Ասոնցմէ Ետքը կարգը ու կուգայ աշխարհական իշխաններուն, որոնց գլխաւորները միայն կը յիշուին, վերջէն աւելցնելով այլեւս իշխանք եւ ազատորդիք Հայոց: Անունով յիշուածներն են. Լեւոն թագաւոր, Հեթում թագաւորահայր, Օշին տէր Կապանի, եւ Ալիխան տէր Լամբրոնի ու Տարսոնի՝ Հեթումի եղբայրներ, Օշին տէր Կանչայ սպարապետ, Սմբատ տէր Ասկուռայ՝ մարածախտ, Ռեմունդ տէր Միքայէլկուի՝ սէնէսչալ, Թորոս Զտիկ՝ թագաւորին դարպասին գլխաւոր, եւ Թորոս տէր Ճոֆէլկայի՝ պրաքսիմոս: Այս պալատականներէն զատ ներկայ եղած են Վասակ Քերդիկի, Սմբատ Սմբատակլայի, Օշին Կոպիտառի, Լիկոս Կիստռամի, եւ Լիկոս Կերաչնեցի բերդակալ իշխանները: Ամէնէն վերջը կու գայ բայմութիւն քահանայից եւ կրօնաւորաց, որոնց գլուխը յանուանէ կը յիշուի միայն Կոստանդին աւագերէց թագաւորին (ԿԱԼ460): Այս է Սոյ ժողովին կազմակերպութիւնը:

1233. ՍՍՈՅ ՌՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

Սոյ ժողովը կը գումարուի Ծաղկազարդի օրը 1307 մարտ 19-ին, Սիսի Ս. Սովիհա Եկեղեցւոյն մէջ, եւ միեւնոյն օրը կը վերջացնէ իր գործը, տօնական օր մը ըլլալով մէկտեղ: Այս հապճեաւ գործողութիւնը կապացուցանէ բռնուած ձեւը, վասն զի յայտնապէս գրուած է, թէ առջի եղեալ է արքայն զնամակ կաթողիկոսի, որպէս զի քննեսցի ճշմարտութեամբ, սակայն քննութիւն եղած չէ, եւ ըլլալն ալ ըսուած չէ, այլ ժողովականք փութացած են հպատակի, ինչպէս կը յայտարարեն, թէ զոր իբրեւ տեսեալ, ծանեաք արդարեւ, որպէս առաքելական կանոնադրութիւն եւ զօրէնս (ԿԱԼ.461): Սոյ այդ պարագայն բաւական է ցուցնել թէ օրինաւոր ժողով մը չէ եղած Սոյ գումարումը, այլ հանդիսական արարողութիւն մը, ուր թագաւոր մը եւ թագաւորահայր մը թուղթ մը կը դնեն մէջտեղ, եւ քանի մը Եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ առանց գլուխի եւ առանց կաթողիկոսի, իլու հպատակութեամբ կը ստորագրեն առջեւը դրուած թուղթը: Այս հնագանդ հաւանութեան զօրութեամբ կորոշուի: 1. Զերկու բնութիւնս եւ զկամս եւ զներգործութիւնս ասել, պարզապէս այն պատճառով թէ այսպէս սահմանեաց զմեզ երանելի հայրն մեր՝ Գրիգոր Անաւարդեցին: 2. Ի տօնախմբութիւնս տէրունական տօնից համաձայն գտանիլ այլեւս քրիստոնէից, եւ յատկապէս ի յԱւետիսն, ի Ծնունդն, ի Մկրտութիւնն եւ ի Քառասնօրեայ գալուստն, որ է ըսել մարտ 25, դեկտեմբեր 25, յունուար 6 եւ փետրուար 2 օրերը ընդունիլ, ինչպէս նաեւ օգոստոսի 15-ին զօր Վերափոխման, եւ սեպտեմբեր 14-ին զեսաչավերացն: Ասոնցմէ զատ ուրիշ տօներ յիշուած են. իսկ փոփոխութեանց փաստ ցուցուած է, թէ այսպէս ուսուց մեզ նոյն Անաւարդեցին: 3. Զի ըստ Յայսմաւորցն զտօնս վկայիցն, որ է Հայ

Եկեղեցւոյ յատուկ Եօթնեկական գրութեան ջնջումը: 4. Զի քահանայական զգեստն ըստ հրաքանչիւր աստիճանի լիցի յեկեղեցին, որ է Եկեղեցական զգեստներու կիրառութիւնը: 5. Զի ի զգեստ սրբոյ սեղանոյն լիցի գորբորայն անպատճառ, որ է Լատիններուն գործածած քառակուսի ձերմակ կը արաւ, զոր սկիհին ներքեւ կը սփռեն, եւ սրբագրծութենէ Ետքը նշխարը անոր վրայ կը դնեն, մինչ Հայեր մաղղմային մէջ կը պահեն մինչեւ վերջ: Գորբորայ (corporale) լատին բառը մարմնակալ կը թարգմանուի սովորաբար: 6. Ծննդեան շաբաթապահը դեկտեմբեր 19-էն սկսիլ, որ 24-ին Ճրագալոյցի օրը վերջանայ: 7. Ի Ճրագալոյցն ձկամբ եւ ձեթով միայն բաւականանալ, որ է ըսել կաթեղէն ու կթեղէն չգործածել: 8. Ամէնէն վերջը կը դնեն զջրին բանն, զոր հրամայեաց խառնել ի սուրբ Խորիուրդն (ԿԱԼ.461): Այսափը որոշմանց կարգին. իսկ նախընթաց տեղեկագրութեան մէջ յիշուած է եւս, 9. Ընդունիլ գեօթն ժողովսն, եւ զառ ի նոսա հաստատեալսն ի սրբոց հարցն (ԿԱԼ.456), եւ 10. Սուրբ աստուածն այսպէս ասել. Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հզօր, սուրբ եւ անմահ, Քրիստոս, որ խաչեցար վասն մեր ողորմեա մեզ (ԿԱԼ.457):

1234. ԺՈՂՈՎԻՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Վերոյիշեալ որոշումներէն իննին վրայ բնաւ ընդարձակ բացատրութիւն կամ պաշտպանողական փաստաբանութիւն աւելցած չէ եւ իբրեւ գլխաւոր համոզիչ փաստ, յիշուած է միայն, որպէս զի ընդ մեծի Եկեղեցւոյն Հռոմայ եւ այլ ուղղափառ Եկեղեցեացն Քրիստոսի, եւ Հայաստանեայց Եկեղեցի կալցէ հաղորդութիւն աւանդութեամբ եւ տօնիւք (ԿԱԼ. 456): Որչափ ալ գլուխը Հռոմի հետ միաբանութիւնն է գրուած, բայց եւ այլ ուղղափառ Եկեղեցեայն Քրիստոսի յաւելուածը, որով որթոդոքս, եւ ոչ թէ կաթոլիկ Եկեղեցիներ կիմացուին՝ հակառակ Կալանոսի թարգմանութեանբաւական բացայայտ կը ցուցնէ հայադաւան սկզբանց ներողամիտ եւ թոյլատու զգացումը, որով չեն վարանիր յունադաւան Եկեղեցիներու հետ միութիւն ընդունիլ, երբ Հռոմ իբր հերձուածող եւ հերետիկոս կը նզովէր որթոգոքս Եկեղեցիները: Հայերուն գլխաւոր նպատակն եղած էր եւ էր տակաւին, Եկեղեցական կղզիացումէ հեռանալով, եւ ուրիշ Եկեղեցիներու հետ միաբանելով, անոնցմէ քաղաքական եւ զինուորական օգնութիւն գտնել, քանի որ ժամանակին մոլեռանդ հոգին չէր ներեր արեւմտեան քրիստոնեաներուն որեւէ յարաբերութիւն պահել կամ օգնութիւն հասցնել, նոյն իսկ քրիստոնեաներուն, եթէ իրենց հետ դաւանութեամբ եւ ծէսով համաձայն չէին: Այդ դիտումն է զոր Հայեր կը մշակէին առաջ Պահլաւունի կաթողիկոսներու եւ բուն Ռուբինեան իշխաններու ժամանակ, խոհական եւ զգուշաւոր կերպով, այլ անոնց յաջորդող Պապեռոնեան կամ Կոռիկոսեան իշխաններու եւ կամակատար կաթողիկոսներու ժամանակ՝ գործը անխորհուրդ եւ անզգոյշ նախանձայուգութեան հասաւ մինչեւ որ Լուսինեան իշխաններու ներքեւ կէս պաշտօնական ձեւի մը յանգելու մօտեցաւ: Իսկ Սույ ժողովոյն պաշտօնական որոշմանց մէջ, մինչ բոլոր ուրիշ կէտերը լոկ յիշատակութեամբ կը փակուին, բաժակին ջուր խառնելու կէտը ընդարձակ պատճառաբանութեանց առարկայ եղած է (ԿԱԼ. 461-467), զոր անզամ մըն ալ Վերլուծել աւելորդ կը սեպենք, վասնզի միեւնոյն վկայութիւններն (1204) եւ նոյն դիտողութիւններն (1224), որոնք կը պարունակէին Հեթումի գրուած մտերմական թուղթին մէջ,

զորս դարձեալ նոր ձեւով կրկնած է Անաւարզեցին Լեւոնի ուղղած պաշտօնական թուղթին մէջ, ինչպէս ժողովականք ալ կըսեն, թէ գտաք բովանդակեալ լիով ի նամակ սքանչելին հօրս մերոյ Գրիգորիսի (ԿԱԼ.467): Յիշեալ նամակն ալ այն է, զոր առաքեց առ սուրբ Եւ բարեպաշտ թագաւորն Լեւոն (ԿԱԼ.457), Եւ ոչ այն զոր Հեթումի յղեց, որ երբեք իր մտերմական շրջանակէն դուրս չելաւ, Եւ պաշտօնական գործողութեանց հիմ չեղաւ (1226):

1235. ԺՈՂՈՎԻՆ ԱՆՁՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այժմ կը մնայ ակնարկ մը նետել 1307 տարւոյ Սիսի ժողովին վրայ, Եւ Անոր գօրութիւնն ու հեղինակութիւնը ճշդել: Կալանոս այնպէս զմայլած է յիշել ժողովին արդիւնքովը, որ զայն միայն՝ իբր միակ հեղինակաւոր Եւ վճռական ժողով կուգէ ցուցնել Հայոց համար, Եւ անոր որոշմանց հպատակեցնել Հայոց Եկեղեցին: Յաղթական պարծենկոտութեամբ մը կը հոչակէ, թէ ոչ ոք այսուհետեւ կարող լինիցի սնուտին բանիւք կամ խարէական պատճառօք տկարացուցանել յաներկբայական գօրութիւն Սոսյ ժողովին այսորիկ, զի նա Եղեւ Հայոց ընդհանուր սիւնհոդոս Եւ մեծագոյն քան զայլս ամենայն, որք ժողովեցան ի Հայաստանս (ԿԱԼ.453): Սակայն չի հաստատեր թէ ինչով Հայոց Եկեղեցւոյն բազմաթիւ ժողովները, որոնցմէ տասը հատը յիշած էին Սիւնեցիք (1218), մէկ Սիսի ժողովով կրնան ոչինչ համարուիլ, Եւ Հայ Եկեղեցւոյ հազար տարուան անփոփոխ դաւանութիւնն ու աւանդութիւնը կրնայ ջնջուիլ Սիսի մէջ գումարուած մէկ օրուան ժողովով մը, որ օրինաւորութեան պէտք Եղած պայմաններէն ալ գուրկ էր: Իսկ մեծագոյն լինելուն իբր բացատրութիւն ժողովականներուն բազումք Եղած ըլլալը կը դնէ հայերէնին մէջ, իսկ լատիներէնին մէջ ժողովականներուն Եպիսկոպոսներով 56 Եղած ըլլալը կը ճշդէ, որ իր տուած կրկին ցուցակներէն առաջինին կը պատասխանէ (1230): Սակայն պահ մը իր լատինական սկզբունքն ալ կը մոռնայ, որ Եպիսկոպոսներէ զատ ուրիշներու վրայ որոշիչ ծայնի իրաւունք չի ձանչնար. Եւ թիւը մեծ ցուցնելու համար 26 Եպիսկոպոսներուն հետ կը խառնէ 30 վարդապետները Եւ վանահայրները Եւ իշխանները, իբրեւ հեղինակաւոր ժողովական: Աւելցնենք Եւս, որ նոյն ինքն Կալանոսի Երկու իրարու անյարմար ժողովականաց ցուցակ տալը (ԿԱԼ.458,469) այնչափ նշանակելի թերութիւն մըն է, որ նոյն իսկ ժողովին գումարման վաւերականութիւնը կը վնասէ Եւ հեղինակութիւնը կը կոտրէ: Կալանոս որպէս զի ժողովին ոյժ մը տայ իրամանաւ տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի գումարուած կը մակագրէ (ԿԱԼ.465), սակայն Գրիգոր ժողով չիրաւիրեց, այլ Հեթումի Եւ Լեւոնի միջնորդեց որ իրաւիրեն, Եւ չիրաւիրած ինքն մեռաւ, Եւ ժողովը պարզապէս թագաւորական իրամանով գումարուեցաւ, Եւ ժողովականք ալ կընդունին թէ մեծ Եւ քրիստոսասէր թագաւորն Լեւոն պատշաճ համարեցաւ ժողով առնել (ԿԱԼ.458): Ինքը Կալանոս ալ կը պարտաւորուի աւելցնել թէ ժողովը իրամանաւ Հայոց արքային Լեւոնի Եղաւ (ԿԱԼ.455), Եւ չանդրադառնար որ էր պաշտպանած լատինական սկզբունքը՝ օրինաւոր չընդունիր թագաւորական իրամանով գումարուած ժողովը, Եւ Եկեղեցական իշխանութիւն կը պահանջէ: Իսկ Սոսյ ժողովին գումարուած ատեն Եկեղեցական իշխանութիւնն ալ կը պակսէր, Եւ ժողովը կաթողիկոս նախազահ չունէր, վասնզի Կոստանդին, որ առաջին կը ստորագրէ, լոկ

Եպիսկոպոս Կեսարու կերպարանէն աւելի բան մը չառնէր, վրան (ԿԱԼ. 459), եւ ոչ իսկ իբր տեղապահ կաթողիկոսական աթոռոյ կը ներկայանայ: Ուրեմն ոչ միայն մեծագոյն ժողով մը չէ, այլ եւ ոչ օրինաւոր եւ վաւերական ժողով մըն է, եւ պարզապէս անգլուխ եւ անկանոն համախմբութիւն մըն է, ուր թագաւորական ձնշման եւ ազդեցութեան ներքեւ քանի մը ժամուն մէջ, պարզ հանդիսական տօնախմբութեան ձեւով, առանց քննութեան եւ առանց վիճաբանութեան համակերպութիւն կը յայտնուի, որպէս զի ստորագրութեամբ մը ազատին եւ մեկնին, ետքէն ուզածնուն պէս վարուելու եւ վերաբերելու համար:

1236. ԸՆԴՀԻՄԱԴԻՐ ՇԱՐԺՈՒՄ

Աննշանակ ձեւակերպութիւն եղած ըլլալուն մասին դիտողութիւննիս, պարզապէս մեր մտածմունքը չէ, զի նոյն ատեն ձայն բարձրացուցին Արեւելեան աթոռները, որոնց բերնով կը գրէ Մովսէս Երզընկացի վարդապետը, որ Կիլիկեցւոց գրոյն մէջ կարդալով թէ բազմութիւն ժողովեցան, կը բողոքէ. Սուտ ասէ, կը գրէ, զի սակաւք էին եւ ոչ բազումք, եւ դարձեալ թէ պարտ էր յամենայն Հայաստանեայս առաքել եւ ժողովել, եւ անկէ ետքը ընդունիլ, եթէ ամենքեան հաւանեալ էին: Որ իրաւունք է այդ կը գրէ Մովսէս զայրացկոտ շեշտով ինքնահածոյ մտաց ախորժակօք գրել, եւ գրածին առ ամենքեան առաքել թէ՝ ընկալարուք (ՍԱՄ. 298): Ահա թէ ինչ դատաստան ըրած են ժամանակակիցները Սույ ժողովին նկատմամբ: Քանի մը Կիլիկեցի Եպիսկոպոսներ, հապճէա գումարուած, առանց կաթողիկոսի, քանի մը ժամուան մէջ որոշում կու տան: Հայոց Եկեղեցւոյ Եպիսկոպոսութեան մեծ կէսը ոչ կը իրաւիրուի եւ ոչ կը մասնակցի, ոչ ոք Սիւնիքէն, ոչ ոք Վասպուրականէն, ոչ ոք Տարոնէն, եւ միայն չորս աննշան ներկաներ, որոնց Երկութքն ալ ստորագրութիւն տալէ կը խուսափեն: Արդէն դիտեցինք՝ թէ Երկրորդ ցուցակին մէջ աւելցուած անունները իբրեւ ներկայ հնար չէ ընդունիլ (1231) թող որ եթէ ընդունինք ալ, գլխաւոր Եպիսկոպոսներ չեն անոնք, ոչ Յովհաննէս Օրբելեանը Սիւնիքի կողմէ, եւ ոչ ալ Զաքարիա Ծործորեցին, որ այնչափ միտեալ էր Անաւարզեցիին կողմը (1223): Մովսէս Երզընկացի կը վկայէ եւս, թէ նոյն ինքն ի տեղին բազումք հակառակեցան, ինչ որ ներկաներէն ոմանց ստորագրութեանց մէջ չգտնուելուն առիթով դիտեցինք, եւ կը յաւելու թէ դեռ տակաւին եւս հակառակին, եւ տրուած որոշումին մասին կը հետեւցնէ, թէ ոչ է ճշմարիտ, այլ սուտ է (ՍԱՄ. 298): Հետեւապէս Կալանոսի խրոխտանքին հետ անհիմն կը դաշնան, ուրիշ հօռմէադաւաններու տեսութիւններն ալ, որ Սիսի Ս. Սովիա Եկեղեցւոյն մէջ 1307 մարտ 19-ին գումարուած ժողովին հեղինակաւոր ժողովի արժէքը կու տան, եւ անկէ Հայադաւան Եկեղեցւոյն հօռմէադաւանութեան անցած ըլլալուն Եգրակացութիւնը կը քաղեն (ՉԱՄ. Գ. 310): Այս կրօնան թագաւորն ու թագաւորահայրը իրենց իշխանական եւ արտաքին ազդեցութեամբ եւ յուսադիր իրապոյներով՝ քանի մը Եպիսկոպոսներէ այս տեսակ ստորագրութիւն մը կորզել, բայց Հայ Եկեղեցւոյ գրութիւնը անով չփոխուեցաւ: Նոյն իսկ ստորագրողներն ալ տեղերնին դաշնալէն ետքը գործադրութեան չձեռնարկեցին (ՉԱՄ. Գ. 311), եւ յայտնապէս իսկ մերժեցին (ՄՈՎ. 221): Մենք պէտք չենք զգար ուրանալ գրուածին վաւերականութիւնը, եւ Երկրայիլ թէ Անաւարզեցին իսկապէս գրած ըլլայ իրեն

Վերագրուած նամակները, ինչպէս կասկածողներ եղան (ՉԱՄ. Ա. 257), որովհետեւ շատ յստակ են պատմական կապակցութիւնները եւ ոչ ալ անկէ հետեւանք մը կրնայ քաղուիլ, քանի որ ինքն Անաւարզեցին հռոմէականութեան հակամէտ մը եղաւ, բայց պաշտօնապէս հռոմէական չեղաւ (1229): Սոյ ժողովը գումարուեցաւ եւ փակուեցաւ միեւնոյն օրը, 1307 մարտ 19-ին, իսկ չորս օր ետքը, մարտ 23-ին, աւագ հինգամբի օր ընտրողական նիստ ըրաւ, եւ նոր կաթողիկոսը ընտրեց ու հաստատեց (ԿԱԼ. 452), բայց մենք այդ ընտրութեան չանցած, պէտք է խօսինք Անաւարզեցին ժամանակակիցներուն վրայ, որոնց գործերը պատմութեան ընդհանուր եղելութեանց հետ կապ չունեին:

1237. ԱՐՔԱՅԱՋՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ

Կիլիկիոյ արքայազուն Եկեղեցականաց կարգին յիշենք նախ Հեթում Ա. թագաւորին կրտսեր եղբայր Յովհաննէս Եպիսկոպոսը, որ Գռների վանքին առաջնորդ եղաւ, եւ արքայ-եղբայր եւ րաբուն կոչումները ինքն ալ իբրեւ մակուի անուն կը գործածէ (ՀԱՅ. 486): Մեծ գործունէութիւն ունեցած չերեւիր բայց ուսումնասէր եւ գրասէր եղած ըլլալուն նշաններ են իրեն համար գրել տուած գիրքերը, որոնց վերջինը 1287 թուականն ունի (ՀԱՅ. 490): Իսկ գրական կարողութեանն ալ նմոյշ պէտք է ընդունուի իր թագաւոր եղբօր նուիրած ոտանաւոր դրուագը (ՀԱՅ. 490): Մահը տեղի ունեցած է 1289-ին (ՍԻՒ. 556): Հեթում Ա. իրմէ մեծ Եկեղեցական եղբայր մըն ալ ունեցած էր, Սիսի արքեպիսկոպոս եւ Դրազարկի Բարսեղը (1105), որ վախճանեցաւ 1275 (ՍԻՒ. 233) ապրիլ 19-ին (ՅԱՍ. Ա. 175): Հեթում Բ. ալ Եկեղեցական եղբայր մը ունեցաւ, Ներսէսը (1214), որ լոկ քահանայ կոչումով կը յիշուի, ոչ զի ամուսնացեալ Եկեղեցականութեան կը պատկանէր, այլ զի հազիւ նոր քահանայացած 22 տարեկան վախճանեցաւ 1301 մայիս 26-ին (ՍԻՒ. 557), կամ մայիս 7-ին (ՅԱՍ. Ա. 205) քաջ Երաժիշտի համբաւով, եւ հաւանաբար Արքակազին վանքի միաբան եղած (ՍԻՒ. 517): Արքայական տոհմէն եւ նաեւ Հեթում պատմիչը, իշխան Կոռիկոսի, եւ Հեթում Ա-ի Օշին եղբօրը որդին, որ աշխարհին կեանք վարեց, եւ զինուորական բարձր գիրք են եւ արդիւնքներ ալ ունեցաւ: Գրական ախորժակով եւ կարողութեամբ ալ Ճոխացած, թէ իրեն համար յատուկ գիրքեր պատրաստել տուաւ, զորօրինակ տոմար մը 1287-ին, եւ բժշկարան մը 1294-ին, այլ եւ ինքն ժամանակագրութիւն մը պատրաստեց 1076-է 1296 միջոցին համար կատարեալ աշխարհաբար լեզուով (ՀԵԹ. 97-85): Կրօնաւորութեան փափաք մըն ալ կանուխէն ծագած էր սիրտին մէջ, բայց վասն դժուարին անցից թագաւորութեան չէր ուզեր սպարապետութեան գործը լքանել, մինչեւ որ 1305-ի յաղթութենէն Ետքը, յարմար միջոց գտնելով, եւ որդին Օշինը իր տեղը անցնելով՝ Կիպրոս անցաւ, եւ Պրեմոնստրատեանց (Praemonstratenses) լատին միաբանութեան մէջ մտաւ (ՀԵԹ. 67), որ Օգոստինեան կրօնաւորներու մէկ նոր Ճիւղին էր 1120-ին կազմուած, եւ բաւական ծաղկած կացութիւն էր ստացած: Պրեմոնստրատեանց սքենը ամբողջ Ճերմակ էր, եւ այս հագուստով նկարուած կը տեսնուի Հեթում Փարիզի մեծ մատենադարանին մէջ պահուած գրչագիրի մը վրայ: Հեթում սքեմին հետ Անտոն անուն ալ առած էր (ՍԻՒ. 340): Միւս տարին Հօռմ գնաց ուխտի նպատակով, ուստից 1307-ին Աւինիոն անցաւ Կղեմէս Ե. պապի իրաւերով, եւ անոր

յանձնարարութեամբ Թաթարաց պատմութիւն մը գրեց, ու Ֆուլկոն անուն անձի մը օգնութեամբ գաղղիերէնի վերածեց, որ շուտով լատիներէնի ալ թարգմանուեցաւ, եւ վերջերս հայերէն հրատարակուեցաւ: Իսկ Հեթումի հայերէն բնագիրը դեռ գտնուած չէ (ՍԻՒ. 338): Մահուան թուականն ու տեղը յայտնի չեն, միայն կը գիտցուի թէ Գաղղիոյ Պիկտաւիա (Poitiers) քաղաքի վանքը կը բնակէր: Յայտնութեան մեկնութիւն մը եւ ուրիշ եւ եկեղեցական գրուածներ ալ ունեցած մլալը կը գրուցուի (ՍԻՒ. 339):

1238. ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Ժամանակիս Կիլիկեցի վարդապետներուն մէջ առաջին տեղը պէտք է ընծայել Գէորգ Սկեւացիին, այսպէս կոչուած իր միաբանութեան վանքէն. բայց Սկեւայէն շատ Գէորգ վարդապետներ ելած ըլլալուն (ՀԻՆ. 708), սա ստէպ Լամբրոնացի կը կոչուի իր ծննդավայրին անունով: Ուսման համար Արեւելեան վանքերը շրջելէն ետքը Սկեւայ վանքը հաստատուեցաւ, եւ գրական երկասիրութեանց հետեւեցաւ, որոնց մէջ զլխաւոր են Արուեստ գրչութեան գործը՝ Արիստակէս հրետորի հետեւողութեամբ, եւ Եսայիի մեկնութիւնը Հեթում Բ-ի խնդրանօք գրուած: Ունի եւ Գործոց մեկնութիւն մը եւ զանազան ձառեր: Մահը տեղի ունեցած է 1301 յունուար 11-ին չորեքշաբթի օր, եւ իրեն վրայ շատ փայլուն յիշատակարան մը եւ տաղաչափեալ ողբ մը գրաւած է, իր աշակերտներէն Մովսէս Սկեւացի (ՀԱՅ. 504): Գէորգի քերին էր Գրիգոր Սկեւացի, սա ալ Լամբրոնացի եւս կոչուած ծննդավայրէն առնելով, զոր յիշեցինք Լեւոն Բ. թագաւորի մահուան պահուն քովը գտնուելուն առիթով (1096): Գրիգոր ալ գրած է ձառեր եւ մեկնութիւններ (ՀԻՆ. 716) եւ Յովիաննու Կարապետի Արեգականն շարականը (ՏԱԹ. 638) բայց իր մահուան թուականը որոշ չէ: Սկեւացւոց հետ պէտք է յիշուի Ստեփանոս քահանայ Գոյներիցանց, որ եթէ հեղինակ մը չէ, բայց հեղինակներու գործերուն ձարտար եւ ուղղագիր եւ անխոնջ ընդօրինակող մըն է, եւ իր յիշատակարանով մնացած գրգիշներ բազմաթիւ են (ՀԱՅ. 503), այնպէս որ անտեղի պիտի չմլլար կարծել թէ ընդօրինակութեան գործատունի մը գլուխն էր: Ինքն եղած է Գէորգ Լամբրոնացին Արուեստ գրչութեան գիրքը գրելու յորդորողը: Յովիաննէս Պլուզ Վարդապետ մըն ալ կը յիշուի 1293 տարին, որ թէպէտ միայն մէկ համառօտ ոտանաւորով ծանօթ (ՍԻՒ. 154), սակայն նմոյշը իրաւունք կու տայ արդիւնաւոր մէկը ձանչնալ գինքն: Յիշենք եւ Մովսէս Երգնկացի վարդապետը, որուն անունը արդէն անգամ մը տուինք Սոսյ ժողովին մասին ըրած քննադատութեան առիթով (1236): Երգնկացի մականունը առած է սովորաբար թէպէտ բնիկ Գարանագեաց Անի քաղաքէն էր, որ է այժմեան Կամախը: Ներսէս քահանայի մը զաւակ, եւ ազգաւ մեծատոհմ եւ երեւելի: Զօրաւոր ախոյեան մը եղաւ հայադաւան ուղղութեան երեք ժողովներու հիման վրայ հաստատուած, Ոսկեփորիկ գիրք մը, եւ Պատարագի մեկնութիւն մը, եւ շատ թուղթեր ու ձառեր գրեց, եւ պայծառացուց Սեպուիի վանքերը: Կեանքը երկարեցաւ մինչեւ ի խորին հասեալ ծերութիւն (ՀԱՅ. 508), եւ վախճանեցաւ 1323-ին ինչպէս կը դնէ Անեցիին շարունակողը (ՍԱՄ. 167), եւ ամսաթիւով մայիս 28-ին, Ելն ի վիրապէ տօնին (ՀԱՅ. 509): Մովսէսի պէտի յիշուած վարդապետներն ալ: Անաւարգեցիին ծրագիրին պաշտպաններէն չեղան,

թէպէտ ոչ ամէնքը Մովսէսի համարձակ դիմադրութիւնն ունեցան:

1239. ՆԵՐՍՒԵՍ ՄԵԾԻ ՆՇԽԱՌՔԸ

Նշանաւորագոյն է ժամանակակիցներուն մէջէն Յովիաննէս Երզնկացի վարդապետը, իր գրիչին ներքեւ Երզնկացի գրուած, Երզնկա ծնած շուրջ 1250-ին: Երզնկացին կոչուած է Եւս Ծործորեցի, Երկար ատեն Արտեղ գալարի Ծործորի վանքին մէջ ապրած ըլլալուն համար, Քաղցրիկ իր գրած ներդաշնակ Երգերուն ու շարականներուն համար, Պլուզ՝ ըստ ոմանց կապոյտ աշուի ըլլալուն (ՂԱՄ. Դ. 271), բայց աւելի հաւանաբար մանրուկ եւ կարճահասակ ըլլալուն համար (ՀԱՅ. 514), եւ Մաշածին՝ (ՀԱՅ. 513) որուն ոչ միայն պատճառը այլ եւ իմաստն ալ անծանոթ կը մնայ: Առաջին ուսմունքն Սեպուիի վանքերը առնելով, լրումը ստացաւ Վարդան վարդապետի մոտ Կայէնի վանքը (1141) ուսկից նորէն իր հայրենիքը դարձաւ: Ս. Ներսէս Պարթեւ հայրապետին նշխարաց յայտնուիլը, Երզնակացիին առաջին անգամ փայլելու առիթը, եւ այս առիթով գրեց գիւտին պատմութիւնը, եւ սրբոյն պատուոյն ներբողեան մը (ՍՈՓ. Է.) եւ գեղեցիկ շարական մը (ԾԱՐ. 434): Այդ գիւտին պատմութիւնը անցողակի միայն յիշած ենք Ներսէսի մահուան առթիւ (155), եւ աւելորդ չենք սեպեր քանի մը խօսք եւս աւելցնել: Եկեղեցեաց Թիլ աւանը, ուր էր Ներսէսի գերեզմանը (155) աւրուած էր զանազան արկածներու Երեսէն եւ գերեզմանի տեղն ալ անյատացած բայց վանք մը կը մնար այնտեղ: Պատուական անուն սարկաւագի մը, յունուար 26 հինգշաբթի օր մը, առաջին անգամ տեսիլքի մէջ գերեզմանին տեղը կը ցուցուի (ՍՈՓ. Է. 47), յաջորդ գիշերը յորում ուրբաթ լուսանայր (ՍՈՓ. Է. 48) տեսիլքը կը կրկնուի, եւ երբ վանականներուն կը հաղորդէ, կորոշեն երրորդ տեսիլքի սպասել, ինչ որ տեղի կունենայ միւս գիշեր, յորում միաշաբաթ լուսանայր (ՍՈՓ. Է. 49): Ասոր վրայ Թիլայ վանքին առաջնորդ Ներսէս վարդապետ կը դիմէ Երզնկայի արքեպիսկոպոս Սարգիսի, որոյ որդին Յովիաննէս քաղաքին իշխանն էր, եւ ցուցուած տեղը բացուելով Ներսէս Մեծի ամբողջ մարմինը կը գտնուի կրամած քարիւ ցացկուած, բազմաեայ յաթոռ ձեւի մէջ (ՍՈՓ. Է. 52), որն էր՝ մուտ փետրուարի ամսոյ (ՍՈՓ. Է. 5): Սարգիս Եպիսկոպոս մեծ հանդէսով նշխարքները ամփոփել կու տայ Տիրաշէնի վանքը, աջը առանձին քաղաքին Եկեղեցին կը դնէ, եւ գլուխը ժողովուրդին բարեպաշտութեան կը թողու, յատուկ եւ հարուստ մասնատուիեր ալ պատրաստել տալով: Այդ գիւտին թուական ցուցուած է Քրիստոսի ծնունդէն 1275 տարի, Լուսաւորիչէ 968, Ներսէսի մահէն 872 (ՍՈՓ. Է. 45), եւ Արշակունեաց իյնալէն 824 (ՍՈՓ. Է. 39), Հայոց թուական 721, Յակոբ Կլայցի կաթողիկոսին, եւ Լեւոն Հեթումեան թագաւորին օրով (ՍՈՓ. Է. 45): Բայց այս թուականները դժուարաւ կրնար իրարու հետ համեմատուիլ, ինչ որ իին ժամանակագրութեանց անձշութեան հետեւանքն է: Քրիստոսի 1275 տարին, Հայոց 724-ին եւ ոչ 721-ին կը համապատասխանէ, եւ յունուար 26 հինգշաբթի մը՝ 1273-ին կը հանդիպի, որով փետրուար 1, գիւտի օրն ալ չորեքնբթի կիյնայ: Թէպէտեւ այս տարբերութիւններէն մին կամ միւսը նախադասելու զօրաւոր պատճառներ կը պակսին, բայց յարմարագոյն կը սեպէինք 1272 թուականը ընդունիլ, երբ Երզնկացին դեռ նորահաս Երիտասարդ էր շուրջ 23 տարեկան: Երզնկայի Սարգիս Եպիսկոպոսի մը անունը 1307

տարւոյ ժողովին յաւելուածական ցուցակին կարգը անցած է (1177), սակայն նա վերոյիշեալ Սարգիսը չի կրնար ըլլալ, որ որդույն Յովիաննէս իշխանին հետ 1276-ին անպարտ մահուամբ սպանուած են (ՀԻՆ.756):

1240. ՅՈՎԿԱՆՆԵՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Յովիաննէս Երզնկացիի գործումէութեան դառնալով, 1280-ին ատենները Երզնկայի վանքերուն համար կանոնք եւ սահմանք կը պատրաստէ, 1281-ին Երուսաղէմ ուխտի կերթայ, դարձին Յակոբ Կլայեցի կաթողիկոսին կայցելէ Հռոմկայ, զոր կը կոչէ հեղինակ հոգոց եւ հանձարոյ իմաստութեամբ, վարժ աստուածաշունչ գրոց, աննախանձաբար սիրող եւ պատուող ուսումնասիրաց (ԵՐԶ.): Երզնկացի այնտեղ կը մնայ իբր ուսումնարանին վերակացու, եւ կաթողիկոսին հրամանով կը սկսի պատրաստել իր մեծ Երկասիրութիւնը, որ է Մեկնութիւն քերականի (ՀԱՅ.509), որ հայերէն լեզուի վրայ նշանաւորագոյն աշխատութիւնն է: Սակայն լրումը 1293-ին է եղած (ՍԻՒ.549): Սիսի մէջ յատուկ ատենաբանութիւն մըն ալ խօսած է 1284-ին, Հեթում ու Թորոս արքայորդիներուն ասպետական աստիճան բարձրացած օրը (ՀԻՆ.757): Միեւնոյն տարին եղած է Տփղիս (ՀԱՅ.512), ուր պատրաստած է Յաղագ Երկնային շարժմանց գիրքը, Վախթանկ Ումեկեան իշխանազունին խնդրանքով եւ Յովիաննէս Եպիսկոպոսի մը յորդորներով (ՀԻՆ.761): Որոշ չենք գիտեր թէ Երբ Տփղիսէ Արտադ անցաւ Զաքարիա Ծործորեցիի մօտ, եւ թէ ուր տեղեր պատեցաւ մէկ տեղէն միւսը ատեն, միայն գիտենք, թէ Երկար տեւեց Ծործորի վանքը մնալը, Ծործորեցի մականունը ստանալու չափ: Այն տեղ էր 1307-ին Սոյ ժողովին ատենը, բայց ոչ Զաքարիա եւ ոչ Յովիաննէս չեն ուզած Սիս գալ, որչափ ալ Զաքարիա համակիր մըն էր Անաւարզեցիի ծրագիրին, եւ Յովիաննէս ալ հետամուտ էր Արեւմուտքէ Եկող ուսումնական առաւելութեանց ծանօթանալ, եւ անոնցմով զարգանալ, Ծործորի մէջ գրած է 1316-ին (ՀԱՅ.513) Մատթէոսի աւետարանին մեկնութիւնը, զոր պատրաստած է իբր շարունակութիւն եւ լրումն Շնորհալիին թերի թողած աշխատութեան (988), իսկ թերի մնալուն պատճառը ինքն Երզնկացին ալ չէ գտած (ՀԱՅ.512): Մեր տեսութեամբ հաւանական չէ որ Երզնկացին 1309-ին Ատանայի ժողովին Եկած ըլլայ, ինչպէս իր կարգին դիտել պիտի տանք: Երզնկացիին ուսումնատենչ փափաքը գինքն մօտեցուց Ղոմինիկեան լատին կրօնաւորներուն ալ, որոնք սկսած էին տարածուիլ Հայաստանի մէջ, եւ 1318-ին Եպիսկոպոսներ եւ Եպիսկոպոսարաններ ալ ունենալ սկսած էին: Երզնկացիին կը վերագրուի՝ միջնադարեան լատին աստուածաբաններուն նահապետը սեպուած Թովմաս Ակուինացիին գործերէն մէկ մասին լատիններէնէ հայերէնի թարգմանութիւնը (ՀԻՆ.758): Երզնկացիի կեանքը մինչեւ 1326 Երկարաձգուեցաւ հաւանաբար (ՀԻՆ.754), սակայն շարունակ Ծործորի մէջ մնացած չըլլայ: Ժողովրդական աւանդութիւն մը անոր անունը կը կցէ 1319 տարւոյ մեծ Երկրաշարժին, որուն մէջ Անի ալ մեծապէս վնասուեցաւ, թէպէտ տակաւին անբնակ չլքուեցաւ (ԵՐՓ.Ա.182): Զրոյցը կը պատմէ թէ Երզնկացին Անի Եկած էր ապաշխարութիւն քարոզելու, իսկ քաղաքացիք կը ծաղրէին զայն, նոյն իսկ Եկեղեցականներ յետին տեղին կու տային Եկեղեցւոյ մէջ, եւ բարձր գրակալ կը դնէին առջեւը, մինչ նա

կարձահասակ էր: Երբոր ժողովուրդը իր խենէշ կեանքէն չէր դադարեր, մահ սաստիկ եւ գազաններու վոհմակներ ժողովուրդը կը կոտորէին, որոնցմէ ազդուելով ժողովուրդը զջումի կու գար: Բայց երեք տարիէն նորէն առջի անառակութեանց կը դառնար: Երգնկացին նորէն կու գայ ապաշխարութիւն քարոզելու, բայց Անեցիք վերահաս չարիքներու պատճառ նկատելով զայն, թմբրադեղով կը մարեցնեն, եւ մերկացնելով քաղաքին մէջ կը պտտցնեն եւ զամբիւլի մէջ դնելով աւագ եկեղեցւոյ դուռը կը կախեն, մինչեւ սթափի, ուսկից ետքը բրածեծ արարեալ կաքսորեն, սպառնալով որ չդառնայ: Ասոր վրայ Երգնկացին բարձր բլուր մը ելլելով քաղաքը անիծած կըլլայ, եւ իսկոյն երկրաշարժը կը սկսի (<ԱՅ.515>): Որչափ եւ պարզ զրոյց մը, բայց հարկ սեպեցինք յառաջ բերել իբրեւ ժամանակին զգացումներուն նմոյշ: Ընդհակառակն Երգնկացիին ներող ու հեզ հոգին յայտնի կը լինի անով որ ուրիշներ իրենց յիշատակարաններուն մէջ անէջներ եւ նզովքներ կը գրեն, նա կը բաւականանայ ըսել: Որ ծուլանայ եւ թողու, ոչ լիցի առանց պատճառոց, (<ԱՅ.512>): Երգնկացին սովորաբար Ծործորի վանքը մեռած եւ թաղուած կը կարծուէր, այլ Սրուանձտեան անոր գերեզմանաքարը տեսեր է Երգնկայի Ս. Նշան եկեղեցին, առաջնորդական աթոռին ներքեւ (ԹՌՈ.Բ.50):

1241. ԵՍԱՅԻ ՆՉԵՑԻ

Երգնկացիին ոչ միայն ժամանակակից, այլ եւ կրտսեր աշակերտակից եղած է Եսայի Նչեցի վարդապետը, եւ Վարդան Վարդապետի մահուընէ ետքը զարգացած է Ներսէս Տարոնեցի վարդապետին մօտ, որ Մշոյ Առաքելոց կամ Ղազարու վանքը հաստատուած էր: Եսայի Սասունցի էր Նիշ աւանէն, եւ Տարոնոյ մէջ Ներսէսի մօտ զարգանալէն ետքը՝ նորէն դարձաւ Սիւնիքի կողմերը, եւ հաստատուեցաւ Գայլեծորի վանքը, եւ մեծ համբաւ ստացաւ իբրեւ վարդապետաց վարդապետ, այնպէս որ մինչեւ 363 կը հանեն իրեն հասուցած աշակերտներուն թիւը (ԶԱՄ.Գ.): Նչեցին ալ գրեց քերականի եւ մարգարէութեանց մեկնութիւններ, ինչ որ ժամանակին վարդապետներուն գլխաւոր նիւթն էր իրենց գլխաւոր աշխատութեանց համար: Այդ ատենները տակաւին կընդարձակուէր Ղոմինիկեան լատին կրօնաւորներուն ազդեցութիւնը Հայաստանի մէջ, որ օտար լեզուի հետ Արեւելքի անծանօթ դպրոցական ուսմանց ասպարէզը կը բանային Հայերուն առջեւ, եւ ասոնք ալ իրենց բնական անյագ տենչանքով համարձակ կը մտնէին որեւէ զարգացման օգնող դուռնէն ներս, նոյն իսկ շատ անգամ առանց դիտելու թէ ուր աիտիտանէր զիրենք ընդգրկած ձամբանին: Ասկէ ծագեցաւ Լատինաց հետ միաբանելու հոսանքը, որ աւելի լատին բառերով կը յիշուի պատմութեան մէջ, Ունիթոր (Unitor) եւ Ունիթորութիւն անուններով: Լատիններ նախապէս հաստատուած էին Պարկահայոց սահմանները, իրենց կեղրոն ունենալով Սուլտանիա քաղաքը, եւ անտի հետեզիւտ յառաջացած դէպ հիւսիս, եւ իրենց կեղրոն ըրին Նախիջաննեանը, Սիւնիքի Զահուկ գաւառը, ուսկից ծագեցաւ ունիթորական Հայերու Զուհեցի անունը: Անաւարգեցիին ժամանակը տակաւին այնչափ զօրացած չէր ունիթորական շարժումը Արեւելքի մէջ, թէպէտեւ սկսած էր լատինական գործունէութիւնը:

1242. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼԵԱՆ

Այստեղ պէտք էր առանձինն խօսիլ Ստեփանոս Օրբելեան մետրապոլիտին վրայ, որ դարուս նշանաւորագոյն դէմքերէն մին եղաւ, սակայն պատմութեան կարգին հետզհետէ առջեւ բերինք անոր գործունէութիւնը ու կեանքը, եւ պէտք չի մնար նորէն անդրադանալ: Իր գլխաւոր երկասիրութիւնն է Պատմութիւն նահանգին կամ Տանն Սիսական, որուն մէջ Վիճակագրական տեղեկութիւններ ալ խառնած է: Շինարար Եպիսկոպոս մըն ալ եղած է՝ Սիւնեաց Վանքերն ու Եկեղեցիները ծաղկեցնելով, զորս ինքն իսկ կը նկարագրէ (ՕՐԲ.Բ.231-245), եւ որոնց գլխաւորներն են, Տաթեւի Երրորդ շինութիւնը, Նորավանքին նուիրած Դլենայ խաչը, Ծակուտքարի կալուածը, Չուայ գիւղը, եւ Արատեսի Վանքին ընծայուած թեմերը: Իր նուէրները յափշտակողներուն կարդացուած անէծքներուն մէջ նկատողութեան արժանի են այլազգիներուն մասին ըսուածները, որ եթէ Տաճիկ իշխանութիւն փոխի, եւ նա նենգել եւ բռնաբարել խորիի, յԱստուծոյ եւ յիւր Մահմէտէն ապիզար լիցի, եւ իւր հալալն հարամ եղիցի եւ հարիւր հազար նալաթ ի Վերայ նորա ազգի նորա եւ զաւակաց նորա եղիցի (ՕՐԲ. Բ. 240): Օրբելեանի մահուան պարագաները չեն յիշուած պատմութեանց մէջ (1221):

1243. ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԼՈՒԵՑԻ

Այդ միջոցին նահատակուած նոր վկաներէն է Գրիգոր Բալուեցի Վարդապետը, որ առաջ ամուսնացեալ քահանայ է եղած, բայց Երկու տարիէ այրի մնալով կերթայ աշակերտիլ Վարդան Վարդապետի մօտ Խորվիրապի եւ Կայէնի Վանքերը, եւ վեց տարի ետքը Վարդապետական գաւազան ստանալով: Բալու կը դառնայ, եւ Ս. Յակոբի Վանքը հաստատելով քաղաքին եւ շրջակայից մէջ քարոզութեամբ կը զբաղի, ընդհանուր յարգանքի արժանանալով: Գրիգոր Խարբերդ կը գտնուէր 1289-ին, երբ քաղաքը Եգիպտացիներէն յարձակում կրեց, ու քաղաքին Խարբանդ իշխանին եղբայրը գերի տարուեցաւ: Իշխանը իր խորհրդակիցներով մտածեց քրիստոնեաները բռնադատելով եղբորս փրկանքը անոնցմէ հաւաքել: Այս նպատակով շուն մը սպաննել կու տայ, եւ մզկիթին դուռը կը կախէ ու քրիստոնեաները ամբաստանելով կը ձերբակալէ Վարդապետն ու 45 այր պատուաւոր ի քաղաքէն (ՆՈՐ. 119): Ասոր վրայ կը սկսին բռնադատութիւններ, որոնք իսլամութիւն ընդունելու պայմանին կը յանգին: Վարդապետը համարձակորդն կընդդիմանայ, սպառնալիքները կանարգէ, այս պատճառով գանակոծութեամբ կը փորձուի, եւ 300 հարուածներու կը տոլկայ: Իրեն հետ բրածեծ կըլլան իր Երկու աշակերտները Սիմէոն ու Կիրակոս, իբր Վարդապետին գործակիցներ եւ հարուածներու ներքեւ կը մեռնին: Կուգեն միւս բանտարկեալներն ալ տանջել: այլ Թաթևարա անուն գօրապետը դէմ կը դնէ եւ կազատէ, իսկ Վարդապետը քարկոծմամբ կը նահատակուի խառնիձաղանձին ձեռքով: Նահատակութեան օրը նշանակուած է 1290 փետրուար 10 ուրբաթ, եւ Հայոց 739 հորի 4 շարժական տոմարով, որ ուղիղ կը պատասխանէ. միայն թէ այդ ամսաթիւերը կը պատասխանեն ուրբաթ օրուան, յորում Գրիգոր նահատակուեցաւ, եւ ոչ յաջորդ շաբաթ օրուան յորում մարմնոյն վրայ լոյս է տեսնուած (ՆՈՐ.117): Նոյնպէս ուղիղ չի գար յիշեալ շաբաթ օրուան համար ի տօնի

սրբոյն Սարգիսի ըսուիլը, վասնզի 1290 փետրուար 11 շաբաթ օր Կոստանդնուպոլիսոյ ժողովին տօնը կը հանդիպի, եւ ոչ Ս. Սարգիսի: Կերեւի թէ շփոթը յառաջ եկած է Ս. Սարգիսի պահքին չորեքշաբթի օրը բանտարկուելէն (ՆՈՐ.110), եւ նահատակութեան ուրբաթը՝ անմիջապէս վրան եկողը կարծուած է, մինչ երկու շաբաթ, եւ ոչ երկու օր տեւած է Գրիգորի եւ ընկերներու բանտարկութիւնը: Իրօք ալ սովորութիւն էր միջոց մը երկարել այդ տեսակ փորձութիւնները: Բալուեցի նահատակներուն վկայութիւնը գրողն եղած է Գրիգորի քեռորդին Դաւիթ Բալուեցի բահանան (ՀԱՅ.117):

1244. ԿԻՐԱԿՈՍ ՇԱՏԻԿՑԻ

Ժամանակակից նահատակի մըն ալ յիշատակութիւնը կը գտնենք Սիւնեաց նահանգի Վայոց ձոր գաւառի, Շատիկ վանքին մէջ, 1291 թուականով: Արձանագրութիւնը կը գտնուի Ընդեղի մատութին մէջ, թէ զնորոգող սուլք նահատակին, զիոնց Պլանց յաղօթս յիշեցէք, զԿիրակոս միակեաց, ուր յայտնի չէ թէ Կիրակոսը՝ նահատակն է, թէ նորոգողը: Բայց որովհետեւ ուրիշ տեղ մատութը Սուլք Կիրակոս անունով կը յիշուի (ՍԻՒ.160), նահատակն ալ Կիրակոս անուանել սովորութիւն եղաւ (ՆՈՐ.119), եւ աւանդութեամբ կը յիշուի թէ պատարագելու ատենը սպանուած է:

Տ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՍ Գ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ

1245. ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ ԿԱՏՈՒԿԵՑԻ ԶԷ

Գրիգոր Է. Անաւարգեցի կաթողիկոսին մահութնէ ետեւ (1229), պէտք էր որ առաջին գործը նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնն ըլլար, սակայն Հեթում-Յովհաննէս կրօնաւոր թագաւորահայրը զայն յետաձգել տուաւ, եւ նախապէս աշխատեցաւ Անաւարգեցիին հետ պատրաստուած ծրագիրին պաշտօնական ձեւ տալ: Կերեւի կասկածեցաւ թէ իրեն ոչ-համակիր կաթողիկոս մը կրնայ ընտրուիլ, եւ կանխեց աթոռոյ պարապութեան միջոցին իր քաղաքական ազդեցութիւնը շահագործել, եւ ապագայ կաթողիկոսութեան յուսադրութեամբ Կոստանդին Կեսարացիի աջակցութիւնը ապահովել, որ նախապատի դիրքը ունէր ներկաներուն մէջ: Այս եղաւ 1307 մարտ 19-ին միօրեայ ժողովին նշանակութիւնը, որուն վրայ արդէն խօսեցանք (1235): Երբոր Հեթում ու Լեւոն իրենց մտադրութիւնը իրագործուած կարծեցին, այն ատեն միայն կաթողիկոսութեան յաջորդութիւնը ձեռք առին, եւ կամակատար Եպիսկոպոսներու ձեռքով, նոյն իսկ աւագ հինգշաբթի օրը, 1307 մարտ 23-ին, խորիրդաւոր պաշտամանց մէջ կաթողիկոսական օժում կատարեցին Կեսարացիին վրայ (ԿԱԼ.452), որպէսզի զատիկին օրը կաթողիկոս ունեցած ըլլան: Կերեւի թէ աւագ երկուշաբթի եւ երեքշաբթի եւ չորեքշաբթի օրերը պատարագի կանոն չըլլալուն՝ հինգշաբթի սպասած են օժումին համար: Այս տեղ ալ առաջին անգամ նկատելիքնիս Կեսարացի Կոստանդինին անձնաւորութիւնն է, որ ինչպէս կանխած ենք ցուցնել Կատուկեցիէն տարբեր մէկ մըն է (1169): Արդէն զանազան առիթներով ալ մեր այդ կարծիքը լուսաբանեցինք, Սկեւուայի որբարանին կամ նշխարանողին արձանագրութիւնը բացատրելով (1199), եւ Անաւարգեցիին կողմէ Սիւնիք գացող Կոստանդինին ինքնութիւնը ճշդելով (1216), բայց այս տեղ ուրիշ

բացատրութիւններ եւս յարմար կը դատենք աւելցնել: Սմբատի շարունակողը պարզապէս կը դնէ. Մեռա տէր Գրիգոր կաթողիկոս, եւ դրին զտէր Կոստանդին Կեսարոյ (ՍՍԲ.127), Կալանոսի պատմագիրն ալ կը գրէ. Եղաւ յաթոռ կաթողիկոսութիւն տէր Կոստանդին Կեսարացին հերձուածող (ԴԱՎ.335), առանց ուրիշ յաւելուածի, եւ իրեն կը հետեւի Երեւանցին, պարզապէս Տէր Կոստանդին հերձուածող գրելով (ԶԱՍ.17): Այդ գրողներէն առաջինները, որոնք ժամանակով շատ մօտիկներ են, ոչ Պրօնագործ կոչուիլը եւ ոչ Կատուկեցի ըլլալը կաւելցնեն, որով Կոստանդին Բ. կաթողիկոսի հետ նոյնանձ ըլլալուն չեն տար: Առաջինը մահուանը արիթով ալ, մեռաւ տէր Կոստանդին Կեսարացին կաթողիկոսն կը գրէ (ՍՍԲ.130), իսկ Երկրորդը Սոյ ժողովին առթիւ ալ Երկու անգամ կը յիշէ, Կոստանդին մեծ արքեպիսկոպոսն Կեսարու (ԿԱԼ.458), եւ Կոստանդին Եպիսկոպոս Կեսարոյ (ԿԱԼ.469), եւ բնաւ ակնարկ չունի, թէ սա նոյնինքն Երբեմն կաթողիկոս Եղած ամձն էր, ինչ որ նպատակին ոյժ տալու համար կարեւոր պարագայ պիտի ըլլար: Միւս կողմէն Օրբելեան մեզի մատնանիշ կընէ, Կոստանդին Եպիսկոպոս Կեսարու անունով՝ Անաւարզեցիէն նուիրակ Եկող անձը (ՕՐԲ.Բ.196), որ անհնար է թէ նախկին կաթողիկոս Կատուկեցին ըլլար (1216): Հետեւաբար Անեցիին շարունակողին յաւելուածը, որ է նոյն Պրօնգործն Կատուկեցին, աքսորեալն ի Հեթմոյ (ՍՍԱ.155), բոլորովին անհիմն եւ ինքնահնար բացատրութիւն մըն է, զոր պատմական պահանջը, եւ ժամանակագրական համեմատութիւնն ալ չի կրնար ոչ մի կերպով յարմարցնել գործոց ընդհանուր ընթացքին հետ: Եթէ Երբեք Կեսարացին նոյն ինքն Կատուկեցին ըլլար, արդէն գործի գլուխ անցած եւ Սոյ ժողովին մէջ նախաթոռ բազմած վայրկեանէն, իբր կաթողիկոս ճանչցուած պիտի ըլլար, եւ ոչ ալ ինար պիտի ըլլար արդէն օծեալ կաթողիկոսը ժողովէն Ետքը կրկին օծել: Այդ դիտողութիւնները մեզի համար այնպէս վճռական են, որ չենք կրնար ընթանել, թէ ինչպէս Զամչեան մտադրութիւն չէ ունեցած այդ կէտին, եւ Երկրորդած է Անեցիի շարունակողին յաւելուածը (ԶԱՍ.Գ.311), եւ իրեն հետեւած է Շահիսաթունեան (ՇԱՀ.Ա.207), Անաւարզեցին շարքին դուրս ձգելու չափ, ինչպէս շատերու հետ, նաեւ Ալիշան (ՍԻՍ.557), եւ Մխիթարեան (ԱԲԼ.133) եւ Մովսիսեան (ՄՈՎ.221): Իսկ Զամիննեան վերջերս ընդունած է տարբերութիւնը (ԶԱՍ.Ա.257), զոր մենք կանուխէն հրատարակութեան տուած էինք (99.ԱՐՐ.494, եւ 09. ԼՈՒ.ՆՈՅ.46), եւ կը կարծենք թէ այդ կէտը այլեւս խնդրոյ նիւթ չի կրնար ըլլալ:

1246. ԿԵՍԱՐԱՑԻԻՆ ՈՒՂՈՌԹԻՒԾԸ

Կոստանդին Կեսարացին, եւ ոչ եւս Կատուկեցին, կրնայ իրաւամբ կոչուիլ, առաջին աղթամարայ ի Սիս (ՍՍՍ.152), վասնզի նա առաջին անգամ, թէ ոչ կատարեալ, գոնէ կէս-պաշտօնական ձեւով՝ հօռմէադաւանութեան հետեւող մը Եղած է: Արդէն Սիւնիքի պատգամաւորութիւնը կատարած ժամանակէն, Անաւարզեցիին կատարեալ համամիտ մը յայտնուած էր, երբ անոր ծրագիրը յաջողցնելու համար Ստեփանոս Օրբելեանի մօտ կերթայ, եւ ոչ կամեր յանձն առնուլ գտարումն պատասխանի թղթոյն (ՕՐԲ.Բ.196), որ իրեն միտքին համաձայն չէր: Հաւանաբար նոյն ինքն էր վերջին Երեք պատգամաւորութիւնները կատարողը

(1216), եւ վերջէն Սոյ ժողովին մէջ նախաթոռութիւն վարելով, նոյն ծրագիրին պաշտօնական ձեւ տալու աշխատած էր (1235): Անաւարզեցին որչափ եւ հետամուտ, միշտ ժողովի պէտք կը զգար, իսկ ժողով չկոցաւ կազմել (1229), եւ անծնապէս ինչ ալ խորհած կամ ծածուկ գործադրած ըլլար, իր միտքը ոչ պաշտօնապէս հրչակեց, եւ ոչ յայտնապէս գործադրեց: Կեսարացի եղաւ, որ Սոյ որոշումները իրեն ուղեգիծ ընդունեցաւ: Գրուած է, թէ թագաւորն Լեւոն, եւ թագաւորահայր Հեթում, այլ եւ իշխանքն Հայոց, խնդրեցին ի սմանէ, զի նովիմբ կանոնիս առաջնորդեսցէ նոցա անխափան (ԿԱՄ.452): Սակայն խնդրելու իսկ պէտք չկար, զի Կեսարացին կազմ պատրաստ էր պաշտպան կանգնիլ Սոյ ժողովի որոշումներուն, որ գոեթէ իր գործը եղած էին: Միայն դիտելու է, որ պալատականներն են Սոյ գործին բուն պաշտպան կանգնողներ, եպիսկոպոսներու խօսքը չկայ այլ եւս: Սոյ ժողովին ամենաջերմ պաշտպաններն ալ կը խոստովանին, թէ եպիսկոպոսներ չհամարձակեցան ամէն տեղ գործադրութեան մտցնել անոր կանոնները, թէ վանքերու մէջ իմկաւ շշիւն մեծ, եւ ժողովուրդին մէջ աղմուկ շփոթի, եւ Սոյ կանոնները ունեցան խափանումն գործածութեան, եւ թէ անոնք ոչ ուրեք, բայց եթէ ի Սիս միայն կը պահուէին, եւ քրանչիւն կը տարածուէր ամենուրեք, եւ թշնամութիւններ կը զօրանային Հեթումի եւ Լեւոնի եւ Կոստանդինի դէմ (ՂԱՄ.Գ.311): Կոստանդին Արեւելեաններուն ալ յանձնարարութիւններ ըրաւ Սոյ ժողովին որոշմանց համակերպելու, Գրիգոր Եպիսկոպոս մը կամ վարդապետ մը նուիրակ հանելով, սակայն Յովիաննէս Օրբել՝ Սիւնեաց մետրապոլիտ, եւ Ստեփանոս Եպիսկոպոս եւ Դաւիթ եւ Եսայի վարդապետներ, այլսն ամենայն վարդապետօք եւ վանօրէօք, չընդունուեցան եւ կաթողիկոսին բացատրական նամակ ալ գրեցին, գլխաւորապէս բաժակի ջուրին եւ Ծնունդի տօնին վրայ ծանրանալով (ՏԱԾ. 182): Կաթողիկոսին անունը լոկ Կոստանդին է յիշուած, որ նոյն ինքն Կեսարացին է, զոր Տաշեան ալ տարածուած թիւրմացութեան հետեւելով Կատուկեցի Պրօնագործին վրայ կը մեկնէ (ՏԱԾ. 1103): Վերեւ Սոյ ժողովին զօրութիւնը բացատրած ատեննիս յայտնեցինք անոր ներքին թերութիւնները, եւ հեղինակաւոր ժողով մը եղած չըլլալը ցուցուցինք (1235), հետեւանքներն ալ կը հաստատեն թէ մեռեալ տառ եղան անոր որոշումները, որով ոչ միայն ի նախընթացէն, այլ եւ ի հետեւորդէն անզօր եւ աննշանակ եղած ըլլալը կապացուցուի:

1247. ՀԵԹՈՒՄ ԵՒ ԼԵՒՈՆ

Սակայն այս անպէտ ծեռնարկները չարագուշակ հետեւանքներ առաջ բերին ազգին վրայ: Թաթարներու եւ Եգիպտացիներու թշնամութիւնները վերջացած չէին, եւ առաջինները պէտք ունեին միշտ իրենց սահմաններուն վրայ իսկել, եւ Եգիպտացիներուն ոիմադրել Հայերու նիզակակացութեամբ: Երբոր Սիսի մէջ կաթողիկոսական եւ ժողովական գործողութիւնները կը կատարուէին, թաթարներու նոր գունդ մը կը զրկուէր Ղարբանթա խանին կողմէ (1227), Պիլարդու կամ Բիլարդու զօրավարի մը իրամանատարութեամբ (ՂԱՐ. 24.), որ ըստ այլոց Կիլիկիոյ մոտերը նստող թաթար բանակին զօրապետն էր (ՂԱՄ. Գ. 311): Թաթարներ եւ Հայեր իրարու բարեկամ եւ նիզակակից էին, եւ Պիլարդու Հայոց թագաւորութեան թշնամի չէր կրնար ըլլալ, հետեւաբար իբր

անլուծանելի առեղջուած մը կը մնայ՝ Պիլարդուի եւ Հայերուն մէջ ծագած թշնամութիւնը, դաւաճանութեան հասնելու չափ: Հեթումի ժամանակագրութեան վերջը գրաւած յաւելուածական ծանօթութիւնը, որ Հեթումի չի կրնար ըլլալ, դաւով սպանան ի գիշերի կըսէ, առանց պատճառ ցուցնելու (ՀԵԹ. 86): Սիսի մէջ Թաթարներուն կողմէ մզկիթ մը շինելու Հայոց ընդդիմութիւնը ցուցնելը (ՍԻՍ. 222), այդպիսի մեծ դաւաճանութիւն գրգռելու պատճառ չէր կրնար ըլլալ: Անեցիին շարունակողը Պիլարդուի կը վերագրէ Հայերը խորամանկութեամբ՝ իբրեւ ի խորհուրդ առ ինքն կոչած ըլլալու դաւաճանութիւնը, եւ կը յաւելու, թէ երբ Հայերը հասան՝ յարեաւ ի վերայ եւ եսպան զամենելին: Իսկ թշնամութեան պատճառ կը ցուցնէ թէ կամէր գԿիլիկիա յինքն յափշտակել (ՍԱՄ. 156), Դարդէլ ալ Անարզաբան գրաւելու նպատակը մէջտեղ կը դնէ, բայց ոչ թէ Հայերը առ ինքն կոչելով, այլ սնտուկներու մէջ հարիւր զինեալներ դնելով, եւ սնտուկները իբրեւ ընծայ ներս մտցնելով, բերդին մէջ սպաննուած կըսէ Հայերը (ԴԱՐ. 24): Մեր տեսութեամբ Թաթար զօրավարը բարեկամ թագաւորութիւն մը ջնջելու նպատակ չէր կրնար ունենալ, իսկ Դարդէլի գրած ձեւը պարզ գրոյց մը կերեւի, որուն վրայ ուրիշներ ակնարկ չունին: Այդ շփոթ տեղեկութեանց վրայ Չամշեան, Պիլարզուն յառաջագոյն ոխացեալ կըսէ, առանց ծագումը պարզելու, եւ վերջէն գրգռուիլը Սսոյ կանոններուն պատճառով սաստկացեալ ատելութեանց եւ իշխանաց ոմանց քսութեան կը վերագրէ (ԶԱՄ. Գ. 257), մինչեւ Տէրմիքէլեան այդ տեսակ մեկնութիւնը չարամիտ թելադրութիւն կը կարծէ (ՍԱՄ. 229): Մենք դժուարութիւն պիտի չզգանք ընդունիլ, թէ կրօնական վէճեր եւ կրօնապէս վիրաւորեալ խիղճեր կրնան ամէնէն ծանր ձեռնարկներու դիմել, եւ անկէ չափել Սսոյ կանոններու դէմ Հայ խիղճերու մէջ զգացուած զայրոյթը: Պիլարդուն Հեթումի եւ Լեւոնի դէմ գրգռողներ եղան միայն ոմանք, անձնական ատելութիւն խառնելով գործին, զի անոնց երկութիւն սպանութիւնը կնձիռը վերջնականապէս չէր կրնար ջնջել, քանի որ Կեսարացին տակաւին կաթողիկոս կը մնար, եւ Հեթումի ու Լեւոնի կը յաջորդէին Օշին ու Ալինախ: Հետեւաբար չկրնալով վերջապէս փարատել այդ չարագուշակ գործողութիւնը պատող քողը, պիտի գոհանանք ընդունիլ, թէ Պիլարդու նենգութեամբ իրեն մօտ իրաւիրեց Լեւոն թագաւորը եւ Հեթում թագաւորահայրը՝ իրենց իշխաններով, եւ անոնց հասնելուն անխնայ սպաննել տուաւ երկութը, ու 40 հոգի ալ մէկտեղ եկող իշխաններէն: Սպանութիւնը կատարուած է ի ստորոտն Անարզաբու դղեակին, 1307 նոյեմբեր 17-ին (ՀԵԹ. 86), որ այն տարի Յիսնակաց բարեկենդամին նախընթաց ուրբաթը էր, թէպէտ Յայսմաւուրը նոյեմբեր 16-ին կը դնէ (ՅԱՍ. Բ. 240): Սսոյ ժողովէն միայն 8 ամիս անցած էր:

1248. ՀԵԹՈՒՄԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Հեթումի եղերական մահը, եթէ երբեք նախանձայոյզ Հայերու գրգռութեամբ եղաւ, պէտք կըլլայ ցաւիլ, որ զոհ գնաց իր մոլեռանդ լատինասիրութեան, որով ոչ մի օգուտ կրցաւ պատրաստել իրեններուն, այլ մանաւանդ խանգարեց ազգային եկեղեցին, Վտանգեց ազգային թագաւորութիւնը, եւ իրեն ալ օգուտ մը չպատրաստեց: Իրաւ հոգեւորութեան նուիրուած անձ կերեւար, բայց իր հոգեւորութիւնն ալ առեղջուածային զգացում մըն էր, քանի որ ոչ աշխարհքէ կը

հեռանար, եւ ոչ իշխանութենէ ձեռք կը քաշէր, կրօնաւորի սքեմով արքունիք կը նստեր, եւ կրօնաւորական գոտիէն պատերազմողի սուրը կը կախէր: Լատիններ զինքն երանելի (Beatus) աստիճանով պատուած են, որ Յարգելի (Venerabilis) աստիճանէն վեր եւ Սուրբ (Sanctus) աստիճանէն վար, սրբութեան միջին աստիճան կը նկատուի լատինական ծիսակատարութեան օրէնքով: Իբր անոր շփոթ կացութեան նշանակ՝ նկարներու մէջ կրօնաւորական սքեմին վրայ արքունական կնգմենին կաւելցնեն (ՀԱՅ.516), եւ կրօնաւորի մը ձեռքը սուր ու նիզակ տալով (ՀԱՅ.Բ.520), անոր տարօրինակ եւ առեղջուածային կեանքը կը պատկերացնեն: Իրաւ ալ ոչ թէ կեանքովը, այլ եւ զգացումներով տարօրինակ անձնաւորութիւն կը ներկայանայ Հեթում Յովիաննէս, անթագ թագաւորը, կրօնաւոր թագաւորահայրը, եւ առանց վանքի վանականը: Անորոշ կը մնայ թէ քաղաքական նպատակն է՞ր զինքն ոգեւորողը, որով Լատինաց միաբանութենէն զինուորական օժանդակութիւն կը սպասէր, թէ ոչ Եկեղեցական նպատակն է՞ր, որ բոլոր Եկեղեցիներու հետ միութեան բարիքը կերագէր, կամ թէ պարզ հոգեւորական նպատակ մըն է՞ր, որով հռոմէական դաւանութեան մէջ յաւիտենական վրկութիւն կը սպասէր: Հնար չէ որոշակի բան մը քաղել իր գործերէն եւ իր ընթացքէն, որովհետեւ իր գործերը՝ այս նպատակներէն եւ ոչ մէկուն բոլորապատուղ ուղղուած կը տեսնուին, այլ խառնուրդ մըն են ամէն տեսակ, նոյն իսկ իրարու անյարիր դիտումներու: Ուստի կը միտինք ըսել, թէ վարանուտ միտք մըն էր՝ որ զայն կը ներշնչէր, եւ ոչ մէկ կէտի վրայ հաստատապէս կը կանգնէր, այլ յարափոփոխ կը ծգտէր ուր որ առժամապէս նշոյլ մը կը տեսնէր: Այլ ոչ մի ուղղութեան տիրապէս չէր ծառայեր: Իրմէ մնացած միակ գրաւոր յիշատակ, աստուածաշունչի մը ինքնազիր յիշատակարանը կայ (ՀԱՅ.517-520), որ զգայուն բարեպաշտութեան հետ Եռանդուն ազգասիրութեան անձագանգներ ունի: Միւս կողմէն արքունիքը ծգելով վանք քաշուիլն ալ իր նշանակութիւնը կը կորսնցնէ, երբ թագին հետամուտ Եղբայրները կաքսորէ եւ թագաւորութեան անունը անչափահաս տղու մը յանձնելով, գործը իրեն կը պահէ (1214): Շատ աւելի մեծ մարդ պիտի ըլլար նա, եթէ Հեթում Բ. թագաւոր մնար, եւ կատարելապէս իր արքունական եւ պէտական պարտաւորութեանց հետեւէր, եւ լատին կրօնաւոր Եղբայր Յովիաննէս եղած չըլլար: Լեւոն Դ. թագաւորին գալով, շատ բան չունինք ըսելիք: Անունը իբրեւ թագաւոր յիշուեցաւ, եւ նշանաւոր գործերու կցուեցաւ, բայց անձնական արդիւնք եւ արժանիք չկրցաւ ունենալ, եւ 12 տարեկան անգիտակից կերպով գահ բարձրանալէ ետք, առանց կրօնաւոր հօրեղբօր ազդեցութենէն ազատելու, 18 տարեկան Եղերական մահուամբ վախճանեցաւ:

1249. ՕՇԻՆ ԵՒ ԱԼԻՆԱԽ

Ոմանք կը պատմեն թէ Հեթումի Եղբայր եւ Լեւոնի հօրեղբայր Օշինն ալ միւս իշխաններուն հետ Պիլարզուի ձեռքը ինկած, եւ զօրավարի մը պաշտպանութեամբ ազատած ըլլայ (ՍԻՍ.550): Բայց հաւանակագոյն կերեւի ուրիշի պատմածը, թէ Հեթում ոչ տարաւ ընդ իւր գեղբայրն իւր զՕշինն, ինչ որ ի խնամոցն Աստուծոյ յաջողութիւն մը եղաւ: Վասնզի Օշին, Եղելութիւնը իմացածին պէս, իսկոյն Կապանի բերդէն եկն ի բերդն Սսոյ, եւ Հայ իշխաններուն ու անոնց

գունդերուն գլուխն անցնելով, Պիլարզուի վրայ յարձակեցաւ, որ չկրցաւ դէմ դնել եւ պարտաւորութցաւ Անարզարայէ ու Կիլիկիայէ հեռանալ: Օշին անտէրունջ թագաւորութեան տէր կանգնեցաւ եւ Կիլիկիոյ կառավարութիւնը ստանձնեց, բայց թագաւոր հօչակուիլն ու օծուիլը յետաձգեց (ՍԱՄ.156): Միջադէպը կրնար ծանր հետեւանքներ ունենալ, եւ Հայերու ու Թարթարներու մէջ եղող բարեկամ յարաբերութիւնները եղծանել, ինչ որ Հայերուն վրայ փորձանքներ ալ կրնար հրաւիրել, քանի որ Եգիպտացիներէն նեղուած ու Լատիններէն լքուած էին: Ուստի կացութիւնը պարզելու համար, երբ Օշին զօրութեամբ կը գործէր, եղբայրը Ալինախ կը շտապէր Ղավրէժ մեծ խանին առջեւ իրողութիւնը լուսաբանելու, եւ Վտանգին առջեւն առնելու համար: Պատգամաւորութիւնը յաջող ելք ունեցաւ, զի Ալինախ կրցաւ հաստատել Պիլարզուի նենգութիւնը բարեկամ Հայերու դէմ, եւ կարդարացնէր Հայերու ինքնապաշտպանութեան հրաւունքը Պիլարզուի դէմ, եւ Ղարփանթա կատարելապէս հանգուելով, Պիլարզուն ճահուան կը դատապարտէ (ՍՄԲ.127), մինչեւ իսկ Ալինախը կը ստիպէր իր ձեռքով սպաննել իրենց թշնամին (ՂԱՐ.26): Արդարութիւնը ամբողջութեամբ տեղը տանելու համար ալ, Ալինախի կը յանձնէր նաեւ զվար անմեղացն (ՍՄԲ.127), որ է սպաններուն արեան գինը, իսլամական օրէնքին համեմատ: Երբոր Ալինախ յաջողութեամբ կը դառնար, եւ ամէն վախ ու կասկած կը փարատուէր, այն ատեն միայն Օշին թագաւորական օծում կընդունէր Կեսարացիին ձեռքէն, եւ Կիլիկիոյ պետութեան տէրը կը դառնար: Հանդէսը կը կատարուէր Տարսոնի մէջ 1308-ին (ՍՄԲ.127), եւ թէպէտ օրը նշանակուած չէ, սակայն տարւոյն առջի ամիսները պէտք է դնել, որովհետեւ Ալինախի պատգամաւորութիւնը հազիւ երկու ամսուան մէջ կրնար վերջանալ, եւ հանդէսը կատարուի մեծպահքէ առաջ, քանի որ նոյն տարին փետրուար 25-ին կիյնայ Բուն Բարեկենդանը: Ղարդէ կը կարծէ թէ թագաւորութիւնը Ալինախի կիյնար, եւ անոր չեւ կապեալ զթագն եւ անզաւակ մեռնելովը թագաւորեց Օշին, որ եօթներորդն, այսինքն կրտսերագոյնն էր իր եղբայրներուն մէջ, զորս Հեթումի որդիներ կը կոչէ շփոթութեամբ, փոխանակ լեւոն Գ.-ի որդիներ ըսելու (ՂԱՐ.): Սակայն Ղարդէ այդ պարագաներուն մէջ ալ կը սխալի, որովհետեւ Ալինախ ներկայ եղած է Ատանայի ժողովին Օշին թագաւորի հետ (ԿԱԼ.504), եւ մահն ալ շատ տարիներ ետքը տեղի ունեցած է, 1317-ին (ՍԱՄ.156): Օշին եւ Ալինախ երկուրեակներ ծնած են 1283-ին (ՍԻՍ.556), բայց երկուրեակներու մէջ ալ առաջնութիւն կը ճշդուի, եւ այս կերպով նախադասուած է Օշին իր եղբօրը վրայ, եւ 25 տարեկան թագաւոր օծուած:

1250. ՕՇԻՆԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Օշին կրօնական գործերու մէջ կատարելապէս իր եղբօրը Հեթում-Յովհաննէսին հետեւողն էր, եւ թերեւս անկէ աւելի բուրն ու մոլեռանդ, իր տարիքին եւ բնաւորութեան բերմամբ: Զինքն աւելի գրգռելու պատրաստ էր Կոստանդին Կեսարացին, նա ալ Անաւարզեցին աւելի իր գործերուն մէջ խիզախ, քանի որ կը կարծէր թէ նորութիւնները ոչ եւս ծրագիր մնացած, այլ Սոյ ժողովով կանոնի ոյժ ստացած էին, եւ թէ իբր պարտաւորիչ կրնար ստիպելիր ժողովուրդը անոնց համակերպիլ: Սակայն ժողովուրդը ու Եկեղեցականութիւնը չունէր այն լատինասէր զգացումը,

զոր կաթողիկոս ու թագաւոր ձեռք ձեռքի տուած կաշխատէին տարածել, եւ Կալանոսի պատմագիրն ալ կը խոստովանի, թէ սկսան հերձուածողը ոմանք հակառակիլ նոյն կանոնին, եւ այնպէս խռովէին զժողովուրդն, մինչ զի կրկին անգամ լուծել լինէր միաբանութիւնն այն (ԿԱԼ. 472): Հոգ չէ թէ նա հակառակողները հերձուածող կոչէ իր միտքով, մեզի բաւական է որ խոստովանի թէ լուծեալ եղեւ միաբանութիւնն այն, որ ուրիշ բացատրութեամբ կը նշանակէ, թէ Սոյ ժողովին մէջ հաստատուած հօռմէադաւանութիւնը, արդիւնք եւ գործադրութիւն չունեցաւ եւ շերեալ նկատուեցաւ: Արդ եթէ այս էր հետեւանքը, ապա հակառակորդները միայն ոմանք չէին, այլ ընդհանուր էր դիմադրութիւն: Եւ այն ոչ միայն անհատական կերպով եւ կամ խօսքով, այլ յայտնի ցոյցերով եւ բուռն դիմադրութեամբ: Զի ժողովուրդը եւ եկեղեցական ները Կոստանդինի եւ Օշինի բռնած կերպերէն զայրացած ձայն տուին իրարու, եւ հաւաքուեցան Ատանայի մէջ 1308-ին, եւ մերժեցին Սոյ ժողովին նորութիւնները ժողովական եւ ծեւակերպութեամբ: Թագաւոր եւ կաթողիկոս չուզեցին նշանակութիւն տալ բողոքին եւ իրենց ընթացքը շարունակեցին, եւ այս անգամ բողոքը աւելի ուժգնութեամբ կրկնուեցաւ Սիսի մէջ 1309 տարին (ՍԱՄ. 156), ուր ժողովեցան բազմութիւն աբեղայից եւ կրօնաւորաց եւ սարկաւագաց, այլ եւ վարդապետք եւ եպիսկոպոսք եւ բազմութիւնք ժողովրդոց, արանց եւ կանանց, ծերք եւ տղայք: Հաւաքուած բազմութիւնը կը բողոքէր եւ կը գոչէր, վասն ոչ առնելոյ յանձն արկանել ջուր ի սուրբ խորիուրդն, եւ վասն այլ եւս նորածեւ օրինացն (ՍԱՄ. 156): Մասնաւոր ակնարկներէ կը քաղուի, թէ ոչ միայն ժողովրդականք բազում ամբոխ յարուցին եւ աղմուկ շփոթման արկին (ԿԱԼ. 474), այլ եւ եկեղեցականներ ժողովական նիստ կազմեցին, հարկաւ առանց կաթողիկոսի, կանոնեցին կանոնս եւ գրեցին սահմանս, գլխաւորապէս պնդելով յերիս այսոսիկ ոչ առնել հաղորդութիւն ընդ այլ եւս քրիստոնեայսն, որոնք են, բաժակին ջուրը, Ծնունդին տօնը, եւ երկու բնութիւն բանաձեւը (ԿԱԼ. 476): Մենք ալ չենք ուզեր կանոնական ժողովի զօրութիւն տալ յիշեալ գործողութեան, սակայն անուրանալի է ազգային խիղճին բողոքին նշանակութիւնը, եւ հայադաւան ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան ազդեցութիւնը:

1251. ՕՇԻՆԻ ԶԱՆՔԵՐԸ

Այդ ցոյցերը կը ցնցեն կաթողիկոսն ու թագաւորը, որոնք իրարու հետ խորհրդակցութեամբ, եւ իշխաններէն իրենց համամիտներն ալ թիկունք առնելով, բուռն զօրութեամբ կուզեն զսպել ժողովուրդին ձայնը: Կերեւի թէ զինուորական ոյժ ալ գործածուած է հաւաքուած եւ ցուցարար ժողովուրդին դէմ, որովհետեւ գրուած է թէ Օշին եսպան յարանցն եւ ի կանանցն զբազումս, որ աւելի զինուորական շարժումներուն հետեւանք կը կարծուի, քան թէ հրամանով եղած մահապարտութիւններ, մինչեւ կիներու վրայ տարածուած: Շարժումին գլուխները, այսինքն զվարդապետսն, կալեալ էարկ ի բանտ ի բերդն, իսկ զարեղայսն էարկ ի նաւ, եւ առաքեաց յաքսորս ի Կիպրոս կղզին, ուր թագաւորած էր Օշինի քեռայրը Ամարի, իր Հենրիկոս եղբայրը գահէն վտարելով, եւ Կիլիկիա ղոկելով Օշինի պահպանութեան էր յանձնած: Այս կերպով Ամարի ալ Օշինի հակառակորդ եկեղեցականները պահած պիտի ոլլար, անկէ գտած օգնութեան

փիլսարէն: Այսպէս վերջացաւ Սույ ցուցարար հաւաքումը, որ չկրցաւ իրաւ Կոստանդինն ու Օշինը իրենց ճամբէն եւ կեցնել, բայց բաւական եղաւ շեշտել հայադաւան ուղղութեան եւ հնաւանդ սովորութեանց անխախտ պահպանութիւնը: Սույ 1307-ի կանոնները հազիւ թէ Սույ արքունիքին մէջ գործադրուած մնացին, եւ գրեթէ բոլոր Կիլիկիա իր հայերուն շատիղին վրայ կը քալէր, իսկ Հայաստան եւ ոչ իսկ կարեւորութիւն կը նշանայէր հռչակուած նորութեանց: Պատմութիւնը կը վկայէ, թէ աքսորեալներէն բազումք անդէն մեռան Կիպրոսի մէջ (ՍԱՄ.156), հարկաւ նեղութեանց ալ Ենթարկուած ըլլալով: Անշուշտ միեւնոյն վախճանն ունեցան Կիլիկիոյ մէջ բանտարկուած վարդապետներն ալ, որոնցմէ քանիները Օշին մատնեաց զաղտ ի մահ, նոյն իսկ հռոմէադաւաններու խոստովանութեամբ (ՉԱՄ.Գ.312): Այդ տգեղ Եղելութիւնները, զորս հռոմէադաւաններն ալ չեն համարձակիլ ուրանալ, շատ պերճախօս կը դատապարտեն Կոստանդինի եւ Օշինի բռնած ընթացքը, եւ ի դէա է անձերէն ալ բարձրանալով, դատապարտութիւնը տարածել նոյն իսկ դրութեան վրայ: Թերեւս հռոմէականներուն աչքին շատ տգեղ չերեւին Սիսի մէջ կատարուած բռնութիւնները, քանի որ իրենք աւելի մեծ ու Եղեռնագործ բռնութիւններ ունին Արեւմուտքի մէջ կատարուած՝ հաւատաքննական ատեններուն ծեռքով: Սակայն մենք չենք կրնար իրենց ծայնակից ըլլալ, ու բացարձակ կերպով կը մեղադրենք կատարուած բռնութիւնները: Ասկէ ալ աւելի կարեւոր է դիտել տալ, թէ այս գործերով բնաւ չի հաստատուիր Հայ Եկեղեցւոյ հայադաւանութենէ հեռանայր ու հռոմէադաւանութեան դաշնալը, քանի որ Սույ կանոնները ոչ թէ ոմանց, այլ հանրութեան կողմէն կը մերժուին, եւ նոյն ինքն հռոմէականք կը խոստովանին, թէ ոչ ոք յառաջնորդաց իշխեաց այնուիետեւ պահել իւիք զկանոնս Սույ, այլ միայն նոքա՝ որք էին կաթողիկոսարանի եւ յարքունիսն (ՉԱՄ.Գ.313): Իսկ թագաւորի մը եւ կաթողիկոսի մը անհատական գործերը, Եկեղեցւոյ լրումը չեն ներկայացներ Երբեք:

1252. ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԴԵՊՔԵՐ

Ներքին եւ արտաքին յուզումներու ալեկոծ միջոց մըն է Կեսարացին կաթողիկոսութեան եւ Օրինի թագաւորութեան ժամանակը: Որչափ արտաքին վտանգներ կը շատնան, այնչափ աւելի երկութն ալ լատինութեան կը փարին, եւ որչափ աւելի լատինութեան կը փարին այնչափ աւելի ներքին յուզմունքները կը շատցնեն եւ Երկիրը արտաքին վտանգներու կենթարկեն: Օշին շարունակ դեսպանութիւններ կը գրկէր պապին՝ որ էր Կղեմէս Ե. եւ Անգղիոյ թագաւորին որ էր Եղուարդ Բ. բայց պապէն իբր օգնութիւն վեց Փրանկիսեան կրօնաւորներ միայն կը նդունէր 1311-ին (ՍԻՍ. 557), խորհրդատու ըլլալու, պետական գործերու առաջնորդելու, կամ լաւ եւս լատինամոլութիւնը ամրացնելու. իսկ լաւ եւս լատինամոլութիւնը ամրացնելու. իսկ Անգղիայէ լոկ յուսադիր նամակներ՝ Երեւակայել օգնութեանց մասին: Լատինաց մերձաւորութեան հետեւանքներ էին նաեւ աշխարհականներուն առեւտրական նպատակով Խոալիա գաղթելը, եւ Եկեղեցականներուն Խոալիոյ մէջ հայածէս Եկեղեցիներ եւ վանքեր հիմնելու ծեռնարկները, որոնց մէջ յառաջընթաց կը սեպուի Մարտիրոս Սեալեռնեցի վարդապետ մը որ Գենուա (Genova) կերթայ 1307-ին, եւ 1309-ին պապէն հաւանութիւն կը ստանայ Ս Բարթողիմէոսի Եկեղեցին շինելու:

Իրեն կը հետեւի Դաւիթ Կիլիկեցի վարդապետ մը որ 1308-ին կը հիմնարկէ Պատաւիոն (Padova) քաղաքին մէջ Հայոց վանք մը: Ներքին դիպուածներէն յիշատակելի է Օշինի երիցագոյն եղբոր Եւ նախկին թագաւոր Սմբատի Կոստանդնուպոլսոյ աքսորէն ազատելով (1213), 1309-ին Կիլիկիա գալը թագաւորութիւնը նորէն ձեռք ձգելու համար: Սակայն Սմբատ կուսակիցներ չի գտներ, Եւ շուտով ետ կը դարնայ, Եւ թակառական կեանքը կը կնքէ Երբէա (Negroponte) կղզին, մարտի 6-ին, բայց տարին անորոշ (ՀԱՅ. 543), զոր անյարմար չէր ըլլար 1331-ին դնել: Սմբատի հետ աքսորուող Կոստանդնու եղբայրն ալ ազատութիւն գտած էր Հեթումի մահուլնէն ետքը, սակայն նա Կոստանդնուպոլսոյ մէջ վախճանած է մարտ 8-ին, տարին նոյնակա անորոշ (ՀԱՅ. 543), բայց Օշինի սեփական Յայսմատուրքին մէջ նշանակուած ըլլալը կը ցուցնէ, թէ այդ տարիներուն մէկուն կամ միւսին մէջ եղած է երկուքին ալ մահը, որով Օշին ապահովուած է իր գահին Եւ թագին վրայ: Եթէ մրցակից եղբայրներուն մահը զինքը գոհացուց, Կիպրոսի թագաւոր Ամաւարիի օգնութիւնը 1310-ին զինքը մտահոգ կընէր: Հենրիկոս Բ. որ նորէն գահը կը գրաւէր, իրեն շատ համակիր չէր, Եւ ոչ ալ Հայոց արքունի գերդաստանին բարեկամ, որով Զապլուն ալ Ամաւրի Լուսինեանի այրին իր հինգ զաւակներով կը ստիպուէր Կիպրոսը թողուլ Եւ Կիլիկիա ապաւինիլ: Այդ հինգ զաւակներն էին (ԴԱՐ. 27), Հուգոն կամ Հիւգ, Հենրիկոս կամ Հանրի, Գուիտոն կամ Գուի, Յովիաննէս կամ Զիւան, Եւ Բոյեմոնդոս կամ Պէմունդ (Hugues, Henri, Guy, Jean, Boemond). որոնք առաջիկային Հայոց արքունական գերդաստանը կազմեցին: Միեւնոյն 1310 տարին էր որ Օշին արու զաւակ մը կունենար, ապրիլ 26-ին, զոր Լեւոն կը կոչէր, սակայն մայրը Զապէլ, Կոռիկոսի իշխան Եւ կրօնաւոր-պատմիչ Հեթումի դուստրը, երկունքի հետեւութեամբ քանի մը օրէն կը մեռնէր մայսիս սկիզբը: Ժամանակին նկարագիրը լրացնելու համար յիշենք նաեւ անակնկալ ասպատակ մը Թաթարներու կողմէն 1314-ին Եւ Եգիպտացոց արշաւանքները 1315-ին Մելիտինէի Եւ 1316-ին Տարանտիա քաղաքներուն վրայ, Եւ Հայերու կրած չարաչար կոտորածները (ՍԻՒ. 558), որոնք Եւսքանզեւս կը զայրացնէին ներքին անախորժ կացութիւնը, տարբեր հոսանքներուն, Եւ թագաւորին ու կաթողիկոսին տարօրինակ ուղղութեան Եւ բուռն ընթացքին հետեւանքով:

1253. ԱՏԱՆԱՅԻ ԺՈՂՈՎԸ

Այդչափ խառնակութեանց մէջ, զորս քաղելով պատմեցինք, որպէսզի կացութեան ձիշդ նկարագիրը տուած ըլլանք, պէտք է դիտել տալ, որ թագաւոր ու կաթողիկոս շատ պարտաւոր էին աւելի կարեւոր Եւ օգտակար գործունելութեան մը հետեւիլ, քան թէ իրենց լատինամոլ ծրագիրին գործադրութեան համար ձիգեր թափել: Զարմանալու կէտ է, որ Օշին թագաւոր այդչափ յուզմանց ու շփոթութեանց մէջ յանձն կառնէ անձամբ Հայաստան երթալ, ներքին զաւառներու մէջ պտոյտ մը ընել, իր մտադրութիւնը դարձնելով աւելի Տարոնի Եւ Աղձնիքի Եպիսկոպոսներու վրայ, Եւ Բաղէշի մէջ գումարում մըն ալ կը կազմէ, որպէս զի անոնք համոզէ Լատիններու հետ համաձայնութենէն առաջ զալիք օգուտներուն վրայ (ԶԱՄ. 312): Սակայն յաջողութիւն չի գտներ, Եւ կը հաւանի որ ազգային ժողով մը գումարուի, ուր Վերստին քննութեան Ենթարկուին 1307 տարւոյ կանոնները, որոնց առանց կաթողիկոսի հաստատուած ըլլալն ալ անշուշտ նկատի

կարնուէր: Արդ այս յանձնառութիւնը, որով կընդունուէր հօռմէականաց խոստովանութեամբ, իսկ զի վերստին լիցի քննութիւն ի վերայ կանոնաց Սույ, եւ որոշեսցի թէ զինչ պարտ իցէ առնել (ՂԱՄ.Գ.312), անգամ մը եւս կապացուցանէ, որ Սույ ժողովը, եթէ որեւէ ոյժ մըն ալ ունէր, անիկա ալ բոլորովին ջնջուեցաւ, երբ թագաւորը, հարկաւ կաթողիկոսին հետ համաձայնութեամբ, յանձնառու եղաւ ամոնք նոր քննութեան ենթարկել, եւ նոր կանոններ հաստատել: Օշին շրջագայութենէ դառնալով իր յանձնառութիւնը գործադրելու կաշխատէր, երբ պարապութեան կողմէն ալ նոր գրգիռ մը զինքն աւելի քաջալերեց: Կումէս Ե. մեռած էր 1314-ին, եւ հազիր 1316-ին յաջորդած էր իրեն Յովիաննէս ԻԲ., կամ ըստ այլոց ԻԱ., գործունեայ եւ եռանդուտ գաղիացի մը, որ աթոռը հաստատեց Ալինիոն: Օրէնսգիտութեան եւ բժշկութեան հմուտ, եւ գործառնութեան մէջ ձեռներէց, ոչ միայն Արեւմուտքի մէջ նշանաւոր եղած է իր յանդուգն գործելով, այլ եւ Արեւելքի վրայ աչք դարձուած էր պապութեան ազդեցութիւնը ամրացնելու: Կիլիկիոյ եւ նոյն իսկ արքունիքի եւ հայրապետանոցի մէջ զտնուող Լատին կրօնաւորներէ տեղեկանալով, Յովիաննէս կը գրէր Օշինի եւ Կոստանդինի (ԿԱԼ.517), որ ջանան ժողով գումարել եւ վերջնական կերպով ամրացնել 1307-ի կանոնները: Այդ շարժառիթներով կը հրաւիրուի Ատանայի ժողովը: Անոր գումարումը սովորաբար կը գրուի 1316-ին (ՍԻՒ.258), սակայն դժուար պիտի ըլլայ այդ թուականը ընդունիլ, քանի որ կը գիտցուի թէ ժողովը եղաւ Յովիաննէս ԻԲ. պապին օրով (ԿԱԼ.517), որ Ճիշդ միեւնոյն 1316 տարւոյն մէջերը ընտրուեցաւ, եւ Այլակերպութեան տօնն ալ, որ օր գումարուած է Ատանայի ժողովը (ԿԱԼ.503), յուլիս 18-ին կիյնար, որով անհնար էր մէկ կամ երկու ամիսներու մէջ տեղի ունենային պապին յորդորական նամակները, ժողովին որոշումն ու հրաւիրը, եւ ժողովականներուն գումարուիլը, ուստի աւելի հաւանականութեամբ 1317 յուլիս 10-ին Այլակերպութեան տօնին պէտք է դնել Ատանայի ժողովը Սույ ժողովէն 10 տարի ետքը:

1254. ԺՈՂՈՎԻՆ ՆԵՐԿԱՆԵՐԸ

Լատիններէն եւ լատինասէրներէն խորհուած միջոցը, որ է նոր ժողովի գումարումը, դիտուած նպատակին բնաւ համապատասխան չեղաւ, եւ չի կրցաւ արտադրել այն զօրութիւնը որուն կը սպասուէր: Հրաւէրին անասացողները շատ քիչ եղան, վասն զի Եպիսկոպոսներ 18 են եղած կաթողիկոսով մէկտեղ, եւ վարդապետներ 7 միայն յիշուած են ներկայից ցուցակին մէջ (ԿԱԼ.503), մինչ Սույ մէջ գումարուած էին 26 Եպիսկոպոսներ եւ 17 վարդապետներ, նոյն իսկ առաջին ցուցակին համեմատ (1230): Եպիսկոպոսներէն 10 հատը Կիլիկիայէն եղան, եւ անոնցմէ վեցը Սույ առաջին ցուցակին մէջ յիշուածներ, այսինքն Կոստանդին կաթողիկոս յառաջն Կեսարիոյ Եպիսկոպոս, Կոստանդին Սույ, Յովիաննէս Տարսոնի, Յովիաննէս Անարգաբայ, Ստեփանոս Բարձրբերդի եւ Գրիգոր Մարաշի Եպիսկոպոսներ, եւ հատ մըն ալ երկրորդ ցուցակէն՝ Ստեփանոս Ատանայի: Կապաճի Եպիսկոպոսը Յակոբ է, որ Բասիլիոսի յաջորդած պիտի ըլլայ, եւ երկու նորեր կան Յովիաննէս Մամեստիոյ եւ Ներսէս Մոլեւոնի: Փոքր Ասիոյ Եպիսկոպոսներէն երկու նորեր կան միայն Կոստանդին Անկիրիոյ եւ Ստեփանոս Կողոնիոյ: Իսկ Հայաստանի Եպիսկոպոսներէն կայ Աւետիք Նփրկերտի, որ երկրորդ ցուցակին մէջ յիշուած էր, եւ Կոստանդին

Մարանդունեաց՝ որ Յովիաննէսի յաջորդը պիտի ըլլայ: Երեք ալ նորեր կան Յովիաննէս Տարոնոյ, Մարկոս Կարսի եւ Յակոբ Սալմաստի: Իսկ 7 Վարդապետներ բոլոր հիներ են, Յովիաննէս Վարդապետը, Կիրակոս եւ Գրիգոր եւ Մարտիրոս կաթողիկոսարանէն, Գրիգոր Գերմազբերի եւ Բարսեղ Խորինի, եւ Հայրապետ Թիւրքթիի՝ որ Գրիգորը յաջորդը պիտի ըլլայ: Քօնեցին իր նամակին մէջ իբրեւ ներկայ կը յիշէ նաեւ Զաքարիա Ծործորեցին՝ Արտաղի արքեպիսկոպոսը (ԿԱԼ.517), եւ Յովիաննէս Երգնկացի կամ Ծործորեցի (ԿԱԼ.518) ծանօթ Վարդապետը (1240): Սակայն Երկութիւն ալ անունները ցուցակին մէջ չեն գտնուիր, եւ անհնար էր որ մոռցուէին վերջէն կը գրէ պարզ յիշողութեամբ: Յովիաննէս Վարդապետը՝ որ Վարդապետաց առաջինը յիշուած է առանց մակդիր անունի (ԿԱԼ.504), ոչ թէ Երգնկացին է, այլ Սոոյ ցուցակին մէջ ալ Վարդապետներու գլուխը յիշուած Մեծքարի դպրապետն է (ԿԱԼ.459), կամ Դպրեվանքի առաջնորդը, որ միշտ իր առաջնութիւնը կը պահէ իբրեւ Վարդապետանոցի գլուխ կամ Վարդապետաց Վարդապետ: Գալով ներկայ իշխաններուն, անոնք ալ նուազ են, 10 միայն, մինչ 14 էին անունով յիշուածները Սոոյ մէջ: Ասոնցմէ ալ գրեթէ բոլորը հիներն են, Օշին թագաւոր, Ալինախ արքայեղբայր, Սմբատ Ասկուռոյ մարածախտ, Ռեմունդ Միքայլկուի սենեսօալ, եւ Թորոս Զոֆտէրկայի պրակսիմոս: Իսկ բերդակալներէն կամ Սմբատ Սմբատկլայի, Օշին Կոպիտառի, եւ Լիկոս Խնձորովիրի՝ որ նոյն իսկ Կիսառաման է (ՍԻՒ.64): Նորեր Երկու հատ են միայն Հեթում սպարապետ Օշինի տեղ, եւ թագաւորին աներձագը Օշին Կոռիկոսի իշխանը: Բազմութիւնք քահանայից եւ կրօնաւորաց այստեղ ալ յիշուած են՝ թագաւորին աւագերէց Թորոսի գլխաւորութեամբ (ԿԱԼ.505), որ Կոստանդինի յաջորդած պիտի ըլլայ (ԿԱԼ.460), եւ կը կարծենք, բայց չենք կրնար պնդել, թէ նոյն այն Թափրոնց մականուննեալ հանձարեղ Երաժիշտն է, որ 1342 դեկտեմբեր 27-ին վախճանած է (ՀԱՅ.545), ժողովէս 25 տարի ետքը: Այս ամէն տեղեկութիւններ կը ցուցնեն թէ Աստանայի ժողովը՝ ներկայից թուով ու կարեւորութեամբ, Սոոյ ժողովէն շատ ետեւ կը մնայ, միւս կողմէն ներկաներն ալ միեւնոյն իրենց ըրացը հաստատել ուզողներ են, այն ալ նուազ թուով եւ նուազագոյն ազդեցութեամբ:

1255. ԲԱԺԱԿԻՆ ԶՈՒՐԾ

Կալանոս պարծենցած է թէ Սոոյ ժողովին մէջ ոչ ոք ի Լատինացւոց կամ ի Յունաց, կամ զիարդ եւ իցէ այլ ազգ հայր, եմուտ ի նա (ԿԱԼ.453), ինչ որ կարի տարակուսական է, քանի որ գործին գլուխը կը գտնուէր Հեթում թագաւորահայրը, կամ լաւ եւս լատին կրօնաւոր Եղբայր Յովիաննէսը (ԿԱԼ.475), որ հարկաւ գերծ չէր իր միաբանակիցներուն ազդեցութենէն: Բայց Աստանայի ժողովին համար այսպիսի ակնարկ մը ընելէ կը զգուշանայ, որովհետեւ Քեռնեցին կը վկայէ թէ ի Քարոզողացս այսոցիկ, այսինքն Դոմինիկեաններէն ոմանք առաքեցան ի գերազոյն պապէն Յովիաննու ԻԲ-րորդէ, վասն որոյ կաթողիկոսն գումարելով զամենայն Եպիսկոպոսունս եւ գեկեղեցականս՝ ժողով արար (ԿԱԼ.517): Ժողովական գործերը յառաջ բերուած են Կալանոս, հետեւելով նոյն բնագիրին ուսկից Անաւարգեցիին նամակը եւ Սոոյ ժողովին ատենագրութիւնը առած է (ԿԱԼ.472): Պարունակութիւնք իրարմէ չեն տարբերիր, որովհետեւ նպատակն է կրկին

անգամ հաստատութիւն տալ 1307-ի ժողովին որոշումներուն, եւ Անաւարզեցիին Լեռնի գրած նամակով ըրած առաջարկներուն: Յայտնի ըսուած է թէ չարք ոնանք շարժեալք ի չար սրտէ անտի բանսարկուին, կանոնեցին կանոնս եւ գրեցին սահմանս յանիրաւ ժողովս իրեանց (ԿԱԼ. 476), որով կուգեն ակնարկել 1307-ի ժողովին դէմ Ատանայի եւ Սիսի մէջ ժողովական ձեւով տրուած որոշումներուն (1250), որով մեծ նշանակութիւն տրուած կը լիայ այդ գումարումներուն, թէպէտ մենք ալ անոնց կանոնական զօրութիւն տալ չուզինք, բայց այս խոսքերով այն ատեն ազրեցութիւն ունեցած ըլլալին կը յայտնուի: Առաջին խնդիրը բաժակին ջուրն է, որուն մասին նորէն ընդարձակորէն կը կրկնուին (ԿԱԼ. 477-487) նոյն վկայութիւնները՝ զորս Անաւարզեցին յիշած էր Հեթումի եւ Լեռնի գրած նամակներուն մէջ, եւ որոք անցած էին Սոյ ժողովին ատենագրութեան (1234): Այդ վկայութիւններ ոյժ մը չունին, քանի որ Յոյներու եւ Լատիններ են գրողները, որ իրենց սովորութիւնը կը բացատրեն: Իսկ Կոստանդնուպոլսոյ ժողովը որ ի Գումապայթ պալատին եղեւ (ԿԱԼ.485), Տրուկեան կոչուած ժողովն է, որուն կանոնները Լատիններն ալ չեն ընդունիր: Միայն չենք գիտեր թէ ինչ վկայութիւն է, զոր մերն Ներսէս սրբազն կաթողիկոսն յերգոն ԿԲ առակացն գրած ըլլայ, Յիսուսի կողէն ելած ջուրին մասին (ԿԱԼ. 483): Մեր դիտածով Ծնորհալին ջուրը միշտ Մկրտութեան խորհուրդին վրայ մեկնած է, թէ Կրկնավտակ կողին աղբերբք Եկեղեցին իւր հաստատի, ջրովն մաքրի, զարիւնն ընալ (ՇԱՐ.285), թէ Աղբիւր բղխեալ ի սուրբ կողէն, ջուրն ի լուացումն աւագանին, արիւնն յարբումն խորհրդին (ԶԱՓ.126), եւ թէ Կայլակ աղբերցն կրկնակի, ջուրն ի լուանալ մեղուցելոց, ի մահ սորա մկրտելոց, արիւնն ի սնունդ մաքուր հոգւոց (ԶԱՓ.212): Չէինք ուզեր հետեւցնել, թէ մի՛ գուցէ բոլոր միւս վկայութիւններն ալ այդպէս խարդախուած կամ աղաւաղուած ըլլան:

1256. ՈՒՐԻՇ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

Ծննդեան տօնին վրայ, թէ Անաւարզեցիին նամակները, եւ թէ Սոյ ժողովը շատ չէին պատճառաբանած, բաւական սեպելով Աստուածայայտնութեան տօնին բաժանումը հրամայել, պահըն ալ Ճրագալոյցն ալ կրկնելով, իսկ Ատանայի ժողովին մէջ ընդարձակ մաս մը կայ զայն պաշտպանելու (ԿԱԼ 487-499), շատ մը քաշկրտուք պատճառաբանութիւններով, զորս քաղել իսկ աւելորդ կը սեպենք: Պատմութիւն մըն ալ կը յօրինեն թէ Անաստաս պապին որով, Հռոմ հրաման գրկեր է Կոստանդնուպոլսոյ եւ Երուսաղէմի եւ Անտիոքի աթոռներուն որ Ծնունդը զատաբար տօնեն դեկտեմբեր 25-ին, եւ այն ատեն այդ պատրիարքութիւնները համակերպեր են: Հայոց կաթողիկոս Մեծն Սահակի ալ նոյն հրամանը Եկեր է, բայց նա նախարարներէն եւ Սուրմակէ ամբաստանուելով աքսորուած է Եղեր, եւ անոր համար ի հասանել հրովարտակին Սահակ աքսորեալ ըլլալուն, այսպիսի պատճառաւ ետ մնացեր է համաձայնութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ընդ մեծ Եկեղեցւոյն Հռոմայ ի տօնախմբութիւն տէրունական տօնից (ԿԱԼ.496): Գոնէ ժամանակագրական կապակցութիւնը արդարանար, զի Անաստաս 401-ին մեռած է, եւ Սահակ աքսորուած: Բաւական բան ալ գրուած է Երկու բնութիւն բանաձեւը պաշտպանելու (ԿԱԼ.497-502): Հետզհետէ կը քաղուին տօնական եւ ծիսական զանազան նորութիւններ, որոնք Սոյ մէջ ալ

որոշուած էին (1233), այսպէս են Աւետումը մարտ 25-ին, Ծնունդը դեկտեմբեր 25-ին, Մկրտութիւնը յունուար 6-ին, Տեառնդառաջը փետրուար 2-ին, Վերափոխումը օգոստոս 15ին, եւ Խաչվերացը սեպտեմբեր 14-ին տօնել, սրբոց տօները Յայսմատուրքի թուականներով կատարել ու երկու բնութիւն բանաձեւը գործածել, պատարագի սեղանին վրայ գորբորայ դնել, աստիճանաւորներուն իրենց կարգն ու զգեստը ունենալ, Զատիկի եւ Ծնունդի եւ Մկրտութեան ձրագալոյցներուն ձեռով ու ձուկով բաւականանալ, եւ Սուրբ Աստուածածին մէջ Քրիստոս աւելցնել (ԿԱԼ.499): Ժողովական գրութեան վերջը նորէն կը յիշեն, թէ Սոյ ժողովէն ետքը, սատանան յարոյց արս ոմանս տքէտս եւ ընդդիմասացս ձշմարտութեան, որոնք ժողովս եւ կոյտս առնէին, եւ ժողովուրդը դարձուցանէին ի ձշմարտութենէ (ԿԱԼ. 502), իր հասկացողութեամբ Սոյ կանոններէն, եւ թէ այս նպատակով գումարուեցաւ Ատանայի ժողովը, Ս. Մինաս Եկեղեցւոյ մէջ, Քրիստոսի լուսաւորութեան այսինքն Պայծառակերպութեան տօնին օրը (ԿԱԼ. 503), որուն հաշիւը վերեւ պարզեցինք (1253): Այդ հոգուվ ու միտքով Ատանայի 18 Եպիսկոպոսներոը կը համարձակին վճռել, թէ անոնք որ չեն հաւանիր իրենց վճիռներուն, որոշենք եւ ի բաց հերքենք ի կաթուղիկէ եւ առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյն Հռոմայ (ԿԱԼ. 506):

1257. ԺՈՂՈՎԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Եթէ պարզապէս Հռոմի Եկեղեցիէն զատել ըլլար նպատակնին, բան մը չէինք ուզեր աւելցնել, որովհետեւ Հռոմայ Եկեղեցիէն զատել, կաթողիկէ եւ ուղղափառ Եկեղեցիէ զատել չէր ըլլար: Սակայն լատինամիտ կաթողիկոսին ու թագաւորին եւ տկարամիտ 17 Եպիսկոպոսներուն կամքը շատ անզօր էր Հայաստանեայց ուղղափառ Եկեղեցւոյն հազարամեայ անփոփոխ դաւանութիւնն այլայլել, եւ անոր հնաւանդ ծէսը խախտել: Ատանայի ժողովը քանի մը ժողովականներով հեղինակութիւն մը չէր կրնար ունենալ այդ մասին, եւ չունեցաւ ալ: Արդէն ինքն Ատանայի ժողովին ապարդիւն եւ անհետեւանք լինելը յայտարարելէն ետքը, նովին իսկ իր գործին ալ դատապարտութիւնը վճռած է, վասնզի հռոմէականներ իսկ կը խոստովանին թէ Ատանայի կանոններն ալ ոչ ուրեք եղան ի գործ թէ նոյն իսկ 17 Եպիսկոպոսներ անկարանային պահել, եւ թէ վերջապէս Օշին ալ յուսահատած եւ տեսեալ թէ չիք հնար, դադարեցաւ ի ստիպելոյ, Ատանայի կանոններուն պահպանութիւն (ՉԱՄ.Գ.314): Ահա այդ ժողովն է, որուն վրայ կը հիմնեն հռոմէականներ բոլոր իրենց փաստերը, իբր թէ Հայ Եկեղեցին իր ինքնութիւնը կորուսած եւ հռոմէադաւան եղած ըլլայ: Հայ Եկեղեցին իր դարաւոր կեանքովը, իր ուղղադաւան հայրապետներովը, իր թագմաթիւ ժողովներովը, այնչափ յայտնի կերպով հօչակած ու պաշտպանած է իր հաւատքն ու ծէսը, որ պետական ազդեցութեան եւ քաղաքական հրապուրանքին ներքեւ լոկ բերնով հաւանող եւ գործով հակառակող 17 Եպիսկոպոսներ չեն կրնար հակառակը հաստատելու փաստ ըլլալ: Եթէ Օշին թագաւոր հռոմէադաւան մը եղած է ըսեն, ասիկա մեր Եկեղեցւոյն վրայ ազդեցութիւն չըներ, նոյնը կրնայինք ըսել Կոստանդին Կեսարացի կաթողիկոսին համար ալ, որովհետեւ Հայ Եկեղեցին անսխալ պետեր ունենալ չի վարդապետեր: Սակայն երբ կը տեսնենք որ Կոստանդին չի հակառակիր, երբ բոլոր Հայաստան

ու Փոքր Ասիա, եւ նոյն իսկ Կիլիկիա՝ համարձակորդն կը մերժեն նորութիւնները, պիտի համարձակինք հետեւցնել թէ անոր ըրածն ալ արարտաքնայարդար կեղծիք մըն էր, եւ ոչ հաստատուն համոզում: Դատապարտելի իբրեւ փոքրոզի գիզողութիւն, եւ ոչ իբրեւ իսկական ուրացութիւն:

1258. ՏԱՐԵԳԼՈՒԽՆԵՐ ՄԻԱՑԱԾ

Ատանայի ժողովին թուական նշանակուած տարին՝ որ է Քրիստոսի 1317 եւ Հայոց 766 տարին, տոմարական պարագայ մը կը ներկայէ, զոր չենք ուզեր անյիշատակ թողով: Հայոց շարժական տոմարի հիմ կազմող՝ Վերջին Հայկայ շրջանին սկիզբը Յուլեան տոմարին 428 օգոստոս 11-ին հաստատուած էր (211), կամ որ նոյն է նաւասարդի 1-ը յիշեալ օրը կիյնար, որ սակայն չորս տարին որ մը Յուլեան տոմարէն ետ մնալով, 552-ին տոմարի նորոգութեան տարին յուլիս 11-ին հասած էր (385): Անկէ ասդին ալ կը շարունակէր չորս տարին օր մը ետեւ մնալու հաշիւը, որ հետեւանք էր Յուլեան տոմարին նահանջներուն Հայկական տոմարին մէջ ընդունուած չմլալուն: Սարկաւագ Վարդապետ հոգացած էր նահանջները ընդունիլ նոր հինգիարիւթեակին սկիզբը (900) սակայն անոր կազմած անշարժ կատարեալ ընդիանրացում չէր առած եւ պաշտօնական կիրառութեան չէր մտած, եւ շարժական ու անշարժ տոմարներ խառն կերպով կը գործածուէին տարեթիւերու յիշատակութեանց մէջ, ինչպէս որ տեղ տեղ ակնարկելու ալ առիջ ունեցանք: Միւս կողմէն երբոր Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւններ շատցան, հայկան ամիսներու տեղ Յուլեան կամ Հռոմէական ամսաթիւերն ալ սկսան գործածուիլ, առանց Քրիստոսի տարեթիւն ալ ընդունելու, որ արդէն սովորական էր Արեւմուտքի մէջ, եւ այսպէս խառնակ տոմարականութիւն մը տիրած էր Հայոց մէջ ամսաթիւը հռոմէական եւ տարեթիւը հայկական, այն ալ երբեմն շարժական եւ երբեմն անշարժ տոմարին հետեւելով: Վերջին ատեններ հայկական շարժականը եւ հռոմէական անշարժը իրարու մօտեցած էին, եւ 1260-էն տողին շարժական ամանորն ալ յունուարի առաջին կէսին մէջ կիյնար, մինչեւ որ 1317-ին շարժական տոմարին ամանորը կամ Հայկական նաւասարդին մէկը՝ Ճիշդուճիշդ Յուլեան յունուար մէկին ինկաւ, եւ հայկական ու հռոմէական տարեգլուխները միացան: Այդ զուգնդիպութիւննը պատճառ եղաւ, որ այլեւս շարժական տարեթիւը եւ փոփոխական ամանորը գործածութենէ գոեթէ դադրեցան, եւ Յուլեան յունուար մէկը Հայկական տարեթիւն ալ ամանորը եղաւ, եւ կաղանդի օրն ու անունն ընդիանրապէս ընդունելի եղան, բայց միշտ հայկական տարեթիւը պահելով, զի արեւմուտքին գործածած Քրիստոսի տարեթիւը Հայերուն գործածական չեղաւ, եթէ չուզենք ըսել, թէ անծանոթ ալ մնաց: Այդ սովորութիւնը հաստատուն կերպով հասաւ մինչեւ Վերջին ԺԹ. դարը մինչեւ մեզի մոտ օրերը, երբ այլեւս հռոմէական կամ արեւմտեան տարեթիւը սովորական դարձաւ Հայոց թուականը երբեմն իբր զարդ եւ երբեմն իբր պարզ տեղեկութիւն սկսաւ յիշուիլ: Աւելի նոր տարիներու մէջ իին շարժական տոմարի հաշիւն ալ Վերակենդանութիւն առաւ, բայց իբրեւ հայրենական հնութեանց նշխարք մը միայն (ՅՇԿ Ա 76), որ օրացոյցներէն անդին չանցաւ: Երկու ամանորներու զուգադիպութեան օրէն իբրեւ կանոն դարձած է, ոչ եւս երկու տոմարներու

համեմատութեան համար նկատի առնել՝ նահանջներու պակասութենէն յառաջ եկող օրերը, այլ երկու տոմարներու մէջ 551 տարիներու անփոփոխ տարբերութիւն մը հաշուել: Այս ձեւը կրնայ յարմարի 1317-է ետքը եկող տարիներուն, բայց անկէ առաջուան տարիներու պատշաճեցուած ատեն կրնայ տոմարական սխալներու առիթ ընծայել, ինչպէս շատերուն հանդիպած է: Ուստի մենք սոյն պատմութեան կարգին խնամով մտադրութիւն չարձուցինք ամանորի օրերուն աստիճանաբար փոփոխութեան, եւ զանացինք ձիշդ օրերու համեմատութիւն գտնել, հետեւելով ամբողջական շրջանի օրըստորեայ փոփոխութիւնները ցուցնող աղիւսակի մը, զոր այս նպատակով կազմած էինք ժամանակին:

1259. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՒ ԱԼԻՍԱՆ

Օշին թագաւոր այրի մնացած էր իր անդրանիկին ծնած ատենէն (1252), տակաւին 27 տարեկան եղած ատեն բայց երկրորդ ամուսնութիւնը յապաղած էր, հարկաւ քաղաքական տեսակէտով օգտակար զուգակցութիւն մը հաստատելու նպատակով: Վերջապէս Օշին իրեն կենակից ընտրեց զեղբօր դուստրն Ռուէ Ռոռուպէտրուն, որ է Նապոլսոյ Հռոբերտոս (Roberto re de Napoli) թագաւորին եղբօր, Տարենտոնի Փիլիպպոս (Fillippo di Taranto) իշխանին դուստրը՝ Յովհաննա-Երինէ (Giovannalrene), զոր ուղարկեաց էրեր եւ պսակուցաւ ի Տարսոն: Թուականը նշանակուած է 1316 (ՍՍԲ. 128), եւ ըստ այսմ Ատանայի ժողովին գումարումէն քիչ առաջ կիյնայ Օշինի երկրորդ ամուսնութիւնը երբոր տեղի կունենային Յովհաննէս ԻԲ. պապին հետ սերտ յարաբերութիւններ: Օշինի ընտանեկան մխիթարութեան ցաւ մը կը յաջորդէր ժողովէն քիչ ետքը: Իր հարազատ եւ երկուորեակ եղբայրը Ալինախ, իշխան Տարսոնի եւ Լամբրոնի, որուն հետ միշտ սիրով ապրած էին, արկածի մը հետեւանօք կը մեռներ 1317 օգոստոս 26-ին (ՀԱՅ. 545), թէպէտ Յայսմաւրքը օգոստոս 2-ին կը դնէ (ՅԱՍ. Բ. 56): Ալինախ Տարսոնի Կիւդնոս գետին մէջ լողալու իջած էր, իրեն հետ ունենալով տաճիկ ձի մի, հարկաւ իր անձնականը, որ եհար զնա ոտամբն ի գլուխն եւ հարուածը եղաւ պատճառ մահու (ՍՍՄ. 157), եւ այսպէս մեռաւ բարի շառաւիդն Ալինախ երիտասարդ հասակաւ (ՀԱՅ. 545), զի 34 տարեկան էր տակաւին, եւ թագուեցաւ Գրազարկի վանքը, արքունական դամբարանը: Անցողակի յիշենք թէ Ալինախ, Ռուբէն անունով յիշուած է ուրիշներէն (ՍՍՄ. 212 եւ 243), կամ կրկին անուն ունենալուն, եւ կամ Ռուբէն բուն անունին փաղաքշական կոչում մը աւելցուած ըլլալուն համար: Սմբատի շարունակողը 1309-ին կը դնէ Ալինախի մահը (ՍՍԲ. 128), սակայն յայտնի շիոթութեան պիտի վերագրուի, զի Ալինախ 1317 յուլիս 10-ին Ատանայի ժողովին ներկայ էր (ԿԱԼ. 504), եւ Ատանայէ Տարսոն դառնալէն ամիսուկէս ետքը տեղի ունեցած կըլլայ արկածը:

1260. ԵՒՐՈՊԱՑԻՈՑ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐ

Այդ միջանկյալ պարագաներէ ետքը կը տեսնենք որ Օշին կը փութայ Ատանայի ժողովին արդիւնքը Յովհաննէս պապին ներկայել յատուկ դեսպաններու ձեռքով, որոնք են Յակոբ Կապանի Եպիսկոպոսը, ժողովին ներկաներէն մին, եւ Ստեփանոս Նորբերդի իշխանը (ՍԻՍ. 558): Բայց միւս կողմէն Հռոմ լուր տուողներ կային, թէ այդ որոշումները գործադրուած չեն, եւ թէ որոնք

որ հաւանութիւն յայտնած են, անոնք ալ առերես միայն համակերպած են: Այդ պատճառով պապը հարցուփորձի կենթարկէր Յակոբ Եպիսկոպոսը, որ կը յաջողէր պապը համոզել ժողովական գրութեանց փաստերով, եւ անկէ ալ գոհունակութեան պատասխանագիրներ առնելով իր տեղը կը դառնար: Լատիններուն մօտենալուն նպատակը զինուորական օգնութիւն ստանալն էր, իբր թէ Արեւմտեան քրիստոնէութեան հովանոյն ներքեւ ապահով եւ տեւողական պիտի ըլլար Հայերուն թագաւորութիւնը, եւ այդ սեւեռեալ գաղափարին կը հետեւէին Կիլիկիոյ քաղաքական եւ Եկեղեցական իշխանութեանց գլուխը գտնուողները հաւասարապէս: Թէ Օշինի պատգամաւորները եւ թէ պապն ալ իր կողմէն դիմումներ կը ներկայացնի իշխանին՝ որ Օշինի աներն էր՝ Նէապոլսոյ թագաւորին՝ որ Յովիաննէս թագուհույն հօրեղբայրն էր, եւ Գաղղիոյ Փիլիպպոս Ե. թագաւորին, որ պապին հովանաւորն էր սակայն ոչ ուստեք շարժում մը չէր կատարուէր, եւ Յովիաննէս պապ կը շատնար պատասխանել, թէ զբաղեալ են թագաւորք քրիստոնէից ի կրիս արեւմտեայց, ու կը խոստանար գունդ մը ձարել օգնութեան համար (ՂԱՄ. Գ. 316), եւ կը փութար քանի մը Դոմինիկեան կրօնաւորներ դրկել, լատին լեզուն սովորեցնելու (ՍԻՒ. 367), հարկաւ լատին դաւանութիւնն ալ մէկտեղ: Այս յարաբերութիւններ տեղի կունենային 1318-ին:

1261. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԱԹՈՌԸ

Երբոր մէկ կողմէն Ատանայի ժողովին շնորհիւ սպասուած օգնութիւնները չէին հասներ, միւս կողմէն անոր պատճառով ծագած երկպառակութիւնները կը նդարձակուէին, եւ ասոնցմէ մէկն էր Երուսաղէմի աթորին բաժնուիլը: Հայերուն Երուսաղէմի մէջ վանք ու Եկեղեցի ունենալուն սկիզբը մինչեւ Լուսաւորիչի ու Տրդատի օրերը կը հասնի (ԱՆԱ. 4), որոնք հետզհետէ շատցան, այնպէս որ Անաստաս վարդապետ, ութերորդ դարուն մէջ Պաղեստին գտնուող Եօթանասունի չափ Հայոց վանքերու ցուցակ մը կրցած է կազմել (ԱՆԱ. 9): Եկեղեցւոյ իին սովորութեան համեմատ միեւնոյն աթոռի վրայ կրկին Եպիսկոպոսներ չէին գտնուէր դաւանութիւնը նոյն էր, եւ տարբեր ծէսով ալ նոյն Եպիսկոպոսի կը հնազանդէին, հետեւաբար Հայերն ալ տեղական թեմակալին ներքեւ էին, եւ յատուկ Հայ թեմակալ չկար, թէպէտ կրնային վանքերու առաջնորդ Եպիսկոպոսներ գտնուիլ: Այդ պատճառով էր, որ մերթ ընդ մերթ Հայ վանականներ Յոյն թեմակալներէ նեղութիւն եւ հալածանք կը կրէին քաղկեդոնականութեան խնդիրին պատճառով: Խաչիկ Արշարունիի համար ըսինք թէ սկսաւ Հայ գաղթականներուն Հայ Եպիսկոպոսներ դրկել (785), բայց Երուսաղէմի Հայ Եպիսկոպոսներ աւելի կանուխ ալ եղած պիտի ըլլան, վանքերու շատութեան եւ ուխտաւորներու յաճախութեան պատճառով: Պատմութեան մէջ որոշակի յիշուած է թէ 637-ին, Էօմէրի Երուսաղէմին տիրելու պարագային, Հայ պատրիարք մըն ալ յաղթականին ներկայացած է (ԲԱՌ. 29), եւ յատուկ հրովարտակով Ճանչցուած է իբրեւ պետ Հայոց, կամ լաւ եւս Յոյներէն տարբեր վաւանութիւն ունեցող բոլոր արեւելեան քրիստոնեաններու (ԲԱՌ. 31): Էօմէրի հրովարտակին մէջ կը գտնուի Աբրահամի անունը, պատրիարք կոչումով, թէպէտեւ այդ կոչումը Հայոց կողմէ ընդունուած չէր, զի կրնար հերձուածի նշանակութիւն տալ՝ իբրեւ Հայոց հայրապետութենէ

բաժանել աթոռ, սակայն մահմետական պետութիւնները սովորութիւն ըրած են այդ անունով կոչել իրենց հպատակող քրիստոնէից եկեղեցական գլխաւոր պետերը: Այս սովորութեան համաձայն էր Երուսաղէմի Հայ Եպիսկոպոսներուն իբր պատրիարք Ճանչցուիլը, եւ պատրիարք կոչուիլը մահմետական պետութեանց կողմէն: Իսկ ազգային շրջանակի մէջ թէպէտ այդ անունը չունէին, բայց էին գլխաւոր պետ մը եւս գրեթէ կաթողիկոսական փոխանորդ մը Պաղեստինի եւ Ասորիքի մէջ՝ Եգիպտոսի սուլտանութեան հպատակ գաւառաց վրայ: Երուսաղէմի մէջ գտնուած յիշատակներէն 21 անուններ քաղուած են Երուսաղէմի Հայ Եպիսկոպոսներու, որոնք պահած են աթոռին յաջորդութիւն եւ դարէն մինչեւ ԺԳ. դարուն Վերջերը (ԲԱՌ.29-41), թէպէտեւ ցուցակը կատարեալ չէ, եւ ընդհատումներ ունի: Լատիններու իշխանութեան ներքեւ ալ, որ 1099-էն մինչեւ 1187 Երուսաղէմի տիրեցին, Հայ Եպիսկոպոսներուն շարունակութիւնը պահուած կերեւի (ԲԱՌ.36), բայց անոնց դիրքը աւելի բարձրացաւ Սալահետտինի տիրապետութենէն, որ Լատինաց թշնամի եւ Յոյներէ կասկածու պէտք տեսաւ համարձակութիւն տալ Հայերուն (ԲԱՌ.38), քրիստոնէութեան թշնամի երեւցած չըլլալու համար: Ուրինեան թագաւորներ մասնաւոր մտադրութիւն դարձուցին Երուսաղէմի մէջ Հայոց դիրքը բարձրացնելու կալուածներով եւ հարուստ ընծաներով, որով նշանաւոր դիրք մը գրաւեցին Հայերը Երուսաղէմի մէջ: Իրենց կերոնն եղաւ Ս. Յակոբ վանքը՝ Սիոնի բարձունքին վրայ, որ աւելի ճշդութեամբ Ս. Յակոբեանք կը կոչուի, Տեառնեղբայր եւ Գլխադիր Յակոբ առաքեալներու անունին միանգամայն նուիրուած ուլալուն համար:

1262. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐ

Ս. Յակոբեանց վանքին վարդապետները սկիզբէն իվեր նշանաւոր դեր մը ունեցած են Հայութեան համար, ոչ միայն Հայ Եկեղեցւ անունը Յոյներու եւ Լատիններու հանդէա պատշաճ պատուոյն վրայ պահելնուն, եւ Հայոց ստացութիւնները հաւատարմութեամբ պահպանելնուն, եւ հետզիետէ ընդարձակելնուն համար, այլեւ ամէն պարագայի մէջ Ուղղափառ Եկեղեցւ եւ հայադաւան գրութեան ամուր պաշտպաններ եղած ըլլալնուն համար: Թէպէտ Երուսաղէմ ալ օտար դաւանութեանց հետ շփման մէջ էր, սակայն երբեք անոնցմէ չազդուեցաւ օտարասիրութեան զգացումով, ընդհակառակն աւելի քաջալերուեցաւ իր հնաւանդ դաւանութիւնը եւ սեփական ծէսն ու սովորութիւնները ամուր պահպանելու, մինչ հակառակը կը գործուէր Կիլիկիոյ մէջ: Պատճառը յայտնի է: Երուսաղէմի մէջ չի կար Արեւմտեայց օգնութեամբ քաղաքական շահեր պաշտպանելու տեսակէտը, որ Կիլիկեցւոց գայթակղեցուցիչ հրապոյրը եղաւ: Երուսաղէմի աթոռը իր հաստատամտութիւնը ցուցուց ծռազատիկի առիթներուն ալ, եւ յաղթանակաւ պանծացուց իր գորութիւնը Ճրագալոյցի լոյսին ցոլացումներովը (1191): Կիլիկեցւոց ուղղութիւնը բնաւ արձագանգ չգտաւ Երուսաղէմի մէջ, եւ գործը իր գերազոյն նշանակութիւնը ստացաւ 1307-ի ժողովէն Ետքը, երբ Սոյ կանոնները հռչակուեցան: Սարգիս էր այդ միջոցին Երուսաղէմի Աթոռակալը: 1281-ին աթոռ բարձրացած՝ Յակոբ Կլայեցիին որով, ուղղամիտ եւ հաստատամիտ անձնաւորութիւն մը, ինչպէս իր գործերէն ալ յայտնուեցաւ: Կոստանդին

Կեսարացիի կաթողիկոսութեամբը (1246), եւ քիչ ետքը Օշինի թագաւորելովը, նոր զարկ տրուեցաւ Սոյ կանոններուն (1250), եւ յանձնարարութիւններ ու բռնադատութիւններ (1251) մինչեւ Երուսաղէմ ալ հասան, սակայն Սարգիսի եւ իրեններուն համարձակ դիմադրութեան հանդիպեցան, որոնք բացարձակապէս մերժեցին այդ որոշմանց հպատակիլ, եւ Սոյ աթուին հետ ներքին յարաբերութիւնները խզեցին (ՂԱՄ. Գ. 313): Այդ եղելութեան թուական գրուած է 1311 տարին, որուն կը համաձայնի Երուսաղէմի պատմագիրն ալ (ԱԱՏ. Ա. 43) Սարգիս որպէսզի կարենայ իր գիրքը ապահովել, յատուկ դիմում ըրաւ Եգիպտոսի սուլտանին, որ Նասր-Մուհամմէտն էր վերստին զահ բարձրացած, եւ նոր իրովարտակով զինքն ճանչցնել տուաւ իբր ինքնազուկ պատրիարք Հայոց եւ Եկեղեցական պետ հայերու եւ անոնց դաւանակից ուրիշ Արեւելցիններու, ինչ որ դժուար չէր, քանի որ Եգիպտացիք չէին կրնար բարեկամ ըլլալ Սիս նստող հայրապետին: Այդ առթիւ Սարգիս սկսաւ պատրիարք անունը ազգային շրջանակի մէջ ալ գործածել, եւ կարմըրագեղով կնիք դրոշմել (ԱԱՏ. Ա. 201) եւ աւելի ընդարձակ իշխանութիւն վարել:

1263. ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Սարգիս գործը հերձուած մը չեղաւ, ինչպէս եղած էր Աղթամարի բաժնուիլը (928) զի Սարգիս չառաւ կաթողիկոս անունը, եւ ոչ ալ սեփականեց Եպիսկոպոս ծեռնադրելու իշխանութիւն, որուն բնաւ նշանը չկայ, եւ անշուշտ Սիսէ կը ծեռնադրուէին Երուսաղէմի Եպիսկոպոսները, եւ անոնց մէջէն կառնուէին պատրիարքները: Սոյ աթուն ալ, որ արդէն համակերպած էր Սոյ կանոններուն չինազանդող Վիճակները իրմէ չօտարացնել, եւ Հայաստանի ու Փոքր Ասիոյ եւ նոյն իսկ Կիլիկիոյ մէջ ընդիմադիրներու հետ յարաբերութիւններ չի խզել, կը բաւականար գոնէ ծեռնադրութեան ու միւռոնի պայմաններով յարաբերութեան մէջ գտնուիլ, ներքին վարչական գործերու մասնակցութենէն ու հսկողութենէն ծեռք քաշելով: Այդ տեսութեամբ ոչ մի բողոք կամ ըննդիմութիւն կամ վերապահութիւն տեղի չունեցաւ Սոյ աթուին կողմէ Սարգիսի ծեռնարկին դէմ, որ գործնականապէս կատարեալ իրողութեան ձեւ ունէր արդէն, Էօմէր Խալիֆային օրէն Երուսաղէմի Հայ Եպիսկոպոսներուն ստացած արտօնութիւններով: Այսպէս եղաւ Երուսաղէմի Հայ պատրիարքութեան սկզբնաւորութիւնը, որ հետզհետէ աւելի ամրացաւ եւ Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան մասը կազմեց: Իսկ պատրիարքական իրաւասութեան Վիճակները կապուած մնացին Եգիպտոսի սուլտանութեան սահմաններուն հետ: Սարգիսի պատրիարքութիւնը 32 տարի տեսած կըսուի իր ընտրութենէն սկսելով, այլ երկու տարի միայն՝ իր պատրիարքութիւնը հրչակելէն ետքը: Այդ միջոցին նա պարտաւորուեցաւ անգամ մըն ալ անձամբ Եգիպտոս երթալ, խափանելու համար Վրաց կողմէն եղած ոտնձգութիւնը, որոնք կուգէին գրաւել Ս. Յակոբայ վանքը եւ տէր լինել Հայոց ստացութիւններուն: Վրաց թագաւորին ինչ իիմանք դիմում ընելը չի բացատրեր Երուսաղէմի պատմագիրը (ԱԱՏ. Ա. 202), սակայն դիւրին է նկատել, թէ Վրաց թագաւորութիւնը Թաթար խաներու հովանույն ներքեւ Հայաստանի հիւսիսային գաւառներու կը տէրէր, եւ այդ տեսութեամբ կրցած է ինքզինքը իբր Հայոց թագաւոր ցուցնել եւ

Հայ ստացութեանց տէր լինելու ձգտիլ: Բայց որովհետեւ Սարգիս իր ծեռքն ունէր Էօմէր խալիֆայէն ասդին շնորհուած հրովարտակները, սուլտանն անոնց զօրութեամբ հաւանեցաւ Սարգիսի պահանջին, եւ 1312-ին նոր հրովարտակով հաստատեց Հայոց իրաւունքները (ԱՍ. Ա. 203): Միւս տարին Սարգիս կը կնքեր իր բազմաշխատ կեանքը, եւ Աստուածատուր կը շարունակէր անոր գործը: Ատանայի ժողովի 1317 տարին, Աստուածատուրի մահուան եւ Դաւիթի յաջորդելուն թուականն է (ԲԱՌ. 44): Սակայն Երուսաղէմի աթոռը միանգամ ընդ միշտ այդ խնդիրներէն մտադրութիւնը հեռացուցած էր, որով պէտք չունեցաւ զբաղիլ Կիլիկիոյ մէջ արծարծուող լատինամոլ ձեռնարկներու հետ: Մենք մտադիր ըլլալով Հայ Եկեղեցւոյն պատկանող բոլոր տեղեկութիւնները ամփոփել, Երուսաղէմի աթոռին գործերուն ալ տեղ պիտի տանք պատմութեանս մէջ, գլխաւոր եւ հանրութիւնը շահագրգռող պարագաները քաղելով: Այսպէս է օրինակի համար Դաւիթի օրով Վրաց ձեռներէցութեան կրկնուիլը, որ նոյնպէս վերջացաւ Հայոց նպաստաւոր կերպով, եւ 1319-ին տրուած նոր հրովարտակով մը հաստատուեցան Հայոց իրաւունքները (ԱՍ. Ա. 204):

1264. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐ ԵՒ ԱՒՐԱԾՆԵՐ

Ատանայի ժողովէն ետքը մինչեւ Օշինի մահը անցնող երեք տարիները խառն ու կցկտուր եղելութեանց միջոց մը կը ներկայեն, ուր զանազան դիպուածներ իրարու կը խառնուին, առանց իրական եւ կարեւոր օգուտ մը արտադրելու: Հին Սելջուքեան սուլտանութեան բեկորներէն կազմուած տէրութիւն մըն ալ Գարամանի իշխանութիւնն էր, Հայոց թագաւորութեան դրացի, որ 1318-ին յանկարծական ասպատակ մը սփրեց մինչեւ Տարսոնի կողմերը. այլ պարտաւորուեցաւ յետս նահանջել Կոռիկոսի իշխան Օշինի գումդին առջեւ, որ կոտորեաց զնոսա Աստուծով եւ դարձաւ ուրախութեամբ (ՍՍԲ. 128): Բայց անոնց ետեւէն կը հասնէին Եգիպտացիք, եւ բաւական աւերածներ կը գործէին, ու մինչեւ Սիս կը հասնէին 1319-ին: Անզամ մըն ալ Օշին՝ պապին դեսպաններ ղրկելով օգնութիւն կը յուսար ստանալ, քանի որ անոր կամքը կատարած էր, լատինական հաւատք ու ծէս մուծանել ջանալով Հայոց մէջ բայց այս անզամ ալ ձեռք ձգածը պարզ յանձնարարական մըն էր Գաղղիոյ թագաւորին ուղղուած (ՍԻՍ. 558): Յիշենք եւս Օշինի եւ Կիպրոսի Հենրիկոս թագաւորի մէջ արծարծուած գժտութիւնը, իինէն տեղի ունեցած ընտանեկան վէճերու հետեւանօք (1252), որոնք լաւ ազդեցութիւն չէին ըներ զի քրիստոնեայ իշխանութեանց երկու մնացորդներն էին Հայոց եւ Կիպրոսի թագաւորութիւնները, եւ Արեւմուտք կը յուսար, թէ անոնք բաւական պիտի ըլլան վերականգնել Երուսաղէմի քրիստոնեայ թագաւորութիւնը, որչափ ալ ինքը պէտք եղած օգնութիւնը կը զլանար: Յովիաննէս պապ յորդորականներով եւ քննիչներ ղրկելով կաշխատէր առջեւն առնուլ այդ վտանգաւոր դժուարութեանց, սակայն հիմնական արդիւնք մը չէր ստանար (ՍԻՍ. 558): Յիշենք եւս ահաւոր երկրաշարժը, որ 1319-ին մեծամեծ վնասներ հասուց Արեւելեան կողմերը: Գեղարքունի գաւառին մէջ ըէկղմեաց զբազում գիւղս հանդերձ արամբը, եւ Արտաղու Ս. Թաղէոսի մեծ վանքն ուեկեղեցին ալ կործանեաց, եւ զտունս փլոյց, եւ շատեր աւերակներու ներքեւ թաղեց, սակայն Զաքարիա արքեպիսկոպոս, ջանաց

աւերածները նորոգել (ՍԱՍ.157): Այս այն երկրաշարժն է, որուն մէջ Անի ալ վնասուեցաւ, եւ որ Երզնկացին անէծքին վերագրուեցաւ (1240): Կոստանդին կաթողիկոսին եւ Օշին թագաւորին կողմէ, յատուկ գործունեութեան նշաններ չեն երեւիր այդ միջոցին: Լատինամոլ ձեռնարկներէն յուսախաբ, եւ Լատիններու օգնութենէն ալ յուսահատ, միւս կողմէն իրենց ուղղութիւնն ալ փոխելու արիութենէն գուրկ, թերեւ եւ ամօթապարտ, քաշուած եւ անգործ դիրք մը առած կը տեսնուի:

1265. ՕՇԻՆԻ ՄԱՀԸ

Այդ կացութեան մէջ տեղի կունենայ Օշինի մահը 1320 յուլիս 20-ին (ՍԻՒ.558), իսկ Յայսմաւորքի համեմատ 19-ին (ՅԱՍ.Ա.262): Պարագաները յայտնի չեն, այլ անողոք ախտի մը հետեւանք եղած պիտի ըլլայ Օշինի մահը, զի դեռ 37 տարեկան էր, եւ ոչ ալ պատահական արկած մը կը յիշուի, ինչպէս հանդիպած էր Ալինախ եղբօրը (1259): Միւս կողմէն Օշին իր մօտալուտ մահը ինքն ալ զգացած պիտի ըլլայ, որ նախահոգ զգուշութեամբ պէտք տեսաւ յաջորդութեան գործը կարգադրել: Միակ զաւակ մը ունէր իր առաջին կնոջմէն՝ Զապէլէ (1254), զի երկրորդ կնոջմէն Յովիաննայէ ունեցած զաւակը սակաւակեաց եղած էր (ՂԱՐ.27): Լեւոն արքայորդին հազիւ 10 տարեկան էր (ՍԱՍ. 157), թէպէտ ութը տարեկան կարծող ալ կալ (ՂԱՐ. 27), եւ անհնար էր որ կարենար գլուխ կանգնել թագաւորութեան, ուստի Օշին հոգաց զօրաւոր խնամակալութիւն մը կազմել իր որդույն, որ հոգան սնուցանել որդին իւր եւ ծառայել միամտութեամբ մինչեւ ի տասն ամս, եւ ապա այսինքն քսան տարեկան եղած ատեն, յանձնել զարու թագաւորութեան եւ զաշխարհս յորդին իւր (ՍԱՍ. 157): Ընտրուած խնամակալներուն առաջինն էր Օշին իշխան Կոռիկոսի՝ Հեթում պատմիչի որդին եւ Օշին թագաւորի աներձագը, որ այնուհետեւ Պայլ անունը առաւ, իբրեւ առաջին եւ բուն խնամակալ թագաւորութեան: Խնամակալութեան միւս անդամակիցներն էին Կոստանդին մարածախտ՝ Օշին Կոռիկոսեանի եղբայրը, եւ Հեթում Նզիրի իշխան՝ թագաւորական սենեկապետը (ՍԱՍ. 157): Ոմանք չորրորդ անդամակից մըն ալ կաւելցնեն, Բաղդովինոս կամ Բօթին կամ Պաղտին անունով, այլ որովհետեւ մարածախտութիւնը անոր կը վերագրեն (ՂԱՐ. 28), կրնայ շփոթութենէ յառաջ եկած անուն մը երեւնալ, այնպէս որ ոմանք Կոստանդինի տեղ մինակ Պաղտինը կը նշանակեն իբր խնամակալ (ՍԻՒ. 558): Սակայն առաջիկային յատկապէս Պաղտինի զաւակները պատմական դերերու մէջ կը յիշուին: Այսպէս Օշին յաջորդութեան գործը կարգադրելով, կեանքը կը կնքէ տակաւին Երիտասարդութեան մէջ, լատինամոլութեամբը սերմանած գժտութիւնները, եւ Հայոց դէմ դրացի տերութեանց գրգռութիւնները միայն թողլով իր ետեւէն: Մարմինը սովորութեան համեմատ թողուեցաւ Դրագարկի մէջ (ՍԱՍ. 157): Օշին Կոռիկոսեան անմիջապէս ձեռք առաւ երկրին կառավարութիւնը- եւ տէր կանգնեցաւ մանուկ թագաւորին եւ այրի թագուիւյն: Հանդիսապէս օծել եւ թագադրել տուաւ զդեղաբոյսն Լեւոն, հարկաւ Սիսի մէջ, Կեսարացի կաթողիկոսին ձեռքով: Թուականը թէպէտ 1321 ցուցուած է (ՍՍԲ. 128), սակայն չենք կարծեր թէ շատ ուշացած ըլլայ, եւ առաւելն յունուար 6-ին Աստուածայայտնութեան տօնին թողած ըլլայ հանդիսութիւնը, որ ուրիշ առիթներու մէջ ալ իբր պատեհ օր նկատուած էր: Օշին Պայլ իր իշխանութիւնը աւելի զօրացնելու

համար, ամուսնացաւ այրի թագուհի Յովիաննայի հետ, որուն անձամբ ընկերացած է Նէապոլիսէ գալուն, եւ այն ատեն հարաւ ի սէր նորա (ՂԱՌ. 28), իսկ իր առաջի կնոջմէն ումեցած Ալիծ աղջիկը մանուկ թագաւորին հետ ամուսնացնելով թագուհի հօչակեց, եւ ինքն ալ թագաւորահայրի կերպարանը առաւ:

1266. ՕՇԻՆ ԽՆԱՄԱԿԱՎ

Օշինի ընթացքը իբրեւ խնամակալ, բօնակալի հովեր սկսաւ առնել անիրաւ գրաւումներով: Կոռնիկոսեանք շատ բերուր ապրանք առին, որ չէր իւրեանց սահմանով ապրանք (ՍԻՒ. 340), եւ ինքն Օշին զառածաւ յանգրութիւն, իրեն դէմ ելլողները ետ սրախողիսող առնել, եւ զայլս հալածել (ՂԱՌ. 29), եւ երբ հակառակութիւնները կը շատնային, ինքն գօրութեամբ կը ճնշէր: Քաղաքական ուղղութեամբ ալ կատարելապէս լատինամոլ ընթացքին կը հետեւէր, եւ Յովիաննէս պապ ուղղակի անոր հետ կը թղթակցէր, Օշին մինչեւ այն կէտը կը հասկցնէր շողոքորթութիւնը, որ Կոռիկոսի եպիսկոպոս մըն ալ հաստատելու համար պապին կը դիմէր (ՍԻՒ. 340): Այս ամէնը լեւոն Ե. ի անուանական թագաւորութեան առաջին երկու տարիներուն մէջ կատարուած իրողութիւններ են: Փափաքելի էր որ երբ ներքինը բարեկարգ չէր, գոնէ արտաքինը բարեկարգ հանդարտ ըլլար. մինչ ընդհակառակն, որչափ Հայերն դէպ արեւմուտք կը միտէին, այնչափ Եգիպտացիք իրենց թշնամութիւնը կը սաստկացնէին, եւ նոյն փաստով Թաթարներուն ալ աչքին կասկածաւոր կը ցուցնէին Հայերը: Այս կերպով կը կազմուէր այլազգիներու համերաշխ գործակցութիւնը Հայերուն չէմ, Թիմուրաշ Թաթարը հիւսիսէն, Ամիրօմար Թուրքը արեւելքէն, եւ Նասր-Մուհամմէտ սուլտան հարաւէն: Թիմուրաշ առաջին անգամ քարուքանդ ըրաը Կիլիկեան, ուր նշանաւոր Հայ գօրավարները ալ սպաննուեցան, Կիօդին տէր Կանչոյ՝ Օշինի եղբայրը, Հեթում իշխան Զլկանոցի, Կոստանդին անոր եղբայրը, Վահրամ Լուտիկ, Օշին՝ Կոստանդին մարածախտի որդին, եւ ուրիշ 21 նշանաւոր ասպետներ (ՍՍԲ.130): Իսկ Եգիպտացիք Այս գօրաւոր բերդին վրայ թափթեցին իրենց ոյժը, եւ մեծամեծ աւերներ հասուցին, եւ աւարով ու գերութեամբ ետ դարձան: Օշին խնամակալ եւ Կոստանդին կաթողիկոս Յովիաննէս պապին դիմեցին նորէն, իսկ սա ժողով գումարեց Հայոց օգնելու համար, ուր հարկաւ նախապէս անոնց դաւանութիւնը քննեցին իբր պայման: Արդիւնքն եղաւ որպապը 1322 դեկտեմբեր 26-ին կոնդակով բոլոր քրիստոնեաները կը իրաւիրէր Հայոց համար աղօթելու (ՍԻՒ. 558) բայց զինուորական եւ նիւթական օգնութիւն չէր հասցնէր: Կաթողիկոսն ու խնամակալը շատ աւելի օգտակար գործ ըրած պիտի ըլլային, եթէ Հայոց ներքին անհամաձայնութեանց պատճառները վերցնելու աշխատէին, որովհետեւ օտարներուն իսկ աչքին զարկած էր, թէ երկառակութիւն էր ի մէջ նոցա, եւ անմիաբան լեալ յիւրեանս՝ ընդ միմեանս կրուէին եւ ի միմեանս վանէին (ՂԱՄ. Գ 321):

1267. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ՄԱՀԾ

Կոստանդին Կեսարացի կաթողիկոս ծերացած էր արդէն, եւ չէր կրնար անզգայ մնալ այլ եղերական պատահարներու հանդէպ, զի խիղճն ալ պէտք էր Վրդովուէր: թէ լաւ ծառայութիւն նը չէր ըրած ազգին եւ եկեղեցւոյն, իր լատինամոլ ուղղութեամբ, եւ երկառակութեանց որոնմը

աձեցնելով: Մահը տեղի ունեցած կըլլայ, 1323-ին, զի 16 տարի տեւողութիւն տրուած է անոր կաթողիկոսութեան (ՍԱՄ. 155), որ սկսաւ 1307-ին (1245): Ըստ այս 1323 տարին եղած է յաջորդին թուականը (ՍԱՄ. 158), ինչքափ ալ ուրիշ տեղ 1322 գրուած ըլլայ (ՍԱՄ. 130): Կը կարծենք թէ այդ տարբերութիւնը շուտով կը համաձայնի, Կեսարացին մահը 1322-ին վերջը դնելով, զի ի տօնի Ծննդեան որ է յունուար 6-ին, կը գրուի յաջորդին կաթողիկոսանալը (ՍԱԲ. 130): Կեսարացին վրայ դատողութիւննիս առիթ ունեցանք յայտնել պատմութեանս ընթացքին, թէ իրաւամբ իրեն տրուած է առաջին աղթամայ ի Սիս (ՍԱՄ. 152) կոչումը, եւ Կոստանդին Հերձուածող մակղիր անունը (ՂԱՎ. 335), որովհետեւ ինքն եղաւ, որ պաշտօնական ձեւ եւ գործադրական ոյժ տալ աշխատեցաւ այն ամէն նորութեանց՝ զորս իր նախորդը իբր ծրագիր եւ առաջարկ մէջտեղ հանած էր: Ընդհանուր կարծիքով Անաւարզեցին է, որ սաստիկ կը դատափետուի իր լատինամոլ ընթացքին համար, սակայն ստոյգը ուզելով ըսել, Անաւարզեցին ըրածը շատ կը թեթեւնայ Կեսարացին գործին հանդէպ, զի գոնէ Անաւարզեցին չի համարձակեցաւ իր ծրագիրին գործադրութիւնը պահանջել ժողովական որոշումէ առաջ, ուր կը կարծէր միամտաբար բոլոր Եպիսկոպոսներն ու վիճակները համոզել, մինչ Կեսարացին անկանոն ժողովներով եւ անտեղի ձամբաներով ուզեց պաշտօնական զօրութիւն կազմել, եւ անոնց կրթելով քաջալերեց Օշինի բռնական ձեռնարկները (1251): Այս առթիւ անգամ մըն ալ պիտի կրկնենք, թէ պէտք չէ Կեսարացին հետ շփոթել (1245), եւ ոչ ալ Կոստանդին Բ. Կատուկեցի կաթողիկոսին, առաքինի հայրապետին եւ խոնարհամիտ հրաժարողին, օրինեալ յիշատակը ազատել, Կոստանդին Գ. Կեսարացին նման մէկու մը գործերը անոր վերագրելով:

1268. ԳՐԻԳՈՐ ԿԱՐՆԵՑԻ

Ժամանակին նշանաւոր անձնաւորութիւններէն պիտի յիշենք Կարնոյ Եպիսկոպոս Գրիգորը, որ վկայութեամբ նահատակուած է 1321 յունիս 20-ին շաբաթ օր, որ այն տարի Ելն ի վիրապէ յիշատակը կիյնար, թէպէտ Յայսմաւուրքը յունուար 29-ին գրած է, շարժական եւ անշարժ տոմարներուն համեմատութիւն շփոթութեանց պատճառով (ՆՈՐ. 128): Թիմուրաշ Թաթար զօրավարը, որ Երկաթաքար կը թարգմանուի (ՆՈՐ. 122) Կիլիկեան աւերելէն ետքը (1266), Կեսարիայի վրայէն Կարին անցաւ, եւ քաղաքին Գրիգոր Եպիսկոպոսին եւ անոր հորեղբայր տէր Պապ քահանային վրայ սկսաւ բռնանալ Եկեղեցիները կողոպտելու համար, եւ մինչեւ իսկ իր հրամանով ընթանութեամբ կապեալ թիվատեցին անոնք (ՆՈՐ. 123), իսկ Եպիսկոպոսը միշտ իր հաստատութիւնը յայտնելէ չի կասեցաւ, այս պատճառով Երկար տանջեցին զայն սաստիկ գանակոծելով, ջիղերը կարելով, եւ աղով վերքերը շփելով, որոնց արիութեամբ համբերեց Եպիսկոպոսը: Բանտարկութեան ատեն զաղտնի կերպով յաջողեցաւ հաղորդ բերել տալ՝ ձաշակ առնել եւ մահուան պատրաստուիլ, ինչ որ տեղի ունեցաւ գլխատմանը քաղաքին հրապարակը: Մարմինը Երեք օր բացի թաղուելէն ետքը, հրաման եղաւ թաղել, եւ ամփոփուեցաւ Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյն քովը (ՆՈՐ. 127), որ այժմ չկայ, բայց այս անունով այսօր ալ աւերակի տեղ մը կը ցուցուի քաղաքին մէջ: Իսկ քաղաքին գլխաւոր Եկեղեցին Ս. Կարապետ անունով կը յիշատակուի

(ՆՈՐ. 124): Ժամանակակից ուրիշ վկայ մըն ալ կը յիշուի, Զուատ անունով, որ տարածամ հասակի սպանաւ յանօրինաց եւ խառնուեցաւ ընդ մարտիրոսացըն, ինչպէս կը գրէ իր Եղբայրն Սարգիս աբեղայ, հաւաքածոյի մը յիշատակարանին մէջ, զոր գրած է 1317-ին Վայոց ձորի Գայլեծոր վանքը (ՍԻՆ. 133):

Տ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՍ Դ. ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ

1269. ՆԱԽԾՆԹԱՑՆ ՌՒ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐՈ

Կեսարացիին յաջորդը համանուն մըն է, Սոյ Եպիսկոպոս Կոստանդին Լամբրանցի, որ հրամանաւ թագաւորին Լեւոնի եւ շատ Եպիսկոպոսաց կաթողիկոս օժուած է ի տօնի Ծննդեան, զոր համեմատեցինք 1323 յունուար 6-ին (1267): Լամբրանացի կոչումը, ծննդավայէ աւելի ազգատոհմի անուն կը կարծենք մենք, զի պաշտօնը յիշատակելէ Ետքը ծննդավայրը յիշեալ պէտք չէր ըլլար, եւ այն ալ ոչ թէ ի Լամբրոն քաղաքէ իմաստով, որչափ պատուոյ մականունի ձեւով: Դրազարկեցի ալ կոչուած է (ՀԱՅ. 535), անշուշտ Դրազարկի առաջնորդ ըլլալուն համար, որ սովորաբար Սոյ Եպիսկոպոսութեան յարակից պաշտօն մըն էր: Իսկ Սոյ Եպիսկոպոս ըլլալը կը ցուցնէ, թէ նոյնինքն է, որ Սոյ (ԿԱԼ. 458) եւ Ատանայի (ԿԱԼ. 503) ժողովներուն մէջ նախապատիւ Եպիսկոպոսներէն մէկը, եւ պաշտօնին բերմունքով եւ անձնական ձգտումով Կեսարացիին գործակիցներէն եղած է, եւ անշուշտ այդ պարագային ալ կը պարտի անոր յաջորդութեան կոչուիլը: Կաթողիկոսարանին Սոյ մէջ հաստատուելէն Ետքն ալ, Սոյ մէջ թեմակալ Եպիսկոպոս մը գտնուիլը կը կը ցուցնէ, թէ կաթողիկոսներ Հռոմկլայէ բռնի հեռանալէն Ետքը, Սիսը իբր բուն աթոռանիստ չէին նկատէր, թէ ոչ Սոյ մէջ ուրիշ թեմակալ գտնուելու չէր, Կոստանդինի ուղղութեան գալով, ան ալ իր նախորդին նման լատինասիրութեան հակամէտ մը պէտք ենք ճանչնալ, թէպէտեւ իր օրով նախանձայոյզ գործունէութեան փորձեր եւ բռնադատութիւններ չկրկնուեցան: Կոստանդին աւելի քաղաքական գործերու հետամուտ անձ մը կը տեսնուի, եւ պարագաները կշռելով յարմարագոյն եւ օգտակարագոյն ընթացքին հետեւող: Լատինական օգնութեանց վրայ վստահութիւնը նուազած ըլլալուն, եւ անոնց անդորրութեան համոզուելուն հետեւանքն է անշուշտ, որ Կոստանդին Լամբրոնացի, թէպէտ ծեր եւ տկար մարմնով, այսու հանդերձ անմիջապէս ջանայ եւ հնարի գխաղաղութիւն այսմ աշխարհի, եւ յանձն կառնէ անձամբ անձին երթալ ի Մսքը առ սուլտանն (ՀԱՅ. 535) այսինքն է յԵգիպտոս առ Նասր սուլտան (ՍՍՍ. 158), եւ իբր բանագնաց հաշտաբար խաղաղութիւն կը կնքէ անոր հետ: Խաղաղութիւնը կը հաստատուի 15 տարւոյ պայմանաժամով, Հայոց կողմէ հարկի գումար մը վճարելու, եւ Եգիպտացւոց կողմէն քանդուած բերդերնին վերաշինելու պայմանով (ՍԻՒ. 558): Բայց դժբախտաբար տեւական չըլլար այդ խաղաղութիւնը, որ կնքուեցաւ 1323-ին, Կոստանդինի կաթողիկոսութեան առաջին տարին:

1270. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՒ ԽՆԱՍՍԱԿԱԼ

Օչին խնամակալին բռնական ընթացքը յիշեցինք արդէն (1266), որ հետզհետէ կը շարունակէր եւ կընդարձակուէր, այնպէս որ արքունական անձերու վրայ նլ ձեռք դնելու կը

յաւակներ, եւ նոյն իսկ թագաւորին հօրաքոյրը, Օշինի քոյրը, Ամաւրի Լուսինեանի այրին Զապլուն տիկինը սնոտի բարուրանքներով չորս զաւակներուն հետ բանտարկել կու տար, մայրենին կը հրանայէր խեղդել, եւ զաւակներէն Հռոգոնը թունաւորել, եւ Հենրիկոսը անօթութեամբ եւ ծարաւով սպաննել, մինչեւ իսկ տալ նմա մէզ յարբումն, եթէ պիտի հաւատանք Շարդէլի հաւաքած բերանացի լուրերուն: Իսկ վերջին երկու զաւակները, որ շատ պատիկ էին, Զիւանն ու Պէմունգը աքսորել կու տար, եւ անոնք ալ կապահնէին Հռոգոս՝ Հիւրընկալ ասպետներուն մօս (ՂԱՌ. 29): Միջին զաւակը Գուլիտոն, Կիլիկիայէ դուրս Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր (ՂԱՌ. 32) իր մօրաքրոջ Ռիթա կայսրուհետյն մօս, որով ազատ կը մնար Օշինի բռնութենէն: Բայց ինքն Օշին խնամակալն ալ ցաւերէ ազատ չէր ըլլար, իր սիրուհետյն ու ամուսնոյն Յովհաննայի մեռնելովը, ուսկից աղջիկ մը միայն ունեցաւ Մարիամ անունով: Այդ եղելութիւնք տեղի ունեցան միեւնոյն 1323 տարին: Այդ միջոցին չէին դադրած Հայերու եւ Լատիններու յարաբերութիւնները, փոփոխ դեսպանութիւնք եւ թղթակցութիւնք կը շարունակէին, ինչ որ չէր կրնար Եգիպտացիներու աչքն վրիպիլ, որոնք միտուընին դրած էին Լատիններուն հետքերը Արեւելքն ջնջել: Ուստի խաղաղութեան դաշինքն հազիւ տարի մը ետքը, 1324-ին, նորէն սկսան Եգիպտացիներու կողմէն արշաւանքներ ու ասպատակներ, թէպէտ ոչ ընդհանուր կերպով: Այլ պատահական յարձակումներն ալ բաւական էին Հայերը Անդելու, եւ խաղաղութեան արդիւնքները խանգարելու: Պայմաններուն դրժել մըն էր այս Եգիպտացիներուն կողմէն, որչափ ալ միւս կողմէն հնար չէ արդարացնել Հայերուն անհեռատես յարաբերութիւնները: Կոստանդին Լամբրոնացին պէտք չէ հաճութեամբ տեսած ըլլայ իր գործին խանգարումը, թերեւս համամիտ ալ եղած չըլլայ լատինական յարաբերութեանց, որոնց դէմ բացարձակապէս ընդիմանալու կարգիլուէր իր նախընթացով: Մենք կը բաւականանք նկատի առնել թէ Հռոմի եւ Արեւմուտքի հետ յարաբերութեանց մէջ բնաւ Կոստանդինի անունը կամ մասնակցութիւնը չի յիշուիր եւ ամէն բան Լեւոնի եւ Օշինի անունով կը գրուի ու կը գործուի: Ասկէ կը համարձակինք հետեւցնել, թէ Կոստանդին Լամբրոնացին պէտք էր իր լատինասիրութենէն պաղած, եւ չէզօք դիրքի մէջ ամփոփուած ըլլայ ընթացիկ գործառութեանց մասին: Օշինի եւ Լեւոնի դրկած դեսպաններէն շատեր՝ իրաւ Եկեղեցականներ էին, Բարսէղ Եախսկոպոս Տարսոնի, Եղբայր Թադէոս կրօնաւոր, Թադէոս Եախսկոպոս Կաֆայի եւ ուրիշներ, սակայն անկէ չի հետեւիր Կոստանդինի ալ գործակցութիւնը, զի Եկեղեցականներն ալ ուղղակի արքունեաց տրամադրութեան ներքեւ էին, առանց հայրապետի միջնորդութեան:

1271. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՄԱՀԸ

Կոստանդին Լամբրոնացիի պաշտօնավարութիւնը երկար չեղաւ, հազիւ թէ չորս տարի, եւ այն ալ ալեւոր տարիքի մէջ, երբ իրմէ մեծ գործունեութիւն ալ չէր սպասուէր: Վախճանը տեղի ունեցած է բնական մահուամբ, զի ոչ մի մասնաւոր պարագայ յիշուած չէ այս մասին: Սմբատի շարունակողը 1326-ին կը դնէ Կոստանդինի մահը, եւ 1327 ին յաջորդին ընտրութիւնը: Անեցիին շարունակողը 4 տարի կաթողիկոսութիւն կու տայ, հարկաւ ոչ օրը օրին լրացած, որով կրնայ

արդարանալ 1326-ին Կոստանդինի մեռնիլը, եւ յաջորդ տարւոյն սկիզբը յաջորդին նստիլը, ինչպէս որ Լամբրոնացին ալ 1323-ին առաջին օրերը կաթողիկոսացած էր (1267): Ասոր ալ գերեյնանը եղած է Դրազարկի վանքը, որուն առաջնորդութիւնն ալ վարած էր: Տարօրինակ պարագայ մը կը յիշէ Սմբատի շարունակողը թաղման առթիւ: Երբոր կըսէ, բացին զհողքն տէր Կոստանդին Բարձրբերդի կաթողիկոսին նա գտան զշուրջառն փտած, եւ զպավլին խայտնին շէն, եւ զգաւազանն եւ զմազն, եւ ոսկր ամենեւին չգտան: Առաջին դիտելու կէտն այն է, թէ ինչո՞ւ եւ ինչպէս յառաջագոյն վախճանած կաթողիկոսի մը գերեզմանը կը բանան: Պատմիչը ըլսեր որ նոյն գերեզմանին մէջ նոր վախճանած կաթողիկոսը պիտի դնէին, ինչ որ հաւանական ենթադրութիւն մըն է, բայց տարօրինակ սովորութեան մը օրինակ կը ներկայանայ: Միւս կողմէն դիւրին ալ չէ պարզ հետաքրքրական նպատակ մը ենթադրել, նախնեաց ոսկերտիքը զննելու կամ տեղափոխելու համար, վասն զի այն ատեն պէտք չէր ըլլար ուրիշ կաթողիկոսի մը մահուան սպասել, մինչեւ Բարձրբերդի գերեզմանը բացած են, յորժամ մեռաւ տէր Կոստանդին Լամբրոնացին կաթողիկոսն, եւ տարան ի Դրազարկն: Իսկ գերեզմանին մէջ եղած նիւթերէն ոմանց մնալը, իւրաքանչիւր նիւթին տոկունութեան հետեւանքն էր, թաղուելէն 60 տարի ետքը դիմանալու չափ: Միայն սքանչելիք կարծուած է ոսկր չի գտնուիլը: Իրաւ ոսկրներն ալ կրնան հողին մէջ փտիլ, այլ դժուարաւ 60 տարւոյ միջոցին մէջ, բայց եթէ շատ տկարակազմ եղած ըլլան, ինչ որ չենթադրուիր Բարձրբերդի պէս երկարատեւ աշխատութեան դիմացող անձի մը Վրայ (1143): Ժամանակակիցներուն մասին ըսուած է, թէ փառք տուին Աստուծոյ, որ առնէ սքանչելիս ի սուրբս (ՍՍԲ.139), որոնք թերեւս մարմնոյ վերափոխում մը մեկնած ըլլան: Իսկ մենք անմեկնելի պարագայ մը կը տեսնենք, եւ անհիմն զրոյցի մը արձագանգ կը կարծենք պատմուածը:

Տ. ՅԱԿՈԲ Բ. ԱՆԱՒԱՐԶԵՑԻ

1272. ՆԱԽԾՆԹԱՑՆ ՈՒ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

Կոստանդին Լամբրոնացիի մահը 1326-ին, եւ յաջորդին ընտրութիւնը 1327-ին նշանակուիլը (ՍՍԲ.130), իրաւունք կու տայ հետեւցնել, թէ 1327-ին սկիզբները, եւ թերեւս նոյն իսկ Աստուծայայտնութեան տօնին, կատարուեցաւ Յակոբ Բ. կաթողիկոսի օծումը: Իր նախընթացին համար կը յիշուի, թէ էր քոյրորդի տէր Գրիգորի Տուրքերիցանց (ՍՍԲ.130), որով կը նոյնանայ նոյն այն Յակոբ Եափսկոպոսի հետ, որ քուերորդի տէր Գրիգոր կաթողիկոսի կոչմանք ներկայ էր Սոյ ժողովին մէջ: Թերեւս յետոյ վիճակաւոր զրկուած է, եւ նոյն ինքն Կապանի Յակոբ Եափսկոպոսն է (ԿԱԼ.504), որ ստէպ Արեւմուտքի դեսպանութեանց ալ գործածուեցաւ (ՍԻՍ.558): Իսկ վերջին պահուն կը ներկայանայ իբր արքԵափսկոպոս Անաւարզայ (ՍՍԲ.130), մինչ Աստանայի ժողովին մէջ Յովիաննէս էր Անաւարզարայ Եափսկոպոսը (ԿԱԼ. 505) եւ Յակոբ անոր յաջորդը եղած պիտի մլայ: Այդ տեսութեամբ Յակոբ նախ կաթողիկոսարանի ծառայած, յետոյ Կապանի, վերջէն Անաւարզայ Եափսկոպոսութիւնները վարած ըլլալով, կը հաստատուի թէ Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան մէջ ընդունուած էր աթոռէ անցնելով բարձրանալու գրութիւնը: Յակոբ սովորական կիրառութեան մէջ՝ Տարսոնացի եւ Սսեցի եւ Անաւարզեցի կոչուած է անխտիր, իսկ

մենք այդ վերջինը նախադասեցինք իրերը մակդիր անուն, որ իր վերջին թեմակալութեան հետ, գրիգոր Անաւարզեցիի հետ ազգակցութիւնն ալ կը շոշափէ: Յակոբ կաթողիկոսութեան բարձրացած է անշուշտ Լեւոնի եւ Օշինի պաշտպանութեամբ իսկ իբր արժանիք սեպուած են իրեն Անաւարզեցին ազգակցութիւնը եւ լատինասէր ուղղութեան ծառայութիւնները, որոնց կարգին կը միտինք համարել Արեւամուտքի դեսպանութիւնները: Այսու հանդերձ Յակոբ չէ եղած այն մոլեռանդ լատինասէրը, ինչ որ եղած էր Կոստանդին Կեսարացին, եւ պէտք եղած խոհականութիւնն ունեցած է անսանծ լատինամոլութիւնը զսպելու ծեռնարկներով: Լատինասէր ուղղութիւնը ժամանակին իբր քաղաքագիտական միջոց մը ըմբռնուած էր երկրին եւ թագաւորութեան պաշտպանութեան համար, եւ այդ դիտումով Լատիններուն տրուած համարձակութիւնները զանոնք տէր ըրած էին արքունիքին եւ հայրապետանոցի եւ ընդհանուր կացութեան շնորհի ազգակցութեան ու խնամութեանց, եւ օրութեանց ամէն կողմ ցրուած լատին կրօնաւորաց, մինչեւ իսկ արքունիքի խորհրդակցութեան մէջ: Այդ գրութեան ներքեւ աթոռ բարձրացող կաթողիկոսը, որ ինքն ալ այդ ուղղութեան ծառայողներէն եղած է իր նախընթացին մէջ, չէր կրնար բացարձակապէս խզել իր կապերը եւ փոխել իր ընթացքը. Եւ մեր տեսութեամբ իբր արժանիք կը պարտաւորուինք նկատել Յակոբի վրայ, եթէ կրցաւ մինչեւ մէկ աստիճան ստրկաբար չի ծառայել լատինամոլ գաղափարին, եւ համարձակութիւնն ալ ունեցաւ աթոռէն հրաժարիլ, իր մտադրութենէ չշեղելու համար:

1273. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՈՆԵՑԻ

Երբոր Կիլիկիոյ մէջ այդ կացութիւնը կը տիրէր, լատինամոլ գրութեան նոր եւ աւելի բուռն հոսանք մը կը սկսէր Արեւելեան գաւառներէն, որ մինչեւ այն ատեն աւելի գերծ մնացեր էին անոր ազեցութենէն, գոնէ Հայութեան մէջ Յովիաննէս իբ. պապէն կազմակերպուած հռոմէադաւան արշաւանքը, որչափ ալ հայադաւանութեան դէմ ուղղուած, սակայն իր կեդրոնը մի քիչ հեռու հաստատած էր Սուլտանիայի մէջ (1241) ուրկէ հետզհետէ իր ազդեցութիւնը կը տարածէր շրջակայ գաւառներու վրայ: Բարթողիմէոս Պոնոնիացի, Մարաղայի լատին եպիսկոպոսը, գիտութեան եւ կարողութեան մեծ հօչակ հանած էր այն կողմերը, զի կրօնական ուսմանց կը միացնէր բնագիտական եւ աստեղագիտական հմտութիւններ ալ. այնպէս որ Գայլեծորի վանքը վարդապետող Եսայի Նշեցին ալ (1241), կը հետաքրքրուէր անոր գիտութենէն օգտուիլը, եւ 1328-ին Գայլեծորէն Մարազա կը որկէր իր աշակերտներէն Յովիաննէս Քոնեցի վարդապետը, որ երթայ ու տեղեկանայ, եւ ինչ որ օգտակար կը գտնէ, համբաւէ ու դառնայ: Ընդհանրապէս այդ քայլը Նշեցիին նախաձեռնութեան կը վերագրուի (ՂԱՄ. Գ. 326), սակայն նկատելով որ Քոնեցին յետ չորսից աւուրց, առ հնազանդութիւն Հռոմայ Եկեղեցւոյն հոգւով ետ զինքն (ԿԱԼ. 510), անտեղի չէր ըլլար հետեւցնել, թէ Քոնեցին ներքին նախապատրաստութեամբ կերթար Մարազա, եւ բուն միտքը ծածկելով կը յաջողէր վարդապետին հաւանութիւնը ընդունիլ, եւ կը մեկնէր հայրենակից Յակոբ վարդապետին հետ: Քոնեցիին այս ներքին մտադրութիւնը կատարելապէս կը քաղուի իր իսկ գրիչէն ելած քուքերով (ԿԱԼ. 518): Տարիուկէս մնաց Մարազա, եւ Բարթողիմէոսէ եւ անոր

Պետրոս ու Յովիաննէս ընկերներէն սորվեցաւ լատին լեզու եւ լատին աստուածաբանութիւն, ինքն ալ փոխադարձաբար անոնց հայ լեզու սորվեցուց, եւ միանգամայն Հայոց մէջ հռոմէադաւանութիւն տարածելու մտքը, մշակեց եւ միջոցները հոգալու գըաղեցաւ: Այդ միջոցներէն մէկն ալ իր աշակերտակիցներէն իրեն համամիտներ որսալն էր, անոնց աչքին առջեւ փայլեցնելով արեւմտեան գիտութեան առաւելութիւնները, եւ լատին աստուածաբանութեան արուեստակեալ ձեւերը, որոնց մէջ գլխաւոր տեղ կը բռնէին Բարթողիմէոսի քարոզներուն եւ գրուածներուն հայերէն թարգմանութիւնները: Քօննեցին յաջորդեցաւ իր միտքին յանկուցանել, իր քերին Գէորգը, որ Քօնայի գիւղաւագն էր, եւ տիկին Էլքիկ քերեկինը, որպէս զի նիւթականով նպաստեն յատուկ Հայ վանք մը իիմնել, եւ համամիտներով անոր մէջ կեղրոնանալ, եւ անկէ տարածել իրենց գործունէութիւնը Հայաստանի ներքին գաւառներուն վրայ: Այդ նախահոգ միջոցները կարգադրելէն ետքը, Յովիաննէս Քօննեցին առջեւ կիյնար եւ Վստահօրէն Բարթողիմէոսը Քօնա կառաջնորդէր գործին ձեռնարկելու համար: Իրեն հետ կը դառնար Յակոբ Քօննեցին, եւ Բարթողիմէոսի հետ էր Պետրոս Արագոնացին, հայերէնի մէջ աւելի զարգացած լատին կրօնաւորը: Այդ եղելութեան թուական նշանակուած է 1330 տարին (ԿԱԼ. 510):

1274. ՈՒՆԻԹՈՐ ՄԻԱԲԱՆՆԵՐ

Գէորգ իշխան, Քօնայի գիւղաւագը, զինքն կատարելապէս իր քերորդույն եւ անոր քերած անձերուն տրամադրութեան ներքեւ գրած են, անոնց բոլոր նիւթական պէտքերն հոգալով, այնպէս որ ինար եղաւ 60 օրուան մէջ, նոր եկեղեցի մը շինել յանուն Ս. Աստուածածնի, եւ յարակից վանք մը լատին ոճով, եւ այն տեղ հաւաքել Քօննեցիէն շահուած վարդապետները, որոնցմէ 12-ը անունով յիշուած են, եւ են Յակոբ Քօննեցի, Մարգար Օծոպեցի, Հայրապետ Եօթնաղբիւրցի, Յովիաննէս Ծուանցի, Սիմէոն Բասենցի, Ներսէս Տարոննեցի, Առաքել Արտազեցին, Լալ Արտազեցի, Գրիգոր Ապրակուննեցի, Կոստանդին Կաղզուանցի, Յովիաննէս Կաղզուացի, եւ Սիմէոն Խաչէնցի (ԿԱԼ. 519): Այս առթիւ Բարթողիմէոս Մարգայի Եպիսկոպոսութենէն Նախիցեւանի արքեպիսկոպոսութեան բարձրացաւ, եւ ձանչուեցաւ իբրեւ գլուխ եւ առաջնորդ նոր կազմուած միաբանութեան, որուն լատին բառով Ունիթոր (Unitor) անունն ալ տուաւ, որ կը նշանակէ Միաբանող, Հայ Եկեղեցին Լատինին հետ միացնելու իմաստով: Յատուկ կանօնադրութիւն մըն ալ կազմեց Ս. Օգոստինոսի կոչուած կանոնին ալ նախատիպը Եղած էր, որով Քարոզիչ Ղոմինիկեաց Ճիւղ նկատուեցաւ Միաբանող Հայոց միաբանութիւնն ալ, որոնք Ղոմինիկեաց սքեմն ալ արին, Ճերմակ կապայով ու սեւ փիլոնով, եւ պապական հաստատութեամբ ալ վավերացուցին իրենց կանոնագրութիւնը (ԿԱԼ. 512): Գլխաւոր եւ առաջին ջանքերնին եղաւ լատին գիրքեր հայացնել, թէ միտքերը գրաւելու, եւ թէ նոր գրութիւնը ամրացնելու համար, եւ ոչ միայն կրօնական գիրքեր թարգմանեցին, այլ եւ լատին ծիսաբաններն ալ հայերէնի վերածեցին, եւ կիրառութեան մտցուցին իրենց շրջանակներու մէջ: Այդ աշխատութեանց մէջ Բարթողիմէոսի օգնեց Եղբայր Պորտիուս (Frater Portius) անուն հայագէտ փրանկիսկեան կրօնաւոր մըն ալ (ԿԱԼ. 512): Խսկ Եսայի Նշեցին իր ալեւորեալ տարիքին մէջ,

ցաւով տեսաւ Քռնեցիին ընթացքը, եւ յատուկ գրութեամբ աշխատեցաւ զայն խրատել եւ անոր մոլեռանդութիւնը մեղմացնել, եթէ ոչ իսպար կասեցնել, յանձնարարելով ոչ կարգել յանդիման մրգուց շինականուց (ՉԱՍ. 327): Ըստ այսմ կամայական պէտք է կարծել ոմանց ըսելը, թէ Նշեցին իր կեանքին վերջերը մտքը փոխած եւ լատին կրօնաւորի տարագ առած ըլլայ (ՍԻՆ. 132), մինչ յայտնի են լատին եկեղեցին ջատագովողներուն դէն անոր գրած զանազան թուղթերը (ՍԻՆ. 132):

1275. ՀԱԿԱՌԱԿ ԶԱՆՔԵՐ

Յակոր կաթողիկոս ալ պէտք տեսաւ գրել Քռնեցիին, 1332 մարտ 6-ին, ուր թէպէտ չի դատապարտեր գիտութեանց փափաքով օտարներու դիմելը, այլ կը զգուշացնէ օտարամուտ ծէսերու եւ դաւանութիւններու կիրառութիւնը (ՍԻՆ.384): Հակառակ այդ խրատներու Ունիթոր միաբանութիւնը բուռն գործունէութեան ձեռնարկեց, անարգելով ինչ որ հայածէս սովորութիւն էր, մոլորութիւն համարելով ինչ որ հայադաւան վարդապետութիւն էր, մինչեւ իսկ անվաւեր ու չեղեալ նկատելով ինչ որ Հայ եկեղեցին պաշտուած խորհուրդ էր: Բարթողիմէոս եղաւ այդ սկզբունքներուն իհմնադիրը, բայց այդ երեսէն նեղութեանց հանդիպեցաւ, եւ վերջէն ճարտար կերպով ջանաց ծայրայեղութիւնները առժամաբար չափաւորել: Այսպէս անցան Ունիթորներու առաջին երեք տարիները 1330-էն 1333, որ տարին վախճանեցաւ Բարթողիմէոս օգոստոս 15-ին, իրեն յաջորդ ցուցնելով Յովիաննէս Քռնեցին: Եսայիի մահն ալ նոյն միջոցին տեղի ունեցած է ալեւորեալ տարիքի մէջ (ՍԻՆ.384), թէպէտեւ ոմանք մինչեւ 1338 կը յետաձգեն անոր վախճանը (ՍԱՍ.168): Կարնոյ եպիսկոպոս մըն ալ կը յիշուի Գրիգոր անունով, բաժակին ջուր խառնելու համար ժողովուրդէն սպանուած, 1326 տարին (ՍԱՍ.167): Սակայն այդ թուին դեռ Ունիթորներ ոյժ չունէին, ուստի կամ ուղղելու է գրուած թուականը, եւ կամ Գրիգորի ըրածը անձնական նախաձեռնութիւն մը կարծելու է:

1276. ԼԵՒՈՆԻ ԶԵՐՈՆԱՐԿՆԵՐԸ

Երբոր Հայաստան նոր եղելութեանց երեսէն կը յուզուէր, Կիլիկիա ալ աղմկալի դիպուածներու ասպարէգ կը դառնար: Օշին թագաւորի նշանակած խնամակալութեան տասնամեայ պայմանաժամը կը լրանար 1329-ին, եւ Լեւոն իր քսաներորդ տարին թեւակոխելուն պէս, բուռն կերպով ձեռք կառնէր գործերը, իբրեւ մէկ մը օր սաստիկ ճնշումէ ազատելով յախուռն գործերու կը ձեռնարկէ, եւ երկար ատեն սիրտին մէջ զսպուած ցասումն ու Վրէժխնդրութիւնը յանկարծ դուրս կը պողթկացնէ: Իր առաջին գործը եղաւ ձերբակալել տալ խնամակալ Օշին Պայլը, որ իր մորեղբայրն ու աներն էր միանգամայն: Խնդրակները անոր կը հանդիպին Ատանայի մոտ, երբ Տարսոնէ Սիս կու գար, եւ կը բանտարկեն Մօրօթու վանքը: Անկէց կանցնին ձերբակալել միւս խնամակալ Կոստանդինը, Օշինի եղբայրը, Լեւոնի գիւղին՝ թերեւս Լեւոնկալայի մէջ, եւ կը տանին եղբօրը փակուած վանքը Ատանայի մօտ, եւ մէկ օրն սպանին գերկուսն, որ էր 1329 յունուարի 26 (ՍՍԲ. 131), իինգշաբթի օր: Անեցիին շարունակողը կաւելցնէ, թէ Լեւոն սպանելներուն գլուխները ընծայ դրկեց, Օշինինը Եգիպտոսի Նասը սուլտանին, եւ Կոստանդինը Դավրէժի Պուսայիտ խանին (ՍԱՍ.138): Ժամանակակիցներ կաշխատին Լեւոնը չքմեղացնել, թէ

Եսպան ի սադրելոյ իշխանացն եւ ի քսու արանց,թէ խորհեալ են բառնալ զքեզ, եւ ինքեանք թագաւորել (ՍԱՄ.138), կամ թէ շատ բերդեր ապրանք առին, որ չէր իւրեանց սահմանով ապրանք (ՍԱՐ.131), կամ թէ սպանեալ էր զիայրն արքային, Օշին թագաւորը, արբուցեալ նմա դեղ մահու (ԴԱՐ.30): Բայց մենք առանց ուզելու Օշին խնամակալի կատարած բռնութեանց (1270) պաշտպան կանգնիլ, աէտք է դիտել տանք, որ եթէ Օշին Լեւոնը մեռցնել ուզած ըլլար, տասը տարի չէր սպասէր՝ մինչեւ անոր չափահաս ըլլալը, եւ թէ նոյն իսկ զրոյցներու իրարու անհամաձայն ըլլալը կը ցուցնէ, թէ իրական չեն տրուած պատճառանքները, այլ իսկութիւնը ծածկելու համար կազմուած յերիւրանքներ են: Հետեւաբար պիտի չկարենանք համաձայնի յայտարարելու թէ, Լեւոն թագաւոր անմեղ է ի նոցա արենէն (ՍԱՐ.131): Մանաւանդ որ անոնց գլուխները ընծայ դրկելու պարագան, աւելի հեռու միտքեր կը ցուցնէ, կերպով մը անոնք զոհելով, թշնամիներու առջեւ զինքն արդարացնել, վերջին անգամ ձգուած պատերազմներուն համար: Բայց ասկէ ալ աւելի հաւանական կերեւի, ազդեցութեան լուծէն ազատ կերպով իր կիրքերուն եւ ձգուումներուն ծառայելու համար: Որովհետեւ աները սպաննել տալէն ետքը, անոր աղջիկն ալ եսպան, զթագուիին իւր Ալիծը, յաղագ աղետի գործոց նորա (ՍԱՄ.138), որոնց ստուգութիւնը շատ կեղակարծ է: Զի եթէ ճշմարիտ ալ ըլլար, սպանութիւնը չէր արդարանար, քանի որ ոչ մի պարագայ չէ: Նկատելի է նաեւ որ անմիջապէս սպանութենէ ետքը՝ 1331-ին երկրորդ ամուսնութեան կանցնի Լեւոն, Սիլիկիոյ Փրեդերիկոս Ա. թագաւորին աղջիկ եւ Կիպրոսի Հենրիկոս Բ. թագաւորին այրի, Կոստանդիա-Ելէնորայի հետ (ՍԻՒ.363), որուն տրուած Ըռեֆար անունը (ՍԱՐ.132) յայտնի շփոթութիւն է՝ Հօրը Փրեդերիկոս կամ Ֆրետերիք անունին աղաւաղմանքը Ամուսնութիւնը տարւոյն առաջին կէսին մէջ կատարուած պիտի ըլլայ, զի իբր կանուխէն եղած կենթադրուի 1331 նոյեմբեր 24-ին գրուած պարգեւագիրին մէջ (ՍԻՒ.363): Յակոբ կաթողիկոս դեր մը ունեցած չերեւիր այդ գործողութեանց մասին, բայց եւ ոչ կրցած է Լեւոնը զսպել իր անտեղի ձեռնարկներուն մէջ:

1277. ԼԱՏԻՆԱՍՈՒ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐ

Լեւոնի կատարած սպանութեանց եւ ամուսնութեանց հետեւանքն եղաւ քայլ մը եւս յառաջել Սիսի արքունիքին՝ լատինական կազմութիւն եւ կերպարան տալու մէջ, գրեթէ բոլոր, գոնէ գլխաւոր պաշտօնները բուն Լատիններու յանձնելով, եւ լատին կրօնաւորներու առջեւ բանալով ամէն դրւուները: Ասկէ առաջ եկած է քաղաքական իշխանութեան ձեռքով եկեղեցական գործերու վրայ բարդուած ազդեցութիւնը, քանի որ արտաքին վտանգներու աձելով եւ ներքին զօրութեան նուազելովը, ամէնուն սիրտին վրայ ճնշող կէտը վտանգեալ կացութիւնը պաշտպանելու ջանքն է, եւ միայն Արեւմուտքէ կը յուսային օգնութիւն գտնել: Արդէն Լատիններու հետ սերտ կապուած մլալով՝ դրացի արեւելեան պետութեանց հետ հաշտ կացութիւն մը կազմելու ակնկալութիւնն ալ կորսուած էին: Լեւոնին առաջին գործերէն մին եղաւ, իր մօտ հրաւիրել իր հօրաքեռորդիները, Օշին Պայլէն աքսորուած Լուսիննեան եղբայրները, որոնք Հօռոդոս կը մնային (1270): Զիւանի կը յանձնէր պայլութիւնը, Պեմունգի տուաւ Կոռիկոսի իշխանութիւնը, իսկ Գուիտոն իր մորաքրոջ

Ոիթա կայսրուհեռյն պաշտպանութեամբ Յունաց կայսեր կողմէ Աքայիոյ կուսակալ նշանակուած էր: Բաղդին լատին իշխան մըն ալ մարածախտ, եւ Պեմունդ մըն ալ Սեմեսծալ անուանուեցան, իբր թէ այս կերպով Հայեր պիտի կարենային Լատինները շահիլ եւ փութացնել անոնց օգնութիւնները: Բայց տակաւ Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութիւնը կերպարանափոխ կըլլար, եւ թէ քաղաքականապէս եւ թէ Եկեղեցականապէս իր իսկութիւնը կը մերկանար, լատինական երկրի մը կերպարանը կառնէր, առանց իսկ բոլորովին լատինութեան անցնելու, որուն կընդդիմանար ազգային զգացումը, եւ ժողովուրդին սիրտին մէջ արմատացած ինքնութեան գաղափարը: Այդ ընդդիմութեան գլխաւոր գործիչներն էին, նոյն իսկ Հայոց Կաթողիկոսները, որ չի կարենալով քաղաքականապէս կազմակերպուած գրութիւնը ջնջել, կաշխատէին գոնէ հնարաւորութեան սահմանին մէջ Եկեղեցական աւանդութեանց պահպանութիւնը ապահովել: Նոյնինքն Յակոբ Կաթողիկոս, Անաւարզեցիին քեռորդին եւ անոր հետեւորդը, պահ մը կանգ կառնէր իր ուղղութեան մէջ, չիանդուրժելով մինչեւ վերջին ծայրը տանիլ լատինամոլութեան հետեւողութիւնը: Այդ շիոթ եւ կէսառկէս կացութեան տրուեցաւ Աղթարմայ անունը, որ իսկապէս հռոմէադաւան ու կաթոլիկ ուլալէ տարբեր իմաստ մը ունի, եւ լոկ հակամէտ եւ ջանացող ըլլալ կը նշանակէ, որ է տիրապէս անորոշ կացութիւն մը, եւ այս անունով կոչուեցան Կիլիկիոյ թագաւորութեան վերջին միջոցին Հայերը: Անոնք տիրապէս հռոմէադաւան չեղան, ինչչափ ալ այժմեան հռոմէադաւանները ջանան անոնք իբր իրենց նախնիքը ցուցնել, որովհետեւ Հայ Եկեղեցին չելան, եւ ոչ ալ զայն հիմնապէս եւ ամբողջապէս այլայլել յաջողեցան, Լատիններու մօսեցան, անոնց հետ ապրեցան, անոնց գործակցեցան, համաձայնելու ձեռնարկեցին, բայց հայազգի եւ հայադաւան ըլլալէ չի դադրեցան, Հռոմէադաւան Հայեր չեղան ու չի կոչուեցան, այլ իրենց անորոշ կացութեան յատկանիշն եղաւ Աղթարմայ կոչումը:

1278. ՔՈՆԵՑԻՒՆ ՑՈՒՑԱԿԸ

Կատարեալ հռոմէադաւան եղան Ունիթոր կրօնաւորները, իրենց աշակերտներուն հետ, որոնք Յովիաննէսի գլխաւորութեամբ կը գործէին Հայաստանի մէջ, եւ նոյն իսկ Կիլիկիոյ մէջ ալ ճիւղ մը ունեցան Աղթարմաններէ տարբեր: Բարթողիմէոս Բոնոնիտցիի մահուընէ Ետքը Քռնեցին անձամբ Հռոմ գնաց, որպէս զի իր մեծաւորութիւնը տայ, եւ իր միաբանութեան ընդարձակուելուն համար միջոցներ ստանայ: Այնտեղ լատին կրօնաւորներու կենցաղն ու սովորութիւններն ալ տեսնելով, աւելի բուռն վառուեցաւ անոնց համեմատ կազմակերպել Հայ Եկեղեցականութիւնը (ԿԱԼ.520), որուն մէջ եթէ զեղծումներ ալ կային, անոնք ոչ թէ սկզբունքի կամ կանոնի, այլ պատահական հանգամանաց եւ դժուարութեանց հետեւանքներն էին: Յովիաննէս հԲ. պապը Բարթողիմէոսի օգնականներէն Տիղիսի Եպիսկոպոս Յովիաննէս Անգղիացիին պաշտօն տուած էր Հայ Ունիթոր միաբանութեան վրայ հսկել, ուստի անոր աջեւ Հայ միաբաններ, լատին ձեւով ուխտադրութիւն կատարեցին, եւ Յովիաննէս Քռնեցին ձանցուեցաւ գաւառական առաջնորդ կարգի միաբանողաց (ԿԱԼ.521): Ասոր վրայ Քռնեցին հարկ տեսաւ շրջաբերական թուղթով մը պէտք եղած հրահանգները տալ առ միաբանեալ եղբայրսն Հայոց, այսինքն Հայ Ունիթոր

կրօնաւորներուն (ԿԱԼ. 513-522), զորս աւելորդ կը սեպենք վերլուծել, սակայն հետաքրքրական է 19 մոլորութեանց ցուցակը, զորս նա կը վերագրէ Հայ Եկեղեցւոյն ու անոր հետեւողներուն: Ասոնք են, 1. Մի ընտրութիւն կըսեն. 2. Եւ յՈրդոյ բոլխում չեն դաւանիր. 3. Վերջին դատաստանէ առաջ արքայութիւն եւ դժոխսք չեն ընդունիր. 4. Քաւարան չեն ընդունին. 5. Հռոմը գլուխ ամենայն այլոց Եկեղեցեացն աշխարհի չեն ճանչնար: 6. Լեւոն պապը եւ Քաղկեդոնի ժողովը կը նգովեն. 7. Ծնունդն եւ ուրիշ տէրունական տոները Հռոմայ Եկեղեցւոյ կացուցմանց համաձայն չեն կատարեր. 8. Պահբերը Հռոմի կարգադրութեանց համեմատ չեն պահեր. 9. Եօթը խորհուրդներէն Որոշմը ու Վերջին օծումը չունին. 10. Բաժակին ջուր չեն խառնէր. 11. Հաղորդութիւնը կրկին տեսակներու ներքեւ կը բաշխեն՝ մարմինը արինին մէջ թաթխելով. 12. Փայտեղէն եւ խեցեղէն սկիհներ կը գործածեն. 13. Ամէն քահանայ խոստովանութեան խորհուրդ կը պաշտէն, բայց սորուք յարգելմանց, այսինքն վերապահեալ մեղքեր չունին. 14. Երկու պատրիարքներու կը հնազանդին, որոնց երկուքն ալ պատրիարք Ամենայն Հայոց կը ստորագրեն. 15. Արենակցութեան բռնութեամբ քահանայ եւ Եպիսկոպոս կըլլան. 16. Եկեղեցւոյ խորհուրդները դրամով կը վաճառէն ու կը գնեն. 17. Առանց հարկաւոր պատճառի ամուսնալուծումներ կը կատարեն. 18. Երախայից եւ հիւանդաց յատուկ ծէթեր չեն օրիներ. 19. Տղայոց հաղորդութիւն կու տան (ԿԱԼ. 515): Ասոնք թուելէն Ետքը, կը յաւելու, թէ այլ յոշով մոլորութեամբ, ազգն Հայոց թիւրեալ եղեւ ի Ճռմարտութեան ճանապարհն բազում ժամանակաւ, եւ թէ Վերջապէս Յովիաննես ԻԲ. պապէն ղրկուած է լատին կրօնաւորներու ձեռքով Աստանայի ժողովը ուղղութեան դարձաւ (ԿԱԼ. 517): Բայց մենք արդէն տեսանք, թէ ինչպէս հեղինակութենէ զուրկ գումարում եղած է Աստանայի ժողովը (1257):

1279. ՊԱՂՈՆ ԵՒ ՊԵԿ ՈՒՆԻԹՈՐՆԵՐ

Քռնեցին եւ իրեն ընկերները պապէն ստացած քաջալերութեամբ գեղջանելով իրենց քարոզութիւնները բռնադատութեանց եւ Հայ Եկեղեցւոյ նախատանաց ալ հասուցին, եւ ինքեանք կրկին ձեռնադրեալք եւ կրկին մկրտեալք, նաեւ զայլս բազումս կրկին մկրտեցին եւ կրկին ձեռնադրեցին, հարկաւ հռոմէական գրութեան համեմատ, այսինքն թէական ձեւով, եւ այն ալ գաղտագողի կերպով, զոնանս ի բաղանիս, զայլս ի տունս, եւ զայլս յանցս ջրոց եւ ի ծածուկ տեղիս (ՉԱՍ. Գ. 331): Այդ մոլեռաննութեան ձեւերը, զոր առաւելաբար կը կատարէին Մարազայի, Նախիշեւանի, Սուլտանիայի եւ Տփղիսի կողմեր, եւ մանաւանդ Կաֆայի մէջ, ուր Գենուացիք կը տիրէին (ՉԱՍ. Գ. 328) հետզհետէ տարածեցին Կիլիկիոյ կողմերն ալ, ուր յատկապէս Եկած էին Ներսէս Պաղոն եւ Սիմէոն Պէկ, որոնց առաջինը Որմիոյ եւ Երկրորդը Կարնոյ Եպիսկոպոս եղան: Այդ երկուքը հաւանական կը դատենք նոյնացնել Քռնեցիին առաջին ընկերներէն Ներսէս Տարոննեացի եւ Սիմէոնի Բասենցի ծագումը կը բացատրէ Կարնոյ մէջ ունեցած գործունէութիւնը, իսկ Ներսէս թէպէտ տեղ մը ի Տարսոն գաւառէ ըսուած է (ԿԱԼ. 519), բայց ուղղագոյն կերեւի յաշխարհէն Տարոնու կարդալ, ինչպէս ուրիշ ժամանակակից յիշատակարան մը կը գրէ (ՍԻՆ. 375): Հետեւաբար հաւանական չէ Ներսէս Պաղոնի, բնիկ Սսեցի ըլլալը: Ծագումէն անկախաբար կրնան ընդունուիլ անիթորութեան յարելով կրկին մկրտուած եւ դարձեալ քահանայ ձեռնադրուած

Ուլալուն մասին տրուած տեղեկութիւնները (ՂԱՄ. Գ. 346): Եղելութեանց կարգին դաշնալով, Ներսէսիւ Սիմէոնի երեսէն Կիլիկիոյ ժողովուրդին մէջ սկսած շփոթութիւնները եւ Վտանգաւոր երկպառակութիւնները Յակոբ կաթողիկոսն ալ զայրացուցին, որ Լեւոն ալ համոզեց վերջ դնել այդ ոտնձգութեանը, եւ քաղաքական պաշտօնեաններուն միջոցով ձերբակալուեցան Ներսէս ու Սիմէոն եւ անոնց գործակիցները, եւ այս վերջիններէն ոմանք աքսորուեցան, ուրիշներ բանտարկուեցան, իսկ Ներսէս ու Սիմէոն կաթողիկոսին յանձնուեցան, որ խրատեց ու յորդորեց, զի մի հնարեսցեն յանձնանց զնորանար խարեւութիւնս, եւ մի՛ լիցին պատճառ կորստեան հոգւոց (ՂԱՄ. Գ. 331): Անոնք երեսանց հաւանութիւն յայտնեցին եւ արձակուեցան, բայց Ներսէս Կանչի գնաց, եւ Մանածիկը վարդապետի մը հետ սկսաւ այստեղ ալ նոր շփոթութիւններ սերմանել: Կաթողիկոսը ստիպուեցաւ քննիչներ դրկել, եւ Ներսէսի խարէական ձեռնարկները յայտնուեցան, եւ հազիւ կրցաւ ժողովուրդին զայրոյթէն եւ քարկոծելու վտանգէն ազատելով Կիլիկիայէ հեռանալ (ՂԱՄ. Գ. 332), միշտ աւելի ատելութիւն շատցնելով սիրտին մէջ Հայոց Եկեղեցւոյն դէմ: Մէկ կողմէն Յակոբ կաթողիկոս պապին կը գրէր, որ խրատէ իրենները եւ գրգռութիւնները արգելու (ՂԱՄ. Գ. 332), իսկ միւս կողմէն Ունիթորները պապին կը գրէին, թէ Հայոց կաթողիկոսն ու թագաւորը հռոմէադաւանները կը հալածեն, եւ անոնց Եկեղեցիները կը կործանեն (ՂԱՄ. Գ. 328): Վերջին տարիներու մէջ պատերազմական աղէտներ ալ անպակաս եղած էին, եւ թէպէտ Հայեր պատահաբար յաջողութիւններ կունենային, սակայն 1335-ին մեծ արշաւանք մը հանած էր Նասր սուլտան յաւուրս հնձոց, եւ ի տօնի Համբարձման Քրիստոսի, որ այն տարի մայիս 25-ին կիյնար: Մամեստիան, Աստանան եւ Տարսոնը կաւերէր ու կը քանդէր, երբ Հայերը յանհոգ կային, եւ անխնայ կը կոտորէր ժողովուրդը, Լեւոնն ալ ձերբակալելու նպատակով (ՍԱՄ. 159): Ասոր վրայ պապին կողմէն 30,000 ոսկոյ նպաստ մը կը սահմանուէր, Գաղղիոյ թագաւորին տուած 10,000 ոսկոյ հետ (ՍԻՒ. 391), սակայն Ունիթորներուն ամբաստանութեանց վրայ, պապը կարգիէր զի զայն երեսուն հազար ոսկին մի՛ տացեն, մինչեւ որ Հայերուն ընթացքը քննուի (ՂԱՄ. Գ. 328): Աւելի խօսուն փաստ մը պէտք չէ պապերուն միտքն ու Հայերու պաշտպանութեան համար ցուցուած ջանքին, ներքին եւ իսկական ինաստը Ճշդելու, եւ Ունիթոր միջնորդներուն հոգին նկարագրելու:

1280. ՀԱՅԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՀԱՅՏՈՒԹԻՒՆ

Հայերու եւ Լատիններու յարաբերութեանց անպտղութեանց յակամայս կը վկայէ պատմիչն ալ խոստովաննելով, թէ երբ Լատիններ գրչաւ եւ լոկ կամեցողութեամբ մարտնչէին ընդ այլազգին, Եգիպտացիներ սրով եւ հրով անողորմ կոտորածս առնէին ի Հայս (ՂԱՄ. Գ. 334): Նասրի զօրավարները հետամուտ էին, զի ըմբռնել կարասցեն զքագաւորն Լեւոն (ՍԱՄ. 159), անոր համար սա կը պարտաւորուէր, Սիսը թողով, եւ անծանօթ կերպով լեռներ ու ծորեր թափառիլ. եւ միանգամայն նամակ նամակի եւ դեսպան դեսպանի ետեւէն հասցնել Յովհաննէս ԻՌ-ի յաջորդ Բենեդիկոս ԺԲ. պապին: Իսկ պապը կը բաւականանար ցաւակցական եւ միսիթարական գիր մը յդել Կոստանդիա թագուիիին 1336 ապրիլ 16-ին գրուած, եւ լատին իշխաններէ ոմանց յորդորականներ կը գրէր, բայց տեղէն շարժուող չէր գտնուէր: Լեւոն վերջապէս յուսախար եւ

նեղուած, թէպէտեւ իր առաջին պատուիրակները մերժուած էին, եւ Բաղդին մարաջախստ դեսպանն ալ բանտին մէջ մեռած էր 1336 դեկտեմբեր 12-ին բայց վերջապէս կը պարտաւորուէր, նորէն բակացի եւ ծանր պայմաններով հաշտութիւն կնքել Նասրի հետ 1337-ին: Այս բերդը եւ Զահան գաւառը տալէ զատ, յանձնառու կըլլար, զի յայնմետէ մի առ քահանայապէտն Հռոմայ, որ է ըսել, Լատիններու հետ յարաբերութիւնները խզէ, ինչ որ ստիպէցաւ խոստանալ երդմամբ, եւ այս կերպով Սիս դարձաւ, եւ նորէն թագաւորութեան գործերը ձեռք առաւ (ԶԱՄ. Գ. 337), գրեթէ երկամեայ աստանդական կեանքէ Ետքը: Այս Եղելութեան նկատմամբ պապին ունեցած մեծ հոգատարութիւնը Եղաւ 1338 մայիս 1-ին գրած նամակովը (ՍԻՄ. 559), Լեւոնը երդումին կապէն քակել, պատճառաբանելով թէ ոչ կամաւ այլ ի հարկէ ըրած է այն երդումը, ուստի վստահութեամբ կապահովցնէր Լեւոնը, թէ քաւել լիցիս դու յերդմանէդ յայսմանէ, եւ ոչ լիցի քեզ ինչ մեղք ի պահելոյ զայդ (ԶԱՄ. Գ. 328): Իսկ նիւթական եւ զինուորական օգնութիւն չէր հասնէր տակաւին: Այս կերպով Լատինաց յարաբերութիւնները նորէն յայտնի վտանգի կենթարկէին Հայերը, որոնք եթէ հաւատարմութեամբ մշակած ըլլային Եգիպտացւոց հետ բարեկամական յարաբերութիւնները, կրնային նորանոր վտանգներէ զերծ մնալ, եւ ազգային իշխանութիւնը պահել սուլտաններուն հովանաւորութեան ներքեւ: Բայց այլեւս արքունիքը Հայ տարրով կամ Հայ մտածմունքով չէր կառավարուեր. բուն Լատիններ էին որ գործի գլուխ անցած եւ տէր Եղած էին քաղաքական իշխանութեան, եւ Ճնշում կը բանեցնէին Եկեղեցական իշխանութեան վրայ: Բայց վերջապէս Երեք տարւոյ չափ միջոց մը՝ քիչ շատ հանդարտ անցաւ շնորհիւ հաստատուած հաշտութեան, թէպէտ Լեւոն եւ իր պալատականներ Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւնները չէին դադրեցներ, բայց կը զգուշանային յայտնի եւ հանդիսապէս ընել, եւ որչափ հնար էր՝ ծածուկ միջոցներ եւ գաղտնի կերպեր կը գործածէին:

1281. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԱԹՈՌԸ

Երբոր Կիլիկիոյ մէջ այս անցուդարձերը կը կատարուէին, Հայաստան ալ հանդարտ չէր: Պուսայիտ խան կը մեռնէր 1334-ին եւ կը յաջորդէր Արփա խան, որ քրիստոնեայ կըսուի, եւ թերեւս այդ պատճառով, Պուսայիտի քերին Ալի փաշա, զայն կը սպաննէր 6 ամիս Ետքը, եւ Մուսի անուն անզօր մէկ մը խան անուանելով, ինքն կը տիրանար գործերու, եւ քրիստոնէից դէմ ատելութեամբ կը հրամայէր փակել զեկեղեցիս, ինչպէս որ տեղ տեղ ալ կը գործադրուէր: Այս պատճառով Զաքարիա Սէֆէտինեան Աղթամարայ կաթողիկոսը պարտաւորեցաւ անձամբ Երթալ Ալի փաշայի մօտ, եւ իր ազդեցութեամբ ու համոզկեր խօսքերով յաջողեցաւ հրամանին անտեղութիւնը ցուցնել, եւ երաց զչար հուքմն (ՍԱՄ. 159): Այդ Եղելութիւնը պէտք է դնել 1335-ին, վասնգի յաջորդ տարւոյն 1336-ին սկիզբները Զաքարիա կը մեռնէր, եւ իրեն կը յաջորդէր իր քեռորդին Ստեփանոս, Հաւաքարանին համեմատ (00. ԲԻԶ. 1193), մինչ ուրիշ յիշատակարանի համեմատ, Զաքարիա իր կենդանութեան, Դաւիթ Եղբայրը ձեռնադրած է իրը յաջորդ, եւ նա իր Կուճիբէկ եւ Սէֆէտին Եղբայրներովը աշխատած է աթուին պաշտպանութեան (ԱՐԾ. 366): Մեր տեսութեամբ յոյժ տկար է Հաւաքարանի հեղինակութիւնը հնագոյն ժամանակներու համար: Վերոյիշեալ

Զաքարիայի կը վերագրուի կողոպուտի օրէնքը, որով Եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու եւ իշխանաւորներու գիրքերը եւ Եկեղեցական զգեստները ու բոլոր հագնելիքները աթոռին պիտի առնուէին իբրեւ հոգեբաժին: Միեւնոյն 1366 տարին, Ալի փաշան ալ սպանուեցաւ Խալիթ աղայէ մը, որ ընդունուած է իբր նոյնինքն Հասան խան, Պուսայիտի որդին, որ թէպէտ իբր մեծ խան ճանչցուեցաւ, այլ տէրութիւնը բազմաթիւ ինքնիշխան խաներու մէջ բաժնուեցաւ, եւ անիշխանութիւնը տիրեց մինչեւ Լանկիթմուրի Երեւնալը 1360-ին:

1282. ՈՒՆԻԹՈՐՆԵՐ ԵՒ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

Հայաստանի Հիւսիսային կողմերը տակաւ կը յառաջանային Ունիթորները, որոնց հետեւած կըսուին 3 քաղաքներ եւ 30 գիւղեր, (ՍԻՍ. 386): Իրենց մեծ գործունէութիւնը կայացած էր թագաւորութեանց մէջ, որոնցմէ 20 կտորներու ցուցակը կազմած է Ալիշան (ՍԻՍ. 384), բայց ինքն ալ չէ կրցած չի խոստովանիլ, թէ հայերէնի խանգարման աղբիւր եղած են այդ թարգմանութիւնները: Հայերէնագէտ Լատիններուն տկարութիւնը մէկ կողմէն, եւ լատինագէտ Հայերուն բնագիրներու բառ առ բառ հետեւելու խղճնտութիւնը միւս կողմէն, տարօրինակ լեզու մը ստեղծած են, որ բաւական ընդարձակութիւն գտած եւ տարաբախտ ազդեցութիւն ունեցած է դարուս մէջ եւ առյապայ: Ալիշան կը ջանայ արդարացնել ըսելով, որ թէպէտ թերացան Ունիթորներթ եւ պարզութենէ լեզուին իրեանց եւ ի հայրենի ծիսից, այլ ոչ սակաւ օգտեցան յինաստս կրօնականս եւ բարոյականս, որովք գերազանցէին քան զանհաշտ յամառեալսն (ՍԻՍ. 385), սակայն առաւելութիւնը միջին զարուն Դպրոցական կոչուած, այսինքն Սկոլաստիկեան ոճն էր, որ ինաստութենէ աւելի ինաստականութեան կառաջնորդէր: Նոյն միջոցին Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը հոգ կը տանէր ազգային ստացութեանց պաշտպանութեան եւ ուխտաւորներու մխիթարութեան, շարունակ նեղութիւններ կրելով Եգիպտացի պաշտօնակալներէն եւ տեղացի ժողովուրդէն: Սակայն Նասր սուլտան չէր վարանէր իրաւացի դիմումներու անսալ, Ս. Յակոբի պարսպին նորոգութիւնը կարտօնէր 1939-ին, եւ Ս. Յարութիւն մտնողներէ ու Ելլողներէն աւելորդ տուրք մը առնողները կարգիլէր 1341-ին: Երուսաղէմի պատմիչը այդ գործողութիւնները կը դնէ Բարսէդ պատրիարքի ժամանակ (ԱՍՏ. Ա. 207), մինչ ցուցակագրու, Վարդան պատրիարք մը կը գնէ այդ միջոցին, եւ Յովհաննէս մըն ալ Բարսէդէ առաջ (ԲԱՌ. 45):

1283. ՅԱԿՈԲԻ ՀՐԱԺԱՐԻԾ

Կիլիկիա տակաւ առ տակաւ իր առժամեայ հանդարտութիւնը կը կորսընցէր: Լեւոնի եւ իրայնոց Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւնները որչափ եւ գաղտնի, չէին կրնար իսպառ ծածկուիլ, եւ Եգիպտացւոց ականջը չհասնիլ, որոնք միշտ անվստահութեամբ կը նայէին Կիլիկեցւոց անհաստատ ընթացքին վրայ: Հետեւաբար 1340-ին ատենները ազդարար արշաւանք մը հասաւ Կիլիկիոյ կողմերը, որ սահմանագլուխին վրայ 16 բերդեր եւ աւաններ զարկաւ, եւ աւելին ալ սպառնացաւ ընել, եթէ Կիլիկեցիք ճիշդ եւ խստիւ չի յարգեն հաշտութեան գլխաւոր պայմանը: Ասկէ ծագեցաւ կարծիքներու տարբերութիւն մը եւ ներքին գժտութիւն մը, որ մինչեւ

կաթողիկոսի փոփոխութիւնը յառաջեց: Լեւոն արշաւանքին վախէն ու սպառնալիք ն ազդուած պահ մը կը միտէր Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւնները դադրեցնել, սակայն Լատին պալատականներ, Լատին կրօնաւորներ, եւ լատինամոլ Հայեր կընդիմանային: Չէ՞ որ կրնար մլար որ յարաբերութիւնները դադրեցնելնին՝ իբր Հռոմէ հեռանալ մեկնուէր: Չէ՞ որ, կըսէին իբրեւ բաժանեալս համարիմք, եւ կուտեն ի վերայ մեր ամբաստանութիւնս իբրեւ ի վերայ հերետիկոսայ: Եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ իրարմէ զատուեցան, քանի որ վերջինները բուն կամ կէս Լատիններ էին, մինչ եպիսկոպոսներուն սիրտին մէջ չէր կրնար բոլորովին մարած ըլլալ ազգային եկեղեցւոյ զգացումը: Հակառակութեան հետեւանքը եղաւ Յակոբի կաթողիկոսութենէն դադարիլը, եւ նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը, Այդ փոփոխութեան պատճառն ու հանգամանքները բոլորովին մթին կը ներկայանան, վասն զի չունինք ձեռուընիս սկզբնագիր պատմիչ մը, որ զայն մեզ բացատրէ, գոնէ նակաբերութեան աղբիւրներ ներկայէ: Ալիշան ալ որոշ բան մը չէ գտած, երբ կը գրէ, թէ ներքսագոյն եւս վէճ կրօնից եւ ծիսից ի տագնապի կացուցանէին գերկոսին եւ, աթոռս ազգին՝ եւ զվիճակեալսն ընդ նոքօք, վասն որոյ հարկ համարեցան իջուցանել զՅակոբ ն կաթողիկոսութենէն (ՍԻՍ. 147), Անկէ առաջ Զամբշեան գրած էր, թէ ի սաստկանալ վիճնանց եւ ի յառնել այլեւս պէսպէս գրգռութեանց ի բանսարկու արանց, կշտամեաց Յակոբ կաթողիկոս զԼեւոն արքայ եւ սպառնացաւ նմա, ընդ որ ցասուցեալ Լեւոնի ընկեց զնա յաթոռոյ իշխանութեան (ՂԱՍ. Գ. 339): Երկուքն ալ աղբիւր մը չեն ցուցներ, որով միայն իրենց կարծիքը բացատրած կըլլան, եւ մենք ալ իրաւունք կունենանք մեր տեսութիւնները բացատրել: Երբոր երկու ընդդիմադիր ուղղութեանց պաշտպաններ կը նկատուին Լեւոն ու Յակոբ, յայտնի կըլլայ թէ Յակոբ պիտի ընդունուի իբր եպիսկոպոսներու խումբին գլուխը, այսինքն եգիպտական հաշտութեանպայմանը յարգելու՝ եւ Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւնները խցելու կողմին հետեւող, ինչ որ Ունիթորներուն առիթ տուած է Յակոբը ամբաստանել իբր հռոմէադաւանութեան հալածիչ (ՂԱՍ. Գ. 344): Ասոր հակառակը Լեւոն շրջապատուած էր Լատին եւ կէս լատին պալատականներէ, որոնք իրենց ուղղութիւնը կը պնդէին: Եթէ եկեղեցական խումբը Լեւոնի կողմը չէր, ուրեմն Լեւոնի դիւրին չէր իր սաստով ու զայրոյթով կաթողիկոս մը վար առնել, եւ ուրիշ մը օծել տալ, եւ լոկ քաղաքական իշխանութեան գօրութեամբ Ճոխանալ: Աւելցնենք որ Յակոբի համար հալածուած ու անարգուած ըլլալու պարագայ մը չի յիշուիր, եւ ոչ ալ իր վրայ գործադրուած են բանտի եւ շղթայի խստութիւնները, զորս Հեթում գործածեց Կատուկեցիին վրայ (1184): Յակոբ իր պատուվը հեռացաւ աթոռէն, երբոր իրեն տեղ անցնողը մեռաւ. հետեւաբար ոչ զահընկէցութիւն, այլ հրաժարական պէտք է ընդունիլ Յակոբի դադարելու մէջ: Եթէ գահընկեցութիւն ընդունէինք, պէտք էր ազգային եկեղեցական ժողով մըն ալ Ենթադրել, որ բնաւ յիշուած չէ, եւ առանց ժողովական վճռոյ լոկ արքունի հրամանով զահընկեցութիւնը կանոնական չէր ըլլար, եւ տեղը անցնողն ալ օրինաւոր կաթողիկոսաց շարքը պիտի չանցնէր ինչպէս անցաւ Դիոսկորոս Սանահնեցին (835):

1284. ՀՐԱԺԱՐԵԼՈՒ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Այդ տեսութիւններով եւ յառաջ բերուած պատճառաբանութիւններով՝ իրաւունք կունենանք

պնդել, թէ Յակոբ կաթողիկոս, ոչ գահընկեց, այլ իրաժարեալ մըն է: Ինքն նախապէս Անաւարզեցիին հետեւողն ու շատ մօտէն գործակիցն եղած էր, անոր քեռորդին ըլլալով, եւ եթէ նոյնացնենք զինքն Կապանի Եպիսկոպոս Յակոբի հետ, անձամբ Հռոմ գացած եւ յարաբերութեանց միջնորդ եղած էր: Բայց հայրապետական աթոռ բարձրանալէն եւ պատասխանատու դիրք գրաւելէն Ետքը, հետզհետք փորձով տեսած էր այդ յարաբերութեանց անօգտակարութիւնը, մանաւանդ թէ Վնասակարութիւնը, զի ոչ միայն նպաստ եւ օգնութիւն չէր պտղաբերեր, այլ եւ Եգիպտացիները կը գրգռէր եւ Երկրին աւերման եւ ժողովուրողին քայլայման եւ Եկեղեցւոյն վնասներուն պատճառ կըլլար: Եգիպտացւոց հետ կնքուած հաշտութենէն Ետքը, որուն հարկաւ աշխատակցած էր իր նախորդին հետեւելով (1269), Յակոբ նոր կացութեան պաշտպանն էր եղած, Լեւոնն ալ իր կողմը յանկուցանելու աշխատած, գուցէ եւ գայթակղած էր Բենեդիկտոսի թելադրած եւ նուիրագործած ուխտադրժութենէն, որով Լեւոնի տուած Երդումը կը քակէր եւ կը լուծէր: Յակոբի դժուար էր, առանց թագաւորին գործակցութեան արդիւնաւորութիւն մը ունենալ, գուցէ ալ իրեն կառարկէին իր նախընթաց գործերը: Հետեւապէս իրեն ուրիշ ձամբայ չէր մնար, բայց եթէ ձեռուըները լուալ եւ մէկ կողմ քաշուիլ, ինչպէս ալ կը գործադրէ 1341 տարւոյ սկիզբները, եւ կաթողիկոսութենէն իրաժարելով, աթոռէն կը հեռանայ, ապագային պատասխանատուութիւնն ալ ըստանձնեն: Յիշատակագիր մը Յակոբի համար կըսէ, թէ էր յոյժ հնազանդ սուրբ Եկեղեցւոյն Հռոմայ բայց յիշատակարանը գրուած է 1331-ին (ՏԱԸ. 741), կաթողիկոսութեան առաջին տարիները, երբ տակաւին իր միտքը չէր պղտորած 1335-ին դառն փորձառութենէն Ետքը: Արդէն նոյն իսկ իրաժարականով քաշուիլն ալ Հռոմի հետ բացարձակ պայքարէ խուսափելու միջոց մըն է եղած, որով եթէ կրնանք պաշտպանել Յակոբի ուղղամտութիւնը, չենք կրնար ծածկել անոր տկարամտութիւնը:

1285. ԱՄԵՆԱՒԱԳ ԴԵՐՁԱՆՑԻ

Ժամանակակից դէպքերէն առաջին կը ներկայանայ Ամենաւագի նահատակութիւնը, որ կատարուած է 1335-ին: Բնիկ Դերջանցի էր Ամենաւագ, Գառնբերգակ գիւղէն, Թիմէրի եւ Զամէնի որդի, հողագործութեամբ ապրող: Պարտատէր այլազգի մը անոր գրաստը բռնի գրաւել ուզած պահուն, Եղբօրմէն օգնութիւն կը խնդրէ, եւ ասոր մերժելու վրայ սիրտին ցաւը կը յայտնէ ըսելով. որպիսի՝ քրիստոնէութիւն է այդ, ես ոչ գիտեմ (ՅԱՍ.Ա.114): Այս խօսքը կը բաւէ, որ այլազգին եւ ընկերները հետեւցնեն, թէ Ամենաւագ քրիստոնէութիւնը ուրացաւ եւ իսլամութիւնը ընդունեցաւ, եւ այսպէս կը վկայեն գաւառին Հասան դատաւորին եւ Մահմուտ գաւառապետին ահջեւ: Ամենաւագ միջոց մը թաքչելէն Ետքը, նորէն Գառնբերդակ կը դառնայ գործը մոռցուած Ենթադրելով, բայց կը ձանցուի, եւ դատաւորի աջեւ կը հանուի, իբրեւ իսլամութենէ եւ դարձող մը: Քանի մը օրեր բանտարկութեամբ, ողոքանօք եւ սպառնալեօք կը ջանայ դատաւորը, որ իսլամութիւնը ընդունիլ տա, բայց Ամենաւանգի անդրդուելի հաստատամտութեան վրայ մահուան վճիռը կու տայ իբրեւ ուրացեալ: Ասոր վրայ խոշտանգանօք կը տանին զայն աւանին իրապարակը, եւ հոն քարկոծելու

կը սկսին, եւ երկաթ ուռով գլուխը ջախջախելով կը սպաննեն: Մարմինը մերկացնելով փողոցները կը քաշկռտեն, եւ մինչեւ երրորդ օր անթաղ կը թողուն, ուրկէ վերջ իրաման կըլլայ զայն թաղել: Նահատակութեան օրը գրուած է մարտ 10 ուրբաթ (ՅԱՍ.Ա.115), որ 1335-ին ձշիւ կը պատասխանէ մեծ պահոց երկրորդ ուրբաթին, եւ յաջորդ կիրակին, մարտ 12 եղած կըլլայ թաղման օրը: Միայն չէ յիշուած թէ որ աւանն էր գաւառին կեղրոնը, ուր դատաւորը կը նստէր եւ նահատակութիւնը տեղի ունեցաւ, եւ թէ ուր թաղուեցաւ մարմինը: Ամենաւագի ծննդավայր գիւղը Գառնքերդակ մինչեւ այսօր կայ, բայց գերեզմանը յայտնի չէ Դերջանի մէջ: 1286. ՄԽԻԹԱՐ ՍԱՍՈՒՑԻՑԻ

Նոր Յայսմաւուրքը ապրիլ 4 օրուան ներքեւ կը յիշատակէ Մխիթար Սասունցի վարդապետը (ՅԱՍ.Ա.148), զոր հինը գրած է փետրուար 11-ին (ՅԱՅ.364): Բնիկ Սասունցի ամբարիշտ մարդու նը գաւակ, անոր մահուընէ ետեւ Կերմանից գիւղը փոխադրուած, մօրը մահուընէն ետքն ալ Գայլեձորի վանքին մէջ Ներսէս Տարոնցիի աշակերտած էր Մխիթար, ուսկից փոխադրուեցաւ Արձէշի Կերմանից վանքը եւ վերջէն հաստատուեցաւ Մեծովայ վանքը, եւ նշանաւոր քարոզիչ նը եղաւ շրջակայ գաւառներու մէջ նշանաւոր ոչ միայն իր ազդեցիկ խօսքովը, այլ եւ ողորմած գործունէութեամբը, որուն կը գործածէր գիրքերու ընդօրինակութեամբ շահած գումարները: Մխիթարի առաւելութիւններէն մին եղաւ հայադաւան ուղղափառութեան պաշտպանութիւնը, անոր համար իրեն դէմ ալ ամբաստանութիւններ յարուցին Ունիթորները, հոգեծնութեան մտացածին վարդապետութիւն մը վերագրելով (ՉԱՄ.Գ.343): Սակայն Մխիթար շարունակեց իր քարոզութիւնները եւ սրբութեամբ վախճանեցաւ Հայոց 786 թուին հորի 25-ին հին տոմարով, կամ մեհեկի 5 Սարկաւագի հաշլով, յետի բարեկենդանին չորեքշաբթին, ինչպէս կը գրէ հին Յայսմաւուրքը (ՅԱՅ.366): Արդ հորի 25-ը ըստ հնոյն կը պատասխանէ փետրուար 19-ին, մինչ մեհեկի 5 կը համեմատի փետրուար 11ին, իսկ չորեքշաբթին կը յարմարի փետրուար 19-ին, եւ ձշիւ Առաջաւորաց պահքին յաջորդող չորեքշաբթի: Ըստ այսմ հարկ կըլլայ 1337 փետրուար 19-ը, քան թէ փետրուար 11-ը, ընդունիլ իբր Ճիշդ թուական Մխիթար Սասունցիի մահուան, որ Կերմանցի անունով ալ յիշուած է (ՍԻՒ.136):

S. ՄԽԻԹԱՐ Ա. ԳՈՆԵՐՑԻ

1287. ՆԱԽԾՆԹԱՑՆ ՈՒ ՆՊԱՏԱԿԾ

Եղբոր 1341-ին Յակոբի յաջորդ մը տալու պէտքը զգացուեցաւ, Լեւոնի կամքը եւ Եպիսկոպոսներու կարծիքը շուտով համաձայնեցան Մխիթար Գռներցի Եպիսկոպոսի վրայ, որ Բարձրերդ գաւառին, Գռների վանքն առաջնորդն էր (ՍԻՒ.147), եւ ոչ Երնջակ գաւառին Քռնայ գիւղէն (ՉԱՄ.Գ.339): Մխիթար ժողովական եւ ծանօթ անձնաւորութիւն պիտի Ենթադրուի, ժողովուրդին կողմէն իրեն տրուած Տէր Մխիկ փաղաքշական անունէն հետեւցնելով: Միւս կողմէն ալ թագաւորին եւ արքունիքին մօտիկ եւ հաճոյական անձ եղած ըլլալը կը քաղուի 1335-ին աղէտներու միջոցին՝ Լեւոնի կողմէն Նասր Ժողովանին մոտ դեսպան ղրկուած ըլլալէն (ՍԻՒ.559): Իսկ իր գործելու կերպովը՝ Մխիթար ըստ ամենայնի մօտիկ եղած է Լատիններու հետ

յարաբերութիւն մշակելու գրութեան, ինչպէս որ գործով ալ ցուցած է իր կաթողիկոսութեան բովանդակ ընթացքին մէջ: Գուցէ դեսպանութեան Եգիպտացւոց հետ չի յաջողիլը, զինքն ուժացուցած էր անոնց հետ գործ ունենալէ, որով Լատիններու յարաբերութիւնները մշակելէ զատ միջոց չէր գտներ: Միայն պէտք է ընդունիլ թէ Մխիթար Լատիններու հետ յարաբերութեան կողմէ լինելով մէկտեղ, Լատիններու մոլի հետեւող չէր, որովհետեւ ամէն առթի մէջ իր յարաբերական ոճը՝ Հայ Եկեղեցւոյ պատտապանութեան վրայ հաստատուած է, ինչինչ կէտեր իբր մտացածին եւ անգոյ մերժելով, եւ ինչինչ ալ իբր Լատիններուն համամիտ եւ համաձայն մէկնելով, եւ կերպով մը միջասահման ուղղութիւն մը մշակելով, թէ Լատիններ գոհացնելու եւ թէ Հայերը չի Վշտացնելու համար: Այս տեսութեամբ ժամանակին յարմար անձնաւորութիւն մը նկատուեցաւ, ինչ որ իր ընտրուելուն տեսակէտն ալ կը պարզէ: Նոյնը կը մեկնէ նաեւ Ունիթորներուն Մխիթարի մօտենալուն շարժառիթը: Ներսէս Պաղոն, որ Կանչի պատահարէն ետքը խոյս տուած էր, (1279), եւ Սիմոն Պէկ, որ Կիպրոս կը գտնուէր, կը քաջաելրուին նորէն գործի ձեռնարկել եւ Մխիթարի մօտ կու գան, զայն իրենց կողմը շահելու ակնկալութեամբ: Բայց յուսախաք կը մնան, որովհետեւ Մխիթար թէպէտ Հռոմի հետ յարաբերութենէ չէր խորշեր, բայց լատին ծէսերն ու բանաձեւերը ու սովորութիւնները չէր ուզեր ընդունիլ, եւ իր Եկեղեցին իր իսկութեան մէջ պահելով, Հռոմի հետ հաշտեցնելու գաղափարը կօրօրէր: Մինչեւ իսկ Մխիթար բացարձակապէս կարգելուր անոնց գործածել այն ծէսերը, զորս Ունիթորներ կազմած էին Լատիններու հետեւողութեամբ: Ներսէս ու Սիմոն յուսահատելով Մխիթարը համոզել, կը մեկնին Կիլիկիայէ եւ Աւինոն կու գան Բենեդիկտոս ԺԲ. պապին մոտ, իրենց գործունէութիւնը զօրացնելու նպատակով: Հոն կը հասնին նոյն ատեն Լեւոնի պատուիրակները, Պանիէլ Մինոր, այսինքն Փրանկիսկեան կրօնաւոր, եւ Թորոս Միքայէլեանց պալատական (ՍԻՍ. 55) պաշտօն ունենալով պապը հաճեցնել, որ զինուորական օգնութիւն փութացնէ, քանի որ մոտալուտ էր Եգիպտացւոց յարձակումը: Ունիթորներու համար նպաստաւոր էր պարագան, Հայերը կասկածաւոր ցուցնելով՝ պապին միտքը պղտորել, եւ օգնութիւնը պայմանաւորելով Հայերը բռնադատել, եւ լատինականութեան տիրապետութիւնը ապահովել:

1288. ՄՈՒՐՈՒԹԵԱՆՑ ՑՈՒՑԱԿ ՄԸ

Բենեդիկտոս կուզէ լուսաբանուիլ, եւ կը յանձնարարէ որ իրեն գրաւոր ներկայացուին այն կէտերը, որոնց մէջ Հայոց Եկեղեցին մոլորած կըսուի: Շուտով գործի կը ձեռնարկեն այնտեղ գտնուող լատինամոլ Հայեր, եւ Կիլիկիայէ Եկած հայատեաց Լատիններ, որոնք հարկաւ պատրաստ ունեին իրենց պաշարը, եւ ահագին ցուցակ մը կը ներկայեն Հայ Եկեղեցւոյ կարծեցեալ մոլորութեանց մասին, զորս 117 հասուցած էին (ՄՍՍ. ԻԵ. 1185): Այս խումբին իբր գլուխ ձանցուած է Ներսէս Պաղոն, որ իրենաւելի կարեւորութիւն տալու համար, արքայիսկոպոս Մանազկերտի անունն ալ առած էր (ԶԱՄ. Գ. 340): Պապին պատախանը ՎՃռական կըլլայ Լեւոնի դեսպաններուն, թէ Հայեր ոչ մի օգնութիւն պէտք չէ յուսան, մինչեւ որ այդ ցուցակագրուած մոլորութիւններէն չի հեռանան: Այս կերպով պատգամաւորներ առանց յաջողութեան ետ կը

դաշնան (ՄՆՍ.հԵ.1185): Անտեղի չեր ըլլար խորհրդածել,թէ Բենեդիկտոս կրօնամոյ նպատակին հետ, ճարտար խուսափողութեան ձեւ մըն ալ կը գործածէր, վասնզի Արեւելքի քրիստոնեաներուն օգնութեան երթալու եռանդը մարած էր, եւ արեւմտեան իշխաններէն ոչ ոք նոր խաչակրութեան կը յորդորուէր, եւ ամէնքը ներքին պայքարներով զբաղուած էին: Լեւոն տակաւին յուսալից Արեւմուտքէն հասնելիք օգնութեանց վրայ, նոյն ինքն դեսպանութենէ դարձող Դանիէլի ծեռքով, առաջարկեալ գլուխներու մասին բացատրական գրութիւն մը պատրաստել կու տայ, որ հարկաւ շատ ընդարձակ չեր կրնար ըլլալ: Այդ գրութիւնը դեռ տեսնուած չէ, որչափ ալ անոր գոյութիւնը վերջին ատեններ լսուած է, բայց հրատարակուած չէ (ՂԱՐ.42): Լեւոն գրութեան հետ Դանիէլն ալ անմիջապէս պապին կը դարձնէր, որպէսզի գրուածը ներկայէ, բերանացի ալ բացատրէ, եւ պապը համոզէ օգնութիւնը փութացնելու: Մխիթարի անունը չի յիշուիր, բայց անհնար էր որ թէ Լեւոնի կարգադրած գործողութեան մէջ, եւ թէ Դանիէլի պատրաստած գրութեան մէջ՝ խորհրդակցութիւն եւ մասնակցութիւն չունենար կաթողիկոսը՝ որ յատկապէս այդ որբերը՝ կացութիւնը դիրացնելու համար ընտրուած էր: Երթեւեկներուն արագ կատարումը կը ցուցնէ, թէ ինչ մեծայոյն ջանքով կաշխատէին Լեւոն ու Մխիթար, հռոմէական յարաբերութիւնները մշակել եւ անով իրենց քաղաքական կացութիւնը ապահովել: Դանիէլ նորէն Ավանիոն դարձած է 1342 տարւոյն սկիզբները, բայց առաջին անգամէն աւելի յաջողութիւն ունեցած չէ: Իր բերած գրութիւնը անբաւական դատուած է, տրուած բացատրութիւնները անկատար նկատուած են, եւ պահանջուած է որ Հայերը յատուկ եկեղեցական ժողով գումարեն, 117 գլուխները մէկիկ մէկիկ նկատողութեան առնեն, եւ իրաքանչիւրին մասին իրենց լիակատար հպատակութիւնը յայտնեն, եւ յամենայնի ու ըստ ամենայնի լատինականութեան հետեւելու յանձնառու ըլլան: Այդ վերջին դարձուածը կրկին կը հաստատէ մեր խորհրդածութիւնը, թէ Բենիկտոսի ընթացքին մէջ մեծ մաս ունէր խուսափողական նպատակը: Իսկ Ունիթոր խորհրդատունները կը ջանային պատեհէն օգտուիլ Հայ եկեղեցին վերջնականապէս լատինականին ձուլելու համար:

1289. ԼԵՒՈՆԻ ՄԱՀԸ

Երկրորդ մերժումը չափազանց վշտացուց Լեւոնը, եւ հարկաւ մերկապարանոց յայտարարութեամբ պատկերացուց անոր աչքին առջեւ Լատիններուն խաբէական ուղղութիւնը, բայց ինչ օգուտ, որ արդէն բացարձակապէս պարտաւոր մնացած էր նա Եգիպտացիներուն առջեւ, Արեւմտեաններուն հետ պաշտօնական յարաբերութիւնները կատարելով, եւ վերահաս կը տեսնէր իր թագաւորութեան սպառնացող վտանգը: Նա իր ընթացքով պարտաւոր կը մնար իր ազգին ու ժողովուրդին առջեւ ալ, որ իբրև յետին ապաստան յանձնառու եղած էր Եգիպտական հաշտութեան ծանր պայմանները (1280), եւ զոր Լեւոն խախտած էր իր թեթեւամիտ ակնկալութիւններով: Դանիէլ պատգամաւորին երկրորդ անգամ ձեռնունայն եւ անյաջող դարձը՝ լրումն եղաւ տագնապալից վիճակին, որովհետեւ այնչափ յանձնառութիւններէ ետքն ալ տակաւին ինքանքնին խարուած ու վտանգուած կը գտնէին՝ թագաւորն ալ կաթողիկոսն ալ եւ իրենց համախոհներն ալ: Այսու հանդերձ ուրիշ ելից ճանապարհ մը չունէին: Լեւոն ու Մխիթար կը

համաձայնին պահանջուած ժողովը գումարել եւ յարակից ձեւակերպութիւնները լրացնել, այդ կերպով գոհացնելու եւ օգնութեան պարտաւորեցնելու յոյսով,: Սակայն Լեւոն չի հասնիր իր մտածնունքին արդիւնքը տեսնալ, եւ կը մեռնի 1342 օգոստոս 26-ին (ՍԻՍ. 559): Պատմութիւնը անորոշ կը թողու Լեւոնի մահուան պարագաները: Տարիքի խնդիրը չի կրնար ըլլալ, վասն զի դեռ նոր թեւակոխած էր իր 33-րդ տարին, ուստի ոմանք ներքին յուզման եւ սիրտի ցահ կը վերագրեն կանխահաս մահը, մինչ ուրիշներ ժողովրդական յուզումէ եւ լատինամոլ ուղղութեան դէմ կազմակերպուած շարժումէ յառաջ Եկած սպանութիւն մը կը տեսնեն այդ պարագային մէջ (ՍԻՍ. 559), ինչ որ մեր տեսութեամբ ալ բոլորովին անհաւանական չերեւիր, քանի որ յառաջիկային ալ այդ տեսակ շարժումներու եւ սպանութիւններու օրինակները պիտի տեսնենք: Լեւոնի մահը նոր տագնապ մը կը պատճառէր, վասն զի իրմով կը վերջանար Կոռիկոսեան կամ Պապերոնեան ազգատոհմին արական ձիւղը, որ Ուուբինեան ազգատոհմին արական ձիւղին սպառնալէն ետքը, իգական սերունդի իրաւունքով եւ Լեւոն Բ-ի Զապէլ աղջկան հետ խնամութեամբ (1105), Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը ժառանգած էր: Լեւոն անորդի կը մեռնէր, եւ իր հօրեղբայրներէն ալ արու զաւակ չէր մնացած, եւ ամէնէն մերձաւորներ կը նկատուէին Լեւոն Դ-ի Զապէլ կամ Զապլուն աղջկան Ամարի Լուսինեանէ ունեցած զաւակները, որոնցմէ երկուխը ըսպանուած էին, մէկը Յունաստան կը մնար (1270) իսկ վերջին երկուքը Սիսի արքունիքի մէջ գլխաւոր գիրքեր կը վայելէին (1277): Այս անգամ նորէն Զապէլն մը միջնորդութեամբ Կիլիկիոյ թագակապ ազգատոհմը կը փոխուէր, սակայն յաջորդողը այլեւս Հայ չէր, այլ բնիկ եւ ըստ ամենայնի Լատին, արեամբ եւ զգացմամբ եւ դաւանութեամբ որ արդէն թագաւորութեան տկարանալուն պատճառն էր եղած, եւ որ զայն կործանման ալ հասուց:

1290. ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՑ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼՈ

Երիցութեան կարգով ժառանգութիւնը պէտք էր իյնար Գուիտոնի, որ Աքայիոյ կուսակալութիւնը կը վարէր, բայց երկար ժամանակի ու շատ գործողութեանց պէտք կար մինչեւ անոնց գալն ու գործի ձեռնարկելը, ուստի վերապահելով մէկտեղ Գուիտոնի իրաւունքը, Զիւան Լուսինեան, որ պայլութեան պաշտօն կը վարէր, պէտութեան գլուխը անցաւ եւ թագաւորութեան տիրեցաւ, եւ ոչ թէ խնամակալութեան ձեւով կամ թագապահի տիտղոսով, ինչպէս ոմանք կը մեկնեն (ՍԻՍ. 559), այլ իսկական տիրապետութեան կերպով, եւ Զիւան անսովոր անունն ալ Կոստանդինի փոխելով, հոչակուեցաւ եւ ընդունուեցաւ, իբր փառաւորեալ տէր Կոստանդին, շնորհի եւ ընտրութեամբ Աստուծոյ թագաւոր ամենայն Հայոց (ՄՆՍ. ԻԵ. 1186): Լատին պատմիչը կըսէ, թէ Գուիտոնի իրաժարելովը Զիւան տիրացու թագաւորութեան (ՂԱՐ.32), սակայն ուրիշներ այդ պարագան չեն յիշեր, եւ կերեւի թէ Զիւանի հապճեա որոշման եւ Հայերուն համակերպութեան նպաստած է Եգիպտացուց կողմէն 1342-ին կազմակերպուած արշաւանքը, ձիշդ Լեւոնի մահուան միջոցին: Արդէն դիմադրելն ալ՝ պաշօնին բերմամբ Զիւանի կիյնար, քանի որ զինուորական ոյժն ալ իր ձեռքին տակ կը գտնուէր: Սակայն արդիւնք մը չէ ունեցած իր հրամանատարութիւնը, եւ ոչ ալ կրցած է արգելու Հայերուն կոտորածը եւ Կիլիկիոյ աւերածը (ՍԻՍ.559), որ տեղի ունեցան

Եգիպտացոց երեսէն: Միւս կողմէն Եգիպտացոց յայտնի թշնամութիւնը, աւելի եւս սաստկացուց Լատիններու օգնութեան անհրաժեշտութիւնը, հետեւաբար Լատիններու հաճեցնելու հարկն ալ, կամ որ նոյն է Բենեդիկտոսի պահանջած ժողովական վճիռը եւ անպայման հպատակութիւնն ու համակերպութիւնը, որուն համար ամենայն հաւանականութեամբ իրաւոններէն ալ Լետնին մեռնելէն առաջ զրկուած էին: Ժողովին թուական նշանակուած է սովորաբար 1342 տարին (ՄՆՍ.ԻԵ.1185) սակայն նկատելով թէ նոյն տարւոյ օգոստոսի Վերջը տեղի ունեցած է Լետնին մահը, թէ ժողովը գումարուած է կամօք եւ հաւանութեամբ Կոստանդին թագաւորին (ՄՆՍ.ԻԵ.1186), որ է Զիւան Լուսիննեանը, եւ թէ Եգիպտացոց արշաւանքն ալ պէտք էր գումարման յապահելուն պատճառ ըլլար, յարմարագոյն է ժողովին թուականը դնել 1343-ին սկիզբները (ՍԻՍ.559): Հետեւաբար պէտք կը զգանք այստեղ Մխիթարի գումարած Սիսի ժողովին պատմութիւնն ընել, եւ ժողովական գրութիւնը վերլուծել, եւ կարծեցեալ 117 մոլորութեանց քաղուածն ալ տալ: Գիտենք թէ երկար եւ ձանձրալի պիտի ըլլայ այդ քաղուածը, եւ թէ պարունակութիւնն ալ այնչափ անկարեւոր եւ ստորին է, որ մինչեւ իսկ երկիւղած Ալիշանն ալ համարձակեցուցած է կոչել անոնք 117 յօդուածս անյարիս, եւ վկայել թէ անոնցմէ շատք զգուանս իսկ ածեն ընթերցաննելեաց (ՍԻՍ. 147): Ասով մէկտեղ կուզենք հրչակաւոր 117 գլուխները բացատրել, որպէսզի միանգամ ընդ միշտ տեսնուի, թէ ինչ անտեղի կերպով եւ անհինն փաստերով կը վարուին հռոմէադաւանները երբ Հայ Եկեղեցւոյն դէմ կը զինուին, եւ անոր մասին տեղեկութիւններ կու տան: Միւս կողմէն այդ հրչակաւոր ցուցակը, ոչ Հայերէն բնագիրով մը եւ ոչ լիակատար քաղուածով մը մերայնոց ծանօթացած չէ, եւ միայն լատիններէն գրուածը կայ մէջտեղ, որ անշուշտ թարգմանութիւն է Ունիթոններու ձեռքով կատարուած, եւ գուցէ այն ալ մասամբ աղաւաղուած:

1291. ՍՍՈՅ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Մեր առջեւն եղած ժողովական գրութիւնը, գումարման տեղ եւ տարի եւ որ չի նշանակեր, միայն 1342-ին Բենեդիկտոս ԺԲ. պապէն կարծեցեալ մոլորութեանց ցուցակին ըլլալը կը յիշէ, իսկ Բենեդիկտոս 1342 տարւոյն մէջ մեռած էր, եւ մայիս 19-ին իրեն յաջողած էր Կղեմէս Զ., որին անունն ալ սոյն գրութեան մէջ կը յիշուի (ՄՆՍ.ԻԵ.1188): Դիտենք ալ որ ժողովը Լետնի մահուընէ ետքը բացուեցաւ, որ օգոստոս 26-ին տեղի ունեցած էր (ՍԻՍ.559), եւ Եգիպտական արշաւանքն ալ նկատի առնելով 1343-ին սկիզբը դնելը յարմարագոյն հաշուեցինք (1290): Իսկ տեղը անշուշտ Սիս եղած է, եւ այնպէս ալ սովորաբար ընդունուած է (ՉԱՄ.Գ.341): Ներկաները կաթողիկոսով մէկտեղ 30 Եպիսկոպոսներ են, 15 վարդապետներ, եւ 7 աւագերէցներ, եւ ուրիշ քահանաներ: Ասոնց ցուցակը լատիններէնին մէջ կը գտնենք աղաւաղուած անուններով, զորս Զամչեան նմանողութեամբ ջանացած է հայացնել: Եպիսկոպոսներէն 20 հատը Կիլիկեցիներ են, Բարսեղ Սիսի, Վարդան Տարսոնի, Ստեփանոս Անարզաբայ, Բարսեղ Բարձրբերդի, Գրիգոր Աստանայի, Յովհաննէս Այասի, Ներսէս Կապանի, Յովհաննէս Մաշարդի, Գրիգոր Գերմանիկոյ, Պողոս Կոկիսոնի, Դաւիթ Համանի, եւ Գրիգոր Մաշկեւորի, իսկ ութն ալ առանց թեմի՝ կաթողիկոսարանի

Եպիսկոպոսներ, Յովհաննէս, Կոստանդին, միւս Յովհաննէս, Ստեփանոս, Սարգիս, Բարսեղ, Գրիգոր եւ Բարսեղ ատենադպիր: Ասոնցմէ ոմանց վիճակները անհմանալի կը մնան եթէ լատին բառերուն հետեւինք, զի Կապան մեկնուածը՝ գրուած է Կամպանիա, Մաշարդը՝ Մաթիքար, Կոկիսոնը Կոգուանի, Համանը՝ Կամանտիա, եւ Մաշկեւորը՝ Մասդուկիմիա: Վեց Եպիսկոպոսներ ալ Փոքր Ասիոյ մերձաւոր վիճակներէն են. Մարկոս Կեսարիոյ, Բարսեղ Իկոնիոյ, Սիմոն Սեբաստիոյ, Բարսեղ Անկիւրիոյ, Ստեփանոս Տրապիզոնի, եւ Գրիգոր Տիանայի, որուն վիճակը լատիներէնին մէջ Տարտուինիտ է գրուած: Երեք Եպիսկոպոսներ միայն Հայաստանէ կը կարծուին, Դաւիթ Տարոնի, Դանիէլ Չմշկածագի եւ Մեսրոպ Խորձեանի, թէպէտ շատ կեղակարծ են, զի Չմշկածագի փոխուածը լատիներէնի մէջ Թեմիսկիա կը կարդացուի, եւ Խորձեանը՝ Սորկանանտիա, եւ Չամչեանի տուած մեկնութիւնը կամայական կը դարնայ, եւ միայն իբրեւ ճիշդ անուն կը մնայ Տարոնը իբր Հայաստանի վիճակ, եւ ինքնիրեն նշանակութիւն ալ չունենար, Ներկայ վարդապետներէն են Դանիէլ Սսեցի, նոյնինքն պատգամաւոր գացող Փրանկիսկեան կրօնաւորը, Բարսեղ Մաշկեւորցի, Ներսէս Պոսինանդացի, եւ Յովհաննէս եւ Ստեփանոս կաթողիկոսարանի պաշտօնեաներ: Մնացած տասները իբրեւ հայր վանաց կը նշանակուին, եւ են Յովհաննէս Ակների, Կարապետ Մեծքարի, Թորոս Մովսիսավանքի, Ստեփանոս Միակեցերի, Յովհաննէս Բլուրի, Կոստանդին Լիսանկանի, Հայրապետ Ռամանոսի, Յովհաննէս Քելեղականի, Լեւոն Գերմաղբերի, եւ Դաւիթ Փրկիչի: Այս տեղ ալ քանի մը անուններ բոլորովին տարբեր կը հնչեն լատիներէնին մէջ, Մեծքարը կը կարդացուի Կիրորիմ, Միակեցերը՝ Կեսետան, Քելեղականը՝ Կայլգոյն, Գերմաղբերը՝ Կէմերկէկոն, եւ Փրկիչը՝ Պերդեր: Վերջապէս ակագերէցներէն կը յիշուին, Լեւոն արքունի պալատին, Յովհաննէս Սիսի, Բարսեղ Ատանայի, Աստուածատուր Տարսոնի, Կոստանդին փակակալ մեծ Եկեղեցեաց, Կոստանդին Սուրբ Սովիայի, եւ Յովհաննէս Հեթումաշէնի, կամ աւելի ճիշդ Եթենակինի: Այդ անունները տալէն ետքը գիշաւոր գիտելիքնիս այն է, թէ պարզապէս Կիլիկեցւոց գումարում մը եղած է Սիսի ժողով ըսուածը, եւ ոչ երբեք ընդհանուր Հայոց Եկեղեցւոյ ժողով մը, ինչ որ կը տկարացնէ անոր կանոնական նշանակութիւնն ու հեղինակութիւնը: Դիտելու է եւս, որ թագաւորի եւ իշխաններու անուններ չեն յիշուիր, ինչ որ ազգային ժողովական համաձայն չեն, եւ ասով աւելի կը շեշտուի լատինական սկզբունքի հետեւողութիւնը, որ աշխարհականները հեռու կը պահէ Եկեղեցական գործերէ: Ըստ այսմ Միսիթարի փողովը լոկ մասնաւոր խորհրդակցութեան համար գումարում մը եղած կըլլայ՝ պապին պահանջած պատասխանները պատրաստելու, եւ ոչ երբեք ազգային կանոնական ժողով մը: Կամ աւելի ճիշդ, Լատինները հաճեցնելու համար կազմակերպուած գիջողական միջոց մը, եւ ոչ թէ Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութեան եւ ծէսին ազատ բացատրութիւնը: 1292. ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՈՃՈ

Պարզապէս պատասխանները պատրաստելու համար գումարուած խորհրդակցութիւն մը ըլլալը յայտնապէս ալ նշանակուած կը գտնանք ժողովական բացատրութիւն կոչուած գրութեան սկիզբը: Ժողովականները կը յայտարարեն թէ մէկտեղ հաւաքուելով կարդացին եւ լսեցին

սխալներու եւ ստութիւններու գրութիւնը, եւ զայն իր բոլոր մանրամասնութեանց մէջ քննեցին, թէ անոր մէջէն զատեցին ուղղափառ հաւատոյ եւ եկեղեցւոյ խորհրդոց ճշմարտութիւնները՝ սուս մոլորութիւններէն, եւ թէ Հռոմի տէր Կղեմէս պապին, տէր Բենեդիկտոս յաջորդին կը ներկայացնեն հաւատքի եւ խորհրդոց վարդապետութիւնները ծէսերն ու սովորութիւնները, ինչպէս որ միշտ ունեցած է Հայոց Եկեղեցին եւ ինչպէս այժմ ալ ունի: Հայերէն ոմանց մոլորութիւնները, որոնք պատահաբար խօսուած են, իրենք ընդունած չեն, եւ կը մերժեն ու կը դատապարտեն օտարազգի հերետիկոսներուն մոլորութիւնները: Այդ բացատրութիւնները գորս Սոյ Ժողովին գրութենէն կը քաղենք (ՄՆՍ.ԻԵ.1188), բացայայտ կը ցուցեն, թէ Մխիթար կաթողիկոսին եւ իրեն հետ Եղողներուն բռնած ձեւը եղած է, չի հեռանալ Հայոց Եկեղեցւոյ դաւանութենէն ու արարողութիւններէն, այլ աշխատիլ անոնք Հռոմի պահանջած ձեւերուն մօտեցնել: Իսկ այլանդակ կամ տարօրինակ գլուխները, որոնք իբրեւ Հայոց Եկեղեցւոյ մոլորութիւններ ցուցուած էին, մասնաւորներու խօսք կամ գործ ըսելով՝ վրաներէն հեռացնել: Այս ուղղութիւնը բոլորովին տարբեր է Ունիթորներու հետեւած կերպէն, որոնք կաշխատէին Հայ Եկեղեցին կատարելապէս լատին կաղապարին վրայ ձուլել, հազի թէ լեզուն հայերէն պահելով, եւ մինչեւ իսկ հայ լեզուն ալ լատինական ոճին Ենթարկելով: Հռչակաւոր 117 գլուխները այդ գրութեան մէջ մի առ մի յառաջ բերուած են, հարց պատասխանի ձեւով, առաջարկուած կէտերը բառացի դնելով, անոնց պատասխանները դիմացը նշանակելով: Մենք կրկնութենէ խորշելու համար առաջարկները եւ բացատրութիւնները միատեղ պիտի քաղենք, ջանալով, որչափ հնար է, համառօտ կերպով էական իմաստները տալ, եւ ոչ թէ ընդարձակորէն բացատրել, զի այն ատեն կատարեալ թարգմանութիւն մը տալու պիտի պարտաւորուէինք ամբողջ գրութեան, որ 86 ահազին էջեր կը գրուէ լատիներէն բնագիրին մէջ (ՄՆՍ. ԻԵ. 1185-1270): Թէպէտեւ այս ամփոփ քաղուածն ալ բաւական տեղ պիտի գրաւէ մեր պատմութեան մէջ, սակայն անհրաժեշտ սեպեցինք որ մերայինք անգամ մը այդ 117 գլուխներուն ցուցակը ամբողջաբար աչքի առջեւ ունենան:

1293. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ 1-5

Առաջին կէտը կը սկսի Հոգևոյն Սրբոյ բղխման խնդիրով: Ունիթորներու կազմած եւ պապին իրացուցած ցուցակը կըսէ 1. Հայերը առաջ եւ յՈրդույ բղխումը կըդունին Եղեր, բայց իբր 612 տարի առաջ Ժողովով մը մերժեր են, եւ հիմայ ալ կը մերժեն, եւ եթէ այս տեսակ բացատրութիւն մըն ալ գործածեն, ոչ թէ յակատենական բղխումին վրայ, այլ արարածոց սրբութեան համար Եղած ժամանակաւոր բղխումին վրայ կիմանան: Պատասխանին մէջ, եւ յՈրդույ բացատրութիւնը գործածուած ըլլալու վկայութիւն կը բերեն Հոգեգալուստի օրուան Երրորդ աղօթքին սկիզբը (ՄՆՍ. ԻԵ. 1188), սակայն այժմեան օրինակներ այս բացատրութիւնը չունին (ՃԱԾ. Բ. 55): Կըսեն եւս թէ յիշուած Ժողովը՝ Մանազկերտի Ժողովը կրնայ ըլլայ, բայց անոր մէջ Հոգոյն Սրբոյ խնդիր Եղած չէ, իսկ բղխման վրայ խօսած ատեն տարբերութիւններ դրուած ըլլալը՝ անհիմըն եւ ճշմարտութեան հակառակ կը հօշակեն: 2. Թէ Հայեր հանգանակի մէջ եւ յՈրդույ բղխում չեն յիշեր, Յովիաննու աւետարանի բացատրութիւնը կը պնդեն, եւ եթէ մէկը ընդունի ալ, յայտնել չի

համարձակիր, մինչ Քաղկեդոնի ժողովը Կոստանդնուպոլիսոյ եւ Եփեսոսի վճիռները ընդունելով, եւ յՈրդոյ բղխումը հաստատած է: Կը պատասխանեն, թէ իրենք աւետարանի վրայ կը հիմնուին, բայց յորմէհետէ Հռոմի հետ յարաբերութիւն հաստատեցին, եւ յՈրդոյ Վարդապետութիւնը կըդուննին, իսկ Քաղկեդոնը չեն ընդունած, որովհետեւ Լետնի տումարը նեստորական միտք ունի, յայտնապես ալ գոած ըլլալով, թէ Բանն մարմին եղեւ եւ տաղաւարեցաւ ի մեզ (ՄՆՍ.ԻԵ.1190): Այս կտորին մէջ դիտել պիտի տանք թէ հանգանակէն յառաջ բերուած հատուածը՝ ունի քարոզեաց յառաքեալսն (ՄՆՍ.ԻԵ.1180), եւ ոչ զառաքեալն: 3. Թէ Հայեր նոյն ժողովին մէջ, այսինքն դատապարեցին Քաղկեդոնի ժողովը, եւ Լետնի տումարը, եւ դաւանեցին մի բնութիւն, մի կամք եւ մի ներգործութիւն, եւ հակառակը դաւանողները բանտարկեցին եւ սպաննեցին: Դիսկորոսն ալ իբր սուրբ հռչակեցին, եւ տարին երեք անգամ կը կրկնեն անոր փառաւրութիւնը: Կը պատասխանեն, դարձեալ կրկնելով Քաղկեդոնի եւ Լետնի դատապարտութեանց համար տուած բացատրութիւննին: Դատապարտութիւնը կը վերագրեն Մանազկերտի ժողովին, բայց զայն դադարած կըսեն Սսոյ եւ Ատանայի ժողովներով: Կը յաւելուն թէ Դիսկորոսի պատւոյն երգը գործածութենէ դադրած է, եւ փոխարէն շարականի նոր տուն մը յօրինուած է, իբր երկու բնութեանց յայտարարութիւն: Այդ տունը պէտք է Անաւարզեցին անգործածական շարականներէն եղած ըլլայ: Հնար չէ չի դիտել, թէ ինչպէս ենթադրական ծեւերով կաշխատին Հռոմը գոհացուցած երեւնալ: 4. Թէ Հայերը կը կարծեն թէ նախահայրերուն մեղքը անձնական էր, եւ թէ լոկ մեղքին ծանրութեան պատճառաւ, իրենց սերունդը դատապարտուեցաւ, թէ տղայ մեռնողները՝ քրիստոսի գալուստէն առաջ դատապարտութեան ենթարկուեցան, թէպէտ իրենք մեղաւոր չէին, բայց թէ այն ալ վերջացած է քրիստոսի գալուստէն եւ նախահայրերուն մեղքը ջնջելէն ետքը: Կը պատասխանեն, թէ այսպիսի կարծիք ունեցան Պեղագեաններ եւ Կեղեսիննեաններ, որոնք Հայ չէին, եւ որոնց կարծիքը Հայաստան չի հասաւ: Եւ երկար հատուածներ յառաջ բերելով մկրտութեան մաշտոցէն, կը ցուցնեն թէ Հայեր կը մկրտեն ի թողութիւն մեղաց, որ հարկաւ տղայոց վրայ իրենց անձնական մեղքը չի կրնար ենթարուիլ: 5. Թէ Մխիթար Վարդապետ մը սորվեցուցած է՝ զաւակներու հօրերուն հոգիէն ելլելը, ինչպէս Ճրագը Ճրագէ, եւ թէ արձէշի գաւառի եօթը վիճակներ իբրեւ սուրբ կը պատուեն Մխիթարը: Կը պատասխանեն, թէ ասանկ բան մը լսած չեն եւ զրպարտիչներու յօրինած սուտերուն կարգէն է, եւ թէ ընդհակառակն Մխիթար իր կենդանութեան այդ կարծիքը հեղքած է: Խնդիրը մխիթար Սասունցի Վարդապետին վրայ է, ինչպէս արդէն յիշեցինք (1286):

1294. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ 6-12

Կը շարունակէ կարծեցեալ մոլորութեանց ցուցակը: 6. Թէ Հայերը կըսեն որ քրիստոնեայ ծնողաց աղաներուն հոգիները Աղամի դրախտը կերթան, իսկ ոչ-քրիստոնեայ ծնողներու տղայոց հոգիները իրենց ծնողքներուն հոգիներուն մոտ կերթան: Կը պատասխանեն, թէ Հայերը քրիստոնեայ եւ ոչ-քրիստոնեայ տղայոց հոգիներուն մէջ զանազանութիւն չեն դներ, այլ թէ ամէնքն ալ միատեղ կերթան տեղ մը՝ որ որոշ չէ, եւ ուր առանց պատժոյ երանութենէ զրկուած կը մնան, եւ

թէ այդ տեղին լիմպոս անուն տալն ալ Լատիններէն սորվեցան: 7. Թէ Հայրեը կըսեն թէ բոլոր մեռածներու հոգիները օդին կամ երկրի մէջ տեղ մը կը մնան մինչեւ դատաստանի օրը, եւ անմիջապէս դժոխք կամ արքայութիւն չեն երթար, եւ թէ անկնունք տղայոց հոգիներն ալ յարութենէ ետքը արքայութիւն կերթան առանց երանութեան: Կը պատասխանեն, թէ թէպէտ վարդապետներէն ոմանք Յոյն Եկեղեցւոյ վարդապետութեան համաձայնեցան, սակայն Հայոց Եկեղեցին կընդունի թէ մեռածներ այժմէն հոգւով, եւ յարութենէ ետքը հոգւով ու մարմնով արքայութիւն կամ դժոխք կերթան: Իրենց ըսածին հաստատութեան համար շատ մը շարականի կտորներ յառաջ կը բերեն, որոնք սակայն անմիջական երանութեան ճշդիւ չեն պատասխանէր: 8. Թէ Հայերը չեն ընդունիր, որ Վերջին դատաստանէն ետքն ալ արքայութիւն գացողներ Աստուծոյ Էութիւնը պիտի տեսնեն: Կը պատասխանեն, թէ ասանկ վարդապետութիւն չունի Հայոց Եկեղեցին, աստուածային տեսութիւնը կընդունի, թէպէտ աստիճաններ կը դնէ երանելեաց արժանիքին համեմատ: Աւելի յստակ խօսած կըլլային եթէ աստուածային տեսութիւնը՝ անմիանալի Էութեան կատարեալ իմացութենէն զանազանէին: 9. Թէ Հայրեը անկնունք տղայոց եւ ոչ կատարեալ սրբացելոց հոգիներուն համար կըսեն, որ ամէնքը դրախտ կերթան, իսկ կատարեալ արդարացեալները միայն իրեղէն լոյսի պսակներ ունին եւ խաչին լոյսով կը գուարձանան: Կը պատասխանեն, թէ այսպիսի անհեթեթ բաներ Հայերուն մէջ եւ ոչ իսկ խօսուած են: 10. Թէ Հայեր կընդունին, որ Վերջին դատաստանէն ետքը, ոչ կատարելապէս չարեր այս երկրի Վրայ կը մնան ամուսնացեալ վիճակով, իբրեւ նιազ երանութեան դրախտի մը մէջ: Կը պատասխանեն, թէ Հայ Եկեղեցին դատաստանէն ետքը միայն արքայութիւն եւ դժոխք կընդունի, եւ ոչ մի միջակ կամ տարբեր կայարան, եւ ոչ ամուսնական վիճակ: 11. Թէ Հայերուն կարծիքները չարերուն համար տարբեր են: Ոմանք դատաստանէն ետքը կընդունին իրեղէն օվկիանոս մը ուր վիշապներ պիտի չարչարեն դատապարտեալները, ինչպէս նաեւ սատանաները: Իսկ ոմանք բնաւ դժոխք չեն ընդունուիր. թէ դատապարտեալներ իրենց մեղքերուն խիղճովը կը չարչարուին: Կը պատասխանեն, թէ իրեղէն ովկիանոսը եւ վիշապները առասպելներ են, իսկ դժոխքին Քրիստոսի մահուամբը բոլորովին ջնջուած ըլլալը, քանի մը անիմաստներ կրնան ըսած ըլլալ, ինչպիսիներ Լատիններուն մէջ ալ կը գտնուին, այլ Եկեղեցին կընդունի դատապարտելոց դժոխքը՝ Լատինացւոց վարդապետութեան նման: 12. Թէ Հայեր կըսեն, մը ամէնուն բարի եւ չար գործերը կշիրի երկու կողմերը պիտի դրուին, եթէ չարերը ծանր կշռեն, իրեղէն օվկիանոսը պիտի նետուին, եթէ բարի գործերը ծանր կշռեն, այդ երկրին երանաւէտ դրախտը պիտի տարուին, իսկ եթէ հաւասար գան, երկրի Վրայ պիտի մնան առանց երանութեան: Կը պատասխանեն, թէ այդ խօսքերը առասպելներ են, եւ անամօթ ստութիւններ:

1295. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ 13-19

Կը շարունակէ, 13. Թէ Հայրեը, որչափ ալ տղաքները մկրտելու պէտքը կը ճանչնան, բայց կըսեն թէ կը մկրտուին ոչ թէ մեղաց թողութեան համար, այլ քրիստոնեայ ըլլալու եւ փառաց արժանանալու համար: Կը պատասխանեն, թէ Հայերը մկրտութիւնը կը կատարեն ի թողութիւն

մեղաց, ինչպէս 4-րդյօդուածով բացատրուեցաւ, եւ նոր վկայութիւններ ալ աւելցնելով, առարկութիւնը սուտ ու գրպարտիչ կը կոչեն: 14. Թէ Հայերը կը դաւանին որ Քրիստոս մահուընէ ետքը դժոխք իջաւ, եւ դատապարտեալներէն որոնք որ իրեն հաւատացին, արդարացուց, եւ չի հաւատացողներ տարբեր աստիճաններու վերածեց, ինչպէս վերը ըսուեցաւ, դժոխքը ջնջեց, եւ ամէնուն վիճակը առկան թողուց մինչեւ դատաստանին օրը: Կը պատասխաննեն իւրաքանչիւր կէտի մասին՝ արդէն բացատրուած յօդուածներուն համեմատ, աւելցնելով ալ թէ արդէն դատապարտեալներու համար արդարացում չեն ընդունիր: Իսկ մինչեւ աշխարհի վերջը հոգիներուն դատաստանի սպասելը Յոյն Եկեղեցւոյ հետ միաձայնութեամբ ընդունուած ըլլալը յայտնելով, այժմ Հռոմի Եկեղեցւոյն համաձայնած ըլլալնին կաւելցնեն: 15. Թէ Հայերը չեն ընդունիր որ սատանաներ զգալի պատիժներ կը կրեն, այլ թէ մինչեւ աշխարհի վերջը կը մնան, սեւացած եւ երանութենէ զրկուած: Կը պատասխաննեն, թէ այժմ Հռոմի կարծիքին դարձած են: 16. Թէ Հայերը հրեշտակներուն ստեղծելուն ժամանակին մասին տարակարծիք են, թէ աշխարհի ստեղծումէ առաջ կամ թէ աշխարհի ստեղծման սկիզբը: Թէ կը կարծեն որ բոլոր հրեշտակներ բարի ստեղծուեցան, թէ չորրորդ կամ վեցերորդ օրը մեղանչեցին, եւ երկինքին մէկ ծակէն վար ինկան, ուսկից բարի հրեշտակ մըն ալ ինկաւ, բայց Ս. Բարսեղի միջնորդութեամբ երկինք դարձաւ: Թէ Աղամի մեղանչելու ատենը ոմանք նոյն օրը ժամը 6-ին կըսեն, եւ ոմանք շաբաթ նը ետքը: Կը պատասխաննեն, թէ առասպելական յօրինուածներ են, քանի որ հրեշտակներ անհիւրական են, եւ Աղամին մասին Շնորհալին կը յիշեն, որ ժամը մէկին Աղամը, եւ երեքին Եւան ստեղծուած կը դնէ, վեցինալ նախահայրերուն մեղքը: 17. Թէ Հայերը Մաքրարեան կամ Քաւարան չեն ընդունիր, եւ խոստովանութեամբ ամէն մեղքեր կատարելապէս ներուած կը կարծեն: Թէ սուրբերուն համար ալ կաղօթեն, եւ անհաւատներուն հոգիները իրենց գերեզմաններուն վրայ մինչեւ դատաստանին օրը կը մնան, կըսեն: Կը պատասխաննեն, թէ այդ անոնք չեն գործածեր, բայց ննջեցելոց համար կաղօթեն, որպէս զի իրենց մեղքերուն ներում շնորհուի, եւ թէ գիտեն որ մեղքերուն քաւութեան համար ապաշխարութիւններ կամ պատիժներ ալ պէտք են: Կը յաւելուն, թէ սրբոց նկատմամբ պատարագանատոյցին աղօթքը սխալ մեկնուած է, եւ թէ անհաւատներուն համար ըսուածը առասպելաբանութիւն է: 18. Թէ Հայեր կը կարծեն, որ Քրիստոս մարդացաւ, ոչ թէ սկզբնական մեղքը ջնջելու համար, այլ իրմէ առաջ դժոխք մնացողները ազատելու, դժոխքը ջնջելու, մանուկները աղքայութիւն տանելու, եւ մարդիկները գոջումի բերելու համար: Կը պատասխաննեն, թէ սկզբնական մեղքին մասին 4-րդ յօդուածին մասին խօսեցան, մնացածներն ալ սխալ մեկնութիւններ են: 19. Թէ Հայերը նախահայրերէն մինչեւ Քրիստոս՝ ամէնքը հոգիով եւ մարմնով մեռած կընդունին, եւ մարմնոյ ցանկութիւնը անոնց մեղքին հետեւանք կըսեն, օրինաւոր անուսնութեան ցանկութիւնն ալ մեղք կը նկատեն, եւ եթէ մեղանչած չըլլային, կըսեն, մարդիկ առանց զուգաւորութեան եւ առանց սերման պիտի շատնային, ինչպէս Ճրագը Ճրագէ: Կը պատասխաննեն, մերժելով բոլոր ըսուածները իբր անհիմն զրպարտութիւն, կը յայտնեն թէ Զաքարիա կաթողիկոսի խօսքերը սխանլ մեկնուած են:

Կը շարունակէ, 20. Թէ Հայերը Քրիստոսի մարդեղութեան մէջ, մարդկային ընտրութիւնը աստուածային բնութեան փոխարկուած կըսեն, երկու բնութիւն ընդունողները՝ իբր անկնունք հեթանոսներ նորէն կը մկրտեն: Կը պատասխանեն, փոխարկութիւնը միաւորութենէն զանազանելով, Ծնորհալիէն երկար հատուած մը բերելով, եւ կրկին մկրտութիւն չընելնին վկայելով, նոյն իսկ Նեստորականաց վրայ: 21. Թէ Հայերը մարդկային բնութիւնը աստուածային բնութեան փոխարկուած ընդունելով, նոյնը չարչարելի եւ անշարժելի, մահկանացու եւ անմահ կընդունին, եւ թէ մէկ կամք եւ մէկ ներգործութիւն կը դաւանին: Կը պատասխանեն, միաւորութիւնը պաշտպանելով, եւ կատարեալ մարդ դաւանելով Քրիստոսը, եւ շատ երկար բացատրութիւններ կու տան այդ մասին, առանց ընդունելու երկու բնութիւն բանաձեւը: 22. Թէ Հայերը կըսեն որ Քրիստոս մահուընէն ետքը դժոխք իջաւ, դժոխքը իջաւ, դժոխքը ջնջեց եւ հոգիները դրախտ տարաւ, եւ անկէ ալ հանելով երկրին մէջ բերաւ, եւ այն տեղ կամ օդին մէջ թողուց դրախտի մօտերը: Կը պատասխանեն, թէ սուտ եւ անինաստ եւ անիին առասպելներ են: 23. Թէ Հայերէն ոմանք կը կարծեն որ աւազակին գրուցուած այսօր-ը, դատաստանի օրուան համար պիտի իմացուի, իսկ ուրիշներ կը կարծեն թէ նոյն ուրբաթ օրը դրախտին դուռը գնաց, եւ երբոր Քրիստոս ալ եկաւ, Ենովք ու Եղիա դուռները բացին, ու ներս մտան, բայց թէ նորէն Քրիստոս զայն դրախտէն հանեց ու երկրի մէջ բերաւ: Կը պատասխանեն, թէ իրենք Ճանչնան որ աւազակին հոգին ալ Քրիստոսի հետ դժոխք իջաւ, որ Գոգին Աքրահամու ըսուածն է, եւ ուրիշ հոգիներու հետ անկէ երկինք փոխադրուեցաւ: 24. Թէ Հայերը կը կարծեն որ Քրիստոս մահուընէն ետքը դժոխքը ջնջեց, եւ այս պատճառով մարդիկներուն մեռնելէն ետքը, իրեշտակներ բարիները կը տանին մինչեւ դրախտը, եւ սատանաներ չարերը կը տանին իրեղէն օվկիանոսը, եւ կը ցուցնեն, բայց չեն մտցներ, եւ երկիր կը դարձնեն, որ դատաստանի օրուան սպասեն: Կը պատասխանեն, թէ արդէն յայտնած են որ ամէնքն ալ շինծու առասպելներ են: 25. Թէ Հայերը Քրիստոսի վրայ մարդկային հոգի չեն ընդունիր, եւ երբ հակառակ փաստերու չեն կրնար պատասխանել, ծեծի եւ պատիժներու կը դիմեն, եւ թէ կըսեն, որ Քրիստոս իր աստուածութիւնը մարդկութեան կերպարանով ծածկեց: Կը պատասխանեն, նորէն միաւորութիւնը բացատրելով, եւ առարկութեան երկու մասերուն մէջ հակասութիւնը ցուցնելով: 26. Թէ Հայերը Քրիստոսի վրայ, ոչ մարդկային հոգի եւ ոչ մարմին կընդունին: Կը պատասխանեն, եւ կը հաստատեն թէ բոլորովին անիին Ենթադրութիւն է: 27. Թէ Հայերը կը կարծեն որ յարութիւնը շաբաթ երեկոյ ժամը վեցին տեղի ունեցաւ, եւ ըստ այնմ տօն կը կատարեն եւ հաւկիթ ու պանիր կուտեն: Կը պատասխանեն, տօնը նախատօնակէն զանազանելով, եւ նախատօնակի նշանակութիւնը, եւ Քրիստոսի կիրակի օրը յարութիւն առած ըլլալը երկարօրէն կը բացատրեն: 28. Թէ Հայերը չեն կրնար պատասխանել անոնց որ Քրիստոսի յարութենէն ետքը մարմին ունենալը կը ցուցնեն: Կը պատասխանեն, թէ երբեք հակառակը ըսած չեն, եւ արդէն ըսածներնուն վրայ նոր բացատրութիւններ կաւելցնեն: 29. Թէ Հայերը կըսեն, որ Քրիստոսի աստուածային բնութիւնը իր կամքին կը հնազանդէր, որ զայն

ուզածին պէս փոփխսէր եւ մարդկային կրից ենթարկէր: Կը պատասխանեն, եւ կը մերժեն իբրեւ յիմարութեան խօսքերը: 30. Թէ Հայերը կը կարժեն որ յարութենէ ետքը Քրիստոս մարդկային բնութիւն չունէր, թէ ոչ երկինք չէր համբառնար, այլ Ենովքի եւ Եղիայի պէս դրախտ կերթար: Կը պատասխանեն, մարդկային բնութեան ոչ թէ ջնջուած այլ միաւորուած զլալը լուսաբանելով: 31. Թէ Հայերը առաքելոց եւ մարզարէից խօսքերը, ուր Քրիստոսի համար գրուած է թէ հիգիները գերութենէ ազատեց, այնպէս կիմանան՝ որ ոչ թէ դժոխքն երկինք, այլ երկիր բերած զլայ: Կը պատասխանեն, միշտ իրենց կանխաւ ըսածները կրկնելով: 32. Թէ Հայերը կըսեն որ Քրիստոս սատանաները կապեց, որ մարդիկներուն չի վնասեն, սակայն 300 տարիէ իվեր կապանքներէ ազատեցան, եւ մարդիկներ խաբեցին՝ Հայերէն զատ բայց 30 տարուընէ իվեր Մեծ Հայոց Հայերէն ալ մաս մը խաբեցին որ բաժակին ջուր խառնեն եւ դեկտեմբեր 25-ին ծնունդ տօնեն: Կը պատասխանեն, պատմելով Քրիստոսի 1000 թուականին եղած շարժերը եւ խաւարումները, զորս Յովիաննէս Կողեռն վարդապետը սատանային կապանքներէն արձակուելուն վրայ մեկնած է (833), եւ վերջին կընդունին թէ իրենց Ճշմարիտ հայադաւաններէն մեղադրուած են լատինական ծէսերու համակերպած զլալնուն համար: 33. Թէ Հայերը կըսեն որ Քրիստոս երկինքին մէջ մարդկութիւն ունի, այլ մարդկային բնութիւն եւ կամք չունի, եւ թէ կը կարժեն որ Քրիստոսի համբառնալէն ետքը ամէն օր իրեշտակներուն մէկ դասակարգին հետ մնաց, եւ միայն տասներորդ օրը նստաւ ընդ աջմէ Հօր, եւ Հոգին Սուրբ դրկեց: Կը պատասխանեն, աննշանակ ցուցնելով մարդկութեան մասին տարբերութիւնները, իսկ իրեշտակաց դասակարգներուն մասին կը պատմեն Լուսաւորիչին Վիրապի մէջ ունեցած տեսիլքը, որ պարզ տօնախմբութիւններ կը յիշէր, եւ ոչ թէ օրէ օր տեղափոխութիւններ:

1297. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆ 34-44

Կը շարունակէ. 34 Թէ Մեծ Հայոց Հայերը ինքզինքնին բուն կաթողիկէ եւ առաքելական եկեղեցի կընդունին, վասնզի նոյնութեամբ կը պահեն առաքելական քարոզած վարդապետութիւնը. իսկ Յունաց ու Լատինաց եկեղեցիները ոչ եւս վասն զի երկու բնութիւն կըսեն բաժակին ջուր կը խառնեն եւ դեկտեմբեր 25-ին ծնունդ կը տօնեն: Իսկ Փոքր Հայերէն՝ թագաւորէն եւ քանի մը իշխաններէն դուրս ամենքը իրենց համամիտ կը կարժեն, ինչպէս նաեւ, թէ Հայոց եկեղեցին միայն պիտի մնայ աշխարհի վերջը: Կը պատասխանեն, աւելի փախուստ տալով, քան մերժելով, ոչ Մեծ Հայոց՝ այլ Ամենայն Հայոց եկեղեցին, առաքելական եւ կաթողիկէ կը հօչակեն, բաժակի ջուրը եւ դեկտեմբերի 25-ին Ծնունդ՝ Յոյներու մէջ վերջէն մուծուած կը յայտնեն, ուրիշներուն վրայ նախատական ակնարկները կը մերժեն, եւ Կիլիկիան ընդհանրապէս Հռոմի հետ համաձայնած կը յայտարարեն: 35. Թէ Հայերը կաթողիկէ եկեղեցին միութեան մէջ կընդունին մինչեւ Քաղկեդոնի ժողովը, բայց անկէ սկսելով Յոյները ու Լատինները ուղղափառութենէ կըսեն: Կը պատասխանեն, Հայոց Քաղկեդոնի ժողովը մերժելնուն պատճառը, որովհետեւ Եփեսոսի ժողովին բանաձեւին հակառակ երկուքութիւն ընդունած էր Նեստորի հետեւողութեամբ: Կը պատմեն Եզրի ժամանակ Կարնոյ ժողովոյ Քաղկեդոնի ընդունիլը, եւ Օձնեցւոյն ժամանակ

մանագկերտի ժողովով նորէն մերժուիլը, եւ վերջապէս Սսոյ եւ Ատանայի ժողովներով նորէն ընդունիլը, որով այլ եւս խնդիր ընելու տեղի չմնար: Յայտնի կը տեսնուի որ կեղակարծ զոյցներով կուզեն դժուարութենէ ազատիլ: 36. Թէ Հայերը ինքզինքնին միայն կաթողիկէ եկեղեցի կը ձանչնան, իբր ուղիղ հաւատքը անփոփոխ պահած, եւ հանգանակին մէջ չեն ըսեր ի մի սուրբ Եկեղեցի, եւ անով Հայոց Եկեղեցին կիմանան: Կը պատասխանեն, հանգանակին մասին ըսուածն անհիմն եւ սուտ յայտարարելով, եւ բոլոր Եկեղեցիներն ալ ընդունելին վկայելով, որով Հայոց Եկեղեցւոյ ներողամիտ սկզբունքը պաշտպանած կը լլան: 37. Թէ Հայերը երեք տարբեր կաթողիկոսներ ունին, որոնք տարբեր հաւատք եւ տարբեր մկրտութիւն ունին: Այս կարգին հնագոյն կոչուած է Աղուանից աթոռը, զոր Աղաւնեաց կը թարգմանեն լատիներէնին մէջ, երկորդ Աղթամարինը, զոր Աքամայր կը գրեն, եւ երրորդ Սսոյ աթոռը: Քանի մը տարբերութիւններ ալ կը յիշեն. ինչպէս գինիով մկրտութիւն ընելը, եւ Յանուն Հօր Եւայլն բանաձեւը չի գործածելը: Կառարկեն եւս թէ երրորդ աթոռը հազիւ 50 տարիէ ասդին թողած է Հայոց մոլորութիւնները: Կը պատասխանեն, մերժելով տարբերութիւնները, կը վկայեն թէ Ազգուանից եւ Աղթամարի հետ հաւատքով եւ մկրտութեամբ միացած են, միայն թէ իրենք ինչ ինչ կէտերու մէջ Լատիններուն համակերպած են: 38. Թէ Հայերը ուրիշ Եկեղեցիներու մէջ մեղաց թողութիւն տալու իշխանութիւնը կորած կը կարծեն, նոյն իսկ մկրտութեան մէջ, վասնզի անոնք Քրիստոսի կողմէն բղխած ջուրը բաժակին ջուրին վրայ կը մեկնեն, եւ ոչ մկրտութեան վրայ: Կը պատասխանեն, մերժելով ամբաստանութիւնը, եւ ամէն Եկեղեցիներու խորհուրդները ընդունենին կը վկայեն: 39. Թէ Հայերը մէկ կաթողիկոսութեան հաւատացեալներուն ուրիշ կաթողիկոսութեան պաշտօնեաներէն առած խորհուրդները վաւեր կը նդունէին, բայց պաշտօնէից ընդունածները անվաւեր կը ձանչնան: Կը պատասխանեն, բացատրելով նուիրապետական յարաբերութեանց պահանջները, վասնզի Աղթամար հակառակ է Սսոյ դէմ, եւ Աղուանիցը կը խորշի Սիսի լատինասիրութենէն, թէ ոչ՝ հաւատքի եւ խորհուրդի տարբերութիւն չունին մէջերնին: 40. Թէ Հայերը Լատին կամ Յոյն Եպիսկոպոսներէ եւ քահանաներէ տրուած մեղաց ներումը՝ Հայերու համար անվաւեր կը նկատեն-եւ Հայ պաշտօնեաներէ առնել կը իրամայեն, իսկ ոմանք ալ կը պնդեն թէ Աստուած կը շնորհէ ներումը, եւ ոչ պաշտօնեաներ, եւ անոր համար սովոր են կրկնել՝ Աստուած թողութիւն շնորհեսցէ: Կը պատասխանեն, պաշտպանելով թէ Հայեր պէտք է Հայ պաշտօնէից դիմեն, այլ կը նդունին ուրիշ Եկեղեցիներու պաշտօնեաներէն տրուած ներումին վաւերականութիւնը, եւ միանգամայն պաշտօնէական իշխանութեան ձեւը: 41. Թէ Հայերը անգամ մը շնորհքէ գրկուողներուն նորէն շնորհի դաշնալը անհնար կը կարծեն որ միայն Քրիստոսի չարչարանքը բաւական է մեղաց թողութեան, առանց մարդկային գործակցութեան: Կը պատասխանեն ի վեր հանելով նենգաւոր մեկնութեանց կէտերը: 43. Թէ Հայերը մարդկային ազատութիւնը բաւական չեն սեպեր մեղանչելու համար, այլ դիւական փորձութեանց կը վերագրեն մեղքը: Կը պատասխանեն, մերժելով խարդախեալ ստութիւնները: 44. Թէ Հայերը պատարագի մէջ ննջեցելոց համար չեն աղօթեր: Կը պատասխանեն, թէ հիմնովին սուտ է:

Կը շարունակէ. 45. Թէ Հայերը երբոր իրենցմէ մէկը մեռնի, ոչխար մը կամ արջառ մը երեկոյէն եկեղեցի կը բերեն, մետաքս զգեստներով կը զարդարեն, պաշտօնեաներ դուրս կու գան, աղ կօրհնեն, կենդանիին կու տան, ետքէն կը մորթեն, եւ միւսէն կուտեն, միայն պատարագիչ քահանայն չուտեր: Թէ այս բանը կը ներկայացնի մեռեալին թողութեան համար պէտք է արիւն թափուի, իբր թէ Քրիստոսի արիւնը չի բաւէր: Սակայն Յովհաննէս Ղամասկացին ալ գիրենք յանդիմանած է այս տեսակ հրեական եւ հեթանոսական սովորութեանց համար: Թէ Հայեր իրենց ըրածներուն մասին Հաւատարմատ անունով գիրք մըն ալ պատրաստած են Մանազկերտի ժողովին մէջ: Կը պատասխանեն, բացատրելով մատաղի սովորութիւնը: Իբր ողորմութեան նուէր, եւ ոչ մեղաց թողութեան պատարագ: Թէ Ղամասկացիին վերագրուածը չեն տեսած, բայց եթէ հեթանոսական սովորութեանց վրայ կը խոսի, աւելի Լատիններուն ակնարկած պիտի ըլլայ: Մանազկերտի ժողովն ալ չենք ընդունիր, կը սեն: 46. Թէ Հայերը ուտելիքներու մէջ սուրբի եւ անսուրբի խտրութիւններ կը դնեն ՍՎսիսական օրէնքներու հետեւողութեամբ, եւ թէ վանականներ խոզենի ուտելը դեւերհալածելու արգելք կը կարծեն: Կը պատասխանեն, թէ ինչինչ բաներ չուտելը, ոչ Մովսիսական օրէնքի, այլ տեղական ձաշակի հետեւանք է, իսկ վանականներ միս չեն ուտեր: 47. Թէ Հայերը պահք օրերը, միս ձուկ, հաւկիթ, պանիր, կարագ, կաթ ու ձէթ չեն ուտեր, այլ միայն հաց, բանջարեղէն եւ գինի, որչափ որ ուզեն, իսկ առաջ յիշուած բաներն ուտողները անիծեալ եւ անհաւատ կը կոչեն: Կը պատասխանեն, իրենց հնաւանդ կանոնը բացատրելով, ձէթին պահոց օրեր ուտելու մասին Պօղոսի թոյլատու Վարդապետութիւնը ունենալին կը վկայեն: 48. Թէ Հայերը երկրորդ անկումը աններելի կը կարծեն: Կը պատասխանեն, թէ սուտ է: 49. Թէ Հայերը երրորդ եւ չորրորդ ամուսնութեան անցնողները անիծեալ եւ հեթանոս կը նկատեն, խորհուրդներէ կը զրկեն, մեռնելնին ոչ տունին դուռնէն, այլ պատէն ծակ բանալով դուրս կը հանեն, եւ անոնց համար աղօթք ու պատարագ չեն մատուցաներ. իսկ եթէ երրորդ կինը թողու եւ 15 տարի խիստ ապաշխարութիւն կրէ, ներման խիստ կը նդունին: Կը պատասխանեն, երրորդ ամուսնութեան իին օրէնքով արգելուած ըլլալը, իսկ միւս պարագաները իբր մտացածին կը մերժեն: 50. Թէ Հայերը մէկը ձեռնադրելէ առաջ խոստովանահօրմէն վկայութիւն կարնեն, եւ եթէ նա յայտնէ թէ պոռնկութեան մէջ ինկած է, չեն ձեռնադրէր: Նոյնակս ձեռնադրութենէն ետքն ալ եթէ պոռնկութեան մէջ իյնայ, խոստովանահայրեր կը յայտնեն եւ արգելել կու տան: Կիներն ալ կը պարծենան թէ քահանաներ լուծել տուած են: Ասոր համար պոռնկութեան մէջ ինկողներն չեն խոստովանիր: Կը պատասխանեն, թէ մասնաւոր պատահարներ կրնան հանդիպած ըլլալ, բայց ոչ կանոն է եւ ոչ սովորութիւն: Իսկ բարի վկայութիւններ կը պահանջուին, բայց ոչ երբեք խոստովանութիւնները յայտնելով: 51. Թէ Հայերը պոռնկութեան եւ հայիոյութեան մեղքերը աններելի կը համարին: Կը պատասխանեն, տարբերելով աններելիութիւնը ծանր ապաշխարութեան պայմաններէն: 52. Թէ Հայեր շնուրեան, սոդոմականութեան, անասնապղծութեան, մարդասպանութեան, ուրացողութեան, եւ երկաբնակ

դաւանութեան մեղքերուն մէջ ինկողմները՝ թէպէտ կարձակեն, բայց մինչեւ մահը խորհուրդներէ կը զրկեն, եւ եթէ նորէն իյնան, այլեւս չեն արձակեր: Կը պատասխանեն, մերժելով բացարձակ աններելիութիւնը, եւ երկարնակ դաւանութիւնը Նեստորականներուն կը պատշաճեցնեն: 53. Թէ Հայերը կը ներեն քահանաներուն իրենց կնոջ հետ սողոմականութեան մէջ գտնուիլ: Կը պատասխանեն, թէ ինչպէս հնար է զայն գիտնալ, որ ներելու ալ առիթ ընծայուի, եւ առարկութեան սուտ ըլլալը կը հետեւցնեն: 54. Թէ Հայերը կը ներեն որ նաեւ առանց պատճառի կաթողիկոսներ եւ Եպիսկոպոսներ բանադրանքներ անձակեն, եւ կըսեն թէ մէկուն բանադրածը ուրիշէն չի կրնար արձակուիլ: Կը պատասխանեն, թէ օրէնք է որ Եկեղեցական իշխանութիւններ իրարու դէմ չի գործեն, այլ կաթողիկոս կրնայ Եպիսկոպոսի բանադրածը արձակել: 55. Թէ Հայերը չեն ընդունիր որ բանադրանքը արքայութենէ կը զրկէ, ինչպէս կը զրկեն պորոնկութեան, մարդասպանութեան, շնուրթեան, քահանայից Երկրորդ ամուսնութեան, եւ երկարնակ դաւանութեան մեղքերը: Կը պատասխանեն, թէ առաջին մասը հակասական է նախընթաց առարկութեան, մեղքերը կը զրկեն՝ եթէ անզեղջ կը մնան, իսկ երկարնակութիւնը կը մեկնեն միշտ Նեստորականութեան վրայ: 56. Թէ Հայերը՝ մահմետականութեան կամ իրէութեան զացող եւ նորէն Հայ Եկեղեցին դարձողները չեն մկրտեր, այլ միայն ճակատէն կօծէն, եւ կը պարտաւորցնեն որ ուրացած տեղերնին Երթան եւ հրապարակաւ խոստովանին: Իսկ Յոյն կամ Լատին Եկեղեցին զացող եւ անկէ դարձող, կամ թէ ուղղակի այն Եկեղեցիներէ Եկողները նորէն կը մկրտեն: Կը պատասխանեն, մերժելով թէ հրապարակաւ խոստովանութեան պարտաւորութիւնը, եւ թէ յունադաւանները կամ հօնմէադաւանները կրկին մկրտելու զրոյցը:

1299. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ 57-65

Կը շարունակէ 57 Թէ Հայերը միւռոնի վաւերականութեան համար, շատ մը խունկեր ու նիւթեր եւ գինի կը խառնեն ձէթին, եւ կաթողիկոսի օրինութիւնը անհրաժեշտ կը ցուցնեն, եւ առանց այդ միւռոնի մկրտութիւնը անվաւեր կը համարին, եւ Երբոր քահանայն մօտը միւռոն չունենայ՝ մկրտութիւնն ալ զանց կընէ, իսկ անկնունք տղաքները կը կարծեն թէ պիտի մկրտուին Քրիստոսի արիւնով, որ լուսինի մէջ պահուած է: Կը պատասխանեն, ընդունելով միւռոնի պատրաստութեան ձեւը, բացի գինի խառնելէն կը պահէն թէ միւռոն չի գտնուած միջոցին՝ լոկ մկրտութիւն կը կատարուի, իսկ լուսինի մէջ պահուած Քրիստոսի արիւնը անխիղճ առասպելներ կը նկատեն: 58. Թէ Հայերը մկրտութեան վաւերականութեան համար միւռոնն ու հաղորդութիւնը անհրաժեշտ կը նկատեն. եւ թէ մկրտութիւնը ի թողութիւն սկզբնական մեղաց չեն կարծեր: Կը պատասխանեն, թէ Երեք խորհուրդ միասին կը պաշտեն, բայց մկրտութիւնը առանց միւս Երկութիւն անվաւեր չեն կարծեր, ինչպէս որ ստիպողական պարագաներու մէջ ալ կը պաշտուի: Իսկ մեղաց թողութեան Խնդիրը քանից կրկնուած առարկութիւն մըն է: 59. Թէ Հայերը միակերպ չեն մկրտեր, նիւթին համար գինի եւ կամ ալ կը գործածեն, իսկ ձեւը ամէն պաշտօնեայ ուզած կերպով կըսէ: Այս տեղ տեսակ տեսակ ձեւեր ալ կը յիշեն: Կը պատասխանեն, բացէրաց մերժելով այսպիսի տարբերութիւնները, եւ ընդարձակ բացատրութիւններ ալ կու տան: 60. Թէ Հայերը

յունադաւանութենք Եւ հռոմէադաւանութենք Եկողները կրկին կը մկրտեն, իսկ մէկ կաթողիկոսի հպատակութենէն միւս կաթողիկոսին անցնողները նորէն իրենց միւռոնով սուտ Եւ չի լսուած զոյցներ են: 61. Թէ Հայերը կըսեն որ մկրտուածները ոչ թէ մեղք կը սրբուին, այլ միայն քրիստոնեայ Եկեղեցւոյ անդամ Եւ խորհուրդներ ընդունելու յարմար կըլլան, Եւ Վերջին դատասատանէն Ետքը արքայութիւն կերթան: Կը պատասխանեն, վերջին կտորին մասին 7-րդ առարկութեան համար ըսածնին կրկնելով: 62. Թէ Հայերը 12 տարեկանէ վար Եղողները անմեղ կը նկատեն, վասնզի մարմնական ցանկութեան Ենթարկեալ չեն, Եւ ըստ այսմ անոնք ի թողութիւն մեղաց մկրտած չեն ընդունիր: Կը պատասխանեն, 4-րդ, 13-րդ, Եւ 58-րդ առարկութեանց հետ բաղդատելով, Եւ հակասութիւնները ցուցնելով: 63. Թէ Մեծ Հայոց Եւ Փոքր Հայոց Հայերը դրոշմի խորհուրդ չունին, Եւ թէ քահանայ ու եպիսկոպոսէ զատ անձէ տրուած մկրտութիւնը անվաւեր կը նկատեն: Կը պատասխանեն, մկրտութեան հետ տրուած դրոշմը յիշելով, Եւ Ենթադրեալ անվաւերութիւնը մերժելով: 64. Թէ Փոքր Հայոց կաթողիկոսը չընդունիր դրոշմին վաւերականութիւնը, Եւ թէ ինքն կու տայ իր քահանաներուն այդ իշխանութիւնը: Կը պատասխանեն, թէ բոլորն ալ նախատալից Ենթադրութիւններ են: 65. Թէ Հայերը մկրտութեան ատեն մարմինին ինը տեղերուն վրայ Եղած օծումները, ամէն օծումներու տեղ կը նկատեն, Եւ դրոշմի Եւ Վերջին օծումի, Եւ քահանայութեան Եւ եպիսկոպոսութեան օծումներ չունին: Այլ Երբ քահանայ մը կը մեռնի, գլուխն ու ձակատը ու աջը կօծեն, Եւ ժողովուրդէն նուերներ կը հաւաքեն առաջին պատարագի պէս, Եւ դրան առջեւ կենդանիներ կը մորթեն, ինչպէս 45-րդ առարկութեան մէջ ըսուեցաւ: Կը պատասխանեն, թէ այն ինը տեղ օծումները դրոշմի խորհուրդ Են, թէ Վերջին Օծում Հայոց մէջ սովորութիւն Եղած չէ, թէ քահանայից Եւ եպիսկոպոսաց օծումները՝ Շնորհալիէն սկսելով 200 տարիէ ասդին կը կատարուին, անկէ առաջ Յունաց սովորութեան համեմատ չէին օծուիր: Իսկ ննջեցեալ քահանաներու գլուխը չի օծուիր, նուեր չի հաւաքուիր, Եւ կենդանիներ մորթելն ալ պարզապէս ողորմութեան նշանակութիւն ունի:

1300. ԱՌԱՐԿՈՒԹԵՒՆՔ 66-74

Կը շարունակէ 66 Թէ Հայերը չեն ընդունիր, որ Կանոն կոչուած աղոթքի ատեն, որ Է Առեալ ըգիացն խոսքերով սկսած հատուածը սրբագրոծութիւն կը կատարուի, այլ թէ այն կը լրանայ Հոգլոյն Սրբոյ Վերակոչութեամբ, Եւ միանգամայն պարզ փայտեղէն ու խեցեղէն սկիհով, հասարակ զգեստով, Եւ դուռերը փակելով պատարագ կը մատուցանեն: Կը պատասխանեն, թէ Վերակոչութեան ձեւը Աթանասի, Ուկեբերանի Եւ Բարսեղի պատարագամատոյցներէն առնուած է, թէ սրբագրոծութիւնը կընդունին Լատիններու նման, թէ Վերջին պարագաները Մեծ Հայոց մէջ միայն տեղտեղ մնացած են անհաւատներուն վախէն, բայց Վերացման ատեն դուռերը կը բանան Եւ ժողովուրեան ցոյց կու տան: 67. Թէ Հայերը Հաղորդութեան խորհուրդը իբր նշանակ Եւ օրինակ կը մեկնին, Եւ ոչ իբր փոխարկութիւն ու գոյացափոխութիւն. թէ Ներսէս Վարդապետ մը ըսած է որ Առէք կերէք ըսուած ատեն Քրիստոսի մեռած մարմինը կըլլայ, իսկ Որով աղօթքներուն ատեն կենդանի կը դառնայ. Եւ թէ Դամասկացին ըսած է՝ որ Հայոց Եկեղեցին խորհուրդներ չունի: Կը

պատասխանեն, թէ իրենք իսկական ներկայութիւն կընդունին եւ ոչ նմանութիւն, եւ յառաջ կը բերեն պատարագամատոյցի կտորները: Ներսէս վարդապետին, որ Լամբրոնացին պէտք է ըլլայ, ասանկ բան մը ըսած ըլլալէն տեղեկութիւն չունենալինին կը յայտնեն. Եւ Դամասկացին համար չեն կարծեր, որ անանկ բան ըսած ըլլայ, որովհետեւ իրենք վեց խորհուրդները կը պաշտեն, զորս միառմի կը բացատրեն, եւ թէ Վերջին Օծումն ալ յունականէն լատինական ծեւի Վերածել կաշխատին, 68. Թէ Հայերը կը կարծեն որ պոռնկութեան մէջ ինկող քահանային պաշտած խորհուրդները չեղեալ կը նկատուին, եւ թէ բարեպաշտ աշխարհականներ կրօնան սրբագրծուած հաղորդութիւնը բաղխել: Կը պատասխանեն, թէ Հայոց մէջ ասանկ բան երբեք ըսուած չէ, 69. Թէ Հայերը թէպէտեւ պոռնկութեան մէջ ինկողները քահանայական իշխանութենէ զրկուած կըսեն, բայց նոյնը չեն ընդունիր, եթէ քահանայն հերետիկոսութեան, հրէութեան, մահմէտականութեան, մարդասպանութեան, ստերդմնութեան, եւ ուրիշ ոճրագործութեանց մէջ իյնայ: Կը պատասխանեն, մերժելով այդ ենթադրութիւնները միայն կը դիմեն, որ մարդասպանութիւնը մեղք չեն սեպե», եթէ քահանայն անհաւատից դէմ պատերազմելով, կամ քրիստոնեաններուն վրայ յարձակողներուն դէմ ելլելով սպանութիւն կը գործէ: 70. Թէ Հայերը Հաղորդութեան խորհրդով մեղքերու կամ մեղաց պատիժներու թողութիւն չեն ընդունիր, այլ միայն կըսեն թէ հաղորդուողին մարմինը Քրիստոսի մարմնոյն հետ կը միանայ, եւ անոր համար մինչեւ երբեք օր արիւն հանել կարգիլեն, եւ միանգամայն կըսեն թէ հաղորդութիւնը հիւանդութիւններէ եւ արկածներէ կը պահպանէ: Կը պատասխանեն, մեղաց թողութիւն ընդունելուն համար վկայութիւններ յիշելով, եւ կը յաւելուն թէ Քրիստոսէ հոգեւոր բարութեանց հետ մարմնաւորներ ալ կը շնորհուին: 71. Թէ Հայերը Մանազկերտի ժողովով արգիլեցին բաժակին ջուր խառնել, եւ թէ ջրախառն պատարագը չեղեալ, եւ այնպէս պատարագ մատուցուած եկեղեցին պղծել կը համարին: Կը պատասխանեն, Մանազկերտի ժողովը մերժելով, բայց կը մերժեն եւս ջրախառն պատարագը չեղեալ եւ եկեղեցին պղծեալ կարծելու առարկութիւնը: 72. Թէ Հայերը կը կարծեն որ յունադաւան կամ հօռմէադաւան եղող քահանաներ պատարագելու կարողութիւնը կը կորսնցնեն: Կը պատասխանեն, մերժելով: 73. Թէ Հայերը երկարնակները չեն հաղորդեր, եթէ նախապէս միաբնակութեան դարձած եւ նորէն Հայոց կողմէ մկրտուած չըլլան, եւ թէ Հայ քահանաներ պատարագած ատեննին կը նզովեն երկարնակները եւ բաժակին ջուր խառնողները եւ պատկերապաշտները: Կը պատասխանեն, որ Նեստորականները եւ ուրիշ հերետիկոսներ չէին հաղորդէր մինչեւ որ դառնան, այլ նորէն չեն մկրտեր, նզովքի խօսքը կը մերժեն, եւ Հայերուն միշտ եկեղեցիններուն մէջ, պատկերներ ունեցած ուլալը կը վկայեն: 74. Թէ Մեծ Հայոց եկեղեցիններուն մէջ խաչելութեան եւ սուլբերու պատկերներ չեն գտնուիր: Կը պատասխանեն, թէ միշտ եղած են եւ կան, բայց ոչ առատութեամբ, եւ երբեմն վերցուած են Սարակինոսներու վախէն:

1301. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆ 75-78

Կը շարունակէ 75. Թէ Վարդապետ մը այսինչ տեղ մը Եկած ատեն, քահանային հաղորդութիւնը ժողովուրդին ցուցնելը տեսնելով, զայն յանդիմանած եւ արգելած է: Կը

պատասխանե, թէ ասանկ Եղելութիւն մը Յակոբ կաթողիկոսին գրած էր Ներսէս Որմիոյ Եպիսկոպոսը, որ ստութեամբ Մանազկերտի արքեպիսկոպոս անունը առաջ էր: Ասոր Վրայ Բարսեղ Իկոնիոյ լեւ Բարսեղ ատենդայիր Եպիսկոպոսները քննիչ գրկուեցան Կանչի աւանը, որոնք ժողովուրդը, Մանաձիհը վարդապետը եւ Տիրացու խահանայն քննելէ Ետքը Երդմանք հաստատեցին այժմեան Մխիթար կաթողիկոսին առջեւ, թէ Ներսէսի գրածը հիմնովին սուտ էր: Այս պատճառով ժողովուրդը պիտի սպաննէր Ներսէսը ու իր գրագիր Եղբօրորդին, եթէ չի փախչէր Եւ պապին մօտ չապաստանէր, ուր այդ սուտ առարկութիւնները յօրինած է: 76. Թէ Երեք Հայեր, որոնց Հայոց ծէսով մկրտուած էին, Պոլոնիոյ (Bologna) մէջ կրկին լատին ծէսով մկրտուեցան, Եւ Երբ Փլորենտիա (Firenze) եկան Երկու Հայեր անոնց հարուցին թէ իրաւ բաղնիք լուացք ըրա՞ծ են. Եւ այդ բացատրութիւնը անոնց ընդունել տալու համար այնչափ ծեծեցին, որ մէկը մեռաւ, Եւ Երկուքը բանտարկեցին, մինչեւ որ հաւանեցան, Եւ նորէն Հայոց ծէսով մկրտեցին, որպէսզի կարենան հաղորդուիլ: Կը պատասխանեն ասանկ Եղելութիւն մը լսած իսը չեն, բայց Եւ կը զարմանան որ հռոմէադաւան Խտալիոյ մէջ կրկնամկրտութիւններ տեղի կունենան Եղեր: 77. Թէ Փոքր Հայոց կաթողիկոսը ծերբակալել տուաւ լատին ծէսով մկրտուած Եկեղեցականներ Եւ աշխարհականներ, Եւ զանոնք նախատեց գլուխնին Եւ մօրուքներուն մէջտեղը ածիլել տալով, Եւ հագուստնին պատռելով, Եւ բանտարկեց լատին մկրտութիւնը չուրանալնուն համար: Կը պատասխանեն թէ այդ անձերը պատժուեցան ոչ թէ լատին մկրտութիւն ընդունած ըլլալնուն համար, այլ շատ մը շփոթ գրոյցներով ժողովուրդը խռովելնուն, Եւ կրկնամկրտութիւններ Եւ կրկնաձեռնադրութիւններ ընելնուն համար: Բանտարկութիւննին ալ Երկար չեղաւ, այլ ներում ստացան՝ Երբոր օրէնքին հպատակեցան: Այդ առարկութիւններ առանց անուն տալու Յակոբ կաթողիկոսին կակնարկեն, թէպէտ դիպուածներուն որոշ յիշատակները չունինք: 78. Թէ իրենց մկրտութեան Եւ ծեռնադրութեան Վրայ կասկածող արքեպիսկոպոսներ, Փոքր Հայոց կաթողիկոսին մօտ եկան, նա անոնց հրամայեց Ա. Լատիններու ծէսով չպատարագել: Բ. Լատիններու օրէնքով պահը ու ծոմ չպահել: Գ. Կրկին մկրտութիւն չընել ըսելով թէ Հայոց մկրտութիւնը լատինականէն լաւ է: Դ. Բնաւ հայ մը հռոմէադաւանութեան չի դարձնել, ըսելով թէ լաւագոյն է իբր Հայ դժոխք Երթալ: Ե. Տղոց լատիններէն չի սորվեցնել, Եւ իրօք ալ վեց Եպիսկոպոսներ ծեռնադրած ատեն անոնցմէ ստորագրութիւն առաւ, թէ իրենց վիճակներուն մէջ լատիններէն չսորվեցնեն Եւ լատին քարոզիչ պիտի չընդունին: Զ. Թէ պապը Արեւելքի Եկեղեցիներուն գլուխս պիտի չընդունին, որովհետեւ ծովէն ասդին մինչեւ Թաթարաստան ինքն է Եկեղեցւոյ գլուխս: Եւ Երբոր Վերոյիշեալ արքեպիսկոպոսները չհաւանեցան, անոնց մէկը Կիրոս անցաւ, ուր լսեց որ կաթողիկոսը թագաւորին գործակցութեամբ լատինականութեան անցնողները ծերբակալել տուաւ, Եւ խիստ բանտերու մէջ փակեց, Եւ ինչքերնին գրաւեց: Կը պատասխանեն, թէ Երկու Եպիսկոպոսներն Յակոբ կաթողիկոսի օրով Կիլիկիա եկան, Են Սիմէոն Պէկ Եւ Ներսէս Պազոն, որոնք Յակոբ կաթողիկոսի օրով Կիլիկիա եկան, Եւ Երկրին մէջ խռովութիւն սերմանեցին՝ միտքերը շփոթելով Եւ կրկնամկրտութիւններ կատարելով: Կաթողիկոսը զիրենք խրատեց, բայց իրենց լատինական

ձեւեր գործածել չարգիլեց, ինչպէս ուրիշներուն ալ չէր արգելեր, այլ միայն հրամայեց որ միտքեր չուզեն եւ խռովութիւն չսերմանեն: Այս կերպով մի առ մի կը հերքեն իբր Յակոբ կաթողիկոսէ տրուած վերոյիշեալ հրամանները, եւ վեցերորդ կէտին վրայ կաւելցնեն թէ իրեն ալ հարցուցինք, եւ ասանկ խօսք ըսած չըլլալը վկայեց: Կը վերջացնեն, թէ ոչ Լատինութեան հետեւողներու, այլ խռովութիւն հանողներու դէմ խստութիւններ գործածուեցան: Այդ ամէնը կանկնարկեն Յակոբ կաթողիկոսի մասին պատմածներու (1279), բայց եւ կը հաստատեն Յակոբի ուղղութեան մասին գրածնիս (1284):

1302. ԱՌԱՋԱՐՈԿԻԹԻՒՆՔ 79-87

Կը շարունակէ. 79. Թէ Հայերը Յոյն կամ Լատին Եկեղեցւոյ մէջ մկրտուողները երկարամեայ, իսկ լոկ հաղորդուողները հնգամեայ ապաշխարութեան կենթարկեն, հրամայելով շարունակ պահք պահել, զգուշանալով միւսէ, ծուկէ, կաթէ, պանիրէ եւ հաւկիթէ: Կը պատասխանեն, թէ ապաշխարութիւնը կը դնէին միայն անոնց որ յանարգանս Հայ Եկեղեցւոյ նորէն կը մկրտուին: Պահեցողութեան ձեւը, կը հաստատեն Հայոց Եկեղեցւոյ սովորութեամբ, իսկ ծոնի համար կըսեն թէ միայն մեծպահոց մէջ կը պահուի մինչեւ ժամը ինը, եւ ժամերգութենէ ետքը կերակուր կը ճաշակուի: 80. Թէ Հայերը մեծպահքի եւ ուրիշ տասը շաբաթներու մէջ, միայն շաբաթ եւ կիրակի կը պատարագեն, եւ թէ տարւոյն ուրիշ մասերուն մէջ այս երկու օրերէն դուրս պատարագել զանց կընեն, եւ թէ զիլսաւոր սրբոց տօները շաբաթ օր, եւ Վերափոխումը ու Խաչվերացը կիրակի օր կը կատարեն: Կը պատասխանեն, թէ Մեծ Հայոց մէջ հին սովորութիւններ կը պահուին, թէպէտ Փոքր Հայոց մէջ Լատինաց նմանողութիւններ ընդունուած են: Մեծպահք դուրս միայն Առաջաւորաց՝ եւ ոչ ուրիշ շաբաթներու մէջ պատարագին լռելը կը յայտարարեն: 81. Թէ Հայերէն անոնք որ շաբաթապահք պահած են Աստուածայայտնութեան Ճրագալոյցին կը հաղորդուին, իսկ պահած չեղողներ տօնին առտուն, եւ թէ կը նզովին դեկտեմբեր 25-ին Ծնունդ տօնողները, եւ թէ ոմանք աւագ հինգշաբթի եւ Զատկի Ճրագալոյցին ալ կը հաղորդուին: Կը պատասխանեն, մերժելով յիշուած նզովքին ստուգութիւնը, եւ յիշելով հնաւանդ սովորութեան պահպանութիւնը Մեծ Հայոց մէջ: 82. Թէ Հայերը խոստովանութիւնը կը կատարեն ընդհանուր բացատրութիւններով, եւ ոչ իրաքանչիւրը իր մեղքը քահանային յայտնելով. թէ երբ կը խոստովանին, չեն ըսեր որ մեղանչեցին, այլ թէ սատանան խաբեց. թէ կը վախնան խոստովանիլ որ քահանայն չի յայտնէ. թէ քահանայն ընդհանուր արձակում կու տայ, թէ արձակումի հաստատուն ձեւ չունին, թէ ապաշխարութիւնը չի լրացուցած հաղորդուիլը կարգիլեն, եւ կը կարծեն թէ ընդհանուր արձակումը նաեւ առանց գոջումի մեղքերուն թողութեանը կը բաւէ: Կը պատասխանեն, բոլորն ալ ստելով եւ հերքելով՝ ոմանց պատահական զեղծումները ընդհանուր կանոն եւ սովորութիւն չինելը յայտնելով, եւ այսպիսի զրպարտութիւններ գրողներուն կը պատշաճեցնեն մարգարէին խօսքերը, Անէծք եւ դաւանութիւն եւ նենգութիւն լի է բերան այսպիսեաց, եւ ի ներքոյ լեզուի նոցացաւք եւ վաստակք (ՍԱՂ.Թ.7): 83. Թէ Հայերը հոգեվարները կը հաղորդեն, բայց երբ վերջին վայրկեանի մէջ են, լոկ բերանը կը դպցնեն, եւ կամ հաղորդութեամբ կը խաչակնեն, եւ զայն

բաւական կը սեպեն: Կը պատասխանեն, թէ հաղորդութիւնը կը տրուի ուզողներուն, միայն թէ իրապէս կարենան զայն ընդունիլ: 84. Թէ Հայերը կը կարծեն որ քահանաներ, Եպիսկոպոսներ եւ կաթողիկոս՝ արձակելու եւ կապելու իշխանութիւն ունին հաւասարապէս: Կը պատասխանեն թէ, վարչական իշխանութեան տարբերութիւններ կընդունին, իսկ կապելու եւ արձակելու մասին պատրաստակամութիւն կը յայտնեն Լատիններուն համակերպելու, եթէ պահանջեն: Անցողաբար կը յիշեն թէ Նիկիոյ ժողովը Հռոմի պապը բոլոր Եկեղեցիներու գլուխ վճռած ըլլայ, թէպէտ այս Ճիշդ չէ: Բայց ինչպէս ուրիշ գլուխներու մէջ ալ տեսնուեցաւ, ամէն տեսակ գրոյց առանց դիտողութեան կընդունին Լատինները չվշտացնելու համար: 85. Թէ Հայերը կըսեն որ Հռոմի պապերը Նիկիոյ ժողովէն առաջ ուրիշ պատրիարքներու վրայ իշխանութիւն չունէին եւ Նիկիոյ ժողովով առած են: Քաղկեդոնի ժողովին պատճառով կորսնցուցին, եւ թէ այժմ Հայոց կաթողիկոսը կը վայելէ այդ իշխանութիւնը: Կը պատասխանեն, թէ հակառակասիրութեան խօսքեր են, որոնք լսուած ալ չեն: 86. Թէ Հայերը կըսեն, որ Հռոմի պապը միայն Լատիններուն վրայ իշխանութիւն ունի: Կը պատասխանեն, թէ պապին իշխանութիւնը ճանչցած են: 87. Թէ Երբ Հայոց թագաւորը կաթողիկոսին հարցուց, որ եթէ պապը զինքը բռնադատէ, ի՞նչ կը կարծէ, կաթողիկոսը պատասխանեց, թէ զայն բանադրուած չի կարծեր, վասնզի պապը անոր վրայ իշխանութիւն չունի: Կը պատասխանեն, թէ թագաւորը մեռած է, բայց Յակոբ կաթողիկոս կը վկայէ թէ ասանկ հարցում ալ իրեն եղած չէ, եւ թէ իրենք ասանկ բան լսած չեն:

1303. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ 88-89

Կը շարունակէ: 88. Թէ Հայերը տարօրինակ ձեւեր ունին իրենց կաթողիկոսներուն ընտրութեան համար: Աղաւնեաց, այսինքն Աղուանից, եւ Աղթամարի կաթողիկոսները, իրենց կենդանութեան յաջորդնին կընտրեն եւ կօծեն, այլ մինչեւ նախորդին մահը չեն պաշտօնավարեր, եւ մեռնելէն ետքը թաթարաց կայսեր կերպան անկէ իշխանութիւն եւ հաստատութիւն կընդունին, ինչ որ Պարսից Շապուհ թագաւորին օրէն սկսած օրէնք է: Թէ այս առաջին անգամ եւ թէ իրաքանչիր տարի մեծ գումարնը կը վճարեն թաթար կայսեր, իրենք ալ իրենց հպատակներէն թէ առաջին անգամ եւ թէ տարեկան գումար մը կը ստանան, իրաքանչիր քահանայէ տարեկան գոնէ մէկ Ֆիորին, եւ իրաքանչիր հասարակութենէ տարեկան գոնէ վեց կրօսօ: Իսկ Փոքր Հայոց կաթողիկոսներուն մեռնելէն ետքը, թագաւորը ուզած Եպիսկոպոսները կը հաւաքէ, որոնք երեք ընտրելի կը ներկայացնեն, թագաւորն ալ անոնցմէ աւելի վճարողը կաթողիկոս կընտրէ: Այժմեան կաթողիկոսը առաջին անգամ 50 հազար կրօսօ վճարեց, եւ տարուէ տարի ալ 20 հազար կը վճարէ թագաւորին, որ երբ ուզէ կրնայ զայն պաշտօնանկ ընել կամ ուրիշ կերպով պատժել: Կառարկեն եւս 89. Թէ Աղուանից եւ Աղթամարի կաթողիկոսները իրենց իշխանութիւնը Արեւելքի կայսրէն կառնեն, որ անոնց կապելու եւ արձակելու իշխանութիւն կու տայ, եւ կը իրամայէ որպէս զի տեղական կառավարիչներ ստիպեն եւ պատժեն կաթողիկոսին չի հնազանդողները: Թէ նոյնպէս կը կատարուի Փոքր Հայոց կաթողիկոսին համար ալ իրենց թագաւորին կողմէ: Այս թագաւորն է որ իրեն սահմանին Եպիսկոպոսներն ու քահանաներն ալ կընտրէ, վճարմանց

փիլսարէն, եւ ձեռնադրութեան համար կաթողիկոսին եւ Եպիսկոպոսներուն կը իրամայէ: Թէ վերջապէս Հայերուն մօտ ամէն ընտրութիւն եւ ձեռնադրութիւն եւ խորհուրդներու մատակարարութիւն՝ միշտ դրամական վճարումով կը կատարուի: Կը պատասխանեն, այդ ամէնէն ինչինչ ուղղելով եւ ինչինչ բացատրելով: ԹէԱղուանից եւ Աղթամարի կաթողիկոսներ թաթարաց խանին կը դիմեն, արտաքին կերպով իշխանութիւննին ճանչնել տալու եւ ոչ թէ հոգեւոր իշխանութիւն ստանալու համար: Որովհետեւ նոյն իսկ իրաւունքնին դարձնելու համար պարտաւոր են թաթարաց խանէն արտօնուած ըլլալ: Թէ դրամական վճռումները բռնական տէրութեան բռնադատեալ պահանջներ են: Թէ Սսոյ կաթողիկոսի ընտրութեան համար երբեք դրամական վճարման խնդիր չըլլար, Եպիսկոպոսներ, Վարդապետներ, քահանաներ եւ աւագերէցներ, թագաւորի հրամանով կը հաւաքուին, եւ կնքեալ տոմսով իրենց քուէն կու տան Եպիսկոպոսներէն, Վարդապետներէն, Վանահայրէրէն եւ Վանականներէն որուն որ կուզեն, եւ կը յանձնեն թագաւորին, որ երբ քուէները շատ ցրուած են, կը կրկնէ որ երկուքի կամ երեքի Վրայ համաձայնին, եւ անոնցնէ որն որ ուզէ թագաւորը կընտրէ, ժողովին մէջ Ծնրադիր անոր մատը մատանին անցնելով, ուսկից ետքը օծումը կը կատարուի ըստ կրոնի: Թէ թագաւորը չի կրնար ինքնիրեն կաթողիկոս պատժել կամ պաշտօնէ ձգել, այլ խնդիր եղած ատեն Եպիսկոպոսաց ժողով կը գումարէ, եւ անոնց որոշման համեմատ կը վճռուի: Թէ թաթարաց խանը եւ Փոքր Հայոց թագաւորը երբեք հոգեւորական իշխանութիւն չեն տար, եւ ոչ ալ կապելու եւ արձակելու իշխանութիւն, այլ միայն սեփական իշխանութիւննին համարձակ գործածելու արտօնութիւն: Թէ Փոքր Հայոց Եպիսկոպոսներուն թագաւորի հաւանութեամբ ընտըրուիլը հետեւանք է բոլոր վանքերուն թագաւորներու հովանաւորութեան ներքեւ ըլլալու, եւ վանքերուն ալ վիճակներու հետ կապուած ըլլալուն: Իսկ Մեծ Հայք ընծայագիրով Եկածները կաթողիկոսը համարձակ կը ձեռնադրէ: Թէ անհիմն է բոլորովին որ թագաւորը քահանայից ընտրութեան միջամտէ եւ դրամ ստանայ: Թէ վերջապէս բոլորովին սուստ է որ Հայերը ամէն ձեռնադրութիւն եւ խորհուրդ դրամով կը կատարեն, ուրիշ բան եթէ երբեմն ձեռնադրեալը ձեռնադրութենէն առաջ կամ ետքը Եպիսկոպոսին նուէր մը ընէ, ոչ իբր գին կամ պայման, այլ իբր կամաւոր ընծայ:

1304. ԱՌԱԿՈՒԹԻՒՆՔ 90-99

Կը շարունակէ: 90. Թէ Հայերը կը կարծեն որ Պետրոսին տրուած իշխանութիւնը անձնական էր, եւ յաջորդներու չանցաւ: Կը պատասխանեն, թէ յաջորդներու իրաւունքին մասին 84-րդ առարկութեան մէջ յայտարարած են: 91. Թէ Հայերը կըսեն, որ Հռոմի պապերը ընդհանուր իշխանութիւնը ոչ Քրիստոսէ, այլ Նիկողոյ ժողովէն արին, եւ Ետքէն զայն իւրացուցին: Կը պատասխանեն, թէ ասանկ բան իրենց մէջ լսած չեն: 92. Թէ Հայերը միայն երբեք աստիճան կընդունին, որոնք են դպրութիւն, սարկաւագութիւն եւ քահանայութիւն, թէ Եպիսկոպոս ձեռնադրել, թէ կաթողիկոսն ալ առանց դրամի չի ձեռնադրեր, թէ Մեծ Հայոց մէջ ձեռնադրող եւ ձեռնադրեալ հասարակ զգեստներով կը մնան: Կը պատասխանեն, թէ դպրութեան մէջ կու տան

դանապանութիւն, ընթերցողութիւն եւ ջահընկալութիւն, եւ թէ անկէ Ետքը կիսասարկաւագ կը ձեռնադրեն, որուն մէջ կը միացնեն Երդմնեցուցչութիւնը ու կիսասարկաւագութիւնը, որով կը լրանան իինգ աստիճաններ, որոնցմէ Ետքը կու տան սարկաւագութիւն եւ քահանայութիւն, եւ Երկարօրէն կը բացատրեն ձեռնադրութեան ծէսերը եւ քահանայութեան օծումը: Կը հերքեն դրամով խորհուրդ պաշտելու գրպարտութիւնը, Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան կաթողիկոսին վերապահուած ըլլալը իբր ազգային սովորութիւն կը պաշտպանեն, եւ Մեծ Հայոց մէջ Եկեղեցական զգեստներու կիրառութեանտարածութիւնը կը ծանուցանեն: 93. Թէ Հայերը կը ներեն սարկաւագութենէ Ետքը ամուսնանալ, եւ անկէ Ետքը քահանայանալ: Կը պատասխանեն, թէ այդ ներումը կը տրուի միայն դպրութենէ Ետքը: 94. Թէ Մեծ Հայոց Հայերը սարկաւագի ձեռնադրութեան ատեն աւետարան եւ ուրար չեն տար, եւ Եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան ատեն աւետարանը պարանցին վրայ չեն դներ, եւ գլուխն ու ձեռուըները չեն օծեր: Կը պատասխանեն, թէ իրենք այս բաները Փոքր Հայոց մէջ կը կատարեն, եւ Մեծ Հայոց կաթողիկոսներուն ըրածէն տեղեկութիւն չունին: 95. Թէ Մեծ Հայոց կաթողիկոս մը քահանայի մը հրաման տուած է սարկաւագ ձեռնադրելու, եւ 96 Թէ Փոքր Հայոց կաթողիկոսներուն Եպիսկոպոս ձեռնադրած ատեն, ուրիշ Եպիսկոպոսներ չեն մասնակցիր ձեռնադրութեան: Կը պատասխանեն եւ Երկու կէտերն ալ իբր անհիմն կը հերքեն: 97. Թէ Հայոց կաթողիկոսներ պաշտօնէ կը գրկեն այն Եպիսկոպոսները որոնք տարեկան սակը չեն վճարեր, եւ ուրիշներ կը ձեռնադրեն, որով մէկ վիճակի վրայ մինչեւ Երեք կամ չորս Եպիսկոպոսներ կը գտնուին, բայց Երբ վճարեն, նորէն կը հաստատեն: Ինչպէս նաեւ չի վճարողները կը բանադրեն եւ անոնց միւռոն չեն տար: Կը պատասխանեն, թէ Եպիսկոպոսները պատժել կամ պաշտօնէ ծգել եւ ուրիշ ձեռնադրել կը հանդիպի ոչ թէ չվճարելնուն համար, այլ Երբ անհաւատից Երկիրները գտնուելով կանսաստեն, կամ ուրիշ վիճակ կը յափշտակեն, կամ մոլորութիւն կը քարոզեն, կամ ժողովուրդը կը գայթակղեցնեն, եւ կոչին չեն անսար: Բայցերէ յայտնուի որ գրպարտութեամբ եւ սուս վկայութեամբ դատապարտուեցան, պարտք կը սեպեն աթուներուն դարձնել: 98. Թէ Փոքր Հայոց կաթողիկոսները Եպիսկոպոս ձեռնադրած ատեննին Լուսաւորչի Աջը կը դնեն անոր գլխուն վրայ, եւ անկէ կը կարծեն ձեռնադրութեան վաւերականութիւնը, եւ Մեծ Հայոց կաթողիկոսներէն ձեռնադրուած Եպիսկոպոսները չեն ընդունիր, անոնց Լուսաւորչի Աջը չունենալնուն համար: Կը պատասխանեն, թէ Լուսաւորչի Աջը ձեռնադրութեան ատեն կը գործածեն, բայց վաւերականութիւն չեն վերագրեր. Աղթամարի եւ Աղուանից Եպիսկոպոսներն ալ իբր Եպիսկոպոս կընդունին, միայն չեն հաղորդուիր անոնց հետ ըմբոստ ըլլալուն համար, բայց Երբ կը հնագանդին՝ անմիջապէս իբր Եպիսկոպոս կընդունուին: 99. Թէ Խտալիա Եկող Հայեր ինքզինքնին հալածուած Եպիսկոպոսներ կը ձեւացնեն, կամ արքեպիսկոպոս կը հօչակեն, մինչ Հայեր արքեպիսկոպոս չունին, եւ դրամով Եպիսկոպոսութիւններ կու տան, քահանաներ եւ սարկաւագներ կը ձեռնադրեն, եւ կը հալածեն այն Հայերը որ հռոմէական ծէսով կը մկրտուին կամ հռոմէադաւանութեան կը հետեւին: Կը պատասխանեն որ Եթէ Խտալիոյ մէջ զեղծումներ տեղի ունեցած են, ընողներու եւ

պատկանող մի բան է. կը հաստատեն թէ Հայոց մէջ արքեախսկոպոսութիւն կայ, եւ թէ իրենց լսածին համեմատ՝ հայադաւան եղողներ հտալիոյ մէջ կը հալածուին, եւ ոչ թէ կը հալածեն:

1305. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ 100-109

Կը շարունակէ: 100. Թէ Հայերը պսակի ատեն երկու կողմերուն հաւանութիւնը յայտնող բացատրութիւններ չունին, եւ ծնողաց ու ծանօթից բռնադատութեամբ նաեւ իրար չուզողներ կը պսակեն: Կը պատասխանեն, թէ յայտնի բացատրութիւններ ունին, եւ յառաջ կը բերեն քահանայական խրատը, եւ տէր ես հարցումները, իսկ բռնադատութիւն ընողները եկեղեցական եւ դրանական միջոցներով պատժելնին կը յայտնեն: 101. Թէ Հայերը թէպէտ եօթը աստիճանի ազգակցութիւն կընդունին, բայց մինչեւ երրորդ եւ նուազագոյն աստիճանի մէջ պսակողներն ալ չեն լուծեր: Կը պատասխանեն, թէ ազգակցութեան արգելիչ աստիճանները մինչեւ հինգերորդ կը հաշուեն, եւ եթէ սխալմամբ երկրորդ կամ երրորդ աստիճանի ամուսնութիւններ եղած են, կը լուծեն, 102. Թէ Հայոց եպիսկոպոսներ եւ քահանաներ կը լուծեն ամուսնութիւնը, եթէ ամուսիններէն մէկը միւսին հաձելի չէ, եւ եթէ պատշաճապէս կը վճարեն: Կը պատասխանեն թէ այլեւս այսպիսի լուծումներ իրենք չեն ըներ, թէպէտ Մեծ Հայոց մէջ երբեմն պատահի, այլ միայն ներքինիներուն եւ դիւահարներուն պսակը կը լուծեն եօթը տարի ետքը: 103. Թէ Հայերը բազմակնութիւնը կը ներեն, վաճառականութեամբ շրջողներ ամէն տեղ մէկ մէկ կին կունենան, թէ միեւնոյն տեղ երկու կին առնողներ ալ կըլլան, թէ ապօրէն զաւակները իբր օրինաւոր ժառանգ կընդունին, եւ մինչեւ իսկ այնպիսիները եպիսկոպոսութեան կը բարձրացնեն, եւ օրինակ կը բերեն Զաքարիայէ եղբօր ապօրէն զաւակը, որ հօրեղբօր տեղը եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: Կը պատասխանեն, թէ բազմակնութիւնը օրէնքով արգելուած է, բայց ապօրէն կենակցութիւն ունեցողներ, կամ նենգութեամբ օտար տեղ ալ պսակողներ կրնան եղած ըլլալ: Ապօրէն զաւակներու մասին իրենց օրէնքն ալ նոյնն է, իսկ Զաքարիայի եղբօրորդույն ապօրէն եղած ըլլալը չեն իմացած, այլ միայն Յովիաննէս կաթողիկոսի հրամանով ձեռնադրուած ըլլալը գիտեն: Այդ անձերուն ով ըլլալը որոշուած չէ, եւ կերեւի թէ Յովիաննէս Մեծաբարոյ կաթողիկոսի եւ Արտաղի Զաքարիա եպիսկոպոսին կակնարկեն: 104. Թէ Հայերը կըսեն, թէ Քրիստոս վերջին դատաստանին ոչ մարդկային այլ աստուածային կերպարանով պիտի երեւի: Կը պատասխանեն, թէ իրենք մարդկային բնութիւնը ընկղմած եւ ոչնչացած չեն ըսեր, եւ դատաստանին օրուան համար ըսուածը սուտ եւ զրպարտութիւն է: 105. Թէ Հայերը կըսեն որ դատաստաննէն ետքը՝ հոգիները երկնից արքայութեան եւ դրախտի եւ աշխարհի վրայ պիտի բաշխուին, եւ թէ երկնից մէջ աստուածային տեսութիւն պիտի չունենան: Կը պատասխանեն, թէ նյդ կէտերը 8-րդ առարկութեան մէջ լուսաբանած են: 106. Թէ Հայերը կըսեն որ յարութենէ ետքը այր եւ կին մարդու մեռական տարբերութիւն պիտի չըլլայ: Կը պատասխանեն թէ սեռական տարբերութիւն չեն ուրանար, այլ աւետարանի համեմատ կըսեն թէ իբրեւ գիրեշտակս իցեն 107. Թէ Հայերը մահուան ատեն եթէ չեն կրնար հաղորդ առնել, գետին վրայ խաչ կը գտեն, եւ ամկէ կտոր մը հոգ բերաննին դնելով հաղորդ կը համարին: Կը պատասխանեն, թէ պառաւանց խօսքեր պատասխանի իսկ

արժանի չեն, եւ թէ այս տարի իսկ տասը հազար հոգի անհաւատներէ որով կոտորեցան, բայց այս տեսակ հաղորդուող մը եղած չէ: 108. Թէ Հայ մեծամեծներէն ոմանք ըսած են, թէ մարդիկներուն հոգիները անասուններուն պէս կոչնչանան եւ յարութիւն չեն առներ: Կը պատասխանեն, թէ Հայոց մէջ ասանկ բան լսուած չէ, այլ Արեւորդիներ են ըսողները, որոնք հայերէն կը խօսին, բայց Հայ չեն: 109. Թէ Հայերու մէջ երեք յանցաւորներու պատիժ չի տրուիիր: Կը պատասխանեն, թէ պատիժներ միշտ տրուած են, ինչպէս քաղաքական, նոյնպէս կրօնական յանցանքներու համար:

1306. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆ 110

Կը շարունակէ: 110. Թէ շատ ու շատ մոլորութիւններ եւս կը պարունակուիին Հայոց ընդունած եւ գործած դիրքերու մէջ, անոնցմէ 18 հատ անունով կը յիշեն, բայց շատերը աղաւաղուած հնչումներով: Յիշուած գիրքերն են 1. Տօնապաքազ կամ Տօնօփակէն կամ Տօնապաքար, հօռմէական եւ յունական եկեղեցիներու դէմ գրուած մը, որ պէտք է ըլայ Տօնապատճառ: 2. Անատօարմատ, որ է Հաւատարմատ, արմատ հաւատոյ ըսուած: 3. Յովիաննէս Մանդակուեցի, որ է Մանդակունին: 4. Յովիաննէս Օսինեցի, որ է Օձնեցի: 5. Միաստոսուրուի կամ Միասկօսուրոս, իբր Միաբանութեան կամ Միաձայնութեան գիրք բացատրուած, գուցէ Ծնորհալիի եւ Տղայի միաբանութեան թուղթերը: 6. Միխայէլ պատրիարք Անտիոքոյ, որ է Միխայէլ Ասորի: 7. Պողոս Տարոնեցի: 8. Ոկկենեցի կամ Ոկտաւեցի կամ Տոկտանեցի, նմանաձայնութեամբ Ճշդելն ալ դժուար: 9. Մատթէոս, որ պէտք է Ութհայեցին ըլլայ: 10. Կանոնք առաքելոց, որոնց մէջ կըսեն, Հայոց մոլորութիւնները կը պարունակուիին: 11. Սարգիս, որ պէտք է ըլլայ Սարգիս Ծնորհալին: 12. Մարուգէ Վարդապետի, աւետարաններու մեկնութիւնը, մեզի անծանօթ: 13. Վանամի մեկնութիւն Յովիաննու, որ Վանական կամ Վարդան Վարդապետ պիտի ըլլայ, թէպէտ Յովիաննու մեկնութիւն գրած ըլլալնին յայտնի չէ: 14. Իգնատիոս, որ է Իգնատիոս Ծնորհալիի Ղուկասի մեկնութիւնը: 15. Գանազան, որ է Գաւազանագիրք: 16. Նեկինոս Պատրիարգին կամ Պատարագին Մեհքինգ, իմա Մեկնութիւն պատարագի՝ Լամբրոնացիի գրածը, 17. Տէյտորգունտ կամ Տէքոտորկեր, Գիրք խնջոյից թարգմանուած, Ճշդելը դժուար, 18. Այսմաւորդ, որ է Յայսմաւորդ: Կը փակեն ուրիշ շատ մը գիրքեր ալ յիշելով: Կը պատասխանեն, թէ յիշուածներէն Տոկտանեցի, Մատթէոս եւ Միսակոսուրոս ըսուածները իրենց անծանոթ անուններ են: Օսինեցի, Մանդակունեցի, Տարոնեցի, Մարուգէ, եւ Միքայէլ կոչուածներն ալ իրենցմէ ընդունուած չեն: Իրենց ընդուածներն են Տօնապաքար, Հանատոարմատ, Կանոնք առաքելոց, Սարգիս, Վանամ, Գանազան, Այսմաւորդ եւ Պատարագին Մեհքինգ, բայց եթէ ասոնց մէջ ալ երկու բնութեան, բաժակի ջուրին, Ծնունդի տօնին, Քաղկեդոնի ժողովին, կամ ուրիշ կէտերու դէմ բան մը գրուած կայ, որ չեն յիշեր, այն ալ կը մերժեն: Այդ առարկութեան վրայ շատ ըսելիքներ կան, բայց անոնց վրայ երկարել չենք ուզեր, եւ եթէ միաօմի յառաջ բերինք, նպատակնիս պատմական էր, ժամանակին խնդրոյ նիւթ եղող գիրքերուն ցուցակը տուած ըլլալու համար:

1307. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆ 111-117

Կը շարունակէ: 111. Թէ Հայերը կըսեն որ Քրիստոս բնական աւելորդներու արտաքսում

չունեցաւ, որովհետեւ այդ ապականութիւնները մեղքի հետեւանք են: Կը պատասխանեն, թէ ասանկ կարծիք մը երբեմն մասնաւրներէ, եւ ոչ Հայ Եկեղեցի յայտնուած է: 112. Թէ Հայերը կըսեն որ Քրիստոսի թլփառութեան ատեն, կտոր չի վերցուեցաւ, այլ միայն Ճեղքուեցաւ, ինչպէս անդրանիկներու Վրայ ընել սովորութիւն էր: Կը պատասխանեն, այս ալ ոմանց կողմանէ տրուած բացատրութիւն մըն է, եւ իրենցմէ ընդունուած չէ: 113. Թէ Հայերը կըսեն Աստուած մարդուն սէրէն յաղթուեցաւ, եւ Աղամի ըրած սպառնալիքները չի ճշնարտուեցան, որովհետեւ Աղամ հոգուվ չմեռաւ, մարմնով ալ 930 տարի ապրեցաւ, եւ կենդանիներ մարդուն դէմ չապստամբեցան: Կը պատասխանեն թէ եւ ոչ իսկ լսած են որ Հայոց մէջ ասանկ բաներ ըսող եղած ըլլայ: 114. Թէ Հայերը կըսեն, որ Աստուած Կայէնի Վրայ նշան դրած ըլլալով, որ մէկը զայն չսպաննէ, ճօնարիտ չի կրնար ըլլալ որ Ղամեք զայն սպաննած ըլլայ, այլ նա զահավիժելով ինքզինքը սպաննած է: Կը պատասխանեն, թէնիւ ոչ տեղեկութիւն ունին, որ ասանկ բաներ ըսող ապուշ մը գտնուած ըլլայ Հայոց մէջ: 115. Առարկութիւնը կը նկատէ եղեք Երկու Եպիսկոպոսներու խնդրանքով կաթողիկոս մը զահընկեց ընող թագաւորի մը գործը, սակայն յօդուածը կը պակսի, եւ անուններ յիշուած չեն: 116. Թէ Հեթում թագաւորի օրով, ժողով մը եղած է ուր պապական նուիրակին ձեռքով թագաւորը Հռոմի հետ միաբանութիւնը ընդունած է, բայց Եպիսկոպոսներ եւ Վարդապետներ եւ իշխաններ չեն հաւանած, եւ Վահրամ Սեալեռնեցի վարդապետ մը պապին դէմ գիրք մը գրած է, ուր պապը Փարաւոն, եւ մոլորութեանց մէջ ընկղմած կը կոչուի, եւ նուիրակը ամօթով ետ դարձած կըսուի, եւ թէ Լատիններ Ծնունդի տօնը եւ բաժակին ջուրը անիժեալ Արկոմանոսէ առած են, եւ թէ Հայոց վարդապետներ, Եպիսկոպոսներ եւ քահանաներ այդ գիրքը իբր առաքելական կանոն կընդունին: Կը պատասխանեն, թէ Մեծ Հեթում թագաւորը պատուով ընդունած է պապական նուիրակը, եւ զայն Հռոմկայ յղած Կոստանդին կաթողիկոսին, եւ նա ալ սիրով ու պատուով մեծարած, եւ թէ Վահրամ վարդապետը աննշան մէկն է, եւ անոր գիրքը ընդունելի չէ: 117. Թէ Հայերը չունին այն ուղիղ հաւատքը եւ խորհուրդները զորս Հռոմայ Եկեղեցին ունի, թէ Հայերուն մէջ թագաւորէն եւ իշխաններէն զատ շատ քիչեր կան որ Հռոմայ Եկեղեցւոյն դաւանութիւնը ունենան, եւ թէ Հայերը դաւանութիւնը ունենան, եւ թէ Հայերը կըսեն որ պապն ու կարտինալներ ամէն օր մազերնուն թելերէն աւելի մարդ կը սպաննէն, թէ զանոնք հերետիկոս կը իշխակեն, անոնց դէմ կը հայինյեն, եւ ամէն հոգեւորական պաշտօն սիմոնականութեամբ կը կատարեն: Կը պատասխանեն, իբրեւ ստախօսութիւն մերժելով Հայերուն վերագրուած խօսքերը: Իսկ իրենց դաւանութեան ուղղափառութիւնը հաստատելու համար, ամբողջաբար առջեւ կը բերեն Հաւատամք հանգանակը, որուն մէջ եւ յՈրդույ ալ աւելցուած են, եւ կը կցեն իսկ որք ասեն, եւ իսկ մեք փառաւորեսցուք հատուածները: Իսկ խորհուրդներու մասին կը յիշեցնեն 67-րդ առարկութեան տուած պատասխանին: Պապերուն դէմ բան մը ըսուած ըլլալուն մասին կըսեն, թէ այն ատենուան կաթողիկոսին ալ հարցուցին, եւ նա պատասխանեց. Ոչ գիտեմք: Եւ պարզ ամէն մըն է Մխիթարի եւ իրեն հետ եղողներուն պատասխանագիրին փակումը՝ առանց վերջաբանի, եւ առանց վերջնական ընդհանուր դիտողութեան (ՄՆՍ. ԻԵ. 127):

Որչափ ալ երկար, ու թերեւս ծանձրալի ալ երեւայ յառաջ բերուած վերլուծութիւնը, մենք կը կարծենք թէ այն մեծ օգտակարութիւն ունի Ունիթորմերու կամ հռոմէադաւաններու միտքն ու գործը կշռելու, Հռոմի պապութեան բռնած ընթացքը ձանչնալու, եւ միանգամայն ժամանակին սովորութիւններուն նկատմամբ ալ ինչինչ տեղեկութիւններ քաղելու: Մեզի զարմանալի պիտի չերեւար Ներսէս Պաղօնի եւ Սիմէոն Պէկի պէս կատաղի մոլեռանդներու ամէն տեսակ ծայրայեղութեանց դիմելը եւ ստութիւններ խօսիլը, այլ առանց զարմանքի եւ առանց տեսակ մը ցաւի չենք կրնար անցնիլ, տեսնելով որ Հռոմի աթոռը, որ իր բարձրութեամբ եւ վեհութեամբ կը սիրէ պարծենալ, կը զիջանի իրացնել ծանրակշռութիւն չունեցող գրոյցներ անոնց պաշտօնական նշանակութիւն կու տայ եւ կրկին անոնց բացատրութիւններ կը պահանջէ: Մեր այդ դիտողութիւնը իր հաստատութիւնը կընդունի նոյն իսկ Լատին հեղինակներու կողմէ, որոնց յատկապէս ուսումնասիրելով նշանաւոր 117 մոլորութիւնները, անոնցմէ շատը իբրեւ անհիմն ու ծիծաղական մէկ կողմ կը թողուն: Կալանոս Թէադինեան կրօնաւոր հազիւ 30 հատ նկատողութեան արժանի կը գտնէ, Վիլլոթ Յիսունեան կրօնաւոր միայն 13 Լըպրիւն Աղոթականաց միաբանութենէն 8 Լըքիւն Դոմինիկեան կրօնաւոր 6, եւ Մանսի Սերվիտեան միաբանութենէն, գրեթէ եւ ոչ մէկ մէկ հատ նկատողութեան արժանի կը գտնէ, (ՊՌՕ. 837): Եւ ըսել, թէ պապ մը այս տեսակ անհիմն առարկութիւններուն կենթարկէ, քրիստոնէութեան համար հալածուած ու նեղուած, եւ ամէն տեսակ վտանգներու եւ վնասներու ենթարկուած ժողովուրդ մը: Այս պարագան ուրիշ կերպով չենք կրնար մեկնիլ, բայց եթէ ըսելով, որ օգնելու կամք ու միտք չունենալով, որ օգնելու կամք ու միտք չունենալով, պապութիւնը կը ջանար այս դարձուածներով իր չկամութիւնը կամ անկարութիւնը քողարկել: Մեր նպատակին հետեւողութեամբ, պէտք է աւելի Մխիթար կաթողիկոսի եւ իրեն հետ եղողներուն պատասխանները կշռել, եւ տուած պատասխաններուն հեղինակութիւնը ձշդել: Կանուխէն յայտարարեցինք (1292) թէ կատարեալ ազգային ժողով մը չէ Մխիթարի գումարածը, որ ոչ ընդհանուր իրաւերով եւ ամէն բաժիններու ներկայացուցիչներով տեղի ունեցած է, այլ շուրջը գտնուողները հապճեպ հաւաքելով կատարուած խորհրդակցութիւն մըն է: Նմանապէս ազատ կերպով կանոններ հաստատող ժողով մը չէ, այլ բարոյական ճնշման ներքեւ արտաքին օգնութիւններ ընդունելու համար՝ պապին կողմէն կրկին եւ կրկին բռնադատութեամբ պահանջուած պայմանին գլուխ ծռած ըլլալու համար կատարուած գործ մըն է, որ երբեք ոյժ եւ հեղինակութիւն չի պարունակեր: Շատ առարկութիւններու հանդէպ տրուած պատասխաններն իսկ բաւական են հաստատել Հայ Եկեղեցւոյ ընդհանուր ուղղութիւնը: Երբ կըսեն թէ առաջ տարբեր էր, կամ թէ Մեծ Հայոց մէջ տարբեր է, կամ թէ իրենք Հռոմի պահանջին կը համակերպին, կամ թէ այժմ այլեւս այնպէս չեն ըներ, կամ թէ պատրաստ եի Հռոմի հրահանգները գործադրել, նովին իսկ կը հաստատեն թէ Հայ Եկեղեցին իրեն յատուկ դաւանութիւնն ու կանոններն ունէր, եւ նոյները իր ընդհանրութեան մէջ կը պահէր, որով հռոմէադաւաւ Լատին թագաւորի մը հրամանով եւ բռնադատեալ պարագաներու ներքեւ

կաթողիկոսի մը քանի մը Եպիսկոպոսներու հետ տուած հաւանութիւնը, ոչ Հայ Եկեղեցւոյ իսկութիւնը կը փոխէ, եւ ոչ Հայ հաւատացելոց ընդհանուր հաւատքը կայլայլէ: Լատին պատմիչն ալ կը վկայէ, թէ թագաւորն էր որ կը յորդորէր Հայերը, զի զայցեն ի հնազանդութիւն եւ կը ցուցնէր զբարիսն մեծամեծն որք ունէին յառաջ գալ անտի, եւ իբրեւ փաստ կաւելցնէր, թէ թագաւորն իրեանց էր յարեւմտեան սերնդէ եւ ճշմարիտ կաթողիկեայ եւ հպատակ Եկեղեցւոյն Հռոմայ (ՂԱՐ. 41): Նոյն իսկ հակառակորդներն են, որ կը վկայեն թէ Լատին թագաւորէն եւ իրեն կամակատար ու ազգակից քանի մը իշխաններէն զատ, ճշմարիտ հռոմէադաւաններ չկային Հայոց մէջ (1307) եւ հակառակորդներու տուած այդ նպաստաւորը վկայութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի ճշմարտութիւնը հաստատելու համար:

1309. ԳՈՒԻՏՈՆ ԵՒ ԶԻՒԱՆ

Մխիթարի զիջողութիւնները նշանակութիւն մը ունեցած կը լիային, եթէ գոնէ յաջողէր Լատիններուն վստահութիւնը գրաւելով Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը վերահաս վտանգէ ազատել, եւ զօրաւոր եւ արդիւնաւոր օգնութիւններ ստանալ Արեւմուտքէն: Սակայն այդ ալ չի ճշմարտուեցաւ: Չամշեան գրած է, թէ ընդհակառակն մեծամեծ շփոթութիւններ տեղի ունեցած են Հայոց մէկ, եւ մինչեւ իսկ Զիւան-Կոստանդին սպանուած է իր լատինամոլ բօնադատութիւններուն համար, միայն տարի մը թագաւորելէ Ետքը, այսինքն 1343-ին (ՂԱՄ. Գ. 348): Սակայն Դարդէլ 1344 օգոստոս 17-ին կը դնէ Զիւանի մահը, խաղաղական վախճանով, եւ գունստապի աստիճանով (ՂԱՐ. 50), ուսկից հետեւցուցած են նորեր, թէ Զիւան, ոչ իբր թագաւոր, այլ թագապահ կամ տեղակալ վարեց իշխանութիւնը (ՍԻՍ. 559): Սակայն մենք տեսանք որ Սիսի ժողովական գրութեան մէջ, ժամանակին իշխող Զիւանը՝ Կոստանդին անունով՝ եւ շնորհիւ եւ ընտրութեամբ Աստուծոյ թագաւոր Ամենայն Հայոց կոչումով յիշուած է (ՄՆՍ. ԻԵ. 1186): Ուստի պէտք է ըսենք թէ Գուիտոնի իրաժարելուն եւ Սիսի չգալուն վրայ, Զիւան իսկապէս թագաւորի անունն ու պաշտօնը ստանձնած է, բայց երբ Յովիաննէս Ն. Պալէոլոգ, Անդրոնիկոս Գ-ի որդին եւ Ոիթա Մարիամ կայսրութեոյ՝ այսինքն Գուիտոնի մօրաքրոջ թոռը, կայսր Եղաւ, գժուութիւն իմկաւ Յովիաննէսի եւ Գուիտոնի մէջ, որ պարաւորեցաւ Աքայիոյ կուսակալութենէն քաշուիլ (ՂԱՄ. Գ. 347) եւ Կիլիկիա դաշնալ, եւ այդ կերպով թագաւորութիւնը ըստանձնեց: Զիւանի յօժարակամ տեղի տալը կիյնայ, վերոյիշեալ 1343 տարւոյ սկիզբը, եւ ըստ այսմ ոչ եւս սպանութեամբ, այլ կամաւոր իրաժարմամբ դադրած կը լիայ Զիւան-Կոստանդինի թագաւորութիւնը, Սոյ ժողովէն քիչ ետքը: Արդէն՝ 1343 մարտ 8 թուականով Գուիտոն իբր Հայոց թագաւոր՝ Անգղիոյ Եղուարդ Գ. թագաւորին դեսպան կը յիէ, ինչպէս յիշատակուած է պատմութեանց մէջ (ՍԻՍ. 559): Զիւան այլեւս ուրիշ դեր վարած չէ պատմական Եղելութեանց մէջ, բայց եթէ աջակից եւ գործակից Եղած է իր Եղբօր Գուիտոնի անոր քաղաքական ձեռնարկներուն եւ կրօնական մոլեռանդութիւններուն մէջ, եւ միայն քանի մի օրերու կանխահաս մահուամբ ազատած է այն Եղերական սպանութենէն, որով մեռան իր Եղբայրները Գուիտոն թագաւոր եւ Պէմունդ Կոռիկոսի կոմսը, 1344 նոյեմբեր 17-ին (ՂԱՐ. 49): Զիւան երկու զաւակ թողուց, Պէմունդ 5 տարեկան, եւ Լեւոն 2 տարեկան (ՂԱՐ. 52), որ

շիոթութեամբ կամ թէ կրկին անուն ունեցած ըլլալուն՝ Գուհտոն ալ կոչուած է (ՂԱՐ. 61), եւ եղած է Կիլիկիոյ թագաւորութեան վերջին Լեւոնը:

1310. ԳՈՒԻՏՈՆԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Մխիթարի ժողովին վերջանալը եւ Գուհտոնի թագաւորելը, իրարու գրեթէ կից գործեր են, եւ Գուհտոնի օրով Կղեմէս Զ. պապին ծեռքը հասան Սիսի մէջ խմբագրուած ընդարձակ բացատրութիւնները, եւ պահ մը գոհունակութիւն ազդեցին անոր, գլխաւորապէս յայտնուած պատրաստակամութեան քան թէ պատասխաններուն պարունակութեան համար: Սակայն Պաղոն շարունակեց իր բժախնդիր պրպուտումներ եւ պատասխանները մեկնաբանելով ներքին իմաստներ քաղել, Հայերուն վրայ կասկածներ բարդելով, ինչ որ դժուար պիտի չըլլար, քանի որ Մխիթար Ունիթորներու նորաձեւութեանց համակերպող չէր, եւ մինչեւ աստիճան մը Հայոց Եկեղեցւոյ ինքնութիւնը պաշտպանող էր: Պապին ալ շատ դիւր կու գային այդ դարձուածները, քանի որ կերպով մը օգնութիւնները զլանալու իբր պատճառանք կը ծառայեն: Գուհտոն թագաւոր եւ Մխիթար կաթողիկոս պապը հանդարտելու եւ օգնութեան յորդորելու համար նոր դեսպանութիւն մը յդեցին Աւինիոն, զոր կը կազմէին Յովհաննէս կրակեցի Եպիսկոպոս, եւ քանից գացող Եկող Դանիէլ Մինոր, այսինքն է Փրանկիսկեան կրօնաւոր, եւ Երկու ասպետներ: Ասպետներ պապին յանձնարարելով գացին ներկայանալ Փիլիպպոս Զ. թագաւորին՝ օգնականութեան յորդորելու համար, մինչ Եկեղեցականները մնացին պապին մոտ, որ կարգեաց Եպիսկոպոսունս Երկուս իրահանգել զնոսա ի կաթողիկեայ հաւատս, եւ ցուցնել թէ յիմ իմիք էր մոլորութիւն նոցա (ՂԱՐ 42): Եղածը 117 կարծեցեալ մոլորութեանց մասին տրուած բացատրութեանց վերաքննութիւնն էր, թերեւս նոյնինքն Պաղոնն էր նշանակուած Եպիսկոպոսներէն մէկը: Երբոր այդ ծգձգումները տեղի կունենային Աւինիոնի մէջ, անդին Գուհտոն եւս քան զեւս կը սաստկացնէր իր մոլեռանդութիւնը, ոչ միայն արքունիքը կատարեալ յատինականութեան վերածելով, այլեւ Հայերը ստիպելով կատարելապէս լատինական դաւանութիւն եւ սովորութիւն, ծէս եւ ծեւ ընդունելու, յետաձգելով եւ հեռացնելով այն Հայերը, որ լատինակերպ չէին գործեր, եւ բուն Լատինները յառաջացնելով պաշտօններու եւ գործերու մէջ: Հայեր անտարբեր աչքով չէին կրնար նկատել նյդ ընթացքը, եւ տոկալ լատինի մը մոլեռանդ եւ մոլեգին իշխանութեան: Անշուշտստժզոհութեան նշաններ, գանգատանց յայտարարութիւններ, եւ սպառնալից պահանջումներ կանխեցին, որ վերջապէս սպանութեան ծայրայեղ միջոցին ոհմեցին, եւ 1344. նոյեմբեր 17-ին Աստանայի մէջ ժողովեցան բազմութեամբ մեծաւ, եւ Վարեալ ի գէն գրոհ ետուն, եւ սպաննեցին Գուհտոն թագաւորը, Պէմունդ Եղբայրը, եւ բազմութիւն մեծ արանց պատերազմի, զորս բերեալ էր արքային ի կողմանցն Արեւմտից, որ է ըսել արքունիքին եւ բանակին մէջ պաշտօններու անցած Լատինները (ՂԱՐ. 49), որոնց թիւը մինչեւ Երեք հարիւր կը հաշուի (ՂԱՐ 73): Ասոնց հետ սպաննեցին նաեւ գոմն քահանայ դրաներէց արքային՝ մինչ մատուցանէր զայտարագն (ՂԱՐ. 49), անշուշտ լատինածէս նորաձեւութիւնով պատարագելուն համար: Պարագաները կը ցուցնեն, թէ իշխաններէն ոմանց դաւադրութեան գործ չէր Եղածը, այլ

համախումբ ազգովին շարժումի մը հետեւանք, եւ արդիւնք լատինականութեան դէմ զգացուած հակառակութեան, ինչ որ չի նպաստեր Կիլիկիոյ Հայոց հռոմէականութեան հնագանդած լինելուն կնրծիքին, զոր կը սիրեն փայփայել հռոմէադաւաններ, կաթողիկոսական գրութեանց հաճոյակատար արտաքնայարդար բացատրութեան յենելով:

1311. ՆՈՐ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Թագաւորական զահին յաջորդութեան համար արքունի գերդաստանին ձիւղը սպառնած էր (1290), Լուսինեանց տոհմէն ալ յարմար ժառանգ չէր մնացած, քանի որ Զիւան ալ երեք ամիս առաջ մեռած էր: Գուխտոնէ միայն երկու աղջիկներ եւ Զիւանէ երկու անտիական զաւակներ մնացեր էին (1309), որոնք չէին կրնար կացութեան տէր կանգնիլ, չնայելով ալ Լուսինեանց դէմ էր ազգային զայրոյթը: Ուստի հարկ եղաւ բոլորովին նոր սերունդէ մէկ մը թագաւոր հռչակել շարժումի գլուխներուն ընտրութեամբ, եւ այս եղաւ Կոստանդին, որդի Բաղդովինոս մարածախտի, Նըզրեցւոց ազգատոհմէն, որ ըստ ոմանց յազգէ Լեւոնի հինգերորդի էր (ՂԱՄ. գ. 349), բայց ժամանակակից լատին պատմիչը կըսէ թէ Օշին թագաւորի խնամակալ նշանակուած Բաղդովինոսի որդին էր (ՂԱՌ. 28), եւ թէ էր բռնաւոր, եւ ոչ սերեալ յարքայական ազգէ (ՂԱՌ. 44): Արքայազարմ ըսողները թերեւս հիմնուած ըլլան Բաղդովինոսի մարածախտին, եւ Օշին խնամակալին եղբայրներ կարծուելուն վրայ, որով Կոստանդին Լեւոնի մօրեղբօրորդին եղած կըլլար: Կոստանդինի ազգակցութիւնը կը հետեւի անոր ամուսնութենէն ալ, քանի որ իր կինն էր Մարիամ, դուստր Օշին խնամակալին եւ Յովիաննայի՝ Օշին այրի թագուհիին, իսկ Օշին խնամակալ Լեւոնի մօրեղբայրն էր: Շատ հաւանական է Կոստանդինը շարժումին գլուխ եղած ըսել, եւ այնպէս թագաւորութեան բարձրացած, որ նախապէս հռչակուած է Տարսոնի մէջ, ուր իր անունով դրամ ալ հանած է Կոստանդին, եւ անկէ ետքը Սիսի տիրացած (ՍԻՒ. 380): Գուխտոնի սպանութիւնը նոր պատճառանք մը եղաւ Կղեմէս Զ պապին ձեռք, խոստումները չի գործադրելու համար, եւ ոչ կամեցաւ առնել մեծ ինչ շնորհս եւ նպաստաւորութիւն, եւ կարձեաց եւս զօժանդակութիւն թագաւորաց եւ իշխանաց խրիստոնէից (ՂԱՌ. 43): Լուսինեանց սպանութիւնը յայտնի դժկամութեան նշանակ էր լատինասիրութեան եւ հռոմէադաւանութեան դէմ, ուստի պապը նորէն գլխաւոր նպատակին դաշնալով, վերջէն եկող պատգամաւորները կը յանդիմանէր (1310), եւ զանոնք ձեռնունայն ետ կը դարձնէր, իր կողմանէ երկու նուիրակներ ալ ընկերակցելով անոնց, որպէսզի քննեսցեն զիաւատս Հայոց եւ քարոզեսցին զկաթողիկեայ հաւատս, իբր զի ըստ հպատակութեան ի հաւատալ ուղղապէս եւ ընդունիլ զիաւատս սրբոյ եկեղեցւոյն Հռոմայ՝ պիտի տրուեին սպասուած օգնութիւնները եւ նպաստները (ՂԱՌ. 44): Պապէն յլուած եպիսկոպոսներն էին, Անտոն Կայետիոյ (Gaeta), եւ Յովիաննէս Կոլոնիոյ (Coron), որոնց առաքման թուական ցուցուած է 1346 օգոստոս 31 (ՍԻՒ. 559) որով իբր երկու տարի անցած կըլլայ Գուխտոնի սպանութենէն: Ասիկայ կը ցուցնէ թէ բաւական քննութիւնք եւ բանագնացութիւնք կատարուած են մինչեւ այդ որոշումը, զոր ձեռք ձգած են Հայ պատգամաւորները շատ մը խոնարհամիտ յայտարարութիւններով (ՂԱՌ. 43):

1312. ՔՆՍՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ԽՈՍՏՈՒՄ

Կոստանդին Բաղդինեան, որ լատինամոլութեան դէմ շարժումին հետեւանքով զահ բարձրացած էր, թագաւորելէն Ետքը պէտք զգաց ինքն ալ Լատիններուն բարեացակամութիւնը վասակի՝ հաճոյակատար ձեւերով եւ հպատակութեան վկայութիւններով, միջասահման ընթացքով մը հայադաւան գրութեան եւ մոլեռանդ լատինականութեան միջեւ, Հայ Եկեղեցւոյն ծէսն ու ձեւը պահելով, դաւանական եւ կանոնական զիջողութիւններ յանձն առնելով: Նոյն էր Սիփրար կաթողիկոսի ընթացքն ալ, քանի որ Երկրին եւ թագաւորութեան կացութիւնն ալ այնպիսի ձեւ մը առած էր, որ այլեւս զայն փոփոխել անհնար էր: Լատինաց հետ յարաբերութիւններ տիրապետած էին, եւ դրացի Արեւելեան պետութիւններն ալ Կիլիկեան այլեւս իրենցմէ օտարացած եւ Արեւմուտքի կապուած կը նկատէին: Կայետիոյ եւ Կոլոնիոյ Եպիսկոպոսները ամիսս ուրեմն մնացին Կիլիկիա, որ է ըսել մինչեւ 1347 ամառուան սկիզբը, եւ այդ միջոցին հրահանգեցին զթագաւորն, զկաթողիկոսն, զեպիսկոպոսնունս, զիշխանս եւ զժողովուրդ աշխարհին, ի հաւատս Ճշմարիտ, ըստ Լատին պատմիչին, ինա ի հռոմէադաւանութիւն, եւ այդ մասին անոնցմէ զիր ուխտի եւ երդմանց ուզեցին, եւ պահանջեցին զայն կնքել մատանեաւ իրեանց, եւ ստորագրել իրեանց իսկ ձեռամբ (ՂԱՐ. 45): Պէտք է դիտել տանք, թէ այս քանի անդամներ են որ այսպիսի յայտարարութիւններ կը պահանջուին եւ կը տրուին, եւ վստահութիւն ազդելու չեն բաւեր, վասն զի Երկու Կողմերն ալ արտաքին ձեւակերպութիւններ ըլլալը կը զգան: Ասիկա կը հաստատէ թէ Հայ Եկեղեցին հիմնապէս հռոմէականութեան անցած չէր եւ չանցաւ, ինչ ալ ըլլալ Երկու Կողմերուն զիրար մրցում մը: Ըստ այսմ Կըղէմս պապ ալ բաւականանալ ցուցուց այն յայտարարութեամբ, զոր Երկու Եպիսկոպոսները Կիլիկիայէ բերին, իրենց հետ ունենալով Կոստանդինի արքունիքէն Կոստանդին Կարսիլի անուն ասպետ մը (ՂԱՐ. 47): Պապը 1347 սեպտեմբերի 27-ին խոստացաւ տարեկան 12.000 ռուկի եւ 1000 ծիաւոր յղել Հայերուն, բայց միշտ յետ միաբանութեան պայմանով (ՍԻՍ. 559) որով Հայերուն յայտարարութեանցը տակաւին չի գործադրուած ըլլալը կը հաստատուի: Պապին խոստումներն ալ նոյն տեսակէն էին զի ծիաւորներ դեռ պիտի հաւաքուէին: Իսկ ուսկիներու վճարումն ալ Կիպրոսի թագաւորին կը յանձնարարուէր, որ Արեւելքի լատիններէն հաւաքուէլիք պապական գումարը: Այդ նպատակով Ներսէս Պաղոն եւ Կոստանդին Կարսիլի Կիպրոս կը զրկուէին, այլ ներքին վէճերով գործը կը վիժէր (ՂԱՐ. 48), եւ կացութիւնը կը շարունակեր իր տարտամ եւ անկայուն Վիճակի մէջ:

1313. ԼԵՒՈՆ ԶԻՒԱՆԵԱՆ

Վերջին Լեւոնի խոստովանահայրն ու ներբողաբան պատմագիրը Յովիաննէս Դարդէլ, շատ մը հրաշապատում պարագաներ կը իիսէ անոր առաջին կեանքին շուրջը, այլ չենք կրնար հաստատել թէ որ աստիճան ստուգութեամբ, զի ընտանեկան զրոյցներու հաւաքածոյի կերպարանը կը ներկայեն: Դարդէլի պատմելով, Կոստանդին Բաղդինեան, իր թագաւորութիւնը ապահովելու համար Զիւանի այրին Սուլթան տիկինը, եւ Երկու մանուկները՝ Պէմունգն ու Լեւոնը, գրած է Կորիկոսի բերդին մէջ (ՂԱՐ. 53) եւ մեռցնելու համար ալ թոյնով խառնուած մեղր որլկած,

բայց Սուլթան կասկածելով մեղրը աղքատ կնկան մը կը կերցնէ, որ կը մեռնի, եւ իրենք կազատին (ՂԱՐ. 54): Անկէ Ետքը երկու ասպետ կը դրկէ որ ծովին մէջ խեղդեն, բայց Սուլթան Կիպրացի նաւակ մը գտնելով, Կոռիկոսի բերդէն կը փախչի, եւ նորէն կազատին (ՂԱՐ. 55): Կիպրոսի մէջ ցամաք կելլեն Կարպասի խորշը, այլ Կիպրոսի թագաւոր Հուգոն Դ. անոնց լաւ ընդունելութիւն չըներ, վասն զի Ամաւրիի որդիները իրեն դէմ զատ բացած էին իրենց հօրը կալուածները պահանջելու, եւ Կարպասի մէջ կը թողու համեստ ծախքով մը ապրելու: Սուլթան կիմանայ թէ Կոստանդին զիրենք անկէ ալ յափշտակել պիտի տայ, ուստի ծովեզերքը կը թողու երեք տարի այնտեղ ապրելէ Ետքը, եւ Սիմեոնի դղեակը կը փոխադրուի ու նորէն կազատին (ՂԱՐ. 56): Այնտեղ ալ իրաշքով ականակիտ ջուրի աղբիր մը կը բղխի, եւ Հուդան ուխտի գալուն, իր հոեղբօր թուներուն վրայ կը կարեկցի, եւ մօրերուն հետ իրեն արքունիքը կը փոխադրէ, եւ այսպէս այս անգամ ալ խեղճ կեանքէ տազատին (ՂԱՐ. 57): Լուսինեանց վերջին շառավիղները կապրին Կիպրոսի արքունիքին մէջ, մինչեւ Հուգոն Դի մահը 1361-ին, եւ միեւնոյն պաշտպանութիւնը կը վայելեն անոր յաջորդէն Պետրոս Ա-է մր հօրը հիւրասիրութիւնը կը շարունակէ: Պեմունդ եւ Լեւոն հետզհետէ կը զարգանան զինուորական կրթութեանց մէջ, մինչեւ որ չափահաս ըլլալնէն Ետքը Հայոց թագաւորական զահը ձեռք ձգելու ձեռնարկեցին, իբրեւ Գուիտոնի եղբօրորդիներ յաջորդներ, իրենց մեծ մօրը Զապլունի ճիւղով Կոռիկոսեանց կամ Պապերոնեանց ժառանգներ նկատուելով:

1314. ՄԽԻԹԱՐԻ ՆՈՐ ՃԻԳԵՐԸ

Երբոր մէկ կողմէն Լատիններու հոգեւոր պետը կրօնական պայմաններով, եւ տրուած բացատրութիւններէ չի գոհանալով խոստացուած օգնութիւնները կը զլանար, եւ Հայեր առերեւոյթ գոհացումներով զայն հաճել հետզհետէ իր քայքայման կը դիմէր: Գարամանցիք հիւսիսէ Պապերոնը կը գրաւէին, Եգիպտացիք իրաւէն Այասի կը տիրանային, եւ Կոստանդին թագաւորի ու Լիպարիտ զօրավարի մասնակի յաջողութիւնները՝ կացութիւնը բարելաւելու չէին բաւեր: Իսկ Կողմէս պապ միշտ նոյն յանկերգը կը կրկնէր 1348 ին գրած նամակներուն մէջ, թէ զինուք եւ զանձուք պիտի օգնէ, երբ վստահութիւն ստանայ թէ Հայք իսպառ մաքրեալ իցեն յարատոյ մոլորութեանց (ՂԱՄ. Գ. 351): Իսկ ընդհակառակն այդ վստահութիւնը աւելի կը նուազէր, զն Կիլիկիա գտնուող Լատին կրօնաւորներ եւ լատինամոլ Հայեր կը շարունակէին տեղեկագրել, թէ Հայերուն կրօնական ընթացքին մէջ փոփոխութիւն չէ եղած, եւ յուրած յայտարարութիւններ մեռեալ տառեր, եւ կեղծեալ խօսքեր են: Պատմուած հանգամանքներէն եթէ իսկական հետեւութիւն մը ուզենք քաղել, պէտք է ընդունիլ, թէ իրաւ Հայոց խօսքերը ու գործերը իրարու համաձայն չէին, հռոմէադաւաւանութեան հաւանութիւննին բերանացի էր, արտաքին օգնութեան համար բռնադատեալ պայմանը կատարած երեւնալու համար, այլ ընդհանուր եկեղեցին եւ ժողովուրդը, ինչ որ էր նոյն կը մնար, հայադաւան մը իր բնիկ Վարդապետութեամբ եւ արարողութեամբ: Պապն ալ պարագայէն կօգտուէր խոստումները չկատարելու, եւ ինչպէս առաջ, նոր ստացած յայտարարութիւններուն ալ նշանակութիւն չի տալով, եւ 1351-ին դարձեալ նոր

բացատրութիւններ կը պահանջէր Մխիթարէ (ՍԻՍ. 559): Իսկ Մխիթար շարունակ նոյն բաները կրկնելէ ձանձրացած, պապին դիտել կու տար, թէ պէտք չէ որ ամէն հանդիպած լրատուներու ականջ կախէ, այլ իր գրութեանց հաւատք ընծայէ, եւ փութայ ինչ որ խոստացած էր՝ գործով ալ կատարեալ (ՉԱՄ. Գ. 352): Ասոր վրայ Կղեմէս կը պահանջէ վերջնական Վաւերական յայտարարութիւն մըն ալ ստանալ, եւ Արեւելքի լատին Եպիսկոպոսներուն կը յանձնարարէ տեղույն վրայ քննութիւն կատարեալ եւ իրեն տեղեկագրել, այլ անոնք ալ խոյս կու տան, ձեռնիաս եւ վստահելի թարգմաններ չունենալնուն պատճառանքով (ՉԱՄ. Գ. 352), եւ գործը կերկարաձգուի, մինչեւ որ 1353-ին Ներսէս Պաղոնի Արեւելք դաշնալու առթիւ, պապը անոր կը յանձնարարէ թարգմանի եւ քննիչի պաշտօնները կատարել (ՍԻՍ. 560): Որոշակի չունինք թէ ինչ եղաւ Պաղոնի գործունեութիւնը, եւ ինչ արդինք արտադրեց անոր միջամտութիւնը, սակայն վստահաբար կրնանք ըսել թէ բարի եւ օգտակար պտուղ մը հնար չէր ակնկալել այնպիսի անձի մը գործէն, որ մոլեռանդ եւ մոլեզին կիրքերու մատնուած հոգի մը ունէր, եւ ուղղութեան ու շինութեան հետեւելու նպատակէն շատ հեռու էր: Իբրեւ պաղոնի պաշտօնը հակակշռող ձեռնարկ մը, Զամշեան այդ միջոցին, այսինքն 1354 թուին, կը նշանակէ հրաժարեալ կաթողիկոս Յակոբ Անաւարզեցիի իբր պատգամաւոր Աւինիոն երթալը, պապը հաճեցնելը, եւ Հռոմի ուխտն ալ կատարելով Կիլիկիա դաշնալը (ՉԱՄ. Գ. 353): Այդ եղելութեան իբր աղբիւր կը յիշէ Մխիթար Ապարանցին, Ունիթոր պատմագիրը, զոր մենք ձեռուընիս չունինք ստուգելու համար, այլ կերեւի թէ Զամշեան թիւրիմացութեամբ գրած է այդ կէտը, քանի որ Ալիշան իր նորագոյն հետազոտութեանց համեմատ բոլորովին կը լու, եւ անուղղակի հերքած կըլլայ Յակոբի պատմագրութեան պատմութիւնը: Հաւանական ալ չերեւիր որ նախկին կաթողիկոս մը յանձն առնու այսպիսի պաշտօն մը կատարել, թող որ Յակոբի անձն ալ պապին առջեւ հաճելի չէր, որ կարենար նպաստաւոր ընդունելութիւն գտնիլ եւ ապօրինութիւն ներգործել: Արդէն 117 կարծեցեալ մոլորութեանց կարգին ալ տեսանք, որ քանի քանի առարկութիւններ ուղղակի Յակոբի անձը կը դիտէին, եւ զայն իբր գլխաւոր ընդդիմադիր կը ցուցնէին (1307): Այդ պարագաները կշռելով երբեք հաւանական չենք գտներ Յակոբի պատգամաւորութիւնը, եւ ըստ այսմ պարզ թիւրիմացութեան հետեւանք կը կարծենք Զամշեանէ պատմուած պատուիրակութիւնը:

1315. ՄԽԻԹԱՐԻ ՄԱՀԸ

Թագաւորութեան վտանգեալ եւ եկեղեցւոյն տատամսեալ վիճակին մէջ կը հանդիպի Մխիթարի մահը, 1355-ին, 14 տարի հայրապետական աթոռը վարելէն Ետքը: Ծանր եւ մեծամեծ տագնապներու ենթարկուած, եւ գրեթէ ապարդիւն մնացած պաշտօնավարութիւն մը ունեցաւ Մխիթար, աւելի գործունեութեան եւ ուղղութեան մէջ: Հնար չէ Մխիթարը լատինամոլութեամբ դառածեալ եւ հռոմէականութեան աշակերտեալ կարծել, որչափ ալ ամէն կերպով ջանացած երեւայ պապերուն հաւատացնել թէ հնազանդ եւ համամիտ է Լատին եկեղեցւոյ վարդապետութեանց եւ սովորութեանց: Ժամանակակից ցուցակագիր մը, կաթողիկոսներու շարքը

կազմած ատեն կը գրէ: տէր Յակոբ Հռոմեցւոց դաւանութիւն, տէր Մխիթար ուղղափառ դաւանութիւն (ՏԱԾ. 989), ուր ուղղափառ կոչումը Հռոմեցի կոչումին դիմաբաժան դնելով կը ցուցնէ, թէ այդ կոչումը հայադաւանի եւ ոչ հռոմէադաւանի իմաստով կը գործածէ եւ մեր տեսութիւնը կը հաստատէ: Մխիթարի միտքը բացատրելու համար պէտք է յիշել, որ ահազին եւ վերահաս վտանգ մը կը սպառնար: Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը հիմնովին վտանգեալ էր, միակ յուսոյ նշոյլ մը Լատիններէն կըսպասուէր, անոնց կողմանէ ալ հռոմէադաւանութիւնը իբր բռնադատեալ պայման կը գրուէր, ուստի համակերպութիւնը անհրաժեշտ կը դառնար, գոնէ այն չափն որչափ որ պէտք էր դիմացինը գոհացնելու համար: Հոս կանգ կառնէր Մխիթարի համակերպութիւնը, իսկ միւս կողմէն իր բոլոր ոյժերով կընդդիմանար հռոմէականութեան անձնուէր քարոզիչ եւ հայադաւանութեան ոխերին թշնամի, եւ իրենց եկեղեցւոյն ուխտեալ քանդիչ եղող Ունիթորներունեւ նոյնիսկ հռամէադաւանութեան պետին առջեւ կը պարզէր անոնց մոլոր ու վնասակար արարաքները: Եթէ երբեք ոմանց կողմէն դատապարտելի կամ պարսաւելի դատուի Մխիթարի այդ ընթացքը, մենք պիտի ըսենք թէ վտանգը ու տկարութիւնը այնպիսի բուռն եւ գերազոյն պարագաներ են, որ ոչ միայն կը նուազեն, այլ եւ իսպառ կը ջնջեն պատասխանատուութիւնը: Ամէն առթի մէջ եթէ կեղծիքը արդարանալի քան մը չէ տկարին համար, աւելի անարդարանալի է զօրաւորին համար, որ տկարը խաբելով զայն իր կորուստին կառաջարկէ: պապերուն կողմէ շարունակ խօսուած եւ երբեք չի գործադրուած խոստումները, շարունակ պահանջուած եւ առնուած, եւ առժամեայ գոհունակութենէ ետքը նոր բժախնդրութեամբ եղծուած յայտարարութիւնները, եւ հետզհետէ բարդուելով մինչեւ 117 հասած անհիմն առարկութիւնները, շատ աւելի կը ծանրանան Հռոմի պապերուն, քան թէ Մխիթարի եւ անոր նման կաթողիկոսներուն վրայ, Շատ աւելի աղէկ կըլլար, եթէ միանգամընդմիշտ եւ վերջնականապէս մերժէին օգնել իրենց դաւանութեան չհամակերպող Հայերուն, որ երթային եւ իրենց գիտցած կերպով իրենց գործը վարէին, եւ իրենց վտանգին դարմանը հոգային, քան թէ շարունակ սուստ յուսադրութիւններով, խաբէական խոստումներով, կեղծեալ բարեմտութիւններով եւ արուեստակալ պայմաններով խաղցնէին, եւ քայլ առ քայլ քայլքայման մղէին: Գոնէ իրենց պատասխանատուութիւնը ազատած կըլլային, եւ պատմութիւնը իրաւունք չէր ունենար Լատինական միջամտութեանց վերագրել Հայ իշխանութեանց վերջնական անկումը:

Տ. ՅԱԿՈԲ Բ. ԱՆԱԻՐՉԵՑԻ ԴԱՐՁԵԱԼ

1316. ՆՈՐԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Հայ եկեղեցւոյ հայրապետներուն շարքին մէջ տարօրինակ եւ միակ է Յակոբի պարագան, որ կանոնական եւ վերջնական կերպով աթոռէ հրաժարելէն, եւ ուրշ մը օրինապէս կաթողիկոսութիւնը վարելէն ետքը, երկրորդ ընտրութեամբ կրկին հայրապետական աթոռ կը բարձրանայ եւ կաթողիկոս կը հրչակուի: Ասիկա յայտնի նշան մըն է թէ Յակոբ անուանարկութեամբ եւ իրական մեղադրութեամբ կաթողիկոսութենէ չի վտարուեցաւ, այլ յօժարական քաշուեցաւ (1283), իր պատուովը ապրեցաւ, եւ սկսաւ նորէն փնտռուիլ, երբոր

Լատինաց մերձաւորութեան՝ ոչ միայն անպտուի, այլ եւ վտանգաւոր ըլլալուն շատեր սկսան համոզուիլ: Յակոբի կրկին կաթողիկոսանալուն մասին տեղնիտեղօք պատմութիւն չունինք, որ գիտնանք թէ կրկին օծում կատարեցին, կամ թէ ի՞նչ ձեւով աթոռ բարձրացուցին- սակայն հաւանական չէ կրկին օծելնին, վասն զի մեր Եկեղեցին երբեք օծում չի կրկներ, եւ իբր ստոյգ կը նկատենք որ արդէն կաթողիկոս օծուած ըլլալով առանց նոր արարողութեան գործի գլուխ անցաւ: Յակոբի կրկին կաթողիկոսանալուն առաջին աղբիր կը գտնենք Դավրիժեցին, որ կը գրէ թէ Մխիթարէ Ետքը նստաւ դարձեալ չորս (ՂԱՎ. 335), եւ անոր հետեւելով կը կրկնէ Երեւանեցին ալ (ԶԱՄ. 17): Սակայն հնագոյններ կարծես թէ կանգիտանան այդ կրկնակ պաշտօնավարութիւնը, զի Անեցիին շարունակողը Հայոց 789-ին կը դնէ, տէր Մխիթար ամս չօրեքտասան (ՍԱՄ. 168), ճիշդ 803-ին ալ կը դնէ տէր Մեսրոպ ամս քսանեւվեց (ՍԱՄ. 169), որով Յակոբի համար միջոց չի մնար: Նոյնպէս ուրիշ յիշատակարան մըն ալ առանց ընդիշութեան կը շարէ տէր Յակոբ, տէր Մխիթար, տէր Մեսրոպ (ՏԱԾ. 989), որով անգիտակ կերեւի Յակոբի Երկրորդ կաթողիկոսութեան: Թերեւ մենք ալ միտէինք այդ կրկնութիւնը չընդունիլ, եթէ զօրաւորագոյն ըլլային փաստերը, սակայն Անեցիին շարունակողը մեծ հեղինակութիւն չի վայելեր իր շփոթ տեղեկութիւններովը, եւ յիշատակարանը անորոշ է թուականներ չունենալուն համար, մինչ Դավրիժեցին աղբիրներու դիմելով կազմած է իր ցուցակը, յիշատակարաններ եւ կոնդակներ ալ քննած է (ՂԱՎ. 334), եւ աւելի վստահութեան արժանի կը նկատուի: Ըստ այսմ կը հետեւինք անոր քաղած ծանոթութեանց ինչպէս հետեւած են մեզմէ առաջիններն ալ:

1317. ԻՐ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Յակոբի առաջին ընտրութենէն 28 տարիներ անցած էին Երբ Վերստին կաթողիկոսութեան բարձրացաւ 1355-ին, հետեւաբար ծերացեալ հասակին մէջ Վերստանձնած պիտի ըլլայ այդ պաշտօնը, Երբ որ այնչափ ժիր գործունէութիւն, որչափ խոհական վարչութիւն մը կը սպասուէր ժամանակին պարագայից բերմամբ: Յակոբ յայտնի էր իր Ճարտար ուղղութեամբ հայադաւան Եկեղեցին պահելու եւ պաշտպանելու, առանց լատինականութեան դէմ բուռն պայքար մղելու, ջանալով որեւէ օգուտ մը քաղել անկէ, առանց Հայ Եկեղեցւոյ իսկութենէն բան մը վրայ տալու: Մխիթար որ իբրեւ աւելի ճկուն ու յարմարող պաշտօնի կոչուած էր, բոլոր իր ջանքերով ու զիջողութիւններով զգալի արդիւնք մը չէր յաջողած ծեռք ծգել, եւ այդ յուսախաբութիւնն էր անշուշտ որ ամէնքը նորէն Յակոբի դառնալ կը յորդորէր: Գուցէ յաջորդի ընտրութեան մասին ներհակ ուղղութեանց մրցումը դադրեցնելու դարման մըն ալ եղաւ, ծերունի կաթողիկոսը նորէն պաշտօնի կոչելով՝ հակառակութիւնները լրեցնելու խորհուրդը: Մեծ գործունէութիւն չէր սպասուէր Յակոբէ, եւ չունեցաւ ալ պատմութիւնը գրեթէ ոչինիչ չի պարունակէր այն չորս տարիներուն մէջ, որ 1355- է Ետքը անցան մինչեւ Յակոբի մահը: Կոստանդին թագաւորն ալ ներքին համոզմամբ մեծ լատինասէր մը չէր, արդէն Գուխտոնի լատինամոլութեան դէմ Ելլոյ խումբէն ընտրուած էր: Այնչափ ինչ կըներ որչափ բուռն հարկը կը պահանջէր եւ այդ մասին Յակոբ կաթողիկոսի հետ համամիտ էր: Հօռմի հետ փոխադարձ յարաբերութեանց եւ

թղթակցութեանց բացակայութիւն ալ դիւրաւ կը մեկնուի, քանի որ թագաւորն ու կաթողիկոսը Կիլիկիայէ դիմումներ չեին ըներ, որով պապերուն առիթ չեր ըլլար կրօնական համակերպութեան եւ հպատակութեան պահանջներ նորոգել:

1318. ՈՒՆԻԹՈՐՆԵՐ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԱԾ

Ունիթորներու առաջնորդ Յովիաննէս Քռնեցին վախճանած էր 1348 յունուար 6-ին (ՍԻՒ. 387), որով գրեթէ անզլուխ մնացած էին, եւ գործունէութիւնն տկարացած էր, զի Բարթողիմէոսի լատին ընկերներն ալ, Պետրոս Արագոնացին եւ Յովիաննէս Ամգրիացին նոյն միջոցներուն մեռած էին: Յովիաննէս ի՞ր պապէն Քռնեցիին ստացած կոնդակը՝ իբր յատուկ միաբանութիւն կը նկատէր Հայ Ունիթորները (1278), բայց Քռնեցիին մահուլնէ ետքը հետզհետէ տկարացած էր Ունիթորներու կազմութիւնը, ոչ միայն յաղագ փոքրագունութեան, այլ եւս աղքատութեան եւ թշուառութեան (ԿԱԼ. 524): Հետեւաբար պարտաւորուեցան Հռոմի յատուկ ձեռնսուութիւնը խնդրել, եւ այս նպատակով երկու պատգամաւորներ յղեցին Աւինիոն Կղեմէս Զի յաջորդ Իննովկենտիոս Զ պապին: Գացողներն եղան Զահկեցի հարազատ Եղբայրներն, Թովմաս եւ Սամուէլ (ՍԻՒ. 388) կամ Ելեւթիրոս (ԿԱԼ. 524): Ունիթորներու գիրքը աւելի զօրացնելու համար, այս անգամ 1356 յունուար 31-ի պապական կոնդակով, անոնք կատարելապէս ձուլուեցան Դոմինիկեան լատին միաբանութեան հետ, եւ Հայստանի վանքերը ոչ եւս իբր Միաբանութիւն, այլ իբր Միաբանական գաւառ նկատուեցան, գաւառահոր կամ գաւառական մեծաւորի մը իշխանութեան նրբեւ: Ունիթորներու հետեւող հռոմէադաւան Հայերու համար ալ Նախիջենանի անունով Եպիսկոպոսական վիճակ մը կազմուեցաւ, եւ նոյն իսկ պատգամաւոր գացողները Թովմաս Եպիսկոպոս եւ Սամուէլ՝ գաւառահայրը նշանակուեցան (ԿԱԼ. 524): Դոմինիկեանց ընդհանուր մեծաւորը պիտի օգնէր եւ պիտի խնամէր Հայ վանքերը, բայց եւ մերթընդերք իր կողմէ այցելուներով պիտի քննէր անոնց ընթացքը, եւ պիտի տար պէտք եղած հրամանները: Այսպէս իրենց սկզբնաւորութենէն քիչ ետքը իբր Հայ գործող Ունիթորները, պաշտօնապէս լատինութեան կանցնէին: Մէկ կողմէն միջոցներու նուիրակութիւնը, եւ միւս կողմէն կերպարանին փոփոխութեան պատճառով, Ունիթորները չկրցան այս ատեններ մեծ գործունէութիւն ունենալ, մինչեւ որ Իննովկենտիոսի կարգադրութեամբ յաջողեցան նորէն կազմուիլ եւ զօրանալ եւ Հայ Եկեղեցւոյ դէմ յարձակումներու ձեռնարկել: Իրենց կեղրոնը հաստատուեցաւ Նախիջենան եւ Զահուկ եւ Շահապունիք գաւառներու մէջ, բայց հետզհետէ Զահուկի մէջ ամփոփուեցան, եւ այս պատճառով Զահկեցի կոչուեցան: Անոնք որ Մեծ Հայոց կողմերը Հռոմէադաւանութեան կը հետեւէին, ինչչափ ալ անծուկ եւ սահմանափակ կերպով, քանի մը դարեր տեւող գոյութիւն ունեցան: Միշտ Ներսէս Պաղոնի եւ Սիմէոն Պէկի անուններն ալ այլ եւս չեն յիշուիր պատմութեան մէջ, որով անոնց ալ այդ միջոցին մեռած ըլլար կը հետեւի, Արդէն բաւական ժամանակ էր, որ իրենց տարադէա գործունէութիւնը կը շարունակէին, բայց չենք կրնար Ճշդել, թէ ո՞ւր, Արեւելքի՞ թէ Արեւմուտքի մէջ կնքեցին իրենց արկածալից կեանքը:

1319. ՅԱԿՈԲԻ ՄԱՀԸ

Յակոբի Երկրորդ կաթողիկոսութեան միջոցին տեղի ունեցաւ ահեղ սրածութիւն մը, որ շատ մը կեանքերու կորուստ պատճառեց Կիլիկիոյ մէջ: Ծագումը յայտնի չէ, բայց կրնայ հետեւանք մլալ 1356-ի ասպատակին, եւ կամ պարզ մահտարաժամ մը եղած ըլլալ վարակիչ հիւանդութեանց Երեսէն: Նկատելի կէտ մըն էր, որ հակառակ սովորական պատահարաց, ուր ընդիանրապէս ստորին դասակարգն է որ գոհ կերթայ վարակիչ ախտերու, այս պարագային Եկեղեցականներու եւ ազնուականներու դասակարգեր բազմաթիւ զոհեր տուին, մինչեւ իսկ Կոստանդին թագաւորի որդիք բազումք վարակուեցան եւ մեռան ի մէջ աւուրց քսանից, եւ այս այնչափ աչքի զարկաւ, որ իբր աստուածասաստ պատուհաս կուզէ մեկնիլ զայն լատին պատմիք, իբր զի չէր նա յարքունի զարմէ անտի Հայոց (ՂԱՌ.58): Ասով Լուսիննեանց ազգատոհմին ժառանգական իրաւունքին բռնաբարող մը կուզէ ցուցնել Նզրեցւոց ազգատոհմէն Եղող Կոստանդինը: Իսկ արկածին թուական կը ցուցուի 1359 տարին (ՍԻՒ.560): Յակոբի կաթողիկոսութեան Երկրորդ մասը համառօտ Եղաւ, զի 1359-ին կնքեց նա իր կեանքը, ինչպէս կերեւի, տարիներու Երկարութեան եւ աղէտներու ծանրութեան ներքեւ Ճնշուած: Դժբախտաբար օրինաւոր պատմագիրներ չունենալով, կցկտուր եւ ցրիւ յիշատակներով կը պարտաւորուինք կազմել ժամանակիս պատմութիւնը, չոր ակնարկներ միայն տալով անոնց հանգամանքները ու շարժառիթները կարենալ բացատրելու: Իսկ Յակոբի անձին եւ գործերուն մասին բաւական գրեցինք պատմութեան կարգին, եւ պէտք չենք տեսնար նորէն անդրադառնալ անոր ուղղութիւնն ու ընթացքը բացատրելու, կամ արժանիքը գնահատելու համար:

1320. ԿԻՐԱԿՈՍ ԵՒ ՍԱՐԳԻՍ

Այստեղ մեր սովորութեան համեմատ ժամանակակից նշանաւոր անձերն ալ յիշել ուզելով միայն Երկու նահատկներու անուններ կը գտնենք, եւ գերեզմանները Անիի մօտ գտնուելէն, Անեցիններ ըլլալնին կը հետեւցնեն: Այս Երկուքն են, Կիրակոս Վարդապետ եւ Սարգիս քահանայ, Վասնզի կը կարծենք թէ արձանագրութեան Ա. Սարգիս գրուածը պէտք է Տ. Սարգիս կարդալ: Առաջինին համար ըսուած է թէ նահատակեցաւ յանօրինաց: Իսկ Երկրորդը՝ իր Եղբայրը Կազեր որդի Միւռոնի, արիւնաթաթաւ գտած է ի խորագոյն հորի քարաթաղ արարած (ԾԱԿ.34): Որչափ եւ նոր վկայից հաւաքիչները, Երկուքն ալ մարտիրոսներու կարգ են անցուցած (ՆՈՐ.133), սակայն հնար է որ պարզապէս աւազակային սպանութեանց զոհ գացողներ ըլլան, քանի որ վկայաբանական յիշատակներ կը պասին: Կիրակոսի համար յայտնապէս 1348 թուական տրուած է, եւ անոր ժամանակակից կերեւի Սարգիսն ալ:

Տ. ՄԵՍՈՂՈՊ Ա. ԱՐՏԱԶԵՑԻ

1321. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Յակոբի յաջորդն Եղաւ Մեսրոպ Արտազու արքեպիսկոպոս ու Թաղէոսի վանքին առաջնորդ (ՂԱՍ.Գ.353), եւ յայտնի չէ թէ պատահմամբ Սիս գտնուելով, կամ ներհակընդդէմ մրցումներու վերջ տալու համար, որպէս հեռուէն անձ մը հայրապետական աթոռ բարձրացած է: Ոմանք սոյն Մեսրոպը կը նոյնացնեն Խորձեանի Եպիսկոպոսին հետ (ՂԱՍ.յաւ.110), որ Մխիթարի ներկաներէն

էր (1291), սակայն լոկ անուններու մերձեցում մըն է, առանց ուրիշ մէկ նշանի: Դավրիժեցին 1364-ին կը դնէ Մեսրոպին կաթողիկոսութիւնը, այլ նա յայտնապէս գրած է, որ ոչ թէ սկզբնաւորութեան թուականները կը նշանակէ, այլ այն տարին որուն մէջ կաթողիկոսի մը պաշտօնի վրայ ըլլալը գրած է: Մեսրոպի աւելի կանուխ ալ պաշտօնի վրայ ըլլալուն կը վկայեն ուրիշ յիշտակարաններ ալ, որ 1360-ին Մեսրոպը կաթողիկոս կարձանագրեն (ԹՌՈ.Բ.381,437), որով կարդարանայ 1359-ին ընտրուած ըլլալուն սովորական թուականը: Բաւական ժամանակ էր որ շարունակ Կիլիկեցիներ էին հայրապետութեան գահակալները, սակայն հաւանական չէ, որ Մեսրոպը հեռուէ բերելով ուզած ըլլան տարբեր ուղղութիւն մը տալ գործերուն: Արտազեցիներ ալ արդէն, Զաքարիա Ծործորեցիի օրէն, հակամէտ էին դէպի միութիւն, եւ սիրով կընդունէին այդ նպատակին ծառայող պայմանները, մօտաւորութիւն կը ցուցնէին իրենց կողմերը գտնուող լատին կրօնաւորներուն, եւ կը ջանային օգտուիլ անոնց ուսումէն ու հմտութենէն, քայլ միանգամայն հեռու էին լատինամոլներու ծանծաղամիտ նմանողութենէն, եւ Հայոց Եկեղեցին կատարելապէս լատինակերպ եւ հռոմէադաւան ընելէն: Մեսրոպ ալ հարկաւ այդ ուղղութեան հետեւող մըն էր, եւ իր ընտրութիւնը պէտք է մեկնել իբր չափաւորութիւն մը Կիլիկիոյ լաինասէր ուղղութեան մէջ, քանի որ լատինամոլներուն, առանց Երկրին քաղաքական օգուտ մը բերել, ներքին Երպառակութիւններու պատճառ կըլլար: Լատինամոլութեան Երկու մեծ գայթակղեցուցիչ կէտերն եղած էին բաժակին ջուրը եւ Ծնունդին տօնը, որոնք առիթ կընծայէին հակառակորդներուն որովք եւ բրօք պատահել իրերաց եւ բազում ոճիրս գործել: Մեսրոպի առաջին հոգածութիւններէն մին եղաւ, համոզիչ միջոցներով միտքերը հանդարտեցնել, նորութեանց հետեւողները իրովի ետ կեցնելու աշխատիլ, եւ ժողովուրդին մէջէն յուզիչ եւ գայթակղեցուցիչ առիթները պակսեցնել: Բայց Երբոր տեսաւ որ մոլեռանդներու խօսք հասկցնել հնար չըլլար, քանի որ անոնք Սսոյ եւ Ատանայի ժողովներուն հեղինակութեամբ կը զօրանային, մինչ ժողովուրդը առջի օրէն բողոքած եւ հակառակած էր այդ ժողովներուն դէմ, եւ քանի որ Եպիսկոպոսներն ալ պարտք չէին զգացած այդ որոշումներուն համակերպիլ ու գործադրել, Մեսրոպ պէտք զգաց պաշտօնական միջոցներ ձեռք առնել միտքերը հանդարտեցնելու համար: Կոստանդին թագաւորին հետ կամակից միաձայնութեամբ ժողով գումարեց Սիսի մէջ, ուր նկատի առնուեցան նախընթաց գործողութիւնները, անոնց հետեւողութիւնները, պարագայից պահանջներուն վրայ Երկար խորհրդակցութիւններ կատարուեցան, եւ վերջապէս ժողովական վճիռով որոշուեցաւ բաժակին ջուր խառնելը խափանել, եւ ջրախառն բաժակի կիրառութիւնը խսպառ դադրեցնել Կիլիկիոյ մէջ, (ՂԱՄ.Գ.355), կամ լաւ եւս Սիսի մէջ, որովհետեւ անկէ դրւուս արդէն ընդհանուր գործածութեան ալ չէր մտած, այլ լոկ անհատաբար խառնողներ կը գտնուէին:

1322. ՍՍՈՅ ՆՈՐ ԺՈՂՈՎԸ

Պատմական կարեւոր կէտ մըն է Մեսրոպի օրով 1361-ին գումարուած Սսոյ ժողովը, զոր Զամշեան Կիլիկեցւոց պատմութենէն քաղելով թեթեակի իմն կը յիշէ, եւ գործը միայն ջրախառն բաժակին վրայ կը մասնաւորէ: Դժբախտաբար ձեռքի տակ չի գտնուիր այդ գործը

ամբողջութեամբ պատմող հեղինակ մը, որ կարենայինք կատարել ուսումնասիրութեամբ գործը բացատրել: Սակայն դիւրին է հասկնալ, թէ խնդիրը լոկ ջրախառն բաժակի վրայ չէր կրնար ամփոփուիլ, այլ բոլոր եւ օտարամուտ ձեւեր պէտք էր միանգամայն վերնային, եւ այդ միտքով Երեւանցին բացատրօրէն կը գրէ, թէ Մեսրոպ եբարձ զջուրն ի սուրբ խորհրդոյն, եւ հերքեաց զախարմայութիւնն՝ որ մուծեալ էր ի Հայս ի Կոստանդին հերձուածողէն, որ է Կեսարացին, եւ յօշին թագաւորէն (ԶԱՄ.17): Հարկաւ աղբիւր մըն ալ ունեցած է այսպէս բացայայտ գրելու համար: Ժողովական գործերուն ձեռուընիս հասած չինելը, չկրնար երբեք ժողովին հեղինակութիւնը նուազել, եւ հռոմէականներուն ալ փաստ չըլլար անոր կարեւորութիւնը ուրանալու: Եթէ առանց կաթողիկոսի գումարուած Սսոյ ժողովի մը հեղինակութիւնը կը բարձրացնեն, կամ Կեսարացիին նորութիւնները Ատանայի ժողովին որոշումներով կուզեն հաստատել, պէտք է որ Մեսրոպի գումարած ժողովին ալ, թէ ոչ առաւել, գոնէ համահաւասար զօրութիւն ձանչնան: Եւ եթէ նախնեաց հնաւանդ սովորութիւնները խախտող գումարումները, իբր օրինաւոր ժողով կընդունին, եւս առաւել այդ օրինաւորութիւնը կը պատշաճի օտարամուտ նորութիւնները խափանող գումարումին: Ըստ այսմ դիմացէ դիմաց կունենանք համանման գործեր, ժողով մը՝ որ նախնեաց կանոնները կայլայլէ եւ նորութիւններ կը մուծանէ եւ ժողով մը՝ որ նորութիւնները կը խափանէ եւ նախնեաց կանոնները կը հոչակէ: Այդ պարագային մէջ, հարկաւ առաւելութիւնը պէտք է տալ այն ժողովին, որ բազմադարեան կանոններուն կը համաձայնի, եւ քանի մը տարի առաջ մուծուած պիտակ նորութիւնները կը ջնջէ: Ըստ այսմ հռոմէադաւաններուն ամրութեան դղեակներն եղող Սսոյ եւ Ատանայի ժողովները անզօր կը դառնան, ոչ միայն այն դիտողութեանց հիմամբ զորս իրենց կարգին գրեցինք (1235,1257), այլ եւ զօրութեամբ պաշտօնական գործողութեանց: Հարկաւ այլ եւս պիտի չկրնան ըսել, թէ Կեսարացիին ժողովը տարբեր բան մը եղած ըլլայ, քան Արտազեցիին ժողովը: Մենք պնդեցինք եւ կը պնդենք, թէ կաթողիկոսի մը արտաքին զիջողութիւնը չեն կրնար փոփոխել Հայ եկեղեցւոյ իսկական կերպարանը, եւ թէ բանադատիչ պարագայից ներքեւ գումարուած, եւ յետոյ ուրիշ ժողովով յետս կոչուած ժողովական գործեր բնաւ չեն զօրեր հռոմէադաւան դրութիւնը ամրացնել:

1323. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԲԱՂԴԻՆԵԱՆ

Կիլիկիոյ թագաւորութեան կացութիւնը հետզհետէ իր քայքայքման կերպար, քանի որ ոչ ներքին ոյժ ունէր վտանգին դիմադրելու, եւ ոչ ալ արտաքին ոյժ մը՝ որ իրեն հովանաւորէ: Լատինականութեան աղէտը, ինչպէս պէտք է կոչել ժամանակին տագնապը, կրկնակի կը վնասէր արդէն տկարացեալ թագաւորութեան: Դէա Արեւմուտը դիմումը կը գրգռէր շրջակայ թշնամիները, լատինական ձեւերը ու կերպերն կը պառակտէին ժողովուրդը, արքունիքին Լատիններու ձեռք անցնիլը, եւ նոյն իսկ Հայոց թագաւորական գահին վրայ Լատիններուն բարձրանալը, անբուժելի կը դարձնէր զայրացած կացութիւնը: Հալէայի կուսակալ Պէկ-Թիմուր, 1360-ին Տարսուն ու Ատանան կը գրաւէր, Կոթիկոսի բերդը գրեթէ անպաշտպան մնացած՝ Հայոց թագաւորութեան բաժնուելով Կիպրոսի իշխանութեան ներքեւ կը մտնէր 1361-ին, կոստանդին թագաւոր անզօր եւ

անկար յարձակումները վանել, գոնէ մնացածը, պաշտպանելու ճիգերով կը տագնապէր, եւ կաշխատէր մինչեւ իր կեանքին վերջը, 1363-ին սկիզբները: Առանց մեծ գործ մը կատարելու եւ առանց մեծ ոյժ մը ունենալու 19 տարի թագաւորեց Կոստանդին Բաղդինեան, միակ արժանիքն ունենալով ըստ կարելոյն յետաձգած լինելու Հայ թագաւորութեան վերջնական անկումը: Բռնադատեալ լատինասէր, այլ ոչ երբեք լատինամոլ, Հայ թագաւորութեան եւ Հայ Եկեղեցւոյ Հայկական տիպարը պահելու աշխատող Կոստանդին ունեցաւ միտքի գնահատելի ուղղութիւն մը, ցուցուց կարողութեան չափաւոր ծիրք մը, այլ չկոցաւ կործանման առջելը առնել, թէպէտեւ յաջողեցաւ զայն հեռացնել իր իշխանութեան բաւական երկար տեւողութեան ատեն: Իր մահուանէ ետեւ ծանրացած աղէտը փաստ մըն է, որ գոնէ անուղղակի իր ճիգը կը բարձրացնէ: Կոստանդին անժառանգ կը մեռնէր, զի իր զաւակները վարակիչ իհիանդութեան զոհ գացած էին (1319), եւ յաջողութեան խնդիրները նորանոր աղէտներ բարդեցին արդէն աղետալից կացութեան վրայ: Լուսինեան Զիւանի անդանիկն Պէմունդ 24 տարեկան երիտասարդ մը եղած էր, եւ Կիպրոսի թագաւորին պաշտպանութիւնը կը վայելէր: Պետրոս Ա., որ Հուլիոն Դ.-ի յաջորդած էր (1313), ուզեց զայն նստեցնել Հայոց գահուն վրայ, զոր ժամանակ մը վարած էր անոր հայրը, եւ որուն նա ժառանգ կը նկատուէր հօրեղբօրը Գուիտոնին մահուընէ ետքը: Ինքն Պետրոս ալ պէտք կը զգար անձամբ տեսակցիլ Ուրբանոս Ե. պապին հետ, որ տարի առաջ յաջորդած էր Իննովկենտիոս Զ.-ի, Ալիմիոնի մէջ: Ուստի երիտասարդը մէկտեղ առած ձանբայ Ելաւ, որպէս զի պապական հաստատութեամբ ապահովէ Պէրմուդի թագաւորութիւնը: Բայց երիտասարդը ծանրապէս իհիանդացաւ ձանապարհին եւ Վենետիկի մէջ մեռաւ (ՂԱՌ.58): Պետրոս իր ձամբան շարունակեց, Ուրբանոսի հետ տեսակցեցաւ, եւ Հայոց թագաւորութիւնը Լուսինեաններուն պահելու համար, յատուկ պապական կոնդակ մը առաւ Պէմունդի եղբօր Լեւոնի անունին 1364 ապրիլ 11 թուականով (ՂԱՍ.Գ.356), զոր սակայն իրեն մօտ պահեց (ՂԱՌ.58):

1324. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՀԵԹՈՒՄԵԱՆ

Երբոր Կոստանդին Բաղդինեան անժառանգ մեռաւ, յաջողութեան խնդիրը պատճառ եղաւ զանազան կուսակցութիւններ կազմելու, եւ Կիլիկիա պառակտեցաւ: Լուսինեաններ իրենց կողմնակիցներն ունեին, որոնք Պետրոսի ալ դիմեր էին Պէմունդն ուզելու (ՂԱՌ.57), որոնք սակայն կացութեան տէր չէին: Ինքզինքնին առջեւ քշող բախտախնդիրներ ալ կային, որոնցմէ կը յիշուին Լեւոն Լուսինեան մը եւ Նիկոլ Լուսինեան մը, որոնք սակայն չեն կոցած յաջորդի, եւ մերժուած ու սպանուած են հակառակ կուսակցութիւններէն (ՍԻՍ.560): Ընդհանուր պառակտումներու մէջ զօրացաւ Նզրեցոց կողմը, եւ Կոստանդին Բաղդինեանի յաջորդ նշանակութեցաւ անոր հօրեղբօրորդին, նոյնպէս Կոստանդին անուն, որդի Բաղդինի եղբօր Հեթում Զամբռայի, կամ արքունական սենեկապանի, որ մեռած էր 1356-ին (ՍԻՍ.560), եւ Հեթումէ քիչ ետքը, 1358 մայիս 21-ին վախճանած էր նաեւ անոր կրտսեր որդին Զօֆոր, 34 տարեկան (ՍԻՍ.413): Այս հաշուով Կոստանդին Հեթումնեան, որ Երիցագոյն էր, 1363-ին թագաւոր հրչակուած ատեն, գոնէ 40 տարեկան եղած պիտի զլլայ: Այս Կոստանդինն է որ Ուուրինեանց գահին վրայ մնաց 10 տարիի

չափ, բայց Երկու Նզրեցի Կոստանդիններու իրարու յաջորդելը, պատճառ եղած է ոմանց Երկուքը միացնելու, եւ ուրիշներուն ալ՝ մականուններուն տարբեր կերպով նշանակուելէն՝ անոնց թիւը բազմացնելու: Երեւանեցին, Գուհտոնի եւ Լեւոնի մէջտեղ կը դնէ, թագաւոր Հայոց Կոստանդին, յետոյ եւ միւս Կոստանդին, յետոյ եւ միւս Կոստանդին, եւ միւս չորրորդ Կոստանդին (ԶԱՄ.17), մինչ Դարդէի ժամանակագրութիւնը Երկու Նզրեցի Կոստանդիններ միայն կը ընդունի, Բաղդինեանը եւ Հեթումեանը (ՂԱՐ 59): Հեթումեանին իբր թագաւոր ընդունիլը կը վերագրուի իր փարթամութեան, որով յաջողեցաւ ոչ միայն Կիլիկեցի իշխանները վաստկիլ, այլեւ նոյն իսկ Կիպրոսի թագաւորը իրեն կողմը դարձնել, եւ անոր ձեռքով անգործադիր թողով Լեւոնը թագաւորեցնելու համար Ուրբանոսի տուած պապական կոնդակը (1323), զոր Պետրոս պահեալ ի ծածուկ ոչ եցոյց, եւ ոչ աւանդեաց առ իշխանն Լեւոն (ՂԱՐ.59): Այդ կոնդակին թուականը պատճառ եղաւ շատերուն 1365-էն Լեւոնը Հայոց թագաւոր եղած կարծել (ԶԱՄ.Գ.356), սակայն Դարդէի ժամանակագրութիւնը կը ցրէ այդ գրութիւնը, եւ մէջտեղ կը հանէ Պետրոսի տարօրինակ ընթացքը, որ կրցաւ գրեթէ 10 տարիներ գաղտնի պահել եւ անհետեւանք թողով իրեն համար նուիրական սեպուղ պապական կոնդակ մը: Դարդէլ ոչ միայն ժամանակակից մըն է, այլ եւ Լեւոնի խոստովանահայրն եւ անոր անծնական պարագաներուն մօտէն տեղեակ էր: Այլ թէ ինչպէս կրցաւ Պետրոս այս տեսակ գործ մը յաջողցնել, որ ոչ Ուրբանոս իր կոնդակին գործադրութիւնը պահանջէ, եւ ոչ Լեւոնի իր իրաւունքը փնտռէ, պատմութենէ բացատրութիւններ չունինք: Սակայն դիւրին է նկատել, որ պապին կոնդակը նոյն ինքն Պէտրոսէ ուզուած էր, եւ պապը անոր յանձնած էր պատշաճ կարգադրութիւն ընել, իսկ Լեւոն փորձանքներ տեսած եւ Պետրոսի պաշտպանութեամբ յառաջ եկած, անոր իրամանին ներքեւ գինուորական մըն էր, որ իրովի բան մը կարգադրելու միջոց չունէր, եւ Լուսինեան գերդաստանին պետն եղող Պետրոս թագաւորին պարտաւոր էր անսալ: Դարդէի տուած մանրամասնութիւններէն այնպէս կերեւի, թէ Պետրոս զնամակն պապին ոչ եցոյց իշխանին Լեւոնի, պահեաց զթղթեանն, եւ ոչ եհան ի վեր (ՂԱՐ.60), որով Լեւոն տեղեկութիւն ունեցած չըլլար իրեն մասին եղած կարգադրութենէն, բայց եթէ գիտցած ալ ըլլար, համակերպելէ զատ եղանակ չունէր:

1325. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՂԱՐՉՈՒԱԾՆԵՐ

Կոստանդին Հեթումեան թէեւ յաջողեցաւ 10 տարի արքունական գահը պահել, դժուարին եւ աղետալից միջոցի մէջ, սակայն պատմական յիշատակներ չեն ներեր իր վրայ գովեստ եւ զնահատումի նպաստաւոր կարծիք մը կազմել: Իրաւ գլխաւորապէս Դարդէլն է այդ յիշատակներուն աղբիւրը, որ Երկու Նզրեցիներն ալ իբր բռնաւորներ եւ Լուսինեանց իրաւունքը բռնաբարողներ կը նկատէ, եւ այդ տեսութեամբ զանոնք դսրովել եւ աղտեղել կաշխատի, սակայն պարզ իրողութիւններն ալ անկաշկանդ միտքով զննուած ատեն, Կոստանդին Հեթումեանի համար նպաստաւոր Եզրակացութեան չեն տանիր: Կիլիկիոյ թագաւորութեան սահմաններուն ամփոփուիլը, որ իր նախորդին օրով սկսաւ, տակաւ կը յառաջէր, այնպէս որ գրեթէ Սիսի շրջանակին մէջ կը պարփակուէր՝ Երբեմն Կիլիկիայէ դուրս Փոքր Ասիոյ եւ Ասորիքի մէջ

տարածուած թագաւորութիւնը: Կոստանդին արեւմուտքի Լատիններէն յոյսը կտրելով անոնց չի մօտենար, բայց բոլոր յոյսը կը կեղրոնացնէ Կիպրոսի Լուսինեաններու վրայ, եւ կաշարի միջոցներով եւ ճորտութեան մօտիկ քծնումներով անոր պաշտպանութիւնը կապահովէ, մինչեւ իսկ յայտարարելով զի հաճեսցի ընդունել զնա եւ զթագաւորութիւն նորա եւ զինչս զամենայն (ՂԱՐ.59): Կոստանդինի փարթամութեան ծագումն ալ կը մեղադրուի, որովհետեւ զայն կուտեալ էր կեղեքելով զերկիրն եւ յափշտակելով զինչս ժողովրդեան (ՂԱՐ.60): Հպատակները իրմէ դժգոհ, ձեռքէն ազատելու համար, 1368-ին նոյն իսկ Պետրոսը հրաւիրեցին Հայոց թագաւորութիւնը իրեն կցելու (ՍԻՒ.560), սակայն Պետրոս հարկ չտեսաւ անմիջապէս գրաւելու փութալ, զի գերիշխանի դիրքը կը վայելէր Կոստանդինի վրայ, եւ քիչ ետքն ալ, 1361-ին, Կիպրոսի աւագանիէն սպանուեցաւ (ՂԱՐ.60), որովհետեւ ինքն ալ իր իշխանութեան մէջ ոչ նուազ անտանելի էր, քան իր պաշտպանեալ Կոստանդինը: Պետրոս Ա-ի յաջորդ հռչակուեցաւ որդին Պետրոս Բ., տակաւին 9 տարեկան, իր հօրեղբօր Յովիաննէս Լուսինեանի խնամակալութեան ներքեւ: Ասոր ձեռքն անցաւ Ուրբանոս պապին Լեւոնի համար տուած կոնդակը, այլ Կոստանդին փութաց Յովիաննէսն ալ վաստակիլ առաքելով պարզեւս մեծամեծս եւ ընծայս, ու կոնդակը նորէն պահուեցաւ ու ծածկուեցաւ, եւ Յովիաննէս ոչ եհան ի վեր զթղթեանն (ՂԱՐ.60): Կոստանդին Սիսի մէջ իր հարստութիւններով մէկտեղ հանդարտ չէր, զի Եգիպտացիք շուրջը պատած կուզէին որոշիչ հարուածը տալ, եւ Ասիոյ քրիստոնեայ իշխանութեանց վերջին մնացորդը բնաջինջ ընել: Յարձակումները նոր ոյժ առին Պետրոս Ա-ի մահուընէ ետքը, ուսկից կակնածէին Եգիպտացիք, քանի մը անգամ հարուածուած ըլլալով՝ անոր նաւային յարձակումներէն: Խօշթիմուր Հալէաի ամիրան եւ Մանչակ Տարսոնի ամիրան շարունակ կը նեղէին Սիս քաղաքը պաշարմամբ եւ շրջականները ասպատակելով, մինչեւ իսկ Սիսը այրելով (ՍԻՒ.226), բայց Կոստանդինի բախտէն արիասիրտ հրամանատար մը կար իրեն մօտ, որ քանիցս կը յաջողէր թշնամինները ցրուել: Լիպարիտ անունով կը յիշուի այն, որդի Թորոս մարածախտի, եւ Եղբայր Վասիլի (ՍԻՒ.542), որ աւելի ետքը պիտի յիշուի: Սակայն վերջապէս Լիպարիտ ալ ինկաւ կոտորածի համար առջեւ քալած, եւ իրեններուն կամաւ կամ ակամայ իրմէ հեռացած մէկ պահուն: Լիպարիտի անունը մինչեւ յետին ժամանակներ հռչակուած էր Սսեցոց մէջ, եւ ժողովրդական երգերու նիւթ Եղած (ՍԻՒ.227): Անոր տեղ անցաւ Հեթում մը, որ քաջութեան մասնաւոր գործեր ալ կատարեց Եգիպտացոց ուժ, սակայն այն ալ Գրիգոր մատնիչի մը սպանուեցաւ, եւ իր կինը Զարմանուիի լեռներ քաշուելով պատերազմիկ խումբի մի գլուխ կանգնեցաւ (ՍԻՒ.184): Բայց այս ամէն վերջին ճգնաժամի քաջութիւններ, չին կրնար Սիսի վտանգալից վիճակին արմատական ռարման ըլլալ:

1326. ՆՈՐԵՆ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐ

Այդ խաօնակ կացութեան մէջ Մեսրոպ կաթողիկոսի անունը չի յիշուիր, եւ ոչ ալ կրօնական խնդիրներու յիշատակութիւններ կըլլան: Արեւմուտքի հետ խզուած յարաբերութիւնները հարկաւ առիթ չէին տար Եկեղեցական պահանջներ առաջարկելու, եւ փոխադարձ բացատրութիւններ կրկնելու, ինչ որ Մխիթարի օրերուն նկարագիրն էր Եղած: Մեսրոպ, որ համարձակութիւնը

ունեցած էր մինչեւ իսկ սոյ եւ Ատանայի ժողովներուն որոշումները նոր ժողովով ջնջել (1322), հայադաւան եւ հայածէս ուղղութիւնը ամրապնդելու կաշխատէր, եւ այդ մասին իրեն օգնական ունէր թագաւորն ալ: Կոստանդին Հեթումեան թէ անձնական եւ թէ քաղաքական տեսակէտներէն պէտք էր որ կաթողիկոսին ուղղութիւնը հովանաւորէր, որովհետեւ պարտաւոր էր Լուսինեանց ազգատոհմին հետ մաքարիլ իր թագաւորութիւնը ապահովելու համար, եւ լատինականութեան զօրանալը Լուսինեանց կուսակցութեան կը նպաստէր: Այդ մասին թագաւոր եւ կաթողիկոս իրարու համամիտ եւ գործակից էին, բայց չենք ուզեր այդ գործակցութիւնը Կոստանդինի անտեղի գործերուն վրայ ալ տարածել: Մեսրոպի ընթացքը խոհական անձի մը նկարագիրը կընծայէ մեր աչքին, եւ չենք կարծեր թէ ստորնութեանց ալ զիջած ըլլայ. միայն թէ գէշ աղէկ, Վերջապէս Հայ թագաւոր մըն էր Կոստանդին, որ Հայ թագաւորութեան համար կաշխատէր թէ ոչ անձամբ, գոնէ իր զօրավարներով, եւ Մեսրոպի ներեալ չէր անոր ընդդիմանալ, կամ զայն տկարացնել: Բայց լատինասէրներու կամ Լուսինեան կուսակիցներու հետքը ջնջուած չէր Սիսի մէջ, միայն թէ աւելի քաղաքական նպատակներու կը ծառայէին, եւ տիրող ուղղութեան դէմ մաքարելու չափ զօրաւոր չէին, եւ պէտք կը զգային տեղէ մը օգնութիւն գտնել: Մարիամ թագուիհ՝ Կոստանդին Բաղդինեանի այրին, որ Օշին խնամակալին Յովիաննայէ ունեցած դուստրն էր (1311), աւելի իր ազգատոհմէն քան իր ամունոյն ուղղութենէն ներշնչուելով (1323), լատինասէրներուն գլուխն էր անցած, եւ 1271ին յատուկ դեսպանութիւն մը կը ղրկէր Արեւմուտք, Սոյ արքեպիսկոպոս Յովիաննէսէ եւ թարգման Մաուէլ Յովիաննէսեանէ քաղկացած, որպէս զի թէ իր ազգականներուն եւ թէ պապին մտադրութիւնը իրաւիրէ Կիլիկիոյ գործերուն վրայ: Գրիգոր ԺԱ. պապ, որ տարի առաջ յաջորդած էր՝ Ուրբանոս Ե-ի, եւ պապական աթոռը նորէն Հռոմ փոխադրած էր, խորհուրդ կու տար 1372 յունուար 22-ի նամակով, Մարիամ այրի թագուիհ՝ Պրունզուիքի Օթոն (otto de Brunswick) իշխանին հետ ամուսնացնելով, Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը զօրացնել: Առաջարկը տեղի չունեցաւ, բայց Լուսինեանց կողմը աւելի համարձակութիւն ստացաւ՝ իրեն մասին մտադրութիւն դարձուած տեսնելով:

1327.ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՀԸ

Չենք գիտեր թէ ինչ դեր կը վարէր Մեսրոպ կաթողիկոս այդ պարագային մէջ, բայց Լուսինեանց նպաստաւոր եղած չերեւիր: Արդէն ալ յիշեալ 1372 տարին իր մահուանն ալ թուականն է: Իսկ Երեւանցիին 1384 թուական ցուցնելը, ինչպէս նաեւ Մեսրոպի 26 տարի պաշտօնավարութիւն տալը (ԶԱՄ.17), Անեցիին շարունակողին շփոթ տեղեկութենէն (ՍԱՄ.169) ծագում առած կերեւի: Մահուան օրն ու ամսաթիւը նշանակուած չունինք, բայց ամենայն հաւանականութեամբ նա չէ հասած նոր առաջարկէն տեղեկութիւն ունենալ, կամ այդ մասին քան մը ընել: Մեսրոպի պաշտօնավարութեան մէջ, քաղաքական տեսակէտէն մեծ գործունեութիւն չենք գտներ, բայց չենք կրնար ալ մեղադրել, զի պարագաներ ու միջոցներ ծերնտու չէին: Իսկ կրօնական տեսակէտէն արդիւնաւոր պէտք է ճանչցուի, իր նախորդներուն լատինամոլ ուղղութիւնը կասեցնելովը, որով թէ հայադաւան եւ հայածէս դրութիւնը ամրապնդելու, եւ թէ

ապագային առաւելագոյն վտանգի մը առջեւն առնելու պատճառաւ եղաւ: 1328. ՄԵՍՐՈՊԻ
ՕՐՈՎ

Ունիթորական գործունեութիւնը իր օրով չկոցաւ Կիլիկիոյ մէջ ընդարձակուիլ, գոհանալով հետզիետէ զօրացնել այն դիրքը զոր Զահկեցի Եղբայրներ՝ Թովմաս եւ Սամուէլ ձեռնարկած էին հաստատել Արեւելեան գաւառներու մէջ, եւ արդէն հարիւրի չափ միաբաններ ունէին Եօթը վանքերու մէջ (Սին.389): Մեսրոպի օրով մեծագոյն վտանգ մը անցուց Երուսաղէմի աթոռը: Պետրոս Ա. Կիպրոսի թագաւորը, Արեւմտեաններու ձեռնտուութեամբ յաջող յարձակում մը ըրած էր 1365-ին Եգիպտոսի վրայ եւ հոկտեմբեր 10-ին Աղեքսանդրիա քաղաքը գրաւած (ՍԻՍ.560), մեծամեծ վնասներ եւ կոտորածներ հասցնելով բնակչներուն, եւ իբր թէ մինչեւ Երկոտասան հազար կոյս աղջիկ գերի տանելով (ՍԱՍ.170): Եգիպտացիք ձախողութեան հակահարուածը հասուցին Պաղեստինի քրիստոնէից վրայ, սաստիկ հալածանք մը հանելով, Եկեղեցիները փակելով, կրօնափոխութեան բռնադատելով, եւ շատեր մահուան դատապարտելով: Ս. Յարութեան տաճարն ալ փակ մնացած է 4 տարի, եւ Ս. Յակոբայ Հայ միաբանութիւնը Երկու անգամ խմբովին Գազա տարուած է դատուելու համար: Մկրտիչ պատրիարք զանազան տանջանքներով եւ ծանր շղթաներով չարչարուած է, Գրիգոր եւ Կիրակոս աբեղաներ բրածեծ հարուածներու ներքեւ նահատակուած են, Մխիթար Ռէյիզ եւ միաբան մը Եգիպտոսի մէջ սպանուած են, եւ ուրիշ շատեր ալ մարտիրոսութեամբ վկայած են, այդ չորս տարիներու ընթացքին (ԱԱԾ.Ա.212), մինչեւ որ հալածանքը դադրեցաւ, եւ Մկրտիչ իր պաշտօնը շարունակեց մինչեւ 1381 (ԲԱՌ.46): Աղթամարի աթոռն ալ նախանձելի վիճակ մը չունէր, թէպէտ յատկապէս հալածեալ ալ չէր: Քանի մը հազիւ անունով ծանօթ կաթողիկոսներէ ետք, աթոռի վրայ կը գտնուէր Ներսէս Ա. Փոլատ, որուն օրով հազիւ 15 միաբաններ կը գտնուէին աթոռը, գրեթէ անօգնական մնացած, ինչպէս յիշատակարան մը կը գրէ, թէ ոչ ի ժողովրդնէն առնուն եւ ոչ յայլոց, այլ դեռ եւս զիւրեանց այլոց տան, եւ բազում աշխատանօթ եւ չարչարանօթ զիարկաւոր կերակրիցն պատրաստեն (00.ԲԻԶ.1194): Ներսէսի կաթողիկոսութիւնը տեւած է մինչեւ 1378, եւ իրեն յաջորդած է Զաքարիա մարտիրոսը, որուն վրայ իր կարգին պիտի խօսինք: Մէկ խօսքով՝ խեղձութեան եւ տառապանաց շրջան մըն էր որ կը բոլորուէր ամէն կողմ:

S. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ե. ՍՍԵՑԻ

1329. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՍ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Մեսրոպի յաջորդին ընտրութիւնը չէր կրնար շատ հանդիսական եւ կանոնական ձեւերով կատարուիլ, նկատելով այն տագնապալից կացութիւնը որ կը տիրէր, եւ երբ Սիս քաղաք հազիւ թէ կրնար դուրսերուն հետ յարաբերութիւն պահել: Կոստանդին Հեթումեան ալ բռնական եւ բռնապետական իշխանութիւն կը վարէր, եւ կրնար իր կանքով գործը վերջացնել, եւ առձեռն պատրաստ մէկ մը՝ անմիջապէս կաթողիկոս օծել տալ, աթոռը պարապ չթողլու եւ կաթողիկոսական ազդեցութիւնը չկորսնցնելու համար: Կոստանդինի նախընթացին վրայ որեւէ տեղեկութիւն տրուած չինելով, իրաւունք կը կարծենք ունենալ, նոյնացնելով զայն Կոստանդին

Եպիսկոպոսին հետ, որ յիշուած է Մխիթարի ժողովին ներկաներուն մէջ, անթեմ կամ դրան եպիսկոպոսներու կարգին (1291), եւ այդ հիմամբ կը պատշաճեցնենք իրեն ստեղի մակդիրանունը: Մեր կազմած մերձեցուցման կը նպաստեն Կոստանդինի Սոյ մէջ գտնուիլը, երբ յարաբերութիւնները դժուարացած էին, եւ անոր շատ հակիրճ պաշտօնավարութիւնը, հազիւ երկու տարի, որ ծեր ըլլալուն նշան մըն է, ինչպէս աէտք էր ըլլար 1342-է առաջ եպիսկոպոս գտնուող մէկ մը: Կոստանդինի ուղղութեան եւ ընթացքին վրայ ալ շատ ըսելիք չունինք, զայն իրեւ Մխիթարի նախկին գործակից մը նկատելով, կրնանք ըսել թէ Արեւմուտքի օգնութեան հետամուտ եւ բոլոր յոյսը Արեւմուտքի վրայ դնող մըն էր, եւ այս տեսակէտէն Լուսինեանց ալ համակիր:

1330. ԼԵՒՈՆԻ ՀՐԱՒԵՐ

Նշանակելի է Կոստանդինի կաթողիկոսութեան սկիզբները Լուսինեան կուսակցութեան աւելի աձում գտնելը, Կոստանդին Հեթումեանը արքունական գահէն վար առնելու, եւ Լեւոն Զիւանեանը անոր տեղ թագաւորեցնելու գաղափարը յղանալու չափ: Այս միտքով պատգամաւորութիւն մըն ալ դրկուեցաւ Կիպրոս, յանուն ազգին ներում հայցելով Գուփտոնի եւ Պէմունդի եւ Լատին ասպետներուն սպանութեան համար, սակայն Լեւոն իսկեւիսկ չհամակերպեցաւ, եւ չուզեց առանց իր տրամադրութեան ներքեւ զօրաւոր գունդ մը ունենալու Կիլիկիա անցնիլ, եւ Հայ իշխաններուն եւ գունդերուն ազդեցութեան ներքեւ մտնել: Իր խոստովանահայր պատմիչն ալ կը վկայէ, թէ կը վախնար որ արկանէին զնա Հայք ընդ ծեռամբ իրեանց, վարելով ըստ կամս անձանց (ՂԱՌ.67): Այդ մտածութեանց մէջ, որոշակի կը տեսնուի կրօնական խնդիրներին ալ նկատի առնուած լինելը: Նզրեցի Կոստանդիններու օրով հռոմէականութեան հակումը շատ տկարացած էր, մինչ Լեւոն՝ ջերմեռանդ հռոմէադաւան մը, կուզէր Հայերը իր ուղղութեան ստիպելու չափ ոյժ ունենալ:

1331. ՀԵԹՈՒՄԵԱՆ ՍՊԱՆՈՒԱԾ

Պարագաները շուտով ծանրացան եւ խնդիրին լուծումը գահավիժեցին: Մանչակ ամիրայ Տարսոնի՝ նոր ասպատակ մը հանեց Սոյ կողմերը, եւ քաղաքն ալ նեղի դրաւ: Կոստանդին Հեթումեան բոլորովին յուսահատ եւ իր կեանքին վրայ վախցող, մտածեց հարստութիւնները մէկտեղ առնելով խոյս տալ, եւ Սիսէ փախչելով Կիպրոս ապաւինիլ, բայց այս խորհուրդին գործադրութիւնը անհնար գտաւ, որովհետեւ Սիսէ դէպի ծովեզերք ամէն տեղեր Եգիպտացիներէն գրաւուած էին եւ անվտանգ անցնիլ յուսալի չէր: Այս ատեն մտածեց թշնամիին հետ համաձայնութեան մտել, Սիսը կամ Կիլիկիան անոր յանձնել, միայն թէ իր կեանքը ապահովուի, եւ իրեն ներուի Կիպրոս երթալ իր հարստութիւններով: Խորհուրդը յայտնուեցաւ, եւ զայրոյթը ընդհանուր եղաւ: Կոստանդին արդէն իր բռնութիւններով ժողովուրդը զգուեցուցած էր, մատնութեան յայտնուելովը իրեն պաշտպաններն ալ կորսնցուց, դաւաձանութիւնը դաւաձանութեամբ ընկճելու միտքը զօրացաւ, եւ Կոստանդին սպանուեցաւ 1373 ապրիլին (ՂԱՌ.68): Լուսինեան կուսակցութեան յաղթանակն էր եղած, եւ անիկա տիրացաւ կացութեան, եւ մինչեւ նոր թագաւորի մը հաստատութիւնը Մարիամ թագուիի (1326) խնամակալ կամ տեղապահ

հօշակուեցաւ, եւ իրեն քաղաքական եւ զինուորական օգնականներ նշանակուեցան Գուխտոնի եղբօր Պէմունդ կոնսին անհարազատ զաւակը Բարթողիմէոս ասպետ, եւ Թորոս մարածախտին որդին Վասիլ զօրավար: Իսկ թագաւորութեան յաջորդին համար շատ վարանելու տեղի չէր մնար, Լուսինեան կուսակցութիւնը արդէն տարի առաջ իր ընտրութիւնը ըրած էր (1320), եւ թագաւորի մահը ապահովուցած էր արքունական գահը:

1332. ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ

Համաձայնութիւնը շուտով գոյացաւ, Կոստանդին կաթողիկոս ալ միացաւ, պաշտօնական գիրեր պատրաստուեցան, կնքուեցան, եւ Լեւոն Համուսի սեպուի եւ երկու Սսեցի տանուտէրներ պատգամաւոր նշանակուեցան Լեւոն Զիւանեանը Կիպրոսէ Սիս առաջնորդելու: Ասոնք ներկայացան նախ Պետրոս Բ. թագաւորին, որ 15 տարեկան եղած էր, եւ գործերը կը վարէր իր հօրեղբօր Անտիոքայ իշխանի անունը կրող Յովհաննէս Լուսինեանի խնամակալութեամբ: Իսկ Լեւոն Զիւանեան, արդէն 31 տարեկան եղած, Կիպրոսի բանակին մէջ զօրավար մըն էր, եւ Կիպրոսի թագաւորին հաւանութեան հետ օգնութեանն ալ պէտք ունէր, իր գործը յաջողցնելու համար: Պատգամաւորութիւնը Լեւոնի ալ ներկայացաւ, եւ որ ետքը հաւանութեան պատասխան ալ ստացաւ, բայց ոչ նոյնժամայն գործադրութեան, զի Կիպրացիք պատերազմի մէջ էին գենուացւոց դէմ, եւ Լեւոնի ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր Կիպրացւոց յաջողութեան համար: Ուստի թագաւորն ու խնամակալն յայտարարեցին թէ միայն պատերազմին վերջանալէն ետքը Լեւոն կրնայ Կիպրոսէ մեկնիլ, եւ այն ատեն պէտք եղած օգնութիւններն ալ իրեն կը տրուին (ՂԱՌ.76): Լեւոնի յայտարարութեանց մէջ յատկապէս շեշտուած է. ի պահպանութիւն կաթողիկէ հաւատոյ պայմանը (ՂԱՌ.74), այսինքն թէ հրոմէականութիւնը պաշտպանելու համար Հայոց թագաւորութեան յանձնառու կըլլայ, սակայն պատգամաւորներ շատ մտադրութիւն չդարձուցին այդ պայմանին, եւ յակամայ կամս հաւանեցան իրենց խնդրանքին յետաձգման:

1333. ՏԵՂԱԿԱԼՆԵՐՈՒ ԱՏԵՆ

Քանի որ Լեւոն այդ վայրկեանէն պաշտօնապէս Հայոց թագաւոր եղած կը նկատուէր, ինքն որոշեց առժամապէս երկիրը կառավարելու սահմանուած տեղակալները, որոնք երեն դարձեալ կանխար նշանակուած խնամակալները, Մարիամ թագուիին եւ Բարթողիմէոս Լուսինեան ու Վասիլ Թորոսեան իշխանները (1331), անոնց վրայ աւելցնելով Ումի կոմսուիին՝ Լուսինեան Պէմունդի այրին: Այս չորսերուն օգնական տրուեցան Կոստանդ զինակիր, եւ Մանուէլ թարգման, այս վերջինս հտալիոյ պատգամաւորութենէն (1236) Կիպրոս դարձած: Սիսէ եկող պատգամաւորները, եւ յիշեալ զինակիրն ու թարգմանը քերինէ նաւահանգիստէն յատուկ նաւով Կորիկոս անցան, բայց ինանալով որ Սիս քաղաք Հալէպի ամիրայ Պէկ-Թիմուրի կողմէ պաշարուած է, պարտաւորուեցան հանդերձն Թուրքաց հագնիլ եւ հետիոտս քալելով առանց ճանչցուելու Սիս մտնել: Պատգամաւորութեան բերած խոստումնալից աւետիսը Սսեցիները ոգեւորեց, Լեւոնի դրոշը ամրոցին վրայ կանգնուեցաւ, ամենքը զինուեցան, եւ անվեհեր յարձակումով պաշարողները ցրուեցին (ՂԱՌ.80): Այդ եղելութեանց ալ որոշ ամսաթիւը

նշանակուած չենք գտներ, բայց նկատելով որ Կոստանդին Հեթումեանի սպանութիւնը 1373 ապրիլին էր Եղած (ՂԱՐ.68), մերձաւորաբար երեք չորս ամսուան ժամանակ հարկ կը զգանք տալ պատմւած Եղելութեանց, եւ 1373 սեպտեմբերին դնել Լեւոնի թագաւորութեան հռչակուիլը եւ Պէկ-Թիմուրի պաշարումին ետ մղուիլը: Անկէ մինչեւ Լեւոնի անձանք Սիս հասնելը 10 ամիսներ անցան, բայց որոշակի դիպուած մը կամ նշանակելի Եղելութիւն մը պահած չէ պատմութիւնը: Կերեւի թէ Եզիպտացիներ պահ մը հանդարտեցան վերահաս ձմեռուան պատճառաւ, եւ Սիսի մէջ ալ ներքին խնդիրները դադրեցան, նոր թագաւորին օրէցօր հասնելուն ակնկալութեամբ: Կոստանդին կաթողիկոսն ալ հանդարտ օրեր անցուց, համակերպելով կատարուած Եղելութեանց եւ առիթ չունենալով նոր խնդիրներ յուզելու՝ իր տարիքին ալ հետեւանօք, ինչպէս հաշուեցինք (1329):

1334. ԼԵՒՈՆԻ ԳԱԼՈՒՍԾ

Անդին՝ Լեւոն Գենուացւոց հետ պատերազմին հետեւանքներով նոր արկածներու հանդիպեցաւ: Գենուացիք մեծ ոյժերով Ֆամադոստա նաւահանգիստը պաշարեցին եւ գրաւեցին, եւ Կիպրոցիք տեղի տուին: Պետրոս Ա.-ի սպանութեան վրայ քննութիւն բացին, եւ ուրիշ կասկածաւորներու հետ Լեւոնն ալ բանտարկեց, որ Պետրոսի այրիին Էլեոնորա թագառուիոյն միջնորդութեամբ Գենուացւոց ծովակալին դիմեց ինքզինքը արդարացնելու, Հայոց թագաւորութեան կոչուած, Ուրբանոսիկոնդակով հաստատուած, եւ մեկնելու վրայ ըլլալն ալ յայտնելով: Վերջապէս Գենուացիք զիջան, բայց 36,000 Կիպրոսի արծաթ դահեկան տուգանք պահանջեցին: Լեւոնի մայրը Սուլթան տիկին եւ ամուսինք Մարգարիտ տիկին հազիւ 6000 դահեկան ձարեցին, ու 30,000-ի փոխարէն Մարգարիտի աւատական կալուածը հաշուեցին, եւ այնպէս Լեւոն բանտէն արձակուեցաւ: Կիպրոսէ Կոռիկոս անցնելու համար ալ Լեւոն պարտակորեցաւ Էլեոնորայի թողով իր կնոջ Մարգարիտի ուրիշ մէկ կալուածը եւ Երդնով թէ Կոռիկոսի բերդաքաղաքը պիտի չմտնէ, եւ Գենուացի ծովակալին խոստացաւ 10,000 ֆիօրին վճարել իբր վարձ, եւ 300 տուկատ եւս իր կարասիները գրաւումէ ազատելու համար: Այդ ամէն գործողութիւններ երկար ամիսներ տեւեցին, եւ հազիւ 1874-ին զատկին օրը, ապրիլ 2ին, կրօաւ Լեւոն Կոռիկոս հասնիլիրեն հետ ունենալով մայրն ու կինը ու հետեւորդները (ՂԱՐ. 89), զորս չէր կրնար այլեւս Կիպրոսի մէջ թողով: Կոռիկոս հասնելով, Լեւոն բուն քաղաքը չմտաւ, եւ փոքրիկ կղզեակին մէջ բնակեցաւ, եւ որչափ ալ Կիլիկիա հասած էր, բայց տակաւին իր թագաւորութեանմէջ չէր, զի Կոռիկոս Կիպրոցւոց անցած էր (1323), եւ այդ միջոցին Գենուացիք կիշխէին, ու անկէ մինչեւ Սիս ութ օրուան ձամբայէն աւելի էր (ՂԱՐ. 87), եւ միջանկեալ երկիրն ալ Տարսոնի ամիրային ծեռքն էր:

1335. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ՄԱՀԾ

Կոստանդին կաթողիկոս հաւանաբար կրօաւ լսել սպասուած թագաւորին Կիլիկիա հասնիլը, բայց չկրօաւ զայն տեսնել: Մահը կանխեց այդ միսիթարութիւնը իրեն զլանալ, թէպէտ ինքն ալ մասնակցած էր գործին, եւ Կտպրոս գացող պատգամաւորներ յատկապէս կաթողիկոսի անունն

ալ յիշած էին, թէ Պետրոսի (ՂԱՐ. 69), եւ թէ Լեռնի առջեւ (ՂԱՐ. 70): Կոստանդինի կաթողիկոսութիւնը տեսողութեամբ յոյժ համառօտ կարեւորութեամբ ալ աննշանակ անցաւ, արդիւնաւորութեան հետք մը չենք տեսներ իր վրան, եւ միայն տագնապալի եւ ազգին ճակատագիրին հետ շատ նշանակելի օրերու հետ կապուած կը մնայ իր անունը, առանց յատուկ նշանակութիւն մը ունենալու, ոչ լաւ եւ ոչ վատ տեսակետով:

S. ՊՈՂՈՍ Ա. ՍՍԵՑԻ

1336. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԾԱԳՈՒՄ

Պողոսի ընտրութիւնը կատարուեցաւ Լեռնի Կոռիկոս հասնելէն քիչ առաջ կամ ետքը, թագաւորութեան չորս տեղակալներուն պաշտօնավարութեան միջոցին թէ ո՞վ էր Պողոս, ի՞նչ էր իր նախընթացը, եւ ո՞ր արժանիքով կաթողիկոսութեան բարձրացաւ, մեզի համար մթութեան մէջ կը մնան: Ծըննդավայրն ալ կը մնայ անծանոթ, եւ Սսեցի մակդիր անունը յարմար տեսած ենք իրեն, հայրապետական աթոռանիստ քաղաքէն, եւ նոյն քաղաքին մէջ գտնուելէն, զի հարկաւ դժուար էր հեռուէն կաթողիկոս ընտրել եւ հաստատել: Մենք անհրաժեշտ դատած ենք, իւրաքանչիւր հայրապետի մակդիր անուն մը գործածել, վասն զի կարգի թուահամարը, որով սովոր են յիշուիլ գահակալներ եւ աթոռակալներ, իին ատեններ գործածական չէ եղած, եւ նորերուն ալ կազմածները իրարու անյարմար են, եւ հնար չէ իբրեւ որոշիչ յատկանիշ թուահամարները: Այսպէս նոյն ինքն Լեռն Զիւանեանը, որուն վրայ կը խօսինք, ոմանց համար Լեռն Զ. է, մինչ ուրիշներէն Լեռն Ե. կը կոչուի: Նոյնպէս իրենց կարգին գիտել տուած ենք Յովիաննէս եւ Կոստանդին կաթողիկոսներու թուահամարները: Այս պատճառով պատմութեանս մէջ ալ շատ մտադրութիւն չենք դարձուած թուահամարով յիշելու մեր կաթողիկոսներն ու թագաւորները: Պողոս կաթողիկոս ակնկալութեանց միջոցին պաշտօնի անցաւ՝ կարծելով թերեւս Լեռնի հասնելովը վտանգեալ թագաւորութեան բախսոք լաւին դարձած տեսնել, եւ յուսալով նր Հայ ազգութիւնն ու Հայ Եկեղեցին իրենց վտանգալից տագնապէն ազատելով, պիտի կարենան նորէն կենդանանալ՝ իրենց կատարեալ իսկութեամբ եւ ապահովեալ ինքնութեամբ: Պողոս իր գործերովը զգացման եւ գաղափարի տէր անձ մը կը ներկայանայ, եւ լաւագոյն պարագաներու մէջ արդիւնաւոր գործունեութիւն վարելու կարող: Դժբախտաբար այնպիսի օրերու մէջ աթոռ բարձրացաւ, որ պարտաւորեցաւ կործանման լրումը տեսնել, եւ ազգային իշխանութեան եւ բնիկ թագաւորութեան վերջանալուն ականատես վկան ըլլալ, պաշտօնական դեր ալ վարելու ստիպուած ըլլալով:

1337. ԼԵՒՈՆԻ ՀԱՍՆԻԾ

Լեռն կոռիկոս հասնելու պէս չփութաց ուղեւորիլ դէաի Սիս, արդէն Կիպրոս եղած ատեն ըսած էր, թէ հարկ էր մնալ ամիսս չորս ի Կոռիկոս (ՂԱՐ.89): Այս միտքը թերեւս մերձաւոր ձմեռուան համար էր, բայց գարունին հասած ըլլալով ալ կղզեակին մէջ մնաց, յանդուգն ձեռնարկի մը ծրագիրով, այն է Տարսոնի տիրանալ, ուր միայն 300 զինուորներ ունէին Եգիպտացիները, իսկ բնակիչքն համօրէն էին Հայք քրիստոնեայք (ՂԱՐ.90): Հազար հոգիի գունդ մը ուզեց կազմել՝ բայց

չյաջողեցաւ, ԳԵՆՈՒԱԳԻՆԵՐԷՆ նաւեր ուզեց՝ բայց զլացուեցաւ, իր գաղտնի խորհուրդը Կոռիկոսի բերդակալին յայտնեց՝ որ Տարսոնի ամիրային լուր տուաւ, վերջապէս Կիպրոսէ զինուորներ ուզեց մինչեւ Սիս ընկերանալու համար՝ եւ այս անզամ ալ ամբաստանուեցաւ թէ ԳԵՆՈՒԱԳԻՆ դէմ Կիպրոս արշաւելու կը պատրաստուի: ԳԵՆՈՒԱԳԻՔ անմիջապէս երկու ցոկանաւ ձամբայ հանեցին Լեւոնը ծերբակալելու եւ ետ բերելու, որով Լեւոնի հարկ եղաւ շտապել եւ գիշերախառն փախչիլ ու հեռանալ, Կոռիկոսի Հայ Եպիսկոպոսին եւ Հայ զլիսաւորներուն միջնորդութեամբ, եւ Տարսոն չի հանդիպելու Երդումով: Երկու նաւեր ձարեց, մայրն ու կինը քանի մը հետեւորդներով Կոռիկոսի բերդը դրկեց, անկէ ալ այս ինչ որ՝ այս ինչ տեղ երթալ ու հոն սպասել հրամայեց (ՂԱՐ.97): Ինքն ալ գիշերուան մութին չորս հոգիով նաւ մը մտաւ ու գաղտ մեկնեցաւ, եւ առաւօտուն իր զինակիրին Սոհիկ Դուկարտ միւս նաւին մէջ մտաւ 25 աղեղնաւորներով եւ 25 հեծեալներով, եւ իրարու միացան, Կոռիկոսէ 30 փարսախ հեռու Գոնդապաս ծոցը (ՂԱՐ.98): Արեւ մտնելէն Ետքը անկէ մեկնեցան՝ հեծեալներու եւ աղեղնաւորներու եւ երկու ուղեցւոյցներու ընկերակցութեամբ, բայց շտապելու համար հետի աղեղնաւորները ետեւ թողուցին մէկ ուղեցոյցով, եւ միւս ուղեցոյցին հետ ու միայն հեծեալներով երկուս տիւս եւ երկուս գիշերս առանց իջանելոյ յերիվարաց, արշաւասոյր վազքով (ՂԱՐ.99) Սիս հասան 1374 յուլիս 26-ին (ՂԱՐ.112), եւ քաղաքէն Երեք փարսախ հեռու հանգիստ առին: Յանկարծական լուրը քաղաքը դդրդեց: Պողոս կաթողիկոս, զոր Հայեր ունէին իբրեւ զպապն աշխարհին (ՂԱՐ.99), բոլոր Եպիսկոպոսներ ու Վարդապետներ, եւ քաղաքին մեծամեծ եւ փոքրունք, արք եւ կանայք, եւ բազմութիւն երաշտաց պէսպէս նուագարանօք դիմաւորելու վազեցին, եւ մեծ հանդէսով քաղաք առաջնորդեցին, եւ նորէն ոգեւորուեցան, մինչեւ բոլորովին շուարած, եւ Լեւոնին գալէն ալ յոյսերնին կտրած, անձնատուր լինելու միտքեր կերուճային: Սիւս օրը յուլիս 27-ին հաւատարմութեան Երդումը կատարուեցաւ, եւ չորրորդ օրը յուլիս 29-ին, 150 Հայ հեծեալներ ձամբայ ելան Լեւոնի մայրն ու կինը եւ հետեւորդները բերելու, եւ ողջմամբ Սիս հասուցին (ՂԱՐ.102): Անկէ Ետքը Լեւոնին առաջին զործը եղաւ իր տեղակալներէն հաշիւ առնել, պահանջելով առաջին թագաւորներէն մնացած գանձերը, եւ տեղակալութեան միջոցին գանձուած գումարները: Բայց սպասուած քանակը չգտնելով, սկսաւ նեղել չորս տեղակալները, որ էին Մարիամ ու Շէմի տիկիններ, եւ Բաթողիմէոս ու Վասիլ իշխաններ: Անոնք շիոթ պարագաներուն երեսէն մեծամեծ ծախքեր ըրած ըլլալին պատճառեցին, բայց Լեւոն չգոհանալով, խոստովանահայրերը մտցուց գործին մէջ (ՂԱՐ.107), Եկեղեցականներ ու աւանդանին ժողով գումարեց, Վասիլ Թորոսեանն ու Կոստանդին Հեթումեանի այրին բանտարկեց, խիստ հարցուվործի Ենթարկեց, բայց նիւթական արդիւնք մը չի կոցաւ ձեռք ձգել, եւ իբր ներելով գործը փակեց (ՂԱՐ.111):

1338. ՕԾՈՒՄԻ ԽՆԴԻՐԸ

Կարգը Եկաւ թագաւորական օծման հանդէսը կատարելու, եւ Հայերը կը պահանջէին, որ նախնի թագաւորներու սովորութեան համեմատ կաթողիկոսը կատարէ զայն: Լեւոն թագարձակապէս մերժեց Հայերուն առաջարկը, յայտարարելով թէ մեք հնազանդ եմք Եկեղեցւոյն

Հռոմայ, Եւ ունիմք զկաթողիկէ հաւատս, զոր պարտ է Եւ ձեզ ունել, ուստի կը պնդէր թէ չի կրնար Հայոց միւռոնով Հայոց կաթողիկոսէն օծուիլ, Եւ այս պատճառով՝ մէկտեղ բերած է Նեբրոնի լատին եպիսկոպոսը Փրանկիսկեանց միաբանութենէն, որ Եւ երեր ընդ իւր ի Կիպրոսէ զիւղն օրինութեան. Եւ իբր փաստ կաւեցնէր, որ եթէ պապը լսէ որ Հայոց միւռոնով օծուած է, այլեւս օգնութիւն չի որկեր: Հայեր չէին կրնար հաւանիլ այդ յայտարարութեանց, ուստի քրթմնջէն ընդ այն զի ոչ կամէր պսակիր ըստ նոցայն օրինի (ՂԱՐ.113): Լեւոն տեսնելով որ գործը կրնայ տգեղ հետեւանքի մը յանգիլ, իբրեւ մեծ շնորհ Եւ իբրեւ վերջնական զիջում հաւանեցաւ, որ Նեբրոնի եպիսկոպոսը Եւ Հայոց կաթողիկոսը զատ զատ պատարագեն, Եւ արարողութեան ատեն Լատին եպիսկոպոսը աջ կողմը կենալով, նախ օծէ Եւ կարգը լրացնէ, ու վերջէն Հայ կաթողիկոսը ձախ կողմը կենալով ինքն ալ օծումը ընէ: Երբոր Լեւոն վերջնականապէս պնդեց, թէ այս ձեւէն զատ, այլապէս առնել չկամինք բնաւ երբեք, Հայերը ստիպուեցաւ հաւանիլ, բայց չենք կարծեր թէ գոհացեալ Եւ ուրախութեամբ, ինչպէս կուգէ հաւաստել Լեւոնի լատին գովաբանը (ՂԱՐ.114): Հանդէսը տեղի ունեցաւ Ս. Սովիա մայր Եկեղեցւոյն մէջ 1374 սեպտեմբեր 14-ին, Խաչի Վերացնան տօնին օրը, այն ալ լատին ծէսով, որովհետեւ օրը հինգշաբթի եղած է այն տարին Եւ Խաչվերացի կիրակին 17-ին կիյնայ: Թագաղորութիւնը կատարուած է Մարգարիտ թագուհուոյն վրայ ալ հաւասարապէս, իսկ շնորհաբաշխութիւնը եղած է միայն Սոհիկ Դուկարտ Եւ Մատթէոս Շապա լատին ասպետներուն: Առաջինը մարածախտ անուանուած Եւ Լեւոնի այրիին, Ունի կոմսուիիին հետ ամուսնացած է, Եւ երկրորդը դիւանապետ անուանուած ու Կոստանդին Հեթումեանի այրիին հետ ամուսնացած է: Օծման խնդիրը, եթէ մէկ կողմէն կը յայտնէ Հայ Եկեղեցւոյն Եւ Հայ ազգին նկատմամբ Լեւոնի տածած աննպաստ Եւ անարգական զգացումները, միւս կողմէն կը հաստատէ թէ Կիլիկիոյ Հայութիւնը հռոմէականութեան չէր հետեւած, Եւ կաթողիկոսն ու Եկեղեցականութիւնն ալ լատինամոլներ չէին եղած, ինչպէս ոմանք կը սիրեն պնդել: Նոյն պարագայն լուսաւոր կերպով կը մեկնէ այն հակարութիւնն ու պաղութիւնը, որ այս վայրկեանէն սկսած է ցուցուիլ Հայոց կողմէ Լեւոնին հանդէպ, որովհետեւ Լեւոնի նպատակն եղած է, ոչ թէ Հայոց թագաւորութիւնն ու Եկեղեցին պաշտպանել, այլ ինչպէս ինքն իսկ յայտարարած է, Եկած է պաշտպան կալ կաթողիկեայ հաւատոյ (ՂԱՐ.108) հռոմէադաւանութեան տեսակէտով: Ըստ այս եթէ Լեւոնի գալուստը օգուտ մը չունեցաւ Հայոց թագաւորութեան, Եւ եթէ կերպով մը փութացուց անոր Վերջնական կործանումը, նորէն լատինութեան խնդիրը պէտք է Ճանչնանք իբր անոր պատճառ:

1339. ՆՈՐ ՅԱՐՉԱԿՈՒՄՆԵՐ

Հայոց թագաւորութեան այն օրերու կացութիւնը իմանալու համար բաւական ըլլայ զիտնալ, թէ Եգիպտացիներ կասպատակէին մինչեւ ի դրունս քաղաքին Սոյ, թէ Սսեցիք 8 տարիէ իւր ոչ կարէին սերմանել Եւ մշակել զանդս իւրեանց, Եւ այս պատճառով թշնամիներու հասուցանէին հարկս զի հայթայթեսցեն զպիտոյս քաղաքին (ՂԱՐ.115): Լեւոն ալ կառաջարկը դարձեալ վճարումները շարունակել, բայց Տավուտ զօրավար, Լեւոնի պատգամաւորները կը բանտարկէ,

Եւ նպարմերու առաջումը կարգելու, ինչ որ Դարդէլի պատմելով յառաջ եկած է Սսեցիներէն ոմանց երկու կողմերու տարբեր քսութիւններ ընելէն եւ հակառակութիւնը արծարցելէն: Իրաւ պատմիչը որոշ փաստ մը չի ցուցներ իր կասկածը հաստատելու, բայց անհնար չէ որ լեւոնի Հայոց դէմ ըրած նախատինքը՝ ոմանց նախանձայուզութիւնը գրգռած ըլլայ: Լեւոն քաղաքէն դուրս յարձակում մը կը կարգադրէ, իւրաքանչիւրին կարգած աւարը իրեն թողլու պայմանով, ինչ որ յաջողութեամբ կը պսակուի, բայց Տավուտ պաշարումը կը սաստկացնէ 12,000 հոգույ բանակով, եւ որ Լեւոն կը զիշամի հարկ վճարել, եւ Տավուտ պաշարի ներմուծումը դիւրացնել (ՂԱՐ.118): Այդ եղելութիւններով անցաւ 1374 սեպտեմբերէ դեկտեմբեր միջոցը: Եգիպտոսի սուլտանը որ միտքը դրեր էր Հայոց թագաւորութիւնը վերջացնել, մանաւանդ Լատինի մը անոր գլուխն անցնելէ Ետքը, նոր արշաւանք մը կազմակերպեց Ապուաքէքիր զօրավարի իրամանատարութեամբ, եւ 15,000 զօրաց բանակով, որ 1375 յունուար 5-ին վերջապէս անդէց պաշարումը, եւ Աստուածայայտնութեան նախընթաց գիշերը խափանեց ամէն յարաբերութիւնները: Այստեղ ալ լատին պատմիչը նատնութեանց մեղադրանքներ կը բարդէ Հայերուն վրայ, թէ նոր արշաւանքը որոշուած ըլլայ Գահիրէ գտնուող հաւատափոխ Աշոտ Նզրեցի իշխանին թելադրութեամբ, եւ Սիսէ անոր եղած դիմումներուն վրայ, եւ թէ Լեւոնի կողմէ Ապուաքէքիրի հետ բանակցութեան դրկուող Վահրամ իշխանը, իրեն տրուած իրահանգներուն հակառակ խօսած ըլլայ: Որչափ ալ այդ պարագաները միայն կասկածներու վրայ իիմնուելով պատմուած ըլլան, սակայն ակներեւ է Լեւոնի եւ Սսոյ Հայերուն մէջ աճած հակակրութիւնը: Տեսանք օծման առթիւ Հայոց զգացումները վիրաւորող ընթացքը, դիւրին է ենթադրել, թէ յաջորդ ամիսներուն մէջ ալ, նորանոր վիրաւորանքի արիթներ տրուած են Լեւոնի կողմէ: Սիսի բնակիչները կրնային մտածել, թէ ազգային իշխանութեան վերջին մնացորդը, որ այլեւս դուռերը փակուած բերդի մը պարիսպներու մէջ կամփոփուէր, չէր արժեր մոլեռանդ Լատինի մը իրենց ազգութեան եւ եկեղեցւոյն դէմ արհամարհանքները: Խնդիրը ոչ եւս վերացական վիճակի մէջ, այլ ծանրացեալ պարագաներուն ներքեւ պէտք է նկատել, երբ կեանքի պարէնին պակսելուն վրայ, զգացումի վիրաւորանքներ կաւելնային, եւ երբ Սսոյ բերդաքաղաքը ոչ եւս Հայութեան այլ լատինականութեան ապաստարնարան կըմբանուէր: Միւս կողմէն դիւրին է համոզուիլ, թէ քանի մը հարիւր տարիներէ իվեր արեւմտեան քրիստոնէութեան դէմ պատերազմող իսլամական սուլտանութիւնը, ոչ Աշոտի մը յորդողներուն եւ ոչ Վահրամի մը խօսքերուն պէտք ուներ իր նպատակը յառաջ վարելու համար:

1340. ՀԱՅՈՑ ԴԻՍԱՂՈՒԹԻՒՆԸ

Ապուաքէքիրի կարգադրած պաշարումը, եւ պարբերական յարձակումները, տակաւին չլքուցին Սսոյ մէջ եղողները, որոնք քաջութեամբ գրէմ ունէին ինչպէս Դարդէլ ալ կը խոստովանի (ՂԱՐ.12), այլ հետզիետէ կրած կորուստնին, եւ դիմադրութեան միջոցներու նուազութիւնը, պաշտպանութիւնը անհնարաւորութեան հասուցած էին: Լեւոն իրամայեց որ բոլոր բնակիչները միջաբերդի մէջ քաշուին, եւ քաղաքին բնակութեան մասը կրակ տալով աւերեց, եւ Նեբրոնի

լատին եպիսկոպոսին ձեռքը աւետարան մը տալով, ամէնքը նորէն երդուընցուց, կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսներն ու եկեղեցականներն ալ միասին, իրեն հաւատարիմ մնալ, եւ մինչեւ ցմահ պատերազմիլ (ՂԱՌ.125), Դարդէլի պատմելով, կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսներ ու իշխաններ կանուխէն գաղտնի յարաբերութեան մէջ էին Հայէպի ամիրայ Մէլէքի ձեռքը անձնատուր ըլլալու, եթէ ինքն անձանք ներկայանար, եւ թէ այս պատճառով Մելէք 15,000-ի նոր բանակով Սիս հասած էր 1375 փետրուար 24ին (ՂԱՌ.124): Բայց նա ինքն Դարդէլ է որ կը վկայէ, թէ փետրուար 25-ին յարձակումը ետ մղողները բերդապահ Հայերն են եղած, Լեւոնի բերած 50 զինուորներուն հետ միասին: Այս պատերազմին մէջ է որ Լեւոն ծնօտէն Վիրաւորուած եւ Երեք ակրայ կորսնցուցած է թշնամիներուն Վիրզահանէն փրթած Երկաթի կտորի հարուածով, եւ պարտաւորուած է մահիճ իյնալ ներքին աշտարակին մէջ: Այդ պատերազմին միջոցին պէտք է դնել նաեւ Կեցեղակ վարդապետի մը սպանուիլը, որուն համար ըսուած է թէ գրոց աշակերտ էր (ՍԱՄ.170), եւ հարկաւ նշանաւոր անձ մը եղած է, որ անունը աւանդութեամբ պահուեր է: Յաջորդ օրերուն մէջ Մելէք շարունակեց յարձակումները առանց վերջնական յաջողութեան, Լեւոնին ալ առաջարկեց անձնատուր ըլլալ եւ ամենայն պատուով եւ դիւրութեամբ իր Երկիրը դառնալ իրեն մարդիկներով, կամ եթէ ուզէ, իսկամութիւն ընդունիլ եւ սպարապետի աստիճանով սուլտանին ծառայութեան մտնել: Լեւոն մերժեց, բերդապահներն ալ դիմադրութեան քաջալերեց, սակայն, ուրիշ դժուարութեանց վրայ, պաշարի նուազութիւն ու սով ալ սկսած էր տիրել բերդին մէջ (ՂԱՌ.129):

1341. ԼԱՏԻՆՆԵՐՈՒ ԴԱՒԾ

Ասոր վրայ դիմադրութեան անօգուտ լինելուն, Լատիններն ալ համոզուեցան, եւ գաղտնապէս Մելէքի լուր հասուցին անձնատուր լինելու պատրասկանութիւննին յայտնելով, մինչեւ իսկ Լեւոնն ալ սպաննելու մտադրութեամբ, եթէ իրենց չհաւանի: Այդ շարժումին գլուխ եղաւ Մատթէոս Շապա լատին ասպետը: Դարդէլ կը կարծէ թէ Մատթէոսը մոլորեցնողներն եղած էին իր կինը, Վասիլ Թորոսեան իշխանը եւ Պողոս կաթողիկոսը (ՂԱՌ.130), բայց նոյն իսկ յուսահատ վիճակը բաւական էր վարձկան ասպետներուն միտքը փոխելու, առանց թելադրութեանց պէտք ունենալու: Մատթէոս կրցաւ իր կողմը յանկուցանել բոլոր Լատինները, որոնք ամէն բան կարգադրեցին, ու Մարտ 24-ին աշտարակին վրայ յարձակեցան, զի սպանցեն զարքայ եւ զՀայ մարդիկն որ էին անձնապահ նորա: Իրաւ ալ կոտորեցին զՀայ թիկնապահն, բայց այդ միջոցին Երկու Հայ եւ մի Հոռոմ ասպետներ որ Լեւոնի մօս կը գտնուէին, զարքայն պարանաւ իշեցուցին ընդ ձեմիշն ի բերդն Երկրորդ, եւ իրենք ալ ետեւէն իջան, իսկ թագուիին եւ ուրիշներ այն տեղ մնացին, բայց վնաս չկրեցին: Աշտարակը դիմադրած Լատիններուն ձեռքը մնացած էր, երբ թագաւորին դէմ փորձը լսուեցաւ, Սոյ Հայ ժողովուրդը ծանրացասումն եղեւ, եւ գունդք գունդք տուեալ Լեւոնի պաշտպանութեան վազեցին, եւ ի նոյն գիշերի չորից յարձակեցան Հայք ի վերայ աշտարակին, բայց շաջողեցան զայն Լատիններուն ձեռքէն առնել:

1342. ՍԻՒԾ ԱՆՁՆԱՏՈՒՐ

Դարդէլ, որ կուզէր Հայերը մատնիչ ու դաւաձան ցուցնել, իր իսկ վկայութեամբ կը հերքուի,

Երբոր ինքն է որ Լատիններու դաւաձանութիւնը եւ Հայոց հաւատարմութիւնը կը պատմէ: Լեւոնէ անարգուած եւ վիրաւորուած Հայերն են, որ նոյն Լեւոնի անձը կը պաշտպանեն իր Լատիններուն դէմ: Մատթէոս աշտարակէն չուանով իջած ատեն ինկած եւ մեռած էր, ուրիշ լատին մը անոր ետեւէն իջնելով Մելէքին ներկայացաւ աշտարակը յանձնել, բայց ամիրան չվստահեցաւ զի ոչ էին նոքա Հայ ազգաւ, եւ քաղաքին ու բերդին բուն տէրը չէին. միայն բերդին մօստեցաւ եւ տասը հոգի իրեններէն ներս դրկեց, դիտելով աշտարակին մէջ մղուած ընտանի կրիւը: Այդ միջոցին աշտարակին մէջ մնացած Լեւոնի հաւատարմութեն ոմանք, նոյն Ճեմիշի ծակէն ուստի Լեւոն փախած էր, չուանով վեր առին զոմանս ի Հայոց անտի, արք տասն կորովի, որոնք աշտարակին մէջ եղող Լատինները կոտորելով, անոր տիրացան եւ Լեւոնի դրօշը բարձրացուցին (ՂԱՐ.137): Հայեր այդ կերպով իրենց ուղղութիւնը եւ քաջութիւնը ցուցնելէ Ետքը, լուրջ խորհրդակցութեան նստեցան Պողոս կաթողիկոսի նախագահութեամբ, զոր ունին ի պապ իրեանց, կը գրէ Դարդէլ, եւ որոշեցին թէ հնար չէր այլեւս դիմադրել ու տոկալ, եւ թէ անձնատուր լինելէ զատ եղանակ չէր մնացած, ինչ ալ ըլլար Լեւոնի միտքն ու նպատակը: Ըստ այսմ ծանուցին Մելէքի, եւ միւս առտուն բերդին դուռը խորտակելով, զի բանալին Լեւոնի մօս կը մնար, կաթողիկոսն եւ գլխաւոր իշխաններ եւ եպիսկոպոսներ եւ քաղաքացիներ Մելէքի ներկայացան եւ անձնատուր եղան (ՂԱՐ.140):

1343. ԼԵՒՈՆ ԱՆՁՆԱՏՈՒՐ

Լեւոն այլեւս մէկը չունէր իրեն հետ, Լատիններ ապստամբած ու սպանուած էին, եւ Հայեր իրենց որոշումը առած էին, ուստի պարտաւորուեցաւ Մելէքի առաջարկին համակերպիլ, եւ կենաց ապահովութեան երդմնագիր առնելով, ինքն ալ անձնատուր ըլլալ, ինչպէս որ ըրաւ, ու պատուոր եւ համակիր ընդունելութիւն գտաւ (ՂԱՐ.143): Այդ վերջին եղելութիւններ կատարուեցան 1375 տարւոյ աւագ շաբթուան մօս: Յիշատակարան մը ապրիլ 16 ուրբաթ օր կը դնէ, բերդին առումը, որ 1374 սեպտեմբերէն սկսելով պաշարման ներքեւ էր (ՍԻՍ.228), բայց ապրիլ 16ը երկուշաբթի էր, իսկ ուրբաթը ապրիլ 20, եւ գրութեան սխալանք մը յայտնի կը տեսնուի, եւ անորոշ կը մնայ Սիսի առնուելուն ճիշդ օրը: Մեր հաշուով պէտք է աւագ երկուշաբթի ապրիլ 16-ին դնել, զի հարկաւ քանի մը օրեր պէտք էին կարգադրութեանց համար, եւ միւս կողմէ գիտենք, թէ ճիշդ զատկի օրը, ապրիլ 22-ին: Մելէք Սիսէ մեկնեցաւ, քաղաքին վրայ իր կողմէ հրամանատար մը թողլով, եւ իրեն հետ տանելով, Լեւոնը ու թագուհին իրենց զաւակաց հետ, Մարիամ նախսին թագուհին, Սոհիի Դուկարտ մարաջախտը իր Ռեմի կնոջ հետ, Պողոս կաթողիկոսը, եւ Հայ իշխաններ եւ գլխաւոր Սսեցիներ, ընդ ամենայն արս իբրեւ քսան (ՂԱՐ.148): Ապրիլ 30-ին Հալէպ հասաւ, բայց դուրսը գիշերեց, մայիս 1-ին մեծապէս մուտք կատարելու համար, եւ պնդադեսպաններ յղեց Եգիպտոս, յաջողութիւնը աւետելու, եւ գերի բերած անձերուն համար սուլտանին կամքը իմանալու: Այսպէս փակուեցաւ վերջին Լեւոնի թագաւորութիւնը, որ յուլիսէն ապրիլ հազիւ 9 ամիս տեւողութիւն ունեցաւ, եւ իրեն հետ վերջացաւ նաեւ Հայոց ազգին իշխանութեան շարքը:

Ազգայինպատմութեան համար նշանաւոր հանգրուան մըն է 1375 թուականը, բայց եւ եկեղեցական տեսակէտէն ալ իր նշանակութիւնն ունի, քանի որ վերջին եղելութեանց մէջ՝ գլխաւոր դերակատար մըն ալ նոյն ինքն Հայոց կաթողիկոս Պօղոսն է: Լատին կրօնաւոր Յովիհաննէս Դարդէլ, Լեւոնի խոստովանահայրն ու գովաբանը, իբրեւ ժամանակակից եւ գիտակից վկայ՝ եղելութեանց համար հեղինակաւոր աղբիւր մըն է, եւ մենք անոր գրածները քաղեցինք, առանց մտադրութիւն դարձնելու տարբեր պատմութեանց, որոնք յայտնի չեն թէ ուսկից քաղուած են (ՂԱՄ. Գ. 356-362): Սակայն չենք կրնար անոր հետեւիլ երբոր պարզ խորհրդածութիւններ ու գնահատումներ կը բացատրէ, որոնց մէջ ազդուած է իր պաշտպանած անձը եւ իր դաւանած եկեղեցին բարձրացնելու փափաքէն: Դարդէլի համար Պօղոս կաթողիկոս մատնիչ ու դաւաճան ու տիրադրուժ անձ մըն է, եւ բոլոր ծախողութեանց պատճառ է: Սակայն դժուար չեն Դարդէլի խօսքերուն մէջ տեսնել անոր զայրոյթին բուն պատճառը: Երբոր կաթողիկոսին անունը տուած ատենի շեշտելով մը կը կրկնէ, Զոր ունեին իբրեւ զպապն աշխարհին (ՂԱՐ. 99), կամ Զոր ի պատուի ունին իբրեւ զպապն, որպէս մեք զսրբազան հայրն (ՂԱՐ. 123), կամ Զոր ունին ի պապ իրեանց (ՂԱՐ. 138), նովին իսկ կը յայտնէ թէ Պօղոս կաթողիկոս Դարդէլի համակրութիւնը չի վայելէր, եւ ամէն վնասուց պարտապան նկատուէր: Մենք հաճութեամբ կարձանագրենք Դարդէլի վկայութիւնը, թէ 1375-ին Հայերը հռոմէադաւան չեն եղեր, բայց չենք կրնար հաստատել իր տեսութիւնները, երբ ան մոլեռանդ հռոմէականութեան շեշտեր կառնէ: Ինքն Դարդէլ է որ կը վկայէ, թէ Հայեր Լեւոնի անձնական պաշտպանութեանը ծերնարկեցին զէնքը ծերքերնին եւ իրենց կեանքին վիանգով, նոյն իսկ Լեւոնի հետեւորդ դաւաճան Լատիններուն դէմ, որով մարդասիրական ու տիրասիրական պարտք մը զգացին կատարել: Հնար չեն տեսնել, որ անշուշտ իրենց կաթողիկոսին, իրենց պապին յորդորներով կը գործէին, ինչ որ Պօղոսի մեծանձն եւ վեհոգի զգացումներուն փաստն է: Լեւոն ինքն ալ Դարդէլի համամիտ մը կը ներկայանայ, երբոր Հայոց պաշտպանութեան նպատակով Հայոց թագաւորութիւնը կը ստանձնէ, բայց առաջին վայրկեանէն անոնց դաւանութիւնը կանարգէ, եւ հռոմէական հաւատքի պաշտպանութեաննեկած ըլլալը կը յայտարարէ, Հայոց նուիրապետութիւնը կը նախատեսէ՝ Լատին եպիսկոպոս մը Հայոց հայրապետին նախադասելով, Հայոց սրբութիւնները կարհամարհէ Հայոց միւռոնը ընդունիլ չուզելով, եւ Վերջիվերջոյ իբրեւ լոկ արտաքին ծեւակերպութիւն մը զայն կառնէ, պաշտօնական օծումը լատին միւռոնով ստանալէն ետքը: Իրեն հպատակներուն սիրելի ըլլալու, եւ անոնց զգացումները իրեն յանկուցանելու փափաքող իշխանապետ մը, պէտք չեն որ անոց կրօնական զգացումները վիրաւորելով եւ անոնց նուիրական սկզբունքները անարգելով սկսէր: Այսու հանդերձ դիւցազնական ըլլալու չափ վեհոգի կը գտնենք մենք Հայոց ընթացքը. եւ զիրենք ներշնչող կաթողիկոսին հոգին, որ Լեւոնի կեանքին պաշտպան կը կանգնին իրենց կեանքին

Վտանգով, երբ անոր անձնուէրները կարծուած՝ ազգակից եւ դաւանակից եւ շահակից Լատիններն են, որ անոր դէմ կը դաւաճանեն լրենի ընթոստութեամբ:

1345. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Նիւթերնիս ամէն կողմէն սպառած ըլլալու համար, քանի մը խօսք ալ քաղաքական տեսակէտէն աւելցնենք: Մեր տեսութեամբ պէտք չէ Հայոց թագաւորութեան կործանումը 1375-ին կատարուած եղելութիւն մը կարծել: Անիկա կործանուած էր արդէն, երբոր Նզրեցի Կոստանդիններուն օրէն պիտակ անունի մը վերածուած էր, Կիլիկիան ամբողջ կորսնցնելով, եւ միայն Սիսի քաղաքի շրջանակին մէջ պարփակուած էր, քաղաքին շրջակայ արտերուն մշակութեան ելնելու ապահովութիւն չունենալու չափ: Անիկա արդէն վտանգուած էր, երբոր Խաչակիրններու ժամանակէն Արեւմուտքի հետ մտերմանալով Արեւելքի թշնամութիւնը իր վրայ հրաւիրած էր, երբ փոխադարձաբար Արեւելքի հզոր հակառակութեանց դէն Արեւմուտքի բարեկամական օգնութեանց կը դիմէր, եւ այդ օգնութիւնը ստանալու համար դաւանական եւ ծիսական զոհողութեանց լուծին տակ մտնել կը ստիպուէր, իսկ այդ հոգիններու ու սիրտերու վրայ Ճնշող լուծը չկարենալով տանիլ՝ արտաքնայարդար ձեւերու կը դիմէր, եւ միշտ իրեն դիմաց խարեկան խոստումներ, բժախնդիր պատճառանքներ, անհիմն չքմեղանքներ, ու կեղծուպատիր խօսքեր կը գտներ: Այս է բուն պատճառը, որ Կիլիկիա հետզհետէ կը տկարանար, կը հիւծէր, կը սպառէր, եւ անողոքելի կործանման կը դիմէր: Մարդկային զգացումները անբացատրելի գաղտնիքներ ունին, որ երբ մէկ մը հոսանքի մը կը մատնուի՝ դժուարաւ կրնայ ինքզինքը թօթափել, եւ փորձանքէն դուրս ճողոպրիլ: Նոզնը եղաւ մեր Կիլիկեցիններուն ալ: Լեւոն առաջին թագաւորէն եւ Լամբրոնացի օտարասէր քարոզիչէն սկսելով, էջքը շեշտուեցաւ հետզհետէ, եղան զիջողութեանց ճամբայ ընդլայնողներ, եղան զայն չափաւորելու աշխատողներ, բայց վերջապէս ուղղութիւնը իհմնապէս չփոխուեցաւ, եւ սկսուած ճամբան յառաջացաւ, եւ ինչ որ պիտի ըլլար եղաւ, թէպէտեւ երկու ամբողջ դար քաշքուելով երկարեցաւ: Ըստ այսմ Սսոյ այրեացաւէր քաղաքին բարձունքը, անձուկ բերդի մը մէջ փակուած ափ մը Հայեր, որոնք իրենց օգնութեան եկող Լատիններուն դաւաճանութիւնն ալ ընկճելու կը պարտաւորուէին, անողոքելի հարկը եւ իսկական իրականութիւնը ճանչողներ եւ մտացածին բանդագուշանքներէ զգուշացողներ էին, երբ կը տեսնէին եւ կը զգային, թէ բոլոր Մեծ-Հայք ոտնակոյն եղած, Փոքր-Հայք օտարին մատնուած, Կիլիկիա արդէն գրաւուած, Սսոյ քաղաքն իսկ ծեռքերնէն ելած ատեն, լերան մը կողքին եւ կղզիացեալ բերդի մը մէջ փակուածները չէին, որ պիտի կարենային երեք չորս բիւր պաշարողները հալածել, Եգիպտական ընդարձակ եւ հզօր սուլտանութեան դէմ դնել, եւ Հայ իշխանութեան ապագան ապահովել: Քաղաքական եւ ռազմական ճռմարտութիւններ իրենց անողոք գօրութիւնն ունին, եւ անոր հպատակեցան Սսոյ բերդին մէջ Մելքքի անձնատուր ըլլալու հարկը զգացողները, Պօղոս կաթողիկոսն ալ գլուխնին:

1346. ԳԵՐԻՆԵՐ ԵՒ ԳԵՐԵՂԱՌ

Մայիսը ամբողջ Հալէպի մէջ անցուցին Սիսէ գերի բերուածները, թէպէտ պատուով

պահուած եւ պատշաճապէս կերակրուած (ՂԱՌ.150), մինչեւ որ Եգիպտոսի սուլտան Շապան Եշրէֆէ իրաման եկաւ անոնք իրեն ղրկել: Յունիս 1-ին Հալէպէ մեկնեցան, եւ Յուլիս 9-ին Գահիրէ հասան, եւ հասան, նորէն վայելչապէս հիւրասիրուեցան, եւ երկուշաբթի յուլիս 23-ին սուլտանին առջեւ հանուեցան: Հասնելուն օրը չորեքշաբթի կը գրէ Ղարդէլ (ՂԱՌ.151), սակայն տոմարական հառուով չորեքշաբթին յուլիս 11-ին կիյայ, եւ իրօք յիշատակարան մըն ալ յուլիս 11-ին կը դնէ անոնց Գահիրէ հասնիլը (ԱՍՏ.Ա.213), եւ յարմարագոյն կըլլայ ըստ այսմ ուղղել Ղարդէլի տուած ամսաթիւը: Մելէք ամիրայ հաւանած էր որ Լեւոն կարենայ երթալ ուր որ ուզէ (ՂԱՌ.142), եւ Լեւոն այն ատեն նախադասած էր սուլտանին մօտ երթայ (ՂԱՌ.146), բայց սուլտանը միայն իր իշխանութեան սահմաններուն մէջ ուզած տեղն ընտրելը ներեց, եւ ան առաջարկեց Գահիրէ մնալ, եւ Գահիրէի Հայ գլխաւորներուն երաշխաւորութեան ներքեւ ազատ բնակութիւն հաստատեց Գահիրէի մէջ ըստ հաճոյից կամաց իւրոյ, եւ օրական 60 արծաթ ռոճիկով (ՂԱՌ.152): Մարգարիտ թագուիին Լեւոնի հետ մնաց իրեն զաւակներով, որոնք էին Գուիտոն իր առաջին ամուսինէ եւ Փեննա Լեւոնէն: Իսկ Մարիամ թագուիի, եւ Ռեմի կոմսուիի եւ ամուսինը Սոհիէ խնդրեցին Երուսաղէմ բնակիլ, եւ ըստ այնմ գործադրուեցաւ (ՂԱՌ.153), եւ մեկնեցան Գահիրէ օգոստոս 6-ին (ԱՍՏ.Ա.214), եւ պատուով ընդունուեցան Մկրտիչ պատրիարքէ: Բայց Մարիամ երկարակեաց չեղաւ եւ 1377-ին Երուսաղէմի մէջ վախճանեցաւ (ՍԻՒ.560), եւ ըստ աւանդութեան թաղուեցաւ Ս. Յակոբի աթոռանիստ Եկեղեցին՝ ընդ սեամբ սուրբ տաճարին (ԱՍՏ.Ա.214): Կը մնային կաթողիկոսն ու հայազգի իշխաններ եւ քաղաքացիներ: Ղարդէլ ըստ ամենայն արս իբրեւ քսան ըսած էր (ՂԱՌ.148) Մելէքի Սիսէ Հալէպ տարածները, բայց ուրիշ յիշատակարան մը վաթսուն եւ ինն կը դնէ Գահիրէ բերուած Հայերուն թիւը (ԱՍՏ.Ա.203), եւ կերեւի թէ Ղարդէլ միայն շատ մեծերն է յիշած: Հայեր սուլտանէ խնդրեցին իրենց տեղերը դարնալու արտօնութիւնը, յանձն առնելով մնալ ընդ լծով իշխանութեան նորա, եւ այս պայմանով արտօնուեցան (ՂԱՌ.154), եւ ասոնք ալ օգոստոս 6-ին Գահիրէ մեկնեցան (ԱՍՏ.Ա.214), եւ 1375 տարին չվերջացած Սիս վերադարձան: Սիայն Վասիլ Թորոսեան եւ այլ եւս չորս գլխաւորներ Հայոց մէջէն, մեծամեծ խոստումներէ հրապուրուելով դարձան ի դէն Սարակինոսաց, թէպէտեւ կերեւի թէ յետոյ շատ չքախտաւորուեցան (ՂԱՌ.954):

1347. ԹԱԳԱԽՈՐԻ ԱՂՕԹՔԸ

Թագաւորի համար հասարակաց աղօթից խնդիր մը կը յիշէ Ղարդէլ, նոր մեղադրանը մը աւելցնելու համար կաթողիկոսին դէմ: Նախ կը յիշէ թէ Հայ քահանաներ աղօթեն ի սուրբ պատարագին եւ յայլ մաղթանս հանապազորեայս վասն թագաւորացն Հայոց վախճանելոց, եւ յանկանէ յանուանէ վասն թագաւորին որ կենդանին է: Արդ կըսէ, Լեւոնի գերեկից կաթողիկոսը, քանզի լեալ էր կամակից մատնութեան թագաւորին, առ չարամտութեան եւ անգթութեան հրամայեաց քահանայիցն Հայոց բնակելոց ի Գահիրէ եւ ի Հայաստան, սպառնալեօք բանադրանաց, զի մի այլեւս աղօթեսցեն ի պատարագի վասն Լեւոն թագաւորի տեառն իւրեանց, եւ մի՛ յիշեսցեն զանուն նորա յայլ ամենայն մաղթանս, այլ զնորին հակառակն աղօթեսցին վասն

սուլտանին Բաբելոնի: Եւ կը յաւելու թէ ոմանք ի Հայոց որք բնակէին ի Գահիրէ չինազանդեցան կաթողիկոսին եւ շարունակեցին Լեւոնի համար աղօթել (ՂԱՌ. 155): Բայց չարամտութիւնը աւելի Դարդէլի սիրտին մէջն է, հռոմէականութեան նպաստաւոր չեղող կաթողիկոսը նախատելու համար, չարամտութեան հետ անգիտութիւնն ալ խարնելով: Ստոյգ օ թէ Հայոց Եկեղեցին յականէ յանուանէ կաղօթել Հայոց թագաւորին համար, եւ հին գրչագիրներ կը ցուցնեն, թէ պատարագի Վասն խաղաղութեան (ԺԱՄ. 575) եւ ժամերգութեան Ասացուք (ԺԱՄ. 243) քարոզներուն մէջ, ուր այսօր կը կարդանք Վասն բարեպաշտ թագաւորաց, հին ատեն կըսուէր Վասն բարեպաշտ թագաւորին մերոյ այս անուն, եւ նոյն իսկ անդաստանի օրինութեանց մէջ, ուր այժմ կը յիշենք թագաւորութիւն քրիստոնէից (ԺԱՄ. 266), հին ատեն կըսէին թագաւորութիւն Հայոց: Սակայն թագաւորութեան բնաջինջ ըլլալէն, եւ Հայերուն ստիպեալ օտարազգի իշխանութեան հպատակութեան երդուըննալէն ետք, ինար չէր հին բացատրութիւները պահել, եւ Պօղոս կաթողիկոս բռնադատեալ պատշաճ փոփոխութիւնը հրամայած է, ճարտար դարձուած մը գործածելով: Նա չէ հրամայած, վասն սուլտանին Բաբելոնի աղօթել, ինչպէս Դարդէլ կը կարծէ, այլ թագաւորին բառը թագաւորաց փոխելով, եւ Հայոց բառը քրիստոնէից դարձնելով, խուսափած է ոչքրիստոնեայ վեհապետի անունը ծիսական յիշատակութեան մտցնելէ: Իսկ քրիստոնէից յիշատակութեամբ լրելեայն Հայերն է իմացած, եւ ոչ թէ Արեւմտեան թագաւորութիւններէն մէկը կամ միւսը, ինչպէս ոմանք կը սիրեն մեկնել: Հին ասացուածոց փոփոխուելուն ժամանակը մութ էր մնացած մեր պատմութեանց մէջ, իսկ Դարդէլի ակնարկը զայն Ճշդելու կը ծառայէ, եւ Պօղոս կաթողիկոսի ժամանակ եղած ըլլալը կը վկայէ, եւ անկէ հրամայուած՝ բռնադատեալ պահանջից ներքեւ, եւ ոչ թէ չարամտութեան եւ անգթութեան նպատակով: Իսկ Գահիրէի Հայերէն ոմանց Լեւոնի համար աղօթելու շարունակելը՝ կաթողիկոսին կամքին դէմ, պաշտօնական շրջանակէ դուրս գործ մը եղած ըլլայ թերեւս, զի այլապէս ինար չէ զայն բացատրել, նոյն իսկ սուլտաններու մայրաքաղաքին մէջ եւ Լեւոնի իրենց մօտ արգելական եղած ատեն:

1348. ՆՈՐ ԿԱՑՈՒԹԵՒՆ

Պօղոս կաթողիկոսի կեանքին եւ պաշտօնավարութեան մնացած մասին վրայ որոշ տեղեկութիւններ չունինք: Մահը կը գրուի սովորական ցուցակներու մէջ 1377-ին, բայց չենք գիտեր թէ որ աղբիւրէ քաղուած է: Անեցիին շարունակողը 1382-ին կը դնէ Թէոդորոսի կաթողիկոսութիւնը որ Պօղոսին յաջորդն է, եւ անոր 9 տարի պաշտօնավարութիւն կու տայ (ՍԱՄ. 170), եւ կը համաձայնի Թէոդորոսի սպանութեան 1393 թուականին (ՍԱՄ. 172), մինչ 1377-էն հաշուելով 16 տարի պէտք կըլլար տալ թէոդորոսի կաթողիկոսութեան: Դաւրիժեցին ալ միայն 8 տարի կու տայ Թէոդորոսի (ՂԱՎ. 336), եւ այս հաշուով մինչեւ 1385 պէտք կըլլայ երկարել Պօղոսի կաթողիկոսութիւնը: Որչափ ալ Անեցիին շարունակողին եւ Դավրիժեցիին վկայութիւնները վճռական փաստեր չըլլան Պօղոսի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը Ճշդելու, սակայն Զամշեան որոշ վկայութիւն մը չի յիշեր: Պօղոսի ամս չորս միայն ի հայրապետութիւն կացեալ ըլլալը հաստատող (ՉԱՄ. Գ. 362), եւ մենք կը հաւանինք վերոյիշեալ վկայութեանց հետեւիլ, եւ նորերէն

Թէոդորոսի ընծայուած տարիներէն համաօստելով, Պօղոսի կաթողիկոսութիւնը Երկարել մինչեւ 1382, ընդամէնը 8 տարի տալով անոր պաշտօնավարութեանը: Բայց Երկարելով ալ աւելի բան մը չունինք պատմելու: Պօղոս գերութենէն դառնալով նոր կացութեան մը դիմաց կը գտնուէր, եւ կը պարտաւորուէր Հալէպի ամիրայէն թողուած Սիսի հրամանատարին իշխանութեան ներքեւ գործել (1342), եւ նոր կառավարութեանն պայմաններուն համակերպիլ: Իրաւ այլազգիք միշտ ներողամիտ չէին քրիստոնէից հաւատքին, բայց անգամ մը որ զանոնք ազատ կը թողուին իրենց կրօնքին հետեւիլ, այլեւս մանրամասնութեանց չէին միջամտեր, եւ ձեւեր ու կերպեր չէին հրամայեր, եւ այս երեսէն Պօղոս կրնար զինքն թեթեւաբեռնած զգալ, Լեւոնի կողմէ եղած կրօնական թելադրութիւնները եւ պահանջումները դադրած տեսնելով: Պօղոսի պէտք էր նոր գրութեան համեմատ նոր պաշտօնավարութիւն մը կազմակերպել, ինչ չափ ալ աւերակներու վրայ մնացած էր, եւ անշուշտ իր հայրապետանոցն ալ քանդուած էր, երբ Լեւոնի հրամանով Սիս հրձիգ եղաւ, որպէսզի թշնամիին իբր ապաստանարան չի ծառայէ: Աւելցնենք թէ Պօղոս ոչ միայն պիտի ջանար կրօնական կարգադրութիւններ ընել, այլեւ քաղաքական կացութեան համար ալ օգտակար թելադրութիւններ ընել, եւ ահա թէ ինչո՞ւ:

1349. ԵՐԿՐԻՆ ՎԻՃԱԿԸ

Քաղաքական նոր կացութիւնը, պարզ եւ յստակ կերպով չէր կրնար գծուիլ մէկէն: Ստոյգ է թէ Սիս իր ամիրան ունեցած էր, բայց նա ժամանակին տիրող գրութեան համեմատ, ոչ թէ գաւառապետ կառավարիչ մըն էր պարզ պաշտօնէի դերը վարող, այլ իրովի եւ լիազոյն իշխանութեամբ Երկրին տէրն էր, պարտաւոր ըլլալով միայն գերիշխան սուլտանին տարեկան հարկ մը վճարել, եւ անոր հրամանին համեմատ իր գունդովը պատերազմի երթալ, ազատ մլլալով իր հաշուին ալ արշաւանքներ ընել եւ ասպատակներ հանել: Այդ գրութեան մէջ, դիւրին էր մասնաւոր անձերու ալ աստ եւ անդ ամուր տեղեր ապաւինիլ, եւ անոնց մէջ եւ անոնց շուրջը որչափ կը զօրէին՝ ազատ իշխանութիւն վարել: Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումը այդ գիրքը զօրացուց: Իրաւ թագաւորութիւն չկար, եւ Երկիրը ընդհանրապէս Եգիպտոսի գերիշխանութեան անցած էր, բայց Հայ իշխաններէն որոնք որ կրնային, Տաւրոսի եւ Ամանոսի բարձունքներուն վրայ, իրենց համար ամրութիւններ եւ իշխանութիւններ կազմեցին, սկսելով ու մեծնալով, պատիկնալով ու ջնջուելով՝ պարագայից համեմատ: Այդ կացութիւնը Երկար տեսեց Կիլիկիոյ մէջ, եւ մինչեւ մեր օրերը հասած Զէյթունի իշխանները, այդ դրութեան մնացորդներն են: Ընդարձակ եւ կանոնաւոր պատմութիւն մը կը պակսի, եւ ցրիւ տեղեկութիւններ մտադիր ուսումնասիրողի տքնութեանց կը կարօսին կատարեալ պատմութեան վերածուելու համար: Մենք պիտի բաւականանք մտադրութիւն հրաւիրելով Անեցիի շարունակողին աչքէ վրիպած մէկ տողին վրայ, որ 1376 թուականին ներքեւ կը գրէ, Կոստանդին ոմն քառասուն եւ ութն, (ՍԱՄ.170), միեւնոյն ձեւով, որով անկէ առաջ ալ Կոստանդին թագաւորները յիշած էր, Կոստանդին ամս Երկու, Կոստանդին ամս քսաներկու (ՍԱՄ.169), որով այդ Վերջին Կոստանդինն ալ նոյնպէս թագաւոր մը պէտք է իմանալ: Իրօք ալ Կիլիկեցի ժամանակագիր մը 1424-ին կը գրէ, թէ թագաւորեաց

Կոստանդին քառասուն եւ ութն ամ (ՍԻՍ.543), որ ամենայն ճշդութեամբ կը կապուի 1376 թուականին հետ: Այս երկու վկայութիւններէ իրաւունք կունենանք հեռացնել, թէ Լեւոնի գերութեամբ՝ թագաւոր անունը Կիլիկիայէ չի ջնջուեցաւ, եւ այն մասնաւոր իշխաններուն մէջ, որ աստ եւ անդ կը տիրէին, զլխաւոր մը կար՝ թէեւ ոչ Սիսի մէջ, որ անոնց վրայ գերիշխան կը նկատուէր, եւ որ ցրուեալ բեկորներուն կեղրոնն էր, եւ թագաւորի անունն ալ կը կրէր: Նա բաւական զօրութիւն ալ ունեցած պիտի զլլայ, եթէ 1424-ին Եգիպտոսի սուլտան մը անձամբ անոր դէմը պատերազմի զալու կը սիտուի, եւ վերջնական յաղթութիւնը կը տանի (ՍԻՍ.543): Մեր տեսութեամբ, Պողոս կաթողիկոս իր գործունէութիւնն ու մասնակցութիւնը ունեցած է այս մասին, բաժանեալ իշխաններու միաբանական կապը պահելով, եւ պատշաճ խրատներով զիրենք քաջալերելով: Պողոս կնքած կզլլայ իր կեանքը բնական մահով, քանի որ տարբեր յիշատակութիւն մը չունինք: Ինքն կը ներկայանայ զգացման եւ գաղափարի տէր անձ մը, ամենադժբախտ պարագաներու ներքեւ ապրած, եւ իր եկեղեցւոյն պաշտպանութեան նախանձախսնդիր:

1350. ՈՒՆԻԹՈՐՆԵՐՈՒ ԴԵՍ

Կիլիկիոյ թագաւորութեան մեծ տագնապը եւ աղետալի արկածը ստիպեց մեզ պահ մը մտադրութենէ վրիպեցնել արեւելեան գաւառները, ուր կրօնական խնդիրներ յուզմանց պատճառ կզլլային: Ունիթորներ նոր կազմակերպութեամբ եւ Արեւմուտքէ ստացուած նպաստներու զօրութեամբ (1318), հետզհետէ աւելի կը տարածուէին ու կը քաջալերուէին, եւ պարզապէս բռնութեանց եւ հալածանաց կը յանդգնէին ազգային եկեղեցւոյն հաւատարիմ Հայերուն դէմ: Իրենց զլխաւոր գէնքն էր, շարք մը պիտակ հեղինակութիւններով եւ իմաստակ պատճառաբանութիւններով խիղճերը վրդովել, Հայոց եկեղեցւոյն մէջ պաշտուած խորհուրդները անվաւեր ու շեղեալ նկատել, եւ հաւատացելոց մկրտութեան եւ պաշտօնէից ծեռնադրութեան վրայ կասկածներ յարուցանելով, կրկնամկրտութիւններ եւ կրկնածեռնադրութիւններ ընել, Հայ եկեղեցիներու եւ սրբութիւններու նուիրակութիւնը ուրանալ եւ անարգել, եւ պարզապէս հայադաւանները անհաւատներու հաւասարել: Այդ գեղջումները պատմողն ալ իրենց մէջէն է, Սիսիթար Ապարանցին, ինքն ալ միեւնոյն անտեղութեանց գործիչ մը (ՉԱՍ.Գ.447): Զահկեցի եղբայրներէն թովմաս եպիսկոպոսի յաջորդը կը յիշուի Յովհաննէս Շավրիմեցի (ՍԻՆ.388), այլ Սամուէլ գաւառահօր յաջորդը յիշուած չէ, բայց թերեւս է նոյն ինքն Կարապէտ Ճագարակեր վարդապետը, որ գործի գլուխ կը գտնուէր ճիշդ այդ միջոցին (ՄԵԾ.37): Իսկ Հայոց վարդապէտներ, որոնց համար նուիրական էր իրենց հայադաւան ու հայածն եկեղեցին, եւ խոճի պարտաւորութիւն կը զգային անոր պաշտպանութեան աշխատիլ, կարեւոր տեսան հակառակորդներուն աղբիւրները ճանդնալ, անոնց լեզուին հմտանալ, անոնց գիրքերուն ծանօթանալ, անոնց պատճառաբանելու ծեւերը որդեգրել, որպէսզի կարենան հաւասար գէնքով անոնց դէմ պայքարիլ: Այդ կերպը ոմանց համար իբրեւ ազդու միջոց կը ծառայէր իրենց վարդապէտութիւնն ու ծէսը ու կանոնները հակառակորդներուն զրաբանութեանց դէմ

պաշտպանելու, բայց ոմանց ալ գայթակղութեան առիթ կըլլար, արուեստակեալ ձեւերէն հրապուրելով Ունիթորներու կողմը անցնելու, եւ իրենց օրինակով ժողովրդականներն ալ գայթակղեցնելու: Երկու կողմերուն մէջ տիրող մրցումը, առիթներ ալ կը ստեղծէր դէմ դէմի գալու, վիճաբանութիւններ վարելու, որոնք արտաքին կրիւներու եւ աղետալի երկպառակութիւններու դուր կը բանային: Խուսափելով չնչին մանրամասնութեանց մտնել, կը բաւականանաք յիշել այն երանաշնորհ վարդապետները, որոնք ազգային եւ օտար ուսմանց զարգացման, եւ ազգային ուղղափառ Եկեղեցւոյն պաշտպանութեան, եւ հաւատացեալ ժողովրդեան շինութեան աշխատեցան, եւ ամուր թումբ կազմեցին օտարամոլ հոսանքին դէմ, որ կը կարծէր հայադաւան Եկեղեցին ընկլուգել, այլ ինքն տկարացաւ ու ետ մղուեցաւ, եւ Հայ Եկեղեցին շարունակեց իր ոկտղութեամբ եւ ուղղափառութեամբ:

1351. ՅՈՎԱՆՆԻՍ ՈՐՈՇՆԵՑԻ

Այդ երանաշնորհ խումբին գլուխ ու դասապետ պէտք է ձանչնալ Յովիաննէս Որոտնեցի վարդապետը, ազնուական ազգատոհմէ սերեալ, հւանէ իշխանին որդին, Ծղակ գաւառի Որոտն շրջանակին Վաղանգան գիւղին մէջ ծնած, 764 նաւասարդ 30-ին, այսինքն է 1315 յունուար 29-ին: Մեծոփեցին՝ հւանէ իշխանը Վասակ Սիւնիի սերունդէն կը կարծէ (ՄԵԾ.15), Տաթեւացին ալ ի Հայկական հաւուց նախնական, ի Սիսակայ ցեղապետութեան սերունդէն կը դնէ (ՍԻՆ. 219), բայց կերեւի թէ մերձեցուցմամբ Օրբելեանները իին Սիւնեաց հետ միացուցած են, զի Որոտն շատոնց Օրբելեանց որդի էր Հասան իշխանի եւ Վախախ տիկնոջ եւ եղբայր Սարգիս արքեպիսկոպոսի (ՍԻՆ. 217): Օրբելեանց տոհմէն գրեթէ անպակաս էին Եկեղեցականութեան նուիրեալներ, ինչպէս Ստեփանոս Տարսայիձեան (1159) եւ Յովիաննէս Լիպարիտեան (1188) եւ Վերոյիշեալ Սարգիս արքեպիսկոպոսները: Նոյն կոչման եւ նոյն յաջորդութեան սահմանուած կերեւի Յովիաննէս հւանեան, մանկութենէն Եկեղեցական ուսմանց նուիրուելով, այլ Տաթեւացին ըսելը, որ եւ զվիճակ Սիւնեաց յաջորդեալ, եւ ոչ պանծացեալ զոր ոչ ախորժեալ (ՍԻՆ. 219), գուշակել կու տայ թէ Որոտնեցին հրաժարած է Սիւնեաց արքեպիսկոպոսութենէ նուիրուելու համար: Որոտնեցին Կախիկ մականուն ալ ունեցած է, իբր թէ կախեալ ի սէրն Աստուծոյ (ՄԵԾ. 14), կամ թէ ի սէր սիրոյն կախեալ եւ կանխեալ (ՍԻՆ. 219), բայց կը կարծենք թէ յաւէտ նիւթական եւ արտաքին պատճառ ունեցած է Կախիկ կոչումը, թէպէտ մեզի անծանոթ մնացած: Խսկ անբացատրելի կը գտնենք Խլաթեցիին գրելը, որ եւ Կախիկ անուն, ծննդեան (ՓԻՐ. 30), զի որեւէ յատուկ անունի նմանութիւն չունի: Որոտնեցին աշակերտած է Եսայի Նշեցի վարդապետին՝ Գայլեձորի վանքին մէջ, բայց Տիրատուր վարդապետ մըն ալ կը յիշուի իբրեւ իր ուսուցիչ (ՄԵԾ. 15): Յառաջադէմ եւ զարգացուն՝ Նշեցիի աշակերտներուն մէջ, յատուկ նպատակ ըրաւ իրեն այն կողմերը տարածուող Ունիթորներու դէմ մաքարիլ, եւ այս պատճառով խորին ուսումներու հետեւեցաւ, բայց չի կրնար 28 տարի աշակերտած ըլլալ, ինչպէս յիշատակարան մը կը գրէ (ՓԻՐ. 36): Կերեւի թէ Նշեցիի մահուանէ ետքը (1275), Որոտնեցիին վիճակեցաւ անոր յաջորդել, թէպէտեւ այն ատեն հազիւ 25 տարեկան եղած կըլլայ, բայց թերեւս Նշեցիէն ետքը պահ մը ուրիշ մըն ալ եղաւ Գայլեձորի

առաջնորդ: Որոտնեցիին Գայլեձորի մէջ աշխատած ըլլալը ստոյգ է, ուսկից փոխադրուեցաւ Տաթեւի ուսումնարանը, եւ այն տեղէն պայծառացոյց զազս Հայոց վարդապետօք եւ քահանայեօք (ՄԵԾ. 15), հաւասարապէս ոյժ տալով ամուրի եւ ամուսնացեալ Եկեղեցական դասակարգերուն:

1352. ՍԱՐԳԻՍ ԱՊՐԱԿՈՒՆԵՑԻ

Նշանաւոր Եղաւ Սարգիս Ապրակունեցի վարդապետն ալ, Որոտնեցիէ կրտսեր, մինչեւ իսկ Նշեցիէ Ետքը Որոտնեցեցիին ալ աշակերտ կարծուած: Սարգիս հաստատուեցաւ Ապրակունեաց վանքին մէջ, որ շատ մօտ էր Երնջակի Ս. Կարապետ վանքին (ՄԻՆ.378), Ունիթորներու գրացութեան մէջ, աւելի մօտէն անոնք դիտելու ու անոնց հետ մաքառելու համար: Կը պատմուի թէ բուռն Վէճեր ալ ունեցաւ Կարապետ Ճագարակեր ունիթորին հետ: Անգամ մը որ Ճագարակեր պատրաստութիւններ կընէր Պետրոս Արագոնացիի պատրաստած Առաքինութեանց եւ Մոլութեանց գիրքէն Ապրակունեցիին հարցումներ տալ, ասոր աշակերտներէն մէկը, որ Ունիթորներու էր աշակերտած, բայց սիրտը հանդարտ չէր, գաղտնի կերպով նոյն գիրքին հայերէնը, զոր Յակոբ Քոնեցին էր թարգմանաց, Սարգիսի կը բերէ, որպէսզի պատրաստուած գտնուի, եւ իրօք ալ երկու օր Ետքը հարցումի Եկող Ունիթորներուն, գիրքին համեմատ կը պատասխանէ Սարգիս եւ քննութեան Եկող Ունիթորները կը զարմացնէ (ՄԵԾ.37): Ասոր Վրայ նոյն գիրքին Վրայէն իրեն աշակերտներուն ալ կը դասախոսէ, բայց Մեծովիեցին կը մեղադրէ անոնք՝ որ Արագոնացիին գիրքը նախադասած են Հայ Եկեղեցւոյ ընդունած գիրքերուն, եւ յանուանէ կը յիշէ Գրիգոր Լուսաւորիչի, Աթանաս Աղեքսանդրացիի, Գրիգոր Աստուածաբանի, Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի, Ստեփանոս Սիւնեցիի, Անանիա Շիրակացիի, Պողոս Տարոնեցիի, Յովիաննէս Օծնեցի, Սարգիս Հաղբատացիի, Դաւիթ Փիլիսոփայի, Մովսէս Քերթողահօր, եւ Ասողիկ Թարգմանիչի գիրքերը (ՄԵԾ.38): Ասոր Վրայ, Ապրակունեաց վանքին աշակերտութեան Ունիթորութենէ խմորելուն պատճառով հարկ Եղաւ նոր կարգադրութիւն մը ընել, ինչպէս պիտի յիշենք:

1353. ՄԱՂԱՔԻԱ ՂՐԻՄԵՑԻ

Ուրիշ վարդապետաց խումբ մըն ալ Շամբիձորի վանքին մէջ կը պատրաստուէր միւս Սարգիս վարդապետի ձեռքին տակ, սակայն Երկու Սարգիսներ աւելի փափաքող էին միաբանելու կէտ մը գտնել, եւ Արեւմտեայց ուսումէն օգտուելով Հայութեան իսկութիւնը պահել, բան մը որ անհնար էր ցորչափ մոլեզին նախանձայուզութիւն մըն էր Ունիթորներու նշանաբանը: Այս իրականութիւնը լաւ յայտնի էր Որոտնեցիին, որ Երբեք չմոտեցաւ զիջողական ձեռնարկներու: Իրեն աշակերտներուն մէջ կը գտնուէր, իրմէ ալ աւելի նախանձայոյզ մէկը, Մաղաքիա Ղրիմեցի վարդապետը: Բնիկ Ղրիմու Կաֆա քաղաքէն, եւ Նշանաւոր ազգատոհմին զաւակ, յոյժ մեծ տան որդի, եւ մեծ հարստութեան տէր, որ Եկեղեցւոյ ծառայելու փափաքով Եկած էր աշակերտի Որոտնեցիին՝ Տաթեւի վանքին մէջ: Գրեթէ տասնամեայ աշխատութենէ Ետքը, ինքն ալ գործի գլուխ Եղաւ Նախիջեւանի վանքերը ծաղկեցնելու եւ աշակերտութիւն կազմելու միտքով

(ՄԵԾ.15), բայց եղելութիւնները զննելէ եւ կշռելէ ետքը, եւ տեսնելով ու Ունիթորներ վերացական ուսումներու հետ գործնական միջոցներու եւ յայտնի բռնութիւններու դիմելէ չեն կասիր: Մաղաքիա ալ որոշեց այդ կերպն ալ ընդունիլ, եւ արտաքին միջոցներով զօրացնել ուղիղ ուսման հետեւողները, ընկճել հակառակողները, եւ քաջալերել հաւատացեալ ժողովուրդը: Այդ նպատակին յատկացուց իր հայրենական մեծագանձ հարստութիւնը եւս եւ ինչ որ ծանօթներէն եւ բարեացակամներէն կրնար հաւաքել: Չեռք առաւ նաեւ տիրող պետութեան պաշտօնեաները՝ որ իր ուղղութեան օգնեն եւ սկսաւ բռնութեամբ ալ վանել բռնութիւն գործածողները: Իսկ ինքն կատարեալ ճգնողական կեանքի հետեւեցաւ, ճգնաւոր կոչումը իբր մականուն ստանալու չափ, եւ զգեստի ու ուտեստի ու կենցաղի ամէնէն խստամբեր պայմաններուն ենթարկելով իր անձը (ՄԵԾ.16):

S. ԹԵՂԴՈՐՈՍ Բ. ԿԻԼԻԿԵՑԻ

1354. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ

Հնար է միտքէ անցընել, թէ այն խառնակ ու անկերպարան վիճակի մէջ, որ կը տիրէր Սոյ հայրապետական աթոռին շուրջը, ինար զլլար կանոնաւոր ծեւակերպութիւններով կաթողիկոսական ընտրութիւն կատարել, ուստի աւելորդ կը նկատենք որոնել թէ ինչ կերպով բարձրացաւ թէոդորոս հայրապետական աթոռը: Իր նախընթացէն ալ տեղեկութիւն չունինք, եւ Կիլիկեցի մակդիր անունը տուած ենք իրեն այն ենթադրութեամբ, որ երկրացի մը պէտք է եղած զլլայ, քանի որ Սիս աւերակ էր այլ եւս: Անշուշտ ազդեցիկ եպիսկոպոսներէն մին եղած է, թագաւոր կոչուող Կոստանդինի պաշտպանութիւնը վայելած է (1369), եւ Սոյ ամիրային ալ պաշտպանութիւնը ստացած է անշուշտ այն միջոցներով, որոնք թուրք ամիրաներու աչքին նշանակութիւն ունէին: Ուրիշ եղանակ մը մտածել անհնար է, կշռելով պարագաները եւ բաղդատելով հետզիետէ անկումի դիմող աթոռին վիճակը: Թէոդորոսի աթոռ բարձրանալուն թուականը, հաւանակագոյն հաշուով գրինք 1382-ին, եւ պէտք չենք զգար անզամ մըն ալ կրկնել մեր տուած բացատրութիւնները (1348): Անեցիին շարունակողը կը գրէ թէ տէր թէոդորոս գնաց ի Մսըր, եւ մեծաւ պատուով ընկալաւ զնա սուլտան Բարխուլը (ՍՍԱ.170), որ է Բարկուկ կամ Պարգօն-Տայէր, այն ոոր առաջ լոկ խնամակալ էր: Դարդէլի պատմութեամբ, Շապան-Էշրէֆ սուլտանին 1377 մարտ 12-ին (ՂԱՐ.157) սպանուելուն վրայ, անոր յաջորդած էր որդին Մելէք-Մանսու կամ Մանսուր-Ալայեկտտին, 7 տարեկան տղայ մը (ՂԱՐ.159), իսը իշխանութիւնը իրարու ծեռքէն յափշտակած էին ինքնընտիր խնամակալներ, Գարաշ (ՂԱՐ.159), Էնէբէդ (ՂԱՐ.160), Ղեստամուր (ՂԱՐ.163), Բարեկ (ՂԱՐ.162), եւ Բարկուկ, միշտ իբրեւ խնամակալ սուլտանին եւ պետութեան (ՂԱՐ.181): Վերջինիս սուլտանութեան հասնիլը 1382-ին կը գրուի, եւ թէոդորոսի անոր օրով Եգիպտոս գալը կը ցուցնէ թէ նոր բարձրացած էր կաթողիկոսութեան: Պատմութիւնը բացարիկ պատճառ մը չի տար այդ այցելութեան, ուստի կը մնայ հետեւցնել, թէ նոր պաշտօնի անցած զլլալով, հաստատութիւնն ընդունելու եւ տիրապետող սուլտանութեան պաշտպանութիւնը ստանալու համար կատարուած ուղեւորութիւն մըն էր: Սոյն այս պարագան

նոր փաստ մը կըլլայ Պօղոսի մահը մինչեւ 1382 յետաձգելու (1348), եւ նոյն տարին դմելու յաջորդին կաթողիկոսութիւնը:

1355. ԼԵՒՈՆԻ ՀԱՍՏԱՐ ԶԱՆՔԵՐ

Թէոդորոսի Եգիպտոս գացած տարին, Լեւոնի գերութեան վերջանալուն եւ ԵԳԻՊՏՈՍԻ հեռանալուն թուականն է, այլ չենք կարծեր որ իրարու հանդիպած ըլլան: Լեւոնի Աղեքսանդրիայէ մեկնիլը 1382 հոկտեմբեր 7-ին տեղի ունեցաւ, իսկ Թէոդորոս աւելի ետքը հասած պիտի ըլլայ, զի Լատին պատմիչը բնաւ անոր մասին ակնարկ մը չունի: Լեւոն գրեթէ մոհոցուած մնացած էր Գահիրէին մէջ մինչեւ 1377 տարին, երբ խումբ մը ազնուական եւ Եկեղեցական Լատին ուխտաւորներ Երուսաղէմ չգացած Գահիրէ հանդիպեցան եւ իրեն հետ տեսակցեցան: Ասոնց մէջ էր Յովիաննէս Դարդէլ քահանայ (ՂԱՌ.158), Փրանիսկեան միաբան (ՂԱՌ.168), բնիկ Գաղղիացի, Եստամպ (Etampes) քաղաքէ, որ առանձինն ստադրութիւն դարձուց Լեւոնի վրայ: Յովիս 20-ին յատուկ պատարագեց թագուհիին անունին օրը՝ Ս. Մարգարիտայի տօնին, եւ յանձն առաւ իր մեծաւորէն հաւանութիւն ստանալով դառնալ եւ Լեւոնի մօտ մնալ, իբրեւ խոստովանահայր կամ դրաներէց, եւ այնպէս ալ ըրաւ (ՂԱՌ.158): Սա ինքն է Դարդէլ պատմիչը, որ ինչպէս կը տեսնուի, նախընթաց Եղելութիւնները իր հեղինակութեամբ պատմած չէ, այլ պարզապէս Լեւոնի ըմբռնումները կրկնած է, որոնք հարկաւ ինքզինքը արդարացնելու տեսակետով հաղորդուած էին: Լեւոն կանխաւ դիմումներ ըրած էր պապին, Գերմանիոյ եւ Յունաց կայսրներուն, Գաղղիոյ եւ Նէապոլսոյ եւ Սպանիոյ թագաւորներուն, բայց ոչ մէկ կողմէն օգնութիւն չէր տեսած Դարդէլի գալուստը կարծես թէ բարեգուշակ եղաւ, զի 1377 օգոստոսին պատգամաւորներ հասան Եգիպտոս՝ Կիպրոսի թագաւորէն, Նէապոլսոյ թագուհիէն, եւ Գուիտոնի Զապէլ աղջկան միջնորդութեամբ Յունաց կայսրէն, որոնք Լեւոնի ազատութեանը համար միջնորդեցին, բայց արդիւնք չունեցան, չի ունայնածեան եկած էին, մինչ Սարակինսոք ընչաքաղցք են ի բնէ, եւ աչս արձակեն ի գոյս օտարաց, կըսէ Դարդէլ (ՂԱՌ.155): Եգիպտացիք այդ միջնորդութիւնները նախատեսելով՝ Լեւոնի ձեռքէն գիր առած էին թէ ինքն Գահիրէտ հեռանալ չի փափաքիր (ՂԱՌ.156), եւ անկէ օգտուեցան միջնորդութիւնները մերժելու: Լեւոն եւ Դարդէլ պէտք զգացին պատուիրակ մը ունենալ Երոպիոյ մէջ, որ ազատութեան համար պէտք եղած միջոցները հոգայ, եւ այս նպատակով Դարդէլ ինքն Եգիպտոսէ մեկնեցաւ 1379 սեպտեմբեր 11-ին եւ 1380 մարտ 5-ին Արագոնայի Պետրոս Դ. թագաւորին ներկայացաւ Բարկինոնիա (Barcallona) քաղաքին մէջ, գիրերը յանձնեց եւ գործը բացատրեց, ինչպէս նաեւ խոստումներ ընդունեցաւ, բայց չի կրցաւ Եգիպտացիները հաճեցնելու համար պէտք եղած հարուստ ընծաները ձեռք ձգել: Այդ պատճառով Դարդէլ կաստիլիա անցաւ, եւ Յովիաննէս Ա. թագաւորին ներկայացաւ 1380 նոյեմբեր 29-ին Մէդինա-Կամաց (Medinad el Campo) քաղաքը (ՂԱՌ.172), եւ սիրտը շարժելու համար սկսաւ պատմել զնեղութիւնս բանտին եւ զվիշտս թագուհելոյն Մարգարիտայ՝ եւ զօրիորդին Մարիամու կամ Փեննայի դստեր նորա եւ թէ զիարդ զօր ամենայն բռնադատէին զնա ուրանալ զքրիստոս (ՂԱՌ.173), թէպէտեւ Լեւոն որչափ ալ արգելական ի Գահիրէ (ՂԱՌ.163), սակայն նոյն

իսկ Ղարդէլի վկայութեամբ, Գահիրէի մէջ կապրէր ըստ հածոյից կամաց իւրոց (ՂԱՌ.153): Իրաւ ալ Ղարդէլի գործածած միջոցը իր օգուտը ունեցաւ եւ յուզեցան գութք արքային Կաստիլիոյ, եւ խօսեցաւ ընել եւ տալ ինչ որ պէտք ըլլայ (ՂԱՌ.174): Սակայն գործադրութիւնը յապաղեցաւ թէ Կաստիլիոյ արքունիքին մէջ տեղի ունեցած արկածներուն պատճառով, եւ թէ Հռոմէական Եկեղեցւոյ մէջ տիրող մեծ հերձուածին երեսէն, որ յառաջ կու գար Ալինիոնի Կղեմէս է. պապին, եւ Հռոմի Ուրբանոս Զ. պապին իրարու դէմ մղած բուռն պայքարէն: Ղարդէլ բաւական աշխատեցաւ մինչեւ որ ամէն տեսակ դժուարութեանց յաղթէր, եւ Կաստիլիոյ թագաւորին ընծաները, եւ երկու թագաւորներուն գիրերը ձեռք ձգէր, եւ հազիւ 1382 մայիս 21-ին կրցաւ Սպանիայէ մեկնիլ Եգիպտոս դառնալու համար (ՂԱՌ.180):

1356. ԼԵՒՈՆ ԱԶԱՏ

Յովիաննէս Ղարդէլ, եւ Կաստիլիոյ թագաւորին զինակիրը, եւ Արագոնայի պատգամաւորը, միասին Աղեքսանդրիա հասան 1382 օգոստոս 14-ին, անկէ Գահիրէ անցան, եւ Լեւոնի կարգադրութեամբ բերուած ընծաները մաս մաս ըրին, սուլտանին, Բարկուկին եւ կարեւոր պաշտօնէից համար: Սեպտեմբեր 5-ին Բարկուկին ներկայացան, եւ սեպտեմբեր 18-ին սուլտանին, եւ ընծաները իրենց արդիւնքն ունեցան, եւ սեպտեմբեր 30-ին Լեւոնի ազատութեան հրամանը ստացուեցաւ եւ հանդիսաւոր պատուասիրութիւններ կատարուեցան: Լեւոն առանց ժամավածաւ ըլլալու ձամբորդութեան պատրաստութեանց ձեռնարկեց, իր հետեւորդներն ու գերութեան ընկերները փրկանաւորեց նոր ստացած միջոցներով, եւ սուլտանին սեփական գետանաւով Նեղոսն իվար Գահիրէէն Աղեքսանդրիա հասաւ, եւ հոկտեմբեր 7-ին առաջին գտած նաւով Աղեքսանդրիայէ մեկնեցաւ: Եգիպտական արքունինքի մեծերը մոռցեր էին Լեւոնէ երդում պահանջել նորէն իրենց դէմ չպատերազմելու եւ չգործելու համար, եւ ստիպաւ իրովարտակ հանեցին ետ դարձնելու հրամանով, սակայն սուրիանդակը հասաւ առտուն, երբ Լեւոն գիշերուան մէջ արդէն մեկնած էր: Ասկէ ետքը կը դնէ Ղարդէլ Մանսուր սուլտանին սպանութիւնը, եւ Բարկուկի սուլտան հրչակուիլը (ՂԱՌ.185): Ըստ այսմ Լեւոնի մեկնելէն ետքը տեղի ունեցած կըլլայ թէոդորոս կաթողիկոսի Եգիպտոս հասնիլը, քանի որ սուլտան Բարխուդըն է որ մեծաւ պատուով ընկալաւ զնա (ՍԱՄ.170): Ղարդէլի պատմութեամբ, Լեւոն հոկտեմբեր 7-ին հասաւ Հռոդոս, եւ հոն լսեց Կիպրոսի Պետրոս Բ. թագաւորին հոկտեմբեր 10-ին մեռած ըլլալը: Պահ մը մտածեց Կիպրոս անցնիլ եւ թագաւորութիւնը ձեռք ձգել իբրեւ Լուսինեան ազգատոհմին երիցագոյնը, բայց Հռոդոսի ասպետները չօգնեցին Գենուացւոց հետ չթշնամանալու համար: Ուստի նոյեմբեր 21-ին Հռոդոսէ նաւարկելով դեկտեմբեր 12ին հասաւ Վենետիկ եւ Վենետիկցիք ալ զլացան Կիպրոս երթալու համար ուզած նաւերը տալ (ՂԱՌ.187): Մրցակից պապերուն մէջէն, Լեւոն՝ Ալինիոնի պապին կողմը բռնեց, թէպէտ Հռոմի աթոռը մինչեւ այսօր հակապապ կը հրչակէ Ալինիոնի Կղեմէս է. պապը: Վենետիկէ հիւսիսային հտալիոյ ձամբով Լեւոն եկաւ Ալինիոն, եւ իբրեւ ճշմարիտ թագաւոր եւ իբրեւ հաւատոյ խոստովանող մեծ պատուով ընդունուեցաւ, եւ 1383 մարտ 1-ին Կղեմէս նուիրեց անոր զպատուական վարդն ոսկեղէն, իբրեւ քան զամենեսին ի

թագաւորս (ՂԱՌ.189): Լեռն Եգիպտոսէ Ելնելէ Ետքը Դարդէլի աշխատութիւնը վարձատրելու համար, անուանած էր զայր ատենադպիր Հայոց (ՂԱՌ.185), այսինքն է իրեն քարտուղար, պապն ալ զայն վարձատրելու համար նշանակեց յեպիսկոպոսութիւն քաղաքին Տորտիբոլեայ ի թագաւորութեան Նէապոլսի, թերեւս Տերլիտիոյ (Terlizzi), զի յիշուած անունով քաղաք չենք գտներ: Այս առթիւ Լեռն ալ Յովիաննէս Դարդէլի տեղ Յովիաննէս Կորսինի կրօնաւորը անուանեց ատենադպիր Հայոց (ՂԱՌ.189: Յատկապէս մանրամասնեցինք Լեռնի ազատութիւնը եւ ուղեւորութեանց պարագաները քաղելով Դարդէլի գրածներէն, որ գլխաւոր գործիչն ու Լեռնի ուղեկիցն էր: Այս կերպով անհիմն կը յայտնուին այն պատմութիւնները որոնք Շահան Հայ իշխանի մը աշխատութիւնը, եւ Հռոմի Ուրբանոս պապին միջնորդութեան կը վերագրեն Լեռնի ազատութիւնը: Թերեւս Շահան կոչուածը շփոթուած ըլլայ նախկին Հայ քահանայ եւ հաւատակիոյն Մանուէլի հետ, զոր Դարդէլ սուստ ասպետ եւ խարեբայ կանուանէ, բայց եւ այնպէս պարտաւորուեցաւ միջոց մը իրեն գործակից պահել: Միեւնոյն պատճառով ալ չկրնար հաստատուիլ Լեռնի Եգիպտոսի Ելնելէն Ետքը Երուսաղէմ այցելած, եւ Սարգարիտան ու Փեննան այնտեղ թողած ըլլալը (ԶԱՄ.Գ.363), որուն արձագանգ կը լաւ Երուսաղէմի մէջ ընդունուած զրոյցներն ալ, թէ Լեռն պատուասիրուած ըլլայ Յովիաննէս Լեհացի պատրիարքին կողմէն, եւ թէ թագուիին ու աղջիկը Երուսաղէմ ապրած ու մեռած եւ Ս. Յակոբի մէջ թաղուած ըլլան, Սարգիս Եգիպտացի պատրիարքին օրով 1405-ին (ԲԱՌ.46): Ուրիշ մըն ալ Սարգարիտ թագուիին Եգիպտոսի մէջ մեռած եւ Հայոց Ս. Սարտիրոս Եկեղեցւոյն մէջ թաղուած, կը գրէ, 1377-էն քիչ Ետքը (ՍԻՒ.560), որ է ըսել Դարդէլի Եգիպտոսէ մեկնելէն առաջ: Սակայն Դարդէլ այսպիսի բան մը չի յիշեր, եւ Կաստիլիոյ թագաւորին առջեւ արքայազուն տիկիններուն նեղութիւնները կը պատմէ (ՂԱՌ.173), որով կը ցուցնէ թէ 1380-ին վերջերը դեռ կենդանի էին: Բայց միւս կողմէն պէտք է եւս նկատել, թէ Լեռնի Եգիպտոսէ մեկնելուն առթիւ եւ մեկնելէն Ետքը, Դարդէլ այլեւս թագուիիին եւ դստեր խօսքը չըներ, ուսկից կրնայ հետեւիլ Սարգարիտի 1381-ին վերջերը կամ 1382-ին սկիզբները Եգիպտոսի մէջ մեռած ըլլալուն աւանդութիւնը (ԲԱՄ.147):

1357. ՆՈՐ ՎԱՆՔԵՐ

Ուղղամիտ եւ ուղղափառ վարդապետներու կողմէ Ունիթորներու դէմ բացուած պայքարը պատմած ատեննիս (1350), յիշեցինք Ապրակունեաց կամ Երնջակի վանքին մէջ ծագած գայթակղութիւնը, եւ աշակերտութեան մէջ ծագած շփոթութիւնը (1352), որ նախազգացուած էր Ստեփանոս Վակակալ Վարդապետէն տեսլեամբ գիշերոյ յանուրջս Երազոյ (ՄԵԾ.31): Մաղաքիա Ղրիմեցի Վարդապետ հազիւ թէ լուր կառնէ, տեղույն վրայ կը հասնի, եւ Ապրակուեաց վանքին կացութիւնը ուղղելու համար, անմիջապէս Տաթեւէ հոն կը իրաւիրէ Որոտնեցին, եւ անոր կը յանձնէ գործը նայիլ եւ կարգադրել, մինչ ոչ է տարածեալ գայթակղութիւնն չարութեան տգէտ աշակերտացն (ՄԵԾ.39): Իսկ Սարգիս Ապրակունեցին, որ ուղղութենէ չէր շեղած, բայց յուզումը զապելու գօրութիւնը չէր ունեցած, կը փոխադրէ Նախիջեւանի մօտ Աստապատի Վանքը, հոն ալ աշակերտութիւն մը պատրաստելու համար: Ղրիմեցին իր նիւթական միջոցները երկուքին

տրամադրութեան տակ կը դնէ, վանքերուն բարեկեցիկ վիճակն ապահովելու համար, եւ իր գիտցած արտաքին միջոցներն ալ կը գործածէ՝ դուրսէ ոտնձգութիւնները ու բռնութիւնները զայելու: Այդ կարգադրութեանց թուական կրնանք նշանակել 1380 տարին, կամ քիչ առաջ, Պօղոս կաթողիկոսի վերջին ատենները: Որոտնեցին ազդու կերպով քննութիւն կատարեց, կոչեաց զամենայն կարգաւոր եւ աշխարհական, եւ ստուգեաց ի նոցանէ զամենայն չարութիւն տգետ աշակերտաց: Ամէնքը հրապարակային հարցուփորձի ենթարկեց, եւ երբ պարտաւորեցան արտաքին պատիժներով ալ խրատեց, զոմանս եղին ի բանտի յերկարի հարեալ, եւ զոմանս բրածեծ արարին (ՄԵԾ.40): Որոտնեցիի ըրածը պէտք չէ զարմանք պատճառէ, նկատելով ժամանակին սովորութիւնները, եւ Ունիթորներու կողմէ ձեռք առնուած բռնութիւնները, մանաւանդ որ Որոտնեցին իբր ապաշխարութիւն խստացած է թերութիւննին ձանցողներուն վրայ, իսկ բաժնուիլ ուզողներ՝ ելած ու մեկնած են ազատօրէն: Ասոնց մասին ալ կը գրէ Մեծոփեցին, թէ ամեննեքեան պատմեցան, ոմանք գետակուր եղեն, ոմանք խայտառակեալ մերկս շրջէին, եւ անոնք իսկ որ փախուցեալ գնացին յաշխարին Ֆրանկաց, եւ նոցա միջի չարախօսութիւն արարեալ՝ ի պղնձի եղեալ եփեցին (ՄԵԾ.40): Քանի որ իրեն չտեսած բաները կը պատմէ Մեծոփեցին, զրոյցներ կրկնած կըլլայ: Իր բացատրութիւնները վերլուծելով կրնանք ըսել, թէ լատինացեալ վարդապետներուն մէջէն ջլախտաւոր խելագարներ ալ եղան, կամ թէ Լատիններուն կասկածաւոր երեւնալով կրակի փորձութեան ալ ենթարկուեցան, հաւատաքննական ատեններուն սովորական ձեւով: Այդ անջատուողներուն մէջէն զղացեալք ետ դարձողներ ալ եղած են, ինչպէս յանունէ կը յիշուի Ասոնց Մոկացի վարդապետ մը, որ դառնալէն ետքը առաջ Երուսաղէմ զացած, եւ անկէ իր գաւառը եկած է, ուր եւ զմարմնաւոր պատիժն իր կրեաց (ՄԵԾ.40): Ապրակունեաց եւ Աստապատի վանքերը երկու նշանաւոր մեծ վարդապետներուն ձեռքին տակ շուտով յառաջացան եւ փայլեցան՝ Ղրիմեցիին կատարած պահպանութեան եւ պաշտպանութեան շնորհի: Ամէն կողմէ ուսման ծարաւի, եւ եկեղեցւոյն հաւատարիմ աբեղաներ եւ քահանաներ եւ դպրիրներ՝ խուռն դիմեցին սոյն վանքերը, եւ բազմաթիւ աշակերտութիւն մը կազմուեցաւ, որ նոյն իսկ Ունիթորութեան կեղունին մէջ ուղղափառութեան համար աշխատեցաւ ու արդիւնաւորեցաւ, եւ զօրաւոր թումբ եղաւ օտարամուտ նորութեան եւս քան գեւս տարածուելուն: Մաղաքիա Ղրիմեցի, ամէն տեսակ դիրութիւններ պատրաստեց եւ դժուարութիւններու յաղթեց, մինչեւ իր կեանքին վերջը, որ դժբախտաբար շատ շուտ վրայ հասաւ:

1358. ԼԵՆԿԹԵՄՈՒՐԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

Քաղաքական կացութիւնը, թէպէտ անկանոն ու բռնապետական իշխանութեանց ներքեւ, փոքր ի շատէ հանդարտած վիճակ մը ունէր, երբ անակնկալ մրրիկի պէս նոր արշաւանք մը հասաւ արեւելքէն, որ վերիվայր դարձուց երկրին կացութիւնը, հուր ու սուր, աւերած ու կոտորած սիրելով ամէն կողմ, եւ գլխաւորապէս Հայաստան ու Հայաբնակ գաւառները: Լէնկթիմուրի կամ Կաղ-Թիմուրի կուգենք ակնարկել, զոր Եւրոպացիք Թամէրլան անունով կը ձանչնան: Լէնկթիմուր 1335-ին Թաթարաց քէշ քաղաքը ծնած էր, եւ 1361-ին իր հայրենական երկրին մասնաւոր

իշխանութեան անցաւ, եւ հետզհետէ զայն ընդարձակեց, քաջութեան, բռնութեան եւ խարդաւանութեան միջոցները անխտիր գործածելով, մինչեւ որ 1370-ին Թաթարաց մեծ խան հռչակուեցաւ: Իսլամ պետութիւններ կամ սուլտանութիւններ բոլոր Ասիոյ կը տիրեին այն միջոցին, եւ բաժինները իրարու ձեռքէ կը խէին: Մեծ Խալիֆա մը կը մնար Պաղտատի մէջ, որ անունէ աւելի ազդեցութիւն չունէր միւս սուլտաններուն վրայ, որոնք կիշխէին Պարսկաստան, Աստրապատական, Միջագետք, Ասորիք, Եգիպտոս, Փոքր Ասիա, Կովկաս, եւ ամէնուն ձեռքին ներքեւ ալ Հայութեան ցրուեալ բաժիններ կը գտնուէին, որոնք ամէն շարժումներուն առէտները կը կրէին: Էնկրիմուր իր ընդհանուր իշխանութեան առաջին տասնամեակին մէջ Թաթարներու եւ Պարսիկներու սահմաններուն մէջ գործեց, եւ միայն 1380-ին իրեն բանակները ողողեցին Աստրապատականը եւ Հայաստանը: Սուլտանիոյի ամիրան Էտիլ հպատակութիւն յայտնեց, եւ Թաւրիզի ամիրա Ահմէտը հալածելու օգնեց, բայց իբր գաղտնի դաւագիր ամբաստանուելով, պղնձի սանի մէջ Եփուելով սպանուեցաւ (ՄԵԾ.13): Իսկ Թաթար իրոսակը Աստրապատականէ սկիռեցաւ Վանայ եւ Կարսի կողմերը, Սիւնիք ալ մտաւ 12 գաւառները աւերեց ու աւարեց, բայց 1382-ի յունուար 6-ին Յայտնութեան օրը Եկած սաստիկ ծիւնը, իրոսակը ստիպեց ցրուիլ, ու այդ առթիւ բազումք զերծան ի գերութենէ, եւ ասպատակողները զբազում մասն աւարին ի բաց ընկեցեալ, գնացին յաշխարհն իրեանց (ՄԵԾ.14): Սիւնեաց գաւառներուն արկածները, անհնար էր որ Ապրակունեաց եւ Աստապատի վանքերուն ալ աղետալի չըլլային, սակայն յատուկ յիշատակութիւն մը չգտնելնուս կը հետեւցնենք, թէ Ղրիմեցիին ջանքերն ու նպաստները՝ վնասները արգիլեցին կամ դարմանեցին:

1359. ՂՐԻՄԵՑԻԻ ՄԱՀԸ

Մաղաքիա վարդապետ Ղրիմեցի, Եղելութեանց պարագաներէն ստիպուած, եւ Ունիթորներու շահատակութիւններէն գրգռուած, խիստ կերպով զանոնք զսպելու կը հետեւէր: Միառնի կը դիտէր աւելի նախանձայոյզ գործիչները եւ իբր հասարակ խռովարարներ աշխարհական դատարանի առջեւ կը հանէր, ծախք չէր խնայեր, բուռն միջոցներէ չէր քաշուեր, այնպէս որ սարսափ ազդէր էր անսանձ նախանձայոյզներուն վրայ: Ասոնք ալ իրենց կողմէ ատելութեան միջոցներու ծերնարկեցին: Նախ փորձեցին ամբաստանութիւններ գրել Հռոմի Ուրբանոս պապին, որ առանց արեւմտեան հերձուածին զբաղումներուն ալ (1355), դժուար թէ կարենար ազդեցութիւն գործել իրեն չհպատակող Հայերուն վրայ: Տեսնելով որ Ղրիմեցիին ազդեցութենէն ազատելու կերպ մը չեն գտներ, եւ իրենց անոր դէմ գործած հակառակութիւնները արդիւնք չեն ունենար, ծեռք առին նոյն իսկ Մաղաքիայի սանամայր Եղող կին մը, որ ունիթորութեան աշակերտած էր, եւ համոզեցին թէ հռոմէական Եկեղեցւոյ նուիրական յաջողութիւն պիտի ըլլայ անոր մահը: Մաղաքիա Երնջակի Քարադաշտ գիւղին մէջ, կերակուրի սեղանին վրայ մեռաւ, դեղակուր Եղեալ ի սանամօրէն իւրմէ յաղթարմայէ (ՄԵԾ.16): Մխիթար Ապարանցի ջերմ Ունիթոր, որ առաջ Մաղաքիայի աշակերտած էր, կըսէ թէ յանկարծամահ մեռաւ կերակուրի վրայ, եւ ել համբաւ թէ Ունիթորք դեղեալ իցէն զնա (ԶԱՄ.Գ.449): Մեզի կը բաւէ որ տիրող կարծիքին Ունիթոր մըն ալ

վկայէ, իսկ հերքելու փաստ մը չի ցուցներ: Մաղաքիա Ղրիմեցին իր տեսակին մէջ յատուկ դէմք մըն է, ազնուականութիւնը եւ հարստութիւնը ճգնաւորի խստամբերութեան փոխանակող, որ զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց, հարկաւ Եկեղեցական կեանքին մէջ, միս ոչ Եկեր եւ գինի ոչ էարբ, որ Սուրբ Սարգսի տօնէն մինչ ի տօն Վարդավառին ջուր ոչ էարբ, որ ի մեծի պահոցն՝ Կիրակիէ միայն փոշեջուր Ճաշակէր, որ միշտ քուրծ զգեցեալ էր, որ քքով աւազակեաց, փշոտ Ճիղերով, պատեալ էր զանդանս իւր, եւ այս խստամբեր կեանքը կը վարէր, ոչ թէ անապատ քաշուած ու աշխարհէ հեռացած, այլ աշխարհի ամէնէն բուռն եւ սաստիկ զբաղանքներուն եւ տաղտուկներուն մէջ: Իրեն զգացումներն ալ ոչ այնչափ հեզութեան հակամէտ, իշխանական հով մը կը պահէին Եկեղեցականութեան ներքեւ ալ, եւ ակն ընդ ական օրէնքին հետեւելով, մոլեռանդ Ունիթորներուն դէմ դարձնէր, ինչ որ անոնք ազգային Եկեղեցւոյ հաւատարեալներուն դէմ կը գործէին: Մաղաքիայի ճահը ճգնաւորի եւ մեծ նախանձայոյզի փառքին հետ նահատակի պսակն ալ աւելցուց իր վրայ, զի զոհ գնաց իր անկոպար Եկեղեցասիրութեան եւ ազգային հաւատարմութեան: Մահը տեղի ունեցաւ 1384 թուականին, իսկ օրը անորոշ է մնացած: Յովիաննէս Վարդապետ եւ Մատթէոս աբեղայ, որ Մաղաքիայի պատանումը կատարած են, ուզած են անոր մարմինին վրայ գտնուող քուքերը իբր մասունք պահել, բայց Որոտնեցին չի ներած, եւ միասին թաղել տուած է Ապրակուեաց վանքին մէջ (ՄԵԾ.16), որուն մօտ քիչ ետքը ինքն ալ ախտի թաղուէր:

1360. ԴԱՐՁԵԱԼ ԼԵՆԿԹԻՄՈՒՐ

Կրկին անգամ դարձաւ Լէնկթիմուր Հայոց կողմերը, եւ 1386-ին ներքին գաւառներէն ելնելով, նորէն իջաւ դէպի Պարսկաստան եւ Աստրապատական, անկէց դէպ Սիւնիք, եւ հեղեղօրէն յառաջացաւ մինչեւ Երնջակ, Կարբի, Բջնի, Կողբ, Գառնի, եւ Սուրմարի (ՍԱՄ.171) որ Սուրբ-Մարի ալ գրուած է (ՄԵԾ.17): Այնչափ ահաւոր էր արշաւանքին վախը, որ ամէն կողմէ ժողովուրդները լեռներու անաօիկ կիրճերը եւ անմատոյց գագաթները կապաւինէին: Մարտիրոս Կողբացի տանուտէր մը, իր Երկրացիները Բարդող լերան վրայ հանեց, եւ ապրեցոյց մեծաւ պատերազմաւ եւ սրտապինդ զօրութեամբ (ՄԵԾ.18): Այդ միջոցին պէտք է դնել Որոտնեցիին ալ Ծար գիւղի բարձունքը ապաւինելը, այլ ոչ եթէ Որոտնէ (ՍԱՄ.170), այլ Ապրակունիքէ փախչելով՝ Երնջակի պաշարման պատճառով (ՄԵԾ. 17): Մեծովեցին կը պատմէ, թէ Կաղզուանու Վարդի-Հայր վանքի միաբաններէն Երկութիւն ալ գգետարգել Ս. Նշանը ազատելու համար գաղտնի կը թաղեն, բայց Երկութիւն ալ սպանուելովը, տեղը անյայտ կը մնայ եւ գտնելու համար Եղած ջանքեր եւ հետազոտութիւններ անպտուղ կը դաշնան (ՄԵԾ. 18): Միայն թէ 15 տարի ետքը 1401-ին գրուած յիշատակարանի մըմ էջ, Յովիաննէս եւ Թովմաս եւ Կիրակոս աբեղաներ, կը վկամեն թէ Վերստին թափեցաք զսուրբ նշանն Գետարգել, եւ թէ յանձնեցին Վարդապատրիկի Ս. Եղիշէի ուխտը, որ է այժմեան Ոստանի Զաղար Ս. Նշանի վանքը (ՓԻՐ. 15): Բջնայ մէջ ալ ամրոցին գրաւուելէն ետքը կը նահատակեն տեղւոյն Վանակ (ԶԱՄ. գ. 422) կամ Վանական Եպիսկոպոսը, որ էր այր իմաստուն եւ գիտնական, ողորմած եւ գթած ամենայն աղքատաց (ՄԵԾ.

19): Լէնկթիմուրի արշաւանքները միայն աւերած եւ կոտորած կը սփոքին, այլ հաւատուրացութիւնը իբր ազատութեան պայման առաջարկելով, պատճառ կըլլային որ բազումք նահատակութեան հասին եւ պսակաց արժանացան: Այս նպատակով իրենց հաւատքին հաստատուն եղողները չարչարէին տանջանօք, սովով, սրով, գերութեամբ, անտանելի չարչարանօք եւ անագորոյն բարութ (ՄԵԾ. 13), զոր աւելի մանրամասնելով Շահապունեցի յիշատակագիր մը կըսէ. Ոմանք իրով կիսայրեաց տոչորեալք, եւ այլք ի սովոյ գազանաբէկ վտանգեալք, կէսք առաթուր դիաթաւալ սրախողխող գալարեալք եւ առհասարակ անթաղ ընկեցեալք (ՉԱՄ. Գ. 421), իսկ նահատակուողներուն թիւը Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ միայն է գիտելի, կըսէ ժամանակակից պատմիչը (ՄԵԾ.19): Լէնկթիմուր Վրաստան ալ կարշաւէ, Տփոխի բնակիչները կը կոտորէ, այնպէս որ սպանեալն յոլով էր քան թէ ապրեալն, եւ Ստեփանոս Փիր վարդապետ հազիւ կազատի մազապուրծ եղեալ ի սպանմոնէ: Բազարատ վրաց թագաւորը, կը կարծէ ընծաներով ազատիլ, այլ հաւատքն ալ վրայ տալու կը հարկադրուի, թէպէտ առ երեսս. սակայն ձմեռը հասած ըլլալուն, Լէնկթիմուր ձմերելու համար Արցախ կը քաշուի, որ է Ղարաբաղ (ՄԵԾ.20), կամ նոյն է նախնի Մուզանու դաշտը (ՍԱՄ.171), Բազարատն ալ մէկտեղ տանելով: Իսկ սա կեղծեալ պատրաստականութեամբ, Լէնկթիմուրէ մեծ բանակ մը կուզէ որ անոր հնազանդեցնէ ամբողջ Կովկասի ութը դեցերը, որ են Վրացի, Ափխազ, Իմերէլ, Մէկրէլ, Օսէդ, Սօնք, Մեսխի ու Դրալ: Գունդերը առնելով ճամբայ կելլէ, եւ գաղտնի իր Գորգի, Կոստանդին ու Ղալիթ օրդիներուն լուր կու տայ պատրաստ գտնուիլ, եւ իր ձեռքը եղած բանակը, ի նեղսագոյն եւ ի կածան տեղիս առաջնորդելով, 12,000 հոգիէ աւելի ջարդել կու տայ, եւ ինքն ալ լեռնային կողմեր ապաւինելով կազատի (ՄԵԾ. 20), ի գալ տարւոյն յաւուրս աւագ զատկին, որ 1387-ին ապրիլ 7-ին կը հանդիպէր, Լէնկթիմուր Մուզանէ Սիւնիք կիջնայ եւ անկէ կը դիմէ Հայաստանի հարաւային գաւառները:

1361. ԾՈԱԶԱՏԻԿ ՉԵՂԱՒ

Այս տեղ հարեւանցի յիշենք թէ ուղիղ չէ ոմանց 1387 տարին ծռազատիկ կարծելը (ՉԱՄ. Գ. 423), որուն պատճառ եղած է թերեւս Վերջին 1292 տարւոյ ծռազատիկէն (1191), 95 տարի հաշուելը, որ է ծռազատիկներու պարբերական շրջանը: Սակայն այդ պարբերականը հաստատուն չէ, այլ միջոց մը այն կը խախտի նահանջներու յառաջ բերած տարբերութեամբը, եւ 532 տարիներու շրջանին մէջ միայն չորս ծռազատիկներ տեղի կունենան, եւ 247 տարիներու միջոց մը առանց ծռազատիկի կանցնի: Ըստ այսմ 1292-է ետքը նոր ծռազատիկի պիտի հանդիպէն 1539-ին զատկի կիրակի օրը, ոչ թէ ապրիլ 6-ին կը հանդիպէր՝ ինչպէս պէտք էր ըլլար ծռազատիկ կազմելու համար, այլ ապրիլ 7-ին:

1362. ԼԷՆԿԹԻՄՈՒՐԻ ՅԱՂԹՈՒԻԾՈ

Հայաստանի հարաւային կողմերը երկու գլխաւոր ամիրայութիւններ կազմուած էին Վերջին ատեններ, զորս ժամանակակից ազգայիններ Թուրքմանի տէրութիւններ կը կոչեն, այլ եւ Մարաց պետութիւն կանուանեն (ՄԵԾ. 27), եւ Քուրդ անունն ալ կու տան (ՄԵԾ. 29): Մէկուն կեղրոնն էր

Սասունի լեռներուն վրայ, եւ միւսինը Ամիթ կամ Տիարագէքիր քաղաքին մէջ, եւ համացեղ լինելով ալ՝ իրարու հետ թշնամութեամբ էին: Ընդհանրապէս հովիւ ժողովուրդ էին, եւ մեծութիւննին ոչխարներու հոտերը ըլլալուն, անոնցմէ կառնէին իրենց անունը, հիւսիսայինները Գարաքօյունլու եւ հարաւայինները Աքքօյունլու, իբր սեւ ու ճերմակ ոչխար ունեցողներ: Երկուքն ալ ժամանակին սովորութեան հաեմատ բազմաթիւ փոքրիկ իշխանութիւններու համախմբութիւններ էին՝ գերիշխան պետի մը գլխաւորութեան ներքեւ: Հիւսիսայիններու պետն էր Յուսուփ՝ Սասունի մեծ ամիրայն, որ Գարտ-Եուսուֆ ալ կը կոչուի, եւ իրեն գլխաւոր հպատակներէն էին Գարտ Մէհմէտ՝ Արձէշի, եւ Շէյխ Շէրիֆ՝ Խոյթի ամիրաները: Իսկ Աքքօյունլուներու պետն էր Օսման, որ եւ Օթման կը ինչուի: Լէնկթիմուրի առաջ Գարտ Մէհմէտի վրայ քալեց, որ մինչեւ Ճապաղուր փախաւ, բայց ետ դառնալով զարկաւ Լողմաղան թաթար զօրավարին գունդը (ՄԵԾ. 21): Ասպատակին մեծ ճիւղը կը յառաջէր դէպի Տարոն, այս պատճառով ճամբուն վրայ եղող ժողովուրդը դէպի Գլակայ վանքը վազեց, Ս. Կարապետի երկնային պաշտպանութեան ալ ապաւինելով: Տեղույն եպիսկոպոսն Արդար, եւ Յակոբ ճգնաւոր Վարդապետ, եւ այնտեղ ապաւինող Ներսէս Մեծովիայ եպիսկոպոս եւ Ստեփանոս Արձիշեցի Վարդապետը, եւ Թովմաս Մեծովիեցի պատմիչ Վարդապետն ալ, որ եւ ես ի ներս կայի կըսէ (ՄԵԾ. 23), հոգեւորով եւ մարմնաւորով կը խնամէին եւ կը քաջալերէին փախստականները: Իսկ Յուսուփ մեծ ամիրայն Տարոնի ժողովուրդը փութացուց Սասունի լեռները քարձրանալ, Շէյխ Շէրիֆին յանձնելով զայն դէպի Խալթ քշել բռնութեամբ եւ հարկանելով, զի քրիստոնէիցն ապստամբեալ ոչ կամէին ելանել ի լեռան Խութայ եւ Սասնոյ, բայց վերջէն համոզուեցան թէ ստիպումը նախախնամական եղաւ (ՄԵԾ 22): Յուսուփի թիւրքմէններն ալ Քրիստոնէից Աստուծոյն կը դիմէին, եզ մը մատաղ կտրելով Առաքելոց վանքի ուխտարանին, եւ իրօք ալ յաջողեցան վանել Լէնկթիմուրի ասպատակը, եւ բեկեալ խորտակեցաւ զօրութիւն Զաղաթային մինչեւ իսկ 2,000 հոգիէ աւելի՝ սաստիկ շփոթութենէն գահավիժելով մեռան, եւ Մարաֆ անուն Թուրքման մը 100 հոգի սպաննեց Թաթարներէն: Մեծովիեցի պատմիչը կը գրէ, թէ Կարապետ Մեծովիեցի կրօնաւորը, որ իր տեսեալ զտեսողսն, իրեն պատմեր է թէ երեք սպիտակափայլ արք հեծեալ ի սպիտակ ձի, գայլին ի վերայ օդոյս եւ իշեալ խառնեցան ի զօրս Թուրքմանին (ՄԵԾ. 24), այնչափ անակնունելի եւ իրաշալի եղած էր Լէնկթիմուրի յաղթուիլը: Թաթարներ չվստահելով լեռներէն վեր արշաւիլ, դէպի Կասպուրական դարձան, Բաղէշի ամիրային հպատակութիւնը ընդունեցին, Արծկէտ շատ գերի տարին, որոնց հետ էր Կարապետ Զուղայեցի աբեղան, որ գերիներու հոգեւոր մխիթարիչը, եւ վերջէն եպիսկոպոս ալ եղաւ Սմրդանդ տարուած քրիստոնէից համար (ՄԵԾ. 28):

1363. ՄՇԵՑԻ ՔԱԶՈՒՀԻՆ

Սրտաձմլիկ եւ զարմանալի տեսարանի մը յիշատակը պահած է Մեծովիեցին, զոր պէտք չէ որ մենք ալ զանց ընենք յիշել: Այդ ահագին խուճապին մէջ, որուն մատնուած էին Տարոնցիք, Թաթարներուն հասմելուն պատճառով, երբ ամէն ոք ծակամուտ կը պահուէր քարայրներու եւ մացարներու մէջ, աւելի զգալի էր կիներուն տագնապը, որոնք մահէն աւելի գերութեան եւ

բռնաբարութեան եւ խէնէց ցանկութեանց զոհ երթալիք կը վախնային, հաւատքին կորսնցնելու ալ վախով: Մուշի գաւառէն կին մի երկիւղած եւ հաւատարիմ, եօթը ութը տարեկան իբրեւ գերեսս հրեշտակի գեղեցկադէմ մանչ զաւակը ծեռքէն բռնած, սուր մըն ալ առած իբր պաշտպանութիւն, կը վագէր զարիվեր Խոյթի լեռները փախչողներուն ետեւէն: Յանկարծ կը տեսնէ զի հետապնդող Թաթարներ գային զկնի եւ մերձենային, եւ այլեւս փախուստի հնարաւորութիւն չուներ: Միտքին առջեւ պատկերացան յանկարծ կրելիք լըկանքը եւ տղուն ապագայ աղէտը, եւ բորբոքեալ զգացումներուն բուռն թափով, սուրը հանեց, զենեաց զորոին ցանկալի եւ մօտը եղող բարձրաւանդակ ժայռէն ի վայր ընկեց զինքն, փառաւորելով զանուն Յիսուսի Քրիստոսի, եւ եհան զիոգի գոհութեամբ (ՄԵԾ. 26): Որդեսպան մայր մը եւ անձնասպան կին մը չէ հնար կարծել այդ Քաջուիին, զոր Մեծովիեցին կը բաղդատէ որդին ողջակիզելու պատրաստ Աբրահամին, եւ եօթը զաւակները մահուան տուող Շամունէին, եւ անոնց գերազանց առաքինութեան համահաւասար կը գտնէ Մշեցի կնոջ քաջութիւնն ալ: Որչափ ալ բորբոքեալ երեւակայութեան մէկ Վայրկեանին մէջ կատարուած ըլլան կրկնակ սպանութիւնները, սակայն եռանդուն հաւատքի, հաստատուն առաքինութեան, եւ նախանձայոյզ համոզման արդիւնք է այն զօրաւոր որոշումը, որով մայր մը ծեռքը կը միսէ իր զաւակին արիւնին, եւ ինքն իր մահով կը պաշտպանէ իր հաւատքն ու պարկեշտութիւնը: Ընդհանուր ըմբռնման մէջ ալ աւելի մեծ քաջութիւն մը ձանցուած չէ՝ քան թէ հաւատքին, առաքինութեան, հայրենիքին եւ ընկերին սիրոյն՝ իր կեանքը զոհել: Մշեցի կնոջ ըրածն ալ այս է: Մեծովիեցին որպէս զի յայտնի թէ Երկրայութեամբ կամ կարծեօք պատմութիւն մը չէ ըրած, կը յաւելու թէ Գլակէ Մուշ գալով հարցափորձած է գտեսողսն եւ զլսողսն, եւ իրողութիւնը ստուգած է: Անունով ալ կը յիշէ Առաքելոց վանքին առաջնորդ Բարթողիմէոս վարդապետին Եղբայր Դաւիթ աբեղայն (ՄԵԾ.27), որ հարկաւ ձամբու վրայ գտնուած եւ եղելութիւնը աչքով տեսած է, այլ դժբախտաբար կնոջ ով ըլլալը եւ անունը չէ կրցած իմանալ, որով մենք ալ չկրնալով անունը յիշատակել՝ Մշեցի Քաջուիի կոչելով կը գոհանանք (ՄԵԾ.129): Առաքելոց վանքին միաբաններուն յիշատակուիլը, մտածել կու տայ թէ Տիրնկատարին սարին վրայ տեղի ունեցած է Քաջուիիին գործը, եւ իրօք ալ այդ կողմէն է ձամբան՝ որ Մուշէ Սասուն կը տանի:

1364. ՄԵՓԱՆՈՍ ՄԵԲԱՍՏԱՑԻ

Միեւնոյն 1387 տարին տեղի ունեցաւ Մեբաստիոյ Եպիսկոպոս Ստեփանոսի եւ Երկու ընկերներուն նահատակութիւնը, բայց ոչ Թաթարներու Երեսէն: Մելձութեանց հատուածներէն Մեբաստիոյ մէջ կը տիրէր Պուրիանէտտի ամիրայ, որ իշխանութիւնը ծեռք ծգած էր նախորդ ամիրան սպաննելով (ՆՈՐ.137): Զարամիտ եւ յանդուգն մարդ մը, ամէնուն ատելի Եղած էր իր խստաբարութեան եւ ամբարտաւանութեան համար, եւ միշտ կասկածու ու դաւաճանութիւններէ վախցող էր, նոյն իսկ թուրքերուն կողմէն: Զարախօսներէն ոմանք Ստեփանոսի անունն ալ խառնեցին, եւ այդ պատճառով բոլոր Ս. Նշանի վանականներուն ծերբակալութիւնը հրամայուեցաւ: Ստեփանոս աղաչանքով եւ կաշառքով պաշտօնեաները հաճեցուց ամէնքը չտանիլ, եւ զոհացան ծերբակալելով Ստեփանոս Եպիսկոպոսը, եւ միաբանութեան

Երիցագոյներէն Սեղբեստրոս եւ Թորոս աբեղաները: Ամիրան վասն ամառնային տօթոյն եւ թերեւս ապահովութեան համար ալ, Աղշար լեռը հովանոցի զացած էր, եւ հոն տարին ծեղբակալնեալները, եւ քննութիւնը յանձնուեցաւ դատաւորին: Ստեփանոս զօրաւոր կերպով պաշտպանեց իրենց անմեղութիւնը, բայց ամիրային կողմէ ուրացութեան հրաւիրուեցաւ ազատութեան արժանանալու համար: Այս անգամ եպիսկոպոսը արիութեամբ խոստովանեցաւ իր անյողորդ հաւատքը, քրիստոնէութեան եւ իւլամութեան վրայ ալ ակնարկներով եւ բացատրութիւններով, ինչ որ զայրացուց Պուրիհանէտտինը, եւ մահուան վճիռ արձակեց Ստեփանոսի, ինչպէս նաեւ աբեղաներուն դէմ, որոնք ձայնակից էին իրենց եպիսկոպոսին (ՆՈՐ.141): Երբոր գլխատման տեղը տարին, դահիճը երկու անգամ զարմելով չկրցաւ վիզը կտրել, ինչ որ կախարդական զօրութեան վերագրուելով, ծեռքէն ոտքէն բռնելով եպիսկոպոսը գետինը տարածեցին, մէջքէն կտրեցին եւ անդամները յօշոտեցին, եւ երտէն Սեղբեստրոս եւ Թորոս աբեղաներն ալ գլխատեցին: Մարմինները անթաղ թողուեցան, բայց քրիստոնեայք յաջողեցան վերցնել եւ գաղտնի թաղել (ՆՈՐ.143): Միայն ներուած էր գլուխը վերցնել եւ քաղաք տանիլ հօրը ցուցնելու համար, որուն լցաւ արիւնով սիրտն ի փորին, եւ մայրն լայր ողորմագին, երբ տեսաւ զորդին յայն հալին (ՆՈՐ.150): Նահատակութեան օրը նշանակուած է յունիս 23 (ՅԱՍ.Ա.268), որ էր Լուսաւորչայ կիրակին, իսկ որովհետեւ յունիս 26 ալ գրուած կայ (ՆՈՐ.148), յարմար է զայն պատշաճեցնել գլուխը հօրը ցուցուած օրին, որ չորեքշաբթի ըսուած է (ՆՈՐ.150): Ստեփանոս տարիքոտ պիտի չըլլայ, ինչ որ կը հետեւցնենք ոչ միայն հօրն ու մօրը տակաւին կենդանի ըլլալէն, այլ եւ յատկապէս յիշուելէն թէ կու փայլէր այն կարմիր մօրուսն յերեսին (ՆՈՐ.150), ինչպէս կը գրէ անոր յիշատակին ծօնուած զգայուն տաղին հեղինակը, անշուշտ Սեբաստիոյ Ս. Նշանի միաբաններէն մէկը: Պուրիհանէտտին Ստեփանոսի նահատակութենէն ետքը, Ս. Նշանի վանքը հրամայած է կողոպտել, նոյնպէս ուրիշ վանքեր ալ, եւ Զորայ վանքին առաջնորդ Միքայէլ վարդապետը 36 աբեղաներով շատ չարչարելէն ետքը գլխատել տուած է: Իսկ ինքն վերջէն Օսմանեանց սուլտան Պայազիտ Եղլտըրըմին ծեռքն ինկած եւ չարաչար սպանուած է (ԶԱՍ.Գ.432):

1365. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԿՈՏՈՐԱԾՈ

Էնկթիմուրի արշաւանքին դառնալով, Տարոնի ծախողութիւնը զայն չընկճեց, Տարոնի ծախողութիւնը զայն չընկճեց, այլ ընդհակառակն աւելի սաստիկ զայրոյթով Վասպուրական քալեց, ամէն կողմ այրեացաւեր քանդելու եւ արիւնաշաղախ կոտորելու ամիրայն Սահանդ անուն, միջնորդներով եւ ընծաներով հպատակութիւն յայտնեց, ուստի յոյժ սիրացեալ երեւ, եւ այս պատճառով ազատեցաւ երկրին եւ մնաց ի խաղաղութեան (ՄԵԾ. 29): Սահանդի իշխանութիւնն ալ ընդարձակեց (ՄԵԾ. 29), եւ հաւանաբար սա ինքն է Սահաթ ամիրային, որ Մարտիրոս Կողբացի քաջ տանուտէրը (1360) նահատակեց, Երասխի մէջ խեղդել տալով (ՄԵԾ. 18): Էնկթիմուր Արծկէտ անցաւ Տոսա գաւառը, բայց տեղույն ամիրայն Եղդին անուն (ՄԵԾ. 30), կամ ըստ այլոց Փիրի-Պէկ (ԶԱՍ. Գ. 424), ընդդիմացաւ, եւ ամենայն զօրօքն եւ բազմութեամբ

քրիստոնէից Վանայ անարիկ ամրոցին մէջ փակուեցաւ, եւ 40 (ՄԵԾ. 30), կամ 25 օր պաշարումէ ետքը, պարտաւորեցաւ տեղի տալ: Թէպէտ ամիրայն խոնարհեցաւ, սակայն Լէնկթիմուրի ցասումը չիջաւ, եւ զայրոյթով գրաւեց բերդը յաւուր հինգշաբաթոց, յաթուաց պահոց Սուրբ Խաչին (ՍԱՄ. 171): Պահքի աթոռ կամ պահքի ոտք կը կոչուին շաբաթապահքներու նախընթաց եօթնեակները, իբր կամաւոր շաբաթապահքեր, եւ ըստ այսմ Խաչի շաբաթապահքին նախընթաց հինգշաբթի նշանակուած օրը կըլլայ 1387 սեպտեմբեր 5: Լէնկթիմուր հրամայեց կին ու տղայ գերի պահել, իսկ բոլոր այրերը զիաւատացեալս եւ զանհաւատս ի բերդէն ի վայր ընկենուլ, այսինքն է Վանայ քաղաքին վրայ բարձրացող սեպաձեւ գագաթէն վար հոսել: Այնչափ բարձրացաւ դիակոյտը, մինչ զի վերջին անկելաքն ոչ մեռանէին (ՄԵԾ. 30), որոնց թիւը եօթն հազար մարդ կը հաշուուի (ՍԱՄ. 171): Եւ կերեւի թէ կոտորածը ալ աւելի շատ եղած պիտի ըլլար, եթէ մուզրի մի, որ է երգեցող քաղաքին միանարայն ելլելով Ղիամաթի սալա, այսինքն աշխարհի վերջին կոչը չի հնչեցներ, ուսկից Լէնկթիմուր սթափեալ՝ կոտորածը կը վերջացնէր նոյն օրը (ՄԵԾ. 31): Այդ տեղ ալ Մեծովիեցին ականատեսներու վկայութիւնը կը յիշէ, որ են Զաքարիա արքեպիսկոպոս եւ Պողոս վարդապետ, որոնք ի բերդին լինելով, ազատուեցան վերջը մնալով, եւ թաթար իշխանի մը գերի տրուելով, որ զիւր տուեալ բաժին գերիսն ազատ արար (ՄԵԾ. 31): Զմեռնային եղանակին վրայ հասնելուն, Լէնկթիմուր նորէն իր երկիրը դարձաւ, արշաւանքին արդիւնքը, աւարն ու գերիները մէկտեղ տանելով, եւ անցած տեղերէն իր անգթութեան հետքերը թողքով, այնպէս որ աւերացաւ ամենայն երկիրս Հայոց, յԱրծոյ մինչեւ տունն Վրաց եւ մինչեւ ի Կուր գետն: Աւերածին եւ կոտորածին հետեւանքն եղաւ սաստիկ սովը, որ տարածուեցաւ յամենայն տեղիս, եւ այնպիսի սաստկութեամբ, զի կերան զշունս եւ զկատուս, եւ երբ անոնք ալ սպառեցան, խորովէին զուստերս եւ զդստերս, թէպէտ եւ այդ անբնական կերակուրներէն ուտողներն ալ յետոյ ինքեանք մեռանէին (ՄԵԾ. 32): Սովին տեւողութիւնն երկարեցաւ, եւ յաջորդ 1388 եւ 1389 տարիներուն ալ շարունակեց, եւ Մեծովիեցին որ այդ կողմերը կապրէր, լալագին կը նկարագրէ ընդհանուր խեղճութիւնը:

1366. ՈՐՈՇՆԵՑԻԻ ՄԱՀԸ

Կերեւի թէ այդ ցաւալի կացութիւնը այնչափ ծանր չէր Սիւնիքի եւ շրջակայից մէջ, զի Ունիթորներ մէկ կողմէն, եւ Ապրակունեաց ու Աստապատի վանքերը միւս կողմէն, իրենց նապատակին կաշխատէին եւ կրօնական մրցումները կը շարունակէին: Թէպէտ Ղրիմեցին մեռած էր, բայց անոր կարգադրածն ու թողածը տակաւին կը բաւէին, եւ Որոտնեցին Ապրակունեաց վանքի եւ Ապրակունեցին Աստապատի վանքը առաջ կը տանէին իրենց վանական եւ ուսումնական գործունէութիւնը, բազմաթիւ եւ զարգացեալ աշակերտներ պատրաստելով ազգային եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար: Չորրորդ տարին էր նախանձայոյզ Մաղաքիայի մահուընէն՝ երբ տկարացաւ Որոտնեցին, իր կենաց 73-րդ տարին թեւակոխելէն ետքը: Ծանր աշխատութիւնները եւ ժամանակին եկեղեցականներուն սովորական եղող կենցաղական խստութիւնները տկարացուցած էին անոր մարմինը: Նա իր արդիւնաւոր կեանքը կնքեց 73-րդ

տարին լրացուցած օրը, օրին նաւասարդ 30-ին, Հայոց 837 թուին, որ այն տարին կիյնար 1388 յունուար 13-ին, Աստուածայայտնութեան ութօրէնքին, որ անշուշտ շփոթմամբ յունուար 6-ին բուն տօնին օրին հետ փոխանակուած է (ՅԱՅ. 302), վասնզի այն տարին յունուար 6-ը նաւասարդի 23-ին կը հանդիպէր եւ ոչ 30-ին: Իսկ օրը օրին հանդիպումը լոկ Հայոց հին տոմարով կարդարանայ զի ծնած տարի նաւասարդի 30-ը կիյնար յունուար 29-ին (1351): Նաւասարդի 30-ին միեւնոյն օրը ծնունդին ու մահուան զուգադիպութիւնը Ճշմարտուած էր Սահակ Պարթեւի Վրայ (222), եւ Մեծովիեցին այդ նմանութիւնը յիշելով, կաւելցնէ, թէ այս է օրինաւոր մահ մաքուր քրիստոնէից (ՄԵԾ. 17): Սակայն կը տարբերի Խլաթեցին տուած թուականը, ի յութիարիւր Հայոց թուական, ընդ որս եւ հինգ եօթն յաւելան, յունուարի մին պահը յայտնութեան, յոյս արեւուան խաւարեցան, յետ վեց աւուրն խաւարման, փոխի առ Տէրն իւր անձնական (ՓԻՐ. 36): Ըստ այսմ 1386 յունուար 1-ին իիւանդացած եւ յունուար 6-ին վախճանած պիտի ըսուէր, սակայն միւս հաշիւը շատերէն տրուածն է, եւ միայն Խլաթեցին վկայութիւնը չի բաւեր զայն խախտել: Որոտնեցին թաղուեցաւ Ապրակունեաց վանքը, Ղրիմեցին գերեզմանին մօտը (1359): Իրմէ մնացած գրական աշխատութիւններն են, Յովիաննու աւետարանին եւ Պողոսի թուղթերուն մեկնութիւններ, բազմաթիւ քարոզներ, եւ Փիլոնի ու Արիստոտէլի ու Պորֆիրի փիլիսոփայական գիրքերուն Վրայ բացատրութիւններ: Անշուշտ օտար լեզուներու, եւ գլխաւորապէս լատիներէնի ալ հմտացած էր, Ունիթորներու արուեստակեալ վարդապետութեանց դիմադրելու համար: Նոյնը կրնանք հետեւցնել Ապարանցին ըսելէն ալ, թէ Որոտնեցին առաջները հաւան ցուցնէր զինքն ընդ ուղղափառութիւն մեր (ԶԱՄ. Գ. 450), ինչ որ միայն արեւմտեան ուսումներուն հետեւած ըլլալը կրնայ ցուցնել: Բայց Որոտնեցին գլխաւոր արդիւնքն ու փառքն եղած է գլուխ եւ նախահայր նկատուիլ այն բուռն պայքարին, զոր ազգային եկեղեցւոյ վարդապետները մղեցին Ունիթորներու լատինամոլ ճիգերուն դէմ, ամուր թումբ մը կազմելով հոսանքին հանդէպ, որ հակառակ զօրաւոր ջանքերու պարտաւորեցաւ յետս ընկրկիլ, օտարը տկարացաւ եւ Հայ եկեղեցին իր իինքնութիւնն ու իսկութիւնը պահեց: Այդ բազմերախտ վարդապետներ ամէնքն ալ Որոնեցին աշակերտներն կամ աշակերտներուն աշակերտներն են, այնպէս որ առաջին եւ մեծ արդիւնքը աներկբայ կերպով պիտի վերագրուի Յովիաննէս Որոտնեցի: Ուստի իրաւամբ ըսուած է, թէ պայժառացոյց զազս Հայոց վարդապետօք եւ քահանայիւք, գեղեցիկ կարգաւորութեամբ եւ ուղղափառ դաւանութեամբ, մանաւանդ տիւ եւ գիշեր մաքառելով ընդդէմ քրիստոսաւեաց աղթարմայիցն զաւարին Երնջակու: Մեծովիեցին անոր մահը յիշաւ ատեն կաւելցնէ թէ խաւարումն եղեւ աշխարհիս Հայոց (ՄԵԾ. 15), սակայն մենք պիտի ըսենք, որ թէպէս ինքն պակսեցաւ, այլ իր վառած ջահը բաւական ատեն լուսաւոր մնաց իր աշակերտներուն ձեռքով, եւ անշէջ մնաց ազգային եկեղեցւոյ աւանդութեան մէջ: Նորա արտաքինին համար ըսուած է, թէ էր մեծահասակ եւ բարետեսիլ շքեղ եւ փառահեղ իսկ ներքինին համար թէ էր հեզ բարուք, ողորմած, առատատուր, քաղցր յաչս ուղղափառ դաւանողաց եւ ամենեւին լցեալ շնորհօքն Աստուծոյ (ՅԱՅ. 303), ուստի իրաւամբ եկեղեցին անոր անունը տօնելի սուրբերուն կարգը անցուց, թէպէտեւ

չկարենանք ճշդել այդ սովորութեան սկիզբը: Անոր տօնը մենք ալ կը կատարենք այսօր (ՏՕՆ. 45) բայց պահ մը ընդհատեցաւ ժմ-րդ գարուն սկիզբները տեղի ունեցած միաբանական ջանքերուն ատեն, եւ այս պատճառով Յայսմատրիքի վերջին տպագրութիւնն ալ զանց ըրած է անոր յիշատակը:

1367. ՏԱԹԵՒԱՑԻՆ ԿԸ ՅԱԶՍՐԴԵ

Որոտնեցիին աշակերտներուն թիւը նշանակուած չենք գտներ, բայց անտեղի չեր ըլլար իրեն վրայ ալ մերձաւորաբար կրկնել, ինչ որ իր ուսուցչն Եսայի Նշեցիին վրայ ըսուած էր թէ 363 աշակերտներու Վարդապետական գաւազան տուած է (1241): Այդ բազմաթիւ եւ ընտրեալ խումբին գլուխը պէտք է յիշենք Գրիգոր Տաթեւացին, որ իր Վարդապետին յաջորդեց, եւ գրեթէ զայն գերազանցեց: Գրիգոր որդի էր Արձիշեցի Սարգիսի, որ երկրին աղէտից պատճառով անկէ գաղթած, եւ Փարպեցի աղջկան մը հետ պսակուած, բնակութիւն հաստատած էր Վայոցձոր գաւառին հաւանաբար համանուն աւանին մէջ: Այն տեղ ծնած է Գրիգոր, քանի մը Վաղամեռիկ գաւակներէն ետքը ուխտի գաւակ (ՅԱՅ. 531): Տարին չէ նշանակուած, բայց հաշուելով որ 14 տարեկան Որոտնեցիին աշակերտած (ՅԱՅ.532), եւ 28 տարի անոր մօտ մնացած է (ՄԵԾ.33), 1346-ին եղած կըլլայ ծնունդը: Քահանայական ձեռնադրութիւնը առած է Որոտնեցիին հետ Երուսաղէմ գացած ատենը, Վարդապետական գաւազանը Որոտնեցիէ ստացած է Երզնկայի մէջ, իսկ ծայագոյն գաւազանը անազան ընդունած է 1387-ին Որոտնեցիին վերջին տարին (ՅԱՅ.532), եւ 1388-ին յաջորդած է անոր, հաւանութեամբ եւ կամօք մեծ Վարդապետին Սարգիս Ապրակունեցւոյ եւ համշիրակ եղբարց իւրոց (ՄԵԾ.17), ինչ որ ընտրական գործողութիւն մը կը ցուցնէ, եւ Գրիգորի վկայեալ արժանիքը կապացուցանէ: Գրիգոր երկու տարի միայն մնաց Ապրակուեաց վանքը յաթու Վարդապետութեան ուսուցանելոյ, մինչ Երթալով կը նուազէին վանքին միջոցները եւ կը տկարանար անոր դիրքը, այնպէս որ վերջին ձմեռը պարտաւորուեցաւ սակաւ աշակերտօք անցընել ի յԱպրակուեաց հնձան, եւ 1390 տարույ ի գարնան եղանակին փոխադրուեցաւ Տաթեւի վանքը, ուր իրեն պաշտպանութիւն եւ ձեռնտուութիւն կը խոստանային իշխանն Սմբատ Օրբելեան որդի հւանէի եւ թոռն Բուռթէլի (ՄԵԾ.33), եւ թոռորդի Ելիկումի (1175), եւ արքեպիսկոպոսն Առաքել, Գրիգորի քուերորդին (ՄԵԾ.51), կամ լաւ եւս քեռիին որդին: Այն տեղ Գրիգոր հետզհետէ ժողովեաց զբազում աշակերտս, եւ նոր զարկ տուաւ Տաթեւի դարեվանքին, որ եղաւ այն մեծ հաստատութիւնը, որ լուսաւորեաց զազս մեր Ճշմարիտ եւ ուղղափառ դաւանութեամբ եւ հաւատով (ՄԵԾ.33), եւ ուստի յառաջ եկաւ ազգային Եկեղեցւոյն մէջ գտնուող այժմեան Վարդապետական դասակարգը: Սովորութիւն էր Վարդապետական վկայականներուն մէջ յիշել իրարմէ գաւազան ստացողներուն շարքը, եւ վերջին դարերու վկայականներ միշտ նախ Գրիգոր Տաթեւացին սկզբնաւորութեամբ կը դրուէին, եւ անոր զանազան աշակերտներէն տարբեր ճիւղեր կը կազմուէին (ՂԱԿ. 340), որով ներկայիս մեր Եկեղեցւոյն բոլոր Վարդապետները Գրիգոր Տաթեւացին բարոյական սերունդը կը նկատուին, եւ Որոտնեցիին իսկ անունը չի յիշուիր, ու Տաթեւացին ընդունուած կըլլայ իբրեւ Վարդապետութեան

նահապետը, կամ Մեծովեցիին բացատրութեամբ՝ քրիստոսածաւալ աղբիւրն անմուտ արեգակն, եւ Երկրորդ լուսաւորիչն (ՄԵԾ.17):

1368. ՍՈՒԽԱՐՈՒ ՎԱՆՔԸ

Սարգիս Ապրակունեցի Աստապատի վանքն էր տակաւին, երբ Գրիգոր Ապրակուեաց վանքին մէջ հաստատուեցաւ, բայց ինքն անկէ առաջ թողուց իր տեղը, ի նոյն ամի դաշնութեան, որ է 1388-ի սովին տարին (1355): Սարգիս պարտաւորուեցաւ Աստապատը թողուլ, եւ Հեր կամ Խոյ քաղաքին մէջ սակաւ աշակերտօք անցոյց զաւուրս սովոյն դաշնութեան նեղութեանն, եւ քիչ մը կացութիւնը մեղմանալէն ետքը, իր աշակերտներէն Յովիաննէս Սադաղ վարդապետը ձամբայ հանեց, որ Հայաստանի ներսերը յարմար տեղ մը գտնէ նորէն դպրէվանք մը կազմելու: Քաջբերունեաց կամ Արճէշի Եպիսկոպոս Զաքէոս, ցուցուց անոր Խառաբաստ գիւղի մօտ, Սուխարու Ս. Աստուածածին վանքը: Մեծովեցին որ միշտ տեսիլքներու եւ երանգներու փաստերով կը գնահատէ Եղելութիւնները, Յովիաննէսն ալ տեսիլքով համոզուած կըսէ Սուխարու վանքին յարմարութեան վրայ, Սարգիսն ալ նոյն փաստով իր որոշումը տուած (ՄԵԾ. 36), եւ 1389-ին եկած հաստատուիլ այն տեղ, եւ ի գրոց աշակերտաց եւ ի կրօնաւորաց եւ յուսումնասիրեց, աւելի քան վաթուն կարգաւորներ հաւաքելով, նոր եւ զարգացուն աշակերտութիւն մը կազմել, եւ Վասպուրականի լճեզերայ գաւառները մխիթարել ուսմամբ եւ գիտութեամբ- ժամօք եւ պատարագօք (ՄԵԾ. 37): Սուխարու աշակերտութենէն է ինքն Մեծովեցի պատմիչն ալ, որ չափազանց կը բարձրացնէ իր վարդապետին արժանիքը, թէ հեզութեամբ եւ խոնարհութեամբ եւ ոչ գոլով նման նմա յորդիս Ադամայ, եւ թէ միանգամայն դէմք կերպարանաց իւրոց ահաբեկէր եւ զարմացուցանէր զամենայն մար, մանաւանդ զազգս այլազգեաց, մինչ զի ազգ Զաղաթային Երկրպագութիւն գային նմա (ՄԵԾ. 36):

1369. ՈՒՐԻՇ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Աստապատի եւ Ապրակունեաց վանքերուն նուազիլը պատճառ եղաւ, որ Գրիգորի եւ Սարգիսի համշիրակ կամ աշակերտակից վարդապետներ անոնցմէ բաժնուին, եւ իրենք ալ աստ եւ անդ ցրուեալ զատ զատ վանքերու մէջ հաստատուելով նոր աշակերտութիւններ կազմեն, եւ Որոտնեցիին հիմնած գործը ընդարձակեն: Այս տեղ այն տեղ տեսնուած ցոհի յիշատակները հաւաքելով կը տեսնենք նախ Յակոբ վարդապետը, որ Այրարատի մէջ Կարբի գիւղի մօտ գտնուող Սաղմոսավանքը սկսաւ շէնցնել (ՄԵԾ.33): Գէորգ վարդապետ, շիոթմամբ Գրիգոր գրուած (ՄԵԾ.33), Երնզկա գնաց, եւ այն տեղ աշակերտութիւն հաստատեց եւ լաւ Երկասիրութիւններ ալ պատրաստեց, թէպէտ ճշդուած չենք գտնար թէ Երզնկայի բազմաթիւ վանքերէն որն եղաւ Գէորգ Երզնկացիին հաստատուն տեղը: Յովիաննէս վարդապետ Քաջբերունեաց գաւառէն, Զարիշատի Ներսէս քահանային ուխտի զաւակը, Նահապետ արեղայի մօտ առաջին ուսումն առնելէն եւ Ներսէս Եպիսկոպոսէ քահանայ ծեռնադրուելէն ետքը, Ստեփանոս արեղայի մը հետ Ապրակունեաց վանքը եկան Որոտնեցիին աշակերտիլ: Երեք տարիէ մասնաւոր գաւազան ստացան, բայց մեծ վարդապետութիւնը չկրցաւ տալ Որոտնեցին իր

մահուան կանխելովը, եւ Տաթեւացին տուաւ: Յովիաննէս քիչ ետքը եկաւ ի հայրենի տունն իւր, ի սուրբ ուխտն Մեծովիայ վանք, յաւուր նոր կիրակէի (ՄԵԾ.56): Տարին նշանակուած չէ, բայց որովհետեւ արդէն Սարգիս Սուխարու մէջ աշակերտներ հաւաքած կը յիշուի, գոնէ 1391-ին պէտք կըլլայ դնել Յովիաննէսի Մեծովի դառնալը, եւ այդ ենթադրութեամբ նոր կիրակին կը հանդիպի ապրիլ 2-ին: Իսկ Մեծովիի հօչակաւոր տաճարին շինութեան սկզբնաւորութիւնը աւելի ուշ տեղի ունեցած է 1402-ին (ՄԵԾ.58): Որոտնեցիին աշակերտներէն կը յիշուին նաեւ Ստեփանոս Դարացի (ՄԵԾ.47), որ հաւանաբար վերոյիշեալ Ստեփանոսն է՝ Յովիաննէս Մեծովիցիին հետ աշակերտութեան գացողը: Վարդան Հոգոցեցի (ՄԵԾ.49), այն որ յետոյ Ապրակունեցի Սարգիսին յաջորդեց Սուխարու վանքին մէջ, եւ Յակոբ Ովսանացի որ նահատակութեաւ: Ուրիշ շատ մը վարդապետներու անուններ ալ ունինք, որոնք յետոյ Տաթեւացիին եւ Ապրակութեցիին մօտ ալ մնացած ըլլալուն, անխտիր ասոնց եւ անոր աշակերտներ կը կոչուին, եւ Վերջին կը թողունք անոնք յիշատակել:

1370. ԱՒԱԳ ԲԱՌԻՇԵՑԻ

Երբ մէկ կողմէն Հայ Եկեղեցին գիտութեամբ զօրաւոր վարդապետներով կը պայծառանար, նոյն իսկ արտաքին տագնապներու եւ հալածանքներու ներքեւ, միւս կողմէն ուսմամբ տկար բայց հաւատքով զօրաւոր զաւակներն ալ իրենց կեանքով եւ արիւնով կը պաշտպանէին Եկեղեցին: Կոտորածներու մէջ սպանեալները ճշմարիտ մարտիրոսներ էին ընդհանրապէս, զի իսլամական մոլեռանդութիւնը ամէն մէկուն կառաջարկէր ուրացութիւնը իբրեւ ազատութեան միջոց, իսկ Հայ քրիստոնեայ կը նախընտրէր իր կեանքը զոհել քան իր սուրբ հաւատքը: Մասնաւոր մարտիրոսներու ալ յիշատակներ պահած են մեզի ժամանակակիցներ, որոնց հիմը միշտ կեղծ կամ սուստ կրօնափոխութեան պարագայն է, հետեւանք մահմետական օրէնքին՝ որ իսլամութենէ ետ դարձողը մահապարտ կը վճռէ: Աւագ անուն քսակակար հասարակ արհեստաւոր մը, բնիկ Բաղէշ քաղաքէն, երիտասարդութեան ատեն Սալմաստ գացած եւ Պարսիկներու մօտ աշխատած էր, առանց քրիստոնէութիւնը թողլու, եւ Վերջերը իր քաղաքը դառնալով արհեստին կը հետեւէր: Երեսուն տարի անցած էր Սալմաստ երթալէն, երբ այն տեղէ Եկող Պարսիկ մը զայն կը տեսնէ շուկայի մէջ, եւ կը գրուցէ նա ժամանակով Պարսիկներուն մօտ իսլամացած էր, իսկ Աւագ կը պնդէ. Ես քրիստոնեայ էի եւ եմ եւ Եղեց (ՆՈՐ.158): Այսչափը կը բաւէ որ խաժամութը դուխը ժողվուի, եւ ուղղակի Ամիրշարաֆ ամիրային առջեւ հանէ իբրեւ իսլամութիւնը ուրացող: Ամիրայն կը լսէ եւ կը տեսնէ թէ բաւական վկաներ չկան ամբաստանութիւն հաստատելու, եւ կուգէ արծակել, բայց ժողովուրդին ստիպման վրայ վճիռը դատաւորին կը թողլու: Մոլեռանդներ կասկածելով որ մի՛ գուցէ այն տեղ վճիռ չի տրուի, Աւագ կը ստիպէն ու կը չարչարեն տարած ատեննին, եւ անոր հաստատամիտ պատասխաններէն զայրանալով՝ քարերով ու բիրերով ու զէնքերով վրան կը յարծակին, եւ Վերջապէս փայտեայ կոճիւ զարկին եւ հարին ի գլուխն, եւ դատաւորին չտարած, ճամբան սպաննեցին: Աւագի վկայութեան օրը Եղած է 1390 մեհեկի 17, որ պէտք է սարկաւագագիր տոմարով փետրուար 23-ին հաշուուի, զի գրուած է թէ Եղաւ յաւուր

չորեքշաբթի յերկրորդում շաբաթու քառասնորդաց պահոց (ՆՈՐ.154), ինչպէս տոմարական հաշուով ալ կը սսուզուի: Աւագ սովորաբար Բաղիշեցի կը կոչուի (ՅԱՍ.Ա.93), բայց Սալմաստեցի ալ ըսուած է (ՆՈՐ.152), Երկար ժամանակ Սալմաստ ապրած ըլլալուն համար:

1371. ԵՂԻՍԱԲԵԹ ԽԱՌԱԲԱՍՏԵՑԻ

Ցիշենք եւս Եղիսաբեթ Վկայուիկն, բնիկ Արձէշի Խառաբաստ գիւղէն, բայց կերեւի թէ Սուխարու վանքին ազդեցութիւնը չէր զգացած, զի աւեր աղջկան կեանք կը վարէր, Բերկրիի մէջ տաճկացեալ էր, եւ Վանայ մէջ կը հետեւէր գործոյ պորոնկութեան, եւ անյագ էր ի մեղս: Օր մը վիճելու ատեն խօսքը հաստատելու համար, Սուրբ Աստուածածին վկայ, կսէ, որ այս բանս այս է (ՆՈՐ.157): Սուխարու Ս. Աստուածածնի մանկական յիշատակն էր, որ բերնէն կը թռէր: Շուրջը եղողներ վրան կը յարձակին, թէ զիա՞րդ իշխես զայդ ասել: Յանկարծական արիութիւն մը կու գայ Եղիսաբեթի վրայ եւ համարձակօրէն կը պատասխանէ. Ասեմ եւ ոչ ամաչեմ, զի ես ծառայ եմ Սուրբ Աստուածածնին: Ոչ միայն Ազգին թաթար ամիրայն ու դատաւորը, այլեւ ամիրային կինը Փաշախաթուն կոչուած, սպառնալիք եւ սղոքանք կը գործածեն Եղիսաբեթը տարհամոզելու, սակայն չեն յաջողիր, նա հաստատուն կը մնայ իր արիւնով աղտեղի կեանքը սրբելու միտքին վրայ, եւ քարկոծուելով կը նահատակուի 1391-ին Քառասնից յիշատակին օրը ըստ յայսմատուրաց (ՆՈՐ.168), այսինքն մարտի 9-ին: Թէպէտ յայսմատուրքը, Եղիսաբեթ Խառաբաստեցին յիշատակը կը դնէ ապրիլ 24-ին, Թամար Մոկացիի յիշատակին կցելով, յաւուր տօնի սրբոց Քառասնից պարագան ալ աւելցնելով, որ նոյն օրուան վրայ չի ճշմարտուիր (ՅԱՍ.Ա.183):

1372. ՀՈՌՄԵԱԿԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐ

Թէողորոս կաթողիկոսի հազիւ թէ աթոռ բարձրանալը յիշեցենք (1354), եւ մէյ մըն ալ առիթ չունեցանք անոր անունը տալ: Պատմական դէպքեր մեզ արեւելեան Երկիրներուն մէջ պահեցին, Կիլիկիայի մասին գրելիք չունեցանք, զի իրօք ալ այն կողմերը բնաւ Եղելութիւն չկար՝ որ մեր մտադրութիւնը գրաւէր: Եգիպտական սուլտանութիւնը իր նպատակին հասած, քրիստոնեայ պետութեանց վերջինը պաշտօնապէս ջնջած, նոր արշաւանքներու առիթ չունէր, միւս կողմէն Արեւելքէն հասնող Լէնկթիմուրեան հեղեղը զինքն կը ստիպէր ամփոփ մնալ, որեւէ պատահականութեան հանդէա: Այս պատճառով Կիլիկիոյ թագաւորութեան բեկորներէն կազմուած, Տարոսի եւ Ամանոսի ժայռերուն մէջ պահուտող Հայ իշխաններն ալ, աւելի խաղաղ վիճակ կը վայելէին, եւ ամկէ օգտուելով Կոստանդին Կիլիկեցին ալ թագաւորի պիտակ անունով (1349) իր գլխաւորութիւնը կը պահէր լեռներու մէջ ցրուած Հայերուն վրայ: Այդ պարագաներուն մէջ մէծ գործունեութիւն մը ինար չէր սպասել որեւէ կաթողիկոսէ, որ մենք ալ կարենայինք գործունեայ պաշտօնավարութիւն մը պահանջել Թէողորոսէ, որուն ուր մնացած եւ ուր նստած ուլան իսկ Ճշելու դժուարութիւն կը կրենք: Որոշակի ալ չգիտենք թէ ինչ ուղղութիւն կը տիրէր այս միջոցին Կիլիկիոյ մէջ կրօնական տեսակէտէն: Մեծովեցին միայն ունինք, որ Սոյ վերջին վեց կաթողիկոսներուն ժամանակը ամէնէն սեւ գոյներով նկարագրած, եւ անոնց անկարգ եւ ապօրէն եւ դրովելի գործերը մեղադրած ատեն, այդ ամէնը կը վերագրէ անոնց լատինամոլ ուղղութեան եւ

կը գրէ. մանաւանդ զի մնացեալ էր խմոր աղթարմայութեանն, քաղկեդոնական գոլով (ԿՈՍ.55): Այդ վեցերուն առաջինն էր Թէոդորոսը, եւ պէտք կըլլայ նոյն կարծիքն ունենալ անոր վրայ ալ: Մենք բաւական յստակ կերպով տեսանք թէ Պօղոս լատինասիրութեան շատ հակամէտ մը չէր (1344), բայց արդէն հայադաւան եւ հայածէս Եկեղեցին, դիտմանք կամ պատահմանք, որոշմանք կամ սովորութեամբ զանազան կէտերու մէջ լատինականի մօտեցած էր եւ լատինամօտ հով նը կը տիրէր Սույ աթոռին վրայ: Յայտնի Եղելութիւն մըն է, թէ հակառակ Արեւելեան վարդապետներու Ճիգերուն, հակառակ Տուտէորդիներու եւ Օրբելեաններու, Որոտնեցիներու եւ Տաթեւացիներու ընդդիմադիր ջանքերուն, լատինամօտ միտքեր եւ ծէսեր եւ ծեւեր մուտք գործած էին, եւ ոմանք մինչեւ այսօրս ալ կը մնան ազգային Եկեղեցւոյն մէջ, եւ տակաւին թօթափելու քաջութիւնը չերեւիր: Լատինամոլութեան մեծ ազդակը, այն է Լատիններու օգնութեամբ քաղաքական դիրքերնին պահելու ակնկալութիւնը, պէտք էր այլեւս իսպառ ջնջուած ըլլար Հայերուն միտքէն, Վերջին Լեւոնի Վերջէն Ետքը: Բայց սեւեռեալ գաղափարներ դժուարաւ կը ջնջուին, եւ մինչեւ յետին դարեր Կիլիկեցւոց միտքէն իսպառ չհեռացան Արեւմուտքէն օգտուելու նպատակը եւ Արեւմուտքը հաձեցնելու գաղափարը: Հետեւաբար անհիմն չի կրնար ըսուիլ Մեծովեցիին գրածը, թէ լատինամոլներ էին Սույ Վերջին կաթողիկոսները, այլ ոչ տիրապէս լատինացեալներ կամ կատարեալ հռոմէադաւաններ, ինչպէս նոր հայ-կաթոլիկներ կը սիրեն պնդել: Հայ Եկեղեցին երբեք իր ինքնուրոյն եւ բնատիա իսկութիւնն կորսուած չէր: Այս բանիս իբրեւ հաստատութիւն պէտք է նկատել որ նոյն իսկ Որոտնեցին ու Տաթեւացին եւ բոլոր Տաթեւեան աշակերտութիւնը, չէին վարանիր Սույ Վերջին կաթողիկոսները իբր ճշմարիտ եւ օրինաւոր հայրապետներ ճանչնալ, ինչ որ ըրած չէին ըլլար եթէ կատարեալ հռոմէադաւաններ եղած ըլլային Սիս նստող Վերջին կաթողիկոսները:

1373. ԹԵՌԴՈՐՈՍԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Այս տեսութիւններով մէկտեղ մենք պիտի չհամարձակինք բացարձակ կերպով մեղադրել Թէոդորոսը, եւ զայն կատարեալ աղթարմաներուն շարքը անձնել: Առ այս մեր գլխաւոր հիմնակէտն են Թէոդորոսի սպանութիւնն եւ սպանութեան շարժառիթը, Մեծովեցիին գրածին համեմատ, թէ զՍույ կաթողիկոսն տասն եւ վեց տանաւտէրօք սպան ի ներգութենէ քրիստոնէիցն Սույ պիղծ մելիք Օմարն (ՄԵԾ.71): Մենք այս կտորին մէջ քրիստոնէից անունով լատինամոլները ակնարկուած կիմանանք, վասնզի Մեծովեցիին միտքն է օտարներու վրայ նետել կաթողիկոսին մահուան պատճառը: Եթէ իրեններուն վրայ խօսիլ ուզէր, պէտք էր ուրիշ դարձուած գործածէր, եւ տարբեր կերպով որակէր նենգամիտ մատնիչները: Արդ եթէ Մեծովեցիին ուղղութենէ օտարներ էին Թէոդորոսի մահուան պատճառ եղողները, ուրեմն աղթարմաներու դասակարգէն էին, ուրեմն Թէոդորոս անոնցմէ չէր, ուրեմն Թէոդորոս ալ Պօղոսի նման քիչ ու շատ հայադաւան եւ հայածէս ուղղութեան հետեւող էր: Ըսուած չէ թէ նենգամիտ քրիստոնեաներու գրպարտութիւնը ինչ էր, բայց 16 տանուտէրներու կամ իշխաններու ալ միասին սպանուիլը, բաւական է հետեւցնելու թէ, քաղաքական խնդիր էրյուգուածը, եւ թէ Հայոց կաթողիկոսին եւ իշխաններուն վրայ եղած

ամբաստանութիւնը, քաղաքական խլրտումի եւ Եգիպտացիներուն դէմ ելելու գոյն ունէր, որ ամիրայն անմիջապէս ամէնքը սպաննելու կելլար, իբրեւ մեծ դաւաձանութիւն նը արգելելու նպատակով, Ամիրան գրգռողներուն՝ նենգութիւն վերագրուիլը կը ցուցնէ, թէ անհիմն էր պատճառանքը, բայց բանութեան միջոցին եւ բռնաւոր իշխաններէ, ոչ անաչառ քննութիւն կը սպասուէր, եւ ոչ արդար դատաստան: Իսկ մէկիք Էօմէրը, պէտք է Սսոյ ամիրայն ըլլայ, այլ յայտնի չէ թէ ժառանգական իշխան մմըն էր, թէ ոչ յատկապէս դրկուած կողմնակալ զօրավար մը: Սսոյ վերջին կաթողիկոսներ Մեծոփեցի ամբաստանուած են թէ իրարու ծեռք աթոռը յիշատակելու համար, իրար սպաննած են դեղ մահու խմցնելով (ԿՈՍ.55), ինչ որ թերեւս չպատշաճի Թէոդորոսի սպանութեան, բայց եթէ Ենթադրելով թէ իրեն յաջորդն ալ քսու խմբակէն մէկն էր, եւ թէ այս քսութեան պատճառով Թէոդորոս 16 իշխաններու հետ եւ ամիրայի հրամանով սպանուած է, ինչպէս նոյնինքն Մեծոփեցի յայտնի կը վկայէ (ՄԵԾ.71): Գործը կրնար աւելի որոշ կերպարան ունենալ, եթէ լոկ Շարունակողին գրածովը մնայինք, թէ գտէր Թէոդորոսն ի Սիս սպանին (ՍԱՍ. 172): Սպանութեան թուականը Մեծոփեցի գրելովը 1393-ին յանցեալ ամին է (ՄԵԾ. 71), որ է 1392, եւ նոյնը կրկնած է յիշատակարանին մէջ ալ Հայոց 841 թուականը դնելով (ԿՈՍ. 55), եւ այդ կրկին յիշատակութիւնները մեզի համար բաւական են պատմական թուական մը հաստատելու: Ուստի զանց կը նենք զննել Շարունակողին Հայոց 842 տարին յիշելը (ՍԱՍ.172), եւ ուրիշ յիշատակարանի մը 844 տարին ի հայրապետութեան տեառն Թէոդորոսի կարծելը (ՓԻՐ.6), որ գրիչի կամ տպագրութեան սխալ մըն է, եւ կամ Բաբերդի յիշատակագիրին Կիլիկիոյ մէջ անցած դարձածէն լուր չունենալուն հետեւանքն է: Չենք գիտեր նոյնպէս թէ ինչ աղբիւրէ քաղած են ուրիշներ ալ 1389 թուականը (ՍԻՍ.560), գուցէ համեմատութեան դնելով նոյն տարին Նէվըրսի կոմս Յովհաննէսին դէպ արեւելք դիմելը, եւ Եգիպտոսի սուլտան Բարկուին Կիլիկիոյ կողմերը արշաւելը:

S. ԿԱՐԱՊԵՏ Ա. ԿԵՂԵՑԻ

1374. ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ՊԱՇՏՈՆԸ

Թէոդորոսին յաջորդին ընտրութիւնը ոնանք տարի մը կը յետաձգեն, սակայն այդ մասին որոշ ակնարկ մը չենք գտներ Ժամանակակիցներուն մէջ, եւ կը կարծենք թէ այդ կարծիքը յառաջ եկած է Կարապետի կաթողիկոսութեան 1393 թուական նշանակուելէն (ՍԱՍ.172), որով Թէոդորոսի մահուրնէ տարի մը ետքը եղած կը լլայ: Սակայն միեւնոյն տեղը Հայոց թուականը 840 ցուցուած է, որ կը պատասխանէ 1391-ին եւ Թէոդորոսի մահն ալ 842 գրուած է, այսինքն 1393-ին, որ իրարու չեն կապակցիր եւ այդ կողմէն որոշ փաստ չի կազմուիր: Միև կողմէն ալ 1393-ին Կարապետ կաթողիկոսը յիշողներ, ընտրութեան թուական չեն տար, այլ նոյն թուականին կաթողիկոս գտնուիլը կը յիշեն: Այդ պատճառներով մենք պատճառ չենք գտներ Կարապետի կաթողիկոսութիւնը տարի մը յետաձգելու: Էօմէր ամիրան ալ նոր կաթողիկոսի հաստատութեամբ նիւթական օգուտի առիթ կունենար, եւ ուշացնելու գրգիռ չունէր: Հետեւաբար ոչինչ չարգելեր որ Կարապետի կաթողիկոսութիւնը 1392-ին դնենք, անմիջապէս Թէոդորոսի սպանութենէն ետքը, ոչ

թէ կանոնաւոր ընտրութեամբ, որուն պարագաներ նպաստաւոր չէին, այլ նոյն ինքն Կարապետի առջեւ նետուելովը, պաշտպաններ ալ ձարելովը եւ ամիրան գոհացնելովը: Կարապետ ըսուած է Կեղեցի ի Խործենոյ (ՉԱՄ.ՅԱՒ.110), եւ թէպէտ աղբիւրը ցուցուած չէ, այլ կը պահենք իբրեւ յատուկ անուն մը, որ մեր կարծեօք օգտակար է անձերը զատելու: Բայց եթէ ծննդեամբ Կիլիկեցի չէր, անշուշտ առաջին տարիքն Կիլիկիոյ մէջ ապրած եւ հայրապետանոցին մէջ յառաջացած էր: Շարունակողը այն կը կոչէ տէր Կարապետ Բոկիկն (ՍԱՄ.172), որ ժողովրդական հնչումով Բոբիկ ալ կարտասանուի: Անյայտ կը մնայ այդ կոչումին իմաստն ու ծագումը, եւ չենք կարծեր թէ խստամբեր կեանք ունեցող, բոկոտն շրջող կամ բոկ ու խեղճ ապրող մէկ մը եղած ըլլայ: Այսպիսի առաքինութիւն կամ կենցաղ Կիլիկիոյ հայրապետանոցին ընտանի չէր այդ միջոցին: Աւելի հաւանական է կարծել թէ խեղճ, բոկիկ ու բոկոտն, Կեղեցի պանդուխտ տղայ մըն էր, հայրապետանոցին մէջ պատսպարուած եւ հետզհետէ յառաջացած ու բարձրացած, Եսայի Եղիպատրուշեցիի նման մէկ մը (614):

1375. ԿԱՐԱՊԵՏՆԵՐԸ ԵՐԿՈՒ ՉԵՆ

Աւելի կարեւոր է զննել Կարապետին անձին վրայ կատարուած կրկնումը, որով մէկ Կարապետը երկու Կարապետ կաթողիկոսներու վերածուած է, եւ Կարապետ Ա. եւ Կարապետ Բ. անուններով երկու կաթողիկոսներ ցուցակի անցած են: Այդ թիրիմացութեան մեզի ծանօթ հնագոյն կազմողը Դավրիժեցին է, որ իր ցուցակին մէջ գրած է. ՊԽԴ թ. տէր Կարապետ. ՊԽԶ թ. տէր Դաւիթ. ՊԾԲ թ. միւս տէր Կարապետ (ՊԱՎ.336): Ետեւէն եկողներն ալ իրեն հետեւած (ՉԱՄ.Գ.428), եւ բոլոր վերջին գրողներ նոյն գրութիւնը ընդունած են: Այլ մենք հնագոյն աղբիւրներու դիմած ատեննիս, շուտով տեսանք թէ թիրիմացութիւն մը տեղի տուած է այդ բանին մէջ: Շարունակողն որոշակի եւ կրկին անգամ գրած է, տէր Կարապետ Բոկիկն ամս երկոտասն (ՍԱՄ.172), որով Հայոց 852-էն ետքը եղող Կարապետը միեւնոյն 844-ին կաթողիկոս գտնուող Կարապետը եղած կըլլայ, եւ այլ եւս երկու Կարապետներու տեղի չմնար: Որպէս զի մեր տեսութիւնը աւելի յայտնի ըլլայ, պէտք կըլլայ թիրիմացութեան ծագումն ալ ցուցնել: Անոնք որ երկու Կարապետներու միջանկեալ Դաւիթ մը կը դնեն, անոր պաշտօնին տետողութիւնը կը դնեն 1397-է 1403 տարիներու մէջ: Այդ միեւնոյն տարիներու պատկանող յիշատակարաններ, Կարապետ անունով կը յիշեն ժամանակին կաթողիկոսը, այսպէս 1400-ին կը գրուի, ի հայրապետութեան Կիլիկեցւոց տէր Կարապետի (ՓԻՐ. 11), 1401-ին ի հայրապետութեան Կիլիկեցւոց տէր Կարապետի (ՓԻՐ. 14) եւ 1402-ին ի կաթողիկոսութեան Հայոց տէր Կարապետի (ՓԻՐ. 18), եւ եթէ այդ տարիներուն Կարապետ տակախն կաթողիկոս էր, Դաւիթի մը տեղի չէր մնար: Սակայն այդ միջոցին Դաւիթ կաթողիկոս մը կար, բայց ոչ թէ Սսոյ այլ Աղթամարայ մէջ, նոյն ինքն 1393-ին նահատակուող Զաքարիայի եղբայրն ու յաջորդը: Աղթամարայ կաթողիկոսները սովոր էին համարձակ Հայոց կաթողիկոս կամ հայրապետ կոչուիլ, մանաւանդ իրենց վիճակային գրողներու կողմէ, զոր օրինակ, ի կաթողիկոսութեան Հայկական սեռի տեառն Դաւիթ (ՓԻՐ. 18), կամ ի հայրապետութեան տեառն Դաւթայ (ՓԻՐ. 24), կամ պարզապէս ի հայրապետութեան

տեառն Դաւթի (ՓԻՐ. 14): Այդ կոչումներն են որ առիթ տուած են նոյն միջոցներուն Դաւթի կաթողիկոս մը Ենթարկել, եւ հետեւապէս Կարապետը միջակտուր ընելով երկուքի վերածել: Մեր տեսութիւնը իր վերջնական հաստատութիւնըկը գտնէ այն վկայութիւններով, ուր Կարապետ եւ Դաւթի միասին կը յիշատակուին միեւնոյն ժամանակ, մէկը Սիս եւ միւսը Աղթամար նստած: Այսպէս 1400-ին գրուած է, ի հայրապետութեան Կիլիկեցւոց տէր Կարապետի, եւ ի հայրապետութիւն Ոշտունեաց որ յԱղթամար կղզի, Դաւթի՝ եղբօր տեառն Զաքարիայի (ՓԻՐ. 11), եւ 1401-ին հայրապետութեան տէր Դաւթի Աղթամարայ, եւ ի Կիլիկեցւոց տէր Կարապետ (ՓԻՐ. 14), եւ 1404-ին ի կաթողիկոսութեան Հայկազանց սերի տեառն Կարապետի Կիլիկեցւոյ, եւ ի մերոյ հայրապետութեանս տեառն Դաւթի Աղթամարայ (ՓԻՐ. 23), Այդ վկայութիւններն ու բացատրութիւնները այլ եւս վարանման տեղի չեն թողուր, սովորական ցուցակներուն Դաւթի Դ-ը բոլորովին վերցնել, եւ Կարապետ Ա. եւ Կարապետ Բ կաթողիկոսներու տեղ միակ Կարապետ Ա. Կեղեցի, մականուն Բոկիկ, կաթողիկոս մը ընդունիլ, ինչպէս որ բոլոր յիշատակներ ու յիշատակարաններ երկրորդ Կարապետի մը Ենթադրութիւնը չեն ձանչնար:

1376. ԶԱՔԱՌԻԱ ԱՂԹԱՄԱՐՑԻ

Անցողակի յիշեցինք Աղթամարայ Դաւթի կաթողիկոսին նախորդին եւ եղբօր Զաքարիայի անունը: Սա աթոռ բարձրացած էր 1378-ին, եւ մեծ փոյթ ունեցած էր իր վիճակին զարգացման, եւ աթոռին պայծառութեան: Իր օրով Սարգիս Սորբեցի Վարդապետը, Նշեցիի աշակերտ եւ Որոտնեցիի աշակերտակից, ծակեցուցած էր Եզերով լերան վրայ գտնուող Ա. Գէորգ վանքը, որ Սարի Ա. Գէորգ կը կոչուի լերան գագաթը գտնուելէն, Փութեան Ա. Գէորգ ալ կըսուի մերձակայ գիւղին անունէն, եւ շատ բանուկ կապան մը ըլլալուն, անցորդներ այնտեղ օթարան կը գտնէին, եւ աքաղաղի ծայնով փուքի ու փոթորկի գուշակութիւն կը ստանային (00.ԲԻԶ.1194): Օր մը Ոստանի դատաւորը Ճաֆէր անուն (ՅԱՍ.Ա.271), Աղթամար կու գայ եւ իր մախաղը կաթողիկոսին աւանդ թողով կուզէ, իսկ Զաքարիա նենզամիտ դիտումը գուշակելով ապահով տեղ չունենալը կը պատասխանէ: Ասոր վրայ դատաւորը հերձուտելով մինչեւ իսկ կաթողիկոսը կապտակէ, սակայն ուրիշներուն վրայ հասնելուն կը ստիպուի տեղի տալ, եւ որպէս զի պարտաւոր չմնայ, ինքն իր երեսը սկրդելով եւ արիւնոտելով Ոստան կը դառնայ, եւ Ազգին ամիրային կաթողիկոսը կամբաստանէ, երբ ամիրայն բաղնիքի մէջ կը հանգստանար: Զաքարիան ալ ետեւէն կը հասնի դատաւորին դէմ գանգատելու, եւ ամիրայն առջեւ դէմ դէմի կը գտնուին: Ամիրան դատաւորին վկայութիւնը գերակշիռ կը համարի, եւ իբրեւ գործը վերջացելու միջոց կառաջարկէ, դարձիր յօրէնս մեր եւ ես շնորհեմ քեզ վզնասդ (ՆՈՐ.173): Զաքարիա համարձակ կը պատասխանէ, իր անպարտութիւնը կը հօչակէ, պարտաւոր եղած ատենն ալ իր սուրբ հաւատքէն չհեռանալը կը յայտարարէ: Շուրջը գտնուողներ կը զայրանան քրիստոնէութիւնը փառաբանելու վրայ, եւ առանց ամիրային հրամանին սպասելու, վրան կը յարձակին, կուշտէն կը վիրաւորեն, եւ բաղանիքն դուրս հանելով կը մերկացնեն, եւ վիզէն չուան անցընելով փողոցները կը քաշկռտեն, մէկ կողմէն ալ կը քարկոծեն ու կը հարուածեն, մինչեւ որ փողոցի մէջտեղ հոգին կաւանդէ, օրինութիւն ի

բերանն, եւ բարի խոստովանողութեամբ (ՆՈՐ.174): Ազգին ալ այս եղերական վախճանէն ազդուած, չի ներեր մարմինն անարգել, այլ կը հրամայէ Հայերուն՝ թաղել պատուով որպէս եւ կամեսցին, եւ անոնք ալ կը տանին եւ կը թաղեն Աղթամարի մէջ (ՅԱՍ.Ա.272): Զաքարիա կաթողիկոսի նահատակութեան օրը նշանակուած է 842 մեհեկի 15, որ բուն տոմարով կը պատասխանէ 1393 յունիս 25-ին, չորեքշաբթի օր (ՆՈՐ.176), մինչ Յայսմատուրքի մէջ նշանակուած յունիս 26 օրը (ՅԱՍ.Ա.272) հինգշաբթի կը պատասխանէ, եւ թերեւս թաղման օրն է: Նահատակութեան տարին ոմանց մինչեւ 1396 յետաձգելը (ՉԱՄ.Գ.434), գրչագիրներու շփոթութեան արդիւնք պէտք է սեպել: Նահատակ կաթողիկոսին յիշատակը գովուած է իր աշակերտներէն Գրիգոր Աղթամարցի տաղասաց վարդապետին յօրինած գանձ քարոզով (ՆՈՐ.177): Այս Զաքարիայի եղբայրն ու յաջորդն է Դաւիթ, որ 1393-ին պաշտօնի անցնելով մերձաւորաբար մինչեւ 1423 կաթողիկոսութիւն վարեց Հաւաքարանին համեմատ (00.ԲԻԶ.1195), թէպէտել յիշատակարանի մը մէջ 1430 թուականը կը տեսնենք (ՓԻՐ.94), եթէ ընդօրինակութեան սխալանք չկայ, զի շատ երկարած պիտի ըլլար իր պաշտօնը: Սա է որ շփոթմանբ Սոյ կաթողիկոսներուն ալ շարքն անցած է (1375):

1377. ԼԵՒՈՆԻ ՄԱՀԸ

Սոյն այս 1393 տարին վերջին Լեւոնի մահուան տարին է, որուն Եւրոպա անցնելէն Ետքը (1356) այլեւս իրեն չհետեւեանք, մեր պատմական շրջանակէն դուրս նկատելով, սակայն գոնէ հարեւանցի քանի մը տեղեկութիւններ աւելցնենք նիւթի ամբողջացման նպատակով, Լեւոն 1383-ին սկիզբները Աւինիոն հասած, մայիս 4-ին Կղեմէս Է. պապին մօտէն մեկնեցաւ, Արգոնայի եւ Կաստիլիոյ թագաւորներուն երաշտագիտական այցելութիւն տալու: Առաջ Արգոնայի Պետրոս թագաւորին համառօտ այցելութիւն մը տուաւ, ու փութաց Կաստիլիոյ Յովիաննէս թագաւորին հասնիլ, որ մայիս 12-ին պիտի ամուսնանար, բայց Լեւոնի չհասնելուն պատճառով՝ մայիս 16-ին յետաձգեց եւ Լեւոն եղեւ կնքահայր նորա (ՂԱՐ.191): Յովիաննէս Լեւոնի հետ պտոյսի ելաւ Սպանիոյ մէջ, եւ այդ միջոցին օգոստոս 14ին Սեղովիոյ (Segovia) մայր Եկեղեցւոյն մէջ Յովիաննէս Դարդէի Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը կատարել տուաւ հանդիսապէս (ՂԱՐ.192), իսկ Լեւոնի շնորհեց Սադրիդ եւ Վիլլարէալ եւ Անդիխար (Madrid Villareal Antequera) քաղաքները իբրեւ աւատ, եւ գումար մը Գաղղիա ուղեւորելու համար (ՂԱՐ.193): Լեւոն յիշեալ քաղաքներուն տիրանալէ Ետքը ճամբայ ելաւ 1384 փետրուար 29-ին, եւ Նաւարրայի թագաւորին, Բէառնի կոմսին, Արգոնայի թագաւորին եւ Աւինիոնի պապին հանդիպելով յունիս 30-ին Պարիս (Paris) հետեւ, եւ մեծ պատուով ընդունուեցաւ Կարոլոս Շ. Գաղղիոյն թագաւորէն: Այստեղ կը փակուին Դարդէի յիշատակները (ՂԱՐ.199): Լեւոն Պարիսի մէջ առատ դրամական նպաստներ ստացաւ, եւ Սէնդուէնի (Saint-Ouen-sur-Sien) պալատն ալ իբր յատուկ բնակարան (ԲԱՍ.105): Գաղղիոյ եւ Անգլիոյ վէճին առթիւ յանձնառու եղաւ Պարիսէ Լոնդոն բանագնաց երթալ, եւ 1385 հոկտեմբեր 24 թուականով Անգլիոյ Հռիքարտոս Ռ. թագաւորին ապահովագիրը ստանալով (ԲԱՍ.108) Լոնդոն անցաւ, բաւական աշխատեցաւ բայց հաշտութիւնը չգոյացաւ (ԲԱՍ.116), թէպէտ Լեւոն

նպաստներ, եւ պարզեներ ստացաւ, եւ 1386 մայիս 20-ին Գաղղիա դարձաւ (ԲԱՍ.119), եւ Կարոլոս Ը. թագաւորին մտերիմ խորհրդականը եղաւ, եւ միշտ անոր մօտ ըլլալու համար Տուրնելի (Tournelles) պալատը փոխադրուեցաւ (ԲԱՍ.121): Հաշտարար բանակցութիւնները նորոգուեցան 1392-ին, եւ Լեւոն նորէն մասնակցեցաւ, թէպէտ առանց յաջողութեան (ԲԱՍ.119): Լեւոն 1393-ին 51 տարեկան կըլլայ, բայց շատ տկարացած էր, անկողին ինկաւ Տուրնելի պալատին մէջ, եւ մեռաւ նոյեմբեր 29-ին, որ շաբաթ օր մըն էր, եւ ոչ կիրակի (ԲԱՍ.125, եւ թագաւորական պատիւներով թաղուեցաւ Սէնդենի (Saint-Denis) արուարձանը, Ս. Ղիոնեսիիս եկեղեցւոյն արքունական դամբարանին մէջ: Հին փառաւոր շիրիմին միայն պատկերը մնացած է (ԲԱՍ.1), Գաղղիական յեղափոխութեան աւերածներէն ետքը: Իսկ այժմ վրան արձանով, այլ մէջը դատարկ գերեզմանաքար միայն կը գտնուի Ս. Ղիոնեսիոսի եկեղեցւոյն մէջ, զի ոսկրները խառնուած կը կարծուին Մօնրուժ (Montrouge) թաղի գետնափորներուն մէջ դիզուած ոսկրներուն հետ (ԲԱՍ.145): Լեւոնի անձին եւ գործերուն վրայ բաւական խօսած ենք. Եւրոպային մէջ անցուցած կեանքն ալ մեծ գովեստի առիթներ չընծայեր: Իրաւ ամէն տեղ իբր քրիստոնէութեան համար գրկեալ եւ հալածեալ մը՝ մեծ պատի գտաւ, եւ Հայոց թագաւորութեան նորոգելու առաջարկով մեծամեծ գումարներ ձեռք անցուց, բայց իր գովաբաններն ալ կը խոստովանին, թէ թէպէտ շատ դրամ կը հաւաքէր, բայց առանց խղճի խայթ ունենալու իւր հաճոյքներուն կը ծախսէր զանոնք (ԲԱՍ.106):

1378. ՈՒՂՂԱՓԱՌ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Այդ միջանկեալ տեղեկութիւններէ ետքը նորէն Արեւելքի եղելութեանց դարնալով, Կարապէտ կաթողիկոսի գործունէութեան մասին յիշատակ մը չենք գտներ: Ոչ միայն կաթողիկոսական աթոռին ապիկարներու եւ անարժաններու ձեռք ինկած ըլլալը, այլ եւ նոյն իսկ Կիլիկիոյ անկեալ եւ քայքայեալ դիրքը, ամէն նշանակելի գործողութեան արգելք էր: Կաթողիկոս եղողը, իր ձեռքը անցուցած բախտէն գոհ, զայն իր դիւրութեանց գործածելէ աւելի մտածմունք չունէր, ազգին հանրութեան ու եկեղեցւոյն ամբողջութեան հետ ոչ յարաբերութիւն կը պահէր, եւ ոչ տեղեկութիւն ունէր, որ տառապէտ կացութեան դարմանը հոգար, արդէն եթէ հոգալ ալ ուզէր՝ գործելու ոչ միջոց ունէր եւ ոչ կարողութիւն: Այն ամենատխուր կացութիւնը՝ զոր Մեծովեցին կը պատմէ Սիս նատող վերջին կաթողիկոսներուն վրայ (ԿՈՍ. 56), հետզհետէ աճելով իր գագրնակէտը պիտի հասնէր, սակայն արդէն Կարապէտի օրէն գեղջումներ սկսած էին եւ օրէցօր կը տարածուէին: Եւ Կիլիկիա իր վերջնական անկումին կը դիմէր, Հայաստանի ներքին գաւառներ, նոյն իսկ արտաքին տագնապներու եւ տառապանքներու ներքեւ, գոհացուցիչ արդիւնքներ ցոյց կու տային: Որոտնեցիին ձեռնասուններն էին, որոնք աստ եւ անդ վանքերու մէջ, գլուխնին խումբ մը աշակերտներ հաւաքած, եկեղեցւոյն պաշտպանութեան գործիչներ, եւ ժողովուրդին առաջնորդող վարդապէտներ կը պատրաստէին: Քաղաքական անկումին ներքեւ կաշխատէին գոնէ կրօնական անկումին առջեւն առնել, որ սպառնալից երեւոյթներ կը ստանար Կիլիկիոյ Աղթարմաներուն եւ Երնջակի Ունիթորներուն երեսէն, Սահակ-Մեսրոպէան դարուն

Երեւոյքն էր որ կերպով մը կը կրկնուէր: Այն ատեն Արշակունի թագաւորութեան դադարման եւ կրօնական հալածանաց բռնութեան դէմ, Հայ դպրութիւնն ու Երանաշնորհ Թարգմանիչներն էին, որ ազգին պահպանութեան ու պաշտպանութեան գրաւական կը լիային, այս տեղ ազգային իշխանութեան վերջանալուն եւ ազգային Եկեղեցւոյն դէմ լարուած նենգութեանց հանդէպ, Վերանորոգեալ ուսումն եւ Ուղղափառ վարդապետներն էին, որ հայադաւան եւ հայածէն Եկեղեցւոյն պաշտպան կը հանդիսանային:

1379. ՏԱԹԵՒԱՑԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Առաջինն ու գլխաւորը Տաթեւ էր, ուր Տաթեւացին Եկած էր 1390-ին Ապրակունեաց վանքը թողլով (1367), եւ ուր իրեն շուրջը հաւաքուած էին Որոտնեցին Վերջինները եւ նորէն իրեն յարողները: Ասոնց մէջ յանուանէ կը յիշուին, Մխիթար Տաթեւացի, Յովհաննէս Հերմոնեցի, Գալուստ Վազանդնեցի, Սիմէոն Սիրնեցի, Յակոբ Բոստացի, Գրիգոր Այրարատեցի, Գրիգոր Զուղայեցի, Մատթէոս Զուղայեցի, Աւետիս Աստապատցի, Եղիս Ոծովեցի, Յովհաննէս Վաղանդնեցի, Յովնան Շամախնեցի, Յովհաննէս Կապանցի մականուանեալ Կարմիր, Մատթէոս Ուխտեցի, Մկրտիչ Փայտակարանցի եւ Ստեփանոս Թաւրիզեցի (ՄԵԾ. 50): Տաթեւացին արդիւնաւորութեան մէջ Երկու գլխաւոր կէտեր նկատողութեան մէջ Երկու գլխաւոր կէտեր նկատողութեան արժանի են: Առաջինը իր ուսումնական ծրագիրն է, որուն առաջին մասը կը կազմեն անշուշտ Հնոց եւ Նորոց Կտակարանաց մեկնութիւնները, եւ նախնի սուրբ հայրերուն գրուածները, որոնցմով ուղիղ հաւատքը եւ ուղափառ դաւանութիւնը կը հաստատէր: Ասոնց հետ կաւանդէր եւս լուծմունս արտաքին գրոց (ՄԵԾ. 34), այսինքն է արտաքին իմաստասիրաց (ՄԵԾ. 51), կամ յոյն փիլիսոփայներուն՝ Պղատոնի եւ Արիստոտելի, Փիլոնի եւ Պորփիրի իմաստասիրական գործերուն բացատրութիւնները, նպատակ ունենալով միտքը կրթելու ուղիղ տրամաբանութեան, եւ սուրբ գիրքէ անկախաբար ապացուցուած Ճշմարտութեանց մէջ: Տաթեւացին գիտական Երկասիրութեանց գլխաւորն Եղող Գիրք Հարցմանց գործը, իր ձեւով յայտնապէս կը ցուցնէ թէ Տաթեւացին հմուտ էր լատին լեզուի եւ տեղեակ էր լատին աստուածաբաններուն Սկոլաստիկեան ոճին, եւ Հայոց Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը կը պաշտպանէր միեւնոյն ձեւերով, որով անոնք սովոր էին իրենց վարդապետութիւնը պաշտպանել, եւ Հայ Եկեղեցւոյ դէմ գրել: Երկու հատոր Ամարան եւ Զմերան քարոզգիրքներն ալ կը վկայեն, թէ յատուկ մտադրութիւն դարձուացծ էր իր աշակերտութիւնը քարոզի եւ բեմբասացութեան վարժեցնելու: Արիստակէս վարդապետի եւ Գէորգ Լամբրոնացիի, գրչութեան արուեստին Վրայ գրուածներով զբաղած ըլլալն ալ (ՄԵԾ. 52), նշան է թէ լնտիր գրչագրութեան եւ առատ ընդօրինակութեան զարկ տրուած էր Տաթեւի դպրանոցին մէջ, որով Տաթեւացին, Ժամանակին համեմատութեամբ, լիազոյն ծրագիր մը կը մշակէր իր աշակերտներուն զարգացման համար: Երկրորդ նկատելիքնիս է, որ Մեծովեցին Տաթեւացին աշակերտները եւ վարդապետները յիշելէն Ետքը կաւեցնէ, եւ քահանայս բազումս աւելի քան զվարսուն ոգի (ՄԵԾ. 51): Այդ բազմաթիւ քահանաներն անշուշտ ամուսնացեալ կղերին կը պատկանին, եւ փաստ կը նձեռնեն

մեզի հետեւցնելու, թէ Եկեղեցական բարձր ուսումը կուսակրօն դասակարգին պահուած առանձնայատուկ իրաւունք մը չէր, այլ թէ կուսակրօն եւ ամուսնաւոր դասակարգերու հաւասարապէս կը տրուէր Եկեղեցական պաշտօնէութենէ պահանջուած կրթութիւնը, եւ թէ աբեղայական վեղարին հետ հարկաւ կապուած չէր նկատուեր վարդապետական գաւազանը: Տաթեւացին 1390-էն սկսելով Տաթեւի մէջ աշխատեցաւ տեւականապէս, ոչ Ելեալ անտի (ՄԵԾ.34) մինչեւ 1409, ինչպէս պէտք է հաշուենք իհմնուելով Հայոց 858 թուականին համեմատ (ՄԵԾ.52), եւ ըստ այնմ ուղրելով շփոթմամբ 867 (ՄԵԾ.34) կամ 868 (ՄԵԾ.53) գրուած տեղերը: Թէպէտեւ այդ միջոցին Լենկթիմուրեան արշաւանքները մեծ տագնապներ հասուցին Հայաստանին, այլ համեմտաբար ազատ մնաց Սիւնեաց Երկիրը, եւ Տաթեւացին կոցաւ իր գործը շարունակել:

1380. ԱՊՐԱԿՈՒՆԵՑԻՒՄԱՀԸ

Սարգիս Ապրակուեցին ալ նմանօրինակ կերպով կաշխատէր Սուխարու վանքին մէջ (1368) եւ իրեն աշակերտներն էին այն վարդապետները, որ Տաթեւացիին Մեծովի գալուն առթիւ այնտեղ խմբուեցան, Գրիգոր Խարեցի, Յակոբ Ովսաննացի, Մարգարէ Վարազգի, Յակոբ Ասպիսանկցի, Յովիաննէս Փափլինցի, Ստեփանոս Բերկրեցի, Մկրտիչ Հիզանցի, Յովիաննէս Բաղիշեցի, Մարգիս Յարութինցի, եւ Մելքիսիդ Երզնկացի (ՄԵԾ.52), ինչպէս նաեւ Արճէշէ Տաթեւ գացող Երկոտասան Եղբարք, յայտնապէս կոչուած աշակերտք մեծին Սարգսի, որոնք են, Յակոբ, Մարգարէ, Յովիաննէս, Մկրտիչ, Կարապետ, Մելքիսեդ, Սարգիս, Մատթէոս, Կարապետ, եւ Թովմաս Մեծովիեցի պատմիչը, որ մնացած Երկութին չտար (ՄԵԾ.51): Ասոնցմէ Սարգիս Սալանապատացի կը յիշուի, եւ Մկրտիչը Նահապետեանց, եւ Յովիաննէս՝ Փափկշնցի, եւ Երկու Մկրտիչներ եւս կաւելցուին՝ մէկը Հողձեցի եւ միւսը Օղուլբէկեան (ՏԱԾ.418), որոնք պէտք է ըլլան 12 թիւը լրացնողները: Սարգիսի աշխատութիւնն ու արդիւնաւորութիւնն ալ համանման էր Գրիգորի տուածին, սակայն Սուխարու աշակերտներուն դիմումը, որ բան մը աւելի վաստկելու նպատակով Տաթեւ գացին, այն տեղ աւելի բարձր ուսում տրուելուն նշանակն է: Սարգիս Երիցագոյն էր Գրիգորէ, եւ Որոտնեցիի գրեթէ ընկերակից (1352), ուստի կանխեց անոր մահը, եւ 1401-ին Վախճանեցաւ մեծ վարդապետն Սարգիս ալեւորեալ եւ լի աւուրբք (ՄԵԾ.49), եւ թաղուեցաւ Արճէշի Եպիսկոպոսներուն Խաչատուրի եւ Զաքոսի գերեզմաններուն քովը (ՄԵԾ.37):

1381. ՎԱՐԴԱՆ ՀՈԳՈՑԵՑԻ

Սուխարու առաջնորդութեան եւ ուսուցչութեան մէջ, Ապրակուեցիին յաջորդեց, սքանչելի այրն Աստուծոյ, մեծ Ճգնաւորն եւ Վարդապետն Հայոց, Վարդան Հոգոցեցին (ՄԵԾ.49): Ասոր ծեռքին տակ կը գտնուէին բազում աշակերտք առաւել քան վաթուն կրօնաւոր: Նա Սուխարու Սուրբ Աստուածածին վանքին մէջ Վարդապետեց զամս չորս, եւ ուսմամբք գրոց եւ սաղմոսերգութեամբ պայծառացոյց զիոգին ամենեցուն Արճէշի գաւառին մէջ (ՄԵԾ.50), մինչեւ որ ստիպուեցաւ անկէ քաշուիլ փախուցեալ յանօրինաց, այսինքն է 1405 տարւոյ Լենկթիմուրի արշաւանքներուն պատճառով, եւ գնաց հաստատուիլ Վանայ քաղաքին մօտերը ի սուրբ

Սալանապատ, որ է Արծրունեաց օրերուն Զորովանքը, ուր քիչ ետքը 1406-ին (ՄԵԾ.41), եհաս օր վախճանի նորա, եւ այն տեղ թաղուեցաւ: Վարդանի մահուընէ ետքն է, որ Սուխարու աշակերտութենէն 12 վարդապետներ, որբ մնացեալ գնացին Տաթեւ, վասնզի այն տեղ կը վարդապետէր Մեծն Գրիգոր, վարդապետն Ամենայն Հայոց, Երկրորդ Լուսաւորիչն, եւ աստուածաբանն զերիվերոյ գոլով ամենայն իմաստասիրաց եւ վարդապետաց հնոց եւ նորոց (ՄԵԾ.50): Այնտեղ Երկու տարի մինչեւ 1408, շարունակեցին ուսանել 12 Քաջբերունիները, զորս յոյժ սիրով ընկալաւ Տաթեւացին, կերպով մը հայրենակիցներ նկատելով եւ իր ծագումը վերյուշելով, զի իր հայրն ալ էր ի գաւառէն Քաջբերունեաց ի քաղաքէն Արձիշէյ (ՄԵԾ.50):

1382. ՅՈՎԿԱՆՆԵՍ ՄԵԾՈՓԵՑԻ

Տաթեւէն եւ Սուխարէն ետքը նշանաւոր եղաւ Մեծովիայ վանքը, որուն ծաղկեցնողն էր Յովկաննէս Մեծովիեցի: Տաթեւացին քովէն բաժնուած ինչպէս կերեւի, անոր Ապրակունիքէ Տաթեւ փոխադրուած միջոցին (1369): Յովկաննէս ուխտ ըրած էր, որ եթէ իրեն տացի Աստուած իշխանութեան կարգ վարդապետութեան, որ է մեծ վարդապետութեան աստիճան, Աստուածածնի Կուսին տաճար շինէ յոյժ հռաշալի (ՄԵԾ. 55), եւ այս միտքով Մեծովի հաստատուելէն Երկու տարի ետքը ուզեց շինութեան ձեռնարկել, այլ չկրցաւ զի ոչ զայր իմաստուն Ճարտարապետ ի գաւառ իւր, ուստի պարտաւորեցաւ համբերել ժամանակ ինչ, թէպէտ միւս կողմէն զարդարեաց զսուրբ ուխտն ժամօք եւ աղօթիք եւ պատարագօք, ընթերցմանք գրոց եւ ուսումնականօք եւ գեղեցիկ կարգաւորութեամբ, ծառօք եւ տնկօք (ՄԵԾ. 57): Վերջապէս յաջողեցաւ գտնել Հոռոմ մը Ֆարած անուն, յոյժ իմաստուն եւ Ճարտար շինող, որ այն կողմերը ինկած էր ի գերութենէ Թամուրին, եւ անոր գլխաւորութեամբ իմնարկութիւնը կատարեց 1402ին, բայց շէնքը աւարտեցաւ յեօթն ամին, այսինքն է 1409-ին (ՄԵԾ.58): Յովկաննէս Մեծովիեցի տաճարին արձանագրութեան մէջ, Ֆարած յոյնին հետ յանուանէ կը յիշէ բազմաթիւ հայ ուսթայ արհեստաւորներ ալ, որոնք են, Ատոմ, Սիրուն, Դաւիթ, Տիրատուր, Մկրտիչ, Յովկաննէս, Յովսէփ, Ղազար, Մարտիրոս, Կիրակոս, Զաքար Բէկ, եւ միւս Ատոմ (ՓԻՐ.30), եւ մենք ալ առջեւ կը բերենք Հայ արհեստաւորներու անունները անկորուստ պահեքու համար: Մեծովիայ տաճարին վառաւոր շինուածը գրգռած էր այլ ազգիները, եւ բազումք յանհաւատիցն մախացեալ լինէին, եւ մինչեւ իսկ փորձեցին քակել, այլ Յովկաննէսի պաշտպան կեցաւ Զաղաթայն (ՄԵԾ.58), որ է Թաթար կուսակալ Շէյս Ահմէտը, որ մետասան ամ ծովարոլորս, այսինքն Վանայ լիձին շրջակայ Երկիրները կառավարեց, եւ յոյժ բարեբարոյ եւ քրիստոնէասէր գոլով, շէնցուց ու ծաղկեցուց աշխարհը, 1397-էն մինչեւ 1407 (ՄԵԾ.49):

1383. ԽԼԱԹԵՑԻՆ ԵՒ ՈՒՐԻՇՆԵՐ

Վերոյիշեալ Շէյս Ահմէտին հովանաւորութեան ներքեւ ծաղկեցաւ նաեւ Սարի Ս. Գէորգ վանքը, Սարգիս Սորբեցի վարդապետին ձեռքով (ՄԵԾ.49), զոր անգամ մը յիշեցինք (1376): Պիտի չկարենանք մանրամասնութիւններ տալ Յակոբ Սաղմոսավանքի եւ Գէորգ Երզնկացի վարդապետներուն գործունէութեան վրայ, քանի որ կանոնաւոր տեղեկութիւններ կը պակսին:

իսկ Գրիգոր Խլաթեցի վարդապետը, որ Ծերենց մականունեալ է, զի էր հաւատարիմ տոն Աստուծոյ ծերի (ՄԵԾ. 41), Վարդան Հոգոցեցիին յաջորդեց Սալնապատի մէջ, բայց ոչ կրցաւ հոն մնալ, եւ ոչ ալ Սուխարու վանքը դառնալ, եւ քաշուեցաւ Բզնունեաց գաւառը: Արծկէ քաղաքի մօտ, Ցիպնայի Ս. Ստեփանոս վանքը, Սիփան լերան ստորոտը, այժմ ընկլուզած: Խլաթեցին մեծ աշակերտութիւն չկրցաւ կազմել, դժուար ըլլալով ուսման հետեւիլ առետալից միջոցին, թէպէտ Մեծովեցին այդ կը Վերագրէ սառնացեալ բարուց ուսումնականաց մերում ազգի: Ուստի ինքզինք տուաւ գիրքերու ընդորինակութեան, եւ յիսուն ամ գիրս գրեաց տիւ եւ գիշեր (ՄԵԾ. 42), եւ արդիւնքը աղքատներուն կը բաշխէր (ՄԵԾ. 85): Խլաթեցին գլխաւոր գործն է Յայսմաւորքը նորէն կարգադրելն ու ճոխացնելը: Վկայասէր անունին ալ արժանանալով (ՀԱՅ. 560), եւ ինքն ալ նոր վկայ մը ըլլալով իր ծերացեալ հասակին մէջ:

1384. ԹԱԹԱՐՆԵՐ ԵՒ ԹԻՒՐՔՄԷՆՆԵՐ

Էնկթիմուրի արշաւանքներուն մանրամասնութիւնները զանց ընելով, յիշենք միայն թէ 1387 ձմեռուան սկիզբը իր երկիրը դառնալէն ետքը, (1365), գէնքերը դարձուց հեռաւոր կողմեր, արշաւեց Կովկասներու հիւսիսակողմը գտնուող երկիրները, Ոուսաստանն ու Խորհմը ասպատակեց, անկէ դարձաւ հարաւ, Ատրպատականէ եւ Պարսկաստանէ անցաւ Հնդկաստան, յարձակեցաւ ներքսագոյն Թաթարստանի եւ Չինաստանի վրայ ալ, ոչ կանոնաւոր աշխարհակալութեամբ, այլ հինաբար ասպատակելով, աւերելով եւ աւարելով, գերելով եւ գերփելով անխնայ: Էնկթիմուրի Հայաստանի կողմեր արշաւանքները նորոգուեցան 1395-ին (ՄԵԾ. 14), Միջագետքի կողմէն մտնելով, եւ հետզհետէ զարնելով Ամիդը, Մերդինը, եւ Արեւորդիներուն չորս գիւղերը, հասաւ Երզնկա, ուր Եկեղեցիներուն կործանումը արգելելու խնդրանքով իրեն ներկայացաւ Գէորգ Երզնկացին, բայց յահէ եւ երկիւղէ պղծոյն՝ շրթունքն պատառեցան եւ արիւն իջանէր, եւ չկրնալով յաջողիլ լալով եւ արտասուօք յետս դարձաւ այրն Աստուծոյ (ՄԵԾ. 45): Էնկթիմուր Երզնկայէ սկսաւ դէպ ետ երթալ, Բասէնի Աւնիկ բերդը գրաւելուն առթիւ Մսիր բերդակալը եւ հարիւր բերդապահներ կապեաց եւ բերդէն ի վայր ընկէց, եւ մեռան: Արարատեան նահանգի մէջ Բագրատունեաց բերդը, այսինքն Կարսը առած ատեն Երեքհարիւրական տաճիկներ եւ քրիստոնեաներ զատեց, ըսելով թէ գքրիստոնեայս սպանանեմք եւ զտաճիկն ազատեմք: Ասոր վրայ, Կարսի Մկրտիչ Եպիսկոպոսին երկու Եղբայրները երթեալ խառնեցան ի գունդս Տաճկացն, սակայն սպանելու հրամանը տաճիկներուն վրայ ելաւ, եւ երկուքն ալ միասին սպանուեցան, թէպէտ կը պոռային թէ մեք Քրիստոսի ծառայք եմք, եւ սուզ մեծ եղեւ Եպիսկոպոսին (ՄԵԾ. 46): Թաթարաց ասպատակները շարունակեցին մինչեւ Կորովիս եւ Արձէշ, եւ այդ միջոցին տեղի ունեցաւ Ստեփանոս Դարացի վարդապետին մահը (ՄԵԾ. 47): Զանազան պատերազմներ շարունակեցին Թաթարներու զօրավար Ազգինի, եւ Թիւրքմէններու ամիրայ Յուսուփի կամ Գարա-Եուսուֆի մէջտեղ: Յուսուփի յաջողութիւն մըն ալ ունեցաւ Յովիաննէս անուն Հայու մը հասուցած լուրովը, զոր հարազատ մէր կանուանէ Մեծովեցին (ՄԵԾ. 48), բայց Թաթարներ նորէն զօրացան, եւ Յուսուփի պարտաւորեցաւ փախչիլ Ասորիքի կողմերը, եւ 1396-էն

մինչեւ 1406 այլ ոչ կարած զալ Հայաստանի կողմերը (ՄԵԾ 49), եւ ասկէ կը սկսի Շէյխ Ահմէտի շինարար կառավարութիւնը, ինչպէս նրդէն յիշեցինք (1382): Ինչ որ այս արշաւանքներու մէջ մեր դիտել տալ ուզած կէտն է, Հայաստան աշխարհին աւերումն է, զոր տխուր սիրտով կը պատմէ Մեծոփեցին, թէ Եկեալ տեսաք զաշխարհս մեր աւերակ, թափուր եւ դատարկ յամենայն ընչից (ՄԵԾ. 47):

1385. ԼԵՆԿԹԻՄՈՒՐ ԿԸ ՅԱՌԱԶԵՒ

Լէնկթիմուր իր արշաւանքները նորոգեց 1400-ին վերջերը (ՄԵԾ. 131), եւ Միջագէտքի վրայէն հասաւ Դամասկոս, եւ ձմեռն մի լման Եկաց այնտեղ, եւ 1401-ին սկիզբը, շարժեցաւ դէպի Փոքր Ասիա (ՄԵԾ. 62): Դամակոս եղած ատենին համար կը պատմուի թէ, 700, 000 զինուորներու ձեռքով 700,000 գլուխ կտրել տալով, եօթը բուրգեր շինել տուած ըլլայ, եւ յատկապէս Տաճիկներու գլուխներով, եւ հրամայելով չմոտենալ ամէն անոնց որ ըսին թէ Յիսէի եմ, այսինքն ի հսեվի, որ է Քրիստոնեայ (ՄԵԾ. 63): Նոյն հրամանը Պաղտատի մէջ ալ ընել տուած ըլլալը ըթ պատմուի եւ Մեծոփեցին կը յիշէ, թէ իր հոգեւոր Եղբայրն Մխիթար ի քաղաքէն Վանայ, ականատես եղած եւ իրեն պատմած է (ՄԵԾ. 64), սակայն ուրիշներ իբրեւ անհիմն զրոյց կը նկատեն այդ պատմութիւնը, եւ գոնէ չափազանցեալ պէտք է նկատել գլուխներուն թիւը: Լէնկթիմուր 1401 տարին անցուց Ասորիքի եւ Եփրատացւոց կողմերը, եւ այդ միվոցին կրնանք գնել Սիսի վրայ ալ յարձակիլը, եւ աւերելով ու աւարելով անցնիլ Երթալը (ՍԻՒ. 542): Յառաջեց նաեւ Պաղեստինի կողմը, բայց Երուսաղէմին չի դպաւ եւ ի միւս ամին, այսինքն 1402-ին պաշարեց Սեբաստիան, որ Օսմանեանց ձեռքն էր անցած: Լէնկթիմուր քաղաքը անձնատուր ըլլալու հրաւիրեց Երդուըննալով, թէ ով զձեզ սրով սպանանէ, սուր նոցա ի սիրտս նորա մտանէ, բայց ամէնէն խուժդուժ անգթութիւնները այնտեղ կատարեց: Հրամայեց որ զմեծատունսն չարչարեսցեն, իսկ զկանայսն յագիս ծիոցն կապէլ եւ արշաւել: Չորդիս եւ զդստերս ժողովեալ ի դաշտավայրի՝ հեծելազօրի ոտքերուն ներքեւ կոխսկոտել տալ իբրեւ զրայս կամնասայլից, իսկ քաղաքացիները ու զինուորները կապէլ ոտիւք եւ ձեռօք չորեք հազար ոգի, եւ կենդանի թաղել եւ ջրով եւ մոխրով ծածկել (ՄԵԾ. 65): Սեբաստիա տակաւին կը րահէ այդ անողորմ բռնութեան յիշատակը Սեւ-Հողերդաշտին անունովը: Լէնկթիմուր սաստիկ զայրացած Օսմանեան սուլտան Պայազատի խրոխտ վարմունքն, շիտակ անոր վրայ քալեց, Անկիլոյ ճակատամարտին մէջ յաղթութիւնը տարաւ 1402 յունիս 18-ին եւ Պայազիտը գերի բռնելով, մէկտեղ առաւ Սմրդանտ տանելու, այլ չիասաւ, զի Պայազիտ ութ ամիսէն 1403 մարտ 8-ին մեռաւ Լէնկթիմուրի բանակին մէջ (ՏԻՒ. 355):

1386. ՕՍՄԱՆԵԱՆՔ ԵՒ ՀԱՅԵՐ

Օսմանեան սուլտանութեան վրայ առիթ չունեցանք խօսելու, անոր սկզբնաւորութիւնը պատմելնէս Ետքը (1228): Օսման Ա. սուլտան եւ հարստութեան հիմնադիրը, որ իր անունն ալ տուաւ իր ժողովուրդին, սահմանները ընդարձակեց Յունաց կայսրութենէ ասիական գաւառներ գրաւելով, եւ մինչեւ Նիկիա, Նիկոմիդիա եւ Պրուսա մոտենալով: Իրեն յաջորդեց որդին Օրխան

Ա. 1326-ին, որ յիշեալ քաղաքներուն տիրեց, Պրուսա մայրաքաղաք հռչակեց, Քիոս կղզին, Կիւղիկոն թերակղզին, եւ Գալիխպոլիս նաւահանգիստը գրաւեց, Կոստանդնուպոլիսի սպառնացաւ, բայց աւելի նշանաւոր եղաւ ներքին կարգ ու կանոնն, օրէնք ու գինուորականութիւն հաստատելովը իր եղբօր Ալայէտտինի կարող ձեռնտուութեամբ: Մուրատ Ա. 1360-ին իր հօրը յաջորդելով, տիրապետութիւնը Եւրոպական կողմերը ընդարձակեց, Արդիանապոլիսը մայրաքաղաք հռչակեց, Թրակիան, Մակեդոնիան եւ Ալբանեան նուածաց, Քոստվայի պատերազմին մէջ Բուլղարներու ու Սերբներու ու Հունգարացիներու միացեալ զօրութեանց յաղթեց 1389ին, բայց նոր դաշտին մէջ Սերբիացի վիրաւոր գինուորի մը կողմէ սպանուեցաւ: Ասոր որդին էր Պայազիտ Ա., որ մերթ Ասիակողմը եւ մերթ Եւրոպակողմը արագաշարժ արշաւանքներով Եզլտըրը կամ Կայծակ մականունը ստացաւ: Ասիոյ կողմէ զանազան փոքր իշխանութիւններ նուածեց, Եւրոպիոյ մէջ իր հօրը աշխարհակալութիւնները ընդարձակեց, Կոստանդնուպոլիսը պաշարեց եւ Յունաց Մանուէլ Բ. Պալէոլոլոգ կայսրը հարկ վճարելու ստիպեց, Դանութեան Նիկոպոլսոյ պատերազմին մէջ՝ Հունգարացւոց եւ Լեհաց եւ Գաղղիացւոց միացեալ խաչակրութիւնը ցրուեց 1396-ին, բայց Լենկիանուրի դէմ չկրցաւ դնել, եւ գերի ինկաւ, բայց Երկաթէ վանդակի մէջ փակուած ըլլալու գրոյցը հաստատութիւն գտած չէ: Յիշեալ սուլտաններուն Հայոց հետ յարաբերութիւնները միշտ քաղցր ու բարեացակամ եղան: Օսմանեանք, լոկ գէնքի նուիրուած ժողովուրդ մըն էին, բայց դէպի քաղաքակիրք Երկիրներ տարածուելով, արուեստից ու Ճարտարութեանց պէտքը զզացին, եւ Յոյներուն չկրնալով վստահիլ, Հայ տարրին վրայ հաստատեցին իրենց մտադրութիւնը, եւ անոնցմէ օգտուելու համար, ամէն տեսակ դիւրութիւններ ցուցուցին: Փոխադարձաբար հայերն ալ, որ ուրիշ տեղեր հալածուած ու նեղուած էին, խուռն սկսան դիմել Օսմանեանց տիրապետած Երկիրները, եւ այս միջոցին սկսած է Փոքր-Ասիոյ առաջակողման, եւ յայնկոյս Վոսփորի գաւառներուն նորանոր գաղթականութիւններով հայաբնակ եւ հայաշատ Երկիրներ դաշնալը: Օսմանեանք կրօնական ազատութիւնն ալ լիապէս կը յարգէին, ինչ որ Հայերը կը քաջալերէր, մինչ Յունական կայսրութիւնը կրօնական բռնադատութիւններովը ստիպած էր Հայերը իրմէ հեռու մնալ, եւ Հայաստանի գաղթականներն ալ կը նախընտրէին Կովկասը անցնելով դէպի Խրիմ եւ Լեհաստան, կամ Եփրատը անցնելով դէպ Ասորիք տարածուիլ, իսկ Կիլիկիոյ գաղթականները ծովը անցնելով դէպ Իտալիա կը տարածուէին: Բայց Օսմանեան սուլտանութեան զօրանակն Ետքը՝ գաղթականութեանց հոսանքին ընթացքը փոխուեցաւ, եւ արեւմտեան Ասիան եղաւ իրենց նախընտրած կողմը:

1387. ՍՍԵՑԻՈՑ ԳԱՂԹԵԼՈ

Լենկիանուրի դէպ Արեւելք մեկնելէն Ետքը, Փոքր-Ասիոյ մէջ մնացած էր Ռամազան անուն Թաթար իշխանը այն կողմերուն տիրապետելու հետամուտ, որով Սիս ալ մտահոգ էր վասն գալստեան Ռամազանին (ՍԻՍ.542): Այդ պարագայն մեզի մտածել կու տայ, թէ անուանեալ թագաւոր Կոստանդինը (1349), հետզհետէ կրցած էր իր դիրքը զօրացնել, եւ եթէ ոչ ինքնազլուխ,

գոնէ Եզիպտացւոց հովանաւորութեամբ իշխանութիւն մը հաստատել Սիսի մէջ, զոր Ուամազանեանք կուզէին գրաւել, եւ յարձակումներով կը նեղէին Սսեցիները: Ասոնք ծանծրացեալք ի նեղութենէ, եւ ակնյայտնի տեսնելով զօրանալն անհաւատից, յուսակտուր եղան վերջնական յաջողութեան հասնելէն, եւ ինչ ընելիքնին որոշելու համար մեծ ժողով եղեւ ի դուռն Կարապետ կաթողիկոսին, եւ համաձայնեցան քաղաքնին լքանել ու գաղթել: Այդ ժողովին թուական ցուցուած է 1404 (ՍԻՍ.542) կամ 1403 տարին (ՍԻՍ.560): Գաղթականութեան առաջին խումբը մեկնած է Երեքշաբթի մը, գլուխ ունենալով պարոն Կարապետն, թուն Կոստանդին թագաւորին, իսկ Երկրորդ խումբը՝ չորեքշաբթի, եւ անոր առաջնորդներն են, Պարոն Ասըլպէկն, եւ Երիցունքն Յովիաննէս եւ Վահան, Գրիգոր եւ Սսեփիանոս: Քաղաքէն մեկնողները կը նշանակուին տունս ԼՌ., (Երեսուն հազար), եթէ սխալ չէ թագաւոր, կամ թէ հազար Երեսուն կարդացուելու չէ. որովհետեւ թէ ցուցուած թիւը չափազանց կերեւի, եւ թէ Երկու օրուան մէջ այնչափ բազմութեան մեկնիլը դիւրին չէր: Քաղաքին մէջ կը մնան միայն աղքատք եւ չքաւորք, որոնք տեսնելով, թէ ոչ ոք մնաց ի մեծատանց եւ իշխանաց, եւ պարոնաց եւ ի թագաւորի ցեղիցն, կորոշեն անձնատուր ոլլալ, եւ Ետուն զՍիս յունիսի վեց (ՍԻՍ.542): Արդ 1404 յունիս 6 օրը ուրբաթ կը հանդիպի, որով նախընթաց Երեքշաբթիի եւ չորեքշաբթիի մեկնումները կը լլան յունիս 3-ին եւ 4-ին: Ուամազանեանք այս կերպով Կիլիկիոյ կը տիրապետեն, եւ միջոց մըն ալ անոնց ձեռքը կը մնան Հայ թագաւորութեան վերջին բեկորները: Սիսէ Ելլող գաղթականութերը անցան յայնկոյս ծովու, որ աւելի Կիպրոս անցնելնին հաւանական կը ցուցնէ, ուր տակաւին քրիստոնեայ իշխան մը կար Յովիաննէս Բ. թագաւորը, սակայն ուրիշ ժամանակագիր մը կըսէ թէ մտեալ ի նաւ գնացին Ֆրանկստան (ՍՍՍ.542): Հետեւապէս անտեղի չէր ոլլար, այդ գաղթականութեան հետ կապել իտալիոյ մէջ հաստատուած Հայազգի հասարակութեանց մի մասը: Թագաւորի անուն կրող Կոստանդինին թուին մեկնելը, իսկ իր անունին վերջէն չիշուիլը մտածել կու տայ, թէ Կոստանդին Սիսէ քաշուելով Կիլիկիոյ մէջ կամ մօտերը մնացած է, ապազայ ակնկալութեանց յուսով, որով պէտք կըլլայ զինքն իբր ձեռներէց եւ աննկուն հոգւոյ տէր մէկը ճանչնալ: Իսը իրեն համար գրուած կը գտնենք, թէ Վերջին Լեւոնէ Ետքը դարձեալ թագաւորէ ի Սիս՝ Կոստանդին, եւ միանգամայն քառասուն եւ ութն ամ թագաւորեաց կըսուի, եւ 1424-ին կը գրուի իր թագաւորութեան վերջը (ՍԻՍ.543): Ասկէ աներկբայ կը հետեւի, որ եթէ ոչ տիրապէս թագաւոր, գոնէ տիրող ազգապետ մը Եղաւ նա, եւ Վերջալոյսի Ճառագայթներու նման շարունակեց ազգային իշխանութեան օրը, 1376-էն մինչեւ 1424, որ ձշդիւ կը պատասխանէ իր 48 ամեայ իշխանութեան:

1388. ԿԱՐՍՊԵՏԻ ՄԱՀԸ

Գալով Կարապետ կաթողիկոսին, իրեն տրուած 12 տարիներ (ՍՍՍ. 172), 1392-էն հաշուելով (1374), կու գան Վերջանալ 1401-ին որ է Ճիշդ Սիսին Ուամազանեանց ձեռք իյնալուն տարին, եւ Երկու պարագաներ յարմար գուգաղիպութեամբ կու գան իրարու յարակցիլ, այնպէս որ նոր տիրապետութիւնը յօժար կամ թէ բռնի ձեւով վերջ տրուած կըլլայ Կապետի կաթողիկոսութեան: Կարապետի 1401-ին կաթողիկոս յիշուիլը (Փիր. 23), պատմութեանս կարգին կը համաձայնի,

բայց 1411-ին ալ իր հայրապետութեան Հայոց տէր Կարապետի գրուիլը (ՓԻՌ. 39), ծանր դժուարութեանց տեղի կու տայ, քանի որ ստոյգ է թէ 1408-ին Յակոբ Գ. արդէն կաթողիկոսացած էր: Դիւրին մեկնութիւններ են գրչագրի ընթերցուածը սխալուած կարծել, կամ հեռաւոր Սիւնիքի մէջ գրող Ծարեցի ընդօրինակողը Կիլիկիոյ գործերուն անտեղեակ Ենթադրել, այլ ասոնք ոյժ ունին, երբոր հակառակը յայտնի փաստերով ու վկայութիւններով զօրացած կըլլայ: Դավրիժեցին 1404-ին միւս տէր Կարապետ մը դնելով (ՂԱՎ. 336), զոր մենք հերքեցինք (1375) բոլորովին իսկ չի յիշեր Կարապետի յաջորդ Յակոբին անունը, զոր շարունակողը կընդունի, բայց միայն ամս երկուս պաշտօնավարութիւնը կու տայ, այն ալ 1403 թուականէ սկսելով (ՍՍՍ. 172), որ է մերձաւորապէս Ուազմազանեանց տիրապետութեան տարին, եւ որ 1408-ին ոչ եւս Յակոբը, այլ Գրիգոր կաթողիկոս ընդունուած կըլլայ, որուն սկիզբը կը գնէ 1405-ին (ՍՍՍ. 172): Այս իրարու հակասող տեղեկութեանց խաչնելով Մեծովիշեցին ընդհանուր կերպով գրածն ալ, թէ Կիլիկեցիք վերջին վեց կաթողիկոսներէն վեցին ալ դեղ մահու արբուցին (ԿՈՍ. 55), եւ Զամշեանի հարկաւ աղբիւրէ մը քաղածն ալ՝ թէ Յակոբ մատուցեալ առ այլազգի ամիրայն Կիլիկիոյ էառ զտէրութիւն աթոռոյն (ԶԱՄ. Գ. 455), կը կարծենք իրաւունք ունենալ, եթէ ամէնէն ալ անկախաբար, բայց եւ ամենուն ալ տարիներէն բաղադրուած կարծիք մը յայտնենք Կարապետի կաթողիկոսութեան վերջանալուն վրայ, որուն արդէն ինքնութեան վրայ ալ նոր կարծիք մը յայտնելու առիթը ունեցանք (1375): Մեր տեսութեամբ Ուազմազեանց 1404-ին Սիսին տիրելը, եւ Կարապետի այդ տիրապետութեան դէմ աշխատած ըլլալը պատճառ եղած են նոր տիրապետ Ուազմազան ամիրային Կարապետին դէմ թշնամանալուն: Իսկ Յակոբ ամիրային հաճութիւնն ու պաշտպանութիւնը ստանալով, աթուին հետամուտ կըլլայ, եւ նպատակին կը հասնի, ոչ ընտրութեամբ, զի պարզապէս էառ զտէրութիւն աթոռոյն, որ է ըսել զօրութեամբ զայն ձեռք ձգեց, հակառակ ոմանց ի միաբանից իրեն դէմ ըլլալուն (ԶԱՄ. Գ. 455), որոնք հարկաւ Կարապետի կուսակիցներն են եղած: Այս կերպով Սսոյ մէջ հակաթոռութեան գիրք մըն ալ կազմուած պիտի ըլլար, բայց անոր առիթ տրուած չէ Կարապետի դեղակուր սպանութեամբը: Չենք կարծեր, որ Կարապետ պաշտօնէ իյնալով մինչեւ 1411 ապրած ըլլայ, զի 1409-ին Տաթեւացին ուղղակի Յակոբի կը դիմէր, ինչպէս պիտի տեսնենք, այլ սպանութիւնը գահազրկութեան կից քալած է: Ըստ այսմ 1392-ին կաթողիկոսացած Կարապետը, 12 տարի ետքը, 1404-ին վերջերը թունաւորուած կը մեռնի եւ Յակոբ նոյն թուականին կաթողիկոսութեան տիրացած կըլլայ, ոչ օրինաւոր կերպով, այլ նոր տիրապետող ամիրային ահարկու ազդեցութեամբ ուսկից անբաժան պէտք է նկատել Յակոբէ տրուած համոզիչ ընծաները ու վճարումները: Կարապետ անկանոն կերպով աթոր բարձրացած, ապարդիւն կերպով պաշտօնի վրայ մնացած, անփառունակ կերպով ալ զայն կնքած կըլլայ, չկրնալով ինքն ալ յագեցուցիչ գոհունակութիւն մը ստանալ իր կաթողիկոսութենէն:

1389. ԹԱՍՄԱՐ ՄՈԿԱՑԻ

Երբոր Եկեղեցւոյ պետերը եւ բարձր պաշտօնեաները շինիչ օրինակներ եւ առաքինի տիպարներ չեն ներկայացներ մեր առջեւ, մխիթարական է տեսնել որ հասարակ ժողովուրդէ

անձեր կարիանան իրենց հաւատքին պաշտպանութեան եւ, կեանքերնին զոհելու անձնուիրութիւնը կունենան: Մոկացի կին մը, անունը Թամար, եւ պայծառ գեղեցկութեան համար Գոհար կոչնուած, Թովմաս անուն անձի մը հետ ամուսնացած էր, բայց քուրդ մը ետեւէն կիյնար յափշտակելու, ուստի նոր ամուսիններ միասին կերթան կը փակուին Աղթամարի կղզիի մէջ: Այս դէպքը տեղի կունենայ 1393-ին ատենները: Քանի մը տարի ետքը, գործով մը Ոստան քաղաքը կիշնան, նոյն քուրդը կը հանդիպի Թամարին, եւ մէկէն սովորական խաբէութեան կը դիմէ, թէ ու երեմն տաճկանեալ էր: Ազգին ամիրայ խաբէական ըլլալը զգալով անփոյթ արար զայնու (ՆՈՐ. 189) սակայն իր կինը Փաշախաթուն, լիրք եւ յանդուգն թիւրքմէնուիի կամ քրդուիի մը (ՆՈՐ. 190), այն որ Եղիսաբէթ Խառաբաստեցին ալ նահատակել տուած էր (1371), մէջ տեղ կանցնի Թամարը յորդորելու ու բռնադատելու: Թամար դատաւորին ատեմն ալ կը հանուի, բայց անսասան կը մնայ արտիստ պատասխաններով, եւ նոյնպէս կը խոսի տասն օր անսուգ բանտարկութենէ ետքը, հազար ոսկի ալ առջեւը գրուած տեսնելով: Երբ այդ ջանքերը արդիւնք չունեցան, մահուան ՎՃիռ տրուեցաւ, եւ Թամար քարկոծնամբ նահատակուեցաւ Ոստանի մէջ, իսկ Ազգին հրամայեց մարմինը պատուով թաղել: Թուական նշանակուած է 1398-ին ահեկի 17-ին, երկուշաբթի օր, Յինանց միջոցը, մերձ տօնի սրբոյն Գէորգայ (ՆՈՐ. 194): Հայկական ամիսը հնար չէ իին տոմարով հաշուել, զի այն ատեն կը պատասխանէր օգոստոս 25-ին որ Յինանց միջոց չէ: Իսկ նոր սարկաւագագիր տոմարով կը պատասխանէ ապրիլ 24-ին, որ Յինանց միջոց է, եւ մերձ է սուրբ Գէորգայ յիշատակին, որ Յայսմաւուրքի մէջ ապրիլ 23-ին կը նշանակուի: Միայն 1398-ին ապրիլ 24 երկուշաբթի չի հանդիպեր, այլ չորեքշաբթի, իսկ երկուշաբթի կը հանդիպի 1396, եւ պէտք կըլլայ հայկական ՊԽԵ թուականին մէջ (ՆՈՐ 195) Ե եւ Ե թուատառերու փոխանակութեամբ թուականը ուղղել, եւ ՊԽԵ կարդալ, ու Թամար Մոկացիին նահատակութիւնը դնել 1396 ապրիլ 24-ին, որ կը լինի Յինանց չորրորդ կամ Կարմիր կիրակիին երկուշաբթին: Ուրիշներ Ե եւ Ե թուատառերու փոխանակութիւնը ամսաթիւինվրայ կատարելով ԺԵ ամսաթիւը ԺԵ կուգեն կարդալ, եւ քանի որ 1398 ապրիլ 22-ը երկուշաբթի կը հանդիպի, այն որ դնել նահատակութիւնը: Այդպէս կընեն քանիէ աւելի ձեռագիրներէն միայն երկութին մէջ յետ աշխարհամարտն կիրակէի յաւելուածը տեսնելով (ՆՈՐ. 197) բայց մենք կը նախադասենք տարեթիւին վրայ կատարել թուատառերու ուղղութիւնը, զի միայն երկու օրնակներու յաւելուածը բնագրական չի կրնար սեպուիլ, եւ միւս կողմէն կը յարգուի Յայսմաւուրքին հեղինակութիւնն ալ, որ ապրիլ 24-ին Ե որ 22-ին կը դնէ Թամարի յիշատակը (ՅԱՍ. Ա. 182):

1390. ԵՐԿՈՒ ՎԱՆԵՑԻՔ

Անգամ մը Վանայ քաղաքին մէջ, Հայտարի կոչուած շէյխերը, տաճիկ աղջկան մարմինը գերեզմանէն հնար էին վասն մեղաց, հաւանաբար կախարդական նպատակով: Գործը քրիստոնէից վրայ թողուեցաւ, եւ քաղաքացիներէն ութը հոգի ամբաստանուեցան: Ասոնցմէ մէկը Սիրանոս անուն խոստովանեցաւ, բայց ուրացաւ Ե ազատեցաւ Ե երկու մեղսակիցներ միայն ցուցուց, որով հինգ հոգիներ այլեւս չի փնտռուեցան: Երկութէն մէկը՝ Կարապետ փախաւ, իսկ

Մելիքսէդ տանը մէջ ձերբակալուեցաւ, եւ անմիջապէս ուրացութեան հրաւիրուեցաւ: Յանձն չառնելուն, հրացեալ չափումներով մարմինը տանջեցին 26 տեղերէ, եւ հաւատքին վրայ հաստատուն մնալուն քարկոծման վճիռ տուին: Կարծելով թէ պիտի չկարենայ քալել, կողովովկուգէին փոխադրել, այլ նա իւրովի վազեաց, եւ քարկոծմամբ նահատակուեցաւ, իսկ մարմինը յօշուտելով այրեցին: Մելիքսէդ Վանեցիի նահատակութեան օրն է 1403 յուլիս 10: Օր նը Ետքը ձեռք ձգեցին Կարապետ Վանեցին ալ, եւ ուրացութեան բռնադատելու համար ականջները կտրեցին, եւ չհաւանելուն պատճառով քարկոծեցին ու այրեցին ընկերին նման (ՆՈՐ. 203):

1391. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՉՄՇԿԱԾԱԳՑԻ

Յովհաննէս Չմշկածագի քահանայն ալ նոյն 1403 տարին կատարուեցաւ: Իր բարեբարոյ, պարկեշտ եւ աղքատասէր կեանքը քահանայկից ընկերներուն նախանձը գրգռած էր, որոնք զինքն սկսան գրկել ու հալածել: Յովհաննէս յաջողեցաւ Մահմուտ ամիրայէն արտօնութիւն ստանալով, փայտաշէն նոր Եկեղեցի մը կանգնել Կարմիր Սարակ կոչուած տեղը: Ասիկա աւելի եւս գրգռեց նախանձուտները, եւ Յովհաննէսի դէմ ծանր ամբաստանութիւններ մատուցին ամիրային՝ արբած մի պահուն, որ հրամայեց շինուածը քանդել եւ քահանայն ուրացութեան ստիպել: Անմիջապէս ժողվուեցան, փայտաշէն Եկեղեցիին կրակ տուին, եւ Յովհաննէսի ուրացութեան չհաւանելուն կապեալ ոտիւք եւ ձեռօք արկին ի հուրն, եւ այսպէս կատարուեցաւ սրբակրօն քահանայն 1403 սեպտեմբեր 10-ին: Չմշկածագի Եպիսկոպոսը Դաւիթ, արտօնութիւն ստանալով մարմինը պատուով թաղեց Ս. Աստուածածին Եկեղեցին ի ներքս պարսպին, եւ յիշատակն ալ գիրի առաւ (ՆՈՐ. 206): Այդ միջոցներուն ընդհանուր հալածանք ալ հօչակած էր Բաղէշի մէջ Իբրահիմ ամիրայն, որ իր Եղբօր Շարաֆի յաջորդած էր: Նա կապուտ արկ ի քաղաքին, եւ յոյժ դառնացանա քրիստոնեայք, բայց յատուկ նահատակուածներուն անունները չունինք: Իբրահիմի ընթացքին հաւանութիւն չտուաւ Միրան-Շահ, Լէնկթիմուրի որդին, որ հարաւային գաւառներու կողմնակալ դրուած էր, եւ Իբրահիմին վրան քալեց ու սպաննել տուաւ, բայց Ազգին Ամիրային միջնորդութեամբ, Իբրահիմի որդին Շամշատինը ամիրայ նշանակելով դարձաւ Թաւրիզ իր կեդրոնը (ՄԵԾ.69):

1392. ՍՏԵՓԱՆ ԵՒ ՄԻՒՍԵՖԻՌ

Տարօրինակ պաագաներով կը պատմէ Մեծովեցին՝ Ստեփան Ամիւկցի քահանային նահատակութիւնը, ապօրէն գործեր ալ վերագրելով անոր: Ստեփանոս միջոց մը իր ծննդավայրին մօտ Եղող Լիմ անապատը ապրելէ Ետքը, Արձէշ Եկաւ, եւ Երկիրը անտեսուչ եւ անառաջնորդ գտնելով, զի Եպիսկոպոս եւ վարդապետ փախած էին Թաթարաց յարձակումներուն պատճառով բազում ժամանակս Եղեւ առաջնորդ գաւառին: Մեծովեցին կը մեղադրէ Ստեփանոսի ըրածը, իբր զի պէտք է որ նա անտերունչ ժողովուրդին ինքնընտիր առաջնորդն Եղած ըլլայ, միայն թէ աստիճանէն բարձր խորհրդական գործերու չխառնուի: Այլ կը դիտենք մանաւանդ միւս պարագայն, որ նա կապրէր յափշտակեալ կին մի ի քաղաքացւոցն հրամանաւ եւ կաշառօք անհաւատից (ՄԵԾ.112): Այդ վիճակը շարունակեց բազում ժամանակս, եւ Արձիշեցի

տանուտէրերէն Մուսէֆիր ալ գործակից էր Ստեփանոսի: Ասոնց գործունէութիւնը հաճոյ չըլլայ անօրինաց եւ ստախոս քրիստոնէից ոնանց, որ նենգեալ մատեն երկուքն ալ Արձէշի Սահանգ ամիրային (1365): Ուրացութեան առաջարկը կը հետեւի, եւ յանձնառու չըլլալուն երկուքն ալ կը գլխատուին, եւ զգլուխս ի պարսպէն ի վայր կախեցին: Մեծովիեցին կը յաւելու թէ անմեղ արեամբն իւրեանց լուացին զալտեղութիւն մեղաց իւրեանց (ՄԵԾ.112), հարկաւ ապօրէն կենակցութիւնը, եւ ոչ թէ անձընծայ գործունէութիւնը: Ստեփանոսի եւ Միսէֆիրի նահատակութեան թուական ցուցուած է 1395 տարին, առանց ամսաթիւ (ՄԵԾ.113): Այդ նահատակութիւնը պատմելէն ետքը երկարօրէն առաջ կը բերէ Մեծովիեցին նոյն քահանային սերունդին մէջ պատահած անկարգութիւնները, յայտարարելով թէ չար սերմանցն չար լինի երկրագործութիւն, եւ չար ուսուցչացն չար լինի ուսման նոցա (ՄԵԾ.113): Սկսելով պատմել թէ ի քահանայէս յայսմանէ ծնաւ մանուկ մի Յովիաննէս անուն, վրայ կը բերէ մերձաւորաց ամուսնութիւններ, որոնց մէջ իրաւ կամ բաւական մօտիկներ, բայց նոյն կերպով կը պախարակէ նաեւ այն՝ որ առնու զիօրեղբօր իւրոյ կնոջ քուեր դուստրն, եւ այն որ առնու զիուեր դուստր փեսային հօրեղբօրորդոյ իւրոյ (ՄԵԾ.114), որոնք վեցերորդ աստիճանի խնամութիւններ են: Ժամանակին նախապաշտեալ սովորութեանց իբր նմոյշ յիշենք նաեւ, որ այդ կիներէն մին դեւերու մատնուած ըլլալով, երբ խաչ ու աւետարան, դիւթութիւններ ու կախարդութիւններ օգուտ չեն ըներ, ժողովուրդը փորեցին զգլուխ փողոցին աղտեղին, եւ կինը թաղեցին մինչեւ ի պարանոցն, եւ սուր առեալ ի ձեռս իւրեանց աղաղակէին եւ հարկանէին զերկիր եւ ասէին, ել չար դեւ ի կնոջէս յայսմանէ, եւ բազմութիւն թաղաքին տասանէին համարձակ եւ ողորմելի դիմօք կին մարդ ի մէջ իրապարակին, որ այսպէս կացեալ սակաւ աւուրբք աւանդեաց զիոգին: Մեծովիեցին կը յաւելու, թէ խնդրենք ի Տեառնէ, զի թողցէ զյանցանս նորա, զի ոչ կամաւ էր մեղանչական, այլ ակամայ, եւ եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն ուղղելով խօսքը՝ կը խնդրէ, այս սուստ եւ անցաւոր կենացս համար մի՛ ներգէք ի սէրն եղբայրական (ՄԵԾ.116), ակնարկելով այն պարագային, որ այդ կնոջ ամուսնութեան համար դիմած էին ի հոգեւոր առաջնորդս եւ վարդապետս եկեղեցւոյ, եւ անոնք հաւանած էին յանցանօք պատուիրանացն բարիս առնել (ՄԵԾ.115): Մենք այս միջադէպները ուզեցինք պատմել, պարզապէս ժամանակին ըմբռնումները պատկերացուցած ըլլալու համար:

1393. ԱՂԹԱՄԱՐ ԵՒ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

Ժամանակակից եղելութիւնները թաղելու, եւ Հայութեան զանազան հատուածներուն պատկանող դէպքերը զանց չընելու համար հետեւեալ տեղեկութիւններն ալ կը յաւելունք: Աղթամարի մէջ Դաւիթ կաթողիկոս, Զաքարիայի եղբայրը (1376), իշխանութիւնը վարած է արդիւնաւոր գործունէութեամբ, եւ օգտակարութեամբ, Շէյս Ահմէտի հովանաւորութեան ներքեւ (1382): Այդ միջոցին բաւական թուով վանքեր ալ ծաղկած են Աղթամարի սահմաններուն մէջ: Սարի Ս. Գէորգի, Մեծովիայ Ս. Աստուածածնի եւ Ցիանայ Ս. Ստեփանոսի վանքերէն զատ, որոնց վրայ խօսուեցաւ, պէտք է յիշել նաեւ Հիգանի Ս. Խաչ վանքը՝ Յովիաննէս Հռետորաբան վարդապետին ձեռքով, եւ Աղթամարայ Ս. Խաչ մայրավանքը՝ Զաքարիա Փիլիսոփայ

վարդապետին ջանքերով: Դաւիթ կաթողիկոսի կը վերագրուի նաեւ թեմական տուրքերուն մէջ կանոնաւրութիւն մտցնելը, իւրաքանչիւր գիւղի բնիկներուն եւ կարողութեան համեմատ (00.ԲԻԶ.1195): Երուսաղէմի մէջ ալ նոր Հայ վանքեր կը հաստատուէին տնօրինական վայրերը, եւ Ս. Յակոբայ աթոռը կը պարտաւորուէր օստարներու ձեռնձգութեանց դէմ պաշտպանել իւր սրբավայրերը: Սարգիս պատրիարք Գողգոթայի տիրապետութեան համար նոր հրովարտակ նը կը ստանայր 1393-ին Պետրոս եւ Վահրամ վարդապետներու աշխատութեամբ (ԱՍՏ.Ա.216): Գահիրէի մզկիրին հրուեհը քրիստոնէից վերագրուելուն պատճառով, նոր հալածանքներ եւ սպանութիւններ տեղի ունենալէն զատ, ընդհանուր իրաման ալ տրուած էր, որ քրիստոնեայք չկարենան ձի եւ ջորի հեծնալ եւ ոչ պատույ փակեղ գործածել: Բայց Մարտիրոս Եպիսկոպոս միեւնոյն ժամանակ, 1399-ին կը յաջողէր պաշտպանութեան հրովարտակ հանել տալ Արաբացի հարկապահանջներուն դէմ, եւ Երկրորդ մըն ալ 1402ին Մեսրոպ Եպիսկոպոս կը հանէր ճառների գերեզմանատան անարգել կիրառութեան համար (ԱՍՏ.Ա.217): Ուխտաւորներու կացութիւնը ճշդելու համար Սարգիս պատրիարք ընդհանուր կանոն նը հաստատել կու տար 1400-ին, թէ տարիէ աւելի Երուսաղէմ մնացողներ միայն պարտաւոր պիտի ըլլան գլխահարկ վճարել, եւ թէ Հայեր, Վրացիներ, Հապէշներ եւ Յոյներ հաւասարապէս ազատ պիտի ըլլան Ս. Գերեզմանի մուտքին համար յատուկ տուրք վճարել (ԱՍՏ.Ա.219): Սարգիս պատրիարքի ժամանակը հարկ է վերջացնել 1412-ին (ԱՍՏ.Ա.219), թէպէտ Երկարաձգուած էր սովորաբար մինչեւ 1417 (ԲԱՌ.47): Ինչպէս գործերէն կը տեսնուի, արդիւնաւոր միջոց մը եղած է Սարգիսի ժամանակը:

1394. ՈՒՆԻԹՈՐՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Ունիթորներու գործունէութեան ալ նոր զարկ մը տուած ըլլալու համար, Ղուկաս Շահապունեցին գաւառահայր ընտրուելէն Ետքը անմիջապէս Հռոմ կուղեւորէր, նպաստներ եւ դիւրութիւններ ստանալու: Այդ առթիւ եւս առաւել կը շեշտուէր Երնջակի Ունիթորներուն ամբողջապէս լատին իրաւասութեան Ենթարկուիլը, որոնց վրայ պիտի չկարենային հսկել տեղույն Եկեղեցական իշխանաւորները, այլ միայն Հռոմէ եկող այցելուները, ինչպէս կը հրամայէ Վոնիփակիոս թ. պապին 1398 յունիս 1-ին համած կոնդակը: Իսկ 1399 ապրիլ 28-ի կոնդակով ալ Խրիմեանի մէջ գտնուող Ս. Յակոբ, Ս. Նիկողայոս եւ Ս. Պետրոս-Պողոս վանքերը, Հայաստանի գաւառահօր իշխանութենէն զատելով, ուղղակի Հռոմի ընդհանուր մեծաւորութեան կենթարկուէին: Նշանակելի է նաեւ այս կաղապարութիւնը որ Նախիջեւանի Հայ Եպիսկոպոսութեան յաջորդող Փրանկիսկոս Դավորիթեցին, պապին կոնդակը չտացած ձեռնադրելուն համար, պապէն կը մերժուէր, եւ հակառակ ընկալեալ սովորութեան, փոխանակ Դոմինիկեանի, Փրանկիսկեան լատին կրօնաւոր մը՝ Ստեփանոս Սէկէս՝ Նախիջեւանի Եպիսկոպոս կանուանուէր 1398 օգոստոս 26-ին (ՍԻՆ.389): Դիտելով որ այդ միջոցին էր, որ տեղի կունենային Տաթեւացիի եւ գործակիցներուն Հայ Եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար արդիւնաւոր ջանքերը, Հռոմի եւ Հռոմէականք իրենց օրութիւնը կը դնէին եւս քան զեւս՝ լատինականութիւնը շեշտելու մէջ, ինչ որ անշուշտ իրենց յաջող ելք պիտի չտար: Զի Հայեր

բնական կերպով պիտի խորշէին օտարածէս եւ օտարածէւ կարգադրութիւններէն, մինչ թերեւս աւելի կարգադրութիւններէն, մինչ թերեւս աւելի հրապուրած ըլլային, եթէ հայածէս եւ հայածէւ կերպարաններով գեղերեսեալ ըլլային Հռոմի հաւատորսական ճիգերը: Ունիթորներու կացութիւնն ու գործունէութիւնը տկարանալու երես բռնած էին արդէն Որոտնեցիին եւ Ղրիմեցիին աշխատութեամբը, եւ սկսուած նուազման ձամբան շարունակեցին անոնցմէ ետքն ալ:

S. ՅԱԿՈԲ Գ. ՍՍԵՑԻ

1395. ՊԱՇՏՈՆ ԵՒ ԺԱՄԱՍԱԿ

Տգեղ պարագաներու ներքեւ սկսած տեսանք Յակոբի կաթողիկոսութիւնը (1388): Իր նախընթացը անծանօթ, եւ իր ծննդավայրն ալ անորոշ, Սսեցի մակղիղը կը գործածենք, ոչ միայն աթոռէն, այլեւ այնտեղ ալ հաստատուած մէկը ըլլալէն, քանի որ կրցաւ Շամազան ամիրային պաշտպանութեամբ Կարապետը հեռացնել, եւ անոր տեղը աթու բարձրանալ: Որովհետեւ պակասաւոր եւ հակասական յիշատակներու մէջ օրէն է հաւանական եզրակացութիւններու վրայ հիննուիլ, կրնանք 1401-ին կամ առ առաւելն 1405-ին դնել Յակոբի կաթողիկոսութեան սկիզբը, մօտենալով շարունակողին նշանակուած 1403 թուականին, բայց հեռանալով անոր տուած երկու տարի միայն պաշտօնավարութեան տեւողութենէն (ՍՍՍ. 172): Առ այս մեզ կը պարտաւորէ Տաթեւացիին եւ Սսոյ աթոռին միջեւ եղած թղթակցութիւնը ուր Յակոբի անունը որոշակի գրուած է (ՉԱՍ. Գ. 456), եւ որ տեղի ունեցած է Տաթեւացիին Վասպուրական գալէն ետքը, այսինքն է 1409 (ՄԵԾ. 52): Իբրեւ գործ եւ արդիւնք բնաւ յիշատակ մը չունինք Յակոբի վրայ եւ եթէ Տաթեւացիին նախածեռնութեամբ փոխանակուած գիրն ալ չըլլար, անունը տալու չափ ալ առիթ ունեցած պիտի չըլլայինք: Արտաքին միջամտութեամբ կաթողիկոսութիւնը ձեռք անցնողի մը, շատ յարմար կու գան այն գեղծումները, զորս Մեծովեցին կը վերագրէ Սսոյ աթոռակալներուն (ԿՈՍ. 55-59), եւ զորս զանց կընենք այս տեղ յառաջ բերել, յետոյ կրկնութեան չպարտաւորուելու համար: Ինչ որ մտադրութեան արժանի է, անկանոն ընտրութիւնը եւ անկարգ պաշտօնավարութիւնը գիտնալով հանդերձ, Արեւելեան վարդապետներուն, Տաթեւացին ալ գլուխնին, առանց դիտողութեան եւ դժուարութեան Յակոբի կաթողիկոսական իշխանութիւնը յարգելն է, ոչ միայն ձեռնադրութիւն եւ միւռոն ընդունելու անհրաժեշտ պարագաներու մէջ, այլ եւ իրաւասութեան եւ վաւերականութեան վերաբերող խնդիրներու մէջ:

1396. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ԵՒ ՍԻՒՆԻՔ

Պատմեցինք արդէն, թէ երբ Վարդան Հոգոցեցի վարդապետը, Սուլխարու վանքն Սալանապատ փոխադրուելէ ետքը, այն տեղ կը վախճանի 1406-ին (1381), եւ Գրիգոր Խլաթեցի վարդապետը, որ անոր յաջորդելու կոչուած էր, կանոնաւոր հաստատութիւն մը չէր կրնար կազմել (1383), Սարգիս Ապրակունեցիին օրէն մնացած 12 երիցագոյն աշակերտներ կորոշէին Տաթեւ երթալ, եւ իրենց ուսումը կատարելագործել Գրիգոր Տաթեւացիի ձեռքին տակ (1381): Այս տասերկութներէն մէկն էր Թովմաս Մեծովեցի վարդապետը, ժամանակակից պատմիչը: Վասպուրականցի եւ Սիւնեցի վարդապետներուն բարեգուշակ յարաբերութիւնները այդ

ժամանակէն կը սկսէին, որ տակաւ աճելով աթոռին փոխադրութեան ձամբայ պիտի բանային: Այդ արդիւնքին ծագումը կը պարտինք Որոտնեցիին եւ Ղրիմեցիին ցանած սերմերուն, որոնք տեղական գաւառական բաժանումները զանց ընելով՝ Հայ Եկեղեցւոյ ընդհանուր շահերուն հետամուտ եղան: Բայց յատկապէս պէտք է յիշատակել Ապրակունեցին, որ Աստապատի վանքը թողլու պարտաւորուած ատեն, իր մտադրութիւնը կը դարձնէր Վասպուրականի կողմը, եւ Սուխարու վանքը կը հաստատէր իր դպրէվանքը (1358): Սիւնեցի մըն էր՝ որ կու զար Վասպուրականցիներուն համար աշխատիլ, եւ Վասպուրականցիք ուրախութեամբ կողջունէին իրենց եղած այցելութիւնը: Պէտք չէ մոռնանք որ Վարդան Հոգոցեցին ալ նոյն դիտմանք աշխատած էր Սուխարու եւ Սալանապատի մէջ (1381): Յիշենք Սարգիս Սորբեցին ալ, որ Սարի Ս. Գէորգը կը ծաղկեցնէր (1376), զի ինքն ալ Սիւնեաց աշակերտութեան մէջ զարգացած էր Որոտնեցիին ծեռքին ներքեւ: Այդ յարաբերութեանց մէջ ուրիշ նկատելի կէտ մըն ալ կար, եւ այն ալ կաթողիկոսական իրաւասութեան տարբերութիւնն էր, որովհետեւ Վասպուրական նահանգ իր ամբողջութեամբ, ինչպէս եւ Մոկք եւ Կորդուք, Աղթամարի կաթողիկոսական իրաւասութեան ենթարկուած էին, իսկ Աղթամարի աթոռը Պահլաւունիի օրէն դատապարտութեան ներքեւ էր (929), եւ Անաւարզեցիին օրով տրուած արձակումն ալ հաստատուն ծեւ մը չէր առած (1203), ինչպէս Մխիթարի տուած բացատրութիւններէն կը քաղուի (1304): Սիւնեցւոց եւ Վասպուրականցոց մէջ սկսած փոխադարձ կապը կը ցուցնէ, թէ իրաւասութեանց տարբերութեան եւ Աղթամարի կացութեան մտադրութիւն չէր դարձուեր, եւ թէ համարձակ եւ ամբողջական յարաբերութիւններ կը պահուէին երկու կողմերուն մէջ: Այդ յարաբերութիւնները աստիճան մը եւս զօրացան, 12 Վասպուրականցիներու Սիւնեաց դպրոցը դիմելով, զորս Տաթեւացին ընդունեցաւ իբրեւ զորդիս իւր սիրելի եւ բաղձալի, յիշելով մանաւանդ թէ Վասպուրականցի մըն էր ինքն ալ՝ Արձիշեցի Սարգիսին որդի (ՄԵԾ.50):

1397. ՏԱԹԵՒԱՑԻՆ ՄԵԾՈՓ ԿՈՒ ԳԱՅ

Վասպուրականցի վարդապետներուն Տաթեւ գալը պիտի դնենք 1406-ին վերջերը, Վարդան Հոգոցեցիին մեռնելէն քիչ ետքը, զի երկու ամ զանոնք մխիթարեաց Գրիգոր աստուածաշունչ գոռվք (ՄԵԾ.51), Տաթեւէ մեկնելէն առաջ որ տեղի ունեցաւ Հայոց 857-ին կամ 1408 տարւոյ վերջերը ձմեռնամուտին (ՓԽՌ.29), եւ կրնար Հայոց 858 ալ ըսուիլ (ՄԵԾ.52), որուն ամանորը կիյնար դեկտեմբեր 9-ին: Իբր աստուածաշունչ դասախոսութիւն՝ Մեծովեցին կը յիշէ զչորեքտասան թուղթսն Պօղոսի առաքելոյն, իսկ սուրբ հարց գործերէն զԱռորս գիրս Աստուածաբանին Գրիգորի, որ է Նազիանցիին Ճառերուն հաւաքածոյն, եւ կաւելցնէ թէ սկսաւ նաեւ ուսուցանել զգիրս արտաքին իմաստափրացն: Այդ յիշատակութիւններ կը ցուցնեն, թէ ժամանակին ընդունուած ոճն էր, որեւէ հեղինակաւոր գիրք մը ձեռք առնել, եւ անոր Վրայ բացատրութիւններ տալ: Այնպէս հիացած են նորեկ Վասպուրականցիները Տաթեւացիին առատահոս դասախոսութեանց վրայ, որ Մեծովեցին կը գրէ թէ ապշեցոյց զամենեսին առաւել քան զիմաստունս Հելլենացւոց (ՄԵԾ.51), աւելի բարձր գտած են վարդապետին

բացատրութիւնները՝ քան փիլիսոփաներուն հեղինակութիւնները։ Գրիգոր Տաթեւի դասասաց ուսուցչապետ, կամ մեծ վարդապետն էր, իսկ սուրբ ուխտին առաջնորդն էր Առաքել արքեպիսկոպոս Սիւնեաց, քուերորդին մեծ վարժապետին, որովհետեւ Տաթեւի վանքը միանգամայն Սիւնեաց առաջնորդարան էր, եւ վանքն ալ արքեպիսկորոսին իշխանութեան ներքեւ էր։ Առաքելը աելի քան Տաթեւացին քրոջ, քերիի որոյի կը կարծենք, զի չենք կարծեր թէ Տաթեւացին հազիւ 44 տարեկան Ապրակունիքէ Տաթեւ փոխադրուեցաւ, արդէն արքեպիսկորոսութեան աստիճանին բարձրանալու տարիք ունեցող քրոջ որոյի կարենայ ունենալ (1367)։ Տաթեւացիին շուրջը կը գտնուէին իր 16 վարդապետներէն 13-ը, զորս արդէն յիշեցինք (1379), իսկ վերջին երեքը Մատթէոս Ուխտեցի, Մկրտիչ Փայտակարանցի եւ Ստեփանոս Թաւրիզեցի յայլ տեղիս եղած կըսուին։ Անունով յիշուածներէն զատ, իրեն մօտ ունէր նա քահանայք բազումս աւելի քան զվարսուն ոգի (ՄԵԾ.51)։ Իսկ 12 նորեկները յիշեցինք արդէն Ապրակունեցիին աշակերտներուն վրայ խօսած ատեննիս (1380)։ Երկու տարի տեւեց Տաթեւի մէջ վայելած հանգիստ կեանքերնին, վասն զի սկսան նեղուիլ ի հալածնանէ անօրինաց (ՄԵԾ.52), եւ տեսան որ այլեւս ոչ գոյր հանդարտութիւն եւ ոչ հանգիստ քաղաղութեան վասն անօրինաց չարութեան։ Մեծովեցին չի ճշեր թէ ինչ հալածում եւ ինչ խռովութիւն սկսաւ Սիւնեաց կողմը, բայց կերեւի թէ Լէնկթիմուրի մահուանէ ետքը Թաթարներուն մէջ տեղի ունեցած ներքին խռովութեանց կակնարկէ։ Տաթեւացին պահ մը մտածեց ամենեցուն զնալ յերուսաղէմ, եւ առանձնացեալ եւ զբաղմանց աշխարհիս դաս ասել (ՄԵԾ.24), բայց հարկաւ դիւրութիւններ չունեցաւ, որ առեալ իր աշակերտութիւնները եկն ի գաւառն Արձիշոյ, արարեալ իւր բնակութիւն զաստուածահածոյն ուխտն Մեծովիայ (ՄԵԾ.52)։ Ինքն Տաթեւացին, որ իրեն խնդրող բանի մականունը կու տայ, 1408ին ի իրեշտակաբնակ վանքն Մեծովիայ եկած, եւ անդ ծմերեալ ըլլալը կը գրէ (ՓԻՐ.29), որով տարուան վերջերը եւ ծմեռուան սկիզբները Տաթեւէ Մեծովի անցած ըլլալը կը հետեւի։ Վանքին առաջնորդ էր Յովիաննէս Մեծովեցի, որ աւարտելու մօտեցուցած էր փառաւոր տաճարին շինութիւնը (1382)։ Նա փութաց Տաթեւացիին ընդունելութեան, եւ զնացեալ դէմ ընդ առաջ հոգեւոր ծնողին իւրոյ, եւ բերեալ յանապատն իւր հանգոյց զնա, (ՄԵԾ.59)։ Տաճարին շինուածն ալ աւարտելուն մեծապէս նաւակատիք կատարեց, Տաթեւացիին ներկայութեամբ։ Այն տեղ ժողովեցան մետասան վարդապետք, զորս յիշեցինք (1381), եւ ութաուն կրօնաւորք, եւ Տաթեւացին պայծառացեալ լուսաւորեաց աստուածային վարդապետութեամբ զամենեսին (ՄԵԾ.59), մեկնեաց դասիւ զաւետարանն Յովիաննու աւետարանչին, զգիրս նորայ նահատակին եւ զգիրոս գրչութեան վարդապետացն Գեղրգայ Լամբրոնացւոց եւ Արիստակէսի (ՄԵԾ.52), զորս Տաթեւացին ինքն ալ կը յիշէ ինքնազիր յիշատակարանին մէջ (ՓԻՐ.29)։ Իսկ Յովիաննէս անձառելի ուրախութեամբ զուարձանահայր, եւ ի սպասու կայր պիտոյիցն պակասութեան (ՄԵԾ.59), եւ կայր ի վերայ բազմութիւն եղբարցն եւ կերակրէր զամենեսեան հացիւ եւ հանդերձիւ (ՄԵԾ.5):

Տաթեւացին եւ իրեն հետեւորդները Սիմիքէն եկած, հարկաւ հաշտ աչքով պիտի չղիտէին Աղթամարայ կաթողիկոսութեան դիրքը, եւ Մեծովեցին ալ կը վկայէ, թէ ի սոյն ժամանակի ի խնդիր ելեւել վասն կապանաց Աղթամարայ, պէտք զգացին հետազօտել կապանքին ծագումն ու պարագաները: Այս նպատակով պատրաստուած կերեւի Վասն Աղթամարայ, որ էին ի ներքոյ բանադրանաց գրուածը, սրբոյն Տաթեւացւոյն առաքելաշնորհ վարդապետի ասացեալ (ԿԱՆ. 170-173): Այս զննութիւններէն ետքը Տաթեւացին մեծահանդէս ժողով արարեալ արձակեաց զամենեսեան ի կապանաց հնոց կաթողիկոսացն մերոց (ՄԵԾ. 52): Իրողութիւնը կարժէր որ մանրամասնօրէն պատմուած ըլլար, այլ կերեւի թէ Մեծովեցիին զգացումները չեն ներած իրեն. Խորունկը մտնել այնպիսի եղելութեանց, որոնք շատ պատուաւոր պիտի չըլլային Աղթամարի աթոռին, որին ինքն ալ վիճակայիններէն էր, եւ որուն փառաւորութեան համար ալ մեծ փափաք ունէր, եւ մինչեւ վերջ ճիգեր ալ թափեց: Աղթամարի հաւաքարանը չի յիշեր թէ Տաթեւացին Աղթամարով զբաղած եւ ժողով գումարած եւ զայն եկեղեցական կապանքն արձակած ըլլայ: Աթոռին մեջ տեղի ունեցած շփոթութիւններն ալ հաւաքարանը Դաւիթ կաթողիկոսի մահուանէն, կամ 1423էն ետքը (1376), այսինքն Տաթեւացիին մահուանէ ալ բաւական ետքը կը թողու: Չամչեանի պատմութեամբ, որ անշուշտ աղբիւր մը ունեցած է, Աղթամարի աթոռին շփոթութիւնները Տաթեւացիին զալէն առաջ սկսած են, եւ Տաթեւացին շփոթութեանց վրայ հանելով, խնդիրը ձեռք առած եւ ժողովով լուծում տուած է: Այս պատմութեանը համեմատ երկու պարագաներ կը ցուցուին իբրեւ շփոթութեանց պատճառներ: Առաջինը կաթողիկոսէն դժգոհութիւն, երկրորդը աթոռներու բաժանումը ջնջելու միտում: Դաւիթ ապիկար անձ մը եղած չէ եւ իր օրով աթոռին զարգացման ալ ջաներ եղած ըլլալը տեսանք (1393): Առ առաւելն պէտք է անոր տարապարտ Ճոխանալուն, կամ թերեւս բռնանալուն վերագրել դժգոհութեանց պատճառը, յիշելով մանաւանդ տուրքերու մասին կարգադրութիւնները (1393): Աւելի հաւանական կը տեսնուի երկրորդ պարագայն, որուն կակնարկէ Մեծովեցին ալ, պատմելով թէ Տաթեւացին անհնազանդ աթոռոյն Աղթամարայ վրայ ուշադրութիւն դարնելով, քարոզեաց դարնալ ի հնազանդութիւն (ՄԵԾ.34): Սակայն նպատակը աւելի հեռաւոր կէտ մը կը դիտէր: Կիլիկիոյ աթոռին անկումը ընդհանուր ազգին մտադրութիւնը կը իրաւիրէր, մանաւանդ Տաթեւեան աշակերտութեան աչքին, իբր եկեղեցւոյ վերանորոգութեան կենսական կէտ մը: Պէտք էր հայրապետական աթոռը ազատել Կիլիկիոյ վարակեալ մթնոլորտէն, սակայն ցորչափ օրինաւոր յաջողութեան գիծը այն տեղ մնացած էր, դիւրին չէր այդ կէտը յանկարծ լուծել եւ անպատրաստ կերպով որոշման մը յանգիլ: Աղթամարի աթոռն ալ բաւական Ճոխութիւն ստացած էր, եւ Մեծ Հայոց կաթողիկոսութեան ձեւն առած էր, մինչ Կիլիկիոյ աթոռը Փոքր-Հայոց կաթողիկոսութեան անունով կը յիշուէր անդասին Մխիթարի օրէն (ՄՆՍ.ԻԵ.1258). Եւ այդ կոչումները Աղթամարին կարեւորութիւն կը բարձրացնէին: Զնորնանք յիշել, որ նոյն միջոցին Աղթամար նստող Զաքարիա եւ Դաւիթ կաթողիկոսները, աւելի կարժէին քան Սիս նստող Կարապետն ու Յակոբը: Այդ ամէն պարագաներ հիմնական փոփոխութեան մը եւ կարեւոր բարենորոգութեան մը պէտք կը

զգացնելին Եկեղեցւոյն շահերով տոգորուած հոգիներուն:

1399. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Չամչեանի յառաջ բերած թուղթը ընդհանուր Վասպուրականցիներէ գրուած կըսուի, այլ Եկաք ի կողմանս Վասպուրական ծովու՝ բացատրութիւնը կը ցուցնէ թէ նոր Եկող Սիւնեցիներու, Եւ Սիւնեցիներու հետ շփուած Սուխարեցի վարդապետներունմիտքն է որ կը տիրէ, Եւ անոնց թելադրութեամբ Եւ ազդեցութեամբ է, որ ամենայն կարգաւորք Եւ աշխարհականք կամակից Եղեն անկման կաթողիկոսին (ԶԱՄ. Գ. 456): Գահընկէց կաթողիկոսը պէտք է Դաւիթ Եղած ըլլայ, որչափ ալ կարող Եւ ազդեցիկ, այլ Տաթեացին ազդեցութեան դէմ մրցելու անբաւական: Կաթողիկոսին գահընկեցութեամբ անձի փոփոխութիւն չէ ընդհանուր նպատակը, այլ Աղթամարի կաթողիկոսութեան դադարումը, զի ոչ կացցէ տունն՝ որոյ իման ի վերայ աւագի է Եղէալ, Եւ ոչ ի վերայ վիճի (ԶԱՄ. Գ. 456): Այս կերպով կապանքին պատճառը դադարելով, կապանքն ալ ջնջուած կըլլար, Եւ այն յայտարարութիւնն է զոր հոչակեց Տաթեացին, մեծահանդէս ժողով արարեալ, հարկաւ Մեծովիայ վանքը, արձակեաց զամենեսեան ի կապանաց հնոց կաթողիկոսացն մերոց (ՄԵԾ. 52): Մեծովիեցին կը սիրէ պաշտելի վարդապետը բարձրացնել, անոր Վերագրելով գործին իշխանական մասն ալ, սակայն այնպէս չէր ընթաներ ինքն Տաթեացին, որ գիտութեամբ Եւ արժանաւորութեամբ բարձր կրնար ըլլալ, բայց իշխանական նկարագիրը չունէր: Ուստի պարտուապատշաճ կանոնաւորութեամբ կը դիմէր Յակոբ կաթողիկոսին, որ կանոնական արձակումը տայ, թելադրելով ալ, որ ամէն քաղաքի յանուանէ, Եւ վարդապետացն Եւ քահանայիցն թուղթ օրինութեան գրէ, այլեւ ննջեցելոց նոցա արձակում ի կապանաց անիծիցն, Եւ բոլոր Աղթամարի վիճակներուն Եպիսկոպոսներ ձեռնադրէ Եւ միւռոն յլէ: Մութ կը մնան միայն թէ որոնք Են բոլոր այն Երեք Երկիրք, զոր Սոսյ աթոռին ի հնազանդութիւն բերած կըսէ (ԶԱՄ. Գ. 456), այլ հաւանականորեն կրնանք մեկնի՝ Վասպուրական Եւ Մոկք Եւ Կարդուք Երեք նահանգներուն վրայ: Սոյն նամակին մէջ Յակոբի տրուած գովեստները, պարծանք համայնից ազգի, մեծիմաստ գիտութեան տէր, Եւ վեհ գերարվի, պէտք է առնել իբր պատշաճից բացատրութիւններ, ինչպէս իշխանաւորներու ուղղուած գրութիւնները կը կազմուին, աւելի պաշտօնին բարձրութիւնը դիտելով, քան թէ պաշտօնավարողին արժանաւորութիւնը: Տաթեացին գլխաւորութեամբ տրուած որոշումը հաղորդուեցաւ ամէն կողմ, դէպ Արեւելք մինչեւ ի յաթոռն Աղուանից, դէպ հարաւ մինչ ի Պարսկաստան, դէպ հիւսիս մինչ ի Վրաստան, Եւ դէպ արեւմուտք մինչեւ Սոսյ աթոռն սուրբ: Յակոբ փութաց պատասխանել ամենայն ուրախութեամբ, ուր զինքն կանուանէ կաթողիկոս ամենայն Հայկազնեաց հանուրց Եւ Վաղարշապատու, որով կը յայտնուի թէ Եջմիածինէ դուրս գտնուող կաթողիկոսներ միշտ ինքանքնին պանդուխտ կը սեպէին Եւ աթոռին բուն տեղը Եջմիածին կը ճանչնային, Եւ գիրը կուղու յականաւոր մայրաքաղաքդ Արձէշ Եւ ի սուրբ ուխտն Մեծովիայ որով կը հաստատուի Վասպուրականցւոց ժողովին Մեծովիայ վանքը գումարուած ըլլալը: Ոչ միայն օգնութիւններ կը գրկէ, այլեւ հայրապետական հեղինակութեամբ կը յայտարարէ, թէ այս մեր գիր հոգեւորական բարձր իրամանի հաստատութիւն է (ԶԱՄ. Գ. 457):

Յիշուաթ չէ նոր եպիսկոպոսներ եւ միւրոն յղած ըլլալը, բայց Ենթադրելի չէ որ չոր թուղթով մը բաւականացած ըլլայ, այլ հարկաւ պատշաճ պատուիրակութիւն մըն ալ ձամբայ հանած է: Տաթեւացին 1408 ձմեռնամուտին Մեծով հասած ըլլալով (1397), նոր գարունէն առաջ գործի ձեռնարկել չէր կրնար, եւ հազիւ թէ անառուան յառաջանալէն ետքը կրնար գործի ձեռնարկել, միտքերը պատրաստել, ժողով հրաւիրել եւ հաւաքել, որոշում տալ, գիրերը յղել, այնպէս որ հազիւ 1409-ին վերջերը կրնար Յակոբ կաթողիկոս Եղելութեան տեղեկանալ:

1400. ՏԱԹԵՒԱՑԻՆ ԿԸ ՂԱՐՆԱՅ

Յայտնի կը տեսնուի որ այդ մեծ շարժումը կատարուած է առանց Դաւիթ կաթողիկոսի համաձայնութեան, թէ ոչ անկման կաթողիկոսին որոշում տրուած չէր ըլլար: Այս պատճառով Դաւիթ զինուեցաւ իր անձին եւ պաշտօնին պաշտպանութեան, ձեռք առաւ այն ամէն միջոցները, որոնք կրնային նպաստել, այսինքն է կաշառի եւ բռնութեան ոյժերը կողմնակիցները զօրացուց եւ աձեցուց, եւ տեղական իշխանութիւնը միջամտութեան հրաւիրեց, անոր կասկածները գրգռելով արեւմուտքի կողմէն Եղած ոտնձգութեանց դէն, եւ քաղաքական տեսակէտներ վերագրելով պարզ հոգեւորական գործողութեան մը: Մեծովեցին որոշ չի գրեր այդ պատճառով տեղի ունեցած անցուդարձը, սակայն իր կցկտուր ակնարկները յայտնի կը ցուցնեն, թէ Դաւիթ ուղղակի հալածանք հանեց Տաթեւացին դէմ իբրեւ շփոթութեանց սկզբնապատճառի, եւ գործը այնչափ մղեց, որ Տաթեւացին պարտաւորեցաւ փախուստով ինքզինքը ազատել: Արդէն Մեծովիէ մեկնիլը շատ չոր կերպով բացատրուած է, թէ ի միւս ամն Ելեալ գնաց (ՄԵԾ. 34), եւ այդ խորհրդաւոր լուութիւնը աւելի կասկածաւոր կը դառնայ, երբ կը գրէ, թէ մեկնելէն առաջ՝ Ելեալ աշակերտք նորա կացին ժամանակս ինչ անոր մօտը, եւ յետոյ գԱՂՏԱԳՈՂԻ ԱՌԵՍ ԳՆԱՑԻՆ ի գաւառն Արարտեան (ՄԵԾ. 53): Ոչ մի պարագայ չէր ստիպեր որ Տաթեւացին աշակերտները յանկարծ գան եւ անոր շուրջը հաւաքուին, եթէ ծանր խնդիր մը յուզուած չըլլար, եւ ոչ ալ հարկ կըլլար Տաթեւացին գաղտագողի մեկնիլ, եթէ վտանգ ձախողած էր, եւ Մեծովեցին կը խղձէ իր վարդապետին աննպաստ բան մը գրել: Աղթամարի կաթողիկոսը անհաճոյ քայլ մը առած էր, եւ Մեծովեցին չուզեր զայն մեղադրել, վասնզի իր գրած ատենը Աղթամարի աթուին հետ հաշտ էր, եւ իրարու գործակից էին Սսոյ աթուին տեղափոխութեան համար: Այդ մտածումներն են, որ պատմիչին կարգիլեն տեղնիտեղօք պատմել Աղթամարի կողմէն Տաթեւացին դէմ յարուցուած հալածանքը, եւ մեծ վարդապետին փախուստի պարտաւորիլը: Ինչ որ սակայն դիւրին է քաղել իրեն գրիչին ոճէն, եւ թերեւս յակամայից սպրդած պարագաներէն: Այդ Եղելութիւնները պէտք է գետեղել 1410 տարւոյ ընթացքին մէջ: Մեծովեցին կը գրէ, թէ Տաթեւացին ամ մի լման բնակեցաւ ի սուրբ ուխտն Մեծովիայ (ՄԵԾ. 34), սակայն մեք այդ լման տարին ոչ թէ պարզ բնակութեան, այլ որ նոյն է, ուսուցչական ժամանակին վրայ պիտի մեկնենք, քանի որ 1408-ին վերջերը Եկած ըլլալը իր յիշատակարանէն կը ճշդուի (ՓԻՇ. 29), իսկ 1410-ին մեկնած ըլլալը Մեծովեցին կը շեշտէ: Իբրեւ ուղիղ պէտք է ընդունիլ այն կտորը, ուր Հայոց 858-էն տարի մը ետքը կը գնէ մեկնիլը (ՄԵԾ. 52), եւ ոչ թէ 868-էն ետքը (ՄԵԾ. 53), զի այդ հաշտով տասնը մէկ տարի մնացած կըլլար Մեծովիի

մէջ: Ստոյգ ալ հազիւ տարի մը աշխատած ըլլալու միջոց կը մնայ, եթէ հասնելէն ետքը պէտք եղած պատրաստութեանց, եւ մեկնելէն առաջ քաշուած ապրելու միջոցները հաշիւի առնենք:

1401. ՏԱԹԵՒԱՑԻՒՆ ՄԱՀԸ

Տաթեւացին Գրիգոր գաղտագողի ուղեւորութեան պարտաւորուեցաւ ըլլալով, նեղութիւններ ալ պիտի կրէր, զի ինչպէս գործերու ընթացքը կը ցուցնէ, մարմնոյ առողջութիւնն ալ կորսուած էր, թէպէտ տակաւին 64 տարեկան: Սաղմոսավանքի մէջ մնաց ժամանակ մը, ուր ինքն խնամեց մեծ վարդապետն Յակոբ Սաղմոսավանից, հոգեւոր հարազատն իւր, բայց իր փափաքն էր դառնալ իր սիրած օթարանը՝ Տաթեւի դպրեվանքը, ուր իր երջանկութիւնն էր վայելած եւ արդիւնաւորութիւնն ունեցած: Թերեւս աւաղէր ալ ուրիշներու թելադրութեամբ Մեծովի գացած ըլլալը: Վասպուրականցիք չուզեցին լքանել մեծ վարդապետը, եւ մեք ամենեքին կըսէ Մեծովիեցին, ընկերներուն ակնարկելով, վարդապետը եւ աշակերտը գնացուք առ նա, այսինքն է Սաղմոսավանք խնբուեցան: Տաթեւացիններ ալ կուզէին իրենց մօտ ունենալ պաշտած վարդապետին, ուստի ինաստասէր եպիսկոպոսն եւ վարդապետն տէր Առաքել, Սիւնեաց մետրապոլիտ, անձամբ եկաւ. իրեն հետ եկան նաեւ աշակերտը Գրիգորի եւ Սիւնեաց ի սուրբ առաքելոյն Ստաթեոյ եւ Սաղմոսավանքն տարան Տաթեւ, կարծես թէ սիրելի վանքին մէջ հոգին աւանդելու եւ մարմինը հոգի յանձնելու համար: Տաթեւացին իր վախճանը մօտալուտ զգալով, փութաց Տաթեւի մայրավանքը հասնելուն պէս իր յառաջացեալ աշակերտներուն ծայրագոյն աստիճանը տալ, որպէսզի Որոտնեցի սկսած եւ իր ծաղկեցուցած գործը շարունակեն: Իրաւ ալ յետ ութն աւուր գնալոյ նորա հիւանդացաւ, զի արդէն հիւանդագիր եկած էր, եւ ութ օրէն մահիձ ինկաւ, եւ փոխեցաւ յաստի կենացս ի հանդերձեալն (ՄԵԾ.53), եւ օրիաս մահուն եկն կոչեաց նա յերկնային քաղաքն (ՄԵԾ.34): Յանկարծական մահուանձեւը չեն ցուցներ այդ բացատրութիւնները, բայց եւ ոչ ալ կը ճշդեն թէ որչափ ատեն տեւեց մահաբեր հիւանդութիւնը, եթէ չուզենք աւուրս ութ առողջ մնացեալ բացատրութիւնը հիւանդութեան տեւողութեան վրայ իմանալ: Ամսաթիւ չունինք: այլ միայն ըսուած է թէ մահը տեղի ունեցաւ յաւուր տօնի նախավկային Ստեփանոսի (ՄԵԾ 60), որ 1410-ին հանդիպած է դեկտեմբեր 25-ին, կամ հայկական տոնարով 860 նաւասարդ 17-ին, եւ չենք գիտեր թէ ինչու Յայսմաւրիքը ապրիլ 27-ին կը դնէ անոր յիշատակը (ՅԱՅ. 531), եթէ Մեծովիեցի Յովիաննէսի մահուան հետ շփոթուած չէ: Եթէ հիւանդութեան ութերորդ օրը վախճանած, եւ հասնելուն ութերորդ օրը հիւանդացած պիտի հաշուենք, դեկտեմբեր 11-ին կամ նաւասարդի 3-ին Տաթեւ հասած, եւ դեկտեմբեր 18-ին կամ նաւասարդի 10-ին հիւանդացած պիտի հաշուենք: Մարմինը թաղուեցաւ նոյն վանքին մէջ, ուր եւ մինչեւ այսօր կը պատուուի անոր գերեզմանը (ՄԻՆ. 236): Հարկաւ թաղումը մեծահանդէս կատարուեցաւ Առաքել մետրոպոլիտին գլխաւորութեամբ եւ Վասպուրականցի վարդապետներուն ներկայութեամբ, որոնց գլուխը կը գտնուէր Յովիաննէս Մեծովիեցին (ՄԵԾ. 53), եւ յանուանէ կը յիշուին Թոմաս Մեծովիեցին, Մկրտիչ Մեծովիեցին Յակոբ Ովսաննացին եւ Մկրտիչ Բերկրեցին (ՄԵԾ. 61):

Գրիգոր Տաթեւացի Հայ Եկեղեցւոյ Երանաշնորհ վարդապետներուն շարքին վերջինն է, փառաբանուած եւ տօնուած յատուկ յիշատակով, եւ գովուած Եռամեծ կոչմամբ, որ գրեթէ մակդիր անուն մը դարձած է: Այդ արատասովոր փառքին բուն պատճառը հաստատուած է իր անխոնջ աշխատութեան վրայ, որով ոէմ որաւ ունիթորական հոսանքին եւ աղքարմայական վարակման, որոնք օգուտ քաղելով Հայ ազգին եւ Հայ Եկեղեցւոյ անկած եւ տկարացած կացութենէն, կը յուսային զայն ընկլուգանել, եւ ազգային Եկեղեցւոյ գոյութիւնը վտանգել: Գրիգոր հետեւելով նոյն ուղիղ շատիղին, զոր ուսած էր, իր արժանաւոր վարդապետէն Որոտնեցի Յովիաննէսէն, եւ իր կողմանէ աւելցնելով ինչ որ հանձար եւ սիրտ իրեն կը թելադրէին, ինքզինքը նուիրեց սոսկ ուսումնական ճիւղին, կամ պաշտօնական բառով՝ վարդապետական ընթացքին գրեց ու քարոզեց, սորվեցուց ու աւանդեց, եւ Տաթեւական աշակերտութեամբ տէր կամգնեցաւ հայադաւան ուղղափառութեան, եւ զայն ազատեց իր վտանգեալ վիճակէն: Այդ անդուլ ջանքին եւ պայծառ արդիւնքին հանդէա Երախտագիտական պարտք մըն է, զոր կը կատարէ Եկեղեցին անոր յիշատակը տօնելով որուն սկզբնաւորութեան թուականը Ճշդուած չենք գտներ: Եւս առաւել չենք իմանար թէ ինչու մեծպահքի ոչ-հանդիսական օրերուն մէջ գրուած է (ՏՕՆ. 45), որ իր մահուան տարեդարձին հետն ալ համեմատութիւն չունի (1401): Նոր վերջացած գարուն սկիզբները, միաբանական նպատակի հետեւողութեամբ, պահ մը ընդհատած կը գտնենք անոր տօնը, եւ այս պարագային հետեւանքը եղած է Յայսմաւուրքի վերջին տպագրութեան մէջ յիշատակին ալ զանց ուլալը, ինչպէս Որոտնեցիի համար ալ յիշեցինք (1366): Տաթեւացին անկասկած պէտք է դասել ժամանակին գիտնականներուն շարքը: Հարցմանց գիրքը, թէ ոճով եւ թէ պարունակութեամբ համահաւասար կերպարան եւ արժէք ունի, միջին դարու հօչակել լատին աստուածաբաններուն, Թովմաս Ակուխնացիի, Ալբերտոս Սուևնիս Երինացիի (Thomas Aquinateusis Albertus Sueviusis Scotus Erlgena) գործերուն հետ, հանգիտակշիր առաւելութիւններով եւ համանման թերութիւններով: Ասկէ կը հետեւցնենք թէ ոչ միայն լատիներէնի հմտութեամբ, այլ եւ Լատիններուն ընդունած ձեւերով ուզած է մաքարիլ անոնց դէմ: Մինչեւ իսկ կրնանք աւելցնել, թէ Հարցմանք գիրքին մթին բացատրութիւններ կրնան լուսաբանուիլ Սկոլաստիկեաններուն լատիներէն դարձուածներուն համեմատութեամբ: Իրաւ ներկայ դարուս մէջ հետեւելի չեն այլեւս Տաթեւացիին ձեւն ու ոճը, ինչպէս գործաելի չեն արեւմտեան Սկոլաստիկեան ոճերը, սակայն ժամանակին Լատիններուն դէմ իրենց գէնքերով մաքարելու հարկը ստիպած է Տաթեւացին, Հարցմանց գիրքին մէջ իւրացնել եւ Հայոց սեփականել տալ նաեւ այնպիսի վարդապետութիւններ, որոնք Լատիներէն առջեւ կը գրուէին, եւ թէպէտ Հայ Եկեղեցւոյ սեփական չէին, բայց Խնդիրի նիւթ եղող կէտերէն ալ դուրս կը մնային: Կերեւի թէ Տաթեւացին ուզած է այնպէս իմն ցուցնել, թէ Հայ Եկեղեցին թերի բան մը չունի՝ իր ընդհանուր վարդապետութեան մէջ: Այսպէս են Եկեղեցւոյ խորհուրդներուն եօթը թիւը, եւ վերջին օծումը (ՏԱԹ.587), մեղքերու տեսակները եւ աստիճանները (ՏԱԹ.555), Հաղորդութեան բացատրութիւնը (ՏԱԹ.557),

ազգաբանակ ճիւղահամարը (ՏԱԹ.611), եւ այլ նմաններ: Հարցմանց գիրքն ետքը գլխաւոր գործն է Ամռան հատոր եւ Զմռան հատոր անուններով երկուքի բաժնուած քարոզագիրքը, վարդապետական տեսութիւններով ճոխացած: Ուրիշ գործերէն շատերը յիշեցինք պատմական կարգին, եւ զորս ցուցակագրած է Յայսմատուքը (ՅԱՅ.533), եւ անոնցմէ հնար է այսօր ալ օգտուիլ, որչափ ալ ոճը ընտրել չըլլայ այլ եւս մեր գործնական կերպին: Այդ գրուածներն են որ անմահացուցած են Տաթեացին անունը, եւ աւելի փառաւորած, քան եթէ հայրապետական աթոռ բարձրացած ըլլար:

1403. ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐ

Գրական երկասիրութեանցը հետ արդիւնաշատ եղած է Տաթեացին իր ընդարձակ ուսուցչութեամբը եւ բազմաթիւ աշակերտներովը, որ ինչպէս ըսինք ներկայիս գտնուող Հայ վարդապետութեան իիմն ու աղբերակն է (1367): Վերեւ քիչ մը բան ըսած ենք իր աշակերտներուն վրայ, բոլորն ալ Տաթեացին գործունէութեան արգասիք պէտք է համարուին: Վարդապետական աշխատութեան մասին ունեցած ջանքին եւ անոր արդիւնաւորութեան մասին սնուցած զգացումին արտայայտութիւնն եղած է վարդապետական աստիճանին տուուչութեան համար կազմած ծիսական կարգը, զոր յօրինեալ է Տաթեացին, ինչպէս Մաշտոցին մակագրութեան մէջ գրուած կայ (ՄԱՅ.281): Յօրինուած կանոնը երկար է իր կազմութեամբ եւ ծանր է իր պարունակութեամբը, եւ ուրիշ ազգերու մէջ գործածուած ձեւերէն տարբեր ըլլալուն, պէտք է ընդունիլ, թէ Տաթեացին միտքին ստեղծումն է: Ուրիշ ազգերու մէջ վարդապետական աստիճանը իր ուսումնական կերպարանը կը պահէ, եւ Պսակաւորի, Արտօնաւորի ու Մագիստրոսի (Bachelier, Licencie, Doegeur) երեք աստիճաններով կը լրանայ: Հայ վարդապետութիւնը, որ աստուածաբանութեան մագիստրոսի աստիճանին կը պատասխանէ, Տաթեացին գրութեամբ ամբողջապէս եկեղեցական կերպարանի վերածուած է, 14 աստիճաններու դասաւորութեամբ, թէպէտ^o ամէն աստիճաններ իրենց յատուկ գոյութիւնն եւ նշանակութիւն չունին, այլ միայն երկու բաժանումներ կան, մէկը 4 եւ միւսը 10 աստիճաններով, որ Փոքր եւ Մեծ, կամ Մասնաւոր եւ Ծայրագոյն անուններով կորոշուին: Հին ու Նոր կտակարանէ քաղուած ընթերցուածներ, եւ շարականներէ հաւաքուած յարմար պատկերներ կը կազմեն արարողական մասը, իսկ գաւազանին աստիճաններուն թուով կրկին եւ կրկին տուուչութիւնները՝ կը պատկերացնեն վարդապետութեան նիւթ եղող կտերուն տարբերութիւնները, եւ պաշտօնին ընդարձակութիւնը կը ցուցնեն: Ուսմանց ընթացքը լրացնողներուն արուած աստիճանը՝ մասնաւորն էր, իսկ ծայրագոյնը պահուած էր վարդապետաց վարդապետներուն, որոնք վանքերու կամ վանական դպրանոցներու կամ վարդապետանոցներու մէջ իրենց յատուկ աշակերտութիւն մը կը կազմէին: Չենք ուզեր պատմութիւննիս ընդհատելով համեմատութեան դնել այդ սկզբունքը, եւ այժմեան Կոստանդնուպոլիսյ պատրիարքութեան մէջ տիրած սովորութիւնը, ուր անուսներու անզամ ծայրագոյն աստիճան կը տրուի, մինչ եթէ պէտք էր ունայնամիտ ակնկալութիւններ գոհացնել, հնար էր իինգերորդէն մինչեւ չորեքտասաններորդ աստիճաններուն մէջէն տարբեր բաժանում ալ

կազմել, եւ օրինակ իմն, Աւագ վարդապետի աստիճան մըն ալ ստեղծելով աստիճանաւոր բարձրացման ձգտումներու յազուրդ տալ: Տաթեւացիին կազմած արարողական ձեւը, իր ընդարձակութեամբը նպատակ ունեցած է ուսումնականութեան գերակշռութիւնը բարձրացնել, եւ կերպով մը անոր այնպիսի դիրք մը տալ, որ նոյն իսկ եպիսկոպոսականէն աւելի փայլ մը ունենայ: Այս միտքը այնչափ գօրացաւ, որ մինչեւ վերջին դարուն սկիզբները ծայրագոյն աստիճան ունեցող եպիսկոպոսներ, վարդապետի պատուանունով կը կոչուէին, իբրեւ աւելի փառաւոր կոչում մը: Արդէն Մաշտոցի խորագիրին ալ ծայրագոյնները կարտօնէ եկեղեցւոյն մէջ նստիլ ի վերայ աթոռոյն, եւ ծագէ ի ծագ թարց արգելման քարոզել, իրամայելով լինել իբրեւ զվէմս անշարժելիս, եւ ոչ մի թերութիւն ունենալ ի հաւատս, ի կարգս եւ ի կրօնս իրեանց, եւ ինչ որ կը քարոզեն՝ զնոյն ինքն կատարել նախ (ՄԱԾ.337): Արտօնութիւններ կիրառութենէ դադարած են, անշուշտ անոր համար, որ ծայրագոյն վարդապետներ տարապայման աճած, եւ իրենց նշանակութիւնը կորուսած են, պարտաւորիչ պայմաններուն չեն պատասխաններ, եւ պէտք եղած ձիրքերով ճոխացած չեն: Շատ նշանակալից է, նոյն իսկ Տաթեւացիին, Որոտնեցիի մահուան մօս ծայրագոյն գաւազան ընդունիլը (1366):

1404. ՏԱԹԵՒԱՑԻՒՆ ԵՏՔԸ

Տաթեւեան հաստատութիւնը մահուամբ չդադրեցաւ, բայց թէ ո՞վ նստեցաւ Գրիգորի վարդապետական աթոռը՝ Մեծովկեցի պատմիչը յանուանէ յիշած չէ: Տաթեւացիին աշակերտները համրած ատեն առաջին գրած է Մխիթար Տաթեւացին (ՄԵԾ.50), բայց Մխիթարի անունը ուրիշ տեղ յիշուած չենք գտներ, մինչ Գրիգորի մահուանէն 30 տարի ետքը, իբրեւ վարդապետներու առաջին, եւ իբրեւ վարժապետ եւ ուսուցիչ կը յիշուի Յովիաննէս Հերմոնեցին (ԿՈՍ.51), որ երկրորդ է նախասացեալ ցուցակին մէջ Մխիթարէ ետքը (ՄԵԾ.50): Այսակը կը բաւէ մեզի հետեւցնելու, թէ Մխիթար Գրիգորէ առաջ կամ ետքը մեռած է, իսկ Գրիգորի գործին շարունակողն ու արդիւնաւորողն եղած է ստուգապէս Յովիաննէս Հերմոնեցին: Մէկտեղ եկող Վասպուրականցիներն ալ ետ չեն դարձած, անշուշտ կը վախնային Դաւիթ Աղթամարցիին սահմաններուն մէջ երեւալ, որ հաւասարապէս զայրացած էր Տաթեւացիին գործակիցներուն դէմ, որ իրեն գահընկցութեան աշխատած էին, թէպէտ նպատակին յաջողցուցած չըլլան: Յովիաննէս Մեծովկեցին, որ Վասպուրականէ հեռացողներուն գլխաւորն էր, առիթէն օգտուելով սկսաւ շրջան ընել Սիւնեաց եւ Այրարարտի վանքերը, բայց երբ կը գտնուէր Այրեվանքը, երկիրպագանել աստուածամուխ գեղարդեանն (ՄԵԾ.61), հիւանդացաւ մեծապահոց միջոցին, մօս ի Զատկի յարութեան տօնն, եւ Յինանց մէջ, ի նոյն օրն որ ասի Անսկիզբն Աստուած, ի Յարութեան օրն, այսինքն կիրակի օր մը՝ հասեալ վախճան նորա, գնաց առ Քրիստոս (ՄԵԾ.61): Անսկիզբն Աստուած յարութեան շարական, ունինք միայն Անսկիզբն Աստուած եւ ամենազօր հարցը (ԾԱՐ.335), կերգուի Յինանց չորրորդ կամ Կարմիր կիրակիէն (ՏՕՆ.112), որ 1411-ին կիյնար մայիս 3-ին, եւ այս պէտք է ընդունուի իբրեւ Յովիաննէս Մեծովկեցիի մահուան թուականը: Նոյն չորս Վասպուրականցի վարդապետները, որոնք Տաթեւացիին թաղման գտնուած էին (1401), եւ

իրենց հետ եղողները՝ հայրենակից եւ հայրապատիւ ընկերն ալ տարին թաղեցին Հաւուցքառի վանքը, Յովսէփի նոր վկային եւ Եղիա վարդապետին գերեզմանին քովը (ՄԵԾ.61): Յովսէփի նոր վկայն Յովսէփի Ղըւնեցին է, որուն վրայ խօսած ենք իր կարգին (959), իսկ Եղիա վարդապետ՝ պէտք է իմացուի Հաւուցքառի վանահայրը, որ ներկայ եղած էր Լոռիի գումարումին (1084), եւ որուն շինարար ու նշանաւոր անձ մը եղած ըլլալը կը քաղուի այդ պատուաբեր յիշատակութենէն: Մեծովեցի պատմիչը՝ իրեններուն փառաւորութիւնները փայլեցնելու հետամուտ, կը վկայէ թէ Յովհաննէսի գերեզմանին վրայ բազում բժշկութիւնք լինէին ի սուրբ ոսկերաց նորա (ՄԵԾ. 61), սակայն Յովհաննէսի յիշատակը Յայսմաւուրքի անցած չի գտնուիր: Որոշ պատմութիւններ կը պակսին Տաթեւացիին մահուան յաջորդող միջոցին եւ Վասպուրականէ փախած Վասպուրականցի վարդապետներուն վրայ, որոնք կերեւի թէ պահ մը ապահովութիւն չզգացին իրենց տեղը դառնալ, եւ միայն աւիթի հետ հաշուելէ կամ անոր մեռնելէ ետքը համարձակեցան դառնալ: Այս առթիւ Թովմաս Մեծովեցին ալ, Ժամանակակից պատմիչը, ձեռք անցուց Մեծովայ վանքին առաջնորդութիւնը, իբր Յովհաննէսի յաջորդ:

1405. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՄԱՀԸ

Յակոբ կաթողիկոս բախտին յաջող բերմանք պատուաւոր եւ յաջող գործի մը մէջ գտնուած էր, Աղքամարի կապանքը լուծելու կոչուելով (1399), սակայն արդիւնքը տեսնելու մխիթարութիւնը չկրցաւ ունենալ, զի ոչ միայն գործը առջեւ չքալեց (1400), այլ եւ իր ալ կեանքին վախճանը շուտով վրայ եկաւ: Իբրեւ Ժամանակակից աղբիւր Մեծովեցին ունինք, որ վեց կաթողիկոսներուն ետեւէ ետեւ դեղակուր սպանուած ըլլալը գրելով (ԿՈՍ. 55), Յակոբն ալ այդ շարքին խառնած կըլլայ, բայց Չամշեան ալ, որ ամէնուն վրայ այդ տեսակ մահը չի տարածէր, Յակոբի համար կընդունի ի միաբանից հայրապետանոցին դեղ մահու արբուցեալ սպանուած ըլլալը (ՉԱՄ. Գ. 457): Յակոբին մինչեւ 1409 ապրած ըլլալը, Վասպուրականցւոց գիրէն զատ (1399), Մեծովեցի արձանագրութիւնն ալ կը վկայէ (ՓԻՌ. 30), եւ սովորութիւն եղած է անոր կեանքը Երկարաձգել գոնէ մինչեւ 1411, Տաթեւացիին մահուընէ ետքը (ՉԱՄ. Գ. 457), եւ մենք ալ փաստ մը չենք գտներ անկէ շեղելու: Միայն թէ ոչ եւս 2 տարի միայն, ինչպէս սովորաբար կը տրուի (ՍԱՄ. 172), այլ գոնէ 7 տարի պէտք է տանք անոր կաթողիկոսութեան, ինչպէս բացատրեցինք մեր Ժամանակագրական բաղդատութեանց մէջ (1388): Անծանոթ կը մնան մեզի սպանութեան պարագաները, թէ ինչ արիթներ գրգռեցին Սսոյ միաբանները կաթողիկոսնին թունաւորելու, եւ թէ սովորական նախանձէն, կամ Յակոբի բռնաւոր ընթացքն ազատելէ զատ մասնաւոր պարագայ մը եկաւ միաբանները վերջնական որոշման հասցնելու: Նկատելով թէ ով եղաւ Յակոբի սպանութենէն օգուտ քաղողը, եւ շահերու ուսումնասիրութենէն փնտռելով զաղտնի եղելութեանց լուծումը, կը համարձակինք ըսել, թէ նոյն ինքն Յակոբի յաջորդը եղած կըլլայ դաւածան դեղտուութեան գլուխը կամ հեղինակը, եւ Յակոբ իր անձանք վճարման կըլլայ ինչ որ ինքն ալ իր նախորդին Կարապետ կաթողիկոսին ըրած էր (1388): Յակոբ Գ. Սսեցի աննշանակ կը մեռնի, ինչպէս աննշանակ ալ աթու բարձրացած էր, քայլ մը եւս առջեւ տանելով հայրապետական

աթոռին քայլայումը, ընդարձակելով գեղծմանց ասպարէզը, եւ իր բռնական ընթացքով գրգռելով ապերախտ վրէժինդրութիւնները: 1406. ԵՌՒՍՈՒՏ ԵՒ ԻՍՔԵՆՏԵՐ

Քաղաքական պատահարները աչքի վրիպեցուցինք, ազգային եւ եկեղեցական եղելութեանց հետ ներքին կապ չունենալուն: Լէնկթիմուր 1402-ին Օսմանեանց սուլտան Պայազիտ Եզլտըրընի վրայ տարած յաղթանակէն ետքը (1385), եկն նախ ի վերայ տանն Վրաց գերել եւ կորուսանել զնոսա: Անհնարին եղան հասուցած չարիքը եւ ահեղ կոտորածը, աւելի քան զվարսուն հազար ողի գերի վարեցին (ՄԵԾ. 66), մերկ եւ բորիկ, քաղցած եւ ծարաւած, որոնց մէջ տկարներուն քար առեալ ջախջախէին զգլուխս, զի մի կենդանի մնասցեն, ինչպէս կը վկայէ Մեծովիշին, թէ տեսաք աչօք մերովք եւ լուաք, բայց օգնել ոչ կարէաք (ՄԵԾ. 67): Լէնկթիմուրի այդ արշաւանքը վերջինն եղաւ դէպ Արեւմուտք միւս տարին 1404-ին պարտաւորեցաւ Զինաստան արշաւել, բայց չկոցաւ գլուխ հանել, զի ճամբան մեռաւ, Խոքանտ գաւառի Օթրար աւանը, 1405 փետրուար 18 ին, 71 տարեկան: Լէնկթիմուր անգութ բռնաւորի տիպար մըն է արտաքնոց համար, իսկ իրեններէն աշխարհէն, ուսումնասէր, օրէնսգիր եւ արդարասէր վեհապետի համբաւը կը վայելէ (ՏԻՒ. 357): Իրեն յաջորդեց որդին Շահօռուհ, զոր ոմանք կը նոյնացնեն Միրանշահի հետ (ՃՆՏ. 186), որ Պարսկաստանի իշխանապետ թողուած էր, եւ սա ալ այն տեղ իրեն յաջորդ նշանակեց Էօմէր որդին: Անցողակի յիշենք թէ շատ շփոր են Լէնկթիմուրի որդիներուն եւ թուներուն անձերն ու անունները, որ միահամուռ 40-ը կանցնին: Սոյն Էօմէրի համար կըսուի թէ դարձոյց բռնութեամբ յանհաւատութիւն Բուռքէլ Օրբելեանը եւ անոր Եղբայր Սմբատը, Տաթեւացին պաշտպանը (1367), Տարսայիծ Եղեգեաց, Աղիտան Աղցից, եւ Սարդարմիշ Մակուայ իշխանները, որոնք իբրև զգիր մի ողկուղաց մնացեալ էին, եւ որ յետոյ զղացան եւ եղեն ճռմարիտ հաւատացեալք (ՄԵԾ. 67): Գարա-Եուսուֆի Գարաքօյունլուն, որ իր Երկրէն փախսած էր (1384), բայց ոչ իր խաւարագոյն բանտս ներքինս գրուած ինչպէս ոմանք կարծեցին (ՍԱՄ. 173), այլ ոչ կարաց գալ յաշխարիս մեր մինչեւ ց855 (ՄԵԾ. 49), որ է 1409 այսինքն է Լէնկթիմուրի մահուան յաջորդող տարին, երբ զօրացեալ Յուսուփին այն Աստրպատական մտաւ յաղթական, եւ արար խաղաղութիւն վերին կողմանց աշխարհիս Հայոց: Իսկ յերկրորդ ամին, այսինքն է 1407-ին, նոր պատերազմ բացուեցաւ Լէնկթիմուրի թուշին Ապուապէքիի եւ Յուսուփի միջեւ, եւ նորին Յուսուփ զօրացաւ, Երզնկան, Մէրդինն ու Արզնին իրեն հպատակեցուց, Ամիդի վրայ ալ քալեց՝ որ Աքքօյունլուներուն կեղորոնն էր, բայց հպատակութիւննին ընդունելով հաշտութեամբ վերջացուց: Աքքօյունլուներուն վեհապետն էր Օսման կամ Օթման, զոր յոյժ սիրող ազգիս Հայոց կանուանէ Մեծովիշին, առանց գործ մը յիշելու (ՄԵԾ.72): Պաղտատի ամիրայ Ահմէտ, Յուսուփի բացակայութենէն օգտուելով թաւրէգ գրաւեց, բայց Յուսուփի ետ դարձաւ, ոչ միայն թաւրէգ, այլեւ Պաղտատն ալ առաւ, եւ Ահմէտ սպաննելով Սքանդար կամ Խսքէնտէր որդին այն տեղ նստեցուց, եւ ինքն դարձաւ հանգստանալ Բագրեւանդի Վաղարշակերտ քաղաքը, որ այժմեան Ալաշկերտը: Պահ մը պատերազմի աղմուկը դադրեցաւ, եւ Եղեւ ի նոյն ժամանակս խաղաղութիւն խնամօք Աստուծոյ, եւ մարդիկ ի շէնս բնակէին, թէպէտ հարկապահանջութիւն բազում էր, սակայն խաղաղութիւն առանց

խռովութեան էր (ՄԵԾ.73): Այս միջոցը կը պատասխանէ Տաթեւացիին Վասպուրական գալուն, եւ Աղթամարի խիդիրը յուզելուն, եւ Դաւիթ Աղթամարցիին վերստին զօրանալուն, որուն պաշտպան կանգնած էր Գայաքօյունուն Յուսուփի, միշտ կասկածու օտարներու միջամտութեանց մասին: Մեծոփեցիին գրելը թէ ծաղկեալ էին Եկեղեցիք, պէտք է պատշաճեցնենք Տաթեւացիին ձեռօք եղած բարեկարգութեանց: Դաւիթ ալ հեռու չէր այդ գործունէութենէ, որչափ ալ Տաթեւացիին դէմ զինուած ըլլար աթոռական խնդիրին պատճառով: Պատեհէն օգտուելով ուրացեալ Հայ իշխաններ վերեւ յիշուեցան, եկին ի հաւատս, եւ մինչեւ իսկ Տաճիկներէն գրաւուած վանքեր ու Եկեղեցիներ՝ ետ տրուեցան (ՄԵԾ.73):

1407. Ի ԱՀԱԿ ՅՈՒՍՈՒՓ

Այդ միջոցին էր որ հոչակ կը գտնուէին Յուսուփի Խսահակ պարսիկին քարոզութիւնները: Բնիկ Թաւրէզցի էր նա, իսլամ կրօնքին մէջ ծնած եւ ուսած, ու լիրը եւ յանդուզն ընթացքովը, հալածիչ մը եղած էր քրիստոնէից դէմ, եւ ամէն տեսակ բռնութեանց ձեռներէց էր, ոչ ունելով բնաւ պակասութիւն չարեացն (ՆՈՐ.208): Տակաւին պատանի մըն էր շուրջ 1377-ին, երբ կը հաւաքէր զպիղծ ոսկերս շանց, եւ կը ծգէր ի կարաս քրիստոնէից (ՄԵԾ.73): Կերեւի թէ այդ գործերը պահ մը իր սիրտն ալ վրդովեցին, որ գիշեր մը ընտանիք նորա, մայրն ու եղբարք, անոր ահազին զոշման ծայնէն զարհութեալ ապուշ մնացին, եւ զարթուցանել ոչ կարէին մինչեւ երեք տիւ եւ երեք գիշեր: Լուսած ծայնն էր, Աստուած իմ մեղայ քեզ, խոստովանիմ եւ հաւատամ, եւ ուրիշ համինաստ բացատրութիւններ (ՄԵԾ.75): Երիտասարդը վերջապէս ուշաբերելով սկսաւ թմրութեան մէջ տեսածները պատմել, որոնք էին դժոխքի ահաւոր տեսարաններ, եւ զինքն անոնց մէջ նետելու սպառնալիքներ, եւ արքայութեան վայելքներու հեռապատկերներ, որոնցմէ սարսափած դաւանութեան աղաղակներ կը կրկնէր: Քունին մէջ խոստացածը, արթնութեան մէջ կատարելու հաստատուն միտքով, կը դիմէր Թաւրէզ գտնուող Ստեփանոս Լալուկ վարդապետին, եւ կը մկրտուէր, եւ այս առթիւ Եուսուֆ անունը փոխելով Խսահակ կը կոչուէր, բայց սովորաբար երկու անուններովը մէկտեղ Յուսուփի Խսահակ կը կոչուի (ՄԵԾ.76): Առաջուլնէ գիտէր զգիրս Տաճկաց, վարդապետէն ալ ուսաւ զգիրս Հայոց, եւ որովհետեւ էր յոյժ ստուգամիտ եւ տեսող, Ճարտար քարոզիչ մը դարձաւ (ՆՈՐ.209), Խսահակայ պարսիկ վարդապետի կոչումն ալ ստանալու չափ (ՆՈՐ.217), թէպէտ բնաւ Եկեղեցական աստիճան չունէր: Նոյն նախանձայուգութեամբ որով քրիստոնէութեան հալածիչն ու անարգողն էր, քարոզիչն ու պաշտպանը դարձաւ Առաքելոյն Պողոսի նման (ՆՈՐ.209), սկսելով նոյն իսկ իր ծննդավայրէն, Թաւրէզ քաղաքէն, եւ հետզհետէ շրջելով ի Քրիտաստան, ի Պարսկաստան, ի Հնդկաստան, ի Վրաստան, յԱսորեստան, ի Բաղրատ եւ յոյլ բազում տեղիս եւ իր քարոզութեամբ ածեալ զբազումս ի հաւատս Քրիստոսի, եւ այսպէս աշխատելով զամս քառասուն, մինչեւ որ ծերացաւ (ՆՈՐ.213): Քարոզութեանց հետ համընթաց էին հալածանքներն ալ զորս կրեց, խստագոյն չարչարանքներու ալ ենթարկուելով, բայց թէ այսպէս կամ թէ այնպէս վերջնական Վտանգներէ ազատուելով: Թաւրիզի մէջ ուղտի Վրայ ծաղանքի ենթարկելէ Ետքը, այնչափ զանակոծեցին՝ որ հազիւ 40 օր նոր քերթուած մորթի մէջ

ծրարելով առողջացեալ իանին ընտանիքն: Սուլտանիա քաղաքը, Սմրդանդ մայրաքաղաքը, Պաղտատի մէջ ալ նմանօրինակ նեղութիւններ կրեց (ՄԵԾ.76): Լայիլանի մէջ կրակով փորձեցին, Նախիջեւան՝ պարիսպէն վար ծգեցին, Մարազա՝ զիսիվայր կախեցին (ՆՈՐ.212): Պահ մը Մեծոփայ վանքն ալ քաշուեցաւ եւ վեց ամիս հոն մնաց: Մեծոփեցին եկն առ մեզ կըսէ, եւ տարին ցոյց չտար, բայց հաւանաբար 1409-ին, Տաթեւացիի այնտեղ եղած տարիին պէտք է պատշաճեցնել: Մեծոփի գնաց Արձէշ, ուր մինչեւ ի մէջքն թաղելով քարկոծեցին, եւ բազուկը խորտակելով ազատ թողուցին, ուսկից եկն դարձեալ առ մեզ կը գրէ Մեծոփեցին (ՄԵԾ.76): Բայց այս թուականէն ետքն ալ Յուսուփ-Իսահակ շարունակած է քարոզական շրջագայութիւնները մինչեւ իր նահատակութիւնը, որ տեղի ունեցած է Շամախի քաղաքը, 1417 ապրիլ 18-ին, հաստ բիրով գլուխը պայթեցնելով, այնպէս որ ուղեղն արիւնախառն ի վայր թափեցաւ (ՆՈՐ.216):

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Ը. ԽԱՆՉՈՂԱՑ

1408. ՊԱՇՏՈՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿ

Ըսինք արդէն թէ Յակոբի սպանութեան թելադրող կամ գործադրող պէտք է նկատել այն անձը, որ այդ ոճիրէն կօգտուէր (1405): Ասով ոչ միայն մատնանիշ ըրած կըլլանք Գրիգոր Ը. կաթողիկոսը, այլ եւ բացատրած կըլլանք անոր կաթողիկոսութեան հասնելու կերպը, այսինքն է սպանութեամբ աթոռը դատարակնել, եւ կաշառքով յաջողութիւնը ծեռք անցընել: Այդ կերպը Զամշեան ալ կը շեշտէ (ՉԱՄ.Գ.457), հարկաւ աղբիւրէ մը քաղելով: Ասկէ կը հետեւի թէ Գրիգոր աթոռին ազդեցիկ եպիսկոպոսներէն էր, եւ արտաքին միջոցներով Ճոխացած, բայց աւելի բան մը գիտցած չենք ըլլար իր նախընթացին վրայ: Ծագումն ու ծննդավայրն ալ չեն յիշուած յիշատակարաններու մէջ, այլ իր կենդանութեան ժամանակէն գրուած է, թէ մականուն Խանձողատ կոչի (ՓԻՐ.56), առանց պատճառը կամ բացատրութիւնը տալու: Խանձի կամ կրակի իմաստ մը կայ բարին մէջ, այլ չենք գիտեր թէ ներգործաբար խանձող ու այրող պիտի իմանանք, թէ ոչ իր վատ գործերով խանձողած ու սեւցած մէկ մը: Ասոր հետ մէկտեղ անհնար չէ որ արտաքին կամ պատահական պարագայէ մը յառաջ եկած մականուն ըլլայ: Միայն ստոյգ է, որ Սիս նստող Վերջին կաթողիկոսներուն մէջ ամէնէն աւելի վատթարը այդ Գրիգորը կը նկատուի, Գրիգոր նուիրական անունին անարգանք դառնալու չափ: Աթոթի տիրանալուն թուականը 1411-ին պահելով (1405), տեւողութիւնը խնդրոյ նիւթ է: Ժամանակագիր մը ամս եօթն կը դնէ (ՍԱՄ.172), որով կը հասնինք 1148-ին, ինչ որ կը համապատասխանէ Դավիթեցիին ընդունած թուականին, թէ Հայոց 867 թուին, որ է 1418, զայս տէր Գրիգորս, որ մականուն Խանձողատ կոչի, աքսորեցին, (ԴԱՎ.336): Թէեւ միեւնոյն 1418 թուին Գրիգոր կաթողիկոս կը յիշուի յիշատակարաններու մէջ (ՓԻՐ.56), բայց այդ բնաւ նոյն տարին քաշուելուն չի հակառակիր: Սակայն երկու տարի ետքն ալ, 1420-ին, ի կաթողիկոսութեան Հայկագեան սետի տեառն Գրիգորի գրող յիշատակարան ալ կայ (ՓԻՐ.62), որ կը թելադրէ 1418-էն ետքը թողուլ Գրիգորի կաթողիկոսութեան Վերջը: Միւս կողմէն բոլորովին անոր հակառակ կը ցուցնեն ուրիշ յիշատակարաններ, որոնք ոչ միայն 1418-ին (ՓԻՐ.57), այլ եւ 1416-ին ի հայրապետութեան տեառն Պողոսի կը գրեն (ՓԻՐ.48): Ընդհանուր

կանոն է, այդպիսի տարածայնութեանց մէջ միակ բացառութիւնները նկատի չառնել, եւ տառերու փոխանակուելուն կամ գրողներու սխալներուն վերագրել տարբերութիւնները: Այդ տեսակէտէն նայելով, 1416-ին Պողոսի կաթողիկոսութիւնը նշանակուելուն մէջ՝ հայկական թուականին Ե. եւ Թուատառերու շիոթը դիւրաւ կենթադրուի, եւ ՊԿԵ. թուատառը ՊԿԵ. կարդալով 1418 թուականը կարդարանայ: Իսկ Գրիգորի մինչեւ 1420 կաթողիկոս յիշուիլը, կրնայ հեռաբնակ Հիգանցի գրողին Կիլիկիոյ գործերէն տեղեկութիւն չունենալուն վերագրուիլ: Այդ դիտողութիւններու վրայ հիմնելով, եւ Գրիգորի կաթողիկոսութեան 1418-ին վերջանալուն մասին՝ զանազան աղբիւներէ համաձայն վկայութիւնները տեսնելով, մենք ալ կը համաձայնինք պահել նոյն թուականը, եւ Գրիգորի եօթնամեայ պաշտօնավարութեան տետողութիւնը:

1409. ԿԻԼԻԿԵՑԻՈՑ ԶԵՂԾՈՒՄՆԵՐՈ

Որչափ ալ եօթնամեայ միջոցը բաւական գործունեութեան ժամանակ ըլլայ, սակայն Խանձողատի կողմէ որեւէ գործ մը կամ արդիւնք մը կատարուած ըլլալու յիշատակ չունինք, եւ այն քիչը որ կը գտնենք բոլորովին իրեն աննպաստ է: Կիլիկիոյ աթողին աննախանձելի վիճակը շատոնց էր որ Արեւելեայց մտահոգութեան եւ մտադրութեան առարկայ եղած էր, եւ Տաթևացիին նախաձեռնութեամբ Աղթամարի խնդիրին յուզուելուն շարժառիթն ալ այս էր եղած (1398): Դաւիթի գահընկեցութեամբ գործին լուծում գտնելու միտքը, շատ գործնական չէր, եւ արդիւնաւոր ալ չեղաւ: Ընդհակառակն Դաւիթի զայրոյթը անձնապաշտութիւնը գրգռեց, եւ անով մեծ նպատակն ալ ձախողեցաւ, ու Տաթևացիին վերահաս մահուամբ խնդիրն ալ մարեցաւ, թէպէտ չի թողուեցաւ: Թէ՛ բուն Սիւնեցիք, եւ Տաթև գտնուող Վասպուրականցիք հետամուտ էին պէտք եղածը գործել, եւ Կիլիկիոյ մէջ գործուած անկարգութիւններուն վերջ մը տալով, հայրապետական աթողին շուրջ ու ազդեցութիւնը վերանորոգել, որ Սսոյ անձուկ շրջանին մէջ փակուած, սակաւաթիւ կեղծ ու զեղծ եկեղեցականներու ձեռքը ինկած, ընդհանուր ազգին շփումներէն եւ ազդեցութենէն դուրս մնացած, եւ անձեւ ու անկերպարան տիրապետութեան մը նպատակ դարձած, ամէն տեսակ անկարգութեանց համարձակ դուռ էր բացած: Մեծովիեցին իբրեւ անաչառ դատախազ մը միառնի թուած է այդ անտեղութիւնները: 1. Մնացեալ էր խմոր աղթարմայութեան Կոստանդեայ Կեսարացւոյ եւ Գրիգորի Անաւարզեցւոյ: 2. Զանկեալս ի կարգէ գաղջութեամբ վաւաշոտ բղջախոհութեան՝ ի յաստիճան առաքելական կոչէին: 3. Գայթակղութեամբ զբազումս ի հաւատոցն Քրիստոսի ի բաց հանէին (ԿՈՍ.55): 4. Անառակութեամբ եւ արբեցողութեամբ եւ ափոք վարուք շրջէին: 5. Հասարակ ձիթապտղի ձեթով զՀոգին ի բաց բարձին: 6. Արծաթով տային զշնորհս Հոգույն Սրբոյ (ԿՈՍ.56): 7. Ի վերայ միոյ վիճակի երեք եւ չորս եպիսկոպոս ձեռնադրէին: 8. Զանուղայս եւ զանկարզ ձեռնադրէին: 9. Անծիւք նզովից եւ բանադրութեամբ կապանաց զաշխարհս մեր լցին (ԿՈՍ.57): 10. Թողին զօրէնքն Քրիստոսի, եւ թողին զկանոնեալն ի Լուսաւորչէն: 11. Յաջ Լուսաւորչին երդնուին, որ ոչ զԼուսաւորիչ ձանաչէին եւ ոչ զաջ Լուսաւորչին գիտէին (ԿՈՍ.58): Այդ տիսուր նկարագիրը եւս առաւել ընդարձակուած էր Խանձողատին օրով, այնպէս որ Արեւելեայք միջամտելու պէտքը զգացին, եւ կերպին վրայ խորհրդակցութիւններ

ունեցան: Ասոնց մանրամասնութիւնները մեզի հասած չեն, միայն թէ ընդհանուր համամտութիւն մը կը տեսնանք Արեւելեայց մէջ: Սիւնեցիք եւ Այրարատցիք, Արծիշեցիք եւ Աղթամարցիք ձեռք ձեռքի տուած համածայն գործունէութեան կը ձեռնարկեն, որուն իիմնական կէտերը կըլլան, աթոռը Կիլիկիայէ ետ դարձնել, Աղթամարի աթոռն ալ դադրեցնել, եւ հայրապետական աթոռը Լուսաւորչահիմն Եջմիածնի մէջ նորոգել: Աղթամարի կաթողիկոսն ալ այդ ծրագիրին համակերպած կը տեսնուի, ընդհանուր հայրապետական աթոռին ժառանգութիւնը իրեն յանձնուելուն վստահանալով: Հետեւաբար խնդիրին լուծումը այլեւս Դաւիթի կողմէն ալ դժուարութեան չէր հանդիպեր: Այդ կերպով իրապէս եւ օրինաւորապէս կատարուած պիտի ուլար, ինչ որ յետազայք թիւրիմացութեամբ ըրին, Դաւիթ Աղթամարցին հայրապետաց շարքն անցընելով (1375):

1410. ԽԱՆՉՈՂԱՏ ԳԱՀԸՆԿԵՑ

Արեւելեայք կորոշեն, իբրեւ մեծ ձեռնարկին նախաքայլ, պատուիրակ մը որկել Սիս, քննիչի եւ այցելուի եւ բարեկարգիչի պաշտօնով, որ տեղույն վրայ կացութիւնը ուսումնասիրէ եւ գործը պատրաստէ, եւ այդ պաշտօնը կը յանձնուի Երուսաղէմի պատրիարք Պողոս արքեպիսկոպոսին, որ Սարգիս պատրիարքի յաջորդած էր (1393): Պողոս ծնած էր Այրարատայ Գառնի քաղաքը, ինչպէս յայտնապէս կը վկայէ Դաւիթ Գառնեցի յիշատակագիրը, Հաւուցթափի վանքին համար ընդօրինակուած երկու մաշտոցներու մէջ (ԹՕՐ.Ա.233.Բ.339): Ասկէ կը հետեւի թէ Արեւելեաններուն խումբէն էր Պողոս եւ Տաթեւի աշակերտութենէն, եւ Երուսաղէմի միաբանելով մինչեւ պատրիարքութիւն բարձրացած: Հետեւաբար Պողոս, թէ՛ իր ուղղութեամբ եւ թէ տեղական պարագաներու հնուտ եւ փորձառու ըլլալով՝ յարմարագոյն անձն է դիտուած պաշտօնը կատարելու: Իրեն պատրիարքութեան սկիզբը թէպէտ 1417-ին կը կարծուէր (ԲԱՌ.47), սակայն մուրիակներու վկայութեամբ 1413-ին արդէն պատրիարք կը նշանակուի (ԱՍՏ.Ա.219), եւ Երուսաղէմի համար ալ օգտակար ըրած էր իր պաշտօնը (1393): Կիլիկիա անցնելուն թուականն ալ ճշդուած չէ, յիշատակարան մը, պատրիարքութենէն յետ սուլ ինչ աւուրց կը գրէ (ԱՍՏ.Ա.220), ուրիշ տեղ միայն ամս երկուս պատրիարքութիւն վարած կըսուի (ԲԱՌ.47), ուրիշ մըն ալ մինչեւ 1418 կը յետածգէ Սիս երթալը (ՉԱՄ.Գ.458): Տարբերութիւնները բաղդատելէ Ետքը հաւանական կը գտնենք 1417-ին դնել Պողոսի Սիս երթալը, Խանձողատին անկումէն տարի մը առաջ: Այս տեղ ալ նորէն մեզի կը պակսին պատմական յիշատակներ, սակայն գործին՝ Խանձողատի գահընկեցութեամբ եւ աքսորով Վերջանալը, յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ Պողոս կրցած է մէջ տեղ հանել անոր գեղջումները, եւ յաջորդած է անկէ բաժնել ու հեռացնել, իր գործակիցները ու շահակիցները, եղանակ ալ գտած է տեղույն ամիրային իրեն գրաւել: Քննչութեան արդիւնքը այն եղաւ, որ Պողոս՝ գեղջարար Գրիգորը տապալեց, ինքն զօրացաւ, եւ նկուն արար զայն ի ձեռն այլազգի Ամիրային Կիլիկեցւոց (ՉԱՄ.Գ.457): Գրիգորի գահընկեցութեան հետ յիշուած է եւս թէ աքսորեցին (ՂԱՎ.336), ինչ որ քաղաքական իշխանութեան գործակցութիւնը կը ցուցնէ, առանց իմացնելու թէ ինչպէս եւ ուր: Գուցէ բանտարկութիւն ալ յաջորդեց աթոռէն վտարումին: Աւելի

ցաւալի է ինչ որ ասի ի գաւազանագիրս ինչ, թէ նաեւ հոգուվ սպանին զնա (ՉԱՄ.Գ.457): Այդ բացատրութիւնը մերիններուն գրիշին ներքեւ ուրացութեան իմաստն ունի, եւ անմիջապէս միտք կը բերէ, թէ ամիրային ձեռքէն եւ անոր բռնութիւններէն եւ բռնադատութիւններէն ազատելու համար հաւատափոխութեան յանձնառու եղած ըլլայ, ինչ որ հայրապետական աթուին պատույն համար՝ չենք ուզեր, որ ստոյգ ըլլար: Բայց թէ անկէ ետքը ինչ ըրաւ, ինչչափ ապրեցաւ, եւ ինչ կացութեան մէջ մեռաւ, մթութեան մէջ կը մնան մեզի համար:

1411. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Դիւրին է ընդունիլ գործին, այսինքն կաթողիկոսներուն գահընկեցութեան օրինաւորութիւնը, որչափ ալ թերի ըլլան, պատմական յիշատակները, որոնք բաւական են Խանձողատին իսկապէս անարժան մը ըլլալը հաւաստել: Բայց ամէն պարագայի մէջ անհրաժեշտ կը նկատենք, որ գահընկեցութիւնը քննութեամբ եւ վճիռով, կանոնական օրէնքով եւ ժողովական հեղինակութեամբ պէտք է տեղի ունենայ, որպէս կաթողիկոսը օրինաւորապէս գահընկէց սեպուի, եւ տեղը անցնողը հակառու մը չնակուի: Ներկայ պարագայիս մէջ պահանջուած պայամանները, եւ աքսորեցին ըսելն ալ աւելի բռնական քան թէ օրինական գործի մը երեւոյթ կու տայ, իսկ մենք, հակառակ որոշ յիշատաներ չգտնելնուս, օրինական գործողութեան մը դիմաց գտնուիլ կը կարծենք: Առ այս մեզի իբր փաստ կը ծառայեն, Պօղոսի իբրեւ քննիչ դրկուիլը, եւ անոր ուղղամիտ եւ ուղղադատ անձ մը ըլլալը, որ հարկաւ կատարեց այնչափ ինչ, որչափ որ հնար էր ընել Սիսի մէջ տիրող անկարգութեանց մէջ: Պօղոս կրցած է, ինչպէս յիշեցինք, Խանձողատին գեղծումները երեւան հանել, եւ Աթուին մէջ գտնուող եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու եւ Սիսի իշխանաւորներու գործակցութեամբ որոշում տալ եւ գործադրել, արդէն Արեւելեայց հաւանութիւնը կանխաւ ապահովուած էր, իրեն տրուած յանձնարարական պաշտօնով: Ամէն առթի մէջ Խանձողատին անձը՝ տիսուր դէմք մը, եւ իր վախճանը՝ դժպիի աղէտ մը ըլլալէ չի դադրիր, ինչ որ ինքն իրեն կը բաւէ Սսոյ աթուին վերջին ժամանակներուն ցաւալի կացութիւնը պատկերացնել, եւ աթուի փոխադրութեան կարեւոր ձեռնարկին անհրաժեշտ պէտք մը դարձած ըլլալը հաստատել:

1412. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Քաղաքական տեսակէտէն ալ ալեկոծ միջոց մըն է Խանձողատի ժամանակը: Ախլցխա քաղաքի մէջ, որ Վրաց թագաւորութեան ներքեւ էր, հետզհետէ շատցած էին Պարսիկներ, զի յիմար իշխանն՝ որդի Արտբուգին հւանէի, բարձրացուցեալ էր զնոսա, մինչեւ իսկ քրիստոնէից նախանձը շարժել: Վրացի եւ Հայ երիտասարդաց մը օր մը խոզի ոսկրներ կը նետէ անոնց մզկիթը, որուն վրայ Պարսիկներ վրէժխնիր ըլլալու համար Գարա-Եուսուֆի հրաւէր կընեն եւ քաղաքը անոր կը մատնեն, եւ կատաղի եւ անողորմ կոտորածի կենթարկեն: Ոչ միայն իբրեւ զգաօն անմեղ զենուին ի վեր քան զիամար եւ զթիւ մտաց մարդկան, այլ եւ գերի առեալ զկին եւ զտղայ, զկարգաւոր եւ զաշխարհական (ՄԵԾ.77), ծանր փրկանքներով ազատութիւն կու տային, որով կամաւորապէս կը թալնուիին քրիստոնեաներ, կանայք զգարդարանս իրեանց կողոպտէին, եւ ում ոչխարիկ եւ ում տաւարին կայր՝ տային եւ գնէին: Եուսուֆի կատարած Ախլցխայի

կոտորածին թուական նշանակուած է 1416 տարին, ուսկից ետքը դէպ Ասորիք ալ կարշաւէր, բայց կերթար խրոխս իբրեւ աղուէս, եւ կը դառնար իբրեւ ջղջկան տկար (ՄԵԾ.78): Օսման Աքքօյունլու առիթէն օգտուեցաւ մինչեւ Երզնկա արշաւել 1417-ին, եղբ Լէնկթիմուր որդին Շահօռին ալ Թաւրէզի վրայ կը քալէր, այլ հիւանդացեալ սաստկացաւ բռնաւորն այն Յուսուփի, որ է Գարաքօյունլու Գարա-Եռուսուֆը, իր բանակն ցրուեցաւ եւ մէկ մասը եկաւ ձմերել ի լալի եւ ողորմելի աշխարհն Քաջբերունեաց (ՄԵԾ.79): Իսկ Թաթարներ սկսուեցան ամէն կողմեր, մինչեւ որ Իսքէնտէր Պաղտատէ եկաւ (1406), իր Գարաքօյունլուները հաւաքեց, եւ Եղբօրը Ասպահանին հետ նոր պատերազմի պատրաստուեցաւ, յաջող յարձակում մըն ալ կատարուեց (ՄԵԾ.80), բայց ոչ Վերջնական յաղթութեամբ: Շահօռի նորէն խմբուեցաւ եւ ուղտերն ու անասունները առջեւէն քշելով, եւ կախարդական արհեստներու ալ դիմելով, կրցաւ Թիւրքմէնները շփոթել եւ ջարդել, եւ Իսքէնտէր ու Ասպահան մինչեւ Մերգին եւ Մուսուլ փախան 1421-ին (ՄԵԾ.81), բայց Շահօռիի ետ դառնալուն վրայ, կրցաւ Իսքէնտէր նորէն զալ եւ Թաւրէզի մէջ թագաւորել 1422-ին (ՄԵԾ.83): Տարբեր չէր Փոքր-Ասիյոյ ալ կացութիւնը, ուր Եգիպտացիք, Գարամանեցիք եւ Օսմանցիք իրարու հետ կը մաքարէին աշխարհակալութիւննին ընդարձակել: Կիլիկիա էր Երեքին սահմանակցութեան երկիրը, եւ Տարսոն քաղաքը իբրեւ կարեւոր կեղրոն, ձեռքէ ձեռք կանցնէր փոխադարձ յաղթութիւններով: Մէհէմմէտ Զէլէպի, Օսմանեանց սուլտան Պայազիտ Եզլտըրընի որդին ու յաջորդը (1385), նախ առաւ Տարսոնը Ոամազանեաց ձեռքէն 1415-ին, բայց Երեք տարիէն Եգիպտացիք գրաւեցին 1418-ին, միւս տարին 1419-ին Գարամանեցիք զօրացան, սակայն նորէն եկան Եգիպտացիք 1420-ին եւ Գարամանեցիները հալածեցին (ՍԻՍ. 560): Սիսի անունը չի յիշուիր այդ պատերազմներուն մէջ, ուր կը շարունակէր Ոամազանեանց իշխանապետութիւնը (1387) ամբողջ Խանձողատի ժամանակը, եւ յաջորդին ալ առաջին տարիները:

S. ΠΟՂՈՍ Բ. ԳԱՌՆԵՑԻ

1413. ΠԱՇՏՈՆՆ ՈՒ ՉԵՌՆԱՐԿԸ

Պողոս Գառնեցի, Երուսաղէմի պատրիարքը, զոր արդէն ծանօթացուցինք (1410), ոչ միայն յաջողեցաւ իր պաշտօնը արդիւնաւորել Խանձողատ Գրիգորը հեռացնելով, եւ աթոռին վրայ ազդեցութիւն բանեցնելով, այլեւ կրցաւ դատարկացած աթոռը գրաւել եւ հայրապետ հռչակուիլ: Մանրամասնեալ պակասութիւնը նորէն մեզ կը ստիաք մերձեցումներով լրացնել Եղելութեանց շարքը եւ մեկնել անոնց կապակցութիւնը: Պատմական գաղտնիք կը մնայ, թէ ինչ կերպով յաջողեցաւ Պողոս կաթողիկոսութիւնը ձեռք անցընել: Ի պատի իրեն, որ ընդհանուր անկումին մէջ իբրեւ բարձր արժանաւորութիւն մը կը փայլի, չէինք ուզեր ըսել, թէ նոյն կերպով զօրացած ըլլայ, որոնցմով Կարապետ Ա. եւ Յակոբ Գ. ձեռք անցուցած էին հայրապետական աթոռը: Բայց Եթէ ամիրան շահելու եւ միաբանները ստիպելու միջոցներէն ալ օգտուեցաւ, անտարակոյս պարտաւորուեցաւ գործածել այն կերպերը, որոնք միայն կը ծառայէին այն ատեն, իբրեւ ազդեցիկ միջոցներ, քանի որ ներքին անկարգ եւ անկերպարան վիճակը չէր ներեր իիմնուիլ օրինական

կանոններու վրայ: Պատմողներ կան,թէ ի մի Եկեալ ոմանց յեպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց եղին կաթողիկոս զնա զՊողոս (ՉԱՍ.Գ.458), բայց աւելի Ենթադրական կերեւի քան պատմական, եթէ չբաւականանանք կանոնական ընտրութիւնը ըսել՝ ընդհանուր հաւանութիւնն ու ընդունելութիւնը: Ենթադրական կը կարծենք ուրիշներէն յառաջ բերուած ձեւն ալ, թէ Խանձողատի անկումէն Ետքը Սիսէ Երուսաղէմ Եկեալ տարան գտէր Պողոս եւ նստուցին յարու կաթողիկոսութեան (ԱԱՏ.Ա.220), վասնզի Պողոս արդէն Սիսի մէջ կը գտնուէր կաթողիկոսացած ատենը: Պողոսի կաթողիկոսութիւնը նշանաւոր հանգրուան մըն է Սսոյ աթուին վերջին տարիներուն մէջ, որ կրնար մեծապէս օգտակար ըլլալ, եթէ տեւողական վիճակ մը ստանար, եւ արկածալից վախճան չունենար: Պողոս բնիկ Արեւելցի, արեւելեան աշակերտութեամբ ուսած, եւ Երուսաղէմի միաբանութեան հետեւող, անհընար էր որ աղթարմայական ուղղութիւն ունենար, զի այլապէս ոչ Տաթեւեան աշակերտութեան արժանացած, եւ ոչ Երուսաղէմի աթորին պատրիարքութեան հասած կըլլար: Իր հայրապետութեան կոչուիլը, եւ Սսոյ աթուին տիրանալը, աղթարմայական ուղղութեան թէ ոչ վերջանալուն, գոնէ տկարանալուն նշանն էր, եւ նշանաւոր արդիւնքներ ալ ունենալու յոյս կը ներշնչէր: Չենք գիտեր թէ ինչ միտքով կը գրէ Չամչեան, թէ Պողոս ձեռնարկեալ կարգաւորեաց փոքր մի զաթուն զայն, որ խրթնացեալ էր յոյժ ի բարեզարդութենէ, ի սակս տեղակալելոյ անոպայից ոմանց (ՉԱՍ.Գ.458): Մենք այդ խօսքերը կը մեկնենք աղթարմայական զեղծումներուն դէմ թումբ մը ըլլալուն վրայ, բայց մենք վստահիր թէ նոյն իմաստով իմանան Չամչեան եւ իր համամիտները, զի անոնց սիրելի է աղթարմայական ուղղութիւնը, որ զօրացած էր այդ դժպիի միջոցին, վերոյիշեալ անոպայից աթուին տիրանալուն պատճառով:

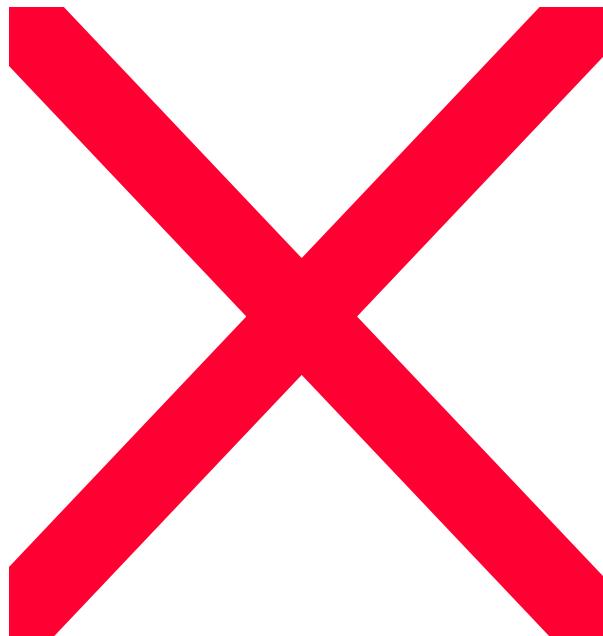
1414. ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԿԱՆՈՆՔ

Պողոսի կաթողիկոսութեան թուականը 1418-ին նշանակեցինք արդէն, եւ մէկէ աւելի են յիշատակարներ որ այն 1418 տարին կը նշանակեն ի կաթողիկոսութեան մեր աթոռոյն տէր Պողոսի (ՓԻՐ.56), կամ ի հայրապետութեան տեառն Պողոսի (ՓԻՐ.57), որ այս մասին երկբայութեան տեղի չի մնար: Իսկ տեւողութեան մասին մինչեւ 1428 տարին յիշատակարաններ կը գտնենք, որք ի հայրապետութեան տեառն Պողոսի գրուած են (ՓԻՐ.89): Իսկ Դավիթիցին Պողոսի յաջորդը կը դնէ 1430-ին (ՂԱՎ.336), եւ անոր վրայ հիմնուելով Պողոսի կաթողիկոսութիւնը 12 տարի ընդունուած է ընդհանրապէս, նոյնապէս կը պահենք մենք ալ: Հետեւաբար իբրեւ պարզ թիւրիմացութիւն կամ սխալանք պէտք է նկատել ժամանակագիրի մը նշանակած ամս երկուս տեսողութիւնը, եւ այն ալ 1412-էն 1414 (ՍԱՍ.173), որ ամէն յիշատակարաններու ալ անհամաձայն կու զայ: Մնայուն արծանագրութիւն մըն ալ 1423 թուականով Սուրբ Աննա հայրապետանիստ վանքին ճակատը ծախիւք Պողոս կաթողիկոսի շինուած ըլլալը կը վկայէ (ՍԻՍ.541): Պողոս հազիւ թէ կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած, ձեռնարկեց զարդարել զվանս իւր, այսինքն է աթոռանիստը, ժամատեղօք եւ գեղեցիկ կարգօք եւ սահմանիք, զոր տեսեալ էր յԱրեւելս, եւ հայրենի ժառանգութիւն իւր, որով յայտնապէս կը վկայուի Տաթեւեան աշակերտութենէ եղած, եւ

Տաթեւեան ուղղութեան հետեւող օլլալը: Որպէսի կարենար իր գեղեցիկ նպատակը իրազործել, փութաց բերել յԱրեւելից քերթողածաղիկ փիլիսոփայս եւ անձինս ձգնազգեաց, աբեղայս եւ կրօնաւորս, անշուշտ եւ վարդապետս: Սիսի մէջ օրինաւոր հայրապետանոց իսկ չէր գտած, զի ոչ գոյր վանքն եւ տեղի հանգստեան կաթողիկոսին, եւ ոչ ունէին կաթողիկոսքն տունս եւ սեղանս հասարակաց, եւ այս պատճառով պարտաւորուեցաւ ի հիմանց կանգնել հայրապետանոց մը գեղեցկակամար յօրինուածովք, ի տեղի ինչ պատուական եւ վայելուչ, որ Սուրբ Աննա կոչիր, զարդարեալ ամուր շինուածով, վիմօք եւ աշտարակօք, որուն մէջ նաեւ սահմանեաց հասարակաց միաբան եղբարց (ՍԻՒ.541): Այդ համառօտ տեղեկութիւններն ալ բաւեն իմանալու թէ ինչ յետին քայլքայնան հասեր էր Սույ աթոռը Պօղոսի նախորդներուն ձեռքը, եւ թէ ինչ եղաւ Պօղոսի գործունէութեան հոգին Սիսի մէջ: Որչափ ալ Սույ միաբան Եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ յօժարեցան կամ հարկադրուեցան Պօղոսի կաթողիկոսութիւնը ընդունիլ, սակայն ի հարկէ հաշտ աչօք պիտի չտեսնէին, իրենց ուղղութեան հակառակ ընթացք մը, իրենց գեղծումներուն դէմ քացուած պայքարը, եւ զիրենք կարգի ու կանոնի լուծին տակ մտցնելու ձիգերը, եւս առաւել պիտի չախորժէին Արեւելքէ Եկող վարդապետներու եւ աբեղաներու՝ աթոռին տիրանալուն: Միւս կողմէն Արեւելեայք, տեսնելով Պօղոսի ստացած դիրքը, եւ հայրապետանոցը իրենց ուզած ձեւին վերածելու համար ձեռնարկը, նոյն իսկ իրենց գործակցութեան դիմելը, մտադիր կը յետաձգէին աթոռի տեղափոխութեան դժուարին ձեւը, եւ առ այժմ կաթողիկոսին կօգնէին եւ կը գործակցէին իր գտնուած տեղը վերանորոգել անկեալ աթոռը: Այդ միջոցներուն Պօղոս ուզած էր անզամ մըն ալ Երուսաղէմ այցելել Մատթէոս վարդապետի հետ, թերեւս այն տեղի գործերը կարգադրելով փակելու, եւ Կիլիկիոյ պէտք եղած անձերն ու միջոցները բերելու համար: Սակայն Սույ աթոռին համար 1419-ին գրել տուած Ճառընտիրին (ԱՍՏ.Ա.220), եւ 1422-ին գրել տուած Յայսմաւորքին ու Տարեգիրին (ՍԻՒ.541), թուականները, հարկ դէմք կանգնողները եւ մրցումի Ելլողները հալածելով եւ հարուածելով: Գրիգոր ընդհակառակն շինարար եւ բարեկարգական գործերու մտադրութիւն դարձուցած է, որչափ որ չէր պասուէր թուրքով ու դաբալով պաշտօնի հասնողէ մը (ՍԱՄ.173): Դավրիժեցին կը վկայէ թէ նորոգումն արարեալ է Սուրբ Եջմիածնի (ՂԱՎ.336), եւ Երեւանցին, որ իին յիշատակներու խղճամիտ պրատող մը եղած է, չի վարանիր յայտարարել, թէ Գիրիգոր կաթողիկոս այս Մակուցի ունի զաշխատանս ի սուրբ աթոռոցս, քանզի նախապէս առ նորոգեաց զշինուածս սրբոյ աթոռոյս ի ներքուստ եւ արտաքուստ, զմլքատու գեղօրայս առնելով հաստատուն դիվանական եւ դատաւորական գրովք տաձկականօք, որք ահա կամ արդէն (ԶԱՄ.19): Ասոնք մին միւսէն օգտակար ձեռնարկներ են. Եջմիածնի խաթարեալ վանքը նորոգել, եւ անոր կալուածները օրինական կալուածագիրներով ապահովել, որոնք իին եղած են Մայր Աթոռին հետզհետէ կազդուրման եւ զարգացման:

1415. ՍԻՍԵՆ ՆՈՐ ԳԱՂՈՒԹ

Ուրիշ պարագայ մըն ալ, զոր կը քաղենք, կրմայ մեր տեսութեամբ ուղեւորութեան պատճառն ու ժամանակը մեկնել: Յիշած ենք արդէն թէ Կոստանդին մը, Լեւոնի հեռանալէն ետքը թագաւորի

անուն ստանձնելով դիրք մը կազմած էր Կիլիկիոյ մէջ, 1376 տարիէ սկսելով (§1349): Պատմած ենք եւս, թէ 1404'ին Ռամազանեանց տիրապետութեան սկիզբը բազմաթիւ գաղթականութիւն նը Սիսէ մեկնած էր, իրեն գլուխ ունենալով Կարապետ մը, որ կոչուած է թռոն Կոստանդին թաղաւորի (§1381): Արդ սոյն այս Կոստանդինի վերջին անգամ Կիլիկիայէ հեռանալուն յիշատակութիւնն է, որ խնդիրին լոյս կը սփոք: Ժամանակագիր մը 1424 տարւոյն ներքեւ կը գրէ, թէ թաղաւորն ի Կիպրոս անցաւ, եւ ընդ նմին բազում իշխանք, իւրաքանչիւր տոհմականօքն հանդերձ: Նոյն տեղ թագաւորն ալ մատնանշուած է, թաղաւորեաց Կոստանդին 48 ամ բացատրութեամբ: Նշանակալից է, մանաւանդ որ նոյն ժամանակագիրին խօսքով, այն՝ որ վերջ տայ թաղաւորութեան Կիլիկեցւոց, Լեւոն չէ, այլայս Կոստանդինն է: Կ'ըսէ եւս թէ Կիլիկեցւոց թագաւորութիւնը Լեւոն մեծէն սկսելով 226 տարի տեւեց, եւ իրօք այդչափ տարիներ անցած Կ'ըլլան 1199'էն (§1063) մինչեւ 1424 (ՍԻՒ. 543): Այդ ժամանակագրութիւնը երկու տարիներու տարբերութիւն մը կու տայ, բայց այն ալ կրնայ լրացուիլ ուրիշ յիշատակարանէ մը, որ 1426'ին

գրելով, ի թաղաւորութեան Հայոց Կոստանդնեայ կը նշանակէ (ԹՈՐ. Բ. 425): Այս թուականին տեղի ունեցած արտաքին մեծ Եղելութիւնն ալ Եգիպտացւոց Սիսի վրայ յարձակումն է, Մուզէֆէր սուլտանին հրամանատարութեամբ, որուն ոչ կարացին զդէմ ունել Ռամազանեաններ եւ Հայեր, եւ ստիպուեցան տեղի տալ, եւ 30,000 տուն անցան յայնկոյս ծովու, անոնց հետ նաեւ թաղաւորն ի Կիպրոս անցաւ: Եգիպտացւոց սուլտանը 1422'ն սկսելով Պուրսպէյ Աշրաֆ էր, եւ ոչ Մուզէֆէր, բայց հրամանատարը կրնայ սուլտանի ազգականներէն մէկը Եղած ըլլալ, եթէ ժամանակագիրը անունը տալուն մէջ սխալած ալ ըսել չուզենք: Արդ այս պարագայն, որ Հայոց պէտը եւ բազմաթիւ զաղթականութիւն մը քաղաքը կը թողուր, շատ յարմար կու գայ Պօղոս կաթողիկոսին ալ հեռանալուն, եւ պահ մը Երուսաղէմ քաշուելուն, որ Եգիպտացւոց սուլտանութեան ներքեւ էր: Գուցէ անկէ Եգիպտոս ալ անցած է: Ուղեւորութեանց թուականը 1424'ի եւ 1426'ի մէջտեղերը պէտք է դնե, յարձակումը եւ զաղթականութիւնը եւ քաղաքին յանձնուիլը, Պօղոսի Երուսաղէմ երթալուն եւ Սիս դառնալուն հետ կապակցեալ Եղելութիւն մը նկատելով: Պօղոսի Սոսյ մէջ պաշտօնավարութիւնը ուրիշ պարագաներ չներկայեր, եւ Կիլիկիոյ հանդարտ մնացած ըլլալը կը ցուցնէ:

1416 . ԻՍԿԵՆՏԵՐԻ ԱՐ'ԱՒԱՆՔՆԵՐՈՅ

Իսկ Հայաստանի վիճակը շատ փոթորկալից եւ աղետալից էր, Գարագօյունլու Իսկենտէրի երեսէն, որ 1422'ին հօրը Եուսուֆի իշխանութիւնը վերանորոգած էր Թաւրէզի մէջ (§1412), եւ պատուիաս մը Եղած Երկրին, վասն զի որքան նա կենդանի էր ի վերայ Երկրի, ամենայն Երկիր ի վրդովման կայր եւ ի խռովութեան (ՄԵԾ. 108): Հազիւ թէ Թաւրէզ հաստատուած էր, որ Խլաթի կողմը յարձակեցաւ, եւ անգութ կոտորածներ ըրաւ Ծղակ եւ Աղուանք բերդերու մէջ: Սիւնեաց կողմերն ալ ասպատակեց, եւ յայնմ օրէ ի հետ ի լաց եւ ի սուռ նստաւ ամենայն ազնու Հայոց (ՄԵԾ. 83): Միւս տարին 1423'ին Բաղէշը աւերեց, եւ Վանը պաշարեց, եւ չորս ամիս շուրջը նստելով ոչ կարաց առնուլ, թէպէտեւ քաղաքին մէջ շատեր մեռան ի սովոյ եւ ի ջրոյ: Թաւրէզ դառնալէն ետքը ի նոյն ամին լուեաց, 1424'ը հանդարտ անցուց, սակայն 1425'ին նորէն Վանի վրայ Եկաւ եւ առաւ, Աղթամարն ալ գրաւեց, եւ այնչափ կոտորած ու աւեր ըրաւ, որ պատմիչը անհնար կը հանդարի ընդ թիւ արկանել զմեռեալսն եւ զողրումն (ՄԵԾ. 84): Ասպատակը կրկնուեցաւ 1426'ին Արծկէի կողմերը, եւ տարածուեցաւ մինչեւ Որմի: Սուլտանիոյ առումն ալ 4 ամիս տեւեց (ՄԵԾ. 86), միշտ միեւնոյն անգրութեամբ: Թաթարաց մեծ խաները գերիշխանութեան իրաւունք մը կը վերագրէին իրենց Արեւելքի միւս իշխաններուն վրայ, 'ահօռի ալ ուզեց զսպել Իսկենտէրի յախուռն արշաւանքները, եւ 1427'ին ամքիւ ամհամար զօրօք Եկաւ ի վերայ յիմար եւ ամուռայ եւ անհնազանդ եւ հպարտ եւ ռոռոգ բռնաւորին Աքանդարին (ՄԵԾ. 86), որ պարտաւորուեցաւ փախուստով ազատիլ: 'ահօռի ալ իր կողմէն Երկիրը աւրելով եւ աւարելով Վրէժ լուծեց Իսքնտէրէ, եւ ձմեռը վրայ հասնելուն Ղարաբաղի դաշտը քաշուեցաւ, որ է հին Մուղանը, եւ անդ անցոյց զդառնաշունչ աւուրս ձմերայնոյ (ՄԵԾ. 87): Իսկ Իսքնտէրի ցրուած գունդերը՝ Վասպուրականը, եւ մանաւանդ Քաջբերունեաց գաւառը կողոպտեցին եւ աւերեցին, ի վերուստ

ծիւն էր եւ տեղատարափ, եւ ի ներքուստ դառնութիւն անօրինաց: Վանայ ծովակին կղզիները փախստականներով խռնուեցան, ինքն Մեծովիեցին ալ Լիմ ապաստանողներուն մէջ էր, ուր եւ ոչ նստելոյ եւ յառնելոյ տեղի գտաւ, թէպէտ սիրալիր ընդունելութիւն տեսաւ առաջնորդ Յովհաննէս Վարդապետէն, եւ Ամիւկի իշխան Հաճիբէկը բրածեծ բռնադատութեամբ, մէկ գիշերուան մէջ 40,000, բայց իրօք 100, 000 դահեկանի ոսկի եւ արծաթ կը կորզէր փախստականներէն (ՄԵԾ. 88): Այդ ազէտը տեղի ունեցած է 1428 Վարագայ պահոց մէջ, որուն տօնը այն տարի Կ'իյնար սեպտեմբեր 26'ին: Օսման Աքբօյունլուն պատեհէն կ'օգտուէր Գարաքօյունլուներուն վրայ յարձակելու, եւ հալածելու, որով զաւուրս ձմերայնոյն ամիսս երեք, սակաւ մի հանքիստ կը լինէր Երկրին, սակայն 1429 գարնան հսքնստէր կը դառնայր եւ Արծկէ կը պաշարէր, բայց հազիւ սակաւ աւուրս նստած էր անդէն, որ իրեն վրայ կու գար Զոնկայ, 'ահռուիի որդին, բայց չէր յաջողեր, վասն զի հսքնստէրի զօրեղ Թաթարի մը հետ մենամարտը յօգուտ հսքնստէրի վերջանալուն, Թաթարներ եւս կը քաշուէին, եւ հսքնստէր Բասէն կ'արշաւէր (ՄԵԾ. 90): Երկրին Հայերը շփոթած ու վարանած, ի ծերպս եւ ի ծակս վիմաց փախուցեալը կային (ՄԵԾ. 91), այսու հանդերձ անթիւ եւ անհամար էին Խորասան տարուած գերիները: Մինչւ յաջորդ 1430 տարույ Պենտեկոստէն, այսինքն յունիս 4, Թաթարներու ասպատակը կը շարունակէր, եւ անոնց մեկնելէ Ետքը Խաչի տօնին օրը, սեպտեմբեր 17'ին, հսքնստէր նորէն Արծկէն կը պաշարէր, բայց այս անգամ քրիստոնէից գլխաւորներէն Արծկէի տանուտէր Մուրատ, եւ Արծէշի տանուտէրներ Յովհաննէս Փոքրոյ եւ Գորգի Աղոյ, քաղաքին այլազգիներէն գաղտնի բանակցութեան մտան եւ անձնատուր եղան, եւ վնաս չկրեցին (ՄԵԾ. 93): Այս եօթն ամք են որ ի ներքոյ դառն պատուհասի կամք, կ'ըսէ Մեծովիեցին, 1422'է աստին եղած աղէտներուն ակնարկելով (ՄԵԾ. 95), զորս հազիւ թէ քանի մը տողերով յիշեցինք: Երբ 1413 տարին սկսաւ, սով սաստիկ եղեւ Հայաստան եւ Ասրպատական, եւ այնչափ սաստիկ, որ ոչ միայն դիմեցին ի յուստերս եւ ի դստերս իւրեանց, զենուլ եւ ուտել, այլ մինչեւ իսկ Թաթերէզի մէջ կերեալ էին հազար ոքի աղտնի եւ յայտնի, եւ զայլեր անթաղ դիակներ ուտելու վարժուած, ողջերու վրայ ալ կը յարձակէին եւ կը գիշատէին (ՄԵԾ. 94): Մեծովիեցին իւր կողմերը եղածին ականատես, հիսխային զաւառներու համար ալ Զաքարիա Տեղերցի աբեղային վկայութիւնը կը յիշէ:

1417. ՀԱՒԱՏԱՓՈԽ ՀԱՅԵՐ

Վերոյիշեալ տեղեկութիւնները քաղեցինք, ոչ թէ քաղաքական եղելութեանց ատարեալ պատմութիւնը տալու նպատակով, այլ միայն գաղափար մը տալու թէ ինչ արկածներ եւ աղէտներ կը տիրէին Հայաստանի մէջ, որոնք պիտի չներէին Եկեղեցւոյ պաշտօնեաններուն եւ Վարդապետներուն գործնական մտադրութիւն դարձնել կաթողիկոսական խնդիրին (§1409): Բարեբախտաբար Պօղոս Գառնեցին էր հայրապետական աթոռին վրայ, որ կրօածին չափ բարեկարգութեանց կը հետեւէր եւ աթոռին կացութիւնը վերանորոգելու կ'աշխատէր: Եկեղեցական տեսակէտէն նկատառութեան արժանի պարագայ մըն ալ կը յիշէ Մեծովիեցին, թէ մաս մը Հայեր վասն աղքատութեան եւ սովոյն դառնութեան, ունացեալ խառնեցան ի Քուրդն

Բաղիշոյ, Մշոյ եւ Սասնոյ, եւ Ելեալ ի հաւատոյ դարձան յանհաւատութիւն (ՄԵԾ. 95), եւ վրայ կը բերեէ թէ ածին որդիք նոցա անհաւատութեամբ եւ լնուն զաշխարհս ամենայն (ՄԵԾ. 96): Հայաստանի ազգաբանութիւնը ուսումնասիրողներուն համար գաղտնիք մը չէ, թէ այնտեղ գտնուող իսլամ տարրէն թուրք կոչուած ստուար մաս մը, եւ Քուրդ անունի ներքեւ ճանչցուած մաս մը՝ Հայ արիւնի սերունդ է, որ ժամանակին դժպի պարագաներու ներքեւ իւր ազգային եկեղեցիէն բաժնուած, եւ տիրապետող տարրին դէնը ընդունած է, իբրեւ կեանքի ապահովութեան միջոց, կամ իբրեւ վտանգներէ զերծ մնալու փաստ, կամ իբր շահի ու փառքի ու պաշտօնի հրապոյր: Այդ կէտը շատ յայտնի կերպով կը հաստատուի դիմագիծերու զննութեամբ ալ, զանազան Քուրդ ցեղերու վրայ մնացած հայկական աղաւաղեալ կոչումներով ալ, եւ շատ տեղեր պահուած հայերէն լեզուով, եւ կենդանի մնացած պատմական աւանդութիւններով: Սակայն ժամանակակից պատմիչի մը բացայատ վկայութիւնը ասոնց ամէնուն վրայ իւր գերակշռութիւնն ունի, չուզելով ալ այն կէտերը մտադրութենէ վրիպեցնել: Մեծովեցին միայն վասն աղքատութեան եւ սովոյն տեղի ունեցած հաւատափոխութիւնները կը յիշէ, բայց անշուշտ այդ պատճառներէն շատ աւելի ազդու եւ օրաւոր եղած են սուրն ու դաշոյնը, տանջանքն ու չարչարանքը, գերութիւնն ու հարստահարութիւնը, եւ ո՞վ գիտէ որչափ հազարներ, եւ որչափ բիւրեր այդ պատճառներով հաւատքնին ուրացան: Թերեւս շատեր առաջ կեղծեօք ըրին, սակայն զաւակնին նորընկալեալ դեմին մէջ ծնան ու սնան, եւ սերունդները իսլամ սեպուած թուրք եւ Քուրդ տարրերը աճեցուցին:

1418. ՅԻՍԱՐ ՎԱՆԵՑԻ

Այշչափ աղէտներու եւ անկումներու մէջ չէին պակսեր նաեւ իրենց հաւատքին համար կեանքերնին զոհող առաքինիներ ալ, որոնց մէկ քանիին անունները կը գտնուի մեզի հասած գիրքերու մէջ. բայց շատ ու շատ են ի դպրութեան կենաց գրուածները: Յիմար Վանեցի ամուսնացեալ կին մըն էր, բայց չենք գիտեր թէ իբր յատուկ անուն կամ իբր մակդիր անուն կը կրէր այդ կոչումը: Այրը սպանուած էր Վանայ 1387'ի կոտորածին մէջ (§1365), եւ ինըն ամտէր եւ անայցելու մնալով, իբր հացեկեաց մտաւ Քուրդի մը մօտ, որուն կինը մերնելուն անկաւ ընդ Յիմարին, ուսկից որդի մը եւ դուստր մըն ալ ունեցաւ (ՆՈՐ. 224): Քուրդին ազգականները ստիպեցին զայն որ կինը տաձկացնէ, եւ իրենց վրայ առին ստիպել, բայց վերջէն զոհացան որ եկեղեցին վրայ երեք քար նետէ: Յիմարը քարերը նետեց, եւ Քուրդեր զինքն հանդարտ թողուցին, եւ այսպէս ապրեցաւ իբր կեղծուրաց, գրեթէ 20 տարի (ՆՈՐ. 225): Սակայն Յիմարի խիլճը հանդարտ չէր, եւ որպէս զի կարենայ իբր քրիստոնեայ ապրիլ, շուրջ 1406'ին Մակու քաշուեցաւ, ուր կ'իշխէր Սուլրաթմիշ քրիստոնեայ (§1406): Յիմար այնտեղ մնաց իբր 10 տարի, բայց այնտեղ ալ անոր միտքը շփոթեցին, թէ պէտք է կեղծուրացութիւնը քաւէ ուր որ զայն ըրած էր: Այդ միտքով դարձաւ Վան, իրեն Քուրդ տիրոջ եւ Քուրդ զաւկին մօտ, որ զինքը ազատ թողած էին իւր քրիստոնէութեամբը ապրիլ: Բայց ազգականներ եւ դրացիներ նորէն լեզու ելան տեսնելով որ քրիստոնէից եկեղեցին կը յաձախէ: Կարդացողներ ալ գործին խառնուեցան, երբ օր մը եկեղեցին կը դառնար, եւ ստիպեցին որ քրիստոնեայ ըլլալը մերժէ, մինչ Յիմար բարձրաձայն ը պնդէր:

Ստիպելու համար սկսան զարնել եւ հարուածել, իսկ կինը մինչեւ քաղաքին հրապարակը վագեց եւ կանգ առաւ, եւ այն տեղ քարկոծելով սպաննեցին, երբ Յիմար գոհունակութեամբ կը կրկնէր, թէ զքարին ն որ յաղօթարանն ձնեցի, ես ի կառափս իմ առնում: Նահատակութեան թուականը ձեռագիրները 1418 կը դնեն (ՆՈՐ. 227), թէպէտ ուրիշներ 1416 դրած են (ՉԱՍ. Գ. 438), իսկ ամսաթիւը փետրուար 3 նշանակուած է Յայսմաւուրի մէջ (ՅԱՍ. Ա. 62):

1419. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՑԻ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

Արծկէի իշխաններէն էր Վազին (ՉԱՍ. Գ. 441), Մուրատ-ահ կոչմամբ ճանչցուած, զի էր իբրեւ թառաւոր քրիստոնէից ի մէջ ծովու բոլորիս, այսինքն Վանայ լիճին շրջանակին մէջ: Իբր իւր ազդեցութեան յայտարար կը պատմուի, թէ նոր իիմն եղ ի մէջ ամօրինաց խաչիւ եւ աւետարամաւ ջուր օրինել ի Յայտնութեան *Տեառն*, ուսկից կը հետեւցնենք թէ այս տեսակ արարողութիւններ ընդհանրապէս ներուած չէին: Այլազգիներ նախանձելով եւ Զենոն անուն մատնիչ Հայ մըն ալ իրենց ընկեր առնելով, քաղաքապէտին ամբաստանեցին, որ իսկոյն ուրացութիւնը առաջարկեց իբր ազատութեան միջոց, եւ երբ իշխանը մերժեց, նախ բանտարկուեցաւ, եւ յետոյ պարիսպէն կախուած նետհար եւ նետալից նահատակուեցաւ (ՄԵԾ. 110): Ուրիշ տանուտէր մըն ալ Զաքարիա անունով, որ նոյնական Արծկեցի կ'երեւի, միեւնոյն կերպով ուրացութեան բռնադատուեցաւ, եւ չհաւանելուն վրայ, ի պարանոց նորա պարան արկեալ հեղձուցին: Զաքարիային նահատակութիւնը Մուրատշահէ առաջ տեղի ունեցած կ'ըսուի (ՄԵԾ. 110): Սոյն միջոցին Զարիշատ աւանի Մկրտիչ ձեռնաւորը եւ իւր ութ անդամէ բաղկացեալ ընտանիքը, կրակի մէջ այրելով նահատակուած են: Նոյնական Ասպիսնակ գիւղի Յովհաննէս ձեռնաւորը հաւատոյ համար նահատակուած է: Արիստակէս Քաջբերունին ալ, զոր եղբայր ծառայիս կը կոչէ Մեծովեցին, առանց յայտնելու թէ մարմնաւոր կամ հոգեւոր եղբայրութեամբ: Նահատակութեան կերպին համար ալ կը գրէ, թէ ի հուրմ խորովեցին իբրեւ զառն անմեղ: Այդ վերջիններուն նահատակութեան թուականը կը դրուի 1420 տարին, եւ բռնաւորն ալ եղած է Ամիկ բերդին իշխան Փիրալի (ՄԵԾ. 111): Այս նահատակներուն հետ պէտք է դասենք Արծէշի եւ Արծկէի մէջ իրենց քրիստոնէութեան համար կոտորուած Հայերը, եւ նոյն պատճառով ծանր տառապանաք կոռո խեղճերը, որոնց համար կը գրէ պատմիչը, թէ առանց ամօթոյ խոտով ծածկին զինքեամս, եւ մերկ եւ բոկիկ շրջին իբրեւ զանասունս (ՄԵԾ. 111):

1420. ԲԱՂԵԻ ՀԱԼԱԾԱՆՔԸ

Ժամանակակից նահատակներուն մէջ աւելի նշանաւոր է Վարդան Բաղիշեցին, բնիկ լճեղերեայ Դատուան գիւղէն (ՆՈՐ. 234), ամուսնացեալ հողատէր մը, որ միջոց մըն ալ շրջակայ վանքերը պտտելով աղօթասէր եւ հոգեւոր կեանք կ'անցընէր: Բաղէշի ամիրայ 'ամշատինի ուրացութիւններ քաջալերելու ջանքերը ծանր թուեցան Վարդանի, եւ միտքը դրաւ գործին անտեղութիւնը անոր իմացնել, եւ անձամբ ներկայանալով յայտնեց, թէ Աստուած 72 լեզուներէն իրաքանչիւրը իւր օրէնքովը կը թողու, միթէ հրամանքդ քո աւելի է քան զԱստուծոյն, որ կամենաս զամենեսեամ ի քո օրէնքդ փոխել (ՆՈՐ. 237): Խօսակցութիւնը երկարելուն ու Վարդանի

համարձակութեան վրայ զայրանալով, ամիրայն քանի մը հարուածներ ալ տուաւ Վարդանի, եւ հրամայեց բանտարկել ու չարչարել: Այդ եղած է 1421 յունուար 1'ին չորեքշաբթի օր, իսկ Հայոց 870 նաւասարդի 27'ին, Ըստ այսմ ծմեռնային ցուրտին ներքեւ բանտ կը տանին Վարդանը մերկ եւ բոլ եւ Շխիբաց (ՆՈՐ. 238), ուր գերիս աւուրս ոչ դադարէին ի չարչարելոց, որոնց վերջը յունուար 4'ին նորէն ամիրային առջեւ կը հանեն, իսկ նա համարձակ, մինչեւ իսկ դուրանէն Յիսուսի համար գրուածները յիշելով, իւր հաւատքը կը պաշտպանէ: Ասոր վրայ մահուան վճիրի համար դատաւորին կը յանձնուի, եւ նոյն օր սրով եւ բրով եւ քարամբ կը նահատակուի՝ յումուար ամսոյ ի 4, ծննդեան պահոցն յաւուր շաբաթու, ի մետասան ժամու (ՆՈՐ. 242), կիրակամուտի երեկոյին: Թուականին մասին եղած այս ստոյգ եւ ճիշդ տեղեկութեան վրայ, աւելորդ կը դառնայ յայսմաւորքներու տարբերութեամցը հետեւիլ (ՆՈՐ. 243): Յիշեալ 1421 տարւոյն ընթացքին պատահած է նաեւ երկու Հապէջ կամ Եթովպացի քահանաներուն նահատակութիւնը Խիզանի մէջ, որոնք սուրբ տեղեաց ուխտաւորութենէ ետքը Հայաստանի սրբավայրերը եկած էին, եւ նահատակեցան ի ծեռաց այլազնեաց, եւ թաղուեցան Բարեձորի վանքը (ՆՈՐ. 244), որ է Եօթնխորան Ս. Աստուածածինը Խիզանի մէջ, եւ կը յիշուին Յապաշ քահանայք կողմանբ, բուն անուննին անծանօթ մնացած ըլլալով: Բաղէջի հալածանքներուն միջոցին կ'իյնայ եւս Հայոց 874'էն 3 կամ 4 տարի առաջ, այսինքն է 870'ին կամ 1421'ին կատարուած թովմաս Պուլտիկցի վարդապետին նահատակութիւնը: Վկայութեան պարագաները չեն պատմուած, այլ միայն ըսուած է թէ Սիմէոն Ոշտունի վարդապետին աշակերտ էր, Շիտակ մամրուսմանց, սիրող սրբութեան եւ աղօրից, եւ թէ նետիւ հարեալ սպանին (ՄԵԾ. 44): Պուլտիկ վանք Ոշտունիք գաւառին մէջն է, եւ անոր առաջնորդը պիտի ըլլայ Սիմէոն Ոշտունին, որ ուրիշ կողմէ մեզի ծանօթ չէ:

1421. ՍՈՐԵՑԻ ՎԿԱՆԵՐ

Բաղէջի հալածանքը երբ ոմանց մարտիրոսական պսակներ կը պատրաստէր, ուրիշներու ալ գլորման պատճառ կ'ըլլար, եւ այս կարգէն եղած էին, Ստեփանոս վարդապետ Յէկուայ Ս. Գամազիկ վանքէն, Պետրոս քահանայ Խիզան քաղաքէն (ՆՈՐ. 247), եւ Ստեփանոս Սորբեցի աշխարհական երիտասարդ մը (ՆՈՐ. 257): Վարդապետն ու քահանայն ալ նորաբողբոջ ծաղկունք (ՆՈՐ. 257) կը կոչուին, եւ դեռ երիտասարդներ էին, երկուքն ալ բարեկեցիկ կ'ապրէին Բաղէջի մէջ, այլ սիրտերնին անհանդարտ եւ խիղճերնին միշտ խռով, իրարու հետ շարունակ կը ցաւակցէին եւ կը խորհրդակցէին, մինչեւ որ փոխադարձ իրար քաջալերելով որոշեցին ետ դառնալ, մինչեւ իսկ կեանքներնին զոհելու պատրաստականութեամբ: Այդ մտադրութեամբ նախ գիր մը ուղղեցին Խիզանի դատաւորին, որուն առջեւ ուրացութիւննին ըրած էին, ետեւէն իրենք ալ Բաղէջէ մեկնեցան, Բարեձորի վանքը այցելեցին, ուր տարի առաջ թաղուած էին նահատակ Հապաշ քահանաները, երեք օր մնացին, խոստովանեցան եւ հաղորդուեցան Համբարձման օրը (ՆՈՐ. 251), 1424 յունիս 1'ին, եւ միւս օր ուրբաթ յունիս 2, Խիզան մտան եւ համարձակօրէն ուղղուեցան դէպի եկեղեցին ի վեց ժամու աւուրս (ՆՈՐ. 252), աղօրեցին եւ այն տեղ եղողներուն իրենց զղումն ու քրիստոնեութիւնը յայտնեցին: Գլուխսնին ժողվուող քրիստոնեաները

հեռացուցին, որ փորձանքի չհանդիպին, իսկ այլազգիներուն իրենց հաստատուն վերադարձը կը բացատրէին, որոնք ամբոխիւ երկուքն ալ դատաւորին առջեւ հանեցին: Սովորական յորդորներէ եւ սպառնալիքներէ ետքը առաջ Պետրոս քահանային բրով հարեալ կոտորեցին զբազուկս, եւ նոյնժամայն սրով եւ փայտիւ նահատակեցին: Ետքէն վարդապետին վրայ յարձակեցան, նախ եհար դատաւորն ապտակ, բայց Ստեփանոսի ուժով նաև ծեռամբ պատասխանելուն վրայ, կացնով եւ թրով, քարիւ եւ փայտիւ սպառնեցին վարդապետն ալ (ՆՈՐ. 257), միեւնոյն օրը յունիս ամսոյ երկու, յաւուր Դամբարձմանն ուրբաթու (ՆՈՐ. 260): Ասոնց նահատակութեան լուրջը Սորբի մէջ լսուելով, Ստեփանոս երիտասարդն ալ ոգեւորեց, որ քրիստոնեայ ըլլալը յայտարարեց, այդ մասին իւր մօրմէն ալ քաջալերուելով, եւ երբ սպառնալիք եւ հրապոյր արդինք չունեցան, տեղույն այլազգիներ որպէս Շազաման յարձակեցան եւ նահատակեցին զայն (ՆՈՐ. 259): Ստեփանոս Սորբեցիին մարտիրոսութիւնը կատարուեցաւ յետ ինն աւուր նահատակութեան Խիզանցիներուն (ՆՈՐ. 258), որ է ըսել 1424 յունիս 11'ին, Հոգեգալուստի կիրակի օրը:

1422. ԳՐԻԳՈՐ ԽԼԱԹԵՑԻ

Մարտիրոսներուն կարգը պիտի դասենք նաեւ մարտիրոսներու գովաբան եւ Յայսմաւուրքի նոր կարգադրող եւ տաղերու եւ գանձերու հեղինակ Գրիգոր Խլաթեցի վարդապետը՝ Ծերենց մականունով ծամօթ: Գրիգոր նախապէս 8 տարի Որոտնեցիին աշակերտ եւ Տաթեւացիին աշակերտակից եղած էր (ՄԵԾ. 85), յետոյ Սուխարու մէջ Սարգիս Ապրակունեցիին աշակերտեցաւ (ՄԵԾ. 41), Վերջէն Տաթեւացիին ալ հետեւեցաւ երբոր նա Մեծովի եկաւ (ՄԵԾ. 52), եւ երբ առաջնորդ Վարդան Հոգոցեցիին յաջորդեց Սալնապատի մէջ (ՄԵԾ. 41), բայց պարագաները չներեցին մեծ աշակերտութիւն կազմել, եւ Ցիպնայի վանքը քաշուելով ընդօրինակութեանց եւ Յայսմաւուրքի կարգադրութեան զբաղեցաւ (§1383): Այդ աշխատութիւնը 50 տարի շարունակած եւ 70 տարեկան եղած էր, երբ Երուսաղէմ ուխտի գնաց, ուր երկու ամ յամեալ, նորէն իւր վանքը դարձաւ (ՆՈՐ. 501): Խլաթեցին 75 տարեկան եղած էր (ՄԵԾ. 85), երբ իսքէնտէրի Թիւրքմէնները Արծկէի կողմերը արշաւեցին (§1416), եւ Ցիպնայի վանքն ալ հասան: Սիաբաններ փութացին փախչիլ, այլ չկրցան ծերունին ալ միասին տանիլ, որուն ծանր կու զար իւր սիրելի վանքը լքանել, եւ կը պատասխանէր. Աստ կացից եւ աստ մեռայց (ՀԱՅ. 501): Դեռ խորհուրդի վրայ էին, երբ ասպատակները մօտեցան, միաբանները աճապարեցին, իսկ ծերունին մինակ մնացած անոնց ծեռքը ինկաւ, որոնք յոյժ տանջեալ չարչարեցին որ ուրանայ, եւ մերժելուն վրայ նոյն ժամոյն զենին զնա իբրեւ զարոն ամսեղ (ՄԵԾ. 43): Նահատակութեան օրը գրուած է 1425, մայիս 9, Հոգեգալուստին կիրակին (ՀԱՅ. 561), որ տոմարով չարդարանար, ուստի մենք ալ կը համաձայնինք տօնին օրը պինդ բռնելով, եւ ամսաթիւ տարբերութիւնները մօտեցնելով, 1426 մայիս 19'ին Հոգեգալուստի կիրակին դնել Խլաթեցիին նահատակութիւնը (ՆՈՐ. 274): Թաղումը կատարեցին Յակոբ Ճգնաւոր վարդապետը, Խլաթեցիին հուեւոր հարազատն, եւ նահատակին աշակերտներէն Ստեփանոս Եպիսկոպոս եւ ուրիշներ: Ամ մի մնաց Յակոբ Խլաթեցի սպասաւոր նորա Շերեգմանին, եւ միւս տարին ի Դամբարձմանն յաւուր վերացման, հոգին աւանդեց երբ

քահանաներ Յամբարձաւ Տէրն մեր յերկինս կ'երգէին: Այս հաշուով Յակոբի ալ մահը հանդիպած կ'օլլայ 1427 մայիս 29'ին:

1423. ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ ԵՒ ԿՈՅՍ ՄԸ

Արծկի արշաւանքն յետ երկու ամի, 1428'ին, Ռշտունիք ասպատակեցին Իսքնտէրի գունդերը, եւ շատեր նահատակեցին: Անունով կը յիշուի Յակոբ Ռվասաննացի վարդապետը (§1481), Անծղնապատ վանքն, որուն մարմինը թաղուած է Նարեկի մէջ, Գրիգոր Նարեկացիի գերեզմանին մօտ (ՄԵԾ. 43): Նոյն միջոցին Ղազար Բաղիշեցի վարդապետը փութաց Սասունի լեռները ապահնել. սակայն ինն ալ ճանչուեցաւ, եւ Քրիստոսի աստուածութիւր ուրանալ չուզելուն հարեալ սրով սպանեն զնա (ՄԵԾ. 44): Յիշատակենք Սիմէոն Այրիվանեցի վարդապետն ալ, հաւանաբար նոյն ինքն Տաթեւացիի աշակերտներէն եղող Սիմէոն Սիւնեցին, որ բարեկարգած է նախ Եղիվարդի վանքը եւ յետոյ Այրիվանքը: Նկատողութեան արժանի են իւր կարգադրութիւնները որք վանքերու կանոնները կ'ամփոփեն: Վանականներուն զգեստը բրդեղէն կամ մազեղէն կամ մաշկեղէն միայն պիտի ըլլայ, պատարագողները պարտաւոր պիտի ըլլան երեք յիսնակներ պահել, որք են քառասնորդաց, ամարան եւ յիսնակաց, շաբաթ եւ կիրակի օրերն ալ մէկտեղ, պատարագած օրերնին ուրթ կանոն պիտի քաղեն, եւ գինի ու միս պիտի չուտեն, վանականներ ի ժամատեղն, ի հացատեղն եւ ի բանատեղն, այսինքն Եկեղեցին ու սեղանատունը ու խօսարանը միայն մէկտեղ պիտի ըլլան, պարսպափակ շրջապատի մէջ պիտի բնակին, առանց հրամանի դուրս պիտի չելլեն, քնոյ ժամը ի մի վայր պիտի ըլլան, սանամայր, քոյրաքոյր կամ մայրաքոյր պիտի ըլլան առաջնորդաց: Սիմէոնի մահը տեղի ունեցած է 1428'ին (ՀԱՅ. 570): Անցողակի պիտի յիշենք թէ Յայսմաւուրքը մայիս 9'ին կը նշանակէ Վարդենի (ՅԱՍ. Ա. 201) կամ Վարդենիկ կոյս մը (ՀԱՅ. 557), որ կուսութիւնը պահպանելու եւ իրեն ետեւէն ինկող Երիտասարդին ծեռքէն ազատելու համար, ոստայնանկի կկոցով աչքերը կը կուրցնէ: Ոմանք այդ միջոցին կը զետեղէն Վարդենիի արիական գործը (ՉԱՄ. Գ. 443), սակայն ոչ այդ միջոցին եւ ոչ կոյսին հայ ըլլալը կը թաղուի Յայսմաւուրքներէն, որ առանց տեղի եւ առանց թուականի կը պատմեն եղելութիւնը, եւ անունին հայ հնչումն ալ թարգմանաբար նշանակուած կրնայ ըլլալ:

1424. ԱՂԹԱՄԱՐԻ 'ՓՈԹՆԵՐ

Գարաքօյունլու Իսքնտէրին օրով Հայաստանի աղետալի վիճակին նկարագիրը տուինք արշաւանքներու պատմութիւններով եւ մարտիրոսներու յիշատակութիւններով, եւ այսակին ալ կը բաւէ հետեւցնելու թէ ինչ շփոթ ու խառնակ վիճակի մէջ էր Եկեղեցական կացութիւնը: Հարաւային Հայաստանը Աղթամարի աթոռին վիճակ կը կազմէր Տաթեւացիին այն կողմերը գալէն առաջ, իսկ Հիւսիսային Հայաստանը թէպէտ Սոյ աթոռին իրաւասութեան ներքեւ էր, սակայն յարաբերութիւններ դժուարին էին: Ինչչափ ալ Պողոսի կաթողիկոսութիւնը՝ կապերը պաշտօնապէս ամրապնդած էր, սակայն քաղաքական խօսվութիւններ չէին ներեր սերտ գործակցութիւն հաստատել, եւ հետեւապէս հիւսիսային վիճակներ իրենք իրենց կը գործէին, մեծ վարդապետներուն գլխաւորութեամբ: Աղթամարի աթոռը դադրեցնելով միակ հայրապետական

աթոռ մը հաստատելու վիրձը ձախողած էր (§1400), եւ Ղաւիթ իւր աթոռին վրայ անխախտ մնացած էր, սակայն Տաթեւէ դարձող եւ Տաթեւացիին գործակից Վասպուրականցի վարդապետներ, որչափ հնար էր, ամուր ը մնային իրենց միտքին վրայ եւ Աղթամարի չեն հպատակեր: Ըստ այսմ, այդ ժամանակէն պէտք է ճանչնալ Աղթամարի իրաւասութեան սահմաններուն անվոկուիլը, եւ Արծկէի, Արծէշի, Բերկրիի եւ շրջակայ գաւառներուն Աղթամարէն զատուիլը: Այս հետեւանքին կը նպաստէր Ղաւիթ կաթողիկոսին ալ մահը, որ ամենայն հաւանականոթեամբ կը գրուի 1423'ին (§1376), եւ իրեն յաջորդութեան մեծամեծ խնդիրներու տեղի տալը, որոնց եթէ մեծ պատճառը փառասիրական ներհակընդդէմ ծգտումներն էին, մասամբ ալ իրաւասական խնդիրը կրնայ եղած ըլլալ: Աղթամարի Հաւաքարանը Ղաւիթի մահէն, մինչեւ անոր Եղբօրորդւոյն Զաքարիայի զօրանալն ու տիրապետելը, այսինքն է 1423'էն մինչեւ 1437, 14 տարիներու միջոցին համար 21 կաթողիկոսներու անուն գտած ու ցուցակագրած է (00. ԲԻԶ. 1195), եւ այս միայն կը բաւէ ցաւալի կացութեան ծանրութիւնը իմանալու: Երկրին աղէտները չեն կրնար Ունիթորներուն ալ աննպաստ չըլլալ, որոց յախուրն գործունէութիւնը կանգ կ'առնէր քաղաքական շփոթներուն առջեւ, եւ ոչ ալ նոր զարգացուն կը ստանային իրենց ծեռնարկները: Նախիշեւանի Եպիսկոպոսներու եւ Երնջակի գաւառահայրերու անուններ քաղուած են զանազան յիշատակներէ (ՍԻՆ. 388), սակայն նկատողութեան արժանի է որ ամէնքը հայազգի չեն, եւ օտարազգիներ ալ անխտիր պաշտօնի կը կոչուին պապերուն կողմէն: Ասիկայ կը հաստատէ Ունիթորական կամ հռոմէադաւան ուղղութեան շատ շուտ իսկատիալ լատինականութեան յանգիլը, ինչ որ ալ ուզեն ըսել այդ ուղղութեան պաշտպանները: Մխիթար Ապարանցին, յախուրն շահատակ Միաբանողաց (ՍԻՆ. 390), եւ իրենց եռանդուն փաստաբանը, որուն բազում ինչ անզոյշ եւ անխոհեմ քանիւք եւ ի հուրոյ ատելութեան գրած ըլլալը իւր դաւանակիցներն ալ կը խոստովանին (ՉԱՄ. Գ. 449), մինչեւ 1410 հասուցած է իւր գիրքը, եւ անկէ ետքը տեղեկութիւններն ալ կը նուազին Ունիթորներուն գործունէութեան վրայ:

1425. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԳՈՐԾԵՐ

Պողոս պատրիարք Երուսաղէմէ Սիս եկած ատեն հարկաւ իւր տեղը մէկը նշանակեց աթոռը կառավարելու, եւ այս եղած պիտի ըլլայ Մարտիրոս Եգիպտացի Եպիսկոպոսը, որ պատրիարք ալ ընտրուեցաւ երբ Պողոս կաթողիկոսութեան բարձրացաւ 1418'ին: Իրեն ժամանակն էր որ Պուրսպէյ Աշրաֆ սուլտան Եգիպտոսի, գահակալութեան առաջին տարիերուն մէջ Երուսաղէմ եկած ըլլալով, չենք գիտեր ինչպիսի առիթէ գրգռուելով հրամայեց, Ս. Յարութիւն տաճարին դուռերջփակել քրիստոնէից դէմ, եւ անոնց մուտքը արգելուլ: Ծանօթ է արդէն որ մինչեւ այսօր ալ Ս. Յարութեան տաճարին դուռը Տաճիկներու պահպանութեան յայնձնուած է, եւ իրենք են բուն պահպանները, եւ քրիստոնէայ դռնապաններ իրինմի անունով ճանչուած են իր Երկրորդական կամ օգնական: Այդ կարգադրութիւնը ծանր եկաւ Եթովպիոյ թագաւորին, հսահակ անուն, եւ իւր տէրութեան ներքեւ գտնուող այլազգիները հրամայեց կոտորել, որուն փոխարէն Պուրսպէյ ալ Պաղեստինի եւ Եգիպտոսի քրիստոնէաները ջարդել պիտի տար, եթէ նոյն իսկ

պետութեան աւագանին, յառաջ զալիք տագմապը յիշեցնելով եւս առնել չտար սուլտանական հրամանը (ԱՍՏ. Ա. 220): Այս պատճառներով ի կաթողիկոսութեան տէր Պողոսին, յերուսաղէմ Յարութեան դուռն երկու ամ փակեալ կայր (ՍՍԱ. 174), զոր ի դէա է դնել 1424 եւ 1426 տարիներու միջոցին: Բայց անկէ ետքը կ'երեւի թէ պահ մը հանդարտ տարիներ շարունակեցին, եւ Մարտիրոս պատրիարք ալ շինարար պաշտօնավարութիւն ունեցաւ մինչեւ 1430, երբ իւր ծերութեան պատճառով, իրեն աթոռակից առաւ Եսայի Եպիսկոպոսը (ԲԱՌ. 48), որ աւելի ներքին վարչութեամբ կը զբաղէր, մինչ Մարտիրոս կը շարունակէր ազգային ստացութեամց վէճերուն հետեւիլ: Գլխաւորապէս պարտաւորուեցաւ Գողգոթայի սրբավայրին տիրապետութեան Ետեւէն ուլալ, զոր Վրացիք յաջողեր էին 1431'ին Հայերուն ձեռքէն գրաւել (ԱՍՏ. Ա. 222): Բայց Մարտիրոս Եգիպտոս գնաց 1433'ին, եւ երեք տարի անխոնջ աշխատելով, ծախսելով եւ խոստանալով, ձեռք ձգեց 1436'ին վերստին ստացութեան հրովարտակը (ԱՍՏ. Ա. 226), եւ Երուսաղէմ դառնալով գործադրել տուաւ 1438 տարւոյ պաշտօնական գրութեամբ (ԱՍՏ. Ա. 225):

1426. ՊՈՂՈՍԻ ՄԱՀԾ

Պողոս կաթողիկոսի ժամանակակից ցրիւ Եղելութիւնները քաղելու հետեւանքով, աչքէ Վոհակուցած Եղանք Կիլիկիոյ գործերը, որոնք հանդարտ կերպարան մը առած էին մեծ գաղթականութենէն եւ Պողոսի Սիս դառնալէն Ետքը (§1415): Եթէ քաղաքական դիրքը մեծ յուզումներ չէր ներկայէր, Եգիպտական տիրապետութեան Վերահաստատուելէն Ետքը, ներքինը սկսած էր ընտանի գրգռութիւններ բուսցնել: Կիլիկիոյ հայրապետանոցին մէջ աղթարմայական խմորը կանուխ դրուած էր, իսկ Պողոս Արեւելեանց ուղղութեան հետեւող՝ անհկայ անհետացնելու ձեռնարկած էր, եւ այդ նպատակով Արեւելեան վարդապետներ ալ բերել տուած էր (§1414), եւ կը սկսէր անոնցմով շրջապատուիլ: Այսպիսի պարագաներու մէջ գաղափարէն աւելի շահադիտութիւնն է որ կը տիրէ, եւ Սսոյ միաբան Եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ, հարկաւ իրենց աղթարմայական միտումներէն աւելի, կը գրգռուէին գործերուն եւ պաշտօններուն եւ անոնցմէ քաղուելիք շահերուն ուրիշներու ձեռք անցնելէն: Այս կէտին մէջ կը տեսնենք մենք, ներքին գժուութեանց եւ Երկպառակութեանց աճիլը, որոնք յանգեցան Պողոսի Եղերական վախճանին, եւ ինքն ալ մէկը Եղաւ այն վեց կաթողիկոսներէն, որոնց Սսոյ միաբանները տեղ մահու արբուցին եւ ի կենաց աստի հանին, եւ յատկապէս Պողոսի Վրայ Ճշմարտուած Կ'ըլլայ անտեղի բարուրանքներով ինքզինքնին արդարացնելնին, բաղայս անուղղայս դնելով ի վերայ նոցին (ԿՈՍ. 55): Պողոսի մահը վերջին հարուածը Եղաւ հայրապետական աթոռին համար, որուն թերեւս դարման մը ըրած ըլլար, եթէ աւելի ապրէր, եւ եթէ իւր ձեռնարկը շարունակուէր: Ընդհակառակն աղթարմայութեամբ խմորեալներ նորէն տիրացան, եւ գեղջումներ բաց ասպարէգ ստացան, եւ այլեւս յայտնուեցաւ թէ յոյս ու ճար չկայ հայրապետական աթոռը իւր աղետալի վիճակէն ազատել, բայց եթէ ազատելով զայն այն խառնակ մթնոլորտէն որուն մէջ կը մնար: Դժբախտաբար գրեթէ անհնար էր անմիջապէս ձեռնարկել, զի Արեւելք ամբողջ անտանելի տագմապի մէջ էր Գարաքոյունլու հսքնտէրին Երեսէն, եւ ոչ միայն գործելը, այլեւ մտածելն իսկ հնար չէր,

հայրապետական աթոռին հոգածու գտնուելու: Այս էր իրաց վիճակը 1430 թուականին, որ Պողոսի Երկուտասանամեայ կաթողիկոսութեան վերջինը եղած է, ինչպէս բացատրեցինք (§1414):

S. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Զ. ՎԱՀԿԱՑԻ

1427. ՎԱՀԿԱՑԻ ԵՒ ՆԱՂԱ'

Նորէն Կիլիկեցիք կը տիրանային հայրապետական աթոռին, զոր ծեռք կը ծգէր իրենց զիսաւորներէն Կոստանդին Եպիսկոպոս բնիկ Վահկայ բերդէն, եւ ձգտումով նախաձեռնակ, ու միջոցներով հարուստ, ու հնարագիտութեամբ Ճարտար անձ մը, թերեւս նաեւ գլուխ ու վարիչ Պողոսի դաւաձաններուն: Իւր ուղղութիւնը Ճշելու համար կրնանք հիմնուիլ այս վերջին պարագային, ինչպէս նաեւ նկատի առնել Լատիններու մօտենալու կամքը, եւ Փլորենտիոյ ժողովին հետ յարաբերութիւնը, որչափ ալ գործին առաջին շարժումը իրմէ բոլիած չըլլայ: Հետեւաբար աղթարմայութեան, թէ ոչ նախանձայոյգ մը, գոնէ համակիր մը եղած ըլլալը կը յայտնուի: Ասոր հետ մէկտեղ պէտք է ընդունինք, թէ այդ մասին ալ մեծ գործումէութիւն ունեցած չէ, քանի որ միւս կողմէն Մկրտիչ Նաղաշ վարդապետի հետ նախորդ մտերմութիւն ունէր, եւ անոր հանդէպ յարգանք կը տածէր, որ է ըսել թէ հայադաւանութեան սէրը իւր սիրտէն բոլորովին հեռացած չէր, իսկ Նաղաշի աղթարմայութենէ հեռու մէկ մը եղած ըլլալը յայտնի է: Բնիկ Բաղէշի մօտիկ Պոռ գիւղէն էր Նաղաշը, Առաքել մեծատուն քահանայի որդի, Յովհաննէս վաղամեռիկ քահանայի, եւ Արգար տղայութենէ կրօնաւորութեան փափաքող, սակայն ամուսնանալու պարտաւորուած էր: Կնոջը առաջին ծննդաբերութեան առթիւ այրիանալով, Եկեղեցականութեան կը մտնէր, նկարչութեան եւ Ճարտարապետութեան արուեստներէն ալ չիրաժարելով: Որոշակի ըսուած չէ թէ որ աշակերտութենէ էր, այլ Տաթեւի աշակերտած ըլլալը չիշուիր, իսկ 1418'ին, դեռ սարկաւագ եղած ատեն Պոռայ Ս. Անանիա, այժմ Ս. Յովհաննէս վանքը գտնուած կը տեսնուի (ՆԱՂ. է.), իսկ վարդապետութիւնը Ամիդի մէջ անցուցած է, եւ 1430'ին նոյն քաղաքին Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է, նոր ընտրուած Վահկացի կաթողիկոսէն (ՀԱՅ. 572): Մկրտիչ շատ ազդեցիկ դիրք մը ունեցած է Միջագետքի մէջ, իւր կարողութեամբ եւ յաջողակութեամբը, բայց աւելի Աքքոյունլու Օսմանի սիրելի ըլլալովը, որով ամէն տեսակ արտօնութիւններ ստացած է քրիստոնէից համար, Եկեղեցիներու նորոգութիւն, Եկեղեցականներու ապահարկութիւն, համարձակ պաշտամունք, եւ գերիներու ու նեղուածներու ազատութիւն: Իւր զիսաւոր շինութիւնները եղած են, Արդնիի Բարձրահայեաց վանքը 1433'ին եւ Տիարաքքիրի Ս. Թեոդորոս կաթողիկէն, որ անազան աւարտեցաւ 1439'ին (ՀԱՅ. 573): Բարեբախտ պիտի ըլլայինք եթէ Վահկացիին մասին ըլլային, մինչ ընդհակառակն իւր օրով Եւսբանգեւս յառաջացաւ Սոյ հայրապետանոցին քայլայումը, եւ կաթողիկոսական աթոռին անկումը, որ Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան եւ հաստատութեան նախանձայոյգ վարդապետները ստիպեց վերջնական դարմանին դիմել, եւ Կիլիկիոյ մթնոլորտէն հեռացնել հայրապետութիւնը, եւ զայն վերադարձնել իւր սկզբնական տեղը, լուսաւորչակիմն Եջմիածինը, որ թէպէտ արտաքին եւ քաղաքական տեսակէտով նախանձելի բախտ մը չունէր, գոնէ անտխեղծ պահած էր հայադաւան ուղղափառութեան սկզբունքը: Պողոսի սպանութիւնը եւ

Կոստանդինի յաջորդելը մեծապէս ցնցած էին Արեւելեայց միտքերը, եւ հարկաւ անմիջապէս ալ գործի ձեռնարկած կ'ըլլային, եթէ պարագաները ներէին:

1428. ԻՍՔԵՆՏԵՐ ԵՒ ՃԻՀԱՆ'ԱՀ

Տագնապալից էր կացութիւնը, ամէն կողմ սուր ու հուր, աւեր ու աւար կը տիրէր Գարաքօյունլու Խրքնտէրին երեսէն: Արալի, Խրքնտէրի որդին եւ Վանայ իշխանը, անիրաւութեանց չափը անցընելուն, հօրմէն ետ կոչուեցաւ, բայց նա 'ամախիի իշխան Խալիլուլահին ապահնեցաւ, որ Արալին 'ահօռի մեծ խանին որկեց, եւ այս պատճառով Խրքնտէր 'ամախի յարձակեցաւ 1434'ին, եւ որոյ ծարակ ետ հն ետասամ աւուր ծանապարհաւ զաշխարհն, եւ քաղաք ու գիւղ, ծառ ու այգի, ամէն բան ջնջեց, անպատմելի աւերս որժեալ: 'ամախիէ անցաւ յայնկոյս Դարբանդու, անողորմ սրախողխող առնելով զլեռնականս եւ զդաշտականս, եւ ամ մի լմնան այդ ասպատակը շարունակեց, եւ ահազին աւարով եւ գլուխմներով բերներով Սիւնեաց երկիրը դարձաւ 1435'ին, ուր Յակոբ 'ամախնեցի քահանայն կրցաւ քրիստոնեայ գերիները ազատել (ՄԵԾ. 100): 'ահօռի ուզելով Խրքնտէրը պատժել անթիւ եւ անհամար բազմութեամբ Սուլտանիան պաշարեց, եւ անկէ Երնջակ եկաւ, ուր Խրքնտէրը սպաննել, բայց նա յաջողեցաւ փախչիլ Կոգովիտ գաւառի Արծակ գիւղը, եւ անկէ Կարինի վրայ քալեց, ուր Աքքօյունլու Օսմանի հետ զարնուեցաւ, եւ զայն սպաննեց եւ գունդերը ջարդեց, ու դիակները դիգելով. ինքն յառաջացաւ դէպ Աքշէիր եւ Թօքաթ: 'ահօռիի որդին Զոնգայ, որ կը հետապնդէր՝ ետեւէն չիասաւ, իսկ 'ահօռի պատուեց ու 'ահ անուաննեց Խրքնտէրի ճիհան կամ Զահան եղբայրը, որ իրեն հպատակութիւն էր յայտնած (ՄԵԾ. 103): Սիւս տարի 1436'ի զարունին Խրքնտէր իւր ասպատակը նորոգեց, Սեբաստիոյ շրջակայքը քանդեց, այրի մը մէջ ապահնած Հայերէն՝ էրիկ մարդիկը անասելի չարչարանօք տանջեց, եւ կին ու տղայ գերի տարաւ, Տիվրիկէ ծանր փրկանք գանձեց, Խարբերդը սրով եւ իրով աւերեց, Ղերջանի ժողովուրդը ճանպայ հանեց իբր գերի ծիւն ծմերին, եւ երբ ցրտահարներու բազմաթիւ մահերը կ'իմացնէին, ծիծաղելով ասէր. Աստուած արար, զի՞նչ փոյք է ինձ (ՄԵԾ. 105): Քան զաստեղս աւելի մարդիկ մեռեալ էին Խրքնտէրի երեսէն, որ 1437'ին եղբօրը ճիհան 'ահի վրան քալեց, բայց իրեններէն լքուելով Երնջակի բերդը ապահնեցաւ, ուր իւր իսկ մայրը Խանում եւ 'ահաբաթ որդին, եւ 10 զօրեղ եւ քաջ մենամարտիկ գինուրներ գինքն սպաննեցին երբ ի քուն էր արբեալ ի ոինւյ, եւ գլուխը ճիհան 'ահին տարին: Եւ խաղաղացաւ երկիր կը յաելու պատմիչը (ՄԵԾ. 107): Ըսած էինք վերեւ (§1422) թէ պարագայք չներեցին Հայաստանի վարդապետներուն Սսոյ աթորին գործովը զբաղիլ, ուստի քաղուածօրէն տուինք վերջին տարիներուն անցքերը, որ մեր խօսքը կը հաստատեն:

1429. ՊԵԼԳԻՆ ՕՐԲԵԼԵԱՆ

Դժբախտութեանց շարքը լրացնելու համար յիշենք եւս Օրբելեանց վերջանալը: Այդ ազգատոհմէն մնացած էր միայն Պելգին իշխան, Պեղգին (ՄԵԾ. 117) եւ Պեշգին ալ գրուած (ՄԵԾ. 134), որդի Սմբատ իշխանին, այն որ Տաթեւացիին պաշտպանութիւն էր ըրած (§1357), կեղծուրաց ալ եղած, եւ նորէն դարձած (§1406): Պելգին միակ Հայ իշխան մնացած էր Արեւելեան գաւառները,

ծիռ մի ի մէջ ողկուզաց, եւ աստղ մի ի խաւար Շիշերի (ՄԵԾ. 119), ընդ գերիշխանութեամբ Վրաց Ալեքսան թագաւորին, որ Սիւնեաց նահանգն ալ իրեն հնազանդեցուցած էր: Սակայն Ալեքսան Հայոց նկատմամբ համակիր չէր, եւ կը վախնար մի՛ գուցէ Հայեր Պելգինի շուրջը ժողովեցին, եւ աւերումն լիցի կողման Վրաց: Ուստի կը մտադրէ զայն սպաննել տալ, եւ Ամնադին անուն Հայ մըն ալ կը վարձէ, որ տայ տեղ մահու ի ժամ կերակրոյն: Պելգին կը զգայ, դեղթափ ալ կ'առնէ, բայց օգուտ չունենար եւ կը մեռնի: Ալեքսանի եւ Ամնադինի գործին մէջ կրօնամոլութեան հետք մըն ալ կը նշնարէ պատմիչը, թէ ազ քաղկեդոնական չկրցաւ տանիլ զբարերարմ ազ իս, ուղղադաւան եւ ծշմարիտ հաւատացեալն (ՄԵԾ. 118): Ալեքսան այս կերպով Օրբելեանց տէրութիւնը վերջացուց, որոնց նախապէս Լոռի դղեակն ալ տուեր էր: Պելգինի եղբայր 'ահ, փոյթ չունեցաւ հայրենի զաւարին տիրանալ, իսկ որդին տասնամեայ մեռաւ, եւ Հայ իշխաններու վերջին հետքն ալ ջնջուեցաւ 1438'ին: Միայն Պելգինի աւագանին անոր վրէժը լուծեց, Ամնադինը ծայրակտուր արարեալ յոտից եւ ի մատանց (ՄԵԾ. 121):

1430. ՎՐԱՑ ՆՈՒՃՈՒԾԸ

Ալեքսան 1439'ին չարաչար եւ անհանդուրժելի ցաւերով հիւանդացաւ, եւ 1440 Լատկին օրը, մարտ 27'ին Ճիհանշահ եկաւ ու Վրաց 'ամշուլտէ քաղաքը պաշարեց, եւ անհամար թուով գերի վարեց, որոնք մինչեւ ի Մոր եւ ի Խորասան եւ ի Պաղտաս եւ ի Տաճկաստան եւ յամենայն երկիր ցրուեալ ցնդեցան (ՄԵԾ. 121), իսկ Հայաստանի քրիստոնեայք այնքան աղքատցած էին որ մին քաղաք եւ մին Շիլ Շերի մի Անել ոչ կարէր կ(ՄԵԾ. 122): Վրաց թագաւորութեան իյնալովը քրիստոնէից յետին յոյսն ալ ջնջուեցաւ, եւ մեք, կ'ըսէ Մեծովիեցին, որ համապազ յոյս ի Վրացիսն ունելով պարժեաք, յայնմանէ յուսահատեալ, առաջի անօրինաց ափիրերան եղաք (ՄԵԾ. 123), եւ այդ վերջին աղէտքին վրայ ողբով կը փակէ իւր պատմութիւնը: Ճիհանշահ այս կերպով բոլոր Հայաստանի եւ Կովկասի բացարձակ տիրապետողը դարձաւ, եւ թէպէտ քրիստոնէից վրայ հարկերը խստացոյց, գոնէ պատերազմի խօռվութիւնները վերջացան, եւ երկիրը համեմատաբար հանդարտ վիճակ մը ստացաւ, որով ուրիշ գործերով ալ զբաղելու հնարաւորութիւն ներկայացաւ: Ճիհանշահ այդ կողմերուն վրայ մարզպան կամ ընդհանուր պետ դրաւ իւր Հասան-Ալի որդին, որ աթոռը հաստատեց Նախիջենան, եւ անոր ծեռքին ներքեւ կուսակալներ նշանակուեցան՝ Վան, Երեւան, Տփղիս, եւ ուրիշ զաւարներ, պէտք կամ պէտք կոչնամբ, եւ ասոնցմէ մէկն էր Երեւանի Եազուա պէյը, որուն անունը պիտի յիշենք աթոռի փոխադրութիւնը պատմած ատենիս:

1431. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԵՐԶՈՒԾԸ

Այժմ պէտք է անցնինք կարեւոր կէտ մը լուսաբանել, որ է Հայոց կողմէ Լատինաց Փլորենտեան ժողովին յղուած պատուիրակութիւնը, եւ անոր ծեռքով կատարուած գործողութիւնը: Սակայն գործին լիակատար բացատրութեան համար անհրաժեշտ կը դատենք կողմնակի տեղեկութիւններ տալ Լատիններուն եւ Յոյներուն կացութեան վրայ: Կղեմէս Ե պապ իւր աթոռը 1309'ին Հռոմէ փոխադրած էր Գաղղիոյ Ալինիոն քաղաքը, ուր աթոռը մնաց մինչեւ 1377, եօթը պապերու ժամանակ, մինչեւ որ Գրիգոր ԺԱ նորէն Հռոմ հաստատուեցաւ, բայց քիչ ետքը մեռաւ

1378 մարտ 26'ին, եւ Երկու պապեր միանգամայն ընտրութեցան, Ուրբանոս Զ Հռոմի մէջ եւ Կղեմէս Ե Ալինիոնի մէջ: Այսպէս սկսաւ Արեւմտեան հերձուած կոչուած պառակտումը: Ուրբանոսի յաջորդեցին Վոնիփակիոս թ 1379'ին, Իննովկենտիոս է 1404'ին, եւ Գրիգոր ԺԲ 1406'ին, իսկ Կղեմէսի յաջորդեց Բենեդիկտոս ԺԳ 1394'ին: Հերձուածին վերջ տալու համար գումարութեցաւ Պիսայի (Pisa) ժողովը, Իտալիոյ մէջ, 1409 մարտ 26'ին, Երկու պապերն ալ չձանչնալու սկզբունքով, զորս յունիս 5'ին հերձուածող եւ հերետիկոս հրչակեց, եւ յունիս 26'ին ընտրեց Ալեքսանդր Ե պապը: Այս ընտրութիւնը ուրիշ արդիւնք չունեցաւ, բայց իրեն յաջորդեց Յովիաննէս ԻԳ, եւ իւր աթոռը Բոնոնիոյ (Bologna) մէջ հաստատեց: Միեւնոյն միջոցին նորադանդութիւնն ալ սկսած էր Արեւմուտքի մէջ, որուն նախահայրը Եղաւ Յովիաննէս Վիքլիֆ (John Wickliff) Անգլիացին 1374'ին, եւ իրեն յաջորդեց Յովիաննէս Հուս (Johan Huss) Գերմանացին 1403'ին, հետեւապէս հերձուածին Խոնդիրին հերետիկոսութեան խոնդիր մըն ալ կը կցուէր Եւրոպայի մէջ, բայց մենք այդ Եղելութեանց չենք հետեւիր: Երրակի հերձուածը վերջացնելու համար գումարութեցաւ Կոստանցիոյ (Constanz) ժողովը Հելուետիոյ մէջ 1414 նոյեմբեր 5'ին, եւ 1415 ապրիլ 6'ին իւր նշանաւոր վճիռը արձակեց թէ ժողովի իշխանութիւնը պապական իշխանութենէն վեր է: ժողովը մինչեւ 1418 իւր նիստերը շարունակեց, 1415 մայիս 29'ին Յովիաննէս ԻԳ դատապարտեց, 1415 յուլիսին Գրիգոր ԺԲ'ի բռնազրուեալ հրաժարականը ընդունեց, 1417 յուլիս 26'ին Բենեդիկտոս ԺԳ'ը կրկին մերժեց, եւ վերջապէս 1418 նոյեմբեր 11'ին Մարտինոս Ե'ը պապ ընտրեց: Հերձուածը պաշտօնապէս դադրած Եղաւ, բայց խռովութիւնները շուտով չդադրեցան: Գրիգոր ԺԲ քիչ ետքը մեռաւ 1417'ին 91 տարեկան, Յովիաննէս ԻԳ, որ 1415'ին բանտարկուած էր՝ Երեք տարիէն մեռաւ 1418'ին, իսկ Բենեդիկտոս ԺԳ իբր պապ ապրեցաւ մինչեւ իրեն մահը 1424'ին, եւ իրեն յաջորդեց Կղեմէս Ը, որ իւր դիրքը պահեց մինչեւ 1429, այլ հետզհետէ լքելով ստիպութեցաւ հրաժարիլ եւ Մարտինոս Ե'ի հնազանդիլ: Կոստանցիոյ ժողովը որոշած էր պարբերաբար ընդհանուր ժողովներ գումարել իբր իրարու շարունակութիւն, եւ ըստ այսմ առաջինը գումարութեցաւ Իտալիոյ Պավիա (Pavia) քաղաքը 1423 մայիսին, բայց վերահաս ժանտախտին պատճառով յունիսին Իտալիոյ Սիենա (Siena) քաղաքը փոխադրութեցաւ, եւ լոկ հերետիկոսութեանց գործերով զբաղելով փակութեցաւ 1424 փետրուար 26'ին: Այդ մանրամասնութիւններ մէկ կողմէն կը հաստատեն թէ Լատիններուն Եկեղեցական դրութիւնն ալ Հայերու կացութենէն շատ չէր տարբերէր, եւ միւս կողմէն մեզ կ'առաջնորդեն Փլորենտիոյ ժողովին իսկութիւնը ձշելու:

1432. ԲԱՍԻԼԻՈՅ ԺՈՂՈՎԸ

Մարտինոս Ե նոր ժողով իրաւիրեր էր 1431 փետրուար 1'ին, Հելուետիոյ Բասիլիա (Basilea կամ Basel) քաղաքը մարտ 3'ին բացուելու պայմանով, սակայն ինքը փետրուար 20'ին մեռաւ եւ մարտ 3'ին ընտրութեցաւ Եւգիննէս Ղ: Այդ պարագաներ յապահեցին ժողովականաց շուտով հաւաքուիլը, եւ 1431 դեկտեմբեր 14'ին առաջին նիստը գումարութեցաւ, մինչ անդին պապը դեկտեմբեր 12'ին իրաման կը հանէր ժողովը յետաձգել եւ 18 ամիսէն բանալ Բոնոնիա քաղաքը,

ուր ինքը կը գտնուէր: Բասիլիոյ ժողովականները չհաւանեցան եւ 1432 փետրուար 15'ին կրկնեցին Կոստանդիոյ ժողովին վճիռը, թէ պապական իշխանութիւնն ալ ժողովականին ենթարկուած է, եւ Երգինէոսի առաջարկեցին յետաձզման իրանանք ետ առնուլ: Երգինէոսի չհամակերպելուն վրայ 1432 դեկտեմբեր 18'ին իրեն 60 օր պայմանաժամ նշանակեցին, եւ նոյնը կրկնեցին 1433 յուլիս 13'ին, պաշտօնականնութեան սպառնալիքով: Ասոր պատասխան Երգինէոս սեպտեմբեր 13'ին կոնդակով Բասիլիոյ ժողովականներուն որոշումները կը ջնջէր, բայց ինքն ալ տագնապալի վիճակ մը ունէր Բոնոնիոյ մէջ, թէ քաղաքական հակառակութիւններուն եւ թէ իրեններէն լքուելուն երեսէն: Այս պատճառով ստիպուեցաւ Բասիլիոյ ժողովականներուն հետ հաշտուիլ, ինչ որ տեղի ունեցաւ 1434 ապրիլ 24'ին, եւ յունիս 26'ին անգամ մըն ալ հօչակուեցաւ Կոստանդիոյ վճիռը ժողովներու գերիշխանութեան վրայ: Երգինէոս դժգոհ այդ ելքէն, բայց եւ ստիպեալ հարկին հնագանդիլ, պատեհ գտաւ օգտուիլ իւր ազդեցութիւնը զօրացնող պարագայէ մը, որ յանկարծ կը ներկայանար Յոյներուն կողմէ: Օսմանեանց սուլտան Մէհէմմէտ Ա'ի (§ 1412) յաջորդած էր որդին Մուրատ Բ 1421'ին, եւ երկուքին ձեռքով Յունական կայսերութեան Ասիական եւ Երոպական բոլոր երկիրները Օսմանեանց իշխանութեան ներքեւ անցած էին, այնպէս որ Կոստանդնուպոլիս այլեւս ամէն կողմէն թշնամիէն շրջապատուած, եւ յոյժ անձուկ սահմաններու մէջ ամփոփուած էր: Յովհաննէս Ը Պալէոլոգ կայսր, որ 1425'ին հօրը Մանուէլ Բ'ի յաջորդած էր, գահակալութենէն անմիջապէս ետքը, ծանր պայմաններով տասնամեայ հաշտութիւն մը կնքեց Մուրատի հետ, բայց եւ այնպէս միշտ երկիւլի մէջ էր: Արեւմուտք զատ ուրիշ կողմէ օգնութիւն մը չյուսալով, եւ այդ օգնութեան համար դաւանական միութեան պայմանին անհրաժեշտ ըլլալը գիտնալով, հարկաւ Ղալաթիա (Calata) արուարձանին մէջ հաստատուած Գենուացիներէ ալ յորդորուելով, ուղղակի Երգինէոս պապին դիմեց 1433'ին, եւ սա ալ նոյն տարւոյ յուլիսին Քրիստափոր Կարաթօնի (Cristoforo Caratoni) քարտուղարը յղեց բանակցութեան սկսելու: Յովհաննէս կայսր կ'առաջարկէր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գումարել միութենական ժողովը, որուն Երգինէոս համամիտ էր, եւ Բասիլիոյ ժողովը ցրուելու միջոց կը նկատէր (ՊԵԼ. Ա. 275), մինչ Բասիլիոյ ժողովականք, որոնց ալ յատուկ պատզամաւրոներ յղած էր Յովհաննէս կայսր՝ Երոպիոյ մէջ կ'ուզէին: Այն ատեն Երգինէոս իւր եղած Բոնոնիան առաջարեց, իսկ կայսրը ծովեզերեայ Անկոնա (Ancona) քաղաքը կը նախադասէր: Բանակցութիւնք երկարեցան մինչեւ 1436, եւ այդ միջոցին ժողովը կանոնական գործերով գրադեցաւ, առանց աչքէ վրիպեցնելու Յոյներն ալ, զորս իրեն կողմը ձգել կ'աշխատէր, Բասիլիան կամ Աւինիոնը կամ Սավոյիան իբրեւ ժողովատեղի առաջարկելով, իսկ կայսրը, որ Երգինէոսի եւ ժողովականաց մէջ ազդուագոյն կողմը կը փնտուէր, վերջապէս ժողովականներէն բաժնուեցաւ եւ Երգինէոսի յարեցաւ: Ասոր վրայ պապը սկսաւ աւելի խրոխտաբար վարուիլ Բասիլիոյ ժողովականաց հետ, ժողովականք ալ բացարձակ ընդդիմութիւն հօչակեցին: Պապ ու կայսր համաձայնեցան Իտալիոյ Փերրարիա (Ferrara) քաղաքը գումարուիլ, որուն վրայ Երգինէոս 1438 յունուար 1'ի կոնդակով Բասիլիոյ ժողովը լուծեալ հօչակեց, եւ փետրուարի 8'ին ժողովը բանալ տուաւ, 27'ին ինքն ալ գնաց, մարտ 4'ին Յովհաննէս կայսրը

Եկաւ, եւ 7'ին ալ հասաւ Կոստանդնուպոլիսոյ Յովսէփի պատրիարքը, Եկեղեցական հետեւորդներով, ապրիլ 9'ին հանդիսութիւն կատարուեցաւ, բայց ժողովական գործողութիւններ մինչեւ հոկտեմբեր 8 յետաձգուեցան, Լատիններէն շատերուն յապաղելուն պատճառով: Երգինէոս իւր յաղթութիւնը կատարեալ կը կարծէր, բայց Բասիլիոյ ժողովականք չէին զիջաներ: Փերրարիայի ժողովը ապօրէն հրչակեցին, Բիտրուրգիոյ (Bruges) կանոնք կոչուած՝ Գաղղիական Եկեղեցւոյ սահմանադրութիւնը հաստատեցին, որ պապական իշխանութեան նպաստաւոր չէր, 1439 յունիս 25'ին Երգինէոսը գահընկէց հրատարակեցին, եւ նոյեմբեր 5'ին նոր պապ մըն ալ ընտրեցին Սավոյիոյ Ամեդէո Ը (Amedeo V|| di Savoia) հրաժարեալ իշխանը, որ Փելիքս Ե կոչուեցաւ: Ուրիշ մասնաւոր կարգադրութիւններէ ետքը 1443 մայիս 16'ին ժողովը փակեցին, որ ամբողջ 12 տարի տեւած էր, եւ որուն հեղինակութեան մասին Լատիններն ալ իրենց մէջ համաձայն չեն, եւ իինգ վեց տեսակ կարծիքներ կազմուած են (ՊԵԼ. Ա. 292), որոնք մէջ չեն հետաքրքրեր:

1433. ՓՈՐԵՆՏԻՈՅ ԺՈՂՈՎԸ

Մեզի կարեւոր էր գիտնալ թէ ինչ հոգւով, ինչ նպատակով, եւ ինչ պարագաներու ներքեւ գումարուած է յունալատին միաբանութեան ժողովը, որուն այնչափ կարեւորութիւն կու տան հօռմէադաւանք, եւ զոր մեր ազգային Եկեղեցւոյն վրայ ալ տարածել կը ջանան: Յոյներ Եկած էին Օսմանեան վերահաս գրաւումնէն ազատուելու, եւ որեւէ արտաքնայարդար պայմանով օգնութիւն մը ստանալու համար: Իսկ Երգինէոս կ'աշխատէր որեւէ ձեւի տակ Արեւելքի վրայ ազդեցութիւն տարածելով՝ իւր անձնական թշնամիները ընկճել: Ահա տիեզերական ըսուած ժողովոյ հեղինակութեան հիմը, եւ հաւատոյ դաւանական վճիռ կոչուած որոշումը: Փերրարիոյ մէջ 1438 հոկտեմբեր 8'էն, մինչեւ 1439 յունուար 10, տասնըվեց նիստեր գումարուեցան, եւ յՈրդույ յաւելուածին վրայ վիճելով, բայց քաղաքին մէջ ժանտախտ ձարակած ըլլալուն՝ միակամ հաւանութեամբ փոխադրուեցան մերձակայ Փլորենտիա (Firenze) քաղաքը, ուր փետրուար 26'ին առաջին նիստ մը գումարեցին: Հոգւոյն Սրբոյ եւ յՈրդույ բղխման խնդիրը շարունակեց մինչեւ յունիս 8, եւ վերջապէս միջասահման բանաձեւով մը փակուեցաւ: Պատարագի հացին եւ սրբազործութեան եւ հանդերձեալ Մաքրարանի խնդիրներն ալ փոխադարձ զիջողութեամբ փակուեցան, բայց պապական իշխանութեան կէտը ծանր ընդդիմութեանց բաղխեցաւ, իրեն գործնական ձեւերուն մէջ: Յոյները բաւական կը սեպէին Հռոմի աթոռը առաջին ըսել, մինչ Լատիններ անոր ընդարձակ նախաձեռնութիւններ կու տային, հանգանակին յաւելուածներ ընելու, իւրովի տիեզերական ժողով հրաւիրելու, առանց ուրիշ պատրիարքներու զայն գումարելու, պատրիարքները իւր ատեանը բերելով դատելու, եւ նմաններ, զորս Յոյներ չէին ընդունիր, եւ Յովսէփի պատրիարքին յունիս 12'ին Վախճանելուն վրայ, Յոյն Եպիսկոպոսներ մեկնելու կը պատրաստուէին: Սակայն կայսրն ու պապը միտքերնին ուրիշ նպատակներ ունէին, Յովիաննէս որեւէ կերպով Լատինաց օգնութիւնը ապահովել կ'ուզէր, Երգինէոս Բասիլիոյ ժողովականաց առջեւ տկարանալ չէր ուզեր, որոնք ճիշդ այն օրեր, յունիս 25'ին (§1432), զինքն գահընկէց կը հրչակէին: Միտքերնին տարբեր, բայց նպատակնին համամիտ, կայսր ու պապ միացան եւ

ստիպողական ու շահեցողական ամէն միջոց գործածելով, եւ որոշ բացատրութեանց տեղ դիրաթեք բանաձեւներ ընդունելով, բայց միշտ բաւական դժուարութիւններով՝ միութենական վճիռ մը գիրի առնել եւ ստորագրել տուին յուլիս 5'ին, եւ 6'ին երկուշաբթի օր հանդիսապէս հրատարակեցին Փլորենտիոյ մայր Եկեղեցւոյն մէջ:

1434. ՓԼՈՐԵՆՏԻՈՅ ՎՃԻՌԸ

Այս հաւատոյ գիրին մէջ (ՄՆՍ. ԼԱ. 1025) նկատելի կէտերն են: Նախ պապը իւր կոնդակը կը հաստատէ հաւանութեամբ կայսեր, եւ արեւելեան պատրիարքաց (ՄՆՍ. ԼԱ. 1026) ընդարձակ կերպով կը բացատրէ թէ Հոգույն Սրբոյ բղխման մասին Լատիններուն ի Յօրէ եւ յՈրդույ, եւ Յոյներուն ի Յօրէ Որդուվ բանաձեւները նոյն իմաստի կը յանգին, եւ կ'ընդունի իրը ի միոյ սկզբանէ վարդապետութիւնը (ՄՆՍ. ԼԱ. 1030): Պատարագի եւ մաքրարարի մասին երկաքանչիւր Եկեղեցիները իրենց սովորութեանց մէջ կը թողու: Իսկ պապական իշխանութեան մասին խօսուած ատեն կ'ընդունի Յոյներուն պահանջած պայմանները, թէ այս կ'իմացուի, Ինչպէս որ տիեզերական ժողովներուն վծիռներուն եւ Եկեղեցական կանոններուն մէջ կը պարունակուի: Եւ թէ Ամբողջապէս պիտի պահուին պատրիարքներուն բոլոր իրաւունքները եւ առանձնաշնորհութիւնները (ՄՆՍ. ԼԱ. 1034): Այդ բանաձեւներով Յոյն Եպիսկոպոսներ կը կարծէին իրենց դրութիւնը ազատած ըլլալ, իսկ Լատիններ կ'ուրախանային որեւէ կերպով Յոյներու վրայ առաւելութիւն ստանալ: Եւ գինէնս Բասիլիկանաց վրայ յաղթանակ տարած կ'ըլլար, եւ Յովիաննէս իւր կայսրութիւնը ապահոված կը կարծէր: Կայսրը յուլիս 6'ին Ետքը իւր դիտած գործնական արդիւնքը կը պահանջէր, սակայն Եւ գինէնս չունէր այս ազդեցութիւնը որ Եւրոպիոյ բանակները Օսմաննեանց դէմ շարժէր: Կայսրը յուսախաբ իւր ակնկալութեանց մէջ, բաւական ատեն դեռ Փլորենտիա մնաց, որ նպատակը իրագործէ, սակայն տեսնելով որ բան մը չարտադրուիր, եւ ընդիմադիր Եպիսկոպոսներու դիտողութիւններէն ցաւելով, միութենական որոշումէն յիսուն օր Ետքը, օգոստոս 26'ին բոլոր Յոյներով Փլորենտիայէ մեկնեցաւ դէպի Կոստանդնուպոլիս, ուր հասաւ 1440 փետրուարի առջի օրը: Միայն Երկու Յոյն Եպիսկոպոսներ Ետք մնացին, որոնք սիրտով հռովմէադաւանութեան յարած էին, Բեսարիոն (Bessarione) Նիկիոյ եւ Խսիդորոս Կիէվի (Kiev) արքեպիսկոպոսները, որոնք կարդինալութեան աստիճանով վարձատրուեցան:

1435. ԳԵՆՈՒԱՑԻՆԵՐ ԵՒ ՀԱՅԵՐ

Յոյներուն մեկնելէն օր առաջ Փլորենտիա կը հասնի Հայ պատգամաւորութիւնը, եւ կայսրը հազիւ թէ զայն ողջունելով Փլորենտիայէ կը մեկնի (ՄՆՍ. ԼԱ. 1046): Բայց մենք պէտք է Ետ դառնանք պատգամաւորութեան ծագումը պատմելու: Այդ միջոցին ծաղկեալ Հայ զաղթականութիւն մը կը գտնուէր Խրիմի Կաֆա քաղաքը, որուն ծագումը կը կապուի Զարմազանի արշաւանքներուն (§1113), եւ Ամի քաղաքի փախստականներուն իետ: Ասոնք առաջին անգամ բնակեցան Ախսարայ: Աժտէրխանի եւ Ղազանի մօտերը, ուր հասած կ'ըլլան շուրջ 1235'ին: Երբ 1261'ին Յոյն Կայսրներ Կոստանդնուպոլիսը Լատիններէն ետ առին, օգնութիւն գտած էին Գենուացիներէն, որոնք Վենետիկցիներու եւ Պիսացիներու իետ կը մրցէին ծովի

տիրապետութեան եւ առեւտուրի ընդարձակութեան համար: Միքայէլ Պալէուոգ կայսր իբր երախտագիտութեան պարտք, Գենուացիներուն (Cenovesi) տուաւ Կոստանդնուպոլսոյ հանդիպակաց ծովեզերքը, որ Ղալաթիա կամ Կալաթա կը կոչուի այժմ, անշուշտ իտալերէն Calata անունով, ինչպէս կը կոչուին ցարդ Գենուայի եւ Սավոնայի եւ շրջակայ Լիգուրեան նաւահանգիստներու քարակները: Կոստանդնուպոլսէ դուրս Գենուացիք մեծ կեղրոն ունէին Խրիմու Կաֆա քաղաքը, եւ առեւտրական կայարաններ, Զմիւռնիոյ, Քիոսի, Միտիլէնի եւ ուրիշ քաղաքներու մէջ: Քրիստոնեայ իշխանութեան մը Կաֆայի մէջ մերձաւորութիւնը՝ Ախսարայի Հայերուն տեղափոխութեան փափաքը շարժեց, եւ Կաֆայի Գենուացիներէ հաւանութիւն ստանալով, եւ դիմադրող Թաթարներու հետ պատերազմելով, եկան հաստատուիլ Կաֆա 1330'ին, եւ հետզհետէ ընդարձակուեցան նոր գիւղեր ալ շինելով եւ շնչնելով եւ բազմաթիւ եկեղեցիներ կանգնելով (ՀԱՅ. 581): Այդ թուականէն դար մը անցած էր, եւ շատ զարգացած էր Հայոց դիրքը Գենուացւոց պաշտպանութեան ներքեւ, սակայն բարի դրացիութիւն եւ քարեացականութիւն շահելու նպատակները, Կաֆայի Հայերուն մէջ մերձաւորութիւն ու հակամիտութիւն մը ստեղծեցին դէպի լատինականութիւն, որ ոչ բոլոր հայաբնակութեան հաւասար, եւ ոչ ալ կատարեալ եւ պաշտօնական կերպով էր, եւ մաս մը միայն մինչեւ ունիթորական յանձնառութիւններ հասած էր եւ երեք վանքեր ունէր, ինչպէս յիշեցինք (§1394): Ուրիշ մաս մը Կիլիկեցւոց ոճով աղթարմայական զիջումներու կը միտէր, եւ Վերջապէս Ճշմարիտ հայադաւան մաս մըն ալ կար, միշտ տիրապետողներու հետ լաւ յարաբերութիւններ պահելու զգուշաւորութեամբ: Երբ որ 1433'ին Յովհաննէս կայսր Եւգինէոսի դիմեց (§1432), եւ միութենական դիտում յայտնեց, պապին միտքը ծագեցաւ միեւնոյն փորձն ընել ուրիշ Արեւելեան եկեղեցիներու հետ ալ, որոնք Հռոմի հետ յարաբերութիւն չունէին, որպէսզի տեսակ մը դաշնակցական միութեամբ իւր դիրքը զօրացնէ, եւ Բասիլիականաց կողմը տկարացնէ, որոնք աւելի ազդեցութիւն ունէին Գերմանական, Գաղղիական եւ Սպանիտկան Երկիրներու մէջ: Սակայն Բասիլիոյ ժողովականք ալ Եւգինէոսի գաղափարը հակակշռելու համար, իրենք ալ իրենց կողմէն, ոչ միայն կայսեր, այլ եւ ուրիշներու ալ նոյն իրաւերը ուղղեցին, ինչպէս կ'երեւի Կոստանդնուպոլիս գտնուող Յովհաննէս եւ Եսայի Սոսյ Եպիսկոպոսներու նամակէն, զոր ուղղած են Բասիլիոյ ժողովականներուն 1433 սեպտեմբեր 30'ին (ՄՆՍ. I. 642), ուր կ'ակնարկէն ժողովին կողմանէ կայսեր ուղղուած գրութեան եւ ղրկուած պատգամաւորութեան: Մենք արդէն յիշած ենք Բասիլիոյ ժողովին Յունաց հետ միութեան խնդիրով զբաղիլը (§1432): Բայց Եւգինէոս իրեն կուսակից եւ օգնական ունէր իտալացիները, եւ յատկապէս Գենուացիները եւ Վենետիկցիները, որոնք ընդարձակ եւ ազդեցիկ յարաբերութիւններ ունէին Արեւելքի մէջ, եւ իրենց ծեռնսուութիւնը ընծայեցին Եւգինէոսի, անոր իրաւերագիրները կամ դիմումները հասուցին Հայերուն, Եթովպացիներուն, Ասորիներուն, Քաղղէացիներուն եւ Մարոնիներուն, եւ ծեռուներնէն եկած միջամտութիւնը գործածեցին յօգուտ պապութեան, բայց մենք պիտի ամփոփուինք Հայերուն Վերաբերեալ կէտերով: Ինչպէս Կաֆայի Հայերը, նոյնպէս Կոստանդնուպոլիս գտնուողներն ալ

Գենուացւոց ազդեցութիւնը կը կրէին, ինչպէս կը կրէր Յունաց կայսրն ալ: Այսու հանդերձ Երկու Եպիսկոպոսները յանձնառու չեղան միութեան բանակցութեան մտնել եւ գործը թողուցին կաթողիկոսին (ՄՍՍ. Լ. 642): Այդ պատասխանին վրայ Եւղինէոս ուղղակի Կոստանդին կաթողիկոսի անունով գիր մը գրեց, որ Եսայի Եպիսկոպոսի ղրկուեցաւ տեղը հասցնելու համար: Նամակը ղրկուած է Կոստանդնուպոլիս, եւ ոչ Երուսաղէմ (ԶԱՄ. Գ. 473), ինչ որ յարմար ունեցիծ մըն ալ չէր: 'Վիրաբութիւնը յառաջ եկած է, Եսայիի նոյն միջոցին Երուսաղէմի Մարտիրոս պատրիարքին աթոռակից ըլլալէն (ԲԱՊ. 48), ինչպէս որ Եսայի ալ կը ստորագրէ: Պապին նամակը, Աբղմսեի սարկաւագի ձեռքով Սիս ղրկուեցաւ, եւ Եսայի ըստ այս 1434 նոյեմբեր 1'ին պապին պատասխանեց, ուր պապին պատուիրակ Քրիստափոր Կարաքօնիի հետ ալ տեսակցած ուլալը կը յիշէ (ՄՍՍ. Լ. 867):

1436. ՊԱՊԱԿԱՆ ՀՐԱՄԵՐԸ

Հայերը հռոմէադաւան ցուցնելու մարմաջով բռնուած գրողներ, նորօրինակ տրամաբանութիւն մը ունին: 'Ողոքորթ գովասանքները՝ հաւատոյ դաւանութիւն կը մեկնեն, միութեան փափաք ցուցնող յայտարարութիւնները՝ կատարուած իրողութիւն կը ցուցնեն, անհատի մը կամ խումբի մը ըրածն ու գրածը՝ Եկեղեցւոյ ամբողջութեան կը Վերագրեն, եւ այս կերպով Հայ Եկեղեցւոյ նկարագիրին եւ իսկութեան վրայ վճիռ կ'արձակեն: Ներկայ պարագայիս մէջ ալ, Կոստանդին կաթողիկոսը, Սույ աթոռը, Կոստանդնուպոլսոյ Եպիսկոպոսը, Երուսաղէմի պատրիարքը, Կիլիկիոյ ժողովուրդը, Կաֆայի գաղութը, կատարեալ հռոմէադաւաններ ցուցնելու ձիգեր կ'ըլլան: Արդ եթէ այս այսպէս էր եւ ամէնքը պապութեան հպատակներ էին, հապա ի՞նչ էր պապին կողմէն զանոնք միութեան կոչելու հրաւերը, զի ոչ թէ միացեալներու, այլ միացեալ չեղողներու կրնար ուղղուի այդպիսի առաջարկ մը: Պապին հրաւերին հանդէա Կոստանդնուպոլիս Եղող Եպիսկոպոսներ գործը կաթողիկոսին կը թողուն, կաթողիկոսն ալ չաձապարեր համաձայնութիւն յայտնելու, այլ մինչեւ Տիարագերի կը գրէ, եւ խնդիրն ու թուղթը հաղորդելով՝ Մկրտիչ Նաղաջ Եպիսկոպոսին կարծիքը կ'ուզէ, որուն աղթարմայութեան դէմ անձ ուլալը յայտնի էր (§1427): Օրինօք շարժուելու համար պէտք էր որ Վահկացին Սիւնեցի եւ Վասպուրականցի վարդապետական կեղրոններուն ալ գրէր, այլ չմոռնանք որ Գարաքօյունլու Խաքնտէրին շահատակութեանց միջոցն էր (§1428), եւ կ'երեւի թէ Վահկացին հազիւ Տիարագերի հետ հաղորդակցելու հնարաւորութիւնն է ումեցեր: Նաղաշին կարծիքը առաջարկին հակառակ եղաւ. հայադաւան ուղղութեան հաւատարիմ մնալով՝ քաղկեդոնիկ դաւանութեան չուզեց համակերպի, եւ հազիւ Կոստանդինի նամակը ստամալէն տարի անցնելէն Ետքը, 1436 մայիս 16'ին պատասխան գրեց, որ միութենական բանակցութեանց մտնելու համար պէտք էր որ դիմացինները միանգամ ընդ միշտ քաղկեդոնական գետինէ դուրս կանգնին (ԶԱՄ. Գ. 474): Այս առթիւ Նաղաջ՝ Լատիններէն զատ Յոյներն ալ կը յիշէ, զի պապական առաջարկէն զատ կայսերական յորդորն ալ կար ի նպաստ միութեան: Եթէ Եւղինէոս պապ իւր ներքին տագմապէն ազատելու ոյժ կը փնտռէր, Յովիաննէս կայսրն ալ արտաքին տագմապէն ազատելու օգնութիւն

կը սպասէր: Նադաշի պատասխանին վրայ բարձիթողի մնաց հրաւերին խնդիրը, որ մեծ նշանակութիւն ունի աղթարմայութեան խնորով շփոթուած կաթողիկոսի մը համար, եւ Եւգինէոսի 1434'ին գրած նամակը մինչեւ 1438 անպատասխանի մնաց: Այդ պարագայն կը բաւէ հաւաստել թէ Հայեր, եւ նոյն իսկ Սոոյ աթոռը, ոչ միայն կատարեալ հռոմէական չէին, այլ եւ ոչ այնպէս ըլլալու միտում ունէին. ապա թէ ոչ, ինչչափ ալ ծանր ըլլային քաղաքական պայմանները, չորս տարուան լուրթեան պատճառ մը չկար, եւ ինչպէս գիրը գացած էր, պատասխանն ալ կրնար դառնալ:

1437. ՀԱՅ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՆԵՐԸ

Միութենական խնդիրը եւ Հայերու եղած առաջարկը նորէն ձեռք առնուեցաւ, երբ Փերրարիոյ ժողովը սկսաւ գումարուիլ 1438 տարւոյ սկիզբը (§1432): Այս անգամ պապէն նոր նամակ չգրուեցաւ, կաթողիկոսին կողմէն ձեռնարկ մը չեղաւ, Կիլիկիոյ մէջէն շարժում չսկսաւ, այլ գործին մղումն տուողներն եղան Պողոս Իմերիալի (Paolo Imperiali), Կաֆայի Գենուացի կառավարիչը, եւ Լուչինօ Ֆացիո եւ Կալէդո Կրիմալտի (Lueino del Fazio, Caleto dei Crimaldi), անոր օգնականները (11. ԱՍՍ. 461): Գենուացիք են ուրեմն, օտարազգի եւ օտարադաւան անձինք, որոնք մէջտեղ ինկած են Եւգինէոսի տագնապին օգնութիւն հասցնել, եւ Հայ պատգամաւորութիւն մը դրկելով Փլորենտիա, անոր յաղթանակը պատրաստել Բասիլիականներու դէմ: Գենուացի կառավարիչն ալ կը վկայէ, թէ ինքն ձեռնարկեց վաստկիլ Հայերը (11. ԱՍՍ. 464), եւ յայտնի է թէ վաստկիլ բացատրութիւնը ինչ նշանակութիւն ունի իշխանաւորի մը բերանը: Հայերը համակերպութեան ստիպուեցան, եւ Լատիններ ամէն ծախք ընելու պատրաստակամութեամբ եւ ամէն դիւրութիւն ընծայելու խոստումով 1438 մայիս 12'ին թուղթ մը ստորագրել տուին Կաֆայի Մաղաքիա Եպիսկոպոսին եւ քահանայական դասուն եւ գլխաւոր աշխարհականներուն, եւ պնդադեսպան հանելով նամակը հասուցին Կոստանդնուպոլիս, եւ անկէ Սիս, այնպէս որ 70 օրէն, յուլիս 25'ին Կոստանդին կարող կ'ըլլար պատասխանել թէ՝ ազգայիններուն եւ թէ՝ հիւպատոսին: Կաֆացիններէ գրուած նամակին մէջ ըստուած էր, որ կամ Գենուա, կամ պապին, կամ սիւնհոդոսին մէկը դրկուի իբրեւ դեսպան յօնուտ ամենայն քրիստոնիից, եւ կ'ուզէին որ կաթողիկոսը նշանակէ զայն, իսկ եթէ մերժէ կամ մինչեւ երեք ամիս յապաղէ, ինքն հիւպատոսն պիտի դրկէր վարդապետ մը ընդարձակ իշխանութեամբ (11. ԱՍՍ. 461): Ասկէ զատ դաւանական միաբանութեան կամ հաւաստոյ սկզբանց նկատմամբ որոշ խօսք մը չկայ նամակին մէջ: Կաթողիկոսն ալ իր պատասխանին մէջ կը յիշէ թէ Ենանեսիոս Եպիսկոպոս մը եկած է իրեն, պապին պատուիրակին եւ Գենուացի կառավարիչին նամակներով (ՊԼ. 260), որով կը յայտնուի թէ Լատին պատուիրակութիւն մըն ալ եկած էր նամակին հետ, Կոստանդինի վրայ ստիպում գործելու համար: Իսկ Կոստանդին բաւականացած է չորս անձեր նշանակել նոյն իսկ Կաֆայի մէջէն, որք են Սարգիս վարդապետ, որ Կաֆացւոց արքեպիսկոպոս եւ Կոստանդինի անդրանիկ՝ այսինքն առաջին ձեռնադրեալ Եպիսկոպոսը կը կոչուի (ՊԼ. 260), թէպէտ վերեւ Մաղաքիա յիշատակուեցաւ իբր Կաֆայի Եպիսկոպոս, եւ Մարկոս ու Թովմաս վարդապետներ եւ Յովակիմ Հալէպի Եպիսկոպոսը, որ երթան եւ զորորինակ եղեն միաբան սուրբն Սեղբեստրոս եւ սուրբն Գրիգորիս, այսպէս միաբանին ի խաղաղութիւն, ի սէր եւ ի

Միութիւն (ՊԼՃ. 261): Արդ այս խօսքերը հոգեւոր սէրէ աւելի բան մը չեն նշանակեր, եւ մոլորութենէ դառնալու վրայ չեն կրնար մեկնուիլ, բայց եթէ Լուսաւորիչն ալ մոլորութենէ դարձած ըստիով:

1438. ՓԼՈՐԵՆՏԻԱ ԿԸ ՀԱՍԽԻՆ

Այդ պայմաններու ներքեւ ձամբայ կելլէ Կաֆայէն՝ չորս վարդապետներէ կազմուած Հայ պատգամաւորութիւնը, բայց պատգամաւորութեան առաջնորդ կը նշանակուի, Յակոբ Բրիմատիցի (Jacobus de Primititlis) լատին կրօնաւորը, յատկապէս այդ գործին համար Բոնոնիայէ պապին կողմէն զրկուած, երկու ուրիշ լատին ընկերներով, որոնք են Փրանկիսկոս Բոնոնիացի (Francesco da Bologna Luigi da Bolonga), երեքն ալ Փրանկիսկեան միաբանութենէ: Այդ լատին Յակոբն է, որ պիտի ըլլար Հայերուն գլխաւոր լուսատու, եւ Հայերու սիրտը բոլորովին անոր ծեռքը պիտի ըլլար, եւ առանց անոր կարող պիտի չըլլային քահանայապետին ներկայանալ (11.ԱԾՍ.464): Աւելի պարզ խօսելու համար, գացող Հայ վարդապետները խրտուիլակ պիտի ըլլային, եւ Լատին կրօնաւորներ գործը պիտի կարգադրէին: Կառավարիչն Իմբէրտայի յանձնարարութիւնը կատարած եւ գործը լրացուցած ըլլալուն ուրախ, 1438 դեկտեմբեր 1-ին պապին ուղղած նամակով մը ձամբայ կը հանէ կէս Լատին եւ կէս Հայ պատգամաւորութիւնը, որ առաջ Կոստանդնուպոլիս կը հանդիպի, անկէ Վենետիկ, անկէ Փլորենտիա կուղեւորի, ուր կը հասնի 1439 օգոստոս 25-ին (1435), երբ տիեզերական կոչուած ժողովը՝ իր գործը երկու ամիս առաջ լրացուցած էր, եւ Յոյներն ալ մեկնելու վրայ էին: Երգինէոս իր Լատիններով ներքին գործեր կարգադրելու կը շարունակէր, եւ սեպտեմբեր 4-ին հերձուածող եւ հերետիկոս կը հօչակէր Բասիլիոյ ժողովականները՝ որ իրեն դէմ գահընկէցութեան վճիռ արձակած էին: Հայերու հետ ինչ բանակցութիւններ եղան, ինչ գումարումներ տեղի ունեցան, ինչ խնդիրներ յուզուեցան, ինչ պայմաններ առաջարկուեցան, եւ ինչ տեսակ ընդունելութիւն յայտնուեցաւ, ասոնք ամէնքը մեզի անծանօթ կը մնան, զի այդ մասին ժողովական տեղեկութիւններ եւ արձանագրութիւններ չեն գտնուիր: Միայն Հայերուն հասնելէն շուրջ երեք ամիս ետքը, 1439 նոյեմբեր 22-ին, Երգինէոս իր անունով կոնդակ մը կը հրատարակէ, հասարակ կոնդակներու ծեւով եւ Ցնծացէք առ Աստուած օգնական մեր, աղաղակեցէք առ Աստուած Յակոբայ, սկզբնաւորութեամբ (ՄՆՍ.ԼԱ.1047), որ ոչ ժողովական կանոնի ծեւն ունի, եւ ոչ Հայ պատգամաւորներուն նախապէս տուած ստորագրութիւնները կը կրէ: Այս պատճառով Լատիններն ալ սովորաբար Հրահանգ առ Հայս անունով կը ճանչնան եւ կը նշանակեն այդ կոնդակը, որով ժողովական հեղինակութիւն տուած չեն ըլլար: Միանգամայն մեծ խնդիրներու նիւթ կընեն զայն, վասն զի ոչ միայն ծեւին կողմէն ժողովական հեղինակութեան պայմաններուն չպատասխաներ, այլ եւ պարունակութեան կողմէն ալ նշանաւոր անձդութիւններ ունի, զորօրինակ ծեւնադրութեան խորհուրդին մէջ միայն գործիչներու տուուչութիւնը յիշելով, զանց կընէ ծեւաց գրութիւնը, որ խորհուրդին էական կէտն է, եւ առանց որոյ ծեւնադրութիւնը անվաւեր կըլլայ: Ամէն առթի մէջ, պատմութեան ամբողջացման նպատակով հարկ կը սեպենք այդ պաշտօնագիրն ալ վերլութել:

1439. ՀՐԱՀԱՆԳ ԱՌ ՀԱՅՍ

Կոնդակի սկիզբը մեծամեծ խօսքերով կը հռչակուի, թէ 900 եւ աւելի տարիներէ իվեր բաժանուած Հայոց Եկեղեցին՝ այս անգամ Հռոմի հետ կը միանայ: Արդ եթէ հռոմէադաւանները Եւգինէոսի հեղինակութիւնը կը յարգեն, պէտք է ընդունին թէ ասկէ առաջ միութիւն եղած չէ, մինչ իրենք քանի քանի անգամ կատարուած միութիւններ կը պաշտպանեն: Եւգինէոս կը յիշէ, թէ Հայեր անձուկ փափաքանօք միութեան, առաքեցին մեզ պատգամաւորս նշանաւոր, բարեպաշտօնս եւ իմաստունս, լիազօր իշխանութեամբ ճոխացեալս, որք Եկին ի հեռաւոր աշխարհաց բազում նեղութեամբք եւ ծովային Վտանգօք (ՄՆՍ.ԼԱ.1049), մինչ մենք տեսանք թէ Եկողները Կաֆացիներ են, Գենուացւոց ստիպմանբ բերուած, եւ ոչ Սսոյ հայրապետանոցէն եւ կաթողիկոսէ ղրկուած անձեր, եւ թէ պատգամաւորութեան գլուխները Լատիններ են (1438): Այս առաջնորդարանին վրայ կը սկսի յատուկ գլուխներով Հայերուն առաջարկել ընդունելու կէտերը: Առաջին է Քրիստոսի եւ Հոգոյն Սրբոյ աստուածութիւնը Երեք ժողովներու համեմատ: 2. Երկու բնութեանց Վարդապետութիւնը: 3. Երկու կամաց Վարդապետութիւնը: 4. Քաղկեդոնի ժողովին եւ Լեւոն պապին ուղղափառութիւնը եւ Հռոմէ Ճանչցուած բոլոր ժողովներուն ընդունելութիւնը (ՄՆՍ.ԼԱ.1050-1054): 5. Մի առ մի կը մեկնէ Եօթը խորհուրդները նիւթն ու ծեւը ու պաշտօնեայ ու արդիւնքը բացատրելով, ու գրեթէ բառացի քաղելով Թովմաս Ակուինացի գիրքն, ուստի պէտք չենք զգար մանրամասնութեամբ յառաջ բերել այդ Երկար յօդուածը (ՄՆՍ.ԼԱ.1054-1059): Մկրտութեան մէջ Ես մկրտեմ զքեզ ծեւը կը հրամայէ, բայց Մկրտի ծառայս ծեւն ալ չի մերժեր: Դրոշմի մէջ բացարձակապէս Եպիսկոպոսը կը ցուցնէ իբր պաշտօնեայ: Հաղորդութեան մէջ բաժակին ջուր խառնելու համար Յայտնութեան տեսիլքէն վկայութիւն մը կը յարմարցնէ, Զուրք բազումք, ժողովուրդ բազումք, սակայն բնագիրին մէջ գրուած է. Զջուրն զոր տեսեր, ուր նստէր պունիկն, ժողովուրդք են (ՅՅՏ.ԺԷ.15): Ապաշխարութեան խորհուրդին մէջ պաշտօնէին քահանայական աստիճանը կը սեաէ, եւ յատուկ Եպիսկոպոսէ տրուած արտօնութիւն ալ կը պահանջէ: Վերջին օծումը պարզապէս Լատիններուն իմացածին պէս կը բացատրէ: Զեռնադրութեան մէջ զանց կընէ ծեռաց գրութիւնը, եւ միայն գործիքներու տուրութիւնները կը յիշատակէ: Ամուսնութեան մէջ նիւթ եւ ծեւ եւ պաշտօնեայ չի ճշդեր, եւ ամուսնալուծութիւնը բացարձակապէս կը մերժէ: 6. Պարտաւորիչ կը հռչակէ Աթանասի Կանոն հաւատոյ գրութիւնը, եւ 7. Հայերուն ալ կը տարածէ Յունաց հետ յուլիս 6-ին հաստատուած միութեան գիրը: 8. Կը հրամայէ, որ Հայերն ալ Լատիններուն հետ տօնեն Աւետումը, Յովհաննու ծնունդը, Քրիստոսի Ծնունդն ու Թլպատութիւնն, ու Յայտնութիւնն ու Տեառնընդառաջը: Վերջապէս կը յայտարարէ թէ Հայ պատգամաւորները, իրենց եւ կաթողիկոսին եւ ամենայն Հայոց անունով այդ ամէն կէտերը հաստատեցին, ընդունելով կամ մերժելով ինչ որ Հռոմայ Եկեղեցին կընդունի կամ կը մերժէ: Սակայն ինչպէս ըսինք, յառաջազոյն կատարուած բանակցութիւններ եւ յայտարարութիւններ կը պակսին, եւ միայն Լատին պատգամաւորներուն համակերպելով՝ Հայ պատգամաւորներն ալ ընդունած կըլլան: Թէպէտեւ Եւգինէոսի կոնդակին ներքեւ ստորագրած են Վարդապետներէն

ոմանք, եւ յանուն մեր եւ յանուն մեծի կաթողիկոսին մերոյ եւ ամենայն Հայոց կը նդունինք ըսած են, սակայն պէտք չէր որ այս ըստին որպէս եւ սրբութիւնդ ձեր վկայէ յաւելուածով (ՉԱՍ.Գ.481), զի ոչ թէ պատգամաւորներ ընդունելինին պապէն պիտի իմանային, այլ պապը պատգամաւորներէն պիտի իմանար: Հետեւապէս այդ յայտարարութիւնը՝ ստացութեան անդորրագիրէն աւելի ոյժ չի կրնար ունենալ, քանի որ եթէ կանխորոշ ժողովական վաւերագիր մը գտնուէր, հարկաւ ժողովներու պաշտօնական հաւաքածոյին անցած կը լլար, սակայն այսպիսի գիր մը ոչ արձանագրուած է, եւ ոչ ալ եղած է:

1440. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Երբոր 1430 նոյեմբեր 22-ին Երգինէոս իր իրահանգը կը իրատարակէ եւ կը յայտնէր թէ Հայ պատգամաւորները կաթողիկոսին անունով իր որոշումները կը նդունին, պատգամաւորներէն ներկայացուած կամ ներկայացնել կարծուած Կոստանդին Վահկացի կաթողիկոսը այլեւս չկար: Նոյն 1439 տարւոյ ապրիլ 20-ին գրուած յիշատակարան մը կըսէ, թէ տէր Կոստանդին հայրապետը յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս (ՏԱԸ.50), ուրեմն նա մեռած էր 1439 տարւոյ սկիզբները, դեռ պատգամաւորները օգոստոս 25ին Փլորենտիա չի հասած, եւ ինչ որ յանուն Կոստանդին կաթողիկոսի կը գործուէր, Վաւերական հանգամանքէ գուրկ էր, թէպէտեւ առանց այս պարագայի ալ՝ Փլորենտիոյ գործողութեանց մէջ Վաւերականութեան հիմնական պայմաններուն բացակայութիւնը ակներեւ էր: Երգինէոս որ 1439 դեկտեմբեր 15-ին Կոստանդին կաթողիկոսին կը գրէր, անոր դրկած պատգամաւորներուն ետ դառնալուն առթիւ, հանգուցեալի մը ուղղած կը լլար իր գիրը: Գիր մըն ալ կուղղէր Կաֆացիներուն, Վասն զի իսկապէս Կաֆայի գաղութին եւ ոչ բոլոր Հայ ազգին ներկայացուցիչները կրնային սեպուիլ Եկողները: Յօդուածագիր մը այդ գիրը ուղղուած կըսէ Քէֆէի կաթողիկէից (11.ԱՍՍ.465), բայց քանի որ ասկէ առաջ նա ընդունած էր, թէ 1433-էն շատ տարիներ յառաջ Քէֆէի Հայերն իրենց Եպիսկոպոսով Հռոմէն անջատեալ էին (11.ԱՍՍ.453), անուղղակի յայտնած կը լլայ, թէ Երգինէոսի Գենուացւոց միջնորդութեամբ Կաֆայի Հայոց հետ ունեցած յարաբերութիւնները, աւելի Կաֆայի մէջ գտնուող ունիթորական հատուածին հետ էր, քան թէ բոլոր հայաբնակութեան հետ: Պատգամաւորներ 1439 դեկտեմբերին Փլորենտիայէ մեկնեցան պապին առած ընծաներով, որոնց արժանացած էին իրենց հլու համակերպութեամբ, եւ պէտք էր որ ձեռուընին եղած նամակն ու իրահանգը շիտակ տանէին Սիս, կաթողիկոսին յանձնելու համար, բայց այդպիսի բան մը ըրած չեն, այլ Կոստանդնուպոլիսէ շիտակ ուղղուած են Խորիմ, եւ իջած Կաֆա՝ իրենց մեկնած տեղը, կատարուած գործերէն տեղեկութիւն տալու համար Կաֆայի Գենուացիներուն, որով ցուցած են թէ անունով միայն Հայոց կաթողիկոսին, իսկ իրօք Գենուացի կառավարիչին պատգամաւորներն են եղած, Լատին կրօնաւորներու գլխաւորութեան եւ առաջնորդութեան ներքեւ: Այսպէս կը վերջանայ Փլորենտիոյ ժողովին գացող պատգամաւորութիւնը: Հայաստանի շրջանակէն դուրս կատարուած, եւ որին այնչափ կը զբաղին հռոմէականներ, Հայոց Եկեղեցւոյ Հռոմի հետ միաբանութեան Վերջնական եւ պաշտօնական գործ մը ցուցնելու համար: Մենք գործին ընթացքն ու պարագաները ու շարժաւիթները բացատրեցինք,

որպէս զի ընթերցողներուն դիւրին ըլլայ իւրովի եզրակացութեան յանգիլ: Վերջին դիտողութիւն մըն ալ աւելցնենք: Ենթադրենք պահ մը որ Կոստանդինի ըրածն ու ըսածը, եւ պատգամաւորներուն խօսածն ու գրածը՝ օրինական բաներ ըլլան, միթէ կրնա՞ր Կոստանդին Վահկացին, առանց խորհրդակցութեան եւ առանց ազգին համաձայնութեան, առանց ազգային ժողովի եւ առանց կանոնական պայմաններու, ինքն իւրովի, Լատիններէն եկած ստիպման վրայ, գաղթականութենէ չորս եկեղեցականներու յանձնարարութիւն տալով, Հայոց եկեղեցւոյ դրութիւնը այլայլել, դաւանութիւնը փոխել, եւ կացութիւնը փոփոխել: Թերեւս Լատիններ, որ իրենց եկեղեցւոյ պետին վրայ անսխալականութեան եւ ամենակարողութեան ձիրքեր կընդունին, այսպէս հաւանին, բայց ոչ Հայեր, որ այդպիսի ձիրքեր չեն ճանչնար իրենց եկեղեցւոյն պետին վրայ:

1441. ՎԱՀԿԱՑԻՒՆ ՄԱՀԸ

Կոստանդին Վահկացիի մահուան պարագաները մակաբերելու համար, նորէն պիտի դիմենք Մեծոփեցին ընդհանուր կերպով տուած ծանօթութեան, թէ Սսոյ վերջին վեց կաթողիկոսներէն, վեցին ալ դեղ մահու արբուցին (ԿՈՍ.55), որ եթէ առաջիններուն վրայ ի լրոյ տեղեկութիւն ալ կարծուի, գոնէ վերջինին համար գիտակցորդն գրուած տեղեկութիւն պէտք է ըսուի, վասնզի ոչ միայն ժամանակիցի մը վկայութիւնն է, այլեւ գրուած է այն պարագաներուն մէջ, երբ Մեծոփեցին իր ուշնուրուշը Սսոյ գործերուն վրայ սեւեռած էր, եւ անոր ընթացքը կը զննէր: Մեծոփեցին լոելեայն կերպով նոյնը կը հաստատէ, երբ ուրիշ տեղ կը գրէ, տէր Կոստանդին կաթողիկոսն Սսոյ զնաց առ Աստուած (ԿՈՍ.63), որ իր մէջ հեգնական շեշտ մը ունի: Վահկացիի անունը գովեստի արժանի բան մը չի ներկայեր, եւ իր ժամանակը աւելի զօրացած պիտի ըլլան այն գեղջումները, զորս Մեծոփեցին կը թուէ, եւ մենք արդէն քաղեցինք (1049): Որչափ ալ աղթարմայութեան հակամէտ էր, սակայն իբր իրեն նպաստաւոր մը պէտք է նկատենք Եւգինէոսի կողմէ եղած միութեան հրաւերին, եւ Գենուացւոց ու Կաֆացւոց կողմէ եղած դիմումներուն հանդէալ վերապահութեան եւ զգուշաւորութեան դիրք բռնած ըլլալը (1437): Իր ժամանակին Կիլիկիոյ կացութեան վրայ շատ գրելու բան չունինք, զի իրարու դրացի հսլամ պետութեանց փոխադարձ պատերազմներն են եղածները, որ Սիսի կացութիւնը չփոխեցին: Տարոսի եւ Ամանոսի մէջ հաստատուած Հայ բերդակալներէն մէկ մասն ալ անոնցմէ նուածուեցաւ այդ միջոցին, եւ յատկապէս Կապանի բերդը 1435-ին (ՍԻՍ.561): Օսմանեան սուլտան Մուրատ Բ. աւելի ընդարձակեց իր աշխարհակալութիւնը ռէահի արեւելք, եւ 1436 թուականը կրնայ նկատուիլ իբր սկիզբն Օսմանեան տիրապետութեան բուն հայաբնակ գաւառներու վրայ. մինչ ասկէ առաջ Հայերու վրայ տիրած էին, Փոքր-Ասիոյ գաղթականութեանց մէջ, եւ ոչ Փոքր ու Մեծ Հայաստանի վրայ:

1442. ՅՈՎՍԵՓԻ ՇՓՈԹՆԵՐ

Վահկացիին մահուան դաշնալով, անոր բռնական վախճան ունենալուն իբր հաստատութիւն պէտք է նկատել՝ մահուանէն ետքը տիրող խռովութիւնն ալ: Դավրիժեցին 1437 տարեթիւով տէր Յովսէփի կաթողիկոս մը կը դնէ (ՂԱԿ. 336), զոր Երեւանցին ալ ընդունած է (ԶԱՄ. 17), եւ Չամշեան

ալ Յովսէփի Գ. կաթողիկոս մը անցուցած է ցուցակին (ՂԱՄ. ՅԱՒ. 92): Սակայն Մեծովեցին այս անունով մէկը չի ձանչնար, այլ Կոստանդինի մահը յիշելով, անմիջապէս վրայ կը բերէ, եւ Գրիգոր անուն Եպիսկոպոս մի դնեն կաթողիկոս (ԿՈՍ. 63): Նոյն ինքն Չամշեան ալ այլեւայլ տեղերէ քաղելով գտած է, որ Յովսէփի իցէ աշխարհիկ ոք, եւ նստեալ առանց օժութեան, եւ թէ ազգն բնաւ չընկալաւ զկաթողիկոսութիւննորա (ՂԱՄ. Գ. 485), այնպէս որ այսչափը գիտնալէն Ետքը ցուցակի չընդունելուն իբրեւ բացայացտ նշան կը նկատենք 1439-ին գրուած յիշատակարանի մը տարօրինակ բացատրութիւնը ի հայրապետութեան Լուսաւորիչն (ՓԻՐ. 118), որպիսի ինչ ուրիշ յիշատակարաններու մէջ ալ տեսած է Չամշեան, ի հայրապետութեան մեծի աթոռոյն որ էր ի Սիս, եւ Խափանեցաւ՝ բացատրութեամբ (ՂԱՄ. Գ. 486): Արդ այդ մանր տեղեկութիւնները իրարու մօտեցնելով կրնանք հաստատել, թէ Դավրիժեցիէն Յովսէփի տրուած 1437 թուականը չի կրնար երբեք նկատի առնուիլ, իբր Վահկացիին կաթողիկոսութեան վերջը, քանի որ Վահկացիին 1438-ին գործելը (1437), եւ 1439-ին մեռնիլը (1440), հաստատուն վկայութիւններով ճշդուած է: Իսկ Յովսէփը պէտք է կաթողիկոսութեան թեկնածու, եւ ամէն միջոցները անխտիր գործածող մէկ մը ձանչնալ, որ ամենայն հաւանականութեամբ եւ ոչ իսկ Եպիսկոպոս եղած է: Նա իր նպատակին հասնելու համար դաւաճանած է, եւ թերեւս բռնի կերպով հայրապետանոցին ալ տիրացած է, բայց Սսոյ հայաբնակութենէն ընդունուած չէ, եւ Եպիսկոպոսներն ալ օժումը զլացած են, եւ իրենց մէջ միանալով եւ ժողովուրդն ալ թեւ թիկունք առնելով, իրենցմէ մէկը կաթողիկոսական աթոռ բարձրացուցած են: Այս կերպով անցած է 1439 տարւոյ մնացորդը Վահկացիին մահուանէ Ետքը, կատարելապէս անիշխանութեան եւ կաթողիկոսական աթոռին բռնաբարման միջոցը, որուն վրայ հնար չէ ընդունիլ բռնակալ Յովսէփի անունը, որով Յովսէփի Գ. կոչուածը՝ անդոյ կաթողիկոս կը դարնայ:

1443. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽԼԱԹԵՑԻ

Նահատակներու թիւը որ անցեալ տարիներու մէջ բաւական շատ եղած էր, նուազած է այդ միջոցին, եւ միայն Յովհաննէս Խլաթեցիի անունը կը գտնենք իին յիշատաներու մէջ: Քսան տարեկան ժիր եւ առոյգ, գեղեցիկ եւ քաղցրերգակ երիտասարդ մըն էր Յովհաննէս, որ իր երգերով կը զուարձացնէր ամիրան, Խլաթի իշխանը, եւ հանապազ կայր առաջի նորա (ՆՈՐ. 284): Իրեն կընկերանար տաճիկ երգեցիկ աղջիկ մըն ալ, բայց Յովհաննէսի հետ մրցելով յաղթեալ լինէր (ՆՈՐ. 292), եւ ասկէ ծագեցաւ ստորին նախանձ մը, եւ ամիրային կողմէ Յովհաննէսը ուրացութեան յորդորելու ջանք մը: Վերջապէս ամիրան, 1439 տարւոյ առաջի օրերը անգամ մը արջեւը կանչելով, ստիպաւ կը պնդէ, եւ զրպարտութիւն ալ կաւեցնէ, թէ դու լեալ ես երբեմն մեղօք ընդ Տաճիկ կնոջն երգեցողի, եւ կը հետեւցնէ թէ պէտք է որ տաճկանայ եւ աղջիկը առնէ, որպէսզի կեանքը ազատէ (ՆՈՐ. 285): Յովհաննէսի մերժելուն վրայ, ամիրան կը իրամայէ բերդէն վար զլորել, բայց երիտասարդը դէմ կը դնէ, ասոր վրայ բրածեծ կընեն եւ ոտք ու ծեռք շղթայի զարնելով կը բանտարկեն: Գիշերը իրապոյր եւ սպանալիք կը շարունակեն, մինչեւ որ Յովհաննէս կը տկարանայ, եւ կը խոստանայ ամիրային կամքը կատարել: Առտուն Յովհաննէսը

ձի հեծնելով քաղաքին մէջ փառաւորութեամբ կը պտտցնեն, բայց քրիստոնեաները կը ցաւին եւ սրտմտին, նոյն իսկ իր ծնողքն ալ: Այդ ցոյցերուն առջեւ Յովիաննէս կը զղօյ անմիջապէս, քահանաներուն կը դիմէ խոստովանելու եւ հաղորդուելու, բայց անոնք կը մերժեն խաղ ու կեղծիք նկատելով: Յովիաննէս լացով ու ողբով իր անկերծութիւնը կը վկայէ, եւ վերջապէս Առաջնորդի քարեկենդանին Եկեղեցի երթալով կը խոստանայ իինգ օրերը անսուադ անցնել, որ վերջէն հաղորդուի: Տաճիկները կիմանան, կերակուրի կը հրաւիրեն, կը մերժէ, ամիրային լուր կու տան, որ կը հրամայէ միջոց մը հանդարտ թողով մինչեւ որ թլպատուելու ստիպէն: Այսպէս օրերը կանցնին մինչեւ Բուն Բարեկենդանի նախընթաց շաբաթ օրը: Նոյն օրը վերջապէս զինքը կը ձերբակալեն եւ ատեան հանելու տարած ատեննին բերդէն անդին անցնիլ չուզեր, ուր յայտնած էր ուրացութեան հաւանութիւնը: Քարիւ եւ փայտիւ կը հարուածեն ու կը վիրաւորեն, եւ դատաւորին լուր կու տան, եւ քարկոծելու հրամանը ստանալով քարիւ ու փայտիւ հարեալ ջարդեցին զամենայն մարմին նորա, եւ այնպէս կը սպաննեն նոյն տեղը: Մարմինը կրակի կու տան, եւ միայն երեք օր ետքը կը նետեն քրիստոնէից մնացորդները թաղել: Նահատակութեան թուականը պիտի դնենք 1438 փետրուար 22, Կոստանդնուպոլսոյ ժողովի տօնին շաբաթ օրը, կեսօրուան մօտ, ժամը 6-ին (ՆՈՐ.298), որ տարին Առաջաւորն ալ կիյնայ փետրուար 2-ին (ՆՈՐ.292): Իսկ ձեռնազիրներուն մէջ տեսնուած 1437 թուականը՝ նշանակուած տօնին չի պատասխաներ, եւ շատ սովորական սխալանք մըն է թուատառերու փոխանակութիւնը ընդօրինակողներուն գրիչին ներքեւ:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Թ. ՄՈՒՍԱԲԵԳԵԱՆՑ

1444. ԱԹՈՌԸ ԿԸ ԳՐԱՒԵ

Կոստանդին Վահկացի մեռած էր 1439-ին ապրիլին առաջ (1441), եւ նոյն տարւոյ նոյեմբեր 7-ին շաբաթ օր, Կաֆայի մէջ գրուած յիշատակարան մը՝ Գրիգորը իբր կաթողիկոս կը յիշատակէ (ՓԻՐ.119), յիշելով նաեւ նոյն քաղաքին կամ Հոնաց աշխարհին Եպիսկոպոս Մաղաքիայի անունը, զոր արդէն մենք ալ յիշեցինք (1437): Ասկէ կը հետեւցնենք, թէ Գրիգոր կրցած էր ամառուան մէջ աթոռը գրաւել, քանի որ լուրը մինչեւ Խրիմ հասած էր, եւ Փլորետիայէ դարձող պատգամաւորութիւնը գոնէ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ լսած պիտի ըլլար, աթոռին պարապութեան վերջացած ըլլալը: Ուստի եթէ պատգամաւորութիւնը ըստ ամենայնի կաթողիկոսական կերպարան ունեցած ըլլար, պէտք էր նախ Սիս, եւ ոչ թէ Կաֆա երթար: Միեւնոյն ամսաթիւերու բաղդատութենէն կը հետեւցնենք, թէ շատ երկար տեւած պիտի չըլլան Յովսէփի ուննձգութիւնները եւ աթոռի շիոթութիւնները (1442): Գրիգորի նախընթացը պատմուած չէ, եւ ծննդավայրն ալ ծանօթ չէ, եւ միայն ազգատոհմով կամ լաւ եւս հայրանունով անցած է պատմութեան մէջ (ՂԱԿ.336): Մուսաբեգեանց կոչումին հնար չէ, տաճկական հնչմանը պատճառով տաճկական ծագում ալ տալ, այլ հարկաւ հայազգի Մովսէս իշխան մըն է, որ տիրող պետութեան սովորութեամբ Մուսա Բէգ կոչուած է: Ասկէց կը հետեւի Գրիգոր կաթողիկոսին իշխանազուն մը ըլլալը, եւ այդ ծագումն ալ իր գօրանալուն եւ աթոռը գրաւելուն պատճառ եղած

կըլլայ: Գրիգորի նկարագիրին եւ արժանիքին համար բնաւ նշանակութիւն չունի Կաֆացի Մաղաքիա աբեղայէն՝ տեառն Գրիգորի բարեպաշտի եւ աստուածասիրի եւ իմաստոյն գրուիլը (ՓԻՌ.119), զի հեռուէ հեռու, թէ անունը լսած՝ կաթողիկոսավայել ածականներ կը պատշաճեցնէ կաթողիկոս եղողին: Մենք դիտենք միւս կողմէն, թէ Կոստանդինի սպանութիւնը, Յովսէփի ոտնձգութիւնը եւ Գրիգորի յաջողութիւնը, իսկոյն ցնցեցին Արեւելեան վարդապետները, որոնք այլեւս ատենը հասած դատեցին, շատոնց ի վեր յղացած միտքերնին գործադրելու, համոզուած ուլարով թէ այլեւս աւելորդ էր Սոսյ աթորին իր տեղին վրայ բարեկարգուիլը, թէ սնոտի ակնկալութիւն էր Կիլիկիոյ հայրապետանոցին վրայ վստահիլը, եւ թէ այլ եւս պատճառ մըն ալ չկար, որ հայրապետական աթոռը իր պանդխութիւնը շարունակէր, որուն միակ արդարացունը ազգային քաղաքական իշխանութեան Վաղարշապատէ դուրս ելած ըլլալն էր, եւ Եկեղեցական իշխանութիւնն ալ շարունակեալ տեղափոխութիւններով անոր կը հետեւէր: Կիլիկիա ոչ միայն քաղաքական տեսակէտով իր նշանակութիւնը կորուսած, եւ շրջակայ իշխանութեանց ձեռք խաղալիք դարձած էր, այլ եւ Եկեղեցական տեսութեամբ, անկարգ անկերպարան բան մըն էր եղած, ոչ ուսումն էր մնացած այնտեղ եւ ոչ օրէնք, վանքեր քայլայուած, վարդապետներ անարգուած, Եկեղեցականութիւն ստորնացած, ուր ընդհակառակն Արեւելեան վիճակներու մէջ գնահատելի արժանիք կը ցուցնէին Տաթեւեան աշակերտները՝ Սիւնեցի եւ Վասպուրականցի կրկին ձիւղերով:

1445. ՀԵՐՄՈՆԵՑԻ ԵՒ ՄԵԾՈՓԵՑԻ

Այդ կրկին ձիւղերուն գլուխը կը գտնուէին Յովիաննէս Հերմոնեցի Սիւնիքի մէջ, եւ Թովմաս Մեծոփեցի Վասպուրականի մէջ: Յովիաննէս ի յԵկեղեցեաց, ի վանաց Հերմոնի կոչուած է, առաջին անգամ յիշատակուած ատենը (ՄԵԾ.50), ուսկից կը հետեւի, ծննդեամբ Երզնկացի, իսկ առաջին կրթութեամբ Վայոցձորոյ Հերմոնի վանքէն ըլլալը, յետոյ Տաթեւացիին աշակերտած, եւ մեռներէն անմիջապէս կամ քիչ ետքը անոր յաջորդած, ինչպէս գրեցինք (1404): Այդ միջոցին, որուն վրայ կը խօսինք, նա էր վարժապետ եւ ուսուցիչ ձանչցուածը (ԿՈՍ.52), ինչպէս երբեմն կը ձանչցուէր վարժապետն Գրիգոր Տաթեւացին (ՄԵԾ.59): Յովիաննէս Կոլոտիկ կամ Գոլոտենց մակդիր անունով ալ յիշուած է (ԿՈՍ.78), սակայն ծագումն ու իմաստը պիտի դժուարանանք ձշել, պէտք եղած բացատրութիւնը աւանդուած չգտնելով, Հերմոնեցիին գիրքը եւ Տաթեւացիէն ժառանգած հոգին զինքն կը պատրաստէին գլուխ կանգնիլ մեծ եւ կարեւոր գործին, որուն առաջին գաղափարը կրնանք տանիլ մինչեւ Տաթեւացին, հետեւաբար պէտք է անոր տանք՝ շուրջը գտնուղներուն եւ բոլոր Հայաստանի նշանաւոր վարդապետներուն հետ խորհրդակցութեանց նախաձեռնութիւնը: Ինչպէս որ նախապատրաստութիւնները վերջացնելէ ետքը՝ ինքն եղաւ, որ ամէն կողմ իրաւերներ ցրուեց գալ եւ հաւքուիլ ի խորհուրդն բարի եւ օգտակար: Թովմաս Մեծոփեցին, զոր իբր պատմագիր յաձախ յիշեցինք, եւ զանազան Եղելութեանց մէջ ունեցած մասնակցութիւններն ալ պատմեցինք, ծնած էր Քաջբերունեաց Աղիովիտ գիւղաքաղաքը, որդի ազնուական Ստեփանոսի, եւ Եղբայր Գորգի մելիքին, այսինքն

քաղաքի իշխանին: Հետզիեստ աշակերտած էր Մեծովիեցի եւ Սոլխարի եւ Սալանապատի վանքերուն (ՏԱԸ. 418), որոնցմէ յետոյ փոխադրութեաւ Տաթեւ 1406-ին (1397), եւ վերջապէս հաստատուած էր Մեծովիայ մէջ իբրեւ առաջնորդ ուխտին (ՏԱԸ. 677): Տաթեւ եղթալէն 35 տարիներ անցած էին, եւ Թովմաս վաթսունը անցուցած էր ստոյգ, բայց Երիտասարդական ժրութիւն կը կրէր տակալին, աթոռին փոխադրութեան ձեռնարկին գործունեայ վարիչը ըլլալու չափ: Ինքն է որ կը գրէ թէ ի խնդիր ելաք Եջմիածնի իշխանութեանն եւ կաթողիկոսութեանն Հայկազեան սեռիս (ԿՇՍ. 62) եւ կը վկայէ իր նախաձեռնարկ ըլլալուն: Հետեւապէս պէտք է ընդունիլ թէ գլխաւորապէս այս Երկուքն էին Հերմոննեցին եւ Մեծովիեցին, որ գործին իրականացման համար կը խորհրդակցէին շարունակ: Հերմոննեցին շուտով կրցած էր իր գաղափարին յանկուցանել Արեւելեան վարդապետները եւ Եպիսկոպոսները, որոնք արդէն պատրաստ էին վերջ տալ Սոյ աթոռին եւ վերարձարծել լուսաւորչանիստ Եջմիածինը, եւ որոնց մէջ աւելի աչքառու ազդեցութիւն կը վայելէին Արտազու կամ Մակուայ Եպիսկոպոս Գրիգոր, եւ Հաւուցքառայ Եպիսկոպոս Զաքարիա: Աւելի ծանց էր Մեծովիեցին աշխատութիւնը, որուն նասը շիման մէջ էր Աղթամարի վիճակներուն հետ, որ ինքզինքը Մեծ-Հայոց կաթողիկոս կը ցուցնէր, եւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը իրեն սեփական կը կարծէր: Աթոռին վրայ կը գտնուէր Զաքարիա, Նահատակ Զաքարիայի եւ Վերջին Դաւիթին Եղբօրորդին, որ շփոթութեանց միջոցէ մը Ետքը կրցած էր աթոռին տէր դառնալ, եւ օրինաւոր պաշտօնավարութեան ձեռնարկել (1424): Մեծովիեցին յաջողեցաւ Զաքարիան ալ իր կողմը շահիլ, եւ Սիւնեցի ու Վասպուրականցի վարդապետներուն գործակից ընել Աղթամարցիներն ալ, անշուշտ Զաքարիայի աչքին ցոլացնելով, Աղթամարէ Եջմիածին անցնելու հնարաւորութիւնը:

1446. ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ ՇՈՒՐՋԸ

Շատ շահագրգիռ պատմութիւն մը ունեցած պիտի ըլլայինք, եթէ ժամանակին կատարուած բանակցութեանց եւ փոխանակուած տեսութեանց ու թղթակցութեանց վրայ կատարեալ տեղեկութիւններ գտնայինք, ուր տեսնուէին գործին մէջ գլխաւոր դեր վարողներուն զգացումները ու դիտումները, եւ իրարու հանդէա մրցակից շարժումները: Մեծովիեցին Թովմաս, որ միակ ժամանակակից պատմողն է, երբ մինչեւ իսկ Երազներն ու հանդիպումները իր կարեւոր ինչ գիրի առած է, բոլորովին զանց ըրած է գործիչները եւ գործին հանգամանքները պատշաճ կերպով ներկայել: Իր գլխաւոր պատմութիւնն իսկ անարուեստ եւ ժամանակագրութեամբը շկոթ գրուած մըն է, եւ ինքն իսկ կը խոստովանի, թէ ծեր էի եւ յետ յիսուն ամացս սկսայ, վասն այսորիկ յետ եւ յառաջ գրեցի (ՄԵԾ.44): Որչափ եւս առաւել անկեալ ոճ պէտք էր ունենային աթոռոյ տեղափոխութեան յիշատակարանին Երեք հատուածները, որոնք զանազան ժամանակներ գրուած են, եւ այն ալ Եօթանասնամեայ Եղած ատենները, երբ աւելի ցրուած էր, քան թէ յիսնամեայ Եղած ատենը: Այսու հանդերձ մենք նախընթաց եւ հետեւորդ Եղելութիւնները եւ մանր ակնարկները նկատի առնելով, պիտի աշխատինք փոքրիշատէ մեկնաբանել գործին եւ գործիչներուն հոգեբանական հանգամանքներն ալ, քանի որ ազգային Եկեղեցւոյ պատմութեան

համար, նշանաւոր հանգրուան եւ կենսական ձեռնարկ մըն է հայրապետական աթոռին Սիսէ Եջմիածին փոխադրուիլը: Անտարակոյս է որ մարդկային գործերու մէջ, որչափ ալբարձր տեսութիւններ եւ վսեմ զաղափարներ անոնց նշանակութիւնը մեծցնեն, անծնական եւ կողմնակի գոգիւններ չեն դադարիր համընթաց քալել հանրային գործերուն հետ: Մենք բաւական կը սեպենք որ գոնէ անծնականները հանրականներուն վոյ չտիրապետեն եւ հանրականներուն էութիւնը չեղծանեն: Անհաւատալի պիտի ըլլար ըսել, թէ Արեւելեայք բնաւ մասնաւոր եւ անծնական օգուտ չունէին այդ փոխադրութեան մէջ, որ պիտի զօրացնէր իրենց կողմը եւ իրենց ձեռքը պիտի անցընէր Եկեղեցւոյ ուղղութիւնն ու վարչութիւնը: Մասնաւոր օգուտ մըն ալ կրնային յուսայ գործին գլուխ կանգնողները, Ամենայն Հայոց բարեկարգեալ ըլլալով, եւ այդ ակնկալութիւնը նախապէս կը գրգռէր Զաքարիա Աղթամարցին, եւ նոյնը ունէին նաեւ Գրիգոր Արտաղեցին, Զաքարիա Հաւուցքառեցին եւ Յովհաննէս Հերմոնեցին: Միայն Թովմաս Մեծոփեցին այդպիսի մտածմունք չունէր, բայց անոր սիրտին մէջն ալ Վասպուրականցիններուն նախապատութիւն ստանալուն յոյսերը կաձէին, թէ՝ Աղթամարի կաթողիկոսը իրեն հետ ունենալովը, եւ թէ անոր վարդապետներէն եւ Եպիսկոպոսներէն շատերը շահած ըլլալովը: Այսպէս էր Արեւելեան վարդապետներուն կացութիւնը 1439-ին վերջերէն սկսելով, եւ մեծ ոգեւորում ստացած էր Մուսաբէգեանցին կաթողիկոսանալուն լուրը ստուգուելէն ետքը, եւ կը շարունակէր բովանդակ 1440 տարւոյ ընթացքը:

1447. ՄԵԾՈՓԵՑԻՆ ԵՒ ԿԻԼԻԿԵՑԻՔ

Երբոր Արեւելեայց մէջ այդ անցուդարձերը կը զօրանային ասդին Կիլիկիոյ մէջ Մուսաբէգեանց բնաւ լուրջ ձեռնարկ մը չէր ըներ, եւ ոչ ալ մեծ ազդեցութիւն կրնար ստանալ: Մեծոփեցին յայտնապէս կը գրէ, թէ նոր Եղեալ կաթողիկոսն ոչ իշխէ, զի բաղայս անուղղայս Եղեալ ունէր ի վերայ ինքեան (ԿՈՍ. 63): Այդ անուղղայ գործերը կակնարկեն այն զեղծումներուն, զորս անգամ մը քաղած ենք (1409), եւ կրկնել չենք ուզեր: Կերեւի թէ աթոռին մէջ Եպիսկոպոսներ ալ շատ չէին, ոչ թէ ձեռնադրուելիք չգտնուելուն համար, այլ մրցակիցներ եւ ազդեցութիւն վարողներ չշատացնելու համար: Այս նպատակը կը տեսնանք մենք, երբ կը կարդանք թէ ի նոյն աւուրքն, այսինքն կաթողիկոսութեան տիրանալուն պէս Մուսաբէգեանց անմիջապէս եօթն նոր Եպիսկոպոս ձեռնադրէ (ԿՈՍ. 63), կամ ուրիշ օրինակներու համեմատ իինք Եպիսկոպոս (ԿՈՍ. 88), որ է սովորական դարձած Ե եւ Է թուատառերու շփոթութիւնը: Ասոնք հարկաւիր կուսակիցներն են Եղած, որ իրեն պաշտպան պիտի հանդիսանային, որովհետեւ ինչպէս շփոթութեանց ատեն սովորական է, հակառակութիւններ ալ կը զօրանային Մուսաբէգեանցի դէմ: Կիլիկեցի չորս Եպիսկոպոս ի ներքին կողմանցն, որով կրնանք ինանալ թեմակալ Եպիսկոպոսները, իրենք ալ զզուած աթոռին անկարգութենէն նամակ ողջունի եւ մեղադրութեան կը գրեն ամենայն արեւելեան վարդապետաց եւ Եպիսկոպոսաց եւ ուղարկի Մեծոփեցիին ուղարկեն, որպէս զի ցրուէ եւ գործէ: Նամակին մէջ կը գրէին, թէ խոտան եւ անպիտան գտաք ի մէջ ամենայն ազգաց, եւ նոր կարգադրութեան մը պէտքը զգացնելով, կը յայտարարէին օր առաջ գործի ձեռնարկել: Այս

պարագայն կը ցուցնէ թէ փոխադրութեան գործը Կիլիկիոյ Եպիսկոպոսական մարմինն հաւանութիւնն ալ ստացած էր, զոնէ մասնակի եւ ընդհանուր համաձայնութիւն մը կը տիրէր ազգին զանազան մասերուն մէջ: Միանգամայն կը հաստատէ Մեծոփեցիին ստանձնած գործունեայ դերը, եւ ամէն կողմ անոր անունին լսուած ըլլալը, որ Կիլիկեցի Եպիսկոպոսներն ալ իրեն կը դիմէին եւ իրեն կը վստահէին, բոլոր Արեւելեաններուն հաղորդել իրենց գիրը, եւ անոնք գործի յորդորել: Բարեդէա առիթ մը Մեծոփեցիին գործը կը դիրացնէ, զի Եջմիածնեցի կրօնաւոր մը կու գայ իրեն այն օրեր, որուն կը յանձնէ զնամակն ողջունի Կիլիկեցի եւ զիսկոպոսներուն եւ կը յանձնարարէ սփրել առ ամենեսեան (ԿՈՍ. 64): Պէտք չէ Ենթադրել որ Կիլիկեցի Եպիսկոպոսներ Արեւելեաններէն իրաքանչիւրին զատ զատ գրած ըլլալն, այլ Մեծոփեցիին ուղղուած գիրն է, զոր Եջմիածնեցի աբեղան ծոցը գրած վանքէ վանք եւ վիճակէ վիճակ շրջելով ամէն մէկուն կարդացնել պիտի տար: Այս պարագայն իբր Երկրորդ պատճառ նկատած է Մեծոփեցին (ԿՈՍ. 63) իր ձեռնարկին, որով սկսաւ հետապնդել Եջմիածնի իշխանութեան (ԿՈՍ. 63), այսինքն է հայրապետական աթոռը Եջմիածնի մէջ Վերահաստատելու: Իրօք ալ մեծ ոյժ մըն էր այդ նամակը: Եղելութիւնը տեղի ունեցած է 1440 տարւոյ սկիզբները, զի 1441-ին սկիզբները Հերմոնեցիէն եկած ժողովին իրաւերին համար, յետ միոյ ամի եկն պատասխանի կըսէ (ՄԵԾ. 65), որով Կիլիկեցւոց նամակին ազդեցութիւն ունեցած ըլլալն ալ կը յայտնուի: Մեծոփեցիին գործի մղուելուն պատճառներուն մէջ երազներ եւ պատահարներ ալ կան, որոնց մէջ նշանաւոր է Ստեփանոս Աղթամարցի աբեղային խօսքը վասն է՞ր ոչ զան յԱղթամար ի հնազանդութիւն Զաքարիա կաթողիկոսին (ԿՈՍ. 66), որով կը շեշտուի Վասպուրականցոց միտքը, Զաքարիա Աղթամարցին Եջմիածին տանելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս հռչակել:

1448. ՄՈՒՍԱԲԵԳԵԱՆՑ ՈՒ ՊԱՊԸ

Աղթամարի նկատմամբ կազմուած այդ կարծիքը այնչափ տարածում ստացած էր, որ փոխադրութեան խնդիրին մէջ դէմ առ դէմ Եղող Երկու կողմերէն, անոնք որ նպաստաւոր էին՝ Աղթամարական կը կոչուէին նմանաձայնութեամբ բառախաղ կազմելով Աղթամայական անունին հետ, որով կը կոչուէին Կիլիկեցիք, որ փոխադրութեան մասին աննպաստ կարծիք ունէին: Գրիգոր Մուսաբեգեանցի ալ աղթամայական խմորէ վարակուած ըլլալուն իբր նշան կրնանք նկատել, 1440-ին իր կողմէն Եւգինէոս Դ.ի գրուած նամակը, զոր տարած է Ալբերտոս անուն Լատին կրօնաւոր մը: Չենք ուզեր խնդիր յուզել, թէ ուղղակի Սիսէ ղրկուած գիր մըն է՞ր այն թէ ոչ Կաֆայէ գրուած նամակ, իբր պատասխան Եւգինէոսի յանձնած նամակին: Սակայն ընդունելով ալ թէ Գրիգոր գրուած ըլլայ, դժուար է ճշդել, թէ ինչ ըսել կուզէ Երբոր կը գրէ, բարձրագոյն բարբառ թղթոց քոց, որ ճառագայթէ իբր զարեգակն եւ զաստեղս, կամ իբրեւ զջինջ զոսկի թանկագին (ԱԶԱ.104): Եւգինէոսի նամակը Կոստանդինի էր ուղղուած (1440), ուստի պէտք էր որ անոր մահէն ետքը Գրիգոր զգացնէր իր յաջորդելը եւ պատասխանելը: Դիտելու կէտ մըն է նաեւ որ այդ նամակին մէջ հրահանգ կոնդակին Վրայ (1439) ամենեին ակնարկ չըլլար: Եթէ այս լրութիւնը կամաւոր է, մերժելու ձեւ մը կառնէ, իսկ եթէ պատահական է, հրահանգին Սիս ղրկուած չըլլալը կը

ցուցնէ, Եւ Կաֆայի մէջ պահուած կըլլայ, Եւ դիտողութեան արժանի կարեւոր պարագայ կը դաշնայ: Սսոյ կէտերը նկատի առնուած ատեն, Ալբերդոսի տարած նամակը նշանակութիւնը կը կորսնցնէ, Եւ պարզապէս քաղաքավարութեան կամ ակնկալութեան նամակ մը կը դաշնայ, որուն կարեւորութիւն տալ պէտք չըլլար: Ընդհակառակն յօդուածագիր մը այնչափ մեծ նշանակութիւն կուգէ տալ Փլորենտիոյ ժողովին Եւ Եւգինէոսի կոնդակին, որ կը յայտարարէ թէ բուն Հայաստանի վարդապէտները տեսնելով Կոստանդին կաթողիկոսին ի միութիւն դիմումը աթոռի փոխադրութիւնը կատարեցին (11.ԱՍՍ.466): Սակայն այդ դիտողութիւնը, դիտողին նպատակին հակառակը կապացուցանէ, Եւ Կոստանդինին ըրածը՝ անհատական գործ եղած ըլլալը կը հաստատէ, որով կը յայտնուի թէ Հայ Եկեղեցւոյն ընդհանրութիւնը անոր գրածը ընդունեցաւ Եւ մերժեց: Իսկ մենք դիտել կու տանք, որ Մեծոփեցին՝ Սսոյ վրայ բարդած 12 մեղադրութեանց մէջ, ամէնէն մանր պարագաներու իջնալով մէկտեղ, Կոստանդինի միութեան կամ Եւգինէոսի կոնդակին գոյութիւնն իսկ կանգիտանայ: Ասկից կրնանք հետեւցնել թէ միութիւն կամ կոնդակ՝ բնաւ մտադրութեան չեն առնուած, կամ այն է որ Արեւելեաններ տեղեկութիւն իսկ չեն ունեցած, Եւ կամ կարեւորութենէ զուրկ են դատած, Եւ հիմնուած են այն կէտին վրայ, թէ Կիլիկեցւոց մէջ մնացեալ էր խնոր աղթարմայութեան Կոստանդեայ Կեսարացւոյ Եւ Գրիգորի Անաւարզեցւոյ (ԿՈՍ.55), Եւ ոչ թէ նոր զարկ մը ստացած էր Կոստանդին Վահկացիի Եւ Գրիգոր Խանձողատի ձեռքով: Արեւելեայք յայտնապէս նկատի կառնեն ինչ որ մնացեալ էր ու հին էր, Եւ ոչ թէ բան մը որ նոր գործուած ըլլայ:

1449. ԱԶՆԻ ԱՆՅԱՅՏԱՑՈՒՄԸ

Երբ աթոռոյ փոխադրութեան խորհուրդը տակաւ դէպի լուծումը կը յառաջէր, Եւ ամէն տեսակ պարագայ, պատահար ու երազ այդ նպատակին վրայ կը մեկնուէր, ամէնէն աւելի նշանակութիւն կը ստանար Լուսաւորչի Աջին Սիսի հայրապէտանոցէն անհետանալ կամ գողցուիլը: Մեզի զարմանալի կը թուի, որ Մեծոփեցին ակնարկ իսկ չունի այդ անհետացման վրայ, այնչափ որ թերեւս Մեծոփեցիին կրթնելով անհետացումը ուրանայինք, Եթէ բազմաթիւ ժամանակակից յիշատակարաններ զայն չհաստատէին: Անհետացման թուականն ալ բացատրութեանց կը կարօտի, զի մինչ նորեր ինչ ինչ յիշատակարաններու կրթնելով 1441-ին կը դնեն անհետացումը (ՉԱՍ.Գ.486), անդին ուրիշ յիշատակարան մը, 1439-ին գրուած, որոշակի կը հաստատէ թէ յայս ամի վերացեալ երեւ Աջն ի Սսոյ, Եւ ոչ գիտեմք զինչ եղեւ (ՓԻՐ.119): Եթէ թուականին գրութեան կամ ընդօրինակութեան մէջ սխալանք սպրդած չէ, Աջին անյայտացումը Գրիգորի կաթողիկոսութենէն առաջ եղած կը հանդիպի՝ Եւ Գրիգոր առանց Աջի կաթողիկոս եղած կըլլայ: Մենք կը դժուարանանք այդ Ենթադրութիւնը ընդունիլ, զի այդ առիթին Գրիգորի կաթողիկոսութիւնն իսկ անընդունելութեան հանդիպած կըլլար, Եւ Մեծոփեցին ալ առանց դիտողութեան դնեն կաթողիկոս չէր ըսեր (ԿՈՍ. 63): Չամշեան ալ Մուսաբէգեանցին առանց հաւանութեան երեւելի առաջնորդաց Եւ աթոռաց նստել ըլլալը միայն կը յիշէ (ՉԱՍ. Գ. 486), մինչ Գրիգորի նախորդներն ալ նոյն կերպով նստած էին: Ուստի 1439-ին անյայտացումը իբրեւ

անհաւանական մէկդի թողլով, կը նախադասենք ուրիշ յիշատակագիրի մը ըսածը, որ այսպէս կը գրէ 1441-ին Յայսմ ամի ՊՂ. դարձեալ յայլ իմն պատահումն հանդիպեցաւ Հայոց ազգին քանզի Աջ սուրբ Լուսաւորչին մերոյ, որ կայր իհմի քանի ժամանակ ի Սիս քաղաքի, անյայտ եղեւ, ոչ զիտենք թէ ինքն զինքն ծածկեց, եւ ի մեծ նեղութեան կան եւ ի տրտմութեան Հայոց ազգս վասն այս պատճառի, եւ զկաթողիկոս Գրիգոր բազում չաշչարեցին եւ այլ Եպիսկոպոսանք ընդ նմա վասն Աջին Լուսաւորչին մերոյ ի ձեռն ընտրելոյ եւ արդարոյ առն միոյ, եւ վրայ կը բերէ Խաչակիայտին, Լուսաւորչի նշխարաց, Վարագայ խաչին, եւ Սուրբիասանց ուսկրներուն գիւտերը (ՓԻՌ. 125): Յիշատակարանը գրուած է 1441 մարտ 15-ին, եւ հարկաւ բաւական ատեն անցած էր, մինչեւ որ հեռաբնակ յիշատակագիրը գոյժը իմանար, հետեւաբար յարմարագոյն կու զա 1440-ին վերջին ամիսներուն գնել անյայտացումը: Իսկ անյայտացումը պէտք է վերագրել այն Կիլիկեցի Եպիսկոպոսներուն որոնք Արեւելեանները փոխադրութեան կը քաջալերէին իրենց նամակով (1447), եւ այդ նպատակով Մեծովեցիին կը դիմէին: Անշուշտ փոխադարձ համեմատութեամբ կազմած են այդ հնարքը, փոխադրութեան գործը դիրացնելու համար, որով Մուսաբէգեանցը եւ իր համախոհ Եպիսկոպոսները նեղի դնելնին, հաշիւով եղած գործ մը կը տեսնուի, Ճշմարտութիւնը ծածկելու համար: Նոզնիսկ Մեծովեցիին խոր լռութիւնը Աջին անյայտացման մասին, կշռուած լռութիւն մը կըլլայ: Գողութեան խորհրդակից եւ գործակից եղած ըլլալովը, նա չէր կրնար ոչ Ճշմարիտը խոստովանիլ, եւ ոչ անգիտակի պէս կեղծել, եւ յարմարագոյն սեպած կըլլայ լռելը: Լուսաւորչի Աջին Հռոմելայի առումէն եւ Եգիպտացիներէն գրաւուելէն ետքը, նորէն ետ առնուած, եւ Սիսի մէջ պահուած ըլլալը, իր կարգին գրած ենք (1198) եւ կրկին այդ կէտին վրայ չենք անդրադառնար:

1450. ԺՈՂՈՎԵՆ ԱՌԱՋ

Այս նախապատրաստութիւններով՝ Արեւելեայք հետզհետէ փոխադրութեան գործին յաջողութիւնը կապահովէին, ջանալով միւս կողմէն կողմնակիցներու թիւը ընդարձակել, եւ հայաբնակութեանց ամէն կողմերէն համամիտներ ունենալ, որովհետեւ թէ յաջողութեան իհմ եւ թէ օրինաւորութեան փաստ՝ պէտք էր ըլլար գործին հակառակութեան չհանդիպիլը, եւ ընդհանուր համակամութեամբ եւ հաւանութեամբ ընդունիլը: Ամբողջ 1440 տարին այդ նախապատրաստութիւններով, հնարագիտութիւններով եւ թղթակցութիւններով անցաւ, եւ 1441-ի սկիզբները Յովիաննէս Հերմոնեցին, իբրեւ ամէնէն աւելի հեղինակաւոր անձնաւորութիւն, եւ Տաթեւեան աշակերտութեան պէտ, եւ Եռամեծ Տաթեւացիին յաջորդ, ամէն կողմեր շրջաբերական հրաւիրագիրեր որկեց, փութանակի եւ առանց յապաղանաց գալ Եպիսկոպոսօք եւ Վարդապետօք ի խորհուրդն բարի եւ օգտակար, զի մի ի յապաղելն սատանայ խափանումն ածէ գործոյն: Ժամագրութեան ատենը որոշուած էր Զատիկէն ետքը, իսկ օրուան որոշումը չենք գտներ, ի հարկէ պիտի նայէին որ բաւական թուով ժողովականներ հաւաքուած ըլլան: Ժողովատեղի որոշուած էր նոյն Էջմիածինը, ուր պիտի Վերահաստատուէր հայրապետական աթոռը: Էջմիածինը Երեւանի ամիրայ Եաղուա պէկի իշխանութեան ներքեւ էր (1429). ուստի Հերմոնեցին

հոգաց անոր իետ ալ բանակցիլ, եւ անկէ ապահովութեան գիր ստացաւ, գալ վաղվաղակի եւ հաւաքուիլ էջմիածնի մէջ, եւ առանց ահի եւ երկիւղի կատարել զխնդիրս: Մեծոփեցին Կիւրոսի կը բաղդատէ Եաղուայը, որ Հայոց գբազում ամաց աւերեալ աթոռը կամեցաւ նորոգել, ինչպէս Կիւրոս նորոգեաց զԵրուսաղէմ (ԿՈՍ.65): Հերմոնացին իրաւէրը որչափ ալ փութանակի եւ առանց յապահանց գալու համար էր, սակայն բաւական կանուխէն զրկուած պիտի ըլլայ. վասնզի Մեծոփեցին իրաւէրը առնելէն Ետքը, Մեծոփէ Արձէշ Եկած, Արձէշի մէջ ուղեկիցներու պատիկ կարաւան մը կազմած, եւ Արձէշէ մեկնելով հետզհետէ հանդիպած է Դարօնք կամ Պայազիտ քաղաքը, Ակորի աւանը՝ Մասիսի կողը, Արտաշատու Խորվիրապը, եւ Այրիվանքի Ս. Գեղարդը, անկէ անցած է Տաթեւ մեծ վարդապետին հերմոնեցին մօտ, եւ անկէ Եկած է Երեւան, որ ժամադրավայրն էր զանազան կողմէ հասնողներուն (ԿՈՍ. 68): Ուրիշ Եկողներուն մասին ալ պէտք է նկատի առնել տեղերնուն հեռաւորութիւնը եւ ուղեւորութեանց դժուարութիւնները, եւ հետեւցնել թէ գոնէ Երեք ամիս առաջ իրաւիրագիրները զրկուած են, որով 1441 Աստուածայայտնութեան տօնէն առաջ իրաւէրները յղուած կրնանք ըսել:

1451. ՓՈԽԱՂՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԱՐԱՑՈՒՄԸ

Գործին արտաքին հանգամանքները պատմած ատեննիս, անոր ներքին կողմերն ալ հարկ կըլլայ աչքէ չվրիպեցնել, թէ ի՞նչ իրաւունքով եւ ի՞նչ օրինաւորութեամբ պիտի կատարուէր աթոռին տեղափոխութիւնը: Նախեւառաջ ըսենք թէ Սիս կաթողիկոսութեան սկզբնական եւ օրինական աթոռը չէր, այլ զանազան օթարաններէն մէկն ալ այն էր, բնաւ տարբերութիւն չունենալով Դուինէ, Աղթամարէ, Արգինայէ, Անիէ եւ Հռոմկլայէ, ուր հետզհետէ աթոռը փոխադրուած էր պարագայից յարմարութեամբ, այնպէս որ եթէ տեղափոխութիւնը ներեալ չէր, բոլոր յիշեալ տեղերը նստող կաթողիկոսները հակաթուներ պիտի նկատուէին: Հատեւաբար այդ վերջին տեղափոխութիւնն ալ պէտք չէ որեւէ դիտողութեան նիւթ ընել, եւ չենք իմանար թէ ինչպէս Եփրեմ Աջապահեան կրնայ պնդել, թէ հայրապետական շառաւիդ առ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորիչէն սկսեալ, մնաց ի զԵրագահին Կիլիկիոյ (ԱԶԱ. 52): Մանաւանդ որ եթէ առաջին տեղափոխութիւնները հայրապետական աթոռը նախնական եւ նւիրական տեղէն կը հեռացնէին, վերջին տեղափոխութիւնը զայն պատահական եւ օտարական թափառումներէ ազատելով իր նախնական եւ նուիրական տեղը կը դարձներ: Նկատողութեան արժանի է նաեւ, որ թափառումներուն միակ արդարացուցիչ փաստը, քաղաքական իշխանութեան կեղրուններուն տեղափոխութիւնն էր, երբ հետզհետէ մարզպաններ Դուին, Արծրունիներ Աղթամար, Բագրատունիներ Անի, Պահլաւունիներ Հռոմկլայ, եւ Ռուբինեաններ Սիս կը տանէին իրենց իշխանական կեղրոնը: Այլ երբ քաղաքական իշխանութիւնը իսպառ կը ջնջուէր ազգին մէջէն, եւ Հայաստանի տիրող պետութիւնը ոչ Եգիպտականն էր եւ ոչ Կիլիկեանը, այլեւս ոչ մի արդարացուցիչ պատճառ չէր մնար, որ պանդխտութիւնը շարունակէր, եւ հայրապետական աթոռը իր նախնական եւ նուիրական սրբավայրէն դուրս թափառէր: Քաղաքական անկումը՝ Եկեղեցական անկումն ալ առաջ բերած էր հայրապետութեան վրայ, որ իր շուքն ու փառքը

կորուսած, ավելի մը բախտախնդիր Եկեղեցականներու ձեռք մնացած, ազգային մարմնոյն հսկողութենէն հեռացած, ուղղութիւն եւ աւանդութիւն մոռցած, Եկեղեցւոյ շահն ու սրբութիւնը մէկ կողմ թողած, լոկ անձնական եւ անկածալից գործերու կը հետեւէր, աւելի ճիշդն ըսելու համար՝ կաթողիկոսական աթոռը իր ազդեցութիւնը կորուսած, լերան մը անկիւնը ինքնիր գլուխ լքուած, անուն մըն էր Եղած այլեւս առանց իրական իշխանութեան եւ գործնական օգտակարութեան: Այդ կացութեան ինկած էր Սիսը, եւ հնար չէր որ իբր Եկեղեցւոյ գերազոյն հայրապետին աթոռանիստ մնայր, մանաւանդ որ բաւական ատենէ իվեր ձեռնարկուած միջոցները, Գրիգոր Տաթեւացիի ճիգերը, Պողոս Գառնեցիի աշխատութիւնները, եւ հանրային զգացումին պահանջները, արդիւնք մը չէին ունեցած վիճակը փոփոխելու, բարեկարգութիւնը վերականգնելու, եւ արժանաւոր եւ օրինաւոր կացութիւն մը վերարձարծելու: Սսոյ աթոռանիստը իր յետին ստորնութեան հասած էր, անձնէն անկեալ խիղճերն ալ յուզելու, եւ նոյնիսկ Սսոյ Եպիսկոպոսներն ալ զգուեցնելու չափ (1447), որուն չէր կրնար երբեք յարմարիլ գերազակին Կիլիկիոյ կոչումը (ԱԶԱ.52):

1452. ՀԱՍՑԵԹԱՑ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Աթոռի տեղափոխութեան ոչ թէ լոկ արդարացեալ, այլեւ պահանջեալ գործ մը Եղած ըլլալը ընդունելով մէկտեղ, կրնայ դիտուիլ թէ ուրիշ տեղափոխութիւններ կատարեցին պաշտօնի Վրայ Եղող կաթողիկոսներ, մինչ այս անգամ նոյն կաթողիկոսը չէր, որ Սիսէ Եջմիածին կը փոխադրուէր, այլ նոր կաթողիկոս մը կընտրուէր Եջմիածինի մէջ: Չամշեան, այդ կէտը պարզելու համար կը յիշէ նախապէս, թէ Մուսաբէգեանցի ընտրութիւնը կատարուած էր առանց հաւանութեան երեւելի առաջնորդաց եւ աթոռոց, որով ըսել կուզէ թէ օրինաւորապէս ընտրեալ կաթողիկոս չէր, եւ թէ ազգը իրաւունք ունէր զայն չընդունիլ եւ չձանչնալ, եւ նոր ընտրութիւն կատարել: Իրօք ալ պատմուած պարագաներն ալ կը վկայեն, թէ նախորդին սպանութեամբ, եւ հետապնդողի մը դէմ մրցելով յաջողած էր Մովսէս իշխանի որդի Գրիգոր՝ հայրապետական աթոռին տիրանալ (1441), եւ ինչպէս Յովսէկիը (1442), նոյնպէս Գրիգորն ալ հնար էր կաթողիկոսներու շարքին մէջ չառնել: Ուրիշ պարագայ մըն ալ ունինք նմանապէս Չամշեանէ յառաջ բերուած, անշուշտ աղբիւրէ մը քաղելով, թէ Արեւելեայք գրեցին առ Գրիգոր Մուսաբէգեանց եւ իրաւիրեցին զալ յԵջմիածին, եւ թէ սա չեար յանձն զալ անդո (ՉԱՄ. Գ. 486): Ասկէ ալ կը հետեւի որ Մուսաբէգեանց եղթալ չուզելով, իրաժարեալ նկատուեցաւ, եւ թէ ոչ յայտնապէս, գոնէ լռելեայն նոր ընտրութեան հաւանեցաւ, կամ թէ իբր ըմբոստ դատուեցաւ, եւ զահընկէց հրչակուեցաւ: Չամշեանի յառաջ բերած պարագաները նկատի չառնելով ալ, մենք պիտի յայտարարենք թէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սկզբունքով՝ ոչ աթոռը, եւ ոչ Եկեղեցին, որեւէ աթոռակալի կամ հայրապետի տիրապետական կամքին չեն յանձնուիր: Հայոց Եկեղեցին, իր կաթողիկոսներն ալ ազգային ընդհանուր ժողովին Ենթարկեալ գիտէ, եւ ժողովով դատուելին ու զահընկէց ըլլալնին կընդունի: Պատմութիւնը մեզի ցուցուց թէ դատուած եւ արդարացած, եւ թէ դատուած ու դատապարտուած եւ թէ ժողովով զահընկէց հրչակուած կաթողիկոսներ, որ այդ սկզբունքին գործնական ցուցմունքներն են: Ըստ այսմ, եթէ Մուսաբէգեանցի ընտրութիւնն օրինաւոր համարուի կամ ոչ, կամ եթէ Մուսաբէգեանց Եջմիածին

Երթալու հրատիրուած ըլլայ կամ ոչ, Երբոր համակամ եւ համաձայն ազգային ժողով մը դադարած կը հօշակէ Մուսաբէգեանցի կաթողիկոսութիւնը, եւ եւ աթուը դադարծ ձանչնալով, նոր կաթողիկոս կընտրէ, այլ եւս խնդրոյ տեղի չի կրնար ըլլալ գործին կանոնաւրութեան, եւ նոր ընտրեալին օրինաւրութեան վրայ: Երբոր Պիսայի եւ Կոստանդինոյ ժողովները, պաշտօնի վրայ գտնուողները մերժելով Աղէքսանդր Ե կամ Մարտինոս Ե. պապերը ընտրեցին (1431), եւ երկուքն ալ իբրեւ օրինաւր պապեր ընդունեցան Հռոմէականներէն, չենք իմանար թէ ինչպէս Հայ հրոմէականներկը յաւակնին հակաթոր մը ցուցնել Վաղարշապատի ազգային ժողովէն ընտրուած կաթողիկոսը (ԸՍ. 248), որպէսզի օրինաւր կաթողիկոսութիւն սեփականեն Կիլիկիոյ աթոռին, եւ Կիլիկիոյ անունով արդարացնեն դարեր վերջ ստեղծուած Հայ կաթոլիկ կաթողիկոսութիւնը: Հակաթուութեան վճիռը ոչ թէ աթոռակալ մը կու տայ իրեն մրցակիցին դէմ, այլ հանրութիւնը, այսինքն ազգն ու Եկեղեցին, մէկուն գիրքը պաշտպանելով եւ զօրացնելով, եւ միւսին ներքին ու արտաքին ձանաչումը զլանալով, մին օրինաւր ու միւսը ապօրէն մին աթոռակալ ու միւսը հակաթոր կը վճռէ: Վաղարշապատի ժողովը ազգին հանրութեան օրինաւր ներկայացուցիչն էր, իր որոշումը վաւերական եղաւ օրէնքով եւ կանոնով, հաստատուն եղաւ գործով եւ արդիւնքով:

1453. ԺՈՂՈՎԻՆ ՆԵՐԿԱՆԵՐԸ

Վաղարշապատի 1441 տարւոյ ժողովին ընդիհանուր ազգային ժողով ըլլալուն կը վկայեն անոր կազմութիւնը, եւ ներկաներուն թիւը: Մեծոփեցին աւելի քան գերեք հարիւր անձինս կը հաշուէ ներկայ Եկեղեցականաց թիւը (ԿՈՍ. 53), եւ այս բաւական է, առանց պէտք ունենալու յիշատակարանի մը համեմատ եօթն հարիւրի բարձրացնելու ներկայից թիւը (ՓԻՌ. 133): Ժողովի Եկողներուն ամէնքն ալ ծայնի պէր անձինք էին, զի Երեսունէ աւելի ականաւր եւ անունով յիշուած ներկաներէն, եւ քսանէ աւելի գրաւոր մասնակցողներէն զատ՝ կային այլ բազում վնօրայք եւ կրօնաւր սուրբ հարք եւ պատուական երիցունք (ԿՈՍ. 52), կամ ուրիշ բառերով վանահայրներ, վարդապետներ եւ աւագերէցներ, որոնք միշտ ժողովներու մէջ ընդունուած էին, ինչպէս Սոյ (ԿԱԼ. 460) եւ Ատանայի (ԿԱԼ. 565) ժողովներուն մէջ ալ ներկայ էին: Աշխարհական ներկայացուցչութիւնն ալ պատրաստ էր, եւ այս դիտմամբ կը յիշուին ազատք եւ որդիք ազատաց, ծեռնաւորք եւ տանուտէրք (ԿՈՍ. 53), որոնք քաղաքական կարգերու խանգարուելէն Ետքը, նախարարներու եւ սեպուիներու ու իշխաններու տեղը կը բռնէին, եւ դարուն սովորութեան համեմատ աշխարհիկ դասակարգը կը ներկայացէին: Անունով յիշուած Եախսկոպոսներն ու վարդապետները կը քաղենք Մեծոփեցիէ (ԿՈՍ. 51-53): Նախապէս յիշենք չորս աթոռները, որոնք իին կանոնով կաթողիկոսընտիր ձանցուած էին, իբրեւ զանազան բաժիններու ներկայացուցիչներ (930): Ըստ այսմ կը տեսնենք որ Վաղարշապատի ժողովին ներկայ էին Գրիգոր Արտազի, Գրիգոր Հաղպատի, Շնաւոն Տաթեւի եւ Յովիաննէս Բջնոյ Եախսկոպոսները: Սիւնեցիներու եւ հիւսիսային գաւառներու կողմէն հոն էին Յովիաննէս Հերմոնեցի մեծ վարդապետը, Զաքարիա Հաւուցքառայ եւ Ստեփանոս Սիւնեաց արքեպիսկոպոսները, եւ անոնց հետ Զաքարիա Նորավանքի ու Մարտիրոս Սեւորդեաց Եախսկոպոսները, եւ Դաւիթ Սիւնեցի ու

Ստեփանոս Սիմեոնի վարդապետները՝ Հերմոնեցիին ձեռնասուններ, Հիւսիսայիններուն հետ յիշենք եւս Ազարիա Գանձասարի կամ Աղուանից Եպիսկոպոսը, որ յատուկ վիճակ մը կը ներկայացնէր: Այրարարտի կամ Միջնաշխարհի վիճակներէն իոն էին Գաբրիէլ Եջմիածինի, Կարապետ Յովիաննավանքի, Անտոն Խորվիրապի, Յակոբ Կողբի, Մկրտիչ Բագրեանդի Եպիսկոպոսները, եւ Սարգիս Զագավանեցի եւ Տիրացու Վանանեցի վարդապետները: Վասպուրականցիներն ալ բաւական թուով եկած էին, գլուխնին ունենալով Յովիաննէս Արձէշի Եպիսկոպոսը եւ Թովմաս Մեծովիեցի Եռանդուն գործիչը: Ասոնց հետ էին Կիրակոս Ռշտունցի, Մկրտիչ Մեծովիեցի, Կարապետ Խառաբաստեցի, Յովսէփ Սուխարեցի, Ղազար Բաղիշեցի, Ստեփանոս Արծկեցի, Յովիաննէս Արծկեցի, Զաքարիա Վարագի, եւ Յովիաննէս Վարագի վարդապետները, որոնց վրայ ուրիշ յիշատակարան մը կաւեցնէ Սարգիս Արծկեցի եւ Յովիաննէս Խլաթեցի վարդապետները (ԶԱՄ.Գ.487): Դարձեալ մի այլ յիշատակարանի մէջ ալ կը գտնենք Կարապետ Մեծովիեցի, Մկրտիչ Հողեցի, եւ Մկրտիչ Ողբեկենց վարդապետները (ՓԻՐ.122), որոնց վերջին երկուքը ուրիշ տեղ Հողեցի եւ Օղուբեգեան անունով յիշուածներն են (1380): Սալանապատի Կիրակոս անունը կրկին յիշուած է թէ ներկաներու եւ թէ բացականերու մէջ, եւ հաւանաբար Եպիսկոպոս մըն է ներկայն, եւ համանուն վարդապետ մըն է թղթով մասնակցողը:

1454. ԳԻՐՈՎ ՀԱՒԱՆՈՂՆԵՐ

Հեռաւորութեան պատճառով, կամ թէ քաղաքական արգելքով, շատեր անձամբ ներկայ չկրնալով ըլլալ թղթով միաբանեալ են Վաղարշապատի ժողովին, եւ ասոնց գլխաւոր խումբը կը կազմեն Տարոնցի վարդապետները: Գլակայ Ս. Կարապետի գերահոչակ վանքէն, Յովսէփ եւ Աւետիս Եպիսկոպոսներ, եւ Թորոս, Բարսեղ ու Գրիգոր վարդապետներ, Տիրինկատարի Ս. Առաքելոց վանքէն Պողոս եւ Զաքարիա վարդապետներ, Սասունի Մատին Առաքելոյ վանքէն Յովիաննէս վարդապետ, Վանատուրի վանքէն Կիրակոս վարդապետ, եւ Բաղէշի վանքերէն Դաւիթ Եպիսկոպոս եւ Սահակ ու Ստեփանոս վարդապետներ: Բացականերուն երկրորդ խումբն ալ, որոնք թղթով միաբանեալ են, Աղթամարցիներն են, որոնց գլուխը կը յիշուին Աւետիս վարդապետ Սուրբխաչեցի, եւ Յովիաննէս վարդապետ Ապարանեցի, Հիզանու եւ Ապարանից վանքերու առաջնորդներ, Գամագիէլի վանքէն Յովիաննէս եւ միւս Յովիաննէս, Բարեձորյ վանքէն դարձեալ Յովիաննէս եւ Հիզանի վանքէն Կարապետ վարդապետներ: Աղթամարցի վարդապետներուն մասնակցութիւնը կը հաստատէ Զաքարիա կաթողիկոսի համաձայնութիւնը Վաղարշապատի ժողովին գործին հետ, թէպէտեւ անձամբ ներկայ ըլլալ չէ ուզած, եւ յատուկ թուղթ գրելն ալ չէ յիշուած: Այս անուններու մէջ Երուսաղէմի պատրիարքութեան կողմէն պատգամաւորի մը անունը չենք գտներ, բայց զարմանալու չէ, զի Երուսաղէմ իր առանձնացեալ դիրքին մէջ եւ շարունակ ազգային հաստատութեանց պաշտպանութեան զբաղած, դիրութիւն չունէր ընդհանուր գործերով զբաղելու, բաւական սեպելով հանրութեան ճանչցած կաթողիկոսէն ձեռնադրութիւն ստանալ, եւ ինքնուրոյն կերպով իր գործերը վարել: Խոկ Կիլիկիոյ աթոռին եւ Կիլիկեան վիճակներու համար բաւական նշանակալից են չորս Եպիսկոպոսներուն նամակին ու

դիմումը (1447), եւ Մուսաբէգեանցի ընթացքին մասին յայտնուած կարծիքները (1452): Բայց ամէնէն աւելի մեր տեսութիւնը հաստատող պարագայն, Սույ աթոթին պահած լռութիւնն է հրապարակաւ կատարուած եւ իրեն վերաբերեալ գործի մը հանդէպ, վասնզի անոր կողմէն ոչ մի բողոքի եւ ոչ մի հակառակութեան յիշատակութիւն չկայ Վաղարշապատի ժողովին ըրածին դէմ: Ըստ այս ամէն տեսութիւններ եւ հանգամանքներ կու գան ապացուցանել, թէ Վաղարշապատի ժողովը ընդհանուր ազգին եւ ընդհանուր Եկեղեցականութեան համակամ եւ համահած համաձայնութեամբ գործեց առանց բացառութեան, եւ օրինաւոր ու վաւերական ժողով եղաւ, եւ Եկեղեցական կանոններու եւ ազգային իրաւունքներու հիմանբ կատարուեցաւ հայրապետական աթոթին Սիսէ Էջմիածին փոխադրուիլը, ուրկէ հեռացած էր 484-ին Մանդակունիին օրով, հաստատուած էր Դուին՝ Էջմիածինէ ոչ շատ հեռու (321), եւ անկէ ալ կը հեռանար 928-ին Դրախնանակերացիի օրով (732), եւ վերջապէս իր նախնական եւ նուիրական սրբավայրը կը դարնար 957 տարի աստանդական թափառելէ ետքը:

1455. ԳՈՒՇԱԿԱԿԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Որչափ ալ ներքին կերպով գործին բնութեան հետ կապուած չըլլան, սակայն աւելորդ չենք սեպեր յառաջ բերել ինչ ինչ պատահարներ, որոնք նոյն ժամանակի գործիչներուն ընթանումով գործին օրինաւորութիւնն ու յաջողութիւնը երաշխաւորած են: Որովհետեւ նոյն իսկ այս տեսակ դիրահաւան եւ աւելորդապաշտ ընթանումներով երեւան կու գայ, թէ եղած գործը ոչ մի դժուարութիւն հանդիպած չէ, եւ ամենայն ինչ դիրասահ կերպով եւ ընդհանուր հաւանութեամբ կատարուած է, այնպէս որ Մեծովեցին համարձակ կը գրէ, թէ ամենքն միաբանութեամբ եւ ընտրութեամբ Հոգուն Սրբոյ, տեսլեամբ գիշերւոյ, եւ յանուրջս երազոյ, հաւանութեամբ ամենայն Հայկագեան գաւառի, աղօթիւք եւ բարեխօսութեամբ ամենայն սրբոց, սկսան ու լրացուցին առաջադրեալ գործը (ԿՈՍ. 53): Մեծովեցին Մեծովիայ վանքէն չմեկնած երեք անգամ աւետարանի վրայ վիճակ կը բանայ, եւ հետզհետէ կը գտնէ, Դարձաւ Յիսուս ի գաւառ իւր (ՄԱՐ. Զ. 1) Քաջալերացուք զի ես յաղթեցի աշխարհի (ՅՈՒ. ԺԶ. 33), եւ դարձեալ Դարձաւ Յիսուս ի գաւառ իւր: Մեծովէ մեկնած ատեննին բարեպաշտ մարդ մը կու գայ պատմել, որ գիշերը տեսեր է կարմրով, կանչով եւ սպիտակով սպառազինեալ գորքերը՝ որոնք ըսեր են թէ գորք Էջմիածնի եմք, եւ օդէն թօչելով գացեր են Վաղարշապատ (ԿՈՍ. 97): Յիշուած երեք գոյները Հայկական եռագոյնը կազմած ըլլալու նշանակութիւնն ունին: Կրօնաւոր մը երազ տեսեր է թէ արեւը խաւելով արեւմուտք եւ հիւսիս կը պատի: Եւ Էջմիածնի դուռը գալով կը լուսաւորի: Ուրիշ կրօնաւոր մըն ալ տեսեր է սպիտակ ձիու մը վրայ նստած լուսաւոր մարդ մը, որ Ֆրանկաց երկրէն կու գայ, Վաղարշապատ կը մտնէ, Եկեղեցին բանալ կու տայ, անկէ ժողովուրդը ատոքացեալ արտ մը կը տանի, եւ ամենուն մանգաղներ կը բաժնէ որ հնձեն: Ուրիշ մըն ալ Օշական Ս. Մեսրոպի գերեզմանին զացած կըլլայ, իոնկէ գաւազան մը կը բերէ, Եկեղեցին մէջ կը տնկէ, ուրկէ խնձորներ կը հասնին եւ կը ճաշակեն: Այլազգի կին մը կաթողիկէի Եկեղեցին կանթեղներով լեցուն կը տեսնէ, եւ ձայն մը որ կըսէ, կանթեղս Էջմիածին է (ԿՈՍ. 72): Այս երազապատում գրոյցներ

իրաւ գործին իսկութեան համար փաստ մը չեն, բայց կը բաւեն ցուցնել թէ ամենայն ինչ առանց հակառակութեան եւ առանց դժուարութեան կատարուած է, եւ թէ ամենուն համոզումը եղած է, որ իրենց ձեռնարկը աստուածային պաշտպանութեամբ եւ առանց արգելքի վերջացած է: Ամէն դար իրեն մէկ մտածելու եւ գործելու կերպն ունի, Միջինդարն ալ աւելորդապաշտ էր թէ Արեւելքի եւ թէ Արեւմուտքի կողմերը: Իսկ մենք ոչ թէ անոնց իսկութեան, այլ այդ ձեւերու մէջ ծածկուած համոզման մտադրութիւն կընծայենք:

1456. ԱՉԸ ՅԱՅՏՆՈՒԱԾ

Յառաջ բերուած երազապատում գրոյցներէ շատ տարբեր է, եւ ազգային ընթանումի հիմ կը կազմէ, Լուսաւորչի Աջին տրուած նշանակութիւնը, իբրեւ կնիք եւ երաշխաւորութիւն օրինաւոր եւ ճշմարիտ հայրապետութեան: Այս բանին հաստատութիւնը կը գտնենք այն անխախտ սովորութեան մէջ որով կոնդակները ի սուրբ Աջէն օրինութեամբ կը մակագրուէին, միւռոնը Աջով կը նուիրագործուէր, եւեպիսկոպոսական ձեռնադրութեանց համար ալ Աջը կը գործածուէր: Փոխադրութիւնը կատարելու նախապատրաստութեանց գլխաւորն եղաւ Աջը Սիսէ հեռացնել (1449), իսկ Եջմիածնի մէջ յայտնուիլը՝ գործին վաւերականութեան փաստ եղաւ: Յիշատակագիր մը կը գրէ. զԱջ Լուսաւորչին ի Սոսյ գողացեալ բերին յԵջմիածին, եւ վերստին հաստատեցին զկաթողիկոսութիւն (ՍԱՍ. 175): Ուրիշ մըն ալ կը գրէ, թէ սուրբ Լուսաւորչի Աջն կորեալ էր ի Սոսյ, եւ ել համբաւն ի Վաղարշապատ վասն որոյ ժողովեցան եւ հաստատեցին զաթոռն յԵջմիածին (ՓԻՌ. 133): Նոյն ոճով ուրիշ յիշատակագիր մըն ալ նորընտիր կաթողիկոսը արժանաժառանգ կընդունի, վասնզի զԱջ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին գողացան ի Սոսյ եւ բերեալ եղին յիւր սեպիական աթոռին (ՓԻՌ. 129): Նոյնինքն Դավրիժեցին ալ կը գրէ, թէ սուրբ աթոռն Եջմիածին յայսն ժամանակի նորոգեցաւ, քանզի Աջն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին ի սուրբ Եջմիածինն յայտնեցաւ (ՂԱՒ. 336): Մենք միտք չունինք պնդել, թէ առանց Աջին՝ Հայոց կաթողիկոսութիւն չի կրնար ըլլալ, սակայն չենք կրնար չճանչնալ թէ այս եղած է ազգին մէջ տարածուած համոզումը, եւ մտադրութիւնը կը իրաւիրենք յառաջ բերուած յիշատակութեանց մէջ գործածուած վասն որոյ ու վասնզի ու քանզի պատճառականներուն, որոնց վրայ կը հիմնուի փոխադրութեան օրինաւորութիւնը: Մեր նպատակն է, ոչ թէ վերացեալ խնդիրներով զբաղիլ, այլ իրապէս եւ գործնականապէս տեղի ունեցած եղելութիւնները վերլուծել եւ բացատրել, եւ անոնց մէջ ծածկուած ընդիանուր ընթանումը, ազգային հառզումը, եւ եկեղեցւոյ առումը իվեր հանել, որպէս զի կատարուած եղելութեան ձիշդ իմաստը եւ օրինական գորութիւնը ցուցնենք: Այս կերպով է որ կը հաստատուի աթոռոյ փոխադրութեան կանոնական ուղղութիւնը. Սոսյ հայրապետանոցին դադարումը, եւ Եջմիածնի հայրապետանոցին վերանորոգումը: Այս եղած է նոյն ատեն ազգին համոզումը, այդ համոզւմը անխախտ պահուած է մինչեւ մեր օրը, եւ Հայ եկեղեցւոյ ամէն հաւատացեալներ բնաւ կասկած չունին այդ Ճշմարտութեան մասին:

Տ. ԿԻՐԱԿՈՍ Ա. ՎԻՐԱՊԵՑԻ

1457. ՄՐՑԱԿԻՑ ԸՆՏՐԵԼԻՆԵՐ

Աթոռոյ փոխադրութեան տարւոյն զատիկը կիյնայ ապրիլ 16-ին, եւ հետզհետէ կը սկսէին հասնիլ ժողովականները Երեւան քաղաքը, որ աւելի յարմար էր բազմաթիւ Եկողները պատսպարելու: Հարկաւ այդ միջոցին խորհրդակցութիւններ ալ կը կատարուէին հաւանական ընտրելիին վրայ: Մեծովեցին կը գրէ, թէ բազումք ի յեղբարցն յառաջ կոչեցաք գալ ի յառաջնորդութիւն Թորգոնական գրոհիս, եւ ոչ կամեցան բառնալ զծանրութիւն դառնութեան բարձրագոյն աստիճանին (ԿՈՍ.69): Բայց մենք այսպէս լաւատես պիտի չըլլանք հաւանական ընտրելիններուն համեստ զգացումներուն վրայ, եւ մեր կարծիքը կարդարացնեն հետզհետէ կատարուած Եղելութիւնները: Հիւսիսայիններուն մէջէն Զաքարիա Հաւուցքառեցի, որ Եպիսկոպոսներուն Երիցագոյնն էր, Յովիաննէս Հերմոնեցին՝ որ արդիւնաւոր մեծ վարժապետն էր, եւ Գրիգոր Արտազեցին՝ որ մեծ վիճակի արքեպիսկոպոս եւ ծերներէց գործիչ մըն էր, Երեքն ալ իրենց սիրտին մէջ մեծ ակնկալութիւններ կը տածէին նախապատուուած ընտրելին ըլլալու: Իսկ Վասպուրականցիններ իրենց միտքը դարձուցած էին Զաքարիա Աղթամարցիին վրայ, որ ոչ միայն կարող անձ մըն էր, այլեւ այս կերպով Աղթամարի բաժանումը պիտի անհետանար, եւ բոլոր Վասպուրական եւ բոլոր Հայաստան մէկ իրաւասութեան պիտի վերածուէր: Մենք ալ գործին վրայ անկաշկանդ նայելով պիտի համաձայնէինք ընդունիլ Վասպուրականցոց տեսութիւնը, սակայն դժբախտաբար շատ զորաւոր էր գաւառական խտրութեանց գաղափարը, եւ Տաթեւեան աշակերտութիւնը յանձն չէր առներ այդշափ բարձրացած տեսնել Աղթամարի բաժանեալ աթոռը, որ մինչեւ իսկ իր վրան ալ իշխէ: Ուստի թէ յառաջ կոչուած ընտրելինները առերեւոյթ համեստութեամբ ետ կը քաշուէին, անկեղծ խոնարհամտութիւն չէր այն, այլ Ճարտար հնարիմացութիւն իրարմէ խիթալով առջեւ չնետուելու համար: Մեծովեցին ինքն ալ կը հերքէ իր գրածը, երբ կը խոստովանի թէ վարդապետն այն Յովիաննէս Հերմոնեցին, եւ Զաքարիայն Հաւուցքառեցի, ոչ կամեցան Գրիգոր Արտազեցիին լինել կաթողիկոս, վասն ատելութեան որ առ նա ունէին (ԿՈՍ.78): Չենք կրնար Ճշդել, թէ բոլոր հաւանական ընտրելինները մէկ կողմ դնելով, բոլորովին դուրսէն, զործին չմասնակցած ու վրան չի խօսուած անձ մը ընտրելու որոշումը, կանուխ կատարուած խորհրդակցութեանց մէջ հաստատուեցաւ, թէ ոչ վերջին պահուն Էջմիածնի մէջ որոշուեցաւ: Բայց ստոյգ է թէ հուսկ ուրեմն այդ խոհական ծեւով կատարուեցաւ ընտրութիւնը: Մրցակիցներու մէջ մղուած խուլ պայքարը կը հաստատուի նաեւ անով, որ Երեւանի կառավարիչ Եաղուական պէկին կողմէն իրաման եղեւ օրինել կաթողիկոս առանց հակառակութեան (ԿՈՍ.69), որ ըսել է թէ Պարսիկ իշխանաւորն ալ բան մը իմացեր էր տիրող հակառակութիւններուն մասին, որ պէտք զգացեր է Եպիսկոպոսներն ու վարդապետները խաղաղութեան յորդորել:

1458. ԺՈՂՈՎԻ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Ընտրողական գործողութեանց ամսաթիւերը Մեծովեցին որոշակի չտար: Կը յիշէ թէ Երեւան հասնելով սիրալիր ընդունելութիւն գտան ազգայիններէն, որոնք մեծաւ ուրախութեամբ ընդ առաջ ելին, վասնզի ի վաղուց հետէ անտերունջ էին, եւ չէին տեսած այսշափ վարդապետ եւ Եպիսկոպոսք ի մի միաբանութիւն: Երեւան հասնելէն ի միւս օրն Եաղուական պէկին իրաւէր ստացան,

Եւ անոր մօտ զացին, զի կըսէ թէ հասաք առ նա, եւ Եաղուա սիրով ընդունած է զիրենք իբրեւ զթագաւոր քրիստոնէից (ԿՈՍ.68): Յայտնի է որ Եաղուա աշխարհաշէն նպատակներ ուներ, եւ կուգէր իր զաւառը շէնցնել, այն տեղ հաստատել տալով Հայերուն կեղրոնք, եւ զանոնք քաջալերելով ազատօրէն իրենց մտադրութիւնը կատարել: Երբոր ժողովականները իրեն մօտ կը հաւաքէ, զանոնք հանդէսով ճամբայ կը հանէ, անոնց ընկերակից կու տայ զգօրս իւր, եւ գործին աւելի փայլ աւելցնելու համար, փողով եւ թմբկով եւգոչմանք բարձրագունիւ կու զան կը մտնեն ի սուրբ քաղաքն Վաղարշապատ (ԿՈՍ.69): Չեմք կրնար Ենթադրել թէ ամէնքը մէկ օր Երեւան հասած եւ ի միւս օրն Վաղարշապատ եկած եւ ընտրութիւն կատարած ըլլան, եւ երկու օրուան մէջ ամէն գործ լրացած ըլլայ: Միւս կողմէն տօնական օրերու յիշատակութիւններ ալ չունինք, որ անոնցմէ ամսաթիւ քաղենք, բայց չենք կարծեր թէ Վաղարշապատի ժողովը բացուած ըլլայ Համբարձումէն առաջ, որ այն տարի կը հանդիպէր մայիս 25-ին: Ընտրողական գործողութեանց մանրամասնութիւններ ալ կը պակսին: Մեծովեցին պատմած ձեւն ալ քիչ մը տարօրինակ կերեւի, երբ կըսէ, թէ արկին վիճակ ի սուրբ աւետարանն, եւ ել վիճակն Կիրակոս հայրապետին (ԿՈՍ.72), վասն զի աւետարանին մէջ Կիրակոսի անունը գտնել հնար չէր: Ուստի պէտք է ըսել, թէ Կիրակոսի վրայ համաձայնութիւն գոյացնելէն ետքը, աւետարանի վիճակին ալ դիմած են, եւ աւետարանը բացած ատեննին նպատակայարմար տունի մը հանդիպած եւ այս կերպով կատարած ընտրութիւննին վերնային կամքին համաձայն Ճանչցած են: Կիրակոս, որ այս կերպով կաթողիկոսութեան կը բարձրանար, Մասիս լերան ստորոտը, Ակորի աւանին մօտ, Վնաստան անապատին մէջ ճգնող Վարդապետ մըն էր, հեռու ամէն աշխարհային գործերէ եւ անմասն փոխադրութեան գործին աշխատութիւններէն, որով իսկապէս փնտօրուած չէզոք անձն էր, որ ներհակընդդէմ մրցակցութիւնները պիտի լուցնէր:

1459. ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՆԱԽԾՆԹԱՑՈ

Կիրակոս Վասպուրականցի էր, Արձէշ կամ Քաջբերունեաց զաւառի Խառաբաստ գիւղէն (ԿՈՍ.54) եւ Խըլոց ազգատոհմէն (ԹՈՐ.Ա.224): Ծննդեան տարին որոշ նշանակուած չէ, բայց եթէ 1397-ին քահանայ ձեռնադրուեցաւ Արտազու Պօղոս Եպիսկոպոսէն (ԿՈՍ.54), գոնէ 25 տարեկան Եղած ըլլալու է, որով ծնունդը կրնայ գրուիլ շուրջ 1370-ին, եւ 70 տարեկան Եղած կըլլայ 1441ին: Արաջին աշակերտութիւնը սկսած է իրեն ծննդավայրին մօտ Եղող Սուխարու վանքին մէջ, նախ Սարգիս Ապրակունեցիի եւ յետոյ Վարդան Հոգոցեցիի մեծ Վարժապետաց ձեռքին տակ (ԿՈՍ.54): Եղած է նաեւ Սարի վանքը Սարգիս Սորբեցի Վարդապետին մօտ, Աղթամարայ վիճակին մէջ, հաւանաբար Սուխարու եւ Սալանապատի վանքերուն լքուելէն ետքը: Բայց վերջէն Վասպուրականի կողմերը թողած է առանձնութեան եւ ճգնութեան փափաքով, եւ 1409-ին հաստատուած է Արարատ զաւառի Խորվիրապի վանքը, որ է սուրբ ուխտն եւ կենդանաթաղ գերեզման Լուսաւորչին, եւ ուր երկար ատեն մնալովը Վիրապեցի կոչումը ստացած է իբրեւ մակդիր անուն: Ճգնողական կեանքին մէջ աւելի Խորվիրապի վանքն ալ թողած, գացած էր Արարատի ստորոտը, Ակորի ոչ շատ հեռու Վանաստան կոչուած տեղը, եւ հոն իրեն յատուկ

Ճգնարան հաստատած, ուր կը գտնուէր առանձնացեալ երբ փոխադրութեան խնդիրով Արեւելեայք ոտքի վրայ էին: Կիրակոսի գովաբան Մեծովեցին կըսէ թէ քահանայական ծեռնադրութիւն ստացած օրէն ոչ միս ճաշակեալ էր, եւ ոչ գինի ըմպեալ, եւ ոչ կիթ անասնոց կերեալ, գովելի եւ առաքինի սրբութեամբ սնեալ, սրբաբերան, հեզ եւ խոհական, ոչ նզովք եւ ոչ անէծք ի բերանոյն ելեալ (ԿՈՍ.54): Մեծովեցին ոչ միայն գովաբանը, այլ եւ պաշտպանը եղած է Կիրակոսի, եւ շատ հաւանականութեամբ երբ յոտն Մասեաց ի յԱկոսի կը հանդիպէր (ԿՈՍ.67), իր միտքը հաստատած էր Կիրակոսը առաջ քշել, եթէ Զաքարիա Աղթամարցին դժուարութեան բաղխէր: Կիրակոս ծննդեամբ եւ աշակերտութեամբ Վասպուրականցի, այլ երեսուն եւ երկու ամաւ յառաջ ելեալ ի գաւառէն իւրմէ (ԿՈՍ.54), այլեւս Վասպուրականցիներէ զատուած կրնար նկատուիլ, եւ Սիւնեցիներու եւ Արարատցիներու կողմէ ընդունելի ըլլալ, ինչպէս եղաւ ալ:

1460. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Ամենայն հաւակնութեամբ, Կիրակոս ալ այն երեք հարիւր ժողովականներէն մէկն էր, որոնք Վաղարշապատ հաւաքուած էին, որովհետեւ չենթադրուիր որ այդպիսի բացառիկ պարագայի մէջ ալ թողած չըլլայ իր ճգնարանը: Երբոր ընտրութիւնը լրացաւ եւ աւետարանի վիճակով ալ նուիրագործուեցաւ, Կիրակոս առանց հակառակութեան եկեալ կանգնեցաւ ի մէջ ահագին ատենին, ինչ որ ամէնուն զարմանքը գրաւեց, զի կարի անհնազանդ բարս ունէր եւ ատէր զիառ երկաւորս, եւ ամէնքը կը սպասէին ու խուսափէ եւ հրաժարի, եւ չէին կարծեր որ նա յանձն առնուր զինազանդութիւն եւ զթողուլ կամաց իւրոց (ԿՈՍ. 73): Գուցէ կաթողիկոսութեան փափագողներ եւ անոնց կողմնակիցներ կրնային յուսալ որ Կիրակոսի հրաժարելով գործը նոր կերպարան առնէր, եւ իրենց համար հաւանականութիւն ստեղծուէր, բայց Վերջապէս անդիմադարձ համաձայնեցան, վասնզի երկու խումբերուն մէջ տեղ, չեզօք եւ ոչ մէկէն եղող մէկ մը կընտրուէր, եւ լոկ առաքինութիւնն ու սրբութիւնն էր, որ յաղթանակ կը տանէր, եւ ոչ գործունէութեան եւ ճարտարութեան առաւելութիւնը: Կիրակոս պարզ վարդապետ էր, հետեւաբար պէտք էր որ մեծ աստիճան եւ եպիսկոպոսութիւն ալ առնէր կաթողիկոսական օծում ստանալէ առաջ, ուստի նախ այդ պէտքը լրացնելու ծեռնարկեցին, եւ Մեծովեցին կը գրէ թէ սկիզբն արարաք ծեռնադրութեան: Զանազան ակնարկներէն կը յայտնուի թէ Յովհաննէս Հերմոնեցին տրած է ծայրագոյն գաւազանը (ԿՈՍ. 84), եւ Զաքարիա Հաւուցքառեցին եպիսկոպոսութեան աստիճանը եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ (ԿՈՍ. 78), իսկ կաթողիկոսական ծեռնադրութեան մասնակցած են անշուշտ այն երկուտասան եպիսկոպոսք աստի եւ անտի (ԿՈՍ. 52), որոնց անունները մի առ մի յիշած է Մեծովեցին, հարկաւ երիցութեան կարգն ալ պահելով, եւ են Զաքարիա Հաւուցքառի, Գարրիէլ Էջմիածնի, Կարապետ Յովհաննավանքի, Յովհաննէս Բջնոյ, Անտոն Խորվիրապի, Յովհաննէս Արճէշի, Յակոբ Կողբի, Մկրտիչ Բագրեւանդի, Մարտիրոս Հաղբատի, Ազարիա Գանձասարի, Զաքարիա Նորավանքի, եւ Ստեփանոս Սիւնիքի: Հաւուցքառեցին առաջինն եւ այդ խումբին, որուն մէջ մտած են Սիւնիք, Այրարատի եւ Վասպուրականի եպիսկոպոսներ անխտիր՝ ամէնուն ալ մասնակցութիւնը նուիրագործելու համար: Զերնադրութեան օրը նշանակուած չէ, բայց նկատելով

որ ի սուրբ Պենտէկոստէն աւուր, այսինքն է յունիս 4-ին, օրինած են զաստուածագործակ միւռոնն (ԿՈՍ. 74), կաթողիկոսական ձեռնադրութենէն անմիջապէս ետքը, ամենայն հաւակնութեամբ նախընթաց կիրակին մայիս 28-ին, կաթողիկոսական օրինութիւնն է տրուած, երբ արծիւ մըն ալ սաւարնեալ թերօք նստած է ի վերայ գլխոյ Եջմիածնի (ԿՈՍ. 73): Ըստ այս Համբարձման օրը, մայիս 25-ին ընտրութիւնը լրացած կըլլայ, եւ յաջորդ երկու օրերուն մէջ ալ վարդապետութեան եւ եպիսկոպոսութեան կարգերը կատարուած:

1461. ՄԻՒՐՈՆ ԵՒ ՕՐՀԱՎԱԳԻՐԵՐ

Վերանորոգեալ աթոռին առաջին գործն եղաւ միւռոնի օրինութիւնը, ուզելով խորհրդական պէտք մը լրացնել, եւ միանգամայն ջնջել Սոսյ աթոռին մէջ կատարուած գեղջումներէն մէկը, որ էր միւռոնի վաճառումը ծանր վճարումներու փոխարէն: Իբրեւ առաջին բարեկարգական կանոն կը հռչակէ Մեծոփեցին, թէ միւռոնը բաժանեցաք ընդ ամենայն յազգս Թորգոնեան, եւ կանոնեցաք ծրի տալ եւ ձրի առնուլ, եւ բարձաք զաղանդն սիմոնական (ԿՈՍ.74): Միւս այլ կարեւոր գործն եղաւ Աղթամարի աթոռին կապանքը կամ բանադրանքը վերցնել, որ սկսած էր Գրիգոր Պահլաւունիի կաթողիկոսութեան սկիզբը (929), եւ որով զբաղեր էին Գրիգոր Անաւարգեցի (1203), եւ Յակոբ Սսեցի կաթողիկոսները (1398): Արձակումը աւելի ընդարձակ իմաստով տարածուեցաւ յընդհանուր տեղիս Հայոց ազգիս, արձակելով զամենայն կապեալս եւ զբանադրեալս յանիծիցն (ԶԱՍ.Գ.488), ինչ որ պահանջ մըն էր Սոսյ վերջին կաթողիկոսներուն աջ ու ձախ նզովքներ տեղացուցած ըլլալուն համար, որոնք անիծիւք նզովից եւ բանադրութեամբ կապանաց զաշխարհս մեր լցին (ԿՈՍ.57), եւ պէտք էր ընդհանուր արձակումով մը բոլոր սիրտերը հանդարտեցնել: Աղթամարի արձակումը յատկապէս յիշուած է, զԱղթամարայ կաթողիկոսն գտէր Դաւիթ բացատրութեամբ (ԶԱՍ.Գ.488), ուսկից ոմանք հետեւցուցին թէ ժամանակին կաթողիկոսը Դաւիթ եղած ըլլայ (ԶԱՍ.Գ.467), մինչ Զաքարիա ըլլալը յայտնի է: Իսկ Դաւիթի մը անունին յիշուիլը, կրնայ թէ առաջին հակաթոռ Դաւիթ Թուռնիկեանի վրայ մեկնուիլ (929), եւ թէ վերջին Դաւիթ Գուրձիակէեանին, որ Տաթեւացիին ընդդիմացաւ եւ զայն հալածեց (1400): Աքոռոյ փոխադրութիւնը եւ Վաղարշապատի ժողովին վճիռը եւ նորընտիր կաթողիկոսին պաշտօնը ծանուցանող օրինութեան գիրեր յլուեցան Աղուանից կաթողիկոսութեան եւ Երուսաղէմի պատրիարքութեան, եւ բովանդակ Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ եւ Փոքր-Ասիոյ վիճակներուն, եւ ուր ուրեք Հայ գաղթականութիւններ հաստատուած էին, եւ այսպէս Եջմիածնի վերանորոգեալ աթոռին անունն ու իշխանութիւնը բոլոր աշխարհի մէջ լսուեցաւ, եւ 1441-էն սկսելով յիշատակագիրներ կը սկսին ի կաթողիկոսութեան սուրբ Լուսաւորիչի աթոռոյն տէր Կիրակոսի բացատրութիւնը գործածել (ՓԻՐ.124): Իսկ հայրապետական կոնդակները գրուած էին այս սկզբնաւորութեամբ. Անուանը անեղին Աստուծոյ, Հօր եւ Որդոյ եւ Հօգույն Սրբոյ, եւ Կիրակոս ծառայիցն Աստուծոյ եւ Յիսուսի Քրիստոսի, ողորմութեամբ եւ շնորհօք նորին կաթողիկոս աթոռոյ սրբոյն Գրիգոր Լուսաւորչին մերոյ, եւ Վաղարշապատու սուրբ Եջմիածնիս եւ Ամենայն Հայոց (ԶԱՍ.Գ.488), որ սովորական մակագրութիւններէն շատ չի տարբերի:

Օրինութեան կոնդակներուն կարգին յիշուած կը տեսնենք, թէ զրկուեցաւ նաեւ աթոռն Սոյ, ուր նստէր Գրիգոր Մուսաբէգեանց (ԶԱՄ. Գ. 483): Չենք կոցած ստուգել այդ տեղեկութեան առաջին աղբիրը, որ մեծ նշանակութիւն ունի Կիլիկիոյ աթոռին դիրքը ճշդելու: Եթէ Մուսաբէգեանց ընդունեցաւ Կիրակոսի օրինութեան կոնդակը, ուրեմն ոչ միայն կամակից էր Վաղարշապատի ժողովին, այլ ինքզինքը եիթարկած էր անոր գերազահ իշախունթեան, որով տեղի չէր մնար Կիլիկիոյ աթոռը հակաթոր նկատելու, ինչպէս որ ազգը նկատեց բաւական երկար միջոց մը, մինչեւ երկու աթոռներուն մէջ համաձայնութիւն հաստատուիլը: Հայերը ազգովին եւ իր կաթողիկոսով հօռմէադաւան ցուցնելու մարմանջը, որ Զամշեանի հետեւողութեամբ Մխիթարեան գրիչներու մեծ նպատակն է եղած, Մուսաբէգեանցի անձին վրայ մեծ կարեւորութիւն դրած է, եւ աւելորդ պէտք չէ նկատուի, եթէ այստեղ միջանկեալ կերպով մենք ալ քանի մը դիտողութիւն աւելցնենք: Իրենցմէ ոմանք Մուսաբէգեանցը անկանոն ընտրուած եւ ոչ օրինաւոր կաթողիկոս ցուցնելու ուզած ատեն (ԶԱՄ. Գ. 486), ուրիշ մը զայն իբրեւ օրինաւոր աթոռի տէր, եւ Վիրապեցին հակառակաթոր կաթողիկոս կոչելու կը հասնի (ԸԱՏ. 248), եւ վերջերս ուրիշ մըն ալ Մուսաբէգեանցը մինչեւ 1450 օրինաւոր կաթողիկոս ցուցնել կը ճշդի (11. ԱՄՍ. 467): Մենք իրաւունք կունենայինք իրարու հակառակ կարծիքները զիրար եղծանող ըսելով, խնդիրը զանց ընել, սակայն պատմական եղելութիւնները լուսաբանելու, պարտքն ալ կը զգանք: Մուսաբէգեանցի անձին մասին որոշ եւ ստոյգ տեղեկութիւնները կը պակսին, որ կարենանք բացարձակ կերպով բան մը հաստատել, ուստի պարտաւորեալ կցկտուր ակներկները մօտեցնելով պիտի քաղենք պատմական եզրակացութիւնները: Անոնք որ Կիլիկիոյ մասնաւոր աթոռը՝ ոչ թէ Կարապետ Եւդոկիացիէ, այլ Գրիգոր Մուսաբէգեանցէ կը սիրեն սկսիլ, աթոռին աւելի փայլ մը տալու փափաքով, Մուսաբէգեանցի եւ Եւդոկիացիին մէջտեղ Յովսէփ կաթողիկոս մը կը դնեն, Մաղաքիա դպիրին յիշատակագիրէն քաղելով (ՍԻՒ. 218): Այդ Յովսէփը միեւնոյնը պէտք է ըլլայ որ Վահկացիէն ետքն ալ կաթողիկոսական աթոռը ձեռք ձգելու աշխատեցաւ (1442), եւ եթէ առիթ գտաւ իր ոտնձգութիւնները նորոգել, անշուշտ այլեւս Մուսաբէգեանց չկար, եւ բնական եզրակացութեամբ, եւ ոչ թէ մտացածին կարծիքով, կը հետեւի Մուսաբէգեանցի կամ մեռած եւ կամ տեղը լքած հեռացած ըլլալը: Մենք դժուարութիւն պիտի չհանէինք սպանութեան պարագան ալ ենթադրե, եւ վեց սպանեալ կաթողիկոսներէն ետքը (ԿՈՍ. 55): Եօթներորդ մըն ալ աւելցնել այդ շարքին, ինչ որ Աջին գողութեան կամակից Կիլիկեցի եպիսկոպոսներուն նպատակէն (1449) օտար պիտի չըլլար: Առանձին մտադրութիւն պէտք էր դարձնել յիշատակագիրէ մը առնելով եղած իրատարակութեան վրայ, թէ կաթողիկոսութիւնը քսան եւ հինգ ամ խափանեալ մնաց ի մայրաքաղաքս Կիլիկիոյ, այսինքն ի Սիս (ՀԱՅ. 575), եթէ ստուգած չըլլայինք, թէ Ալիշան, որ առանց աղբիրը ցուցնելու Անտոնեանց մատենադարանին մէջ գտնուող յիշատակարան մը կը հրատարակէ, պարզապէս թիրիմացութեան զոհ գացած է, քսան եւ հինգ կարդալով, ինչ որ բնագիրին մէջ յայտնապէս զոր հինգ ամ քափանեալ մնաց գրուած է (ՅՇՏ.),

որով աւելորդ կը դաշնան նոր գրողի մըն ալ դիտողութիւնները (11.ԱՍՍ.466): Արդ եթէ 1147-էն առաջ, հինգ ամ խափանեալ մնաց Սսոյ աթոռը, այսինքն գահակալ չունեցաւ, ուրեմն Մուսաբէգեանց ոչ եւս կապրէր կամ ոչ եւս կաթողիկոս կը ճանչցուէր, եւ մտացածին չէ 1441-էն այս կերպ այն կերպ Սսոյ աթոռը դադարածեւ վերջացած ըսել:

1463. ՍՍՈՅ ԱԹՈՌԻՆ ՎԱԽՃԱՆԸ

Երկու կտորները յառաջ կը բերուին ցուցնելու թէ 1444-ին եւ 1450-ին տակաւին Մուսաբէգեանցը կենդանի էր, բայց չենք իմանար թէ ինչ օրինաւորութեան փաստ կրնայ քաղուիլ Մուսաբէգեանցի կենդանութենէն, քանի որ նա ազգային ժողովով գահընկեց հռչակուեցաւ, իսկ կենդանի մնալն ալ օրինաւոր ըլլալ ըսել չէ: Բացաստի պէտք է դիտել տանք, թէ 1444-ին եւ Կիրակոսի միանգամայն կաթողիկոս ըսուիլը հարկաւ Մուսաբէգեանցը չի ցուցներ, վասնզի ի Կիլիկիա եւ ի Վաղարշապատ յաելուածները՝ ամբողջ պատճէնին ընդորինակութեամբ չեն հաստատուած (11.ԱՍՍ.466): Մինեւնոյն 1444 տարին եւ միեւնոյն սահմանակցութեան մէջ գրուած յիշատակրան մը Տեառն Գրիգորի եւ տեառն Կիրակոսի կաթողիկոսութիւնները միանգամայն կը յիշէ (ՓԻՂ.133), բայց Գրիգորը՝ Զալալբէգեանցէ է եւ ոչ թէ Մուսաբէգեանցը, եւ այդ երկու անուններու զոյգ գործածուիլը ստէպ կը տեսնուի մինչեւ Կիրակոսի մահը, թէպէտ վերջինս հրաժարած ու քաշուած էր: Իսկ 1450-ին գրուած կարծուած նամակը ճիշդ այդ թուականը չի կրեր, զի Հայոց ՈՊՂԹ թուականը (11.ԱՍՍ.468) 1450 չէ այլ 2450, որուն հասնելու համար ալ յոյս չունինք: Իսկ եթէ ըսեն թէ սխալմամբ գրուած կամ տպուած է, պէտք է ընդունիլ որ սխալէն ալ ուղիղ հետեւանք չելլեր: Ուրիշ պարագաներ ալ նկատելի են այդ յառաջ բերուած գիրին մէջ: Գիրը կուղղուի սրբոյ հօրն Եւգինեայ քահանայապետի. իսկ Եւգինէոս Դ. 1450-էն երեք տարի առաջ 1447-ին մեռած էր, ինչ որ հնար չէր որ երեք տարի ետքը իմացուած չըլլար Սիս կամ Գահիրէ: Նոյն թուղթին մէջ կըսուի, թէ Սարգիս եւ Թովմաս վարդապետները ինքն Գրիգոր դրկած ըլլայ, մինչ անոնք Վահկացին դրկուած էին, եւ Ալբերտոս կրօնաւորն ալ ոչ 1450-ին այլ 1440-ին նամակը տանողն է (ԱԶԱ.104): Անոնք որ 1450-ին Մուսաբէգեանցը կենդանի, եւ եպիսկոպոս եպիսկոպոսաց երկու Հայաստան աշխարհաց կուգեն ընդունիլ, պէտք է նաեւ մեկնեն, 1447-ին Կարապետ Եւղոկիացիին Եգիպտոսի սուլտանին հրովարտակով Սսոյ մէջ կաթողիկոս նստած ատեն, ի՞նչ կերպով Մուսաբէգեանց կրնար այդ դիրքը պահել Գահիրէի մէջ, երբ արդէն ուրիշ մը տիրող պետութենէն ճանչցուած էր: Պէտք չէ մոռնալ եւս որ Երկու հայաստան աշխարհաց բացատրութիւնը երբեք Հայոց սովորական չէ եղած, որոնց պաշտօնական ոճն է Ամենայն Հայոց բանաձեւը: Ուրիշ մանրամանսութիւններու մէջ մտնել չուգելով ալ՝ կրնաք Եղրակացնել, թէ կեղծ գրուած մըն է իբր փաստ յառաջ բերուածը եւ Կաֆացի լատինամոլներու յերիւրուած մը, որ միանգամայն անվատահութեան մեծ կասկածներ կը տարածէ Փլորենտիոյ Լարենտեան մատենադարանին, եւ ուրիշ պապական դարաններու մէջ պահուած գրութեանց վրայ:

1464. ՍՍԵՑՈՑ ԿԱՐԾԻՔԸ

Մեզի անծանօթ չէ, որ նոյնիսկ Կիլիկիոյ աթոռին յետին կաթողիկոսներ յաւակնութիւն

ունեցած են, իրենց աթոռը ուղիղ գիծով օրինաւոր յաջողութիւն ցուցնել, եւ Էջմիածնի աթոռը ապօրինի կամ ապստամբ հռչակել: Սիմէոն Սեբաստացի պատմական յիշատակներ կը քաղէ, ցուցնելու համար թէ ազգը իբր օրինաւոր կաթողիկոսներ ճանչցաւ Հռոմկայ եւ Սիս նստողները՝ եւ ի սրբոյն Գրիգորէ մինչեւ ցՅոՎսէփի կաթողիկոսն, անընդիատ յաջողութիւն մը կը կազմէ (ԱԶԱ.25), օրինաւոր կաթողիկոս կարծելով ինքնակոչ Յովսէփին ալ (1453): Ոչ ոք դժուարութիւն ունի այդ չափը ընդունիլ, սակայն այդչափը չի բաւեր հաստատել, թէ այնմիետէ մինչեւ ցայսօր ժամանակի կայ հաստատ հայրապետութիւն աստ ի Սիս, եւ սուրբ Լուսաւորչի Աջն ի սմա բնակեցաւ, զի հաճեցաւ ընդ սա (ԱԶԱ.12): Աջի անյայտացումը (1449), եւ ազգային ժողովը (1453), եւ ազգովին տրուած ՎՃԻՐԸ (1458), օրինաւոր գործողութիւններ են, որոնք չեն կրնար ջնջուիլ Սիմէոնի խօսքով, թէ անհնազանդ եղեալ ձեր Արեւելեանցդ սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն, ձեռնադրեցին ըստ կամաց իրեանց զԿիրակոս կաթողիկոսն Խորվիրապեցին (ԱԶԱ. 13), կամ Եփրեմի ըսելովը, թէ մի ոմն ի վարդապետաց գլուխ անբարձեալ Կիրակոս անոն, զապստամբութիւն խորհեր ի սրբոյ աթոռոյս Սսոյ (ԱԶԱ. 53): Մանաւանդ որ, ինչպէս պատմեցինք, Կիրակոս ինքն ոչ ապստամբութիւն խորհեցաւ, եւ ոչ իրեն համար աշխատեցաւ, այլ ազգովին կատարուած որոշման հպատակեցաւ:

1465. ԱԿՆԿԱՐԵԱԼ ՕԳՈՒՏՆԵՐ

Կիրակոսի կաթողիկոսութիւնը բարեգուշակ յաջողութիւններով սկսաւ Էջմիածնի մէջ: Եկեղեցական իրաւասութեան տեսակէտէն, այս ընտրութեամբ կրնար ջնջուած եւ անհետացած նկատուիլ աթոռներու բաժանման խնդիրը, Սիս դադարած էր իրօք, եւ Աղթամար համաձայնած եւ օրինուած էր, Էջմիածնի կաթողիկոսը միահեծան գլուխ էր ճանչցուած առանց ընդդիմադիրներու եւ հակաթոռներու: Մուսաբէգեանցի իրապարակէ հեռացած կամ մեռած կամ ձեռնթափ եղած ուլալը՝ այլեւս պատմական ստուգութիւն մըն է սսոյ աթոռին հինգ ամ խուսափելովը, եւ ուրիշ փաստի պէտք չմնար այդ մասին: Աղթամարնալ այն գիրքը առած էր, ինչ որ ունէր Աղուանից կաթողիկոսը, որոշեալ սահմանի մէջ ազատ եւ ինքնուրոյն իրաւասութիւն գործածող, սակայն իրմէ վեր գերազահ աթոռակալ մը ճանչցող Էջմիածնի մէջ: Եթէ Սսոյ աթոռը իսպառ ջնջուէր ու դադարէր, կամ թէ իբր նախկին աթոռին յիշատակ Էջմիածնի գերազահութեան ներքեւ կաթողիկոսական աթոռ մը պահուէր Աղթամարի նմանութեամբ, ամէն առթի մէջ Հայստանեայց Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան կազմը եւ Ամենայն Հայոց հայրապետութեան իսկական կերպարանը անեղծ եւ անտխեղծ պահուած կըլլար, եւ Երկրորդական կաթողիկոսութեանց գոյութիւնը անոր վնաս չէր բերեր, ինչպէս չէին բերեր Վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսութիւնները, եթէ չուզենք իսկ ըսել, թէ աւելի ալ կը բարձրացնէին: Կիրակոսի անձին վրայ գալով, նա հայրապետական աթոռին վրայ ալ պահեց իր ճգնողական եւ առաքինական կեանքը, եւ ամէնքը տեսանէին գերանելի այրն Աստուծոյ ի վարս ճգնութեան զտիւ եւ զգիշեր մշտնջենաւոր սրբապահութեամբ (ԿԱՍ. 76), որ ընդհանուր պատկառանք եւ յարգանք կը բերէր Վերանորոգեալ աթոռին վրայ: Ըստ այնմ համակրութիւնն ալ կը շատնար հետզհետէ, եւ որովհետեւ մինչեւ այն

ատեն բոլորովին լքեալ եւ անխնամ մնացած էր վանքն ու աթոռը, զուրկ ամէն պէտքերէ, Աստուածապաշտ ազգս Հայկազեան Արարատ եւ կողմն Վասպուրական, յորդորուեցան ամէն տեսակ գոյքերով ճոխացնել աթոռը, եւ մարմնաւոր պիտոյիւք եւ անասնօք եւ չորքոտանիւք լցին զսուրբ աթոռն (ԿՈՍ. 75): Այս նպատակին հասնելու համար պէտք էր որ աթուին մէջ կանոնաւոր մատակարարութիւն հաստատուած ըլլար, եւ այս կողմէն ալ Կիրակոս ընդհանուր ակնկալութենէ վեր գտնուեցաւ, եւ կրցաւ արթուն եւ ազդեցիկ խնամք տարածել ամէն ձիւերու վրայ, եւ շինարարութեամբ ալ գբաղուիլ, քան որչափ ինչ կրնար սպասուիլ Վանաստանի խստաբեր ձգնաւորէն: Եպիսկոպոսներու շարքին տեսանք Գաբրիէլ Եպիսկոպոս մըն ալ Եջմիածինի անունով (ԿՈՍ. 52), ինչ որ կը ցուցնէ թէ աթոռին թափառած ատեն, Եջմիածնի վանքը ունէր վերակացու Եպիսկոպոս մը, որ Վաղարշապատի ալ թեմակալն էր անշուշտ: Բայց եթէ Եջմիածին բոլորովին լքեալ չէր պարզ Եպիսկոպոսի մը ներկայութիւնը բաւական չէր պահել անոր բարձր գիրքը եւ պահանջուած կացութիւնը: Այսպէս անցան Կիրակոսի կաթողիկոսութեան սկիզբները, տարի մը կամ քիչ աւելի:

1466. ԳՐԳՈՒԹԵԱՆՑ ՍԿԻՉՔԸ

Սակայն կամաց կամաց սկսան գլուխ երեւնել նախանձոտ կիրքերը եւ խոլ հակառակութիւնները նորահաստատ կացութեան դէմ դժգոհութիւններ, եւ գոհունակութիւն չգոտած բուռն ձգոտումներ: Այդ չժպիի երեւոյթները յառաջ եկան Սիւնիքի կողմէն եւ Տաթեւեան աշակերտութենէն, եւ դիտելի է որ Եջմիածինը շնչնող Արարատի եւ Վասպուրականի հետ, Սիւնքը չէր յիշուած: Կտրակոս որչափ ալ 32 տարիներէ ի վեր Արարատ հաստատուած, սակայն վերջապէս Վասպուրականցի մըն էր, Վասպուրականցիներէ պաշտպանուած, եւ անոնց կողմէն առջեւ մղուած, ինչպէս Մեծովեցիին Ակոռի հանդիպելուն առթիւ դիտել տուինք (1459): Բայց որ աւելին է, Կիրակոսի շուրջը խմբուեցան բոլոր Վասպուրականցիներ, Թովմաս Մեծովեցին ինքն ալ ազդեցիկ եւ գլխաւոր դեր մը ստացաւ հայրապետանոցին մէջ: Թէ ոչ ամէն, գոնէ շատ գործերու գլուխ Վասպուրականցիներ անցան, շահ եւ օգուտ անոնց բաժին սկսաւ ըլլալ, եւ Սիւնեցիներ եւ Տաթեւական խումբը երկրորդական շարքը մղուեցան, մինչեւ իրենք էին Արեւելեայց կեդրոնը, իրենք էին որ նոյնիսկ Վասպուրականցիներուն շարժում էին տուեր, թէ 12 Վասպուրականցիներուն Տաթեւ գալուն, եւ թէ Եռամեծ Տաթեւացիին Վասպուրական երթալուն արիթով: Մեծովեցին ալ զգալ կու տայ այդ կացութիւնը, երբ պարծենալէն ետքը թէ ամենայն բարութեամբ եւ շնորհօք զարդարեալ էր ազգս Հայոց (ԿՈՍ. 76), եւ թէ զարդարեալ էր սուրբ կաթողիկէն, կը յաւելու, թէ ամենքեան երանի տային կողմանց վարդապետաց եւ քահանայից ծովու բոլորովին (ԿՈՍ 77), այսինքն է կը գովին Վասպուրականի կողմանց եւ Վանայ ծովու բոլորովին պատկանող վարդապետները, որոնք այդ բարեկարգութեանց գործիչ կը նկատուէին: Խոլ դժգոհութիւնները որոնք 1442 տարիէն սկսեր էին, յայտնի խօսուիլ սկսան 1443-ին սկիզբները, եւ պարագլուխ կանգնեցաւ Մարկոս Եպիսկոպոս Վրաստանի, Հերմոնեցիին աշակերտներէն, որ Վաղարշապատի ժողովին չէր գտնուած: Իրեն միացաւ Աստուածատուր

վարդապետ Սաղմոսավանքէն (ԿՈՍ. 77), որ ցաւած էր որ մինն ի յանասնոց նմա ոչ նուիրեցին, ինչ որ Մեծովիեցին անգիտութիւն մեծ կը համարի, զոր արարին կաթողիկոսն եւ վերակացուք նորին Գաբրիէլ Եպիսկոպոս Յովիաննավանքի եւ Կիրակոս վարդապետ Ռշտունի (ԿՈՍ. 75):

1467. ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՂԵՄ

Ղժգոհներու խումբը պէտք ունէր իրեն ազդեցիկ կողմնակիցներ ճարել, եւ Կիրակոսը նետելու համար պատճառներ ունենալ: Առաջին ընտրութեան ժամանակէն երեք մրցակից ընտրելիներ կային Սիւնեցւոց կողմէն, Յովիաննէս Հերմոնեցին, Զաքարիա Հաւուցքառեցին եւ Գրիգոր Արտազեցին, սակայն միեւնոյն կուսակցութիւնէն երեք մրցակից գտնուիլը տկարացուցած էր անոնց կողմը: Երեքին մէջէն նախադասելի կերեւէր Արտազեցին, սակայն միւս երկուքը աւելի ազդեցիկ էին, եւ անոր կաթողիկոսանալը չուզեց վասն ատելութեան որ առ նա ունէին: Բայց նոր կացութեան առջեւ հարկաւ մեղմացած էին կիրքերը, մանաւանդ որ Հերմոնեցին ի սոյն ժամանակիս խլացեալ էր ականջօք (ԿՈՍ.78), եւ Հաւուցքառեցին արդէն Եպիսկոպոսանալուն երիցագոյնը, այլեւս տկարացած էր տարիքին բերմանք: Մարկոս եւ ընկերներ առաջին անգամ ուզեցին այս երկուքը վաստկիլ, ծերունիները համոզելով թէ այլեւս պէտք է որ իրենց ակնկալութիւնները վար դնեն եւ Արտազեցին կաթողիկոսացնելու համաձայնին իրենց կողմը զօրացնելու համար: Առաջ դիմեցին Հաւուցքառեցիին, մեղադրելով իսկ զայն, թէ դուք եղեալ էք Կիրակոսը կաթողիկոս, ակնարկելով անոր ձեռնադրութեան նախագահելուն, իբր այն թէ ասով փորձանքին պատճառ եղած ըլլար: Անիկա համոզելէ ետքը, իրենց ընկերակցուցին Շամւոն Տաթեւի Եպիսկոպոսը, եւ Հաւուցքառեցին գլուխ կանգնեցաւ խումբին, որ յարուցեալ գնաց առ վարդապետն Յովիաննէս Հերմոնեցին (ԿՈՍ.78), որ իսկոյն համաձայնեցաւ, եւ աւելի քան զերեսուն եւ զքառասուն ոգի մէկէն ոտք հանեց Կիրակոսի գահընկեցութեան գործին հետեւելու: Կը մնար պատճառներն ալ ճարել, բայց անարժան գործի մը համար Կիրակոսը ամբաստանել չէին կրնար, եւ կը խոստովանէին իսկ թէ ճգնութեամբ Լուսաւորչին հանգոյն է: Ուստի գործը օրինականութեան ձեւին թափելով, ուզեցին ըսել թէ կաթողիկոսութիւնը անվաւեր է, եւ օրինաւոր կաթողիկոս չէ: Այս երեսէն գտած պատճառանքնին երկու եղան, մէկը թէ ի կողմանէն յԱղթամարայ է, որ ի բազում ժամանակաց հետէ բանադրեալք են (ԿՈՍ.77), ուսկից կը հետեւցնէին թէ ոչ է մկրտած, եւ ոչ է քրիստոնեայ (ԿՈՍ.79), իբր զի բանադրանքի ներքեւ եղողներուն պատշաճ խորհուրդները թերի եւ անվաւեր կը համարուէին: Իսկ միւս պատճառն էր, թէ պարտ էր ի կաթողիեոսաց Եպիսկոպոս լինել, եւ ապա յԵպիսկոպոսաց կաթողիկոս ձեռնադրել (ԿՈՍ.79): Այդ պատճառներէն առաջինը ընդհանուր առնամբ կամ առերեւոյթ կերպով միայն կրնար խօսուիլ, վասն զի ընդհանուր քրիստոնէութեան մէջ ընդունուած է անարժան պաշտօնէին կատարած մկրտութիւնն ալ, եւ գեղծմամբ միայն կրնամկրտութիւններ կըլլային, ինչպէս Ունիթորներն ալ կը կատարէին Հայերուն վրայ: Իսկ երկրորդ պատճառը թէեւ Եպիսկոպոսութեան վաւերականութեան վրայ չի կրնար տարածուիլ, քանի որ Նիկիական կանոնը մեր Եկեղեցին ալ ընդունած է, գոնէ ազգային եւ կանոնական սովորութեան փաստ կրնար ըլլար, թէ ընկալեալ օրէնք է, ձեռնադրեալ

Եպիսկոպոսներուն մէջէն կաթողիկոս ընտրել եւ ոչ թէ Եպիսկոպոս չեղող Եկեղեցականներուն մէջէն: Ազգային պատմութեան մէջն ալ շատ ցանցաւ են այդ կանոնին բացառութիւնները, որոնք աւելի եւս ընդհանրացած կանոնը կը հաստատեն: Կիրակոսի դէմ յարուցուած խնդիրն ալ, միեւնոյն սովորութիւնը կը հաստատէ, որչափ ալ յայտնի է թէ բողոքելու իրաւունք չունին անոնք, իրենց ձեռքովը բացատրութիւնը նուիրագործուած էին: Անցողակի նշանակուած է Երրորդ կէտ մըն ալ, թէ հերձուածող է, զի օծումն իհիանդաց բերեալ է ի Կոստանդնուպոլիսէ (ԿՈՍ.79), որ վերջին օծումի ձեթ գործածելու վրայ պիտի մեկնուի, սակայն ոչ առաջ եւ ոչ Ետքը Մեծովեցին այդ մասին լուսաբանութիւն չտար:

1468. Կիրակոս ԳԱՀԸՆԿԵՑ

Հարկաւ դաւադրութիւնն ու աղմուկը ծածուկ չէին կրնար մնալ, արդէն Հերմոննեցին հաւաքած խումբն ալ շատ գաղտնութեամբ չէր գործեր, այլ համարձակ Եջմիածին կու գար բռնութեամբ իր միտքը գործադրել: Առաջ կեղծ բարեպաշտութեամբ կը մտնէին ի սուրբ տաճարն Սիածնին, բայց բարկութեամբ եւ տրտմութեամբ լցեալ: Իսկ Կիրակոս, որ դողայր յահէ քահանայիցն, Եջմիածինը կը թողու, եւ փախուստ արարեալ մտանէ ի տուն քրիստոնէի միոց գաղտագողի. սակայն իրեն վրան Եկողները չեն հանդարտիր, եւ կը հետապնդեն որոնեալ աստ եւ անդ, մինչ որ տեղը իմանալով գտին զնա, եւ իրենց հսկողութեան ներքեւ պահեցին, մինչեւ որ առեալ տարան առ բռնաւորն Աղուա, որ է Երեւանի Եաղուա պէկը: Կաթողիկոսի մը դատաստանն ու գահընկեցութիւնը ազգային ժողովի իրաւունքն էր, եւ ոչ օստարազգի տիրապետողին, սակայն ոչ միայն սկիզբէն իվեր վարժուած էին քաղաքական իշխանութեան վճիռով գործել, այլ սոյն այս Եուղուա պէկն էր, որ Վաղարշապատի ժողովին դիւրութիւն եւ պաշտպանութիւն էր ընծայած, եւ անոր հովանաւորութեամբ Կիրակոսի կաթողիկոսութիւնը հաստատուած եւ հօչակուած էր, եւ փոփոխութիւնն ալ հնար չէր առանց անոր հաւանութեան կատարել: Եաղուաի ատեանին մէջ առջեւ կանցնի Հերմոննեցին գործը բացատրել, եւ կըսէ, թէ Կիրակոս ոչ է մկրտուած ոչ է քրիստոնեայ, այնպէս որ եթէ կամիս դու, որ հարկաւ յաթուադ այդ նստի դա, կամք մեր ամեննեցուն այս է, զի մկրտեմք եւ նոր Եպիսկոպոս եւ կաթողիկոս ծեռնադրեմք (ԿՈՍ. 79): Եթէ իրօք այսպէս խոսեցաւ Հերմոննեցին, պէտք է ըսել թէ գառամած եւ ցնորած էր, ապա թէ ոչ աւելի անտրամաբան խօսք մը չէր կրնար ըսել Տաթեւան դպրոցին մեծ վարժապետը: Եաղուա իսկ կրցաւ անոր Երեսը զարնել, թէ Կիրակոսի Եպիսկոպոսութիւնը ու կաթողիկոսութիւնը նոյն իսկ իրենք էին կատարած, որուն Հերմոննեցին չկրնալով պատասխան տալ, ստիպեալ ուրանայ զՃմարտութիւն, եւ Թովմէն եւ ընկերք նորին կատարեցին, կըսէ, ուզելով իմացնել թէ Մեծովեցին եւ Վասպուրականցց ազդեցութեան ներքեւ կատարուեցան ծեռնադրութիւնները: Կիրակոս լուր կայր եւ անմօռնչ հարկաւ իր սիրտին մէջ ցաւելով այդ աստիճան լրբութեան վրայ, եւ միայն Մեծովեցին աշակերտներէն Կարապետ Վարդապետ մը եւ ազգականներէն Ծերուն անուն Երիտասարդ մը, կը համարձակին պատասխանել, թէ բողոքողները ոչ են Ճմարիտ, այլ խաբեբայ (ԿՈՍ.80), սակայն բողոքողներու խումբէն

Ստեփանոս վարդապետ մը, հաւանաբար Եղեգեցի (ԿՈՍ.87) եհար զբերան Ծերունի, եւ լցաւ արեամբ: Եաղուա բարկացեալ բողոքողները կը մերժէ, սակայն Հաւուցթառեցին առանձինն տեսակցելով, եւ անհամար արծաթ տալով, Եաղուաը կը համոզէ, որ ինքն վրան չառնէ կաթողիկոսն արտաքս հանելն եւ ոչ հանելն, եւ թող տայ ազգին որ ուզածնուն համեմատ գործեն, եւ իրենց հաւանած անձը, Գրիգոր Արտազեցին, կաթողիկոս ծեռնադրեն (ԿՈՍ.80): Այսպէս կը վճռուի Կիրակոսի զահընկէցութիւնը եւ Գրիգորի կաթողիկոսութիւնը, եւ յիշատակագիրը իրաւունք ունի ըստելու. Գրիգոր Եպիսկոպոս Մակուց նստաւ Թուրքով եւ դաբալով (ՍԱՍ.175):

1469. ԿԻՐԱԿՈՍ ՅԱՆՉԱՌՈՒ

Այդ գործողութեամց ոչ մի պարագայն կանոնական՝ եւ ոչ մի պատճառանքը հիմնական չըլլալուն, բացարձակ առնամբ հնար չէր Կիրակոսի կաթողիկոսութիւնը դադարած եւ Գրիգորը իրաւամբ կաթողիկոսութեան անցած համարիլ: Սակայն մեր պատճառագիրներէն եւ ժամանակագիրներէն եւ յիշատակագիրներէն ամէնքն ալ 1443-ին կը դնեն Գրիգորի կաթողիկոսութիւնը, եւ Կիրակոսի միայն երկու տարի կաթողիկոսութիւն կու տան, ինչպէս Մեծովիեցին ալ կը գրէ, թէ սուրբ հայրապետս տէր Կիրակոս երկու ամ նստաւ յաթու պատրիարքութեանն ի կաթուղիկէն (ԿՈՍ.75): Մենք ալ պիտի հետեւինք այդ կարծիքին, եւ այս կէտէն դադարեալ նկատելով Կիրակոսի պաշտօնավարութիւնը, իրեն յաջորդին անունով պիտի մակագրենք մեր յօդուածները: Այս միտքին մեզ մոտեցնողը ոչ թէ բացարձակ արդարութեան սկզբունքն է, զի ոչ մի իրաւունք կրնայ յառաջբերուիլ Կիրակոսի պաշտօնանկութիւնը արդարացնելու, այլ միայն իրական Եղելութեան հիմամբ է որ այդ տեսութիւնը կը դնենինք: Կիրակոս որ պաշտօնին հետամուտ չէր, բնաւորութեամբ ալ անկէ հեռու էր, եւ առաքինութեամբ ալ պնդելու կամք չունէր, երբոր տեսաւ զայրացած փոթորիկը եւ Եկեղեցական դասուն աղմկալից հակառակութիւնը, ոչ միայն շարժում մը չըրաւ եւ բառ մը չարտասանեց իր իրաւունքը պաշտպանելու եւ հակառակորդներուն լրբութիւնը զսպելու, այլ կարծես թէ ուրախանալով որ անտանելի բեռէ մը կազատի, էսկոյն ձեռնթափ եղաւ գործէն, պահանջուած իրաժարականը յօժարական տուաւ եւ պաշտօնապէս պաշտօնէ քաշուեցաւ թողլով ասպարէզը իր հակառակորդներուն որպէսի գործեն ինչպէս կուզեն, եւ աթոռը յանձնեն ում կը հաձին: Միւս կողմէն գործին ելուխը գտնուողները, ազգային ժողովի կերպարանը կու տային իրենց ձեռնարկին, եւ համախումբ որոշումով դադարեալ կը հրչակէին մէկը եւ աթոռ կը բարձրացնէին միւսը: Այդպիսի պարագաներուն մէջ, ոչ թէ ներքին արդարութեան փաստը՝ այլ ձեւական օրինաւորութեան պայմանն է, որ ուռշման վաւերականութիւնը կը վճռէ: Եւ Կիրակոս յանիրաւի, բայց ձեւական օրինաւորութեամբ կաթողիկոսութենէ կը դադնրէր, եւ գործը իր յօժար հաւանութեամբ կը հաստատէր: Իսկ ազգային եւ Եկեղեցական տեսակէտէն անհնարին հարուած մը կը տրուէր հայրապետական աթուին նշանակութեան եւ ազգային նուիրապետական միութեան, եւ կը ջնջուէր այն գեղեցիկ սկզբունքը որ երկու տարի առաջ հաստատուած էր Կիլիկիոյ աթուին դադարմամբ եւ Աղթամարի աթուին համաձայնութեամբ: Այն համերաշխ եւ

գործակից եւ միացեալ հայրապետութիւնը որ վերստին փայլելու եւ արդիւնաւորելու սահմանուած էր, նորէն իր բաժանեալ եւ պատկառեալ գրութեան վերադարձաւ, եւ մինչեւ այն որ Երկիրեղկեալ կաթողիկոսութիւնը եռափեղկեալ կերպարանի փոխուեցաւ, ոչ միայն Աղթամարի նորէն գլուխ քաշեց, այլ եւ Սիս եւ դադարած աթոռը համարձակեցաւ վերականգնիլ, ազգային համերաշխ միութեան եւ գործակից արդիւնաւորութեան յայտնի վնասներով: Այն գեղեցիկ խորհուրդները որոնցմով առաջնորդուեցան 1441 տարւոյ գործիչները, շուտով խանգարեցան 1443 տարւոյ աւերիչներով, եւ ըստ թէ միեւնոյն անձերն էին գործիչներն ալ աւերիչներն ալ:

S. ԳՐԻԳՈՐ Ժ. ԶԱԼԱԼԲԵԳԵԱՆՑ

1470. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՆԱԽԾՆԹԱՑԸ

Գրիգոր, որ Կիրակոսի տեղ կաթողիկոսութեան կը բարձրանար, որդի էր պարոն Զալալ բեգին (ՓԻՐ.130), կամ Ճէլալ պէյին, որով ազգատոհմիկ մէկ մը եւ պետութեան առջեւ դիրք ունեցող մէկու մը զաւակ եղած ըլլալը կը յայտնուի, զի ընդհանրապէս պետական շրջանակներու հետ շփուն ունեցողներն էին, որ տաճկական պատուանուն եւ երբեմն տաճկական անուն ալ կը կրէին: Սովորաբար Մակուցի կամ Արտազեցի կամ Սուլբ-Թաղէոսի մայրավանքը, բայց անհաւանական չէ որ ծննդեամբ ալ նոյն քաղաքէն եղած ըլլայ, թէպէտ ոչ ուրեք յիշուած կը գտնենք: Աշակերտութիւնը Տաթեւեան դպրոցէն էր, Հերմոնեցիին շրջանակէն, եւ իր տոհմային ազնուութեամբ եւ անծնական գործունեութեամբ շուտով յառաջ եկած էր: Նախընթաց յօդուածներուն մէջ ստէպ իր անունը յիշեցինք, իբր փոխադրութեան աշխատողներէն մէկը, եւ նոյն իսկ 1441-ին յարմարագոյն ընտրելիներէն մին նկատուած, որ թերեւս յաջողած ալ կը լլար, եթէ նոյն իսը իրեն կողմնակիցներէն՝ Հերմոնեցիին եւ Հաւուցքառեցիին նախանձուտ ատելութիւնները արգելք եղած չըլլային (1457): Սակայն վերջապէս երբ Սիւնեցւոց եւ Վասպուրականցոց ներհակընդդէմ մրցակցութիւնը յուզուեցաւ, եւ Սիւնեցիք զօրացան, Գրիգոր իբրեւ ընտրելագոյն կաթողիկոսացու անհակառակ ամէնէն ընդունուեցաւ՝ Մարկոս Վրաստանցիին մէջտեղ ինալով (1467): Մենք դիտողութեան արժանի կէտ մը կը սեպենք, որ Մեծովեցին այդ վերջին շփոթներուն եւ Կիրակոսի դէմ մղուած հակառակութիւններուն մէջ, նշանակելի դեր մը չտար Զալալբեգեանցին, թէպէտ կը մեղադրէ անոր յանձնառութիւնը, թէ անիմաստ այն՝ եպիսկոպոսն Գրիգոր, գիտաց ի միտս իւր եթէ քաջութիւն արութեան գործեաց, ոչ քաջութիւն, այլ հակառակութիւն (ԿՈՍ.81): Բայց արդար ըլլալու համար պիտի ըսենք, որ եթէ Գրիգորի ընտրութիւնը տգեղ եւ դատապարտելի պայմաններու մէջ կատարուեցաւ, որոնցմէ ինքն բոլորովին անմասն չկրնար սեպուիլ, եւ եթէ իր կաթողիկոսութիւնը ծախող եղելութեանց առիթ ընծայեց, սակայն իր պաշտօնավարութիւնը անօգուտ եւ վնասակար եղած չէ, վասնզի ինքն է որ նորոգում արարեալ է ի սուրբ Էջմիածնի մասամբ ինչ (ՂԱՎ.336), եւ ինքն է դարձեալ որ ունի զաշխատանս ի սուրբ աթոռոջս, քանզի նախապէս սա նորոգեաց զշինուածս սրբոյ աթոռոյս ի ներքուստ եւ արտաքուստ (ԶԱՄ.19)): Իբր գովութիւն գլուխ աւելցնենք եւս, թէ նախորդ եւ

գահընկեց կաթողիկոսին հանդէա ալ յուզեց բռնութեամբ վարուիլ կամ նախանձով ճոխանալ, եւ մարդասիրական ընթացք մը պահեց:

1471. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՑԻՔ ԵՒ ՍԻՒՆԵՑԻՔ

Հազիւ թէ Զաքարիա Հաւուցքառեցին առատ կաշառքով եւ համոզիչ խօսքերով Եաղուապէկի հաւանութիւնը ստացաւ, նորէն ամէն կողմէ հաւաքուեցան, եւ Եջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ կաթողիկոսական ձեռնադրութեան կարգ մը կատարեցին Գրիգորի Վրայ: Մեծովեցին մանրամասնութիւններ չտար, հարկաւ տալու սիրտ ալ չունէր, Պատարագեցին գթիստու, սակայն ոչ ի հաշտութիւն, այլ ի բարկութիւն, եւ կաթողիկոսական օծումը լրացուցին տասուերկու Եախսկոպոսներով, որոնց բոլորը անշուշտ Կիրակոսը ընտրողներն եղան: Օր եւ ամսաթիւ գրուած չենք գտներ, սակայն գիտնալով որ Կիրակոս Երկու ամ նստաւ (ԿՈՍ.75), եւ թէ նախընթաց հակառակութիւնները վարելույարմարագոյն միջոցը մեծափառ անզբաղ ժամանակն էր, եւ հաւաքելու յարմար միջոցն ալ զատիկէ ետքն էր, Գրիգորի ձեռնադրութիւնը կրնանք դնել Կիրակոսի Երկրորդ տարեդարձին ատենները, 1443 տարւոյ զատիկէն քիչ ետքը, որ այն տարի կը պանդիապէր ապրիլ 21-ին: Այդ փոփոխութեան անհրաժեշտ հետեւանքն էր Կիրակոսի հետ Եջմիածինէ հեռացնել Վասպուրականցինները, որ այնտեղ զօրացած էին: Կիրակոսի անձին չէմ խստութիւն գործադրուած չի յիշուիր, Վասնզի նա շուտով տեղի տուաւ, հրապարակէ քաշուեցաւ եւ գնաց ի տուն քրիստոնէի միոց (ԿՈՍ. 81), որ հաւանաբար բարեպաշտ Վասպուրականցի մըն էր: Կիրակոսի անընչասիրութիւնն ալ յայտնի ըլլալով զինքն չէին նեղած անիրաւ շահեր տուժելու պատրուակով, բայց խստացած են անոր շուրջը եղողներուն Վրայ, եւ նեղի գրած են զսպասաւոր վարդապետք Եջմիածին, ամբաստանելով դրամական անհաւատարմութեանց մասին, եւ մինչեւ իսկ տուգաննելու համար մատնել անօրինաց (ԿՈՍ. 82): Այս կերպով Կիրակոս Ռշտունի վարդապետէն, զոր անգամ մը յիշեցինք (1466) գանձած են 13,000 դահեկան, եւ Սարգիս Սալնապատցի վարդապետէն 6,000 իսկ ամբաստանութիւն ընողներն եղած են Զաքարիա եւ Ամսոն Եախսկոպոսներ (ԿՈՍ.82), որ պէտք է ըլլան Հաւուցքառեցին եւ Խորվիրապցին (1460: Տուգանքի Ենթարկուողներէն Կիրակոս յիշուած էր Վասպուրականցի ժողովականներուն կարգին (1453), իսկ Սարգիս ոչ: Երկութէն զատ հալածուողներ ալ եղած ըլլալը կը հետեւցնենք Մեծովեցիին ըսելէն, թէ լցաւ Երկիր գայթակղութեամբ (ԿՈՍ.82): Միայն իրեն մասին բան մը չըսեր, եւ մենք ալ պիտի հաւանինք հետեւցնել, թէ նա Կիրակոս կաթողիկոսին հետ քաշուեցաւ, եւ անոր հետ մասնաւոր տուն փակուեցաւ, եւ ծերունի գահընկէցը չցաւցնելու համար իր մխիթարիչ ընկերին ալ խնայեցին: Անանուն ժամանակագիրի մը ըսելը, զիս եւ զՍարգիս վարդապետն տուգաննել ետուն (ՂԱՎ.485), ոնանք Մեծովեցիին Վրայ ուզեցին մեկնել, զայն նկատելով ժամանակագրութեան հեղինակը (ՓԻՐ.130), բայց աւելի յարմար է Կիրակոս Ռշտունիի Վրայ մեկնել, բաղդատելով Մեծովեցիին պատմածին հետ (ԿՈՍ.81):

1472. ԿԻՐԱԿՈՍԻ ԴԻՐՔԸ

Երբոր Կիրակոսի պաշտօնէ դադարելով Վասպուրականցոց գործն ու ազդեցութիւնը

տկարացաւ, Մեծովիեցի Թովմասին այլեւս պէտք չէր մնար Էջմիածին մնալ, եւ կը գտնենք զինքն Մեծովի դարձած եւ վանքին առաջնորդութիւնը ծեռք առած ըստ առաջնոյն: Ինքն յայտնապէս բան մը չի գրեր, բայց 1443-ին վանահայրութեան վրայ գտնուիլը կը յիշուի (ՓԻՌ.130), որով շատ երկար մնացած չըլլար Կիրակոսի հետ, եւ անոր մօսէն հեռացած կըլլայ, տեսնելով որ այլեւս իրեն ընկերակցութեան կամ օգնութեան պէտք չունի, քանի որ Զալալբէգեանց ոչ մի կերպով չէր խստանար անոր դէմ, մինչեւ իսկ անհակառակ կը ներէր որ Կիրակոս իբրեւ Կաթողիկոս պատուուէր ու յիշատակուէր: Յիշատակութիւններէն ոմանք Վասպուրականի մէջ գրուած են, ուր Կիրակոսի կողմը զօրաւոր էր եւ կրնար անոր համար պնդել, եւ Գրիգորի անունը յիշատակել չուզեց, ինչպէս են 1446-ին Արծէշ (ՓԻՌ.153) եւ Վան (ՓԻՌ.154), եւ 1447-ին Արծկէ (ՓԻՌ.157) գրուած յիշատակարանները: Սակայն ասոնց հետ կան 1445-ին Խլաթ (ԹՈՐ.Բ.306), եւ 1446-ին Բաղէշ (ՓԻՌ.151) գրուածներ ալ, որոնք Վասպուրականէ դուրս են: Բայց աւելի նշանակալից են այս յիշատակարանները ուր Գրիգոր ու Կիրակոս զոյգ կը յիշուին, զոր օրինակ 1444-ին Արզնի գրուածը (ՓԻՌ.133), որուն նմաններ ստէա կը հանդիպին (ԱՐԱ.230), բայց առանձին յիշուելու արժանի է Մեռելյարոյց կոչուած աւետարանը, Արծէշ գրուած եւ Մեծովի ծաղկած 1445-ին, ի հայրապետութեան տեառն Կիրակոսի սուրբ Կաթողիկէ Էջմիածնի, եւ ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի աթոռակից Լուսաւորչին մերոյ, երբ իոն էր եւ առաջնորդութիւն կը վարէր, աստուածաբնակ սուրբ ուխտին Մեծովիայ սուրբ Աստուածածնայ տաճարին՝ Թումայ մեծ րաբունապետ (ՓԻՌ.147), որ է նոյն ինքն Մեծովիեցի պատմիչը եւ ցաւով Էջմիածնիկ հեռացողը: Չենք կրնար Ենթադրել որ Մեծովիեցին ներէր Գրիգորի անունը իր վանքին մէջ Կիրակոսի հետ զոյգ յիշատակել, եթէ Կիրակոս հալածեալ մը եւ Գրիգոր հալածիչ մը հանդիսանար անոր աչքին: Հետեւաբար կրնանք Վստահօրէն ըսել, թէ Գրիգոր Կիրակոսի պատուաւոր դիրք մը կազմած էր, Կաթողիկոսական ձեւ եւ պատիւ չզլանալով, թէպէտ Վանաստանի նախկին ճգնաւորը, Էջմիածնի շուրջը գտնուող վանքերէն միոյն մէջ նորէն իր ճգնողական կեանքը կանցնէր, անցած դարձածէն անտեղեակ, եւ ըլլալիքին անտարբեր, աղօթքէ միայն սպասելով եկեղեցւոյն եւ ազգին բարիքը: Երկու կաթողիկոսներու անուններուն զոյգ յիշատակուիլը, եթէ առաջին անգամ Զալալբէգեանի կողմէն փափկանկատ զգացումի արդիւնք եղաւ, սակայն ապագային գեղջումներուն դուր եւ աթոռակից կաթողիկոսներու շրջան մը կազմեց, Կիրակոսի կեանքը աթոռէ քաշուելէն ետքը վեց տարի եւս տեւած է, եւ մահը տեղի ունեցած է 1448-ին, մերձաւորաբար ութսունամեայ եղած ատեն, թէպէտ ստոյգ պատմութիւնը չունինք: Առաքինի եւ սրբակեաց անձ մը եղած էր միշտ, այնպէս ալ վախճանեցաւ, բարձր աստիճանին հասաւ, գրեթէ ոիպուածով, եւ միայն իր անունը ծառայեց աթոռին փոխադրութեան գործը նուիրագործելու: Անտեղի չէր ըլլար եթէ Հայոց եկեղեցին ալ պատուէր Կիրակոսը, ինչպէս Հռոմայ եկեղեցին իբր սուրբ կը պատուէ անապատէ եկած եւ շուտով անապատ դարձած Կեղեստիոս Ե. պապը:

1473. ԹՈՎՄԱՍ ՄԵԾՈՓԵՑԻ

Գրիգորի կաթողիկոսութեան գործերը պատմելու չանցած, յարմար կը սեպենք Թովմաս

Մեծովիեցիի մասին ըսուելիքն ալ վերջացնել: Եռանդուն եւ տոկուն գործունէութեան վրայ տեսանք միշտ Մեծովիեցին, անդստին այն օրէն որ 12 ընկերակիցներու խումբ մը կազմելով, եւ Հայ եկեղեցականութեան մասերը բաժնող պատուարները քանդելով, Վասպուրականէ անցաւ Սիւնիք (1396), եւ իրեն գրաւեց Եռամեծ Տաթեւացին ու զայն Վասպուրական բերաւ (1399): Պատահական գործ մը չէր Մեծովիեցին ըրածը, եւ պէտք է ընդունիլ թէ հեռաւոր եւ բարձր նպատակներ ծնած էին անոր միտքին մէջ: Բաւական զլլայ նորէն միտք բերել անոր գործունէութեան արդիւնքները, զորս պատմութեանս կարգին հետզհետէ յիշեցինք, մինչեւ որ անոր մեծ զաղափարը իրագործեցաւ, եւ 1441-ին Հայ եկեղեցւոյն միահեծան հայրապետը հօչակուեցաւ Էջմիածնի մէջ: Մեծովիեցին գոհունակութիւնն ալ ունեցաւ իր յարմար տեսած անձը նստեցնել կաթողիկոսական աթոռին վրայ, բայց երբ իր յաջողութեան զագաթնակէտը հասաւ, այնտեղէն սկսաւ իր աստղը խաւարիլ, եւ գործը ծախողութեան դիմեց: Վասպուրականցիք իրենց ծախողութեամբ սկսան զերծանիլ, Էջմիածնի մէջ իրենց բացարձակ գործունէութիւնը հաստատելով եւ Սիւնեցոց նախանձը գրգռելով: Մեծովիեցին ալ կընդունի այդ մեղադրանքը, երբ կը խոստովանի, թէ անգիտութիւն մեծ արարին կաթողիկոսն Կիրակոս եւ Վերակացուք նորին (ԿՈՍ.75), բայց պէտք չէ մոռնանք թէ Կիրակոսի գլխաւոր Վերակացուն ինքն էր, եւ չի կրնար ինքզինքը պատասխանատուութենէ զերծ կարծել: Թերեւս այս խիղճն է որ իրեն կը թերադրէ տեղի տալ, որեւէ մաքառում ու մրցակցութիւն չյուզել, այլ լուր ու մունջ քաշուիլ իր վանքը, եւ գործը թողով իր ընթացքին, գրեթէ անգործ կեանք մը անցնելով մինչեւ իր մահը: Պատմութեանը մէջ կըսէ թէ յետ յիսուն անացս սկսայ (ՄԵԾ.44), որով փոխագրութեան ծերնարկէն առաջ զայն գրած կըլլայ, իսկ փոխագրութեան յիշատակարանները Մեծովի դառնալէն ետքը գրած է: Երկրորդ հատուածին Վերջը 1443 թուական է նշանակուած (ԿՈՍ.74), եւ գրուածին գոհունակ ոճը կը ցուցնէ թէ առաջին երկու մասերը գրած է Էջմիածնի մէջ, նոյն տարւոյն սկիզբները, տակաւին Կիրակոսի դէմ շարժումը չսկսած, իսկ երրորդ հատուածին մէջ, կը գրէ, թէ փոթորիկին լրանալէն այս երկու ամ է (ԿՈՍ. 86), որով 1446-ին գիրի առած կըլլայ այդ Վերջին հատուածը, որ բովանդակ այրած սիրտի մը զեղծուածն է, եւ զսպուած կիրքի մէջ յիշուած բոլոր տիրադրուժներու եւ քահանայապետ անարգողներու օրինակները կը կուտէ Կիրակոսի դէմ ելնողներուն գլուխը, յատկապէս կը զայրանայ Հերմոնեցիին դէմ, ականջօք խլացեալ, սպիտակ մօրուօք՝ զի դեղին է փոխանակեալ եւ մօտեալ գերեզմանի ծերին դէմ (ԿՈՍ. 84): Կը զայրանայ թէ տակաւին մեղայ ոչ եկն ի բերանս նոցա (ԿՈՍ. 86), բայց կը մաղթէ Աստուծմէ մի առնել նոցա դատաստան յահագին դատաստանն, այլ աստ առնել նոցա թողութիւն (ԿՈՍ. 87): Սակայն եւ այնպէս սպասած մխիթարութիւնը չունեցաւ, եւ ցաւով կնքեց իր կեանքը Կիրակոսէ քիչ առաջ: Յիշատակարան մը 1446-ին կը դնէ անոր մահը, վաթսուն ամ կացեալ անդ ի Մեծովի (ՓԻՌ. 148), սակայն նորէն Եւ Եթուատառերու շփոթութիւն պէտք է ընդունիլ, վասն զի 1448-ին Յակոբ Ղրիմեցի վարդապետը կը յուէ անոր ազգահամարի Եւ տոնարի բացատրութիւնները (ՓԻՌ. 158): Ըստ այսմ 1448 տարին ընդունած է իբր Մեծովիեցիին մահուան թուական, իսկ տարիքը եօթանասունը անցած պէտք է

հաշուել:

1474. ԱՐԵՒԵԼԱԿՈՂՄԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Փոխադրութեան ծերնարկը չարայարեալ տալու համար, երկրին քաղաքական կացութիւնը բացատրել յետաձգեցինք: Եաղուա պէկ, Երեւանի կառավարիչը, կամ լաւ եւս ինքնուրոյն իշխանը, Ենթարկեալ էր Ճիհանշահի կամ Զահանշահի, Գարաքօյունլուներու Վեհապետին, որ փատիշահ անունը կը կրէր, կեդրոնը հաստատած էր Թավրէզ, եւ իրեն կը հպատակէին Աստրապատական, Պարսկահայք, Վասպուրական, Այրարատ, Սիւնիք, Աղուանք եւ Վրաստան (1430): Նա 1437-ին յաջորդած էր իր եղբոր Իսքէնտէրի (1428), եւ ահարկու եղած շրջականերուն, որով համեմատաբար հանդարտութիւն կը տիրէ: Իսկ Աքքօյունլուներուն վեհապետը կամ սուլտանը Օթման 1435-ին սպանուելէն ետքը (1428), իրեն յաջորդած էր որդին Համզա, միշտ կեդրոնը ունենալով Միջագետքի մէջ, Ամիդ կամ Տիարաքէիր քաղաքը, եւ իշխանութիւնը տարածելով Հայաստանի Ծոփք եւ Աղձընիք եւ Տուրուբերան նահանգներուն վրայ: Համզայի իշխանութիւնը խիստ քրիստոնէից դէմ, մինչեւ իսկ Սկրտիչ Նաղաշ Եպիսկոպոսին Օթմանի արտօնութեամբ շինել տուած Ս. Թէոդորոսի կաթողիկէին (1427) գմբեթը իրամայեց վար առնել, մինարէներէն աւելի բարձր ըլլալուն համար, եւ Նաղաշ ցաւին չդիմանալով պահ մը Ամիդէ հեռացաւ, եւ Տրապիզոն ու Կոստանդնուպոլիս հանդիպելով անցաւ Կաֆա եւ հոն մնաց մինչեւ որ Ճիհանկիր սուլտան հօրը յաջորդելով 1443-ին, Նաղաշը փնտռեց, դարձուց 1447-ին, եւ արտօնեց գմբեթը Վերաշինել, զոր տասն օրուան մէջ լրացուցին Ամդեցիք, բոլոր հայաբնակութիւն տիւ ու գիշեր աշխատելով: Այս առթիւ նոյն Եկեղեցւոյն մէջ գետեղուեցաւ Ս. Նշանը կամ Խաչափայտի մասունքը, զոր Սարգս Կաֆայի Եպիսկոպոսը Եւգինէոս պապէն նուէր առած էր (1440), եւ ինքն ալ Նաղաշին ընծայեց: Նաւակատիքը կատարուեցաւ Վարագայ Խաչին տօնին, 1447 հոկտեմբեր 1-ին, որ տարեկան հանդիսութիւն եղաւ Ամդեցիներուն (ՀԱՅ.574): Գայաքօյունլուներու եւ Աքքօյունլուներու փոխադարձ թշնամութիւնը բոլորովին չդադրեցան, թէպէտեւ հայկական գաւառներու վրայ շատ չճանրացան, եւ տեւեցին մինչեւ որ Ճիհանշահ զօրացաւ եւ իրեն հարկատու ըրաւ Ճիհանկիրը 1461-ին: Ճիհանշահ դէպ Արեւելք ալ իր իշխանութիւնը ընդարձակած էր, եւ հետզհետէ նոր մասերու տիրելով ամբողջ Պարսկաստանը նուածած էր 1460-ին, հանելով զայն Պուսայիտի կամ Ապուսայիտի ձեռքէն, որ 1451-ին յաջորդած էր Շահուի մեծ ինքնակալին թաթարաց: Ճիհանշահի իշխանութիւնը ընդիանուր առմամբ նպաստաւոր էր քրիստոնէից, եւ անկէ օգտուելով տեղի ունեցան այն ներքին շփոթութիւնները, որոնց սկզբնաւորութիւնը տեսանք Կիրակոսի գահընկեցութեամբը: Կարծես թէ արտաքին շփոթութեանց նուազիլը ներքինները կը քաջալերէր:

1475. ԱՐԵՒՄՏԱԿՈՂՄԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արեւմտեան Ասիոյ Երկիրներուն մէջ ալ երեք տարբեր տէրութիւններ կիշխէին, Եգիպտացիք եւ Գարամանցիք եւ Օսմանեանք: Պաղեստին եւ Ասորիք եւ Կիլիկիա Եգիպտացւոց ձեռքն էին, եւ Սիսն ալ անոնց գերիշխանութեան ներքեւ էր: Գարամանցիք Փոքր-Հայքը ունէին, տարածուելով

դէպի Բարձրհայք եւ Պոնտոս, իսկ Փոքր-Ասիան եւ Կողիներ, եւ Եւրոպական կողմեր Օսմանեանց ձեռքն էին, որոնց կիշխեհն յաջորդաբար երկու գօրաւոր վեհապետներ, Մուրատ Բ. եւ անկէ Ետքը Մէհեմմէտ Բ. որ հօր զահը ժառանգած էր 1451-ին: Յունական կայսրութիւնը կոստանդնուպոլսոյ անձուկ շրջափակին մէջ պարփակուած, վերջին ճգնաժամի օրեր կանցնէր: Յովհաննէս Է. Պալէռլոգի, Փլորենտիոյ ժողովով ու Հռոմի հետ միաբանութեամբ ձեռք ձգել յուսացած օգնութիւնը՝ պարապի ելած էր, բայց Յոյներ անկէ զատ ապաւէն չունենալով, երբ մէկ կողմէն Կոստանդնուպոլսոյ պարիսպները ամրացնելու կաշխատէին, միւս կողմէն ալ պապական պատուիրակներուն հետ Հոգևոյն Սրբոյ բղխման խնդիրներով կը զբաղէին, որ հնար ըլլայ Հռոմը հաճեցնելով Լատինական գունդերը օգնութեան բերել: Յովհաննէս Ե-ի շատին վրայ կը քալէր Կոստանդնին ժԳ. Պալէռլոգն ալ, որ Եղիօրը յաջորդած էր 1448-ին: Մէհեմմէտ Բ. հազիւ զահ բարձրացած ուզեց վերջին հարուածը տալ հոգեվար կայսերութեան, եւ 1453 մայիս 29-ին Կոստանդնուպոլիսը գրաւեց, եւ Ֆաթիհ կամ Յաղթական հօչակուեցաւ, Սուրբ Սովիայի կաթողիկէին մէջ իսլամական աղօթքը հնչեց, աւերած ու կոտորած պահ մը տիրապետեցին կայսրն ու պատրիարքը պատնէշներու վրայ ինկան, եւ Օսմանեաց թագաւորութիւնը կայսրութեան բարձրացաւ: Արդէն խօսեցանք իամակիր յարաբերութեանց վրայ, զորս Թուրքեր եւ Հայեր փոխադարձաբար ունէին եւ կը մշակէին (1386): Մուրատ Բ. աւելի ընդարձակած էր իր տերութիւնը, դէպի Փոքր-Հայք. Գարամանցիները հետզհետէ հարուածած էր, Եգիպտացիներէն ալ քաղաքներ գրաւած էր, որով աւելի շատցեր էին Օսմանեանց հպատակ Հայերը: Յունական կայսրութեան անկման հետեւանքներէն մին եղաւ Կոստանդնուպոլիսը մայրաքաղաք հօչակելը, եւ ուզեց անոր մէջ հայկական հոծ գաղթականութիւն մը հաստատել, իբր հակակշռող Յունական քնակչութեան, քրիստոնեաներու դիմաց քրիստոնեաներ դնելով, քանի որ իր բարձր քաղաքականութիւնը պիտի չներէր իրեն մայրաքաղաքին մէջէն քրիստոնեայ տարրը ջնջելով հաստատուիլ: Ասկէ սկիզբն առած է Բիւզանդական ոստանին մէջ Հայկական մեծ գաղութին ներկայութիւնը, եւ պատրիարքական աթոռով եւ իշխանութեամբ ձոխանալը, զոր իր կարգին պիտի լուսաբանենք:

1476. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԽԶՈՒՄԸ

Աղթամարի Զաքարիա կաթողիկոսը, Վասպուրականցիներուն վստահանալով եւ Եջմիածին փոխադրելու յոյսով իամակերպած էր Վաղարշապատի ժողովին գումարման եւ Եջմիածնի աթոռին վերանորոգման, յուսախաբ եղաւ Երբոր Կիրակոս ընտրուեցաւ, բայց տուած խոստումէն ետ չկեցաւ, վասնզի ընտրեալը Աղթամարին իին թեմական մըի էր, որ Աղթամարի աթոռը կարծակէր ու կօրինէր, եւ իր գլխաւոր ակնկալութիւնն ալ դեռ կրնար իրականանալ: Եջմիածնի եւ Աղթամարի յարաբերութիւնները հաշտ ընթացան Կիրակոսի Երկամեայ կաթողիկոսութեան միջոցին, բայց նոյնպէս չէին կրնար մնալ երբ Կիրակոս հեռացաւ, Վասպուրականցիներ ցրուեցան եւ Սիւնեցիք տիրեցին: Զաքարիա խզեց իր յարաբերութիւնները Գրիգորի հետ չպահեց նոյն ընթացքը զոր Կիրակոսի հետ հաստատած էր, եւ չուզելով Գրիգորի կաթողիկոսութիւնը ձանչնալ,

Եւ իրաւունքի տեսակէտէն Կիրակոսը կաթողիկոս ընդունելով, զինքն ալ անոր աթոռակից եւ Ամենայն Հայոց հայրապետութեան վարիչ կը նկատէր: Վաճի մէջ 1446-ին գրուած յիշատակարան մը այդ տեսութիւնը կը հաստատէ, ի կաթողիկոսութեան տեառն Կիրակոսի եւ տէր Զաքարիայի բացատրութեամբ (ՓԻՌ.154): Բայց երբ Կիրակոս մեռաւ զինքն յաջորդ եւ ժառանգ նկատեց, եւ 1448-ին յիշի զառաջիւն իբրև կաթողիկոս Էջմիածնի (ԱՐԱ.230), եւ այսպէս կը շարունակէ սպասելով իրօք ալ Էջմիածին փոխադրուիլ, եւ Ամենայն Հայոց աթոռին Վրայ բազմիլ Մայր տաճարին մէջ, ինչ որ բաւական ուշ կրցաւ յաջորդնել: Աւելորդ կը սեպենք փնտռել թէ ինչ դեր ունեցաւ Մեծովիեցին այդ Ճիգերուն մասին, եւ թէ քաջալերեց արդեօք Զաքարիայի գաղտնի հնարքները, որովհետեւ Կիրակոսի մահուանէ առաջ իրական ձեռնարկ կամ յայտարարութիւն մը տեղի չէր ունեցած, իսկ մահուանէ ետքն ալ Մեծովիեցին այլեւս կենդանի չէր: Իր վերջին յիշատակարանին մէջ ալ Աղթամարի մնախ յայտնի ակնարկ մը չունի: 1477. Կիւհկիւզ Աթոռը

Աղթամարի խօսումն աւելի կարեւորութիւն ունեցաւ Կիլիկիոյ բաժնուիլը: Փոխադրութեան թուականէն, այսինքն 1441-ին ետքը Կիլիկիոյ ստացած կացութեան վրայ արդէն փոքրիշատէ խօսեցանք (1462), եւ Մուսաբէգեանցի կենդանի կամ մեռած ըլլալուն մասին, ինչ ալ ըլլայ Ճշմարիտը կամ Ճշմարտանման կարծիքը (1463), ստոյգ է թէ Կիլիկիոյ աթոռը միջոց մը խափանուեցաւ եւ դադրեցաւ, եւ յաջորդութիւնը ընդհատեցաւ Սսոյ մէջ: Ամէն յիշատակարաններ, կը վկայեն թէ աթոռն որ էր ի սիս խափանեցաւ, կամ աթոռն Սսոյ ունայն մնաց (ՓԻՌ. 126), այնպէս որ Մուսաբէգեանցի հրաժարած կամ գահընկեց եղած, մեռած կամ Գահիրէ փախած ըլլալէն, իրաւական եւ իրական կացութիւնը չի փոփոխուիր: Մէկը կըսէ, սուրբ աթոռս Լուսաւորչիս ի մայրաքաղաք Կիլիկիոյ, քսան հինգ ամ խափանեալ մնաց վասն անյայտ լինելոյ սուրբ Աջին (ՀԱՅ. 575): Արդէն ցուցուցինք թէ պարզ սխալանք մըն է 25 տարի ընթերցուածը, ինչպէս ուրիշ տեղ ալ գրուած է: Զոր հինգ ամ խափանեալ մնաց վասն անյայտ լինելոյ սուրբ Աջին (ՍԻՒ.223): Մեծովիեցին կը գրէ, թէ զարատ եւ զբիծն աղթարմայութեան, ի Կիլիկեցւոցն ի քահանայապետութիւն մուծեալ, Աստուած ազատեաց, եւ անկէց ետքն է, որ դարձեալ վերստին հակառակութեամբ կաթողիկոս եղին (ԿՈՍ.85), որ է ըսել թէ Սսոյ աթոռին դադարելուն եւ վերսկսելուն մէջ, ընդհատման միջոց մը անցած է: Անգամ մը որ Կիլիկիոյ աթոռը խափանեալ էր, հաւանական չէր անոր վերսկսիլը եթէ Էջմիածնի մէջ շփոթութիւններ ծագած չըլլային, Կիրակոսի գահընկեցութիւնը տեղի չունենար, Գրիգորը կաթողիկոս չիօչակուէր, Զաքարիա իր յարաբերութիւնները չխցէր, եւ Կիրակոսի ու Գրիգորի ու Զաքարիայի միանգամայն կաթողիկոսութիւնը ճանչցողներ չգտնուէին: Այդ պառակտումն է որ Կիլիկեցիններն ալ քաջալերեց երեք կաթողիկոսներն ալ չճանչնալ, եւ չորրորդ մըն ալ իրենք իօչակել: Այդպէս կը խորիի Մեծովիեցին ալ, որ Հերմոնեցին յանդիմանելով կըսէ, Կիլիկեցիքն զիամբաւս անգիտութեան եւ անհամութեան քո լսեցին, եւ այս պատճառով դարձեալ վերստին հակառակութեամբ կաթողիկոս եղին (ԿՈՍ.85): Ովքեր եւ քանիններ էին այդ շարժումին գլուխը՝ չենք գիտեր, միայն կաթողիկոս

հօչակուողին անունը գիտենք, որ էր Կարապետ Եւդոկիացի. Մեծովեցիէն երէց մի աշխարհի կոչուած, հարկաւ առաջ ամուսնաւոր քահանայ եղած ըլլալուն համար: Եպիսկոպոսութեանը համար ձեռնադրեալ ի Կիրակոսէ ըսուած է (ՉԱՍ.Գ.491), եւ Մեծովեցիին երէց մի աշխարհի, որ ի նոցանէ էր ձեռնադրեալ ըսելը (ԿՈՍ.85), առ առաւելն ամուսնաւոր քահանայութենէ վեղարաւոր վարդապետութեան վրայ պիտի իմացուի, եթէ պարզապէս քահանայութեան վրայ առնել չուզենք: Կիլիկեցի յիշատակագիրը, որ այնչափ հիացմանը կը խօսի Կարապետի վրայ, Սույ մէջ աթոռ վերանորոգելու համար, այդ մասին բնաւտեղեկութիւն չտար. միայն եկեալ ի Թոխաթոյ կըսէ, ուսկից Եւդոկիացի մակդիր անունը, որ աւելի եպիսկոպոսական վիճակէն առնուած կը թուի, քան թէ ծննդավայրէն: Կարապետի տրուած գովեստները, հարկաւ Կիլիկեցիի մը շռայլութիւններ են (ՀԱՅ. 575), սակայն ամէն առթի մէջ ճարպիկ եւ գործունեայ եւ մտաւոր կարողութեան ալ տէր անձ մը եղած կը տեսնուի:

1478. ԱԶԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐԸ

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան համար Լուսաւորչի Աջին ունեցած նշանակութիւնըյայտնի մլալով (1456), Կարապետին հնար չէր Սիսի մէջ կաթողիկոսութիւնը հաստատել առանց Աջն ալ վերահաստատելու, հետեւաբար պէտք էր որ գտած ըլլար անյատացեալ Աջը, որուն բացակայութիւնը Կիլիկեցիներն ալ համոզած էր Սույ աթոռին դադրելուն: Իրօք ալ այդ եղաւ Կարապետի ձեռնարկին փաստը, եւ յետոյ գտեալ, այսինքն անյայտ եղած Աջը՝ նորոգեաց գուրք աթոռս (ՀԱՅ. 575): Սակայն արդէն աշխարհաքարոզ եղած էր, թէ Աջը կանուխէն յայտնուած էր Վաղարշապատի մէջ, եւ այս եղած էր Կիրակոսի կաթողիկոսութեան հիմը, եւ միշտ ալ այն էջմիածին կը մնար, զի 1445-ին Գրիգոր Զալալբէգեան օրինութիւն կը գրէր ի սուրբ յԱջէն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչի (ՓԻՌ. 140) եւ այնպէս ալ կը շարունակէր: Իսկ Կարապետի աջը գտնալը եւ անով ինքզինքը կաթողիկոս հօչակելը 1446-ին առաջ եղած չէ, եւ պատմական հանգամանքներ բաւական են հաստատել, թէ Սույ նոր աջը, բուն եւ վաւերական աջը չէր, որչափ ալ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներ ջանան պնդել եւ անոր ստուգութիւնը ապացուցանելու աշխատիլ: Աջի մը մէջտեղ երեւնալը բաւական չէ այդ նպատակին, զի Աջի ձեւով մասնատուիք հայկական յատուկ սովորութիւն է, որով ամէն մի սուրբի նշխարքը, որ ոսկրն եւ ըլլայ, եւ որչափ պզտիկ ալ ըլլայ, աջ ձեռքի ձեւով արծաթէ տուփի մը մէջը կամ ծայրը կը գետեղուի, եւ կըլլայ սուրբի մը աջը: Աջի ձեւին կիրառութիւնը յարմար տեսնուած է անոր օրինութիւն տալու կամ խաչալուայ ընելու, եւ այժմ ալ Հայ Եկեղեցիներու մէջ կը տեսնուին սուրբերու աջեր եւ նոյն սուրբի բազմաթիւ աջեր, որոնք միայն աջի ձեւով մասնատուիեր են, նոյնիսկ մատներն ալ օրինութիւն տալու ծալլուած: Զալալբէգեանի վերոյիշեալ կոնդակին մէջ Լուսաւորչէն զատ տասը հատ եւս աջերէ օրինութիւն կը յիշուի, աւելցնելով եւ այլ բազում աջերոյս որ աստ կան (ՓԻՌ. 140): Կիլիկիոյ աջերն ալ մէկէ աւելի են, եւ չորսից սրբոց աջերաց անունները կը տրուին, որոնք են սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, եւ Սեղբեսդրոսի Հռոմայ հայրապետին, եւ սրբոյն Նիկողայոսի ըսքանչելագործ հայրապետին, եւ սրբոյն Բարսումայ Ճգնաւորին (ԱԶԱ. 58): Սիւս կողմէն ոչ էջմիածնի եւ ոչ Սիսի

աջերը բացուած չեն, եւ մէջը ինչչափ ոսկը գտնուիլը քննուած չէ, եւ չենք ալ կրնար պնդել, թէ առաջին անգամ Աջի մասնատուվը շինել տուողը (ԱԶԸ. 30) ազ ձեռքի նմբողջ ոսկրները անոր մէջ գետեղած ըլլայ: Ըստ այսմ Կարապետ Եւղոկիացիին դիւրին էր, նորէն բուն աջին նման նոր ազ մըն ալ պատրաստել տալ, մէջն ալ Լուսաւորչի մասունք գետեղել, եթէ չուզենք ալ ուրիշ որեւէ ոսկի մը գետեղած ըսել: Որովհետեւ յետոյ գտեալ բացատրութիւնը, ոչ գիտին պատմութիւնը կը ցուցնէ, եւ ոչ յայտնութեան պարագաները, եւ պարագային համեմատ գրուցուած խոսքէ մը աւելի չէ:

1479. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՒՂՈԿԻԱՑԻ

Փափաքելի էր գիտնալ թէ երբ եւ ինչպէս պատրաստուեցաւ Կարապետի կաթողիկոսութիւնը, ո՞ր տեղէ եւ քանի եպիսկոպոսներով կատարուեցաւ անոր օծումը, եւ ինչ պարագաներ ընկերացան այդ եղելութեան: Թուականը պէտք է նշանակել 1446 տարին, ինչպէս յայտնապէս կը քաղուի քանից յիշուած Կիլիկեցւոյն յիշատակարանէն, որ թէպէտ առանց թուականի հրատարակուած է Ալիշանէն (ՀԱՅ. 575), սակայն Անտոնեաց մատենադարանը պահուած բնագիրը ՊՂԵ, այսինքն 1446 թուականը կը պարունակէ (ՅՇՏ), եւ է նոյն այն Ճաշոցը որ ծաղկելէն եւ կազմուելէն ետքը նուիրուած է Կարապետ Եւղոկիացիին: Նոյն յիշատակարանն է որ կը վկայէ թէ Կիլիկիոյ աթոռը հինգ ամ խափանեալ մնաց վասն անյայտ լինելոյ սուրբ Աջին մերոյ Լուսաւորչին (ՅՇՏ): Կարապետ անմիջապէս փութաց իր դիրքը ամրացնելու համար Եգիպտոս Երթալ սուլտանին մոտ, որ Տահիր կոչուած է (ՅՇՏ.) սակայն Ապուսայիտ Չաքմաք արդէն գահակալած էր (ՃՆՏ. 71): Կարապետ կուգէր հաստատութեան հրովարտակ եւ պարգեւներ ստանալ, իբր կաթողիկոս Եգիպտացւոց սուլտանութեան հպատակ Հայերուն: Երթալուն եւ դառնալուն Երուսաղէմ հանդիպած է, ուր 1445-էն պատրիարք էր Աբրահամ, Եսայիի (1435) եւ Յովիաննէս յաջորդած (ԲԱՌ.49): Կարապետ անոր ալ օգնեց, եւ ազատեաց զեկեղեցին ի պարտուց եւ զսրբութիւնսն ի յօրինաց՝ դեռ Եգիպտոս չգացած, իսկ ի դարձին ստացած նուերներուն մի մասը Երուսաղէմի յատկացնելով, ուզած է անշուշտ Միաբանութիւնը շահիլ եւ Երուսաղէմն ալ իր կաթողիկոսութեան ներքեւ պահել: Կարապետը 1447-ին ալ յիշատակուած կը գտնենք իբր կաթողիկոս (ՓԻՐ.157), հարկաւ պաշտօնապէս ճանչուելէն ետքը, եւ այս թուականով ալ ցուցակի անցած է (ՍԻՒ.218): Տարիէ մը 1448-ին, Պօղոս Գառնեցիին շինած Ս. Ամայի հայրապետանոցը (1414) նորոգած՝ եւ անոր մէջ հաստատուած է (ՍԻՒ.223): Դժուարին է ճշդել թէ որ Երկիրներ եւ քանի վիճակներ ընդունեցան անմիջապէս Կարապետի կաթողիկոսութիւնը եւ Սոյ աթոռին իրաւասութիւնը ներքեւ մտան: Ոչ մի ճշգրտապատում յիշատակ մեզի հասած չէ այս մասին, եւ խնդիրին լուծումը կը մնայ հաւանական մերձեցումներու: Քանի որ Գրիգոր Էջմիածնի մէջ կը նստէր Ճիհանշահի հովանաւորութեամբ, եւ Կարապետ Սիսի մէջ հաստատուեցաւ Չաքմաքի պաշտպանութեամբ, բնական էր, որ անոնց պետական սահմաններն ալ կաթողիկոսներուն իրաւասութեան գիծերը ըլլային, անոնց սահմաններէն անդին եղողներն ալ սահմանակիցներուն կապուելով, առանց որոշ եւ հաստատուն սահմանագիծ մը

ունենալու, որով սահմանի վրայ եղող քաղաքներ շարունակ մէկէն միւին կանցնէին: Այդ խորհրդածութիւններէն կը հետեւցնենք թէ Կիլիկիայէն դէպ արեւմուտք, Գարամանցիներուն եւ Օսմանցիներուն հպատակ Հայերը բնական կերպով մը Սիսին կապուեցան, մանաւանդ որ մինչեւ քանի մը տարի առաջ Սիսի հայրապետանոց ձանչնալու վարժուած էին, եւ Եջմիածին իրենցմէ հեռու էր եւ յարաբերութիւնները դժուար: Այդ մեր կարծիքին հաստատութիւն կու տայ Եւլուկիացի Կարապետէն շուրջ 150 տարի ետքը կազմուած ցուցակ մը, ուր իբր Սոյ աթուին ենթարկեալ վիճակներ կը նշանակուին Կիլիկիայէ զատ, Երուսաղէմ, Հալէա, Կիպրոս, Ներկեսարիա, Ամկիրիա, Կոստանդնուպոլիս եւ Թեսաղոնիկէ (ՊԵՆ.Ա.823): Ինչ որ կը ցուցնէ թէ Եգիպտոսի սուլտանութենէն դուրս, Գարամանցիներու եւ Օսմանցիներու ներքեւ եղող Հայերն ալ սկիզբէն Սիսի աթուին յարած էին:

1480. ԲԱԺԱՆՄԱՆՑ ՀԱՆՈՒՊ

Գրիգոր Զալալբէգեան, աղմուկով եւ խռովութեամբ աթու բարձրացած, հանդարտ պաշտօնավարութեան կերպարան տուաւ իր կաթողիկոսութեան, առանց նաքառումներու կամ ընդդիմութեանց ձեռնարկելու: Կիրակոսի պատուաւոր դիրք մը ապահովեց (1472), Զաքարիայի յարաբերութիւնները խզելուն հանդէա լոեց (1476), եւ ոչ ալ Կարապետի նոր աթու մը հաստատուելուն դէմ բողոքեց, այնպէս որ թէպէտ հակաթոռներ ելան մէջտեղ, սակայն Մայր աթուը անոնց դէմ վճիռներ չարձակեց, կապանքներ չվճռեց, նզովք ու բանադրանք չհոչակեց: Երբոր առաջին անգամ Աղթամար հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը հաստատեց, Սեաւ-Լերան ժողովը նզովք ու կապանք վճռեց Գրիգոր Պահլաւունիի օրով (929), իսկ Գրիգոր Զալալբէգեանի օրով ոչ ժողով գումարուած է, եւ ոչ վճիռ արձակուած, որով կրնանք ըսել թէ Աղթամարի աթուը Կիրակոսի օրինութենէն ետքը կրկին չէ նզովուած, իսկ Կիլիկիոյ աթուին դէմ առաջին օրէն նզովք ու բանադրանք՝ զօրութեամբ կամ լռութեամբ չեն տրուիր, եւ ոչ ալ մեր մէջ նովին գործով (ipso facto) բանադրանքի ոճը կանոնուած է: Այդ ընթացքը եթէ մասամբ Զալալբէգեանի դիրքին տկարութեան հետեւանքն էր, որ պէտք ունէր հանդարտութեամբ իր շփոթ կացութիւնը ամրապնդել, միւս կողմէն պէտք է իր ընթացքին խոհականութիւնն ալ դիտել, քանի որ խռովութեամբ յառաջ եկողէ մը շատ դիւրաւ կրնար յախոււն ընթացք մըն ալ սպասուիլ, դէմը կանգնողները եւ մրցումի ելլողները հալածելով եւ հարուածելով: Գրիգոր ընդիհակառակն շինարար եւ բարեկարգական գործերու մտադրութիւն դարձուցած է, որչափ որ չէր սպասուեր թուրքով ու դաբալով պաշտօնի հասնողէ մը՝ (ՍԱՄ.173): Դավրիժեցին կը վկայէ թէ նորոգումն արարեալ է Սուլր Եջմիածնի (ՂԱՎ.336), եւ Երեւանցին, որ իին յիշատակներու խղճամիտ պրապտող մը եղած է, չի վարանիր յայտարարել, թէ Գրիգոր կաթողիկոս այս Մակուցի ունի զաշխատանս ի սուրբ աթոռոց, քանզի նախապէս սա նորոգեաց զշինուածս սրբոյ աթոռոյս ի ներքուստ եւ արտաքուստ, զմլքատու գեղօրայս առնելով հաստատուն դիվանական եւ դատաւորական գրովք տաճկականօք, որք ահա կամ արդէն (ԶԱՄ.19): Ասոնք մին միւսէն օգտակար ձեռնարկներ են. Եջմիածնի խաթարեալ վանքը նորոգել, եւ անոր կալուածները

օրինական կալուածագիրերով ապահովել, որոնք հիմ եղած են Մայր Աթոռին հետզհետէ կազդուրման եւ զարգացման:

1481. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԱԹՈՌԱԿԻՑ

Գրիգորի ուրիշ մէկ կարգադրութիւնն ալ՝ յատուկ մտադրութեան արժանի է: Դավրիժեցին 1455 թուականի ներքեւ կը դնէ. Նոյն տէր Գրիգոր, այլեւ եղեւ կաթողիկոս տէր Արիստակէս (ՂԱՎ.336): Դավրիժեցին գործածած թուականները, ինչպէս ինքն իսկ յայտարարած է, եղելութեանց սկսելը չեն ճշեր, այլ թէ նոյն թուականին ներքեւ ինքն յիշատակութիւն մը գտած է: Ըստ այսմ իբր Արիստակէսի կաթողիկոսանալուն թուական պարտաւոր չենք ընդունիլ 1455 տարին, այլ թէ այն տարին արդէն եղած էր: Եղելութեանց կարգը ուսումնասիրելով կը գտնենք որ մինչեւ 1448, Գրիգորի եւ Կիրակոսի զոյգ կաթողիկոսութիւն մը պահուեցաւ (1492) եւ ազգը վարժուեցաւ միեւնոյն աթոռին վրայ մէկէ աւելի կաթողիկոսներ տեսնելու: Կերպով մըն ալ Վասպուրականցիններու զգացումները շահուեցան, իրենց սիրած անձին ցուցուած մտադրութեան գոհունակութեամբ: Արդ ճիշդ 1448-ին է որ առաջին անգամ ի հայրապետութեան տեառն Ծաստակէսի յիշատակութեան կը հանդիիպինք, եւ որ աւելին է, Վանայ մէջ գրող Վասպուրականցի մըն է, որ այդ յիշատակութիւնը կընէ (ՓԻՌ.158): Այդ պարագան մեզ կառաջնորդէ հետեւցնել, թէ Կիրակոսի մահուամբ, Վասպուրականցիններու համակրութիւնը չկորսնցնելու համար, անոր յաջորդ մը ուզած է տալ Գրիգոր, անոնցմէ կամ անոնց համակիր անձ մը իրեն աթոռակից առնելով, որ միւս կողմէն պիտի կարենար իրեն օգնական ըլլալ աթոռին տագնապալի վիճակին մէջ առձեռն գործերը լրացնելու: Ասոնց մէջ գլխաւորներէն մէկն էր դրամականը, պահանջուած սակերը եւ տուրքերը վճարելու համար, զի եթէ Գրիգոր կրցած էր Ճիհանշահ վեհապետին հովանաւորութիւնը վայելել եւ Եաղուակ կուսակալէն ամէն պաշտպանութիւն գտնել, զօրաւոր ազդակը նախընծայ նուէրներն եւ տարեկան վճարումներն էին, որոնք հետզհետէ կը ծանրանային միջոցներուն նուազելովը: Արիստակէսի կաթողիկոսութիւնը այդ դժուարութեանց դարման մը պիտի ըլլար: Ասկէ աւելի տեղեկութիւն չունինք եւ չենք կրնար տալ՝ թէ Արիստակէսի անձին եւ նախընթացին, եւ թէ իր անուանման շարժառիթին վրայ:

1482. ԱԹՈՌԱԿՑԱՑ ԴԻՐՔԸ

Ընդհանուր եւ իրաւասական խնդիր մը կը ներկայացնէ մեզի երկրորդական կաթողիկոսի մը անուանումը, որ յառաջիկային աւելի ընդարձակ կիրառութիւն ստանալ սահմանուած էր: Կաթողիկոսի մը իրաժարելով ուրիշի մը անուանուելուն օրինակը ունինք Սարգիս Սեւանցիի վրայ (812), մէկուն զահընկէցութեամբ ուրիշի մը ընտրուիլը տեսած ենք Վահան Սիւնիի (770) եւ Կոստանդին Կատուկեցիի վրայ (1182), պաշտօնավարութիւնը լքանելով գործը ուրիշի յանձնելու կերպն ալ գործադրած էր Գրիգոր Վկայասէրը (879), վերջապէս իրաժարեալ կաթողիկոսի մը անուանապէս շարունակելն ալ տեսնուեցաւ Կիրակոս Վիրապեցիի վրայ (1472), սակայն բոլորովին նոր էր գործի վրայ եղող եւ գործը չլքանող կաթողիկոսի մը քով, համահաւասար

անունով եւ դիրքով, օծումով եւ արտօնութիւններով կաթողիկոս մը եւս պահել: Շատեր սովորութիւն ըրած են այս երկրորդականներն ալ իբրեւ կատարեալ կաթողիկոս արձանագրել եւ կարգի թուահամարով կաթողիկոսներու գաւազանին անցընել (ԺԱՄ.635), բայց մենք այդ սովորութեան պիտի չկարենանք հետեւիլ: Մեր ըմբռնումով Ամենայն Հայոց հայրապետութիւնը յատուկ եւ միակ աթոռ մըն է, եւ ամէն աթոռ իր միակ աթոռակալը կրնար ունենալ, եւ ոչ երկու կամ աւելի: Կրնանք ընդունիլ որ լիազոր փոխանորդներ կամ խորհրդականներ կարենան անուանիլ, որ նոյնիսկ եպիսկոպոս ծեռնադրելու եւ միւռոն օրինելու իշխանութիւնները ուրիշի ալ կարենան փոխանցուիլ, բայց չենք կրնար ընդունիլ, որ ասով իսկական կաթողիկոսութիւնը եւ միակ աթոռակալութիւնը կարենայ կիսուիլ կամ բաժնուիլ: Հետեւապէս ցորչափ աթոռի տէր կաթողիկոս մը կենդանի է, ուրիշ մը համահաւասար կաթողիկոս չի կրնար ընդունիլ, եւ մենք ալ անոնց անունները գաւազանին չենք կրնար անցնել, այլ կը նկատենք իբրեւ աթոռակից կամ կաթողիկոսակից՝ լիազոր փոխանորդի կամ գործակից օգնականի կերպարանով, եւ ոչ աւելի: Ներկայ պատմութեան մէջ գլուխները կաթողիկոսներու անունին վրայ բացած չըլլալով, աթոռակիցները բուն կաթողիկոսին գլուխին ներքեւ կը պահենք: Այսպիսիներուն պաշտօնական անունը կերեւի թէ Աթոռակալ Եղայ, վասնզի Արիստակէս, որ այդ նոր դիրքին առաջինն է, այդ անունով կոչուեցաւ, եւ նոյնը իր վրայ իբրեւ մականուն մնաց: Որչափ ալ աթոռակալ անունին իմաստը, բաւական ճշդաբանութեամբ աթոռին տէրը կը ցուցնէ, եւ ոչ անոր օգնականը կամ փոխանորդը, սակայն սովորութիւնը այդ երկրորդ իմաստը յատկացուց Աթոռակալ բարին, եւ գուցէ Արիստակէսէն սկսաւ այդ սովորութիւնը: Վասն զի նոր նոր դիրք մըն էր ստեղծուածը, եւ նոր անուն մըն ալ պէտք էր որ զայն բացատրէր, առանց շատ ականջները խայթելու: Աթոռակիցներու սովորութիւնը հետզհետէ տարածուեցաւ մինչեւ միեւնոյն ատեն չորս կամ իինգ կաթողիկոսներ ունենալու չափ, որ կատարեալ զեղծում էր: Բայց Եթէ այդ տարօրինակ ծեւէն օգուտ մը կրցանք ունենալ, այն ալ անհակառակ եւ առանց դժուարութեան յաջորդութեան պահուիլն էր: Եթէ պահ մը աթոռի պարապութենէ Ետքը նոր ընտրութիւն ընել հարկ ըլլար, տիրող ահազին դժուարութեանց հանդէա մինչ աթոռակիցներու ծեռնադրութեամբ, կաթողիկոսին մահուան վայրկեանէն կաթողիկոսութիւնը կը ժառանգէր աթոռակիցը կամ աթոռակիցներուն աւագագոյնը, եւ աթոռը վայրկեան մը իսկ դատարկ մնացած չէր ըլլար: Իրաւ՝ ազգովին ընտրութեան ծեւ մը չէր Եղածը, բայց ազգային աթոռին անընդհատ շարունակութեան ապահովութիւնն էր: Բացարիկ ժամանակներու մէջ երբ կարեւորը հնարաւոր չէ, հնարաւոր կըլլայ կարեւոր:

1483. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՀԱՅԵՐ

Նորութիւններ են զորս հետզհետէ պատմութիւնը մեր առջեւը կը հանէ այդ միջոցին, եւ անոնցմէ մէկն ալ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ նոր եւ մեծ աթոռի մը սկզբնաւորութիւնն է, պատրիարքութեան անունով: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ հայաբնակութեան գոյութիւնը պատմութենէն ակներեւ է, սակայն հնագոյն ժամանակներու թեմակալ իշխանութիւնը բացարձակապէս տեղական եւ եզական ըլլալով, միեւնոյն քաղաքի մէջ մէկէ աւելի թեմակալ

Եպիսկոպոս չեր ըլլար, եւ բոլոր վիճակի մը մէջ գտնուողներ միեւնոյն Եպիսկոպոսին կը հնազանդէին, եւ նոյն Եկեղեցին հոգեւոր մխիթարութիւն կընդունէին: Հետեւապէս Հայերն ալ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ իրենց յատուկ Եկեղեցական դիրք մը չունէին, թէպէտեւ քաղաքական դիրքին տիրանալու չափ թիւ եւ ազդեցութիւն ունէին, բանակին մէջ ոյժ մը կը կազմէին, կայսերական թիկնապահ գունդին լաւ մասն էին, բազմաթիւ եւ քաջ զօրավարներ ունէին, պալատական պաշտօնեաներու շարքին կը գտնուէին, եւ կայսերական գահն ալ գրաւելու կը յաջողէին: Յունական Հայաստանին բնակիչներն ու Պարսկական Հայաստանին փախստականներն էին՝ որ այդ տարրերը կը կազմէին: Որչափ ալ Քաղկեդոնի խնդիրը՝ խտիր մը կը դնէ Յոյներուն եւ Հայերուն մէջ, սակայն Հայերը կամ այն էր որ ստիպեալ կը համակերպէին, եւ կամ անհատաբար իրենց ինքնութիւնը կը պահէին, բայց Հայ Եկեղեցի եւ Հայ թեմակալութիւն չկրար, ոչ Կոստանդնուպոլիս եւ ոչ կայսերութեան ուրիշ կողմերը, Մեծ-Հայքն եւ Փոքր-Հայքն զատ՝ ուր բնիկները Հայերն էին: Գաղթականութեանց Հայերուն յատուկ Եպիսկոպոսներ ձեռնադրելը, եւ զանոնք Յոյն կամ Ասորի Եպիսկոպոսներու մօս գետեղելը Խաչիկ Արշարունիին օրով սկսած ցուցուցինք (785), սակայն ընդհանուր ակնարկ մըն է գիտցածնիս, տեղով ու թուռվ եւ յաջորդութեամբ տեղեկութիւններ չունինք, իսկ Կոստանդնուպոլսոյ Վրայ ալ աւելի նուազ են մեզի հասած տեղեկութիւնները, եւ Ստիմպոլայ Յուսիկ Եպիսկոպոսը, Ստամպոլի կամ Կոստանդնուպոլսոյ Եպիսկոպոս իմանալուն ապահով չոլլալը՝ իր տեղը բացատրեցինք (1230): Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Հայ Եկեղեցի մը յիշատակին շատ ուշ կը հանդիպինք 1360-ին, քերականութեան մը յիշատակարանին մէջ, որ ընդօրինակուած է ի յաշխարհս Յունաց, ի քաղաքս Կոստանդնուպոլիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի (ՏԱԸ.782), եւ Ս. Սարգս անունը Վստահութիւն կը ներշնչէ թէ Յունական Եկեղեցի մը չէ: Յիշուած տարին կիյնայ այն շրջանին, երբ Հայերը աւելի Լատիններուն Վրայ կը կրթնէին, եւ Յոյներ՝ Հայերը իրենց մօտեցնելու ջանքեր կընէին: Սակայն այդ Ս. Սարգս Եկեղեցին ուրիշ կողմէն ծանօթ չէ, եւ տեղն ալ ճշդել դժուար է, թէեւ քաղաքամիջի շինուած մը կերեւի Յոյն Եկեղեցիններու սրբութիւնները յիշելն:

1484. ՂԱԼԱԹԻՇ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ստոյգ կերպով Կոստանդնուպոլսոյ մէջ շինուած Հայ Եկեղեցի մը այժմեան Ղալաթիոյ Եկեղեցին է, ոչ բուն եւ պարսպապատ քաղաքի մէջ շինուած, այլ քաղաքին հանդիպած կողմը, Բերայի արուարձանին ծովակնեայ ստորոտը, որ Գենուացիններէն Քալաթա (Calata) էր կոչուած, իբր քարափ կամ բեւեր թափելու ծավափ: Այդ Եկեղեցւոյն իհմնարկութեան ժամանակը ցուցնող փաստ կը նկատուի անոր Ճակատը այսօր ալ երեւող արձանագրութիւնը, որուն մէջ յիշուած անունները 1391 թուականի կը տանին, թէպէտ 1436 գրուած է (ԿՈՒ. 110), բայց այն 1733-էն առաջ գրուած արձանագրութիւն մը չէ (ԿՈՒ. 110), որով ցուցուած թուականէն եւ գործէն երեք կամ Երեքուկէս դար Ետքը գրուած վկայութիւն կըլլայ: Զանց կընենք պնդել թէ զանազան տեղեկութիւններու հետեւելով, կրնայինք 1733-էն աւելի Ետքը գետեղուած ըսել արձանագրութիւնը, իհմնուելով ինչ ինչ տեղեկութեանց Վրայ: Հմուտ գրող մը, Երեմիա

Քէօմիւրձեան, Հայոց 885, այսինքն 1436-ին կը դնէ շինութիւնը (ԶԵԼ. 74) եւ Կաֆայեցի պազիրկեանքն կըսէ նդհանուր կերպով, եւ որոշ անձի անուն չի տար, ինչպէս արձանագրութիւնը մուծած է: Շինողներու Կաֆայեցի ըլլալը՝ բաւական եղած է ոմանց համար հռոմէադաւաններու հիմնարկութիւն կարծել սոյն եկեղեցին, սակայն Կաֆայի ոչ ամբողջ հայաբնակութիւնը, այլ մի մասը միայն Ունիթորներու հետեւած էր, եւ Կաֆայի մէջ ալ հայադաւաններու եկեղեցիներ կային, Գենուացւոց իշխանութեան ներքեւ: Արձանագրութեան մէջ յիշուած Կողմոս անունն ալ իբր Կոմիտասի փոխանցում, բան մը չապացուցներ, զի քաղաքական համակերպութեան հետեւանք է եւ ոչ դաւանութեան, թող որ Կողմաս անունը անսովոր չէր Հայոց համար, եւ ուրիշ տեղ Կողմոսը Կոմս ալ գրուած է, որ պատուանուն մըն է: Վերջապէս Գենուացիք, առեւտրական մարդիկ, շահադիտական քան կրօնական յարաբերութեանց հետամուտ, կաշխատէին Հայերը մօտեցնել իրենց շահին եւ իրենց օգտին: Հետեւաբար Հայ եկեղեցիի մը շինութիւնը քաջալերելնին, աւելի հայադաւաններուն համար պէտք էր, զի հռոմէադաւանները լատիններուն եկեղեցիներովն ալ կը բաւականանային մանաւանդ թէ կը նախադասէին ալ: Միանգամայն պիտի աւելցնենք թէ Քէօմիւրձեանի յանուն նախնական շինեցին ըսելը (ԶԵԼ. 74) երբեք վերաշինութիւն ինացնելու դիտում չունի, քանի որ նա կը դիտէ առաջին շինութիւնը ինացնել, եւ արդէն լաւագոյն ձեռագիրներ յԱնոյ նախական ունին, եւ ուրիշ ոչինչ: Միանգամայն կան ունին, որ Կաֆացւոց ծագումը կը ցուցնէ, եւ ուրիշ ոչինչ: Միանգամայն 1436 թուականը շատ յարմար կու գայ Եսայի եւ Յովիաննէս եպիսկոպոսներուն Կոստանդնուպոլիս գտնուելուն, որոնք հռոմէական չէին, զի միութեան կը հրաւիրուէին (1435): Այդչափը պատմական ճշդութեան համար, ապա թէ ոչ տարիններու տարբերութիւնը՝ գործին իսկութիւնը չայլայլէր: Պէտք չէ եւս մոռնալ, որ թէ Քէօմիւրձեանը ընդ Յունաց տիրապետութեան (ԶԵԼ. 74) եւ թէ արձանագրութիւնը ընդ իշխանութեամբ Յունաց, իրաման տուեալ շինելոյ (ԿՈԼ. 110) կը գրեն, որով Գենուացիներու միջամտութիւնը կամ հռոմէադաւանութեան ենթադրութիւնը այս կողմէն ալ հիմ չի գտներ: Ղալաթիոյ եկեղեցւոյն 1436 թուականնէն մինչեւ Օսմանեան տիրապետութեան 1453 տարին, միջոցը շատ քիչ էր, որ Հայ գաղթականութիւնը կարենար սովորական ընթացքով ընդարձակուիլ, եւ տեղական Յոյն տարիին հակակշռող ոյժ մը կազմել, որով միշտ կարդարանար ֆարիի հոգածութիւնը Հայ գաղթականութիւնը նոր մայրաքաղաքին մէջ աճեցնելու (1475), եւ մաս մը յորդորմամբ ու մաս մը ստիպմամբ Փոքր-Ասիոյ քաղաքներէն խումբ խումբ Հայեր Կոստանդնուպոլիս փոխադրելու: Այդ նոր աշխատութիւնը շարունակած է մինչեւ 1461, երբ Մէհմէտ իր նպատակն ու քաղաքական դիտումը լրացնելու համար, Հայերուն վրայ ալ ընդարձակեց այն քաղաքական կամ լաւ եւս կենցաղական դրութիւնը, զոր Յոյներուն համար կազմակերպեց իր տիրապետութենէն անմիջապէս ետքը:

1485. ՔՐԻՍՏՈՆԵՒՑ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Իսլամ պետութեանց համար կարեւոր ու կենսական խնդիր մը եղած է իրենց հպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդներուն կենցաղական դիրքը ճշդել եւ այդ մասին օրինական կացութիւն մը

կազմել: Այդ դժուարութեանց պատճառը իրենց քաղաքական եւ կենցաղական օրէնսդրութիւնն էր, որ բովանդակ կրօնական սկզբունքներու եւ դուրանական պատգամներու վրայ հիմնուած ուլալով, անհնար էր քրիստոնեաներու պատշաճեցնել: Ուստի երկու ծայրայեղ որոշումներու կը մղուէին, ինչպէս որ պարագային կիրքերը կը գրգռէին. կամ կոտորածով կը սպառէին եւ բռնութեամբ կրօնակիոյ կընէին, եւ կամ զինուրական եւ ելեմտական վարչութիւնները իրենց վերապահելով, բոլոր կենցաղական օրէնքները անոնց կամքին կը թողուէին, անոնց մէջէն պատասխանատու պետ մը նշանակելով: Այդ վերջին ձեւին գործադրութիւնն էր Արաբացի ոստիկաններու քովը Հայ պատրիկներու անուանումը, որոնք Հայոց ընտանեկան ու ազգային ու կրօնական կեանքին լիազոր կառավարիչներն էին, մինչ ոստիկաններ զինուրական եւ ելեմտական գործերով միայն կը զբաղէին եւ գերիշխան գիշքը կը պահէին: Նոյն ձեւին բարգաւաճումն էր, պատրիկներուն թագաւորի անուն եւ կերպ տալը՝ առանց իսկապէս պատրիկներուն դիրքէն բարձրանալու: Իսկ ինչ որ անկէ ետքը Թաթարներու եւ Թուրքերու, Եգիպտացիներու եւ Գարամացիներու ներքեւ գործադրուեցաւ, իսկապէս տարբեր չէր, միայն փոխանակ ընդհանուր պատրիկ մը ունենալու, տեղական մանր քրիստոնեայ իշխանները նոյն ձեւը կը պահէին ամփոփ շրջանակներու մէջ: Ֆաթիհի կացութիւնը ասկէ աւելի ճարտար ձեւ մը կը պահանջէր: Նա իր մայրաքաղաքը կը հաստատէր քաղաքի մը մէջ, որուն բնակչութիւնը քրիստոնեայ էր, եւ իսլամ բնակչութիւնը նոր պիտի սկսէր, նա չէր կրնար քաղաքը անմարդացնելով նորէն սկսիլ, եւ քաղաքագէտ ու քաղաքակիրք պետութիւն մըն ալ կազմակերպելու ծգտումներն ունէր: Քրիստոնեայ տարրը պէտք էր մնար, իր յատուկ կենցաղական օրէնքներով պէտք էր ապրեր, իսլամական օրէնքները անոր պարտադիր ընել անհնար էր, պատրիկ մը կամ իշխան մը հաստատելն ալ զօրացնել կըլլար մայրաքաղաքի քրիստոնէից գիշքը, որ անյարմար էր մայրաքաղաքի մը համար: Արդէն Յոյն ժողովուրդն ալ իսլամական օրէնքներու ներքեւ ապրելու անհնարութիւնը նախատեսելով, խմբովին գաղթելու խորհուրդը կորոճար, գոնէ հայրապետական աթոռը քրիստոնեայ հովանաւորութեան մը ներքեւ տանիլ կը մտածէր: Այստեղ մէջտեղ եկաւ ֆաթիհի քաղաքագէտ գիւտը: Նա մտածեց թէ իսլամ ժողովուրդին կենցաղական օրէնքները իրենց կրօնքն կը բխէին, օրէնքի պաշտօնեաները իրենց օրէնսգէտ կրօնականներն էին, պաշտօնեաներուն ալ գլուխը մեծ դենպետն էր: Ըստ այս կենցաղական ձիւլը օրէնքով եւ օրէնքի պաշտօնեաներով կրօնքի շրջանակին մէջ կը պարունակէր: Միեւնոյն ձեւը որոշեց յարմարցնել քրիստոնեաներուն, եւ նախապէս Յոյներուն, որ կենցաղական օրէնքին պահեն իրենց կրօնքին համաձայն, իրենց կրօնքին պետը ըլլայ պաշտօնէութեան ալ գլուխը: Ինքն իրեն պահեց միայն Յոյն կայսերներուն դերը, որ էր կրօնքի պետը կամ պատրիարքը հաստատել եւ հօչակել: Աթանաս պատրիարք պատերազմին մէջ սպանուած էր, ֆաթիհ հրամայեց նոր մը ընտրել, եւ ժողովուրդը ուրախութեամբ ներկայեց Գէորգ Սկոլարիոս գիտնական եպիսկոպոսը, որ եղաւ Գեմնադիոս Բ. եւ ֆաթիհ զայն հաստատեց միեւնոյն շքեղ արարողութեամբ, որով Յոյն կայսրներ պատրիարքներ կը հաստատէին, եւ անոր

տուաւ իր կրօնակիցներուն կենցաղական կացութեան վերաբերող իշխանութիւնները: Հին ժամանակի պատրիկներուն դիրքն էր որ պատրիարքներուն կը տրուէր, արդէն տաճկերէն հնչնամբ ալ փաթրիկ կամ պատրիկ կոչուեցաւ պատրիարքը:

1486. ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ

Թէ պետական եւ թէ պատրիարքական դիւաններուն հրդեհները շատ կարեւոր գիրեր ոչնչացուցած են, եւ այսօր չի գտնուիր սկզբնական արտօնագիրը որով Մէտմմէտ Ֆաթիհ վճռեց պատրիարքական իշխանութեան ձեռնահասութիւնները: Միայն իրարմէ փոխանցուելով կազմուած վերջին պաշտօնագիրները, եւ գործածութեամբ պահուած սովորութիւնները կը գտն այն ձեւը, որ նախապէս 1453-ին կազմուեցաւ պատրիարքական իշխանութեան համար: Սովորաբար քաղաքական անունով կը յիշուին պատրիարքներու տրուած արտօնութիւնները, այլ մենք կը նախադասենք կենցաղական անունով կոչել, որպէսզի պետական բարի իմաստ չառնէ: Ըստ այսմ այն ամէն կենցաղական պահանջ, որ որեւէ կերպով կամ չափով կրօնքի հետ կապակցութիւն ունի, այդ պարունակին մէջ առնուեցաւ, եւ պատրիարքին իրաւասութեան յանձնուեցաւ, կրօնք, Եկեղեցի, պաշտամունք, Եկեղեցականութիւն, դաստիարակութիւն, ուսում, անուսնութիւն, ընտանիք, ժառանգութիւն, բարեգործութիւն, անհատականութիւն, ազգահամար, եւ նմանիք, որոնք թուրք կամ Իսլամ ժողովուրդին համար մեծ դենպետին իրաւասութեան կը պատկանէին: Միանգամայն պատրիարքին իշխանութեան Ենթարկուեցան, Եպիսկոպոս, Վարդապետ, եւ քահանայ, ինչպէս դենպետին կենթարկուէին նահանգներու եւ գաւառներու եւ քաղաքներու կրօնաւորները եւ դատաւորները: Մեր տուած տեղեկութիւնները յայնապէս կը ցուցնեն, թէ այդ դրութիւնը, որ ստէպ առանձնաշնորհում անունով կը յիշուի, բնաւ շնորհք մը, ազատ պարգեւ մը, եւ բացարիկ առաւելութիւն մը չէ, այլ կատարելապէս Իսլամ ժողովուրդին ունեցած դիրքին հաւասարաչափ զուգակշիռն է, եւ Օսմանեան պետութեան օրէնսդրական դիրքին բացարձակ պահանջն է: Հակառակ պարագային պետք էր համայնաշինջ սպառմանց կամ բանապետական ըստիպմանց ձեւը գործադրել, եթէ Ֆաթիհի որչափ աշխարհակալ նոյնչափ աշխարհագէտ միտքը չուզէր՝ ամէն կերպով այդ վայրագ ձեւերէն խորշիլ, եւ քաղաքակիրթ Երկրի մեջ հաստատուող տարրը նոր պահանջներուն ընտելացնել: Այդ համաօստ նկարագիրը որչափ եւ նախապէս Յոյն ազգաբնակութեան վրայ ձեւուեցաւ, սակայն կարեւոր էր մեզի համար ալ, որովհետեւ իբրեւ սկզբնատիպ ծառայեց Հայերուն ալ տրուած կամ օրինադրուած ձեւին:

1487 ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆ

Կոստանդնուպոլսոյ առման թրւականեն եօթը ութը տարի անցեր էր, եւ հետզհետէ բերուած կամ Եկած զաղթականութիւնները հայաբնակութեան լաւ բազմութիւն մը կազմած էին, եւ առանձինն մտադրութեան ալ առարկայ եղած էին: Ֆաթիհ զանոնք հետզհետէ կը գետեղէր քաղաքին պարիսպներուն ներքեւը կարեւոր դուռներուն մօտերը, թէ Մարմարայի ծովեզերքին, թէ Ուկեղջիրի Եզերքներուն ուղղութեամբ, որոնք ռազմագիտութեան եւ ապահովութան տեսակէտներէն մեծ կարեւորութիւն ունէին, եւ Յոյն տարրը այնտեղները պահել յարմար չէր

նկատուեր: Երբոր Հայերը այնչափ շատցան որ բնակչութեան կարեւոր մասը եղան, եւ երբ իրենց ներկայութեան այսչափ կարեւորութիւն տրուեցաւ, պէտք էր անոնց ներքին եւ կենցաղական դիրքն ալ բարձրացնել, եւ Յոյներուն հանդէա համահաւասար կացութեան մէջ դնել: Օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ գտնուող Հայեր առաջ ալ առանց հոգեւոր պետի մը չէին մնացած, թէպէտեւ անոնց կանոնաւոր եւ շարայարեալ յիշատակները կը պակսին, իսկ մեզ դժուար է մանր խնդիրներով զբաղիլ: Ցրիւ ակնարկներ մեզի կը ներկայեն Յովակիմ Եպիսկոպոս մը, որ Կուտինա քաղաքի Հայ Եկեղեցին նորոգած է, որ Պրուսայի Եպիսկոպոս կոչուած է (01.ՕՐԱ.79), որ Ֆիլիպի ալ առաջնորդ յիշուած է (ՓԻՌ.224), եւ որ Կոստանդնուպոլսոյ Հայերուն հոգեւոր պետն եղած է: Այդ յիշատակութիւններէն դժուար չէ հետեւցնել, թէ Յովակիմը՝ Օսմանեան պետութեան նեքեւ գտնուող Հայերուն առաջնորդն էր, համապատասխանելով Օսմանեան սուլտաններուն տեղափոխութեանց, որ ինչպէս գիտենք, սկսան Սէօյիւտլիւ Կուտինայի մօտերը, անկէ անցան Պրուսա, անկէ Աղրիանապոլիս, անկէ Կոստանդնուպոլիս, եւ Յովակիմ Եպիսկոպոս ալ նոյն պարունակութեանց մէջ տեղափոխութիւններ կատարեց: Չենք ըսել թէ բոլոր տեղափոխութեանց ժամանակակից եղած է, վասնզի Օրխանի Պրուսա հաստատուելէն (1385) մինչեւ Ֆարիի Կոստանդնուպոլիս հաստատուիլը (1475), դարէ մը աւելի ատեն անցծ է: Բայց յայտնի է, թէ բոլոր իին ու նոր օսմանեան կերունները միեւնոյն Յովակիմի կազմուած են, եւ իր պաշտօնին բերմամբ է, որ Վերջին անգամ Կոստանդնուպոլիս եկած է: Որոշ չենք գիտեր թէ ինչ եղած է այս Յովակիմին նախընթացը: Անունի նոյնութիւնը միտք կը ձգէ Յովակիմ Հալէպի Եպիսկոպոսը, որ 1438-ին Կաֆայէ Հռոմ գացող պատգամաւրութեան մէջ կը գտնուէր (1437): Կոստանդնուպոլսոյ Յովակիմը մինչեւ 1474 կը յիշուի (11.ԱՄՍ.473), եւ բոլորովին անհնարին չէ երկու անունները նոյն անձի վրայ միացնել, զի Հռոմ գացած ատեն 40 տարեկան ըլլալով ալ 70 տարեկան կըլլալ 1474-ին, ուսկից ետքը շատ ապրած չէ: Յովակիմներու նոյնութիւնը, թէ ոչ ստուգապէս, գոնէ հաւանապէս մտածել կու տայ թէ Կիլիկիոյ նախկին աթոռին հետ եղած է, եւ Կարապետի կողմը յարած, ուսկից կը հետեւի Օսմանեան պետութեան Հայերուն նխապէս Կիլիկիոյ աթոռին հետ կապուած ըլլալը, արդարացնելով անագան կազմուած ցուցակին պարունակութիւնը (1479):

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ԶԵՈՆԱՀԱՍՈՒԹԻՒՆ Սովորոբար կը պատմուի թէ Ֆարիի ուզելով Հայերու դիրքը կանոնաւորել եւ բարձրացնել, որոշեց անոնց ալ պետ մը տալ Յունաց պատրիարք Գենադիոսի համար կազմուած կերպով եւ արտօնութիւններով, եւ այս նպատակով Յովակիմը 1461-ին Պրուսայէ կանչեց, եւ Հայերու հոգեւոր պետ հօչակեց, Պատրիարք կամ փաթոիք անունը եւ իրաւունքով: Այս պատմութիւնը կը լրացուի Կոստանդնուպոլիսի գրաւելէն առաջ տրուած խոստումով (ԶԱՄ.Գ.500), եւ կաւելցուին նախընթաց մտերմութեան, եւ մինչեւ իսկ յաղթականին սուրբ օրինած ըլլալու պարագաները: Չենք կրնար վաւերական աղբիւրներով ճշդել այս կէտերը, բայց եւ ոչ կրնանք ընդունիլ որ Յովակիմ առաջնորդ 1453-էն մինչեւ 1461 Կոստանդնուպոլիս գալ ուզած չըլլայ, եւ այնտեղ հաւաքուող Հայերն ալ իրենց դիրքը ամրացնելու հետամուտ եղած

չոլլան: Յովակիմի ստացածը նոր պաշտօն չէր, զի արդէն արեւելեան Փոքր-Ասիոյ եւ հարաւային Եւրոպիոյ Օսմանեան գաւառներուն առաջնորդն էր, եւ ինչ որ Ֆաթիհէ կը ստանար քրիստոնեաներու համար կազմակերպուած նոր կացութեան գործադրութիւնն էր: Միայն առաւելութիւնը զոր Հայեր կը ստանային, պատրիարք անունով պատուուած եւ պատրիարքի իրաւունքներով ձոխացած պետ մը ունենալս էր: Սակայն տրուած պատրիարքութիւնը լոկ արտաքին պատիւ եւ արտաքին իրաւունք էր, եկեղեցական նուիրապետութեան տեսակէտով պատրիարքական աթոռ մը հաստատել վեհապետական կարողութենէն վեր էր, եւ բարձրագոյն եկեղեցական իշխանութենէ մը այդպիսի իրաւասութիւն կամ աստիճան հաստատուած չէր: Վասնզի ոչ Սիսի եւ ոչ Էջմիածնի աթոռները, որչափ որ գիտենք, Կոստանդնուպոլիսով գբաղած չեն: Բայց գբաղելու ալ պէտք մը չկար: Յովակիմ արդէն կանուխէն ունէր առաջնորդական իշխանութիւնը, եւ եթէ նոյնինքն Փլորենտիա գացող եւ 1440-ին Փլորետիայէ դարձող Յովակիմին էր, հաւանաբար Վահկացիի օրէն, գոնէ Մուսաբէգեանցի օրէն անորոշ սահմանով վիճակի մը ընդհանուր առաջնորդը եղած էր: Իր տեղափոխութիւնը պատահական էր, Կիրակոս ու Գրիգոր շիոթութեանց միջոցին իր պաշտօնը շարունակած էր, եւ վերջէն ալ Կարապետի կողմը բռնած էր: Ըստ այս տարածեալ վիճակի մը առաջնորդն էր, որուն ինչ ինչ արտօնութիւններ ալ աւելցած էին: Առաջին վայրկեանէն պէտք ալ չկար որ Յովակիմի համար ստեղծուէր աւելի ընդարձակ իրաւասութիւն մը, Վասնզի գրեթէ բովանդակ Օսմանեան կայսրութիւնը մէկ վիճակի պէս կը ներկայանար, եւ իրաւասութեան ընդարձակուիլը բնական ընթացքով առաջ եկած էր, քանի կը նդարձակուէր Օսմանեան պետութիւնը, իսկ առ Կոստանդնուպոլիսոյ մէջ նստող առաջնորդը պէտք էր Ճանչնար իբր բոլոր իր հպատակ Հայերուն հոգեւոր պէտք՝ ինչ ալ ըլլային անոնց իրենց մէջ ունեցած եկեղեցական յարաբերութիւնները: Իսկ Կոստանդնուպոլիսոյ պատրիարքներուն ոչ միայն արտաքին եւ կենցաղական իրաւունքին, այլև անոնց ներքին եւ հոգեւորական իրաւասութեան՝ ուրիշ առաջնորդներու վրայ տարածուիլը, հետեւանք եղաւ նորահաստատ դրութեան, որուն մէջ դժուար էր կրկին իրաւասութեանց սահմանը գծել ու զատել, քանի որ պատրիարքներուն յանձնուած գործառնութիւնները իրենց բնութեամբ կրօնական եւ եկեղեցական սերտ առնչութիւններ ունէին: Այսպէս պահանջը սովորութեան եւ սովորութիւնը օրէնքի փոխուելով, Կոստանդնուպոլիսոյ Հայ պատրիարքները Օսմանեան կայսրութեան Հայերուն վրայ թէ եկեղեցական եւ թէ կենցաղական իրաւասութիւնը կը ստանային, թէպէտեւ այս մասին հայրապետական կամ ժողովական յատուկ որոշում մը տրուած չըլլար:

1489. ՍՍՈՅ ՊԱՏԱՀԱՐՆԵՐ

Պարագաներու հետեւանօք, երկու կաթողիկոսական աթոռներուն ալ Կոստանդնուպոլիսոյ գործերով գբաղած չըլլալը յայտնեցինք, սակայն եթէ գբաղիլ ալ ուզէին, իրենց շուրջը կատարուող գործողութիւնները պիտի չներէին իրենց նպատակին հասնիլ: Սայ մէջ Կարապետի կաթողիկոսութիւնը միայն 2 տարի տեւած կը կարծուէր, եւ 1449-ին իրեն յաջորդ կը գրուէր Ստեփանոս Սարաձորեցի (ՉԱՄ.Գ.491), սակայն նորագոյն գտնուած յիշատակներ մինչեւ 1477 կը

յետաձգեն Կարապետին մահը (ՍԻՍ.539), եւ 1461-ին կը դնեն Սոսյ մէջտեղի ունեցած խռովութիւն մը: Սոսյ իշխան Մէլիք Էօմէր, անշուշտ նախկին իշխան Մէլիք Էօմէրի թոռ, զոր յիշեցինք Թէոդորոս Բ-ի սպանութեան առթի (1373), իր բռնութեամբ այնչափ զայրացուցած էր Սսեցիներ, որ Հայ ու Տաճիկ միաբանեցան զայն սպաննել, եւ իրենց խորհրդակցութիւնը կատարելու համար զաղտ ի գիշերի գնացին առ Կարապետ կաթողիկոսն: Մէլիք Էօմէր Թիւրքմէն գունդեր Վարձեց իր պաշտպանութեան, կրի ու պատերազմ տեղի ունեցաւ Երկու կողմերու միջեւ, կոտորածներ եւ թալաններ աւերեցին, եւ Թիւրքմէններ մտին ի սուրբ յաթոռն, ի կաթողիկոսարանն տէր Կարապետ կաթողիկոսին, եւ թալանեցին զվանքն եւ զսուրբ միւռոնն եւ զամենայն սրբութիւնս (ՍԻՍ. 544): Արդ այս տարին էր որ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնը կը հաստատուէր, բայց անկէ ետքն ալ Սիս խաղաղ ու ապահով մնացած չէ: Այս արկածէն քիչ ետքը 1464-ին Զագան պէկ մը կը ցուցուի իբր տէր Սոսյ, որ անշուշտ Մէլիք Էօմէրը մերժելով տիրացած է, եւ անոր վրայ կու զայ Մարաշի պէկին որդին Շահսուար, որ Դաշտային Կիլիկիա գրաւելէն ետքը 1468 յունիս 2-ին Սիսը կը պաշարէ, եւ Սսեցիք ութ յարձակումները վանելէ ետքը վերջապէս անձնատուր կըլլան դեկտեմբեր 23-ին, եւ Սոսյ իշխան կը նշանակուի Շարամերթ՝ Շահսուարի կողմէն: Սա Հայերը կը հարստահարէ գլխաւորները կալեալ դնէ ի հօրն, եւ փախստականներն ալ փրկանքի պատրուակով ձեռք կը մղէ, եւ անոնք ալ ի հօրն դնելով, լաւ մը կը նեղէ, եւ զմալն եւ զձիանքն եւ շատ ըռզակ կը կողոպտէ: Բայց այն Երկար չի վայելեր, վասնզի վրան կը հասնի Ետիլ Թիւրքմէնը 1409-ին, որ քաղաքը թառաշեաց, եւ շատ մալ էառ եւ շատ անօթ սրբութեանց եւ մեկնեցաւ: Շահսուար Սիսին մէջ հազար անուոր այլազգիներ կը փոխադրէ, 1470-ին ժանտախտէն ետքը գրեթէ անմարդացեալ քաղաքը շէնցնելու համար: Այդ ժանտամահին մէջ մեռած է նաեւ Հեթում Խազենց: Սպիտակ Երէց մականունեալ Աջպահ Ս. Լուսաւորչի Աջոյն (ՍԻՍ. 545), եւ ուրիշ սրբոց աջերուն (ՍԻՍ. 540), պաշտօն մը, որ Կարապետի օրով հաստատուած էր Սսեցիներու կամքով, Աջի նոր անյայտացման վտանգին առջեւու առնելու համար: Սա ինքն կը նկատուի իբր նախահայր Աջպահեանց կամ Աջապահեանց գերդաստանին, որ զորաւոր գիրք ստացաւ դար մը ետքը, ուսկից շատ եպիսկոպոսներ եղան, եւ որ վերջէն Սոսյ աթոռին ժառանգական յաջորդութիւնը ձեռք անցուց: Կարապետ Եւդոկիացիին դառնալով ցարդ պատմուածները կը ցուցնեն, թէ բաւական տագնապալի օրեր անցուցած է իր բովանդակ Երեսնամեայ կաթողիկոսութեան մէջ, եւ թէ իրեն դիւրին չէր հեռաւոր գործերով զբաղուիլ:

1490. ԶԱՔԱՐԻԱ ԵՒ ՍԱՐԳԻՍ

Լաւագոյն չէին գրիգոր Զալալբէգեանի Եջմիածնի մէջ անցուցած օրերը: Յորմէիեսէ Կիրակոս մեռաւ, եւ Զաքարիա Աղթամարցին զինքն Ամենայն Հայոց հայրապետ կարծեց, իր բոլոր ձիգերուն նպատակն էր կերպով մը Եջմիածին անցնիլ, եւ իրօք գրաւել հայրապետութեան նախնական եւ նուիրական աթոռը, որ անգամ մըն ալ հրչակուած է Վաղարշապատի ժողովով եւ նոյն իսկ Զաքարիայի համաձայնութեամբ (1476): Բաւական միջոց մը անցած էր 1443-էն ասդին, եւ Զաքարիա չէր կրցած իր նպատակին հասնիլ, սակայն իր ջանքերը գաղտնիք չէին, եւ

Զալալբեգեան հարկաւ մտահոգ էր իր աթոռին վրայ ստիպեալ ըլալով շարունակ անոր հնարքներուն առջեւն առնել, եւ Արիստակէսի աթոռակցութիւնն ալ (1481) վերջնական դարման մը եղած չէր: Այստեղ մէջտեղ կելլի Սարգիս Եպիսկոպոս մը, Էջմիածնի միաբանութենէն, որ իր ձեռքը կանցնէ Լուսաւորչի աջը, եւ նշանաւոր ուրար մը, եւ խաչվարի դրոշ կամ խաչալամ մը (ՂԱՄ. Գ. 503), եւ անոնցմէ կաշխատի իրեն բարձրանալու ճամբայ բանալ: Անտեղի պիտի չըլլար Սարգիս կաթողիկէին փակակալ կամ լուսարարապէտ եղած ըսել, քանի որ դիւրութիւն ունեցած է յիշեալ առարկաներու տիրանալ: Չամշեան այդ պարագայն կը գրէ, առանց աղբիւրը ցուցնելու, եւ թէպէտ Դավրիժեցին չի յիշեր, բայց չենք կրնար Ենթադրական ըսել Չամշեանի գրածը, եւ կընդունինք Սարգիսի վերագրուած գողութիւնը: Երեւանցին ալ եղելութեանց շարքին չի մտցներ Սարգիսի արարքը, այլ Ազն եւ ուրարը ու խաչվառը, Եգիպտոսէ Թաւրէզ բերուած եւ Ճիհանշահի ձեռքը գտնուած կը կարծէ, իբր թէ Եգիպտոս մնացած ըլլային Եգիպտացւոց ձեռք գերի իյնալէն ի Վեր (1193): Բայց այդ Ենթադրութեամբ՝ պէտք կըլլայ ստել Հեթումի ձեռօք կատարուած Աջին դարձը (1198), կաթողիկոսներուն իրենց կոնչակներով զայն յիշելը, վերջին անգան Սիսէն անյայտանալը (1449), եւ Վաղարշապատի մէջ յայտնուիլը (1456), զորս յայտնի վկայութիւններով հաւաստեցինք, եւ զորս նոյն ինքն Դավրիժեցին ալ կը յիշատակէ, եւ կը հաստատէ յատուկ ուսումնասիրութեամբ իրեն գտած ու զննած տեղեկութեանց համեմատ (ՂԱՎ.321-328), որով կը դարմանէ ուրիշ տեղ պահած լրութիւնը, եւ կը վկայէ, թէ Լուսաւորչի սուրբ Ազն հաւաստեաւ եւ ստուգիւ դարձեալ է ի Սույ եւ եկեալ է յէջմիածին, այլ եւ զնացեալ է յԱղթամար (ՂԱՎ.329): Երեւանցին տարբեր կարծիքը արդիւնք է միայն ամէն յիշատակարանները տեսած չըլլալուն: Կը մնայ միայն ճշդել թէ ինչ միտքով Սարգիս իր յանդուգն ձեռնարկը կատարեց: Ըստ Չամշեանի՝ Գրիգոր եւ Արիստակէս կաթողիկոսներ իրարու հետ գժտած էին, եւ Սարգիս պատեհ գտաւ աջը իրեն ձեռք անցնելով Թաւրիզ Երթալ, որ Ճիհանշահը Վաստկելով կաթողիկոսութիւնը իր վրան դարձնէ (ՂԱՄ. Գ. 503): Մեզի դժուար կերեւի Սարգիսի վրայ Ենթադրել այնչափ յանդնութիւն եւ միջոցներու առատութիւն, որ կարենար ուղղակի Թաւրիզ դիմելով Ճիհանշահը իր կողմը վաստկիլ: Այդ մեկնութիւնը կընդունի Չամինեան ալ, բայց առանց իր կարծիքին պատմական հիմ մը ցուցներու (ՂԱՄ. Ա. 7): Շատ աւելի հաւանական եւ ճշմարտանման պիտի ըլլար ըսել, թէ Սարգիս Զաքարիայէ գաղտ շահուած էր, եւ անոր գործը յաջողցնելու համար նուիրեալ կամ վաճառեալ գործակից մըն էր: Զաքարիա իր տարիներէ ի Վեր որոճացած խորհուրդը գործադրելու համար երկու գլխաւոր պէտքեր ունէր, մէկն էր Ճիհանշահը իր կողմը վաստկիլ եւ միւսը Աջին տիրանալ, վասնզի Ճիհանշահի հրամանով եւ զօրութեամբ աթոռին տիրացած ատենն ալ, ազգը զինքն չէր ընդունէր իբրեւ կաթողիկոս, բայց եթէ Լուսաւորչի Ազը մէկտեղ տանելով ուրիշ տեղ հաստատուէր: Աջին անունն էր, որ մեծապէս ազդած էր հանրային կարծիքին վրայ Կիրակոսը ընդունելու համար, աջի անունով յաջողած էր Կարապէտ ալ նոր աթոռ հաստատել, Ազը պէտք էր որ Զաքարիայի ձեռքն ըլլար իր կամքը օրինաւոր ընելու համար: Ուստի ամենէն առաջ Սարգիսի հետ համաձայնած էր, որ Ազը առնէ եւ Թաւրիզ իջնէ, ուր ինքն ալ պիտի հասնէր միւս պայմանը

լրացնելու, որ է Ճիհանշահի հրամանը ստանալ: Ապա թէ ոչ Սարգիս, եթէ իրեն համար աշխատած էր, չէր կրնար այնչափ դիւրութեամբ տեղի տալ, եւ իրեն համար կատարած աշխատութիւնը Զաքարիայի վայելել տալ:

1491. ԶԱՔԱՐԻԱ ՅԵԶՈՒԱԾԻՆ

Զաքարիայի նպատակին յաջողութեան համար յարմար առիթ մըն ալ եղաւ Ճիհանշահի Թաթարներու վրայ տարած յաղթութիւնը, երբ մինչեւ Հրէ մայրաքաղաքը արշաւելէ ետքը, յաղթական փառքով դարձեալ եկն ի թախտն իր, ի քաղաքն շահաստան ի Թաւրէզ: Զաքարիա Խնդակցութեան եւ շնորհաւորութեան փութաց բազում ընծայի եւ պատարագօք, եւ երբ տեսաւ որ յոյժ սիրով ընդունեցին զինքն արքայն արքայից Զիհանշահ եւ դշխոյն Բեկում խաթունն, այն ատեն համարձակեցաւ իրեն համար խնդրել Եջմիածնի աթոռը: Անշուշտ պատճառանքներ պէտք էին Գրիգոր վար առնելով Զաքարիան բարձրացնելու համար, բայց որոշ չենք գիտեր թէ ինչ տեսակ չարախոսութիւններ զօրացան: Թերեւս Գրիգորի անտարբեր մնալը անհածոյ երեւցաւ Ճիհանշահի, հաւանաբար ալ Գրիգոր տարեկան հարկերուն վճարումը յապաղած էր, վերջապէս Ճիհանշահ որոշեց Զաքարիան գոհացնել, անոր խլայ այսինքն պատույ զգեստ տուաւ, շնորհեց միանգամայն զպատիւ պատրիարքութեան, եւ հրամայեց Երեւանի իշխանին որ Զաքարիան տեղը բազմեցնէ: Բոլորովին նոր է Զամինեանի մտածած կերպը, որ Ճիհանշահ հրամայած ըլլայ Զաքարիայի եւ Սարգիսի յաջորդաբար կաթողիկոսութիւն վարել (ԶԱՄ.Ա.7), որուն ոչ մի տեղ յիշատակը կամ ակնարկը չգտանք: Գրուած է, թէ Ճիհանշահ տուաւ նաեւ պարգեւ զԱՉ Լուսաւորչին մերոյ (ՂԱՎ.324), սակայն չի կրնար իբր իր կողմէ ընծայ մը տուած ըլլայ (1412), այլ միայն կրնայ փոխանցումին հաւանած ըլլալ, կամ թէ Զաքարիա այնպիսի ծայն մը հանած կըլլայ, գործին փայլը աւելցնելու համար: Զաքարիայի գովաբանը կուզէ անոր յաջողութիւնը առաջնորդութեամբ Աստուծոյ եւ կամաւ սուրբ Լուսաւորչին ցոյց տալ, բայց իսկապէս հրամանաւ փատիշահին Զաքարիա եկաւ Երեւան, եւ անկէ Եջմիածին, արտաքին իշխանութեան ծերնտուութեամբ տիրացաւ հայրապետանոցին, եւ ինքզինքը հրչակեց ինքնակալ պատրիարք ընդիանուր ամենայն քրիստոնէական ազգի, որք են ընդ ամենայն ոլորտս տիեզերաց (ՂԱՎ.325), հարկաւ միայն Հայ քրիստոնեաներ, եւ ոչ ամէն քրիստոնեաները իմանալով: Զաքարիայի փառքը պատմող յիշատակագիրը՝ Գրիգորի ու Արիստակէսի անուններն իսկ չի յիշեր, սակայն անոնց կաթողիկոսութիւնը դադարած չէր, եւ Դավիթեցին իր սովորութեան համեմատ 1461 թիւին կը գրէ, նոյն տէր Գրիգոր, եւ նոյն տէր Արիստակէս եղեւ կաթողիկոս տէր Զաքարիա (ՂԱՎ.336), քանի որ այլեւս աթուակիցներու շատութիւնը զինքը չէր խրտչեցներ, թէպէտեւ մենք ամէնքը միեւնոյն կերպով պիտի չկարենանք նկատել: Նախ պէտք է որ Զաքարիայի գործը աւելի ճշդութեամբ դնենք 1460-ին, համեմատ Ստեփանոս Արծկեցի աբեղային վկայութեան, որ նոյն թիւին նախ ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի գրելէն ետքը, վերջէն կաւելցնէ՝ ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի, որ յայսմ ամի տիրեաց Եջմիածնին եւ Լուսաւորչի սուրբ Աջոյն (ՓԻՐ.196): Պատերազմական գործողութեամց ալ յարմարագոյն եղանակը ամառնային

միջոցը ըլլալուն, Զաքարիայի թաւրիզ երթալը պէտք է դնել աշնան ատեններ՝ Ճիհանշահի յաղթական դարձին, եւ ձմեռ չմտած ալ Եջմիածին հասնիլը, Հայոց 909 թուականին վերջերը, որուն յաջորդը 910 տարւոյն ամանորը կիյնայ 1460 նոյեմբեր 26-ին, եւ երկու թուականներու անխտիր գործածուած ըլլալը կարդարանայ:

1492. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԵՏԸ

Զաքարիայի կաթողիկոսութեան վրայ խօսելով, շատ ճիշդ կը գտնենք վերոյիշեալ Արծկեցի յիշատակագիրին գործածած տիրեաց Եջմիածնին բացատրութիւնը, զի չենք կրնար օրինաւոր կաթողիկոսութեան պայմանները ձանչնալ մէկու մը վրայ, որ պետական իշխանութենէն միայն կընդունի իր պաշտօնը, եւ անոր գլուխը կանցնի արտաքին բռնութեան ձեռնտուութեամբ: Գրիգորն էր հայրապետութեան օրինաւոր աթոռակալ ձանչցուած անձը, որ մի ժողով եւ ոչ մի օրինական վճիռ չէր որոշած անոր դադարումը, եւ ոչ ալ ինքն կամովին հրաժարած էր պաշտօնէն, եւ ոչ իսկ նոր ձեւին համեմատ՝ Գրիգոր եւ Արիստակէս համաձայնած էին իրենց աթոռակից ձանչնալ Զաքարիա Աղթամարցին: Հետեւաբար Զաքարիա, թէպէտ Աղթամարի մասնաւոր աթոռին կաթողիկոսն էր, այլ Եջմիածնի ընդհանուր եւ Ամենայն Հայոց աթոռին վրայ բռնի տիրապետող մըն էր, եւ այս տեսութեամբ չարդարանար առձեռն ցուցակներուն մէջ Զաքարիան՝ Զաքարիա Բ անունով եւ թուահամարով օրինաւոր կաթողիկոսներու շարքին անցնելու սովորութիւնը (ԺԱՄ.635): Գրիգորի եւ Արիստակէսի կողմէ դիմադարձութեան կամ բողոքի գործադրութեան մը կատարուած ըլլալուն յիշատակը հասած չէ, բայց եթէ պետական ոյժին հանդէա տեղի տալու պարտաւորուեցան ալ, անով իրենց իրաւունքն ինկած չեն ըլլար: Հանրութեան կարծիքն ալ մեր ըմբռնումը ունեցած է, ինչպէս կը քաղուի 910 մեհեկին, այսինքն 1461 մայիսի վերջերը գրուած յիշատակարանէն, որ միտքն ի հայրապետութեան տէր Գրիգորի կը յիշէ (ՓԻՌ. 198): Հաւաքարանը կը գրէ թէ Եջման տեղ բազում պարտուց ներքեւ անկեալ էր, եւ Զաքարիա հատոյց զպարտս բոլորովին (ՕՕ. ԲԻԶ. 1195), ինչ որ կրնայ ըլլայ իբր մեծագործութեան ցոյց եւ իբր համակրութիւն շահելու եղանակ, եւ նոյնիսկ Եջմիածնի յետամնաց տուրքերը վճարելով Ճիհանշահը գոհացնելու միջոց: Բայց այս կերպով երեք օրինաւորութիւնը գնած չըլլար: Պարագաներն ալ կը ցուցնեն, թէ Զաքարիա շատ դիմադրութիւն չէ տեսած, որով Եջմիածնէ բացակայելու իսկ համարձակած է, բայց ասիկա ալ բուռն գօրութեան եւ բռնադատեալ լրութեան նշանէ աւելի բան մը չէ: Չենք կրնար նաեւ ճշդել թէ Գրիգոր եւ Արիստակէս ուր քաշուեցա՞ն եւ ինչ դեր վարեցին, կամ թէ ստիպուեցա՞ն Եջմիածնի մէջ ընկճուած ապրիլ, սակայն ամէն առիթի մէջ Զաքարիայի օրինաւորութեան տեսակէտը երբեք չարդարանար: 1493. ԵԶՄԻԱԾԻՆԵ ՓԱԽՈՒՍՑԸ

Զաքարիայի Եջմիածնի տիրանալէն քիչ ետքը, 1461 գարունին Ճիհանշահ ահեղ արշաւանք մը կազմեց Աքքօյունլուներուն դէմ, եւ նախ Խլաթի վրայ յարձակելով բոլոր երկիրը աւերեց ու աւարեց, եւ ամէն կողմ տարածեց զխախտումն Եկեղեցեաց, զտապալումն սուրբ սեղանոց, զգերեվարիլ սրբութեանց, զխափանումն փառաբանութեանց, եւ զտարաշխարհիկ լինելն

ամենայն ժողովրդեանն, նոյնը սպառնալով ընել ի Բաղէշ, ի Մուշ, ի Խոյթ, ի Սասունք, եւ յամենայն գաւառսն նոցա: Զաքարիա, որուն գործունեութիւնը չենք ուրանար, փութաց մեծագոյն չարիքներու առջեւն առնուլ: Ճիհանշահէ արտօնութիւն ստացաւ հաշտաբարի դեր կատարել, եւ ճիհանկիրի գնաց զայն զիջողութեան համոզելու (ՂԱՎ. 325): Ամիսս երիս աշխատեցաւ այդ բանագնացութիւնները լիացնելու համար, եւ վերջապէս կոցաւ ճիհանկիրը հարկ վճարելու համոզել, եւ ճիհանշահը իր գործերը ետ քաշեցաւ հաւանեցնել, եւ առեալ զխոստացեալ հարկն, տարեալ մատոյց փատիշահին ճիհանշահի, եւ ազատեաց զամենայն ժողովուրոյն, զհայ եւ զՏաճիկ ի ձեռաց անօրինաց: Այդ այն պատերազմն է, զոր յիշեցինք արդեն քաղաքական կացութիւնը բացատրած ատեննիս (1474): Զաքարիա իրաւամբ փառաւորուեցաւ, մեծարանօք խիլայեալ յերկուց գոռոզաց ի Թուրքման Փատիշահէն ճիհանշահէ, եւ ի Քուրդ ամիրայէն ճիհանկիրէ, եւ նորէն դարձաւ Էջմիածին աւելի զօրացած, 1461 յունիս ամսոյ ատենները: Բայց երբ Զաքարիա աւելի ամուր կը կարծէր զինքը, այնտեղ սկսաւ իր ձախողուածը: Ճիհանշահ Աքքօյունլուններու դէմ արշաւանքը դադրեցնելով, իր գունդերը դէպ արեւելք դարձուց Թաթարներու դէմ, Հայաստանի եւ շրջակայից կառավարութիւնը յանձնելով նր Հասան Ալի որդույն, որ իր հաշուոյն ինքն ալ դարձնելու եւ շահելու միջոցներ կը փնտռէր, եւ Զաքարիա՝ մշակուելու յարմար երկիր մըն էր, որով երկութին յարաբերութիւնները սկսան ցրտանալ: Հասան Ալի սկսաւ Զաքարիան ձեռք ձգելու եւ ստիպելու միջոցներ որոնել, եւ Զաքարիայի գովաբանը կը յաւելու թէ այդ ամէնը կը գործուէր նենգութեամբ չարախօսաց ոմանց: Պիտի չիակառակինք այդ ակնարկը Գրիգորի եւ Արիստակէսի վրայ իմանալ, որոնք անշուշտ իրենց օգտին պիտի ծառայեցնէին Հասան Ալիի ձգտումները, եւ Զաքարիան հեռացնելու պիտի հետապնդէին: Զաքարիա ալ շուտով ձեռնթափ չեղաւ եւ իր ճարպիկ գործունեութեան միջոցները ձեռք առաւ, բայց չի յաջողեցաւ, եւ վախեցաւ իսկ՝ երբ տեղեկացաւ թէ Հասան Ալի կուգէ ըմբռնել զինքն՝ որ յաջողի պահանջել զանձս եւ ինչս: Եղանակը յառաջած էր, եւ յաւուրս ձմերայնոյ հասած էր, այսուհանդերձ Զաքարիա ստիպուեցաւ Էջմիածինը թողոլ եւ ծպտեալ կերպով հեռանալ, յանկարծ ձեռք չիյնալու համար, բայց չմոռցաւ իրեն հետ տանիլ զԱջն սուրբ Լուսաւորչին (ՂԱՎ.326) եւ խաչալամը, որ նկարեալ կայր ի մի կողմն պատկերն տէրունական, եւ ի միւս կողմն Լուսաւորչին մերոյ սրբոյ Գրիգորի, եւ թագաւորին Տրդատայ, եւ չքնաղագեղ կուսին սրբոյն Հոհիսիմեայ, եւ նշանաւոր ուրարը, ոսկեթել յօրինուածով եւ ազգի գունով երանգ երանգ զարդարեալ (ՂԱՎ.327):

1494. Աղթամար ԴԱՌՆԱԸԸ

Զաքարիա Աղթամարայ կաթողիկոս եւ Ամենայն Հայոց աթոռին տիրապետող, ծպտեալ եւ անձանաչ կերով ճանապարհորդեց Էջմիածնէ մինչեւ Բերկրի, Բագրեւանդայ վանքին եւ Պայազիտի բերդին մէջն ալ ինքզինքը ծածկելով, մինչեւ որ հասաւ իր բնիկ կաթողիկոսութեան սահմանը: Բերկրիի մէջ Տէրյուևկանորդոյ վերին վանքը, որ Արգելան կը կոչուի, առաջին անգամ ինքզինքը յայտնեց, եւ ցոյց տուաւ մէկտեղ բերած սրբութիւնները, զգանձն աստուածային զԱջն

սուրբ Լուսաւորչին, հանդերձ խաչալամովն եւ ուրարովն (ՂԱՎ.326): Մեծ եղաւ ժողովուրդին խանդավառութիւնը, Լուսաւորչի պաշտելի Աջը Աղթամարի աթոռին ձեռքը անցած տեսնելով, եւ Բերկրիէ մինչեւ Աղթամար, ոչ եւս փախստականի, այլ յաղթանակի փառաւորութեամբ ճանապարհորդեց Զաքարիա: Ամէն տեղ ընդառաջ ընթանային խնկօք եւ մոմեղինօք, եւ գինմանբ խոյոց եւ զուրակաց, եւ Երկրպագութիւն մատուցանէին սուրբ Աջոյն եւ հայրապետին, եւ համբուրէին, զնա մեծաւ փափաքանօք: Բոլոր Ճանքուն Վրայ եղող գիւղեր եւ աւաններ շարունակեալ թափոր կը կազմէին, բայց աւելի մեծ հանդէսներ տեղի ունեցան Վան, որոնց մասնակցեցաւ քաղաքի իշխանն Մահմուտ պէյ, Ճիհանշահի կաթնեղբայրը, եւ Ոստան, որուն Քուրդ իշխանը ընդհակառակն գաղտագողի նենգել եւ յափշտակել մտածեց: Ուստի Զաքարիա ստիպուեցաւ Ոստանէ շուտով հեռանալ, եւ Քարադաշտի բերդէն նաւ մտնելով Աղթամար հասաւ 911 նաւասարդ 16-ին, որ է 1461 դեկտեմբեր 11-ին, ճշդիւ կը պատաժանէ ուրբաթի սուրբ Յակոբայ պահոցն (ՂԱՎ.329): Հաշիւի առնելով Էջմիածինէ Բերկրի հեռաւորութիւնը, եւ միայն աւուրց ինչ միջոց Վան մնալը, եւ Ոստանէ շուտով մեկնիլը, պէտք է իբր 20 օր առաջ դնել Զաքարիայի Էջմիածինէ հեռանալը 1461-ին նոյեմբերին վերջերը, որով տարի մը միայն տեւած կըլլայ Զաքարիայի տիրապետութիւնը Էջմիածնի մէջ (1491), եռամսեայ բացակայութիւնն ալ մէջը հաշուելով: Աղթամարեան յիշատակարանը (00. ԲԻԶ. 1195): Զաքարիան նորէն Էջմիածին դարձած կըսէ Աջը բերելէն ետքը, այլ եւ հոն մեռած, մանաւանդ թէ ըստ այլոց Երկու տարի այն տեղ մնացած կըսուի, եւ 1464-ին դեղակուր եղած ի նոցանէ (ՓԻՐ. 220), սակայն Բաղէշի պատգամաւորութենէն ետքը, դարձեալ նստաւ ի յաթոռն իւր ի սուրբ Էջմիածինն պարագային հետ (ՂԱՎ. 326) շփոթուած է, զի Աջի փոխադրութիւնը ոչ թէ օրինական եւ յայտնի գործ մը եղած էր, որպէս ոնանք կարծած են (ՓԻՐ. 208), այլ գողունի յափշտակութիւն եւ փախուստ մը (ՂԱՎ. 327), ուսկից ետքը անհնար էր, որ Զաքարիա Աջը Աղթամար թողլով կարենար Էջմիածին դառնալ: Հետեւաբար չարդարանար անոնց ալ կարծիքը, որ մինչեւ 1465 Երկուցն եւս աթոռոցն միապետող կը դնեն Զաքարիան (ԱՐՌ. 230):

1495. ՍԱՐԳԻՍ ԱԹՈՌԱԿԻՑ

Զաքարիայի հեռանալովը Գրիգոր Զալալբէգեան նորէն կացութեան տէր դարձաւ 1461 տարւոյ վերջին ամիսէն սկսելով, իրեն կողմը ունենալով Հասան Ալի, որ փոխարքայ մըն էր այդ կողմերուն վրայ, եւ զոր շահած էր Գրիգոր պէտք եղած միջոցներով: Գրիգորի միշտ աթոռակից եւ գործակից մնաց Արիստակէս Աթոռակալ, որուն կողմէն 1462-ին Լեհաստանի Հայերուն կանդակ մը գրկուիլը (ՓԻՐ. 207), առիթ տուած է ոնանց նոյն 1462-ին մեռած ըսել Զալալբէգեանը (ՉԱՄ. գ. 506), մինչ յայտնի վկայութիւններ շատ ետքը տակաւին գործի վրայ գիտեն Գրիգորը: Դավրիժեցին 1466 թուականին ներքեւ կը գրէ. նոյն տէր Գրիգոր, եւ նոյն տէր Արիստակէս, այլեւ եղեւ կաթողիկոս տէր Սարգիս (ՂԱՎ. 337): Երկրորդ աթոռակիցի մը աւելնալը նշան է Գրիգորի ծերացած եւ տկարացած ըլլալուն, որ գործակիցներ շատցնելու պէտք զգացած է, այլ զարմանալի է Սարգիսին այդ պաշտօնին կոչուիլը: Այս այն Սարգիսն է, որ Աջը Էջմիածինէ գողնալով

Զաքարիայի տիրապետութիւնը դիւրացուց, եւ Գրիգորի գիրքը խախտելու պատճառ եղաւ, եւ այժմ անոր մօս եւ անոր գործակից կը տեսնենք: Պատմութիւնը չէ բացատրած այդ փոփոխութեան գաղտնիքը, սակայն երբեմն պարագաները ինքնիրեն կը խօսին, եւ եղելութեանց կապակցութիւնը կը բացատրեն: Եթէ Սարգիս Աջին գողութիւնը իրեն համար պատրաստած էր, պէտք էր իրեն ծանր երեւար Զաքարիայի յաջողութիւնը, իսկ եթէ Զաքարիայի ծառայութիւնը մատուցանել ուզած էր, ինչ որ մենք հաւանականագոյն կը կարծենք (1490), պէտք էր Զաքարիայէ արժանաւոր վարձ մը ստացած ըլլար, ինչ որ յիշատակուած չէ, եւ ոչ ալ բացակայութեան ատեն ալ աթոռակցութեան պատիւն ու առիթներու մէջ ալ դիւրա կը հաստատուի Սարգիսի եւ Զաքարիայի անհամաձայնութիւնը, մանաւանդ թէ Զաքարիան հեռացնելու համար Սարգիսի ալ Գրիգորի միանալը, եւ Զաքարիայի մեկնելէն ետքը, երկրորդ աթոռակիցի մը պէտք զգացուած ատեն, Սարգիսին այդ աստիճանին կոչուիլը, Դավրիժեցիին նշանակած 1466 թուականը, պարտաւոր չենք իբրեւ Սարգիսի աթոռակցութեան սկիզբը նկատել, ինչպէս ինքն ալ յայտնապէս կը գրէ (ՂԱՎ.335), ուստի ամենայն հաւանականութեամբ կրնանք Սարգիսի աթոռակից կաթողիկոսութիւնը 1462-էն հաշուել, Զաքարիայի մեկնելէն անմիջապէս ետքը:

1496. ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԱՀԸ

Գրիգորի վերջին տարիներուն միջոցը, նշանաւոր եւ կարեւոր դիպուած մը չի ներկայեր: Ինքն ալ ներքին գործերով եւ յուզուած տագնապներով զբաղած կանցնէր իր ծանրացեալ օրերը: Գրիգորի մահը պէտք է դնել 1465 տարւոյն վերջերը, վասնզի որչափ ալ Հայոց 915 թիւին գրուած յիշատակարան մը կը նշանակէ ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի, ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի (ՓԻՌ.226), սակայն ուրիշ մըն ալ 914 թուականով կը գրէ, ի կաթողիկոսութեան տեառն Ծորստակէսի, որ յայսմ ամի նստաւ յաթու հայրապետութեան (ՓԻՌ.221), ինչ որ Գրիգորի մեռնելով, աթոռակցութենէ նախազահ աթոռակալութեան անցնելուն կրնայ պատշաճիլ: Նկատելով ալ որ Հայոց 915 տարին 1465 նոյեմբեր 25-ին կը սկսէր, այն տարւոյ վերջերը դնելով Գրիգորի մահը՝ երկու յիշատակութիւններն իրարու կը մօստենան, մանաւանդ որ գրողները տեղւոյն վրայ չեն, եւ լուրերն ալ շատ շուտ չէին տարածուիլ այն ատեններ: Գրիգոր Զալալբեգեան կամ Մակուցի կամ Արտազեցի կաթողիկոսին գործերը հետզհետէ յառաջ բերած ատեննիս ինչինչ դիտողութիւններ ալ միատեղ յայտնեցինք: Ապիկար եւ ստորին անձնաւորութիւն մը եղած չէ, գրիացուցիչ գործունէութիւն եւ գնահատելի արդիւնքներ ալ ունեցած է, դժբախտաբար պաշտօնի բարձրանալը շատ տգեղ կերպով կատարուեցաւ, որոնց մէջ ինքն ալ մեղադրանք գերծ չի կրնար ըստիլ: Այդ պարագայն իր պաշտօնին սկզբնական տկարութիւն մը բերաւ, որով չկրցաւ եկեղեցւոյ հիմնական շահերուն պաշտպան կանգնիլ, եւ պատճառ եղաւ Աղթամարի աթուին նորէն բաժնուելուն, Կիլիկիոյ բաժննեալ աթուին հաստատուելուն, եւ Եջմիածնի աթուին բռնի գրաւուելուն: Որով հայրապետական աթուին միահեծան վերանորոգութեան բարեգուշակ ձեռնարկ՝ իր օրով եւ իր պատճառով վտանգուեցաւ: Իրմէ սկսաւ նաեւ աթոռակից կաթողիկոսներու գրութիւնը, ուսկից եթէ մի պատահական օգուտ յառաջ

Եկալ՝ յաջողութեանց ապահովութեովը (1482), շատ աւելի ծանր ու հետզհետէ աղիտաբեր եղան անոր հետեւանքները, եւ շուրջ երկու դար վրդովեցին հայրապետական Մայրաթոռը:

1497. ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ՄԱՀԸ

Ժամանակակից է նաեւ Աղթամարի կաթողիկոս Զաքարիայի մահը: Մինչեւ 1464 Զաքարիա յիշատակուած է (ՓԻՌ.218,219), եթէ հայ թուականին մէջ գ. եւ Դ. թուատառերու փոխանակութեամբ 1465 տարին առաջին անգամ կը յիշատակուի Զաքարիայի յաջորդը Ստեփանոս (ՓԻՌ.222), եւ 1466-ին տակաւին ի հայրապետութեան նորընծայ կաթողիկոսին տէր Ստեփանոսի կը գրուի (ՓԻՌ.226), որով 1465ին վերջերը պէտք կըլլայ դնել Զաքարիայի ալ մահը, Գրիգորի մահուան հետ միեւնոյն ատեն: Հաւաքարանը այստեղ ալ Զաքարիայի եւ Ստեփանոսի մէջտեղ երկու տարի ընդհատումով եւ չորս աննշան կաթողիկոսներու անուններ կը դնէ (00.ԲԻԶ.1196), որոնք ուրիշ յիշատակարներէն չեն ստուգուիր, եւ Զաքարիայի անմիջական յաջորդ կը նշանակուի Ստեփանոսը, ինչպէս որ մենք ալ կընդունինք: Բայց մտադիր կը պահենք միւս տեղեկութիւնը, թէ Ստեփանոս Եջմիածնի մէջ մեղադրուած էր Զաքարիայէ (00.ԲԻԶ.1195), վասնզի անշուշտ Զաքարիա այս տեսակ հանդիսութիւններ ուզած է կատարել Մայր Աթոռի մէջ: Ասկէ կը հետեւի Ստեփանոսի ալ գօրաւոր գիրք ունեցած ըլլալը, որով պատճառ չի մնար աննշան անձերուն կաթողիկոսութեան անցնելուն: Մանաւանդ որ Լուսաւորչի Աջն ալ Ստեփանոսի ձեռքը կը գտնուէր տակաւին:

1498. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԱՐՈՆԵՑԻ

Թէպէտեւ այդ ժամանակամիջոցը, որուն վրայ կը խօսինք, ընդհանուր կերպով մոլեռանդ հալածանքներու գործեր չի ներկայէ, սականյ երբեք չէ դադրած այն սովորութիւնը որով որեւէ ամբաստանութենէ կամ զրպրատութենէ ազատուելու միջոց կը ցուցուէր ուրացութիւնը, եւ իրաւ կամ կեղծ կամ սուստ ուրացութենէ մը ետ դառնալը մահապարտութեան պատճառ կըլլար: Այս առիթներէն ամէնքը պատմած չեն, ո՞վ գիտէ որչափ արի նահատակներու անուններ անյիշատակ մոռցուած են, որոնց յիշատակը թաղեալ կը մնայ յայտից եւ անյայտից յիշատակութեան մէջ (ՏՕՆ. 259): Անուննին ծանօթներէն մէկն է Յովիաննէս Տարօնեցի, մշոյ Ս. Կարապետի հննակնեան վանքին Եպիսկոպոսը, որուն վրայ նախանձոտ քուրդեր զրպարտութիւն յարուցին, թէ քակեաց զքարին մզկթին եւ տարեալ շինեաց զեկեղեցին իւր (ՆՈՐ. 300): Եպիսկոպոսը Մուշի գաւառապետէն ձերբակալուելով Բաղէշի ամիրապետին զրկուեցաւ, որ առանց ուրիշ քննութեան ուրացութեան պայմանը առաջարկեց, եւ Յովիաննէսի մերժելուն վրայ բռնադատութեան տանջանքներ վարձուեցան: Նախ մերկացնելով բարձր տեղ մը հանեցին եւ վիզը չուան ձաղանքի Ենթարկեցին, յետոյ նոյն կերպով քաղաքին մէջէն քարշեալ տարան մինչեւ բերդը, կրակ վառելով բոցերէն անցուցին, սուրով խոցեցին, եւ քարկոծեցի, մինչեւ որ հոգին աւանդեց քարերու տարափին ներքեւ (ՆՈՐ. 302): Իսկ մարմինը փառօք թաղուեցաւ Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյն մէջ, Բաղէշի արքեպիսկոպոսին ձեռքով (ՆՈՐ. 303), որ էր Յովիաննէս Թամուրնց (ՓԻՌ. 213): Նահատակութեան օրը կը նշանակուի, ապրիլ 19, Նոր կիրակի Երեքշաբթին (ՆՈՐ. 303), որ կը

յարմարի 1463-ին ինչպէս ունին քանի մը ձեռագիրներ, եւ կը հաստատէ Մարտիրոս Պոռեցի վարդապետը (ՓԻՌ. 213), եւ չարդարանար ուրիշ գրչագիրի ցուցած 1473 թուականը (ՆՈՐ. 304):

1499. ՈՒՐԻՇ ՎԿԱՆԵՐ

Առանց մանրամասնութիւնները գիտնալու քանի մը ուրիշ նահատակներու ալ կը հանդիպինք, որոնց անունները կուգենք յիշել անմոռաց չթողլու համար: Այսպէս է նախ, տէր Աստուածատուր Վանեցի, որ նահատակեցաւ 1448-ին գրուած յիշատակարանի մը համեմատ (ՓԻՌ. 158), թականը անորոշ: Նոյնպէս Սքանդար որ է Արէքսանդր Ալան-Մէլիքենց, որ 1465-ին վկայեալ է վասն Քրիստոսի աստուածութեան (ՓԻՌ. 220), տեղը անորոշ: Նոյնպէս պարոն Լոյս, զոր նահատակեցին 1467-ին (ՍԱՄ. 175) եւ որուն տեղը Կաֆա ըսուած եւ ուրիշի կողմէ (ՓԻՌ. 227) թէպէտ դժուար է ընդունիլ, Կաֆա քաղաքին Լատիններու իշխանութեան ներքեւ գտնուելուն համար: Նահատակին իշխանազուն մը ըլլալը կը քաղուի պատուանուէն եւ ուղիղ չերեւիր ուրիշներուն Պարոնլոյս յատուկ անուն մը կազմելը (ՓԻՌ. 227): Ասոնք են առայժմ մեր հանդիպած անունները: Նահատակներէն դուրս սովոր ենք նշանաւոր անձերու եւ գրողներու յիշատակներն ալ քաղել, սակայն դժբախտաբար շատ աղքատ է այդ մասին մեր պատմութեան առարկայ եղող դարը:

Տ. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ Բ. ԱԹՈՌԱԿԱԼ

1500. ՅԱԶՈՐԴԵԼՆ ՈՒ ՇԻՌՔԸ

Հայրապետական աթոռին դատարկանալը նոր ընտրութիւն պէտք չէր ստեղծեր, զի երկու օծեալ աթոռակիցներ պատրաստ էին, եւ երիցագոյնն Արիստակէս նովին իսկ աթոռին տէր կը դառնար: Նոր էր յաջողութեան այդ ձեւը, եւ ժողովական վճիռ մը զայն հաստատած չէր, բայց այնչափ ցրուած ու ցնցուած էր ազգին կացութիւնը, որ ոչ ոք դիտողութիւն կամ ընդդիմութիւն յարուցանելու միտք ունեցաւ, եւ կատարուեցաւ գործողութիւն ամէնուն կողմէն ընդունուեցաւ ու նուիրագործուեցաւ եւ ապագային ալ նախընթացը (1481), որով ծննդավայրի կամ պաշտօնատեղույ մականուն չունենալուն, Աթոռակալ կոչումը, որով առաջին անգամ Գրիգորի գործակից եւ բարձակից ճանչցուեցաւ, իրեն վրայ իբրեւ մականուն մնացած է: Գրիգորի հետ արդէն երկրորդ աթոռակից եւ կաթողիկոսակից կը գտնուէր Սարգիս (1495), որ այժմ Արիստակէսի հետ առաջին աթոռակիցի տեղը կը ստանար, եւ բնաւ ակնարկ մը չունինք, որ Արիստակէս նորէն երկրորդ աթոռակից մը աւելցնել ուզած ըլլայ: Այս է եղած հայրապետանոցի դիրքը 1466-ին, Գրիգորի մահուանէ անմիջապէս ետքը: Խարբերոցի յիշատակագիրի մը սոյն 1466 թուին պարզապէս ի կաթողիկոսութեան տեառն Սարգսի գրելը (ԹՈՐ.Բ.479), մեզ չստիպեր Արիստակէսը մեռած ենթադրել, ինչպէս ոմանք կարծեցին (ՉԱՄ.Գ.506), այլ թէ երկուքին ալ անունը հաւասարապէս կը յիշատակուէր, երբեմն ի միասին եւ երբեմն զատ զատ: Մեր խօսքը կը հաստատուի ուրիշ յիշատակարանով մը, որ 1468-ին կը գրէ ի հայրապետութեան Վաղարշապատու տեառն Ռստակէսի Սուրբ Էջմիածնի աստուածադիր աթոռոյն (ԹՈՐ.Բ.577): Իսկ քաղաքական

կացութիւնը փոփոխութիւն չէր կրած, միայն վեհապետները փոխուեցան եւ 1467-ին Ճիհանշահի յաջորդեց որդին Հասան Ալի, որուն ազդեցութեամբ Զալալբեգեանց զօրացած եւ Զաքարիա խոյս տուած էր (1493): Ճիհանշահէ քիչ առաջ Ճիհանկիրն ալ մեռած եւ իրեն յաջորդած էր որդին Հասան, Ուզուն այսինքն Երկայնահասակ մականունեալ, որ կրցաւ Աքքօյունլուներուն անկեալ դիրքը բարձրացնել:

1501. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՂԹԱՄԱՐՑԻ

Էջմիածնի եւ Աղթամարի աթոռները միաժամանակ աթոռակալ փոխած էին, եւ Ստեփանոս իր նախորդէն ոչ նուազ ձեռներէց, եւ Աջը իրեն ձեռքը ունենալուն վստահ, ուզեց նորէն փորձել Զաքարիայի անգամ մը կատարած յարձակումը, որ մոռցուած չէր, եւ որուն ինքն ալ գործակցած էր, եւ Էջմիածինի մէջ ալ Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստացած էր (1497): Գրիգորի մահը բարեդէպ առիթ նկատեց փորձը կրկնելու, եւ ինչպէս Կիրակոս Զօշկանց երէց կը գրէ, Ստեփանոս Աղթամարցին յայսմ ամի որ է 1467 տարին, գնաց յԷջմիածին եւ տիրեաց յամենայն Հայկագեան ազգի (ՓՈՐ.229): Այդ եղելութենէն ետքը անմիջապէս յիշուիլը ի դանութեան Զիանշայի (ՓՈՐ.230), կրնայ մեզ առաջնորդել, թէ Ստեփանոս յաջողեցաւ պահ մը նորէն շահիլ Ճիհանշահի պաշտպանութիւնը, որ իրեն նախորդին հովանաւորն ու բարերարն էր եղած, եւ այնպէս քաջալերուիլ իր ձեռնարկին մէջ, սակայն բախտը այս անգամ ալ նպաստաւոր չեղաւ Աղթամարցիներուն: Վասնզի միեւնոյն միջոցին տեղի ունեցաւ Աքքօյունլուներու վեհապետին Ուզուն Հասանի յարձակումը Գարաքօյունլուներու վրայ, իր հօրը Ճիհանկիրի վրեժը լուծելու (1493): Ուզուն Հասան զօրացաւ, եւ Ճիհանշահ, ոչ ինքն անձամբ որ մեռած էր, այլ որդին Հասան Ալի՝ պատուանունովը կոչուած, չկրցաւ դէմ դնել, եւ 1468-ի մեծ պատերազմին մէջ ինքն ալ սպանուեցաւ, եւ իր ազգատոհմը գերի ինկաւ, եւ Աքքօյունլուներ իսպառ նուածեցին Գարաքօյունլուները եւ Ուզուն Հասան ինքնակալ տիրապետող եղաւ Երկու բաժիններուն միանգամայն, Միջագետքի եւ Պարսկաստանի, եւ զքրիստոնէք ազատեց ի գերութենէն (ԹՈՐ.Բ.377): Անշուշտ Ստեփանոսի պաշտպաններուն անկումը իր փորձը պարապի հանեց, եւ ինքն ալ իր նախորդին նման համառօտ միջոց մը Էջմիածինի եւ ամենայն Հայկագեան ազգի տիրապետելէն ետքը, պարտաւորուեցաւ խոյս տալ եւ Զաքարիայի փախուստը կրկնելով Աղթամար ապաւինիլ: Հաւանական է կարծել թէ Լուսաւորչի Աջը Երկրորդ անգամ մըն ալ Էջմիածին տարուեցաւ եւ ետ բերուեցաւ, վասնզի Ստեփանոս չէր կրնար Աջը Աղթամար թողլով Էջմիածինի տիրանալ: Պէտք է եւս յիշենք, թէ Ճիհանկիրը հարկատուութեան համոզող Զաքարիայի յաջորդը, չէր կրնար աղէկ աչքով նկատուիլ կամ պաշտպանուիլ Զիհանկիրի զաւակէն: Արիստակէս անգամ մըն ալ Աղթամարցիներէ ազատելով իր հայրապետական աթոռին դարձաւ: Ստեփանոսի ձեռնարկին մէկ նշան կը տեսնենք նաեւ Հայրապետ Աղթամարցի աբեղային անցողակի ակնարկին մէջ, որ ճառընտիր մը գրած է զկէս ի սուրբ Էջմիածինն եւ կէսն յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար (ՓՈՐ.231), որով Ստեփանոսի հետ գացած եւ դարձած ըլլալը կը հաստատուի: Եւ եթէ ճառընտիր մի լաւ մասը կրցաւ նա Էջմիածինի մէջ գրել, ուրեմն միջոց մը

այն տեղ մնացած էր, եւ ըստ այսմ Ստեփանոսը 1467-ին Եջմիածինի տիրացած եւ 1468-ին Եջմիածինէ փախած կրնանք դնել:

1502. ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐ

Արիստակս կաթողիկոսի նշանաւոր գործերուն կարգը պէտք է դասենք Լեհաստանի համար եպիսկոպոս ձեռնադրելը, որ տեղի ունեցած է 1467-ին, Ստեփանոսի յարձակումէն առաջ: Լեհաստանի Հայ գաղթականութեան սկզբնաւորութիւնը կը բարձրանայ չորս դար առաջ մինչեւ 1065, Անիին Ալիասլանի ձեռք իյնալուն ատեն (869), երբ Անեցի կամ ընդիանրապէս Շիրակացի գաղթականներ Կովկասը անցնելով սկսան տարածուիլ դէպ հիւսիս, եւ հետզհետէ ընդարձակուեցան, ու Լեհաստանի թագաւորներուն պաշտպանութիւնը գիրենք քաջալերեց անոնց հովանույ ներքեւ ամփոփուիլ: Հայերուն կերոնացած տեղը եղաւ գլխաւորապէս Իլվով կամ Լով քաղաքը, գերմանական հնչմամբ Լէնապէրկ եւ լատինական հնչմամբ Լէոպոլիս կոչուած, որ 1259-ին մեծ քաղաքներու կարգն անցաւ: Հայերու Իլվով հաստատուելուն ճիշդ թուականը որոշել դժուար է, բայց հարկաւ հետզհետէ աճեցան եւ քազմացան քաղաքին առեւտրական զարգացման ընթացքով: Առաջ քաղաքէն դուրս իրենց յատուկ թաղ եւ սեփական Եկեղեցիներ ունեցած են (ԲԺՇ.97), եւ միայն 1173-ին քաղաքին մէջ փայտաշէն փոքրիկ Եկեղեցի մը արտօնուած են շինել, որուն տեղը 1363-ին քարաշէն մեծ Եկեղեցի մը կառուցած են Յակոբ Շահնշահեան Կաֆացի եւ Փանոս Ավրանեան Ղազալցի, որոնք կը վկայեն թէ շինած են հայադաւան սուրբ Լուսաւորչին օրինօքն, հնազանդ կաթուղիկէին, այսինքն հայրապետութեան Ամենայն Հայոց, եւ Հայ Եպիսկոպոսի (ԲԺՇ.104): Իլվովի Եպիսկոպոսներուն առաջինը եւս այդ թուականին կը յիշուի, թագաւորազուն Յովիաննէն մը Մեսրոպ Արտազեցիէ ձեռնադրուած 1365-ին, թէպէտ ոմանք 1364-ին ձեռնադրուած Գրիգոր մըն ալ կը յիշեն (ԲԺՇ.106): Բայց յաջորդներուն մասին յիշատակներ կը պակսին, մինչեւ Խաչատուր Եպիսկոպոսը, որ 1467-ին պաշտօնի կանցնի, Արիստակսէ ձեռնադրուած (ԲԺՇ.110): Նոյն միջոցին Լեհաստան կը գտնուին Երկու նուիրակներ, Անանիա արքեպիսկոպոս եւ Թովմաս Եպիսկոպոս, որոնց դրկող աթոռները յիշուած չեն: Ասոնց հետ ժողով մը կը գումարուի ի մենաստանիս որ է ընդդէմ քաղաքիս (ԲԺՇ.110), որ անշուշտ Հաճկատար Աստուածածին վանքն է (ԲԺՇ.98), եւ ուր զանազան կարգադրութիւններ եղած են Եպիսկոպոսարանի գործունէութեան եւ Եպիսկոպսին ձեռնիասութեան Վրայ: Այդ արձանագրութենէն կը քաղուի, որ տանուտէրաց մարմին մը կայ քաղաքին մէջ հաստատուած, տեսակ մը վարչական ժողով մը, եւ Խաչատուր Եպիսկոպոս կը խոստանայ, առջի Աստուծոյ, որ առանց տանուտէրաց հրամանին, 1. Եկեղեցեաց եւ անոնց ընչից մասին հրաման չտայ: 2. Քահանայից մտոցն ձեռնամուխ չլինի: 3. Երիցանուն գդատն ու գդատաստանն ի տեղս ընէ եւ այլ տեղ չձենէ: 4. Զքահանայ եւ զսարկաւագ չի ձեռնադրէ: 5. Անհասակ խնամութիւն կամ այլ անհաս բան կաշառօք չընէ: 6. Ինչ որ իրեանց կարեացն հոգոյ բաժին կամ հանեն տան, զայն առնէ, եւ աւելի չպահանջէ: 7. Ինքնին Եկեղեցապան եւ հայրապետ չդնէ: 8. Ինչ բան որ լինայ կամ դատաստան, հոգեւոր կամ մարմնաւոր, առանց տանուտէրաց չընէ: Ի վերջոյ նկատելով որ

թերեւս կաթողիկոսին կողմէն տարբեր կարգադրութիւն կարենայ ըլլալ, Եայսկոպոսը իր Վրայ կարնէ պատշաճը գործադրել, եւ կը յայտարարէ որ եթէ կաթողիկոսն տէր Արիստակէսն վերստին հրանան այնէ եւ զԼով քաղաքս տէրունի այնէ, գոռվ ես պատասխան տամ կաթողիկոսին Աստուծով (ԲԺՇ.110): Այդ գրութիւնը հետեւանք էր այն ազատութեան գոր Կազիմիր Գ. Մեծն, Լեհաց թագաւորը տուած էր Իլվովցիներուն 1356-ին, եւ անկէ առաջ Կամենիցիներուն 1344-ին, ազատ քաղաքի իրաւունքները վայելել, եւ սեփական վոյթ կամ իշխանապետ եւ տասերկու դատաւորներ ունենալ, թէ քաղաքին եւ թէ դատական գործերը վարելու համար: Ասոնք են որ հայրենին կոչմամբ Տանուտէրաց ժողով կը կոչուիին (ԲԺՇ.116), եւ որոնց հրանաներուն համակերպի կը խոստանայ Խաչատուր Եայսկոպոսը: Հարկաւ նախընթացաբար տեղի ունեցած անհամաձայնութիւնները խափանելու համար հաստատուած է այդ պայմանագրութիւնը:

1503. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍԻ ՄԱՀԸ

Արիստակէսի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը եւ մահուան թուականը ստոյգ կերպով գրուած չըլլալուն կը պարտաւորուինք զանազան տեղեկութիւնները համեմատելով եզրակացութեան յանգիլ: Դավրիժեցին 1466-էն մինչեւ 1474 յիշատակութիւններ չունի, որով Արիստակէսի մասին որոշ բան մը չենք կրնար քաղել (ՂԱՎ.337): Երեւանեցին 1466-ին կը գրէ. յետ Զաքարիայի Տէր Սարգիս (ԶԱՍ.20), Արիստակէսը բոլորովին զանց կընէ, մինչեւ մենք անոր անունը յիշատակուած ունինք մինչեւ 1467 (1502), եւ նոյնիսկ մինչեւ 1468 (1501), որով Զամշեան ալ չարդարանար 1466-ին մեռած ըսելով Արիստակէսի (ՂԱՍ.Գ.506): Աւելցնենք եւ Ամրտովլաթ Ամասիացի բժշկապետին յիշատակարանը, որ իր թարգմանութիւնը 1460 դեկտեմբեր 26-ին աւարտելով, ի կաթողիկոսութեան տէր Ծոքստակիսի կը գրէ. (ՓԻՐ.224): Եթէ Փիրզալէմանի հաւաքած յիշատակարաններուն իրատարակութիւնը այս միջոցին փակուած չըլլար (ՓԻՐ. 232), կամ եթէ անոր ձեռագիրները տրամադրելի գտնուեին, պիտի կարենայինք շատ տեղեկութիւններ քաղել անոնցմէ, ինչպէս օգտուեցանք վերջին կէս տարու միջոցին համար: Առ այժմ կը պարտաւորուինք 1469-էն անդին չետաձգել Արիստակէսի կեանքը, եւ սոյն տարին մեռած ըսել, ենթադրելով ալ որ դեկտեմբեր 25-ին գոյժը տակաւին Ֆիլիպէ քաղաքը հասած չըլլար: Արիստակէսի յիշատակին եթէ գովութեան խօսքեր եւ արդիւնաւորութեան փաստեր պիտի չկարենանք աւելցնել, մեղադրութեան եւ գորովանքի դիտողութիւններն ալ գրելու պատճառ չունինք: Առաջ իբրեւ Զալալբէգեանցի աթոռակից եւ Վերջէն իբրեւ անոր յաջորդ շարունակ տագնապալից օրեր անցուց, եւ եթէ մեծ արդիւնք մը յառաջ չբերաւ, գոնէ կրցաւ եղածը պահպանել, եւ Մայրաթորի դիրքը պաշտպանել, եւ Զաքարիա ու Ստեփանոս Աղթամարցիներու ոտնձգութեանց դէմ դնել: Իրաւ Հասան Ալիի ծգտումները եւ Ուզուն Հասանի յաջողութիւնները իրեն նպաստեցին, բայց գովելի արդիւնաւորութիւն մըն է առիթներէ օգտուիլն ալ:

ՈՅԵ մոլորութենէ դաշնալու Վրայ չեն կրնար մեկնուիլ, բայց եթէ Լուսաւորիչն ալ մոլորութենէ դարձած ըսելով: Կաթողիկոսը նոյն կերպով կը գրէ հիւպատոսին ալ, ինչպէս որ Սուրբ Հոգին պիտի լուսաւորէ անոնց միտքը, այնպէս թող գործեն, որպէս զի սէր եւ միութիւն եւ եղբայրութիւն

ուլայ ի մէջ քրիստոնէից (11.ԱՍՍ.463): Կաթողիկոսը ո՞չ հաւատոյ վրայ, ո՞չ պապի իշխանութեան, ո՞չ հռոմէականութիւն ընդունելու, եւ ոչ մոլորութիւններ մերժելու վրայ կը խօսի, խաղաղութենէ եւ եղբայրասիրութենէ անդին չանցնիր, որ կերպով որ Լատիններու մոլեռանդութեան յանդիմանութիւնն է, վասնզի Հայերու վրայ կրկնամկրտութիւն իսկ ընելու կը հասնէին (11.ԱՍՍ.465): Պապին ուղղուած գիր իսկ չի տար, եւ պատի եւ յարգանք կամ հպատակութիւն յայտնող յայտարարութիւն մը չի գրեր, որուն երբեք ազահ չէին Հայ կաթողիկոսները, եւ ոչ ալ հրահանգ մը կը գծէ իր պատգամաւորներուն: Գենուացի կառավարիչը կը գրէ պապին, թէ պատգամաւորութիւնը կու գայ յանուն բովանդակ ազգին (11.ԱՍՍ.464), սակայն ինքնն է ըսողը, կաթողիկոսին գիրերուն մէջ ասանկ իմաստ մը չկայ: Վերջապէս բոլոր իրողութիւնները ստիպման վրայ եղած զիջողութեան մը կը վերածուին: Կաֆայի Հայեր Գենուացիներէ ստիպում կը կրեն պատգամաւորութիւն մը դրկել, եւ Կոստանդին Վերիկերոյ եւ անորոշ ծերով գոհացում մը կու տայ, որ Կաֆացիները իրենց տէրերէն չի նեղուին: Ասոնց հռոմէական չըլլալուն կը վկայէ հռոմէադաւանութեան մեծ ախոյեանն ալ, թէ Քէֆէի Հայերն իրենց Եպիսկոպոսով Հռոմէն անջատեալ էին (11.ԱՍՍ.453): Մենք կուզէինք ընդունիլ թէ Կաֆայի մէջ տակաւին մնացած էր ունիթորական խումբէն մաս մը իր վանքերով եւ իր յատուկ Եպիսկոպոսով, սակայն այս չափով Կաֆան հռոմէադաւան չէր ըլլար, ինչպէս այսօր ալ մաս մը Հայ կաթոլիկ գտնուիլը Հայոց ազգը կաթոլիկ չըներ:||

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

Բ. ՀԱՏՈՐ Բ. ԳԻՐՔ

1504. ՍԱՐԳԻՍ ԵՒ ՕԾՈՓԵՑԻՆ

Յաջորդութեան գործը աթոռակցութեան իրաւունքով կարգադրելու կերպը, կրկին իր իրագործումը ունեցաւ Արիստակէսի մահուամէ Ետքը, քանի որ արդէն Զալալբէգեանցի օրէն երկրորդ աթոռակից հրչակուած էր Սարգիս (1495), եւ Արիստակէսի հետ ալ շարունակած էր իբրեւ առաջին աթոռակից: Իր գործերէն ինչ ինչ պատմեցինք (1490), եւ աթոռակցութեան բարձրանալն ալ բացատրեցինք (1495), բայց իր ուսկից ըլլալը եւ անկէ առաջ ինչ նախընթաց ունեցած ըլլալը չենք գիտեր, եւ որոշ մակրիր անունն ալ չենք գտներ: Մենք զինքը ճանչցանք Լուսաւորչի Աջը Էջմիածինէ տանելուն առթիւ, եւ այդ պարագայէն կազմած ենք Աջատար մականունը, համանուններէ զատելու համար, աւելի տգեղ կոչում մը խնայելով, զի անուրանալի է թէ յայտնի գողութիւն մըն էր Սարգիսի ըրածը: Այդ գործը բաւական է աննպաստ գաղափար մը կազմել տալու համար իր վրայ, իբր անձնական շահի զակատեալ անձ մը, օրինաւորութեանց պայմաններն ալ ոտնակոխ ընելու չափ: Իր գործին ներքեւ նշանակութիւնը շատ աւելի մեծ եղած է քան արտաքին եղելութիւնը, Մայրաթուի պառակտումին դուռ բանալով եւ Աղթամարցոց յարձակումներուն քաջալերութիւն տալով: Որչափ ալ Սարգիս Վերջէն Զաքարիայէն բաժնուած եւ

օրինաւոր կաթողիկոսներու կողմը զօրացնելու օգնած ըլլայ, բայց հարկաւ ինքզինք մեղադրելու չափ ցաւած պիտի ըլլայ, երբ կերպը իրեն հասաւ Մայրաթուի գահակալն ըլլալու, առանց Լուսաւորչի Աջը իր ձեռքը ունենալու: Անշուշտ ամէն տեսակ ծրագիրներ եւ ամէն տեսակ միջոցներ Սարգիսին միտքէն անցան, գուցէ քանիներ ալ փորձեց, բայց յայտնի ու բռնի կերպեր բնաւ Վստահութիւն չներշնչեցին, եւ հարկ եղաւ գաղտնի ու նենգամիտ միջոցներու դիմել, ինչ որ հնար չէր ձանձունել եւ հրապարակել: Սարգսի նպատակին օգնելու յարմար անձ մը ներկայացնելու Եջմիածնի Եպիսկոպոսներէն Վրթանէս, բնիկ Օծոպեցի, Շահպանուցձոր կամ Շահպօնք գաւառէն ու Սիւնիք նահանգէն, այր խորագէտ եւ խելամուտ ի գործս իւր եւ ճարտարաբան ի խօսս, որ Սարգիսի հետ խորհրդով եւ կամօք համաձայնելէ Ետքը (ՂԱԿ. 329), յանձնառու եղաւ, գաղտնի ձեռնարկը գլուխ հանել: Վրթանէս Եջմիածինէ հեռացաւ առանց Երթալիք տեղը իմացնելու, եւ առանձնացաւ յանձանօթ աշխարհ, առանց իր ով ըլլալը յայտնելու: Անդ այլափոխեաց զանունն եւ զգեստն, եւ հարթեալ թեթեւացոյց զմօրուքն, եւ եղեւ ի կերպ մուղդուոյ՝ անգէտ զրոյց եւ կարդալոյ: Ինքզինքը աւելի ծածկելու համար, ի վերոյ քան զժունկն կապեաց պարանաւ զբարձն եւ կաղացոյց զջինեւ եղաւ կատարելապէս մըդտեսի մը, ինչպէս սովոր էին կոչուիլ վանքերու մէջ գտնուող խեղճ աղօթաւորներու մէջ գտնուող խեղճ աղօթաւորներ եւ ուխտաւոր ծառայողներ: Այս կերպարանի ներքեւ ներկայացաւ Վրթանէս Աղթամարի վանքը, չենք գիտեր ինչ անունի ներքեւ, եւ ընդունուեցաւ Աղթամարի կաթողիկէին ստորին ծառայութեանց մէջ (ՂԱԿ. 330): Վրթանէսի նպատակն էր այս կերպով իմանալ Աջին պահուած տեղը, անոր տիրանալու միջոցները Ճարել, եւ գաղտնի կերպով զայն վերցնել, ինչպէս Սարգիս յաջողած էր ընել Եջմիածնի մէջ (1490), եւ իիմակ նոյն կերպը թելադրած էր Վրթանէսի: Բայց Սարգիս մխիթարութիւն չունեցաւ իր հնարքին ելքը տեսնել, զի Վրթանէս հազիւ յամս եօթն կրցաւ յաջողցնել իր նպատակը (ՂԱԿ. 330), երբ Սարգիս արդէն մեռած էր:

1505. ԱԹՈՂԱԿԻՑՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

Սարգիս տարիքը առած եւ յուզմունքներով ատեն անցուցած, բաւական տկարացած էր երբ աթոռին տէր եղաւ իբրեւ բուն աթոռակալ եւ իրմէ զատ աթոռակից ալ չէր մնացած, զի Արիստակէս չէր ուզած նոր մը բարձրացնել այդ աստիճանին: Ուստի Սարգիս հարկ տեսաւ իրեն աթոռակից մը օծել, եւ այդ աստիճանին բարձրացաւ Յովիաննէս Եպիսկոպոս մը, որ Սարգիսի հետ այլեւս եղեւ կաթողիկոս տէր Յովիաննէս: Այս ընտրութիւնը Դավիթեցին կը դնէ 1474 թուականի ներքեւ (ՂԱԿ. 337) սակայն տակէ կը հետեւի միայն նոյն թաւականին արդէն եղած ըլլալը, եւ ոչ թէ նոյն տարին օծուիլը, ինչպէս Դավիթեցին ալ զգացուցած է (ՂԱԿ. 334), եւ յայտնապէս ալ Վրթանէս Օծոպեցիին ձեռնարկը պատմած ատեն (1504), ըսուած է թէ զայս արար խորհրդով եւ կամօք կաթողիկոսացն որոց անուանքն եւ Սարգիս եւ Յովիաննէս (ՂԱԿ. 330), Արդ քանի որ Վրթանէսի ձեռնարկը կանուխէն եղած բան մըն էր, Յովիաննէսի աթոռակցութիւնն ալ պէտք է Սարգիսի միահեծան կաթողիկոսութեան սկիզբը դնել 1470-ին: Երեւանցին ալ 1475 թուականը յիշած ատեն (ԶԱՄ. 20), պարզապէս Դավիթեցին կօրինակէ գ եւ Դ թուատառերուն ալ

շիոթութեամբ ընդօրինակութեան կամ տպագրութեան մէջ, եւ հետեւաբար նոր հեղինակութիւն չի կազմեր: Չամշեան համանուն Սարգիսներու եւ Յովհաննէսներու յիշատակութենէն շփոթելով, չէ ուզած Յովհաննէսը աթոռակից կաթողիկոս ճանչնալ, հակառակ Դավիթեցին յստակ վկայութեան, եւ նոր ձեւ մը տուած է Սարգիսի կատարած ընտրութեան, թէ կարգեաց իւր փոխանորդ զՅովհաննէս վարդապետ, ձեռնադրեալ զնա եպիսկոպոս Եջմիածնի (ԶԱՄ.Գ.506), կոչում մը՝ որուն ոչ ուրեք կը հանդիպինք: Սարգիսի բուն կաթողիկոսութեան ժամանակէն քնաւ եղելութիւն մը չենք գտներ, զոր կարենանք իբր իր գործունեութեան պատմութիւն յառաջ բերել: Անգործ անցուցած է նա իր հայրապետութեան տարիները որ երկար ալ չեն եղած, եւ կը համեմատին Ուզուն Հասանի պատերզմներու միջոցին: Դավիթեցին 1476 թուականէն կը դադրեցնէ Սարգիսի անունը, եւ առաջին կը դնէ Յովհաննէսը (ԴԱՎ.337), որով կիմացնէ թէ այդ թուականին Սարգիս արդէն մեռած էր: Միւս կողմանէ օտար աղբիւրէ մը, ինչպէս հտակոյ Գենուա քաղաքի հին գրութեանց դիւանը, կը քաղուի թէ 1474ին Հայոց կաթողիկոս մը մեռած է, զոր ուրիշներ Արիստակէսի ուզած են պատշաճեցնել (ԱՐՌ.230), բայց մենք յարմարագոյն կը գտնենք Սարգիսի վրայ իմանալ, քանի որ 1474-էն առաջ հաստատեցինք Արիստակէսի մահը (1503): Այս տեսութեամբ Սարգիս Բ. Աջատար իր կեանքը կնքած կը լլայ 1474-ին, 4 տարի եւ քիչ մը աւելի վարելով բուն աթոռակալ հայրապետութիւնը, որուն աթոռակիցը եղած էր 1462-էն իւեր (1495) երկու նախորդներուն հետ: Իր վրայ գիտցուած տեղեկութիւններ տգեղ գոյներ միայն ցոյց կու տան, իսկ ուր այդ յիշատակները կը պակսին՝ անգործ դատարկութիւն մըն է տիրածը, ինքը առաջին կը գտնուի այն շարքին մէջ, որոնց համար Երեւանցին կը գրէ, թէ ոչ ոք ունի արարեալ զնշանաւոր բարերարութիւնս ինչ գրելի (ԶԱՄ.19):

1506. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԳՈՐԾԵՐ

Երուսաղէմի աթոռին վերաբերեալ գործերէն բոլորը սրբավայրերու տիրապետութեան խնդիրներ են, քրիստոնէից զանազան բաժիններու իրարու դէմ վարած պայքարներով, ուսկից օգուտ կը քաղէին Եգիպտոսի պետական շրջանակները, եւ նոյնիսկ սուլտանները, անձնական շահերու առիթներ պատրաստել: Վերջին անգամ յիշեցինք Գողգոթայի սրբավայրին համար Վրացիներու եւ Հայերու մէջ մղուած խնդիրը (1425), որուն համար Մարտիրոս պատրիարք զնաց, իսկ Եսայի աթոռակիցը, որ Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր (1435), Երուսաղէմ դարձաւ տեղական վարչութեան գլուխ գտնուելու համար: Գողգոթայի Հայերուն ձեռք անցնիլը տեւական չեղաւ, զի Վրաց թագաւորը կրցաւ կրկին յագեցնել եւ հաճեցնել Ապուսայիտ Չաքմաք սուլտանը, եւ այս անգամ անհնար եղաւ Մարտիրոսի Վրացւոց դէմ մրցիլ. թէպէտ կրկին Եգիպտոս զնաց: Ուստի գոհացաւ Հայ սեփականութիւն դարձնել վերնատունն որ այժմ ալ Հայոց ձեռք կը գտնուի, եւ որ էր տեղի թագաւորաց, անուանակոչեալ երկրորդ Գողգոթա, ուր ժամանակաւ ի վերայ արձանի փորագրեցեալ յիշատակարան ալ կը գտնուի Եղեր (ՀՆՆ.227), 1439 թուականով (ԱՍՏ.Ա.229): Շատ չտեւեց Վրացւոց յաղթութիւնը, վասնզի թագաւորութիւննին վերջացաւ 1440ին (1429), եւ իրենց բաժինը իմկաւ համակրօն եւ դաւանակից Յունաց, եւ Վրացւոց անունը ջնջուեցաւ սուրբ

տեղեաց մէջ: Իսկ Հայերէն գրաւուած Գողգոթային կէսն ալ Ֆռանկըն բօնութեամբ առին ի ձեռաց Յունաց (ՀՍՆ.227): Այս միջոցիս շարունակ ոտնձգութեանց պատմութիւններ են որոնք յառաջ կը բերուին, եւ որոնց հետեւիլ մեր նպատակէն դուրս է: Միայն յիշենք թէ ոչ միայն քրիստոնեայք իրարու դէմ, այլ եւ մահմետականք քրիստոնէից դէմ սեփականութեանց խնդիրներ կը մղէին, եւ Եկեղեցիներ կը քանուին կամ մզկիթի կը փոխարկէին, իբր այն թէ կանուխէն իսլամական աղօթատեղիներ եղած ըլլան: Այս կարգին նշանաւոր է Դաւիթի գերեզմանին գրաւումը 1468ին (ԱԱՏ.Ա.239), եւ նոյնիսկ Ս. Յարութիւն տաճարին քրիստոնէից առջեւ փակուիլը 1496-ին, որ դադրեցաւ Եթովպացւոց թագաւորին Երուսաղէմ այցելելուն առթիւ 1480-ին (ԱԱՏ.Ա.238): Հայեր շատ նեղութիւններ կրեցին այդ պատճառներով, եւ նոյնիսկ Ս. Յակոբեանց վանքին սեփականութիւնը պաշտպանելու պարտաւորուեցան, եւ անիրաւ տուրքերու դէմ մաքարեցան: Եսայի որ Մարտիրոսի աթոռակիցն էր, անկէ ետքը շատ չապրեցաւ եւ հինգ պատրիարքներ յաջորդեցին մինչեւ Յովիաննէս Թաւիլ, որ բուն աթոռակալ եղաւ 1479-ին (ԲԱՌ.50): Պէտք է յիշենք որ Երուսաղէմի յաջորդութիւնն ալ աթոռակցութեան ձեւով կը կատարուէր, ինչպէս Էջմիածնի համար տեսանք (1482): Երուսաղէմի համար ուրիշ պարագայ մըն ալ կար աթոռակցութեան հարկը ստեղծող. Վասնզի սրբավայրերն ալ անհատականութեան ձեւը կը կրէին պատրիարքներու անունով, եւ աթոռակցութիւնը իսլամական դատարանին հաստատել տալով, սեփականութիւնը կորսնցնելու վտանգին առջեւ կառնուէր, որ կրնար տեղի ունենալ, պատրիարքներու անժառանգ, այսինքն անզաւակ մեռնելովը:

S. ՅՈՎԿԱՆՆԵՍ Է. ԱԶԱԿԻՐ

1507. ՅՈՎԿԱՆՆԵՍԻ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆԸ

Յովիաննէս կաթողիկոսի անունը կը պակսի սովորական ցուցակներու մէջ, որոնք կազմուած են Չամչեանի հետեւողութեամբ, եւ որ շփոթմամբ անոր անունը կաթողիկոսներու շարքէն դուրս հանած է (1505) հակառակ Դավրիժեցին յայտնի վկայութեան, որ 1476 թուականին ներքեւ առաջին կը յիշէ, նոյն տէր Յովիաննէս, իբրեւ բունկաթողիկոս (ԴԱՆ. 337), Չամչեանի շփոթութեան հիմ եղած է համանունները նոյնացնելու միտքը. Իբր զի Յովիաննէսի հետ Սարգիս մը գտնուած է շարունակ եւ ինքն ալ Կիլիկիոյ Յովիաննէս կաթողիկոսներուն հետ նոյն անունը ունեցած է (ԶԱՄ. Գ. 507): Սակայն Յովիաննէսի հետ եղող Սարգիսներ երկու են, մէկը զինք աթոռակից առած է (1505), իսկ միւսը ինքն Յովիաննէս իրեն աթոռակից ընտրած է, եւ այս երկորորդը շատ յստակ կերպով կը զատէ Դավրիժեցին գրելով այլ եւ եղեա կաթողիկոս միւս այլ տէր Սարգիս (ԴԱՎ. 337): Կերեւի Չամչեանին աչքէն վրիպէր է միւս այլ խօսքը, որ Սարգիսները միացած է, եւ երկուքին մէջտեղ ուրիշ կաթողիկոս մը դնել աւելորդ սեպած է: Իրեն հետեւած է սովորական ցուցակն ալ, ուր Սարգիս Բ-ի յաջորդ կը գրուի Արիստակէս Գ. եւ միջանկեալ երկու կաթողիկոսներ Յովիաննէսը եւ միւս Սարգիսը զանց եղած են (ԺԱՄ. 635): Երեւանեցին առաջինը եղած է զանցառութիւնը ուղղելու մէջ, գրելով տէր Յովիաննէս ի ԶԻՂ. թուովն (ԶԱՄ. 20), եւ նորեր ալ Յովիաննէս Ը. մը (ԱՐՐ. 230. ԶԱՄ. Բ. 8) ընդունած են ցանկին մէջ, զոր մենք Յովիաննէս է

գրեցինք որովհետեւ կանուխէն յայտնած ենք թէ հնար չէ Հայոց կաթողիկոսներուն շարքին եւ թուահամարին մէջ ընդունիլ Յովիաննէս Բագարանցի հակաթոռը (389), զոր սովորական ցուցակը շարունակած է իբր Յովիաննէս Գ. արձանագրել (ԺԱՄ. 621), սակայն ժամանակակիցներ վկայած են թէ նա ոչ համարեցաւ ի թիւ հայրապետացն Հայոց (ՈՒԽ. Բ. 63): Այս պատճառով մենք Օծնեցին՝ Երրորդ գրեցինք (558), Ովայեցին Չորրորդ (637), Դրասխանակերտացի Հինգերորդ (699), եւ Սսեցին Վեցերորդ (1072). որով սոյն Յովիաննէսն ալ կըլլայ Եօթներորդ: Այդ թուահամարը մեզ չստիպեր յաջորդ Յովիաննէսին կոչումը այլայլել. զի Կարբեցին, որ 1831ին կաթողիկոսացաւ, առաջին անգամ ըլլալով սկսաւ թուահամարով ստորագրել Յովիաննէս Ը. Եւ պատշաճ չէինք դատեր պաշտօնական ստորագրութիւն մը փոխել, որչափ ալ սովորական ցուցակին սխալ թուահամարին հետեւանքը եղած ըլլար: Յովիաննէսի աթոռակցութիւնը 1470 թուականին եւ բուն աթոռակալութիւնը 1474-ին գրած ենք արդէն, պարտուպատշաճ բացատրութիւններն ալ տալով (1505):

1508. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՀԱՅԵՐ

Վերեւ յիշեցինք, թէ Աքքօյունլուներու վեհապետը Ուզուն Հասան, Գարաքօյունլուներուն վրայ զօրանալով իր իշխանութեան ներքեւ միացուց երկու պետութիւնները (1501): Ուզուն Հասան իր ստացած յաջողութիւններով փքացած, դէպ Արեւմուտք ալ ընդարձակուելու միտքը ունեցաւ, եւ 1471-ին Եուսուֆ զօրավարը յղեց դէպի Փոքր-Ասիա, որ Եւդոկիան առաւ Օսմանցիներուն ձեռքէն, եւ Իկոնիոնի եւ Ատանայի գաւառները արշաւեց, այլ Օսմանեան իրենց ոյժերը ամփոփելով կրցան վերջէն Եուսուֆի բանակը վանել, եւ զինքն ձերբակալել Մուսթաֆա արքայորդույն հրամանատարութեամբ: Ֆաթիհ այդչափով ալ չգոհացաւ, եւ 1473-ին ինքն անձամբ նոր արշաւանք մը կազմակերպեց Ուզուն Հասանի դէմ, եւ բազմաթիւ ճակատամարտներով անոր զօրութիւնը խորտակեց, մաս մը գաւառներ գրաւեց եւ Ուզունը փախուստի ստիպեց: Այդ յաղթութիւններով աւելի եւս ընդարձակուեցաւ Օսմանեան տիրապետութիւնը Հայ ազգին վրայ, եւ աւելի բազմացան մայրաքաղաքի Հայերը, որ Ֆաթիհ յատուկ պաշտպանութեան առարկայ էին, իբրեւ իր կայսրութեան բարեացակամ եւ շինարար մեծ տարրը: Այդ եղելութիւնները տեղի ունեցան Սարգս Աջատարի օդերը, տագնապի մատնելով Եջմնածինն ալ, որ Ուզուն Հասանի իշխանութեան ներքեւ անցած էր (1505): Փոքր-Ասիոյ յաղթութիւններէն ետքը Ֆաթիհ իր աշխարհակալութիւնը շարունակեց, եւ 1475-ին Կաֆա ալ առաւ Գենուացւոց ձեռքէն, եւ անկէ ալ Հայ գաղթականութիւն մը փոխադրեց իր մայրաքաղաքը: Կաֆայի անունը զօրաւոր փաստ մըն է հրոմէականներու ձեռքը. բոլոր անկէ Եկողմները հրոմէադաւան Ենթադրելու, եւ անով իրենց դաւանակիցներուն թիւը աւելցնելու, սակայն Կաֆացի հայաբնակութիւնը, Ունիթոր մասէն զատ հայադաւան մեծ մաս մըն ալ ունէր, եւ քաղաքին մէջ երկու Հայ Եպիսկոպոսներ եղած, եւ մէջերնին վէճեր մղուած ըլլալուն յիշատակութիւնը (ԱՐՌ.230) բաւական է ցրելու անոնց Ենթադրութիւնը: Չենք կարծեր որ կարենան ըսել, թէ Ֆաթիհ ընտրովի միայն հրոմէադաւանները բերած էր իր մայրաքաղաքը, մանաւանդ որ անոր համակրութիւնը վաստկուած էր իրեն բարեկամ

հայադաւաններուն, եւ ոչ թէ թշնամի Գենուացւոց բարեկամ հռոմէադաւաններուն: Ս. Նիկողայոս Եկեղեցի մը անունն ալ փաստ մը չընծայէր Կաֆայէ միայն հռոմէադաւաններ Եկած ըլլալուն: զի Լատիններու Ս. Նիկողայոսէն զատ, հայադաւաններուն ալ նոյն անունով Եկեղեցի մը ունեցած զլալը հաստատուած է: Ուստի միայն Կոստանդնուպոլսոյ հայաբնակութեան՝ ոչ թէ հռոմէադաւան Եղած, այլ միայն անոր մէջ հռոմէադաւան մաս մըն ալ գտնուած ըլլալը կրնայ ընդունուիլ: Հայեր արդէն իրենց յատուկ եւ օրինական դիրք մը կազմած էին Յովակիմ Եպիսկոպոսի պատրիարքական անուն եւ իրաւունք ստանալովը (1481), մինչ ոչ մէկ յատուկ գոյութեան կամ կացութեան յիշատակ չի գտնուիր հռոմէադաւաններուն համար: Անոնք ազատ կրնային ըլլալ իրենց ներքին համակրութեան կամ համոզման մէջ՝ լատինասէր կամ լատինամիտ կամ լատինամոլ ըլլալ, բայց համահաւասար կերպով մաս կը կազմէին միակ հայ ազգութեան, ոչ առանձին ստացութիւն կամ հաստատութիւն կամ Եկեղեցի ունէին, եւ ոչ ալ ունենալ կրնային: Մայրաքաղաքին Հայ Եկեղեցիններու թիւը որոշակի ճշդուած չենք գտներ այդ առաջին միջոցին մէջ, այլ հետզհետէ յիշատակուած կը գտնենք Ս. Սարգիս, Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Նիկողայոս, Ս. Աստուածածին, Ս. Գէորգ Եկեղեցինները (10.ՕՐԱ.50): Սակայն Ալթը Ճէօնաաթ, կամ Վեց հասարակութիւն անունը, որով կոչուած են Կոստանդնուպոլսոյ Հայերը առաջին հրովարտակներու մէջ, գոնէ Վեց սկզբնական Եկեղեցիններու գոյութիւնը կը պահանջէ, զի նոյն իսկ տաճկական ըմբռնումի մէջ, ամէն հասարակութիւն կամ ժողովուրդ կամ թաղ՝ իր աղօթատեղիով կը ստանար իր ուրոյն կազմութեան հիմը:

1509. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՌՆԵՐ

Կոստանդնուպոլսոյ հայաբնակութիւնը կամ լաւ եւս Օրմանեան հպատակ Հայութիւնը, իր յատուկ պատմագիրը չէ ունեցած, որ որոշակի ցուցնէր մեզի՝ անոր առաջին ժամանակներուն հանգամանքները, եւ ստիպուած ենք կցկտուր ակնարկներով կազմել անոր նախնական պատմութիւնը, մինչեւ որ հասնիք այն ժամանակներուն, ուր գլխաւոր գիրք ու կարեւորութիւն ըստացաւ ընդհանուր Հայութեան հանդէպ: Կոստանդնուպոլսոյ Հայ գաղթականներուն սկզբնաւորութիւնը մինչեւ 1453 հոկտեմբեր 28 կը բարձրանայ (ՏԱԳ.895), որ է ըսել առումէն միայն իհնգ ամիս Ետքը (1476), ուսկից յետոյ շարունակաբար աճած է մինչեւ Յովակիմի պատրիարքութիւնը 1461-ին (1488), ինչ որ աւելի զարկ տուած է Հայերուն բազմանալուն եւ ազդեցիկ ոիրք կազմելուն: Յիշեցինք Կաֆայի գաղութը 1475-ին, անկէ Ետքը նշանաւոր Եղած է եւս Գարամանի գաղութը 1479-ին, որուն յատկացուցած է Սամաթիա թաղը քաղաքին հարաւարեւմտեան ծովեզերեայ անկիւնը, ուր Եղած է եւս առաջին պատրիարքարանը, թէ ոչ Յովակիմի առաջին օրէն, գոնէ քիչ Ետքը: Գարամանի գաղութէն առաջ վախճանած է Յովակիմ, բաւական երկար եւ արդիւնոր առաջնորդութիւն վարած ըլլալով Օսմանեան հպատակ Հայերուն վրայ ի Կուտինա, ի Պրուսա, ի Ֆիլիպէ, եւ Վերջէն ի Կոստանդնուպոլիս, մօտ 20 տարի: Դժուար է որոշակի ճշել Յովակիմի մահուան թուականը որ մինչեւ 1474 կը յիշուի (1487), իսկ Ամիրտովլաթ բժշկապետ 1478-ին կը գրէ յեպիսկոպոսութեան տէր Նիկողայոսի մայրաքաղաքին

Կոստանդնուպոլիսի (ՏԱԾ.198), եւ երկու թուականներուն մէջ կը մնայ Նիկողայոսի յաջորդելը, եւ հաւանակագոյն է վերջին թուականին մօտիկ, 1477-ին դնել անոր պատրիարքութիւնը: Ոմանք կուզեն նոյնացնել զայն 1486-ին Անկիլիոյ Կարմիր վանքը նորոգող Նիկողայոս Եպիսկոպոսին հետ, սակայն Ենթադրելի չերեւիր, որ Կոստանդնուպոլիսոյ աթոռը բարձրանալէն Ետքը իբր Անկիլիոյ Եպիսկոպոս յիշուէր, բայց եթէ ըսելով, որ Անկիլիա իր նախկին տեղն էր, որուն խնամք կը տանէր Կոստանդնուպոլիս փոխադրուելէ Ետքն ալ: Այդ մեկնութեան կը նպաստէ դիտել, թէ այդ միջոցին տակաւին որոշ եւ զատուած վիճակներ չեն կազմուած Օսմանեան կայսերութեան մէջ, եւ Եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ, որոնք աստեւանդ վաքերու կամ քաղաքներու մէջ կը մնային, իբրեւ պատրիարքին փոխանորդներ կը նկատուէին, եւ ոչ իբր իսկական թեմակալներ (09.ԹԵՂ.210): Մեր տեսութեամբ այդ գրութեան հետեւանք պէտք է նկատել Մուրախիսաս կոչումը, որով այսօր ալ Օսմանեան կառավարութիւնը կը ճանչնայ հայ թեմակալ առաջնորդները, մինչ բարին իմաստը պարզապէս պատուիրակ կամ պատգամաւոր կը հնչէ, եւ չի տար սեփական պաշտօն կամ իրաւասութիւն վարող թեմակալի գաղափարը: Իբրեւ Եկեղեցական յարաբերութեան կեղրոն, հաւանակագոյն դատեցինք ընդունիլ, թէ Կոստանդնուպոլիս Սոյ հետ կապուած էր (1487), սակայն Կոստանդնուպոլիսոյ դիրքին հետզհետէ բարձրանալն ու զօրանալը, եւ Էջմիածինի սահմաններէն, զոր օրինակ Կաֆայէն Եկող գաղթականները, եւ Մայրաթուի հպատակ վիճակներուն Օսմանեան պետութեան ներքեւ անցնիլը, բնական կերպով Մայրաթուի հետ ալ յարաբերութիւն ունենալու դուռ բացին, որով անզգալի հետզհետէ տկարացան Կիլիկիոյ յարաբերութիւնները եւ զօրացան Էջմիածինի հետ կապակցութիւնները, մինչեւ որ վերջնականապէս առաջինները խզուեցան, եւ Երկրորդներուն տեղի տուին:

1510. ԱՄԻՐՏՈՎԱԹ ԲԺՇԿԱՊԵՏ

Կոստանդնուպոլիսոյ Հայութեան վրայ հատուածնիս չփակած, պէտ կը զգանք յիշատակել Ամիրտովլաթ բժշկապետը, որ մայրաքաղքի հայաբնակութեան ամէնէն կարկառուն դէմքը կրնայ նկատուիլ այս միջոցին: Բնիկ Ամասիա քաղաքէ, որդի Եղիայի, ուսմանց եւ գլխաւորապէս բժշակապետ տեղեկութեանց հետամուտ, թէ հնտութիւններ համբարեց, եւ թէ շատ գրեանք, կըսէ, էի ժողովել ի յԱրաբաց եւ ի Պարսից եւ ի Թուրքաց (ՈԱՍ. 341), որոնց մէջ հին Յոյն բժշկարաններն ալ կը յիշէ: Յովնանեան կը կարծէ թէ թարգմանութեանց վրայ ծանօթացած ըլլայ յոյն գիրքերուն (ՈԱՍ. 123), սակայն Ամիրտովլաթ Յունական Երկիրներու մէջ ապրած եւ լեզուագէտ անձ ըլլալով, անհաւանական չենք կարծեր զինքն յունարէնի ալ տեղեակ Ենթադրել, եւ այսպէս իմանալ իր գրածն ալ թէ աւարտեմ զսա հինգ լեզուով, զինչ որ ուսայ ի Հայոց եւ ի Հոռոմոց եւ յԱրպկա, եւ Պարսից եւ ի Թուրքաց, քիչ Լաթինա (ՈԱՍ. 374): Հայ բժիշկներ ալ կը յիշէ, Մխիթար, Ահարոն, Ստեփանոս, Ճուլին, Սարգս, Յակոբ, Ռեղին, Սիմաւոն, Վահրամ, որոնք շատ գրեանք շինել էին, եւ զորոնք ինքն տեսեր է (ՏԱԾ. 199), այլ մեզի հասած չեն, բացի Մխիթար Հերացիէն: Իր սիրած արուեստին հետամուտ, շուրջ Եկաք, կըսէ, բազում քաղաքանի, շուրջ Եկաք, կը յաւելու, զաշխարհն Մակեդոնացւոց (ՏԱԾ.199), ուր 1469-ին աւարտած է Օգուտ բժշկութեան գիրքը

Ֆիլիպի մէջ (ՓԻՐ.224), անկէ ետքն է որ Եկաք բնակեցաք կըսէ, ի մայրաքաղաքն ի Կոստանդնուպոլիս, եւ հոն ալ 1478-ին կը սկսի եւ 1482-ին կաւարտէ Անգիտաց անպէտ կոչուած քժկական բառարանը (ՈԱՄ.342): Տարիքը որոշ չեն գիտեր, այլ 1497-ին տեղի ունեցած է իր մահը, դեկտեմբեր 28, հինգշաբթի օր, եւ ոչ 29 (ՈԱՄ.364): Ըստ այսմ իր վերջին աշխատութենէն ետքը 15 տարի եւս ապրած կըլլայ, բայց չենք գիտեր թէ ուրիշ ինչ աշխատութիւն գրած է, կամ թէ Կոստանդնուպոլսոյ հայաբնակութեան համար ինչ գործունէութիւն ունեցած է: Ամէն առիթի մէջ մայրաքաղաքի գաղութին պատիւ բերող դէմք մըն է, զոր իրաւամբ կրնանք Գրիգոր Մագիստրոսէ (866), եւ Մխիթար Հերացիէ ետքը (1027), պատուով յիշեալ աշխարհական մատենագիրներուն կարգին:

1511. ԱԶԻՆ ՎԵՐԱՊԱՐՁԸ

Էջմիածնի վրայ խօսած ատեննիս, պատմեցինք Վրթանէս Օծոպեցի Եպիսկոպոսին, 1470-ին կամաւոր աղքատի ձեւով եւ կաղ մղտեսիի կերպարանով Աղթամարի կաթողիկէին սպասաւորութեան մտնելը (1504): Եթէ բարական զարմանալի է Եպիսկոպոսի մը այդ դժուար վիճակը ստանձնելու յօժարութիւնը, ալ աւելի զարմանալի պէտք է երեւնայ, 7 տարի շարունակ այդ վիճակին մէջ, ամենայն երկայնամտութեամբ յարատեւելը, որ միջոցին ո՛վ դիտէ որչափ ստորնութեանց եւ հակառակութեանց ալ պարտաւորուեցաւ տոկալ, միաբաններուն եւ մեծաւորներուն երեսէն: Սակայն Վրթանէս գիտցաւ իր հեզ ու աշխատասէր վարմունքովսիրելի դառնալ Ստեփիանոս կաթողիկոսին, եւ հետզհետէ կաթողիկէին ծառայութեանց մէջ յառաջանալ, մինչեւ որ կարգեցին զնա լուսարար Եկեղեցւոյն, եւ պահող անօթոց եւ սրբութեանց վանիցն, որոնց հետ նաեւ Լուսաւորչի Աջը, որուն բերուելէն 15 տարիներ անցեր էին, եւ հարկաւ նախանձու հսկողութիւնն ալ նուազած էր: Եօթը տարի տառապած էր Վրթանէս, բայց վերջապէս նպատակին կը հասնէր, եւ իր դիտած առարկաներն իրեն ձեռքին ներքեւ կը գտնուէին: Այլեւս բարեդէպ պատեհի մը կը սպասէր, եւ զայն գտաւ ծանօթ Զուղայեցի փերեզակներու իշովքն եւ գրաստովքն իրեանց Աղթամար կղզին մտնելուն մէջ, որոնք Եկեր էին վաճառել կտաւ եւ աստաօ, չիր եւ ալածա եւ այլ ինչ: Անոնց մէջ հանդիպեցաւ մտերիմ եւ վստահելի անձ մը, որուն իշուն կուրդինն, որ է պաղանն, այսինքն համետը Ճեղքելով մէջը գետեղեց Աջը եւ խաչալամն եւ ուրարը, եւ այնպէս դուրս հանեց կղզիէն յանձնարարելով որ բարւոք պաշտպանեսցէ, մի եւս ուրեք յամեսցի, այլ փութանակի առեալ հասցէ ի Զուղայ: Մէկ երկու օր ետքը, պատճառօք ինչ ինքն ալ կղզիէն դուրս ելաւ, յանձանօթ տեղի ոտքի պարանը քակեց, կերպարանն ալ փոխեց, եւ իբրեւ ուրիշ մարդ մը Զուղայ հասաւ (ՂԱՎ. 330): Աղթամարին մէջ լուսարարին ուշանալը, քննութեան առիթ տուաւ, եւ Աջը պակսած ըլլալուն վրայ խնդրակներ հանուեցան, սակայն կաղ մղտեսին տեսնող չէր եղած: Զուղայէ աւետաւորներ զրկուեցան Էջմիածին, միւս կողմէն Աջը պատուով փոխադրուեցաւ Նախիշեւան, ուր հասած էին եւս Յովիաննէս եւ Սարգիս կաթողիկոսներ, Եկեղեցականօք եւ աշխարհականօք: Հոն առաջ պատուեալ փառաւորեցին զսուրբ Աջն, եւ յետոյ աշխարհախումբ բազմութեամբ Էջմիածին բերին եւ հանգուցին եւ սեպիական եւ ի բնական աթուն իւր (ՂԱՎ. 331):

Այսպէս յաջողեցաւ Աջին Էջմիածին դառնալը, որուն վիճակուած էր միշտ գողունի կերպով փոխադրուիլ Սիսէ Էջմիածին (1449), Էջմիածինէ Աղթամար (1493), եւ Աղթամարէ Էջմիածին: Դավրիժեցին Աջը դիմաւորելու գացող Յովհաննէս եւ Սարգիս կաթողիկոսները յիշած ատեն, կաւեցնէ, որոց կամօք եւ խորհրդակցութեամբ գնացեալ էր Վրթանէս Եպիսկոպոս այս գործ (ՂԱԿ. 331), եւ որովհետեւ Սարգիս Աջատարն էր որ խորհուրդը տուած էր (1504), կրնայ Եզրակացուիլ թէ նոյնը տակաւին կենդանի ըլլար 1777-ն, Աջին Վերադարձին տարին (ԶԱՄ. 20), մինչ Սարգիս Աջատարի մահը կանուխէն տեղի ունեցած ըսինք 1774-ին (1505): Բայց այդ Եզրակացութիւնը ընդունելի չենք համարիր, քանի որ այն ատեն Դավրիժեցին ինքն իրեն հակասած պիտի ըլլար: Վասնզի քիչ ետքը աւելի յստակ կերպով կը գրէ. նոյն տէր Յովհաննէս այլեւ եղեւ կաթողիկոս միւս այլ տէր Սարգիս: Այս Յովհաննէս եւ Սարգիս կաթողիկոսաց ժամանակին Լուսաւորչի Աջն դարձեալ է յԱղթամարայ, եւ Եկեալ է ի սուրբ Էջմիածինն ձեռամբ Վրթանէս Եպիսկոպոսին (ՂԱԿ. 337): Հետեւաբար Յովհաննէսի նախորդ եւ Յովհաննէսի աթոռակից երկու Սարգիսները՝ Դավրիժեցին ալ պահ մը իրարու հետ շփոթած կերեւի: Կրնայնք ալ աւելցնել, թէ միւս այլ Սարգիսն ալ կրնայ ժամանակին Վրթանէսի ձեռնարկին գիտակից եղած ըլլալ, քանի որ Էջմիածնի մէջ գիրք վայելող Եպիսկոպոս մը եղած պիտի ըլլայ, եթէ երեք չորս տարի ետքը աթոռակցութեան կոչուելու արժանի դատուեցաւ (1507):

1512. ՎՐԹԱՆԷՍ ՕԾՈՊԵՑԻ

Վրթանէս Օծոպեցին իր կատարած գործովը Էջմիածնի մէջ աթոռին յախտենական երախտաւորը ճանչցուեցաւ, եւ իրաւ ալ Մայրաթոռը պիտի կորսնցնէր իր պատիւն ու փառքը, այլեւ իր գօրութիւնն եւ իրաւունքը, եթէ նուիրական Աջը Աղթամար մնար, քանի որ այնչափ մեծ էր հանրային կարծիքին կողմէ Աջին տրուած նշանակութիւնն ու կարեւորութիւնը: Կաթողիկոսն ու աթոռակիցը, եւ Եկեղեցական ու աշխարհական գլխաւորներ, ամէնն ալ իրենց կողմէ, բազում եւ անթուելի պարգևն բաշխեցին Աջը ազատողին, եւ ինչչափ նուերք եւ աջահամբոյրք Աջին ձօնուեցան, անոնք ալ Վրթանէսի յատկացուեցան, եւ միանգամայն որոշեցին որ Վրթանէս Եպիսկոպոսն լիցի աթոռակալ կաթողիկոսացն, որքան եւ իցէ կենդանի (ՂԱԿ. 348): Վրթանէսի տրուած աթոռակալի պատիւը, ընդհանուր կերպով իմացուած է իբրեւ փակակալ կամ լուսարարպետ Կաթողիկէին, եւ քիչեր ուզած են զայն իմանալ իբրեւ աթոռակից կաթողիկոսութեան, եւ ըստ այսմ ալ անոր անունը կաթողիկոսական ցուցակին անցուցած են (ԶԱՄ. Բ. 227 ե.): Սակայն մենք համամիտ պիտի չգտնուինք այդ Վերջին մեկնութեան: Վրթանէս ոչ մի յիշատակարանի մէջ իբրեւ կաթողիկոս յիշուած չէ, ինչպէս կոչուած են միշտ աթոռակիցներ: Դավրիժեցին ինքն ալ անոր հետեւողութեամբ Երեւանցին ալ, Վրթանէսի անունը ցանկին չեն անցուցած, մինչեւ անցուցած են բոլոր աթոռակիցները: Նոյնիսկ որքան եւ իցէ կենդանի տրուած պաշտօնը պահելու պայմանը, մասնաւոր եւ փոփոխական պաշտօնի մը կրնայ պատշաճիլ, եւ ոչ երբեք օծեալ եւ աթոռակից կաթողիկոսութեան: Վրթանէս բաւական ատեն իրեն տրուած պաշտօնը վարած է Մայրաթոռի մէջ, եւ միայն ի ժամանակս ծերութեան իրոյ, եւ վասն

անկարութեան մարմնոյ, որ հաւանաբար Աղթամարի մէջ վարած եօթնամեայ չարքաշ կեանքին հետեւանքն էր, հանգստանալու համար քաշուեցաւ մերձ իւրոց ազգականացն, իր ծննդավայրին կից եղող Օժոպու Ս. Աստուածածնի վանքը, ուր եւ վախճանեցաւ եւ թաղեցաւ 1493-ին, Աղթամարէ դաշնալէն 16 տարի ետքը, ուսկից կը հետեւցնենք թէ յիսուն տարեկանէ աւելի էր դժուարին գործին ձեռնարկած ատեն: Այլ թէ այս 16 տարիներէն մրչափը Եջմիածին եւ որչափը Օժոպ անցուց չենք կարող ճշդել: Վրթանէսի յիշատակը մեռնելովն ալ չմոռցուեցաւ, զի ամէն կաթողիկոսներ Յովիաննէսէ սկսելով, իբր հայրենապատուէր կտակ եւ աւանդութիւն, իւրաքանչիւր տարի օր մը Օժոպ կերթային, եւ Վրթանէս Եպիսկոպոսի հոգւոյն պատարագ եւ հոգեհանգստեան պաշտօն եւ հոգեհաց կը կատարէին, եւ կը յաւերժացնէին Եջմիածնի մեծ երախտաւորին յիշատակը: Այդ սովորութեան մինչեւ դար մը տեւած ըլլալուն կը վկայէ Դավրիժեցին, ուսկից ետքը կերեւի թէ քիչ քիչ զանցառութեան համդիպած է:

1513. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՔԱՇՈՒԹԻԾ

Լուսաւորչի Աջին վերադարձը, որչափ ալ Վրթանէս օժոպեցիի անձնական աշխատութեանց եւ ճգանց արդիւնք, սակայն Յովիաննէս կաթողիկոսի օրով կատարուած յաջողութիւն մը ըլլալուն, անյարմար չդատեցինք, անով որոշել զինքն համանուն կաթողիկոսներուն մէջէն, եւ աջակիր մակդիր անունը տուինք անոր, քանի որ ուրիշ կողմէն, ոչ ծննդավայրէն եւ ոչ նախընթաց պաշտօնէն տեղեկութիւն չէ տրուած զայն տարորոշելու համար: Կաթողիկոսներու տրուած կարգի թուահամարը մենք անբաւական սեպած ենք համանուները իրարմէ զատելու, որովհետեւ այդ թուահամարները ժամանակին պաշտօնական կիրառութեամբ նուիրագործուած չեն, եւ վերջին գորդներն ալ իրարմէ տարբեր թուահամարներ կը գործածեն, եւ աւելի շփոթութեան քանի թէ ճշդութեան կը ծառայեն: Այս է պատճառը, որ մենք անդստին մեր պատմական ուսումնասիրութեանց սկիզբէն աշխատած ենք իւրաքանչիւր անունին մակդիր անուն մըն ալ աւելցնել անխափան, գործածուածները ընդունելով եւ պակասները լրացնելով: Իսկ կարգի թուահամարը կը պահենք միայն, իբրեւ ցուցակագրութեան պահանջ, հակաթուները դուրս ծգելով, իսկ աթոռակիցները թուահամարին անձնելով, Յովիաննէս Աջակիրին գործունեութեան զալով, Աջին վերադարձէն զատ ոչ մի եղելութիւն չենք գտներ իր օրով Մայրաթուի մէջ կատարուած, եւ բոլորովին ամուլ միջոց մը կը կազմեն իր տարիները: Գործունեութեան պակասութեան հետ, անծանօթ կը մնան իր պաշտօնավարութեան տեսողութիւնն ալ, վերջեւորութիւնն ալ: Դավրիժեցին ոչ մի յիշատակութիւն չունի 1476 եւ 1493 տարիներուն մէջ, եւ վերջին թուականին ներքեւ առաջին անգամ Միւս-Այլ Սարգիսը գլուխ կանցնէ, ուսկից կրնար եզրակացուիլ, թէ Յովիաննէսի կաթողիկոսութիւնը մինչեւ 1493 տեւած ըլլայ, որ կըլլայ մերձաւորաբար 20 տարի տեսողութիւն, 1474-էն սկսելով (1505): Բայց այդ չէ մեր պաշտպանելիք ժամանակագրութիւնը, եւ մեր տեսութիւնը կը պարզաբանենք, իրերը իրենց իսկութեան մէջ նկատի առնելով: Յիշատակներու եւ ակնարկներու դատարկութեան մէջ, մեզի իբրեւ թանկագին աղբիւր կը նկատենք Ռոշբեանի ժամանակագրութիւնը, ուր կը յիշուի Յովիաննէս կաթողիկոսին

1485-ին Լեհաստանի Կամենից քաղաքին մէջ գտնուիլը (ԱՐՌ.230): Ինչ առիթով կամ ինչ պատճառով այդ հեռաւոր ուղեւորութեան ձեռնարկած էր, կամ թէ Լեհահայ գաղթականութեան համար ինչ գործունէութիւն ունեցած էր, Ուշքեան չի բացատրեր Եւ տեղւոյն յիշատակարաններն ալ կը լռեն, Եւ բնաւ նշոյլ մը չենք կրնար գտնել՝ ուսկից լուսաբանութիւն մը քաղենք: Յովիաննէս առաջին կը լլայ Եջմիածնի կաթողիկոսներուն մէջէն, որոնք տարաշխարի ուղեւորութեան Ելած Են կրկին նպատակներով, գաղթական Հայերու հոգեւորական կացութեանը հսկելու, Եւ գաղթական Հայերէ նիւթական նպաստներ հաւաքելու, Մայրաթոռոյ կարուտութիւնը դարմանելու, Եւ անյագ տիրապետողներու դրամական քաղցը յագեցնելու համար: Եթէ 1485-ին Կամենից կը գտնուէր, առ նուազն 1484-էն Եջմիածինէ մեկսած կը լլար, Եւ որովհետեւ նորէն դառնալն ալ չի յիշուիր, իր աթոռը մոռցած պէս տարաշխարի թափառող մը կը լլայ այլեւս, Եւ իբրեւ գահակալ նկատելու պէտք չի մնար, որով մենք ալ յիշեալ 1484 թուականնէն Յովիաննէսը հրաժարականով աթուէն հեռացած կը նկատենք, Եւ իր կաթողիկոսութեան տեսողութիւնը փակենք:

1514. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՆԱՀԱՏԱԿ

Յովիաննէս կաթողիկոսի մը անունը տեսեր Են ոմանք 1505 թուականին ներքեւ (ԱՐՌ.230), Եւ նոր Յովիաննէսի մը դիմաց գտնուիլ կը կարծեն, սակայն նոր Յովիաննէսի մը անունը չի յիշուիր Դավրիժեցիէն Եւ Երեւանցիէն, թէպէտ բազմաթի աթոռակիցներու անուններ ցուցակագրուած Են (ՂԱՎ.337), ինչպէս պիտի տեսնենք: Ուստի կը հաւանինք նոր Յովիաննէսի մը գոյութեան Ենթադրութիւնը մէկ կողմ թողով, Եւ ըսել, թէ 1474-ին բուն գահակալութեան անցած, Եւ 1484-ին Եջմիածինէ Եւ աթուէ հեռացած, Եւ 1485ին Կամենից գտնուող Յովիաննէս Աջակիրն է, որ տակաւին կապրէր 1505-ին, Եւ իր անունը պատահաբար գրուած է մասնաւոր յիշատակարանի մէջ, որուն ուր Եւ երբ գրուած ըլլալը ցուցած չէ, Եւ թերեւս Լեհաստանի մէջ գրուած յիշատակարան մըն է, ուր կը գտնուէր Յովիաննէս: Եթէ կը ներուի մերձեցուցմամբ ընդարձակել պատմական պարագաները, մենք իբր հաւանական պիտի ընդունէինք, նոյնացնել Յովիաննէս Աջակիրը, այն Յովիաննէս հայրապետին հետ, որ 1508-ին Սարգիս Եպիսկոպոսի Եւ Դաւիթ կրօնաւորի մը հետ, Կոստանդնուպոլիս Եկան Եջմիածնի նուիրակութեամբ, Եւ այնտեղ նահատակեցան գլխատմամբ սրոյ (ԱԱԾ.Ա.257), Եւ անուննին տօնացոյցի մը մէջ ալ նշանակուէր է, թէպէտ այդ յիշատակը յառաջ բերողը կաւելցնէ թէ չիք ի միջի պատմութիւն նահատակութեան նոցա (ՎՐՋ.Ե.280): Շատ յարմար կու գայ ըսել, թէ Յովիաննէս Եջմիածնի համար նպաստ հաւաքելու նպատակով Հայ գաղթականներու շրջանը կատարած ատեն, այդպիսի վախճան մը ունեցած ըլլայ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Այդ Ենթադրութեան իբր հաստատութիւն կրնանք աւելցնել թէ, տէր Յովիաննէս արքեպիսկոպոս Ասլանպէկենց Եւ Սարգիս Եպիսկոպոս Եւ Ստեփանոս Եպիսկոպոս Եւ Դաւիթ աբեղայ, 1506-ին ի հայրապետութեան տեառն կաթողիկոսի տէր Սարգիս կը գտնուին Սեչով կամ Սուչաւա քաղաքը նուիրակ ի սուրբ Եջմիածնէն (ՏԱԾ.55): Յովիաննէսի անխստիր հայրապետ կամ կաթողիկոս կամ արքեպիսկոպոս գրուիլը կրնայ մեկնուիլ իր հրաժարեալ կաթողիկոսի կերպարանովը: Այդ Ենթադրութիւնները ստուգութեան կը մօտենան ուրիշ

յիշատակարանով մը, ուր պատմուած է Եջմիածնի նուիրակներու Ամասիոյ մէջ նահատակուիլը (ՀԱՅ. 587): Նուիրակներն են Մեծ Յովիաննէս Եպիսկոպոս ազնուական եւ տէր Սարգիս Եպիսկոպոս եւ Դաւիթ կոյս աբեղայ, որոնք միւռոնով եւ օրինութեամբ կու գան Բիւզանդիա, անկէ կանցնին, Կաֆա, Մոլտաւիա, Սուչաւա, Իլվով, Աքքըրման, եւ կը դառնան Կոստանդնուպոլիս, ուսկից իբր թէ Դաւիթը Ամասիա կը գրկեն, եւ հոն կը ծերբակալուի իբր լրտես եւ տանջանքներու կենթարկուի: Սակայն Ամասիայի յիշատակութիւնը աւելորդ եւ անիմանալի կը մնայ, վասնզի առանց ուրիշ ծանրօթութեան երեքը միասին կը գտնուին ծերբակալուած: Մեծ Վէգիր Ալի փաշայի կը հանուին, խոնդքարի կամ հիւնքեարի որ է սուլտանին լուր կը տրուի, մեծ տիվան կը կազմուի, Դափճոց օտան կը բանտարկուին, որոնք ամէնքը Կոստանդնուպոլսոյ եւ ոչ Ամասիայի կը պատկանին: Երեքն ալ ուրացութեան չհաւանելնուն ի չարչարանքն զանազան աւելի աւուրք հնգետասան տանջուելէ Ետքը (ՀԱՅ.589) կը գլխատուին 1506 հոկտեմբեր 17-ին (ՀԱՅ.590): Նոյն անուններ եւ նման պարագաներ կը յորդորեն նոյնացնել այդ զանազան յիշատակները, թուականի տարբերութիւնն ալ շուտով կը մեկնուի Ե. եւ Է. հայ թուատառերու շփոթութեամբ, եւ կրնանք իբր ստոյգ ընդունիլ Յովիաննէսի եւ իր ընկերներուն նուիրակութեամբ երկար պտոյտներէ Ետքը 1506-ին Կոստանդնուպոլիս նահատակուիլը:

1515. ՆՈՐ ՎԿԱՆԵՐ

Այդ ժամանակամիջոցին պակաս չեղան ուրիշ հաւատոյ նահատակներ ալ թէպէտ ոչ ընդհանուր հալածանքի մը հետեւանօք: Ասոնք անձնական պատահարներու պատճառով կեանքերնին զոհողներ եղած են, յաճախ կեղծ կամ սուստ ուրացութիւններէ մը ետ դարձած ըլլալու պատրուակով: Այդ կարգին յիշենք նախ Ստեփանոս Կոստանդնուպոլսեցին, մանուկ կոչուած նորահաս երիտասարդ ըլլալուն համար, եւ նոյնիսկ մայրաքաղաքին մէջ նահատակուած 1471-ին, այլ պարագաները անծանօթ մնացած (ՉԱՄ.Գ.515): Դաւիթ Խարբերդցի, տէր Գրիգոր քահանային երիտասարդ որդին (ՍԱՄ.175) տաձկացեալ քեռայրէն ամբաստանուեցաւ իբրեւ թէ մահմետական օրէնքը հայիոյած ըլլայ, ծերբակալուեցաւ եւ 20 օր բանտարկուեցաւ, ուսկից վերջը իր հօր իսկ քաջալերութեամբ ուրացութեան չզիջանելուն, մոլեռանդ բազմութենէ խոշտանգուեցաւ, կրակով ալ տանջուեցաւ, եւ սրախողիսող նահատակուեցաւ 1474 յունուար 16, կիրակի օր (ՆՈՐ. 308): Ըստ այսմ բանտարկութիւնն ալ եղած կըլլայ 1473 դեկտեմբեր 27-ին: Սիրուն Հիզնացի կամ Հիզանցի, այս ալ երիտասարդ մը 25 տարեկան, մօրը տաձկանալուն վրայ, զինքն ալ կը բռնադատեն մօրը հետեւիլ, այլ նա խստիւ կընդդիմանայ քրիստոնէութիւնը փառաբանելով, որուն վրայ բազմութիւնը կատաղելով, տեսակ տեսակ տանջանքներէ եւ խոշտանգանքներէ Ետքը կը բանտարկեն, երկու օր յետոյ նորէն չարչարելու կը ծեռնարկեն, սիւնի մը պրկելով անխնայ կը խոցոտեն, եւ գիշերն ի բուն այնպէս թողլով, առատօտուն հրապարակ կը տանին, ծեռուները կը կարեն եւ բոլոր ներկաները սուրերով կը վիրաւորեն մինչեւ ոչ մնաց տեղի ողջ ի մարմին նորա: Նահատակութեան օր նշանակուած է 1476 յունուար 14 (ՆՈՐ. 312):

1516. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱԹԵՒԱՑԻ

Ստեփանոս Տաթեւացի, Եղբօրորդի Շմատոն արքեպիսկոպոսի (1543), եւ ինքն ալ Տաթեւի արքեպիսկոպոս, որ աղջիկ մը առեւանգող եւ տաճկացող արեղայ մը ուժգին միջոցով ետ էր բերած, եւ երկութն ալ ապաշխարութեան արժանացուցած (ՆՈՐ.313): Ժամանակ կանցնի այդ գործին վրայ, եւ 1477-ին Ուզուն Հասանի մեռնելուն եւ Եաղուափի յաջորդելուն առթիւ, Հայաստանի կողմին իշխանը Խալիլ Սօֆու, որ է կրօնասէր իսլամ անձ մը, կուգէ յապահեալ Վրէժը լուծել, եւ նենգութեամբ կը հրաւիրէ Ստեփանոսը, որ միամտութեամբ կու գայ, իրեն հետ առնելով եւ իր ազգականներէն քրոջ որդին Եայսկոպոսը, եւ մօրեղբօրորդին արեղայն, որոնց անունները չեն գրուած: Խալիլ կեղծ պատուասիրութենէ Ետքը ուրացութիւն կառաջարկէ, եւ արքեպիսկոպոսին եւ ընկերներուն դիմադրութեան վրայ կերդնու, իմ Երկոտասան կինն յիսնէ թողած լինի, թէ այդ բանիդ այլ ձար կայ (ՆՈՐ.315): Իբրեւ փորձ, նախ 8 օր եւ դարձեալ 12 օր անսուադ բանտարկութենէ Ետքը, առաջ կը ձեռնարկէ ընկերները տանջել, եւ իր հրամանով երկութն ալ որպէս զկծիկ կապելով, զեպիսկոպոսն խարշեցին կաթսային մէջ, եւ զաբեղայն խորովեցին կրակի վրայ, նոյն իսկ Ստեփանոսի աչքին ներքեւ, որուն վրայ էր զիսաւորապէս Խալիլի ցատումը: Այսպէս կատարուեցաւ Երկութին նահատակութիւնը 1478 թուականին: Իսկ Ստափանոս հազիւ հոգեպահիկով տարի մը բանտարկութիւն քաշեց, ուսկից Ետքը բոլոր ակրաները հանելով գանկին վրայ բեւեռեցին, եւ դարձեալ Երկար բանտարկեցին, մինչեւ որ Վէրքերը սպիանան: Ասկէ Ետքն ալ հետզհետէ նոր տանջանքներ հնարելով նեղեցին: Անգամ մը բեւեռաքարշով մարմնոյն վրայ վաթսուն տեղէ վիրաւորեցին, անգամ մըն ալ բոցերու վրայ խանձեցին, անգամ մըն ալ գլուխը գերծելով եւ մեղրով օծանելով ընկոյզի կճեպի մէջ փակուած սեւ բգէզներ կապեցին, որ գանկը ծակեն եւ ուրիշ տանջանքներ ալ հնարեցին: Այսպէս հինգ ամ բոլոր ի չարչարանս եւ ի բանտ կացեալ կապանօք, սովով եւ ծարավով, տեւեաց այնքան տանջանացն (ՆՈՐ.317): Վերջապէս Ստեփանոսի քոյրը գնաց անկաւ յոտս մօր փատիշահին, որ յուզուելով հրաման դրկեց Խալիլի Ստեփանոսը արձակել, իսկ նա Երդումը պատճառելով կը անդէր, մինչեւ որ թագուիին մարդ դրկելով բռնութեամբ ազատեաց Ստեփանոսը ի ձեռաց Խալիլի, եւ յուղարկեաց ի վանս իւր ի Տաթեւ (ՆՈՐ.318), եւ այս եղաւ 1483-ին, (ՆՈՐ.319), եւ ոչ 1453-ին, ինչպէս ուրիշ տեղ գրուած է (ՄԻՒ.528), վասնզի այն տեղ ալ յիշուած է Եաղուափի թագաւորութեան ժամանակը (ՄԻՒ.526), որ 1478ին գահակալած է: Ստեփանոս տարի մը Տաթեւի մէջ կազդուրուելէն Ետքը Երուսաղէմի ուխտագնացութիւնը կատարեց, եւ Տաթեւի վանքը դառնալով, շուտով վախճանեցաւ սրբութեամբ եւ խոստովանողական մահուամբ, զոր իդէա է նշանակել 1485-ին:

S. ՍԱՐԳԻՍ Գ. ՄԻՒՍԱՅ

1517. ՅԱԶՈՐԴԵԼՈՒՆ ՊԱՐԱԳԱՅՆ

Երբոր Յովհաննէս Աջակիր Էջմիածինէ մեկնեցաւ 1484-ին (1513), արդէն օծեալ կաթողիկոս մը կար իրեն աթոռակից, որ նովին իսկ աթոռին բուն գահակալ կըլլայ, եւ աթոռակիցէ աւելի բան մը, քանի որ իրմէ գերազոյնը չկար Մայրաթոռի մէջ: Այդ կաթողիկոսն էր Սարգիսը, ոչ Աջատարը, ինչպէս շատեր շինոթեցին: Մենք արդէն շեշտեցինք Երկու Սարգիսներու տարբերութիւնը,

պնդելով Դավրիժեցիին Միւս աայլ տէր Սարգիս բացատրութեան վրայ (1507), եւ որովհետեւ այդ վերջին Սարգիսին ալ ծագումը եւ նախկին պաշտօնը մեզի անծանօթ է, կրծիմը լուծող բառերը իբր իրեն որոշիչ եւ մակրի անուն կընդունինք, եւ Սարգիս Գ. Միւսայլ կը կոչենք, եւ Յովիաննէսի մեկնելուն թուականէն զինքն իբր բուն գահակալ կը նկատենք: Ասով Յովիաննէսը իբր վախճանած չենք ուզեր ցուցնել, այլ իբր գործէ ձեռնթափ եւ բուն գահակալութենէ հրաժարած կը սեպենք, կամ թէ աթոռակիցի կերպարանին ներքեւ մտած, որովհետեւ արդէն ընդունեցանք Լեհաստանի մէջ իբրեւ կաթողիկոս գացած եւ ապրած ըլլալը, եւ մինչեւ իսկ հաւանական նկատեցինք, որ Կոստանդնուպոլիս նահատակուած Յովիաննէս հայրապետը եղած ըլլայ (1516): Միւսայլ Սարգիս որ Յովիաննէսի հեռանալով աթոռին տէր կըլլար, նշանաւոր եղած է իր օրով աթոռակցութեան բարձրացնողներու շատութեամբը, որոնք Արիստակէս Գ., Թադէոսի Ա. եւ Եղիշէ Բ. անուններով սովորական ցուցկներու ալ ացած են իբր բուն կաթողիկոսներ (ԺԱՄ.636), ինչ որ հնար չէ ընդունիլ, քանի որ միեւնոյն ատեն աթոռի վրայ կը գտնուէր վերոյիշեալ Սարգիսը, որ բուն գահակալն էր: Մենք կանոններու եւ օրէնքներու եւ ընկալեալ սովորութիւններու հակառակ կը նկատենք, միեւնոյն աթոռի վրայ եւ միեւնոյն ժամանակ մէկէ աւելի գահակալներ ձանչնալ, ընդունելով միայն որ գահակալներ, առանց հրաժարելու, կարենան իրենց մօտ լիազօր փոխանորդներ կամ գործակիցներ կամ աթոռակիցներ ունենալ, որոնք կարենան համահաւասար կերպով բոլոր իրենց ըրած գործերը կատարել, միւռոնի օրինութիւնն եւ եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւնն ալ մէջը ըլլալով: Սակայն այսպէս ըլլալով ալ աթոռի տէր եւ բուն գահակալ չեն կրնար ըստիլ, եւ իրենց անունը կաթողիկոսական գաւազանին չի կրնար անցնիլ, մինչեւ որ բուն գահակալին մահուամբ կամ հրաժարմամբ աթոռը չդատարկանայ:

1518. ՉՈՐՍ ԱԹՈՌԱԿԻՑՆԵՐ

Ներկայ պարագայիս մէջ, Դավրիժեցին, որ մեզի առաջնորդ եղող նշանաւոր հեղինակութիւնն է, 1493, 1499, 1504, եւ 1506 թուականներուն ներքեւ, հաստատուն կերպով կը կրկնէ, նոյն տէր Սարգիս բացատրութիւնը, որով այդ ժամանակամիջոցին համար անհրաժեշտ է Միւսայլ Սարգիսը իբր բուն կաթողիկոս ձանչնալ, եւ չարդարանար, 1466-է Սարգիս Գ., 1490-է Արիստակէս Գ., 1498-է Թադէոս Ա., եւ 1503-է Եղիշէ Բ. անունները իբր բուն կաթողիկոս արձանագրելու գրութիւնը (ԺԱՄ.636): Կը մնայ միայն հետազոտել թէ Միւսայլ Սարգսի հետ եղող աթոռակիցներ մէկտեղ պաշտօնի վրայ գտնուած են, թէ ոչ իրարու յաջորդելով պաշտօն վարած են: Այդ հետազոտութեանց ալ գլխաւոր աղբիւրը կընդունինք Դավրիժեցին, ուրիշ մասնաւոր յիշատակներու հետ բաղդատելով, քանի որ չեն հրատարակուած Փիրոլալէմեան հաւաքածոյին յիշատակարանները, որ կրնային միայն լուսաբանութիւններ ընձեռնել: Այդ կարգին առաջին նշանակած են ոմանք Վրթանէս Օծոպեցին (ԶԱՄ.Բ.227-է) զոր մենք արդէն չընդունեցանք (1512), որով առաջին կը մնայ Արիստակէս, զոր կը համաձայնինք Արիստակէս Գ. ըստի, բայց լոկ աթոռակցութեան իրաւունքով: Դավրիժեցին զայն կը նշանակէ 1493-ին (ՂԱՎ.337) եւ Երեւանեցին 1492-ին (ԶԱՄ.20): Սակայն ուրիշ յիշատակարաններ 1486-է ունին անունը (ԱՐՌ.230), ինչ

որ կը ցուցնէ թէ Յովիաննէսի մեկնելէն քիչ ետքը, Սարգիս պէտք զգացած է իրեն աթոռակից մը առնել, որով ինքզինքը գահակալ նկատած է, ինչպէս որ մենք արձանագրեցինք: Իսկ 1499-ին միւս աթոռակից յիշած ատեն, Դավրիժեցին այլ եւս Արիստակէս անունը չի տար, որով կը թելադրուինք հետեւցնել թէ Արիստակէս Գ. 1499-ին կամ քիչ առաջ վախճանած է, եւ Սարգիս առանց ընկերի չմնալու համար նոր աթոռակից մը առած է, ինչպէս որ ըսած ալ է թէ, այլ եւ եղեւ կաթողիկոս տէր Թադէոս (ՂԱՎ. 337), զոր չենք վարանիր Թադէոս Ա. կոչել, պարզապէս աթոռակցութեան տեսակէտէն: Այդ Թադէոսի անունն ալ այլեւս չի կրկնուիր, երբ 1504-ին նոր աթոռակից մը կը նշանակուի, այլ եւ եղեւ կաթողիկոս տէր Եղիշէ, բայց միշտ կը կրկնուի բուն գահակալին անունը նոյն տէր Սարգիս (ՂԱՎ. 337): Այս տեղ ալ իրաւունք կունենանք հետեւցնել թէ Թադէոս Ա. մեռած էր 1504-ին կամ քիչ առաջ, որով դարձեալ իբր միակ աթոռակից պաշտօնի կը կոչուէր Եղիշէն, որ եւ Եղիշէ Բ. աթոռակցութեան իրաւունքով, որով երկուք աւելի չեղան երբեք կաթողիկոսները մինչեւ 1506: Այս տարւոյն ներքեւ Դավրիժեցին երեք անուններ միանգամայն կը դնէ, Նոյն տէր Սարգիս եւ նոյն տէր Եղիշէ այլ եւ եղեւ կաթողիկոս տէր Ներսէս (ՂԱՎ. 337), Աթոռակիցներու կրկնումը կրնայ հետեւանք ըլլալ առջի երկունքներէն մէկին, եւ աւելի հաւանականութեամբ Սարգիսին, տկարացած վիճակով աշխատութեան եւ յօգնութեան անբաւական գտնուելուն: Այդ Ներսէսը կրնայինք իրաւամբ Ներսէս Ե. կոչել, ինչպէս գրողներ ալ գտնուեցան (ԱՐՐ. 230), սակայն Ներսէս Ե. կոչումը վերջին ատեններ Աշտարակեցիէն պաշտօնապէս գործածուած ըլլալուն իր ստորագրութեան մէջ, եւ աթոռակից Ներսէսն ալ բուն գահակալութեան անցած չըլլալուն, պէտք չենք ունենար թուահամարներու փոփոխութիւն ընել, եւ առանց թզւահամարի կը թողունք Սարգիսի վերջին աթոռակիցը: Իսկ Աշտարակեցին Ներսէս Ե. թուահամարը առնելուն պատճառը Չամշեան է, որ առանց մի փաստի ուզած է աթոռակից Ներսէսը նոյնացնել Աղքամարայ Ստեփաննոս կաթողիկոսի Եղբայր եւ յաջորդ Ներսէսի հետ, եւ մինչեւ իսկ Դավրիժեցին սխալած ըսելու չափ յառաջ գացած է (ԶԱՄ.Գ.509): Չամշեանի հետեւողութեամբ է, որ սովորական ցուցակն ալ զանց ըրած է Ներսէսի անունը (ԺԱՄ.636), թէպէտեւ Երեւանեցին ընդունած է այն 1506 թուականին ներքեւ, մինչ իսկ իբր գլխաւոր ու բուն աթոռակալ ցուցնելով (ԶԱՄ.20): Այդ տեղ կը վերջանան Դավրիժեցիէն յիշուած Սարգիսի աթոռակիցները, որոնք իրարու յաջորդելով պաշտօն վարած են, եւ միայն վերջին տարիններ երկու աթոռակիցներ միանգամայն գտնուած են:

1519. ԿԱՐԾԵՑԵԱԼ ԱԹՈՌԱԿԻՑՆԵՐ

Իբր թէ Դավրիժեցիէ յառաջ բերուած աթոռակիցներու անունները քիչ ըլլային, ոմանք ուզած են ուրիշներ ալ աւելցնել ինչ ինչ թերի կամ թիւրիմաց ակնարկներու վրայ իհմնուելով: Սակայն մենք չենք կրնար այդ անունները ցուցակին աւելցնել, եւ կը իհմնուինք Դավրիժեցին եւ Երեւանեցին լռելու վրայ, որոնք հաւատարմագոյն եւ հմտագոյն աղբիւրներ են: Արեւելացինրէն մէկն էր Վրթանէս Օծոպեցին, որուն վրայ կանուխէն գրծ ենք (1512): Իսկ երկրորդն է Յովիաննէս մը որ իբր նոր անձ երբեք յիշած չէ, եւ որուն նկատմամբ Եղած յիշատակութիւնները շատ լաւ

կրնան պատշաճի Յովհաննէս Աջակիրին, ինչպէս որ իր կարգին բացատրեցինք (1514): Դաւիթ մըն ալ տեղ մը յիշուեր է եղեր, թէպէտ մենք չենք տեսած, եւ ոչ ալ գիտենք թէ ինչ հիմամբ Ներսէս եւ Դաւիթ միեւնոյն անձը կարծուած են (ԱՐՌ.230), եւ չենք համարձակիր կաթողիկոս մը կամ աթոռակից մը աւելցնել, եւ ոչ ալ երկանուն մը ընդունիլ: Ասոնցմէ զատ 1488 թուականին գրուած յիշատակարանի մը մէջ, ի հայրապետութեան տէր Յուսկանն տեսնուիլը (ԱՐՌ.230), իրաւունք տուած է ոմանց Յուսիկ Բ. կաթողիկոս մըն ալ աւելցնել այդ միջոցին, զոր չունին ոչ Դավրիժեցին եւ ոչ Երեւանեցին, որ է ըսել թէ Մայրաթորի մէջ լսուած անուն չէ: Այս առթիւ դիտել կուտանք, թէ Հայրապետ եւ հայրապետութիւն կոչուածը հիներուն սովորութեամբ միայն կաթողիկոս եւ կաթողիկոսութիւն իմաստով գործածուած չէ, այլ վանքերու մէջ, ինչպէս վանական վարդապետները Հայր կը կոչուին, վանահայրն ալ Հայրապետ կը կոչուէր, իբրեւ Հայրերու պետ, եւ համապատասխանող նորագոյն Աբբահայր կոչման: Այսպէս գրուած կը գտնենք. Ի հայրապետութեան տէր Սահակայ առաջնորդին Վարագայ (ՓԻՐ.10), կամ Ես Ծերուն աբեղայս, որ ի նարդեան ժամանակիս հերպետ կոչիմ հօչակաւոր մենաստանիս սուրբ Վարդանայ (ՓԻՐ.45), եւ յաձախ ուրիշ յիշատակներու մէջ ալ: Այդ միեւնոյն միջոցին, այսինքն 1491 թուականին կը տեսնենք Յուսիկ մը Գուգարաց Ս. Կարապետ վանքին առաջնորդ, որուն անունը կաթողիկոսին հետ յիշուած է, ի կաթողիկոսութեան Հայոց տէր Սարգիս եւ յեպիսկոպոսութեանն մերոյս տէր Յուսկանն (ԹՈՂ.Ա.120), եւ կը կարծենք, թէ ուրիշ տեղ մը նոյն Յուսիկին հայրապետի անուն տրուած ըլլալը, յորդորած է ոմանք (ԱՐՌ.230) Յուսիկ կաթողիկոս մըն ալ աւելցնենք Սարգիսի բազմաթիւ աթոռակիցներու շարքին, մինչ մենք բաւական փաստ չենք գտներ իրենց կարծիքը ընդգրկելու: Անցողակի աւելցնենք, որ Ալիշան, այդ գիտին հեղինակը, Յուսիկ Բ. եւ ոչ Յուսիկ Գ. կը կոչէ իր գաղափարած կաթողիկոսը, որով անուղղակի կերպով հերքած կըլլայ անոնց կարծիքը, որոնք Ներսէս Մեծէ Ետքը Յուսիկ Բ. կաթողիկոս մը կը դնեն եւ կը պնդեն, (157), պարզապէս գրչութեան տառերու տարբերութեամբ կազմուած Ենթադրութիւն մը:

1520. ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԱՄԼՈՒԹԻՒՆԸ

Սարգիսի Երկարատեւ պաշտօնավարութիւնը, ինչպէս եւ իր անձն ալ իսպառ ամուլ Են կարեւոր գործունեութենէ, եւ պատմութիւնը ոչ մի արդիւնաւորութիւն կամ Եղելութիւն չի գտներ, որով կարենայ անոր ժամանակը Ճոխացնել, եւ պարտաւորեալ պիտի կրկնէ վշտացեալ Երեւանեցին տիսրագին յանգերգը, թէ յայսքանմիջոցս գրեթէ սուրբ աթոռս ի վատ անդր ընթանայր օր աւուր եւ յանշքութիւն (ԶԱՄ. 19): Հազիւ 30 տարիներ անցեր էին այն ոգեւորեալ եւ ոգեւորիչ վայրկեանէն, երբ բազմաթիւ նշանաւոր եւ գիտական անձեր Էջմիածնի մէջ հաւաքուելով աթոռին փոխադրութեան եւ Եկեղեցւոյն Վերանորոգման կենսական գործերուն կաշխատէին, բայց ահա ոչ անոնք կային այլեւս, եւ ոչ արժանաւոր հետեւորդներ եւ յաջորդներ ունեցած էին, եւ Մայրաթոռոյ կաթողիկոսներուն ապարդիւն պաշտօնավարութեան գուգակշիւ կընթանար՝ Եկեղեցական դասակարգին ալ անկեալ վիճակը, որ եւ ոչ համառոտ պատմութիւն գրող մը գտնուած է: Չեն Երեւար այլեւս Տաթեւի եւ ուրիշ վանքերու բեղմնաւոր աշակերտութիւնները,

դիմացնիս չեն ելլեր արդիւնաւոր վարդապետներ, բնաւ յիշատակ չունինք որեւէ գովանի Եւ արժէքաւոր հեղինակութեան: Երբ Մեծովեցին կակծագին կը յանդիմանէր Հերմոնեցին, Վիրապեցին դէմը նիւթած դաւաճանութեանը համար, ըսած էր, զդատաստանս Հայոց ուղղափառ աստուածաբանութեանն խափանեցէր (ԿՈՍ 84), Եւ կարծես չարագուշակ կանխատեսութիւն մը ունեցած էր ոգեւորեալ գործիչը, որ արդեամբ կը կատարուէր այդչափ արագ կերպով, մեզ ալ իրաւունք տալով իրեն հետ մեղադրել զանմտութիւն ազգիս մերոյ, Եւ սուպու Եւ կոպիտ Եւ բիրտ Եւ անհնազանդ քահանայական կարգիս, Եւ զանզգամութիւն կրօնաւորած Հայկազն սեռի (ԿՈՍՍ. 85): Բայց ողբը թողունք, ու պատմութեան դաշնամբ: Առջի ժամանակներու իբրեւ վերջին բեկոր մնացած էր Մկրտիչ Նաղաշ Վարդապետը, որ Կաֆայի պանդխութենէն իր Եպիսկոպոսական աթոռը, Ամիդ կամ Տիարպէքիր դաշնալէն Ետքը (1474), 1473-ի ժամանակին առթիւ զգայուն ողբ մը գրեց իր ծերութեան ատեն, Եւ ինքն ալ քիչ Ետքը վախճանեցաւ: Յիշենք նաեւ Կիրակոս Երզնկացի վարդապետը, ուսկից մնացած է Ոսկեփորիկ գիրք մը, հաւաքածոյ խրատական գրուածներու Եւ ժողովրդական գրուածներու Եւ ժողովրդական ուտանաւորներու Եւ քահանայական իրահանգներու, միջակ Եւ աշխարհաբար ոճով: Իրեն կը պատկանի Եւս Աստուածածնայ Անձինք կոչուած Արեւելք գերարփին շարականը որ չարդարացներբնաւ սքանչելի շարական գովեստը, զոր ոմանք կարծած Են տալ անոր (ԶԱՄ. Գ. 509): Եւ կը ստիպուինք այսչափով փակել ժամանակակից նշանաւոր Եւ գիտական անձերու Վրայ տրուելիք ծանոթութիւնները:

1521. ՍԵՖԻՆԵՐՈՒ ԶՈՐԱՆԱԼԸ

Քաղաքական կացութիւնը նոր կերպարան առաւ այդ միվոցին վասնզի Աքքօյունլուներու թագաւորութիւնը, Գարաքօյունլուները ընկճելով իր գագաթնակետը հասնելէն Ետքը, յանկարծ դէպի կործանում սկսաւ քալել: Ուզուն Հասանի 1479-ին մերնելէն Ետքը՝ անոր յաջորդեց Եաղուաթէպէտ ոմանք անկէ առաջ Խալիլ մըն ալ կը յիշեն, որ քանի մը ամիս գահը յափշտակեց: Եաղուաթ հազիւ մինչեւ 1845 կրցաւ իշխանութիւնը պահել հակառակորդներու հետ մաքառելով, Եւ իր դեղակուր սպանութենէ Ետքը, բազմաթիւ մրցակիցներ իրարու հետ պատերազմելով Եւ իշխանութիւնը իրարմէ յափշտակելով իրենց տէրութեան կործանումը փութացուցին, մինչեւ որ նոր Եւ բնիկ Պարսիկ հարստութիւն մը տիրեց դարուս Վերջը 1499 ին այն է Սէֆիներու կամ Սոֆիներու ազգատոհմը: Սէֆի ինքն Աստակիլի իշխանն էր Եւ զօրաւոր ցեղի մը շէյսը, որ Ճիհանշահի Երեսէն փախստական Ուզուն Հասանի մօտ ապաւինած Եւ անոր քրոջը հետ ամուսնացած էր: Շէյս Սէֆի Շիրվան գաւառը գրաւել ուզած ատեն պատերազմի մէջ մեռաւ, Եւ իրեն յաջորդեց որդին Շէյս Հայտար, որ Ուզուն Հասանի աղջկան հետ ամուսնացած էր: Միշտ հետամուտ էր իր հայրենական ժառանգութիւնը ձեռք ձգելու Եւ հօրը սպանութեան վրէժը լուծելու բայց չաջողեցաւ, Եւ ինքն Հայտար Եւ իր Երէց զաւակները՝ Ալի Եւ Իպրահիմ պատերազմի մէջ մեռան, Եւ մնաց միայն մանուկն Խսմայէլ (ՏՊԷ. 353) յոր Աղթամար կղզին փախուցին Եւ ինն աձեցաւ Հայերու կղզին փախուցին Եւ ինն աձեցաւ Հայերու խնամատարութեամբ (ԶԱՔ. Ա. 7),

Իսմայէլ որ մօրենական ազգակցութեամբ Աքքօյունլուներէն սերած էր, կրցաւ Պարսիկներէն կուսակիցներ գտնել, որոնք զգուած էին Վերջին խռովութիւններէն եւ ձեռնարկեց նոյն իսկ Պարսկաստանի թագաւորութեան հետապնդել: Վերջին թագաւորներէն Ռիսթէմի դէմ ելաւ եւ սպաննեց զայն 1497-ին, եւ հետզհտէ յաղթեց Ահմէտի, Էլվէնտի եւ Մուրատի, եւ 1499-ին Թաւրիզն ալ գրաւեց, եւ բոլոր Պարսկաստանը նուաճելով 1502ին, Ասպահանի մէջ Շահնշահ հռչակուեցաւ (ՏՊԷ.353), եւ Սոֆիներու կամ Սէֆիներու հարստութեան հիմնադիրն եղաւ, որոնք երկուքուկէն դար յաջորդեցին Պարսիկ գահուն վրայ: Այդ կեպով Եջմիածինն ալ Հայաստանի մեծ մասին հետ Սէֆիներու իշխանութեան ներքեւ մտաւ, որ աւելի նշանաւոր եղաւ բռնակալ տիրապետութեամբ քան շինարար իշխանութեամբ: Երեւանեցին Սարգիս 16-րդ տարին կը դնէ Շխիտարի որդի եւ Շխսէֆուն թու Շահ Իսմայէլի թագաւորութիւնը, որ կը պատասխանէ Միւսայլ Սարգիսի կաթողիկոսութեան մեր տուած թուականին, այսինքն է 1484-ին (1513), միայն ուղիղ չէ 1491-ին դնել Շահ Իսմայէլի թագաւորութիւնը (ԶԱՄ.20), որ ճշդուած հաշուով տեղի ունեցած է 1499-ին (ՃՆՏ.187): Պարսից թագաւորութեան կրած այդ մեծ փոփոխութիւնը նշանակութիւնն ունեցաւ Հայ ազգին եւ կաթողիկոսութեան համար, եւ նորանոր տագնապներու դուռ բացաւ, միայն թէ ներքին պատերազմները, Պարսկաստանի մէջ շրջափակուեցան, եւ Հայատսանի վրայ չտարածուեցան:

1522. ՍԱՐԳԻՍԻ ՏԵՒՂՈՒԹԻՒՆԸ

Առեղջուածական ըլլալու չափ դժուար է Միւսայլ Սարգիսի կաթողիկոսութեան վերջաւորութիւնը ճշդել: Դավրիժեցին, որ ընտրելագոյն աղբիւր է, 1506-ին Սարգիսի հետ Եղիշէ եւ Ներսէս աթոռակիցները նշանակելէն Ետքը, տասնամեայ ոստում մը կընէ մինչեւ 1515, եւ այս թուականին կը նշանակէ պարզապէս կաթողիկոս տէր Զաքարիա, ոչ վերոյիշեալ աթոռակիցներէն մէկը կրկնելով, եւ ոչ ալ Զաքարիայի նախապէս աթոռակից եղած ըլլալը յիշելով (ՂԱԿ.337): Նորերէն իրաքանչիւր ոք իր միտքի համաձայն ժամանակագրութիւն մը կազմած է, այդ դատարկ լցնելու եւ չարայարեալ գաւազան մը կազմելու համար, քանի որ յայտնի է որ աթոռի տասնամեայ պարապութիւն տեղի ունեցած չէ, եւ Ենթադրելի ալ չէ: Ինչ որ ամէնուն կողմէ հաստատուն բռնուած է, Զաքարիայի 1515-ին կաթողիկոսանալն է. Դավրիժեցին հետեւողութեամբ, թէպէտ Դավրիժեցին ոչ թէ սկզբնաւորութեան թուականը կու տայ, այլ նոյն թուականին այսպէս յիշատակութիւն մը գտած ըլլալը կը վկայէ, համաձայն իր յայտնի ազդարարութեան (ՂԱԿ.334): Դժուարութիւնը աւելցնող պարագայ մըն ալ այն տասնամեայ միջոցին համար մասնաւոր յիշատակարաններու չհանդիպելնիս է, որոնք կրնային մեզի կարեւոր լուսաբանութիւնն ընծայել: Զամչեան չարայարութիւն մը կը կազմէ դնելով 1467 Սարգիս Բ., 1490 Արիստակէն Գ., 1498 Թադէոս Ա., 1503 Եղիշէ Բ., եւ վերջապէս 1515 Զաքարիա Ղ. (ԶԱՄ.Գ.509): Անոր հետեւած է սովորական ցուցակն ալ (ԺԱՄ.635): Իսկ Երեւանեցին կը դնէ 1476 Սարգիս Գ., 1492 Արիստակէն Գ., 1499 Թադէոս Ա., 1504 Եղիշէ Բ. 4 1506 Ներսէս եւ վերջապէս 1515 Զաքարիա Գ. (ԶԱՄ. 20): Ալիշան անուններու խճողում մը կը կազմէ դնելով, 1467 Սարգիս Բ. 1475 Յովհաննէս Ը. 1477 Սարգիս Գ. 1846 Արիստակէն Գ. 1488 Յուսիկ Բ. 1499 Թադէոս Ա. 1504 Եղիշէ Բ. 1505 Յովհաննէս

թ. 1506 Ներսէս Ե. Եւ Վերջապէս 1515 Զաքարիա Գ (ԱՐՌ. 230): Վերջիվերջո Զամինեան գրած է 1468 Սարգիս Բ. 1476 Յովտաննէս Ե. 1477 Սարգիս Գ. 1506 Եղիշէ Բ. Եւ միշտ 1515-ին Զաքարիա Բ. (ԶԱՄ. Բ. 227 Ե): Այդ խառն Եւ անյարիր Ենթադրութեանց մէջ առաջին գիտելիքնիս այս է, թէ Դավրիժեցին յայտնի վկայութեամբ 1506-ին աթուի Վրայ կը գտնուի նոյն տէր Սարգիս (ՂԱՎ. 337) ուստի մինչեւ այդ թուականին եղող բոլոր անունները պէտք է ցուցակի չմտնեն իբրեւ աթոռակիցներ, ինչպէս որ կանուխէն ալ բացատրեցինք թէ ընդունելի եղողները (1518) Եւ թէ մեր տեսութեամբ անընդունելի երեւցածները (1519): Նոյնը կը հաստատուի շատ մը յիշատակարաններէ ալ, որոնք միջանկեալ տարիներու համար Սարգիսը իբր կաթողիկոս կը յիշեն, մինչեւ 1506 մարտ 12 օրն, ուր գրուած է ի հայրապետութեան տեառն կաթողիկոսի տէր Սարգիսի (ՏԱԾ. 55): Այդ թուականէն յետոյ Սարգիսը յիշող յիշատակարանի չենք հանդիպած, բայց կարենալ գտնուիլը անհաւանական չենք կարծեր, քանի որ Սարգիսի մահուան ալ յիշատակութիւնը չենք գտներ: Նուիրակներու պատմութեան մէջ (1435), ակնարկ մը կայ 1506 տարին, Մի երթայք դուք միաբան, կաթողիկոսն եղեալ Վախճան (ՀԱՅ. 589), որ շատ նութ է, Եւ չի բաւեր Սարգիսը մեռած ըսելու նոյն տարին, որ Դավրիժեցին իբր կենդանի կը յիշէ նոյն տէր Սարգիս կաթողիկոսը (ՂԱՎ. 337): Բայց խնդիր է միշտ 1506-է 1515 տասնամեայն լրացնել: Ենթադրութիւններէն մին է Սարգիսը 1506-ին Վախճանած ըսելով, Եղիշէ Բ. որ Երիցագոյն աթոռակիցն է, բուն գահակալ անցընել մինչեւ 1515: Այս դրութիւնը ընդունած է Զամինեան, բայց մենք հիմ մը չենք տեսներ: Երկրորդն է Զաքարիան 1515-էն առաջ բուն գահակալ դարձած ընդունիլ Եւ տասնամեային մէջտեղերը որեւիցէ տարի մը՝ դնել Սարգիսի մահը Եւ Զաքարիայի յաջորդելը: Որչափ որ գիտեմք տակաւին այդ գրութիւնը մէկէ մը առաջարկուած չէ, այլեւ ամէնքն ալ Զաքարիան անխախտ կը պահեն 1515-ին, Եւ խնդրոյ նիւթ եղող տասնամեան կը լրացնեն մասամբ Եղիշէի Եւ մասամբ Ներսէսի բուն գահակալութեամբ:

1523. ՏԱՍՆԱՄԵԱՅ ՄԻՋՈՑ

Իսկ մեր կարծիքը եղած է, ոչ Եղիշէի Եւ ոչ Ներսէսի բուն գահակալութիւնը ընդունիլ, այն մեծ պատճառով, որ յիշատակարաններու մէջ բնաւ չենք հանդիպիր այս Երկու անուններուն իբրեւ բուն կաթողիկոս արձանագրուելուն Եւ ցորչափ որեւէ այդպիսի յիշատակութիւն չտեսանք կամայական Եւ քնահածոյ կը կարծենք Եղիշէ կամ Ներսէս անունները ցուցակին անցնել, իբրեւ բուն գահակալ կաթողիկոսներ: Ենթադրութիւնները ներեալ կը ընդունինք, Երբ գոնէ ամենակոքը ակնարկ մը զայն արդարացնէ Եւ կամ թէ ժամանակագրական պահանջ մը զայն անհրաժեշտ ցուցնէ: Ներկայ պարագայիս մէջ ոչինչ կարգելու մեզ Ենթադրել որ Սարգիսի կեանքը 1506-էն անդին ալ շարունակած ըլլայ, Եւ կամ Զաքարիա 1515-էն առաջ բուն գահակալութեան բարձրացած ըլլայ, վասնզի Դավրիժեցիին տուած թուականները, ոչ թէ զնոցին կաթողիկոսացն նստելոյ զառաջին ամս նշանակեն, այլ միայն կը ցուցնեն թէ այն թուովն իշխանութեան Վրայ Եւ կենդանի կը գտնուէին (ՂԱՎ. 331): Եւ որովհետեւ ոչ մի նշան չունինք միջանկեալ տասնամեային որոշ մէկ տարւոյն մէջ Սարգիսը մեռած ըսելու, կեղակարծ բան մը Ենթադրած չըլլալու համար,

մինչեւ 1515 կը յետաձգենք անոր մահը, միեւնոյն որ նորզտնուող յիշատակարաններ եւ նոր յիշատակութիւններ ստոյգը երեւան բերեն, եւ որոշ կերպով հաստատուի 1506-1515 տասնամեային նկատմամբ ընդունելիք իրականութիւնը եւ փարատուի յիշատակութեանց չգտնուելէն յառաջ եղած մթին անստուգութիւնը: Հետեւաբար պիտի չկարենանք աւելի բան մը ըսել Միւսայլ Սարգիսի մահուան նկատմամբ: Միայն դիտել պիտի տանք թէ ժամանակագրական դժուարութեան չենք հանդիպիր ենթադրելով որ 1476-ին աթոռակից եւ 1484-ին գահակալ հօչակուող Սարգիսը, մինչեւ 1515 ապրած ըլլայ, որովհետեւ ութունամեայ եւ աւելի տարիք ունեցող անձեր յաճախ տեսնուած են Հայաստանեայց կաթողիկոսներու շարքին մէջ:

1524. ՍՍՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Սոյ նորահաստատ կաթողիկոսութեան դէպքերը պատմեցինք մինչեւ Կարապետ Եւղոկիացիին կեանքին վերջը (1489), որուն մահը տեղի ունեցաւ 1477-ին, ըստ նորագոյն հետազօտութեանց (ՍԻՍ.539), թէպէեւ երբեմն կը կարծուէր թէ շատ կանուխ վախճանած ըլլայ 1449-ին (ՍԻՍ.218): Ըստ այսն շատ երկար պաշտօնավարութեան միջոց չի մնար, իր երկու յաջորդներուն Ստեփանոս Սարածորեցիի եւ Յովիաննէս Անտիոքացիի, վասնզի երրորդը Յովիաննէս Թլկուրանցի կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած է 1489-ին (ԹԼԿ.5): Սարածոր անունով տեղ մը Կիլիկիոյ մէջ չգտնուելուն, կրնայ մտածուիլ թէ Կարնոյ Սարածորէն եղած ըլլայ Ստեփանոս, եւ հանդիպմամբ Կիլիկիոյ աթոռին մէջ յառաջացած: Իր կաթողիկոսութիւնը կերկարաձգուի մինչեւ 1488, եւ հազիւ տարւոյ մը կարճատեւ միջոց կը տրուի Յովիաննէս Անտիոքացիին (ՍԻՍ.539): Սարածորեցիին վերագրուած է Էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը խափանելու գաղափար մըն ալ, սակայն իբրեւ ժամանակ կը ցուցուի 1449 տարին (ՉԱՄ.Գ.491), երբ ուղղուած հաշուով Կարապետ էր կաթողիկոսը, նոյնիսկ իր առաջին տարիներու մէջ: Ուստի հաւանականագոյն կերեւի Սարածորեցիէն հեռացնել այսպիսի միտում մը, եւ Կարապետի վերագրել ոչ միայն Սիսի մէջ կաթողիկոսութիւն հաստատելու, այլ նոյնիսկ Էջմիածնը խափանելով նորէն Սիսը Ամենայն Հայոց աթոռ հօչակելու ջանքը: Ստոյգ կերպով Սարածորեցիին ժամանակը կիյնայ Սիսին Օսմանեան կայսերութեան ձեռք անցնիլը: Մէկնմէտ Բ. Ֆարիի 1481-ին յաջորդած էր Պայազիտ Բ. Վէլի, որ հօրը աշխարհակալութիւնները շատ աւելի ընդարձակեց թէ Եւրոպակողման մէջ Պոսնիոյ եւ Մոլտաւիոյ վրայ, եւ թէ Ասիակողմը Գարամանցոց եւ Եգիպտացոց վրայ: Գարամանցիները նուաձեց 1486-ին եւ 1487-ին Եգիպտացիներէն քաղաքներ եւ բերդեր խլեց, բայց իսպառ չկրցաւ նուաձել: Սիսի աթոռին եւ Գարամանի ու Կիլիկիոյ գաւառներուն Օսմանեանց ներքեւ նուաձուելովը, տակաւ կը շատնար Օսմանեան հպատակ հայութեան թիւը, եւ Հայեր եւսքանզեւս կը կապուէին Օսմանեան շահերու հետ, քանի որ սուլտաններն ալ իբրեւ իրենց օգտակար եւ իրենց հաւատարիմ տարը մը կը նկատէին Հայերը: Ստոյգ ալ, երբ շատ աւելի աղետալի էր Հայերուն կացութիւնը Քրդական եւ Պարսական տիրապետութեանց նեքեւ, Հայեր շատ հաճելի կը տեսնէին Օսմանեան կայսերութեան ներքեւ քրիստոնէից համար կազմուած դիրքը, եւ Հայերուն ցուցուած յատուկ մտադրութիւնը, եւ այս

պատճառով արեւելեան գաւառներէն շարունակեալ գաղթականութիւն մը կը յորդէր դէա արեւմտեան գաւառներ, եւ հետզհետէ կը բազմանար Օսմանեան հայաբնակութիւնը, եւ կը զօրանար Կոստանդնուպոլսոյ Հայ պատրիարքութեան դիրքը:

1525. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՑԻ

Սոյ կաթողիկոս Յովհաննէս Թլկուրանցիին վրայ խօսիլ ուզելով, պէտք է նախ դիտենք թէ բոլորովին տարօրինակ եւ անսովոր դէմք մըն է նա հայրապետական աթոռի վրայ: Իր կաթողիկոսական գործունեութենէն շատ բան չենք գիտեր, եւ կը հետեւցնենք թէ շատ բան ալ ըրած չէ, թէպէեւ մինչեւ 1525, ամբողջ 36 տարի կաթողիկոսութիւն վարած է: Բայց ուր Եկեղեցական գործունեութեամբ աննշան կը մնայ, նշանաւոր անձ մը կը ներկայանայ իբր Եկեղեցական երգերու յօրինող մը՝ Շնորհալիի կամ Նարեկացիի նմանողութեամբ, այլ կատարելապէս աշխարհային երգիչ մը, որ մարմնական սէրը, կնոջ գեղեցկութիւնը, աշխարհի զուարձութիւնները եւ կերուխումի վայելքները կը փառաբանէ զգայուն շեշտերով եւ եռանդուն ոգեւորութեամբ, եւ Խեւ Յովհաննէս Թուլկուրանցի անունով կը փակէ իր տողերը (ԹԼԿ. 31 33): Ոչ միայն տաճկերէն բառեր կը գործածէ յաձախ, այլ եւ ամբողջ տաճկերէն երգեր ալ գրած է (ԹԼԿ. 24): Սակայն այդ սիրահարական տողերու հետ ունի կատարեալ հոգեւորական երգեր ալ, որոնք հարկաւ կեանքին վերջին մասին մէջ գրուած են, ինչպէս անոնցմէ մէկուն մէջ կըսէ իրեն համար, թէ Եօթանասուն տարի լցեր (ԹԼԿ. 48): Նկատողութեան արժանի է, որ նոյն իսկ աշխարհային տողերու հետ հոգեւորական զգացումները խառնուած են: Ուստի մեզի ալ հաւանական կերեւի Կոտանեանցի կարծիքը, որ թուլկուրանցիին համար՝ Դու սուրբ Կարապետի ձորտն ու ծառան եւս ըսելէն (ԹԼԿ. 39) կը հետեւցնէ, թէ նա ալ մէկն եղած է անոնցմէ, որ Մշոյ Ս. Կարապետի ուխտաւորութեամբ եւ Եօթնամեայ պահեցողութեամբ աշուղ կամ ըմբիշ կամ լարախաղաց կը դարնային (ԹԼԿ. 7): Պիտի աւելցնենք եւս, թէ Երիտասարդութիւնը սիրոյ եւ դաւաճանութեան նուիրելէ ետքը յանկարծական դէպքի մը առջեւ փոփոխուած եւ Եկեղեցւոյ նուիրուած պիտի ըլլայ: Եւ իրեն բնական աշխուժութեամբ՝ Եկեղեցականութեան մէջ ալ աշխատասէր եւ գրաիչ գործունեութիւն ցուցնելով հետզհետէ բարձրացած եւ մինչեւ կաթողիկոսութիւն հասած կերեւի: Այլ թէ Կիլիկիոյ աթոռը ինչ օգուտ քաղեց աշուղ կաթողիկոսէն, կամ թէ Թլկուրանցին ինչ արդիւնքներ ընձեռեց Հայ Եկեղեցւոյն, ինչպէս ըսինք, մեզի անծանօթ կը մնան, եւ չգոյութեան կասկածներ կը թելադրեն:

1526. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Աղթամարի աթոռին վրայ խօսած ատեննիս յիշեցինք Ստեփանոսի կաթողիկոսանալը 1464-ին (1497), Եջմիածին արշակելը 1467-ին, եւ Ետ դարնալը 1468-ին, (1501), եւ աթոռի վրայ գտնուիլը 1477-ին, երբ Աջը Օծոպեցիին ձեռքով Եջմիածին դարձաւ (1511): Յիշատակարաններ իր օրով կը դնեն Առտէրի Եկեղեցւոյն շինութիւնը 1472-ին, եւ անոր անունը կը յիշուի մինչեւ 1487 (00. ԲԻԶ. 1196), եւ այդ միջոցներուն իրեն յաջորդած է միեւնոյն Գուրջիբէգեանց ազգատոհմէն իր Եղբայրն Ներսէս զոր մենք չուզեցինք Եջմիածնի աթոռակից Ներսէսի հետ շփոթել, հակառակ

ոմանց կարծիքին (1518): Ներսէս կարձատել պաշտօնավարութիւն ունեցած է, նոյնպէս անոր յաջորդող Զաքարիան ալ, որ բոլոր Աղթամարայ կաթողիկոսներուն նման յարմատոյ եւ ի ցեղէն մեծ թագաւորին Գագկայ եղած կըսուին: Աղթամարցի յիշատակագիր մը որ 1495 ին կը գրէ, յանցեալ ամին այսինքն 1494-ին կը դնէ Զաքարիայի մահը, եւ կաթողիկոս կը ճանչնայ Ստեփանոս մը (ԹՈՐ. Բ. 447), որ 1495-ին ալ յիշուած է (ԹՈՐ. Բ. 276), բայց 1496-ին տէր Ատոմ (ԹՈՐ. Բ. 426) կամ տէր Աղամ (00. ԲԻՉ. 1197) է Աղթամարի կաթողիկոսը: Այս թուականէն մինչեւ 1542, որ է ըսել 46 տարիներու միջոց մը, անստոյգ են կաթողիկոսներու շարքն ալ, աթորինկացութիւնն ալ: Հաւաքարանը այդ միջոցին համար, նախ կը յիշէ Գրիգոր մը, որ 1509-է մինչ՝ 1534 պաշտօնավարած կըսուի, եւ իրեն յաջորդ կը նշանակուին Եղիազար եւ Պաղտասար եւ Ղազար, առանց կարենալու չարայարեալ յաջորդութիւննին հաստատել, եւ թերեւս պատահական պարապութիւններ ալ տեղի ունեցած են այդ միջոցին: Այդ պարագաները կը հաւաստեն Աղթամարի շրջանակին մէջ ալ տիրող անկումը, ուր չկային այլեւս յաջորդներ այն քիչ ու շատ ուսումնական անձերու, որոնք այդ յիսնամեայ միջոցին սկիզբները կապրէին ինդպէս, են Յովիաննէս արքեպիսկոպոս գրոց աշակերտ, տէր Գրիգոր Աթարքեանց աստուածաբան եւ հռետոր, տէր Մկրտիչ րաբունապեր, եւ տէր Թումա Մինասեանց փիլիսոփայ (00. ԲԻՉ. 1196): Այդ անկումին իբր պատճառ կրնանք նկատել, դարուն վրայ տիրող տիսուր ազդեցութիւնը, բայց յատկապէս ալ Աղթամարի կողերը ասպարէզ էին Աքքօյունլուներու եւ Գարաքօյունլուներու անդադար պատերազմներուն, եւ Վերջին Շահ Իսմայէլ ռազմական ձեռնարկներուն: Անոր Աղթամարի մէջ գտած ապաստանը (1521), կերեւի թէ ոչ մի երախտագիտական զգացուն չի յուզեց նոր աշխարհակալին սիրտին մէջ: Երուսաղէմի եւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռներուն մէջ նշանաւոր Եղելութիւններ չեն յիշուիր, եւ առաջիկային կը թողունք անոնց մասին խօսիլ:

1527. ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Պէտք չէ անյիշատակ թողով նշանաւոր դիպուած մը, որ այս միջոցին կը պատկանի, ինչպէս է առաջին անգամ կատարուած հայերէն տպագրութիւնը: Տպագրութեան գիւտը տեղի ունեցաւ Գերմանիոյ Մոգունտիա (Mainz) քաղաքը 1455-ին, Յովիաննէս Գուտերնբերգ (Gutenberg) համեստ աշխատաւորի մը ձեռքով, եւ այդ թուականէն 57 տարի ետքը, 1525-ին հայերէն Պարզատումար մը հրատարակուեցաւ, ոչ եւս գրչագիր, այլ առաջին տպագիր գիրք մը, ոլլայ իսկ ոչ շարժական տառերով, այլ միակտուր կաղապարով տպագրուած: Վասն զի հաստատիպներ եւ պատկերներ ալ տպագրութենէ օտար չեն, թէակտեւ միակտուր փորագրութեան ենթադրութիւնը հիմնաբար կը հերքուի տպագրեալ Պատգամաւորին բուն օրինակը զննողներէն: Առաջին տպագրուած գիրքին յաջորդեցին Պատարագատետր, Ուրբաթագիրք, Տաղարան եւ Աղթարք (ԼԵՕ.14), որոնց հետ Սաղմոս մըն ալ (06.ԱՄՍ.325): Անոնցմէ ոմանք 1513 թուական կը կրեն, եւ ոմանք առանց յիշատակարանի են (ՏԻՊ.37): Այդ կենսական ձեռնարկը տեղի ունեցաւ հայաբնակ երկրէ հեռու եւ հայազգի գործունեութեան սահմաններէն դուրս, Խոալիոյ Վենետիկ քաղաքը, որ

այն ատեն կրնար համարուիլ բոլոր աշխարհի մէջ ամէնէն յառաջացեալ եւ զարգացեալ քաղաքը, թէ առեւտրական ճարտարութեան եւ թէ ուսումնական լուսաւորութեան տեսակէտէն: Չունինք ստոյգ տեղեկութիւն մը, թէ որչափ եւ որպիսի մասնակցութիւն ունեցան Հայեր այդ կենսական ձեռնարկին մէջ, կամ թէ լոկ իտալական շահագործումի արդիւնք եղաւ Հայերուն համար դիրագնոյ գիրք պատրաստելը: Անծանօթ եւ Մեղապարտ Յակոբի մը անունը միայն կայ 1513-ի տպագրութեանց մէջ, (ԼԷՕ.15), իբր գրող յիշուած, բայց ոչ ով ըլլալը, եւ ոչ ալ տպագրութեան տերն կամ բարերարն ըլլալը գիտենք: Ժամանակին հոգեւորական իշխանութիւններէն ոչ եջմիածին, ոչ Սիս, եւ ոչ Կոստանդնուպոլիս չեն յիշուիր, որ գոնէ ազգային շարժումի մը հետքը տեսնայինք այդ ձեռնարկին մէջ: Տպագրեալ Տաղարանը կը պարունակէ բաւական թուով Յովիաննէս Թլկուրանցիի Երգերը (1525), բայց չենք գիտեր թէ ինչչափ գործակցութիւն ունեցաւ Թղթկուրանցին իր կաթողիկոսութեան 24-րդ տարին լոյս ընծայուած գիրքին համար (ԼԷՕ. 22), բայց միշտ բախտաւոր եղած է իր կենդանութեան իսկ իր Երգերը տպագրուած տեսնելով: Ամէն առթի մէջ Հայ միտքի զարգացման նպաստաւոր փաստ մըն է արեւելքի ազգերուն մէջէն յառաջընթաց գտնուիլը, ըլլայ իսկ որ օտարազգիներ նախաձեռնարկ եղած ըլլան, վասնզի ամէն առթի մէջ Հայ տարրին մէջ պէտք էր սպառուէին Հայ տառերով մամուլին ներքեւէն անցնող գիրքերը: Քաղցր է ինձ յիշել, որ այս տողերը խմբագրած ժամուս, 1912 յունուար 17-30-Ճիշդ 400 տարիներ - կը լրանան այդ նշանաւոր նորութենէն, եւ Հայ տպագրութեան չորրորդ դարադարձը բոլոր Հայերուն զգացումները կը յուգէ: Ուրիշ ժամանակակից նորութիւն մըն ալ Նոր Աշխարհի դիւան է, զոր Քրիստափոր Կոլոմբոս (Cristoforo Colombo) Գենուացին գտաւ 1492 հոկտեմբեր 12-ին, բայց Ամերիկոս Վեսպուչի (Amerigo Vespucci) Փլորենտիացին տուաւ անոր իր անունը, շուրջ 1500-ին բերած ուղեւորութեամբը եւ հրատարակած տեղեկագրութեամբը: Այն ժամանակ եւ քանի դարեր ալ ետքը՝ Հայոց համար նշանակութիւն չունեցաւ Ամերիկան, սակայն ներկայ ժամանակիս այն ալ Հայ զաղթականութեան նշանաւոր հանգրուան մը եղաւ:

1528. ՄՈՒՐԱՏ ՎԱՆԵՑԻ

ժամանակակից դէպքերուն կարգին միշտ ուրոյն տեղ մը սովորութիւն ըրինք տալ հաւատոյ նահատակներուն, որոնք ընդհանուր անկումի ժամանակիս մէջ՝ ուժգին ոգեւորութեան եւ հոգեկեն զօրութեան արտայայտիչներ են եւ ազգային հոգին կը բացատրեն: Մուրատ Վանեցի, որոշ անունը հայերէն Պարգեւ է ըսուած, Վանայ իշխան Սիլէյմանէ ուրացութեան կը հրակրուի, իր հօրը տաձկացած ըլլալուն համար, սակայն իր դիմադրելուն եւ քրիստոնէութիւնը փառաբանելու վրայ սրով կը վիրաւորուի, եւ աքացի ու բռնցի հարուածուելով քաղաքէն դուրս կը քաշկռտուի եւ քարկոծմանք կը նահատակուի, իսկ մարմինը կը թաղուի Ս. Պօղոս Եկեղեցւոյ առջեւը: Նահատակութեան օրը գրուած է 934 մարդաց 13, որ կը պատասխանէ 1485 սեպտեմբեր 26-ին, բայց Յայսմաւուրքը հաստատուն տոմարով կը դնէ յունիս 19ին, իսկ ուրիշ օրինակ մը մարտ 30-ին (ՆՈՐ. 321):

1529. ՄԻՐԱՔ ԹԱՒՐԻՉԵՑԻ

Միրաք Թաւրիզեցի Թաւրիզ մայրաքաղաքի հայաբնակութեան աւագը, Եաղուափ արքունիքին մէջ ազդեցութիւն վայելող եւ մեծ հարստութեան տէր, մեծամեծ յարաբերութիւններ կը կատարէր, բազմաթիւ գերիներ գնելով կազատէր, եւ դրամի զօրութեամբ Եկեղեցիներու շինութեան եւ քրիստոնէից պաշտպանութեան շնորհներ կը ստանար, այնպէս որ Տաճիկներու մեծամեծները նախանձու թշնամութիւն մը ունէին Միրաքի դէմ: Ասոնց մէջէն Մէհսի անունով մէկ մը, որ Եաղուափ թոյլտուութիւն ունէր, որ զամենայն զոր ինչ եւ արասցէ, կամք իւր եղիցի, իր ընկերներով կը խորհրդակցէր շարունակ Միրաքը մէջտեղէն վերցնելու, եւ վերջնական որոշման կը յանգին 1486 մարտ 22-ին: Միւս օր, որ աւագ հինգշաբթի էր, Միրաք ըստ օրինի խոստովանած եւ հաղորդուած էր, երբ ուրբաթի կէսօրին Մէհսի իր փառաւորութեամբ Միրաքի կու գայ, խօսք խօսք անցնելով ուրացութիւն կառաջարկէ, Միրաքի մերժելուն կը զայրանայ, եւ իբր թէ Միրաք իրենց օրէնքը հայինյած ըլլայ, նոյն տեղ կու զարնէ ու կը մեռցնէ, եւ գլուխը կտրելով յաղթանակաւ մինչեւ թագաւորական պալատ կը տանի: Տաճիկ բազմութիւնը կը խուժէ քանդել Հայոց Եկեղեցին, զոր Միրաք շինել տուած էր: Հայեր Եաղուափի կը դիմեն որ Միրաքի սպանութեանը վրայ ցաւելով, տաճիկ բազմութիւնը ցրուել կու տայ եւ Մէհսին դատելով կը իրամայէ սիաննել: Միրաքի մարմինը պատուով կը թաղուի, մինչ Մէհսիինը բացին կը նետուի, ինչ որ Տաճիկները կը վշտացնէ, եւ Ղասում կամ Քասըն մեծ դատաւորը գլուխ կը կանգնի, անոր փառաւոր թաղում տալու: Բայց Եաղուափ այդ ձեռնարկն ալ իրեն անարգանք նկատելով, Քասընն ալ մեռցնել կու տայ, եւ գլխաւոր գործակիցներն ալ ձաղանքի ենթարկելէ Ետքը սպաննել կու տայ: Այդ դէպքէն քիչ Ետքն է Եաղուափի ալ դեղակուր սպանութիւնը (1521): Միրաքի սպանութիւնը տեղի ունեցած է 1486 մարտ 24 աւագ ուրբաթի խորհրդաւոր օրուան ցերեկը, եւ թաղումը յաջորդ առտուն՝ աւագ շաբաթ օրը (ՆՈՐ.328):

1530. ԱՍՏՈՒԾԱՏՈՒՐ ԿԱՖԱՑԻ

Աստուածատուր կամ Բուղտան Կաֆացի, մի բարի յոյժ զարմանալի Երիտասարդ եւ հօրն մին որդին, Կաֆայի այլազգիներու աչքին դարկած էր, որ կուզէին զայն իրենց կամքին հնազանդեցնել: Ուստի սուտ զրպարտութեամբ դատաւորին մատնեցին, թէ Բուղտան յիշոցք եհան, եւ չարաչար տանջելէ Ետքը թող տուին, իբրեւ թէ իրեն մտածելու ատեն թողած ըլլան: Քիչ օր Ետքը նորէն առին հօրը տունէն, եւ հարուածներով եւ Եղէգներով ու կրակով տանջելէ Ետքը, կրկին հօրը տունը բերին, եւ ողորմելի ծեր ծնողըն դառն լացուցին: Երրորդ անգամ իբրեւ թէ Աստուածատուր հաւանած ըլլայ, թլփատման գործողութիւն պատրաստուեցաւ, այլ նահատակին ուժգին բողոքելուն վրայ, մահուան վճիռը առին դատաւորէն եւ խսիրի փաթթելով ի հուր ընկեցին: Նահատակութեան թուականը ըստուած է 1488 ապրիլ (ՆՈՐ. 331), բայց ամսաթիւը չէ յիշուած եւ ոչ ալ տօնական պատշաճը: Մերձաւոր է ժամանակով Սուլթանշահի որդի Թորոս Հռոմկլայեցիի նահատակութիւնը 1494 օգոստոս 1-ին, սակայն պարագաները չեն պատմուած (ԶԱՄ. Գ 515):

1531. ՇՆՈՐՀԱՒՈՐ ԽԱՅԻԿՑԻ

Միեւնոյն 1494 տարին հանդիպեցաւ Շնորհաւոր կնոջ նահատակութիւնը (ԶԱՓ. Բ. 125), որ

Շնորհօր ալ գրուած է (ՅԱՅ. 148): Ամուսնացեալ կին մըն էր, արդէն այրիացեալ յերկրէն Մարաց (ԶԱՔ. Բ. 125), եւ կը բնակէր Բաբերդի վերին Խայիկ գիւղը (ՆՈՐ. 333), ուր քուրդ մը ետեւէն ինկած էր զայն իրեն շահիլ եւ պառնկիլ ընդ նմա: Շնորհաւորի դիմադրձութիւնները շարունակեցին, մինչեւ որ անգամ մը քուրդը կնոջ ի գործ իւր գացած միջոցին՝ կուզէ զայն բռնադատել, եւ զծեռս առ օձիսն նորա, քարշէր առ ինքն: որուն վրայ Շնորհաւորի Եղբայրը՝ քրոջը պաշտպանութեան հասնելով քուրդը կը սպաննէ եւ կը փախչի: Շնորհաւոր կը բռնուի, եւ Բաբերդի ամիրային առջեւ կը հանուի, ուր սպանութիւնը իր վրան առնելով, կըսէ թէ քուրդը չարութիւն կամէր առնել (ԶԱՔ. Բ. 126): Ասոր վրայ ուրացութեան կը հրաւիրուի իբր ազատութեան պայման, եւ յանձն չառնելուն վրայ սրախողխող կտրատեցին Շնորհաւորը եւ նահատակեցին: Մահը տեղի ունեցած է 1494.տի, եւ յիշատակը Յայսմաւութիւն մէջ գրուած է հոկտեմբեր 31-ին (ՅԱՅ. 149), որ նոյն տարի կը հանդիպէր Գիւտխաչի ուրբաթին: 1532. ՅՈՎԿԱՆՆԵՍ ԵՒ ԱՒԵՏԻՔ

Յովիաննէս Դարխտիկցի աբեղային նահատկութիւնն ալ յիշուած է յիշատակարանի մը մէջ 1500-ին (ՍԻՒ.76), այլ պարզագութեած չեն: Սոյն միջոցին նահատակուած է Աւետիք Ղրիմեցի աբեղան ալ, որ գովուած է իբրեւ փիլիսոփայ, քաղցրածայն, գրագիր եւ պատկերահան (ՆՈՐ.347): Սպանութիւնը կատարած են Թաթար խանի գինուրները, ի վերայ Ճանապարհին Ս. Նշանի վանիցն (ՆՈՐ.346), որ է Կաֆայի մօտ՝ Խրիմու Ս. Խաչ վանքը, իսկ մանրամասնութիւնք կը պակսին Յովիաննէս Սեբաստացիի տաղին մէջ: Թուական պիտի ընդունուի 1509 դեկտեմբեր 11, երեքշաբթի օր (ՆՈՐ.349), Ս. Յակոբայ պահոց շաբթուն:

Տ. ԶԱՔԱՐԻՒԱ Բ. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ

1533. ՅԱԶՈՐԴԵԼՈՒ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Զաքարիայի անունը առաջին անգամ կը յիշէ Դավրիժեցին 1515-ին, իբր միակ եւ միահեծան հայրապետ, գրելով կաթողիկոս տէր Զաքարիա- բայց մենք արդէն ըսինք թէ հաւանական է աւելի կանուխէն սկսիլ անոր կաթողիկոսութիւնը (1523): Չենք կարծեր բնաւ որ Զաքարիա առանց աթոռակից ըլլալու ուղղակի գահակալ կաթողիկոս ընտրուած ըլլայ: Աթոռակցութեան սովորութիւնը օրէնքի ձեւ առած ըլլալու չափ արմատացած էր, եւ եթէ բացառիկ բան մը հանդիպած ըլլար, անշուշտ յիշուած կըլլար: Այլ թէ երբ Զաքարիա աթոռակցութեան կոչուեցաւ, որոշ յիշատակութիւն չենք գտներ: Անորոշ ակնարկ մը կը գտնենք յիշատակարանի մը մէջ Յիշեցէք գ..ետն Զաքարիա, որ զհաւատս Հայոց նոր գմեաց ի յանօրէն առաջնորդաց, եւ զեկեղեցիքս ազատեաց Աստուծոյ տեսչութեամբ եւ ձեռօք իւրովք: Թուականն է 1506 (ԹՈՐ. Բ. 253): Մաշուած գիրերը կրնան լրացուիլ թէ վարդապետ եւ թէ հայրապետ բառերով, սակայն վերագրուած գործը, որ է բոլոր Հայոց Եկեղեցիները ազատել, ընդարձակ ձեռնարկ մը ըլլալուն, աւելի կը միտինք հայրապետ կարծել յիշեալ Զաքարիան, քան վարդապետ, մանաւանդ որ նոյն տեղ առանձինն յիշուած է տեղւոյն այսինքն Լիմին առաջնորդը տէր Յովիաննէս: Այդ խօսքը Աղթամարի վերջին Զաքարիա կաթողիկոսին ալ չի յարմարիր, քանի որ նա 1494-ին վախճանած էր (1526), եւ ահա թէ ինչպէս կը հասնինք տէր Զաքարիան 1506-էն կաթողիկոս Ճանչնալ, գոնէ

իբրեւ աթոռակից: Բուն գահակալութիւնը հաւանական ըսինք 1515-է առաջ դնել, թէպէտ չենք կրնար վկայութեամբ հաստատել: Ըսինք ալ որ փաստ մը չկայ Եղիշէ Բ. եւ Ներսէս աթոռակիցները գահակալութեան բարձրացնելու (1522), եւ եթէ Սարգիս Միւսայիլէ ետքը Զաքարիան կընդունինք իբր բուն գահակալ, պէտք է ենթադրել թէ Սարգիս առաջ մեռած էին Եղիշէ եւ Ներսէս աթոռակիցները, եւ անոնց տեղ աթոռակցութեան կոչուած էր Զաքարիա: Այս է մեր կարծիքը, եւ պէտք դատեցինք մեր կարծիքին հիմերն ալ յստակօրէն առջեւ դնել: Սոյն Զաքարիան շատեր Գ. կը հեշուեն, թուահամարի անցնելով Զաքարիա Աղթամարցին, զոր մենք իբր հակաթոռ նկատեցինք եւ թուահամարի անցնելը անպատշաճ դատեցինք (1492), ուստի մեր թուահամարով այդ Զաքարիային կը պատկանի Զաքարիա Բ կոչումը: Իսկ Վաղարշապատեցի մակդիրը կու տանք առ ի չգոյէ որոշ տեղեկութեան մը իր ծննդավայրին եւ պաշտօնատեղույն վրայ: Գործերուն ընթացքն ալ կը ցուցնէ թէ հայապետութիւնը թէ ոչ ժառանգական, գոնէ սեփական իրաւունք մը դարձած էր Էջմիածնի միաբանութեան խումբին եւ Վաղարշապատի շրջանակին, որոնք իրենց անձնական շահին հետ, գոնէ Ամենայն Հայոց հայրապետական աթոռը անխափան պահելու եւ շարունակելու օգուտը ընծայեցին:

1534. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ ԵՒ ՍԵԼԻՄ

Երբոր Զաքարիա կաթողիկոսական գահակալութեան բարձրացաւ 1515-ին, կամ թէ այդ թուականէն ալ առաջ, երկիրը ահագին շփոթութեանց մատնուած էր, երկու հզօր Վեհապետներու պատերազմներուն երեսէն, որոնք էին Պարսից շահ Իսմայէլը եւ Օսմանեանց սուլտան Սէլիմը: Սէլիմ թէպէտ իր հօր Պայազիտի անդրանիկը չէր, բայց Եւնիչերներու պաշտպանութեամբ յաջորդ նշանակուեցաւ, 1512-ին: Պայազիտ Բ. իր որդիներն ու թողքները կուսակալութեանց գլուխ անցուցած էր, որով փառասէր ձգտումներ եւ մրցակից հակառակութիւններ տեղի ունեցան, եւ Սէլիմ հետզհետէ իր փառասիրութիւնը ընդարձակելով, իր հայրը հրաժարելու եւ զինքն յաջորդ հօչակելու ստիպեց, եւ հրաժարելուն երրորդ օրը Պայազիտ մեռաւ եւ ամէնէուն համոզումը եղաւ թէ Սէլիմ զիայր իւր եսպան (ՍԱՍ.175), որ եւ յաջորդաբար Եղբայրները ու Եղբօրորդիներն ալ սպաննելու տուաւ, իր ապահովութեան համար, եւ Եաղուա կամ Անողոք մակդիր անունը ստացաւ: Շրջակայ թագաւորներէն Իսմայէլ միայն Սէլիմը չշնորհաւորեց, եւ Սէլիմ 40,000 Շի Իսլամներ, այսինքն Պարսիկներ կամ Պարսից դաւանակիցներ կոտորել տուաւ, որուն վրայ Իսմայէլ պատերազմ բացաւ, եւ Սէլիմ յարձակումներուն առջեւ երկիրը աւերեց որ պաշար չի գտնայ: Ասով մէկտեղ Զալտրանի պատերազմին մէջ Սէլիմ յաղթական եղաւ 1514-օգոստոս 23-ին, եւ Իսմայէլ վիրաւոր Թաւրիզի մէջ ալ ապահով չըլլալով, աւելի ներքին գաւառներ ապաւինեցաւ: Բայց իսկոյն ետ դարձաւ, երբոր Սէլիմի բանակը Պարսիկ սահմաններէն քաշուեցաւ, Օսմանեան կայսերութեան կցելով Հայաստանի մի մասը, այսինքն Կարսոյ, Կամախու եւ Մշոյ գաւառները, սակայն Էջմիածին եւ արեւելեան գաւառներ միշտ Իսմայէլի մնացին, որ դէպի Վրաստան եւ Կովկաս աւելի ընդարձակեց իր տիրապետութիւնը: Սէլիմ նոր արշաւանքներ կազմեց դէպի հարաւ, 1515-ին Ասորիքի, 1516-ին Միջեգետքի, եւ 1517-ին Եգիպտոսի տիրեց, եւ 1517 ապրիլ 13-

ին, Եգիպտացւոց վերջին սուլտանը Թուման կախաղանի վրայ սպանուեցաւ, եւ այդ օրէն Խալիֆայութեան, այսինքն իսլամութեան Մարզարէին յաջորդութեան իրաւունքը Եգիպտացիներէն Օսմանցիներուն անցաւ, եւ Արաբացի տարրը գրկուեցաւ իր դարաւոր իրաւունքն, որ Թուրք տարրին փոխանցուեցաւ: Այս պարագան աւելի փառաւորեց Օսմանեան կայսրութիւնը, որովհետեւ Սէլիմ Մէքքի եւ Մէտինէի եւ բոլոր Արաբիոյ ալ տէրը հրչակուեցաւ, կամ ինչպէս պաշտօնապէս կը կոչուէր սուրբ քաղաքներու ծառայն ու պաշտպանն եղաւ: Եգիպտոսէ դարձին Երուսաղէմ ալ մտաւ յաղթանակով, եւ տեղւոյն քրիստոնեաներուն հպատակութիւնը ընդունեցաւ: Հայոց պատրիարքն էր Սարգիս, որ Յովհաննէս Թափիլի (1506) երրորդ յաջորդն էր Մարտիրոսէ եւ Պետրոսէ Ետքը, եւ 1507-ին աթոռ բարձրացած էր (ԲԱՌ.51): Սարգիս փութաց նոր աշխարհակալին Վաւերացնել տալ Հայոց ազգին սեփականութիւնները, եւ ներկայելով Էօմէրի եւ Սալահէտտինի եւ Եգիպտոսի սուլտաններուն հրովարտակները՝ անոնց հաստատութիւնն ուզեց, եւ Սէլիմ նոր մը տուաւ, որուն մէջ յականէ անուանէ յիշած էր զվանօրայս եւ զբաժինս տնօրինական սուրբ տեղեաց եւ զիրաւունս պատրիարքին: Սէլիմ հրովարտակը առաջինն ու իինն է Օսմանեան վեհապետներէն Հայերուն տրուած վաւերագիրներուն (ԱՍՏ.Ա.248): Հայերը այդ առթիւ ոչ միայն իրենց ստացութիւնները ապահովեցին, այլեւ պաշտպանեցին Լատիխներուն սեփականութիւնները, երբ Սէլիմ լսելով Լատիխնաց անթիւ ոսկիս եւ գանձս բազումս ունենալը, եւ ուզելով տիրանալ, անոնց եկեղեցականները բանտարկել իրամայեց, ուր եւ մնացին 29 ամիս, հազիւ ոգեպահիկ սնունդ ստանալով, ու բազումք մեռան ի քաղցու եւ ի դառն տանջանաց (ԱՍՏ.Ա.249):

1535. ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ՄԱՀԸ

Սէլիմի եւ Խսմայէլի Հայաստանի հողին վրայ մղած պատերազմները աղետալի եղան Հայ տարրին համար, զլիսաւորապէս Խսմայէլի հրամայած աւերածներով (1534), եւ այս նեղութիւնները անշուշտ Էջմիածնի եւ Զաքարիայի վրայ ալ ծանրացան: Որչափ եւ Դաւրիժեցին յայտնի նշանակած ըլլայ, հնար չէ Ենթադրել որ Զաքարիա առանց աթոռակիցի մնացած ըլլայ, եւ որովհետեւ ինքն Սարգիսի աթոռակիցներուն վերջինն էր, ուստի մինակ չմնալու համար, անշուշտ իր կաթողիկոսութեան սկիզբը եւ ըստ սովորական ըմբռնման 1515-ին, իրեն աթոռակից մը առաւ, որ եղաւ նորէն Սարգիս մը, Սարգիս Դ. թուահամարի կարգով: Այդ Սարգիսի համար Ոոշքեան կը գրէ թէ 1496-էն Վրաստան կը գտնուէր, որ ըսել է թէ Սարգիս Գ-ի օրէն Վրաստանի առաջնորդ էր, այլ կերեւի թէ թուատարի սխալ մը սպրդած է, ուր կը գրէ թէ մինչեւ 1524 Վրաստան մնաց (ԱՌՌ. 230), վասնզի չենք կրնար Ենթադրել որ աթոռակից նշանակուելէն Ետքն ալ, եւ զահակալութեան բարձրացած ատենն ալ կարող եղած ըլլայ Էջմիածինէ դուրս ապրիլ: Ոոշքեանի տուած տեղեկութիւնը կը ծառայէ մեզի Վրաստանի մակդիր անունով որոշել այս Սարգիսը իր համանուններէն: Զաքարիայի գործունէութենէն բնաւ պատմելու յիշատակութիւն մը չենք գտներ, իսկ մահը կը ստիպուինք դնել 1520-ին, սա միակ պատճառով որ այդ թուականին աթոռակից Սարգիսը իբր բուն կաթողիկոս կը յիշատակուի Դավրիժեցիէն, եւ Զաքարիա այլեւս չի յիշուիր

(ՂԱՎ. 337): Նոյն մեկնութեամբ վարուած է նաեւ Երեւանցիին 1520-ին դնելով Սարգիսի կաթողիկոսութիւնը (ԶԱՄ. 20), եւ այսպէս կը շարունակեն յետազաներն ալ որչափ եւ Ղավրիժեցին ըսած ըլլայ, թէ սկզբնաւորութեան տարիները չեն իրեն նշանակած թուականները (ՂԱՎ. 334):

1536. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿՈՂԲԱՑԻ

Երկու նոր վկաներու յիշատակներ ալ այդ միջոցին կիյնան: Խաչատուր Կողբացի, ամուսնաւոր աշխարհական մը, բնակութեամբ եւ գործով Ամիթ կամ Տիարպէքիր հաստատուած էր: Չենք գիտեր ինչ դրդմանբ երկու զինուորներ օր մը Խաչատուրի համար կը վկայեն թէ տաճկցած էր, մինչ Խաչատուր կը բողոքէր, Բազմութիւնը կը խռնուի, ուրացութեան բռնադատութիւններ կը շարունակին, սպառնալիքներ կը լլան, քարեր կը կուտուին, բոցեր կը վառուին, բայց Խաչատուրի անյողդողդ մնալուն վրայ, կրակով տանջուելէտ ետքը կը գլխաւորուի (ՆՈՐ. 351), 1517 ապրիլ 7-ին, յաւուր Աւետեաց սուրբ Աստուածածնին (ՆՈՐ. 352), որ կիյնար աւագ երեքաբթի օրը, զոր չենք իմանար ինչու հրատարակիչները ապրիլ 5 կիրակիի ուզած են վերածել (ՆՈՐ. 352):

1537. ԱՍՏՈՒՃԱՏՈՒՐ ԽԹԱՅԵՑԻ

Աստուճատուր Խթայեցի, բինկ Մողոլ, Խթայ կամ Դատայի երկրէն, որ է այժմեան Պուխարա գաւառը (ՍԻՄ. 531): Մխիթար Բաղէշցի վաճառականը գնած էր զայն, տղայութեանը ատեն, երբոր այն երկիրները կը շրջէր, եւ իբրեւ զաւակ խնամած էր Բաղէշի մէջ, ուր տղան քրիստոնէութիւնը ընդունած եւ մկրտուած էր: Աստուճատուրի ծագումը մէջտեղ ելաւ երբ 18 տարեկան եղած էր, եւ լսուեցաւ թէ որդի է Թուրքի (ՆՈՐ.355), եւ այդ ամբաստանութեամբ ամիրային ատեանը կանչուեցաւ: Ոչ ողոքանք եւ ոչ սպառնալիք չկրցան խախտել Աստուճատուրի հաւատքը, եւ թէպէտ սովով եւ ծարաւով յոլով տանջեցին, երկար գանակոծեցին, ձմեռ ատեն սառուցեալ գետը նետեցին, թկնամէջը հուր վառեցին, ձեռքն ու ոտքը կրակի բռնեցին, սուրով մարմինը ծակոտեցին, եւ ամիսս ութ անխնայ չարչարեցին, սակայն չկրնալով զայն ուրացութեան հպատակեցնել, քարկոծմամբ նահատակեցին 1519-ին (ՆՈՐ.357): Աղթամարցի Գրիգորիս կաթողիկոս, որ յատուկ տաղ մը գրած է, նահատակութեան օրը նշանակած չէ (ՆՈՐ.358):

Տ. ՍԱՐԳԻՍ Դ. ՎՐԱՍՏԱՆՑԻ

1538. ՅԱԶՈՐԴԵԼՈՒ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Զաքարիայի յաջորդածը եղած է Սարգիս, զոր Ղավրիժեցին կը նշանակէ 1520-ին տէր Սարգիս եւ 1523-ին նոյն տէր Սարգիս կոչմամբ, իսկ յաջորդ կաթողիկոսի անունը կը յերկարածգէ մինչեւ 1536 (ՂԱՎ.337): Ասկէ քաղելով ընդունուած է սոյն Սարգիսի կաթողիկոսութիւնը դնել 1520-էն 1536, ըստ որուն կը դնէ Երեւանեցին ալ (ԶԱՄ.20). եւ պէտք է նոյն կերպով պահել, քանի որ ոչ մտ տարբեր յիշատակութիւն չստիպէր զայն փոփոխել: Համանուն Սարգիսներու իրարու քիչ հեռաւորութեամբ յաջորդելը, առիթ եղած է ոմանց անոնց նոյնացնելու, ինչպէս Բ. եւ Գ.

Սարգիսներու վրայ յիշեցինք (1507), եւ այս տեղ ալ Գ. Եւ Ղ. Սարգիսներու վրայ նոյնութեան կասկած մը կը յարուցանէ Ալիշան (ԱՐՌ.230), սակայն հիմնական չերեւիր իր կարծիքը: Դավրիժեցին ճշդարան է նոյն բառը աւելցնելու, երբ միեւնոյն անձին անունը կը կրկնէ, եւ այդ յաելուածը չունի Զաքարիայէ առաջ եւ ետքը եղող Սարգիսներու վրայ, եւ մենք պիտի չուզենք բաժնուիլ Դավրիժեցին տեղեկութիւններէն: Միւս կողմէն Սարգիս Գ.-ը 1476-էն աթոռակից կաթողիկոս եղած գիտենք, եւ ներկայ Սարգիս Դ.- մինչեւ 1536 շարունակած, եւ եթէ նոյն ըլլային 60 տարի շարունակ կաթողիկոսութիւն վարած անձ մը պիտի ունենայինք, որ հաւանական չէ, ենթադրելի չէ, եւ ըսուած ալ չէ, ինչ որ հնար չըսուէր, եթէ իրօք այսպիսի տարօրինակ պարագայ մը ճշմարտուած ըլլար: Աւելցնենք եւս որ անմեկնելի կը մնայ, ծերացեալ կաթողիկոսի մը 35 տարի առանձնացած Վրաստանի մէջ ապրելէ ետքը, նորէն աթոռ դաշնալով 16 տարի եւս պաշտօն վարելը, ինչ որ եղած պիտի ըլլար եթէ Գ. Եւ Ղ. Սարգիսներու նոյնացնելու դրութիւնը ընդունուէր: Հետեւաբար պէտք է առանց պատմութիւնը բռնաբարելու Բ. Եւ Գ. Եւ Ղ. Սարգիսները իրարմէ զատել, զորս Աջատար եւ Միւսայլ եւ Վրաստանցի մակդիրներով որոշեցինք: Դավրիժեցին նշանակուած չենք գտներ վերջին Սարգիսի հետ աթոռակից եղող մը անունը, եւ թէպէտ այս միջոցին Եջմիածին առանց աթոռակից չէր մնար, սակայն անհաւանական չենք կարծեր ըսել, որ Սարգիս Վրաստանցին, Եջմիածնի միաբանութենէ հեռի ապրած անձ մը ըլլալով, պահ մը ուզած ըլլայ միայնակ պաշտօնավարել: Սարգիսի գործունէութենէն ալ յառաջ բերելիք կէտ մը չունինք, դուրսէն աղէտոք եւ արկածք, ներսէն տկարութիւն եւ շփոթութիւն, չէին ներեր որ Եջմիածնի գահակալները, ուզելով ալ, կարենային ձեռներէց եւ արդիւնաւոր գործունէութիւն մը ունենալ եւ բոլոր արժանիքնին պէտք է ամփոփենք աթոռի գոյութիւնը պահպանելու եւ վերահաս վտանգները հեռացնելու ջանքերուն մէջ:

1539. Կ. ՊՈԼԻՍ ԵՒ ՍԻՍ

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ սուլտան Սէլիմ մեռած էր 1520 սեպտեմբեր 22-ին եւ իրեն յաջորդած սուլտան Սիլէյման Ա. Քանունի, այսինքն է Օրէնսդիր, Օսմանեան գահուն ամէնէն բարձր եւ հոյակապ վեհապետը: Իր գահակալութիւնը սկսաւ գթութեան եւ արդարութեան գործերով, եւ ուղելով հօրը բռնակալ անգթութիւնները, 1521 յունուար 27-ին զսպեց Ասորիքի ապստամբութիւնը, օգոստոս 29-ին Պելկրատը առաւ Հունգարացիներէն, եւ 1522 դեկտեմբեր 25ին Հռոդոսը՝ ասպետներուն ձեռքէն, երբ Լատիններ անփոյթ էին Արեւելքին օգնել: Փրանկիսկոս Ա. Գաղղիոյ թագաւորը եւ Կարոլոս Ե. Գերմանիոյ կայսրը իրենց ներքին գժտութիւններով կը զբաղէին, եւ Լեւոն Ժ. պապ նորադանդութեան ոէմ կը պայքարէր: Այդ միջոցներուն, 1523-ին, կը մեռնէր Պարսից շահ Իսմայէլը, եւ իրեն կը յաջորդէր Թահմասաւ կամ Թահմազ շահ, որուն մասին գովութեանք կը խօսին մեր պատմիչները (ԶԱՔ.Ա.10): Մեր նպատակը չէ Սիլէյմանի քաջութեանց շարքը պատմել, որ մինչեւ Վիէննա հասաւ իր բանակներով, թէպէտ 1529 հոկտեմբեր 14-ին, ձմեռն ալ վրայ հասնելուն պարտաւորուեցաւ պաշարումը վերցնել եւ ետ դարնալ: Մեր պատմութեան կարգին համար յիշենք միայն, 1526-ին վերցերը, Կիլիկիոյ իշիլի գաւառին

գրաւուիլը, եւ 1527-ին Գարամանցիներու ապստամբութեան Օսմանցիներէն ընկճուիլը, բայց Սիս Տարսոն, Ատանա եւ ուրիշ Կիլիկիոյ քաղաքներ մեծամեծ վնասներ կրեցին, եւ Կիլիկիոյ Հայութիւնը մասնակից եղաւ պատերազմի աղէտներուն, որոնք վայրագօրէն մղուեցան երկու կողմերէն: Թլկուրանցի Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսը 1525-ին մեռած ըլլալով (1525), իր յաջորդ Յովհաննէս Գ. Քիլիսցիին օրերուն կիյնան այդ պատերազմական աղէտները: Իսկ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, Նիկողայոսի (1509) պատրիարքութիւն վերջացաւ 1489-ին, հարկաւ իր մահուամբ, վասնզի այն ատեն տակաւին չէր Ճշմարտուեր առաջիկային սովորական դարձած փոփոխականութիւնը: Իրեն յաջորդեցին Կարապետ 1489-է 1509, եւ Մարտիրոս մինչեւ 1526, որոնց գործերը անծանօթ մնացած ենիշատակներու պակասութեամբ: Մարտիրոսի օրերուն կիյնայ Կոստանդնուպոլսոյ հայաբնակութեան մէջ Թաւրիզեցի՝ կամ ընդհանրապէս Պարսկաստանցի տարր մըն ալ աւելնալը, զորս Սէլիմ փոխադրեց 1514-ին Շահ Իսմայէլի վրայ տարած յաղթութենէ Ետեւ (1534), եւ որոնց մէջ շատ էին արհեստաւոր եւ արհեստագէտ Հայազգիներ (ՉԱՄ. Գ. 511): Մարտիրոսէ Ետքը 1526-ին Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան անցաւ Գրիգոր Վաղարշապատցի, Զաքարիա Բ. կաթողիկոսի Եղբօրորդին: Գրիգորի ծագումը կը հաստատէ կանուխէն դիտել տրուած կէտը թէ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը, որչափ ալ առաջները Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հետ յարաբերութեան մէջ կը գտնուէր, սակայն հետզհետէ թէ արեւելցի հայաբնակութեան շատնալովը, եւ թէ Եջմիածնի վիճակներէն լաւ մաս մը Օսմանեան կայսերութեան կրցուելովը, Եջմիածինի աթոռին հետ յարաբերութիւններ ընդարձակուեցան, եւ հետզհետէ անոր իրաւասութեան հետ կապուեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնը (1509): Այդ տեսակէտէն շատ նշանակալից է Վաղարշապատցի եւ կաթողիկոսի Եղբօրորդի եւ Եջմիածնի միաբան Եպիսկոպոսի մը պատրիարքութեան ընտրուիլը:

1540. ՍԱՐԳԻՍԻ ՄԱՀԸ

Պատերազմի աղէտները Հայաստանի մէջ նորոգուեցան Սարգիսի վերջին տարիներուն: Սուլտան Սիլէյման փութաց արեւմուտքի կողմէն պատերազմները վերջացնել, որ Պարսիկներուն հետ նորոգէ, վասնզի մինչեւ Զիլֆիքար խան՝ Պաղտատի պարսիկ կուսակալը՝ կը խոստանար Օսմանեանց յանձնել քաղաքը, Շէրիֆ պէջ՝ Բաղէշի Օսմանեան կուսակալը՝ իր քաղաքը Պարսիկներուն կը յանձներ: Իպրահիմ փաշա, Սիլէյմանի սիրելի եւ կարող մեծ Եպարքոսը 1572-ին ճամբայ Ելաւ հզօր բանակով, Հալէա ծմերեց, գարնան հետզհետէ գրաւեց Ախլաթ, Արձէշ, Ալճավազ, Վան եւ Ուրմիա, իսկ 1533 յուլիս 13-2ին Թաւրիզ մտաւ Սուլտան Սիլէյման, որ 1533 յունիս 13-ին Կոստանդնուպոլիսէ մեկնած էր, Նիկիա, Կուտինա, Ագժիկիր, Գոնիա, Էրզրում, եւ Արձէշ հանդիպելով, Թաւրիզ մտաւ սեպտեմբեր 20-ին, ուսկից Պաղտատի վրայ քալեց, եւ գրաւեց դեկտեմբեր 31-ին: Բաւական երկար մնաց այն տեղ աշխարհակալութիւնը ընդարձակելու եւ կառավարութիւնը կարգադրելու համար, եւ հազիւ 1534 օգոստոս 2-ին մեկնեցաւ դէպի Թաւրիզ, եւ 1535 յունուարին մայրաքաղաք դարձաւ: Այդ պատերազմներուն հետեւանօք նոր գաւառներ եւ Հայութենէ նոր մաս մը Օսմանեանց անցան, այլ Եջմիածին միշտ Պարսիկներուն ձեռքը մնաց:

Յիշենք անցողակի որ 1535 փետրուարին հաստատուեցաւ սուլտան Սիլյյմանի եւ Գաղղիոյ թագաւոր Փրանկիսկոսի միջեւ պայմանադրութեանց դաշնագիր մը, որով շատ մը արտօնութիւններ եւ ազատութիւններ կը տրուէին Գաղղիացիներուն եւ Օսմանեան հողի վրայ, եւ անոր ծառայած է իբր իիմն եւ նախատիպ այն արտօնեալ եւ ապահարկ կացութեան (Capitulation), զոր Երոպացիներ կը վայելեն Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Սարգիս կաթողիկոսի մահն ալ այդ միջոցին պիտի հաստատենք 1536-ին, իիմնուելով Դավրիժեցիէն անոր յաջորդին տրուած թուականին (ՂԱՎ.337), քանի որ ուրիշ առբիւր չենք գտներ աւելի ճիշտ ժամանակագրութիւն մը կազմելու, եւ ոչ ալ յատուկ տեղեկութիւն մը մահուան պարագաներուն վրայ: Ինչպէս կը տեսնուի, այդ միջոցին կաթողիկոսներուն անուններէն զատ բան մը չենք կրնար յառաջ բերել, եւ իրենց մասին հաւանական ժամանակագրութիւն միայն կրնանք կազմել, ինչ որ ինքն ըստ ինքեան բաւական է աթուին անկեալ վիճակը ցուցնել:

1541. ԲԱՐՈՒՆԱԿ ԱՄԴԵՑԻ

Պատմական յիշատակներու կարգին կը գոհանանք քաղել քանի մը նոր վկաներու յիշատակութիւնները, որչափ որ կը գտնենք կցկտուր յիշատակարաններու մէջ: Բարունակ Ամդեցի, սովորաբար Պուտախ կոչուած արեւորդի հօր եւ քահանայի դուստր մօր զաւակ մը, եւ Տիարպէքիր բնակող, ախործ կը զգար Հայոց Եկեղեցին յաճախել, եւ Մկրտիչ աբեղայէ մը եւ քահանաներէն ընթերցմունքներուն կը տեղեկանար, եւ աւելի կը հետաքրքրուէր Յայսմաւորքի վկայաբանութիւններով, եւ հաւատք քարոզելու եւ հաւատոյ համար նահատակուելու եռանդով կը բորբոքէր: Թուրք եւ արաբ եւ պարսիկ լեզուներու հմուտ, այլազգիներու հետ կը տեսակցէր եւ քրիստոնէութիւնը կը բացատրէր, եւ իր ձեռքով աւելի քան զիննսուն այր հաւատացին ի Քրիստոս (ՆՈՐ.362): Թէպէտ տունի եւ խանութի տէր էր Բարունակ, բայց ինքզինքը աւելի քարոյութեանց էր տուած, եւ երեք տարիէ հետէ այդ կեանքը կը վարէր, երբ ոմանք զինքը նենզութեամբ շէյխի մը մօտ կը տանին եւ զրոյց կը հանեն թէ տաճկացաւ: Պուտախի հերքելուն վրայ նախ դատաւորին եւ յետոյ կուսակալին առջեւ կը հանեն, երեք օր բանտարկութենէ ետքը, կիրակի օր նորէն ատեան կը բերեն, եւ երկար հարցուփորձէ, եւ հարուածներով եւ հրով փորձելէ ետքը, Վիրալից կը բանտարկեն: Միւս օր կրկին դատաստանով եւ սպառնալիքով կը ստիպեն, եւ անդրդուելի մնալուն վրայ, ոտուըններէն ու ծեռուըններէն ծողի մը կը բեւեռեն, եւ վիզէն շուն մը կը կախեն, եւ չորս կողմը փայտ ու խռի դիմելով, եօթը ժամ շարունակ կայրեն, մինչեւ որ մարմինը մոխիր կը դարնայ (ՆՈՐ. 368): Պուտախի կար Բարունակի նահատակութիւնը գրուած է 1524 յունիս 13-ին (ՂԱՄ. Գ. 516), որ երկուշաբթի օր մըն է, եւ կը յամարի առաջին ատեանին կիրակի օր տեղի ունենալուն (ՆՈՐ. 363):

1542. ՈՒՐԻՇ ՎԿԱՆԵՐ

Լոկ անուններով միայն ծանոթ են ուրիշ քանի մը նահատակներ ալ: Կարապետ Մելիտինեցի Մալաթիոյ Եկեղեցւոյն լուսարարը, իրով նահատակուաթ է 1524-ին իսկ օրը չէ յիշատակուած (ՂԱՄ. Գ 516): Թորոս Եղեսացի 1528-ին (ՂԱՄ. Գ. 516), Հայրապետ Տեւու վանքին աբեղայ

1533-ին (ՍԱՄ. 176), Թաղէոս Սեբաստոսի երեց 1534-ին (ՉԱՄ. գ. 516), եւ Շանքուռակ գիւղի քահանան ալ 1535-ին, որուն անունը չէ յիշուած (ՍԱՄ. 176): Ասոնց ամէնուն ալ նահատակութիւնները կրակով կատարուած են: Քիչ մը աւելի տեղեկութիւններ տրուած են Կոկձայ (ՆՈՐ. 373) կամ Կէօկձեան (ՉԱՄ. գ. 516) կամ Օգճա Սեբաստոսիին վրայ (ՍԱՄ. 176): Տաճիկ գինուորներ յանկարծակի տունէն հանելով, ատեան կը տանին թէ մեզի քուֆր ասաց (ՆՈՐ. 373), եւ իսկոյն ուրացութեան կը հրաւիրեն եւ տանջանքներու կը ձեռնարկեն: Զեռուըներն ու ստուըները կապելով գետին կը պարկեցնեն, լեզուն կը կտրեն, կը ծեծն ու կը խոցուեն, եւ վերջէն հրապարակ տանելով գլխիվայր ցցահար կը կանգնեցնեն եւ քարկոծմամբ կը սպաննեն (ՆՈՐ. 375): Միայն տարեթիւը յիշուած է 1536, ին եւ կոչուած է ազնուական եւ խօճա (ՍԱՄ. 176), բայց տաղին մէջ միշտ իբր մանուկ եւ քաջ մանու ներկայացած է, (ՆՈՐ. 375), որով ազնուազգի երիտասարդ մը եղած ըլլալը կը ստուգուի:

1543. ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ

Վերեւ անցողակի ակնարկեցինք թէ Լեւոն Ժ. Հռոմայ պապը գրադած էր նորադանդութեան խնդիրներով (1539), որ ընդարձակ տարածում սկսած էին ունենալ, եւ ի դէա կը դատենք քանի մը խոսք աւելցնել Բողոքականութեան վրայ, որ եթէ ոչ այն ատեն, վերջին ատեններ Հայերուն մէջ ալ մուտ գործեց: Յիշած ենք թէ դարուկէս առաջ Եւրոպիոյ մէջ ազատամիտ վարդապետութիւն մը կը քարոզուէր Վիքլիֆի եւ Հուսի ձեռքով (1434): Ըստներ կան թէ անոնց վարդապետութիւնը իր արմատն ունէր Պուգիկեանց աղանդին մէջ, որուն հայկական ծագում ալ կը տրուի (671), եւ որուն հետեւողներ Ասիոյ մէջ ընկճուելէ ետքը Եւրոպա անցան եւ ծագում տուին Բուլղարիոյ Բոգոմիրներուն, Լոնգիբարդեան աղանդաւորներուն եւ Գաղղիոյ Ալբիգեաններուն, որոնց դէմ զինուեցան Դոմինիկեան միաբանութիւնը եւ Հռոմի հաւաքնութիւնը (1179): Ըստ այս վարդապետական խնդիրներ, շարունակեալ գոյութիւն ունեցած էին, երբ յանկարածական ասպարէզ գտան Մարտինոս Լուտերի ձեռքով: Երկու գլխաւոր առիթներ շարժումին պատճառ եղան: Յուլիոս Բ. ռազմագէտ եւ քաղաքագէտ անձ մը, 1503-ին պապ ընտրուելով ձեռնարկած էր Գաղղիացիները եւ Գերմանացիները Խտալիայէ հեռացնել, եւ իր յաջորդը Լեւոն Ժ. 1516 դեկտեմբեր 19-ին Գաղղիոյ հետ համաձայնութիւն կնքելով, Բիտրուլգիոյ կանոնները ջնջած էր (1432), որով Գերմանիոյ հետ միայն յարաբերութիւններ լարուած կը մնային: Լեւոն Ժ. որ Գելարուեստից պաշտպան Ճանչցուած է, Ս. Պետրոսի Վատիկանեան տաճարին շինութեան միջոցներ հայթայթելու համար, մեզաց եւ ապաշխարանաց լիակատար ներողութեան փոխանակութեամբ նպաստահաւաք ձեռնարկ մը բացած էր, 1517 սեպտեմբեր 13-ին կոնդակով անոր շահագործումը Դոմինիկեան կրօնաւորներուն յանձնելով, մինչեւ անկէ առաջ այդպիսի գործեր Օգոստինեան կրօնաւորներուն իրաւունքն էր եղած: Մարտինոս Լուտեր Օգոստինեան միաբանութեան կրօնաւոր քահանայ եւ Աստուածաբանութեան ուսուցիչ, իր միաբանութեան իրաւունքը պաշտպանելու ձեռնարկեց, եւ խնդիրը յառաջացնելով, նոյնիսկ դրամով մեղաց ներողութիւն տանելուսկզբունքին դէմ ելաւ, եւ պապական իշխանութեան հիմերը քննութեան

Ենթարկելով անոր գեղջումները սկսաւ յանդիմանել: Լուտերի նախանձութիւնը մեծ ընդունելութիւն եւ պաշտպանութիւն գտաւ Օգոստինեաններէ եւ Եկեղեցականներէ իբր սեփական խնդիր, եւ Գերմանացի իշխաններէ եւ ժողովուրդէ իբր պապերուն հակագերմանական ուղղութեան ընդիմութիւն, Մրցումը հետզհետէ աճեցաւ եւ տարածուեցաւ, եւ երբ Լետոն ժ. 1520 յուլիս 15-ին Լուտերի 41 նախադասութիւնները, եւ 1521 յունուարին նոյնինքն Լուտերն ալ նզովեց, բողոքականութիւնը հռոմէականութենէ զատուելով ինքնուրոյն կացութեան իրաւունք ստացաւ, եւ որ միայն Գերմանիա այլ ուրիշ երկրներ ալ արձագանգ տուաւ:

1544. ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

Գերմանիա Հելուետիոյ մէջ գլուխ կանգնեցաւ Ուլրիկոս Զուինկլ, Զիւրիխի աւագերէցը որ 1522-ին ծայն բարձրացուց դրամի փոքարէն շնորհուած ներողութեանց դէմ, եւ շուտով իրեն յարեցին Հելուետիոյ ինքնուրոյն գաւառները: Գաղղիախոս Հելուետիոյ Եկեղեցականներէն Յովիաննէս Կալվին բողոքական սկզբունքները ընդգրկեց, զորս առաջին անգամ յայտնեց Փարիզի մէջ 1532-ին, եւ անկէ Հելուետիա գալով եւ զանազան քաղաքներ շրջելով իրեն կեղորնը հաստատեց ժընէվի մէջ 1536-ին եւ բողոքականութեան աւելի գիտական եւ աւելի կարգադրեալ ձեւ տալու արժանիքն ունեցաւ: Դանիոյ մէջ Յովիաննէս թաուզըն մեծ յաջողութիւն ունեցաւ, Քրիստիանոս Բ. եւ Գ. թագաւորներուն պաշտպանութեամբ, մինչեւ որ 1536-ին ընդիանուր գումարմամբ բողոքականութիւնը ազգային կրօնք հռչակուեցաւ: Նորվէգիա եւ Իսլանտա՝ որ Դանիոյ իշխանութեան ներքեւ էին, եւ Շուետիա որ Դանիոյ գերիշխանութիւնը կը ճանչնար, միեւնոյն հոսանքին հետեւեցան Ալատու եւ Լարենոս Բէթէրսըն (Petersen) եղբարց քարոզութեամբ Անգլիոյ մէջ Հենրիկոս Ը. թագաւոր, 1521ին Լուտերի դէմ իրատարակութիւն ալ ըրած էր, բայց երբ Կատարինէ Արագոնացիին հետ ամուսնութիւնը լուծելու եւ Աննա Պոլէյնի (Boleyn) հետ ամուսնանալու խնդիրը ծագեցաւ, եւ Կումէն Է. պապ՝ 1527-ին նպաստաւոր կարծիք տուած ուլալով հանդերձ 1529-ին մերժեց, Հենրիկոս՝ Թովմաս Չրօմուէլի (Cromwell) խորհրդով 1531-ին Հռոմէ բաժնուելու որոշումը յայտնեց, եւ անգղիական Եկեղեցւոյ ինքնիշխան տէր հռչակուեցաւ, եւ 1534-ին կազմակերպութիւնը լրացուց, թէպէտ ոչ ըստ ամենայնի Լուտերի ու Կալվինի ու Զուինկլի սկզբունքներով, բայց արդեամբ Անգլիան ալ Հռոմէ բաժնուեցաւ, եւ միայն յիշեալ երկիրներու մէջ՝ Հռոմի հետ կապուած: Մեր նպատակը չէր բողոքականութեան վրայ կատարեալ տեղեկութիւն տալ անոր համար ոչ անոր վարդապետական սկզբունքները բացատրեցինք, ոչ իրեն մէջ ունեցած խնդիրները պատմեցինք, եւ ոչ ալ ներքին կազմակերպութեան զանազան կէտերը յառաջ բերինք: Այլ բաւական սեպեցինք միայն սկզբնաւորութեան պարագաները եւ քանի մը ժամանակագրական թուականները յիշել, իբրեւ նշանաւոր Եղելութիւն մը, որուն մասին իր կարգին պիտի ստիպուինք խօսիլ, Հայոց հետ ալ ունեցած շփումները եւ ներգործած ազդեցութիւնները պատմած ատեննիս:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ ԺԱ. ԲԻՒԶԱՆԴԱՑԻ

1545. ՆԱԽՈՆԹԱՑՆ ՈՒ ԱԹՈՌԱԿԻՑԸ

Դավրիժեցին 1536 թուականին ներքեւ կը գրէ. կաթողիկոս տէր Գրիգոր (ՂԱՎ.337), առանց յայտնելու ով եւ ուստի ըլլալը, եւ ոչ ալ նախապէս աթոռակից եղած ըլլալը, եւ մենք ալ անհաւանական չդատեցինք Սարգիս Կրաստանցիին առանց աթոռակից ըլլալը (1538): Ուր որ որոշ տեղեկութիւններ կը պակսին եւ մանր ակնարկներէ պատմութեան շարքը կապակցել կը պարտաւորուինք, ներեալ կը լլայ անշուշտ երբեմն մերձեցումներ ընելով դատարկներ լրացնել: Այդ համարձակութեամբ դիտած ենք թէ Եջմիածինի մէջ Գրիգոր կաթողիկոս մը կերեւի, երբ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Գրիգոր պատրիարք մը կը դադրի: Աւելցնենք որ Գրիգոր պատրիարքը Եջմիածինեցի մըն է, եւ նոյն իսկ նախկին կաթողիկոսի մը եղբօրորդի (1539), որ կերպով մը իրաւունք կու տայ առջեւ անցնելու եւ կաթողիկոսական աթոռին յաջորդութեան ձգտելու, այնպիսի ժամանակ մը որ կանոնական ընտրութիւնները պատահական եւ անձնական նախաձեռնութիւններով փոխանակուած էին: Այդ տեսութիւններն են ահա, որ մեզի համարձակութիւն կու տան նոյն ինքն Զաքարիայի եղբօրորդի եւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք Գրիգորը տեսնել՝ Եջմիածնի գահակալ Գրիգորին մէջ, եւ այս դիտողութեամբ տուած ենք անոր Բիւզանդացի մակդիր անունը: Ինչպէս ըսինք վկայեալ պատմութիւն մը չէ մեր տեսութիւնը, բայց պարագաներու մերձեցուցմանբ քաղուած եզրակացութիւն մըն է, որ իր ոյժ եւ արժեքն ունի, ուր ստոյգ տեղեկութիւններ չեն գտնուիր: Գրիգորի կաթողիկոսութիւնը կը յիշատակուի 1540 թուականին ներքեւ ալ Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքը (ԹՈՐ. Բ. 422) եւ Զերմուկ քաղաքը (ԹՈՐ. Բ 456) գրուած յիշատակարաններուն մէջ: Աւելի ետքն ալ 1541-ին դարձեալկը յիշէ զայն Դավրիժեցին երբ Գրիգորի մօտ աթոռակից մը աւելնալը կը պատմէ (ՂԱՎ.337), եւ այս յիշատակութիւնն է անշուշտ, որուն կակնարկէ Ալիշան, որ Գրիգորը Գրիգորիս ալ կը կոչէ (ԱՐՌ.230), ինչպէս կը կոչէ նաեւ Զմշկածագի մէջ գրուած յիշատակարան մը (ԹՈՐ.Բ.364): Սակայն 1541 տարին պէտք չէ իբր Գրիգորի կաթողիկոսութեան վերջ համարի, ինչպէս ըրած են Զամշեան (ԶԱՄ.Գ.517) եւ Երեւանեցին (ԶԱՄ.20), զի Դավրիժեցին նոյն տարւոյն ներքեւ տակաւին կենդանի կը նդունի նոյն տէր Գրիգոր կաթողիկոսը, աւելցնելով թէ այլ եւ եղեւ կաթողիկոս տէր Ստեփանոս (ՂԱՎ.337), որով Ստեփանոս լոկ աթոռակից եղած կը յալ 1541-ին եւ ոչ բուն գահակալ կաթողիկոս: Այլ թէ երբ վերջացաւ Գրիգորի կաթողիկոսութիւնը ճշդելու փաստեր կը պակսին, եւ անյարմար չէր ըլլար զայն երկարածել մինչեւ 1545, երբ առաջին անգամ յիշատակուած է Գրիգորի յաջորդը Ստեփանոս (ՂԱՎ. 337): Որչափ ալ Դավրիժեցին կը գրէ թէ իր գրած թուականները սկզբնաւորութեան տարիներ չեն (ՂԱՎ. 334), սակայն քանի ժամանակները իրեն կը մօտենան աւելի ճիշդ տեղեկութիւններ գտած կը լլայ, եւ մենք իրաւունք կունենաք աւելի կարեւորութիւն տալ վերջին թուականներուն: Մանաւանդ որ քիչ քիչ կը սկսին պատմական յիշատակներ ալ շատնալ, որով հնար կը լլայ Դավրիժեցիին ճիշդ թուականներ գտնել: Աւելի տեղեկութիւն չունինք Գրիգորի նկատմամբ: 1546. ՆՈՐ ԾՈԱԶԱՏԻԿ

Գրիգորի կաթողիկոսութեան օրով նորոգուեցաւ ծռազատկի հնացեալ խնդիրը, որ հանդիպած չէր 1292-ին վերջին ծռազատիկէն ի վեր, այսինքն է, Հռոմկլայի առնուելէն ասդին

(1191): Տոմարական հաշիւները այնպէս իմն կը բերեն, որ իւրաքանչիւր իինգիարիւրակին մէջ չորս անգամ միայն ծռազատիկ կը հանդիպի իրարմէ 95 տարի տարբերութեամբ, եւ 247 տարիներու միջոց մը առանց ծռազատիկի կանցնի եւ այս իմամբ դիտեցինք իր կարգին թէ 1387 տարին ծռազատիկ չէ Եղած (1361): Առանց ծռազատիկի միջոցը 1292-էն իվեր կը քալէր, եւ նոր ծռազատիկը կիյնար 1539-ին, ինչպէս տոմարական հաշիւները կը ցուցնեն, եւ ուղիղ չէ Զերմուկցի Եղիա աբեղային զայն 1540-ին դնելը (ԹՈՐ.Բ.454): Շփոթութիւնը կրնանք մեկնել, ըսելով թէ Հայոց 989 թուականը կը սկսէր 1539 նոյեմբեր 7-ին, եւ եթէ Զերմուկցին իր Յայսմատուրքը աւարտեց 1539 նոյեմբերէ 1540 մարտ միջոցին, նոր զատիկը չեկած, կրցաւ անցեալ զատիկը միեւնոյն 989 թուականին վերագրել եւ այնպէս յիշատակել: Ինչ ալ ըլլայ շփոթութեան պատճառը, պէտք է պինդ բռնենք տոմարական հաշիւը եւ 1539 ապրիլ 6-ին եւ 13-ին գնել յոյն եւ հայ զատիկները, ինչպէս կը դնէ ժամանակագիր մըն ալ (ՍԱՄ. 176): Հետաքրքրական պարագաներ կը պատմէ Զերմուկցին Երուսաղէմի մէջ յուզուած վէճերուն մասին: Ճշմարիտ զատիկին ժողովրդական փաստը լուսահատութիւնը ընթրնուած ըլլալով, Հայեր Յոյներէ կը պահանջեն, որ անոնց Ճրագալոյցին, այսինքն ապրիլ 5-ին Յոյներուն Փլարիոս պատրիարքին հետ, Հայ Եպիսկոպոսներ ալ մտնեն սուրբ Գերեզմանը որ քննեն լոյսին Ճշմարտութիւնը եւ մինչեւ 500 եւ 1000 ոսկի գրաւ կը խոստանան: Սակայն Յոյներ չեն հաւանիր, այլ չախմախ եւ քիպրիթ պահեալ ի դութին գերեզման կը մտնեն, եւ իբր թէ լոյսը կը հանեն, սակայն Եկնիչարիք եւ այլազգիք որ ի դռան էին կը վկայեն թէ ինքնին լոյս չելաւ: Երբոր Հայոց Ճրագալոյցը կու գայ, ապրիլ 12-ին, հազիւ թէ Հայեր Երկու անգամ թափօր կը դառնան Գերեզմանին շուրջը, եւ ահա լոյսն թռաւ ի կանթեղին, եւ տաճիկ պաշտօնեաներ՝ նզաշէմինն, դատին եւ Եազիչին եւ շատ Եկնիչարիք, որ ներկայ Եղեր են դուրսէն, վկայեր են լոյսին Ճշմարտութեան (ԹՈՐ.Բ.455): Այս պարագաները պատմելով, բնաւ դիտում չունինք լոյսի խնդիրները բացատրել, այլ միայն ժամանակին տիրող զգացումներն ու հաւատքը ծանօթացնել: Ուրախ պիտի ըլլայինք տեսնելով որ գոնէ կրիւներու յիշատակութիւն չըներ Զերմուկցին, սակայն ուրիշ տեղէ կը վկայուի թէ Յոյներ յարուցին աղմուկ մեծ, եւ առիթ Եղեն հանդիպելոյ Հայոց մեծամեծ վնասուց եւ նեղութեանց (ԱՍ.Ա.254):

1547. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԳՈՐԾԵՐ

Ծռազատիկին տարին Հայոց պատրիարք Եղած կըլլայ Աստուածատուր Մերտինցին, որ ըստ ոմանց 1523-ին ընտրուելով 19 տարի պաշտօնավարելէ Ետքը 1542-ին տեղի կու տայ Փիլիպոսի, եւ անոր մահուանէն Ետքը 1562-ին նորէն աթոռ կը բարձրանայ իր հօրեղբօրորդուոյն Անդրէասի աթոռակցութեամբ եւ Երկու տարիէն կը վախճանի 1504ին (ԲԱՌ.61): Իսկ ըստ այլոց Աստուածատուր 1532-ին կը յաջորդէ Յովիաննէս Դուկասեանի, որ էր լեալ յառաջազոյն կաթողիկոս Սոյն, զոր մինչեւ իսկ Թլկուրանցիին հետ նոյնացնողներ կան (ԱՍ.Ա.251): Սակայն ուրիշ տեղէ այսպիսի յիշատակ չկայ, եւ առ առաւելն Կիլիկիայէ Եկող Յովիաննէս Եպիսկոպոսի մը կրնանք պատշաճեցնել այդ ակնարկը: Սոյն Երկրորդ աղբիւրը Փիլիպոս պատրիարքը չի ճանչնար, եւ 1542-ին Աստուածատուրին յաջորդ կը դնէ Անդրէաս Պարոնտէրը՝ Աստուածատուրի

հօրեղբօրորդին, մինչ առաջին աղբիւրը 1462-ին կը յետաձգէր, եւ միանգամայն չի յիշեր Յովիաննէսը, որ Երկրորդ գրութեան մէջ մեծ դեր ունի ազգային սեփականութեանց պաշտպանութեան համար: Քանի որ Երկու գրողներն ալ Երուսաղէմի միաբաններ են, որ պէտք է ձեռնուընին ունենային վաւերական գրութիւնները, մեզի անմեկնելի կը մնան իրենց տարբեր կարծիքները, եւ անհամաձայնութիւնները լուծելը իրենց կը թողումք, վասնզի այլուր Աստուածատուր կենդանի եւ գործակից կը յիշուի Անդրէասի հետ մինչեւ 1554 (ԱՍՏ.Ա.263): Անդրէասի տրուած Պարոնտէր անունը, այդ մակրիրին առաջին յիշատակներէն մէկն է, բայց առաջիկային ուրիշներու ալ տրուած պիտի տեսնենք: Չանազան բացատրութիւններ մտածուած են այդ մականունին, իսկ մեր կարծիքն է Երկու պատուաւոր կոչումներու միացումը տեսնել այդ բարին մէջ Պարոն կոչումը սղումն է պատրոն (Patron) Երոպական բարին (ԾԱԿ.62,64), եւ կը պատասխանէ հայերէն տանուտէր կոչման, եւ այսպէս կը կոչուէին միջին դարերու նշանաւոր եւ իշխանաւոր անձեր, իսկ Տէր կոչուածը իբրեւ պատուանուն սեփականուած էր Եկեղեցականներուն: Այս տեսութեամբ պարոնատէր, այսինքն պարոն եւ տէր կը կոչուէին այն Եկեղեցականները, որոնք կանուխէն աշխարհիկ վիճակի մէջ իշխանաւորների դիրք վայելած էին: Անդրէաս պարոնատէրին դառնալով, սաղինական յիշատակներ կը պատմեն անոր շատ վէճերը եւ շատ յաջողութիւնները ազգային սեփականութեանց պաշտպանութեան համար: Նա ինքն 1555-ին Կոստանդնուպոլիս ալ գացած է, իրեն փոխանորդ թողլով Խաչատուր Եպիսկոպոսը (ԱՍՏ.Ա.270), եւ այն տեղ չորս տարի մնալով Յոյներու Գերմանոս պատրիարքին հետ դատ վարած է կայսերական ատեանին առջեւ՝ ազգային իրաւունքներու ստացութիւններու համար, եւ յաջողութեամբ Երուսաղէմ դարձած, եւ 1560-ին նորոգած է Համբարձման Եկեղեցին (ԱՍՏ.Ա.272): Լատիններուն ալ պաշտպանութիւն եւ հիւրընկալութիւն ըրած է, Երբոր անոնք հեռացած էին Սիոնի վանքէն, եւ անոնց առժամեայ բնակութիւն տուած է ի սուրբ Հրեշտակապետու վանքն մեր, մինչեւ առին իրաման թագաւորական՝ բնակիլ ի վանս Վրաց:

1548. ՄԱՆԿԱՁՈՂՈՎԻ ԴԱՂԱՐՈՒՄԸ

Սուլտան Սիլէյման Երբոր Պարսից արշաւանքէն դարձաւ 1535-ին (1540), եւ պէտք տեսաւ իր բանակը նոր տարրներով կազմակերպել, իրաման ըրաւ պատիկ տղաքներ հաւաքեր ամէն կողմէն եւ զանոնք զինուորական կեանքին մարզել: Այդ առթիւ քրիստոնեայ տղաքներն ալ կը հաւաքուէին անխստիր, եւ իսլամական կրօնքով կը կրթուէին: Իսկ տղաք բռնի կառնուէին ուր որ կը գտնուէին, տուներ ալ կոխելով դուրս կը հանուէին, եւ ուր ընդդիմութիւն տեղի ունենար, զինու զօրութեամբ, կրտորածով եւ աւերածով կը նկածուէին: Մանկաժողովը աւելի Ասիական գաւառներու մէջ կը կատարուէին, եւ քրիստոնեայ տարրերուն մէջ աւելի հարստահարուողը Հայը կը լլար: Կը յիշուի թէ սուլտան Սէլիմ առաջին անգամ մտածած էր այդ ձեւը, սակայն խափանուած էր, եւ Սիլէյման զայն իրամայեց աւելի կազմակերպեալ եւ աւելի բուռն կերպով: Մանկաժողովը տարուէ տարի կը կատարուէր, եւ ողբեր ու կոծեր, բռնութիւններ եւ խռովութիւններ անդադար էին, մինչեւ իսկ այդ պատճառով Եւղոկիոյ մէջ ութը Եկեղեցիներ միեւնոյն 1543 ապրիլ 9 օրը այրուած ըլլալը

կը յիշուի տարեգրութեանց մէջ (ՉԱՄ.Գ.513): Բարձր Հայոց հայաշատ գաւառին կրած տառապանքը անտանելի երեւաւ Մաղաքիա Ղերջանցի վարդապետին, որ այն ատեն ազդեցիկ դիրք ուներ այն կողմերը, ոչ միայն իր բանիբուն հմտութեամբ, այլև աշխարհաշէն ձեռնարկներով, եւ որուն անունը մենք ալ անձամբ կարդացած ենք Կոթերի Եկեղեցւոյն մէջ թէ նորոգեցաւ 974 1525-ին ձեռամբ Մաղաքիա վարդապետի, եւ մեծ կամուրջին վրայ ալ՝ թէ 989 1540-ին կապեցաւ ձեռամբ Մաղաքիա վարդապետին: Մաղաքիա արդէն ծերացեալ, բայց սրտով առոյգ, անձամբ Եկաւ Կոստանդնուպոլիս, ուր պատրիարք էր իր մէկ նախկին աշակերտը, Աստուածատուր Եաղուպեան Եպիսկոպոսը (09.ԱՍՍ.232): Գրիգոր Բիւզանդացի պատրիարքին յաջորդը, եւ ամէն շանք ու միջնորդութիւն գործածեց, մինչեւ որ յաջողեցաւ կայսերական արտօնութիւն ստանալ Ղերջանի ու Բաբերդի ու շրջակայից մէջ Հայերուն մանկաժողովը դադրեցնելու: Մերձաւոր հաշուով ինար է 1545-ին դնել Ղերջանցիին յաջորդութիւնը: Օրինակը քաջալերիչ եղաւ ուրիշ գաւառներու ալ, որ յատուկ դիմումներով եւ յարմար միջոցներով ուրիշ մասնաւոր արտօնութիւններ ձեռք ձգեցին, եւ այսպէս հետզհետէ նուազեցաւ մանկաժողովի գրութիւնը, մինչեւ որ ատեն անցնելով իսպառ խափանուեցաւ (ՉԱՄ. Գ. 513):

S. ՍԵՓԱՆՈՍ Ե. ՍԱԼՄԱՍԵՑԻ

1549. ՅԱԶՈՐԴԵԼՍ ՈՒ ԱԹՈՌԱԿԻՑԸ

Վերջին ծռազատիկը 1293-ին Ստեփանոս Դ. Կաթողիկոսի օրով տեղի ունեցած էր (1191), եւ 1539-ի նոր ծռազատիկին յաջորդեց Ստեփանոս Ե-ի աթոռակից կաթողիկոսութեան բարձրանալը, որ Սալմասեցի կոչուած է ծննդավայրէն առնելով թէպէտ Կոստանդնուպոլսեցի ըսողներ ալ կան: Իբր զի նա Պարսկաստանի Հայ գաղութին հետ մայրաքաղաք Վիշապուած էր աղայութեան ատեն (1539), եւ իոն մեծացած ու կրթուած, բաւական հմտութիւն ստացած, եւ Լեհական Հայ գաղքականութեանց մէջ պարտած էր եւ նոյն իսկ լատին լեզու ուսած կըսուի (ՉԱՄ. Գ. 517): Ստեփանոս Կոստանդնուպոլիսէ Էջմիածին երթալով, Գրիգորէ աթոռակից ընտրուեցաւ 1541-ին (ՂԱՎ. 337), թերեւս այս թուականէն քիչ ալ առաջ: Էջմիածինի շրջանակէն դուրս Կոստանդնուպոլիսէ Եկողի մը աթոռակցութեան կոչուիլը, մեր տեսութեամբ կրնայ իբր փաստ ծառայել այն կարծիքին զոր յայտնեցինք, թէ ինքն Գրիգոր ալ Կոստանդնուպոլիսէ Էջմիածին գալով հայրապետութեան բարձրացած էր (1545), եւ իրեն յաջորդած էր Ստեփանոս 1545-ին, Ղավոհմեցիին ժամանակագրութեան համեմատ (ՂԱՎ. 117), որ ըստ այսմ չորս տարի աթոռակցութիւն վարած կըլլայ: Ստեփանոս կաթողիկոսութեան սկիզբը փութաց իրեն աթոռակից մը առնել, եւ նորէն Էջմիածինի շրջանակէն դուրս մէկ մըն էր, որ այդ աստիճանին կոչուեցաւ, եւ է Միքայէլ Սեբաստացին: Այս կերպով պահ մը նոր տարր կը սկսի Էջմիածինի մէջ գործել, եւ Էջմիածինի վրայ ներգործել, եւ նոր շարժում եւ օգտակար գործունեութիւն մը կը սկսի այնտեղ թէպէտ շուտով դադարելու սահմանուած, Վաղարշապատցիներու նորէն կացութեան տիրանալուն հետեւանքով: Սալմասեցիին շուտով աթոռակից մը ընտրելը, չենք կրնար անոր տարիքին եւ տկարութեան վերագրել, զի 1514-ին գաղութին (1539), տակաւին դեռահաս եղողը

1545-ին մեծ տարիք չէր կրնար ունենալ, այլ այդ որոշման մէջ կը նկատենք այն հեռաւոր դիտումը զօր ունէր, Հայ գաղթականութեանց եւ օտար երկիրներու մէջ պտոյտի ելլալու ուստի պէտք էր որ յարմար տեղակալ ոը թողուր Մայրաթոռին մէջ: Իսկ այդ հեռաւոր նպատակին մէջ կը տեսնենք ոչ միայն հայրապետական աթոռին նպաստներ ձարելու դիտումը, այլեւ անոր դիրքը բարձրացնելու եւ զարգացման սկզբնաւորութիւնները ընելու կամքը, ինչ որ արդիւնք էր իր կանուխէն ստացած ուսումնական առաւելութեանց: Նպատակին գործադրութիւնը եթէ անմիջական չեղաւ, շատ ալ չուշացաւ, որովհետեւ Ստեփանոսի ուղեւորութիւնը, սովորաբար կը որուի շուրջ 1548 թուականին:

1550. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏԱՀԱՐՄԵՐ

Ստեփանոսի նպատակը փութացնելու պատեհ առիթ ընծայեցին քաղաքական պատահարներն ալ: Ծահ Թահմազի եղբայրը Այխազ իշխան, եղբօրը հետ գժտելով, անոր դէմ գրգռած էր Օսմանեանց սուլտան Սիլէյմանը, եւ սա անոր Վստահելով արշաւանք մը կազմեց Պարսից դէմ, բայց Թահմազ խուսափեց մեծ պատերազմի բռնուելէ, եւ Սիլէյման համարձակ արշաւեց Արարատի եւ Վասպուրականի կողմերը աւերելով եւ գերելով զբազում տեղիս (ԶԱՔ.Ա.11), եւ 20 ամուր քաղաքներ գրաւելէ ետքը, 1549 դեկտեմբեր 21-ին Կոստանդնուպոլիս դարձաւ (ԺՈՒ.147): Ճիշդ այդ միջոցին է Ստեփանոսի Եջմիածինէ հեռանալը, եւ համընթաց կը հանդիպի Սիլէյմանի արշաւանքներուն: Ստեփանոսի անծանօթ չէին Օսմանեանց մեծութիւնն ու զօրութիւնը, եւ իրաւամբ կրնար Վստահիլ անոնց վերջնական յաջողութեանը, եւ այս տեսակետով Կոստանդնուպոլիս կը դիմէր այնտեղ կարգադրելու համար Մայրաթոռին ապագայ կացութիւնը: Բայց հազիւ թէ Սիլէյմանի հեռացած էր Պարսից սահմաններէն, որ Թահմազ առիթէն օգտուեցաւ Օսմանեանց սահմանները յարձակելու, եւ բարին բուն նշանակութեամբ աւերեց, քանդեց ու կողոպտեց, Խնուս, Բասէն, Կարին, Դերջան, Կեղի, Բաբերդ, Երզնկա եւ Սպեր գաւառները (ԶԱՔ.Ա.11): Այդ միջոցին Ստեփանոս արդէն Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր, եւ աջակցութեամբ Աստուածատուր պատրիարքի, որուն ազդեցիկ դիրք մը ձեռք ձգած ըլլալը Մաղաքիա Դերջանցիի ընծայած ձեռնտուութեան մէջ տեսանք (1548), ձեռնարկեց Մայրաթոռի պաշտպանութեան պայմանները հոգալ, սակայն աւելի առջեւ չկրցաւ երթալ, որովհետեւ շուտով հասաւ Պարսից արշաւանքին գործը եւ Արեւելքին նորէն Պարսիկներու ազդեցութեան ներքեւ մնալը: Պարսից յարձակումը 1549-ի վերջերէն սկսելով շարունակեց մինչեւ 1552, անոր համար Թադէոս Սեբաստացի վարդապետը զայն կը զուգակցէ այն տարւոյն յորում հազար ամ լցաւ թական Հայոց տոռնարին (ՉԱՍ. Գ. 514), ակնարկելով Յայտնութեան պատգամին, թէ յէտ հազար ամին լուծցէ զստանայ (33Տ. Ի. 7), զի այստեղ ալ ազգ մի Ղզլապաշ ասին՝ շարժեցաւ հրաման Վիշապին (ՀԱՅ. 593): Կակծագին են Սեբաստացիին խոսքերը: Ոչ գեղ ոչ քաղաք թողուցին, կըսէ զամենայն իրով այրեցին, զայգիքն ամէն կտրեցին, զարտորայքն ամէն այրեցին, զամենայն սրով մաշեցին (ՀԱՅ. 594) վանք եւ եկեղեցիք ի հիմանց խախտեալ փրկուցին բազում գիրք ու աստուածաշունչք զայն ամէնն առեալ գերեցին (ՀԱՅ. 595): Բնական էր որ այդ պատահարներ

Վերիվայր ընէին Սալմաստեցիին նպատակը, եւ զայն կասեցնէին Օսմանեան կայսրութեան մօտ դիմումները շարունակելէ:

1551. ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻՆ Ի ՀՈՇ

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ օգտակար ձեռնարկ մը ընելէ յուսաբէկ՝ Ստեփանոս ձեռնարկ մը ընելէ յուսաբէկ՝ Ստեփանոս մտածեց Եւրոպա անցնիլ, եւ Եւրոպական քրիստոնեայ տէրութեանց հետ բանակցելով օգնութեան եւ նպաստի արդիւնքներ ձեռք բերել, եւ զարգացման միջոցներ ձարելով իր աթոռը բարձրացնել: Լատին Եկեղեցին 1300-էն սկսած էր յոբելեան տարւոյ տօնախմբութիւնը մեծահանդէս կատարել՝ որ սուրբ տարի ալ կը կոչուի: Առջի ատեններ հարիւրամեակի լրման պիտի կատարուէր, բայց շուտով յիսնամեակի փոխուեցաւ, եւ 1475-ին քսանեւիինգամեակի վերածուեցաւ: Վատիկանեան տաճարին մեծ դուռներէն մէկը հիւսուած կը մնար, եւ յոբելեան տարին հանդիսապէս կը բացուէր, եւ տարւոյն վերջը նորէն կը հիւսուէր: Ստեփանոսի Կոստանդնուպոլիս գալուն յաջորդ տարին, 1550 թուականը յոբելեան տարի էր Հռոմի մէջ եւ Պօղոս Գ. պապ արտակարգ շքեղութիւն տալ որոշած էր, մեծ հանդէսներով եւ առատ ներողութեանց շնորհներով: Նպատակն էր որ շատ բազմութիւն հասնի Հռոմ եւ Վատիկանեան նորաշէն տաճարին լրանալուն եւ զարգացուելուն մեծագանձ նուէրներ հաւաքուին: Այդ համաշխարհային համախմբութիւնը շատ յարմար էր Ստեփանոսի նպատակն, եւ որոշեց Հռոմէ սկսիլ իր Եւրոպական շրջագայութիւնը: Հռոմէադաւանութեան պաշտպաններ հազիւթէ Հռոմի անունը կը յիշուի, պապին հպատակութենէ զատ բան չեն տեսներ այդ շարժումին մէջ, բայց տարբեր եւ ընդարձակագոյն էր Ստեփանոսի նպատակը: Նա մտադիր էր Եւրոպայի զանազան կոմերժ շրջագայիլ եւ գլխաւոր պետութիւններուն հետ յարաբերութիւն հաստատել: Այդ մասին շատ նշանակալից է Պարսից հպատակ Հայոց կողմէ Վենետիկի հանրապետութեան ուղղուած գրութիւնը, 1547 թուականով (ՎԵՆ. 326), ուր իբր իրենց ներկայացուցիչ կը նշանակեն Ստեփանոս պատրիարքը, եւ կը յայտարարեն թէ կը սպասեմք ձեր զալուն, համոզուած ըլլալով, որ ի զգօնութենէ տէրանց Վենետաց պիտի սկսի մեր փրկութիւնն եւ սպանութիւնն (ՎԵՆ. 329): Որոշած են որ պապին ալ դիմում ըլլայ, վասնզի այն ատեն Հռոմ, ոչ միայն Եւրոպիոյ գլխաւոր արքունիքներէն մին էր, այլեւ իր կրօնական կերպարանով գերագոյն գիրք մը ստացած էր: Միւս արքունիքներն ալ կրօնամոլ ձգտումներ ունէին, եւ իրենց դաւանութենէ դուրս եղողներուն համար, թէ ոչ հակառակ, գոնէ անտարբեր էին, եւ Հռոմի պապէն յանձնարարութիւն մը մեծ նշանակութիւն ունէր անոնց հաձելի ըլլալու: Ստեփանոսի համար անհրաժեշտ պայման էր Հռոմէ երթալ, եւ յոբելեան տարւոյ պարագան աւելի եւս կը դիւրացնէր իր նպատակը, վասնզի կրնար Հռոմի մէջ ամէն կողմէ եկողներու հետ ծանոթութիւններ հաստատել:

1552. ԵՐԹԱԼՈՒ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Ստեփանոսի Հռոմ երթալուն մասին ազգային յիշատակարաններ եւ Ժամանակագիրներ բնաւ ակնարկ մը չունին, նոյն իսկ Հռոմի դիւրաններէն ալ ոչ մի պաշտօնական գրութիւն յառաջ բերուած է, եւ կաթողիկոսի մը անձամբ Հռոմ զալուն ամենանշանաւոր պատահարին

պարագաները պատմող կամ Եղելութիւնը յտշատակող մը չկայ: Մեր տեսութեամբ անհնար էր որ Հռոմի դիւաններ լուր մնացած ըլլային այդպիսի կարեւոր պատահարի մը վրայ, ուստի կրնայինք այդ կրկին կէտերու, այսինքն ազգային յիշատակներուն եւ Հռոմի դիւաններուն լռութեանցը վրայ հիմնուելով, իբրև ճշմարտուած Եղելութիւն չընդունիլ Սալմաստեցիին Հռոմ երթալը, ինչպէս Պալճեան ինքն ալ լռութեամբ կանցնի, եւ Սալմաստեցիին ուղեւորութիւնն իսկ չի յիշեր (ԿԱԹ 151), եւ Փափազեան ալ զանց կընէ յիշել միաբանական եւ համակերպական պայմանները (ՓԱՓ.775), Ալիշան ալ զանց կընէ այս տեսակէտը (ՎԵՆ. 330), զոր կը պանծացնէ Չամշեան թէպէտ այն չի պարունակիր Գուալտերիոս Արետացիէ իր իսկ յառաջ բերած հատուածին մէջ, մանաւանդ թէ հակառակը կը քաղուի Գուալտերիոսի խօսքերէն, որ գրեր է թէ Ստեփանոս յոլով ինչ կարեւոր խորհէր ի միտս, այլ առաջիկայս ժամանակ խափան լինէր ջանից նորա (ՉԱՄ. Գ. 518): Մենք չենք ուզեր մեր քննադատութիւնը յառաջ մղել ուղեւորութիւնը ուրանալու չափ, եւ ըսել թէ Գուալտերիոս կամ Եղջերուաքաղ մը պատած է, եւ կամ խաբերայի մը հանդիպած է, զի ըՍտեփանոսի Հռոմ երթալը կը հաստատուի, թէ Վերոյիշեալ թուղթով, եւ թէ Եթովպացի Պետրոս արքեպիսկոպոսին ձեռնադրութեան վկայագրով, որ գրուած է 1549 սեպտեմբեր 6-ին կայսերանիստ եւ ի մայրաքաղաքն մեծն Հռոմ (ՀԱՅ. 593), ուր պապին նկատմամբ զիափան տեսնուլ ակնարկէն աւելի խօսք ալ չկայ (ՀԱՅ. 592): Բայց այս տեսակցութիւնն ալ ընդունելով, ուրիշ բան չենք տեսներ Սալմաստեցիին ընթացքին մէջ, բայց եթէ Եւրոպական օգնութեանց հետապնդութիւն մը, եւ Եւրոպական զարգացման միջոցներուն հմտանալու փափաք մը: Ասոնց մէջ պէտք է առաջին կարգին դասել նորահնար տպագրական արուեստը, որով արդէն Հայ գիրքեր ալ երեւած էին իրապարակի վրայ (1527), բայց շարունակութիւնը ընդհատուած կը մնար (ԼԵՕ. 76): Սալմաստեցիին ուղղութեան հակառակ չէր մտերմական եւ համակրական յարաբերութիւններ ալ հաստատել Պողոս Գ-ի հետ, ինչպէս կը յիշէ Չամշեան (ՉԱՄ. Գ. 58), բայց աւելի անոր յաջորդին Յուլիոս Գ-ի հետ, վասնզի Պողոս չիասաւ յօբելեան տարւոյ հանդիսաւորութիւնները կատարել: Հայոց կաթողիկոսը բերանացի եւ վարկապարազի յուսադրութիւններ ալ խոստանայ պապին, պարզապէս իր ակնկալած օժանդակութիւնը ձեռք ծգելու համար, եւ միանգամայն համարձակորէն հոգեւոր հաղորդակցութիւն ալ ընել անոր հետ, վասնզի Հայ Եկեղեցւոյ ներողամիտ հոգին իրեն չէր արգիլեր այդպէս վարուիլ ամէն անոնց հետ, որ իրեն համամիտ են երեք նախնական սուրբ ժողովներու հիման վրայ: Բայց այսակը չի հաստատէր բնաւ թէ Սալմաստեցին Հռոմ զացած ըլլայ պապական իշխանութեան հպատակելու եւ Հռոմէական Եկեղեցւոյ համակերպելու եւ հայադաւան Եկեղեցին հռոմէադաւանի փոխարկելու համար:

1553. ԷԶՄԻԱԾԻՆ ՂԱՐՆԱԼՈ

Ստեփանոս նոյնիսկ 1550 յոբելեան տարին չելած Հռոմէ մեկնած կըսուի, ուր անշուշտ հետաքրքրութիւնը եւ բարեպաշտութիւնը յագեցնելու շրջագայութիւնները եւ այցելութիւնները լրացուց եւ շիտակ անցաւ Գերմանիա, Կարոլոս Ե. կայսեր տեսակցութեան, որ այդ միջոցին

սաստիկ զբաղուած էր Լուտերի վարդապետութեանց երեսն՝ Գերմանիոյ մէջ տիրող ներքին խռովութիւններով (1543): Այստեղ ալ մանրանասն տեղեկութիւններ կը պակսին Կաթողիկոսին եւ կայսեր միջեւ տեղի ունեցած յարաբերութեանց եւ յառաջ եկած արդիւնաւորութեանց մասին, եւ հաւանական եզրակացութիւնն է թէ կարեւոր արդիւնք մը ձեռք ձգուած չէ: Գերմանիայէ կանցնի Լեհաստան բազմաթիւ Հայ գաղթականութեանց այցելեու, երբ կը թագաւորէր Զիկմունդ կամ Սիգիսմոնդոս Բ. Օգոստոս նշանաւոր իր աշխարհակալութիւններով եւ Հռոմի պապութեան դէմ ընդդիմութիւններով, եւ Գերմանական նորադանութեան եւ Սոկինանց աղանդին ցուցած պաշտպանութիւններով: Այդ վերջին պարագան մանաւանդ նպաստաւոր էր Հայոց, որոնք Լեհաստանի մէջ տիրապետող հռոմէադաւան Եկեղեցին անջատ դաւանութիւն ունեին: Լեհաստանի յիշատակներ ալ մեզի յատուկ մանրանասնութիւններ չեն տար Ստեփանոսի գործունէութենէն որ կարծէս թէ անցած տեղերուն մէջ բնաւ հետք չէ թողուած անցած ըլլալուն վրայ, կասկած յարուցանելու չափ: Սոյն այս 1551 տարին էր, որ Մոլտաւիոյ մէջ, որ է Պուդտան երկիրը Հայերու դէմ կրօնական հալածանք հրչակեց Ստեֆան իշխանը յունական որթոդոքսութեան կամ քաղկեդոնիկ գրութեան ուղղութեամբ: Մոլտաւիա Սալմաստացիի ուղեգիծին վրայ կը գտնուէր, բայց չենք ստոյգ թէ մասնակցութիւն ուզեց ունենալ, կամ ազդեցութիւն կրցաւ ընել իշխանին վրայ, թէպէտեւ հալածանքը ոչ երկար տեսեց եւ ոչ ալ արդիւնք մը ունեցաւ (ՉԱՄ. Գ. 519): Սալմաստեցին իր ուղեւորութիւնը շարունակեց ցամաքի ճամբով, եւ Կաֆա եւ ուրիշ հայաբնակ քաղաքներ հանդիպելով Եջմիածին դարձաւ 1551 տարւոյ մէջ: Մայրաքոռոյ դիւաններն ալ մեզի տեղեկութիւն չեն հայթայթէր թէ ինչ նիւթական կամ բարոյական արդիւնքներ կրցաւ քաղել Ստեփանոս իր Երոպական շրջագայութենէն, եւ ինչով կրցաւ օգտուիլ Եջմիածինը: Երեւանեցին ալ ոչ մի յիշատակ չէ գտած այս ամին եւ Սալմաստեցին ուղեւորութեան խօսքն ալ չըներ (ՉԱՄ. 20): Պարագաները մօտեցնելով կրնանք հետեւցնել, թէ տպագրական արուեստին աթոռակից Միքայէլի ձեռնարկը՝ իր առաջին շարժումը ստացած է Ստեփանոսի բերած տեղեկութիւններով, զի թէ Արեւելքէ Հռոմ եւ թէ Իտալիայէ Գերմանիա անցած ատեն Վենետիկ հանդիպած է, որ այն ատեն Երոպական լուսաւորութեան կեդրոնն էր, եւ ուր 150 տպարաններ կը գործէին (ԼԵՕ. 16) եւ ուսկից ելած էին առաջին Հայ տպագրութիւնները (1527): Ստեփանոսէ կը սկսի Եջմիածինի եւ Հռոմի մէջ յարաբերութեանց նոր շարք մը, որուն հռոմէական մերձեցուցման գոյն կուզեն տալ ունանք, եւ զայն իբր նպատակ կը կարծեցնեն, մինչ լոկ միջոց մըն էր այն՝ Երոպական զարգացման մերձենալու եռանդէն յառաջ եկած, ինչպէս յստակօրէն կը քաղուի վերեւ յիշուած ազգայնոց գրութենէն (1551):

1554. ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՊԱՏԱՀԱՐՆԵՐ

Ստեփանոս կաթողիկոսի իբր եռամեայ բացակայութեան միջոցին, Մայր աթոռոյ գործերը վարողն էր Միքայէլ Ա. Սեբաստացի, աթոռակից կաթողիկոսը (1549): Սակայն պէտք չէ բնաւ այնպէս ենթադրել թէ Ստեփանոս իբր հրաժարեալ հեռացած ըլլայ, եւ եկած ատեն Միքայէլ զառաջին պատիւ նորին եւ զնախազահութիւն անոր դարձուցած ըլլայ (ՉԱՄ. Գ. 518): Ստեփանոս

մեկնեցաւ գահակալի դիրքը վրան պահելով եւ Միքայէլ իբր տեղակալ գործեց, արդէն ալ եթոռակիցի դիրքը կը բաւէր որ կարենար կաթողիկոսական գործերը լիապէս լրացնել: Անծանոթ կը մնայ եւս մեզի թէ ինչ գործունէութիւն ունեցաւ Միքայէլ իբր տեղակալ մնացած տարիները թէպէտեւ շատ բան սպասելու ալ չեն քաջալերեր ժամանակին արկածալիր պատահարները պարսկական արշաւանքին պատճառով, որոնք թէպէտ ուղղակի Օսմանեան եւ ոչ Պարսկական գաւառներու վրայ կը ծանրանային (1550), սակայն անհնար էր որ Եջմիածին ալ փորձանքներուն ազրեցութիւնը չկրէր: Մանաւանդ որ Շահ Թահմազի Օսմանեան գաւառներուն պատճառած աղէտները, անշուշտ իրենց փոխադարձը պիտի ունենային սուլտան Սիլէյմանի կողմէ, որ չէր ներեր երբեք Պարսկական անոնց գործած աւերածը: Հազի թէ Սիլէյման պահ մը դադար գտաւ Հունգարացւոց դէմ վարած պատերազմներէն, նորէն Ասիակողմ դարձուց իր զէնքը եւ 1554 ապրիլին խաղացոյց իր բանակը, եւ աւերեց աւարեց ու գերեց գերփեց Նախիջենան, Երեւան եւ Արցախ գաւառները (ԺՈՒ. 147): Եջմիածին այս շրջանակին մէջն էր, եւ Ստեփանոս ու Միքայէլ ծանրապէս զգացին արշաւանքին հետեւանքները: Բարեբախտաբար Թահմազ շուտով տեղի տուաւ, եւ պատուագիր կերպով հաշտութիւն խնդրեց, սեպտեմբեր 26-ին գինադադար եղաւ, եւ 1555 մայիս 29-ին հաշտութիւն կնքուեցաւ (ԺՈՒ. 147), եւ բարեկամութիւնը տեւական ծեւ առաւ, եւ յոյժ մտերմական գրութիւններ փոխանակուցեան 1556-ին Սիլէյմանիէ մեծ մզկիթին նաւակատեաց առթիւ, որ կատարուեցան օգոստոս 26-ին (ԺՈՒ. 148): Հարկաւ վերջին արշաւանքն կրած վնասները դարմանելու հարկն էր, որ Ստեփանոս ու Միքայէլը ստիպեց, երկու եւս աթոռակիցներ աւելցնել 1557-ին, որոնք եղան տէր Բարսէդ եւ տէր Գրիգոր, եւ չորսին ալ անունը միանգամայն կու տայ Ղավրիժեցին (ՂԱՎ. 338): Վերջին երկուքը Վաղարշապատեցի տեղական ոյժեր կերեւան, եւ այդ մակդիրով կը կոչենք երկուքն ալ: Բարսէդը համանուններուն մէջ Գ. կը հաշուենք, զի Արեւելեայց ընտրած կաթողիկոսը, որոշակի մերժուաց չկինելով եւ առողջ սկզբունքին պաշտպան կանգնած ըլլալով, աւելի քան հակաթու իբր աթոռակից նկատեցինք (1049): Իսկ Գրիգորը ԺԲ. կը լլայ համանունները մէջ: Չորս կաթողիկոսներ միանգամայն ունենալու որոշումը, զոր վնասներու պահանջած դարմանին վերագրեցինք, հնար է նարքին խլրտումներ լռեցնելու ալ միջոց նկատել, զի ժամանակ մըն էր որ Վաղարշապատեցի խմբակը գինքն գործերէ հեռու կը գտնէր, եւ ժամանակին շփոթութիւններէն կրնար օգտուիլ Սալմաստեցին եւ Սեբաստացին դէմ կռուելու: Ալիշան այդ երկուքն առաջ Արիստակէս Դ. մը կը յիշէ 1555-ին մինչեւ 1564 տարիներու համար (ԱՐՐ. 231), սակայն որոշ աղքիւր մը չունի, զի սկսեալ ի հայրապետութեան Արիստակէս Գ-ի վրայ (1518), քանի որ ուրիշ ոչ մի տեղ նոր Արիստակէսի մը յիշուելուն հանդիպած չենք, եւ այս պատճառով բոլորովին զանց կընենք այդ անոնը: Ղավրիժեցին ալ կանգիտանայ անոր գոյութիւնը, ապա թէ ոչ իինգ կաթողիկոսներ միանգամայն յիշած կը լլար, ուր չորս միայն կը յիշատակէ (ՂԱՎ. 338):

1555. ՍԵՓԱՆՈՍԻ ՏԵՒՂԴՈՒԹԻՒՆԸ

Որոշակի գրուած չենք գտներ, թէ որչափ եւս ապրեցաւ Ստեփանոս Սալմաստեցին նոր

աթոռակիցներ աւելցնելէն ետքը: Դավրիժեցին 1567-ին կաթողիկոսներուն գլուխը կանցնէ Միքայէլ Սեբաստացին (ՂԱՎ. 338), որ կրնայ առնուիլ իբրեւ ըՍտեփանոսի մահուան թուական: Ալիշան տեղ մը Ստեփանոսը 1551 կամ 1552-ին վախճանած կենթադրէ Էջմիածինի մէջ (ԱՐՌ. 231), մինչ Ստեփանոս հազիւ թէ այն տարին դարձած ըլլար իր աթոռը, իսկ այլուր կենդանի կենթադրէ մինչեւ 1564, Կաֆա գրուած յիշատակարանի մը Վրայ հիմնուելով (ԱՐՌ.230): Կամենիցի յիշատակարաններուն մէջ ալ 1566 սեպտեմբեր 1-ին կը գրուի ի կաթողիկոսութեան տեառն տէր Ստեփանոսի (ԲԺԸ.143), որ յարմար կու զայ Դավրիժեցին քաղուած թուականին (ՂԱՎ.335): Այս թուականներուն դէն իբր դժուարութիւն կը նկատուի Միքայէլ Սեբաստացիի 1562-ին, իբրեւ բուն կաթողիկոս եւ իր կոնդակով Աբգար Եւդոկիացին Հռոմ դրկելու ձեռնարկը, ուսկից շատեր կը հետեւցնեն Միքայէլի բուն գահակալ ըլլալը, եւ անկէ ալ Ստեփանոսի մեռած ըլլալը: Այդ է սովորաբար ընդունուած գրութիւնը, որով Զամշեան Ստեփանոսը մեռած կը դնէ 1555 թուականին, այսինքն իբրեւ անցին սակաւ ժամանակը, Հռոմէ դառնալէ Ետքը (ՉԱՄ.Գ.519), իսկ սովորական ցուցակը 1547-ին կը վերջացնէ անոր կաթողիկոսութիւնը (ԺԱՄ.636), որ Հռոմ Երթալէ ալ առաջ կիյնայ: Սակայն Կաֆայի եւ Կամենիցի յիշատակարանները յստակ են, եւ Ստեփանոսը կենդանի եւ կաթողիկոս կը ճանչնան մինչեւ 1566: Եւ ոչ ալ կրնանք Ստեփանոսը այդ թուականներուն հօաժարուած եւ գորէ քաշուած ըսել, վասնզի Կաֆայի յիշատակագիրը Ստեփանոսէ զատ կը յիշէ եւ զայլ կաթողիկոսն, զորոց զանուանս ոչ գիտցաք, կըսէ, եւ ոչ գրեցաք (ԱՐՌ.230), եւ գիտենք թէ այդ թուականին Ստեփանոսի հետ կաթողիկոսակից կը գտնուէին Միքայէլ Ա. եւ Բարսեղ Գ. եւ Գրիգոր ԺԲ: Մենք պէտք կը զգանք այդ վկայութիւններուն ոյժ տալ, եւ համաձայն Դավրիժեցիին ժամանակագրութեան 1567-էն առաջ չանցընել Միքայէլի բուն գահակալութիւնը (ՂԱՎ.338): Այդ գրութեամբ պէտք կըլլայ ըսել, թէ Միքայէլ կամ ներքին գժտութիւններէ եւ արտաքին նեղութիւններէ ստիպուած, եւ կամ նոր ձեռնարկներ Էջմիածինի բնակութիւնը, եւ իր ծննդավայրը Սեբաստիա քաշուեցաւ, որ Գետադարձի ալ հայրապետանոցը եղած էր (857), բայց միշտ պահելով եւ պաշտպանելով իր աստիճանը եւ գործունէութիւնը: Միւս կողմէ Ստեփանոս ալ տարիքը առած եւ տկարացած ըլլալով, պարտաւորուեցաւ գործերը թողու նոր Վաղարշապատեցի աթոռակիցներուն ձեռքը, որոնց Երիցագոյնն էր Բարսեղ, եւ այդ տեսակէտով 1563-ին գրող յիշատակագիր մը կրցաւ պարզապէս գրել ի հայրապետութեան տեառն Բարսեղի (ԱՐՌ.230): Սակայն մեր տեսութեամբ Միքայէլ Սեբաստիոյ մէջ Բարսեղ Էջմիածինի մէջ ազատօրէն գործելով ալ բուն գահակալ չէին կրնար նկատուիլ, ցորչափ կենդանի էր Ստեփանոս եւ իր իրաւունքը կը պահէր կանոնաւորապէս: Այդ պատճառով Ստեփանոսի անունին ներքեւ պիտի շարունակենք պատմել մինչեւ 1567 կատարուած գործերը, եւ Միքայէլի գործունէութեան մէկ մասը:

1556. ԱՂԹԱՄԱՐ ԵՒ ԱՂՈՒԱՆՔ

Երեւանեցին 1557-ին դնելով Միքայէլի կաթողիկոսութիւնը, որ Դավրիժեցին Վաղարշապատեցի աթոռակիցներուն համար տրուած թուականն է (ՂԱՎ.338), կը ներկայէ զայն

իբրեւ զօրաւոր կամքի տէր անձ, որ կրցաւ Աղուանից եւ Աղթամարի կաթողիկոսներուն յաւակնութիւնները զսպել, եւ նախապէս, կըսէ ճնլեաց զկզակս Աղուանից եւ Աղթամարու կաթողիկոսացն (ԶԱՄ.20): Որոշ չէ նախապէս բառին իմաստը, թէ Երեւանցիին նշանակած 1557-էն առաջ կատարուած գործի մը վրայ պիտի իմանանք, զի Միքայէլ 1545-է իվեր աթոռակից էր (1549), թէ ոչ 1567-ին բուն գահակալ ըլլալէ Ետքը կատարուած առաջին գործ պիտի հասկնանք: Միքայէլի վերագրուած գործը Էջմիածինի աթոռին անմիջական իրաւասութեանց սահմաններուն պաշտպանութիւնն է, զոր Երեւանեցին քաղած է Մայրաթորի մէջ պահուած գրութիւններէ եւ աւանդական յիշատակներէ: Աղուանից կաթողիկոսը ուզած է իրեն սահմաններուն կցել Նախիջեւան, Գեղարքունի, Ղափան, Աստեր եւ Լոռի գաւառները, իսկ Աղթամար ալ ձեռնարկած է իրացնել Խոյ, Սալմաստ, Վան, Ամիդ, Արճէշ, Խլաթ, Մուշ եւ Բաղէշ գաւառները (ԶԱՄ.20): Միքայէլ բուռն կերպով ընդդիմացած է, եւ Պարսիկ ինքնակալութեան դիմելով զլաւ ռադամ մի, այսինքն զօրաւոր հրովարտակ ստացած է Շահ Թահմագէն, թէ Գանձակ, Պարտաւ, Աղստեր, Լոռի, Ջական, Նախիջեւան, Գեղարքունի, Ղափան, Խոյ եւ Սալմաստ, Էջմիածնի վիճակըն են (ԶԱՄ.78): Հրովարտակին թուականը չի յիշեր, եւ մեզ հնար չէ ստուգել, միայն թէ՝ որ ի մէջ ՈՉ թուոջն մերում նստաւ, եհան զլաւ ռազամ մի բացատրութիւնը (ԶԱՄ.20), 1557-ին կամ քիչ Ետքը կը ցուցնէ հրովարտակին ստացութիւնը, եւ պարագաները կը համեմատին Սիւէյմանի արշաւանքին ժամանակներուն (1554): Երկու սահմանակից տէրութեանց մէջ Եղած արշաւանքները եւ գրաւումները՝ առիթ պիտի ընծայէին Եկեղեցական իշխանութեանց ալ սահմաններուն շփոթուելուն, եւ անշուշտ այդ Եղած է Աղուանից եւ Աղթամարի կաթողիկոսներուն սահմանին ընդարձակելու համարձակութիւն տուող պարագան: Աղուանից աթոռը ի բնէ հպատակ էր Հայոց գլխաւոր աթոռին. սակայն տիրող շփոթութեանց պատճառով, Հայոց հայրապետութեան Երկար ատեն պանդխտութեան մէջ գտնուելուն, եւ Էջմիածին դաշնալէն Ետքը կերպ դժուարութեանց Ենթարկուելուն Երեսէն՝ ամէն յարաբերութիւններ խանգարուած էին, վասն որոյ չէ զարմանք, որ եթէ մերն այսպէս, ապա զԱղուանիցն դու մտածեա թէ որպէս իցեն (ԶԱՄ.78): Որոշակի չենք կրնար Ճշդել թէ Աղուանից կաթողիկոսներէն որն էր, որուն հետ գործ ունեցաւ Միքայէլ. իսկ Աղթամարի կաթողիկոսներէն ոտննգործիւն ընողը Եղած կըլլայ Գրիգոր Սէֆէտինեան, Փոքր մականունեալ՝ Երիտասարդութեանը պատճառով (00.ԲԻԶ.1197), որ 1542-էն 1610, 68 տարի պաշտօն վարած է յաջորդելով Գրիգորիս Աղթամարցի Երգաբանին, որ այս կողմէն նշանաւոր Եղած է Աղթամարի աթոռին վրայ (ԱՂԹ.7), ինչպէս Յովհաննէս Թլկուրանցին Սոյ աթոռին վրայ (1525): Յիշենք անգամ մը եւս թէ որչափ ալ Միքայէլ մեծ գործունեութիւն ունեցած ըլլայ, հարկաւ անձամբ Պարսից արքունիքն ալ դեգերելով, սակայն իբր բուն գահակալ գործած չէ, զի կենդանի էր եւ իր աթոռին վրայ կը գտնուէր Սալմաստեցին:

1557. ԱԲԳԱՐ ԵՒՂՈԿԻԱՑԻ

Միքայէլի անունին պատիւ բերող ձեռնարկներէն մեծագոյնը տպագրութեան գործին զարկ տալու համար ունեցած մասնակցութիւնն է: Միքայէլ աթոռակից կաթողիկոս 1562-ին Սեբաստիա

կը գտնուեր, բայց թէ երբ Եկած էր, դժուար է ճշդել, ինչպէս նաեւ գալուն շարժառիթը որոշել, զոր կասկածով միայն նշանակեցինք (1555): Բայց անհաւանական չէ ըսել, թէ ուղղակին ազգային ծեռնարկներու համար Եկած ըլլայ, նոյն իսկ Սալմաստեցիին հետ խորհրդակցութեամբ (1551), եւ այնտեղէ աւելի յաջող միջոցներ գտնելու ակնկալութեամբ: Միքայէլ յարաբերութեան կը մտնէ Արգար Եւղոկիացի կոչուած անձին հետ որոի Ամիր պէսի, սովորաբար Սաֆար կամ Սէֆէր կոչուած (ՅԻԾ.256), իբրեւ յարմարագոյն անձ այդ նպատակին, թէ իր միջոցներով եւ թէ յաջողակ ծիրթերով: Արգարի որոին Սուլթան կամ Սուլթանշահ, իր հօրը Վրայ տեղեկութիւն տալ ուզելով կը հաստատէ թէ նա թագաւորագուն էր Սենեքերիմ Արծրունիի ցեղէն (824), եւ ճիւղադրութիւն կազմելու համար Արգարէ կիջնէ Տրդատ, անկէ Գագիկ Կարսեցին, անկէ Սենեքերիմ Սեբաստացին, եւ անկէ իր հօր Արգարի, անյարմար համարելով տալ զանունս մի ըստ միոյ ի յԱրգարոյ մինչ իր հայրը (ՅԻԾ.256): Իսկ այս ճիւղագրութիւնը հաստատած կըլլայ Միքայէլ՝ Սեբաստիոյ մէջ առնելով ժողով բազում Եպիսկոպոսաց եւ Երիցանց եւ Վիարթամաց եւ իմաստնոց հանձարաց, եւ ամէնէն կնքուած վկայագիր մը կազմելով: Վկայողներուն վկայագիր մը կազմելով: Վկայողներուն մէջէն յանուանէ կը յիշուին, Երուսաղէմի պատրիարք Անդրէասը, վանահայր Եպիսկոպոսներ՝ Բարսեղ Ս. Հռիփսիմէի, Քրիստափոր Ս. Աննայի, Աստուածատուր Այրի վանքի, Պետրոս Ս. Մարտիրոսի, ու Թադէոս Ս. Առաքելոց, թեմակալ Եպիսկոպոսներ՝ Յովսէփ Պիծառի, Անդրէաս Ամասիոյ, Սրապիոն Բալուայ ու Յովիաննէս Անկիւրիոյ, միաբան Եպիսկոպոսներ՝ Սամուէլ Երուսաղէմէ, Միսիթար Էջմիածինէ, Խաչատուր ու Քրիստափոր: Վարդապետներ՝ Յովիաննէս Ս. Յովիաննու եւ Գրիգոր, քահանաներ՝ Ղազար Ս. Նշանի ու Սահակ աւագերէց, Երեսփոխան Յովիաննէս Ս. Մեննայի, եւ մանկտւագներ՝ Գրիգոր ու Տովլաթ: Նկատելով որ այդ անուններ խիստ անկարգ կերպով շարուած են բնագիրին մէջ (ՅԻԾ.256), եւ թէ Անդրէաս պատրիարք Սեբեստիա զացած, եւ 1566-ին արդէն Երուսաղէմ վերադարձած է (1546), ամենայն հաւանականութեամբ կը հետեւցնենք թէ Միքայէլ կաթողիկոսի նախագահութեամբ, օրինաւոր ժողով կազմուած չէ Սեբաստիոյ մէջ, այլ միայն կաթողիկոսի տուած վկայագիրին ներքեւ Արգար հետզհետէ նոր վկաններ աւելցուցած եւ կնիքներ ժողոված է: Իսկ իր հօր եւ իր թագաւորական սերունդը յաւակնութ թեթեւամտութիւն մը կերեւի, կամ թէ Եւորպացւոց աչքին մոշչի փշելու միջոց մը, ինչպէս մեր օրերն ալ տեսանք 1878-ին Ռուսիոյ դրկուած պատգամաւոր Եպիսկոպոսին վրայ: Կերեւի թէ Արգար Ամիրագէկեան ալ այդ տեսակ ոիտումներ ունեցած է:

1558. ԱՐԳԱՐ ԵՒ ՀՈՈՍ

Միքայէլ 1562 Մայիս 20 թուականով երկու յանձնարարականներ կու տայ Արգարին՝ Հռոմի պապին ուղղուած, որ էր Պիոս Ժ., եւ իբր ընծայ կը յանձնէ միւրոն, խաչ ոսկի, մատանի օրինեալ, Ս. Թէոդորոսի մասունք, եւ հայաբնակ տեղերու եւ վանքերու ցուցակ մը, եւ Արգար կը մէկնի, իր որդւոյն Սուլթանի (ԿԱԹ.152), եւ Աղեքսանդր քահանայի ընկերակցութեամբ (ԿԱԹ.157), որ Արգարի մանուկ կը կոչուի (ԿԱԹ.152), անոր ծեռնասունը ըլլալուն: Իբրեւ փաստ եւ իբրեւ հիմ յարաբերութեանց կը յանձնէ Ղաշանց Թուղթէն օրինակ մը, խնդրելով որ անոր պարունակութիւնը

Վերահաստատուի: Աբգար պարտաւոր էր Կիպրոսի եւ Վենետիկի ճամբռվ Հռոմ հասնիլ: Վենետիկ ոչ միայն քաղաքական, այլեւ տպագրական ձեռնարկին կեղոնը պիտի ըլլար իր միջոցներով, իսկ Հռոմ իր հաւանութեամբ պիտի արտօնէր Վենետիկցիները եւ բոլոր Լատինները այդ Արեւելցիներուն օգնելու, հաստատելով թէ Ճշմարիտ եւ ընդունելի քրիստոնեաներ են: Աբգարի ճամբռորութեան պարագաները չեն յիշուած, եւ անծանօթ մնացած են Միքայէլի ալ, որ Սեբաստիայէ Էջմիածին դաշնալէն ետքը 1563 ապրիլ 1 հինգշաբթի օր նոր նամակ մը կը գրէ պապին, իրեն պատուիրակներուն վրայ լուր փնտռելով: Այդ առթիւ Արդարը Ճանչցնելու համար կը յայտնէ, թէ Երկու ձեռքով յաջողակ եւ ձախը իբրեւ աջ գործածող մէկն է, եւ կը յաւելու թէ ոչ միայն ի Տաճկաց, այլ առաւելագոյն եւս ի չարաց քրիստոնէից վախնալով, նորահնար նշանագիրներ գործածածէ, զորս նա միայն Ճանաչէ (ԿԱԹ. 153): Անշուշտ Արդարի Վենետիկի մէջ ուշանալը Վենետիկէ եւ Էջմիածին լուր հասցնելու դժուարութիւնը, պատճառ եղած են Միքայէլի եւ Մայրաթոռին իրենց պատուիրակէն տեղեկութիւն չունենալուն: Գուցէ Աբգար խորհած է առանց Հռոմ Երթալու ալ, Վենետիկի մէջ իր ձեռնարկը յաջողցնել, սակայն Վերջիվերջոյ ստիպուած է Երթալ, Լատին հաւատացելաներուն մօտ ընդունելութիւն գտնելու համար:

1559. ԵՐԹԱԼՈՒՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Այստեղ ալ հռոմէադաւաններ ամէն ճիգ կը թափեն հաստատելու համար թէ Արդարի պատուիրակութեան բուն նպատակը Հռոմի հետ կրօնական միաբանութիւնն ու պապական իշխանութեան հպատակութիւնն էր, ինչպէս դիտել տուած էինք Սալմաստեցիին ուղեւորութեան առթիւ ալ (1551): Իսկ մենք պիտի յայտարարենք, թէ Հայեր Երբեք այդ միաբանութիւնը իրենց նպատակ չնկատեցին, այլ Արեւմուտքի զօրաւորութենէն եւ զարգացումէն իրապուրուելով, այն կողմէ օժանդակութիւն գտնելու լոյսը փայփայեցին, եւ զայն ստանալու համար հպատակութեան կամ միաբանութեան արտաքին յայտարարութիւններ ընելէ չի քաշուեցան, գործնականապէս Արեւմըտեանները հաճեցնելու եւ շահելու, եւ ներքնապէս անոնք ալ կատարեալ քրիստոնեայ եւ հիմնական կէտերու մէջ իրենց համամիտ ըմբռնած ըլլալուն համար: Միքայէլի Երկրորդ նամակին մէջ յայտնի կերպով կը տեսնուի այդ ոճը միաբանութիւնը եւ հպատակութիւնը կը յիշուի միայն, զի ծեօք ազատեսցուք ի գերութենէ աստի (ԿԱԹ. 152): Արդարի որդին ալ իրենց յանձնուած պաշտօնին նպատակը բացատրած ատեն կըսէ թէ այն եղած է. 1. զԱռաջին Դաշինս, այսինքն Դաշանց Թուղթը, եւ զառաջին Երդմունքն նորոգել, ուր աւելի Հայոց աթոռին իրաւումքները կը բացատրուին: 2. Իմանալ զմիտս Հռոմայեցւոց, թէ որպիսի կան ընդ Հայս: 3. Լատինները յօժարեցնել ի փրկութիւն վտարանրեալ Հայոց: 4. Միջնորդել, որպէսզի դիւրութիւն ընծայուի հայրապետացն մեր, Ճանապարհ հորդել ի Հռոմ (ՅԻԾ. 258): Ինչպէս կը տեսնուի Եկեղեցական միութիւնը նպատակ չէ, այլ Խաչակիրներու ժամանակին կազմուած գաղափարն է, որ տակաւին կը տիրէ, թէ Արեւմուտք պապերու յորդորներուն զօրութեամբ պիտի զինուի, եւ Արեւելք պիտի ազատուի Խլամական տիրապետութենէ, որ բացառապէս կը ծանրանար Հայերուն վրայ: Բաց աստի Արեւմուտք պիտի ընձեռէր նաեւ զարգացման միջոցները, որոնց կարգին առաջին եւ

գիշաւոր եւ կատարելապէս հիանալի կը նկատուէր տպագրութեան նորահնար արուեստը, ինչչափ ալ Արդարի որդին առաջնակարգ տեղ չտայ այդ նպատակին: Արդար իր ընկերներով Հռոմ Եկած պիտի ըլլայ 1563-ին վերջերը: Առաջին գործը եղած է անշուշտ Պիտո Դ. պապին դիմել պէտք եղած յանձնարարականները ստանալու, ներկայացնելով Միքայէլի առաջին գիրերը, որոնք տակաւին մեզի ծանօթ չեն, բայց այդ գիրերը չեն բաւած կատարեալ համոզում գոյացնելու համար, եւ Աբգարէ պահանջուած է Հայոց Եկեղեցւոյն դաւանութիւնը գրով ներկայացնել: Արդ պէտք է դիտել, որ եթէ Միքայէլի նպատակը դաւանական ըլլար, այդպիսի գիր մը ինքն կազմած եւ տուած պիտի ըլլար, եւ դարձեալ թէ այդպիսի միաբանութեան համար քանի մը Եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու, եւ ոչ թէ պարզ աշխարհականի մը պիտի տրուէր պատուիրակութեան պաշտօնը: Աբգար պարտաւոր էր համակերպի պահանջուած պայմանին, որպէսզի գրուած մը կը գտնուի այսօր, 1565 նոյեմբեր 10 յաւուր չորեքշաբթու (ԿԱԹ.158), զոր մենք հարկ կը զգանք 1563 կարդալ, ձեռագիրին կամ տպագիրին մէջ սխալնունք ենթադրելով: Իբր զի 1563-ին եւ ոչ 1565-ին չորեքշաբթիի կը հանդիպի նոյեմբեր 10 ամսաթիւը, եւ զի Պիտո Դ., որուն անունը կը յիշուի, արդէն վախճանած էր 1565 նոյեմբեր 16-ին, եւս եւ զի մինչեւ 1565-ին վերջերը չէր կրնար ուշանալ դաւանութիւնը ներկայելու պայմանը, քանի որ նոյն տարին, արդէն շատ գործեր կատարուած էին Հռոմի մէջ ինպաստ Հայոց: Ըստ այսմ ուրիշ տեղ 1564 նոյեմբեր 8 թուական գրուած ըլլալը (ԶԱՍ.Գ.524), կամայական ուղղութիւն մը կը տեսնուի: Հայերու նպաստաւոր գործերու մէջ յիշենք, Հռոմ գտնուող Հայերու համար ստիպեալ, որ է հիւրանց մը հաստատուիլը (ՅԻԾ.256), կամ լաւ եւս՝ նորոգուիլը (06.ԱՍՍ.322), Պիտո Դ. պապէն հրաման ելլալը, հայերէն նոր գիրս շինելու համար, եւ գիրերուն հանդիսապէս պապին ներկայացուիլը (ՅԻԾ.260), եւ այդ գիրերով 1565 տարւոյ համար խառնափնթուր տումարի հրատարակուած ըլլալը, նոյնիսկ Ռ բանալի գիրն կամ տարեգիրն ալ յիշելով (ՅԻԾ.257), եւ վերջապէս Վենետիկ փոխադրուելով նոյն 1565 տարին Սաղմոս մը տպագրելը (ԼԷՕ.96): Այս ամէն բաղդատութիւններ կը ստիպեն հաստատել թէ Աբգարի դաւանական գիրը ոչ 1565 եւ ոչ 1564-ին, այլ 1563 նոյեմբեր 10-ին գրուած պէտք է ըլլայ:

1560. ԱԲԳԱՐԻ ՂԱԽԱՆԱԳԻՐԸ

Աբգարի տուած դաւանական գրուածոյն վերջը եղած յայտարութիւնը, որով նա կընդունի գերիվերոյ զաթոր Պետրոսի, եւ զտէր քահանայապետ Հռոմայ գլուխ եւ հովի ամենայն աշխարհի եւ փակակալ (ԿԱԹ.157), հռոմէադաւաններու գրիչին ներքեւ ապացուցական փաստ մը կը դարնայ, առանց մտաբերելու որ Աբգար դպիրի եւ Աղեքսանդր քահանայի մը կազմած գրութիւնը բնաւ հեղինակութիւն չի կրնար նկատուիլ Եկեղեցւոյ մը պաշտօնական դաւանութիւնը հաստատելու, մինչ իրենք ալ պարզապէս ի պէտս ընթերցանելեաց գրած ըլլալնին կը յայտնեն (ԿԱԹ.157): Միւս կողմէն այդ գրութեան մէջ, որոշակի ըսուած է, թէ գերիս միայն սիւնհոդոս ունիմք, այսինքն է զՆիկիոյ, զԿոստանդնուպոլիս եւ զԵփեսոս (ԿԱԹ.154), որով բացարձակապէս դուրս կը թողուի Քաղկեդոնի ժողովը քաղկեդոնիկ վարդապետութեան հետ, եւ զարմանալի է որ Հռոմ կրցած է լուրեամբ ընդունիլ այդ կէտը: Միեւնոյն գրուածին մէջ կը յայտարարուի, թէ ի

պատարագն դիմաւորեալ եւ զջուր ոչ արկանեմք ի կիր (ԿԱԹ.154), եւ թէ ոչ եմք միաբան ի տօնի Ծննդեան Տեառն, եւ թէ հաղորդիմք երկոքումբք տեսակօք, որով Հայ ծէսին սեփական կէտերը կը պաշտպանեն Հռոմի դէմ (ԿԱԹ.155), այնպէս որ Պալճեան ալ կը փափաքի ենթադրել, որ Աբգար համոզուելով հռոմէական վարդապետութեան, նոյնը ըստ ամենայն մասին ընդունած եւ ընդգրկած ըլլայ (ԿԱԹ.158), այսինքն իր դավանագիրը ուղղած ըլլայ: Բայց ամէն առթի մէջ Արդարի դաւանագիրը երբեք իբր փաստ ծառայող գրուած մը չէ, նախ զի գրողը բնաւ հեղինակութիւն չունի, եւ երկրորդ որ պարունակութիւնը ամբողջովով հռոմէադաւան չէ, այլ միայն պատեհութեան համենատ, եւ պապը հաճեցնելու համար գիր մըն է, բարոյական ձնշման եւ օտար թելադրութեան ներքեւ պատրաստուած: Իսկ Պիռո Դ. գործնական եւ գործունեայ մարդ, զոհ եղած է պապական իշխանութեան մասին հատուած մը տեսնելով, մնացածներուն վրայ աչք զցել, որպէսզի ներքին Արեւելքի մէջ իր ազդեցութեան դուռ մը բացուի, ուսկից մտնելէն ետքը դիւրին է հետզհետէ պայմանները ու պահանջները աւելցնել: Այս եղած է միշտ պապական գրութեան հետեւած կերպը: Ասոր մէկ տեսակն էր Հայերուն ալ բռնած կերպէ, բերանացի կամ գրաւոր յայտարարութիւնները առատացնելով եւ պապերը հաճեցնելով ակնկալեալ օժանդակութեանց եւ դիւրութեանց ետեւէ ըլլալ, առանց բնաւ հոգ տանելու միեւնոյն յայտարարութիւնները գործնականապէս յարգելու կամ իրենց եկեղեցական գրութիւնը այլայլելու: Շողոքորթ ընթացքի լուսաւոր նշան մը պէտք է նկատել Պիռո պապը, Պետրոս փափ անուանելը (ՅԻԸ. 260): Այս փոխադարձ ընթացքին հետեւանքն է, որ Հռոմի մէջ շարունակ Հայերու դարձեր կարձանագրուին, որոնք տեղի պիտի չունենային, եթէ անգամ մը իսկապէս դարձի եկած ըլլային հռոմէադաւաններու իմացած կերպով, կամ թէ հայադաւան եկեղեցին հռոմէադաւան եղած կամ դարձած ըլլար, ինչպէս կը սիրեն պնդել, պատահական գրուածներու պաշտօնական հեղինակութիւն ընծայելով:

1561. ԱԲԳԱՐԻ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Արդարի բռնած ընթացքը փոքրիշատէ արդիւնք մը ունեցաւ, բայց բուն նպատակին չի հասաւ, Հայերու ազատութեան կամ քաղաքական դիւրութեան համար որեւէ ձեռնարկ չեղաւ, միայն դիւրութիւն ընծայուեցաւ Հռոմի մէջ դեգերող անտերունջ փախստականներուն յատուկ հիւրանոց մը սահմանել, եւ Աբգարի պատիւներ ցունել՝ զի փափին Փիռու արար համագումար հանդէս, եւ առաջի խուռն ամբոխին համբուրեալ գերեսս Աբգարի, ըսաւ թէ ի Հայոց թագաւորն զոյի ոմն մի (ՅԻԸ. 258): Աբգարի Սուլթանշահ որդին ալ իր պաշտպանութեան ներքեւ առաւ, կոչելով զայն Մարգանտոն, այսինքն է Մարկոս Անտոնիոս, եւ զայն ուսման գրաւ ի դպրատանս, եւ Հայերուն հոգածութեան համար պաշտպան կարտինալ մը նշանակեց (ՅԻԸ. 250), եւ երես հրաման շինելու նոր գիրս (ՅԻԸ. 260), եւ Աբգարին հրամայեց ետ դառնալ առ պատրիարքն Միքայէլ, ու զայն Հռոմ բերել որ բերան առ բերան խօսելով իմանայ զանցս Հայոցն (ՅԻԸ. 258): Աբգարի որդին մնաց Հռոմ, եւ եղաւ Հայոց հիւրանոցին տեսուչը, իսկ ինքն Աբգար Վենետիկ անցաւ, պապին կողմէ իրեն տրուած ընկերներով, որ էր նորընծայ Եպիսկոպոս ոմն (ՅԻԸ. 258): Արդար եւ ուղեկիցը Վենետիկ գտնուեցան 1563-ին ի թագաւորութեան Երեւմոն թուժին, այսինքն

Հերոնիմոս Բրիոլի դուքսին օրով, ուր տապեց Սաղմոսը, Գառնեցիի օրինակին վրայ (ՅԻԾ. 262), որ վերջացաւ 1566 Մայիս ժե. օրն ուրբաթ ժԲ. ժամ (ՅԻԾ. 263), այլ պէտք է ժԷ կարդալ, զի ուրբաթը 17-ին կը հանդիպի: Այդ Սաղմոսը իբր առաջին տպագրուած հայերէն գիրք ընդունուած էր 1512-ին Եւ 1513-ի հրատարակութիւնները չի ճանչուած (1527), Եւ կրնար իսկ կերպով մը նոյն նկատուիլ, եթէ հաստատուէր առաջիններուն միակտուր փայտեայ կաղապարով տպուած ըլլալը հաստատատիպներու նման, թէպէտ այդ Ենթադրութիւնը այլեւս դուրս թողած է (1527): Արդար վախեցաւ Վենետիկէ հեռանալ լուեալ այլ իմն համբաւ, թէ Տաճկունքն լուեալ Են իրեն գործը, որ էր Տաճիկներու դէմ Լատիններէ օգնութիւն խնդրելը, Եւ մնաց Վենետիկ տպագրութեան գործերը շարունակել: Իրեն ուղեկից եպիսկոպոսը ճամբայ հանեց պապէն Միքայէլին ղրկուած ընծաններով, որպէսզի զայն Հռոմ առաջնորդէ, բայց այն ալ իիւանդացաւ Եւ մեռաւ, Եւ պապին ընծանները Հռոմ դարձուեցան, Եւ ամենայն ինչ վասն չկամելոյ Աստուծոյ ունայն Եւ սմոտի եղեն (ՅԻԾ.258): Այս եղաւ Աբգարի պատուիրակութեան ընթացքը մինչեւ 1566 տարին, այսինքն մինչեւ Սալմաստեցիին կաթողիկոսութեան վերջին տարին: Պատուիրակութեան բոլորովին քաղաքական նպատակ ունեցած ըլլալը անգամ մըն ալ կը հաստատուի՝ Աբգարին Տաճկաստան դարնալու ահի Եւ երկիրին պարագայով: Իսկ եկեղեցական միաբանութեան համար, կաթողիկոսէն պաշտօնական քայլ մը առնուած չէ, 1563-ին գորուած նամակը այդ նպատակը չի յայտներ (ԿԱԹ.152), Աբգարի դաւանագիրը եկեղեցւոյ կողմէ պաշտօնական գործ չէ (1560), անկէ ալ ուրիշ պաշտօնական գործ մը կատարուած չէ: Պիոս Դ., որ Աբգարի գործին ձեռք դնողն էր, 1565-ին վերջերը վախճանած էր, Եւ իրեն յաջորդած էր Պիոս Ե, նախկին մեծ հաւատաքննիչ մը, որ բոլորովին հեռու էր իր նախորդին զիջողական Եւ յարմարողական ձկունութենէն, որով Աբգարի ալ ինար չէր այլ Եւս առաջին բանակցութիւնները շարունակել:

1562. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՄԱՀԸ

Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցիի կեանքը մինչեւ 1566-ի վերջերը, կամ 1567-ի սկզբները երկարաձգելը պատմական պահանջ մը ցուցուցինք (1555), սակայն անոր կեանքին վերջին մասին գործունէութենէն բան մը չենք կրնար պատմել, մանաւանդ թէ պիտի ընդունինք թէ ինքն մոռցուած մնալու չափ քաշուած կացութիւն մը կը պահէր, Եւ Եջմիածինի գործերուն գլուխը կը գտնուէր Բարսեղ Գ. աթոռակից, Երբ Միքայէլ Ա. Սեբաստիա կը մնար՝ 1561 Եւ 1563 տարիներու միջոցին, Եւ այս վերջինը կը ստանձնէր գլխաւոր գործունէութիւնը, Երբ Մայրաթոր կը դառնար 15663-ին, ուսկից ապրիլ 1ին երկրորդ նամակ մը կուղղէր Հռոմ (1568): Սալմաստեցիին մահուան պարագաներուն մասին ալ որոշակի բան մը չունինք գրելիք, Եւ կերեւի թէ ծերութեամբ Եւ տկարութեամբ կեանքը վերջացուցած է: Սկիզբէն զինքը իբր կրթուած Եւ ուսումնական անձ մը ներկայացուցինք (1549), Եւ իրօք ալ իր այդ ծիրքերուն արդինք ցուցուց, Եթէ ոչ իսկապէս Եւ ամբողջապէս անկեալ վիճակը վերականգնելով, գոնէ առաջին անգամ զարթնումի նշան տալով Եւ դէպի զարգացում առաջին քայլն առնելով, Եւրոպական զարգացման հետ յարաբերութեան մտնելով, Եւ անձամբ ալ հտալիա, Գերմանիա Եւ Լեհաստան ճամբորդելով: Տպագրական

արուեստին Հայոց մէջ առաջին անգամ 1512-ին Երեւան գալը, ուղղակի Հայ ոյժերու արդիւնք չերեւար (1527), իսկ Աբգար Եւղոկիացիին ծերնարկը, որով բացառաբար փառաւորուած է ցարդ Միքայէլ Սեբաստացիին անունը, ժամանակագրական հետազոտութեանց եզրակացութեամբ նշանաւոր բաժին մը կապահովէ Ստեփանոս Սալմաստեցիին, որ թելադրիչ կամ իրահանգիչը եղաւ Միքայէլ Սեբաստիա անցնելուն, եւ այն տեղէ աւելի դիւրութեամբ գործին աշխատելուն, ինչ որ անհնար պիտի ըլլար Էջմիածինի մէջ գործադրել: Այդ տեսութեամբ պարտք կը զգանք Սալմաստեցիին նշանաւոր եւ արորիւնաւոր յիշատակութիւն մը ընծայել կաթողիկոսներու շարքին մէջ, եւ վերջին դարերու զարթնումին նախահայրը եւ նախասկիզբը ճանչնալ զայն: Իսկ այդ առթիւ տեղի ունեցած միաբանական Երեւոյթներուն մասին հարկ չենք զգար անդրադառնալ, իր կարգին պարզաբանած ըլլալով թէ Ստեփանոսի ուղեւորութեան (1552) եւ թէ Աբգարի պատուիրակութեան նշանակութիւնը (1559):

1563. ՄԻՒ ԱԹՈՌՆԵՐ

Ստեփանոսի կաթողիկոսութեան 1545-է 1566 քսանամեայ միջոցին տեղի ունեցած ազգային եղելութիւններ մեծ ու կարեւոր բան մը չեն ներկայեր: Կիլիկիոյ աթոռին վրայ իրարու կը յաջորդեն Սիմեոն Ուլնեցի 1529-ին, Ղազար Ուլնեցի 1545-ին որոնց կը յաջորդէ ՍՍեցի մը, Թորոս Մայսենց 1548-ին Լեւոնբերգի իշխաններէն: Թորոս կանուխէն ամուսնացած եւ Մանէս անուն որդի մը ունեցած էր, որ այրիութենէ Ետքը կոյսի հետ կը պակուի, եւ այս պատճառով Արիստակէս Ուլնեցի վարդապետ՝ կաթողիկոսը կը յանդիմանէ սաստկապէս այնպէս որ ըսողներ ալ կան թէ զվեղարն եւս էաւ (ՄԻՒ. 536): Թորոս իր Լեւոնբերդը կը քաշուի եւ հոն կը մեռնի 1553-ին (ՄԻՒ. 534), իսկ կաթողիկոսութեան կը յաջորդէ Խաչատուր Չորիկ, եւ անկէ Ետքը Խաչատուր Երաժիշտ 1560-ին: Վերջինս յայտնապէս Ուլնեցի ըսուած է, եւ Չորիկին ալ Ուլնեցի ըլլալը կը քաղուի Ուլնեցւոց պաշտպանութեամբ եւ Սսեցիին վտարմամբ աթու բարձրանալէն: Այսպէս Ուլնեցիներուն յաջորդաբար կաթողիկոսանալը եւ Սսեցին տապալելը, Ուլնիոյ զօրանալուն եւ մնացորդ հայ իշխաններուն (1415) Ուլնիոյ մէջ ամփոփուելուն ժամանակը կը ճշդէ: Վերջին Խաչատուրի պաշտօնը Երկար Եղած է մինչեւ 1584: Սոյն միջոցին քաղաքական Եղելութիւններն ալ ոչ մի նորութիւն ունեցած չեն Կիլիկիոյ կողմերը, որ վերջապէս Օսմանեան կայսրութեան նահանգ էր դարձած: Աղթամարի աթոռին վրայ կը գտնուէր սմիշտ Գրիգոր Սէյֆէտիննեան (1556), որ ջատագով իմաստութեան ըսուած է, փոքրիշատէ ուսումնական զարգացման հետամուտ, եւ ուսում ունեցողներու պաշտպանութիւն ընելուն համար (00. ԲԻԶ. 1917): Երուսաղէմի աթոռը շարունակ վէճերու եւ հակառակութիւններու Ենթարկուած էր, իր ստացութիւնները եւ շինութիւնները պաշտպանելու համար տեղացի այլազգիներու ոտնձգութիւններու դէմ, եւ թէ այդ մասին յաջողութիւններ ունեցած է, ամէնքն ալ արդիւնք են Անդրէաս Պարոնտէրի անխոնց եւ աննկուն աշխատութեանց (1547), որ ամէն մի խնդիրի համար կրցած է յատուկ կայսերական հրամանագիրներ ձեռք բերել (ԱԱՏ.Ա.74), նոյն իսկ Կոստանդնուպոլիսէ դառնալէն Ետքն ալ (1547): Անդրէաս արդիւնոր եւ Երկարատեւ պաշտօնավարութիւն ունեցած է մինչեւ 1293, իր

Վերջին տարիներուն մէջ իրեն օգնական եւ գործակից եւ գրեթէ աթոռակից ունենալով, իր եղբօրորդին Դաւիթ Մերտինցին (ԲԱՌ.52), ինչպէս որ ինքն ալ աթոռակից եղած էր իր հօրեղբօր Աստուածատուր Մերտինցին (ԲԱՌ.51): Կոստանդնուպոլիսոյ պատրիարք Աստուածատուր Եաղուպեանի (1463), 1550-ին յաջորդած էր Ստեփանոս, եւ իրեն օրով տեղի ունեցաւ Անդրէաս Պարոնտէրի Կոստանդնուպոլիս գալը (1548), որուն օժանդակ պէտք է ձանչցուի Ստեփանոս: Նա թերեւս համամիտ ալ գտնուեցաւ Միքայէլ կաթողիկոսի ձեռնարկներու (1557), թէպէտ մեծ գործակցութիւն չի կրցած ունենալ, զի 1561-ին մեռած է, եւ Արքար Եւղուկիացին ալ Կիպրոսի եւ ոչ Կոստանդնուպոլիսոյ ձամբով գացած էր Վենետիկ (1557): Ստեփանոսի յաջորդած է Տիրատուր Սսեցի, Անկիւրիոյ Եափսկոպոսը բայց հազիւ երկու տարի կրցած է պաշտօն վարել, եւ պատրիարքութիւնը անցած է Յակոբ Եափսկոպոսի մը, եւ իր օրով կատարուած է Արքարի պատգամաւորութիւնը, որուն ինքն ժամանակից եղած չէ, այլ անոր ձեռնտու եղած է, երբ Արքարի իր տպարանը Վենետիկէ Կոստանդնուպոլիս փոխադրեց: Իսկ Տիրատուր կերեւի թէ բռնութեամբ ձեռներէց եւ ձգտումներով խիզախ անձ մը եղած է, ինչպէս Սսոյ կաթողիկոսութեան խնդիրին մէջ պիտի տեսնուի:

1564. ԶԱՐԹՆՈՒՄԻ ԱՌԱՋԻՆՍԵՐ

Գոհունակ զգացումով մը յիշեցինք (1562), թէ Սալմաստեցիին կաթողիկոսութեան միջոցը ազգային զարգացման առաջին զարթնումի միջոցն եղաւ: Ինչպէս անհատական, նոյնպէս հանրային կեանքի մէկ ալ վայրկեաններ կամ, յորս բարեդէպ պատահարներ ըստ ինքեան անկարեւոր՝ ամենակարեւոր արդիւնքի մը սկզբնապատճառ կը դառնան: Այսպէս է ներկայ պարագան ալ, զի գիտենք թէ ըստ ինքեան շատ մեծ չէր Սալմաստեցիին ըրածը, այլ մեծամեծ հետեւանքներ յառաջ բերաւ: Ժամանակիս մէջ իրենց ուսումնական ջանքով, թէ ոչ երկասիրութեամբ, նշանաւոր անձերուն գլուխը պէտք է յիշենք դարձեալ Ստեփանոս Սալմաստեցի եւ Միքայէլ Սեբաստացի կաթողիկոսներուն անունները, անոնց կցելով նաեւ Գրիգորիս Աղթամարցին (1556): Յիշենք եւս Մաղաքիա Դերջանցի վարդապետը (1548), որուն աշխարհէն եւ ազգօգուտ ձեռնարկներէն զատ, բանիրուն եւ հմուտ անձ մը եղած ըլլալն ալ վկայուած է: Իրեն դրացի, հաւանաբար եւ գործակից եղած է Ղուկաս Կեղեցի կամ Խործենացի վարդապետը, որ յատուկ աշակերտութիւն մըն ալ կազմած է, եւ իրեն ձեռնասուններէն արժանաւոր կաթողիկոսներ ալ եղած են: Ղուկաս թողած է տոմարական գրուած մը ուտանաւոր եւ արձակ խառն գրութեամբ (ՂԱՎ. 4): Աղթամարի կողմերն ալ ուսմամբ պարապողներու անուններ ունինք, ինչպէս են, Սիմէռն Ապարանցի վարդապետը, որ հմուտ աշակերտներ ալ հասուցած է, որոնցմէ կը յիշուի Կարապետ Գարազի, Յովիաննէս Խիզանցի, եւ Յովիաննէս Ծաղկող վարդապետները: Նոյն աշակերտութենք եղած են Յովիաննէս Կըրծօն, եւ Յովիաննէս Գրագիր վարդապետներ, եւ Սահակ որ վարդապետաց վարդապետ մականունին արժանացած է: Վարագի մէջ ալ աշակերտութիւն մը կազմած է Մարգար Պարոնտէր Եափսկոպոսը, եւ իրեն ձեռնասուններէն յիշուած են Զաքարիա Փիլիսոփայ, Կարապետ Զամալ, եւ Յովիաննէս

Բրգուտենց վարդապետներ, որոնց յօրինած երգերն ու գանձերը կը գտնուին աստեւանդ (00. ԲԻԶ. 1197): Ինչպէս կանխեցինք յայտարարել, այդ անունները կը յիշենք ոչ իբրեւ գերազանց հանձարներ, եւ ոչ իբրեւ ընտիր երկասիրութեանց հեղինակներ, այլ իբր առաջին ռահվիրաներ, որոնք ահազին անկումէ մը ետքը առաջին շարժումը տուին զարթնումի դարերուն:

1565. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՎԿԱՆԵՐ

Ժամանակակից ծանոթութիւնները լրացնելու համար յիշենք նաեւ սոյն միջոցին նահատակուած նոր վկաներ: Խտըրշահ անուն երիտասարդ մը, որուն բուն ծննդավայրը չէ յիշուած, հեռու տեղաց գալով Մարգուան կը հասնի 1541-ին մէջ օր մը, եւ հազիւ թէ պանդոկ մը կիշնէ ու խօսակցութեան կը մտնէ, իսկոյն աղմուկ մըն է կը սկսի, թէ Խտըրշահ յիշոցք ասաց (ՆՈՐ. 378), իբր թէ իսլամութեան հայիոյած ըլլայ: Հոն եղողներ կը զայրանան մէրկիկ արին, ու գլխիբաց առին տարան ի դատասատան, երկու ձեռկունքն յետին կապած: Դատաւորին առջեւ ոչինչ կօգտէ Խտըրշահի բողոքը, ուրացութեան կը հրաւիրուի որ պատիժէ ազատի, եւ պարգեւներ ալ կը խոստացուի, բայց Խտըրշահ կը մերժէ յայտարարելով թէ ինքն աւելի ալ ունի (ՆՈՐ.380): Ասոր վրայ կատաղելով մահուան վճիռ կը հանեն եւ հրապարակին վրայ կրակի նետելով կը նահատակեն (ՆՈՐ.382): Սարգիս Մելիտինացի վկայի մը արձանագրութիւնը կը պահուի Զմիւռնիոյ Եկեղեցւոյն բակը, որուն մէջ ըսուած է, թէ Սարգիս յատենի համարձակի, եւ մեծ հանդիսիւ նահատակի, բայց ուրիշ մանրամասնութիւններ գրուած չեն: Նահատակութիւնը Եղած է նոր կիրակիի երեքաբթի օրը ապրիլ 15-ին հանդիպիած տարին: Իսկ թուականը յամի հազար հայկեանս թուի, թերի է օրինակին մէջ (ՔՕՍ.Ա.82), եւ կրնայ 1550, 1561 եւ 1572 թուականներուն յարմարիլ անխտրաբար: Հրատարակիչներ 1550-ին կը դնեն (ՆՈՐ.383), բայց յարմարագոյն է գոնէ 1561-ին իմանալ, զի Հայոց 1000 թուականը 1551-ին կը պատասխանէ, եւ պակաս տողն ալ հարկաւ հազարին վրայ յաւելուած թիւ մը պիտի պարունակէր: Լոկ համառօտ յիշատակով ծանօթ է եւս Սիլիվրիցի Խոռոն, կամ ուղիղ հնչմամբ՝ Հռիփսիմէ Սիլիվրիցի վկայուիին, զոր նահատակ արին 1554 փետրուար 14, չորեքաբթի օր, ընդ արշալոյսն, Տեառնդառաջի առտուն (ՆՈՐ.385): Վերագոյնդ Թահմազի արշաւանքները պատմած ատենիդ, մեծամեծ կոտորածներ ալ տեղի ունեցած ըլլալը յիշեցինք (1556), եւ գիտենք թէ իսլամական սովորութիւն էր ուրացութիւնը առաջարկել հարուածը չի տուած: Հետեւաբար անթիւ Եղած են այդ պարագաներուն մէջ վկայող նահատակ նահատակները, որոնց ոչ անունները գիտենք եւ ոչ թիւը: Թադէոս Սեբաստացիի յիշատակարաններուն մէջ կը գտնենք միայն Արձէշի վանքի առաջնորդ Յակոբ վարդապետի եւ իր երեսուն միաբանակից ընկերներուն նահատակութիւնը, որոնք ասպատակին հասնիլը իմանալով, գիշերուան մէջ պատարագի ըսպաս կը պատրաստէին հաղորդուելու համար, բայց մինչեւ պատարագէին, եւ ժամարարքն սպաս դնէին, յանկարծ հասան սուսերամարտիկ Պարսիկներ, եւ անողորմ կոտորեցին ամէնքն ել: Յակոբ Մեծոփեցիի եւ ընկերներուն նահատակութիւնը տեղի ունեցած է 1552 օգոստոս 14-ին, Վերակոխման կիրակէին առտուն (ՀԱՅ. 595), եւ չենք գիտեր թէ ինչու ոմանց անմեկնելի երեւած է նահատակութեան թուականը

(ՆՈՐ. 682): Նահատակաց կարգին պէտք է դասել Եօթնասուն ազատորդիները, որ մէկ գիշերուան մէջ սպաննուած են Կարնոյ մէջ 1550-ին (ՍԱՄ. 176), թէպէտ անյայտ կը մնան մեզ Եղելութեան պարագաները:

Տ. ՄԻՔԱՅԵԼ Ա. ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ

1566. ԶԱՆԱԶԱՆ ԱԹՈՌԱԿԻՑՆԵՐ

Միքայէլի գահակալ կաթողիկոսութիւնը պատմելու սկսած ատեննիս, չենք պարտաւորուիր իբրեւ նոր անձ մը զայն ներկայել, զի արդէն բաւական ընդարձակ կերպով անոր գործունէութիւնը տեսանք ու պատմեցինք: Դավրիժեցին 1567-ին կը դնէ Միքայէլը իբր առաջին եւ բուն գահակալ (ՂԱՎ. 338), եւ Կամենցի յիշատակարանը մինչեւ 1566 կը հասցնէ Սալմաստեցիի կաթողիկոսութիւնը (ԲԺՇ. 143), եւ մենք բանաւոր կը սեպենք 1566-ին վերջերը դնել Սալմաստեցիին մահը եւ Սեբաստացիին գահակալութիւնը: Երբոր Միքայէլ գահակալութեան կանցնեէր, իրեն աթոռակից կը գտնուէին երկու Վաղարշապատցիներ Բարսեղ Գ. եւ Գրիգոր ԺԲ (1554): Սակայն ասոնցնէ առաջինը կը վախճանէր 1567 տարւոյն մէջ (ԹՈՐ. Բ. 256), եւ անշուշտ անոր փոխանակելու համար է, որ նոր աթոռակից մը կանուանուի Ստեփանոս Զ. Առնցեցի: Թէպէտ Դավրիժեցին 1567 տարւոյն ներքեւ չորսին անունն ալ միանգամայն կու տայ, եւ միասին կը յիշէ Միքայէլ Ա. Բարսեղ Գ. Գրիգոր ԺԲ, եւ Ստեփանոս Զ. կաթողիկոսները (ՂԱՎ.338), սակայն կը կարծենք թէ նոյն թուականին ներքեւ չորսին ալ գտնուած ըլլալը կուզէ իմացնել, եւ ոչ չորսին ալ միատեղ: Ինչպէս ուրիշ շատ կաթողիկոսներուն, նոյնպէս Առնցեցիին ալ նախընթացին վրայ բան մը պիտի չի կարենանք պատմել, եւ ոչ ալ իր գործունէութեան մասին բան մը գիտենք, եւ կերեւի թէ երկարաւեաց ալ եղած չէ, վասնզի երբոր Գրիգոր ԺԲ. գահակալութեան կանցնի Ստեփանոս Զ.- ի անունը չի տրուիր եւ ամենայն վստահութեամբ կը հետեւցնենք Միքայէլի կենդանութեան անոր վախճանած ըլլալը, առանց կարենալու, ժամանակը ձշդել: Միքայէլի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնն ալ վստահագոյն կերպով Դավրիժեցին կը քաղենք, որ միայն 1576-ին Գրիգոր ԺԲ.- իբր գահակալ գլուխ կանցնէ (ՂԱՎ.338), եւ հետեւաբար մինչեւ այն տարի ապրած կըլլայ Միքայէլ 21 տարի աթոռակցութեամբ եւ 10 տարի գահակալութեամբ երկարատեւ եւ ոչ ապարդիւն կաթողիկոսութիւն վարելով: Չամչեան, որ աթոռակցութեամբ մէկտեղ Միքայէլի 22 տարի պաշտօնավարութիւն կու տայ, յայտնի աղբիւր եւ զօրաւոր փաստ մը չունի, եւ երբ իբր Միքայէլի յաջորդներ՝ Գրիգոր ԺԲ.-ի 4, եւ Ստեփանոս Զ.-ի 2, եւ Թադէոս Բ.-ի 9 տարի կը վերագրէ (ԶԱՄ.Գ.525), յայտնապէս կը հակառակի Դավրիժեցիին, որ մինչեւ 1593 կենդանի կենթադրէ Գրիգոր ԺԲ.-ը (ՂԱՎ.338), ինչ որ յիշատակարաններով ալ կը հաստատուի: Երեւանցիին շարակարգութիւնն ալ շփոթ է երբոր կը գրէ, զկնի տէր Միքայէլի, տէր Բարսեղ, տէր Գրիգոր, եւ տէր Ստեփանոս, մի՞նոյն 1567 թուականին ներքեւ (ԶԱՄ.20), զի Բարսեղ եւ Ստեփանոս զկնի տէր Միքայէլի կենդանի չէին: Սովորական ցուցակն ալ աւելի յաջող չէ, երբոր իբր իրարու յաջորդներ կը նշանակէ 1547 Միքայէլ Ա., 1557 Բարսեղ Գ., 1563 Գրիգոր ԺԲ., 1573 Ստեփանոս Զ., 1575 Թադէոս Բ. 1584 Առաքել Ա (ԺԱՄ.637): Գահակալներու գաւագանը միայն

Ստեփանոս Ե., Միքայէլ Ա. եւ Գրիգոր ԺԲ. կաթողիկոսները պէտք է պահէ շարքին մէջ, քանի որ մնացեալներ իբր լոկ աթոռակիցներ՝ չեն կրնար կաթողիկոսութեան յաջորդական գաւազանին անցնիլ:

1567. ԶԱՆԱԶԱՆ ԴԵՊՔԵՐ

Սալմաստեցին մահուան թուականին զուգընթաց եղաւ սուլտան Սիլէյմանի մահը, 1566 սեպտեմբեր 6-ին, Ծիկէթի պաշարման ատեն, Հունգարիոյ մէջ, եւ 24-ին սուլտան Սէլիմ Բ., Սիլէյմանի որդին, իր գահակալութեան հանդէսը կը կատարէր Կոստանդնուպոլիսոյ մէջ: Պարսից շահը Թահմազ կը փութար դեսպանութեամբ Կոստանդնուպոլիս յղել Երեւանի կուսակալ Շահքուլի սուլտան, առատ եւ թանկագին ընծաներով, եւ երկու տէրութեանց մէջ հաշտութեան դաշինք կը նորոգուէր (ԺՈՒ.156), որով խաղաղութեամբ կանցնէր Միքայէլի գահակալ կաթողիկոսութեան տասնամեայ, քանի որ Օսմանեանց եւ Պարսից պատերազմները անազան նորոգուեցան 1578-ին, Միքայէլի մահուընէ ետքը: Յիշատակարաններու եւ ծանօթութեանց նուազութիւնը կը ստիպէ մեզ լուսամբ անցնել բովանդակ տասնամեայն, թէպէտ Միքայէլի եռանդն ու կարողութիւնը կը յորդորեն մեզ հաւատալ, թէ նա բոլորովին անգործ ու ապարդիւն անցուցած չէ իր կաթողիկոսութիւնը: Հնար չէ նաեւ ենթադրել որ խզուած ըլլան Միքայէլի եւ իր յղած պատգամաւոր Աբգարի յարաբերութիւնները, թէպէտ այդ մասին ալ ստոյգ տեղեկութիւններ կը պակսին: Աբգար 1565-ին Վենետիկ անցած էր, ինչպէս յիշեցինք (1561), ուր 1253-էն իվեր Հայերու յատուկ տուն կամ հիւրանոց մը կը գտնուէր (ՎԵՆ.144), հսկողութեան ներքեւ, որոնցմէ 1561-ին կը յիշուի Նիկողայոս (ՎԵՆ.336), իսկ Աբգարի եկած տարին կը գտնուէր Մելքիսեդեկ Եպիսկոպոս (ՅԻԾ.263): Աբգար ժամանակ մըն ալ այնտեղ մնաց, վախնալով Թուրքիա դառնալ, որովհետեւ այնտեղ լսուած էր իր Եւրոպա երթալուն բուն նպատակը (1561): Աբգարի որդին կը գրէ թէ հայրը ի տարակուսանս էր, եւ իբրեւ ինքզինքը արդարացնելու միջոց հնարեցաւ եւ արար զպասման գրոց (ՅԻԾ.258), որպէսզի զայն ցուցնէ իբրեւ իր ուղեւորութեան բուն նպատակը: Պատմեցինք թէ զանց ըրաւ Միքայէլը անձամբ Հռոմ տանելու համար ստացած յանձնարարութիւնը, եւ իր ուղեկից լատին Եպիսկոպոսը ճամբայ հանեց, որուն մահուամբը գործը անհետեւանք մնաց (1561): Մենք կը կասկածինք թէ մի գուցէ Աբգարի վախն ալ ճարտար դարձուածք մը ըլլայ կաթողիկոսին Հռոմ գալը խափանելու համար, զի Պիոս Ե.-ի անձը հիմնապէս կը փոփոխէր Աբգարի տեսութիւնները: Տրիտենդեան ժողովը նոր փակուած էր 1563-ին, 18 տարի տեւելէն ետքը, եւ Պիոս Ե., նախկին մեծ հաւատաքննիչը, ամենայն զօրութեամբ անոր կանոններուն գործադրութեան ձեռնարկած էր, եւ Վենետիկի հանրապետութիւնն ալ կատարելապէս հպատակած էր նոյն կանոններուն: Այդ խստութեան հետեւանքն էր անողոքելի ուղղութիւն մը, որուն դժուարաւ պիտի հնազանդէր Աբգարի միտքը, եւ հաւանաբար չէ ուզած կաթողիկոսը վտանգաւոր դիրքի մէջ դնել: Ինքն Աբգար անձամբ ալ կրեց այդ գրութեան նեղութիւնը, չկարենալով ազատօրէն իրատարակութեան տալ Հայոց ծիսական գիրքերը, որոնց մէջ դիտողութեան տեղի կը գտնէին թէ Հռոմի եւ թէ Վենետիկի գրաքննիչները: Միայն Սաղմոսը

կրցաւ տպագրել, եւ իր տպագրական կազմածները լրացնելով Վենետիկի մէջ, գոյքերը հաւաքեց եւ Կոստանդնուպոլիս Եկայ, իբր յարմարագոյն կեդրոն տպագրական ձեռնարկին, պետական շրջանակներու առջեւ ալ զինքն արդարացնելով, թէ վասն այս պատճառիս եմ ի ֆռանզստան (ՅԻԾ.258): Անստոյգ զրոյց մը կայ թէ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ նախ ձերբակալուած, բայց տպագրական կազմածովը արդարանալով ազատ թողուած ըլլայ, եւ անըէ Ետքը իր տպագրական գործարանը հաստատած ընդ հովանեաւ Նիկողայոս Եկեղեցւոյն Հայոց (ՅԻԾ.261), այսինքն է Վլանկայի Ս. Նիկողայոս Եկեղեցւոյն բակը կամ մօտը:

1568. ԱԲԳԱՐԻ ՎԵՐԶ

Որոշակի նշանակուած չենք գտներ թէ Աբգար ինչչափ ատեն Վենետիկ մնաց եւ երբ Կոստանդնուպոլիս հասաւ: Գիտենք թէ 1568-ին տպագրած է տօնացոյցը, տաղարանը, ժամագիրքը եւ պատարագամատոյցը (ՅԻԾ.262), բայց Մաղաքիա Ճէվահիրձեան դպիր 1567-էն պատրաստ կը յիշէ Աբգարի տպարանը, ուր եղեւ ըստամփայ, այսինքն պասմագիր, եւ տպեցաւ փոքր քերականութիւն տղայոց (ՅԻԾ.261): Աբգար դպիրին արհեստագործութեան իբր ընկերակից կը յիշուի իւր թագազարն Անտոնիոս Սուլթան սարկաւագին անունը (ՅԻԾ.262), բայց պէտք չէ որդին ալ Կոստանդնուպոլիս Եկած կարծել, վասն զի ինքն իրեն համար կը վկայէ, թէ հօրը մեռներէն Ետքը աստ ի Հռոմ սնայ ի դպրատանս առ ձեռամբ հզօր կարդինալաց (ՅԻԾ.258): Նկատի առնելով Աբգարին կրած առաջին դժուարութիւնները եւ տպարան հաստատելու պայմանները, գոնէ 1566-ին Աբգարը Վենետիկէ մեկնած պէտք է ըսենք: Երեք տարիի չափ տեսած կը լլայ Աբգարի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ունեցած գործունեութիւնը, ուսկից յետոյ 1569-ին կերթայ Էջմիածին Միքայէլ կաթողիկոսի մօտ (ՅԻԾ.262), որուն կարգադրութեամբ մեկնած էր Սեբաստիայէ 7 տարի առաջ (1557): Որովհետեւ տպագրական արդիւնաւորութիւնը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կը դադարի, օրէն էր հետեւցնել թէ Աբգար իր տպարանին կազմածներով փոխադրուած ըլլայ Էջմիածին, սակայն ոչ մի յիշատակ եւ ոչ մի արդիւնք չունինք այդ միջոցին մէջ Էջմիածինի տպարան մը գտնուած ըլլալուն, որով չենք համարձակիր այդ տեսութեան վրայ պնդել, թէպէտ առանց անոր ալ դժուար կը լլայ մեկնել Էջմիածին Երթալուն նպատակը: Միւս կողմէն բացարձակ պարտք մըն ալ էր Աբգարի իր գործունեութեան արգասիքը ներկայել եւ յանձնել անոր, որ այդ նպատակին հովանաւորն ու կարգադրողն Եղած էր: Պատմական յիշատակներու, նոյնիսկ թեթեւ ակնարկներու պակասութեան մէջ, չկարենալով որոշակի բան մը ըսել, Ենթադրական վիճակի մէջ կը թողունք Աբգարի Էջմիածին անցնելուն եւ Միքայէլի վերջին օրերուն արդիւնքները: Սակայն այն քիչն ալ որ Երկութին վրայ գիտենք, բաւական են գովութեամբ եւ օրինութեամբ յիշատակել անոնց անունները, եւ գիրենք նկատել իբր առաջին գործիչներ տպագրական արուեստին Հայոց մէջ տարածուելուն, քանի որ 1512-ին տպագրութիւնները Հայ գործունեութենէ դուրս եւ Հայ յարաբերութիւններէ անկախ Երեւոյթներ Եղան (1527): Եւ ասով կը փակենք Միքայէլ Սեբաստացիի կաթողիկոսութեան ժամանակը:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ ԺԲ. ՎԱՂԱՐՉԱՊԱՏՑԻ

1569. ՏԵՒՂՂՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱԹՈՌԱԿԻՑՆԵՐ

Երբոր Միքայէլ կը վախճանէր 1576-ին, միայն Գրիգոր կը մնար անոր մօս աթոռակից, զի Բարսեղ Գ. Եւ Ստեփանոս Զ. վախճանած էին արդէն (1586), Եւ հետեւաբար նովին իսկ Գրիգոր կը լինէր բուն գահակալ կաթողիկոսութեան (ՂԱՎ.338), համաձայն այն ատեն ընդունուած սովորութեան, որով յաջորդութիւնը կորոշուէր ոչ թէ նոր ընտրութեամբ, այլ նախորդին կամքով: Գրիգոր ինքն ալ արդէն ծերացեալ էր, վասնզի 1583-ին 85 տարեկան եղած ըլլալը գրուած է (ԱՐՌ.232), Եւ 1576-ին արդէն 78 տարեկան եղած կըլլայ, Եւ որովհետեւ 1557-էն աթոռակցութեան կոչուած էր (1554), կը հետեւի թէ 59 տարեկան եղած ատեն այդ աստիճանին բարձրացած էր: Ինչ ինչ յիշատակարաններուն մէջ 1575-էն կը կարդանք ի հայրապետութեան տէր Գրիգոր կաթողիկոսին (ԹՇՌ. Բ. 260), կամ ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի (ԹՇՌ. Բ. 410), սակայն այդ յիշատակներ չեն ստիպեր մեզ Դավիթթեցիին թուականէն աւելի կանխել Գրիգորի գահակալութիւնը, քանի որ գիտենք թէ յիշատակագիրներ անխտիր գահակալը կամ աթոռակիցը կը նշանակեն իբր բուն կաթողիկոս: Միւս կողմէն նկատելով Գրիգորի տարիքը, Եւ հետեւելով սովորական դարձած ձեւին, զարմանալի պիտի չերեւի այլեւս տեսնալ, որ Գրիգոր անմիջապէս իրեն երկու աթոռակիցներ կընտրէ միեւնոյն 1576 տարին, որոնք են Թադէոս Բ. Եւ Առաքել Ա. (ՂԱՎ. 238), այս երկրորդը ի գեղջէն Եջմիածնի (ՂԱՎ. 1), Եւ անշուշտ առաջինն ալ Վաղարշապատեցի ծննդեամբ կամ բնակութեամբ, որ ուրիշ տեղացի ըլլալը նշանակուած չէ, ինչպէս յիշուած էր Սալմաստեցիին, Սեբաստացիին Եւ Առնջեցիին համար (ՂԱՎ. 238): Աթոռակիցներու յատուկ եռոժումէութեան մաս կազմել սկսած իին նաեւ գաղթականութեանց հետ յարաբերութիւնները, կրկնակի նպատակով՝ թէ անոնց հակելու, Եւ թէ անոնցմէ կամ անոնց ձեռքով Մայրաթորին համար քաղաքական Եւ նիւթական օգնութիւններ հայթայթելու: Իրաւ այս նպատակով նուիրակներ ալ կրնային զրկուիլ, բայց կերեւի թէ կաթողիկոսի անունով Ճոխանալը, Եւ կաթողիկոսական իշխանութեամբ Եկեղեցական ծիսակատարութիւններ Եւ կարգադրութիւններ ալ ընելու իրաւունքը, օգտակար նկատուած էր այդ այցելուներուն արդիւնաւորութիւնն աձեցնելու համար: Գրիգորի նոր աթոռակիցներէն Թադէոսը, անմիջապէս Եջմիածնին մեկնած է յիշեալ նպատակով վասնզի 1577 յուլիս 21-ին Վենետիկ կը գտնուի Եւ կը մասնակցի մեծահանդէս թափորին, որ կազմուած էր Ճուտէքա (Giudecca) կղզեակին վրայ շինուելիք ուխտի Եկեղեցւոյ հիմնարկեքին առթիւ, Վենետիկի թեմակալ պատրիարքէն Ետքը առաջին տեղը գրաւելով (ՎԵՆ. 332): Այդ առթիւ աւելցնենք թէ հայազգին Անտոն Սուրեան կամ Սուրիացի, որ նշանաւոր եղած էր Վենետիկի մէջ նաւաշինութեան արուեստով (ՎԵՆ. 246), ժանտամահի դէմ ալ դեռ մը ինարած էր, Եւ շատեր բժշկած Եւ մահուանէ ազատած (ՎԵՆ. 260), Եւ այդ ժանտամահին առթիւ էր որոշուած ուխտի Եկեղեցւոյն կառուցումը: Թադէոսի Վենետիկ գալուն պատճառը որոշակի չէ ցուցուած, բայց այդ ուղեւորութեանց ընդհանուր շարժառքը յայտնի էր, իսկ կրօնական նպատակ մը ունեցած չըլլալը կը հետեւի պապութեան հետ յարաբերութեան չմտնալէն, Եւ Ալիշան ալ կը խոստովանի թէ ոչ յիշի որոշակի Եւ երթն ի Հռոմ (ԱՐՌ. 231): Թադէոսի այցելութիւնը երկարատեւ

ալ եղած չէ, վասնզի Վենետիկի մէջ մնալը միայն քանի մը ամիս ցուցուած է (ՎԵՆ. 333), ուսկից պէտք է անցած ըլլայ Լեհաստան (ԱՐՌ. 231), ուր աւելի բազմաթիւ եւ աւելի կարող էին Հայ գաղթականութիւնները: Անհնար է մեզ ճշդել թէ որչափ ատեն գաղթականութեանց մէջ դեգերեցաւ Թադէոս Բ. բայց ստոյգ է, որ իր շրջանը աւարտելով դարձած է Մայրաթոռ ուր 1583 հոկտեմբեր 21-ին Աբգարի որդին Սուլթանշահ, Մարզանտոն կոչուած, խնդրանքի նամակ մը կուղղէ Հռոմէն (ՅԻՒ. 258), որուն վրայ յառաջիկային պիտի խօսինք:

1570. ՕՍՍԱՑԻՆԵՐ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐ

Թադէոսի ուղեւորութիւնը գուգընթաց կու զայ երկու սահմանակից իսլամ պետութեանց մէջ խաղաղութեան խանգարուելուն, եւ Հայաստանի մէջ պատերազմի տագնապներու վերսկսելուն, այնպէս որ անհաւանական չէ ներքին կապակցութիւն մը ճանչնալ երկու եղելութեանց մէջ: Շահ Թահմազ 53 տարի թագաւորելէն Ետքը մեռած էր 1576-ին, գեղակուր եղած (ԺՈՒ.166), կամ ի բաղանիս խեղդեալ (ԶԱՔ.Ա.11), իրեն յաջորդել ցուցնելով իրեն որդիներէն Հայտարը, զոր նոյն օր սպաննել տուաւ իր Խամայիլ Եղբայրը, սակայն նա ալ խեղդուեցաւ 1577-ին, տարիուկէս ցովիակեաց թագաւորութենէ Ետքը, եւ զահ բարձրացաւ Թահմազի երէց որդին Մուհամմէտ, որ Խուտաբանտ կամ Խիւտապէնտէ կոչուեցաւ: Պարսկաստանի ներքին խօռվութիւնները Օսմանցիները քաջալերեցին պատերազմը նորոգելով սահմաննին ընդարձակելու: Սուլտան Մուրատ Գ., որ 1574 դեկտեմբեր 21-ին յաջորդած էր իր հօրը Սէլիմ Բ.-ի, Մուսթաֆա փաշան (ԺՈՒ.166), որ եւ Լալա փաշա (ԶԱՔ.Ա.13), հրամանատար նշանակեց, որ 1578 յուլիս 23-ին առաջին մեծ յաղթութիւն մը տարաւ Չլտրի Ճակատամարտին մէջ, եւ սեպտեմբեր 8-ին երկրորդ մըն ալ կատարեց Քանաքի գետեզերքը, եւ այսպէս հիւսիսային Հայաստան եւ Կովկասեան գաւառներ Օսմանեանց հպատակեցան, եւ Երեւան եւ Էջմիածին ալ նոյն տիրապետութեան անցան: Հայ պատմագիրին համեմատ, Լալա փաշա աւերեաց զԵրեւան 60,000 անձինս, եւ Ֆէրհատ փաշա որ անոր յաջորդեց, շինեաց բերդ յԵրեւան (ԶԱՔ.Ա.13): Այդ նպատակաւ էր, որ բազում Եկեղեցիք քակեալ, զքարինս ի շինումն բերդին առնէին, եւ հազիւ երկու երես կոչուած մեծ Եկեղեցին ազատուեցաւ Առաքել կաթողիկոսին Ֆէրհատին առջեւ միջնորդելովը, բայց չկրցաւ արգելել գինուորմերուն իրենց ծիերով 30 օր Եկեղեցւոյ մէջ բնակիլը (ՍԱՍ.192): Մեր նպատակն դուրս կը սեպենք հետեւիլ Պարսից եւ Օսմանեանց պատերազմներուն, որոնք երկար տեւեցին: Այդ պատերազմներուն մէջ երկու կողմէն նշանաւոր հանդիսացան հւատեմիր Օսման փաշա, որ մասնաւոր զօրապետութենէ Ետքը Ֆէրհատի յաջորդեց իբր Օսմանեանց հրամանատար, եւ Համգէ Միրզա Խիւտապէնտէ շահին որդին: Պատերազմները շարունակեցին մինչեւ 1584, բայց պատերազմի աղէտէն աւելի սաստիկ եղաւ սովը, որ պատերազմին աւե»ածներուն եւ կոտորածներուն երեսն առաջ եկաւ, եւ որուն աղիողորմ նկարագիրը կը պատմեն ժամանակակիցներ (ՍԱՍ. 190): Օսման փաշա, որ Կոստանդնուպոլիս դարձած էր, 1585-ին նոր առշաւանք մը բացաւ Ատրպատականի եւ ներքին Պարսկաստանի կողմը, բայց ինքն հիւսիսայութեամբ մեռաւ, եւ Համգէ քանի մը նշանաւոր յաղթութիւններ տարաւ: Ասոր վրայ

Օսմանեանք արշաւանքը նորոգեցին, եւ վերջապէս Պարսիկներ խոնարհեցան հաշտութիւն խնդրել, որ կնքուեցաւ 1590 մարտ 21-ին Նէվրուզի օրը, եւ Լուրիստան, Շէհրիզօր, Շիրուան, Ասրպատական, Երեւան, Վրաստան, եւ Կովկասեան գաւառներ Օսմանեանց տիրապետութեան ներքեւ մնացին (ԺՈՒ. 175): Պարսից արքունիքը անկեալ վիճակ ունեցաւ Մուհամմէտ Խիւտապէնտի օրով, մանաւանդ երբ Համզէ Միրզա ալ սպանուեցաւ: Անոր յաջորդեց Ապաս Եղբայրը, եւ զահ Ելաւ հօրն ալ օգնելէ Ետքը, եւ սա է հոչակաւոր եւ Մեծ մականունեալ Շահաբասը կամ Շահ Ապասը: Անոր իսկական թագաւորութիւնը հօչակուեցաւ 1590-ի դաշնագրութեան Ետքը, թէպէտեւ 1585-է սկսելով շատ գործեր անոր անունով կատարուած էին: Նա ինքն ալ Եղած է հաշտութիւնը անհրաժեշտ դատողը, անկեալ կացութիւնը վերանորոգելու համար: Աւելորդ է անգամ մըն ալ կրկնել, թէ այդ Երկարատեւ պատերազմներու Երեսէն կարի աղետալի Եղած էր Եջմիածինի կացութիւնը:

1571. ՍՈՒԹԱՍՆՇԱՀԻ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐՈ

Քանիցս յիշեցինք թէ Արդարի որդին Սուլթանշահ, Լատիններէն Մարգանտոն կամ Մարկոս Անտոնիոս անունով Ճանչուած, Հռոմ մնացած էր իր հօրը մեկնելէն Ետքը (1568), եւ այնտեղ ազգային հիւրանոցին տեսուչ, եւ ընդհանրապէս փախստական եւ պանդուխտ եւ ուխտաւոր Հայոց խնամակալ Եղած էր, զոնէ ինքն մեծարանութեամբ կը գովէ այդ մասին իր ունեցած աշխատութիւնը (ՅԻԾ. 256): Քսան տարիէ ի վեր Հռոմ ընտելացած եւ համակերպած էր տեղական պահանջներուն, եւ իր թագաւորազուն ըլլալուն համոզմամբ, իշխանական տիտղոսի մըն ալ հետամուտ էր: Այդպիսի մը համար աւատական կալուածի մը ստացութիւնը էական էր, եւ այս է անշուշտ իր գրածին իմաստը, թէ փափն կամեցաւ տալ ինձ ժառանգութիւն իբր՝ կամ զքաղաքս կամ զբերդս (ՅԻԾ.258): Մենք կը կարծենք թէ պապին ուզելէն աւելի ինքն Եղած կըլլայ այդ բանին հետապնդողը, որչափ ալ գիտենք թէ 1572-ին Գրիգոր ԺԳ. յաջորդած էր Պիոս Ե.-ի եւ բուռն կերպով կաշխատէր Արեւելցիները, եւ մասնաւորապէս Հայերը, հեռէադաւանութեան շահելու եւ ասոր համար ամէն տեսակ հրապուրիչ միջոցները ձեռք առած էր: Կերեւի թէ Միքայէլ կաթողիկոսէն Աբգարին տրուած վկայագիրը՝ պապական արքունիքին մէջ ներքին համոզում յառաջ բերած չէր, որ Սուլթանշահէն նոր վկայագիր կը պահանջուէր իր ծագումը արդարացնելու համար՝ կանոնաւոր ազգաբանութեամբ մը: Սուլթանշահ կը պարտաւորուի զայն Ճարելու համար Թաղէոս կաթողիկոսին ոիմել: Այդ նամակը կը գտնուի այսօր Անտոննեանց դիւանին մէջ (ՅԻԾ.255), եւ մենք ալ անկէ օգտուեցանք Աբգարի վրայօք մանրամասնութիւններ քաղելու (1557): Նամակը 1583 հոկտեմբեր 21 շաբաթ օր թուական կը կրէ (ՅԻԾ.258), սակայն յիշեալ ամսաթիւը Երկուշաբթի կը հանդիպի, եւ շաբաթ օր կարդարանայ 1581-ին, որով կամ տարեթիւը կամ ամսաթիւը ուղղելի կը մնայ. բայց հաւանաբար շաբաթ օրուան յիշուիլը շփոթութեան արդիւնք է, եւ 1583 թուականը պահելու է: Իսկ ուղղակի Թաղէոսի գրելը, հետեւանք է անշուշտ Թաղէոսի հտալիա գալուն, եւ թերեւս տեսակցութիւն ալ ունենալուն Վենետիկի մէջ (1569), կամ թէ Թաղէոսի անունը լսուած ըլլալուն: Սուլթանշահ կը խնդրէ, որ նոր վկայագիր մը պատրաստուի իրեն թագաւորազարմ

մլալուն, զոր թաղէոս իր կնիքով կը կնքէ, եւ ուրիշ քսան եպիսկոպոսներու ալ կնքել տայ, դնելով զկնիքս միահամուռ, եւ զմատունս իւրեանց ի ներքոյ կնքոյն, այսինքն ստորագրութիւն ալ աւելցնելով, եւ խոստովանաբար, այսինքն երդման ներքեւ, որպէսզի յաջողի իրեն քաղաքներ եւ գիւղեր ունենալուն, որ է ըսել իշխանական տիտղոս ստանալ: Կը յայտարարէ, թէ այս բանը ոչ վասն իմ փափաքիմ, այլ վասն Հայոց, եւ այն երից պատճառաց համար, որոնք են Հռոմ Եկող Հայերը խնամել, Հայոց անունը բարձրացնել, եւ փրկութիւն սրբոյն Սիոնի, այսինքն Հայաստանի, պատրաստել, որպէս հարբն իմով ոչ եղեւ (3հ.258), կամ թէ ըսել, Արքարին գլուխ հանել չկրցած նպատակը իրագործել (1589): Նամակը տանելու եւ վկայագիրը բերելու համար յատուկ պատգամաւոր ալ Ճամբայ հանած է, այլ թէ գործը ինչ արդիւնք ունեցած է, յայտնի չէ, կամ թէ ունեցած ալ չէ, զի Սուլթանշահի գործերուն եւ վախճանին վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չունինք: Նամակին պարունակութիւնը ունայնասիրութեան արդիւնք աւելի բան մը չէ, այլ աւելորդ չի դատեցինք յիշատակել, իբր ժամանակին գաղափարներուն արտայայտութիւն, թէ ինչպէս Հռոմի հետ յարաբերութիւններ եւ լատինասէր մերձեցումներ՝ փրկութիւն սրբոյն Սիոնի նպատակին կը դիմէին:

1572. ՆՈՐ ՏՈՄԱՐԻ ԿԱԶՄՈՒԻԾ

Գրիգոր ԺԳ. պապը, զոր անգամ մը յիշեցինք (1571), իր անունը տուած է նոր տոմարին կազմութեան, որ այժմ ընդհանրացած է Արեւմուտքի մէջ, թէպէտ Արեւելեան Եկեղեցիներ եւ ազգեր տակաւին հին տոմարով կը վարուին, եւ կարծէ այս մասին բացատրութիւն մը տալ: Տոմարի վերջին կարգադրութիւնը եղած էր 325-ին Նիկիոյ ժողովին ատեն, զատկական հաշիւը ուղղելու համար: Այս մասին հիմ բռնուած էր Յուլեան դրութիւնը, տարին 365 օր եւ 6 ժամ հաշուելով, եւ քառորդ օրերը չորս տարին մէկ անգամ օր մը հաշուելով, սովորական տարիները 365, եւ չորրորդ տարիները 366 օր համրել, որով հարիւրամեայ դար մը կունենար 36,525 օր: Իսկ Զատկի օրն ալ Ճշդելու համար մարտ 21-ը հաստատուն գիշերահաւասար ընդունուեցաւ, ինչպէս էր 325-ին, եւ այդ հիմամբ շինուեցան զատկական ցուցակները, եւ այլեւս անոնց վրայ կը քալէին Եկեղեցիները, անկախաբար աստղաբաշխական զննութիւններէ: Սակայն իրօք տարին 365 օր եւ 6 ժամ չէր, այլ 365 օր, 5 ժամ, 48 վայրկեան, 47 երկվայրկեան եւ 33 եռվայրկեան, որ տասնորդական գրութեամբ կը գրուէ 365,242217, եւ տարբերութիւնը կըլլայ մերձաւորաբար 11 վայրկեան իւրաքանչիւր տարի, որ հարիւր տարուան կամ 365,242217 օրերու վրայ մէկ օրի մօտ տարբերութիւն կու տայ, կամ տասնորդական ձեւով 0,7783: Այդ տարբերութիւնը դարերու շարունակութեամբ գումարուելով, գիշերահաւասարը խախտած էր, որ այլեւս մարտ 21-ին չէր հանդիպեր իսկութեամբ, թէպէտ այնպէս կըմբռնուէր գործածական ցուցակներու մէջ, եւ նոյն ցուցակներով ալ կը հաշուուէին զատիկները: Կացութիւնը դիտողութեան առարկայ եղած էր դար մը առաջ, բայց անորոշ մնացած, մինչեւ որ նորէն խնդիրը արծարծեց Ալոհիսիոս Լիլիօ (Lilio) հտալացի աստղաբաշխը, որ այդ մասին լուրջ ուսումնասիրութիւններ կատարած էր: Լիլիօ 1576-ին մեռաւ առանց գործնական որոշման մը յանգելու: Գրիգոր ԺԳ. պապ խնդիրը ուրիշ հմուտներու

հետազոտութեանց յանձնեց, եւ տեսնուեցաւ որ գիշերահաւասարը 10 օր խախտած էր, եւ խսկապէս մարտ 11-ին կը հանդիպէր: Այդ 10 օրերու տարբերութիւնն էր, որ պապին հրամանով ուղղուեցաւ 1582-ին եւ հոկտեմբեր ամսուն մէջ, կարեւոր տօներու պակասութեան միջոցին, հոկտեմբեր 4 իինգչաբթիին յաջորդեց հոկտեմբեր 15 ուրբաթ: Ապագային ալ խախտուիլը արգիլու համար որոշուեցաւ իրաքանչիւր դարավերջի տարին նահանջն ընել եւ 365 օր պահել, բայց այսչափն ալ շատ գալուն, որոշուեցաւ նաեւ իրաքանչիւր չորրորդ դարավերջի տարին նահանջն ընել, չորրորդ դարավերջ համրելով այն թուականները, որոնց հարիւրեակները չորսի բաժանելի են: Նոր կամ Գրիգորեան տոմարի գրութիւնը նոյն 1582 տարին ընդունեցին Իտալիա, Սպանիա, Լուսիտանիա, Գաղղիա, Բելգա ու Դանիա. 1583-ին Հելուետիոյ հռոմէադաւանները, 1584-ին Գերմանիոյ հռոմէադաւանները, 1596-ին Լեհաստան եւ 1587-ին Հունգարիա: Իսկ Գերմանիոյ եւ Հելուետիոյ բողոքականները անազան ընդունեցան 1700-ին եւ Անգլիա, Շուետիա եւ Նորվեգիա 1752-ին, իսկ գաղթականութիւններն իրենց բնաշխարհին հետ: Արեւելեան ազգեր եւ Եկեղեցիներ՝ ցարդ կը շարունակեն իին տոմարով վարուիլ, որուն բոլոր տարբերութիւնը գիշերահաւասարի խախտուելուն միտ չդնելով՝ դարավերջի նահանջը չգեղչելուն վրայ կը կայանայ: Ամսաթիի տարբերութիւնը, որ 1582-ին 10 օր էր, նոյն մնաց 1600-ին երբ նոր տոմարն ալ նահանջը պահեց, իսկ անկէ ետքը 1700-ին տարբերութիւնը եղաւ 11 օր, 1800-ին 12 օր եւ վերջերս 1900-ին 13 օր: Արեւելեայք աւելորդ նախանձախնդրութիւն մը կը դնեն այս մասին, Արեւմտեայց կամ Լատիններու հետեւած չըլլալու համար, սակայն խնդիրը ոչ կրօնական է եւ ոչ դաւանակա, քանի որ երկու կողմերն ալ միեւնոյն կանոնով կը հաշուեն իրենց զատիկը: Ասոր հետ մէկտեղ քանի որ թուկանի խնդիրը քաղաքական նշանակութիւն ունի, աւելորդ կը գտնենք Արեւելեան ազգերու հռոմէադաւան բաժիններուն ցուցած փութկոտութիւնը, երկրին քաղաքական ընթացքէն հեռանալու, եւ ինքզինքը Արեւմուտքի յարմարեցնելու: Որչափ ալ այսօր պարզ աչքով ալ կը նշմարուի, որ երկինքի վրայ լրումն լրւսնի չկայ, երբ իին տոմարը իր ցուցակներուն համեմատ լրւսնի լրումն կը հաշուէ, սակայն այսչափը չարդարացներ երկրին ընդհանուր հաշիւէն շեղիլ: Միայն թէ բաղծալի էր, որ պարզապէս բնական եւ գիտական հաշուոյ խնդիր մը աւելորդ տարածայնութիւն չաւելցնէր ազգերու եւ Եկեղեցիներու մէջ, եւ որովհետեւ այժմէն այդ դիտմամբ շարժումները կը տեսնուին, յուսալի է որ գործը կարգադրութեան մը յանգի, տարբերութիւնը 14 օրուան չի բարձրացած, որ տեղի պիտի ունենայ երկու դարէն 2100ին:

1573. ՀԱՅՈՑ ՊՊՐԱՏՈՒՆ

Զանազան կողմերէ եւ զանազան պատճառներով Հռոմ Եկող պանդուխտներուն հետ հասած էր նաեւ այրի քահանայ մը, Յովիաննէս Տէրղնցի, թէպէտ Տէրղինը անծանօթ, որ իր երկու աղջիկները Ամիդի մէջ թողլով Խաչատուր որդուոյն հետ Եկած էր բախտ փնտռելու (ՅԻԾ.249): Սուլթանշահի հետ մտերմանալով Հռոմի մէջ տպարան մը կազմակերպելու հետեւեցաւ, եւ անկէ Ելած առաջին գործն է, Տումար Գրիգորեան յաւիտենական, որ եղեւ յիշանութեան հզօր սրբոյ փափոյն եւ այլ թագաւորաց, 1584-ին տպագրուած (ԼԷՕ.104): Անշուշտ Գրիգոր պապին յատուկ

պաշտպանութեամբ կը կատարուէր այդ իրատարակութիւնը, որով պապը իր տոմարական կազմակերպութիւնը Արեւելքին ալ կուգէր ծանօթացնել, թէպէտ արդիւնք մը ձեռք ձգած չէ: Պապը Արեւելքին եւ առանձին Հայերուն վրայ մտադրութիւն դարձնելով, կերպով մը կուգէր անոնցմով փոխարինել, ինչ որ Արեւմուտքին մէջ բողոքականութեամբ իր իրաւասութենէն ելած էր: Սոյն այս նպատակով խորհեցաւ Հայոց յատուկ եւ անոնց անունով Եկեղեցական դպրատուն մը բանալ Հռոմի մէջ, ամբողջապէս պապական գանձուն ծախքով, որպէս զի այնտեղ պատրաստուին հայազգի Եկեղեցականներ, հռոմէականութեան սկզբունքով սնած եւ ուսած, եւ անոնց ձեռքով Հայեր եւ Հայոց Եկեղեցին հռոմէադաւանութեան վերածուի: Վասնզի թէպէտ իր կոնդակին մէջ կըսէ, թէ Հայոց Եկեղեցին յամենայն ժամանկի մեծապատիւ յարգանօք հպատակ գտաւ հայրապետին Հռոմայ սակայն վերջէն կը յաւելու թէ սպորտեցին ի նոսա մոլորութիւնք ինչ (ՂԱՄ. Գ. 526), եւ այս կերպով կուգէ յատուկ վարժարանի պէտքը առջեւ բերել: Գործը Հայերուն դիւրընկալ ընելու համար, զովութեամբ կը յիշատակէ Հայ Եկեղեցւոյն առաքելական քարոզութեամբ սկսած զլալը, եւ Հայոց բիւրապիսի հալածանաց եւ նեղութեանց ներքեւ իրենց քրիստոնէական հաւատքին վրայ հաստատուն մնալը: Բայց Հայերու հաստատուն պահած հաւատքը հայադաւանութիւնն էր, որով պէտք կըլլայ այդ իմաստով առնել Գրիգոր ԺԳ. պապին Հայերուն համար շռայլած գովեստը: Պապին որոշումը արդիւնք եւ գործադրութիւն չունեցաւ կոնդակը 1584 հոկտեմբեր 13 թուական կը կրէր, եւ ինքն 1585 ապրիլ 10-ին կը մեռնէր, գործին սկզբնաւորութեան իսկ չի ձեռնարկած: Գրիգորի մահուանէ ետքը իր յաջորդները այդ մասին մտադրութիւն չդարձուցին, եւ միայն Ուրբանոս Ը. պապ, երբ 1630-ին ատենները ընդհանուր ազգութեանց համար Բրօբականտայի կամ Ծաւալոցի դպրատունը իիմնեց, Հայ Երիտասարդներ ալ ընդունուեցան, եւ անոնցմէ սերեցան հռոմէադաւանութեան նուիրեալ քարոզիչներ եւ այնպէս շարունակեց, մինչեւ որ Լեւոն ԺԴ. պապ 1883-ին Հայոց յատուկ Լեւոնեան դպրատունը բացաւ Հռոմի մէջ:

1574. ՀԱՅՈՑ ՄԱՍԻՆ ԳՈՐԾԵՐ

Գրիգոր ԺԳ. պապը հայերուն վրայ մտադրութիւն դարձնելու յորդորող պարագաներուն գլխաւոր, Հռոմ խօնուող Հայերուն ներկայութիւնն եւ պաշտպանութեան թախանձանքներն, էին բայց դուրսէն ալ իր մտադրութիւնը իրաւիրող պարագաներ պակաս չեղան: Հռոմի հետ յարաբերութիւն մշակողներուն մէջ նախաձեռնարկ դեր մը կը ստանձնէր Սոսյ աթոռը, եւ Խաչատուր Երաժիշտ 1575-ին այդ իմաստով դիմում կընէր Գրիգոր ԺԳ. պապին (ԱԶԱ. 108): Որչափ ալ այդ նամակին մէջ գործածուած արեւելեան չափազանցութիւնները եւ շողոքորթ նմանութիւնները՝ դաւանական մեկնութեան տանիլը, պարզապէս բորբոքեալ Երեւակայութեան արդիւնք զլան (ԱԶԱ. 109), սակայն իրողութիւն մըն եղած դիմումը որուն նպատակն է միշտ փրկութիւն սրբոյն Սիոնի (1571), զոր Ուլնեցի նոր կազմակերպուող Հայութիւնն ալ (1563) արեւմուտքէն կակնկալէր, հետեւելով Կիլիկեցւոց հնաւանդ նախապաշտեալ գաղափարին (1055): Այդ դիմումին իբրեւ արդիւնք պիտի ճանչցուի, պապին կողմէ յատուկ նուիրակի մը

Կիլիկիա գրկուիլը, յարաբերութիւնները ճշդելու եւ իսկական հռոմէադաւանութեան հաւանեցնելու Հայերը, վասնզի Գրիգոր պապն ալ պէտք չէր անգիտաբար Հայերուն շատ շատ անդամներ առատ յայտարարութիւններ գրելը, առանց երբեք իրենց նախնական դիրքէն խախտելու: Պապերը արդէն Հռոմի մէջ յատուկ Հայերու հոգածու եւ պաշտպան կարդինալ մը հաստատած էին, որ էր Յուլիոս-Անտոնիոս Սանսէվերինս (di San Severino), իսկ պատուիրակութեան ընտրուեցաւ Լէոնարդոս Սիդոնի անուանական Եպիսկոպոսը, որ Հռոմէ մեկնեցաւ 1583-ին ուղիղ դէպի Հալէպ, մէկտեղ ունենալով պապէն նամակ մը Խաչատուր կաթողիկոսի անունին (ԿԱԹ. 309), եւ հաւատոյ դաւանութեան պատճէն մը (ԿԱԹ. 311), որուն համեմատ պիտի հաստատուէր յարաբերութեանց իիմը, եւ որ անհրաժեշտ պայմանը պիտի ըլլար ակնկալուած օգնութեանց: Խաչատուր արդէն ծեր մարդ էր աւելի քան զութասուն ամ, երբ իրեն վէքիլ ընդհանրական եւ օգնական առաւ Ազարիա Զուղայեցին, որ անոր կենդանութեան բազում ամք ծառայեց Սոյ կաթողիկոսարանին (ԿԱԹ. 312), եւ անշուշտ այդ պատճառով Ազարիայի անուն ալ Խաչատուրի հետ յիշուած էր 1575-ին՝ պապին ուղղուած նամակին մէջ (ԱԶԱ. 108): Լէոնարդոս Արեւելք. չհասած Խաչատուր վախճանած էր, եւ Ազարիա իրեն յաջորդած 1584 փետրուար 25-ին (00. ՕՐԱ. 283), եւ վասն այլ ուրիշ կրօւոյ՝ եւ մեր ազգի մէջն՝ Հալէպ գացած էր, երբ այն տեղ իրեն ներկայացաւ պապական նուիրակը բանագնացութեանց նպատակով, եւ իբր առաջին պայման, եթեր առաջի զդաւանութիւնն սուրբ հաւատոյ զոր հայերէնի թարգմանած էր Գրիգոր Բերիացի սարկաւագ կաթողիկոսարանին (ԿԱԹ. 311): Բանակցութիւնները շատ հեշտ եղած պիտի չըլլան, եթէ գիտենք որ անոնք տարի մը շարունակեցին՝ մինչեւ որ ելք մը ունենան:

1575. ԼԷՈՆԱՐԴՈՍ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿ

Լէոնարդոս Հալէպ եղած ատեն լուր կառնէ թէ Եջմիածինի կաթողիկոսներէն Առաքել Ամիդ կը գտնուի, եւ հարկաւ կը տեղեկանալ ալ թէ Եջմիածինի աթուին դիրքը աւելի բարձր եւ ազդեցութիւնը աւելի ընդարձակ է քան Սոյ աթուը, ուստի անոր հետ ալ յարաբերութեանց կը մտնէ, իր պաշտօնին ու նպատակին կարեւորութիւնը շատցնելու համար: Այդ առթիւ Լէոնարդոսի գրութեանց մէջ կը յիշուի Գրիգոր ԺԲ. կաթողիկոսը 85 տարեկան ծերունի մը, եւ Առաքել աթուակից, եւ Ղաւիթ փակակալ (ԱՐԱ. 232): Թաղէոսի անունը յիշուած չէ, ուսկից կը հետեւի թէ Թաղէոս Բ. Վաղարշապատեցի աթուակիցը, որ իտալիա եւ Լեհաստան ալ գացած էր (1569), արդէն վախճանած էր 1584-ին, Գրիգորի կենդանութեան, որով անտեղի կը լլայ անոր անունը կաթողիկոսական գաւազանին անցուիլը սովորական ցուցակին մէջ (ԺԱՄ. 637): Փակակալ անունով յիշուած Ղաւիթն ալ, Գրիգորի նոր աթուակից Ղաւիթն է, սա եւս ի նոյն գեղջէն Եջմիածին (ՂԱՎ. 2), որուն կաթողիկոսակից ըլլալը 1586-ին կը գրուի թէ Ղավիթեցիէն (ՂԱՎ. 338) եւ թէ Երեւանեցիէն (ԶԱՄ. 20): Սակայն անհաւանական չէ մինչեւ 1584 բարձրացնել աթուակցութեան թուականը, նկատելով որ առանց այդ պայմանի անոր անունը Գրիգորի եւ Առաքելի հետ յիշուած չէր ըլլար. արդէն փակակալի պատուանունն ալ շատ բարձր նշանակութիւն ունէր իին դարերուն մէջ: Ալիշան կը գրէ թէ Լէոնարդոս Երեքէն ալ թուղթս հաւանութեան առած ըլլայ, իր

առաջարկներուն համար (ԱՐԱ. 232), սակայն ոչ ինքն եւ ոչ իր համամիտներէն Վատիկանի դիւանները պրատողներ, այսպիսի գիրեր ոչ տեսած են եւ ոչ հրատարակած, որով Ենթադրական կը մնայ այս տեղեկութիւնը: Պատմական յիշատակներ չեն բացատրեր Առաքելի Ամիր կամ Տիարաքէքիր գալուն շարժարիթը: Պարագաներու մերձեցուցմանք կը գտնենք, որ 1584 տարին Պարսից եւ Թուրքաց պատերազմին ընդհատուելուն միջոցն է (1570), եւ հաւանաբար Առաքել եկած է Ամգեցիներու օգնութեան դիմելու, որոնք լաւ եւ կարող վիճակ ունեին, եւ ուր առաջնորդն էր Սրապիոն Եպիսկոպոս, Դուկաս Կեղեցիի աշակերտներէն (1564), որ մեծ հօչակ ունէր թէ իր մեծահարուստ ունեւորութեամբ: Յառաջիկային պիտի տեսնենք՝ այդ առաւելութեանց համար անոր կաթողիկոսութեանց իրաւիրուիլը Վաղարշապատցի Դաւիթէն: Գուցէ կանուխէն ալ այդ միտքը յղացուած էր, եւ Առաքել նոյն նպատակով Ամիր եղած էր, բայց այս անգամ ելք նը չունեցաւ: Լէոնարդոսի դաշնալով անոր Էջմիածինի հետ յարաբերութեանց մասին ստոյգ բան նը ըսել դժուար է: Նմանապէս Էջմիածին երթալու դիտում ունեցած, եւ Օսմանեանց նոր արշաւանքին պատճառով արգիլուած ըլլալը (ԱՐՈ.232), պարզ Ենթադրութենէն աւելի նշանակութիւն չունի:

1576. ԱԶԱՐԻԱՅԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Լէոնարդոսի եւ Ազարիայի մեջեւ կատարուած բանակցութիւնք մինչեւ 1585 շարունակեցին, թէպէտ մանրամասնութիւնք մեզի անծանօթ կը մնան այլ Գրիգոր սարկաւագ կը վկայէ, թէ միայն յետ յոյժ մտածութեան եւ գրուցից բազում անգամ ի հետ պարոնտէր Սիդովնայ Եպիսկոպոսին, եւ յետ խորհրդակցելոյ ի յաւագ բաժին իւր Եպիսկոպոսացն եւ երիցանց, այսինքն մեծամասնութեամբ եւ ոչ միածայնութեամբ, վերջապէս ընդունեցաւ ստորագրել առաջարկեալ դաւանութիւնը ի տունն Եպիսկոպոսութեան Եկեղեցւոյն Հալպայ (ԿԱԹ.307): Ասոր վրայ Ազարիա Սիս դարձաւ, եւ այն տեղէ գրուած են երկու նամակներ, մէկը կաթողիկոսին եւ միւսը Եպիսկոպոսներուն կողմէն, ուղղուած Գրիգոր ԺԳ. պապին 1585 ապրիլ 10 շաբաթ օր թուականով, որ այն տարին աւագ շաբաթ է, եւ է նաեւ Գրիգոր ԺԳ. պապին մեռած օրը (1573): Ազարիա իր նամակին մէջ կը յայտնէ, թէ կաթողիկոսութեան չանցած ուխտ ունեցած է Հռոմ այցելել, բայց իհմա այլեւս չի կրնար, վախնալով յայլ մեծ փորձանաց, եթէ բնակութենէն հեռանար: Անոր համար, Յովիաննէս Եպիսկոպոսը կը յոէ իր տեղը, եւ անոր հետ Գրիգոր սարկաւագն ալ, առաւել պասմային համար, եւ Աստուածաշունչ մըն ալ կը դրկէ ըստ այնմ տպագրելու համար, վասնզի գրչագիրներ 200 կամ 300 ֆլորին կարժեն եւ չեն գտնուիր: Կը յիշէ թէ ստորագրած է ներկայացուած դաւանութիւնը տեղեկութիւն ունեցած է նորոգման տոմարից, բայց թէ չի կրնար խախտել յառաջ քան զայլ ազգինք, եւ կը յաւելու թէ սարկաւագը կու զայ քանի մը տղայով վասն ուսման դպրատունն (ԿԱԹ. 312): Ակնարկներ ունի Դաշանց Թուղթին եւ Կոռիկոսեանց ժամանակ Հռոմի միացեալ եղած են, թէպէտեւ կը խոստովանի, թէ բազում մեր նախնիք ոչ են պահել զայս պարտս (ԿԱԹ. 309): Այդ յայտարարութեանց նպատակն է պապին սիրտը օգնութեան եւ նպաստի շարժելու զի, կըսէ ամենեքին ենք գերի ի ներքոյ անողորն տէրանց, որք վասն մեղաց մերոց ամենայն օր տանջեն եւ չարչարեն զմեզ ազահութեամբ, մինչ մենք տնանկ եւ աղքատք ենք (ԿԱԹ.

309): Իսկ միւս նամակը ստորագրած են Մարտիրոս Աշոտի, Յովհաննէս Զէյթունի, եւ Պազար Հալէպի Եպիսկոպոսներ, Մըսքրշահ, Լիպարիտ, Յանուշ եւ Պուտախ Սոյ իշխաններ, եւ Յովհաննէս քահանայ Հալէպի: Ասոնք կը վկայեն թէ Ազարիա Խաչատուրի օգնական եղած է եւ այժմ իրենց կաթողիկոսն է, եւ կը խնդրեն որ ըստ այնմ ճանչցուի, եւ կը փակեն միշտ նոյն յանգերգը կրկնելով, թէ մի մոռնանք զմեզ զաղքատս եւ գտնանկս (ԿԱԹ. 313): Շարունակ աղքատ եւ տնանկ ըլլալնին յիշեցնելո՞ կը բացատրէ Կիլիկեցւոց ունեցած ակնկալութիւնը եւ դաւանութիւնը ստորագրելէն սպասուած հետեւանքը: Որոշակի պիտի չկարենանք Ճշել թէ ստորագրող Զէյթունի Եպիսկոպոսը, կամ թէ ուրիշ Յովհաննէս Եպիսկոպոս մըն է Հռոմ Երթալիք պատուիրակը:

1577. ԱԶԱՐԻԱՅԻ ՂԱՒԱՆԱԳԻՐԸ

Դաւանութեան գիրին մանրամասնութեանց մտնել հարկ չենք տեսներ, զի Հայոց Եկեղեցւոյ միտքով եւ Հայերուն կողմէ շարադրուած գրութիւն մը չէ, այլ կատարեալ հռոմէական միտքով եւ Հռոմի կողմէ կազմուած դաւանութիւն մը, լատիներէն գրուած, եւ ապա հայերէնի Վերածուած, ինչպէս որ Գրիգոր սարկաւագը կը յայտարարէ, թէ թարգմանեցի եւ գրեցի հաւատարմութեամբ որչափ որ կարացի եւ գիտցայ ի պատմութենէ, զոր արար ինձ տէր Եպիսկոպոս Սիդովնի ի Ֆրանկի եւ յարապի լեզուէ, եւ գրեցի ի հայերէն (ԿԱԹ.307): Հետեւաբար Հայ կաթողիկոսի եւ Հայ Եկեղեցականի մը գիտցածն կամ դաւանածին բացատրութիւնը չէ, այլ ստիմամբ առնուած ստորագրութիւն մըն է, այն ալ տարի մը ծգծգելէ տրուած, իբրեւ բռնադատեալ պայման մը նեղութեանց հանդէա պաշտպանութիւն եւ աղքատութեան հանդէա օգնութիւն գտնելու ակնկալութեան: Այլ թէ ինչ արդիւնք ունեցած են, յայտնի չէ. որովհետեւ պատմութեանց մէջ Լէոնարդոսի պատգամաւորութեամբ գալը յիշուած եւ գրուած է, բայց դառնալէն Ետքը որեւէ արդիւնք ունեցած ըլլալը գրուած չէ: Այս տեղ ալ հռոմէադաւանները կը կարծեն անջրելի փաստ մը եւ հաստատութիւն գտած ըլլալ Ազարիայի վկայութեամբ, սակայն չուզելով ալ կրկնել թէ որպիսի ստիպման ներքեւ, դիտել պէտք է տանք թէ Ազարիա ոչ Հայոց Եկեղեցւոյ ներկայացուցիչն է, եւ ոչ ալ օրինական ժողովով որոշում մը տուող է: Սոյ աթոռը բաժանեալ եւ մասնաւոր աթոռ մըն է, անոր աթոռակալն ալ կարօտութեանց եւ նեղութեանց լուծին ներքեւ կրած անձ մըն է, որ որեւէ պայմանով մը դիւրութիւն գտնելու հարկին ներքեւ կը հեծէ: Այսուհանդերձ բաւական կաշխատի բռնադատիչ հարկէն ազատիլ, եւ վերջապէս Երեք Եպիսկոպոսի, չորս աշխարհականի եւ մէկ քահանայի գիտակցութեամբ պահանջուած ստորագրութիւնը կու տայ, եւ ոչ թէ ինքնարերաբար իր միտքը կը յայտնէ: Այսպիսի անհատական գրութիւն մը ոչ Հայոց Եկեղեցիէն բղխած է, եւ ոչ Հայոց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը կը ներկայէ: Դիտողութիւն մըն ալ պէտք է աւելցնենք, Ազարիայի դաւանութեան ներքեւ Պազար Եպիսկոպոսի եւ Գրիգոր սարկաւագի 1585 մայրի 1 շաբաթ օր թուականով, Ազարիայի ստորագրութիւնը հաստատելուն վրայ: Կերեւի թէ Լէոնարդոս ստորագրութիւնը առնելէն Երեք շաբաթ Ետքը աւելցնել տուած է ստորագրութեան վաւերացումը, ինքն ալ ստորագրած, եւ Բերիայի լատին նուիրակին ստորագրութիւնն ալ

աւելցուցած (ԿԱԹ.308): Վերջապէս նկատելի է որ Ազարիայի անունը Զաքարիա արձանագրուած է պապական դիւանին մէջ (ԿԱԹ.302), եւ կերելի թէ անունը ձիշդ գրելու չափ ալ կարեւորութիւն չէ տրուած ծեռք անցուած ստորագրութեան:

1578. ԱԶԱՐԻԱՅԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Չատ աւելի նշանակալից է գործին հետեւանքը: Լէոնարդոսի Եւ Ազարիայի միջեւ գոյացած համաձայնութեամբ Ազարիայի դիրքը կը խախտուի, եւ ընդհանուր դժգոհութեան առիթ կը դարնայ, եւ տարին չանցած համրութեան կողմէ կը մերժուի, եւ Տիրատուր Սսեցի, մականունեալ Գիտնական, որ 1563-ին Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութենէն ելած էր Երկամեայ պաշտօնավարութենէ Ետքը (1563), կաթողիկոս կօծուի Սսոյ մէջ 1586 մարտ 20-ին: Սակայն Տիրատուր ալ Երկար ատեն հաճելի չի մնար, եւ Յովիաննէս Այնթապցի, մականունեալ Բարեբարոյ, իրեն համամիտներ կը գտնէ, եւ ինքն ալ կաթողիկոս կօծուի Սսոյ մէջ 1588-ին, եւ այսպէս Կիլիկիոյ մէջ Երեք կաթողիկոսներ միանգամայն կը գտնուի, իւրաքանչիւրը իրեն համախոհներու շրջանակ մը ունենալով, սակայն Սիսը Յովիաննէսի ծեռք կը մնայ: Այդ Երկպառակութիւնները եւ բաժանումները հետեւանք էին Ազարիայի Հռոմի հետ հաստատած յարաբերութեան, եւ որչափ ալ ցաւալի ըլլայ այդ հետեւանքը, յայտնապէս կը ցուցնէ թէ Կիլիկիա բովանդակ համախոհ չէր Ազարիայի ստորագրած դաւանութեան, եւ թէ Ազարիայի ըրածը անձնական կամ մասնաւոր գործ մը Եղած էր: Ազարիա Կիլիկիոյ մէջ իր գիրքը Վերանորոգել յուսահատ, Կոստանդնուպոլիս կու գայ, ուր Յակոբ պատրիարքէն Ետքը (1563) նստած էին, Յովիաննէս Տիարպէքիր ցի 1573-ին Թովմաս Գաղատացի 1581-ին, Սարգիս Ուլմեցի 1590-ին: Ազարիայի Կոստանդնուպոլիս գալուն թուականը յայտնի չէ, բայց հարկաւ կանուխէն Եկած պիտի մլլայ, որ ատեն ունենար կողմնակիցներ եւ պաշտպաններ շահելու համար, մինչեւ որ 1591-ին Յովիաննէսը հեռացնելով Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնը ծեռք անցուց, իսկապէս Սսոյ աթոռը դարնալու միտքը յաջողցնելու համար: Հազիւ տարի մը կը մնայ Կոստանդնուպոլիս, եւ 1592-ին Սիս կը դարնայ, եւ կը յաջողի Տիրատուրին եւ Յովիաննէսին վրայ ալ զօրանալ, եւ Սսոյ աթոռին տիրանալ, այլեւս մոռնալով Հռոմի յարաբերութիւնները: Ազարիայի կաթողիկոսութեան այդ Վերջին մասը իբր 10 տարի տեւած է, եւ վախճանած է 1601 յունիս 2-ին (ՉԱՄ. Գ. 536), եւ գերեզմանը կը գտնուի Բերիոյ Եկեղեցւոյն մէջ, նշանակալից արձանագրութեամբ մը, Թող զյանցանս տէր Ազարիա կաթողիկոսին (08 ԱՐԵ. 593), որ կարծես թէ կուգէ առաջին անգամ տկարանալուն ակնարկել: Քանի որ Ազարիայի գերեզմանը յստակ արձանագրութեամբ մէջտեղ է, չենք գիտեր ինչ աղբիւրէ առած են հռոմէականք կարծել, թէ Ազարիա յետ փորձանաց ի Հռոմ Եկեաց եւ վախճանեցաւ (ՍԻՍ. 218): Ազարիայի մահէն Ետքը Յովիաննէս Այնթապցի նորէն Սիսի մէջ զօրացաւ եւ գրաւեց, թերեւս անոր մահէն ալ առաջ, զի Ազարիա Բերիոյ մէջ կեղրոնացած կապրէր, ուր է մեռաւ, եւ իբրեւ ուրոյն մը այնտեղ նոր յաջորդ ունեցաւ, Պետրոս Կարկառեցին, որ 7 տարի պաշօնավարեց, եւ վախճանեցաւ 1608 գաւագ պահոց Երեքշաբթին (08 ԱՐԵ. 594), այսինքն է մարտ 22-ին եւ գերեզմանը կը մնայ Բերիոյ Եկեղեցին: Յովիաննէս եւ Պետրոս, եւ

թերեւս անկէ ալ առաջ Յովիաննէս եւ Ազարիա համեռաշխութիւն գոյացուցին, որ իւրաքանչիւրը որոշ շրջանակի մէջ իրաւասութիւն վարէ (ԶԱՄ. Գ. 528), մինչեւ որ Պետրոս ալ մեռաւ, եւ 1586-ին սկսած պառակտումը վերջացաւ 22 տարի տեւելէն ետքը, եւ Յովիաննէս Այնթապցի միահեծան մնաց Սոյ աթոռին վրայ, մինչեւ իր մահը 1627-ին:

1579. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱԹՈՌԸ

Իսկ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Ազարիայի մեկնելէն ետքը 1592-ին նորէն աթոռ բարձրացաւ Սարգիս Ուլմեցին, որ երկու տարի առաջ տեղի տևած էր Յովիաննէս Ուլմեցիին (1578), եւ այս անգամ ալ չորս տարի ետքը տեղի տուաւ Տիրատուր Սսեցիին, որ անգամ մը պատրիարք եղած էր (1563), եւ վերջերս ալ Սոյ կաթողիկոսութեննէն հեռացուած էր՝ Ազարիայի կրկին օրանալուն պատճառով, բայց կաթողիկոսական կերպով ճոխանալէ չէր դադարած: Կրնայ մտածուիլ թէ Սարգիս պատուագիր կերպով տեղի տուած ըլլայ Տիարտուրի, ուսկից ժամանակին ստացած էր Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը (90. ԱՐԵ. 519): Տիրատուր այս անգամ ալ երկար պաշտօնավարութիւն չէ ունեցած Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին վրայ, զի երեք տարիէ 1599-ին, մայրաքաղաքի մեծամեծները հանին գինքն յաթոռոյ, ուրիշ արժանաւորագոյն մը գտած կարծելով պատրիարքութեան համար (ԶԱՄ. Գ. 535): Կիլիկիոյ եւ Կոստանդնուպոլսոյ վերաբերեալ տեղեկութիւնները կանխեցինք հաւաքել այստեղ, չարայարութիւննին պահելու համար: Քաղաքական եւ պետական գործերէն շատ բաներ չունինք պատմել այդ միջոցին, զի կը տեւեր թուրքաց եւ Պարսից մէջ հաստատուած 1590-ի հաշտութիւնը (1570) եւ գրեթէ ամբողջ Հայաստան եւ Կովկաս Օսմանեանց իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէին, Եջմիածինն ալ մասին: Սակայն կաթողիկոսներ ուրոյն գիրք մը չէին գրաւեր պետութեան աչքին, որ կը շարունակէր իբր իրմէ ծանուցեալ հոգեւոր պետ եւ ազգապետ ձանչնալ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը, եւ անոր թողուած էր պարտ ու պատշաճ հոգեւոր յարաբերութիւնները պահել բոլոր ուրիշ աթոռներու հետ, եւ նոյն կարգին Եջմիածինի աթոռին հետ ալ: Սսեցիներու եւ Ուլմեցիներու Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին վրայ յաջորդաբար բարձրանալը, եւ նոյնիսկ Ազարիայի եւ Տիրատուրի Սոյ կաթողիկոսի անունը վրանին պատրիարքական աթոռը գրաւելը, յայտնի կը ցուցնեն Սոյ եւ Կ. Պոլսոյ մէջ տիրող սերտ յարաբերութիւնը, սակայն Եջմիածինի Օսմանեանց տիրապետութեան ներքեւ անցնիլը, պէտք էր, Մայրաքոռի հետ յարաբերութիւնները զօրացնէր եւ իրօք ալ այդ արդիւնքը յառաջ եկաւ, եւ այդ ատենէն Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը վերջնականապէս եւ բացառապէս կապուեցաւ Եջմիածինի Մայրաքոռին հետ:

1580. ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱԽՏԱՆՑԸ

Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապատեցի կաթողիկոսն ալ՝ երբ իր կեանքը կնքեց, իբր Օսմանեան հպատակ կը նկատուէր: Գրիգորի Վախտանը որոշակի գրուած չենք գտներ, եւ պարատորեալ մանր յիշատակներու բաղդատութեննէն պիտի քաղենք թական մը: Էտոնարդոսի յիշատակներուն մէջ կը գտնուի Գրիգորի անունը, թէ 1583-ին կենդանի էր տակաւին, թէպէտ 85 տարեկան ծերունի մը (ԱՐԱ. 232): Քիչ ետքը 1585-ին ի կաթողիկոսութեան տէր Գրիգորի կը դնէ Դաւիթ Շարեցի

Եահսկոպոսը՝ իր գրած աւետարանին ժամանակը (ԹՈՐ. Բ. 368), տարի մըն ալ ետքը 1586, նոյն տէր Գրիգոր կենդանի կը ցուցուի Դավիթեցին ժամանակագրութեան մէջ (ՂԱՎ. 338): Տարի մը ետքը 1587-ին Դաւիթ Եահսկոպոս Գեղամայ երկրէն, որ նոյն ինքն վերոյիշեալ Ծարեցին կերեւի, Խնուսի մէջ դարիա եղած ատեն, նոր աւետարան մը կը գրէ ի կաթողիկոսութեան տեառն Գրիգորի յաթոռն Եջմիածնի ճշդելով իսկ թէ այս ամ տասն ամ եղեւ որ Արեւելից աշխարհն ի վտանգի կայ, որովհետեւ Օսմանլու ազգն շատ բերդաքաղաք էառ (ԹՈՐ. Բ. 446), եւ իրօք գիտենք թէ 1577-ին սկսած էին Օսմանեանց արշաւանքները (1570): Այդ թուականէն ետքը Գրիգոր անունը տուող յիշատակարանի չենք հանդիպած, իսկ Դավիթեցին մինչեւ 1593 կը յետաձեւ Դավիթի անունը գլուխ անցնել (ՂԱՎ. 338), որ կրնայ առնուիլ իբր Գրիգորի մահուան թուական: Այդ 1593-ին Գրիգոր պէտք է 95 տարեկան եղած ըլլար, այնպէս որ այլեւս անունով միայն կաթողիկոս կրնար ըսուիլ, բոլորովին տկարացած եւ զառամած վիճակին մէջ, բայց եւ այնպէս գահակալութիւնը իրաւամբ իբր կը մնար, թէպէտ աթոռակիցներն ըլլային գործնականապէս կաթողիկոսութիւնը վարողներ: Դավիթեցին իր պատմութեան սկիզբը, առանց թուական յիշելու կը գրեէ, թէ ի ժամանակս յայս էր կաթողիկոս սրբոյ աթոռոյն Եջմիածնի, տէր Առաքեալ (ՂԱՎ. 1), սակայն այսչափով Առաքելը գահակալ կաթողիկոս չենք կրնար ընդունիլ, քանի որ ուրիշ տեղ 1578-ին ալ ի հայրապետութեան տեառն տէր Առաքելին Եջմիածնի սուրբ աթոռոյն (ԹՈՐ. Բ. 435) գրուած կը գտնենք, երբ աներկբայաբար Գրիգոր էր գահակալը: Յիշատակագիրներ կը սիրեն տալ այն անունը՝ որ գործի գլուխ կը գտնուէր եւ Գրիգոր 80 տարեկան եղած ատենէն կամ աւելի առաջ գործը աթոռակալներու թողած կերեւի: Ըստ այսմ երբ Առաքելին համար յաւելաւ առ Տէր ըսելէն ետքը կը գրէ, յետ սորա եկաց կաթողիկոս սուրբ Եջմիածնի տէր Դաւիթ (ՂԱՎ. 2), կրնանք Առաքելը ընդունիլ իբր վարիչ, եւ ոչ գահակալ կաթողիկոսութեան: Բնական ալ էր որ Երիցագոյն աթոռակից Առաքելին մահէն ետքը, աթոռին կառավարութիւնը կանցնէր իրմէ ետքը եկող Դաւիթին, որուն աթոռակից անուանուած ըլլալը արդէն գրած ենք (1575): Բայց այդ ձեւը չէր արգիլեր, որ իրաւամբ եւ կանոնապէս գահակալ նկատուէր միշտ Գրիգոր, թէպէտ զառամած եւ բոլորովին գործէ քաշուած, բայց ոչ իրաժարած եւ ոչ ալ գահընկէց նկատուած: Չամշեան եւ անոր հետեւողութեամբ կազմուած սովորական ցուցակը, Գրիգորի միայն 4 տարի կու տան 1569-էն սկսելով, եւ Ստեփանոս Զ. Թաղէոս Բ. եւ Առաքել Ա. աթոռակիցները գաւազանին կանցնեն, եւ 1586-էն Դաւիթ Վաղարշապատեցին գահակալ կը նշանակեն (ԺԱՄ. 637), մինչ մենք մինչեւ 1587 Գրիգորը յիշատակուած ցուցուցինք: Ուստի յիշեալ Երեքը կաթողիկոսական գաւազանին չենք անցներ, եւ Գրիգորի իրաւական կաթողիկոսութիւնը հաւանական հաշուով մը մինչեւ 1590 կերկարածգենք, այն տեսութեամբ միայն, որ Դաւիթ 1593-ին աթոռակից մը առնելէն առաջ, յամս ինչ կաթողիկոսութիւնը մինակ վարեց, ըստ բերման ժամանակի եւ ըստ իւրում կարի (ՂԱՎ. 2):

Տ. ԴԱՎԻԹ Դ. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ

1581. ՄԵԼԻՔՍԵՂԵԿ ԱԹՈՌԱԿԻՑ

Դաւիթի նախընթացէն բաւական բան արդէն ըսած կը գտնուինք, թէ բնիկ էր Եջմիածնի

գիւղէն, որ է Վաղարշապատ (ՂԱՎ. 2) թէ Գրիգորէ աթոռակից ընտրուած էր 1584-ին (1575), եւ թէ Առաքելի մահուանէ ետքը աթոռին վարչութիւնը ձեռք առած էր (1580), մինչ անկէ առաջ իբր փակակալ կամ լուսարարապետ Եկեղեցւոյն հոգածութիւնը կը կատարէր (1575): Գահակալութեան անցնելն ալ պարագաներու մերձեցուցմանբ հաւանական ցուցուցինք 1590-ին դնել (1580), Դաւիթ Վաղարշապատեցին մենք Դաւիթ Դ. ըսինք, թէաէտ սովորաբար Դաւիթ Ե. գրուած է (ԺԱՄ. 437), որովհետեւ իր կարգին ցուցուցինք թէ Դաւիթ Դ. կարծուածը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս մը չէ, այլ Աղթամարի կաթողիկոսն է (1375): Գրիգորի վերջին ժամանակները, երբ կաթողիկոսարանի վարչներն էին Առաքել եւ Դաւիթ աթոռակիցներ, հետզհետէ ծանրացած էր դաշնացած էր Հայաստանի վիճակը, մանաւանդ Պարսիկներէ նոր առնուած գաւառներու մէջ (1570), որոնց վրայ իինգ Օսմանցի կուսակալներ նշանակուած էին, Թաւրիզ, Երեւան, Գանձակ, Շամախի, եւ Դարբանդ քաղաքներու մէջ, իսկ Վրաստան հարկատու ազգային իշխաններու ձեռք էր (ՂԱՎ. 1), որոնք երբեմն թագաւոր ալ կը կոչուէին: Ամէնէն աւելի անտանելի դարձած էր այդ գաւառներուն վրայ գրուած հարկը, որ ուղղակի Մայրաթուին վրայ ալ կը ծանրանար, եւ վճարումը անհնարին էր եղած տիրող կարօսութեան երեսէն, այնպէս որ կաթողիկոսը կրցածը վճարելէն ետքը, կը պարատաւորուէր խոյս տալ, հալածական լինէր եւ թաքչէր ի պահանջողաց, եւ հալածական եւ գաղտագողի կենօք ատեն կանցնէր (ՂԱՎ. 2): Իբր կացութեան դարման կը մտածէ Դաւիթ իրեն աթոռակից մը առնել, որ դրամ ձարելու օգնէ, եւ այս աստիճանին կը բարձրացնէ Մելիքսեղէկ Գառնեցի Եպիսկոպոսը, այր փառասէր եւ հետեւող նախագահ իշխանութեան, որ կաշխատէր կողմնակիցներ ալ ձարելով աթոռակցութիւնը ձեռք ձգել (ՂԱՎ. 21): Դաւիթ այսպէս թէ այնպէս կամայ թէ յոչ կամաց Մելիքսեղեկը օրինեց 1593-ին (ՂԱՎ. 338), սակայն սպասած դիւրութիւնը չի գտաւ, վասնզի եղեն երկու կաթողիկոսք եւ երկու մսխողք, եւ թէ այս եւ թէ հարկապահանջութեան պատճառներով պարտքերը աճեցան մինչեւ յիսուն հազար դուռուշ (ՂԱՎ. 3): Սակայն դուռուշը այժմեան արժէքով իմանալու չէ, վասնզի այն ատեն իտալական կրօսսօ դրամին արժէքն ունէր, որ այժմեան դուռուշին քսանելիինգապատիկն էր: Կացութեան չբարութելուն պատճառով Դաւիթ եւ Մելիքսեղեկը ալ հաւասարապէս ի փախստեան եւ ի թաքստեան կային, եւ շարունակ տեղ կը փոխէին, այն ալ գիշերայն, չտեսնուելու համար (ՂԱՎ. 3): Իբրեւ նպաստ ձարելու միջոց, գուցէ եւ կայսերական շնորհ ստանալու յոյսով, Մելիքսեղեկ անձամբ Կոստանդնուպոլիս գնաց, Տիրատուր Սսեցի պատրիարքութեան օրով, շուրջ 1598-ին եւ լաւ ընդունելութիւն ալ գտաւ, այնպէս որ ազգային մեծամեծներ հրապուրեցան Տիրատուրը հեռացնել, եւ զինքն պատրիարք անուանել 1599-ին (1579), բայց Մելիքսեղեկ իր նպատակին չկրցաւ օգտակար ըլլալ: Կոստանդնուպոլսեցիք կուգէին իրմով օգտիլ, ընդիհակառակն Մելիքսեղեկ անոնցմէ օգտուելու կաշխատէր, ուստի շուտով յարգը կորսնցուց, եւ տարին չլրացած իսկ 1600-ին պատրիարքութենէ հանուեցաւ, եւ պարտաւորուեցաւ Էջմիածին դաշնալ, առանց Մայրաթուին կացութեան դիւրութիւն մը ընծայած ըլլալու:

1582. ԱՒԵՏԻՍ ԱԹՈՌԱԿԻՑ

Այստեղ ոմանք երրորդ կաթողիկոս մըն ալ կը յիշեն Աւետիս անունով, առանց ցուցնելու թէ ո՞վ էր եւ ուստի՞ եւ ե՞րբ կաթողիկոսութեան բարձրացաւ (11 ԱՍՍ. 5): Այս անունը անգամ մը հարեւանցի կը յիշէ Զաքարիա Քանաքեռցին (ԶԱՔ. Ա. 50), եւ անոր յիշատակութիւնը կընէ Գրիգոր Պարանազեցին ալ (11. ԱՍՍ. 69), սակայն Դավրիժեցին, որ իրեն շատ մօտ ժամանակի պատմութիւնը մանրամասնորէն կը գրէ, Աւետիս անունով կաթողիկոս մը չի ճանչնար, եւ միշտ երկու կաթողիկոսք (ՂԱՎ. 3), երկոքին կաթողիկոսքն (ՂԱՎ. 4), կաթողիկոսացն երկոցունց (ՂԱՎ. 6), կաթողիկոսքն երկոքին (ՂԱՎ. 8), կը գրէ Դաւիթի եւ Մելիքսեդեկի անուները տալով, եւ մենք Դավրիժեցիին վկայութեանը վրայ իհմնուելով, այդ միջոցին Դաւիթի մօտ երկրորդ աթոռակից մը չենք աւելցներ, ուրիշ առիթի թողլով Աւետիս խնդիրը: 1583. ՇԱՀԱՐԱՍԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Չահաբաս Պարսից թագաւոր, որ Օսմանեանց հետ 1590-ի հաշտութիւնը կնքեց ծանր պայմաններով, բայց իր տէրութիւնը զօրացնելու դիտմամբ (1570) իրօք ալ խղճի մտօք այդ նպատակին հետեւեցաւ, եւ հետզհետէ վերակազմեց Պարսկաստանի անկեալ վիճակը: Իր ձեռք առաջ միջոցներուն մէջ նշանաւոր էր՝ քրիստոնէից եւ յատկապէս Հայոց հանդէալ ցուցած բարեացակամութիւնը, որով ամէն տեսակ պաշտպանութիւն առատացուց անոնց, կոկին նպատակներով: Մէկը անոնց առեւտրական եւ արհեստագիտական յաջողակութիւններով իր երկիրը ճոխացնել եւ զօրացնել, եւ միւսը Հայերուն սիրտը իրեն կողմը շահելով՝ Օսմանեանց դէմ կատարելիք ձեռնարկին համար ազդեցիկ օգնականներ շահիլ: Այս ընթացքին արդիւնքն եղաւ, որ իշխանք եւ կողմնակալք, մահմետականք եւ քրիստոնեայք, հետզհետէ սկսան գաղթել Պարսից թագաւորութեան կողմէ, զի թերեւս նովաւ դիւրութիւն գտցեն զերծեալք ի ծառայութենէն Օսմանցւոց (ՂԱՎ. 8): Պատմիչը Մահմետականներէն յանուանէ կը յիշէ, Դազի խան եւ Հայաթ բէկ Ուլամայօլի Քուրդ ցեղապետները, որոնք Չահաբասի կողմը անցան, իսկ Վրացի իշխանազուններէն շատեր, Սիմոն խանի բանտարկութենէն եւ սպանութենէն ետքը Պարսկաստան ապաւինեցան: Պարսկաստան գաղթող Հայազգի իշխանազուններէն կը յիշուին Սարուխան բէկ եւ Եղբայրը Նազար բէկ Ուլամապատ գիւղէն, Օղլան քէշիշ եւ Եղբայրը Ղուլու բէկ Հաթերք գիւղէն, Զալալ բէկ եւ Եղբօրորդինները Խաչէն գաւառէն, Սուզում մելիք Դիզակ աւանէն, Փաշիկ մելիք Քօշիշ գիւղէն, Բաբէն մելիք Բրիտիս գիւղէն, Մելիքսէթ Եախսկոպոս Մելիքզատէ գիւղէն, եւ Հայկազն մելիք Խանածաղ գիւղէն: Դիզակի գաւառէն՝ չորս գիւղեր միահանդոյն եւ Ազուլիս կամ Գողթն գաւառէն Դաշտ գիւղի ժողովուրդէն Երեք մասն ալ խմբովին գաղթեցին, եւ Չահաբաս բոլոր Եկողները սիրով կընդունէր եւ կը բնակեցնէր Ասպահան (ՂԱՎ. 9), որ իր մայրաքաղաքն էր ըրած, եւ կուգէր շէնցնել: Այսպէս հետզհետէ կը զօրանար պարսկասէր կողմը, եւ Դաւիթ ու Մելիքսեդեկ կաթողիկոսներն ալ սկսած էին Չահաբասի սիրելի ըլլալու ձեւեր գործածել, վասն զի կը նախատեսէին թէ Չահն հաւաստեալ գալոց է յաշխարին Հայոց (ՂԱՎ. 10):

1584. ՍՐԱՊԻՈՆ ԱԹՈՌԱԿԻՑ

Իսկ Չահաբասի գալէն սպասուած ակնկալութեան իրականալուն ժամանակը անորոշ էր, եւ պէտք էր դրամի եւ հարկի ստիպողական պէտքին հանդէալ անմիջական դարման մը հոգալ:

Գահակալ ու աթոռակից երկու կաթողիկոսներ կը մտածեն նոր աթոռակից մը աւելցնել, որ թէ գործունէութեամբ եւ թէ դրամական կարողութեամբ կարենայ զօրաւոր օգնական մը ըլլալ: Այսպիսի մէկ մը ամէնուն կողմէ վկայուած էր Սրապիոն Ուրիհայեցի մեծ վարդապետը, Ամիոի կամ Տիրապէքիրի եպիսկոպոս: Ինքն մեծահարուստ հոր ժառանգ ըլլալով ալ՝ Եկեղեցական կոչման նուիրուած էր, եւ աշակերտած Ղուկաս Կեղեցի վարդապետին (1564), որ էր գլուխ ամենայն վարդապետաց ժամանակին, եւ անկէ ընդունած էր վարդապետական գաւազանը 1586 փետրուար 20-ին եւ յետոյ Տիրապէքիրի առաջնորդ եղած, եւ ինքն ալ նոր աշակերտութիւն բացած եւ նշանաւոր վարդապետներ հասուցած: Այսպէս Եղան, Գրիգոր Կեսարացի, Բարսեղ Ամդեցի, Յովիաննէս Ուրիհայեցի, Արիստակէս Տարոնեցի, Յովսէփ Հզուեցի, Յովիաննէս Քաջբերունի եւ Մովսէս Տաթեւացի: Ուսումնական զարգացման հետ, ազդեցիկ գիրք մըն ալ շահած էր Սարգիսն նոյնիսկ Հոռոնց եւ Ասորուց եւ Մահմետականաց զոր ինչ եւ կամէր կենցաղական (ՂԱՎ. 5): Դաւիթի եւ Մէլիքսեդէկի համար ընտրութիւնը դժուար չեղաւ, եւ իրենց գործերը, եւ մեք կըսեն մեզէն մերովք կամօք ի բաց կամք ի կաթողիկոսութենէ, բայց այս խօսքերով ոչ թէ իրենց աստիճանէն, այլ միայն գործերը վարելու նախաձեռնութենէ կը հրաժարէին: Սրապիոն հաւանեցաւ, բայց ոչ թէ յաղագս կաթողիկոսութեան եւ փառաց կըսէ Դավիթեցին, այլ վասն փրկութեան լուսափիւր աթոռոյն եւ հասաւ Զուղայ, ուր Եկան զինքն դիմաւորել երկու կաթողիկոսներն, Մանուէլ Հաւացթառի, Մանուէլ Խորվիրապի եւ Աստուածատուր Գեղարդի եպիսկոպոսներով, եւ քանի մը ազգականներով: Այնտեղ բանակցութեան կը մտնեն, Սրապիոն չի խնայեր սուղ ինչ Եպերական բանս, որուն երկու կաթողիկոսները, եւ որք կաթողիկոսականքն էին, ոչ հաճեցան, Հաւուցթառեցին աղմուկ շփորի էարկ, եւ խանգարեաց զսպել եւ զլսել վերջապէս Երկպառակութիւն եւ խօսվութիւն տիրեց, եւ Դաւիթ ու Մէլիքսեդէկ բանակցութիւնը խզելով վանքը մեկնեցան: Սրապիոն Զուղայի մէջ մնաց, եւ Զուղայեցիք անոր խօսքերուն եւ կարողութեան զմայլելով՝ ջանացին առաջին խորհուրդը լրացնել, եւ իրենց միտքին հաճեցուցին զամենայն ժողովուրդ Երկրին, եւ Էջմիածնի մէջ Սիւնիոդոս մեծ կազմեցին, եւ Սրապիոնը կաթողիկոս օծել տուին մեծախումբ հանդիսի 1603 օգոստոս 14-ին (ՂԱՎ. 7): Վերափոխման կիրակի օրը, եւ ոչ Հոգեգալստեան. օրը (11. ԱՍՍ. 5), որ յունիս 12-ին կիյնար: Այս առթիւ մակագրեցին զանուն նորա Գրիգոր (ՂԱՎ. 7), եւ ըստ այսմ Եղաւ նա Գրիգոր ԺԳ. Սրապիոն աթոռակից կաթողիկոս, զի գահակալութիւնը միշտ Դաւիթին կը մնար ցորչակի չէր հրաժարած:

1585. ՇԱՀԱԲԱՍ ԵՒ ՍՐԱՊԻՈՆ

Դաւիթի եւ Մէլիքսեդէկի խորհուրդը կատարուած էր, բայց ոչ ինչպէս իրենք մտադրած էին: Սրապիոն տիրացած էր Էջմիածինի, մինչ իրենք Տաթեւ քաշուած կը մնային, եւ սկսան վախնալ զի կաթողիկոսութենէն զրկիցին: Որպէսզի մնասց կաթողիկոսութիւնն ի ձեռս իրենանց (ՂԱՎ. 8), մտածեցին իրենց առաջին Շահաբասին դիմել, եւ անոր ձեռքով թէ դիրքերնին պահել, եւ թէ

Օսմանցոց հանդէա ունեցած պատրիարքէն ազատիլ: Մելիքսեղեկ իրեն հետ առնելով Հաւուցքարի եւ Գեղարդի Եպիսկոպոսները փութաց Ասպահան իջնել, իսկ Դաւիթ Խորվիրապի Եպիսկոպոսին հետ Հայաստան մնաց: Շահաբաս պատուով ընդունեցաւ Եկողները, խոսեցաւ եւ խօսեցուց զամենայն խորհուրդս սրտից նոցա յինքն գողացաւ եւ զամենայն որպիսութիւն աշխարհաց նոցա՝ եւ զելեմուտ զաշխարհակալ արանց իմացաւ (ՂԱՎ. 10), եւ անմիջապէս արշաւանքի ձեռնարկեց: Մեծ յաղթութիւն մը տարաւ Օսմանցոց վրայ, որոնց հրամանատարն է Ալի փաշա, Թաւրիզի կուսակալը, եւ պատերազմին սկսելէն 20 օր ետքը քաղաքը մտաւ, անկէ Նախիջեւան քալեց, ուր Օսմանցիք չհեռացած աւարառութեան ձեռնարկած էին, եւ դիւրաւ գրաւեց: Զուղայի Հայերը իրենք Շահաբասը դիմաւորեցին եւ քաղաքը յանձնեցին եւ Շահաբասը խօջայ Խաչիկին տունը պատուասիրեցին (ՂԱՎ. 16): Վերջապէս 1603 նոյեմբեր 16-ին Շահաբասի բանակը Երեւանի հանդէա ուր Օսմանեանց ամրացած էին իբրեւ իրենց ապաստանի դղեակը (ԺՈՒ. 184): Պարսից յաջողութիւնները Կոստանդնուպոլսոյ արքունիքը վրդովեցին, սուլտան Մէհմնէտ Գ. որ 1595 յունուար 16-ին հօրը Մուրատ Գ-ի յաջորդած էր, գոյժէն քիչ օր ետքը մեռաւ 1603 դեկտեմբեր 22-ին եւ Ահմէտ Ա. զահակալեց 14 տարեկան եղած ատեն: Երեւան անձնատուր եղաւ վեց (ԺՈՒ. 188) կամ ութն (ՂԱՎ. 23) ամիս խիստ պաշարման դիմանալէ ետքը, որ է ըսել 1604-ին կէսէն ետքը: Միեւնոյն միջոցին Կարսն ալ ինկաւ Պարսիկներու ձեռք, այլ Ախլցիս դէմ դրաւ, երբ միւս կողմէն Օսմանեանք Երգրումի մէջ նոր բանակ կը գումարէին (ԺՈՒ. 189): Էջմիածինի պահանջատերերը Երեւանի պաշարումէն առաջ, սկսած էին Սրապիոնը նեղել Էջմիածինի իին պարտքերը գանձելու համար, զորս Սրապիոն չէր ուզեր ճանչնալ, բայց պարտաւորուեցաւ ոմանց յոլով եւ ոմանց սակաւ տալ, եւ այնպէս զերծաւ ի ձեռաց նոցա (ՂԱՎ. 14): Իսկ Երեւանի առումէն ետքը Սրապիոն ալ իբր կաթողիկոս, ընծայիք Երեւան Շահաբասի առջեւ, բայց շահն անտես արար զնա, վասնզի կանուխէն Մելիքսեղեկին հետ համաձայնած էր զայն իբր կաթողիկոս ճանչնալ, քանի որ զայն իբր շահիսէվան, այսինքն իբր իր կողմնակից ընդունած էր: Ասոր վրայ Սրապիոն խոհեմութիւն սեպեց հեռանալ, եւ յԵրեւանայ զնաց ի Զուղայ, որպէսզի անկէ ալ Տիարպէքիր դառնայ ի տեղի իւր (ՂԱՒ. 18):

1586. ՍՐԱՊԻՈՆԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

Դաւիթ եւ Մելիքսեղեկ Շահաբասի կողմն անցնելով եւ Պարսից տիրապետութեան օժանդակելով, կը կարծին ոչ միայն իրենց կաթողիկոսութիւնը ապահովել, այլեւ Օսմանեանց հեռանալովը անոնց ունեցած պարտքերէն ազատել, բայց այդպէս չեղաւ: Հայզիւ թէ Շահաբաս Երեւանի մէջ հաստատուեցաւ եւ Օսմանեանց գրաւած գաւառները ետ առաւ, անոնց պահանջներուն ալ տէր դարձաւ, եւ երկու կաթողիկոսները ստիպեց որպէսզի անվճար մնացած տուրքերը վճարեն: Այս բանակցութեանց մէջ Սրապիոնի անոնը տրուեցաւ իբր կաթողիկոսակից եւ պարտքին ալ մասնակից (ՂԱՎ. 19): Գլխաւորապէս Մելիքսեղեկն էր, որ առաջ արհամարհեց զՍրապիոն՝ Շահաբասի դիմելով (ՂԱՎ. 151), եւ այս անզամ ալ ուզեց այս կերպով զօրաւոր մրցակիցէ մը ազատիլ: Շահաբասի հրամանով թագաւորական հարկապահանջները

կաթողիկոսական պատուիրակին հետ խսկոյն ձամբայ ելան Սրապիոնի Ետելէն, Զուղայի մէջ ըմբռնեցին զնա, եւ արարին ի կալանս եւ պահանջէին ի նմանէ գանձս յոլովս: Թեեւ Սրապիոն մաս մը բան վճարեց, սակայն հարկապահանջները զոհացան, եւ աւելին գանձելու համար արկին զՍրապիոն ի վտանգս չաշչարանաց հարուածոց եւ գահից, մինչեւ իսկ ի հրապարակի կախեալ յոտից բրածեծ առնէին զնա ուժգին նորու յոլովս (ՂԱՎ. 19): Սրապիոն ստիպուեցաւ բազում գանձս փոխ առեալ վճարել, որպէսզի հարկապահանջները զոհացնէ, եւ այսպէս ձեռքերնէն ազատելով, Զուղայէ մեկնեցաւ ու Եկաւ Վաճ, եւ Վաճէ Տիարպէքիր (ՂԱՎ. 20), ուր նորէն իբր առաջնորդ ընդունուեցաւ, ինչպէս կը տեսնուի 1605-ին այնտեղ գրուած յիշատակարանի մը մէջ, ի տիրապետութեան մերոյ նահանգիս տէր Սրապիոն վարդապետին, որ եւ շնորհիւ Տեառն Գրիգոր կաթողիկոս սուրբ Էջմիածնայ (ԹՇՌ. Բ. 435): Սակայն թէ տարիքը առած էր, եւ թէ փորձանքներէ տկարացած էր, որով Տիարպէքիր դառնալէն տարի մը Ետքը վախճանեցաւ 1606 ապրիլ 23-ին (ՂԱՎ. 20), Երեւման խաչին ուրբաթ օրը, եւ նոյն տեղ թաղուեցաւ հասարակաց գերեզմանատան մէջ, ուր տակաւին կը տեսնուի իր համեստ շիրիմը պարզ տապանագիրով մը: Սրապիոնի կաթողիկոսութիւնը երազի պէս անցած բան մը Եղաւ, եւ ոչ ալ կանոնաւոր գործունէութիւն մը ունեցաւ: Դաւիթէ եւ Մելիքսեղեկէ իրաւիրուելով եւ չհամաձայնելով, Զուղայեցիներու ստիպմանք ձեռնադրուեցաւ 1603-ին վերջերը, գործի չի ձեռնարկած պատերազմի տագնապներուն Ենթարկուեցաւ իր ունեւորութեան համբաւին Երեսէն վտանգուեցաւ, եւ հասնելէն տարի մը Ետքը մազապուր ազատուելով իր տեղը դարձաւ, եւ քիչ Ետքը մեռաւ: Իբրեւ անհատական ձիրքերով նշանաւոր անձ մը, պատուաւոր յիշատակ մը թողած է Սրապիոնի անունը, թէպէտ իբր կաթողիկոս ոչ մի նշանակութիւն ունեցածչէ: Եւ ոչ ալ իբր հակաթոր նկատուած է, թէպէտեւ վերջին պահուն Դաւիթ եւ Մելիքսեղեկ եւ կեցած ըլլան իրենց առաջարկէն, ուստի իբր օրինաւոր աթոռակից կը պահենք իր անունը: Գրիգոր ԺԳ. Սրապիոն կոչմամբ:

1587. ԲՈՆԻ ԳԱՂՈՒԹԸ

Սրապիոնի վրայ գործածուած խստութիւնը՝ Դաւիթն ու Մելիքսեղեկը ստիպեց պահանջուած վճարումներուն գոհացում տալ, միւս կողմէն Շահաբաս ալ իրենց վրայ շատ չծանրացաւ, քանի որ իր նոր աշխարհակալութեանց դիրութիւններ ընծայած էին: Բայց Երկու կաթողիկոսներ չի կոցան հանգստութիւն վայելել, եւ միշտ անորոշ վիճակ եւ թափառական կեանք ունէին: Այդ միջոցին կրնանք պատշաճեցնել Աւետիս Ա. կաթողիկոսի մը Երեւումը, թեղեւս առանց Երկուըներուն կամքին Եղած, այլ Սրապիոնի հեռանալէն Ետքը, իբր անոր յաջորդ նշանակուած ժողովրդական նախածեռնութեամբ, ինչպէս Եղած էր Սրապիոնի ալ օծումը (1584): Այդ միտքը յայտնապէս կը թելադրուի, Աւետիսի համար Դարանադեցիին գրածէն, թէ էր անկարգութեամբ եւ հակառակ կաթողիկոս (11. ԱՄՍ. 69), որ ուղղակի հակաթոր սը ըսել կըլլայ սակայն քանի որ ժողովուրդէն պաշտպանուած էր, ամենայն վարդապետք եւ իմաստունք յեպիսկոպոսաց եւ ի քահանայից եւ ի ժողովրդոց զնա պատուով ունէին, մանաւանդ որ միւս Երկուըք սիրուած չէին, եւ անհամք էին որպէս գաղք անպիտանք (11. ԱՄՍ. 69): Այդ հակաթոռութեան ձեւն է անշուշտ պատճառը, որ

Դավրիժեցին երբեք Աւետիսի անունը չէ յիշած: Նոյն միջոցին Շահաբաս լուր առաւ թէ Օսմանեանց սպարապետ Զղալօղլի Սինան փաշա Կարնոյ մէջ ահագին բանակ մը կը պատրաստէ իրեն վրայ քալելու համար (1583), եւ որովհետեւ ինքն անոր դիմադրելու պատրաստ ոյժ չունէր, պատերազմէ խոյս տալու եղանակը որոշեց, եւ միանգամայն թշնամին ոյժը կոտրելու համար, ուզեց երկիրը անմարդացնել եւ անապատ դարձնել, որպէսզի յարձակող բանակը պարէն ու դարման չգտնայ եւ չկարենայ յառաջել (ՂԱՎ. 26): Այդ խորհուրդները կըլլային 1604 տարւոյ աշունի սկիզբները, յետ տօնի սրբոյ Խաչին (ՂԱՎ. 27), եւ վերահաս ձմեռն ալ աւելի զգալի պիտի ըներ Շահաբասի մտածած հնարքը: Առաջին անգամ իր միտքը յայտնեց Աքճաքալէ եղած ատեն, որ է իին Երուանդակերտը (ՂԱՎ. 26), իրեն մոտ իրաւիրելով տեղւոյն մեծամեծները, որոնց գլուխը կը գտնուէր Յովիաննէս քահանայ Աղա Տէրտէր կոչուած, Անոնք ձմեռը պատճառաբանելով գործադրութիւնը զարունին թողու առաջարկեցին, բայց արդէն ձմեռուան պարագան Շահաբասի մտածմունքին հիմնակէտն էր: Ամիրզունա խան, Երեւանի պարսիկ կուսակալը, գլուխ նշանակուեցաւ նոր ձեռնարկին, եւ Պարսկական Հայաստանի զանազան գաւառներու համար յատուկ զօրապետներ նշանակուեցան աշխարհակործան խորհուրդը գործադրելու: Հրաման տրուեցաւ քաղաքներու եւ գիւղերու բոլոր բնակիչները Ճամբայ հանել դէպի Արարատի դաշտը, անկէ միահազոյն Պարսկաստան անցնելու համար դիմադրողները սրով եւ մահուամբ եւ գերութեամբ բռնադատել, զամենայն շէնս, գտունս եւ զբնակութիւնս այրել, զհամբարս խոտոյ եւ զյարդի, զցորենոյ եւ զգարոյ եւ զայլ պիտոյից կրակով ոչնչացնել: Հաւաքուած բազմութիւնը խռնուեցաւ Արարատի դաշտը, եւ ահագին կարավան մը կազմեծ լայնքէն Գառնիի լեռներէն մինչեւ Երասխի գետեզերքը, իսկ Երկայնքէն աւուր միոյ Ճանապարհ բայց իինգ աւուր ալ ըստող եղեր է (ՂԱՎ. 28): Պարսիկ բանակը իր առջեւէն բռնի կը քալեցնէր գաղթական բազմութիւնը, մինչ իր ետեւէն կու զար Օսմանեան բանակը այսպէս երեք բանակներ իրարու ետեւէ կը քալէին, աքսորական Հայեր խոյս տուրդ Պարսիկներ, ու հալածող Թուրքեր: Նաւասարդի ամիսն էր որ քշեցին գերկիրն եւ նաւասարդը սկսած էր 1604 հոկտեմբեր 21-ին, որով նոյեմբերի եւ դեկտեմբերի ձմեռային ցուրտին ներքեւ կը կատարուէր անօրինակ զաղթականութիւնը: Բնական էր որ անպակաս ըլլային ընդդիմութիւններ, որոնց հետեւանքը կըլլային նոր տանջանքներ, զոմանս մահու հարուածով գտնելով, եւ զոմանց զունչս եւ զականջս հատանելով. եւ մինչեւ իսկ Վաղարշապատցի Յովիանջանի, Առաքել կաթողիկոսի եղբօր, եւ ուրիշ գլխաւորի մըն ալ զգլուխն կտրեցին, եւ ի ձող ցցեցին ի յահ եւ յերկիւ ժողովրդեանն (ՂԱՎ 29):

1588. ԳԱՐՈՒԹԻՆ ԶԵՏԵՂՈՒԻԾ

Տագնապը եւսքանզեւս մեծցաւ, երբոր կարգը Երասխը անցնելու եկաւ: Հայեր ու Պարսիկներ հասած էին Զուղայ, երբ Թուրքեր ալ Նախիջեւան հասան: Պարսիկներ սկսան վախնալ թէ մի գուցէ Թուրքեր վրանին զան, զիրենք Վտանզեն եւ գերիները ազատեն: Ուստի եւ ոչ ժամ մի հանգստութիւն տուին, այլ ամէնքը ստիպեցին գետը անցնիլ: Որչափ ալ զանազան կողմերէ նաւեր հակաքեցին եւ նոյնտեղ յոլով տուփ շինեցին իմա լաստեր եւ կուրեր, սակայն բազմութեան

համար բաւական չէր, մինչեւ Պարսիկ բանակը բազմութիւնը շրջապատժ էր որ փախչող չըլլայ, եւ բռնի գետը կը մղէր լողալով կամ փայտերու ապաւինելով կամ կենդանիներու պոչերուն փաթթուելով անցնելու համար: Դավրիժեցին աղիողորմ շեշտերով կը նկարագրէ աղետալի անցքը, զոր մենք պիտի չկրկնենք բաւական ըլլայ ըսել թէ լողալու անփորձ տղաներու կիներու եւ ծերերու դիակներով ծածկեալ էր երեսն գետոյն, եւ թէ բազումք այնք էին որք հեղծմամբ ջրոյն մեռան, քան անոնք որք անցինն (ՂԱՎ 31): Վերջապէս յաջողեցան Թուրքերը չհասած բազմութիւնը անցնել, բանակն ալ անցաւ, Ամնրգունա խան հրաման ստացաւ Երեւան դառնալ, եւ գերութիւնը վարելու պաշտօնը անցաւ Էլիազ Խալիֆալու զօրապետին, ուղիղ Պարսկաստանի ներսերը տանելու համար զայն, ընդ նեղ եւ նուրբ եւ ընդ դժուարին վայրս իսկ Շահաբաս եւ բանակը իջան թաւրէզ ընդ արքունի ճանապարհն: Երբ աքսորականները Ահար եւ Մուշկուն գաւառները հասան, այլեւս ոչ կարէին գնալ, վասն սաստկասառոյց եւ դառնաշունչ ցրտոյ ձմերան, ուստի բռնադատեալ այն կողմերը գետեղեցուցին զնոսա ամիսս ինչ, մինչեւ որ գարունը բացուի (ՂԱՎ 32): Հաւանական հաշուով 1606 տարւոյ յունուարին վերջերը կրնանք գնել այս դադարը: Դաւիթ եւ Մալիքսեղեկ կաթողիկոսներ ալ բազմութեան հետ էին, բայց Մելիքսեղեկ դադարէն օգտուելով ետ դարձաւ, եւ եկն Էջմիածին եւ առնէր զկաթողիկոսութիւնն (ՂԱՎ. 156), մինչ Դաւիթ բազմութեան հետ մնացած էր: Մելիքսեղեկի ետ դառնալը բնաւ Մայրաթորի համար հոգածութիւն ունենալէն չէր, զի Երեւանի մէջ բնակութիւն հաստատեց, եւ շուրջը հաւաքելով զազգականս եւ զմերձաւորս իւր, յօրանայր լոյժ եւ ընդարձակ կենօք, մտիւքն եւ արդեամբքն սրբոյ աթուոյն (ՂԱՎ. 153): Գարնան բացուելուն նորէն ճամբայ հանուեցաւ աքսորական բազմութիւնը: Աբութուրաք բէկի գլխաւորութեամբ, որ յաջորդած էր Էլիազի, մինչեւ որ հասան Ասպահան: Քաղաքացի Եղողները քաղաքին մէջ բնակեցան, իսկ շինականները եւ գեղականները Ասպահանի շուրջ Եղող Ենջան, Ալնջան, Գանդիման, Զղախոռ, Փարիա եւ Բուրվարի գիւղերը, 500 տուն ալ փոխադրուեցաւ Շիրազ գաւառը՝ Ալլահվերտի խանին խնդրանոք, այն կողմերն ալ շէնցնելու համար (ՂԱՎ. 33): Հայաբնակ Եղած տեղերու կարգին Քանաքեռցին կը յիշէ նաեւ Ահար, Ապահի, Համատան, Գուլփէքան, Քրման, Խունսար, Խոյիկան եւ Շխչաբան կոչուած տեղերը (ԶԱՔ. 19):

1589. ԶՈՒՂԱՅԻ ԳԱՐՈՒԹԸ

Արարատի մեծ գաղութը, ըադարձակուած էր ոչ միայն նահանգին բոլոր գաւառներուն վրայ, այլ եւ անոնց հետ Բարձր-Հայոց եւ Տուրութերանի եւ Վասպուրականի շրջակայ մասերուն վրայ (ՂԱՎ. 381), որոնք վերջին օրեր Պարսիկներուն անցեր էին, եւ հիմա կը ստիպուէին նորէն լքանել: Ըստիանուր տագնապին մէջ առաջին յիշատակութեան արժանի է Զուրա քաղաքի գաղութը, վասն զի թէ իր մեծահարուստ եւ ազդեցիկ դիրքովը, եւ թէ սահմանագլուխի վրայ գտնուելովը կրնար մտածուիլ, որ ընդիանուր աւերումէն ազատ մնար: Շահաբաս Երբոր Երավխը անցնելէ Ետքը դէպի թաւրիզ կուղղուէր, յատուկ հրաման արձակեց Զուրան ալ պարպելու համար, եւ այս հրամանին գործադիր նշանակեց Հանիս Թահմազուլի բէկը, որ Վրաց թագաւորական ազգատոհմէն Պարսկաստան մնացած եւ իսլամացած իշխաններէն էր: Երեք օր պայմանաժամ

տրուեցաւ Զուղայեցիներու կամովին ճամբայ ելլելու, ուսկից ետքը աւարառութիւն եւ սպանութիւն պիտի սկսէր քաղաքին մէջ, եւ այս նպատակով զինուորներ եւ աւազակներ քաղաքը պաշարած էին: Անհնարին խուժապին խառնուեցան անձրեւ եւ ծիւն, փայլակ եւ կայծակ (ՂԱՎ. 45), այնպէս որ աննկարագրելի եղաւ Զուղայեցւոց տառապանքը, որոնց ոգիքը կը քաղուէին հայրենիքն բաժնուելուն, եւ սիրտերը կը տանջուէին ամէն տեսակ գրկումներով: Սրտաձմլիկ տեսարան մը բացուեցաւ Կաթան Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյն առջեւ, ուր օտարութենէ դառնալու շնորհը մաղթելով Եկեղեցիներու եւ տուներուն բանալիները գետին մէջ նետեցին կրկին հրամաններ կու տար, քաղաքին մէջ պահուածները փնտռել, եւ բոլոր քաղաքը կրակի տալ: Նոր տարւոյ գարունին նոր հետազօտութիւններ կատարուեցան Զուղայի շուրջը, եւ մնացորդներ ճամբայ հանուեցան Յինանց Երկրորդում կիրակէի Երկու շաբաթ օրն (ՂԱՎ. 46), այսինքն է 1605 ապրիլ 8-ին եւ այսպէս խապառ քանդուեցաւ Զուղայ, ճոխ եւ փառաւոր գիւղաքաղաքը : Զուղայեցիներէ մասնաւոր բաժիններ բնակեցան Թաւրէզ (ՂԱՎ. 45) եւ Ղազբին, բայց բուն տեղերնին եղաւ Ասպահանի մօտ առանձին թագ մը, որ Նոր-Զուղայ կոչուեցաւ, եւ ուր շինեցան յարկս եւ բնակութիւնս հրաշալի յօրինուածովք, կամակապ փողոցք թեւաւոր ապարանօք, ամարասուն հովանեօք, բարձրաբերձ եւ արքայակերպ շինուածօք: Սոյնպէս շինեցին եւ գեկեղեցիսն հրաշագան յօրինուածովք Երկնանման խորաննօք, եւ գերամբարձ կաթողիկէիք, բովանդակ ծաղկեալ պէսպէս Երանգովք, ոսկով եւ լազվարդով, տնօրինականօք Տեառն եւ պատկերովք սրբոց, եւ ի գլուխ կաթողիկէից կառուցեալ զնշան սրբոյ խաչին (ՂԱՎ. 46):

1590. ԾԱՀԱԲԱՍ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Այդ վերջին դիւրութիւնները գորս բառացի առաջ բերինք Ղավրիժեցիէն կարծես հակասութեան մէջ կը գտնուէին առաջ պատմուած բռնութիւններուն հետ եւ իշօք ալ խառնակ զգացումներով տողորեալ անձ մըն էր Ծահաբաս: Եթէ ուզենք այդ ընթացքին բացատրութիւն մը տալ, պիտի ըսենք թէ իր Երկիրը շէնցնելու բուռն եւ յախուռն տեսչն էր որ կը բորբոքէր իր միտքը, եւ հետեւապէս ուրիշ տեղ եղած առաւելութիւններուն նախաձեռնելով կուզէր զանոնք իր կողմը փոխադրել, եւ այս նպատակով անգութ բռնութիւններէ իսկ չէր քաշուէր: Հայր աշխարհաշէն, օգտակար եւ զարգացուն տարր մըն էր, եւ որպէսզի նա իրեն համար աշխատի, ամէն դիւրութիւն կընծայէր իր Երկրին մէջ, եւ ամէն բռնութիւն ալ կը գործածէր որպէսզի ուրիշն օգտակար չըլլայ: Ամհաւատալի ըլլալու չափ թոյլատու եւ քաղցր Եղաւ անոր վարմունքը Հայաստանէ բռնութեամբ քշուած Հայերուն հետ, անգամ մը որ անոնք Պարսկաստան հաստատուեցան, որպէսզի սիրեն նոր բնակութիւննին եւ աշխատին անոր օգտին: Ամէն մտերմութիւն եւ բարեացակամութիւն կը ցուցնէր, կայցելէր անոնց շինութեանց, մտերմաբար կը տեսակցէր եւ մանաւանդ Զուղայեցւոց գլխաւորին խօճայ Սաֆարի տունը, գրեթէ իր իջեւանն էր, ուր կուտէր եւ կը խմէր անխտիր, եւ նոյն սէրը կը ցուցնէր Սաֆարի Եղբօր Նազարի, եւ որդիներուն Մելիքի, Սուլթանամի եւ Սարֆրազի: Հայերը ստէա արքունիք ալ հրաւիրելով կը պատուէր, եւ իր նախարարներն ալ կը ստիպէր նոյնպէս ընել: Հարկերը Հայերուն համար թեթեւացուցած էր: Ղատաստանները անոնց կը

վՃռէր, Պարսիկները զրկելով ալ: Բնիկները իրենց ստացութիւններէն հանելով Հայերուն կը սեփականէր ամէն տեղ անխտիր Եկեղեցիներ շինել կարտօնէր: Հայոց մեծ տօներուն անոնց Եկեղեցիներն ալ կերպար եւ անոնց ուրախութեանց կը մասնակցէր: Ամէն ծիսական պաշտամունք հրապարակաւ եւ ազատօրէն կատարել կու տար, ինչպէս ջրօրինէքը, կոչնակը խաչալամը, թափոր եւ հանդիսաւոր մեռելաթաղը (ՂԱՎ. 47): Շահաբասի ներքին նպատակը հետզհետէ արդիւնաւորեցաւ, զի բանի աքսորմանք գաղթած Հայերը, որ առաջ դառնալու մտածումով կօրորուէին, սկսան այդ փափաքը կօրսնցնել, եւ մէկ կողմէն իրենց առեւտրական եւ արհեստական օգուտը, զիրենք կապեց Երկիրին հետ, եւ տեղաւորուեցան նոր Երկրին մէջ: Շահաբասի այդ միտքը պարզօրէն կը բացատրուի այն խոսքերով զորս պատմիչը անոր բերանը կը դնէ, իբրեւ պատգամաւոր Պարսիկներուն պատասխան: Մի վշտանայք եւ մեղադրէք զիս, զի եւս բազում ծախիւք, ջանիւք եւ հնարիւք հազիւ թէ կարացի բերել զնոսա յաս արխարի, ոչ թէ վասն օգտի նոցա, այլ վասն օգտի մեր, զի ազգս մեր շինեսցի, եւ ազգն մեր յաւելցի (ՂԱՎ. 48): Միայն թէ Շահաբասի միտքն ու գործը տեւական չեղան, եւ շատ բան փոխուեցաւ իր նախնական գրութենէն:

1591. ԳԱՂՈՒԹԻ ԱՐԿԱԾՆԵՐ

Իբրեւ մեծ գաղթականութեան գործին յարակից պարագաներ, աւելցնենք այս տեղ ինչինչ մասնաւոր դէպքեր, որոնք Եղելութեան խկական գոյնը կը ցոլացնեն: Ամիրգունա խան, որ Երասխի Եզերքէն հրաման ստացաւ իր կուսակալութեան դառնալ (1588), պաշտօն ունէր միանգամայն փախած եւ պահուցտած Հայերը հաւաքելով Պարսկաստան յղել, Գառնի գիւղի բնակիչներ, իրենց վրայ Եկող զինուորները ծեծած ու վիրաւորելով ցրուած էին, ու իրենց տեղը անհոգ կը մնային: Ամիրգունա իրողութիւնը զինուորներէն իմանալով զորս յոլովս առնելով Գառնիի վրայ Եկաւ, եւ ծեծով ու հարուածով ու խոշտանգանքով չարչարելէ Ետքը՝ գիւղեցիները քշեց մեծ կարաւանին Ետեւէն, սակայն անոնցմէ մաս մը փախան, եւ քիչ մը պաշար ձարելով ապաւինեցան Գեղարդի ձորին քարանձաւները: Ասոնց հետ էին Մանուէլ Հաւուցքարի եւ Աստուածատուր Գեղարդի Եպիսկոպոսները, որոնք Մելիքսեղեկի հետ Շահաբասին գացեր էին (1585): Ամիրգունա բարեկամական խոսքերով իրաւիրեց փախստականները վար իջնել, իսկ անոնք անարգական խոսքերով եւ քարերու հարուածներով պատասխանեցին: Ասոր վրայ զինուորներ քարագնաց ձամբաներով եւ ժայռերէն սողոսկելով կրցան քարանձաւները բարձրանալ, եւ ներսը Եղողներուն վրայ յարձակիլ: Զինուորներէն մէկը Մանուէլի գլուխը կտրելով վար նետեց, Աստուածատուր կենդանւոյն վար նետուելով Ամիրգունայի առջեւը սպանուեցաւ, եւ քարանձուին մէջ Եղողներէն մէկ մասը ջարդուեցաւ, մէկ մասն ալ մեծ կարաւանին Ետեւէն քշուեցաւ: Դավրիմեցին Երկու Եպիսկոպոսներուն սպանութիւնը արդար դատաստան Աստուծոյ կը նկատէ (ՂԱՎ.35), վասնզի Մելքիսեդեկի հետ Շահաբասը գրգռելու գացած ըլլալով, բոլոր աղէտներուն պատճառ Եղած էին: Յիշատակելի է եւս Քօռատարի ձորին արկածը, ուր Եախըշխան կոչուած այրի մէջ հազարէ աւելի անձեր ապաւինած էին, մեծաւ մասամբ կին եւ

տողայ, իսկ այրեր շրջակայ փոքր քարանձաւներուն մէջ փակուած կը մնային: Այրին անմերձենալի դիրքին պատճառաւ՝ Պարսիկ զինուորներ ետեւի կողմէն լերան գագաթը բարձրացան, եւ անկէց վար չուաններով եւ զօտիներով կախուելով մինչեւ քարայրի բերանը իջան, անկէ ալ սուսերամերկ ներս խուժելով ահազին ջարդ կատարեցին, կիներու եւ աղջիկներու վրայ բռնութիւններ ալ գործադրեցին, որով շատեր զսրութեամբ մահն նախադասելով՝ յամբաւ բարձրութենէն ի վայր արկանէին զինքեանս եւ մեռանէին շատերն ալ ցաւալի մահուան կը հանդիպէին, լերան ներքեւ գտնուող անտառախիտ ծառոց ձիւերուն ցցուելով եւ տանջուելով (ՂԱՎ.37): Այստեղէն ալ ապաւինողներէն մի մասը մեծ կարաւանին խառնուելով քշուեցաւ: Այս երկու տեղնիտեղով պատմուած արկածներ բաւական են իբրեւ նմոյշ ծառայել այն անթիւ անհամար աղէտներու, որոնց դուռ բացաւ Շահաբասի անգութ հնարքը: Գաղթականին թողած երկիրը կատարեալ անապատի կերպարան է առած, արգաւանդ հողեր խոպանացած, ամուր բերդեր քանդուած, վանքեր եւ եկեղեցիներ կործանած, կաթողիկէներ տապալած, երկիրը բնակչներէ թափուր, արտեր առանց հողագործի լքուած, գազաններ եւ գիշատիչ թռչուններ շատցած, եւ իրաւամբ կը գրեն ժամանակակիցներ հեղծամաղձուկ եղեալ փղծիմք, եւ հարեալ յարտասուս ողբամք եւ աշխարեմք, զի անապատ եղեւ վայելուչ եւ քաղցր աշխարհս մեր (ՂԱՎ.39):

1592. ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՒ ՀԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Վերեւ յիշեցինք թէ Զղալօղի Սինան սպարապետը Պարսիկ բանակը կը հալածէր եւ կը հետապնդէր (1587), սակայն երբ Երասխ կը հասնէր, թէ Պարսիկ բանակը եւ թէ աքսորական կարաւանը գետը անցեր էին, եւ դեռ կը միսային Զուղայի աւերակները: Օսմանցի սպարապետը չիամարձակեցաւ այլեւս յառաջել, աքսորական կարաւանը դժուարին ճամբաներով գացած էր, Պարսիկ բանակն ալ լաւ դիրքի եւ զօրացած վիճակի մէջ կը գտնուէր: Ուստի հարկ սեպեց ձմեռուան խստութիւնը յարգել, եւ Վան ուղղուեցաւ ձմերելու, բայց միշտ խիթալով Շահաբասի թաւրիզի մէջ համախմբած բանակէն: Իրօք ալ Շահաբաս առաջին յարձակում մը փորձեց Վանի վրայ, զարկաւ Օսմանցոց բանակը, աւերեց եւ թալանեց շրջանակները (ՂԱՎ.53), առանց Վանի տիրանալու (ԺՈՒ.189): Սինան գարունին Կարին եկաւ, եւ նոր ոյժեր ալ հաւաքեց զանազան կողմերէ, բայց Շահաբաս ռազմագէտ հնարքով նախ մասնաւոր պատերազմներու մէջ թշնամին տկարացուց, եւ յետոյ վերջնական յաղթութիւնը տարաւ հոկտեմբեր 25-ին, ի սկզբան տարեմտին (ՂԱՎ.57), զի նաւասարդի 5-ն էր: Զղալօղի սպարապետը պարտաւորուեցաւ նահանջել դէպի Տիարագերի, ուր մեռաւ սրտի ցաւէն, թերեւս անձնասպանութեամբ ալ, 1606 փետրուար 6-ին (ՂԱՎ.57), ուրիշներ կը գրեն 1605 դեկտեմբեր 2-ին (ԺՈՒ.190): Այդ յաղթութիւնը հաստատեց Շահաբասի տիրապետութիւնը Հայաստանի այն մասերուն վրայ, որոնք 1590-ին դաշնադրութեամբ Օսմանեանց թողուած էին (1570), եւ Երեւան ու Էջմիածին, շատ քիչ ժամանակ Օսմանեանց տիրապետութեան նեքեւ մնալէ Ետքը, նորէն Պարսից ձեռքը անցան: Աւելորդ կը սեպենք երկու կառավարութեանց բաղդատութեանը մտնել, տեսանք արդէն Օսմանեանց ներքեւ

տեղի ունեցած տագնապը, պիտի տեսնանք Պարսից իշխանութեան բռնութիւնները: Նոյն իսկ Շահաբասի բարեացակամութիւնը Հայերուն հանդէա (1590), սահմանափակուած էր Պարսկաստան գաղթողներուն վրայ, մինչ անոր ձեռքը սաստկապէս կը ծանրանար Հայաստան մնացողներուն վրայ, ինչպէս վերեւ բացատրեցինք (1590):

1593. ՃԵԼԱԼԻ ԵԼՈՒԶԱԿՆԵՐԸ

Պատերազմական տագնապներ եւ բռնի գաղութի աղէտներ չեն միայն, որ Արեւելքը, եւ աւելի սաստկութեամբ Հայ տարրը կը ճնշէին: Զալալի կամ Ճէլալի կոչուած յելուզակներուն փորձանքը, եթէ մեծագոյն չէր, համահաւասար արկած մըն էր: Ասոնք իրարու հետ միացած կամ դաշնակից մարմին մը չէին, այլ իրաքանչիւր գաւառի մէջ հաստատուած բռնապետ իշխաններ, զորս աւելի յարմար էր աւազակապետներ կոչել, ամէն ասպատակութիւն եւ աւարառութիւն եւ սպանութիւն համարձակ կը գործէին, յաճախ իրարու դէմ ալ ելլելով: Ճէլալի ընդհանուր կոչումը գուցէ յառաջ եկած է Ճէլալի քրդական ցեղին անունէն, որ նախայարձակը եղած էր այդ գործին, իր ցեղապետ Թօփալ Օսմանի գլխաւորութեամբ: Այդ համարձակ յելուզակութիւնը կը տիրեր բոլոր Օսմանեան կայսերութեան Ասիական գաւառներու մէջ, Պրուսայէն մինչեւ Պաղտատ, Տրապիզոնէն մինչեւ Դամասկոս, բայց աւելի սաստիկ էր Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ կողմերը: Գրգռութեան պատճառն ալ երկրին անիշխանութիւնը եւ պետական ազդեցութեան բացակայութիւնն էր, իրաքանչիւր ցեղապետ կամ կուսակալ իբր ինքնիշխան տէր ուզածը կը գործէր աւազակներու խումբ մը գլուխ ժողված, որ թուով հազարի կը մօտենար եւ քիչ անգամ հազարը կանցնէր: Որեւէ լեռ մը կամ կիրճ մը յելուզակներուն անբռնաբարելի ապաւէնն էր, անոնք տիրապետութեան չէին հետապնդեր, այլ կը գոհանային աւազակօրէն աւերելով, գերելով եւ գերփելով: Մեր նպատակէն դուրս է անոնց պետերը համրել, որոնցմէ 30-ի չափ յանուանէ կը յիշէ Դավրիժեցին (ՂԱՎ.64), կամ աստ եւ անդ կատարած շահատակութիւններնին պատմել, որոնք զանազան պատմիչներէ եւ յիշատակագիրներէ յառաջ բերուած են՝ իրենց քսամնեցուցիչ եւ մորմոքիչ մանրամասնութիւններով: Ոչ միայն գտածնին եւ տեսածնին կը գրաւէին, այլև ծածուկ պահարաններու մէջ, եղածներ իմանալու եւ առնելու համար, անլուր տանջանքներով եւ խոշտանգանքներով կը չարչարէին, գլխաւորապէս վանքերու միաբանները եւ եկեղեցիներու քահանաները, եւ յատուկ կերպով կը հետեւէին մանկամարդ կիներու, նորահաս աղջիկներու եւ գեղերս մանչերու առեւանգութեան: Այդ անտանելի կացութեան հետեւամքն էր, որ արդէն գաղութով եւ կոտորածով անմարդացեալ երկիրը, փախուստի եւ խուճապի մատնուածներու երեսէն գրեթէ բոլորովին կը դատարկանար, հողագործութիւն, անասնաբուծութիւն, արհեստ եւ առեւտուր իսպառ կը դադարէին: Հայերուն իրենց բնագաւառէն հեռանալը, որ զանազան պատճառներով արդէն ընդարձակութիւն գտած էր, անգամ մը եւս կաձէր եւ կը տարածուէր, եւ ով կրնար, կեանքը ազատել կաշխատէր ու պանդխտութեան ձամբան կը բռնէր: Պարսկաստան, Ասորիք, Կովկաս, Լեհաստան, Հունգարիա, եւ Կոստանդնուպոլսոյ շրջակայքը նոր հայաբնակութեամբ կը լեցուին: Ճէլալիներու յելուզակութեանց սկզբնաւորութիւնը ոմանք 1598-էն

կը դնեն (ՉԱՄ. գ. 536) ուրիշներ 1599-ին Հիւսէյին փաշայի ապստամբութենէն կը սկսին (ՂԱՎ. 64), բայց ի դէա է աւելի առաջ ալ դնել անոնց սկիզբը, եւ յիշեալ տարիներէն հաշուել աւելի սաստկանալը, որ տասը տարի եւս անընդհատ շարունակեց:

1594. ԱՀՐԵԼԻ ՍՈՎԸ

Այդ անտանելի աղէտներուն ետելէն հասաւ անմիջապէս ինչ որ անհրաժեշտ հետեւանքն էր, այսինքն ընդհանուր սովը: Գրեթէ անսուադ մնացին կայսերութեան բոլոր Ասիական գաւառները ի մէջ երկուց մեծ ծովուցն, Սեւ ծովէ եւ Միջերկրականէ շրջապատուած մասերը եւ աւելի սաստկութեամբ Հայկական գաւառները, ուր պատերազմներ, բռնի գաղութը եւ ճեմալիք ձեռք ձեռքի տուած ամէն բան ապականած եւ ամէն կողմ անապատացուցած էին: Սովին սկզբնաւորութիւնը կը գրուի 1606-ին, երբ տակաւին թոյլ էր եւ ոչ էր խիստ, 1607-ին սաստկացաւ 1608-ին շարունակեց, 1609-ին թուլացաւ, եւ հազիւ 1610 թուականին բարձաւ բնաւին ողորմութեամբն Աստուծոյ: Իսկ սաստկութեան աստիճանը ցուցնելու համար բաւական ըլլայ յիշել որ ոչ միայն զշուն եւ զայլ անսուրբ կենդանի, այլ եւ զմարդոյ միս կերան մարդիկ (ՂԱՎ. 68): Բազմաթիւ մասնաւոր դիպուածներ կը պատմուին թէ ինչպէս մեռածները ոչ թաղէին, այլ ուտէին կամ թէ զկենդանի մարդս ընթանէին եւ ուտէին: Օշականցի մը մարդ խաբելու, մորթելու եւ ծախսելու առեւտուր էր ըրած: Բջնեցի երեք կիներ մարդու կտորուանքներ եփելու վրայ բռնուեցան: Կարնեցի չորս կիներ մարդ մորթելու վրայ յայտնուեցան, կուսակալի իրամանով սպանուեցան: Սեբաստացի կիներ իրենց զաւակն իսկ կտրած ու կերած էին (ՂԱՎ. 65): Բաւական կը սեպենք ակնարկել այդ պժգալի եղելութիւնները, որպէսզի գոնէ ընդադօտ գաղափար մը տուած ըլլանք ժամանակին տիրող անտանելի կացութեան վրայ: Աւելորդ չըլլայ դիտել տալ, թէ սովին սաստկութեան տարիները, յելուզակներուն ալ աւելի կատաղութեան տարիներն էին: Եւ չար է, մէկ կողմէն վատ օրինակը, միւս կողմէն վերահաս սովը, քրիստոնեաներէն ալ քանիները կը կատաղեցնէին, որ իբրեւ տեսանէին թէ այլազգիքն որպէս առնեն, ինքեանք եւս սկսան այսպէս առնել (ՂԱՎ. 63):

1595. ՃԷՒԱԼԻՆԵՐՈՒ ԶՍՊՈՒԻԾՈՒՅ

Այսչափ աղէտներ եւ երկրի աւերածներ հազիւ թէ սթափեցուցին Օսմանեան կեղունը, որպէսզի գործնական եւ վերջնական միջոցներ ձեռք առնուին երկիրը խաղաղնելու, եւ ճէլալիները ընկճելու եւ սովին դարման մը հոգալու: Ծանր բայց կենսական գործը յանձնուեցաւ Գույուձու Մուրատ փաշայի, որ իբր սպարապէտ Գերմանացւոց դէմ պատերազմին 1606 նոյեմբեր 11-ին, պատուաւոր եւ նպաստաւոր հաշտութեան մը ստիպած էր Հռոտոլիկոս Բ. կայսրը, եւ 1607 յունուարին մէծ եպարքոսութեան բարձրացած էր: Մուրատ անմիջապէս պատրաստութիւնները լրացնելով Կոստանդնուպոլսոյ մօտերէն սկսաւ յելուզակներու դէմ յարձակումները, եւ բուռն զօրութեամբ եւ անողոք խստութեամբ յաջողեցաւ ամենքն ալ զսպել, բոլոր գլխաւորները սպաննել ու ջնջել եւ հետեւորդները հպատակեցնել, եւ 1608 դեկտեմբեր 18-ին, տարիուկէս անդուլ անխոնջ աշխատանքէ ետքը, յաղթական փառքով մայրաքաղաք մտաւ, իբրեւ յաղթութեան նշանակ

առջեւէն տանելով ճէլալիներէն գրաւուած 400 դրոշներ, իւրաքանչիւրը իր խմբապետի անունովը մակագրուած (ԺՈՒ. 193): Պէտք է դիտել թէ 1609 տարեթիւը սովին ալ թունալուն թուականն է (1594), երբոր երկրին բնակիչներուն հնար եղաւ իրենց գիւղերուն մէջ հաստատուիլ, եւ քիչ ու շատ հողագործական աշխատութեանց ձեռնարկել, արհեստաւորներ համարձակութիւն ստացան իրենց գործերով զբաղիլ, եւ առեւտրականներ կրցան ապրանքներու փոխադրութեան հետեւելով ժողովուրդին պէտքերը հոգալ: Կրածես թէ նոր կեանք մը սկսաւ երկրին մէջ, ահագին տագնապէ մը ետքը:

1596. ՄՐՑԱԿԻՑ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

Պատերազմներու եւ յելուզակներու եւ սովի անտանելի արկածներուն ժամանակը, պէտք էր օր Օսմանեան հայաբնակութեան կեդրոնը՝ հոգածութեան եւ խնամողութեան շարժէր, եւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքները եւ մեծամեծները յորդորէր իրենց ազգայիններուն հսկելու եւ օգնելու: Ղժբախտաբար տարբեր ընթացքի մը հաւաստիքը կըծայէն մեզի մայրաքաղաքի Հայերը, անձնական վէճերով եւ խարդախ միջոցներով իշխանութիւնն ու ազդեցութիւնը իրարու ձեռքէ խլելու զբաղած: Եկեղեցական դասակարգէն չորս անուններ են, որ իրապարակի վրայ կերեւին այս միջոցին, իւրաքանչիւրը իր աշխարհական կողմնակիցներն ունենալով, որոնց մէջ նշանաւոր անուններ չեն յիշուիր: Յովիաննէս Կոստանդնուպոլսեցի մականուննեալ Խոլ, անշուշտ ականջին ծանրութեան համար, ծնած Կ. Պոլիս 1554-ին աշակերտութիւնը եւ Եկեղեցական աստիճանները մայրաքաղաքին մէջ ստացած, եւ հաւանաբար նոյն տեղ ալ Եպիսկոպոս ձեռնադրուած Մելիքսեղեկի այն տեղ եղած ատեն 1599-ին (11. ԱՍՍ. 2): Գրիգոր Կեսարացի, ծնած Կեսարիա (ԹՈՌ. Ա. 294), թուականը անորոշ աշակերտած Սրապիոն Ութիայեցի կաթողիկոսին (1584) 1595-ին անկէ վարդապետական գաւազան առած (ԿԱԼ.78), Կեսարիոյ առաջնորդ եղած եւ Երուսաղէմի գործերուն մասնակցած է (11.ԱՍՍ.3): Գրիգոր Դարանաղեցի, մականուննեալ Բուք (ՏԱԾ.410), ծնած Կամախ 1576-ին, Աբեղայ ձեռնադրուած 1590-ին, միջոց մը Էջմիածինի մօսերը Սաղմոսավանք մնացած, ետքէն Բաբերդ Եկած (ՍՍՍ.203), վարդապետական գաւազան առած Սրապիոն Օձտեղացի վարդապետէն՝ Վահանաշէնի առաջնորդէն, 1603 մայիս 28-ին, որ յունիս 12 պէտք է ուղղուի, եթէ Հոգեգալստեան տօնն էր տուուչութեան օրը (11.ԱՍՍ.51): Գարանաղեցին Բաբերդէն չէ կրցած Երեւան դաշնալ, Շահաբասի իրամայած բօնի գաղութեան պատճառաւ (1587), եւ խոյս տալով Կ. Պոլիս եղած է 1604-ին (ՏԱԾ.410): Զաքարիա Վանեցի Գիշու որոդի (ԹՈՌ.Բ.288), կամ ընտանիքէն, ծնած Վան շուրջ 1570-ին, աշակերտած Վարագի մէջ Բարսեղ Աւանցցի վարդապետին, եւ վարդապետական գաւազան ստանալէ ետքը Կ. Պոլիս Եկած, ուր 1603-ին կը գտնուէր ուսուցչութեան զբաղած Յակոբ Ուլնեցի եւ Մաղաքիա Եւղոկիացի վարդապետներուն հետ (11. ԱՍՍ 65): Վանայ առաջնորդ էր եղած 1606-ին եւ 1608-ին մերժուելով (ԹՈՌ. Բ. 288), կերեւի թէ այս անզամ Էջմիածին է անցած, ուսկից Մելիքսեղեկի կողմէ նուիրակ կը ղրկուի, Ֆրանկստանին քրիստոնէից առհասարակ, եւ այս առթիւ Հռոմ ալ կերթայ (11. ԱՍՍ. 72): Յիշեցինք արդէն (1581), թէ Մելիքսեղեկ Գառնեցի աթոռակից կաթողիկոս Կ. Պոլիս Եկած էր

50000 դուրսուշի պարտքին դիմաց նպաստ հաւաքելու, երբ 1599-ին պատրիարքութիւնը ձեռք ձգեց Տիրատուր Սսեցի գահընկէց ընել տալով, բայց տարին չանցած նոյնը իրեն ալ պատահեցաւ (1581):

1597. ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ ՈՒ ԽՈՒԾՈ

Յովհաննէս Խուլն եղաւ, որ յաջողեցաւ Մելիքսեղեկը տապալել, եւ ինքն անոր տեղ պատրիարքութիւնը գրաւեց 1600-ին: Յովհաննէսի օրանալուն ոյժը հարկաւ տեղացի ըլլալով բարեկամներ ունենալն էր, բայց տեւական չեղաւ իր վիճակն ալ: Գրիգոր Կեսարացի հազիւ թէ Կ. Պոլիս երեւցաւ Երուսաղէմի նուիրակութեան պաշտօնով, ամէնքը շահեցաւ իր փառաւոր կերպարանքով, ճգնողական կեանքով եւ գիտնական արժանիքով, ինչ որ բաւեց Խուլը տապալելու եւ պատրիարք հրչակուելու 1601-ին: Ոմանք կը կարծեն թէ Կեսարացին պատրիարքութենէ Ետքը 1602-ին Եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլայ Սսոյ մէջ Յովհաննէս Այնթապեցիէն (1578), չկարենալով Եջմիածին Երթալ Ճէլալիներու Երկիւլէն (11. ԱՍՍ. 4), սակայն ուրիշ յիշատակներ 1598-ին կը դնեն անոր ձեռնադրութիւնը, նոյն Յովհաննէս Այնթապցիէ, իսկ պատրիարքութենէ Ետքը միայն Կեսարիա գացած կըսեն վիճակին գործերուն համար, եւ նորէն այցելած Այնթապցին Վահկայ բերդին մէջ (90 ԱՐԵ. 475): Կեսարացիին համակիր չեղողներն իսկ կը գրեն թէ պատրիարքութեան մէջ ժամանակ մը ուղղութիւններ գործեց (11. ԱՍՍ. 4), բայց թէ ինչ ըրաւ չենք գիտեր, եւ ոչ ալ գաղթականութենէ եւ Ճէլալիներէ յառաջ Եկած արկածներուն մասին բան մը ըրած ըլլալը կը գտնենք: Առ առաւելն օգնած է ներքին գաւառներէ փախստականները Կ. Պոլսոյ մօտերը տեղաւորելու: Այդ կարգին նշանաւոր է Ռոտոսթոյի գաղթականութիւնը, Կամախ գաւառէն Եկած, որուն պաշտպան ու պատմիչ եղած է իրենց հայրենակիցը Գրիգոր Պարանաղեցին: Կեսարացին 9 տարի պատրիարքութեան աթոռին վրայ մնաց, մինչեւ որ Յովհաննէս Խուլ նորէն օրացաւ: Անկէ առաջ 1607-ին անգամ մըն ալ բացակայած է Կեսարացին, եւ Յակոբ Նաղաշ քահանայն պատուիրակ զրկուած է, զինքն Կեսարիայէ բերելու, եւ նա դարձած է ի Բիւզանդիա ահեղագոչ եւ խորիստ կերպի որպէս գառիւծ (11. ԱՍՍ. 3): Բայց մրցումները չեն դադարած, մինչեւ որ 1609-ին Խուլը կը յաջողի նորէն աթոռին տիրանալ: Կեսարացիին պարբերական բացակայութիւնները, որոնցմէ 1602-ին եւ 1607-ին հանդիպածները յիշեցինք, հետեւանք էին Կեսարիոյ առաջնորդութիւնը վրան պահելուն (01. ՕՐԱ. 88): Յովհաննէս Խուլին այս Երկրորդ անգամ պատրիարքութեան անցնելու ատենին եւ անոր նախաձեռնութեան կը վերագրուի Կոստանդնուպոլսոյ Գումքաբու թաղին մէջ, 1610-ին առաջին անգամ Ս. Աստուածածնի անունով մատուրի մը կամ Եկեղեցիի մը շինութիւնը, Յոյներու գերեզման Եղած գետնի մը վրայ, եւ 40 օրուան մէջ գործը վերջացնելու պայմանով (11. ԱՍՍ. 79): Այժմեան պատրիարքանիստ ոնզր Եկեղեցւոյն սկզբնաւորութեան թուականն է, որ աթոռանիստ տեղույն տեղափոխութեան ալ պատճառ Եղած է, մինչ անկէ առաջ Սամաթիոյ Ս. Գէորգը Եղած է աթոռանիստը եւ Սուլու Մանաստըր կոչումը, որ ցարդ կը պահուի, ոչ միայն ջրամբարներու գոյութեան, այլեւ Վարդապետներու բնակակցութեան յիշատակը կը պահէ:

1598. ԷԶՄԻԱԾԻՆ ԵՒ ՄԵԼԵՔՍԵՂԵԿ

Երբոր Կ. Պոլսոյ մէջ վերոյիշուած երեւէջները տեղի կունենային, Եջմիածինի անցուդարձն ալ լաւագոյն վիճակ չունէր: Յայտնի է թէ բուն զահակալն էր Դաւիթ, որ յառաջագոյն եւ նախ էր լեալ կաթողիկոս քան զՄԵԼիքսեղն, եւ աւուրբք եւ ալեօք եւս ծեր էր, նաեւ Դաւիթն էր օրինեալ զՄԵԼիքսեղն (ՂԱՎ. 155), բայց նա զաղթականութեան հետ Ասպահան էր զացած, եւ հոն կը շարունակէր մնալ: Թէպէտ Շահաբաս զԴաւիթ աւելի ընդունէր քան զՄԵԼիքսեղ այս վարջնոյս առանց իր կամաց Մուշկունէ ետ դարնալէն ցաւած (1588), սակայն ՄԵԼքիսեդ յաջողած էր Եջմիածինի տիրանալ Ամիրգունայի եւ միւս պաշտօնակալաց պաշտպանութեամբ, քանի որ առաւել ձեռընթաց եւ բազմատուր էր դրամօք եւ այլ իրօք (ՂԱՎ.161): ՄԵԼքիսեդ համարձակութիւն գտնելով Ամիրգունայի հովանաւորութենէն, գիրացեալ եւ ստուարացեալ եւ յօրացեալ յիշխանութեան միջի, ոչ կամէր լսել Դաւիթ, զի ինչ ասէր Դաւիթ, զբանիւ նորա ՄԵԼքիսեդն ստունգանէր, եւ ոչ միայն այսչափ, այլեւ իրաւունք եւ հասոյթներէ ալ կը դրկէր, մինչեւ որ Դաւիթ կը զանգատէր, որ եթէ ի բաց կացուցէր զիս յիշխանութենէ կաթողիկոսութեան, գոնեա տուր ինչ որ աւուր դարման պիտոյից պարէնի կերակրոց եւ զգեստոց (ՂԱՎ.155): Դարանաղեցի Գրիգորի եւ Քանաքեռցի Զաքարիայի վկայութեամբ Աւետիս կաթողիկոս մըն ալ (1582) կը գտնենք Աւետիս կաթողիկոս մըն ալ (1582) կը գտնենք այս միջոցին Եջմիածինի մէջ, սակայն չենք գիտեր թէ ինչ դեր կը վարէր, եւ ինչ գործունէութիւն ունէր, քանի որ Դավրիժեցին ամէն մանր պարագաները եւ ամէն ներկաները յիշելով մէկտեղ, այս միւս աթոռակիցին անունն իսկ չի տար իր ընդարձակ պատմութեան մէջ: Ի դէպ կը կարծենք ըսել, թէ Աւետիս, որ պարկեշտ եւ սրբասէր, խրատիչ եւ ուսուցող բնաւորութեան տէր անձ մը կը նկարագրուի (11.ԱՍՍ.69), համակերպող ընթացք մը կը պահէր ՄԵԼքիսեդեկի հանդէպ, ոչ անոր անըարգութեանց մասնակցելով, եւ ոչ ալ ընդիմանալ համարձակելով, կամ իր իշխանութեամբ Ճոխանալով: ՄԵԼքիսեդեկի անկարգ ընթացքը, եւ աթոռէ հեռու Երեւանի մէջ բնակելով Եջմիածինի արդիւնքը իր լոյժ եւ ընդարձակ կեանքին գործածելը, քանից միաբաններու կողմէն իրեն Երեսը խօսուեցաւ, սակայն ՄԵԼքիսեդ յօրացեալ եւ ստուարացեալ գոլով պետական իշխանութեամբ, ստունգանէր եւ անկուշէր զամենայն ասուցեալսն նորցին (ՂԱՎ.153): Ասոր Վրայ Կարապետ եւ Մարտիրոս եւ Յովհան Եպիսկոպոսներ, Երեքն ալ ի նոյն գեղջէն Եջմիածնի, ստիպուեցան Ամիրգունա խանին ամբաստանութիւն ներկայել, անոր անհաւատարիմ մատակարարութեան ուն, եւ խանը առիթ գտաւ 60 թուման զանձել ՄԵԼքիսեդեկի իբրեւ տուգանք, իսկ սրտամնաց լեալ Եջմիածինէ հեռացաւ, եւ Վրաստան քաշուեցաւ, ինչ որ հաճելի չեղաւ պետական իշխաններուն, քանի որ նուէրներու աղբիւրը կը ցամքէր: Ուստի մեղադիրք Եղեն Ամիրգունայի, որ այս անզամ ալ առիթ գտաւ Եպիսկոպոսներէն տուգանք զանձել, ՄԵԼքիսեդեկը բերել, եւ զանոնք հեռացնել, որոնցմէ Կարապետ Սեւան քաշուեցաւ, Մարտիրոս Ասպահան գնաց Դաւիթի մօտ, իսկ Յովհանի տեղը յիշուած չէ (ՂԱՎ.154): Այդ Եղելութեանց մէջ ալ Դավրիժեցին Աւետիսի անունը չի տար, եւ չենք կրնար ճշդել թէ ինչ դիրք կը պահէր նա ՄԵԼքիսեդեկի եւ միաբանութեան պայքարին մէջ:

1599. ՀՐԻՓՍԻՄԵՒ ՆՇԽԱՐՔԸ

Պատահական միջադեպ մը մեծ նշանակութիւն ստացած է այդ միջոցին Հայաստանի բռնի զաղութին վրայ՝ Ֆրանկ պատրիք, այսինքն լատին կրօնաւորներ սկսած էին ցրուիլ զանազան գաւառներ, թէ մարդ որսալու եւ թէ անտէր ստացուածներ գտնելու, եւ գլխաւորապէս լքեալ տաճարներէն մնացած սրբութիւններ հաւաքելու: Անոնցմէ ոմանք Կարենիս գիւղի Ս. Առաքելոց վանքին մէջ Անդրէաս առաքեալի գլուխը կը գտնեն, բայց Երեւանի Եպիսկոպոսը վրայ կը հասնի եւ ձեռուըներէն կառնէ: Ուրիշներ Ս. Հրիփսիմէի տաճարը կը պրատեն, որ աւեր ձեւ մը առած էր, եւ բովանդակ Եկեղեցին եւ խորանքն աղբովք անասնոց լցեալ էին (ՂԱՎ.135): Պատրիք Երեք (ՂԱՎ.137), որոնց Երկութին անունները Գլէլում (ՂԱՎ.149) կամ Գլէլուն եւ Արքանչելի են յիշուած (ՂԱՎ.141), իմա՞ Գովիէլմոս եւ Հրեշտակապետ, իրենց գործ կընեն Ս. Հրիփիմէի ոսկրները ձեռք ծգել, եւ գազանի պեղումներով նպատակին կը հասնին, բայց ոսկրները Եկեղեցւոյն մէջտեղը հանած ատենին, վրայ կը հասնին Գրիգոր եւ Վարդան Եպիսկոպոսներ, Երբ Ելած էին ի զքուանս շրջագայիլ: Կրօնաւորներուն եւ Եպիսկոպոսներուն մէջ կագ եւ կրիւ եւ աղմուկ կը սկսին, մինչեւ իսկ զմիմեանս հարկանել եւ վիրաւորել, բայց Եպիսկոպոսներ կը յաջողին նշխարները Էջմիածին փոխադրել, ուր կը խմբուին բոլոր միաբաններ, եւ կը հասնի նաեւ Մելքիսեդեկ (ՂԱՎ.137), որուն արդէն ոսկի դահեկանս տուած էին կրօնաւորները, զի մի լիցի հետաքրքիր գործոց նոցա (ՂԱՎ.131): Այստեղ ալ Մելքիսեդեկ աչք կը գոցէ որ մէկ մաս մը Վերցնեն կրօնաւորները եւ մոմլաթէ շինուած քսակներու մէջ: Միաբաններ մնացած նորէն իր առաջին տեղը կամփովեն, ուր խճով եւ կրով մածուցեալ ամրացուցին: Հրիփսիմէի նշխարները հանող կրօնաւորներ, Երեւանի եւ Նախիջեւանի ճամբով կերթան Երնջակի Ապարաններ գիւղը, Ունիթորներու կեղրոնք, անկէց ալ լոելեայն կիշնեն Ասպահան, որպէսզի նշխարներէ մաս մըն ալ տանին ի քաղաքն Գուայ (Goa), որ է Հնդկաստանի մէջ, յերկիրն Փուրթուրէշին, եւ Վերջապէս ի բուն իսկ ի Ֆռանկստան (ՂԱՎ.139):

1600. ՆՇԽԱՐԱՑ ՅԱՅՏՆՈՒԻԼԸ

Ասպահանի մէջ դեռ չէր լսուած կրօնաւորներուն եւ նշխարներուն գալը, Երբ Դաւիթ կաթողիկոսի սպասաւորներէն մէկը անունը Գրիգոր, ֆռանկաց լեզուին ծանօթ եւ անոնց վանքերը յաճախող, հանդիպմամբ կը լսէ գործը նոյնիսկ կրօնաւորներուն բերնէն, եւ լուր կու տայ Դաւիթի, այն ալ խօճայ Սաֆարին, որ Նոր-Զուղայի աւագն էր (1590), եւ Ազատէրտէրին (1586), որ աւագերէցն էր: Ասոնք ալ լուր կու տան Միրզա Մահմատ կուսակալին, եւ Լատինաց վանքը յանկարծ կոխելով, ոսկրներու սնտուկը կը գտնեն, եւ կնքելով Սաֆարի մօտ աւանդ կը դնեն մինչեւ որ Շահաբասէ հրաման մը գայ: Սաֆարի Եղբայր Նազար ալ, որ Թաւրիզ Շահաբասի մօտ կը մնար, պէտք Եղած միջնորդութիւնը կընէ, եւ Ալթուն անունով յատուկ պաշտօնեայ մը կը դրկուի Ապարաններ, նշխարները գողցող կրօնաւորները Շահաբասի մօտ բերելու: Ալթուն ամէն խստութիւն ձեռք կառնէ, կապանք, չարչարանք եւ բրածեծ, որպէսզի բուն գողցողները ցոյց տան, եւ հոն պահուած նշխարներն ալ մէջտեղ հանեն: Ալթուն, որ հայազգի Աւետիք մըն էր, պատահմամբ կը լսէ պատիկ տղայի մը, իր հօրեղբօր քահանային ծեծուած ատեն բերնէն հանած

հայերէն մէկ խօսք, Եւ անով հետազոտութիւնները կը դիւրացնէ, ամէն բան մէջտեղ կը հանէ, մինչեւ իսկ մերծակայ Բոլու լերան մէկ քարանձաւին մէջ թաղուած նասը, Եւ թէ նշխարները Եւ թէ կրօնաւորները առնելով ճամբայ կելլայ Թաւրիզ տանիլ: Աստապատ հանդիպած ատեն, որ իր ծննդավայրէն էր, Աւետիք-Ալթուն կրօնաւորներուն գրուխները միայն Շահաբասի տանիլ կը մտածէ, այլ Պողոս Մոկացի Վարդապետի խրատով Ետ կը կենայ: Իսկ Շահաբաս կրօնաւորները կարծակէ, Եւ նշխարները բոլոր Սաֆարի կը խրկէ, որ Պահուին Ասպահանի մէջ (ՂԱՎ.145): Իբրեւ այս պատմութեան լրումն կաւելցուի, թէ երկու բուն գող կրօնաւորները աւազակներէ կը սպանուին (ՂԱՎ.146), թէ անոնց Աղամիր սպասաւորը հազիւ կազատի (ՂԱՎ.147), թէ յետ ժամանակաց Լատիններ երկու սպանեալներուն ոսկրները Ֆրամկստան կը փոխադրեն, իբրեւ զնշխարս մարտիրոսի (ՂԱՎ.148), Եւ թէ կը յաջողին ալ Շահաբասի ձեռքով Ասպահան պահուած նշխարներէն պզտիկ մաս մը ստանայ, Եւ զայն գետեղել ի հիմունս Եկեղեցւոյ վանացն Գըւայի (ՂԱՎ.149): Համաձայն այս պատմութեան, զոր Դավրիժեցին ականատեսներէն քաղելով գրած է, Ս. Հռիփսիմէի այժմեան գերեզմանին մէջ գտնուող ոսկրները այլեւս ամբողջը չեն, Եւ ձեռքէ ձեռք անցած կտորներն ալ աստեւանդ ցրուած են, ինչպէս Նախիջեւանի Գուլթափա գիւղը Պողոս Մոկացի Վարդապետին գրածը (ՂԱՎ.143), Մինաս Ակնեցի՝ Զմիւնիոյ Եպիսկոպոսին Իտալիա տարածը, Եւ Պետրոս Խալարենց՝ Սաֆարի թոռին Պաղտատ փոխադրածը (ՂԱՄ.Գ.573): Պատմուած Եղելութեան թուականը Ճիշդ յիշուած չէ, այլ ի դէա է դնել շուրջ 1607-ին, երբ տակաւին Շահաբաս Թաւրիզ կը գտնուէր:

1601. ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ ԵՒ ԼԱՏԻՆՆԵՐ

Ս. Հռիփսիմէի նշխարներուն գողութեան գործը, որչափ ալ Հայոց համար յաջողութեամբ վերջացաւ, սակայն Մելիքսեդեկի համար մշտնջենաւոր անարգանքի փաստ մը Եղաւ, Սմուկ սաթան խալիֆա, այսինքն ոսկր ծախող կաթողիկոս՝ անունը տրուեցաւ Ետեւէն (ՂԱՎ. 156), Եւ Երեսն ի վեր յանդիմանուեցաւ, թէ զաստուածային պատուական գանձն հանեալ վաճնուեցեր այլազգեաց (ԹՈՐ. Բ. 287): Սակայն Մելիքսեդեկ այսչափով իր դիրքը խախտած չգտա. Դաւիթ միշտ հեռու կը մնար Ասպահանի մէջ, Աւետիս ընկճեալ գիրք մը կը պահէր, Եւ Մելիքսեդեկ կրնար ուզածը ընել Մայրաթուին մէջ՝ Ամիրգունա կուսակալը իրեն պաշտպան ունենալով: Հայրապետական բոլոր հասոյթները ըստ հածոյս կը գործածէր իր լոյժ Եւ ընդարձակ կեանքին կամ ձեռնբաց Եւ բազմատուր կաշառքներուն: Մելիքսեդեկ որ իր շահամոլ Եւ կահամոլ գործերուն մէջ, ոչ մի անտեղի միջոց չէր խտրեր, նոր պարագայ մըն ալ մտածեց աւելցնել այդ շարքին, այն է դաւանական խնդիրները շահավաճառի միջոց դարձնել: Լատին կրօնաւորներուն Հայաստանի կողմերը յաձախելու պարագայն, Եւ անոնցմէ մտերմութեամբ ստացած կառշառքները, Եւ աւելի ալ ընդունելու յուսադրութիւնը, զինքն յորդորեցին աւելի մերձաւորութիւն ցուցնել Եւ դէա Արեւմուտք ձեռք երկնցնել Եւ զօրաւոր Եւ հարուստ ըմբռնուած լատինականութեան արդիւնքներով բախտաւորուիլ: Այդ մասին իրեն համամիտ գտաւ Զաքարիա Վանեցին, որ Վանէ մերժուած իր քովը կը գտնուէր (1596), Եւ Արեւմուտքի Հայերուն նուիրակութիւնը անոր յանձնեց 1610 մայիս 1

թուակիր կոնդակով, որ իլվով, Կամենից, Սենչով եւ Եաշ. շրջագայի, եւ արդիւնքներ հաւաքէ (11. ԱՍՍ. 72), անկէ ալ Իտալիոյ գաղթականներուն անցնի, եւ յարմար յարաբերութիւններ մշակելով Հռոմ ալ հանդիպի, եւ պապութեան հետ շահաւէտ եւ շահաւոր կապեր արդիւնաւորելու ջանայ: Հռոմի դիւաններուն մէջ կը գտնուի գրուած մը Մելիքսեղեկի կողմէ Պողոս Ե. պապին ուղղուած 1610 մայիս 15 շաբաթ օր թուականով (ԱԶԱ. 121), մինչեւ մայիս 15-ը երկուշաբթի կը հանդիպի այն տարին: Գրութիւնը ընդարձակ է (ԱԶԱ. 113-121), եւ արեւելեան ոճի ամէն կատարեալ ձոխութեամբ եւ օրինակներով եւ փոխաբերութիւններով կը բարձրացնէ պապն ու պապութիւնը, շողոքորթութեան վարժ ականջները զզուեցնելու չափ: Մենք պիտի չփորձենք անոր վերլուծութիւնն ալ տալ, միայն պիտի դիտենք թէ ամենայն հաւանականութեամբ գրուածը Մելիքսեղեկի բղխած չէ, այլ Հռոմի մէջ Զաքարիայէ պատրաստուած է, իր պատգամաւորութիւնը յաջողցնելու համար: Ասոր նշան կը նկատենք մայիս 15-ին նոր տոմարի հաշուով շաբաթ ըսուած ոլլալը, որ Մելիքսեղեկի գործածած իին տոմարին չի պատասխաներ, եւ նոյն գրութեան պասմայ գրով երեւած ոլլալը (ԹՈՌ. Բ. 289), ինչ որ Եջմիածինի մէջ չէր կրնար պատրաստուիլ, եւ վերջապէս Մելիքսեղեկի ալ նեղը մտած ատեն զայն իրմէ հեռացնել ուզելը, որուն համար Կեսարացին իրեն կը գրէր, որ թէ ստոյգ է որ դու չես միաբաներ, պապին գիր մը գրէ, թէ ոմն զԶաքարիա անուն վարդապէտ, որ ի մեզանէ նուիրակ եկն յայդ կողմանքդ , առանց մեր կամաց եւ գիտութեան իմ մօհրովս սուտ ձեռագիր է տուեալ ձեզ (ԹՈՌ. Բ. 292): Յայտնի չէ թէ ինչ արդիւնք կրցաւ ձեռք ձգել Զաքարիա իր պատուիրակութեամբը, զի միայն ոսկեղէն խաչ մը ընծայ, եւ Շահաբասի յանձնարարական մը գրելու խոստումը յիշուած են, երբ միւս կողմէն կը պահանջուի որ Մելիքսեղեկ հաւատոյ դաւանութիւն գրէ (11. ԱՍՍ. 74): Ասով կը յայտնուի թէ Զաքարիայի մատուցած շողոքորթ նամակն ալ չէ բաւած Մելիքսեղեկի հաւատքին Վրայ վստահութիւն ներշնչելու: Մելիքսեղեկի անձը եւ անոր շահամոլ ընթացքը, եւ գրուածին հեղինակութենէ զուրկ ոլլալը բաւական են հաստատել, թէ որչափ անհիմն են հռոմէականներուն անոր Վրայ իհմնած փաստերը (ԱԶԱ. 121): Մելիքսեղեկ լոկ օգնական աթոռակից մըն էր, եւ ոչ Հայ Եկեղեցւոյ տիրապէս ներկայացուցիչը , եւ իր Եպերելի ընթացքն ալ նկատի չառնելով, նա իւրովի եւ առանց ժողովի, եւ նոյն իսկ Մայրաթոռոյ միաբանութեան կողմէն վստահութիւն չվայելելով, չէր կրնար Երբեք Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութեան վաւերական թարգմանն ոլլալ:

1602. ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԱՆԱՂԵՑԻ

Պատմութեանս մէջ գործունեայ դեր վարող անձանց մասին, որչափ հնար է լիակատար տեղեկութիւն տալու նպատակով, աւելորդ չենք սեպեր ինչ ինչ մանրամասնութեանց ալ մտնել, եթէ առաջնակարգ կարեւորութիւն ալ չներկայեն: Այդ կարգէն է Գրիգոր Դարանզեցի վարդապետը, որուն 1604-ին Բաբերդէ Կ. Պոլիս գալը յիշեցինք (1596) երբ պատրիարքական աթոռի Վրայ կը գտնուէր Կեսարացին (1597): Սակայն Կ. Պոլիս չուզեր մնալ, եւ Երուսաղէմ Երթալու փափաքով Ճամբայ կելլէ, ուր սակայն չի հասնիր, եւ Ժամանակ մը Եգիպտոս կը մնայ, եւ այնտեղ կը ձեռնարկէ ամբողջական Աստուածաշունչի մը ընդօրինակութեան իր կիրառութեան

համար, որ այժմ մեր ստացութիւնն է, թէպէտ քայքայեալ եւ քանի մը թերթեր պակաս, բայց կարեւոր յիշատակարաններ կը պարունակէ տեղտեղ: Գրչութեան սկսած է 1605 նոյեմբերին, եւ շարունակած է մինչեւ Յեսու: Միւս տարին 1606-ին Եկած է Երուսաղէմ, ուր յունիս 15 շաբաթ օր, ի վճարս Պէնտէկոստէի Հօռութ կը լրացնէ: Այստեղ ալ պիտի դիտենք թէ Հոգեգալուստի Եօթեակին շաբաթ օրը յունիս 14-ին կիյնայ, եւ 15-ին Եղիայի կիրակին է, սակայն ամէնէն մտադիր գրիչներ ալ վայրկեան վայրկեանին չգրելով, այսպիսի թեթեւ անձշութեանց կիյնան յաճախսակի: Այդ առթի իբր Երուսաղէմի պատրիարք կը յիշէ Դաւիթ արքեպիսկոպոսը, որ է Մերտինեցին (1503), Անդրէասի օգնականը, եւ 1593-ին յաջորդողն, իսկ Գրիգոր մոնոզոն աբեղայ, որ է հռչակաւոր Պարոնտէր, յիշուած է իբրեւ Վերակացու հոգաբարձու եւ բազմերախտ աշխատաւոր: Տարի մը մնացած է Գարանաղեցին Երուսաղէմ, ուր կը գտնուի տակաւին 1607 նոյեմբեր 24-ին, եւ անկէ Կ. Պոլիս կու զայ դառնալու նպատակով, բայց շատ ժամանակ արգիլուած է ի բազում հինից չարաց, այսինքն Ճէլալիներու ասպատակութենէն (1593), եւ ուր ուրեմն կրնայ Երթալ ի սիլայ, այսինքն է իր հայրենական գաւառը, եւ կը դադարի Բենկայի կամ Բինկիան վանքը, եւ ընդօրինակութիւնը կը շարունակէ, մինչեւ որ նորէն յահէ Ճեղչաց փախստեայ գոլով Կ. Պոլիս կու զայ: Այդ գալուստը իդէպ է դնել 1612-ին (11.ԱՍՍ.7):

1603. ԵՐՈՒՍԱՂԵՍԻ ԳՈՐԾԵՐ

Մինչեւ Գարանաղեցիին Կ. Պոլիս Վերադարձը, նոր դիպուածներ տեղի ունեցած էին մայրաքաղաքի մէջ, եւ ինչպէս արդէն ըսինք, Յովիաննէս Խոլ յաջորդած էր Կեսարացին տապալելով Երկրորդ անգամ պատրիարքական աթոռը գրաւել 1609-ին (11.ԱՍՍ.4): Կեսարացին, ժիր եւ գործունեայ մարդ, զնաց ուրիշ կերպով օգտակար ընել իր ատենը: Արդէն Կ. Պոլիս Եկած էր Երուսաղէմի պարտքին համար, եւ պատրիարքութենէն ալ օգտուած էր այդ նպատակին, ուստի Եգիպտոս եւ Ասորիք եւ Միջագետք շրջելու Ելաւ, եւ բաւական գումար հաւաքելով Երուսաղէմ զնաց, այնտեղի գործերը կարգադրելու: Այդ ուղեւորութեան մէջ իրեն ընկերակից ունէր Մովսէս Տաթեւացի վարդապետը, նոյն ինքն ապազգային բազմարդիւն կաթողիկոսը: Մովսէս բնիկ Սիւնեցի էր, Բաղք գաւառէն, Խոտանան գիւղէն, Սրապիոն Եղեսացի մեծ վարդապետին ու կաթողիկոսին աշակերտած էր անոր Վերջին ատենները, եւ թերեւս Էջմիածինէ անոր մօտ մտած էր: Շատ սիրուած ըլլալով 15 տարեկան աբեղայ եւ քահանայ կը ձեռնադրուի, եւ Սրապիոնի վաղահաս մահուանը վրայ Գրիգոր Կեսարացիին ձեռքին տակ կը զարգանայ, Եգիպտոս եւ Երուսաղէմ կրօնաւորական վանքերը կուսումնասիրէ, Ս. Յակոբեանց վանքին ալ կը ծառայէ, մեղրամոնը Ճերմկցնելու արհեստը կը սովորի, եւ նորէն Կեսարացիին մոտ կը դառնայ, անոր պատրիարքութեան ատեն, եւ Արեւելցիներու միջնորդութեամբ՝ Վարդապետութեան աստիճան ալ կը ստանայ մեծ հանդիսիւ (ՂԱՎ. 219): Կեսարացին Մովսէսի հետ կը կատարէ Վերջին շրջագայութիւնը, եւ 1610-ին Երուսաղէմ գալով, դիզեալ պարտքերը կը թեթեւցնէ որոնք 8000 դրուշ Եղած էին, կըսէ Դարանաղեցին, եւ թէ 600 դրուշ ալ տարեկան հարկ կը ծանրանար, եւ ամէն օր 5 կարմիր խարճ կերթար պարտատերաց համար, այնպէս ոյ չետի շունչն էր հասէր

վանքն Հայոց: Կեսարացին՝ Դաւիթ պատրիարքին անկարացած ըլլալն ալ տեսնելով, անոր գործէ ձեռք քաշել կու տայ, եւ վանքին ու աթոռին մատակարարութիւնը կը յանձնէ Գրիգոր Պարոնտէրին, որ աբեղայ եղած ատենէն աթոռին վերակացուն եւ հոգաբարձուն էր, եւ զիսաւոր գործունեայ անձը (11. ԱՍՍ. 4): Այդ առթիւ պէտք չէ դաւիթը գահընկեց եղած նկատել, այլ միայն աթոռակցութեան ձեւը գործադրուած, Դաւիթին պահելով պատիւը, եւ Գրիգորին յանձնելով վարչութիւնը: Գրիգորին նախընթացին գալով, բնիկ Գանձակեցի է եղած, Սպիտակաշէն գիւղէն եւ Վարդանեան ազգաստոհմէն: Տղայութեան ատեն թոնիր իյնալով անվնաս ազատելուն վրայ՝ ծնողքը ուխտած են զինքը Երուսաղէմի նուիրել, եւ անոնց վաղահաս մահուանէ ետքը ինքն Գրիգոր ուզած է անոց ուխտը լրացնել, եւ Երուսաղէմ եկած է 1581-ին նորահաս Երիտասարդութեան ատեն: Ժամանակ մը Երուսաղէմ մնալէն ետքը, շրջած է Հռոմ ու Սիս, եւ Երուսաղէմ դաշնալով մատակարարութեան գլուխ անցած է, եւ ներքին գործունեութեամբ եւ արտաքին յարաբերութեամբ օգտակար եղած է աթոռին, եւ ամէնէն յարգուած եւ պատուուած եւ իբր միակ կարող անձը ճանչցուած (ԱՍՏ. Ա. 283), եւ այս է որ Կեսարացին ալ կը յորդորէ զայն գործի գլուխը անցնել:

1604. ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐ

Երբոր Կեսարացին Կոստանդնուպոլսէ հեռու օգտակար ձեռնարկներու կը պարպէր, իր կողմնակիցները առիթ կը գտնէին, ժամանակին գործածական եղած միջոցներով զօրանալ, եւ Յովիաննէս Խուլը պատրիարքութենէն տապալել, եւ նորէն Կեսարացին պատրիարքութիւնը վաւերացնելտալ տէրութեան ալ կողմէն: Նա ալ 1611-ին սկիզբները, դարձեալ յաղթական մուտքը գործէր Կ. Պոլիս, այս անգամ աւելի խստութիւն բանեցնելով իր հակառակորդ խումբին վրայ: Քիչ ետքը 1612-ին Գարանաղեցին Տրապիզոնի ճամբով Կ. Պոլիս կը դաշնայ (1602) Վանեցին ալ յունիս 15-ին Հռոմէ կը հասնի (11. ԱՍՍ. 9), ուր գացած էր Արեւմուտքի նուիրակութեան առթիւ (1601), եւ Կեսարացին երկութին հետ ալ կասկածով եւ սաստկութեամբ կը վարուի: Ասիկա իրեն նպաստաւոր չըլլար վասն զի, նոյն իսկ Դարանաղեցին, որ կը խոստովանի, թէ ես բնաւ չէի ուզեր Խուլը, եթէ Կեսարացին այս հալին չհասցնէր զիս, կը յայտարարէ թէ ստիպուեցայ յոչ կամս միանալ անոր: Խուլն ու Դարանաղեցին ու Վանեցին միացած Կեսարացին ոհրքը կը խախտեն (11. ԱՍՍ. 9), որ թէպէտ ակամայ, բայց ձանձրացեալ ի նոցանէ եւ հրաժարեալ, պատրիարքութիւնը կը թողու եւ իր Վիճակը Կեսարիա կը դաշնայ (11. ԱՍՍ. 49): Երաք դաշնակիցները իրենց յաղթութեան արդիւնքը հաւասարապէս վայելելու համար, այս անգամ պատրիարքութեան հասոյթները մէջերնին կը բաժանեն յարակից վիճակներուն վրայ հսկողութեան հետ, որով միայն կրնային արդիւնքներն ալ ապահովել: Կ. Պոլիսը կառնէ Վանեցին բնական պարաթին իին դապալայի երկրովքն, որ է ըսել Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան նախնական հրովարտակին սահմաններովը, եւ բուն պատրիարք կը նկատուի: Խուլը կառնէ զամենայն Ութումէլն բաց յՇռատողուս, այսինքն է Երոպակողման վիճակները Ուտոսթոյէ զատ, վասնզի անիկա Դարանաղեցին հայրենական գաղթականութիւնն ըլլալով, յարմար կը սեպուի

անոր թողուլ: Անատոլի փարաքանտան այսինքն Ասիակողման մերձաւոր վիճակներն ալ մէկտեղ (11. ԱՍՍ. 9): Բայց Կեսարացին Կեսարիոյ մէջ հանդարտ չմնաց, այլ բանակցութեան մաս Յովիաննէս Այնթապցի կաթողիկոսին հետ, օգուտ քաղել ուզելով Սոյ աթոռին Կոստանդնուպոլսոյ վրայ վարած հին իրաւասութենէն (1489), եւ Յովիաննէսը համոզելով անձամբ Կ. Պոլիս երթալ իր ազդեցութիւնը գործադրելու եւ զինքն զօրացնելու: Իրօք ալ Մինաս Քացախ եւ միւս Մինաս Կարնեցի Եպիսկոպոսներն ալ մէկտեղ առնելով, չորսը միասին Կ. Պոլիս կու գան: Երկու կուսակցութիւններ նորէն պայքարի կը մտնեն, Վանեցին եւ Խուլը մէկ կողմէն, Կեսարացին ու Այնթապցին միւս կողմէն: Խուլը մինչեւ Աղրիանուպոլիս կերթայ, անձամբ կը ներկայանայ սուլտան Ահմէտի, եւ իրենց կողմին նպաստաւոր իրովարտակ մը կը ստանայ, որով վերջէն Եկող չորսերը իրենց տեղերը կը գրկուին 1613 մայիս 25-ին, որ օր Դարանազեցին ալ իր Ասիակողման վիճակներուն այցելութենէն Կ. Պոլիս կը մտնէր (11. ԱՍՍ. 10): Յաղթութեան գլխաւոր գործիչը Խուլն ըլլալով, երեք դաշնակիցներու մէջ բաժիններու փոփոխութեան հարկ մը կը ծնի: Վանեցին տեղի կու տայ եւ Խուլին կը թողու Կ. Պոլիսը իր յարակիցներով, որոնց մէջ կը մտնեն նաեւ Կուտինա, Սեբաստիա եւ Կաֆա: Վանեցին կառնէ Անատոլու փարաքանտան, այսինքն Իւսկիտարէն սկսելով մերձաւոր Ասիակողմը, իսկ Դարանազեցին կը մնայ Ռումէլին Դալաթիայով մէկտեղ (11. ԱՍՍ. 10): Այդ նոր բաշխումով Խուլը կը սկսի բուն պատրիարք նկատուիլ: Սոյն միջոցին համար Կ. Պոլսոյ պատրիարքներու սովորական ժամանակագրութիւնը (01. ՕՐԱ. 88) պէտք կըլլայ փոփոխութեանց Ենթարկել, գլխաւորապէս Դարանազեցիի յիշատակարաններուն ուսումնասիրութեամբ, եւ ըստ այսն կերեւի, որ Խուլը 1615-ին անդին չէ կրցած աթոռին վրայ մնալ, եւ նորէն տեղի տուած է Կեսարացին գրաւել պատրիարքական աթոռը (11. ԱՍՍ. 11):

1605. ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ԳՈՐԾԵՐ

Կոստանդնուպոլսոյ Եղելութիւնները այս կէտին ընդհատելով կանցնինք նկատի առնել Եջմիածինի մէջ աւելի ունեցած պատահարները: Վերջին անգամ յիշեցինք Մելիքսեղեկի 1610-ին Զաքարիա Վանեցին Արեւմուտքի նուիրակ յղելը, եւ իր անունով Պողոս Ե. պապին գրութիւն մը ներկայուած ըլլալը (1601): Զաքարիայի նուիրակութիւնը Երկու տարի տեւեց, եւ 1612-ին Կ. Պոլիս դարձաւ, եւ այնտեղ մնաց ու պատրիարք ալ Եղաւ (1604), ուստի դժուար է հաստատել, թէ Եջմիածին դարձած եւ Պողոս Ե. պապին նամակը Մելիքսեղեկի ներկայացուցած ըլլայ, ինչպէս կը յայտարարուի Մելիքսեղեկի կողմանէ 1613 մարտ 22 թուականով գրուած նամակի մը մէջ, որ պապական դիւանին մէջ կը գտնուի (ԱԶԱ. 122): Աւելցնենք որ յիշեալ թուականին Մելիքսեղեկ Եջմիածին ալ չէր, եւ կալանաւոր էր Շահաբասի ծեռքին տակ, ինչպէս պիտի տեսնենք, եւ պէտք է ըսել, թէ այս անգամ ալ Զաքարիա, իր նուիրակութենէն օգտուելով, Մելիքսեղեկի անունով եւ կնիքով Երկրորդ գրութիւն մըն ալ ուղղած է Հռոմ, ինչ որ իրեն գիրքն եւ հետեւած ուղղութեան նպաստաւոր պիտի ըլլար: Ոմանք ինչինչ կցկտուր յիշատակներու հիմնուելով կուզեն հաստատել, թէ Զաքարիա Երկրորդ անգամ Հռոմ գացած ըլլայ 1613 մարտ 22-ին նամակը

տանելու համար (11. ԱՍՍ. 73), սակայն այդ թուականին ոչ միայն Մելիքսեղեկ ազատ չէր պապին հետ թղթակցելու, այլեւ Զաքարիա ազատ չէր Կ. Պոլիսէ հեռանալու, ուր իբր պատրիարքը Կեսարացին հետ մրցելու զբաղած էր, եւ զայն հեռացնելէ Ետքը, Ասիակողման վիճակներուն վերակացութիւնը ստանձնելով՝ անոնց այցելութեան ելած էր: Առ առաւելն տեղը մնալով, եւ յանուն Մելիքսեղեկի գիր մը յարմարցնելով, Հռոմ դրկած է, որեւէ մէկու ձեռքով: Հետեւաբար այդ երկրորդ գրութեան վրայ ալ կարեւոր գրուածի պէս չենք կրնար նայիլ: Թող որ եթէ ուղղակի Մելիքսեղեկի ալ բղխէր, կաթողիկոսական օգնականի մը եւ շահամոլ անձի մը գրուածը՝ չէր կրնար ունենալ այն պաշտօնական հանգանանքը, զոր հռոմէականք կը սիրեն անոր ընծայել (ԱՍՏ.123): Իդէա է այս տեղ յիշել, թէ 1611-ին Շահաբաս իր երկրակալութիւնը ընդարձակելու եւ Վրաց թագաւորութեան հետքերը ջնջելու նպատակով եկած էր Վրաստան, եւ պատերազմով կամ խարկանօք հեռացուցած էր անոնց իշխանները: Կախեթի թագաւոր Թամրազ՝ Կովկասի լեռներն էր փախած, իսկ Տփիսիսի թագաւոր Լաւասափ՝ գերի իյնալով սպանուած էր: Թամրազի տղաները ներքինացուելով Պարսից գենին ծառայութեան անցած էին, իսկ անոնց մայրը՝ Մարիամ թագուիին, ուրանալ չուզելուն համար կտտանահ տանջանքներով նահատակուեցաւ (ՂԱՎ.78-110): Օսմանեանք կարծեցին պատեհ առիթ գտնել Պարսից դէմ պատերազմը նորոգելու, եւ 1611 գարունին Գույուճու Մուրատ փաշա, մեծ եպարքոս եւ սպարապետ եւ Ճէլալիներու յաղթականը (1595), Կ. Պոլիսէ մեկնեցաւ հզօր բանակով, եւ Թաւրիզի վրայ գնաց, իսկ Շահաբաս առանց դիմադրութիւն ցուցնելու՝ առաջարկեց իին հաշտութիւնը նորոգել, որպէսզի նոր տագնապով մը չի մատնուի, երբ ինքն Կովկասի կողմերը կը պատերազմէր, եւ ըստ այսմ խաղաղութեան նոր դաշնագիր կնքուեցաւ 1612էն վեց տարի պայամանաժամով, եւ Պարսիկներէն տարեկան ընծայ մը տրուելու պայմանով (ՂԱՍ.Գ.579):

1606. ՄՐՑԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Մարտիրոս Վաղարշապատեցի եպիսկոպոսը, որ Էջմիածինէ արտաքսուելուվ գացած էր (1598), այնպիսի տիսուր գոյներով ներկայացուց Մելիքսեղեկի եւ Էջմիածինի անխնամ եւ լքեալ վիճակը, որ Երեւանեցի եւ Զուղայեցի մեծամեծներ, Դաւիթը բռնադատեցինեւ հարկեցին զնա գնալ յԵջմիածին, տիրել եւ հոգալ զշինութիւն նորա խոստանալով ալ թէ մեք օժանդակեմք քեզ յամենայն գործս եւ ի բանս: Այս կերպով Դաւիթ, որ 1604-ի բանի գաղութէն ի վեր Ասպահան կը մնար, 1613-ին սկիզբները դարձաւ եւ եկաւ եւ Էջմիածին հաստատուեցաւ Մարտիրոս եպիսկոպոսի հետ: Հազիւ թէ զայն տեսաւ Մելիքսեղեկ ինքն ալ Երեւանը թողուց եւ Էջմիածին եկաւ, որպէսզի իրաւագուրկ չմնայ, սակայն նախանձ, ոխակալութիւն եւ հակառակութիւն բորբոքուեցան Մայրաթորի մէջ (ՂԱՎ. 154), եւ նորէն Մելիքսեղեկ զօրացաւ յինքն կորչեալ գրաւեց իշխանութիւն, եւ որք Մելիքսիդեանք էին՝ ի չմարդի կալեալ զԴաւիթ արհամարհանօք ունէին զնա: Դաւիթ մահու չափ վշտացեալ, քանի որ Ամիրգունա կուսակալ Մելիքսեղեկը կը պաշտպանէր (1598), պարտաւորուեցաւ նոյնինքն Շահաբասի դիմել որուն հետ լաւ յարաբերութիւն ունէր, եւ որ Վրաց պատերազմին պատճառով Գորի կը գտնուէր, ուր էր բանակին կեդրոնը (ՂԱՎ.155):

Շահաբաս լաւ ընդունելութիւն ըրաւ Դաւիթի, լսեց անոր գանգատը, եւ երբ լսեց թէ Սմսակ սաթան Խալիֆան է (1601) Դաւիթը նեղողը, որուն դէմ արդէն ինքն հակակրութեամբ լեցուած էր, միտքը դրաւ առիթէն օգտուելով զայն նեղը դնել: Այդ եղելութեանց կարգին Դավրիջեցին միւս աթոռակիցին՝ Աւետիսի, ոչ միայն ինչ դեր վարելը չի պատմեր, այլ անունն իսկ չի յիշեր: Թէպէտ մենք չենք ուզեր Գարանարեցին եւ Քանաքեռցին յիշատակութեանց հակառակ Աւետիսի գոյութիւնը ուրանալու չափ յառաջել, սակայն չենք ալ կրնար Դավրիժեցին լոութեան վրայ զարմանքնիս զսպել: Միակ բացատրութիւն կը գտնենք այն պարագային վրայ, թէ Աւետիսի Դաւիթի ու Մելքիսեդեկի կամքին դէմ անկարգութեամբ եւ հակառակ կաթողիկոս եղած էր, ինչպէս Գարանարեցին ալ կը խոստովանի (11.ԱՄՍ.69): Իսկ այս վերջին եղելութեանց պահուն, այսինքն 1612-ին, Դաւիթի եւ Մելքիսեդեկի միասին Եջմիածին գտնուած ատեն, թերեւս Աւետիսի արդէն հեռացած էր անկէ, վասնզի նոյն միջոցներուն նա գտնուած է Ամիդ (ԹՌՈ.Բ.289), եւ քիչ ետքն ալ 1613-ին գացած է Երուսաղէմ Զուղայեցի եւ ուրիշ մեծամեծներու հետ, ուր եւ եպիսկոպոսական աստիճան է առած Գրիգոր Պարոնտէրին, որ Երուսաղէմի աթոռին Վարչութեան գլուխը կը գտնուէր (11.ԱՄՍ.69): Ամենայն հաւանականութեամբ միեւնոյն 1613 թուականն ալ Դաւիթ Մերտինցին վախճանած տարին է (ԲԱՌ.52):

1607. ՇԱՀԱԲԱՍ ԵՒ ԷՋՄԻԱԾԻՆ

Շահաբասի կեանքին ամենէն նկարագրական պարագաներէն մէկն է, կերպ կերպ կերպարաններու ներքեւ ծպտելով, առանց ձանչուելու ժողովրդական խաւերու մէջ մտնել, եւ իր գործերուն նկատմամբ եղած կարծիքները եւ դիտողութիւնները հարցնել եւ ըսել ու իմանալ: Շատ մը զուարձալի եւ հետաքրքրաշարժ դիպուածներ կը պատմուին իր վրայ այս մասին, ուսկից քանիներ Դավրիժեցին եւ Քանաքեռցին իրենց պատմառութեանց մէջ առաջ բերած են: Շահաբասի հետաքրքրութեան առարկայ եղող կետերէն եւ գլխաւորներէն մին էր, թէ ինչո՞ւ իր Պարսկաստան փոխադրած Հայերը, իր կողմէ այնչափ պաշտպանութիւն ու դիւրութիւն տեսնելէ, եւ բարօրութիւն ու արդիւնաւորութիւն վայելելէ ետքն ալ (1590), տակաւին իրենց Հայաստանին կը փափաքին, ուր պիտի չգտնէին Պարսկաստանի մէջ ունեցած վայելքնին: Իրօք ալ այս միտքը ունեին ոչ միայն տգետք եւ աննշանք ոմանք, այլեւ նշանաւորք եւ գիտունք (ՂԱՎ.151): Իր յանձանօթս պտոյտներուն մէջ այդ բանին գաղտնիքը իմանալ ուզենալով, քահանաներէ ու պառաւներէ, եւ նոյն իսկ բարեկեցիկներէ լսած էր, թէ Հայր չի կրնար դատուիլ Եջմիածինի կաթողիկէն եւ Լուսաւորչի Աջէն, որ իրեն համար օրինութեան աղբիւրներն են: Եւ այս պատճառով միտքը դրած էր ոչ միայն Աջը Ասպահան բերել տալ, այլեւ Եջմիածինի տաճարը քակել տալով քարերը փոխադրել, եւ Ասպահանի մէջ վերաշինել, որպէսզի այլեւս Հայաստանի վրայ չմտածեն, եւ աւերեսի աշխարհն Հայոց, եւ շինեսի աշխարհն Պարսից (ՂԱՎ.150): Ըստ եղած է թէ Դաւիթ կաթողիկոսն ալ զայս բանս եւս ասացեալ է առաջի շահին (ՂԱՎ.156): Ըսեր է կամ ոչ, Շահաբաս ուզեց օգտուիլ Մելքիսեդեկի դէմ եղած գանգատէն, եւ առ այժմ գոնէ Աջը Եջմիածինէ հանել: Անգամ մը երբ Նոր-Զուղայի մէջ խոջայ Նազարին հետ կը պատէր, անոր կը յայտնէ թէ այսինչ

տեղ պիտի փոխադրէ եւ վերաշինէ Եջմիածինի կաթողիկէն: Նազար հազիւ թէ Մայրտաճարը քակելու միտքը կը հեռացնէ ըսելով, թէ շահին քարեր չեն պակսիր իր խորհուրդին կատարման, մինչեւ իսկ ոսկիէ կամ արծաթէ տաճար մը կրնայ կանգնել (ՂԱՎ.153), եւ թէ քարերը տեղափոխելու պէտք չկայ:

1608. ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿԻ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ

Դաւիթի եւ Մելքիսեդեկի խնդիրին դաշնալով, Շահաբաս հրաման ըրաւ Մելքիսեդեկը ի պատիժս եւ ի տանջանս մատնել, եւ զինքեան իսկ զմարմնոյ զմիսն իրեն ուտեցնել, իսկ Աջը Եջմիածինէն առնելով Գորի ղրկել: Հրամանին գործադրութիւնը յանձնուեցաւ Թահմազղուլի բէկին, որ փոխանորդաբար Երեւանի կուսակալութիւնը կը վարէր, իր հոր Ամիրգունայի բանակին հետ Վրաստան գտնուելուն համար: Թահմազղուլի անմիջապէս Մելքիսեդեկը ձերբակալեց Երեւանի մէջ, եւ Եջմիածին բերելով, սկսաւ չարչարել միւս միաբաներն ալ տագնապաւ խոշտանգէր, ստիպուելով որ Աջը յանձնեն, որոնք վերջապէս դարանը ցուցուցին, ուսկից Թահմազղուլի Աջը հանեց ու առաւ, դարանին մէջ գտնուող ոսկետուի մեծագին աւետարան մը եւ արծաթեայ խաչ մըն ալ մէկտեղ: Անկէ ետքը Մելքիսեդեկն ու աւանդները առնելով Երեւան կը դառնայ, որ հրամայուած միւս պատիժը գործադրէ բերդին մէջ: Որովհետեւ յօժարակամ չէր կրնար Մելքիսեդեկ իր միսը խածնել եւ ուտել, զայն կրնակի վրայ կը տարածեն, ոտուըներէն ու ձեռուըներէն չորս ցիցերու կը պրկեն, բեւեռաքաշով՝ այսինքն է աքցանով թեւէն պատառ մը միս կը փրցնեն, եւ բռնի բերնին մէջ կը խօթեն, եւ փատուորներ կը սկսին ծեծել, մինչեւ որ ծամէ ու կլլէ, ուսկից ետքը մունետիկը կաղաղակէ, թէ կատարեցաւ հրաման թագաւորին, եւ Մելքիսեդեկը կապերէն կը քակեն, բայց շղթայակապ կը բանտարկեն շահին զրկելու համար (ՂԱՎ. 157): Այս տարադէպ գործերը տեղի ունեցան յաւուրս պահոց փոխման Աստուածածին (ՂԱՎ. 158), որուն բարեկենդանը 1612-ին՝ կը հանդիպէր օգոստոս 9-ին: Մելքիսեդեկի չարչարանքը այսպէս տեղնիտեղօք կը պատմէ Դավրիթեցին, սակայն համբաւը շատ աւելի մեծցուցած է զայն, իբր թէ ուրագով գերկու բէնն, այսինքն ուսերը տաշեցին որպէս զիայտ, ինչ որ լոկ զրոյցէ առնելով գրած կըլլար Երգնկացի Ամիրասը (ՏԱԾ. 355): Չարչարանքին գործադրուելէն ետքը Ղուրաք Նաջիրլու անուն սպայի մը պաշտօն յանձնուեցաւ, զինուորական պահպանութեամբ Մելքիսեդեկը կապանօք եւ աւանդները սնտուկով Գորի տանիլ Շահաբասին: Սա աւանդները կը զննէ ու կը պահէ, իսկ Մելքիսեդեկը սպաննել պիտի տար. Եթէ Ամիրգունայի միջնորդութիւնը չըլլար, բայց առջեւը հանելով կը սպառնայ, եւ շղթայակապ կը պահէ, ետքէն ալ Թահմազղուլի փոխկուսակալին կը զրկէ, որ աւանդներուն ու Եջմիածինի կաթողիկէին նշանաւոր քարերուն հետ Ասպահան ղրկէ, ուր ինքն կուզէր դատել Մելքիսեդեկը՝ պատերազմի դաշտէն հեռանալէն ետքը: Ըստ այսմ ալ կը գործադրուի Մելքիսեդեկ միշտ շղթայակապ Ասպահան արգելական կը տարուի: Աջն ու աւետարանն ու խաչը Սաֆարի տունը իպահ կը տրուին, Ս. Հռիփսիմէի Աշխարհներուն հետ, իսկ կաթողիկէին քարերուն առաքումը կը յետաձգուի, մինչեւ որ քակուին, պատրաստուին եւ ծանր կառքերով եւ յարմար եղանակի մէջ կարենան Եջմիածինէ Ասպահան փոխադրուիլ:

Դավրիժեցին Մելիքսեղեկին կրած արկածներուն վրայ խորհրդածելով կը գրէ, թէ պարտ է սքանչանալ եւ հիացմամբ զարմանալ ըստ հատուցումն գործոցս, իբր զի այս կերպով անգամ մըն ալ ճշմարտուեցաւ թէ որով եւ մեղանչէ ոք, նովիմբ եւ տանջեսցի: Իսկ Մելքիսեղեկը կը մեղադրէ, նախ բոլոր յոյսը մարդու, այսինքն Ամիրգունայի վրայ դնելուն, եւ երկրորդ Սրապիոնի գլուխը բերած փորձանքներուն համար (1586): Թահմազորվի բէկ սրբութիւնները ատեն Յովիաննէս քահանայի մը յանձնած էր անոնց ընկերանալ, իսկ Ասպահան հասնելուն մեծահանդէս թափորով եւ Եկեղեցական արարողութեամբ կատարուեցաւ անոնց ընդունելութիւնը: Այդ վերջին Եղելութիւնները տեղի ունեցան 1613 տարւոյն սկիզբները, եւ ասով տեսնուի, թէ Մելիքսեղեկի հնար չէր 1613 մարտ 22-ին ազատօրէն պապին նամակ գրել, եւ Զաքարիա կըլլայ զայն յարմարցնողը քանի որ Կ. Պոլսոյ մէջ էր, եւ տեղեկութիւն չունէր հեռաւոր Արեւելքի մէջ Եղածներէն (1605):

1609. ՄԵԼԻՔՍԵՂԵԿ ԵՒ ՂԱՒԻԹ

Երբ Շահաբաս Մելիքսեղեկն ու աւանդները դրկեց, Ղաւիթ Գորի կը մնար քանակին մէջ, եւ պատուաւոր գիրք կը պահէր մինչեւ որ Շահաբաս հրամայեց որ Երթայ Էջմիածին նստի եւ իր կաթողիկոսութիւնը վարէ: Ղաւիթ իրաւունք ունէր Ամիրղունայէ կասկածելու, Շահաբասին դիմեց ըսելով: Թագաւոր իմ, զիս ի խանն ամանաթէ, զիս խանին յանձնարարէ, մինչեւ խանը կը յայտարարէ թէ ի վերայ գլխոյ իմոյ ունի դա տեղի հանգստեան: Իրօք ալ ցորչակ Շահաբաս Վրաստան կամ Ատրպատական կը գտնուէր: Հայաստանի շրջականները, Ամիրգունա շատ պատուով կը վարուէր Ղաւիթի հետ, բայց Երբ նա Ասպահան գնաց ու հեռացաւ, սկսաւ խոժորիլ, ոչ պատուէր եւ ոչ խօսէր, կամ խրոխտանք խօսէր եւ ձանադէմ երեւէր (ՂԱՎ.163): Մինչեւ այն ատեն Մելքիսեղեկ յաջողած էր Ասպահանի Հայերուն միջնորդութեամբ ազատօրէն եւ ընդարձակ ապրիլ, կաթողիկոսութիւն ալ կը վարէր (ՂԱՎ.162), Ամիրգունայի հետ գաղտնի կը թղթակցէր, նորէն Էջմիածին դաշնալու եւ Մայրաթուն տիրանալու միջոցներ կը խորհէր, մինչեւ իսկ կը մտածուէր որ Ամիրգունա ի ծածուկ հնարիւք իմն սպանցէ զՂաւիթ (ՂԱՎ.163):

1610. ԷՋՄԻԱԾԻՆԻ ՔԱՐԵՐՈ

Այդ Եղելութեանց սկիզբներն էր, որ Էջմիածինի կաթողիկէն 15 նշանաւոր քարեր հանուեցան, որոնք են. 1. Սուրբ սեղանն յորոյ վերայ պատարագն սուրբ մատչէր. 2. Եւ այս սեղանոյս սիւնն. 3. Քրիստոսի իջման տեղեաց քարն. 4. Աւազան. 5. Մէկ քար ի կողման հարաւային աստիճանէ բեմին. 6. Եւ մէկ քար ի կողման հիւսիսոյ աստիճանէ բեմին. 7-10. Չորս քար ի չորից անկեանց Եկեղեցւոյն. 11-12. Երկու քարէ մոմտան որ է աշտանակ, եւ 13-15. Երեք այլ որոշ քարինք ի սալայարկ քարանց բեմին: Այս 15 կտորները Եղին ի մէջ կաշւոյ եւ կարեցին, զինուորական պահպանութիւն կազմեցին, նորէն նոյն տէր Յովիաննէս քահանայն (1608) հսկող նշանակեցին, Նաղդի բէկ անուն սպայ մըն ալ գլխաւոր դրին, ըստ բաւականի քարանցն սայլեր պատրաստեցին (ՂԱՎ.161), եւ գոմէշներ լծելով Ճամբայ հանեցին 1614ին, բայց մինչեւ որ Ասպահան հասան, հայկական ամանորը անցած էր եւ փոխեալ էր տարին (ՂԱՎ.162): Այդ

ամանորը 1614 հոկտեմբեր 19-ին իյնալուն, իդէա է ըսել որ 1614-ին վերջերը կամ 1615-ին սկիզբները քարերը հասան Ասպահան, եւ քաղաքին մօտերը՝ Բաթուն կոչուած մահմետական գիւղին մօտ գտնուող գմբեթին մէջ զետեղուեցան, ուր Հայեր սկսան շարունակ ուխտի երթալ: Քարերը իոն մնացին ժամանակ մը, ըստ ոմանց 2, ըստ այլոց 7, կամ աւելի եւս տարի (ՂԱՎ.161), մինչեւ որ Բաթունցիք անոնց ներկայութիւնը իրենց համար չարագուշակ նկատելով, խնդրեցին որ փոխադրուին, եւ հանդէսով տարուեցան Նոր-Զուղայի մէջ Խօջենց Եկեղեցին, ուր Ղավրիժեցին աչքով տեսած եւ համրած է 15 քարերը (ՂԱՎ.162):

1611. ՓՈՒԹԿԱՅ ԱՐԿԱԾՆԵՐ

Քանի կը յառաջանար Հայերուն Պարսկաստանի մէջ տեղաւորուիլը, հետզհետէ կը նուազէր Շահաբասի անոնց նկատմամբ գործածած համաւիր ընթացքը, եւ զանազան առիթներով խստութեանց կը ձեռնարկէ, մահմետական մոլեռանդութիւնն ալ խառնելով: Շահաբասի բռնի տարած զաղթականութենէն ետքը, կամաւոր զաղթականութեան հոսանք մըն ալ սկսաւ ձէլալիներու յելուզակութեանց երեսէն (1593), եւ զանազան կողմեր փախչող Հայերուն մէջէն թեւ մըն ալ Պարսկաստան եկած էր, եւ ապաւինած Երեւան, Գանձակ, Թավրէզ, Արտավիլ, եւ շրջակայ գաւառներ: Շահաբաս անոնք ալ աւելի ներսերը փոխադրեց, եւ գլխաւորաբար Ասպահան եւ Ֆահրապատ գաւառները, եւ յատկապէս Փութկայ կամ Գէզգունի աւանը: Այս վաղթական խումբին վրայ վերակացու նշանակած էր Շահաբ տղան, եւ իրեն օգնական Ուզուրլու բէկ, եւ իրենց ձեռքին ներքեւ եղող երկու բաժիններու վրայ մէյմէկ հայ մելիքներ, Մուրատ Ղըրխեալան եւ Յովսէփ Ղարապաշ: Քիչ ատենէ այդ խումբը չքաւորութեան մէջ ինկաւ, ունեցածը ծախեց ու վատնեց, եւ պարտաւորուեցաւ արքունի առատաձեռնութեան դիմել: Շահաբաս հաւանեցաւ օգնել, բայց ոչ նուիրատութեամբ, այլ փոխատուութեամբ, եւ տուաւ Ղարապաշի բաժինին 300 եւ Ղըրխեալանի բաժինին 100 թուման, պայմանով որ 3 տարիէ փոխը վճարեն առանց տոկոսի, եւ ով որ չկարենայ վճարել, պարտաւոր ըլլայ կամ մահմետական ըլլալ եւ կամ իր զաւակները տալ, մանչերը 4 եւ աղջիկները 3 թուման հաշուով: Այդ փոխատուութիւնը եղած էր 1608-ին, եւ Շահաբաս լսեց մինչեւ 1613, եւ ուր ուրեմն սկսաւ պահանջել, Ուղևորլու բէկին պաշտօն տալով գանձումներն ընել: Հայեր ոչ միայն փոխը չշահեցուցին, այլ առածնին կերան, եւ վատնեցին, եւ վճարման ատեն յուսահատութեան մատնուեցան, անոր համար Ղավրիժեցին սիրտին ցաւէն արբշիռ, անագորոյն, անիմաստ, անասնաբարոյ, եզնաբարոյ կը կոչէ այդ անհեռատես Հայերը (ՂԱՎ.112): Հարկապահանջ պաշտօնեաներ եւ գինուորներ, կը բռնադատէին, չարչարէին, կախէին, հարկանէին, բանդարգել առնէին. ժողովուրդին ունեցածն ալ անոնց պէտքերուն ծախսուեցաւ, եւ եղան իսպառ աղքատ եւ չքաւորք (ՂԱՎ.113): Աղաչանքներ եւ պաղատանքներ անօգուտ եղան Շահաբասը ողոքելու, որ պահանջատէրի իրաւոնքով ի դատաստան առ դատաւորս դիմել կը պատասխանէր: Խեղձ Հայեր զաւակնին ու ընտանիքնին հաւաքելով Շահաբասի առջեւ տարին իբրեւ վճարման գին, այլ սա լաց ու կոծէն ազդուածի պէս, չուզեց կենդանի վճարները ստանալ, եւ առաջարկեց, որ միւս պայմանը գործադրուի, այսինքն է մահմետականութիւն ընդունին

(ՂԱՎ.115): Ահագին շիոթ եւ աղմուկ յառաջ եկաւ այդ պատճառով, զինուորներ կը բռնադատէին եւ կը խոշտանգէին, Հայեր կընդդիմանային եւ կողբային: Այդ նեղ ժամուն օգնութեան հասաւ լատին եպիսկոպոս մը, անունը անծանօթ մնացած, որ Հայերը կրօնքի հաստատութեան յորդորելով, գաղտնապէս 200 թուման վճարեց Ղարապաշի խումբին եւ 50 թուման Ղըրխեալանի խումբին, եւ մնացածին համար ալ պայմանաժամ ուզելով կացութիւնը հանդարտեցաւ (ՂԱՎ.116). բայց շուտով խօռվեցաւ: Ղարապաշի խումբն երկու Հայեր, Բաղդասար եւ Ախիջան, իրենց մելիքէն տասնական թուման կը պահանջէին, սպառնալով որ թագաւորին լուր կու տան թէ ֆռանկ եղան, որ այնպէս դրամնին ճարեն: Թէպէտ մելիքն ու գլխաւորներ խնդրեցին համբերել, որ արքունի պարտքէն ետքը իրենց ալ վճարեն, անոնք չանսացին, եւ անհիմն մատնութիւնը ըրին, իրենք ալ իսլամացան եւ թլփատուեցան: Շահաբաս բարկանալով սկսաւ Ղարապաշ մելիքը յանդիմանել, որ եթէ դրամի համար հաւատափոխ չէիք ըլլար, ինչո՞ւ Ֆռանկ եղաք, եւ մէկ կերպով չհամոզուեցաւ անոր յայտարարութեանց, թէ ոչ եմք դարձեալ, այլ կամք ի հաւատն մեր, եւ ամէն կերպ խստութիւն հրամայեց գործածել, մինչեւ որ մահմետականութիւն ընդունին: Յովսէփ Ղարապաշը գլխիվայր կախելով այնչափ բրածեծ ըրին, որ եղեւ անշունչ իբրեւ զմեռեալ, եւ իր ժողովուրդն ալ սկսան անխնայ չարչարել, հարկանել եւ վիրաւորել, ի կախաղանի եւ յորսայս, ի շղթայս եւ ի կոճեղս ի բանտս եւ յարգելանս սովով եւ ծարաւով, եւ այս գբազում աւուրս, եւ վերջապէս բռնութեամբ ի վայր կոխեալ թլփատէին, եւ կիսամեռ խեղճերուն բերնէն հաւանութիւն առնելով, աւետիս տարին Շահաբասի, թէ հրամանը կատարուեցաւ, եւ նա ուրախանալով իրաքանչիւր տան գլուխ երեքական թուման պարգել բաշխել տուաւ (ՂԱՎ. 118):

1612. ՓՈՒԹԿԱՅԻ ՄԻՒՍ ԲԱԺԻՆԸ

Ասոր վրայ կարեք միւս բաժինին եկաւ, բայց Մուրատ Ղըրխեալան շուտով տկարացաւ եւ յանձնառու եղաւ իսլամանալ, իս իր ժողովուրդին համար յայտարարեց, թէ ոչ իրմէ, այլ Բաղդասար քահանայէն կախում ունի: Այս խոսքը լսուածին, պէս Բաղդասար իր ժողովուրդը հսկումի հաւաքեց, ցայզապաշտօն կատարեց, պատարագեց, եւ ժողովուրդը հաղորդեց, եւ երբ առտուն խնդրակներ եկան արիաբար անոնց հետեւեցաւ: Շահաբաս սաստիկ բարկութեամբ սկսաւ սպառնալ, աթիւծներու յօշոտել տալ եւ շուներու կերակուր ընել, եթէ յանձն չառնու կրօնափոխ ըլլալ: Քահանայն հանդարտօրէն կը պատասխանէ. Եթէ ասես ինձ՝ իմովք կամօքն դառնալ յիմոցս հաւատաց, ես կամօք իմովք ոչ դառնամ: Եւ թէ բռնութեամբ դարձուցանես ոչ է այդպէս հրամայեալ քեզ օրինագիրն քո եւ թէ Վասն պարտուց քոց ասես եւ խնդրես զյուրովն տուեալ եմք, եւ որ ինչ մնացեալ է զայն եւս այսօր եւ ի վաղիւն վճարեմք (ՂԱՎ. 120): Շահաբաս, որ իր բռնապետական գործերուն մէջ լաւ կողմ մը կը պահէր, յուզուեցաւ Բաղդասարի իմաստուն պատասխանէն, զգաց անոր ոյժը, պահ մը լռեց, եւ յետոյ հրամայեց: Գնացեալ տար զմնացեալ պարտսն քո, եւ այսպէս Ղըրխեալանի խումբը ազատեցաւ յերկուց վտանգից ի տանջանաց եւ յուրացութենէ: Ասոր վրայ լատին եպիսկոպոսը ներկայացաւ եւ իրաւունք պահանջեց Շահաբասէ, որ եթէ Ղարապաշի բաժինը ուրացութեան հպատակեցուց, ուրեմն դրամը պահելու իրաւունք

չունէր, եւ Շահաբաս ետ դարձուց 200 թումանը: Կերեւի թէ ներքնապէս ալ ցաւեցաւ Շահաբաս գործածած խստութեան համար, վասն զի այլեւս չծանրացաւ բռնի ուրացող խումբին վրայ, որոնք շարունակեցին քրիստոնէի կեանք վարել առաւել հաստատուն քան զառաջինն, վասն խղճմբտանաց ուրացութեան, եւ հրապարակաւ կատարել եկեղեցական պաշտամունք մկրտութիւն, թաղում, հաղորդութիւն, եւ այլն, եւ մահմետականացն ոչինչ փոյթ էր, այնպէս որ Դավրիժեցին կը վկայէ թէ որդիք նոցին ամեներեան քրիստոնեայք են այժմ: Իսկ մելիք Մուրատ Դղրիսեալան, պատճառանք մը յարմարցնելով թալրիզ, եւ անկէ Երուսաղէմ գնաց ընտանեօք, եւ անդ քրիստոնէաբար ապրեցաւ, եւ որովհետեւ արհեստիւ քարագործ էր, մինչեւ կեանքին վերջը վանքին համար աշխատեցաւ առանց վարձու, եւ ինքն ու կինն ալ ինն մեռան ու թաղուեցան (ՂԱՎ.122): Փութեկայ կամ Գէզգունի արկածները՝ 1613-ին սկսելով մինչեւ 1614 տեւած էին:

1613. ԾԱՀԱԲԱՍ ԵՒ ԴԱԻԻԹ

Այդ միջոցին, ինչպէս առիթ ունեցանք յիշելու, Դաւիթ կաթողիկոս կը մնար Էջմիածին, եւ Մայրաքորի մէջ կը պաշտօնավարէր, թէպէտ Ամիրգունայէ լաւ աչքով չէր նայուած: Իսկ Մելքիսեդէկ կը մնար Ասպահան, եւ նա ալ այդտեղ իբր կաթողիկոս կը գործէր, թէպէտ Շահաբասէ չարտօնուած (1609): Իսկ Աւետիսի համար չենք գիտեր, թէ ո՞ւր գացեր էր Երուսաղէմի մէջ ձեռնադրութիւն կատարելէն ետքը (1606), զի միայն շատ աւելի ուշ Էջմիածին գտնուիլը գիտենք, առանց կարենալու երբ Եկած ըլլալը Ճշդել: Այսպէս անցան քանի մը տարիներ, մինչեւ Թուրքաց նոր արշաւանքը Պարսից դէմ, իրամանատարութեամբ Օքուզահմատ փաշայի (ՂԱՎ.161), որ է մեծ Եպարքոս Էօքիզ Մէհմէտ փաշան, որ 1615 մայիս 22-ին Կ. Պոլիսէ մեկնեցաւ, բայց ձմեռը Հալէպ անցուց, եւ 1616 գարնան բացուելուն կամաց կամաց յառաջացաւ, Նախիջեւանը գրաւեց 40 օր պաշարելէ ետքը, քանի մը յաղթութիւններ ալ տարաւ Պարսիկ զօրավարներու վրայ, եւ Եկաւ Երեւանը պաշարել (ԺՈՒ.200): Շահաբաս անձամբ Եկաւ քաղաքին պաշտպանութեան, եւ իր բանակը հաստատեց Գառնիի լեռները, ուսկից Օսմանեան բանակը նեղեց, Երեւանի պաշտպանութիւնը վարող Նեհավենտ զօրավարն ալ լաւ դիմադրեց, ձմեռուան ցուրտն ալ վրայ հասաւ, եւ Էօքիզ Մէհմէտ ձեռնթափ Կարին դարձաւ (ՂԱՎ.200): Այդ պահեհէն օգտուեցաւ Դաւիթ դարձ գիտելոյ խանին, այսինքն Ամիրգունայի, Շահաբասի մօտ Երթալ, եւ նորէն գանգատիլ Ամիրգունայի ընթացքին եւ Մելքիսեդէկի գրգռութիւններուն մասին: Շահաբաս նպաստաւոր կերպով ընդունեցաւ գանգատը, բայց քաշուեցաւ Ամիրգունայի դէմ բան մը ընել, որ կարող եւ օգտակար պաշտօնեայ մըն էր, եւ բոլոր ցասումը Մելքիսեդէկի վրայ դարձնելով՝ Զէրքէզ իրահիմ սպային իրամայեց, որ իսկոյն Երթալ զայն իրեն բերէ Ասպահանէ, մինչ Մելքիսեդէկ պտոյտի ելած էր: Իբրահիմ Ետեւէն գնաց, եւ Գանդիման գաւառի Քաթակ գիւղը գտաւ զայն, եւ շղթայի զարնելով իջեցուց Ասպահան, անկէ ալ բերաւ Վայոցձոր, ուր Եկած էր Շահաբաս Գառնիէ դարձնալով: Դաւիթ տակաւին Շահաբասի հետ կը մնար, եւ տեսնելով որ նա Մելքիսեդէկը շղթայակապ պահելով գործը կը ծգձգէ, եւ անմիջապէս նպաստաւոր որոշման յոյս չկայ, խիթալով ալ նորէն Էջմիածին դարձնալ, իրաման խնդրեց Ասպահան Երթալ, եւ Շահաբաս արտօնեց,

Զղախարն գաւառի Ֆունտիկան գիւղի հասոյթն ալ իրեն դարման կենաց պարգևելով: Դաւիթի մեկնիլը կրնանք դնել 1617 տարւոյ սկիզբները: Իսկ Շահաբաս հետզհետէ եկաւ Վայոցձորէ Նախիջեւան, ուր վաղանցուկ եղած էր Օսմանեանց գրաւումը, եւ անկէ ալ Ազուլիս որ է Գողթն (ՂԱՎ. 165): Ինչպէս կը տեսնուի այս միջոցին Մայրաքոռը բոլորովին անտէրունց կացութիւն մը ունեցաւ, Դաւիթ Ասպահան քաշուած, Մելիքսեռեկ շղթայակապ բանտարկուած, եւ Աւետիս թափառող աստանդական: Արդէն լքեալ եւ ամայացեալ Եջմիածինը՝ աստիճան մը եւս աւրուելու եւ քանորուելու ձամբուն մէջ մտած էր արդէն մայր տաճարն ալ կիսակործան կերպ մը առած էր 15 կտոր գլխաւոր քարերու վերցուելովը (1610), եւ ով գիտէ որչափ ուրիշ աւերածներ ալ գործուած էին անոնք հանելու համար:

1614. ԱՆԴՐԵԱՍ ԱԳՈՒԵՑԻ

Շահաբաս կը սիրէր ամէն կողմ համակրական ցոյցեր տեսնել, ուստի ժողովուրդն ալ կրցածին չափ հանդէսներ կը պատրաստէր անոր գալուն կամ անցնելուն, բոլոր ժողովուրդը մեծով ու պատիկով զայն կը դիմաւորէր, զարդարուն զգեստներով, ծաղիկներով եւ մրգեղիններով զինքը կը պատուասիրէր, բուրումներ կը ծխէր, իսկ գուսաններ եւ երգեցողներ արուեստական նուագարաններով կը նուազէին եւ ընտրեալ վայելչահասակ ու գեղեցկատես երիտասարդներ եւ աղջկներ զգինին ոսկի բաժակաւ մատուցանէին շահին: Եկեղեցական դասակարգն ալ շուրջառ եւ շապիկ հազած, խաշալամ եւ աւետարան բարձրացուցած, խնկօք եւ մոմեղինօք, զանգակով եւ ծընծղայիւք եւ երգելով զնային մինչեւ որ շահը հասուցանէին յիւր իջեւանն: (ՂԱՎ. 274) Ազուլիս հասած ատենն ալ այդ ամէնը կատարուեցան, ուր դպրատան վերակացու եւ ուսուցիչ էր Անդրէաս Ազուլեցի երիտասարդ եւ ուսեալ քահանայ մը: Ինչպէս կըլլայ, Շահաբաս կը դիտէ զի ածիլեալ էին կուլակք մանկանցն, եւ միտքը կը դնէ թէ ասիկա նպատակով ըրած են, որ տղաքը տգեղացնեն, որպէսզի չըլլայ թէ ինքն հաճեալ ի նոսա առնիցէ ի նոցանէ, ինչ որ կը ցուցնէ թէ այսպիսի բաներ ալ կընէ եղեր: Կուլակ ըսուածը Եկեղեցականներուն գագաթին վրայ, աւելի կամ նուազ մեծութեամբ ածիլուած բոլորակ մասն է, որ Լատիններու հետեւողութեամբ սկսած է գործադրուիլ, երբ ձեռնադրութեան մաշտոցին փոփոխութեամբ՝ խուզումն հերաց արարողութիւնն ալ մտած է Հայոց մէջ, թէպէտ ոչ միշտ եւ ոչ ամէն տեղ գործադրուած: Ընողը գտնելու համար տղոց վերակացու քահանան հարցուիրձի կենթարկեն, եւ նա ուրիշը ձեռք չտալու համար ինքզինքը կամբաստանէ: Ասոր վրայ կը բանտարկեն, եւ կրկին կը հարցուիրձեն, բայց իրմէ զատ ուրիշ մը չցուցնելու համար, գետինը տարածելով սաստիկ կը գանակոծեն, եւ ուրացութիւն կառաջարկեն գլխապարտութենէ ազատելու համար: Անդրէասի յանձն չառնելուն վրայ երկար կը փորձեն սպառնալիքներով եւ խոստումներով, միջնորդութիւններ ալ ընդունելի չեն ըլլար, նոյնիսկ չի լսուիր Ցղնացի խօջա Անձրեւի կնոջ աղաչանքը, որում մայր էր ասացեալ շահն: Վերջապէս մահուան վճիռը արձակեց Շահաբաս, եւ ամբոխով տարին Անդրէասը կատարման տեղը, ուր շատեր, եւ նոյն իսկ երիտասարդ քահանային ծնողքը, զինքը արիութեան կը յորդորէին: Հոն ալ շատ մը սպառնական եւ ահացուցիչ ձեւերէ ետքը, Վերջապէս պատառեցին գորովայնն եւ ծակեալ

զջիս սրունից ոտիցն պարանով գլխիվայր կախեցին, ուր կենդանի մնաց մինչեւ ի մուտս արեւուն, եւ կախաղանի վրայ հոգին աւանդեց 1617 նոյեմբեր 18-ին, որուն համեմատ տրէ 10 ամսաթիւը հաստատուն տոմարով է գրուած: Մարմինը պահմը անթաղ թողուելէ Ետքը, քրիստոնեայք արտօնուեցան վերցնել, եւ թաղեցին Ագուլիսի մէջ Խցանորի Եկեղեցւոյ բակը (ՂԱՎ. 277):

1615. ՄՈՎՍԵՍ ԵՒ ՊՈՂՈՍ

Երեք ամիսի չափ Անդրէաս քահանայի նահատակութենէն, եւ դեռ ձմեռնային Եղանակը չէր անցեր, որ է ըստ 1618 փետրուարի մէջն էր, եւ Շահաբաս ալ տակաւին Ագուլիսի կողմերը կը գտնուէր, երբ խօսակցութեան կարգին, քրիստոնէից թշնամի Ագուլեցի Շահուուզ բէկ, կը յիշէ թէ Անդրէասի ըրածը Տաթեւ գտնուող Մովսէս վարդապետի թելադրութեամբ Եղած է, եւ թէ Աստապատ գտնուող Պողոս վարդապետ մըն ալ միեւնոյն ուղղութեամբ կը գործէ, Շահաբաս իսկոյն կը հրամայէ Երկուքն ալ ձերբակալել եւ բերել: Մովսէս վարդապետ Տաթեւացին յիշած ենք արդէն (1603), որ Կեսարացի Գրիգորի 1611-ին Երկրորդ անգամ Երուսաղէմէ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան գալուն միասին Եկած էր, եւ 1612-ին անոր Կեսարիա քաշուած ատեն (1614) անկէ բաժնուած էր, իր հայրենիքին մէջ աշխատելու համար: Մովսէս Տիարպէքիրի մէջ իր առաջին վարդապետին Սրապիոն կաթողիկոսի գերեզմանին այցելէ, եւ Վան ու Թավրիզ հանդիպելէ Ետքը, Տաթեւ Եկած եւ այնտեղ նոր վանական կեանք եւ գործունէութիւն հաստատելու կաշխատէր (ՂԱՎ.219), ուրկէ ստացած է Տաթեւացի մակդիր անունն ալ, որով սովորաբար կը կոչուի, թէեւ բնիկ Խոտանանցի էր, Սիւնեաց աշխարհէն (ՂԱՎ.217): Մովսէսի գլխաւոր նպատակներէն մին ալ էր գիւղեր եւ քաղաքներ պատելով քարոզել եւ խրատել, եւ բարոյական ու քրիստոնէական կենցաղ վերարծարծել, որ իսպառ ինկած եւ աղաղուած էր ժամանակին ծախորդութիւններուն եւ Եկեղեցականութեան անկումին պատճառով: Սոյն նպատակի համար գլխաւոր տեղեր դպրատուններ կը բանար, եւ շրջականներէն ալ տղաքներ կը հաւաքէր եւ ուսուցիչներ կը կարգէր, ինչպէս Եղած էր Ագուլիս դպրոցն ալ (ՂԱՎ.273), որուն վերակացուն էր Անդրէաս նահատակ քահանան (1614): Այս աշխատութեան կակնարկէր Ագուլեցի Շահուուզը՝ Մովսէսի վրայ խօսելով: Անոր համանման կերպով աշխատող մըն էր Պողոս վարդապետն ալ, բնիկ Մոկացի, Բար գիւղէն, Վարագայ վանքը Կարապետ Զագ վարդապետի աշակերտած, եւ անկէ Ետքը ինքզինքը քարոզութեան նուիրած, նոյն իսկ Թավրիզ քաղաքի մէջ ժամատուն բացած, եւ Եկեղեցիներ նորոգելու աշխատած: Գողթան գաւառին վրայ առանձինն ջանք էր թափած, ուր մեծ հռչակ հանած էր Ցղնայի առաքելաշէն Եկեղեցւոյն փակեալ դուռներուն հրաշալի բացումովը (ՂԱՎ.204): Իր շրջագայութեանց մէջ ժամանակ մըն ալ Աստապատ մնացած էր, ուր Աւետիքը գող կրօնաւորներուն սպանութիւնէն ետ կեցուց(1599), եւ անկէ Ետքն ալ միշտ լծակից եւ աշխատակից Եղաւ Մովսէս Տաթեւացիին՝ քարոզութիւնը ընդարձակելու եւ դպրոցներ բանալու ձեռնարկին մէջ, ինչպէս յանուանէ կը յիշուին Շոռոթի եւ Աստապատի դպրոցները (ՂԱՎ. 273): Այս Երկուքն էին որոնց ձերբակալման հրամանը տուաւ Շահաբաս:

1616. ՏՈՒԳԱՆՔԻ ՎՃԱՐՈՒՄԸ

Խնդրակներ շատ դժուարութիւն չքաշեցին, զի շարունակ հրապարակի վրայ էին երկու վարդապետներն ալ: Երկուքն ալ ձերբակալեցին, վիզերնին անցուցին օղամանեակ զուգեալ ի փայտից, եւ ոտուըներնուն երկաթ ոտնակապ, եւ յաւուրս ցրտութեան ծմերայնոյ Շահաբասին բերին: Նա առաջ կը մտածէր այդ երկուքն ալ նահատակել, բայց հարկաւ ցնցուած պիտի ըլլար Անդրէաս քահանայի եղերական պատահարէն, որ միտքը փոխեց, եւ տուգանքի ձեւը նախընտրեց խորհելով թէ այս կերպով լինի աւելի օգուտ մեզ, եւ վնաս նոցա: Տուգանքի քանակը 500 թուման նշանակեց երկուքին համար, բայց նոյն իսկ իր նախարարներուն միջնորդութեամբ 300 թումանի իջեցուց (ՂԱՎ. 278): Վարդապետները անկար եւ չքաւորք էին, ուստի արտօնութիւն ստացան զինուորներու հսկողութեամբ հանգանակութեան ելլել, եւ շուտով յաջողութիւն գտան իրենց սրբակեաց համբաւը, որով ամէնքը անքնայաբար թափէին զինչս եւ զողորմութիւնս առաջի վարդապետացն: Հանգանակութիւնը մինչեւ 700 թուման արդիւնաւորեց, որով ոչ միայն տուգանքը, այլ եւ ինչ որ այսր անդր խարճ գնաց վճարեցին, եւս եւ բազում գերիք եւ բանտարկեալք եւ դատապարտեալք ազատեցան վարդապետներուն շնորհիւ (ՂԱՎ. 279): Մովսէս եւ Պողոս ազատութիւն ստանալով իրենց տեղերը դարձան, եւ իրենց առաջին քարոզութիւնները շարունակեցին, մինչ Շահուուզ Ազուլեցին քիչ օր ետքը սպանուեցաւ, ինչ որ զրած մատնութեան աստուածային պատուհասը նկատուեցաւ (ՂԱՎ. 279): Մելիքսեղեկ կաթողիկոս ալ տուգանքի համար կալանաւոր էր, բայց վարդապետներուն պէս բախտաւոր չեղաւ: Շահաբաս Ազուլիսէն ելլալով Դանզի եւ անկէ Ասպահան եկաւ, եւ Մելիքսեղեկ կապանօք շրջէր ընդ բանակի արքայի, անոր որոշման սպասելով: Քաշած նեղութիւններէն ազատելու համար, քանից դիմում ըրած էին, որ եթէ մահուամբ եւ եթէ կենօք վերջ տայ իր տառապանքին վիճակին: Իսկ Շահաբաս յայտարարած էր, ոչ սպանանեմ եւ ոչ թողում մինչեւ որ որոշեալ տուգանքը վճարէ: Որոշուած գումարն ալ 300 թուման էր, երեք յանցանքներուն համար հարիւրական թուման, մէկը՝ Ս. Հռիփսիմէ նշխարքը կառշառքով ծախելը (1599), միւսը անհրաման Մուշկունէ ետ դառնալը (1588), եւ երրորդը՝ իւրովի Ասպահանի մէջ կաթողիկոսութիւն վարելը (1609): Մովսէս եւ Պողոս վարդապետներուն տուգանքին համար առատածեռն եղող Հայերը, անտարբեր կը մնային Մելիքսեղեկի նկատմամբ, եւ ոչ միայն Պարսիկ մեծամեծներ, այլեւ Հայ իշխաններ՝ Նազար, Սուլանում, Միրվէլի եւ Հայկազն, իրեն հասկացուցին, թէ ուրիշ եղանակ չկայ իրեն, այլ պարտիս տալ եւ գերծանիլ (ՂԱՎ. 166): Կերջին յուսահատութեան մէջ Մելիքսեղեկ առաջարկեց թագաւորին, որ ուզած տուգանքը կալանաւոր մնացած ատենը ձարել անհնար ըլլալուն, եթէ ազատ թողուի եւ կաթողիկոսութիւնը վարել արտօնուի յանձն կառնէ տարեկան հարիւր թուման վճարել թագաւորին: Այս առաջարկը առաւել շահաւոր երեւցաւ Շահաբասին, ուստի կատարեց զիսնդրանս նորա, կաթողիկոսութիւնը վարելու հրովարտակ տուաւ, շղթաներէն արձակեց, եւ թողուց որ երթայ եւ խոստացած գումարը հաւաքէ եւ վճարէ (ՂԱՎ. 167): Դավրիժեցին գիտել կու տայ թէ կերպ կերպ պատմուած են 100 թուման տարեկան հարկին պարագաները, ոմանք կըսեն թէ միայն երեք տարուան համար, եւ ուրիշներ թէ մշտնշենաւոր էր

Մելիքսեղեկի առաջարկը. Եւ դարձեալ թէ միայն իր ազատութեան համար առաջարկած էր, իսկ ուրիշներ՝ կաթողիկոսութեան կացութիւնը դժուարացնելու դիտմամբ, գործած էր կըսեն: Հարկաւ յստակ յօդուածներով որոշ գժուած գործ մը չէր, բայց տեւական եւ տաժանելի բեռ մը եղաւ աթուին վրայ: Իսկ Մելիքսեղեկի ծեռքը զօրաւոր գէնք մը եղաւ, համարձակորէն շրջելու եւ ժողովուրդին վրայ բռնանալու, նոյն իսկ արքունական արտօնութեամբ (ՂԱՎ. 168): Հազիւ թէ ազատութիւն գտաւ, յաղագ ժողովքի շրջագայութեանց ծեռնարկեց, նախ Տիղիս անկէ Թաւրիզ, անկէ Ասպահան (ՂԱՎ. 169), ուր կը գտնուէին ունեւոր ազգայինները:

1617. ՄԵԼԻՔՍԵՂԵԿ ՀԱՐԿԱՀԱՆ

Այս կերպով տարօրինակ կացութիւն մը սկսաւ Մայրաթուի մէջ 1618-էն սկսելով, երբ Մելիքսեղեկ նոր յանձնառութեամբ կաթողիկոսութեան տիրացաւ: Գրեթէ երկու տարի էր որ Դաւիթ Էջմիածինէ Գորի մեկնած էր (1613), եւ անկէ ալ Ասպահան քաշուած, եւ Մելիքսեղեկ կալանաւորուած, որով անտէրունց կը մնար Մայրաթուը: Հաւանաբար այդ կացութիւնն էր որ Ամեզեցի Մելքոն դպիր 1617-ին գրած աւետարանը կը նշանակէր ի յանհայրապետութեան ժամանակի ազգիս Հայոց (ԹՈՌ. Բ. 418): Այս անգամ տէր մը կը ստանար, բայց աւելի բռնաւոր եւ կեղեքիչ հարկահան մը, որ ոչ Մայրաթու կը նստեր, եւ ոչ Մայթու կը հոգար, այլ թափառական ուր որ Հայ կը գտնուէր կամ ուր տեղէ դրամ շորթելու յոյս ունէր՝ հոն կը դիմէր՝ իրեն հետ ունենալով պետական պաշտօնէից եւ զինուրաց խումբ մըն ալ, որոնք մէկ կողմէն իրենց ծախքովը ծանրանային ի վերայ ժողովրդեանն, եւ կաթողիկոսին ակնարկին վրայ ով ալ ըլլար, եպիսկոպոս թէ աբեղայ երեց թէ աշխարհական, կախէին յոտիցն եւ բրածեծ առնէին, մինչեւ ըստ կամաց իրեանց առնուին դրամս (ՂԱՎ. 167): Դավիթեցին Դուլեր, այսինքն է Քուլեր, որ է ստրուկներ կը կոչէ Մելիքսեղեկի հետեւորդ խաժանուժը, իբր պետական ծառաներ, որոնք անոր հետ շրջելով իրենց գուարծութեան եւ քսակին կաշխատէին, եւ ոչ Մելիքսեղեկի հասոյթին, այնպէս որ երբ Մելիքսեղեկ արդէն 800 թուման վճարած եմ կըսէր, Շահաբաս կը յայտարարէր, թէ եւ ոչ մի փող չէ հասեր իրեն: Մելիքսեղեկ դրամ հաւաքելու նպատակով ոչ միայն անասելի բռնութիւններ կատարելու չէր խըղձեր, այլեւ բազում անկարգութիւնք եւ օրինազանցութիւնք կաշառքով կը ներէր համարձակ, ինչպէս են, անարժանից ծեռնադրութիւն եթէ եպիսկոպոսաց եւ եթէ քահանայից, վանքերու վիճակները մէկէն կտրել եւ միւսին շնորհել, կնաթողութիւն, երկակնութիւն, ամուսնութեանց համարձակ հրաման, եւ որ սոցին նման բազում անկարգութիւնք. Մելքիսեղեկ մինակ ալ չէր այդ գործերուն մէջ, այլ իր եպիսկոպոսներն ալ թեւ թեւ ելած, նոյնը կը գործէին մանր քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ, մինչ ինքը իրեն պահած էր գլխաւորները Ասպահան, Թաւրիզ, Նախիջեւան, Երեւան, Տիղիս, եւ այլն (ՂԱՎ. 170): Երբ առաջին տարին լրացաւ 1619-ին, Շահաբաս հարիւր թումանը գանձելու պաշտօնով Զիալ, Ասաթ, Զրադ եւ Բեհրամ բէկերը դրկեց Մելքիսեղեկի վրայ, որ չի կրցաւ պահանջը վճարել, եւ այս չորսն ալ աւելցան Մելքիսեղեկի վրայ, եւ նստէին ի վերայ կաթողիկոսին ծառայիւք եւ երիվարօք իրեանց. Եւ զամենայն պիտոյս իրեանց՝ զկերակրոց եւ զայլ կարեաց ի կաթողիկոսէն առնուին (ՂԱՎ. 169), եւ

զկենցաղավարութիւնս իւրեանց գեղխութեամբ եւ շռայլութեամբ վարէին, այնպէս որ կաթողիկոսին հաշուոյն փոխառութիւններ կընէին յոլովակի յայլազգեաց, եւ այս պարտքերն ալ հարիւր թուման մուքաթային կամ տարեկան հարկին վրայ կը բարդուեին (ՂԱՎ.171): Շուրջ վեց տարուան ժամանակամիջոց մը պիտի հաշուենք այդ եղկելի կացութիւնը 1618-էն մինչեւ 1624:

1618. ԱՒԵՏԻՍԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

Թէպէտ Մելքիսեդեկ Ա. Գառնեցի պետական հրովարտակով կաթողիկոսութեան տէր էր եղած, այլ իր կանոնական կացութիւնը օգնական եւ աթոռակից ըլլալէ աւելի չէր, քանի որ բուն գահակալ Դաւիթ Դ. Վաղարշապատեցին՝ իր դիրքը կը պահէր եւ իսկական կաթողիկոսն էր, Ասպահան քաշուած: Թէպէտ կայր ի բացեայ, այլ նոյն շրջանակին մէջ պաշտօն կը վարէր, եւ մնացածին համար իբր զգազան կապեալ ի գառագեղի, սպասէր եւ ըղձայր դիպող ժամու (ՂԱՎ.167): Իսկ միւս աթոռակիցն Աւետիս Ա. միշտ մոռցուած ու անյիշատակ կը մնայ Դավրանազեցիին պատմութեան մէջ, որ լիազոյն եւ հաւատարմագոյն պատմիչն է, իսկ Գարանազեցիին յիշատակները քաղողներ կը գրեն, թէ Երուսաղէմէ Ետքը գացած է Էջմիածին, առանց յայտնելու թէ 1613-է քանի տարի Ետքը, եւ անկէ Վրաստան, եւ թէ անդ եղեւ վախճան նորա 1620-ին (11.ԱՍՍ.69): Հակառակ ասոր նոյն Դարանազեցին իր Աստուածաշունչի յիշատակարանին մէջ (ԴՐՆ.) կը գրէ, թէ կատարեցաւ կատարումն գրոցս ի մեծ թվականիս Հայոց Ո. եւ Հ. եւ Ա., նոյեմբեր ամսոյ Ե., եւ քաղոց Թ., ի հայրապետութեան Հայոց տեառն տէր Աւետիսին, որ այժմ յաջորդէ զաթոռ սրբոյ Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, ուսկից կը հետեւի թէ 1622 նոյեմբեր 7-ին չէր վախճանած, եւ ոչ թէ Վրաստան, այլ Էջմիածին կը գտնուէր: Յիշուած հռոմէական եւ հայկական ամսաթիւերը իրարու չեն համեմատիր, զի անշարժ տոմարով նոյեմբեր 7, սահմի 29 է, իսկ շարժական տոմարով քաղոց 9, փետրուար 22 է, եւ պէտք է անձշութիւն վերագրել Դարանազեցիին տոմարական սխալին: Իսկ Աւետիսի մասին վկայած ատեն ինքն իրեն կը հակասէ. եւ չենք գիտեր ինչ եզրակացութեան յանգիլ Աւետիսի գործունէութեան եւ վախճանին նկատմամբ: Քանաքեռցի պատմիչին անցողակի յիշատակութեան համեմատ, Աւետիս կը գտնուէր Երեւան, Ամիրգունա խանին մօտ, երբ Մեխլու բաբայ կամ բերնակիր աբեղայ կոչուած խաբեբային գործը կը քննուէր (ԶԱՔ.Ա.50): Թէպէտ նա խաբեբան խայտառակեց, սակայն երբ զայն ջուրի մէջ խեղդելու վճիր տուաւ Ամիրգունա, աղերսանօք կաթողիկոսին խաբեբան ազատեցաւ, եւ երբ սահմանէն հեռացնելու համար խաբեբան Քանաքեռ կը հանդիպէր, կըսուի թէ էր անդ ի Քանաքեռ եւ կաթողիկոսն (ԶԱՔ.Ա.53): Սակայն այդ չափը չի բաւեր Աւետիսի Էջմիածին գտնուած տարին Ճշելու, վասնզի պատմիչը թուական չի նշանակեր, իսկ Ամիրգունա շատ կանուխէն Երեւանի կուսակալ էր, 1604-ին Պարսի տիրապետութեան նորոգուելէն ի վեր: Հետեւապէս այդ կողմէն ալ պիտի չկարենանք Աւետիսի մահուան թուականը Ճշել: Միւս կողմէն լոյս մը կառնենք Մովսէս Տաթեւացիի նամակէն, ուր կը յիշուի Կեսարացիէն Մելքիսեդեկին գրուած յանդիմանագիրը, ուսկից օրինակ մը 1615 օգոստոս 27ին Մեծ Անապատ է բերուեր, եւ կարդացուեր է սեպտեմբեր 19ին, որ է Խաչի Երեքշաբթին, Հայկազն իշխանի այնտեղ շինել

տուած Եկեղեցւոյն նաւակատիքին առթիւ: Այդ թուականին կըսուի թէ Աւետիսն կայ ի Եջմիածին եւ ասուիս զգեցեալ, որ է ըսել կրօնաւորական ձեւ առած, եւ կը վկայուի թէ յԵրուսաղէմայ գալն փոքրիշատէ աստուածավախութիւն տեսանք ի նմա (11.ԱՄՍ.67), ինչ որ կը ցուցնէ թէ առաջ շատ աստուածավախութիւն չունի Եղեր: Ամէն առիթի մէջ, պէտք է 1620 եւ 1624 տարիներու միջոցին մեռած կարծել, եւ աւելի հաւանաբար Եջմիածինի մէջ, ուր նորէն Եկած եւ նստած պէտք է ըլլայ, Երբ Դաւիթ ու Մելքիսեդէկ բացակայ կը գտնուիին: Աւետիսը ոչ իբրեւ գահակալ, այլ իբրեւ աթոռակից կաթողիկոս պիտի նկատուի, առանց բացատրել կարենալու թէ ինչու իր մասին այսչափ յամառ եւ կամաւոր լռութիւն կը պահէ Դավիթեցին: Ոչ ծագումը, ոչ անուանումը, ոչ արժանիքը, ոչ գործունէութիւնը եւ ոչ ալ վախճանը ստոյգ կերպով հաստատուած ըլլալուն, որոշ գնահատում մըն ալ չենք կրնար ընել իր վրայ, եւ աննշանակ գոյութեան մը յիշատակով կը փակենք իր վրայ Եղած ծանօթութիւնները:

1619. ՍԱՐԳԻՍ ՊԱՐՈՆՏԵՐ

Երբոր Եկեղեցւոյ պետ Ճանչցուող անձերը այդպիսի ստոր կացութիւն եւ դորովելի նկարագիր կը ցուցնէին, եւ Եկեղեցւոյ պաշտօնական գրութիւնն ալ անոնց Երեսէն հետզհետէ խղճալի վիճակ մը կը ներկայացնէր, մխիթարական Երեւոյթ մըն է տեսնել, որ աստ եւ անդ վանքերու մէջ առանձնացած հոգսէր Եկեղեցականներ, անհատական ձիգերով կը սկսին Եկեղեցական բարեկարգութեան աշխատիլ, ժողովուրդին բարոյականը բարձրացնելու ձիգեր կընեն, եւ դառն ու Եղելի ժամանակներուն ներածին չափ փոքրիշատէ ուսումն ալ տարածելու եւ դպրոցներ բանալու անձնանուէր ձիգեր կը թափեն: Այս կարգին մէջ նախապատիւ տեղ մը պիտի տանք Սրապիոն Եղեսացի վարդապետին, որ անցողական կերպով Գրիգոր ԺԳ. կաթողիկոս ալ Եղաւ (1584): Գովութեամբ պիտի յիշենք Սրապիոն Օձտեղացի վարդապետը որ Բաբերդի Վահանաշէն վանքին մէջ գործէր (1596), իսկ վախճանին վրայ տեղեկութիւններ կը պակսին: Նոյնպէս Կարապետ Զագ վարդապետը որ Վանայ Վարագ վանքը (1615) աշակերտներ եւ վարդապետներ հասցնելու կաշխատէր, եւ մեծ գաղութին ատեն Ասպահան գնաց այցելութեան, եւ ինն վախճանեցաւ ու թաղուեցաւ (ՀԱՅ. 610): Ասոնցմէ աւելի նշանաւոր Եղան Մովսէս Տաթեւացի եւ Պօղոս Մոկացի վարդապետներ, որոնք արդէն յիշեցինք (1615): Ասոնց հետ արդիւնքով եւ հօչակով պայծառացաւ նաեւ Սարգիս Պարոնտէր Սաղմոսավանքի Եպիսկոպոս եւ Մեծ-Անապատին առաջնորդը: Սարգիս բնիկ էր Արագածոտն գաւառի Յարենի գիտէն, որ Կարբիի մոտ էր եւ այժմ է աւերակ: Սաղմոսավանքի աշակերտած եւ այնտեղ յառաջացած, մինչեւ Եպիսկոպոս եւ առաջնորդ ալ Եղած էր, եւ կերեւի թէ ինքն ալ անոնցմէ մէկն էր, որոնց խենէշ եւ խաբուսիկ վայելչութիւն աշխարհիս ախորժելի կու գար: Արագածի վրայ Երէներու Ետեւէն պատող որսորդ մը, քարանձաւի մը մէջ մեռած Ճգնաւորի մը հանդիպելով Եպիսկոպոսին ինաց կու տայ, որ զայն գտնելով պատուով կը թաղէ, բայց դիպուածը մեծ տպաւորութիւն կը գործէ Սարգիսի վրայ, որ այն օրէն կորոշէ հեռանալ յաշխարհէ եւ հետեւիլ առաքինական վարուց (ՂԱՎ. 190): Իր նպատակին իրագործման համար Հայաստանի մէջ պէտք Եղած ուղեցոյցը չգտնելուն, իր դիտումը

Նիրագործելու համար Երուսաղէմ ուխտի կերպայ: Հոն իր ետեւէն կը հասնի Կիրակոս Պոնտացին, Տրապիզոնի այրի քահանան, որ նոյնպէս հոգեւոր կեանքի եռանդ զգացած եւ Սարգիս օրինակէն քաջալերուած, անոր հետ միանալու միտքը յլացած էր (ՂԱՎ. 191): Երուսաղէմ հասնելուն որոշ թուականը չունինք, միայն Դարանաղեցիէ (ՂՌՆ.) կը քաղենք, որ 1606-ին Երուսաղէմ եղած ատեն հոն հանդիպած է համշիրակ եղբօր մերոյ կամաւոր աղքատին տէր Սարգիս եպիսկոպոսին Սաղմոսավանեցին, եւ Տրապիզոնցի կամաւոր աղքատին տէր Կիրակոսին, որոնք այստեղ կը գտնուին 1607 փետրուար 2-ին ալ: Երուսաղէմի մէջ Սարգիս ու Կիրակոս իրարու հետ միակամ եւ միաբան եւ միախորհուրդ կորոշեն կրօնաւորական բարեկարգութեան աշխատիլ, եւ Երուսաղէմի վանքերուն մէջ իմացածնին ու սորվածնին Հայաստանի մէջ գործադրել, ուր եւ քիչ ետքը կը դառնան: Յարմար տեղ մը ճարելու համար կը դիմեն Սիւնիք, վանքերու եւ կրօնաւորութեան աւանդական կեդրոնը, եւ Տաթեւ, Զորավանք կամ Ցրուանց ու Թանահատ քիչ քիչ մնալէ ետքը, կը նախընտրեն Տաթեւի հին Ասնապատը կամ Հարանց-Անապատը, եւ զայն կը նորոգեն եւ կը կազմակերպեն, որ անկէ ետքը աւելի կը ծանոթանայ Մեծ-Անապատ անունով (ՂԱՎ. 192): Այդ հաստատութեան թուականը 1608-էն ետքը թողուլ յարմար չենք սեպեր, թէպէտեւ ոմանք մինչեւ 1610 կը յետաձգեն (ՂԱՄ. Գ. 563):

1620. ՄԵԾ ԱՆԱՊԱՏԻ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

Շուտով կը հոչակուի Մեծ-Անապատին համբաւը, եւ ամէն կողմէ աշակերտներ եւ գործակիցներ կը հաւաքուին Սարգիսի եւ Կիրակոսի շուրջը, եւ մինչեւ իսկ անուանի արք, վարդապետք, եպիսկոպոսք եւ քահանայք, եկին եւ յարեցան ի նոսա: Այս կարգին յիշատակութեան արժանի են Պողոս Մոկացի եւ Մովսէս Տաթեւացի վարդապետներ, որոնց արդիւնաւոր գործունեութենէն եւ արկածներէն ինչինչ պատմած ենք (1615), եւ ինչինչ ալ տակաւին պիտի պատմենք: Ասոնք առանց իրենց քարոզչական շրջագայութիւնները դադրեցնելու, Սարգիսի եւ Կիարկոսի մեծ օգնականներն եղան, դուրսէն նպաստներ հասցնելով խորհուրդներ տալով եւ ուսուցչութիւն ընելով ու ատեն ատեն Մեծ-Անապատը քաշուելով եւ անապատական կեանքի հետեւելով: Անապատին հիմնարկողներուն կարգին պիտի յիշենք նաեւ ոչ-կրօնաւոր մէկ մը, Զուղայեցի Հախնազարի որդի Հայկազն իշխանը, որուն անունը անգամ մը տուինք(1616), եւ զոր զինուորական քաջութեանը համար Շահաբաս շատ սիրեց, եւ կացոյց զնա իշխան երկրի, հանել ի պատի մեծութեան (ՀԱՅ. 619): Հաւանաբար Հայկազնի իշխանութեան սահմանը Սիւնեաց երկրին կողմ էր, որ դիւրութիւն ունեցաւ պաշտպան կանգնիլ Սարգիսի հաստատութեան, եւ ինչպէս անապատին աշակերտներէն Ներսէս Մոկացի կը վկայէ, անապատի սիւն լինէր գրգէր, գթով հայրական (ՀԱՅ. 619): Հարկաւ Հայկազնի պաշտպանութեան շնորհիւ էր, որ Մելիքսեղեկ երբ միւս վարդապետները կը հալածէր, Սարգիսի գործին չկոցաւ երբեք արգելք դնել: Անապատի աշակերտներուն մէջ նշանաւորագոյն եղաւ Ներսէս Մոկացի վարդապետը, Մոկք գաւառի Ասկնջաւ գիւղէն, Բեղլու մականունեալ, որ է Պեխաւոր զի մեծ էր բեղն (ՂԱՎ. 30), յառաջագոյն Ամրտոլու Բարսեղ Գաւառցիին աշակերտած (1504), եւ Անապատի մէջ ալ

զարգանալէն ետքը, պահ մը նոյնտեղ ուսուցչութիւն ըրած, եւ անկէ մեկնելով նոր անապատ մը հաստատած է Լիմ կղզիին մէջ, որ շատ բարգաւած եղաւ Ներսէսի առաջնորդութեան ներքեւ, իսկ անոր 1627-ին վախճանելէն ետքը իրեն յաջորդած է Ստեփանոս Մոկացի, նա ալ Անապատի աշակերտութենէն: Ստեփանոսի օրով Լիմայ միաբաններուն տարապայման աձելուն համար, մաս մը բաժնաւած եւ Կտորից մէջ նոր անապատ մըն ալ հաստատած են (ՂԱՎ. 191): Անապատի միաբաններէն են նաեւ, Թովմաս Տաթեւացի՝ որ ետքէն Շամախու վիճակին եպիսկոպոսն ու առաջնորդն է եղած, Կարապէտ Վաղարշապատեցի եպիսկոպոսը՝ որ Եջմիածինէ վտարուելով Սեւան ապաւինած էր (1598) եւ անկէ Մեծ-Անապատ քաշուեցաւ Արիստակէս Շամրեցի՝ որ Սարգիսի մահուանէ ետքը Մեծ-Անապատին առաջնորդն եղաւ. Արիստակէս Բարկուշատցի՝ որ Տանձափարախի անպատին իիմնադիրն ու առաջնորդն եղաւ. Դաւիթ Շաքորեցի՝ Դարամանենց ազնուական տունէն՝ որ Չարեքագետի Անապատը իիմնեց եւ վիճակին եպիսկոպոսնե եղաւ. Եւ այլք բազումք եւ յոլովք, որոնք այնու աւելի արդիւնոր եղան, որ Անապատի մէջ վարժուելէն ետքը, բարեկարգութեան գործը ընդարձակեցին, եւ յայլուրեք գնացեալ շինեցին անապատս եւ վանօրայս (ՂԱՎ.192):

1621. ՄԵԾ-ԱՆԱՊԱՏԻՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

1622. Կարեւորութենէ գուրկ չենք դատեր Մեծ- Անապատին մէջ պահուած կրօնաւորական կենցաղին համառօտ նկարագիրը քաղել, եւ Հայոց մէջ այդ միջոցին կազմուած վանական կեանքին կանոնները Ճշդել: Առօրեայ կեանքերնին սովորաբար առանձնական էր: Միայն կալ եւ ժուժել ի խցի, եւ միայն ի սեղանն մարմնաւոր եւ ի տեղի աղօթից ի միասին գալ: Կը յիշուի նաեւ ի մարմնաւորաց գործոց միասին հաւաքուիլ. բայց թէ ինչ տեսակ աշխատանքներ էին այդ մարմնաւոր գործերը՝ որոշակի չէ յիշուած: Անհատական ստացութիւնը արգելեալ էր, եւ կանոն էր ամենայն ինչ հասարակաց լինել: Առաջնորդին կը պատկանէր իւրաքանչիւրին պէտքը հոգալ եւ ինչ որ պէտք ըլլայ բաշխել, իսկ միաբանը իր խուցին մէջ յատուկ ուտելիք կամ ուրիշ բան ալ պիտի չպահէր: Հնազանդութեան օրէնքը խիստ էր, եւ պէտք էր թողոլ զկամս իւր եւ լինել հնազանդ եւ կատարող կամաց առաջնորդին: Կերակուրը յօրն մի անգամ էր ի բոլոր տարին, գինին ու միսը իսպառ արգելուած, եւ հանապազօր պահք, շաբաթ եւ կիրակի եւ տէրունական օրերէն դուրս: Միսը իսպառ արգելուած ըլլալով՝ պէտք կը լլայ պահք չեղող օրերը նաւակատիք իմանալ, իսկ տէրունական օրերն ալ տօնական պատշաճով զատել: Կերակուր եւ միրգ՝ ամէնուն միաչափ պիտի բաշխուէր ի մեծէ մինչեւ ցփոքունս, եւ պիտի ունէին լուելեայն. ուտելու ատեն ալ սովորութիւն էր գիրս ընթեռնուլ, որ քիմքին հետ ալ զբաղի: Ընթերցման գիրքը բացարձակապէս Աստուածաշունչ չի պահպանուի, սուրբ հայութրու գիրքն ալ հարկ կը լինի իմանալ: Զգեստի մասին վերի ատեններ եկեղեցականներ սկսած էին վեղար եւ փիլոն միայն ի ժամ աղօթից գործածել, իսկ անկէ դուրս իբրեւ զաշխարհականս շրջէին, ուստի որոշուեցաւ միշտ եկեղեցական զգեստով շրջիլ, աբեղայն փիլոնաւն եւ վեղարաւն, քահանայն փիլոնաւն, եւ պարզ միայնակեացը քուսիթայիւն եւ քառակուսովն: Քուսիթայն կը բացատրուի թէ է գլխոյ թօփի, այսինքն է գլխանց

մազեղէն կամ թաղեայ, եւ հաւանաբար սրածայր, իսկ քառակուսին արտաքին զգեստ մը պիտի ըլլայ, որուն ձեւը ճշդել դժուար է: Կրօնաւորական զգեստը կը լրացնէին՝ ցիսի կամ մազեղէն ի ներքոյ զգեստուցն ի վերայ մերկ մարմնոյն, եւ շապիկ երկայն պշդնաւոր մինչեւ ցոտն, որ կապայի պէս բան մը պիտի ըլլայ, եւ գօտի մաշկեղէն: Իսկ իբր նիւթ՝ ամէն ազանելի պիտի ըլլար ասուեղէն, եւ ոչ բամբակեղէն, որ բեհեղ կամ պէտ ալ կը կոչուէր, եւ պՃնութիւն կը սեպուէր: Քահանայից գլխանոցը չէ յիշուած, եւ քանի որ վեղար չունէին, քուսիթա գործածելնին կը հետեւի: Ժամերգութիւնները ամբողջաբար կը կատարէին ըստ իւրաքանչիւր ժամուն զատ զատ, այսինքն ի մէջ գիշերի, առաւոտուն, արեւագալին, երրորդը, վեցերորդը եւ իններորդը իրարմէ որոշ, նոյնպէս մնացեալներն ալ: Գիշերային ժամէն ետքը Յայսմաւուրը կը կարդացուէր պատշաճ շարականով մը, եւ առաւոտեան եւ երեկոյեան ժամերէն ետքը գիրս խրատականս կը կարդային: Միանգամայն ութը կանոն սաղմոս անխափան կը քաղուէր ամէն օր ժամերու վրայ բաժանմամբ: Շաբաթ եւ կիրակի եւ տէրունական օրերն հսկում էր բոլոր նախընթաց գիշերը: Գիշերին ժամուն կաւելնային Յիշեսուրը եւ այլն ձայնիւ, կանոնագլուխ ձայնիւ, հանգստեան շարական եւ աւետարան, եւ քաղուածք շարականաց: Հսկումէ ետքը պատարագ կը մատչէր անխափան դպրօք եւ սարկաւագօք, իւրաքանչիւրը իր ծիսական զգեստով: Պէտք էր մինչեւ պատարագին վերջը, այսինքն մինչեւ իբրեւ ճաշեցին աւետարանը, ահիւ եւ դողութեամբ աղօթել, եւ գիտել ի սրտի թէ զինչ աղօթեն: Պատարագէ վերջն ալ ժամ մի առանձինն աղօթք պիտի ըլլար, եւ անկէ ետքը ճաշ: Իսկ իբր բարեպաշտական կանոն, պէտք էր պահել զմիտս եւ զխորհուրդն՝ սուրբս յամենայն անմաքուր մտածութեանց հոգեկանաց եւ մարմնականաց, եւ յամենայն աւուր յայգն եւ յերեկոյն խոստովանիլ անխափան զյանցանս եւ զմտածութիւնս աւուրն, բայց որոշ չէ թէ հրապարակային էր այդ խոստովանութիւնը: Ասոնք ընդիանուր կանոններ էին, որոնց միաբանները պէտք էր հնազանդէին իբրեւ օրէնք, որովհետեւ ուխտադրութիւնը յիշատակութիւն չենք գտներ բնաւ, եւ ասով կը տարբերէին Արեւմտեայց կրօնաւորութենէն: Ասոնցմէ զատ իւրաքանչիւր միաբան զծածուկ առաքինութիւնս ալ ունէր, ոմանք ոտնակացութեամբ, ոմանք պահոց պնդութեամբ, ոմանք արթնակացութեամբ, ոմանք արտասուահեղութեամբ, ոմանք լռակացութեամբ, ոմանք իհւանդաց սպասաւորութեամբ, ոմանք այլ կերպի (ՂԱՎ.195-197): Այդ նկարագիրէն կը տեսնուի թէ շատ զօրաւոր էր ճգնողական վերացեալ կեանքը, սակայն ինչպէս առաջ ըսածներէս (1620) եւ ուրիշ շատ մանրամասնութիւններէ կը քաղուի, գործնական կեանքն ալ խնամով մշակուած էր, մանաւանդ ուսմամբ եւ քարոզութեամբ եւ ժողովուրդի հոգածութեամբ, որուն համար նոր ճիւեր ալ կը հաստատուէին:

1622. ԳՈՐԾԻՉՆԵՐՈՒ ՀԱՄԸ

Կարչական տեսակէտէն Սարգիս Պարոնտէր էր Մեծ-Անապատին հոգաբարձու ի մարմնաւոր կողմանէ, եւ այս պաշտօնը իրեն վրայ մնաց մինչեւ իր մահը: Իսկ գրոց ուսուցիչ էին Կիրակոս Պոնտացի քահանան, որ միշտ տէր Կիրակոս կը կոչուի, եւ թէպէտ այրի, բայց կերեւի թէ վարդապետութեան աստիճան չէ առած, եւ Պողոս Մոկացի, Մովսէս Տաթեւացի, Ներսէս Մոկացի,

ու Թովմաս Տաթեւացի վարդապետները: Առաջին երեքը շրջուն կեանք ունէին, իսկ վերջին երկուքը բազում ժամանակս Սարգիսի հետ մնալէ ետքը, Քշտաղք կամ Աղահէճք գաւառը քաշուեցան եւ Հօշանք գիւղի մօտ նոր անապատ մը բացին (ՂԱՎ.198): Թէ Սարգիսի եւ թէ Կիրակոսի կեանքն ու գործունէութիւնը միակերպ ձեւ մը կը ստանան վանական շրջանակի մէջ, որով պատմուելու մանրամասնութիւններ կը պակսին, եւ վախճաննին ալ գորեք միաժամանակ տեղի կունենայ մէկ տարուան միջոցին, թէպէտ հայկական երկու տարեթիւնու մէջ, այսինքն է ՌԿԾ եւ ՌՀ, առաջինին վերջերը Սարգիս, եւ երկրորդին սկիզբները Կիրակոս (ՂԱՎ.198): Աւելցնենք թէ Հայ թուականին նոր տարւոյն սկիզբը 1620 նոյեմբեր 17-ին կիյնար: Ներսէս Մոկացի իբրեւ նշանաւոր պարագայ մը կը յիշէ, թէ չորս կարգէ եղող Անապատի հիմնարկուները, իշխանն ընդ վարդապետ, հայրապետն եւ առանձնական, միեւնոյն ի հազար եւ եօթանասուն Հայոց թուին, այսինքն 1621-ին վախճանած են (ՀԱՅ.622): Հայրապետը Սարգիսն է, եւ առանձնականը Կիրակոս, զոր յիշեցինք, եւ իշխանն ալ Հայկազն Հախնազարեանն է, որուն վրայ խօսեցանք (1620), եւ ուրիշ տեղեկութիւն չունինք աւելցնելու իր գործունէութեան եւ մահուան վրայ: Կը մնայ վարդապետը, որ է Պողոս Մոկացին, զոր պարզապէս սուրբ կը կոչէ Դավրիժեցին, իր օրինակելի վարքին, քարոզական գործունէութեան, կրած հալածանքներուն եւ ի կենդանութեան եւ յետ մահուան հրաշագործութիւններուն համար, եւ որուն գործունէութենէն ինչինչ յիշատակներ (1615), եւ 1618-ին Շահաբասէ տուգանքի Ենթարկուիլը պատմեցինք (1616): Միեւնոյն տարին Մելիքսեղեկ ալ ազատութիւն ստացաւ Շահաբասէն, եւ կաթողիկոսութեան տիրացաւ 100 թուման տարեկան տուրքի պայմանով (1617):

1623. ՊՈՂՈՍ ՄՈԿԱՑԻ

Մելիքսեղեկ որ տուրքին վճարման համար դրամ հաւաքելու կը շրջէր, իրեն գործին արգելիչ նկատեց Պողոսը որ իր քարոզութիւններով բարեգործական նուիրատուութիւններու կը յորդորէր ժողովուրդը, ուստի ամէն ջանք եւ միջոց գործածեց զայն լռեցնելու: Կանուխէն ալ սպառնացած էր վարդապետին թէ ելցես յերկրէ մերմէ, եւ զնասցես յերկիր քո ուստի եկեալ ես իբր զի Մոկք Աղթամարի կաթողիկոսութեան կը պատկանէր, եւ թէ ոչ է պիտոյ մեզ խաբեբայ եւ նորահանակ քարոզութիւն քո (ՂԱՎ. 207), այլ վերահաս պատահարներ, լռեցուցած էին կալանաւոր Մելիքսեղեկը, եւ Պողոս համարձակ շարունակած էր: Բայց երբ ազատութիւն ստացաւ, կրկին սկսաւ Պողոսը հալածել, եւ Նախիջեւանի մէջ անոր հանդիպելով, դարձեալ հրամայեց իր սահմանէն Ելլել, թէ ոչ կըսէր, զամենայն Եկեղեցիսդ զոր դու շինեցիր ի վերայ գլխոյ քո քակեցից (ՂԱՎ. 207): Պողոս յուսաբեկ կուզէր հեռանալ, բայց Շամբ գիւղի մէջ, իրեն հիացողներ թող չտուին, ընդհակառակն յորդորեցին Շահաբասին դիմելով արտօնագիր ստանալ ուստի ուղղուեցաւ դէպի Աղուանք, ուր կը գտնուէր թագաւորը: Արագբար գիւղի մէջ, այլազգիի մը իիւր եղաւ, եւ անոր ամուլ կինը օրինեց, որ միւս տարին զաւակ ունեցաւ, Քօթուկլու գիւղին մէջ Շահաբասի Աերկայանալով, փափաքուած արտօնագիրը ստացաւ, սակայն Մելիքսեղեկ նոր զրպարտութիւններով զայն Ամիրգունայի ամբաստանեց, որ թէպէտ վարդապետը ձերբակալեց,

այլ Պօղոսի խօսքերէն եւ գործերէն գրաւուելով, զայն պատուեց, եւ Մելիքսեղեկի հրամայեց հաշտուիլ: Սա տեսնելով որ այդ եղանակը չյաջողեցաւ, թաւրէզի իշխան Ղառշղայ (ՂԱՎ. 215) կամ Ղաբչղայ խանին դիմեց (ՀԱՅ. 620), Եկեղեցական եւ աշխարհական ընդնկերներ ալ մէկտեղ տանելով, բայց այնտեղ ալ կատարումն գործոյն եղեւ որպէս եւ առ Ամիրգունայ խանին կատարեցաւ (ՂԱՎ. 215): Այդ Եղելութիւններ տեղի ունեցան միեւնոյն 1615 տարին (ՀԱՅ. 620): Այդ առթիւ Ներսէս Մոկացին կաթողիկոսունք երկու կը յիշէ իբրեւ հակառակորդ (ՀԱՅ. 620), Ղավիրիժեցին Սահակ կաթողիկոսի անունն ալ կու տայ (ՂԱՎ. 216): Սակայն 1618-ին Սահակ դեռ կաթողիկոսացած չէր, եւ Ղաւիր ալ Ասպահան քաշուած էր, իսկ Աւետիսի գոյութիւնը երկու պատմողներն ալ կանգիտանան, եւ պէտք է ըսել թէ Մելիքսեղեկ միայն էր գործողը, եւ Սահակ որ յետոյ կաթողիկոս եղաւ, իրեն գործակիցն էր: Մելիքսեղեկ տակաւին չհանդարտեցաւ, եւ Պողոսի վրայ բռնացաւ, եւ որովհետեւ Մելիքսեղեկի պետական հանդերձանքը եւ զինուորական հետեւորդները ամէնուն սարսափ ազդած էին (1617), Պօղոս մնաց անձար եւ անօգնական եւ ձեռագիր տուաւ ոչ շրջիլ եւ ոչ քարոզել, եւ թէ զայսոսիկ առնեմ, լինեն ես թշնամի թագաւորին: Ասոր վրայ քաշուեցաւ Մեծ-Անապատ, եւ իոն կայր միակեցութեամբ (ՂԱՎ. 215), մինչեւ իր կեանքին վերջը 1621-ին, ուր վախճանեցաւ, միւս երեքին՝ հայրապետին, առանձնականին եւ իշխանին հետ միեւնոյն տարին (ՀԱՅ. 620):

1624. ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ ԵՒ ՄԵԼԻՔՍԵՂԵԿ

Էջմիածինի կողմը կատարուած Եղելութեանց կապակցութիւնը չխօսելու համար, պարտաւորուեցանք ետեւ թողով Կոստանդնուպոլսոյ կողմը հանդիպածները, ուր 1613-ին նոր քաշխում մը կատարած էին Խուլն ու Վանեցին ու Ղարանաղեցին իրենց մէջ, եւ Խուլն Եղած էր պատրիարք Իռչակուողը (1604), Կեսարացին նորէն Կեսարիա քաշուած, Երբեք ձեռքէ չէր թողած պատրիաքութեան հետապնդումը, եւ իր հակառակորդ խումբը միտքերը, ինչ որ շատ դժուար բան չէր քանի որ բոլոր մրցումը պետական շրջանակները շահելով կը կատարուէր: Այս մասին մեծ նշանակութիւն ունէին պետական պաշտօնեաներու մտերիմ Եղող ազգայիններ, երբ պետական պաշտօնեաներն ալ յարափոփոխ վիճակ ունէին: Կեսարացին անգամ մըն ալ Խուլը եւ իրենները տապալելով Եկաւ ու պատրիաքութիւնը գրաւեց, իսկ թուականը Ճշելու համար կը լուսաբանուինք Մելիքսեղեկի ուղղած իր գրութենէն, ուր իշխանական ոճ մը կը գործածէ, զոր չէր կրնար գործածել Եթէ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիաքական աթոռին վրայ չըլլար: Այդ գրութեան բուն թուականը յիշուած չէ, ոչ անոր թերի պատճէնը հրատարակողին (ԹՈՐ. Բ. 279), եւ ոչ ամբողջական օրինակը տեսնողին կողմէ (11. ԱՍՍ. 67), բայց միայն կըսուի թէ 1615 օգոստոս 27-ին պատճէնը Հայաստան հասած էր, եւ հարկաւ անկէ առաջ գրուած էր, անկէ ալ առաջ գոնէ 1615-ին սկիզբները Կեսարացին պատրիաքական աթոռը նորէն գրաւած պիտի ըլլար: Իսկ 1615-ին սկիզբները Կեսարացիին Մելիքսեղեկի կծու գրութիւն մը ուղղելուն շարժաւիթը մեկնելու համար՝ պէտք է յիշենք, որ այդ միջոցին Մելիքսեղեկ Ասպահան կը գտնուէր եւ համարձակօրէն այն կողմերը կաթողիկոսութիւն կը վարէր, եւ միանգամայն Ղաւիրը Էջմիածինէ հեռացնելով, նորէն

Մայրաթոռը ձեռք անցնելու կաշխատէր (1610): Իր նպատակին յարմար առիթ կարծած է Օսմանեանց նոր արօշաւանքի պատրաստութիւնները Պարսից դէմ (1613), Եւ հետեւաբար անոնց յաղթութեան հաւանականութիւնը: Ուստի Երեւանի ու Եջմիածնի նորէն Օսմանեանց տիրապետութեան անցնիլը նախատեսելով, կանխած է Կոստանդնուպոլիս դիմումներ ընել, որ զինքն կաթողիկոս ճանչնան, Եւ ոչ Դաւիթը: Այդ դիմումը ըրած կը լլայ Խոլլ Յովհաննէս պատրիարքին Վրայ Վստահելով, որուն հետ համերաշխ Եւ մտերիմ էր, սակայն նոյն միջոցին Խոլլին իյնալովը Եւ Կեսարացին բարձրանալովը այս Վերջինը, որ Երեք համակիր չէր Մելիքսեդեկի տարբեր կերպով կը պատասխանէ անոր: Ժանանակակից պարագաներու բաղդատական ուսումնասիրութիւն է, որ այդ կապակցութիւնները մեզի կը թելադրէ, քանի որ կցկտուր յիշատակներով պատմութեան շարքը կազմել կը պարտաւորուինք:

1625. ԿԵՍԱՐԱՑԻՒՆ ԳԻՐԸ

Կեսարացին գրութեան Վերջին մասը՝ պարզօրէն կը յայտնէ անոր նպատակը, Եւ կը հաստատ մեր բացատրութիւնը: Եթէ զայս առնես, կըսէ կու ընդունինք զքեզ որպէս զուղղափառ կաթողիկոս, Եւ թէ ոչ, դու գիտես (ԹՈՐ. Բ. 295): Ուրեմն Մելիքսեդեկը ընդունելու կամ չընդունելու կէտն էր խնդիրին էութիւնը Եւ գրութեան շարժարիթը: Կեսարացին կը գանգատի թէ Եկեղեցական կարգերը խանգարած Եւ անկարգութեան մատնուած Են թուլամորթ առաջնորդներու Երեսէն, Եւ կը յաւելու, թէ Եւ ի քեզ իսկ կերեւի այս թուլամորթութիւնս, Եւ կանցնի ի բազմացն զակաւն Եւ զգլիսաւորսն յիշել: 1. Ի Վերայ Եպիսկոպոսի կըսէ, Եպիսկոպոս կու օրինես վասն արծաթասիրութեան մէկ թեմի Երկու Եւ Երեք, չորս Եւ հինգ Եպիսկոպոս ծեռնադրեալ Ես, Եւ կաւելցնէ թէ նա անարժաններու ալ այդ աստիճանը տուած է: Կը յիշէ Մրգիկ մը, որ ի Մուշ թուրքացեր էր, Եւ Կարապետ Պոկնտօշը, որ հոռոմ դարձաւ, Եւ հոռօմ կին էառ, Եւ եօթն տարի ի հետ այն կնօշ կեցաւ այսու հանդերձ Երկուքն ալ Մելիքսեդեկէ Եպիսկոպոս ծեռնադրուած էին (ԹՈՐ. Բ. 281): 2. Կըսէ. Յինչ Երկիր որ նուիրակ յուղարկես նա կու ընտրես յորտեղ որ չար Եւ լիրք անզգամ, անամօթ Եւ ամբարտաւան մի կայ, զայնպիսիքն կու առաքես. Եւ Երկար կը պատմէ անոնց գործած անկարգութիւննգրը, այնպէս որ ազգս Հայոց տաղտկացեալ է ի գարշահոտութենէ վարուցն այսպիսեացս (ԹՈՐ. Բ. 282): 3. Ասոր հակառակը, կըսէ, Երբ Վարդապետ մը զՃմարիտն խօսի, ի Վերայ նորա անքակ բերանով, անիրաւ լեզուաւ, յանդուգն դիմօթ, լրբենի Երեսօթ, Եւ անկիրթ մտօթ, բանադրանաց գիր կու գրէք, ապա Երկարօրէն այդ կէտերը կը պարգէ, յայտնելով ալ, թէ անիրաւ անիծիւք անիծեալն ոչ անիծի (ԹՈՐ. Բ. 234-286), 4. Կը յանդիմանէ Ս. Հռիփսիմէի ոսկորներուն վաճառումը, Եւ Լուսաւորչի Ազին փոխադրութիւնը, Եւ կը հարցնէ թէ առանց այն սուրբ Ազին դու ինչպէ՞ս միւռոն կու օրինես (ԹՈՐ. Բ. 287): Կաթողիկոսներու շատութեան Վրայ ալ կը դիտէ, թէ ի մէկ աթոռի Վերայ Երեք կաթողիկոս էք, Եւ ոչ թէ մինդ կացեալ Եւ այլքո՞ դադարեալ, այլ ամէն մէկդ ի յիւր գնացեալ Երկիրն ինքնազլուխ կաթողիկոսութիւն առնէք, Եւ կը պնդէ թէ իբր կաթողիկոս առաջին՝ Դաւիթ կաթողիկոսն է (ԹՈՐ. Ա. 288): 5. Կը ծանրանայ Հռոմի պապին ուղղուած գիրին Վրայ. սաստիկ կը մեղադրէ Զաքարիա Վանեցին, զԶաքարիա կոչելով, Եւ

կառաջարկէ որ եթէ այն գիրը Զաքարիայի գործն է, եւ թէ ստոյգ է որ դու չես միաբանէր, պապին գրէ եւ խարդախութիւնը իվեր հանէ (ԹՇՐ.Բ.290-292): Բոլոր յիշուած կէտերուն մասին ալ այսուհետեւ տարբեր վարուիլը կը պահանջէ, եւ ինչպէս սկիզբը յառաջ բերինք, այդ պայմանով միայն քեզ իբր կաթողիկոս կու ընդունիմք, կըսէ, թէ ոչ, դու գիտես, այսինքն է, չենք ընդունիր: Կեսարացին գրութեան պարունակութենէն կը տեսնուի, որ նա նկատի կառնէ Մելիքսեղեկի բովանդակ անցեալը, եւ իին ու նոր գործեր հաւասարաբար կը յանդիմաէ, եւ չամփոփուիր միայն վերջին ատեններ Ասպահանի մէջ ունեցած կացութեան վրայ: Երեք կաթողիկոսներու յիշատակութիւնը եւ անոնց իրարմէ անկախ գործունեութիւնը, կը պատշաճի Դաւիթի եւ Մելիքսեղեկի եւ Աւետիսի, որոնց երեքին ալ անունները յիշուած են նոյն գրութեան մէջ (ԹՇՐ.Բ.288-289): Բնաւ չենք ենթադրեր թէ Մելիքսեղեկ օգտուած ըլլայ Կեսարացին յանդիմանութիւններէն, վասնզի աւելի եւս սաստկացուց իր անկարգութիւնները, 1618-ին Շահաբասի իրովարտակով Մայրաթոռը ձեռք անցնելէ Ետքը (1617): Կեսարացին գրութիւնը շատ նշանակալից է ցուցնելու համար, թէ ինչ արհանարհական աչքով կը նայէին Կ. Պոլսոյ մէջ Մայրաթոռոյ կացութեան վրայ:

1626. ԿԱԹՈՒԻԿ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

Սոյն գրութեան հոգին, մանաւանդ Վերջին կէտին վրայ տրուած բացատրութիւնները, մեզի կառաջնորդէն մտադրութիւն դարձնել այն խնդիրին վրայ, որ սկսած էր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ երեւան գալ, եւ ուրիշ տեղեր ալ արձագանգ գտնել, եւ ազգին մէջ երկպառակութեանց պատճառ եւ կուսակցութեանց նշանաբան դառնալ: Ասիկա ոմանց կողմէ յայտնուած հռոմէական դաւանութեան մօտենալու միտումն էր: Լատիններու արեւելքին վրայ ազդեցութիւն ունենալու ջանքերը նոր չէին, եւ Ռուբիննեանց օրէն սկսելով այդ միտումը շեշտուեցաւ, Խաչակիրներով զօրացաւ, բայց անոնց տկարանալովը չդադրեցաւ, եւ երբոր քաղաքականապէս տիրապետելու դուռերը փակուեցան, լատինականութիւն բոլոր ոյժը թափեց դաւանական միութեամբ համակիրներ եւ հետեւորդներ շատցնելու: Այդ նպատակին կը հետեւէր ոչ միայն պապութիւնը, իբր հոգեւորական իշխանութիւն, այլեւ հտալական հանրապետութիւններ իրենց տիրապետական եւ առեւտրական յարաբերութեանց համար, եւ անոնցմէ ալ աւելի Գաղղիոյ թագաւորութիւնը, որ իր ազգակիցներուն եւ կրօնակիցներուն վրայ պաշտպանութեան իրաւունք ստացած ըլլալով՝ զայն կը տարածէր կրօնակից բնիկներու վրայ ալ, եւ անով Թուրքիոյ ներքին գործերուն վրայ ալ ազդեցութիւն կունենար: Այդ պաշտպանութենէ օգտուելու ձգտումն էր, որ բնիկներէ ալ մաս մը, մանաւանդ այնպիսիներ որոնց սիրտին մէջ ազգային եկեղեցւոյ զգացումը տկար էր, Լատիններու հետ յարաբերութեան կը մօտեցնէր, եւ բերնով թէ գործով, երեսանց թէ սրտանց, անոնց համակերպելու կը իրապուրէր: Գաղղիոյ դեսպաններն ալ շատ անգամ կրօնական քարոզիչի դեր կը վարէին: Միեւնոյն ատեն Արեւելքի մէջ շատցած էին Լատին կրօնաւորներն զանազան միաբանութիւննրէ, Փրանկիսկեան եւ Ղոմինիկեան, Յիսուսեան եւ Թէաթինեան, որոնք մեծաւ եռանդեամբ հռոմէադաւանութիւն տարածելու կաշխատէին, իրենց

օգնական ունենալով քաղաքական պաշտպանութիւնը, եւ իբրեւ փաստ գործածելով նիւթական նպաստներ, իսկ իբր հրապուրիչ միջոց առջեւ դնելով ուսմանց աւանդումը: Արեւելքի մէջ իրենց համար աւելի դիրամատչելի եւ դիրաշահելի տարրը կը ներկայանար Հայը, երկու մեծ պարագաներով: Մէկը արտաքին էր, Հայուն աւելի նեղուած ու դրկուած եւ ցրուած վիճակը. եւ միւսը ներքին էր, Հայուն կրօնական զգացումներուն՝ թոյլատու եւ ներողամիտ սկզբանց Վրայ հիմնուած ըլլալը, կամ աւելի բաց խօսելու համար, յաւիտենական փրկութեան համար հայադաւանութեան անհրաժեշտ պայման նկատուած ըլլալը, եւ ուրիշ քրիստոնեայ Եկեղեցիներու մէջ ալ յաւիտենական փրկութեան հնարաւորութիւնը: Չմոռնանք, որ Ունիթորներու վերջին մնացորդներէն զատ, Հայազգի անհատներ ալ Լատին միաբանութեանց անդամակցելով, եւ Լատին դպրատուներուն աշակերտելով, հռոմէականութեան ջատագովներ եղած էին: Այդ ամէն հանգամանքներ իրարու մօտ գալով, Հայերուն մէջ՝ թէպէտ մասնաւոր, բայց բաւական կարեւոր հոսանք մը կը կազմէին հռոմէականութեան մօտենալու, եւ լատինական օգնութեամբ զօրանալու, եւ Եւրոպական նպաստներով բախտաւորուելու համար: Մօտենալու ըսինք, վասնզի այդ հոանքը ոչ երբեք զատուելով ինքնագլուխ եւ ինքնուրոյն մարմին մը ըլլալու գաղափարով գործի կը սկսէր, այլ իբրեւ միեւնոյն Հայ ազգութեան մէջ կազմուած կուսակցութիւն մը՝ կը ջանար իր տեսութիւն ու կարծիքը զօրացնել, եւ ազգն ու ազգին կեղրոնք ու ազգային իշխանութիւնը այն կողմը հակեցնել, որով մի եւ միակ մարմնոյ կամ հասարակութեան մէջ երկու կարծիքներու կամ կուսակցութիւններու իրարու դէմ պայքարը կը մղուէր, այն ամէն միջոցներով եւ գէնքերով որով ընտանի կրիւներ տեղի կունենան:

1627. ԿԱԹՈԼԻԿ ԱՌՈՒՄՆԵՐ

Հռոմէականութեան հակամէտներու կողմը ժողովրդական կոչմամբ Ֆրէնկ կամ Ֆռանկ կը կոչուէր, եւ այդ անունը որ Գաղղիացւոց յատուկ անուն էր, բոլոր Եւրոպացւոց անխտիր կը տարածուէր՝ Լատին կոչումին համանշանակ դաշնալով: Ասոր ալ պատճառը Գաղղիոյ դեսպանատան բոլոր հռոմէադաւաններու վրայ պաշտպանութիւն վարելն էր: Հռոմէական Եկեղեցին Կաթոլիկ (Catholique) յորջորջումը իբր յատուկ անուն իրեն սեփականած ըլլալով, նոյնը սկսաւ Ֆռանկ կոչումին տեղ գործածուիլ, եւ հետզհետէ ընդհանրացաւ եւ սովորական դարձաւ եւ ճիշդ այդ միջոցներուն սկսած է կաթոլիկ կոչման կիրառութիւնը: Հռոմէդաւանք իրենց պաշտօնական եւ անպաշտօն գրութեանց մէջ կը սիրեն այդ անունը հայկական տառադարձութեան ձեւով Կաթողիկեայ գրել, սակայն մենք պիտի չկարենանք իրենց հետեւիլ, վասնզի Կաթողիկեայ բառը բոլոր քրիստոնեայ Եկեղեցիներէն ընդունուած եւ գործածուած կոչում մըն է, յունականէ տառադարձութեամբ եւ ընդհանրական իմաստով, եւ նոյն իսկ Հայոց Եկեղեցին ալ սոյն կոչումը իրեն համար կը գործածէ: Ուստի շփոթութիւն չպատճառելու համար՝ կը նախադասենք Կաթողիկեայ եւ Կաթոլիկ կոչումները իրարմէ զատելով, առաջինը ընդհանուր քրիստոնէական իմաստով, եւ երկրորդ մասնաւոր հռոմէական առումով գորածել: Քանի որ կոչումներու վրայ կը խօսինք, աւելցնենք թէ Հայ հռոմէականք ի գուր Ուղղափառ կոչումը իրենց

կը սեփականեն, իբրեւ թէ Կաթոլիկ կոչումին թարգմանութիւնն ըլլար, մինչ Ուղղափառ բառը ունական Որթոդոքս բարին թարգմանութիւնն է, եւ Լատիններ իսկ այդ կոչումը Յոյներու սեփականած են եւ իրենց չեն պատշաճեցներ: Իսկ Ուղղափառ հայկական բառն եւ կոչումը՝ հայկական անուն է, եւ հայադաւան Եկեղեցւոյ սեփական է, եւ զայն լատինացնել բոլորովին սխալ է: Անուններու մասին դիտողութիւնները փակելով պիտի կրկնենք, թէ Հայ Հռոմէականութեան միտումը, որ ժէ գարուն սկիզբներէն նոր կերպարան մը սկսաւ ստանալ, եւ հետզհետէ շեշտուեցաւ քաղաքական եւ նիւթական հրապոյրներու շնորհի, երբեք յատուկ մարմին կամ առանձին հասարակութիւն մը չէր եւ չեղաւ, այլ պաշտօնապէս միեւնոյն Հայ ազգութեան եւ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ մնաց, եւ կարծիքի ու տեսութեան տարբերութենէն անդին չանցաւ: Ասոր մէկ հաստատուն եւ անժխտելի փաստն է, որ այս ներքին վէճերը ուրիշ բան չէին, բայց եթէ իր կողմը զօրացնելու ձիգեր: Լատինասէր կամ լատինամիտ կամ լատինամոլ Եղողներ, կամ ուրիշ կոչմանք, Ֆուանկ կամ Կաթոլիկ ըսուտողներ, չէին ուզեր Հայ պատրիարքներէ, Հայ ազգութենէ: Հայ Եկեղեցին զատուելով առանձին ըլլալ, այլ միայն պատրիարքական աթուին տիրանալով՝ զայն իրենց միտքին տանիլ, եւ ազգը իրենց ուղղութեան հետեւցնել կը ջանային: Ըստ այսմ ցորչափ հայադաւան Հայ պատրիարքութենէ դուրս չէին, իրենք ալ պաշտօնապէս նոյնը կը մնային, եւ նոյն մարմնոյն մէջ կը շարունակէին մնալ: Այն մեծ միտումը զոր Յովիաննէս Խով եւ Գրիգոր Կեսարացի, այդչափ բուռն կերպով եւ շարունակեալ Ելեւէջներով իրարու դէմ կը մղէին, երկու կարծիքներու կամ երկու ուղղութիւններու ընդհարումն էր, որուն սկզբնաւորութիւնը պատմեցինք: Եւ դժբախտաբար երկու դար եւ աւելի անոր տիսուր երեւոյթները առջեւ բերելու պիտի պարտաւորուինք:

1628. ԱԹՈՈՒ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐ

Յովիաննէս Խով որ լատինամիտ ուղղութեան գլուխ էր կանգնած, 1600-ին, 1609-ին եւ 1613-ին պատրիարքն աթուը գրաւած էր, եւ անգամ մըն ալ 1612-ին զայն թողած էր իր աջակից եւ գործակից Վանեցիին. իսկ Կեսարացին ալ նոյնպէս երբեք անգամ պատրիարքութեան տիրացած էր 1601-ին, 1611-ին եւ 1615-ին, այս զանազանութեամբ՝ որ անգամ մը ինը տարի կրցեր էր մնալ, մինչ իր հակառակորդներուն իշխանութիւնները միշտ վաղանցուկ եղած էին: Վերջին պահուն ալ ինքն էր նորէն աթուին տէրը, ուսկից այնչափ ուժգնութեամբ կը յանդիմանէր Մելիքսեղեկ աթոռակից կաթողիկոսը (1625), որ արտաքին զօրութեամբ բուն գահակալ Դաւիթը գրկելով եւ լուցնելով՝ բռնապետական կաթողիկոսութիւն վարած էր, եւ տակաւին վարելու կը հետապնդէր: Ինքն Մելիքսեղեկ ալ իր յոյսը լատինամոլներու վրայ գրած անոնց կողմը կը հակէր, եւ հեռուէն հեռու Խովին եւ Վանեցիին հետ կընկերշակէր, թէպէտ 1600-ին Խովը եղած էր զինքն Կոստանդնուպոլսոյ աթուէն տապալողը (1596): Գրիգոր Դարանադեցին, որուն ուղղութիւնը Խովին ու Վանեցիին, համաձայն չէր, ասով մէկտեղ անոնց միացած էր 1612-ին, զայրանալով Կեսարացիին կասկածու եւ բռնական ընթացքն, եւ անկէ օգուտ ալ քաղած էր պատրիարքական հասոյթներու վայելքին մասնակցելու, 1612-ին Անատօլու փարաքանտա

Վիճակներուն, ու 1613-ին Ռումելիի վիճակներուն վրայ վերակացու նշանակութելով (1604): Սակայն վերջնապէս չկրցաւ լատինամոլ ուղղութեան հետ հաշտուիլ, ուստի Կեսարացին վերջին զօրանալին ետքը՝ բաժնուեցաւ Խուլին եւ Վանեցին ընկերակցութենէն, եւ երկրորդ անգամ Կ. Պոլիսէ մեկնեցաւ եւ Երուսաղէմ գնաց, ուխտի եւ հանդարտութեան նպատակով: Այդ ուղեւորութեան թուական կը գրուի 1616 տարին (11.ԱՄՍ.11), Աստուածաշունչի յիշատակարանին մէջ ալ (ԴՐՆ.) այդ երթին ակնարկելով կը գրէ, թէ զերծաք ի յանզերծանելի Վտանգիցն եւ գնացաք յԵրուսաղէմ: Իսկ այդ Վտանգները որոնց համար կը գրէ, թէ ոչ գիր կու տան, եւ ոչ լեզու ձառել ոք կարէ, պատրիարքական աթոռին շուրջը տեղի ունեցած պայքարներու վրայ իդէա է իմանալ (1604), որոնցմէ խորապէս զգուած կերեւայ: Այլ թէ Երուսաղէմ ինչչափ մնաց որոշ չէ: Երեք ամ շրջեցաք, կըսէ, աստ եւ անդր, եւ ոչ գտաք ուրեք հանգիստ, եւ դարձեալ եկաք այլ աստէն, որ է, ըսել թէ 1619-ին Կոստանդնուպոլիս եկած է ուր եւ շարունակած է իւր Աստուածաշունչի ընդօրինակութիւնը:

1629. ԱՌԱՋԻՆ ԹԵՄԱԿԱԼՆԵՐ

Կարգաւոր պատմութեան բացակայութիւնը եւ մանր յիշատակութիւններով պատմութիւն կազմելու հարկը, եւ ասոնց ալ ստէա թերի եւ անյարիր ըլլալը, մութ կը թողուն այդ միջոցին պատրիարքական իշխանութիւնը վարողներուն շարքը, միայն թէ սովորական ցուցակները, որոնք Զամչեանի հետեւողութեամբ կազմուած են, այլեւս չեն կրնար իբրեւ հաստատուն ընդունուիլ: Կեսարացին որ 1615ին նորէն պատրիարքութիւնը ձեռք առած էր, նոյն պաշտօնին վրայ կը տեսնուի 1618-ին, ինչպէս յիշատակագիր մը կը գրէ, ի հայրապետութեան տեառն տէր Մելքիսեդ կաթողիկոսին, եւ վարդապետին ինոյ Գրիգոր քաջ րաբունապետին Կեսարացւոյ (ՏԱԾ.778), եւ յայտնի է թէ Կեսարացին կաթողիկոս չէ եղած: Կեսարացին պատրիարք ըլլալովը չէր եղծուած վիճակներու բաժանմանց կերպը՝ որ Խուլին եւ Վանեցին եւ Դարանազեցին դաշնակցութեան առթիւ կազմուեցաւ (1604): Այդ մասին իբր հաստատութիւն պէտք է նկատել երկու իրարմէ անկախ յիշատակներ: Առաջինն է Իւսկիւտարի Ս. Կարապետ Եկեղեցւոյն շինութիւնը 1617-ին Զաքարիա Վանեցիին ձեռքով (11.ԱՄՍ.74), որ կը ցուցնէ թէ նա ինքն ալ տակաւին Ասիակողման առաջնորդը, ինչպէս կարգադրուած էր 1613-ին բաշխումին առթիւ (1604), կեդրոն ունենալով Իւսկիւտարը, եւ ընդարձակուելով, մայրաքաղաքի մերձաւոր վիճակներու վրայ: Ս. Կարապետի անունը անմիջապէս կը տանի Մշոյ Ս. Կարապետի յիշատակին, ինչպէս որ ցարդ ալ Վարդավառը նոյն Եկեղեցւոյ տօնական օրն է՝ հետեւելով Գլակայ վանքին տօնին: Միայն թէ Զաքարիա Վանեցի էր, եւ Վարագ նշանաւոր Ս. Կարապետ չկար, ինչպէս ոմանք կենթարեն, եւ Ս. Կարապետի անունը անկէ կը հետեւցնեն (11. ԱՄՍ. 74): Ընդհակառակն տեղական աւանդութիւն մը գլակէն կառնէ անունին ծագումը, պատմելով թէ Մշացի գործաւորներ Իւսկիւտարի մեծ մզկիթներէն մէկուն շինութեան կաշխատէին, եւ թէ մոտիկ աղօթատեղիի մը պէտքը զգալի ըլլալով, նոր Եկեղեցիին շինութիւնը արտօնուեցաւ: Միւս նշանակը Նիկոմիդիոյ մէջ պահուած գրչագիր իին Ճաշոցին մէջ 1618 փետրուար 26-ին աւելցած յիշատակն է, ի վերատեսչութեան յայսմ նահանգի

Զքոյ վարդապետի, որ աշխարհաւ է Վասպուրականի, որ ասի Վան, իսկ Զքոյ՝ Զաքարիա Վանեցիի ժողովրդական կոչումն էր, որուն տակաւին Անատօլու փարաքատա վիճակներու վերակացու լինելը կը հաստատուի: Նոյնպէս պիտի ըսենք Դարանաղեցիին մասին ալ, որ վերջին անգամ Ռումելիի վիճակներուն վերակացուն էր, եւ որ ընդհատ յիշատակներով շարունակ Ռոտոսդոյի առաջնորդ կը յիշուի, Ղալաթիա կը մնայ, որ Ռումելիի վիճակին մաս տրուած էր, եւ Ռոտոսդոյ գտնուող տապանագիրն ալ զայն նախորդ հովիւ քաջարթուն կը կոչէ (11. ԱՄՍ. 7): Ասոնցմէ կը քաղուի թէ Դարանաղեցին հակառակ իր թափառած շրջագայութեանց, մինչեւ վերջ Ռումելիի կողմին առաջնորդը մնաց, Ռոտոսդոն իրեն աթոռանիստ ունենալով, եւ Ղալաթիան ալ իբր մայրաքաղաքի մէջ օթեւան: Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան սկիզբները բոլոր Օսմանեան կայսերութեան վիճակները, գոնէ մայրաքաղաքէն որոշ հեռաւորութեամբ շրջանակի մէջ, ուղղակի պատրիարքին վիճակը կը նկատուէին, եւ թեմական իրաւունքներ անոր կը պատկանէին, եւ վանքերու ու քաղաքներու մէջ գտնուող եայսկոպոսներ ու վարդապետներ՝ թեմակալ չէին, այլ պարզապէս իբր մուրախսաս կամ պատուիրակ կը նկատուէին, եւ պատրիարքին իրաւունքը կը յարգեին (1509): Առաջին անգամ Խուլ Յովհաննէսի, Վանեցի Զաքարիայի եւ Դարանաղեցի Գրիգորի միջեւ կատարուած բաշխումը, որ ուղղակի իրաւունքներու վայելքին համար էր, սկիզբը տուաւ առաջնորդական վիճակներու կամ թեմակալութեանց բաժանման, որ պատահական առիթէ ծագում առնելով՝ հաստատուն իրաւունքի փոխուեցաւ, եւ այս պիտի նկատուի իբր պատճառ, որ նոյն իսկ Կեսարացիին պատրիարքութեան ներքեւ Դարանաղեցին ալ, Վանեցին ալ Կեսարացիին հետ հաշտ չըլլալով իսկ, կրնան պահել իրենց թեմական կամ առաջնորդական իրաւունքը:

1630. Կ.ՊՈԼՍՈՅ ՇՓՈԹՆԵՐ

Երբոր Վանեցին ու Դարանաղեցին այդ կերպով առաջնակարգ դեր վարելէ հեռացան, պատրիարքական աթոռին ձգտումը, Խուլին եւ Կեսարացիին մէջ անհատական մրցում մնաց, եւ շարունակեց մինչեւ անոնց վերջին շունչը: Կեսարացին միշտ իրեն պահեստի պաշտօն ունէր Կեսարիոյ առաջնորդութիւնը, ուր կը քաշուէր ամէն անգամ որ Կ. Պոլիս հեռանալու կը ստիպուէր, սակայն Խուլին համար այդպիսի պահեստի պաշտօն մըն ալ ունեցած ըլլալ բնաւ չի յիշուիր, եւ ասոր ալ պատճառը, զի իր նախնական գործունէութիւնը Կ. Պոլսէ սկսաւ, որուն բնիկն ալ էր, եւ հետեւաբար տունտեղ եւ ազգական ալ ունէր, եւ անպաշտօն վիճակի մէջ ալ մայրաքաղաք մնալու յարմարութիւնները կը վայերէր: Անգամ մը յիշուած է, թէ Կեսարացին, այնչափ մարտ երեալ էր զիես Յովհաննէսին, մինչ զնա փախուցեալ էր ի Պրուսա (11.ԱՄՍ.16), սակայն այսչափը բաւական չենք սեպեր, Խուլը Պրուսայի առաջնորդ կարծելու, եւ Պրուսան ալ անոր պահեստի պաշտօնատեղին եղած ըսելու: Միշտ կցկտուր յիշատակներու վրայ իհմնուելով, Կեսարացին պատրիարքութիւնը պահած պիտի ըսենք մինչեւ 1619, որ կը համապատասխանէ Դարանաղեցիին երեք տարի թափառելէ ետքը 1619-ին Կ. Պոլիս դաշնալուն (1628), եւ 1620-ին Կ. Պոլսոյ մէջ գրուած աւետարանի մը մէջ՝ յառաջնորդութեան Յովհաննէս վարդապետին ըսուած

Ուլալուն (11.ԱՄՍ.11): Դժբախտաբար իբր Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան պատմութիւն, ներհակընդդէն պայքարներէ զատ բան մը չունինք գրելու, եւ ոչ ալ կրնանք ազգային գործերուն եւ գործունէութեան մասին որոշ տեղեկութիւններ տալ: Իբրեւ նկատողութեան արժանի կէտ յիշատակենք երեք դաշնակիցներու մէջ տեղի ունեցած պառակտումը, եւ Ղարանաղեցիին միւս երկուքին բարեկամութենէն զատուիլը: Արդէն կանուխէն ալ, իր խոստովանութեան համեմատ, թէ Աստուած գիտէ, որ ես բնաւ չէի ուզեր Խուլը (11.ԱՄՍ.9), Ղարանաղեցին անոր լատինամոլ ուղղութեան հաւանողը չէր, բայց Կեսարացին կասկածուտ եւ բռնական ընթացքն զայրանալով՝ յարած էր Խուլին կողմին, բայց այս անգամ կերեւի թէ այլեւս չկրցաւ տոկալ անոր ծայրայեղութեամց: Կը գու թէ իր երկու դաշնակիցները սկսան անխտիր ուտել ի պաս աւուրս զձէթ եւ զգինի յայտնի հրապարակաւ, եւ զոչ ուտողսն անարգէին (11.ԱՄՍ.9), ուստի բաժնուեցաւ անոնց կողմէն, հարկաւ Կեսարացին ալ առիթէն օգտուեցաւ Ղարանաղեցին շահելու, որով կրնար հակառակորդը տկարացնելով իր կողմը զօրացնել: Խուլին եւ Վանեցիին պահոց մէջ թուլութիւնը մտցնել, հռոմէականաց կողմէ անոնց պաշտօնապէս դաւանափոխ եղած ըլլալուն վհաստ կը ցուցուի (11. ԱՄՍ. 9), սակայն այս հիմնական պատճառաբանութիւն մը չի կրնար նկատուիլ: Ոչ երբեք եւ ոչ ուրեք օրինազանցութիւնը կամ անտարբերութիւնը իբր կրօնափոխութեան վհաստ ընդունուած է, կամ կրնայ ընդունուիլ: Այս տեսակ օրինազանցներ շատ եղած են եւ շատ ալ կամ ամէն կրօնքներու մէջ, բայց իրաւունք չեն տար զիրենք պաշտօնապէս կրօնափոխ կամ դաւանափոխ կարծելու: Ղավրիժեցին ալ Հայ վանականները կամբաստանէ թէ զանց ըրած էին պահօք եւ ծոնաջանիւք կենցաղավարիլ, եւ թէ ի բոլոր տարին ուտիք եւ գինի եւ միւ անխտիր կուտէին (ՂԱՎ. 220), բայց այս պատճառով դաւանափոխ չին ըսուէր: Խուլին ընթացքը եթէ պարզ օրինազանցութիւն ալ չըսեն, առ առաւելն կրոսակցութիւն մըն էր, կամ թէ Հայ Եկեղեցւոյ խստութիւնները թեթեւցնելու կաշխատէր, բայց ասով Հայ Եկեղեցիէ պաշտօնապէս բաժնուած, եւ ուրիշ Եկեղեցւոյ ծոցը մտած չէր ըլլար, եւ ոչ ալ նոր պաշտօնական մարմին մը կազմողներ կըլլային, անոր հետեւողները: Ապա թէ ոչ Խուլը Հայոց պատրիարք ըլլալու ալ հետամուտ պէտք չէր ըլլար, եւ իրեն կողմնակիցներն ալ պատրիարքարանի գործերով զբաղելու չին: Այս վիճակի մէջ կը շարունակեն Կ. Պոլսոյ գործերը մինչեւ 1624 բայց մենք պէտք է նորդն Եջմիածինի գործերը պատմելու դաշնանք, իրարու կապակցութիւնները պահելու համար:

1631. ՄԵԼԻՔԾԵՂԵԿ ԵՒ ՄՈՎՍԵՍ

Մելիքսեղեկը թողուցինք իր բռնակալ եւ հարկահան կաթողիկոսութեան (1617), եւ իր հարկապահանց պտոյտներուն մէջ, որոնք սակայն արդիւնաւոր չին ըլլար, վասնզի ամէնքին ծանծրացան եւ սրտիւ լքին զկաթողիկոսն, եւ թէպէտ ինքն Մելիքսեղեկ եւ իրեն հետեւորդները առանց իրաւանց կեղեքեալ կողոպտէին զժողովուրդն, սակայն հաւաքածնին ոչ լինէր բաւական ծախուց իւրեանց անգամ, իսկ պետական 100 թումանի տարեկանը ամյամէ ապարիկ մնալով հասած էր մինչեւ ցվեցիարիւր թուման, որոնց վրայ կաւելնային փոխառութեանց պարտքերը, զոր ի պարտատուացն առեալ էին վասն կարեաց զուելոյն եւ ինքեանց (ՂԱՎ.171): Կը յիշուի թէ այդ

վարանմանց միջոցին, Մելքիսեդեկ նամակ մը գրած է Գրիգոր ժԵ. պապին, 1622-ին, եւ անոր մահուան լուրը առնելուն երկրորդ նամակ մը փութացուցած է Ուրբանոս Ը. պապին 1623ին (ՏԱՇ.111), որոնց մէջ անշուշտ պէտք եղած շողոքորթ լեզուն գործածած կըլլայ, բայց նպատակը տագնապալից վիճակին նպաստ մը ակնկալելն եղած է: Մելքիսեդեկ այդ կողմէ ալ յաջողութիւն մը չտեսնելով վերջին յուսահատութեան մէջ կորոշէ կաթողիկոսութեան հետ պարտքն ալ ուրիշի մը փոխանցել, եւ եթէ հարկ ըլլայ գաղտնի կերպով Պարսից տէրութենէն դուրս ելլելով տագնապէ ազատիլ, եւ Օսմանեան գաւառներուն մէջ կաթողիկոսութիւնը վարել եւ շահեցնել: Այդ առթիւ իր միտքը կը դարձնէ Մովսէս Տաթեւացիին վրայ, ուսկից հարկաւ կը յուսար առձեռն գումար մըն ալ ստանալ իր միտքը գործադրելու համար: Մովսէսի վրայ խօսեցանք, երբ Պողոս Մոկացի վարդապետին հետ տուգանքի Ենթարկուեցան Շահաբասէ (1616): Իսկ անկէ ետքը յիշեցինք իր քարոզական շրջագայութիւնները եւ Եկեղեցաշէն ձեռնարկները եւ ժողովրդական հոգածութիւնները, միշտ Պողոսի հետ համամիտ եւ գործակից, որ քան զինքն երիցագոյն էր: Ինչպէս նաեւ պատմեցինք Սարգիս Պարոնտէրի կրօնաւորական ձեռնարկին ըրած օժանդակութիւնները (1620): Երբոր Մելքիսեդեկ 1618-ին թագաւորական իրովարտակով եւ 100 թուման տուրքի պայմանով կաթողիկոսութիւնը ձեռք առաւ, Պողոսի դէմ գործած բռնութիւնները (1623) Մովսէսի դէմ ալ փորձեց, միայն թէ անոր չկրցաւ իրամայել իր վիճակէն դուրս ելլալ, զի Մովսէս Սիւնեցի էր Էջմիածինի վիճակէն, եւ ոչ Մոկացի Աղթամարի վիճակէն: Մովսէս աւելի կտրուկ միջոց մըն ալ գործածեց, ու զիւր փիլոնն եւ զգաւազանն եւ զխալիչէն որ է գորգը, ծրարեց եւ Մելքիսեդեկին դրկեց ըսելով, Մենք լոեալ դադրիմք ի քարոզելոյ, եւ ընդ այդ եթէ իցէն մեղք ինչ, դու տացես զպատասխանի Աստուծոյ: Մելքիսեդեկ ամչցաւ, իր խորհրդակիցներն ալ զինքն համոզեցին, եւ զաւազան ու միւս իրերը Մովսէսի դարձուց, եւ ետ իրաման քարոզութեան: Այդ Եղելութեան թուական կրնանք նշանակել 1620 տարին, երբ Պողոս բռնադատեալ Մեծ-Անապատ էր քաշուած (1623): Մելիքսեդեկ որչափ ալ պաշտօնապէս թոյլ տուաւ Մովսէսի իր քարոզութիւնները շարունակել, սակայն ի նենգելոյ ոչ դադարեց եւ հանապազ հարստահարէր եւ զրպարտէր, այնպէս որ Մովսէս սրտիւ Վիատել եւ լքեալ, միտքը դրաւ Կարին անցնիլ, որպէսզի կարենայ ազատօրէն իր հիգեւոր պաշտօնը կատարել (ՂԱԿ. 324): Երբ այդ դիտաւորութեամբ Երեւան Եկաւ, Ամիրգունա լուր առաւ, եւ վարդապետը իրեն կանչեց խօսեցաւ եւ աւելի եւս հաստատուեցաւ այն լաւ գաղափարին վրայ, զոր կազմած էր անոր եւ Պողոսի գործունեութեան նկատմամբ, որ լոկ կրօնական էր եւ քաղաքական անտեղութիւն չէր ներկայեր, Ամիրգունայի եւ Մովսէսի մէջ հաստատուած լաւ յարաբերութեանց պատճառներէն մէկն ալ եղած կըլլայ՝ Ամիրգունայի քենին Ազապիի իր ամուսնոյն Երեւանեցի Յովհաննէսի հետ հաշտուիլը՝ Մովսէսի քարոզութեան ազդեցութեամբ, ինչ որ Ամիրգունա չէր կրցած ընել իր զօրաւոր միամտութեամբ եւ իր կնոշ Հոռոմիի թախանձանօք (ԶԱՔ. Ա. 54): Ամիրգունա Մովսէսի վրայ հիանալով, զայն համոզեց եւ իր մոտը պահեց, Երեւանցի մէջ Ս. Անանիայի Եկեղեցին անոր յատկացուց, զոր Մովսէս շէնցուց եւ պայծառացուց, եւ ազգին համար նուիրական սրբավայր մը դարձուց, ուր

խութն կը խուժէր ժողովուրդը Մովսէսի քարոզութիւներէն եւ կատարած արարողութեանց կարգաւորութենէն հրապուրուած: Այստեղ մնաց Մովսէս զամս երիս, որ է ըստ 1623:

1632. ՄՈՎՍԵՍԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Մովսէս Ս. Անանիայի վանքին կատարելապէս տուած էր Մեծ-Անապատի ձեւը (1621), կրօնաւորական բարեկարգ միաբանութիւն ալ կազմած էր, որուն համբաւը տարածուեցաւ ի Հոռոմաստան, եւ Քրդստան, ի Վրաստան, ի Պարսկաստան, եւ յամենայն աշխարհաց վաճառականք գային, եւ նուէրներ ալ կու տային, ինչ որ Մելքիսեդեկի ծանր կու գար, զշարէր եւ հեղծամաղձուկ լինէր, բայց Ամիրգունայի պաշտպանութեան պատճառով ոչ կարէր զշար ինչ անել Մովսէսի: Մտածեց գոնէ Մովսէսի անունով ինքն ալ օգտուիլ, եւ անոր հետ միւռոնօրինէք կատարել, եւ արդիւնքը ինքը գանձել: Այդ նպատակով յատուկ պատգամաւոր Եպիսկոպոսներ ղրկեց Ս. Անանիայի վանքը, սակայն Մովսէս հրաժարեցաւ յայտնելով, թէ ինքն տակաւին Եպիսկոպոս ալ չէ: Մելքիսեդեկի փութաց դժուարութիւնը լուծել, անմիջապէս Ս. Անանիայի վանքը Եկալ, եւ աւագ Երկուշաբթի օր, 1623 ապրիլ 7, որ Արեւմտեան տօն ալ էր, Մովսէսը Եպիսկոպոս ձեռնադրեց, եւ աւագ հինգշաբթի օր, ապրիլ 10-ին միասին միւռոն օրինեցին, որ լաւ արդիւնաւոր Եղաւ նուէրներու կողմէն, եւ Մելքիսեդեկի արծաթասիրութիւնը գոհացուց: Զուղայեցի վաճառականներ Ասպահան դաշնալով այնչափ քարձրացուցին Մովսէսի արժանիքը, որ ամէնքը փափաքեցան անգամ մը գոնէ գայն տեսնել, ուստի յատուկ պատգամաւորութեամբ զինքն Ասպահան առաջնորդեցին, ուր մնաց ժամանակս ինչ, թէ քաղաքին եւ թէ շրջակայից մէջ Եղող Հայ գաղթականութեանց այցելեց, քարոզեց, մխիթարեց, եւ փառօք փառաւորեալ ի նոցունց, դարձաւ Երեւան Ս. Անանիայի վանքը, իր կրօնաւորական կեանքը շարունակել (ՂԱՎ.227): Այդ պարագաներուն մէջն էր, այսինքն միւռոնօրինէքի յաջողութենէն Ետքը, եւ Ասպահանի այցելութենէն առաջ, որ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսութիւնն ալ Մովսէսի փոխանցելու գաղափարը չղացաւ, եւ անոր յայտարարեց թէ ազգս Հայոց Երես դարձուցին յինէն, մինչ ընդհակառակն զքեզ սիրեն եւ ընդունին: Արդ հարկն արքունի պարտք Եղեւ եւ բազմացաւ, ես չեմ կրնար ՎՃԱՐԵԼ, վասն զի չեն տար, դուն կրնաս ՎՃԱՐԵԼ, որովհետեւ կրնաս հաւաքել, ուրեմն տամ քեզ զսուրբ աթոռն Եջմիածին եւ զկաթողիկոսութիւնն, դուն պաշտօնը վարէ ու պարտքը ՎՃԱՐԵԼ, եւ ինձ տուր ամյամէ դարման պիտոյից եւ զմի ի Վանօրէիցդ (ՂԱՎ.171): Մելքիսեդեկ մինչեւ այն ատեն միշտ նենգութեամբ էր գործած, ուստի իր առաջարկին անկեղծութեան հնար չէր վստահանալ, եւ ամէն տեսակ դարձուածներ միտքէ անցընել ներեալ էր: Մովսէս ալ իրաւամբ կրնար կասկածով վերաբերուիլ իրեն Եղած առաջարկութեան թէպէտեւ գործն ալ ըստ ինքեան ախորժելի պայմաններու մէջ չէր: Ուստի Մովսէս հրաժարելով հրաժարեցաւ (ՂԱՎ.172), եւ անկէ Ետքը կատարած պիտի ըլլայ Ասպահանի ուղեւորութիւնը, եւ հոն անցուցած 1623-ի Վերջին եւ 1624-ի սկիզբի օրերուն տօնական միջոցը:

1633. ՍԱՀԱԿ ԳԱՌՆԵՑԻ

Մելքիսեդեկի կողմէ յայտնուած՝ կաթողիկոսութիւնը ուրիշի փոխանցելու գաղափարը,

արթնցուց իրեն եղբօրորդուոյն Սահակ Գառնեցի Եպիսկոպոսին ախորժակը, որ մինչեւ այն ատեն կաթողիկոսին աջ բազուկն էր եղած, եւ զգացուց անոր՝ որ քանի որ ես եմ ժառանգ եւ որդի քո, պէտք չէ որ այլոց շնորհես քու կաթողիկոսութիւնդ: Մելիքսեղեկ աւելի յարմար գտաւ այդ փոխանցումը, վասնզի թէ վճարմանց պատասխանատուութիւնը ուրիշի վրայ ծանրացուցած կըլլար, եւ թէ այդ անձը իրեն հիու հպատակ մէկը կըլլար: Սահակի առաջարկին հաւանեցաւ, եւ անոր հետ մէկտեղ Եջմիածին եկաւ, եւ ի Հրեշտակապետաց կիրակի օրն, այսինքն է 1623 նոյեմբեր 9-ին զայն կաթողիկոս օրինեց: Անկէ Երեւան եկաւ նոր կաթողիկոսով, զայն ժողովուրդին ներկայացուց, Ամիրգունա խանին ալ ձանցուց, եւ անկէ խնդրեց որ Շահաբասին ալ ձանցնէ, ինքն ալ յատկապէս գիր գրեց, թէ ես ծերացեալ եմ եւ անկարացեալ, վասն որոյ իրաժարեցոյ, եւ զՍահակ որդիս իմ իմ տեղս կարգեցի, որ կաթողիկոսութիւնը պիտի վարէ եւ տուրքն ալ պիտի վճարէ (ՂԱՎ. 172): Այստեղ Ղավրիմեցին տիրող անկարգութիւնները բացատրած ատեն կը գրէ, թէ ոչ թէ մի էր, այլ երեք եւ չորք կաթողիկոսք կային (ՂԱՎ 221): Կաթողիկոսներու չորս թիւը լրացնելու համար, Դաւիթի, Մելիքսեղեկի եւ Սահակի վրայ պէտք կըլլայ Աւետիսն ալ աւելցնել, եւ այդ վերջինը մինչեւ 1623 կամ 1624 կենդանի ենթադրել: Արդէն գրած ենք որ անհնար է Աւետիսի մահուան թուականը ստուգութեամբ Ճշդել (1618), եւ եթէ կենդանի ալ ըլլար, ոչինչ կարգիլէր որ նոյնիսկ Աւետիսի Եջմիածին գտնուած ատենը, Մելիքսեղեկ նոր կաթողիկոս մը աւելցնէր եղածներուն վրայ, թէպէտեւ Աւետիսին վերջի ատեններ Վրաստան քաշուած ըլլալուն խօսքն ալ կայ (11. ԱՍՍ. 69): Սահակի կաթողիկոսութեամբ մենք գահակալութեան կարգը փոփոխուած չենք կարծեր, որովհետեւ որչափ ալ Մելիքսեղեկ արքունի իրովարտակով Մայրաքոռոյ տէր կը նկատուէր, եւ իր իրաւունքն ալ նոյնպէս արքունի հաստատութեամբ Սահակի վրայ կը փոխանցէր, սակայն կանոնական իրաւամբ եւ եկեղեցկան օրէնքով Դաւիթ կը մնար միշտ թուն գահակալը, թէպէտեւ Ասպահան քաշուած եւ անձուկ սահմանի մէջ պաշտօն վարող, սակայն ոչ իրաժարած էր եւ ոչ ալ ազգային ժողովով գահընկցէ եղած: Հետեւաբար Մելքիսեղեկ ալ, Սահակ ալ, եւ նոյն իսկ Աւետիսն ալ՝ եթէ տակաւին կեդրոնի էր, երեքն ալ պարզ աթոռակիցներ էին, իսկ գահակալ կը մնար Դաւիթ Դ. Վաղարշապատեցին: Սահակ կը պատրաստուէր անձամբ երթալ դուռն շահին, որպէսզի վերջնական եւ հաստատուն ըլլայ սեպահականացուցանելն ի վերայ ինքեան զկաթողիկոսութիւն, թէպէտեւ գործի ձեռնարկած էր, եւ շահի դուկերն, որոնք Մելքիսեղեկի հետեւորդներն էին (1617), անցած էին Սահակին, եւ ընդ նմա շրջագայէին դրամ հաւաքելու համար (ՂԱՎ.173): Այդ միջոցին Մովսէս ալ Ասպահանէ դառնալով (1632) կայր պարզամտութեամբ յիւրուն տան (ՂԱՎ.227), այսինքն է Ս. Անանիայի վանքը: Մելքիսեղեկ միշտ դրամ ձեռք ձգելու իղձէն, մտածեց Մովսէսն ալ գումար մը կորզել, ուստի եղեւցոյց թուղթ մի որպէս զթամասուկ, այսինքն է Մովսէսի անունով սուս պարտամուրիակ մը կեղծեց, Ասպահանէ դարձին 100 թուման վճարելու իրեն, եւ պահանջին դատը Ամիրգունայի առջեւը հանեց: Մովսէս բացէրաց ուրացաւ, պարտարուղթին կեծ ըլլալը յայտնեց, եւ այնպէս անկեղծորդն բացատրեց, որ խանն ալ եւ անոր իշխաններն ալ եւ ամէն մարդ իր սրտին մէջ Մովսէսի իրաւունք կու տար, միայն

թէ օրինական վկայ չկար եւ դատը երկու ամիս կերկարէր առանց վերջացնելու: Ամբաստանողներն ալ ուզելով գործին մէջէն ելլալ, որոշեցին զայն վրաներնէն նետել, եւ Սահակ դատարանի մէջ յայտնեց թէ ինքն ալ Մելիքսեղեկ ալ թուղթին մասին ուղղակի բան մը չեն դիտեր, միայն թէ Համազասպ Հաւուցքառեցի՝ Երեւանի եպիսկոպոսն է զայն ներկայացուցած եւ խաբէութեան հեղինակը նա եղած պիտի ըլլայ: Ասով ուզեցին ոչ միայն իրենք ազատի, այլեւ Համազասպէ քէն լուծել, որ խրոխտ եւ ճարտարաբան հակառակորդ մըն էր իրենց, եւ մեծաբանութեամբ պակուցանէր զկողմն Մելիքսեղեան: Համազասպի համար ինչ կարգադրութիւն եղաւ չէ յիշուած, բայց այդչափը բաւական եղաւ եւ Ամիրգունա Մովսէսն արդարացուց, եւ ի նմին հանդէսի պատառեցին զթուղթն զայն (ՂԱՎ. 228):

1634. ՄԵԼԻՔՍԵԴԵԿ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Մելիքսեղեկ կը յուսար որ կաթողիկոսութիւնը ուրիշի փոխանցելով ինքն ազատութիւն կը գտնէ եւ հանգստութիւն կը վայելէ: Սակայն այնպէս չեղաւ: Եթէ պետական տուրքը Սահակէն պիտի պահանջուէր, սակայն փոխատու պահանջողներ ուղղակի Մելիքսեղեկը գիտէին՝ եւ կը շարունակէին անկէ պահանջել իրենց առնելիքը: Վերջին նեղութեան մէջ Մելիքսեղեկ ձեռք զարկաւ Եջմիածինի թանգարանին, եւ իբր վճարում կամ իբրեւ գրաւ սկսաւ պահանջատերէրուն յանձնել զսպառսպուր մնացեալ անօթսն սրբոյ Եջմիածնի, մինչեւ իսկ Ս. Ստեփանոսի աջերը ետ գրաւ առ այլազգի Մահմետականս, եւ նոր փոխառութեամբ իին փոխատուներ լռեցուց: Սակայն այս ալ հիմնական ազատութեան կերպ մը չէր, եւ կասկած ալ կար որ միւս այլ պարտատուք եկեալ նեղեսցէն, եւ հասած տեսաւ վերջնական դարմանին, այսինքն փախուստին ժամանակ: Ուստի օր մը, 1624 գարունին սկիզբները, լոկ սապասաւոր մը մէկտեղ առնելով՝ Եջմիածինէ ելաւ Երեկոյին մթննալուն մօտ, եւ Երեւանի ճամբան բռնեց, բայց ճամբուն կէսէն ուղղութիւնը փոխեց դէպի Սահաթի փոսը՝ որ է Երասխի միւս կողմը, եւ անկէ շիտակ գնաց ի կողմն Կողբայ, հանդիպեցաւ Կաղզուան, եւ առանց ուրեք դադարելու Օսմանեան սահմանագրուխը անցաւ, եւ եկաւ Կարին: Այն տեղ ալ շատ չմնաց, այլ կամկար գնալով, եւ առանց իր շուրջը աղմուկ ու համբաւ հանել տալու, արագ գնացքով հասաւ Կոստանդնուպոլիս հասնիլը (11.ԱՍՍ.12), երբ պատրիերք կը գտնուէր Յովհաննէս Խուլը, եւ իրեն պաշտպան ու գործակից էր Զաքարիա Վանեցին, Ասիակողման Վիճակներու վերակացուն (1630): Յայտնի էր արդէն Մելիքսեղեկի եւ ասոնց մէջ կանխաւ հաստատուած մտերմութիւնը, եւ Երեքին ալ հաւասարապէս լատինամոլ կուսակցութեան պատկանիլը: Հետեւաբար Մելիքսեղեկի ներկայութեամբ աւելի օրուացաւ Խուլին կողմը, Մելիքսեղեկ ալ ոյժ առած կը խրոխտար գոչելով իբրեւ զարիւծ, որովհետեւ շրջապատուած ալ էր բազում անառակօք եպիսկոպոս անուանօք, եւ սուտ վարդապետովք իւր համախոհօքն, (11.ԱՍՍ.13): Ասիկա վկայողը Դարանաղեցին է, որ Խուլին եւ Վանեցին, հետեւաբար Մելիքսեղեկին ալ կողմնակից էր, բայց վերջիվերջոյ զգուանօք հեռացած էր անոնցմէ (1630): Նոր համախմբեայ Երեքները Մելիքսեղեկ եւ Յովհաննէս եւ Զաքարիա, համարձակ իրենց

կիրքերուն ասպարեզը գտած, ոչ միայն յայտնի հրապարակաւ պահը կը լուծէին, այլեւ պահեցողները անարգէին, եւ ոչ միայն հերձախօսութիւնք կը տարածէին, այլեւ բազում անառակութիւնք կը գործէին: Այդ ընթացքը պաշտպանելու յաւակնողներ, կը յայտարարեն թէ ասոնց ըրածը կաթողիկեայ, իմա՝ կաթոլիկ Հայերու՝ օրինօք ներեալ էր (11.ԱՍՍ.12): Բայց չենք գիտեր թէ ինչ տարբերութիւն կայ ասոնց ըրածնին, եւ Հայաստանի մէջ գտնուող զերծ Եկեղեցականներուն ընթացքին մէջ, զորս Դավրիժեցին կը մեղադրէ թէ փափուկ եւ ազնիւ զգեստիւ, եւ ի բոլոր տարին ուտիք եւ գինի եւ միս ամսստիր կը ճաշակէին: Սակայն այս ընելով կաթոլիկ չէին ըսուեր (ՂԱՎ.220), եւ նոյն իսկ հռոմէականութեան պաշտպաններ Հայաստանի վանականներուն ալ կաթոլիկ չեն ըսած: Մեր նպատակը իրաքանչիրին կարծիքին դատախազ մլալ չէ, այլ միայն կը փափաքինք պատմական Եղելութիւնները իրենց իսկութեան մէջ ներկայել, եւ հայադաւան մտայնութիւնը հիմնապէս լուսաբանել: Եղելութեանց կարգին դառնալով, երեքներուն ընթացքը այնչափ գէշ տպաւորութիւն գործեց, որ քահանայիւք եւ բազմամբուն ժողովուրդը ցոյցեր կազմակերպութեան անոնց դէմ, եւ Ներսէս Սեբաստացի վարդապետը, Ճշմարտութեան իրաւանցն Աստուծոյ ջատագով եւ սրբասէր անձ մը, որ վերջէն Սոյ աթոռն ալ բարձրացաւ, զօրավիզն եղեւ զայրացած եւ գայթակղած ժողովուրդին, որ վերջապէս յաջողեցաւ ցրուել զչար ժողով նոցա եւ հալածական առնել ի քաղաքն մեծէ (11. ԱՍՍ. 12): Մելիքսեղեկի Կ. Պոլիս հասնիլը 1624-ին տեղի ունեցած էր՝ աշունի ժամանակները, եւ գոնէ տարի մը այնտեղ մնացած պիտի ըսենք, զի ժամանակագրական պահանջներու համեմատ, 1625-ին վերջին ամիսներէն առաջ եղած պիտի չըլլայ Կոստանդնուպոլիսէ մեկնիլը:

1635. ԱՐՄԱԾԻ ՎԱՆՔԸ

Այստեղ ժամանակագրական կապակցութեամբ հարկ կը սեպենք պատմել Արմաշի վանքին հիմնարկութիւնը, որ մեծ կարեւորութիւն ունեցաւ առաջիկային պատմուելիք Եղելութեանց մէջ: Արմաշու Չարխսափան Ս. Աստուծածին վանքը, կը գտնուի համանուն գիւղին կից, Նիկոմիդայէ դէպ արեւելեան հիւսիս երկարող լեռնաշղթային վրայ, որ աւանդութեամբ առաջին դարերու հալածանքներու ատեն քրիստոնեաներու ապաստարանն է եղած: Այժմեան Հայ վանքը հաւանաբար շինուած է յունական յանգած վանքի կամ Եկեղեցիի մը տեղի վրայ: Թէպէտ վաւերական արձանագրութիւն կամ պատմութիւն չէ մնացած՝ հիմնարկութեան տարին եւ պարագաները ծշող, սակայն աներկրայ է թէ հիմնարկութիւնը եղած է ժէ. դարուն առաջին տարիներու մէջ: Աւանդական յիշատակներ կը հաւաստեն թէ Ճէլալիներու երեսէն փախած գաղթականները բազմացուցած են այդ կողմերու հայաբնակութիւնը, եւ մենք գիտենք թէ շուրջ 1600-ին տեղի ունեցաւ Ճէլալիներու բռնութեանց (1593), եւ վերջացաւ 1608-ին (1595): Վանք մը հաստատելու գաղափարը ունեցած է Էջմիածինի նուիրակ Թաղէտս Եպիսկոպոս, որուն աւանդութիւնը տեսիլքներ եւ յայտնութիւններ ալ կը վերագրէ, եւ շատ մը դժուարութիւններ ալ կը պատմուին՝ գլխաւորապէս վանաշինութեան պետական արտօնութիւնը ձեռք ձգելու համար, զոր վերջապէս յաջողած է ստանալ Թաղէտս՝ Նիկոմիդիոյ մէջ, Պարսից դէմ պատերազմի զացող մեծ

Եպարքոսէ մը: Այս պարագան ալ ճէլալիներու ընկճուելէն ետքը տեղի ունենալուն կը յարմարի, երբ 1611 գարունին, մեծ եպարքոս Գույուձու Մուրատ փաշան ճամբայ կելլէ իբր Պարսից դէմ պատերազմին սպարապետ (1605): Հաւանական է մը թադէս եպիսկոպոս կանուխէն շինութեան ձեռնարկած ըլլայ, սակայն հիմնարկէքի պաշտօնական թուականը յարմար է դնել 1611-ին, պետական արտօնութիւնը ստացած թուականին: Ասոր շատ յարմար կու գայ Դարանագեցին յիշատակարանն ալ, որ երբ 1612-ին պատրիարքական հասոյթներուն բաշխուելէն ետքը, իրեն բաժին ինկած Ամասոլու փարաքանտային այցելութեան կելլայ, Արմաշ ալ կը հանդիպի, եւ իր Աստուածաշունչէն հինգ տերեւ թուղթ կը գրէ Արմաշու ժամատունն, ի դուռն նորաշէն վանք կոչեցելոյն՝ հուա Արմաշու նորաշինիցն (ԴՌՆ.): Ասկէ կը հետեւի թէ Արմաշ գիւղ նոյն միջոցին նորաշէն մաս մըն ալ ունեցեր է, եւ անոր հուա նորաշէն վանք մը հիմնուէր է: Այդ պարագան ալ աւանդութեամբ կը հաստատուի, թէ գիւղին մէջ Վարի գիւղ հնագոյն մաս մը եղեր է, եւ ետքէն Վերի գիւղ մաս մը աւելցեր է, եւ այս Վերի գիւղին հուա կը գտնուի վանքը: Վանքին ալ բաւական կազակերպեալ վիճակ մը ունեցած ըլլալուն նշան է, որ Դարանաղեցին տակաւին Արմաշ չեկած, իր հետեւորդներէն Առջարկեցի Վահրատը յղած է Արմաշ ի նոր գիւղն, եւ իր Աստուածաշունչին ընդօրինակութեանը համար, այն տեղէն օրինակ մը բերել տուած է իր գտնուած տեղը, հաւանաբար Նիկոմիդիա քաղաքը: Դժբախտաբար ասկէ աւելի պատմական յիշատակ չունինք Արմաշու վանքին նախնական ժամանակին վրայ, թէ ինչ կարգով եւ կանոնով կազմուած էր վանականութիւնը, թէ ինչչափ անդամներ ունէր միաբանութիւնը, եւ թէ Մեծ-Անապատի կազմակերպութիւնն էր արդեօք (1621), Արմաշի մէջ ալ հաստատուածը: Միայն դիտելու է, որ թէպէտ Հայ վանքեր շատ են Փոքր-Հայոց մէջ, եւ շատ շատ են Մեծ Հայոց մէջ, սակայն ցանցաւ են Փոքր-Ասիոյ հայ գաղթականութեանց մէջ, եւ Մէրզիֆունի եւ Անկիրոյ Զարախափան Ս. Աստուածածնի վանքերէն ետքը, որոնք հնագոյն են, միայն Արմաշի Զարխափանն է՝ որ վերջին դարերուն մէջ հիմնած է, եւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան մերձաւորագոյն վանքն եղած է:

1636. ԹԱՐԷՈՍ ՀԻՄՆԱԴԻՐԸ

Արմաշու հիմնադիր Թադէս եպիսկոպոսին վրայ խօսելով, մինչեւ հիմա այս անուն եպիսկոպոսի մը հանդիպած չենք ժամանակակից պատմութեանց եւ յիշատակարանաց մէջ, որ մերձեցնելով ծանոթութիւն մը քաղէինք անոր ծագումին եւ նախընթացին եւ գործունելութեան վրայ: Տեղական աւանդութիւնը զայն նուիրակ կոչումով կը ճանչնայ, եւ երկու շրջան կը վերագրէ, մէկը Բիւթանիոյ, եւ միւսը Ղրիմու շրջանակներու մէջ, Արմաշի մէջ հաստատուելէն առաջ: Նորա արժանիքին նկատմամբ ալ, ինքնըստինքեան նպաստաւոր փաստ մըն է վանաշինութեան գաղափարն ու ձեռնարկը թէ իր հոգեւորական զգացմանց եւ թէ ժողովուրդի հոգածութեան տեսակէտէն: Նմանապէս բաւական կարողութեան ալ նշան է, դժուարին գործ մը գլուխ հանելը, եւ նոյնիսկ պետական արտօնութիւնն ալ իր նախաձեռնութեամբ ստանալը, երբ պատրիարքները աթոռի պայքարներով միայն կը զբաղէին (1604): Արմաշի մէջ տիրած գաղափարը իրեն

նպաստաւոր է եւ ցարդ ալ նոյնպէս կը մնայ: Միայն վերջին օրեր Դարանաղեցիին Երուսաղէմի մէջ պահուած ձեռագիրէն հատուած մը հաղորդուեցաւ ինձի, ուր Արմաշու Թադէոս Եպիսկոպոսը շատ տգեղ գոյներով նկարագրուած է եւ կոչուած է Թադէոս անուն թերահաւատ, ի պոռնիկ Երիցաթողէ Եղած Եպիսկոպոս որ կայր ի նորաշէն վանս Արմաշու, որ ոչ օրինաց հոգ ունէր, եւ ոչ յԱստուծոյ ահ եւ Երկիւ կը կրէր, եւ ոչ ի մարդոյ ամօթ, ոչ պաս գիտէր եւ ոչ ուսիս ի գինեմոլութիւնսն, ոչ մեղաց բնաւ զղջումն ունէր, այլ անյուսութեամբ գործէր զամենայն չարիս, եւ էր բարիատեաց եւ չարասէր, եւ այնպէս անզղութեամբ մերաւ: Դարանաղեցիին այդ նկարագիրը, եթէ ստոյգ լիներ, հարկ կը լլար Թադէոսը աշխարհի չարագոյն մարդը նկատել սակայն մենք քիչնը կասկածով պիտի վերաբերուինք Դարանաղեցիին վկայութեան: Նոյն ձեռագիրին մէջ Դարանաղեցին նախապէս կը յիշէ, թէ ինքն էր ի նորաշէն վանսն Արմաշու, որ յանուն սուրբ Աստուածածին էր, եւ կաւելցնէ եւս, ի մեր ձերակերտին: Այդ Դարանաղեցին ինչպէս Աստուածաշունչին յիշատակարանէն կը քաղուի, մէկ անգամ միայն, եւ այն ալ կարձ ժամանակու գտնուած էր Արմաշու նորաշէն վանքը, ուստի կը հետեւի թէ վանքը իր Երթալէն առաջ շինուած էր, եւ թէ վանքին շինութեան ատեն ինքը հոն չէր: Ուստի անհիմն պարծենկոտութենէն զատ բան մը չէ ի մեր ձեռակերտին գրելը, որուն պատճառ Եղած է անշուշտ, այն կողմերուն վերակացուն ուլալը, եւ վանքին իր իշխանութեան սահմանին մէջ գտնուիլը: Ամենայն հաւանականութեամբ

Թադէոս, որ վանքը հիմնարկելու համար այնչափ աշխատութիւն թափած էր, ընդդիմացած պիտի ըլլայ նոր վերակացուին միջամտութեան, եւ վանքը Կեսարացիին իշխանութեան ատեն շինուած ըլլալով, Թադէոս անոր բարեկամ՝ եւ Խուլին եւ անոր կողմնակիցներուն հակառակորդ Եղած պիտի ըլլայ: Ըստ այս յայտնի կը լլար թէ Դարանաղեցիին զայրոյթը Թադէոսը հպատակեցնել չկրնալուն հետեւանքն է, եւ նկատողութեան արժանի է, որ միայն իինգ տերեւ թուղթ գրելու չափ կրցած է Արմաշ մնալ: Թադէոսի մասին գրուած մեղադրանքներն ալ ընդհանուր խօսքեր են եւ անհաւատալի ըլլալու չափ չափազանցութիւններ, եւ ժամանակին սովորական դարձած՝ իրարու դէմ խօսուած ու գրուած նախատիմքներ: Իբրեւ դրական Եղելութիւն կը գտնենք միայն Թադէոսի շուշտակ վարդապետ եւ Եպիսկոպոս Եղած ըլլալը, որ յանցանք մը չէ, եւ մէյ մըն ալ Աքրահամ Տիվրիկցի անուն աշխարհական անձ մը, որ Երեսուն տարի կեղծ քահանայութիւն է ըրեր, աբեղայ եւ քահանայ ձեռնադրած ըլլալը, զոր Դարանաղեցին իր իշխանութեան ատեն ուզեր է արգելել, բայց Եալովայի գիւղացիք զայն պահեր ես՝ իրեն յաջողութեան եւ օգտակարութեան համար, Խուլին եւ Զաքոյին հրամանագրով, եւ իր հրամանին չեն անսացեր: Ասոր ալ պատճառը, հարկաւ տարիէ մը Ասիակողման վերակացութիւնը թողուլն է, որովհետեւ Զաքոյ կամ զաքարիա Վանեցին ստանձնեց անոր բաժինը, եւ ինքն Շումէլիի կողմը քաշուեցաւ: Մենք չենք ուզեր Թադէոսը իբրեւ սրբութեան տիպար մը ներկայել, բայց եւ ոչ կրնանք զայն դատել Դարանաղեցիին տեսութեամբ, որ Թադէոսի չափ ալ արդիւնք մը չունի, եւ ընդօրինակողէ եւ հասարակ գրագիրէ բարձր անձ մը Եղած չէ:

Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքին դառնալով, պէտք է յիշենք թէ Մելիքսեղեկի եւ Յովհաննէսի եւ Զաքարիայի վարած կեանքը ընդհանուր զայրոյթ պատճառած էր ժողովուրդին մէջ (1634), եւ կարի յարմար կու գայ այդ միջոցին պատշաճեցնել խուլին մէկ արկածը: Կ. Պոլսոյ քահանաներ հնարիւք իմն կը տանին զայն Նառըքաբուի կողմը գտնուող Արիֆներաց գինետունը, եւ Ենիշերիներու գլխաւորին լուր տալով իրենք խոյս կու տան, մինչ Ենիշերիներ եկեղեցական մը գինետունի մէջ տեսնելով զվարդապետն առնեն բրածեծ, թէպէտ այն կաղաղակէր թէ տեղեակ չեմ տեղւոյս: Որչափ ալ եղածը խաղ մըն էր, սակայն քէօմիլրձեան, որ միջադէպը կը պատմէ, կը յայտնէ թէ խուլ Յովհաննէս վարդապետն տեղացի այսինքն է Կոստանդնուպոլսեցի, ծանօթ էր իբր ի բարս շամբշական ապրող մը (ՉԷԼ. 6): Առանց այս դիտողութեան ալ, քահանայից մտածած խաղը, նոյնիսկ խուլին կենցաղէն գրգռուած ըլլալով, կը լուսաբանէ անոր ընթացքը: Այդ ընդհանուր գրգռութեան մէջ Մելիքսեղեկ կը յուսահատի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ յաջողութիւն գտնել, եւ տեսնելով որ անդ եւս ոչ ընկալան զնա ժողովուրդը եւ վարդապետք ժամանկին (ՂԱՎ. 174), ուր արդէն լաւ անուն մը չէր թողած իր պատրիարքութեան օրէն (1581), կը մտածէ այլուր փնտռել իր բախտը, եւ կուղեւորի դէպի Լեհաստան, յուսալով օգտուիլ իլվովի Հայ գաղթականութեան միամտութենէն եւ հարստութենէն: Մելիքսեղեկի մեկնիլը Հայոց 1065-ին կը գրուի, բայց որովհետեւ ամանորը 1625 հոկտեմբեր 16-ին կիյնար, կրնանք նոյն 1625 տարւոյ վերջերը դնել անոր Կոստանդնուպոլիսէ մեկնիլը: Ճիշդ այդ միջոցին Գրիգոր Կեսարացին նորէն Կ. Պոլիս կը դառնար, Մինաս Կարնեցի եւ Յովհաննէս Երզնկացի Եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ, առիթէն օգտուելով խուլը տապալելու համար (11. ԱՍՍ. 13): Գուցէ անոր հասնիլն ալ Մելիքսեղեկի հեռանալուն պատճառներէն մէկն էր: Խուլը իր իսկ գրած մէկ յիշատակարանին մէջ, ինքզինքը պատրիարք այսմ նահանգիս կը կոչէ 1625 ապրիլն (11. ԱՍՍ. 12), սակայն 1626-ին կամ 1625-ին վերջերը հայկական ամանորին հաշուով, Կեսարացին արդէն խուլը փախուցեալ էր ի Պրուսա, եւ ինքն տիրեալ էր պատրիարքարանին բանութեամբ (11. ԱՍՍ. 16), ինչ որ կակնարկէ ուրիշ տեղ ըսուածին, թէ քահանայիւք եւ բազմամբոխ ժողովրդով յաջողած էին ցրուել զչար ժողով Մելիքսեղեկի եւ Յովհաննէսի եւ Զաքարիայի եւ հալածական առնել ի քաղաքէն մեծէ: Զի Մելիքսեղեկ գացած էր ի Սկիլքացւոց աշխարհն որ այժմ Լեհ ասի (11. ԱՍՍ. 12), եւ որ ուրիշ տեղ յաշխարհն Ռուսաց է ըսուած (ԹՈՐ. Բ. 478): Յովհաննէս փախած էր ի Պրուսա, եւ Զաքարիա իր Ասիակողման բաժինը քաշուած:

1638. ՄԵԼԻՔՍԵՂԵԿ ԵՒ ՆԻԿՈԼ

Երբոր Մելիքսեղեկ իլվով հասաւ, իրեն արծաթասիրութեան բարեպատեհ առիթ մը գտաւ, Եպիսկոպոսական աթոռին պարապութիւնը եւ նոր ձեռնադրութեան պատեհը: Խաչատուր Եպիսկոպոսէ Ետքը՝ որ 1467-ին Արիստակէս աթոռակալէ ձեռնադրուած էր (1502), Լեհաստանի Եպիսկոպոսներու չարայարութիւնը կը կազմեն, Ստեփանոս, Գալուստ, Գրիգոր Վարազգի, Պարսամ Տրապիզոնցի, Յովհաննէս-Գալուստ, եւ Կարապետ-Գաբրիէլ (ԿԱՄ. 5), եւ վերջապէտ Մեսրոպ Կաֆացի արքեպիսկոպոս (ԲՈՆ. 154), որ վախճանած էր 1623-ին (ԲՈՆ. 21), եւ աթոռը

պարապ մնացած էր մինչեւ Մելքսեղեկի հասնիը, 1626-ին սկիզբները: Ըստ այսմ աթոռի պարապութիւնը ամս ինչ տեւած կըլլար եւ ոչ ամիս ինչ (ԲՈՆ. 2): Իսկ Ղազար Բաբերդի վարդապետ մը, որ 1624-ին ինքանքը առաջնորդ սուրբ ուխտիս եւ Օլախաց երկրիս (ՏԱՅ. 718), եւ ուրիշ տեղ ալ Ուլախաց երկրի Եպիսկոպոս կանուանէ (ՏԱՅ. 708), միայն Վալաքիոյ մասին առաջնորդն եղած է: Իլվովի գլխաւոր աթոռին պարապութեան պատճառն եղած է ընտրութեան մասին Երկպառակութիւնը, Վասնզի ոչ միայն Եկեղեցական կանոններով, այլեւ Լեհ թագաւորէ ձանցուած օրէնքներով, ժողովուրդը եւ Եկեղեցականք Հայոց Իլվովայ, ունեին իրաւունս անկախ ընտրութեանց (ԲՈՆ. 154): Մելքսեղեկ խնդիրը լուծելու համար իբր միակ փաստ կը ձանչնար իրեն գալիք գումարը, ուստի մէկ կողմ թողուց ժողովուրդին ընտրելիները եւ տեսնալով զյուղութիւն առձեռն պատրաստ ոսկույն, նաեւ զակնկալութիւն եւս յոլովից ոսկույ, ինչպէս Ղավրիժեցին կը գրէ (ԴԱԼ. 280), կամ թէ կաշառեալ բազում ոսկույ, ինչպէս Լատին պատմիչն ալ կը խոստովանի (ԲԱՆ. 154), առաջուընէ հարիւր յիսուն դուռուշ կտրեցին իբր գին (ԿԱՄ. 203), եւ առանց ունէք յայտնուելու, եւ ժողովուրդն գաղտնի, օր մը կառանձանայ մերձակայ Հաճկատար Ս. Խաչ վանքը (ԲԺԾ. 102), եւ դոնփակ Եկեղեցւոյ մէջ Եպիսկոպոս կօծէ Նիկողոս Թորոսեան կամ տեղական յորջորջնամբ Նիկոլ Թորոսովիչ 22 տարեկան աբեղայն, բնիկ Իլվովցի Յակոբ Թորոսովիչ անուն մեծահարուստ Վաճառականի մը որդին (ԿԱՄ. 143), որ ոչ ունեք էր սիրելի, եւ ոչ արժանաւոր այնմ աստիճանի, ինչպէս կը վկայէ լատին պատմիչն ալ (ԲՈՆ. 145): Հազիւ թէ կը լսուի Մելքսեղեկի գործը, ժողովուրդը կը յուզուի, այնպէս որ փոքր մի եւս եւ զէն առնոյր, եւ ի մասունս կոտորէր զկաթողիկոսն եւ զձեռնադրեալն ի նմանէ (ԲՈՆ. 21), իսկ Մելքսեղեկ խորամանկութեամբ (ԲՈՆ. 145) կը յայտարարէ թէ ուրիշ վիճակի համար ձեռնադրած է, եւ Նիկոլն ալ մէկտեղ առնելով կը փութար Իլվովէ մեկնիլ Կամենից Երթալու, անկէ ալ ի հայրենիս իւր դարնալու յայտարարութեամբ: Երբ Եաղլովից կը հասնին, Մելքսեղեկ կառաջարկէ Նիկոլի Իլվով դառնալ (ԲՈՆ. 21), իսկ սա կը ստիպէ եւ զինքն չընդունողներուն դէմ բանադրանքի եւ նզովքի կոնդակ մը կառնէ Մելքսեղեկէն, եւ անով զօրացած կը դառնայ Իլվով: Մերձաւոր կիրակէին զայն հանդիսապէս կը հրապարակէ, իսկ ժողովուրդը թէպէտ եւ տրտմեալ մեծաւ ոզով, բայց վիատեալ սրտիւ եւ ափիբերան Եղեալ լռեցին (ԴԱԿ. 281), պատկառելով կաթողիկոսին անէծքն: Այս կերպով Նիկոլ աթոռը գրաւեց, եւ ժողովուրդը թէպէտ յակամայս, բայց հապատակեցաւ, եւ իբր Երկու տարի առանց վրդովման անցաւ, եւ Նիկոլ իր իշխանութեան մէջ հաստատուեցաւ (ԲՈՆ. 21):

1639. ՄԵԼՔՍԵՂԵԿԻ ՄԱՀԸ

Իսկ Մելքսեղեկ Եաղլովիցէ, ուր Նիկոլէն բաժնուեցաւ, Եկաւ Կամենից, եւ չենք գիտեր թէ ուր Երթալ կը մտաբերէր, զի էջմիածին չէր կրնար դառնալ, Կ. Պոլիս ալ յաջողութիւն չէր գտած, մանաւանդ որ Կեսարացին ալ արդէն պատրիարքական աթոռը գրաւած էր: Յիշատակարանի մը մէջ կըսուի թէ Եկած է ի Լէոպոլիս՝ կամելով զնալ ի Հռոմ (ՏԱՂ. 111), սակայն ուրիշ կողմէ մը չհաստատուիր, եւ յիշատակագիրն ալ հեղինակաւոր մը չի ներկայանար: Ուստի կերեւի թէ ինքն

ալ որոշում մը չէր տուած, զի զկնի սուղ ինչ աւուրցիիանդացաւ աղուհացից օրերուն մէջ, Եւ քիչ օր ետքը մեռաւ Կամենից քաղաքը, 1626-ին ի տօնի յարութեան Ղազարու, որ է ըսել ապրիլ 1-ին Եւ այնտեղ թաղուեցաւ (ՂԱՎ. 283), ուր կը տեսնուի տակաւին իր գերեզմանը Աւետման Եկեղեցւոյն մէջ, փորագրեալ պատկերն ալ պատին վրայ (ԲԺՇ. 152): Յիշատակարանի մը մէջ 1628-ին ի հայրապետութիւն տեառն տէր Մէլիքսէթ կաթողիկոսին կարդացուած ըլլալը (ՏԱԾ.708), պարզապէս հայկական թուականին մէջ Ե. Եւ Է. թուատառերու շփոթութեան հետեւանք է, զի Մելքիսեդեկի մահուան թուականը ստուգուած է: Մելքիսեդեկի արկածախնդիր, փառամոլ, արծաթասէր Եւ նենգամիտ կեանքը փակելով՝ գնահատումի կամ գովեստի արժանաւոր ոչ մի կէտ չենք գտներ առաջ բերելու համար: Իր աթոռակցութեան կոչուած օրէն 33 տարի գործի վրայ գտնուեցաւ, բայց երբեք օգտակար ծառայութիւն մը չկատարեց, որուն ակնկալութեանք Ղաւիթ զինքն բարձրացուց, կամ թէ ինքն ինքզինքը բարձրացնել ստիպեց (1581): Բոլոր նպատակն եղաւ Ղաւիթը Եւ ուրիշ աթոռակիցները անշքացնելով ինքն տիրանալ իշխանութեան. Ղաւիթը որչափ կրնար հեռու Եւ անգործ պահեց, Սրապիոնը նենգութեամբ հեռացուց, Աւետիսը անկարեւոր դիրքի մէջ թողուց, բայց ինքն ալ իրեն ուրիշ վայելք չպատրաստեց, բայց եթէ լոյժ Եւ ընդարձակ կենօք գուարձանալու դիրութիւնը (ՂԱՎ.153): Բաւական նեղութիւններ ալ կրեց, բրածեծ հարուածներ, շղթայակապ բանտարկութիւններ, կալանաւոր թափառումներ, մինչեւ իսկ իր միսը ուտել բռնադատուեցաւ (1608), սակայն այս ամէնը, որ խոստովանողական արժանիքի պատճառներ կրնային ըլլալ, ոչ մի փառաւորութիւն չբերին իրեն, զի ոչ հաւատքի համար կրեց, Եւ ոչ առաքինական հոգուվ տարաւ, այլ պարզապէս իր արծաթասէր Եւ նենգամիտ գործերուն հետեւանքները կրեց: Ղաւանութեան կողմէն ալ տկարամիտ թուլութենէ Եւ շահադիտական շողոքորթութենէ տարբեր երեւոյթ մը չենք տեսիեր իր վրայ: Իրեն վերագրուած գիրերուն Եւ իր անունով Հռոմի պապերուն ուղղուած նամակներուն վրայ հիմնական վերապահութիւններ յայտնեցինք իր կարգին (1601), Եւ անոնց պարունակութեանց չափազանցութիւնը դիտել տուինք, որ գրածին լուրջ արժէքը կը կոտրէ: Բայց եթէ իբր իսկապէս իրն ալ ընդունինք, չենք գիտեր ինչ ոյժ կրնայ վաստկի հռոմէտականներուն պաշտպանած խնդիրը, անուղիղ անձի մը վկայութեամբ: Նա ոչ միայն իր անհատական արժէքով ոչ մի ոյժ չի կրնար ունենալ, այլեւ պաշտօնական տեսակէտէն ոչ մի հեղինակութիւն չունի, քանի որ երբեք գահակալ կաթողիկոս Եւ Եկեղեցւոյ պաշտօնապէս պետք չէ եղած, Եւ Ղաւիթ նենգութեամբ հեռացնելով, ու արքունի հրովարտակով զօրանալով ալ, երբեք գահակալ կաթողիկոս չի դառնար: Ուստի Եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն բուն հայրապետներուն չարքին չի մտնար իր անունը, հակառակ սովորական ցուցակներու մէջ անցած ըլլալուն (ԺԱՄ.637), գահակալի Եւ աթոռակիցի տարբերութեան միտք դարձուած չըլլալուն պատճառով:

1640. ՊԱԼԱԹՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, Կեսարացիին նորէն աթուին տիրանալուն ատենները Պալաթ թաղին Եկեղեցիին խնդիրը կը յուզուէր: Այդ թաղին պատկանող Կէօմրիւկիւ Ս. Նիկողայոս

Եկեղեցին, որ առաջ լատին Եկեղեցի եղած կըսուի (11.ԱՍՍ.472), եւ յետոյ Կաֆացի Հայերուն անցած, եւ վերջերս թաղին ազգային Եկեղեցին էր եղած, կառավարութեան կողմէ գրաւուելով մզկիթի վերածուած էր, եւ այսօր ալ թէֆէլի ճամի անունով կը կոչուի: Եղելութիւնը մեծապէս յուզած էր Հայերը, բայց թէ Գրիգոր Կեսարացին եւ թէ Յովհաննէս Խով հաւանաբար Պրուսայէ դարձած (1547), մին պատրիարք եւ միւս մրցակից, համաձայն կը գտնուէին գործին մտադրութիւն չուարձնելու մէջ, որովհետեւ իրենց բոլոր աղմուկ խօսվութիւն հանելը պատրիարքութեան համար էր, եւ երկուքն ալ պէտք ունէին կառավարական պաշտպանութեան, եւ չէին կրնար կառավարութեան հակառակ խօսիլ: Անոնց անհոգութեան հանդէպ գործին հետամուտ կը գտնուէր Արիստակէս Խարբերդի վարդապետը, որուն օգնական կըլլար Դարանաղեցի Գրիգոր վարդապետը, որ 1628-ին Երուսաղէմէ դարձած էր, շփոթութեան միջոցին: Ասոնք գրաւուած Եկեղեցին ետ առնելու անհնարութեան առջեւ, յաջողեցան արտօնութիւն ստանալ նոր Եկեղեցի մը շինելու եւ պայծառացնելու, լքեալ եւ աւերակ յոյն Եկեղեցւոյ տեղը, որ է այժմեան Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցին: Երբոր այդ խնդիրը կը յուզուէր եւ կը կարգադրուէր, Կեսարացին աթոռէն հեռացած էր 1627-ին Լեհաստան երթալու դիտմամբ, իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ պատրիարքութեան փոխանորդ կը թողուր Յովհաննէս Երզնկացին, որ Պակթամուրձագ կոչուած է, հաւանաբար Թիմուր պէկի զաւակ իմաստով, եւ անոր ալ օգնական էր Մինաս Կարնեցին: Ասոնք Արիստակէս Խարբերդիին եւ Գրիգոր Դարանաղեցիին յաջողութիւնը իրենց եւ իրենց պետին անպատուութիւն նկատելով, երկուքն ալ կը հալածէին, եւ անոնք ալ պարտաւորուեցած էին ապաւինիլ Պալաթիոյ Եկեղեցին (11.ԱՍՍ.16), որ Դարնաղեցիին իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէր իբրեւ յարակից մաս Ռումելիի վերակացութեան (1604): Չենք կրնար Ճշդել թէ որ օր Կեսարացին Կ. Պոլիսէ մեկնեցաւ, վասնզի Կամենից հասնիլը գիտենք բայց ինչ ճամբով զացած եւ առաջ որ տեղեր հանդիպած ըլլալը չենք գիտեր, ինչպէս նաեւ չենք գիտեր թէ ինչ միտքով Կոստանդնուպոլիսէ կը հեռանար տագնապալի ժամանակին մէջ: Ռւստի անորոշ կը մնայ, թէ պատուաւոր նահանջ մըն էր ըրածը, առանց իրամանաց արքունեացն մնացած ըլլալուն համար, թէ ոչ Մելքիսեդեկի հոն երթալն ու մեռնիլը եւ Լեհաստանի մէջ սկսուած Երկպառակութիւնները, առիթ կընծայէին գործերը քննելու եւ կարգադրելու, եւ միանգամայն օգտակար արդիւնք մըն ալ ձեռք բերելու: Տեղ մը հարեւանցի յիշուած է թէ Լեհաստան չանցած Եջմիածին հանդիպած ըլլայ (11.ԱՍՍ.19), սակայն ոչ տեղեկութեան աղբիւրը ցուցուած է եւ ոչ նպատակը բացատրուած: Դավրիժեցին ոչ նպատակը բացատրուած: Դավրիժեցին ասանկ բան մը չի յիշեր բնաւ, եւ Կեսարացին Կ. Պոլիսէ մեկնելուն եւ Լեհաստան հասնելուն թուականներն ալ չեն ներեր Եջմիածինի ուղեւորութեան պէտք եղած ժամանակը պարունակել: Իսկ Պալաթու նորաշէն Եկեղեցին յետ քանից աւուրց վնասուեցաւ, զի իրայրեցութիւն եղեւ, եւ որովհետեւ Արիստակէս Պրուսա անցած էր, Դարանաղեցին գլուխ կանգնեցաւ նորոգութեան, եւ մեծահանդէս տօնիւք եւ ցնծութեամբ նաւակատիքը կատարեց: Բայց երբ ծախուց հանգանակութեան սկսաւ, քահանաներ անոր թշնամացան իրենց հասոյթին կարծելուն համար, եւ փոխանակ շնորհակալութեան

Վիրաւորեցին որտիւք, Եւ Դարանադեցին խռովութեամբ նորէն Ղալաթիա քաշուեցաւ (ՂՌՆ.):

1641. ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ ԵՒ ՆԻԿՈԼ

Նիկոլ եպիսկոպոս որ 1626-ին սկիզբները Մելիքսեղեկէ ձեռնադրուած Եւ նզովքի սպառնալիքով աթոռին տիրացած էր (1638), տակաւին երիտասարդ ու բնիկ Իլվովցի, տեղացի Լեհերուն հետ սերտ կապակցութեան մէջ, Եւ հօրը հարստութեամբը պետական յարաբերութիւններ ալ կապած, իր հայազգութենէն շատ թուցած, Եւ Լեհերուն ազգութեան Եւ կրօնքի համակերպութիւն զգացած էր, Եւ այդ ոգուվ ալ կը վարէր իր Եպիսկոպոսութիւնը, թէպէտ Եւ պաշտօնապէս հայադաւանութիւնը կը պահէր: Դէպ եղաւ որ 1627-ին վերջերը Կամենից Եկաւ, Եւ հոն Խաչկոյ անուն սարկաւագ մը աբեղայ ձեռնադրեց Ոնոփրիոս անունով, դեկտեմբեր 2-ին: Ճիշդ այս օրեուն Կամենից կը հասնի Կեսարացին: Նիկոլ, կամ այն է որ շտապ ունէր Կամինիցէ մեկնիլ, Եւ միանգամայն նորընծային առաջին պատարագին նուէրներէն չի զրկուիլ, կամ թէ թեթեւորէն կը նայէր Հայ ծէսին պահանջներուն վրայ, 15 օրէն դեկտեմբեր 16-ին կուզէ Ոնոփրիոս աբեղան քառասունքն հանել Եւ առաջին պատարագը ընել տալ, Եւ Կեսարացին ալ հանդէսին կը հրաւիրէ: Բայց սա, խստապահանջ պահպանող անձ մը, իրւէրը մերժեց, Եւ միանգամայն պնդեց թէ պարտ է լիով պահել զքառասունքն ըստ աւանդութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Միւս կիրակիին Նիկոլ իր միտքը պնդեց Եւ Կեսարացին նորէն հրաւիրեց, բայց նա՝ քօսքն մէկ կու լինի պատասխանելով, կրկին ընդդիմացաւ (ՂԱՎ. 282): Այս անգամ Նիկոլ իր կամքը կատարեց, Եւ դեկտեմբեր 23-ին Ոնոփրիոս նորընծային առաջին պատարագը ընել տուաւ, միանգամայն փակել տալով միւս Եկեղեցին, որ Կեսարացին այն տեղ արարողութիւն չկատարէ: Սա ալ Վշտանալով հրատարակեց, թէ անիծեալ լինի որ այսօր զնայ յայն Եկեղեցին, Եւ այսպէս փակեալ եղեն երկուց Եւս Եկեղեցեաց դրունքն, ու ժողովուրդը մնաց առանց ժամի Եւ պատարագի թէպէտ դեկտեմբեր 24 երկուշաբթին Ղաւիրի մարգարէին տօնն էր, Եւ յաջորդաբար էին աւուրջ աւագ տօներուն (ՂԱՎ. 283): Նիկոլ իր հակառակութիւնը յառաջ տանելով, Կամենիցի կառավարիչին զնաց, որուն անունն էր Լուքաշ, Եւ ըսաւ թէ այդ վարդապետո, որ ի թուրքի աշխարհէն Եկեր է, չաշուտ է Եղեր, Եւ Լուքաշ իսկոյն իբրեւ ի դիպահոց, Եւ հազիւ զօրաւոր միջնորդութեանց վրայ հաճեցաւ որ դառնայ ընդ որ Եկեալն էր, Եւ Կեսարացին ստիպուեցաւ 1628-ին սկիզբները դառնալ Բուզդան, որ է Մոլտաւիա, Եւ անկէ Շումելի անցնիլ, հարկաւ Կոստանդնուպոլիս դառնալու միտքով, ուր պատրիարքական տեղակալ թողած էր Յովիաննէս Եղանկացին: Ճամբէն գրեաց գիր բանադրանաց, նզովից Եւ կապանաց ի վերայ Նիկոլին, (ՂԱՎ. 284), Եւ կըսուի թէ Եօթն թիզ էր թուրթն (ԿԱՍ. 206): Գիրը Իլվով ալ հասցնել տուաւ, միայն թէ Նիկոլ ոչինչ հոգաց, Եւ անտարբեր կերպով շարունակեց իր գործն ու պաշտօնը, Եւ կայր ի կարգի իւրում (ՂԱՎ. 284): Սակայն շշուկը տարածուեցաւ ժողովուրդին մէջ, որ անոր ձեռնադրուելուն հակառակած էր, Եւ միայն Մելքիսեդեկի բանադրանքին սպառնալիքով զսպուած: Նիկոլի Եպիսկոպոսանալէ Ետքն ալ ունեցած կենցաղէն Եւ լատինամիտ ընթացքէն զզուած ըլլալով, առիթ գտաւ իր դժգոհութիւնը յայտնապէս ցուցնել, Եւ օր յաւուր զօրանային ներհակքն ի վերայ Նիկոլին (ՂԱՎ. 284): Լատին

պատմիչն ալ կը վկայէ, թէ Նիկոլ, որ համբաւեալ էր յանդուզն գոռոզութեամբ եւ բարկացոս բարւուք, ի սուզ ժամանակի հակառակարդս իւր յարոյց զդատաւորս Հայոց (ԲՇՆ.154), որոնք են ազատ հայաքաղաքին երկոտասանից ժողովին անդամները, Վոյր կոչուած իշխանապետի մը նախագահութեամբ (ԲԺՇ.116):

1642. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄՐՑԱԿԻՑՆԵՐԸ

Կեսարացին Երբոր 1628-ին հաստանէ Վտարուեցաւ, միտքը իր պատրիարքական աթոռը գրաւելն էր անշուշտ, զոր յանձնած էր Յովիաննէս Երգմկացիին պահպանութեան, կամ լաւ եւս պաշտպանութեան, սակայն իրաց կացութիւնը բոլորովին փոխուած գտաւ: Կեսարացիին բացակայութիւնը տկարութիւն էր իր կողմին, Խուլն ալ արդէն անարգուած եւ ազդեցութիւնը կորսուած, մանաւանդ Մելիքսեղեկի գալէն ետքը տեղի ունեցած գայթակղութեանց Երեսէն (1637), պէտք տեսաւ Կ. Պոլիսէ հեռանալ, եւ ինքն ալ բռնեց Մելիքսեղեկի եւ Կեսարացիին ձամբան, եւ ուղեւորուեցաւ Լեհաստան: Հարկաւ մեծ եղած պիտի ձանչնանք Լեհաստանի Հայ գաղութին ստացած կարեւորութեան եւ դրամական կարողութեան համբաւը, որ բոլոր բարձրաստիճան Եկեղեցականներ իրարու ետեւէն այն կողմ կը դիմէին՝ բախտաւորուելու ակնկալութեամբ: Եղելութեանց յարակցութիւնները կը թելադրեն կարծել, որ Կեսարացիին եւ Նիկոյին մէջ տեղի ունեցած հակառակութեան, եւ Կեսարացիին եւ Խուլին մէջ տիրող անհաշտելի ներհակութեանց հետեւանօք, Նիկոլ ինքն դիմում ըրած ըլլայ Խուլին, որպէսզի անոր հեղինակութեամբ եւ ներկայութեամբ իր դիրքը զօրացնէ, եւ Կեսարացիին նզովքին պատճառով ծագում առած տիսուր տպաւորութիւնները ջնջէ: Իրօք ալ կը տեսնինք որ Խուլը լաւ ընդունելութիւն կը գտնէ Լեհաստանի մէջ, եւ հաշտ կընթանայ Նիկոլի ուղղութեան հետ: Երբոր Կեսարացին եւ Խուլը, Երկու հզոր մրցակիցներ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական գործունեութենէ կը քաշուին, ասպարէզը բաց կը մնայ Վանեցիին, որ 1613-ի բաշխումէն ի վեր (1604), Կոստանդնուպոլսոյ մերձաւոր Ասիակողման Վիճակներուն վերակացութիւնը կը պահէր, եւ իրօք ալ կը յաջողի 1628-ին տիրանալ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան, եւ արքունական հաստատութիւնն ալ ընդունիլ (11.ԱՍՍ.74): Թէ Կեսարացին Կոստանդնուպոլիս կը հանդիպի կամ ոչ, Ճշդելու աղբիւր մը չունինք, միայն գիտենք թէ նա Կեսարիա գացած է (ԲՇՆ.155), եւ իր պահեստի առաջնորդական Վիճակը քաշուած է, առանց բնաւ իր միտքն իրաժարելու, որ էր կրկին Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը գրաւել: Պատմական յիշատակներ մեզի ընդիանուր Եղելութիւններ միայն ցոյց կու տան, իսկ անոնց կապակցութեան համար բաղդատական ուսումնասիրութիւններով կառաջնորդուինք: Այսու հանդերձ չենք կրնար որոշ բան մը ըսել Կեսարացիին մէջ ունեցած գործունեութեան, եւ իր մտադրութեան համար գործածած միջոցներուն վրայ: Նորէն դառնանք Էջմիածին:

1643. ՍԱՀԱԿԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Երբոր Մելիքսեղեկ Էջմիածինէ կը հեռանար (1634), Աւետիս ալ մեռած էր (1613), մէջտեղ կը մնար միայն Սահակ Ղ. Գառնեցին, իբր Մայրաթոռին տէր, թէպէտ մեր գրութեամբ հնար չէ զայն

գահակալ կաթողիկոս նկատել, ցորչափ Դաւիթ Դ. Վաղարշապատեցին, որ օրինաւորապէս յաջորդած էր Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապատեցին (1591), ոչ հրաժարած էր եւ ոչ ալ գահընկէց եղած: Այլ կը պահէր իր աստիճանը ու պաշտօնը, թէպէտեւ բռնադատեալ Եջմիածինի գործերուն չխարնուիլ, եւ ընկճուած արտաքին իշխանութեամբ եւ կաշառքի գօրութեամբ բռնացող աթոռակիցներէն, որոնց վերջինը Սահակ ալ առանց իրեն այդ աստիճանին բարձրացած էր: Սահակ Ամիրգունայի ընծայագիրով եւ Մելքիսեդեկի խնդրանքով Շահաբասէ Ճանչցուած էր (1633), որովհետեւ յանձին կալաւ զտալն, այսինքն զմնացորդս պարտուցն, զորս ի կողմանէ մուղադային տալոցն էր Մելքիսեդեկ (ՂԱԿ.175): Բայց ռազամ, այսինքն հաստատութեան հրովարտակ ստանալու գործը Երկարեցաւ Շահաբասի տեղափոխութեանց պատճառով, թէպէտ թուղթը գրուած ու պատրաստուած էր: Թահմազուվի բէկ, Ամիրգունայի որդին, որուն գործը յանձնուած էր, Շահաբասի Ետեւէն պտտեցաւ Ֆահրապատ, Ղազբին, Սուլթանիէ, Արտաիլ, եւ դարձեալ Սուլթանիէ. Երեւան ալ զալ պարտաւորուեցաւ իր հօրը հիւանդութեան պատճառով, ուր եւ հաստատուեցաւ հօրը մահուամբը. ըստո ալ կայ թէ իր հայրը սպաննած Ելլայ (ԶԱՔ.Ա.62): Այս պատճառով Սահակ նոր հետապնդութիւններ ըրաւ (ՂԱԿ.176), եւ հազիւ թէ 1626-ին ծեռք ծգեց ցանկացեալ հրովարտակը (ՂԱԿ.230): Գործին ուշանալուն պատճառ էին կերպով մը Պարսկաստանի Հայ գաղութին գլխաւորները, խօջայ Նազարը գլուխնին, որոնք չէին ուզեր Ճանչնալ Սահակի կաթողիկոսութիւնը, եւ իրենց մօտ գտնուող ծերունի Դաւիթը կը գրգռէին, որ մէջտեղ Ելլայ, Շահաբասին դիմէ, իր իրաւունքը պաշտպանէ, եւ Սահակի հաստատութիւնը արգիլէ: Իրօք ալ Դաւիթ շարժուեցաւ, Շահաբասին մօտ ալ զնաց, բայց Սահակ Ետեւէն հասաւ, իրարու ալ հանդիպեցան, եւ Սահակ Ճարպիկ Եղաւ իր գործը յաջողցնել, եւ Դաւիթ մինչեւ իսկ իր բուն նպատակը ծածկեց, յայտնելով թէ վասն գործոյ իմոյ զնամ, որ ազատութեան թուղթ ահնեմ ջութլուկին, այսինքն ապահովէ իրեն պարէնին համար տրուած ազարակին հասոյթը (ՂԱԿ.176): Որչափ ալ Սահակ արքունի հրովարտակ ստացաւ, սակայն Նոր-Զուղայեցիք եւ բոլոր Պարսկահայ գաղութներ՝ այնու եւս ոչ ընկալան զՍահակ կաթողիկոսն, եւ միշտ Դաւիթը իրենց կաթողիկոս Ճանչցան (ՂԱԿ.177), թէպէտեւ անկէ ալ գործունէութիւն չէին, սպասէր, եւ բոլոր մտադրութիւննին դարձուցած էին Մովսէս Տաթեւացին աստի անցընելու:

1644. ՄՈՎՍԵՍԻ ՉԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ

Մովսէս կը շարունակէր իր առանձնական, բայց միանգամայն գործունեայ կեանքը վարել Ս. Անանիայի վանքին մէջ (1633), երբ 1625-ին օր մը այնտեղ իրեն կը հանդիպի Բայինդուր բէկ անուն պալատական մը, որ Երեւան Եկած էր ժողվել զտղայս եւ զաղչկունս վասն թագաւորին, եւ Ամիրգունա կուսակալին հետ ի զբոսանս Ելեալ շրջէին (ՂԱԿ.220), Մովսէս հիւրերը պատուելու համար Եօթնական հատ սպիտակ մոն նուէր ներկայեց: Բայինդուր հիացած մնաց մոմերուն ճերմակութեան վրայ, որ անծանօթ էր այն կողմերը, եւ որուն արհեստը Մովսէս սորված էր Երուսաղէմ Եղած ատեն (1603): Բայինդուր յայտարարեց թէ մոմերը կը պահէ որ շահին ընծայ տանի, եւ Ամիրգունա իր Եօթը մոմերն ալ յանձնեց նոյն նպատակին, եւ Մովսէս ալ իր կողմէն Եօթը

հատ եւս աւելցուց: Բայինդուր իր պաշտօնը լրացնելով Շահաբասին դարձած ատեն, անոր ներկայացուց 21 ձերմակ մոմերը, պատրաստողին վրայ ալ գովութեամբ խօսուեցաւ: Շահաբաս իսկոյն Ամիրգունայի գրեց որ Մովսէս Եպիսկոպոսը իրեն ղրկէ, ինչ որ գործադրուեցաւ, եւ Մովսէս մինչեւ Պաղտատ գնաց, ուր կը գտնուէր Շահաբաս, եւ շուրջ նստեալ պատերազմէր 1626 գարնան սկիզբը: Թագաւորը իրովարտակով իրամայեց Ասպահանի քաղաքապետ Լալա բէկի, որ Մովսէսին յարմար տեղ մը ցուցնէ, երեք յարմար աշակերտներ ընտրէ, եւ 100 լիտր մոմ տայ, որ արհեստը անոնց սորվեցնէ: Ըստ այսն ալ գործադրուեցաւ: Ասպահանի մէջ Թիլիմիսանի այգին Մովսէսին յատկացուեցաւ, Ֆառուխ եւ Ղաբչղայ եւ Բէկատ Պարսիկներ աշակերտ նշանակուեցան, եւ մինչեւ տարւոյ վերջերը Մովսէս աշակերտները վարժուեցուց, եւ ձերմկցած մոմերուն հետ ու խօչայ Նազարի միջնորդութեամբ ներկայացան Շահաբասի, երբ Ֆահրապատի ծմերոցը կը գտնուէր: Շահաբաս յոյժ գուարճացաւ, եւ մոմերը ի ձեռս առեալ գրունոյր, եւ որովհետեւ Աստուածայայտնութեան տօնի մօտ էր, խօչայ Նազարի յանձնարարեց, որ Մովսէս մեծաւ հանդիսի պատրաստէ Ֆահրապատի Եկեղեցին, ուր ինքն ալ ներկայ պիտի գտնուի: Շաբաթ օր կիյնար 1627 յունուար 6-ին տօնը: Մովսէս ոչ միայն ամենայն խնամքով պատրաստութիւնները կատարեց, եւ թափեաց զերկու սպիտակ մոմս մարդաչափ, այլեւ գիշերը հսկումով անցուց, որպէս զի Աստուած շնորհալի ցուցցէ զտօնախմբութիւնն այլահաւատ թագաւորին (ՂԱՎ.231): Իրօք ալ Շահաբաս չափազանց գոհ մնաց, եւ երբ կուգէր դրամով կամ կալուածով վարձատրել, խօչայ Նազար դիտել տուաւ, որ Մովսէս զաշխարհաւ եւ զընչիք նորա զանց արարեալ է, եւ թելադրեց անոր տալ զլուսարարութիւնն սուրբ Եջմիածինի թագաւորական նոմոսի (ՂԱՎ. 232): Սահակ տեղեկութիւն առնելով ջանաց գործը արգելել, առարկելով թէ զուլում արարեալ էք ինձ, եւ դիւանբէկին այսինքն արքունի քարտուղարին եւ մեծամեծներու մօտ աշխատեցաւ, սակայն ոչինչ օտեցաւ, եւ իրեն ըսուեցաւ, թէ թէպէտ Մովսէսի տուաք զէջմիածին, զնորին լուսարարութիւն տուաք, եւ ոչ զկաթողիկոսութիւնն (ՂԱՎ. 178): Ամէն դժուարութիւններ հարթուելով Մովսէս Ֆահրապատէ Երեւան եւ Երեւանէ Եջմիածին Եկաւ, եւ մեծաւ փառօք, եւ անապատում ցնծութեամբ՝ ոչ միայն իւր, այլ եւ ամենայն քրիստոնէից, գործի ձեռնարկեց ի Վարդավառի պահոց Երկուշաբաթ աւուրն որ է 1627 յունիս 25, եւ ոչ 23 ինչպէս աւելցուցեր է Ոսկանի օրինակը (ՂԱՎ. 232):

1645. ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ

Դավրիմեցին աղիողորմ շեշտերով կը նկարագրէ Եջմիածինի մայր տաճարին այն օրուան վիճակը, եւ կարեւոր կը սեպենք զայն քաղել, իբրեւ մտադրութեան արժանի պատմական պարագայ մը: Պէտք է նախ յիշենք, որ ինչ ինչ կտորներ բռնի քանդուած ու տարածուած էին (1610), եւ հարկաւ հետզհետէ մեծցած էին պատառուածները եւ լքուած շենքը հետզհետէ վնասներ կրած էր: Դուրսի կողմէն կաթողիկէին կամ գմբէթին զագաթը ինկած էր, տանիքին եւ չորս կողմի պատերուն քարերը քանդուած եւ թափուած էին, յատակներու քարերը փշրուած եւ ծակոտուած, լուսամուտներուն վանդակները պակսած, այնպէս որ ներսի կողմէ թռչուններուն

ծռտովք եւ ծըղովք եւ այլ գրեխովք լեցուած էր, գեռուներու եւ սողուններու որջ դարձած, եւ աղտեղութեանց համբարնոց եղած: Մայր տաճարին բակը աւերակներով եւ աւելորդներով հետզհետէ դիզուած էր, եւ հողն ու մոխիրը եւ աղիւաը մինչեւ եօթը կանգուն բարձրացած՝ գոցած էր տաճարին վարի մասերը եւ շուրջանակի եղող աստիճանները: Ծածկոց եւ զարդ չէր տեսնուէր բնաւ եկեղեցւոյն մէջ, եւ ոչ ալ կանթեղ կամ մշտավառ լոյս, այնպէս որ հազիւ թէ այլազգի մահմետական ոմն վառէր զՃրագ ձեթոյ եւ դնէր ի Վերայ բեմին, եւ այն եւս երբեմն երբեմն: Իբրեւ սպաս ալ բան մը չկար, ոչ գիրք, ոչ զգեստ եւ շուրջառ, ոչ բուրվառ եւ խունկ, եւ ոչ ուրիշ կարեւորներ: Աւանդատունն ալ գրեթէ դատարկուած էր, զի ինչ որ կար՝ կաթողիկոսներ վաճառելով եւ գրաւ դնելով վատնեալ էին, խաչ եւ սկիի եւ բուրվառ եւ շուրջառ եւ ամենայն ինդ, եւ Վերջին աջերն ալ Մելքիսեդեկ մեկնելէն առաջ փոխառութեան համար գրաւի էր տուած (1634): Տաճարին շուրջը եղող բնակութեան շէնքերն ալ աւերեալ եւ ի Վերայ միմիանց փլուզեալ էին (ՂԱՎ.233): Կաթողիկոսներ Երեւան կը բնակէին, եւ վանքին մէջ մնացած էին միայն քանի մը հատ սեւագուխս սինլիքորք եւ գրեհիկք, որոնք որպէս զգեղական հողագործս վարնորդ մշակօք ատեն կանցնէին, եւ անոնք իսկ զաւուրս զբաղմունս՝ շրջակայ գիւղերու մէջ կը շրջէին (ՂԱՎ.234): Սովոր Տաթեւացի գործի ձեռնարկելով նախ բակին դիզուած աւելորդը ջանաց վերցնել տալ, եւ գործը դիւրացնելու համար օգտուեցաւ գետին ջուրէն, զոր կապեցին ի կողմն ինչ, եւ փորուած մասը հոսանքին տուին, որ հողը կը տանէր եւ քարը կը մնար, եւ այսպէս եղեւ հարթաշակ գետին, եւ քարերը հետզհետէ իրենց տեղերը շարուեցան պատերուն վրայ: Անկէ ետքը զմբեթն ու տանիքընորոգեցին, քանդուած եւ պակսած սալերը լրացնելով: Այդ առթիւ կը յիշուին տաճարին չափերը, ներսի կողմէն, պատերէն զատ, 50 կանգուն Երկայնութիւնը, 48 կանգուն լայնութիւնը եւ 35 կանգուն բարձրութիւնը մինչեւ կաթողիկէին պորտը (ՂԱՎ. 235): Անկէ Վերջ շրջապատ պարիսպ մը կանգնեցին ի հոգոյ տաճարին պատերէն՝ արեւելքէն ու արեւմուտքէն 63 կանգուն, եւ հիւսիսէն ու հարաւէն 56 կանգուն հեռու, եւ ութը բուրգեր կամ աշտարակներ անկիւնները եւ մէջտեղները: Պարիսպին ներսի կողմն ալ՝ արեւմտակողմը շինուեցան դարպասք եւ տունք այսինքն է պաշտօնատուն եւ հիւրանոց, հիւսիսակողմ եւ արեւելակողմը խցեր ի բնակութիւն միաբանից, եւ հարաւակողմ սեղանատուն, փանատուն, տնտեսատուն, եւ համբարանոցներ: Այս ամէն մասերը շինուեցան լըխտեալ քարիւ եւ թրծեալ աղիւսով, կրով եւ բռով եւ վայելուչ յօրինուածով (ՂԱՎ. 234):

1646. ԳՈՐԾԱԿԻՑՆԵՐ ԵՒ ՆՊԱՍՏՈՂՆԵՐ

Սովոր այդ գործերը լրացնելու համար իրեն զօրավիգ եւ օգնական ունեցաւ նախ՝ աստ եւ անդ գտնուած հոգեսէր եւ բարեսէր եկեղեցականներ, որոնք իր շուրջը հաւաքուեցան, եւ որոնց շատերը իւրոց աշակերտաց խումբէն էին, եւ Երկրորդ՝ զտուրս եւ զողորմութիւնս քրիստոնէից, որոնք զցաւիլն եւ զկսկծեալն ունէին, եւ ոչինչ խնայեցին ի նորոգումն սրբոյ աթոռոյն, վստահ ուլալով Մովսէսի ամնենգ եւ Ճշդապահ աշխատութեանց վրայ (ՂԱՎ. 232): Նա Մայրաթոռոյ նիւթական նորոգման հետ, անոր բարոյական բարեկարգութեան ալ հետամուտ եղաւ, վանական

կենցաղ հաստատեց, աւանդի գրուած կամ վաճառուած սպասներ վՃարելով ազատեց Եւ գլխաւոր գործերէն մին եղաւ դպրատուն մը բանալ Յովհաննավանքի մէջ՝ իբրեւ կատարեալ դպրանաց կամ դպրեվանք, ուսկից առաջ եկան վարդապետք Եւ եպիսկոպոսք աբեղայք Եւ երիցունք, ամէնն ալ արք պիտանիք Եւ օգտակարք աշխարհի, զորս հետզիետէ ցրուեց զանազան կողմեր: Ասոնց մէկ կողմէ հոգեբուխ քարոզութեամբ Եւ բարեկրօն վարուք հաստատէին զկարգս Եւ զկրօնս քրիստոսական հաւատոյս Եւ եկեղեցական աւանդութեան, Եւ ընկրկեալ կործանէին զհակառակորդս Ճմարտութեան, Եւ միւս կողմէն շինէին գեկեղեցիս, Եւ կը նորոգէին ու կը պայծառցնէին վանքերը՝ որք ամայացեալք ի խաւարի կային: Այս կերպով Մովսէսի նախանձայոյզ աշխատութեանց շնորհիս, վանքեր կը լեցուէին միաբանօք Եւ աբեղահիք Եւ կրօնաւորօք, իսկ գեղօրայք՝ վարժ երիցամբք (ՂԱՎ. 235): Մովսէսի ստանձնած պաշտօնը լոկ լուսարարութիւն էր, որ է փակակալութիւն իին բառով, կամ լուսարարաբետութիւն նոր կոչնամբ. բայց Եջմիածին իրմէ զատ տէր չունէր, Եւ անպատշաճ կաթողիկոսութիւն էր իր ըրածը: Այն որ պատօնապէս գահակալ կաթողիկոսի անուն ունէր, Ասպահան կը գտնուէր, ամէն գործէ ծեռնթափ, Եւ իննսնամեայ զառանեալ տարիքի մէջ, իսկ այն որ արքունի հրովարտակով ճանչցուած գործունեայ աթոռակիցի պաշտօնը պիտի վարէր, հարկահանի դերը կը վարէր կարեւոր գաւառներու մէջ, Եւ երկութէն ոչ մէկը եկեղեցւոյ Եւ ազգի հոգածութեան գործերով կը զբաղէր: Իրաւունք ունէին ուրեմն ժողովուրչք Հայոց յընդիանուր աշխարհս բնակեալք, որ այդ կաթողիկոսաց անկարգութեան ծանձրացեալք, կամ լաւ եւս առանց կաթողիկոսի մնացած, կամօք Եւ յօժարութեամբ Եւ կաթոգին սրտիւ կը փափաքէին, Եւ վարդապետք Եւ եպիսկոպոսք Եւ երեւելի արք գրովք Եւ աղաչանօք թախանձէին Եւ կը խնդրէին Մովսէս, զի յանձն առցէ զաստիճան կաթողիկոսութեան (ՂԱՎ. 236):

1647. ՍԱՀԱԿԻ ՓԱԽՈՒՍԾՈՎ

Սահակ Գառնեցին Շահաբասի հրովարտակը ստանալով (1643) կը կարծէր թէ ամենայն ինչ իրեն յաջող պիտի քալէ, Եւ իրեն հետեւորդ կազմած դուկերու, այսինքն պետական պաշտօնեաներու զօրութեամբ Եւ բռնութեամբ պիտի կարենայ իր հօրեղբօր Մելիքսեղեկի գլուխ հանել չկրցածը ինքն կատարել: Այդ միտքով պտոյտներ կը կատարէր Հայաստան ու Պարսկաստան բարեկեցիկ հայաբնակութեան քաղաքները, բայց ոչ մի տեղ ընդունելութիւն չէր գտներ, Եւ ոչ իսկ կաթողիկոս կը նորունէին զինքն, զի ոչ թէ ազգային ընտրութեամբ, այլ լոկ իր հօրեղբօր կամքով օծումն ստացեր էր, մինչ նոյն ինքն հօրեղբօրն ալ՝ ամէնուն ատելի եղած ու զզուանք պատճառած անձ մըն էր: Միւս կողմէն ինչ որ բռնութեամբ Եւ կեղեքելով ծեռք կը ձգէր, այն ալ հետեւորդները գոհացնելու իսկ չէր բաւեր, Եւ այսպէս հետզիետէ կաձէին վՃարուելիք գումարները, թէ տուրքին Եւ փոխառութեանց, Եւ թէ հետեւորդներու ապառիկ պահանջներուն բարդուելովը: Տարի մը Եւ աւելի այսպէս անցուց Սահակ, օր ըստ օրէ յուսահատութեան մատնուելով, Եւ երբ 1627 ամառուան միջոցին Խոյ կը գտնուէր, միտքէն կանցնէր ինքն ալ իր հօրեղբօր Ճամբան բռնել, թաքուն ի դուկերէն անցնիլ յերկիրն Օսմանցւոց (ՂԱՎ. 179): Երբ այդ միտքերը կորոճար, նամակ ստացաւ Երեւանի կողմը գտնուող իր բարեկամներէն, թէ այժմ

Թահմազգութին կը վարէ կուսակալութիւնը, որ պատրնստ է իրեն օգնել, եթէ փութայ Երեւան զալ: Գրողներն էին Մանուէլ Խորվիրապեցին, Մելիքսեղեկի հին գործակից մը (1584), Սկրտիչ Հաւուցքառեցին սպանուած Մանուէլի յաջորդը (1591), այլովքն հանդերձ (ՂԱՎ. 179): Սահակ փութաց իրաւէրին անսալ, եւ Խոյէ Երեւան եկաւ, բայց ակնկալութիւնը չիրականացաւ ընդիականակն Թահմազգութի ալ պահանջումները խստացուց, որովհետեւ ապաշիկ գումարը 800 թուման էր Եղած: Սահակ երբ տեսաւ որ խաբուեցաւ, որոշեց իր առաջին խորհուրդը գործադրել: Կը մօտենար 1628-ին Ծնունդը: Սահակ այնպէս կեղծեց թէ կուսակալը ուզած է մեծահանդէս տօն մը տեսնել, եւ թէ Մովսէս, որ Երեւան կը գտնուէր, իրմէ խնդրած է պէտք Եղած սպասները Եջմիածինէ բերել: Այս պատրուակով իր արագընթաց ճամբան բռնեց: Բայց կէս Ճամբէն չեղաւ, զգեստը փոխեց ի կերպ զօրականի եւ առշաւասոյր քալքով յառաջացաւ դէպի Նախիջեւան, բայց քաղաք չիանդիպեցաւ, այլ Տարաշամբ գիւղի նաւատեղին Երասխը անցաւ, եւ առանց ուրեք կանգ առնելու բերեց Չորս եւ Խոյ քաղաքները, անցաւ սահմանագլուխը, մտաւ Օսմանեան հոգը, եւ հասաւ Վան քաղաքը եւ հոն մնաց ուրախանալով որ Ճողովրեալ փրկեցաւ ի ձեռաց դուլերույն: Սահակի փախուստը տեղի կունենայ 1627 դեկտեմբերին: Պետական պաշտօնեաներ սկսան Մովսէսը նեղել, իբրեւ թէ նա թելադրած ըլլայ Սահակի փախուստը, սակայն սա կրցաւ շուտով հաստատել, թէ ինքն ամենեւին տեղեկութիւն չունի, եւ թէ Սահակ շինծու խօսքեր գրած է կուսակալին եւ իր բերանը (ՂԱՎ. 180): Այս կերպով Սահակ Մայրաթոռի գործերուն հետ յարաբերութիւնը խզեց, եւ փակուեցաւ իր կեղակարծ կաթողիկոսութիւնը, որ մինչեւ իսկ հակաթոռութիւն պիտի կարենայինք ըսել, եթէ աթոռակիցներու շատութիւնը սովորութեան անցած չտեսնէինք:

1648. ՀԱՐԿԻՆ ՎԵՐԶԱՆԱԼԸ

Կատարեալ եկեղեցական անիշխանութեան տարի մը կրնանք ըսել 1628 տարին, երբ Մայրաթոռը ըստ ամենայնի անտէր եւ անտէրունջ Վիճակ մը ունէր պաշտօնապէս, թէպէտ իարպէս Մովսէսի խնամքի ներքեւն էր, բայց նա կաթողիկոս չէր: Իսկ կաթողիկոսութեան անուն կրողներէն մէկը զառամաժ՝ ձեռնթափ կապրէր Ասպահան, միւսը փախստական՝ առանձնացած էր Վան: Մովսէս, կաթողիկոսութեան թեկնածու չէր, բայց սրտացաւ հոգածութեամբ պէտք Եղած ջանքերը կընէր Եջմիածինը Վերականգնելու: Այս կողմէ յատուկ մտադրութեան կէտ մը դարձած էր տարեկան 100 թումանի տուրքը, որ չվճարուելով բարդուած էր, եւ պարտքը կը մնար միշտ, թէպէտեւ պաշտօնապէս պարտական մը չէր մնացած մէջտեղ: Մովսէս դիմեց Շահաբասի սիրական խոլոյ Նազարի, Եղանակ մը գտնելու համար, բայց նա խորհուրդ տուաւ պատեհ արիթի սպասել, դիտել տալով թէ այս թագաւորս յոյժ արծաթասէր եւ ազահ է, յայդքան շահուց արծաթոյ ոչ ցանց առնէ (ՂԱՎ. 236): Ճիշդ այդ օրերուն տեղի կունենայ Շահաբասի մահը Ֆահրապատի մէջ, որ Դավրիմեցին 1629 յունուար 7-ին կը դնէ (ՂԱՎ. 237), սակայն օտար պատմագիրներ 1628-ին կը դնեն (ՏՊԷ. 357): Դավրիմեցիին թուականը յայտնապէս գրիշի կամ գրչագիրի սխալանք է, զի ինքն իսկ, Շահաբասի մահուընէ Ետքը ամիսս ութ Մովսէսը արքունիքի մէջ դեգերած (ՂԱՎ. 237),

Եւ անկէ Երեւան Եկած է, Եւ զանազան գործեր կատարած ըսելի Ետքը, 1629 յունուար 13-ին զայն կաթողիկոս օծուած կը դնէ (ՂԱՎ. 2399): Շահաբաս իր որդիները կասկածով մեռցնել կամ կուրցնել տուած էր, որով իրեն յաջորդեց Սամ-Միրզա թուզ, որուն անունը Սէֆի փոխուեցաւ Սէֆեանց հարստութեան նախահայրին անունովը (1521), Եւ Եղաւ ու կոչուեցաւ Շահ-Սէֆի, կամ Շահսէֆի, (ՂԱՎ. 237): Նազար Եւ Զուղայեցիք պարագայէն օգտուելու համար սըրընթաց փայեկաւ Մովսէսը Ասպահան հրաւիրեցին, որովհետեւ նոր զահակալութեանց աթիթով մեծ շնորհներ ընդունելու պատեհն էր, սկսուելամբ զուտ ոսկի դահեկան, Եւ այլեւս ինչս պատուականս ընծայ, պատրաստեցին, նախարարներն ալ շահեցան պատեհ միջոցներով, Եւ ամիսս ութ (ՂԱՎ. 237) բազմաերկ աշխատութեամբ Եւ յոյժ բազում զանձս ծախսելով, իբր թէ հազար թուման (ՂԱՎ. 239), յաջողեցան ստանալ զթագաւորական նոմոս, որով կը ներունէր Եւ զնջուէր Եջմիածինի վրայ ծանրացող հարիւր թումանի տարեկան տուրքը: Ասոր վրայ Մովսէս ու Հայ իշխաններ բոլոր պետական պաշտօնատուները շրջելով, այնքան աշխատեցան, մինչ զի յանենայն մատենից, ուր Եւ գրեալ կայր բանն այն, յամենայն հանեալ արտաքսեցին (ՂԱՎ. 238): Այսպէս թագաւորական կնքով, ազդու Եւ հատու բանիւ, ոչ միայն զնջեցին զիարիւր թուման մուղադէն, այլեւ ստացան զիրաման կաթողիկոսութեան Մովսէսի վարդապետին ըստ հայցուածոց ամենայն ազգին Հայոց (ՂԱՎ. 239): Այս կէտէն սկսելով կերպարանափոխ կըլլայ Հայոց հայրապետութեան Եւ կաթողիկոսութեան Մայրաթուին վիճակը, Եւ գրեթէ դարագլուխ մը կը կազմուի ազգային Եկեղեցւոյ համար, Եւ մենք այդ կէտերը կը վերապահենք պատմել Մովսէս Գ. կաթողիկոսին անունին ներքեւ:

1649. ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ ԵՒ ԱՂԹԱՄԱՐ

Բայց տակաւին այդ գլուխնին չանցած, յիշենք ինչ ինչ մասնաւոր տեղեկութիւններ, որոնք այդ միջոցին կը պատկանին, Եւ որոնք ընդհանուր պարագայից հետ կապակցութիւն չունէին: Եջմիածինի Եւ Կոստանդնուպոլիսոյ աթոռներէն էին, որ իրարու յարակցեալ դիպուածներով մեր մտադրութիւնը գրաւեցին, միւս աթոռները անկախ Եւ առանձնակ կեանք ունեցան: Աղթամարի կաթողիկոս Գրիգորիս Սէֆէտինեան Երկայնակեացը, որ 62 տարի պաշտօն վարած կըսուի (1556), ըստ տեղական աւանդութեան վախճանած է 1610-ին Եւ իրեն յաջորդները Եղած Են Արքահամ, Յովիաննէս, Ներսէս Եւ Ստեփանոս (00.ԲԻԶ. 1197): Սակայն Խիզանցի յիշատակագիրը մը, 1626ին Գրիգորիս ի կաթողիկոսութեան ատեն գրած ըլլալը կը յիշատակէ (ԹՈՐ. Բ. 254), որ վերիվայր կընէ Հաւաքարանի ժամանակագրութիւնը, բայց մենք պիտի չկարենանք հեղինակորէն պարզաբանել նկատուած անհամաձայնութիւնը, քանի որ յատուկ ուսումնասիրութեան խնդիր մը պէտք է ընել Աղթամարի կաթողիկոսներուն շարքը: Ինչ որ կրնանք ըսել այս է, թէ կաթողիկոսը ըլլայ այսինչ կամ այսինչ անուն անձ մը, Աղթամարի աթոռը չի ներկայեր բարգաւած կացութիւն մը, թէպէտեւ անոր վիճակներու մէջ ալ կը յիշուի քանի մը ուսման հետեւող վարդապետներ: Այսպէս Են Սիմէոն Ապարանցի, Կարապետ Վարազգի, Յովիաննէս Խիզանցի, Յովիաննէս Կրծօն, Եւ Սահակ Վանեցի վարդապետները, որոնց մէջէն

առաջինը եւ վերջինը աշակերտներ ալ հասուցած են (00.ԲԻԶ.1197): Սոյն կարգին յիշենք եւս Մելքիսեդեկ Վժանեցի վարդապետը, զոր Մովսէս ուսուցչութեան հրաւիրեց Յովհաննավանքին դպրատունին մէջ (ՂԱՎ.307): Այս վարդապետները ընդհանրապէս Աղթամարի սահմաններուն մէջ աստ եւ անդ հաստատուած, իրենց անհատական ջանքերով կը գործէին, իսկ աթոռը ոչ մի պայծառութիւն չունէր: Աղթամարի վիճակներէն էին Եղողս Մովսէսի (1623) եւ Ներսէս Մովսէսի (1622) վարդապետներ, որոնք արդիւնաւոր եղան Էջմիածինի վիճակներու մէջ: Յիշենք այստեղ Յովհաննէս Ծարեցի վարդապետն ալ, թէպէտ բնիկ Սիւնեցի, որ իբր քարոզող ուղղափառաց եւ յանդիմանող ստահակաց, իբր ընթերցասէր եւ գրասէր մեծ արդիւնք ունեցաւ, եւ 1583 յունիս 20-ին վախճանելով մեծ համբաւ թողուց իր ետեւէն (ՍԱՄ.192): Որովհետեւ Հայաստանի արդիւնաւոր վարդապետներուն անունները կը քաղենք, անգամ մըն ալ յիշենք Սրապիոն Եղեսացին, Սրեպիոն Օծտեղացին, Սարգիս Պարոնտէրը եւ Կիրակոս Պոնտացին, որոնց գործերը իրենց կարգին պատմեցինք:

1650. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԳՈՐԾԵՐ

Երուսաղէմի աթոռը այդ միջոցին իր սեփական եւ տեղական խնդիրներու շրջանակին մէջ անփոփուած՝ յատուկ կեանք մը կանցնէր Գրիգոր Պարոնտէր պատրիարքին իշխանութեան ներքեւ, որ 32 տարի շարունակ բազմաշխատ եւ բազմարդիւն պաշտօնավարութիւն ունեցաւ Երուսաղէմի աթոռին վրայ, սկսելով 1613 թուականէն, երբ Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստացաւ Երուսաղէմի մէջ Աւետիս կաթողիկոսէն (1606): Գրիգոր Պարոնտէրի անունը Երուսաղէմի պատրիարքներուն շարքին ամէնէն փայլուն անուններէն մէկն է, եթէ չուզենք ալ ամէնէն մեծ եղած ըսել: Գրիգոր Կեսարացի նախատեսելով անոր վրայ այդ մեծ կարողութեան առհաւատչեան, տակաւին աբեղայ եղած ատենէն, յանձնած էր անոր Երուսաղէմի մատակարարութիւնը, երբ տուրքերուն վճարման համար նպաստ հաւաքելով Երուսաղէմ էր գացած (1603): Պարոնտէր մինչեւ կեանքին վերջին շունչը չստեց իրեն վրայ գրուած ակնկալութիւնը, եւ իրաւանք անոր յիշատակը անմոռաց է մինչեւ ցայսօր Երուսաղէմի մէջ, ուր հանապազօր կը յիշատակուի իր անունը պատարագի ատեն Գոհութիւն քարոզին մէջ, որովհետեւ ըստ ամենայնի արժանաւոր եղած է այդ բացառիկ պատույն: Երուսաղէմի սրբավայրերուն մէջ՝ ազգային ստացութիւններէն եւ իրաւունքներէն ամէնն ալ՝ թէ մահմետականներէն եւ թէ քրիստոնեաններէն խնդիրի եւ վէճի, վտարմանց եւ ձեռընձգութեանց առարկայ եղած են: Ս. Յակոբեանց վանքն ալ, Ծննդեան այրն ալ, Համբարձման տեղն ալ, Պատանատեղլոյն մոմերն ալ, զատ զատ խնդիրներու նիւթ եղած են, բայց Պարոնտէրի աշխատութեամբ Հայոց իրաւունքները անեղծ են պահուած: Ազգային վանքերու շինութիւններն ու նորոգութիւններն ալ մեծ վէճերու դուռ բացած են, Լատիններ բիւրատեսակ զրպարտութիւններով ջանացած են աննկուն պատրիարքը տկարացնել, բայց ամէնուն դէմ միշտ զօրացած է Պարոնտէր իր անխոնջ արիութեամբը, որոնց մանրամասնութիւնները ուրիշներէ երկարօրէն պատմուած են (ԱՍՏ.Ա.279-333), եւ մենք աւելորդ կը սեպենք կրկնել: Այս մրցումներուն հետ Պարոնտէր կրցած է վանքին վրայ ծանրացող

պարտքերը սրբել, երեսունէ աւելի նոր այգիներ դնել, Եկեղեցական զարդերն ու սպասները ձոխացնել, բարոյական տեսակէտէն ալ վանական բարեկարգութիւնը պայծառացնել, միաբաններու թիւը աճեցնել, կարող վարդապետներու զարգացնամբ նպաստել, որոնց մէջ պէտք է առանձին յիշուին Կարապետ Մոկացին, որ իր կատարեալ աջակիցն էր (ԱՍՏ.Ա.330), եւ Աստուածատուր Տարոնեցին, որ իրեն յաջորդեց (ԲԱՌ.54): Նշանակելի էր նաեւ իր առաքինական եւ ճգնողական կեանքը, հովուական ջանքերով եւ քարոզչական արդինքներով մէկտեղ, եւ իրաւամբ տիպար անձնաւորութիւն մը կնիք փայլեցաւ իր վրայ մինչեւ իր մահը 1645ին: Գրիգորի կենսագրական պարագաներու մէջ կը յիշուի Կ. Պոլիս ալ գտնուած, եւ Պալաթու Եկեղեցւոյն համար աշխատած ըլլալը (ԱՍՏ.Ա.306), սակայն այդ պարագային թիւրիմացութեան հետեւանք ըլլալը այլեւս ստուգուած է յայտնապէս (11.ԱՄՄ.15), զի Պալաթու գործին հետ կապակցութիւն ունեցող Գրիգորը, Դարանաղեցին է Եղած (1640): Իրաւ Պարոնտէր Գրիգորը իր պաշտօնին եւ իր վարած դատերուն բերմամբ ստէպ մայրաքաղաքի հետ գործ ունեցաւ, եւ արքունի հրովարտակներ ալ ձեռք բերաւ, սակայն անձամբ Կ. Պոլիս Եկած ըլլալը ստուգուած չէ, որով իր անուանակից Կեսարացին, որ իր բարեկամ ու պաշտպանն էր, իրեն զօրավիզն Եղած կըլլայ հրովարտակներու ստացութեանց համար:

1651. ՆՈՐ ՎԿԱՆԵՐ

Վերջին տարիներու նոր վկաներուն յիշատակութիւնները զանց ըրինք քիչ մը ատենէ իվեր (1565), թէ շղթայեալ դիպուածները չընդհատելու, եւ թէ անոնց թիւը շատ չըլլալուն համար, եւ այստեղ կու տանք համառօտիւ քաղել Եղածները: Լոյս անուն 18 տարեկան Կաֆացի ազնուական Երիտասարդ մը, պարոն պատուանուն կրող, որուն համար Երբեմն Պարոնլոյս եւ Երբեմն ալ Լուսպարոն կը կոչուի, նախանձոտ Տաճիկներէ կը զրպարտուի, իբրեւ թէ Կէզլով քաղաքի մէջ իւլամացած եւ նորէն ետ դարձած ըլլայ, եւ Կաֆայի մէջ ատեան կը հանուի 1567 յունուար 5-ին: Դատաւորը զրպարտութիւնը իմանալով ազատ կարձակէ, բայց քաղաքի իշխանին բռնութեամբ նորէն կը ձերբակալուի, եւ բանտարկութեանց եւ խոշտանգանաց կը մատնուի, խոստումներով եւ սպառնալիքներով կը փորձուի չորս ամիս շարունակ: Ծնողքը կաշխատէին դրամով դատաւորն եւ իշխանը շահիլ, եւ մինչեւ Կոստանդնուպոլիս դիմում կընէ, այլ չեն կրնար գիջուցանել Կաֆայի մոլեզնել ամբոխն ու մոլեռանդ իշխանները: Երիտասարդն ալ ետ չի կենաց իր հաւատքն, եւ վերվապէս գլխատմամբ կը նահատակուի 1567 մայիս 15-ին, որ ձշոիւ կը պատասխանէ յետ Համբարձման իինգշաբթին (ՆՈՐ. 406): Վրթանէս Կաֆայի Եպիսկոպոս պատմած է նահատակին յիշատակը վկայաբանութիւնով եւ տաղերով (ՆՈՐ. 408): Օսմանեանց սուլտան Մուրատի օրով նորոգուած էր Պարսիկներու հետ պատերազմը (1570), եւ ահուդողի ու բռնութեանց օրեր էին գաւառներու մէջ զի կուսակալներ եւ դատաւորներ ուզածնին ընելու ազատութիւն գտած էին: Յատուկ զրկումներու առիթ կընծայէր եւս այն իրամանը, որով արգելուած էր իւլամ շեղողներուն խոյը կամ փակեղ գործածել (ԱՄՄ. 176), եւ պարտաւորեալ սեաւ գտակ պիտի գնէին գլուխնին (ՆՈՐ. 414): Այդ միջոցներուն Միջագէտքի Թուրքուրան կամ Թլկուրան աւանը դատաւոր կը

գտնուէր Մահմէտ, որ չափազանց տուրքեր կը ծանրացնէր քրիստոնեաներուն վրայ: Ասոնք Օսմանեան զօրավարին դիմելով բերին հուքմ եւ իրաման առ դատաւորին, թէ օրինական տուրքէն այլ աւելի մի՝ առնուր ի դոցանէ (ՆՈՐ. 416): Ասոր վրայ Մահմէտ Տիրապետի դիմեց, մեծ դատաւորէն ոյժ գտնելու համար. Թուրքուրանի գլխաւորներն ալ ետեւէն եկան, եւ երբ Մահմէտ ձարահատեցաւ, զրպարտութեան դիմեց, երկու ալ սուս վկայ ձարեց, թէ սոքա զմեր մեծն եւ զդատաստանն հայիոյեցին: Անմիջապէս իրաման եղաւ բանտարկել եւ այրելով սպաննել Թուրքուրանցի տանուտերերը, որոնցմէ տասն ըմբռնեալք եղան, բայց ցասումը գլխաւորապէս երկութին վրայ ծանրացաւ, Մարգարէ սարկաւագին եւ Շահրիման գիւղաւագին վրայ: Ուստի այս երկութը զատեցին, եւ իրաւիրեցին ուրանալ որ ազատին: Իսկ անոնք զիրար քաջալերելով եւ բոլոր գիշեր սաղմոսելով յօժարակամ պարտաւորութեան նահատակութեան, եւ միւս առտուն խոշտանգանոք եւ ձագանօք կատարման տեղը տարութեան, ուր բեւեռեցին ի փայտի զոտս եւ զձեռս նոցա, եւ բորբոքեցին զիուրն նաւթով, եւ այնպէս նահատակութեան երկու երանելիներ (ՆՈՐ. 417), 1580 սեպտեմբեր 6-ին (ՆՈՐ. 413): Ունինք նաեւ Եպիսկոպոս Յովհաննէս Պարանաղեցիի նահատակութիւնը 1592-ին, Կարնոյ մէջ կատարուած (ՉԱՄ. Գ. 516), որուն մանրամասնութիւնք կը պակսին: Նոյնպէս առանց մանրամասնութեանց յիշատակուրած են Աքրահամ Ուրիհայեցի քահանայի եւ Սքանտար կամ Աղէքսանդր Ուրիհայեցի տանուտերին գլխաւոնամբ նահատակութիւնները՝ 1600 յունուար 22-ին երեքշաբթի օր, Եղեսիոյ մէջ, Ճէլալիներու գլխաւորներէն Ղարա Եաղըճի հրամանով (ՍԱՄ. 176):

1652. ՓԱՐԻԱՑԻՔ ԵՒ ԱՐՓԱՅԵՑԻՆ

Շահաբասի վրայ խօսած ատենիս առիթ ունեցանք յիշել թէ հակառակ կիրքերու եւ հակառակ ծիրքերու տէր անձ մըն էր, արգասաբէր եւ բռնաւոր, անողորմ եւ գթած, լայնախոհ եւ կարձամիտ միանգամայն, եւ իրաւամբ հակասական գործեր կը պատմուին իր վրայ: Յիշեցինք եւս թէ ծպտեալ պատմելու սովորութիւն ունէր, եւ այդ պարագաներուն մէջ թէ վեհանձն եւ թէ փոքրոզի գործեր կը կատարէր անխտիր: Դէպ եղաւ որ 1620-ին ծպտեալ կը պատէր Փարիա եւ Բուրվարի գաւառներու Հայ զաղթականներուն մէջ: Այնտեղ Հայ կնոշմէ մը գանգատ կը լսէ թագաւորին դէմ, զիրենք իրենց հայրենիքն հանելուն համար. Աւետիս քահանայի մըն ալ իսլամութիւն առաջարկելով խիստ պատասխան մը կընդունի: Սաստիկ զայրանալով, նոյն տեղ քահանային գլուխն կացինով կը զարնէ եւ անզգայ վիճակի մէջ թլփատել կու տայ: Եւ ոչ այսչակ միայն, այլ եւ սաստիկ հրաման կը հանէ յիշեալ գաւառներուն բոլոր Հայերը իսլամացնել եւ թլփատել (ՂԱՎ. 124): Ասոր վրայ ամէն կողմ անողորմ գործադիրներ կը յղուին: Հայերէն մէկ մասը կը ցրուին ամայի լեռներ ու ձորեր, մէկ մասը յակամայից յանձնառու կը լինին, բայց շատերու վրայ բռնի կը գործադրուի թլփատութիւնը՝ խոշտանգանքներու եւ հարուածներու ներք՝ կիսամահ վիճակի հասցնելէ Ետքը: Նոյն բանին կենթարկուի, Փահրան գիւղի տանուտեր Նուրիջանը, որ միայնակ կիրճի մէջ պահուըտելով, նետաձգութեամբ արգելած էր իր գիւղը թլփատելու եկող պաշտօնեաները (ՂԱՎ. 125): Երբոր լուր կը բերեն Շահաբասի թէ հրամանը գործադրուած է,

թիվատել քահանաներու քառասունական ոչխար նուէր տալ կու տայ, Եւ միանգամայն բազմաթիւ կարդացողներ կը դրկէ, որ Փարիացի Եւ Բուրվարեցի Հայերուն իւլամ կրօնքը սորվեցնեն, սակայն Հայեր ոչ հնագանդէին եւ բանավէճն լինէին, մինչեւ իսկ ի մոլլայիցն գերիս եւ զշորս սպանին, Եւ այս շփոթ վիճակը տեւեց զամս երկու (ՂԱՎ. 126): Խոշալի կացութիւնը կը յուգէ Փարիայի Խոյիկեան գիւղը բնաւոր Գրիգոր անուն անձ մը, բինկ Վայոցձորի Արփա գիւղէն, մարմնովն պարթեահասակ Եւ յաղթանդամ, սրտիւն արի, բանիւք Եւ խելօք հանձարեղ, Եւ հաւատովն հաստատ Եւ ջերմագոյն անձ մը, որ միտքը կը դնէ վերջ տալ այդ կացութեան, Եւ զանազան գիւղերէն գօթն հոգի ալ մէկտեղ առնելով Ասպահան կու գայ 1622-ին: Ամէն միջոց գործածելով, աղաչանք Եւ կաշառք, պատճառաբանութիւն Եւ կարեկցութիւն, իշխաններէն քանիներ կը շահի, անոնց միջնորդութեամբ Շահաբասի աղերսագիրներ Եւ դիմումներ կը կրկնէ՝ հնգիցն Եւ վեցիցն Եւ աւելի, մինչեւ որ նախ բերանացի Եւ յետոյ գրաւոր հրաման կը ստանայ որ Փարիա Եւ Բուրվարի գաւառներու Հայերը համարձակ պաշտեսցեն զքրիստոնէութեան հաւատն իւրեանց (ՂԱՎ. 127): Գրիգոր Արփայեցի միանգամայն կը յաջողի Եւս 1000 թուման գումարը հաւաքէլ Եւ վճարել, զոր իբր տուգանք պահանջած էր Շահաբաս՝ շնորհուած ազատութեան փոխարեն, Եւ զոր ուրախութեամբ տուին Փարիարցիներ Եւ Բուրվարեցիներ, թէպէտ այդ երեսէն եղան չքաւորք Եւ աղքատք կարի յոյժ: Գրիգորի յաջողութիւնը դրացի Պարսիկներու թշնամութիւնը գրգռեց, որ մահմետական մը սպաննելով Գրիգորի պարտէզը թողուցին Եւ զայն իբրեւ սպանիչ ամբաստանեցին, Եւ ատեան քաշելով ուրացութիւնը իբրեւ ազատութեան պայման առաջարկեցին: Բայց արիասիրտ իշխանաւորը հաստատութեամբ մերժեց, Եւ յօժարակամ յանձնառու եղաւ գլխատմամբ նահատակուիլ (ՂԱՎ. 128): Գրիգոր Արփայեցիի նահատակութիւնը մերձաւոր հաշուով յարմար է դնել միեւնոյն 1622 տարին (ՆՈՐ. 434):

S. ՄՈՎՍԵՍ Գ. ՏԱԹԵՒԱՑԻ

1653. ՄՈՎՍԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Մայրաթորին անտէրունց Եւ անիշխան վիճակը, կաթողիկոսի անունը կրողներուն տկարութիւնն ու խուսափիլը, Եւ Մովսէսի շինարար գործունէութիւնը Եւ հարիւր թուման տարեկանը ջնջելու անօրինակ յաջողութիւնը, այնախի բացարիկ պարագաներ էին, որ իրաւամբ Մովսէսը երկնառաք իրեշտակի մը պէս կը նկատուէր ամբողջ Հայութեան կողմէն, Եւ այդ հանրային կարծիքին թարգմաններն էին Նոր-Զուլայի Եւ ուրիշ քաղաքներու իշխանաւորները, որոնք Շահսէֆէ Մովսէսի կաթողիկոսացման համար արքունի հաւանութիւնը խնդրեցին Եւ ստացան (1648): Բայց կերեւի որ Մովսէս տակաւին կը վարանէր պաշտօնապէս անունն ու օծումը ընդունիլ, թէպէտ գործով կաթողիկոսութիւնը կը վարէր, Եւ Մայրաթորի ամէն տեսակ հոգածութիւնները կը կատարէր: Որոշ կերպով չի յիշեր պատմիչը թէ անձնական համեստութեան զգացումն էր, որ Մովսէսի վարանումին պատճառ կըլլար, թէ ոչ կանոնական երկիւղածութիւն մըն էր, որ զինքն կը կասեցնէր, Երբ անդին երկու անձեր կային, որոնք կաթողիկոսութեան անունը կը կրէին, Դաւիթ Ասպահանի Եւ Սահակ Վանի մէջ: Որն Եւ ըլլայ բուն շարժաթիթը Մովսէս 1628

աշունին յաջողութեամբ Ասպահանէ Եջմիածին դառնալով եւ ազգային կամքը գիտնալով եւ արքունական հաւանութիւնը ստացած ըլլալով ալ, տակաւին ժամանակ մը անցուց իր վերջնական որոշումը եւ գիջողութիւնը յայտնելէ առաջ: Այդ միջոցին կիյնան այն թուղթը աղերսանաց, զորս պատմիչին վկայութեան համեմատ, արք Երեւելիք, Եկեղեցականք եւ աշխարհականք, ստիպաւ կը որկէին ի Պարկաստանայ, ի Վրաստանայ, ի Քրդստանայ, ի Հոռոմստանայ, եւ յամենայն աշխարհաց, եւ խնդրէին եւ աղաչէին զի մի եւս պատճառս յօդեսցէ, այլ վասն հաստատութեան հաւատոյ եւ կարգի Եկեղեցւոյ յանձն առցէ զկաթողիկոսութիւնն (ՂԱԿ. 239): Այդ վերջին ակնարկները, թէպէտ քողարկեալ ոճով, բայց յայտնի միտքով կը վկայէին, թէ Եկեղեցին անտէր անտէրունց էր եւ այսպէս մնալ հնար չէր, պարագաներն ալ դժուարին էին, ուստի այդ կացութեան վերջ տալու կտրուկ միջոցը, պաշտօնապէս ընդունիլ եւ հոչակելն էր, ինչ որ Մովսէս իրապէս եւ գործնականապէս կը կատարէր, եւ որուն համար պէտք եղած հաւանութիւնն ալ ստացուած էր տիրող կառավարութենէն: Այդ պատճառաբանութիւնն է հարկաւ, որ վերջիվերջոյ Մովսէսի միտքին վրայ ալ ազդեց, եւ զիջան ընդհանուր թախանձանքին, եւ 1629 յունուար 13-ին, Ծննդեան ութօրէքին, Երեքշաբթի օր, օծնամբ ամենասուրբ Հոգոյն Աստուծոյ օծար հայրապետ Ամենայն ազինս Հայոց (ՂԱԿ. 239): Հարկաւ այդ առթիւ լիակատար կերպով գործադրուեցան բոլոր ծիսական եւ կանոնական պայմանները, որոնց ամէնէն նախանձախնդիր պաշտպանը՝ ինքը Մովսէսն էր, բայց մեզ չեն հասած մասնակցող 12 եպիսկոպոսներուն եւ անոնց երիցագոյնին անունները: Նմանապէս ընտրութեան եւ օծնան մասնակցող իշխանաւորներուն եւ բազմութեան մասին ալ որոշ տեղեկութիւններ չունինք: Մովսէսի օծնան թուականը 1629 յունուար 13-ին որոշ գրուած է Դավրիժեցիէն, եւ նոյնութեամբ կրկնուած զանազան տեղեր (ՂԱԿ. 338) եւ համեմատուած ուրիշ թուականներու հետ, եւ հաստատուած Երեւանցիէն (ԶԱՍ. 20-21), ուստի տարօրինակ կը թուի Ալիշանեն զայն 1630-ին յետաձգելը (ԱՐԱ. 231): Անշուշտ այս բանին պատճառ տուած է Դավրիժեցիին մէջ տեսնուած շփոթութիւնը, որով 1629 յունուար 7-ին կը դնէ Շահաբասի մահը (ՂԱԿ. 237), եւ 3-ին Մովսէսի օծումը (ՂԱԿ. 239), եւ 19-ին Շահսէֆի գահակալութիւնը ուղղելու համար աւելորդ էր Մովսէսի օծնան թուականը փոփոխելքանի որ արտաքին պատմագիրներու հետեւողութեամբ պէտք էր 1628-ին կանխել Շահաբասի մահը եւ Շահսէֆի գահակալութիւնը, ինչպէս մենք ալ գիտել տուինք (1648):

1654. ԳԱՀԱԿԱԼԻ ԻՐԱՒՈՒՅԹ

Մովսէս կաթողիկոսը իր օծնան թուականէն իբր գահակալ կը նկատենք, թէպէտեւ մենք ամէն արիիր մէջ գահակալի մը մեռնելէն կամ ժողովով մերժուելէն առաջ ուրիշ մը գահակալ ընդունելէ խորշած ենք: Այս պարագայիս մէջ ալ գիտենք, թէ Դաւիթ Դ. Վաղարշապատեցին, որ վերջին գահակալն էր, տակաւին կենդանի էր Ասպահանի մէջ, երբ Մովսէս կօծուէր Եջմիածին: Գիտենք եւս թէ կանոնական ժողով մը չգումարուեցաւ Եջմիածինի մէջ, կանոնապէս Դաւիթ գահընկեց հրատարակելու եւ Մովսէսը գահակալ հոչակելու համար: Սակայն բացառիկ պարագաներ բացառիկ կնճիռներ բացառիկ կնճիռներ բացառիկ լուծում կը պահանջեն, եւ այս հանգամանքը կը

Ճշմարտուէր այդ միջոցին: Տարի մը ամբողջ անցեր էր, որ աթուզ տիրապէս անտէրունջ էր: Ամիկա որ բուն գահակալ կը նկատուէր, սկիզբէն իվեր կամկար ու ապիկար, շատոնցուընէ իվեր իսպառ ձեռնթափ իննսնամեայ զառամեալ վիճակի մէջ, կապրէր հեռաւոր ասպահանի մէջ, եւ կար իբրեւ թէ չկար, ոչ իրաւունքին տիրութիւն կընէր եւ ոչ տիրութիւնը ընելու կարողութիւն ունէր: Սիւս ալ որ կաթողիկոսութեան իրաւունք էր առած փախստեան Մելիքսեղեկի կամքով միայն, ազգին ոչ մի բաժին կողմէն ընդունելութիւն չէր գտած, ամէնէն մերժուած էր, եւ միայն արքունական իրամանին վրայ կը իհմնուէր: Սա ալ իւրովի փախստ ու ձեռնթափ եղած ըլլալէ զատ, իր միակ ոյժն եղող արքունի իրամանն ալ կորսուած էր, Մովսէսին կաթողիկոսութեան Շահսֆիէ հաստատուելովը: Այս պարագաներ լուսաւոր կերպով կը հաստատեն թէ Մայրաթուին նոր կազմակերպութիւն տալը անհրաժեշտ պահանջ էր, իսկական պարագաներէ առաջ եկած: Սիւս կողմէն դիւրութիւն եւ հնարաւորութիւն ալ չկար, զանազան երկիրներէ եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ եւ իշխանաւորներ հաւաքելով կանօնական ժողով կազմելու, եւ զահընկեցութիւն եւ զահակալութիւն վճռելու, եւ պէտք էր հնարաւոր եղած գործնական միջոցներով գոհանալ: Պէտք եղած փաստերէն մէկն էր՝ կաթողիկոս կարծուողներուն գործնականապէս զահագուրկ նկատուիլը, եւ ընտրելի կաթողիկոսին գործնականապէս զահին տէր գտնուիլ: Իսկ ժողովական որոշման տեղը կը բռնէր ընդհանուր կարծիքին առանց բացառութեան համամիտ եւ համակամ եւ համաձայն յայտնուիլը, ամէն կողմէրէ գրաւոր դիմումներ հասնիլը, եւ ոչ մի կողմէ հակառակութիւն լսուիլը: Այս պարագաները կշռադատելէ եւ ուսումնասիրելէ ետքը, մենք ալ վճռաբար կրնանք ըսել, որ եթէ ոչ նիւթապէս հաւաքուած ժողովով, ժողովական որոշման համահաւասար գօրութեամբ՝ ամենայն ազգ Հայոց, որք յԱրեւելս եւ յԱրեւմուտս կային, միաբանեցան թղթով եւ բանիւ, եւ արարին զՄովսէս վարդապետն կաթողիկոս, եւ հաստատեցին ի սուրբ աթուն Եջմիածին (ՂԱՎ. 182): Ահա թէ ինչու իր օծման օրէն իբրեւ զահակալ կարձանագրէնք Մովսէս Գ. Տաթեւացի կաթողիկոսը: Անոր մակդիր անունը ոմանք Սիւնեցի կը գրեն, հայրենական նահանգէն առնելով (ԱՐԱ. 231), ոմանք ալ Խոտանանցի գրեցին ծննդավայր գիւղէն առնելով (ԶԱՄ. Բ. 233), սակայն մենք կը պահենք Տաթեւացի կոչումը, իր առաջին գործունեութեան տեղէն առնուած (1615), որ ծիսական կիրառութեամբ ալ նուիրագործած (ԺԱՄ. 591) եւ ըանդիանրացած է:

1655. ՍԱՀԱԿԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Սահակ Գառնեցին Երեւանէ եւ Մայրաթուէ գաղտագողի փախչելով, Վան ապաւինելէն ետքը (1647) ամբողջ 1628 տարին շրջելով անցուց այսր եւ անդր յաշխարիս եւ ի քաղաքս, որ կային ընդ իշխանութեամբ Օսմանցւոց (ՂԱՎ. 183), բայց միշտ Վանի եւ Բաղէշի շրջանակները մնաց, առանց համարձակելու ակեքի յառաջել, եւ ոչ ալ Կոստանդնուպոլիս երթալ մտաբերեց, ինչ որ կը ցուցնէ թէ լաւ ընդունելութեան չէր հանդիպեր եւ քաջալերութիւն չէր գտնէր: Եպիսկոպոսներէն եւ վարդապետներէն զարս ոմանս գտաւ իրեն հետեւող մասնաւոր շահերու ակնկալութեամբ կապուածներ, բայց կատախչք գործոյն չէին: Սահակ երբ Մովսէսի օծուիլը լսեց,

Եւ դիմադրութեան գործակիցներ փնտռեց, մերժումի հանդիպեցաւ, միայն Պօղոս Այնթապցի վարդապետ մը գտաւ իրեն օգնական, Յովհաննէս Այնթապցի Կիլիկիոյ կաթողիկոսին եղբօրորդին, որ է ըսել Մայրաթոռոյ հպատակութենէն դուրս մէկը: Սա յանձնառու եղաւ Կ. Պոլիս երթալ եւ այնտեղէն հրովարտակ հանել, եւ Սահակի կաթողիկոսութիւնը ձանցնել տալ: Պէտք է նկատի առնել, թէ այս կերպով Սահակ Մայրաթոռի կաթողիկոսութեան կարծեցեալ իրաւունքը պաշտպանել չէր գիտեր, քանի որ Օսմանեան հրովարտակով Պարսկական կառավարութենէ ձանցուած չէր ըլլար, այլ միայն նոր հերձուած մը պիտի ստեղծեր Եկեղեցւոյ մէջ, Օսմանեան զաւառները Եջմիածինի աթոռէն զատելով, եւ նոր կաթողիկոսական աթոռ մը հաստատելով Գլակայ Ս. Կարապետին մէջ, ուր միւռոն ալ պիտի օրինէր, եւ պիտի խափանէր զնուիրակն եւ զիշխանութիւն սուրբ աթոռոյն Եջմիածնի (ՂԱՎ. 184): Զաքարիա Վանեցին, Մելիքսեղեկին եւ Խուլին գործակիցը, որ ժամանկին պատրիարքն էր (1642), հաճութեամբ ընդունեցաւ Պօղոս Այնթապցի պատուիրակը, եւ հաւանեցաւ օգնել Սահակի միտքին, քանի որ Մովսէս կաթողիկոս Կեսարացիին աշակերտն ու բարեկամն (1603), եւ ինքն պատրաստ էր որեւէ կերպով Կեսարացիին հակառակ բան մը ընել: Պատրիարքի մը դժուար չէր կայսերութեան սահմանին մէջ եղող հոգեւոր պետերու համար հրովարտակներ ընդունիլ իր պատասխանատուութեամբ, ուստի Սահակի համար ալ պէտք եղած իրամանագիրը ստացուցեցաւ սուլտան Մուրատ Դ. ի կառավարութենէն (ՂԱՎ. 183), միայն թէ մեծ եպարքոս Խուսրէվ փաշա 1629 յունիս 9-ին Կ. Պոլիսէ մեկնած էր Միջագետքի ապստամբ Քիւրտերուն եւ Պարսիկներուն դէմ պատերազմին պատճառաւ (ԺՈՒ. 225), եւ հրովարտակը առանց անոր հաւանութեան տրուած էր: Երբոր Սահակ Վանի մէջ իր չար գործոյն համար Պօղոսը Ճամբայ հանած էր, Վանայ գլխաւորներ, որոնց մէջ անուանէ կը յիշուին Ամիրխան Խանենց, Թումէ, Շիրաք, Միրաք, Փօլատ, եւ Սարուխան, Եղածը լսելով՝ շատ աշխատեցան Սահակը ետ կեցնել, իր միտքէն զի զիակառակութիւն եւ զիսովութիւն թողցէ: Մովսէս զրկուած Եջմիածինի վարդապետն ալ իրենց հետ առնելով, Սահակի խոստացան որ Վանայ մօտ Գուրուպաշի Ս. Խաչ վանքը իրովքի մտիւքն իրեն յանձնեն, նուիրակն ալ առանձինն տարեկան 300 դուրուշ վճարել խոստացաւ, որպէսզի Եկեղեցւոյ մէջ նոր բաժանում եւ Երկպառակութիւն չստեղծէ, բայց նա ոչ դառձաւ ի չար դիտաւորութեանց խորհրդոց իւրոց, լսուած մլալով իր պատուիրակին հրովարտակը ետ դառնալը (ՂԱՎ. 182):

1656. ՍԱՀԱԿԻ ԶԱԽՈՂԻԸ

Սահակ Վանէն եւ Պօղոս Կ. Պոլսէն գալով, իրարու միացան Տիարպէքիրի մէջ, ուր էր Խուսրէվ մեծ եպարքոսը, որպէս զի ստացուած հրովարտակին գործադրութիւնը իրամայել տան: Այս անգամ Տիարպէքիրի իշխանաւորներէն Երեմիա եւ Մաքսուտ, եւ Վանեցի Ռուիիջան, եւ քաղաքին առաջնորդը Բարսեղ Անդեցի՝ Սապիհոնի աշակերտ եւ յաջորդը (1584), ուրիշներով մէկտեղ սկսան Սահակէ խնդրել որ վտանգաւոր դիտումէն եւ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ հերձուած ստեղծելէն ետ կենայ, եւ խոստացան որ ի քաղաքաց կամ ի վանօրէից որում եւ հաճեսցի՝ ինքեան լիցի թեմօք եւ վիճակօք, եւ նուիրակ Եջմիածնի մի մտցէ ի նա, այլեւ տարին 500 դուրուշ թոշակ

վճարուի Եջմիածինէ: Նոյն ինքն Մովսէս կաթողիկոսէ եւ Փիլիպպոս նուիրակէ ալ նամակներ հասան, թէ ուղղակի Սահակի գրուած եւ թէ բարեկամներու ուղղուած, Սահակը համոզելու համար: Սակայն ամէն ձիգեր պարապի ելան, եւ Սահակ գրաւոր կերպով Խուսրէվ դիմեց հրովարտակին գործադրութիւնը պահանջելու, 10,000 դուրուշ ալ տարուէ տարի տուրք խոստանալով: Երբոր Բարսեղ Եպիսկոպոս եւ իշխանաւորներ ալ մեծ Եպարքոսին դիմեցին՝ Սահակի գործերն ու նպատակը բացատրելով, եւ ժողովուրդին գալիքը Վնասները ցուցնելով, Խուսրէվ կը պատասխանէ. Անխելք Հայեր, ինչպէս մերժեմ, զի նոքա ի տարւոցն զ10,000 դուրուշ յաւելուն ի գանձնակն, որուն կը պատասխանէ Ոուիիջան, որ եթէ Հայոց ազգը վասն գանձի վաճառասէր, ես 20,000 դուրուշ տամ (ՂԱԿ.186): Նկատողութեան արժանի է, թէ ինչ սկզբունքով կը տրուին եղեր պետական որոշումները: Երբոր Խուսրէվ որոշումը կը յետաձգէ, Ոուիիջան դիտել կու տայ եւս, թէ ինչ միտքով արդեօք Սահակ, առանց նախապէս իրեն դիմելու, ուղղակի Կ. Պոլիս դիմած է: Խուսրէվ իրօք կը սրտմտի, եւ Սահակը ատեն կոչելով կը սկսի յանդիմանել, թէ ինչու զինքն անարգելով ուղղակի թագաւորը ձանձրացնելու մարդ է դրկած: Իսկ երբ Սահակ գոհացուցիչ բացատրութիւն սը չի կրնար տալ, կը իրամայէ զրկողն ալ զացողն ալ դնել ի Ֆալախա եւ բրածեծ առնել: Հրամանը կը սկսի գործադրուիլ անողորմ եւ ուժգին կերպով, եւ ըստ սովորութեան ուրացութիւնը կառաջարկուի իբրեւ ազատութեան պայման: Այս անգամ գանգատաւորները վախնալով թէ Սահակ եւ Պողոս կրնան տկարանալ, արծաթս բազումն խոստանալով եւ ցրուելով, եւ միջնորդներ ձարելով, կը յաջողին որ Խուսրէվ իրամայէ երկութն ալ արծակել ի տանջանաց, եւ ի բաց վարել ի դրանէ դիւանին եւ այսպէս հարկանելով եւ ձաղելով դուրս կը հանուին: Այս կերպով Սահակ եւ Պողոս ոչ միայն նպատակներուն չհասան, այլ եւ ոչ համարձակէին շրջիլ ի մէջ մարդկանց վասն ամօթօյ (ՂԱԿ. 188): Սիմէոն Սեբաստացի՝ Կիլիկիոյ կաթողիկոս իր մէկ գրուածին մէջ Եջմիածինի կաթողիկոսները կը յանդիմանէ, թէ զՍահակ կաթողիկոսն եւ զՊողոս Վարդապետն տաճկըցնել տուիք, եւ ազգի տանջանօք հաւատոցն ուրացուցիք (04. ԱՐՐ. 746), սակայն Դավիթեցիին պատմութիւնը կը ստէ անոր ըսածը, մանաւանդ թէ նոյն իսկ Եջմիածինի կողմնակից ները վտանգին առջեւն առնելու աշխատած են: Նոյնպէս անտեղի է նոր գրողի մըն ալ ըսելը, թէ Եպարքոսը կաշառուելով Մովսէսի կողմնակիցներէն բրածեծ ըրաւ երկութըն ալ, ստիպելով որ հաւատըն ուրանան, եւ թէ հազի կաշառքով ազատուեցան: Զի ընդհակառակն Դավիթեցիին պատմածին համեմատ, ուսկից նոր գրողն ալ իր ըսածները քաղել կը ցուցնէ (11. ԱՍՍ. 75), ազգին մէջ բաժանում եւ հերձուած ստեղծելու համար կաշառք խոստացողը ինքն Սահակն էր եղած, եւ իր ազատութիւնն ալ իր հակառակորդներուն միջնորդութիւնը ստացաւ: Նոր գրողը այսպէս իմն կարծել կու տայ, իբր թէ Սահակի կաթողիկոսական իրաւունքը բօնաբարուած ըլլայ, մինչ այսպիսի իրաւունք մը չունէր Սահակ (1654), եւ վերջին անգամ ալ հետապնդածը Մայրաթոռոյ գահակալութիւնը չէր, այլ Օսմանեան գաւառներուն մէջ, Կիլիկիոյ եւ Աղթամարի իրաւասութիւններէն դուրս մնացած մասերուն վրայ, հակառու եւ բաժանեալ նոր կաթողիկոսութիւն մըն ալ ստեղծել: Այդ դիտումին

հանդէա ալ Վանի եւ Տիարպէքիրի ազգայնոց կողմէն եղած ընդդիմութիւնը, Սահակին ամէնէն մերժուած եւ ամէնէն անարգուած ըլլալուն յայտնի ապացուցութիւնն է, եւ անբացատրելի կը դառնայ վերոյիշեալ նոր գրողին այսպիսի մէկու մը պաշտպանութիւնը ստանձնելը: Սահակի արկածին պատմութիւնը փակելու համար աւելցնենք, թէ անոր իբր թուական կրնանք նշանակել 1630-ին սկիզբը ձմեռնային ամիսները, երբ Խուարէվ Տիարպէքիրի մէջ կը ձմերէր:

1657. ՄՈՎՍԵՍԻ ԳՈՐԾԵՐՈ

Մովսէս Տաթեւացիի կաթողիկոսական գործունէութիւնը պատմելու մտած ատեննիս, պէտք է նախապէս յիշենք թէ Մայրտաճարին եւ Մայրաթորին նիւթական եւ բարոյական բարենորոգման եւ բարեկարգութեան մասին յիշուած ձեռնարկները, որոնք 1677 յունիս 25-ին սկսան, եւ որոնց մանրամասնութիւնները տվինք (1645) հնար չէր որ մինչեւ 1629 յունուար 13 լրացած ըլլային, մանաւանդ որ միջանկեալ տարիուկէս ժամանակին մեծ մասը Ասպահան անցուց 100 թուման տուրքը ներել եւ ջնջել տալու համար: Հետեւաբար անոնց շարունակութիւնը եւ լրումը կաթողիկոս օծուելէն Ետքը կատարուած պիտի ընդունինք: Այդ առթիւ գիտցաւ Մովսէս օգտուիլ այն մեծ խանդավառութենէն, որ ազգին մէջ բորբոքեցաւ իր կաթողիկոսանալուն պատճառով, եւ իր շուրջը գտնուող բազմաթիւ միաբանները եւ աշակերտները՝ նուիրակ ցրուեց ամէն կողմեր, որ նպաստներ հաւաքեն Եջմիածինի նորոգութեան համար, որ նոր էր սկսեալ, կը շեշտէ Դավրիժեցին ալ (ՂԱԿ. 182), ինչպէս մենք ալ դիտել տուինք: Եւ որովհետեւ ամէնքը միանգամ բացատրած ենք, կրկին վերադառնալ աւելորդ կը նկատենք: Մովսէսի գործունէութեան մի մասը կը կազմեն նաեւ զարքունական եւ զդատաւորական եւ զայլս գրեանս ստանալու համար ըրած աշխատութիւնները եւ թափած ջանքերը, որոնք մեծ նշանակութիւն ունին Մայրաթորին կալուածական եւ ստացական իրաւունքներուն համար, եւ զորս Երեւանեցին մանրամասնորէն կը քաղէ (ԶԱՄ. 22), այլ մեզ դժուար է այդ մանրամասնութեանց հետեւիլ: Բաւական ժամանակէ ի վեր Մայրաթորի մէջ տիրող անկարգութիւնները, մանաւանդ վերջի ժամանակներուն մէջ Դաւիթի եւ Մելիքսեղեկի եւ Սահակի անխորհուրդ վատնելը եւ գրաւի տալը, ազգային ստացութեանց մեծ մասը վտանգի ենթարկած էր, ուստի մանրազննին եւ խղճամիտ գործունէութեան պէտք կար, պատշաճ կերպերով եւ օրինական ձեւերով անոնք ազատել, ապահովել եւ հաստատել վաւերական կալուածագիրներով: Թէպէտ այդ մասին Մովսէսի յաջորդներն ալ գովանի փութաջանութիւն ունեցան, բայց անոնց սկզբնաւորութիւն տուած ըլլալու եւ ուղղութիւն հաստատած ըլլալու պարծանքը իրաւանք Մովսէսի պիտի վերագրուի:

1658. ՔԱՂՈՒԱԾ ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ

Մովսէսի Եկեղեցական բարեկարգութեանց կարգին կը յիշուի եւս թէ Եկեղեցին պայծառացոյց յարմար եւ հաստատուն ժամակարգութեամբ (ՂԱԿ. 210), որ կը ցուցնէ թէ հասարակաց աղօթից կարգաւորութեանց մէջ ալ Մովսէս հաստատուած կանոններու հետք մը պէտք է տեսնել, Սակայն չենք ուզեր հետեւցնել, թէ Մովսէս նոր կարգադրութիւններ աւելցնելու միտք ունեցած ուրայ, այլ միայն խաթարեալ եւ խանգարեալ կարգերը խնամով իրենց նախնի դրութեան

վերլուծելու աշխատած է: Մէկ կարգադրութիւն մը միայն իրեն կը վերագրուի, այն է Օրհնութիւն շարականներուն քաղուածը, որուն համար Խաչատուր Կեսարացի Վարդապետ, Մովսէսի աշակերտն ու գործակիցը կը վկայէ, թէ սա ինքն սուրբ հայրս մեր սահմանեաց տասն շարական ասել Օրհնութիւն, գլխաւոր պատճառ ցուցնելով Ստեփանոս Սիւնիի պատրաստած տասը պատկերով Աւագ օրհնութիւնները: Բայց որչափ ալ Խաչատուր Կեսարացի կը կրկնէ թէ սրբազն հայրս կանոնեաց (ԺՄԳ.694), սակայն այդ կարգադրութիւնը Մովսէսի ինքնաստեղծ գիւտը եղած չէ, վասնզի անկէ առաջ Սարգիս Պարոնտէր Մեծ-Անապատի մէջ սահմաներ էր ըսել Օրհնութիւն ըստ Խորիրդոյ աւուրն, եւ ի վերայ քաղուածք շարականաց (ՂԱՎ.196), որով Մովսէս անոր հետեւողութեամբ ընդարձակած կըլլայ Մեծ-Անապատի սովորութիւնը, ուր ինքն ալ միաբանած էր (1620): Միայն թէ Մովսէս ալ քաղուածը իբր պարտաւորիչ չէ իրամայած, զի Խնչատուր Կեսարացին ալ կը գրէ. Եթէ հաճեսցի կամք եղբայրութեան ձերոյ, Տեառն գոհութիւն, եւ եթէ ոչ ախորժիցք՝ կամք ձեր եղիցին (ԺՄԳ.694): Մովսէսէն ետքն ալ նոր պատուէր մը չունինք քաղուածին մասին, այնպէս որ այժմ լոկ հնացեալ սովորութեամբ իբր պարտաւորիչ նկատուած է, մինչ պէտք էր զայն իբր կամաւոր հանդիսականութիւն կամ իբր բարեպաշտական նկատել Մովսէսի կարգադրութեամբ:

1659. ՀՈՌՄԻ ՀԵՏ

Ինչինչ յարաբերութիւններ ալ կը վերագրուին Մովսէսի Հռոմի պապութեան հետ, որոնց մեծ կարեւորութիւնը կծառայեն հռոմէադաւանները՝ յօգուտ գործաելով անոր անունն ու հռչակը: Չամշեանի անորոշ եւ անստուգելի աղբիւներէ քաղած պատմութեան համեմատ, Մովսէս առաջին թուղթ մը գրած կըլլայ 1629ին իր հայրապետութեան սկիզբը, դարձեալ միւս եւս թուղթ անկէ ետքը, որուն վրայ 1631-ին Պողոս Փիրօմալլի (padre Paolo Piromalli) լատին Ղոմինիկեան քահանայ մը կը դրկուի Ուրբանոս պապէն, որուն Մովսէս շատ մը լատինամիտ յայտարարութիւններ ըրած կըլլայ, եւ որուն ձեռքը կը յանձնէ նոր թուղթ մը, 12 եպիսկոպոսներէ ալ ստորագրուած: Իբր թէ Փիրօմալլի այդ թուղթը կը տանի Նախիջեւանի Ունիթորներուն, եւ անկէ կը դրկէ Հռոմ, եւ կրկին Եջմիածին դարձած ատենը, այլազգի իշխանին կողմէ կասկածաւոր կը նկատուի, կը գանակոծուի եւ կը բանտարկուի, եւ հազի 22 ամիս ետքը կրնայ ազատութիւն ստանալ (ՂԱՄ. Գ. 611): Մովսէսի 12 եպիսկոպոսներու հետ գրած վերջին թուղթը, որ Չամշեանի պատմութեամբ 1631-ին գրուած էր, ուրիշներ 1629-ին կը տանին (ՊԼՃ. 270) եւ Փիրօմալլիի գալուստը, որ Չամշեանէ 1631-ին գրկուած էր, ուրիշներ 1640-ին կը յետաձգեն (ԿԱԹ. 162): Իսկ գրչագիր մը, որ ժամանակակից է, 1628-ին կը դնէ հանդերձ երկուտասամիւթ եպիսկոպոսը Մովսէսի նամակը (ՏԱՃ. 111), երբ Մովսէս դեռ կաթողիկոս չէր: Մովսէսի նամակներէն ոչ մի պատճէն յառաջ բերուած չէ, որ անոնց թիւն ու թականը ու պարունակութիւնը ստուգէինք, իսկ իրարու հակառակ տեղեկատուներ օրինաւոր կասկածի իրաւունք կու տան ըսուածներուն ստուգութեան վրայ, կասկած մը որ աւելի եւս կը զօրանայ ազգային պատմիչներու պահած լրութեամբը: Մելիքսեղեկի նամակներունհամար ըրած դիտողութիւննիս, թէ անոնք Մելիքսեղեկի

արգելքի ներքեւ եղած ատեն Զաքարիայի ձեռքով կազմուած էին (1608), հաւանական կը ցուցնէ, թէ կաթողիկոսներու անունները շահագործող ուրիշ լատինամոլ գործիչներ եւս եղած են, երբ տեղերու հեռաւորութիւններ եւ յարաբերութեանց դժուարութիւններ անհնար կընէին որեւէ բաղդատական ստուգութիւն: Բայց առանց այս դիտողութեանց ալ, իրարմէ շատ տարբեր բաներ են, նամակի մը մէջ շռայլուած քաղաքավարի բացատրութիւններ, եւ հաւատոյ պաշտօնական դաւանութիւններ: Մովսէս իր հայադաւան Եկեղեցւոյ գրութիւնը բարձրացնելու եւ պայծառցնելու աշխատող մը, երբեք զայն ուրանալու կամ փոփոխելու միտքը չէ ունեցած, այլ եղած է միշտ ինչ որ էր, հայադաւան Եկեղեցւոյ հաւատարիմ ախոյեան: Բայց կրցաւ Լատին աշխարհին բարեացակամութիւնը փնտռել, թէ իր գիրքին ոյժ մը գտնալու յուսով, եւ թէ Եւրոպիոյ մէջ Եղող Հայ գաղութներու դիրքը պաշտպանելու համար Մովսէս կրնար ալ, Զամշեանի պատմածին համեմատ, Փիրօնալիի յայտարարել թէ անխախտ ունիմք զմիակութիւն սիրոյ ընդ մեծի Հռոմայ աթոռոյն (ՂԱՄ. Գ. 6119), վասնզի Հայ Եկեղեցւոյ սկզբունքով՝ սիրոյ միաբանութիւնը կը պահուի միւս Եկեղեցիներու հետ, առանց անոնց դաւանութիւնը ամբողջաբար ընդգրկելու, բաւականանալով իիմնական կտտերու վրայ հանաձայնութեամբ: Մովսէս կրնար եւս պապութեան հետ յարաբերութիւնները մշակել, Ուրբանոս Ը. պապէն Արեւելցիներու համար բացուած դպրատունէն օգտուելու համար (ՂԱՄ. Բ. 24): Օտարազգի վարժարաններ դիմելը նպատակ ունի միայն ուսումնական զարգացումը, եւ ոչ թէ օտար դաւանութեան հետեւողութիւնը, բան մը որ մինչեւ մեր օրերն ալ կը ճշմարտուի:

1660. ԼԵՀԱՑՈՑ ՀԱՄԱՐ

Ուրիշ պարագայ մըն ալ կար, որ Մովսէս կը ստիպէր Արեւմտեաններուն հետ յարաբերութեան մտնել: Գրիգոր Կեսարացի, իր Կամենիցէ Վտարուելէն (1641) եւ Զաքարիա Վանեցիի պատրիարք ըլլալէն ետքը, Կեսարիա զացած էր, իր սեփական վիճակը (1642), եւ հոն լսած էր Մովսէս Տաթեւացիին՝ իր նախկին ձեռնասունին (1603) Մայրաթոռոյ կաթողիկոսութեան բարձրանալը: Այդ առթիւ Գրիգոր Մովսէսն կը խնդրէր, որ բարձր իրամանաւ սուրբ Էջմիածնի եւ կաթողիկոսական իշխանութեամբ (ՂԱՎ. 284) Նիկոլը բանադրէ, զի նոր պարագայ մը վրայ Եկած էր, որ Կեսարացին կաթողիկոսական բանադրանքի մըն ալ պէտքը կը զգար, իր արձակած բանադրանքին վրայ (1641): Որչափ ալ Նիկոլ կարեւորութիւն չէր տուած Կեսարացիի բանադրանքին սակայն իր ժողովուրդին զգածուելուն եւ իրմէ զգուշանալուն վրայ, կը ստիպուէր ու կը պատրաստուէր անոնք շահելու համար 3000 դուրուշ ժողովուրդէն Ճանապարհածախս ստանալով, իլվովէ մեկնիլ, Կոստանդնուպոլիս եւ անկէ Կեսարիա Երթալու համար, որ տացէ մեղայ եւ առցէ արձակումն Կեսարացիէն: Բայց Պրուսա հասած ատեն կը հանդիպի Արիստակէս Խարբերդցի վարդապետին, որ Կեսարացիին դէմ բարկացած էր, անոր փոխանորդներուն իրեն դէմ հանած հալածանքին համար (1640), եւ Նիկոլ կը համոզէ թէ պէտք չունի Կեսարացիին Երթալ, եւ թէ ինքն ալ կրնայ արձակել, որով Նիկոլ կը հաւանէր չերթալ, այլ միայն թուղթով արձակում կը խնդրէր պատճառելով թէ աստէն հիւանդացայ եւ անկեալ կամ ի մահիճս: Կեսարացիին կը

հաւատայ կը խղճայ, կը գրէ թուղթ արձակման եւ օրինութեան, եւ կը դրկէ Պրուսա, եւ Նիկոլ զայն առնելով կը դառնայ Իլվով, ուր Իլվովցիք գիրը տեսնելով ուրախացան եւ միաբանեցան ընդ Եպիսկոպոսին (ՂԱՎ. 205): Մինչ այս մինչ այն Կեսարացին լուր կառնէ, թէ խարեկանօք խլած է իրմէ արձակման թուղթը, ուստի իսկոյն կը փութայ նզովքը նորոգել եւ Իլվովցիներու ալ կը գրէ, թէ առաջին նզովքն եւ բանադրանքն կայ ի վերայ այդր Եպիսկոպոսի (ՂԱՎ. 286): Ահա այդ առթիւ է որ աւելի հաստատութեան համար Մովսէս ալ կը խնդրէ կաթողիկոսական իշխանութեամբ Նիկոլը բանադրել: Իրօք ալ Մովսէս՝ վստահ իր նախկին վարդապետին վրայ եւ համամիտ անոր ուղղութեան իսկոյն գրեաց գիր բանադրանաց եւ առաքեաց ի վերայ Նիկոլ Եպիսկոպոսին (ՂԱՎ. 284): Մովսէսի բանադրանքը կարձակուէր 1629-ին, որ պապին ալ գրուած նամակին թուականը կը ցուցուի (1659), եւ այդ զուգնդիպութիւնը կը բաւէ բացատրել թէ ինչ կրնար ըլլալ Մովսէսի նպատակը, եթէ իրօք գրած է այն նամակը, որուն մասին ստոյգ եւ վաւերական տեղեկութիւններ կը պակսին: Մովսէսը ուզած է իր իշխանութիւնը պահել Արեւմուտք գտնուող Հայերուն վրայ, եւ ոչ թէ ինքզինքը հպատակեցնել Արեւմուտքի պապութեան ներքեւ: Որովհետեւ բանադրանաց գիրին ետեւէն Լեհաստան կը դրկէր Խաչատուր Կեսարացի վարդապետը, եւ քանի որ Նիկոյ կը յանդգնէր Կաթողիկոսական վճիռն ալ անարգել, Մովսէս պաշտօն կու տար նուիրակուին ընկենուլ զՆիկոլ ի պաշտամանէ (ԲՌՆ. 155) եւ Գրիգոր Կեսարացին ալ նուիրակը կը զգուշացէր, որ մի գուցէ թէ ընկալցի զՆիկոլն ի կարգս եւ ի պատիւ Եպիսկոպոսութեան (ՂԱՎ. 286): Իլվովցիք բացարձակապէս դէմ դարձած էին Նիկոլի, եւ ոչ միայն իրմէ կը խորշէին, այլ եւ խորհիկն դատաւորքն դնել զնա ի բանտի, եւ հանել ի նմանէ զաստիճան արքեպիսկոպոսութեան (ԲՌՆ.22): Խաչատուր վարդապետն ալ, թէպէտ այր հեզ եւ հանդարտ եւ քաղցրաբարոյ (ՂԱՎ.286), սակայն չկարենալով Նիկոլի նախատինքներուն եւ կաթողիկոսական իրամաններու դէմ ըմբոստանալուն, ինքն ալ անէծքը կը կրկնէր, որուն վրայ քաղաքին դատաւորներ եկեղեցին կը փակէին եւ դատաստանի կը նստէին Նիկոլը դատելու նուիրակին նախագահութեամբ: Խաչատուր խնդիրին զայրանալը տեսնալով, հաշտելու եւ հաշտեցնելու միջոցներ կը փնտռէր, բայց դատաւորներ անողոք կը մնային, եւ երբ Նիկոլ կը սպառնար արքունի դատարանի դիմել, Հայազգիները կը պնդէին, թէ իրենց իրաւունք տրուած է որ իրենց գործերուն Հայոց ազգի դատաւորքն արասցեն զդատաստանս, եւ ոչ թէ դատաւորք ազգին Ֆռանկաց: Նուիրակը սրտապնդելու համար ալ կաւելցնէին, այլեւ ունիմք ապրանք ընդ ապրանաց նոցա, եւ խելք ընդ խելաց նոցա, եւ դու զի՞ եւս երկնչիս (ՂԱՎ.289): Այսպէս կը շարունակէր վէճը, զի ոչ Նիկոլ կը հպատակէր, եւ ոչ ալ ազգայինք կը գիշանէին:

1661. Նիկոլ Կաթոլիկ

Նիկոլ տեսնելով որ ազգային կանոններով եւ ազգային դատաստաններով պիտի չկարենայ ժողովուրդը յաղթահարել կամ ինքն արդարանալ, դաւանափոխութեան եւ Լատինաց կրօնաւորական զօրութեամբ իր հակառակորդները ընկէտ: Այս նպատակով կը դիմէ առ այնոսիկ որ ի կարգին Եզրակաց կամ ի մէջ քաղաքին Իլվովայ, ինչպէս Դավիթիցին կը գրէ (ՂԱՎ.289),

ամէն լատին կրօնաւորները Եզվայիթ, կամ Ճիզվիթ (Gesuita) կամ Յիսուսեան միաբան նկատելով, մինչ լատին պատմիչներ կը ճշդեն թէ դիմեց յեկեղեցին հարց Կարմելիտեանց Բոկոտնից (ԲՈՆ.22), եւ հրապարակաւ հռոմէադաւաւանութիւն ընդունեցաւ, յայտարարելով թէ մտի ի հնագանդութիւն փափին ամենայն հետեւելովքն, կատարել զամենայն հրամանս որ առ ի նմանէ (ԴԱՎ.289): Այսպէս 1630-ին Նիկոլ Եպիսկոպոսն Լեհու՝ արար գդաւանութիւն, ինչպէս կը գրէ ժամանակագիր մը (ՍԱՄ.178), եւ այս է հռոմէադաւաւանութիւն ընդունելու իսկական եւ պաշտօնական առաջին գործողութիւնը, զոր կատարեց Նիկոլ Թորոսովիչ, կաշառքով եւ գաղտնի ձեռնադրուած Իլվովի Եպիսկոպոսը (1638), եւ այս է իսկապէս կաթոլիկ կամ հռոմէադաւաւ ուլալու ձեւը, եւ ոչ թէ վարկապարագի բացատրութիւնները, որով կը կարծեն իրենց համամիտներ շատցնել հռոմէադաւաւ գրողներ: Նիկոլ ազատ էր ինքն իրեն համար ուզած դաւանութեան յարիլ, այլ Իլվովի ժողովուրդն ալ իրեն հետեւող յայտարարելու իրաւունք չունէր: Եւս առաւել Իլվովի լատին արքեպիսկոպոսարանը իրաւունք չունէր Հայերը բռնադատելու որ Նիկոլի հետեւին հնագանդին, եւ Եւս քանզեւս անիրաւ էր Լեհաց արքունի իշխանութիւնը, որ զինուորական ոյժ գործածեց Հայերը իրեն դաւանութեան հպատակեցնելու, եւ հրաման տուաւ իր պաշտօնեաներուն, որ հարեալ խորտակեցին զդուոն Եկեղեցւոյ, զոր Հայեր չէին բանար Նիկոլի առջեւ, եւ զՆիկոլ Եպիսկոպոսն մուծին յեկեղեցին, եւ ի նա յանձնեցին զԵկեղեցին ամենայն ընչիք: Եկեղեցւոյ թանգարանին մէջ կային հազարէ աւելի գիրքեր հարուստ կողքերով եւ ոսկետուփ կազմելով, եւ Եկեղեցական զարդեր եւ սպասներ եւ զգեստներ, ի հարց եւ ի հաւուց, ի Վաղեմի եւ ի նախնի թագաւորաց նուիրուած, եւս եւ Վաւերական մուրիհակք եւ նոմոսք: Այս կերպով ազգային ինչք եւ ստացուածք, իրաւունք եւ սեփականութիւնք միանգամայն ոտնակոխ կըլլային, եւ ամբողջ ժողովուրդ մը լատինական սկզբունքով եւ զօրութեամբ բռնական հարստահարութեան կենթարկուէր: Այս է հռոմէադաւաւանութեան կողմէ հռչակուած մեծ յաղթանակը: Հռոմէադաւաւաններ սովոր են ասկէ առաջ ալ կատարուած եղելութեանց եւ Լեհաստանի Հայերուն ընթացքին մէջ Հայերուն հռոմէադաւաւանութեան յարած ըլլալուն փաստերը տեսնել, սակայն Նիկոլի եւ Իլվովի գործերը բաւական են անգամ մըն ալ հաստատել մեր պնդածը, թէ Հայեր, ուրիշ դաւանութեանց հետ հաշտ ապրելով ալ, երբեք իրենց հայրենական հայադաւան Եկեղեցին օտարացած չէին եւ չեն: Լեհաց կրօնական եւ պետական իշխանութիւններ ձեռք ձեռքի տուած, կը հետապնդէին Երիցանց եւ իշխանաց Հայոց, եւ Նիկոլին չիամակերպողները իշխանական բռնութեամբ, կենթարկէին ի բանտս եւ ի տուգանս, եւ այսպէս կը կազմէին Լեհաստանի Հայերուն Վրայ հռոմէականներուն կարծեցեալ յաղթանակին դորուագը: Նիկոլ կրցաւ բռնութեամբ տիրանալ բոլոր Եկեղեցիներու եւ վանքերու, բայց չկրցաւ տիրանալ ժողովուրդին, զի նոյնիսկ Լատին պատմագիրին վկայութեամբ, ի բաց կացին ի նմանէ ժողովուրդն առհասարակ, բաց ի միոյ կամ յերկուց քահանայից եւ ոմանց ազգակցաց Նիկոլի սակաւուց (ԲՈՆ.156): Իսկ ուրիշ Լատին մը, միակ Արսէն քահանայի մը անունը կու տայ իբրեւ Նիկոլի հետեւող (ԲՈՆ.23):

Խաչատուր Կեսարացի նուիրակ, բնական բերմամբ պայքարելէ հեռու անձ մը, երբոր տեսաւ Նիկոլի ընթացքը եւ պետական բռնութեամբ գեղջանիլը, մեծապէս վշտացաւ, զմազն եւ զմօրուքն իր ճողեց (ԿԱՄ.210), շուտով Ս. Խաչի վանքը քաշուեցաւ, ուր յանկարծ կառավարութենէն պաշարուեցաւ իբրեւ լրտես: Նիկոլ պաշտպանելու ծեւեր կառնէ յուսալով որ կարենայ զայն իրեն յանկուցանել, սակայն չի յաջողիր, եւ Խաչատուր ալ կը համոզուի, որ Նիկոլը ճամբայ բերելու համար ջանքերն ալ զուր աշխատանք եւ ի նանիր Վաստակ կը դառնային: Լեհացիք ուզելով որ առաջ Խաչատուրը հեռացնել, յաւուրս ծմեռային, սաստկասառոյց եւ ցրտայնի, յունվարի մէկն՝ օրն կաղանդի, հանին զնա խեղճ եւ լալի, որով 1631 տարեգիշին կը թողու Խաչատուր Լեհաստանը եւ ուղիղ Եջմիածին կու զայ, եւ իրաց Վիճակը կը նեկայացնէ կաթողիկոսին ու Եպիսկոպոսներուն, որոնք ցաւագին սրտիւ, եւ արտասուաթոր աչօք սգային վասն ազգին Հայոց՝ որք էին յիլվով քաղաքի (ՂԱԿ. 291): Արդ եթէ Մովսէս կանուխէն հռոմէադաւանութեան յարած մէկն էր, ինչպէս հռոմէականք կը կեղծեն ընդհակառակն ուրախութիւն պէտք էր զգացած ըլլար, եւ ոչ սուզ ու տրտմութիւն: Երբոր նուիրակին ալ հեռացաւ, Նիկոլ ալ աւելի համարձակութեամբ իր բռնութեանց ասպարէգ գտաւ, եւ այնպիսի գործերու ծերնարկեց, որ կը յիշեցնէին զիալածանս զոր կը կրէին քրիստոնեայք ի ժամանակս կռապաշտ թագաւորացն: Քահանաներն ու գլխաւորները արկանէր ի բանտ, եւ 300 կամ 400 դուրուշ տուգանքով կարձակէր, մեռել թաղելու եւ վրան քար ծգելու արգելք կը դնէր՝ եւ հազիւ թէ մեծ գումարներով կը ներէր՝ մկրտութիւն եւ պսակ չէր ներեր, եթէ հռոմէականութիւն չընդուէին, կամ եթէ ծանր տուգանք չի վճարէին, ուստի գաղտնի ուրիշ քաղաքներու մէջ ընել կը պարտաւորուէին մեռելներ օրերով անթաղ կը մնային, եւ փայտէ դագաղի մէջ կպրածիթով ծածկուած ցուրտ տեղեր երկար ատեն կը պահուէին (ՂԱԿ. 292), եւ 15 եւ 16 տարեկան անկնունք կը մեռնէին, եւ հոգեվարներ առանց հաղորդութեան կը վախճանէին: Իլվովցիք կը պնդէին իրենց վայելած արտօնութիւններուն վրայ: յորոց կարեւորագոյնն էր ազատութիւն դաւանութեան հաւատոց, ուստի մասնաւոր տուն մը եկեղեցիի վերածեցին եւ Նիկոլէ գրաւուած եկեղեցիներէ մին ետ դարձուիլը պահանջեցին, որ Սիգիսմոնդոս Գ-ի օրով զլացուեցաւ (ԲՈՆ. իը) եւ երբ Վլատիսլաւ Է. է իրամայուեցաւ (ԲՈՆ. 158), Նիկոլ անոր ալ ուզեց դիմադրել, զի զրահիւք արդարութիւն վառեաց Աստուած զսիրտ նորա, կը կարծէ Լատին պատմիչը (ԲՈՆ.23): Բայց թագաւորը հիացեալ եւ շառագուաեալ յամօթոյ ետ կեցաւ, կըսէ, եւ այլեւս չուզեց մասն ի գործին ունել (ԲՈՆ.24): Նիկոլի պատճառաբանութիւնը եղած էր, արքեպիսկոպոս եմ ես կաթոլիկ, ոչ կարեմ տալ եկեղեցի մի ի ձեռս հերձուածողաց (ԲՈՆ.24): Կերեւի թէ կաթոլիկութիւնը կը ներէ եղեր իր իսկ ժողովուրդը կեղեքել, անիրաւի խոշտանգել, եւ հաւատքին չներած ըսածք՝ դրամի փոխարինութեամբ ներել:

1663. Նիկոլ ԵՒ ԽՈՒԾ

Իլվովցիք կանխած էին պատուիրակ յղել Մովսէս կաթողիկոսին, Սիմոն անունով քահանայ մը եւ երեւելի աշխարհական մը (ՂԱԿ.293), որովհետեւ Խաչատուր նուիրակին Եջմիածին դառնալէն ետքը ձայն մը չէր ելած: Պատուիրակներուն ծերքը տրուած նամակը 1631 յուլիս 25

թուական կը կրէ (ԲՌՆ.իէ), ուր կը նկարագրեն Նիկոլի գործած բռնութիւնները, ինչպէս վերեւ յիշեցինք. քահանայից գանակոծութիւններն ու բանտարկութիւնները եւ բռնադատեալ դաւանափոխութիւնները, տեղական իշխանութեանց կողմէն գտած պաշտպանութիւնը, եւ գոնէ Եկեղեցի մը իրենց թողլու համար ըրած խնդիրներու զլրացումի հանդիպիլը, այնսկզբունքով թէ ամենայն Եկեղեցիք հնագանդին Եպիսկոպոսին, որպէս իշխանաւորին (ԲՌՆ. իը): Այդ գրութեան մէջ Նիկոլ, շարունակ անիծեալ եւ զեպիսկոպոս ունուններով կը յիշուի, որ ժողովուրդին ներքին զգացումը կարտայայտէ: Ահա այդ պարագան էր, որ Մովսէսը սիտիպեց գրել զնամակս խոհենականս եւ լի իմաստութեամբ առ թագաւորն Լեհաց եւ առ նորին իշխանսն, եւ առ արքեափիսկոպոսն Իլովայ որ յազգէն Ֆրանկաց, նաեւ առ փափն (ՂԱՎ. 293): Մովսէսի նամակներուն նպատակը, ոչ հպատակութիւն յայտնել էր, եւ ոչ հռոմէադաւան սկզբունքներու հաւանութիւն տալ, ինչպէս հռոմէականներ կը սիրեն մեկնել (1650) այլ նա ողոք լեզուառվ եւ շահեցողական ոճով կը խնդրէր, ողորմեցարուք դառնացեալ ժողովրդեանն, եւ շնորհեցէք զեկեղեցին յինքեանս (ՂԱՎ. 294): Այս նամակներուն վրայ տրուած է Վլատիսլավ Է. ի հրամանը, Եկեղեցիներէն գոնէ մէկը հայադաւաններուն թողլու, ինչպէս յիշեցինք (1662), իսկ նամակին մէջ յիշուած Եկեղեցի մը տալու զլացումը, տեղի ունեցած էր Վլատիսլավի նախորդին Սիգիսմոնդոս Գ. ի օրով որուն մահը հանդիպած է 1632-ին սկիզբները: Ճիշդ այդ միջոցին կը հանդիպի Յովիաննէս Խոլի Լեհաստան գտնուիլը (1642): Կ. Պոլիսէ մեկնելուն Ճիշդ թուականը չենք գտներ, բայց գրուած է թէ 1631-ին անցանէ ընդ Լեհաստան, 1631 դեկտեմբեր 1-ին Իլվովի մէջ կաւարտէ ընդօրինակութիւն մը, եւ 1632 ապրիլ 18-ին այնտեղ կը գտնուի Սիդիսմոնդոսի մահուան օրը, (11. ԱՄՍ. 18), որ ըսել է թէ Ճիշդ Նիկոլեան տարօրինակ գործունեութեան օրերուն ներկայ եղած է Լեհաստանի մէջ, թէպէտեւ ոչ Դավրիժեցին եւ ոչ Լատին պատմիչներ անոր անունը չեն տար իրենց յիշատակներուն մէջ: Խոլին ուղղութիւնը ծանօթ ըլլալով իր առաջիկային բռնած ընթացքն, պէտք է ընդունիլ թէ քաջալերիչ եղած է Նիկոլի տարադէա եւ անհաձ գործերուն, մինչ իր 78 տարեկան հասակը, եւ ժողովուրդի հոգով զբաղած անցեալը, պէտք էր իրեն թելադրէին խաղաղութեան եւ հաշտութեան միջնորդ ըլլալ, եւ մոլեռանդ Նիկոլի ապօրինի բռնութեանց արջեւն առնել: Նախկին պատրիարք եւ ծերունի Եպիսկոպոս մը չէր կրնար իբր անծանոթ մնալ քաղաքի մը մէջ, ուր իբր երկու տարի ատեն անցուցած է. ուստի անոր անունին շուրջը Դավրիժեցիին պահած լռութիւնը, իբր անարգական զանցառութեան նշանակ պէտք կըլլայ մեկնել, եւ չենք գիտեր ինչ մեկնութիւն տալ Լատին պատմիչներուն ալ պահած լռութեան, բայց եթէ Խոլին կարեւորութիւն եւ նշանակութիւն չվերագրելուն: Ասիկա յայտնապէս կը հետեւի Իլվովցի Հայ քահանայի մը գրածէն, թէ Խոլ պատրիարքն Ստամպօլցի, զոր մեր մեղքն եբեր քաղաքն Իովի, ընկէց զօրէնս Լուսաւորչի, եւ գովէր զգործըն Նիկոլի, եւ յոր տեղ նստէր զՀայս հայինքր: Թէպէտ կըսէ թէ Լեհաց Եկեղեցականներէն եւ իշխաններէն, նոյնիսկ թագաւորէն եւ թագուիիէն պատիւներ տեսաւ, սակայն այսու հանդերձ Լատին պատմիչներուն լռութիւն պահելը, կը հաստատէ մեր տուած մեկնութիւնը: Խոլին զգացումներուն ինչ ըլլալը ճշդելու համար, շատ

որոշիչ են իր իսկ խօսքերը: Երբոր Հայեր իրեն կըսեն. Մեք եմք Լուսաւորչի, հնազանդ մեք կաթողիկոսի, ինքը սովոր է եղեր պատասխանել. Կաթողիկոսն ով է, ին պատիւ քան զնա մեծ է, ամէն Հայոց աշխարհն իմն է (11.ԱՍՍ.20-21):

1664. ՄՈՎՍԵՍԻ ՈՒՂՈՌԹԻՒՆԸ

Կաթողիկոսի մասին Խոլին ըսածք կը հաստատէ, թէ Մովսէս ոչ համամիտ էր հռոմէական դաւանութեան եւ ոչ կամակից հռոմէական գործունէութեան, մինչ անոր պապին գրած նամակին զօրութեամբ բոլոր հռոմէական գրողներ, Չամչեան, Պալճեան, Ըստկարեան, Ազարեան, Գալէմքեարեան եւ ընկերք՝ կը սիրեն կարծել, թէ Մովսէս ուղղափառամիտ, իրենց միտքով՝ լատինամիտ էր, եւ Թորոսեանին Նիկոլի ըրածներուն հաւան (ԸՍ.380): Բայց բոլորովին ուրիշ նպատակով գրուած էր Մովսէսի նամակը, ինչպէս վերեւ յիշեցինք, այսինքն Լեհաստանի հայադաւանները չնեղելու համար: Այդ գիրը տարբեր միտքի տանիլը՝ դիւրաւ կըմբռնենք Սիմէոն Սեբաստացիին գրչին տակ, որ իր Սույ աթոռը պաշտպանելու նպատակով ամէն տեսակ նախատական լուտանքներ կը գրէր Էջմիածինի դէմ, բայց չենք ուզեր նոյն հոգին տեսնել նաեւ անոնց մօտ, որոնք լուրջ գրողի կերպարանքով կը պարծին: Սեբաստացիին գրածին համեմատ, Մովսէսի նամակը Հռոմի մէջ կը տեսնէ Խոլը, եւ գրեալ գօրինակն՝ ի Ստամբուլ յղեալ կըլլայ, ուսկից ինքն Սիմէոն ալ ընդօրինակելով պահած եմ կըսէ (04.ԱՐՌ.723): Կը յիշէ եւս թէ Խոլին Հռոմ դրկած օրինակին լուրջ Գրիգոր Կեսարցիին ալ կը հասնի, որ մեղադրական գիր մը կուղղէ Մովսէսի:

Իր նախկին ձեռնասունին: Սակայն Կեսարացին Մովսէսին գրած թուղթը տեսած եւ պարունակութեան տեղեակ եղած չէ, որովհետեւ պարզապէս անախորժելի համբաւ եւ տրտմագոյն գրոյց եւ ցաւագին ասացուածս լսելով կը գրէ, իբր թէ Մովսէս Քաղկեդոնի ժողովն ալ ընդունած ըլլայ, եւ կամ Նիկոլի ու Խոլի նման պաշտօնապէս հռոմէական դաւանութեան յարած ըլլայ (ԶԱՄ.Գ.611): Բայց այսպիսի յայտարարութիւն բնաւ գոյութիւն չունէր, եւ թէպէտ պատճենը մէջտեղ չկայ՝ որ մօտէն զննենք, սակայն դիւրին է մակաբերել, թէ պապին անձին գովեստներ եւ Հռոմի աթոռին փառաբանութիւններ էին, յորս մերայինք կառատային չափազանցելու աստիճան, երբ որ Հռոմի կողմէն պաշտպանութիւն կամ օգնութիւն կը խնդրէին կամ կը յուսային: Ներկայ պարագայից մէջ ալ Մովսէսի Լեհաց թագաւորէն եւ Հռոմի պապէն խնդրածն ու սպասածը՝ իր ազգակիցներուն եւ դաւանակիցներուն պաշտպանութիւնն էր, որպէսզի անոնց վրայ ստիպում եւ բռնութիւն չգործուի դաւանութիւննին փոխելու, եւ հռոմէականութիւն կամ լատինականութիւն կամ քաղկեդոնականութիւն ընդունելու, այլ ազատ թողուին իրենց հայրենական դաւանութեան մէջ, որ կատարելապէս ուղղափառ եւ Ճշմարիտ է: Մովսէս իրաւամբ կրնար աւելցնել, թէ Հայ Եկեղեցին հիմնական եւ էական կէտերուն մէջ հռոմէական դաւանութենէն տարբեր չէ: Միանգամ ընդմիշտ պէտք է ըմբռնեն Հայ Եկեղեցւոյ հակառակորդներ հայազգի ըլլան թէ օտարազգի որ Հայկական Եկեղեցւոյ ներողամիտ եւ թոյլատու հոգին, ուղղափառութիւնը քրիստոնէական Ճշմարտութեանց եւ քրիստոսական տնօրինութեանց էական կէտերու վրայ կը հիմնէ, վարդապետութեանց

Երկրորդական կէտերու մէջ իրաքանչիւր Եկեղեցւոյ ազատութիւնը կը յարգէ, անոր համար ուրիշ Եկեղեցւոյ հետ հոգեւոր հաղորդակցութենէ չի խորշիր, անոնց արտաքին առաւելութիւններուն եւ աշխարհային կարողութիւններուն վկայելու չի դժուարանար, եւ մինչեւ մէկ աստիճան յարգանք ընծայելէ ալ չի քաշուիր բայց ոչ իր Եկեղեցւոյ հնաւանդ ուղղափառութիւնը կը զոհէ, եւ ոչ ուրիշ Եկեղեցւոյ իր վրայ իշխանութիւնը կը նորունի: Երբոր այդ կէտերը ըմբռնուին, շատ դիրին կը լլայ, մեր կաթողիկոսներուն եւ մեր վարդապետներուն ըսածներուն եւ ըրածներուն իսկական միտքը թափանցել, եւ քաշկըռտուքներով չխեղաթիւրել:

1655. ՅՈՎՍԵՓԻ ՄԱՀԾ

Մովսէս Տաթեւացիի կաթողիկոսական գործունէութիւնը շատ համառօտ եղաւ, Երեքուկէս տարի միայն, սակայն քիչ չեղաւ իր արդիւնաւորութիւնը որ շատ կանուխէն սկսած էր եւ կաթողիկոս չհօչչակուած՝ կաթողիկոսական գործունէութեամբ կը փայլէր: Մովսէս վախճանեցաւ 1632 մայիս 14-ին (ՂԱՎ. 240), բայց չէ ըսուած թէ ինչ պարագայից մէջ: Տարիքը շատ մեծ պէտք չէ եղած ըլլալ եթէ Գրիգոր Սրապիոնի կաթողիկոսութեան միջոցին, շուրջ 1600-ին (1548), իբր 15 տարեկան աբեղայ ծեռնադրուեցաւ (1603), որով մահուան թւականին մերձաւորաբար յիսնամեայ եղած կը լլայ: Ախտաւոր մըն ալ եղած չըլլալուն նշան կը սեպենք տոկուն եւ անխոնց աշխատութիւնը եւ չարքաշ կեանքը մինչեւ կեանքին վերջը, որով պատահական ծանր հիւանդութիւն մը զայն տապալած պիտի ըլլայ, երբ գործով կամ հանգիստի նպատակով կը գտնուէր Երեւան, Ս. Անանիայի վանքը, եւ սիրեցեալ եւ նուիրական օթարանը: Երեւանցիք, որոնց հետ այնչափ սերտ կապուած էր իր առաջին գործունէութեան օրերէն սկսելով, ուզած պիտի չըլլան յետ մահուան ալ անկէ բաժնուիլ, որ թաղումը կատարուած է նոյն քաղաքին մէջ եւ գերեզմանն ալ գրուած է ժողովրդական գերեզմանատան մէջ Կողեւ բլուրին վրայ, որ այսպէս կոչուած է Յովհաննէս Կողեւն վարդապետին գերեզմանէն (833), եւ որուն մօտ թաղուած էր նաեւ Մելիքսեդէկ Վժանեցին, որ նախընթաց 1631 տարին վախճանած էր (ՂԱՎ 309): Մովսէսի վարդապետական գործունէութեան հետ կաթողիկոսական արդիւնաւորութիւնը, եւ բարեկարգական ջանքերուն հետ շինարար աշխատութիւնները՝ փոքրիշատէ պատմեցինք բացատրեցինք նաեւ իր հաստատուն եւ անվրդով ուղղափառութեան հաւատքը, ինչպէս որ Հայաստանեայց Եկեղեցին կիմանայ եւ կը դաւանի: Իսկ իր անհատական եւ առաքինական առաւելութեանց համար կը խօսին ամենուն սիրելի եղաւ եւ պաշտելի դարձած իր գործերը որով բացարիկ կերպով մը ամենուն անձկալի եղաւ եւ ընդհանուր միաձայնութեամբ կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ: Իրեն համար վկայուած է եւս թէ էր մաքրակենցաղ եւ սրբասնունդ, Երկայնամիտ եւ ողորմած, եւ թէ զօրաւոր էր աստուածաշնորհ վարդապետութեամբ եւ քաղցր քարոզութեամբ, որով գիտէր հոգիներ շահիլ ուղղելով ի ճանապարհ արդարութեան (ՂԱՎ. 239): Իր կաթողիկոսութիւնը Հայ Եկեղեցւոյ համար դարագլուն մը կը կազմէ ըսինք (1648), եւ իրօք ալ իրմով կը փակուի այն աղետալի եւ եղկելի շրջանը, որ ամէնէն աւելի յուսալից պայմաններու ներքեւ սկսաւ՝ աթոռոյն փոխադրութեան եւ Կիրակոս Վիրապեցիի ընտրութեան առթիւ, այլ որ

յուսախաբ ելք մը ունեցաւ, շատ մը իրարու շղթայուած արտաքին եւ ներքին պարագաներու պատճառով: Շատ ցանցաւ մխիթարական արդիւնքներ ներկայեց մեզ 1441-էն մինչեւ 1629, մօս երկու դարերու ժամանակամիջոցը, աւելի աղետալի դարձած՝ աթոռակիցներու գրութեան մուտք գտնելովը եւ ընդարձակ գեղջումներու դուռ բանալովը: Միակ օգտակար հետեւանք ունեցաւ աթորին յաջորդական եւ անընդհատ շարունակութիւնը պահպանելուն մէջ, որ կրնար թերեւս վտանգի ենթարկուիլ, ամենադժուարին պատահարներուն ներքեւ՝ եթէ կաթողիկոսի մահուան պահուն յաջորդը պատրաստ չգտնուէր: Մովսէս իրեն աթոռակից չառաւ եւ առնել ալ չմտարերեց, եւ անով վերջ տուաւ այդ տարադէպ սովորութեան: Նպատակնիւ ներբողական մը իիւսել չըլլալով, կանգ կառնենք մեր նկատողութեանց մէջ, դիտել տալով միայն այն մեծագոյն եւ բացարիկ պատիւը, զոր իրեն ըրած է եւ կընէ եկեղեցին, անոր անունը յիշելով հանապազօք պատարագի մէջ, եռամեծ հովուաց եւ հովուապետաց կարգին, եւ կցելով զայն ուրիշ լուսաւոր անունի մը հետ, եւ յոյզ յիշատակով Գրիգորի եւ Մովսէսի Տաթեւացեաց անունները (ԺԱՄ.591), զի Մովսէս ալ Գրիգորի համաննան, եղաւ լուսատու տանս Արամեան (ՂԱԿ.239), որչափ ալ ոչ տօնացոյցը եւ ոչ յայսմաւուրքը չեն արձանագրած տակաւին անոր անունը:

S. ՓԻԼԻՊՊՈՍ Ա. ԱՂԲԱԿԵՑԻ

1666. ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԵՒՆ

Մովսէս Գ. Տաթեւացիի մահուամբ տեղի կունենար աթոռոյ պարապութեան երեւոյթը, որ երկար ատեններէ իվեր ճշմարտուած չէր, զի կաթողիկոսին մահուան վայրկեանին երիցագոյն աթոռակիցը ժառանգական ձեւով զահակալ կը դառնար: Աթոռոյ պարապութեան հետ ընտրութեան գործողութեան պէտք կըլլար, որ է ըսել կը վերակենդանանար հայրապետը ընտրելու իրաւունքը, որ խափանուած էր քանի որ նոյն ինքն կաթողիկոսներն էին, որ իրենց կամքով աթոռակիցներ կորոշէին եւ կօժէին, եւ անոնց կամքովը միայն կը լրանար նոր կաթողիկոսի ընտրութեան գործը: Պէտք չէ ուրեմն անյիշատակ թողով եկեղեցական բարեկարգութեան եւ ժողովրդական իրաւանց այդ մեծ վերակենդանութիւնն ալ, իբրև Մովսէսի գլխաւոր արժանիքներէն մին: Մայրաթոռին միաբանութիւնը եւ ազգին երեւելիները՝ ունակութիւն ստացած ըլլալով նախորդին կամքով յաջորդը որոշուած տեսնել, Մովսէսը վտանգաւոր վիճակի եւ օրիասական ժամի մէջ տեսնելով, ուզեր էին անոր կամքը իմանալ յաջորդին նկատմամբ, եւ նա մատնանիշ ըրեր էր իր աշակերտներէն արժանաւորագոյնը, Փիլիպպոս Եպիսկոպոս Աղբակեցին: Սակայն Եպիսկոպոսներ չհամարձակեցան իսկոյն զայն յառաջ կոչել եւ օծումը կատարել, այլ հանգուցելոյն կամքը յարգելով հանրերձ, պէտք զգացին ազգային ընտրութեան պայմանը լրացնել, եւ ամէն գլխաւոր կեդրոններ եղելութիւնը հաղորդելով անոնց հաւանութիւնը ստանալ: Ցրիւ ժողովի ձեւ մըն էր, որ այս կերպով կը կատարուէր, եւ մենք իրաւունք ունինք այդ կէտն ալ նորէն Մովսէսի արդիւնք համարիլ, եւ անոր որոշ իրահանգին հետեւանք ըսել, զի անշուշտ անմիջական օժման կանցնէին միաբանք եւ մեծամեծք, եթէ բացարձակ եղած ըլլար Մովսէսի կամքը: Այնչափ մեծ էր պաշտելութիւնը անոր անձին շուրջը: Մովսէսի մահուան օրէն, 1632 մայիս

14-էն, ճիշդ ութը ամիսներ անցան մինչեւ 1633 յունուար 13, մինչեւ որ յիւրաքանչիւր տեղեաց առաքեցին զթուղթս վկայականս, զի Փիլիպպոս վարդապետ լիցի կաթողիկոս եւ Աստուածայայտնութեան ութօրէքին, որ Մովսէսի օծնան ալ չորրորդ տարեդարձն էր, կաթողիկոսական օծումը կատարուեցաւ, եւ ազգս Հայկազեան բերկրել գուարձացան, զի փոխանակ հօր եկաց որդի՝ իշխան հանուր ազգի (ՂԱՎ. 242): Չմոռնանք ուրիշ մէկ նշանակութիւնն ալ, զոր ընդհանուր հաւանութեամբ կատարուած ընտրութիւնը կը ստանար, որովհետեւ տակաւին կենդանի էին Դաւիթ եւ Սահակ, երբ Փիլիպպոս կաթողիկոս կօժուէր, եւ այս կերպով անգամ մըն ալ կը հաստատուէր երկուքին ալ ազգային եւ Եկեղեցական տեսակէտով կաթողիկոսական իրաւունքէ հեռացած կամ հեռացուած ըլլալը: Աթոռոյ պարապութեան միջոցին տեղակալութիւնը հարկաւ վարած էր միաբան Եպիսկոպոսներէն մին, թէպէտ Դավրիժեցին չէ յիշուած այդ պարագան, եւ ամենայն հաւանականութեամբ նոյն ինքն Փիլիպպոս է եղած տեղակալը, եւ գուցէ այս իսկ է Մովսէսի բերանը գրուած խօսքերուն իմաստը, թէ ես զՓիլիպպոս վարդապետն կամին լինել փոխանորդ իմ, եւ յաջորդ սրբոյ աթոռոյն (ՂԱՎ. 242), այսինքն է փոխանորդ իբրեւ տեղակալ, եւ յաջորդ իբրեւ գահակալ:

1667. ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ՆԱԽԸՆԹԱՑԸ

Փիլիպպոս բնիկ էր Աղբակ գաւառի Էրնկան գիւղէն: Շուրջ 14 տարեկան եղած ատեն նոր բացուած Մեծ-Անապատին աշակերտելու կերթայ, բայց չընդունուիր վասն տղայական հասակին եւ անմօրուք գոլոյն, բայց նա կը թախանձէ, եւ զամիս ութ Անապատին մօտերը ի մէջ մայրեացն ատեն կանցնէ, մինչեւ որ Սարգիս Պարոնտէր կը ստիպուի զայն ընդունիլ, բայց նորէն Անապատէն ներս չառնէր, այլ կը յանձնէ Մովսէս Տաթեւացիին աշակերտութեան, որ քարոզութեամբ շրջէր յաշխարհի (ՂԱՎ. 241): Եղելութիւնները բաղդատելով շուրջ 1609-ին կրնանք դնել Փիլիպպոսի դիմումը (1620), եւ 1593-ին անոր ծնունդը, որով 40 տարեկան եղած կըլլայ կաթողիկոս օծուած տարին, եւ կը համապատասխանէ 1655-ին 63 տարեկան վախճանելուն: Երբոր կը հասնի ի տիս Երիտասարդութեան կը ծեռնադրուի աբեղայ, կամ կուսակրօն քահանայ, եւ ուսմանց եւ ընթերցուածոց մէջ յառաջանալով, վարդապետական իշխանութիւն կընդունի նոյն ինքն Մովսէս, եւ նոյնէն Եպիսկոպոս ալ կը ծեռնադրուի 1630-ին (ՂԱՎ. 241): Անգամ մը միայն առիթ ունեցանք յիշել Փիլիպպոսի անունը, երբ իր նուիրակ Վան կը գտնուէր 1629-ին, եւ կը մասնակցէր Սահակի հետ մանակցութեանց (1655): Հաւանաբար նոյն ինքն է փոքրիկ Փիլիպպոս դպիր (ՀԱՅ. 623), որուն խնդրանոր գրած է Ներսէս Մովսէսի իր տաղը ի գովեստ անոնց՝ որք եղեն սկիզբն Անապատի (ՀԱՅ. 618), որ այնչափ սիրելի եղած էր խնդրողին եւ գրողին հաւասարապէտ: Եթէ Մովսէսի կաթողիկոսական շրջանին մէջ շատ յիշատակութիւններ չեն ըլլար Փիլիպպոսի գործունէութեան, պատճառն այն է, որ անմիջապէս կապուած էր Մովսէսի անձին, իբր անոր անբաժան գործակիցը, եւ առիթ չունէր զատաբար յատուկ գործեր կատարելու: Եւ իրաւացի ալ էր այդ կապակցութիւնը, քանի որ ինչպէս յիշեցինք, իր աշակերտութեան առաջին քայլէն Մովսէսի հետ գտնուած էր շարունակ: Այդ սրտակից գործակցութեան հետեւանքն է նաեւ,

որ Փիլիպոս Մովսէսի յաջորդելով, նոր բան մը ընելու չձեռնարկեց, այլ յամենայնի եւ ըստ ամենայնի ջանաց լրացնել Մովսէսի սկսած՝ բայց արագահաս մահուամբը լրացնել չկրցած ծեռնարկները (1645), որոնց նորէն մանրանասնութեանց մտնել աւելորդ կը դատենք:

1668. ՂԱԼԻԹԻ ՄԱՀԸ

Ժամանակին նշանաւոր դէաքերը քաղելու սկսած ատեննիս, առաջին ահտի յիշենք Ղալիթ Դ. Վաղարշապատեցի կաթողիկոսին մահը, զոր Ոսկան Վարդապետ յիշած է, Ղավրիժեցիին պատմութեան իր տպագրած օրինակին մէջ, իբր զի նոյն յիշատակութիւնը չէ տեսնուած, սկզբնագիր օրինակներուն վրայ: Ըստ այսմ կը տեղեկանանք թէ Փիլիպոսի յառաջներորդում ամի, մեռաւ Ղալիթ յամսեանն օգոստոսի (ՂԱՎ.338): Ղալիթ աթոռակից կաթողիկոս նշանակուած էր 1584-ին (1575), եւ մահն ալ Փիլիպոսի առաջին տարիին, այսինքն 1633 օգոստոսին դնելով, 49 տարի Կաթողիկոս անունը կրած կըլլայ, բայց կրնանք ըսել, առանց երբեք իսկապէս եւ իրապէս կաթողիկոսութիւն վարած ըլլալու: Մինչեւ 1590 պարզապէս աթոռակից էր (1581), եւ գահակալութեան սկիզբը Մելքիսեդեկ Գառնեցին իրեն աթոռակից ընտրելով, իր վրայ բռնակալ տիրապետող մը ստեղծած եղաւ, որ շուտով ամէն գործունէութիւն եւ ազդեցութիւն ծեռք անցուց, եւ Ղալիթ պարտաւորուեցաւ քօղարկեալ իրողութեան ներքեւ մնալ: Մեծ գաղութին հետ Մայրաթոռէ հեռացաւ, եւ Ասպահան քաղաքը ամփոփ եւ նեղ շրջանակի մէջ ապրեցաւ: Եթէ պատահաբար ազգայիններու պնդելուն վրայ (1606), կամ Մելքիսեդեկի կալանաւորութեան միջոցներուն (1610) Մայրաթոռ դարձաւ, գործերուն տիրանալու կարողութիւնն ու ժրութիւնը չունեցաւ, եւ վերջապէս արքունի հրամանով Մելքիսեդեկ զօրացաւ ու տիրացաւ (1616), մինչեւ իսկ իր կամքով առանց Ղալիթը սեպելու աթոռը Սահակի փոխանցեց (1633): Զանց կընենք Սրապիոնի եւ Աւետիսի աթոռակցութիւնները, որոնք կացութեան վրայ մեծ փոփոխութիւն չբերին: Սահակ ալ թէպէտ իբր տիրապետ ստանձնեց գործը, բայց իսկապէս չտիրացաւ անոր, եւ վերջապէս 1629-ին ինքն ալ Ղալիթն ալ, հրաժարեալ եւ ծեռնթափ նկատուեցան, իրաւասութենէ հեռացան կամ հեռացուեցան, եւ օրինաւոր գահակալութիւնը Մովսէսի անցաւ (1654): Ղալիթ աննշանակ գոյութեան հակառակ, մենք զայն իբրեւ գահակալ նշանակեցինք 1590-է մինչեւ 1629-ի սկիզբը, 39 տարիներու համար, պառակտ կալով միայն պաշտօնական եւ կանոնական պահանջներուն, որովհետեւ հնար չէր Ղալիթի պաշտօնական իրաւասութեան ատենը՝ Մելքիսեդեկն ու Սրապիոնը ու Սահակը իբր գահակալներ ընդունիլ, եւ սովորական ցուցակին համեմատ 1593-էն առաջինը, 1603-էն երկրորդը, եւ 1624-էն երրորդը բուն եւ գահակալ կաթողիկոսներու գաւագանին անցնել: Միայն է եւս որ Մելքիսեդեկ, յետ վախճանի Ղալիթ, դարձեալ ամս 7, կաթողիկոսութիւն վարած ըլլայ (ԺԱՄ.637), զի Մելքիսեդեկ Ղալիթէն 7 տարի առաջ մեռաւ Կամենից քաղաքը (1639): Ղալիթ ընդհանուր առնամբ, եթէ չըսենք անուանական եւ թարմատար, գոնէ անգործ եւ ապիկար կաթողիկոսի մը նկարագիրը կը ներկայէ, եւ չարժեր որ աւելի երկարենք իր կաթողիկոսութիւնը գնահատելու կամ իր գործունէութիւնը կշռադատելու համար: Ինչպէս աննշանակ ապրեցաւ, աննշանակ ալ մեռաւ Ղալիթ Ասպահանի առանձնութեան

մէջ, իմնսունը անցուցած տարիքի մէջ, առանց յիշատակաց արժանի բան մը թողլու իր ետեւէն: Իր դաւանական ուղղութեան վրայ կասկածի տեղի չունինք, քանի մը միշտ Նոր-Զուղայի գաղթականութեան մէջ ապրեցաւ, որ միշտ ամուր եղած է հայադաւան ուղղափառութեան վրայ: Դաւիթի ալ Պօղոս Ե. պապին գիր մը գրած ըլլալը կը յիշեն հռոմէականք, սակայն նոյն իսկ այդ նամակին տրուած 1605 թուականը, որ պատերազմի եւ քաղաքական տագնապներու տարին է (1585), կեղակարծ կը ցուցնէ այդ նամակին գրութիւնը: Միւս կողմէ եթէ Դաւիթ տառապանաց իւրոց առթիւ գրեց, այս եղած կըլլայ իր բուն նպատակը, եւ ոչ դաւաճանութեան եւ հպատակութեան յայտարարութիւնը (ՂԱՄ.600): Բայց այդպիսի նամակներուն նշանակութեան վրայ բաւական խօսեցանք:

1669. ԽՈՒԷԻՆ ՄԱՀԸ

Քիչ ետքը ուրիշ խօսուած անձ մըն ալ կը կնքէր իր կեանքը՝ հեռու երկրի մը մէջ, Յովիաննէս Խուլ պատրիարքը Հռոմի մէջ: Վերջին անգամ զինքն տեսանք հլվովի մէջ Նիկոլի օգնական եւ Հայերը բանի կաթոլիկացնելու ձեռնարկեն գործակից (1663): Լեհահայեր չկարենալով տեղական իշխանութիւններէ պաշտպանութիւն գտնել, կարծեցին որ կարենան պապին կողմէ պաշտպանուիլ, եւ Մովսէսէ պապին գրուած նամակին հետ (1664), որ իրենց դրկուած էր, պատուիրակութիւն մը յղեցին Հռոմ (ՂԱՎ.294): Նիկոլ կարծելով որ մի՛ գուցէ յաջողին՝ իրեն դէմ ամբաստանութիւններ կուտելով, ինքն ալ փութաց ետեւէն Հռոմ երթալ, Խուլն ալ ընկերացաւ Նիկոլի պաշտպանութեան համար, եւ Հռոմ հասան 1632-ին վերջին ամիսները: Այս տեղ է որ Խուլը, թէպէտ մինչ այն ատեն հռոմէականութեան յարած, եւ այլ ոչ պաշտօնապէս կաթոլիկ գրուած, այս անգամ Եկեալ հասեալ այս սուրբ տեղի, հնազանդեցաւ սրբոյն բարի (11.ԱՍՍ.24), կամ լատիններէն տապանագիրին համեմատ, հաւատքը դաւանել ուզեց նոյն իսկ հաւատոյ աթոռին մէջ, հաւատոյ գերագոյն իշխողին Ուրբանոս Ութերորդի առջեւ (11.ԱՍՍ.25): Այս վկայութիւնը կը հաստատէ թէ Խուլը մինչեւ այն ատեն կաթոլիկ չէր եղած, որչափ ալ կաթոլիկութեան միտեալ ըլլար, այլ պաշտօնապէս կը մնար հայադաւան Եկեղեցւոյն մէջ: Դաւանութեան փոփոխութիւնը ներքին մտածմունքով չի լրանար, պաշտօնապէս գործողութեան պէտք ունի, եւ Խուլը անոնք կատարեց Հռոմի մէջ 1632-ին: Հռոմի որոշումն ալ, ինչպէս դիւրին է մակաբերել, Նիկոլին նպաստաւոր եղաւ, եւ անիրաւ Եզրայիտայքն ներհակացան Հայոց ծախողեցին գրանս նոցա (ՂԱՎ.294): Հայեր յուսաբեկ եւ Նիկոլի յաղթական հլվով դարձան, իսկ Խուլը Հռոմ մնաց ութասունի մօտ տարիքին մէջ, պապին կողմանէ ստանալով այն դիւրութիւնները, զոր յոյս չունէր գտնել Կ. Պոլսոյ մէջ, եւ այլեւս հանդարտ կեանք մը անցուց: Կալանոսի վկայութեամբ Խուլը զանազան գրուածներ թողած է լատինամիտ ուղղութեամբ եւ հայերէն լեզուով, որոնք Հայութեան մէջ երբեք Ճանչցուած չեն, եւ ձեռագիր կը պահուին կըսուի Հռոմի Բրոբականտայի դիւրանին մէջ (11.ԱՍՍ.21): Կալանոս Խուլին գրածները իբր զօրաւոր փաստ կը նկատէ լատին դաւաճանութիւնը ջատագովելու, թէպէտ ասով աւելի տկարացուցած կըլլայ իր գրութիւնը: Գրուածը ուղղուեր է ընդդէմ Հայոց, իբր ջատագովութիւն երկուց բնութեանց

Քրիստոսի, եւ է անշուշտ պապէն գտած ընդունելութեան փոխարէնը: Դիւրաւ կը հասկացուի Խուլին այսպիսի գրուած մը պատրաստելը, բայց անհասկանալի կը մնայ անոր հեղինակութեամբ Հայոց Եկեղեցին Դատապարտելու եւ Լատին Եկեղեցին պաշտպանելու ծգտող Կալանոսի եւ հետեւողներուն մտայնութիւնը (11.ԱՍՍ.22): Երկար չեղաւ Խովին Հռոմի մէջ անցուցած կեանքը, ուր հասած էր 1632-ին Վերջերը, եւ մեռաւ 1634 յունիս 13-ին (11.ԱՍՍ.24), որ հաւանաբար նոր տոմարով նշանակուած է, եւ հին տոմարին յունիս 3ին կը պատասխանէ: Գերեզմանը Հայերուն հիւրանոցին կից Ս. Մարիամ Եգիպտացի Եկեղեցւոյն մէջն է հայերէն եւ լատիներէն տապանագիրով, բայց տարբեր խմբագրութեամբ: Լատիներէնին մէջ ըսուած է, թէ բարբարոսներու արիւնալից սպառնալիքներու մէջ, իբրեւ հայր եւ հովիւ եւ վարդապետ, ժողովուրդն ու հօտն ու Եկեղեցին կառավարեց եւ արածեց եւ ուսոյց (11.ԱՍՍ.25), բայց աւելի ճիշդ եղած կըլլար եթէ ըսուէր, թէ հակառակ ժողովուրդին խղճալի պարագաներուն, փառամոլ ծգտումներով երկպառակութիւն արձարծեց եւ հակառակութիւն վարեց՝ ուր որ ալ գտնուեցաւ: Այս եղաւ Խովին վախճանը, ճիշդ 80 տարեկան հասակին մէջ, զի ծնած էր 1554ին (1696):

1670. ՍԱՀԱԿԻ ԽԵՂՃՈՒԹԻՒՆ

Պատմութեանս մէջ մտադրութեան առարկայ եղած անձերէն մէկն ալ Սահակ Դ. Գառնեցի աթոռակից կաթողիկոսն է, զոր Վերջին անգամ յիշեցինք Տիարպէքիրի մէջ վարած դերին, եւ գտնուած խայտառակ դիրքին մէջ (1656): Երբոր Սահակ եւ ընկերներ Պողոս Այնթապցին, Տիարպէքիրի մեծամեծներուն միջնորդութեամբ ազատեցան Խուսրէվ Եպարքոսին խստութենէն, հազիւ թէ քանի մը օր եւս կրցան այնտեղ մնալ, եւ լուելեայն խոյս տուին Տիարպէքիրէ: Սահակ Օսմանեան երկրին մէջ խայտառակուած, եւ Պարսկական սահմաններէն փախստական, գաղտ կերպով Եկաւ Կարին, բայց այնտեղ ալ չկրնալով մնալ Վրաստան անցաւ, բայց ոչ եւս իբր կաթողիկոս, զի ոչ ոք զինքն կընդունէս, եւ ոչ մէկուն առջեւ յարգ ու պատիւ կը վայելէր: Կերեւի թէ այս կողմերը ապրեցաւ յանձանօթս, ցորչափ կենդանի էր Մովսէս, եւ հազիւ Փիլիպպոսի յաջորդելէն Ետքը համարձակուեցաւ անոր մօտ գալ: Մէկ կողմէն խեղճութիւն, եւ միւս կողմէն ցաւ իմն ուտից, որ երթալով մահացու ախտի կերպարան առաւ, զինքն ստիպեց Եջմիածինի խնամքին դիմել. Եկաւ ի սուրբ Եջմիածին, եւ մնաց անդէն ի սուրբ աթոռն Եջմիածին (ՂԱՎ.188): Սահակ այլեւս ոչ միտք եւ ոչ կարողութիւն ունէր իր յաւակնութիւնները վարելու, ուստի Փիլիպպոս չվարանեցաւ ընծայել քրիստոնէական սիրոյ անիշաչարութիւնը եւ պատսպարել զայն իւր Վերջին խեղճութեան մէջ: Ենթադրելով որ 1634-ին ատենները Սահակ Եկած ըլլայ Եջմիածին, հինգ տարի եւս ապրած կըլլայ այնտեղ մինչեւ իր մահը (ՂԱՍ.Գ.609): Սահակի գործակից Եղող Պողոս Այնթապցին համար գրուած է, թէ Տիարպէքիրէ հեռանալէն Ետքը Եկած է Կոստանդնուպոլիս, անկէ ալ Ռումելի անցած, եւ Վերջէն Լեհաստան, ուր կացեալ ժամանակս ինչ, վախճանած եւ թաղուած է այնտեղ (ՂԱՎ.188): Պողոսի Լեհաստան գալու ատենը կը հանդիպի Նիկոլի բռնութեանց եւ շահատակութեանց միջոցին, բայց յայտնի չէ թէ Պողոս ինչ դիրք բռնեց այդ Եղելութեանց մէջ, թէ որչափ եւս ապրեցաւ, եւ որ քաղաք ու որ տարին հանդիպեցաւ անոր մահը,

զի ուրիշ պարագայի մէջ այլեւս անոր անունը յիշուած չէ:

1671. ԾՐԱՋԱՏԻԿԻ ԱՆՑՔԵՐԸ

Ծրագատիկներու պարբերական շրջանին համեմատ, անգամ մը ալ հանդիպեցաւ այն 1634-ին, Գրիգոր Պարոնտէրի պատրիարքութեան օրով: Ծրագատիկները սկսած էին ընդհանրապէս դիտողութեան տեղի չտալ երկու ազգութեանց՝ Յոյներու եւ Հայերու միջեւ, բայց կը պահէին իրենց նշանակութիւնը Երուսաղէմի մէջ, լուսահանութեան պարագային պատճառով, իբր զի ճրագալոյցի հրաշալի լոյսը, մէկ կամ միւս ազգին զատիկը պիտի նուիրագործէր: Կարծես թէ այս անգամ ուրիշ անդամներէ աւելի կարեւորութիւն ստացած էր խնդիրը, եւ կանուխէն սկսած էին փոխադարձ սպառնալիքներ իրարու զատիկները խափանելու: Յոյներ մինչեւ իսկ Գրիգոր պատրիարքին կեանքին կը սպառնային եթէ չհամակերպի իրենց հետ զատիկ ընել ապրիլ 13-ին տօնելու, եւ Գրիգոր մէկ կողմանէ կաշխատէր բանակցութիւններով իրաւախոհութեան գալ, եւ միւս կողմէն Հայ առաջնորդներուն կը գրէր, որ ուստաւորներ օր առաջ ներկայ գտնուին Երուսաղէն պատշաճ պաշտպանութեան համար. մեծամեծ գումարներ ալ կը ծախսէր քաղաքին եւ կառավարութեանգլխաւորները Հայերու կողմը շահելու համար: Յունադաւան ուստաւորներ, Յոյներ, Ռուսեր, Վրացիներ, Պուլղարներ, Սըրպեր, Ռուսաներ, Պոշնաքներ, եւ տեղացի խառնիճաղանձը, մեծ թիւով հաւաքուած էին, արքունական իրովարտակ ալ ձեռք ձգած էին, Դամասկոսի կուսակալն ալ շահած էին, եւ չափ չկար իրենց խրոխտանքներուն եւ սպառնալիքներուն, եթէ Հայեր չուզեն միասին զատիկ տօնել: Մեծամեծ անտեղութեանց վախեր կային, երբոր բարեդէա պարագայ մը հասաւ Հայերու օգնութեան: Ծովակալ Քիշիք Ահմէտ փաշա Պաղեստին կը հասնէր Ֆախրէտտին-պին-Մատն, կամ Մանօղլու ապստամբին վրայ, իրեն հետ էր իր Հայազգի հանդերձապետը Աւետիք Բաղիշեցի, որ անցուդարձին տեղեկանալով, ծովակալին իմացուց վերահաս վտանգը, որ իսկոյն իրաման ըրաւ կուսակալին Յոյները զսպելու: Նախապէս զինաթափ ըրին բոլոր յունադաւանները, եւ անոնց զատկին օրը զինուորական պատրաստութեամբ պաշարեցին Ս. Յարութեան տաճարը: Գրուած է թէ ծովակալին կողմէ զրկուած գունդը Յունաց զատկին առթիւ փակեաց զդուռն եկեղեցւոյն, եւ ոչ եւ թոյլ Յունաց մտանել ի ներքո (ՂԱՄ. Գ. 616): Սակայն այդ բացատրութիւնը ճիշդ չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ ոչ միայն անհնար էր իշխանական իրամանով ժողովուրդի մը զատիկը խափանել, այլ ուրիշ ակնարկէ մը կը ստուգուի, թէ Յոյնք տօնեցին զզատիկն իրեանց, եւ սովորական լոյսն ել վասն նոցա (ԱԱՏ. Ա. 322): Ուստի պէտք է ըսել թէ ծովակալին կարգադրութիւն եղաւ, որ երկու ազգեր իրարու զատիկը չարգիլեն, եւ թէ այդ իրամանը կատարուեցաւ, եւ երկու ազգեր զատ զատ տօնեցին շնորհիւ ծովակալին միջամտութեան: Ինչ որ խափանուեցաւ, Յոյներու մեծամանութիւնն էր, որ իրենց վայելած առաջնորդութեան շնորհիւ կը պահանջէին ամէնքը իրենց հպատակեցնել: Այս էր որ իրենց շաջողեցաւ, եւ Հայերն ալ իրենց զատիկը նուիրական լուսահանութեամբ, ինչպէս կը գրէ ականատես մը, թէ Հայոց զատիկը փառավորուեցաւ պայծառ լուսափայլ ի սուրբ Գերեզմանէն (ԹՈՐ. Բ. 432), եւ թէ մոլորեցան Յոյնք, եւ թէ Հայք, Հապաշք,

Ասորիք եւ Ղվիտիք ուղիղ կային (ՍԱՄ. 178): Գրիգոր պատրիարք կրցաւ մխիթարուիլ առանց դժպիհ միջադէպի ահազին վտանգ մը անցուց ըլլալով: Միայն մայրաքաղաքի մէջ Երկու անձերու դէմ թշնամութիւն գործեցին Յոյները, յատկապէս Երուսաղէմ դարձող Յոյները, որ կը ցուցնէ թէ այն Երկութը մեծ դեր ունեցած են Յոյներու դէմ եղած ձեռնարկներու մէջ: Յիշեալ Երկութն էին Մինաս քահանայ եւ Սէֆեր Ալածածի, այսինքն գունաւոր կտաւներ վաճառող, որոնց գերեզմաններն ալ կը յիշուին (ԶԷԼ. 50): Երկութին դէմ ամբաստանութիւններ յօդեցին իբր յանցաւոր յիրս արքունի (ԶԱՄ. 616), եւ իսկոյն դատաստանի Ենթարկութեցան եւ ուրացութեան հրաւիրութեցան իբրեւ ազատութեան պայման, զոր Երկութն ալ մերժեցին եւ քրիստոնէութիւննին բարձրաբարբառ դաւանեցան, որով գլխատման դատապարտուելով կատարեցան սրով (ԱՍՏ. Ա. 321), կամ յարքունի դուռն զենեցան (ՕԹ. ԱՍՄ. 204), եւ նահատակաց կարգը դասուեցան: Երկութին հետ ուրիշներ ալ նահատակակից պէտք է եղած ըլլան, զի Քէօմիւրձեան ծերք ոնանք ալ կը յիշէ ընդ Մինաս քահանայն (ԶԷԼ. 50): Իսկ թուականը ի դէպ է պահել նոյն իսկ 1634 տարին, այլ օրը կը մնայ անորոշ:

1672. ԿԵՍԱՐԱՑԻՒՆ ՄԱՀԸ

Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան գործերը նկատելի իրողութիւններ չէին ներկայեր, յորմէին մրցակցութիւնը թէ ոչ դադարեր, շատ թեթեւցեր էր, Երկու մեծ մրցակիցներուն, Կեսարացին եւ Խուլին հեռանալովը: Զաքարիա Վանեցին գրուած էր պատրիարքական աթոռը 1628-էն իվեր (1642), եւ Սահակի ալ օգնած էր՝ անոր անունին նոր կաթողիկոսութեան հրովարտակ հանել տալով (1655), բայց վերջէն ստիպութեցաւ համակերպիլ Մովսէսի կաթողիկոսութեան, երբ Սահակի գործը ձախողեցաւ (1656), եւ հաւանական է որ չմտաբերեց ալ Փիլիպպոսի կաթողիկոսութեան արգելք յարուցանել, եւ ինքն ալ գտնուեցաւ անոնց հետ, որ յիւրաքանչիւր տեղեաց թղթով հաւանութիւն յայտնեցին Փիլիպպոսի կաթողիկոսութեան (ԴԱՎ. 242): Հաւանական ըսինք, վասնզի ճիշդ այդ միջոցին Հայոց 1082 թուին, զինքն մանդուլ արին Ստամպօլիք (ԳԱԼ. 345): Արդ Հայոց 1082 թուին ամանորը կիյնար 1632 հոկտեմբեր 14-ին, Փիլիպպոսի օծումէն Երեք ամիս առաջ, ուստի կրնայ կարծուիլ, թէ Զաքարիայի կողմէ դժկամութեան նշաններ՝ կրցան պատճառ ըլլալ անոր պաշտօնականութեան, եւ Գրիգորի Կեսարացի որ անոր յաջորդեց, նա եղաւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռին անուամբ Փիլիպպոսի կաթողիկոսութեան հաւանութիւն յայտնողը, որ իր ծերնասուն Մովսէսի ծերնասուն էր: Կեսարացին բազմաթիւ պատրիարքութիւններուն վերջինն է այս, զի Երեք տարիէն 1636-ին աթոռի վրայ եղած ատեն վախճանեցաւ, եւ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ մէջ թաղութեցաւ (ԿՈԼ. 79), ուր այժմ այլեւս գերեզմանը չերեւիր, անշուշտ նոյն Եկեղեցւոյն 1736-ին հրկիզուելէն ետքը վերաշխնուած պահուն տեղի ունեցած անմտադրութեան պատճառով, Կեսարացին վերջին պատրիարքութեան ժամանակամիջոցը նշանաւոր դիպուած մը չի ներկայեր, եւ խաղաղ պաշտօնավարութիւն մը ունեցած է: Նա շատ նշանաւոր անձնաւորութիւն մը եղած է, զոր Ղավրիժեցին կը կոչէ այր Երեւելի, վարուքն պարկեշտ եւ չորակաց, իմաստութեամբն փարթամ,

բանիքուն եւ յոյժ հանձարեղ, այնպէս որ անուանի էր ի մէջ աշխարհի, կախեալ կային զննանէ (ՂԱՎ. 288): Եկեղեցական եւ ազգային խորին դիտութենք զատ, հմուտ եղած է համակողմանին եւ երկրաչափականին, գրած է Թուականք եւ պատմութիւնք, Աղամէն մինչեւ իր ժամանակը, հայերէն գիրով եւ լեզուով երկրագունդ մը շինած է, յօրինած է քերթուածներ, զանձեր եւ տաղեր (06.L03.1184), բայց ամենէն վեր է իր ազգային Եկեղեցւոյն պաշտպանութեան համար ամուր համոզումը եւ անխոնջ ջանքը, որով յաղթական կերպով մաքարեցաւ լատինասէր եւ լատինամիտ կուսակցութեան դէմ: Իրեն յիշատակին փառաւոր վկայութիւն մը ելաւ Եկեղեցւոյ մէջ թաղուիլը, բացառիկ արքունի հրամանաւ, եւ Շահին Չէլէպի ազգայնոյն միջնորդութեամբ, ինչպէս կը վկայէ իր Երբօրորդին Յակոբ Կեսարացի քահանան (ԿՈՒ.79):

1673. ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՒ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆ

Կեսարացիին պատրիարքութեան Վերջերը սուլտան Մուրատ Դ. նոր արշաւանք մը կազմեց Պարսիկներուն դէմ: Արքունական վրանը կանգնեցաւ Իւսկիւտար 1635 փետրուար 21-ին, մարտ 12-ին Ճանապարհ ելաւ Մուրատ, մեծամեծներու ընկերակցութեամբ եւ ահեղ բանակով (ԺՈՒ.233), որ 700,000 կը կարծուի (ՂԱՎ.243), յուլիսի վերջը Երեւան պաշարուեցաւ, եւ յաւուրս ինն (ՂԱՎ.234) Մուրատ տիրեց քաղաքին օգոստոս 8-ին: Յաջողութեանը օգնեց Պարսիկ կուսակալին՝ Ամիրգունայի որդույն Թահմազղուլիի կամակցութեանը, թէպէտ եւ մեծ եղաւ Մուրատի ալ իր զինուորներուն ազդած քաջալերութիւնը: Հանդիսաւոր կերպով կատարուեցաւ օգոստոս 14-ին ուրբաթի աղօթքը, եւ քրիստոնեաներ ալ ստիպուեցան յաղթութեան համար զոհաբանութիւններ կատարել (ԺՈՒ. 233): Անշուշտ Փիլիպպոս կաթողիկոս ալ մասնակցած է այդ հանդիսութեանց, եւ մեծահանդէս կատարած օգոստոս 16-ի Վերափոխման տօնը: Մուրատ Երեւանէ յառաջելով Երասխը անցաւ, եւ Թաւրիզի վրայ քալեց, եւ սեպտեմբեր 12-ին քաղաքը առաւ եւ աւարի մատնեց: Քօթուրի պաշարումը յաջող չեղաւ ծմեռային ծիւներուն պատճառով, եւ Մուրատ առանց ուրիշ գործի ծեռնարկելու ետ դարձաւ, եւ 1635 դեկտեմբերի վերջը Կ. Պոլիս մտաւ յաղթանակով (ԺՈՒ. 234): Սակայն Օսմանեան տիրապետութիւնը վաղանցուկ եղաւ Երեւանի եւ Էջմիածինի վրայ: Հազիւ թէ Մուրատ ետ կը դառնար, որ Շահսէֆի պատերազմական պատրաստութեանց կը ծեռնարկէր՝ Երեւանը ետ առնելու համար, որուն Օսմանեան կուսակալ էր անուանուած, Մուրթեղայ փաշա, բարեբարոյ եւ խելացի իշխան կոչուած (ՂԱՎ. 243), բայց սպանուեցաւ պաշարման ատեն (ԺՈՒ. 234), որ 93 օր տեւեց (ՂԱՎ. 243), եւ 1636 սեպտեմբերին Պարսիկներ տիրեցին Երեւանի, եւ Երկու օր Երկու գիշեր տեւող Միհրիպանի ճակատամարտէ ետքը Օսմանցիք բոլորովին վտարուեցան Պարսիկներէ առնուած գաւառներէն (ԺՈՒ. 235): Տարիէ աւելի տեւող պատերազմներուն պատճառով աշխարհն Արարատու իւր շրջակայ գաւառօքն աւրուեցաւ եւ քանդուեցաւ, եւ Էջմիածինն ալ նշանաւոր վնասներ կրեց, զի որ ինչ փայտակերտ շէնք կային քանդեցան, նոյնպէս Երեւանի Ս. Անանիայի վանքն ալ քանդուեցաւ, ուր մատուռէն զատ ամենայն ինչ փայտակերտ էր եղած: Փիլիպպոսի հարկ եղաւ նորէն նորոգութեանց ծեռնարկել, եւ իր կատարած շինութեանց մէջ յատկապէս կը յիշուին՝ Էջմիածինի սեղանատունին քարէ սեղանները

ու նստարանները ու գետնի սալարակը, արեւելեան կողման խուցերը, Եկեղեցւոյ տանիքը, զմբէթին գդակը, Եկեղեցւոյ շուրջի եւ խուցերուն ու տուններուն առջեւի քարակապ սալայատակը, Երկու ծիթահանքերը, Ս. Անանիայի վանքին ժամատունը ու սեղանատունը ու խուցերը, եւ այլ մասնաւոր շինուածներ, զորս պատմիչը յանուանէ չի յիշեր, եւ ամէնքը ոչ թէ փայտի, այլ քարի եւ բռով (ՂԱՎ. 244): Այս շինութիւններով անցուց Փիլիպպոս 1636 եւ 1637 տարիները, Պարսիկ տէրութեան պաշտպանութեամբ: Շահսէֆի ուզեց իրաց կացութիւնը հաստատուն պայմանի կապել, եւ 1637 օգոստոս 9-ին յատուկ դեսպան ալ յրեց Կ. Պոլիս, այլ Մուրատ չհաւանեցաւ, եւ խաւարտչին բանտի մէջ փակեց Մաքսուտ խան դեսպանը, միտք ունենալով նորէն Պարսիկներուն դէմ պատերազմի ելլել (ԺՈՒ. 235):

1674. ԱԶԻՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Փիլիպպոս կաթողիկոս Էջմիածինի շինութեանց համար այսչափ ջանք թափած ատեն չէր կրնար անտարբեր աչքով տեսնել, որ Մայրաթոր զրկեալ մնայ իր գլխաւոր զարդն ու նուիրակին սրբութիւնն եղող Լուսաւորչի Աջէն, որ Աղբիւրն էր օրինութեանց եւ կնիքը հայրապետական իշխանութեան, բայց Նոր-Ջուղայ խօջայ Սաֆարի տունը կը մնար, յորմէհետէ ին յղուած էր 1612-ին Շահաբասի հրամանով (1609): Փիլիպպոս մտածեց անձամբ զբաղիլ այդ գործին, եւ 1637-ին ամառուան միջոցին գնաց Ասպահան, եւ առանց իր միտքը յայտնելու, առաջ պատեցաւ Հայ գաղթականներու մէջ, քարոզելով նոցա զօրէնս Աստուծոյ, այլ միւս կողմէն ժողովէր ի նոցունց գնուիրակն սուրբ Էջմիածնի, այսինքն է նուիրակութեան հասոյթները, որոնց պէտք ունէր կատարուած նորոգութեանց համար (ՂԱՎ.244): Բայց իր միտքը Աջը վերադարձնելն էր, որուն համար Երկու դժուարին պայմաններ կային առջեւը, Շահսէֆէիի թագաւորական հրամանը, եւ Հայ գաղթականութեանց հաւանութիւնը: Այս Երկրորդս ալ առաջինէն ոչ նուազ դժուար էր, որովհետեւ այդ հայրենազուրկ գաղթականները բոլոր սրտով յարած էին Աջին ներկայութեան, անկէ ակնունելով ամէն յաջողութիւն իրենց վտարանդի կեանքին մէջ, Փիլիպպոս նախ արքունի հրամանին ետեւէն եղաւ, եւ այս նպատակին համար իրեն կողմը շահեցաւ Հայոց Երեւելիներէն պէտք եղած անձերը, որոնք ժողովրդական անխորհուրդ բարեպաշտութենէն աւելի՝ կանոնական պատշաճութիւնը կը զգային, եւ կամէին զգնալն Աջոյն յԵջմիածին: Անոնց ձեռքով Պարսիկ իշխաններուն դուռերը ձեռք առաւ, եւ առատաձեռն տրօք զսիրտս ամենեցուն հաձեցոյց: Անոնց ալ օգնութեամբ թագաւորին խնդրագիրը պատրաստեց, եւ զայն ներկայեց լցեալ զուտ ոսկի դահեկան յսկուտեղ, եւ յաջողեցաւ թագաւորական կնքով հաստատուած հրամանագիրը ստանալ, որ Աջը պէտք է իրեն յանձնուի: Խօջայ Սաֆարի թոռներ, Զալալ, Միքայէլ, Սինան եւ Պստիկ, ժողովուրդէ գրգռուելով զլացան իրենց մեծիօր յանձնուած աւանդը ետ տալ, մինչեւ որ Փիլիպպոս պարտաւորուեցաւ հայրապետական անիծիք անոնց ընդդիմութեան յաղթել, եւ Աջը մեծ թափորով բերուեցաւ քաղաքին մէջ Խօջենց Եկեղեցին: Փիլիպպոս պատարագեց կիրակի մը, Երաց զԱջն, օրինեց եւ քարոզեց, բայց տակաւին ընդդիմանային Զուղայեցիք: Ուստի հարկ եղաւ գաղտնի փոխադրութեան դիմել, գործակցութեամբ քահանաներու եւ գլխաւորներու, որոնք

փիլսադրութեան պէտքը զգացած էին: Լուսաւորչի Աջը Խօցենց Եկեղեցիէն բերին ի վանքն Զուղայու, որ է Նոր-Զուղայի Ս. Ամենափրկիչը, անկէ քաղաքին մէջ Երեւանցիներուն թաղը, անկէ Բրինձլու օթեւանը: Հոն Մարգար Ցղնացի Վաճառականին բեռներուն մէջ ծրարեցին, որ անձանք տարաւ Թավրէգ իր Վաճառքներուն հետ: Այդ ամէնը գաղտնի գործուեցաւ: Ետեւէն Փիլիպպոս ալ Թավրէգ իշաւ, եւ Աջը առաւ Ցղնացի Մարգարին ծեռքէն, եւ անձանք բերաւ Էջմիածին 1638 սեպտեմբեր 20-ին Դավրիժեցիին հաշուով, եւ եղեւ անպատում ուրախութիւն ամենայն Հայոց, եւ ցնծութեան տօն կատարուեցաւ (ՂԱՎ.246): Սակայն Փիլիպպոսի Էջմիածին հասնելուն թուականը, Դավրիժեցիին նշանակածէն տարբեր կը գտնենք կաթողիկոսին Իլվովցիներու ուղղած կոնդակին մէջ, ուր 1638 հոկտեմբեր 12-ին կը գրէ. թէ երեք օր էր, յորմէ Եկեալ էաք ի յարքայանիստ քաղաքէն Ասպահանայ (ԲԺՇ.113), ըստ այսմ հոկտեմբեր 9-ին, եւ ոչ սեպտեմբեր 20-ին հասած կը լիայ Էջմիածին, 19 օրուան տարբերութեանը Դավրիժեցիին նշանակածէն: Աջին այս վերադարձն ալ, հակառակ իր պաշտօնական պայմաններուն, կատարելապէս կը յիշեցնէ Օծոպեցիին գործածած հնարինաց կերպերը (1511): Այս անգամ ալ 26 տարի Աջը Էջմիածինէ հեռու մնաց, բայց անկէ Ետքը այլեւս տեղէն չէ խախտուած, եւ Աջին հետ պահուած կը մնան նաեւ եւս խաչալէմը եւ ուրարը, որ միասին Աղթամար տարուած էին (ՂԱՎ.333):

1675. ՊԱՂՏԱՏԻ ԱՌՈՒՄԸ

Մուրատ Դ. Օսմանեան կայսրը, այս օրեր սկսած էր արդէն Պարսից դէմ կրկին պատերազմիլ, բայց բարեբախտաբար այս անգամ իր արշաւանքը շիտակ Պաղտատի Վրայ ուղղած էր, որով Հայաստան ազատ կը մնար ռազմական արհաւիրքներէն: Մեծ Եպարքոս Պէիրամ փաշա Կարսի եւ Կարինի կողմերուն ամրութիւնները զննելէ Ետքը, 1637 յունիս 25-ին Ամասիա դարձաւ, եւ անկէ նոր գարնան քալցուց Օսմանեան բանկը, բայց ինքը ճամբան մեռաւ 1638 օգոստոս 18-ին, եւ իր բանակը Պաղտատի առջեւ հասաւ նոյեմբեր 15-ին, 197 օրուան վաստակաբեկ գնացքէ Ետքը: Սուլտան Մուրատ Եկած էր անձանք ստանձնել հրամանատարութիւնը, եւ դեկտեմբեր 24-ին մեծ յարձակում մը կատարեց, եւ միւս օր 1638 դեկտեմբեր 25-ին Պաղտատ առնուեցաւ եւ աւարի մատնուեցաւ, եւ այն օրէն ասդին Պաղտատ կը մնայ Օսմանեան տիրապետութեան ներքեւ, (ԺՈՒ.236): Հայ ժամանակագիր մը Հայոց 1087 թուին դեկտեմբեր 13 Երկուշաբթի օր կը դնէ Պաղտատի առումը (ՍԱՍ.178), որ եթէ իին եւ նոր տոմարներու տարբերութեամբ ալ հաշուի, տակաւին ամսաթիւը Եօթնեկի օրուան չի պատասխաներ, եւ թուատարի շփոթութիւն մը պէտք է ընդունիլ: Պաղտատի պատերազմին եւ Աջին վերադարձին թուականները իրարու համեմատելով կը տեսնենք, թէ Երկութը միեւնոյն տարւոյ մէջ կատարուած են, սակայն 1638 նոյեմբեր 15-ին Պաղտատի պաշարումէն առաջ, սեպտեմբեր 20-ին կամ հոկտեմբեր 9-ին Փիլիպպոս ամէն բան վերջացուցած, եւ Աջին հետ ինքն ալ դարձած էր Էջմիածին (1674), ապա թէ ոչ պատերազմական գործերը կրնային իր ձեռնարկին յաջող Ելքը արգելել:

1676. ՓԻՐՈՍԱԼԻԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Փիլիպպոս Եջմիածին չհասած, սկսած էր գբաղի Լեհահայոց բռնի կաթոլիկացման գործովը (1662), որուն համար իր նախորդն ալ հոգ տարած էր (1663): Յորմէհետէ Նիկոլ՝ Յովհաննէս Խուլի ծեռնտութեամբ (1669), յաջորդած էր Հայերուն դիմումին հակառակ Ուրբանոս Ռ. պապէն պաշտպանուիլ, եւ արքեպիսկոպոսական պալիում ալ ստանալ՝ 1633-ին Իլվով դարնալով, այնչափ սոնքացած էր, որ Հայ Եկեղեցականի համեստ տարագն ալ փոխելով, սկսած էր գործածել զգեստ ծիրանի որպէս կարդինալքն, եւ մինչեւ իսկ զգեստ սպիտակ եւ կնգուղ պապին (ԲՈՒ.157): Հռոմէադաւան Նիկոլի եւ հայադաւանութեան հաւատարիմ ժողովուրդին հակառակութիւնները երբեք վերջ չեին գտած, անիկա իրեն բռնակալ իշխանութիւնը կը վարէր ամէն տեսակ քմահաճ խստութիւններով, եւ ասոնք կերա կերա եւ դիմադրութիւններ եւ անարգականգործեր կը շարունակէինանոր դէմ: Այսպէս էին գործերը Լեհաստանի մէջ, երբ անդին Եջմիածինի մէջ ալ հռոմէականներու կողմէն փորձերը կը լայակին, նոյն իսկ կաթողիկոսը իրենց կողմը շահելու: Պօղոս Փիրօմալլի Ղոմինիկեան կրօնաւորը, բանտարկութենէն ազատելով (1659) Եջմիածին էր դարձած 1634-ին, եւ լաւ ընդունելութիւն գտած Փիլիպպոսէ, իբրեւ ուսուցիչ օտար լեզուաց եւ իմաստասիրական գիտութեանց: Բայց նա առիթէն կօգտուէր լատինամիտ առաջարկներ թելադրել կաթողիկոսին: Հայոց ծիսական եւ վարդապետական գիրքերը ուսումնասիրելով անոնց մէջէն իր միտքին յարմար վկայութիւններ կը հաւաքէր, որպէսզի Հայոց Եկեղեցին քաղկեդոնական եւ Հռոմէադաւան ցուցնէ: Սակայն Փիլիպպոս կարձեց անոր առարկութիւնները պատասխանելով, որ եթէ այդպէս ձանաչես, զի՞ եւս պնդեալ կաս յընդունայն վէճս (ԶԱՄ. Գ. 614): Փիրօմալլի հասկացաւ եւ համոզեցաւ թէ հնար պիտի չըլլայ ուղղակի իր նպատակին հասնիլ, ուստի անուղղակի միջոցներ գործածելու ծեռնարկեց: Երբոր տեսաւ թէ Հայք խորշին յանուանէ քաղկեդոնի, ինքն ալ այլեւս ոչ յիշեր զանուն նորին, այլ ընդհանրապէս քարոզէր, այսինքն է Քրիստոսի բնութեանց եւ Հոգոյն Սրբոյ բղխման, եւ ուրիշ նմանօրինակ նիւթերու վրայ կը խօսէր լատինամիտ ուղղութեամբ եւ հայրեն գիրքերէ մուրացածոյ վկայութիւններով, առանց Հայոց ականջը խայթող քաղկեդոնի կամ Հռոմի անունը տալու, ուզելով այսպէս անոնց միտքերը իր կողմը պառկեցնել, անզգալաբար եւ մեղմօրէն: Ասանկ Հայերն սկսան գոհ մնալ անոր այս տեսակ քարոզութիւններէն, զայն իրենց կողմը անցած կարծելով եւ զայն իբր իրենց հաճոյական եւ ընդունելի անձ կը պատուէին (ԶԱՄ. Գ. 615): Դավրիժեցին իսկ գովութեամբ կու տայ անոր անունը, այր իմաստուն եւ երեւելի կոչելով (ԴԱՎ. 295): Փիրօմալլի այդ ուղղութիւնը աւելի ճարտար էր, քան Ունիթորներու մոլեռանդ ընթացքը եւ յախուրն ծեռնարկները, թէպէտե ինքն ալ Ունիթորներու միաբանակից Ղոմինիկեան կրօնաւոր մըն էր: Հաւանական էր որ նա աւելի յաջողէր իր այդ շահեցողական, չըսենք խաբէական ոճովը, սակայն նա ալ իր դէմ գտաւ մոլեռանդներու խնբակը: Փիրօմալլի Եջմիածինէ մեկնելով սկսաւ շրջիլ Հայոց գլխաւոր քաղաքները, իր ոճով քարոզել Հայ Եկեղեցիներու մէջ եւ նոյն իսկ Կ. Պոլիս գալով Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչի մէջ ալ քարոզներ կը խօսէր հայերէն լեզուով (ԲԺԸ. 114), եւ ընդունելութիւն ալ կը գտնար, քաղկեդոնի եւ Հռոմի անունները լրելու հնարիմաց ճարպիկութեամբը, որուն չեին կրնալ

թափանցել հասարակ ժողովուրդը եւ դաւանութեանց տարբերութիւններուն նրբութիւնները հասկանալու կարող չեղողներ: Չնորոնանք որ քիչ ու շատ լատինական կողմը հակողներ ալ պակաս չեղան:

1677. ԼԵՀԱՀԱՅԵՐ ԵՒ ՓԻԼԻՊՊՈՍ

Անդին Իլվովի Հայեր, որ Նիկոլի դէն պայքար կը մղէին, կաշխատէին ամէն պարագայէ օգտուիլ, եւ բարեդէպ համարեցին Լեհաց եւ Պարսից թագաւորներուն մէջ դեսպանական յարաբերութեանց պարագան, եւ յատուկ գիրով, գուցէ եւ պատուիրակով, որմէցին Փիլիպպոս կաթողիկոսին, որ Պարսից թագաւորին կողմէն միջնորդութիւն մը ըլլայ իրենց համար Լեհաց թագաւորին մօտ: Այդ գիրն է որ Փիլիպպոսի ձեռք հասած կերեւի Ասպահան եղած ատեն, եւ Եջմիածին հասնելէն երեք օր Ետքը պատասխանը կը գրէ 1638 հոկտեմբեր 12-ին: Փիլիպպոսի կոնդակը ուղղուած է, Իլվովի, Կամենիցի, Եալլովիցի, Զամոսցայի եւ Լուցկայի Հայ գաղթականութեանց: Կաթողիկոսը կը յայտնէ թէ շատ տրտմեցաւ պատմուածներուն վրայ, դիմում ըրաւ ի դուռն արքային Պարսից, եւ պահ մը լսեց թէ քանի մը Եկեղեցիներ Հայերուն յանձնուեր են: Կաւելացնէ թէ տեսնուեր է Լեհաց դեսպանին հետ, որ իրեն խօսք տուեր է, թէ երբ դաշնայ՝ կը խօսի իրենց թագաւորին եւ դիւրին է այդ գործ: Պարսիկ դեսպանին ալ խօսեր է, ինքն ալ գիր մը կը յլէ Լեհաց թագաւորին, կը յիշէ եւս Հայոց նպաստաւոր թուղթ մը թագաւորին առ թագաւորն, եւ կը կնքէ իր թուղթը մաղթելով որ Աստուած ազատեսցէ զձեզ յայդմ դառնագոյն Վշտաց (ԲԺՇ.113): Փիլիպպոս կոնդակին Իլվով հասնիլը նշանակուած է 1639 յունիս 25 թուականով (ԲԺՇ.113), եւ շաբաթ մը Ետքը յուլիս 2-ին կը նշանակուի Փիրօմալիի Իլվով հասնիլը (ԲԺՇ.114): Սա պաշտօն ընդունած էր Ուրբանոս Ը. պապէն Իլվով Երթալ, որպէսզի իբր Հայոց լեզուին եւ Եկեղեցական խնդիրներուն հմուտ՝ հնարեսցի հաշտութիւն առնել ի մէջ Նիկոլի եւ ժողովողեան (ԶԱՄ.Գ.639): Իսկ Փիլիպպոս կաթողիկոսի կողմանէ ալ յանձնարարութիւն ունեցած ըլլալը, Դավրիժեցիէն չի քաղուիր (ՂԱՎ.295), ինչպէս ոմանք կարծեցին (ԶԱՄ.Գ.639): Փիրօմալիի իր ոճին հետեւելով լաւ յարաբերութիւն կապէց Լեհահայերուն հետ, որ մինչեւ իսկ հաւանեցան եւ ճանապարհի ծախքն ալ հոգալով զայն Հռոմ դրկեցին, որպէսզի պապին առջեւ իրենց պահանջը պաշտպանէ: Բայց Նիկոլի եւ Փիրօմալիի յարաբերութիւնները լաւ չէին եղած, երկու գլխաւոր պատճառներով, մէկը Նիկոլին խիստ մոլեռանդ ուղղութեան հետեւիլը, եւ երկրորդ իր անհատապէս անկարգ եւ ընդարձակ եւ ցոփակեաց կեանքը: Անոր համար Նիկոլ աէտք զգաց անզամ մըն ալ անձամբ Հռոմ Երթալ իր դատը պաշտպանելու, եւ իր նպատակին ալ հասաւ: Պօղոս Փիրօմալի Հռոմ հասնելով բանս ինչ բարեխօսութեան Հայոց առաջարկեալ էր (ՂԱՎ.295), եւ հարկաւ թելադրած էր իր մտածած հնարիմաց Եղանակը Հայերը շահելու, եւ լոկ բարերով չխտրչեցնելու համար: Անշուշտ Նիկոլի հեռացումն ալ օգտակար ցուցած էր գրգռութիւնները մարելու համար: Բայց Նիկոլի ուղղութիւնը աւելի ընդունելութեան արժանացաւ պապական արքունիքին կողմէ, եւ մոլեռանդ Նիկոլը խափանեաց զօգնութիւնն Պօղոսի՝ ձեռնտուութեամբ Եզրակացիացն (ՂԱՎ.295):

1678. ՆԻԿՈԼԻ ԶԵՂԾՈՒՄՆԵՐԸ

Անգամ մըն ալ Նիկոլ յաղթական կելլար իր կրօնամոլ պայքարին մէջ, Եւ Լեհահայեր կրկին կը դիմէին Փիլիպպոսի օգնութեան, որ Երկրորդ կոնդակով մը կը ծանուցանէ 1640-ին, թէ Պարսկաստանէ գացող դեսպանը ճամբան սպանուած ըլլալով, գործը անհետեւանք է մնացած, Եւ կառաջարկէ քանի մը բանիբուն անձինս յղել, որպէսզի անոնց հետ խորհրդակցի ձեռք առնուելիք միջոցներուն վրայ (ԲԺՇ.114): Այդ առաջարկին գործադրուած ըլլալը յայտնի չէ, մինչ յայտնի է Լեհահայերու խղճալի կացութեան շարունակելը դեռ բաւական տարիներ: Ժողովուրդը իր Եկեղեցիներէն վտարուած Եւ Եկեղեցւոյ խորհուրդներէ Եւ կարեւոր ծեսերէ գրկուած, ուխտած էր Երդմամբ, ի չարչարանս ամենայն զալ մանաւանդ՝ քան ի ծառայութիւն Նիկոլի (ԲՌՆ.156), Եւ այդ նպատակով ոչ մի ծախքը Ետ չէր կենար, մինչեւ որ աղքատացաւ ժողովուրդն առհասարակ (ԲՌՆ.26), Եւ յուսաբեկութեան մատնուելով բազում արք Երկիւղածք Եւ վրէժխնդիրք հայրենի օրնիաց մեկնեցան ի տանց Եւ ի տեղեաց, Եւ եղան պանդուխտ Եւ նժդեհք շրջագայեալք օտար արխարիի: Իսկ Նիկոլ իր ծախքերը գոցելու համար Եկեղեցիներուն գանձատուները գտնուած հարստութիւնները, զգրեանսն Եւ զրբութեան անօթսն Եւ զամենայն աւանդս վատնեց ու ցրուեց, զորս վաճառեաց, զորս կաշառս բաշխեաց, Եւ զորս ձեռամբ Հրէից խորտակեալ արար արծաթ Եւ վաճառեաց, այնպէս որ Լեհահայերու Եկեղեցական գանձերը բնաւին վատնեաց Եւ ոչինչ մնաց: Ասոր հետ մէկտեղ, ինքն իր վատթար ընթացքը կը շարունակէր, Եւ կայր ըստ առաջին վարուց իւրաց, Եւ եւս առաւել անառակ (ԴԱՎ.296): Այդ մասին Լատին պատմագիրը մանրամասնութիւններ ալ կու տայ, թէ ունէր Նիկոլ կոյս մի յազնուական տոհմէ, զոր յափշտակեալ էր ի վանուց իբրեւ զկին իւր օրինաւոր, Եւ կը յաւելու, թէ Են Նիկոլի ի կնոջէն որդիք յարբունս հասակի (ԲՌՆ.160): Եւ սա է կաթոլիկութեան ախոյեանը, որուն համար պապութիւնն չէր խղճեր քրիստոնեայ Եւ կրօնասէր ժողովուրդ մը ոտնակոյս ընել, Եւ յանուն կաթոլիկութեան հոգեւորապէս Եւ մարմնաւորապէս հալածել, որպէսզի բռնութեամբ հեռացնէ զայն իր հայրերուն նուիրական Եւ ուղղափառ դաւանութենէն: Այդ կացութիւնը տասը տարիէ աւելի տեւեց, առանց նոր միջադէա մը ունենալու, Եւ Փիլիպպոսի ալ առիթ չներկայացաւ այդ միջոցին նորէն Լեհահայերու գործերով զբաղելու, թէպէտ հնար չէր որ միտքէ հեռացնէր իր հոտին մէկ մասին կրած կրօնական Եւ անտանելի հալածանքը:

1679. ՍԱՀԱԿԻ ՄԱՀԸ

Սոյն միջոցին պէտք է նշանակել Սահակ Գառնեցիին մահը, որ ախտաւոր Եւ հիւծած կեանք մը կը վարէր Եջմիածինի մէջ, Փիլիպպոսի խնամքին ներքեւ (1670): Անհնար էր որ իր արտաքին ցաւերն ու փորձանքները չազդէին Սահակի սիրտին վրայ, միտքը բերելով որչափ ինչ ըրած էր, թէ ինքն անձամբ, Եւ թէ իր հօրեղբօր Մելքիսեդէկի գործակցելով, լոկ անձնական շահերու Եւ կիրքերու հետեւելով, Եւ պատճառ եղած էր Եկեղեցւոյն Եւ ազգին կրած վնասներուն: Պէտք էր նաեւ ազդուէր իրենցմէ Ետքը Եկեղեցւոյն գլուխը անցնող հայրապետներուն, Մովսէսի Եւ Փիլիպպոսի ընթացքէն, որոնք բոլոր ջանքերնին Եւ ոյժերնին Եւ ազդեցութիւննին հանրութեան օգտին կը գործածէին: Ըստ այսմ Եթէ յակամայից ցաւագար, բայց կամաւորապէս ապաշխարող

կեանք մը կանցնէր, ախտն ալ օր աւուր կը սաստկանար, որուն անունը չէ յիշուած, բայց իբր նկարագիր կը նշանակուի թէ ուռան երկոքին ոտքն նորա, եւ օր աւուր յաւելաւ ուռոյցն, եւ եհաս մինչ ի փորն, եւ ցաւն այն յոյժ ցաւէր եւ կարի վշտացուցանէր զնա (ՂԱՎ.188): Ինքն ալ զգաց թէ այլեւս համրուած են իր օրերը, եւ աղաչեց ու խնդրեց բարնալ զինքն եւ տանիլ ի տաճար սուրբ Եջմիածնի: Այնտեղ Իշման տեղլոյն առջեւ, բազում հառաջանօք եւ փղձկեալ սրտիւ եւ յորդաբուղս արտասուօք եւ ցաւագին անձամբ, լացաւ եւ աղօթեց, աղաչեց ու պաղատեց, ծեր եպիսկոպոս մը կոչելով խոստովանեցաւ, Ճանչնալով ինքը զինքը դատապարտեալ ծառայ, մեղուցեալ հոգուվ եւ մարմնով, եւ հաղորդուեցաւ հաւատով եւ յուսով, եւ հոգեւորական մխիթարութեան զգացումներով լեցուած, նորէն բերուեցաւ ի տունն յորում կայր իիւանդ, եւ նոյն գիշեր հոգին աւանդեց, ու եկեղեցական արարողութեամբ թաղուեցաւ ի դիրս գերեզմանացն, միաբանական գերեզմանատան մէջ (ՂԱՎ.189): Դավրիժեցին տարի եւ օր չի նշանակեր, բայց մասնաւոր յիշատակարաններու համեմատ 1639-ին կը դրուի մահը, տասնամեայ վտարանդի եւ առանձնացեալ կեանքէ ետքը (ԶԱՄ.Գ.609): Մենք ալ կը կրկնենք Դավրիժեցին հետ: Տէրն Քրիստոս ներումն արասցէ անբաւ մարդասիրութեամբն իւրով (ՂԱՎ.189): Սահակի մահուամբ կը վերջանայ դժպիի ժամանակներու վերջին մնացորդը:

1680. ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑ

Տասնամեայ միջոց մը կը բացուի առջեւնիս, 1640-էն 1650, որուն մէջ գլխաւոր դիպուած մը չունինք պատմելու, այլ կը շարունակէ Փիլիպպոսի խոհական եւ շինարար գործունէութիւնը: Բաղաքական կացութիւնն ալ նպաստաւոր էր, զի Պաղտատի առումէն ետքը, տեւական խաղաղութեան դաշնագիր մը հաստատուեցաւ Օսմանեանց եւ Պարսից միջեւ: Պաղտատի պատերազմին ատեն իրաւ պատերազմը Հայաստանէ հեռու էր (1675), բայց Թաթարներու նիզակակից գունդերը՝ Խրիմէն Պաղտատ զացած ատեննին ասպատակուած էին Արարատ նահանգը, եւ տիրանալու փորձեր ալ ըրած. բայց 1639-ին Տիարպէքիրի մէջ որոշուած երեսնամեայ խաղաղութեան պայմանագիրին մէջ, ապահովուած էր Պարսից Պետութիւնը Երեւանի վրայ եւ այս դաշնագիրը հանդիսապէս վաւերացաւ Կ. Պոլսոյ մէջ 1639 սեպտեմբեր 21-ին, ուր սուլտան Մուրատ դարձած էր յունիս 10-ին (ԺՈՒ.237): Երկու պատերազմիկ թագաւորներն ալ շատ չապեցան անկէ ետքը, Մուրատ Դ. մեռաւ 1640 փետրուար 9ին, եւ իրեն յաջորդեց Եղբայրը Իպրահիմ Ա. բնաւորութեամբ թոյլ եւ կենցաղավարութեամբ մեղկ անձ մը: Շատ չանցաւ Շահսէֆի ալ մեռաւ 1641-ին, եւ իրեն յաջորդեց որդին Շահ Ապաս կամ Շահաբաս Բ. տակաւին մանուկ, բայց արթեցութեան եւ շուայտութեան անձնատուր, որով եւ ախտերու ալ ենթարկուեցաւ, բնաւորութեամբ ալ թոյլ եւ տկար Եղաւ (ՏՊԵ.358): Այդ պարագաները նպաստեցին Փիլիպպոսի հանդարտ շինարարութեանց: Ինքն խորհրդական եւ հանձարեղ, աշխարհաշէն եւ արդիւնարար անձ մը, անխոնջ կը հետեւէր նորոգութեանց, ջանալով վերականգնել անցած ժամանակներու մէջ աւերուածները ու քանդուածները, եւ ինչ որ կը ձեռնարկէր պտղաբերեալ արդիւնահայր ամենայն (ՂԱՎ.249): Նախանձաւոր էր նաեւ բարոյական զարգացմանց, ամէն տեղ քարոզէր եւ

կանոնադրէր, զարդարող էր Եկեղեցեաց եւ պատուիչ տօնից տէրունականաց, եւ իր ուղամիտ եւ արդար գործերով, ճգնութեան եւ սրբութեան կեանքով, խոշորակեաց եւ խարազնազգեաց երեւոյթով, ամէնուն պատկառանք էր ազդած, նոյն իսկ Մահմետականաց եւ Վրաց մէջ տարածուած էր համբաւը, եւ ոչ թէ ռամիկք, այլ եւ աշխարհակալք եւ իշխանք եւ զօրագլուխք, սիրէին եւ պատուէին զնա: Իր արդիւնարար ծերնարկներով վաղնջուց խափանեալ վանօրայք լցան աբեղայիւք, եւ գիւղք եւ քաղաքք երիցամբք, բազում կիսաւեր եւ խախտեալ Եկեղեցիք նորոգեցան, այլեւ յոյլով Եկեղեցիք նոր շինեցան: Գլխաւոր գործերէն մին եղաւ Մովսէս կաթողիկոսէն Յովիաննավանքի մէջ հաստատուած դպրատունը (1646) Եջմիածին փոխադրել (ՂԱՎ.250), եւ անոր աւելի զարկ տալ իր աչքին ներքեւ, ուսուցիչ նշանակելով Սիմէոն Զուղայեցի վարդապետը (ՂԱՎ.312), Մելքիսեդէկ Վժանեցիին աշակերտներէն: Նշանաւոր եղան նաեւ Եջմիածինի յարակից Գայիանէի եւ Հռիփսիմէի վանքերուն նորոգութիւնները, սակայն առաջիկային կը թողունք անոնց մասին խօսիլ: Այդ միջոցին կիյնայ յիշատակագիրի մըն ալ ըսածը, թէ 1647-ին Փիլիպպոս զդաւանութիւն կաթողիկէի հաւատոյ 25 Եպիսկոպոսներու եւ 8 վարդապետներու հետ ստորագրելով առաքեաց ի Հռոմ ի ծերն փաթէր Պողոսի Փիրօմալի (ՏԱԾ.112): Փիլիպպոսի հօռմէադաւանութեան դէմ բռնած ուղղութիւնը յայտնի է բոլոր իր կեանքէն, այսու հանդերձ ուրիշներու հետ լաւ ապրելու փափաքն ալ եւ մանաւանդ Լեհահայերու դիւրութիւն մը Ճարելու Ճիգերը ծանօթ են, միացած Փիրօմալիի կազմած՝ Հայերու ականջը խայթող բացատրութիւններէ զգուշանալու ոճին: Հետեւաբար հնար չէր որ բացարձակ հօռմէադաւանութեան գիր մը եղած ըլլար այդ նամակը, այլ Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութեան պաշտպանողական բացատրութիւն մը:

1681. ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԽՆԴԻՐԸ

Այդ զբաղմանց հետ աւելի կարեւոր խնդիր մը սկսած էր տանջել Փիլիպպոսի միտքը, այն է կաթողիկոսական իրաւասութեանց սահմաններուն խնդիրը: Ծանօթ են արդէն Երկու կաթողիկոսական մասնաւոր աթոռները Աղթամարի եւ Սիսի մէջ, որոնք հակաթոռութեան կերպարանի ներքեւ սկսան, սակայն օրինաւորութեանց կերպարան առած էին, Աղթամար Վիրապեցիին օրինութեամբը (1461), եւ Սիս՝ սկիզբէն իրեն դէմ վճիռ չտրուելով (1480), որով հանրութեան կողմէն ընդունուած աթոռներ էին: Երկուքին ալ սահմանները ոչ սկիզբէն եւ ոչ յետոյ որոշ գծուած չէին, եւ քաղաքական տիրապետութեանց համեմատ կը փոխուէին իրաւասութեանց վիճակները: Վերջապէս Մայրաթորի անկարգ անկանոն կացութիւնը, մանաւանդ վերջին ժամանակներու մէջ, համարձակութիւն տուեր էին միւս աթոռներուն ուզածնուն պէս գործել եւ ուզած կողմերնուն համար Եպիսկոպոսներ ծերնադրել: Սիմէոն Սեբաստացի, որ 1633-էն իվեր Կիլիկիոյ կաթողիկոս էր եղած, եւս առաւել կընդարձակէր իր ծերնարկները եւ ծերնադրութիւնները: Արդէն Կիլիկիոյ աթոռը իինէն իրաւունքներ կը պահէր Կոստանդնուպոլսոյ քաղաքին եւ վիճակներուն վրայ (1487), եւ Վերջերս ալ Կեսարացին սերտ յարաբերութիւն կը պահէր Կիլիկիոյ աթոռին հետ, ուսկից առած էր իր Եպիսկոպոսական ծերնադրութիւնը (1536), եւ

որուն օգնութեամբ փորձած էր պատրիարքական աթոռ դառնալ (1604): Կեսարացին ուրիշ պարագաներու մէջ ալ դժուարութիւն չունէր Կիլիկիա դիմել պէտք եղած ձեռնադրութեանց համար, Եջմիածին թէ հեռու էր եւ թէ պատերազմներուն պատճառով երթեւեկներ դժուարին եւ վտանգաւոր եղած էին: Բայց իբր սկզբունք Մայրաթուի իրաւունքները անարգող չէր, մանաւանդ որ Մովսէս իր ձեռնասուն էր, Փիլիպպոսն ալ օտար մը չէր: Վերջին անգամ Սիմէոն Կ. Պոլիս էր եկած Կեսարացիին հետ, 1633-ին պատրիարքութեան գալուն առթիւ (1672), եւ վերադարձած ատեն Անկիւրիա կը հանդիպի, եւ այստեղ Թորոս վարդապետ մը Եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ, իբր զի Անկիւրիոյ Ղուկաս Եպիսկոպոսը մեռած է եղեր (04.ԱՐՌ.717), եւ քահանայքն եւ ժողովուրդն ստիպեց են որ ձեռնադրէ (04.ԱՐՌ.718): Այս պատճառով խօսվութիւն կը ծագի Անկիւրիոյ մէջ, Կեսարացին ալ դժգոհ կը մնայ իր բարեկամին գործէն, խնդիրը Փիլիպպոսին կը հաղորդուի, որ Թորոսը կը բանադրէ, կամ թէ Եպիսկոպոսութենէն կը կախակայէ, եւ Սիմէոն ըրածին համար դիտողագիր մը կուղղէ, մեղադրելով աղիկամի եւ իր իրաւասութեան Վիճակներէն դուրս ձեռնադրութիւն կատարելը (04.ԱՐՌ.288): Փիլիպպոսի գիրը չունինք, միայն անոր ինաստը Սիմէոնի պատասխանագիրէն կը քաղենք: Փիլիպպոսի թուղթը գրուած կըլլայ, առ ամենայն Արմենակոչ խումբսն, որ յաշխարհս Կիլիկիա, ի Սիս եւ ի Բերիոյ քաղաքին (04.ԱՐՌ.377), իսկ թուականին համար յայտնի յիշատակութիւն չկայ, բայց ուղիղ չերեւիր 1634 կամ 1635 թուականը, զոր ոմանք Սիմէոնի նամակին համար նշանակած են (11.ԱՍՍ.24): Զեռնադրութենէն յետ քանի ամսոյ, Թորոս Կ. Պոլիս կու գայ եւ Կեսարացիի հետ կը հաշտուի, որ զինքը նուիրակութեան կը դրկէ: Թորոս տարի եւ կէս աայլ աւելի շրջելէն ետքը պատրիարքին կը դառնայ, նորէն Անկիւրիա առաջնորդ կը դրկուի, անկէ Սիմէոն զինքը Սիս կը կանչէ, եւ նա կու գայ, եւ անկէ ետքն է որ Փիլիպպոսի գիրը կը հասնի (04.ԱՐՌ.479), որ կը համապատասխանէ մեր Երջանկայիշատակ բացատրութեան, եւ Կեսարացիին մեռած ըլլալը կը ցուցնէ, որ 1636-ին տեղի ունեցաւ (1672): Սիս կողմէն սուլտան Մուրատ դեր կենդանի կը յիշուի (04.ԱՐՌ.722), որ 1640-ին մեռած է, եւ այս հաշիւներով Փիլիպպոսի նամակին Սիմէոնի հասնիլը պէտք է դնել գոնէ 1638-ին:

1682. ՍԻՄԷՈՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Այդ թղթակցութեան վերլուծութիւնը տալու համար յարմարագոյն կը սեպենք դէմ ալ դէմ յառաջ բերել Փիլիպպոսի նամակէն յիշատակուած մասերը եւ Սիմէոնի պատասխանները: Սիմէոն իրեն աթորին համար ամէնէն փայլուն բառերը գործածելէն ետքը, կը բաւականանայ առ հոգեւոր եղբայրդ մեր տէր Փիլիպպոս կաթողիկոս Հայոց հասցէով, եւ ոչ իսկ Եջմիածինի աթոռը յիշելով: Փիլիպպոս սկիզբը սիրոյ վրայ խօսած կըլլայ, որուն կը պատասխանէ Սիմէոն խօսքը անոր դարձնելով, եւ Փիլիպպոսի նամակին ինչ ինչ բառերը խծբելով: Գլխաւոր խնդիրը կը յանգի աթոռներու մեծութեան վրայ: Փիլիպպոս Եջմիածինի աթոռին Ամենայն Հայոց գլխաւոր աթոռ ըլլալը յայտնելու համար իմաստափական բացատրութեամբ, սերի եւ տեսակի եւ անհատի առնչութիւնները յիշած կըլլայ, եզրակացնելով թէ մասունքն ի հանուրն տեսանին, բաց ոչ հանուրն ի մասունս (04.ԱՐՌ.38): Սիմէոն կը հասկնայ թէ ինչ միտք ունին այդ խօսքերը, այսինքն թէ

Եջմիածին յառաջ է եւ Սիս վերջին, կամ Եջմիածին գլուխ է, եւ Սիս մասունք: Ուստի Լուսաւորիչէ սկսելով կաթողիկոսներու շարքէն քաղուած մը առջեւ կը դնէ, որ միշտ ճշդուած թիւերով եւ թուականներով, հետեւցնելու համար թէ մինչեւ ցայսօր կայ հայրապետութիւնն հաստատ աստ, այսինքն Սիս, եւ սուրբ Լուսաւորչի Աջն աստ, զի ի սմա բնակեցաւ, զի հաձեցաւ ընդ սա: Իսկ Վիրապեցին կաթողիկոսութիւնը ապօրէն կը դատէ, իբր զի անհնազանդ եղեալ ձեր Արեւելեան կողմիդ ի սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյս, եւ ձեռնադրեցին ըստ կամաց իրեանց զԿիրակոս կաթողիկոս Խորվիրապցին ղապալայով: Կիլիկեցիներու յաւակնոտ մեծամտութեան մերթ ընդ մերթ երեւան եկող յայտարարութիւնն է, որ հերքուելու իսկ պէտք չունի, զի պատմական պարագաներ շատ որոշ են այդ մասին, եւ մենք ալ իր կարգին բացատրած ենք (1451): Սիմեոն իբրեւ հիմնական փաստ մը առջեւ կը բերէ. Գրիգոր Կեսարացիի մէկ յայտարարութիւնը, զոր գրեր է նա Սիս ձեռնադրուած միջոցին: Այս յայտարարութիւնը, որ ամբողջաբար յառաջ բերուած է (04.ԱՐՌ.479-482), բնաւ Կիրակոսի մասին չի խօսիր, փոխադրութեան չակնարկեր, եւ ճարտար դարձուածներով Յովիաննէս Այնթապցիի կաթողիկոսութիւնը կը պաշտպանէ, ոչ Եջմիածինի աթոռին դէմ, այլ Պետրոս Կարկառեցին դէմ, որ Բերիոյ մէջ Սիսի հակառակ կաթողիկոսութիւն կը վարէր (1578): Ասկէ զատ, շատ յայտնի է Կեսարացիին շարունակ Եջմիածինի հետ յարաբերութիւնը պահել, եւ զայն գլխաւոր աթոռ ճանչնալը, պնդելով թէ՝ Ես Եջմիածնի վէքիլ եւ Երեսփոխան եմ (04.ԱՐՌ.718): Առանց այս դիտողութեան ալ, միթէ՝ Կեսարացիին խօսքը այդչափ մեծ վկայութիւն մըն է, որ անով հնար ըլլար լուծել եկեղեցւոյն կենսական խնդիրը. նա ժամանակակից վկայ ալ չէ, եւ փոխադրութենէն երկու դար ետքն է: Աւելի ոյժ չունին Ռուբինեանց ժամանակէն կամ փոխադրութենէ առաջ Արեւելեայց Կիլիկիոյ աթոռին հետ յարաբերութիւնները (04.ԱՐՌ.464), զի ոչ ոք կուրանայ թէ այն միջոցին հայրապետական աթոռը Կիլիկիա էր: Եթէ Սիմեոնի պատճառաբանութիւնը բան մը արժէր, աւելի Աղթամար կրնար օգտուիլ անկէ, քան թէ Կիլիկիա: Իսկ գրչութեան արհեստին եւ երաշտութեան արուեստին Կիլիկիոյ մէջ ծաղկած ըլլալը, լրջութեամբ խօսուելու փաստ մը չէ. նոյնպէս Սաղմոսն ի Մշոյ եւ խաչն ի Սոսյ ժողովրդական առածն ալ (04.ԱՐՌ.485), որ կաթողիկոսութեան վաւերականութեան հետ կապ մը չունի, եւ Սիմեոնի ամուր փաստերէ գուր մնալը կապացուցան:

1683. ԴԱՐՁԵԱԼ ՆԱՄԱԿԸ

Սիմեոն աւանդական գրոյց մըն ալ կը յիշէ թէ Մովսէս Տաթևացին առաջարկած ըլլայ Կիլիկիոյ Մինաս կաթողիկոսին, թէ ես կամիմ կամաւ իմով հրաժարիլ յիմոյս բաժնէս, բայց զոր դուք կամիք եւ ուր հաճիք, անդ հաստատեցէք (04.ԱՐՌ.485): Մովսէսի խօսքերը ոչ պատմիչներ գրած են եւ ոչ գրաւոր յիշատակ մը կայ, որ անոնց իմաստը ճշդէնք, բայց եթէ անոնք Սիմեոնի յառաջ բերածին պէս ալ ըլլան, միայն Մովսէսի աթոռոյ միութեան համար անկեղծ եւ անշահասէր փափաքը կը հաստատեն, եւ աւելի ոչինչ: Վերջնական որոշումը ազգային ժողովով պիտի տրուէր հարկաւ, եւ ոչ Սիմեոնի նախորդին՝ Մինաս Կարմեցիի ազատ կամքով: Սիմեոն կանցնի պատասխանել Փիլիպպոսի դիտողութեան, թէ ընդէ՞ր ձեռնադրութիւն առնես ի մերում վիճակի

(04.ԱՐՌ.713): Իր արդարացման համար յանուանէ կը յիշէ իր նախորդներուն Եջմիածինի վիճակին համար ըրած ձեռնադրութիւնները. Խաչատուր Ուլմեցին՝ Ակնայ Վրայ, Տիրատուր Ստեցին՝ Անկիւրիոյ եւ Կ. Պոլսոյ Վրայ, Ազարիա Զուղայեցին՝ Կարնոյ, Եւղուկիոյ, Ամասիոյ, Մարովանի, Կաֆայի, Խարբերդի, Բաղէշի եւ Մուշի Վրայ, Յովհաննէս Այնթապցին՝ Մերտինի, Երգնկայի, Մարովանի, Պուլտանի, Իլվովի, Կաֆայի, Գոնիայի եւ Կեարիոյ Վրայ, Պետրոս Կարկառեցին՝ Չընքուշի, Մուշի եւ Եւղուկիոյ Վրայ, Մինաս Կարնեցին՝ Մերտինի, Երգնկայի, Սեբաստիոյ, Եւղուկիոյ, եւ Սուլումանաստրի Վրայ: Ձեռնադրեալներուն անուններուն ալ կը յիշէ Սիմեոն, բայց մենք զանց ըրինք բաւական սեպելով տեղերը ցուցնել, որով կորոշուին Եջմիածինի ներքեւ եղող վիճակները: Սիմեոն կը յաւելու թէ ասոնք միայն իր գիտցած ու տեսածներն են, եւ թէ ուրիշներ ալ պէտք է ձեռնադրուած ըլլան Ազարիայէ եւ Պետրոսէ, երբ Կիլիկիայէ մինչեւ Հին-Զուղա գացին վասն Երուսաղէմայ պարտուցն (04 ԱՐՌ. 714): Սիմեոն թերեւս իրաւունք ունենար ըսել, հայր իմ մինչեւ ցայժմ գործէ, եւ ես գործեմ (04. ԱՐՌ. 713) նախորդներս ձեռնադրեցին, ես ալ կը ձեռնադրեմ բայց յայտնի է որ եթէ շփոթ ժամանակներու մէջ եւ երթեւեկներու անհընտրութեան ատեն Եջմիածինի վիճակներ ստիպեալ դիմեցին Կիլիկիոյ աթոռին, ասով բնաւ կանոնական իրաւունք չէր կրնար հաստատուիլ, իսկ Փիլիպպոս պէտք կը ըզգար ուրիշ բարենորոգմանց հետ այդ կանոնական կարգերն ալ վերանորոգել: Սիմեոն կուզէ օգտուիլ Լամբրանոցիին գրածէն, թէ կաթողիկոսը ընդ ամենայն տեղիս ունի իշխանութիւն ձեռնադրելոյ եպիսկոպոս, սակայն չի մտածէր, որ Լամբրոնացին ազգի մը պետ կաթողիկոսին Վրայ կը խօսի, եւ ոչ պատահաբար կաթողիկոս անուն կրողներուն Վրայ: Փիլիպպոս իբր առարկութիւն կը դիմադրէ՝ Հալէպցի Սիմեոն մը ձեռնադրած ըլլալուն, յանդիմանելով թէ հան նախ զգերանդ յականէ քումնէ (04 ԱՐՌ. 715), սակայն չի յիշեր թէ այն ո՞ր վիճակին համար ձեռնադրուած է, վասնզի խնդիրին իիմը ձեռնադրելոյն վիճակն էր, եւ ոչ ծննդավայրը: Սիմեոն կանցնի մեղադրել բանադրանք արձակած ըլլալը Թորոսի դէմ, թէ ոչ կըսէ բոլոր Սիսէ ձեռնադրեալներն ալ պէտք էր բանադրէիր, նաեւ վախճանեալըն ի հող, որ սիրտդ պաղի (04 ԱՐՌ. 715), ինչ որ լուրջ պատճառաբանութիւն եւ օրինաւոր տրամաբանութիւն մը չէ:

1684. ՄԵՂԱԴՐԱՆՔԻ ԽՕՍՔԵՐ

Սիմեոն իր նպատակին համար բերուած փաստերուն չվստահելով, նիւթէն կը շեղի, եւ կանցնի Եջմիածինի աթոռին կրողմէն կատարուած գործերը մեղադրել: Կը սկսի յանդիմանել թէ Համազասպ եպիսկոպոսը զանազան տանջանօք սպաննել տուիք, Մարդակերաց Ճանձի եպիսկոպոսին ականջը կտրել տուիք, Սերկելեցի աբեղային ծածուկ անդամը կտրել տուիք, Գառնեցի աբեղան հաւատքէն ուրացուցիք, Զաքէոս աբեղան Ֆռանկ ընել տուիք, Սահակ կաթողիկոսը եւ Պողոս Վարդապետը տաճկցնել տուիք, Լեհաստանի Հայերը անհաղորդ եւ անթաղում թողուցիք (04.ԱՐՌ.716): Սակայն Սիմեոն անհիմն զրոյցներ հաւաքած է, զի Սահակի եւ Պողոսի համար ըսածին ճիշդ չըլլալը արդէն յիշեցինք (1656), Լեհաստանի համար ըսածն ալ բոլորովին եղելութեան հակառակ է: Համազասպ Հաւուցթառեցին իրաւ Մելքիսեդէկ մատնեց,

բայց սպանութիւնը յիշուած չէ (1633), իսկ մնացածներն ալ անծանօթ անուններ են, եւ Մարդակերաց եպիսկոպոսը յայտնի առասպել կը տեսնուի: Փիլիպպոսի կողմէ ակնարկուած սիմոնականութեան ամբաստանութիւնը, այսինքն կաշառքի համար գործած ըլլալը Սիմէոն իսպառ կը հերքէ, եւ իր անունին Սիմէոն, եւ ոչ Սիմոն ըլլալը կը պնդէ, որ սիմոնականութեան հետ առնչութիւնը հեռացնէ: Լամբրոնացիէն բերած վկայութիւնը անգամ մըն ալ կը կրկնէ, եւ Եջմիածինի աբեղաներէն մէկում Կ. Պոլսոյ մէջ 100 դուրուշանոց աւետարան մը իբր խզմէթ եւ վարձ իւրացնելը, Փիլիպպոսին երեսը կը զարնէ, իբրեւ անոր կողմէ կաշառակերութիւն (04.ԱՐՌ.716), որոնք կարեւորութենէ գուրկ խօսքեր են: Վերջէն կը հասնի Թորոսի ծեռնադրութեան պարագաները բացատրել: Կեսարացիին հետ Կ. Պոլիս գացած ատեն, Անկիւրիայի Ղուկաս եպիսկոպոսը կը մեռնի, Թորոսը կը ներկայացնեն, բայց չի ծեռնադրեր: Դարձին մինակ եղած ատեն նորէն կառաջարկեն, ինքն դիտել կու տայ թէ Եջմիածնի թեմն է Ենկիւրի քաղաքն, բայց ժողովուրդին պնդելուն Վրայ կը ծեռնադրէ, եւ կանցնի կերթայ: Կեսարցին լսելով կը նեղանայ, կերեւի թէ առաջին անգամ նա արգելած էր ծեռնադրութիւնը, բայց քանի ամիս ետքը Շահին Չէլէպի եւ Խօջայ Երեմիա՝ Թորոսը Կ. Պոլիս կը բերեն, եւ Կեսարացիին հետ կը հաշտեցնեն, աթոռին հախն եւ Եջմիածնի բաժինն վճարելով: Ասոր Վրայ Թորոս պատրիարքական նուիրակ կը դրկուի Ռումելի եւ Անատոլու, եւ տարիուկէն ու աւելի կը շրջի, եւ կրկին Անկիւրիա առաջնորդ կը դառնայ Կեսարացիին օրինութեան նամակաւ: Բայց ժողովուրդը չընդունիր, եւ այս պատճառով Սիմէոն Թորոսը իր մօտ կը կանչէ, որ կու գայ ու կը մնայ Սսոյ աթոռին մէջ: Այս ասանկ ըլլալով, կըսէ Սիմէոն, այլ քեզ ի՞նչ իլախայ մնաց, որ թուղթ ուղարկես եւ բանադրես, քանի որ Թորոսի հայրենիքը Գամրան է, այսինքն Գարաման, եւ մայրը Մելտինէէ է, եւ ինքն իմ թեմիս մէջ է (04.ԱՐՌ.719): Եթէ իրօք այս ամէնք լմննալէն ետքը գրած է Փիլիպպոս իր բանադրանքի կոնդակը, այլեւս անոր պէտք մնացած չէր ըլլար, քանի որ Սսոյ ծեռնադրեալը Սիս քաշուած էր: Հարկաւ Փիլիպպոս ալ այդչափը կրնար մտածել, ուստի կերեւի թէ կոնդակը աւելի կանուխ գրուած, եւ հասնիլը ուշացած է, կամ թէ Սիմէոն, ինչպէս ուրիշ տեղեր, այստեղ ալ պարագաները կը խառնակէ, որ իրաւացի խօսած երեւնայ:

1685. ՆԱՄԱԿԻՆ ՓԱԿՈՒՄԸ

Սիմէոնի նամակին վերջին մասը կծու յանդիմանութիւններ են Փիլիպպոսի հասցէին, ուր Աստուածաշունչէ քաղուած կտորներով կուրգէ իր խօսքերը վաւերացնել: Սեմեքերիմէ Եղեկիայի ուղղած պատգամէն կը բաղդատէ Փիլիպպոսի ընթացքը, անոր բերանը դնելով, թէ ահա զԱլիուանս, զԱլթամար, զԿոստանդնուպոլիս, զԵրուսաղէմ հնագանդեցուցեալ են, եւ որու ո՞ ես, որ ոչ հնագանդիս, յո՞ յուսացեալ ես (04.ԱՐՌ.721): Կըսէ, թէ Փիլիպպոս իր նուիրակութեան ատեն ամէն տեղ խօսվութիւն պատճառած, եւ շարունակ փախչելու ստիպուած է: Բաղէշ՝ իինգ վարդապետներու հետ, Վաճ՝ Յովսէփ ՄՈկացի վարդապետին հետ, Լիմ եւ Արճէշ՝ տեղացի եպիսկոպոսներու հետ, Կարին՝ Մինաս վարդապետի հետ, ամէն տեղ խօսվութիւն թողուցիր, կըսէ, բայց մեր երկիրն կարող չես ինչ առնել, հալովդ կացիր, զի այս երկիրս Օսմանցւոց երկիրն է

(04.ԱՐՌ.722). սոքա Օսմանցի են, թէպէտ այլազգի են, բայց ուղիղ դատաստան առնեն (04.ԱՐՌ.724): Բոլորովին անհարկի ակնարկ մը, խօսք խառնել ուզողներու սովորական ոճը: Կը յիշէ թէ Էջմիածինի նախորդ կաթողիկոսներ, Սիսէ կատարուած ձեռնադրութեանց մասին դիտողութիւն չեն ըրեր, ուստի կը հետեւցնէ, նոյնպէս եւ մեք կու ձեռնադրեմք, եւ ոչ խորեմք: Դարձեալ Էջմիածինի վրայ մեղադրանքներ կուտելու համար, կը յիշէ թէ Մովսէս՝ նամակ է գրեր պապին (04.ԱՐՌ.722), թէ Մելիքսեղեկէ մնացած միւռոնը թափեր են, թէ Էջմիածինի նուիրակներ՝ Պրուսա, Մանիստ եւ Զմիւռնիա՝ մեծապահոց մէջ բաց պատարագ են ըրեր, թէ Փիլիպպոս կեղծաւոր պահեցող մըն է, եւ թէ Էջմիածինի նուիրակներ միւռոնի համար սարկաւակութեան են մտներ (04. ԱՐՌ. 725): Բոլոր այս պարագաներ, եթէ Ճշմարիտ ալ ըլլան, Վիճակներու սեփականութեան խնդիրը չեն լուծեր: Վերջապէս իրեն գովեստը ընելով, փառասէր կամ ազահ, կամ յափշտակող կամ արծաթասէր, կամ կաշառառու չըլլալուն վկայ կը կոչէ Բերացիները, ուր այնքան տարի առաջնորդ մնացեր էր (04.ԱՐՌ. 726), կերեւի թէ Բերիացիներէ զատ բարեկամ չէ ունեցեր: Ահա Սիմէոնի նամակին վերլուծութիւնը, զոր ուզեցինք քիչ մը ընդարձակորէն քաղել, վասնզի ոչ միայն բաւականաչափ պատմական պարագաներ կը պարունակէ, որոնք լոյս կը սփառեն ժամանակին կացութեան եւ կենցաղավարութեան վրայ, այլեւ կը լուսաբանեն Կիլիկիոյ կաթողիկոսներէն ոմանց՝ մերթընդմերթ յայտնած մեծամտութիւնը, որով ինքզինքնին Ամենայն Հայոց օրինաւոր հայրապետութեան յաջորդ կը կարծեն, եւ Էջմիածինի Մայրաթուին վրայ իբր հակաթոր կը նային: Այս մասին իր կարգին խօսած ենք (1462), եւ անդրադառնալու պէտք չենք զգար:

1866. ՍԻՄԵՈՆ ԵՒ ՆԵՐՍԵՒ

Սիմէոնի նամակը ինչ արդիւնք ունեցաւ չենք գիտեր, եւ ոչ իսկ հասցէին դրկուած կամ Էջմիածինի հասած ըլլալը տեղ մը յիշուած է: Դավրիժեցին ալ բնաւ տեղեկութիւն չունի այդ միջադէպին վրայ, եւ կերեւի թէ Էջմիածինի մէջ Սիմէոնի նամակն իսկ չէ տեսեր: Բայց ինչ ալ ըլլայ եղելութիւնը, Փիլիպպոս խոհականութեամբ վարուած է խնդիրը չարծարծելով եւ պայքարը չբորբոքելով, համոզուածըլլալով թէ այսպիսի բնաւորութեան եւ լեզուագրութեան տէր մէկու մը հետ հնար չէր խօսք հասկնալ եւ հասկցնել, եւ բարեկարգական կանոններու վրայ համոզում գոյացնել: Սիմէոն բոլոր իր նամակին մէջ կանոններու յիշատակութիւն իսկ չըներ, եւ պատահական գործերը իբր ուղեցոյց կը նկատէ: Ըստ այսմ կաթողիկոսական Վիճակներու յարաբերական խնդիրները, որոնց վրայ Մովսէս ու Փիլիպպոս մտադրութիւն դարձուցած էին, իրենց շփոր կացութիւնը շարունակեցին մինչեւ Սիմէոնի մահը 1648-ին, որուն յաջորդեց Ներսէս Սեբաստացի, որ անգամ մը յիշուեցաւ Կ. Պոլսոյ գործերուն առիթով (1634), եւ որ աւելի խաղաղասէր եւ խոհական գաղափարներու տէր անձ մըն էր, եւ բարեկարգ յարաբերութեանց պէտքը կը զգար: Իրօք ալ անոր որով փոխադարձ պայմաններ կրցան հաստատուիլ Էջմիածինի եւ Սիսի աթոռներու միջեւ: Այդ յաջողութիւնը սովորաբար դիպուածի արդիւնք կը կարծուի, երկու կաթողիկոսներուն պատահմամբ Երուսաղէմ գտնուելէն առջեւ եկած (ՂԱՎ.254), սակայն

պարագաներու ուսումնասիրութիւնը կառաջնորդէ կարծել ինչպէս մտածած է եւ Աբէ Մխիթարեան (ԱԲԼ.145), թէ այդ համաձայնութիւնը կանխաւ պատրաստուած կարգադրութեան արդիւնք էր, մասնաւոր բանակցութիւններով Փիլիպպոսի եւ Ներսէսի մէջ հաստատուած, եւ լրացնելու համար չեզոք գետինի մը վրայ իրարու հետ տեսակցելնին որոշուած, եւ ժամադրութիւն ալ եղած, այնպէս որ Փիլիպպոս Երուսաղէմ գացած ատեն, Ճամբայ ելած կը գտնէ Ներսէսը (ՂԱՎ.254): Փիլիպպոսի Եջմիածինէ մեկնիլը տեղի ունեցաւ 1451-ին (ՂԱՎ.260), ամսաթիւը յիշուած չէ, բայց գարունին յառաջելուն կրնար ընել Երեւանէ Կարին Ճանապարհորդութիւնը, եւ պատշաճողութիւնը կը պահանջէր որ զատիկն ալ ըրած ըլլար, որ այն տայրի կը հանդիպէր մարտ 30ին: Փիլիպպոս բաւական Երկար ուղեւորութեան ձեռնարկած ատեն, պէտք էր որ յարմար մէկ մը տեղակալ նշանակէր Մայրաթուին գործերը հոգալու, եւ ձեռնարկած շինութեանց հսկելու, եւ որչափ ալ անունը տրուած չէ, սակայն Դավրիժեցին ըսելէն, թէ Յակոբ Զուղայեցին ի ժամանակս կաթողիկոսութեան Փիլիպպոսի, սկսաւ շինութիւններով զբաղիլ (ՂԱՎ.267), եւ թէ Գայիհանէի եւ Հռիփսիմէի վանքերուն նորոգութիւնները Փիլիպպոսի բացակայութեան ատեն կատարուած են (ՂԱՎ.253), կրնանք հետեւցնել թէ նոյն ինքն Յակոբ Զուղայեցին, Փիլիպպոսի յաջորդը, անոր տեղակալն ալ եղաւ բացակայութեան միջոցին: Պէտք է եւս դիտել, թէ նախորդներու օրով այսպիսի պարագաներու մէջ, օծեալ աթոռակից մը կը գրուէր, ինչպէս ըրին Յովիաննէս Աջակիրը (1513) եւ Ստեփանոս Սալմաստեցին (1549), սակայն աթոռակցութեան սովորութիւնը Մովսէս Տաթեւացիէ միանգամ ընդ մսիշտ ջնջուած ըլլալով, Փիլիպպոս ալ զայն չուզեց վերանորոգել, եւ լոկ Եպիսկոպոս տեղակալի յանձնեց Մայրաթուոյն գործերը: Գրչագիր աւետարանի մը յիշատակարանը 1653 թուականին, ի կաթողիկոսութիւն տէր Անանիայի գրած մլալէն (ԹՇՈՐ.Բ.340), որ եւ Ճիշդ Փիլիպպոսի բացակայութեան թուականին կը համեմատի, հնար էր հետեւցնել, թէ այս անունով աթոռակից մը գտնուած ըլլայ Եջմիածինի մէջ, սակայն Դավրիժեցին եւ ուրիշներուն այս անունով մէկ մը չյիշելնէն, եւ ուրիշ աթոռներու վրայ ալ այս անունով կաթողիկոս չգտնուելէն, պարզապէս շփոթութեան հետեւանք կը նկատենք Անանիա կաթողիկոսի մը յիշատակութիւնը: Առ առաւելն կաթողիկոսութեան բացակայութեան միջոցին տեղապահութեան վրայ կրնար մեկնուիլ. սակայն այն ալ չենք համարձակիր անդել՝ միակ եւ շփոթ յիշատակութեան մը հիմնուելովը:

1687. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՅԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

Փիլիպպոս Եջմիածինէ մեկնեցաւ բազում ամբոխի, վարդապետօք եւ Եպիսկոպոսօք, եւ քահանայիւք եւ սպասաւորօք, որոնց միացան բազում վարդապետք եւ Եպիսկոպոսք եւ իշխանք, ի քաղաքաց եւ ի գաւառաց (ՂԱՎ.253), այնպէս որ քանի մը հարիւր ուխտաւորներու մեծ կարաւան մը կազմուեցաւ: Կոստանդնուպոլսոյ Հայկական ժողովուրդք՝ իմանալով Փիլիպպոսի ուղեւորութեան լուրը, փութացին մեծ Եպարքոսին դիմել, եւ պարտուածած պաշտպանութեան միջոցները խնդրեցին իրենց կաթողիկոսին համար: Օսմանեան կառավարութիւնն ալ հաւանեցաւ տալ նոմոս թագաւորական կնքով, եւ նշանակել անոր մօտ թագաւորական ծառայ ի դրանէ

թագաւորին, որպէսզի ցորչափ նա Օսմանեան հողին վրայ գտնուի, պարտուապատշաճ յարգանքն ու խնամքն ընծայուի տեղական իշխանութեանց կողմէն: Յատուկ պաշտօնեան արքունի հրովարտակին հետ հանդիպեցաւ Փիլիպպոսի Կարնոյ մէջ, եւ անկէ ետքը միշտ անոր ընկերացաւ շարունակ երկու տայրի, մինչեւ որ հասոյց Փիլիպպոսը ի սուրբ Էջմիածին, եւ Մահմատղուլի խան Երեւանի կուսակալէն առեալ թուղթ նշանի եւ ազատութեան՝ դարձաւ ի դուռն թագաւորին իւրոյ՝ ի Կոստանդնուպոլիս (ՂԱՎ.254): Կարինէ Երուսաղէմ ցամաքային ուղեւորութեան մէջ, Փիլիպպոսի հանդիպած քաղաքները որոշակի չեն, եւ ուղեւորութեան տեսողութիւնն ալ ցուցուած չէ, բայց նկատելով որ բոլոր գլխաւոր տեղեր պիտի փափաքէին կաթողիկոսին օրինութիւնը վայելել, եւ կաթողիկոսն ալ պիտի ուզէր նորէն հանդիպի այն տեղեր, ուր նուիրակութեամբ գտնուած էր, պէտք է ենթադրել, թէ ոչ ուղիղ գիծով կրցաւ յառաջել, եւ ոչ ալ հասարակ կարաւանի ճամբով կրցաւ երթալ, որով հազիւ 1651 աշունին կրնար Փիլիպպոս Երուսաղէմ հասնիլ: Դաւիթ Եւղոկիացի երեց մը, որ 1651-ին կատարած ուղեւորութիւնը ճիշդ օրագրութեամբ կը պատմէ, նոյն տարւոյ նոյեմբեր 30-ին հասած է Հալէպ, եւ անդ տեսած է զհայրն հանուրց զսրբազան կաթողիկոսն, եւ անոր օրինութիւնը առած, եւ այն օրեր հոգեւոր տէրն ի սուրբ Երուսաղէմ է զացած (ՏԱԸ.84): Ուրիշ յիշատակագիր մըն ալ կըսէ, թէ Հայոց 1101 թուին Փիլիպպոս եւ Ներսէս իրարու հանդիպեցան Բերիոյ մէջ, եւ գնացին ի հետ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ (ՏԱԸ.442), եւ պէտք է դիտել որ 1101-ի ամանորը 1651 հոկտեմբեր 10-ին կիյնար: Ըստ այս մեծ տօներուն մօտ Երուսաղէմ հասած կըլլան: Երուսաղէմի պատրիարք կը գտնուէր այդ միջոցին Աստուածատուր Տարոնեցի, Գրիգոր Պարոնտէրի աշակերտներէն (1650), որ անոր յաջորդած էր 1645-ին (ԲԱՌ.54), եւ իր նախորդին նման շինարար ծեռնարկներ կատարած, բայց եւ ծանր հակառակութիւններ կրած, ոչ միայն արտաքիններէն, այլ եւ ներքիններէն, մինչեւ իսկ զինքն պաշտօնանկ ընելու չափ 1649-ին (ԱՍՏ.Ա.338), պատրիարքութեան բարձրացնելով Եղիազար Այնթապցին (ԲԱՌ.55), այդ յախուրն ձգտումներու եւ անդադար յուզումներու մարդը, որուն գործերը մեզ երկար պիտի զբաղեցնեն: Բայց Աստուածատուր կրցաւ կառավարութեան ծեռքով նորէն իր աթոռը դառնալ 1650-ին (ԱՍՏ.Ա.338), եւ ինքն էր պատրիարքական աթոռի վրայ, երբ միասին Երուսաղէմ հասան Փիլիպպոս եւ Ներսէս: Իրաւ, ինչպէս դիտել տուինք, աւելի մեծ եւ կարեւոր գործի նպատակով կու զար Փիլիպպոս Երուսաղէմ (1586), բայց նա զանց չըրաւ տեղական գործերու ալ մտադրութիւն դարձնել, ներքին բարեկարգութիւններ հաստատել, եւ պիտանի շինութիւններ կատարել: Այս կարգին նշանաւոր են Ս. Յակոբեանց տաճարին յատակին սալարկը երանգ երանգ վիմօք, եւ աւագ խորանի բեմին բարձրացումը (ՂԱՎ.254): Փիլիպպոս օտարներու կողմանէ ալ շատ պատուուեցաւ, Տաճիկ կուսակալը, Յոյներու պատրիարքը, ու Լատիններուն վանքին պետը, բազում սիրով եւ մեծաշուք փառօք ընդունէին եւ պատուիին զնա (ՂԱՎ.254):

1688. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Երկու կաթողիկոսութեանց միշեւ տիրող գրգռութեանց ջնջուիլը, եւ կանոնաւոր

յարաբերութիւնները հաստատելու ջանքը, որ վերջ պիտի տար շատ մը անտեղի միջադէպներու, եւ պիտի դադարեցնէր Սիմէոնի նամակին մէջ արտայայտուած զգացումները, ըսենք, կանխաւ բանակցութեանց նիւթ եղած եւ միայն որոշման մը պէտքը կը մնար: Այդ նպատակին պիտի ծառայէր Երուսաղէմի գումարումը. թէպէտ կատարեալ ծանօթութիւններ չունինք մանրամասնութեանց վրայ, ուստի հատուկսոր յիշատակարանէ պէտք է քաղենք ինչինչ տեղեկութիւններ: Մարտիրոս Ղրիմեցիէ գրուած ոտանաւոր մը՝ ներկաներուն թիւն ու անունները կու տայ (ՂՐՄ.): Փիլիպպոս կաթողիկոսի հետեւորդ վարդապետներէն կը յիշուին, Դաւիթ Շօշեցի, Բարսեղ Շօշեցի, Ներսէս Տաթեւացի, Առաքէլ Շոռոթեցի, Գաբրիէլ Երեւանեցի, Յոհան Երեւանեցի, Յովհաննէս Մուղնեցի Տիգրանակերտի առաջնորդ, Յովհան Արզնեցի, Մինաս Եւդոկիացի Գաղատիոյ առաջնորդ, Գրիգոր Վանեցի, Աւետիս Վանեցի, Խաչատուր Բաղիշեցի, Թորոս Կեսարացի, եւ Նիկողոս Կեսարացի: Ներսէս կաթողիկոսի հետեւորներէն կը յիշուի միայն Խաչատուր վարդապետ Բերիոյ առաջնորդ: Թեմակալ Եպիսկոպոսներէն կը յիշուին, Սահակ Վանայ, Մարկոս Սասնոյ, Յովհաննէս Ակնայ, Ստեփանոս Մոկաց, Միքայէլ Բաղիշոյ, եւ Պետրոս Սոյ: Երուսաղէմի միաբաններէն Աստուածատուր պատրիարքէն զատ կը յիշուին, Խաչատուր Չնքուշեցի, Առաքէլ Բաբերդցի, Թորոս Եպիսկոպոս եւ Ոնոփրիիս Լեհացի: Ժողովականաց ամբողջ թիւը եղած է 63, այսինքն 2 կաթողիկոս, 18 վարդապետ, 8 Եպիսկոպոս, եւ 35 կրօնաւոր, որ է արեղայ: Քահանաներ եղած են Վաթուն եւ այլ աւել, իսկ ժողովրդական ուխտաւորներ հազար կամ այլ աւել, որոնք կերպով մը անցած կը նկատուին ի թիւ ժողովին, իբր զի ընդհանուր ազգային հաւանութեամբ հաստատուեցաւ երկու աթոռներու հաշտութիւնը:

1689. ԳՈՒՄԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Երուսաղէմի մէջ տրուած որոշմանց եւ հաստատուած կանոններուն նկատմամբ, Դավրիժեցիէն ունինք միայն 13 կանոններու պարունակութիւնը, որ կերեւի թէ բուն իսկ ստորագրեալ պատճէնը չեն, զի Դավրիժեցին ալ զորս համառօտիւ նշանակեցից նախաբանով յառաջ կը բերէ (ՂԱՎ. 255): Յիշեալ կանոններուն ժողովական ոյժ կրնայինք տալ, իիմնուելով Դավրիժեցիին ժողովզումարեալ բացատրութեան, բայց դժուար կը նկատենք ընդհանուր ազգային ժողովի հեղինակութիւնը տեսնել Երուսաղէմի գումարումին մէջ, քանի որ ընդհանուր իրաւուր եւ ամէն կողմերէ հաւաքուած ժողով մը չէր կազմուածը, որուն մասնակցած են Փիլիպպոսի եւ Ներսէսի հետեւորդները եւ Երուսաղէմի վանքը գտնուողները: Իսկ քահանաներ եւ աշխարհականներ եղած են, պատահմամբ գտնուող ուխտաւորներուն գլխաւորները: Հետեւապէս աւելի քան բուն եւ ազգային ժողովական գործ, իբր երկու աթոռներու մէջ համաձայնութեան դաշնագիր մը ի դէպ է նկատեալ յիշեալ 13 գլուխները: Այսու հանդերձ կը համաձայնինք այդ կանոններուն վրայ՝ պաշտօնական եւ կանոնական նշանակութիւն տեսնալ: Իբր զի այդ գլուխներուն գլխաւոր նպատակակէտը եղած է սէր եւ միաբանութիւն երկուց աթոռաց կաթողիկոսացն Եջմիածնի եւ Սոյ (ՂԱՎ. 255), որպէսզի հնար ըլլայ առջեւն առնել այն անկարգութեանց եւ գեղծումներու, որոնք տիրած էին երկու աթոռներուն իրարու ձեռքէ իրաւունք

Եւ հասոյթ խլելու մրցումն: Իսկ անկէ յառաջ եկած հակառակութենէն, կօգտուիին անհատներն ալ իրենց ապօրինութիւնները գեղերեսելու համար: Այդ մասին աւելի մեղադրելի էր Սսոյ աթոռը, որ ինչպէս տեսանք Սիմէոնի նամակէն, Մայրաթոռի իրաւունքները եւ հեղինակութիւնը կուզէր ջնջել, եւ իրեն համար օգտակար պարագայ մը կըլլար Էջմիածինի աթոռին Պարսիկ տիրապետութեան ներքեւ գտնուիլը, եւ Պարսիկ տէրութեան Օսմանեանին հետ պատերազմի կամ թշնամութեան մէջ լինելը: Ասով Սիս կը քաջալերուէր Օսմանեան վիճակներու վրայ ոտնձգութիւններ ընել, եւ Օսմանցինները գովելու ցոյցերու դիմել, ինչպէս Սիմէոն ալ ըրած էր (1685): Այդ գեղջումներուն դարման տանիլը Մովսէս ալ մտածած էր, բայց իրեն անհնար էր եղած երկու տէրութեանց թշնամութիւններուն շարունակելուն պատճառով, իսկ Փիլիպպոս ուզեց օգտուիլ 1639-ին հաստատուած Երեսնամեայ խաղաղութենէն (1680) եւ անով զօրացնել առաջին քայլը՝ զոր առած էր Թորոս Անկիրացիին ձեռնադրութեան դէմ ելլելով (1681): Իսկ անկէ ետքը պէտք եղած էր երկայնամտել, որպէսզի խոհական մէկ մը յաջորդէ յամառ եւ յախուրն Սիմէոնին:

1690. ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Երուսաղէմի մէջ երկու կողմերու հաւանութեամբ հաստատուած 13 գլուխներու ամփոփումը հետեւեալն է, զոր կը քաղենք Դավրիժեցիէն (ԴԱՎ. 255-256): 1. Իրաքանչիր կաթողիկոսական աթոռ իր վիճակայինը եպիսկոպոս ձեռնադրէ իր վիճակներուն համար: Եթէ իր վիճակային չեղողը ձեռնադրէ, իր վիճակին մէջ տեղաւորէ եւ մէկուն ձեռնադրածը միւս աթոռին մէջ անընդունելի լիցի: Այս կանոնն է որին զօրութեամբ Կիլիկիա ձեռնադրուած եպիսկոպոսները Էջմիածինի վիճակներուն մէջ վարչական պաշտօնի չեն կոչուիր, բայց եթէ Էջմիածինի աթոռին պաշտօնապէս միաբանելով: 2. Մէկ աթոռէն ձեռնադրուածը, միւս աթոռին դիմել մի համարձակեսցի: 3. Առանց ժողովուրդի խնդրանքին եւ առանց վկայականի մի ձեռնադրեսցի ոք յեպիսկոպոսութիւն: 4. Որեւէ պատճառով եպիսկոպոս մը ուրիշ եպիսկոպոսի վիճակը մի յիշատակեսցէ: 5. Մէկ վիճակի վրայ երկու եպիսկոպոս կամ երկու առաջնորդ չըլլայ, բայց թէ կարի մեծ ինչ պատճառ ի մէջ զայցէ: Ըստ այսմ թեմակալի մը կենդանութեան ուրիշ թեմակալ պիտի չձեռնադրուի, բայց եթէ առաջինը հեռանայ, կամ ծանր պատճառով մը հեռացուի: 6. Եպիսկոպոսներ իրենց վիճակային չեղողը չձեռնադրեն, եւ եթէ համարձակին, լուծցին ինքն եւ իւր ձեռնադրեալն, որ է լսել եպիսկոպոսը թեմակալութենէն զրկուի, եւ ձեռնադրուած քահանային չկարենայ քահանայութիւն ընել: Այդ գլուխը այնպէս պէտք է իմանալ, որ եպիսկոպոսը ուրիշ վիճակի համար քահանայ չձեռնադրէ, եւ եթէ ոչ վիճակայինը ձեռնադրէ՝ իր վիճակին մէջ տեղաւորէ: 7 Եպիսկոպոս մը որ առանց իր կաթողիկոսին հրամանին, կաշառօք եւ այլազգեաց բռնութեամբ վիճակի մը տիրանայ, լուծեցի ի կարգէն: 8. Մեծ վարդապետը ուրիշի իշխանութիւն վարդապետութեան չտայ, եթէ նուիրեալը չըլլայ կատարեալ եւ առաջինութեամբ եւ վկայեալ յամենեցուն: Յատնի է. թէ վարդապետութիւն տալու իշխանութիւնը օրինօք մեծ վարդապետներուն էր, եւ ոչ եպիսկոպոսներուն, զի ուսումնական աստիճան էր եւ ոչ եկեղեցական գեռնադրութիւն: Այժմեան սովորութեամբ կը պահանջուի որ տուողը եպիսկոպոս եւ ծայրագոյն վարդապետ ըլլայ միանգամայն: Իսկ

ընծայեալին համար դիտելի են չորս պայմանները, ուսումն, առաքինութիւն, տառիք, եւ օրինաւոր վկայութիւն: 9. Քահանաներ եւ ուրիշ ժառանգաւորներ, այսինքն սարկաւագներ եւ դպիրներ, իրենց եպիսկոպոսէն ձեռնադրուիխն, իրենց ժողովրդեան հաւանութեամբ, իսկ եթէ այսպէս չըլլայ, կարգալոյթ ըլլան: 10. Եպիսկոպոսներ, զիրաւուն եւ հասոյքս որ ի ժողովը ըրդենէն՝ գանձեն ըստ հրամանի հայրապետական կանոնաց, որով վերջ գտնեն տրտունջ եւ տժգոհութիւն, որոնք յուով եւ հանապազ կը լսուին: 11. Քահանաներ ալ իրենց մեջ, իրարու զծուին եւ զիահասոյթն չափշտակեն, ոչ այլազգեաց բռնութեամբ եւ կեղծաւոր բարեւութեամբ, հակառակ պարագային յափշտակողը լուծցի ի կարգէն: 12. Ամուսնութեանց առթիւ, նշան տալու ատենէն զգուշանան, առանց բազում քննութեան չձեռնարկեն, եւ ոչ ալ կատարեն առանց գիտելոյ առաջնորդին, այլ քահանաներ բազում աւուրս, այսինքն քանի մը անգամ ի մէջ եկեղեցւոյն ծանուցեն առ հասարակ ամենեցուն, որպէս զի եթէ ազգացեղութեան պարագայ մը կայ, գիտցողը յայտնէ, եւ եթէ ոչ զացի ազգացեղութիւն ի մէջ նոցա, այն ատեն նշանադրութիւնը կատարեն կանայք կամ ժողովրդականք կամ երիցունք: Այդ վերջին կտորը կը ցուցնէ, թէ պէտք չէ նոյն իսկ ընտանեկան կատարել առանց բազում քննութեան եւ առանց գիտելոյ առաջնորդին, որպէսզի ետքը աւելորդ դժուարութիւններ չծագին: 13. Այդի քահանաներ, եթէ իցէն պարկեշտք եւ ծերք, եւ կամ ունիցին մանկունս սնուցանելոյ, քահանայական պաշտօննին շարունակեն, թէ ոչ՝ զիասցէն ի վանս եւ յանապատս, եւ եթէ չեն երթար՝ ի ժառանգութենէն եւ ի կարգէ հրաժարին: Որով կը հաստատուի թէ քահանաներու կրկին ամուսնութեան համար՝ անհրաժեշտ է կարգէն հրաժարելու պայմանը, եւ ներելի չէ կրկին ամուսնանալ եւ եկեղեցական մնալ:

1691. ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

Յիշուած կանոններուն մեծ մասը եւ գլխաւորները նպատակ ունին երկու աթոռներու միջեւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանց մասին եղած խնդիրները լուծել: Մնացեալներն ալ երկրորդաբար նոյն խնդիրներուն հետ կապ ունին՝ քահանաներու եւ ամուսնութեանց ձեւերը ճշդելով: Կանոնները պարզ են արդէն եւ ինչինչ բացատրութիւններ ալ արդէն տուինք, բայց երկու դիտողութիւններ եւս պիտի աւելցնենք: Առաջինն է, որ բաղձալի էր երկու աթոռներուն սեփական վիճակներուն վրայ որոշ տեղեկութիւններ տրուած տեսնալ: Այս մասին փոքրիշատէ գաղափար մը կրնայ կազմուիլ այն վիճակներու յիշատակութեամբ, զոր քաղեցինք Սիմէոնի նամակէն (1683), թէպէտ գիտենք, թէ փոփոխութիւններ տեղի ունեցած են զանազան ատեններ: Ըստ այսմ Սեբաստիայի երեմն Կիլիկիոյ թեմ եղած ըլլալուն գրոյցը՝ կը ստուի Սիմէոնի յառաջ բերած վիճակներու անուններէն, որոնց մեծ Սեբաստիան որոշակի իբր էջմիածինի վիճակ յիշուած է (1683): Սիւս դիտողութիւննիս է, որ եղած կարգադրութիւններէ այնպէս իմն կարծել կու տան, թէ երկու աթոռներ մէկ գիծի վրայ ըլլան, որոնք իբր հաւասար հաւասարի հետ կը պայմանաւորուին, եւ Մայրաթութիւն գլխաւորութեան մասին ակնարկ մը չըլլար: Այդ կէտը Աբէլ Մխիթարեանի ալ աչքին զարկած ըլլալով, կը կարծէ թէ Փիլիպպոս պարտաւորուցեաւ զիջանիլ իբր ի դաշնակցութիւն ընդ Սսոյ, կամ թէ Փիլիպպոս անձարացեալ յանձն առեալ է այդ պայմանները,

գլխաւորապէս վախնալով Սսոյ մէջ տիրող լատինասէր ուղղութենէն (ԱԲԼ. 146): Իսկ մենք կը կարծենք թէ ոչ զիջողութեան եւ ոչ անձարացեալ յանձնառութեան, այլ լոկ խոհական լռութեան եղանակը գործածած է Փիլիպպոս: Այնչափ մեծ էին Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանց, եւ քահանայական իրաւանց, եւ ամուսնական զեղծման մասին տեղի ունեցած անկարգութիւնները, որ պէտք չէր գործը կնճռոտել, նուիրապետական իրաւասութեան խնդիր մըն ալ բարոելով: Միև կողմէն այդ կէտը այնչափ յայտնի է իր իսկութեան մէջ, որ գլխաւոր հայրապետութիւնը հնար չէր երկութի վերածել, առանց Հայոց Եկեղեցին ալ կիսելու, իսկ Եջմիածինի աթոռին գլխաւորութիւնը եւ Ամենայն Հայոց Հայրապետական իրաւունքը ճանչցուած էր բոլոր հայութենէն: Դավրիժեցին զանց չըներ այդ բարձր իրաւասութիւնը շեշտել, երբոր կը գու թէ Փիլիպպոս ինքն կազմեց այդ կանոնները, եւ քարոզեաց ամենայն աւուր առաջի ամենեցուն (ՂԱՎ.256), եւ թէ ամէնքը՝ Եկեղեցականք եւ աշխարհականք, Ներսէս կաթողիկոսը եւ Աստուածատուր պատրիարքը միասին, միաբանութեամբ խոնարհեցան ի հրամանս հայրապետին Փիլիպպոսի (ՂԱՎ. 255), եւ ձեռնադրեցին եւ կնքեցին, եւ կամակար յօժարութեամբ առին օրինակն, եւ տարան յաշխարհն իրեանց (ՂԱՎ.257): Երուսաղէմի գումարման եւ կանոններուն որոշ թուականը յիշուած չէ, միայն ըստուած է թէ Փիլիպպոս Եկաց յԵրուսաղէմ ամիսս չորս (ՂԱՎ. 254), եւ այս հաշուով 1652 տարւոյն մեծպահքին մէջ լրացած կըլլայ այդ մեծ գործը, այն է, սէր եւ միաբանութիւն երկուց աթուոց (ՂԱՎ. 255): Ժողովին տեղւոյն մասին, թէեւ Ղրիմեցիի ստանաւորի մէջ կը կարդանք, թէ ի սուրբ Ծննդեան յանբանից այրին, մեծ փափաքանօք անդր գումարին, սակայն դժուար է այդ խօսքը ժողովատեղիին վրայ իմանալ, եւ յարմարագոյն է Ս. Յակոբեանց Մայրավանքին մէջ գումարուած ըսել. Փիլիպպոս հազիւ կրցած կըլլայ Զատիկէ Ետքը, որ ապրիլ 18-ին կը հանդիպէր, Երուսաղէմէ մեկնիլ եւ Կ. Պոլիս գալ: Անցողակի յիշենք թէ Ղրիմեցիին տասնաւորին մէջ Հայոց 1101 թուականը, Քրիստոսի 1654 տարւոյն համեմատուած է, որ Անեցիին եւ այլոց ոմանց յատուկ տոմարական սխալ մըն է երկու տոմարներու 553 տարի տարբերութիւն դնել, եւ պէտք է բռնենք 1652 տարին՝ իբր Երուսաղէմի ժողովին թուական, զի 1654-ին Փիլիպպոս արդէն Եջմիածին դարձած էր:

1692. ՂԱՒԹ ԱՐԵՒԵԼՑԻ

Փիլիպպոս ուրիշ մեծ գործ մըն ալ միտք դրած էր Եջմիածինէ մեկնելու առթիւ, այսինքն է Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան մէջ տիրող շփոթութիւնները եւ խօսվութիւնները վերջացնել, եւ այս պատճառով հազիւ թէ Երուսաղէմի մէջ Կիլիկիոյ խնդիրը աւարտեց, ենուտ ի նաւ եւ ծովով գնաց ի Կոստանդնուպոլիս (ՂԱՎ.257): Բայց մենք պէտք է ես դառնանք Կոստանդնուպոլսոյ անցուդարձը պատմելու: զոր պահ մը աչքէ վրիպեցուցինք, Կեսարացի Գրիգորի մահէն, այսինքն 1636-էի ի վեր (1672) այնտեղի գործերուն ինքնիր մէջ ծեւ մը առած մլալուն պատճառով: Կեսարացիին յաջորդած էր Զաքարիա Վանեցին, երեք օրաւոր մրցակիցներուն վերջինը, որ ինքն ալ կրցաւ իր պատրիարքութիւնը վարել մինչեւ իր կեանքին վերջը 1639-ին (11. ԱՍՍ. 76), ինչչափ ալ սխալմամբ 1617 տարին կարդացուի Իւսկիւտարի գերեզմաննոցին մէջ, իր տապանագիրին վրայ, որ դար մը Ետքը դրուած կամ գրուած է, եւ

Զաքարիայի իր կենդանութեան նուիրած խաչին թուականը՝ շփոթուած է մահուան թուականին հետ (11. ԱՄՍ. 78): Զաքարիայի վերջին պատրիարքութեան միջոցն ալ առանց նշանաւոր եղելութեան անցած է: Զաքարիայով վերջացաւ Երկարատեւ պայքարի մը շրջանը, սակայն Կ. Պոլիս հանդարտութիւն չգտաւ, վասնզի Հռոմի կողմէն աւելի սաստիկ գրգռուեցան արեւելեան հնաւանդ քրիստոնէութեան ծուլելու ժիգերը: Այդ նպատակին աւելի հետամուտ եղողն էր Ուրբանոս Ը. պապը, որ 1626-ին Պետրոս Ավիտաբոլ (Pietro Avitabole) թէաթինեան կրօնաւորին գլխաւորութեամբ, քարոզիչներ յիած էր Կովկասի Երկիրները (ԿԱԼ. 120), Վրաց եւ սահմանակից Հայոց մէջ հռոմէականութեան տարածելու պաշտօնով: Անոր գործակից յղուեցաւ 1636-ին Կուենէս Կլանոս Սորենտացի (Elemente Galano da Sorrento) (ԿԱԼ. 173), ուրիշ թէաթինեան կրօնաւոր մը, որ հազիւ տարիէ մը, որ հազիւ տարիէ մը 1637-ին հասէր էր իր տեղը (ԿԱԼ. 175), եւ երեք տարիի չափ այն կողմները մնալէ եւ հայերէն սորվելու աշխատելէն ետքը 1640-ին հրաման ստացաւ Կոստանդնուպոլիս անցնիլ, իբր միակ քարոզիչ Հայոց ազգին, ինչպէս ինքն կը գրէ (ԿԱԼ. 179): Կ. Պոլսոյ մէջ Զաքարիայի մահուանէ ետքը պատրիարքութեան ընտրուած էր Դաւիթ Արեւելցի, նուիրակ Էջմիածինի եւ հայադաւանութեան ջերմ պաշտպան, Կեսարացի Գրիգորի ուղղութեան հետեւող: Սակայն չէր վերջացած լատինասէրներու խմբակը՝ Խորին հետեւողներուն մնացորդներով կազմուած, որոնք իրենց նպատակին աշխատելէ չէին դադարած, այն է նախապէս պատրիարքութեան տիրանալ, որ յետոյ իրենց միտքը կարենան իրականացնել: Իսկ պատրիարքութեան տիրանալու միջոցներն էին, պետական անձերը շահելու կերպեր եւ առատարար կաշառքներ: Պետական պաշտօնեաներէն ալ իւրաքանչիւրը՝ ունէր իր Հայազգի սեղանաւորը, իբրեւ գանձող եւ իբրեւ միջնորդ եւ պաշտօնէից փոփոխութեամբ շատ դիրին կըլլար պատրիարք ալ փոփոխնել: Ըստ այսմ Դաւիթ Արեւելցիի հակակիրներուն դժուար չեղաւ, օր մը զայն գահընկեց ընել, եւ իրենց մտերիմներէն Կիրակոս եւ Երեւանեցին պատրիարքութեան բարձրացնել 1641-ին (ՉԱՄ. Գ. 622): Անոր օրով Կալանոս Կ. Պոլիս կը հասնի (ԿԱԼ. 179):

1693. ԿԻՐԱԿՈՍ ԵՐԵՒԱՆԵՑԻ

Կալանոս Երկու միջոցներ գործածեց Հայերուն մօտ ընդունելութիւն գտնելու եւ տակաւ անոնք շահելու համար, գործակցութեամբ այն խմբակին, որուն լատինասէր ուղղութիւնը արդէն ծանօթ էր: Դալաթիա թաղին մէջ, եւ կաթոլիկութեան ջերմ պաշտպան՝ Տըլահէյ (Jean de la Haye) գաղղիական ռեսպանին հովանաւորութեամբ, ուսուցչութեան սկսաւ լեզուական եւ գիտական նիւթերու, եւ իր հայախօսութիւնը մեծապէս կը նպաստէր Հայ աշակերտներ շատցնելու իր շուրջը, քանի որ Հայերն ալ Եւրոպական ուսմանց ծարաւի էին եւ կարօտը կը քաշէին: Միևս միջոցն եղաւ իր քիչուշատ բժշկական հմտութիւնը, որով դեղեր կը պատրատէր, եւ պաւանդներ կը մատակարարէր բաւական յաջողութեամբ: Կալանոսի աշակերտողներուն մէջ Հայեր ալ կային, եւ յանուանէ կը յիշուին Խաչատուր Սեբաստացի, Թովմաս Բերիացի եւ Պօղոս Տիվրիկցի վարդապետներ, որոնց Կալանոս գիտութեանց կերպարաննին ներքեւ հռոմէադաւան թելադրութիւններ ալ կ'ընէր եւ սկոլաստիկեան արուեստակեալ ձեւերով դաւանական կէտեր կը

բացատրէր՝ Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութեան հակառակ: Կալանոսի աշակերտներուն միջոցով Կիրակոս ալ Կալանոսով կը հետաքրքրուէր, յարաբերութեան ալ կը մտնէր, դաւանական կէտերու մասին կարծ իքներ կը հարցնէր, բայց միշտ գրաւոր կերպով, երես առ երես տեսութենէ զգուշանալով, կասկածելի չըլլալու համար: Այդ յարաբերութեանց յատուկ միջնորդն էր Յովիաննէս վարդապետ մը, որ Հռոմի մէջ ուսմունքը լրացնելէն Ետքը Արեւելք որկուած էր: Կալանոս կը գրէ թէ Կիրակոս այնչափ հիացած էր իր հմտութեանը վրայ, որ զինքն Նոր Աթանաս մը եւ նոր կիւրեղ մը կանուանէր, եւ հայերը կը քաջալերէր իրեն մօտ աշակերտիլ եւ զարգանալ (ԿԱԼ. 179): Կիրակոս կալանոսի հետ տեսակցելու բուռն տենչը գոհացնելու համար, օգտուեցաւ Ասիակողման վիճակներու այցելութեան ելլելու առիթն, եւ երբ Իհևկիւտար անցաւ, իբր թէ հիւանդացաւ, եւ լատին կրօնաւոր բժիշկը դարմանի համար բերել տուաւ: Այն տեղ Կալանոսի լաւ անդունելութիւն կընէ եւ զիշերելու կը պահէ, եւ երբ կը գրէ Կալանոս, պատրիարքին մարդիկը արբեցութեամբ կը քնանային, մենք իրարու հետ, իր հօրը եւ եղբօրը ներկայութեամբ, հաւատքի խնդիրներով կը զբաղուէինք(ԿԱԼ.179): Միեւնոյն գիշեր հաւատոյ դաւանութեան գիր մը կը պատրաստէ Կալանոս, զոր Կիրակոս կը ստորագրէ, գիր մըն ալ Գաղղիոյ դեսպանին որ գիրը պապին հասցնէ եւ կողմէն ալ միջնորդէ, այն խոստմամբ, որ երբ պատեհը գտնէ բոլոր ազգը հօռմէադաւանութեան առաջնորդէ: Այդ նպատակով Կիրակոս պապէն կը խնդրէր ալ որ Կալանոսը Կ. Պոլիս թողու եւ պէտք եղած միջոցները շնորհէ: Այդ օրուան գրութեան թուականն է 1641 նոյեմբեր 5 (ԱԶԱ. 125), իսկ Փրոբականտայի գահերէցին կողմէն Կիրակոսին ուղղուած պատասխանը (ԿԱԼ. 180), եւ Կալանոսի ուղղուած իրամանագիրը (ԿԱԼ. 128) 1742 մայիս 21- 31 թուականը կը կրեն: Կիրակոս Երեւանեցիին այդ գիրը հօռմէադաւաններու կողմէն մեծ փաստ մը կը սեպուի իրենց ուղղութեան (ԱԶԱ.123): Սակայն պատրիարք մը, որ իր ժողովէն եւ ժողովուրդէն ծածուկ, գիշերուան խաւարի մէջ, օտարադաւանի մը թելադրանքին վրայ, գաղտնի գիր մը ստորագրէ, աւելի իր կոչումը խարդաւանողի եւ իր պաշտօնը մտնողի կերպարանն ունի, քանի որ գրադտնի գրածը յայտնի չի դաւանիր, եւ գերածին հակառակ ուղղութեամբ պաշտօնը կը շարունակէ:

1694. ԿԱԼԱՆՈՍԻ ԶԱՆՔԵՐԸ

Կիրակոս Կալանոսէ խնդրած էր, որ Ղալաթիայէ Ստամպոլի կողմը անցնի, այնտեղ հոծ Հայութեան մէջ իր ուսուցչութիւնը շարունակելու: Այս առաջարկը Կալանոսը խրտչեցուցած էր, զի լատին կրօնաւորներ մինչեւ այն ատեն Կ. Պոլսոյ կողմ անցած չեն եղեր: Ուստի խորհրդակցելով Յովիաննէս Ուրիհայեցի՝ Տիարպէքիրի արքեպիսկոպոսին հետ, զոր Կիրակոս տեղակալ էր թողած, կ'որոշէ աչքի չզարնելու համար, իր տարագն ալ փոխել, եւ Հայ վարդապետի պէս զգեստաւորուիլ, որ սեւ ու սրածայր կնգուղէն զատ՝ առջի հագուստէս շատ չէր տարբերեր, կ'ըսէ ինքն (ԿԱԼ.180), եւ ոչ թէ զգեցաւ զձեւ Հայոց վարդապետի՝ բաց ի կնգղոյն (ՉԱՍ.Գ.623): Ըստ այսմ Կալանոս 1642-ին սկիզբները կը հաստատուի Ստամպոլի կողմը պատրիարքարանի մէջ, ուր ազատարար եւ բազմաթիւ աշակերտներ հաւաքեց իր շուրջը, միշտ լեզուական եւ գիտական

ուսմանց անունով, իսկ գաղտնի՝ դաւանական ներշնչումներով: Պատրիարքարանի տեղույն համար ընդհանուր կարծիքն էր թէ ձիշդ 1641-ին, Կիրակոսի պատրիարքութեան սկիզբը, պատրիարքարանը Սամաթիոյ Ս. Գէորգ Եկեղեցին Գումքաբուի Ս. Աստուածածին Եկեղեցին փոխադրուած ըլլայ (01.ՕՐԱ.94): Իսկ Սամաթիոյ Եկեղեցին առաջ շատ հաւանական է որ Յովակիմ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչը նստած ըլլայ, վասնզի այն ատեն Հայերը ուրիշ սեփական Եկեղեցի չունէին, եւ Ղալաթիա ալ մինչեւ վերջը առանձնաշնորհեալ եւ նախապատիւ դիրք մը կը պահէր: Գումքաբուի Եկեղեցւոյն շինութիւնը աւելի կանուխ տեղի ունեցած էր 1610-ին, Յովիաննէս Խուլին պատրիարքութեան օրով (1597), եւ հաւանականագոյն կը կարծենք, պատրիարքարանի տեղափոխութեան թուականը 1641- էն առաջ տանիլ: Միւս կողմէ յայտնի ըլլալով Խուլին եւ Կիրակոսի միեւնոյն կուսակցութեան կամ ուղղութեան պատկանիլը, անտեղի չէր ըլլալ հետեւցնել, թէ ասոնց միտումն եղած է իրեղ յարմար նոր կեդրոն մը կազմել, առջի կեդրոնին իրենց ուղղութեան համամիտ չըլլալուն պատճառով: Ըստ այսմ 1610-է 1641 պատրիարքարանի կեդրոնը ընդհանրաբար յետ եւ յառաջ տեղափոխուած կըլլայ, մինչեւ որ վերջնականապէս նոր կեդրոնին մէջ կը հաստատուի Ամէն առթի մէջ Կալանոս լատին կրօնաւորին Հայ վարդապետի տարագով լատինականութիւն ներշնչել՝ ընդհանուր տժգոհութիւն գրգռեց Հայոց մէջ, եւ Կալանոսի կացութիւնը դժուարացուց, ինչչափ ալ տեղակալ ՈՒռհայեցին զինքը կը հովանաւորէր, եւ Կալանոսի երեք հաւատարիմները՝ Խաչատուր եւ Թովմաս եւ Պօղոս (# 1693), կը պնդէին թէ Կալանոսի պաշտօնն է գիտութիւններ եւ մակածութիւններ սորվեցնել մահմետական կրօնքին դէմ, եւ Հայոց քրիստոնէութեան պաշտպանութիւն ընել (ԿԱԼ.180): Երբ ինքն Կալանոս ալ այն կողմէ քաշուիլ կը մտածէր, ժանտախտէ կը բռնուի եւ Ղալաթիոյ կողմը Լատինաց հիւանդանոցը կը փոխադրուի, որպէս զի կըսէ, իմիններէս հեռու առանց իմ Եկեղեցւոյ խորհուրդներուն չմեռնէի: Սակայն 15 օրէն կը բժշկուի, եւ հիւանդութեան պարագայն գրգռութիւնները չիշեցուցած ըլլալուն, նորէն պատրիարքարանի կողմը կը դառնայ: Այսպէս կանցնի 1642 տարին, մինչեւ որ Կիրակոս տարւոյ ը շրջագայութենէ Ետքը Կ. Պոլիս կը դառնայ, եւ հազիւ թէ վերադարձին համար խնդակցութիւններ կընդունի, ժանտախտէ կը բռնուի երեք օրէն կը մեռնի, տակաւին 40 տարեկան (ԿԱԼ. 181) , եւ կը թաղուի Պալքըլի գերեզմանատունը (ՉԷԼ.51): Ամսաթիւը որոշ չենք գտներ, բայց 1642 սեպտեմբերին կը հաջուենք: Քարոզ մը միայն կը յիշուի իրմէ գրուած, բայց ձեռագիր եւ անծանօթ մնացած է (ՏԱԾ.840), որով չենք կրնար գնահատում մը կազմել:

1695. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ

Երբ Կալանոս եւ իրեններ տխուր էին Կիրակոսի մահուան վրայ, կը մխիթարուին Խաչատուր Սեբաստացիին, նոյն իսկ Կալանոսի աշակերտին՝ պատրիարքութեան ընտրուելովը, որով լատինասէրներու Երկրիմի ընթացքը, կը յաջողի շարունակել: Գաղղիոյ դեսպանն ալ յատուկ պատգամաւորներով իր խնդակցութիւնը կը յայտնէ, որուն շնորհակալութիւն կը փոխարինէ Խաչատուր՝ իր որդւոյն ձեռքով, իբր զի այրիութենէ Ետքը ձեռնադրուած է եղեր (ԿԱԼ.180): Խաչատուրի տրամադրութիւնները յայտնի ըլլալուն, Հռոմ ալ կը փութայ Փրօքականտայի

գահերէցին ձեռքով 1642 նոյեմբեր 26-6 դեկտեմբեր թուականով գիր մըն ալ կուղղուի Յովիաննէս Ուրիայեցին տեղապահութեան ատենը, որ օգոստոսի մէջ պատրաստականութեան յայտարարութիւն գրած է Եղեր Հռոմ: Երկու նամակներն ալ յատուկ յանձնարարութիւններ կը պարունակեն, որպէս զի ձշիւ գործադրեն, ինչ որ հայր Կղեմէս Կալանոս Հռոմէ ստացած հրահանգին համեմատ իրենց պիտի առաջարկէ (ԿԱԼ.181): Այդ Խաչատուր Սեբաստացին է որ ուրիշներէն Գաղատացի կը կոչուի, եւ Մինտէրձի մականունով ձանչցուած է, եւ որ 16 տարի Ետքը Կիրակոս ալ եղաւ: Խաչատուրի պատրիարքութեամբ լատինասէրներուն զգացած ուրախութիւնը շատ կարծատեւ եղաւ, վասնզի Հռոմի նամակները դեռ Կ. Պոլիս չհասած, Դաւիթ Արեւելցին հապճեա շտապով հասաւ Հալէպ, ուր վտարուած էր Կիրակոսի օրով, աէտք եղած միջոցները գործածեց եւ պատշաճ վճարումներն ալ ըրաւ, եւ կրցաւ Խաչատուրը գահընկէց ընելով, նորէն գրաւել պատրիարքական աթոռը, ուսկից իբր տարիուկէս առաջ հեռացուցած էր: Դաւիթի պատրիարք ըլլալը՝ գործերուն ուղղութեան փոփոխութիւնն էր: Հազիւ թէ նա պատրիարքարան կը մտնէ, Ուրիայեցին ու Կալանոս մասնաւոր սենեակներ կը քաշուին, Յովիաննէս Ուրիայեցին յանկարծամահ կը վախճանի (ԿԱԼ.181), եւ Պալըթը կը թաղուի (ՉԷԼ.51), եւ Կալանոս՝ լատինասէրներուն խումբէն Խսկէնտէր Զէլէպի տունը կը քաշուի Թովմաս Բէրիացիի հետ, որ Խսկէնտէրի պաշտպանեալն էր: Բայց Դաւիթ լսելով՝ զինքն հանդարտ չի թողուր, եւ Կալանոս Գումքաբուի կողմը թողլով նորէն Դալաթիա կը դաշնայ իրեն հետեւրներուն հետ, լատիններուն եւ դեսպանատան մօտ, եւ անշուշտ Հայ վարդապետի տարագն ալ կը թողու: Այդ պարագային գրած է Թովմաս հռոմէադաւանութեան յայտարարութիւն մը, եւ զայն Հռոմ յղած, որ 1643 փետրուար 12 թուականով գրուած է (ԿԱԼ.183), եւ ըստ այսմ Խաչատուրի պատրիարքութեան տեսողութիւնը հազիւ քանի մը ամիս եղած կըլլայ: Հռոմէ Խաչատուրի եւ Յովիաննէսի ուղղուած գիրերուն անհետեանք մնալուն վրայ, նոր յանձնարարութիւնը չէր խզած հայադաւան Եկեղեցին, եւ լատինասէրներուն ջանքն էր հետզհետէ զօրանալով Հայ պատրիարքութեան տիրապետել, եւ անկէ Ետքը նպատակնին գործադրել:

1696. ԿԱԼԱՆՈՍԻ ՀԵՇԱՆԱԾՈՎ

Խաչատուր պահ մը Կ. Պոլսէ հեռանալէ Ետքը, նորէն գաղտնապէս ետ եկած էր, Կալանոսի մօտ ապաւինած, ուր այս Երկութքը եւ Թովմաս Բէրիացին ու Պօղոս Տիվրիկեցին ալ անոնց հետ, խորհրդակցութեան կը պարապէին, եւ միջոցներ կը պատրաստէին Դաւիթը պատրիարքութենէ գահընկէց ընելու: Դաւիթ լուր առաւ անոնց ըրածին վրայ, եւ որովհետեւ քանի մը Հայ Եկեղեցականներուն լատին կրօնաւորի մը հետ գաղտնի խորհուրդի մէջ գտնուիլը՝ շատ զօրաւոր ամբաստանութիւն էր կառավարութեան աչքին, ուստի պետական պաշտօնէից ձեռքով տուն պաշարել տուաւ՝ չորսն ալ ձերբակալեալ տալու համար, բայց Խաչատուր ու Թովմաս ու Պօղոս կրցան խոյս տալ ատենին, եւ Կալանոս միայն ձերբակալուեցաւ: Գաղղիոյ դեսպանը լուր

առնելով, փութացուց իր պաշտօնեաները որոնք կաշառքով գոհացուցին Տաճիկ պաշտօնեաները աշուընին գոցել կամ ուրիշ կողմ դարձնել, որպէսզի Կալանոս կարենայ փախչիլ, եւ դեսպանն ալ համոզուեցաւ որ Կալանոսի դիրքը հիմնապէս խախտուած է Կ. Պոլսոյ մէջ, եւ պիտի չկարենայ օգտակար ըլլալ ոչ Հռոմի կրօնական ազդեցութեան եւ ոչ Երոպիոյ քաղաքական ազդեցութեան, ուստի Գաղղիոյ ու Վենետիկի դեսպանները համաձայնութեամբ զինքն նաև դրին ու Հռոմ դարձուցին, ուր հասաւ Երկամսեայ նաւագնացութեամբ, Զմիւնիա հանդիպելէ եւ Լիվօրնո (Livorno) ցամաք Ելլելէ Ետքը: Իրեն հետ նոյն նաւով Ելրոպա Եկած են, Յովիաննէս՝ Կիրակոս պատրիարքի հայրը, Զաքարիա դպիր, եւ ուրիշ Երեք Հայեր (ԿԱԼ.184): Կալանոս իր ուղեւորութեան թուականները չի յիշեր, սակայն 1643-ին աշնան ատեններուն պէտք կ'ըլլայ հաշուել Խտալիա հասնիլը: Կալանոսի մեկնելէն Ետքը այլեւս Խաչատուր Սեբաստացիի անունը չի յիշուիր Կ. Պոլսոյ անցուդարձին մէջ, եւ Կ'երեւի թէ գորէ քաշուած է: Իսկ Թովմաս Բերիացի Հռոմէ ստացած յանձնարարութեան հպատակելու Եռանդով՝ աշխատեցաւ իր կուսակցութեան հետ Դաւիթի դէմ պայքարը շարունակել, եւ մեծամեծ խոստումներով յաջողեցաւ գահընկէց ընել տալ, եւ ինքն պատրիարք Իռչակուիլ, սակայն աթոռին ստացութեան չկրցաւ մտնել, չկարենալով խոստացած գումարները վճարել, զոր իրեններն ալ չկրցան կամ չուզեցին հանգանակել: Անոր համար լսելեան Կ. Պոլիս մեկնեցաւ եւ Հռոմ գնաց, յուսալով այն տեղէն նիւթական օգնութիւններ ալ գտնել, եւ անով յաջողիլ: Թովմասի մեկնելուն առթիւ ուրիշ Հայեր ալ Հռոմ մեկնած են, եւ ասոնց մէջ կը յիշուին, Կարապետ՝ Կիրակոս պատրիարքի Եղբայրը, եւ Յովիաննէս Վարդապետ՝ զոր յիշեցինք իբր Կալանոսի եւ Կիրակոսի միջնորդ (1693): Թովմասի անուանական պատրիարքութիւնը կը հաշուուի 1644 տարւոյ մէջ: Կալանոս մնացած է Հռոմ, իբրեւ ուսուցիչ Հայերու եւ Արեւելցիներու, որոնք գտած ընդունելութենէն քաջալերած կը յաճախէին Հռոմ Երթալ, եւ դաւանական յայտարարութեամբ մը դիւրութիւններ եւ պաշտպանութիւններ կը վայելէին (ԿԱԼ.184): Կալանոս աշխատած է զոր ական Երկասիրութիւններ ալ պատրաստել հայերէն եւ լատիններէն լեզուներով, հայոց լեզուին եւ պատմութեան եւ Վարդապետութեանց մասին, որոնց գլխաւորն է, Միաբանութիւն հայոց սուրբ Եկեղեցւոյն հռոմայ, Երկամասնեայ եւ Եռահատոր գործը, զոր աւարտած է 1651 մայիս 23- 2 ապրիլին Հռոմի մէջ (ԿԱԼ.թ.), եւ տպագրութեամբ հրատարակած: Միակողմանի ուղղութեամբ եւ անձկամիտ տեղեկութեամբ յօրինուած գործ մըն է, որուն գրածները Հայ հռոմէականներէ իսկ խստիւ քննադատուած են (ՉԱՄ.Գ.624):

1697. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԳՈՐԾԵՐ

Դաւիթ Արեւելցի, որ իբրեւ գահընկէց մինչեւ Կիպրոս վտարուած էր, անմիջապէս ետ դարձած էր Թովմասի անչաջողութիւնը լսելով, եւ դիւրաւ ձեռք ծզած պատրիարքական աթոռը: Թէպէտեւ լատինամիտները հրապարակի վրայ տկարացան, եւ ձախողեցան Հայերը հռոմէադաւան դարձնելու մէջ, բայց պայքարը շարունակեց Հռոմի հովանաւորութեամբ եւ օժանդակութեամբ եւ ներքին կացութիւնը միեւնոյն մնաց՝ իշխանաւորներու եւ Եկեղեցականներու մէջ արմատացած անձնական խնդիրներու եւ բուռն հակառակութեանց պատճառով: Այդ

կացութեան ընդաղօտ մէկ նկարագիրը կու տայ Դավրիժեցին, եւ սկիզբը 1652-էն 18 տարի ետեւ կը տանի (ՂԱՎ.259), այսինքն է մինչեւ 1634 կը հասցնէ, որ է ըսել մինչեւ Փիլիպպոսի կաթողիկոսութեան սկիզբները եւ Գրիգոր Կեսարացիի վերջին պատրիարքութիւնը: Սակայն մենք առաջ ալ տեսանք խառնակութեանց տիրելը: Այդ շփոթներուն գլխաւոր պատճառներէն մին եղած է, Կ. Պոլսոյ մէջ հինէն հաստատուած գլխաւորներուն, եւ հետզիետէ նոր Եկողներուն մրցումը: Վերջինները գաւառներու մէջ կուսակալներու հետ մտերմութիւն կը ստանային, եւ կուսակալներուն բարձրանալովը իրենք ալ ազդեցութիւն կը շատցնէին, որով Կ. Պոլսոյ հիներուն նախանձը կը շարժէին, որոնք բարձրամիտ եւ բարձրայօն պանծանօք նոր Եկողները իբրև զգեցիկ եւ չմարդի ունէին, եւ ազգային գործերու մէջ ալ գեկամուտս ի բաց քեցեալ անհաղորդս որսէին, թէպէտեւ ասոնք զօրաւոր ըլլային գաւառէ փոխադրուած Եպարքոսներուն մօտ (ՂԱՎ.257): Այսպէս Կ. Պոլսոյ մէջ ազդեցիկ իշխանաւորները դարձած էին Վանեցի խոչա Ոուիհջան եւ Տիարպէքիրցի խօջա Երեմիա, որոնց անունները տուած ենք գաւառի գործերուն մէջ (1656): Այդ նախանձընդդէմ մրցակցութիւնը նոյն իսկ լատինամիտ պայքարներուն մէկ շարժառիթը կը կազմէր: Խռովութիւններուն պատճառներէն մէկ ուրիշն ալ պատրիարքներու ըստէպ եւ անհարկի փոփոխութիւններն էին, որով խազմասէրքն եւ խռովարաքն ի ժողովրդականաց, իրենց կիրքէն եւ յամառութենէն դրդուած գումարտակ լինէին, ոմանք ի վերայ եւ ոմանք այնմ կաշառս յոլովս եւ վանէին զախոյեանն: Այս պատճառով Երբեմն խոստումներով, եւ Երբեմն փոխառութեամբ, պարտքեր կը կազմէին, եւ յետոյ պատրիարքական փոփոխութեանց պատճառով իրարու վրայ կը թողուին: Այս կերպով 40,000 դուռուշի պարտք մը գոյացած էր, որ ընդհանուր ազգին վրայ կը ծանրանար, եւ ոչ ոք կուգէր վճարել: Դաւիթ Արեւելցին պատրիարքութեան անցած էր, բայց խռովութիւնը չէր դադարած, ինքն ալ անձեռնհաս կը գտնուէր զայն վերջացնել: Անոր համար արք Երեւելիք եւ անուանիք, եւ Երիցունք եւ Երէցփոխք՝ հեռաւոր Եջմիածինին կը դարձնէին աշուընին, եւ պատուիրակներով ու նամակներով ու նամակներով Փիլիպպոս կաթողիկոսին կը դիմէին կնձիռը լուծել եւ խաղաղութիւն հաստատել իր իշխանութեամբ: Կացութիւնը աւելի դժուարացաւ, երբ Դաւիթ իբր 5 տարի ալեկոծեալ պատրիարքութենէ Ետքը վերջապէս պաշտօնանկ հօչակուեցաւ 1649-ին, սակայն զինքն վար առնողներն ալ ուրիշ մը չկրցան տեղը դնել, եւ պատրիարքարանը մնաց առանց պատրիարքի, եւ իշխանաւորներէն քանի մը հատը, Տեղակալ անունի ներքեւ իրենք սկսան վարել պատրիարքարանի գործերը: Փիլիպպոս այս լսելով ուզեց միջամտել, Երբեմն թղթով, եւ Երբեմն մարդ ուղարկելով, եւ այլ կերպի հնարս հնարելով, բայց ոչ երեւ խաղաղութիւն (ՂԱՎ.259): Ուզեց անձանմբ Կ.Պոլիս գալ, բայց ուրիշ կարեւոր եւ քիչուշատ պատրաստուած գործ մը կը ստիպէր զինքն Երուսաղէմ երթալ, ուստի շատաչաւ խոստանալով որ Երուսաղէմի գործը աւարտելով Կ.Պոլիս կու գայ:

1698. ԳՈՒՄՔԱՓՈՒԻ ՀՐԴԵՀԸ

Անցողակի յիշենք այստեղ Դաւիթի պատրիարքութեան օրով, 1645-ին հանդիպած

Գումբափուի մեծ իրդեհը, որուն մէջ Մայր Եկեղեցին եւ յարակից պատրիարքարանն ալ այրեցան, եւ միւս տարին 1646- ին վերաշինուեցան Պօղոս Տիվրիկցի վարդապետին գլխաւորութեամբ (ՂԱՄ. Գ. 624), որ Կալանոսի հեռանալէն ետքը Դավիթի հետ հաշտուած պիտի ըլլայ (1696): Սուկալի Երկրաշարժ մըն ալ 1648-ին Վանն ու Վասպուրականը աւերեց, քաղաքներ ու գիւղեր ու վանքեր քարուքանդ ընելով, որոնց նորոգութեան Երախտաւոր եղաւ Ռուկիջան Վանեցին: Երկրաշարժին օրը Դավիթեցին կը դնէ յապրիլ ամսոյ յերկուսն, յաւագ ուրբաթու գիշերն, որ յուսանայր աւագ շաբաթ աւուրն (ՂԱՎ. 378), սակայն 1648-ին ապրիլ 2-ին զատիկ է, եւ աւագ ուրբաթ մարտ 31-ին է, եւ միայն 1659-ին լոյս աւագ շաբաթը ապրիլ 2-ին կիյնայ, ուստի պէտք է աւելի ամսաթիւի քան թէ տարեթիւի, շինոթութիւն մը ընդունիլ Դավիթեցիին տուած թուականին մէջ:

1699. ՏԵՂԱԿԱԼՆԵՐԱՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Տեղակալութեան ձեւը, կամ աւելի ճիշդ խօսելու համար՝ պատրիարքարանի անգլուխ կերպարանը, տարիի մօս տեւեց 1649-էն սկսելով մինչեւ որ Դաւիթ պահ մը տեղակալները հաճեցուց, որ նորէն զինքը պատրիարք ընդունին, եւ ընդունեցան 1650-ին, բայց չորս ամիսէն նորէն վար առին, եւ տեղակալութեան ձեւով կառավարուեցան միջոց մըն ալ: Դաւիթի այդ վերջին պաշտօնանկութիւնը տեղի ունեցաւ 1651-ին, եւ կերեւի թէ ինքն ալ յուսահատեցաւ այլեւս կացութեան տիրանալ եւ նորէն պատրիարքութեան բարձրանալ, զի 1651 դեկտեմբեր 10-ին նա Բերիա կը գտնուի, Դաւիթ Եւդոկիացի քահանային պատմածին համեմատ (ՏԱԾ.841): Երբոր նախապէս ծանօթ դէմքեր Կ. Պոլսոյ մէջ կը պակսէին, նոր մը կը սկսէր այնտեղ Երեւան գալ, Եղիազար Այնթապցին: Նա 1641-ին վարդապետութեան աստիճան առաջ Յովիաննէս Չնքուցի վարդապետէն, անկէ Ետքը զանազան քաղաքներ պատած, 1647-ին Արզնիի առաջնորդ Եղած, եւ Փիլիպպոսէ Եպիսկոպոս ձեռնադրուած, Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքին պայծառութեան աշխատած (ԹՈՐ.Բ.400), անկէ Երուսաղէմ գացած էր, ուր կը յաջողի 1649-ին Աստուածատուր պատրիարքը գահընկէց ընելով անոր տեղ ընտրուիլ: Բայց տարին չբոլորած Աստուածատուր իր աթոռը կը դառնայ (1687), եւ Եղիազար 1651-ին Կոստանդնուպոլիս կու գայ (ԹՈՐ.Բ.400), թերեւս Երուսաղէմի աթոռը նորէն ձեռք ձգելու համար, բայց Կոստանդնուպոլսոյ անգլխութիւնը զինքը աւելի կը շահագրգռէ, եւ Կ. Պոլսոյ ժողովուրդն ու իշխանաւորները մշակելու կաշխատի: Այդ միջոցին տեղակալութիւն կը տիրէր Կ. Պոլսոյ մէջ, այնպէս որ 1651-ին Փիլիպպոսի ուղեւորութեան համար կայսերական իրովարտակ ստացած ըլլալու գործն ալ կը վերագրուի Հայկական ժողովորոցն որք բնակեալ են ի Կոստանդնուպոլիս (ՂԱՎ.263), եւ պատրիարք չի յիշուիր, զի իրօք այն միջոցին պատրիարք չկար: Եղիազար բուռն բայց գործունեայ, յախուրն բայց գրաւիչ բնաւորութեան տէր, քիչ քիչ կը շահի տեղակալները, որոնք կը իրապուրուին նոր Եկող Ճարտար եւ յաջողակ վարդապետէն, եւ 1651-ին վերջերը զինքն պատրիարք կ'անուանեն: Սակայն Եղիազար ինքզինքը գործի վրայ փայլեցնելու եւ ազգային վիճակը դարմանելու չափ առեն չունենար, քանի որ պարտաւոր էր նախապէս իր դիրքը ամրացնել, եւ ահա 1652 զատիկէն

Ետքը Փիլիպպոս կաթողիկոս Երուսաղէմէ կը հասնի (1691):

1700. ՓԻԼԻՊՊՈՍ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Փիլիպպոսի Կ. Պոլսոյ մէջ ընելիքը գծուած, եւ իր միտքին մէջ ալ կանուխէն կազմուած էր, զի անցուդարձին կատարելապէս տեղեակ էր: Նախ սկսաւ իր հեղինակաւոր ձայնով, ազդու քարոզութեամբ եւ ազդեցիկ խրատներով ամէնուն սիրտն ու համակրութիւնը գրաւել, ժողովուրդին մէջ ինկած աղետալի դժուարութիւնները հետզհետէ թեթեւցնել: Ընդհանուր գործերուն եւ շահերուն պէտքը զգացնել, այնպէս որ կիրքեր հետզհետէ թուլցան, թշնամութիւններ քիչցան, եւ հնար եղաւ քիչ ու շատ համաձայնութիւն մը հաստատել, այդ նպատակին համար անհրաժեշտ պայմաններէն մէկն էր, անկողմնակալ եւ ամէնուն հաճելի պատրիարք մը ունենալ, մինչ Եղիազար Այնթապցին, ոմանց ազդեցութեամբ բարձրացած ըլլալուն, մնացեալներուն հաճելի չէր: Եղիազար ինքն ալ զգաց այդ պէտքը, թէ պիտի չկարենայ պէտք եղած յարաբերութիւնները հաստատել, հարկաւ Փիլիպպոսի հայրական խրատներն ալազդեցին, եւ Եղիազար պատրիարքութենէ հրաժարեցաւ նոյն 1652-ին վերջերը, տարի ու կէս պատրիարքութիւնը վարելէն Ետքը (ԹՈՐ.Բ.403), եւ 1653-ին նորէն քաշուեցաւ իր առաջին տեղը, այն է Արդնիի վիճակը եւ Բարձրահայեաց վանքը (ԹՈՐ.Բ.404): Իսկ պատրիարք ընտրուեցաւ Յովհաննէս Մուղնեցի Եպիսկոպոսը, որ պէտք է Փիլիպպոսի հետեւորդներէն մին եղած ըլլայ, վասընզի նախապէս ոչ գործի վրայ գտնուած է եւ ոչ անունը յիշուած է: Երկրորդ գործն էր ազգին վրայ ծանրացող 40,000 դուրուշի պարնքը սրբել, որ քար գայթակղութեան եղած էր: Փիլիպպոսի հովանաւորութեամբ հանգանակութիւն մը բացուեցաւ, եւ նա ինքն կացոյց հոգաբարձուս՝ արս հաւատարիմս, որոնք բազում ջանիւ եւ աշխատութեամբ գործին հետեւեցավ, եւ յամիս ութ, մէկ կողմէն հաւաքեցին եւ միւս կողմէն վճարեցին, եւ պարտքերը սրբեցին: Գործին յաջողութեան օգնեց Փիլիպպոսի ազդեցութիւնը, որովհետեւ առ որ լինէր հրաման հայրապէին, ոչ իշխէր բան ինչ ասել (ՂԱՎ.257): Պետութեան առջեւ ալ յարդ ունեցաւ Փիլիպպոս, եւ կայսերական հրովարտակ ալ ստացաւ, որով իր կաթողիկոսական իրաւասութիւնը կը ճանչցուէր թուրքիոյ Հայերուն վրայ (ԶԱՔ.Բ.74): Կ. Պոլիս եղած ատեն Փիլիպպոս առիթ գտաւ Պրուսա ալ այցելել Երեմիա քէօմիւրձեանի ընկերակցութեամբ, եւ Սիվրի Ատայի մէջ ալ պատարագեց, Ներսէս Մեծի աքսորին աւանդական յիշատակին համեմատ (09.ՕՐԱ.98): Այսպէս ամբողջ տարի մը Կ. Պոլսոյ մէջ աշխատեցաւ ազգային գործերու կարգադրութեան համար, ոչ միայն տեղական խնդիրները լուծելով, այլեւ հեռաւոր Լեհահայերուն խաղաղութեան ալ նպաստելով:

1701. ԼԵՀԱՀԱՅԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Նորէն պէտք է Լեհահայոց դառնանք եւ անոնց ընթացքը բացատրենք, զորս թողուցինք 1640-ին, երբ Փիլիպպոս անոնց առաջարկած էր խոհեմ եւ հնուտ անձեր յղել իրեն, որպէսզի պէտք եղածը իմանայ եւ կատարէ (1678): Կ'երեւի թէ առաջարկը չգործադրուեցաւ, կամ եթէ գործադրուեցաւ՝ արդիւնք չունեցաւ, վասնզի հետք մը մնացած չէ պատմութեան մէջ: Նիկոլ միշտ մընացած է իր բռնակալ իշխանութեան վրայ եւ իր յամառ հօռմեականութեան մէջ, իսկ

Ժողովուրդը իբր

Մարի եւս շարունակած է իր ընդդիմութիւնը, եւ ամէն միջոցներ գործածելէն ապարդիւն երնելէ Ետքը, վերջապէս յուսահատութեան մատնուած, որոշած է անուղիղ միջոցներու դիմել առանց իր միտքէն հրաժարելու: Ժողովուրդին զիսաւորները կը մտածեն, զի գոնէ ի վերին երես կաթոլիկ զանձինս, ընծայեցուացեն, որպէսզի այս կերպով կարենան յաղթահարել զարքեպիսկոպոսական Նիկոլ, եւ Եկեղեցիքն յիշխանութիւն իւրեանց մտցնել, եւ անկէ Ետքը կարգեսցեն զամենայն ըստ առաջնումն կարգի: Այդ խորհուրդը յաջողցնելու համար իբր թէ Օճնեցիէն առաջ գրուած ձեռնադրութեան մաշտոցի մը մէջ՝ դաւանութեան ձեւ մը կը գտնեն, որուն մէջ կը պարունակուի Եղեր Երդումն ինազանդ լինելոյ սրբոյն Պետրոսի, Գրիգորի Լուսաւորչի, եւ ոմանց օրինաւոր ժառանգաց նոցա, այլեւ ընդունելի էին Եօթնեքեան ժողովքն եւ ոմանք (ԲՈՆ.26): Մեզի համար անիմանալի կը մնայ այս տեսակ հանգանակ մը Օճնեցիէն առաջ գրուած, երբ Հռոմի հետ յարաբերութիւններ ալ գոյութիւն չունէին, ուստի յայտնապէս հնարիմաց դարձուածի մը, կամ թէ կեղծեալ ցրուածի մը արդիւնք Եղած է այդ տարօրինակ գիւտը, որուն իսկութիւնը գրուած չէ, եւ Ենթադրութեանց մէջ մտնելն ալ աւելորդ կը դատենք: Լեհահայերը այդ հանգանակը ներկայեցին թագաւորին, որ էր հռչակաւորն Յովիաննէս Քազիմիր, Եանգիաժմիր գրուած մերիններէն (ՂԱՎ.300), որ առաջարկը ընդունելու համար Հայոց կաթողիկոսական հաստատութիւնը պահանջեց: Փիլիպպոսի Կ. Պոլիս հասնիլը բարեպատեհ նկատուելով, իսկոյն պատուիրակներ յղուեցան կաթողիկոսական վաւերացումը ձեռք ձգելու, եւ միանգամայն իրենց բուն միտքը բացատրելու համար: Փիլիպպոս իսկոյն չի հաւանիր առաջարկին, վասնզի իսկութիւնը իրեն յայտնի Եղած պիտի ըլլար, բայց զկնի բազում խորհրդածութեան, եւ Երկուցեալ գուցէ դարձի ժողովուրդն բոլորովին ի ծոց հռոմէական Եկեղեցւոյն (ԲՈՆ.159), եւ Վաստահելով թէ ասիկա միջոց մըն է փրկութեան Եկեղեցեաց նոցա (ՂԱՎ. 299), եւ լսելով իսկ անշուշտ թէ ինչ է Լեհահայոց ներքին դիտումը, ուր ուրեմն հաճի կաթողիկոսն յայն բան, եւ հանգանակի ձեւը կը հաստատէ (ԲՈՆ. 159): Բայց գիրը Լեհահայերուն չի յանձներ, այլ կու տայ զայն իր աշակերտներէն Յովիաննէս Աղջնեցի վարդապետին ձերքը, այր փարթամ իմաստութեամբ եւ հանձարեղ բանիւ, եւ զայն 1653) նոյեմբեր 5-ին գրուած կոնդակով նուիրակ կը կարգէ (ԿԱՄ. 521), եւ կը հրահանգէ նախապէս ամէն միջոց գործածել (ՂԱՎ. 299), եւ մի առաջի առնել զայն թուղթ, բայց միայն ի ծայրագոյն հարկի, (ԲՈՆ. 159): Այս ամէնը կը կատարուէր առանց Նիկոլի մասնակցութեան, բայց հնար չէր որ Նիկոլ լուր չառնէր ժողովուրդին ձեռնարկին նկատմամբ:

1702. Նիկոլ հ Կ. ՊՈԼԻՍ

Նիկոլ կը մտածէ որ պատուիրակներ կրնան կաթողիկոսին հետ իրեն աննպաստ որոշման յանգիլ, որովհետեւ հռոմէականութենէ զատ իր անձնական անկարգ ընթացքին դէմ ալ զանգատներ ունէին, եւ կասկածելով թէ մերձ է ինքն ի կործանումն, եթէ միայն կշռեսցէ ժողովուրդն զայն հարուած, այսինքն իր անկարգութեան դէմ ամբաստանութիւններ ընէ, կ'որոշէ ինքն ալ անձամբ կաթողիկոսին Երթալ (ԲՈՆ. 159): Պէտք Եղած ծախքին համար գերկու հազար

դուրս նախտ դրամ կը ստանայ Եւդոկիացի Մարկոսի որդի Սիմոն Զելէայի մեծահարուստ բարեկամէն (ՂԱՎ. 297) եւ կառօք սուրհանդակոց շտապով ճամբայ կ'ելլայ (ԲՌՆ.26), Պուղտանի վրայէն (ՂԱՎ.297): Ճամբան կը հանդիայի Յովիաննէս Արզնեցիին՝ որ պատուիրակներուն հետ իլվով կ'երթայ, եւ անկէ ալ կառնէ թուղթ առ կաթողիկոսն վասն ինքեան յանձնարարութեան, եւ ճամբան շարունակելով կը հասնի Կ. Պոլիս, եւ Փիլիպպոսին կը ներկայանայ (ՂԱՎ. 299): Իսկ Արզնեցին կ'երթայ իլվով: Լեհահայեր Նիկոլը մինակ չթողլու համար, որ ուզածը չխօսի կաթողիկոսին եւ չհամոգէ, նոր եւ ազդեցիկ պատգամաւոր մըն ալ ճամբայ կը հանեն, Խաչք կամ Խաչիկ անուն ոմն երեւելի, որ էր մի ի դատաւորացն Հայոց: Խաչք ալ Նիկոլի Ետեւէն Կ. Պոլիս կը հասնի: Փիլիպպոս որ յակամից հաստատած էր Լեհահայերուն մտածած կերպը եւ առաջարկած գիրը, կացութիւնը փոխուած կը տեսնէ Նիկոլի հասնելովը, վասնզի այլեւս իր ծեռքին տակն էր քար գայթակղութեան եղող անձը: Նիկոլ շուտով կը հասկնայ այդ բանը, եւ պարագայից յարմարելու ճարտարութեամբը, միտք ու լեզու կը փոխէ, եւ ինչպէս լատին պատմիչը կը գրէ. աղաչէր եւ հայցէր հեզաքար կաթողիկոսէն, ներել նմա զամենայն յանցանս իւր. Եւ տայր գրով աթոռոյն Եջմիածնի: Յանձն առնոյր եւ այլ պայմանս, զորս անպատեհս կը կոչէ Լատին պատմիչը (ԲՌՆ. 159), վասնզի Հայ Եկեղեցւոյն նպաստաւոր էին: Այդ պայմանները կը գտնենք Դավրիժեցիէն յիշուած, եւ են. 1. Նիկոլ իր Եկեղեցական ու աշխարհական հետեւորդներուն հետ՝ դաւանեալ խոստովանեսցի գդաւանութիւն Լուսաւորչին եւ զնորին աթոռակալ հայրապետին: 2. Նիկոլ իր հետեւորդներով՝ արասցէ զարարողութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն: 3. Նիկոլին յաջորդը Եջմիածնի կաթողիկոսէն լինիցի օծեալ, եւ անոր հնազանդ եւ հետեւող լիցի: 4. Նիկոլ իր հետեւորդներով, մի՛ խառնեսցէ ջուր ի բաժակն սրբոյ պատարագին: 5. Պապին անունը չիշուի յեկեղեցական ժառանգաւորեաց եւ ի կղերիկոսաց, ոչ ալ Նիկոլի յաջորդէն, այլ միայն Նիկոլէն, եւ զայն եւս ի պատարագն միայն: Այս բացառութիւնն ալ ներուեցաւ, որովհետեւ Նիկոլ այդ յիշատակութիւն ծեռնադրաւն խոստացած ըլլալով, կասկած կը յարուցանէր թէ գուցէ մահապարտ առնիցեն զինքն: Նիկոլ այդ ամէնը հոգւով չափ եւ յօժար կամօք յանձին կալեալ, բոլորն ալ կնքով կնքեալ եւ ծեռնագրով դրոշմեալ ետ կաթողիկոսին, եւ կաթողիկոսն ալ գիրը յանձնեց Խաչք դատաւորին, որպէսզի Իլվովի դիւանին մէջ ի պահեստի ունիցին վասն առյապայն գգուշութեան: Փիլիպպոս յատկապէս ալ խրատեց Նիկոլը որ զգաստացեալ ի թափառական եւ ի Խէնէշ Վարուց իւրոց, ուղղութեան գայ, եւ Եպիսկոպոսութիւն վարէ բարեշալիո կենցաղավարութիւն ունենալով, Նիկոլ ինչ որ առաջարկուեցաւ կատարելապէս անդիմադարձ ընդունուեցաւ, կաթողիկոսն ալ զինքն արձակեց ի կապանաց բանադրանաց (ՂԱՎ. 298), զոր Մովսէս կաթողիկոս գրած էր (1660), Իլվովի Եպիսկոպոսութեան նոր կոնդակ ալ տուաւ 1654 ապրիլ 15 թուականով (ԿԱՄ. 255), եւ այնպէս արձակեց իր տեղը:

1703. ԼԵՀԱՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Յովիաննէս Արզնեցին կանուխէն Իլվով հասնելով սկսած էր խաղաղութեան ու հաշտութեան ու սիրոյ քարոզներ խօսիլ, բայց ժողովրդեան ընդիմանան, եւ Նիկոլը հեռացած ըլլալուն այլեւս

ոչ կամին հնագանդիլ նմա, մինչ Արզնեցին՝ Նիկոլին կաթողիկոսին երթալը բարեգուշակ նկատելով՝ կ'աշխատէր փոխադարձ հաշտութիւն պատրաստել առանց գործը վճռական ձեւի մտցնելու, մինչեւ որ Նիկոլ դարձաւ կաթողիկոսին օրինութեան կոնդակով եւ Հայ Եկեղեցւոյ հպատակութեան յանձնառութեամբ։ Այն ատեն աւելի դիրքացաւ գործը։ Նիկոլի զղումը, հայադաւանութեան եւ Հայոց Եկեղեցին վերադարձի յայտարարութիւնը ժողովուրդին միտքը շինեցին, իբր թէ Նիկոլ զղացեալ եւ թողեալ իցէ զրիւ վարս իւր։ Քաղաքական իշխանութիւնն ալ, կանուխէն ընդունած ըլլալով Հայերուն կրօնքի ազատութիւնը, նոր ընդրիմութիւնն չէր կրնար յարուցանել երբոր Եպիսկոպոս եւ ժողովուրդ կը հանաձայնէնա, որով հաշտութիւնը անհակառակ կնքուեցաւ։ Առաջին կիրակին Յովիաննէս Արզնեցին գլուխ կանգնեցաւ, ու Եպիսկոպոսն ու ժողովուրդը միասին եմոյժ յԵկեղեցին իւրեանց (ՂԱԿ. 299), ուստից 1630-էն, այսինքն 23 տարիէ իվեր վտարուած էր ժողովուրդը (1661), խրատեց, քարոյց, մխիթարեց, ածեալ ի համբոյր հաշտութեան զամենեսեան ընդ Եպիսկոպոսին, որով ամէնքը մխիթարեալ ուրախացան, եւ գոհութեամբ օրինէին զԱստուածն ամենայնի։ Յովիաննէս Քազիմիր թագաւորն ալ, որ այն օրեր իլվով Եկաւ, յատկապէս իրեն մօտ իրաւիրեց Արզնեցին, խօսեցաւ ու խորհրդակցեցաւ, եւ զշնորհակալութիւն արար նմա, ժողովուրդն ու Եպիսկոպոսը վերջապէս հաշտեցնել կրնալուն, եւ բազմաժամանակեայ խռովութիւնն բարնալուն համար (ՂԱԿ. 300)։ Այս հաշտութեան օրը նուիրական եղաւ Լեհահայերուն համար, եւ տարուէ տարի անոր յիշատակը որոշեցին կատարել Տօն Միութեան անունով, եւ օր սահմանեցին Հոգեգալուստէն Ետքը մետասաներորդ կիրակէն (ԲՌՆ. 27), որ 1652-ին Կ'իյնար օգոստոս 8-ին, Վերափոխման բարեկենդանին, եւ այն օրը պէտք է ընդունիլ իբրեւ Լեհահայերու հաշտութեան օրը։ Միութեան տօնին վրայ խօսելով Լատին պատմիչը, կ'ըսէ թէ արդարեւ միաբանեցան նորք ընդ միմեանս, այլ ոչ ընդ սուրբ Եկեղեցւոյն, ինա՞ Եկեղեցւոյն Հռոմայ, իբր զի ջերմեռանդութեամբ պաշտէին զիերետիկոսական արարողութիւնս իւրեանց, եւ թէ Նիկոլ զամենայն ինչ կարգեաց ըստ այնմ որպէս էր յառաջ քան զիստովանութիւնն իւր, այսինքն հռոմէադաւանութենէն առաջ (ԲՌՆ. 27)։ Եւս եւ ստորագրութիւն թղթոյն դաւանութեան, զոր իբր թէ իին մաշտոցէ քաղած էին Հայերը (1701), զանվաւերս համարեալ, իրամայեալ լինէր ջնջել զայն գիր (ԲՌՆ. 159)։ Աւելորդ չուլայ դիտել տալ թէ որչափ ամուր էր Փիլիպպոս հայադաւան սկզբունքներու վրայ, որով չէր կրնար այլապէս վարուած ըլլալ Հռոմի ուղղած գիրերուն մէջ (1680), յայտնի կետերը կրկնելով եւ մնացածը զգուշաւորութեամբ լրելով։ Յիշեալ Եղելութեանց հետեւանքով Հայք կարի զուարձանային ի սիրտս իւրեանց, զի գտին հնարս՝ միացեալս զանձինս ընծայեցուցանելոյ, եւ այնու պահելոյ զարտօնութիւնսն, մնալով, կալով ի նախնի հաւատս իւրեանց (ԲՌՆ. 27)։ Ասիկա մեծ ցաւ կը պատճառէ Լատին պատմիչին, մանաւանդ տեսնելով թէ քաղաքական իշխանութենէ ալ հաւանութիւն ստացան, եւ արտօնութիւնս մեծամեծս գտին յարաքայէն Յովիաննէս Քազիմիրայ (ԲՌՆ. 160)։ Նոր կացութիւն մը ստեցծուեցաւ այս կերպով Լեհահայոց մէջ, որոնք արտաքնապէս իբր թէ հռոմէադաւանութեան յարած Կ'երեւէին, մինչեւ իսկ Լատին Եկեղեցիներու մէջ պատարագած ատեննին յաւելուին ջուր ի գինի բաժակին

(ԲՈՆ. 27), այլ ներքնապէս, այսինքն իրենց Եկեղեցիներուն մէջ, ըստ ամենայնի Հայ Եկեղեցւոյ կանոններ կը պահէին, որուն չէր խղճեր առաջնորդ լինել Նիկոլ, որ միշտ իր անձին ու շահին կը ծառայէր, եւ ոչ երբեք կրօնքի կամ դաւանութեան, հակառակ հռոմէականներուն իր վրայ տածած մեծ համակրանքին: ԴաՎրիժեցին 1660 մայս 10-ին գրելով կը հաստատէ, թէ մինչեւ այն օր Իլվովցիք եւ Նիկոլ կան ի վերայ նոյն պատմագրութեան (ՂԱՎ. 302): Նոյնպէս լատին պատմիչն Ալոգիոս Փիթու, 1668 դեկտեմբեր 31-ին (ԲՈՆ. 113) կը վկայէ, թէ Հայեր նոյն դիրքը կը պահեն ու վայելեն մինչեւ ցայսօր (ԲՈՆ. 27): Իսկ Յովիաննէս Արզնեցի ամ մի ողջոյն Իլվով մնաց, որպէսզի Հայ Եկեղեցւոյ կանոններուն եւ ծէսերուն գործադրութիւն ապահովէ, եւ ապա դարձաւ եւ Եկն ի սուրբ Էջմիածին 1654-ին (ՂԱՎ. 300), եւ իր պաշտօնին յաջողութիւնը հաղորդեց կաթողիկոսին, որ իր աթոռը դարձած էր:

1704. ՎԿԱՅԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆԸ

Փիլիպպոսի բացակայութեան Էջմիածինի մէջ կատարուած գործերուն նշանաւորները Ս. Գայանէի եւ Ս. Հռիփսիմէի վկայարաններուն նորոգութիւններ են: Առաջ Ս. Գայանէի տաճարին նորոգութեան ձեռն ի գործ էարկ Փիլիպպոս 1651-ին, դեռ Էջմիածինէ չմեկնած (1686): Տաճարին տանիքն բովանդակ իշեալ էր, միայն շրջանակի պատերը եւ մէջտեղի չորս սիները կանգուն էին, այնպէս որ գլուխը բոլորովին բաց էր, յատակը ծակոտեալ եւ խրամատեալ (ՂԱՎ. 250), աւագ խորանը եւ ներքեւի մատուռը, որ է դիր հանգստեան նշխարաց սրբոց, աւերեալ եւ քանդեալ էր, եւ աղբիւսովք եւ գրեհօք լցեալ (ՂԱՎ. 254): Հարկաւ այդ վերջին պարագաները Մովսէսէ առաջ ժամանակին համար են, զի չենք կարծեր որ 20 տարիներէ իվեր, որ նորոգութեանց ձեռնարկուած էր, աղբիւսով լեցուն թողուած ըլլար Գայիանէի տաճարը: Նորոգութիւնները կատարուեցան ի հիմանց մինչեւ ցգագաթն գմբէթին: Ս. Գայիանէի տաճարին նորոգութեան գործը աւարտելէն ետքը կը ձեռնարկեն Ս. Հռիփսիմէի վկայարանին ալ նորոգութեան, որուն մէջ՝ տանիքը, կաթողիկէին գագաթը, պատերուն երեսները, ներքին յատակը, բեմը եւ խորանները՝ աւերեալ եւ քայլայեալ էին:

1705. ԳԱՅԻԱՆՆԵԻ ՆՇԽԱՐՔԸ

Իբրեւ հետաքրքրական եւ միանգամայն կարեւոր մի միջադէպ, յառաջ բերենք աւանդական պատմութիւն մը զոր ԴաՎրիժեցին ալ արժան սեպած է տեղնիտեղօք պատմել: Երբոր 1652-ին Ս. Գայիանէի վկայարանը կը նորոգուէր, գործին վրայ վերակացու եւ գործավար գրուած էր Յովիաննէս աբեղայ մը, այր արդիւնաւոր եւ գործունեայ եւ խորհրդական խորհրդով: Սա հոգեւորական հետաքրքրութիւն մը կը զգար վկայարանին ներքեւ վկայուիիններուն գերեզմանները գտնել, եւ յարմար կերպով մը յայլուր առաքեալ զամենեսեան գործողս, ինքն միայնակ պեղումներու կը ձեռնարկէ, եւ գիշեր եւ ցերեկ մի շարունակ աշխատելով կը բախտաւորուի երեք գերեզմաններու հանդիպիլ, զորս կը բանայ ալ, եւ աչքովը կը տեսնէ ոսկրները սպիտակ, փայլուն եւ անպակաս, եւ հոտ անուշութեան ալ կառնէ: Ոսկրներէն միայն կտոր մը կը վերցնէ, տապանները կը փակէ ինչպէս էին, խնով եւ կրով կամրացնէ, եւ հողը նորէն

լեցնելով, առջի վիճակին կը բերէ, եւ անկէ ետքը միայն եղելութիւնը միաբաններուն կը հաղորդէ, եւ ոսկրն ալ կը ցուցնէ առ ի նշանիաստատութեան (ՂԱՎ. 211): Դավրիժեցին եղելութեան օրն ալ կը նշանակէ 1652 հոկտեմբեր 19, երեքշաբթի օր (ՂԱՎ. 252), որ տոմարական հաշուով ալ կարդարանայ: Գիտին ստուգութիւնը իրաւ աբեղայի մը վկայութեան վրայ կը հիմնուի, սակայն անոր երկիւղած ուղղամտութիւնը պէտք է իբրև ճշմարտութեան երաշխաւորութիւն ընդունուի:

1706. ՀՈՒՓՍԻՍԵՒԻ ՆՇԽԱՐՔԸ

Ս. Հռիփսիմէի տաճարին մէջ ալ նշխարաց խուզարկութիւն կը կատարուի, թերեւս միեւնոյն շինութեանց գործավար Յովիաննէս աբեղայի ձեռքով, բայց միաբաններու ընկերակցութեամբ: Այս առթիւ երեւան կելլեն, երեք տեղ բաժին բաժին, երկուքը էր իր մէջ փայտեայ արկեղ գոռուած (ՂԱՎ. 252): Այդ գիրքը եւ փայտէ սնտուկը պէտք չէ զարմանալի երեւին, քանի որ պատմած ենք անգամ մը, այդ տապաններուն խառնուած եւ դուրս հանուած ոսկրներուն նորէն հաւաքուած եւ տեղը դրուած ըլլալը 45 տարի առաջ (1599), Դավրիժեցին յառաջ կը բերէ Հռիփսիմէանց գերեզմանին քովը պատին վրայ դրուած երեք տուն շարականի մը պատճէնը, Յակոբ քահանայ սուրբ կաթողիկէ արհիեպիսկոպոսարանին (ՂԱՎ. 253) ստորագրութեամբ: Շարականը անարուեստ է, եւ վերջինը ատեններ նոյն տաճարին սպասաւորող քահանայի մը սիրտին զեղծուածը կ'երեւի: Երկու տաճարներուն նորոգութիւնները 1651-ին սկսած ըլլալով՝ 1653-ին աւարտած են յամս երիս (ՂԱՎ. 253), որ է ըսել թէ Փիլիպպոս չմեկնած սկսած է, եւ դառնալէն ետքը լրացուցած, իսկ բացակայութեան միջոցին գործին շարունակութիւնը հոգացած է Յակոբ Զուղայեցին, ինչպէս հաւանական ցուցուցինք (1686):

1707. ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ԴԱՌՆԱԼԸ

Փիլիպպոսի Կ. Պոլիս մնալը տեւեց տարի մը ամբողջ 1652 ամառուան սկիզբէն մինչեւ 1653 նոյն ամիսները: Երկու մեծ գործերէն զատ, որոնք են Կ. Պոլսոյ եւ Իլվովի խօսվութիւններուն բարձրացումը, նա կատարեց այլեւս բազում գործս բարութեանց եւ ուղղութեան, եւ Եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց համար կարգադրութիւններ հաստատեց: Մայրտաճարի դատարկուած գանձատան համար ալ երեւելի Եկեղեցական անօթներ եւ սպասներ հաւաքեց, կաթողիկոսարանն հոգ տարաւ (ՂԱՎ. 260): Այդ նիւթական նպաստներուն կարգին ամէնէն նշանաւորը եղաւ Մայրտաճարին զանգակատուն մը աւելցնելու համար պէտք եղած ծախքին հայթայթումը, զոր կաթողիկոսին առաջարկութեան վրայ մեծաւ յօժարութեամբ եւ կամակոր խոնարհութեամբ յանձնառու եղաւ վճարել՝ Անտոն Չէլէպի անուն կարի ընչաւետ եւ փարթամ, յոյժ երեւելի եւ հօչակեալ՝ Պրուսացի վաճառական մը, որ Կոստանդնուպոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ մէջ վաճառատուններ ունէր, եւ ներքին զաւարներէն եւ Ելրոպայէ Եկող ապրանքները միանգամայն վճարէր զգինն, եւ երեք քաղաքներու մէջ ալ ունէր զտունս եւ զապարանս հոյակապս (ՂԱՎ. 261): Դժբախտաբար Դավրիժեցին մակդիր անուն մը չի յիշեր այդ նշանաւոր Անտոնին վրայ, որ գիտնայինք թէ որ ազգատոհմին նախքիններէն եղած է Եջմիածինի զանգակատունին բարերարը: Բայց ամէն առթի մէջ հնար չէ զայն նոյնացնել Անտոն Կեավուրին հետ՝ որ փախեաւ յերկիր

Լիվունան,թէպէտ սա ալ ունէր փառաւոր տուն, որ եղեւ օթեւան Ֆիլէմէնկին դեսպանին: Վասն զի այս Անտոն կը նկարագրուի իբրեւ մէկ մը, որ Հայոց ոչինչ մին չօգնեաց, յիշելով չարար մին նշան (ՉԵ.77), Փիլիպպոս յաջողութեամբ փակելով իր Երուսաղէմի եւ Կոստանդնուպոլսոյ Երկամեայ հայրապետական ուղեւորութիւնը, Ճամբայ ելաւ դառնալ Մայրաթոռ, չենք գիտեր ինչ Ճամբով, եւ ի տօնի Փոխման սրբութեայ Կուսին, այսինքն է 1653 օգոստոս 14-ին, եմուտ յԵջմոհածին (ՂԱՎ.260): Հարկաւ առաջին հոգերէն մին եղաւ իր բացակայութեան ժամանակ կատարուած գործերուն տեղեկանալ, որոնք կանոնաւոր ընթացք ունեցած էին Յակոբ Զուլայեցիի հսկողութեամբ, եւ վերջին պէտքերը լրացնել երկու վկայարաններուն եւ Մայրաթոռին մէջ կատարուած նորոգութեանց: Զմեռը վերահաս ըլլալուն նոր շինութեան չկրցաւ սկսիլ, եւ ցուրտերուն մեղմանալուն ձեռնարկեց զանգակատունին հիմնարկութեան, որուն համար տենչումն բաղծանաց յոլովագոյն կայր ի սենեակ սրտի կաթողիկոսին (ՂԱՎ. 260): Սկզբնաւորութիւնը Դավրիժեցին կը դնէ յաւուրս աղուհացից (ՂԱՎ. 262), 1654-ին Բուն բարեկենդանը կ'իյնար փետրուար 5-ին: Փիլիպպոս կ'աշխատէր օր առաջ գործը վերջացնել եւ սիրտին փափաքը լրացնել, սակայն սաստիկ ընդդիմութեան հանդիպեցաւ Մահմատղուլի կուսակալին կողմէն, այր գոռոզ եւ բռնագլուխ, այլեւ կուսէն ընդ Քրիստոնէից: Որուն թէպէտ կաշառօք եւ բազում խնդրանօք մօտեցաւ կաթողիկոսը, բայց նա ոչ լաւաւ նմա, եւ շարունակ կը սպառնար թէ ոչ թողումք շէն զզանգատունն, այլ քակելոց եմ զնա, զի Փիլիպպոս արդէն ձեռնարկած էր հիմերը դնել, եւ քիչ քիչ առաջ կը տանէր, եւ տարիէ մը այնչափ բարձրացաւ շէնքն, մինչեւ կապեցան ներքին կամարքն, երբ Փիլիպպոսի ալ մահը վրայ հասաւ: Զանգակատուն, ինչպէս այսօր կը տեսնուի, հիմնարկութեաւ Մայրտաճարին արեւմտակողմը, աւագ դրան առջեւ, հուաւ եւ կից որմոյ նորին (ՂԱՎ. 262):

1708. ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ՄԱՀԸ

Փիլիպպոս իր ուղեւորութենէն դառնալէն Ետքը տարիուկէս միայն ապրեցաւ Եջմիածնի մէջ, եւ տակաւ տկարացաւ իր առողջութիւնը թէպէտեւ 63 տարեկան էր տակաւին (ՂԱՎ. 266): Տնտեսի կիրակիին, 1654 մարտ 18-ին Եկեղեցի իջաւ, նստաւ յաթու եւ սկսաւ ասել քարոզ, տնտեսին առակը իրեն նիւթ ընելով: Բայց յաջորդ Երկուշաբթին տկարացաւ եւ անկաւ ի մահիճս: Բոլոր միաբանք շփոթուեցան, եւ լուր առնելու համար իրեն մօտեցողներուն սկսաւ ըսել, թէ ոչ եւս յառնեմ յառողջութիւն, եւ թէ Երէկուան քարոզին մէջ, Եղբոր կը կրկնէ, ոչ եւս կարեն լինել տնտես խօսքերը, կարծես թէ յայլմէ ումեքէ ազդեցաւ ի սիրտս իմ, իբր թէ ինձի ըսէր, թէ ոչ եւս տնտեսես: Իրօք ալ վիճակը օրէօր ծանրացաւ, եւ Դատաւորի կիրակիի առտուն, դէպի լոյս առաւօտուն սկսաւ հոգեվարիլ, ինքն ալ զզաց իր վիճակը, եւ սկսաւ Արդ արձակեա օրինաբանութիւնը կրկնել, եւ այնպէս աւանդեաց զսրբասնեալ հոգին, 1655 մարտ 25ին (ՂԱՎ. 265): Դավրիժեցիին հանգամանօրէն նկարագիրը, զոր իբրեւ ականատես կը պատմէ, կը ցուցնէ թէ Փիլիպպոս մինչեւ վերջին շունչը ուշը վրան ունէր, որով տենդային վիճակ ունեցած չէ, այլ ներքին ախտի մը հետեւանք եղած է իր մահը, որ տարածամ ալ կրնայ ըսուիլ, 63 տարեկան ըլլալը նկատի

առնելով: Այս պարագայն աւելի կը բարձրացնէ Փիլիպպոսի արժանաւորութիւնը, որ բազմաշխատ կեանք եւ անխոնջ աշխատութիւն կրցած է ունենալ ախտակիր տկարութեան մէջ: Իր պաշտօնավարութիւնը բաւական երկար եղաւ 22 տարի եւ 3 ամիս (ՂԱՎ. 266), կամ աւելի ճիշտ 22 տարի, 2 ամիս եւ 12 օր, օժնան օրէն հաշուելով: Բայց աւելի ալ, զի Մովսէսի մահէն ետքն ալ ութ ամիս, իբր լոկ ընտրեալ կաթողիկոս տեղակալութեամբ կառավարեց Մայրաթոռը: Փիլիպպոս կաթողիկոսներուն շարքին մէջ աւելի արդիւնաւորներէն մէկն է, վասնզի առաջ գործակից, եւ վերջէն շարունակողն եւ գրեթէ լրացնողն եղաւ, այն մեծ բարեկարգութեան որուն առաջին գործիչն ու հեղինակն եղաւ Մովսէս Տաթեւացին: Փիլիպպոսի գործունեութիւնը տարածուեցաւ ամէն ճիւղերու վրայ: Մայրաթոռին ներքին կարգերը, վանական կանոնները, Եկեղեցական ծէսերը, բարոյական կենցաղը, իրմով ստացան իրենց հիմնական վերանորոգումը: Երուսաղէմի աթոռին պայծառութիւնը, Կիլիկիոյ խնդիրին հանդարտութիւնը, Լեհահայոց կնճիշին վերցուիլը, իր վարչական արդիւնքներն եղան: Մայրաթոռին, մերձաւոր վկայարաններուն, բազմաթիւ վանքերուն, եւ վիճակային Եկեղեցիներուն շինութիւնները իրմով քաջալերուեցան ու լրացան, Եջմիածինը իրմով փարթամացաւ Եկեղեցական անօթով, ոսկով եւ արծաթով, մեծագին զգեստուք եւ պատուական գրենօք, նիւթապէս ալ հարստացաւ կահիւք պղնձեղինօք եւ բրդեղինօք, եւ բազմացան հոյլք անբան կենդանեաց, ուղտ եւ ջորիք, եւ ջոլիրք մատակ ձիոյ, եւ ջոկք խաշանց եւ անդէոց, այլ եւ արտս եւ այգիս եւ բուրաստանս, եւ ամէն տեսակ կալուածներ արդիւնաւորել տուաւ (ՂԱՎ. 263): Մեծ եղաւ նաեւ իր համբաւն ու ազդեցութիւնը, եւ եղած էր արգոյաւոր եւ մեծաշուք առաջի ամենայն ազանց, Հայոց Հռոմոց, Վրաց, Օսմանցոց, Պարսից, եւ մեծամեծ իշխանաց, նաեւ թագաւորաց իսկ: Մեծ քարոզիչ ալ եղաւ եւ բոլոր կեանքին մէջ անխափան վարեց իր վարդապետական կոչումը, ի գիւղս եւ ի քաղաքս, ի վանս եւ յանապատս, եւ զամենայն տեղիս, եւ զոր ինչ քարոզեալ խրատէր, ոչ սխալէր, այսինքն ապարդիւն չէր մնար, (ՂԱՎ. 264):

1709. ՓԻԼԻՊՈՍԻ ԹԱՂՈՒՄԸ

Փիլիպպոսի թաղումն ալ խնդրոյ նիւթ եղաւ, վասնզի Մայրաթոռոյ միաբանութիւնն ամբողջ կ'ուզէր թաղել զայն ի դրան սրբոյ Եջմիածնի, ի մէջ իր շինեալ զանգակատանն, այլ Մահնատղուի խան իր հակառակութիւնը կաթողիկոսին մահուընէ ետքը շարունակելով, կարի սաստկացեալ չարացեալ, եւ ոչ թողոյր թաղել ի մէջ զանգակատանն, որ առանց իր հաւանութեան շինուած էր, եւ որուն համար միշտ կը սպառնար թէ քակելոց եմ ես: Ամէն տեսակ միջոցներ գործածուեցան կուսակալին հաւանութիւնը ձեռք ձգելու համար, եւ այս պատճառով Փիլիպպոսի մարմինը անթաղ կը մնայր, եւ կայր դագաղով ի մէջ տաճարին, գուարթ երեսօք որպէս կենդանի մարդ ի բուն, եւ բնաւ գէշ հոտ մը շարադրելով: Օրեր անցան, իսկ Մահնուտղալի խանն ալ կասեցաւ ի բիրտ բարուց իւրոց, եւ վերջապէս միաբաններ յուսահատելով, մահուանէ վեց օր ետքը, մարտ 31, Մուտն ի վիրապ յիշատակին շաբաթ օրը, մեծահանդէս թափօրով մարմինը փոխադրուեցաւ Ս. Հռիփսիմէի տաճարը (ՂԱՎ. 265), եւ անդ ի մէջ տաճարին, եւ հիւսիսային կողման խորանին հանգուցին զնա, եւ գերեզմանը բարեպաշտներու ուխտագնացութեան տեղի եղաւ, ինչպէս կը

Վկայէ Դավրիժեցին (ՂԱՎ. 266):

1710. ԲԱՂԵՇԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԸ

Փիլիպպոսի ժամանակը ուսումնական զարթնումի միջոցին կը պատասխանէ, որուն Սովորսի հետ ինքն ալ իր արժանիքն ու մասնակցութիւնն ունեցած է: Թէպէտեւ իրմէ անկախաբար ալ գործեր կատարուած են, սակայն միշտ իրեն համար պատուաւոր առնչութիւն մը կը ճշմարտուի, զի հայրապետի մը հոգին եւ ընթացք, բարեգուշակ ներշնչում կազդէ ամէն կողմ: Մեր նախընթացաբար հաստատուած ոձին համեմատ, ընդհանուր գործունէութիւնը պատմելէն ետքը, ցրիւ գիտելիքներէն կարեւորագոյնները քաղելու կանցնինք: Կանուխէն սկսած էր մեծ հօչակ ունենալ Բաղէշ քաղաքին յարակից Ամրտոլի կամ ուղիղ հնչմամբ Ամրորդւոյ վանքին դպրոցը: Անոր սկզբնաւորութիւնը կը տարուի մինչեւ Գրիգոր Տաթեւացի, որուն աշակերտներէն Դանիէլ վարդապետ Ճգնաւոր մականունեալ, իբրեւ գլուխ կը նկատուի Ամլորդւոյ վարդապետական գաւազանին, եւ յաջորդներ կը յիշուին Յովիաննէս Համշէնցի, Գրիգոր Արծիշեցի մականունեալ Չորթան, Ներսէս Մատաղ, Ներսէս Բաղիշեցի, Ներսէս Ամկեցի, Յովիաննէս Ոստանցի՝ մականունեալ Բրդուտ, Բարսեղ Գաւառցի, եւ Ներսէս Մոկացի մականունեալ Բեզլու, զոր առիթ ունեցանք յիշել Մեծ-Անապատի մասին խօսած ատեննիս (1620): Յիշուածներուն մէջէն Ամլորդւոյ դպրոցին մեծ զարկ տուողը եղաւ: Բարսեղ Գաւառցին, որ Սուրբ Գրոց ւսումնասիրութենէ զատ հետամուտ եղաւ իմաստափրական եւ տրամաբանական ճիւղեր մշակել, եւ պատճառ եղեւ գտանելոյ արտաքին գրոց գիտութեան (ՂԱՎ. 303): Եւ որովհետեւ անխոնչ ինքնօգնութեամբ, եւ աղօթքի դիմելով յաջորդեցաւ իր նպատակին մէջ, իրաւունք ունեցաւ Դավրիժեցին ըսել թէ աղբիւրն եւ տուողն ամենայն իմաստութեան, Հոգին սուրբ Աստուած, եւս սմա տեսութիւն եւ հանձար մտաց խելամուտ լինել բարին եւ ոճոյն եւ շաւղաց արտաքին գրեանց, առանց ուրուք առաջնորդելոյ եւ ցուցանելոյ բնաւ (ՂԱՎ. 302): Բաղէշի դպրոցին աշակերտութիւնը Հայ վարդապետութեան նոր զարգացման սկզբնապատճառը կրնայ ըսուիլ, չի Յովիաննէս Համշէնցիի եւ Գրիգոր Արծիշեցիի բազմաթիւ աշակերտներն են, որ ամէն կողմ սփռեցան եւ նոր դպրոցներ բացին: Դավրիժեցին կրցաւ ըսել թէ Արեւելեանքս ամէն ի Չորթաննէս սերեցան (ՂԱՎ. 340): Բայց Չորթանի կամ Գրիգոր Արծիշեցիի ուսումը տակաւին սահմանափակ էր, իսկ արտաքին ուսմանց նախահայրն պիտի ճանչցուի Բարսեղ Գաւառցին, զի անով մեր վանքերուն մէջ առձեռն ուսմանց դասագիրքեր դարձան Սահմանացն, Պորփիրիին, Ստորագրութեանց, Պերիամէնիասին, եւ նմանօրինակ գիրքերը (ՂԱՎ. 306): Բարսեղ Վախճանեցաւ 1615-ին, եւ գերեզմանը տակաւին կ'երեւի Ամլորդւոյ վանքին մէջ՝ Բաղէշի քաղաքին մօտ (ԿՈԼ. 5):

1711. ԱՄԼՈՐԴՎԵՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Բարսեղի գլխաւոր աշակերտներն եղան Յովսէփ Ոզմեցի, Հայրապետ Մոկացի եւ Ներսէս Մոկացի, եւ երրորդն է որ յոլով աշխատեցաւ, եւ հմտութիւններ առաւելացոյց քան զԲարսեղ եւ քան զընկերս իւր (ՂԱՎ. 304), բայց Մեծ-Անապատին համբաւէն գրաւուած Բաղէշէ հեռացաւ: Սակայն այս պատճառով Բաղէշի դպրոցը չխանգարեցաւ, այլ Բարսեղի միւս աշակերտները զայն

շարունակեցին, եւ եթէ առաջնորդներու չարայարեալ անունները չունինք, Ներսէս Մոկացիէն ոչ շատ ետքը կը գտնենք Վարդան Բաղիշեցին, որ հրչակաւոր եղած է իր ուսումնական զարգացման համար: Մոկացին Մեծ-Անապատի մէջ արտաքին ուսմանց դասախոսութիւնը շարունակեց, այլ այնտեղ շատեր աւելի հոգին զարդարելու միտքով յետս կացին: Մելքիսեդեկ Վժանեցին մնաց ամէնէն անձնուէր աշակերտ, եւ Ներսէսի հետ Լիմ ալ գնաց, երբոր նա այնտեղ հաստատուեցաւ, եւ երկուքն ձեռք ձեռքի տուած աւելի եւս ընդարձակեցին արտաքին հմտութեանց շրջանակը: Լիմի մէջ հինգ այլեւս Եղբարք միաբանեցան Մելքիսեդեկի հետ, բայց վերջէն յետս կացին յընթերցմանէ արտաքին գրոց, զի տակաւին ոչ էին թագաւորեալ ի վերայ բանին (ՂԱՎ. 304): Իսկ Մելքիսեդեկ մնաց տոկուն աշխատող մինչեւ վերջը, եւ գերազանցեց Բարսեղի եւ Ներսէսի հմտութիւնները, եւ իր դիտողութիւնը փոխադրեց Եջմիածին, երբոր Մովսէս կաթողիկոսէ Յովհաննավաքի ուսուցիչ կոչուեցաւ (1649): Դավրիժեցին, որ հասած է զայն լսել, հիացմամբ կը գրէ, թէ իբրեւ օյորձանս ուղիսից եւ հեղեղաց ընթանայր բանն ի բերանայ նորա (ՂԱՎ. 307): Արդէն յիշեցինք թէ Վժանեցին մահը տեղի ունեցաւ 1631-ին (1665), եւ իբր պատճառ կը յիշէ Դավրիժեցին, թէ ցուրտ քամի ունակացեալ էր ի մարմնոց նորա, եւ թէ բժիշկին անհմտութենէն եւ անյարմար դեղեր գործածելէն, հիւծեալ ամենայն միսք անդամոցն, եւ այնպէս վճարեաց ըզկեանս զայս (ՂԱՎ. 309): Վժանեցին աշակերտներուն գլխաւորը՝ եւ ուսումները եւսքանզեւս զարգացողն ալ Սիմէոն Զուղայեցին է, զոր վերջէն Փիլիպոս ուսուցչութեան կոչեց, երբ Յովհաննավանքի դպրոցը Եջմիածին փոխադրեց (1680): Կը պատմուի թէ երբ Խաչատուր Կեսարացի նուիրակ զրկուեցաւ Լեհաստան (1660), իրեն կընկերանար Սիմէոն Զուղայեցին, եւ այնտեղ պատահեցան հակառակութեան ֆրանկաց, եւ ինքզինքնին տկար զգալով գիտական հմտութեանց մէջ, դառնալէն ետքը կարի յօժարութեամբ եւ ջերմեռանդն սրտիւ եւ պասքատոչոր կարոտիւ հետեւացն ուսմանց, բայց աւելի Սիմէոն, որ երիտասարդուոյն էր, եւ կարի առաւել աձեցոյց զուսումն իւր (ՂԱՎ. 310): Սիմէոն երեք տարի անընդհատ Եջմիածինի մէջ ուսմանց պարապելէ ետքը, Ասպահան գնաց Խաչատուր Կեսարացիի մոտ, որ վիճակին առաջնորդ էր եղած, եւ այնտեղ ալ շարունակեց իր ինքնօգնութեամբ աշխատութիւնները, վասնզի Խաչատուր ուսմանց պարապողները ի մարմնական գործոց յապահով պահէր, եւ Սիմէոնի վրայ առաւել գուր եւ խնամ ունէր: Այդ Խաչատուրն է որուն Լեհաստանի նուիրակութիւնը մեծ գրգիռ տուած էր Արեւմտեան զարգացման արոիւնքները Հայաստանի մէջ փոխադրել, եւ այս փակաքով տպարան ալ բացաւ 1640-ին Ասպահանի մէջ (ՂԱՎ. 210) զոր կազմեց ամենեւին ի վարպետաց ոչ տեսեալ, այլ իւրով հանձարովն յայտ ածեալ երեւեցոյց (ԺՄԴ. 605): Յիշատակարանին մէջ յիշուած են Սիմէոն Զուղայեցի վարդապետն, եւ Յովհաննէս վարդապետ մը, որ զնացեալ շրջի յաշխարհին Լատինացոց, որպէսզ զի ուսեալ ի նոցանէ եւ եկեալ ուղղեսցէ եւ հաստատեսցէ տպագրութեան արհեստը ի մէջ Հայաստեայց (ԺՄԳ. 606): Իրաւունք կը զգանք սոյն Յովհաննէս նոյնացնել այլուր յիշատակուած Յովհաննէս Զուղայեցի վարդապետին հետ (ՏՊԱ. 86), որ իր յաջողութիւնը իտալիոյ մէջ սկսաւ գործադրել, թէպէտ կը խոստովանի ըստ իրամանի եւ ըստ կամաց

Կեսարացւոյն գործի ձեռնարկած ըլլալը (ՏՊԱ. 87): Սիմէոն քերականութիւն (ՂԱՎ. 312) Եւ տրամաբանութիւն (ՂԱՎ. 313) մըն ալ շարադրեց, Պրոկոփի նոր թարգմանութիւնը ուղղեց, Եւ անկէ ետքն է որ Եջմիածինի ուսուցիչ Եղաւ, իսկ վերջէն 1651-ին կը յիշատակուի իբր արքեպիսկոպոս Նոր Զուղայի (ՏԱԾ. 363): Կեանքին վերջին ատենները ուզած է քարոզութեան աղազաւ երթալ յաշխարհն Յունաց, որ է Օսմանեան գաւառները, բայց Եւղովիոյ մէջ կը հիւանդանայ Եւ կը վախճանի 1657 փետրուար 27-ին յանգուցալից պահոցն, որ Ճշդիւ կը հանդիպի երրորդ ութբարին, Եւ այնտեղ կը թաղուի (ՂԱՎ. 314): Իսկ Խաչատուր Կեսարացին աւելի կանուխ վախճանած կ'ըլլայ, Եթէ Սիմէոնի 1651-ին, Փիլիպպոսի կենդանութեան ատեն Ասպահանի գաղութիւն առաջնորդն էր, իբր Խաչատուրի յաջորդ:

1712. Իւկովացի Եւ ՂԱՒՌԻԺԵՑԻ

Ժամանակակից վարդապետներէն յիշատակելի է Եւս Ստեփան Իլվովացի ի փարթամ տանէ, որ պաշտած կրթութիւնը իր հայրենեաց մէջ առնելով, Նիկոլի նեղութիւններէն զզուած, Եջմիածին կու զայ ծնողաց հաւանութեամբ: Այնտեղ հետզհետէ կը յառաջանայ ազգային հմտութեամբ, Եւ Մայրաթոռոյ մէջ օտար լեզուներու համար թարգմանիչ Եւ ուսուցիչ կը հանդիսանայ, Եւ չորս ալ գիրքեր կը թարգմանէ լատիներէնէն, որոնք Են Յովսէպոս, Արիսգապացի, Գիրք պատճառաց, Բանք առակաւորք (ՂԱՎ. 315), որոնցմէ զատ կը յիշատակուին նաեւ Հայելի Վարուց, Բուրաստան աղօթից, Հրեշտակաբանութիւն Եւ Պատմութիւն Ղուրանի (ՀՂՊ. 269): Ստեփանոսի գործունեութիւնը Փիլիպպոսի օրով սկսած, ու շարունակած է մինչեւ անոր յաջորդին ալ մահը: Առանձինն յիշատակութեան արժանի է Եւս Առաքել Վարդապետ Պավրիժեցին, մանաւանդ այն մեծ արդիւնքին համար՝ որով վաթսնամեայ ժամանակամիջոցի համար ազգային պատմութեան առաջնորդն ու մեծ սատարողն Եղած է: Բնիկ Թաւրէզ քաղաքէ Եւ Մայրաթոռի աշակերտած, աստէն իսկ սնեալ Եւ վարժեալ Եւ յաւուրս ծերութեան ժամանեալ Եմ, կ'ըսէ, որով լոկ վանական կեանք անցուցած ըլլալը կ'իմացուի, առանց վարչական անցուդարձներու մասնակցելու, թէպէտեւ շրջագայութիւններ ունեցած պիտի ըլլայ, զի մանրամասնութիւններով կը պատմէ աստեւանդ կատարուած Եղելութիւնները: Տարիքը զի յիշեր, այլ Երբ 1651-ին պատմութիւն գրելու կը ձեռնարկէ Փիլիպպոս կաթողիկոսի բռնադատիչ ստիպմամբ, յողորմելի ծերութեան Եղած կ'ըսէ զինքը, Եւ ծեր էի, նաեւ յոյժ ցաւագար մարմնով, Եւ ի լուսոյ աչքս պակասեալ, Եւ ի պնդութենէ ձեռքս թուլացեալ դողայր (ՂԱՎ. 519): Ուստի Երբ ինքզինքը յաշակերտութենէ Փիլիպպոսի կաթողիկոսի կը կոչէ (ՂԱՎ. 516), աւելի պաշտօնական դիրքը կը դիտէ, զի հասակակից Եղած կ'ըլլայ Փիլիպպոսի, իսկ ուսմամբ Վժանեցիին Եւ Զուղայեցիին աշակերտած պէտք է ըսուի, զի Եւ անոնց սորվեցուցած արտաքին ուսումներուն ալ հմուտ կը տեսնուի՝ տուած բացատրութիւններէն Եզրակացնելով: Պատմութեան վրայ 4 տարի կ'աշխատի, բայց Փիլիպպոսի մահուընէ Ետքը կը լքանէ, իսկ յաջորդին յորդորներով նորէն ձեռք կ'առնէ 1658-ին, Եւ կը փակէ 1662-ին, ինչպէս կը գրէ յիշատակարանին մէջ (ՂԱՎ. 518), ինչպէս ալ գործին կէսին 1662 յուլիս 1-ը իբր գրելուն թուական կը ցուցնէ (ՂԱՎ. 333): Ասկէ կրնանք

հետեւցնել թէ չարայարեալ պատմութիւնը մինչեւ I. գլուխին վերջն է, իսկ անկէ ետքը մինչեւ ԾԶ. գլուխ եղող մասերը, որոնք իրարմէ անկախ նիւթեր են, կ'երեւի թէ ատեն ատեն գրած պատրաստ ունէր, եւ ետքն պատմութեան ծայրը կցեց, թերեւս մաս մըն ալ վերջէն աւելցուց, ինչպէս՝ Այեւս պատմութիւն ըստ յեղինակի անցեալ պատմութեանց մակագրութիւնն ալ կը յայտնէ (ՂԱՎ. 351): Դավրիժեցին մահը, 1662-էն շատ ետքը եղած պիտի չըլլայ, զի Փիլիպպոսի յաջորդին գործերէն միայն զանգակատունին շինութիւնը կը պատմէ (ՂԱՎ. 207) եւ ուրիշ գործողութիւն չի յիշեր միջանկեալ 8 տարիներու գործունեութենէն:

1713. ՇԻՆԱՐԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Գոնէ յիշատակին պահելու համար յառաջ բերենք ուրիշ վարդապետներու ալ անունները, եւ իրեն կատարած շինութիւնները, հետեւելով Դավրիժեցին տուած տեղեկութեամց: Եսայի վարդապետ Մեղրեցի՝ Երնջակայ Ս. Կարապետի վանքին առաջնորդը, աւերեալ եկեղեցին, տունները, խուցերը եւ պարիսպները՝ բոլորովին քանդելով նորէն վերաշինեց աւելի ընդարձակ կերպով, եւ 1653 հոկտեմբեր 17-ին եկեղեցւոյն նաւակատիքը կատարեց (ՂԱՎ. 267): Զաքարիա վարդապետ Վաղարշապատեցի՝ Յովիաննավանքի առաջնորդն ալ, Փիլիպպոսի օրով դպրատունին Էջմիածին փոխադրուելէն ետքը ձեռնարկեց ամենայն ինչ նորէն շինել աւելի ընդարձակ եւ վայելուչ: Շինութիւնները աւարտեց 1652-ին, եւ Խաչվերացին օրը սեպտեմբեր 12-ին, եկեղեցւոյ օծումը լրացուց: Յոյժ ծերացած ըլլալով Էջմիածին քաշուեցաւ, ուր վախճանեցաւ 1659 յուլիս 10-ին, Վարդավառի օրը, եւ թաղուեցաւ զանգակատան առջեւի քարայատակին մէջտեղը, որուն համար ինքն քար տապանի ալ պատրաստած էր (ՂԱՎ. 268): Մկրտիչ Եպիսկոպոս Մակուեցի՝ Արտազու Ս. Թադէոսի առաջնորդ, իր միաբաններուն հետ նոյն վանքին վերաշինութեան ձեռնարկեց. 1650-ին աւարտեց եկեղեցին, եւ 1653-ին ժամատունը, եւ անոնցմէ ետքն ալ Ս. Սանդիստոյ վկայարանը եւ Նահատկի կոչուած եկեղեցին (ՂԱՎ. 269): Մարտիրոսը Եպիսկոպոս Մուղնեցին ալ, Մուղնու Ս. Գէորգ եկեղեցին եւ սենեակները ի հիմանց վերաշինեց, եւ ընդարձակագոյն պարիսպով պատեց Փիլիպպոսի օրով (ՂԱՎ. 270): Ուկան վարդապետ Երեւանցի՝ Ուրիշ Ս. Սարգիս վանքին նորոգութեան ձեռնարկեց, պարիսպն ու սենեակները շինեց, բայց եկեղեցին աւարտելու չհասաւ: Իսկ Օշականի Ս. Մեսրովպի տաճարը ուղղակի Փիլիպպոս կաթողիկոսին կողմէ վայելուչ կերպով նորոգուեցաւ 1645-ին (ՂԱՎ. 270): Փիլիպպոս Եպիսկոպոս Բջնցիի Ս. Աստուածածին բարձրաձերձ եւ լայնանիստ եւ մեծաշուք տաճարը ձեռնարկեց նորոգել, Պետրոս Զուղայեցի կամ Պետրոս Բգուզ հարուստ անձին ծախքով եւ աւարտեց 1643-ին, իսկ շուրջանակի վանքն ու պարիսպը իր յաջորդ Մովսէս Բջնեցի վարդապետը լրացուց (ՂԱՎ. 271): Ասոնցմէ զատ Շոռոթի եկեղեցին, Ագուլիս վանքը եւ գիւղի չորս եկեղեցիները, Թավրէգ եկեղեցին, Դարաշամբի եկեղեցին, Ցղնայի եկեղեցին, եւ այլք յոլովք զորս ոչ յիշեմք կ'ըսէ Դավրիժեցին, ամէնքն ալ Փիլիպպոսի աշակերտ վարդապետներուն ջանքով շնուեցան կամ նորոգուեցան (ՂԱՎ. 272): Այս կարգին կը յիշուի եւս Քասաղի վրայ եղող Աշտարակ գիւղի կամուրջը, զոր խոջայ Գրիգոր Երեւանցի, Մոժակենց մականունեալ, ի հիմանէ մինչեւ

ցկատարումն շինել տուաւ իր ծախքով 1664-ին ի փառս Աստուծոյ (ԴԱՎ. 271): Այս ամէն շինութիւններ եւ վերաշինութիւններն ալ որոնք յիշուեցան, եւ այլ եւս շատեր որոնք յիշուած չեն, ամէնն ալ Փիլիպպոսի մեծագործ եւ աշխարհաշէն գործունէութեան արդիւնքներ են, զի նորա օրինակին յորդորներուն զօրութեամբ կը կատարուէին: Զմոռնանք գոհութեան յիշատակն մըն ալ նուիրել ժամանակին ազգայնոց Եկեղեցատէր եւ բարեսէր զգացումներուն, որոնք այս կերպով օգտակար կ'ընէին 1630-ին դաշնագրով հաստատուած խաղաղութեան տարիները (1680), եւ միանգամայն ռահահորդ եւ սկզբնապատճառ կ'ըլլային բարեկարգութեան եւ զարգացման պտուղներուն, որոնք այդ առաջին ճիգերուն եւ խաղաղութեան հետեւանքն եղան:

1714. ՂԱՐԱՆԱՐԵՑԻՒՆ ՄԱՀԸ

Ժամանակակից վարդապետներու ցուցակը փակելու համար անգամ մըն ալ յիշենք Գրիգոր Դարանաղեցիին վարդապետը, որուն անունը տալու նոր առիթ չներկայացաւ, 1624-ին Պալաթու Եկեղեցիին կառուցումէն ետքը, որուն գործակցեցաւ եւ որուն համար հալածուեցան (1604): Դարանաղեցին տարիքն առած եւ թափառայած կեանքէն յոզնած վերջապէս քաշուեցաւ Ոտոսոթոյ, որ կանուխէն իրեն սեփական վիճակ էր նշանակուած (1604), կամ այնպէս ինքն Աստուածաշունչին յիշատակարանին մէջ կ'ըսէ, ի մեր սեփական օթեւանս, ի մէջ մեր սեփական վիճակի հոտիցս, եւ համաշխարհիկ Եղեալ քաղաքակցաց եւ գեղջակցաց, եւ կ'երեւի թէ այլեւս անկէ հեռացած չէ: Ոտոսոթոյ գրուած յիշատակարան մը 1639 մարտ 22-ին, ի տեղույս առաջնորդութեան Դարանաղու Գրիգոր վարդապետին կ'ըսէ (11.ԱՍՍ. 8), եւ 1643 սեպտեմբերին ծերացեալ լի աւուրբք այնտեղ մեռած ըլլալը տապանաքարին վրայ կը կարդացուի (11. ԱՍՍ. 7): Այսպէս կը կնքուի բաւական իր վրայ խօսիլ տուած կեանք մըն ալ, որուն մեծ գովութիւնը թէպէտ անարուեստ եւ ոչ ալ անկողմնակալ, գոնէ ժամանակակից պատմութիւն մը գրած ըլլալն է, որ տակաւին տպագրուած չէ:

1715. ՍԱՐՈՒԽԱՆ ԽԻԶԱՆՑԻ

Վարդապետներէն ետքը կ'անցնինք ժամանակիս մէջ նահատակուած նոր վկաներու յիշատակներն ալ քաղել, ինչպէս որ սովորութիւն ըրինք արդէն: Սարուխան Հիղնացի կամ Խիզանցի, արհեստով կոշկար, միանգամայն վարժ երգիչ եւ քնարահար, Խիզանէ Բաղէշ կը փոխադրուի, կ'ամուսնանայ եւ կ'այրիանայ երկու զաւակներով: Պատահմամբ ծանօթութիւն կ'ընէ կնոջ մը հետ, որ ինքանքը քրիստոնեայ եւ այրի կը յայտարարէ, ամուսնութիւնը կ'որոշուի, եւ օրինօք կը պսակուի Եկեղեցւոյ մէջ, եւ քրիստոնէաբար կ'ապրին միասին երեք տարի: Անկէ Ետքը կը յայտնէ կինը, որ ինքն քուրդ եւ մահմետական է, բայց քրիստոնեայ ըլլալու համար իր ամուսնոյն քովէն փախած եւ ինքզինքը ծածկած է: Սարուխան կը զգայ թէ մեծ վտանգի մէջ ինկած է, բայց կը լոէ ու կեանքը կը շարունակէր, մինչեւ որ կնոջ ամուսին Եղող Քուրդը Բաղէշ գալով կինը կը գտնէ, եւ աղմուկ կը թողու քաղաքին մէջ թէ քրիստոնեաներ իր կինը յափշտակած եւ բռնի իրենց հաւատքին դարձուցած են: Սարուխան կը ձեռքակալուի, դատաւորի եւ իշխանի ատենները կը հանուի, ուրացութեանց կը բռնադատուի, ի մահահոտ եւ ի նսեմ բանտի կը փակուի

(ՆՈՐ. 439), բայց հնար չոլլար զինքն ուրացութեան հաւանեցնել, ուստի կրակով սպանութեան կը դատապարտուի, եւ գլուխը կոն մի փայտի, ուժգին զարնելով բոցերուն մէջ կը նետեն, եւ այնպէս կը նահատակուի, 1631-ին առաջաւորաց ուրբաթ օդը, փետրուար էին եղբ Փիլիպպոս Աղբակեցին ալ նուիրակութեամբ Բաղէշ կը գտնուէր:

1716. ԿՈՏԵԱՑԻՔ ԵՒ ՂՋՁԱՐ

Օսմանեանց եւ Պարսից պատերազմին միջոցին էր 1638-ին, որ Մասում անուն պարսիկը սուստ համբաւով Օսմանեան բանակէն փախուստի ստիպեց Թաթար գունդ մը, որ Կոտէից կամ Երեւանի նահանգը կասպատակէր (ԶԱՔ. Բ. 19): Փախչողներ կրցածնին մէկտեղ տանելու հետամուտ, երկու Կոտէացի գեղադէմ պատամիներ ալ կապած կը տանէին իրենց հեշտութեան զոհ, Արծնի գիւղին Դժուարադէմ կոչուած քարաժայր զահավէժին մօս, կը հաւանին կապերը քակել, եւ պատամիներ յանառակ պըղծութենէն ազատելու եւ ուրացութեամբ չկորսուելու նպատակով, յիշեցին անուն Աստուծոյ, եւ անկան ի քարանցն ի վայր եւ մեռան: Քարաժայրին մէջ պահութած ոմանք, անոնց մարմինները տարեալ ի գիւղն Արծանի՝ թաղեցին (ԶԱՔ. Բ. 23): Ամձնազոհ նահատակներու օրինակներ ցանցար չեն վկայութեանց մէջ, եւ անոնց կարգին պէտք է դասել այդ երկու Կոտէացի պատամիներն ալ, որոնց անունը անյայտ է մնացած: Նոյն փախուստի միջոցին ուրիշ այլազգներ ալ ծեռք կը ծգեն Ղզլար անուն մանկամարդ կին մը, Նորագաւիթ գիւղէն վաճառական Սեաւ Զաքարիայի կողակից, եւ հակափելով իրենց ծիուն վրայ կառնեն, բայց Ղզլար ազատելու համար զինքն վար կը ծգէ: Երկու երեք անգամ այդ ձիգը կը կրկնուի, մինչեւ որ Թաթարներ հեռուէն Պարսիկներու մօտենալը տեսնելով՝ սրախողխող արարին գերանելի կինն Ղզլար, թողին կիսամահ եւ փախեան, որ առած վէրքերուն երեսէն եօթն օր ետքը վախճանեցաւ, օրինաւորապէս հաղորդուելէ ետքը (ԶԱՔ. Բ. 24): Ասոր ալ անունը նահատակներու կարգին դասելու չենք վարանիր, քանի որ հաւատոյ եւ սրբութեան պաշտպանութեան համար եղան Ղզլարի դիմադրութիւնն ու մահը:

1717. ԳԱԼՈՒՏ ԱՐԱԽՍԱՑԻ

Գալուստ քահանայ Արախսա գիւղի, Երեւանի գաւառին մէջ, մկրտած էր Բասէնէ գաղթած չքաւոր մէկու մը նորածինը, եւ խղճալով անոր աղքատութեան 12 լիսոր ալ ցորեն տուած էր իբր ողորմութիւն: Օր կանցնի եւ Բասէնցի գաղթականին կնոջ հայրն ու եղբայրը ետեւէն կու գան, եւ կը սկսին պահանջ յարուցանել թէ իրենց աղջիկը առեւանգած եւ ինչքերը գողցած է, եւ գործը դատաւորին ատեանը կը տանին, որ վճարման վճիր կու տայ: Մարդիկ տալու բան չունէին, եթէ բան մը առած ալ ունէին, վատնել էին, եւ ազատելու համար կորոշեն ուրանալ, եւ աւելի արժանիք ցուցնելու համար, խօսք ալ կը խառնեն, թէ իրենք ուրացութեան միտքով եկած էին, բայց թէ Գալուստ քահանան զիրենք ստիպեց նորածինը մկրտել, մինչեւ իսկ կըսեն թէ կաշառք ալ տուաւ զիրենք համոզելու: Այսավը կը բաւէ Գալուստը Երեւանի ատեանը քաշելու եւ խիստ հարցափորձի ենթարկելու բայց Գալուստի բացատրութիւնները օգուտ չեն ունենար թէ անոնք քրիստոնեայ էին թէ մկրտութիւնը տուաւ, եւ վերջէն կրօնափոխ ըլլալնին առջի գործերը չայլայլեր: Ուրացութիւնը

շուտով կառաջարկուի իբր ազատութեան պայման, որուն կը դիմադրէ Գալուստ թէպէտ աղէտ էր ի գրոց գիտութենէ (ԶԱՔ. Բ. 31): Կը բանտարկուի զինքն համոզելու եկող կարդացողները ետ կը դարձնէ, եւ վերջապէս քարկոծնան վճիռը կը տրուի: Անհնարին ծաղանքով եւ խոշտանքներով կը տանին քահանան քաղաքին արեմտեան դուռը, քրիստոնեաներն ու բոշաները կը ստիպեն քարկոծելու, եւ երբ ամէնքը կընդդիմանան ու կը փախչին, Պարսիկներ վրան կը յարձակին եւ քարերու ներքեւ կը թաղեն Գալուստ Արախսացի քահանան: Նահատակութեան օրը եղած է 1640-ին յաւուրս քառասնորդաց, առանց որոշ ամսաթիւի, որ տարին Բուն բարեկենդանը կիյնար փետրուար 15-ին: Մարմինըթաղուած է Ս. Անանիայի անապատը (ԶԱՔ. Բ. 32), Մովսէս Տաթեւացիին վանքը:

1718. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՑԻ

Նիկողայոս Տիգրանակերտցի մականունեալ, որովհետեւ Հայեր սովորած են այդ անունը տալ իին Ամիդ, եւ այժմ Տիրապէքիր քաղաքին, 15 տարեկան, եւ տեսլեամբ գեղեցիկ եւ հասակաւ վայելուց պատանի մը կար յիշեալ քաղաքը (ԴԱՎ. 405): Զինքը գզուել ուզող Տաճիկներուն կը ընդդիմանայ ու կանարգէ, եւ իբր Տաճիկներու հաւատքին հայինող՝ դատաւորին ատեանը կը հանուի: Պատանի Նիկողայոսի հերքումին դիմաց, երկու սուտ վկայ կը բերեն, եւ երբ Նիկողայոս ուրացութեան չի գիշանիր մահուան վճիռ կարձակուի: Կուսակալը կը միջամտէ որ խոստումներով եւ աղաչանօք համոզէ պատանին, եւ երբ չի յաջողիր՝ վճիռին գործադրութիւնը կը հրամայէ: Բոլորովին մերկ եւ ձեռուըները ետեւը կապուած քաղաքին մէջ պտտցնելէն ետքը, մահապարտութեան տեղը կը տանին, եւ կրկին սպառնալիքներով եւ խոստումներով կը փորձեն, որ միջոցին Մարտիրոս քահանան արմաւի հատի մէջ հաղորդը ծրարելով կը յաջողի Նիկողայոսին ճաշակել տալ եւ փախչիլ: Վերջապէս երկու ձեռուըները եւ երկու ոտուըները հետզհետէ վէմին վրայ կը ջախչախեն, եւ մինչեւ երեկոյ այնպէս կը թողուն: Միւս օրը տուն մը կը փոխադրեն, ուր երրորդ օրը հոգին աւանդեց: Կատարումն նահատակութեան սրբոյն Նիկողայոսի կը գրուի 1642 ապրիլ 15-ին (ԴԱՎ. 409), որ կը հանդիպի զատկի ուրբաթին, եւ աւելի կը յարմարի տանջանաց օրուան, որով մահը կրնայ գրուիլ 17-ին, Նոր կիարկիին: Դավրիժեցին կըսէ թէ վարդապետ ոմն, գորոյ անունն ոչ գտաք, Նիկողայոսի աջը եւ տանջանաց վէմը, նորաշէն եկեղեցւոյ հիմին մէջ գետեղեց. իսկ Յայսմաւուրքը կըսէ թէ այդ բանը առաջնորդ քաղաքին ըրած է (ՅԱՅՍ. Ա. 168): - Տասնըինգ տարեկան նահատկին մըն ալ յիշատակը կընէ քէօմիլրձեան, գրելով. Եւ Մանուկըն թուին ՃԱՌ. նահատակն ամաց հնգետասան (ԶԷԼ. 78), սակայն հնար չէ նոյնացնել 15 տարեկան Նիկողայոսի հետ, վասն զի այս գերեզմանը Կ. Պոլսոյ Բերայի մէջ է, եւ թուականն ալ ՃԱՌ. կամ ՌՃԱ այսինքն 1652 է ուստի անծանոթ մնացած Մանուկ Կոստանդնուպոլսեցի նահատկի մը պէտք է վերագրել այս յիշատակութիւնը:

1719. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՑԻ

Ուրիշ Տիրապէքիրցի նոր վկայ մըն ալ Խաչատուր Տիգրանակերտցին է, Նիկողայոսի նման պարագաներու մէջ նահատակուած, աւելի սրտառուց կերպով: Իբրեւ ամաց քսանից էր

Խաչատուր, գեղեցկատես եւ վայելչահասակ Երիտասարդ մը, յոյժ հոգսէր եւ Եկեղեցասէր, դարբնութեան արհեստին զբաղած, քաղաքին մեծ մզկիթին մօտերը: Օր մը Երբ մզկիթին աղբիւրէն կը լուացուէր, ամիր եւ կանաչագլուխ Տաճիկ մը զինքն կը վշնտէ, եւ Խաչատուրի ընդդիմանալուն վրայ, ժխոր մը կը փրթի, եւ Տաճկաց օրէնքին հայիոյած ըլլալու զրպարտութեամբ եւ սուտ վկաներով դատաւորին ատեանը կը հանեն: Սա աւելի գութով եւ ողոքանօք կը վարուի, գործը միւֆթիին կը դրկէ, որ մահուան պատգամ կու տայ, եւ դատաւորը կը պարտադրուի ՎՃիռ արձակել. կուսակալն ալ բազում խանդադատական բանիւք կը ջանայ Երիտասարդը ազատել ուրացութեան միջոցներով: Մէկ Երկու անգամ առանձինն կը թողու, գուցէ մտաբերէ բայց Խաչատուր միշտ աւելի ուժգնութեամբ կը պնդէ իր ընդդիմութիւնը, մինչեւ որ կուսակալն ալ կը հրամայէ պատգամին գործադրութիւնը, որ քերթել հարկ տեսած էր, Խաչատուրին քերթէք զիս, ես ի հաւատոյս իմոյ ոչ դաշնամք ըսած ըլլալուն համար (ՂԱՎ. 411): Նախ մերկացնելով եւ ձեռուըները կապելով ձախանօք եւ խոշտանգնանօք քաղաքին մէջ կը պտտցնեն, եւ քաղաքին նոր դուռին առջեւ, թէ առջեւէն եւ թէ Ետեւէն մորթը մէջքը քերթելով անգամ մըն ալ քաղաքին մէջ կը պտտցնեն: Անկէ Ետքը կը բերեն մեծ հրապարակը, եւ Վէմի վրայ նախ բազուկները, վերջէն սրունքները կը ջախջախնեն, եւ նահատակը գետին կը տարածուի: Այդ վիճակին մէջ, նախ ջուր կը խմէ, եւ վերջէն հաղորդ կ'ընդունի հացի մէջ ծրարուած, եւ այնպէս կը թողուի: Խաչատուր Բաղիշեցի վարդապետ եւ Սամուէլ Բալուեցի աբեղայ, իրեն մօտը կը մնան մխիթարելով մինչեւ որ գիշերուան մէջ հոգին կ'աւանդէ: Մարմինը կը փոխադրուի Եկեղեցի, եւ օր մը հասարակաց բարեպաշտութեան առարկայ կը թողուի, եւ վերջէն կը թաղուի մեծաշուք հանդէսով: Կուսակալը քսուներու դրդմամբ կ'ուզէ մահապարտի մը յիշատակը փառաւորողները պատժել, այլ կ'արգելուի այն օր Եկնիշէրիներուն, իրեն դէմ Ելլելով, եւ շաբաթ մը բերդին մէջ արգելական պահուելովը, եւ բարեխօսութեամբ սրբոյն Խաչատրոյ Եղած կ'ընդունուի քրիստոէից ազատութիւնը: Նահատակութեան օրը Եղած է 1659 օգոստոս 20-ին (ՂԱՎ. 417) որ կը հանդիպի Վերափոխման հինգշաբթիին: Խաչատուրի ալ յիշատակը Յայսմաւութին մէջ անցած է (ՅԱՍ. Բ. 89):

1720. ՍԻՐՈՒՆ ԳՆՈՒՆԻ

Սիրուն Գնունի կամ Ալիւրցի, Վասպուրականի Գնունի կամ Ամուկ գաւառին Ալիւր գիւղէն, ամուսնացեալ էր արդէն, եւ կարօտ ըլլալով մահմետականի մը ծառայութեան մտած էր Վանայ մէջ: Օր մը որ իր տիրոջ համար բեռ մը կեռաս կը բերէր Խլաթի կողմէն, Վանայ մէջ Տաճիկ տղաքը կը վանէր, եւ արձակած քարերէն տղու մը գլուխը վիրաւորուեցաւ, եւ Երկու ամիսէն մեռաւ: Սիրունի տէրը զայն իսկոյն հեռացուց Ալիւր՝ իր գիւղը, բայց գիւղին Տաճիկները զինքն կալանաւորեցին տղուն ծնողքն ալ վրէժխնդրութիւն կը պահանջէին, բայց դատաւորն ու միֆթին զինքն անպարտ արձակեցին եւ Սիրուն նորէն Ալիւր դարձաւ: Այս անգամ Երկու եւ Երեք հարիւր Վանեցի կրօնամոլ Տաճիկներ, հաւաքուեցան: Ալիւր Եկան, Սիրունը Վան բերին, մահ սպառնացան եթէ իրենց կրօնքը չընդունի. Սիրուն ուրացութեան յանձնառու չեղաւ, ուստի ամէն

տեսակ խոշտանգանքներ թափեցին վրան, բարակ չուանով բազուկները պրկելով, ծեծելով քաշկռտելով ու կրփահարելով՝ քսան օր շարունակ քաղաքին մէջ ձաղանաց եւ խոշտանգանաց ենթարկեցին: Որչափ ալ Սիրունի ծնողքն ու մերձաւորք առ երես ուրացութեան կը յորդորէին, Սիրուն երբեք յանձն չառաւ: Տաճիկներ երեք օր ալ իրենց աղօթքները դադրեցուցին իբրեւ բողոքոյ ցոյց, սակայն անով ալ մահուան վճիռը չկրցան առնել դատաւորէն: Ուստի երբոր նորէն քաղաքին մէջ կը պտտցնէին, կատաղիներէն մին կուշտէն վիրաւորեց զայն դաշոյնով, ուրիշ մը քարով գլուխը ջախջախեց, եւ այնպէս նահատակութցաւ Սիրուն, Վանայ Նալբանտանցի շուկային մէջ 1655-ին (ՂԱԿ. 421) օգոստոս 5-ին (ՆՈՐ. 471), Վերափոխման բարեկենդանի կիրակի օրը: Մարմինը առաջ քաշկռտելով քաղաքէն հանեցին եւ քարկոծեցին, եւ անկէ ետքը քրիստոնեայք կրցան զայն առնել եւ թաղել ընդհանուր գերեզմաննոցին մէջ: Սիրունի ալ յիշատակը Յայսմաւորքին ունեցած է (ՅԱՍ. Բ. 62):

1721. ՎԱՐԱԳԱՅ Ս. ՆՇԱՆԸ

Յիշատակութեան արժանի կը սեպենք Վարագայ Ս. Նշանին գերութեան եւ ազատութեան եղելութիւնն ալ, զոր յոյժ մանրամասնորէն կը պատմէ Դավիթիցին (ՂԱԿ. 382-402): Խօշաբի բերդին տէրն էր Սիլէյման թէկ անուն բռնապետ մը, որուն քով ապաստան գտած էր Զօմար անուն նախկին կուսակալ մը, որ աւազակապետ էր դարձած: Վանայ մէջ ալ զօրացած էր Հիւսէյին աղա անուն իշխանաւոր մը, կուսակալն ալ իրեն հպատակեցուցած: Երկուքը միասին ընդդիմացան նոր եկող կուսակալին եւ այս պատճառաւ իրենց վրայ զրկութցաւ Սինան տղա զօրավար մը: Ասիկա Հիւսէյին եւ կուսակալի վրայ զօրանալու համար իրեն օգնութեան կանչեց Սիլէյմանն ու Զօմարը, որոնք եկան, եւ Վանայ շրջակայքը եւ Հիւսէյինի կալուածները աւրած ատենին, Վարագայ վանքն ալ ելան նոյն նպատակով, եւ հարուստ աւարի ակնկալութեամբ: Սիաբաններն ցրութցան, եւ միայն երեք ծերեր մնացին, Յովիաննէս եւ Սահակ եւ Մովսէս աբեղաներ, որոնք Զօմարի ձգոքէն անտանելի չարչարանքներ կրեցին, որ վանքին գանձարանները յայտնեն, սակայն անոնք ամէնուն ալ տուկացին պնդելով թէ ոչ զիտենք զինդրելին ձեր (ՂԱԿ. 387): Այն ատեն աւարառուք անձամբ եւ Զօմար գլուխնին, եկեղեցիներուն պատերը ծեծելով եւ քանդելով գտան նախ պղնձեղինաց, յետոյ արծաթեղինաց գանձարանը, որուն մէջ էր Վարագայ Ս. Նշանն ալ, ամէն բան գրաւեցին, սկիհ եւ խաչ, աւետարան եւ գիրք, քշոց եւ բուրվառ, շուրջառ եւ վարագոյր, եւ մարդաչափ արժաթէ մի խաչ մէկ խանդարի կշռով, եւ իբր ի յարգանս Ս. Նշանին մօտը քահանայ մը դրին, եւ ամէնքը փոխադրեցին Խօշաբ: Վարագի կողոպտուելուն օրն էր 1651 (ՂԱԿ. 389), աղուհացից հինգերորդում շաբաթու յուրբաթ օրն (ՂԱԿ. 398), որ կ'իյնար մարտ 14-ին: Սիլէյման ուզեց Ս. Նշանը իր սահմանին մէջ եղող Հոգւց վանքը դնել, բայց առաջնորդ Պետրոս Եպիսկոպոս յանձն չառաւ, պատճառելով թէ պէտք է իր տեղը դարձնայ, եւ մնաց Սիլէյմանի ապարանքը (ՂԱԿ. 395): Վանայ գլխաւորնրէն Մարիսաս Չէլէպի՝ Խանենց խոջայ Թումայի որդին, անձամբ Խօշաբ եկաւ Ս. Նշանը փրկանաւորելու, մինչեւ 7000 դուրուշ խոստացաւ, բայց Սիլէյման չգիշաւ (ՂԱԿ. 396): Սակայն աղետաբեր եղաւ հետեւանքը:

Յորմէիետէ Ս. Նշանը գերուած էր, Խօշարի Երկրին բարեբերութիւնը վնասուեցաւ: Յիսնակի բարեկենդանին որ կը հանդիպէր նոյենքեր 160-ին (ՂԱՎ. 391), Զօմար Հիւսէյինին հետապնդելու համար շատ մը փորձանքներու հանդիպեցաւ, եւ վերջ ի վերջոյ ձեռք իյնալով սպանուեցան (ՂԱՎ. 371): Սիւլէյման իրեն դէմ Եղած դաւաճանութիւնը զսպելու համար իր մեծամեծներէն Երեքը բանտարկեց, բայց անոնց հաւատարիմները կանացի ըզգեստովիրեն մոտ Երթալով զինքը սպաննեցին, Վարագի կողոպտուելուն տարեդարձին, 1652 աղուհացից հինգերորդ ուրբաթ օրը (ՂԱՎ. 399), որ այս անգամ կը հանդիպէր ապրիլ 2-ին: Սիւլէյման Եղբայրը Իպրահիմ բէկ անոր յաջորդեց Խօշարի տէրութեան մէջ: Բայց այն ալ յաջողութիւն չտեսաւ, Երկրին արգասաւորութիւնը հետզհետէ նուազեցան, 1653-ին Լուսաւորչի պահքին, որուն բարեկենդանը կիյնար յունիս 19-ին, սաստիկ ծիւն տեղաց, եւ ցանք ու արօտ խանգարեց, ու խաշնամահ տարածուեցաւ: Ետեւէն Իպրահիմ ինքն ալ սաստիկ իհլամդացաւ (ՂԱՎ. 401), ուզեց գոնէ Ս. Նշանը Հոգուց վանքը զրկել, բայց Պետրոս Եպիսկոպոս նորէն յանձնառու չեղաւ, եւ տեղը դարձնելու անհրաժեշտութիւնը ըզգացուց (ՂԱՎ. 401): Վանեցիք Եղածները լսելով քաջալերուեցան, եւ Մարիսաս Խանենց իշխանաւորը նորէն եկաւ, եւ 2000 դուրուշի փրկանքով յաջողեցաւ Ս. Նշանը եւ կողոպտուած իրերէն որչափ ինչ մնացած էր ետ առնուլ, եւ ուրախութեամբ Վան բերել: Վանեցիք վախցան նորէն Վարագի վանքին ամայի լերան գագաթը դնել Ս. Նշանը եւ պահեցին քաղաքին Ս. Տիրամայր Եկեղեցին, որ անկէ Ետքը աւելի յաձախ Ս. Նշան անունով կոչուած է: Վարագայ Ս. Նշանին գերեդարձը տեղի ունեցաւ 1655-ին (ՂԱՎ. 401), որ է նոյն իսկ Փիլիպպոսի մահուան թուականը իսկ ամսաթիւը նշանակուած չէ: Այն Երեք ծերունի աբեղաները՝ Յովիաննէս եւ Սահակ եւ Մովսէս՝ որոնք Ս. Նշանի համար, չարչարուած էին, հազիւ տարի մը՝ ս կրցան ապրիլ եւ իրարու Ետեւէ վախճանեցան 1652 տարւոյն մէջ (ՂԱՎ. 389), եւ գերեդարձը տեսնելու չհասան: Պատմութիւնը չի յիշեր եւս Վարագայ առաջնորդին անունը, որ կերեւի թէ ասպատակին հասնելուն՝ առաջին փախչողներէն մին Եղած է:

1722. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐԸ

Վարագայ Ս. Նշանի պատմութեան առիթով յառաջ բերուած է Ս. Յովիաննու Կարապետի մասունքի մըն ալ յայտնութիւնը: Երբոր Շահարաս Առաջինի իրամանով Զուղայ ալ բռնի կերպով գաղթելու կը ստիպուէր (1589), ինար չէր Եղած ամէն բան միասին փոխադրել, եւ շատ կարեւոր բաներ ալ մոռցուեցան եւ մնացին, եւ Զուղայի աւերակներուն մէջէն բախտ գտնողներ ալ Եղան: Մէկրաբ անուն այլազգի մըն ալ խուզարկութիւններ ըրած ատեն, Վերին Կաթան կոչուած Եկեղեցւոյն աւերակներուն մէջ, խեցերէն ամանի մէջ տուփ մը կը գտնայ, որ քանի մը կտոր ուկրներ ու մազաղաթի կտոր մը կը պարունակէր: Արժէքաւոր բան մը կարծելով կը պահէ, մինչեւ որ լաւ տեղեկանայ, բայց միւս կողմէն իր տունին բախտը կը շրջի, նախ կենդանիներ յետոյ զաւակներ կը մեռնին, գործերն ալ կը ծախողին: Շփոթած գործը կը յայտնէ իր ծանօթներէն Դարաշամբի Շմաւոն Եպիսկոպոսին, որ մազաղաթը կարդալով Կ'իմանայ թէ Յովիաննու Կարապետի մասունքներ են, որոնք 972-ին Խրամ քաղաքի աւերման առթիւ Զուղայ են բերուած

(ՂԱՎ. 404), եւ Մէհրամի կամքը հաճեցնելով մասունքները կը պահէ: Լուրը կը լսուի, եւ Ասպահանի Զուղայեցիներ խօջայ Նազարի գլխաւորութեամբ՝ կ'ուզեն տէր ըլլալ, եւ Շմաւոն կը պարտաւորուի մասունքները յանձնել մազաղաթին հետ, որոնք Ասպահան կը տարուին, միայն մեծկակ կտոր մը իրեն կը պահէ: Զուղայի գաղութը 1605-ին կատարուած ըլլալով, մերծաւոարբար 1608-ին կրնանք դնել այդ մասունքներուն գիտը, որուն վրայ բաւական ատեն կ'անցնի մինչեւ 1654-ին նորէն անոնց յիշատակութիւնը կ'ըլլայ: Յակոբ Եպիսկոպոս Զուղայեցի, Փիլիպպոսի դառնալէն ետքը ծեռնարկած էր Դարաշմարի Ս. Նախավկայի վանքը նորոգել, երբ Շմաւոն Եպիսկոպոս, որ յոյժ ծերացեալ պիտի ըլլար, Յակոբի լուր կու տայ մօտը պահած մասունքին վրայօք, եւ կը փափաքի զայն խաչի մը մէջ զետեղելով վանքին յիշատակ թողով: Այստեղ Դավրիժեցին Յակոբի բերանէն կը յայտարարէ, թէ ոչ գոյ հրաման ի կանոնաց դնել զնշխարս սրբոց ի մէջ խաչին (ՂԱՎ. 405), եւ ասով կը հաստատուի ինաւանդ եւ յոյժ օրինաւոր սովորութիւն մը: Վասնզի քանի որ խաչը յանուն Քրիստոսի նուիրագործուած եւ գործածուած կը նկատուի, յարմար չէր ըլլար անոր կցել սուրբի մը անունին նուիրագործումը: Սակայն այսօր անխստիր կը տեսնենք խաչերու ակին մէջ սուրբերու մասունքներ գրուած, որ Լատինացւոց նմանողութեամբ Եկամուտ մըն է: Յակոբ պատշաճագոյն կերպով յատուկ մասնատուի մը պատրաստել տուաւ, արծաթեայ աղիւսածեւ, որկեզօծ ակերով ընդելուզեալ, եւ անոր մէջ զետեղեց Շմաւոնի պահած Ս. Կարապետի մասունքը, վրան ալ արձանագրելով զամենեսեան անցուածք պատահմանց, որուն մասին իբր ականատես կը խօսի Դավրիժեցին (ՂԱՎ. 405), զի իր ժամանակին ալ պահուած պիտի ըլլար մասունքը Դարաշմարի Ս. Նախավկայի գանձարանը: Չենք գիտեր թէ այնտեղ կը մնայ տակաւին, վասն զի Ս. Նախավկայի վանքը, որ տակաւին Պարսկաստանի սահմանին մէջ կը գտնուի, բազմիցս կողոպտուած է, եւ շարունակ արշաւանքներու Ենթարկուած տեղ մը Եղած է:

S. ՅԱԿՈԲ Դ. ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

1723. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԾԱԳՈՒՄ

Փիլիպպոս կաթողիկոսի թաղումը վեց օր ուշացած էր (1709), եւ այս պատճառով աւելի շատցած Էջմիածին Եկող Եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն թիւը, որոնք պէտք տեսան աթոռոյ պարապութեան միջոցը կարծել, եւ անմիջապէս նոր կաթողիկոսն օժել եւ նստեցնել: Մարտ 25-ին Եղած էր Փիլիպպոսի մահը, եւ 31-ին թաղումը, Ս. Լուսաւորչի տօնին օրը: Զատիկը մօտ էր, ուստի շտապեցին, եւ Ծաղկազարդի կիրակիին 1655 ապրիլ 8-ին կաթողիկոս օժուեցաւ Յակոբ Զուղայեցի Եպիսկոպոսը, որուն անունը տուինք Փիլիպպոսի բացակայելուն միջոցին (1686): Ծաղկազարդին նախընթաց օրը՝ Ղազարու յարութեան յիշատակին հետ Աւետման ալ տօն էր, բայց չենք կրնար պնդել թէ այն օր տեղի ունեցած ըլլայ ընտրութեան համար ժողովը: Փիլիպպոսի թաղումէն Ետքը՝ որ օր ալ Եղած ըլլայ ընտրական ժողովը, Ակատելի կէտ մը կը մնայ, որ ժողովեալ վարդապետքն եւ Եպիսկոպոսքն կ'ըսուի միայն (ՂԱՎ. 266), եւ իշխանաւորներու յիշատակը չ'ըլլար, որով հարկ կ'ըլլայ սոսկ Եկեղեցական տարրով լրացած ըսել ընտրութիւնը: Եւ

ոչ ալ կը պահուի այն ձեւը որ Փիլիպպոսի ընտրութեան ատեն գործածուեցաւ, ազգային գլխաւոր կեդրոններու հաւանութիւնը առնելէն Ետքը օծումը կատարելով (1666): Պատմութիւնը բացատրած չէ թէ ինչ էր այդ շտապին շարժարիթը, եւ թէ ինչու զանց եղաւ աշխարհական տարրին մասնակցութեան պայմանը: Միայն այս ինչ յայտնի է, թէ Յակոբի ընտրութիւնը ոչ մէկ կողմէ դժգոհութեան կամ տրտունջի տեղի չտուալ: Թերեւս Փիլիպպոսի կողմէն յայտնուած յանձնարարութիւն մը պատկառանք ազդեց, բայց աւելի զօրաւոր եղած պիտի ըլլայ Յակոբի տեղակալութեան մէջ գտնուիլը՝ Փիլիպպոսի երկամեայ բացակայութեան միջոցին, եւ գործով ցուցած յաջողակութիւնը, եւ արդեամբ ստացած իրաւունքը: Կերպով մը գործադրուած է աթոռակիցներու շրջանին սովորութիւնը, զի Յակոբ առանց օծումի եւ առանց կաթողիկոսի դերին մէջ կը գտնուէր: Յակոբ բնիկ Զուղայեցի էր, ծննդեամբ Հին Զուղայէ, զի 1680-ին 82 տարեկան վախճանած ըլլալով, 1598-ին մարտին ծնած, եւ 1605-ին բնի գաղութիւն (1589) 7 տարեկան եղած կըլլայ: Իսկ կեանքը անցուցած պէտք է ըլլայ Նոր Զուղայ կամ Ասպահան, մինչեւ Էջմիածինի աշակերտիլը, ուր ուսած կըլլայ Մելիքսեղեկի եւ Սիմէոնի ձեռքին տակ: Ըստ այսն 57 տարեկան կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած կըլլայ, միայն 6 տարեկան պօտիկ Փիլիպպոսէ, որով աւելի կըրտսեր ընկերակիցը պէտք է ըսել, եւ ոչ թէ անոր աշակերտը (ԶԱՄ. 23): Էջմիածինի մէջ շուտով կարեւոր դեր ստանձնած պիտի ըսենք, քանի որ յարմար տեսնուած է կաթողիկոսական տեղակալութիւն վարելու: Իսկ Վերջին օրերու մէջ յիշուեցաւ նա՝ Ղարաշամբի Ս. Նախավկայ Վանքին նորոգութեան առթիւ (1722): Իր երկարատեւ եւ վաստակաբեկ եւ արդիւնաւոր կաթողիկոսութիւնն ալ կը ցուցնէ, թէ խոհական եւ գործունեայ եւ ազդեցիկ անձ մը եղած է, եւ ամէնուն կողմէ արժանապէս գնահատուած է:

1724. ԴԱՇՏԵՑԻՆԵՐ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԱԾ

Զուղայեցին կաթողիկոսութեան սկիզբները տեղի ունեցաւ Նոր Զուղայի ընդարձակման եղելութիւնը: Հին Զուղայի գաղթականը Ասպահանի մէջ առանձին թաղ մըն էր կազմած, քաղաքին մէջէն անցնող Զէնտէհրուտ գետին հարաւային կողմը, իսկ ուրիշ կողմերէ եկած Հայեր Ասպահանի մէջ զանազան թաղերու մէջ գետեղուած էին՝ Պարսիկ մահմետականներու եւ ուրիշ ազգերու հետ խառն: Գողթն գաւառի Ղաշտ գիւղի եւ շրջակայից գաղթականներ, որոնք կանուխէն եկած էին (1583), եւ առհասարակ Ղաշտեցի կը կոչուէին, բնական էին Շամշապատ թաղը (ՂԱՎ. 340): Երեւանէ եւ շրջականներէն գաղթածներ կը գտնուէին Թաղթիսարաջայ եւ Բաղաթ թաղերը, իսկ առհասարակ Հայաստանի զանազան կողմերէն՝ Տիարագէքիրէ, Բաղէշէ, Մուշէ, Կարինէ, Երզնկայէ եւ անոնց շրջանակներէն բերուածներ կը բնակէին, Շախշաբան եւ Թորոսական թաղերը (ՂԱՎ. 345): Ասոնց ամէնուն՝ Զուղայեցւոց կազմած Նոր-Զուղայի մէջ կեդրոնանալն է, որ տեղի ունեցաւ Շահաբաս Երկրորդի հրամանով եւ բնի գործադրութեամբ: Գործին առաջին ծագումը Շամշապատէն սկսաւ, որ աւելի գեղեցիկ եւ հանգիստ թաղն էր, ուր կը կեդրոնանային պալատան նախկին պաշտօնեաններ եւ իին ներքինիններ, եւ կ'ուզէին Հայերը հեռացնել անոնց տեղերը գրաւելու համար (ՂԱՎ. 345): Պատեհ առիթ մը եղաւ անոնց ձեռքը Շահաբասի կողմէ տրուած

հրամանը, որով Մահմետականներուն կ'արգելուէր գինիի գործածութիւնը, սաստիկ պատիժներու, քիթ ու ականջ, ձեռք ու ոտք կտրելու, եւ մինչեւ իսկ մահապարտութեան պատիժներով (ՂԱՎ. 342): Ասով մէկտեղ արբեցութիւնը սովորական էր Պարսիկներու մէջ, մինչեւ իսկ թագաւորին զարմանք պատճառեց, որ Ասպահանի Ղազբին էր քաշուած: Ասոր ներքին պատճառը ինանալու համար Նաջաֆուլի բէկ անուն զգաստ եւ փոյթ պալատականի մը պաշտօն տրուեցաւ Եփոխմալ-Ղովլաթ Եպարքոսէն՝ Ասպահան Երթալ, եւ հետազօտութիւններ ընել: Շամշապատի բնակիչ Պարսիկներ թելադրեցին արքունական գրապահ կամ դիւանապահ պաշտօնէին, եւ նա պատեհ առիթով զգացուց Նաջաֆուլի պատուիրակին, թէ բուն պատճառը գինի խմելու արտօնեալ Հայերու հետ խառն բնակութիւնն է, վասնզի մէկուն ձեռքը գինի տեսնուած ատեն, յայս ոմն Հայոց տանէ, եւ յայն ոմն Հայոց տուն տանիմ՝ կ'ըսէ, եւ կազատի, եւ ուզողը Հայու մը տունը կը մտնէ ու կը խմէ, կամ կը դնէ եւ տունը կը տանի (ՂԱՎ. 244): Բայց աստի գետին ջուրն ալ, ուսկից Մահմետականներն ալ կը խմեն, շարունակ կը պղծուի, վասնզի Հայեր անոր մէջ կը լուան գինիի կարասները, եւ անոր մէջ կը վաթեն քաղցուէն աւելցած կնձիռը եւ օղիէն մնացած մրուրը (ՂԱՎ. 346): Նաջաֆուլի գաղտնիքը գտած ըլլալու գոհունակութեամբ Եպարքոսին հաղորդեց զայն, նա ալ թագաւորին առաջարկեց, եւ այսպէս տրուեցաւ 1655-ին Ղաշտեցիներուն համար արքունի հրամանը (ՂԱՎ. 351): Շամշապատէ Ելլելու, եւ գետին միւս կողմը Նոր-Զուղայ եւ Գաւառապատ թաղերը փոխադրելու: Հայեր թէպէտ ընդդիմացան, բայց վերջապէս եթէ ի հրամանէ թագաւորին, եթէ ի բռնութենէ իշխանացն եթէ ի հարստահարութենէ Մահմետականացն, անհնար մնացին, եւ Ղաշտեցի Հայերուն համար նշանակուած թաղերը անցան (ՂԱՎ. 347):

1725. ԱՍՊԱՀԱՆՑԻՔ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԱԾ

Շամշատի Ղաշտեցիներուն վրայ կատարուած առաջին հրամանը գոհացուցիչ արդիւնք տուած ըլլալով, միւս տարին 1656-ին միեւնոյն հրամանը գործադրուեցաւ Երեւանցիներու վրայ (ՂԱՎ. 351), որոնց նախ բարեկամօրէն յանձնարարուեցաւ, գիւղաւագ խօջայ Յակոբանին ձեռքով, բայց ոսպօ եւ բիրտ ազգս Հայոց, կը գրէ Ղավորիթեցին, սկսան դժկամակ եւ դիմադարձ լինել, մինչեւ իսկ աղմուկով եւ աղաղակով թագաւորին դիմեցին, սակայն օգուտ չըրաւ, եւ թագաւորը գիշխանս հանդերձ զօրականօք վրանին դրկեց, ուժգին բռնութեամբ հանելու համար: Բայց երբ յաձախեց բիրն ի վերայ գլխոցն Հայոց այս ատեն զխելս եւ զգօնութիւնս յինքեանս բերեալ, ժամանակ եւ փոխարէն գետին խնդրեցին, որոնք իրենց շնորհուեցան (ՂԱՎ. 319): Միեւնոյն ատեն Շախշաբանցիներն ալ ստիպուեցան տեղերնէն Ելլալ, եւ փոխադրուիլ Զուղայեցիներու քովը իրենց ցուցուած հողերուն վրայ, եւ տեղափոխութիւնը լրացաւ 1659-ին (ՂԱՎ. 351), որով բուն Ասպահանի մէջէն Հայերը պարպուեցան, եւ Նոր-Զուղան կատարեալ հայաքաղաքի ձեւ առաւ, եւ ստացուած արդիւնքը հետզիետէ հաձելի եւ սիրելի դարձաւ Հայերուն: Զի անով ազատուեցան շատ մը անտեղութիւններէ, որոնք խառն բնակութեան հետեւանք էին, եւ խառնակ կենակցութեան դիրութիւն կը մատակարարէին: Այս անտեղութեանց կարգէն էին

շատերն մտերմութիւն շատցնելով քրիստոնէութենէ ուժանալն եւ կրօնափոխ ալ ըլլալը: Մանաւանդ երիտասարդներ եւ երիտասարդուիիներ, փոխադարձաբար իրարու սիրահարուելով ուրացութեան կը յորդորուիին, որպէսզի ուստերք մահմետականաց քրիստոնեայ աղջկներ առնեն, կամ ուստերը քրիստոնէից մահմետականներու հետ ամուսնանան, եւ զայսպիսի բազումս տեսաք աչօք մերովք կը յարէ պատմիչը: Նիւթական դիլութիւն ալ ունեցան Հայերը, զի քաղաքամիջի նեղ եւ անձուկ եւ սակաւաջուր բնակութեան տեղ, Ընդարձակ յօրնուածով եւ ամարասուն հովանոցօք տուներ ունեցան պարտէզներէ շրջապատուած: Վերջապէս խառն բնակութեան պատճառով, մահմետականներ խածատեալ նենգէին եւ զզուէին քրիստոնեայ դրացիները, մինչ նոր բնակութեանց մէջ այդ ձանձրոյթներէ ալ ազատ՝ ի միում տեղուց գումարեալ ուրախութեամբ կենակցելու սկսան: Այդ պատճառներով Հայերը մինչ առաջ դժուարէին, վերջէն դիւրսիրտ դառնալով սկսան գոհանալ, զի խնամարկութեամբ Աստուծոյ կատարեցաւ այս գործս (ՂԱՎ. 350):

1726. ԶԱՆԳԱԿԱՏԱՆ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

Յակոբի կաթողիկոսութեան սկիզբը նշանաւոր յաջողութիւն մը եղաւ զանգակատունին գործը, զոր Փիլիպպոս իիմնարկաց էր (1707), եւ որուն մինչեւ վերջ հակառակ էր կեցեր Մահմետղուլի կուսակալը (1709), շարունակ սպառնալով շինուածն ալ քաղել: Սակայն Աստուած պահեաց զզանկատունն եւ զիսանն քակեաց, կը զրէ պատմիչը: Մահմետղուլի իր գոռոզ բնաւորութեամբ անարգած էր եւ ի չմարդի ունէր թագաւորին կողմէ եկող իշխանները, որոնք դարձած ատեննին զինքն ամբաստանեցին եւ պաշտօնանկ ընել տուին, եւ յաջորդ նշանակուեցաւ Նաջաֆղուլի խան, որ հաւանաբար վերեւ յիշատակուած (1724) միեւնոյն Նաջաֆղուլի բէկն է: Այդ փոփոխութիւնը տեղի ունեցաւ Փիլիպպոսի մահուընէ ոչ շատ ետքը, եւ Յակոբ ալ նոր եկող կուսակալին մտերմութիւնը մշակելով, երթեւեկութիւն առնելով ի դուռն նորա, եւ ոսկին ու արծաթը չխնայելով կուսակալէն եւ անոր շուրջը գտնուող իշխաններէն, յաջողեցաւ 1657 յուլիսին, Փիլիպպոսի մահուընէ երկու տայրի ետքը, զանգակատունը լրացնելու հրամանը ստանալ, եւ ամէն փոյթ եւ ջանք թափելով, տարիէ մը զայն բարձրացուց ու աւարտեց՝ զանազան քանդակներով զարդարեց: Մէջը սեղան ալ կանգնելով անուանեց Սուրբ Հռեշտակապետ խորհրդով Գաբրիէլեան փողոցն, եւ 1658-ին Խաչվերացին օրը, սեպտեմբեր 12-ին, զանգակատունին գաղութին խաչը օրինեցին, եւ քակեցին զիսկալէն, այսինքն է վար արին շինութեան ծառայող լաստակառոյց կազմածը, որ կը նշանակէ գործին աւարտումը: Դավրիժեցին կը դիտէ թէ զանգակատունին վրայ գրեալ թուականքն այլապէս են (ՂԱՎ. 263), սակայն Մխիթարեան կ'ըսէ թէ կաթողիկէին ներքին կողմը 1658 թուականը գրուած կը տեսնուի (ՎԱՂ. 24):

1724. ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ազգային կեանքին եւ մեծ աթոռներուն աղետալի անցուդարձերը պատմելու չանցած, յիշենք եւս Յակոբ կաթողիկոսի հայկական տպագրութեան համար ունեցած հոգածութիւնը: Այդ կենսական գործը Միքայէլ կաթողիկոսի հովանաւորութեամբ եւ Աբգար Եւղոկինցիի ձեռքով

ստացած առաջին ազգային շարժումն ետքը (1557), թէպէտ ընդհատ, բայց ոչ սպառած ընթացք մը ունեցաւ, բայց միշտ հտալական քաղաքներու եւ առաւելապէս Վենետիկի մէջ: Արեւելքի մէջ առաջին փորձը Խաչատուր Կեսարացիինը եղաւ 1640-ին (1711), սակայն արդիւնքը գոհացուցիչ չէր արհեստական տեսակէտէն: Յովիաննէս Զուղայեցին ալ ետ չէր եկած կատարելագործութիւն բերելու, եւ նոյն նպատակով 1637-ին Եւրոպա անցնող Յովիաննէս Անկիւրացին ալ իր գործունէութիւնը Իտալիոյ մէջ ամփոփած էր, մինչ Յակոբ կաթողիկոս հետամուտ էր արհեստը ազգային կերրոնին մէջ զարգացնել: Այդ նպատակով, իր կաթողիկոսութեան սկիզբը Եւրոպա ուղարկեց Մատթէոս Շարեցի սարկաւագը, որ Վենետիկ հասաւ 1656-ին, բայց պարտաւորուեցաւ 14 ամիս այնտեղ դեգերի իզուր. անկէ Հռոմ անցաւ, ինն ալ 8 ամիս մնաց ապարդիւն կառավարական արգելքներու չկրնալով յաղթել, եւ 1658-ին գնաց Հոլանտիոյ մայրաքաղաքը Ամստերդամ (Amsterdam) իին իիշմանք, կամ Ամստերտամ (Amsterdam) նոր հնչմանք: Հայ տառերու նոր կաղապարներ կը սկսի պատրաստել տալ, բայց շատեր չեն օգներ, եւ միայն Աւետիս Դըլըշենց Երեւանցի վաճառականը դրամով եւ խորհրդով ձեռնտութիւն կ'ընծայէ, եւ 1660-ին կը սկսի Յիսուս որդի մը տպագրել: Բայց գործը չաւարտած 1661 յունուար 22-ին կը մեռնի Շարեցին (ՏՊԱ. 98), եւ Աւետիս կը շարունակէ եւ կը լրացնէ, եւ ուրիշ գիրքեր ալ կը հրատարակէ, ընկերակցութեամբ Կարապետ Անդրիանեցի վարդապետին, որ Եջմիածինէ ղրկուած էր Շարեցիին նահուանէ ետքը: Աւետիս իր իսկ Եղբայրը՝ Ուշիի Ս. Սարգիսը նորոգող (1713) Ուկան Երեւանեցի վարդապետը խնդրած էր կաթողիկոսէն գործին գլուխ կանգնելու համար, եւ Ուկան իրմէ առաջ փութացուցած էր իր աշակերտ Կարապետը, մինչեւ որ ինքն զանազան տեղեր հանդիպելով նպաստներ հաւաքէ եւ այնպէս երթայ (ՏՊԱ. 102): Այդ ամէն աշխատութեանց հովանաւորող եւ ոգեւորութիւն ներշնչողը միշտ Յակոբ կաթողիկոսն էր, որուն տպագրուած Աստուածաշունչ մը ունենալն էր՝ Սուրբ Գիրքը տարածելու համար:

1728. ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԿԱԼՈՒԱԾՔ

Յակոբի շինարարութեան արդիւնքներէն յիշած ենք վկայարաններուն նորոգութիւնները (1704), Շամբուձորու Ս. Ստեփանոսի (ԶԱՍ. 24) որ է Դարաշամբու Ս. Նախավկայի ամբողջական վերաշինութիւնը (1722), եւ վերջէն զանգակատումին աւարտումը (1726), բայց շատ աւելի գործեր ալ լրացուց հետզհետէ, եւ աանձինն իր հոգածութեան առարկայ ըրաւ աթոռապատական գիրերուն ստացութիւնը ընդարձակել եւ ապահովել: Կաթողիկոսութեան սկիզբները Ասպահան ալ գնաց, որպէսզի Շահաբասէն առցէ հրաման վասն կաթողիկոսութեան իւրոյ, եւ մեծ յաջողութիւն գտաւ, եւ համարձակ ալ քրիստոնէութեան խորհուրդները բացատրեց շահին առջեւ: Այս առթիւ առքունի հրովարտակով ապահովեց Եջմիածին գիւղին տասնորդին վայելումը (ԶԱՔ. Բ. 60-62), եւ Շահաբասէ յոյժ սիրեցեալ ըլլալով, սաստիկ հրամանագրովք հաստատել տուաւ աթոռին հրաւունքները (ԶԱՍ. 24): Յակոբի օրով վանքապատկան գիւղերուն աւելցան Ամիրի՝ Գեղարքոնի գաւառին մէջ, Եայձի՝ Շաղկունի գաւառը, Բոխենիս՝ Անբերդի հանդէա, Ղարազօյունլու՝ Արագածի վրայ, Մելիքի՝ Ապարան գաւառը, Օշական՝ Արագածի ուտքը, Նորագիւղ՝ Երեւանի մօտ (ՎԱՂ. 23),

զոր մեր գիւղ կը կոչէ Երեւանեցին (ԶԱՄ. 24): իսկ Զաքարիա կը յիշէ քասաղ, Թեղնեաց, Սանտոյ, Սեւաւեր, Բադրինձ, եւ Բիւրական գիւղերն ալ (ԶԱՔ. Բ. 62): Երկու տարբեր տեղերէ ալ ջուր հանելով եւ ընթացքը կանոնաւորելով, մէկը Նորագիւղի արտերը ոռոգելու, եւ միւսը Մայրաթուին ներքին կիրառութեան յատկացուց, եւ նոյն ջուրերէ օգտուեցաւ եւ տնկիներ ալ բանեցնելու: Երեք տեղ ալ, Մոլլատուրան գիւղը, Ղոփ այգին եւ Մանկասար ազարակը, շինեաց գեղիս ծովակս, այսինքն է մեծ ջրամբարներ, որոնք ոչ սակաւ առնին զօգտութիւնս այգեաց եւ արտօրէից (ԶԱՄ. 24): Այսչափ ինչ Յակոբի բազմօգուտ ձեռնարկներու, եւ Մայրաթորի ներքին գործերու վրայ գրելէն ետքը, անցնինք քաղել այն աղետալի արցուդարձերը, որոնց ասպարէգ դարձան Կոստանդնուպոլսոյ եւ Երուսաղէմի աթոռները:

1729. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ ԵՒ Կ. ՊՈԼԻՍ

Երբոր Փիլիպպոս 1653-ին Կ. Պոլիսէ Էջմիածին դարձաւ (1709), Յովհաննէս Մուլնեցին Կ. Պոլսոյ, եւ Աստուածատուր Տարոնեցին Երուսաղէմի պատրիարքներ էին, երկու տեղերն ալ համեմատաբար խաղաղութիւն էր, եւ Բեթեհէմի կալուածին եւ Ս. Փրկիչի վանքին համար յարուցուած խնդիրները Հայերուն նպաստաւոր կերպով վերջացած էին (ԱԱՏ. Ա. 342): Կոստանդնուպոլսոյ մէջ պատրիարքական աթոռին շուրջը յուգուող եւ զայն իրարու ձեռքէ խլելու խնդիրները լռած էին, ցորչափ կենդանի էր Փիլիպպոս, որ Մուլնեցի պատրիարքութեան անցուցած էր, բայց հազիւ թէ Փիլիպպոսի մահը լսուեցաւ՝ ձգտումներ զօրացան, գլխաւորապէս Եղիազար Այնթապահի կողմէն, որուն կոգնէր Մարտիրոս Վարդապետ Կաֆացի իր ձեռնասունն ու պաշտպանելը: Շուտով կազմուեցաւ նշանաւոր ազգայիններու խնբակ մը, որոնց հետ կը գտնուէր Ոուիհջան Վանեցի (1697), եւ Մուլնեցին վար առնուեցաւ, սակայն յաջորդ չգրուեցաւ, վասնզի իշխանաւորներ իրենց ձեռնտու գտան տեղակալութեան ձեւը, զոր անգամ մըն ալ փորձած էին 1649-ին, եւ իրենց վրայ պահեցին պատրիարքական իշխանութիւնը, Կաֆացին գործածելով Եկեղեցական գործերը կատարէ: Այդ փոփոխութիւնները տեղի ունեցան 1655-ին (ԶԱՄ. Գ. 664): Փիլիպպոսի մահուան տարին չլրացած: Ասկէ առաջ Երուսաղէմի մէջ վախճանած էր Գարբիէ Եթովպացի վարդապետ, Եթովպացւոց կամ Հապէշաց տեսուչը, որ յաջորդ չունեցաւ, եւ Եթովպացի կրօնաւորներն իրենց երկիրը երթալու առիթով, սրբավայրնին եւ կալուածնին Հայոց պատրիարքութեան յանձնեցին, որոնց հետեւորդներն էին արդէն: Բայց Յոյներ, որ Ծռազատիկի տարիէն ի վեր սաստիկ հակառակութիւն կը վարէին Հայոց դէմ (1671), պատեհ գտան Հապէշներու մասերը յափշտակել, իսկ Հայերուն հնար չեղաւ որ դատարանով եւ ոչ Աղեքսանդրիոյ Ղփտի պատրիարքին վկայութեամբ իրաւունքնին պաշտպանել, եւ Աստուածատուր պատրիարք պարտաւորուեցաւ անձամբ Կ. Պոլիս Երթալ, ուր հասաւ 1656-ին սկիզբները, տեղակալներու իշխանութեան միջոցին (ԱԱՏ. Ա. 344): Միեւնոյն ատեն Կ. Պոլիս դարձած էր Թովմաս Բերիացին, որ 1644-ին անուանական պատրիարքութենէ մը Ետքը՝ Հռոմ փախած էր (1696), եւ այժմ ետ կը դաշնար ներքին շփոթութիւններէ օգտուելով, եւ դեսպանատուներու եւ անոնց ծառայող Հայերու ձեռքով պատրիարքութիւնը ձեռք ձգելու համար:

Օսմանեան պետութեան վիճակն ալ ոչ նուազ խառնակ էր նոյն միջոցին, զի Եկնիչէրի եւ Սիփհանի գունդեր ապստամբութիւն յարուցած էին իրենց ռոձիկներուն պատճառով, եւ եպարքոսներ եւ նախարարներ զոհ կ'երթային իրենց պահանջումներուն: Հազիւ 1656 մարտ 8-ին քիչ մը հանդարտութիւն կրցած էր պատրաստել մեծ եպարքոս Չավուշ փաշա, ալ ամիսէ մը այն ալ կը մեռնէր, եւ իրեն կը յաջորդէր Պօյնուէյրի Մէհմէտ փաշա, եւ եպարքոսութեան տեղակալ Եուսուֆ փաշա ապստամբներէն չորս հոգի անցընելով կը զլիսատէր մայիս 8-ին, եւ անով ապստամբութիւնը կ'ընկճուէր (ԺՈՒ. 261):

1730. Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ԲԱՆԱԼԻՆԵՐԸ

Աստուածատուր պատրիարք, Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանի ձեռնտուութենէ յուսաբեկ, Եղիազար Այնթապցիին հետ համաձայնութեան կը մտնէր, վստահելով անոր վարչական եւ դրամական կարողութեանց վրայ, եւ կը խոստանար յաջողած ատեննին Երուսաղէմի գործերը անոր յանձնել փոխանորդին անունով: Իրօք ալ ուղղակի նոր եպարքոս Պօյնուէյրիին կը դիմէին Ռուիիջանի միջնորդութեամբ, եւ կը ստանային Հապէշներու սեփականութիւնները Հայոց յանձնելու իրովարտակը: Եղիազար զայն առած կը փութար Երուսաղէմ, եւ կը տիրանար խնդիրի ներքեւ եղող կալուածներուն՝ եւ կը կարգադրէր Հայոց իրաւունքները Բեթղեհէմի տաճարին վրայ (ԱՍՏ. Ա. 349): Այդ պարագային կը պատմուի Եղիազարի Հայոց վանքին մէջ պահուած 200,000 դահեկանի արժողութեամբ ոսկի եւ արծաթ դրամներ գտնելը, զորս Գրիգոր Պարոնտէր ծածկած է եղեր, եւ ծածկագրութեամբ դեղին մոմի եւ սպիտակ մոմի անուններով տետրներու մէջ նշանակուած: Ինչ ալ ըլլան գիւտին պարագաները, Եղիազար արդէն դրամական կարողութեան տէր, ասով անգամ մըն ալ զօրացաւ, եւ գումարները մասամբ գործածել սկսաւ, եւ մասամբ գաղտնի տեղեր պահեց (ԶԱՄ. Գ. 666): Բայց յաջորդութիւնը շատ չտեւեց, զի 1656 սեպտեմբեր 5-ին Պօյնուէյրին ալ փոխուեցաւ, եւ տեղը անցաւ Քէօքրիլի Մէհմէտ փաշա, լիազոր իշխանութեան պայմանով, եւ անկէ օգտուեցան Յոյներ՝ նոր իրովարտակ մը ընդունել իրենց նպաստաւր, Հապէշաց սեփականութիւնները գրաւելու, եւ Եղիազարը իբր յանցապարտ ձերբակալելու: Աստուածատուրի դիմումներ արդիւնք չունեցան, ընդհակառակն Յոյներ նոր ամբաստանութիւններ բարդեցին Եղազարի եւ ընդհանրապէս Հայոց վրայ, եւ Ս. Յակոբն ալ գրաւելու իրովարտակ ստացած Եղիազար պարտաւրուեցաւ թաքշի, եւ Աստուածատուր Երուսաղէմ դարձաւ այն տեղ աշխատելու համար: Երկուքը մէկտեղ շահեցան Երուսաղէմի կուսակալ Հասան եւ Գաղայի կուսակալ Հիւսէյին փաշաները, որոնք անմիջական գործադրութիւնը, յապաղեցին: Ասոնց ձեռքով կրցան շահիլ Դամասկոսի մեծ կողմնակալն ալ, Թիյարօղլու կոչուած, որ առաջ Եղիազարը բանտարկած էր, բայց ապա թողուց, անոր ձեռքէն ստանալով Ս. Յակոբայ մայրավանքին բանալիները, զորս իր մօս իբր աւանդ պահեց, եւ վանքին դուռներն ալ կնքեց, բայց միանգամայն Հայոց նպաստաւր զիր ալ դրկեց Քէօքրիլիին: Անկէ առաջ Աստուածատուր եւ Եղիազար Ճամբայ հանած էին Դաւիթ Բերիացի Եպիսկոպոսը, եւ անոր ձեռքով բաւական գումար ալ յղած Ռուիիջանի, որ Երուսաղէմի փոխանորդութիւնն էր ստանձնած

պատշաճը հոգալու: Բայց թէ Դաւիթի ու Ռուհիջանի դիմումը, եւ թէ Թիյարօղլուի գիրը օգուտ չունեցան, եւ Քէօփրիվիւն կրկնեց իր հրամանը Ս. Յակոբը Յոյներուն յանձնելու, եւ Եղիազարը իր գլխապարտ Կ. Պոլիս յղելու: Այս պատճառով Հայեր իրենց վանքէն հեռացուց թափառական կը մնային Երուսաղէմի մէջ, իսկ Եղիազար ծեռք չիյնալու համար՝ Դամասկոսի եւ Գաղայի եւ Եգիպտոսի կողմերը կը դեգերէր, տեղ մը դադար չընելով: Այսպէս անցաւ ծմեռը, եւ նոր տարւոյ 1657-ին զատկին, որ մարտ 29-ին հանդիպէր, Թիյարօղլուն առժամապէս ներեց Հայերուն, զատիկնին Ս. Յակոբի մէջ ընել, նորէն բանալիները ետ տօնելու եւ դուռերը կնքելու պայմանով: Այս պատճառով Քէօփրիվիւն աւելի զայրացաւ Թիյարօղլուի դէմ, եւ կրկնեց իր առաջի հրամանները, որով շփոթ կացութիւնը կը շարունակէր Երուսաղէմի մէջ:

1731. Կ. ՊՈԼԻՍ ԵՒ ՄԻՍ

Իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ տեղակալութեան ծեռը նորանոր անկարգութեանց դուռ կը բանար: Պատրիարք չգտնուելուն վեց թաղերուն կամ վեց մեծ Եկեղեցիներուն աւագները ուզածնուն պէս կը գործէին եւ իրարու հետ կը կրուէին, եւ Կաֆացին որ իբր փոխանորդ կը գործէր, ոյժ չունէր զանոնք զսպել: Արիթէն ջանաց օգտուիլ Ղազար Սեբաստացի աբեղայ մը, որ առաջ Կ. Պոլիս էր ապրած, ետքէն Եջմիածին գացած, եւ չկրնալով Փիլիպպոսէ եւ Յակոբէ Վարդապետութիւն ստանայ, Կ. Պոլիս էր դարձած, եւ Կաֆացիի յարելով, վերջապէս անկէ Վարդապետութեան աստիճան առած էր: Երկուքը մէկտեղ Եջմիածինի վրայ չարախուելու կը հետեւէին, անուղղակի կերպով նախորդ պատրիարք Մուղնեցին վատաքանելու համար, որ պատրիարքութենէ ելնելէ ետքը (1729) Եջմիածին էր դարձած: Կ. Պոլսոյ մէջ Ս. Նիկողայոսի եւ Ս. Աստուածածնի թաղերը՝ Կաֆացիին եւ Ղազարին կեղրոնն էին դարձած, ուր Եկեղեցիներու մէջ իրենց շաղակրատութիւնները կը խօսէին, մինչեւ որ ժողովուրդներ զայրացան, աւելի Ղազարի վրայ, եւ զայն ծեռք ծգել ուզեցին: Իսկ երբ Ղազար պահուըտեցաւ, իբրեւ խռովարար ամբաստանեցին, Ս. Նիկողայոսի քահանաներուն եւ թաղեցիներուն սպառնացան, բայց ասով ալ չյաջողեցան: Այդ միջոցին Կ. Պոլիս կը գտնուէր Կիլիկիոյ կաթողիկոս Թորոս, որ 1653-ին յաջորդած էր Ներսէս Սեբաստացիին, այն որ Փիլիպպոսի հետ Երուսաղէմի խաղաղութիւնը կնքած էր (1690): Թորոս ալ Սեբաստացի էր ինչպէս կը վկայէ Քէօմիւրձեան, գրելով Թորոս Սեբաստացի կաթուղիկն Կիլիկիոյ տան (ՉԷԼ. 51), թէպէտ ուրիշներ Սսեցի կը գրեն (ՕՐԱ. 283): Սա Երկարակեաց չէ Եղած, եւ 1657 ապրիլ 29-ին վախճանած է Կ. Պոլիս Եղած միջոցին, այլ որոշ չենք գտներ անոր մահուան պարագաները: Միայն կը պատմուի թէ Մարտիրոս Կաֆացին, որ 1657 փետրուար 8-ին սկսող մեծ պահքին սկիզբը Երուսաղէմ էր գացած, Ճիշդ ապրիլ 29-ին Կ. Պոլիս դարձաւ, եւ Խաչատուր Սեբաստացիին հետ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյ մէջ Թորոսի յուղարկաւորութեան գտնուեցաւ, որ թաղուեցաւ Պալքը գերեզմաննոցը, ուր կը տեսնուի տակաւին իր գեղազմանը նորոգեալ տապանագրով: Խաչատուր Սեբաստացին արիթէն կ'օգտուի Թորոսի յաջորդութիւնը ծեռք ծգել, Կ. Պոլսոյ Եկեղեցիներէն իւրաքանչիւրին հարիւրական դուրուշ նուիրելով, եւ հրովարտակն ստանալով կ'երթայ Սիս, եւ կ'օծուի 1657 յունիս 17-ին: Այս առթիւ Ղազար ալ Կ. Պոլիսէ կը

հեռանայ Խաչատուրին յարելով, եւ անշուշտ անոր կաթողիկոսութեան օգնած ըլլալուն համար անմիջապէս Եպիսկոպոս ալ կը ձեռնադրուի Տիվրիկի Վիճակին վրայ (ԶԱՄ. Գ. 669), թէպէտեւ քիչ ետքը նորէն Կ. Պոլիս կու գար, նոր ոտնձգութեանց սկսելու՝ աւելի զօրութեամբ: Կաֆացին ալ իր քաղաքն էր գացած այն կողմէն միջնորդութիւն Ճարելու յոյսով:

1732. Ս. ՅԱԿՈԲ ՅՈՅՆԵՐՈՒՆ

Հայերուն ոյժը նուազած ըլլալուն Թիյարօղլուն անոնց կողմէ շահի ակնկալութիւններ ալ քիցած տեսաւ, մանաւանդ զատկին առթիւ ըրած թոյլտութեամբը Քէօբրիկին զայրացուցած ուլալը բուժել ալ ուզելով, Հոգեգալուստին օրը 1657 մայիս 17-ին, Ս. Յակոբի բանալիները յանձնեց Յոյներուն, որոնք անարգել գրաւեցին Հայոց վանքը, սպանելուն եւ ինչքերուն տիրացան, մեծ դուռը Հայոց դէմ գոցեցին, եւ Կողմնակի անցքէ մը ներեցին մտնել. անարգ թաղի մը մէջ տեղ ցուցուցին մնալ ուզողներուն, եւ այլեւս չափ չկար Հայոց դէմ ըրած նախատինքներուն եւ ցուցած յոխորտանքներուն (ԶԱՄ. Գ. 670): Բայց երբ լրացած կ.երեւէր Յոյներու յաղթանակը յանկարծական պատահար մը կերպարանափոխ ըրաւ կացութիւնը: Մեծ դաւաճանութիւն մը յայտնուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ, որուն պատճառով 4000 հոգի սպանուեցան եւ դիակնին ծով նետուեցաւ: Յոյներու Պարթենիոս Գ. պատրիարքին գիրերն ալ ձեռք ինկան, եւ յանցապարտ դատուելով Փարմաքքաբուն կախուեցաւ իր պաշտօնական տարազով, եւ դիակը ծով նետուեցաւ (ԺՈՒ. 263): Ուրիշ Յոյներ ալ փնտռուեցան եւ ցրուեցան, եւ նոյն իսկ Երուսաղէմի Յոյն պատրիարքն ալ պարտաւորուեցաւ խոյս տալ եւ թաքչիլ:

1733. ՏԵՂԱԿԱԼՆԵՐ ԵՒ ԹՈՎՄԱՍ

Այդ արկածէն քիչ առաջ, Քէօբրիկին միտք ունէր Հայերուն գործերը կարգադրել, ուստի ստիպած էր պատրիարք մը դնել, եւ տեղակալները բանտարկել տուած: Ասոնք 10,000 դահեկանի տուգանքով ազատած էին, եւ տարեկան 100,000 փող պատրիարքարանի 140,000 հազարի բարձրացնելով ընտրութիւնը յետաձգել տուած կը կարծէին: Բայց Թովմաս Բերիացին մեծ եպարքոսին մօտ երթալով Աղրիանապոլիս, եւ պատրիարքարանի տուրքը 400,000 փողի բարձրացնելով, պատրիարքութեան իրովարտակ կը ստանար, եւ առջեւէն իբր իր փոխանորդներ կը դրկէր Նիկողայոս Թովկուրանցի ու Դաւիթ Բերիացի վարդապետները, եւ Աստուածատուր Վանեցի Երէցը: Անոնց Ետեւէն ինքն ալ կը հասնէր Կ. Պոլիս 1657 մայիս 13-ին, Եպարքոսութեան տեղակալ Սինան փաշայի հետ: Թուականները բաղդատելով կը տեսնենք, որ այդ գործը տեղի կ'ունենար Ս. Յակոբի գրաւումին հետ միեւնոյն օրերը (1730): Յիշեալ Աստուածատուր Երէցը նոյն ինքն Թըլթըլ մականունեալն է, այսինքն է Թորովախոս, յախուռն եւ ձեռներէց քահանայ մը, որուն անունով կուսակցութիւնն ալ Թըլթըլեան կոչուեցաւ, եւ Թովմաս Բերիացին կողմնակից ըլլալուն, լատինասիրութեան եւ օտարամոլութեան կերպարանը առաւ վրայ, թէպէտ իսկապէս պարզ կուսակցութիւնն էր պառակտումներուն շարժաթիթը: Անհնարին շփոթութեանց միջոց մը կը ներկայէ 1657 տարւոյ Երկրորդ կէսը: Վերագոյնո յիշեցինք դաւաճանութեան մը յայտնուիլը եւ Յոյն պատրիարքին մահապարտութիւն եւ Յոյներու լքումը: Թերեւս այդ պատճառով Հայերուն

նպաստաւոր վիճակ մը ստեղծուէր, բայց Թովմասի հանած փորձանքը ներքին պառակտումը աձեցուցած էր: Տեղակալներու խումբը 24 հոգիներու աձած էր, իրեն հովանաւոր ունենալով Ոտիկջանը, որոնցմէ 15-ին անունները յիշուած են, եւ են Խօջայ Տավութ, Սէֆէր Խանձի, Շէիր Արալիձի, Պէկլէր Էքմէքձի, Գրիգոր Քէրէստէձի, Յարութիւն Եաղձի, Սիմոն Պոտուր, Յարութիւն Պալի, Հածի Կոստիկ, Ֆէրհատ օղլու, Մկրտիչ, Մուրատ, Էխթիկ, եւ երկու երեցներ՝ Սիմէնն եւ Քիւրքձիւ օղլու: Թերեւս Յոյներու անկումով Հայերը շահէին, գլխաւորապէս Ս. Յակոբի խնդիրին մէջ, սակայն միւս կողմէն պետական ապստամբութիւն մը կազմած էին Ասիակողման 18 կուսակալներ, գլուխնին ունենալով Ապագա Հասան փաշան, եւ յայտնապէս Քէօբրիւլիին անկումը պահանջելով (ԺՈՒ. 265): Ապստամբներէն մէկն էր Թիյարօղլուն, եւ Եղիազար Այնթապցին ալ անոր մոտ կը գտնուէր, Ս. Յակոբի վանքը պաշտպանելու համար, որուն Թիզարօղլուն կը խոստանար՝ Քէօբրիւլին տապալելէ Ետքը գործը կարգադրել: Այնթապցին արդէն Քէօբրիւլիին հալածուած (1729), կրկին ատելի դարձած էր Թիյարօղլուին ապաւինած ըլլալովը, որով թէ Հայերուն գործերը, եւ թէ մասնաւորապէս Ս. Յակոբի գործը, պաշտպանութիւն չէին գտներ կառավարութեան առջեւ: Ոտիկջան եւ տեղակալներէն ոմանք Աղրիանուպոլիս դիմեցին Թովմասի պատրիարքութեան դէմ բողոքելու, բայց հարուածովք զանից վշնտուեցան, եւ Թովմաս Ետեւնէն Երթալով իր պաշտօնին համար նոր հաստատութիւն ստացաւ, եւ այնպէս Կ. Պոլիս դարձաւ, բայց ազգը չէր ուզեր զայն Ճանչնալ, եւ ոչ հրամանները կընդունէր: Իսկ Թովմաս ալ Գումգաբուի պատրիարքարանն իսկ մտնել չէր համարձակեր, եւ առանձնացեալ կապրէր Սամաթիոյ Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյն ժամատումը, շրջապատուած Պութանձի գունդերէն պահակներով, 20 քսակի վարձքով (ՉԱՄ. Գ. 672): Այս կացութեան մէջ կ'անցնէին 1657 տարւոյ Վերջին, եւ 1658 տարւոյ առաջին ամիսները:

1734. ԹՈՎՄԱՍԻ ՎԱԽԱՆՈԾ

Հայերուն համար մեծ փորձանք մըն էր Ս. Յակոբի Յոյներէն գրաւուիլը, բայց կարծես թէ այն կը մոռցուէր Թովմաս Բերիացիին բռնակալ պատրիարքութեան հանդէպ, որ ազգային կամքին հակառակ կաշառքի զօրութեամբ եւ պետական բռնութեամբ իշխանութիւնը ձեռք անցուցած, կեղեքմանց եւ անիրաւութեանց կը ձեռնարկէր, յանձնառու Եղած գումարները ձարելու համար: Մասնաւոր պարագայ մը դժգոհութիւնը կ'աւելցնէր, զի Թովմաս ձեռք ձգած հրովարտակին մէջ Երուսաղէմն ալ իբր իրեն Ենթարկեալ անցընել տուած էր: Տեսնելով որ Թովմաս կաշառքի ոյժով պաշտպանութիւնն կը գտնէ կառավարութեան մէջ, հակառակորդները ստիպուեցաւ ուրիշ գէնքով զայն տապալել, եւ յօգուտ գործածելով Թովմասի տասը տարիներ Հռոմ մնալը, կատարելապէս Ֆրէնկներու հետ համաձայնիլը, եւ անոնց տարազն ու կենցաղն ալ ընդունած ըլլալը, զայն կասկածելի ներկայեցին կառավարութեան աչքին, եւ վկաներ ալ ներկայացուցին Թովմասի Հռոմի մէջ ունեցած ընթացքը հաստատելու: Սինան փաշա Եպարքոսութեան տեղակալ՝ դատական քննութեան նստաւ, եւ Թովմասը պարտաւոր գտնելով, բանտարեց զայն Գանլըգույու կոչուած, մահապարտներու արգելարանը, իր փոքրաւոր Մելիտոն աբեղայի հետ, 1658 յուլիս 3-ին (ՉԱՄ. Գ.

673): Սակայն ազգայիններ հետամուտ էին, որ Թովմաս բոլորովին իսկ մէջտեղ վերնար հեռաւոր աքսորով կամ որեւէ կերպով, զի գիտին թէ անհնար չէր կաշառքի օրութեամբ բանտէն ալ իշխանութեան դառնալ: Ուստի նորէն պէտք եղած ճիգերը շարունակեցին, եւ վեց թաղերու, այսինքն Գումզաբու, Սամաթիա, Պալաթ, Ղալաթիա, Հիսարտիա եւ Զինիլիհաման թաղերու Եկեղեցականներն ու իշխանները այս անգամ միաձայնութեամբ, մուրիակ ալ կնքեցին ըլլալիք ծախքերը վճարելու, Թովմայէ պահակներուն խօստացուած վարձքը առաւելօքը փոխարինելու, եւ պէտական պաշտօնեաններու պէտք եղած հատուցումներն ընելու: Գործին ոյժ տալու համար, իրենց կողմը շահեցան նաեւ Աստուածատուր պատրիարքը, որ Ս. Յակոբին Յոյներուն յանձնուելէն Ետքը, տեղույն վրայ յաջողութիւն չգտնելով մայրաքաղաք էր Եկած, Ս. Յակոբի սեփականութեան համար պէտք եղած հրովարտակն կառավարութենէն ստանալու համար: Աստուածատուր պատրիարք ուշնուրուշը Երուսաղէմի տուած, կ'ուզէր Կ. Պոլսոյ աթուին խնդիրներուն չխառնուիլ. նոյն միտքին գրած էր Այնթապցին ալ Թիյարօղլուի բանակէն, թէ զինաւոր խնդիրը Ս. Յակոբն է, եւ ոչ պատրիարքի անձը: Սակայն Կ. Պոլսոյ հասարակութեան աչքին Երուսաղէմ Ետեւ կը մնար, եւ բոլոր մտադրութիւննին գրաւուած էր Թովմայի բռնակալ եւ կաշառագին պատրիարքութեամբը: Այս պատճառով Այնթապցին նամակը նկատի չափին, եւ Աստուածատուրը համոզեցին թէ Երուսաղէմի գործը յաջողութիւն չի կրնար գտնել ցորչափ Թովմաս կը մնայ, եւ այսպէսով անկէ ալ Թովմայի դէմ դատապարտութեան եւ նզովից գիր առին, եւ կրկին զօրացած՝ ամբաստանութիւնները սաստկացուցին. այնչափ որ Սինան փաշա, Եպարքոսութեան տեղակալը, Թովմայի մահապարտութեան հաւանեցաւ, առանց գործադրութիւնը հրապարակաւ կատարելու: Ըստ այսմ դեղատուութեամբ մեռաւ Թովմասի բանտին մէջ, իբր թէ իրովի մեռած ըլլար, եւ 1658 օգոստոս 1 կիրակի առտուն դիակը բանտին առջեւ նետուեցաւ ի ծաղանս, ըստ սովորութեան. եւ երկու օր այսպէս մնալէ Ետքը, օգոստոս 3-ին Երեքշաբթի օր ծով նետուեցաւ Ուկեղջուրի կողմը: Որչափ ալ տգեղ ըլլայ Թովմայի անձին վրայ կատարուած աղետալի վրէժինդրութիւնը, ալ աւելի տգեղ պէտք է դատուի Թովմայի Եպերելի փառասիրութիւնը, որ նենզութեամբ եւ կաշառքով հանրութեան կամքին հակառակ աշխատեցաւ պատրիարքութեան տիրանալ, եւ բռնութեամբ զայն պահել: Եթէ փորձանքի հանդիպեցաւ, գրգռութիւնը իր կողմէն տրուեցաւ: Անոնք որ Թովմայի նախընթացաբար Կաղանոսի հետեւած ըլլալէն (1693) եւ տասը տարի Հռոմ ապրելէն, բոլոր այդ անցուդարձը Թովմայի հռոմէական ըլլալուն կը վերագրեն, եւ ազգայիններուն ըրածը հռոմէականութեան դէմ հալածանք մը կը ցուցնեն, պէտք է դիտեն, որ հռոմէականութիւնը աւելի անարգուած է Թովմայի վատ եւ շահասէր եւ փառամոլ ընթացքովը, քան իրեն ընդդիմադիրներուն հակառակութեամբը: Միւս կողմէն ալ պէտք է համոզուին, թէ Հայութիւնը լատինասէր եւ հռոմէական չէ եղեր, ինչպէս կը սիրեն կարծեցնել:

1735. ՊԱՐՏՔԵՐՈՒ ԽՆԴՐԻՆԵՐ

Թովմայի պատրիարքութիւնը, թէպէտ իբր 15 ամիս տեւողութիւն ունեցած էր, բայց իրապէս

անուանական մնացած էր, գրեթէ նման իր առաջին պատրիարքութեան (1696), վասնզի միեւնոյն միջոցը պատրիարքարանը տեղակալներուն ձեռքն էր, թէպէտ յայտնի չէ թէ ով եղած էր իրենց կողմէն Եկեղեցական փոխանորդը Կաֆացին մեկնելէն Ետքը (1730): Երբոր Թովմայի մերնելով պատրիարքի անուն կրողն ալ պակսեցաւ, տեղակալներ աւելի համարձակութեամբ գործերնին սկսան շարունակել, օգտուելով Կաֆացին գործակցութենէն, որ նոյն միջոցին Կաֆայէ Կ. Պոլիս կը դառնար: Անոր յորդորներով նորէն ձեռք առնուեցաւ Ս. Յակոբի սեփականութեան խնդիրը: Այդ նապատակով Կաֆացին ընկերներով Քէօբրիւլիին հետ տեսակցելու գնաց, երբ նա ալ Մաճառներու պատերազմէն կը դառնար, բայց խիստ ու զայրացկուտ ընդունելութեան հանդիպելով, գացողները հազիւ կրցան ազատօրէն ետ դառնալ: Թըլթըլեանը այդ պարագայէն քաջալերուելով նոյն ինքն Թըլթըլերէցին գլխաւորութեամբ Քէօբրիւլիին տեսակցութեան գացին հոկտեմբեր 14-ին, իրենց հակառակորդները ամբաստանելով, Թովմայի մահը մէջ տեղ դնելով, եւ այդ երեսէն եղած ծախքերուն համար իրենց նեղուիլը աւելցնելով, Քէօբրիւլին ասոնք ալ ետ դարձուց, Կ. Պոլիս հասնելէն Ետքը գործը նայելու խոստումով, եւ ահա երրորդ պատզամաւորութիւն մը կու գայ Ռուիիջանի գլխաւորութեամբ, եւ տեղակալներէն եօթը հոգիներու ընկերակցութեամբ, որոնք Քէօբրիւլիին կը հանդիպին Չէքմէճէ կոչուած աւանը, բայց կը ձերբակալուին, եւ Կ. Պոլիս բերուելով կը բանտարկուին: Թըլթըլեանք քաջալերուած՝ ամբաստանութիւնները Կ'ընդարձակեն եւ կը ծանրացնեն, բոլոր տեղակալներու համար ձերբակալութեան իրաման կ'ելլէ, նոյն ինքն եպարքոսութեան տեղակալը կ'ամբաստանուի եւ կը յաղթէ նորէն շահեցողական մեծ միջոցը, որ է արծաթը, եւ ամէնքը կարձակուին, եւ այս անգամ Թըլթըլեանք կը սկսին վախնալ որ չվտանգուին: Երկու կողմերուն մէջ ծանր վէճեր կը յուզուին, Թովմայի դէմ գործողութեանց առթիւ եղած ծախքերուն եւ խոստացուած գումարներուն վճարման համար, որոնք հարիւրաւոր քսակաց գումարներ կը կազմէին, եւ նախընթաց պայմանագրութեան համեմատ հաւասարապէս վեց թաղերու վրայ կը ծանրանային (1733): Այլ այժմ Թըլթըլեանք կը խուսափէին եւ գլխաւորապէս Ս. Սարգիսի եւ Զինիլիհամամի թաղեցիները, որոնց մեծամասնութիւնը Թըլթըլեանց կողմէն էր: Այս կերպով մէկ կողմէն ներքին վէճեր կը յուզուին, եւ միւս կողմէն բռնի հանգանակութիւններ կը շարունակէին, զի եպարքոսական իրամանը վճարումը անխտիր ամէնուն վրայ ծանրացուցած էր (ՂԱՍ. Գ. 678): Իսկ Երուսաղէմի գործը նորէն մոռացութեան տրուած էր, կառավարութիւնն ալ Հայերուն գործին շատ մտադիր չէր, զի Ասիակողման ապստամբները հետզիետէ մայրաքաղաքին կը մոտենային (1731): Մուրթէղա փաշա անոնց դէմ գրկուեցաւ, բայց յաղթուեցաւ 1658 դելտեմբեր 11-ին Ըլկընի Ճակատամարտին մէջ: Նա չյուսահատեցաւ, եւ նենգութեան դիմեց, սուտ իրատարակութիւններով ապստամբներուն մէկ մասը շահեցաւ, իրամանատարնին Ապազա Հասանը մօտը բերել տուաւ, եւ սիրալիր ընդունելութենէ եւ մեծահաց կոչունքէ Ետքը, զայն սպաննել եւ բոլոր հետեւորդները կոտորել տուաւ 1659 փերրուար 17-ին: Այսպէս ընկճեցաւ ապստամբական շարժումը (ԺՈՒ. Ա. 265), եւ այդ առթիւ ձերբակալուեցաւ ու գլխատուեցաւ Թիյարօղլուն ալ (ԱԱՏ. Ա. 362), Երուսաղէմի բարեկամ

կուսակալը (1733):

1736. ԵՂԻԱԶԱՐ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒՄԾ

Եղիազար Այնթապցին, որ տարիէ ի վեր Թիյարողուի ծեռքին ներքեւ ապստամբներու բանակին հետ էր, քանից մայրաքաղաքի գլխաւորներուն գիրեր եւ գումարներ հասուցած էր Ս. Յակոբի խնդիրին համար, առանց արդիւնք մը տեսնելու: Ապստամբաց հետ գտնուելուն համար կառավարութենէ Վախնալով, վարանոտ վիճակ մը ունէր. բայց Վերջապէս որոշեց խոյս տալ Թիյարողուի քովէն, եւ որոշ դեր մըն ալ չստանձնելով եւ հրապարակ չելլելով, անծանոր բնակի կ. Պոլսոյ մօտերը, իրեն նախածանօթ Մէհմէտ աղայի մը պարտէզին մէջ: Եղիազար այդպէս ապրեցաւ 1658 նոյեմբերէն մինչեւ 1659 փետրուար, եւ միայն Կաֆացին եւ քիչեր գիտէին իրողութիւնը եւ լույսայն կաշխատէին, թէ Ս. Յակոբի վանքին, եւ թէ Եղիազարի ապահովութեան համար: Բայց Վերջապէս Թըլթըլեանք լուր առին, եւ Շէկ Գասպար մը կառավարութեան իմացուց, խնդրակներ ելան, եւ Եղիազար ծերբակալուած մէծ եպարքոսին ատեանը հանուեցաւ, որ շատոց ետեւէ էր զայն ծեռք ծգել եւ դատապարտել, Եղիազար ճարտար պատասխաններով ջանաց չիջուցանել Քէօբրիլիին զայրոյթը, որ թէպէտ զգածուեցաւ, բայր չհանդարտեցաւ, եւ միայն հրամայեց շղթայակապ բանտարկել Եէնիչէրիներուն պահականոցին մէջ, Զիւնապատ եւ ցրտաշունչ գիշեր մըն էր, 1659 փետրուար 18-ին, երբ Եղիազար բանտ առաջնորդուեցաւ Մեծապահոց առաջին ուրբաթին: Ոչ ոք համարձակեցաւ անոր մօտենալ, միայն Երեմիա Քէօմիւրձեան, պահապանները հաձեցնելով մօտը գնաց. ելաց եւ լացոյց, զի մօտալուտ մահապարտութեան նշան էր այդ ընթացքը: Եղիազար անոր յանձնեց իր կնիքները եւ վրան եղող 500 ոսկոյ ծրարը, որ Ոուիիջանին յանձնէ, իբրեւ Երուսաղէմին գործակալի կամ փոխանորդի: Օրեր անցան եւ մահապարտութեան կասկածը չծշմարտուեցաւ, մանաւանդ զգուշութիւններն ալ թուլացան, եւ Եղիազարի այցելութիւններ ներուեցան: Սա ոգի առած առաջին սարսափէն, սկսաւ յանձնարարել որ բոլոր աշխատանքնին Ս. Յակոբի համար գործածեն. եւ իրեն համար չհոգան. մինչեւ իսկ Կաֆացիին նամակ գրելով յայտարարեց, որ ոք կամիցի հանել զիս աստի, առանց կամելոյ հոգ տանիլ ազատութեան Ս. Յակոբայ, նզովեսցէ յԱստուծոյ: Բայց Եղիազարի համար աշխատողներ չկասեցան, դիմումները շարունակեցին, եւ Վերջապէս Քէօբրիլիին հրամայեց Եղիազարը արձակել, մինչեւ իսկ առանց իրիք տուգանաց, որ առաջին տեսակցութենէ մնացած տպաւորութեան ախտի վերագրուի: Եղիազար Ղալաթիա եկաւ 1659 մարտ 22-ին, Մեծ պահոցի վեցերորդ երեքշաբթին, 32 օրուան շղթայակապ բանտարկութենէ մը ետքը (ՉԱՄ. Գ. 681):

1737. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Հազիւ թէ Եղիազար բանտէ ազատեցաւ, մտադրութիւն դարձուց Ս. Յակոբի գործին հետեւիլ, եւ Կ. Պոլսոյ մէջ տիրող կացութիւնը բարւոքել: Տեղականերու իշխանութիւնը՝ իրեն տեսութեամբ ալ ապօրինի բան մըն էր, մանաւանդ որ Երուսաղէմի համար հոգ տարած չէին, եւ իրենց հովանաւորող Ոուիիջանի հետ, իրենց կամքին ծախսած էին այն գումարները՝ զորս Եղիազար անոր հասուցած էր Երուսաղէմի խնդիրները վարելու համար: Թըլթըլեանք արդէն

ընկճուած էին Թովմասի մահուընէ Ետքը, եւ մեծ եպարքոսին առջեւ ալ համարձակութիւննին կորուսած, ուստի կամայ ակամայ մասնակցեցան հասարակաց պարտք կոչուած գումարին մնացորդին վճարման (1733), եւ այսպէս այդ խնդիրը փակուեցաւ շուտով: Բայց նոր խնդիր մը բացուեցաւ զատկին օրը, ապրիլ 3-ին, Տաճիկներէ փոխ առնուած 14,000 դահեկանի վճարման համար, զոր տեղակալներ ծախսած էին Թովմայի սպանութիւնը փութացնելու: Տեղակալներ իշխանաբար կուգէին զայն Երուսաղէմացւոց վճարել տալ, այլ Աստուածատուր պատրիարք եւ Մարտիրոս Կաֆացին վրաներէն նետեցին, վճարելու անկարողութիւննին յայտնելով: Այն ատեն դարձան Եղիազարի վրայ ծանրանալ, բայց նա ընդհակառակն սկսաւ տեղակալները ամբաստանել, Ուուիջանն ալ միատեղ, թէ Երուսաղէմի գումարները իրենց կամքին ծախսեցին, եւ ինքն սկսաւ իր տուած գումարները պահանջել անոնցմէ: Կառավարութեան առջեւ ալ նոյնը կրկնեց, երբ տեղակալներ գործը դատարանի հանեցին, եւ ժողովուրդին մէջ ալ նոյն խօսքերը տարածեց, մինչեւ որ ամէնքը տեղակալներու իշխանութիւնը վերջացնելու համար, Եղիազարը պատրիարք անուանել ուզեցին, բայց Եղիազար յանձնառու չեղաւ, եւ ընտրելի ներկայացուց Կաֆացին: Ժողովուրդն ալ հաւանեցաւ եւ պաշտօնապէս կառավարութեան ներկայացուց, եւ 1659 մայս 25-ին, Կարմիր կիրակիի երկուշաբթին, Մարտիրոս վարդապէտ Կաֆացի, դեռ եպիսկոպոս չձեռնադրուած, պաշտօնապէս պատրիարք հռչակուեցաւ, եւ տեղակալներու իշխանութիւնը բոլորովին դադրեցաւ, Մուղնեցին իյնալէն չորս տարի Ետքը: Այս առթիւ Եղիազար 10,000 դահեկան վճարեց պատրիարքութեան ծախքերուն համար, բայց տարեկան տուրքը մինչեւ 140 հազար վճարուեցաւ, ինչպէս տեղակալներ յանձնառու եղած էին, եւ ոչ 400 հազար ինչպէս Թովմաս աճեցուցած էր (1731): Միանգամայն պատրիարքին հրովարտակէն վերցուեցաւ Երուսաղէմ ալ անոր Ենթարկեալ ըլլալուն յիշատակութիւնը, որ Թովմասի հրովարտակին աւելցուած էր (1733):

1738. ՄՆԱՑՈՐԴ ՊԱՐՏՔԸ

Կը մնար 14,000 դահեկանին խնդիրը, որուն համար Եղիազար, Աստուածատուրի եւ Մարտիրոսի հետ, մինչեւ իսկ մեծ եպարքոսին բողոք մատոյց Ուուիջանի եւ տեղակալներու դէմ որուն առջեւ ասոնք պարտաւորուեցան խոստովանիլ թէ Երուսաղէմի դրամներ ուրիշ նպատակի գործածուած են: Բայց Քէօրքիւլին Եղիազարը համաձայնութեան յորդորեց, նկատելով ու Ուուիջան վաստակաւոր է յարջունիս (ՉԱՍ. Գ. 683): Այս Կաֆացին ալ իբր պատրիարք, իր ժողովուրդին կողմը սկսաւ խօսիլ, Եղիազարի եւ Աստուածատուրի դէմ: Բայց Եղիազար անողոք մնաց, մինչեւ որ օգոստոսի մէջ իրաւախութեան եկան, 14,000 էն 4-ը Երուսաղէմի, 6-ը վեց թաղերու, եւ 4-ը տեղակալներու վրայ բաշխելով: Այս անգամ ալ Հիսարտիաի, Զինիլիհամամ, եւ Պալաթ թաղերու քահանաները սկսան դժուարութիւն յարուցանել, զորս Կաֆացին անգամ մը հնազանդեցուց քահանայագործութենէ դադրեցնելով: Բայց խնդիրը նորոգուեցաւ, եւ դիմադրողներ եպարքոսական հրամանագիր մըն ալ արին եւ Եկեղեցւոյ մէջ կարդալ ուզեցին, որուն պատրիարքը ընդդիմացաւ: Այդ պատճառով եպարքոսական տեղակալութեան կողմէն

Մարտիրոս պատրիարք եւ վեց պաշտօնական ազգայիններ բանտարկութեան ալ: Բայց վերջապէս ազգին մեծամեծները տեսնելով որ չնչին պատճառով խնդիրներ կ'երկարաձգուի, ոչ միայն անմիջապէս փրկանք վճարելով պատրիարքն ու ընկերները բանտ պատեցին այլեւ մնացած պարտքն ալ սրբեցին (ՂԱՄ. Գ. 687), եւ այսպէս փակութեաւ այդ գժուժ եւ անպէտ խնդիրներուն շարքը: Թերեւս արժան ալ չէր, որ այսչափ երկարէինք անոնց մասին, բայց ուզեցինք ձաշակ մը տալ այն անկումին, ուր իշած էր ազգային կացութիւնը:

1739. Ս. ՅԱԿՈԲ ԵՏ ԱՌՆՈՒԱԾ

Եղիազար այդ շփոթութեանց մէջ չէր մոռցած Երուսաղէմը, եւ երկու պատրիարքներու անունով ալ խնդրագիր մատուցած էր մեծ եպարքոսին, եւ մանրամասն տեղեկութիւններով եւ հրովարտակներու յիշատակութիւններով ցուցուցած էր Հայոց իրաւունքը Ս. Յակոբայ վանքին վրայ: Մեծ եպարքոսն ալ յատուկ պաշտօնեայ յղած էր Երուսաղէմ, ամենայն ինչ տեղույն վրայ ստուգել, եւ պատուաւոր ու տեղեակ անձերու վկայութեամբ հաստատել: Երուսաղէմի այլազգիները առհասարակ եւ համարձակ վկայութիւն տուած էին, թէ ինչպէս ի սկզբանէ անտի Ս. Յակոբի վանքը Հայոց սեփականութիւնն էր, եւ Յոյներ անոր վրայ երբեք իրաւունք ունեցած չէին, եւ վկայութիւններն ալ օրինաւոր վաւերացումներով հաստատուած էին: Յատուկ պաշտօնեան դարձած էր նոյն միջոցներուն, երբ պարտքերու խնդիրներն ալ փակուած էին. եւ Եղիազար Երկրորդական հոգերէ ազատուած, պատեհի կը սպասէր Ս. Յակոբի մասին դիմունը կրկնելու: Որչափ ալ Եղիազարին սիրտին մէջ սաստիկ էր ազգային սեփականութեանց իրաւանց պաշտպանութեան հոգին, սակայն անուրանելի է, որ խիղճի խայթ մըն ալ կը կրծէր անոր սիրտը, որովհետեւ ինքն էր եղած որ միամտութեամբ Ս. Յակոբայ բանալիները Թիյարօղլուին յանձնած էր իբր աւանդ (1730): Ճիշդ այդ օրերուն մեծ եպարքոս Քէօքրիլի Մէհմէտ փաշա մեծահանդէս տօնախմբութիւն մը կազմակերպած էր Պրուսայի մէջ, սուլտան Մէհմէտ Դ. կայսեր ներկայութեամբ, իր որդույն Քէօքրիլի Ահմէտ փաշային, Կարնոյ կուսակալութեան պաշտօնով ուղեւորուելուն օրը: Արիթն օգտուեցաւ Եղիազար, փութաց ինքն ալ Պրուսա Երթալ, ձեռքը լեցուն առատ եւ ընտիր նուէրներով: Եպարքոսութեան պաշտօնակալներուն ձեռօք մեծ եպարքոսին դիմեց, եւ վասն սիրոյ որդույն իւրոյ Հայոց իրաւունքներուն հաստատութիւնը խնդրեց. եւ Քէօքրիլին, որ արդէն համոզուած էր եկած պաշտօնագիրներով, հաճեցաւ խնդիրը թագաւորին ներկայել, եւ ստացաւ Հայոց իրաւունքները վերահաստատող հրովարտակը: Խաչվերացի տօնէն մէկ երկու օր առաջ էր, երբ կայսերական հրամանը արձակուեցաւ Պրուսայի մէջ (ՂԱՄ. Գ. 687), իսկ 1659-ին Խաչվերացը կը հանդիպէր սեպտեմբեր 11-ին: Հրովարտակը մանրամասնորէն կը յիշատակէ նախընթաց հրամանագիրները, Թիյարօղլուին վրայ կը թողու գործուած զրկանքները, կը հրամայէ Հայերուն Եկեղեցւոյն, վանօրէից, ուխտատեղեաց եւ ամենայն ստացուածոց իրաւունքները անխախտ պահել, կ'արգելու Յունաց հակառակութիւնները, որ մինչեւ իսկ եթէ խաբէութեամբ հրովարտակ եւս հանել մատուսցեն, մի՛ երբեք յարգ ընծայեսցի այնմ (ԱԱՏ. Ա. 362): Այդ հրովարտակին հիմամբ Աստուածատուր պատրիարք ձանչցուեցաւ տէր Երուսաղէմի

բոլոր ազգային սեփականութեանց: Բայց լաւագոյն սեպուեցաւ, որ ինքն Կոստանդնուպոլիս մնայ տակաւին, եւ գործադրութիւնը Եղիազարի յանձնուի: Ուստի անոր անուան փոխադրութեան եւ գործակալութեան պաշտօնագիր կազմուեցաւ՝ Նազըր անունով, եւ անով Եղիազար Ճամբայ Ելաւ, եւ Երուսաղէմ հասնելով տիրացաւ Ս. Յակոբի եւ բոլոր ազգապատկան սեփականութեանց 1659-ին վերջերը, տօնախմբութեանց օրերէն քիչ առաջ: Ըստ այս Հայոց մայրավանքը Յոյներու ձեռք մնացած կը լլայ Երկուքուկէս տարի 1657 մայիս 17 էն սկսելով (1730): Եղիազար ոչ միայն ազգային սեփականութիւններն ազատեց, այլեւ օգտակար ընելով իր դրամական կարողութիւնը եւ պահած գումարները (1729), եւ կանուխէն մտադրած նպատակն ալ իրականացնելով, շքեղացուց եւ ընդարձակեց մայրավանքին շատ մասերը իր պաշտօնավարութեան քանի մը տարիներուն մէջ: Այդ կարգէն կը յիշուին Էջմիածին մատուռը, պատրիարքական աթոռը, Յոպաէի կալուածները, Ռամլէի վանքը ու Եկեղեցին, Գաղայի Եկեղեցին, եւ Մայրավանքին աբեղաթաղը (ԱԱՏ. Ա. 364):

1740. ՂԱԶԱՐ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Մարտիրոս պատրիարք, թէպէտ առաջին անգամ Եղիազարի ձեռքով միայն 140 հազար փող վճարած էր իբր տուրք, սակայն Երկրորդ տարին՝ Եղիազարին մեկնելէն Ետքը 400 հազար պահանջուեցաւ, Թովմասի հրովարտակին հետեւողութեամբ (1733), եւ Մարտիրոս Աղրիանուպոլիս գնաց, ուր էր արքունիքը, գործը կարգադրելու նպատակով, բայց չաջողեցաւ, եւ 40 օր արգելական մնաց, մինչեւ իսկ իրեն ըսուեցաւ, թէ կան այլք, որք պատրաստ են տալ, եւ նստիլ պատրիարք: Ազգային եւ պետական գործառնութեանց մասին դիտողութեան արժանի խօսք: Մարտիրոս թերեւս զիջանէր, բայց քէօմիլրձեան ընդդիմացաւ, եւ յաջողեցաւ յաւելուածական վճարումը իբրեւ կաշառք գործածելով՝ օրինական սակը չաւելցնել: Մարտիրոս Աղրիանուպոլսէ մեկնեցաւ աւագ Երկուշաբթի օր, 1660 ապրիլ 16-ին, Չատիկը Ռոտոսթոյ կատարեց ապրիլ 22-ին, եւ անկէ Կ. Պոլիս հասաւ (ՉԱՄ. Գ. 688), ուր քիչ օր առաջ, ապրիլ 7-ին, Ղալաթիոյ հրդեհն էր տեղի ունեցած: Շատ չանցաւ, ահագին հրդեհ մըն ալ Կոստանդնուպոլիսը լավից եւ անապատացուց, որ սկսաւ յամսեանն յուլիսի ի քաներորդի եւ նախկնորդի, յաւուր շաբաթու, ինչպէս կը գրէ ականատես Մեղրեցին (ՂԱՎ. 433), եւ չենք իմանար թէ ինչու ուրիշներ յուլիս 14-ին կը դնեն (ՉԱՄ. Գ. 691): Հրդեհը երեք օր տեսեց, եւ քաղաքին հիւսիսային ծայրէն սկսելով մինչեւ միջավայրին գագաթը տարածուեցաւ վօրէսասական այսինքն հիւսիսային հողմոյն նպաստութեամբ (ՂԱՎ. 434), եւ Երկու կողմերէն ծովեզերքները իջնալով, իբր 30,000 տուն ու 3000 անձ այրեց: Հայոց Եկեղեցիներէն հրկիցեցան Ս. Նիկողայոս եւ Ս. Սարգիս, եւ հազիւ ազատեցաւ Գումքաբուի Եկեղեցին (ՉԱՄ. Գ. 691), զի հրդեհին մէկ ծայրը դադրեցաւ ի դուռն Աւազակոչանին, իմա՞ Գումքաբուի, վախճան առեալ առ տունն վանից, այսինքն պատրիարքարանին (ՂԱՎ. 434): Պատրիարքին համար նոր տագնապի պատճառ մըն էր բազմաթիւ Հայերուն անտուն եւ անինչ մնալը, եւ ահա ուրիշ դժուարութիւն մըն ալ ծագեցաւ գաւառցիներուն երեսէն: Ասոնք իրենց տեղերը պարտաւոր էին պետական տուրքերը

տեղացիներու վրայ բաշխելով վճարել. բայց շատ գաւառցիներ մայրաքաղաք գալով կը հարստանային, եւ այլեւս իրենց հայրենիքին տուրքերուն չէին մասնակցեր, եւ տեղերնին մնացող խեղճերը կը նեղուէին: Այս պատճառով Երդոկիայէ, Սեբաստիայէ, Կամախէ, Տիվրիկէ եւ ուրիշ քաղաքներէ պատուիրակներ եկան Կ. Պոլիս եւ մեծ եպարքոսին դիմելով արտօնութիւն ստացան իրենց գաւառցիները ցոյց տալ, որ վճարման բանադատուին: Ղազար Սեբաստիացին, որ Տիվրիկի եպիսկոպոս եղած, եւ անկէ Կ. Պոլիս եկած էր (1731), առիթ գտաւ գանգատաւորներու գլուխ անցնիլ, եւ Մարտիրոս պատրիարքը մեղադրելով կուսակիցներ շահիլ, որոնց կ'առաջնորդէր Շրվան Տիվրիկցին: Մարտիրոսը յորդորողներ եղան որ Ղազարը աքսորով հեռացնել տալ, բայց յաջողեցաւ. եւ Ղազար զօրացաւ, եւ Շրվան օգնութեամբ կաշառք ու նուէր սփռելով, Մարտիրոսի պաշտօնանկութեան եւ իր պատրիարքութեան հրովարտակը հանել տուաւ, եւ պատրիարքարանին տիրացաւ 1660 նոյեմբերին (ԶԱՄ. Գ. 690): Մարտիրոս Վերստին պատրիարքութիւնը ձեռք ձգելու համար Եղիազարի օգնութեան դիմեց, բայց սա լաւագոյն սեպեց Ղազարը պահել, եւ Մարտիրոսը Երուսաղէմի նուիրակ նշանակեց Արեւելեան վիճակները: Իսկ Մարտիրոս առիթէն օգտուեցաւ 1661-ին Եջմիածին անցնիլ, ու Յակոբ կաթողիկոսէ Ղրիմի եպիսկոպոս ձեռնադրուիլ: Թէպէտեւ մեծ ընդունելութիւն չգտաւ, բայց կրցաւ քանի մը տարի Ղրիմ մնալ, քանի որ բնիկ Կաֆացի ալ էր (ԶԱՄ. Գ. 691):

1741. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԻՒԹԻՒՆԾԻ

Ղազարի պատրիարքութիւնն ալ, նախորդներուն նման՝ անակնկալներու եւ քմահաճոյքներու ենթարկեալ բան մըն էր, եւ պատրիարքութեան եղողը ամէն տեսակ պարագաներէ օգուտ պէտք էր քաղել աթուին վրայ մնալու համար: Ղազարին համար յաջողականութիւն համարուեցաւ այրած Ս. Նիկողայոսի Վերաշինութիւնը, առանց նոր հրովարտակի, օգտուելով մեծ եպարքոսին բացակայութենէն, եւ Յոյներուն ինը այրած Եկեղեցիներու վերաշինութեան նախաձեռնարկ ըլլալէն (ԶԱՄ. Գ. 691): Քէօբրիւլի Մէհմէտ մեծ եպարքոսը մեռաւ 1661 հոկտեմբեր 31-ին, 5 տարի պաշտօնավարելէն, եւ իբր 30,000 հոգի զանազան պատճառներով սպաննելէն ետքը, որուն հետեւանքը եղած էր, ահարկու դարձնել պետական իշխանութիւնը (ԺՈՒ. 271): Իր առաջարկութեան վրայ իրեն յաջորդեց որդին Քէօբրիւլի Ահմէտ փաշա, որուն երկու տարի առաջ Կարնոյ կուսակալութեան Երբալը յիշեցինք (1738), որ տակաւին 26 տարեկան էր (ԺՈՒ. 271), եւ աւելի յաձախ Քէօբրիւլիողլու անունով կը յիշուի հօրմէն օատուելու համար: Որդին ալ հօրը քաղաքականութեան սկսաւ հետեւիլ, եւ հազիւ թէ դարձաւ Մաճառաց դէմ պատերազմէն, առաջին գործերէն մին եղաւ հիմնայատակ ընել տալ առանց հրովարտակի վերաշինուած Յոյներուն եւ Հայերուն Եկեղեցիները, նոյն իսկ զատկի օրը, 1662 մարտ 30-ին (ԶԱՄ. Գ. 692): Այսչափ ալ բաւեց որ Ղազար պատրիարքին կացութիւնը սկսի վտանգուիլ, եւ այս անգամ իրեն մրցակից հանդիսացողը եղաւ Յովհաննէս Վարդապետ Արեւելցի, մականունեալ Թիւթիւնձի, գուցէ շատ ծխող ըլլալուն համար: Յովհաննէս ծննդեամբ Վասպուրականցի եղած պիտի ըլլայ, զի Հաւաքարանին համեմատ իր առաջին պաշտօնեաները եղած են Հոգեաց Ս. Աստուածածին,

Սալանապատու Ս. Գրիգոր եւ Վարագայ Ս. Նշան վանքերուն մէջ, եւ մանաւանդ այդ վերջինին արդիւնաւոր եղած է նորափոր առուով մը, որուն միայն հետքերը կը նշմարուին այժմ (00. ԲԻԶ. 1198): Յովիաննէս Եջմիածինի նուիրակութեան ելած էր, եւ լաւ գումար մը հաւաքած էր Կ. Պոլիս հասած ատեն, եւ Ղազարի մասին սկսած դժգոհութիւնները եւ կուսակցական հակառակութիւնները՝ զինքը քաջալերեցին պաշտօնին հետամուտ ըլլալ: Թըլթըլեանց յարեցաւ, իր դրամական միջոցները անոնց օգնութեան տրամադրեց, եւ Թըլթըլ երեցին հետ քէօբրիւլիոլուին ետեւէն Սիլիվրի գնաց, երբ սա Մաճառներու դէմ պատերազմին համար նորէն ձամբայ ելած էր, եւ պատշաճ վճարումներով պատրիարքութեան իրովարտակը ստացաւ կամ գնեց (ՉԱՄ. Գ. 692), եւ մայրաքաղաք դառնալով պատրիարքարանին տիրացաւ 1663 փետրուարին (01. ՕՐԱ. 104) կամ 1663 մարտին (ԺՈՒ. 272), եւ աւելի ապահովութեան համար Ղազարն ալ բանտարկեալ տուաւ (ՉԱՄ. Գ. 692): Աղթամարի Հաւաքարանը՝ Թիւթիւնձիին պատրիարքութիւնը կը յետաձգէ 1683-ին (00. ԲԻԶ. 1198), սակայն Կ. Պոլսոյ աթուին յիշատակները, որ աւելի ստուգապատում են, կը հերքեն այդ գրութիւնը:

1742. ՆՈՒԻՐԱԿՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Յովիաննէս թէ պատրիարքութեան հասնելու եւ թէ պատրիարքութիւնը պահելու համար իբրեւ մեծ փաստ կը գործածէր կաթողիկոսական իրաւասութեանց տեսակէտը, իբր զի ինքը Եջմիածինի նուիրակ էր, մինչ Ղազար Սիսէ ձեռնադրուած էր (1729): Սակայն ինքը անհաւատարիմ նուիրակ մը եղած էր, Եջմիածինի արդիւնքը իր անձնական հետապնդութեանց ծախսած ըլլալուն համար, եւ որպէսզի հանրութեան մէջ պտտող շշուկը կը լուեցնէ, յայտնապէս կը խոստովանէր եղելութիւնը, բայց եւ կը խոստանար պատրիարքութեան արդիւնքով Եջմիածինի գումարները վճարել, եւ իրեն երաշխաւորներ կը ցուցնէր Խոսրով եւ Միրզա՝ Արեւելցի իշխանաւորները: Նոյն կը հաստատէր եւ Թըլթըլեան խումբը, որպէսզի ձեռքէ չհանէ իրեն կուսակից պատրիարք մը: Այդ դիտմամբ երաշխաւորագիր ալ պատրաստուեցաւ Յակոբ կաթողիկոսի դրկելու, եւ Մինաս Արեւելցի վարդապետի մը եւ աշխարհականի մը ձեռքով ձամբայ հանուեցաւ, խնդրելով որ հայրապետական կոնդակով կը հաստատուի Յովիաննէսի պատրիարքութիւնը: Սակայն գիրը հասցէին չի հասաւ: Ղազարի կողմնակիցները ձերբակալեալ տուին թղթատարները Քարթալի մէջ, թուղթերը գրաւեցին, եւ տանողներ ծանր տուգանքով ազատեցան տասնօրեայ բանտարկութենէ ետքը: Յովիաննէս ակնկալութիւնը չիրականացաւ, մանաւանդ թէ աւելի վատթարացաւ, նոյն օրեր կաթողիկոսէն հասած գրութեամբ մը, որ Յովիաննէսի պատրիարքանալը լսելով, նուիրակութեան արդիւնքները կը պահանջէր, եւ Յովիաննէսը կը մեղադրէր, առանց Ղազարն ալ պաշտպանելու, որ Մայրաթոռոյ յայտնի հակառակորդ մըն էր: Նամակին ետեւէն Կ. Պոլիս հասաւ Եջմիածինինոր նուիրակը, Մինաս Գաղատիոյ առաջնորդը, բայց ժողովուրդը նուիրակներու ընթացքէն զգուած, անոր ալ երես չտուաւ, եւ ապարդիւն մնացին Մինասի ջանքերը (ՉԱՄ. Գ. 694): Արդէն իսկ ընդհանուր տժգոհութեան առիթ տուած էին Եջմիածինի նուիրակները, զորս Մայրաթոռն աւելի թուով եւ աւելի

յաճախակի կը գրկէր իր կարօտութենէն ստիպուած: Նուիրակները իրենց հանգանակութեանց փոխարէն միւռոն բաշխելու պաշտօնն ունէին, որով կը գեղջանէին չափազանց գումարներ պահանջելով, բռնանալով եւ կեղեքելով, հոգեւորական պատիժներ սպառնալով, առաջնորդներ եւ քահանաներ արգելելու կամ փոփոխելու ալ կը միջամտէին, եւ ամէն կողմ խռովութիւն կը սկիռէին, կուսակցութիւններ կը կազմէին, եւ ոչ միայն Եկեղեցականներ անոնցմէ ձանձրացած էին, այլեւ ժողովրդականք այնչափ ծանրացած էր, որ մինչեւ իսկ Օսմանեան պետութեան դիմումներ եղան, որպէսզի Պարսից տէրութեան սահմաններէն Եկող նուիրակները արգելէ, որոնք ոչ միայն ժողովուրդը կը կեղեքէին, այլեւ պետական տուրքերու վճարման արգելք կըլլային: Մեծ Եպարքոսութեան կողմանէ ալ այդ իմաստով իրահանգներ գրկուեցան կուսակալներուն (ԱԱՏ. Ա. 354): Նուիրակներու այդ գործերը, արդիւնքներու տարադէպ եւ անհաւատարիմ կիրառութեան պարագային հետ խառնուելով, դուր բացին հակաթոր կաթողիկոսութեան մը ստեղծուելուն, որուն պատմութիւնը չսկսած, պէտք կը ըզգանք Երոպիոյ հայաբնակութեան Եղելութիւնները քաղել, ծանանակակից դէպերը համընթաց քալեցնելու համար:

1743. ՆԻԿՈՂ ԵՒ ԿԱԼԱՆՈՍ

Փիլիպոս կաթողիկոսի օրով Նիկող Եպիսկոպոսի եւ Իլվովացոց մէջ 6652-ին կատարուած հաշտութիւնը, ինչպէս այն տեղ ալ ըսինք անկեղծեւ հիմնական բան մը չէր (1703): Ժողովուրդը իր հայադաւանութեան հռոմէական կերպ մը տուած էր, Նիկող ալ իր հռոմէադաւանութիւնը հայկական Երեւոյթի ներքեւ ծածկած էր, բայց գոնէ դաւանական խնդիրներ դադարած էին, եւ պատիր միութիւն մը կը տիրէր (ԲՌՆ. 160): Սակայն Նիկողի գործերը, որ անպատշանք էին բարձր աստիճանի սորա, կը շարունակէին համարձակորդն (ԲՌՆ. 28), եւ նա արքեպիսկոպոսարանին մէջ կապրէր իր սիրուհուն հետ, որ կուսաստանէ հանուած միանձնուիի մըն էր, եւ անկէ ունեցած երկու տղաքներն ալ իրենց քովը կը պահէին: Տրտունջները ընդհանուր էին, բայց ամս մետասան բովանդակ յակամայից իմն ժուժէին, եւ 1652-էն մինչեւ 1662 նոյն կացութիւնը կը տիրէր: Յակոբ կաթողիկոս ալ կոցաւ 1662 յունուար 12-ի կոնդակով Յովհաննէս վարդապետ մը նուիրակ գրկել Լեհաստանէ իրաւունք եւ նպաստ եւ միւռոնաբաշխութեան նուէրներ հաւաքելու (ԿԱՄ. 257): Միեւնոյնտարին Իլվով կը հանդիպի, Լեհաստանի արքունեաց մոտ պապական նուիրակ մը կամ դեսպան գտնուող Բինիաթելլի (Pignatelli) արքեպիսկոպոսը, եւ Հայեր՝ որ իբր թէ Հռոմի հետ միութեան մէջ էին, նուիրակէն կը խնդրեն որ Նիկոլը ուղղութեան բերեէ: Նուիրակը խրատներով եւ յորդորներով կը սկսի, բայց երբ կը տեսնէ թէ արդիւնք չունին, եւ Նիկող կամակորեալ ի չարիս, արհամարհէ զամենեսեան եւ ոչ կամի վարել կենցաղ սուրբ, իշխանաբար գործելու կը ծեռնարկէ, եւ Մարիամ Լուղովիկէ թագուհիէն ալ աջակցութիւն գտնելով, կը իրամայէ բռնի որգել Նիկոլէն զտարկածու նորա, զոր կամուսնացնէ զինուրականի մը հետ մեծահարուստ օժիտ տալով, եւ երկուքը մէկտեղ կը գրկէ ի հեռաստան վայրս աշխարհին (ԲՌՆ. 160): Նուիրակը Հայ գաղութին ներքինն ալ զննելով, եւ շատ հեռու գտնելով կարծեցեալ հռոմէականութենէն, իսկոյն ըննդիմութիւն չի ցուցնէր շխրտշեցնելու համար, եւ կառաջարկէ որ իրենց համար Հռոմի ծախքով

դպրանոց մը հաստատէ արժանաւոր Եկեղեցականներ հասցնելու, որուն Հայերը միամտաբար կը հաւանին, եւ գործը Հռոմ գրուելով նպատակայարմար Վարիչի մը առաքումը կը խնդրուի: Հռոմ իսկոյն աչքը դարձուց Կղեմէս Կալանոսի վրայ, որ 1643-ին Կ. Պոլիսէ հեռանալէն ի վեր Հռոմ կը մնար (1696), իբր Թէաթինեան միաբանութեան Կուիրինալի վրայ ունեցած Ս. Սեղբեստոսի վանքին մեծաւորը (San Silvestro al Quirinale), եւ Փորփականտայի Ուրբանեան դպրանոցին ուսուցիչն էր, եւ յատկապէս Հայերու համար կը գրէր եւ կը հրատարակէր: Կալանոս ծերացեալ կ'ըսուի, թէպէտ 63 տարեկան էր տակաւին, բայց տկարացած ալ պաշտօնը ստանձնեց, եւ իրեն ընկերակից ընտրեց հայր Ալոգիոս Փիթու (Louis Pitou) Թէաթինեան միաբանակիցը, եւ Բովնավենտուրա Քութուցի (Bonaventura Costuzzi) աշխատաւոր Եղբայրը, եւ Հռոմէ մեկնեցաւ 1663 սեպտեմբեր 30-ին: Զմեռը վրայ հասնելուն, պարտաւորուեցաւ մնալ Բաւարիոյ Միւնխէն (Munchen կամ Munich) քաղաքը, եւ հազիւ 1664 ապրիլ 17-ին հասաւ Լեհաստանի Վարշավա (Varszawa կամ Varsovie) մայրաքաղաքը, ուր թագաւորական յանձնարարագիրներն եւ նուիրակին հրահանգներն ալ ստանալով Իլվով մտաւ մայիս 1-ին (ԲՈՆ. 30), զոր պէտք է համեմատել իին տոնմարի ապրիլ 21-ին: Կ'երեւի թէ Հայեր օր անցնելով զգացին Բինհարէլի ներքին միտքը, որովհետեւ Կալանոս եւ ընկերներ անսիրելութիւն ցուցուց, այլ հարկաւ չսիրեց իր վրայ իբրեւ քննիչ դրկուած անձերը, եւ երեքին մէկտեղ բնակութեան համար ցուցուց սենեակ մը, ուր չորս ուրիշ անձեր ալ կը բնակէին (ԲՈՆ. 31), եւ շուրջ պատեալ էր շեղ շեղ աղբիւսօք եւ քակորաւ ծիոց եւ արջառոց (ԲՈՆ. 33): Դպրոցի համար բնաւ տեղ չցուցուց, եւ միայն Կալանոսի սպառնալիքին վրայ, չորս բնակակիցները սենեակէն հանեց, եւ խոհանոցի համար հեռու տեղ մը ցուցուց, եւ քանի մը երիտասարդներու ներեց աշակերտիլ նոյն սենեակին մէջ, որոնք հազիւ 7 հատ էին, եւ տարի անցնելով 16 եղան (ԲՈՆ. 32): Այդ կրթական հաստատութեան Վարժարան երկոտասանից Նպարունեաց անունը տրուած է (ՏԱՅ. 115):

1744. ԲՈՆԱՊԱՏԻՉ ԶԵՐՆԱՐԿՆԵՐ

Կալանոս եւ ընկերներ տեսան թէ կեղծեօք միայն եւ ի վերին երեսս է միութիւն Հայոց ընդ Եկեղեցւոյն Հռոմայ (ԲՈՆ. 31), ուստի իրենց պաշտօնական իսկական նպատակին հետեւելով, ձեռնարկեցին պահանջումներ ընել հայադաւան եւ հայածէս կետերէն այս ու այն զեղչելու, եւ հռոմէադաւան ու լատինածէս կէտերով փոխանակելու: Նիկոլ հաւանութիւն կը ցուցնէր, բայց չէր գործադրէր, ժողովուրդին ատելի չըլլալու համար (ԲՈՆ. 33), որովհետեւ երբ անգամ մը Յակոբ Գրիգորեան քահանային ներեց բաժակին ջուր խառնել, տիաճեալ սարտեաւ ի նմանէ ժողովուրդն (ԲՈՆ. 36): Սակայն կալանոս եւ ընկերներ իրենց նպատակէն չէին շեղիր, եւ իրենց խորհրդակից գտան Լազար Սլոնիովսկի (Lazar Slonowski) անուն Լեհացի ազնուականնը, որ շատ երկիրներ պատած էր, 78 լեզուներ կը խօսի կըսէին, բայց կոյր էր ի բազում ամաց հետէ (ԲՈՆ. 36): Կալանոս եւ Փիթու այս մարդուն խրատներէն ալ քաջալերուելով, սպառնական գիրք կառնեն Նիկոլի հանդէպ, թէ իրեն դէմ թագաւորին կը բողոքեն, եւ ժողովուրդին հանդէպ ալ, թէ միութեան

անունով ստացած արտօնութիւնները եւ առնել կու տան (ԲՈՆ. 37): Ասոնք են ահա առաքելական գէնքերու, որով հռոմէականութիւնը իր կազմէ, եւ Նիկոլի բարոյականով մէկն է իրենց յաջողութեան միջնորդը: Ասով մէկտեղ Նիկոլ, երկու կողմերն ալ չկորսնցնելու համար, կաշխատէր Կալանոսի համոզել, թէ լաւ եւս էր մնալ առ ժամանակ մի եւ ակնունել բարեպատեհ ժամու, սակայն Կալանոս եւ իրեններ չեն կասիր, եւ ամէնէն առաջ պետական հրամանով 1664 նոյեմբեր 7-ին աքսորել կու տան Յակոբ Բրոսկի, բնիկ արեւելցի քահանայն, ինչպէս կըսեն, զակատեալ խմորեալն ի հերետիկոսութեան տեսնելով թէ նա խոչընդոտ կըլլայ իրենց ամենայն գործոց եւ կամաց: Այդ աքսորը եւ շարունակ կրկնուած զրկումներու սպառնալիքները իրենց արդիւնքը կունենան, որով հայեր իրենց սովորական առերեւոյթ գիջողութեան ձեւին կը դիմեն, եւ 1664 դեկտեմբեր 25-ին համաձայնութեան ձեւակերպութիւն մը կը կատարեն (ԲՈՆ. 38): Այդ գիջողութեան աւելի ազդեցիկ փաստեր կըլլան, Նիկոլի համար՝ տարեկան 200 հռոմէական դահեկանի թոշակը (ԲՈՆ. 163), եւ ժողովուրդին համար ալ թագաւորական արտօնութիւնները դադարեցնելու սպառնալիքը (ԲՈՆ. 164): Կալանոս այսպէս զորացած կը ձեռնարկէ հետզհետէ հայադաւան եւ հայածէս նշաններ գեղչել տալ Հայոց Եկեղեցիներէն: Իբր սկզբնաւորութիւն 1665 յունուար 5-ին, որ է իին տոմարով 1664 դեկտեմբեր 26, Ս. Ստեփանոսի տօնին, Նիկոլի կողմէն բանադրանքի սպառնալիքով կը հրամայուի բաժակին ջուր խառնել, թէպէտեւ յուզեցան խռովեցան ժողովուրդն առ հասարակ եւ քահանայթ (ԲՈՆ. 38): Քիչ ետքը 1665 փետրուար 24-ին, իին տոմարով 14-ին, Տեառնդառաջի տօնին, նոր ձեռնադրուող երեք դպիրներուն հրապարակաւ արտասանել կու տան զդաւանութիւն կաթոլիկաց: Մարտ 18-ին Ստանիսլասովի Եկեղեցին եւ 26-ին Զամսոտիայի Եկեղեցին ալ նորութիւնները կը գործադրեն, ինչպէս Զամսոտիացի Սիմէոն քահանան կ'արձանագրէ, թէ մուծաւ այսօր հերետիկոսութիւն յեկեղեցին Հայոց Զամաստիոյ: Մարտ 21-ին, իին տոմարով 11-ին, Մուտն ի Վիրապ տօնին, Սուրբ Աստուած փառաբանութենէն կը գեղչեն Որ խաչեցար վասն մեր բառերը (ԲՈՆ. 39), եւ Քրիստոսի ի մէջ մեր յայտնեցաւ, ու Մարմին տէրունական եւ արիւն փրկչական կայ առաջի՝ երգերուն խօսքերը ապառնիի կը փոխեն: Միանգամայն հանգանակին մէջ Հաւատամք ի սոյն կաթողիկէ Եկեղեցի մասէն սոյն բառը կը գեղչեն, Եկեղեցւոյ միութեան հակառակ կարծելով: Յիշեալ 1665 տարին ապրիլ 2ին, իին տոմարով մարտ 23-ին աւագ հինգշաբթի օրը, տօնական երգերուն եւ շարականներուն մէջ 30 փոփոխութիւններ կը մտցնեն, զոր Փիթու ուղղագրեցան Հայոց մոլորութիւնք կ'անուանէ: Ապրիլ 14-ին, իին տոմարով 4-ին Նոր Վիրակէի երեքշաբթին, կ'արգելու Վերաբերութեան ատեն ծնրադրել (ԲՈՆ. 40), եւ այսպէս հետզհետէ կամայական փոփոխութեանց կը յաջորդեն հալածանքներ եւ աքսորներ եւ զրկումներ այն Հայ Եկեղեցականներուն դէմ, որոնք կամակար չէին հնազանդիր Կալանոսի թելադրած եւ Նիկոլի հրամայած նորաձեւութիւններուն, որոնցնէ մնացածները աւելորդ կը սեպենք անուններով յիշատակել (ԲՈՆ. 41-44): Մեծ հակառակութեան եւ հալածանքի կը հանդիպի Յակոբ կաթողիկոսի նուիրակ Պողոս Եւղորդիացի վարդապետն ալ, որ 1655 յուլիս 11-ին Իլվով հասնելով կը պնդէր, թէ Հայերուն օրէն չէ որեւէ փոփոխութիւն կատարել,

մինչեւ հաւանեսցի ընդ այն կաթողիկոսն Յակոբ (ԲՌՆ. 44): Նուիրակին դէմ հակառակութիւնները ամիսներով կը շարունակեն, մինչեւ որ 1665 հոկտեմբեր 29, կը բռնադատենք Լեհաստանէ ելնել, որով զկնի մեկնելոյ գնալոյ նուիրակին յաջողէր գործն միութեան (ԲՌՆ. 49), կը գրէ Փիթու: Բայց եւ կը խոստովանի, թէ ամենայն ինչ իրենց կը յաջողէր, վասն ամի թոշակին 200 դահեկանաց, գոր Հռոմ Նիկոլին կը որկէր (ԲՌՆ. 42), այն Նիկոլին, որուն անառակ կեանքը յայտնի էր Հռոմին, եւ դատապարտուած էր պապական նուիրակէն (1742):

1745. ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՒԱՆԵՑԻ

Եւրոպակողման մէջ կատարուած գործերէն մէկն ալ տպագրական ձեռնարկին հետապնդումն էր, որ Ծարեցիին մահուլընէ ետքը Ոսկան Երեւանեցիին յանձնուեցաւ, եւ այն ալ իրմէ առաջ ճամբայ հանեց Կարապետ Ադրիանեցին (1727): Ոսկան Վարդապետ Ղիճենց տոհմէն էր (ՏՊԱ. 100), եւ թէպէտ Երեւանեցի կոչուած էր ծագումին համար, բայց Ասպահան ծնած էր 1614-ին, եւ նախ այն տեղ Խաչատուր Կեսարացիին աշակերտած, անգամ մը Մովսէս կաթողիկոսի օրով Էջմիածին եկած, բայց նորէն Ասպահան դարձած, եւ Փիլիպպոս կաթողիկոսէ Մայրաքորէ ծառայութեան իրաւիրուած, Ուշիի վանքն ալ իրեն յանձնելով (1713): Ոսկան ուշիմ եւ զարգացման ծարաւի՝ մտերմութիւն կապեց Պօղոս Փիրօմալիի լատին կրօնաւորին հետ, որ Էջմիածին կը մնար (1676), եւ անկէ ուսաւ լատին լեզուն, երբ լատինն ալ իրմէ հայերէն կը սորվէր, երկուքն ալ անկատար՝ բայց յաւակնոտ, որով անընտել եւ անսովոր ոճով, եւ աղաւաղ եւ անպէտ շարադրութեամբ թարգմանութիւններու ձեռնարկեցին, մինչեւ իսկ նախնեաց գրուածներուն եւ Աստուածաշունչին թարգմանութեան ձեռք մտցնել յանդգնեցան (ՉԱՄ. Գ. 620): Փիրօմալի 1638-ին Հռոմ դարձած ատեն, Հայոց կաթողիկոսին փափաքը լրացնելու դիտմամբ հայերէն Աստուածաշունչի տպագրութեան հետամուտ եղաւ, բայց նախնեաց Եօթանասնից թարգմանութիւնը լատինական Վոլվաթայի համաձայնեցնելու համար շատ կտորներ եղծեց, այնպէս որ պապական գրաքննութիւն իսկ իրեն չներեց զայն իրատարակել: Փիրօմալի 1642-ին Էջմիածին գալով նորէն Աստուածաշունչի կազմութեան աշխատեցաւ Ոսկանի հետ, բայց միշտ նոյն նախապաշտեալ դիտմամբ, եւ հայերէն օրինակը լատինականին վրայ ձուլելու փափաքով (ՉԱՄ. Գ. 621): Երբոր Յակոբ կաթողիկոս Ոսկանի Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տալով Արեւմուտք ուղեւորեց, Աստուածաշունչի տպագրութիւնը գլխաւոր նպատակն էր, իսկ Ոսկանի մէկտեղ առած օրինակը, վերը յիշուած բռնագրուեալ օրինակն էր: Էջմիածինէ մեկնեցաւ 1662-ին, եւ ուղիղ գնաց Ալիգուրնա, որ է Լիվունօ քաղաք Խտալիոյ, ուր եկած էր իր Եղբայրը Աւետիս, որ Ոսկանի անունին փոխանցեց մնացած Ամսդելուտամի տպարանը (1727): Ոսկան Հռոմի ու Ալիգուրնայի մէջ Երթեւեկեց վաճառականներէ պէտք եղած միջոցները հայթայթելու համար, եւ միայն երեք հոգի գտնուեցան օգնող, Ստեփանոս Խանենց, Թէոդորոս Քթրեշենց եւ Պետրոս Տէր-Աւագենց, տպագրութեան արդիւնքն իրենց տուած գումարը ետ առնելու, եւ շահը Էջմիածինի եւ Երուսաղէմի ու Ուշիի վանքերու վրայ բաժնելու պայմանով (ՉԱՄ. Գ. 659): Այդ հիմանը պայմանագիր ալ կազմելով, Ոսկան անցաւ Ամսդելուտամ, ուր հասած կըլլայ 1663-ին, եւ

անմիջապէս ձեռնարկեց նոր տարեր եւ զարդեր եւ պատկերներ պատրաստել Աստուածաշունչի տպագրութեան մեծ գործին, զանց ընելով նոյն միջոցին առձեռն զանազան հրատարակութիւններ ընել: Աստուածաշունչի տպագրութիւնը սկսած է 1666-ին (ՉԱՄ. Գ. 660), բայց անկէ առաջ 1665 յուլիս 23-ին Իլվով կը հասնի Վարդան աբեղայ մը, Ուսկան Եպիսկոպոսին կողմէ նամակով, ուր Ամսդելոտամի մէջ կրած դժուարութիւններ յիշելով՝ Նիկոլի կառաջարկէր տպարանը Իլվով փոխադրել: Կալանոս առիթը յաջող կը գտնէ իր ձեռքին ներքեւ նոր միջոց մըն ալ ունենալու, եւ հաւանութեան գիր գրել կու տայ Ուսկանի մանաւանդ որ գիտէր թէ Ուսկանէ կը հրատարակուէին գիրք հերետիկոսանք եւ ոչ ուղղագրեալք, եւ Ուսկան միացած էր ընդ կաթողիկոսին Եջմիածինի (ԲՌՆ. 45), որով Ուսկանը Իլվով բերելով հայադաւանութեան նոր հարուած մըն ալ տրուած կըլլար: Ուսկան այլեւս չի պատասխանէր, եւ իր գործը կը շարունակէ Ամսդելոտամի մէջ: Փիթու կը կասկածի թէ Ուսկան միտքը փոխած է՝ իրենց Իլվով գտնուելուն պատճառով (ԲՌՆ. 40):

1746. ՈՍԿԱՆԵԱՆ ԱՍՏՈՒՃԱՇՈՒՆՉ

Երկու տարի աշխատեցաւ Ուսկան Աստուածաշունչի տպագրութիւնը լրացնելու, զոր 1666-ին սկսելով աւարտեց 1668-ին (ՉԱՄ. Գ. 660), եւ է առաջին տպագրուած հայերէն Աստուածաշունչը, որ նախորդ կաթողիկոսներէն շատերուն, Սալմաստեցիէն սկսելով, մեծ փափաքն էր եղած: Ուսկանին տպագրութիւնը միակ հատոր մըն է, սովորական քառածալ մեծ, գրեթէ խորանորդի մօտեցող գիրք մը, իր արտաքին ձեւերովը իրմէ առաջ կատարուած բոլոր տպագրութիւններէն գերազանց գործ մըն է, տառերը ընտիր ձեւով, այժմ ալ իբր տիպար տեպուելու արժանի պատկերներով եւ զարդերով ճոխացած, որոնք ամէնքը կրնան պատիւ բերել Ուսկանի արուեստագիտական հանձարին: Դժբախտաբար նյոն գովեստը պիտի չկարենանք կրկնել տպագրուած բնագիրին համար, որ աւելի նախնեաց ընտիր թարգմանութեան աղաւաղումը եւ խանգարումը կրնայ ըսուիլ: Չենք գիտեր թէ այն Փիիրօմալլիի հետ Եջմիածինի մէջ կազմած օրինակն է (1745), թէ ոչ անկէ ետքն ալ Ուսկան իւրովի ուրիշ փոփոխութիւններ ալ մուծած է, աւելցնելով կամ պակսեցնելով: Ամէն առթի մէջ անտեղի ձեռնարկ մը եղած է Ուսկանի ըրածը, թերեւս անգիտակցաբար, մանաւանդ Հին կտակարանին վրայ, այս է Եօթանասնից օրինակը՝ ուսկից եղած է մեր նախնեաց թարգմանութիւնը, համաձայնեցնել Եբրայական օրինակին, որ եղած է լատին թարգմանութեան բնագիրը: Ուսկանի տպագրութեան ըլլալիք ոդիտողութեանց գլխաւորները հետեւեալներն են: Հայերէն Աստուածաշունչը մինչեւ այն ատեն կը պահէր միայն հին Ամոննեան եւ Եթարեան բաժանումները, որով իւրաքանչիւր գիրքերուն գլուխներու բաժնուած էր: Իսկ Լատիններու գործածական դարձած՝ գիրքերուն գլուխներու եւ գլուխներուն համարներուն բաժանումը, որ Հուգոնեան կը կոչուի, Հայերուն անծանոթ էր: Ուսկան զայն հայերէնին ալ պատշաճեցուց, որ բնաւ անտեղութիւն չէր ունենար, եթէ հայերէն բնագիրը այլայլուած չըլլար, եւ այս կերպով Յակոբ կառթիկոս ալ կրնար զայն թոյլատրած ըլլայ: Իրօք ալ ըսուած է, թէ տպագիր օրինակը գրչագիրներէն տարբերելով, հրամանաւ վեհափառին տեառն

Յակոբյաց Հայոց կաթողիկոսի գըլխակարգեալ եւ տնացեալ է ըստ դադմատականացն (ՏՊԱ. 109): Բայց ասկէ դուրս ըրածներուն համար կաթողիկոսական հրաման ստացած չէ, եւ իւրովի գործեր ըրած է, ինչպէս են՝ հայերէն օրինակը լատինականին յարմարցնելու համար յաւելուածներ ընել, խօսքեր այլայլել, հատուածներտեղափոխել, բառեր փոփոխել, տարօրինակ ոճով հայերէն մը ներմուծել, եւ խորթ լեզուով նորէն գիրքեր թարգմանել, ինչպէս Սիրաքքը, Չորրորդ Եզրը եւ Երեմիայի թուղթը: Այս փոփոխութեանց համար Ոսկան իր օրով ալմեղադրանքներ լսած է մտացի եւ խղճամիտ բանասերներէ, գորս ինքն սուտակասպաս եւ բարձրայօն իմաստակ կանուանէ, բայց աւելի իր յանդգնութեան կրնային պատկանիլ այդ կոչումները: Այսու հանդերձ տպագրութեան դիրութիւնը եւ գրչագիրներու նուազութիւնն ու թանկութիւնը պատճառ եղան Ոսկանին օրինակներուն ամէն կողմ տարածուելուն, եւ անոր Վրայէն կատարուեցան Պետրոս Լատինացիի 1705-ին Կ. Պոլիս, եւ Մխիթար Սեբաստացիի 1733-ին Վենետիկ հրատարակած նոր տպագրութիւնները, թող Նոր կտակարանի կամ չորս աւետարաններու մասնաւոր տպագրութիւնները: Մինչեւ իսկ անոր հետեւողութեամբ կազմուեցաւ Թադէոս Երէցին 1686-ին Վենետիկ հրատարակած Ճաշոցը: Եւ այսպէս շարունակեցին հրատարակութիւնները Երկար ատեն, մինչեւ որ 1805-ին Վենետիկի մէջ հրատարակուեցաւ Զոհրապետն Յովիաննէս Վարդապետի նախնեաց թարգմանութեան հետեւողութեամբ կազմած օրինակը:

1747. ՈՍԿԱՆԻ ԶԱՆՔԵՐԸ

Ոսկանի տպագրական գործունէութեան պատմութիւնը լրացնելու համար, համառօտիւ քաղենք Աստուածաշունչի հրատարակութենէն ետքը կատարուած գործերը, կրած ծանր դժուարութիւնները եւ տեսակ տեսակ տագնապներ: Ոսկան Ամսդելոտամ մնաց մինչեւ 1669 տարին, եւ քանի մը ուրիշ գիրքեր ալ հրատարակեց, բայց ստիպուեցաւ քաղաքէն հեռանալ: թէպէտ այնտեղ յարմարութիւններ ունէր թէ արուեստական միջոցներուն եւ թէ գրաքննական պայմաններուն կողմէ: Հեռանալուն պատճառը պարտապաններուն Երեսէն նեղուած ըլլալն էր, զի դրամական միջոցները պակսած ըլլալուն՝ անծնական պատասխանատուութեամբ պարտքերու ներքեւ ինկած էր: Գրուած է թէ Ալիգուրնացի Երեք վաճառականները տուած խոսմունքնին չի կատարեցին (ՏՊԱ. 109), բայց աւելի հաւանաբար նախնական պայմանէն աւելին չվճարեցին: Արեւելք գրկուած օրինակներէն մաս մը նաւաբեկութեամբ կորսուեցաւ, մաս մըն ալ յամրաբար վաճառուեցաւ, եւ գինը Ոսկանի շուտով չդարձաւ (ՉԱՄ. Գ. 661): Մինչեւ իսկ ոսկան իր տպարանը գրաւումէ ազատելու համար, Կարապետ Աղրիանեցիի անունին դարձուց (ՏՊԱ. 111), եւ այս կերպով կրցաւ Ամսդելոտամէ խոյս տալ, եւ տպարանը բովանդակ կազմածովը Ալիգուրնա փոխադրել: Սակայն Խուալիոյ մէջ գրաքննութիւնը խիստ էր, եւ հօռմէադաւան սկզբունքներէ դուրս բան մը տպագրել անհնար էր: Ուստի Երբ տպարանը Ալիգուրնա կը բերէր, միւս կողմէն 1669 մայիս 26-ին Գաղղիոյ Լուլովիկոս ԺԴ. թագաւորին կը դիմէր, հայերէն Աստուածաշունչէն օրինակ մըն ալ յղելով, որ արտօնուի անոր Երկիրներուն մէջ բանալու իր տպարանը, Գաղղիոյ գրաքննութիւնը Խուալիայէն աւելի լայնախոհ ենթադրելով: Ալիգուրնա դիմելովը Երեք շահակից

վաճառականներուն հետ ալ կարգադրութիւն մը կրնար յուսալ, բայց անոնք արդէն Ամսդելուտամք Թաղէու երէցի ձեռքով իրենց յղուած գիրքերը գրաւելով, Ուսկանին պարտքերուն դարման մը չէին ըրած (ՏՊԱ. 110): Յակոբ կաթողիկոսէ գալիք դրամական օգնութիւնն ալ պարապի ելած էր (ՏՊԱ. 116), զի կաթողիկոսը հակառակութեան տագնապներով շրջապատուած, ինչպէս պիտի տեսնենք, որեւէ ձեռնտուութիւն ընելու անհնարութեան մատնուած էր: Դրամական նեղութեանց հետ, Հռոմէ հրամայուած գրաքննական դժուարութիւններն ալ աւելցան ոսկանի վրայ, որոնք սաստկացան Փիթումի գրգռութեամբ, որ 1672 յունուար 17-ին Հռոմ հասած էր, իլվովէ դառնալով (ԲՌՆ. 216), եւ Ուսկանի դէմ շատ գէշ տրամադրուած էր, Դավրիժեցիին պատմութեան 1669-ին կատարուած տպագրութիւնը տեսնելով, որուն մէջ հռոմէականներու ձիգերը, եւ յատկապէս Լեհաստանի եւ Նիկոլի գործերը ուժգին ծաղկուած էին (ԲՌՆ. 215): Ուսկան, որ Ամսդելստամի մէջ 19 կտոր հրատարկութիւններ կատարած էր, հազիւ երկու մանր գիրքեր կրցաւ տպագրել Ալիգութնա 1670-ին: Իսկ Մարսիլիա հազիւ կրցաւ 1673-ին գործի սկսիլ: Վասնզի այն տեղ ալ հասան Հռոմի հրահանգները, որոնք արքունական հաստատութիւն ալ ստացան եւ կրօնական իշխանութեան յանձնարարուեցան: Ուսկան Մարսիլիա եւ Փարիզ անձամբ երթեւեկելէ Ետքը (ՏՊԱ. 114), իր տպագրական անզուսապ փափաքը լրացնելու համար, յանձնառու եղաւ գրաքննական խստութեանց ենթարկուիլ, եւ մինչեւ իսկ հաւատոյ դաւանութիւն ստորագրել հռոմէական վարդապետութեան համաձայն (ՏՊԱ. 115): Ահա թէ ինչ պայմաններու ներքեւ ստիպուեցաւ Ուսկան հռոմէադաւան միտքով փոփոխութիւններ մտցնել իր տպագրած ծիսական դիրքին մէջ, որոնց համար այնչափ մեծ գոհունակութիւն կը զգան հռոմէականներ (ԶԱՄ. Գ. 661): Անոնք երբեք Ուսկանի միտքին յայտարարութիւնները չեղան, այլ բռնադատեալ համակերպութիւններ:

1748. ՈՍԿԱՆԻ ՄԱՀԸ

Ճիշդ այդ հոգեմաշ տագնապներուն պէտք է վերագրենք Ուսկանի տարաժամ մահն ալ, որ տեղի ունեցաւ Մարսիլիոյ մէջ հազիւ 60 տարեկան եղած ատեն, երբ շատ աւելի արդիւնքներ հնար էր սպասել, իրեն տոկուն եւ անխոնջ բնաւորութեան վիճակեալ անձէ մը: Ուսկան իրեն դժբախտութենէն անհաւատահմ եւ նենզաւոր ընկերակից մըն ալ հանդիպացաւ, ինչպէս եղաւ Թաղէու Համազասպեան, ծագմամբ Երեւանեցի, եւ ծննդեամբ Ասպահանեցի երէցը: Ամսդելուտամի մէջ Եկած յարած էր Ուսկանի, եւ անոր գործակից կը գտնուէր Ալիգութնայի մէջ, իսկ Մարսիլիոյ տպարանին շահակից ընկեր ալ եղաւ, բայց աւելի տպարանը փացնելու եւ գիտութեան լոյսը մարելու նպատակով, ինչպէս ըսած են զինքը Ճանչցող Ժամանակակից Զմիւնացիք (ՏՊԱ. 115), որոնք զայն ոչ միայն քահանայ այլ եւ քրիստոնեայ կոչուելու անարժան կը համարին (ՏՊԱ. 117): Ուստի ամենայն իրաւամբ կրնանք կասկածիլ, թէ Թաղէու անմասն չէր Ամսդելուտամի եւ Ալիգութնայի մէջ ալ Ուսկանի կրած նեղութիւններուն պատասխանատուութենէն: Նա իր նենզապատիր գործունէութիւնը պսակեց Ուսկանը ամբաստանելով 1673-ին վերջերը, թէ նոր սկսուած Ժամագիրքի տպագրութեան մէջ, հերետիկոսական մասեր կը պարունակուի, եւ խնդիրը հանելով պետական եւ կրօնական ատեաններուն առջեւ: Այդ գրպարտութենէն քիչ օրեր

Ետքը, 1674-ին սկիզբը վախճանեցաւ Ուկան (ՏՊԱ. 117), աւելի սիրտին ցաւէն եւ ներքին մորմոքն: Այս կերպով տպագրութեան ձեռնարկին կատարելապէս նահատակ մը եղաւ տպարանի փոշիներուն մէջ թաւալող այդ սրբազան արքեպիսկոպոսը, մինչ շատ դիւրին էր իրեն, իր ծագումով եւ աստիճանով՝ փառքերու եւ հեշտութիւններու մէջ անցնել իր կեանքը, իր դասակից Եկեղեցականներուննման (ԼԷՕ. 182): Ուկանի անձնաւորութիւնը արժանի է մեր ազգին մտաւոր զարգացման տեսակէտէն՝ մեծ Երախտաւորներու կարգը դասուիլ, եւ Հայ տպագրութեան իսկապէս մղում տուրզը Ճանչցուիլ: Նախընծայ տպագրութիւն Ճանչցուած 1512 եւ 1513 տարիներու Յակոբի իրատարակութիւնները, միայն Ժամանակագրական փառք մը ունեցան, առանց իրական օգուտի: Աբգար Եւղոկիացին ձեռնարկն ալ ամփոփուած ու սեղմուած մնաց, ու անհետացաւ, Ուկանի գործն է, որ իր տարաբախտ մահուանէ Ետքն ալ շարունակեց, եւ չորացած բոյսէ մը թափուած սերմերու նման բողբոշները բազմացան: Իր քեռորդին Սողոմոն Լեռնեան, իր ազգականը Պետրոս Լատինացին, իր գործակատարը Նասիա Գրիգորեան, իր գրաշարը Մատթէոս Վանանդեցին, եւ նոյնիսկ իր դաւաձանը Թադէոս Երեւանեցին, տպարաններու վարիչներ Եղան Մարսիլիա, Կ. Պոլիս, Ամսդելոտամ եւ Վենետիկ, եւ հետզհետէ ընդարձակուեցան Հայ տպարաններու թիւն ու արդիւնքը: Դաւանական տեսակէտէն, հօռմէականներ իրենց համախոհ մը Եղած կը կարծեն Ուկանը, սակայն յառաջ բերուած պատմական պարագաներ կը ցուցնեն, թէ համակերպող մը, Եղած է նա, եւ ոչ աւելի: Եւ այն ալ տպագրական ձեռնարկը չխափանելու եւ չխանգարելու համար, ինչպէս շատ լաւ զգացին իր հալածող ու քննադատ Փիթունները, եւ ինչպէս ցուցուցին Դավրիժեցին պատմութեան եւ նման գիրքերուն հրատարակութիւնները: Նոյն կէտը կը հաստատուի եւս՝ մինչեւ իր մահուան օրը կրօնամոլ հօռմէականներէ եւ նենգամիտ դաւաձաններէ այդ Երեսէն ամբաստանուած ըլլալովը: Գերեզմանին ալ անյայտ մնացած ըլլալը, կրնայ իբր նշան նկատուիլ թէ իր յիշատակը պատւոյ արժանացած չէ տեղույն կրօնական շրջանակի մէջ: մենք զինքը մեղադրեցինք Աստուածաշունչի նախնեաց թարգմանութիւնը այլայլելու եւ աղաւաղելու ձեռնարկած ըլլալուն համար (1746), բայց աւելի գործին եւ ոչ գործողին մասին է մեր դատաստանը, զի կը նույնինք թէ բարեմիտ կրցած է ըլլալ Ուկանի նպատակը, հայերէն Աստուածաշունչը թերի կարծելով, քանի որ սուրը գրոց ուսումը Հայերուն անծանոթ էր, Եւրոպայի մէջ ալ մշակուած չէր, եւ Ուկան կրնար իբր տիպար Ենթադրել լատին աշխարհին մէջ գործածական Եղած բնագիրը:

1749. ՈՍԿԱՆ ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ

Ուկանի վրայ ըսուելիքը չփակած կուգենք յիշատակել իրեն վերագրուած գործ մըն ալ (ԱՐԱ. 231), այն է Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան Վիճակագրական ցուցակը: Արեւմտեան Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան արքեպիսկոպոսարաններու եւ Եպիսկոպոսարաններու կանոնաւոր բաժանման գրութիւնը տեսնելով, եւ իր Եկեղեցւոյ պատիւը պահպանելու նախանձայուզութեամբ, նմանօրինակ ցուցակ մըն ալ կազմած է Ուկան Հայ Եկեղեցւոյն նուիրապետութեան համար, թէպէտ մենք կը կարծենք թէ իսկականին եւ իրականին ճիշդ պատկերը Եղած պիտի չըլլայ իր

ցուցակը: Հայոց նուիրապետութեան արքեպիսկոպոսական նահանգներու կամ մետրապոլութիւններու, եւ անոնց ենթարկեալ եպիսկոպոսարաններու բաշխուած ըլլալը, ոչ միայն կանոնաւոր ցուցակներով մեզի հասած չէ, այլեւ ոմանց կարծիքով Հայ Եկեղեցին այսպիսի գրութիւն ունեցած չէ: Մենք չունենալուն համակարծիք չենք, ապա թէ ոչ դժուար կը լար բացատրել նահանգներու անունով կոչուած Եպիսկոպոսները, գորողինակ Սիւնեաց, Ծոփաց, Աղձնեաց, Մոկաց, Տայոց, եւ այլն, երբ նոյն նահանգներուն գաւառներն ալ եւ քաղաքներն ալ յատուկ Եպիսկոպոսարաններ ունեցած են: Ասով մէկտեղ կանոնաւոր ցուցակներ չունինք նուիրապետութեան կազմութիւնը քաղելու համար, մանաւանդ Ոսկանի ապրած դարուն մէջ, ուր այլեւս նահանգներ եւ գաւառներ ալ քաղաքական նշանակութիւննին կորուսած էին, եւ կաթողիկոսներ ըստ հաճոյս եւ ըստ բերման թեմակալներ կամ առաջնորդներ կը ձեռնադրէին: Մենք կը սիրենք գնահատել Ոսկանի դիտումը որ ուզած է իր Եկեղեցին կարգաւորեալ ներկայացնել Լատին աշխարհին առջեւ, եւ իրականը կանոնականի մերձեցնելով ցուցակ մը կազմած է: Ասով մէկտեղ այդ ցուցակը կարեւոր կը նկատուի, գոնէ ժամանակին տիրող մեծ բաժանումները, եւ նոյն ատեն գտնուող նուիրապետութեան պատկերը գիտնալու համար: Ցուցակը միայն լատիներէնով պահուած է, եւ հաւանքար հայերէն բնագիր ալ ունեցած չէ, զի ուղղակի օտարներու համար կազմուած է: Ոսկանին ցուցակը՝ բոլոր վիճակները երկու կաթողիկոսութեանց վրայ կը բաժնէ, այսինքն Եջմիածին եւ Սիս, եւ նշանակուած աթոռները Ալիշան համրած է 138, որոնցմէ 47 արքեպիսկոպոսական եւ 91 Եպիսկոպոսական (ԱՐԱ. 231): Սակայն ցուցակին մէջ (ՊԵՆ. Ա. 820), Եկեղեցական նահանգ կազմող արքեպիսկոպոսարանները 17 են, եւ անոնց ներքեւ Եպիսկոպոսարանէ զատ պատուակալ արքեպիսկոպոսարաններ ալ յիշուած են: Սոյ կաթողիկոսութիւնը իբր միակ նահանգ կը նկատուի, իսկ Աղթամարը պարզ արքեպիսկոպոսարան կը յիշուի, որ կաթողիկոսական անուն կը վերագրէ իրեն: Մենք կուզենք այս ցուցակին քաղուածը տալ, որչափ հնար է հայկական անուններուն մերձեցնելով, զի մեր ձեռքն եղած օտարալեզու ցուցակը գրչագրական եւ տպագրական շատ փոխադրումներ ունեցած է, եւ անբացատրելի անուններ ալ կը պարունակէ: Շատ Եպիսկոպոսարաններուն բուն անունէն զատ, Եպիսկոպոսին բնակած վանքն ալ ցուցուած է, զոր մենք զանց կը նենք համառօտութեան համար, բաւական սեպելով համառօտ քաղուած մը տալ, եւ մերձաւորաբար ներկայել ժե. դարուն մէջ Հայ նուիրապետութեան կազմութիւնը:

1750. ՎԻՃԱԿՆԵՐՈՒ ՔԱՂՈՒԱԾՈ

Եջմիածինի կաթողիկոսութեան ներքեւ եղող արքեպիսկոպոսներն են: Ա. Երեւան, որուն Եպիսկոպոսներն են, Արինջ, Եղիվարդ, Մուղնի, Սաղմոսավանք, Գօշավանք, Յովհաննավանք, Գեղարդ, Տփիլս, Մաղարդավանք, Վարդիհայր, Խոյ, Կարրի, Աղջոցվանք եւ Գետարգել, իսկ պատուակալ արքեպիսկոպոսարաններն են, Խորվիրապ, Ուշի եւ Բաղէշ, բովանդակ 18 աթու: Բ. արքեպիսկոպոսարան Բջնի, Եպիսկոպոսարաններ՝ Կեչարիսիվանք, Գեղարքունի, Շողագավանք եւ Սեւան, 5 աթու: Գ. արքեպիսկոպոսարան Հաղբատ, Եպիսկոպոսարաններ՝ Գորի, Հաղարծին եւ

Մակարավանք, պատուակալ արքեպիսկոպոսարան, Մաքենցացվանք, 5 աթոռ: Դ. արքեպիսկոպոսարան Կարմիրվանք, Եպիսկոպոսարաններ՝ Կապոյավանք, Հերմոնիվանք, Եւ 3 անբացատրելի անուններ, 6 աթոռ: Ե. արքեպիսկոպոսարան Սուրբ Նախավկայ, Եպիսկոպոսարաններ՝ Աստապատ Եւ Նախիջեւան, պատուակալ արքեպիսկոպոսարաններ՝ Ագուլիս Սանահին Եւ Շամախի, 6 աթոռ: Զ. արքեպիսկոպոսարան Մակու, Եպիսկոպոսարաններ՝ Խոյ, Ուրմիա, Մարազա, Եւ Սալմաստ, Եւ անբացատրելի անուն մը, 6 աթոռ: Է. արքեպիսկոպոսարան Տաթեւ, Եպիսկոպոսարաններ՝ Մեղրի, Եւ 3 անծանոթ, պատուակալ արքեպիսկոպոսարան Ֆահրապատ, 6 աթոռ: Ը. արքեպիսկոպոսարան Ասպահան, Եպիսկոպոսարաններ՝ Փարիա, Եւ 3 անծանոթ, պատուակալ արքեպիսկոպոսարան Վան, Եպիսկոպոսարաններ՝ Արճէշ, Խլաթ, Կտորց, Լիմ, Ոստան, Խիզան, Եւ Աղբակ, 8 աթոռ: Ժ. արքեպիսկոպոսարան Աղբամար, որ կաթողիկոսական աստիճանի կը յաւակնի, Եպիսկոպոսարաններ 3 անբացատրելի Եւ ուրիշ անծանոօթներ ըսենք 6 աթոռ: ԺԱ. արքեպիսկոպոսարան Ամիդ, Եպիսկոպոսարաններ՝ Ակլ, Արգնի, Բալու, Եղեսիա, Ջերմիկ, Մերտին, Չնքուշ, Եւ Թուլկուրան 9 աթոռ, ԺԲ. արքեպիսկոպոսարան Խարբերդ, Եպիսկոպոսարան Խարբերդ, Եպիսկոպոսարաններ՝ 4 անծանոթ, 5 աթոռ: ԺԳ. արքեպիսկոպոսարան Մուշ, Եպիսկոպոսարաններ՝ Մատնավանք Եւ Բաղէշ, 3 աթոռ: ԺԴ. արքեպիսկոպոսարան Կարին. Եպիսկոպոսարաններ՝ Ս. Աստուածածին որ է Հինձք, Ճինիս Եւ Մամըրուան, պատուակալ արքեպիսկոպոսարան Ղերժան, 5 աթոռ: ԺԵ. արքեպիսկոպոսարան Սեբաստիա, Եպիսկոպոսարաններ՝ Ածպեր, Անդրէաս, Եւ Ս. Հրեշտակապետ, 4 աթոռ: ԺԶ. արքեպիսկոպոսարան Կեսարիա, Եպիսկոպոսարաններ՝ Ս. Աստուածածին Եւ 1 անբացատրելի, 3 աթոռ: ԺԷ. արքեպիսկոպոսարան Եւղոկիա, Եպիսկոպոսարաններ՝ Նազիազ, Մարուսան Եւ Նէրկեսարիա, 4 աթոռ: Որով Էջմիածինի կաթողիկոսութեան ներքեւ կը լլան 105 աթոռներ: Դիտելի է որ քանի մը անուններ, ինչպէս Խոյ ու Բաղէշ, Երկու անգամ յիշուած կը գտնուին, եթէ աղաւաղումները տարբեր կերպով մեկնելու չեն: Սոյ կաթողիկոսութեան ներքեւ նշանակուած աթոռներուն սկզբնաւորութեան ժամանակներն ալ նշանակուած են, Եւ ըստ այսմ կաթողիկոսութեան ալ սկզբը ԺԳ. դար ըսուած է: Արքեպիսկոպոսարաններն են, Կոստանդնուպոլիս, որ պատրիարքական իրաւունքներ կը պահանջէ ԺԳ. դար, Երուսաղէմ ԺԲ. դար պատրիարքը չէ ըսուած, Բերիա՝ ԺԴ. դար, Թեսաղոնիկէ՝ ԺԳ. դար, Կիպրոս ԺԲ. դար, Եւ Տարսոն՝ ԺԳ. դար, Եպիսկոպոսարաններն են, Անարդարա, Ատանա, Մոպսուեստիա, Թիանա, Նէրկեսարիա, Եւ Անկիւրիա, բոլորն ալ ԺԳ. դար, ընդամենը 12 աթոռ: Այս տեղ ալ դիտելի է որ Էջմիածնական աթոռներու կարգին յիշուած էին արդէն Նէրկեսարիա Եւ Անկիւրիա: Ցուցակին վերջը նշանակուած են ինչ ինչ Եպիսկոպոսարաններ, որ անծանոթ են կամ դադարած են (ՊԵՆ. Ա. 823), Եւ յառաջ կը բերուին 25 անուններ մասամբ անբացատրելի, որոնց մէջ ծանօթ կը գտնենք Բարձրբերդ, Կապան, Մաշկեւոր, Բասէն, Կոպիտար, Օծոպ, Մարաշ, Բաբերդ, Նփըրկերտ, Ճապաղուր, Մեծկերտ, Կարս, Կոկիսոն, Այաս, Ծամնդաւ, Եւ Խորձեալ, որ կը ցուցնէ թէ

զանագան կազմերու աթոռներ են: Ըստ այսմ աթոռներուն բովանդակ թիւը կը հասնի 144-ի, երկու կաթողիկոսութիւններն ալ միատեղ: Հարեւանցի դիտողութեամբ ալ կը տեսնուի, որ շատ թեթեւ կերպով կազմուած ցուցակ մըն է, արքեպիսկոպոսարաններուն եւ իրենց եպիսկոպոսարաններուն աշխարհագրական դիրքերը միշտ չեն համապատասխաներ, եւ կրկնուած անուններ կան, ինչպէս դիտել տուինք: Յատուկ նահանգ մըն ալ կազմուած է Լատինացեալ Հայք անունի ներքեւ, եւ հինգ պատուակալ արքեպիսկոպոսարաններու անուններ կը յիշուին, որոնք են Նախիջեւան, Կաֆա, Մարաղա, Տփիլիս եւ Սուլթանիէ, բայց առաջինէն զատ միւս չորսերը ջնջուած կըսուին (ՊԵ. Ա. 823): Աւելի չենք ուզեր երկարել ցուցակիս ուսումնասիրութեան վրայ, բաւական սեպելով մտադրութիւն իրաւիրել Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը չընդունելուն, եւ Կ. Պոլսոյ ու Երուսաղէմի պատրիարքութիւնները Սիսի աթոռին Ենթարկելուն վրայ: Այդ տեսութիւնները չենք կրնար իբր հաստատուն կացութիւն ընդունիլ, այլ միայն նոյն ժամանակին տիրող խառնակ դիրքին վերագրել, եւ տեղի ունեցող հակառակութեանց հետեւանք ըսել, ինչպէս մինչեւ հիմա պատմուածներ եւ առաջիկային պատմուելիքներ յայտնի կը ցուցնեն:

1751. ԵՂԻԱԶԱՐԻ ՆՊԱՏԱԿԸ

Ոսկանի անձին պատկանող տեղեկութիւնները լրացնելու համար, պարտաւորուեցանք ժամանակագրական կարգը առջեւ մղել մինչեւ 1674 այժմ պարտաւոր ենք տասը տարիով ետ դառնալ պատմելու համար հակաթոռութեան շփոթութիւնները, որուն հաւասարապէս խառնուեցան Եջմիածինի, Սիսի, Երուսաղէմի, եւ Կ. Պոլսոյ աթոռները: Այդ կացութեան առիթ տուաւ նուիրակներու անտեղի ընթացքը, ինչպէս արդէն ակնարկած ենք (1742), որ եւ զօրաւոր պատճառանք մը դարձաւ Եղիազար Այնթապցիին ձեռքը: Սա վերջին անգամ եկած էր Երուսաղէմ, իբրեւ ընդհանուր վերակացու եւ գործակալ Աստուածատուր պատրիարքի փոխանորդագրով, տիրացած էր Ս. Յակոբայ Վանքին, եւ սկսած էր ընդարձակել եւ պայծառացնել Երուսաղէմի աթոռը, նորոգութիւններով եւ նոր շինութիւններով (1639): Նոյն իսկ Աստուածատուրի Կ. Պոլսէ Երուսաղէմ գալէն ետքը, գործառնութեանց տէրը միշտ Եղիազար էր, որուն աչքին պատրիարքական աթոռներն ալ յազդեցուցիչ չէին, հեռուէ հեռու աւելի բարձր ծրագիրներ կորոճար, եւ անոր համար իր անձնականէն ալ կը ծախսէր, Երուսաղէմին աւելի փայլ աւելցնելու համար: Զաքարիայի պատմութեամբ Եղիազար Եջմիածինէ ալ քաջալերութիւններ ստացած էր իր գաղափարին, իբր զի քանի մը միաբաններ գլխաւորութեամբ Ոնոփրիոս Երեւանեցի Վարդապետին, գրեցին բազում հայիոյանօք սուտս Յակոբ կաթողիկոսի վրայ, եւ Եղիազարը իրաւիրեցին, թէ եկ տ սուրբ աթոռս, եւ մեք տեղ տամք զկաթողիկոսութիւն Եջմիածինի, եւ Ոնոփրիոս ալ իրաւիրակ զնաց, նամակին ետեւէն (ԶԱՔ. Բ. 71): Իսկ Եղիազարի եւ Ոնոփրիոսի մտերմութեան սկիզբը պէտք է տանիլ այն ժամանկին, որ Եղիազար Արզնի կը մնայր, եւ Ոնոփրիոս ալ Ամիդ նուիրակ էր եկած, եւ քաղաքացւոց խնդրանօք Ամիդի եպիսկոպոս ձեռնադրուած: Ոնոփրիոս կանուխէն Ամիդէ ալ Եջմիածին նախապատական գիրեր էր գրած կաթողիկոսին եւ միաբանութեան դէմ, որոնք այն ատեն անհետեւանք մնացին (ԶԱՔ. Բ. 67), բայց

մէջ տեղ ելան երբոր իր գազիր եւ գարշ գործերուն համար Ամդեցիները վիրաւորեալ, տաղտկացոյց, եւ ստիպուեցաւ փախչիլ Եջմիածին յաւուրս Յինանց, որուն տարին ճշդուած չէ (ԶԱՔ. Բ. 68): Այնտեղ ալ ներկայանալ չհամարձակելով, ուզեց փախչիլ, բայց Կաւակերտի մէջ ձերբակալուելով Եջմիածին բերուեցաւ, զատուեցաւ եւ դատապարտուեցաւ, Յակոբ առեալ մկրատ եւ խուզեաց զգանգուրն, եւ հրամայեց բանտարկել ի մահահոտ եւ խաւարային բուրդ մի: Սակայն Ոնովիրիոս յաջողեցաւ բանտէն փախչիլ, եւ Ասպահան ապակինիլ, եւ նորէն կաթողիկոսին հետ հաշտուիլ, եւ Եջմիածին դառնալ, ուր կը մնար խորհելով չարիս (ԶԱՔ. Բ. 70): Այս անգամ ալ Վերոյիշեալ գիրը Եղիազարի դրկելով, ինքն ալ Ետեւէն Կ'երթայ, սակայն Կարինէ ետ կը դառնայ (ԶԱՔ. Բ. 72): Իսկ Եղիազար Եջմիածինի մէջ կաթողիկոսանալու դժուարութիւնները նախատեսելով, առանձինն կաթողիկոսութեան ձեւը սկսած էր միտքին մէջ որոճալ:

1752. Եղիսաքարի ԾՐԱԳԻՐԸ

Իր այս գաղտնի խորհուրդը առաջին անգամ խոստովանաբար յայտնեց Կիլիկիոյ Խաչատուր կաթողիկոսին, երբ սա 1663-ին Երուսաղէմ ուխտի էր Եկած: Գլխադիրի մատուրին մէջ առանձնալալով անոր յայտնեց, Օսմանեան գաւառները Եջմիածինի կաթողիկոսութենէն զատելու խորհուրդը. Կիլիկիոյ աթուին չդպչելով, եւ անոր թողլով որչափ ինչ արդէն անոր կը պատկանէր, եւ մնացածներուն համար նոր կաթողիկոսութիւն մը ստեղծել, եւ զայն իրեն սեփականել, աթուն Երուսաղէմի մէջ հաստատելով, եւ Երուսաղէմի ու Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնները իրեն ենթարկելով: Գործին յաջողութեան համար Եղիազար նիւթական միջոցներն ունէր, Երուսաղէմի մէջ գտած թաքուն զանձն ալ մէջն ըլլալով (1730), Երուսաղէմն ալ պատրաստած էր արդէն, Եջմիածինի խորհրդաւոր անունով մատուրը շինած ատեն (1739): Հայ ազգը շուտով կրնար գրաւել նուիրակներու հանգանակութիւնները եւ կեղեքումները պատճառելով (1742), եւ ձրի միւռոն բաշխելով կառավարութեան հովանաւորութիւնն ալ դիւրին էր ստանալ՝ Պարսկաստանի հետ յարաբերութիւններ վերջացնելու փաստով: Կը մնար Եկեղեցական օրինաւորութեան ձեւակերպութիւնը, այս ալ պիտի լրացուէր ձանչուած կաթողիկոսէ մը օծում ընդունելով, եւ այդ էր Եղիազարի Խաչատուրէ խնդրած աջակցութիւնը: Խաչատուր համոզուեցաւ, քանի որ իրեն վնաս պիտի չհասնէր, Եջմիածին պիտի տկարանար, եւ անշուշտ ծառայութեանը փոխարէն պատշաճ վարձն ալ սակարկուած էր: Կը մնար օրն ու տեղը որոշել, զոր Եղիազար պիտի պատրաստէր, եւ Խաչատուր խոստացաւ անոր կոչին պատասխանել եւ օծումը կատարել, մինչեւ որ նախապատրաստութիւնները լրանան: Այսպէս 1663 Երուսաղէմի վանքին Գլխագիրի մատուրին մէջ հաստատուեցաւ հակաթոռութեան առաջին խորհուրդը:

1753. Եղիսաքարի ԶԵՐՆԱՐԿԸ

Խաչատուր Երուսաղէմէ իր աթոռը դարձած ատեն հակաթոռներ յարուցանելու միտքին հաշտուած էր, ուստի կամակար գործակցեցաւ Անդրէաս Ասորի վարդապետի մը, որ իր իսկ

կաթողիկոսին դէմ հակաթոռութեան կը հետապնդէր, եւ կառավարութեան հաւանութիւնն ալ ստացած էր: Ուստի Խաչատուր Բերիոյ մէջ պէտք եղած ձեռնադրութիւնն ու օժումը տուաւ Անդրէասի, եւ այս կերպով խռովութիւն եւ Երկպառակութիւն թողուց Ասորոց մէջ, Խաչատուրի զրածը Հայերուն ալ տգեղ Երեւաւ եւ տժգոհութիւններ բարձրացան, գլուխ ունենալով Դաւիթ Բերացի Եպիսկոպոսը, զոր յիշեցինք Երուսաղէմի խնդիրներուն ատեն Կ. Պոլիս պատուիրակ յղուելուն առթիւ (1730): Դաւիթ, որ Կարկառեցի ալ կոչուած է, անշուշտ Բերիոյ գաւառին Կարկառ գիտը՝ իր ծննդավայրն ըալալէն, Բերիոյ մէջ առաջնորդ կը գտնուէր, ուստի կուսակցութիւն կազմելով ինքն ալ Խաչատուրի հակառակ կաթողիկոսանալու Ետեւէ եղաւ: Կ. Պոլիս գնաց, Յովհաննէս պատրիարքը շահեցաւ, եւ անոր տեղեկագիրովը հրովարտակ ալ ձեռք ձգեց, եւ Բերիա դառնալով, ու Ասորոց կաթողիկոսէն ալ պաշտպանութիւն գտնելով, կաթողիկոս օծուեցաւ եւ Բերիոյ մէջ հաստատուեցաւ Խաչատուրի դէմ, եւ կաթողիկոսական իշխանութիւն սկսաւ գործածել: Այս ամէնը տեղի ունեցաւ 1663 տարին չլրացած: Խաչատուր իւրովի չկրնալով Դաւիթը յաղթահարել ու մերժել, կը պատրաստուի Կ. Պոլիս Երթալ, որ այս անգամ ինքն շահի պատրիարքն ու մեծամեծները եւ Դաւիթը հեռացնէ, բայց Դաւիթ փութաց Ետեւէն հասնիլ, եւ որովհետեւ Երկուրն ալ հնչուն փաստերով կը խօսէին, Յովհաննէս Թիւթիւնձի պատրիարք չկրցաւ Երկուրն ալ մերժել, եւ առաջարկեց որ Սոյ կաթողիկոսական վիճակը մէջերնին բաժնեն, եւ իւրաքանչիւրը իր մասին մէջ ազատօրէն կաթողիկոսութիւն վարէ: Դաւիթ միշտ բան մը վաստկած կըլլար, իսկ Խաչատուր պէտք ունէր որեւէ կերպով գործը վերջացնել, վասնզի անդիէն ուրիշ կարեւոր գործ մըն ալ կը ստիպէր զինքն Կ. Պոլիսէ մեկնիլ, ուստի համաձայնութիւնը գոյացաւ եւ խնդիրը փակուեցաւ: Եղիազար նոր կազմուելիք կաթողիկոսութեան համար Խաչատուրի հետ համաձայնութենէն Ետք անգործ չէր մնացած, այլ պէտք եղած գումարները մէկտեղ առնելով Եկած Կ. Պոլիս, եւ Յովհաննէս Ուստոսքոցի վարդապետը այնտեղ գործակատար թողլով, անմիջապէս անցած էր Երոպակողմ, Քէօբրիւլիողլու մեծ Եպարքոսին Ետեւէն, որ 1664 մարտ 20-ին Սէմին կը գտնուէր՝ Մաճառներու դէմ պատերազմը (ԺՈՒ. 275) պատրաստելու համար: Մեծ Եպարքոսին հետ էր իր սեղանաւորը Ապրոյ Չէլէպի, Եղիազար նախ անոր հետ բարեկամացաւ եւ անոր ձեռքով իր միտքը յայտնեց մեծ Եպարքոսին, որուն շատ դիւր Եկաւ Տաճկահայերը Պարսկաստան գտնուող աթոռէն զատելու գաղափարը: Ընծայ եւ կաշառք փաստին պակասը լրացուցին, եւ Եղիազարը Տաճկահայոց կաթողիկոս ձանչնալու հրովարտակը տրուեցաւ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն ալ իբր նոյն պաշտօնին լրումն եւ նոր կաթողիկոսութեան աթոռ ընդունուեցաւ: Եղիազար եւ Ապրոյ համաձայնեցան գործը գաղտնի պահել, եւ Եղիազար առանց Կ. Պոլիսէ անցնելու շիտակ Բերիա գնաց, պէտք եղած կարգադրութիւններն ընելու: Նամակով ազդարարեց Խաչատուրի փութայ անմիջապէս Բերիա գալ, եւ ատեն չանցնելու համար հետեւորդ եւ կարասի ալ չառնել, եւ սուրիանդակներու հետ արագընթաց Ճնմբորդներով Բերիա հասնի, ծանոթ նպատակը իրագործելու համար: Այս էր, որ Խաչատուրը կը ստիպէր Կ. Պոլիսէ մեկնումը փութացնել:

Որչափ ալ Խաչատուր արդէն իր գործակցութիւնը խոստացած էր, բայց երբ գործադրութեան վայրկեանը հասաւ, յանկարծ վարանեցաւ, եւ կերպով մը խղճիխայթէ ազատուելու համար, ուզեց գաղտնի խորհուրդը քանի մը խելահասներու հաղորդել, որոնց մէջ կար նաեւ Երեմիա Չելէպի քէօմիւրձեան: Խորհուրդի հրահրուածներ զարգացմամբ լրեցին եղածը, եւ Խաչատուրը յորդորեցին զայն չգործածել, եւ վրանին առին Եղիազարն ալ յետս կասեցնել, նոյնիսկ քէօմիւրձեանը, որուն Եղիազար վստահութիւն ունէր եւ իր մօտ ունենալ ուզած էր, Ճամբայ հանեցին Բերիա երթալ, եւ տարադէպ գործը արգելել: Երեմիա մեկնեցաւ շտապելով, Խաչատուր ալ ետեւէն Երեմիա շատ խօսեցաւ եւ թախանձեց որ Եկեղեցւոյն վրայ այդ դժբախտութիւնը չբերէ, բայց Եղիազար անդրդուելի մնաց՝ Եկեղեցւոյն եւ ազգին մեծ բարիք մը ըրած ըլլալ կարծեցնելով: Խաչատուրն ալ առիթը կորսընցնելու չուզեց, եւ մեծ եպարքոսին հրամանագիրը իրեն արդարացում առնելով, Երեմիայի խրատներուն ալ չանսաց. եւ ժողովեաց զամենայն եպիսկոպոսունս այնմ նահանգի, այսինքն Կիլիկիոյ (ԶԱՔ. Բ. 72), ու Եղիազարի վրայ կաթողիկոսական օծումը կատարեց Բերիոյ Ս. Քառասունք Եկեղեցւոյն մէջ, 1664 տարին, բայց օրը նշանակուած չենք գտներ (ԹՕՌ. Բ. 464): Տեղ մը 1666 գրուած ըլլալը (ԹՕՌ. Բ. 407) գոչագրական սխալանք պէտք է սեպել: Եղիազար հազիւ կաթողիկոս օծուած՝ օրինութեան անդրանիկ կոնդակ գրեց եւ գրկեց բոլոր Օսմանեան պետութեան մէջ Եղող Վիճակներուն, Խաչատուրի Ենթարկեալ թեմերէն զատ: Նախապէս սովորական ձեւով օրինութիւններ շռայլելէն ետքը, կը ծանրանար Եջմիածինի նուիրակներուն խստութիւններունեւ կեղեքումներուն վրայ, եւ ինքն կը խոստանար բոլոր այդ գեղջումները խափանել, ձրի միւռոն բաշխել, ժողովուրդին բարօրութեան աշխատիլ: Օսմանեան հովանաւորութեամբ գործել, եւ օտար միջամտութիւնները դադրեցնել: Իր կաթողիկոսանալը եպարքոսին ալ հաղորդելով, խնդրեց որ Օսմանեան գաւառներէ վտարուին Պարսկաստանէ եկող նուիրակները, եւ ըստ այնմ եպարքոսական հրամանագիրներ յղուեցան Սեբաստիա, Կարին, Վան, Ամիդ, եւ ուրիշ գլխաւոր կուսակալութիւններ: Վիճակներէն բաւական թուով Եղիազարի յարողներ եղան, բայց ոչ ամէնքը, վասնգի Եջմիածինի Մայրաթոռէն զատուիլը շատերուն ծանր կու գար. Յակոբ կաթողիկոսի անունն ալ սիրելի եւ պատկառելի մնացած էր, հակառակ իր նուիրակներէն շատերուն անտեղի ընթացքին: Եղիազարի օծումին կատարումը իբրեւ լուալ Ոնոփրիոս, վաղվաղակի գնաց առ նա խնդրութեամբ (ԶԱՔ. Բ. 72), եւ միասին պատրաստեցին գրգռութեան միջոցները (1751): Ասկէ ծագեցան հայրապետական իրաւասութեան պառակտումները, եւ Յակոբան ու Եղիազարեան կուսակցութեանց կոչումները: Կաթողիկոսի յիշատակութիւններն ալ վիճակէ վիճակ, քաղաք քաղաք եւ Եկեղեցի Եկեղեցի տարբերեցան բովանդակ Թուրքիոյ մէջ: Արդէն Կիլիկիա ալ բաժնուած էր Խաչատուրի եւ Դաւիթի մէջ, Աղքամարն ալ կանուխէն իրեն սեփական իրաւասութեան վիճակն ունէր: Եթէ մաս մը Վիճակներ ըլլալն ալ Եղիազարի համար յաջողութեան սկզբնաւորութիւն մըն էր, սակայն մեծ ճախողուած եղաւ Երուսաղէմ չկարենայ մտնելը, զոր իբր

կեղրոն քրիստոնէութեան՝ իրեն աթոռանիստ որոշած էր ընել:

1755. ՍԱՐԳԻՍ ԹԷՋԻՌՏԱՂՑԻ

Երբոր Եղիազար 1659-ին Ս. Յակոբայ վանքին տիրացաւ (1735), ամէն կողմ Երուսաղէմի նուիրակներ հանած էր, եւ ասոնցմէ մէկն էր, Սարգիս Եպիսկոպոս Թէքիրտաղցի, Աստուածատուր պատրիարքի աշակերտ, կամ որ նոյն է Երուսաղէմի միաբան, որուն վիճակեցաւ երթալ Կաֆայի շրջանակը, եւ արդիւնաւոր նուիրակութիւն ունեցաւ, բայց Երուսաղէմ դառնալուն քիչ արդիւնք ներկայեց: Եղիազար կասկածեցաւ եւ Սարգիսի պատաժ քաղաքներէն ձիշտ հաշիւներ բերել տուաւ, եւ Սարգիս ստիպուեցաւ պարտքը ճանչնալ, եւ ՎՃԱՐՈՒՄԸ պարտամուրիակներով երաշխաւորել: Եղիազար պարտագիրները կէս գինով այլազգիներու փոխանցեց, որոնք սկսան Սարգիսը նեղել, որ 1663-ին Կ. Պոլիս անցաւ միջոց ձարելու եւ պարտատէրերը գոհացնելու համար. բայց երբ չաջողեցաւ, պարտատէրերու բողոքին վրայ բանտարկուեցաւ: Հոն իրեն բանտակից գտաւ Ղազար Սեբաստացին, զոր Յովիաննէս Թիւթիւնձի պատրիարքը բանտարկել տուած էր, պատրիարքութենէ զահընկէց ընելէն Ետքը (1741): Մասնաւրապէս տարի մը իրարու հետ ապրեցան, բարեկամացան, եւ խորհրդակցութիւնները կազմեցին իրենց ոսխներուն դէմ: Առաջ Ղազար ազատեցաւ իր կողմնակիցներուն միջնորդութեամբ, իսկ իր պարտատէրերէ նպաստաւրուեցաւ, որոնք նոր փոխատուութիւններով իր պատրիարքութիւնը յաջողեցուցին, որպէսզի այս կերպով իին ու նոր պարտքերը միանգամայն վճարէ: Սարգիս բանտէ ելլալով Աղրիանապոլիս գնաց Եպարքոսին Ետեւէն, եւ պատրիարքութեան իրովարտակն առնելով Կ. Պոլիս դարձաւ, Յովիաննէսը վտարեց, եւ պատրիարքարանին տիրացաւ 1664ին: Ձիշտ այդ միջոցին էր որ Եղիազար կաթողիկոսական օծում ստացած էր Բերիոյ մէջ, եւ Երուսաղէմ կ'ուզէր մտնել յաղթանակով, որուն պատրիարքութեան իրաւունքն ալ ստացած էր իրովարտակով: Աստուածատուր պատրիարք եւ Երուսաղէմի միաբաններն չուզեցին ճանչնալ Եղիազարի պատրիարքութիւնը, իրենց կողմը շահեցան Երուսաղէմի կուսակալ, Եմիրիած փաշան, Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան ալ դիմեցին, որ Սարգիս Թէքիրտաղցիին էր անցած, եւ որ Եղիազարի մէջ հակառակորդն էր. սա բոլոր իր իշխանութիւնը գործածեց, որպէսզի Եղիազարի տրուած Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը ջնջուի (1754), եւ Աստուածատուրի պատրիարքութիւնը վերահաստատուի: Եղիազար այդ արգելքներուն պատճառով Երուսաղէմ երթալ չհամարձակեցաւ, եւ աթոռանիստ տեղ չունենալուն թափառական կը շրջէր Եգիպտոս, Ղամասկոս, Անտիոք եւ Բերիա, որպէսզի իր կողմը զօրացնէ եւ Երուսաղէմի տիրանայ:

1756. ՀԱԿԱԹՈՂԻՆ ԴԻՍԱՐՈՂՆԵՐ

Եղիազարի մէջտեղ նետած հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը, բոլոր հայութիւնը տակնուվրայ ըրաւ, եւ ներհակընդդէմ կիրքեր զօրացան, թշնամութիւններ աճեցան, կաշառներ յորդեցին, գայթակղութիւնն եւ բաբելոնական խռովութեան վիճակը զագաթնակէտը հասան: Եղիազարի դէմ մաքառողներէն աւելի ձիշտ թափողն եղաւ Մարտիրոս Կաֆացի, որ երբեմն Եղիազարի բարեկամն էր, բայց վերջին անգամ իրեն չօգնելէն ցաւած, Եջմիածին էր անցած, եւ Ղրիմու

Եպիսկոպոս Եղած (1740): Անմիջապէս Կաֆայէ մեկնեցաւ Եղիազարի դէմ պայքարին գլուխն անցնելու համար, ուր որ հանդիպեցաւ ամէն տեսակ նախատինքներով եւ ամբաստանութիւններով ջանաց զայն անուանարկել: Երդուկիա հասած ատեն, իոն տեսաւ Եղիազարի անդրանիկ կոնդակը, եւ անկէ առիթ առնելով չարաչար քննադատեց, եւ ըսածները գիրի առնելով՝ նամակի ձեւով Եղիազարի յոեց, երբ տակաւին Բերիա կը գտնուէր, եւ որպէսի Եղիազար զայն բանայ, պատուաւոր հասցէ դրաւ Վրան, Կաթողիկոս Հայաստանեայց վերատառութեամբ: Անկէ շտապով Էջմիածին անցաւ Յակոբ կաթողիկոսը գրգռելու, եւ բոլոր Եղիազարի հակառակորդներուն կողմէ խօսեցաւ: Մարտիրոս հասած էր յաւուրս պահոց Յայտնութեամ (ԶԱՔ. Բ. 73), որ է ըսել 1665 տարեգլուխն: Նախապէս հաշտուելով Յովհաննէս Սունեցիի հետ, որուն պատրիարքութեամն հանուելուն գրգռիչն էր Եղած (1729), անոր ծայնակցութեամբ կաթողիկոսը յորդորեց, որ միասին Կոստանդնուպոլիս երթան, եւ հայրապետական ազդեցութեամբ եւ ժողովրդական համերաշխութեամբ Եղիազարը կործանեն, եւ հակաթոռութեան հերձուածը խափանեն: Յակոբ առաջիկային ուղեւորութեան առաջարկը գործադրելու խոստմամբ, Մարտիրոսին յանձնարարեց առաջուընէ Կ. Պոլիս երթալ, եւ պէտք Եղած միջոցները ձեռք առնել, Եղիազարի հակաթոռութիւնը խափանելու համար: Իսկ ինքը ջանաց շրջաբերողական նամակներով ժողովուրդը հակաթոռութեան աղետէն զգուշացնել: Մայրաքոռոյ իրաւունքները պաշտպանել, Հայաստանեայց կաթողիկոսութեան նուիրակութիւնը բարձրացնել, եւ ամէնքը միութեան եւ սիրոյ յորդորներով զօրացնել: Նոյնինքն Եղիազարի ալ գրեց եւ ձեռնարկին վնասները պարզելով եւ յանուն եկեղեցւոյ երդմնեցուցանելով՝ սիրայորդոր խրատներ ուղղեց: Յովհաննէս Արզնեցի վարդապետն ալ, որ իմաստուն եւ զգօնամիտ մարդու համբաւ կը վայելէր, իբրեւ միջնորդ եւ պատուիրակ Ճամբայ հանեց, հանդիպած տեղերը խրատել, եւ Եղիազարին մօտ ալ երթալով՝ պէտք Եղածը խոսիլ եւ կարգադրել:

1757. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ընդհանուր շփոթութեան կացութիւնը նկարագրելու համար, բաւական ըլլայ մայրաքաղաքին վիճակին Վրայ ամփոփ գաղափար մը տալ, ուր հասաւ Կաֆացին 1665ին առաջին ամիսները, եւ Եղիազարի դէմ շարժումին գլուխ կանգնեցաւ: Այդ նպատակով անխստիր ամէն բաժիններու հետ միացաւ, բաւական էր որ Եղիազարի դէմ վարուելիք պայքարին ոյժ տային: Այդ մասին յառաջընթաց կը գտնուէին Պարսկահայ գաւառներէ գաղթողներ, որոնց գլխաւորներն էին Խուսրէվ եւ Միրզա մեծահարուստ իշխանաւորներ (1742), որոնք սովորաբար Զահուկեան կը կոչուէին, երկու գլխաւորներուն ծննդավայր՝ Նախիջեւան գաւառի Զահուկ գիւղին անունով (ԶԱՔ. Բ. 72): Կային եւ Պարսկահայ գաւառներու սահմանակցութեամն ու Հայաստանի ներքին կողմերէն վերջին ատեններ գաղթողներ, որոնց համանգամայն Արեւելցի անուն կը տրուէր: Թըլթըլ երեցին կուսակիցներն ալ, որոնք լատինասէր սկզբունքներու հետեւողներ էին, Եղիազարի դէմ միացան, որուն կանուխէն հակառակորդներն էին: Թըլթըլեան խումքը ընդհանրապէս ստորին դասակարգի անձերէ կազմուած էր, ինչպէս հռոմէականութեան պաշտպաններն ալ կ'ընդունին,

խոստովանելով թէ Կաֆացին միաբանեաց ընդ իւր աննշանս եւ զխռովարարս եւ զատելիս ամենեցուն, այսինքն զթռլթռլեանս եւ զնմանիս նոցա (ՉԱՄ. գ. 702): Սակայն Կաֆացիին նպատակին ասոնք ալ կը ծառայէին, եւ թերեւս աւելի ալ օգտակար էին յուզմունքներ զրգութեան համար: Կաֆացին իրեն կողմ ձգեց Ղազար Սեբաստացին ալ Տիվրիկցիներով, որ բանտէն ազատելէն Ետքը նորէն պատրիարքութեան տիրանալու հետամուտ էր, եւ Կաֆացիին կը խոստանար՝ Երուսաղէմի գործակալութիւնը անոր թողով: Սարգիս պատրիարք արդէն իսկ Եղիազարի հակառակորդ էր, բայց իր ազդեցութիւնը տակաւ նուազած էր, իին եւ նոր պարտքերը (1755), եւ անոնց դիզուած տոկոսները վճարել՝ այլազգի պարտատէրերուն ձեռքէն ազատի չկրնալուն համար: Այս պատճառով ստէպ թաքչելու եւ չերեւնալու կը ստիպուէր՝ պատրիարքարանի գործերը թողլով, կանուխէն իր աշակերտակից եւ հաւանաբար թէքիրտաղցի Յովիաննէս վարդապետի մը ձեռքը, գուցէ ինքն Ամանօղլուն (1753), որ կ'երեւի վերջէն Եղիազարի հակառակ դարձած էր: Այդ զանազան բաժինները, Կաֆացիին գլխաւորութեան ներքեւ միացած, միայն կերպով Եղիազարի կործանման կ'աշխատէին, Եջմիածինի աթոռին եւ Յակոբ կաթողիկոսին իրաւունքը պաշտպանելով: Կաֆացին անծամբ թողէ թաղ եւ Եկեղեցի Եկեղեցի կը վագէր, ամէն տեղ Եղիազարին գործերը կը պախարակէր, կեանքը կը խայտառակէր, եւ ձեռնարկը դատապարտող քարոյներ կը խօսէր: Սակայն Եղիազարն ալ իր պաշտպաններն ունէր, եւ այս խումբը կը կազմէին ընդհանրապէս Հռոմէիներ, անուն մը որ ոչ Հռոմի եւ ոչ Հռոմներու հետ առնչութիւն ունէր, այլ իր ծագումը կ'առնէր առաջակողման Ասիային կամ Անատոլուի՝ Հռոմաստան կոչելէն. եւ այս անունն ալ գործածական եղած էր Սելցութեան թագաւորութեան՝ Ռումին սուլտանութիւն կոչուած ըլլալէն: Այս խումբը կը կազմուէր ընդհանրապէս իինէն Կ. Պոլիս հաստատուած կամ մերձաւորագոյն գաւառներէն մայրաքաղաք փոխադրուող Հայերէն, որոնք նուազ համակրութիւն կը զգային դէպի հեռաւոր Եջմիածինը, եւ սաստիկ զզուած էին Եջմիածինի նուիրակներէն: Կաֆացին կը պնդէր անոնց տկար փոքրամասնութիւն մը ըլլալը, եւ անոնք ալ Կաֆացին լուցնելու համար, մինչեւ իսկ սպառնական գիրեր սփռելու միջոցներուն դիմեցին: Եղիազարեաններուն գլխաւորն էր Ապրոյ Զէլէպին, որ անոր կաթողիկոսութիւնն ալ յաջողցուցած էր (1753), եւ Ապրոյի՝ մեծ Եպարքոս Քէօքրիկլիողլուին մոտ լաւ ազդեցութիւն վայելելը՝ Եղիազարի եւ Եղիազարեանց Վստահութեան հիմնակէտն էր:

1758. Եղիազար թսՓառսկան

Եղիազար տակաւին Բերիա եղած ատեն ստացած էր Կաֆացիին յանդիմանական եւ նախատական գիրը (1750), եւ զայն իրապարակաւ կարդացած էր՝ հակառակ Քէօմիլրէտէանի եւ իր աշակերտներէն Սուլիաս վարդապետի դիտողութեանց, մեծանձնութիւն ցոյց տալու կերպով մը: Երուսաղէմ չկրնալով երթալ, թափառայած կը շրջագայէր (1754), եւ զանազան քաղաքներ հանդիպած ատեն (1755), ստէպ կը պարտաւորուէր ծպտիլ իբր վաճառական կամ իբր այլազգի իշխանաւոր կամ ուրիշ տարազով, որովհետեւ հակառակորդները գաւառներու կուսակալներն ալ կը զրգուէին իրեն դէմ զանազան պատրուակներով, եւ ասոնք ալ խնդրակներ կը հանէին զայն

ձերբակալելու համար: Բաւական ամիսներ անցուցած էր Եղիազար այդ կերպով, երբ 1665 ապրիլին Յոպակէ խառնուեցաւ Եգիպտոսէ Եկող կարաւանի մը, բայց Համա հասած ատեննին զինքն ճանչցող գտնուեցաւ, եւ պարտաւորուեցաւ խոյս տալ օթեւանէն, Պէյլանի մէջ հանդիպեցաւ Քէօմիւրձեանի եւ Ղաւիթի, որոնց դիտողութիւններուն հանդէպ ապագայ ակնկալութիւններ եւ յաջողութիւններ կը յուսադրէր վստահօրէն: Նորէն ծպտեալ տարագով, եւ սրընթափ գնացքով Ճամբան շարունակեց, մինչեւ հասաւ Պրուսա, միտք ունենալով Ադրիանուպոլիս անցնիլ եւ Քէօբրիւլիոլուին դիմել եւ այսպէս ալ կանխեց լուր հասցնել Ապրոյի, որպէսզի պէտք եղած կերպով Եպարքոսին միտքը պատրաստէ: Այս առթիւ Եպարքոսական կարգադրութեամբ Ադրիանուպոլսոյ մէջ ազգային գործոց համար մեծ ատեն մը բացուեցաւ: Յովհաննէս Թիւթիւնձին, պատրիարքութենէ Ելնելէն Ետքը (1755), Թըթըլեաններուն գլխաւորներէն Երկու հոգի առած մեծ Եպարքոսին Ետեւէն էր զացած մինչեւ Սերպիոյ Պելկրատը եւ Մածառաց դէմ պատերազմին առթիւ անոր տեղափոխութեանց հետեւած, առանց արդիւնք մը ձեռք ձգելու, մինչեւ որ պատերազմին վերջանալուն Եպարքոսին Ետեւէն Ադրիանուպոլիս Եկած՝ այնտեղ կը դեգերէր: Մարտիրոս Կաֆացին ալ Ադրիանուպոլիս Եկած էր Յակոբեան կուսակցութենէ շատերու հետ, որ Եղիազարի կաթողիկոսութիւնը տապալէ եւ Աստուածատուրի պատրիարքութիւնը վերահաստատել տայ արքունի հրովարտակով, որուն հետ կապուած պիտի ըլլար իր փոխանորդութիւնը: Սարգիս Թէքիրտաղցին տեսնելով որ իր պատրիարքութեան Վտանգ կը սպառնար Թիւթիւնձին կողմէ, հարկ սեպած էր ինքն ալ Ադրիանուպոլիս Երթալ, որպէսզի իր աթոռը պաշտպանէ: Այդ միջոցին կը հասնէր Եղիազար Այնթապցին ալ, որպէսզի նոր հրովարտակով եւ նոր զօրութիւնով իրականացնէ իր նպատակը, եւ օծումով ու անունով ստացած կաթողիկոսութեան իսկական գիրք մը տայ՝ Երուսաղէմի մէջ տիրաբար հաստատուելով: Այդ խառնակ կացութեան լուծումն էր որ Եպարքոսէն կը սպասուէր, եւ որուն վրայ ներհակ խորհուրդներով կը ճնշէին Ապրոյ՝ որ Եղիազարի պաշտպանն էր, եւ Եպարքոսութեան աւագ պաշտօնեայ՝ որ Կաֆացիէ շահուած էր: Եպարքոսը կանոնաւոր ատեան ալ կազմեց, Կաֆացին կողմէն Եղիազարի դէմ եղած ամբաստանութիւնները լսելու, ինչպէս են Աստուածատուր պատրիարքէ 200 քսակ արծաթ դրամ առնելով ուրիշ նպատակի գործածելը, ի ծնէ Հայ եղած չմլլալը: Սակայն Եպարքոսը Ապրոյէ խրատուած, Ճարտար դարձուածներով ամբաստանութիւնները ջրեց, եւ Եղիազարի կաթողիկոսութիւնը հաստատեց, եւ միևն կողմն ալ չկոտրելով՝ Աստուածատուրի պատրիարքութիւնն ու Մարտիրոսի փոխանորդութիւնն ալ հաստատեց Երուսաղէմի վրայ: Արդիւնքը Մարտիրոսը գոհացուց, որ հրամանագիրները առնելով փութաց Երուսաղէմ, իսկ Եղիազարը չկոցաւ զոհ մնալ, զի առանց Երուսաղէմի իր կաթողիկոսութիւնը նշանակութիւն պիտի չունենար: Իսկ Յովհաննէսի եւ Սարգիսի խնդիրին մէջ Եղիազար եւ Ապրոյ ալ Սարգիսի դէմ զինուեցան, պէտք եղած կաշառքներն ալ առատօրէն տրուեցան, եւ պատրիարքութիւնը հաստատուեցաւ Յովհաննէսի վրայ, որ շուտով Եկաւ պատրիարքարանի տիրեց, եւ Սարգիս յուսախաբ մնաց բոլորովին: Այդ Եղելութեանց ժամանակը

իդէպ է նշանակել 1665 տարւոյ մայիսի վերջերը:

1759. ՅԱԿՈԲ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

Յակոբ կաթողիկոս, որ անմիջապէս Կաֆացին ճամբայ հանած էր ձմեռ օրով (1756), ինքն ալ շատ չուշացուց իր ուղեւորութիւնը, եւ զատիկն ընելով, որ 1665 մարտ 26-ին կը հանդիպէր, որոշեց մտադրութիւնը կատարել: Զաքարիա կը յիշէ թէ Յակոբ կաթողիկոս կանուխէն ալ Կ. Պոլիս երթալու միտք մը ունեցած էր, եւ Սահակ Մակուեցի եպիսկոպոսը աթոռակալ եւ տեղապահ նշանակելով՝ մինչեւ Երուսաղեմ ալ եկած էր, բայց Ոնովիրիոսի կուսակցութեան հանած շփոթներուն պատճառով ստիպուած էր ետ դառնալ Էջմիածին (ԶԱՔ. Բ. 72). Իսկ Կաֆացին գալէն ետքը հարկ տեսաւ ուղեւորութիւնը փութացնել: Սոյն առիթով ժողովեցան ամենայն առաջնորդք վանօրէից, եպիսկոպոսք եւ վարդապետք, եւ հարք եւ անապատականք, եւ աշխարհական արք Երեւելիք, եւ մեծաւ ուղարկեցին զկաթողիկոսն (ԶԱՔ. Բ. 73): Այս անգամ Էջմիածինի մէջ տեղապահ մնացող եպիսկոպոսը Մատթէոս Եղած պէտք է ըլլայ, որ աթոռակալ անունով յիշուած է սոյն բացակայութեան միջոցին (ԶԱՔ. Բ. 76): Ճանբորդութեան նպատակակէտը Կոստանդնուպոլիս էր, բայց Յակոբ լաւագոյն սեպէց նախ չեզոք տեղ մը իջնալ, եւ այնտեղէն որոշել ընելիքը, կացութիւնը կշռելէն ետքը: Այդ դիտմամբ շիտակ եկաւ Զմիւռնիա, եւ հոն հասաւ Երբ արդէն տրուած էին Աղրիանուպոլսոյ մէջ եպարքոսական վճիռները, եւ Մարտիրոս գացած էր Երուսաղէմ (1758): Իսկ Եղիազար տակաւին Աղրիանուպոլիս կը դեգերէր, զի առանց Երուսաղէմի վրայ իշխանութեան՝ այնտեղ երթալ չէր կրնար: Յակոբի նպատակը յայտնի ըլլալուն, դժուար է հաւատ ընծայել՝ կամէր երթալ ի Հռոմ, բայց արգելանի երթալ՝ ըսողներուն (ՊԵՃ. 277), մանաւանդ որ Զմիւռնիա հասնելուն պէս իրաւէր ստացաւ Երուսաղէմէ, որով Աստուածատուր եւ Մարտիրոս կը ծանուցանէին, թէ Երուսաղէմի տիրացած են, եւ այդ կողմէն Եղիազար տկարացած է, եթէ զայ, միասին կը խորհիէին Եղիազարի կաթողիկոսութիւնն ալ խափանել տալ, զոր դժուարին չէին կարծեր: Այդ առաջարկին վրայ Յակոբ որոշեց ուղիղ Երուսաղէմ երթալ, եւ ուր տեղէ որ անցաւ, միշտ համակրութեան նշաններ եւ ձեռնտուութեան նպաստներ կը ստանար, ինչպէս որ Էջմիածինէ Զմիւռնիա Եկած ատենն ալ ստացած էր: Եղիազար Աղրիանուպոլսոյ մէջ Ապրոյի միջնորդութեամբ կը շարունակէր Երուսաղէմի պատրիարքութեան իրովարտակն ալ ստանալ, սակայն Քէօբրիւլիողլուն այս անգամ պինդ մնաց Աստուածատուրի անունին տուած հրովարտակին վրայ, որուն պաշտպանն էր իր աւագ պախտօնեայն (1758), այնպէս որ Եղիազարեաններէն շատեր, առանց Երուսաղէմի ալ Օսմանեան Երկիրներու կաթողիկոսութեամբ գոհանալու կողմն էին: Սակայն Եղիազար կը պնդէր. Ո՞ւր ապա հաստատեսի աթոռ կաթողիկոսութեանս: Ապրոն անտանելի կացութենէն Ելնելու համար մտածեց պատրիարք կոչումի վրայ չպնդել, որ Աստուածատուրի վրայ հաստատուած էր, եւ եպարքոսը փոխել չէր ուզեր, այլ նազը եւ միթէվէլի կոչումներով գոհանալ, որոնք բաւական էին Երուսաղէմի ստացութեանց եւ մատակարարութեանց տիրանալու, անգործութեան վերածելով Աստուածատուրիպատրիարք կոչումը: Եղիազար ստիպուեցաւ այդ ձեւին համակերպիլ, ոչ միայն

պատրիարք կոչումը ստանալու անհընարութեան համոզութեով, այլեւ վախնալով որ եթէ ուշանայ, մի գուցէ Երուսաղէմի մէջ իր թաքուցած դրամները հակառակորդներուն ձեռքն իջնան:

1760. Եղիսաբէր Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Եղիազար Տաճկաստանի կաթողիկոսութեան համար նոր հրովարտակը եւ Երուսաղէմի գործակալութեան համար պաշտօնագիրը ստանալով՝ փութաց Աղրիանուպոլիսէ Ռոտոսթոյ իջնալ եւ անկէ Պրուսա անցնիլ, շիտակ Երուսաղէմ Երթալու նպատակով։ Բայց Եղիազարի հակառակորդներ եւ գլխաւորապէս Թթվարթեաններն ու Զահուկեանները բոլոք մատուցանելով թէ Եղիազարի հետ զատ ունին, իրաման հանեցին զայն բանի Կ. Պոլիս բերելու եւ իրենցմէ Երկութը Սիմոն Պօտուր եւ Պօղոս Ասերօղլու ոստիկաններու ընկերակցութեամբ Պրուսա յղեցին, որոնք գիշերայն տանիքը քակելով Եղիազարը ձերբակալեցին։ Տեղոյն կուսակալը դէմ դարձաւ առանց իրեն կատարուած գործին, եւ Եղիազարի հետեւորդներէն Ոնոփրիոս (1754) եւ Սարգիս Վարդապետները ձերբակալելով կապանօք Կ. Պոլիս բերին, ուր Եղիազարեանք յաջողեցան վարդապետները ազատել, եւ Եղիազարի դէմ Խօսուածները հերքել։ Այսուհանդերձ հարկ Եղաւ որ Եղիազար Կ. Պոլիս զայ իր գործը վերջնականապէս կարգադրելու համար, ինչպէս որ ալ Եկաւ, եւ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցին նստաւ, եւ շարունակ քարոզելով աւելի եւս ժողովրդականութիւն ստացաւ եւ կողմնակիցներ շատցուց։ Ուրիշ թագերու Եկեղեցիներէն ալ հրաւերներ կը ստանար, եւ վերջէն փոխադրուեցաւ Սամարիոյ Եկեղեցին, որ աւելի նշանակութիւն ունէր իբրեւ հայաշատ կեդրոն եւ իբրեւ հին պատրիարքարան։ Եղիազար այդ յաջողութենէն քաջալերուած, կը յուսար Երուսաղէմի պատրիարքութեան գործն ալ յաջողցնել ու Կ. Պոլիս մնալը կերկարէր։ Բայց միւս կողմէն Յովիաննէս Թիւթիւնձին իր պատրիարքութիւնը կորսնցնելու վախով, կառավարութեան կը դիմէր՝ որ Եղիազարը հեռացնեն, վասնզի բոլոր արդիւնքներէն կը զրկուէր։ Եղիազար իրաման ստացաւ հեռանալ, եւ այս անզամ Ապրոյ միջամտեց, զայն իր տունը հիւրընկալեց, եւ միանզամայն կառավարութիւնը համոզեց թէ Եղիազար Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեամբ չի զբաղիր, այլ օրինաւորապէս ստացած կաթողիկոսութեան եւ Երուսաղէմի խնամակալութեան շահերուն կը հետեւի։ Յովիաննէսի ալ խօսուեցաւ որ Եղիազարն էր՝ որ պատրիարքութիւնը յաջողցուցած էր (1758), եւ անոր հակառակութիւնը կրնար իրեն վնասել։ Յովիաննէս զիջաւ, Եղիազարը իրեն մօտ հրաւիրեց Պալաթի Եկեղեցին, եւ սկսան բնակակից մլալ, բայց Եղիազարեանը յարմար չդատեցին, եւ Եղիազար նորէն Ապրոյի տունը փոխադրուեցաւ։ Այդ Եղելութիւնները յարմար է նշանակել 1665 տարւոյ վերջին կէսին մէջ։

1761. Եղիսաբէր ՅԱԶՈՂԻԾ

Կացութիւնը քիչ մը հանդարտած կը կարծուէր, եւ ահա Երուսաղէմէ Կ. Պոլիս կը հասնի Մարտիրոս Կաֆացին, ամբաստանագիրներով եւ բողոքագիրներով զօրացած, Եղիազարը իսպառ տապալելու համար։ Եղիազարի ստացած Երուսաղէմի գործակալութեան իրամանագիրը՝ կը ջնջէր Մարտիրոսի պաշտօնը, եւ կը քայքայէր Աստուածատուրի դիրքը, ուստի ամէնքը միացան, Յակոբ կաթողիկոսն ալ միասին, Եղիազարի դէմ ամբաստանագիրներով եւ Երուսաղէմի

իրաւունքներուն պաշտպանութեան գիրերով Մարտիհրոսը ճամբայ հանած էին՝ մայրաքաղաքին մէջ Եղիազարի դէմ մաքառելու: Մարտիրոս 1666 տարւոյ սկիզբները Կ. Պոլիս հասնելով՝ նորէն իր շուրջը համախմբեց բոլոր Եղիազարի հակառակ խումբերը, Զահուկեանները, Արեւելցիները, Եւ Թըլթըլեանները, որոնց գլուխը կը գտնուէր Անդրէաս Երէց մը, Ճիկնակմ-Մէրտիվէնի մականումեալ, որ կը նշանակէ Դժոխքի սանդուխ, Եւ բաւական է ցոյց տալ քահանային բնաւորութիւնը: Անդրէաս Երէց Թըլթըլեանց պետ Եղած ըլլալ կ'երեւի, իբր յաջորդ Աստուածատուր Երէցին (1733), որուն այլեւս անունը չի յիշուիր: Պահ մը Եղիազարեանք ալ վախնալ սկսան Մարտիրոսի կազմակերպած հակառակութենէն, բազմաթիւ ամբաստանութիւններէն Եւ տրամադրելի միջոցներէն, Եւ սկսան խաղաղութեան Եւ հաշտութեան առաջարկներ ընել: Նոյնինքն Ապրոյ՝ Մարտիրոսը շահելու կերպեր ձեռք առաւ, Եւ Երեմիա Քէօմիւրձեան անգամ ալ իր բարեմիտ զգացումներով մէջտեղ ինկաւ հաշտութեան Եւ խաղաղութեան բանագնացութիւններ կատարել: Մարտիրոսի Երկդիմի Եւ կեղակարծ ձեւերով ուզեց ատեն շահիլ, Եւ հակառակորդ կողմը տկարացած կարծելով, իր ձգտումները աւելի Եւս յառաջ տանիլ, Եւ նոյնիսկ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը իր անունին դարձնել, որուն համախոհ գտնուեցան իր կուսակիցները, զի Աստուածատուր պատրիարք ծերացած Եւ կորովէ ինկած էր: Այդ նպատակով առաջարկներ Եղան Եպարքոսութեան աւագ պաշտօնեային, որ արդէն Մարտիրոսէ շահուած էր Աղրիանուպոլսոյ մէջ (1758), Եւ անոր հետ սակարկութիւններ սկսան, մինչ պաշտօնեայ ալ իր կողմէն՝ Ապրոյի միջնորդութեամբ միւս կողմին հետ ալ սակարկութեան կը մտնէր, տեսնելու թէ որ կողմէն աւելի շահաւոր վարձք մը կրնար ապահովէլ: Բայց Ապրոյ՝ Քէօբրիւլիոլիի հետ մտերմութեանը վստահ՝ պէտք չէր տեսնար վճարումը բարդել, Եւ պաշտօնեայն կը մնար Մարտիրոսի կողմնակից: Այս կերպով կ'անցնէին օրերը, Երբ Քէօբրիւլիոլուն Կրետէի պատերազմին համար Կ. Պոլիսէ կը մեկնէր, Եւ պատեհը չկորսնցնելու համար Մարտիրոս Ետեւէն կը հասնէր մայրաքաղաքէն դուրս Տավութիւնաշայի բանակատեղը, Եւ Եղիազարի դէմ ամբաստանութեանց գիրերը կը մատուցանէր: Եպարքոսը կը իրամայէր Եղիազարը բերել, բայց Ապրոյ Եղանակը կը գտնէր Եպարքոսը համոզելու, թէ այդ խնդիրները արմատէն վերցնելու Եղանակը, Աստուածատուրն ու Մարտիրոսը գործերէ հեռացնելով՝ ամենայն ինչ Եղիազարի յանձնելն է, որ կարող Եւ տէրութեան հաւատարիմ անձն է, Եւ նպատակ ունի օտար միջամտութիւնները ջնջել Օսմանեան Երկիրներէն (ՉԱՍ. Գ. 712): Եղիազար իրեն դատը զօրացնելու համար, շատ մըն ալ գիրեր պատրաստել տուեր էր Ասիակողման քաղաքներէն, Կարինէ, Ամիդէ, Սեբաստիայէ, Կուստինայէ, Եւրոկիայէ, Ամասիայէ, Անկիրիայէ, Եւ ուրիշ տեղերէ, որոնք կը գանգատէին Էջմիածինի նուիրակներուն, Եւ նոյնիսկ Յակոբ կաթողիկոսի ուղեւորութեան առթիւ հաւաքած իրաւունքներուն համար Եւ գոհունակութիւն կը յայտնէին Եղիազարի մասին, որ իրաւունք չէր պահանջէր Եւ ծրի միւռոն պիտի բաշխէր: Նոյնիսկ Կ. Պոլսոյ հայաբնակութեան կողմէ ալ նմանօրինակ գիրեր պատրաստուած էին (ԱՍ. Ա. 381-384): Քէօբրիւլուն այդ տպաւորութեամբ կատարեց հարցաքննութիւնները, Եւ Մարտիրոսի ամբաստանութեանց դէմ

Եղիազարի բացատրութեանց հաւանելով, վճիռն արձակեց Ապրոյի թելադրութեան ձեռով, եւ Եղիազար յաղթանակելով ստացաւ թէ կաթողիկոսութեան եւ թէ Երուսաղէմի պատրիարքութեան համար նոր հրովարտակ մը: ՎՃԻՌԸ տրուեցաւ 1666 մարտ 31-ին Մուտն ի վիրապ յիշատակին շաբաթ օդը (ՂԱՄ. Գ. 712):

1762. Եղիազարի գՈՐԾԵՐԸ

Հազիւ թէ Եղիազար իր կաթողիկոսութիւնը եւ պատրիարքութիւնը ապահովցուց, հրամաններ որկեց Երուսաղէմ Յակոբ կաթողիկոսը հեռացնելու եթէ իբր իհր կը վարուի՝ պատուով ձամբայ դնել Երուսաղէմէ, իսկ եթէ գործերու կը միջամտէ՝ բռնութեամբ վտարել: Յակոբ միաբանութեան ալ նեղութիւն չպատճառելու համար, Ս. Յակոբայ մայրավանքը թողուց եւ Յունաց վանք մը քաշուեցաւ միւս կողմէն Կ. Պոլիս Երթալու պատրաստութեանց ալ ձեռնարկեց՝ բաւական դժվարութեամբ, զի դրամական միջոցները սպառած լինելով, պարտք ընելու ստիպուեցաւ: Եղիազար ալ կը պատրաստուէր Երուսաղէմ Երթալ, բայց յառաջագոյն ուզեց մայրաքաղաքին մէջ ալ փառաւորուիլ Եկեղեցական հանդէսներով, եւ եօթը Եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց, սուրբ տեղեաց նուէրներ հաւաքեց, եւ 250 ուխտաւորներու կարաւան մը կազմեց: Յակոբ ու Եղիազար միեւնոյն ժամանակ ձամբորդութեան մէջ եղան, բայց իրարու չհանդիպեցան: Յակոբ Կ. Պոլիս մտաւ 1666 սեպտեմբերին, իրեն հետ ունենալով իր պարտատէրներն ալ, որոնց վճարումը մայրաքաղաքէ մեկնած էր (ԱԱՏ. Ա. 387): Եղիազար առանձինն հրովարտակ ալ առած էր Ս. Գերեզմանին Վրայ պատարագելու համար, որ Հայոց իին իրաւունքն էր, բայց Լատիններ արգելք կը դնէին, եւ շարունակեցին ընդդիմանալ, եւ նոյն հրովարտակին կրկնուիլն ալ օգուտ չունեցաւ, եւ Եղիազար ոչ կարաց գործադրել այդ իրաւունքը (ԱԱՏ. Ա. 386): Բայց իր կաթողիկոսութիւնը նիրագործելու համար, 1667 յունուար 6-ին միւռոնի օրինութիւն կատարեց Երուսաղէմի մէջ, եւ յունուար 27-ին կոնդակովը ձրիաբար յղեց ամէն վիճակներ: Թիւրիմացութեան հետեւանք կը կարծենք միւռոնի օրինութիւնն ու կոնդակը 1666-ին դնելը (ԱՏԾ. 106) զի 1666-ին կը ճշմարտուի Մուտն ի վիրապ յիշատակին մարտ 31-ին հանդիպիլը (ՂԱՄ. Գ. 712) ասկից ետքն է միւռոնի օրինութիւնը: Իր յաջողութեանը երկնային պաշտպանութեան զայն տալու համար, կոնդակին մէջ կը յիշէր թէ ան ծիրենին, որուն կապուելով ծաղկուեցաւ Յիսուս, Ս. Հրեշտակապետի վանքին մէջ կը պահուի, եւ թէեւ միեւնոյն այն տարի գրեթէ բնաւ պտուղ չէր տար, Բայց այն տարին այնչափ շատ տուեր է, որ բաւական եղեր է իր ամէն կողմ բաշխած միւռոնին ձէթը մատակարարել, եւ թէ ի խնդրոյ Լատինաց, նոյն ձէթէն նաեւ Հռոմայ պապին շնորհ առաքեցաւ (ԱՏԾ. 106): Եղիազարի գիւտը հանճարեց էր, բայց իրական չէր, զի ոչ միայն միակ անպտուղ ծառէ որ այդչափ պտղաբերութիւն անհնար էր, այլեւ Յիսուս պրետորիոնին մէջ սիւնի կապուած ծաղկըւած էր, եւ ոչ պարտէզի մէջ ծառի մը կապուած: Ասկէ ետքը Եղիազար իր գիրքը այլեւս կատարելապէս ապահովուած տեսնելով, շինարար ձեռնարկներու սկսաւ, եւ բաւական շինութիւններու ձեռնարկեց Երուսաղէմի եւ Յոպաէի մէջ: Միաբանութիւնը համակերպելու եւ Աստուածատուր պատրիարք լրելու ստիպուեցան, քանի որ արքունի հրովարտակով եւ կուսակալներու յղուած պետական

հրամանագիրներով գօրացած էր Եղիազարի իշխանութիւնը:

1763. ՅԱԿՈԲԻ ՅԱԶՈՂՈՒԻԾ

Յակոբ կաթողիկոս Կ. Պոլիս հասնելով, Խևսկիւտարէ սկսաւ բազմաթիւ դիմաւորողներէ պատուասիրուիլ: Արեւելցիք, Զահուկեանք եւ Թըլթըլեանք ամէն մեծարանք կը ցուցնէին, կժու ակնարկութիւններով կը խօսէին եւ ծանր ամբաստանութիւններ կը կուտէին Եղիազարի վրայ, որոնք կը լսէր Յակոբ, այլ չէր ձայնակցէր մեղմօրէն կը պատասխանէր, եւ սիրոյ քարոզներ կը խօսէր: Այդ հեզահամբոյր ընթացքը մեծ տպաւորութիւն գործեց ամէնուն վրայ, եւ մինչեւ իսկ Եղիազարեանները յորդորեց անոր մոտենալ: Նոյնինքն Ապրոյ՝ Երեմիայի հետ կաթողիկոսին սկսաւ առաջարկել՝ որ հաւանի կաթողիկոսութեան բաժնուելուն, թող տալով որ Եղիազար Օսմանեան գաւառներու վրայ իշխել, եւ ինքն ալ բաւականանայ Պարսկական Երկիրներով: Յակոբ քաղցրութեամբ կը լսէր առաջարկը, ոչ կը բարկանար եւ ոչ կընդդիմանար, այլ մեղմ խօսակցութիւններով Ապրոն կը դնէր, բաժանումներու երեսէն ազգին կրած ու կրելիք վնասները բացատրելով, զորս Ապրոյ չէր կրնար չճանչնալ եւ չխստովանիլ, եւ Երեմիա կը ձայնակցէր անշուշտ: Այս ընթացքով Յակոբ մեծ ընդունելութիւն եւ համակերպութիւն սկսաւ շահիլ, եւ մինչ մայրաքաղաքի մեծամեծներուն եւ իշխանաւորներուն շատերը Եղիազարեան էին, կը սկսէին Յակոբեան դառնալ եւ անոր կողմը բռնել, յորդորել եւ օգնութիւն խոստանալ՝ Օսմանեան կառավարութեան ձեռքով Էջմիածինի իրաւունքները վերահաստատելու (ԶԱՄ. Գ. 714): Յակոբի գլխաւոր օգնականները կըլլան Խոսրով եւ Միրզա, Զահուկեանց գլխաւորներ, եւ վերջապէս կորոշուի որ Յակոբ Ադրիանուայոլիս Երթայ եւ թագաւորին ներկայանայ Էջմիածինի իրաւունքներուն պաշտպանութեան համար: Խոսրով եւ Միրզա անոր կընկերանան, իսկ Ապրոյ եւ Երեմիա ընդդիմութենէ ձեռնթափ կըլլան: Խոսրով նախապէս կը դիէ, իր բարեկամներէն եւ թագաւորին մտերիմներէն Ղայմազ խան կոչուած պալատականը շահելու, որ բազմէր ընդ թագաւորին ի սեղան (ԶԱՔ. Բ. 73), եւ անոր խորհրդով աղերսագիր մը կը պատրաստուի, եւ կորոշուի որ ուրբաթի աղօթքին առթիւ Յակոբ մէկ ձեռքը աղերսագիրը, եւ միւս ձեռքը Փիլիպպոսի տրուած իրովարտակաը (1700) փողոցին անկիւնը Մէհմէտ Ղ. սուլտանին դիմէ, իսկ Ղայմազ ըսելիք խօսքերն ալ կը թելադրէ: Այնպէս ալ կընէ Յակոբ, որ լայր կսկծանօք եւ դառն հեծեծանօք, երբ երկու գիրերը կը մատուցանէր (ԶԱՔ. Բ. 74): Թագաւորը թուղթերը կարնէ, մի՛ լար ըհտիար, մի լար բարաբայ ըսելով, կը ճանչնայ իր իսկ տուած իրովարտակը, եւ խնդրուածին վրայ Ղայմազէն բացատրութիւններ կուզէ, որ պատշաճը կը խօսի Յակոբին համար եւ Եղիազարի դէմ, այնպէս որ թագաւորը բացարձակ հրաման կը հանէ, կատարել եւ հոգալ զամենայն գործ դորա, եւ զգուխ թշնամույ դորա ի մօտոյ իրեն բերել: Ասոր վրայ պէտք եղած իրովարտակը կը ստացուի, Եղիազարի տրուած իշխանութիւնները ետ կարնուին, եւ կաթողիկոսութիւնն ու Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը Յակոբ կը տրուին (ԶԱՔ. Բ. 76): Այդ յաջողութիւնը կը ստանար Յակոբ այն միջոցին, որ Երուսաղէմի մէջ Եղիազար ինքզինքը ապահովուած կը կարծէր: Միւս կողմէ պէտք է գիտնալ թէ Ոնոփրիիս (1754), վերջին անգամ Եղիազարի հետ Երուսաղէմ գացած չէր, եւ երբ

Յակոբի յաջողութիւնը տեսաւ, անմիջապէս Եղիազարի դէմ դարձաւ, եւ որպէս գղջացեալ Յակոբին դիմեց, խոստովանելով թէ ահա ծանեայ զանօրէնութիւն իմ: Յակոբ հաւատաց սուտ եւ նանիր բանից նորա, եւ իրմէ առաջ զայն Էջմիածին ղրկեց լինել անդ աթոռակալ (ԶԱՔ. Բ. 85), որ այս անգամ պարզ գործակալի ինաստով առնուելու է:

1764. ՅԱԿՈԲ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԵԶ

Յակոբ կաթողիկոս այլեւս Կ. Պոլսոյ մէջ անդիմադրելի ազդեցութեան տէր դարձած, տեղական կարգադրութեանց ալ սկսաւ ձեռնարկել, Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը, որ իրեն վերագրուած էր, Մարտիրոս Կաֆացիին կը փոխանցէր, եւ պարտ ու պատշաճ հրովարտակով եւ հրամանագիրներով ճնմբայ կը հանէր, որ երթայ Եղիազարը հեռացնէ: Աստուածատուրի իրաւունքը ոտնակոյն եղած կը լլար այս կերպով, սակայն դիւրին է մտածել, որ Յակոբ Աստուածատուրը անձամբ ալ տեսնալէ Ետքը՝ համոզում գոյացուցած պիտի ըլլար, թէ նա Եղիազարը տապալելու չափ կորով չունէր այլեւս եւ Մարտիրոսի պէս բուռն եւ յախուռն անձի նը պէտքը զգալի կը լլար: Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան վրայ գտնուող Յովհաննէս Թիւթիւնձին, Էջմիածինի իրաւունքը խորելուն համար կանուխէն Յակոբ կաթողիկոսի նչքէն ինկած էր (1742), եւ ժողովուրդին ալ սիրելի չէր՝ պարտքերէ ճնշուած կեղեքումներու դիմելուն համար, ուստի Յակոբ իր ազդեցութեամբ այն ալ պաշտօնանկ ընել տալով, պատրիարքութիւնը նորէն Սարգիս Թէքիրտաղցիին անցուց պետական հրովարտակով: Յակոբ, Երուսաղէմի ուղեւորութեան եւ Աղրինաուպոլսոյ գործառնութեանց պատճառով ըրած պարտքն ալ կրցաւ դիւրաւ մաքրել, ժողովուրդին յօժար եւ առատ նուերներովը, ամէնուն սէրն ու համակրանքը գրաւած ըլլալով, իր հեզահամբոյր եւ առաքինազարդ ընթացքով, եւ միանգամայն առանց աղմուկի եւ շփոթի կատարած գործերով: Հաւանկան է որ Յակոբ կաթողիկոս այդ ամէնը կրցաւ վճարել մինչեւ զատիկը, որ կը հանդիպէր 1667 ապրիլ 7-ին, եւ գարնան բացելուելուն ուղեւորեցաւ Էջմիածին, գործերը կարգադրած, Էջմիածինի իրաւունքները պաշտպանած, եւ Եղիազարի հակաթոռութեան գայթակղութնոար դարմանած ըլլալու գոհունակութեամբ (ԶԱՄ. Գ.715):

1765. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՅԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

Մինչեւ այն ատեն, արդէն Մարտիրոս հասած էր Երուսաղէմ, եւ Եղիազարը վտարելով պատրիարքութեան տիրացած: Որչափ ալ Եղիազարին փառամոլ ծգտումները, եւ ազգը գայթակղեցնելը ու խռովութեանց պատճառ ըլլալը մեղադրանքէ գերծհամարել հնար չըլլայ, սակայն հնար չէ անոր յաջողակ եւ շինարար գործունէութիւնը ծածկել: Այն համառօտ միջոցին մէջ, որ Երուսաղէմի տիրապետեց, դարձեալ բաւական նշանաւոր Երախստիքներ ունեցաւ աթորին համար: Վրաց Վերատեսուչ Մելետինոս վարդապետին՝ Ս. Յակոբայ վանքին տիրանալու յաւակնութիւնները արմատարքի ոչնչացուց Ս. Յարութեան տաճարին մէջ Հայերուն վայելած իրաւունքները տեղերը, կանթեղները, աշակերտները, պատկերները, սովորութիւնները, աւելածութիւնները, թափորները, եւ ուրիշ կէտերը՝ հետական արձանագրութեամբ արձանագրել տուաւ եւ ապահովցուց: Դաւիթ Բերիացին, որ Կիլիկիոյ աթոռէն բաժնուած մաս մը Վիճակներու

Վրայ կաթողիկոսութիւն կը վարէր (1753), շփոթ կացութենէն օգուտ քաղելով, սկսէր էր միւռոն զրկելեւ նուէր հաւաքել Բերիոյ շրջակայ Էջմիածինի պատկանող վիճակներէն: Եղիազար զայն ալ զայեց, եւ պետական իրամաններով Դաւիթի նուիրակները արտաքսեց (ԱՍՏ. Ա. 390): Եւ երբ ամէն կողմէն իր դիրքը ամրացուցած կը կարծէր, ահա իր դիմացը կը կանգնէր Մարտիրոս նորոգոյն հրովարտակով մը, որով Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը Եղիազարէ աշնուած էր, կաթողիկոսութիւնն ալ ջնջուած էր, քանի որ Յակոբ արտօնուած էր Օսմանեան պետութեան մէջ Եղող գաւառներուն Վրայ կաթողիկոսական իրաւունք վարել: Եղիազար անակնկալի հանդիպած անձի մը շուարումը ունեցաւ, զի իր զօրաւոր պաշտպաններն ալ դարձած կամ պարտուած էին Կ. Պոլսոյ մէջ, ուստի ստիպուեցաւ անհակառակ տեղի տալ, եւ քաշուեցաւ Ռամէլի վանքը, զոր ինքն շինել տուած էր (1639), եւ քիչ ետքը անկէ ալ հեռացաւ, եւ գնաց Արգնի (ՉԱՄ. Գ. 715), որ իր անդրանիկ պաշտօնավայրը եւ գործունեութեան առաջին ասպարէզն էր Եղած եւ անդ դադարեցաւ բարեպատեհ առիթի սպասելով նորէն մէջտեղ Ելնելու համար: Իսկ Երուսաղէմի միաբանութիւնը որ նախապէս լրած եւ ընդունած էր Մարտիրոսի պատրիարքութիւնը, որպէսզի անոր ծեռքով Եղիազարը վտարէ, երբոր նպատակին հասաւ եւ կացութիւնը ապահովեց, սկսաւ նորէն խլրտիլ եւ Աստուածատուրի պատրիարքութիւնը պաշտպանել: Մարտիրոս հարկ չտեսաւ դիմադրել, վասնզի այլեւս Աստուածատուր անուանական եւ պատուակալ պատրիարքութենէ աւելի բանի մը կարող չէր խոր ծերութեան հասած ըլլալով եւ յանձնառու Եղաւ, պատրիարքութեան անունը եւ պատիւր անոր թողով, իրեն պահելով փոխանորդութեան, կամ ինչպէս կըսէին նազըր անունի կիրառութիւնը (ՉԱՄ. Գ. 715), զոր աւելի Ճշդութեամբ կրնայինք աթոռակից պատրիարքութիւն կոչել: Այդ փոփոխութիւնը ւկ գրուի 1668-ին, Մարտիրոսին գալէն ոչ շատ ետքը, իսկ տեւողութիւնը դարձեալ յոյժ կարձատել:

1706. ԵՂԻԱԶԱՐ ԵՒ ՄԱՐՏԻՐՈՍ

Եղիազար երբոր լսեց Երուսաղէմի մէջ տեղի ունեցած փոփխութիւնը, եւ Մարտիրոսի պատրիարքութենէ Ելնելը, փութաց Կ. Պոլիս զալ, եւ Քէօբրիոլուուի մոտ Ապրոյի միջնորդութեամբ դիմումները կրկնել, նուէրներն ալ առատացնել, մինչեւ որ յաջողեցաւ իր արդէն ստացած հրովարտակները նորոգել տալ, ու պատրիարք եւ կաթողիկոս անուամբ նորէն Երուսաղէմ երթալ 1668-ին (ԱՍՏ. Ա. 392): Բայց չկրցաւ երկար վայելել, զի Մարտիրոս Կ. Պոլիս դարձաւ, եւ նորէն իր Վրայ անցուց Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը, Եղիազարը ամբաստանելով թէ անհրաման շինութիւններ կատարած է: Սակայն ընտրած միջոցը ձախող ելք ունեցաւ, եւ հրաման Եղաւ ու պաշտօնեաներ յղուեցան անհրաման շինութիւններ քակելու, եւ Մարտիրոս պարտաւորուեցաւ Եղիազարի դիմել, այս բանին առջեւն առնով, եւ սա կրցաւ կաշառքներով պաշտօնեաները գոհացնել, եւ միայն փոքրիկ շինուած մի արտաքոյ Եկեղեցւոյ եւ վանաց քակելով, հրամանը կատարած ըլլալ: Եղիազար նորէն իր գիրքը վտանգուած տեսնելո, կամովին հեռացաւ Երուսաղէմէ, եւ Պրուսա քաշուեցաւ անզբաղ հանգստանալու համար, Եպարքոսական հրամաններով պատուաւոր կացութիւն մը ապահովելով: Այստեղ միջանկեալ պարագայ մը կը

պատմէ Երուսաղէմի պատմիչը (ԱՍՏ. Ա. 393), զի ուրիշներ կը գրեն, թէ Երուսաղէմի մէջ Աստուածատուրի պատրիարքութիւնը եւ Մարտիրոսի փոխանորդութիւնը վերահաստատելուն վրայ (1765), մնաց պատրիարքութիւնն Երուսաղէմի յայսպիսի վիճակի ամս իբր երիս (ՉԱՄ. Գ. 715): Մեր ձեռքը բնագիր յիշատակարաններ կը պակսին խսկութիւնը ճշդելու համար: Եղիազարի միջանկեալ գալուստին վրայ՝ որոն եւ ըլլայ ստուգութիւնը, Մարտիրոս էր որ Երուսաղէմի գործոց գլուխը կը գտնուէր, երբ Աստուածատուր Տարոնեցին խոր ծերութեան մէջ կեանքը կնքեց 1671-ին, ինչպէս ունի Երուսաղէմի Ս. Փրկիչին մէջ եղող տապանաքարը (ԱՍՏ. Ա. 393), թէպէտ ոմանք 1670-ին կը դնեն (ՉԱՄ. Գ. 715, ԲԱՌ. 55): Աստուածատուր պատրիարք յաջորդած էր Պարոնտէրին 1645-ին (1688), որով 26 տարի պաշտօն վարած կը լլայ, թէպէտեւ իսկապէս շատ քիչ միջոց գործի գլուխ գտնուեցաւ, երբեմն գահընկեց ըլլալով, երբեմն ալ լիազոր գործակալներ ունենալով իր մոտը, որոնց տիրապէս պատրիարքութիւն կը վարէին: Բնաւորութեամբ հեղահամբոյր եւ ուղղութեամբ առաքինի անձի մը տիպարը կը կերպարանէ Աստուածատուր, որ անտրտունջ ամէն կացութեան հետ համակերպած է, չուզելով երբեք հեռանալ եւ լքանել Երուսաղէմը, որուն օգտուն եղած էր իր գլուխաւոր նպատակակետը, ինչ ալ ըլլար իրեն թողուած գիրքը բնադատեալ կացութիւնը: Աստուածատուրի մահուամբ Մարտիրոս նովին իսկ պատրիարքութիւնը ստանձնեց, որուն համար նախապէս ստացած իրովարտակներ ունէր, եւ արդէն ալ փոխանորդի անունով պատրիարքութեան վարիչն էր:

1767. ԵՂԻԱԶԱՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԾ

Աստուածատուրի մահը նորէն կը գրգռէ Եղիազար՝ Պրուսայի հանգիստը թողուլ եւ Կ. Պոլիս գալ եւ իր կաթողիկոսութիւնը վերակենդանացնել, Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը ձեռք ձգելով: Նպաստաւոր պարագայ մըն էր Կ. Պոլսոյ պատրիարքին փոխուած ըլլալը: Սարգիս Թէքիրտաղցին, որ սկիզբէն Եղիազարի հակառակորդը եղած էր (1755), վախճանած էր 1670-ին, եւ Էտիրնէքաբուի գերեզմաննոցը թաղուած (90 ԱՍՏ. 202): Ժամանակամիջոցիս համար բաւական նորանշան եղելութիւն մըն էր Կ. Պոլսոյ պատրիարքի մը բնական մահուամբ պաշտօնին մէջ մեռնիլը: Սարգիսի յաջորդած էր Ստեփանոս Մեղրեցի, Էջմիածինի միաբաններէն, նոյն ինքն որ 1660 տարույ մեծ իրդեհին պատմութիւնն էր գրած (1740), եւ որ անշուշտ նորէն Կ. Պոլիս կը գտնուէր նուիրակութեան պաշտօնով, հանդարտաբարոյ եւ ըստ կարի գրոց աշակերտ եւ կիրքերու չծառայող անձ մը (ՉԱՄ. Գ. 715): Ուրիշ պարագայ մըն ալ կար՝ որ կրնար Եղիազարը քաջալերել: Երուսաղէմի աթոռին վրայ եղող եւ իջնող պատրիարքներէն՝ թէ ոչ ամէնքը, գոնէ շատերը, դրամական ոյժով նպատակին յառաջ վարելու համար, նոյն իսկ սուրբ սպասները գրաւի դնելով փոխառութեանց կը դիմէին, որով աթոռին կալուածներ կը նուազէին եւ տաճարին գանձարանը կը պարպուէր: Միաբանութիւնը այդ անտեղութեան աօջեն առնելու համար կառավարութենէ իրաման հանել տալ կուզէր, զի պատրիարքունք Երուսաղէմի մի իշխեսցին մինել զձեռս՝ ի կարասիս վանաց (ԱՍՏ. Ա. 391), եւ այդ մասին յատուկ գանգատ ալ կընէին Մարտիրոսի դէմ, թէ զամենայն կալուածս եւ զստացուածս վատանեաց ի կամս իւր կորոյս (ԱՍՏ. Ա. 394):

Եղիազար այդ մասին անբասիր կրնար աթոռէն բան մը չէր հաներ, այլեւ իրենէն զայն պայծառեցնէր: Այդ պարագաներ, եւ Քէօբրիւլիոլուի առջեւ Ապրոյի պաշտպանութիւնը, եւ նոյնինքն մեծ եպարքոսին Եղիազարի վրայ կազմած լաւ գաղափարը (1761) չմոռնանք կաշառքներուն ոյժն ալ, գործը դիրացուցին, եւ անգամ մըն ալ Եղիազար կրցաւ Երուսաղէմի պատրիարքութեան հրովարտակ ստանալ, եւ կրկին օրորութեամբ Երուսաղէմ դաշնալ ու աթոռին տիրանալ, կաթողիկոսակերպճոխանալ, եւ անոնց որ իրեն կը դիմէին կաթողիկոսական շնորհաբաշնութիւններ ընել, առանց պնդելոյ նոյնը տարածել Թուրքիոյ բովանդակ Եջմիածնահըպատակ վիճակներուն վրայ: Իսկ Մարտիրոս Կաֆացին ստիպեալ Երուսաղէմը կը թողու, եւ Կոստանդնուպոլիս կու գայ, բայց Երուսաղէմի պատրիարքի անունը պահելով, իրեն համար առաջնորդարան մը կը բանայ այստեղ, եւ Երուսաղէմի օրինութեան կոնդակներ գրելով եւ ցրուելով, նրեւներու կամ աւելի ձիշդ հասոյթի աղբիւր մը կը պատրաստէ իր անուանական պատրիարքութեան: Հրովարտակ ալ կառնէ իր պատրիարքութեան համար, եւ ուրիշ մըն ալ՝ ինքը չմեռած ուրիշը պատրիարք չանուանելու համար, սակայն ասոնցնով մէկտեղ Կ. Պոլսէ չհեռանար, գոհանալով այստեղ հաւաքած գումարներով (ԱՍ. Ա. 378): Իսկ Եղիազար 1671-ին վերանորոգած իշխանութիւնը անխափան կը պահէ 10 եւ աւելի տարիներ, Երուսաղէմի վրայ անվրդով իշխանութեամբ եւ կաթողիկոսական անունով, մինչեւ որ Եջմիածինի Մայրաթորի վրայ իբր օրինաւոր կաթողիկոս բազմելու փափաքին կը հասնի:

1768. ՅԱԿՈԲ ՅԵԶՈՒԱԾԻՆ

Յակոբ կաթողիկոսի Կ. Պոլիս Եղած միջոցին Երեւանի կուսակալը փոխուած էր, եւ Աբա խանի տեղ Եկած էր Սաֆի խան, ծագմամբ Լէզկի, որ աչք տնկէր էր իրացնել գծովն եւ զայգին զոր Յակոբ շինել տուած էր Եջմիածինի քովը (1728) բայց մատթէոս աթոռակալ կամ տեղակալ դիմադրեց, բուն տիրոջ բացակայութիւնը եւ իր իշխանութիւնը չունենալը պատճառելով: Հազիւ թէ Յակոբ դարձաւ եւ խանին տեսակցութեան գնաց, Սաֆի փոխադարձաբար Եջմիածին գալով, նորէն խնդրեաց ըզծովս, այսինքն է ջրամբարները, բայց Յակոբ անհնարութիւնը յայտնեց ըսելով, թէ կեանք մեր եւ կենդանութիւն անոնցմէ է (ԶԱՔ. Բ. 77), որովհետեւ արտեր ու այգիներ անոնցնով կոռոգէին (1728): Ասկէ Ետքը Յակոբ կուզէ Ասպահան Երթալ եւ շահ Սիլէյմանին ներկայանալ, որ քիչ առաջ 1666-ին յաջորդած էր հօրը Շահաբաս Բ-ին: Սա նոյնն է որ Երբեմն Շահսէֆի Բ. ալ կոչուեցաւ (ԶԱՔ. Բ. 84): Յակոբ պարտք կը զգար արտասահմանէ դարձին իր յարգանքը մատուցանել, միանգամայն տուրքը վճարել եւ ընծաներ ալ տանիլ, իսկ Սաֆի արգելք կը դնէր կասկածելով որ իր վրայ պիտի գանգատի: Ուստի Երբ Յակոբ վերջապէս ճամբայ եզաւ, զայն Աստապատէ ետ դարձուց, եւ Երեւանի մէջ Ս. Անանիայի Անապատը ի դիպահօջ արար, եւ ոչ մի կերպով չուզեց ազատ թողով: Միանգամայն զանազան անձերէ գումարներ փոխ առաւ Եջմիածինի անունով, իբրեւ թէ աթուին պարտքեր վճարելու համար, սակայն ինքն լափեաց, ոչ Յակոբի յանձնեց չկրնալով խնդրանքով իր ազատութիւնը ստանալ Սաֆիէն, փախուստի միտքը ունեցաւ, օգտուելով պահապաններու թոյլատութենէն, որոնց հետ ստէպ ելանէր եւ գնայր ուր եւ

կամէր: Գարնանային միջոցին ի Յունաց աշխարհէն (ԶԱՔ. Բ. 78), այսինքն Օսմանեան գաւառներէն ուխտաւորներու գալուստը լաւ առիթ մըն էր, ուստի կանուխէն իր գոյքերը ձամբայ հանեց դէպի Արտակի, եւ Համբարձման օրը 1668 ապրիլ 30-ին հեծաւ զօրի իր եւ Նորագեղոյ առապար ձանապարհաւ եկաւ Եղիվարդ, եւ շարունակ ծիավարելով եւ քաջասիրտ եւ աներկիւլ ուղեկիցներ առնելով, հետզհետէ հանդիպեցաւ Նիգի Չորոյբերան, Լորին Շտեղ, եւ Աղուանից Բարկուշատ գիւղերը, մինչեւ հասաւ Պարսկաստանի Արտուրիլ քաղաքը, ուսկից հանդարտ գնացքով անցաւ Ասպահան (ԶԱՔ. Բ. 79): Այնտեղ նախապէս փոխարքայ Էթիմալ-Տէլուարի հետ տեսակցեցաւ, եւ մատոյց թագաւորին համար նուերները, սաթէ մոմտան մը, բուստէ պատկեր մարդոյ, եւ 10 ոսկի ժամացոյց, եւ այլ ինչ պատշաճաւոր, եւ 50 ոսկի նոր իրովարտակի համար: Միանգամայն բացատրեց իր Թուրքիա երթալուն շարժափթը, այն է Էջմիածինի տուրքը զլացող Տաճկահայերը նորէն հպատակութեան բերել, որուն հաստատութիւնն էր Օսմանցոց սուլտանէն առաջ իրովարտակը (1763), զոր ներկայեց, եւ Վրայ բերաւ Սաֆի կուսակալէն կրած հակառակութիւնը եւ անիրաւութիւնը (ԶԱՔ. Բ. 81): Սաֆի ալիր կողմէն Յակոբի փախուստը իմանալուն, եւ բոլոր հետազոտութիւններուն պարապի ելլալուն վրայ, ծանր անբաստանութիւններով տեղեկագիր մը դրկած էր (ԶԱՔ. Բ. 80), բայց փոխարքան կանուխէն ալ Սաֆիին հակառակորդ էր, եւ ըստ այն ալ ներկայացուց գործը թագաւորին, որ վճռեց, եթէ խունթեկարն զմերն սիրէ, մեք ընդէ՞՞ո ոչ սիրեմք, եւ իրամայեց կաթողիկոսը պատուել, իսկ Սաֆին պատժել, մերկացնել եւ կապել, կողոպտել այնպէս որ մինչեւ ցկանանց ոտացշորն եւս հանցէն, եւ շղթայակապ բանտարկել Վարդաջուրի բերդը, Գուլապի գաւառը: Այսպէս ալ կատարեց Ատրպատականի կուսակալ Միրզա Իպրահիմ, որուն յանձնուեցաւ վճիթին գործադրութիւնը (ԶԱՔ. Բ. 82), իսկ կուսակալութիւնը տեղապահութեամբ վարեց Սարուխան բէկ իբր ամս երկուս (ԶԱՔ. Բ. 89):

1769. ՈՆՈՓՐԻՈՍ ԵՐԵՒԱՆԵՑԻ

Նկատողութեան արժանի են Ոնոփրիոս Երեւանեցիի վերջին անցքերն ալ: Արդէն ձանցուցած ենք այդ անհանդարտ եւ անխիղձ եկեղեցականը, որ իր կեանքին ըսկիզբէն ամէն տեսակ ապօրինութեանց մէջ գտնուած էր (1751): Ժողովուրդ Կարկուտ մականունը տուած էր անոր, որ աւերիչ բնաւորութեան նշանակ է: Վերջին անգամ Յակոբ կաթողիկոսի ետքը (1763), նոր նենգութիւններ հնարած էր Յովիաննավանքի առաջնորդ Յովիաննէս Եպիսկոպոսի դէմ, սուս մուրիակներով եւ անտեղի պահանջներով, թէպետեւ շուտով խայտառակուած էր: Յակոբ կաթողիկոս Էջմիածին դառնալով եւ ըրածը լսելով, բաւական սեպեց յանդիմանել եւ սաստեալ լրեցոյց (ԶԱՔ. Բ. 86), բայց եւ միանգամայն Գեղամեայ գաւառին նուիրակութեան դրկեց: Երբ կաթողիկոսը ի դիպահոց եղեւ (1768): Ոնոփրիոս Սաֆի խանին կողմը բանեց կաթողիկոսին դէմ, յուսալով կուսակալին միջնորդութեամբ կաթողիկոսութեան հասնիլ, եւ սուս լուրեր ալ կը տարածէր, թէ Ոնոփրիոսին կաթողիկոսութեան ռադամ է գալիս: Բայց երբ իրաց կերպարանը փոխուեցաւ եւ կործանեցաւ խանն, Ոնոփրիոս ուզեց Ասպահան ապաւինիլ, բայց Սաֆին եւ

գործակիցները պատժելու եկող պաշտօնէին մարդիկը: Նիզրա գիւղը ետեւէն հասան, ձերբակալեցին եւ Զանկեանի մէջ շղթայակապ բանտարկեցին: Այս անգամ ալ Յակոբ զան ազատեց եւ ետ ի նա վերակացութիւն գործոց տանն կաթողիկոսարանին, եւ միամտութեամբ սէր ունէր ընդ նա: Իսկ շարժ այն ոչ դադարէ գաղտնի առնել զլրբութիւնն, եւ առանց գիտելոյ կառթողիկոսին արար պարտս բազում: Յակոբ կաթողիկոս Եջմիածին դաշնալով, երբոր տեսաւ որ իր հրովարտակը ետեւէն չհասաւ, պարտաւորուեցաւ նորէն Ասպահան դառնալ, եւ աղերսամատոյց ըլլալ, եւ հրովարտակը շնորհուեցաւ: Միանգամայն ստացաւ զարքունական խիլայն ըստ սովորութեանն, գեղեցիկ պատմուճանն ոսկէնկար եւ գօտի պատուական, եւ սամուր վերարկու, եւ գլխոյ քծափ որ է մատնիլ, եւ երիվար օօրեղ (ԶԱՔ. Բ. 87): Այդ առթիւ Ուստոմի որդի Սաֆիղուլի խան Երեւանի կուսակալ անուանուեցաւ, եւ շահը ի նա յանձնեց ըզկաթողիկոսն: Ոնոփրիոս դիմաւորելու էր գացած, եւ ի դարձին նոր կուսակալին հետ փութաց շուտով Երեւան հասնիլ՝ մերձակայծննեան տոն ինքը կատարելու դիտմամբ, եւ ճրագալոյցին Երեւան մտաւ, մինչ կաթողիկոս ետեւէն կու գար: Ոնոփրիոսի զգեստաւորուած էր, առնել ջրօրինէք առաջի խանին, եւ ահա կը հասնի կաթողիկոսը: Նոր կուսակալի հրամանով Ոնոփրիոսէ հանելով զգեստները, զգեցուցին կաթողիկոսին, եւ արարին մեծահանդէս ջրօրինէք առաջի խանին, որ եւ հրաման ըրաւ կաթողիկոսին, զի արպէս եւ կամի առնել ընդ Կարկուտին, արասցէ: Յակոբ որ այնչափ ներողամիտ եղած էր Ոնոփրիոսի հետ, անոր վերջին նենգութիւնները լսելով եւ յանդգնութիւնը տեսնելով, զայն կարգալոյժ ըրաւ ի մէջ եկեղեցւոյ, եւ առեալ մկրատ խուզեաց զգլուխն եւ ապա զմօրուսն: Ոնոփրիոս կ'աղաչէր, Մօրուս մի խուզէր. որուն կաթողիկոսը կը պատասխաէր. Ով ատելի Աստուծոյ, դու ասացեալ ես, թէ ես հատանեմ զգլուխ կաթողիկոսին եւ հաստատեմ զնա ի վերայ հջման տեղին, առնել ի վերայ նորա պատարագ, արդ մեծ իցէ⁹ մօրուս քո քան զգլուխ իմ: Կարգալոյժ Ոնոփրիոսը շղթայակապ բանտարկուեցաւ յառաջին զնտանն (ԶԱՔ. Բ. 88), որ մահահոտ եւ խաւարային բուրգ մի ըսուած է (ԶԱՔ. Բ. 70): Երբոր սենեակը խուզարկեցին, զտին մի բերն զգեստ կանանց, եւ երբոր զմլքերոյ կապալայքն, այսինքն կալուածներու վաւերագիրները ուզեցին, նա ուրանայր. բայց երբ բրածեծ արարին ի բանտին, քեռորդույն ծեռքով Երեւանէ բերել տուաւ, որոնց մէջ զտնուեցան կաթողիկոսութեան հետապնդելուն գիրերն ալ: Բանտին մէջ երկար չապրեցաւ, զի կացեալ անդէն աւուրս ինչ հեծեծանօք մեռաւ (ԶԱՔ. Բ. 80): Թէպէտեւ պատմիչը տարի չի նշանակեր, այլ հաւանական կ'երեւի վերոյիշեալ ջրօրինէքը դնել 1670 յունուար 6-ին, իինգշաբթի օր, նկատելով որ ամս երկուս կը գրուի Սարուխանի կուսակալութեան տեղապահութիւնը (ԶԱՔ. Բ. 89): Իսկ Ոնոփրիոսի մահը կրնայ գրուիլ նոյն տարւոյ մարտի մէջ, հետեւցնելով միայն աւուրս ինչ բանտին մէջ ապրած մլալէն: Աւելորդ չէր այդ մանրամասնութիւնները գրել մարդու մը վրայ, որ թէպէտ անարժան, բայց չարութեանը մէջ ճարտար դէմք մը եղած է:

1770. ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԽՍՏՈՒԹԻՒՆՔ

Սաֆիղուլի խան, որուն յանձնած էր շահ Սիլէյման կաթողիկոսին պաշտպան կանգնիլ, շատ

շուտ սկսաւ նորաբոյս չարիս գործել: Թաւրէզէ բող կանայս բերել տալով Երեւանի մէջ հաստատեաց, եւ այս մասին պատմիչը կը յաւելու, ոչ էր բնաւ սովորութիւն մերս աշխարհի պահել բոզ (ԶԱՔ. Բ. 89), ինչ որ եթէ բառացի ուղիղ է, լաւ գաղափար կու տայ Հայաստանի քաղաքներուն վրայ: Իսկ Պարսիկներուն մասին դիտելի է, որ նոյնինքն թագաւորն ալ իր կիրքերը յագեցնելու համար, բռնութեամբ տայր բերել զկանայս մեծամեծ իշխանացն (ԶԱՔ. Բ. 83): Սաֆիզուլիի չարիքը ժողովուրդին վրայ ալ կը տարածուէին, զի կեղեքելով ու բռնանալով դրամ դիգելու կը նայէր: Հրամայեց մեծատուն եւ օտարական մեռելները չթաղել՝ վճարմամբ հրամանագիր չստացած. գողերը չէր պատժեր, այլ միայն տուգանք կամ բաժին առնելով կը թողուր ազատաբար գործել. անձրեւի ատեն քրիստոնէից կ'արգիլէր տուներէ ելլալ, որով առեւտուրը կը վնասուէր իսլամներու չէր ներեր քրիստոնէից եկեղեցիներ մտնել, մինչդեռ ասոնք ստէպ այն տեղեր կ'երթային բժշկութեան համար: Այդ պատճառներով նոյն իսկ Պարսիկներ իրեն դէմ բողոքող եղան, եւ պաշտօնանկութիւնը հետապնդեցին: Հարկահանութեան խստութիւններուն մասին ալ իբրեւ նմոյշ կրնայ ծառայել, նոյն իսկ Զաքարիա Քանաքեռցի պատմիչին հօրը պատահած արկածը: Ասլան տղա անուն դասալիք Օսմանցի, մը, Պարսիկներէ պաշտօնի դրուած, Քանաքեռի վրայ հարկահաւաք կու գայ, որպէս զի գրեսցէ գլուխս արանցն եւ ամենայն իրացն, ըստ այնմ գլխահարկ պահանջելու համար: Ամէն տանուտէրներ սկսան ներկայել իրենց արու զաւակները եւ մերձաւորները: Մկրտիչ Քանաքեռցի, Զաքարիայի հայրը, Խաչատուր որդին առջեւ ծգած, եւ Զաքարիան շալակած կը ներկայանայ: Ասլան տեսնելով որ տղաքը փոքր եւ կաղ եւ թիւր ոտամբ են, որով տուրքէ ազատ պիտի մնան, կը բարկանայ եւ կը իրամայէ Մկրտիչը գետինը պառկեցնել, լաւ մը թրջել, եւ մէկ մը գլխուն՝ մէկ մըն ալ ոտքերուն վրայ նստեցնելով չորս հոգիի ծեծել կու տայ այնչափ՝ որ Մկրտիչ անշնչացաւ եւ համարեցին զնա մեռեալ: Պատճառն էր, իբր թէ ողջ տղաքը ծածկելով խեղանդամները ներկայացուած ըլլայ: Նոյն գիւղի մէջ Բարսեղ եւ Ղազար անուն երկու անձերու եղունգները հանել կու տայ, Մարուգէ անուն անձ մըն ալ մէկ ծեռքէն կախել տալով գանակոծել կը իրամայէ: Ծերերը ապահարկ նկատելու համար նշան ըրած էր, որ չկարենան գլուխնին շիտակ եւ ծեռուընին առջեւնին բռնելով քալել: Իսկ տղայոց համար ալ նշան ըրած էր որ վկաբերնուն չափ թելի մը ծայրերը, ակրաներով բռնած ատեննին՝ օղակը կարենայ գլուխնուն վրայէն անցնիլ (ԶԱՔ. Բ. 66): Այսպիսի քմահած կարգադրութիւնները կը յիշենք իբրեւ նմոյշ այն բռնութեանց եւ հարստահարութեանց, որոնց ներքեւ կը հեծէին Պարսից հպատակ Հայերը, ոչ ուստեք պաշտպանութեան յոյս մը ունենալով, եւ կատարելապէս մատնուած ըլլալով առանց օրէնքի եւ առանց խիղճի պաշտօնէութեան մը ծեռքը:

1771. ԼԱՏԻՆԱՑԵԼՈՅ ԸՆԹԱՑՔԸ

Պարսկական տիրապետութեան ներքեւ կը գտնուէին տակաւին մաս մը լատինացեալ Հայեր, որոնք թէպէտ շատ նուազած էին Որոտնեցիի եւ Ղրիմեցիի ատենէն (1394) բայց չէին ջնջուած, եւ կը շարունակէին Ունիթորներուն աշխատութիւնները, որչափ ալ Պողոս Փիրօմալիի ծեռքով ընթացքնին քիչ մը փոխուած էր, եւ փոխանակ կրօնամոլ խստութեանց՝ շահեցողական

զիջողութիւններ կը ցուցնէին (1676): Բայց ասկէ աւելի իրենց նպաստաւոր կը դառնար պապերուն կողմէն Պարսից թագաւորներուն առջեւ եղած միջնորդութիւնը, որպէս զի յատուկ պաշտպանութիւն շնորհուի իրենց հաւատակիցներուն: Պարսից թագաւորներն ալ մտադիր կանսային, որովհետեւ այդ կերպով Եւրոպայի մէջ համակրութիւն շահելու եւ Եւրոպացիներէ ձեռնտութիւն գտնելու դուռեր կը բացուիին: Ըստ այսմ երբ Պօղոս Ե. պապին կողմէ յատուկ պատուիրակ նշանակուած Պօղոս Զիթթատինի կրօնաւորը (padre Paolo Cittadini), Դոմինիկեաններէ զատ Կարմելական եւ Օգոստինեան միաբաններու ընկերակցութեամբ 1615 դեկտեմբեր 13-ին Մեծ Շահաբասին ներկայացաւ Ֆահրապատ քաղաքը, թագաւորը Ունիթորներու կեդրոն եղող կեդրոն եղող Երնջակին Հայ կառավարիչ նշանակեց, մանկաժողովը արգելեց, գրաւուած ինչքեր դարձուց, եւ զանազան դիւրութիւններ շնորհեց (ՍիՆ. 394): Ունիթորական խուբը ասկէ քաջալերուելով իր քարոզութիւններուն եւ գործունէութեան աւելի զարկ տալու սկսաւ, եւ այդ միջոցին կ'իյնան Օգոստինոս Բաջենց Նախիջեւանի ունիթոր Եպիսկոպոսին, եւ իր գործակից Պօղոս Փիրօմալիի Ճիգերն ու Հայերէ տեսած մօտաւորութիւնները, զորս յիշեցինք Փիլիպպոս կաթողիկոսի վրայ գրած ատեննիս (1667): Կրօնաւոր նոր պատուիրակ մըն ալ Ուրբանոս Ը. պապին կողմէ ներկայացաւ շահ Սաֆիի 1637 հոկտեմբեր 13-ին, Թովմաս Վիտալ Իտալացի Դօմինիկեանը (padre Tommaso Vitali), եւ արտօնութիւն ստացաւ Վանական Վարժարաններ բանալ Զահուկ եւ Ապարաներ գիւղերը, որ այնտեղ աշակերտներ պատրաստուելով եւ Հռոմի մէջ կատարելագործուելով՝ հռոմէադաւան քարոզիչներ դառնան (ՍիՆ. 396): Այդ ձեռնարկին աւելի ոյժ տուաւ յիշեալ Պօղոս Փիրօմալին, որ 1654-է 1664 Նախիջեւանի ունիթորական աթոռը կառավարեց, բայց տեղական խնդիրներու պատճառով Իտալիոյ մէջ թեմակալութեան փոխադրուելով, Պիսինիանո (Bisignano) քաղաքը մեռաւ 1667 դեկտեմբեր 28-ին (ՍիՆ. 397): Հռոմէադաւաններու պաշտպանութեան համար նոր միջնորդութիւն մըն ալ ըրաւ Աղեքսանդր Ե. պապը, 1664 յատուկ դիմում ընելով Շահաբաս Բ-ին (ՍիՆ. 398), երբ Գաղղիոյ պետութիւնն ալ այդ նպատակին ոյժ տալու ձեռնարկեց: Լուդովիկոս Ժ. թագաւոր 1667 յունիս 26-ի պաշտօնագիրով շահ Սիլէյմանին կը ծանուցանէր, թէ ինքն է կաթոլիկ Հայերու հովանաւորը, եւ փոխադարձ բարեկամութեան եւ օգնութեան առաջարկներ կընէր, կաթոլիկներու պաշտպանութեան պայմանով: Պարսիկ թագաւորին համար անտարբեր չէր Արեւմուտքի բարեկամութիւնը, որ կրնար գինքը ապահովել Օսմանեան պետութեան յարձակումներէն, ուստի ընդարձակ խոստումներ կու տար, եւ բաւական չափով ալ անոնք կիրականացներ հակառակ որ Լուդովիկոս թագաւոր 1674-ին յատուկ նամակով Նախիջեւանի Ունիթոր Եպիսկոպոսին կաւետէր իր միջնորդութեան արդիւնաւորումը, եւ աւելի եւս աշխատելու եւ խնամք ցուցնելու խոստումներ կընէր (ԼԵՕ 298): Այդ ընդոստ ակնարկներ բաւական են ցուցնել, որ թէպէտ բաւական ամփոփուած էր Ունիթորներուն գործունէութիւնը, եւ իրենց հինգ Եպիսկոպոսարանները մէկի վերածուած էին (1750), սակայն կերպով մը աւելի զօրաւոր եղած էր անոնց դիրքը շնորհիւ Եւրոպական պաշտպանութեան, ինչ որ պէտք էր ազդու տպաւորութիւն

գործէր ընդհանուր Հայութեան վրայ:

1772. ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԳՐԳԻՌՆԵՐ

Հայերուն կացութեան տկարանալուն պատճառներէն աւելի մեծն ալ, Եկեղեցական բարեկարգութեան անկումն եւ Եկեղեցականներու անփառունակ ընթացքն էր: Ինչ որ Վերեւ պատմեցինք Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքութիւններուն կաշառքի գօրութեամբ ձեռքէ ձեռք յափշտակուելուն մասին, կրնայ իբրեւ նշանակ առնուիլ՝ թէ ինչ հոգու տէր էին բարձրաստիճանները, եւ ինչ ուղղութեան կը հետեւէին ստորին դասակարգերը, եւ թէ ինչ ընթացք կրնար ունենալ ասոնցմէ առաջնորդուած ժողովուրդը: Մենք չենք քաշուիր իրականութիւնը մերկապարանց ներկայել, ողբալով հանդերձ հայադաւան Ուղղափառ Եկեղեցւոյ ցաւալի արկածները. բայց չենք ալ հանդուրժեր, որ Եղելութիւնք այլափոխուին եւ այլագունուին, տալով անոնց այնպիսի կերպարան մը որ իսկականը չէ: Երբոր կաշառք է որ կը տիրէ, Կեղեքուններ եւ անիրաւ շահագործութիւններ անոր ուղիղ արտադրութիւններն են, եւ այս կարգին կը մտնեն նաեւ դիւրաւ տրուած ստորագրութիւններ եւ յայտարարութիւններ, Երբոր անոնք հնչուն արդիւնքով կը փոխանակուին: Պապութիւնը ամէն կողմը ցրուած կրօնաւոր քարոզիչներով՝ իր ձեռնարկներուն համար պէտք Եղած նիւթական միջոցները չեր խնայեր. քարոզիչներն ալ Ճարտար էին անոնք շահագործելու, ՎՃարեալ յայտարարութիւններ կորզելով, եւ զանոնք իբր յաղթական աւար պապերուն մատուցանելով. Իսկ յայտարարութիւն տուողներն ալ ուրախ Կ'ԸԼԱՅԻՆ թանկագնոյ վաճառելով իրենց կեղծիքը, եւ առատացնելով առերեւոյթ գրութիւններ, առանց փոխելու իրենց ընթացքն ու գործը, սովորութիւնն ու կիրառութիւնը, եւ կրկին կը դառնային անգամ մը տրուած յայտարարութեանց, կրկնապատկելով անոնցմէ սպասուած շահագործութիւնը: Կը յիշուի թէ Խաչատուր Սեբաստացին 1665-ին 13 Եպիսկոպոսներու եւ 9 վարդապետներու հետ՝ Աղեքսանդր է պապին, եւ 1668ին Դաւիթ Բերիացին Կղեմէս Թ. պապին՝ հպատակութեան գիրեր յղած ըլլան (ԶԱՄ. Գ. 698): Ասոնք դրամի գօրութեամբ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը իրարու ձեռքէն խլելու Ելլողներն են, որոնց համար գիտենք թէ իրենց դաւանութեան եւ ծէսին պատշաճները Երբեք չփոփոխեցին, բայց պահանջուած ստորագրութիւնները չզլացան, Երբոր անոնք թանկագնոյ վաճառելու համար գնողներ գտան: Այդ բանին Լատիններն ալ տեղեակ էին, զի Վերոյիշեալ Խաչատուրի համար կը գրէ Փիթու, թէ էր խարեալ որպէս եւ այլքն (ԲՈՒ. 35): Նախանձայոյզ հռոմէադաւաւան կարծուած Նիկոլին համար ալ կը գրէ, թէ համաձայնութիւն կը ցուցնէր՝ զի մի զթոշակսն կորուսցէ (ԲՈՒ. 163): Մենք այնչափ չենք զարմանար շահասիրական ոգուվ գործող այդ անարժաններուն վրայ, որչափ կը զարմանանք կրօնասիրական սկզբունքով Խօսող հռոմէադաւաւաններուն վրայ, որ այսպիսիններուն ձեռքէն խլուած գիրերը, իբրեւ առաքելական հայրերու վկայութիւններ, եւ իբրեւ ներհուն աստուածաբաններու ուսումնասիրութիւններ Կ'ԸՆԴՈՒՆԻՒՆ: Միանգամայն անոնցմով կը կազմեն հռոմէականութեան ապացոյցները, եւ անոնցմէ կ'ուզեն քաղել Հայոց Եկեղեցւոյ դաւանական սկզբունքները:

1773. ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ՅՈՅՍՄԵՐ

Գիտենք թէ այս նենգամիտ եւ շահագէտ անձանց հետ կային բարեմիտներ ալ, որոնք ոչ թէ անձնական շահագիտութեան նպատակով, այլ հանրային օգուտի մը տեսակէտէն դրդեալ, եւ անհրաժեշտ հարկին ներքեւ կքելով, չէին քաշուեր հռոմէականութեան մերձաւորութիւն ցուցնել, եւ մինչեւ աստիճան մըն ալ անոր պահանջած պայմաններուն համակերպիլ: Երոպական զարգացման մէջ յառաջադէմ երկիրները, եւ մասնաւորապէս Արեւելքի հետ յարաբերութեան մէջ գտնուող ազգերը, Լատին տարրին կը պատկանէին այն ատեն, եւ անոնց մէջ նախընթաց էին հտալականները՝ եւ հետեւոր Գաղղիականները, երկուքն ալ կրօնամոլ հռոմէականութեան մէջ տոգորեալ, եւ պապական հոգեւոր գերիշխանութեան հլու հպատակ, եւ անոր ակնարկութեանց գործադիր: Որպէս զի իրենց ումեցած զարգացումէն ուրիշի մասնակցութիւն կամ հաղորդակցութիւն շնորհեն, հռոմէական դաւանութիւնը իբրեւ անհրաժեշտ պայման կը պահանջուէր, որով բուռն ծգտմամբ զարգացման դիմող Հայեր, նոյն լուծին ներքեւ խոնարհելէն տարբեր եղանակ չունէին՝ իրենց սիրտին փափաքը եւ միտքին ծարաւը յագեցնելու համար: Ուստի թէ ոչ ներքնապէս եւ պաշտօնական երեւոյթով համակերպելու կը զիջանէին, եւ այսպիսիններու մէջ ընտրելագոյն անձեր ալ կը գտնուէին: Ոսկան ալ տեսանք հաւատոց, դաւանութիւն ստորագրել, որպէսզի տպարան բանալու արտօնուի (1747), այն Ոսկանը որուն տպարանէն կելլային գիրք հերետիկոսականք եւ ոչ ուղղագրեալք հռոմէական տեսակէտով (ԲՈՆ. 45), եւ որոնց մէջ էին բանք բազումք անպատշանք զԼատինացւոց եւ զիշոմէական հաւատոց, այլ եւ գովութիւնք ուռուցիկք վասն այլադաւան Հայոց (ԲՈՆ. 215): Արդէն իրենց ալ տեղեակ պէտք է ըլլային Հայերուն ներքին ուղղութեան, զի դաւանութիւն տուող Ոսկանն ալ կաթոլիկ համարէր կըսէին (ԲՈՆ. 232), եւ իրենցմէ էր չէին ըսեր: Խնդիրի նիւթ չենք ուզեր ընել, թէ մինչեւ ուր հնար է մղել այդ բարեմիտ կեղծիքներուն արդարացումը, Հայ Եկեղեցւոյ թոյլատու եւ լայնախոհ սկզբունքներուն հիմնուելով ալ: այլ գիտենք եւ համոզուած ենք, թէ կեղծիքը տկարներու նախադասած գէնքն է, եւ գուցէ այն հարկն է որ զօրէնս լուծանէ, եւ զիրենք ալ կարդարացնէ: Միայն չենք գիտեր թէ զօրաւոր ըսուողին համար արդեօք իրական արդիւնք մըն է՝ բռնութեամբ առնուած խօսքը, կամ թէ երկնային ըսուած ճշմարտութիւններ՝ կրնան քաղուիլ կեղծեալ յայտարարութիւններէ, թէ նոյն իսկ ճշմարտութիւն ցուցուածներն ալ կեղծիքի աստիճանին կիցեցնեն:

1774. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏՆԵՐ

Բարեմիտ կեղծիքներու դասակարգին պէտք է զուգակցենք ազգային գործիչներու այն կարծիքին ալ, որով օտար Եկեղեցւոյ մը հետ ուզած են փնտռել քաղաքական կամ Եկեղեցական օգնութեան հիմերը: Այդ նպատակին հետապնդումը տեսանք իին դարերու մէջ Յոյներու հետ փորձուած, երբոր Հայերը անոնցմէ կը յուսային իրենց քաղաքական կացութեան եւ պէտական գրութեան պաշտպանութիւնը: Նոյնը փորձեցին յաջորդ դարերու մէջ Լատիններուն հետ, երբոր տեսան անոնց Արեւելք արշաւանքները, եւ իսլամական տարրերու դէմ պարզած ոյժն ու յաղթանակը: Այն դարուն մէջ որուն վրայ կը գրենք, այլեւս Հայուն համար անյօս էր պէտական

գրութեան եւ ազգային իշխանութեան վերանորոգումը, եւ այս չեր պետական գրութեան եւ ազգային իշխանութեան վերանորոգումը, եւ այս չեր կրնար ըլլալ իրեն նպատակը: Բայց իրեն հարստահարել եւ լքեալ եւ անօգնական գիրքը, եւ իսլամական կրկին պետութեանց քնահաձ կամքին մատնուիլը, անհատական հաճոյից ծեռք խաղալիք դառնալը, եւ անխիղձ եւ անօրէն կուսակալներէն տառապիլը, գիրենք կը յուսադրէր, թէ ոչ կացութեան բարուքումը, գոնէ մեղմացումը ծեռք ձգել, եթէ Արեւմուտքէ զօրաւոր ծեռք մը իրենց պաշտպան կանգնէր: Այս ակնկալութեան ալ իբր իիմ նշան կրնային առնել հրոմէադաւան օտարազգիներուն եւ համազգիներուն՝ պապերու եւ թագաւորներու եւ հանրապետութիւններու կողմէ հովանաւորուիլը, եւ անկէ յառաջ եկած որեւէ չափով օգուտը: Այս տեսութեան հետեւողներէն ոմանք անհատաբար գործելով, կրնային իիմնապէս եւ անպայման կերպով հրոմէադաւանութեան յարիլ, սակայն անոնք որ հանրային պաշտօնեայ կամ գործիչ լինելու պարտքը կը վայելէին, երբեք անպայման յարակցութեան ձեւին հետեւող չէին, այլ կը փափաքէին փոխադարձ այնպիսի գետին մը գտնալ, որ Հայ Եկեղեցւոյ ինքնութիւնը պահելով, եւ հայադաւան եւ հայածէս գրութեան իիմնակէտերը չխախտելով, երկողմանի համակրութիւն մը կարենար կնքուիլ: Մինչեւ աստիճան մը կրնային զիջողութիւններ եւ զոհողութիւններ ալ յանձն առնել, միայն թէ Հայ Եկեղեցւոյն եւ դաւանութեան, աթուին եւ ծէսին ինքնութիւնը չջնջուէր, եւ պապական ամենակուլ ծգոտումներու չափաւորութիւն մը ապահովուէր: Այդ դիտողութիւնները հարկ սեպեցինք այստեղ յառաջ բերել, զի նորանոր երեւյթներու հանդէպ գտնուինք առաջիկային, եւ հրոմէականութեան Հայոց համար խօսից եւ գործոց առարկայ ըլլալը պիտի տեսնենք, անոր հետեւող կամ զայն փորձող ընտիր անձնաւորութեան ձեռնարկներն ալ պիտի պատմենք, ուստի կարեւոր էր ընդհանուր տեսութեամբ մը խնդիրը լուսաբանել: Ամէնէն աւելի պէտք է շեշտենք, թէ հրոմէականութեան մօտաւորութիւն ցուցնելով եւ բանակցութեանց մտնելով, համաձայնութեան մը հասնելու փափաքը կամ ջանքը, երբեք կանխաւ ընդունելութիւն կամ անպայման համակերպութիւն ըսել չէ. եւ ցորչակ վերջնական եւ կանոնական, վաւերական եւ պաշտօնական որոշում մը տեղի ունեցած չէ, բանակցողներ իրենց գիրքը կորուսած կամ միտքը փոխած չեն կրնար ըսուիլ:

1775. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԱԹՈՈԸ

Պատմութեանս շարայարութեան անցնելով, պէտք է քաղենք Յակոբ կաթողիկոսի վերջին տարիներու Եղելութիւնները, որոնք համեմատաբար հանդարտ անցան եւ նոր միջառէաներ չեն ներկայեր: Էջմիածինի մէջ Յակոբ կաթողիկոս վերջին անգամ Ասպահանէ դառնալէ, եւ 1670 Ծնունդի ջրօրինէքը Երեւանի մէջ կատարելէ Ետքը (1769), Էջմիածին Եկաւ, եւ այնտեղ դադարեցաւ մինչեւ 1678 տարին, մատակարարութեամբ եւ մասնաւոր շինութիւններով զբաղեցաւ, եւ Վշտակիր սիրտով դիտեց այն աղետալի անցքերը, որոնք թէ իր շուրջը եւ թէ հեռու տեղերը կը կատարուէին: Տոչորուեցաւ Եկեղեցւոյն վնասները եւ ազգին Վտանգներովը, եւս առաւել ցաւելով որ չունէր այն միջոցները եւ այն ոյժերը՝ որոնք պէտք էին Եկեղեցւոյն բարեկարգութիւնը եւ ազգին բարօրութիւնը պատրաստելու եւ իրականացնելու համար:

Աղթամարի աթոռը կը շարունակէր այն աննշանակ գրութեան մէջ զոր իր կարգին յիշեցինք (1649): Հաւաքարանը իբր կաթողիկոս կը յիշէ Պաղտասարն ու Կարապետ Քօնածը, որոնց կը յաջորդէ Մարտիրոս Մոկացին, Նանենց գիւղէն եւ Գուռձի ազգատոհմէն, Փշրուկ մականունեալ, որուն օրով Մոկացիք ու Շատախիցիք իրարմէ կը գժտին. Եւ Շատախի իշխան Եզին Շէր, իր գաւառը Եջմիածինի թեմ հոչակելով, Յակոբ կաթողիկոսէ Վարդապետ մը կը խնդրէ իբր կաթողիկոսացու, եւ Յակոբ ալ կը զրկէ 1661-ին մէկ մը՝ որուն անունը յիշուած չէ (00. ԲԻԶ. 1197): Գուցէ այս պարագան էր որ Ոսկանի թելարեց Աղթամարը Եջմիածինի արքեպիսկոպոսարաններուն կարգը դասել (1750): Սակայն Մարտիրոս թող չի տար որ բաժանումը տեղի ունենայ. շուտով Շատախ կ'իջնէ, եւ ազդեցութեամբ կամ բռնութեամբ, այսինքն տեղական կուսակալին ալ միջամտութեամբ, ոչ միայն Շատախը կը հպատակեցնէ (00. ԲԻԶ. 1198), այլեւ Վան, Բերկրի, Արձէշ, Խլաթ, Բաղէշ, Մուշ, Խօշապ, եւ մինչեւ Ամիդ, իրեն ներքեւ առնելու իրովարտակ կը ստանայ, սուլտան Մահմուտէ, յայտարարելով թէ այս գաւառներ ընդ տէրութեամբ քով են, սակայն ի յերկիրն Պարսից նստող խալիֆայն, զարդիւնս սոցա ժողովեալ տանի յերկիրն Պարսից (ԶԱՄ. 93): Բայց Յակոբ կաթողիկոս կը յաջողի նոր իրովարտակով վիճակները ետ առնոլ, եւ Վանայ առաջնորդ Պողոս Վարդապետի վրայ կը դարձնէ, իբրեւ վիճակ Վարագայ, առանց յիշելու Եջմիածինի անունը, որովհետեւ թշնամութիւն գոյր ի մէջ Պարսից եւ Օսմանցւոց: Յակոբ խոհեմութիւն սեպեց Եջմիածինի անունը չտալ, զի հատցին թունալի լեզուք նոցին, որք զմեծ քէն առեալ, արժարծէին ի յականջս Օսմանցւոց, թէ զարդիւնս տանին ի յերկիրն Պարսից: Երեւանցին ցաւելով կը յաւելու, թէ մինչեւ ցայժմ ունին զայս սովորութիւն՝ Օսմանցւոց կողմանց սեւագլուխքն (ԶԱՄ. 95): Յակոբ գործին վերջնական յաջողութեան համար հաճեցաւ վճարել տալ Մարտիրոսին՝ եւ Աղթամարի իշխող Ապսուլլահ Չէլէպիին, անոնց պահանջած գումարները իբրեւ իրենց առձեռն ծախքերուն եւ վնասներուն փոխարէն (ԶԱՄ. 94): Մարտիրոս այլեւս նոր փորձ չըրաւ, եւ Վախճանեցաւ 1663-ին:

1776. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Մարտիրոսէ ետքը Աղթամարի կաթողիկոսներուն կարգին կը յիշուին Պաղտասար մը եւ Ստեփանոս մը, եւ Մարկոս Արծիշեցի Բլուրմակ գիւղէն: Ասոնցմէ ետքը կու գայ Յովհաննէս Թիւթիւնցին, որ Կ. Պոլսոյ պատրիարք եղած էր 1663-ին (1741), եւ 1664-ին պատրիարքութենէ հանուած (1755), 1665-ին կրկին զայն ձեռք ձգած (1758), եւ 1667-ին կրկին Վտարուած (1764): Այս անգամ այլեւս Կ. Պոլսոյ մէջ յաջոռեկէ յոյսը կտրած, դարձած էր իր հայրենական Վասպուրականը, ուր կրցաւ 1667-ին Աղթամարայ կաթողիկոս ըլլալ, եւ 14 տարի աթուի վրայ մնալ: Պէտք է ընդունիլ թէ Թիւթիւնձիին կաթողիկոսութիւնը իր մահուամբը վերջացած է, զի ժամանակագրութիւնը չ'արդարացներ 1683-է ետքը Կ. Պոլսոյ պատրիարք ըլլալը, եւ իբր անհիմն զրոյց պիտի նկատուի պատրիարքութենէ ետքը կարգաթող ըլլալը, որոնց արձագանք եղած է Աղթամարի Հաւաքարանը (00. ԲԻԶ. 1298): Ոչ մի յիշատակ չունինք Թիւթիւնձիին կաթողիկոսական գործունեութենէն, եւ կ'երեւի թէ յիշատակաց արժանի արդիւնք ալ ունեցած չէ: Չենք ալ գիտեր թէ ինչ կերպով կարգադրած է նա Յակոբ կաթողիկոսի հետ, Եջմիածինի

ՎՃԱՐՈՒՄԸ (1741):

1777. ԿԻԼԻԿԻԱ ԵՒ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

Կիլիկիոյ աթոռին վրայ լարաբաժին եղած սահմաններով կը գտնուէին Խաչատուր Սեբաստացին եւ Դաւիթ Բերիացին կամ Կարկառեցին (1753), եւ ցուցակագիրներուն տարբերութիւնները իրարու քով բերելով կրնանք ըսել, որ թէ Խաչատուր (ԶԱՄ. յաւ. 111) եւ թէ Դաւիթ (09 ՕՐԱ. 263), միեւնոյն 1679-ին մեռած են: Բայց իրենց մահուամբ ալ բաժանումը վերջացած չէ, զի Խաչատուր Մինտէրձիին տեղ նստած է Սահակ Մէյսանէձին, եւ Դաւիթին տեղ Ազարիա, Կարկառեցիին տեղ ուրիշ Կարկառեցի մը: Սահակը Մէյսանձէի մականունին բացատրութիւնը չենք գտներ, թէ արդեօք գինեպանի զաւակ եղած էր, թէ ոչ պարզապէս արբշիօ մը: Իսկ Ազարիա Գանըպեանց ազգատոհմին սերած, եւ Դաթրանի մականուն ստացած է, որ ծիւթի նման սեւաթոյր եղած ըլլալու իմաստը կու տայ: Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ներքին անցքերուն, եւ կրկնակ աթոռակալներուն գործերուն վրայ աւելի մանրամասնութիւններ չունինք: Իսկ Երուսաղէմի մէջ Եղիազար պատրիարքութիւնը կը վարէր 1671-էն իվեր, կաթողիկոս անունն ալ պահելով եւ զօրաւոր հակառակորդ մը չունէր՝ որուն դէմ մաքարիլ պարտաւորուէր, զի Մարտիրոս Կաֆացին իրեն համար նորահնար գիրք մը շինած էր: Երուսաղէմի պատրիարքութեան անունով Կ. Պոլիս կը մնար, եւ կը գոհանար յանուն Երուսաղէմի հաւաքուած նւերներով եւ ուխտի դարպասներով (1767): Սուրբ Տեղեաց մէջ Հայերու սեփականութեանց դէմ ոտնձգութիւնները չեին դադարած, եւ Եղիազարի օրով նորանոր դատեր բացուցեան եւ վարուեցան Ս. Հրեշտակապետի պատին, Բեթղեհէմի Եկեղեցւոյն, Բեթղեհէմի գերեզմանատան, Ս. Փրկիչի գերեզմաննոցին, եւ Ս. Յարութիւնի դռնապաններուն պահանջմանց համար, որոնք միշտ Հայերուն նպաստաւոր Վճիռներով վերջացան, շնորհիւ ընդիհանուր ազդեցութեան եւ առատաձեռն հարստութեան զորս ունէր Եղիազար, եւ յաջող ու ճարպիկ գործակատարութեան Խաչատուր Եպիսկոպոսին, որ Եղիազարի աջակիցն էր եւ դատարաններու առջեւ խօսողն ու փաստաբանողը (ԱԱՏ. Ա. 395-399): Այս առթիւ յիշենք թէ 1676 յունուար 25-ին կայսերական հրովարտակով Ս. Գերեզմանին խնդիրն ալ վերջացաւ, եւ Լատիններուն պահանջները մերժուելով, անոր պահպանութիւնը՝ քանալիներով, գոյքերով ու կանթեղներով մէկտեղ Յոյներուն իրաւունքը ճանչցուեցաւ (ԺՈՒ. 284):

1778. ԼԵՀԱԿԱՅՈՑ ԳՈՐԾԵՐԸ

Լեհահայոց գործերը պատմած ենք մինչեւ Յակոբ կաթողիկոսէ նուիրակ յղուած Պօղոս Եւրոկիացի վարդապետին բռնի վտարումը 1655 հոկտեմբեր 29-ին (1744), ուսկից Եսթը Կղեմէս Կալանոս եւ Ալսիղիոս Փիթու աւելի համարձակութեամբ հետեւեցան Լեհահայերը լատինացնելու ձեռնարկին, իրենց վարժարանէն ելած նորահաս երիտասարդները քահանայացնելով, իբրեւ կամակատար գործիքներ, զի հին քահանաներ միշտ դժկամակ էին նորամուտ փոփոխութեանց, եւ առիթներէ կ'օգտուէին անոնք թօթափելու համար: Այսպէս էին Ներսէս Եազլովիցի նախանդամ երեցը (ԲՌՆ. 161), եւ Արեւելք ձեռնադրուած երկու Լեհաստանցի քահանաներ, որոնց մէկը

Յովհաննէս Բեռնարդովիչ է կոչուած (ԲՌՆ. 170), իսկ միւսին անունը չէ յիշուած (ԲՌՆ. 169), որոնք վերջէն, գոնէ առերեսս, ստիպուեցան հպատակի, Կալանոսի կողմէն պետական զօրութեամբ սպառնացուած վտանգներու հանդէա: Իսկ Նիկոլ միշտ իր Երկդիմի ընթացքը կը շարունակէր, սկիզբները դիմադրութիւն ցուցնելով լատինամիտ փոփոխութեանց ժողովուրդի չլքուելու համար, եւ վերջէն համակերպութիւն յայտնելով, ինչպէս կը գու Փիթու, թէ Նիկոլին հետ յաջողէր մեզ յամենայնի՝ վասն ամի ամի թոշակին Երկերիւր դահեկանաց (ԲՌՆ. 42): Հայոց կաթողիկոսինկողմէն նոր նուիրակ մը կը հասնէր Ուլահաց Երկիրը, որ գիրերով կը ջանար Լեհահայերը իրենց հայրենաւանդ դաւանութեան եւ ծէսին մէջ պահել, սակայն միշտ միեւնոյն կերպերով ընդունայն Եղեն ջանք նուիրակին (ԲՌՆ. 52): Ճիշդ այդ միջոցին կը մեռնի Կողեմէս Կալանոս, Իլվովի մէջ 1666 մայիս 14-ին, եւ Հայոց մայր Եկեղեցւոյն մօտը կը թաղուի մայիս 17-ին: Կալանոս 56 տարեկան մեռած կըսուի (ԲՌՆ. 52), որով 26 տարեկան Եղած կըլլայ Երբ Վրաստան զրկուեցաւ, եւ 30 տարեկան Երբ Կ. Պոլսոյ Հայոց մէջ սկսաւ աշխատիլ (1692): Քիչ առաջ մեռած էր եւ Բոնավենդուրա աշխատաւոր Եղբայրը (ԲՌՆ. 178), որով միայն մնաց Ալսիզիոս Փիթու, եւ Կալանոսի յաջորդեց փոխանակ տեսչի պաշտօնով, թէպէտ 28 տարեկան էր տակաւին, եւ սիջակ յուսմունս, այլ յաջողակ էր ի լեզուս, եւ լիովին տեղեակ Կալանոսի ուղղութեան (ԲՌՆ. 178): Փիթու ինքզինքը դրաւ Իլվովի լատին արքեպիսկոպոսին եւ Լեհաստանի պապական նուիրակին տրամադրութեան ներքեւ, որով կրցաւ դիմադրել Նիկոլի պահանջներուն դէմ: Իրեն աջակից ունեցաւ Յովհաննէս Կերիմովիչ Հայ Եպիսկոպոսը, որ Նիկոլին քեռայրին Եղբայրն էր, եւ անոր փոխադրութիւնը կը վարէր: Կերիմովիչ Լեհաստանի մէջ Լատինաց մօտ առնելէ Ետքը Էջմիածին գացած էր, եւ մինչեւ Պուլտանի կամ Մոլտավիոյ Եպիսկոպոսութեան բարձրացած, ժողովուրդինհետ գժտած եւ Երուսաղէմ քաջուած, իբր 7 տարի հոն մնացած յետոյ Հռոմ Երթալով հռոմէադաւանութիւն ընդունած, իբր 5 տարի ալ հոն կեցած, Ետքէն Լիվօռնոյ անցած, եւ վերջապէս Իլվով գալով Կալանոսի պաշտպանութեամբ փոխանորդ նշանակուած էր (ԲՌՆ. 50):

1779. Փիթուի ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆԸ

Փիթու իր առաջին քաջութիւնը ցուցուց Իլվովի վանական Եկեղեցւոյն աւագերէց Սիմէոն քահանային դէմ, որ հաւատարիմ կը մնար Հայ ծէսին ամբողջութեան: Անոր մօտ իրեն աշակերտներէն Երիտասարդ քահանայ մը դրաւ, եւ անոր վկայութեամբ Սիմէոնը բանտարկել տուաւ: Հայոց քաղաքապետին սպառնացաւ, թէ Սիմէոնը պաշտպանելով զգլուխ իր տուժեսցի (ԲՌՆ. 58), վերջապէս կերպ կերպ բարուրաններով քահանան աքսորել տուաւ 1666 յուլիս 16ին (ԲՌՆ. 61): Անկէ Ետքը Փիթու՝ Նիկոլն ու Կերիմովիչ մէկտեղ առնելով Լեհաստանի հայաքաղաքները այցելութեան կ'ելլայ, ծիսական փոփոխութիւնները հաստատելու: Յուլիս 31-ին Եաղլովից կը հասնին, ուր յաջորդ օրը, իին տոմարով յուլիս 22-ին Վարդավառի տօն կը կատարեն, եւ կանխաւ յիշուած փոփոխութիւններէն զատ (1744), Յայսմաւորքի մէջ ալ 41 կարծեցեալ մոլորութիւններ ուղղագրեցին, զորս միառնի կը յիշէ Փիթու (ԲՌՆ. 64-67): Օգոստոս 12-ին կ'երթան Կամենից, ուր դժուարութեան կը հանդիպին ժողովուրդին կողմէն, եւ մինչեւ

հոկտեմբեր 6 այնտեղ կը մնան, եւ ամէն տեսակ սպառնալիք, պետական միջամտութիւն, արքայական իրաման, եւ ձարտար դարձուածներ կը գործածեն մինչեւ որ կերպով նը Կամենիցացիները նորամուտ փոփոխութեանց յանձնառու ընեն, գոնէ առ երես (ԲՈՆ. 93): Իրենց յաջողութեան որոշիչ փաստ կ'ընեն Եզմիածինի նուիրակ Պօղոս Եւղոկիացի (1744) գրուած երկրիմի նամակ նը (ԲՈՆ. 92): Հռոմէականութեան այդ յաջողութիւնները տեղի կ'ունենային շնորհիւ Նիկոլի, որուն կողմէ կը տրուէին փոփոխութեանց իրամանները, եւ Հռոմի պապութիւնն զայն կը պաշտպանէր եւ կը վարձատրէր, թէպէտեւ շատ լաւ գիտէր թէ որպիսի որ էր իրեն գործիք ըրած անձը: Պապական պաշտօնեաներ իրենց նամակներով կը հաստատէին, թէ գայթակղութիւնք տարօրինակք են զորս առնէ արքեպիսկոպոսն Հայոց Իլվովայ, ունելով կանայս կասկածելիս՝ ընդ որս կեայ եւ հաղորդութիւնս առնէ, թէ յուզեր ելանել ի տղմոյն յոր թաթաւեալն է (ԲՈՆ. 99), եւ թէ ժարիեցաւ կոչել անդրէն առ ինքն զկինն, զոր արձկեալ էր (1743): Պէտք կըզգային որ Նիկոլ թողտ զկենցաղ իւր խայտառակ եւ արձակեսց զկանայսն (ԲՈՆ. 101), բայց միւս կողմանէ լաւագոյն կը սեպէին, յետս կալ ի կատարելոյ զյանձնարարութիւն պատուէրին, զի մի՛ այսու խափանեսցի այն խորհուրդ օգտակար (ԲՈՆ. 102): Անզամ նը Նիկոլ կը պատրաստուի Հռոմ երթալ Փիթուի ընկերակցութեամբ, եւ 1667 սեպտեմբեր 26-ին կու զան Քրաքով (Krakow կամ Cracovie), բայց թաթարներու եւ Խազախներու ասպատակութեանց պատճառով, միտքերնին փոխելով Իլվով կը դառնան հոկտեմբեր 19-ին, ուր գործը ձեռք կ'առնէ Յովսէփ Կարացիոյի կրօնաւորը (Giuseppe Grazioli), որ Հռոմէ Կալանոսի յաջորդ նշանակուած էր: Սա շահելու կերպերը չգիտնալուն, Նիկոլի կողմէ խստութեանց կը հանդիպի, իր ձեռնարկներուն դիմադրութիւն կը տեսնէ, եւ իհանդութեան մէջ ալ արգահատանք չի գտնար, եւ կը մեռնի 1667 դեկտեմբեր 30-ին, 39 տարեկան եղած ատեն: Նորէն առժամեայ տեսչութեան անցաւ Փիթու, որ գիտէր երբեմն շողոքորթելով եւ երբեմն պնդելով Նիկոլը գործածել (ԲՈՆ. 109): Հաւանեցաւ իսկ անոր ընկերանալ՝ երբ 1668 յուլիս 31-ին Նիկոլ Կամենիցի եւ Եազլովիցի տօնավաճառներուն կ'երթար՝ իր սովորական ձիերու առեւտուրին համար (ԲՈՆ. 111), որուն կը ներուէր այս գործը, երբ միւս կողմէն կը բանտարկուէր հայ վարդապետ մը՝ որ նոյն տօնավաճառին մէջ ի վաճառականութիւն էր պարապեալ: Բայց գումար մեծ արծաթոյ գործը կը կարգադրէ, եւ վարդապետը ազատ կը թողուի (ԲՈՆ. 188): Փիթու այս առիթէն օգտուեցաւ նոյն տեղերը հռոմէադաւանութեան տարածման աշխատելու, եւ Նիկոլի հետ Իլվով դարձան սեպտեմբեր 6ին (ԲՈՆ. 112): Այդ մանրամասնութիւնները յառաջ կը բերենք որպէսզի մօտէն տեսնուի, թէ ինչ միջոցներ կը գործածուէին, եւ ինչ անձեր գործիք կ'ըլլային Հայերը հռոմէադաւանութեան բռնադատելու համար:

1780. Նիկոլ Հռոմ ԿոջոՒԱԾ

Պապական նոր նուիրակ Գալիատիոս Մարէսքորթի (Galeazzo Marescotti), տեսնելով թէ ինչպիսի այպանելի վարուք կենցաղավարէր Նիկոլ, եւ ոչ դադարէր ի ձեռնադրելոյ զանձինս անբաժանս, համոզեց զայն Հռոմ երթալ, եւ 1668 հոկտեմբեր 11-ին ուղեւորեցաւ Նիկոլ, իր երկու

որդիներու հետ, եւ Հռոմ հասաւ դեկտեմբեր 31-ին (ԲՈՆ. 113), 20 հետեւորդներով եւ 21 ձիերով (ԲՈՆ. 204): Կրկին էր Հռոմի նպատակը Նիկոլը Հռոմ բերելուն մէջ: Եթէ մէկ կողմէն անոր անառակ կեանքը իրեն գործին պատուաբեր չէր, միւս կողմէն ալ Նիկոլի փոփոխամիտ ընթացքը ոչ միշտ նպաստաւոր կըլլար Հռոմի նպատակին: Անոր հեռացմամբ եւ Կերիմովիչի տկարամիտ տեղակալութեամբ, աւելի դիւրին պիտի ըլլար յառաջացնել, Լեհերու պետական ոյժն ալ իրենց կողմը ունենալով: Այդ ոգրով աշխատեցաւ Փիթու՝ Նիկոլի հեռանալէն ետքը, եւ Կերիմովիչի ձեռքով հետզհետէ հեռացուց հին քահանաները, եւ անոնց տեղ նորահաս երիտասարդներ որաւ իրենց աշակերտներէն, եւ ծիսական փոփոխութիւնները ընդարձակեց նորանոր հերետիկոսութիւնս գտնալով Հայ Եկեղեցւոյն մէջ: Փիթուի յաջողութիւնները զայն 1670-ին տեսուչ առաքելութեան անուանուելու պաշտօնապէս (ԲՈՆ. 209): մինչ ցայնվայր փոխանորդութեամբ կը վարէր գործը: Ներքին գժուութիւն մը պիտի կարենար գործին վնասել: Փիթուի ընկեր դրկուած Յովսէփի Պակաթթա Վերոնացին (Giuseppe Bagatta da Verona), որ 1670 յունիս 22-ին Իլվով կը հասնէր, ատեցող էր Հայոց եւ չէր համաձայնեցներ Փիթուի ճարտար շահեցողութեանց ուստի խոչընդոտն լինէր յամենայնի, այնպէս որ տեսնալով թէ չէր այլեւս հնար համբերել, անոր ընթացքին, հեռացնելու հարկը կը ծագէր, եւ 1671 յուլիս 15-ին Պակաթթա կը դառնար իտալիա (ԲՈՆ. 212): Այդ միջոցին կը յիշուի Թադէոս Համազասպեան երէցին Լեհաստան գալը, Ոսկանի տպագրած գիրքերը վաճառելու (1748): Փիթու կը հակառակի, պնդելով մանաւանդ Դավրիժեցիին պատմութեան վրայ, որուն մէջ խստիւ պախարակուած են Նիկոլի գործերը (ԴԱՎ. 279), բայց Կերիմովիչի թոյլատուութեամբ, Թադէոս վաճառեաց անդ գիրս ինչ, եւ այլովքն էանց յերկիրն Մոլտավիոյ եւ Վալախիոյ (ԲՈՆ. 216): Փիթու հարկ տեսնալով նորանոր նպաստներ եւ կարգադրութիւններ ստանալ Հռոմէ, 1671 հոկտեմբեր 26-ին Իլվովէ մեկնեցաւ, եւ 1672 յունուար 16-ին Հռոմ հասաւ, իսկ Լեհահայերը լատինացնելու գործը բաժնելով յանձնեց իր ընկերներէն Օգոստինոս Լովէլի եւ Հերոնիմոս Պուսի կրօնաւորներուն (Agostino Lobelli եւ Girolamo Bossi), որոնք չորս ամիս առաջ յունիս 23-ին Լեհաստան հասած էին (ԲՈՆ. 213), առաջինին յանձնեց վարչականն ու կրթականը, եւ երկրորդին մատակարարականն ու դրամականը (ԲՈՆ. 217):

1781. ԹԷՌՈՂՈՐՈՍ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Պատմութիւնը որոշակի չի պատմեր, թէ ինչ կը մտածուէր եւ ինչ կը գործուէր Եջմիածինի մէջ Լեհահայերու կացութեան նկատմամբ: Ընդհանուր յիշատակներ միայն կը ցուցնեն թէ գործը բարձիթողի եղած չէր: Պողոս Եւղոկիացիին նուիրակութենէն ետքը (1744), Վալաքիոյ նուիրակին Լեհահայերով գրադիլը յիշեցինք (1778), նոր պարագայ մըն ալ այս անգամ կելնէ առջեւնիս: Նիկոլի Լեհաստանէ հեռացած ըլլալը լսուելով, Յակոբ կաթողիկոս հերձուածող կաթողիկոս Եջմիածնի կոչուած Լատին պատմիչէն (ԲՈՆ. 218), պատեհը յարմար կը տեսնէ եպիսկոպոս մը դրկել Լեհաստան իբրեւ Նիկոլի յաջորդ, եւ այս պաշտօնին կը կոչէ Թէոդորոս Վարդանովիչ Վարդապետը, որդի ականաւոր դատաւորի Հայոց Իլվովի, եւ եղբօրորդի Ստեփանոս Վարդանովիչ Վարդապետի, որ կը կոչուի քարտուղար կաթողիկոսին, եւ է նոյնինքն Ստեփանոս

հլվովցի կամ Լեհացի վարդապետը (1712), յազատ տանէ Վարդանեանց (ԿԱՄ. 140), այլուր յազատ տանէ Պերնադովեանց ըսուած (ԿԱՄ. 144), Վարդան հայկական անունին լատինակերպ ծամածռութեամբ: Թէոդորոս Լեհաստանի լատին հաստատութեանց մէջ ուսանելէ, եւ փիլիսոփայական գրութեանց վրայ ի պայքար հակառակութեանալ մտնելէն Ետքը, Էջմիածին կոչուած էր հօրեղօրմէն, եւ քահանայութեան եւ վարդապետութեան բարձրացած: Այս անգամ ալ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ 1671 օգոստոս 13-ին Վերափոխման կիրակին (ԿԱՄ. 259), Լեհահայոց Եպիսկոպոս ծեռնադրութելով դեռ եւս կը որկուէր (ԲՌՆ. 219) 1671 օգոստոս 28 կոնդակով (ԿԱՄ. 265), ժողովորդը հովուելու իբրեւ աթոռակալ եւ տեղապահ եւ Նիկոյի մահուընէ Ետքը իբր առաջնորդ հովիւ եւ տեսուչ (ԿԱՄ. 264): Բայց քանի մը օր Ետքը 1671 սեպտեմբեր 1-ին կոնդակով, առաքելական եւ հայրապետական իշխանութեամբ ուղղակի առաջնորդ հովիւ եւ տեսուչ Լեհած Երկրին կանուանուի Թէոդորոսը (ԿԱՄ. 260), որպէսզի իշխանութիւնը Վարէ՛ Հայոց Եկեղեցւոյ կանոնաց համեմատ, զոր Լատինը կը մեկնէ, զի դարձուսցէ զժողովուրդն Հայոց, որ միութեամբն խառնեալ էր յԵկեղեցին Հռոմայ, անդրէն յիշխանութիւն հերձուածող կաթողիկոսին: Փիթու տակաւին Հռոմ չէր հասած, երբոր Թէոդորոս Լեհաստան հասաւ, բայց չուզեց ետ դառնալ, եւ ուղեւորութիւնը շարունակեց: Լոպէլի եւ Պոսիի դիմեցին Լեհաց Միքայէլ Վիսնովսկի թագաւորին (Koributh Wisnoviecki), որ 1669-ին յաջորդած էր իրաժարեալ Յովիաննէս Քազիմիրի, պնդելով մանաւանդ թէ Իլվովի Հայ Եպիսկոպոսը դեռ կենդանի է եւ յաջորդին ընտրութիւնը պահեալ է արքային Լեհահայոց Իլվով մտաւ, բայց այս անգամ անոր դէմ Ելաւ Կերիմովիչ, որովհետեւ ինքն կը տածէր յոյս ընդունելոյ Հռոմէն զյաջորդութիւնն (ԲՌՆ. 220): Գործը պետութեան առջեւը Ելաւ, Թէոդորոս ալ Վարչաւա գնաց, Լեհահայոց բռնած ուղղութիւնը ինքն ալ պաշտպանեց, թէ Հայերը իրենց կաթողիկոսով արդէն միացած են Հռոմի Եկեղեցին հետ, եւ ոչ թէ նոր միութիւն մը կը կնքեն, սակայն հակառակ կողմը զօրացաւ: Առաջարկուեցաւ որ Հռոմ Երայ, բայց յանձն չառաւ, եւ ստիպուեցաւ Վենետիկ իջնայ, անկէ Արեւելք Երթալու համար, եւ ուղղակի Բերիա գնաց: Կը յիշուի թէ Թէոդորոս վերջէն Սպանիա գացած (ԲՌՆ. 221), եւ այնտեղ Դոմինիկեան վաճքը քաշուած ըլլայ հռոմէականութիւն ընդունելով, սակայն Լատին պատմիչն ալ չի հաւատար Թէոդորոսի հռոմէադաւան դառնալուն, եւ կը գրէ թէ մեծի կասկածանաց է գործն, եւ դժուարին է նման հաւատալ (ԲՌՆ. 222): Թէոդորոսի գերեզմանը կը յիշուի Հռոմի մէջ, ուր մեռած է 1700 կետրուար 12-ին (ԿԱՄ. 259): Անգամ մըն ալ ոիտել կու տանք թէ հայադաւանութիւնը, իր թոյլատու եւ լայնախոհ սկզբունքներուն զօրութեամբ, Երեք առաջին ժողոներու դաւանութեան համաձայնող Եկեղեցիները՝ քրիստոնեայ ընդիհանրական Եկեղեցին դուրս չէր սեպէր, որով կրնար անոնց հետ միութեան մէջ հրչակել զինքն: Իսկ Թէոդորոսի Սպանիա անցնելուն պարագաները, եւ անոր վախճանը ուրիշ կողմէ ծանօթ չեն:

1782. ՀՈՈՍԻ ԶԵՈՆԱՐԿՆԵՐԸ

Թէոդորոսի միջադէպը Հռոմը գրգռեց լրջօրէն մտածել Լեհահայերուն Եկեղեցական վարչութեան, Նիկոլի անձին եւ անոր յաջորդութեան վրայ: Մէկ կողմէն խորհուեցաւ լատին

զօրաւոր միաբանութեան մը յանձնել գործը, բայց Թէաթինեանց կարգապետը յանձն չառաւ այդ ծանրութեան ներքեւ մտնել, թէպէտ Փիթու հետամուտ էր խորհուրդը իրագործել: Մտածեցին Դոմինիկեանց ալ դիմել, որոնք մեծ հաստատութիւն ունեին Վարչաւայի մէջ, սակայն սոյն խորհուրդն ալ չիրականացաւ: Նիկոլը չէին ուզեր նորէն ետ դրկել, նկատելով անոր անառակ կենցաղը եւ անհաստատ բնաւորութիւնը եւ երկրիմի ընթացքը, մինչ միւս կողմէն Հայեր հետզիետէ աւելի դժուարութեանց եւ Վտանգներու ենթարկուած լինելով, մինչեւ իսկ Նիկոլի ներկայութիւնը նուազագոյն չարիք կը սեպէին: Հռոմ մտածեց Նիկոլի քով օգնական մը նշանակել յաջորդութեան իրաւունքով, եւ հետզիետէ միտքը դարձուց Հայազգի եւ Իլվովացի հայր Պատրիարքիչ Դոմինիկեան կրօնաւորին, Յովիաննէս Քրիստոսուրովիչ Զամոստիայի աւագերէցին, եւ փոխանորդութիւն վարող Յովիաննէս Կերիմովիչ Եպիսկոպոսին վրայ, բայց չկոցաւ կատարեալ վստահութիւն կազմել: Ամէնքը աչքերնին դարձուցին Վարդան Յունանեան Եւդոկիացի աշակերտին վրայ (ԲՈՆ. 228), որ առաջ Լեհաստանի մէջ Կալանոսի եւ Փիթուի ձեռքին ներքեւ կրթուած, 1670 օգոստոսին Անգելոս Փեվերաթի կրօնաւորին հետ (padre Angelo Peverati) Հռոմ էր դրկուած (ԲՈՆ. 209), եւ երկու տարի աք ի քաղաքական դպրանոցին Հռոմայ զարգանալով, կատարելապէս Հռոմի վստահութեան արժանացած էր (ԲՈՆ. 228): Այդ միջոցին տեղի կունենար Օսմանեանց արշաւանքը Լեհաստանի դէմ Քէօբրիլիովուի հրամանատարութեամբ, որ 1672 օգոստոս 1672 օգոստոս 26-ին Կամենիցը նուածեց, եւ սեպտեմբեր 9-ին Իլվովը գրաւեց (ԺՈՒ. 282): Լոպելի եւ Պոսսի Քրաքովս փախան, դպրոցնին քանդուեցաւ, ախշակերտներ ցրուեցան, եւ պարտաւորեալ Լեհահայերու եւ Իլվովի Հայ աթոռին համար ըլլալիք կարգադրութիւններ յետաձգուեցան (ԲՈՆ. 224): Միջոց ժամանակէն օգտուեցաւ Հռոմ Հայոց պատարագամատոյցը եւ ուրիշ ծիսական գիրքերը ուղղագրել տալու ըստ օրինակի Լատինացւոց, յատուկ յանձնաժողովի մը ձեռքով, որուն կանդամակցէին Ալրիզիոս Փիթու Իլվովի տեսուչը, Սեբաստիանոս Գերմանացի՝ Դոմինիկեան կրօնաւոր մը, Վերոյիշեալ Վարդան Յունանեան, եւ Հռոմի մէջ թարգմանչութիւն ընող Բարսեղ եւ Յովիաննէս քահանաներ (ԲՈՆ. 225): Ասոնց գործը այնչափ աղաւաղ եւ աղճատեալ, եւ լեզուն նորատի իմն լեզու հայկական ըսուելու չափ խճողեալ էր, որ Հռոմ ալ իրեն տրուած տեղեկութեանց իհմնուելով հրատարակութիւնը չարօնեց (ԲՈՆ. 226):

1783. Նիկոլի Վերսարշը

Սակայն միանգամ ընդ միշտ պէտք էր Վերջ տալ Լեհահայոց գործին, ստացուած արդինքը չկրտսնցնելու, եւ զայն հետզիետէ յառաջացնելու համար, մանաւանդ որ յաջորդ 1673 տարւոյ ամարան մէջ Յովիաննէս Սոպիէսի յաղթութիւն մըն ալ տարած էր Օսմանեանց վրայ (ԺՈՒ. 283): Ըստ այսմ 1673 սեպտեմբեր 5ին Փրովականտայի ժողովը յատուկ գումարում ունեցաւ, Փիթուի առաջարկած տասը պայմանները քննելու, որոնք Կալանոսեան աւանդութեամբ եւ շահեցողական հոգուվ կազմուած էին, եւ որոնց առաջինն էր՝ Արգելով Հայոց դարնալ ի միութենէն ի լատինականութիւն (ԲՈՆ. 234): Հայերուն ազգային զգացումները չվիրաւորելու միջոց: Բայց այս

անգամ ալ որոշում չտրուեցաւ: Փիթու հետամուտ էր իլվով դառնալ, իր առաջին աշխատութեանց վստանգուիլը նախատեսելով, եւ Հռոմը կը համոզէր որ Նիկոլը վերադարձնէ, յարմար օգնականի ընկերակցութեամբ, վստահեցնելով թէ ծերունի ոք ամաց իբրեւ ութսնից, եւ այն ալ հոգս ունելով գործոց իւրոց, չի կրնար այլեւս վնասակար դառնալ (ԲՈՆ. 226): Վերջնական որոշումը տրուեցաւ 1673 նոյեմբեր 17-ի ժողովին մէջ, եւ ղեկտեմբեր 2-ին Փիթու Հռոմէ մեկնեցաւ, եւ 1674 փետրուար 1-ին իլվով հասաւ, եւ իսկոյն ձեռնարկեց քանդուած դպրոցը վերաշինել, աշակերտներ հաւաքել, եւ ժողովուրդը հօռմէական պահանջներու համաձայնեցնելու գործը առջեւ վարել, թէպէտեւ մարտ 30-ին Լոպելլիի մեռնելովը՝ Փիթուի օգնական մը պակսած էր (ԲՈՆ. 245): Սոյն միջոցին իլվով նորէն պաշարուեցաւ Օսմանցիներէն, բայց անվնաս ազատեցաւ Սոպիկսիի ձեռքով, որ քիչ առաջ Միքայէլի մահուան վրայ Լեհաց թագաւոր ընտրուած էր (ԺՈՒ. 283): Փիթու կ'աշխատէր Նիկոլի վերադարձն ալ կարգադրել Յունանեանի յաջորդական օգնականութեամբ, ուստի այս մասին Լեհաց արքունիքին հաւանութիւնն ալ ստացաւ, եւ Հռոմի հաղորդեց: Նիկոլ Յունանեանը ձեռնարկեց Եպիփանիոյ անուանական տիտղոսով, եւ անմիջապէս ուղեւորեցաւ, եւ յուլիսին Քրաքով հասաւ մինչ Յունանեան ետեւէն կու զար: Օսմանեանց կրկին իլվովի վրայ յարձակելնուն պատճառով, ինչպէս յիշեցինք, ուղեւորութիւննին յապահեցաւ, եւ հազիւ հոկտեմբեր 2-ին երկուքը միասին իլվով մտան, եւ մեծ հանդէսով ընդունուեցան, եւ 27-ին արքունիք ներկայացան: Փիթու կը յուսար թէ այլեւս Նիկոլ իրեն հրահանգներուն իլու հպատակ կը մնայ, սակայն շուտով սկսան փոխադարձ տժգոհութիւններ, զի ոչ միայն Նիկոլ շուտով ի նախնի կարգ կենցաղավարութեան դարձաւ, այլեւ ազահութեան կեղեքումներով, Լատիններուն նեղութիւն պատճառելով, Յունանեանը անարգելով, եւ նմանօրինակ միջադէպներով առաջին ժամանակները վերանորոգեց: Իր նախկին սիրուիին ալ նորէն իր խնամոց ներքեւ առաւ, զոր ամուսինը լքած էր, տեսնելով որ Նիկոլ յաձախակի այցելութիւն նորա գնայ: Երբոր կինը հիւանդացաւ, Ս. Խաչի վանքին մէջ բնակեցուց, եւ երբոր մեռաւ մեծաւ շքով եւ հանդիսաւորութեամբ եւ բազմածախս ագապաւ յուղարկաւորութիւն կատարեց, եւ Փրանկիսկեանց եկեղեցւոյն մէջ թաղեց: Նիկոլի այդ կինէն ունեցած զաւակներուն համար գրուած է, թէ առ յուի դաստիարակութեանց իւրեանց, ոչ լաւագոյն ինչ լիցին՝ քան զիայր իւրեանց (ԲՈՆ. 28):

1784. Նիկոլի ՄԱՀԸ

Նիկոլ իլվով դառնալէն ետքը հինգ տարի եւս ապրեցաւ՝ խոր ծերութեան հասնելով, բայց եւ խորապէս սուզուելով այն անտեղի կենցաղին մէջ, որուն հետեւեցաւ բոլոր իր երկարակեաց կեանքին եւ երկարատեւ պաշտօնավարութեան մէջ, որ 1626ին Մելքիսեդէկտ ստացած ծեռնադրութենէն (1638) մինչեւ 1681 իր մահուան թուականը (ՉԱՄ. Գ. 643), 55 տարի տեւած է, եւ 22 տարեկան ծեռնադրուած ըլլալով 77 տարեկան մեռած է: Հռոմէականներու մէջ մեծապէս պատուուած է անոր ամուսնը իբր գլխաւոր գործիչ այդ ծեռնարկին: Այլ եթէ լաւ քննէին գործին պարագաները, պիտի չիամարձակէին այդչափ գովել բարձրաստիճան եկեղեցական մը, որ

ընդհանուր գայթակղութեան առարկայ էր իր հրապարակային շնութեան կեանքովը. Եւ առաջնորդարանի մէջ կը պահէր ու կը պատուէր կուսաստանէ խլուած կին մը, Եւ անկէ ստացած երկու ապօրէն զաւակները, Եւ մինչեւ Հռոմ ալ միասին կը տանէր՝ աշխարհի ցուցադրելով ամենայն անամօթութեամբ: Եւ երբ բռնադատեալ կը բաժնուի պունիկէն, ժամանակ անցնելէն ետքը նորէն զայն մօտը կ'առնէ երիտասարդական օրերը վերանորոգելու: Բայց գոնէ հօռմէականութեան հետեւելուն մէջ ուղղամտութիւն Եւ անկեղծութիւն ունենար, զի առաջին դիմումը՝ իր ապօրէն ձեռնադրութիւնը ժողովուրդին բռնութեամբ ընդունել տալու նպատակով սկսաւ, Եւ մինչեւ վերջն ալ ուրիշ արդիւնք չունեցաւ, բայց եթէ դրամական փոխարինութեան ծառայեցնել Եւ իբրեւ վարձկան ծառայ Հռոմի կամքը կատարել, մինչ ժողովուրդէն ալ շահը չդադրեցնելու համար Հռոմի հրահանգներուն ալ սրտով չէր համակերպեր: Մէկ կողմէ Հռոմէ յուրած Լատին պաշտօնեաները կը նեղէր, ժողովուրդին լաւ երեւնալու համար, Եւ միւս կողմէ ժողովուրդը բռնութեամբ Եւ հարստահարութեամբ Եւ կեղեքումներով կը նեղէր Հռոմի հաճոյական երեւնալու համար: Փիլիպոս կաթողիկոսի առջեւ հայադաւան Եւ հայածէս կանոններու կատարելապէս յանձնառու կ'օլլար՝ աթուը ձեռքէ չհանելու համար, իսկ Հռոմի պատուիրակներուն առջեւ ամէն պայմանի հաւանութիւն կը ցուցնէր՝ դիրքը պահպանելու համար: Հռոմայ իշխանութիւնք Եւ պաշտօնէութիւնք, որոնք այդ ամէնը լաւ գիտէին, ինչպէս պատմութեանս ընթացքին մէջ տեսնուեցաւ, չքաշուեցան երբեք այդպիսի մէկու մը ձեռքով նպատակներուն հետեւիլ: յայտնի ցուցնելով որ ոչ կրօնքի սրբութիւնը կամ հաւատքի ուղղութիւնը, ոչ խղճի ճշմարտութիւնը կամ բարոյականի մաքրութիւնն էր դիտուած նպատակը, այլ միայն տիրապետութեան ծգտումը Եւ իշխանութեան տենոը, որուն համար կ'արդարանային ամէն միջոցներ Եւ կը սրբանային ամէն միջնորդներ, բաւական էր որ նպատակին հասցնէին: Բայց եթէ միջոցներ Եւ միջնորդներ իրենց գոյնն ու բնոյթը գործին վրայ ալ կը ցոլացնեն, ինչպէս ուղիղ միտքը կը ցուցնէ Եւ ուղիղ խիղճը կը սորվցնէ, հօռմէականք պէտք է այդ հետեւանքը ճանչնալ իրենց գործին Եւ իրենց նպատակին վրայ ալ, որուն համար գործածուած միջոցներէն քանիները յիշեցինք, քանիներ ալ առաջիկային պիտի տեսնանք:

1785. ՄԵՂՐԵՑԻՆ ԵՒ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐ

Կ. Պոլսոյ աթուին վրայ թողուցինք Ստեփանոս Մեղրեցին, որ 1670-ին նստեցաւ (1767), Եւ խոհական ու խաղաղասէր անձի համբաւ կը վայելէր, Եւ կրցաւ իր ժամանակին վրայ քիչ ու շատ ազդել, որով կուսակցական երեւէներ իր օրով պահ մը լռեցին: Բայց դժբախտաբար հանդարտութիւնը հաստատուն չեղաւ, Եւ ոչ ալ երկար եղաւ իր պաշտօնավարութիւնը, ու 1674-ին վախճանեցաւ: Գերեզմանաքարին վրայ յիշուած 1673 թուականը ետքէն գրուած սխալ մը կը կարծուի (ՉԷԼ. 304): Մահուան պարագաներուն վրայ ընդ աղօս տեղեկութիւն մը կու տայ քէօմիւրձեան, որ Պալըքլը թաղուածներուն կարգը կը յիշէ. Եւ Ստեփանոս Մեղրեցի աստ պատրիկ, կամ պատրիարք, որ լեալ պարտապան՝ Պապաձաֆէրէն հանինք, երկաւուրբք էառ զվախճան (ՉԷԼ. 51): Կ'երեւի թէ պատրիարքարանի օտարներուն ունեցած պարքերուն համար

բանտարկուած է, եւ ազատուելէն երկու օր ետքը մեռած է, հարկաւ սիրտի ցաւէն եւ բանտի նեղութենէն: Նոյն իսկ պատրիարքի մը բանտարկուիլը՝ շփոթութեանց եւ յուզմանց նշանակն է, եւ պարտքին պարագան ու անոր չվճարուիլն ալ իսկոյն այդ միտքին կը տանին: Ասկէ կը հետեւցնենք, թէ Մեղրեցիին վերջին օրերը նորէն ընդդիմագիր կուսակցութիւններ հրապարակ իջած էին, եւ պատրիարքութեան տիրանալու ձիգերը երկողմանի միտումներ բորբոքած: Մեղրեցիին յաջորդը Յովիաննէս մըն է մականունեալ Թօփալ, որ է Կաղ, զոր ոմանք Ամասիացի վարդապետ եւ ուրիշներ Սամաթիացի երեց կը կոչեն (ՂԱՄ. Գ. 715): Տեղերու անունները հնար է համաձայնեցնել՝ ծննդավայրին ու բնակավայրին տարբերութեան պատշաճեցնելով, իսկ աստիճաններն ալ կը համաձայնին, եթէ ըսենք թէ քահանայութենէ ետքը վեղար առած է պատրիարքանալուն առթիւ, որուն օրինակները պակաս չեն: Այդ ենթադրութեամբ Յովիաննէս առաջին քահանայն կ'ըլլայ պատրիարքութեան բարձրացած, ինչ որ շատ արմանք պէտք չէ պատճառէ, երբ կը տեսնանք, որ ոչ կանոնով եւ ոչ օրինաւոր ընտրութեամբ կ'որոշուէր պատրիարք եղող անձը, այլ բաւական էր քիչ մը կուսակիցներ շահիլ, պէտք եղած գումարը ճարել, եւ պետական իրովարտակը գնելով պատրիարքարանին տիրանալ: Այդ բանին կրնար ծգտիլ քահանայ մըն ալ, ինչպէս կը ծգտէր եպիսկոպոս մը կամ վարդապետ մը, մանաւանդ որ այս միջոցին քահանայութիւնը շատ զօրաւոր էր, եւ վեց գլխաւոր եկեղեցիններու աւագերէցներն էին որոնք իրենց քահանայ ընկերներով ամբոխավարութեան դերը կը վարէին եւ աղմուկներ կը յուզէին, ինչպէս տեսանք Աստուածատուր Թըլթըլը (1761), եւ Անդրէաս Ճէհէննէմ-Մէրտիվէնին (1733): Այդ երեցները, որ այս ու այն եպիսկոպոսին կողմը զօրացնելով իրենց ազդեցութիւնը կը շատցնէին, շատ բնական էր որ քայլ մը եւս յառաջելով ուղղակի իրենց համար աշխատէին: Յովիաննէսի պատրիարքութիւնը յանկարծ կը վերջանայ, ինչպէս յանկարծ սկսած էր, եւ պատմական աղբիւրներ չենք գտներ պարագաները բացատրելու: Ասոր օրուան կը հանդիպի Զինիլիհաման թաղի հրկիզուած Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն (1640) վերաշինութեան ձեռնարկը, եւ չաւարտած քանդուիլը (ՂԱՄ. Գ. 715). այլ թէ որչափ ինչ արժանիք ունէր Յովիաննէս վերաշինութեան մէջ, կամ մեղադրանք փլչուելուն մէջ, մեզի անծանօթ կը մնան, միայն կ'երեւի թէ իրեն համար չարաբաստիկ եղաւ փլուզումը, եւ աթոռէն անկումը յառաջ բերաւ: Ուրիշ պարագայ մըն ալ, որ մտադրութենէ պէտք չէ Վրիպի, Մարտիրոս Կաֆացիին անձն է, որ իբր Երուսաղէմի պատրիարք կամ առաջնորդ անունով Կ. Պոլիս կը նստէր, եւ հարկաւ ամտարբեր չէր Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին հանդէպ, զայն իրեն սեփականելու, կամ թէ իր կուսակիցը անոր Վրայ բազմեցնելու նպատակով: Որչափ ալ կարեւոր նկատուի Կաֆացիին ընթացքը այդ շփոթներուն նկատմամբ, սակայն որոշ կերպով ճշդուած չենք գտներ անոր դերը Յովիաննէսի անկումին մէջ:

1786. ԱՆԴՐԵԱՍ ԵՒ ԿՐՊՈՅ

Յովիաննէս տարին չի բոլորեր աթոռին վրայ, եւ իրեն ընդդիմադիր կը տեսնէ ուրիշ երեց մը, որ է ծանօթ Ճէհէննէմ-Մէրտիվէնի Անդրէասը, Թըլթըլեանց ամբոխապետը եւ Կաֆացիին հին բարեկամը (1761), որոնք սակայն այլեւս իրարու բարեկամ չեն մնար, երբ Անդրէաս կը յաջողի

1675-ին Յովհաննէսը տապալել եւ ինքն բարձրանալ, իոդ ալ չընելով վեղար առնել եւ վարդապետ կոչուիլ, որով առաջին անվեղար պատրիարքն եղած կ'ըլլայ: Հարկաւ Կաֆացիին Կ. Պոլսոյ մէջ իբրեւ պատրիարք ճոխանալն, ու ժողովրդական հասոյթներէն լաւ մաս մը իւրացնելն է, որ Անդրէասը գրգռած է անոր դիրքը խախտելու, եւ Կաֆացին իր ազդեցութիւնը գործածած է զայն տապալելու, որով Անդրէաս ալ Յովհաննէսին նման շուտով կը ստիպուի տեղի տալ ուրիշ երէցի մը: Մարտիրոս իր յաջողութեան համար ունէր անշուշտ կաշառի ոյժը, բայց շուտով ուրիշ պարագայ մըն ալ կը հասնէր անոր ձգտումները քաջալերելու: Քէօքրիւիոլլու Ահմէտ փաշա, որ հիւանդ էր արդէն, ուզեց Մէհմմէտ Ղ. սուլտանին ընկերանալ, երբոր սա Լեհերու պատերազմն ետքը Ադրիանուպոլիս կը դառնար, բայց Ճամբան հիւանդութիւնները սաստկանալով 1675 հոկտ. 30-ին մեռաւ Պուրկագի մօտ Գարապիպէրի ազարակին մէջ, 42 տարեկան, բայց 15 տարի մեծ եպարքոսութիւն վարած (ԺՈՒ. 285), եւ իրեն յաջորդեց Գարա Մուսթաֆա փաշա, բնիկ Մարտիրոսի, թագաւորին քեռայրը եւ Քէօքրիւիոլլուին մանկութենէ ընկերակիցը (ԺՈՒ. 286): Մարտիրոս փութաց նոր Եպարքոսը իրեն շահիլ, ուտի պէտք եղած միջոցները ձեռք առաւ իր դիրքն ամրացնելու եւ Երուսաղէմի պատրիարքութեան նոր հրովարտակ ստացաւ, բայց Երուսաղէմ երթալ չփորձեց եւ բաւականացաւ Եղիազարի իբր իր փոխանորդի հրահանգներ դրկել, եւ ինքն Կ. Պոլսոյ մէջ Երուսաղէմ վանքին եւ ուխտին պատկանող հասոյթները հաւաքել: Անդրէաս այդ առթիւ իր ընդդիմութիւնը սաստկացուց, սակայն յաջողութիւն չունեցաւ, զի Մարտիրոս կրցաւ զայն պաշտօնէն վտարել, եւ անոր տեղ իրեն կլու հպատակ, գաւառացի անուս քահանայ մը պատրիարք անուանել տալ, որ էր Կարապետ Կեսարացին, զոր ժողովուրդը հեզնօրէն Տէր Կրպոյ կը կոչէր: Կաֆացին անոր աստիճանը բարձրացուցած ըլլալու համար փութաց վեղար տալ, եւ Տէր Կրպոն Ռաբուն կոչուիլ (ԶԱՄ. Գ. 717): Պատրիարքական փոփոխութիւնը տեղի ունեցաւ 1676-ին վերջին ամիսները, եւ Կարապետ աթոռը պահեց երեք տարիի մոտ մինչեւ 1679, ինչ որ ժամանակին շփոթութիւններուն նայելով Երկարատեւ կրնայ ըսուիլ:

1787. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԱՌԱՋԱՐԿԸ

Կերեւի թէ ընդդիմութեանց գլխաւորներ Կարապետը մէկ կողմ թողած, ուղղակի Կաֆացիին դէմ սկսած էին մաքարիլ, անշուշտ իրենց գրգռութիւնը ու միջոցները ստանալով Եղիազարէն, որուն համար անտարբեր կրնար ըլլալ Կ. Պոլսոյ պատրիարք եղող անձը, բայց կենսական էր Երուսաղէմի պատրիարք անունով գործող Կաֆացին տապալել: Քանի որ Երուսաղէմի առաջնորդ անունով պաշտօն մը բաւական ժամանակէ իվեր ստեղծուած էր զայն ոչնչացնել անհնար էր կառավարութեան առջեւ ալ պաշտօնի փոխանցումն էր՝ ճանչցուած եւ գործածուած եղանակը: Այս պիտի ըլլայ պատճառը որ փոխանակ Մարտիրոսի ստեղծած ինքնահնար պաշտօնին անգոյութեան հետապնդելու, զայն ուրիշի փոխանցելու կերպին են հետեւած Կաֆացիին հակառակորդները, Եղիազարի հովանաւորութեամբ: Առաջին առջեւ նետուողը Ճէհէննէմ-Մերտիվէնի Անդրէասն է, զոր Կաֆացին պատրիարքութենէ հանած էր, բայց 1677-ին

սկիզբները Կաֆացիին պաշտօնը ձեռք կը ձգէ պետական հրովարտակով: Մարտիրոս Եւ Կարապետ միացեալ ոյժերով Անդրէասի դէմ կելլեն, Եւ 1678-ին զայն վար կառնեն, Եւ նորէն Կաֆացին է որ Երուսաղէմի առաջնորդութեան հրովարտակ կը ստանայ: Սակայն Յովիաննէս, նախկին պատրիարք (1785) կը յաջողի զօրանալ Եւ Կաֆացին հալածել, Եւ իրեն սեփականել անոր պաշտօնը, այսինքն Երուսաղէմի առաջնորդի կամ պատրիարքի անունն ու հասոյթը (ՂԱՍ. Գ. 619), որ կրնար Երուսաղէմի փոխանորդութիւն կամ գործակալութիւն ըսուիլ, քանի որ Եղիազար էր որ իսկապէս Երուսաղէմի աթոռին վրայ կը գտնուէր, առանց սակայն որեւէ յարաբերութիւն ունենալու Կ. Պոլիս նստողին հետ: Այս փոփոխութիւնը տեղի ունեցաւ 1679-ին: Սակայն այս անգամ ընդդիմադիրները միայն Կաֆացին հետապնդելով չգործացան: Կրպոյ Ռաբունն ալ պատրիարքութենէ հանելու ձեռնարկեցին: Պատրիարքութեան հետապնդողը այս անգամ աշխարհական մըն էր, Սարգիս անուն, Էքմէքչի մականունեալ, զի բանակին հացի հայթայթչն էր, Եւ աննշան մէկը չէր, բայց փափաք զգալով ինքն վայելել պատրիարքութեան օգուտները, իսկոյն քահանայ կը ձեռնադրուի, Եւ իբր Սարգիս Երէց պատրիարքութեան հրովարտակ կը ստանայ նոյն 1679 տարին, նախընթաց քահանաներուն հետեւողութեամբ, Եւ շնորհիւ այն յարաբերութեանց զոր ունէր պետական շրջանակներու մէջ, գուցէ ալ պատրիարքութեան հետ կը պահէր իր առաջին արհեստը: Չենք ուզեր աւելի դիտողութեանց մտնել ժամանակին կացութեան վրայ, զի պատմուած պարագաներ բաւական են ցուցնել թէ ինչ անկումի հասած էին Եկեղեցին ու Եկեղեցականութիւնը, պատրիարքութիւնն ու ազգութիւնը, կամ մէկ խօսքով Հայութիւնը:

1788. ՂԺՈՒԱՐԻՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Այդ ամէն դժպիի Եղելութեանց լուրերը կը հասնէին Յակոբ կաթողիկոսի ականջը, որ արդէն աչքով ալ տեսած էր Երուսաղէմի (1759) Եւ Կոստանդնուպոլսոյ անցուդարձերը (1763) տեղեկութիւն առած էր Լեհաստանի գործողութեանց վրայ, Եւ իրեն շուրջն ալ Էջմիածինի մէջ պակաս չէին անտեղութիւններ, Եւ հնար չէր որ չի մորմոքեր Եկեղեցատր հայրապետին սիրտը, Եւ չի մտածէր ազդու դարման հայթայթել այդ անկարգութեանց, Եւ ազգային Եկեղեցւոյն հնարաւոր բարեկարգութիւնը պատրաստել: Ամէն միտք շուտով կը յարի այն առարկային՝ որ իր աչքերուն դիմաց կը կանգնի Եւ կաթողիկոսին տեսութեան աւելի մոտ գտնուողները հռոմէական կրօնաւորներն էին, որոնք Հայաստանի մէջ կը տեսնուէին անդստին Ունիթորներու օրերէն, Եւ կը շարունակէին իրենց գործունէութիւնը աւելի կամ նուազ ընդարձակութեամբ, բայց միշտ միակերպ ուղղութեամբ: Ասոնք Երեմն սաստիկ մոլեռանորութեամբ Հայութիւնը ջնջելու Եւ լատինութիւնը տեղը դնելու կը ջանային, բայց բաւական ժամանակէ իվեր աւելի շահեցողական ուղղութիւն մը ընդգրկած էին, Հայոց ազգային զգացումները շոյելով, ընդիհանուր գիծերու մէջ հայկական ձեւերը պահելով, Եւ աստ Եւ անդ բառերու կամ նախադասութիւններու կամ շարժումներու փոփոխութեամբ գոհանալով, միայն թէ պապական իշխանութեան հպատակութիւնը կամ համակերպութիւնը բացարձակ կերպով ապահովուէր, ապագային թողլով աստիճանապէս

յառաջացնել փոխակերպութիւնը: Արդէն բացատրեցինք Դոմինիկեան Փիրօմալլին եւ Թէաթինեան Կալանոսի ու Փիթուի այդ ուղղութեամբ կատարած մերձեցումները: Ասոնց Ետեւէն եկած էին աւելի ճարտար եւ աւելի ճկուն գործիչներ, Յիսուսեան միաբաններ Իզնատիոս Լոյլայի աշակերտութենէն, Եղուիտ կամ Ճիզվիթ (Gesuita) կոչուած: Ասոնք տիրող պետութեան հետ ալ բարեկամութիւն հաստատելու կերպերը գիտին, բնութեան եւ աստղերու գիտութեանց թեթեւ հմտութեամբ իսկ մարդիկներ կը զարգացնէին, բժշկական եւ առողջաբանական դեղերով եւ հրահանգներով ժողովուրոյ կը գրաւէին, եւ այս կերպով Ճամբայ կը բանային իրենց նպատակին համաձայն ներշնչումներ թելադրելու: Պէտք չէ Եւս մոռնալ, որ ինչ ալ ըլլային հռոմէական քարոզիչներուն ներքին սկզբունքները, նենգամիտ ուղութիւնները, սուստակասպաս միջոցները, եւ նորահնար Վարդապետութիւնները, աչքի զարնող արտաքին բարեկարգութիւն մըն ալ կը պահէին, կանոնական ծեւեր ունէին, անձնուարց կերեւէին, եւ մանաւանդ մեծերնուն հրամաններուն անսալու եւ հրահանգներուն հետեւելու ճշդապահութեամբ կը փայլէին, որոնք աւելի կը շեշտուէին Արեւելքի մէջ, ուր կանոնական բարեկարգութիւնը եւ խստապահանց հրամանակատարութիւնը շատ Ետեւ մնացած էին: Եկեղեցական խնդիրներու վրայ մտածողներ պէտք էր խորունկ տպաւորութիւն զգային այդ շօշափելի հակադրութեանց հանդէպ: Արեւմտեան գործիչներ ուրիշ նպաստաւոր գետին մըն ալ ունէին, եւ այս էր Արեւելքի մէջ տեսնուած բանական տիրապետութեան դէմ, զօրաւոր պաշտպանութեան ակնկալութիւնը, եւ նիւթական օգնութեանց առատութիւնը, բան մը ուսկից հնար չէր որ չի շարժուեր ու չի գրաւուեր ամէն Վշտացեալ ու հարստահարեալ սիրտ, եւ ամէն արկածեալ ու աղքատացեալ մարդ:

1789. ՅԱԿՈԲԻ ՂԻՄՈՒՍԸ

Այդ գաղափարներ կը գրաւէին Յակոբ կաթողիկոսի միտքն ալ, որ շատ կանուխէն իր Եկեղեցւոյն դժբախտ կացութեան գիտակից, եւ անոր լաւագոյն կերպարան մը տալու փափաքող, բայց տեղւոյն եւ պայմաններուն պահանջմամբ անձուկ շրջափակի մէջ մնացած, եւ շուրջը տեսածով տպաւորուելու ստիպուած, սկսած էր մտածել, թէ ինչ կերպով արդօք կրնար օտարին վրայ տեսած առաւելութիւնները ազգային տարրին վրայ փոխանցել, եւ ուրիշ Եկեղեցւոյ վրայ իրագործել: Այդ գաղափարը նոր Յակոբին միտքին մէջ: Երբոր առաջին անգամ 1665-ին նա Զմիւնիա Եկար, անկէ Երուսաղէմ, անկէ ալ Կ. Պոլիս Ճամբորդեց (1759), այսպիսի նպատակ մը ունեցած էր: Նա կ'ուզէր Օսմանեան մայրաքաղաքի եւ Եւրոպացւոց հետ յարաբերութեան մտնել եւ ուսումնասիրել, թէ ինչպէս հնար է այդ միտքը իրականացնել, եւ ինչ միջոցներով Արեւմտեան առաւելութիւնները Արեւելեաններուն վրայ պատուաստել: Նա պատրաստ էր այդ նպատակին համար, եթէ հարկ ըլլայ, Արեւմուտք ալ Երթալ, որուն կեղրոնը այն դարուն մէջ Հռոմն էր: Եւրոպացի ուղեւոր մը, որ 1670-ին Զմիւնիայէ Անգլիա Երթալու համար Իտալիայէ Կ'անցնէր, այնտեղ շշուկ մը լսած է, թէ Հայոց առաջին պատրիարքը, իր մի քանի մետրապոլիտների ուղեւցութեամբ, շուտով գնալու է Հռոմ (ԼԵՕ. Ա. 242), բայց թէ քանի մը ամիս Իտալիա մնալով ալ՝ այդպիսի բան մը չէ տեսած: Եւ ինչպէս պիտի տեսնար 1670-ին, քանի որ արդէն 1667-ին Յակոբ

կաթողիկոս եւ դարձած եւ Եջմիածին գացած էր (1764): Մեզի համար շատ դիւրին է այդ կէտը վերլութել: Յակոր կ'ուզէր Արեւմուտքէն օգտուիլ, եւ անոնց ձեռնտութեամբ Հայ Եկեղեցին բարեկարգել եւ Հայ ազգութիւնը բարեզարդել, բայց երբեք չէր ուզեր Հայ Եկեղեցին իր ինքնութենէն հանել եւ ազգը լատինացնել: Իր նպատակին Վրայ հաստատուն, իր ծրագիրին Վրայ ամուր, կաթողիկոսը հարկաւ մասնաւոր տեսակցութիւններ եւ խորհրդաբար բանակցութիւններ ունեցած է Կ. Պոլսոյ մէջ, եւ ասոնց անձագանգն է, որ մինչեւ Խոտալիա Եկեղեցական պետութեան, այսինքն պապական թագաւորութեան մէջ լսուած է, երբ Յակոր Լատիններուն իսկական ծրագիրը իմանալով, ետ կեցած էր իր միտքն, եւ դարձած էր Եջմիածին: Իսկ եթէ Եջմիածին դառնալէն երեք տարի ետքն ալ զրոյցը կը լսուէր Խոտալիոյ մէջ, նշան է որ ոչ խզելով այլ յուսադրելով բանակցութիւնը փակած էր: Իրականութիւնն այն է, զոր Եւրոպացի ուղեւորն ալ լաւ թափանցած էր, թէ Հայոց պատրիարքը նոյնքան հեռու էր մի որեւէ օտար Եկեղեցուն հպատակուելու դիտաւորութեանց, որքան Հայաստանը հեռու է հռոմէական կրօնի աթուից (ԼԵՕ. Ա. 242):

1790. ԷՇՄԻԱԾՆԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Եթէ Յակոր կաթողիկոս հեռու էր Եկեղեցին հպատակեցնելու եւ ձուլելու եւ ինքնութիւնը կորսնցնել տալու գաղափարէն, բայց լքած չէր համաձայնութեան օրինաւոր գետին մը գտնելու գաղափարը, միշտ ենթադրելով որ դիմացինները նոյնչափ ուղղամիտ ըլլան իրենց պահանջներուն մէջ, որչափ ինքն ալ միամիտ էր իր առաջարկներուն մէջ: Յակորի Կ. Պոլիսէ մեկնելէն եւ համաձայնութեան հետապնդութենէն տասը տարիներ անցած էին, եւ Յակորի տակաւին իր առաջին միտքին Վրայ ըլլալուն նշանները կը տեսնենք: Հարկաւ այդ միջոցին մէջ իրեն մօտեցան Հայաստան գտնուող տարբեր միաբանութիւններէ աբեղաներ, հարկաւ Յակոր տեսակցեցաւ եւ խորհրդակցեցաւ բանիմաց եւ բարեմիտ Հայերու հետ, եւ այդ ճիգերու հետեւանքը պէտք է ըլլայ այն յատուկ խորհրդակցութիւնը, զոր կազմեց 1678-ին (ԼԵՕ. Ա. 239), եւ որուն մասնակցեցան վեց Եկեղեցական աստիճանաւորներ եւ վեց աշխարհական անձեր (ԼԵՕ. Ա. 240): Տիրապէս հնար չէ այդ գումարումը ժողով կոչել այն իմաստով, որով կ'իմանանք մենք ազգային ժողովները, զի պաշտօնական ոչ մի հանգամանք չէր ներկայեր, անոր համար մենք ալ խորհրդակցութիւն ըսինք: Այդ խորհրդակցութեան մասին տեղեկութիւնը տուողը, ոչ աղբիւրը կը ցուցնէ եւ ոչ բնագիրը առջեւ կը բերէ՝ որ կարենայինք աւելի ճշդութեամբ խօսիլ, միայն կանխահաս կը տեսնենք այդ խորհրդակցութեան վերագրուած որոշումը, թէ ժողովի վճռում է հպատակութիւն յայտնել պապին (ԼԵՕ. Ա. 239): Համաձայնութեան նպատակով բանակցութեան մտնելու, եւ բացարձակապէս հպատակութիւն յայտնելու միջեւ, մեծ տարբերութիւն կայ, եւ երկուքը իրարու շփոթելու չէ, Յակոբին վերագրելով միտքեր, զորս ունեցած չէ, եւ որոնցմէ միշտ հեռու մնացած է, թէպէտ ամենայն յօժարութեամբ ուզած է համաձայնութեան կերպ մը գտնել եւ այդ միտքին բանակցիլ: Եջմիածինի խորհրդակցութեան մտնող աշխարհականներ Արցախեցի կամ Ղարաբաղցի են եղած, լեռնային գաւառներու խրոխս ժողովուրդին զաւակներ, որոնք աւելի առջեւ ալ յարած ունէին աչուրնին, քաղաքական ազատութեան դիրք մըն ալ ստեղծել, եւ իրենց

գլխաւորն էր ծերումի Պաօշ իշխանը, որուն կողմէն գումարման ներկայ էր իր որդին, Խորայէլ Օրի, զի ծերումին ստիպեալ էր տունը մնալ (ԼԵՕ. Ա. 423): Խորհրդակցութենէն պատգամաւորութիւն մը կազմուեցաւ, որ Արեւմուտք երթալով եղած խորհուրդները պիտի մշակէր, տեսակցէր, բանակցէր, եւ պատշաճը պիտի որոշէր: Յակոբ կաթողիկոս, արդէն ութսնամեայ, չվարանեցաւ անձանք ուղեւորիլ: Նշանակութեան արժանի է, որ պատգամաւորութիւնը նախ Էջմիածինէ Տիղիս գնաց (ԶԱՔ. Բ. 91), պարտքերուն համար հանգանակութիւն բանալու խօսքով, բայց առանց Պարսիկ կուսակալին իմաց տալու: Անշուշտ Վրաց իշխաններուն հետ ալ տեսակցեցաւ, եւ հակառակ Երեւանի կուսակալէ եկած պատուիրակին անսալով ետ դառնալու, ուղեւորութիւնը շարունակեց, Սեբաստիա հանդիպեցաւ, եւ նաւով Կ. Պոլիս անցաւ (ԶԱՔ. Բ. 91): Մենք խորհրդակցութեան ամբողջ գաղտնիքը ձեռուընիս չունինք, ըստ որում գաղտնի պահուած էր ժամանակին ալ, իսկ մէջտեղ կը խօսուէին Եղիազարի հակաթոռ կաթողիկոսութեան, եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին շփոթութեանց խնդիրները, որոնց կարգադրութեան համար կ'ուղեւորէր ծերունազարդ հայրապետը: Նա իր ուղեկից եւ պաշտօնակից ընկերներով Կ. Պոլիս հասաւ 1679 դեկտեմբերին, որ կը ցուցնէ թէ 1678-ին խորհրդակցութենէն ետքը տակաւին զբաղած են միտքերնին հասունցնելու, ատեն մըն ալ Վրաստան մնացած են՝ Վրացիներու հետ համերաշխ գործակցութիւն մը ծրագրելու համար, եւ անկէ ետքը ուղեւորած են Կ. Պոլիս:

1791. ՅԱԿՈԲ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Բաւական հետաքրքրական պէտք է ըլլային կաթողիկոսին Կ. Պոլսոյ մէջ անցուցած օրերուն գործերը, եթէ կանոնաւոր տեղեկութիւններ գրուած ըլլային, կամ մեր ձեռքը գտնուէին: Եղելութեանց արդիւնքն ալ լոյս չի սփռեր, վասնզի ոչ մի գործ չէ լրացած դեկտեմբերէ օգոստոս ութը ամիսներուն մէջ, զորս Յակոբ անցուց Կ. Պոլսոյ մէջ, ուր եւ մեռաւ եւ թաղուեցաւ: Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան մասին գիտցուածը՝ Էքմէքձի Սարգիս Երէցին 1680ին պաշտօնէ հանուելով՝ Կրպոյ Ռաբունին նորէն պատրիարք ըլլալն է, որ շփոթութեանց վերջանալ, կամ աթոռին կանոնական ձեւ մը տալ ըսել չէ, անուս Կեսարացիին պաշտօնի անցնելովը: Միայն կը ցուցնէ թէ Յակոբ կաթողիկոս լաւ յարաքերութեանց մէջ գտնուած է Մարտիրոս Կաֆացիին հետ, որուն պաշտպանեալն էր Կրպոյ: Մարտիրոս նոյն ատեն ամէնէն կարկառուն դէմքն էր Կ. Պոլսոյ մէջ, որ Թօփալ Յովհաննէսն ալ Երուսաղէմի առաջնորդութենէն մերժած, եւ պաշտօնը նորէն իրեն վերադարձուցած էր Խոսրովեան եւ Զահուկեան եւ Արեւելցի խումբերուն օգնութեամբ: Յակորի մօտ իբրեւ մտերիմ խորհրդական կը տեսնանք Երեմիա Զէլէպի քէօմիւրձեանը, որուն անունը ուրիշ անդամներ ալ տուինք, իբրեւ հնուտ եւ ուսումնական, իբրեւ գործիչ եւ խորհրդական անձնաւորութիւն մը: Երեմիա որդի էր Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ քահանայ տէր Մարտիրոսին (ԹՈՐ. Բ. 401), եւ իր ուսումնական զարգացմանը թէ ազգային շրջանկին մէջ եւ թէ կայսերական պաշտօնատանց մէջ դիրք եւ յարգանք կը վայելէր, իբրեւ կարող գրիչ եւ Ճարտար թարգմանիչ եւ Զէլէպի պատուանունին արժանացած: Երեմիա ապարան մըն ալ բացած էր Կ. Պոլսոյ մէջ 1667-ին, որ սակայն Երկար տեւողութիւն չունեցաւ, զի ընդունելութիւն չգտան իր պատրաստած

անհարթ, աղաւաղ եւ մանրագիր տառերը, բաղդատուելով Ոսկանի պատրաստած ընտիր տառերուն հետ (ՀՆԴ. 209): Պէտք է կարծել թէ Երեմիայի հաղորդուեցան էջմիածինիխորհրդակցութեան մէջ հաստատուած գաղտնի տեսութիւնները, եւ անկէ յարմարագոյն խորհրդական մը չէր կրնար գտնել կաթողիկոսը, թէ օտարաց հետ յարաբերութեան մտնելու թէ պետական զգուշաւորութիւնները կարգադրելու, եւ թէ ազգային կազմակերպութեան կէտերը ճշդելու համար: Երեմիայի կը վերագրուի այն խորհուրդն ալ, որով որոշուեցաւ յատուկ հրաւիրագիր որկել Եղիազարի որ Կ. Պոլիս գայ, եւ նոյն ինքն Մարտիրոս Կաֆացին, Եղիազարի հնօրեայ մրցակիցը, հրաւիրակ զրկուեցաւ Երուսաղէմ Եղիազարը համոզելու: Յակոբի կողմէ գրուած հրաւիրագիրին մէջ Եղիազարի տրուած՝ Սիրեցեալդ իմ ի Քրիստոս պատուական եղբայր ընչումը, եւ եկ այսր, եւ խորհուրդ արարեալ զցութ ելս հնարից յօգուտ ազգին՝ առաջարկը (ԶԱՄ. Գ. 718), բաւական են ցուցնել թէ ընդարձակ եւ կենսական խնդիրի մը մասին խորհրդակցութեան կը կոչուէր Եղիազար, եւ Կաֆացիին անձամբ հրաւիրակ երթալը՝ կարեւորագոյն կէտ մը հաղորդելիք ըլլալը կը հաստատէ, Երուսաղէմի մէջ ալ ամէն ակնկալութենէ վեր սիրալիր կըլլան երկու անհաշտ մրցակիցներուն յարաբերութիւնները, եւ Կաֆացին մինչեւ իսկ միջնորդ եւ աղաչաւոր կըլլայ, որ Եղիազար իբր օրինաւոր կաթողիկոս Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն կատարէ (ԶԱՄ. Գ. 719): Քանի որ որոշ տեղեկութիւններ չունինք ձեռուընիս, կը պարտաւորուինք գիտցուած պարագաներու ներքին նշանակութիւնները զննել:

1792. ՅԱԿՈԲԻ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐԸ

Յակոբ դեկտեմբերին հասած էր Կ. Պոլիս, հարկաւ միջոց մը նախապատրաստական խորհրդակցութեանց զբաղեցաւ, եւ մինչեւ որ Կաֆացիին երթալը որոշուի, եւ մինչեւ որ նա Երուսաղէմ ուղեւորի, օրեր անցան, եւ Բուն բարեկենդանը հասաւ, որ 1680 փետրուար 21-ին կիյնար: Մեծապահքը եւ Զատիկը ուխտաւորութեան միջոց էր, եւ Եղիազարի յարմար չէր Երուսաղէմէ հեռանալ, ուստի հրաւիրին պատասխանեց ուխտաւորութեան միջոցին լրանալէն ետքը գալու պատրաստակամութեամբ, եւ հաւանական է կարծել, որ նոյն ինքն Կաֆացին բերաւ Եղիազարի պատասխանը: Ինչպէս նաեւ հետեւցնել, թէ տեսութեանց համաձայնութիւն մը կայացաւ Յակոբի ու Եղիազարի, Մարտիրոսի ու Երեմիայի միջեւ: Անշուշտ այդ միջոցին մասնաւոր բանակցութիւններ ալ տեղի ունեցան Յակոբի կողմէն կարեւոր անձերու հետ թէ ազգային շրջանակին մէջ, եւ թէ պապական ներկայացուցիչներու հետ, որոնցմէ երկու անուններ յիշուած կը գտնենք, Գասպար Կասփարին (Gaspare Gasparini) անուանական արքեպիսկոպոս Կիւլիկոսի եւ պապական փոխանորդ (ԱԶԱ. 127), եւ Փրանկիսկոս Ճիլի (Francesco Gili), Յիսուսեան միաբանութեան մեծաւոր (ԿԱԹ. 164), որոնց հետ հաւանաբար բանակցութիւն տեղի ունեցած է, բայց արդիւնքը բացասական եղած է, եւ ոչ մի գոհացուցիչ հետեւանք գոյացած չէ: ոմանք այդ հետեւանքը կը վերագրեն ներքին անհամաձայնութեան, իբր զի Յակոբի քաղաքական ծրագիրը համակրութիւն չէր գտնում Հայ հոգեւորականութեան մէջ (ԼԵՕ. Ա. 243), սակայն մենք բնաւ պէտք չենք տեսներ այդպիսի մեկնութեան, որ կենթադրէ Յակոբի վրայ յամառ հետապնդում

Եւ կուրորեն համակերպութիւն հռոմէական պահանջներու, մինչ ոչ մի նշան կամ փաստ չկայ մէջտեղ կաթողիկոսին այդպիսի դիտում վերագրելու: Յակոբ մեծ եւ ընդարձակ ծրագիր ուներ: Հայութեան երկու մեծ բարիքներ պատրաստել, արտաքին հովանաւորութիւն եւ ներքին բարեկարգութիւն, եւ այս նպատակին օգտակար կը դատէր Հռոմի հետ համաձայնութիւն մը, բայց ոչ երբեք կը մտածէր Հայ Եկեղեցւոյ ինքնութիւնը ջնջել, Հայ Եկեղեցւոյ ազատութիւնը գոհել, Հայ Եկեղեցւոյ լայնախոհ սկզբունքները ուրանալ, եւ Հայ Եկեղեցին Հռոմի Եկեղեցւոյն ստրկացնել: Նորա տեսութիւնը վեհ եւ բարձր էր, քրիստոնէական ուղղամիտ եւ անխարդախ միութեան գետին մը ստեղծել, եւ անկէ օգտուիլ իր ազգին բարօրութեան եւ իր Եկեղեցւոյն բարեկարգութեան համար: Կ'ընդունինք թէ յոյժ բարեմիտ էր Յակոբ՝ Լատին քարոզիչներուն փաղաքշական խօսքերուն հաւատալով, եւ թէ չափազանց միամիտ էր՝ Հռոմն ալ իր տեսութեանց եւ համոզմանց համաձայն ենթադրելով. բայց բնաւ չենք գտներ նշան մը, որ բացարձակապէս Հռոմի հպատակելու նպատակ ունեցած ըլլայ: Նոյն իսկ ութը ամիսներ Կ. Պոլիս մնացած ըլլալով եզրակացութեան մը յանգած չլինելը, եւ Հռոմ երթալու չձեռնարկելը, նշան են իր ուղղամիտ եւ հաստատամիտ ըլլալուն, եւ նպատակին վրայ ամուր կենալուն:

1793. ՅԱԿՈԲԻ ՄԱՀԸ

Յակոբ կաթողիկոսի ծրագիրին մէջ կար ուղեւորութիւնը մինչեւ Հռոմ ալ երկարելու միտքը, բայց պայմանական էր, որ յուսալից նշան մը տեսնէր իր ուղղութեան համաձայն: Բայց ըլլայ իր միտքին համապատասխան սկզբնաւորութիւն չգտնելը, ըլլայ մայրաքաղաքին մէջ հոգեւորական եւ ազգային խոհական դասակարգերուն դժկամակամութիւնը, ըլլայ Եղիազարի յապաղիլը՝ որուն հետ համամիտ գործելու նպատակ ունեցած էր, անոր կարողութենէն եւ ճարպիկութենէն օգտուելու համար, ըլլայ վերջապէս բանակցութեանց երկարիլը, ասոնցմէ որն եւ ըլլայ բուն պատճառը, կամ թէ բոլորն ալ մասնակի կերպով պատճառ եղած ըլլան, իրականութիւնն այն է, որ Յակոբ Կ. Պոլսէ անդին չկրցաւ անցնիլ, եւ Հոգեգալուստէն ետքը, որ մայիս 30-ին կը հանդիպէր, հիւանդացաւ, եւ որ քան զօր տկարացեալ, ոչ միայն ուղեւորութեան, այլ եւ գործելու անբաւական եղաւ, մինչեւ որ լի աւուրբքը, 82 տարեկան եւ 4 ամսական հասակին մէջ (ԿԱթ. 163), վախճանեցաւ Կոստանդնուպոլիս 1680 օգոստոս 1-ին, կիրակի օր, Վարդավառէն 15 օր ետքը: Յակոբ կաթողիկոսի օթեանը պէտք է Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցին եղած ըլլալ, որ գերեզմանն ալ Բերիայի գերեզմանատան մէջ եղաւ, ի քաղաքն Ղալաթիոյ ի հասարակաց գերեզման, ի տեղի որ կոչի Բէկողլի, ուր ցարդ կը տեսնուի իր շիրիմը Հոգեւոր Տէր անունով Ճանցուած, եւ բարեպաշտներու ուխտատեղի եղած: Յուղարկաւորութիւնը կատարուած է երկուշաբթի օր օգոստոս 2-ին, եւ գերեզմանին վրայ երեք տակ աթոռ հաստատեցին կըսէ պատմիչը, զոր գերեզմանին ներքեւ քար շարելու մասին կրնայինք իմանալ, սակայն ի վերոյ բառը կը թելադրէ, շիրիմին երեք աստիճանով բարձրացած ըլլալուն վրայ իմանալ, ինչպէս որ աչօք իմովք տեսի կը գրէ Զաքարիա Քանաքեռցին (ԶԱԹ. Բ. 91), եւ ինչպէս մենք ալ կը տեսնենք տակաւին: Յակոբ կաթողիկոսի մահուան աօթիւ մտադրութեան եւ քննութեան արժանի կէտն է

անոր անունով տեսնուած մի գիրք, որուն հիմնուելով հռոմէականք գոհունակութեամբ կը հռչակեն, թէ միով աւուրք յառաջ քան զմեռանիլ իւր, ետ թղթով զդաւանութիւն ուղիղ հաւատոյ, ընդունելով ի նմին զայն ամենայն զոր ընդունի հռոմէական սուրբ Եկեղեցի (ՂԱՄ. Գ. 719): Մեր պատմիչներ այսպիսի բանէ մը տեղեկութիւն չունին, այսու հանդերձ կան ոմանք որ կը նդունին, թէ մի այսպիսի դաւանական թուղթ հաւանորէն տուած կը լինի Հայոց Կաթողիկոսը (ԶԱՄ. Բ. 34), բայց մենք այդ կարծիքին պիտի չկարենանք համաձայնիլ:

1794. ՄԱՀՈՒԱՆ ՃԻՇԴ ՕՐԸ

Նախապէս պէտք է դիտել որ Յակոբի մահը օգոստոս 1-ին տեղի ունեցած է, եւ ոչ օգոստոս 2-ին: Իրաւ տապանագիրին մէջ կը կարդանք: Հազար հարիւր քսան եւ ինն Հայոց թվի, երկորդ աւուրք ամսոյն Հռոմայ օգոստոսի, եւ ոչ ամսոյն Հոռոմոց (ԿԱԹ. 165), սակայն այդ արձանագրութիւնը որ անագան գրուած է իհւսնական խալիֆա Ջաքարիայի կողմէ, տապանին բուժիչ ախտից մարմնականի յայտնուելէն Ետքը, շփոթած է թարգման օրը մահուան օրին հետ: Անոր համար տագնապին մէկ անկինը աւելցուցած կայ, թէ Սուրբ հօրու յանգում յեղեւ թվ. Ոճիթ օգոստոսի Ա.: Պատմիչն ալ կ'ըսէ թէ յաւուր՝ յորում հանգուցեալ են զնա ի տապանի, երկուշաբթի պատահեալ (ԶԱԹ. Բ. 91), եւ 1680-ին երկուշաբթին կ'իյնայ Ճշդիւ օգոստոս 2-ին: Արդ Յակոբի բերնով գրուած դաւանագիրը օգոստոս 1 թուական կը կրէ, թէ հայերէն (ԿԱԹ. 164) եւ թէ գաղղիերէն օրինակներու (ԱԶԱ. 128), եւ թէ Յունանեանի մէջ (ՏԱՅ. 112), որով կը հաստատուի, թէ դաւանագիրը ոչ թէ միով աւուրք քան զմեռանել իւր գրուած է (ՂԱՄ. Գ. 719), այլ նոյն իսկ մեռած օրը: Արդ ամէն հետաքնին միտք կրնայ մտածել, թէ ինչ արժէք կրնայ ունենալ 82 տարեկան ծերունիի նոյն իսկ մահուան վայրկեանին տուած յայտարարութիւնը, որ 8 ամիս շարունակ Լատին աբեղաներու հետ ալ շփման մէջ գտնուելով, եւ երկու ամիսէ իվեր հիւանդացած ալ ըլլալով, չէ ուզած եւ չէ մտածած այդպիսի յայտարարութիւն մը տալ, թէպէտեւ անշուշտ իրեն մօտեցող հռոմէականներ այդպիսի գրութիւննը ձեռք անցնելու ջանք ունեցած են: Նոյն իսկ գրուածին պարունակութիւնն ու ոճն ալ, որուն մէջ կը յիշուին 82 տարեկան եւ 4 ամսական ըլլալը, 26 տարի հայրապետութիւն վարած ըլլալը, Կասբարինիի եւ Ճիլիի (1792) ներկայ ըլլալը, եւ ուրիշ շատ երկրորդական պարագաներ, յայտնի կը ցուցնին թէ ծերունի հոգեվարքի գրելուն կամ թելադրելուն կամ մտածելուն յարմար գրութիւն չէ, այլ ուրիշներէ պատրաստուած եւ նեղ վայրկեանին մը մէջ իբր թէ ստորագրել տրուած գիր մըն է: Եթէ բնագիրը մէջտեղ ըլլար, կրնար նոյն իսկ ստորագրութիւնը զնուիլ, թէ ութսունամեայ հոգեվարքին դողդոցուն մատերէն ելած կրնա՞յ ըսուիլ: Հետեւաբար երբէք արժէք եւ նշանակութիւն ունեցող գրուած մը չի կրնար ըսուիլ այդչափ ալ հռոմէականք՝ պայծառ ու լուսաւոր հաւատոյ դաւանութիւն (ԿԱԹ. 163), կամ ջերմեռանդութեամբ ճանցուած ու ընդգրկուած դաւանութիւն (ԱԶԱ. 125) տեսնան այդ կեղակարած գրութեան մէջ:

1795. ՎԵՐԱԳՐՈՒԱԾ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բայց պէտք է ուրիշ կարեւոր կէտ մըն ալ նկատողութեան առնել: Յակոբի դաւանագիրին թէ

հայերէնը (ԿԱԹ. 163) եւ թէ գաղղիերէնը (ԱԶԱ. 125), Հռոմի դաւաններէն հանուելով իբր թէ բառական եւ տառական ճշդութեամբ իրատարակուած են հռոմէականութեան պաշտպաններէն: Այդ հայերէնը երեսունուեօթը տողի ընդարձակութիւն ունեցած ատեն, գաղղիերէնը իննսունուիհնագ տող գրուած մըն է, եւ ըսել թէ այս երկուքը՝ իբր իսկական բնագիր եւ իբր նոյն վաւերագիր առջեւ կը բերուի: Կը սիրեն կարծել թէ ընդարձակ թարգմանութիւն ըսելով (ԿԱԹ. 164) կրոնան արդարացնել եւ իբր վաւերական եւ պաշտօնական ներկայացնել այդ տեսակ խարդախն խեղաթիւրումները: Ընդհակառակն ամէն խղճամիտ քննադատ կրոնայ համարձակ ըսել, թէ երկու կեղակարծ գրուածներ են, ճարտար հռոմէականներէ պատրաստուած, եւ իբրեւ իրենց յաջողակութեան արդիւնք պապութեան ներկայացուած, փոխադարձ վարձքին կամ գովեստին արժանալու համար. քանի որ իրենց երկար բանակցութիւններով արդիւնք մը ձեռք չէին կրցած ձգել, եւ դիւրին միջոց մըն էր՝ այլեւս ձայն հանել չկրցող հանգուցելոյն բերանը ուզած խօսքերնին դնել: Մանաւանդ որ այսպիսի բան մը, եթէ իրօք տեղի ունեցած ըլլար, պէտք չէր անծանօթ մնար կաթողիկոսին շուրջը գտնուողներէն, մանաւանդ թէ պէտք էր որ հանրութեան մէջ ալ լսուէր, եւ իրաքանչիւրին ձգտումներուն համեմատ գովասանքի կամ մեղադրանքի նիւթ ըլլար, եւ ազգին մէջ շշուկ տարածուէր եւ շփոթութիւն ծագէր, եւ ոչ թէ բոլորովին անծանօթ մնար, եւ հայրապետը իբր հաւատարիմ ուղղափառ հայադաւան պատուուէր եւ գովուէր, օրինաբանուէր ու բարեբանուէր, եւ սրբութեան համբաւով փառաւորուէր: Մինչ ամէն ազգային յիշատակարաններ եւ պատմութիւններ բացարձակապէս կ'անգիտանան այդպիսի եղելութիւն մը, որ շատ կարեւոր միջադէա մը պէտք էր կազմէր, եթէ իրական ըլլար: Հարկ կը զգանք նաեւ մտադրութիւն իրաւիրել գաղղիերէնին մէջ տեսնուած անճշդութեանց վրայ, որ ընդունելով հանդերձ թէ մահուանէ քանի մը վայրկեան առաջ գրած է այդ դաւանագիրը, եւ անոր կաթողիկոսութեան քսանուվեցերորդ տարին է, զայն եօթանասուն տարեկան եւ չորս ամսական կը հաշուէ (ԱԶԱ. 126), եւ 1670 տարին թուական կը դնէ (ԱԶԱ. 128) 1680-ին կատարուած մի բանին, որ տպագրական սխալ ալ չէ, վասնզի յառաջ բերող հեղինակն ալ իբր 1670 տարւոյ վաւերագիր կը ներկայացնէ (ԱԶԱ. 124): Այս այսպէս ըլլալով հանդերձ՝ երեք տարի ետքը 1673-ին իբր Յակոբէ ի կենդանութեան գրուած գիր մըն ալ կը յիշէ, եւ հասցէն աւելի բան մը յառաջ չի բերեր (ԱԶԱ. 128), որով նամակի հասցէի մըն ալ հաւատոյ դաւանութեան զօրութիւն վերագրած կ'ըլլայ: Ըստ այս տրուած բացատրութիւններէն ետքը շատ կը նուազի, լաւ եւս կը ջնջուի, այդ տեսակ գիրերու կարեւորութիւնը, որոնք կեղակարծ ձեռքերով Հռոմ կը դրկուէին, իսկ իրենց բուն տեղը ոչ իրականութիւն ունէին եւ ոչ հետք կը թողուին:

1796. ՄԱՀՈՒԱՆԵ ԵՏՔԸ

Յակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսին անձնաւորութեան եւ արժանիքին վրայ շատ եւս խորհրդածել պէտք չենք տեսներ, քանի որ պատմութեանս կարգին քանիցս դիտողութիւններ ու նկատողութիւններ ալ յառաջ բերինք իր գործերուն վրայ: Ութսնամեայ անցուցած եւ ծանրծանը արկածներու մէջ յոգնած ծերունի մը, երբոր առոյգ երիտասարդի պէս ձեռնարկներէ եւ

ուղեւորութիւններէ չի քաշուիր, տարօրինակ հոգույ զօրութեամբ ճոխացեալ կերպարան մը կը ներկայացնէ ըստ ինքեան: Յակոր նախանձայոյգ Եկեղեցական եւ նախանձախնդիր հայրապետ մը լինելով հանդերձ, իր մտադրութիւնը կը սեւեռէ ոչ միայն կրօնական եւ կրթական բարեկարգութեանց վրայ, այլեւ ուշադրութիւն կը դարձնէ ազգին ապագային վրայ, եւ անոր կենցաղական ու քաղաքական վիճակն ալ իր ջանքերուն առարկայ կ'ընէ, եւ դուրսէն հովանաւորութիւններով ու նիւթական օգնութիւններով կը խորհի ազգին անկեալ կացութիւնը բարձրացնել, եւ արկածեալ վիճակը երջանկացնել: Յակոր այդ նպատակով բանակցութիւններու ալ կը մտնէ, համամիտներ կը ձարէ, խորհրդակցութիւններ կը կատարէ, եւ պէտք է որ նշանակելի միտք մը եւ գնահատելի սիրտ մը ձանչցուի: Եթէ իր ծրագիրը չարդիւնաւորուիր, այն ալ դարձեալ իրեն համար արժանաւորութեան փաստ մըն է, զի խոհական չափաւորութեամբ դիտէ զիջողութեանց սահմաններն ալ ձշել, եւ չ'ուզեր անոնք անցնիլ՝ իր Եկեղեցւոյն ինքնութիւնը եւ իր ազգին խսկութիւնը ոտնակոխ ընելով: Ժողովուրդը, որ ստէպ իր յարգանքը կը կշռէ, ոչ այնչափ բարձր միտքերու տեսութիւններով, որչափ զգալի բարութեան ու առաքինութեան, պարկեշտութեան ու բարեպաշտութեան պարագաներով, ամէնէն զօրաւոր վկայութիւնը տուած է իր հայրապետին, անոր գերեզմանը ուխտատեղի ձանչնալով մահուան առջի օրերէն սկսելով, եւ անկէ ակնունելով եւ ընդունելով Երկնային շնորհաց պարգեւներ: Քանաքեռցին կը վկայէ, թէ Յակորի գերեզմանը առնէ սքանչելիս եւ բժշկութիւնս, եւ որովհետեւ Երկուշաբթի եղած է թաղման օրը, յամենայն Երկուշաբթի առնեն պատարագ քահանայքն Ղալաթու, եւ գնան ի գերեզմանն հայրապետին, զի ժողովուրդը գան յուխտ եւ օրինեն զգերեզմանն, եւ տան խաչիամբոյր: Եւ կը յաւելու թէ եւ ես գնացի անդ եւ ետու պատարագ առնել (ԶԱՔ. Բ. 91): Այդ առթիւ կը պատմէ թէ նշանաւոր Տաճիկ մը, իշխան մեծ առաջի վազորին, Փիր Եաղուափի այսինքն Յակոր կաթողիկոսի հրաշքով անդամալութութենէ բժշկուելով, անոր գերեզմանին ծառայութիւն կ'ընէր (ԶԱՔ. Բ. 92): Յակորի գերեզմանին ուխտաւորութեան սովորութիւնը մինչեւ այսօր կը շարունակէ՝ Հոգեւոր-Տէրի անունով, բայց շաբաթ օրեր. թէպէտ չենք գիտեր թէ Երբ փոփոխուած է սկզբնական Երկուշաբթի օրը: Գուցէ ամենօրեայ պատարագի հին սովորութեան դադրելուն, եւ շաբաթ օրեր պատարագ մատուցանելու նոր սովորութեան հետեւողութեամբ: Հոգեւոր-Տէրին գերեզմանը մեծ հռչակ ունեցաւ վերջերս Բերիայի գերեզմանատունին գրաւումը արգելելով, Երբ որոշում տրուեցաւ զայն մերձակայ զօրանոցին մարզանքի հարթավայր դարձնել: Եւ այս օրերս ալ (1912 մարտ) նորէն նկատողութեան առարկայ դարձաւ, Երբ անոր մօտը ամփոփեցան այն ոսկերուտիքը, որոնք հանուեցան գերեզմաննոցին Երկայնքին վրայ ետ քաշուած մասէն, զոր պէտք եղաւ քաղաքապետութեան յանձնել, Բանկալթի կոչուած մեծ փողոցը ընդարձակելու համար:

1797. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Յակորի ուղեկից եւ գործակից Եղող պատգամաւորութեան Երեք Եպիսկոպոս եւ Երեք աշխարհական անդամները (ԶԱՄ. Բ. 34). իրենց պաշտօնը վերջացած նկատեցին կաթողիկոսին մերնելովը, եւ որոշեցին ետ դաշնալ: Աշխարհականներէն մէկը միայն, Պռօշ իշխանին որդին

հսրայէլ Օրի՝ ետ չի դարձաւ, այլ ճանապարհը շարունակելով դարձաւ Վենետիկ, եւ անկէ Գաղղիա, զինուորութիւն սովորելու համար (ԼԵՊ. Ա. 243), առաջինը ըլլալով Հայերու մէջ շատոնց մոռցուած ասպարէզին հետեւիլ: Վերջին ատեններ՝ միայն ապարան բանալու կամ կրօնաւոր ըլլալու կամ առեւտուր ընելու համար՝ Հայեր Երոպա կ'անցնէին: Երբոր Յակոբ կաթողիկոս Կ. Պոլիս կը հիւանդանար եւ կը վախճանէր, Եղիազար արդէն Երուսաղէմէ մեկնած էր, իր խոստման համաձայն, եւ Կ. Պոլիս մօսեցած ատեն լսեց Յակոբի մահը, եւ չուզեց յառաջել, Ճամբան փոխեց եւ Երուսաղէմ դարձաւ (ՉԱՄ. Գ. 179): Յակոբի մեռնելովը ոչ միայն կը դադարէր Կ. Պոլիս գալուն նպատակը, այլեւ Եղիազարի դիրքը կրնար անակնկալներու հանդիպիլ, գուցէ եւ վնասուիլ, մինչ Երուսաղէմի մէջ կազմուած դիրք մը ունէր, եւ այնտեղէն տիրաբար կրնար իր գործերը կարգադրել, ունեցածը պահել, գուցէ եւ լաւագոյն դիրք մըն ալ կազմել: Կաթողիկոսը աթուէն հեռու մեռած ըլլալով, Էջմիածինի միաբանութիւնը առիթ չունեցաւ, կամ թէ չհամարձակեցաւ, քանի մը օրուան մէջ յաջորդն ընտրել եւ նստեցնել, ինչպէս եղած էր Յակոբի ընտրութեան ատեն (1723): Ներքին կառավարութեան գլուխը մնաց Ստեփանոս Իվովցի Եպիսկոպոսը, որ Յակոբի մեկնած ատեն իբր փոխանորդ նշանակուած էր, եւ մեռնելէն ետքը տեղապահ նկատուեցաւ (<ՂՊ. 296): Միաբանութիւնը խոհական ուղղութեամբ սպառեց որ Կ. Պոլսոյ հետ համաձայն կերպով գործէ: Բայց այնտեղ ալ բաժնուած էին կարծիքներ, եւ գլխաւոր խնդրոյ կէտը Եղիազարի անձն եւ անոր հակաթոռ կաթողիկոսութեան դիրքն էր, որուն աւելի գործունէութիւն եւ ընդարձակութիւն տալ սկսած էր Եղիազար Յակոբի մահուանէ ետքը: Մայրաքաղաքին մէջ բազմաթիւ ազդեցիկ կուսակիցներ ունէր, որոնք առիթը նպաստաւոր կը գտնէին անոր ծգտումներու գոհացում տալ, եւ պէտք է ըսել թէ Յակոբ կաթողիկոս իր վերջին անգամ Կ. Պոլիս գտնուած ատեն շատ մեղմ կերպով սկսած էր խօսիլ եւ վարուիլ Եղիազարի նկատմամբ, մինչեւ իսկ շատ հաւանական է, որ ինքն տեղի տալու եւ հրաժարելու մտադիր էր, մանաւանդ եթէ այդ նպաստաւոր ըլլար իր մեծ գաղափարին: Արդէն բացատրեցինք Վերջին հրաւիրագիրին ոճը եւ Կաֆացիին հրաւիրակ յդուելուն կէտերը (1791): Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան աթուին վրայ կը գտնուէր Կրպոյ Ռաբուն (1791), որ թէպէտ 1680 տարւոյն մէջ, Յակոբի մահուանէ քիչ ետքը պատրիարքութեանէ հեռացուած էր, եւ Թորոս Կոստանդնուպոլիսեցի, Քէօմիլրձեանէ Մորոս կոչուած Երէցը (ՄԽԾ. 29) աթուը գրաւած էր (00. ՕՐԱ. 111), սակայն Կրպոյ 40 օրէն կրցած էր զայն տապալել, եւ Երկրորդ անգամ պատրիարքութեան բարձրանալ (ՉԱՄ. Գ. 721): Կրպոյ յայտնի համամիտ կը տեսնուէր Եղիազարի կողմին, եւ Էջմիածինի հետ ալ բանակցութիւնը կը շարունակէին 1681 տարւոյն ընթացքը: Անհնար էր որ ինքն Եղիազար ալ իր մասին պէտք եղած ճիգերը թափած եւ միջոցները գործածած չըլլայ: Վերջապէս Մայրաթուոյ միաբանութիւնն ալ համոզուեցաւ, որ թէ Եկեղեցւոյ խաղաղութեան տեսակէտէն, եւ թէ միաբանութեան նիւթական օգտին տեսակէտէն, նպաստաւոր էր Ճարտար ու կարող եւ ունեւոր Եղիազարին Էջմիածին գտնուիլը: Ուստի հաւանեցան այդ որոշման, Պարսիկ կուսակալն ալ համոզեցին, եւ Պարսիկ արքունիքին հրովարտակն ալ ստացան, եւ այս կերպով աթուին յաջորդութեան խնդիրը

լուծուեցաւ 1691 յուլիսին, տարի մը վարանոտ վիճակէ ետքը, բայց դեռ բաւական ատեն անցաւ, մինչեւ որ Մայրաթոռը իր նոր գահակալը տեսնար:

1798. ԿԱՐԾԵՑԵԱԼ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԸ

Այսպէս է սովորական աղբիւրներէն քաղուած պատմութիւնը, սակայն վերջին օրերուն մէջ Երուսաղէմի մատենադարանապետ Մեսրոպ Նշանեան վարդապետ, պարապութեան միջոցին համար Սահակ անունով կաթողիկոսի մը խնդիրը մէջտեղ հանեց (12. ՏԱԾ. 369): Նա գտեր է որ 1680 օգոստոս 10-ին, այսինքն Յակոբի վախճանէն ինն օր ետքը գրուած նամակին մը մէջ, Երկու վարդապետներ՝ Գրիգոր Կեսարացի եւ Աստուածատուր՝ Կ. Պոլիսէ Երուսաղէմ գրեր են թէ Յակոբ իրեն յաջորդ ցուցած է զիսահակ վարդապետն, եւ թէ նոյն ինքն Եղիազարի եւ Մարտիրոսի Կաֆացիին յանձնարարած է հոգալ զայս: Իսկ Քէօմիւրձանն Յակոբի Վրայ գրած ողբին մէջ տեղ մը ըսեր է, թէ զկտակ արարեալ, գտէր Սահակն ընտրեալ է: Ուրիշ տեղ մըն ալ գրեր է, թէ Եջմիածինի մէջ զիսահակ սուրբ հայրապետն մեծարեն յաթոռն սուրբ նախնի, եւ մեզ գիր մխիթարեանց օրինութեամբ նորոգ ժամանի (12 ՏԱԾ. 370): Բայց խնդիր է գիտնալ թէ այդշափը կը բաւէ՝ արդեօք նոր անուն մը աւելցնելու հայրապետական ցուցակին մէջ: Մեր տեսութեամբ Յակոբի կտակը փափաք մըն է եւ ոչ Եղելութիւն, եւ իրականութեան փաստ չէ, քանի որ Յակոբ ինքն ալ գործը նախատեսած է, եւ հաւանած է որ զով ոք կամին ընտրեալ դիցէն յաթոռն (12 ՏԱԾ. 369): Կը մնայ մեկնիլ Եջմիածինի րաբունեաց խնդիրն գործը, որ Սահակը մեծարեն յաթոռն, եւ անկէ եկած՝ գիր մխիթարանաց օրինութեամբ ըսուածը (12 ՏԱԾ. 370): Սակայն պէտք չենք զգար, մեծարեն ըսուածը օծում իմանալ, եւ գիր մխիթարանաց ըսուածը, հայրապետական անդրանիկ կոնդակ իմանալ: Միաբանութիւնը կրնայ պատույ ցոյց ըրած ըլլալ, եւ Սահակը իբր հայրապետութեան տեղակալ ճանչնալ, եւ Կ. Պոլիս ալ մխիթարութեան գիր որկել Յակոբի մահուան Վրայ, բայց թէ Սահակ եւ թէ միաբանութիւն իրաւամբ սպասած կըլլան, որ տիրող Երկպառակութիւնը եւ հակաթոռութեան կնճիռը փակուի, եւ այնպէս պաշտօնական ծիսակատարութեանց անցնին: Այս բանին ստուգութիւնը կը քաղենք, Կաֆացիին Եջմիածին լուր որկելէն, որ մի գուցէ թարց հարցանելոյ այսր կողմանց առնէք կաթողիկոս (ԶԱՔ. Բ. 106): Տարի մը Ետքն ալ, 1781 յուլիս 21-ին, միաբանութեան Եղիազարի գրած նամակին մէջ Սահակի անուն չկայ, եւ աթոռը բոլորովին դատարկ ցուցուած է (ՍՏՈ. 111): Եթէ Սահակի մը Եջմիածին կաթողիկոս նստած ըլլալը ստոյգ ըլլար, պէտք չէր զայն լոեր Քանաքեռցին, եւ ոչ ալ զայն պիտի զանց ընէին Երեւանեցին եւ Շահիսաթունեան, որոնք կաթողիկոսներու յաջորդութիւնը կազմած են Եջմիածինի դիւանին եւ յիշատակներուն հետեւողութեամբ, եւ Սահակի գրիութիւնն իսկ կանգիտանան: Հետեւապէս Քէօմիւրձեանի ողբին անորոշ մէկ բացատրութիւնը բաւական չենք սեպեր նոր կաթողիկոս մը հաստատելու, եւ զայն անմիջապէս թուահամարի ներքեւ ալ առնելու, ինչպէս կաձապարէ ընել Նշանեանը (12 ՏԱԾ. 371): Սահակի անունը ընդունողներ, պէտք էր նախապէս պատմութենէ ստուգէին թէ ով ոք էր այդ Սահակը, որ թերեւս ամէնէն առաջ տեղապահութեան կոչուած Սահակ Մակուեցին ըլլայ (1759), յետոյ Ասրպատականի առաջնորդ, ուսկից ետքը

Մատթեոս Եղայ տեղապահ, եւ վերջին անգամ ալ Ստեփանոս Իլվովացին էր այդ պաշտօնը վարողը (1797): Ասկէ զատ պէտք էր պարզել թէ ինչպէս դադարեցաւ, եւ ի՞նչ հանգամանքներով ինքն մերժուեցաւ որ Եղիազարի տեղ բացուի: Առաջաւելն յառաջ բերուած վկայութիւններէ կրնար քաղուիլ, թէ Սահակ՝ որ Յակոբի կողմէն կաթողիկոսացու ցուցուած էր, Մայրաթոռոյ տեղակալութիւնը վարողն էր Յակոբի մեկնելէն Ետքը, թէպէտ Իլվովցին յիշուած է իբրեւ տեղապահ, կամ թէ Աստրապատականէ տեղապահութեան կոչուեցաւ Յակոբի մահուանէ Ետքը: Մեր պատճառաբանութեան Եզրակացութիւնը կը հաստատեն ուրիշներն ալ, թէ Սահակ առաջնորդ Աստրապատականի, Յակոբէ ցուցուեցաւ մահուընէ 10 տարի առաջ, բայց չընտրուեցաւ, եւ թէ ինքն ալ կը սուկար այս աստիճանէ իբրեւ ծանրակշիր բեռէ մը: Այս առթիւ նորէն Սահակն ալ Եռանդուն կաթոլիկ ցուցնելու ջանքեր կը կրկնուին (12. ԱՍՍ. 579), սակայն Սահակ ալ Յակոբի նման, առանց իր հայադաւանութիւնը զոհելու՝ զինքն ընդհանուր Եկեղեցւոյն միութեան մէջ ձանչցող մը Եղած կ'ըլլայ:

1799. ՄԽԻԹԱՐ ՎԱՆԵՑԻ

Եղիազարի օրինաւոր կաթողիկոսութեան միջոցին չանցած, պէտք է որ մեր սովորութեան համատ քաղենք վերջին ժամանակամիջոցին նահատակուած նոր վկաներուն յիշատակները եւ ուրիշ ազգային Եղելութիւններ՝ որոնք ընդհանուր պատմութենէն անջատ կը մնան: Ժամանակագրական կարգով նախ յիշենք Մխիթար Վանեցին, որ խելօք, կորովի, քաջաբան, ծիավար, զինախաղաց, եւ ուժնդակ երիտասարդ մըն էր, եւ այս պատճառով այլազգի իշխաններէն եւ զինուորականներէն ալ սիրուած (ՂԱԿ. 421): Օր մը որ Մխիթար տանը մէջ երգով ու քնարով ուրախական ակումբ մը ունէր, այլազգի տղաներ տունը կը պատեն եւ անհանգիստ կ'ընէն: Մխիթարին հայրը ցրուելու կ'ելլայ, իսկ տղաքներ անոր կը զարնեն: Մխիթար բարկանալով Ետեւէն կ'իյնայ, եւ ոչ միայն կը հալածէր, այլ հայույթեամբ անարգէր զիաւասու եւ զօրէնս տղայոց, եւ չէր ալ լոեր երբոր Տաճիկներէն ոմանք իրեն կ'ազդարարէին: Կրօնամոլ խունք մը զինքը ձերբակալելով կը բանտարկէ, Եկնիչէրիները կ'ազատեն, եւ միջոց մը իրենց մօս պահելէ Ետքը կ'արձակեն: Սակայն կրօնամոլներ նորէն կը ձերբակալեն եւ դատաւորին կը տանին, բայց սպանութեան իրաման չելլալուն, կապեալ զձեռն եւ գլուխ ի բաց եւ բոկոտն քաղաքին մէջ կը պտտցնեն՝ ծեծելով, նախատելով, տանջելով, եւ ուրացութեան ստիպելով որ ազատի: Մխիթար արիութեամբ կը մերժէր, մանաւանդ թէ իր քրիստոնէութիւնը կը փառաբանէր առանց միտք դնելու ազգականներու եւ բարեկամներու առերեսս ուրացութեան յորորներուն, ոչ ալ կուսակալին խոստումներուն: Մխիթար հանապազօր նորոգուած ձաղանքէն եւ տանջանքէն չէր տկարանար, մինչ որ օր մըն ալ ոմն չարագոյն ի սուխտոցն, այսինքն է կարդացողներէն մէկը առաջին սուրով կը զարնէ, ընկերներն ալ կը հետեւին, եւ փողոցին մէջ կը սպաննեն, ոտքը չուան անցնելով քաղաքէն դուրս կը քաշկռտեն, եւ դիակը կը քարկոծեն եւ քարերու ներքեւ կը ծածկեն: Մխիթարի նահատակութիւնը տեղի ունեացաւ 1656 նոյեմբեր 12-ին,

Եւ միւս օր հրաման ստանալով մարմինը հանդիսով թաղեցին ի դիրս Հայոց (ՂԱՎ. 424): Մխիթարի մահուան թուականը, հայկական տարեթիւով 1105 գրուած ըլլալուն, եւ այդ տարւոյ ամանորը 1655 հոկտեմբեր 9-ին իյնալուն, ոնանք Մխիթարի նահատակութիւնը 1655 նոյեմբեր 12-ին կը դնեն (ՆՈՐ. 472). սակայն չենք կարծեր թէ պատմիչը ճշդութեամբ միտք դարձուցած ըլլայ հնաւանդ ամանորին, քանի որ ամսաթիւն ալ հայկականով չէ գրուած:

1800. ԱՒԵՏԻՍ ՈՍՏԱՆՑԻ

Ուրիշ Վասպուրականցի նահատակ մըն ալ Աւետիս Ոստանցին է, որ աղքատ շինական ըլլալով, ապրուստի կարօտութենէն Աղբակ Բաբլասան գիւղը կը փոխադրուի ընտանեօք, եւ Լոռիքան բերդի տէր Բաքտար քուրդ իշխանին ծառայութեան կը մտնէ (ՂԱՎ. 425): Իր այլազգի ծառայակիցներ, նախանձեալ ընդ նա, սուտ ամբաստանութիւն կ'ընեն իրենց տիրոջ, թէ Աւետիս մահմետական ըլլայ խոստացած է, բայց Բաքտար ականջ չի կախեր: Ասոր վրայ կը դիմեն գլխաւոր իշխան Խուսրէվ փաշային, եւ երբ այն ալ Աւետիսը հարցուփորձելով զրպարտութիւն ըլլալուն կը համոզուի եւ կարեւորութիւն չի տար, այս անգամ իրենց հաւատակիցներու մոլեռանդութիւնը կը գրգռեն, որոնք կ'առնեն բռնի իրենց հետ կը տանին Աւետիսը, եւ առաջ պատիւներով, զգեստներով եւ համադամներով կը փորձեն շահիլ որ ուրանայ. եւ երբ կը մերժէ, սպառնալիքներու կը ձեռնարկեն, եւ սուրերու ծայրերով մարմինը կը ծառկեն, այնպէս որ մարմինին վրայ ոչ մնաց ձեռնչափ տեղի մի անծակ, եւ բոլորովին արիւնլուայ Փիզանի հրապարակը կը տանին ու կը գլխատեն 1656 մարտ 20-ին: Մարմինը իշխանէն յանձնուեցաւ եղբորը Թափառուկ Ոստանցիի, որ Եկեղեցական արարողութեամբ թաղել տուաւ Առակ գիւղի գերեզմաննոցը (ՂԱՎ. 428):

1801. ԳԱԲՐԻԵԼ ՂԱԼԱԹԻԱՑԻ

Գաբրիէլ Ղալաթիացի էր ծննդեամբ, թէպէտ ծնողքը Տիվրիկի Խուռանավիլ գիւղէն էին: Գաբրիէլին եղբայրը տաճկացած եւ Եէնիչէրի գինուոր էր, Գաբրիէլն ալ անոր կ'այցելէր մերթընդմերթ, եւ այդ կերպով ինքն ալ համակերպեցաւ թվատուիլ եւ Եէնիչէրի գրուիլ, եւ Կրէտէի պատերազմներուն մէջ ալ գտնուեցաւ: Սակայն սիրտը հանդարտ չէր, քրիստոնէութեան դաշնալու համար Եւրոպա կը փախչէր, եւ 12 տարի այն կողմեր կը շոջէր: Ս Յակոբ առաքեալի եւ Ս. Պետրոս ու Ս. Պողոս առաքեալներուն ալ ուխտի կ'երթար (ՆՈՐ. 484), որ ըսել է Սպանիոյ Քօմիոսքէլլա եւ Խուալիոյ Հռոմ քաղաքները կ'այցելէր: Բայց միշտ խիղճը կը խայթէր, ուստի ուրացութիւնը եւ տուած գայթակղութիւնը քավելու փափաքով Կ.Պոլիս կը դառնայ 1662 օգոստսին: Քիչ մը ատեն ծնողած տունը փակուած կը մնայ Ղալաթիա, եւ սեպտեմբեր 14-ին Խաչվերացի օրը կ'երթայ ի գերեզմանս Հայոց (ՆՈՐ. 485), որ Բերայինը եղած կ'ըլլայ, եւ Երկուշաբթի Եկեղեցի կ'երթայ, անշուշտ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչը, կը խոստովանուի եւ կը հաղորդուի: Երեքշաբթի շուկայ Ելելուն կը ձանչցուի, եւ իբր մահմետականութենէ ետ դարձող ատեան կը հանուի, եւ հաւատքին հաստատուն ըլլալուն կը բանտարկուի, եւ միւս օր կրկին հարցափորձէ ետքը կախաղանի կը դատապարտուի, եւ կը կախուի քաղաքի, որուն տեղը ճշդել

դժուար է: Նահատակութիւնը առ փողոց տեղի ունեցած է 1662 սեպտեմբեր 17 Խաչին չորեքշաբթին, իսկ մարմինը երկու օր կախաղանի վրայ թողուելէ Ետքը ուրբաթ առաջ ծովը կը նետուի (ՆՈՐ. 489):

1802. ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ԱՐՓԱՅԵՑԻ.

Վայոցձոր գաւառի Արփա գիւղին մէջ Խաչիկի նորահաս Ազիզ, կամ աւելի ուղիղ Ազիզէ, իսկ հայերէն կոչմամբ Պատուական, նշանուած էր Միրման անուն Երիտասարդի մը, որ յաւուր միում անկաւ ընդ նմա, եւ ժամանակը լրանալուն Պատուական զաւակ մը ունեցաւ: Զայնը տարածուեցաւ, Մուրատ խան Նախիջեւանի կուսակալը ուզեց Երիտասարդը ձերբակալել, բայց նա փախաւ, ուստի աղջիկը բռնել տուաւ: Երբ կը յանդիմանէր զայն իբրեւ բոզ ու պոռնիկ, Պատուական ինքզինքը պաշտպանեց՝ իրարու նշանուած ըլլալուն պարագայով. բայց Մուրատ զայն իրացնելու դիմանք ուրացութիւն առաջարկեց, որ պատիժէ ազատի: Աղջկան հաստատամտութիւնը քանից փորձելէ Ետքը, վերջապէս կը հրամայէ որ մէջքէն կապելով մզկիթին մինարէյէն կախէն, եւ այնտեղ սպառնալեօք ուրացութիւն առաջարկեն, եւ եթէ նորէն չի հաւանի, չուանը կտրելով վար թողուն. ինչպէս որ ալ ըրին, եւ բարձրէն իյնալով նոյն տեղը նահատակուեցաւ: Պատուական Արփայեցին նահատակութեան թուական նշանակուած է 1669 (ԶԱՔ. Բ. 128), իսկ օրը ճշդուած չէ:

1803. ԲԱԴԱՍԱՐ ԵՒՂՈԿԻԱՑԻ

Բաղդասար Եւղոկիացի նահատակուած է ի Կարին: Պատմական պարագաները շատ քիչ տարբերութեամբ կը գտնենք թէ յատուկ վկայաբանէ (ՆՈՐ. 490) եւ թէ Քանաքեռցիէ գրուած (ԶԱՔ. Բ. 120), բայց աւելի ճիշդ կը կարծենք առաջինը, զի Քանաքեռցին կը խոստովանի թէ հարցի զԹուրք ընկեր նահատակին, եւ գրեցի որպէս լուայ (ԶԱՔ. Բ. 124). մինչ առաջինը իբր ականատես իր գիտցածը կը գրէ կատարեալ մանրամասնութիւններով: Բաղդասար պզտիկ տարիքին մէջ հօրմէն որբ կը մնայ, եւ իր մեծ երբօր Անտոնի կողմէ կոշկակարի մը քով կը դրուի, եւ անոր հետ Զմիւրնիա կ'երթայ: Այնտեղ բռնութեամբ զինքը կ'իսլամացնեն եւ կը թվատեն 13 տարեկան եղած ատեն (ՆՈՐ. 490), սակայն տղան դժկամակ ըլլալով, քրիստոնէութեամբ ապրելու նպատակով Եւղոկիա կը դառնայ՝ նոյն իսկ կոշկակար վարպետին խորհուրդով (ԶԱՔ. Բ. 121), բայց այնտեղ ալ մայրն ու եղբայրները կը կասկածին, եւ կը յորդորեն որ Օսմանեան սահմաններէն ելնէ, եւ Եջմիածինի կողմերը երթայ, ինչպէս որ ալ կը կատարէ: Մայրտաճարը ու զանազան վանքեր ուխտի կը պատի, եւ վերջապէս վանքի մէջ կը հաստատուի, որուն անունը յիշուած չէ, ու 7 տարի կը մնայ (ՆՈՐ. 491) Զաքարիա վարդապետի մը մօս (ԶԱՔ. Բ. 122), սաղմոս ու շարական սորվելով եւ վանքին ծառայելով: Վարդապետին մահունէ Ետքը, նոյն վանքը կը թողու, եւ 2 տարին եւս շրջեալ աստ եւ անդ, վերջէն Երեւանի մէջ քրիստոնեայ կոշկակարի մը մօս աշխատելու եւ վաստակելու կը մտնէ (ՆՈՐ. 491): Այնտեղ կը ճանչցուի Եւղոկիացի Հայէ մը, ուսկից կը լսէ Կարմեցի Տաճիկ մը, եւ միտքը կը դնէ Խարկանօք պատանին Կարին տաճիլ, եւ այնտեղ իսլամութեան վերադառնալու ստիպէլ: Այս միտքով, իբրեւ թէ Եւղոկիացի ըլլար, եւ

պատանին իրեններուն դարձնելու յանձնարարութիւն ունենար, կը համոզէ միասին ուղեւորիլ. անոր ունեցած դրամներն ալ ձեռքէն կ'առնէ, եւ Կարին հասնելուն իր միտքը կը գործադրէ, եւ Բաղդասարին իվամացած ըլլալը Եուսուֆ կուսակալին կը հաղորդէ (ԶԱՔ. Բ. 122): Երբոր լուրը մէջտեղ կ'ելլայ, Բաղդասար հոգեւարապէս զօրանալու համար իսկոյն կը խոստովանուի եւ կը հաղորդուի Մեծահրաշի Կիրակէն, որ է ըսել 1672 մայիս 19-ին: Բաղդասար կը ձերբակալուի, եւ առաջին հարցուփորձէ Ետքը կը բանտարկուի, ուր նորէն կը հողորդուի Յակոբ քահանայի մը ձեռքով (ՆՈՐ. 492), որ Երեմն լեալ էր մաքսապետ (ԶԱՔ. Բ. 124): Չորս օր Ետքը կրկին կը հարցուփորձուի, եւ արիաբար քրիստոնէութիւնը խոստովանելուն վրայ, գլխատման վճիռ կը տրուի, եւ կը տարուի Կանայ դուռնէն դուրս (ՆՈՐ. 493) ի բլուրն որ ասի Սուրբ Նշան (ԶԱՔ. Բ. 124), եւ կը գլխատուի Գայիանեանց տօնին Երեքշաբթի օրը, 1672 յունիս 4, ժամը 6-ին (ՆՈՐ. 494). իսկ Քանաքեռցիի համեմատ, 1664 Հռիփսիմեանց տօնին օրը ժամը 8-ին (ԶԱՔ. Բ. 124), որ կը հանդիպի յունիս 7ին: Այլ ինչպէս ըսինք, կը նախադասենք առաջին վկայաբանին գրածը, թէպէտեւ Քանաքեռցին ալ կ'ըսէ, թէ ի ժամ նահատակութեան սրբոյն ոչ պատահեցայ, այլ ի վաղիւն հարցի զմուրք ընկեր նորա (ԶԱՔ. Բ. 124), որով գոնէ իր Կարին գտնուած թուականը ճշդութեամբ նշանակած պէտք կ'ըլլար Ենթադրել: Բաղտասարի տարիքը, թէպէտ իբր պատանի կը յիշուի (ԶԱՔ. Բ. 126), այլ 13 տարեկանին փորձանքի հանդիպած, 7 տարի վանք մը մնացած, 2 տարի եւս շրջած, եւ զանազան ուղեւորութիւններ ըրած ըլլալը հաշուելով, իբր 25 տարեկան չափահաս Երիտասարդ մը եղած պէտք է ըլլայ: Նահատակին մարմինը թաղուած է Կարին ի հարաւակողմն Եկեղեցւոյն, ի ներքոյ որմոյն (ԶԱՔ. Բ. 124), ուր ցարդ կը տեսնուի գերեզմանի քարը, առանց արձանագրութեան, բայց միշտ իբրեւ նահատակի գերեզման պատուուած Կարնեցիներէն:

1804. ԿԱՐՆԵՑԻ ՎԿԱՆԵՐ.

Ուրիշ Կարին կատարած նահատակ մըն է Յակոբ Կարնեցի, Ղուլիկեան ազգատոհմէն (ՆՈՐ. 500), թերեւս Ղուլիկենց որդի՝ իբր սպսաւորութեան մէջ գտնուող հօր որդի, զի ինքն ալ զգիր կը կոչուի (ԶԱՔ. Բ. 125), այսինքն է թաղապետութեան սպասաւոր: Սուտ վկաներ կ'ամբաստանեն թէ խոստացաւ տաճկանալ, եւ ամբողջ Յինանց միջոցին բանտարկելէ եւ սովալլուկ չարչարելէ եւ Երեք անգամ ատեան հանելէ Ետքը, կը քարկոծեն նոյն Ս.Նշանի վրայ, ուր զԲաղտասարն սպանին, 1673 Գայիանեանց տօնին օրը (ՆՈՐ. 500), որ է ըսել մայիս 27-ին: Իսկ Քանաքեռցին Բաղտասարէ 3 տարի Ետքը կը դնէ Յակոբի նահատակութիւնը, որ կ'ըլլայ 1667ին, եւ գերեզմանը մերձ ի գերեզման Բաղտասարին (ԶԱՔ. Բ. 125). բայց մենք առաջին հաշիւը կը պահենք, իբրեւ աւելի վաւերական աղբիւրէ քաղուած: Իսկ գերեզմանին մասին յայտնի նշան մը չի տեսնուիր, գուցէ Կարնոյ Տաճարին Ետեւի մասին մէջ գտնուի: Ուրիշ Կարնեցի մըն ալ նահատակուած է Կ.Պոլսոյ մէջ, բնիկ Կան գիւղէն, զբաղմամբ բեռնակիր, որւկի միայն նահատակութեան օրը նշանակուած է 1682 մայիս 19, իսկ պարագաները չեն պատմուած (ԶԱՄ. Գ. 656): Ասոնցմէ զատ 1673-ին վկայած են Երեք անանուն նահատակներ ալ, մին Կարնեցի,

Երկրորդը Սեբաստացի, եւ երրորդը Քէօքրիւքէօյցի, որ թէպէտ յոմանց Կամուրջ գիւղ թարգմանուած է (ՉԱՄ. Գ. 656), այլ պէտք է իմանալ Բասէնի Քէօքրիւքէօյ գիւղին վրայ, որ է հին Վաղարշաւանը:

1805. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՑԻ

Գրիգոր Տաթեւացի կայտառ եւ գեղեցիկ ոլինօք մանուկ մը, բնիկ Տաթեւ գիւղէն, Մշոյ Ս. Կարապէտի ուխտի եկած ըլլալով, տեղացի այլազգիներէն կը բռնադատուի ուրանալ, հարկաւ իրենց հաճոյից ծառայեցնելու համար: Երբոր ոչ ողոքանքներով եւ ոչ խոշտանգանքներով չեն կրնար մանուկը հաւանեցնել, սաստիկ կը չարչարեն, եւ գլուխ կարելով կը նահատակեն 1676-ին, իսկ մարմինը վանականներ վերացնելով կը թաղեն յեղը գերեզմանատան վանիցն Ս. Կարապէտի (ՉԱՄ. Ղ. 655), զոր պէտք չէ իբր գերեզմաննոցէ դուրս իմանալ, այլ մեծ գերեզմաննոցին ծայրը, ուր նշանաւոր անձեր ալ թողուած են:

1806. ԴԱԻԻԹ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ

Դաւիթ Մելքոնեան Սեբաստացի երիտասարդ մըն էր ամաց իբր եօթն երից այսինքն 21 տարեկան (ՆՈՐ. 505), աղքատ եւ անուս, որ Սիահ շեխին բաղնիքը վարսավիր մտեալ էր, միակ քրիստոնեայ բոլոր Տաճիկ սպասաւորներուն մէջ: Անգամ մը շաբաթական հասոյթնին բաշխած ատեննին ընկերները Դաւիթին կը ծայնեն, Մէլուն կեավուր, եկ եւ առ, եւ Դաւիթ զայրանալով կը պատասխանէ, ո՞վ իցէ կեավուր, ես Էրմէնի լեալ (ՆՈՐ. 505): Այս պատասխանին առաջին մասը մեկնելով, եւ իբր թէ կեավուր չեմ ըսել, իսլամ եմ ըսել ըլլայ, բաղնեպանները շեխին կը խօսին թէ Դաւիթ իսլամութիւն ընդունած է, եւ վկայութիւննին երդումով կը հաստատեն: Դաւիթ կուրանայ ասանկ բան մը ըսած ըլլալը, եւ շեխը իբրեւ ազատելու միջոց իսլամութիւն ընդունիլը կառաջարկէ: Ասկէ կը սկսին Դաւիթի հարցուվիործերը շեխին եւ դատաւորին եւ կուսակալին ատենները, եւ իգործ կը գրուին բանտարկութիւններ եւ չարչարանքներ, ինչպէս աքցաններով մարմինը կատել, գլխիվայր կախել, բրածեծ տանջել, անսուադ պահել, եւ ուրիշ տեսակ տեսակ չարչարանքներ, որոնք իբր 20 օր շարունակեցին, մինչեւ որ վերջապէս փոստի մը մէջ կիսովի թաղելով եւ քարկոծելով նահատակեցին, Վարդանանց տօնին օրը, երից եւ հարիւրից, եւ մին հարիւրի, եւ այլ եւ երեսնից, եւ երկոտասնի, այսինքն է 1677 տարւոյ փետրուար Երկ մետասանի, այսինքն 22-ին (ՆՈՐ. 514): Մարմինը յօշոտելով շուներու առջեւ նետելու իրաման կը տրուի, բայց քրիստոնեայք կաշառօք զմարմինն սուրբ թափելու՝ պատուով կը թաղեն Սեբաստիոյ Սուրբ Քառասունք գերեզմաննոցը (ՆՈՐ. 513): Վկայարանը Միքայէլ Բարդամեան, իրաւամբ կը զարմանայ անուս եւ աղէտ բաղնեպանի մը կողմէ յայտնուած անօրինակ արիութեան վրայ (ՆՈՐ. 515): Շատերուն վրայ ալ մեծ տպաւորութիւն գործած է անոր օրինակը, եւ յատկապէս կը յիշուի Գասպար Սեբաստացին: Կռուան մականունով Ճանչցուած, ուսեալ եւ տեղեակ քրիստոնէութեան անձ մը, որ 25 տարի առաջ ուրացած էր, եւ արդէն ալեւոր եղած: Դաւիթի նահատակութիւնը դիտելով, եւ ինքն իր վրայ ամչնալով ընկեց ի բաց զփակեղն սպիտակ, եւ այս պատճառով դատաւորին ատեանը հանուեցաւ, եւ համարձակ քրիստոնէութիւնը դաւանելուն համար, կախաղանի

դատապարտուեցաւ, եւ այնպէս նահատակուեցաւ նոյնիսկ Դաւիթին նահատակուած տեղը, անկէ երկու ամիս ետքը 1677 ապրիլ 22-ին (ՆՈՐ. 519), որ կը հանդիպի Աշխարհանատրան կիրակէին: Այս տեսակ նահատակութիւններ ուրիշ տեղեր ալ՝ շատ եղած են անշուշտ, այլ մենք միայն յիշատակուածները կրնանք անցընել մեր պատմութեան կարգը:

1807. ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐ

Հայ տպագրութեան պատմութիւնը հասուցինք մինչեւ Ոսկանի մահը (1748), եւ դիտել տուինք որ 1674-էն ետքը չխափանեցաւ տպագրական ձեռնարկը, ինչպէս եղած էին նախընթաց փորձերը: Մարսիլիոյ տպարանը իբր ժառանգութիւն մնաց Սողոմոն Լեւոնեան քեռորդւոյն, բայց Թադէոս Համազասպեան ալ ընկեր էր, գործին մէջ կը գտնուէին նաեւ Նասիա Գրիգորեան գործակատարը եւ Մատթէոս Յովհաննէսեան Վանանդեցի չարաբարդողը կամ գրաշարը: Ժամագիրքի տպագրութիւնը, որ Թադէոսի քսութեանց պատճառով Ոսկանի մահուան ալ պատճառ եղած էր, Թադէոսի ձեռք նորանոր նենգութեանց առիթ եղաւ, որ կարծես անձնական շահէ աւելի գործին վնասելու կաշխատէր (ՏՊԱ. 119): Հռոմէ գրաքննիչ դրկուած Յովհաննէս Յակոբեան, Հոլով մականունեալ խառնակիչին ետքն ալ, Թադէոս ժամագիրքին դէմ անբաստանութիւններ կը տեղացնէր պետական եւ եպիսկոպոսական ատեններուն առջեւ, իրեն գործակից գտնելով Թովմաս Հայրապետեան քահանայ մըն ալ, որ Մարսիլիա հանդիպելուն եպիսկոպոսարանէն քննիչ նշանակուեցաւ: Թովմասի չափազանց լատինամոլութիւնն մինչեւ իսկ Գաղղիական կառավարութեան առջեւ նկատողութեան առնուեցաւ, եւ ատենական հարցաքննութեան ենթարկուեցաւ, իբրեւ Գաղղիական եկեղեցւոյ ազատութեանց դէմ վարուող, եւ Հռոմի հաւատաքննութեան գործակատարութիւն ընող, եւ հազիւ կրօաւ ինքզինքը արդարացներ եւ անդատապարտ մնալ, բայց 1683 փետրուար 25-ին վճիռով Հայ տպագրութեանց այլեւս չխառնուելու իրաման ստացաւ (ՏՊԱ. 127): Այդ եղելութեանց երեսէն շատ նեղութեանց ենթարկուեցան Սողոմոն եւ Նասիա եւ Մատթէոս, թէպէտ նոյն միջոցին ժամագիրքին, Սաղմոսի, եւ Հոլովին հեղինակած Ճարտասանութեան, եւ ուրիշ մանր գիրքերու տպագրութիւնները կրօաւ աւարտել (ՏՊԱ. 118): Պէտք է յիշատակենք եւս Բարսեղ Կոստանդնուպոլսէցի եւ Յովհաննէս Յակոբեան քահանաներուն Հռոմի մէջ ալ կատարուած մոլեկան շահատակութիւնները, որոնք ոչ միայն Հայ ծիսական գիրքերը իրենց անձկտամիտ ուղղութիւններով խանգարեցին ու աղաւարեցին, այլեւս Հայ լեզուն ալ ուղղելու յանդգնեցան, նորահնար հոլովումներով եւ խոնարհումներով, որուն համար Հոլով մականուն ստացան: Ասոնց գործը աննշանակ մնացած կ'ըլլար, եթէ Հռոմ տպագրել տուած չըլլար 1674-ին Հոլովներու քերականութիւնը, եւ 1677-ին անոնց աղաւաղած պատարագանատոյցը եւ ուրիշ ծիսական գիրքեր (ՉԱՄ. Գ. 662): Հոլովներու արտաքոց քերականութիւնը, ուրիշ տարածեալ դասագիրք չգտնուելուն պատճառով, իրապարակին վրայ ազդեցութիւն գործեց, եւ գրական լեզուին խանգարման մէջ նշանակելի դեր ունեցաւ բաւական երկար ժամանակ: Այսափ ինչ Յակոբ կաթողիկոսի օրով կատարուած եղելութեանց մասին:

Տ. Եղիազար Ա. ԱՅՆԹԱՊՑԻ

1808. ՄԱՅՐԱԹՈՌԻ ԸՆՏՐՈՒԻԼԸ

Եղիազարի հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը, և Յակոբի մահուանէ Ետքը անհակառակ գործունեութիւնը, և իր և իրեն կուսակիցներուն ջանքերը, նախապէս նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը յապահեցին, որովհետև Սահակ կաթողիկոսի մը գոյութիւնը առեղծուածական ցուցուցինք (1798): Երբոր նոր ընտրութիւն չընելու գաղափարը մէջտեղ ելաւ, հետզհետէ համեմատութիւն գոյացաւ ապօրինի կաթողիկոսութիւնը օրինաւորութեան վերածել, և Եղիազար Այնթապցին Եջմիածինի մայրաթոռին վրայ բազմեցնել: Այդ մասին նախաձեռնութիւն մըն ալ Կընծայուի Կաֆացին, որ Եջմիածին գրեց, թէ մի գուցէ թարց հարցանելոյ այսր կողմանց առնէք կաթողիկոս: Սակայն Կաֆացին իբր պատրիարք յԵրուսաղէմ ճանչնալը (ԶԱՔ. Բ. 106), պէտք է իբր երբեմն էր իմանալ, զի նոյն միջոցին, ինչպէս գրեցինք (1792), Կաֆացին պատուիրակ գացած էր Եղիազարին և Վերադարձած: Համաձայն այդ առաջարկին Վերջնական որոշումը տուաւ Մայրաթոռին միաբանութիւն, որ կաթողիկոսական ընտրութեանց իրաւասուն դարձած էր Փիլիպպոսի (1666) և Յակոբի (1723) ընտրութիւններէն իվեր: Իրեն որոշումը պետական իշխանութեան ալ ընդունել տալէ Ետքը (1797), զայն պաշտօնական իրաւիրագիրով մը վաւերացուց, որ 1681 յուլիս 21 թուական կը կրէ (ՍՏՈ. 111), և 1680 օգոստոս 1-ին Յակոբի մահուան տարելիցէն 10 օր կանուխ է: Այդ իրաւիրագիրը մեղադրական ակնարկ մը չունի Եղիազարի կանուխէն գործադրած ապօրէն ծգտումներուն վրայ, և հակաթոռութիւնն իսկ կը նուիրագործէ յերկուս սուրբ աթոռս յեղյեղեալ բաժանում անուանելով (ՍՏՈ. 109), և ոչ ալ նորէնոր պաշտօն յանձնելու ծկը կը գործածէ, այլ կանխագոյն ընտրեալ հոգևոր հովուիդ (ՍՏՈ. 107), և Աստուած զվեհիդ յառաջագոյն իսկ ի նոյն ընտրեաց բացատրութիւններով (ՍՏՈ. 108), կարծես թէ նախընթացին ալ օրինաւորութեան ծև մը տալ կը փորձէ: Մինչև իսկ զայն իբր նախախնամական բան մը կը ցուցնէ, յիշելով թէ Դաւիթ ալ ի Բեթղեհէմ թաքնաբար օծաւ, սակայն Աստուած ի թագաւորութիւն բոլորից ազանց էած զնա. և վրայ կը բերէ թէ՝ նոյնպէս և Աստուած զվեհիդ ի սոյն յարդարեալ տնօրինաց այժմ: Նամակը այնչափ խոնարհական և գետնաքարշ ոճով և զգացմանք գրուած է, որ մինչև իսկ գրողները կը գիշանին խոստովանիլ, որ թէպէտ մեղանս ինչ ի ժամանակի առ քեզ յայտնեալ երևեցան, ըստ անառակին և մեք առ քեզ գոչեմք, մեղաք յերկինս և առաջի քոյ (ՍՏՈ. 109): Այդ ոճը, ոչ թէ Եկեղեցւոյ մէջէն հակառակութեան և զայթակղութեան կէտ մը բարնալու նպատակը, այլ աւելի Եղիազարի նիւթական կարողութենէն և շինարարութենէն օգտուելու դիտումը կը ցուցնէ, առաջարկելով որ Վերստին նորոգեսցէ և հաստատեսցէ զաթոռս (ՍՏՈ. 110), և յանձնառու ըլլալով որ Եկեալ դիցէս զսուրբ գարշապարդ քո ի Վերայ մեր զիխոյ (ՍՏՈ. 109): Նամակին ներքն յատուկ անունով անձեր յիշուած չեն, այլ իբրև ստորագրութիւն գրուած է, Եպիսկոպոսունք, Վարդապետք, քահանայք, սարկաւագունք, դպիրք, իշխանք և առհասարակ ժողովուրդք, Վանահարք և անապատաւորք, և այլք (ՍՏՈ. 111):

1809. ՆԱՄԱԿԻՆ ՀԱՂՈՐԴՈՒԻԼԸ

Նամակը Երուսաղէմ տանելու համար պատգամաւորութիւն մը կազմուեցաւ, որուն գլուխը կը յիշուի Պետրոս Գողթան Եպիսկոպոսը, իսկ միաբանութեան գլուխը կը գտնուէր Ստեփանոս Իլվովցին կամ Լեհացին (1797): Ընդունուած պատմութեան համեմատ Եջմիածինի պատուիրակութիւնը Եղիազարի ներկայացաւ Երուսաղէմի մէջ, սակայն Աւետիք Եւդոկիացին այնպէս կը ցուցնէ թէ Պետրոս Ագուեցին հանդերձ Երեք Եպիսկոպոսօք, Եղիազարի ներկայացան Զմիւռնիոյ մէջ, ուր կը գտնուէր նա, և նաւ ալ վարձած էր Հռոմ Երթալու համար՝ Եօթը վարդապետներու հետ, որոնք էին, Մինաս, Սուրբիաս, Նահապետ, Խաչատուր Չորթան, Սիմոն Քուրդ, Յովհաննէս և ուրիշ մը (74. ԱՐՌ. 75): Սակայն կ'ենթադրենք թէ Աւետիք գրած ատենը շատոնք Արևելքէ հեռացած և խիստ բանտարկութենէ նեղուած՝ կրցած է պարագաները և տարիներ շփոթել որովհետև իրեն պատմած պարագաները արդարացնելու համար պէտք էր ընտրութիւնը լրացած ըլլար Յակոբի մահուան և յարաբերութեանց ծրագիրին միաբանութեան նամակին: Եղիազար որչափ և այդ վերջաւորութեան նկատմամբ գոհ և ուրախ, բայց կ'երևի թէ շատ շտապ ցուցնել չուզեց, Վասնզի մինչև որ պատուիրակութիւնը Երուսաղէմ Երթալ, և Եղիազար պատրաստուէր և ուղևորէր, և Կոստանդնուպոլիս գար, Եօթը ամիսներ անցան մինչև 1682 Մեծպահոց սկիզբը, որուն բարեկենդանը փետրուար 26-ին կ'իյնար: Մեծպահը և Յինունք Կոստանդնուպոլսոյ մէջ անցուց, Օսմանեան կառավարութենէ ալ իր կաթողիկոսութեան հաւանութիւն և հաստատութիւն ստացաւ, և ուրիշ կարևոր գործերն ալ կարգադրեց: Այս կարգին չմոցցաւ Կրպոյ Ռաբուն պատրիարքն ալ վարձատրել, իրեն ցուցած պաշտպանութեան համար, և զայն Եպիսկոպոսութեան բարձրացուց, և նախկին Տէր Կրպոն (1781) եղաւ Կրպոյ Սրբազն: Վերջապէս Հոգեգալուստէն Ետքը, որ յունիս 4-ին կը հանդիպէր, Եղիազար Կ. Պոլսէ կը մեկնի նաւով, և 1682 օգոստոս 22-ին, Աստուածածնայ շաբթուն Վրայ Եկող Երեքշաբթին կը հասնի Եջմիածին, ինչպէս սովորաբար կը գրուի, թէպէտ օգոստոս 14-ըսող ալ կայ (ԶԱՔ. Բ. 106), որ Աստուածածնայ մեռելոցին կ'իյնար Եղիազարի իբրև արդէն օծուած կաթողիկոսի Վրայ, նորէն օծման արարողութիւնը չի կատարուիր, և հարկաւ կը բաւականանան առաջին մուտքին հանդէսով, որովհետև ուրիշ որևէ արարողութեան յիշատակութիւն չունինք:

1810. ԸՆԹԱՑՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ

Եղիազար անծանօթ անձ մը չէ պատմութեանս համար, որ անոր նախընթացը պարտաւոր ըլլանք բացատրել: Անիկա 1641-ին վարդապետութեան աստիճան առնելէն իվեր՝ հրապարակային գործունէութեան մէջ էր որով 1682-ին 41 տարիներու գործնական կեանք ունէր, և 70-ի մօտ ալ տարիք ունեցած պիտի ըլլայ: Ամէն տեսակ արկածներ անցուցած էր, և ամէն տեսակ պաշտօններու մէջ մտած ու ելած էր քանի մը անզամներ: Կոստանդնուպոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարքութիւններն ալ անոր ձգտումներուն յագուրդ չէին տուած. ինքնահնար և նորօրինակ կաթողիկոսութիւն մըն ալ ստեղծած էր, և հակառակ շատերու հակակրութեան և դիմադրութեան՝ իրեն համար կուսակիցներ շահած էր, և ստեղծած դիրքը կը պահէր: Որչափ ալ այդ անյագուրդ ձգտումները Եղիազարը մինչև ապօրէն և անվաւեր ձեռնարկներու մղեցին,

սակայն սիրտին խորը հանրութեան օգտակար մլալու դիտումը չպակսեցաւ, և ունեցած կարողութեան ձիրքերը և հարստութեան ինչքերը, անձնական վայելքի շատկացուց, այլ ազգօգուտ շինութիւններու և ձեռնարկներու գործածեց: Միմէն Երեւանեցին ալ զայն կը նկարագրէ իբրև այր Ճարտարաբան և ճոռոմախոս, յաջողակ և ահաւոր (ԶԱՄ. 25), և գովանի ձեռնարկներ կը վերագրէ անոր: Մարթ է ըսել թէ իրաւ չափազանց եռանդը և անկոպար ձգտումը՝ մինչև յախուռն ձեռնարկներու մղեցին Եղիազարը, բայց սիրտը չապականեցին, և երբոր բարեդէա պարագաներով իր իղձերուն յագուրով գտաւ, Եջմիածինի մէջ Ամենայն Հայոց հայրապետութեան օրինաւոր յաջորդ Ճանչցուելով, և իր բորբոքած խազմն և կրիւն վերջացաւ (ԹՈՐ. Բ. 407), հանդարտ գործունէութեան տուաւ ինքզինքը՝ տարիքն իսկ այդ ձևը պահանջելով, և շինարար և արդիւնոր պաշտօնավարութիւն ունեցաւ յօգուտ Մայրաթոռոյն: Այդ կարգին իբր գլխաւոր պէտք է նկատել, որ զբազում պարտս սրբոյ աթոռոյս, որք մնացեալ էին յառաջնոց, սա զամենայնսն անհետ արար, և ազատեաց զուրբ աթոռս, ինչ որ մեծ ծառայութիւն մըն էր, քանի որ գիտենք թէ ինչ ծանր նեղութեանց ներքև կ'իյնար Մայրաթոռը պարտքերու և պարտատէրերու երեսէն: Մայրտաճարին վրայ իր յիշատակներն են, Իջման տարւոյն վրայ շինուած սեղանն ու կաթողիկէն՝ որ յառաջագոյն լոկ գետնէն բարձր կլորակ քար մըն էր (ՇԱՀ. Ա. 31), տաճարին հիւսիսային և հարաւային կամարներուն ներքև երկու սեղանները, հիւսիսայինը Ս. Ստեփանոսի անունով և եօթը աստիճանով եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանց համար, և հարաւայինը Ս. Կարապետի անունով և երեք աստիճանով վարդապետական ձեռնադրութեանց համար (ՇԱՀ. Ա. 39), և տաճարին մէջ սրբատաշ քարով բաժնուած դասը, զայն ժողովուրդէն զատելու համար, և վերջապէս տաճարին վրայ աւելցուած երեք փոքր կաթողիկէները (ԶԱՄ. 26): Հիմնական նորոգութիւններ կատարեց Ս. Հռիփսիմէի և Ս. Գայիանէի վկայարաններուն և վանքերուն վրայ. ասոնցմէ զատ զբազում եկեղեցիս և արար զնորոգութիւնս բազմաց վանօրէից (ԶԱՄ. 25), և զայլ բազում բարութիւնս արար: Կալուածներուն ապահովութեան ալ նպաստեց՝ զգրեանս արքունական և դատաւորական հոգացեալ: Միշտ ալ խրոխս կենօք մնացեալ է (ԶԱՄ. 26), այսինքն է երբեք ստորնութեանց զգիշանելով, և ոչ ալ բռնութեանց տեղի տալով, մնացած է միշտ նոյն Եղիազարը զոր տեսանք՝ աննկուն գործող և դժուարութեանց և հակառակութեանց դէմ շարունակ մաքառող, ինչպէս իր առաջին քառասնամեայ ալեկոծեալ գործունէութեան մէջ: Վերոյիշեալ շինութիւնները գրաւեցին Եղիազարի հայրապետութեան բովանդակ տևողութիւնը, և անոնցմէ դուրս շատ քիչ յիշատակներ հասած են ազգային խնդիրներու կամ աստանդական տեղափոխութիւններու վրայ: Միաբանութեան մէջ ալ հանդարտութեան միջոց մը եղած է Եղիազարի տասնամեայ կաթողիկոսութիւնը, յայտնի նշանակ անոր ունեցած ազդեցիկ հշխանութեան և կարող վարչականութեան:

1811. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Այս պատճառով կը պարտաւորուինք առանձինն մտադրութիւն դարձնել ազգային եկեղեցւոյն զանազան աթոռներուն վրայ, որոնց մէջ բաժնուած էր ժամանակին Հայութիւնը Երբոր

Եղիազարի հեռանալով տրամադրելի կը դառնար Երուսաղէմի աթոռը, անոր բնական յաջորդ կը ներկայանար Մարտիրոս Կաֆացին, որ թէպէտ իինէն Եղիազարի մրցակից և հակառակորդ, այլ յարաբերութիւնները փոխուած էին, յորմէիետէ Յակոբի մեծ խորհուրդը մէջտեղ ելած էր, և Կաֆացին անձամբ Երուսաղէմ գացած էր՝ Եղիազարը Կ. Պոլիս իրավունքու, որով նորէն բարեկամութիւն հաստատուած էր իրենց մէջ (1791): Ըստ այս բնաւ դժուարութեան չի հանդիպի ըսել, թէ Եղիազար ինքն ալ երբ Կ. Պոլիս կը գտնուէր, անձամբ օգնած ըլլայ Մարտիրոսի վերջնականապէս Երուսաղէմի պատրիարք ճանչցուելուն, և անբացատրելի կը դառնայ ըսել, թէ զկնի մեկնելոյ Եղիազարու ի Կոստանդնուպոլսոյ, Մարտիրոս Կ. Պոլիս եկած ուլայ: Մարտիրոս անձնապէս պարտքերու տակ կը գտնուէր, ուստի բազում տառապանս կրեց այս երեսէն, և բանտ ալ դրուեցաւ (ՂԱՄ. Գ. 720), ինչ որ կը համայնայի Ստեփանոս Մեղրեցիի բանտարկութեան մասին գրածներնուս (1785): Անհաւատալի չէ կարծել որ Եղիազար Մարտիրոսի ազատութեան ալ օգնած ըլլայ, վասնզի Մարտիրոսի Երուսաղէմ դառնալը կը համեմատուի Եղիազարի Էջմիածին ուղևորելուն 1682-ին: Շատ չ'անցնիր և Հայերու ու Յոյներու մէջ վէճ մը կը բացուի 1683-ի զատկին, որ ապրիլ 8-ին կը հանդիպէր, հանդիսագիր Գրիգոր Եպիսկոպոսին Ս. Գերեզմանին դուռը աւետարան կարդալէն, զոր Յոյներ քրօք և մահակօք ի բաց վարեալ կ'արգելեն, իրենց սեփական պնդելով այդ իրաւունքը (ԱՍՏ. Ա. 402): Մարտիրոս տեղական դատարանին առջև իրաւունք կը շահի. բայց երբ երկու պատրիարքներ Աղրիանուպոլիս կու գան, մեծ եպարքոսը Յոյներուն իրաւունք կու տայ, և հազիր թէ Քէօմիւրձեանի միջնորդութեամբ գործը հաշտարար կերպով կը փակուի, և Մարտիրոս Երուսաղէմ կ'ուղևորուի: Բայց Ճամբան կը մեռնի Եգիպտոսի մէջ, Վերափոխման շաբաթապահքին, որուն բարեկենդանը կ'իյնար 1683 օգոստոս 5-ին, և կը թաղուի Մար-Մինա կամ Ս. Մինաս Եկեղեցւոյն գերեզմաննոցը (ԱՍՏ. Ա. 404): Նոր պատրիարքի ընտրութիւնը դժուարութեանց կը հանդիպի, զի հազիր յետ անցնելոյ երկուց ամաց Յովիաննէս Եպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսեցի, Նօխութձի մականունեալ իբրև սիսեռնակեր պահեցող մը, կայսերական իրովարտակով աթոռ կը բազմի 1685-ին: Խաղաղութիւնը երկարատև չըլլար, զի 1687-ին Սիմէն Եպիսկոպոս կը յաջողի պատրիարքութեան իրովարտակ ստանալ, և Յովիաննէսը կը հալածէ (ԱՍՏ. Ա. 405): Իսկ ուրիշներ Մինաս Ամդեցին կը կարծեն աթոռը գրաւողը, Յովիաննէսն ալ իրեն հետ աթոռակից պահելով (ԲԱՌ. 56): Այլ հաւանական է կարծել, որ նախ Մինաս աթոռին կանցնի և Սիմոնէ կը վտարուի: Յովիաննէս ալ հանդարտ չի մնար և նորէն պատրիարքութիւնը ձեռք ձգելու կաշխատի, բայց հազիր չորս տարիէն կը յաջողի Սիմէնը տապալել, և ինքն ըլլալ բուն պատրիարքը 1691-ին: Այդ միջոցին տեղի կունենային Յոյներու և Լատիններու վէճերը Սուրբ Տեղեաց քանի մը հատին սեփականութեան վրայ, և Լատիններ դեսպանին միջամտութեամբ զօրանալնէն ետքն ալ Հայոց դէմ, պահանջումներ հաներ էին: Բայց Յովիաննէս պատրիարք աթոռին ունեցած հին իրովարտակներուն զօրութեամբ՝ յաջողեցաւ հաստատել և պահպանել հայկական սեփականութիւնները: Սակայն Յոյներ ետ չկասեցան իրենց պահանջումներէն, և շարունակ կը

նեղէին Հայերը մինչև իսկ զատկի ճրագալոյցին Ս. Գերեզման մտնելու իրաւունքն ալ զլանալով բայց Յովհաննէս այդ կէտին մէջ ալ պաշտպանեց Հայոց իրաւունքը 1692-ին (ԱՍՏ. Ա. 412): Այդ վիճակին մէջ էին Երուսաղէմի գործերը, Եղիազարի կաթողիկոսութեան վերջերը: Միայն թէ այդ եղելութիւնները պատճառ եղած էին մեծամեծ ծախքերու և ծանր պարտքերու՝ որոնք 200 քակի կամ 100,000 դուրուշի հասած էին, և ՊապաՄինաս, որ 40 տարիէ իվեր Երուսաղէմի մատակարարութիւնը կը Վարէր, Կ. Պոլիս զրկուեցաւ, ազգայնոց օգնութիւնը խնդրելու (ԱՍՏ. Ա. 409): Այս է այն մեծ պարտքին սկզբնաւորութիւնը, որ Շղթայակիր Գրիգոր պատրիարքին հօչակաւոր գործունէութեան ասպարէգ բացաւ:

1812. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԳՈՐԾԵՐԸ

Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին վրայ կը գտնուէր 1680 դեկտեմբերէն իվեր Կարապետ Կեսարացին կամ Կրպոյ Սրբազնը, երբոր Եղիազար մայրաքաղաքէն Էջմիածին ուղևորուեցաւ (1809): Բաւական ալ ազդեցիկ դիրք ստացած էր այդ նախկին անուս երէցը իր երրորդ պատրիարքութեան մէջ որ երեք տարիի մոտ տևեց: Բայց այս անգամ ալ իրեն մրցակից հանդիսացաւ Եփրեմ Եպիսկոպոս Ղափանցի, Սիւնեաց Հաբանդ գաւառէն կամ թէ Կապան քաղաքէն (ՍԻՆ. 255), զոր Եղիազար իր հասնելէն քիչ ետքը 1683-ին, նուիրակ յղած էր Կ. Պոլսոյ շրջանակին համար: Տարի մըն էր որ Եփրեմ մայրաքաղաք կը գտնուէր, և հետզհետէ բարեկամներ և կուսակիցներ կը շատցնէր, և իրմէ առաջ նուիրակներուն նման պատրիարքական աթոռը գրաւելու մտիքը կը մշակէր: Վերջապէս իր նպատակին կը հասնէր, և կայսերական հրովարտակը ստանալով 1684 օգոստոս 15-ին (ՉԱՄ. Գ. 721), Աստուածածնայ պահոց ուրբաթ օրը պատրիարքական աթոռը կը գրաւէր: Եփրեմ, ինչպէս յառաջիկային ալ պիտի տեսնենք, բնութեամբ խիստ և ուղղութեամբ անաշառ հայադաւան, պաշտպան Եղաւ այն կուսակցութեան, որ կը ջանար Լատիններու կամ կաթոլիկներու մերձաւորութեամբ պաշտպանութիւն փնտռելու կարծիքը փարատել: Կարապետ ալ իրեն կողմէն անգործ չէր մնար, Եփրեմի դէմ գրգռութիւնները կը մշակէր, և 20 ամիս ետքը 1686 ապրիլին չորրորդ անգամ ըլլալով պատրիարքութիւնը ծեռք կանցնէր: Այս անգամ նուազ բախտաւոր, տարիէ մը 1687 ապրիլին, տեղի կու տար իրմէ բռնադատուին: Կարապետի սկիզբէն լոկ քահանայ Եղած ըլլալը նորէն քահանայական դասակարգին քաջալերութիւն տուաւ՝ պատրիարքական գահուն հետամուտ ըլլալու: Կարապետի նոր մրցակիցն ու յաջորդը Թորոս Կոստանդնուպոլիսից երէցն Եղաւ, որ անգամ մըն ալ Կարապետի չէմ Ելած, և միայն 40 օր կրցած էր աթոռը պահել (1791): Այս անգամ մոտ տարի մը կը վայելէ, և 1688 մարտին տեղի կու տայ ուրիշ երէցի մը, Խաչատուր Ճեցիին, Սիւնեաց Սոթք կամ Զոք գաւառի Ճիլ գիւղէն: Բայց նա ալ 7 ամիսէն, 1688 հոկտեմբերին կը տապալուէր Կարապետ Կսարացիէն, որ իինգերորդ անգամ ըլլալով պատրիարքական աթոռը կը գրաւէր: Սակայն Կարապետ ալ տակաւ իր ազդեցութիւնը կորսուած էր ժողովուրդին առջև, որ շուտով՝ ամիսէ մը (ՉԱՄ. Գ. 721) կամ լաւ ևս իինգ ամիսէ (09 ՕՐԱ. 112), 1689-ին առաջին ամիսներուն մէջ կը հեռացուէր ազգայինմեծամեծներու կամքով, որոնք պատրիարքներու մրցակցութենէ զգուած,

նոր ընտրութիւնը կը խափանէին, և իրենց ձեռքը կանցնէին պատրիարքարանի գործերը տեղակալութեան անունով, որուն մէկ առաջին օրինակը տեսանք 40 տարի առաջ (1699): Այս անգամ տեղակալութեան գլուխ գտնուողներէն էին Սախաողլու կոչուած դերձակ մը, և Շահին անուն որմնադիր մը որ է համամձի, հարկաւ ազդեցիկ արհեստապետներ և պետական գործապետներ, որոնք իրենց մօտ միշտ եկեղեցական փոխանորդ մը պահեցին: Առաջ Թորոս Կոստանդնուպոլսէցի Երէցը, որ պատրիարք էր Եղած՝ այդ փոխադրութեան կոչուեցաւ, բայց շուտով մերժուեցաւ պաշտօնէն, թէպէս վէքի Երիցօք գործելու սովորութիւնը պահուեցաւ (09 ՕՐԱ. 112), որչափ ալ չենք գտնէր փոխադրութեան կոչուածներուն անունները, և ևս ալ կրնանք պնդել թէ Երեմիայէ յիշուած՝ Խաչատուր և Տիրատուր Մեծատուր և Ասվատուր Երիցունք (ՄԽԻ. 29), փոխանորդներուն իսկական անուններն ըլլան, զի նմանահնչին անուններ կերևան:

1813. ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ

Պատրիարքական աթոռին այդ անկեալ վիճակը տեսնելով իրաւացի է Մարտիրոս Քէօմիւրձեան Երէցին հետ արքայական մայրաքաղաքի պատրիչք ըսել, պատրիարքնուն կրողները, որոնք յաճախեալ ի չարս և թողլով զիառս զառ ի միոյն Աստուծոյ, ուսան կաշառօք և տոկոսիք խլել յիրերաց զպաշտօնն: Ասոր ալ հետևանքն Եղած էր օր ըստ օրէ յաելուլ զդիմոսական հարկն որ կը ցուցնէ թէ պաշտօնը խլելու միջոցը պետական տուրքի յաելումն խոստումն էր Եղած: Այս պատճառով պատրիարքութեանանցնողներ սկսած էին Եկեղեցիները կողոպտել ի տանց և ի յիշատակաց, ի զարդուց և այլ զգեստուց, միանգամայն մեծագումար պարտքեր ալ բարդուած էին պատրիարքարանին վրայ, ուստի առանց պատրիարքի մնալը դարման նկատուած Եղաւ պարտքը շատցնելու համար, և ազգայիններ որոշուած էին, որ ոչ պատրիկ լիցի, և ոչ ի քաղաքս անգամ մտցէ (ԹՈՐ. Բ. 398): Անկանոն կացութեան մէջ անկարգութեանց անձումը բնական հետևանք էր, և նորեր սկսան աւելնալ հետզիետէ: Յիշած Ենք մայրաքաղաքին Հայութեան մէջ լատինասէր և լատինամոլ կուսակցութեան մը գոյութիւնը, որոնք չէին քաշուէր մինչև իսկ Լատինաց դաւանութեան ալ համակերպիլ, ինչպէս որ պատմեցինք (1626), և այս ուղղութեամբ գործող պատրիարքներն ալ յիշեցինք, ինչպէս Եղան Յովիաննէս Խովը (1597), Զաքարիա Վանեցին, և Թովմաս Բերիացին: Սակայն այն ատեն բռնուած ուղղութիւնը, ներքին կուսակցութեանց պայմաններէն անդին չէր անցած, և փափաքէին կացութեան տիրանալ, պատրիարքութիւնը ծեռք անցնել, և իրենց ուղղութիւնը քալեցնել, սակայն իրարմէ անջատման և իրարու դէմ կրօնական խտրութեան շարժումներ չկային: Միևնույն Եկեղեցիով և միևնույն Եկեղեցականներով կը վարուէին Երկու կողմերը, բերանով կամ նամակով Լատիններու համեմատութիւն կը յայտնէին, բայց իրենց ծէսերուն և բարեպաշտութիւններուն մէջ տարբերութիւն չէին մտցնէր: Լալուն էր այս բռնած ընթացքնին, բայց տակաւին հաստատուն կը մնային կեցած տեղերնին՝ անոնք որ Արևելք կը մնային, իսկ Արևմուտք անցնողներ տեղական համակերպութենէ չէին քաշուէր, իսկ Արևելք դարձած ատեննին նորէն իրենց հնաւանդ ձևերը կը գործածէին: Բայց անգամ մը որ այդ սահուն ուղղութիւնը կը սկսէր, գլորումը հետևանք էր, և այս

բանի գլխաւոր պատճառ պէտք է նկատել Արևմուտքի մէջ կրթուող և դիրք կազմող, և լատինական վանքերու և դպրոցներու, և յատկապէս Ուրբանեան վարժարանի մէջ ուսում առնց Հայերը, որոնք հիմնապէս տոգորեալ կաթոլիկական սկզբունքով և սովորութիւններով, և Արևելեան Եկեղեցիներուն տրուած հերձուածողի և հերետիկոսի կոչումներով ականջնին լեցած, միտքերը պղտորող գրոյցներով միամիտները կ'որսային: Արևմուտքի աշակերտող Հայերուն հետ և անոնցմէ առաջ պէտք է յիշել հայերէնագէտ լատին կրօնաւորներ, և առհասարակ իբրև քարոզիչ Հռոմի կողմէ Արևելք դրկուած զանազան լատին միաբանութեանց անդամակիցներ, որոնք յատկապէս Հայերուն մէջ աշխատելու պաշտօն ունեին:

1814. ՀԱՅՈՑ ԶԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

Եղելութեանց ներքին պայմանները լաւ իմանալու համար, անգամ մըն ալ կրկնենք Հայերուն բնական եղած ներքին միտումները ու դիտումները: Ասոնց առաջինն է իրենց Եկեղեցւոյն թոյլատու և լայնախոհ սկզբունքը, որով ուղիղ հաւատքը կամ ուղղափառութիւնը իրենց բացարիկ սեփականութիւն չեն նկատեր, և երեք ժողովները ընդունող Եկեղեցիներուն բոլորը Քրիստոսի Ճշմարիտ և ընդհանրական Եկեղեցին դուրս չեն նետեր: Որչափ ալ իրենց սեփական վարդապետութեան յարած կը մնան, սակայն ուրիշներուն ալ՝ սեփական կամ մասնաւոր կամ երկրորդական վարդապետութիւն ունենալը չեն արգելեր: Միւս մէկ տեսութիւնն ալ կրթութեան ուսման և զարգացման անյագ և անկեղծ տենչն է, որով ուր որ նշոյլ մը կը տեսնեն՝ արշաւասոյր կընթանան, և ուսկից որ ակնկալութիւն կրնան տեսնել՝ անհամբեր կը դիմեն: Ինչպէս չեն կասիր նիւթական շրջանակի մէջ զոհողութիւններու և նեղութիւններու յանձնառու ըլլալ, նոյնպէս մտաւորական և հոգևորական շրջանակի մէջ ալ իրենց միտքն ու սիրտը զոհողութեանց Ենթարկելէ չեն քաշուիր: Այդ սկզբունքներուն հետևողներուն կողմէն՝ ուրիշ Եկեղեցիներու մատուցած յարգանքը, կամ անոնց համակերպելու յանձնառութիւնը, ոչ հայադաւանութեան անցնիլ է, և ոչ ալ ինչպէս կաթոլիկներ կը խոսին, մոլորութենէ ուղղութիւն դաշնալ է, այլ փափաքուած նպատակին մը համար անտարբերութեամբ կատարուած զիջողութիւն մըն է: Հայութեան սեփական այդ զգացումին հետևանք պէտք է ձանչնանք, հռոմէադաւան դպրոցներու մէջ ուսում առնող աշակերտներուն համարձակորդն հայադաւան Եկեղեցւոյ պաշտօնելութեան մտնելը, և հայադաւան աթոռներէ ծերնադրութիւն ընդունիլը, և զայդ պէտք է ձանչնան կաթոլիկութեան պաշտպաններն ալ, եթէ չեն ուզեր իրենց համամիտները, իբր նենգաւոր և իբր կեղծուրաց ամբաստանել: Բայց թէ այնպէս կամ թէ այսպէս, ակներև է որ մեծ եղաւ այսպիսիներուն ազդեցութիւնը ժողովուրդին մէջ գժտութեան որոնը ցանելու, հաւատակիցները իրարմէ բաժնելու, հերձուածողութեան և հերետիկոսութեան մակդիրով զիրար նախատելու, սուրբ խորհուրդներուն վաւերականութեան կամ ապօրինութեան գրոյցներով Եկեղեցիներ զատելու, ու Հայերը Լատին Եկեղեցիներ հաւաքելու, և վերջապէս Եւրոպական կամ օտար յարաբերութեանց գայթակեցուցիչ և կասկածաւոր Ենթադրութիւնները ստեղծելու, և պետական օրէնքով ձանցուած պատրիարքութեան կամ ազգապետութեան դէմ ըմբոստութեան դրդելու:

Այս տեսակ երկպառակութեանց սկզբնաւորութիւնը ճիշդ այդ միջոցին սկսած լինելուն վկայութիւնը ունինք Երեմիա Քէօմիւրձեանէ, որ 1960-ին Եղիազար կաթողիկոսի գրած նամակով կը ծանուցանէ, թէ Եկեղեց հասեալ է հեռ և նախանձ և Վրդովումն նոր ի մէջ Հայոց, յորմէ և գայթակղութիւն բազմաց, կաթոլիկ և հերձուածող, Ֆրէնկ և Հայ շշնչելով, հանդերձ այլովք աղձատանօք: (ՉԱՄ. Գ. 722): Մաղաքին Ճէվահիրձեան ալ կը հաստատէ, թէ մեք զայսպիսի ինչ որ գիտէաք, զի գեկեղեցին Քրիստոսի մի ճանաչէաք, և ահա այժմ խստութիւնք բիրտ արանց հաստատեցին ի մէջ Եկեղեցւոյ բաժանումն չար (ՉԱՄ. Գ. 723): Չոր Ճէվահիրձեան բիրտ արանց կը վերագրէ, Քէօմիւրձեան գլխաւորին անունովը, կը յիշէ թէ այդ բանին Եղև առիթ Սարգիս ոմն Թոխաթցի (ՉԱՄ. Գ. 722): Բայց որոշակի չի տար այդ Սարգիս Եւղոկիացիին նախընթացը, սակայն պատմութեան կարգէն յայտնապէս կը քաղուի, թէ մոլի լատինասէրներէն էր, և թէպէտ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ Եպիսկոպոսութեան բարձրացած (ՉԱՄ. Գ. 759), սակայն անշուշտ հռոմէականներու մէջ ուսած մէկ մը պէտք է ըլլայ: Ֆրէնկ կոչումին ծագումը, որ աւելի սովորաբար ՖՇանկ կամ Փռանկ կը հնչուէր, թէպէտ ուղղակի Գաղղիոյ բնակիչներուն յատուկ, սակայն Խաչակիրներու ժամանակէն ընդհանրացած էր բոլոր Լատիններուն կամ լաւ ևս Եւրոպացիներուն վրայ: Այդ կոչումին՝ իբրև Հայ անունին դիմաբաժանեալ, և իբր ՈՉ-Հայ իմաստով գործածուիլը, աւելի քաղաքական քան թէ կրօնական նշանակութիւն տուած է նոյն կոչումին, և այդ պատճառով քաղաքականապէս կասկածելի կոչում նկատուած է, իբրև բարեկամ և մտերիմ, համամիտ և գործակից Եւրոպական ազգութեանց, որոնք Օսմանեան պետութեանը դէմ հակառակութիւններ և թշնամութիւններ և պատերազմներ կը մղէին շարունակ: Իսկ այդ Ֆրէնկ անունը ժամանակին լատինասէրներն ու լատինամոլները սիրով կ'առնէին վրանին, իբրև նշանակ իրենց Եւրոպական գաղափարներու հետևողութեան: Կաթոլիկ կոչումն ալ կը պահէին իբրև տառական կոչումն հռոմէական Եկեղեցւոյ իրեն սեփական անունին, որ Ճշդիւ կը յայտնէր ծայրայեղ լատինամոլներու վիճակը: Միայն թէ իրաւունք չունէին կաթոլիկ անունը Ուղղափառ թարգմանել, որ ոչ ստուգաբանութեամբ, ոչ կիրառութեամբ, և ոչ պաշտօնական լեզուով Կաթոքիկ կոչման չի համապատասխաներ: Ստուգաբանութեամբ Յոյներուն որթողոքս կոչումին կը համեմատի, իսկ պաշտօնական կիրառութեամբ սկիզբէն իվեր սեփական է Հայ ազգային, կամ հայադաւան կամ հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ, և անոնք որ հայադաւանութենէն կը խորշէին՝ իրաւունք չունէին և չունին իրենց վրայ առնուլ ուղղափառ կոչումը: Անունէն գործին անցնելով՝ ազգին մէջ սպրդել սկսած խտրութիւնն ու պառակտումը յառաջ կու գար այն թելադրութենէն, զոր Լատիններ և լատինամիտներ իրենց հետևողներուն կ'ընէին, թէ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ պաշտուած խորհուրդները ապօրէն են, և կատարուած բարեպաշտութիւնները ապարդիւն, ուստի կը յորդորէին լատին Եկեղեցիներու մէջ կատարել իրենց հոգևորականութիւնները: Բայց որովհետև չէին կրնար այդ սկզբունքը պատշաճեցնել մկրտութեան, պսակի և թաղումի վրայ, որոնք արտաքին նշանակութիւն և օրինականութիւն ալ ունէին, կը գոհանային գոնէ խոստովանութեան,

հաղորդութեան և պատարագի համար խորշեցնել Հայերը իրենց Եկեղեցիներէն, և լատին Եկեղեցիներ յաձախելու ստիպել: Իրենց յատուկ Հայ Եկեղեցիներ բանալու արտօնութիւնը չունէին, քանի որ պետութենէ ճանչցուած հասարակութիւն կամ ազգութիւն չէին. սակայն այդ նպատակին ձգտումներ ունէին, և պաշտօնական դիրքը չկրնալով ձեռք ձգել, տուներու մէջ գաղտնի կազմակերպելու կը ձեռնարկէին:

1816. ՍՍՈՅ ԱԹՈՈԾ

Սույ աթորին վիճակն ալ լաւագոյն չէր, մանաւանդ որ իին աղթարմայութեան խմորը ջնջուած չէր Կիլիկիոյ կողմերէն, և ամէն առտնին յուզմունքներ դիրաւ այդ կողմը կը միտէին: Աթոռը պառակտման մէջ թողուցինք վերջին անգամ 1679-ին, զի Սիսի մէջ Սահակ Մէյսանէճին և Բերիոյ մէջ Ազարիա Կարկառեցին նստան երկու նախորդ պառակտեալնրու տեղ (1779): Ընդհանրապէս Բերիա նստողներ աւելի մօտ էին հռոմէականութեան, տեղւոյն մէջ գտնուող Լատին կրօնաւորներու հետ շփուելով, և իրեն բաժանեալ և տկարագոյն դիրքը Արևմտեայց նպաստներով և հովանաւորութիւններով զօրացնելու համար: Ազարիա բոլորովին իսկ Լատիններէն գրաւուելով, 1683-ին անծամբ Հռոմ գնաց ծեր տարիքին մէջ (09. ՕՐԱ. 284), թէպէտև ուրիշներ 1683-ին դնեն Ազարիայի ընտրութիւնը և հինգ տարի ալ պաշտօնավարութիւն կու տան (ՉԱՍ. յաւ. 111): Ինչչափ ալ Ազարիա հրաժարեալ ըսուի յոմանց (ՍԻՍ. 539) Հռոմ գացած ատենը, մենք աւելի հաւանական կը տեսնենք որ անոր նպատակը եղած է նոր նպաստներով զօրացած վերադառնալ, սակայն իր յառաջացեալ տարիքը չներեց իրեն այդ նպատակը իրագործել, և Հռոմի մէջ վախճանեցաւ ու թաղուեցաւ 92 տարեկան (ՍԻՍ. 539): Ազարիայէն ետքը ընդհատած կ'երևի Բերիայի հակաթոռ աթորին յաջորդութիւնը, սակայն անգամ մը սկսած պառակտումը բոլորովին ջնջուեցաւ, և որևէ ներքին տարածայնութեան պահուն, իսկոյն Բերիոյ հակաթոռութիւնը նորոգուած կը գտնենք: Իսկ Սահակ Մէյսանէճին մինչև 1689 շարունակեց իր կաթողիկոսութիւնը, և իրեն յաջորդ ունեցաւ Գրիգոր Ատանացին, Պիծակ մականունեալ, որուն միայն երկու տարի պաշտօնավարութիւն կը տրուի (ՉԱՍ. յաւ. 111), և հրաժարելով ձեռնրափ եղած կ'ըսուի (09. ՕՐԱ. 284) 1691-ին: Սակայն ոչ միայն ժամանակիս պատրիարքներուն և կաթողիկոսներուն հոգիէն շատ հեռու էր՝ ձեռք անցուցած իշխանութիւննին ձեռքէ հանել, այլև անցողական յիշատակ մը, թէ Գրիգոր Կիլիկիոյ կաթողիկոս 1693-ին Հռոմ գացած ըլլայ երկու Եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ (ԿԱԹ. 165), կը հաստատէ թէ Գրիգոր իբր Կիլիկիոյ կաթողիկոս կը շրջէր տակաւին: Ուստի աւելիպատմութեան կարգին համաձայն կը գտնենք ըսել, թէ Աստուածատուր Սասունցի, Նարին մականունեալ, Գրիգորի վրայ զօրանալով զայն աթոռէն մերժած և ինքն տեղը գրաւած է, և Գրիգոր աստանդական Հռոմ ալ դիմած է, որպէսզի որևէ հռոմէական դաւանութեան պատրուակով նիթական նպաստ ձեռք ձգէ և անով կարենայ նորէնի իր աթոռը դաշնալ: Սակայն կերևի թէ այս կերպով ալ յաջողութիւն գտած չէ, զի աւելի ուշ, 1703-ին կը գտնենք զայն Երուսաղէմի մէջ (09 ՕՐԱ. 284), և այս կը բաւէ բացատրել Հռոմ Երթալուն իսկական նպատակը: Վասնզի հռոմէականութեան միտումը, որ Կիլիկիոյ և Կոստանդնուպոլսոյ աթոռներուն մէջ կրցաւ

դեր մը խաղալ, Երուսաղէմի աթուին և Երուսաղէմի միաբանութեան վրայ բնաւ չազդեց, և չեր ալ կրնար ազդել, քանի որ շարունակ Լատիններու դէմ ալ մաքառելու պարտաւոր էին՝ Հայակական սեփականութեանց պաշտպանութեան համար (1811): Չենք կրնար ճշդել թէ Կ. Պոլսոյ աթուը ինչչափ մասնակցութիւն ունեցած է Պիծակի և Նարինի մրցումներու, զի 1691-ին կը շարունակէր աշխարհական տեղակալներուն վարչութիւնը (1812):

1817. ԱՊԹԱՄԱՐ ԵՒ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Եղիազար կաթողիկոսի կարողութեան համբաւը լաւ տպաւորութիւն ունեցած էր Հայաստանի մէջ, որ Եկին յամենայն կողմանց ի հնագանդութիւն սմա, մինչև իսկ Աղթամարի աթուը յանձն առաւ վերջ տալ ներհակընդդէմ մաքառումներու, և ընդունելով Եջմիածնայ գերիշխանութիւն՝ զգալի և նշանակալից կերպով էառ օրինութիւն ի ոմանէ (ԶԱՔ. Բ. 106): Երբոր Յովիաննէս Թիւթիւնձի կաթողիկոսը վախճանեցաւ 1683-ին (1776), իրեն յաջորդ ընտրուած Թովմաս Յիրիցցին՝ փոխանակ իր Եպիսկոպոսներէն ընդունելու կաթողիկոսական օծումը, բազում ընծայիւք, Եպիսկոպոսօք, քահանայիւք և տանուտէրօք ուղևորեցաւ Եջմիածին, և Եղիազարէ ընդունեցաւ իր ձեռնադրութիւնը Մայրտաճարին մէջ, և մեծաւ պատուվ և մեծամեծ պարզեօք փոխարինուեցաւ, միւռոն ալ առաւ Եջմիածինէ իբրև նշանակ հպատակութեան, և այնպէս դարձաւ իր աթուը Աղթամար, որով վերջացած եղաւ ըմբոստութիւն որ ի նախնեաց առաջնոց հայրապետաց Աղթամարայ սկսած էր, և բոլոր Հայ Եկեղեցին եղաւ մի հօտ և մի հովիւ, ընդ գերազական իշխանութեամբ կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց: Այդ Եղելութիւնը պատմող Խժիշկի մաշտոցին յիշատակագիրը, Թովմային ըրածը պատմելով կը յարէ՝ թէ պապանձեցոյց զբերան Երկաբնակաց, այսինքն է հռոմէականներու, որով կուզէ իմանալ Հայաստան թափառող Լատին կամ լատինամիտ աբեղաները (09 ԲԻԶ. 1138): Ասոնք ստէպ Հայոց Եկեղեցւոյն դէմ կը կրկնէին, և դեռ կը կրկնեն, թէ բազմագլխեան է և յատուկ գլուխ մը չունի, Վասնզի մէկէ աւելի կաթողիկոսներ կը ձանչնայ: Սակայն Երբեք Հայոց Եկեղեցին իր Մայրաթուին գերագոյն իշխանութիւնը այլայլած չէ: Ամէն Եկեղեցիներու նուիրապետութեան մէջ յատուկ աստիճան մըն ալ ընդունուած է ընդիհանուր պատրիարքին կամ կաթողիկոսին, և մետրապոլիտ արքեպիսկոպոսին մէջտեղ, որ քաղաքականապէս կամ ազգայնապէս զատուած մասի մը գլուխն է. և որչափ ալ կաթողիկոսի կամ պատրիարքի անուն կը կրէ, սակայն իբրև Երկրորդական կամ իրը մասնաւոր Կ'իմանայ այդ անունը, մինչև աստիճան մը ինքնագլուխ իրաւասութեամբ, բայց միշտ գերագոյն աթուին իշխանութիւնը ձանչնալով: Այդ Երկրորդական աստիճանի պատրիարքներուն կամ կաթողիկոսներուն, միւռոն օրինելու և Եպիսկոպոս ձեռնադրելու արտօնութիւն ունենալն ալ՝ այդ յարաբերութիւնը չի խանգարեր, զի յիշուած Եկեղեցական ծիսակատարութիւնները Հայոց մէջ ալ՝ ընդիհանուր հայրապետին վերապահուած չեն Եկեղեցական բացարձակ կոնդակով, այլ միայն տիրող սովորութեամբ կամ ներքին կարգադրութեամբ: Կանոնական սկզբունքով ամէն Եպիսկոպոս կրնայ միւռոն օրինել, և ամէն մետրապոլիտ կրնայ Եպիսկոպոս ձեռնադրել Երկու Եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ: Ամէն առթի մէջ Աղթամարի աթուին առած քայլը գեղեցիկ

ցուցմունք մըն էր Հայոց եկեղեցւոյ դէմ խօսուած մեղադրանքը հերքելու: Թովմայի նախաձեռնութեամբ սկսած սովորութիւնը շատ գեղեցիկ կարգադրութիւն մը եղած կ'ըլլար, եթէ շարունակէր Աղթամարի և Կիլիկիոյ աթոռներուն կողմէն, հետևելով նախապէս Վրաց և Աղուանից կաթողիկոսներուն կողմանէ պահուած սովորութեան. բայց դժբախտաբար նորէն խանգարեցաւ նոյնիսկ Թովմայի կողմէ 1693ին, Եղիազարի յաջորդին օրով:

1818. ՎԱՐԴԱՆ ՅՈՒՆԱՆԵԱՆ

Լեհաստամիմէջ եղածները պատմեցինք մինչև Նիկոլի մահը 1681-ին (1784), զոր Վարդան Յունանեանի գրուածէն առնելով՝ ոմն կը դնէ հոկտեմբեր 14-ին (ԿԱՍ. 127), և ուրիշ մը հոկտեմբեր 24-ին (ՏԱԾ. 122), որ կը պատասխանէ տոմարներու տարբերութեան: Իսկ Ստեփանոս Ռոշքեան կը դնէ մարտ 21-ին 85 տարեկան (ԿԱՍ. 143), մինչև 1626-ին 22 տարեկան ձեռնադրուած ըլլալով (1638), 77 տարեկան պէտք էր ըլլար, 55 տարի եպիսկոպոսութիւն վարած ըլլալով: Աւելի վաւերական աղբիւրներ չունինք տարիքն ու մահուան օրը ճշդելու: Իսկ Ռոշքեան ուրիշ տեղ Նիկոլի տարիքը 72 և եպիսկոպոսութիւնը 42 դնելով (ԿԱՍ. 142), ոչ 22 այլ 30 տարեկան ձեռնադրուած կենդադու, և իրաւունք կունենաք առաջին մեռներ, իրեն օգնականն էր Յովհաննէս Կերիմովիչ, որ Քարմատանենց ալ կոչուած է (ԿԱՍ. 143), իսկ Վարդան Յունանեան որ օգնական և յաջորդ նշանակուած էր (1783), Իլվովէ բացակայ էր, զի առեալ գերեզման ի սուրբ ժողովոյն այսինքն փրոփականտայէ, զացած էր ի Հայաստան քարոզելոյ աղազաւ, կամ հօռմէադաւանութիւն տարածելու, որովհետև Նիկոլ դեռևս առոյգ էր և առողջ (ԿԱՍ. 143): Յունանեանի քարոզութենէն միայն Սահակ Մակուեցի եպիսկոպոսին իրեն հաւանիլը յիշուած է (ՊԵՃ. 277), զոր քնածին կերպով կաթողիկոսութեան տեղակալ կընեն ոմանք (ԱԶԱ. 129): Սահակ Մակուեցի անուն եպիսկոպոսը յիշեցինք արդէն տեղապահութեան անուանուած՝ երբ Յակոբ Էջմիածինէ հեռացաւ, բայց Եւդոկիայէ դարձաւ (1759), որով երկար պաշտօնավարութիւն չունեցաւ: Իսկ երբ Յակոբ նորէն ուղևորութեան ելաւ Մատթէոս էր տեղապահը, և վերջին մեկնելուն Ստեփանոս, և Սահակի մը կարծեցեալ կաթողիկոսութիւնը անհիմն ցուցուցինք (1798): Վարդան Յունանեանին դառնալով որովհետև անոր քարոզութիւնները ժողովուրդին մէջ շփոթութիւնկը ծգէին, 1682-ին կոչուեցաւ Էջմիածին, և հնագանդեցաւ, ուր Խաչատուր Կարմեցին միայն իրեն յարեցաւ (ԼԵՕ. Ա. 305), և ինքը եղանակը գտաւ հեռանալու: Հազիւ թէ Նիկոլի մահուան լուրը առաւ, փութաց Իլվով հասնիլ, և ձեռք առնուլ Լեհահայոց արքեպիսկոպոսութեան աթոռը ուր կը գտնենք 1683-ին (ԿԱՍ. 197), բայց չենք կրնար ճշդել հասնելուն թուականը: Վարդան Յունանեան գործի ձեռնարկեց ոչ ևս Նիկոլի նման յեղեղուկ կերպով հօռմէադաւանութեան ծառայելով, այլ ըստ ամենայնի հաստատմիտ ուղղութեամբ զայն ամրացնել աշխատելով, այնպէս որ Լեհահայոց բնի միութեան եթէ սկզբնաւորողն Նիկոլ էր, զայն լրացնողը Վարդան Եղաւ, որ զամենայն բանն բադերներուն խրետովն առնելով. շատ անզամ զժողովուրդին սիրտն ազդեց. ուստի Հայերն ալ իրեն պատիւ չէին դնել (ԿԱՍ. 130): Վարդան որդի էր Յունան քահանայի, Թոխաթու Ճռու գիւղէն (ԿԱՍ. 143), կամ Խաղտեաց ստորոտը Գըռզի գիւղէն (ԿԱՍ.

198), որ նոյն ամունի տարբեր հնչումներ կ'երևին, իսկ կեանքը Եւդոկիոյ մէջ անցնելուն, սովորաբար Եւդոկիացի կը կոչուի: Վարժեալ զիայկականն ի Վաղարշապատ, և զիռոմէականն ի Լեռնապատ (ԿԱՄ. 198), որ է Լեռպոլիս կամ Իլվով, Փիթուի ձեռքին տակ, անոր կողմէ Հռոմ Փրոփականտայի դպրանոցը ղրկուած էր կատարելագործուելու (1782), և վերջէն իբրև Հռոմի կատարեալապէս վստահելի անձ մը Նիկուի յաջորդ էր նռանակուած (1783): Այդ պաշտօնին հասնելէն ետքն ալ՝ ատենը պարապ չանցնելու համար Իլվովէ Արևելք էր անցած հռոմէադաւանութիւն տարածելու եռանդով: Առանց մանր պարագաներ պատմելու՝ քաւական կը սեպենք ըսել, թէ Վարդան Լեհական իշխանութենէ պաշտպանութիւն գտնելով, և Լատին արքեպիսկոպոսին և կրօնաւորմերուն իլու հպատակութիւն ցուցնելով, մէկ կողմէն կ'աշխատէր բոլոր Հայ եկեղեցւոյ դաւանական և ծիսական կէտերը հռոմէականին նմանեցնել, և միւս կողմէ հայադաւանութեան պաշտպանները ընկճել, և վիճակին և շրջակայից գտնուած Հայ եկեղեցականները այս կամ այն կերպով իրեն կողմը ձգել: Ասոնց մէջ կը յիշուին Մինաս վարդապետ Եւդոկիացի՝ Պուղտանի կամ Մոլտաւիոյ եպիսկոպոս, Զիլիֆտարօղլու մականունեալ, 1686-ին (ԿԱՄ. 127), Աստուածատուր վարդապետ Մշեցի Ս. Կարապետի վանքէն, և Քրիստոսատուր քահանայ՝ Սեչովի աւագերէց՝ Մանտրող մականունեալ, 1689-ին. Մովսէս եպիսկոպոս Երեւացի՝ Եջմիածինի նուիրակ 1690-ին (ԿԱՄ. 44), Եղիա քահանայ Սեչովցի, Մանդրուն մականունեալ, Մոլտաւիոյ աւագերէց 1691-ին (ԿԱՄ. 128), և Մինիթար եպիսկոպոս Մոկացի, Լալուակ Մխոյ կոչուած 1693-ին (ԿԱՄ. 145): Ասոնցմէ ոմանք Իլվով հանդիպելով, և տեղական եպիսկոպոսը հաճեցնելով նպաստ մը շորթելու, և ուրիշներն ալ Դրանսիլվանիոյ մէջ պաշտպանութիւն գտնելու դիտումով գործած. յայտնի կերպով չենք իմանար թէ այսպիսիներու վկայութեամբ ինչ փաստ կը կազմուի հռոմէական դաւանութեան համար: Վարդան հեռուէն ալ երբեմն իր ծանօթներուն միջնորդ կը դաշնար, ինչպէս Ազարիա Աղուանից կաթողիկոսին համար ըրաւ, իրաց ոմանց հոգալոյ փոյթ տարաւ պապին մօտ 1688-ին (ԿԱՄ. 127), և Ազարիա փոխարէն շնորհակալութեան գիր մը կը գրէ պապին 1695-ին, որ իբր թէ կ'ըլլայ պատուական թուղթ հնազանդութեան և դաւանութեան, և որուն վրայ պապէն շահ Հիւսէյինին յանձնարարական մըն ալ կը գրուի Ազարիայի համար (ԿԱՄ. 145):

1819. ԼԵՀԱԿԱՅՈՑ ԱՆՁԱՏՈՒՄԸ

Յունանեանի գործերուն ամէնէն նշանաւորը Եղած է՝ 1689 հոկտեմբեր 10-ին Իլվովի մէջ գումարած գաւառական ժողովը (ԿԱՄ. 129), որ Սիւնհոդոս ալ կոչուած է (ԿԱՄ. 144), ուր Լեհաստանի Հայոց եկեղեցիներու մէջ գործածուելիք ծիսական դիրքերը ծայրէն ծայր աչքէ կ'անցըուին, և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սուրբ հայրերուն կարծեցեալ մոլորութիւնները, Վարդան Յունանեանի և նմանօրինակ կարճամիտներու խելքով կ'ուղղուին, և նոր օրինակներ կը կազմուին, և Հռոմ կը ղրկուին ըստ այնմ տպագրուելու և հռոմէադաւան Հայերու կիրառութեան ծառայելու համար: Այդ գործին կ'աշխատակցին Հայերու քարոզիչ և ուսուցիչ Լատին արեղաներն ալ, և նոյնիսկ Լեհաստանի արքունեաց մօտ պապական նուիրակ գտնուող Կանտէլմի (Gandolmi)

Եպիսկոպոսն ալ ժողովին կը նախագահէ, և Աստուածատուր Ներսէսեան Եպիսկոպոսին կը յանձնուի սրբագրեալ ծիսարանները Հռոմ տանիլ և տպագրութեանը աշխատիլ: Այդ գիրքերն են Պատարագատետր, Տօնացոյց և ուրիշ բաներ (ԿԱՄ. 129), այսինքն Ժամագիրք, Շարական և Մաշտոց: Հռոմի մէջ Բարսեղ և Յովհաննէս Հոլովներ ալ (1807) իրենց մասնակցութիւնը պէտք էր նուիրէին, բայց հաւանաբար ատոնց կանխաւ կատարած ուղղութիւնները բաւական սեպուեցան, Վասնզի 1689 թուականէն ետքը նոր իրատարակութիւններ չունինք Հռոմի մէջ տպագրուած: Բայց Վարդանի գուարած ժողովը ուրիշ հետևանք ունեցաւ աւելի կարևոր: Քանի որ Հայոց Եկեղեցւոյ վերաբերեալ գործառնութեան մը պապական նուիրակը կը նախագահէր իբրև Եկեղեցական իշխանութեան ներկայացուցիչ, այլևս Հայոց հայրապետին իրաւասութիւնը ոտնակոխ կ'ըլլար: Այդ պարագային հետ պէտք է կապել Վարդանի այն քայլը, որով վերջնականապէս կտրեց Լեհահայերի կապը Եջմիածինի հետ, մինչև այն ատեն թէ Նիկոլ և թէ Ինքն Վարդան՝ ինքզինքնին Եջմիածինի աթոռին հպատակ կը ձանչնային (ԼԷՕ. Ա. 305): Բացարձակապէս չենք կրնար պնդել թէ Հայոց հայրապետին անունին յիշատակութիւնն ալ դադարած ըլլայ, բայց շատ հաւանական կը դատենք, քանի որ զայն իբրև մոլորեալ ու հերձուածող ու հերետիկոս ըսելու յանդնութեան հասած էին: Այս թուականին, այսինքն 1689 հոկտեմբեր 10-ին պէտք է հաստատել Լեհահայերուն՝ Հայոց Ուղղափառ սուրբ Եկեղեցին պաշտօնապէս խզուիլը, քանի որ Իլվովի աթոռը ինքզինքնին Եջմիածնի կաթողիկոսէն անկախ և Հռոմայ Եկեղեցւոյ հետ միացեալ իրատարակեց: Հռոմէականք այս որոշման վրայ գրած ատեննին, Վարդան միաբանութեան գործը կատարեալ գլուխ տարաւ կ'ըսեն (ԸՍՏ. 382), բայց լաւագոյն էր ազգային Եկեղեցւոյ ծոցէն բաժնուեցաւ ըստին, ոչ ալ ուղղափառ եղաւ, այլ ուղղափառութենէ հեռացաւ գրէին, զի Ուղղափառ՝ Հայ Եկեղեցւոյ հայերէն անունն է, և Կաթոլիկ բառը ուղղափառ չի կրնար թարգմանուիլ: Մինչև այս ատեն Իլվովի աթոռը, ընդիանուր առաջնորդութիւն էր բոլոր արևմտեան գաղթականներուն, այլ Յունանեանի 1689-ին առած քայլը, իրմէ անջատեց Մոլտահայի և Վալաքիայի և Պուլքովինայի գաղթականները, որոնք ազգային Եկեղեցւոյ հաւատարիմ մնացին, և նոյնիսկ աստեանդ գտնուող հռոմէադաւաններն ալ քաղաքական բաժանմամբ իր հպատակութենէ ելան, և մնաց պարզապէս Կալիցիա զաւառը եղող հռոմէադաւան Հայերուն Եպիսկոպոսարանը:

1820. ՀՈՒԳԱՐԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ

Յունանեան ուրիշ զաւառներու Հայերէն ծեռք քաշելու ստիպուած, մտադրութիւն դարձուց Մաճառաց երկրին Դրանսիլվանիա զաւառին մէջ հաստատուող նոր գաղթականներուն վրայ: Ասոնց սկզբնաւորութիւնը կը հանուի մինչև 1654, սակայն բուն գաղթականութիւնը կը դրուի 1672-ին, երբ Մոլտահայի յունադաւան իշխանը հայադաւաններու դէմ հալածանք հանեց, և մաս մը Հայեր Մոլտահայէ հեռացան: Այս խումբէն էին Մինաս Զիլիֆտարօղլու Եպիսկոպոսը և Եղիա ՍԵԽՈՎԾԻ քահանան (ԳԱԼ. Ա. 2), որոնցմէ առաջինը Վարդան յաջողեցաւ իր կողմը շահիլ 1686-ին (1818), և հաւանաբար անոր մահուընէ ետքն է որ 1691 յուլիս 30-ին յատկապէս Դրանսիլվիոյ համար Եպիսկոպոս ծեռնադրեց Օքսենտիոս Վերծերեսք (ԿԱՄ. 128), կամ Աւքսենտիոս

Վրզարեան (ԳԱԼ. Ա. 19) Պօթուշանցի վարդապետը, վարժեցեալ ի հռոմըն համալսարանում Ուռպանեան, այսինքն է Փրովականտայի վարժարանին մէջ, որ զՀայս անդէն եղեալս՝ միաբանեցոյց ընդ սրբոյ Եկեղեցւոյն Հռոմայ (ԿԱՍ. 128): Արդէն կազմակերպեալ չեին նոր գաղթականները, և Աւստրիոյ կայսերութեան պաշտպանութեան ալ կը կարօտէին, ուստի շատ դիրաւ կատարուեցաւ Հունգարահայերուն դաւանակիոխութիւնը: Ըստ այս կը յայտնուի, թէ Եղիա Սեղովցի քահանային 1691-ին դաւանափոխ ըլլալն ալ (1818) ինչ դրդումէ առաջ Եկած է:

1821. ԴԱԻԻԹ ԶՈՒԱՅԵՑԻ

Պարսկաստանի Հայերուն վրայ խօսած ատեննիս, գլխաւոր կէտ կը նկատենք շահ Սիլէյամանի մտադրութիւնը, որ բոլորովին հեռանալով իր նախնեաց սկզբունքէն, կ'աշխատէր անդրափոխել գողորմելի և զտառապեալ ազգս քրիստոնէից, մանաւանդ զազգս Հայոց, և հաւատոց իւրեանց, և դարձուցանել զնոսա իսլամական կրօնքին (ԽԱԶ. 154): Այս պարագան բաւական է հետևցնելու թէ այլ ևս Պարսկաստանի գաղթականները չունէին այն հանգիստ վիճակը, զոր կը վայելէին Մեծ Շահաբասի օրերը: Իրենց հոգնորական վարչութիւնը կեղրոնացած էր Ամենափրկիչի վանքին մէջ, ուր արժանաւոր առաջնորդներ կը գտնուէին ընդհանրապէս: Խաչատուր Կեսարացին յաջորդ կը դնեն ոմանք Դաւիթ Զուղայեցին եղած էր անոր յաջորդը (1711): Իսկ Յակոբ Զուղայեցին դժուար է այդ կարգին անցնել, որովհետև 1655-ին Դաւիթ պաշտօնի վրայ կը յիշուի (ԽԱԶ. 142), որ կը համապատասխանէ Սիմէոնի Զուղայէ հեռանալուն թուականին (1711): Խաչատուր աբեղայ Զուղայեցի չափազանց գովեստներ կը շռայլէ Դաւիթի, կոչելով զայն երից երանեալ քահանայապետ սուրբ՝ Դաւիթ Իրեշտակային վարդապետ (ԽԱԶ. 141), և Դաւիթի արժեքներուն գլխաւորն է Ամենափրկիչի վանքը վերաշինելը՝ հոյակապ և մեծածախ և յոյժ վայելուչ կերպով, աղինասարաս և երկնամնան տաճարով, յոյժ գեղեցիկ և ամենաչքնաղ յօրինուածովք, զոր լրացուց 1664-ին (ԽԱԶ. 142): Դաւիթ նիւթական շինութեանց հետ ներքին զարգացման ալ աշխատեցաւ, և աշակերտներ հասուց մինչև ցքառասուն, ամենեքեան արք ընտիրք և փառազգեացք, զորս գեղեցկապանծ վայելչացոյց փիլիսոփայական գիտութեամբ և բնազանցական աստուածաբանութեամբ (ԽԱԶ. 219), և եղան անվանելի ախոյեանք ընդդէմ Պարսից անաստուածից, և ընդդէմ Երկարնակ հերետիկոսաց (ԽԱԶ. 148): Ասոնց մէջ Երկու նշանաւորագոյններն են Ստեփանոս Զուղայեցի, որ Դաւիթին յաջորդեց (ԽԱԶ. 149), և Յովիաննէս Մրգուզ, որ նշանաւոր եղաւ իսլամ օրէնսգէտներուն հետ, և նոյն իսկ Պարսից շահին հետ քրիստոնէական հաւատալեաց պաշտպանութեան համար կատարած վիճաբանութիւններով (ԽԱԶ. 153), զորս Երկարորէն կը քաղէ Խաչատուր (ԽԱԶ. 154-218): Ասոնցմէ Ետքը կը յիշուին Աղէքսանդր, Խաչատուր, Մինաս, Անդրէաս, Միքայէլ, Մարկոս, Յովսէփ, Սիմէոն և Յովիան վարդապետներ ամէնքն ալ Եպիսկոպոսութեան բարձրացած Մրգուզեան զատ, որ իւրով կամօք իրաժարեցաւ (ԽԱԶ. 219):

1822. ՅՈՎԱՆ ՇԵԽ. ՄՈՒՄԻՆ

Երբոր 1680-ին Յակոբ կաթողիկոս Կ. պոլիս կը գտնուէր, Յոհան աբեղայ մը զայն կը

բանադատէ, որ Փէրիա գաւառին առաջնորդութիւնը իրեն տրուի Հաղաքրիակի վանքին հետ, և կաթողիկոսին դժուարանալուն վրայ կը սպառնայ ուրանալ զՔրիստոս տէրն մեր: Յակոբ իբր թէ կը գիշանի կոնդակը տալ, բայց միևնույն ժամանակ կը գրէ Եջմիածին, որ Երբոր գայ ըմբռնեալ գիտցեն զնա ի Սևան կղզւոց, և մի ևս խսպառ ելցէ անտի (ԽԱԶ. 149): Ըստ այսմ ալ կը գործադրուի, և Յոհան քանի մը տարի կը մնայ Սևան, բայց Վերջապէս կը յաջողի փախչիլ անտի, և գաղտ Փէրիա գալով կը հաստատուի Հաղաքրիակ վանքը: Հազիւ թէ լուրը կառնուի Նոր-Ջուղայի մէջ, Ստեփանոս վարչապէտ որ Դաւիթի յաջորդած էր, և Աղաքիր Շահիսաթունեանց գիւղաւագը, և Ջիւղայեցւոց գլխաւորներ, վրայ կը հասնի, ըմբռնեն զՅոհան զարեղայն, խոշտանգանօք և տանջանօք չարչարեալ տուայտեն, և դնեն ի զնտանս բանտի, բայց Յոհան անկէ ալ կը փախչէ, և Պարսից դիմելով իսլամութիւն կընդունի (ԽԱԶ. 150) Մէհմէտ-Ալի բէկ, Կամ Շեխ-Մումին կոչուելով (ԽԱԶ. 168), և պատեհի կը սպասէ Ստեփանոսէ և Խորհրդակիցներէն վրէժը լուծել: Այս տեղ պատմիչին ժամանակագրութիւնը կը կնճռոտի, և հարկ կըլլայ նկատի առնել, որ Յակոբի Կ. Պոլիս գտնուիլը 1689-ին էր (1791), և Դաւիթի մահը 1684-ին (ԽԱԶ. 220), որով բնական էր Ստեփանոսի յաջմղմութիւնը այդ տարեթիւն հաշուել: Այդ Յոհանը Սևանէ փախչելէն ետքը ձերբակալողը Ստեփանոս եղած ըսուելով (ԽԱԶ. 150), Յոհանի Երկրորդ ձերբակալութիւնը և ուրացութիւնը, և զկնի ինչ ամաց կատարած մատնութիւնը, և ըՍտեփանոսի բովանդակ ամ ամի բանտարկութիւնը- և ծանր տուգանքով ազատուիլը, 1685-ին չեն կրնար իյնալ (ԽԱԶ. 151): Ուստի թուատառերու սխալներ եթադրելով Յոհանի Երկրորդ ձերբակալութիւնը 1685-ին, և Ստեփանոսի բանտարկութիւնը աւելի մերձաւորաբար 1687-ին պիտի դնենք, կամ եթէ Ստեփանոսի բանտարկութիւնը 1685 պիտի իմանանք, այն ատեն Ստեփանոս՝ Դաւիթի յանձնարարութեամբ ձերբակալած կ'ըլլայ Յոհանը մերձաւորաբար 1683ին: Ամէն առթի մէջ ձիշով ստուգելու փաստեր չունենալով նոր հետազօտողներու կը թողունք կնճիռին լուծումը: Մեզի բաւական ըլլայ ըսել թէ Յոհան Շեխ-Մումին, Սիլէյման շահին մօտ կ'ամբաստանէ զՍտեփանոսը, և բանտարկեալ կու տայ զայն, և զայս բազումս վարդապէտս և զքահանայս, և պրկել զոտս նոցա ի կոճեղս ծանրագոյն, ուր կը մնան ամ մի բովանդակ, և հազիւ հազար թուման վՃարելով նախարարաց և մեծամեծաց, հազար թուման ալ արքային, և տարեկան երեք հարիւր թուման տուգանք խոստանալով կ'ազատին: Տարեկանը կը վՃարուի մինչև 1691, և հազիւ կը ջնջուի 1692-ին Ջուղայի գիւղաւագ Աւետիսին ձեռքով (ԽԱԶ. 151): Այդ Եղելութիւնները ամբողջարար Եղիազարի կաթողիկոսութեան միջոցին հանդիպելով, զարմանալի է անոր անունին բնաւ ըիշուիլը:

1823. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄՐՁՈՒԶ

Սոյն այս միջոցին կ'իյնան Յովհաննէս Մրձուզ Վարդապէտին գիտական և կրօնական վիճաբանութիւններուն մի մասը, զորս ըրած է քրիստոնէական Վարդապէտութիւնները պաշտպանելու համար: Այս առաջին մասը Սիլէյման շահին օրով կատարուած է, թէպէտ աւելի նշանաւոր մասը տեղի ունեցած է Հիւսէյին շահին օրով, որ 1694-ին իր հօրը յաջորդեց: Մրձուզի

պատճառաբանութիւնները, ինչպէս կը քաղէ պատմիչը, կը հիմնուին դպրոցական ոճին վրայ, որուն անտեղեակ ըլլալով շահն ու իսլամ կրօնականները, մեծ զարմանք և հիանալով կը խոստովանին, թէ և ի յԵւրոպիայ ի Ֆրանկս՝ ոչ գոյ նման սմա (ԽԱԶ. 175), վասնզի զգիրս հաւաքաբանութեան և տրամաբանութեան զամենայն ի միտս իւր ժողովեալ ունի (ԽԱԶ. 174):

1824. ԵՂԻԱԶԱՐԻ ՈՒՂՈՒԹԻՒՆԸ

Մինչև հիմա յառաջ բերուած Եղելութիւնները առանց Եղիազար կաթողիկոսի միջամտութեան կամ գործակցութեան կատարուած են, ինչ որ մեզի իրաւունք կու տայ Եղրակացնել, թէ որչափ Եղիազար կաթողիկոսութենէն առաջ ձեռներէց և ցրուած գործունէութիւն ունէր, այնչափ ալ հանդարտ և ամփոփ պաշտօնավարութիւն ունեցած է օրինաւորապէս կաթողիկոսանալէն Ետքը: Տարիքն է՞ր արդեօք պատճառը, թէ չափազանց յոգնածութիւնը, թէ ոչ ամէն տեսակ արկածներէ և յախուռն ձեռնարկներէ Ետքը տեսակ մը յուսախար հիասթափութիւնն է՞ր որ զինքը քաշուելու և ամփոփելու կը ստիպէր, մենք որոշել չենք կրնար. միայն Եղելութիւնը հետաքրքիրներու մտադրութեան կը ներկայենք: Ընդհանրապէս բոլոր յիշատակարաններ և նոր պատմագրողներ Եղիազարի գործունէութիւնը Մայրաթոռոյ նիւթական և բարեկարգական շրջանակին մէջ կը պարփակեն, և նոյն վիճակին մէջ փակուած ու վերջացած կը ցուցնեն: Նորերէն մէկ մը միայն՝ Եղիազարի կը վերագրէ Արևմուտքի հետ յարաբերութեանց ձգտումներ, և Լատին կրօնաւորներու հանդէա հաշտ ընթացք, մինչև իսկ Հայ Եկեղեցիներու մէջ քարոզելու թոյլտուութիւն տալ, և 1686-ին վախճանող Լատին միաբան Ոու աբեղան մեծ հանդէսով Հայոց գերեզմանատան մէջ թաղելու արտօնութիւն շնորհել (ԶԱՍ. Բ. 37): Եղիազարի բոլոր կեանքը հօռմէականութեան հակամէտ Եղած չէ, և յայտնի գործերու դիմաց շատ նշանակութիւն չեն ունենար Աւետիք Եւդոկիացիին անոր վերագրած լատինամիտ տեսութիւնները: Աւետիք այդ յիշատակները գրած է Երբ հաւատաքննական բանտարկութեան մէջ դաւանափոխութեամբ ազատութիւն գտնելու կը միտէր, և զինքն կանուխէն այդ միտքի վրայ Եղած ցուցնելու դիտմանք, նոյնը իր ձեռնադրող կաթողիկոսէն իրեն աւանդուած կ'ուզէր կարծեցնել: Իբր այն թէ Եղիազար զինքն ձեռնադրած ատեն յանձնարարած ըլլայ հնազանդիլ փափախն, ի բաժակն ջուր խառնել ծածուկ, և բղխումն ի Հօրէ և ի յՈրդոյ ըսել, և թէ Երուսաղէմէ Եղիա վարդապետը Երեք Եպիսկոպոսօք Հռոմ որկած ուլայ, և թէ ինքն ալ Եօթն վարդապետօք Հռոմ Երթալու վրայ Եղած ըլլայ (74. ԱՐՌ. 75), Երբոր Եջմիածին հրաւիրուեցաւ (1703): Ստոյգ Եղելութիւններ բնաւ չեն ներեր այդպիսի Ենթադրութիւններ ընել Եղիազարի վրայ, թէպէտ նա կրնար համարձակ բարեկամական յարաբերութիւններ մշակել Արևմտեանները շահելու, և անոնց միջնորդութեամբ Հայութեան լաւագոյն կացութիւն մը հոգալու նպատակով:

1825. ԵՂԻԱԶԱՐԻ ՄԱՀԸ

Այդ տեսութեամբ կրնանք ընդունիլ, թէ Եղիազար ալ իր նախորդին Յակոբի նման կեանքին վերջին միջոցին Եջմիածինէ Կ. Պոլիս ուղևորելու դիտաւորութիւն ունեցած է, այնտեղ աւելի դիրութեամբ Երոպացոց հետ բանակցութեան մտնելու, և անոնցմէ քաղաքական օգնութիւն

ստանալու յուսով: Եջմիածինէ մեկնիը կը դրուի 1691-ին, բայց Կարինէ կը պարտաւորուի ետ դաշնալ, Ճամբորդութիւնը վտանգալից տեսնելով (ԶԱՄ. Բ. 37): Օսմանեան կայսրը Մէհմէնէտ Դ. գահընկէց եղած էր 1687 նոյեմբեր 8-ին, ներքին խռովութեանց և ապստամբութեանց պատճառով (ԺՈՒ. 296), որ բոլոր ասիական գաւառներուն մէջ ալ տարածուեցան Եէկէն Օսման և Կէտուք Մէհմէնէտ փաշաներու զլխաւորութեամբ, և վեց տարի տևեցին, Սիւլէյման Բ. և Ահմէտ Բ. սուլտաններուն օրով (ԺՈՒ. 299): Ճիշդ 1691 տարւոյն յուլիս 14-ին Սիւլէյման Բ. կը մեռնէր և եղբայրը Ահմէտ Բ. կը յաջորդէր, և երկրին խաղաղութիւնը աւելի վիրովուած էր, և Եղիազար չվստահացաւ այդ շինոթ միջոցին ցամաքային Ճամբորդութիւնը շարունակել, և ոչ ալ կրնար յաջողութիւն յուսալ Կ. Պոլսոյ մէջ: Կարինէ ետ դարձաւ Եջմիածին, և ուղևորութեան դժուարութիւններէ ալ տկարացած, քիչ օր Ետքը վախճանեցաւ 1691 օգոստոս 8-ին, 9 տարի կաթողիկոսութենէ Ետքը, ընդհանրապէս ընդունուած է, թէպէտ Քանաքեռցին կաթողիկոսութիւն հաշուելով և մահուան օրը Եջմիածին մտնելու օրուան հետ նոյն բերելով (ԶԱԹ. Բ. 101): Եղիազար թաղուած է Ս. Գայիանէի իւրաշէն գաւիթին աջակողմը (ՄՈՎ. 278): Եղիազարի Կ. պոլիս երթալ ուզելուն ուրիշ մէկ նպատակն եղած կը լլայ կրօնական վէճերու ու խտրութեանց բորբոքումը, որոնք Կ. Պոլսոյ մէջ զայրացած էին, և որոնց վրայ իր մտադրութիւնը իրաւիրած էր Երեմիա Քէօմիւրճեան 1690-ին գրած նամակովը (1815): Սակայն շատեր զարս իմաստունս (ԶԱՄ. Գ. 722), կամ խելահաս և խոհական անձեր յղելու միտքը կը վերագրեն Եղիազարի (ՄՈՎ. 278), մինչև ուրիշ մը այս խռովութիւնները հանդարտելու համար Կ. Պոլիս երթալու որոշումը կը յիշէ (ԶԱՄ. Բ. 36): Բայց որն և ըլլայ ստոյգը, անձանբ կամ պատուիրակով ազգային ընդհանուր գործերուն միջամտելու գաղափարը շատ ուշ ծագած է Եղիազարի միտքը, և իրագործուած ալ չէ: Իսկ Եղիազարի անձին և ձեռնարկներուն, կարողութեան և ուղղութեան վրայ պատմութեանս ընթացքին մեր տեսութիւնները յայտնած ըլլալով, աւելորդ կը սեպենք մահուընէ Ետքը նոյն դիտողութիւնները ամփոփել, որ անզամ մը գրուածները կրկնել պիտի ըլլար:

Տ. ՆԱՀԱՊԵՏ Ա. ԵՂԵՍԱՑԻ

1826. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Եղիազարի յաջորդին ընտրութիւնը լրացեալ գործողութեան մը պէս կը ներկայանայ պատմութեան մէջ, զի Եղիազարի մահուանէ միայն երկու օր Ետքը, օգոստոս 10-ին կաթողիկոս կը հրչակուի իր ձեռնասուն աշակերտը Նահապետ Եահսկոպոս Եղեսացի (ԶԱՄ. Գ. 724): Անշուշտ հանգուցեալ կաթողիկոսի կամքը կար այդ մասին, որ Մայրաթոռոյ միաբանութեան կողմէն խղճմտօրէն յարգուեցաւ, մինչև իսկ գրող ալ եղաւ, թէ Նահապետ նորա իսկ ձեռքով կաթողիկոս օծուեցաւ (ԶԱՄ. Բ. 37): Այդ վերջին պարագան բուն յիշատակողը Աւետիք Եւդոկիացին է, որ իր վերջին օրերու յիշատակարանին մէջ կը գրէ, թէ իհιանդ Եղիազարը իր մեռնիլը զգալով մահիձէ ելած, Եկեղեցի իջած, պատարագ մատուցած, Նահապետը օծած, և նորէն իհιանդութեան մահիձը դաշնալով նոյնժամայն իհոգին աւանդած ըլլայ (94 ԱՐՌ. 112): Սակայն ընտրելագոյն աղբիւրներ, որ օգոստոս 8-ին Եղիազարի մահը և օգոստոս 10-ին Նահապետի օծումը կը դնեն, այդ

Ենթադրութիւնը կը հերքեն. և միայն կրնանք ընդունիլ Եղիազարի կտակային կամքը Նահապետը կաթողիկոսացնելու, զոր միաբանութիւնն ալ կը յարգէ մեծագործ կաթողիկոսին պատույն: Միաբանութիւնը այդ առթիւ ալ բացարձակ իրաւամբ գործած կ'ըլլայ, ոչ մերձաւոր իշխանաւորներու և ոչ ալ հեռաւոր աթոռներու հաւանութեան դիմելով: Բայց և այնպէս ոչ մի կողմէն նկատողութիւն չի յարուցուիր, և ամէն կողմէ առանց դիտողութեան կ'ընդունուի Նահապետի կաթողիկոսութիւնը: Այդպէս ըրած էր միաբանութիւնը Յակոբի ընտրութեան ատեն ալ. իսկ Եղիազարին ընտրութիւնը բացարիկ հանգամանքներու հետևանք եղած էր. և ահա անոր մահուընէ ետքը՝ իր նախընթաց սովորութեան կը դառնայ: Նահապետ Եղեսացին, որ իբր Եղիազարի ձեռնասունն ու աշակերտը, խորհրդակիցն ու գործակիցը կը ներկայացուի, երբեք յիշուած չէ ոչ Եղիազարի ինքնահնար կաթողիկոսութեան, և ոչ ալ օրինական հայրապետութեան միջոցին, որով մութ կը մնայ մեզի թէ որ ժամանակին նա Եղիազարի մօտ աշակերտած մտած է, և որ եղելութեանց մէջ Եղիազարի գործակից եղած է, եթէ այսչափ անոր հաւատարիմն ու մտերիմն էր, որ իրեն յաջորդելու կը նշանակէր, եթէ անձանք չօժէր ալ: Նահապետ կը նկարագրուի, ճիշդ Եղիազարի համանման տիպարով անձ մը, ձորոնախօս, փառապերձ, ահարկու իշխեցող (ԶԱՄ. 26), խստապահանջ, և սաստկութեամբ վարող կաթողիկոսութեան գործը (ԽԱՉ. 151), թէպէտ կարդալոյ և յօրինաց թոյլ էր (74. ԱՐՌ. 113): Այդպէս կը նկարագրեն զինքը մօտէն ձանցողներ, որով չ'արդարանար Չամիչեանի պարզաբար այր բարեսէր և հեռահոգի ըսելը (ԶԱՄ. Գ. 724), զոր իբր գովասանք կու տայ, իբր թէ Նահապետ հրոմէականութեան բարեկամ և դիւրամէտ, և մինչև իսկ զայն ընդունած անձ մը եղած ըլլայ: Սակայն պատմութեան ընթացքը պիտի ցուցնէ թէ Չամչեանի Ենթադրութիւնը այս անգամ ալ իմնական չէ:

1827. ՇԻՆԱՐԱՐ ԱՐԴԻՒՆՔ

Ազգային կեանքին զանազան պատահարներու պատմութեան շանցած, յիշատակենք Նահապետի շինարար գործերը, որոնց համար հաւանաբար դիւրութիւններ ունեցաւ Եղիազարի թողած անձնական ստացութիւններէն: Դիտելի պարագայ մըն է, որ կաթողիկոսներ կրնան մեծագոյն և մեծածախ շինութեանց ձեռնարկել, երբ ընդիհանուր կերպով աթոռոյ խեղճութեան աղքատութեան գանգատներ ամէն կողմէ կը բարձրանան: Այդ անհամածայն եզրներու մեկնութիւնը պէտք է գտնել այն գրութեան մէջ, որ կաթողիկոսներ, ինչպէս նաև անոնցմէ ետև եկող աստիճանաւորներ, անջրապետ մը գրած էին իրենց անձնական ստացութեանց և աթոռոյ սեփականութեանց մէջ: Ինչ որ իբր իրաւունք և իբր նուէր կը ստանային, կամ թէ կեղեքմամբ ալ կը հաւաքէին, իբրև իրզնց անհատական ստացութիւն կը նկատէին, և իրենց կենցաղին և նպատակին կամ թէ շինարար ձեռնարկներու կը գործածէին: Այս կերպով աթոռին հանրային ստացութեան քիչ բան կը մնար, կալուածական հասոյթներ կամ որոշ տուրքեր միայն, որոնք շատ չեն պտղաբերեր, և միաբանութեան ուտեստին ու զգեստին ու պահեստին գործածուելու գումարը կանօսրանար, աթոռներ ու միաբանութիւններ խեղճ ու կարօտալից վիճակ կ'անցնէին, և աթոռներու վրայ ծանրացող տուրքեր անվճար կը մնային և կը դիզուէին: Այդ կերպով եղած է

անշուշտ Նահապետի վարմունքը, եթէ անձուկ և դժուարին օրերու մէջ նշանաւոր շինութիւններ կատարեց, որոնցմէ գլխաւորները Երեւանցին կը յիշէ: Ասոնք են Շողակաթի Եկեղեցին և վանատունը բոլոր յարակիցներով՝ Աղամալ Շոռոթեցի իշխանին ծախքով, Հրազդանէ հանուած առուն լեռծակելով և քարաժայրեր պատուելով՝ վանքին արտերը ոռոգելու համար, Երեւանի Զորագետի վանքին Եկեղեցիին, և խուցերուն նորոգութիւնը՝ բոլոր շրջակայ մասերով, Վաղարշապատ և Քանաքեռ և Կոնտ և ուրիշ շատ գիւղերու Եկեղեցիներու շինութիւնները, այնպէս որ կրցաւ ըսուիլ, որ յերկիրն Երեւանու որբան քարաշէն Եկեղեցիք կան, ըստ մեծի մասին ի ամանէ են շինեցեալք: Ասոնցմէ զատ Նահապետ արար և զայլ շինութիւնս և զօտակար գործս յաթուոյս և յերկիրս, կալուածներ աւելցուց, և եղածները ապահովեցուց արքունական և դատաւորական վաւերագիրներով: Ինքն սկսաւ և յառաջեցուց Քասաղ գետի վրայ Օշականի գեղեցիկ և մեծածախ կամուրջը (ԶԱՄ. 26) որ մահուլնէն ետքը լրացաւ 1706-ին (ԶԱՄ. Բ. 38): Այդ շինութիւններ հետզհետէ կատարուեցան Նահապետի կաթողիկոսութեան միջոցին, բայց որովհետև միւս եղելութեանց հետ կապ չունին, ամէնքը մէկէն այստեղ քաղել յարմարագոյն սեպեցինք: Իրօք ալ այդ շինարար զբաղումները տեղի ունեցան աւելի Նահապետի առաջին տարիները, երբ չէին սկսած ներքին շփոթութիւնները, որոնք տեղի ունեցան ի չորրորդում ամի կաթողիկոսութեան սորին, 1695-ին (ԶԱՄ. 27):

1828. ԱՂԹԱՍԱՐԻ ԽԶՈՒՄԸ

Ասով ըսել չենք ուզեր, թէ առաջին տարիներուն մէջ ալ միջադէպեր տեղի չունեցանի, վասնզի Նահապետ կարի սաստիկ էր, և ահարկութեամբ կմյր ի վերայ ամենայն Եկեղեցականաց (ԶԱՔ. Բ. 136), թէպէտ իր անաչառութիւնը ոչ միշտ նպատակին հասնելու կը ծառայէր: Կաթողիկոսութեան առջի ամիսներուն մէջ, վշտանալու առիթ ունեցաւ Աղթամարայ կաթողիկոս Թովմասի վրայ, որ Եղիազարին հպատակութիւն էր յայտնած, և Էջմիածինի տևական հնագանդութիւն խոստացած (1817), բայց ասով իր մեծամտութիւնը չէր մերկացած: Որոշ գրուած չէ, բայց այս միայն յայտնի է, որ Նահապետ Թովմայի վրայ բարկանալով, զայն պաշտօնէն կը զրկէ, և Աւետիս Եպիսկոպոս մը կաթողիկոս ձեռնադրելով Աղթամարի աթոռին տիրանալու կը դրկէ: Սակայն Թովմաս չընկճուիր: Աւետիս Պարսկաստանէ կու գար, մինչ Աղթամար՝ Օսմանեան երկիր էր, և Թովմասի շատ դիւրին Եղաւ Աւետիսը վտարել տալ կուսակալին ձեռքով, և իր աթոռը ձեռքէ չհանել: Որպէսզի իր ծերութիւնն ալ պատճառ չըլլայ աթոռին յանկարծ դատարկանալուն և Աւետիսի յաջողելուն, Սահակ Արծկեցի Եպիսկոպոսը աթոռակից կաթողիկոս կ'օծէ, որ յաջողութիւնը ապահովէ Աղթամարի Եպիսկոպոսներուն վրայ՝ Էջմիածինէ անկախաբար: Որչափ Թովմաս Յերիծեցիին առաջին գործը օգտակար էր Եկեղեցւոյ խաղաղութեան, այնչափ վնասակար կը դառնայ Վերջին ընդդիմութիւնը. սակայն Թովմասի իրաւանք կրնար ծանր գալ Նահապետի ըրածը, տեսնալով որ իր զիջողութիւնը չարաչար գործածուեցաւ (00. ԲԻԶ. 1198): Մենք ալ պէտք է ըսենք թէ անաչար խստութիւնը Վարչական շրջանակի մէջ՝ ոչ միշտ օգտակար արդիւնքներ յառաջ կը բերէ, և Նահապետ աւելի խոհեմութեամբ Վարուած, և ապագային համար

աւելի օգտակար ընթացք բռնած կ'ըլլայ, եթէ առիթ չի տար խզելու այն կապը՝ որ Երկու աթոռներուն միջև բարեբախտաբար հաստատուած էր: Աւետիս իրեն տրուած աթոռը գրաւել չկրնալով, հետապնդութենէն ձեռնթափ չեղաւ, և զինքն դեռ գործի վրայ կը տեսնենք մինչև 1697, երբ Թովմաս աւելի գրգռումներով և Օսմանեան կուսակալը գրգռելով, Վանայ մէջ նստող Եջմիածինի հպատակ Եպիսկոպոսն ալ հեռացնել տուաւ, և Վանայ վիճակին վրայ Աղթամարեան Եպիսկոպոս հաստատեց, և Նահապետ իր իշխանութիւնը ընդարձակելու աշխատած ատեն, վիճակ մըն ալ իր ձեռքէն հանուած տեսաւ: Նահապետի առաջին քայլը կրնանք դնել 1693-ին:

1829. ՄԱՏԹԵՈՍ ԵՒ ԵՓՐԵՄ

Երբ Եղիազար վախճանեցաւ 1691-ին (1825), Կ. Պոլսոյ աթոռը 1689-էն սկսելով աշխարհական տեղակալներու ձեռքը կը մնար, քահանայ փոխանորդի մը գործակցութեամբ (1812), և գրկու տարիէ աւելի էր որ այդ գրութիւնը կը տևէր: Բայց այս ձևն ալ ոչ յարատև կրնար մլլալ, և ոչ ժողովրդական պահանջները կը գոհացնէր, և առիթ կ'ընծայէր Ճարպիկ Եկեղեցականի մը իր ձգտումները յագեցնելու: Այս անգամ ալ առաջ անցնողը Եղաւ Մատթէոս Եպիսկոպոս Կեսարացի, մականունեալ Սարի, որ է Շէկ, անշուշտ մազին ու մօրուքին գոյնին պատճառով, որ պատրիարքական աթոռը բարձրացաւ 1692ին, և իբր Երկու տարի պաշտօնին վրայ մնաց (ՂԱՄ. Գ. 721): Մատթէոսի օրով շարունակեցին Հայու ու Ֆրէնկի, ուղղափառի ու օստարադաւանի բուռն վէճերը, որոնց վրայ ընդիհանուր տեղեկութիւններ տուած ենք (1813), այլ իր օրով մասնաւոր Եղելութիւններ կամ յիշատակաց արժանի պարագաներ չեն յիշուիր: Չենք կրնար այդ լռութիւնը համարձակօրէն Մատթէոսի խոհականութեան վերագրել, զի այդպիսի արժանիք մը իրեն պատշաճեցնելու չեն նպաստեր իր ընթացքն ու գործերը: Այսու հանդերձ փառասիրական նպատակներու մէջ բաւական յաջողակ Եղած պիտի մլլայ, զի Երբոր Կ. Պոլսոյ աթոռը անբաւական գտաւ իր ձգտումներուն, կամ թէ Երբոր գայթիգայթի տեսաւ իր դիրքը, կրցաւ Կիլիկիոյ աթոռին համար ազգային հաւանութիւն և պետական հրովարտակ ստանալ, և այսպէս զօրացած Սիս Երթալ ու Աստուածատուր Նարին կաթողիկոսը մերժելով տեղը անցնիլ, ինչպէս որ սա ալ ըրաց էր Գրիգոր Պիծակին (1816): Երբոր Կ. Պոլսոյ աթոռը կը պարպուէր Սարիի հեռանալով, կամ թէ Երբոր Սարիի դիրքը կը խախտուէր, զայն կը գրաւէր Եփրեմ Ղափանցին, որ անգամ մը 20 ամիս սոյն պաշտօնը վարած էր (1812), և 8 տարի ետքը կը յաջողէր զայն վերստին ձեռք ձգել 1694-ին: Ղափանցիին յաղթանակը անաշար հայադաւանութեան յաղթանակն էր, բայց չենք վարանիր յայտարարել, թէ որչափ գովելի նկատենք Եփրեմի զգացումները ազգային Եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար, նոյնը պիտի չկրնանք ըսել իր վարմունքին և գործելու կերպին համար, զի բուռն ընդդիմութիւնը նպատակին հասնելու չի նպաստէր, որչափ կրնայ ընել խոհական հաստատամտութիւնը: Պատմական Ճշմարտութենէ հեռացած չենք մլլար ըսելով, թէ Եփրեմի և նմաններուն խստութիւնները աւելի նպաստեցին հռոմէականներուն զօրանալուն և կազմակերպուելուն, մինչ պիտի չկարենային օգտուիլ՝ պատրիարքներու հաստատամիտ, բայց և խոհական ընդդիմութենէն:

Եփրեմի պատրիարքութենէն ոչ շատ ետքը, 1695-ին, ամսաթիւը անյայտ, կը վախճանէր Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրձեան (ՂԱՄ. Գ. 723), որուն անունը քանից տուինք պատմութեանս կարգին, անդատին այն ժամանակէն, որ Եղիազար իր ինքնահնար կաթողիկոսութիւնը ստեղծեց (1754): Երեմիա նշանակելի դէմք մըն է մեր ազգային գործիչներու մէջ՝ իր ինքնատիա և բազմակողմանի ծիրքերով: Հաւասարապէս ներհուն Երոպական լեզուներու, և տեղական յունարէնի, և տաճիկ ու արաբացի գրականութեան, փոխադարձաբար մէկէն միւսին թարգմանեց կարևոր գործեր, և շատ ևս ազգայնոց համար՝ հայերէնի, և օտարաց համար հայերէնէ փոխարկեց, հայրենական լեզուին կատարեալ հմտութեամբը: Իր Երկասիրութիւնները բազմաթիւ են և զարմանալի պէսպիսութիւն մը կը ներկայեն, որոնց մէջ Աստուածաշունչի տաճկերէնի թարգմանութենէն, մինչև զաւեշտ ոճով և ռամկօրէն բարբառով ոտանաւորներ կը գտնուին: Ասոնց ամբողջական ցուցակը և զնահատութիւնը մատենագրութեանց մասնագէտներուն կը թողունք: Մեր նպատակին ծառայողը իր ժամանակակից պատմութիւնը պիտի ըլլար, եթէ գրչագիրը ունեցողներ զայն հրատարակած ըլլային ցարդ, ինչպէս եղած է Կ. Պոլսոյ տեղագրութիւնը պատմական յիշատակներով խառն, որուն հրատարակութեան աշխատեցաւ բժշկապետ Վահրամ Թորգոնեան (ԶԵԼ. ը.): Երեմիա պաշտօններ վարած է պետական շրջանակներու մէջ, Երոպական դեսպանատուններուն քով, և ազգային պատրիարքներու մօտ, և անմիջական շփում ունեցած է ամէն կարևոր գործերու հետ, իբրև խորհրդակից և գործակից, և իբրև յանձնարարութեանց կատարող: Ինքն անկեղծ և հաւատարիմ հայադաւան, Երբեք բան մը զոհած չէ ազգային Եկեղեցւոյ ինքնութենէն և յատկութիւններէն, բայց և Երոպական զարգացման և առաւելութեանց տեղեակ, հակառակ եղած չէ անոնցմէ օգտուելէ, և միջասահման ընթացքն գործունէութիւն մը ունեցած է, ծայրայեղութիւններէ խորշելով, ոչ հռոմէադաւանութեան յարելով, և ոչ հայադաւանութենէ հեռանալով: Երեմիա որդի էր Քէօմիւրձեան Մարտիրոս քահանային, և Նավրէրցի Ամբակումիքրոջ դստերն: Ամբակում բարեպաշտ և բարեկեցիկ անձ մը, անզաւակ ըլլալուն իր քրոջ թոռը եղող Երեմիան իրեն որդեգիր էր առած, որով Մահտեսի Երեմիա դաիր, Ամբակումի սիրալիր հոգևոր որդի և ժառանգ է կոչուած, և անշուշտ սա ինքն եղած է Երեմիայի ստացած զարգացման և ընդարձակ գործունէութեան պաշտպան ու հովանաւորը (ԹՈՐ. Բ. 402): Երեմիա 1695-ին 60 տարեկան մեռած ըլլալով (ՂԱՄ. Գ. 723), 1635-ին ծնած և 1647-ին 12 տարեկան եղած կըլլայ, Երբ հայրը կը գրէ, թէ զանդրանիկ որդեակս իմ, մերս յօժարութեամբ, զԵրեմիա դաիրու, շնորհեալ եմք ինքեան մահտեսի Ամբակումի որդիութեան (ԹՈՐ. Բ. 403): Բազմարդիւն և բազմաշխատ Երեմիայի 60 տարեկան վախճանիլը կը նկատենք, ոչ միայն տարիքին կողմէն վաղահաս, այլ և ազգային շահերուն կողմէն տարաժամ, զի անոր մահուանէ ետքը, աւելի սաստկացան բուրն ու խիստ ծեռնարկներ, զորս կրնար խափանել Երեմիա իր խոհական խորհուրդներով, եթէ տակաւին ապրէր: Գուցէ և իր եղբոր Կոմիտաս Քահանային Վրայ ալ կազդէր, զգուշացնելով զայն բուրն ընդդիմութիւններէ, որ անուղղակի կերպով պատճառ եղան

աղետաբեր դէպքերու:

1831. ԿԱԹՈԼԻԿԱԿԱՆ ՃԻԳԵՐ

Ամենուրեք կաթոլիկութեան խնդիրն է որ յուզմանց և շփոթութեանց պատճառ կըլլար Հայութեան մէջ, և որուն սկզբնապատճառ պիտի նկատուին եռանդնոտ և գործունեայ, բայց և յախուրն և կրօնամոլ Լատին արեղաներ, որոնք նիւթական միջոցներով հարուստ, քաղաքական պաշտպանութեամբ և զօրաւոր, և ձեռներէց յանդգնութեամբ նշանաւոր, սանձարձակ մտած էին արկածեալ և չարչարեալ ժողովուրդի մը մէջ, որ իր բնական բուռն տեսչերուն հակառակ, բռնութեան և տգիտութեան ձիրաններուն ներքեւ կը ճնշուէր: Այս խեղճերուն աչքին շողացնելով փայլուն ոսկւոյն հրապոյրը, գրաւիչ զարգացման ուսումները, և ազդեցիկ պաշտպանութեան ակնկալութիւնները, դիւրաւ կրնային խլել տկար հոգիներու վրայ, որպէսզի ցուցուած առաւելութեանց հանդէպ, յանձն առնուն զոհել իրենց ուղղափառ եկեղեցին, ուրանան իրենց հայրենաւանդ ինքնութիւնը, և հետևէին օտարադաւան սկզբունքներուն: Ուստի զարմանալի պէտք չէ երևայ, եթէ կը յաջողէին իրենց հետևող խնբակ մը կազմել: Ասով մէկտեղ մեծ չէր իրենց արդիւնքը: Նոյն ինքն Եւրոպացի ականատեսներ կը վկայէին, թէ շատ էին հնարքներն ու ծախսերը, որ Հռոմը գործ դրեց Հայերին կաթոլիկ դարձնելու համար, բայց ապարդիւն և թէ այս ամէն գործունէութիւնը չեղէ կարող մի բան գլուխ բերել (ԼԵՕ. Ա. 246): Թէպէտ Հայութեան մեծամասնութիւնը, և գրեթէ հանրութիւնը, ամուր կը մնար իր նախկին կացութեան մէջ, բայց ամենափոքր հատուած մըն ալ կը բաւէր՝ որ անոր անունով օտար միջամտութիւնը ներս սպրէր, և ազգին խաղաղութիւնը վրդովէր, ներքին երկպառակութիւններ տարածուէին, և ընդդիմադիր կիրքեր բորբոքուէին: Այսպիսի կացութեան հանդէպ մեղադրելի պէտք չէ սեպել, եթէ տկար զէնքով հզօր բռնադատութեանց դէմ մաքառողներ, անձնապաշտութեան օրինաւոր մրցումով, ամէն հնրաւոր և հաւանական զէնքերու գործածութեան յորդորուէին: Այս պէտք է ըլլայ ուղղադատ կշիռը, աղետալի ժամանակամիջոցիս մանրամասնութիւնները՝ արգելապէս քննադատելու և կշռադատելու համար: Կաթոլիկ քարոզիչներու չափազանցութիւնները կը մեղադրէր նոյն իսկ Եւրոպական դեսպան մը, որ կը գանգատի թէ ասոնք ամէնքն ալ հոս տէրութեան պաշտօնէից տեղ դնել կ'ուզենք զիրենք, ինքզինքնին դեսպաններէն աւելի քաղաքագէտ լուսամիտ կը համարին, և չեն դադարիր քաղաքականութեան մասին ալ ամէնուն իշխելէ (ԹՈՐ. 50): Դժուարութիւնը արտաքուստ եղած կ'ըլլար, եթէ միայն օտարազգի քարոզիչներ եղած ըլլային գործողները, բայց ներքուստ ալ օտար դպրոցներու Հայազգի աշակերտներ, և կերպ կերպ միջոցներով սրացուած եկեղեցականներ, ընտանիքներու մէջ սողոսկելով և խոճահարներ հրապութելով, պատճառ կ'ըլլայ առտնին երկպառակութեանց, որոնց առջևն առնել կը պարտաւորուէին անշուշտ ազգին գլուխներն ու գլխաւորները: Ամէնէն աւելի յուզում պատճառող կէտն էր՝ Հայերը Հայ եկեղեցիներէ հեռացնելու սկզբունքը, Խիղճեր վրդովելով բարեպաշտութեանց արդիւնաւորութեանց և խորհուրդներու վաւերականութեան վրայ: Այս ձեռնարկներ աւելի Կ. Պոլսոյ մէջ կը գործադրուէին, ուր կրօնաւորներ՝ դեսպաններ ունէին ետևնին

իրենց պաշտպանութեան:

1832. ՆԱՀԱՊԵՏ ԵՒ ՊԱՊՈՒԹԻՒՆ

Տարբեր էր քարոզիչներու գործունեութիւնը գաւառներու, և նոյն իսկ Մայրաթուի մէջ: Մինչ Կ. Պոլսոյ մէջ իրենցմէ հրապուրուածներուն Հայոց Եկեղեցիներ մտնելը կ'արգելէին, գաւառներու մէջ իրենք մտնելու չէին խղճեր, և Նահապետ կաթողիկոսէ իբրև շնորհ կը խնդրէին և կը ստանային՝ Հայ Եկեղեցիներու մէջ քարոզելու արտօնութիւնը: Նահապետի կը Վերագրուին ամենամօս յարաբերութիւններ Հռոմի և հռոմէականներու հետ, միջնորդութեամբ Յիսուսեան միաբանութեան աբեղաներու, որոնք գլխաւոր գործիչներ դարձած էին ներքին գաւառներու մէջ, ուր շատ նուազեր էր կանուխէն հաստատուած Շոմինիկեանց ազդեցութիւնը, և որոնց մնացորդներն էին Երնջակի Ունիթորները: Սակայն պէտք է յոյժ Վերապահութեամբ ընդունիլ Չամչեան այս մասին տուած տեղեկութիւնները, որ աստանդ տեսած կեղակարծ ակնարկներն ալ իբրև անստելի աղբիւր կ'ընդունի, իսկ ժամանակակից և կենակից անձերու գրուածներէն քաղուելիք տեղեկութիւնները կ'անտեսէ: Ըստ Չամչեանի, Յիսուսեան աբեղաներ ոչ միայն գտին պատիւ և ընդունելութիւն մեծ Նահապետէն և Նահապետի մեծ վիշտ պատճառեցին, իրենց տեղեկութիւններով և ծանուցանելով՝ թէ Արևոնութիւն մէջ լուր տարածողներ եղած ըլլան, թէ Հայք ի բաց կացեալ իցէն ի սիրոյ և ի հպատակութենէ առաքելական աթոռոյն Հռոմայ, իբր թէ առաջուց Հայոց հայրապետութիւնը Հռոմի ձեռքին տակ նուածուած ըլլար: Կը պատմեն ևս թէ այդ մեղադրանքը Հայերէն հեռացնելու համար Նահապետ 1695 սեպտեմբեր 5-ին, թուղթ սիրոյ և յարգութեան յղած ըլլայ իննովկենտիւս ԺԲ. պապին (ՉԱՍ. Գ. 724), մինչ այս թուականին Նահապետ կաթողիկոսութենէ գրկուած և աթոռէն հեռացած էր: Այս նամակին պատճէնը և թարգմանութիւնը կը գտնենք ուրիշի մօտ (ԱԶԱ. 130), բայց արևելեան չափազանցութեանց և փոխաբերութեանց հեղեղին մէջ, հպատակութեան իմաստ չենք գտնէր, և գործին բուն իսկութիւնը կը տեսնենք այն հատուածին մէջ, ուր պապէն նիւթական նպաստ և քաղաքական օգնութիւն կը սպասէ Նահապետ, ինչպէս իիւանդներ առողջութիւն, գերիներ ազատութիւն, բանտարկեալներ փրկութիւն, և ինչպէս մանկունք մօրերնուն ստինքներէն կաթ կը փնտռեն (ԱԶԱ. 131): Միշտ նոյն յանգերդն ու նոյն նպատակն է, պապութեան ձեռքով Եւրոպայէն քաղաքական հովանաւորութիւն և նիւթական նպաստ ստանալու ակնկալութիւն և այդ յաջողցնելու համար շողոքորթ մարդահաճութիւն: Տեսանք արդէն, թէ այդ գաղափարը սկսած էր զօրանալ Արևելքի մէջ, և օրինաւոր և տանելի համաձայնութեան մըն ալ սկզբունքը ընդունուած էր (1790), և ասկէ անդին չէր անցներ Նահապետի ալ դիտումը: Կաթողիկոս մըն ալ կրնար հրապուիլ լատին Եկեղեցականութեան արտաքնայարդար բարեկարգութենէն, կրնար ալ փափաքիլ անոր նմանութիւնը իր Եկեղեցւոյն մէջ քաջալերել, բայց ոչ իր ուղղափառութենէն շեղիլ, և ոչ իր Եկեղեցւոյն ինքնութիւնը զոհել: Լատին քարոզիչներ նամակի մը գրութենը բաւական կը ցուցնէին, և կաթողիկոսը կը յորդորուէր իր անձնական նախաձեռնութեամբ այդպիսի նամակ մը անոնց յանձնել, որով մարդորսակ գործիչներ իրենց պետերուն աջև արդիւնք և արժանիք կը շահէին,

այլ ազգային շրջանակի մէջ անոնց հետքն անգամ չէր երևար: Զաքարիա Քանաքեռցին որ Նահապետի հետ ապրած է, և զոր՝ որ այժմ է՝ բացատրութեամբը կը հաւաստէ (ԶԱՔ. Բ. 107), որ Նահապետի թերի կողմերն ալ գրելէ չի քաշուիր, երբեք տեղեկութիւն չունի և չի տար Նահապետի հռոմէականութեան միտելուն կամ պապին նամակ գրելուն վրայ, ինչ որ կը ցուցնէ թէ Նահապետի նամակը, զոր Հռոմ կը պահէ Եղեր (ԱԶԱ. 129), Նահապետի անպաշտօն և անձնական և գաղտնի մէկ գործն է, զոր իբր փորձ կրցած է յանձնել Լատին արեղաներուն, այլ որ բնաւ նշանակութիւն չկրնար ունենալ Հայոց Եկեղեցւոյն և Հայ հայրապետութեան տեսակէտէն:

1833. ՆԱՀԱՊԵՏԸ ԴԺԳՈՎՆԵՐ

Մայրաթոռի մէջ, ստոյգ է, որ Նահապետի դէմ դժգոհութիւններ կը շատնային, և անոր գործերուն դէմ քաղաքներ կը զօրանային, բայց ոչ թէ հռոմէականութեան հետևելէն գրգռուած, իբր թէ Նահապետ կամի ի լատին դարձուցանել զազգն (ԶԱՄ. Գ. 725): Բուն շարժառիթը եղած է, զի կարի սաստիկ էր ի վերայ յանցաւորաց, ինչպէս կը գրէ Քանաքեռցին (ԶԱՔ. Բ. 136), կամ զի սաստկութեամբ վարէր զգործ կաթողիկոսութեանն, ինչպէս կը կրկնէ Զուղայեցին (ԽԱԶ. 151): Եթէ ոք պակասութիւն ինչ գործէր, սա կալեալ հրապարակաւ կախեց, և զանալից առնէր, և տուգանէր մարմնաւոր իշխանութեամբ, հարէր զմօրուսն և զգանգուրն, և անկանէր ի բանտ և շղթայէր, և այսպէս ահարկութեամբ կայր ի վերայ ամենայն Եկեղեցականաց և քահանայից (ԶԱՔ. Բ. 136): Պէտք չէ նաև մտադրութենէ վրիպեցնել, որ երբ այդ խստութիւններ անհատական կամքով կը գործուին, անոնց կը խառուին նաև անիրաւ գործեր, մասնաւորներու նախանձէն և քսութենէն գրգռուելով, և կամ վայրկենական կիրքերէ յուզուելով: Նահապետի այդ ընթացքն վիրաւորեցան գլխաւորապէս Էջմիածինի միաբանները, նաև ոմանք ի սևագլխոց ի մերումս յաշխարհի, և գրովք միաբանեցան Նահապետի դէմ, որպէսզի զայն գահընկէց ընեն, և այդ խորհուրդին գլուխ կանգնեցան Նախիջևանի և Գողթան Եպիսկոպոսները, որոնց անունները չեն յիշուած (ԶԱՔ. Բ. 136): Ուրիշ պարագայ մըն ալ պէտք է դիտել այդ հակառակութեան մէջ: Մայրաթոռը Պարսկաստանի մէջ էր, հետևաբար իշխանութիւնը այն կողմի Եկեղեցականութեան ձեռքը կը մնար, որուն գլուխը գտնուէին Էջմիածինի տեղացի և Նոր-Զուղացի միաբանները, կամ որ նոյն է Զուղայի Երևելիները առհասարակ հանրութիւնը, զի Նոր-Զուղան էր բոլոր պարսկահապատակ Հայութեան կեդրոնը: Հետևաբար այդ խումբին ախորժելի պիտի չերևար տաճկահպատակ Հայութենէն Եկած Եղիազարի և Նահապետի իրենց վրայ իշխելը, կամ անոնց տեսութեամբ՝ իրենց վրայ բռնանալը, և պիտի ջանային նորէն իրենց դարձնել Մայրաթոռոյ կառավարութիւնն ու հեղինակութիւնը: Այդ տեսութիւնը կը քաղուի Քանաքեռցին խօսքերէն ալ, որ ինքն ալ շատ համակիր չ'երևիր Նահապետին, և կը գրէ թէ կաթողիկոսները, իմա Եղիազար և Նահապետ, զոր ինչ յիրեանց աշխարհին վարեալ էին, զնոյն և աստ առնէին, և թէ կարգ ու կանոն առաջին կաթողիկոսացն՝ քայլքայեցաւ ի սուրբ աթոռոյն. որով յայտնապէս Զուղայեցի Յակոբին, և անոր նախորդներուն կ'ակնարկէ: Կը յիշուի նաև թէ ամենայն առաջնորդք ըստ կամաց իրեանց առնէին, և կաթողիկոսացն ոչինչ փոյթ լինէր, (ԶԱՔ. Բ. 107), ինչ որ կը ցուցնէ թէ կաթողիկոսին և թեմական

կամ վանական առաջնորդներուն մէջ համաձայնութիւնը վերջացած էր. և այս ալ նշան մըն է, որ տաճկահայ կաթողիկոսներ, պարսկահայ Եպիսկոպոսներուն և Վարդապետներուն աչքին ախորժելի չէին: Կրնայ ըլլալ որ Նահապետի Լատիններուն հետ կատարած գաղտնի յարաբերութիւններն ու նամակագրութիւններն ալ մէջտեղ ելնելով, բորբոքուած հակառակութեան առթի՝ իբրև նոր գէնք մը գործածուած ըլլան, թէպէտ միաբանները այսպիսի կասկած ունեցած չեն երևար: Բայց այս պարագան, եթէ իբր իրական ընդունենք ալ, մեր պնդածը կը հաստատէ, թէ Հայ Եկեղեցւոյ գործ չէր Նահապետի նամակը, և այս երեսէն իրեն դէմ Եղած ամբաստանութիւնները կ'ապացուցանեն, թէ Հայ Եկեղեցին և Եկեղեցականութիւնը մաս չունէր կաթողիկոսին անհատական և գաղտնի ձեռնարկներուն մէջ:

1834. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

Հակառակութեան գլուխ կանգնող Նախիջևանի և Գողթան Եպիսկոպոսներ (1833), պէտք Եղած ամբաստանագիրները կը պատրաստեն Նահապետի դէմ, և իրենց համամիտներուն ստորագրութիւններով կը զօրացնեն, և գիրերը Զուղայեցւոց կը դրկեն, որպէսզի իրենց հետ միաբանին Նահապետը տապալելու և անոր տեղը նստեցնելու Ստեփանոս Զուղայեցին, Նոր-Զուղայի Ամենափրկիչ վանքին առաջնորդը և Պարսկաստանի Հայոց արքեպիսկոպոսը, նոյն ինքն որ ուրացեալ Յոհան աբեղայի ծեռքով բանտարկութեան և չարչարանքի և տուգանքի Ենթարկուած էր (1822): Գիրերը Զուղայ տանելու համար կընտրեն Մատթէոս Կարնեցի վարդապետը, Բատրադեն մականունեալ, որպէս զի բերանացի ալ աշխատի Ստեփանոսը համոզել պաշտօնը ստանձնելու, և Զուղայեցիները յորդորել պատշաճ դիւրութիւններն ու միջոցներն ընձեռելու: Նամակներն ու պատուիրակը իրենց նպատակին կը հասնի, Ստեփանոս ալ կը շարժուի, և բազում գանձս ծախեալ, և բազում միջնորդաւ զօրացեալ, վերջապէս ծեռք կը ծգէ ռազամ կաթողիկոսութեան, որ է արքունական իրովարտակը, և մինչև որ ինքն ուղևորութեան պատրաստութիւնները լրացնէ, և պէտք Եղած ոյժերն ու միջոցները կարգադրէ, իր առջևէն կը դրկէ Աղէքսանդր Զուղայեցի վարդապետը (ԶԱՔ. Բ. 136), Դաւիթ Զուղայեցիի յառաջադէմ աշակերտներէն (1821), որպէսզի իր հասնելէն առաջ Նահապետը վտարէ, և Տաթևի վանքը փակէ, և ինքն ալ իբր տեղակալ Մայրաթոռոյ կառավարութիւնը ստանձնէ: Որչափ ալ Ստեփանոս մեծ յարգ ու վարկ կը վայելէր Պարսկահայ հասարակութեան առջև, և ճգնաւոր (ԶԱՔ. Բ. 136) և ճգնակիր (ԽԱԶ. 152) և Երանելի (ԽԱԶ. 153) պատուանուններով կը յիշուի, բայց և հետևաւ սնափառութեան մեղադրանքն ալ չեն խնայեր իր գովարաններն իսկ, և միայն ի պատիր բանից խարեցաւ, արդարացումը կը գրեն իբր պաշտպանութիւն (ԶԱՔ. Բ. 136): Նահապետ զգաց որ տեղւոյն վրայ պիտի չկարենայ դէմ դնել, քանի որ նոյն իսկ Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը իրեն հակառակ էր, ուստի փութաց քաշուիլ դէպի Տաթև, բայց ոչ գնաց ի Տաթև, այլ ուղիղ գնաց Թավրէգ՝ ուր էր Հիւսէյին շահը, և շիտակ ապաւինեցաւ Շահօձաղի կոչուած տեղը, որ կը ծառայէր իբրև քաղաք ապաստանի, և ով ոք մատնէ անդ, թեև մահապարտ իցէ, ոչ ոք ասէ նմա ինչ: Նահապետ, որ պաշտօնանկ կըլլար, իրաւամբ կրնար վախնալ որ իբր յանցաւոր

պատժապարտութեան չհանդիպի: Ստեփանոս պետական իրովարտակով, Ֆարզալի խան կուսակալին հետ եկաւ Երևան, և անկէ Եջմիածին և օրինեցաւ կաթողիկոս, և տիրացաւ աթոռին, այլ շատ չկրցաւ վայելել ձեռք անցուցած իշխանութիւնը (ԶԱՔ. Բ. 137), որուն հազիր թէ ամիս տասն տևողութիւն կը տրուի (ԶԱՄ. Գ. 725): Ստեփանոսի կաթողիկոս նստիլը 1695-ին կատարուած Եղելութիւն է, վերջն ալ 1696-ին:

1835. ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՎԵՐԱԿՐՈՉՈՒՅԹ

Նահապետի ալ կուսակիցներ չեին պակսեր, և ինքն ալ անշուշտ պաշտպաններ ճարելու կերպերն ու միջոցները գիտէր, իր բազում բարեկամք ալ գործի ձեռնարկեցին, բայց ամէնէն աւելի իրեն նպաստաւոր և օգտակար եղաւ Աւետիս Զուղայեցի գիւղաւագը, զոր անգամ նը յիշեցինք (1822): Աւետիս ի հարկելոյ և ի թախանձելոյ թագաւորին Հիւսէյինի յակամայս կրօնափոխ էր եղած, և իսլամութիւն ընդունած Մահմատ Հոսէն կամ Մէհէմմէտ Հիւսէյին անունով: Եւ ոչ այսակ միայն այլ և երկոքին դստերքն իւր աղերսեաց նմա, այսինքն է շահ Հիւսէյինի կանանցին նուիրեց (ԽԱԶ. 152), և այս կերպով եղաւ ինքնիշխան ի վեր քան զյոգունս, և շահ Հիւսէյինի դիւրամատոյց էր անոր ամէն խնդիրներուն: Նախկին գիւղաւագ Աւետիսը, սիրտէն ուրացեալ մը չըլլալով, Հայերու վերաբերեալ խնդիրներով զբաղելէ և պատշաճ օգնութիւններն ալ ընելէ չեր քաշուեր, և այդ պարագային ալ փութաց Նահապետին օգնել, որուն մտերիմ բարեկամ էր: Գուցէ և Ստեփանոսէ ցաւելու առիթ ունեցած էր, անոր առաջնորդութեան ատենէն: Աւետիս պաշտպան հանդիսացաւ Նահապետին, որուն գահընկէցութիւնը խմբակի մը չարակամութեան հետևանք էր, և պարզապէս ծախեալ զբազում գանձս գլուխ ելած մի գործ էր: Շահ Հիւսէյինի հետ ունեցած համարձակութեամբը հաղորդեց անոր Ստեփանոսի ստացած իրովարտակին ապօրինութիւնը, որ հակառակ էր Հայոց օրէնքին, որ կաթողիկոս մը չմեռած կամ չհրաժարած ուրիշի մը նստիլը չի ներեր, և եղածն ալ ձեռք ձգուած էր առատ կաշառքով պալատականներու մէջ: Անշուշտ շահ Հիւսէյինի վրայ տպաւորութիւն գործող ուրիշ ամբաստանութիւններ ալ աւելցուց Աւետիս-Մէհէմմէտը, որ թագաւորը սաստիկ զայրանալով իրամայեց Ստեփանոսէ հազար թուման տուգանք գանձել, և զինքն ալ իր համախոհներուն հետ բանտարկել, և իրամանին գործադրութիւնը յանձնուեցաւ Երեւանի կուսակալ Ֆարզալիի, որ Ստեփանոսը նստեցուցած էր: Ֆարզալի դժուարութիւն չունեցաւ իրամանը գործադրել, տուգանքը գանձել, և Ստեփանոսը բանտարկել իր երեք գլխաւոր համախոհներով, որոնք էին Պետրոս Վայոցձորցի, Գրիգոր Մուղնու և Յովհաննէս Ծաղկունոց առաջնորդները, մինչ Նահապետ յաղթական յաջողութեամբ իր աթոռը կը դարնար, և միաբանութիւնն ալ կը լուէր (ԶԱՔ. Բ. 137), զի կ'երկի թէ Ստեփանոս ալ զիրենք չզոհացուց, երբոր տեսան որ ոչ խաղաղութեամբ վարէ նա զիշխանութիւն իւր: Միայն թէ չ'արդարանար կարծիքը, թէ միաբաններ մերժեցին զնա յաթոռոյ, որպէս գլխովարար ոք (ԶԱՄ. Գ. 725), զի կարի յայտնի են Քանաքեռցիին և Զուղայեցիին ցուցած պատճառները: Եղելութիւնը այս ձևին թափել ուզողներուն դիտումն է, Նահապետը իբրև հռոմէականութեան մօտ և միաբաններուն սիրելի, իսկ Ստեփանոսը իբրև ոչ հռոմէադաւան ու միաբաններէ մերժուած ցուցնելով, Հայ

Եկեղեցին իբր կաթոլիկ ներկայել: Սակայն պատմական ստոյգ հանգամանքներ իրենց դիտումին չեն ծառայել: Ընդհակառակն ժամանակակիցներ Նահապետը կը մեղադրեն իբրև խստաբարոյ, և Ստեփանոսը հակաթոռութենէն ետքն ալ երանելի այր Աստուծոյ կը ճանչնան, և մահուանէ ետքը յիշատակն օրինութեամբ եղիցի կը գրեն (ԽԱԶ. 153):

1836. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՄԱՀԸ

Ստեփանոսի հետ բանտարկուած երեք վարդապետներուն դժուար չեղաւ շուտով ազատիլ, վասնզի ի բանտի ընդարձակ էին (ԶԱՔ. Բ. 137), և ետուն իսկ յոլով տուգանս և արձակեցան (ԽԱԶ. 153): Իսկ Ստեփանոսի հնար չեղաւ ազատիլ, մանաւանդ թէ աւելի ծանրացաւ իր վիճակը, և հանեալ իսկ ի թեթև և յընդարձակ բանտէ, արկին ի մթին և մահահոտ զընտան (ԽԱԶ. 153), ոտուըները ծունկերէն ծանրագոյն կոճղի զարկին, թիկունքին վրայ կարծրնիւթ քարեր կապեցին, և այնպէս անշարժացեալ թողուցին, մինչև որ իր զազրութենէ հոտոյն, յանմանէ հերացն, և ի բազմանալոյ որդանցն վշտացեալ մեռաւ անդէն (ԶԱՔ. Բ. 138): Եղերական և ապաքէն Ստեփանոսի վախճանը, որ ոչ ստորին զգացմանց տէր անձ մըն էր, և ոչ ալ հասարակ Եկեղեցական մը, այլ մի յընտրեալ աշակերտաց Դաւիթ Զուղայեցիի, և արժանաւոր յաջորդ Խաչատուր Կեսարացիին և Սիմէոն ու Դաւիթ Զուղայեցիներու, և զլուխ Ամենափրկչի վանքին ընտիր միաբանութեան: Այլ դժբախտաբար յախուռն գործի մը մէջ նետուեցաւ, առանց Եկեղեցական և կանոնական օրինաւորութեանց կաթողիկոս մը գահընկեց ընելու և անոր տեղը անցնելու յաւակնութեամբ, լոկ մասնաւոր խումբի մը գրգռութեամբ: Պէտք է ըսել որ երկայնամիտ համբերութեամբ տարած պիտի ըլլայ Ստեփանոս զլուխը Եկած բազմաչարչար արկածները, որոնք անհամեմատ ծանրագոյն եղան, քանի իր անխորհուրդ ծեռնարկները: Այդ բանին կը վկայէ պատմիչն ալ, Եւ ահա այսպէս եղև վախճան և մահ երանելույ առն Աստուծոյ տեառն Ստեփանեայ վարդապետի և կաթողիկոսի, որոյ յիշատակն օրինութեամբ եղիցի, և ասով կը կնքէ անոր պատմութիւնը (ԽԱԶ. 153): Չենք գիտեր ում Վերագրել Ստեփանոսի վրայ գործածուած խուժդութ խստութեանց պատասխանատուութիւնը, արդեօք թագաւորին բարկութեա՞ն, թէ կաթողիկոսին վրէժխնդրութեա՞ն: Թագաւորին համար շատ նշանակութիւն պիտի չունենար Եկեղեցական կանոններու պահանջը, իսկ կաթողիկոսին վրայ չէինք սիրեր ծանրացնել այդպիսի վայրագ վրէժխնդրութիւն մը, որչափ ալ ծանոթ ըլլան Նահապետին ընթացքը, որը ահարկութեամբ կայր (ԶԱՔ. Բ. 136) և բրածեծ առնէր մահու չափ (ԶԱՔ. Բ. 107): Ստեփանոսի հակաթոռութեանեղելութիւնը յառաջ բերինք, առանց ժամանակագրական ձշդութեանց, վասնզի որոշակի գրուած չէր նոյնիսկ բանտարկութեան տևողութիւնը: Մահուն թուականը պէտք է ընդունիլ 1698 յունուար 4-ին (ԶԱՔ. Բ. 138), կամ աւելի ճիշդ 1698 յունուար 5-ին, չորեքշաբթի օր, Աստուածայայտնութեան Ճրագալոյցին (ԱՐԱ. 439), թէպէտ ուրիշ տեղ 1696 փետրուար 16 գրուած մլայ (ԽԱԶ. 153), զոր շփոթուած կը կարծենք իր գահընկեցութեան թուականին հետ, իբր զի 1695-ին կը տրուի իր գահակալութիւնը (ԶԱՄ. 27) և պաշտօնավարութեան տևողութիւնը տասն ամիս ըսուած ըլլալով (ԶԱՄ. Գ. 725), 1695 ապրիլին տեղի ունեցած կըլլայ Ստեփանոսի

գահակալութիւնը: Ըստ այսմ կը հաստատուի թէ Նահապետ 1605 սեպտեմբեր 5-ին չէր կրնար իբրև աթոռի վրայ կաթողիկոս պապին նամակ գրել (1832): Իսկ Ստեփանոսի գահընկէցութիւնը 1696 փետրուարին տեղի ունենալով երկու տարի տևած կը լլայ անոր խստամբեր բանտարկութիւնը: Մարմինը իր իսկ կամքով տարի Խորվիրապի վանքը (ԶԱՔ. Բ. 138), և անդ հանգուցին փառաւորապէս (ԱՐԱ. 439): Այդ մասին մեծ հոց ունեցած է Նահապետ, խղճակի կաթողիկոսին յիշատակը պատուելու համար, և մեծամեծ ծախքերու ստիպուած է, բանտարկեալ դատապարտելի մը մարմինը զնտանէն առնելով փառաւոր յուղարկաւորութիւն ընելու համար (ԶԱՄ. Բ. 39), ինչ որ կրնայ նպաստել Նահապետը վայրագ Վրէժինդրութենէ ազատ սեպելու կարծիքին:

1837. ՄԽԻԹԱՐ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ

Այդ միջոցներուն էր որ Հայաստանի խորերը կը թափառէր Մխիթար Սեբաստացի սարկաւագը, որուն ապագայ գործունէութիւնը կը պահանջէ կանուխէն պատմել անոր նախընթացը: Մխիթար Պետրոսեան, և կամ աւագանի նախսին անունով Մանուկ, 1667 փետրուար 7-ին ծնած Սեբաստիա քաղաքը, տեղական քահանաներու և վարդապետներու մօս սկսած էր առնել առաջին ուսումները, մինչև որ Ս. Նշանի վանքին միաբան մտնելով, 1685-ին դպիր և 1691-ին սարկաւագ կը ձեռնադրուի՝ առաջնորդ Անանիա Եպիսկոպոսէն (ՄԽԻ. 57): Մայրաքոչի մէջ ընդարձակագոյն ասպարէզ գտնելու փափաքը, զինքն կը յորդորէ փոքրաւոր մտնել Եջմիածինի նուիրակ Միքայէլ Եպիսկոպոսին մօտ, որուն հետ Սեբաստիայէ կը մեկնի 1691 դեկտեմբերին, և ձմեռնային ուղևորութեամբ ու Կարին հանդիպելով Եջմիածին կը հասնին 1692 փետրուարին, Նահապետի կաթողիկոսութեան սկիզբը: Կարնոյ մէջ է, որ Մխիթար կը գտնէ Խոկումն քրիստոնէական լատիներէնէն թարգմանուած գիրք մը, 1687ին Վենետիկ ապրուած և բոլորովին հռոմէական ուղղութեամբ գիրք մը, զոր Միքայէլ Եպիսկոպոս նախահոգ զգուշութեամբ պատանի սարկաւագին ձեռքէն կ'առնէ: Կարին ալ մուտ գտած էին Լատին քարոզիչներ ու խիդեր վրդովելու ձիգեր կը թափէին: Ստեփանոս Սեբաստացի ուխտաւոր մը, Մխիթարի ծանօթ, Եջմիածին կը հանդիպի նոյն օրեր, և Մխիթար կը իրապուրուի անոր հետ Հայաստանի սրբավայրերը տեսնել, և իր Եպիսկոպոսէն գաղտնի հայրենակիցին հետ Եջմիածինէ կը մեկնի, երկու ամս միայն այնտեղ մնալէ Ետքը, և Խորվիրապի ուխտը կատարելով կ'անցնին Սեւան կղզիին վանքը: Սևանի Եկեղեցւոյն մէջ տեղի ունեցած կ'ըսուի Մխիթարի տեսիլքը, որուն վկան հարկաւ ինքն միայն է, և որուն մէջ Աստուածածին Մխիթարի կը խօսի, խնդրէ Մխիթար ինչ որ կ'ուզես, և Մխիթար կը պատասխանէ. Այն կ'ուզեմ, տիրուիի, ինչ որ դու կ'ուզես, և Աստուածածին ալ կը խոստանայ. Թող զլլայ ուզածդ, եղիցի (ՅՈՒ. 6): Մխիթարեանք այս տեսիլքին մէջ կ'ուզեն տեսնել իրենց միաբանութեան հիմնարկութիւնը, և անոր հռոմէական ուղղութիւնը: Բայց պարագաներ շատ հեռու կը ցուցնեն այդ նպատակը 17 տարեկան սարկաւահգին միտքէն, որ Եջմիածին Եկած էր Մայրաքոչին մէջ բախտը գտնելու: Եւս առաւել չենք կարծեր որ ըսեն, թէ Սևանի Աստուածածինը, որ այսչափ դարերէ իվեր հայադաւան Եկեղեցւոյն մէջ էր, և Սևանի

հայադաւան միաբաններուն հովանաւորն էր, նա ալ միտքը փոխած ու հռոմէադաւան դարձած ըլլայ: Մխիթար վերը յիշուած Սեբաստացի ուղևորին հետ նորէն Սեբաստիա երթալու համար Սևանէ Կարին կու գայ, բայց Բասէնի վանքին առաջնորդ Մելքիսեդ Եպիսկոպոս, զինքն վար կը դնէ տղայոց ուսուցչութեան համար, մինչ Կարնոյ Աւետիք Եպիսկոպոսն ալ ամէն հնարք ի գործ կը դնէր զինքն որսալու, կը գրէ Մխիթարեանց պատմիչը (ՄԽԻ. 77), այսինքն Կարինի մէջ պահելու, ինչ որ Աւետիքի անձնաւորութիւնը գիտնալով, Մխիթարի Վրայ հաւատարիմ հայադաւանութիւն տուեսնելուն վկայութիւն կրնայ համարուիլ:

1838. ԱՒԵՏԻՔ ԵՒՂՈԿԻԱՑԻ

Կարնոյ առաջնորդ Աւետիք Եւղոկիացին, զոր առաջին անգամ յիշելու առիթ կ'ունենանք, հօչակաւոր է պատմութեան մէջ, և հարկ կը սեպենք այժմէն անոր նախընթացը բացատրել: Բնիկ Եւղոկիացի, 1657 ապրիլ 7-ին ծնած, մինչև 15 տարեկան ըլլալը մեծ հօրը՝ հարիւրամեայ Սարգիս քահանայի, և մկրտող Պետրոս քահանայի մօտ քիչ շատ ուսման պարապած ըլլալով մէկտեղ, հօրը մօտ ջուլիակ եղած և զղումաշ գործելն սրված, և նշանակուած ալ էր: Յակոբ Պէլէնկցի Եպիսկոպոսին նուիրակութիւն առթիւ, կուսակրօն Եկեղեցականութեան փափաքը կը զարթնու, և նոյն վարդապետին աշակերտութեան կը մտնէ, և 3 տարի Ետքը Փայաս գտնուած ատեննին, սարկաւագ կը ձեռնադրուի 1675-ին: Միշտ Պէլէնկցիին նուիրակական շրջագայութեանց հետևելով, 1689-ին Սեբաստիա կը գտնուի Յակոբ կաթողիկոսի անկէ անցած ատեն (1790): Պէլէնկցին կաթողիկոսին հետ Կ. Պոլիս կ'երթայ, և Աւետիք իր վարդապետէն բաժնուելով, Երուսաղիմացի Սահակ Եպիսկոպոսին հետ Էջմիածին կու գայ, և անոր հետ ետ դարնալով՝ Երզնկայի Կապոսու կամ Կայիփոսի Ս. Յակոբ վանքին մէջ աբեղայ և վարդապետ կը ձեռնադրուի, և նոյն վանքին առաջնորդ կը նշանակուի: Ասկէ կը ծագի Աւետիքի՝ Երզնկացի կոչուիլը (74. ԱՐՌ. 74): Ոչ միայն այս վանքը, այլև Տիրաշէն Ս. Նշանի, կամ Տիրաշէն Ս. Ներսէսի վանքն ալ կը նորոգէ, և Երզնկայի Մարիամ Աստուածածին յանգեալ Եկեղեցին ալ նորոգելու կը ձեռնարկէ (74. ԱՐՌ. 75): Յանկարծ Ենիշէրիներու ըմբոստութիւնը կը բորբոքի, որոնք յոյժ Եարամագ էին, քրիստոնէց գտղայքն կու պղծէին, և աւազակութիւն առնէին, և Աւետիքն ալ Երկու տեղաց խանչարով խոցուեցին, որ պարտաւորուեցաւ 40 օր ի մահիձ մնալ: Առողջանալէն Ետքը Կ. Պոլիս կու գայ, և պատշաճ իրամանները հանել տալով, և զինուորական գունդ ալ բերել տալով ըմբոստութիւնը զսպել կու տայ: Ասոր Վրայ հակառակորդներ կը գրգռուին և զինքը կ'ամբաստանեն իբրև անհրաման Եկեղեցի շինող, և Կարնոյ կուսակալին իրամանով կը բանտարկուի և կոճղի կը որնուի, և Երեք օր անսուար կը թողուի Կարնոյ մէջ: Ասկէ Ետքը ատեան հանուելով իր արդարացնան պէտք եղած պաշտօնագիրները կը ներկայէ, և Ֆէյջուլլահ դատաւորին վճռով ազատ կ'արձակուի, և Երզնկա կը դարնայ Եկեղեցւոյն շինութիւնը շարունակելու: Այս միջոցին Երզնկայի մէջ Սահակ Կիւմիշխանացի վարդապետէն ծայրագոյն գաւազան կ'ընդունի, և անկէ Էջմիածին անցնելով Եղիազարէ Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի 1691-ին 35 տարեկան եղած ատեն: Երբոր Երզնկա կը դարնայ ուղղակի իր կեանքին կը սպառնան,

որով հազիւ տուն մը կը պահութի շարունակ վախի մէջ: Յանկարծ դատաւորը՝ որ իր գլխաւոր հակառակորդն էր, ընտանեօք կը հիւանդանայ, և զինքն աստուածային պատուհասի Ենթարկուած տեսնելով, բացարձակ իրաման կու տայ Եկեղեցին շինել և դրամական և նիւթական նպաստ ալ կը դրկէ: Սակայն Եկեղեցիներու ըմբոստութիւնը կը նորոգուի, և Աւետիք Եջմիածին կ'ապաւինի, ուր 4 ամիս միայն մնալով Նահապետ կաթողիկոսի իրամանով Կարնոյ առաջնորդութեան կը դրկուի 1691-ին Վերջերը (74. ԱՐՌ. 115): Այդ միջոցին է ահա որ Մխիթար Բասէնի վանքը կը հաստատուէր, և զոր Աւետիք կ'ուզէ Եղեր իրեն որսալ: Եւ որովհատու Աւետիք Կաթողիկէ Հայոց հալածումին նախաձեռնարկը, և սկիզբէն իվեր նախանձայոյզ հայադաւան մը ցուցուած է (ՄԽԻ. 61), պէտք է ընդունին իրենները՝ թէ Մխիթարի վրայ կաթողիկոսութեան միտում չէր տեսնուեր տակաւին:

1839. ՄԽԻԹԱՐԻ ՊՏՈՅՏՆԵՐԸ

Մխիթար սարկաւագը տարի մը միայն Բասէնի վանքին մէջ մնալէ յետոյ, 1693-ին Սեբաստիա Ս. Նշանի վանքը կը դառնայ, և կը մնայ իբրև միաբան, մինչև որ իր պաշտպան Անանիա Եպիսկոպոսին տեղ կ'անցնի Սահակ Կեսարացի վարդապետը: Մխիթար անկէ դժգոհելով, նորէն ուրիշ տեղ բախտ փնտռելու կ'ելլայ, և Յովնան Եւղոկիացի վարդապետին հետ 1695 մարտին կը մեկնի Երուսաղէմ Հայոց վանքը Երթալու: Բայց Բերիոյ մէջ Երկուքն ալ կը սկսին շիուիլ Լատին աբեղաներու հետ, որոնցմէ Անտոն Պովոլիէ Յիսուսեան միաբանութենէն, զիրենք կը գրաւէ, և Հռոմ յղելու և գիտնական դարձնելու խոստումներով Երկուքն ալ հռոմէականութեան կը միտեցնէ (ՄԽԻ. 95): Գոնէ այս կը ցուցուի Մխիթարի հռոմէականութեան յարելուն շարժառիթն ու սկզբնաւորութիւնը, թէպէտ տակաւին զայն հայադաւան Եկեղեցւոյ ծառայութեան մէջ կը գտնենք, իբրև լատինասէր Հայ մը, և ոչ Երբեք իր Եկեղեցին բաժնուած կաթոլիկ մը: Հռոմին անունէն և Երոպայի համբաւէն գրաւուած Մխիթար՝ Երուսաղէմը կը մոռնայ, և Բերիայէն կ'իջնէ Խսքնտէրուն որ է հին Աղեքսանդրիա Խոսի կամ Փոքր Աղեքսանդրիան, անկէ ալ Կիպրոս կ'անցնի, և Կիպրոսէ նաւ մտնելէն Ետքն ալ՝ նորէն միտքը կը փոխէ, և դուրս կ'ելլէ և Կիպրոս կը դառնայ, և առաջին պատեհով Սելևկիոյ նաւահանգիստը կ'անցնի, և Անտիոքի ու Բերիոյ ու Այնթապի Ճամբով Սեբաստիա կը դառնայ 1695 նոյեմբերին, և Ս. Նշանի վանքին միաբանութիւնը կրկին կը շարունակէ: Այտեղ 1696-ին Զատիկէն Ետքը, որ ապրիլ 12-ին հանդիպած էր, քահանայական ծեռնադրութիւն կ'ընդունի Կեսարացի Սահակ Եպիսկոպոսէն: Աստիճանը իրեն համարձակութիւն կու տայ լատինասէր կուսակցութեան կողմը բռնելու, բայց հակառակութիւններ կը գրգռէ իր դէմ, կը պարտաւորուի խոյս տալ, և Եւղոկիա ու Ակն դեգերելէ Ետքը, նորէն Սեբաստիա կը դառնայ, լսելով որ մեռած է Ծառուկ վարդապետը, զոր իբր անձնական հակառակորդ նկատած էր: Բայց Սեբաստիան բաւական չէր իր ձգտումներուն գրիացում տալ, և աչքը կը սեւեռէ մայրաքաղաքին և պատրիարքութեան կեղրոնին, իոն ընդարձակելու համար իր ասպարէզը, և 1698ին ապրիլին Կ. Պոլիս կը մտնէ (ՄԽԻ. 117), տակաւին 22 տարեկան նորընծայ վարդապետ մը:

Այս միջոցին անցողակի յիշատակ մը կը գտնենք Սարգիս դպիրէ նշանակուած (ՍՐԳ.), թէ Ղասիտէջի կաթողիկոսն Սըսայ, որ կախելոց էին, թրքացաւ ՌՃԽԵ=1696 յունիս 5 շաբաթ օր, թէպէտ շաբաթ օրը յունիս 6-ին կ'իյնայ: Այդ տարին Կիլիկիոյ կաթողիկոս գիտենք Մատթէոս Սարին (1849), որուն Ղասիտէջի մականունը տրուած չէ ուրիշ տեղ: Թէպէտ նա իվերջոյ ուրացաւ, բայց 1707-ին, և ոչ 1696-ին: Ըստ այսմ մեզի համար անլուծանելի կը մնայ խնդիրը, թէ արդեօք թուականներու շփոթութիւն մըն է՝, թէ ոչ տարբեր կաթողիկոս մըն է որ նեղը ինկած մէկ պահուն այդ վախճանը ունեցաւ:

1841. ԵՓՐԵՄ ՂԱՓԱՆՑԻ

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ պատրիարքական աթոռի վրայ կը գտնուէր Եփրեմ Ղափանցին 1694էն իվեր (1829), հայադաւանութեան համարձակ պաշտպան մը, և լատինամիտներուն յայտնի հակառակորդ, սակայն այդ միջոցին պատմութիւնը անոր չի վերագրեր խստութեան գործեր: Հետևաբար չարդարանար, վասն սաստիկ բարուցն (ՉԱՄ. Գ. 727), կամ իրեն դաժան բնաւորութեան պատճառաւ (ՄԽԻ. 118), պաշտօնանկ եղած ըլլալու բացատրութիւնը, քանի որ շատ յայտնի են պատրիարքութիւնը իրարու ձեռքէ խելու տիրող մրցակցութիւնը, և պատրիարքներու շարունակ փոփոխութիւնը: Անհիմն ասացուած պիտի նկատուի նաև Ստեփանոս Զուղայեցիէն իր բանտարկութեան ատեն նամակ գրուիլը Եփրեմին՝ Նահապետի հռոմէադաւանութիւնը մեղադրելով, և այս պատճառով Եփրեմի Նահապետի դէմ գրգռուիլը, բայց գահընկէց ըլլալուն պատճառով բան մը ընել չկրնալը: Վասնզի ոչ միայն շատ դժուար էր Ստեփանոսի իր խիստ բանտարկութեան միջոցին Կ. Պոլիս նամակ հասցնել, այլ և Նահապետ աթոռ վերադարձաւ 1696-ին, Եփրեմի գահընկեցութենէն երկու տարի առաջ (1836): Նահապետի իշխանութիւնն ալ Օսմանեան կառավարութենէ ճանչցուեցաւ հրովարտակով, որ չէր կրնար կատարուիլ առանց Եփրեմի միջնորդութեան: Ստոյգն այն է որ Եփրեմն ալ պիտի չկարենար երկար ատեն դէմ դնել նոր մրցակիցներու և պաշտօնանկ եղաւ Մխիթարի Կ. Պոլիս հասնելէն ամիս մը ետքը, 1698 մայիսի առաջին շաբաթ օրը, որ 6-ին ըսուած է, բայց 7-ին պիտի ուղղուի, և ոչ 8-ին (ՉԱՄ. Գ. 327): Յաջորդը Մելիքսեղեկ եպիսկոպոս, Սուպիհ Շայիր մականումեալ, որ կը ցուցնէ թէ շայիր կամ աշուղ մըն էր, և Սուպիհի իր կեղծանունն էր, ինչպէս սովորութիւն է ամէն աշուղներու կեղծ անուն մը ունենալ: Պատրիարքութեան բարձրացող եպիսկոպոսի մը՝ երգաբանութեան հետևիլը զարմանալի պէտք չէ երևայ, վասնզի երգի ձիւլը ժամանակին բարձրագոյն գրականութիւնն էր, և կանուխէն ալ այդ ձիւլին մէջ յառաջացած տեսանք Յովհաննէս Թլկուրանցի (1525) և Գրիգոր Աղթամարցի (1556), կաթողիկոսները: Մելիքսեղեկի օրով ալ կը շարունակէին Կ. Պոլսոյ մէջ Հայու ու Ֆրէնկի անվերջ վէճերը, և Եկեղեցականներէն ալ այս ու այն կողմի պաշտպաններ կը յայտնուէին համարձակ, բայց տակաւին խտրականութիւններ զօրացած չէին, և նոյն իսկ հռոմէական դպրանոցի մէջ ուսում առնող աբեղաներ, իբրև Հայոց Եկեղեցւոյ վարդապետներ պաշտօնավարութեան կը մտնէին, ինչպէս Խաչատուր Կարնեցի կամ

Խաչատուր Առաքելեան՝ Փրօփիականտայի դպրանոցին աշակերտը, որ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ Եկեղեցին քարոզութիւն կընէր, և Մայր Եկեղեցւոյ բեմն իսկ կը բարձրանար:

1842. ՄԽԻԹԱՐ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Մխիթար Սեբաստացին ալ, որ Կ. Պոլիս հասնելուն, յայտնապէս Խաչատուրի կը յարէր և Հռոմ Երթալու միտքը կը մշակէր, առանց դժուարութեան Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյն մէջ քարոզելու կարտօնուէր Մելիքսեղեկ պատրիարքէն, Ղալաթիոյ գիրքէն կօգտուէր Մխիթար դիւրին շփումներ ունենալու Լատիններուն հետ, և իրենց զարգացման դուր մը բանալ Արևմտեայց մերձաւորութեամբ, ինչպէս զինքը կը քաջալերէին Խաչատուր Կարմեցին և Յովիաննէս Վերգոյ Յիսուսեանց միաբանութենէն՝ Բերիայէ ծանոթ լատին աբեղայ մը: Մխիթարի ներքին ոգին Ճշդելու համար աւելորդ չէ դիտել, թէ նա խտրականութիւնը հեռացնելու համար, խաղաղութեան և Եղբայրութեան քարոզներ կը խօսէր՝ Հայ ու Ֆրէնկ անուններով մաքառող կուսակցութեանց, որով նոյն իսկ Հայութիւնը պաշտպանողներ՝ մենք քեզի հետ գործ չունինք կըսէին Մխիթարին (ՅՈՒ. 17): Ասիկա Մխիթարին միջասահման անտարբեր մը լինելը կը հաւաստէ, և իրաւունք ունին որոնք իրեն կը պատշաճեցնեն Լամբրոնացիին առածը, թէ է ինձ Հայն որպէս զԼատինացին, և Լատինացին որպէս զՀելլենացին (ՄԽԻ. 119), որ ոչ թէ լատինացի կամ հռոմէադաւան եղած մլալը կը նշանակէ, այլ հարազատ հայադաւանութեամբ հռոմէադաւանին և յունադաւանին ալ հանդէա ազատական և թոյլատու համոզում, և համոզումին համաձայն ընթացք և վերաբերութիւն ունենալը: Մխիթարի Կ. Պոլիս մնալը 5 ամիս միայն կը տեսէ (ՄԽԻ. 121) և 1698 սեպտեմբերին, նորէն բախտ փնտռելու փափաքով կը մեւնի Կ. Պոլսէ, ուր մտադրած ասպարեզը չէր գտած, և կը խորիի դառնալ Հայաստանի ներքին գաւառները, ուր կանուխէն տեսած էր շարժումի միտումներ և նոր ձեռնարկներու նշաններ:

1843. ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐԻ

Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին հետ, 1679-ին վերջը Կ. Պոլիս Եկող պատգամաւորութեան անդամակիցներէն մէկուն փոխանակ Արցախ դառնալու 1680-ին Եւրոպա անցնելով Գաղղիոյ մէջ զինուորական արուեստին ըլլալը յիշած ենք, և այս մէկն էր Պաօշ իշխանին որդին Խսրայէլ Օրի (1797): Խսրայէլ անսովոր անուն չէ Հայերու մէջ, բայց Օրի մականունը հայերէն չի հնչէր, և հարկաւ Եւրոպայի մէջ զայն իրացուցած է խսրայէլ, ով գիտէ ինչ նշանակութեամբ: Մեր կարծիքով դժուարին է Ենթադրել թէ Ori, տառաշրջութիւնն ըլլայ Roi գաղրիերէն բարին, որ թագաւոր կը նշանակէ, և թէ ամբողջ Israel Ori անունը, il sera roi, Նա թագաւոր կը լինի իմաստով տարի ծառայեց Գաղղիական բանակին, և մինչև սպայի աստիճան բարձրացաւ, և Գաղղիացի գունդերու հետ պատերազմներու ալ մասնակցեցաւ, և եղաւ կատարելապէս Եւրոպացի մի անհատ, իր արևելցի ծագումը և նկարագիրը անյայտացնելու չափ: Յիշուած 12 տարիներուն վերջը պատերազմի գերի ինկաւ Անգղիացւոց ձեռքը, և առիթ ունեցաւ Անգղիական ալ ուսումնասիրէլ և Անգղիացւոց ընտելամալ: Երբոր ազատութիւն ստացաւ, Գաղղիա չվերադարձաւ, այլ այս անգամ Գերմանիա անցաւ՝ Պալանինիոյ կայսերընտիր իշխանութեան, ուր

1688-ին իվեր յաջողութեան պատերազմ կը մղէր Փիլիպպոս-Գուլիէլմոս իշխանը, և վերջապէս ազգատոհմին իրաւունքը կ'ամրապնդէր Յովիան-Գուլիէլմոս իր որդին 1697ին (Johan-Wilhelm): Անոր ծառայութեան մէջ կը գտնուէր Օրի, և զանազան քաղաքներու մէջ կառավարչութեան պաշտօն վարած էր (ԼԵՕ. Ա. 423), երբ օգտուելով Յովիան-Գուլիէլմոսի հետ ստացած մտերմութենէն, Օրի Գուլիէլմոսի ռազմիկ ձգտումները գրգռեց և Արևելքի մէջ ընդարձակ գործի ասպարէզ, և նոր թագաւորութեան ակնկալութիւն փալփլեցուց անոր աչքին: Յովիան-Գուլիէլմոս գրաւուեցաւ և գործին ձեռնարկելու ալ որոշում տուաւ, Վստահելով Լէովիլտ Ա. կայսեր օգնութեան, որ իր քենեկալն էր: Օրի արդէն Գաղղիա Եղած ատենէն հռոմէականութիւնը ընդունած էր, և լաւ գիտնալով թէ ինչպէս կրօնափոխութիւնը իիմնական պայման մըն էր Եւրոպական արքունիքներուն առջև յաջողելու, և կրօնականներու ու պապութեան հովանաւորութիւնն ստանալու, համարձակեցաւ խոստանալ և վստահեցնել՝ Հայ Եկեղեցին հռոմէականութեան բերելու: Պարագաներն ալ յաջող կ'երևանային նոր ձեռնարկին, վասնզի 16 տարիներէ իվեր պատերազմներ կը շարունակէին Եւրոպիոյ և Թուրքիոյ միջև, որոնք եթէ 1695 փետրուար 6-ին Մուսթաֆա Բ.-ի` իր մօրերբօր Ահմէտ Բ. ի յաջորդելէն Ետքը, պահ մը Օսմանեանց յաջող կորմեր ունեցան, բայց վերջապէս 1697-ին Ծէիթայի Ճակատամարտը Օսմանեանց աղետաբեր Եղաւ, և Եւգինէոս Սավոյացւոյն (Eugenio di Savoia) տարած մեծ յաղթանակը, ստիպեց Օսմանցիները հաշտութեան հաւանիլ: Այս մասին բանակցութիւններ սկսած էին՝ Աւստրիոյ, Թուրքիոյ, Ռուսիոյ, Վենետիկի և Լեհաստանի լիազօրներու մէջ իբրև պատերազմիկներ, որոնց հետ էին Անգլիոյ և Հոլանտիոյ լիազօրներն ալ իբրև միջնորդներ (ԺՈՒ. 312): Այդ պարագաներուն մէջ էր որ Յովիան-Գուլիէլմոս մտածեց Օրին Լէովիլտ կայսեր մօտ յղել պարտուպատշաճ գիրերով և իրահանգներով: Օրի 1698 օգոստոս 2-ին Տիւստլտորֆ (Dusseldorf) քաղաքն մեկնեցաւ դէպի Վիեննա՝ կայսեր ներկայանալու, որպէսզի իրահանգներ տրուին Քարլօվից (Karlowitz) հաւաքուած լիազօրներուն: Քաբրօվիցի դաշնագիրը 1699 յունուար 26-ին կնքութեցաւ՝ Երկարատև բանակցութիւններէ Ետքը, 25 ամեայ խաղաղութեան պայմանաժամով, բայց անոր մէջ Հայոց մասին ակնարկ չկար, վասնզի ծրագրեալ ձեռնարկը Պարսկական Հայաստանին համար էր, և ոչ Օսմանեան Հայաստանին համար: Իսկ Օրի հարկաւ քաջալերական խօսքեր լսեց, որ Յովիան-Գուլիէլմոսէ Հայ ու Վրաց իշխաններուն ուղղուած գիրերով ուղևորեցաւ Հայաստան: Աւելորդ չսեպուի կրկնել, թէ Օրի Եւրոպացի ասպետի անունով կը ճամբորդէր, իր իսկութիւնը ծածկելով:

1844. ՆԱՀԱՊԵՏ ԵՒ ՕՐԻ

Օրի իր ուղագիծը նախ Լեհաստանի և Ռուսաստանի վրայով սկսաւ, բայց ձմեռնային արգելքներու պատճառաւ փոխեց դէպի Մոլտավիա և Սեւ ծով, և հոն ալ դժուարութեանց բաղխելուն, Արդիանուպոլիսի և Կոստանդնուպոլիսի գիծը ընտրեց: Առաջին քաղաքին մէջ Գաղղիոյ դեսպանին հետ տեսակցեցաւ, իսկ մայրաքաղաքի մէջ մեծ Եպարքոսը տեսաւ, արքունիքն ալ պտտեցաւ, միշտ յանձանօթս: Մելքիսեդէկ պատրիարքին ալ ներկայացաւ (ԼԵՊ. Ա.

425), որուն պէտք չտեսաւ ծրագիրը յայտնել, յաջողութեան նշոյլ չտեսնելով մայրաքաղաքի յուզուած Հայութեան վրայ, և միայն Ասիական գաւառներով ճամբորդելու դիւրութիւններ ստացաւ ու մեկնեցաւ: Յամաքային ուղևորութեան մէջ ոչ զինքն յայտնեց, և ոչ իր նպատակին մասին խօսեցաւ, և շիտակ Երեւան հասաւ 1699 ապրիլ 4-ին, աւագ Երեքշաբթի օր, իսկ եթէ նոր տոմարով հաշուենք, կը հանդիպի մարտ 25-ին, Մուտսն ի վիրապ յիշատակին: Չարքաշ զինուորական ըրած պիտի չըլլայ ձմեռնային եղանակին ճամբորդել ներքին գաւառները: Ամէսէն կարևոր կէտք կար այստեղ իր առաջ: Եւրոպայի օգնութեան դիմելու և Եւրոպայի հաճոյական ձևեր ալ գործածելու միտքը ընդգրկած էին հաւասարապէս Յակոբ և Եղիազար և Նահապէտ, և քաղաքավարի և քիչ մըն ալ շողոքորդ գիրեր ստորագրած էին, իսկ այս անգամ Օրի հռոմէադաւանութեան բացարձակ պայմանը կը բերէր, և պէտք էր այդ կէտին վրայ կաթողիկոսին հաւանութիւնը ստանալ: Բայց Հայ քաղաքական գործիչը հեռացաւ Եջմիածից բոլորովին հիասթափուած (ԼԵՕ. Ա. 427), չկրցաւ կաթողիկոսը համոզել և դաւանափոխութեան հաճեցնել: Կաթողիկոսը բացէբաց մերժեց կաթոլիկանալու միտքը (ԼԵՕ. Ա. 428): Հարկաւ Նահապէտ չէր կրնար չիշել որ Լատին քարոզիչներ Նոր-Ջուղայի Հայ ապարանը փակել տուեր էին, իսկամութեան դէմ իրատարակութիւններ ընելու քսութեամբ, և իրենց աշակերտող Շահիրմանեանց տունը՝ Հայ ազգային շահերուն դէմ շարժեր էին: Այդ պարագան, որ պատմական է, պէտք է դնենք Չամչեանի պատմութեան հանդէպ, որ կը գրէ, թէ իննովկենտիոս ԺԲ. պապ, Նահապէտի 1695 սեպտեմբեր 5-ի նամակը առնելով՝ պատասխանը ուշացուցած էր կաթողիկոսի գահընկեցութեանը պատճառով, և թէ աթոռ դառնալէն ետքը, պատասխանը դրկած էր Խաչատուր Կարմեցիի ծեռքով, և ազնիւ ընծաներ և աթոռ մի փառագարդ ալ միատեղ: Ասոնց հետ Կալանոսի գիրքն օրինակ մըն ալ, որ Հայերու վերագրուած մոլորութիւնները կը հերքէ, և թէ Նահապէտ ալ ամենայն հպատակութեամբ կատարեալ կաթոլիկութեան գիր մը յղած էր 1699-ին, որուն բնագիրը Հռոմի մէջ չգտնուելով, Մխիթարեանց ծեռք ինկած կ'ըլլայ (ԶԱՄ. Գ. 726), ուսկից կազմուած է լատիներէն թարգմանութիւնը (ԱԶԱ. 132): Օրիի և Նահապէտի միջև կատարուած եղելութիւնը, զօրաւոր փաստ է հաստատելու մեր կարծիքը, թէ Հայոց կաթողիկոսներ քաղաքական օգնութեան և նիւթական նպաստի յոյսով, դժուարութիւն չէին զգար լոկ խօսքով հաճոյակատար ըլլալ, առանց իրենց դիրքէն շարժուելու. և առ առաւելն այսպէս եղած կրնայ ըսուիլ Նահապէտի ընթացքը իր առաջին նամակովը: Իսկ այս վերջին նամակին գրնէ Հռոմի դիւաններուն վկայութիւնն ալ կը պակսի. իսկ ընծաներն ու աթոռը գրոյցէ մը աւելի չեն: Ինչ որ Չամչեանի պատմութեամբ՝ իբրև իննովկենտիոս Նահապէտի ընծայուած աթոռ կը ցուցուի, հայրապէտական աթոռի կաթողիկէ մըն է, կամ սիւներու վրայ ամպովանի մըն է, կատարելապէս Արևելեան գործուած Եջմիածինի կաթողիկէներուն նմանութեամբ, Եւրոպական ոճէն և արհեստէն օտար, և որ աւելին է վրան հայերէն տառերով: Պետրոս Եպիսկոպոս անունը կը կարդացուի (ՄՈՎ. 281), որ անշուշտ նուիրողին, կամ նուիրող հասարակութեան առաջնորդին արձանագրութիւնն է: Արդ միւնոյն 1699 տարին տեղի ունեցած է Նահապէտի պաշտօնական և բացարձակ մերժումը

հօռմէադաւանութեան հետևելու, նոյնիսկ Հայոց իշխանութեան վերականգնումին և Եւրոպական զինեալ պաշտպանութեան խոստումին հանդէա (ԼԵՕ. Ա. 428): Աւելի խօսիլ պէտք չենք տեսներ այդ մասին: Կը բաւականանք նկատել տալ, որ Զաքարիա Քանաքեռցի, Խաչատուր Զուղայեցի, և Սիմէոն Երեւանեցի, բնաւ տեղեկութիւն չունին Նահապետի վերագրուած Ենթադրական Եղելութիւններէն:

1845. ՕՐԻՒ ԶԵՌՈՆԱՐԿՆԵՐԸ

Հաւանական է որ Օրի՝ Նահապետ կաթողիկոսին ալ ինքզինքը յայտնած չըլլայ, վասնզի Եջմիածինէ իր տունն ալ Երթալով, ինքզինքը ծածկեց, նոյն իսկ իր քրոջ ու Եղբայրներուն գորովին հանդէա ամուր մնալով, որոնք Եորոպացի օտարականէն իրենց կորսուած Եղբօր Վրայ լուր կը փնտռէին (ԼԵՕ. Ա. 429): Բայց ինքզինքը յնյտնեց Անգեղակորի իշխան Մելիք Սաֆրազին, որ Եջմիածինի 1678ի խորհրդակցութեան մասնակցողներէն էր (1790), և ազգային ձեռնարկին սիրոյն՝ զայն հաշտեցուցգիսաւոր մելիքներէն Մարտիրոսեան Ամիրի հետ Մելիքներն ալ հաւաքեց Անգեղակորի մէջ, և տեղական ոյժերուն և գիրքերուն Վրայ տեղեկութիւններ քաղեց, և դաւանափոխութեան համոզեց: Սակայն կրօնական պետի մը հովանաւորութիւնը անհրաժեշտ էր, և այս միտքով Գանձասար նստող Աղուանից Սիմէոն կաթողիկոսին դիմեց, բայց նա ալ իր միաբանութիւնով մերժողական պատասխան տուաւ, միայն Մեծիրանից Ս. Յակոբի վանահայր, Սինաս Տիգրանեան վարդապետը գտնուեցաւ Օրիին համաձայնող, և անոր հետ իբր Հայ Եկեղեցականութեան ներկայացուցիչ Եւրոպա Երթալու յանձնառու (ԼԵՕ. Ա. 434): Անցողաբար յիշենք թէ այս միջոցին Աղուանից Երկիրը բաժնուած էր Սիմէոն և Երեմիա կաթողիկոսներուն միջև, որոնք անզամ մը հաշտուելէ յետոյ նորէն գժտուած էին, և որչափ ալ Եջմիածին Երեմիայի կողմն էր, սակայն միշտ աւելի ազդեցիկ գիրք կը պահէր Սիմէոն (ԶԱՄ. 81): Ամսուան մը մէջ Օրին ոգևորեց ամբողջ Արցախի լեռնականները, որոնք տեղական շարժումով և Եւրոպական արշաւանքով իրենց փրկութիւնը մօտալուտ կը տեսնէին, և սիրայօժար կը ստորագրէին որչափ թուղթեր՝ որ Օրին կը պատրաստէր, պապին, կայսեր, կայսրընտիրին, և ուրիշ կարևոր անձանց: Եւրոպայէ գալիք արշաւախումբին անհնար լինելով Թուրքիայի Վրայէն անցնիլ, Քարլօվիցի հաշտութեան հետևանօք (1843), պէտք էր որ այն Ռուսաստանի ճամբով Կովկաս իջնէր, կայսրընտիր Յոհան-Գուլիէլմոսի հրամանատարութեամբ: Հոգ չէր ալ եթէ շատ մեծ չըլլար գալիք գունդը, զի Օրին կերագէր որ Հայերը պիտի կարենային հայթայթել ամէն տեսակ մթերք և 10,000 հեծեալ (ԼԵՕ. Ա. 441), և 200,000 պատերազմող մարդ (ԼԵՕ. Ա. 443), մէկտեղ հաշուելով Վրացիներն ալ և Օսմանեան գաւառներէ Եկողներն ալ մինչև Պարսկական ոյժերը շատ չնչին էր համարում (ԼԵՕ. Ա. 444): Այս նախապատրաստութիւնները լրացնելով և գործը ապահովուած կարծելով, Իսրայէլ Օրի՝ Մինաս Վարդապետի հետ 1699 ամառուան մէջ դարձաւ Յովիան-Գուլիէլմոսի մօտ, զոր ոգևորեց իր լաւատես տեղեկութիւններով, և նորա հրահանգով Եկաւ Լէովիլտ կայսեր մօտ 1699 աշնան միջոցին: Կայսրը թէպէտ Սպանիոյ յաջորդութեան խնդիրով զբաղուած, բոլորովին չմերժեց օգնելու առաջարկը, այլ զգացուց Ռուսիան միասին

ունենալու անհրաժեշտութիւնը, և հրահանգեց դիմել Պետրոս կայսեր, և պատշաճ յանձնարարականներով ճանքայ հանեց 1700 գարունին: Օրին պէտք ունեցաւ նորէն իր պաշտպան կայսրընտիրին դառնալ, և անկէ ալ հրահանգուելով և յանձնարարուելով մեկնեցաւ դէպի Ռուսիա: Հայաստանի մելիքներուն ոգին ալ վառ և միտքերնին հաստատ պահելու համար, Օրի պէտք տեսաւ Յովիան-Գուլիկլմոսի կողմէն նամակ հասցնել անոնց, Վատահեցնելով թէ Աստուած Օրիին է ընտրել հայրենիքի մեծ և սուրբ գործը գլուխ հանելու համար (ԼԵՕ. Բ. 227):

1846. ՕՐԻ Ի ՌՈՒՍԻԱ

Երբոր Օրի և Մինաս Մոսկուա հասան, 1701 յուլիս 11-ին, Ռուսեր այն տագնապներու մէջ էին, որոնք հետևեցան 1700 նոյեմբեր 19-ին Նարվայի, Ճակատամարտին մէջ Շուետացիներու կողմէ կրած պարտութիւններուն: Եկող պատուիրակներ յանձնարարականներ ունէին կայսրէն և կայսրընտիրէն և Լեհաց Օգոստոս Բ. թագաւորէն և Նազար Օրեխովիչ հայազգին Լեհաստանէ միասին առած էին իբրև տեղական լեզուներու թարգման: Հակառակ ներքին տագնապին, Պետրոս կայսր մտադրութիւն դարձուց իր ոտքովը Եկող առաջարկին, որ իրեն դուռ կը բանար դէպ հարաւ ալ ընդարձակել իր կայսրութիւնը, երբ մեծամեծ ճիգերով կաշխատէր դէպ հիւսիստարածուիլ, և Պալթիկեան ծովին հաղորդակցութիւններ կազմակերպել: Պետրոս յատուկ պաշտօնեութիւն մը նշանակեց Եկող պատգամատրութենէն, զոր իբրև կայսեր և կայսերընտիրի դեսպան կը նկատէր (ԼԵՕ. Ա. 228), որ պէտք եղած տեղեկութիւնները քաղէ Հայաստանի կացութեան, Պարսից զօրութեան, և Եւրոպիոյ օգնութեանց մասին: Պաշտօնութեան գլուխն էր Գոլով ռուս իշխան, և թարգման էր Նիկողայոս Սբօթարիւս Յոյնը (ԼԵՕ. Բ. 235): Օրի միշտ նպաստաւոր, և չափազանցեալ նպաստաւոր տեղեկութիւններ կը հաղորդէր գրաւոր և բերանացի, այնպէս որ Պետրոս յատուկպաշտօնեայ մը կը յղէր Պարսկաստան, Վասիլ Քուշուկով անուն, որպէսզի տեղւոյն վրայ ստորգէ կացութիւնը (ԼԵՕ. Բ. 240): Այս բանակցութեանց վրայ՝ պաշտօնական պատգամատրութիւն մըն ալ Պարսկաստան յղելու միտքը ծագեցաւ, մինչև իսկ Պարսկաստանի ամրութեանց յատակագիծները ունենալու պէտքը զգացուեցաւ, բայց այդ գործերուն կատարումը կայսրընտիրին թողուեցաւ: Այս պատճառներով գործը կը ձըգձըգուէր, մանաւանդ 1701 դեկտեմբերին Շուետական պատերազմին մէջ Ռուսերուն տարած յաղթանակը՝ բոլորովին այն կողմը դարձուց Պետրոսի մտադրութիւնը (ԼԵՕ. Բ. 241): Օրի ձգձգումներէ յօնած, ռուսական բանակին ծառայութեան մտնելու միտքը յղեցաւ, որուն պատասխան ստացաւ Պետրոսէ 1702 մարտին, թէ Շուետական պատերազմէն ետքը անպատճառ իր ձեռքը կառնէ այն գործը (ԼԵՕ. Բ. 242): Օրի և Մինաս ուրախութենէ արտասուելու հասած, այս աւետիսը ամէն կողմ հաղորդելու համար, Նազար Օրեխովիչ թարգմանը կայսրընտիրին, և Միւռոն Վասիլկոսի հայազգի հարիւրապետը՝ իրենց բարեկամ մելիքներուն յղեցին: Համակիր պատասխաններ առին կայսրընտիր Յովիան-Գուլիկլմոսէ 1702 աշունին, իսկ Սաֆրաստի և բարեկամ մելիքներուն մոտէն դարձաւ Վասիլկոսի 1703 գարունին: Սակայն Եկած պատասխանները յուսադրութենէ անդին չէին անցներ: Կայսրընտիրը՝ Սպանիոյ և Գաղղիոյ և Գերմանիոյ մէջ սկսած պատերազմին

պատճառով իր անմիջական ձեռնարկը անհնար կը տեսնէր, իսկ Պետրոս Մեծն, որ նոյն օրեր, 1703-ի գարունին, Սանկտ-Պետերբուրգ (Saint Petersburg) քաղաքին հիմերը կը գնէր, բոլորովին այդ գործով էր գուայուած: Օրի հասկացաւ թէ իր մտածած ձեռնարկը առ այժմ չի կրնար սկսիլ, նոր գաղափար յղացաւ, Երոպա դաշնալ, և պապին կողմէն Պարսկաստանի դեսպան նշանակուիլ, և այս կերպով աւելի ոդիրաւ նախապատրաստական տեղեկութիւնները քաղել: Ուսաց կայսրէն գնդապետի աստիճան խնդրեց ու ստացաւ, Մինաս Վարդապետը Մոսկուա թողուց, որ գործին ծայրը թողած չերևայ, և 1704 փետրուար 10-ին Մոսկուայէ մեկնեցաւ, և շիտակ Տիւստելտօրֆ գնաց, ուր կը մնային իր ամուսինը և երկու զաւակները (ԼԵՕ. Բ. 247): Այդ եղելութեանց երբ բացէբաց մերժեց Օրիէ առաջարկուած կաթոլիկներու գաղափարը (1844), սակայն Նահապետ հեռու չէր ազգային ազատագրութեան ծրագիրէն, միայն չէր ուզեր զայն գնել իր եկեղեցւոյն ուրացութեամբ: Ապա թէ ոչ, երբոր պաշտպանութեան խոստումը Ուսիսիայէն եկաւ՝ առանց դաւանափոխութեան պայմանի, սիրով ընդուեցաւ Միտոն Վասիլևսկի պատգամաւորը, և 1702 նոյեմբեր 7-ին Օրիի նամակին ալ պատասխանեց խնդակցութիւն յայտնելով, որ Ուսաց կայսրը պատրաստ է Հայ ազգի ազատութիւնը հոգալու (ԶԱՄ. Բ. 40):

1847. ԼԱՏԻՆՆԵՐԻ Կ. ՊՈՒԽ

Երբոր Հայութեան բախտը շօշափող, անկարենո՞ բայց և ոչ հիմնաւոր ձեռնարկներ կը կատարուէին Կ. Պոլիսէ հեռու, այնտեղ բոլորովին տարբեր շարժումներ տեղի կ'ունենային, և փոխանակ ազատութեան, նորանոր աղետալի եղելութեանց դուռ կը բանային: Մէկ կողմէն պատրիարքութեան թեկնածուներու յախուռն մրցումները, և միւս կողմէն քարոզիչներու և իրենց հետևողներուն մոլեռանդութիւնը՝ հետզհետէ կը զայրանային: Մինչև այս ատեններ միևնուն հասարակութեան մէջ կարծիքներու տարբերութեան կերպարանը կը տիրէր, առանց բաժանումի և անջատումի ծևն առնելու: Ազգային եկեղեցական իշխանութիւնն ալ, որչափ և պահպանողական և պաշտպանողական ընթացքի հետևող, հայադաւանութեան թոյլատու սկզբունքն չէր հեռանար, և տարբեր կարծիքներու հետևողներն ալ միևնուն եկեղեցւոյ մէջ կը մնային, և փոփոխակի անոր վարչութեան ալ կը մասնակցէին, թէպէտ իշխանութիւնը ձեռք անցնելու մրցակցութիւնը կը մղէին: Ասիկա ամէն կառավարութեան մէջ ալ կը հանդիպի իբր կուսակցական գրութեան հետևանք: Հռոմի պապութիւնն ու գործիչներն ալ, չէին քաշուէր այդ ընթացքին համակերպիլ, միշտ այն գերագոյն սկզբունքով, որ պէտք չէ առաջ խտրական խնդիրները յուզել, և ոչ ալ շատ փոփոխութիւններ պահանջել, այլ ոտքի կռուան կազմելէն ետքը պահանջները հետզհետէ շատցնել: Մենք տեսանք Կալանոսի Հայ Վարդապետի տարագ իսկ հագնիլը (1694), և Յիսուսեան աբեղաներուն Հայոց եկեղեցիներուն մէջ քարոզելը (1832), բայց այն ժամանակները անցած էին, և այս միջոցին սկսած էին տարբեր մտածել ու գործել, ուստի ամենախիստ պատիժներով արգելեցին կաթոլիկներուն Հայոց եկեղեցին մտնելը (ԹՕԲ. 45): Ասկէ ծագելիք անտեղութիւնները դիտել տուողին՝ Պրաքօնիէ՝ Յիսուսեանց Վանահայրը կը պատասխանէր, թէ չէր կրնար ընդունիլ որ կաթոլիկներն ամենափոքր հաղորդակցութիւն մը ունենային իրենց հերձուածող եղբարց հետ, և

թէ ամէնէն դարն չարչարանքները աչուընին պէտք էր առնէին (ԹՕՐ. 47): Հռոմէականը ծանր խօսքերով կը պախարակեն և կը նախատեն ժամանակիս մէջ ազգային իշխանութիւն և պատրիարքութիւն վարողները, իբր բռնաւոր հալածիչներ և անգութ դահիճներ, իբր թէ անոնց պարտքը չըլլար՝ իրենց հօտին մէջ մտնող օտարներուն զոհողութիւնը արգելել, իրենց Եկեղեցին անարգողներուն դէն դնել, և Հայ Եկեղեցիներէ հեռացնելով Լատին Եկեղեցիներ տանելու անխոհեմ և Վտանգաւոր ձեռնարկին առջևն առնել: Այո՛, մենք պիտի յիշենք կաթոլիկութեան առջևն առնելու համար գործածուած ուժգին և բուռն միջոցներն ալ, բայց պէտք է Ճանչնալ, որ անոնց առաջին պատասխանատուութիւնը Լատիններուն վրայ կը ծանրանայ, իրենց նխոհեմ և մոլեռանդ պահանջումներուն, և իրենց հետևողներուն խիլճերը չարչորկելով, մինչ այսպիսի բաներ չէին ունեցած, ցորչափ գործը ներքին զգացմանց շրջանակի մէջ կը մնար, և իրենք ալ կը զգուշանային նորանոր պահանջներէ: Հայոց Եկեղեցին քրիստոնեայ էր այդչափ դարերէ իվեր, ուղղափառ Եկեղեցի էր ի սկզբանէ անտի, միշտ կը մնար ինչ որ էր, միայն Արևմուտքի դիզաբարդած նորութիւններէ կը խորշէր, և Լատիններուն պէտք չէր՝ որ Արևելքի առաքելական և հնաւանդ քրիստոնեաները ստիպէին, իրենց դպրոցական և նորահնար վարդապետութեանց համակերպիլ: Այդ ընդհանուր տեսութիւնը պարզելէ Ետքը պատմական Եղելութեան անցնինք:

1848. ՍՈՒՊՀԻ ԵՒ ՅԱԶՈՐԴԸ

Պատրիարքութեան աթոռը գրաւած էր Մելքիսեդէկ Սուլահի 1698 մայիսին (1838), և Եփրեմ Ղափանցին աքսորով հեռացուցած, իսկ Կիլիկիոյ աթոռին վրայ կը մնար Մատթէոս Սարի (1829): Բարեկամական զգացմա՞մբ թէ պատշաճ փոխանակութեա՞մբ, Մելքիսեդէկ հաճեցաւ Եփրեմը աքսորաքնէն դարձնել 1699-ին սկիզբը, և Աղրիանուպոլսոյ առաջնորդութիւնն ալ անոր յանձնել: Մրցակիցներու սովորական ձիգերու շնորհիւ, Մելքիսեդէկ հազիւ թէ տարին բոլորեց, հակառակութիւնները զօրացած տեսաւ, և զահընկէց Եղաւ Եփրեմի դառնալէն Ետքը 1699 յուլիսին, բայց ոչ 23-ին (ՉԱՄ. Գ. 727), այլ 25-ին Երեքշաբթի օր, ինչպէս Ճշդուած կը գտնենք Սարգիս դպիրին ձեռագիրին մէջ (ՍՐԳ.): Նոր անձ մըն էր որ այս անգամ պատրիարքութեան կը բարձրանար, Մխիթար վարդապետ Քիւրտիստանցի կոչուած, որ Սղերդի գաւառին պաշտօնական անունն էր, և պէտք է այնպէս իմանալ, և ոչ թէ յաշխարհէն Կարդուաց (ՉԱՄ. Գ. 727): Իսկ Սղերդցի վարդապետ մը հաւանական է Բաղէշի Ամլորդոյ վանքին միաբաններէն Եղած կարծել, քանի որ անոր նախընթացին վրայ աւելի տեղեկութիւն չունինք: Մխիթարի պաշտօնավարութիւնն ալ Երկար չեղաւ, զի միւս տարին 1700 դեկտեմբեր 4-ին նորէն աթոռ կը բարձրանար Մելքիսեդէկ Սուլահին: Այդ տարիներու մէջ ալ կը շարունակէին Հայու և Ֆրէնկի Վէճերը, որոնց հետզհետէ զայրանալուն առիթ կու տար Լատին քարոյիչներու և լատինացեալ Հայերու կողմէ՝ Ֆրէնկ կոչուածներուն վրայ գրուած արգելքը, որով մեղաւոր կը նկատուէին Եթէ Հայոց Եկեղեցիներ յաձախէին իրենց բարեպաշտութեանց համար, և կը բռնադատուէին օտարազգի Եկեղեցիներ յաձախէլ, և օտարազգիներու ազդեցութեան ներքն մտնել, ինչպէս արդէն բացատրեցինք (1847): Բայց տակաւին բուռն գործողութիւններ չեն յիշուիր մինչև 1700

թուականը, ոչ այնչափ Մելքիսեդեկի կամ Մխիթարի հռոմէականութեան հակամէտ կամ թոյլատու զլալէն, որպէս ոմանք կը սիրեն կարծել, այլ զի աստիճանով է՝ որ այդ տեսակ գործեր կը սաստկանան: Հռոմէականութեան հետևողներն ալ գրուած արգելքներուն տակաւին խստի համակերպելու չին յորդորուեր, մանաւանդ որ կամայ կամ ակամայ ստիպեալ էին պաշտօնական խորհրդակատարութեան համար Հայ Եկեղեցիներու դիմել, զի յատուկ Հայ կաթոլիկ Եկեղեցիներ չկային, Հայ կաթոլիկ հասարակութիւն սը կամ պաշտօնական կացութիւն մըն ալ չի կար, և եթէ Լատին Եկեղեցիներու մէջ լրացնէին այդ խորհրդակատարութիւնները, օտարահպատակ և տէրութեան հակառակորդ և ապստամբ պիտի նկատուէին:

1849. QUILUS ETI US

Երուսաղէմի աթոռին վրայ թողուցինք Յովիաննէս պատրիարքը՝ Նօհուտածի մականունեալ, որ արդիւնաւոր եղած էր Հայոց ստացութիւնները պաշտպանելուն մէջ, բայց ստիպեալ շատ աձեցուցած էր աթոռին վրայ ծանրացող պարտքերը (1811): Հրովարտակներ ալ հանել տուած էր, որ Երուսաղէմի գահակալները անվրդով մնան աթոռին վրայ մինչև իրենց մահը, սակայն հրովարտակներ միայն իրեն ծառայեցին, որովհետև աթոռին վրայ վախճանեցաւ 1697-ին (ԱՍ. Ա. 414), իսկ իրմէ ետքը՝ ալ աւելի խառնակ եղաւ պատրիարքական յաջողութիւնը: Մահուան թուականը գրինք Երուսաղէմի պատմագիրին հետևողութեամբ, վասնզի թէպէտ ուրիշ մը տապանագիրին մէջ 1694 գրուած ըլլալը յիշած է (ԲԱՌ. 57), սակայն յետին գրողը հարկաւ ստուգելով նշանակած է ճիշդ թուականը: Երբոր մահուան լուրը Կ. Պոլիս հասաւ, իշխանաւորք ազգին պատրիարք ընտրեցին Գալուստ Զեյթունցի Եպիսկոպոսը, Կայծակ մականունեալ, և հրովարտակն ալ հանել տուին, բայց Գալուստ իսկոյն Երուսաղէմ չուղևորուեցաւ, այլ աթոռին վրայ ծանրացած պարտքը պատճառելով, ուզեց ազգին մէջ հանգանակութեան ելլել, և Կ. Պոլիսէ սկսելով մեծ շրջագայութիւն մը սկսաւ Եւղոկիա, Սեբաստիա, Բերիա, Ամիդ և Կարին, և տարին լրացուց, բայց ոչ գործը աւարտեց, ոչ հանգնակածէն լուր տուաւ, և ոչ Երուսաղէմ գումար մը հասուց, որ պարտապաններուն բռնադատութիւններէն կը ճնշուէր (ԱՍ. Ա. 415): Ասոր հետ բոլոր այն քաղաքներէն ուսկից կ'անցնէր Գալուստ, շարունակ իրեն վրայ գանգատներ կը հասնէին պատրիարքարան: Ուստի հարկ եղաւ վերջ տալ այդ անվայել ընթացքին, Գալուստ պաշտօնանկ հռչակուեցաւ, և Երուսաղէմի պատրիարքութեան կոչուեցաւ Մինաս վարդապետ Համբեցի, և հրովարտակը առնուեցաւ 1698-ին: Պէտք է ընդունիլ, որ նոյն ինքն Մինաս էր որ Յովիաննէսի մահուանէ ետքը աթոռին վարչութեան գլուխ կը գտնուէր, Գալուստի թափառայած շրջագայութեանց միջոցին: Մինայն 1698 տարւոյ թուականը կը կրէ Մինասի աշխատասիրած Ազգաբանութիւն գրքոյկը, որուն մէջ շատ համառօտ կերպով քաղած է Հայոց և Հռոմայեցւոց վեհապետներուն պատմութիւնը (ԱՄԴ. 144), համաձայն իր գտած տեղեկութեանց, որոնց մէջ աւելորդ է Ճշդութիւն և քննադատութիւն փնտուել: Կ'երկի թէ Մինաս օգտուեցաւ Երուսաղէմի մէջ անցուցած ժամանակէն, և փափաքեցաւ բան մը արտադրել, որուն մէջ միայն բարի կամք է գնահատելի: Երբոր Մինասի հրովարտակը ստացուեցաւ, միանգամայն պետական հրաման

հանուեցաւ, որ ուր և գտնուի Գալուստ, ձերբակալուի և Կ. Պոլիս բերուի, այլ նա փութաց գաղտազողի գալ, և ազգին մէջ շփոթութիւններ ծգել, Մինասը ամբաստանելով և զանազան յերիւրանքներ բարդելով, մինչև որ հարկ եղաւ Մինասի անծամբ Կ. Պոլիս գալ, և Գալուստի զրպարտութիւնները ցրել, և իր պատրիարքութիւնը վերահաստատել տալով Երուսաղէմ դաշնալ 1699ին (ԱՍՏ. Ա. 417): Երուսաղէմ դաշնալէն ետքը պարտաւորուեցաւ տեղացի հսլամներու հետ դատի մտնել և պայքարիլ, որոնք զանազան կարևոր սեփականութիւններ յափշտակելու պահանջներ կը յարուցանէին: Մինաս հին հրովարտակներու զօրութեամբ ազգային իրաւունքները պաշտպանեց (ԱՍՏ. Ա. 418): Այդ եղելութիւնները տեղի կ'ունենային մասամբ Մելքիսեդէկի և մասամբ Մինիթարի պատրիարքութեան միջոցին:

1850. ՄԽԻԹԱՐԻ ԿԱՐԻՆ

Մխիթար Սեբաստացի վարդապետին մասին վերջին անգամ յիշեցինք Կ. Պոլսէ մեկնիլը 1698 սեպտեմբերին, Հայաստանի ներքին գաւառներուն մէջ իրեն ասպարէզ փնտռելու համար (1838), և յատկապէս նպատակ ունենալով Օլթի և Նարման գաւառները, Կարին և Կարսի սահմանակցութեան մէջ: Նաւարկութեամբ Տրապիզոն պիտի ելլար, բայց ալեկոծութենէն հետզիետէ երէյլի և Մինոաց ցամաք ելլելով, վերջապէս Սամսոն ճամբան կը փոխէ, ամիս մը կը մնայ Մարսուան, քիչ մըն ալ Ամասիա, և 1699 գարունին կը հասնի Կարին: Օլթիի վրայ դրած ակնկալութիւնները չճշմարտուելուն, Հինձք գիւղի Կարմիր վանքը կը հաստատուի առաջնորդ Մարգար Եպիսկոպոսի մօտ, ուր 3 աբեղաներու հետ 15 ալ աշակերտ գտնուելուն՝ անոնց ուսուցիչ կ'անուանուի (ՄԽԻ. 132): Այստեղ կը մնայ իբր տարի մը, բայց վերջապէս այդ ալ չի բաւականանար իր ծգտումները գոհացնելու: Մարգար Եպիսկոպոսէ գաւազանի իշխանութիւն ընդունելէ ետքը, կը մտադրէ նորէն մայրաքաղաք դաշնալ, ուր աւելի յաջողութիւն կրնար յուսալ այս անգամ: Անոնք որ Մխիթարի ամէն մի շարժումին մէջ կաթոլիկական միաբանութեան մը հիմնարկութեան գաղափարը կը թափանցեն, այստեղ ալ նոյն բանը առաջարկած կ'ըսեն Մարգարի, անոր ընծայելով իսկ միաբանութեան առաջնորդութիւնը (ՄԽԻ. 136). սակայն կը կարծենք թէ այս և ասոր նման պարագաներ, գործի մը լրանալէն ետքը մտածուած գաղափարներ են: Մեղադրելի չեն Մխիթարի երախտաւորեալ աշակերտները, երբ անոր կեանքին ամէն քայլերուն մէջ՝ հրաշալիք և սքանչելիք և երկնային նշաններ կը տեսնեն: Կարմիր վանքէն հեռանալէն ետքը, քիչ մըն ալ Կարին քաղաքին մէջ կը մնայ, ուր էր Աւետիք Եպիսկոպոս (1837), և որուն համար ըսուած էր, թէ ամէն հնարք ի գործ դրած էր զինքն որսալու և իրեն մօտ պահելու (ՄԽԻ. 77), բայց այս անգամ իբրև Մխիթարի հալածիչ կը ներկայացուի, վասնզի ազդարած է անոր, ազգին մեծամասնութեան դաւանանքին հակառակ վարդապետութեամբ չխօսիլ (ՄԽԻ. 138): Սակայն Մխիթար Հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնեայ էր, և Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութեամբ օծում և գաւազան ստացած էր. և միթէ կաթոլիկ Եկեղեցւոյ Եպիսկոպոսներն ալ չէին պահանջեր, որ նորահաս վարդապետ մը, ինչպէս էր Մխիթար, իր Եկեղեցիէն աւանդուած և հանրութենէն ընդունուած դաւանութեամց դէմ համարձակ չխօսէր: Արդէն Կարին հաստատուելու միտք չունէր

Մխիթար, ուստի կը փութայ Տրապիզոն իջնել, և 1700 յունիսին անկէ մեկնելով, այս անգամ յաջող նուիրակութեամբ յուլիսին Կ. Պոլիս կը հասնի (ՄԽԻ. 142), Մխիթար պատրիարքի վերջին օրերը (ՄԽԻ. 144), որ դեկտեմբեր 4ին գահընկցէ Եղայ, և Մելքիսեդեկ նորէն աթոռը գրաւեց (1864): Մխիթար Քիւրտիստանցին Եղայ որ Մխիթար Սեբաստացին արտօնեց նորէն Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ մէջ քարոզել (ՄԽԻ. 145), իբր Հայոց Եկեղեցւոյ վարդապետ:

1851. ԵՓՐԵՄԻ ՃԻԳԵՐՈ

Մխիթար պատրիարքի յաջորդող Մելքիսեդեկ Սուլահին (1838), որ ամէն ջանք ու զոհողութիւն թափած էր նորէն պատրիարքական աթոռը գրաւելու, այս անգամ ալ բախտաւոր չեղաւ, և կաթողիկոսական խնդիրին առաջին բուռն միջադէպը իրեն ալ աղիտալի դարձաւ: Աղրիանուաղուսոյ քահանաներէն Երեքը, Կ. Պոլսոյ մէջ Խաչատուր Կարնեցիին յարած, և անկէ ինչ ինչ հռոմէական բացատրութիւններուսած, իրենց տեղը դաշնալէն Ետքը, սկսած էին կրկնել, և ժողովուրդին մէջ յուզում պատճառել: Եփրեմ Ղափանցին, որ առաջնորդն էր (1847), փափաքով իր վիճակին ներքին յուզմանց պատճառները սկիզբէն խափանել: Նախապէս սաստեց, վերջէն արգիլեց նորըստացիկ ֆռանկացեալ վարդապետութիւնները խօսիլ, և երբ անոնք յամառեցան իրենց ընթացքին մէջ, պարտաւորուեցաւ քահանայագործութենէ արգիլել, և քաղաքէն ալ հեռացնելով Կ. Պոլիս յուրել: Ասոնք յաջողեցան Մելքիսեդեկի պաշտպանութիւնն ձեռք ձգել, արդէն դիւրին բան մըն էր՝ մրցակիցներու մէկէն հալածուողին միւսէն պաշտպանուիլը: Պատրիարքը յանձնարարեց անոնց՝ իրենց տեղը դաշնալ՝ ուր ինքն ալ պիտի Երթար պետական յարաբերութեամց համար, և դիւրին կը կարծէր Եփրեմը ամոքել: Դժբախտաբար շատ շուտ դարձան քահանաները, և իբրև յաղթութիւն տարած, իրենց առաջին միտքերը աւելի համարձակ կրկնել, ինչ որ պիտի զայրացնէր Եփրեմ առաջնորդը, որ այս անգամ Եպարքոսական իրամանով քաղաքէն վտարել տուաւ նոյն Երեքը, իբր օտարուսում անձեր և ժողովուրդը յուզելու և պառակտելու պատճառ Եղողներ: այս իսկ էր այն ատեն Ֆրէնկ և Ֆրանկացեալ բառերուն բուն իմաստը: Ինչափ ալ Քարլովիցի դաշնագիրէն և 25 ամեայ խաղաղութենէն Ետքը դադարած էին Թուրքիոյ և Եւրոպիոյ թշնամութիւնները, բայց Օսմանեանց միտքէն ջնջուած չէին Երկարատև պատերազմները, և թշնամական հոգին մարած չէր Երկու կողմերուն մէջ ալ: Հետևաբար պետական շրջանակներու մէջ շատ նշանակալից կը դաշնար՝ միաբանեալ են ընդ Ֆրանկս բացատրութիւնը (ՉԱՄ. Գ. 729), զոր Եթէ Հայեր դաւանական իմաստով կը խօսէին, Տաճիկներ քաղաքական իմաստով կիմանային: Երեք Աղրիանուաղուսեցի քահանաներ Կ. Պոլիս բերուեցան 1701 յուլիս 5-ին, Գիւտի Նշխարաց շաբաթ օրը, և միւս օր իբր քաղաքական կասկածաւորներ թիարանի բանտը շղթայակապ արգիլուեցան: Այս Երեքը պատմութեան մէջ կը յիշուին՝ իբր հռոմէական սկզբունքներու առաջին զոհերը, թէպէտև անուննին յիշուած չէ: Բայց յայտնի կը տեսնուի, թէ ոչ Երեք իրենց միտքին կամ համոզման պատճառաւ կրած են գլուխներուն Եկած արկածը, այլ պարզապէս լատինական բարեկամութեան և Արևմտեան թեկնածութեան համար

կասկածաւոր նկատուած, և բացարձակապէս պետական հարուածի մը Ենթարկուած են: Ամէն առիթի մէջ Եփրեմ Ղափանցիին անունը գործին յարակցած ըլլալուն, հռոմէականց կողմէ իբրև կաթոլիկութեան առաջին հալածիչ նկատուած է:

1852. ԵՓՐԵՄ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Մելիքսեղեկ պատրիարք որ Երկար պտոյտներով Աղիանուպոլիս կուլենորէր, իոն հասաւ երբոր ամէն բան աւարտած էր: Գործին առանց իրեն լրանալէն, և իր նպատակին հակառակ վերջաւորութիւն ունենալէն ցաւած, եպարքոսին հետ ալ խիստ յիելու գործածած պիտի ըլլայ, որ անոր ալ զայրոյթը գրգռած է: Ոչ միայն իր առաջարկութեանց գոհացում չէ ստացած, և պատրիարքութենէ գահընկէց ըլլալու վտանգին է հասած, այլև ինքն ալ իբր թշնամի տէրութեանց նպաստաւոր, կասկածելի դարձած և իբրև պատժապարտ Թիարանի բանտարկութեան դատապարտուած է, Երկու ամիսէ աւելի Աղիանուպոլիս ատեն անցնելէ Ետքը: Որչափ ալ մեծ ըլլար Ղափանցիի ազդեցութիւնը եպարքոսին առջև, սակայն Քէօբրիլիւ Հիւսէյին փաշա, այն խոհական և շրջահայեաց քաղաքագէտն էր, որ Ինաստուն մականունով ճանչուած է պատմութեան մէջ, և օտարներու կողմէ ալ հռչակուած է իր խոհեմ և չափաւոր վարչութեան համար (ԺՈՒ. 316), որով չէր կրնար պարզապէս ուրիշին խօսքին վրայ այսպիսի անօրինակ խստութեան ձեռնարկել: Աղիրանուպոլսոյ ժողովուրդն ալ պատրիարքին դէմ Ելաւ, և Մելիքսեղեկի դէմ դատախազ կանգնեցաւ, և այս ալ պատճառ Եղաւ որ գահընկէց հռչակուելէ Ետքը՝ Կ. Պոլիս որկուելով Թիարանի բանտը արգիլուեցան: Իսկ պատրիարքութեան կոչուեցաւ Եփրեմ Ղափանցին 1701 սեպտեմբեր 1-ին, որ անգամ մը (1812) և Երկու (1829) պատրիարքութիւն վարած էր արդէն: Եփրեմ չուզեց Աղիանուպոլսէ հեռանալ, այլ թագաւորի և եպարքոսի և դենպետին մօտ մնալ, և այն տեղէն պէտք Եղած արտօնութիւնները ստանալ և հրամաններ արձակել: Եփրեմ այս անգամ աւելի ազդեցիկ կերպով աշխատեցաւ, կաթոլիկացեալ խմբակին կողմէ՝ Լատիններուն գրգռութեամբ սերմանուած պառակտումներուն առջևն առնելն, անոնց ազդեցութիւնը կոտրելով և անոնց գլխաւորները հեռացնելով: Կ. Պոլսոյ մէջ պատրիարքական փոխանորդ մը նշանակեց, տեղւոյն վրայ վարչական և մատակարարական գործերը հոգալու, սակայն ժամանակակիցներէ Երեք յիշուած չենք գտներ փոխանորդին անունը:

1853. ՖԷՐԻՕԼ ՂԵՍՊԱՆ

Նոր դէմք մը կը սկսի Երևիլ ժամանակակից պատմութեան մէջ, թէպէտ օտարազգէ, բայց Հայ ազգութեան գործերովը զբաղող, և ամէն մի Եղելութեան մասնակից: Սա Գաղղիոյ դեսպան է, Կարուլու Ֆէրիօլ, Արժանթալի մարքիզ (Charles Ferriol marquis, d'argentat). որ բաւական ճիգեր և ամենակերպ միջոցներ գործածելով յաջողած էր Գաղղիոյ թագաւորութեան կողմէն Կ. Պոլսոյ դեսպան անուանուիլը 1699ին (ԺՈՒ. 460): Իր առաջին ջանքն Եղաւ Լատին կրօնաւորներու ազդեցութիւնը նուազեցնել ի նպաստ դեսպանութեան, բայց Երբ այս չաջողեցաւ, ուղղութիւնը փոխեց, և սկսաւ աշխատիլ դեսպանութեան ազդեցութիւնը բարձրացնել գործակցութեամբ Լատին կրօնաւորաց և պաշտպանութեամբ կաթոլիկութեան: Իր դեսպանութեան սկիզբները, մինչև իսկ

ժողով մը գումարել տուաւ, հայադաւանութեան պաշտպան և հօռմէադաւանութեան կողմնակից Հայ Եկեղեցականները իրարու մօս բերելով, և երկու կողմերուն պահանջներն ալ չափաւորելով Միաբանութեան դաշնագիր մըն ալ պատրաստել տուաւ 1701ին, որ Հայոց պատրիարքին և Լատին Եպիսկոպոսին հաւանութիւնները ստանալէ Ետքը, պապին հաւանութեան պիտի ներկայացուէր Գաղղիոյ դեսպանատուն և թագաւորութեան միջնորդութեամբ: Բայց գործը իր ընթացքը չկրցաւ լրացնել, և արդիւնքը կորսուեցաւ Ճիզվիթաց մեծաւոր հայր Պրաքօնիէի ընդդիմութեամբ (ԹՕԲ. 479): Այդ բանը տեղի կ'ունենար Ճիշդ Եփրեմի նոր պատրիարքութեան սկիզբը, և Հայ Եկեղեցականնութեան կողմէ ցոյց տրուած խաղաղասիրութեան շնորհիւ: Մոլեռանդ և նախատական գրգիռ մըն էր Ֆերիօլի ծեռնարկը, զոր չէր կրնար յանձն առնել, ոչ թէ Եփրեմի սկզբունքներով տոգորեալ հաստատմիտ մը, այլև ոչ որևէ հեզափողի և խաղաղասէր զգացումներով ունեցող՝ Եկեղեցւոյ պետ մը, երբոր կը տեսնէր իր հնաւանդ և ուղղափառ Եկեղեցւոյն դէմ արձակուած անարգանքը: Հետևապէս որևէ անկողմնակալ դիտողի համար յայտնի ճշմարտութիւն մըն է, որ Եթէ Եփրեմի կողմէ բռնի միջոցներ ընդարձակուեցան, անոնց պատասխանատուութիւնը իրմէ աւելի՝ զինքն գրգռողներուն վրայ կ'իյնայ, և հայադաւանութեան պաշտպաններէն աւելի՝ հօռմէադաւանութիւն մուծանելու հետամուտներուն վրայ կը ծանրանայ: Լատիններ որչափ ալ ուզեն հոգւոյն փրկութեան նախանձայուզութեամբ՝ իրենց ընթացքը վարագուրել, սակայն ստուգութիւնը ինքնին կը ցայտէ, որ պապական ազդեցութիւնը տարածելու և քաղաքական միջամտութիւն ընդարձակելու ծեռնարկ մըն էր: Եթէ Հայեր ալ գտնուեցան, որ այդ օտարուսում և օտարամուտ միջամտութիւնները քաջալերեցին, երկու բան զիրենք կ'արդարացնեն. Հայադաւանին Եկեղեցականապէս թոյլատու և լայնախոհ զգացումը, և Հայազգւոյն կրթականապէս զարգացման անյագուրդ ձգտումը: Այս դիտողութիւններն ընելով՝ կ'ուզենք միայն պատմական ստուգութիւնը իր Ճիշդ կէտին բերել, թէ ոչ պիտի չգովաբանենք ոչ Ղափանցիին և ոչ իրեն յաջորդներուն բուռն ծեռնարկները, քանի որ համոզուած ենք, որ բուռն միջոցներ ուղիղ և ապահով կերպով նպատակին չեն տանիր, և ստէպ հակառակ արդիւնք ալ յառաջ կը բերեն, և հալածուած զգացումը տարածուած կը դարձնեն և յաջողելուն կը նպաստեն:

1854. ՄԽԻԹԱՐ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Գրգռութեան աթիթը կ'աւելցնէին լատինամոլներ՝ երբ Լատին Եկեղեցիներու մէջ կը հաւաքուէին, թէաէտ Հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան շարքէն չէին Ելլեր. Լատին Վանքերու մէջ գումարումներ կը կազմէին, և մասնաւոր տեղեր ալ կը ստեղծէին իրենց գաղտնի համախմբութեանց համար: Ասոր հետ մէկսեղ արտաքին պաշտպանութիւններով ներքին իշխանութեանց դէմ կը մաքառէին, և դեսպաններուն հովանաւորութեամբ պատրիարքական աթոռին և պատրիարքներու անձին դէմ բռնանալ կը փորձէին, և իրենց գրգռութիւններով միւս կողմին ցասումը կը զայրացնէին, և պաշտպանողական ծեռնարկներու կը մղէին: Ժամանակին լատինամիտ խումբին մէջ աւելի կը խօսուէին Խաչատուր Կարմեցի և Մխիթար Սեբաստացի վարդապետները, բայց առաջինը արդէն իր Հռոմի մէջ ստացած դաստիարակութեամբը ծանօթ

ուլալով, այնչափ գրգռութիւն չէր յուզեր, որչափ երկրորդը, որ Հայ վանքերու աշակերտ մըն էր: Մանաւանդ երբոր երևան եկաւ, որ երբ մէկ կողմէն Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քարոզութիւնը կը վարէր իբր Հայ վարդապետ, միւս կողմէն Կ. Պոլսոյ Բերա օտարաբնակ արուարձանին մէջ տուն մը վարձած էր (ՄԽԻ. 150), որուն արտաքուստ գրակազմութեան գործարանի ձև տուած, ներքուստ լատինական սկզբունքներ տարածելու կ'աշխատէր (ՄԽԻ. 151): Արդէն ամէն Հայ վարդապետի սովորութիւն էր, իր շուրջը աշակերտութիւն մը կազմել, Մխիթար ալ այդ սովորութենէն կ'օգտուէր: Սեբաստացիին աշակերտողներուն մէջ յանուանէ կը յիշուին, Սարգիս Այնթապցի դպիր, Ղազարոս Ակնեցի այրի, Յովհաննէս Սեբաստացի պատանի, Ազարիա Բերացի դպիր, և Եղիա Կոստանդնուպոլսեցի վարդապետ՝ Երուսաղէմի միաբաններէն (ՄԽԻ. 146): Մխիթար եղանակը գտաւ Սարգիս եւ Ազարիա դպիրները աբեղայ ձեռնադրել տալ Գէորգ և Մանուէլ անուններով, որով վանական խումբի մը երևոյթը տուած եղաւ իր հետևողներուն (ՄԽԻ. 149): Գրակազմութեան արհեստարանի ձևը յիշեցինք, բայց բոլորովին կեղծ չէր այդ նպատակը, որովհետև, Մխիթար մէկ զբաղումն ալ գիրք տպել տալն էր Կ. Պոլիս բացուած տպարաններուն մէջ: Այդ միջոցին օր մը, 1701, սեպտեմբեր 8ին, Մխիթար իր գործարան-տունին մէջ, իրեն հետ եղողները կը համոզէ միասին ապրիլ, և Տաճկաստանէ հեռանալով իրենց բնակութիւնը հաստատել այնպիսի տեղ մը, ուր կարենան իրենց ուզած կերպով գործել, ինչպէս էին Արևելքի մէջ Լիբանանը, իսկ Արևմուտքի կողմը՝ Պիղոպոնէսը: Մխիթարեանները այդ միջադէպ պատմելով՝ կը պարծենան, թէ Մխիթարեան միաբանութեան կենաց առաջին օրն եղաւ այն (ՄԽԻ. 160), բայց տակաւին կանոնական և իրաւական սկզբնաւորութեան նշան մը չի տեսնուիր, և եթէ ըլլար ալ, Հայոց պատրիարքութեան և հայադաւան շրջանակին մէջ գործ մը պէտք էր եղած ըլլար: Վասնզի Մխիթար այդ թուականէն ետքն ալ Գաղղիոյ դեսպանատան կից Վեղարաւոր Փրանկիսկեան (Cappuccini) վանքը կը բնակէր, և կը գործակցէր հայր Յակինթոս վանահօր՝ պառակտեալ Հայերը միացնելու համար: Իսկ 1701 նոյեմբեր 26 թուականով համաձայնութեան պայմանագիր մըն ալ կը պատրաստուէր (ՄԽԻ. 165), որով Ֆէրիօլ դեսպան կը յայտարարէ թէ իւր դատողութեանց վրայ, մեղմացած էր փրանկացեալներուն հանդէա բռնուած ընթացքը (ՄԽԻ. 162): Հետևաբար անջատական մտադրութիւնը դեռ Մխիթարի միտքին մէջ տեղ ըրած չէր:

1855. ԱՒԵՏԻՔ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Եփրեմ Ղափանցիին օրով փրանկացեալներու վրայ ծանրացած հետապնդութիւնը, սովորութիւն է անոր վերագրել իբր հեղինակի և սկզբնապատճառի, սակայն դեսպանը կը գոտէ, թէ սոյն հալածանքը թուրք դենպետին գործն է, որ երդուեալ թշնամին է Փրանկաց, և իւր ազդեցութիւնը ամենակարող է թագաւորին միտքին վրայ (ՄԽԻ. 162): Ուստի պէտք է մեղմել Եփրեմի վրայ եղած դատաստանը, և ոչ ալ անոր վերագրել, եթէ արքունի իրովարտակ մը հրամայեց, բովանդակ կայսրութեան սահմանին մէջ բոլոր ֆրանկ եղողները ձերբակալել և ցրուել (ԶԱՄ. Գ. 732): Այսպիսի իրովարտակ մը բնական կերպով դուռ կը բանար բազմադիմի

անիրաւութեանց և բռնադատութեանց, որոնք առաջ կու գային անձնական թշնամութիւններէ, անհատական վրէժիսնդրութիւններէ, և եթէ 1701-ին վերջերը, շատերու վրայ բռնադատութիւններ գործուեցան, տուներ խուզարկուեցան, բանտարկութիւններ եղան, աքսորներ և վտարումներ գործադրուեցան, անոնց իսկական պատճառը Ֆեյդուլլահ դենպետն էր: Այս պատճառով Մխիթար Սեբաստացին և Խաչատուր Կարնեցին ալ Լատին վանքերու մէջ կը պահուէին, երբ միւս կողմէն 1701 հոկտեմբեր 26-ի պայմանագիրը կը պատրաստուէր, և Փրանկիսկեան Վեղարաւորաց մեծաւորը Յակինթոս՝ անձամբ Աղրիանուպոլիս կերծար Եփրեմի ալ հաւանութիւնը ստանալու (ՄԽԻ. 165), ուսկից ետքը պայմանագիրը Հռոմ պապին և Եջմիածին՝ կաթողիկոսին պիտի դրկուէր հաստատութեան համար (ՄԽԻ. 164): Կերևի թէ Եփրեմի վրայ զիջողութեան գաղափար տեսնելուն համար է, որ Ֆեյդուլլահ անոր վրայէ վստահութիւնը կը վերցնէ, և լուր կը հասցնէ Կարին՝ Աւետիք գպիսկոպոսին շուտով Կ. Պոլիս գալ, որ զինքն պատրիարքութեան բարձրացնէ: Աւետիք և Ֆեյգուլլահ նախածանոթ էին Կարինէ (ԹՕԲ. 54), առաջ պաշտպանութեան օրէն (1831), և յետոյ առաջնորդութեան ժամանակէն, ուստի երբոր Ֆեյդուլլայ Կ. Պոլիս դենպետութեան բարձրացաւ, ուզեց իր բարեկամն ալ բախտաւորել, մանաւանդ որ Աւետիք ծանօթ էր իր խստութեամբ նորամուտ վարդապետութեանց դէմ, և Կարնոյ մէջ Լատին կրօնաւորաց վարժարանն ալ փակել տուած էր: Աւետիք այդ լուրը առած կըլլայ 1701 սեպտեմբերի սկիզբները, վասնզի երկու ամիս պայմանաժամ ուզեց Ճամբայ Ելնելու (74 ԱՐՌ. 115), և անկէ ետքը Կարինէ մեկնելով Կ. Պոլիս կը հասնէր 1701 դեկտեմբերին (ՄԽԻ. 165), և Ս. Յակոբի տօնին՝ ամսոյն 13-ին (ԶԱՄ. Գ. 732), Սամաթիոյ Եկեղեցւոյն մէջ խաղաղասիրական քարոզ մը կը խօսէր, և կը փութար Աղրիանուպոլիս Երթալ պատշաճը կարգադրելու, ուր Ֆեյգուլլահի միջնորդութեամբ պատրիարքական փոխանորդ անուանուեցաւ, կացութիւնը բարւոքելու յանձնարարութեամբ: Սակայն իսկապէս Եփրեմը տապալել էր Ֆեյդուլլահի միտքը: Հազիւ ամիսուկէս էր, որ Աւետիք Աղրիանուպոլիս կը գտնուէր իր նոր պաշտօնով, երբ 1702 փետրուար 1-ին, նոր տոմարով 12-ին, Ս. Սարգիսի կիրակէին, ժողովրդական մեծ ցոյց մը կազմուեցաւ Եփրեմի դէմ, և իհնգ օր տևեց գրգռութիւնը: Աւետիք ստիպուեցաւ ծածկուիլ, և Եփրեմ տակաւին պատրիարքութիւնը պահեց, բայց քիչ օրուան համար, որովհետև փետրուար 24-ին, նոր տոմարով մարտ 7-ին, Մեծպահոց Երկրորդ Երեքշաբթին, Աւետիք Եւրոկիացին պատրիարք հրչակուեցաւ Ֆեյդուլլահի պաշտպանութեամբ, և հազարէ աւելի անձանց ընկերակցութեամբ, Եպարքոսին ատեանը տարուեցաւ Աղրիանուպոլսոյ մէջ: Եփրեմը Եջմիածին աքսորելու համար տրուած որոշումը՝ իբր Աւետիքի դաժանութեան նշան ցոյց կը տրուի (ՄԽԻ. 166), բայց յարմարագոյն է լաւ կողմը մեկնիլ, Մելիքսեղեկի վրայ փորձուած պետական խստութենէն (1850) ազատելու և հեռու ու ազատ տեղ մը զայն ապահովի հանելու միտքով: Արդէն այն կողմերու բնիկն էր Ղափանցին, խոր ծերութեան ալ հասած: Այս միտքը կը քաղուի նոյնիսկ Աւետիքի գրածէն, թէ Եփրեմ յոյժ աղմուկ էր ծգեր ի մէջ ժողովրդեան, և թէ Եփրեմի համար իրաման հանեց գնալ ի սուրբ Եջմիածին, մօտ ի Նահապետ կաթողիկոսին, անդ մեռանել (74. ԱՐՌ. 115):

1856. ԱՐԵՏԻՔԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Արետիքի պատրիարքութեան սկզբնաւորութիւնը խաղաղասէր բանակցութեանց ակնկալութիւնները աւելցուց: Արետիքի և Յակինթոսի յարաբերութիւնները աւելի մտերմական եղան Անդրիանուպոլսոյ մէջ, և Արետիք կրօցաւ իր մտադրութեան վրայ Լատիններ վստահեցնել, առանց Ֆեյրուլլահի ալ կասկածները արթնցնելու: Դեսպանն ալ միամտեցաւ Արետիքի մասին, գոր առաջ իբր դաժան հալածիչ մը նկատած էր, բայց 1702 մարտ 11-ին կը վկայէր, թէ Արետիք Հայերը խաղաղութեան կը յորդորէ, և յունիս 8-ին կը հաստատէր, թէ կաթոլիկաց հալածումը բոլորովին վերջացած է (ԹՕՌ. 56): Արետիք այդ միջոցին կը շարունակէր մնալ Անդրիանուպոլիս, որ իսկական մայրաքաղաք դարձած էր թագաւորին և եպարքոսին և դենպետին ներկայութեամբ, իսկ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ իրեն ներկայացուցիչ և փոխանորդ նշանակուած էր Յովիաննէս Ամասիացի վարդապետը (ԶԱՄ. Դ. 733): Սոյն օրեր Կ. Պոլիս Եկած էր Մատթէոս Կեսարացի՝ Սոյն կաթողիկոսը, մականուանեալն Սարի, որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութենէ Սոյն կաթողիկոսութեան անցած էր 1694-ին (1829), և եօթը տարիէ հետէ աթոռին վրայ կը մնար: Սակայն իհմէն կազմուած Բերիացոց պառակտումը, որ պահ մը դադարած էր Ազարիա Կարկառեցիի Ետքը (1816) անգամ մըն ալ արծարծեցաւ Պետրոս Բերիացիին ձեռքով, որ հաւանաբար Դաւիթ և Ազարիա Կարկառեցիներուն ազգականութենէն եղած կըլլայ, և հնօրեայ իրաւունք մը վերանորոգելու ձգտումով մէջտեղ ելաւ: Պետրոսի ձեռնարկը 1701-ին կը գրուի, վերիվերոյ Արետիքի հրապարակ ելած օրերը: Պետրոս նստաւ Բերիոյ մէջ իբրև Սոյն հակաթոռ, բայց Մատթէոս յանձն չառաւ կաթողիկոսական իրաւասութիւնը բաժնել, ինչպէս ժամանակով հաստատուած էր Խաչատուրի և Դաւիթի միջև (1753): Մրցակիցը ընկճելու նպատակով Կ. Պոլիս Եկաւ, բայց պատրիարքական աթոռին շփոթութեանց պատճառով չկրօցաւ արդիւնաւոր ձեռնարկ մը կատարել, և պատեհի ակնկալութեամբ մայրաքաղաքի մէջ կը դեգերէր: Եւ ահա Կ. Պոլիս կը հասնին չորս Երուսաղէմի միաբան վարդապետներ (ԶԱՄ. Գ. 733), իսկ Արետիք Երկոտասան սեազըլուխը միաբանք Ս. Յակոբայ կը գրէ (74 ԱՐՌ. 150), որոնց համար ըսուած է, թէ անկարգութիւն ինչ գործեալ յեկեղեցւոց, ժողովով արտաքսեցան Մինաս Համդեցի պատրիարքին կողմէն, թէպէտ Ճշդուած չէ՝ թէ ինչ էր գործածա անկարգութիւննին: Մինաս յատկապէս ալ գրած էր Արետիքի այդ վարդապետներուն մասին, որպէսզի ականջ չկախէ անոնց չարախօսութիւններուն, և զգուշանայ անոնցմէ. սակայն այդ բանը հրապարակի վրայ չլսուեցաւ, և եկող վարդապետներ համարձակ կը խօսէին Մինասի դէմ, տեսակ տեսակ զեղծումներ վերագրելով անոր պաշտօնավարութեան, թէ միաբանութիւնը ցրուեր է, թէ մեծագումար պարտքի ներքև ձգած է, թէ կալուածները ծախած է, և թէ բոլոր սպասները Կ. Պոլիս յղած և դրած է ինկլէզ պազիրկեանին մօտ (74. ԱՐՌ. 150): Առաջ Մատթէոս Եղաւ, որ իրեն գրաւեց արտաքսել վարդապետները, և ժողովական հաւաքումի մէջ ալ անոնք խօսեցուց, որպէսզի Մինասի տեղ Երուսաղէմի պատրիարքութեան անցնի (ԶԱՄ. Գ. 733), և արդէն կաթողիկոս ալ գտնուելով, Եղիազարի նման գիրք մը կազմէ Արևելքի մէջ:

1857. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՄԻԱՑՈՒՄԸ

Բայց Մատթէոս իրմէ ճարպիկ մրցակիցի մը բաղխեցաւ: Աւետիք որ ամէն կողմ սիրոյ և խաղաղութեան օրինագիրներ դրկած էր, ժամանակին Մինաս պատրիարքին ալ պարտուապատշաճէ յարգանօք գրած էր, ուսկից քաջալերեալ Մինաս, արտաքսեալ վարդապետներուն տնտեսուիլը խնդրած էր: Աւետիք ընդհակառակն զանոնք մօտէն բռնեց, Աղրիանուապոլիս կանչեց, և Մինասի դէմ խօսուածնին հաւաքեց: Արդէն Կ. Պոլսոյ մէջ ալ՝ Մատթէոս բաւական յուզում յարուցած էր Մինասի դէմ, կարծելով իրեն օգտին ծառայեցնել, մինչ Աւետիք մէկ կողմէն Մատթէոսի կը սաստէր, որ տեղը դարնայ եթէ չուզեր տուգանքի և գտանգի ներքև իյնալ, և միւս կողմէն կառավարութեան կը դիմէր Մինասի գահընկեցութիւնը պահանջելով, և Ֆէզուլլահ դենապետին պաշտպանութեամբ իրեն վրայ դարձնելով անոր յաջողութիւնը՝ առանց Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնն ալ թողլու: Այս և երկու աթոռներու միաւորութեան սկիզբը, որուն ոմանք թուական կը նշանակեն 1701 տարին (ԶԱՍ. Գ. 734), սակայն Աւետիքի պատրիարքութիւնն ալ 1702-ին սկսած ըլլալուն (1853), աւելի ճիշդ է 1702 յուլիս 13-ին հրովարտակով որոշուած ըսել այդ միացումը (ԱԱՏ. Ա. 421): Յովհաննէս Հաննա, Երուսաղէմի ողբերգու պատմիչը, այդ միացման վրայ խօսելով, կը գրէ, թէ չարաձձիկ և անխիղձ ոմանք անուամբ և եթ քրիստոնեայք, թելադրեալք ի հօրէն իրեանց սատանայէն և ի կամարարաց նորին, զերկու աթոռոց սրբոց առաջնորդութիւնն, այսինքն Երուսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ, մի առաջնորդութիւն արարին (ՀՍՆ. 119): Աւետիքի անունը չի տար, թէպէտ գործը պատմելով գործիչը մատնանիշ կընէ, բայց որովհետև մէկէ աւելի անձերու կակնարկէ Հանա, իդէա է զայդ մեկնել Երուսաղէմի միաբան վարդապետներուն վրայ, որոնք Մինասէ վրէժ լուծելու համար, իրենց միաբանութեան դէմ դաւաճանեցին, և զայն կորստեան բերանը հասուին, քաջալերելով Աւետիքի փառասիրական և շահագիտական ծգուումները: Մենք ալ համամիտ ենք համարձակ կերպով մեղադրել Աւետիքի այդ ծեռնարկը, և զայն իբրև մեղադրելի կէտ մը նկատել: Աւետիք կուզէ ինքզինքը արդարացնել, և կը գրէ թէ ինքը բնաւ հետամուտ չէր, այլ առաւօտեանժամուն և միամիտ կայի յեկեղեցին, չուխատար եկաւ՝ տարաւ զմեզ սարայըն (74. ԱՐՌ. 151): Այլ պատմութիւնը զինքը չի կրնար արդարացնել, և կը պարտաւորուի ճանչնալ Աւետիքը իբր պատճառ այն աղետալի պատահարներուն, որոնց մանրամասնութիւնները պիտի տեսմենք հետզհետէ: Անցողակի գիտենք, որ թէպէտ պատմութիւնը որոշակի չի յիշէր, սակայն եղելութեանց կազմակերպութիւնը յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ ասկէ ծագում առած է՝ Կոստանդնուպոլսոյ և անոր պատրիարքութեան հոգևորապէս ենթարկեալ վիճակներուն մէջ, Կ. Պոլսոյ աթոռակալներուն իբր Երուսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք միանգամայն յիշատակուիլը, որ յետոյ երկութին զատ զատ յիշատակուելուն առաջին քայլն եղած է:

1858. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Աթոռներու միաւորութեան պատճառով բոլորովին եղծաւ ու խանգարեցաւ Երուսաղէմի աթոռին կարգն ու սարքը, քանի որ չկար այլևս պատրիարք մը՝ որ միաբանութեան գլուխ, սեփականութեանց տէր և մատակարարութեան իշխող ըլլար: Պատրիարքէ զատ ընդհանուր

մատակարարի մը պաշտօնը բաւական ժամանակէ իվեր մտած էր, որուն հնագոյն օրինակներէն մէկն է Պարոնտէր Գրիգորի յանձնուած պաշտօնը (1603), և որ նորոգուեցաւ Եղիազար Այնթապցի վրայ ալ, Աստուածատուրի պատրիարքութիւնը յարգելով մէկտեղ (1759): Ժամանակ անցնելով գործը սովորականի դարձաւ, և աշխարհականներու անցաւ ընդհանուր մատակարարի պաշտօնը, որ Նազըր և Միթքէլի կը կոչուէր Երբեմն, և Վերջէն Պապա կոչմամբ սկսաւ յիշուիլ տեղույն վրայ, և սոյն միջոցին պաշտօնը վարողը հօչակաւոր Պապա Մինասն էր: Աւետիք Երուսաղէմի պատրիարքութիւնըստանձնելով Պապա Մինասին պաշտօնին չդպաւ, այլ Կարապետ անունով մէկ մը իր կողմէն փոխանորդ նշանակեց՝ Նազըր անունով՝ և արքունի հրովարտակով Երուսաղէմ ղոկեց, յանձնարելով որ Պապային հետ գործակցութեամբ, անմիջապէս կալեալ զՄինաս վարդապետ, միայն հանդերձին զոր զգեցեալն էր, դիցեն շղթայիք ի բանտի (ԱՍՏ. Ա. 420): Այսպէս կըսէ Երուսաղէմի յիշատակագիրը բայց Աւետիք կը գրէ, որ թէպէտ այսպէս հրաման եղած էր, սակայն ինքն խնդրած և ընդունած է, որ Մինաս պատրիարք ինք իւր հալովն թող նստի ի վանքն (74 ԱՌՌ. 151): Կարապետ Երուսաղէմ հասնելով գործի ձեռնարկեց 1702 օգոստոս 18-ին (ԱՍՏ. Ա. 421): Մինաս պատրիարքին զահընկէցութեան և Կարապետ Նազըրին պաշտօնին հրովարտակներ հանդիսապէս հրապարակուեցան, և խիստ քննութիւններ բացուեցան պատրիարքին հաշիւներուն վրայ, որուն մեծամեծ զեղծումներ վերագրուած էին աքսորեալ միաբաններու խօսքերով: Մինաս Համդեցին կրցաւ պատշաճ բացատրութիւնները տալ, ուստի կրկին Կ. Պոլսոյ հետ բանակցութիւններ եղան ֆրանկութեան կամ կաթոլիկութեան կամ աղթարմայութեան զրոյցներ ալ խառնուեցան Մինասը պարտաւոր թողլու համար: Աւետիք պատրիարք Յովիաննէս Ամասիացի փոխանորդն ալ Երուսաղէմ յղեց (ՉԱՄ. Գ. 737), և նոր հրաման դրկել տուաւ Երուսաղէմի դատաւորին՝ խիստ քննութիւններ կատարելու: Այս առթիւ մեծ ատեան մը կազմուեցաւ, ուր դատաւորը կոչեաց զմեծամեծս այլազգեաց, զփոխանորս Լատինաց և Յունաց և Ասորոց, զիամայն միաբանս Ս. Յակոբայ, և զժողովուրդս Հայոց, որոնք միաբերան Մինասի նպաստաւոր վկայութիւն տուին, թէ զոր ժողովեաց ի ժամանակս իշխանութեան իւրոյ, ծախեաց ի կարևոր պէտս շինութեանց ազգին, հաւատարմութեամբ կատարեաց զամենայն զործս վանաց, և ոչ Երբեք հակամիտեալ է ի լատին կրօնս (ԱՍՏ. Ա. 424): Դատաւորն ալ այդ վկայութեանց համաձայն կազմեց իր ՎՃԻՐԸ և Կ. Պոլիս հաղորդեց: Ասով թեթևաւ Մինասի կացութիւնը, սակայն պաշտօնէն զրկուած մնաց, և Երուսաղէմի մատակարարական գործել Նազըր Կարապետին, և վանական գործեր Վէքիլ Յովիաննէսին ձեռքն անցան, որոնք ուրիշ նպատակ չունեին, բայց Եթէ որևէ կերպով և միջոցով դրամ և ինչ ձեռք անցնել, և իրենց գլխաւորին հասցնել, հարկաւ իրենց անձնական բաժինն ալ չմոռնալով: Իսկ միաբաններուն նկատմամբ կարի զգայուն և Հաննայի խօսքերը, թէ Վէքիլն ու Նազըրը սկսանէին նուածել զբնաւ միաբանս ի ներքոյ կամաց իւրեանց չարաց (ՀՍՍ. 122): Համդեցին միջոց մըն ալ Երուսաղէմ մնաց (ՉԱՄ. Գ. 734), և Վերջապէս միւս տարին, 1703-ի ամառուան մէջ, Կ. Պոլիս գնաց, տեսնել թէ ինչ կրնայ յաջողցնել իրեն և Երուսաղէմի համար (ԱՍՏ. Ա. 428):

Աւետիք պատրիարքին դառնալով պիտի դիտենք թէ երբոր նա երկու պատրիարքութիւնները իր ձեռքն անցուց, և արքունական պաշտպանութիւնը ապահովուց Ֆէյզուլլահ դենպետին ամենակարող միջնորդութեամբը, համարձակ նետուեցաւ ֆրանկացեալներու ձեռնարկը ջնջելու, բայց միշտ առանց ձեռքէ թողլու օտարներու հետ հաշտարար և խաղաղասէր կերպերը: Ինքն փրանկացեալներու խօսք չ'ըներ իր յիշատակարանին մէջ, այլ կը յիշէ, թէ բազումք էին ի մէջ ժողովրդեան յօրինազանցք, որոնք յօրինօք կնոջ վրայ մէկ այլ կին կ'առնէին (74. ԱՐՌ. 115): Այս բանէն ցաւելով չորս մարդիկ, Երեմիա Սահապալեան, Յովիաննէս ու Յարութիւն Թիվթէլօղիք և Նիկողոս Էսքէրողի, զինքն պաշտօնէ ձգելու դիմում են ըրեր, բայց Ֆէյզուլլահ նոյն իսկ դիմողները թիարանի է դատապարտել տուեր: Այս առթիւ ալ Աւետիք կը գրէ, թէ՝ ես դեռ ոչ էի լուեալ զորպիսութիւն իրեն (74. ԱՐՌ. 116): Աւետիք Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը ստանալէ, այսինքն 1702 յուլիսէ ոչ շատ ետքը, Աղրինաուպոլիսէ Կոստանդնուպոլիս Եկալ: Մաքրիհօրիա կամ Մաքրիքէօ գիւղէն մեծ բազմութիւն նը զինքն դիմաւորեց Մատթէոս Սարի կաթողիկոսի զիսաւորութեամբ, մեծայարդար պատասխանատութիւններ եղան, և քաղաք մտաւ այնպիսի իմն հանդիսիւ՝ որ չէր բնաւ լեալ ումեք ի պատրիարքաց (ՂԱՄ. Գ. 735): Իրեն բացակայութեան միջոցին ազատուած էին երեք Աղրիանուպոլսեցի քահանաները, որոնք գրեթէ տարիէ իվեր Թիարանի մէջ կըսած էին ազատ շրջիլ: Ուրիշներ կը գրեն թէ փոխանորդ Ամասիացին ազատած էր անոնք (ՂԱՄ. Գ. 737), մինչ Աւետիք իրեն կը վերագրէ անոնց ազատութիւնը (74 ԱՐՌ. 151) միայն թէ Աւետիքի դառնալէն վախցան, և Փրանկիսկեան Վեղարաւորաց վանքը ապաստանեցան, ուր էր Մխիթար Սեբաստացին ալ (1852): Աւետիք Կ. Պոլսոյ մէջ ալ խնամով մշակեց Վեղարաւոր Փրանկիսկեանց մեծաւոր Յակինթոսի յարաբերութիւնները, խնջոյքներ ալ պատրաստելով անոր պատույն (ՂԱՄ. Գ. 737), և անոր ձեռքով Ֆէրիոյ դեսպանին ալ վստահութիւնը գրաւելով, որ 1702 հոկտեմբեր 2-ին, որ է սեպտեմբեր 2-ին, կը գրէր թէ հայածանքը բոլորովին վերջացած կ'երևի (ԹՕԲ. 56): Աւետիք միւս կողմէն փրանկութեան պատրուակով շատերու վրայ կը ծանրանար, ինչպէս Պրուսայի առաջնորդ Սուլքիաս Եպիսկոպոսին, անունը անծանօթ մնացած նշանաւոր աւագերէցի մը, յերևելի երիցանց և իշխանաւորաց շատերուն, որոնց բանտարկութիւն և գանակոծութիւն սպառնալէ ետքը, ծանր տուգանքներով կը ներէր (ՂԱՄ. Գ. 735): Այս պարագան լիովին կը ցուցնէ, թէ ինչ էր Աւետիք բուն նպատակը, զոր գիտէր պատշաճ կերպով գեզերեսել՝ իբրև գործ վուժինորի լինելոյ աստուածային օրինաց, և ոչ միայն ուտիլ դաւանութեան, այլև բարեկարգական նախանձայուգութեան կերպարանով, որով ժողովրդական համակրութիւն ալ կը շահէր, մինչ իրմէ նեղուածներ, դժգոհներու խումբ նը կը սկսէին կազմել, և բողոքնին Եպարքոսութեան տեղակալին կը հասցնէին (ՂԱՄ. Գ. 736), իսկ սա Ֆէյզուլլահէ ստացած հրահանգին համեմատ գանգատողները կը բանտարկէր և կը տուգանէր (ՂԱՄ. Գ. 735): Այդ միջոցներունէր որ Յովիաննէս Ամասիացին Երուսաղէմ կը դրկուէր (1856), և անոր տեղ պատրիարքական

փոխանորդութեան կը կոչէր Յովիաննէս Զմիւռնիացի վարդապետը (ՂԱՄ. գ. 737): Աւետիք օգտուելով Յակինթոսի վրայ ազդած վստահութենէն, առաջարկեց փոխադարձ հաշտաբար յարաբերութեանց պայմանագիր ալ կազմել, և խնդրեց որ Լատիններն ալ մասնակցին ըլլալիք ծախքերուն, և միանգամայն իրենց մոտ ապահնած Մխիթար վարդապետին և Աղրիանուպոլսեցի քահանաներուն պաշտպանութիւն չընեն, որպէսզի թշնամութեան նշանը վերցուի, և խոստացաւ լաւ ընդունելութիւն ընել անոնց՝ երբոր իրեն դիմեն: Մինչև իսկ Մխիթարին ուղղուած սիրալիր գիր մըն ալ յանձնեց Յակինթոսի՝ խոստանալով զայն ի գերագոյն պատիւ բարձրացնել, և ի վերայ մեծամեծ գործոց պատրիարքութեան կացուցանել (ՂԱՄ. գ. 738):

1860. ՄԽԻԹԱՐԻ ՓԱԽՈՒՍՑԸ

Յակինթոս կատարեալ գոհունակութեամբ փութաց Աւետիքի պայմանները, գործադրել, որպէսզի հաշտութեանպայմանները իրականացնէն, և իր հիւրերուն առաջարկեց վստահորէն երթալ պատրիարքին մոտ, բացարձակ յայտարարելով թէ այլև չի կրնար անոնք իր վանքին մէջ պահել: Ֆերիօլի ալ Յակինթոսի համամիտ ըլլալուն նշան պիտի ընդունինք, վերև յիշուած սեպտեմբեր 21-ին նամակով տուած վկայութիւնը (1835): Յակինթոսի վերջնական յայտարարութեան վրայ երեք Աղրիանուպոլսեցի քահանաներ զացին Աւետիքի մօտ, որ բանիւք խաղաղութեան ընկալաւ զնոսա, իսկ Մխիթար չուզեց համոզուիլ, և ստիպելով Լատին վանքէն ելլալ, մասնաւոր տուն մը քաշուեցաւ յանձանօթս, և հոն ալ ինքզինքը ապահով չկարծելով ընդ առաստաղիւ պահուըտեր է եղեր, ինչպէս անշուշտ իրմէ լսելով, կը պատմեն իրենները (ՂԱՄ. գ. 738): Մխիթարի կեանքին ամէնէն նշանաւոր վայրկեաններէն մին է այս, որ իրեններէն կը ներկայացուի իբր ահարկու հալածանքէ մը մազապուր գերծանելու պարագայ, սակայն պատմական հանգամանքներ չեն արդարացներ ենթադրեալ ստիպողականութիւնը: Աւետիք հալածանքի գործեր չէր կատարեր այդ միջոցին, և ոմանք դէմ եղած խստութիւններ, պատահական էին, և առատ տուգանքներ շորթելու, որ Մխիթարի մասին չէր կրնար ճշմարտուիլ: Իսկ կացութեան մասին պէտք է իբրև ապացուցական ընդունիլ Յակինթոսի զգացած վստահութիւնը, և Ֆերիօլի տուած վկայութիւնը, թէ հալածանքը բոլորովին վերջացած կերևի (ԹՕՌ. 56): Եթէ Մխիթարի պահուըտելուն վրայ Աւետիք խուզարկութիւններ հրամայեց, շատ բնական էր անարգել իշխանաւորին կողմէ կատարուած հետազոտութիւնը, և չի կրնար արդարացնել Մխիթարի բորբոքեալ երևակայութիւնը, որինքզինք դահիճի սուրին ներքև կարծելով, եկեղեցական սքեմը կը ծայլէ, գուցէ և դեմին վրայ ալ փոփոխութիւններ կը կատարէ, վաճառական մարդու տարագ կը հագնի, և օտարազգիններու բարեկամութենէն օգտուելով ինքզինքը Զմիւռնիա զացող նաւ մը կը նետէ: Հոն նախ՝ վաճառականներու պանդոկ մը, և յետոյ Յիսուսեան միաբանութեան Լատին արեղաներու մօտ Կ'իջևանի, բայց տակաւին ինքզինքը ապահով չի զգար, և միշտ Աւետիք խնդրակները իրեն ետևէն հետապնդած կ'երևակայէ, հապեալ կերպով Վենետիկցի նաւ մը կը մտնէ, որ զայն կը հանէ Յակինթիա կամ Զանթա կղզին, բաւական հեռու և Մխիթարի նպատակէն դուրս տեղ մը: Մխիթարի Կ. Պոլիսէ մեկնիլը կը գրուի 1702

սեպտեմբերին (ՄԽԻ. 173), և Զմիւռնիայէ մեկնիլը հոկտեմբերին (ՄԽԻ. 174), իսկ Զանթա մնալը կը տևէ մինչև 1703 փետրուար (ՄԽԻ. 176): Մխիթարի նախ Զմիւռնիա, և անկէ դէպի Յունաստան երթալը, պիտի վերագրենք իր շփոթութեան և առջևը Ելած առիթէն օգտուելու դիտումին, զի շատ յառաջ միտքը դրած էր Արևելքէն և հայաբնակ կենդրոնէ չհեռանալ:

1861. ՄԱՐՈՆԻՆԵՐՈՒ ՄՕՏ

Լիբանանի բնակիչ Մարոնիներու մօտ երթալ էր Մխիթարի միտքը (ՄԽԻ. 156), որոնք ազատ վարչութիւն կը վայելէին և յատուկ պատրիարքութիւն ալ ունէին, և հռոմէականութեան ալ յարած էին ժամանակէն դար մը առաջ, Գրիգոր ԺԳ. պապին օրով: Մխիթարի նախնական այդ մտադրութիւնը, կարի յարմար կու գայ, նոյն միջոցին Մարոնիներու մէջ զարգացած կրօնաւորական ձեռնարկներուն հետ, որոնց հոգի ներշնջող Եղած էր Ապտալլահ Պարալի, Բերիացի նշանաւոր վաճառականը, իրեն ընկերակից ունենալով Ճիպրահի Հավա և Եուսուֆ Պէթըն վաճառականները: Երեքն ալ ինքզինքնին հոգևորականութեան տուած, 1694-ին, անձամբ ալ կրօնաւորած էին, և 1701-ին Ապտալլահ առաջնորդ ընտրուած էր Ս. Եղիսէի հռչակաւոր մայրավանքին Լիբանանի մայրիներուն Սուրբ Չորին մէջ: Մարոնի վաճառականներուն ձեռնարկը նմանօրինակ ազդեցութիւն գործած էր իրենց արհեստակից և մտերիմ հայազգիներէն չորս Եղբայրներու վրայ, որպէսզի իրենք ալ Հայերու յատուկ կրօնաւորական հաստատութիւն մը կազմեն Մարոնիներու մօտ և անոնց հովանաւորութեան ներքև: Այս չորս Եղբայրներ՝ որդիներ էին Մուրատի և թոռներ Յովսէփի, որ Պարսկաստանի կողմերէն Բերիա գաղթած էր ժամանակէն իբր կէս դառ առաջ, և անհաւանական չէ Ունիթոր Զահկեցիներէն Եղած կարծել Յովսէփը: Չորս Եղբայրներուն երիցագոյնն էր Աբրահամ, կարևոր առևտրական տան մը գլուխ, ժամանակի գործածական տաճկերէն բառով՝ փերզակ մը, որուն վրայ ազդած էր Մարոնի բարեկամներուն օրինակը, և Բերիայէ Լիբանան էր Եկած, կրօնաւորական ձեռնարկին համար տեղեկութիւններ առնելու և Ապտալլահի հետ խորհրդակցելու համար (ԱՆՏ.): Անշուշտ այդ ամէն պարագաներ Մխիթարի ականջը հասած էին, որ Բերիա Եղած էր ժամանակին, և այնտեղի հռոմէականներուն հետ յարաբերութեան մէջ գտնուած էր (1837), գուցէ և Մուրատեան Եղբայրներուն հետ ծանօթացած էր: Հաւանաբար Զմիւռնիա Եկած ատենն ալ, Լիբանան անցնելու միտքը իրմէ օտար չէր, երբ հապճէպ փախուստի վայրկեանին շփոթութեան մէջ՝ Զանթա գացող նաւ մը նետուեցաւ, և ուղեգիծը փոխուեցաւ:

1862. ՆԵՐՔԻՆ ՇՓՈԹՆԵՐ

Աւետիք պատրիարք որ 1702 յուլիսին Կ. Պոլիս էր Եկած (1857), քանի մը ամսի ետքը նորէն Աղրիանուպոլիս էր դարձած (ՂԱՄ. Գ. 738), ուր հասած էին Երեք Աղրիանուպոլսեցի քահաններն ալ, զորս խաղաղութեամբ իրենց տուներն էր ղրկած ազատորէն քահանայագործելու համար: Հարկաւ նոր միջադէպ մը տեղի ունեցաւ, թէրևս Երեք քահանաներ՝ կամ անխոհեմ վարմունք մը ունեցան, կամ թէ քսութեան հանդիպեցան, որ Աւետիք կրկին զայրացաւ անոնց վրայ, և առաջնորդարանին մէջ բանտարկեց, Եպարքոսական ՎՃիռով պատուհասել տալու: Միջնորդներ

և խոստումներ չկրցան Աւետիքի զայրոյթը իշեցնել, և քահանաները արձակել տալ, ուստի ոմանք բռնութեան դիմելով յարձակեցան առաջնորդարանին վրայ, և քահանաները ազատեցին, և պատրիարքին մարդիկը և նոյն ինքն պատրիարքն ալ գանակոծեցին: Աւետիք ևս քանզա զայրացած եպարքոսին առջև ամբաստանեց բռնացող ամբոխավարները, սակայն եպարքոսը Տալտապան Մուսթաֆա փաշա, անուս զինուորական մը, պատրիարքին վրայ դարձուց իր ցասումը, թէ ինչ իշխանութեամբ բանտեր և շղթաներ կրնայ ունենալ, և նոյն ինքն Աւետիքը բանտարկել հրամայեց (ԶԱՄ. Գ. 739), ուր և մնաց 27 օր (74. ԱՌԸ. 151), մինչև որ հասաւ Ֆէյզուլլահի պաշտպանութիւնը. որ ոչ միայն Ավետիքը ազատեց, այլ և անոր հակառակորդներէն իինգ հոգի Կոստանդնուպոլսոյ թիարանը դրկել տուաւ: Երբոր Ադրիանուպոլիս անհանդարտ էր, Կ. Պոլիս ալ հանդարտ չէր, զի Յովիաննէս Զմիւռնիացի փոխանորդ՝ համարձակ կը դիմէր զրպարտութեանց և բռնութեանց՝ մեծամեծ տուգանքներ գանձելու նպատակով: Գանգատներուն ծայնը մինչև Ադրիանուպոլիս արձագանգեց, և եպարքոսական հրամանով Աւետիք Կ. Պոլիս դարձաւ ժողովուրդը խաղաղացնելու համար: Բայց արդիւնքը հակառակ եղաւ, զի այս անզամ Աւետիքի դէմ ամբաստանութիւններ գրուեցան եպարքոսին, որ կրկին Ավետիքը ետ կանչեց քննութեան համար: Ավետիքի գրածին համեմատ իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւնը, փրանկացեալներուն պաշտպանութիւն ընելն էր, որոնցմէ 125 հոգիի ցուցակ մը կազմուած էր, և իրեն եղած հարցումն էր, որ եթէ այսպէս բան կայ, դու է՞ր չես ասեր (74. ԱՌԸ. 152): Ավետիք չուզեց մեկնիլ բարի վկայութեան գիր մը տանելու, և Յիսոնակաց բարեկենդանին, նոյեմբեր 15-ին, մայր եկեղեցւոյ բեմէն ժողովուրդը հրաւիրեց իրեն համար վկայութիւն տալ: Ամբոխը բազմութեամբ դիմեց եպարքոսական տեղակալին ատեանը, Ավետիքէ դժգոհներուն ամբաստանութիւնները ցրելու: Տեղակալը բազմութեննէն և աղաղակէն խրտչած, զայն ցրուելու համար առջև անցնողներէն երեսուն հոգի ծերբակալել տալով Ֆալախայի գանակոծութեան կ'ենթարկէ, զոր մերոնք կախաղան կամ աղխաղան կը թարգմանեն. Երեսուններուն մէջն էր Մատթէոս Սարի կաթողիկոսն ալ, և ամէնքն ալ տուգանքներով ինքինքնին գոնէ բանտարկութենէ կ'ազատեն: Սակայն Ավետիքի նպատակը չի յաջողիր, և առանց վկայագիրի Ադրիանուպոլիս կը մեկնի դեկտեմբեր 3-ին, ինչպէս պէտք կը զգանք ուղղել նոյեմբեր 3 գրաւածը (ԶԱՄ. Գ. 742), զի վերագոյնդ Ավետիքը Կ. Պոլիս եղած ըսուած է Յիսոնակաց բարեկենդանին (ԶԱՄ. Գ. 741), որ է ըսել նոյեմբեր 15-ին: Ավետիքի համար միշտ պատրաստ էր Ֆէյզուլլահ դենպետին պաշտպանութիւնը, և այս անզամ ալ անով կը յաջողէր Տալտապանը շահիլ և իր հակառակորդները բանտարկել տալ, և միջոց մը նորէն Ադրիանուպոլիս մնալ կառավարութենէ պաշտպանուած և պետական հովանաւորութեամբ զօրացած:

1863. ԽԱՌՆԱԿ ԳՈՐԾԵՐ

Երբ Ավետիք Ադրիանուպոլսոյ մէջ հանդարտած կը նստէր, Յովիաննէս Զմիւռնիացի փոխանորդ՝ առիթէն կ'օգտուէր Կ. Պոլսոյ մէջ իր ուզած կերպով շահադիտական հրամաններ և հրահանգներ առձակել, միշտ իբր պատճառանք գործածելով լատինականութեան ձգտումները և

կաթոլիկական գեղջումները: Խստութեամբ կ'արգելէր և կը հաւաքէր ու կ'այրէր ալ լատիներէնէ թարգմանուած գիրքերը, որոնք Հայ ծէսի հակառակ թուլութիւններ կը ներէին: Լատիններու մօս ուսած և անոնց կողմը բռնող Եկեղեցականներուն խորհրդակատարութիւնները կ'արգելէր, կնունքի և թաղումի համար ալ պատրիարքներէ արտօնութիւն ստանալ կը պահանջէր՝ դաւանութիւննին ստուգելու պատրուակով, բայց իրօք յատուկ տուրք մը գանձելու նպատակով: Անոնք որ այդ ամէն պարագաներու մէջ ուղղակի հօռմէադաւանութեան դէմ հալածանք մը կը տեսնեն իրօք իրենց կը հակասեն՝ երբ կը յայտարարեն, թէ շատեր գաղտ տարեալ գերախայս իւրեանց յԵկեղեցիս Յունած անդ մկրտէին (ՂԱՄ. Գ. 742), զի եթէ այդպիսիներ իրօք ֆրանացեալներն էին, պիտի խղճէին, պաշտօնապէս հերետիկոս նկատուած Յոյներուն դիմել մկրտութեան կենսատու խորհուրդին համար: Աւետիքի և Յովիաննէսի բուռն և ընդհանուր հալածանքի գործեր և իրամաններ կը վերագրուին այդ միջոցին, միշտ նոյն հօռմէադաւան պատմողներու կողմէ (ՂԱՄ. Գ. 743), սակայն պատմածներնուն ստուգութիւնը կեակարծ կը դարնայ Ֆէրիօլ դեսպանին վկայութեամբ, որ Ճիշդ այս օրերուն 1903 մայիս 3-14-ին գրած նամակով կը վկայէ, թէ ամէն առևտրական և կրօնական գործերը խիստ լաւ կերպան, և բաւական մեծ անդորրութիւն կը վայելենք (ԹՕՐ. 57): Գիտենք թէ Ֆէրիօլ համակիր մը չէր Աւետիք պատրիարքին, և ոչ ալ անոր վրայ վստահութիւն կը տածէր, և աւելի իր ճարտարութեան կը վերագրէր ստացուած յաջորդ արդիւնքը: Սակայն ինչ ալ ըլլայ Ֆէրիօլ և Աւետիքի դէմուլէմ կեղծեալ ընթացքը, մեզի կը բաւէ որ Եղելութիւններ և պատահարներ գոհացուցիչ կերպարան ունէին, և կը ստեն այն ահարկու հալածանքներու տեսարանները, զորս հօռմէադաւան պատմողներ կը պատկերացնեն (ՂԱՄ. Գ. 743): Աւետիք կը պատմէ, թէ անգամ մըն ալ ինքն Կ. Պոլիս Եկած է այդ միջոցին 125 անձերու դէմ Եղած գրգռութիւնը ցածուցանելու, թէ Զմիւռնացին փախեալ գնաց ի Աճէմիստան, որ վասն ագահութեան դրամ կաշառք առնելու պատճառաւ գրգռութիւններ էր յուզած, թէ ամբաստանութեանց զլիսաւորը զպաքերնին կուտին խօսքն էր, որուն ինքն յայտարարած է թէ իւրեանք գիտեն, զօռով պաք չիլինիր (74 ԱՐՌ. 152), թէ վերջապէս 125 անձերը կրցած է արդարացնել, և թէ ի մէջ նոցա միայն Երկուտասան մարդ կային չարք և ազաք կողոպտողք Եկեղեցեաց: Ասոնցմէ Երեքը Առաքել Շահամիր օղլու և Սրապիոն և Աբրահամ Զալուխ, իրեն դէմ ալ ամբաստանութիւն են ըրած, իբրև Երուսաէմի դրամներուն վատնող, այլ Աւետիք պաշտպանուած է, և Առաքել ու Աբրահամ Թիարան նետուած, թէպէտև Տուլտապան Եպարքոս միշտ իրեն հետ հակառակութեամբ է վարուած, սպառնալով թէ զքո գլուխող կտրեմ, զի այնպէս ընթրնած էր թէ ինքն օտարացեալներու պաշտպանութիւն կ'ընէ (74. ԱՐՌ. 153):

1864. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

Եթէ ազգային ներքին ձեռնարկներ դժուարին կացութիւն ունէին ընդհանուր վիճակը աւելի անհանդարտ էր, և սկզբնապատճառն էր Ֆէյզուլլահ դենպետը, որ անհաւատալի ըլլալու չափ գերիշխանութիւն կազմած էր Մուսթաֆա Բ. սուլտանին անձին վրայ, ամէն ուզածը ընել տալու չափ, և ընդարձակ յագուրդ տալով իր հակերոպական ձգտումներուն, ցրելով և ցրուելով,

քանդելով և ջարդելով ամենայն ինչ և ամենայն անձ, որ Եւրոպական յարաբերութեանց և մերձաւորութեանց մէջ կը գտնուէր: Պէտք չէ մոռնալ որ Աւետիք Ֆէյզուլլահի հնօրեայ բարեկամն ու մտերիմը, պաշտպանեալն ու պաշտպանողն էր. սակայն ինչպէս պատմուած պարագաները ցուցուցին, Աւետիք բաւական ճարպիկ էր, նոյն իսկ Ֆէյզուլլահի աչքին ներքե, Յակինթոսներու և Ֆէրիօլներու հետ յարաբերութիւններ մշակելու, և իր հաշտարար տեսութեանց վրայ անոնց վստահութիւնը գրաւելու: Սակայն ամէն զօրութիւն, որ բռնական է, իր տարաբախտին վերջը կ'ունենայ, Ֆէյզուլլահի ուն ընդիհանուր դժգոհութիւնը օրէցօր կը սաստկանար ժողովրդական խաւերուն և զինուորական դասակարգերուն մէջ, և աւելի բորբոքեցաւ, երբ Եպարքոս Տուլտապան Մուսթաֆա փաշան ալ Ֆէյզուլլահի գրգռութեամբ և ամբաստանութեամբ, և թագաւորական իրամանով խեղդամահ սպանուեցաւ, և տեղը անցաւ Ֆէյզուլլահի մտերիմն ու դաւակիցը Ռամի Մէհմէտ փաշա, որ զինուորական ալ չէր (ԺՈՒ. 116): Թագաւորին մայրաքաղաքէ հեռու Աղրինաուպոլսոյ գեղս կեանքն ալ գանգատի նիւթ դարձաւ, և վերջապէս Կ. Պոլսոյ մէջ խռովութեան և ապստամբութեան դրոշը համարձակ պարզուեցաւ, և Ենիչէրիներու հռչակաւոր կաթսայն Էթմէյտանի իրապարակին վրայ հաստատուեցաւ, պահանջելով սուլտանին մայրաքաղաք դառնալը, և Ֆէյզուլլահի ու շատ մը արբանեակներու պաշտօնանկութիւնը: Խռովարաններ շատ պաշտօնակալներու ապարանքներուն ալ կողոպտեցին, և օրէնսգէտներու պատգամախօսական ատենէն իրենց գործին արդարացումը հռչակել տուին: Նոր 1703 տարւոյ յուլիս 11-12-ին յատուկ պատգամաւորութիւն մըն ալ մայրաքաղաքէ Աղրիանուպոլիս մեկնեցաւ, և անոր բռնադատութեան վրայ Ֆէյզուլլահ պաշտօնանկ եղաւ իր որդիներով և արբանեակներով, և Մուսթաֆա սուլտան խոստացաւ Կ. Պոլիս դառնալ: Ճիշդ այդ օրերուն և պատգամաւորութեան մեկնելէն առաջ, յուլիս 8-ին, Աւետիք Աղրիանուպոլսէ մեկնած էր Կ. Պոլիս գալու, զոր հնար չէ իբր պատահական դիպուած նկատել, քանի որ մայրաքաղաքի անցուդարձը անծանոթ չէր կրնար զլալ Աղրիանուպոլսոյ մէջ, և անշուշտ Ֆէյզուլլահի խորհուրդով ծրագրուած ուղևորութիւն մըն էր, կերպով մը շփոթութիւնը ցածուցանելու և դենայետին դիրքը պաշտպանելու նպատակով: Չորլու հասած ատեն Ռոտոսթոյի առաջնորդ Յովսէփ Վարդապետ Կեսարացին, և Զէքմէճէ հասած ատեն այլազգի իշխանաւոր մը, Աւետիքը զգուշացուցին Կ. Պոլիս երթալէ, ուր ապստամբութիւնը արդէն համակերպեցաւ միայն՝ փոխանակ ուղղակի մայրաքաղաք մտնելու, ծովով անցնիլ Իւսկիւտար, որ է նախնի Խրիսպոլիսը: Աւետիք Իւսկիւտար հասաւ յուլիս 14-ին (ՂԱՍ. Գ. 744), պատգամաւորութեան մեկնելէն երեք օր Ետքը Աւետիքի այդ ընթացքը յայտնի կը ցուցնէ, թէ նա զալտնի նպատակի մը կը ծառայէր և որոշ իրահանգի կը հետևէր:

1865. ԱՒԵՏԻՔ ՊԱՇՏՈՆԱՆԿ

Մինչ այս մինչ այն ապստամբներուն խրոխտութիւնը կը բարձրանար Ֆէյզուլլահի պաշտօնանկութեամբը և Մուսթաֆայի դառնալու զիշանելովը, և կը վտանգուէր Ֆէյզուլլահեանց կացութիւնը: Հազիւ թէ կը լսուի որ Աւետիք Իւսկիւտար կը գտնուի, վասնզի իր հետևորդները ուղղակի ցամաքի ճամբով պատրիարքարան եկած էին, ապստամբ խումբը անոր վրայ կը

դարձնել իր զայրոյթը, վասնզի ամէնուն յայտնի էր Երկուքին միջև տիրող մտերմութիւնն ու համամիտ գործակցութիւնը: Պէտք չէ մոռնալ որ Աւետիքի դէմ Եղող ազգային դասակարգ մըն ալ կար, և անոնցմէ աւելի՝ Ֆերիօլ դեսպանը, որ յայտնի ու գաղտնի ամէն միջոցներ գործածած էր և կը գործածէր Աւետիքը տապալելու: Մինչև հինա իր հնարքները ձախողութեան մատնուած էին Ֆեզուլլահի զօրաւոր պաշտպանութեան առջև, բայց այլևս այն վերջացած էր: Ուստի Տաճկ խուժանին, Հայ լատինամիտներուն և Գաղղիացի դեսպանին միաբան միասիրտ դաշնակցութեամբ՝ Աւետիք կործանումը պատրաստուեցաւ: Առաջ անոր բնակած տունը պաշարեցաւ, և կ'ըսեն թէ Աւետիք փախուստի առաջարկներն ալ մերժեց, ինչ որ յայտնի կը ցուցնէ իր գալուն գաղտնի նպատակը, և թերևս ալ Ֆեզուլլահի վերջնականապէս ինկած ըլլալուն չհաւատալը, արտաքնայարդար ձևակերպութիւն մը սեպելով Պաշմաքըզատէ Ալի Էֆէնտի նոր դենապետին անուանումը: Սակայն ամբոխավարներ կը փութան Աւետիքի անձին տիրանալ, և Երկու օր արգելական պահելէ Ետքը, յուլիս 22-ին կը փակեն զայն Ետիքուլէի աշտարակը, պետական անձերու բանտը, մերիններէն Եօթնաբուրգն թարգմանուած (ՉԱՍ. Գ. 744): Աւետիքի փոխանորդ Յովիաննէս Զմիւնիացի ալ կը փնտռուի (ՉԱՍ. Գ. 745), ինչ որ կաթոլիկներու գրգռութեան նոր փաստ մըն է, զի անոր անձնաւորութիւնը բնաւ նշանակութիւն չէր կրնար ունենալ ապստամբ ամբոխավարներուն համար (1863): Բայց Զմիւնիացին արդէն ժամանակին փախած և հեռացած էր: Աւետիքի բանտարկութիւնը, իրեն պաշտօնանկութիւնն ալ չ'ենթադրեր, զի ամէն իշխանութեանց տակնուվրայ Եղած ատեն, նոր ընտրութեան միջոց կը պակսէր. ուստի իբր Երկամսեայ միջոց մը բացարձակ անիշխանութիւն կը տիրէր ազգային շրջանակին մէջ ալ: Իսկ քաղաքական շրջանակը բնաւ բարեփոխութիւնը չի կրեր, մանաւանդ Երբոր Մուսթաֆա սուլտան իր մայրաքաղաք գալը կը յետաձգէ, որուն վրայ մայրաքաղաքի մէջ 200.000-ի մօտ զինեալ խօռվարարներէն (ԹՕԲ. 58) մաս մը՝ յուլիս 29-ին Ճամբայ կ'ելլէ Ադրիանուպոլիս Երբալ: Երենց հետ կը միանան այնտեղ գտնուող Ենիշէրի գունդերն ալ, և Մուսթաֆայի գահընկէցութիւնը կը վճռուի 1703 օգոստոս 11-22-ին, Եղբայրը Ահմէտ Գ. սուլտան կը հօչակուի, և գահընկէցը կը փակուի զաֆէս, որ է արքայզուններուն վանդակապատ արգելաբանը, ուր 4 ամիս միայն կ'ապրի և դեկտեմբեր 20-31-ին կը մեռնի (ԺՈՒ. 319): Նոր կայսրն Ահմէտ Գ. ամէն զիջողութիւններու պարտաւորուեցաւ խօռվարարները հանդարտեցնելու և շահելու համար, մինչև իսկ սեպտեմբեր 6-ին Կոստանդնուպոլիս գալուն առթի, նախկին դենաբետ Ֆեզուլլահը անոնց ձեռքը յանձնեց, որ զայն սպաննելէ և մարմինը յօշոտելէ Ետքը, փոխանակ թաղելու ծովը նետեցին: Աւետիք տակաւին կը մնար Ետիքուլէի աշտարակը, և պատրիարք չկար մէջտեղ, ուստի մեծամեծներ նոր Եպարքոս Տամատ Հասան փաշայի դիմեցին, և պետական իրամանով նորէն Երկու պատրիարքութիւնները բաժնեցին: Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք անուանուեցաւ Գալուստ Եպիսկոպոս Զէյթունցի, Ամասիացի ալ կոչուած և Կայծակ մականունեալ, որ Երբեմն Երուսաղէմի անուանական պատրիարք էր Եղած (1847): Իսկ Երուսաղէմի պատրիարքութեան մէջ վերահաստատուեցաւ Մինաս Համադենցին, որ Կ. Պոլիս կը գտնուէր, և իսկոյն ուղևորուեցաւ

Կիլիկիոյ նախկին կաթողիկոս Գրիգոր Պիծակի հետ (1816): Սա Հռոմ դիմած էր մեծամեծ ակնկալութեամբ, բայց կ'երևի թէ յուսախաք եղած Կ. Պոլիս էր դարձած, և այս անգամ յանձնառու կ'ըլլայ Երուսաղէմ երթալ իբրև Մինասի օգնական: Աւետիքի պաշտօնազրկութիւնն ու Մինասի ու Գալուստի անուանումները նշանակուած են 1703 սեպտեմբեր 8ին (ՍՐԳ.), որ է Աստուածածնայ Ծննդեան տօնին օրը, այն տարի Խաչի պահոց չորեքշաբթին հանդիպած: Մինաս Համարեցին Երուսաղէմէ դառնալէն Ետքը (1856) Կ. Պոլիս մնացած գիտէինք մինչև նորէն պատրիարքութիւնը ձեռք անցրնելը, որ միևնույն տարին տեղի ունեցաւ: Բայց միևնույն կը գտնենք, թէ այդ միջոցին տեղի ունեցած է Յարութիւն Էքսէրձեան սարկաւագին գրածը, որ ընդ վեհին իւրոյ. մեծի տեառն Մինասայ հայրապետին սրբոյ Երուսաղէմի՝ Եղեալք ի սուրբ Էջմիածին, ողբաձայնգունով ի կարօտ սուրբ Երուսաղէմի, հառաջանաց տաղ մը կերգէ (ԵՔՍ.):

1866. ԱՒԵՏԻՔ ԱՔՍՈՐԵԱԼ

Որչափ և բանտարկուած և պաշտօնանկ եղած, մեծ էր տակաւին Աւետիքի համակիր շարժումը ժողովուրդին մէջ, ուստի հակառակութեան ցոյցերով ընդունուեցաւ Մայր-Եկեղեցւոյ մէջ Գալուստի պատրիարքութեան համար աւագերէցին ծանուցումը, որ այդ պատճառով խոշտանգանքի ալ Ենթարկուեցաւ, և ամէն կողմ թնդացին՝ մեք զԱւետիք Վարդապետն խնդրենք աղաղակները (ԶԱՄ. Գ. 745): Ֆէրիօլ դեսպան և հռոմէականներ հազիւ ձեռք անցուցեր էին Աւետիքի անպաշտպան մնալուն պատեհը, ուստի դեսպանին անդուլ թախանձանօքը (ԹՕՐ. 59) եպարքոսը հաւանեցաւ, ոչ միայն Աւետիքի կուսակիցներէն 15 հոգի անմիջապէս ի ծառայութիւն թիոյ բանտարկել, այլև Աւետիքը հեռացնել ու աքսորել: Ուստի ձեռուըները Ետև կապուած, և վիզ չուան ձգուած, Եէտիքուլէտ հանեցին և նաև դրին Ավրատ կղզին տանելու համար (ԶԱՄ. Գ. 745): Յիշուած աքսորավայրը փոքրիկ և գրեթէ ամայի կղզի մըն է Ասորիքի Եզերքը, Լաւոդիկիոյ և Տրիպոլիսի մէջտեղը, Երոպացիներէ Ապրադատաս գրուած աղաւաղութեամբ (ԹՕՐ. 59), և է հին Արատոս կղզեակը, որ Ոուատ ալ կը կոչուի: Բայց Ֆէրիօլ այսչափով չգոհացաւ, և չդադարեցաւ Աւետիքը հալածելէ, և իր ազդեցութիւնը մեծ ըլլալով, ամենամանր և խիստ զգուշութեանց միջոցներ ի գործ կը դնէ Աւետիքի դէմ: Անոր աքսորն ու բանտարկութիւնը հնար եղածին չափ դժնիակ ընելու կաշխատի, և ժամտ բարբարոսութեամբ մը, որուն ապացոյցները մարդ կը վարանի ստոյգ համարելու, եթէ ինքն տուած չըլլար իր նամակներով, և հարկ կը համարի իր զոհը ջրով լեցուն մութ բանտի մը մէջ փակել տալ: Այս անգթութեան նրբութիւնը Ֆէրիօլ իր նամակներուն մէջ կը հասկցնէ, առանց ամենակին ցաւելու, որով ամէն ոք ի զուր կը փնտռէ զայն արդարացնելու փորձ մը (ԹՕՐ. 60): Աւետիքի Եէտիքուլէտ հանուիլը պէտք է նշանակել սեպտեմբեր 11-ին Խաչի նաւակատիքին, զի յուլիս 22-էն հաշուելով 51 օր մնացած է ահարկու աշտարակին մէջ (ԶԱՄ. Գ. 745): Խսկ թէ երբ հասաւ աքսորավայրը, որոշ նշանակուած չենք գտնէր, այլ ամիսի մօտ տևած կըլլայ Կ. պոլիսէ մինչև Ավրատ ծովագնացութիւնը: Աքսորավայրին մէջ մնացի մի տարի, կը գրէ ինքն (74. ԱՐՌ. 153), և անշուշտ շատ խստաբեր և տագնապալից եղած է աքսորավայրին մէջ անցուցած տարին, թէպէտ յիշատակներ և մանրամասնութիւններ կը

պակսին: Սակայն վերև յիշուած պարագաներ, և մութ ու ճախճախուտ նկուղի մէջ փակելու համար՝ Ֆէրիօլի կողմէ եղած թելադրութիւնը, բաւական են իբր ննոյշ ծառայել Աւետիքի կրած ծանր նեղութեանց: Հռոմէականներ իրենցմէ ոմանց՝ դաւանութեան արիթով կրած նեղութիւններէն խոստովանողական և մարտիրոսական արժանիքներ կը կազմեն: Աւետիքին ալ՝ կաթոլիկ Ֆէրիօլի թելադրութեամբ և իր դաւանութեան պատճառով կրած տարապանքը՝ նոյն չարիքին անցընելու իրաւունք չունի՞նք արդեօք:

1867. ԳԱԼՈՒՍ ԵՒ ՆԵՐՍՒՄ

Գալուստ Կայծակ թէպէտ պաշտօնապէս և պետական հրամանով պատրիարք անուանուեցաւ, սակայն խաղաղ պաշտօնավարութիւն չունեցաւ, վասնզի Աւետիքի հիացողներ չդադրեցան երբեք անոր անունը տալէ և զայն աթոռ վերադարձնելու ջանքերէ, երբեմ ողոքական աղերսագիրներով, երբեմն դրամական խոստումներով, և երբեմն ալ Կայծակին դէմ ամբաստանութիւններով. Սակայն մէկ կողմէն նախկին Ֆէյզուլլահեանի մը դէմ նախապաշտեալ հակակրութիւնը, և միւս կողմէն Ֆէրիօլ դեսպանին և Լատին կրօնաւորներուն և կաթոլիկացեալ խմբակին ճիզերը՝ ապարդիւն կը թողուին Աւետիքեանց աշխատութիւնները, իրենցմէ շատերուն ալ նեղութեանց և գանակոծութեանց և բանտարկութեանց պատճառ ըլլալով: Յատկապէս կը յիշուին Աբրահամ վարդապետ Արզումանեան, Մուրթ կամ Ճանպապ մականունեալ, որ 210 հարուածներով գանակոծեցաւ Ֆալախայի մէջ, և Պետրոս վարդապետ, և Աւետիքի քարտուղարն էր, և երեք Երզնկացի քահանաներ, որ նոյնապէս սաստիկ գանակոծութեան Ենթարկուեցան, և ուրիշ բազմաթիւ անձեր, որոնք Աւետիքի պաշտպանութիւն ընելուն թիապարտութեամբ պատժուեցան (ԶԱՄ. Գ. 746): Որչափ Աւետիքի համար համակրութիւն կը յայտնուէր, նոյնչափ հակակրութիւն կար Գալուստի դէմ, և այս պարագայէն ջանաց օգուտ քաղել Աւետիքեանց խումբէն և Մատթէոս Սարիի աշակերտ Ներսէս վարդապետ Պալաթցի, որ զօրութեամբ դրամոց գործը յաջողեցնելու առաջարկը տարածեց: Եւ իրօք ալ ժողովեաց յոլով դրամս, և անոր զօրացուց Գալուստի դէմ ամբաստանութիւնները: Այս կերպով Եպարքոսական վճիռով Գալուստ պաշտօնանկ եղաւ և թիարանի բանտարկութեան դատապարտուեցաւ, (ԶԱՄ. Գ. 747). բայց կ'երևի թէ զգորադրուեցաւ, զի Աւետիք կը գրէ, թէ փախեալ էր ի յԱմասիա (74. ԱՐՌ. 153): Թէպէտ Գալուստ տապալեցաւ, բայց Աւետիքի ազատութիւնն ու պաշտօնի դաւնալը չիրականացան, զի Ներսէս աւելի օգտակար տեսաւ իր անունով հանել Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան հրովարտակը: Գալուստի պաշտօնը 10 ամիս իսկ չտևեց, զի 1704 ապրիլ 25ին, Նոր կիրակիի երկուշաբթին տեղի ունեցաւ պատրիարքի փոփոխութիւնը (ՍՐԳ.): Աւետիքեանք աւելի զայրացան Ներսէսի ըրածին վրայ, և անոր դէմ բողոքելու և զայն ամբաստանելու չարժանացաւ, և որչափ ալ Տամատ Հասան փաշա Եպարքոսին օրով չաջողեցան, և մինչև իսկ մատնեցան ի զանս և ի բանտս և ի ծառայութիւն թիոյ (ԶԱՄ. Գ. 747), սակայն Եպարքոսական փոփոխութիւնը կացութիւնն ալ փոփոխեց. Գալայլը Ահմէտ փաշա, որ Եպարքոսութեան կոչուեցաւ 1704 սեպտեմբեր 17-ին՝ Խաչվերացի օրը (ՍՐԳ.), թէպէտ փոքրողի և ունայնասէր անձ մը կը նկարագրուի (ԺՈՒ. 320), բայց

գոնէ բռնական գործերէ հեռու էր, և խնդիրներ վերջացած տեսնալու հետամուտ. ուստի շուտով կրցան զինքն համոզել, թէ Աւետիք օտարազգիներու դաւաձանութեանց գոհ մըն է, և անոր ներկայութեամբ միայն կրնայ հանդարտիլ Հայերու մէջ տիրող պառակտումն ու խռովութիւնը:

1868. ԴԱՐՁԵԱԼ ԱՒԵՏԻՔ

Այս համոզմամբ Աւետիքի ազատութիւնը հրամայուեցաւ Գալայլքն, բայց Աւետիք իր իսկ աղաչանքին և աղերսագիրին կը վերագրէ զայն (74. ԱՐՌ. 153), և կը կարծենք թէ անտեղի չէ բոլոր միջոցները իրարու յարակցել, նոյն իսկ դրամին ոյժը: Ներսէսի պաշտօնանկութիւնն ալ վճռուեցաւ, սակայն Սարգիս դպիր՝ Ներսէս Պալաթացի 1704 ապրիլ 22ին պատրիարք ըլլալը նշանակելէ Ետքը կը գոտէ, թէ Ներսէսս այս կրկին եղև 1704 հոկտեմբեր 6 (ՍՐԳ.): Այս ակնարկը մեզ կ'առաջնորդէ հետևեցնել, թէ Ներսէսի պատրիարքութիւնը, թէպէտ կարձատև, սակայն նոյն իսկ շարունակեալ չեղաւ և ընդհատում ունեցաւ, և թէ մինչև որ Աւետիք աքսորէն դաշնար, Ներսէս նորէն պատրիարքութեան մէջ հաստատուեցաւ 1704 հոկտեմբեր 6-ին: Աւետիքի յիշատակներէն ալ կը քաղենք, թէ Ավրատի աքսորավայրէն ելնելէն Ետքը շիտակ Բերիա է Եկած, ուր Հայոց ժողովուրդն զամենայն մարմնոյ պակասութիւնս լցնի և պատուօք Ճանապարհեցին դէպի Երզնկա, ուր կ'ուզէր Երթալ Աւետիք՝ իր վանքը, որ է Կայիփոսի վանքը քաշուելու: Բայց Երզնկա հասնելու Երկու օր մնացած, յատուկ սուրիանդակով հրաման ստացաւ Կ. Պոլիս դաշնալ (74. ԱՐՌ. 153): Ներսէս Երկրորդ անգամ պատրիարքութենէն հանուեցաւ, Աւետիք յանձնառու Եղաւ ազգին մէջ հաշտութիւնը վերահաստատել, և այնպէս կրկին բարձրացաւ պատրիարքական աթուը 1704 դեկտեմբերին (ՉԱՄ. Գ. 747): Ոմանք ըսին թէ Աւետիք Մինասը Երուսաղէմի պատրիարքութենէն անգամ մըն ալ վտարելով Կիպրոս աքսորել տուած և Մինաս ալ Կիպրոսի մէջ մեռած ըլլայ (ՉԱՄ. Գ. 748), սակայն Երուսաղէմի մէջ Եղող Մինասի գերեզմանը կը ցուցնէ թէ նա արդէն վախճանած էր 1704 նոյեմբերին, Աւետիքի պատրիարք հաստատուելէն առաջ, ինչ որ Աւետիք ինքն ալ կը յիշէ, թէ ահա նա վախճանեալ է (74. ԱՐՌ. 154): Իսկ մահուան ամսաթիւը թէպէտ ի 14 նոյեմբեր ամսոյ գրուած է, սակայն պէտք է իբր տպագրական սխալ նկատել, և նոյեմբեր 24 կարդալ, որպէսզի արդարանայ յաւուր ուրբաթու մեռած ըլլալը (ԱԱԾ. Ա. 429): Աւետիք Երուսաղէմի աթուին պարապութենէն օգտուեցաւ, նորէն Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան կցելու համար, և պէտք չունեցաւ ուրիշ մը աթուէն տապալել և աքսորել: Հռոմէականք կը սիրեն Աւետիքը ամբաստանել, թէ չև ևս զբան դաշինն զամիսս Երեք (ՉԱՄ. Գ. 747), այսինքն 1705 փետրուար չլրացած, բռնութեանց և հալածանաց ձեռնարկած ըլլայ: Սակայն Ֆէրիօլ միևնոյն օրերը, այսինքն 1705 մարտ 11-ին կը գոտէ, թէ Աւետիք պատրիարք մեծ ակնածութեամբ կը վարուի, և կրօնի գործերը շատ խաղաղ են, և օգոստոս 13-ին ալ կը կրկնէ, թէ Աւետիք բնաւ նեղութիւն չտար կաթոլիկաց (ԹՕԲ. 63): Ասով չենք ուզեր հաստատել թէ Ֆէրիօլ հաշտ և վստահ Եղած ըլլայ Աւետիքի մասին, զի միանգամայն Աւետիքի համար կը գոտէ, թէ շատ չար և շատ խորամանկ մարդ է, թէ բնաւ հանգիստ չպիտի թողում զինքը, և թէ զինքը բոլորովին ընկճելու առիթը չեմ փախցներ ԹՕԲ. 64): Բայց մեզի բաւական է նըատել տալ, որ Աւետիք

խոհական ընթացքով հակառակորդին գանգատանաց առիթ չէր տար, և նոյն իսկ Ֆերիօլը իրեն համար նպաստաւոր վկայութիւն տալու կը բռնադատէր: Նշանակութեան արժանի է որ Աւետիք մինչև իսկ յանձնառու կ'ըլլայ 1705 սեպտեմբեր 15-26ին, Խաչի նաւակատիքի օրը, անձանք Գաղղիոյ դեսպանատունը երթալ կաթոլիկեաց հետ խաղաղութիւնն ամրապնդելու համար (ԹՕԲ. 64): Աւետիք կը պահանջէ որ Լատիններ Հայերու դէմ գրգռութեան արիթները խափանեն, իրենց Եկեղեցիներու մէջ Հայերու դէմ իզովքները դադարեցնեն, և Հայոց Եկեղեցիներու մէջ քարոզելու թոյլտուութիւնը չարաչար չգործածեն և լեզունին չափաւորեն (ԹՕԲ. 65): Պէտք կը զգանք մտադրութիւն իրաւիրել այդ առաջարկներուն Վրայ, որոնք երբ մէկ կողմէն Հայերուն ծայրայեղ ներողամտութիւնը կապացուցանեն, միւս կողմէն Լատիններուն Վրայ պատասխանատուութիւնը կը ծանրացնեն, և գրգռութիւններուն անոնց կողմէ ըլլալը կը հաստատեն: Եւ տակաւին Ֆերիօլ կը յայտարարէ, թէ այս խոսքերուն համար՝ պատրիարքը կը բռնէր բանտարկել կու տար, եթէ կանխաւ ազատ երթևեկութեան համար գիր տուած չըլլար (ԹՕԲ. 65): Իբրև հետաքրքրական պարագայ յիշենք այդ այցելութեան առթիւ նոյն ինքն Աւետիքի գրածը, թէ Ֆռանցայու թագաւորաց թագաւորին ըզպատկերն սուրբ նկարեալ էին ի օտան էլչի պէկին, տեսի և համբուրեցի փափաքնամբ սրտիւ, և ցանկայի թէ երբ լինիցի որ զգալի աչօք Ճշմարիտ գիտենք որինեալ տեսոյն արժանանամ և համբուրեցից զպատուանդան յոտից նորա (74 ԱՐՌ. 154): Թէ Աւետիք այն օրը այդ զգացումն ու փափաքը ունեցած է, չենք պնդեր միայն գիտենք որ այդ խոսքերը գրած է Գաղղիոյ խստամբեր բանտին մէջ, երբ ի ազատութիւնը կը սպասէր նոյն թագաւորէն, որ էր Լուդովիկոս ԺԴ:

1869. ՊԱՌՏՔԻ ԽՆԴԻՌԸ

Աւետիք խոհական ջանքերով կաշխատէր հաշտաբար կացութիւն մը ապահովել, առանց հայադաւան Եկեղեցւոյ ինքնութիւնը զոհելու և առանց օտարամուտ կաթոլիկացման ձիգերը քաջալերելու, սակայն արդիւնքները իր ակնկալութիւնները չպակսեցին, և ազգին ներքին վիճակը հետզհետէ աւելի աղմկալից դարձաւ, զի ամէնէն մանր միջադէպներ ալ զայն կը ծանրացնէին: Մէկ կողմէն Լատիններուն և լատինամիտներուն գրգռութիւնները Ֆերիօլ դեսպանին պաշտպանութեամբ, և Յակինթոս մեծաւորին թելադրութեամբ (ԹՕԲ. 69), միւս կոմէն պատրիարքութեան թեկնածու Եկեղեցականներուն խորամանկ հնագիտութիւնները, և ժողովուրդին մէջ ալ արմատացած կուսակցութիւններ, աղետալի եղելութեանց դուռ կը բանային հետզհետէ: Պարտքի սովորական գործ մըն ալ ահագին խռովութեան պատճառ եղաւ նոյն միջոցին: Մինաս Ամուսին օրէն Երուսաղէմի գործակալ Երեմիա հաւանաբար Սահապայեանը (1856), 22 000 դահեկանի փոխառութիւն մը առած էր Անգղիացի վաճառականէ մը (1856), անունը Լօթրան, և որուն երաշխաւոր գրուած էին Սրապիոն (1863), Նէքսան Քէօմիրձեան, և Յովիաննէս Ճինեան, որոնք երկոտասան մարդով միաբանեալկըսուին (74. ԱՐՌ. 154), և հաւանաբար կանուխ յիշուած հակառակորդներով կը լրանան, որոնք են, Յովիաննէս և Յարութիւն Թիւթէլօլիք, Նիկողոս Էսքրողլի (1859), Առաքել Շահամիրօլու, և Աբրահամ Զալուխ (1863): Ասոնք Աւետիքի

դէմ զատ կը բանան, որ իբր Երուսաղէմի պատրիարք աթոռին անունով եղած փոխառութիւնը վճարէ, իսկ Աւետիք կը դիմադրէ թող տեղն ցոյց տան թէ սա շինեցանք, թող լինի՝ տամ. Եթէ վանից վրայ խարձած չունին, գիա՞րդ տացից սոցա դրամ: Անոնք Երուսաղէմի կնիքով գիր մը կը ցուցնեն, Աւետիք վաւերականութիւնը կուրանայ, և վերջապէս Երեմիայի մեռնելէն ետքն ալ, միւսները մինչ մէզ տարի զայս տավան քշեցին, և ոչ կարացին առնուլ անոր համար քէն պահեն, սպառնալով թէ ի ցամաք, կամայ յակամայ զայս դրամս կառնումք (74. ԱՌՌ. 154): Այդ պարտքին խնդիրը կորիզ մը դարձաւ, որուն շուրջը սկսան հաւաքուիլ ամէն անոնք, որոնք որևէ կերպով Աւետիքէ ցաւած էին, և որոնց մէջ ինքն կը յիշէ այնպիսիներ, որ գերկու կանայք ունեին, և գէտի կին թողով տուի: Այդ խումբին խառնուցեան նաև Մարտիրոս Երզնկացի վարդապետը, մականունեալ Քիլիանձի, որ իր ձեռնասունն էր, և այս երկրորդ պատրիարքութեան ատեն փոխանորդ անուանուած էր, և Հայրապետ Պալիքէսիրցի՝ զոր Ղրսի քէհեա, այսինքն գործակատար նշանակած էր. որովհետև երկուքն ալ մի կամք մի խորհուրդ լինելով, և հասոյթներն ալ իրենց ձեռքը ըլլալ ով, պատրիարքի անունով դրամ կը հաւաքէին, և 8 ամիս էր որ գործի վրայ էին, բայց ինչպէս կը գրէ Աւետիք, մէկ ստակ ցոյց ոչ ետուն, զդրամն դիզեցին, և ինձ պարտք կուտեցին ծանեայ զնոցա խարդախութիւն, կոչեցին հիսապատն տեսայ (74 ԱՌՌ. 155): Ահա այս երկուքին ալ Աւետիքի դէմ ելլալուն պատճառը:

1870. ԱՒԵՏԻՔԻ ԳՈՐԾԵՐ

Ազգին մէջ արծարծուած հակառակութիւնները գեղեցիկ առիթ էին Գաղղիացի դեսպանին՝ անոնք ևսքանզես բորբոքելու, և ամէն հնարաւոր Հայոց մէջէն հակառակորդներ յարուցանելու Աւետիքի դէմ: Այդ խումբին կը խառնուի նաև Մատթէոս Սարի, Կիլիկիոյ գահազուրկ կաթողիկոսը, որ այլևս Կիլիկիա դաշնալէն յոյսը կտրած, ուր Պետրոս Բերիացին զօրաւոր կերպով հաստատուած էր, աչքը դարձուցած էր Կ. Պոլսոյ աթոռին, և լատինամիտներու օգնութեամբ կը յուսար նպատակին հասնիլ: Մինչև իսկ Ֆէիօլ՝ դեսպանատունը կը հրաւիրէ զայն, իր ազդեցութեամբը և խորհուրդներովը կօգնէ անոր (ԹՕԲ. 66): Ասկէ կը սկսի Մատթէոսի ալ լատինամիտ կողմը հսկիլը, մինչ անկէ առաջ Աւետիքի պաշտպաններէն էր, ինչպէս տեսանք Մաքրիհօրիայի դիմաւորութեան (1859), և տեղակալին ատեանը վկայութեան երթալուն առթիւ (1862): Աւետիք ինքն ալ իր յիշատակարանին մէջ իրեգն դէմ յարուած մեքենայութեանց մասին տեղեկութիւններ կու տայ, բայց ինկիզի էլչին կը յիշէ, որ իրեն դէմ հակառակութիւններ կը գրգռէր, որ Յուրէք էր ուղարկէր Թուրք պաշտօնեաներուն անոնք շահելու համար (74. ԱՌՌ. 156), և բնաւ Ֆրանցու էլչի պէկին մասին գանգատի խօսք չ'ըներ, զի Գաղղիացւոց ձեռքն էր ինկած, և անոնցմէ բարիք կը սպասէր: Միայն անցողակի կը յիշէ Գաղղիացի դեսպանին ուխտի երթալուն առթիւ անոր ձեռքով յարմար նաւ մը ճարել (74. ԱՌՌ. 155): Սակայն Ֆէրիօլի թշնամութիւնները շատ յայտնի են, ամէնէն պատմուած, և իր իսկ նամակներով հաստատուած են, այնպէս որ Աւետիք լրութիւնը, կամ լաւ ևս անուններու փոխանակութիւնը, բռնադատեալ զգուշաւորութիւն մը կը յայտնուի: Պէտք չէ աչքէ վրիպեցնել որ յիշատակարանը գրուած է Գաղղիոյ Բանտին մէջ, երբ

այլս Աւետիք միտքին մէջ որոշած էր Գաղղիացւոց դաւանական պահանջներուն հաճոյակատարութեամբ իր ազատութիւնը ձեռք անցնել: Աւետիք իրաւ իրեն թշնամի դեսպանատուն մը ցոյց կու տայ, բայց իզուր Անգղիականը կամբաստանէ, որ այդ տեսակ խնդիրներու երեք միջամտած չէր, և իբր բողոքակա, միտք ալ չէր կրնար ունենալ Լատին աբեղաները և պապական կրօնքը պաշտպանել: Նոյն իսկ պարտատէր Եւրոպացին Լօթրան, Գաղղիացի մըն է հաւանաբար և ոչ Անգղիացի, ինչպէս անունին հնչումն ալ կը թելադրէ, և անոր ալ ազգութիւնը փոխանակուած է Աւետիքին գրիչին ներքև, դեսպանատունին փոխանակուելուն նման: Աւետիքի երկրորդ պատրիարքութեան տարին լրանալու վրայ էր 1705 տարւոյն հետ, բայց ներքին աղմուկը, և Աւետիքի դէմ հակառակութիւնը հետզհետէ կը զօրանար ազդեցիկ և դրամատէր դասակարգին մէջ, որուն ոյժ կու տային լատինամիտները թելադրութիւններ կընէին Լատինները, և հովանաւորն էր Գաղղիական դեսպանը: Աւետիքի համակիր և իրաւ Հայոց հասարակ ժողովուրդը, որ գոհունակութեամբ կը տեսնէր անոր անխոնջ և անվեհեր պաշտպանութիւնը Հայ Եկեղեցւոյն համար, սակայն այդ համակրութիւնը չէր բաւէր Աւետիքի պէտք եղած պաշտպանութիւնը պատրաստել, և առաջն առնուլ այն ստորին և վատ դաւաճանութեանց, որոնք գաղտնաբար, բայց և խրոխտ պատրիարքին դէմ:

1871. ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՄԱՀԸ

Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան շուրջը կատարուած կարևոր Եղելութիւնները, պահ մը մեր աչքէն հեռացուցին Մայրաթուոյ գործերը որոնց վրայ վերջին անգամ խոսեցանք՝ Նահապետ կաթողիկոսի Հռոմի հետ կարծեցեալ յարաբերութեանց առթիւ, և յատկապէս յիշեցինք նաև Խարայէլ Օրիի առաջարկութեանց հանդէպ ցուցած ընդդիմութիւնը կաթողիկանալու պայմանի մասին (1844): Նահապետ սիրով կը հաւանէր ազգային ազատութեան համար ըլլալիք ջանքերուն, միայն թէ անոնք առանց դաւանափոխական պայմանի ներկայանային (1846): Պատմութիւնը մեզի չէ հասուացած Նահապետի վերջին տարիէն դէպքերու կամ գործերու յիշատակներ, ուսկից կը հետևցնենք թէ ամփոփուածն քաջուած կեանք մը ունեցած է Նահապետ իր վերջին տարիներուն մէջ, և հանդարտութեամբ վախճանած է 1705 յունիս 13 չորեքշաբթի օր (ԶԱՄ. Գ. 749), ինչպէս կը կրկնուի ուրիշներէն ալ (ՄՈՎ. 286), և կը հաստատուի Երևանեցիին վկայութեամբ, որ 1705 տարեթիւը կը դնէ առանց ամսաթիւի (ԶԱՄ. 27): Ըստ այսմ իբր թիւրիմացութիւն կը նկատենք ուրիշ տեղ 1706 յունիս 13 գրուած ըլլալը (ՄՐԳ.) մանաւանդ որ այսպէս գրողը Եջմիածինի մէջէն չէ: Նահապետի անձնաւորութեան մասին սկիզբէն փոքրիշատէ տեղեկութիւն տուած ըլլալով (1826), կրկին գրելու պէտք չենք տեսնէր, բաւական ըլլալ նկատել տալ որ Ստեփանոս Զուղայեցիի հակառառութենէն ետքը (1834), Նահապետ շատ թուլցուցած պիտի ըլլայ իր առաջին խստութիւններ, միաբաններն ալ քիչցուցած պիտի ըլլան իրենց գանգատներն ու պահանջները, տեսնելով Նահապետի յաղթական վերադարձը (1835), քանի որ վերջին տարիները շատ հանդարտ ապրեցան Եջմիածինի մէջ: Իսկ Նահապետի վերագրեալ լատինամիտ կամ կաթողիկական միտումը չի կրնար բնաւ հաստատուիլ, քանի որ շատ յայտնի է

այդ մասին Օրիին առաջարկին չհաւանիլը և կաթոլիկանալու մասին ցուցած ընդիմութիւնը (1844): Մահուան պարագաներն ալ յիշատակուած չենք գտներ, միայն գերեզմանը յայտնի է իրաշէն վանքին, Շողակաթի բակին մէջ:

1872. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՊԱՂՈՒՄԸ

Աւելի կարևոր կը նկատենք հատազննել յաջորդի ընտրութեան յապաղումը, որ 1705 յունիսէն մինչև 1706-ի վերջերը երկարած է, և այսպիսի նշանաւոր միջադէպ մըն ալ ցարդ առանց բցատրութեան մնացած է, այնպէս որ հետազօտողներն ալ ստիպուած են գրել, թէ յապաղման էութիւնը մեզ յայտնի չէ (ԶԱՄ. Բ. 40): Մեր տեսութեամբ պէտք է յապաղումը վերագրել այն դժուարութեան՝ որ յառաջ եկած էր Ստեփանոս Զուղայեցիի հակաթոռութենէն, և երկուքի բաժնած էր Արևելեան վարդապետներուն խումբը, խոր անջրպետ մը ստեղծելով Մայրաթոռի և Նոր-Զուղայի բաժիններուն մէջ, և որ բոլորովին դարձանուած չէր Նահապետի կենդանութեան: Զուղայեցի բաժինին գլուխը կը գտնուէր Աղեքսանդր Զուղայեցին, նոյն ինքն որ Ստեփանոսէ առաջ Էջմիածին էր եկած անոր կողմէն Նահապետը Վտարելու (1834), և որ հարկաւ չէր կրցած ներել Նահապետի պաշտպան Մայրաթոռցիներուն՝ Ստեփանոսի աղետալի վախճանը (1836): Զուղայեցիք անշուշտ հետամուտ էին իրենց անցնել Մայրաթոռի տիրապետութիւնը, որ պահ մը իրենցմէ ելած էր Այնթապցիին և Եղեսչացիին կաթողիկոսանալովը: Զուղայի կարող և ազդեցիկ իշխանաւորներն ալ հարկաւ ամէն միջոց գործածեցին, որ իրենցմէ դուրս մէկ մը չկարենայ արքունական հաստատութիւն ստանալ: Կ. Պոլսոյ հայութիւնն ալ, որ կարևոր դեր ունէր այդ պարագաներուն մէջ, Աւետիքի վերջին օրերուն շփոթութեանց երեսէն՝ չէր կրնար Մայրաթոռի կացութեան մտադրութիւն դարձնել, և քիչ ետքը վրայ եկող Աւետիքի արկածը բոլորովին անհնար կը դարձնէր կաթողիկոսական աթոռին և ընտրութեան մասին հոգածութիւն ունենալ: Այդ ամէն տատամսութիւնները իրարու խառնուելով, և փոխադարձաբար իրարու ճիգեր չեզոքացնելով, պատճառ եղած են ընտրութիւնը օրէցօր յետաձգելու, և արգելած են ընտրելիի մը վրայ համաձայնութիւն գոյացնելու: Նոր կաթողիկոսի աթոռ բարձրանալու տարին՝ Երեւանցիէն Հայոց 1156 թուականը գրուած ըլլալուն, ոմանք 1707-ին կարծեցին յետաձգել Եղելութիւնը, սակայն պէտք է դիտել որ 1156-ի ամանորը 1706 սեպտեմբեր 26-ին հանդիպելուն, յաջորդ ամիսները միևնույն 1706 տարւոյն մէջ կը մնան: Մեզի մութ է նաև Մայրաթոռոյ վիճակը՝ տարիէ աւելի տևող աթոռոյ պարապութեան միջոցին, և ոչ ալ կը գտնենք իբր տեղակալ գործերը վարող Եպիսկոպոսին անունը, որ հարկաւ Նահապետի հինաւուրց ընկերներէն կամ Երիցագոյն ծեռնասուններէն մէկն էր: Չենք գիտեր թէ Էջմիածինի դիւաններուն մէջ անծանօթ մնացած յիշատակներ կը գտնուին արդեօք. միայն թէ մինչև այս օր այնտեղի գրողներն ալ այդ Եղելութիւններն լուսաբանած չեն, և նոյն իսկ Երեւեցին ալ բացատրութիւն կը տուած չէ (ԶԱՄ. 27), թէպէտ և վեշտասան ամսոց չափ աթոռին անկաթողիկոս մնացած ըլլալը կը հաստատէ (ԶԱՄ. 81): Բայց եթէ պարապութեան միջոցին Մայրաթոռի յիշատակներ կը պակսին, Կ. Պոլսոյ աթոռին մէջ կարևոր և անօրինակ Եղելութիւններ տեղի ունեցած են, և կ'անցնինք անոնք պատմել:

1873. ԱՐԵՏԻՔԻ ԹԵՇԱՄԻՆԵՐ

Արետիքի դէմ միաբնած հակաթոռները (1870) վերջապէս անոր կորուստը պատրաստելու ծեռնարկած էին, և յայտնի կամ գաղտնի ամէն միջոցներ կը գործածէին որպէսզի իրենց նպատակին հասնին: Արետիք լուր կ'առնէ թէ Լօթրանի պարտքին երաշխաւորները, յաջողած են և զպարտքն ձգեալ են ի վանից վրայ, որ է ըսել զինքն նեղի պիտի դնեն, և անով գահընկեցութեան առիթ պիտի պատրաստեն: Կառավարութեան կողմէն ալ իրմէն կանխիկ կը պահանջէին զգալոյ տարուան զմիրի դրամն, պատճառելով թէ քո տեղլոյդ և մանսուպիդ ցանկացող կայ, և Արետիք վտանգը անցընելու համար կը պարտաւորուէր պարտ ընել և վճարել (74. ԱՐՌ. 155): Սակայն տագնապը ասով ալ չ'անցնիր, և Արետիքի կացութիւնը հետզհետէ կը վտանգուի: Օսմանեան կառավարութեան ընթացքն ալ ևսքանզևս խիստ կը դառնայ Եւրոպացւոց և Եւրոպականութեան բարեկամներուն դէմ, մանաւանդ երբ Գայլը Ահմէտ և Պալթաճը Սէհէմմէտ եպարքոսներուն կարձատև պաշտօնավարութենէն ետքը, պաշտօնի կ'անցնի Զօրլուլու Ալի փաշա, ուղղութեամբ խիստ և բնութեամբը խստասիրտ անձ մը (ԺՈՒ. 321): Քանի որ ժամանակին անցնող բարուրանքը փրանկացեալ ըլլալն էր, Արետիքի հակառակորդներն ալ նոյնը կը գործածեն Արետիքի դէմ, և կառավարութեան բողոք կու տան, թէ Էրմէնի միլլէթն իխլայ կ'անէ, իբր թէ Ֆրէնկ կ'անէ, չենք ուզէր զնա (74. ԱՐՌ. 155): Այդ բանը կը հաստատեն նոյն իսկ Արետիքը կաթոլիկներու հալածիչ, ներկայացնել ուլողներուն ալ, և կը պատմեն թէ եպարքոսը Արետիքը յանդիմանած ըլլայ, թէ Արդ այժմ գլուխ կամիս լինել ֆրանկաց (ՂԱՄ. Գ. 748): Պատմութեան կարգին առջև չանցած, պէտք է մտադրութիւն դարձնենք Զամչեանի յառաջ բերած մէկ պարագային վրայ ալ. թէ Արետիքէ ետքը Մատթէոս Սարի, Սույ գահազուրկ կաթոլիկոսը պատրիարքութիւն վարած ըլլայ երկու ամիս, և իրմէ ետքը այդ պաշտօնին անցած ըլլայ Մարտիրոս Քիլիանձին 1706 փետրուար 11-ին (ՂԱՄ. Գ. 750): Սակայն Արետիք իր յիշատակարաններուն մէջ կը յիշէ, թէ անոնք որ իր պաշտօնանկութիւնը կը պահանջէին, Քիլիանձին կ'առաջարկէին, թէ ահա այս Մարտիրոս վարդապետն բուն Էրմէնի է, մեզ լաւ է, զսա կու խնդրենք (74. ԱՐՌ. 155): Արետիք լսելով թէ բողոքը ընդունելութիւն կը գտնէ, եպարքոսութեան արկղակալին էր դիմէր, կանխիկ վճարումը ետ ուզելու: Եւ ահա միւսում օրն, երկու բարապաններ ներկայացուեր էին իրեն իրաման, թէ Արետիք մանզուլ փաթրիկ՝ Պօհծա ատասընա քալէպէնտ (74. ԱՐՌ. 156), որ է, Արետիք պաշտօնանկ պատրիարքը թենետոս կղզին բերդարգել ընելու իրաման: Իսկ այս աւուր թուականը կը գտնենք նոյն Արետիքի ուրիշ յիշատակարանին մէջ, թէ 1706 փետրուար 2-ին էր (00 ԲՆՍ. 143): Այդ ճաշուով փետրուար 2-է 11 Մատթէոս Սարիի երկամսեայ պատրիարքութեան միջոց չի մնար, և հարկ կը լինի անոր անունը ջնջել Կ. Պոլսոյ պատրիարքներուն ցանկէն, ինչպէս ուրիշ դիտողներն ալ ըրած են (01. ՕՐԱ. 122):

1874. ԱՐԵՏԻՔԻ ԹԵՇԱՏՈՍ

Արետիքի պաշտօնանկութեան և պատժապարտ աքսորման շարժարիթը միայն ազգային գլխաւորներուն և Լօթրանի պարտքէն զշարացեալներունբողոքը չէր, այլ անկէ աւելի ուժգին և ազդեցիկ էին Գաղղիոյ դեսպանին բողոքները, որ Արետիքը կը ներկայացնէր իբրև Լատիններուն

ազգութեան և կրօնքին անարգող, Լատին և լատինամիտ անհատներու դէմ անիրաւող, և բարեկամ տէրութեանց յարաբերութիւնները խանգարող, ուստի պաշտօնապէս կը պահանջէր անոր պաշտօնէ հանուիլը և խստի պատժուիլը: Այս դիմումներէ և ժողովրդական բողոքներէ գրգռուած, Զօրլուկուն պէտք կը զգար Աւետիքի վրայ ծանրանալ, և զայն գործէն և Կ. Պոլիսէ հեռացնել: Չամշեան կաւելցնէ նաև թէ Ետ զան հարկանել զնա, և արգելեալ ի բանտ մահապարտուց, ի Խանլըխույուն, որ է մահապարտուց, ի Խանլըխույուն, որ է Արեան գուբը, իրամայեց աքսորել ի Թենետոս (ՂԱՄ. Գ. 748): Ուրիշ տեղ մըն ալ գրուած է թէ 1706 փետրուար 14-25-ին պատրիարքութենէ հանուելով, երկու ամիս Ետքը աքսոր դրկուած ըլլայ ապրիլ 9-20-ին (ԹՕՐ. 67): Սակայն Աւետիք իր յիշատակարաններուն մէջ յայտնապէս 1706 փետրուար 2-ին կը դնէ Թենետոս աքսորուիլը (00. ԲՆՍ. 143), և 8 օրէն հոն հասնիլն ալ կը գրէ, թէ երկու փոքրաւորովս ութն օր գնացաք ի Պօհձա աստին լալազին (74. ԱՐՌ. 155), որ է ըսել փետրուար 10-ին հասած է իր աքսորավայրը: Թենետոս գրկուիլը նշան մըն է, թէ մեղմօրէն վարուած է Զօրլուկուն Աւետիքի հետ, ինչ որ անզամ մըն ալ անհաւանական կը ցուցնէ գանակոծութիւնն ու Գանլըգույուի բանտարկութիւնը: Թենետոսի մէջ մնալը տևած է երկու ամիս ի բերդն (00 ԲՆՍ. 143), որ է ըսել մերձաւորաբար մինչև ապրիլի կէսը: Աւետիքը բերդարգելութեան մէջ թողլով, դառնանք մայրաքաղաքին եղելութեանց:

1875. ՔԻՒՀԱՆՃԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Աւետիքի պաշտօնանկութենէ քանի մը օր Ետքը, փետրուար 11-ին, պաշտօնապէս պատրիարք հռչակուեցաւ Մարտիրոս Երզնկացին մականունեալն Քիւհանճի, որ Աւետիքի բարերարեալ ծեռնասունն և անոր փոխանորդն ըլլալէն Ետքը, իր բարերարինդէն էր դարձած, երբ Աւետիք անոր խարդախութիւններն ու գողութիւնները երևան հանելով, պաշտօնէն հեռացուցած էր (1869): Մարտիրոս մէկ աղքատ քրիստոնէի որդի էր (74 ԱՐՌ. 155) Եղած Երզնկայի մէջ, զոր Աւետիք քովը առած և կրթած էր: Մարտիրոս ամուսնացած և քահանայ էր ծեռնադրուած Աւետիքէ, և այրիանալէ Ետքը աբեղայ և վարդապէտ և Զմիւռնիոյ նուիրակ էր Եղած Աւետիքի առաջին պատրիարքութեան ատեն, և երկրորդ պատրիարքութեան ատեն ալ պատրիարքական փոխանորդ էր անուանուած: Բայց Մարտիրոս փոխանորդութիւնը Աւետիքի պատրիարքութեան հետ անմիջական Եղած պիտի չըլլայ, զի 1705 յունուար 3ին կը յիշուի, թէ Տէր Եսայի, հայր Փակագողլու մահտեսի Պողոսին, վէքիլ Եղաւ Աւետիք պատրիարքին (ՍՐԳ.): Իսկ Մարտիրոս Եսայիի յաջորդած կ'ըլլայ, և ամենայն ինչ Աւետիքէ ստանալէ Ետքն ալ այդպէս խայինութիւն ըրած անոր դէմ (74. ԱՐՌ. 155): Հնար չէր Մատթէոս Սարին ալ անվարձ թողով, որ ծեռնուու Եղած էր Աւետիքը տապալելու. ուստի անոր ալ յատկացուեցաւ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը, ոչ իբրև կատարեալ Երուսաղէմի պատրիարք, այլ իբր պարզ Երուսաղէմի առաջնորդ, ձև մը զոր կանուխէն ստեղծած էր Կաֆացին (1787), Կ. Պոլիս մնալու և Երուսաղէմի դարպասները իրացնելու իրաւունքով: Քիւհանճին և Սարին իրարու հետ միաբանած, և Աւետիքի հակառակորդներուն ծեռքով յաջողութիւն գտած, պարտաւոր էին իրենց բարեկամները

բախտաւորել, և հայածել անոնք իր իրենց նպաստաւոր չէին, այսինքն, Աւետիքի կուսակիցներ էին: Այդ կարգին կը յիշուին Մանուէլ ու Յովիաննէս քահանաներ, հաւանաբար ուրիշ առթիւ յիշուած Երզնկացիները (1867), և Մարգար Պարթևազն ու խօճա Սահակ իշխանաւորներ, թէպէտ որոշակի ճշդուած չենք գտներ անոնց դէմ եղած գործերը (01. ՕՐԱ. 122): Մարտիրոս, որ պատրիարքութեան անցաւ, տակաւին եպիսկոպոս ծեռնադրուած չէ, և ծեռնադրուելու համար ալ դիւրութիւն չկար, զի Էջմիածինի աթոռը պարապ էր տակաւին Նահապետի մահուընէ Ետքը (1872): Ասեն չանցընելու համար անոր ալ դարմանը մտածեց Մարտիրոս, և որոշուեցաւ որ Մատթէոս Սարի՝ Սոյ գահազուրկ կաթողիկոսին ծեռքէն ծեռնադրութիւն ընդունի: Աշխարհամատրան կիրակիէն, որ ապրիլ 7-ին կ'իյնար և միանգամայն Աւետման տօն էր, Մայրեկեղեցւոյ դրսի բակն աստիճաններ շինեցին, այսինքն է ծեռնադրութեան կոչումին պէտք եղող եօթն աստիճանները, և այն տեղ Սարի կաթողիկոս Սոյ երեք եպիսկոպոս ծեռնադրեաց, Քիլիանձին ուրիշ երկու ընկերներ ալ տալով, որոնք յանուանէ յիշուած չեն: Եպիսկոպոսական ծեռնադրութիւն մը նորութիւն էր Կ. Պոլսոյ համար, ուստի գարմանալի բան մի եղեալ է նոյն տեսարանն, որ տեսնողք ապուշ մնացեալ հիացեալ էին (ՍՐԳ.): Բայց եթէ նորութիւնը հետաքրքրական էր, նշանակութիւնը հաճելի չեղաւ, որովհետև կաթողիկոսական իրաւասութեանց չփոթութիւն յառաջ կը բերէր: Ուստի դժգոհութիւն պատճառեց շատերու, (01. ՕՐԱ. 123), և փոխանակ Մարտիրոսի դիրքը ամրացնելու, զայն աւելի տկարացուց, որովհետև փաստ ընձեռեց Աւետիքի կուսակիցներուն Մարտիրոսը իբր կանոնազանց և իբր ապօրինի ծեռնադրուած նկատելու:

1876. ԱՒԵՏԻՔԻ ՄԵՍԻՆԱ

Ուրիշ նոր պարագայ մըն ալ եկաւ ևսքանզես վտանգել Քիլիանձիի դիրքը: Թենետոսի բերդը բանտարկեալ Աւետիք՝ և Կ. Պոլսոյ մէջ Աւետիքի բարեկամները, շարունակ հետամուտ էին ազատութեան շնորհը ծեռք բերել, և այդ նպատակով, կ'ըսէ ինքն, արզուհալ ուղարկեցի ի Կոստանդնուպոլիս Թուրքին մեծին, թէ հրաման շնորհեա ինձ, ազատութիւն աստի, և և զնալ ի սուրբ յԵրուսաղէմ: Իրեն բարեկամներն ալ հարկաւ նիւթական միջոցներով աշխատեցան զօրացնել աղերսագիրին ազդեցութիւնը, և հակառակ դեսպանին ու լատինամիտներուն ընդդիմադիր ջանքերուն, ազատութեան հրամանը ստացուեցաւ (74. ԱՐՐ. 192), ինչ որ նորէն Չորլուլու Եպարքոսին Աւետիքի հանդէա բարեացակամ տրամադրութեան նշանն էր: Բայց երբ Ֆէրիօլի ուղղակի թշնամութեան ճիգերը ապարդիւն դարձան, վատ նենգութեան միջոցները ծեռք առնուեցան, զոր Եւրոպացի գրիչն ալ՝ ազգաց իրաւանց ամէնէն յանդուզն բռնաբարութիւն կանուանէ (ԹՕՐ. 66): Աւետիք թենետոսէ Երուսաղէմ ծովագնացութեամբ պիտի երթար, և հետզհետէ պիտի հանդիպէր Քիսս, Հօռոս ու Կիպրոս: Ֆէրիօլ մտածեց այդ ճամբորդութեան միջոցին նենգութեամբ հափակել տալ Աւետիքը, անոր անձին տիրանալ, և զայն Լատին հաւատաքննութեան ատեանին մատնելով անյայտացնել: Իր խորհուրդին գործադիր ընտրեց, Քիոս կղզոյ գաղղիական փոխիիպատոս Պօնալը (Bonald), իսկ հրահանգը անոր հասցնելու

համար ձամբայ հանեց Յիսուսեան միաբաններէն թարիյօն աբեղան (ԹՕԲ. 68): Ապրիլի մէջ կիրակի օր մը, թերևս նոյնիսկ ապրիլ 7 Մարտիրոսի Եպիսկոպոսացած օրը, Եպարքոսութեան բարապան մը Աւետիքի յանձնեց իրաման ազատութեան պաշտօն ունենալով անոր ընկերանալ և ձանապարհել մինչ Ռոտոս, իսկ անկէ Երուսաղէմ Երթալու համար կերևի թէ բարապանը պիտի փոխուէր: Քիոսի համար նաւ մը գտնելով, Աւետիք և բարապանը և մէկ փոքրաւոր չորս օրէն հոն հասան, և ցամաք Ելան նոր նաև գտնելու: Աւետիք միամտօրէն կը գրէ թէ պատրաստ նաւ չկար Հռոդոսի համար և երեք օր սպասեցին (74 ԱՐԸ. 192): Սակայն հոն կատարուեցան ամէնէն տգեղ մատնութեան պատրաստութիւններ: Երոպա գացող գաղղիական նաւը փոխիհիպատոսը ձարեց, նաւապետին հաղորդեց դեսպանի իրահանգները, թուրք բարապանն ալ կաշառեց, և խեղձ Աւետիք, որ լեզունին չէր գիտեր և ըսածնին չէր իմանար, միամիտ վստահութեամբ ինքզինքը անոնց յանձնեց, երեք ոսկի ալ նաւողշէք վճարելով մինչև Հռոդոս: Քիոսէ մեկնելու օրը Ճշդուած չէ բայց մերձաւորաբար ապրիլին միջին օրերը պիտի ըլլայ: Գիշերուան ժամը 5-ին, այսինքն կէս գիշերին նաւը ձամբայ կելլայ գաղտագողի, առաւոտուն կը հանդիպի կղզի մը, չեմ գիտեր ինչ կառնեն կը գրէ Աւետիք ուսկից պարէն կը հայթայթեն, և միւս օր կը հասնին Տէկիրմէնլիք, որ է Սանթօրինօ կղզին: Հոն թուրք բարապանը դուրս կելլայ և այլ չի դառնար: Երկու օր ևս նաւագնացութենէ ետքը, բռնի դուրս կը հանեն Աւետիքի փոքրաւորը, և կղզի կը բողուն, և խեղձ Աւետիք անձար մնացած, կը սկսի մտածել թէ նաւապետը զիս ի՞նչ պիտի առնէ, ծովն մի կու ձգէ՝, կու սպաննէ՝ մի, գերեցնէ՝ մի: Այլս առանց օգնականի, գերի կիյնայ նաւապետին ձեռքը, որ կը խլէ կառնէ անոր ունեցածներն ալ, որոնց մէջ նաև զուրբ խաչն, և կաշիէ կղպակած պարկ մը, որուն մէջ ունէր 188 ոսկի, մէի աղամանդ և մէկ զմրուխտ մատանի ծոցի ժամացոյց 17 ոսկեթել դաստանակ և 7 ձեռք ձերմակեղէն: Աւետիք կուգէ բողոքել, աղաչել, սակայն լեզունին չի հասկնար, նոքա խօսէին հետո, ես չէի գիտեր թէ զինչ կասէին, կայի պշուցեալ անասնման, խեղձ պանդուխտ ի մէջ ծովու մտատանջ լինելով (74. ԱՐԸ. 193): Այլս ուրիշ տեղ չեն հանդիպիր մինչև որ կը հասնին Մէսինա քաղաքը (Messina) որ է Ըսպանեօլ, կը գրէ Աւետիք (00 ԲՆՍ. 143), զի Սիկիլիա՝ Սպանիացւոց տիրապետութեան ներքև կը գտնուէր Փիլապոս Ե. Պուրազօնի թագաւորութեան օրով: Մէսինա հասնելէն մերձաւորաբար պէտք է դնել 1706 մայիսին սկիզբները:

1877. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՅՈՒԶՈՒՄՆԵՐԸ

Մէսինայի մէջ ալ Աւետիքի անձին տէր կանգնողը միշտ Գաղղիական հիւպատոս մը եղաւ, Բոլ Սուլիէ (Paul Soulier) անուն, որ զայն փակել տուաւ հաւատաքննութեան բանտը (74. ԱՐԸ. 72), զոր ինքն Աւետիքը Նազարէթ կամ Լազարէթ (Lazzaretto) կը կարծէ (74 ԱՐԸ. 193), որ է վարակելոց զգուշարան, և մատոյց զայն այն ահաւոր ատեանին խստութեան (74. ԱՐԸ. 72): Հինգ ամիս մնաց Աւետիք Մէսինայի հաւատաքննական բանտին մէջ (00 ԲՆՍ. 143), բայց գրծածուած խստութեանց մանրամասնութիւններ պատմուած չեն: Մէսինա հասնելուն կրցած էր Աւետիք իր վիճակին վրայ լուր հասցնել Կ. Պոլիս, 1706 մայիս 7-ին Մէսինայէ գրուած նամակով մը (Մտի. 180), և ոչ ճէնովայէ (Genova ԹՕԲ. 69), ուր բնաւ չեն հանդիպած: Լուրը տանելու միջնորդն եղած

Է Սբարթալի անուն Յոյն վՃռական մը, զոր ի դէպ է նոյնացնել Աւետիքի յիշատակարանին մէջ յիշուած Սախըզու պազիրկեանին հետ (74 ԱՐԸ. 193), որ է Քիոսի վաճառական: Ժամանակն ալ կը յարմարի, զի յունիսի սկիզբները լուր կառնեն Կ. Պոլսեցիք Աւետիքի օտարներէն հափափուած մլալուն վրայ (ԹՕԲ. 135): Այս է նոր պարագայն որ ևաքանզև կը վտանգէ Քիլիանձիին դիրքը (1876), որ լատինամիտներուն կողմը կը բռնէր, իսկ Լատիններն էին անլուր բռնութեան հեղինակները, և շատ Ճշմարտանման էր Մարտիրոսի կամակցութիւնը Ենթադրել: Յանկարածական շարժում մը Աւետիքեանց կողմէն Մարտիրոսը կը տապալէ պատրիարքական աթոռէն, և 1706 յունիս 9-ին: Լուսաւորչի կիրակէին, պատրիարքարանը կը յանձնուի Միքայէլ Խարբերդցի քահանային, աւելի իբր տեղապահ Աւետիքի (01 ՕՐԱ. 123), զոր ժողովուրդը միշտ իբր պատրիարք կը ճանչնար, քան թէ իբր բուն պատրիարք: Անշուշտ Քիլիանձիին հետ Սարին ալ խախտուած է իր դիրքէն, այլ Երուսաղէմի համար նոր պատրիարքի ընտրութիւն կատարուած չէ, Մինաս Համդեցիին 1704 նոյեմբերին վախճանելէն Ետքը (1808), մինչև 1718 այլևս Երուսաղէմ յատուկ պատրիարքներ չունեցաւ, այլ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան հետ միացուած նկատուեցաւ, և Կ. Պոլսոյ գահակալները Երուսաղէմն ալ կառավարէին աշխարհական տեղակալօք և նազըրօք որոնք տիրաբար բռնանային ի վերայ միաբանաց և ժողովէին զարդիւնս (ԱՍՏ. Ա. 429): Աւետիքի նենգութեամբ բռնուած և բանտարկուած ըլլալուն լուրը ոչ միայն Հայերը գրգռեց, և նոյնիսկ Աւետիքի հակառակ Եղողներուն ալ ցնցեց, այլ Օսմանեան կառավարութիւնն ալ զայրացուց, և Զօրլուկուն մէկ կողմէն խնդրակներ հանեց զայն գտնելու, և միւս կողմէն սաստիկ պնդումներով և սպառնալիքներով Ֆէրիօլ դեսպանէն պահանջեց Աւետիքը Ետ դարձնել, որ միշտ չգիտնալ ձևացուց, և ամէն բան ուրացաւ, և միշտ ժովահէններու ձեռքն ինկած ըլլալուն մեկնութիւնը կրկնեց, ինչ որ կոշառուած բարապանն ալ ըսած էր առաջ, բայց վերջէն տանջանաց ներքև Ճշմարտութիւնը խոստովանած (ԹՕԲ. 100): Սակայն ինքն Ֆէրիօլն է որ իր նամակներուն մէջ կը յայտնէ, թէ վերջապէս ձեռքս ինկաւ, ես զինքը Գաղղիա տանել տուի, և հրահանգներս տուի Քիոսի փոխիհիպատոսին (ՄԽԻ. 213): Բայց իբրև իրեն չքմեղանք կաւելցնէ, թէ Յիսուսեանց մեծաւոր հայր Յակինթոսն է, որ զիս ստիպէց այդ բռնութեան գործը Աւետիքի դէմ ընելու (ԹՕԲ. 67): Կը յիշուի ևս թէ դէմ ընելու (ԹՕԲ. 67): Կը յիշուի ևս թէ Հայոց Երկու պատրիարքները՝ Քիլիանձին և Սարին, արքունի թիարանը նետուելով շղթայի զարնուեցան (ԹՕԲ. 104): Ֆէրիոլ ինքն ալ զգացած էր, թէ այս դէպքը շատ գէշ է կաթոլիկաց համար, և անոնց դէմ գէնք տուած կերկի մեծ Եպարքոսութիւն (ԹՕԲ. 103), ինչպէս որ ալ սպառնալիքը կատարուեցաւ և կաթոլիկները սարսափելի Վրէժինդրութեան Ենթարկուեցան, խաթիշէրիֆ մը Ելաւ, և լատինածէն Հայոց գլխաւորները բռնուելով բանտարկուեցան (ԹՕԲ. 101): Հռոմէականներ բողոքներ կը բարձրացնեն իրենցներուն դէմ Ելած հրամաններուն վրայ, սակայն Եղելութիւնները կը խօսին, թէ որ կողմէն է բուն բռնութեան և անգութ անիրաւութեան մեղապարտութիւնը, և թէ պետական Վրէժինդրութենէ տարբեր բան մը չէին Եպարքոսութեան կողմէն հրամայուած կարգադրութիւններ:

1878. ԱՐԵՏԻՔ Ի ԳԱՂՈՒԱ

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ զայրացած յուզումները, պիտի յորդորէին Արետիքի դահիճները՝ զգուշաւորութեան միջոցներ ծեռք առնել, և Մեսինայի մէջ մնալը ապահով չտեսնելով, անծանոթ տեղ մը փոխադրել: Արետիք ինքն ալ լսեր է որ Կոստանդնուպոլսոյ Ֆռանցու Էլչի պէկն այլ՝ գիր է գրէր թէ ուղարկեցէք ի Ֆռանց: Միտք յիացուեր է Սիկիլիոյ Բալէրմո (Palermo) գլխաւոր քաղաքը փոխադրել, բայց Ըսպանիու թագաւորն Փիլիպպոս Ե. չէ հաւաներ դահիճի տխուր դերը ստանձնել (74. ԱՌՌ. 194), զոր յօժարակամ ընդունած էր Գաղղիոյ մեծանուն Լուտովիկոս ԺԴ թագաւորը: Այսպէս 1706 սեպտեմբերին, ժուֆրոս Սուլիի (Jouffroy Soulier) նաւապետին հսկողութեամբ, Արետիք կը փոխադրուի Մարսիլիա (Marseille) ուր հասածին պէս իսկոյն արքունի թիաբանը կը բանտարկուի զընտան անողորմ գերեաց նման (74 ԱՌՌ. 72): Ինքն Արետիք ցաւագին շեշտերով կը պատմէ, ոտս իմ զարկին փռանկա երկաթէ շղթայիք, և կրանաւ փեռչինեցին, զմորուք և զգլուխս ածիլեցին, մերկացուցին, և զմնացեալ ուռուպաս և զգիրքերս և թղթերս նոքա առին: Յատկապէս մօրութին ածիլուելուն կը ծանրանալ, զոր Հայոց ազգն չեն ածիլեր, և իբր կարգադրութիւն մեկնելով, յոյժ յոյժ դժուարս եկաւ կըսէ: Նոյն երեկոյ կը փոխադրեն ներքին բանան խոր, ուր մնացի կըսէ քառասուն օր լալագին (74. ԱՌՌ. 194): Մօնմօր է եղեր բանտին վերակացուին անունը (74. ԱՌՌ. 72), զոր հարկ կը սեպենք յիշել, որ չմոռցուի անլուր բռնութեան գործադրիրը: Կ. Պոլսոյ մէջ կը շարունակէին թէ պետութեան և թէ ազգին յուզումները Արետիքը գտնելու, և անոր հակառակորդներուն վրայ ծանրանալու: Թէպէտ Ֆէրիօլ իր բոլոր զօրութեամբ անգիտութիւն կը յայտարարէր, և ինքն ալ գտնելու համար աշխատութիւններ կը խոստանար, սակայն ծեռքի տակէն 1706 սեպտեմբեր 16-ին կ'աղաքն կը գրէր, որ մութ սենեակի մը մէջ փակել տաք, որպէսզի բնաւ լոյս չտեսնէ, և բնաւ ազատութիւն չտրուի իրեն (ԹՕԲ. 111): Այս լուրերն էին հարկաւ որ Լուդովիկոսի կառավարութիւնը կը յորդորէին Մարսիլիոյ նաւարանին նկուղն ալ բաւական ծածուկ չսեպել, և կ'որոշուէր զայն փոխադրել Գաղղիոյ հիւսիսկողմը Նորմանտիա և Բրիտանիա գաւառներուն սահմանակցութեան վրայ, Աստլանտեանի ծովեզերքը՝ ժայռի մը վրայ բարձրացող Ս. Միքայէլի վանքը, Մօն-Սէն-Միշէլ (Mont-Saint-Michel) անունով ծանօթ Բենեդիկտեանց հրչակաւոր մայրավանքը, որ յետոյ եկեղեցականներու և պետական անձերու բանտարկութեան յատկացուեցաւ: Արետիքը կը խարեն թէ Փարիզ կը տանին անկէ ազատ թողլու համար, և հասարակ աշխարհականի պէս կը հագուեցնեն, Ճիւստիքէօր, շաաիկ, տիպա սօլ, շաբօ, եաղմուրլուխ, և Նէպի անուն անձի մը և երկու կարիճներու հետ առանց Փարիզ հանդիպելու կը բերեն վերոյիշեալ Ս. Միքայէլի վանքը, և առանձին սենեակի մը մէջ կը փակեն փեռփրիէօրին (pe're prieur), այսինքն է վանքին մեծաւորին հսկողութեան յանձնելով (74. ԱՌՌ. 194): Մարսիլիոյ թիարանին քառասնօրեայ բանտարկութիւնն, և Մարսիլիայէ Մօնսէնմիշէլ Գաղղիոյ ամբողջ երկայնքին ուղևորութիւնը հաշուի առնելով, իդէաւ է 1706 դեկտեմբերին սկիզբները դնել այնտեղ հասնիլ: Ինքն ալ երեք տարի կը հաշուէ միշտ անդ մնալը (00. ԲՆՍ. 143), մինչև 1710 յունուար 8 (74. ԱՌՌ. 194), ինչպէս ինքը կը գրէ, և ըստ այսմ ամբողջաբար իոն

անցուցած կ'օլլայ 1707, 1708 և 1709 տարիները, անծանօթ բոլոր աշխարհէ: Կ'երևի թէ Ֆէրիօի իսկ չէր ծանուցած Աւետիքի եղած տեղը (ԹՕԲ. 111): Այս տեղ ընդհատելով Աւետիքի վրայ գրելիքնիս պիտի անցնինք ուրիշ տեղեր կատարուած իրողութեանց, և յատկապէս հայրապետական աթոռին յաջորդութեան, սակայն անկէ ալ առաջ, մեր սովորութեան համեմատ կ'ուզենք քաղել քանի մը ժամանակակից վկաներուն յիշատակները:

1879. ԿԱՏԱՐԵԱԼ ԳՈՂԹՆԱՑԻ

Գողթն գաւառահի Շաղկերտ գիւղի տանուտէր Մալխաս, երբոր պարտական կը մնայ գիւղին հաշուէն, գիւղացոց ձնշումէն ազատելու համար Նախիջևանի իշխան Մէհմէտ Ոհզա խանին կը դիմը, որ իր կոզս ու գեղանի աղջիկը անոր որդույն Մութեղաղուլին տայ, եթէ զինքն գիւղացւոց դէմ պաշտպանէ: Պայմանագրութիւնը կ'ընդունուի, և այր ու կին Տաճիկ հասնեւորներ կու գան աղջիկը Երեւան տանիլ: Կատարեալ, կամ տաճկական կոչմանք թամամ, կ'ընդդիմանայ, սակայն օգուտ չ'ունենար, մերթ ի քարշ, մերթ ի յոտին, աղջիկը կը տանին Երեւան, ուր Մուրթեզաղուլին, զարդարեաց զնա ոսկով և արծաթով և դիպակով, քայց աղջիկը միտքը կը դնէ մինչև վերջ դէմ դնել, Քրիստոսի հաւատովն մեռանել, քան ուրացութեամբ մնալ կենդանի: Տունը Հրազդանի ձորին վրայ ըլլալուն, պատուհանէն վար կը նետուի, և ուշաթափութենէն զինքն ժողվելով՝ կամուրջը կ'անցնի, Կարբիի ճամբան կը բռնէ, և հարցնելով և ուղևորներու հետևելով Նորագեղի և Կարբիի վրայէն Եղվարդ կը հասնի. հոն կը խոստովանի ու կը հաղորդուի կեանքին վտանգը կրահելով, և ճամբան կը շարունակէ, ուրիշ տեղ երթալու: Ով ըլլալը յայտնուելով, Եղվարդի տանուտէրը Սահակ, իբր թէ Նախիջևանի իշխանին վրէժխնդրութենէն վախնալով գիւղին իշխանին խորհուրդով, երկու Տաճիկներու հետ ետևէն կը հասնի, զարդերէն կը մերկացնէ, կը կապէ և Տաճիկներէն մէկուն խանջանովը աղջիկը կը խեղդէ: Մալխաս ետևէն կը հասնի, մարմինը գտնել կու տայ որուն փառաւոր յուղարկաւորութիւն կը կատարեն իբր վկայուիւյ, և Եղվարդի Եկեղեցւոյն բակը կը թաղեն՝ Կատարեալ Գողթնացի կոյսը: Կատարման թուականն է 1691: Քանաքեռցին յատկապէս Եղվարդ երթալով պարագաները ստուգած ու գիրի առած է (ԶԱԲ. Բ. 128-131):

1880. ՊՈՂՈՍ ՍՊԵՐԴՑԻ

Միևնույն 1691 տարին տեղի ունեցած է Պողոս Սղերդցի սարկաւագին նահատակութիւնը: Նեստորական Ասորի մը տաճկացած ըլլալով՝ հանդիսապէս կը բերեն զայն Հայոց Եկեղեցին, ուր ուրացական քար արկցէ ընդդէմ Եկեղեցւոյն, որուն կը հետևի ամբոխն ալ, և կը սկսին Եկեղեցին քարկոծել: Մուտսն ի վիրապ տօնն էր, և Եկեղեցին լեցուն էր, ժողովուրդը կը յուզուի և կը շիոթի: Այս միջոցիս Պողոս, նորապսակ սարկաւագ, երիտասարդական աշխոյժով դուրս նետուեցաւ, ամբոխը ցրուելու, քայց խռնումի մէջ պատահաբար քարամբք խորտակեաց զթուղն և զդրօշ նոցա: Ասոր վրայ զինքն կը ձերբակալեն և դատաւորին ատեանը կը հանեն, որ ուրացութիւն կ'առաջարկէ մահապարտութենէ ազատելու համար: Պողոս դիմադրեց, ուստի պահեցին աւուրս քազումս ի բանտի, և վերջապէս ոտուըներէն ցցի մը կապելով և շուրջը փայտ կուտելով այրեցին

արիասիրտ սարկաւագը: Մուտն ի վրապը մարտի 28ին իյնալով, և աւուրս բազումս ըսուածը երկու շաբաթի չափ համրելով, զատկի մօտ կրնանք դնել նահատակութեան օրը, որ այն տարի կը հանդիպէր ապրիլ 12ին: Ուկրները հաւաքելով կը թաղեն Սղերոի Եկեղեցւոյն բակը (ՆՈՐ. 525):

1881. ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՐՍԵՑԻ

Ուրիշ նահատակ սարկաւագ մըն է Սարգիս Կարսեցին, աւազանի անունով Սաֆար, 18 տարեկան, որ միանգամայն մուշտակի առևտուրը կը շարունակէր: Օր մը Տաճիկ կարդացողի մը առջև դիտողութիւն ըրած ըլլալով իսլամական կրօնքի մասին, անիկա պատեհ առիթ կը կարծէ սպառնալեօք ծրի ապրանք շորթելու, և Սարգիսի ընդդիմանալուն վրայ կը սկսի աղմուկ հանել թէ մեր կրօնքին հայինեց: Ամբոխը իսկոյն Սարգիսը դատաւորին առջև կը հանէ, որ ուրացութիւնը կ'առաջարկէ իբր ազատութեան պայման: Գործը կուսակալին ատեանն ալ կ'ելլայ, և հնար չըլլալով սարկաւագին հաստատամտութիւնը խախտել, քարկոծմամբ կը նահատակեն Հայոց 1141 թուին, և որովհետև հոկտեմբեր 15-ին կը դրուի յիշատակը (ՆՈՐ. 530), պէտք է 1691 հոկտեմբեր 15-ին դնել նահատակութեան օրը, զի Հայոց թուականին ամանորը սեպտեմբեր 27-ին կ'իյնար:

1882. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՊՐՈՒՍԱՑԻ

Նիկողայոս Պրուսացի երիտասարդ մըն էր, Այվազեան տունէն, Աքաձանի և Շուշանի որդի, դարբնութեան արհեստով զբաղած Պրուսայի մէջ, Թահթաքալէ Պողազը շուկան, և 16 ամիս առաջ ամուսնացած, և Աննա անունով աղջիկ մը ունեցած: Ութը տարեկան եղած ատեն հօրմէ որք մնացած, մօրը Շուշանին խնամքով արհեստ սորված և գործի տէր եղած էր: Բաբետեսիլ պատանի մը ըլլալով, իինգ տարի առաջ՝ այսինքն 1689-ին, դրացի Տաճիկ արհեստաւորներէն ուրացութեան ստիպումներ կրած էր, որոնք սպառնալիքներ սկսած էին ընել, և գործը փակուած էր՝ զպատիւ կերակրոց ընծայելով նոցա զանազան խորտկօք (ՆՈՐ. 532): Նոյներ փորձը սկսան կրկնել 1694-ին, որոնց այս անգամ խստիւ պատասխանեց Նիկողայոս, և խանութպանները սկսան աղաղակել և վկայել թէ մեր առջև ուրացած է: Հակառակ վկայութիւն տուողներ ալ եղան, բայց սուտ վկաներ յարգուեցան, և Նիկողայոս բանտարկուեցաւ, ուր մնաց 10 օր, և այդ միջոցին քաղաքն առաջնորդ Սուլիհաս Եափսկոպոսէ դրկուած քահանայի մը ձեռօք խոստովանեցաւ և հաղորդուեցաւ, և քրիստոնէութեան վրայ անսասան մնալուն՝ գլխատման դատապարտուեցաւ: Իսկոյն մերկացնելով, և ձեռուըները Ետև կապուած՝ քաղաքին մէջ պտտցնելով, ծաղանօք գլխատման տեղը տարին: Ճամբան բարեկամներ և խղճացողներ առ երեսս ուրացութեան կը յորդորէին, մայրն ու մօրաքոյրն ու զոքանչն ալ նոյն առաջարկը կ'ընէին (ՆՈՐ. 535), այլ արի երիտասարդը անդրդուելի մնաց, և վիզը ներկայեց դահիճին, որ չորս հարուածներէ Ետքն ալ չկարենալով կտրել, առեալ զդանակն որպէս զգառն եգեն (ՆՈՐ. 536): Սուլիհաս Եափսկոպոս մարմինը թաղելու հրամանը ըստացաւ և Հայերու ու Յոյներու անհամար բազմութեամբ թաղեց ի նշանաւոր տեղուց (ՅԱՍ. Ա. 218): Նահատակութեան օրն եղած է 1694 մարտ 14- մեծ պահոց չորրորդ չորեքշաբթին (ՆՈՐ. 537):

Ուրիշ երիտասարդ նահատակ մըն ալ է Գրիգոր Զուղայեցի, Լոյս Գրիգոր մականունեալ, լոյսի պէս բարետեսիլ կերպարանին համար, և տակախն 18 տարեկան: Գրիգոր Ասպահանի մէջ Անգղիացի վաճառականի մը մօտ կը ծառայէր: Օր մը հանդիպմամբ հօրը հագուստին քղանցքը՝ Պարսիկ խանութպանի մը ջուրըմպու անօթոյ կը դաշի, որ իր ջուրը պղծեց ըսելով զայն ուժգնապէս գանակոծեալ վիրաւորէ: Գրիգոր զայրանալով երկու այլազգի ծառայակիցներու հետ կերթայ Պարսիկը ծեծել, և միասին հարեալ զնա վիրաւորեն, և ընդ քարշ տանին ի դուռն Անգղիացւոյն (ՏՅՈ. Ա. 210): Այսպէս կը սկսի Գրիգորի դէմ անհաշտ թշնամութիւնը, և իսլամական կրօնքի դէմ հայիոյած ըլլալու պատրուակը, զոր դատաւորի վճիռով հաստատել կու տան, և ըստ այնմ Գրիգորը Անգղիացիներէն կը պահանջեն, որ տեղական դատարանին յանձնեն: Անգղիացիք երկու ծեծող այլազգիները կը յանձնեն, իսկ Գրիգորը կը պահեն: Երբ որ գործը մինչև եպարքոսին կելլայ, Գրիգորը կը հեռացնեն, որ Զուղային մէջ հօրենական տունը կը պահուըտի: Այն ատեն հայրը յայտնէ, և երբ սպառնալիքով չեն կրնար իմանալ, երդմամբ կը վստահեցնեն, թէ բան մը հարցնելէ ետքը պիտի թողուն, և հայրը հաւանելով մօրը կը գրէ որ յանձնուի, և այսպէս Գրիգոր Պարսիկներուն ծեռքը կանցնի (ՏՅՈ. Ա. 213): Այն ատեն կը սկսին մահուան սպառնալիքներ և ուրացութեան առաջարկներ՝ ազատելու համար: Ամբոխը եպարքոսին վրայ ալ կը ծանրանայ՝ Գրիգորի մահապարտութիւնը վճռելու, սակայն նա միայն ձաղանքի հրաման կու տայ, և շապիկ վարտիքով պնդութեամբ կապուած, քարկոծելով, գանակոծելով և կրուփներ հանելով և այլ բազմապիսի չարչարանօք բոլոր շուկաները կը պտտցնեն: Կը տանին նաև ի խան վաճառակացն Հայոց, ուր Գրիգոր ամէնքը կը քաջալերէր, վստահեցնելով իր ի վերոյ ճշմարտութեան հաւատոյ մերոյ մնալուն (ՏՅՈ. Ա. 216), և այսպէս կը տանեն մինչև ի պանդոկն շահի: Հոն պարսիկ վաճառականներուն աւագը ողոքանաց միջոցներ կը գործածէ, ուրացեալ հայերէ ոմանք ալ հայերէն լեզուով կը խրատեն առ երեսս դաւանեա, և զայն յայլ քաղաքս, բայց նա կը մնայ անդրդուելի: Ամբոխէն մէկը գաւազանով, և ուրիշ մը սուրով կը զարնեն, և բարձրաւանդակէ կը գլորեն, բայց ուրիշներ ազատելով սենեակ մը կը փակեն: Մոլեզնեալ ժողովուրդը սենեակին դուռը կոտրելով ներս կը խուժէ, և հոն սուրերով և դաշոյններով և բիրերով, վրան կը յարձակին բիասիրտ նահատակը (ՏՅՈ. Ա. 218): Մարմինը Զուղա տարուելով պատուով կը թաղուին Երևանի թաղին ամարան եկեղեցւոյն մէջ (ՆՈՐ. 549): Նահատակութեան օրը տապանագիրին մէջ նշանակուած 1704 յուլիս 3-ին, Նեսրէսի և Խաթայ տօնին օրը (ՏՅՈ. Ա. 220), որ ճշդիւ կը պատասխանէ իին տոմարին, երբ սոյն տօնը կը կատարուէր Հոգեգալստեան չորրորդ երկուշաբթին, մինչև այժմ Սիմէննեան տօնացոյցով փոխադրուած է Հոգեգալստեան երկրորդ շաբաթ օրը, և ամիմանալի կը մնայ թէ ինչու հրատարակողներ 1703 յուլիս 20 գրած են (ՏՅՈ. Ա. 219):

Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեան իր ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԻ Բ. հատորը փակած է 1914 թուին. անկէ ետք գրուած են հետեւեալ գիրքերը, որոնք կը բերեն նորութիւններ, զորս առաջ կը բերենք ըստ Կաթողիկոսներու յաջորդականութեան, գլխաւորաբար օգտուելով Հ. Աճառեանի «ՀԱՅՈՑ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ»էն.-

1. S. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. ԲԱՐՁՐԲԵՐՂՑԻ

Կոստանդին Ա. Բարձրբերղցի եղած է մեծ հովանաւոր մը հայ գրիչներու, որոնց գրել տուած է բազմաթիւ ծեռագիրներ, գեղարվեստական բարձր արժեքով եւ մեծածախս: Ըստ Գարեգին Կաթողիկոսի, անոր գրել տուած ծեռագիրներէն հասած են 14 հատ: Գլխաւորներն են. ա) 1244 թուին Հռոմկլայի մէջ Կիրակոս գրիչին գրել տուաւ գեղեցիկ Աւետարան մը, զոր 1264 թուին նուիրեց Անդրիասեանց վանքին (Հ. Բ. Սարգիսեան, Զեռ. Վենետ. Ա. էջ 651). բ) 1249 թուին Հռոմկայի մէջ կիւրեղ գրիչին գրել տուաւ Աւետարան մւ (Երուանդ Շահազիզ, Պատմական Պատկերներ, էջ 119), զ) 1253 թուին, Հռոմկլայի մէջ Յովիաննէս գրիչին գրել տուաւ Աւետարան մը, ուր կայ իր ծեռքով գրուած յիշատակութիւն մը (Շողակաթ, էջ 200 եւ Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ. էջ 360) դ) 1256 թուին, իր անձնական գործածութեան համար, Հռոմկլայի մէջ, մեր մեծագոյն գրիչներէն եւ մանրանկարիչներէն Թորոս Ռովինին գրել տուաւ չքնաղ Աւետարան մը (Արտաւազդ Արքեպս. Սիւրմէեան, Զեռ. Հալէպի, Բ. էջ 138-140) ե) 1260 թուին նոյն Թորոս Ռովինին Հռոմկլայի մէջ գրել տուաւ սքանչելի Աւետարան մը, որ այժմ կը գտնուի Երուսաղէմի Հայոց Ս. Յակոբայ վանքը (Շողակաթ, էջ 200) զ) 1268 թուին (կերեւի իրագործուած յետ մահու քանի որ Կոստանդին Կաթողիկոս մեռած է 1267 թուին) նոյնական Թորոս Ռովինի գրել տուած է գեղեցիկ Աւետարան մը (Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Ա. էջ 324-7) : Իր մասին կարեւոր մենագրութիւն մը գրած է Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան իր Նիւթեր Եւ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅՑԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ շարքի Բ. գրքի մէջ, որուն առաջին մասը նուիրած է Կոստանդին Ա Կաթողիկոսի (Նիւ. Եորք, 1943):

Ասկէ զատ, իբրեւ նորութիւն, յիշուած է թէ նուիրատու եղած է Խորանաշատի վանքին, ինչպէս գրուած է իր արձանագրութեան մէջ՝ 1246 թուին, տես Տեղեկագիր Արմֆանի, 1940, No 4, էջ 177: Իր գործերն են. Թուղթ առ Հեթում ընդդէմ Լատինաց, Թուղթ առ Գրիգոր թ. Պապ, Թուղթ շրջաբերական, Սահմանք կանոնականք, Յաղազ պէսպէս կրից բնութեանց (Հ. Բ. Սարգիսեան, Զեռ. Վենետ. Բ., էջ 840 եւ 864): Իր մէկ յիշատակութիւնը տեսնել Հանդէս Ամսօրեայ, 1924, էջ 332-3: Կոստանդին կաթողիկոսի դարաշրջանին համար կարեւորագոյն դէպք էին Մոնղոլական արշաւանքները, որոնց վրայ գրուած են, Օրմանեանէն ետք, հետեւեալ երեք կարեւոր մենագրութիւնները. ա- Գէորգ Ալթունեան՝ «Մոնղոլական արշաւանքներ», Վաղարշապատ, 1913: բ- Աշոտ Գալստեան, «Մոնղոլական շրջանի հայ դիւնագիտութեան պատմութիւնից», Լենինական, 1945: գ- Լեւոն Բաբայեան, «Մոնղոլների վարչա-տնտեսական սիստեմը եւ հարկային քաղաքականութիւնը Հայաստանում», Երեւան, 1953:

2. ՏԱԿՈՐ Ա. ԿԼԱՅԵՑԻ (1268-1286)

Ըստ Հ. Աճառեանի (Հայոց Անձնանունների Բառարան, Հտ. Գ, էջ 488), ուղեկից եղած է Հեթում Ա. թագաւորի, երբ ասիկա զնաց Մանգու դանին այցելութեան, 1254 թուին, մինչդեռ Օրմանեան տարբեր Յակոբ կընդունի ուղեկցողը: Յակոբ Կլայեցի մէկ շրջաբերական թուղթը տեսնել Հ. Բ. Սարգսեանի Զեռ. Վենետ., Բ., էվ 851:

3. S. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Բ. ԿԱՏՈՒԿԵՑԻ (1286-1289)

Ալիշան կը նոյնացնէ Կոստանդին Բ. Կատուկեցին՝ Կոստանդին Գ. Կեսարացիի հետ (Սիսուան, էջ 106բ), զայն երկրորդ անգամ զահ բարձրացած նկատելով (1307-1323): Որքան կը յիշենք, Գարեգին կաթողիկոս եւս նոյն կարծիքը ուներ հակառակ Օրմանեանի, որ երկուքը տարբեր անձեր կընդունի: Գարեգին կաթողիկոս ձեռնագիրներու յիշատակարաններու հիմանը ծրագրած էր գրել ուսումնասիրութիւն մը՝ երկուքին նոյնութիւնը հաստատող, բայց ժամանակ չունեցաւ գրելու այդ շահեկան գրութիւնը:

4. S. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ (1307-1322)

Տես քիչ վերը, թիւ 3 ծանօթագրութիւնը: Գրել տուած է նախ քան 1311 թուականը շատ գեղեցիկ Մայր Մաշտոց մը, որուն նկարագրութիւնը ըրած է Արտաւազդ Արք. (Զեռ. Հալէպի, Բ., էջ 10-33): Իր մասին իբրեւ նորութիւն տեսնել, անդ, էջ 146-7 եւ Revue des Etudes Armeniennes, 10, էջ 55: Արշակ Ալպոյաճեանի «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ մէջ» կը գտնուի իր փակագիրը ստորագրութիւնը (Բ., էջ 1843) եւ Եսայի Վարդապետին իր ուղղած մէկ նամակը (էջ 1845):

5. S. ՄԽԻԹԱՐ Ա. ԳՈՆԵՐՑԻ (1341-1355)

Օրմանեան իր մահը կը դնէ 1355 թուին, բայց Սուրբսաթի մէջ 1357 թուին գրուած ձեռագիրի մը մէջ դեռ կենդանի կը յիշուի (Գիտական Նիւթերի ժողովածու, No 1, Երեւան, 1941, էջ 46բ, նոյնը տես Սմբատեանցի Երնջակ, էջ 202):

6. S. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Զ. ՎԱՀԿԱՑԻ (1430-1439)

Օրմանեան թէպէտ անոր գահակալութիւնը կը դնէ 1430 թւկին, բայց Կաթողիկոս կը յիշուի 1428-ին՝ Խրիմի մէջ գրուած ձեռագիրի մը մէջ (Manuscrits de la Bibliotheque Nationale, Paris, էջ 38), ինչպէս նաեւ 1429-ին (Նոտարք, էջ 92): Ազգապատումի այս հատորին համար, որուն նիւթերը կընդգրկեն ԺԳ-ԺԵ. Դարերը, կարեւոր չափով նորութիւններ ու լրացումներ են հետեւեալ ուսումնասիրութիւնները, զորս Օրմանեան Սրբազն առիթ չունեցաւ օգտագործելու, իր գործը հրատարակուած ըլլալով 1914 թուին.- Ա) ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԳՈՐԾԵՐԸ 1- «Ազիրէկնը եւ նրանց շինարարական գործը», Էջմիածին, 1921: 2- «Խաղբակեանք կամ Պօռշեանք Հայոց Պատմութեան մէջ», Ա. Հտ., Վաղարշապատ, 1928, Բ. Հտ. Երուսաղէմ, 1944, Գ. Հտ. Նիւ Եորք, 1942-3: 3- «Մխիթար Այրիվանցի», Երուսաղէմ, 1931, (նաեւ «Էջմիածին» ամսագիր, 1945, Մայիս եւ «Ակոս», 1946, ԺԵ.): 4- Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, Պրակ Ա., Երուսաղէմ, 1925, Պրակ Բ., Նիւ Եորք, 1943: 5- «Հաւուց Թարի Ամենափրկիչը», Երուսաղէմ, 1937: 6- «Տարսայիծ Օրբէլեանի եւ Մինա Խաթունի սերունդը», Անթիլիաս, 1947: 7- «Յիշատակարանք Զեռագրաց», Ա. Հտ. Անթիլիաս, 1951: 8- «ԺԳ. Դարու

քաղաքական եւ հոգեւոր վերածնութիւնը Արեւելեան Հայաստանում», «Պայքար» բացառիկ, 1944: Բ) Հ. Աճարեանի «Հայոց Անձնանունների Բառարան»ի չորս հատորները: Գ) Լ. Ս. Խաչիկեանի ժԴ. եւ ԺԵ. դարերու հայերէն ձեռնագրելու յիշատակարանները (Երեք հատոր): Դ) Կարոյ Ղաֆարեանի «Յովհանավանքը եւ «Հաղբատ»: Ե) Լ. Մելիքսեթ-Բեկի «Վրաց Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի մասին (Երկու հատոր, յատկապէս Երկրորդը, որ կընդգրկէ ԺԳ-ԺԸ. դարերը): Զ) Յովհ. Յակոբեանի «Ուղեգրութիւններ», Ա. հտ. ԺԳ-ԺԸ. դար, Երեւան, 1934: Է) Fr. Tournebize, «Histoire politique et religieuse de l'Arménie»: Ը) Պրոֆ. Յակոբ Մանդանեան, «Քննական Տեսութիւն Հայ ժողովրդի Պատմութեան», Հատոր III, դարից մինչեւ դարի սկիզբը, Երեւան, 1952: Կարեւոր յօդուածներ.- ա) Հ. Ժամկոչեան, «Պատմութիւն վասն ազգին Նետողաց Երկի հեղինակը» Գիտական աշխատութիւններ Երեւանի Պետ. Համալսարանի, հատոր Երեւան, 1946: բ) Լ. Խաչիկեան «Գլածորեան համալսարանը եւ նրա սաների աւարտական ատենախոսութիւնները», անդ, հատոր, Երեւան, 1946: զ) Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Մի վկայութիւն գերագոյն դատակազմութեան եւ դատավարութեան մասին Զաքարեան Հայաստանում», Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ. Տեղեկագիր, հասարակական գիտութիւններ, Երեւան 1945, No 3-4: դ) Ս. Երեմեան, «Լիպարիտ զօրավարի յաջորդները եւ Դանիշմանեան տոհմի ծագման խնդիրը», անդ, 1947, No 8: է) Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, « դարերու Ասլանի որդի Սարգսի քառակեզրան հազուագիւտ արձանագրութեան մասին», անդ, 1946, No 7: զ) Հ. Զանփոլադեան, «Մխիթար Գոշը եւ Նոր-Գետիկի վանքը», Աշխատութիւններ Հայաստանի Պետ. Պատմական Թանգարանի, հատոր Ա., Երեւան, 1958: է) Ս. Երեմեան, «Լիպարիտ զօրավարը եւ նրա նախորդները», Երեւանի Պետ. Համալսարանի լեզուի կարինետ աշխատութիւններ, No 2, Երեւան, 1947: ը) Լ. Խաչիկեան, «Աղանդաւորական գաղափարախոսութիւն Հայաստանում 12-14րդ դարերում», անդ: թ) Հ. Ն. Ակինեան, «Գրիգոր քահանայ Ակնեցի, պատմագիր Թաթարաց Պատմութեան», Հանդէս Ամսօրեայ, 1948, Յուլիս-Օգոստոս, էջ 387-403: «Ազգապատում»ի համար Երկրորդական աղբիւրներ կրնային ըլլալ հայերէն ձեռնագիրներու ցուցակը եւ գաւառական վայրերու պատմութիւնները, որոնցմէ մեծ թիւ մը լոյս տեսաւ վերջին քառասուն տարիներու ընթացքին եւ զորս զանց կառնենք յիշատակել:

«ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ի ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԻ ԵՐԵք ԳԻՐՔԵՐՈՒՆ ՄԵԶ ՅԻՇՈՒԱԾ ԵՂԻՆԱԿՆԵՐԸ

ԱԲԼ. Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հանդերձ կանոնագրութեամբք. աշխ. Աբէլ արքեպ. Մխիթարեանց. Կաղարշապատ. տպ. Էջմիածնի. 1874. 8 եր. 150:

ԱԳԹ. Ազաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց. իրտ. Գալուստ Տէր-Մկրտչեան եւ Ստեփան Կանայեանց. Տիղիս. տպ. Ս. Մարտրոսեանց. 1909. 4. 2+474:

ԱՉԱ. Ecclesiae Armenae traditio de Romani pontificis primatu jurisdictionis et inerrabili magisterio աշխ. Stephanus Azarian (Ստեփանոս Վարդ. Ազարեան). Roma. տպ. De Propaganda

fide. 1870. 8 եր. 175:

Աղթ. Գրիգորիս Աղթամարցին եւ իր տաղերը իրտ. Կարապետ Կոստանեանց. Թիֆլիս. տպ. Շարածելի. 1898. 16. եր. 126:

Աղթ. Անդրէաս գերապայծառ Աղեքսանդրեանի 3 պրակ. 16: Ա. Համառօտ պատմութիւն Երկոտասան կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ. Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1906. եր. 70- Բ. Համառօտ պատմութիւն Եպիսկոպոսական աթոռոց ի պատրիարքութեան Կիլիկիոյ. Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1906. եր. 49.- Գ. Histoire abrégé des sièges archiépiscopaux et épiscopaux du patriarcat de Cilicie. Beyrouth տպ. Catholique. 1908. եր. 92:

ԱՄԴ. Մինաս Վարդապետի Ամդեցւոյ, Ազգաբանութիւն Հայոց. Վաղարշատապ. տպ. Էջմիածնի. 1970. 24. եր. 144:

ԱՄՄ. Հանդէս Ամսօրեայ, հայագիտական եւ արուեստագիտական ուսումնաթերթ. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան. սկսեալ 1890. չափ 4. եր. 384 տարեկան:

ԱՆԱ. Վասն Վանօրէից որ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ. աշխ. Անաստաս Վարդապետ Հայոց. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1896. 16 եր. 42:

ԱՆՏ. Պատմութիւն Անտոնեան միաբանութեան. աշխ. Ռափայէլ աբբահայր Միասէրեան. Կ. Պոլիս. ձեռագիր. 1904. 4. եր. 195: Սեփականութիւն Անտոնեան մատենադարանի:

ԱԶԱ. Եփրեմայ Աջապահեան կաթողիկոսի Կիլիկիոյ, ազգաբնակութիւն Աջապահեանց, եւ թուղթ Սիմէոնի Սեբաստացւոյ. նօտրգիր. Կիպրոս. 1783. 24 եր. 78, սեփականութիւն Ներսէս Եպիս. Ղանիէլեանի:

ԱՌԿ. Գիրք Առակաց Սողոմոնի:

ԱՍՏ. Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի. աշխ. Աստուածատուր Եպիս. Տէր-Յովիաննէսեան. Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց. 1890. 8. հատ, 2. եր. 464+560:

ԱՐԱ. Արարատ, բնաշխարհ Հայաստանեայց. տեղեկագրութիւն. աշխ. Հ. Ղետոնդ Վարդ. Ալիշան Վենետիկ. տպ Ս. Ղազար 1890. 4. եր. 590:

ԱՐԵ. Արեւելեան Մամուլ, շաբաթաթերթ. սկսեալ 1870. աշխ. Մատթէոս Մամուրեան. Զմիւռնիա. տպ. Մամուրեան. 8. եր. 1278 իւրաքանչիւրը:

ԱՐԼ. Արեւելք լրագիր ազգային եւ քաղաքական, սկսած 1884 յունուար. Կոստանդնուպոլիս. տպ. սեփական անժալ:

ԱՐՂ. Յովսէփի կաթողիկոս Արդուրեան. աշխ Լէօ (Առաքել Բաբախանեան). Թիֆլիս տպ. Ս. Ոստինեանց. 1902. 16. եր. 228:

ԱՐՐ. Արարատ, պաշտօնական ամսագիր հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի սկսեալ 1876. Վաղարշապատ. տպ. Մայրաթոռոյ. 8. եւ 4. եր. տարբեր:

ԲԱՌ. Յաջորդութիւն պատրիարքացն Երուսաղէմի, մինչեւ ցմեր ժամանակ. աշխ. Բառնաբաս Վարդ. Յովսէփեան. Կ. Պոլիս. տպ. Յ. Գավաֆեան 1872. 8. եր. 106:

ԲԱՍ. Լեւոն Ե. Լուսինեան, վերջին թագաւոր Հայոց. աշխ. Կարապետ Յ. Բասմաջեան.

Պարիս. տպ. Տողոամձեան. 1908. 4. էր. 167:

ԲԶՆ. Փաւտոս Բիւզանդացւոյ, Պատմութիւն Հայոց ի չորս դպրութիւնս. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար 1889. 8. էր. 289:

ԲԺԾ. Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան աշխ. Հ. Մինաս վարդ. Բժշկեանց. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1830. 8. էր. 424:

ԲԻԶ. Բիւզանդիոն, ամենօրեայ հայաթերթ սկսեալ 1896 նոյեմբեր. աշխ. Բիւզանդ քէշեան. Կոստանդնուպոլիս. տպ. սեփական անձալ:

ԲՆՍ. հանդէս հնախոսական, պատմական, լեզուաբանական եւ քննական աշխ. Կարապետ Բասմաջեան Փարիզ սկսեալ 1899 8. էր. 200-400 տարեկան: Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ Եկեղեցւոյն Հռոմայ. թրգ. եւ իրտ. Կարապետ Եզեանց Պետրբուրգ. տպ. Կրաեվսկայ. 1884. 8. էր. կը+279:

ԲՐԳ. Վարք եւ մարտիրոսաբանութիւն տեառն տէր Միքայէլ գերահոչակ քահանային ձեռագիր. 24. էր. 24: Սեփականութիւն Անտոնեան մատենադարանի: ԳԱԼ. Կենսագրութիւն Սարգիս արքեպիսկոպոսի Սաֆարեան, եւ ժամանակին Հայ կաթողիկեայք. աշխ. Հ. Գրիգորիս վարդ. Գալէնքեարեան. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան. 1909. 12. էր. 433:

ԳՈՎ. Հայք յԵղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ. աշխ. Հ. Գրիգոր վարդ. Գովրիկեան. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան. 1893-1908. 12. հատ. 3. էր. 533+544+658:

ԴԱԾ. Դաշանց Թղթոյ քննութիւնն ու հերքումը. աշխ. Կարապետ վարդ. Շահնազարեանց. Պարիս. Կ. Վ. Շահնազարեանց. 1862. 24. էր. 144:

ԴԱՎ. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիմեցւոյ. Վաղարշապատ. տպ. Ս. Էջմիածնի. 1884. 4. էր. 524:

ԴԱՐ. Յովիաննու Դարդէլի ժամանակագրութիւն Հայոց. թրգ. եւ իրտ. Կարապետ Եզեանց. Պետրբուրգ. տպ. Ակօրօխօտովի. 1391. 8. էր. ԶԱ+249:

ԴԻՒ. Դիւան Հայոց պատմութեան իրտ. Գիւտ Ա. քահ. Աղանեանց. Տիղիս. 4. հատորք 10.- Ա. Պատմութիւն. 1780-1802. տպ. Շարած. 1893 էջ 190:- Բ. Սիւնհոդոս 1706-1834 տպ. Շարած. 1893 էջ 136:- Գ. Սիմէոն. տպ. Շարած. 1874. էջ ՃՂԵ+892:- Դ. Ղուկաս. տպ. Շարած. 1899 էջ կ+804:- Ե. Դանիէլ տպ. Ռոտինեանց 1902 էջ իզ+684:- Զ. Դաւիթ տպ. Ռոստինեանց 1909 էջ 752 - Է. Դաւիթ. տպ. Ռոստինեանց 1909 էջ Խզ+562:- Ը. Սիմէոն. տպ. Աղանեանց 1908 էջ 664: - Թ. Յովսէկի տպ. Աղանեանց. 1911 էջ 556: - Ժ. Մանր մատենագիրք տպ. Աղանեանց 1912 էջ ՃԵ+664:

ԴՐՆ. Գրիգոր Դարանազեցի վարդապետին իրեն համար գրած Աստուածաշունչին յիշատակարանները. Գրչագիր իմ սեփականութիւն: Դիթ. Biogratia di sua beatitudine Abramo Pietro i patriarcha di Cilicia e catolicos degl Armeni. աշխ. Serafino Davidian (Սերովի վարդ. Դաւիթեան), Cairo. տպ. Cambo 1861. 16. էր. 192:

ԵԶՆ. Հաւաքածոյ վաւերագրոց յարաբերութեանց Հայոց ընդ Մեծին Պետրոսի աշխ. Կարապետ Եղեանց. Պետրբուրգ, տպ. Ակադեմիոյ 1898. 4. էր. CXLIX+512:

ԵՍԱ. Մարգարեղութիւն Եսայեայ:

ԵՐԶ. Յովիաննու Երգնկացւոյ, Մեկնութիւն քերականի գրչագիր վանաց Չարխավիան Ա. Աստուածածնի յԱնկիւրիա Գաղատիոյ:

ԵՐՌ. Ամենասուրբ Երրորդութիւն Եկեղեցւոյս Պերայու սեպհականեալ սպասուց գումարն ի սմա յայտնի լինի յիշատակաւ. 1807-1814. Կ. Պոլիս 4. նօտրգիր. Երես. 19:

ԵՐՑ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք. աշխ. Աղեքսանդր Երիցեանց. Թիֆլիս. տպ. Շարածէ եւ Մարտիրոսեան 1804-1895 4. հատ 2 Եր. 658-592:

ԵՓՐ. Պատկարազարդ բնաշխարհիկ բառարան աշխ. Հ. Սուքիաս Վարդ. Եփրիկեան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար 1898. 4. հատոր Ա. Երես 806:

ԶԱՄ. Հայոց Եկեղեցու պատմութիւն. աշխ. Աբրահամ Զամինեան. Նոր-Նախիջեան տպ. Ս. Աւագեան. 1808. 8. հատ 2. Եր. 294+239:

ԶԱՔ. Զաքարիա սարկաւագի պատմագրութիւն Վաղառշապատ. տպ. Էջմիածին 1870. 8. հատոր 3. Երես 87+143+46:

ԷԶՄ. Պատկերացւոյն հաւաքածոյ մասնաւոր հնութեանց Մայրաթոռոյ Ս. Էջմիածնի եւ շրջակայից աշխ. Սահակ Վարդ. Աստուածատուրեան. 4. Պրակ Ա. Վաղարշապատ տպ. Ս. Էջմիածնի. 1910. Եր. 53: Պրակ Բ. Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց 1913 Երես 59:

ԷՔՍ. Խրախճանական գովասանութիւն եւ շնորհակալութիւն սուրբ Աստուածածնի. աշխ. Յարութիւն Էքսէրձեան Բիւզանդացի սարկաւագ. բնագիր ձեռագիր. 24. Երես 257: Սեփականութիւն իմ:

ԸՍՏ. Եկեղեցական պատմութիւն, հանդերձ ազգային Եկեղեցական պատմութեամբ. աշխ. Հ. Վարդան Վարդ. Ըստկարեան. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան. 1872. 8. Եր. ժդ+483:

ԹԷՈ. Ամենուն Տարեցոյցը, սկսեալ 1907. աշխ. Թէոդիկ (Լաբձինձեան). Կ. Պոլիս տպ. Տէր-Ներսէսեան. 16 Երես իբր 400 իւրաքանչիւրը:

ԹԼԿ. Յովիաննէս Թլկուրանցին եւ իր տաղերը. Իրտ. Կարապետ Կոստանեանց Թիֆլիս տպ Մարտիրոսեանց. 1892. 16 Եր. 59:

ԹՂԹ. Գիրք թղթոց. մատենագրութիւն նախնեաց Թիֆլիս. տպ. Ռոստինեանց. 1901 8 Երես 584:

ԹՈՐ. Թորոս Աղբար կամ Հայաստանի Ճամբորդ աշխ. Գարեգին Վարդ. Սրուանձտեանց Կ. Պոլիս. տպ. Տնտեսեան 1879. 12. հատոր 2. Երես 341+488:

ԹՕԹ. Երկարէ դիմակով մարդը, Հայոց Աւետիք պատրիարքը աշխ. Մարիուս Թօրէն թրգ. Կարապետ Իւթիւնձեան Կ. Պոլիս տպ. Մասիս. 1870. 24. Երես 143:

ԺԱՄ. Ժամագիրք Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Յ. Գավաֆեան. 1874. 12. Երես 650:

ԺՄԱ. Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար 1860. 24. Երես 449:

ԺՄԳ. Աստեան ժամագիրք, սաղմոս Եւ տօնացոյց. Նոր-Զուլյայ. տպ. Ամենափրկիչ. 1642. 4. Երես 649: ԺՈՂ. Բանք ժողովին կամ Էկլիսիաստէս գիրք:

ԺՈՒ. Turquie, par J. M. Jouannia et par Jules Van-Gauer. Paris տպ. Firmin-Didot. 1850 8. էր. 464:

ԼՅՕ. Հայկական տպագրութիւն, աշխ. Էջո (Առաքել Բաբախանեանց), Թիֆլիս, տպ. Վրաց հրատ. ընկերութեան, 1901, 12. հատ. 2, էր. 451+610:

ԼՈՅ. Լոյս, շաբաթաթերթ Եկեղեցագիտական. աշխ. Բարգէն Վարդ. Կիլէսէրեան. Կ. Պոլիս. տպ. Վ. Մինասեան, 1905-1906 4. Երես 1200 տարեկան:

ԼՈՒ. Լուայ, գրական հանդէս, անխ. Գիւտ աւագ քահ. Աղանեանց սկսեալ 1896. Տիղիս. 8. տպ. Եւ Երես տարբեր:

ԼՊԱ. Asie Mineure depuis les temps les plus anciens par Ph. Le Bas. terminée par M. Cheron Paris տպ. Firmin-Dedot. 1863. 8. Երես 530:

ԽԱՉ. Խաչատուր աբեղայի Զուլյայեցւոց, Պատմութիւն Պարսից. հրտ. Բարգէն Վարդ. Աղաւելեանց. Վաղարշապատ. տպ. Էջմիածին. 1905. 8. էր. 372:

ԽՉԿ. Գաւազանագիրք նախապատիւ Եւ Վերջադաս Եպիսկոպոսաց, որք առաջնորդական պատուով նստեալ յաթու Ամենափրկչեան վանաց Նոր-Զուլյայ. աշխ. Յովիաննէս Ա. քահ. Խաչիկեան. Կալկաթա. տպ. Խաչիկեան 1876 8. Երես 136:

ԿԱԹ. Պատմութիւն կաթողիկէ Վարդապետութեան ի Հայս, Եւ միութիւն նոցա ընդ Հռոմէական Եկեղեցւոյ. աշխ. Աղեքսանդր արքեպ. Պալճեան. Վիճննա. տպ. Միհիթարեան 1878. 8. Երես 334:

ԿԱՒ. Միաբանութիւն Հայոց սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ Եկեղեցւոյն Հռոմայ. աշխ. Կղեմնէս Վարդ. Կալանոս ի կարգէ Թէադինոսաց, հատոր Ա պատմական Romaes տպ. De Propaganda fide 1690. 2. Երես 531:

ԿԱՄ. Կամենից տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի Եւ Ռումենիոյ՝ հաւատչեայ յաւելուածովք. աշխ. Հ. Ղետոնդ Վարդ. Ալիշան. Վենետիկ տպ. Ս. Ղազար 1896 4. Երես 276:

ԿԱՆ. Գիրք կանոնաց Եւ դատաստանի, Վերստին գաղափարեալ զգուշաւոր բաղդատութեամբ. գրչագիր թղթեայ. Կ. Պոլիս 1831 2. Երես 373: Սեփականութիւն Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ Իւսկիստարի: Կղթ. Կանոն ձեռնադրութեան Եւ օժման կաթողիկոսի. Վաղարշապատ. տպ. Ս. Էջմիածնի 1870 4. էր 21:

ԿԻՐ. Կիրակոսի Վարդապետի Գանձակեցւոյ, համառօտ պատմութիւն. Վենետիկ. տպ. Միհիթարեան 1865. 4. Երես 265:

ԿՈՒ. Կոլոտ Յովիաննէս պատրիարք. պատմական Եւ բանափրական ուսումնասիրութիւ. աշխ. Բարգէն Վարդ. Կիլէսէրեան: Վիճննա տպ. Միհիթարեան 1904 12. Երես 226:

ԿՈՍ. Թովմաս Մեծոփեցու յիշատակարանը. հրտ. Կարապետ Կոստանեանց Թիֆլիս տպագ. Մարտիրոսեանց 1892 16 Երես 88:

ԿՈՆ. Կռունկ Հայոց աշխարհի, հանդէս ամսորեայ ազգային Եւ բարոյական լուսաւորութեան,

սկսեալ 1860 աշխ. Մարկոս Աղաբէգեան Տփղիս տպ. Էնֆիաձեանց. 8 երես իբր 900 տարեկան:

ԿՐԵ. Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացւոյ, պատմագրութիւն անձին իւրոյ եւ Նատր շահին Պարսից. Վաղարշապատ տպ. Էջմիածնի 1870. 8. երես 129:

ԿՐԿ. Պատմութիւն Հայոց, արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ. Թիֆլիս. տպ. Ն. Աղանեանց. 1909 12. երես 420:

ՀԱՅ. Հայապատում, պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց. աշխ. Հ. Ղետոնդ Վարդ. Ալիշան Վենետիկ տպ. Ս. Ղազարու 1901. 4. մասն 2. երես 142+652:

ՀԱՍ. Հասունեան քաղաքականութիւն, Երեսունինգամեայ պատմութիւն (աշխ. Հ. Պօղոս Վարդ. Պօյնուէյրեան), իրտ. Յ. Ասկէրեան Տփղիս տպ. Հ. Էնֆիաձեանց. 1868. 16. երես 528:

ՀԴՊ. Պատմութիւն հայերէն դպրութեան. նոր մատենագրութիւն աշխ. Հ. Գարեգին Վարդ. Զարբիանալեան. Վենետիկ. տպ. Մխիթարեանց. 1905 12. երես 412:

ՀԵԹ. Հեթում պատմիչ Թաթարաց, եւ ժամանակագրութիւնք պարոն Հեթմոյ. Վենետիկ տպ. Ս. Ղազար 1842 8. երես 91:

ՀԻՆ. Հայկական իին դպրութեան պատմութիւն. Ղ-ՃԳ դար. աշխ. Հ. Գարեգին Վարդ. Զարբիանէլեան Վենետիկ. տպ. Մխիթարեան 1897 12. երես ԿԱ+822:

ՀՅԱ. Գիրք պատմութեան սրբոյ եւ մեծի քաղաքին Աստուծոյ՝ Երուսաղէմի, եւ սրբոց տնօրինականաց տեղեաց. աշխ. Յովիաննէս Հաննա Վարդ. Գործակալ վերածայնեալ. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Աստուածատրոյ 1731. 8. երես 376:

ՀՌՄ. Թուղթ Պօղոսի առ Հռոմայեցիս:

ՂԱԶ. Հայկական նոր մատենագրութիւն եւ հանրագիտարան Հայ կեանքի. աշխ. Հ. Արսէն Վարդ. Ղազիկեան. Վենետիկ տպ. Ս. Ղազար. 1909-1912 հատոր Ա. 4. էջ 2080:

ՂԿՍ. Աւետարան ըստ Ղուկաս:

ՂՐՄ. Ոտանաւոր Մարտիրոս Ղրիմեցիի գրչագիր 1652-1656 սեփականութիւն Անկիւրիոյ Կարմիր վանքին Բաբգէն եպիս. Կիլէսէրեանէ հաղորդուած: ՃԱՀ. Գիրք աստուածաբանական, որ կոչի Դրախտ Յանկալի աշխ. Ղազար Վարդ. Ճահկեցի (Զահկեցի) Կոստանդնուպոլիս տպ. Մհ. Աստուածատրոյ. 1734. 4 երես 304:

ՃԱԾ. Ճաշոց գիրք Հայաստանեաց նոնքելական Ս. Եկեղեցւոյ Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց 1873 անձալ. հատոր 2. երես 418+398:

ՃՆՏ. Առձեռն ընդհանուր ժամանակագրութիւն իին ու նոր տէրութեանց աշխ. Հ. Ներսէս Վարդ. Ճնտոյեան. Վենետիկ. տպ. Մխիթարեան 1889 16. երես 116:

ՄԱՂ. Մաղաքեայ աբեղայի, Պատմութիւն Վասն ազգին Նետողաց. Պետրուրգ տպ. Կայսերական Ճեմարանի 1870 8. երես 64:

ՄԱԾ. Գիրք՝ Մեծ Մաշտոց կոչեցեալ Կոստանդնուպոլիս Քիւրքճիսան տպ. Պ. Յովիաննիսեան. 1807 4. երես 426:

ՄԱՏ. Աւետարան ըստ Մատթէոսի:

ՄԱՐ. Աւետարան ըստ Մարկոսի:

ՄԵԼ. Պատմութիւն Հայաստանեայց առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ աշխ. Մելիքսեդէկ վարդ. Սուրատեան. Երուսաղէմ տպ. Ս. Յակոբեանց 1872. 12. եր. 640:

ՄԵԾ. Պատմութիւն Լանկթամուրայ եւ յաջորդաց իւրոց. արարեալ Թովմաս Վարդապետի Մեծոփեցւոյ հրտ. Կարապետ վարդ. Շահնազարեան. Փարիզ. տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան. 1860. 16. երես 134:

ՄԻՒ. Ժամանակագրութիւն Միխայէլի Ասորւոց Պատրիարքի Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց 1871 16. երես 526:

ՄԻՒ. Վարք Միխթարայ աբբայի Սեբաստացւոյ աշխ. տպ. Ս. Ղազարու 1901 8. եր. 489:

ՄԿՐ. Պարութայք իին եւ նոր գրուածոց Հայոց հաւաքեաց Յովիաննէս Ա. քահ Մկրեան. Զեռագիր 4. եր. 200 սեփականութիւն Մկրեան մատենադարանին:

ՄՆՍ. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio Վերջին հրտ. Joannes Dominicus Mansi Venetiis A. Zatta 1770-85 անծալ. հատոր 30 էջ իբր 1300 իւրաքանչիւր:

ՄՈՎ. Հայաստանեայց առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ պատմութիւն աշխ. Յուսիկ վարդ. Սովորեան Վաղարշապատ տպ. Էջմիածինի 1884. 8. եր. իդ+381:

ՄԱՐ. Պատմութիւն կաթողիկոսաց Էջմիածնի ի Սիմեոնէ մինչեւ զՅովիաննէս Ը. աշխ. Մսեր. մագիստրոս Մսերեանց. Մոսկուա տպ. Հ. Մսերեանց. 1876 8. եր. 306:

ՄՏՆ. Հայկական մատենագրութիւն աշխ. Հ. Գարեգին վարդ. Զարբիանէլեան Վենետիկ տպ. Միխթարեան 1883 12. երես 754:

ՅԱԿ. Յակոբոս առաքելոյ Թուղթ Կաթողիկեայց:

ՅԱՃ. Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի, Յաճախապատում ձառք եւ աղօթք Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար 1838 8. երես 723:

ՅԱՅ. Գիրք որ կոչի Յայսմաւուրք. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Մկ. 1730. անծեալ. երես 723:

ՅԱՍ. Յայսմաւուրք ըստ օրինակի Տէր Խորայէլի Կոստանդնուպոլիս տպ. Պ. Արապեան. 1834 անծեալ. հատոր 2. երես 291+332:

ՅԻԾ. Յիշատակարան, Հայ Երեւելիներու կենսագրութիւնները, լուսանկարները եւ այլն. 1512-1912. աշխ. Վահան Զարդարեան Կ. Պոլիս տպ. Պապիկեան. 1910-11. հատոր 2. երես 376:

ՅՅՏ. Գիրք Յայտնութեան Յովիաննու:

ՅԾԿ. Յուշիկ Հայրենեաց Հայոց աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար 1869-70. 16. հատ 2. երես 537+573:

ՅԾՏ. Յիշատակարան ձաշոցին. գրեալ յԱրապկիր ի Մինաս սարկաւագէ ի 1446. բոլորգիր եւ մեծագիր, եւ նուիրեալ տէր Կարապետ կաթողիկոսին Սսոյ: Սեփականութիւն Անտոնեան մատենադարանին: ՅԾՐ. Յուշարձան, գրական ժողովածոյ առթիւ հարիւրամեայ յոբելեանի Միխթարեան միաբանութեան ի Վիէննա, եւ քսանեւիխնգամեայ շրջանի Հանդէս Ամսօրեայ ուսումնաթերթի. Վիէննա. տպ. Միխթարեան. 1911. 4. եր. 435:

ՅՈԲ. Մխիթարեան յոբելեան. Վենետիկ տպ. Ս. Ղազար 1901. 8. էր. 232:

ՅՈՀ. Աւետարան ըստ Յովհաննու:

ՆԱԴ. Մկրտիչ Նաղաշ եւ իր տաղերը, իրտ. Կարապետ Կոստանեանց. Վաղարշապատ. տպ. Էջմիածնի. 1878. 12. էրես Ժ+57:

ՆՈՐ. Հայոց նոր վկաներ. 1155-1843. գիտական իրատարակութիւն աշխ. Յ. Մանանդեան եւ Հ. Աճառեան. Վաղարշապատ. տպ. Ս. Էջմիածնի. 1903. 8 իդ+800:

ՆՈՏ. Resceuil dactes internationaux de l'empire Ottoman աշխ. Gabriel effendi Normadounghian Paris տպ. Cotillon 1897-1903 հատ. 4. էր. 413+513+577+659:

ՇԱԿ. Շիրակ, տեղադրութիւն պատկերացոյց աշխ. Հ. Ղետոնդ վարդ. Ալիշան. Վենետիկ տպ. Ս. Ղազար. 1881 4. էրես 192:

ՇԱՀ. Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառաց Այրարատոյ. աշխ. Յովհաննէն Եպիսկոպոս Շահիսարունեանց. Էջմիածին. տպ. Ս. Կաթողիկէ. 1842 8. հատ. 2. էրես 293+410:

ՇԱՐ. Շարակնոց. Ամսդելուտամ տպ. Մ. Վանանդեցի 1685. 17. էրես 778:

ՇՊՀ. Գրաւոր վկայութիւն Տ. Յովհաննէն Շահպազեան ծերունի աւագերիցուն Սամաթիոյ. 1909 հոկտեմբեր 31: Սեփականութիւն իմ:

ՇՐԿ. Շարական հոգեւոր երգոց սուրբ եւ ուղղափառ Եկեղեցւոյն Հայաստանեայց. Կոստանդնուպոլիս տպ. Յ. Միհենտիսեան. 1853 16. էրես 879:

ՇՕԲ. Russie par M. Chopin Paris տպ. Firmin Didot. 1841. 8. էրես 673:

ՈՒԽ. Ուխտաննէն Եպիսկոպոսի, պատմութիւն հայրապետաց եւ թագաւորացն Հայոց եւ բաժանման Վրաց. Վաղարշապատ տպ. Էջմիածնի. 1871 8. հատ. 2. էր. 257 բովանդակ:

ՈՒՈ. Պատմութիւն Մատթեոսի Ուրիհայեցւոյ, եւ շարունակութիւն Գրիգորի Երիցու Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց 1869. 16. էրես 597:

ԶԱՄ. Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամն 1784 աշխ. Հ. Միքայէլ վարդապետ Զամչեանց. Վենետիկ. տպ. Վ. Վաղվարեանց 1784-86. 4. հատոր 3. էրես 2975 բովանդակ:

ԶԷԼ. Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրձեան, Ստամաօլայ պատմութիւն. իրտ. տօքք. Վահրամ Յ. Թորգոնեան. Վիկննա. տպ. Մխիթարեան 1913. 12. 412:

ԶՍԶ. Վահան Հաւատոյ, յորում հաստատի ուղղափառութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, սկսեալ ի սրբոյն Գրիգորէ Հայաստանեայց Լուսաւորչէ մինչեւ ցայսօր. աշխ. Հ. Միքայէլ վարդ. Զամչեան. յամին 1776 գրչագիր նօտրգիր. Վ. Պոլիս. 1816 4. էր. 924: Սեփականութիւն մատենադարանի Անտոնեանց:

ԶՕՊ. Նաղաշ Յովնաթան աշուղը, եւ Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը. աշխ. Արշակ Չօպանեան. Փարիզ տպ. Ներսէսեան. 1910 8. էր. 128:

ՊԱՍ. Յիշատակարան Պասմաճեան Գրիգոր պատրիարքի իրտ. Բաբգէն ծ. վարդ. Կիւլէսէրեան Պարիս տպ. Բանասէրի 1908. 8. էր. 149:

ՊԵԼ. Dictionnaire universel et complet des coneiles generaux et particuliers par labbe Ad Ch Paris տպ. Migne. 1847 4. հասոր 2. էջ 2755 բովանդակ:

ՊԵՆ. Dictionnaire de geographie sacree et ecclesiastique par M. Benoist Paris տպ. Migne. 185-1862. 4. հասոր 3. երես 3772 բովանդակ:

ՊԵՐ. Պատմութիւն Հայոց աշխ. Աւետիս Վարժապետ Պէրպէրեան, Կոստանդնուպոլիս տպ. Պ. Քիրիշճեան 1871 4. եր. 611:

ՊԼՃ. Արոր սրբոյն Պետրոսի առաքելապետք աշխ. Թովմաս Գուլիելմաս Ալայս թրգ. Հ. Աղեքսանդր Վարդ. Պալճեան, Վիկոնա. տպ. Պաշտպան Ս. Աստուածածնի 1853. 8. երես 288:

ՊՏՄ. Յաղազս ի Կոստանդնուպոլիս Եղեալ շփոթի եւ խռովութեան ի թուին Հայոց ՈՄԽթ. պատմութիւն նօտրդիր. Կոստանդնուպոլիս 1800. 16. եր. 64: Նուէր Գրիգոր քահանայի Ճէպէճեան:

ՊՌԹ. Dictionnaire universel historique et comparatif de toutes les religions du monde par labbe Bertrand Paris տպ. Migne 1848. 4. հասոր 4. էջ 5176 բովանդակ:

ԶԱԼ. Պատմութիւն համառոտ Աղուանից Երկրի. աշխ. Եսայի Աղուանից կաթողիկոս Հասան-Զալալեանց. Երուսաղէմ տպ. Ս Յակոբեանց. 1867. 24. երես Ժ+58:

ԶԱՄ. Զամբռ գիրք, որ կոչի Յիշատակարան արձանացուցիչ. աշխ. Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցի Վաղարշապատ տպ. Ս. Էջմիածին 1873 8. երես 304:

ՈԱՄ. Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի Վրայ աշխ. Հ. Ղետոնդ Վարդ. Յովհանեան, Վիկոնա, տպ. Մխիթարեան, 1897 12. երես 522:

ՈԻՄ. Egypte moderne perode de la domination francaise par Amedee Ryme. Paris տպ. Firmin-Didot 1872 8. երես 215:

ՍԱՂ. Գիրք Սաղմոսաց Ղաւիթ:

ՍԱՄ. Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ, հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց. հրտ. Արշակ Տէր-Միքէլեան, Վաղարշապատ տպ. Էջմիածնի, 1893 8. երես Լ+301:

ՍԵՂ. Compeudio storico di memorie cronologiche, concerneuti la religion e la moral della nazion Armena, Suddita dell impero Ottomano, աշխ. marchese Giovanni di Serpos. Venezia տպ Palase, 1766-1780 8. հատ 3. եր. 509+494+629:

ՍԵՎ. Dictionnaire de patpiologie, ou repertoire des ecrivains des douze premiers siecles de l Eglise par l Abbe A. Sevestre Paris տպ. Migne 1855 4. հատ. էջ 6216:

ՍԻՄ. Տօնացոյց նախապէս կարգեալ սրբոյն Սահակայ, արդէն Վերստին նորոգմամբ յերկուս հասորս բաժանեցեալ. աշխ. Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցի. Էջմիածնի Ս. Գ. Լուսաւորչի 1774. 16. եր. 564:

ՍԻՆ. Սիսական, տեղեկագրութիւն Սիւմեաց աշխարհի. աշխ. Ղետոնդ Վարդ. Ալիշան Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1893. 4. եր. 362:

ՍԻՍ. Սիսուան, համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ, աշխ. Ղետոնդ Վարդ. Ալիշան, Վենետիկ.

տպ. Ս. Ղազար, 1855. 4. եր. 592:

ՍԿԵ. Պատասխանիք Մխիթարյայ քահանայի Սկեւացւոյ, յաղագս համապատութեան երկոտասան առաքելոց. Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1865, 16. երես 88:

ՍՄԲ. Տարեգիր արարեալ Սմբատայ սպարապետի Հայոց, որդոյ Կոստանդինի կոմսին Կորիկոսեայ. իրտ. Կարապետ վարդ. Շահնազանրեանց, Փարիզ, տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան, 1859, 16. երես 180:

ՍՈՓ. Սովիերք Հայկականք, հաւաքածոյ մանր մատենագրութեանց նախնեաց. Վենետիկ տպ. Ս. Ղազար, 1858-62. 32. հատ. 22:

ՍՏՈ. Համառօտ պատմութիւն Երուսաղէմի եւ ստորագրութիւն սրբազան տեղեաց աշխ. Խորէն վարդ. Մխիթարեան. Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1867. 16. երես 245:

ՄՐԳ. Սարգիս Դպրի Սարաֆ-Յովիաննէսեան. Հաւաքածոյ գրութիւնք. բնագիր ձեռնազիր. 16. հատ. 4. իբր 350 իւրաքանչիւրը: Սեփականութիւն Վահրամ Յ. Թորգոնեան բժշկապետի:

ՎԱՀ. Վահրամայ րաբունոյ ոտանաւոր պատմութիւն Ուլիմնեանց Փարիզ, տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան, 1859, 16. երես 68:

ՎԱՊ. Կաթողիկէ մայր Եկեղեցի Վաղարշապատայ, ընդ չորից վանօրէից նորին: Վաղարշապատ, տպ. Էջմիածնի, 1875, 8. երես 56:

ՎԱՐ. Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, լուսաբանեալ, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար. 1862, 8. երես 184:

ՎԵՆ. Հայ-Վենետ, կամ յարընչութիւնք Հայոց եւ Վենետաց, աշխ. Հ. Ղետոնդ վարդ. Ալիշան, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1896, 16. երես 555:

ՎԵՐ. Arabie par Noel des Vergers. Paris տպ. Firmin-Didot 1847. 8. երես 624:

ՎՐՔ. Լիակատար վարք եւ Վկայութիւնք սրբոց աշխ. Հ. Մկրտիչ վարդ. Աւգերեան, Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար 1810-1815, 16 հատոր 12, երես 6102 բովանդակ:

ՏԱԹ. Գիրք հարցմանց սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթեացւոյն Կոստանդնուպոլիս, տպ. Մհ. Աստուածատրոյ, 1729. 4. երես 806:

ՏԱԾ. Տաճար, ժողովրդային շաբաթաթերթ, կրօնական, ազգային եւ գրական աշխ. Զարմայր քահ. Կէզիրեան, սկսեալ 1910 Կ. Պոլիս երես իբր 500 տարեկան:

ՏԱԾ Ցուցակ հայերէն ծեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիէննա. աշխ. Հ. Յակոբոս վարդ. Տաշեան, Վիէննա, տպ. Մխիթարեան. 1895, 4 երես 1163:

ՏԵՂ. Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, աշխ. Հ. Ղետոնդ վարդ. Ալիշանեան, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար 1855, 4. երես 105:

ՏԻՊ. Տիպ ու տաօ, աշխ. Թէոդիկ (Լարձինձեան), Կ. Պոլիս, տպ. Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1912, 8 երես 193:

ՏՅՈ. Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու որ յԱսպահան. աշխ. Յարութիւն Թ. Տէր.Յովիանեանց Նոր-Ջուղա տպ. Ամենափրկչեան: 1880-1881. 8 հատ 2. եր. 497+317:

ՏՆԱ. Գիրք որ կոչուի տօնացոյց Կոստանդնուպոլիս տպ. Յովհաննէսի եւ Պօղոսի 1785 16. Երես 389:

ՏՊԱ. Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, սկզբնաւորութենէն մինչեւ առ մեզ. Վենետիկ տպ. Մխիթարեան 1895 12 Եր. 284:

ՏՕՆ. Տօնացոյց ըստ կարգադրութեան Սիմէոնի կաթողիկոսի Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1868, 16 հատոր 2. Երես 534:

ՓԱՓ. Պատմութիւն Եկեղեցական հաւաքեալ յարժանահաւատ մատենագրաց աշխ. Հ. Իգնատիոս արքեպ. Փափազեան. Վենետիկ տպ. Ս. Ղազար. 1848 8. Եր. 1015:

ՓԵԹ. Dictionnaire hagiographique par l'abbé Petin. Paris տպ. Migne. 1850. 4. հատոր 2. Էջ 3160 բովանդակ:

ՓԻՐ. Խօսարք Հայոց, իրտ. Ղետոնդ վարդ. Փիրղալէմեան, Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Պէրաքէրեան, 1888, 8., Երես 232:

ՔԱՀ. Միխայէլ Ասորոց պատրիարքի, Յաղագ քահանայութեան. Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1871, 16. Երես 45:

ՔՕՍ. Հայք ի Զմիւնիա եւ ի շրջակայս. աշխ. Հ. Յակոբ վարդ. Քոսեան, Վիէննա, տպ. Մխիթարեան. 1891, 12. հատոր 2, Երես 372+165:

ՕՉՆ. Յովհաննէս Իմաստասիրի Օձնեցւոյ, մատենագրութիւնք. Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1833, 8. Երես 194:

ՕՐԱ. Ընդարձակ Օրացոյց ազգային Հիւանդանոցի, սկսեալ 1900, Կ. Պոլիս, տպ. Մաթթէոսեան, 16, Երես իբր 450 իւրաքանչիւրը:

ՕՐԲ. Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփանոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց. Փարիզ, տպ. Կ. Վ. Շահնազարեանց, 1859, 16. հատ. 2. Երես 346+371:

ՖԱՄ. Region Caucasiennne par Cesar Famin Paris տպ. Firmin-Didot. 1862. 8. Եր. 48,

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

Բ. ՀԱՏՈՐ ՄԱՍՆ Գ.

Տ. ԱՌԵՔՍԱՆԴՐ Ա. ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

1884. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Էջմիածինի մէջ 1705 յունիս 13-էն ի վեր դատարկ էր հայրապետական աթոռը (1872): Ամշուշտ հետամուտ էին ամէնքն ալ նոր կաթողիկոսի ընտրութեան, թէպէտ չենք կրնար վճռաբար ձշիել դէմերնին Ելած դժուարութիւնները, և անոնք հարթելու համար կատարուած բանակցութիւնները: Գրեթէ յանկարծ աթոռ բարձրացած կը տեսնենք Աղեքսանդր Զուղայեցին, Ս. Ամենափրկիչի առաջնորդը և Պարսկաստանի մետրապոլիտը, նոյն ինքն որ Ստեփանոս Զուղայեցիի կողմէ իբրև յառաջընթաց Էջմիածին Եկած էր Նահապետ կաթողիկոսը վտարելու (1834): Աղեքսանդրի կաթողիկոսական օծումը 1706 դեկտեմբեր և-ին կը գրուի (ԾԱՀ. Ա. 224), բայց

կանուխէն որոշուած և լսուած և ընդունուած պիտի ըլլայ ընտրութիւնը, զի 1706 դեկտեմբեր 20-ին Կ. Պոլսոյ Հայոց գլխաւորները Աղեքսանդրի ուղղուած նամակ մը կը գրեն, և միայն 13 օրերու միջոցը բաւական չէր, որ եղելութեան լուրը Կ. Պոլիս հասնէր, և Կ. Պոլսեցիք կարենային այնպիսի ընդարձակ գրուած մը պատրաստել, որուն ներքև 448 անձերու կնիքներն են գրուած (01 ՕՐԱ. 123): Թէ ժամանակին շփոթութիւնները, և թէ Հայութեան զանազան մասերուն մէջ տիրող երկպառակութիւնները, յորդորած են անշուշտ Զուղայեցւոց խումբը, որ որչափ ալ յաջողած են իրենց ընտրելին յաղթանակել տալ և Եջմիածինի վարչութիւնն իրենց ձեռքը անցնել, բայց չեն ուզած օծման նուիրագործութիւնը փութացնել, այլ ամէն բաժիններու, և գլխաւորապէս Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանի ալ հաւանութիւնը ընդունիլ: Հետևաբար մենք կը ոիտենք դեկտեմբերէ երեք ամիսի չափ առաջ 1706 սեպտեմբերին ընտրական տագնապը լրացած և կաթողիկոսը որոշուած ընդունիլ, և միայն օծումը մինչև դեկտեմբերէ 7-ը յապաղած: Այս մեր տեսութիւնը կը հաստատուի ուրիշ մասնաւոր գրութենէ մը, ուր 1706 սեպտեմբեր 18-ին կը գրուի Աղեքսանդրի ի սուրբ աթոռն Եջմիածին ի կաթողիկոսութիւն գնալու թուականը (ՏՅՈ. Բ. 48): Աղեքսանդրի անձը թէպէտ և ոչ բոլորովին անծանօթ, սակայն և ոչ բոլոր մանրամասնութիւններով ծանօթ է: Նա զինքն Կոտանդինի որդի կը կոչէ, և յաջորդն է այն նշանաւոր և բանիբուն վարդապետներու, որոնք Խաչատուր Կեսարացիէ սկսելով պայծառացան իրենց արժանիքով և պայծառացուցին Զուղայի աթոռը: Սիմէոն, Դաւիթ և Ստեփանոս Զուղայեցիներէ ետքը, 1699 յունուար 20-ին յաջորդած է Աղեքսանդր (ՏՅՈ. Բ. 48), Ստեփանոսի դաշնագէտ մահուան տարելիցէն ետքը՝ պաշտօնապէս անունը ստանձնելով, իսկ անկէ առաջ իբր տեղապահ վարած է պաշտօնը այն օրէն, որ Ստեփանոս իբր կաթողիկոս Եջմիածին գնաց (1834): Աղեքսանդր թէ հմուտ անձ մը եղած է, և թէ բուրն պաշտպան հայադաւան ուղղափառութեան, ինչպէս կը վկայէ իր գրած երկասիրութիւնը, Գիրք ատենական, որ ասի վիճաբնական, զոր պատրաստած է 1682ին (ՂԱԶ. 108), և տպագրուած է Նոր-Զուղա 1687-ին, իր վարդապետութեան ատեն (ՂԱԶ. 107), և որուն երկրորդ տպագրութիւնն ալ կատարուած է Կ. Պոլիս, դար մը ետքը 1783-ին (ՂԱԶ. 109): Այդ գիրքին մէջ Աղեքսանդր նախ իինգ գլուխներով հերքած է բնութեանց խնդիրին մասին քաղկեդոնական գրութիւնը, և միւս իինգ գլուխներով աք պաշտպանած է Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը, բաժակի ջուրին, յՈրդոյ յաւելուածին, քաւարանին, անձնական դատաստանին, և պապութեան մասին՝ լատինական վարդապետութեանց դէմ (ՂԱԶ. 108): Աղօթամատոյց գրքոյկ մըն ալ պատրաստ է 1687-ին, բայց միայն 1790ին հրատարակուած է (ՂԱԶ. 110): Այդ գրուածները, աւելի քան որևէ ուրիշ Ենթադրութիւն, բաւական են ճշդութեամբ ցուցնել հաստատուն և աներկողիմի հայադաւան ուղղութիւնը:

1885. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՌԻՄՈՒՄԸ

Առաջին գործը որով ստիպուեցաւ զբաղիլ Աղեքսանդր, Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան խառնակ և կնճռոտած կացութիւնն էր, Աւետիքի հակափումէն ետքը, երբ Քիլիանձին ալ տապալեցաւ, և Միքայէլ երէց պատրիարքարանի վարիչ նշանակուեցաւ (1877), սակայն ոչ ազգը

խաղաղեցաւ, և ոչ գործերը կարգադրուեցան: Կ. Պոլսեցիք շատոնց դադարած էին Եջմիածինէ սպասել իրենց գործերուն կարգադրութիւնը, վասնզի ոչ միայն հեռաւոր էին, այլ տարբեր պետութեան ներքև գտնուելով չէին կրնար Օսմանեան կառավարութեան գործերուն միջամտել: Բայց այս անգամ ստիպեցան Աղեքսանդրի դիմել, զլխաւոր առիթ առնելով Յովիաննէս Զմիւռնիացիին Եջմիածին գտնուելէն, որ Աւետիքի առաջին գահընկցութեան առթիւ փախած (1865), և շունչը Եջմիածին էր առած: Կ. Պոլսեցիք զայն կ'ուզէին, իբրև Աւետիքի հոգւոյն և ուղղութեան հետևող, և անոր բացակայութեան ատեն՝ անոր անունով պատրիարքութիւնը վարելու յարմարագոյն անձ մը: Միւս կողմէն կրօնական խնդիրը տակաւ կը զայրանայ, և Հայեր կ'ուզէին իրենց նպաստաւոր վճիռ մը ունենալ Մայրաթուի հեղինակութեամբ տրուած, որպէսզի անով զօրացած կարենան մաքարիլ, լատինամիտներուն դէմ, որ Ֆէրիօլի ազդեցութեամբ ամէն տեսակ բռնութիւններ և անիրաւութիւններ կ'ընէին և ընել կու տային, և որոնց պսակն էր եղած Աւետիքի անձին դէմ գործածուած հաւատաքննական անգթութիւնը: Այդ գրութեան պատճէնը հրատարակուած ունինք (63. ԿՈՆ. 663-683), որ կը սկսի երկար և ամենափառաւոր գովեստներով Աղեքսանդր կաթողիկոսին անձին և Հայաստանեայց եկեղեցւոյն, և գրողներ ինքզինքնին կը դաւանին լուսաւորչածին և քրիստոսադաւան ուղղափառ հաւատացեալներ: Գրութեան թուականն է 1706 դեկտեմբեր 20 (63. ԿՈՆ. 682), և կաթողիկութեան մուտ գտնուելուն սկիզբը 17 տարի առաջ կը դնեն, Խաչատուր Կիւմիւշխանցի վարդապետին ձեռքով, զոր Խաչուրաց կը կոչեն (63. ԿՈՆ. 668): Աղթամարներուն կը վերագրեն տասնէ աւելի մոլար և անտեղի գործեր, և կը պատմեն Եփրեմի պատրիարքութեան օրէն, երկարելով Աւետիքի վրայ, և մանրամասնօրէն պատմելով յափշտակութեան պարագաները, և անկէ ետքի դէպքերը: Կը գանգատին Եջմիածինի նուիրակներուն թոյլ ընթացքին վրայ, և կը խնդրեն որ խորիմաց աստուածաբան վարդապետացդ երկուս և կամ երիս զրկէ իբր քննիչ, և հզմիրցի Յովիաննէս վարդապետն ալ անոնց հետ, որ եկեալ մխիթարեսցէ՝ մնալով աստէն (63 ԿՈՆ. 677): Կը խնդրեն նաև որ պապին գրելով պահանջէ Աւետիքի ազատութիւնը, և տպագրութեանց վրայ խօսելով՝ Գրիգոր դպրիրին վրայ պաշտպանութիւնկը իրաւիրեն Տուգախեցի Ղազար քահանային դէմ, զոր ստաբան և խաբեբայ կը կոչեն, որ և բազում վնաս հասոյց այս Գրիգոր դպրիս և կը փակեն խնդրելով որ կապէ և անիծէ յանուանէ զամենայն հերձուածողն: Այդ նպատակով անուանական ցուցակ մը կը կցեն ծանոթ աղթարմաներու, թաղերու վրայ բաժնելով, և զատելով բուն աղթարմաները, և աղթարմա չըլլալով Աւետիքի կորստեան համար անոնց հետ միացողները, որոնց գլուխը կը դնեն Մատթեոս Սարին և Մարտիրոս Քիւիանձեան, որ բանտի են ի քիւրէկն (63 ԿՈՆ. 681): Ցուցակները քիչ մը շփոթ են, բայց առաջին թուականութեամբ, 175 անուններ կը գտնենք: Գումքաբուէն 6 քահանայ, 27 աշխարհական, 3 կին, և 5 միացող: Սամաթիայէ 7 քահանայ, որոնց առաջինը՝ Քէօմիւրձի որդի Կոմիտաս երէցն (63 ԿՈՆ. 680), 23 աշխարհական, 14 կին, և 12 միացող. Պալաթէն 10 վարդապետ, 8 քահանայ, 3 աշխարհական, և 7 կին: Ստորագրութեանց մէջ առաջինն է Միքայէլ Խարբերդցի երէցը վեքիլ վեհին, այսինքն

պատրիարքական տեղակալ Աւետիքի, Երկու վարդապետներ՝ Յովհաննէս և Խաչատուր՝ և 448 կնիքներ, որոց մի քանիսի տակին ստորագրութիւններ կան (63 ԿՌՆ. 683): Աղեքսանդր նամակը առաջին պէս Յովհաննէս Զմիւնիացին փութացուց Կ. Պոլիս Երթայ (01 ՕՐԱ. 124), և միանգամայն գրեց ի Կոստանդնուպոլիս մեծ վեզիրին Օսմանցւոց, թէ ես Հայոց ազգին Ֆեթվա տուրողն եմ, և դրքա իմ ժողովուրդը հնազանդիլ ոչ կամին ինձ, և Ելեալ են կրօնից մերոց, ահա Ետու Ֆերվայ, զի պատժիցէք այս անուն և այս անուն, թուով իբրև 175 կամ 200 անձինս, որք ֆրանկ են Եղեալ Հայք (ՏՅՈ. Բ.47):

1886. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶՄԻՒՆԻԱՑԻ

Մինչև որ Աղեքսանդրէ սպասուած պատասխանը գար, կամ մինչև որ Զմիւնացի հասնէր, Միքայէլ Երեցին վարչականութիւն չբաւեց պահանջուած գործունէութիւնը ունենալ, և Սահակ Ապուչեխցի վարդապետ յաջողեցաւ իրեն գրաւել ազգին մէջ ազդեցիկ խումբի մը վստահութիւնը, և Միքայէլը հեռացնել տալով, ինքն նստաւ պատրիարքական աթոռը 1707 յունուար 22-ին (ՍՐԳ.), որով 7 ամիս տևած Եղաւ Միքայէլի պատրիարքութիւնը կամ տեղապահութիւնը: Սահակ բնաւորութեամբ հանդատաբարոյ և ուղղութեամբը խաղաղասէր անձ մը նկատուած է, բայց ոչ բնաւ իր Եկեղեցւոյն համար տկար և իր դաւանութեան համար վարանոտ, այլ աշխատած է հնարաւոր միջոցներով փոթորկեալ կացութիւնը մեղմացնել: Իրեն ձեռնտու ունեցած է Աստուածատուր Զուղայեցի վարդապետը, մականունեալ Աղաւնի, որ նուիրակ Եկած էր Աղեքսանդր կաթողիկոսի հրամանով, և յատուկ հրահանգներ ստացած տպագրական ձեռնարկները քաջալերել, ինչպէս կը հաստատեն զանազան գիրքերը այս միջոցին Կ. Պոլսոյ տպարաններէն Ելած (01. ՕՐԱ. 124), որոնցմէ չորս հատ կը յիշուին (01. ՕՐԱ. 125): Սակայն Սահակ ընթացքը չարաչար մեկնուելով, սկսած էր քաջալերել կաթոլիկացեալները, և իրենց առաջնորդող Լատինները, և իրենց հովանաւոր դեսպանը, ինչ որ չէր կրնար դիւր գալ ազգին ընդհանրութեան, և իրենց Եկեղեցւոյն հաւատարիմ դասակարգին, որոնք չէին կրնար տոկալ իրենց վարդապետութեան և ծէսին և սովորութեանց դէմ արձակուած անհիմն նախատինքներուն, և ազգին մէջ ցանուած անջատական սերմերուն, մանաւանդ Երբ հայրապետական վճռով ալ հաստատուեցան իրենց զգացումները: Ասոնք Եղան շարժաթիթները՝ որ Սահակի պատրիարքական պաշտօնն ալ Երկարատև չկրցաւ Ըլլալ, և պարտաւորուեցաւ տեղի տալ յայտնուած բուռն զգացումներուն ուրն ամիս պաշտօնավարել Ետքը, և 1707 սեպտեմբեր 26-ին պատրիարք հաստատուեցաւ Յովհաննէս Զմիւնիացին (ՍՐԳ.), զոր այնչափ փակաքով փնտուած էր ազգը՝ կաթողիկոսին ուղղած խնդրագրով (1885), և որուն ընթացքին և ուղղութեանը քաջածանոթ էր (1863), ու միակ յարմարագոյնը կը նկատէր՝ Աւետիքի անձին վրայ կատարուած անիրաւութեան և բռնութեան վրէժը լուծելու: Յովհաննէսի պատրիարքութեան անցնիլը ձախողուած մըն էր կաթոլիկամիտ Հայերուն համար բայց աւելի Ֆերիօլի և իրեն գործակից ու գործիք Եղող Լատին աբեղաներուն, որոնց մէջ կը գերազանցէին Յիսուսեան միաբանները: Ասոնք իրենց ձեռնարկը վտանգուած տեսնելով՝ սկսան պահանջները սաստկացնել իրենց

համամիտներուն վրայ, ստիպելով որ ոչ ևս գային Հայոց, այլ յեկեղեցիս Լատինաց: Հռոմէականք այդ եղբայրատեաց կրիւը և նախնեաց դէմ հաւատուրաց անարգանքը արդարացնելու համար կը գրեն, թէ տաղտկացեալ բաժանեցան իսպառ ի ժողովողենէ Հայոց սակայն ասով ալ խոստովանական կըլլան թէ իրենք են իրենց դարաւոր և հայրենաւանդ Եկեղեցիէ բաժնուողները, ընդունած կըլլան ևս թէ այս պատճառով անկաւ ատելութիւն մեծ ազգին մէջ, և ծագեցան կազ և կօհի, նախատինք և թշնամանք անհնարին Հայութեան մէջ՝ (ՉԱՄ. Գ. 750): Մէկ խոսքով ստիպեալ կը խոստովանին թէ իրենք և իրենց հրապուրիչներն եղած են՝ ազգին մէջ տեղի ունեցած աղէտներու և արկածներու բուն պատճառներն ու պատասխանատուները:

1887. ՏԱՍՆԵՐՈՒՆ ՂԱՏԱՍՏԱՆԸ

Այդ պարագաներուն մէջ պաշտօնի անցած Զմիւռնիացին, թէ իր բնական միտումին ուժգնութեամբ, թէ կաթողիկոսէն ստացած հրահանգին քաջալերութեամբ, և թէ ժողովրդական յուզման և զայրացմանստիպմամբ, անմիջապէս ձեռնարկեց շփոթութիւնները լուցնել և առիթ տուողները զսպել: Բայց ոչ ևս հետապնդեցայն 200 կամ 175 անձերը, որոնք յիշուած էին Աղէքսանդրի ուղղուած նամակին մէջ (1885), այլ միայն 40 հոգիներու ցուցակ մը կազմեց, և անոնց մէջէն ալ 9 հոգիներու վրայ աւելի ծանրացաւ, որոնք գլխաւոր գրգիչներ կը նկատուէին, և ձերբակալուեցան հոկտեմբեր 21-ին, Խաչի Վեցերորդ Երեքշաբթին, և բանտարկուեցան Զօրլուլու Եպարքոսին հրամանով, որ չէր կրնար ներել Լատիններուն և լատինամիտներուն Աւետիքի անձին վրայ կատարուած բռնութիւնը, և կառավարչութեան պատւոյն եղած նախատինքը: Եպարքոսը բացորոշ և սպառնալից կերպի Աւետիքը կը պահանջէր, իսկ Ֆէրիօլ Ճարը հատնելով շարունակ նորանոր խաբէութիւններ կը մտածէր մեծ Եպարքոսին ցասումը իջեցնելու համար (ԹՕԲ. 108): Յիշեալ ինը գլխաւորներն էին Մանուկ Տուրսունեան, Աբրահամ Քարաօղլանեան, Մուրատ Թէրձիման, Առաքել Շահամիրեան, Յարութիւն Պէնկլեան, Յարութիւն Թիրէրեան, Զաքար Նորատունկեան, Մխլայիմեան և տիրացաւ Դաւիթ (ՉԱՄ. Գ. 751): Այս իննէն զատ ուրիշներ ալ ձերբակալուեցան վերոյիշեալ քառասուններէն, որոնց մէջ կը յիշուին Գէորգ Պօղասիճի, Գրիգոր Սահաթճի, Յարութիւն Օրթագեղի, Ղազար Պէնկլեան, և տիրացու Գէորգ: Նոյն գիշեր ձերբակալուեցան նաև Կոմիտաս Քէօմիւրճեան և Կարապետ Ճամճեան քահանաները, և մասնաւոր տուններ որուեցան: Զորեքշաբթի օր, հոկտեմբեր 22-ին, ինը գլխաւորներու դատաստանը տեսնուեցաւ Զօրլուլու Ալի Եպարքոսին ատեանը, և գլխաւոր խնդիրը կը դառնար, Ո՞ւր աքսորեցիք զԱւետիք վարդապետ հարցումին շուրջը: Մատթէոս Սարին ալ քննութեան բերուեցաւ. Զքեզ ո՞ւր ի տեղի նորա, և նա նոյն իսկ ձերբակալեալները ամբաստանեց, թէ նոքա աքսորեցին զԱւետիք, և նոքա եղին պատրիարք: Հարցումները կրկնուեցան ամբաստանեալներուն, թէ զԱւետիք ի՞նչ արարիք. որուն բացատրութիւն մը չկարենալով տալ, անիրաւ նենգութեան և Լատին նենգաւորներու գործակցութեան յանցապարտ համարուեցան. Մատթէոս ալ իրենց կամակից և մեղսակից նկատուեցաւ, և տասներուն վրայ գլխապարտութեան վճիռ տրուեցաւ, և նոյն գիշեր բանտ տարուեցան: Հինգշաբթի, հոկտեմբեր 23, տասն ալ միասին,

գլխատման տեղը տարուեցան, և ընդհանուր յուզում մը կը տիրէր: Տասներունայ սովորական առաջարկը եղաւ, կրօնափոխութեամբ կեանքերնին ազատելու պահ մը ընդդիմացան, բայց երբ սուրին շողալը տեսան, առաջին Մատթէոս Սարի, Կիլիկիոյ գահազուրկ կաթողիկոսը, հաւանութեան յայտարարութիւնն ըրաւ, որուն հետևեցաւ Թիւթէրեան, և հետզհետէ մնացեալներն ալ, և ամէնէն վերջը Նորատունկեանը, և այսպէս տասն ալ հաւատքի գնով կեանքերնին ազատեցին: Բայց որովհետև առերես ուրացութիւն մըն էր, շատ քիչեր իսլամութեան մէջ մնացին: Մատթէոս փութաց Հռոմ ապահնիլ, և հօռմէականութիւնը պաշտօնապէս ընդունելով պաշտպանութիւն գտաւ, ուրիշներն ալ զանազան տեղեր ցրուելով մտադրութենէ վրիպեցան: Կիլիկիոյ կաթողիկոսներէն ուրիշի մըն ալ ուրացութիւնը յիշեցինք (1840), և Մատթէոսի հետ շփոթուած Ենթադրեցինք, թէպէտև ամէն պարագաներ, Պասիտէճին անունը, 1696 տարեթիւը, յունիս 5 ամսաթիւը, և եօթնեկի շաբաթ օրը (ՄՐԳ.) բնաւ չեն յարմարիր Սարիի ուրացութեան:

1888. ԿՈՄԻՏԱՍ ՔԷՇՈՒԻՇԵԱՆ

Կոմիտաս Քէօմիւրձեան քահանայի դատը առանձինն պահուած էր, զի իբրև շարժումի գլուխ ամբաստանուեցաւ եպարքոսին ատեանը: Կոմիտաս որդի էր Մարտիրոս քահանային և եղբայր Երեմիա Չէլէպիին (1830), և ինքն ալ կրթութիւն և ուսում ստացած էր Նավրէցի Ամբակունի խնամքով, որ իբր իր սեփական զաւակներ խնամած էր իր քրոջ թոռները: Զարգացման փափաքով իրենց դաւանութեան մասին քիչ շատ թոյլ եղողներուն խումբին խառնուած էր Կոմիտասն ալ, սակայն եղբօրը Երեմիայի խոհական և ձարտար զգուշաւորութիւնը չունէր: Եկեղացականութեան հետևած և Սամաթիոյ Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյ աւագերէցութեան բարձրացած էր, և քարոզութեան ալ վարժ ըլլալով, ժողովուրդին կը խօսէր՝ օտար սկզբունքներու համաձայն բացատրութիւններ խառնելով, որով իր վրայ դիտողութեան առիթ ընծայած էր քահանայակից ընկերներուն, որոնցմէ յանուանէ կը յիշուին Յաւոք Աստուածատուրեան, Սահակ Յովիաննէսեան և Եսայի Շէօհրեթեան քահանաներ (ՉԱՄ. Գ. 751): Կոմիտաս Գործոց Առաքելոց գիրքը ոտանաւորի վերածած և տպագրութեամբ ալ իրատարակած էր 1704-ին, զոր չենք կրցած տեսնել, որ գնահատել կարենայինք Երուսաղէմ ալ գացած էր Եփրեմ պատրիարքի օրով, որ անձնական թշնամութենէ խուսափելէ աւելի, հայադաւանութեան մօտիկ եղած ըլլալու նշան պէտք է սեպուի, քանի որ Երուսաղէմի միաբանութիւնը միշտ հօռմէադաւանութենէ հեռու ձանցուած էր: Կոմիտասի ծերբակալութիւնը հիօնմէականք պարզապէս Սամաթիոյ քահանաներուն նախանձին կը վերագրեն (ՉԱՄ. Գ. 751), սակայն աւելի ճիշդ կ'ըլլայ իր անզգոյշ համարձակութեան վերագրել, զի քաջալերած կը սեպուի Աւետիքի դէմ ելլող նենգաւոր հալածիչները. և եթէ ոչ ուղակի, գոնէ անուղղակի անոնց գործակից կը նկատուէր: Ըստ այսմ Եղելութեանց կապակցութիւնը և Օսմանեան կառավարութեան ընթացքը ուսումնասիրելով, եղածը ոչ այնչափ դաւանական խնդիր մը, այլ աւելի Լատիններուն Աւետիքի վրայ գործած անիրաւութեան, և լատինամիտներուն անոնց համամիտ գտնուելուն Վրէժխնդրութիւնը պէտք է ձանչնալ: Միևնույն խնդիրին պատճառվ Կոմիտասի վրայ ալ յանցապարտութեան վճիռը տրուեցաւ դատաւորէն, 1707 հոկտեմբեր 23-

հինգշաբթի օր, Երկու ընկերներու՝ Յարութիւն Խաչատուրեամի և Գրիգոր Եղիայեանի հետ, իսկ 1707 հոկտեմբեր 25-ին շաբաթ օր, Գիւտ Խաչին նախընթաց օրը, վերջին հարցուփորձ մը ետքը, գլխապատութեան վճիռ տրուեցաւ Եպարքոսէն, և գլխատման տեղը տարուեցան: Կոմիտասի առաջարկուեցաւ կրօնափոխութեամբ կեանքը ազատել սակայն նա իր հայրենական հաւատքին վրայ հաստատուն, և արիասիրտ անձի մը զգացմամբ տոգորեալ, յանձն չառաւ քրիստոնէական հաւատոյ ուրացութեամբ ապրիլ, և յօժարակամ դրաւ գլուխը դահիճին սուրին ներքև: Միւս Երկու ընկերները շուարած և սահմոկած կեանքերնին ազատեցին ուրացութեան պայմանին ենթարկուելով (ՉԱՍ. Գ. 755) առաջին տասներուն ննան:

1889. ԿՈՄԻՏԱՍՍ ՆԱՀԱՏԱԿ

Կոմիտաս քահանայի նահատակութիւնը, հռոմէականք կը սիրեն ուղղակի կաթոլիկ դաւանութեան համար մարտիրոսութիւն նկատել, մինչ պարզապէս իսլամութիւնը մերժելուն համար տեղի ունեցած է, նման այն ամէն նահատակութիւններուն, զորս պատմութեանս կարգին յիշատակեցինք շարունակաբար: Իրեն դէմ յարուցուած հակառակութիւնն ալ, թէ ազգային շրջանակին և թէ պետական պարունակին մէջ, իբր սկզբնապատճառ և իբր շարժառիթ ունեցած է Աւետիքի անձին վրայ կատարուած կաթոլիկական նենգաւոր բռնութիւնը, որուն մէջ կը սիրենք Կոմիտասը գործակից եղած չճանչնալ, և կը ցաւինք ինքզինքը իբր համամիտ ցուցած ըլլալուն: Յովիաննէս պատրիարքի համար ալ՝ պէտք չէ մոռցուի անոր անպայման սէրը Աւետիքին վրայ: Կոմիտաս ինքն ալ, բանտէն իր քահանայակից ընկերներուն գրած նամակովը, որ Սամաթիոյ 1865 տարւոյ իրդեհին այրած է, այլ զոր կարդացողներ դեռ կենդանի են (ԾՀՊ.), որոշակի յայտարարած է, թէ ինքն փրանկացեալ մը չէ, և իր վրայ վստահութիւն ներշնչելու համար, խոստացած է աւագերիցութենտ հռաժարիլ և քարոզ չխօսիլ: Իրեն վրայ գործադրուած գլխատման ալ՝ ուղղակի պատճառը, ոչ թէ կաթոլիկութիւնը, այլ քրիստոնէութիւնը ուրանալու և իսլամութիւն ընդունելու առաջարկին խստիւ պատասխանելն է եղած, թէ չեմ կրնար ոսկին տալ և փոխարէն պղինձ ընդունիլ (ԾՀՊ.): Իր վերջին օրերը շարադրած ողբին մէջ ալ ազգին աղիտալի վիճակը կ'աւաղէ, բայց ոչ Հռոմի և ոչ կաթոլիկութեան յիշատակութիւն կ'ընէ, այլ Լուսաւորչի աշխատանաց և Լուսաւորիչ ուխտին միայն կ'ակնարկէ, որ ամէն կեղծ հայադաւանին գործածած բացարութիւնն է: Նահատակ քահանային թաղումը կատարած կ'ըսուին Յոյն քահանաներ (ՉԱՍ. Գ. 755), սակայն Հայոց բաժնին մէջ թողուած ըլլալը կը ստէ Ենթադրութիւնը, զի առանց Հայոց պատրիարքին հաւանութեան չէր կրնար իոն թաղուիլ: Նոյնական կը նկատենք մարմինը անգուխ թաղած ըլլալուն պարագան, ինչ որ կանոնական թերութիւն մը եղած կ'ըլլայ: Իսկ գլուխն ու մարմինը Գաղղիական դեսպանին ծեռքով Գաղղիա յղուած ըլլալն (ՉԱՍ. Գ. 755) հաստատուն վկայութիւն մը չունի, և Գաղղիոյ մէջ բնաւ տեղ մը պահուած չի ցուցուիր: Կոմիտասի գերեզմանը եղած է Պալօքլըի Հայ գերեզմանատան մէջ, պատույ տեղը, Կիլիկիոյ Թորոս կաթողիկոսին շիրիմին մօտ, և յարգանօք կը պահուի մինչև ցայսօր, և երբեք խախտուած չէ ոսկրներու ներկայութիւնը ստուգելու համար:

1890. ՄԻՔԱՅԵԼ ԲՐԳՆԻԿՅԻ

Կոմիտասի նահատակութենէ քիչ օր առաջ լուր հասած էր Կ. Պոլիս թէ Միքայէլ Բրգնիկցի քահանան կախաղանի վրայ նահատակուած էր Սեբաստիոյ մէջ: Այդ եղելութեան ալ առիթ տուած էին տեղական երկպառակութիւնները, որոնց Միքայէլ իբր գրգռիչ ամբաստանուած, և կրօնակիոլութեամբ ազատի յանձնառու չէր եղած: Ինքն ծննդեամբ խարբերոցի էր, բայց Բրգնիկ գիւղի մէջ մեծցած և քահանայացած: Նոր կիրակիին նախընթաց օրը, 1707 ապրիլ 19-ին երեք Հայեր ծերբակալուած էին Սեբաստիա՝ ֆրանկութեան ամբաստանութեամբ, որոնց երեք և աւելցան հարցաքննութեան ատեն, Միքայէլ քահանան ալ յիշուեցաւ իբրև խարնակութիւն տարածող: Ապրիլ 20-ին ան ալ ծերբակալուեցաւ և 21 օր բանտարկութենէ ետքը մահուան տրուեցաւ, ուրացութեան իրաւիրուեցաւ, և չհաւանելուն վճիռը գործադրուեցաւ: Թուականը 1707 մայիս 11 շաբաթ օր գրուած է (ԲՐԳ.), բայց շաբաթ օր մայիս 10-ին կը հանդիպի: Միքայէլ քահանան Բրգնիկ գիւղին կաթոլիկութեան իբր սկզբնապատճառը նկատուած է: Ինչպէս Կոմիտասի համար ըստնք, Միքայէլին ալ արկածները և ոմանց ալ ուրացութիւնը՝ Լատիններուն յարուցած անխոհեմ գրգռնանց հետևանքներն են, որոնց մէջ իրենց իբր օտարազգի և օտարահպատակ ծախող հետևանքներէ գերծ կը մնային, և իրենց հետևողները փորձանքներու մատնել չէին խղճեր, որ չենք կարծեր թէ ուղղամիտ ընթացք մը ըլլայ:

1891. ՀԱՆԴԱՌ ՄԻԶՈՑ

Ինչպէս բնական փորթորիկներ, նոյնպէս և քաղաքական և հանրային յուզումներ՝ տևական վիճակ չեն ունենար, և ինչպէս յանկարծ կը բորբոքին, այնպէս ալ շուտով կը հանդարտին: Մատթէոս Սարիի և ինն իշխաններուն և վերջին երկուքներուն ուրացութիւնը, և Կոմիտաս ու Միքայէլ քահանաներու գլխապարտութիւնը, ազդեցութիւն ունեցան ժողովուրդին վրայ, որ պահ մը կանգ առաւ իր զայրոյթին մէջ: Կառավարութիւնն ալ յարմար չտեսաւ աւելի յառաջ վարել բռնութեամբ զսպելու ոճը: Չօրլուկուն ինքն ալ պահ մը դադար տուաւ իր օտարատեաց զգացումներուն, և համոզուիլ ցուցուց այն պատասխաններուն, զորս Լուտովիկոս ԺԳ. թագաւոր Օսմանեան կառավարութեան կը չղէր խաբէութիւնը ձեռք առնելով, և խոստանալով Սպանիոյ և Իտալիոյ մէջ փնտռել տալ Աւետիքը, որ իրեն ձեռքին տակ և իր հրամանով Ս. Միքայէլի վանքին մէջ բանտարկուած կը հեծէր (ԹՕԲ. 114): Անոնք որ զանազան պատճառներով բանտարկուած և աքսորուած կամ թիարան փակուած էին, կրցան դրամի և տուգանքի գօրութեամբ ազատութիւննին գտնել, ասոնց մէջ Կարապետ Ճամճեան քահանան ալ, որ առաջին անգամ Կոմիտասի հետ ծերբակալուած էր (1887): Կարծէս թէ հանրութիւնն այօգնած էր տևական յուզումներէն, և Զմիւռնացիէն տարբեր խաղաղասէր և հեղաքար գործող պատրիարքի մը պէտքը կը զգար: Ըստ այսմ ան ալ ստիպուեցաւ տեղի տալ, և 1708 դեկտեմբեր 30-ին, նորէն Սահակ Ապուշելսցին պատրիարքութեան բարձրացաւ (ՍՐԳ.), իր վկայեալ հանդարտաբարոյութեան համար: Յովհաննէս Զմիւռնիացիին պատրիարքութիւնը, պատահարներով նշանաւոր, բայց լոկ 15 ամիս տևողութիւն կրցած է ունենալ: Ինքն արդէն տարեց էր, որով շատևս ապրած պիտի

չոլլայ՝ պատրիարքութենէ իշնելէն Ետքը, թէպէտ որոշ յիշատակ չենք գտներ իր վախճանին վրայ: Ժամանակին տիրող զգացումներուն նշանն է նոյնիսկ Սահակ Ապուշեխցիին երկրորդ պատրիարքութեան 5 տարիէ աւելի տևելը, որ նկատի առնելով տիրող յուգումները և պատրիարքական արագ արագ փոփոխութիւնները, շատ նշանաւոր եղելութիւն մը պէտք է նկատուի: Այդ հանդարտութեան միջոցին կուգենք օգտուիլ մենք ալ, և Կոստանդնուպոլիսէ դուրս կատարուած իրողութիւնները քաղել, պատմական անցքերուն համընթացութիւնը պահելու համար:

1892. ՄԽԻԹԱՐ ՄԵԹՈՆ

Մխիթար Մեթաստացին թողուցինք Զանթա կղզոյն մէջ (1860), ուր հանդիպմամբ ինկած էր 1702 հոկտեմբերին աճապարանօք Զմիւնիայէ հեռանալուն առթիւ, և ստիպուած մնաց այնտեղ մինչև 1703 փետրուար (ՄԽԻ. 176), մինչև որ ինչ ընելիքը որոշէր: Իրեն հետևողներէն ոմանք ինկած էին Նուալիա, որ է Նէապոլիս Հոռոմոց, Պեղոպոնէսի արևելակողմը համանուն ծոցին, մէջ, և իոն իրաւիրեցին Մխիթարը, որ գալէն Ետքը նախադասեց Մեթոն կամ Մօսոն հաստատուիլ, Պեղոպոնէսի արևմտակողմը, Մեսէնիա գաւառին ծայրը, ծովեզերեայ բերդաքաղաքը, ուր հանդիպած ալ էր Զանթայէ եկած ատենը: Վենետիկի հանրապետութեան պաշտօնեանները հաւանեցան իրեն բնակավայր տալ, և կալուածական հողեր ալ շնորհել, եթէ մինչև երեք տարի կարենայ կանոնաւոր վանք մը կազմակերպել: Այս պայմաններով Մխիթար Մեթոն փոխադրուեցաւ 1703 տարւոյ ամառուան մէջ, իրեն հետևող 15 անձերով, 4 աբեղայ և 11 դպիր, և հաստատուեցաւ ընդարձակ տան մը մէջ զոր Վենետիկեցիք շնորհեցին: Մխիթարի այս տեղ կազմած վանական ծեր, տակաւին հայկական կերպարանին ներքև էր, ինչպէս ինքն ալ կը յայտարարէր թէ պահեմք զձեռն Հայոց (ՄԽԻ. 190), զի սովորական էր Հայոց մէջ՝ իրաքանչիւր վարդապետի աշակերտութիւն մը կազմել և վանք մը շէնցնել: Բայց որովհետև Լատին պետութեան մը հովանաւորութեան ներքև մտած էր, պարտաւոր էր քիչուշատ անոնց սովորական ծերուն մօտենալ, որոնց առաջինն էր միաբանական կանոնի մը հիմը: Ըստ այսմ առաջին անգամ իտալերէն լեզուով պատրաստուած գրութեան մը մէջ, որ յայտնապէս Լատին եկեղեցական իշխանութեանց համար գրուած ըլլալը կը ցուցնէ: Կանոնաց Սուրբ Անտոն Աբբայի յիշատակութիւնը կը տեսնուի (ՄԽԻ. 182): Այդ Ս. Անտոնի անունով կանոնները Հայոց մէջ ծանոթ չէին, որչափ ալ Մխիթար այսպէս հաւատացնել ուզած ըլլայ Լատիններուն (ՄԽԻ. 190), ուստի Կանոնաց Ս. Անտոն Աբբայի յիշատակութիւնը պէտք է միացնել՝ Լիբանան քաշուելու իր նախնական գաղափարին հետ (1860), ուր իրօք Ս. Անտոնի անունով և Ս. Անտոնի կանոնով կազմակերպուած էր Մարոնի վանականութիւնը, և տակաւին այս ծերն էր որ Մխիթարի միտքը գրաւած էր: Բայց Մեթոնի բնակութիւնը, Վենետիկեան հովանաւորութիւնը, և Լատիններու շփումը տակաւ հեռացուցին զինքն Արևելքի մէջ մնալու և զործելու դիտաւորութենէն, և լատինական պաշտպանութիւնը ապահովելու հետևցաւ: Այդ միտքով երկու տարի անցնելէն Ետքը, 1705-ին Հոռոմ Կղենէս ժԱ. պապին երկու աբեղաներ դրկեց պաշտօնական յայտարարութեամբ մը՝ իր

դաւանութեան և վանականութեան վրայ: Պատուիրակները տարւոյն վերջերը՝ հոկտեմբերին մէջ Հռոմ հասան, և որչափ ալ Վենետիկի դեսպանէն պաշտպանուեցան, սակայն Մեթոնի մէջ հաւաքուած խումբին՝ դաւանութեան և կազմակերպութեան տեղեկութիւնները կասկածներու և քննութիւններու տեղի տուին (ՄԽԻ. 193), և 1706-ին պատուիրակներէն մին՝ Եղիա Վարդապետ ձեռնունայն Մեթոն դարձաւ, իսկ միւսը՝ Յովիաննէս Վարդապետ Հռոմ մնաց իտալերէն և լատիներէն ուսանելու (ՄԽԻ. 194), և դիմումները շարունակելու համար: Ճիշտ այդ միջոցին էր որ 1706 ապրիլին Աւետիք հափափուած և գերուած այդ ծովեզերքէն կանցնէր (1876): Աւետիքը տանող նաւին Մեթոն հանդիպած ըլլալն ալ կը յիշուի (ՄԽԻ. 180), բայց ոչ Աւետիք գիտցած է թէ Մխիթար իոն է, և ոչ Մխիթար իմացած է թէ Աւետիք անցորդ նաւին մէջն է: Հռոմէադաւան գրիչ մըն ալ կը դիտէ այդ զուգադիպութիւնը, և անորակելի զգացմամբ մը կը ներբողէ Ֆերիօլի անարդարանալի գործը (ՄԽԻ. 214), և կը յանդզնի զԱստուած նենգութեանց գործակից և անիրաւութեանց հովանաւոր ցուցնել:

1893. ՄԽԻԹԱՐԻ ԳՈՐԾԵՐ

Մխիթարի տրուած Եռամեայ պայմանաժամը լրանալու մոտ էր, և վանք շինելու պայմանը պէտք էր գործադրել, ուստի ստիպողաբար 1706 մարտին շինութեան ձեռնարկեց (ՄԽԻ. 199), և հոկտեմբերին աւարտեց և նոյեմբերին բնակելու գործածեց, թէպէտ շինութեան ծախքը պարտք կը մնար, զի ակնկալուած նպաստները գտնուած չէին կամ կորած էին: Մխիթար անձուկ վիճակի մէջ անցուց հետևեալ տարիները Մեթոնի մէջ, և հազիւ պզտիկ յաջողութիւններէ քաջալերուած 1708 մարտին Հայ Եկեղեցիի մը իիմնարկութիւնն ըրաւ (ՄԽԻ. 206), որպէսզի լատին Եկեղեցին յաձախելէ ազատին, կամ աղօթարանի փոխուած սենեակով չմնան: Եկեղեցին Եօթը ամիսէ, այսինքն հոկտեմբերին մէջ կրցաւ կիսովի ծածկել և առժամեայ կերպով գործածել, բայց անոր վերջապէս աւարտիլը մինչև 1711 ուշացաւ, երբ վանքին պակասներն ալ լրացան (ՄԽԻ. 209), և վանական միաբանութեան ձև առաւ Մխիթարի շուրջը հաւաքուած աշակերտութիւնը: Մինչև այն ատեններ Մխիթար իր հայկական և արևելեան ձևերը պահելու փափաքը կը տածէր, սակայն վերջապէս համոզուեցաւ թէ Արևելքէն հեռացած և Հայութենէ բաժնուած էր, և այլևս այն կողմէն նպաստ և օգնութիւն չէր կրնար յուսալ: Քանի տարի էր որ Լատին հովանաւորութեան ներքև կապրէր քաղաքականապէս, ուստի ուզեց Եկեղեցական պաշտպանութիւնն ալ յարակցել, այլ դիրաւ չի յաջողեցաւ, զի Հռոմ միշտ կասկածանօք կը նայէր տակաւին հայեցի ինքնութեան նշանները պահելու աշխատող Մխիթարին վրայ: Պէտք էր որ նա անպայման Լատին ձևերուն համակերպէր, զի նոյն իսկ Ս. Անտոնի կանոններուն անունն ալ խնդիրի նիւթ էր դարձած, և լատինական կանոններու յանձնառութիւնը կը պահանջուէր: Հռոմ գտնուող Յովիաննէս Վարդապետ, որ տարիներէ ի վեր իոն կը սպասէր, անիրաժեշտ պայմանը զգացուց, և Մխիթար վերջապէս հաւանեցաւ Ս. Բենեդիկտոսի կանոններուն ընդունելութեան, և Հռոմի կամքին բացարձակ հպատակութեան: Այս կերպով միայն կրցաւ ստանալ Հռոմի օրինութիւնը որուն լուրը 1712-ին Մեթոն բերաւ Յովիաննէս Վարդապետը: Յանձնառութեան պաշտօնական ձև տալու

համար, նոյն 1712 սեպտեմբերին, Մխիթար և իրեն հետ եղողներ, Կորնքոսի Լատին արքեպիսկոպոսին առջև հաւատոյ դաւանութիւն և վաճական ուխտագրութիւն ըրին (ՄԽԻ. 240), և այն ատեն Մխիթարի աշակերտութիւնը՝ իբրև վաճական միաբանութիւն ձանցուեցաւ, լատինական կանոնով և կաթոլիկ դաւանութեամբ: Մխիթարի աշակերտութեան ասկէ առաջ ունեցած վիճակը անպաշտոն բան մըն էր, իրենց կամքով իրարու հետ ապրող խումբ մըն էր, որ ոչ Հայ եկեղեցւոյ իշխանութեան կը հպատակէր, և ոչ Լատին աւելի Ճիշդ պիտի ըլլար 1712 սեպտեմբերէ հաշուել Մխիթարեան վաճականութեան կամ միաբանութեան պաշտօնական սկզբնաւորութիւնը: Բենեդիկտեանց կանոնագրութեանց հիմանբ, Մխիթարի պաշտօնական կոչումն ալ Հայկական ծները մերկանալով, լատինական աբբահայր տիտղոսին փոխուեցաւ, որ շարունակ գործածութեամբ մակդիր անուն դարձաւ: Այս կէտէն ուրեմն պէտք է հաշուել Մխիթարի հայադաւան ուղղափառ Եկեղեցին պաշտօնապէս և վերջնապէս խզուիլը, թէպէտ կարծես թէ սիրտին խորէն չկրցաւ քանդել ու քանցնել հայրենաւանդ Եկեղեցւոյն իղձերը, և իր հայկական ծները: Այս պատճառով ալ մինչև կեանքին վերջը անպակաս եղան իր գլխէն՝ կեղծ հռոմէադաւան և նեքնապէս հայադաւան մնացած ըլլալու ամբաստանութիւնները, որոնք ստէպ և շատ յօգնութիւն պատճառեցին կաթոլիկ ըլլալը հաւատացնելու համար:

1894. ԱՆՏՈՆԵԱՆՑ ՍԿԻԶԲԸ

Մխիթար Սեբաստացիի Կ. Պոլիսէ փախուստը պատմած ատեննիս յիշեցինք Բերիացի Մուլրատեան Եղբայրներու կողմէն յղացուած՝ Լիբանանիմէջ Հայ-կաթոլիկ միաբանութիւնը մը կազմելու մտադրութիւնը (1860): Աբրահամ, չորս Եղբայրներուն Երիցագոյնը, Լիբանտի մէջ 1702-ին շրջագայութիւնը մը կատարելով՝ Բերիա դարձած էր, և չորսերն ալ միևնույն խորհուրդը որոճալով, վերջնական որոշումնին տուած էին 1707-ին Աւետման օրը, որ ապրիլ 7-ին կը տօնուէր: Անկէ ետքը ձեռնարկած էին իրենց առևտրական գործը վերջացնել, որ քաղուելիք գումարներով կրօնաւորական հաստատութիւնը հիմնեն, բայց չէին կրցած այդ նպատակը իրականացնել: Զի նոյն տարին Բերիոյ մէջ ալ հռոմէականաց վրայ խստութիւններ կը գործածուէին Պետրոս Բերիացիի ձեռքով (ԱՆՏ), որ Սոսյ հակաթոռ կաթողիկոսն էր (1856), և Յովիաննէս Զմիւրնիացիի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ բռնած ընթացքին կը հետևէր (1873): Չորս Եղբայրներէն երկու միջինները, Յովիաննէս և Յակոբ, Ս. Եղիսէի վանքը կը մտնէին Ապտիլլահի ձեռքին տակ վաճականութեան աշակերտելու, կրտսեր Մինաս առևտրական կարգադրութեան համար Սիւրիոյ Տրիպոլիսը կերթար, իսկ Աբրահամ Լիբանան կը դառնար՝ ապահով տեղ մը ձարելու, ուր կարենային վաճք հաստատել: Օտարազգի և օտարալեզու ըլլալնին, և Հայերուն ընդհանրապէս կաթոլիկ չըլլալը, և ուրիշ նմանօրինակ պարագաներ՝ իբր դժուարութիւն արաւկուեցան Մարոնիներու կողմէ, և նոյն իսկ Յակոբ Ավուատ՝ Մարոնի պատրիարքը չզիշաւ խնդրուած արտօնութիւնը տալ, մինչև որ Ապտիլլահ Ղարտալի վաճահօր և Սախու Խազինեան իշխանին վկայութիւնները յաջողեցան կասկածները փարատել: Խաղինեան իշխանը՝ իր սեփականութիւնն Եղող, Քեսրովան գաւառի մէջ, Ընդիլիաս գետին ձորամէջը, Աֆքար կոչուած

առանձնացեալ թուրին վրայ շինուած տնակը, անոնց իբրև վանք յատկացուց 1709-ին, տեղական և եկեղեցական իշխանութեանց հաւանութեամբ: Այդ տարիներուն էր որ Մխիթար ալ Մեթոնի մէջ յատուկ վանքի շինութեամբ կը զբաղէր (1893): Մուրատեան եղբայրներ, հազիւ քանի մը տարի մնացին այս տեղ, զի ասպատակներու երեսէն պարտաւորուեցանխոյս տալ և ապաւինիլքիրքի գիւղը: Առաջին տեղերնին այլևս անապահով կը նկատուէր, ուստի Խազինեան Սախու իշխանաւորը, իր սեփականութիւններէն Ղոստա գիւղի մօտերը Քրէյմ կոչուած պատիկ ագարակը՝ մէջի տունովը նուիրեց անոնց (ԱՆՏ), որուն հաստատուն վանքի ծև տուին 1716-ին, և տէր դարձան մարտ 3-ին իրենց յանձնուած վաւերագիրին զօրութեամբ: Եւ որովհետև Մարոնիներու մէջ և անոնց հետևողութեամբ միաբանութիւն մը կը կազմէին, Անտոնեան կոչումն ալ վրանին արին: Իրենց սկզբնական նպատակը պարզ վանականութեան եղած կ'երևի, վասնզի այսպէս ալ կը բացատրեն իրենց միտքը, թէ ուզած են շինել մին փոքր անապատ (ԱՆՏ.), որ է առանձնացեալ վանք: Արդէն Լիբանանի լեռներուն առանձնութիւնն ալ տարբեր նպատակի չէր կրնար ծառայել: Նոյն էր Մխիթար Սեբաստացիի Մեթոնի մէջ սկսած ձեռնարկն ալ, զի Մեթոն ալ Լիբանանի նման ուսումնական զարգացման դիւրութիւն ընծայող տեղ մը չէր:

1895. ՄԵԼՔՈՆ ԹԱՍՊԱՍԵԱՆ

Այդ երկու կրօնաւորական միաբանութեանց սկզբնաւորութիւնները, Մխիթարեանը Արևմուտքի և Անտոնեանը Արևելքի մէջ, նախաքայլեր էին Լատին քարոզիչներու ձեռքով և Գաղղիացի դեսպաններու պաշտպանութեամբ մուտ գտնող լատինամիտները՝ կազմակերպեալ կաթոլիկութեան վերածելու, հռոմէադաւան սկզբանց և տեսութեանց կատարելապէս համակերպելու, և պապական իշխանութեան հպատակելու, բայց տակաւին ներքին կերպով միայն, զի պաշտօնապէս Հայ պատրիարքարանի իշխանութեան ներքև կը մնային Օսմանեան սահմաններուն մէջ: Այս երկու ազդակներու հետ երրորդ մըն ալ հետզհետէ կը զօրանար և գործունեայ կը դառնար, և այս նպատակին կը ծառայէին Հռոմի եկեղեցական վարժարաններուն մէջ դատիարակուած Հայ երիտասարդներ, որոնք հռոմէականութեան սկզբունքով տոգորուած և եկեղեցական կոչում ստացած, Հայ ժողովուրդին մէջ կը մտնէին իբր ազգային եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ, և ճարտար կերպով կը սողոսկէին հաւատացելոց միտքերը պղտորել: Այդ խումբէն յառաջընթաց մը յիշեցինք՝ Խաչատուր Առաքելեան Կարնեցի վարդապետը, որ տակաւին իր գործունեութիւնը կը շարունակէր մայրաքաղաքի մէջ, և ահա ուրիշ մըն ալ կը հետևէր անոր, Մելքոն Թասպասեան Մամպուտցի վարդապետը, նա ալ Հռոմի Փրովիականտայի մէջ կրթուած և ուսած էր, և իր հայրենիքը դառնալէն Ետքը՝ Հայ վարդապետներու նման աշակերտներ կը հաւաքէր իր շուրջը, իր առած ուղղութեամբ ուսուցանելու, որոնց մէջ նշանաւոր Եղաւ Աբրահամ Արծիւեան Անթապցին (ԱՂթ. Գ. 9): Ասոնք չէին խորչիր իբր Հայ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ նկատուիլ, որպէսզի յաջողին ժողովուրդին մէջ սողոսկիլ, և Թասպասեան 1908-ին Բերիոյ մէջ (ԱՂթ. Գ. 11) Եպիսկոպոսական աստիճան ստացած էր՝ Պետրոս Բերիացի՝ Պիծակ մականունեալ արդէն յիշուած Կիլիկիոյ հակարու կաթողիկոսէն, որ հռոմէականներէ իբր կաթոլիկներու հալածիչ

նկատուած է (1894): Կան որ Պիծակը իբր լատինասէր միտում ունեցող կը ներկայեն (Աղք. գ. 11), սակայն ամէն առթի մէջ պաշտօնապէս հայադաւան Եկեղեցւոյ պաշտօնեայ էր, և անոր ուղղութիւնը կը պահէր, զի և ոչ իսկ յանձն կառնէր Քաղկեդոնի և Լևոնի նզովքը զեղչել ձեռնադրութեան ատեն, թէպէտ ոմանք տարբեր դարձուածներ գործածուած կըսեն (Ղիթ. 24): Պետրոսի համար գիտենք, թէ հայադաւան Եկեղեցւոյ ծոցը մեռած է Երուսաղէմի մէջ (09. ՕՐԱ. 284), և անհիմն է ոմանց կարծելը թէ Պարսկաստան աքսորուած և հոն մեռած ըլլայ (Ղիթ. 33), քանի որ Պարսկաստան Օսմանեան իշխանութեան ներքև երկիր չէր: Մելքոն հայադաւան գրութեամբ Մամպուտի Վիճակին Եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր, բայց Եպիսկոպոսութիւնը ձեռք անցընելէն Ետքը, սկսաւ ամէնուրեք համարձակ լատինամոլ գործունեութեան հետևիլ, և մենք զինքը պիտի տեսնենք Կ. Պոլիս Եկած, և այնտեղ լատինամիտ կուսակցութեան գլուխ կանգնած, մինչև իսկ շարժումներ ստեղծելու ձեռնարկած, զի ինքն լիցի առաջնորդ և պատրիարք գոնէ ի վերայ իւրոց առանձինն (ԶԱՄ. գ. 758): Արդէն քանից դիտել տուած ենք, թէ լատինամիտութիւնն ալ կուսակցական մրցումները և փառատենչ ձգտումները ծածկելու ծառայող պատրուակ մըն էր:

1896. ԱԲՐԱՀԱՍ ԱՐԾԻՒԵԱՆ

Թասպասեանի հետևողութեամբ գործունեայ դեր ունենալ ձեռնարկած էր անոր ձեռնասուններէն Աբրահամ Արծիւեան Վարդապետը, 1679-ին ծնած Այնթապ (Ղիթ. 9), և 1700-ին աբեղայ ձեռնադրուած (Ղիթ. 17), և թասպասեան նման Պետրոս Բերիացիէ Եպիսկոպոսական աստիճան ստացած 1710-ին Բերիոյ մէջ (Ղիթ. 25): Աբրահամի Պետրոսէ ձեռնադրութիւն ընդունելուն իբր պատճառ ցուցնել, իբր թէ Պետրոս ի ծածուկ ուղղափառ իցէ (Աղք. Ա. 10), Հռոմի համար կարկտուած բարուրանք մըն է, զի այդ Վարդապետները անխտիր որևէ աթոռէ Եպիսկոպոսութիւն կ'ընդունէին: Իսկ Աբրահամի Պետրոսէ ձեռնադրութիւնը շատ բնական էր, զի բնիկ Այնթապցի էր, և Մամպուտի Վարդապետին աշակերտ, և իբր Բերիոյ առաջնորդ կ'ընդունէր ձեռնադրութիւնը (ԱՆՏ.), նոյն իսկ Բերիոյ մէջ (Աղք. Ա. 10), ուր կը մնար հակաթոռ Պետրոս Պիծակը: Ժամանակակից Եղելութեանց յարակցութիւնը չկորսնցնելու համար պարտաւորուած ենք տեղէ տեղ ոստումներով յառաջ բերել մտադրութեան արժանի դէպքերը:

1897. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ՆԱՄԱԿԸ

Լատին քարոզիչներու Թուրքիոյ զանազան կողմերը յառաջ բերած յուզումները, և անոնցմէ յառաջ Եկած Երկապառակութիւններն ու թշնամութիւններն, և այս պատճառով տեղի ունեցած աղետալի դէպքերը, Աղեքսանդր կաթողիկոսի մտադրութիւնը հրաւիրեցին: Գործնականապէս միջամտելու և զսպելու միջոցներ ու դիլուրիւններ չունենալով, մտածեց նոյնիսկ ամոնց սկզբնապատճառն Եղող պապական աթոռին դիմել, և անկէ պահանջել յիշեալ գայթակղութեանց դադարումը: Այդ նպատակով 1709 փետրուար 25 թուականով գիր մը ուղղեց (ՏՅՈ. Բ. 16) յոգնապատիւ և գերահոչակ պատուով մեծարեալ՝ պետականին ժամանեցելոյ գահին Հռոմոյ, տեառնդ Գլէմէնտոսի Երից Երջանիկ պապի (ՏՅՈ. Բ. 38), որ է Կղեմէս ԺԱ. պապը, ժամանակին աղետալից գործերուն դրդիչը: Աղեքսանդր այս նամակով կը խոստովանի թէ մեք վերջացեալ

գտանիմք այս ներամանակի ի մարմնաւոր իշխանութենէ, և աննախանձաբար կը յաւելու թէ զձերն տեսանելով գուարձացեալ բերկրիմք ի սիրտ և ի հոգի, և կ'ընդունի ալ թէ աւետարանին օ որ հոգնոր իշխանութիւններ կարենան քարոզ առաքել ի չորեքծագեան տեղերս (ՏՅՈ. 39): Սակայն պապէն դրկուած քարոզիչներուն գալով կը դիտէ, թէ քարոզքն այնոքիկ ոչ պարտին աշխատ լինել առ մեզ, այլ առաւել առ այնոսիկ՝ որք ոչ կարդան զանուն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի (ՏՅՈ. Բ. 43), և կ'արգեն քրիստոնէական Վարդապետութիւնները, և նախատինքներ կը կուտեն քրիստոնէութեան վրայ: Մինչ պապին դրկած քարոզները զայս ամենայն տեսնելով և լսելով՝ ոչինչ համարին, և ոչ ցաւ է նոցա, այլ անփոյթ առնելով զնոցանէ, զմեօք շրջապատեալ պաշարեն, արկանելով ի մէջ քրիստոնէից աղմուկ խօսվութեան, և փոխանակ շինութեան և հաստատութեան արկանեն յոլով գայթակղութիւնս (ՏՅՈ. Բ. 44): Այդ ընթացքին հանդէպ կը յիշէ, թէ երկրին պետութիւնը, որ այլազգ է և ոչ պաշտօնեայ քրիստոնէութեան, գթով գթայ և նախախնամեալ պահպանէ զմեզ թարց զգուանաց, իսկ առ մեզ եկեալ պատրիքն ոչ այսպէս, այլ ներիհական վարին ընդ մեզ: Ուստի կ'առաջարկէ որ նոցա թուղթ առաքես ի ձեռս մեր, և մեք ցուցցուք պատրոցն, թերևս կասեսցին յատելութենէ քրիստոնէից: Իսկ եթէ, կ'ըսէ, մեծապատութիւն քո զՀայս հերետիկոս դատապարտես, եղիցի կամք վեհափառութեանդ, սակայն սրբազն անուան տեառնդ ոչ է վայելուչ այնպիսի իրականութիւն (ՏՅՈ. Բ. 45): Այս այն նամակն է, որ հռոմէականներուն գրիչին տակ գիր սիրոյ և յարգանաց եղած է, ընդունելով զՀռոմայ հայրապետն լինել փոխանորդ Քրիստոսի և յաջորդ Պետրոսի Վիմի, և թէ Աղեքսանդր, որ կանուխ պապութեան դէմ գրած էր (1884), կաթողիկոսութենէ Ետքը ի բաց եթող զառաջին ընդդիմութիւն իւր (ՉԱՄ. Գ. 749): Սակայն այսպիսի բացատրութիւն մը չի գտնուիր Աղեքսանդրի թուղթին մէջ: Հայ եկեղեցւոյ ճշմարիտ քրիստոնէութիւնը հաստատելու համար դաւանութեան ամփոփում մը գրած է, բայց ոչ պապութեան, և ոչ երկու բնութեան յիշատակութիւն կայ անոր մէջ, և Հոգւոյն սրբոյ համար, շեշտելով կը կրկնէ. Բղխում ի Հօրէ անքննելի և անհմանալի (ՏՅՈ. Բ. 40), և Բղխումն մշտնջենաւոր առ ի Հօրէ (ՏՅՈ. Բ. 41): Սակայն հռոմէականներուն համար բաւական է որ մէկ քանի քաղաքավարութեան նպատակով գրուած պատուագիր բառեր տեսնան, որ անմիջապէս գրողը հռոմէադաւան հրչակեն, չկարենալով թերևս ըմբռնել, թէ հնար է հակառակորդի հետ ալ վայելուչ լեզու գործածել առանց նզովից և անիծից, ինչ որ արժանիք մըն է Հայ եկեղեցւոյ ներոյամիտ ուղղութեան:

1898. Աղեքսանդրի ՌԴՂՈՒԹԻՒՆԸ

Աղեքսանդրի նամակին հատևանքն ինչ եղած է գրուած չէ, բայց եղելութիւններ կը ցուցնեն թէ արդիւնք ունեցած չէ: Հայերէն նամակը թարգմանած է հայրենագէտ Յակոբ Վիլլօթ՝ Յուսուսեան կրօնաւորը, և անոր վկայութեան վրայ կը պնդեն հռոմէականք, թէ աղեքսանդրի նամակը սիրալրական ու ուղափառական էր իրենց միտքով, այսինքն կաթոլիկական, և ոչ դիմադրական սակայն իրենք ալ կը խոստովանին թէ Վիլլօթ թարգմանեաց ոչ հարազատ իմացուածով (ՉԱՄ. Գ. 7509), որով խարդախողը իբր վկայ ընդունած կըլլան, հակառակ նամակին բնագիր պատճէին՝ որ

մէջտեղն է: Վիլօթ, որ ծանոթ է հայերէն բառարանովն և ուրիշ գրուածներով, 1688-ին շփոթութեանց առթիւ շահ Սիլէյմանի հրամանով Պարկաստանէ վտարուած Լատիններէն էր, որ չկարենալով ուրիշ կերպով Հայոց դէմ հակառակութիւնը յագեցնել, փոքրիկ տետրակ մը հրատարակեց Ստեփանոսի և Աղեքսանդրի դէմ, որուն մէջ Աղեքսանդրի՝ կաթողիկոսութեան ատեն հռոմէականներու դէմ ըրածները կը թուէ: Ինչ ինչ պարագաներ ալ կը յիշէ, թէ Աղեքսանդր Ետուր քակել վանքն Քաբուշինաց, այսինքն Վեղարակիր Փրանկիսկեանց, որ ի Թարվէզ, թէ Լատիններուն մոտ ուսման գացող տղոց ակնարկներով ըսած է Թարչէզի Հայերուն, թէ անմեղ զարինս ձեր տանիք է տայք ի ծծել զստինս շանց, թէ Օսմանցոց Եպարքոսին գրած է կաթողիկները պատժել (1825), թէ այս պատճառաւ շատեր թիապարտութեան մատնուած են, կամ ի սովու և տանջանաց մեռած են, և հազարաց անձինս փախստական ցրուած է, թէ Թարվէզ և Շամախի և Գանջայ և Թիֆլիզ քաղաքները տակնուվրայ ըրած է, և թէ ինը Վիլօթ ալ անոր պատճառով տակաւին պանդուխտ կը շրջի Պարսկաստանէ դուրս (ՏՅՈ. Բ. 47): Այդ մեղադրանքներ, և Վիլօթի կողմանէ եղած ամբաստանութիւններ, ինչ որ ըլլայ անոնց իսկութիւնը, գոնէ պիտի հաստատէն՝ թէ Աղեքսանդր շատ հեռու էր կաթողիկներու համամիտ և անոնց կողմը ըլլալէ: Յիշուած պարագաներ յայտնի կը ցուցնեն, թէ ինչ վերապահութեամբ ընդունելու է հռոմէական պատմիչներուն գնահատումները:

1899. ՕՐԻ ԴԵՍՊԱՆ

Զանազան դէպքեր մեր աչքէն հեռացուցին Խսրայէլ Օրիի մեծ ձեռնարկը, որ էր Հայոց ազատագրութիւնը Եւրոպիոյ միջամտութեան շնորհիւ: Իր մտածած կերպերուն ապարդիւն մնալով, և Ոուսաց Պետրոս Մեծ կայսեր օգուտ չունենալը, զինքը ստիպած էին 1704 փետրուար 10-ին Մոսկուայէ մեկնիլ դէպի Տիւսելտօրֆ, թէ իր ընտանիքին տեսութեան և թէ Յովիան-Գուլիկէլմոս կայսրընտիրին խորհուրդները լսելու, որ Օրիի պաշտպան էր կանգնած (1846): Օրին թէպէտ Ոուսական երկարաձգումներէ ձանձրացած, սակայն քաջալերիչ նշաններ ունէր Հայաստանի կողմէն: Աղուանից Սիմէոն կաթողիկոսը 1701-ին, և անկէ առաջ Երեմիա կաթողիկոս 1700-ին մեռած էին, և 1702ին Եսայի Հասան Զալալեանց Աղուանից կաթողիկոսական աթոռը գրաւած էր բաժանումը վերջացնելով, թէպէտ առանց Էջմիածինի գիտութեան: Բայց վերջէն հաշտուած և Նահապետի կաթողիկոսէ հաստատութիւն առած էր (ԶԱՄ. 81): Եսայի համարձակօրէն Օրիի ծրագիրին կանգնեցաւ և մելիքներուն ալ քաջալերութիւն տուող եղաւ, Անգեղակորի մէջ հաւաքուած մելիքները (1835) իր գլուխը ժողվեց Գանձասարի մէջ, ուր Օրիի հրահանգ տրուեցաւ իրենց հաշույն ծախքերը ընել (ԼԵՕ. Բ. 259): Հետևաբար Օրի գոնէ այդ կողմէն վստահութեամբ մը Եւրոպա կը մեկնէր (1846): Զարմնալի է որ Եսայի կաթողիկոս, որ Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկոի մը թողած է, բնաւ Օրիի և անոր ձեռնարկին ակնարկ մը չունի իր գրուածին մէջ: Օրի Մոսկուայէ մեկնելով Վիէննայի մէջ կայսրընտիրին հետ տեսակցեցաւ, Լէովիլտ կայսեր ալ տեղեկութիւն տուաւ, բայց Եւրոպական պատերազմներուն վիճակը չէր ներեր կայսեր՝ ուրիշ գործով զբաղիլ, և կայսերընտիրն ու Օրի՝ Տիւսելտօրֆ անցան, և

այնտեղէն յատուկ դիմումներով Կղեմէս ԺԱ. պապը համոզեցին, որ Պարսից շահին նամակ մը ուղղէ քրիստոնէից պաշտպանութեան համար, և նամակը Օրիխն յանձնուի տանիլ (ԼԵՕ. Բ. 260), որ այս կերպով պաշտօնական հանգամանքով Պարսկաստան պիտի մտնար, և կարևոր հետազոտութիւններ պիտի կատարէր: Օրի հոգաց նոր գէնքեր գնել Հոլանտիոյ մէջ 400 Հայեր գինելու չափ, որոնք Ոտոսական արշաւանքին յառաջընթաց պիտի երթային, իբրև երկրին հմուտներ, և ինքն ալ կը պատրաստուէր Վիէննայէ մեկնիլ 1705-ին: Մայիս 7-ին Լէովիլտ Ա. մեռաւ, և Յովակի Ա. յաջորդեց, և պէտք եղաւ զայն տրամադրել Հայերուն հովանաւորելու (ԼԵՕ. Բ. 261): Օրին 1706 հոկտեմբերին, այսինքն է իբր տարիուկէս Ետքը նորէն Մոսկուա կը գտնենք, ուր յիսունէ աւելի հետևորդներէ շքախումբ մը կը կազմէ, ամենայն ճոխութեամբ պատրաստուած, և Պետրոս Մեծէ ալ յանձնարարական առնելով, պապական դեսպանէ աւելի Ոտոսական դեսպանի կերպարանը կու տայ իր ծեռնարկին: Ամէն ազգէ և ամէն աստիճանէ ամներ կառնէր նա իրեն հետ, և մինչև իսկ Վրաց արքայորդին մէկտեղ առնել մտածեց, բայց Ոտոսաց կայսեր հաւանութիւնը չստացաւ: Մոսկուայէ մեկնեցաւ 1707 յունիսին, իոն թողլով Մինաս վարդապետը թղթակցութեանց և յարաբերութեանց համար: Բայց Շամախի քաղաքը ստիպուեցաւ կանգ առնել: Պարսից կառավարութիւնը կասկածներու մատնուեցաւ անսովոր և անակնկալ դեսպանութեան մասին: Շամախի կուսակալը շարունակ արգելքներ կը հանէր՝ Ասպահանէ հրահանգի սպասելով, բայց հրահանգը չէր զար, զի Շահ Հիւսէյինի տկարամիտ կառավարութիւնը՝ ընդունելու կը վարանէր, դիմադրելու կը վախնար: Անվերջանալի ձգձգումներէ Ետքը, և մօտաւորաբար Մոսկուայէ մեկնելէն երկու տարի Ետքը, Օրի Շամախիի կը մեկնէր, Էջմիածին կը հանդիպէր: Աղեքսանդր կաթողիկոսի օրինութիւնը կ'առնէր, և այնպէս կը շարունակէր ճամբան: Աղեքսանդրի մէկ նամակը կայ Պետրոս Մեծ կայսեր ուղղուած 1709 յուլիս 7-ին գրուած, որուն մէջ Օրիի Պարսկաստան մեկնիլը կը ծանուցանէ, պաշտօնին պատիւը լաւ պահելը կը վկայէ, և կայսեր շնորհակալաւ օրինութիւններ կը մատուցանէ (ԼԵՕ. Բ. 276) Հայոց ազգին վրայ ցուցած հազածութեան համար: Այդ նամակը 4 ամիս միայն Ետքն է պապին ուղղուած նամակէն (1897), որուն մէջ կը գովէր և կը բարձրացներ Պարսիկ վեհապետին քրիստոնէից մասին ցուցած խնամքը (ՏՅՈ. Բ. 45), սակայն պէտք չէ որ ոմանց պէս հետևենք թէ կաթողիկոսը հակառակ էր Օրիի ծրագրին (ԼԵՕ. Ա. 446), զի անոր բուն միտքը պապին ընթացքը հակապատկերով մը յանդիմանել էր: Ապա թէ ոչ նոյնիսկ Պետրոսի օրինագիր յղելը իր զգացումները կը յայտնէ, որ այսպիսի խորհուրդներու չէր հակառակեր, բաւական էր որ դաւանափոխութեան պայմանի կապուած չըլլային, ինչպէս Նահապետ ալ կը մտածէր (1846):

1900. ՕՐԻԻ ՄԱՀԸ

Օրիի դեսպանութեան արդիւնքը և Պարսկաստանի մէջ տեղի ունեցած պաշտօնական եղելութիւնները պարզաբանուած չեն մեզի հասած գրութեանց մէջ: Շուրջ 1709 յունիսին Շամախիի մեկնող Օրին, նոյն տարւոյ սեպտեմբեր 20-ին Շամախի դարձած կը գտնենք (ԼԵՕ. Բ. 269), միայն երեք ամսոյ միջոց մը, ճանապարհորդութիւններն ալ մէջը ըլլալով, որ կը ցուցնէ թէ Պարսիկները

շտապած են օր մը առաջ դեսպանը ետ դարձնել: Արդէն Օրին ալ կատարելու յատուկ գործ մը չունէր, մէկ մը իրեն կարևորութիւնը պիտի աճեցնէր, մէկ մըն ալ տեղույն վրայ Պարսկաստանի նկատմամբ ճիշդ տեղեկութիւններ պիտի հաւաքէր, ինչ որ կրօած էր Շամախի մնացած ատենն ալ ընել: Իբր դեսպանութեան նպատակ ցուցուած էր քրիստոնէից պաշտպանութիւնը, և Շահ Հիւէյին յատուկ գրով մը կը պատասխանէ Զար Պետրոսի, որ թէպէտ քրիստոնէից մէջ կան այնպիսիներ, որ արժանի պատիժը պիտի կրէին իրեանց վատ արարքների կամ վատ ուղղութեան համար, սակայն կ'ըսէ, ձեր բարեկամութեան համար, վեհանձնաբար ներում ենք յիշեալ ժողովուրդների բոլոր արարքներն ու մեղքերը, այն պայմանով՝ որ նրանք այսուհետև այլ ևս այդպիսի սխալների մէջ չընկնեն (ԼԵՕ. Բ. 268): Յայտնի չէ թէ որոնց կ'ուզէ ակնարկել այդ խրոխտ բացատրութիւններով. մեզի բաւական է տեսնել, որ իրօք քրիստոնէից պաշտպանութեան շուրջը դարձած է Օրիի դեսպանութեան պաշտօնական նիւթը, և թէ իբր Ռուսական դեսպան նկատուած է, և պապին կողմէն ունեցած դեսպանութիւնը նկատի առնուած չէ: Օրիի կը վերագրուի այդ առթիւ յարաբերութեան մտած ըլլալ ուրացեալ Վրացի Գորգին խանի հետ, որ Աֆղաններուն երկրին մէջ բռնաւոր կուսակալ մըն էր (ԼԵՕ. Բ. 279): Բայց Գորգին աւելի՝ Օրիի ներկայութենէն օգուտ քաղելով Աֆղաններ, որոնց պէտք Միրվէյս՝ Աֆղաններուն ապստամբութիւնը կազմակերպեց և անոր որդին Մահմուտ՝ Պարսից շահ Եղաւ Հիւէյինը տապալելով: Օրի, Պարսկաստանէ դառնալուն, Շամախիէ լուր տուած էր Պետրոսի՝ Աֆղաններուն շարժումին մասին, իսկ ինքն Շամախի մնալ ստիպուած էր, սպասելով որ Ռուսաց կողմէ նաւեր հասնին, որոնցմով Կասպից ծովէն փոխադրէ մետաքսազործ 20 հայ ընտանիքներ, և Պետրոսի ընծայ 25 ձիերը, իր հետևորդները, և Աղուանից Եսայի պատրիարքը, որ յանձնառու Եղած էր անձամբ Ռուսաց կայսեր ներկայանալով ազատագրութեան գործին աշխատակցիլ: Նաւեր բաւական չհասան, և հարկ Եղաւ մի մասը ցամաքով ճամբայ հանել: Օրիի գտնուած նաև ալ փոթորիկէ ցամաք ինկաւ և քայքայուեցաւ, և Օրի Նիզօվօ ձմերելու պարտաւորուեցաւ, և հազիւ թէ 1711 ամառուան սկիզբը զայն Աստրախան հասած կը գտնենք: Օրի ժամանակը անգործ չանցուց, և շարունակ Ռուսներուն տեղեկութիւններ հասուց Օսմանցոց շարժումներուն վրայ, որոնք Ռուսաց դէմ պատերազմի կը պատրաստուէին Պալթաճը Մէհէմմէտ Եպարքոսին հրամանատարութեամբ: Պատերազմը Բրութի դաշնագրութեամբ փակուեցաւ, և Պետրոս անձամբ մեծ վտանգէ մը ազատեցաւ (ԺՈՒ. 324): Օրի եղբ այս ծառայութիւնները կը մատուցանէր, պարտաւորուած էր իրեն դէմ կայսեր մօտ Եղած ամբաստանութիւնները գրել, և իր գործին արգելք հանողներուն դէմ մաքարիլ: Այդ պարագաներուն մէջ, իր կեանքը կը կնքէ Աստրախանի մէջ 1711 օգոստոսին, դեռ մերձաւորաբար յիսնամեայ ժիրաժիր տարիքին մէջ, անշուշտ ծանր հիւանդութեան մը հետևանօք: Յուղարկաւորութեան կը նախազահէ Եսայի Աղուանից կաթողիկոսը, անփոփելով մարմինը Հայոց Եկեղեցւոյն բակին մէջ, թէպէտ այժմ այլևս հետքը չի տեսնուիր: Եսայի առանց Օրիի՝ բան մը ընելու անբաւական գտնուելով, կը պարտաւորուի Գանձասար դառնալ (ԼԵՕ. Բ. 274):

Իսրայէլ Օրի, ինքնատիպ և շահագրգիռ դէմք մըն է դարուս պատմութեան մէջ, որուն մասին սակայն ժամանակակից ազգային յիշատակարաններ բնաւ բան չեն պատմեր, և վերջին ժամանակներու պատմութեան գիրքեր և ձեռնարկներ պատրաստողներն ալ լռած են անոր մասին: Եթէ առաջինները քաղաքական կասկածներով չեն խօսած, վերջիններն ալ տեղեկութիւն չունենալուն խօսելու առիթ չեն ունեցած: Օտար դիւաններու մէջ գտնուած թղթակցութիւններ առիթ ընծայեցին մոռացութեան գերեզմանէն յարուցանել մոռցուած Օրին, և գլխաւորապէս Կարապէտ Եզեանց՝ բանասէր պաշտօնակալին կը պարտինք, որ 1898-ին ստուար հատորով մը հրատարակեց պետական դիւաններէ քաղուած 300 կտորէ աւելի նամակներ և գրուածներ իրենց բնագրական լեզուներով: Իսրայէլ Օրիի վաղահաս վախճանը իրեն չներեց արդիւնաւոր հետևանքի մը հասցնել իր ձեռնարկը, որուն վրայ 1680-էն 1711 երեսուն տարիններ անխոնչ աշխատեցաւ, միշտ իրեն դիմաց ունենալով այնպիսի դժուարութիւններ, որոնք ամենէն հաստատամիտ գործիչներն ալ կրնային ձեռնթափ ընել: Սակայն Օրի հեղինակն ու ստեղծիչը եղաւ Հայութիւնը իբր ազգային մարմին նկատելու գաղափարին, և զայն իբր ընկերական մարմին մը վերակենդանացնելու ծրագիրին: Ռուբինեանց հարստութեան՝ Լուսինեաններու օրով և ձեռքով իյնալէն ի վեր, Հայութեան գաղափարն ալ կ'իյնար իբր ուղղութիւն նկատուելէ, և անյօս տեսութիւններ էին որ կը զօրանային: Արցախի ծոցը յղուած գաղափարը, որ Էջմիածինի խորհրդակցութեան մէջ խօսուեցաւ (1790), և որուն հետևանօք Յակոբ կաթողիկոս Վրաստանի վրայէն Կ. Պոլիս Եկաւ, ծերունի Պօօշի Երիտասարդ որդույն միտքին մէջ սկեռեցաւ, որ եթէ տարիքովը գործին գլուխ չէր կրնար սեպուիլ, սիրտին եռանդով գործը հրահրողն եղաւ: Այս բանին նշանակն էր Օրիի Կ. Պոլիսէ Եւրոպա անցնիլը, զինուորականութեան հետևիլը, ազդեցիկ դուռեր բաղխելը, իշխաններ և թագաւորներ իր միտքին համոզելը, և գործի ալ ձեռնարկելով երկրէ երկիր և քաղաքէ քաղաք թափառիլը (1843): Հասարակ բախստախնդիրի կերպարան պիտի տրուէր իրեն, եթէ գաղափարին բարձրութիւնը, նպատակին ուղղութիւնը, աշխատութեան յարատևութիւն չարդարացնէին իր ընթացքը: Թէպէտ Օրի առանց արդիւնաւորութեան կնքեց իր կեանքը, այլ անոր մշակած խորհուրդն ու ցանած սերմերը չոչնչացան. և եթէ այսօր, իր մահուանէն 200 տարի ետքը, Հայ ազգութիւնը ընկերական շրջանակի մէջ լաւագոյն դիրք մը ունի, և ապագայ բարօրութեան իղձերով կ'օրօրուի, աէտք է խոստովանի թէ շարժումին սկզբնաւորութիւնը Օրիի կը պարտի: Աշխարհի ընթացքին և դարերու պատմութեան մէջ շատ ու շատ են գաղափարի մը իհմնադիրներ, որ իրենց միտքին արդիւնաւորութիւնը չեն տեսած: Ազգային զգացմանց տեսակէտէն՝ Օրիի գործին մէջ դիտողութեան կէտ մը կրնայ կազմել դաւանափոխութեան պայմանին համակերպիլը (1843), սակայն բուռն զգացումներով տոգորուած, և նպատակին նորութեամբ ոգևորուած, և կրօնական շեղող անձի մը համար՝ թերևս մեղադրելի չըլլան այդ մտածումները: Միւս կողմէն իրապէս գործադրելի հանգամանք չունեցաւ այդ պայմանը, զոր ստիպողական կերպով կառաջարկէր Լատին աշխարհը, և անոնք

ներկայացուցիչներուն, կայսրընտիրին և կայսեր և պապին բռնադատիչ կամքը: Բարեբախտաբար երկրորդական մնացին այդ գործիշներն ալ, իրենց պայմաններն ալ: Օրի շուտով ետ թողութ իր առաջին համոզումը, երբոր աւելի զօրաւոր և աւելի խոհական և աւելի լայնամիտ հովանաւոր մը գտաւ իր զգացումներուն, Ռուսիոյ մեծ կայսր Պետրոս Մեծը, որ Հայերը պաշտպանելու համար չպահանջեց անոնցնէ իրենց դաւանութեան զոհողութիւնը: Ռուսիոյ կայսեր անունն ու գործը առջև անցան, և անոր անունով կատարեց ՕրիՊարսկաստանի դեսպանութիւնը (1900): Այս թուականէն Հայեր Ռուսիոյ դարձուցին իրենց աչուրները:

1902. ՄԻՆԱՍ ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ

Օրիի ձեռնարկին տրուած Ռուսական գոյնը աւելի ևս շեշտուեցաւ անոր մահուընէ ետքը: Մինաս Վարդապետ Տիգրանեան, որ շարժումին առաջին օրէն Օրիի գործակից էր Եղած (1845), և որ իբր Օրիի ներկայացուցիչը Ռուսաստան էր մնացած անոր Տիւելտօրֆ (1846) և Պարսկաստան (1899) մեկնած միջոցներուն, իբր Օրիի յաջորդ՝ իր վրայ առաւ գործին շարունակութիւնը, ամփոփուելով պարզապէս Ռուսական յարաբերութեանց շրջանակին մէջ: Իրաւ անգամ մը Եւրոպա անցած էր Օրիի հետ և կայսրընտիրին ծնօթացած (1845), սակայն այնչափը չէր բաւէր, որ Եւրոպական լեզուաց և գործոց անտեղեակ Հայաստանի Վարդապետը՝ կարենար յարաբերութիւններ մշակել Արևմուտքի հետ, և Եւրոպական արքունիքներ շահագրգռել Հայերու մասին: Հետևաբար այդ կողմէն նոր ըսելիքներ չունինք այլևս, և Լատինական մօտաւորութիւնը խափանուած կը մնայ: Մինաս Վարդապետ բոլոր ուշադրութիւնը դարձուց Ռուսաց կառավարութիւնը շահագրգռել Հայաստանի խնդիրներով, և երեք տարիներ, 1711-էն 1714 որ Աստրախան մնաց, անձանձրոյթ տեղեկաբեր մը Եղաւ Աֆղաններուն շարժումին, որ կը սպառնար այլայլել Պարսկահայ Երկիրներուն վիճակը, և Սէֆիներու տկարացած և մեղկացած հարստութիւնը տապալել: Գործը Ռուսներուն համար անտարբեր չէր, և Պետրոս ալ, 1715-ին Պարսկաստան դեսպան գացող Արտէմ Վոլինսքիի հրահանգ կու տար յատկապէս տեղեկութիւններ հաւաքել Հայ ժողովուրդի մասին (ԼԵՕ. Բ. 284): Իսկ այդ հետաքրքրութիւնը թելադրողը նոյն ինքն Մինաս Վարդապետն էր, Օրիի հոգուվ ներշնչեալ մը, և Հայոց ազգութեան վերակենդանացման անձնուէր աշխատող մը: Օրիի ձեռնարկին մերձաւոր շարունակութիւնը տալէ ետքը, այժմ դառնանք նոյն միջոցին կատարուած ուրիշ եղելութիւնները պատմել:

1903. ԱՒԵՏԻՔԻ ՎԻՇՏԵՐՈԾ

Թուականներու մերձաւորութիւնը մեր առջև կը դնէ Աւետիք պատրիարքը, որ 1706 դեկտեմբերին Ս. Միքայէլի վանքը փակուած կը մնար Գաղղիոյ թագաւոր Լուդովիկոս ԺԴ. ի հրամանով (1878): Ստոյգ է որ Հռոմէն, Կղեմէս ԺԱ. պապին կողմէն, թախանձագին և ստիպողական յանձնարարութիւններ կու գային Լուդովիկոսի, որպէսզի բանտարկեալն աւելի սեղմէ (ԹՕԲ. 112), սակայն անհնար է Գաղղիացւոց Մեծ մականուանաց և իրենց վեհապետներուն Երևելագոյնը ձանչցած թագաւորին ձակատէն սրբել՝ Աւետիքի պարագայովը դրոշնուած բիծը, քանի որ իր դեսպանին ձեռօք անոր վերցուելուն գլխաւոր հեղինակն Եղած, և իր նամակներովն

այ յայտնապէս հաւանութիւն տուած, և նենգութեամբ գերեալ ու բանտարկեալ Աւետիքի անձին արթուն հսկողն էր (ԹՕԲ. 114): Աւետիք շղթայակապ փակուած էր Ս. Միքայէլի բանտ վանքին խուցերէն միոյն մէջ, ուրիշ մէկու մը հետ յարաբերութիւն չունենալով, բայց եթէ աշխատաւոր միաբան Սոֆորէ Ճուլիէն (mon frere Julien), Եղբայր Յուլիանոսի հետ: Աւետիք կը գոէ, թէ նա յոյժ անողորմ էր, զոր մարդ խապար չունէր կու բերէր կերակուր, և միշտ նախատէր հրետիկ ձիզմաթիկ (heretique schismatique), այսինքն հերետիկոս և հերձուածող կոչելով, գիշերն լոյս չէր տար, և միշտ խաւար կը թողուր: Միայն մեծաւորին այեցուեանց ատեմներ շոտով դուռն կը բանար և փէնճէրէն: Աւետիք կը կարծէ թէ Ճուլիէն մեծաւորին կամքին հակառակ զինքը կը նեղէ, սակայն մենք լաւ գիտենք, որ Լատին կրօնաւորը իր մեծաւորին իրահանգին հակառակ չէր կրնար գործել, և եղածը հարկաւ խաղ մըն էր խեղճ Աւետիքը խաբելու: Բոլորովին տարօրինակ պարագայ մըն ալ կը յիշէ Աւետիք, թէ իր խուցին վրայ գտնուող մը, զշէրն ի գլխոյս կու լնու, և բանտաբան կրօնաւորներ արգելել չէին մտածեր: Աւետիքի սիրտին վիշտ տուող պարագաներուն աւելի մեծն էր, իբր հերետիկոս և հերձուածող նախատուիլը, այդ խօսից յոյժ վիրաւորէի, կը գոէ, բայց լեզու չեմ գիտեր որ պատասխանէի. ուստի կու լայի գիշեր ցերեկ և վիրաւորելուս, երկու օր երեք օր քաղցած կու մնայի: Նախատինքներուն զոյգ կ'ընթանային դաւանափոխութեան ստիպումներ, և կը հալածուէր նոյն իսկ անոր համար, որ մինչև տարիուկէս զպահը և զժոնս լաւ կը պահէր, որպէս ի մանկութենէ ի վեր պահեալ էր ի Հայոց կրօնիւքն: Աւետիք ձանձրացած բանտապան կրօնաւորին լուտանքներէն, անոր նշանացի կ'հմացնէ, որ պահոց օրն ուտեմ խմեմ նէ՝ կաթոլիկ Ֆռանցէ կու լինիմ հա լաւ. և անկէ ետքը կ'ըսէ. մեղք վիզդ ասացի, և կերայ զինչ որ բերին (74. ԱՌԸ. 194): Այդ մանրամասնութիւնները յառաջ բերինք իմացնելու համար թէ Աւետիքի հաւատաքննական բանտապանները մինչև ուր կը մղէին զայն նեղելու նրբութիւնները: Միջոց մը ետքը սկսեր են կիրակի և տօն օրեր վանքին մատուող տանիլ պատարագ լսելու. սակայն հոն ալ զատ տեղ կը դնեն եղեր (ԹՕԲ. 113), իբրև խորշելի անձնաւորութիւն մը: Ս. Միքայէլի վանքը եղած միջոցին վերջերը Ճուլիէն ուրիշ տեղ կ'երթայ, և տեղը Սաքմօ աշխատաւոր միաբան մը կ'անցնի, և Աւետիք գոհունակութեամբ մը՝ հանգստացայ կ'ըսէ, միայն անոր համար որ չէր խօսեր (74. ԱՌԸ. 194), այսինքն է, գոնէ չէր նախատեր:

1904. ՊԱՍԹԻՅԼԻ ՄԵԶ

Տարիներ անցեր էին Աւետիքի անյայտանալէն, սակայն Կ. Պոլսոյ մէջ անոր անունը մոռցուած չէր, և զայն գտնելու ջանքերը կը շարունակէին, նոյնիսկ անհիմն զրոյցներ ժողովուրդը կը որլորէին, և Եկեղեցեաց մէջ իրիկունները աղօթքներ կը կարուցուէին, այսինքն հսկումներ կը կատարուէին, անոր շոտով վերադարձին համար (ԹՕԲ. 105): Կը լսուի, իբր թէ Ոտոսոսոյ Եկած մլայ, և իսկոյն շատեր հոն կը վազեն: Մէկ մը Հոլանտիոյ մէջ տեսայ կ'ըսէ, և պարզեներ կը ստանայ. Երկու Թուրք գերիներ Մալթա կղզին բանտարկուած կ'ըսեն, և իրենց փրկանքը կը շահին. և հարուստ Հայեր յատուկ նաւով Մալթա կ'ուղևորին (ԹՕԲ. 106): Ֆէրիօլ այդ պարագաները կը հաղորդէ իրեն թագաւորին, որուն ականջը կը հասնի թէ Աւետիքը փնտռելու

մարդեր եկած են Լիվունո, և անկէ Գաղղիա պիտի անցնին (ԹՕԲ. 113), և այդ ամէն պարագաները կասկածներ աւելցնելով, նոյն իսկ Սէն Միշէլի լեռը շրջապատող ծովն ու աւազուտն ալ, Աւետիքի համար՝ ըստ բաւականին մեկուսացած չհամարուելով, հռչակաւոր Պասթիլի (Bastille) խրամները, ծանր դժներն ու աշտարակները հարկաւոր դատուեցան հակափեալ գերին ծեռքէ չհանելու համար (ԹՕԲ. 115): Աւետիք կը գրէ, թէ յետ երեք ամաց, այսինքն 1710-ին, յունուար ամսոյ 8, օրն չորեքշաբթի, որ հին տոմարով կը պատասխանէ 1709 դեկտեմբեր 28-ին, հրաման եհաս յարքայէն, և երեք մարդ զմեզ բերին ի յարքայանիստ մայրաքաղաքն Փարիզ (74. ԱՐՌ. 194): Թերևս ամսաթիւին մասին շփոթութիւն ունեցած ըլլայ Աւետիք, զի բանտի արձանագրութեանց մէջ 1709 դեկտեմբեր 18-ին գրուած է, թէ ամենակարևոր բանտարկեալ մը բերուեցաւ, որուն անունը ծածուկ կը պահուի (ԹՕԲ. 115): Սակայն մեր տեսութեամբ այդ անանուն բանտարկեալը Ակետիք եղած պիտի չըլլայ, քանի որ Աւետիք ամսաթուով և եօթնեկի օրով կը նշանակէ Պասթիլ փոխադրուիլը, թէպէտ յստակ չէ թէ յունուար 8 չորեքշաբթի օրը հրամանին հասնելուն, թէ Մօնսէնմիշէլէ մեկնելուն, կամ թէ Փարիզ հասնելուն թուականն է: Պասթիլ բերուելուն պէս Աւետիք շղթայակաա կը նետուի ի բանտն ներքին, գետնափոր նկուղներէն մէկը, ուր կը մնայ քառասուն օր: Այնտեղ յոյժ տկարութիւն ունէի, կ'ըսէ ի ստամոքսէ և ի հազէ, գիշերն յոյժ նեղէր հազն, զոր յուշաթափէի նորա (74. ԱՐՌ. 194): Բանտին վերատեսուչը, զոր մուսյու Պէտնավիլ կը կոչէ (00. ԲՆՍ. 142), հոգ կը տանի բժիշկ բերել և խնամել տալ, և անշուշտ բժիշկի խորհրդովն է, որ գետնափոր նկուղին մէջ Աւետիքի կեանքը վտանգուած տեսնելուն, իբրև մեծ շնորհ մը քառասնօրեայ առաջին բանտարկութենէ ետքը, նկուղէն կը տեղափոխուի, և կը դրուի միջի քաւարանի բանտն (74. ԱՐՌ. 195): Այս բացատրութիւնն ալ կը բաւէ ցուցնել, թէ դարձեալ հանգիստ դիրք մը ունեցած չէ, այլ միայն առաջինին բաղդատութեամբ տանելի նկատուած է: Պասթիլի բանտին մէջ կատարուած տեղափոխութիւնը մերձաւորաբար կը դնենք փետրուարին վերջերը:

1905. ԱԿԵՏԻՔԻ ԳՐՈՒԱԾՆԵՐԸ

Նոր գիրքին հետ նոր կացութիւն մըն ալ կը ստեղծուի Աւետիքի համար, մարմնական և արտաքին նեղութիւններուն հետ նորէն ծեռք կ'առնուին հոգեկան և ներքին նեղութիւններ, և ստիպումներ կ'ըլլան իր դաւանութիւնը փոխելու և կաթոլիկ դաւնալու, որպէսզի հնար ըլլայ զինքն բանտէն արձակել: Յատուկ Գաղղիացի եկեղեցական մը կ'որոշուի այդ նպատակին, մուսյու Լապէ Ռընօտօր անուն (monsieur l'abbé Reynaud) որպէսզի Աւետիքը թելաչը և յորդորէ: Ռընօտօրի մօտ թարգման կը նշանակուի մուսյու Լաքրո մը, որ լեզուագէտ Հայ մը եղած պիտի ըլլայ, զի գրուած է թէ անունը թարգմանի Հայոց՝ Խաչատուր. Հայ մը որ անունն ալ թարգմաններ է՝ գաղղիական Լաքրօ (La Croix) կոչման փոխելով, և կստահելի անձ մը դարձեր է, զի գլուխ թարգմանչաց ալ կոչուած է: Աւետիքի հետ յարաբերութիւն ունեցողներու շարքին, վերոյիշեալներէն զատ կը յիշուին նաև Միքայէլ մը պահապան, Անտոն մը կերակուր բերող, և բժիշկ մը, որուն անունը չէ գրուած (00. ԲՆՍ. 143): Չորս տարիներ կը լրանային որ Աւետիք

անտանելի նեղութեանց ներքև կը հայէր, սակայն օրինակելի տոկունութեամբ իր միտքն ու ընթացքը չեր փոխեր, կը յուսար որ օր մը իրեններ իրեն ազատութեան կերպը կը գտնեն, և զինքն այդ գերութենէն կը փրկեն: Սակայն տարիներ կ'անցնէին, և Աւետիք զինքն յաւիտենական մոռացութեան ինկած կը կարծէր, վասնզի ոչ մի կեր»պով աշխարհէ լուր չեր ստանար: Հիւանդութիւնն ալ, անհրաժեշտ հետևանք բազմաչարչար կեանքին՝ զոր կաթոլիկութեան պաշտպանները իրեն պատրաստած էին, օրէ օր կը ծանրանար իր վրայ, այնպէս որ մարմնոյ զօրութեան հետ հիգեկան զօրութիւնն ալ տակաւ կը նուազէր Աւետիքին վրայ, և դաւանափոխութեամբ իր տառապագին կեանքին նշխարեալ օրերը մխիթարելու գաղափարը՝ տակաւ կը զօրանար իր վրայ: Բայց իսկոյն որոշման չեր հասներ. Եօթն ամիսներու միջոց մը կ'անցնի տակաւին, մինչև որ Աւետիքի տրամադրութիւնը վճռական որոշման յանգի: Որնօտօթ քահանայն ճարտարութեամբ վարած կ'երևի իրեն յանձնուած պաշտօնը, առաջ Աւետիքի ընթերցանութեան տալով հռոմէտական հովուվ գրուած հայերէն գիրերը, զորս հարկաւ ինքն ալ կ'ընդլայնէր թարգմանին միջնորդութեամբ: Անկէ ետքը Աւետիքի իբրև ժամանց կը ներուի գրիչով ալ զբաղիլ, նոյնիսկ տպագրեալ գիրքեր արտագրելով, որոնք դեռ պահուած են Փարիզի Գաղղիական մեծ մատենադարանին մէջ աւելցուցած յիշատակարանները, պա(00. ԲՆՍ. 114): Այս գրութեանց մէջ Աւետիքի տմական աղբիւրներն են իր կրած արկածներուն: Ընդօրինակած գիրքերէն գտնուածներն են, Հռոբերդոս Բելարմինոս Պարզաբանութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան, թարգմանութիւն Պետրոս Պողոս քահանայի. և Կողմէս Կալանոսի Քրեական և տրամաբանական ներածութիւն, և Նոր Կտակարանի Ամսդելուտամի 1668-ի տպագրութեան վրայէն (00. ԲՆՍ. 141): Առաջինին վրայ կը գտնուին 1710 յունիս 9-20 թուականը, իսկ Վերջինին վրայ օգոստոս 3-14 և օգոստոս 27 թուականները, որոնք կը ցուցնեն թէ որ միջոցին ներուած է իրեն գրութեամբ զբաղիլ: Իսկ գրութեան յաջողակութիւնը կը քաղուի Աւետարանը 20 օրէն և Նոր կտակարանը 39 օրէն աւարտած ըլլալէն: Ընդօրինակութեանց վրայ աւելցուցած յիշատակարաններէն կը քաղուին շատ մը կենսագրական տեղեկութիւններ և իր արկածներուն մասին ծանօթութիւններ, որոնցմէ արդէն օգտուեցանք պատմութեանս կարգին: Վերջնագոյն թուական, 1720 օգոստոս 23-ին, կը գոէ, ահա չորս տարի և ութն ամիս եղև որ բանտի կամք, ի մէջ Փարիզու բերդին զընտանին, որով 1706 տարւոյ սկիզբէն հաշուած կ'ըլլայ իր բանտարկութիւնը (1874), այսինքն Կ. Պոլիսէ սկսելով: Այդ յիշատակարաններուն մէջ Աւետիք զգուշաւոր է Գաղրիոյ տերութեան և պաշտօնակալներուն դէմ բան չգրել, հարկաւ վախնալով որ գրածները, թարգմանին ծերքով կրնան բարձր տեղեր հաղորդուիլ և իրեն վնասել: Ուստի միշտ չի մոռնար աղոթել և գովութեամբ յիշատակել Լուդովիկոս թագաւորը, զոր Լոյս կամ Լոյսը (Louis) կը կոչէ, և մինորոս Վեզիր մօնսէնյէօր Պոնշարթը (Bonchartre), և Փարիզու առաջնորդ կարդինալ Նօայլը (Noailles), յուսալով որ փափկացեալ սենեօր մինիսդր քաղցրասցի: Այս և նման բացատրութիւններ Աւետիքի միտքին հետզհետէ մեղմանալը կը ցուցնեն, բայց տակաւին մինչև օգոստոս վճռական որոշում մը տուած չերևի, և զինքն կը կոչէ Աւետիք վարդապետ Հայոց Լուսաւորչեան, կամ

Վարդապետ Հայոց Լուսաւորչի, կամ կալանաւոր Հայոց վարդապետ (00 ԲՆՍ. 142-143):

1906. ԱԻԵՏԻՔԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Ուր որ Աւետիքի միտքը աւելի և մեղմացած կը տեսնուի ընդարձակ յիշատակարանն է, որ կատարեալ ինքնակենսագրութիւն մըն է: Գրութեան օրը չէ յիշուած, բայց ոճէն վերջին օրերուն գրուած ըլլալը կը հասկացուի, թէպէտև տեղ մը չորս տարի և հինգ ամիսուկէս նշանակուած է (74 ԱՐԾ. 195) իր բանտարկութիւնը, բայց Ե և Է թուատառերու շփոթութիւն մը կերադրուի, և եօթն ու կէս ընթերցուածը 1710 օգոստոսին կը համապատասխանէ: Աւետիք Բելարմինոսի գրութեան վերջը ըսած էր յունիս 9-20-ին, թէ զայս պարզաբանութիւն, մինչև ի քսան անգամ սկիզբէն մինչև ի վերջն կատարեցի այլև երկու անգամ զօրինակն և գրեցի, և տեսի որ Ճշմարիտ են բանք սորին, և մատանեաւ իմով կնքեցի վասն միաբանութեան և հաստատութեան բանիս (00 ԲՆՍ. 144): Սակայն տակաւին այդշափը չէ բաւած իր միտքին հաստատութեան վստահանալու և անշուշտ այս եղած է պատճառը, որ մեծ յիշատակարանին մէջ ջանացած է հաստատել թէ ինքն սկիզբէն հրոմէկան դաւանութեան համամիտ գտնուած է, և մինչև իսկ իբր կաթոլիկ հալածուած է: այդ նպատակով կը յայտարարէ թէ Եղիազար կաթողիկոս Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան առթիւ իրեն յանձնարարած ըլլայ, հնազանդել փափին, ի բաժակն ջուր խառնել, և Սուրբ Հոգին բղխումն ի Հօրէ և յՈրդույ ըսել (74 ԱՐԾ. 75), թէ ինքն Ֆրէնկ եղած ըլլալու ամբաստանութեամբ պատժածները ազատած ըլլայ (74 ԱՐԾ. 115), թէ կաթոլիկներ պաշտպանելուն համար ամբաստանուած ըլլայ (74 ԱՐԾ. 153), թէ իրեն համար ըսուած ըլլայ Ֆրէնկ կանէ (74 ԱՐԾ. 153), և թէ Մարտիրոս Քիլիանձին տեսած ըլլայ իրեն բաժակի ջուր խառնելը (74 ԱՐԾ. 156): Այդ պարագաները կամաւոր և դիտումնաւոր յօրինուածներ են անշուշտ, որպէսզի կարենայ վերջնական համոզում գոյացնել տալ իր կաթոլիկանալուն վրայ, և անով յաջողի ազատութիւնը ձեռք ձգել: Մենք պէտք չենք զգար ըսել, թէ այս կտորներ զինքը չարչարող Ճիզվիթաց ներշնչութեամբ գրուած ըլլան նիւթական բռնութեան ներքն, զի երկամեայ կրած բռնութիւնները, և անոնցմէ ազատելու համար պահանջուած դարմանը, ներքնապէս ստիպած էին Աւետիքը՝ իր ուղղութիւնը փոխել, և անգամ մը այդ միտումը շեշտելէն ետքը, դիւրին էր այլև եղելութեան վրայ յաւելուածներ և մեկնութիւններ կցել: Ապաթէոչ բուռն հայադաւանութեան տէր և բռնաւոր հալածիչ կարծուած, և այս պատճառով նենգուծեանց մատնուած և նեղութեանց Ենթարկուած Աւետիքը՝ իբր կանուխէն կաթոլիկ ցուցնել, հակասութիւնները իբրև Ճշմարտութիւն ընդունիլ կ'ոլլար: Յիշատակարանին վերջը Աւետիք ներումն կը շնորհէ ամէն անոնց՝ որոնք մատնելով, չարչարելով, նախատելով, կողոպտելով, տնազ առնելով և արհամարելով իրեն դէմ մեղանչեցին, կը իրաժարի Կ. Պոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարքութենէն, և ի Թուրքէն տուեալ փառացն և մանսուապէն, կ'ուզէ այսուիետև գտանել զուղիղ ճանապարհն կենաց, և հետևի զիզիս փրկութեան, և վասն հաստատութեան բանիցս այս, կ'ըսէ ձեռամբ իմով գրեալ գիրս ձեռագրչեցի (74. ԱՐԾ. 195): Այդ վերջաբանը պահանջուած յայտարարութեան մը կատարեալ ձեզ կու տայ ծանօթ յիշատակարանին, և այս նպատակը կը բացատրէ անոր մէջ տիրող կաթոլիկական միտքը,

որ չի կրնար երբեք Աւետիքի նախնական և իրական միտքը եղած ըլլայ, և պարզապէս ազատութիւն ստանալու համար պահանջուած պայմանին նիւթական գործադրութիւնն է:

1907. ԱՒԵՏԻՔԻ ՄԱՀԸ

Յառաջ բերուած վերլուծութիւնները կը ցուցնեն թէ մինչև 1710 օգոստոսի վերջերը չէր վերջացած Աւետիքի Վշտակրութիւնը Լատին հայատաքննութեան ծեռքէն, երբ կը գրէր թէ միջի քաւարանի բանտն եմ այժմ, և չեմ գիտեր թէ այլ ի՞նչ զալոց է այս սեազիր գլխոյս (74 ԱՐՌ 195): Բայց վերջապէս ազատութեան իրամանը Եկեղեցական և թագաւորական իշխանութիւններէն շնորհուեցաւ, և 1710 սեպտեմբեր 22-ին Փարիզի արքեպիսկոպոս Լուդովիկոս-Անտոն Նօայլ կարդինալին առջև հայատոյ դաւանութիւնը տուաւ, հայադաւանութիւն ընդունելով (ԹՕԲ. 116): Պասթիլի բանտէն ազատելով հսկողութենէն չազատեցաւ, վասնզի իրեն բնակութեան տեղ ցուցուեցաւ, Բըթի-տըլա-Քրօա անձին տունը, Ֆէրու (Ferou) փողոցին մէջ (74 ԱՐՌ. 73), որ թագման կոչուած է (ԹՕԲ. 117), և պէտք է ըլլայ բանտին մէջ ալ թարգմանութեան պաշտօն վարողը և հռովմէականութեան դարձնելու միջնորդ Խաչատուրը (1905): Գրուած կը գտնենք թէ, քանի մը օր Ետքը քահանայ օրինուեցաւ Նօթրտամի (Notre Dame) մայր Եկեղեցւոյն մէջ (ԹՕԲ. 117), բայց չենք ուզեր կարծել թէ Հայ Եկեղեցւոյ ծեռնադրութիւնը ոչինչ համարելով կրկին ծեռնադրութիւն տրուած ըլլայ Աւետիքի, այլ տեսակ մը նզովքէ արձակման արարողութիւն մը կատարուած պիտի ըլլայ: Միայն թէ Եպիսկոպոսական աստիճանը զլացուելով, իբր պարզ քահանայ լակ պատարագելու արտօնուեր է, որով Աւետիք իբր հոգևորական մխիթարութիւն, ամէն օր (ԹՕԲ. 118), կամ ըստ այլոց ամէն կիրակի, Բոպիկ Կարմեղեանց (Carmes Dechausses) մատութիւն մէջ կը պատարագէր, և յաձախ բուսաբանական պարտէզին մէջ կը շրջագայէր (74 ԱՐՌ. 73): Գրեթէ վեց տարի էր որ անտանելի չարչարանքներով հիւծած էր Աւետիք, որ կը նկարագրուի, իբր աւելի վշտով և ծախորդութեամբ, քանթէ տարիքով կորացած ծերունի մը, դէմքը խորունկ խորշոմներով կնճռոտած, աչքը գրեթէ մարած, հայկական զգեստներու մնացորդ մը վրան պահած, և տկար մարմինը գաւազանի մը օգնութեամբ կանգուն բռնած (ԹՕԲ. 117): Կերկի թէ Աւետիքը վերջին օրերուն մոտեցած և գրեթէ մահամերծ տեսնելով տւած են անոր ազատութեան շնորհքը, զի միայն իննուկէս ամիս և ապրած է, և այն ալ անշուշտ աշխատաւոր և հիւանդկոտ վիճակի մէջ, 1711 յուլիս 11-ին, իին տոմարով յունիս 30-ին կնքած է իր կեանքը, անյիշատակ առանձնութեան մէջ, և մարմինը թաղած են Ս. Սուլպիսիկոսի (Saint Sulpice) Եկեղեցւոյն դամբարանը: Տապանաքար ալ ունեցեր է, կըսեն, այլ 1793-ի յեղափոխութեանց մէջ անյայտացեր է: Կը յիշուի թէ Հռոմ Երթալ ալ փափաքած ըլլայ, աւելի հանգիստ ապաստան մը յուսալով, բայց փափաքին չէ հասած (74 ԱՐՌ. 73):

1908. ԱՒԵՏԻՔԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Անհնար է որ պահ մը կանգ չառնենք յետահայեաց ակնարկ մը նետելու համար Աւետիքի գործունեայ և տառապագին անձնաւորութեան վրայ, որ միջոց մը Երկարեայ Դիմակով (Masque de fer) մարդուն հետ շփոթուեցաւ, և որ 54 տարեկան մեռնելով Երկարակեաց անձի մը

գործունեութեան հօչակը, և զառամեալ ծերունոյ մը տկարութեան կերպարանը կը ներկայէ պատմութեան մէջ: Աւետիք բացարձակապէս զոհ մը եղաւ մոլեռանդ լատինականութեան, որ Լատին կրօնաւորներէն արծարծուելով բոցավառ բորբոքուեցաւ Գաղղիական դեսպան Ֆերիօի սիրտին մէջ, որ իր իշխանաւոր դիրքին և նենգաւոր միտքին ոյժերը այդ նպատակին ծառայեցուց (1853): Աւետիք հայադաւան Եկեղեցւոյն հաւատարիմ պաշտպան, կատաղի հալածիչ մը չեղաւ, մանաւանդ թէ ճարտար դարձուածներով յաջողեցաւ նոյն իսկ Լատիններու հետ լաւ յարաբերութիւններ մշակել, և Ֆերիօլը ստիպէ իրեն ընթացքին վրայ նպաստաւոր վկայութիւններ տալու (1856): Այդ կողմէն շատ աւելի բուռն գործիչներ եղան Եփրեմ Ղափանցին և Յովիաննէս Զմիւռնիացին, որոնք սակայն Ֆերիօի անգութ դավաճանութիւններուն չենթարկուեցան, և հնար չէ Աւետիքը կաթոլիկութեան ամենամեծ հալածիչը նկատել, և ըրած չարիքին փոխարէնը վրան հրաւիրած ըսել, ինչպէս հօռմէականք կ'ուզեն ցուցնել: Նոյն այն տարին որ Աւետիք կը վախճանէր, Ֆերիօլ խնդութեան պատճառով հսկողութեան ներքև առնուած էր, պաշտօնը ուրիշի յանձնուած էր, և վերջապէս իբրև խելագար Փարիզ կը բերուէր, իր արծաթագին գեղուիւոյն՝ Եզերացի Այչէ աղջկան հետ (ԹՕԲ. 121), և այս բաւական է հաստատել թէ մոլեզնեալ միտքի մը գործ էր՝ Աւետիքի դէմ վարած անձնական թշնամութիւնը և վատ դաւաճանութիւնը, և թէ Աւետիք անպարտ զոհ մըն է կրօնական մոլեզնութեան: Երբեք չենք ուզեր ըսել թէ Աւետիք ամէն մեղադրանքէ գերծ պաշտօնավարութիւն ունեցած ըլլալ, և համարձակ գրեցինք Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը իր վրայ դարձնելուն անտեղութիւնը (1857): Հնար է փառասիրութեան և շահասիրութեան ստգտանքներ ալ ընել իր գործունեութեան ինչ ինչ կէտերուն վրայ, սակայն Աւետիքի դէմ ըլլալիք մեղադրանքներ շատ կը նուազին, թերևս կանյայտանան, իր հակառակորդ Լատիններուն և լատինամիտներուն՝ նենգաւոր և դաւաճան արարքներուն բաղդատութեամբ: Աւետիքի զօրաւոր հոգի մը ըլլալուն փաստերը, իր պաշտօնական գործունեութենէն աւելի, կրնանք քաղել իր տառապագին կեանքին մէջ թողած յիշատակարաններէն, որոնց մէջ ակներև են հանդարտ միտքի և կշռադատ խելքի և աննկուն սիրտի արտայայտութիւնները, որով չորս տարիէ աւելի անտանելի խոշտանգանքներու ներքև իր ուղղութեան մէջ կրցաւ տոկալ: Նկատի առնելով իրեն շուրջը կազմուած աշխարհէ անհաղորդ և անծանոթ վիճակը, իրեն վրայ ճնշող ճարտար բռնադատութիւնները, իրեն կրած անտանելի տուայտանքները, և վերջապէս խօթագին և անբժշկելի ախտաւոր վիճակը՝ որ բազմաչափ կացութեան հետևանքն էր, մենք պիտի չկարենանք ծանրանալվերջին պահուն հօռմէադաւանութեան զիջանելուն վրայ ալ: Իրմէ մնացած յիշատակարանները որ իրատարակուած են, շատ ևս իրմէ գրաւեալ անտիա թուղթեր, բանաստեղծութիւններ, աղօթքներ, աղերսագիրեր, կոնդակներ, որոնք ժամանակին լոյս կը սփռեն, և երկու հատոր գիրքի նիւթ կը մատակարարեն (74 ԱՐՌ. 36), և ցուցնեն թէ ուշինութեան և արիութեան հետ բաւական մշակելու միտքի ալ տէր անձ մըն էր Աւետիք Եւդոկիացի պատրիարքը, լաւագոյն բախտի և փառաւոր վախճանի արժանաւոր անձ մը, որուն սակայն չժպտեցյաջողութեան բախտը, և չկրցաւ ազատաբար արդիւնաւորել իր կարող ձիրքերը:

Անցողակի յիշենք, որ Աւետիքը Վեղարակիր Փրանկիսկեանց իրեն վրայ խնամ և սէր ցուցնելէն, և անոնց խստակրօն վարքէն շինուելով, ի յուշ իւր դարձած և ապաշխարեալ այնոցիկ կրօնաւորաց միաբանութեան մտած ըսելը (ՉԱՄ. Գ. 748), պարզապէս հռոմէականութեան յերիւրուած մըն է, որով զբաղիլ իսկ չարժեր:

1909. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Երուսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեանց միևնույն անձի վրայ միանալը, կամ լաւ ևս Կ. Պոլսոյ պատրիարքին Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը իւրացնելը, 1702 յուլիս 13-ի հրովարտակով առաջին անգամ հաստատուած էր Աւետիքի վրայ (1857), և համառու ընդհատումէ ետքը նորոգուած 1704 դեկտեմբերի Աւետիքի պատրիարքութեան վերադառնալուն ատեն (1868): Այդ միաւորութիւնը մեծապէս աղիտալի եղած էր Երուսաղէմի աթոռին, որովհետև աթոռը տէր մը չունէր զինքն խնամող, և վարձական մատակարարներ, որոնք պապա և նազր անուններու ներքն Կ. Պոլսէ կը դրկուէին, յաճախ աշխարհական դասակարգէ, շահուելէ ու շահեցնելէ տարբեր նպատակ չունէին, իսկ Երուսաղմապատկան հասոյթներ Կ. Պոլիս կը գանձուէին, և Կ. Պոլսոյ մէջ կը ծախսուէին առանց Երուսաղէմի աթոռին օգուտ մը ունենալու: Այդ անտեղի կացութեան տիսուր հետևանքները ողբագին շեշտերով կը նկարագրէ ականատեսն Հաննա: Կ. Պոլիսէ մեկնող ուխտաւորներուն գիր կը տրուէր թէ առեալ եմք լիապէս զդարպասն զքառասնիցն և զայլս, և ուխտաւորքն իբրև զթալանեցեալ ոք զնային: Բայց աստի զպարտս փոլիցայից առնուին Կ. Պոլսոյ մէջ, և Երուսաղէմ կը դրկէին որ տայցէին այլուստեք եկեալ դրամովն, և այս պատճառով պարտքն լեռնացեալ բարդակուտիր Երուսաղէմի վրայ (ՀՆՍ. 120): Պատրիարքունքն և այլ անաստուածքն ոմանք իրենց ազգականները կը դրկէին, զպող փոխանորդներ տանէին ընդ ինքեանս զկանայս և զորդիս, և ասոնք ուտէին զգանձս աթոռին: Երուսաղէմը խեղձութեան մէջ կը հեծէր, իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ սուստ լուրերով ժողովուրդը կը խարէին: Եթէ միաբաններէն ձայն հանող ըլլար, զծէրսն ի բանտ մաշեցուցանէին և զերիտասարդսն յաքսորս և ի կալանս կեղեքէին, այնպէս որ ոչ ևս համարձակիր ոք ի սրտացաւ միաբանից ջատագով լինել աթոռին իրաւունքներուն (ՀՆՍ. 122): Երբոր առձեռն միջոցներ սպառեցան, սկսան կարասին ալ ծախել, և Պարոնտէրէ մնացած զպնձեղէնսն զաղտաբար ի Յոպաէ իջուցեալ յլեցին յԵզիպտոս, զտունս և զպարտէզս և զայլ միւլքէրս գրաւ կը դնէին, զխաչս, սկիհս, բուրվառս, տապանակս, քշոցս և զկանթեղս, կոտրատեալ և հալեալ վաճառէին այլազգեաց (ՀՆՍ. 123), այն ալ զիազար դուռուշի գիրն հազիւ թէ երկու հարիւր դուռուշ վաճառէին, զիոգեպահ կերակրիկն խեղձ միաբանից համարեա թէ իսպառ հատանէին, և եթէ խեղձերուն ձեռքը ուխտաւորներէն ողորմութիւն մը իյնար, տուզանքի պատրուակով կը կողոպտէին: Որովհետև այդ շռայլութեանց համար շարունակ պարտքեր կ'առնէին, այնչափ շատցած էին պարտատէրները, մինչ զի գրեթէ ի մէջ սրբոյ Երուսաղէմի գտանիւր ոք, որ չիցէր փոխատու և թարց առնելեաց աթոռին վրայ: Եւ որովհետև վճարում չէր ըլլար, պարտատէրներ ամէն բռնութեանց կը ձեռնարկէին, զգրաւունս ի իրապարակս կը հանէին, զպախուրծ ձիոց իւրեանց ի յօլս դրան սրբոյ

Եկեղեցւոյն կապէին, և արարողութիւնները կը խափանէին, և բռնութեանց կը դիմէին: Պատմիչը կը յիշէ զմտանելն զինուորաց ի խցերն կարգաւորաց և զխլելն զինչս նոցա, զապտակն և զթուքն, զծեծն և զլիշուցն, զմօրուս տփետելն և զհայիոյանս, զխորտակումն դրանցն խցից և զջարդումն լուսամտից, և զգիշերն ի բուն խցէ ի խուց շրջագայելն պատատիրաց, ի մէջ Եկեղեցւոյ կօշկօք մտանելն, և ի բեմն մերձ ի ժամարարն ելանելն, ծեռքի սկիհը խելու համար (ՀՆ. 126): Այս ամենուն հետևանք եղաւ կարգի և կանոնի, վանականութեան և արարողութեանց խափանիլը, և այնպիսի ընդհանուր անկման վիճակ մը տիրեց, որ ամաչէր ոք ասել զինքն գոլ յազգէն Հայոց (ՀՆ. 127): Արդարև արտասուելի նկարագիր, որուն յիշատակութիւնն իսկ սիրտերը կը քսամնեցնէ: Այս էր Երուսաղէմի վիճակը մինչև 1713 տարին, Սահակ Ապուշելսի պատրիարքին օրերը, որ թէպէտ Երուսաղէմի մասին գէշ տրամադրուած չի կարծուիր, այլ սովորական դարձած ընթացքը տիրացած էր և կը շարունակէր:

1910. ԱՄՌՏՈՒԻ ՌՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ

Այդ միջոցին յանկարծ Կ. Պոլիս կու գայ նոր անձնաւորութիւն մը, որ սահմանուած էր մեծ և օգտակար դեր մը ունենալ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան պառակտեալ և խանգարեալ կացութեան վրայ: Յովիաննէս Բաղիշեցի վարդապետն էր, աւելի ծանօթ Կոլոտ մականունովը: Յիշած ենք իր կարգին Բաղէշի քաղաքին ծայրը, Խոցելով գետակի եզերքը գտնուող՝ Ս. Կարապետ Ամլորդի, և կամ ժողովրդական հնչումով Ամրտոլի վանքը, որ Գրիգոր Տաթևացիի ժամանակէն սկսաւ ուսումնական փայլ մը ստանալ Դանիէլ Ճգնաւոր վարդապետէ սկսելով, և որուն յաջորդութիւնը հասաւ մինչև Բարսեղ Գաւառացի (1710) կամ Աղբակեցի (ԿՈԼ. 147), որ նոր զարկ մը տուաւ Բաղէշի ուսումնարանին, զոր դասատուն (ԿՈԼ. 2) կամ համալսարան (ԿՈԼ. 142) կը կոչեն իրայինք, հարկաւ արտաքին ուսմանց պարապելնուն պատճառով: Բարսեղ Գաւառացիին 1615-ին յաջորդեց Ներսէս Մոկացի, որ Ետքէն Մեծ-Անապատը փոխադրուեցաւ (1711), և որոշակի չենք գտներ անոր յաջորդը կամ յաջորդները, միայն գիտենք որ իբր Երեսուն տարի Ետքը, այսինքն ժԷ. դարուն Երկրորդ կէսին կը փայլէր Վարդան Բաղիշեցի վարդապետը, որ նշանաւոր էր իր ժամանակին և ընտիր աշակերտներ հասուցեր էր, որոնց մէջ աւելի նշանաւոր հանդիսացան Գրիգոր Շիրուանցի և Յովիաննէս Բաղիշեցի: Վարդանի հրչակը մեծ էր, և Ամրտոլ շինութիւններով և մատենադարանով ճոխացաւ (ԿՈԼ. 3), բայց դժբախտաբար մանրամասն տեղեկութիւններ չունինք իր գործին սկսելուն, և արտադրած արդիւնքներուն վրայ, իր աշակերտներն ալ Երախտապարտ գովեստներ ունին, առանց կենսագրական տեղեկութիւններու: Որչափ ալ Երկար Ենթադրենք Վարդանի գործունելութիւնը, ինար չէ Ներսէս Մոկացիի յաջորդած յաջորդած ըսել, և ոչ ալ գիտենք, թէ քանիներ և որոնք եղած են Երկուքին մէջտեղ: Վարդան Վախճանեցաւ 1705-ին յիշման աւուր Լուսաւորչին ի Վիրապն Խոր (ԿՈԼ. 147), այսինքն է մարտ 24-ին, և Բարսեղի մօտը թաղուեցաւ Ամրտոլու Եկեղեցւոյն ատեանին վրայ (ԿՈԼ. 3), բայց յաջորդութիւնը խնդիրներու տեղի տուաւ, և ներքին գժոտութեանց պատճառ եղաւ, որով Երկու ընտրելագոյն աշակերտներ, Գրիգոր և Յովիաննէս, ստիպուեցան իրենց սիրեցեալ համալսարանը թողու, և զանազան վանքեր

տեսնալու համար Ապահովնիք, Վաղարշակերտ, Վիշապաձոր և Հռոմոսի վանք հանդիպելէ ետքը, Գլակայ Ս. Կարապետի վանքը հաստատուեցան, առաջնորդ Կարապետ Եպիսկոպոսի խնդրանօք և պաշտպանութեամբ: Այս թուականէն սկսաւ Գլակայ մայրավանքին վերաշինութեան և վերակենդանութեան նոր շրջան մը, սակայն քանի մը տարուան շինութիւնները մէկն հիմնայատակ քանդուեցան 1709-ին ի Մեծակրաշի կիրակէոցն (ԿՈԼ. 158), այսինքն յունիս 5-ին տեղի ունեցած երկրաշարժէն: Պէտք եղաւ նորէն վերսկսիլ վերաշինութիւնը, և յաջողեցան կանգնել զկաթողիկէն գեղեցկաքանդակ յօրինմամբ, և գաւիթ կամարակապ, զանգակատուն կաթողիկեայ, և բնակութեան սենեակներ (ԿՈԼ. 162): Նոյն միջոցին Կարապետ Եպիսկոպոսի վախճանելուն, Գրիգոր Շիրուանցի վանահայրը ընտրուեցաւ, և Յովիաննէսին հետ գործին հետևեցաւ, միայն թէ մեծագումար պարտքի տակ ինկան: Այս պատճառով Յովիաննէս 1712-ին հանգանակութեան ելաւ և շրջաշուրջն ձամբորդութեամբ, գոհացուցիչ արդիւնք ունեցաւ հանդիպած քաղաքները, մինչև որ Կ. Պոլիս 1712-ին վերջերը: Սահակ պատրիարքի պաշտպանութեամբ, այնտեղէն ալ շուտով և լիալիր արդիւնքներ ունեցաւ, որովք և ազատեցաւ սուրբ վանքն Գլակայ ի բազմատոկոս պարտուցն (ԿՈԼ. 163): Կոլոտի դէպի Կ. Պոլիս եկած պահուն, ուրիշ վարդապետներ ալ ուրիշ կողմեր հանգանակութեան ելած են, որոնց մէջ կը յիշուին Աբրահամ Խոշաբեցի Ներսէս Շերունի, և ուրիշ Յովիաննէս մը (ԿՈԼ. 164):

1911. ԿՈԼՈՏ ՅԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

Երուսաղէմի պարտքին և կացութեան մասին հետզհետէ հասնող ձախող լուրերը և Կոլստի Գլակայ պարտքին մասին յաջող գործունէութիւնը, իրարու հետ համեմատուելով, նոյնինքն Կոլոտը Երուսաղէմ յղելու խորհուրդը, կազմեցին Սահակ պատրիարքի միտքին մէջ, որուն համաձայնեցան Յարութիւն Մուրատեան, Յարութիւն Թէվէքէլեան, և Սարգիս ու Իսրայէլ ու Լոթին գլխաւորներ (ԿՈԼ. 12), և բնաւ իշխանք և ժողովուրդ Հայոց (ՀՆՆ. 129), և բազում անզամ հրաւիրմամբ և սաստիկ ստիպմամբ համոզեցին Կոլոտը Երուսաղէմ Երթալ (ԿՈԼ. 164), աթոռակալ և վէքիլ անուամբ և զայն ձամբայ հանեցին ընդ տէրունական ուխտաւորսն և չափաւոր արդեամբք, այսինքն մաս մը գումարելով (ՀՆՆ. 129), ինչպէս և ինքն ալ կըսէ, թէ պարտաւորուեցաւ տամիլ գողորմութիւն հաւատացելոցն ի սուրբ Երուսաղէմ, և ծառայել աստուածակոխ տեղեացն (ԿՈԼ. 164): Կոլոտ Երուսաղէմ հասաւ մեծպահքի Երկրորդ կէսին մէջ, զատիկէն առաջ, որ 1713-ին կը հանդիպէր ապրիլ 5-ին: Իր հասնիլը սակաւ ինչ շնչառութիւն եղաւ սրբոյ տանն այնորիկ (ԿՈԼ. 169), վասնզի տեսնելով և ցաւօք լցեալ, որ ի ձեռաց կողոպտիչ և արծաթասէր մերայնոց և սուտանուն քրիստոնէից՝ մերեալ հաւատս ունողաց, տարապայման անշքացեալ էր Երուսաղէմի աթոռը, իր բերած դրամով և ուխտաւորներու նուէրներով սկսաւ ինչ ինչ սեփականութիւններ գրաւէ ազատել (ԿՈԼ. 168), և յատկապէս մի փոքրիկ վանք (ՀՆՆ. 129), որ պիտի ըլլայ Եկեղեցին Ասորուց, և ի սուրբ Յարութիւն միջի կանքեղքն (ԿՈԼ. 169), և պարտէզն վանուց Հրեշտակապետու (ՀՆՆ. 129), որ առ Ֆռանկսն եղեալ կային ի գրաւ՝ ազատեցան շնորհօք Տեառն (ԿՈԼ. 169): Ապրիլ 5-ին զատիկը կատարելէն և ուխտաւորները յուղարկելէն

Ետքը, Կոլոտ շարունակեց իր պաշտօնը աթոռին ներքին բարեկարգութեան, և արտաքին պարտքերու կարգադրութեան աշխատելով, թէպէտև կրելով զրպարտութիւնս բազումս ի բարբարոս պարտատէրացն, և ի մերայնոց լավիլիզողաց, զանազան և յօգնակուտակ նեղութիւնս, որոնք այս կերպով հնարդին մեկնել զնա ի սիրոյ և ի կարեկցութենէ սրբոյ տանս: Սակայն կոլոտ հաստատուն էր իր ուղղամիտ գործունեութեան մէջ, և մէկու մը չէր ներեր աթոռին մատակարարութեան մէջ նենգութեամբ և չարաշահութեամբ օգտուիլ (ՀԱՆ. 130), և ակնկառոյց կը սպասէր գալստեան միւս ամի ուխտաւորացն կրկին օրինութիւն ի Բիւզանդիոյ (ԿՈՒ. 169): Իսկ 1714-ի զատիկը պիտի հանդիպէր մարտ 28-ին, դեռ եղանակները չպարզուած:

1912. ՍԱՀԱԿ ՊԱՇՏՈՆԱՆ

Կոլոտի այս ակնկալութիւնները չիրականացան: Սահակ Ապուշելսցիին պատրիարքութեան առաջին տարինները համեմատաբար հանդարտ անցած էին, բայց ջնջուած չէր ազգին մէջ տիրող երկպառակութիւնը, միշտ կաթոլիկական ծգտումներու պատրուակին ներքև: Եթէ մէկ կողմէն լատինամիտներ, Լատին և Լատինաց մոտ կրթած Եկեղեցականներու գրգռութեամբ, և Արևմուտքէ հասնող նպաստներով, և Գաղղիական դեսպանատան կողմէ ցուցուած պաշտպանութեամբ զօրացած, իրենց նպատակը յառաջացնելու կաշխատէին, պատրիարքարանն և ազգն ալ կը պարտաւորուիին հնարաւոր միջոցներով անոնց խրախտանքը զսպել, և ազգային կացութեան և Եկեղեցական ինքնութեան համար աշխատիլ: Որովհետև օտար դաւանութեան սիրայօժարները օտար պետութեան միջամտութեամբ կուգէին օգտուիլ, իրենց ազգութեան և դաւանութեան սերտ փարած Հայերն ալ իրենց տէրութեան պաշտպանութիւնը պիտի դիմադրէին անոնց: Այն ժամանակին Եւրոպական տէրութեանց և Օսմանեան պետութեան մէջ տիրող թշնամութիւնները և սպանացող պատերազմները, բնական իմն հետևութեամբ Օսմանեան կառավարութեան աչքին կասակածաւոր պիտի կացուցանէին Արևմտեայց հետևողութեան դիմող և բարեկամութեան վստահացող խումբերը: Ճիշդ այդ միջոցներուն մեծ եպարքոս Տամաս Ալի փաշա Վենետիկացիներուն և Աւստրիացիներուն դէմ պատերազմի նախատեսութիւններով կը զբաղէր, անոնցմէ խլելու համար Պէղոպոնէսի և Հուգարիոյ տիրապետութիւնը (ԺՈՒ. 325): Ահա կաթոլիկական միտողներու դէմ կարծեցեալ կրօնական հալածանքին տիրապէս քաղաքականբացատրութիւնը: Այդպիսիներու դէմ ձեռք առնուած միջոցներուն չօչափելի չարաժարիթը, Լատիններուն կողմէն բռնուած ընթացքն էր, որը բազմադիմի խրատուք զգուշացուցանէին, ոչ առնել հաղորդութիւն ինչ ընդ Հայս ի հոգեւորս (ԶԱՄ. Գ. 758), այսինքն է, Հայոց Եկեղեցիները չերթալ, և Լատին Եկեղեցիներ յաճախել, որ զգալի կերպով պետութիւնը իրենց դէմ գրգռել ըսել կը լլար: Ահա պատճառը որով Սահակ պատրիարքի օրերն ալ ազատ չմնացին ներքին աղմուկներէ, և քանի որ խնդիր մը կար մէջտեղ, ամէն անձնական վէճեր կամ կիրքի յուզումներ՝ շուտով այդ կերպարանին կը վերածուիին: Այս ձևը առաւ նաև Սահակ պատրիարքի և Ռոտոսթոյի առաջնորդին միջև ծագած վէճը. պատրիարքն՝ առաջնորդը պաշտօնէ հանած էր, և առաջնորդն ալ համարձակեցաւ Սահակ պատրիարքը

ամբաստանել կառավարութեան առջև: Անոր կողմը զօրացուցին իշխանաւորէն դժգոհ եղող զանազան խումբերը, և կառավարութիւնը վճռեց պատրիարքի փոփոխութիւնը (ԶԱՄ. Գ. 757), և Սահակ պաշտօնէ դադրեցաւ 1714 մարտին, որով 1708 դեկտեմբերէն սկսելով 5 տարի և 7 ամիս պատրիարքական աթոռի վրայ մնացած կ'ըլլայ: Ահա Կողուտի ակնկալութիւններուն պարապի ելլալուն մէկ պատճառը, զի ոչ միայն պատրիարքական տագնապը արգելքներ կը յարուցանէր, այլ և Սահակի հեռանալով իր պաշտպանը կը կորսնցնէր:

1913. ՈՒԽՏԱՒՈՐԱՑ ՎՏԱՆԳԸ

Զախորդութիւններ կարծես թէ իրար կը հալածեն, և երբ Կոլոտ պատրիարքական տագնապին շշուկներով կը վարանէր, լուր կառնէ թէ նաւն ուխտաւորաց, դեռ Միջերկրական մեծ ծովը չելած, Մարմարայի մէջ, Արակլիոյ կամ Հերակլիոյ, այսինքն Երէլիի առջև խորտակեցաւ: Ուխտաւորներ փորձանքէ ազատելով Կ. Պոլիս կը դաշնան, և զայլ նաւ կը վարձեն, բայց այն ալ յետ քանի մի աւուր, տակաւին ճամբայ չելած, մինչ ի տեղի իւրում էր, որ քաղաքին Մարմարայի ծովափը Ենիքաբուի կողմերը պէտք է ըլլայ, ի սաստիկ հողմոյ, անշուշտ հարաւային փոթորիկէ. կը վնասուի, և ոգնափայտը կը խորտակուի, և չի կրնար ճամբորդել: Այդ գոյժերը վրայէ վրայ ստանալով, ապուշ մնացաք կը գրէ Կոլոտ, և կը յաւելու յիշեցաք ըգբանս տեսլեանցն, և կը պատմէ Ս. Յարութեան տաճարին լուսաբանին և ուրիշ քրիստոնէի մը տեսած ձախող երազները (ԿՈԼ. 170): Զարմանալի չէ Կոլոտի ալ երազներու տուած կարևորութիւնը, որ ժամանակին տիրող նախապաշարում մըն էր, ամէն դասակարգերու վրայ հաւասարապէս տարածուած, որ հիմա իսկ դեռ ջնջուած չէ մեր ժամանակակիցներուն միտքէն: Ինչ ալ ըլլայ երազներուն տրուելիք կարևորութիւնը, իրականը այն էր, որ 1714 տարւոյ զատիկը, որ մարտ 28-ին հանդիպէր յաջող չանցաւ, և Կոլոտ չկրցաւ Կ. Պոլիսէ և ուխտաւորներէ նորանոր միջոցներ ստանալով, յաջող կարգադրութիւններ ընել Երուսաղէմի աթոռին համար, և գլխաւորապէս գրաւի գրուած կալուածներէն և սպասներէն մաս մըն ալ ազատել, և նոր բնեօններու տակ չմտնել:

1914. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԳԱՆՉԱԿԵՑԻ

Երբ Սահակ Ապուշեխցիի պաշտօնանկութեամբ և աքսորմամբ պատրիարքական աթոռը պարապ մնաց, հասարակութեան մէջ անմիջական փութաջանութիւն չտեսնուեցաւ նոր մը ընտրելու, զի մեծամեծներէն ոմանք ծանծրացեալ էին, իսկ այլք ոչ գիտէին թէ զո՞ ընտրեսցեն (ԶԱՄ. Գ. 757), որ է ըսելքէ իրապարակի վրայ աչքի զարնող չկար: Արիթէն օգտուողը կ'ըլլայ, Յովհաննէս Գանծակեցի, պարսկահայ սահմաններէն եկած վարդապէտ մը, կամ լաւ ևս եպիսկոպոս մը, որ տակաւին իբր պանդուստ ու գիրք չկազմած, հացագործներու մօս կը բնակէր, որ անշուշտ իր հայրենակիցներ էին: նա ճանչցուած էր իբր խստակեաց և օրինաց նախանձախնդիր եկեղեցական մը, և միանգամայն իբրև ճարտարախօս, քաջաքարոզ և ժիր անձ մը կը յայտնուէր: Իր ծանօթ հացագործները զայն մեծամեծներուն մտադրութեան ներկայացուցին, որոնք հաւմեցան և հաւանեցան, և կառավարութեան ներկայացուցին, և 1714 մարտ 21-ին Ծաղկազարդի օրը, Յովհաննէս պաշտօնապէս աթոռ բարձրացաւ (ՕՐԱ. 136): Յովհաննէսի

անծանօթ մը ըլլալը ոմանց անհաճոյ երևուց անոր պատրիարքութիւնը, և զօրաւոր հետամուտ մը չգտնուիլը կը քաջալերէր Սահակի կողմնակիցները զայն նորէն դարձնելու: Յովիաննէս իր ճարտարութեան առաջին փորձը տուաւ, մայրեկեղեցւոյ մէջ ժողովուրդը հաւաքելով, արդէն աւագ շաբաթու օրեր էին, և համարձակ յայտարարելով, թէ ինքն գժութեան պատճառ չ'ուզեր ըլլայ, և յօժարական կը քաշուի, եթէ այնպէս կ'ուզեն, բաւական է որ լիցի խաղաղութիւն և սէր: Այդ յայտարարութիւնը ամէնուն համակրութիւնը գրաւեց և միաձայնութեամբ Յովիաննէսի պատրիարքութիւնը ընդունեցաւ: Հաւանաբար այդ եղելութեան թուականն է մարտ 26 օրը, որ ուրիշներէ իբր պատրիարքութեան թուական կը նշանակուի (ՂԱՄ. Գ. 757), և որ աւագ ուրբաթ օրուան կը համապատասխանէ, որով կրօնած է Յովիաննէս Գանձակեցին հանդիսապէս Զատիկը տօնախմբել, մինչ տօնը անպտուղ կ'անցնէր Յովիաննէս Կոլոտին համար Երուսաղէմի մէջ (1913): Յովիաննէս Գանձակեցին Արևելեան գաւառներէն եկած, աւելի նախանձայոյզ էր հայրենաւանդ Եկեղեցւոյ պահպանութեան և պաշտպանութեան, իր պատրիարքութեան սկսած օրերն ալ աւելի զայրացած էին Երոպական յարաբերութեանց կամ փրանկանալու դէմ Օսմանեան պետութեան համակրութիւնները, նոյն միջոցին Վենետիկեցւոց դէմ մղուած պատերազմին պատճառով: Այս առիթ տուաւ Յովիաննէսի բուռն գործունեութեան ձեռնարկելու, որուն պատմութիւնը կը յետաձգենք Աղեքսանդր կաթողիկոսի օրերուն:

1915. ԿՈՒԾԸ ԵՐԱԾԽԱՒՈՐ

Նոր պատրիարքին առաջին ձեռնարկներէն մին ձախող որոշում մը եղաւ, այն է իբր Վէքիլ կամ փոխանորդ, և իբր պապա կամ մատակարար Երուսաղէմ դարձնել Յովիաննէս Պալքէսիրցին, որ քանի մը տարի առաջ Սահակ պատրիարքէն այդ պաշտօնին կոչուած էր, սակայն դատաստանի վճիռով պաշտօնէն հանուած էր 1711ին, որովհետև թէ՝ վանական հասոյթները, զիրաւունս և զողորմութիւնս նուիրեալս յուխտաւորաց, վատնած և ոչնչացուած էր ի կամս իւր, և թէ՝ պարտքեր աւելցուած էր ու հաշիւ տեսնուած ատեն պարտաւոր մնացած էր (ԱԱՏ. Ա. 439): Կոլոտ իբր Պալքէսիրցին անունը կու տայ իր գրութեանց մէջ, կը կոչէ զայն անյազն ի չարիս, Բէլն երկրորդ, մերկացեալ ի շնորհեաց, նոր իրէայ և հին հեթանոս (ԿՈՒ. 170), որ իրեն հետ ուրիշ երեք արբանեակը իւրապիսիք ալ ունենալով, նորէն սկսաւ զօշաքաղութեանց հետևիլ, ընդհանուր թալան մը կազմակերպել կալուածներու և սպասներու վրայ, վաճառելով կամ գրաւի դնելով, որով մերկացոյց զիսկուիի հարսն սուրբ, այսինքն Երուսաղէմի Եկեղեցին, յամենից զարդուց (ԿՈՒ. 171): Երբոր պարտատէրեր տեսան, որ իրենց պահանջը գանձելու միջոցները օրըստօրէ կը նուազին, Կ. Պոլիս դիմեցին և իրովարտակ հանել տուին, թէ Հայոց ամենայն միւլքերն ծախուիցի և իւրեանց պարտքն տրիցի: Պալքէսիրցին և ընկերները, առանց ընդդիմանալու այս կործանիչ իրամանին, խորհեցան նախ վաճառել զգեղեցիկ վանքն սուրբ Փոքչի (ՀԱՆ. 131): Հազիւ թէ այդ գործը լսուեցաւ, միաբանք և ժողովուրդք այլայլէ եղած շիոթման, և նեղ ժամանակին մէջ Կոլոտին դիմեցին իր հեղինակութեամբ և ստացած յարգանքով ընդդիմանալ այդ ձեռնարկին և տէր կանգնիլ ազգային սեփականութեանց: Պարտատէրերուն ալ

դիմեցին կողկողագին, որոնք տեսնելով ընդհանուր յուզումը և արցունքը՝ հաւանեցան սպասել, միայն թէ կ'ըսեն մեզ մին հաւատարիմ երաշխաւոր տուէք, որ և մեք նորա հաւատալով տացուք ծեզ սակաւ ինչ ժամանակ (ՀՆ. 132): Այն ատեն ամէնքը կը բռնադատեն Կոլոտը երաշխաւութիւնը յանձն առնոլ, պարտատէրերն ալ կը հաւանին, տեսած ըլլալով անոր ուղղամտութիւնը և աթորին համար անկեղծ աշխատութիւնները: Կոլտ գիջաւ, և չորս տարւոյ պայմանաժամով մասառմաս վճարելու պայմանով, իիւճէթ արարին առաջի դատաւորին, և կուսակալն ալ գոհ մնալով վարդապետը պատուասիրեց և խիլայեալ յուղաւորեաց (ՀՆ. 133): Կոլոտի առաջին գործը Եղաւ Ս. Յարութիւն տաճարին մէջ գոհաբանական աղօթխներ ընել՝ ծեռք ծգուած յաջողութեան համար, և անկէ վանք դառնալով միաբանները հաւաքել, և նորանոր փոխառութեանց դուռը փակելու համար կտրատել և ջնջել պաշտօնական կնիքը՝ յորոյ վերայ գրեալ էր անուն սրբոյ աթոռոյն, և որով զմուրիհակս պարտուցն կնքէին, և որ հասարակ կնիք կամ օրթայի կնիք կ'անուանէր (ՀՆ. 135), այլ Կոլոտ կնիք պարտուց կ'անուանէ զայն, (ԿՈՒ. 172): Անհատական անուն չկար կնիքին վրայ, որով ոչ ոք անձնապէս պարտական կը սեպուէր, և ի կնքողաց փող մի չէր գնայր, անոր համար ամէն փոխանորդներ և մատակարարներ անխտրապէս զբազում թէմէսիւքս մօհրէին (ՀՆ. 135): Այդ ամէնը կը պատմէ Հաննա, որ գործին մասնակից է: Եղելութիւնները տեղի ունեցան 1714-ի վերջերը, ուսկից ետքը 1715ի սկզբները Կոլոտ Երուսաղէմէ մեկնեցաւ Կ. Պոլիս գալ, և ազգային մեծամեծներուն Եղածը իմացնել և ընելիքնին ցուցնել:

1916. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ՄԱՀԸ

Երբոր Երուսաղէմի մէջ այս անցուդարձերը տեղի կ'ունենային, Էջմիածինի մէջ աթոռը կը դատարկանար Աղեքսանդրի մահուամբ: Իրեն գործերէն շատ մանրամասնութիւններ չունինք, և այս պատճառով ժամանակակից Եղելութեանց վրայ ընդարձակուած ատեննիս, իրեն գործունէութենէն շատ բան չկրցանք յառաջ բերել: Գիտենք որ զիայրենիս և զբարեկամս իւր միսիթարելու նպատակով 1711 հոկտեմբեր 12-ին Նոր Ջուղա է եկած, և ուրն ամիս այն տեղ ատեն անցնելէ Ետքը 1712 յունիս 17ին Էջմիածին դարձած: Գրուած է թէ կաթողիկոսութիւն սորա Եղև կարի օգտակար, ոչ միայն սակս ազգին, այլ և վասն սրբոյ Էջմիածնի (ՏՅՈ. Ա. 35): Երեւանեցին ալ կը վկայէ թէ Եղև հանձարեղ և շինարար, զբազում հնացեալ շինուածս նորոգեաց զձմրան սեղանատունն վերանորոգեաց, զայգին Սրբոյն Հռիփսիմեայ մեծացոյց և պարսպեաց, հարստացոյց զսուրբ աթոռս Եկեղեցական զարդուք և արտաքին կահիւք և անասնօք, և յաւել մոլքս և զարդիւն՝ արքունական և դատաւորական գրովք (ՁԱՄ. 27): Ինքն ալ 1713 յունիս 4ին Մովսէս Ջուղայեցիին կը գոէր, թէ տասն տեղ բարխանայք ունիմ, Երեք հարիւր աւելի ուստա և մշակ կու բանի. և տասը տեղ բացուած շինութիւններուն կարգին կը յիշէ ևս Երեւանի այգին, Օշական մոլքը, և մեծ առուն (ՏՅՈ. Բ. 85): Բայց տակաւ կը տկարանար Աղեքսանդր, և 1714-ին իր վախճանը մօտալուտ տեսնելով գրաւոր կտակ մըն ալ կը պատրաստէ, որով կը յայտնէ, թէ Նահապետի օրէն մնացած պարտքերն ալ վճարած է, մէկ դեկան պարտք չկայ սուրբ աթոռոյս, այլ

և դրամ ևս կայ: Իրեն յաջորդ կը ցուցնէ Զուղայի առաջնորդութեան մէջ իր յաջորդ Մովսէս Զուղայեցին, վստահացնելով թէ կրկին, երեքկին և բազմակրկին ճոխացուցնէ զաթոս և զազու. թէպէտև կը յաւելու թէ կամք ծեր է, զո քո կամիք կաթողիկոս ընտրէք, և կը վերջացնէ օրինութեամբ, կացէք բարեաւ և մնացէք խաղաղութեամբ, և վասն մեր աղօթս արարէք և յիշեցէք ի Քրիստոս (ՏՅՈ. Բ. 36): Կտակին ամսաթիւը չկայ, բայց մահուանէ շատ առաջ պիտի չըլլայ, զի 1714 հոկտեմբեր 19ին Մովսէս Եջմիածին կը հրաւիրուի կաթողիկոսանալու նպատակով (ՏՅՈ. Բ. 50): Իսկ Աղեքսանդր կը վախճանի նոյեմբեր 22ին (ՏՅՈ. Բ. 37), և կը թաղուի ի ներքոյ մեծի զանգակատան, յաջակողմն դրան (ԶԱՄ. 27): Աղեքսանդր Զուղայեցի ուսումնական և գործունեայ և խոհական և շինարար, պատկառելի դէմք մըն է կաթողիկոսներու շարքին մէջ, թէպէտև կենսագրական մանրամասնութիւններով հարուստ չըլլան իր եղող յիշատակարանները: Ազգային Եկեղեցւոյն մասին իր հաստատամիտ և անխարդախ ուղղութեան համար բաւական ըլլայ պապին գրած նամակին մասին տուած վերլուծութիւննիս (1897):

S. ԱՍՏՈՒՃԱՏՈՒՐ Ա. ՀԱՄԱՏԱՆԱՑԻ

1917. ՄՈՎՍԵՍ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

Վերջին ատեններ Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը ընտրութեան տէր էր դարձած, ազգային իշխանութեան և ներկայացուցչութեան դերը ջնջուած լինելով, և նա ալ դիւրաւ կը հետևէր նախորդ կաթողիկոսէն յայտնուած միտքին: Այս անգամ ալ նոյն ձամբան բռնուեցաւ, և Մովսէս Զուղայեցին, որուն արդէն Աղեքսանդր չմեռած հրաւէր ուղղուած էր, կրկին կոչուեցաւ գալ Եջմիածին և կաթողիկոսական աթոռը գրաւել: Զուղայի առաջնորդներուն կաթողիկոսութիւնը՝ Զուղայեցւոց ալ հաճոյանալու հետևանքը կ'ունենար, որոնք կարող և ունենոր դիրք ունէին, և հարկաւ անոնց օժանդակութեամբն էր որ կաթողիկոսներ շինարար կը դառնային, թէ ոչ ուրիշ կողմեր աղքատութիւնն ու կարօտութիւնն էր որ կը տիրէր: Կը կարծենք թէ Մովսէս միակ օրինակն է պատմութեանս մէջ, որ պաշտօնապէս կաթողիկոսութեան կոչուելով, հրաժարի և յանձն չառնէ զայն ստանձնել: Եղան կաթողիկոսութենէ հրաժարողներ, բայց զայն վարելէ և տկարութեան կամ դժուարութեան հանդիպելէ ետքը: Մովսէս յայտնած դժկամութեան շուտով չեն համակերպած Մայրաթոռոյ միաբանները, վասն զի ոչ միանգամ, այլ և երկիցս և երիցս գրեալ են, և պահանջած յանձնառութիւնը, այլ Մովսէս անփոփոխ մնացած է իր միտքին վրայ, և շնորհակալ ըլլալով իրեն հանդէպ յայտնուած սիրելութեան, վճռապէս պատասխանած է. Օ ն անդր ի բաց տարէք ի մտաց ձերոց, զի այդ ոչ է մեր գործ (ՏՅՈ. Բ. 50): Ինչ էր Մովսէսի դժկամութեան ներքին պատճառը դժուար է ճշդել, զի ապիկար և գործէ փախչող մէկը չէր, և բազմաշխատ և բազմարդին անձ մը եղած էր Պարսկաստանի աթողին վրայ: Աղեքսանդրի իր կտակով յայտնած վկայութիւնն ալ (1916) մեծ երաշխաւորութիւն մըն է, համբաւն ալ ամէն կողմ տարածուած էր, որ Յովիաննէս Կոլոտ ալ պատուագիր և գովասանական բացատրութիւններով անոր կը դիմէր Երուսաղէմի գործին համար (ՏՅՈ. Բ. 51): Տկարացած և անկարող դարձած ալ պիտի չըսենք, զի թուականնէս ետքը տասը տարի ևս վաստակաւոր պաշտօնավարութիւն ունեցաւ Զուղայի աթողին

Վրայ մինչև 1725 մարտ 1ը, որ է իր մահուան թուականը: Պէտք է ըսել թէ Մովսէս իր գտնուած վիճակին գոհ, և Զուղայի վանքին վրայ թափած աշխատութիւնը և ստացած արդիւնքները կիսառ թողով չ'ուզելով, և բարձրագոյն աթոռի ծանրագոյն տաղտապանքներէ խորշելով, չէ ուզած իր խաղաղ դիրքը Եջմիածինի խօսվեալ դիրքին հետ փոխանակել: Իր ժամանակին երկու Եպիսկոպոսներու և 17 նշանաւոր վարդապետներու անուններ կը տրուին Ամենափրկիչ վանքին մէջ, և 62 քահանաներու ներկայութիւնը կը վկայուի Զուղայի 14 Եկեղեցիներու համար (ՏՅՈ. Բ. 51): Սակայն կարծես թէ բարեբաստիկ չեղաւ Մովսէսի ծանրագոյն տաղտապանքէ խուսափիլը, զի ոչ նուազ տագնապներ կրեց Զուղայի մէջ Աֆղաններուն ապստամբելուն և Ասպահանի տիրապետելուն պատճառով:

1918. ԱՍՏՈՒՃԱՏՈՒՐ ԸՆՏՐՈՒԱԾ

Երբոր Մովսէս վճռական կերպով ընտրութենէն իրաժարեցաւ, Մայրաթուոյ միաբաններ պարտաւորուեցան ուրիշի վրայ դարձնել աշուընին, բայց նորէն Զուղայի միաբաններէն չհեռացան, և վերև յիշուած Ս. Ամենափրկչի միաբան երկու Եպիսկոպոսներէն Աստուածատուրը (ՏՅՈ. Բ. 51) յառաջ կոչեցին, հարկաւ նոյն իսկ Մովսէսի յանձնարարութեամբ, և ըստ այսն անոր վրայ կատարուեցան պաշտօնական գործողութիւնները, և նա պետական հաստատութիւնն ալ ընդունելով Եջմիածին Եկաւ 1715 մայիս 7-ին (ԶԱՄ. Գ. 768), որ է Յինաց երրորդ շաբաթ օրը՝ և գուցէ յետագայ օրն ալ Կարմիր կիրակին օծումը ստացաւ (ՇԱՀ. Ա. 225): Աստուածատուր Համատանացիի նախընթացին վրայ բնաւ տեղեկութիւն չունինք, և պիտի չկարենանք արժանապէս ներկայել: Իր պաշտօնավարութեան ընթացքին մէջ՝ գրաւած աթոռին անարժան չգտնուեցաւ: Երեւանեցին կը յիշէ զայն իբր այր հեզաբարոյ և հոգելի, շնորհաշատ և գեղեցկատես, ջերմեռանդ և արտասուիչ, որ արար զբաղում բարերարութիւնս և զտառապանս (ԶԱՄ. 27): Իր ծեռամբ կատարուած մայրտաճարի նորոգութիւններէն կը յիշուին, Իջման տեղույն մարմարեայ շինուիլը, որ կը ցուցնէ թէ այնպէս չէր Եղիազարի նախնական շինութիւնը (1810), աւագ խորանի նորոգութիւնը, Եկեղեցւոյ սիւներուն վերաշինութիւնը, և գետնին սալայատակուիլը, տնտեսումնի շինուիլը, և անոր մէջ ջրհոր բացուիլը, ինչպէս նաև կալուածներէն մի մասին պետական վաւերագիրերով ապահովուիլը (ԶԱՄ. 28): Աստուածատուրի այդ շինարար գործերը կը գրաւեն անոր հայրապետութեան առաջին իինգ տարիները մինչև 1720, զի այնուհետև պատերազմական շեփորները հնչեցին, և դրացի բանակներ իրարու դէմ ելան, և Եջմիածին ալ նեղուեցաւ ու տառապեցաւ, ինչպէս հետզհետէ պիտի պատմենք: Աստուածատուրի դաւանական ուղղութեան մասին ալ սովորական յանգերգը կը կրկնուի, թէ 1717-ին պապին գրեաց զթուղթ հնազանդութեան իւրոյ և զմեծ զովասանս սուրբ Եկեղեցւոյն Հռոմայ, սակայն միայն մէկ մը այս յիշատակութիւնը կընէ (ՊԵՃ. 263), և ուրիշ հօռմէական գրիչներն ալ չեն համարձակիր կրկնել, որով կասկածելի կը դաշնայ սոյն մէկին գրածը: Պատճէնն ալ մէջտեղ չկայ՝ որ բուն պարունակութիւնը գիտնայինք, և եթէ գրած է, հաւանաբար Աղեքսանդրի գանգատին (1897) կրկնութիւնն է Լատին քարոզիչներու դէմ, և եթէ մէջը գովասանքի խօսքեր կան՝ դաւանական

նշանակութիւն չեն ունենար: Իսկ հնագանդութիւն ըսուածն այլ՝ իր անձը նուաստացնող և դիմացինը բարձրացնող խօսքեր կը լլան, ինչպէս նման պատճեններու մէջ կը տեսնենք: Կը գտնուի նաև 1718 յունիս 19-ին Աստուածատուրէ գրուած կոնդակ մը Վենետիկ գտնուող Զուլայեցի և ուրիշ վաճառականներուն, որ Էջմիածինի համար, քանի մի բեր կանթեղ, ջամ և այլ շուշեղէն հոգան (ՏԱԾ. 1030), որուն մէջ բնաւ Հռոմի կամ հռոմէականութեան պատկանող խօսք չկայ: Դառնանք նորէն Կոստանդնուպոլիս:

1919. ԼԱՏԻՆԱՍԻՏ ԶԱՆՔԵՐԸ

Յովիաննէս Գանձակեցի պատրիարք ըիտրուած էր 1714 մարտ 21-ին, Աղեքսանդրի մահուանէն 8 ամիս իսկ Աստուածատուրի կաթողիկոսութենէն 14 ամիս առաջ, սակայն կամաւ անոր գործերուն մասին խօսիլը յետաձգեցինք (1914), չարայարեալ գործողութիւնները չընդհատելու համար: Հազիւ թէ Գանձակեցին գործի ձեռնարկեց, երկու պարագաներ եկան կացութիւնը զայրացնել, մէկը Լատիններուն կողմէ իրենց հետևողներու վրայ բռնադատութիւնը՝ Լատին եկեղեցի երթալու և Հայոց եկեղեցիներ չերթալու, և միւսը Օսմանեան կառավարութեան ցուցած Լատինաց հետ բարեկամութեանց և մտերմութեանց դէմ խստութիւնը, Վենետիկեցւոց հետ յարաբերութեանց խաօնակելուն և մօտալուտ պատերազմի հաւանականութեան պատճառվ: Գանձակեցին խոհական կերպով նախապէս ազդ արար նոցա և յորդորեց զնոսա զալ յեկեղեցի իւր (ՉԱԾ. Գ. 757), որպէսզի կառավարութեան կասկածներուն տեղի շտան, քանի որ իրեն վրայ ալ ստիպում կը լլար իր ժողովուրդին ընթացքին վրայ հսկել: Անսացողներ եղան, բայց Լատին քարոզիչներ սկսան աւելի ևս սաստկացնել իրենց արգելքը, խիղճերը պղտորել և ընտանիքները խռովել: Կը կարծէին թէ Հայոց պատրիարքարանին վրայ կրնան յաղթութիւնը տանիլ դեսպանական հովանաւորութեամբ, զի Ֆէրիօլի յաջորդը Պետրոս Տէզալլէօր կոմսը (Pierre Puchot comte Desalleurs), իր նախորդէն նուազ չէր կրօնամոլ ընթացքին մէջ, թէպէտ անոր պէս մոլեզմութեան չէր հասներ: Գանձակեցին Լատին եպիսկոպոսին ալ դրկեց իր փոխանորդը, որպէսզի իր եկեղեցականները չափաւորութեան խրատէ, և կառավարութեան տրամադրութիւնները յիշեցնելով զգուշացուց տիածոյ հետևանքներէ: Ընդհակառակն Լատին եպիսկոպոսը իր գլուխը կը ժողովէ Հայերուն մէջ հռոմէականութեամբ կրթուած կամ հռոմէականութեան շահուած եկեղեցականները, և անոնցմով որոշում կու տայ ի գլուխ տանել գիրսն, պատրիարքը պաշտօնէ ձգել իրենցմէ մէկը պատրիարքութեան բարձրացնել, և այս նպատակով գաղտնի կերպով և խոստովանահայրերու միջոցով իրենց հետևողներէն դրամ հաւաքել, պաշտօնական և անպաշտօն ծախքերու համար: Լատին եպիսկոպոսին հրամանատարութեան ներքէ Հայոց պատրիարքարանին դէմ մաքարելու պատրաստուող խումբին կառաջնորդէր Մելքոն Թասպասեան եպիսկոպոսը (1895), որ կամէր զի ինքն լիցի առաջնորդ և պատրիարք (ՉԱԾ. Գ. 758): Իրեն կը հետևէին Յովիան Նիկոմիդացի, և Սարգիս ու Երեմիա եպիսկոպոսներ, Յովսէփ Պէշիքթաշցի վարդապէտ և Աստուածատուր Պարսկաստանցի քահանայ՝ իբրև շարժումին գլխաւորներ: Կառավարութիւնը տեղեկութիւն ստացաւ այդ

Եղելութեանց մասին, որոնց հանդէպ անտարբեր չէր կրնար ըլլայ, և թողով որ հպատակներէն ոմանք օտարի թելադրութեանք և գլխաւորութեանք իրեն հպատակ հասարակութեան դէմ գործեն: Եպարքոսը պատրիարքին պատուիրեաց մի ումեք ասել ինչ, և վերև յիշուած երեք եպիսկոպոսները ծերբակալել տալով, եղ յանձանօթ տեղուց ուրեք, իբր ի բանտի: Լատիններու հետ միաբանեալները՝ կարծելով թէ պատրիարքին գործն է երեք եպիսկոպոսներուն անյայտանալը, հարիւր հոգիի խումբ մը կազմեցին և եպարքոսին վրայ բողոքի դրկեցին՝ պատրիարքը ամբաստանելու, չգիտնալով թէ եպարքոսն ինքն է խաղին հեղինակը (ԶԱՄ. գ. 759):

1920. ՊԵՏԱԿԱՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆ

Տաճատ Ալի Եպարքոս բողոքողները կընդունի, կը լսէ բողոքը, և կըսէ թէ գործը հմացած է, և թէ այն Երուսաղէմի հաշիւներու խնդիր մըն է՝ պատրիարքի և յիշեալ եպիսկոպոսներու հետ, որոնք երեք ընկեր ևս ունին եղեր, թող անոնք ալ բերեն որ դատը տեսնէ, և երաշխաւորութիւն առնելով բողոքողները կարծակէ: Ամբոխը կը հաւանի, բայց միւս երեքը զորս Լատին եպիսկոպոսը պահած էր, մէջտեղ չեն ելլար: Այն ատեն ամբոխը Լատին եպիսկոպոսին կը դիմէ, կը սպառնայ որ զիրենք մէջտեղ նետեց, և այժմ վտանգի կենթարկէ, որով նա կը պարտաւորուի մէջտեղ հանել երեք պահուցտածները զորս երաշխաւոր ամբոխը Եպարքոսին կը ներկայացնէ, և անոնց հետ Յովիան Նիկոմիդացի եպիսկոպոսն ալ, զի Սարգիս և Երեմիա լատինամիտ եպիսկոպոսներ բանտին մէջ իսլամութիւն ընդունելով գործէն հրաժարած էին: Պատրիարքն ալ ատեն կը կանչուի, ուր իր գանգատը կը յայտնէ: Բայց անիկա Եպարքոսին յերիւրած պատճառանքին մասնակից չէր, ուստի պարզապէս կը յայտարարէ թէ Լատիններ մէջտեղ ելած են ի ժողովուրդը օտարացնել, կարգելեն Հայ եկեղեցին գալ, կը յորդորեն պատրիարքարանի տուրքերը չտալ, և կը ստիպեն իրենց եկեղեցիները երթալ և տուրքերը իրենց վճարել: Կաւելցնէ թէ այս չորսերն ալ անոնց գործակատարներն են: Եպարքոսը միւսներուն դառնալով բացատրութիւն կը պահանջէ, և Թասպասեան ամէնուն կողմէ պատասխանելով կը սկսի ըսել, Պատճառն որոյ վասն մեք ոչ թողումք...: Եպարքոսը խօսքը կընդիատէ, և չի ներեր շարունակել, որովհետև ոչ թողումք յայտարարութիւնը՝ կատարեալ խոստովանութիւններ նկատէ, և իբր օտարներու և կառավարութեան թշնամիներու ծերնտուներու՝ քրէական յանցապարտութեան և թիապարտութեան վճիռ կարծակէ վրանին: Այսպէս Մելքոն և Յովիան եպիսկոպոսներ, Յովսէփ Վարդապէտ և Աստուածատուր քահանայ, թիապարտներու բանտը կը փակուին 1714-ին վերջերը, գոնէ յայտնի ամբաստանութեամբ և դատական վճիռով, և ոչ Աւետիքի պէս նենգաւոր յափշտակութեամբ և գողունի գործողութեամբ: Թիապարտներէն վերջին վերջին երեքը՝ իբր հետևողներ՝ դրամական միջոցներով ազատութիւն կը գտնեն, միայն Մելքոն եպիսկոպոս, իբր շարժումին գլուխը՝ երկու տարիի չափ բանտը կը մնայ և հոն կը վախճանի: Այդ միջոցին իբր գործակից դատապարտուած են նաև Մելտոն Պալաթցի և Չախմախօղլու անոն անձեր, որոնց առաջինը ուրացութեամբ և երկրորդը դրամով ազատութիւն են ստացած (ԶԱՄ. գ. 761):

1921. ԳԱՒԱՌՆԵՐՈՒ ՄԵԶ

Այդ դատաստանն ալ անոր ելքը, և Լատիններուն բռնած երկրիմի ընթացքը, նոյն իսկ իրենց հետևողներէն շատերը իրենցմէ պաղեցուց եպարքոսական իրամաններն ալ կրկնուեցան օտարասիրութեան առաջն առնելու համար, գաւառներն ալ իրամաններ տրուեցան այդ մասին հսկելու, և գլխաւորները զսպելու: Այդ առթիւ շատեր ձերբակալուեցան, որոնցմէ Աբրահամ Արծիւեան Եպիսկոպոսը (1896) Բերիայէ Կ. Պոլսոյ թիարանը բերուեցաւ, իսկ Գրիգոր Եւլուկիացի վարդապետը, և քանի մը Կարմեցի քահանաներ, տեղւոյն վրայ բանտարկուեցան, բայց տուգանքով ազատեցան (ՉԱՍ. Գ. 761): Արծիւեանի համար ալ կը պատմուի, թէ Հրեայ բանտակիցներու միջնորդութեամբ ազատութեան ճամբայ գտած ըլլայ (Ղիթ. 44): Միայն հաւատալի չէ, որ Արծիւեանի 1717-ին պատրիարքական կոնդակով և պետական հրովարտակով Եղեսիոյ առաջնորդ անուանուելուն առթիւ, կաթոլիկութիւն քարոզելու ազատութիւն տրուած ըլլայ (ԿԱԹ. 45), ինչ որ իր 1714-ին Տրապիզոնի առաջնորդութեան առթիւ ալ եղած կըսեն (Ղիթ. 38): Վասն զի Գանձակեցի պատրիարքին կաթոլիկութիւն զօրացնելու յանձնառութիւնընթադրելի իսկ չէ, և գործոց ընթացքը աւելի հաւանական կը ցուցնէ, Արծիւեան Եպիսկոպոսին՝ պատրիարքարանի ընթացքին՝ գոնէ երեսանց համակրիզ, ինչ որ անսովոր չէր որևէ միջոցներով սողոսկելու և իրապուրելու սահմանուած հռոմէական պաշտօնէից վրայ: Գաւառներու վրայ տարածուած գործողութիւնները 1714 տարւոյն մէջ սկսած, և յաջորդ տարի շարունակած էին:

1922. ՊԵՂՈՊՈՆԵՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Թուականներու բաղդատութիւնը շատ մեծ նշանակութիւն ունի Եղելութեանց կապակցութիւնը և ներքին շարժառիթը բացատրելու: Արդ 1714-ին վերջերը Վենետիկցիններու դէմ պատերազմը ծրագրուած և պատրաստուած էր 1715 յունուարին պատերազմական նշանները կայսերական պալատին դուռը դրուեցան ապրիլին սուլտալ Ահմէտ Գ. և Տամատ Ալի Եպարքու՝ մայրաքաղաքէն մեկնեցան, և նաւատորմիոջ Թինոս կղզին գրաւեց. յունիսին Օսմանեան քանակը Պեղոպոնէս մտաւ յուլիսին Կորնթոսի տիրացաւ, և հետզհետէ Նաուալիա, Քօրօն, Նավարին, և Սեթոն բերդաքաղաքները ցամաքի վրայ, Չերիկո և Կրետէ կղզիներ ծովու վրայ՝ Օսմանցիներէ գրաւուեցան, և 1715 նոյեմբերին Վենետիկոյ հանրապետութեան տիրապետութիւնը վերջացած էր Պեղոպոնէսի կամ Մօռայի թերակղզւոյն և Արշիպեղագոսի կամ Պահրը-Սէֆտի կղզիններուն վրայէն: Ճիշդ այդ միջոցներուն էր որ Լատիններ իրենց հետևողներուն խիղճին վրայ բռնանալով, և անոնց միտքը պղտորելով, կառավարութեան զայրոյթը կը իրաւիրէին, և այս կերպով իրենք իրենց պաշտպանեալներուն հալածիչը կը դառնային:

1923. ԿՈԼՈՏ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Միևնոյն միջոցներուն, այսինքն 1715-ին, զատիկը ընելէն ետքը, որ կը հանդիպէր ապրիլ 17-ին, Եպուսաղէմէ Կ. Պոլիս կու գայ Յովիաննէս Կոլոտ վարդապետ, և բոլորանուէր զինքն կու տար Երուսաղէմի կացութիւնը բարւոքելու: Շարունակ ամէն տեղ և ամէն ատեն, իրապարակաւ կամ առանձինն, բեմէն կամ բազմոցէն, Երուսաղէմի նեղութիւնները կը պատմէր, Վերջին Կործանման հասած ըլլալը կը բացատրէր, իր յանձնառու Եղած Երաշխաւորութիւնը կը յայտարարէր, և

անմիջական զարմանալի և գուարթառատ պէտքը կը զգացնէր: Ասոնցմէ աւելի արմատական կարգադրութեան մը անհրաժեշտութիւնը կը ցուցնէր, Երուսաղէմը ազատել տիրող դիրքէն, անոր սեփական տէրն ու գլուխը տալ ըստ առաջնոյն, Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին ուղղակի միջամտութիւնը խափանել, մէկ խօսքով պատրիարքութեանց միաւորութիւնը ջնջել, և Կ. Պոլսոյ դերը վերին հսկողութեան մէջ սահմանափակել: Այդ քարոզութիւնները և յորդորները կը խօսուէին Յովիաննէս Գանձակեցի պատրիարքին ներքն, որ բնաւ արգելք և դիտողութիւն չէր դիմադրեր: Որչափ ալ նա Յովիաննէս Պալըքսիրցին Երուսաղէմ որկելու սխալը գործած էր (1914), սակայն կ'երկի թէ միամտաբար սխալած էր, վասնզի այլևս ոչ ըրածը կը պաշտպանէ և ոչ ալ Կոլոտին ձեռնարկին արգելք կը դնէր: Կոլոտի յորդորները սկսան ժողովուրդին համակրութիւնը գրաւել, և մեծամեծներուն մտադրութիւնը հրաւիրել, որոնք հետզհետէ իրեն ձեռնտու ըլլալու հաճութիւնը տուին, և որոնց մէջ յանուանէ կը յիշուին Յարութիւն Մուրատեան Ապուշնեցի, Յարութիւն Թէվէքէլեան Ապուշնեցի, Սարգիս Խալֆա Կեսարացի, Խսրայէլ Կոստանդնուպոլսեցի, և Լութվի, որոնք յաջողեցան իրենց կողը ձգել նաև Սեղբեստրոս Երեւաննեց Ակնեցի (ՀՆ. 138), աւելի ծանօթ Սեղբոս Ամիրա անունով, ամէնքն ալ մահտեսի կոչումով պատուած անձեր, որ է ըսել Երուսաղէմի ուխտը կատարած, և սիրտով Երուսաղէմի սիրով տոգորուած: Ասոնք հաւանեցան Կոլոտի յայտնած պայմաններուն համակերպի. բայց ինչպէ՞ս ընել, որ Կ. Պոլսոյ պատրիարք գտնուող անձը անկեղծօրէն ձեռք քաշէ Երուսաղէմի պատրիարքութենէն: Ինչպէս ապահովել, որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքը յարգէ Կոլոտի անձնական Երաշխաւորութիւնը (1915). զո՞վ Երուսաղէմի պատրիարքութեան կոչել որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքին հետ համերաշխ գործէ. և ի՞նչպէս վստահիլ որ հաւաքելի նպաստներ ամենայն ճշդութեամբ Երուսաղէմի պարտքերուն պիտի յատկացուին: Այդ դժուարութեանց լուծումը պատրաստելու համար՝ խորհեցան նոյն ինքն Կոլոտը Կ. Պոլսոյ պատրիարք անուանել, և Երուսաղէմի պատրիարքի ընտրութիւնըն ալ անոր առաջարկութեան թողով: Եկ, կ'ըսեն, դու լեր մեզ պատրիարք և առաջնորդ Կոստանդնուպոլսոյ, և յետոյ զորն և կամիս՝ զայն արապատրիարք Երուսաղէմի, բայց միշտ գիտութեամբ բոլոր իշխանացս: Կոլոտ տեսնելով որ իր կապած բեռը իր ուսը կ'ուզեն բեռցնել, սկսաւ խուսփիլ և պատճառեաց զբազում. բայց գլխաւոր խնդիրը գործին տևողութիւնն էր, որովհետև մինչև պարտքերուն ջնջուելուն պայմանաժամ նշանակուած չորս տարիներու լրանալը, շատ փոփոխութիւններ կրնային տեղի ունենալ և գործը խանգարել: Ասոր ալ իշխանները պատասխանեցին, թէ մեք բնաւքս Աստուծով կամք ի յոտին առ ի օգնել քեզ վասն այսր իրի (ՀՆ. 138), որ է ըսել, խոստացան բոլոր ուժովնին Կոլոտի պատրիարքութեան տևողութիւնը Երաշխաւորել: Կոլոտը պատրիարք ընելու միտքը՝ Գանձակեցիին պաշտօնէ դադարումը կը պահանջէր: Գանձակեցիին իբր գովեստ, պէտք է դիտել տանք, որ ան չուզեց սովորական եղած կերպերով, դրամով կամ ամբաստանութեամբ զինքն պաշտօնանկ ընեն, այլ նախկին վեհանձն ճարտարութիւնը կրկնեց, զոր ցուցած էր ընտրութեան առթիւ (1914), և խոստացաւ կամովին հրաժարիլ ի պատրիարքութեն: (ՉԱՄ. գ. 772):

1924. ԵՐՈՒՍԱԼԵՄԻ ԱԹՈՌԸ

Այսպէս որոշուեցաւ Յովհաննէս Կոլոտի պատրիարքութիւնը՝ միայն Կ. Պոլսոյ աթոռին անունով, երբ տակաւին լոկ վարդապետ և 37 տարեկան էր (ԿՈՂ. 15): Ինքն՝ Կոլոտ ալ Երուսաղէմի՝ պատրիարքութեան համար առաջարկեց Գրիգոր Եպիսկոպոս Շիրուանցին, իր հոգեհարազատ և հայրապատի ընկերակիցը, որ Մշոյ Ս. Կարապետի առաջնորդն էր (1910), և բնաւ անցուղարձէն տեղեկութիւն չունէր: Ըստ այսմ ամենայն ինչ սիրով և համերաշխութեամբ հաստատուելէ Ետքը, Խաչվերացի շաբաթապահին ուրբաթ օրը Կոլոտի պատրիարքութիւնը հօչակեցին և առժամոյն նստուցին յաթուն Կոստանդնուպոլսոյ, և յաջորդ շաբաթ օրը, որ էր տօն սրբոյ Յարութեան և Գողգոթային, այսինքն Խաչին նախընթաց նաւակատեաց օրը, տօնական պատարագին յիշատակութեան ատեն, Կոլոտի տուած հրահանգին համեմատ, ժամարարը բաժանաբար յիշեց Երուսաղէմի պատրիարք Գրիգորը և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք Յովհաննէսը, մինչ այն ատեն սովորութիւն Եղած էր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը Երկու աթոռներով միանգամայն յիշել: Այդ օրէն կը սկսի Երուսաղէմի պատրիարքներուն օատաբար Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան վիճակներուն մէջ յիշատակուիլը, որ ոչ իրաւունքի կամ իշխանութեան ունի, այլ միայն պատմական Եղելութեան մը հետևանքն է. Երուսաղէմի աթոռին ալ Կոստանդնուպոլսոյ աթուէն առաջ յիշուիլը՝ պարզապէս Կոլոտի կողմէն իր հայրապատի ընկերակցին հանդէա մեծարանքի ցոյց մըն էր, ապա թէ ոչ իրաւասութեան կանոնով, տեղական իշխանութիւններ և ուղիղ գերիշխանութիւններ նախապատուութիւն կը վայելեն: Բայց սկսուած սովորութիւն մը կը շարունակէ, և շարունակելով օրէնք կը դառնայ: Այդ նշանաւոր Եղելութեանց թուականը 1715 յիշուած է (ՍՐԳ.), իսկ ամսաթիւը Հաննա պատմագիր սեպտեմբեր 12, և սեպտեմբեր 13 կը դնէ (ՀՍՍ. 139), սակայն Եօթնեկի և տօնի օրերը 1715-ին սեպտեմբեր 9-ին և 10-ին կը պատասխանեն, և պատմագիրը կամ ընդօրինակիչը թիւրիմացութեան ինկած պիտի ըսենք: Ուրիշի կողմէն ալ սեպտեմբեր 16-ին և 17-ին տանելու ուղղութիւնն ալ (ՉԱՄ. Գ. 772), տօնական յիշատակին չի յարմարիր: Պատրիարքութեանց բաժանումը խնդութեամբ ընդունուեցաւ ժողովուրդէն, որ Երկու նորընտիրներուն ստանձնած ծանր բեռը նկատի տօնելով կը մաղթէր. Տէր օգնեսցէ նոցա (ՀՍՍ. 139): Գանձակեցիի ընթացքին մասին հետևանք Չամշեանի և ուրիշներու գրածին (01 ՕՐԱ. 128), և կամաւ հրաժարիլը գրեցինք (1923): Սակայն Երուսաղէմի նոր պատմագիրը, չենք գիտեր ուստի քաղելով կը գրէ, թէ Գանձակեցին Պարսկաստան փախած ատեն ձերբակալուեցաւ և բանտարկուեցաւ, և Կ. Պոլսոյ պատրիարքութենէն զրկուեցաւ բայց Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը վրան մնաց, որով չաշարեաց զալքատս, Եկեր և վատնեաց զինչս և զըստացուածս Եկեղեցեաց և վանօրէից, մինչև որ դատապարտեցաւ ի պատիժ պատուհասի (ԱՍՏ. Ա. 440): Մեր տեսութեամբ թիւրիմացութեան հետևանք պէտք է ըսել այս դարձուածը, որովհետև Հաննա որ ականատես և գործակից էր, այդպիսի պարագաներէ տեղեկութիւն չունի, Երուսաղէմի ինչքերուն նոր վատնող մը չի ձանչնար, թող որ անիմանալի է Կ. Պոլսոյ աթուէն գահընկեց Եղած և բանտարկուած պատրիարքին Երուսաղէմի աթոռը կարենալ

պահելը և անով գեղջանիը: Ուստի անհնար կը տեսնենք կարևորութիւն ընծայել այդ վերջին պատմութեան:

1925. ՊԵՏԱԿԱՆ ՎԱԼԵՐԱՑՈՒՄ

Սակայն կատարուած գործողութիւնը և նոր պատրիարքներու հրչակուիլը ազգային շրջանակի մէջ եղած գործ էր, և ոեւ իր պաշտօնական և իրական լրումը չունէր. ուստի պետական հաստատութիւն ստանալ պէտք էր, և Երուսաղէմի պատրիարք ընտրուած անձը գործին գլուխ անցնել: Մինչև որ այս գործողութիւնները լրացան, մի տարի և ութն ամիս ատեն անցած է Հաննայի հաշուով (ՀՆ. 140): Գրիգոր Շիրուանցի հաճեցնելու համար ալ նամակներ գրուեցան, և անոր դժկամակամութիւնը յաղթելու համար հրովարտակին առնուելէն Ետքն իսկ հարկ Եղաւ Աստուածատուր կաթողիկոսին գրել, և ի ձեռն վարդապետի միոյ գիրերը յել, և հազիւ թէ Երբ կաթողիկոսը իւրով հարկեցուցիչ հրամանաւն հարկադրեաց, խոնարհեցաւ Գրիգոր, մինչև Ետքն զաննահանջելի հարկադրութիւնն ծայրագոյն քահանայապետին իւրոյ: Սակայն այդ կերպով Գրիգորի յանձնառութիւնը Երկու տարի ուշացաւ (ՀՆ. 143): Պաշտօնական գործողութեանց, և Երկու պատրիարքութիւնները իրարմէ բաժնելու, և անոր ձևով հրովարտակներ պատրաստել տալու համար բաւական դժուարութիւններ ելան. բայց Հաննա իսկ չի մանրամասներ, թէ զորպիսի նեղութիւնս և անձկութիւնս կրեցին, և զորքան դրամս յինքեանց ցրուցին՝ գործին վրայ կեցող իշխանաւորները: Պէտք Եղաւ որ Կոլոտ անձամբ Ադրիանուպոլիս Երթայ, ուր էր սուլտան Ահմէտ Գ, և իրեն հետ գացին մեծամեծներէն Մելիտոն Արապօլու Կեսարացի, Յարութիւն Հովուեանց, և միւս Յարութիւն Սեղբեստրոսի ընկերը, և ուրիշներ, որոնց գործակից Եղաւ Ադրիանուպոլսոյ առաջնորդ ծերունի Աբրահամ վարդապետ (ՀՆ. 140): Եթէ հրովարտակներուն ստացութեան ժամանակը Կոլոտի Երուսաղէմէ մեկնելէն 20 ամիս պիտի հաշուենք Հաննայի ցուցածին համեմատ (ՀՆ. 140), 1716 նոյեմբերին պիտի դնենք անոնց ստացութիւնը, և 1717 տարւոյ Ծնունդի օրերուն կը մնայ մեծահանդէս սիւնեհոդոսն Մայր Եկեղեցւոյն մէջ, զոր Կոլոտ հաւաքեց Ադրիանուպոլսէ դաշնալէն Ետքը: Անկէց Ետքն է Աստուածատուր կաթողիկոսին Եղած դիմումը, և Գրիգորի վերջնապէս համակերպիլը, և Մուշէ մեկնելով Կ. Պոլիս հասնիլը 1717-ին ի յաւուր տօնի Վերափոխման (ՀՆ. 143), օգոստոս 18-ին: Ինչպէս կը տեսնուի, շատ Երկարատև Եղաւ Կոլոտի յղացած խորհուրդին գործադրութիւնն ու աւարտը, և պարտքերուն վճարման համար պայմանաւորուած չորս տարիներէն Երկուքուկէսը ապարդիւն անցան:

1926. ԳՐԻԳՈՐ ՇՈԹԱՅԱԿԻՐ

Այդ յապաղումը ստիպեց Երկու պատրիարքակից հին ընկերները ամենայն փութազանութեամբ գործի ձեռնարկել, իրարու հետ մրցելով՝ սիրով և համերաշխութեամբ: Սրտաշարժ են Կոլոտի՝ Գրիգորը դիմաւորելու ատեն խօսած ողջունի խօսքերը. Ով սուրբ տեղեաց պսակադիր, խոնարհեցար և Եկիր, Երեսս ի հող և մոխիր, Ճանապարհիդ որ Եկիր, և այս խօսքերով ու արտասուելով զմեծ ժամս անոր կը փարի ու կը համբուրէ (ՀՆ. 143): Գրիգոր որչափ առաջուց դժկամակ, նոյնչափ և աւելի բոլորանուէր Եղաւ ստանձնած պաշտօնին, և յանձն

առաջ գործին, որ է Երուսաղեմը փրկանաւորել իր պարքերէն և զայն պայծառացնել նորանոր կարգադրութեամբ: Իբրև նշանակ իր անկեղծաւոր անձնուիրութեան, եղ ի պարանոց իւր զանուրս Երկաթիս գերեսարաս, և փակեաց զայն ազխիւք ամրագունիւք, ուխտելով ընդ Աստուած, ոչ հանել զայն ի պարանոցէ իւրմէ, մինչև այց արասցէ նոյն ինքն տառապեցելոյ ազգս Հայոց, և սրբեսցէ զարտօսր զամենայն աչաց, և բարձցէ զնախատինս յազգէս մերմէ, թեթևացուցանելով զլեռնակուտակ բարդումն ծովասարաս պարտուց (ՀՆՍ. 146): Գրիգորի իր Վիզզ անցուցած Երկաթեայ շղթայի անուրն է, որ անոր տուաւ Շղթայակիր և այլազգօրէն Զինձիրլի, մականունը, որով սկսաւ կաշուիլ ամենէն, և որ իրեն վրայ իբրև հաստատուն մականուն մնացած է պատմութեան մէջ: Գրիգորի պատրիարքութիւնը ստանձնելուն թուականը, իր կմիքէն քաղելով պէտք է դնել 1717-ին (ԿՈՒ. 61), թէպէտ շատեր կը գրեն 1718-ին, որ թերևս անուրը Վիզն անցընելուն թուականն է, թէպէտ օրը չկարենանք Ճշդել: Գրիգոր անուրը Վիզն անցընելով իր վրայ կ'ուզէր անձնաւորել Երուսաղեմը, այսինքն Երուսաղեմի Հայ աթոռը, որ լեռնակուտակ պարտուց ներքև ինկած (ՀՆՍ. 145), և բոլոր իր ստացուածներով պարտատէրերու Երաշխաւորութեան մատնուած, տիրապէս վաճառեալ գերի մըն էր անոնց ձեռքը, և բոլոր իր ազատութիւնը կորուսած: Երուսաղեմի աթոռին այս գերութիւնը կը պատկերացնէր Շղթայակիրը իր գերեսարաս անուրովը: Գրուած չենք գտներ թէ ինչ ծանրութեամբ և ինչ չափով օղակ մըն էր Գրիգորի իր Վիզին վրայ ազխիւք ամրագանիւք պնդած անուրը, զոր Երկար տարիներ վիզէն չհանեց: Ինչպէս օրինակով Երուսաղեմի աթոռին գերութիւնը անձնաւորած էր Գրիգոր, նոյն ոճով ալ կը խօսէր միշտ, և տօն օրեր Եկեղեցւոյ դրան առջև կանգնած, Երուսաղեմի բերնէն ողբագին կը կրկնէր: Ողորմեցարուք, ողորմեցարուք ինձ, հաւատացեալքդ Քրիստոսի, զի տունն իս ի գրաւի է, որդիք իմ հեռացեալ են յինէն, և ես մատնեալ եմ ի գերութիւն, ողորմեցարուք ինձ (ԱՍՏ. Ա. 441): Երկու պատրիարքներուն ձեռք ձեռքի տուած քրտնաջան ճիգերը իրենց արդիւնքն ունեցան, զի Երկութին քարոզութիւնները, Գրիգորի անձնուիրութիւնը, Յովհաննէսի հովանաւորութիւնը, և մանաւանդ անոնց առաքինի և անձնուրաց օրինակը՝ ամէնքը վառեց Սուրբ տեղեաց բարեպաշտութեան և նպաստներ ու նուէրներ սկսան առատապէս տեղալ յօգուտ սրբոյ աթոռոյն:

1927. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՄԱՐ

Գրիգոր պէտք չտեսաւ պատրիարքութիւնը ստանձնելուն պէս իր աթոռը Երթալ, և իոն բարեկարգութիւն հաստատել, վասնզի ամէնէն առաջ պէտք էր պարտքերը թեթևացնել, կալուածներու և սպասներու և ինչքերու տէր դառնալ, և այդ նպատակին համար Երուսաղեմ գտնուիլը բնաւ օգուտ չուներ նպաստներ ու նուէրներ ազգին հանրութենէն, և գլխաւորապէս մայրաքաղաքէն պիտի Ելնէին, ուստի անհրաժեշտ էր ազգային կեդրոնին մէջ մնալը: Իսկ Երուսաղեմի մէջ կարող և հաւատարին փոխանորդի և մատակարարի մը պէտքը կար, ոչ ևս պապայի մը կամ նազըրի մը, այլ տիրապէս պատրիարքին փոխանորդին կամ աթոռակալին, և այդ պաշտօնին կոչուեցաւ Երկու պատրիարքներուն կոնդակով Յովհաննէս Վարդապետ Երուսաղիմացի, կամ արաբացւոց լեզուաւ՝ Հեննէ վարդապետ կոչուած (ՀՆՍ. 145), և աւելի

սովորաբար Հաննա հնչուած (ՀՆՍ. 2): Նա Կոլոտի փոխանորդութեան օրէն անոր հաւատարիմ և անխոնջ գործակիցն էր Եղած, և ստուգիւ այդ պաշտօնին արժանաւոր անձն էր, և ինքն է այդ Եղելութեանց մանրամասնութիւնները մեզի հասցնող պատմաբանը: Նպաստները առատացնելու համար շրջաբերականներ և յորդորագիրներ ուղղուեցան ամէն կողմ, Յովհաննէս պատրիարքի անունով և մեծամեծներու ձայնակցութեամբ, ոչ միայն Տաճկաստանի այլ և Պարսկաստանի վիճակները: Անշուշտ Աստուածատուր կաթողիկոսի ալ դիմում Եղաւ նպաստի համար, ինչպէս Գրիգորը համոզելու նպատակով Եղած էր (1825), և այս յայտնապէս կը քաղուի 1721 հոկտեմբեր 18-ին Աստուածատուրի գրած նամակէն, որով կը հաւանի Կարինէ Ետ քաշել Եջմիածնի նուիրակ Մխիթար Գողթնացի Վարդապետը, զի գործ սուրբ տանդ յառաջեսցէ, և մերն յետոյ լինիցի (ԱՍՍ. Բ. 8): Իսկ Պարսկաստանի առաջնորդ Մովսէս Զուղայեցիի ուղղուած գիրին մէջ, որ Յովհաննէս պատրիարքի և 250 ականաւոր հոգևորականներու և ժողովրդականներու կնիքները կը կրէր, կը յայտարարուի, թէ յետ սրբազան կաթողիկոսին մերոյ հօրն հասարակաց, զքոյդ վեհանձնութիւն ունինք մեզ հայր և խնամածու և հեղինակ առ բարեացն շահիլ (ԱՅՍ. Բ. 52): Կաթողիկոսին անունը յիշելնին ալ, նախապէս անոր ալ դիմելնին կը ցուցնէ: Զուղայի և բոլոր Պարսկահայ քաղաքներու հաւատացեալները, որոնք ոչ նուազ զերմեռանդ էին Սուրբ Տեղեաց, և կարողութեան տէր ալ էին, հարկաւ առատապէս մասնակցած են Երուսաղէմի պարտքերուն վճարման: Երբոր այսպէս յաջող պարագաներու ներքն կը սկսէր Երուսաղէմի համար հանգանակութեան գործը, յանկարծահաս աղէտ մը Վերիկայր շրջեց ամէնուն բարենպատակ ջանքերը: Միևնոյն 1718 տարին յուլիս 5-ի շաբաթ կէսգիշերին, լոյս Հոգեգալստեան հինգերորդ կիրակիին, ահագին հրդեհ մը, որ 34 ժամ տևեց, Կ. Պոլսոյ մեծ մասը մաքրեաց (ՍՐԳ.), և մայրեկեղեցին և պատրիարքարանն ալ այրեցան, իրենց շրջանակներով, ուր բազումք իշխանք Հայոց բնակէին, որով գրեթէ իսպառ յուսակտուր Եղեալ լքան Երկոքին պետքն սրբազանք (ՀՆՍ. 146), զի մայրաքաղաքը կը պարտաւորէր նախապէս իր աղէտը դարմանել: Սակայն մեծամեծներուն գլխաւորները չուսահատեցան, և գլխաւորապէս Սեղբեստրոս, Մելտոն, Սարգիս և Յարութիւն իշխանաւորներ, որոնք արդէն յիշուեցան: Նախապէս մայրեկեղեցւոյ և յարակից պատրիարքարանին շինութեան հետևեցան, որ 1719-ին սկսաւ, և 70 օրուան մէջ աւարտեցաւ (01. ՕՐԱ. 129), որուն ինքեանք իսկ պետք սրբազանք, որպէս զետին մշակս ի մէջ փայտի և քարի աշխատէին: Նոր շէնքին պայծառութիւնը Եղև տասնապատիկ քան զառաջինն, և լրանալն արարին զտօն նաւակատեաց տեառնագրական (ՀՆՍ. 147), Շղթայակիրին նախագահութեամբ (01. ՕՐԱ. 129), որ Եպիսկոպոսական աստիճան ունէր: Այսպէս մայրաքաղաքին աղէտը դարմանելէն Ետքը կրկին ոյժով սկսան Երուսաղէմի համար աշխատութիւնները, զորս առաջ ալ բարձի թողի ըրած չէին: Զանացին որ հետզհետէ պարտքերը վճարուին, գրաի կալուածներ և ինչքեր և սուրբ անօթներ փրկանաւորուին, և միանգամայն մեծամեծ նորոգութեանց և ապագային ծախքերուն համար ալ նոր գումարներ հայթայթուին: Ուստի հանգանակութիւնները շարունակեցին, և հետզհետէ Երուսաղէմ փոխադրեցին, որ Հաննա Վարդապետի ձեռօք կարգադրուին՝ Շղթայակիրին

իրահանգներուն և Կոլոտի խորհուրդներուն համաձայն: Այս է պատճառը որ Շղթայակիրին իր աթոռը Երթալը յապաղեցաւ մինչև 1721 (ՀՆՍ. 148):

1928. ՆԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ՂԵՄ ՃԻԳԵՐ

Արևելեան գաւառներու մէջ տեղի ունեցող շարժումներուն մասին խօսեցանք մինչև Օրիի մահը, 1711-ին (1900), և ըսինք ալ թէ անոր գործին շարունակութեան կը հետևէր Մինաս Տիգրանեան վարդապետը, և թէ երեք տարիէ աւելի Աստրախանի կողմերը դեգերեցաւ, Ուսւները Պարսիկներուն դէմ գրգռելու աշխատեցաւ՝ Հայաստանի ապահովութիւնը պատրաստելու նպատակով (1902): Պետրոս Ռուսաց կայսերը, ոչ գործը լքանել ուզելով և ոչ անմիջական ձեռնարկի դիւրութիւն ունենալով, խնդիրը կը ձգձգէր, և չէր ալ կրնար հետևի Մինասի առաջարկներուն, որոնք հաւանականութեան նշաններ իսկ չէին ներկայեր (ԼԵՕ. Բ. 285): Պետրոս Երբոր 1715-ին Արտէմ Վոլինսկին Պարսկաստանի դեսպանութեան կը դրկէր (1902), Մինասի ալ յանձնարարեց, որ զնայ Հայաստան տեղեկութիւններ հաւաքէ, և այս պաշտօնով Մինաս 1716 յուլիսին Աստուածատուր կաթողիկոսին ներկայացաւ Եջմիածին: Եթէ Մինասի ներեալ էր իր անհատական ծգտումներով յախուռն և վտանգաւոր ձեռնարկներէ չքաշուիլ, կաթողիկոսի մը ներեալ չէր նոյն յանդգնութեամբ գործել, և անկայուն ձեռնարկներով կացութիւնը վտանգել: Թէպէտ Մինասը չվիատեցուց և բերանացի քաջալերեր ալչղլացաւ, բայց գործունեայ շարժումի չհամակերպեցաւ, որ կրնար Պարսիկներու վրէժխնդրութիւնը գրգռէ, առանց ապահովուած օժանդակութիւն տեսնելու, չքաշուեցաւ ալ պարզ նամակ մը գրել թէ վարդապետը ներկայացել է իրան, պատմել է ամէն ինչ, և ընդունուել է սիրով (ԼԵՕ. Բ. 286): Մինաս Եջմիածին Գանձասար անցաւ ներկայանալ Եսայի կաթողիկոսին, որ Օրիի հետևած էր մինչև Աստրախան անձամբ ծարին ներկայանալու համար (1900): Եսայի լաւ ընդունելութիւն ըրաւ Մինասի, ինչ որ նախատեսելի էր արքեպիսկոպոսութեան ալ բարձրացուց, և Պետրոսի ալ գրեց 1716 օգոստոս 10-ին թէ մեք պատրաստ եմք ընդ առաջ քո ըստ իմում կարողութեանս, և մեր նահանգիս մելիքովք, մեծամեծովք և փոքրումք, և և ցործամ կամեսցի հզօր և մեծ թագաւորութիւնդ աձապարել այսր կամօքն Աստուծոյ (ԵԶՆ. 316): Եսայիի և Աստուածատուրի տարբեր ընթացքին պատճառը, ոչ միայն Երկութիւն տարբեր տեսութիւններն էին, այլ և Երկութիւն մէջ յարաբերութեանց պաղութիւնը: Աղեքսանդր կաթողիկոս Եսային պաշտպանած էր Աղուանից հակաթոր կաթողիկոս Ներսէսի դէմ, այլ և յատուկ կոնդակով Շամախին ու Շիրվանը շրջանակներով Եսայիի թեմ տուած էր մինչ Աստուածատուր թէպէտ Ներսէսի մերժումը պահած էր, բայց Եսայիի իրեն դէմ բռնած արհամարհական ձևերէն ցաւած, նոր կոնդակով մը Շամախին ու Շիրվանն ու Շաքին տէրունի հռչակելով հանած էր Աղուանից աթոռին իրաւասութենէն (ԶԱՄ. 83): Ճիշդ 1716-ին այդ կացութիւնը կը տիրէր: Մինաս Հայաստանէ դաշնալուն զանազան նեղութեանց, մինչև իսկ բանտարկութեան հանդիպեցաւ, և հազիւ 1717 մարտ 14-ին զինքը կը գտնենք Մոսկուա, ուր իր ուղևորութեան մասին տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Պետրոս կայսեր: Վոլինսկի ալ կը դառնար նոյն ատեն, բայց չենք գիտեր ինչու թէ Մինասին և թէ ընդհանրապէս Հայերու և Արևելցի

քրիստոնեաներու մասին նպաստաւոր չէին անոր տեսութիւնները, երբ Պարսից տէրութիւնը անկեալ և գրեթէ ոչնչացեալ կը ցուցնէր, և կը հաղորդէր Վրացիներուն շարժումի պատրաստ ունալը: Ինչ ալ ըլլան իւրաքանչիւրին դիտումները, ստոյգ է որ բոլոր այդ տեղեկութիւնները նպատաք ունեին Պետրոսը գրգռել Պարսից դէմ ելելու և քրիստոնէից ապահովութիւնը իրագործելու:

1929. ԱՐՈՒԱՆԻՑ ԳՈՐԾԵՐԸ

Պարագաները կարծես թէ իրար կը մոէին: Ճիշտ 1717-ին էր որ Աֆղաններու շարժումը բուռն յարձակողականի ձև կառնէր, և Սիր-Վէյս որդույն Սիր-Մահմուտի հետ, սահմանակից իշխաններն ալ իամախմբած, Պարսից վրայ կը քալէր, մինչ շահ Հիւսէյինին մեղկացած և ապիկար կառավարութիւնը, ի զուր կը ջանար արշաւանքին առջևն առնուլ: Թէպէտ և մասնաւոր յաջողութիւններ կունենար, այլ իսլամական երկու երկու աղանդներու մրցումը հետզհետէ կընդարձակուէր: Երբ Սիւննիներու մէկ ճիւղը՝ այսինքն աֆղանիստանի և Պելուճիստանի բնակիչները՝ Արևելքն կու գային Շիհ Պարսիկներու դէմ, հարաւէն ալ քուրրդեր, և հիւսիսէն Լեզգիններ 1718-ին կարշաւէին Պարսկական գաւառները, և կողողէին Սալմաստն ու Համատանը, ու բովանդակ Արարատը և կը դիմէին դէպի Ասպահան: Տագնապալից կը դառնար Հայերուն կացութիւնն ալ Եջմիածինի և Աղուանից կաթողիկոսական վիճակներուն մէջ հաւասարապէս: Եսայի, որ շարժումի գաղափարներով վառուած էր, ինքն ալ զգաց որ արկածախնդիր կերպեր կրնան վնասակար ըլլալ, ուստի մէկ կողմէն յատուկ պատուիրակով Սինասին կը յանձնարարէր մեծ զգուշաւորութիւն (ԼԵՕ. Բ. 293), և միւս կողմէն 1719-ին անձամբ Եջմիածին գալով և խոստովանելով զյանցանս իր՝ Աստուածատուրի հետ կը հաշտուէր, և նորէն Շիրուանի նահանգին իրաւասութեան և իրաւունքներուն համար կաթողիկոսական կոնդակ կ'ընդունէր Աստուածատուրէ: Բայց այս անգամ Շիրուանցինները կը դժկամակէին յայտարարելով, թէ մեք Եջմիածնի եմք վիճակ, Գանձասարու ոչ ունինք զպարտս (ԶԱՄ. 84): Եսայի 1720-ին կրկին Եջմիածին կը դառնայ այդ դժուարութիւնը վերցնելու, և Աստուածատուր երկրորդ կոնդակով առաջին որոշումը կը հաստատէ, և ժողովուրդին միտքը բուժելու համար կը հաւաստէ, թէ Եսայի վերադարձաւ առ մեզ ի հնազանդութիւն, վասն որոյ և մեք վերանորոգուեցաք զվարեմի հայրական սէրն մեր: Մանաւանդ թէ նկատի առնելով Գանձասարի աթուշին կարօտութիւնը, և ուգելով զայն զօրացնել Խաչէնի հակառու Ներսէսի դէմ, Կենջայու այսինքն Գանձակի վիճակն ալ Եսայիի կը թողուր, և Նախիջևանի, Ազուլիսի, Ղափանի և Տփղիսի վիճակներուն վրայ ալ ժողովարարութեան կոնդակ կու տար (ԶԱՄ. 84): Սակայն այս միջոցին բաւական չէին կացութիւնը բարւոքել: Աղուանք ուսնակոխ եղած էին Լեզգիններու անգութ արշաւանքին և անողորմ յուղկահարութեան երեսէն: Խաչէն աւերակ կը դառնար, Եսայի Գանձասարը կը թողուր և լեռ կը քաշուէր, Գանձակ ուսնակոխ կ'ըլլայ, որչափ ալ Վախտանգ Վրաց իշխանը իր մասին, և Արցախի իշխաններ իրենց կողմերուն պաշտպանութեան միջոցներու ալ կը դիմէին: Ասոնք գիրի մը մէջ կը պատմեն, թէ անձար մնալով ձեռս տուաք միմեանց, 10 և 12 հազար մարդ ժողովեցանք,

պատերազմ մտանք, և իբր իրամանատարներ կը յիշուին Եսայի կաթողիկոսը, Շիրուան Պարտնայու կամ Պարտաւցին, Սարգիս Չարայպերթու կամ Զլաբերդցին, և Յովսէփի ի Գանձայու կամ Գանձակեցին (ԵԶԸ. 341): Սակայն իրական արդինք մը յառաջ չի գար, և երկուին աւերումը չի դադարիր, զի զանազան կողմերէ Պարսիկներուն վրայ յարձակողներ, թէն իրարու ոյժ կու տային իրենց համամիտ ուղղութեամբ, բայց իրաքանչիւր ճիւղ առանձին առանձին կը գործէր:

1930. ԱՖՂԱՆՍԵՐՈՒ ԶՈՐԱՆԱԼԸ

Զօրաւորագոյն կողմը Աֆղաններն էին: Երբ Միր-Վէյս իշխաննին մեռաւ, Միր-Ապտուլլահ եղբորը կիյնար իշխանութիւնը, սակայն Միր-Մահմուտ հորեղբայրը սպաննելով իր յաջողութիւնը ապահովեց, և իսկոյն իրենները նոր պատերազմի քալցուց, և Կըրման նահանգը գրաւեց 1721-ին: Շիտակ Ասպահանի վրայ քալեց, և Կուլնապատի դաշտը բնակեցաւ, իսկ Հիւսէյին թագաւոր Ասպահանի միջնաբերդը ապահովեցաւ: Այդ եղելութեան ամսաթիւ կը ցուցուի Սուրբ Խաչն անցեալ՝ միւս շաբաթն (ՏՅՈ. Ա. 226), զոր Խաչի երկրորդ շաբաթ օրուան վրայ մեկնելով կը դնենք 1721 սեպտեմբեր 30-ին: Հայաբնակ Նոր-Ջուղան Ասպահանի պարսպապատ և ամրացած քաղաքն դուրս կը մնար, և առաջին անգամ Աֆղաններէն ոտնակոխ ըլլալու սահմանուած էր: Զուղայեցիք կառավարութեան դիմեցին, որ զիրենք ալ Ասպահանի մէջ ընդունի, բայց մերժուեցան, զի պաշարեալ քաղաքին մէջ աւելորդ նախարարներ մտածեցին, թէ Աֆղաններ աւազակը են և անարգ և վայրենի, որ աւելի աւարի հետամուտ են, և կրնան զփարթամութիւնն Զուղայեցւոց կողոպտելով յագենալ և ետ դառնալ (ՉԱՄ. Գ. 780): Այն օրերը մղուած Ֆահրապատի Ճակատամարտը ձախող եղաւ Պարսիկներուն, և Մահմուտ սկսաւ Զուղայեցւոց սպառնալ: Զուղայի Պարսիկ կառավարիչն ալ փախաւ, և Հայեր յատուկ պատգամաւորութեամբ Մահմուտի գթութեան դիմեցին առատ ընծաներով, և պատգամաւորութեան գլուխ էր Մարգար Բաղտասարեան Լզվորենց, հմուտ քաղաքական և մինչև Հնդկաստան ուղևորած վաճառական: Մահմուտ հաճեցաւ 70,000 թուման հարկի վճարման պայմանով, որուն կամայ ակամայ ենթարկուեցան Զուղայեցիք (ՏՅՈ. Ա. 234): Ոմանք պատգամաւորութեան բանտարկուելուն և 40 աղջիկ ալ տալուն պարագաները կաւելցնեն (ՉԱՄ. Գ. 781-782), սակայն սկզբնական պատմագիրներ այսպիսի պայմաններ չեն յիշեր: Զուղայեցիք թէպէտ ծանր բեռան ներքև մտած, բայց գոնէ ազատ մնացին այն սաստիկ սովէն որ Ասպահանի մէջ տիրեց, և 20,000 անձինք սովամահ մեռան, և Շահ Հիւսէլին ալ վերջին նեղութեան մէջ ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլայ, և իր ձեռքով արքունական նշանները իր գլուխէն հանելով Մահմուտին գլուխը դնել (ՏՅՈ. Ա. 232): Ասպահանի առումը նշանակուած է ժամանակակից Ստեփանոսէ յաւուր Պենտեկոստի կիրակին (ՏՅՈ. Ա. 234), որ կը հանդիպի 1722 մայիս 13-ին, և այդ ամսաթիւը կը նախադասենք օտարազգիներէ նշանակուած հիկտեմբեր 12 ամսաթիւն, որոնք 600,000 անձանց կոտորած ալ կը յիշեն (ՏՅՈ. Ա. 235): Ստոյգ է որ քանի մը ուրբաթներ մասնաւոր տաճկագէն ընել տուած է Մահմուտ Պարսիկներու վրայ, բայց ընդհանուր ջարդ եղած չէ: Իսկ Զուղայեցիք թէպէտ կոտորած գերծ մնացին, սակայն Աֆղաններուն հարստահարութիւններէն չազատեցան, որոնք

շարունակ զդրամս, զկերակուրս, զգինի և զոյի և զայլ բազում ինչս պահանջէին: Պարսիկներուն թշնամութիւնն ալ գրգռուած էր վրանին, իբր թէ Հայք համախոհք ընդ Աֆղանից լինելով՝ հասուցին զմեծամեծ վնասս երկրին Պարսից, և նոյն իսկ Լղվորեանցի ձեռօք պայմանաւորեալ տուգանքին վճարումն ալ նորանոր նեղութեանց առիթ ընծայեց, և հնգեսին անմեղացն Հայոց նահատակութեան պատճառ եղաւ (ՏՅՇ. Ա. 240): Յիշեալ իինգերը Զուղայի գլխաւորներէն էին, և կը կոչուին Գալստեան որդի Խաչիկի Երեսնամեայ, Մանուկ որդի Խօճա Մելքոնի՝ որ 9 ամիս ալ չարչարանք կրեց, Սարհաթ Խալդարեան որդի Գրիգորի՝ որ նոյնաէս առաջ ի ձեռն դահճի չարչարի, Փանոս Կրտսեր որդի Խօջանալի, և Յարութիւն որդի բժիշկ Մինասի: Հինգին ալ գերեզմանները կը տեսնուէին Զուղայի Եկեղեցիներուն մէջ (ՏՅՇ. Ա. 229-231), և թուականը ամէնուն ալ 1722 տարին է, իսկ ամսաթիւերը Զուղայեցւոց տոմարով ցուցուած են. Փանոս՝ նախա 1-ին = յունիս 19-ին, Յարութիւն՝ նախա 24-ին = յուլիս 12-ին, Մանուկ և Սահաթ դամա 18-ին = հոկտեմբեր 17-ին, իսկ Գալստանին ամսաթիւը յիշուած չէ: Ասոնց տագնապներու վրայ իբրև նահատակ յիշատակուիլը կը ցուցնէ, թէ կրօնափոխութեան պայման ալ առաջարկուած է կեանքերնին ազատելու համար:

1931. ՀԱՅԵՐՈՒՆ ԻՂՋԵՐՈԾ

Մահմուտի յաղթութեամբ և Պարսից թագաւոր հռչակուելով խաղաղութիւն չհաստատուեցաւ: Թահմասպ կամ Թահմազ, Հիւէլինին որդին, հօրը գերութիւնն ու հրաժարիլը լսելուն, զինքն թագաւոր հռչակեց Մազանդարանի մէջ՝ ուր կը գտնուէր, և Ատրպատական անցաւ, Թավրիզի մէջ կեղրոնանալով Մահմուտի վրայ քալելու համար: Այն տեղ անգամ մըն ալ Պարսիկներ Հայերու դէմ գրգռուելով Թահմազը համոզած էին Հայերը կոտորել, իբրև Աֆղաններու օգնողներ, եթէ իր մտերիմն եղող Յովիաննէս ժամակազմ կամ ժամագործ, Թահմազին դիմելով կոտորածին առջևը չ'առնէր: Միայն թէ Թահմազ արբեցութեան տուեալ էր զանձն, և լուրջ ձեռնարկ մը չկրցաւ կարգադրել: Ինքն աստևանդ կը դեգերեր աւելի իրեններուն ծանրանալով, ինչպէս Աստապատի մէջ հայազգի իշխանաւոր Աստուածատուրին, և Նախիջևանի մէջ Հայոց կաթողիկոս Աստուածատուրին վրայ (ՉԱՄ. Գ. 782), իսկ Երկիրը անտէրունց խօռվութեանց մատնուած էր: Պատեհը շատ յաջող երևաւ Օսմանցոց՝ Պարսիկներուն վրայ զօրանալու և անոնցմէ մաս մը գաւառներ գրաւելու: Շիրվանի Սիւննի մահմետականներն ալ Լեզգիններուն արշաւաքներէն նեղուած (1929), Շիհ Պարսիկներուն անհամակիր, Օսմանցոց դիմեր և զանոնք հրաւիրեր էին: Սուլտան Ահմէտ Գ.ի հրամանով և Եպարքոս Տամատ Իպրահիմ փաշայի նախաձեռնութեամբ, Տավութ խան այն կողմերու զօրավար և կուսակալ նշանակուեցաւ, և Պարսից տէրութեան յապաւումները սկսան (ԺՌ. 330): Երբ Սիւննի մահմետականներ Օսմանցոց կը դիմէին, Հայեր ալ Ռուսներուն դիմելու սկսած էին: Ասպահանի Աֆղաններէ գրաւուելէն քիչ ետքը, 1722 դեկտեմբեր 20ին, Մինաս Փէրվագեան, Հաղբատու առաջնորդ և Վրաստանի արքեպիսկոպոս, ընդարձակ գրութեամբ մը Մինաս Տիգրանեան արքեպիսկոպոսին կը դիմէր, որ Պետրոս ձարը համոզէ Հայաստան արշաւել: Շուտով և փութով զթագաւորն Շամախի հասուր, կը գրէր, միայն նորա

անունն լինի, և ոտին տեղն հասնի, հարիւր հազար Հայ ազգ զինուորք առ ուս նորա կու զամբ: Կը յաւելուր ևս, որ եթէ մինչ ի մարտի ամիսն եկիք ոչ, զմեր ազգն բնաջինջ կ'անեն, Խզուպաշն կու զօրանայ, զմեզ ազգն կու փշացնէ, և անհրաժեշտ կը նկատէ որ Երեւան ծեռք բերեմք: Արցախեցոց նախապատրաստութեանց և ծեռնարկութեանց ալ ակնարկելով յոյս կու տար, և կըսէր, Ղարապաղումն և Խափանու յերկիրն միաբանեալ Հայքն քաջութեամբ կը կռուին, բայց գլուխ և տէր չունին, Աստուած առաջնորդէ որ թագաւորն Շամախի հասնի (ԵԶՆ. 337): Տիգրանեան անհետսկանք չթողուց Փէրվազեանի նամակը, ինչպէս իր գրութիւնները կը վկայեն, և ահա Եսայի կաթողիկոսն ալ 1723-ին սկիզբները ուղղակի Պետրոսի կը գրէր, որ փութայ գալ իր բանակով, և մինչև որ ինքն հասնի, այն չորս մարդկանց, զորս յիշեցինք (1929), յատուկ յատուկ իրազամ գրեալ և կնքեալ շնորհէ, որով կըսէ, մեք ի զօրութենէդ քումնէ առնումք զօրութիւն, կապեմք զրահ և մենամարտեմք թշնամույն (ԵԶՆ. 341): Խաչէնի հակաթոռ Ներսէսն ալ նմանօրինակ գիր կը գրէր 1723 մարտի առաջին օրը (ԵԶՆ. 344): Պետրոս ձար արդէն հանդարտած էր ուրիշ պատերազմներէն, առիթը յարմար էր, իրաւերներն ալ նպաստաւոր էին, պէտք չէր ալ ասպարէզը Օսմանցոց թողով, ուստի 1723 մայիս 3-ին, Հայոց բարեկամական յայտարարութիւն մը ուղղելով (ԵԶՆ. 353), Ոուս բանակովը կը յառաջանար, հետզհետէ կը գրաւէր Թէրէք և Տէրպէնտ և Բաքու բայց իրեն ետ դառնալէն ետքը Ոուսներ չտարածուեցան դէպի Կիլան և Մազանդարան, Այսպէսով Պարսկաստանի ներքին խռովութեանց Վրայ արտաքին արշաւանքներն ալ աւելցան, մինչ ինքզինքնին Պարսից շահ անուանողներ, Մահմուտ և Թահմազ, աւելի իրարու՝ քան թէ օտարին դէմ կռուելու կը նայէին:

1932. ՕՍՍԱՆՑԻՆԵՐ ԵՒ ՈՈՒՍՆԵՐ

Երկու տերութեանց միանգամայն Պարսկաստանի վրայ յարձակիլը, Երկուքին մէջ մրցումի և թշնամութեան վտանգ կը սպառնար, սակայն գործը դիւանագիտական բանակցութեանց ենթարկուեցաւ, և Տամատ Իպրահիմ Եպարքոս ու Նէրլույէֆ ռուսական դեսպան կրցան համաձայնութեան հասնիլ, Գաղղիական դեսպան Պօմնաք մարքիզին (Jean-Louis d'Usson, marquis de Bonnac) միջամտութեամբ: Որոշուեցաւ որ Երկու տերութիւններ, որոշեալ չափով և սահմանով գաւառներ իրացնեն, և Թահմազի ալ՝ իբր օրինաւոր ժառանգի թագաւորութեան սահման մը թողուի, պայմանով որ մնացածն իրաժարի, իսկ եթէ դժկամակի այդ պայմանը ընդունիլ, պայմանին հաւանող իշխան մը՝ թագաւոր անուանուի: Այդ պայմանագիրը կնքուեցաւ 1724 յունիս 13-24ին, և Պետրոս ձար զայն վաւերացուց 1725 յունուարին, և Կ. Պոլիս բերուեցաւ յատուկ պատգամաւորի միջոցաւ (ԺՈԲ. 330): Սակայն 1725 յունուար 18-28-ին Պետրոս կը մեռնէր 53 տարեկան, չարաչար աշխատանքներու և անողոք իիւանդութեանց երեսէն, և կայսրութեան կը յաջորդէր Կատարինէ Ա. իր այրին (ՇՕԲ. 243), որ պայմանգիրը կը հաստատէր: Այդ դաշնագրով Տէրպէնտ, Բեքու, Կիլան, Մազանդարան և Աստարապանտ Ոուսիոյ, իսկ Երեւան և Թավրիզ իրենց նահանգներով կը մնային Օսմանցոց (ՇՕԲ. 289), որոնք իրենց թողուած մասերուն տիրապետութեան հետևելով, Երեւան քաղաքը գրաւած էին 1714ին, և հետզհետէ գրաւեցին

Քարապաղ, Մարազա, Ուրմիա, Մուզան, և Վերջապէս 1725 յուլիս 21-ին Թավրէգ ալ իրենց անձնատուր կըլլար (ԺՈՒ. 331): Իրարու խնդրոյն լուծում կը տրուէր, բայց ոչ Հայոց բաղձացած և գիտցած կերպով, անոնք քրիստոնեայ տիրապետի իշխանութեան ներքև մանել կուգէին, մինչ այժմ մահմետականէն միւս մահմետականին իշխանութեան ներքև կանցնէին, զի Արցախ և Երևան և Աստրապատական, որ աւելի հայաշատ նահանգներն էին, Օսմանեան տիրապետութեան կը տրուէին: Այդ միտքով մէլիքներէն ինը գլխաւորներ 1724 հոկտեմբեր 18-ին տակաւին դաշնագիրը չվաւերացուած, Պետրոսի կը ռիմէին, թէ Թուրքաց թագաւորի գօրքն եկն էառ Թարվէզ, Նախջուան, Երևան, Թիֆլիզ, Պօրչալու, Ղազախ, ուստի կաղաչեն որ վասն Քրիստոսի սիրոյն, և սուրբ Խաչը խաթարեն մեզ օգնութեան հասանիս, և զմեզ քո խնամաց ներքև պահես (ԵԶՆ. 381): Սակայն Պետրոս նոյեմբեր 10-ին դաշնագիրը վաւերացնելուն առջիւ պատասխան կու տայ, որ եթէ Օսմանցոց իշխանութեան ներքև չեն ուզեր մնալ, Ռուսական բաժին գաղթեն, և Կիլան, Մազանդարան, Բաքու, և այլ ինչ տեղ որ իրենց ընդունելի լինի, իրենք բնակութեան տեղ պիտի տրուի (ԵԶՆ. 393), և ըստ այսն ալ կը հրամայէր այն կողմերու կուսակալին նոյն նոյեմբեր 10-ին պաշտօնագիրով (ԵԶՆ. 395): Արևելեան գաւառներու մէջ և էջմիածինի շուրջը կատարուած եղելութիւնները, մեզ հասուցին մինչև 1725 տարին, որ Աստուածատուր կաթողիկոսի մահուան թուականն է, և այս շրջանը չկակած, պէտք է որ Վերջին տարիներուն մէջ ուրիշ կողմեր կատարուած գործերն ու դիպուածները քաղենք, պատմական ժամանակագրութիւնը պահելու համար:

1933. ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ ՅԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

Ցորչափ Գրիգոր Շղթայակիր Կ. Պոլիս կը մնար, Ցովհաննէս Կոլոտի գործունէութիւնն ալ գլխաւորապէս Երուսաղէմի պարտքերուն և պէտքերուն շուրջը կը դառնար (1927): Արդէն գրեցինք, թէ Կ. Պոլսոյ և գաւառներու մէջ բացուած հանգանակութիւնները այնչափ ինչ արտադրած էին, որ թէ պարտքերը վճարելու կը բաւէին, և թէ նորոգութիւններ ընելու ու նոր կալուածներ դնելու կը նպաստէին, ուստի այլև Շղթայակիրին Կ. Պոլիս մնալը անհրաժեշտ չէր, և պէտք էր որ աթուին ներքին և արտաքին բարեկարգութեան ձեռնարկէր տեղտոյն Վրայ աշխատելով: Շղթայակիրին Կ. Պոլսէ մեկնելու ամսաթիւը ճշդուած չէ, բայց մերձաւորաբար պէտք է դնել 1720 ամառուան մէջ, զի յանկարծ կը տեսնենք զայն Բերիա հասած, ուր հոգեստունը կրկին շքեղազարդեաց և բազում միւլքեր էառ վասն սրբոյն Սաղիմայ: Իսկ 1721 փետրուար 12-ին Երուսաղէմ կը մտնէ, մեծաւ փառօք և շքեղութեամբ, իրեն հետ ունենալով բազում տէրունական ուխտաւորք (ՀՆՍ. 148): Հնար չէ ըստ որ Կ. Պոլիսէ Բերիա անգործ և ապարդիւն անցած ըլլայ Շղթայակիրը՝ սուրիհանդակի ոճով, և պէտք է ընդունիլ թէ հետզհետէ ճամբուն վրայ եղող քաղաքները հանդիպելով, նպաստներ արդիւնաւորած է յօգուտ Երուսաղէմի: Գրիգոր Շղթայակիրի իր աթուը հասնելէն ետքը առաջին հինգ տարիներու մէջ ցուցուցած գործունէութիւնը կրնանք նկատել իբր Երուսաղէմի կատարեալ Վերակենդանութիւն, որուն մանրամասնութիւնները մեր պատմութեան շրջանէն դուրս կը մնան: Նա բոլոր պարտքերը

վՃարելով, ձեռագիր մուրհիակս պատառեալ դնէր ի գանձարան, և այս կերպով բոլոր գրաւ եղեալ իրացն ազատութիւնը կը իրգար, ոչ միայն շարժական կարասիները և սուրբ սպասները այլ և անշարժ կալուածներ ալ, ինչպէս Յոպակու, Ռէմլէու տունս, և զպարտէս և գտներս ի մէջ սրբոյ քաղաքի (ՀՆ. 151): Այդ բոլոր գործողութեանց մէջ Շղթայակիրի օգնականներուն կարգին առաջին տեղը կը գրաւէ Յովիաննէս Երուսաղիմացի կամ Հաննա վարդապետ փոխանորդը. բայց յիշատակութեան արժանի են նաև Դաւիթ Սպարկերտցի լուսարար և Յակոբ Ուրիայեցի վերակացու վարդապետները (ԱՍ. Բ. 7), Նշանաւոր նորոգութիւններ ալ կատարուեցան Ս. Յակոբայ մայրավանքին տաճարին մէջ՝ զորս մանրամասնօրէն կը յիշէ Հաննա (ՀՆ. 153), և վերջապէս 1725-ին կ'աւարտին Յոպակի վանքին ու Եկեղեցւոյն շինութիւնները, որպիսիներ Շղթայակիրին ամբողջ կեանքին մէջ շարունակեցին: Իսկ ներքին բարեկարգութեանց մասին բաւական ըլլայ յիշատակել Շղթայակիրի յատուկ ջանքերը ի կարգաւորել զամենայն միաբան եղբարս, զստահիակս ի նոցանէ սիրով խրատելով, և զկատարեալսն ըստ արժանույն պատուելով (ՀՆ. 151):

1934. ԿՈԼՈՏԻ ԶԵՐՈՆԱՐԿՆԵՐԸ

Մինչև 1725 հասնող հնգամեայ մէջ Յովիաննէս Կոլոտ պատրիարքին գործունէութեան ալ մէկ մասը նորէն Երուսաղէմի նուիրուած էր, շարունակելով անոր օգտին բացուած հանգանակութիւնները, և մանաւանդ քաջալերելով կարող և բարեպաշտ դասակարգին ուխտագնացութիւնը: Կոլոտի այդ մասին ստացած յաջողութեան կարգին պիտի յիշենք Երուսաղէմի Ս. Յարութիւն տաճարին նորոգութեանց համար պետական արտօնութիւնը: Առաջին քայլը Գաղղիական Պօննաք դեսպանն էր առած, արտօնութիւնը ստանալով Լատինացւոց մասին համար (ԺՈՒ. 329), որուն հետևեցան Յոյներ և ել հրաման յարքունուստ այլոց ազգաց քրիստոնէից, այսինքն Յունաց և Լատինացւոց, իսկ Հայոց մասին համար բան մը ըստուած չէր: Կոլոտ յաջողեցաւ յատուկ հրամանագիր ստանալ, որով կարենար կատարուիլ նորոգութիւնն բաժնի ազգիս մերոյ (ՀՆ. 146), և գործին ձեռնարկեց Հաննա՝ դեռ Շղթայակիրը չհասած: Կոլոտ մայրաքաղաքի Եկեղեցիներուն վրայ ալ յատուկ մտադրութիւն դարձուց, և հրկիզեալ մայրեկեղեցւոյն շինութենէն Ետքը (1929), ձեռք զարկաւ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ, և Օրթաքէոյի Ս. Աստուածածին Եկեղեցիներուն: Բայց Կ. Պոլսոյ պատրիարք Եղողին ժառանգական աշխատութիւնը՝ կաթոլիկական կուսակցութեան խնդիրն էր, որ գայթակղութիւն եղած էր և էր և պիտի ըլլար տակաւին Հայութեան ծոցը: Կոլոտ ոչ բուռն ընդդիմացող մըն էր Եփրեմի և Աւետիքի տեսակէն, և ոչ անձնական շահու տեսակէտէն զիջանող մը Գալուստի և Մարտիրոսի նման: Նա կ'ընդունէր թէ լաւ բաներ կը գտնուին օտար Եկեղեցեաց մօտ, մանաւանդ բարեկարգութեան և կարգապահութեան տեսակէտէն, զորս իրացնել չէր Խոճեր (ԿՈՒ. 58): Բայց այս պատճառով չէր զիջաներ Երբեք հայադաւանութեան սկզբունքէն շեղիլ, և կը յուսար որ քաղցր կերպեր և համոզիչ միջոցներ պիտի կարենան համաձայնութիւն գոյացնել: Ուստի սկսաւ կաթոլիկական կուսակցութեան գլխաւորները իրեն մօտ հրաւիրել, անոնց ցուցնել իրենց օտարասիրութեան

Վտանգները, պետական շրջանակներուն կասկածները, յառաջ եկած և տակաւին հաւանական երևող հետևանքները, որոնք ամէնքը հետևանք էին իրենց ազգային ուղղափառ եկեղեցին անարգելուն, և օտարադաւան եկեղեցիներ յաճախելուն: Իբրև առաջին գործնական քայլ կ'առաջարկեր, զի գոնէ յաւուրս տօնից և կիրակէից մի՛ անց արասցեն գալ յեկեղեցիս Հայոց: Խոհական պատրիարքին իմաստուն խորհուրդները իրենց արդիւնքն ունեցան, զի հռոմէականներ ալ կը պատմեն թէ ազգայինք խոստացան յանձն առնուլ զխնդիր պատրիարքին, ինչ որ խափանած կ'ըլլայ դժպիի պատահարները: Սակայն կաթոլիկացեալներուն իսկապէս թշնամիները, զորս քահանայք իրեանց կը կոչէ հռոմէական պատմագրողը, այսինքն են Լատին Եպիսկոպոսը, Լատին աբեղաներ, Լատինաց մօտ կրթուած Հայազգիներ, և Լատինէ շահուած եկեղեցականներ չէին համակերպիր, և ազգայիններ արգելեալ լինէին կատարել զխոստումն (ԶԱՄ. Գ. 776): Կ'արժէ անգամ մըն ալ դիտել տալ, թէ որո՞նք էին թշնամութեանց և հակառակութեանց և հալածանաց բուն սկզբնապատճառները: Կոլոտ իր խոհականութեանք տակաւին սպասէր տեսանել զկատարածն անհամածայնութեանց, որոնք նոյնիսկ կաթոլիկամիտ կուսակցութեան ծոցը կը յուզուէին: Երբ իր խոհականութիւնը տկարութիւն կարծուելով, իրեն դէմ կը գրգռուէր նախանձայոյզ կողմը, նա նորէն կը յորդորէր ըսպասել՝ մինչև գտցուք ասէ՝ եւս իրացդ առանց վրդովման ազգիս: Յատուկ պատուիրակ մըն ալ կը յդէր Լատին Եպիսկոպոսին որ զսպէ իրեններուն կրօնամոլ ընթացքը, բայց այդ միջոցին ալ անօգուտ կը դարնար (ԶԱՄ. Գ. 776):

1935. ԿՈՒՌՏԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Սակայ Երկայամտութիւնն ալ իրեն չափն ունի, և Կոլոտ ալ ստիպուեցաւ յայտարարել, թէ լցաւ արդ չափ ժամանակի: Երբ տեսաւ որ իր խոհականութիւնը գայթակղութեան առիթ պիտի մլլար, և ինքն ալ պարտաւոր պիտի սեպուէր կառավարութեան աչքին, իբր օտարներու ձեռնտու և օտարասիրութեան հովանաւոր. Երբ տեսաւ, կ'ըսենք, որ օտարամիտներ ոչ ոք է որ լսէ նմա, և իրենները խմբովին բռնադատէին զնա յոյժ, հարկադրուեցաւ պէտք եղած բացատրութիւնը տալ կառավարութեան, թէ կաթոլիկութեան հետամուտ եղողներ ունին իրեանց ի ծածուկ առաջնորդ յազգէ Ֆրանկաց, և մերժեն զիրամանս իմ, և նմա ինազանդին: Այդ հիմամբ կառավարութիւնը հրամայեց այդ կուսակցութիւնը զսպել և ջնջել, զիսաւորները ստիպել և պատմել, մինչև իսկ ոստիկանական հսկողութիւն հրամայեց Լատին Եկեղեցիներուն դուռները, իոն մտնողները քննելու, և զաւարներն ալ շրջաբերականով հրաման տուաւ կուսակալներուն՝ միևնույն զգուշաւորութիւնը ձեռք առնելու (ԶԱՄ. Գ. 776): Այդ եղելութեանց թուական կը ցուցուի 1720 տարին, որ է ըսել Շղթայակիրին Կ. Պոլիսէ մեկնելու միջոցին, երբ ազգը Երուսաղէմի տագնապալից խնդիրէն շունչ առնելով, կրցաւ իր ներքին գործերուն մտադրութիւն դարձնել: Ժամանակակից յիշատակներ Կ. Պոլսոյ մէջէն հալածուածներու կամ բանտարկուածներու կամ պատժուածներու անուններ յառաջ չեն բերեր, և մեր կարծիքով ասիկա կը ցուցնէ թէ Կոլոտ խստութեամբ չնղեց պետական հրամաններուն գործադրութիւնը մայրաքաղաքին մէջ, և այդ պարագային ալ գործնական կերպով փայլեցուց իր ամոքիչ և խոհական ընթացքը: Հռոմէականք

քանի մը Եկեղեցականներու անուններ յառաջ կը բերեն, իբր այդ առթիւ բանտարկուած (ՉԱՄ. գ. 777), բայց ամէնքն ալ գաւառներու կը պատկանին, և անոնց մէջ ալ տանջուածի կամ պատժապարտի յիշատակ չկայ, և բոլորն ալ աւելի կամ նուազ տուգանքով ազատուած են: Վեց նշանաւոր Բերիացիք իբր թիապարտ Կ. Պոլիս բերուելով, 4 օրէն տուգանքով մը թողուած են: Քսանը կեց Կարնեցիք 2000 դահեկանով, և իբր հարիւր Կարնեցիք ալ 2500 դահեկանով ազատած կ'ըսուին: Երեք Կարնեցի քահանաներու վրայ աւելի խստութիւն ցուցուեր է, բայց վերջապէս անոնք ալ դրամով թողուեր են: Երկու հարիւր ինսունուվեց Բասենցիներու նեղութիւն տրուեր է, մինչև որ 1200 դահեկան վճարեն: Երկու Եւղոկիացի քահանաներու համար 1500 դահեկան վճարել հարկ եղեր է: Նմանօրինակ Եղելութիւններ կրկնուեր են Անկիւրիա, Ամիդ, Երզնկա, Բաբերդ և ուրիշ քաղաքներ, որոնք կը ցուցնեն թէ Եպարքոսական իրամանը առիթ ընծայեր է կուսակալներուն քիչ մը դրամ շորթելու, որովհետև տուգանքի Ենթարկուողներուն մէջ, ինչպէս ի Կարին, կաթոլիկութեան միտեալ չեղողներ ալ եղեր են: Պահ մը ձերբակալութիւններ և տուգանքներ թուլցեր են, երբ կաթողիկոսութեան միտեալներուն գլխաւորներ, այլևս լատինական թելադրութիւններուն չ'անսալու և օտարներու չիպատակելու համար կառավարութեան առջև յանձնառու եղեր են: Բայց Լատին Եկեղեցականներուն սադրանքները նորէն միտքերը կը պղտորեն, և պատրիարքարանի դէմ գրգռուելու առիթներ կը ստեղծեն, որով 1723-ին սկիզբները նորէն մասնաւոր խստութիւններ տեղի կունենան (ՉԱՄ. գ. 779): Ինչ ալ զլայ յառաջ բերուած պարագաներուն իսկութիւննը, յայտնի կերպով կը տեսնուին, մէկ կողմէն Կոլոս պատրիարքին խոհական չափաւորութիւննը, և միւս կողմէն Լատին և լատինամիտ Եկեղեցականներուն մոլեռանդ ջանքը, և նոյն իսկ իրենց հետևողներուն վճասելու չափ առաջ նետուիլը:

1936. ՄԽԻԹԱՐ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Մխիթար Սեբաստացի վարդապետը, արդէն հռոմէականութեան հպատակած և աբբահայր կոչուած, Մեթոնի մէջ կը գտնուէր համեմատաբար խաղաղիկ վանականութեան մը գլուխը (1893), որ տակաւին ուսումնականութեան հետևող մարմին մը չէր կրնար ըսուիլ, քանի որ այդ նպատակին չէին նպաստէր ոչ Պեղոպոնէսի միջավայրը, և ոչ ալ իր հետևողներուն յառաջացեալ տարիքը (ՄԽԻ. 250): Բայց այդ պիտի չըլլար Մխիթարի վերջնական դադարը, և անգամ մը դէպի Արևմուտք քայլերը ուղղած, պիտի մղուէր մինչև անոնց կեղրոնը: Օսմանեան բանակին արշաւանքին առաջին շրինգը շարժման մէջ դրաւ Մխիթարը, որ Օսմանեան երկրէն փախստական՝ չէր կրնար Օսմանցոց պաշտպանութեան վստահիլ: Առաջին գործէն եղաւ իրեն հետ եղող ինը դպիրները քահանայ օծել տալ Լատին Եպիսկոպոսի ձեռնադրութեամբ 1714 դեկտեմբերին (ՄԽԻ. 256), և ետքէն Վենետիկեան կուսակալին հետ բանակցիլ Վենետիկ փոխադրուելու միջոցներուն վրայ: Իրեններէն վեցը՝ Ղազար Ակնեցի փոխարքայի գլխաւորութեամբ Մեթոն թողլով ինքն տասնումէկ ընկերներով 1715 մարտ 1-ին Մեթոնէ կը մեկնի՝ տակաւին Օսմանեան արշաւանքը չսկսած (1922), և ծովագանց Ճանապարհորդութեամբ ապրիլի սկիզբը Վենետիկ կը հասնի, և արգելարանի քառասնօրեան լրացնելով մայիսի կէսին քաղաք կը

մտնէ, և յատուկ վարձուած տուն մը կը հաստատուի (ՄԽԻ. 272): Վենետիկ շատոնց Հայ գաղթականութիւն մը ունէր՝ որուն գլուխը կը գտնուէր այն ատեն Խաչատուր Կարմեցի վարդապետը, նա ալ Կ. Պոլիսէ փախստական: Վենետիկ 1512-է սկսելով հայերէն տպագրութեանց տեղը եղած էր ընդհատ շարունակութեամբ ուսումնական զարգացման միջոցները ունէր առատապէս՝ դարուն պահանջին համեմատ, Արևելքի հետ յարաբերութեանց գլխաւոր կեղրոնն էր, և օտարներն ընդունելու և պաշտպանելու աւանդական զգացում մը կը տիրէր: Վենետիկ ուրեմն լաւագոյն միջավայրն էր, ուր ուսումնական զարգացման հետամուտ Արևելցի մը, և իր ազգին համար աշխատելու մտադիր Հայազգի մը, կրնար ամէն դիրութիւններ գտնել իր նպատակին հետևելու համար: Եթէ Մխիթարի ձեռնարկը այդ ճիւղին վրայ ամփոփենք, պէտք է ըսել, թէ այդ տեղափոխութեամբ իսկապէս նա իր նպատակին ծառայած կը լլար, և այդ վայրկեանէն Մխիթարի ուսումնական ձեռնարկը տիրապէս իր հիման վրայ կը հաստատուէր: Կ. Պոլիսէ և Զմիւռնիայէ փախուստներու ատեն, Մխիթար վարանոտ և անորոշ էր տակաւին, իսկ Մեթոնի մէջ հաստատուիլը կարծես թէ իր նպատակին ուրացումն էր: Միւս կողմէն Արևմտեան գետնին վրայ, և Լատին կրօնամոլութեան շրջանակին մէջ, ինար չէր անկախ դիրքով մը տեղական յարաբերութեանց հետ շփուիլ և անոնցմէ օգտուիլ, և պէտք էր ըստ ամենայնի անոնց համակերպիլ, և Մխիթար՝ որ Մեթոնի մէկ լոկ անձնական պաշտպանութեան համար հօռնէականութեան հպատակած էր, այստեղ տեղական եկեղեցականութեան տարազն ալ ստանձնելով, և զգեստներու, կօշիկներու և գլխարկներու նիւթն ու ձկը անոնց նմանեցնելով (ՄԽԻ. 275), ստիպողական պայման մը կը կատարէր, որուն արդարացումը միայն ուսումնական զարգացման փաստին վրայ կը կայանայ: Մեթոն մնացած եօթներէն մին հոն վախճանած էր, երկութը պաշարումէն առաջ հեռացած, և չորսը Տաճկաց ձեռքը գերի իյնալով, Հայերու կողմէն փրկանքով ազատուած էին, և իրենցներուն միացած: Մխիթարի և ընկերներուն վիճակը Վենետիկի մէջ լաւ էր շնորհիւ այն արգահատանքին, զոր Պեղոպոնէսի արկածեալ Հայազգիները կը ներշնչէին, ոչ միայն իրենց համազգիներուն, այլ աւելի օտարազգիներուն, որոնք ամէն կերպով կը փութային անոնց պէտքերը հայթայթել:

1937. ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ ՎԱՆՔԸ

Բայց գլխաւոր պէտքը հաստատուն բնակավայր մըն էր, վանական միաբանութեան և ուսումնական աշխատութեան յարմար տեղ մը, ուր կարենային ամփոփուիլ Մեթոնի փախստականները, և կարենային աշակերտութիւն և յաջորդութիւն կազմել, և տևողական հաստատութեան ձևն առնել: Այդ բանը մասնաւորներու ձեռքով ըլլալու գործ չէր, Վենետիկեան հանրապետութեան իշխանութիւնը պէտք էր՝ որ թէ տեղը տար և թէ պետական հաստատութիւնը շնորհէր: Երկու տարիէ աւելի պէտք եղաւ որ այդ կնճիռը լուծուէր, ոչ միայն յարմար տեղ մը գտնուէր, այլև պետական օրէնքը յարգուէր, որ կարգելէր քաղաքին մէջ նոր վանական հաստատութիւն մը աւելցնել: Վենետիկէ չհեռանալու նպատակով, ստիպողական համակերպութիւն գոյացուեցաւ քաղաքին շրջափակէն դուրս գտնուող կղզիներուն մէջ քաշուիլ, և

անոնց մէջ տրամադրելի և յարմարագոյն երևաւ Սուրբ Ղազար (San Lazzaro) անունը կրող փոքրկագոյն կղզեակ մը, քաղաքէն նուազ հեռի քան ուրիշ կղզեակներ: Այդ կղզեակը 810-էն առաջ անբնակ նկատուած, այն տարին տրուած էր Բենեթիկտեան կրօնաւորներու, որոնք վերջապէս զայն լքած էին շատ մը անյարմարութեանց համար, և 1182-ին նուիրած էին Լեոն Բաօլինի (Leone Paolini) ազնուականի մը, որ մէջը Եկեղեցի մը և ուրկանց մը կը հաստատէր բորոտներու համար: Այդ առթիւ է որ կղզեակը Սուրբ Ղազար անունը կը ստանայ, աղքատ և բորոտ Ղազարոսին աւետարանական առակէն (ՂԿՍ. ԺԶ. 19), որ Լատիններէն գոյութիւն ունեցող անձ մը և սուրբ մը նկատուած է, և Պաղեստինի Հիւրընկալ ասպետներուն ալ իր անունը տուած է: Չորս դար Ետքը, երբոր բորոտներ նուազեցան, մուրացիկներու բնակութեան յատկացուեցաւ, և 1660-ին Կրետէկ փախչող Ղոմինիկեաններուն տրուեցաւ, որոնք այլուր փոխադրուելէ Ետքն ալ իրենց ձեռքը պահած էին զայն, գրեթէ ամայի Վիճակի մէջ: Այդ կղզին է որ շատ մը օրինական քննութեանց և պայմանագրութեանց Ենթարկուելէ Ետքը 1717 օգոստոս 26-ի վճռով Վենետիկյ ծերակոյտէն շնորհուեցաւ Մխիթարի մշտնջենաւոր բնակութեան, օրական պատարագի մը մատուցման, և տարեկան ութը լիսոր մոմի նուիրման պայմանով յօգուտ Ղոմինիկեանց (ՄԽԻ. 298): Մխիթար իրեններով ստացութեան կը մտներ 1717 սեպտեմբեր 8-ին (ՄԽԻ. 301), և պէտք եղած նորոգութիւնները կատարելով բնակութիւնն ալ հոն կը փոխադրէր 1718 ապրիլին վերջը (ՄԽԻ. 303): Այս է Սուրբ Ղազարի վանքին համեստ սկզբնաւորութիւնը, որ հետզհետէ նորոգութիւններով և շինութիւններով վայելչացաւ, և ծանծաղուտները լեցնելով ընդարձակուեցաւ, բայց աւելի պայծառացաւ գրական արդիւնքներով:

1938. ՄԽԻԹԱՐԻ ՈՒՂՈՌԹԻՒՆԸ

Մենք առիթ ունեցանք Մխիթար Սեբաստացին ցուցնել իբրև իր հայրենաւանդ Եկեղեցւոյն սիրայար, բայց և ուսումնական զարգացման բուռն հետապնդող մը. որ եթէ առաջին կէտը երկրորդին կը զոհէր, բայց և ստէպստէպ դժուարին կացութեան մէջ կը գտնուէր, զի չէր կրնար առաջինին խիղճը արմատաքի սիրտէն քանցել: Այդ է պատճառը, որ Մխիթար յաձախ կը տեսնուի ինքն իրեն հակասող դիրքերու մէջ մերթ իբր անկեղծ հռոմէադաւան գովուած, և մերթ իբր հայադաւան ամբաստանուած պապութեան առջև: Անդատին սկիզբէն՝ երբ 1717 սեպտեմբեր 20-ին Վենետիկ հաստատուելուն համար Հռոմի շնորհաւորութիւնները կ'ընդունէր (ՄԽԻ. 305), միւս կողմէն կ'ամբաստանուէր թէ իրեններ ուղիղ հռոմէականութիւն չեն քարոզեր (ՄԽԻ. 304). ուստի կը պարտաւորուէր քարոզութենէ ձեռք քաշել, և ինքն անձամբ Հռոմ երթալ իր անձը և իր միաբանները արդարացնելու համար: Սուրբ Ղազարի մէջ հաստատուելէն քիչ օր Ետքը 1718 մայիս 7-ին Վենետիկէ կը մեկնէր, և յունիս 2-ին Հռոմ կը մտնէր: Դժուար չէր Հռոմի մէջ ուզուած արդարացունը պատրաստել բացարձակ համակերպութեամբ առաջարկուած պայմաններուն, և յօժարափոյթ արտայայտութիւններով յարգանաց և մեծարանաց, և Մխիթար զանց չըրաւ այդ միջոցները գործածել: Խնդրոյ գլխաւոր նիւթ մըն էր այն ատեն կաթոլիկութեան յարողներուն Հայոց Եկեղեցին դիմելու կամ երթալու խնդիրը, որ մինչև հիմա տեղի ունեցած բոլոր Եղելութեանց

ալ սկզբնապատճառն էր: Հայ կաթոլիկներ յատուկ եկեղեցի չունեին, և Լատիններուն երթալը կառավարութեան կասկածներուն տեղի կու տար: Հայ կաթոլիկներ պատրիարքարան չունեին, և օրինական խորհրդակատարութիւններ՝ որոնք քաղաքական կամ կենցաղական նշանակութիւն ունեին ազգահամարի տեսակէտէն, ինչպէս են մկրտութիւն ու պսակ ու թաղում, իրենց կողմէ չէին կրնար կատարուիլ և Լատինաց դիմելով օտար հպատակութեան ձև կը ստանային: Ըստ այս անհրաժեշտ պահանջ մը կը դաշնար, որ գոնէ այդ արիթմներուն Հայոց եկեղեցին դիմեն անկաշկանդ: Լատիններ կ'ընդդիմանային բացարձակապէս, իսկ կաթոլիկ Հայեր հարկին հպատակելու պատրաստ էին, եթէ խիղճերնին պղտորող չըլլար: Մխիթար և Խաչատուր պաշտպան կանգնեցան այդ միտքին, ինչպէս Մխիթարի վերագրեալ գրուածէն ալ կը տեսնուի (ՄԽԻ. 320): Խնդիրը Հռոմի ատեանն ալ ելած էր, ուր զիջողութեան գաղափարը յաղթեց, անշուշտ կաթոլիկութեան իրապոյրը ընդարձակելու համար: Մխիթար յաջողութեամբ իր գործը վերջացնելով 1718 դեկտեմբեր 6-ին Հռոմէ մեկնեցաւ և 20-ին Վենետիկ հասաւ (ՄԽԻ. 323): Իսկ խնդիրին պաշտօնական որոշումը 1719 յունուար 12-ին տրուեցաւ Հռոմի հաւատաքննութեան ատեանէն, թէ Հայոց եկեղեցիները երթալը կը ներուի, զգուշանալով սուս աղանդի, իրեն միտքով՝ հայադաւան եկեղեցւոյն, յայտարար գործերէ, և գայթակղութեան և հաւատքէ խոտորելով արիթմներէ (ՄԽԻ. 321): Հռոմէական դարձուածներու պաշտօնական արտայայտութիւն մը, որ եթէ մէկ կողմէ գործնական լուծում մը կու տայ, միւս կողմէ կը դատապարտէ նախընթացաբար իր Լատին քարոզիչներէն ցուցուած աններողութիւնը, և անոնք պատասխանատու կը կացուցանէ կաթոլիկութեան պատճառով կատարուած արկածներուն: Մխիթարի վանական հաստատութեան մասին այլևս շատ ըսելիք չունինք, զի ըսուելիքները անոր շարունակական ընդարձակման և զարգացման կը պատկանին, և նոր եղելութիւններ չեն ներկայեր:

1939. ԱՆՏՈՆԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հռոմէական կուսակցութեան ոյժ տուող ուրիշ ձեռնարկի մը վրայ ալ խօսեցանք իր կարգին (1894), որուն կեդրոնը գրուեցաւ Լիբանան լեռներու վրայ Մարոնիներու մէջ: Անոր հիմնարկուներն եղած էին չորս աշխարհիկ հոգսէր անձեր, որ երբ ուներութիւննին իրենց նպատակին ծառայեցնել կը փափաքէին, ստիպուեցան հապճեալ փախուստով գործերնին լքանել: Այդ պարագան կը պատասխանէ Գանձակեցի պատրիարքին օրով տեղի ունեցած շարժումին, և Բերիոյ առաջնորդ Աբրահամ Արծիւեանի բանտարկութեան (1920): Երբ պարագաները քիչ մը խաղաղացան, Մուրատեաի եղբայրներ բարեդէպ առիթ սեպեցին Բերիոյ վաճառատան գործը վերջացնել, և իրենց ձեռնարկին նիւթական միջոցները հայթայթել: Այդ նպատակով Աբրահամ և Յովիաննէս Բերիա եկան որ կարգադրեն: Այնտեղ Զահկեցի Ունիթորներէն Գրիգոր Կիլլէրեան աբեղային հանդիպելով, անոր կը յանձնեն Կղեմէս ԺԱ. պապին ուղղուած աղերսագիր մը 1718 թուականով, և Մուրատի որդիք Աբրահամ, Յովիաննէս, Մինաս և Յակոբ ստորագրութեամբ, որով պապական օրինութիւն, և իրենց ձեռնարկին հաստատութիւն, և Մարոնցոց ուղղուած յանձնարարագիր կը խնդրեն, որպէս զի անոնցմէ պարտուպատշաճ օժանդակութիւն գտնեն:

Իրենց ձեռնարկը կը բացատրեն, ինչպէս ուրիշ տեղ ալ յիշեցինք (1894), ըսելով թէ կուզեն շինել մին փոքրին անապատ, զի անդ բնակեսցին անապատաւորք քահանայք ի Հայոց ազգէն (ԱՆՏ.), ինչ որ մինչև այն վայրկեան պարզ վանականութեան նպատակի վրայ մնային կը ցուցնէ: Մուրատեան Եղբարց ուղղակի իրենց անունով դիմելը և ուրիշ որևէ անձի անուն չտալը կը ցուցնէ, թէ ձեռնարկին բուն հեղինակները իրենք են Եղած, և ոչ Բերիոյ առաջնորդը, որ այդ միջոցներուն բանտէ ազատած բայց Բերիա դառնալ չհամարձակելով, Տրապիզոն և Եղեսիա կը թափառէր, իսկ Մուրատեան Եղբայրներ, արդէն միաբանական կենաց սկզբնաւորութիւն ըրեր էին Աֆքարի մէջ (1894): Եթէ Վերջէն Արծիւեան ինքզինքը իբր Անտոնեանց իհմնադիր ուզեց ցուցնել, պարզապէս վերջին պարագաներէ օգտուելով էր, որ համարձակեցաւ իրացնել ուրիշներու ձեռնարկը (Ղիթ. 101): Հռոմ դրկուած նամակը Փրոփականտայի ժողովէն նկատողութեան կառնուի 1719 յունիս 19-ին, և վերոյիշեալ Կիլէրեանէ և Հռոմ գտնուող Յովսէփ Աստեմանի և Գաբրիէլ հավա Մարոնի վարդապետներէ ստացուած տեղեկութեանց վրայ Փրոփականտան իր հաւանութիւնը կու տայ Մուրատեան Եղբարց ձեռնարկին, աւելցնելով դպրոցի և ուսումնական նպատակի պայմանը: Որոշումին թուականն է 1720 մարտ 8, որ փութով կը հաղորդուի Մարոնի պատրիարքին Այդ միջոցին Բերիա դարձած էր Աբրահամ Արծիւեանը, Եւդոկիոյ կուսակալին Բերիա փոխադրուելէն օգտուելով (Ղիթ. 49), և առիթէն օգտուեցան Մուրատեանք ալ Եկեղեցական աստիճան ստանալու: Յակոբ քահանայութեան և Աբրահամ սարկաւագութեան, իսկ Յովիաննէս վախճանած էր Բերիա, և Սինաս լոկ կրօնաւորութեամբը կը շատանար: Երեք մնացող Եղբայրներուն վրայ չորրորդ ընկեր մը աւելցած էր՝ Անտոն Աստուածատուրեան Բերիացին: Պապին կողմէն Մարոնի պատրիարքին յղուած գիրը իրեն արդիւնքը ունեցաւ, զի 1721 յուլիսին Մարոնի պատրիարքին կոնդակով՝ պանդուխտ Հայեր արտօնուեցան կանոնաւոր վանք իհմնել Մարոնցիներէ շրջափակուած գաւառին մէջ, ուր Խազնեան իշխանական տոհմն ալ մարտ ամիսէն անդառնալի շնորհած էր վանաշինութեան գետինը (ԱՆՏ.):

1940. ԱՆՏՈՆԵԱՆՔ ԵՒ ԱՐԾԻՒԵԱՆ

Մուրատեան Եղբարք, որ այլս պաշտօնապէս Անտոնեան միաբաններ Եղած էին, նոյն 1721-ին իհմնարկեցին իրենց վանքը Քրէյմ կոչուած տեղը, Ղոստա գիւղին մօտ, և Հայ Եկեղեցի մը յանուն Ս. Փրկչի, և սկսան հետզհետէ բազմանալ թէ աշակերտութեան և թէ ապաստանի դիմող նոր հետևորդներով: Արծիւեան առաջնորդին Բերիա մնալը Երկար չեղաւ, զի Կոլոսի օրով տրուած նոր իրամանին հետևանօք, նա ալ 1720-ին աքսորուեցաւ Ավրատի կղզին (Ղիթ. 54.), զոր յիշեցինք Աւետիքի աքսորին առթիւ (1866): Բայց այդ աքսորն ալ Երկար չեղաւ, զի Սիւրիկեան Տրիպոլիս Գաղղիական փոխ հիւպատոսն Ղարպէ, Եղանակը գտաւ իր Երաշխաւորութեամբ Արծիւեանը իր մօտ պահելու, որ այդ առթիւ քաղաքին Մարոնի Եկեղեցւոյն մէջ ձեռնադրութիւններ ալ կատարեց 1721 մայսին, և քահանայութեան բարձրացուց Աբրահամ սարկաւագը, և Գէորգ Տէր-Բարսեղեան դպիրը որ Խահակ կոչուեցաւ (ԱՆՏ.): Թէ Բերիացի Անտոնեան միաբանները իրենց առաջնորդին համար, և թէ Ղարպէ փոխիհիպատոսը իր պաշտպանեալին համար,

դիմումներ կը տեղեկացնէին Կ. Պոլիս անոր բացարձակ ազատութիւնը ստանալու: Գաղղիական դեսպանատունն ալ իր միջնորդութիւնը կը սաստկացնէր, սակայն Կոլոտ պատրիարք հաւանութիւն կու տար միայն Երուսաղէմի վանքը փոխադրուելուն: Ասոր վրայ Արծիւեան պաշտպանները՝ տեղական միջոցներով և ճարտար դարձուածներով կրցան զայն Երուսաղէմի վանքին տեղ Լիբանանի նորաշէն վանքը փոխադրել 1722 ապրիլին, ուր և մնաց այնուհետև Երկար տարիներ: Այդ պարագան է որուն վերագոյնդ կ'ակնարկէինք (1939), թէ Արծիւեան վերջին և պատահական պարագաներէն օգտուելով կրցաւ ինքզինքը իբր Անտոննեանց միաբանութեան հիմնադիր կարծեցնել: Եպիսկոպոսի մը և նոյն իսկ թեմակալ Եպիսկոպոսի մը ներկայութիւնը՝ պիտի յորդորէր բարեմիտ կրօնաւորները զայն պատուել և յարգել, և անոր հանդէա համակրութիւն և հնազանդութիւն ցուցնել, ինչ որ կը քաջալերէր Արծիւեանի ծեռնարկու և մեծամիտ ընթացքը: Արծիւեան իբրև Բերիոյ Եպիսկոպոս, բայց Բերիայէ փախստական, հեռուէն կը կատարէր լատինամիտներու վրայ իր հովուական հսկողութիւնը՝ նոյն իսկ Անտոննեան միաբաններու միջնորդութեամբ, և գլխաւորապէս Յակոբ Մուրատեան, կամ պապենական կոչմամբ Յակոբ Յովսէվեան, և Խահիակ Տէր-Բարսեղեան կամ Բարսեղեան աբեղաներուն ծեռքով: Իսկ վանքին մէջ՝ Եկեղեցական հպատակութեան պահանջները՝ հետզհետէ գերագոյն դիրք մը տուին Աբրահամ Արծիւեանի, թէպէտև իւրացուցած կանոնադրութեան համեմատ, Հայ Անտոննեան միաբանութեան աբբահայրը՝ Աբրահամ Մուրատեան կամ Աթարեանն էր, և Արծիւեան իսկ ձանչցած էր անոր պաշտօնը, և իբր թեմակալ հաստատած անոր իշխանութիւնը (ԱՆՏ.): Այս եղաւ պատճառը, որ ապագային խնդիրներու բացաւ Արծիւեանի յաջորդներուն և Անտոննեան միաբանութեան միջև (Ղիթ. 73): Լիբանանի մէջ հաստատուած Հայ վանք մը՝ ապաստանարան դարձաւ ամէն անոնց, մանաւանդ Եկեղեցականներու, որոնք իրենց կաթոլիկութեան հակամիտութեամբը, կամ ուրիշ անձնական պատճառներով, Հայոց պատրիարքարանին առջև կասկածաւոր դաշնալնուն համար խոյս տալու և ապահով տեղ մը մնալու պէտքը կը զգային: Կը յիշուի թէ Շղթայակիրը այդ պարագային մտադրութիւն դարձնելով, արգելած ըլլայ Քրէյմի վանքը նոյն իսկ ուխտագնացութեան անունով երթալը (ԱՆՏ.), ուզելով առաջն առնուլ կաթոլիկական հրապուրանաց, որոնք Հայ Եկեղեցական կարգաց հանդէա թուլութեան, և օրինաւոր Հայ իշխանութեանց դէմ ըմբոստութեան քաջալերութիւն կ'ընծայէին:

1941. ԴԱԻԻԹ ԲԷԳԻ ԾԱՐԺՈՒՄԸ

Ժամանակակից ցրուելուն եղելութիւնները քաղելէ Ետքը, դաշնանք նորէն Մայրաքոռոյ անցքերը պատմել, որոնք կապուած են Հայաստան հողի վրայ Երեք տէրութեանց պատերազմներուն հետ (1922): Հայեր՝ որ ամէն կողմէ յարձակումներու Ենթարկուած էին, շփոթ և վարանոտ գիրք մը ունեին, չկարենալով Երկու մահմետական տէրութեանց ալ գործակցի, և չստանալով Երրորդ քրիստոնեայ տէրութեան ազդու ծեռնտուութիւնը: Օրիի ծեռքով ցանուած ազգային ապահովութեան հետապնդութիւնը անպտուի չէր մնացած, և անոր սերմերը բողբոջած էին, և Հայ խումբեր կազմուած էին գէնքի դիմելու և պատերազմներ մղելու հրոսակներու դէմ:

Արդէն յիշեցինք Աղուանից կաթողիկոս Եսայիի և Տփղիսի առաջնորդ Մինաս ռազմաշունչ դիմումները, որոնք հարիւր հազարով գինեալ Հայեր կը խոստանային Ռուսական բանակին նիզակակից (1931): Լեզգիններուն 1722-ին Գանձակի վրայ արշաւանքը, աւերածն ու կոտորածը, Հայոց շարժումին առաջին գրգիռը տուին, և Յովհաննէս Գուգարացին գլուխ կանգնեցաւ Ռուսացի և Գուգարացի խումբերուն, և Թարթար գետին մօտ Լեզգիններու դէմ Ճակատելով, անոնք ետ դառնալու ստիպեց (ԶԱՄ. Գ. 784): Բայց այս չէր բաւեր Երկրին խաղաղութեան, բոլոր յոյսը Պետրոս Մեծի հետ գալիք Ռուսական բանակին վրայ էր: Վրացիք և Հայք շարժման մէջ էին, Վրացւոց կ'առաջնորդէր Վախտանգ, Հայերուն կ'առաջնորդէր Եսայի կաթողիկոս, որ 10,000 բանակի մը գլուխ կանգնած կը հրճուէր, համարելով նոր նորոգեալ զիշխանութիւն Հայոց (ԶԱԼ. 48). և Վախտանգը կը քաջալերէր թէ ահա հասեալ է ժամանակ փրկութեան քրիստոնէից (ԶԱԼ. 49): Բայց Չօլաքի դաշտին ցնծութիւնը շուտով կը ճնշուէր, Երբոր կը լսէին թէ Պետրոս Կասպից կողմերը նուաճելէ Ետքը ետ կը դառնար (ԼԷՕ. 311), Օսմանցոց հետ համաձայնութեան (1932) հեռաւոր տեսակետէտ յորդորուած: Բայց անգամ մը որ ռազմիկ հոգին շարժուեր էր, Հայեր չկրցան շուտով հանդարտիլ: Հին Սիւնիքի և Արցախի բնակիչներ ալ ոտին կանգնած, հրամանատարի մը պէտքը կը զգային, և Ստեփանոս Շահումեան Վրաց իշխանին դիմելով, անոր զօրագրուխներէն հայազգի Դաւիթը կը բերէր Դափան 1722-ին, որ է նոյն ինքն հոչակաւոր դարձած Դաւիթ Բէգը, կամ Դաւիթ Սիւնին, կամ Դաւիթ Հալիծորեցին, որ բաւական տարիներ շարժման մէջ պահեց իսլամական գունդերը: Դաւիթ գլուխ կանգնելով ըմբոստացած Հայերուն, և չ'ունենալով մեծ ձեռնարկի միջոցներ, պարտաւորուած փոքր խումբերով պիտի նեղէր թշնամին, և այդ ձևին մէջ ցուցուց իր յաջողակութիւնը: Իր առաջին ձեռնարկը կը սկսի 400 հոգիով, և այնչփով կ'ընկած 16,000 հոգու բազմութիւն մը տեղացի այլազգիններէն կազմուած, Պարսիկ հովանաւորութեան ներքև: Դաւիթի աջակից և օգնական և Սխիթար Դափանցին, որուն միացան և Փարսադան Հալիծորեցի մելիքը, և փեսան Աւետիք Հալիծորեցի քահանան, պահ մը դժկամակ ըլլալէն Ետք, ինչպէս նաև Թորոս Չավընդուրեցին, Բայինսուր Դափանցին, Ստեփանոս Շահումեանը, Պապն ու Պալին: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը իր սեփական գուտով կիրճերու մէջ և սարերու վրայ յաջողութիւններ կը տանէին բազմաթիւ թշնամիններու վրայ իսկ ամէնուն հոգին ու հրամանատարը և ձեռնարկները կարգադրողը Դաւիթն էր, իր հեռատեսութեամբը, արթնութեամբը ու ժրութեամբը, և մանաւանդ հեղինակութեամբը ու կարգապահութեամբը նշանաւոր գլուխ մը: Շատ նկարագրական է Տաթևի մելիք ուրացեալ և մատնիչ Դաւիթը ձերբակալելէ Ետքը, 12 օր Եկեղեցւոյ դուռը շարունակ կրկնել տալը. Լոյսն Լուսաւորչի հաւատուն, վրայ ուրացող մարդուն, և անկէ Ետքը գլխատել տալը (ԼԷՕ. Բ. 366): Մենք մտադիր չենք այդ իրողութեանց բոլոր մանրամասնութիւնները պատմել, նպատակնիս է միայն ժամանակին կացութիւնը պատկերացնել:

1942. ՄԱՅՐԱԹՈՒԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Երբոր Հայաստանի հիւսիսկողմը կատարեալ ապստամբութեան ձև էր առած՝ Պարսկական

թագաւորութեան տագնապին և դուրսէն խուժող հրոսակներուն պատճառով, և Վրաստան ու Աղուանք ու Սիւնիք, իրարու համամիտ, բայց ոչ իրարու ձեռնտու՝ գործեր կը կատարէին Պարսիկներու ձեռքը մնացած գաւառներու մէջ, Երեւան և Էջմիածին արդէն Օսմանեան արշաւանքին ենթարկուած էին: Պարսիկները կը կասկածէին Աստուածատուր կաթողիկոսի վրայ թէ Ռուսներու հետ յարաբերութեան մէջ է. նամակ մըն ալ ձեռք անցուցած էին, Սիւնիքի և Աղուանքի Հայ գունդերուն ուղղուած, որուն համար զայն բանտարկեցին ալ, և հազի 4000 ուկոյ տուգանքով արձակեցին: Աստուածատուր չնայելով այդ տառապանքներուն՝ չդադրեցաւ Հայոց շարժումը քաջալերել, և Ռուսական պաշտպանութիւնը հրաւիրելու հետամուտ ըլլալ: Պարսիկներ Աստուածատուրը ստիպեցին յորդորել, որ դուրսի հրոսակները վանէ, իսկ տեղացիներու և Պարսիկներու չվնասէ. պարտաւորեցին նաև որ սոյն նպատակով Աղուանք և Վրաստան ալ երթայ: Աստուածատուր գրեց ու գնաց, բայց իսկապէս Հայերը իրենց շարժումէն ետ կենալու չխրատեց: Եթէ Աստուածատուր Պարսիկներուն կասկածեքի էր, Օսմանցիներուն ալ վստահելի չէր, որոնք այս պատճառով արգելեցին Հայերուն միւռոնօրինէքի առթիւ Էջմիածին երթալ: Յատուկ պաշտօնեայ մըն ալ 1723-ին Էջմիածին զալով յանդիմանած էր Աստուածատուրը, թէ Ռուսաց օգնելու բանակ կը պատրաստէ, և սպառնալիքներ ըրած: Նոյն թուականէն սկսած էին Երեւանի նահանգին մէջ մղուած պատերազմները (1941), և այն օրէն Աստուածատուր իր հանգիստը կորսնցուցած էր, և թափառական կը շրջէր նուազ վտանգաւոր կողմերը երթալով, կամ քաջալերութեան պէտք եղած տեղեր երևալով: Նա այլևս խոհականութեան հետևողը չէր (1928), զի ոչևս խորհուրդներու շրջանն էր, և պարագաներ գործերը գահավիժած էին: Երեւանի և Էջմիածինի Օսմանցիներէ գրաւումը տեղի ունեցաւ 1724 տարւոյն երկրորդ կէսին սկիզբները, և մեծ ցոյցերով տօնուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ (ԺՈՒ. 331): Ասով աւելի ևս վտանգուեցաւ Աստուածատուրի դիրքը, որ հազիւ տարի մը ևս ապրեցաւ, միշտ երերեալ և տատանեալ կացութեան մէջ, ստէպ խուսափելով Մայրաթուէն, տիրապետողներու կեղեքումներէն ազատելու համար, և մերթ ինն հանդիպելով անհրաժեշտ կարգադրութիւնները ընելու համար (ԶԱՄ. Բ. 43): Կը յիշուի թէ Սիմէոն վարդապետ Երևանեցի, Կ. Պոլսոյ նուիրակ (ԶԱՄ. 29), կաթողիկոսին անունով յաջողեցաւ Էջմիածինի աթոռին և չորս վանքերուն համարմուզաֆութեան, այսինքն ապահարկութեան հրովարտակ ստանալ սուլտան Ահմէտէան (ԶԱՄ. 241), բայց այսչափը չէր բաւեր հարստահարութիւնները խափանելու, և պատերազմի աղէտները արգելելու: Աստուածատուր կաթողիկոսի մահը տեղի ունեցաւ Օշականի մէջ, պատահական արկածներով մը. զի 1725 հոկտեմբեր 10-ին, տանիքի մը վրայէն լուսինի խաւարումը դիտելու առթիւ յանկարծ գլխիվայր կը գլորի, և գլուխէն ծանրապէս վիրաւորուելով չորս ժամէն կը վախճանի: Թշնամաբար տանիքէն վար մղուած ըլլալու կասկածը հիմնաւոր նկատուած չէ (ԶԱՄ. Գ. 801): Միայն քանի մը ամիս առաջ, մարտ 1-ին, վախճանած էր Մովսէս Զուղայեցին ալ (ՏՅՈ. Բ. 50), որուն կաթողիկոսանալէ հրաժարելուն վրայ Աստուածատուր Համատանացին աթու էր բարձրացած (1917): Մովսէս ալ բաւական նեղութիւն քաշուած էր Զուղայի մէջ Աֆղաններու արշաւանքին

պատճառով (1930): Աստուածատուր թաղուեցաւ Ս. Հռիփսիմէի վկայարանին գալիքը (ՁԱՄ. 28), իսկ Մովսէս իրեն վանքին Եկեղեցւոյն հիւսիսային դրան սեմը (ՏՅՈ. Բ. 50):

1943. ԱԹՈՌՈՅ ՊԱՐԱՊՈՒԹԻՒՆ

Անօրինակ և անկերպարան վիճակի մէջ կը թողուր Աստուածատուր Մայրաթոռը իր մահուան պահուն, զի կատարեալ անիշխանութիւն կրնայ ըսուիլ տիրող կացութիւնը: Որչափ ալ Օսմանցիք տիրած էին Երևան քաղաքին և շրջակայից, և Ռուսներ հաճած էին որ այն կողմերուն վրայ իրենց տիրապետութիւնը հաստատեն (1932), սակայն տակաւին պատերազմի վիճակն էր որ կը շարունակէր, և Օսմանցիք հետամուտ էին անդրագոյն և ընդարձակել իրենց տերութիւնը, մինչև Սիւնիք և Աղուանք: Պարսիկներ թէպէտ յաղթուած, և Մահմուտի ու Թահմազի մէջ Երկիեղկած, սակայն բոլորովին ձեռք քաշած չէին իրենց սեփական գաւառներէն: Հայերն ալ՝ որ զէնքի դիմած էին, և ոչ միայն իրոսակներուն և Պարսիկներուն, այլ Օսմանցիներուն դիմադրելու ձեռնարկած էին, անխտիր միատեսակ նկատելով բոլոր իսլամական գունդերը: Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը ցրուած էր փոխած, օրինական ընտրութիւն մը ընելու վիճակի մէջ ալ չէր գտնուէր: Զուղայեցիք ալ Աֆղաններուն բռնակալութեան ներքև հազիւ թէ իրենց կենսական խնդիրներուն կը բաւէին, և Մայրաթոռի հոգը ստանձնելու և աթուի պարապութեան դարման նայելու միջոցներն իսկ չունէին: Հարկաւ Աստուածատուր, իբրև խոհական և հոգածու անձ, նախատեսած պիտի ըլլար այդ վիճակը, սակայն ուզելով ալ չէր կրնար ազդու դարման մը գտնել, և իրմէ ետքը կաթողիկոսական ընտրութեան մասին միտք յայտնել և հրահանգ տալ: Գուցէ Մովսէս Զուղայեցին բերելու խորհուրդ տուած ըլլար, եթէ նա կանխաւ մեռած չըլլար, իսկ Դաւիթ Զուղայեցին, որ Մովսէսի յաջորդած էր, իբր Զուղայի Վանքին առաջնորդ և վիճակին արքեպիսկոպոս, որչափ ալ ճգնազգեաց և բարեկարգութեան նախանձախնդիր կը կոչուի (ՏՅՈ. Բ. 53), և իբր իմաստուն կը գովուի, սակայն իրեն վերագրուած բարեկարգութիւններն ալ, զորս պիտի յիշենք, կը ցուցնեն, թէ իսկապէս զատեալ մեկնեալ էր յամենայնէ աշխարհային խլրտմանց (ԽԶԿ. 9), և կնճռոտ ժամանակին պահանջած գործի մարդը չէր, որ Աստուածատուր անոր վրայ կարենար մտադրութիւն դարձնել: Կ'երևի թէ իր շուրջն ալ ուշադրութիւն գրաւող մէկ մը չտեսաւ. և նոյն իսկ պատահական արկածով մը մեռնելը՝ առիթ չներկայեց Մայրաթոռին յաջորդութեան վրայ մտածելու: Այսպէս թէ այնպէս պարագաները դժուար կացութիւն մը կազմած էին, և հայրապետական աթոռին երկար ատեն պարապ մնալը կը սպառնային:

Տ. ԿԱՐԱՊԵՏ Բ. ՌԻԼՆԵՑԻ

1944. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԾՆԹԱՑ

Մայրաթոռին տարօրինակ պարապութեան ատեն Յովհաննէս Կոլոտ Կ. Պոլսոյ պատրիարքը պէտք կը զգայ բացառիկ կացութեան բացառիկ դարման հոգալ, և Մայրաթոռի միաբանութեան և Զուղայի ժողովուրդին մինչև այն ատեն վարած ընտրողական գործունէութիւնը՝ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին և Թուրքիոյ հայաբնակութեան վրայ դարձնելով՝ նախաձեռնարկ ըլլար կաթողիկոսական ընտրութեան, և Կ. Պոլսոյ մէջ ընտրել և օժել տալ նոր հայրապետը: Այդ

գործողութեան համար պէտք եղած համառօտ ժամանակը կը ցուցնէ թէ Կոլոտ ընդհանուր համամտութիւն գտաւ իրեն առաջարկին համար, և զօրաւոր դիտողութեան կամ ընդդիմութեան չհանդիպեցաւ: Նախորդ կաթողիկոսին 1725 հոկտեմբեր 10-ին մահուան թուականէն՝ մինչև յաջորդին օծումը 1726 փետրուար 27-ին, միայն չորս ու կէս ամսոյ միջոց մըն է, որուն մէջ պիտի հաշուենք մահուան գոյժին Եջմիածինէ Կ. Պոլիս հասնիլը՝ ժամանակին տրամադրելի միջոցներով, և նորընտիրին իր գաւառէն Կ. Պոլիս գալը, և անօրինակ արարողութեան համար պէտք եղած պատրաստութիւնները, որոնք հարկաւ վերոյիշեալ չորսուկէս ամիսներուն մեծագոյն մասը գրաւած են: Կոլոտի նոր առաջարկին փաստերն եղած են, Եջմիածինի և Երեւանի՝ Օսմանցոց իշխանութեան անցած ըլլալը, ընտրուելիք կաթողիկոսին համար ոչ ևս Պարսից այլ Օսմանցոց վեհապետէն հաստատութիւն ընդունելու պէտքը, Պարսից թագաւորութեան Մահմուտի և Թահմազի մրցակցութեամբ իբր անգլուխ նկատուիլը, և ամէնէն աւելի՝ Երեւանի գաւառին շփոթը, Մայրաթուի միաբանութեան տարտղնած ըլլալը, և այն կողմի Հայութեան կեդրոնը սեպուող Զուղային՝ բռնապետութեան ներքև գտնուիլը: Կ. Պոլսոյ բարձրաստիճան Եկեղեցականութիւնը, քահանայական դասը, իշխանական դասակարգը և բոլոր ժողովուրդը, համակամ հածութեամբ ընտրութիւնը կատարելու հաւանեցան, և ուզելով ամէնուն կողմէ պառակտելի ճանչցուած մէկ մը առջև անցընել, առանց դժուարութեան և երկպառակութեան համաձայնեցան Գաղատիոյ առաջնորդ Կարապետ Ուլնեցի Եպիսկոպոսին Վրայ: Երեւանեցին Կարապետը կը ներկայացնէ իբր այր ծեր և անձնեալ, մեծաշուք և առատաձեռն (ՂԱՄ. 28), որ գոնէ արտաքին ձիրքերուն համար վկայութիւն մըն է. իսկ Զամչեան՝ որ ժամանակով հեռու չէ, և այս միջոցին սկսելով կրնայ իբր բնագիր հեղինակ նկատուիլ, կը կոչէ զայն՝ այր զգօն և իմաստուն, փառացի անձամբ և գովելի վարուք, և սիրելի յաչս ամենեցուն (ՂԱՄ. Դ. 801): Կարապետ՝ Ծծկեր մականունով յիշուած է ստէպ, առանց իմաստը կամ շարժառիթը բացատրելու, և կերևի թէ մանկութեան ատենէն մնացած յորջորջում մըն է: Արդէն մակդիր անուներու սովորութիւնը շատ ընդարձակուած կը տեսնենք այդ միջոցին: Յատուկ իրաւիրակներ կը զրկուին Անկիրիա՝ Կարապետը մայրաքաղաք առաջնորդելու, և պէտք եղած նախապատրաստութիւնները կը կատարուին Ս. Աստուածածնի մայր Եկեղեցւոյ մէջ երբեք չտեսնուած, և նորէն տեսնելու ալ հաւանականութիւն չունեցող արարողութեան համար: Պէտք եղած 12 Եպիսկոպոսներու ներկայութիւնն ալ կը հոգացուի, և 1726 փետրուար 27-ին Մեծ պահոց երկրորդ կիրակին՝ Կարապետի կաթողիկոսական օծումը տեղի կունենայ, նախընթաց կիրակնամուտէն սկսելով ծիսական կարգին կատարումը: Չէ յիշուած թէ ով էր 12 օծող Եպիսկոպոսներուն առաջինը, որ հանդիսագիրն եղած է այդ նշանակելի օրուան: Կոլոտ դեռ Եպիսկոպոս չէր և չէր կրնար մասնակցիլ. Շղթայակիրն ալ Եկած չէր, թէպէտ յարմարագոյնն եղած կըլլար: Կերևի թէ իրաւէր ստանալով ալ չէ կրցած գալ, որ իր կողմէն Կ. Պոլիս դրկած է Հաննա վարդապետը, որ Կ. Պոլիս Եկած կը գտնենք այդ օրերը: Կարապետ Ուլնեցին, զոր մենք Կարապետ Բ ըսինք, ուրիշներէ Կարապետ Գ. ըսուած է, Կարապետ Կեղեցին երկուքի բաժնելուն համար (1375):

1945. ՍԻՄԵՈՆԻ ԿԱՐԾԻՔԸ

Այդ ընդհանուր համաձայնութեան և համերաշխ գործակցութեան հանդէպ, մէկ մը միայն կը գտնենք դժգոհ և տիած, և եղած գործողութիւնը մեղադրող ու դատապարտող, և այն է Սիմէոն Երևանցին, Էջմիածինի կաթողիկոսը, որ պատշաճից կանոնները ոտնակոխ ընելու չափ առջև կը քայէ իր յիշատակներուն մէջ: Նա կը խղձէ ուղղակի ընտրեալին դէմ յարձակի, զոր կը կոչէ ծեր և պարզամիտ, և ամենակի անտեղեակ որպիսութեան պատուոյն և իշխանութեան աթոռոյ կաթողիկոսութեան (ԶԱՄ. 235), բայց բուռն կերպով կը յարձակի Կոլոտի դէմ, կոչելով զայն խորամանկ, շոգմոգ, կեղծաւորև խաբող, որպէս բերքն է Բաղիշու և այնց կողմանց (ԶԱՄ. 235) ձեռնարկը չար դիտաւորութեամբ եղած կը լի, և Կոլոտը չարութիւնս գործած կը դատէ (ԶԱՄ. 29): Բայց Երևանեցին անազան դատող մըն է, և գործին պարագաներուն ինքն մասնակից եղած չէ, գուցէ տեղեկութիւններքաղած ըլլայ նախկին Սիմէոն Երևանեցիէն, որ այդ միջոցին Զմիւռնիոյ նուիրակ կը գտնուէր (ՂԻՒ. Ա. հզ): Երևանեցի կաթողիկոսին բոլոր մեղադրանքը կը հիմնուի սա պարագային վրայ, որ Կոլոտ իր տեղեկագիրով հաղորդած է Օսմանեան կառավարութեան Կարապետի ընտրութիւնը, և սոյն տեղեկագիրին օգորութեամբ ստացուած է Կարապետի հաստատութեան հրովարտակը: Զարգայս, կը լի, և զայլս խնդրանաց գրեանսն Կարապետ կաթողիկոսին՝ ինքն Յովհաննէս վարդապետն գրէ ի յիւր բերանոյն առ թագաւորն գրելով, թէ ըստ խնդրոյ ազգիս մերոյ զԿարապետ վարդապետն կաթողիկոս արարք, և թագաւորն ևս գրէ, թէ ըստ արգայի Յովհաննէս վարդիքին ետուք զիրաման (ԶԱՄ. 235): Երևանեցիին ցաւն այն է, թէ անկէ առաջ Էջմիածնանիստ կաթողիկոսքն, ինքեանք և կամ իրեանց նուիրակօքն,, և կամ ի ձեռն ոմանց իշխանաց, անխտիր գրէին զարզայ առ թագաւորն Օսմանցւոց միայն ի նոր հրաւիրիլն կաթողիկոսացուին՝ արգայն ի բերանոյ ժողովրդոցն գրիւր: Իսկ Կոլոտին կողմէն Կարապետի համար գրուած տեղեկագիրին վրայ կը գրէ, թէ այս հնարիւք, այդ Յովհաննէս նենգաւորդ հատանէ զգիրս և զարգայս կաթողիկոսացն սրբոյ աթոռոյս ի դրանէ թագաւորին, և յիւր կողմն արկանէ, որ և մնայ այս սովորութիւն (ԶԱՄ. 235): Գործը կանխամտածութեամբ եղած ցուցնել ուզելով, կը լի, և թէ Կոլոտ ի վաղուց հետէ ցանկալը այդ բանին, և միտքերը Կոլոտի վրայ պղտորելու համար կակնարկէ, թէ Կարապետ էր յայնկուսացի, և մանաւանդ ի վիճակէն Սըսայ (ԶԱՄ. 235):

1946. ԿԱՐԾԻՔԻՆ ՀԵՐՁՈՒՄԸ

Երեւանեցիին խորհրդածութիւնները քաղեցինք, անոր միտքը որոշակի բացատրած ըլլալու համար: Նա կ'ուզէ Մայրաթուի գերիշխանութեան և գերագահութեան նախանձախնդիր Երևեալ, և Կոլոտը իբր անոր դաւաճանած ցուցնել, Կ. Պոլսոյ աթուին վրայ դարձնելով գերիշխանութեան ծնը, և կառավարութեան հետ ուղղակի յարաբերութեան մէջ գտնուելուն արտօնութիւնը: Սակայն Երեւանեցին ինքն է, որ յարաբերութեանց կանոններուն թափանցած չէ, և շատ թեթևակի կերպով կը ձգնի Կոլոտի ձեռնարկը դատապարտել: Նախընթաց ժամանակներու մէջ Էջմիածնայ աթոռը, օտար տիրապետութեան մը մէջ կը գտնուէր, և Օսմանեան հպատակ չէր, և իբրև օտար մը պատահական յարաբերութիւններ կրնար ունենալ Օսմանեան կառավարութեան հետ,

Պարսկական տէրութենէն հաստատութիւն ստանալէ Ետքը: Սակայն Աստուածատուրի մահուան ատեն քաղաքական կացութիւնը տարբերած էր, Էջմիածին Օսմանեանց ձեռքըն անցեր էր, և Էջմիածինի գահակալը Օսմանեան հպատակ մը եղած էր, և այլս Տաճկահպատակ Հայութեան մաս կը կազմէր: Արդ նախապէս և սկիզբէն այս Հայութեան միակ և օրինաւոր գլուխ Ճանչցուած էր Կ. Պոլսոյ պատրիարքը, և ինչ որ այդ Հայութեան կը պատկանէր, պէտք էր նոյն գլուխին միջնորդութեամբ հաղորդուէր կառավարութեան, և Էջմիածինի կաթողիկոսն ալ պէտք էր նոյն ձևին Ենթարկուէր, ինչ ալ ըլլային ազգային ներքին շրջանակին մէջ կրօնական և Եկեղեցական փոխադարձ յարաբերութիւնները: Հակառակ ձև մը անհնար էր գործածել, բայց Եթէ Տաճկահպատակ Հայութիւնը Երկուքի բաժնելով, կամ Տաճկահպատակ Հայութեան պաշտօնական գլուխը ոչ ևս Կ. Պոլիսը՝ այլ Էջմիածինը Ճանչնալով: Կոլոստի բռնած ընթացքը բացարձակապէս պետական յարաբերութեանց պահանջն էր: Երեւանեցին է, որ ամենին անտեղեակ կը գտնուի որպիսութիւն պատուոյն և իշխանութեան, և ոչ թէ Կարապետը անգիտակ է, կամ Կոլոտը դաւաճան է: Եթէ Երեւանեցին այդ բաներու անտեղեակ ըսելով՝ Եղելութեան կողմէն արդարացնենք, սակայն կը դժուարանանք զայն արդարացնել, երբ քսութեան ձևերու ալ կը դիմէ, և Կարապետին ի վիճակէն Սըսայ, այսինքն պարզ ծննդեամբ Զեյթունցի ըլլալը կը յիշէ, զի այն նշանակութենէ զուրկ պարագայ մըն է, և ոչ Երբեք Կարապետի Սոյ միաբան կամ Սոյ աթոռէն Եպիսկոպոսացած ըլլալը կը ցուցնէ. ապա թէ ոչ յայտնապէս գրած Կ'ըլլայ զայդ, Եթէ այնպէս Եղած ըլլար: Իբր քսութիւն կը նկատենք նաև Կարապետը յայնկուսացի կոչելը, լատինամիտ և կաթոլիկութեան հակամէտ ըսել ուզելով: Կարապետի լատինամիտ ըլլալուն ոչ մի փաստ չկայ մէջտեղ, որչափ ալ հռոմէականք ըսեն, թէ գրեաց նամակ յարգութեան և հպատակութեան առ սրբազան պապն (ՓԱՓ. 934): Գրուած նամակը, նոյն իսկ հռոմէականներու ըսելովը, առաջարկ մըն էր միայն, որպէսզի պապը իրենները խրատէ, և բարձի ի միջոյ կրծինն Երկպառակութեան ազգին, և մի՛ ևս ծփեսցին ի հանապազորեայ աղմուկս (ՉԱՄ. Գ. 803): Այս դիմումը հպատակութենէ աւելի յանդիմանութիւն պէտք է ըսուի, ինչպէս Եղած էր Աղեքսանդր Զուղայեցիի նամակը (1897): Իսկ յարգութիւն՝ ազնիւ զգացման նշանակ է միայն, որ հակառակորդի հետ ալ կրնայ գործածուիլ: Այսու հանդերձ գրուած նամակին պատճենը հրատարակուած չէ, տեղ մը գտնուիլն ալ յիշուած չէ, և անհիմն չենք սեպեր այն կարծիքը, որ կը պնդէ թէ թէպէտ առաջարկուեցաւ գրել, սակայն կաթողիկոսը չհամակերպելով իրեն Եղած թելադրութիւններուն, զանց ըրաւ (01. ՕՐԱ. 131):

1947. ԿԱՐԾԻՔԻՆ ԾԱՐԺԱՌԻԹԸ

Եղելութեան վրայ պէտք Եղած տեսութիւններ պարզելէն Ետքը, չինք ուզեր հետազոտել, թէ ինչ պարագայ կրնար Երեւանեցին յորդորել այդպէս զինուելու Կոլոստին դէմ, որ թէպէտ նոր և բացարիկ քայլով մը, բայց բացարիկ պարագայէ ստիպուած, կը յաջողէր բացարիկ կերպով հայրապետական աթոռին յաջողութիւնը ապահովել, և Հայ Եկեղեցին Երկարատև անգլուխ մնալու վտանգէն ազատել: Մեր տեսութեամբ կրնայ Ենթադրուիլ, թէ Երեւանեցի կաթողիկոսը

նախանձայող զգացումէ մղուած ըլլայ Մայրաթոռոյ բարձրութիւնն ու իրաւասութիւնը պաշտպանելու. սակայն այս տեսութիւնն ալ իրական և իսկական հիմ մը չունի, և յուզուելու առիթ չ'ընծայեր, զի Կոլոտ ոչ մի կերպով Մայրաթոռի իրաւունքներուն վնասել ուզած չէր, և իր գործն ալ միջնորդի դերէն անդին չէր անցնէր: Աւելի հաւանական կը կարծենք ըսել, թէ Երեւանեցին՝ կաթողիկոսական աթոռին վրայ գտնուելով, կը փափաքէր ամէն գործ իր իրամանին ներք առնուլ, ինչպէս իրեն տարապայման տարածեալ գործունեութենէն ալ կը գուշակուի: Արդ՝ տեսնելով որ Տաճկաստանի գործերուն նկատմամբ իր ձգտումները արգելք կը գտնէին Կ. Պոլսոյ պատրիարքներուն իրաւասութենէն, և կարծելով որ այդ գրութիւնը Կոլոտի օրէն և Կարապետի ընտրութենէն սկիզբն առած է, իր բոլոր զայրոյթը թափած է արդէն վախճանած Կոլոտի գլուխն, որով ընդդիմախոսի հանդիպելու վտանգէն ալ գերծ կը մնար: Այդ տեսութեան կը նպաստէ դիտել, որ Սիմէոն շատ երկարօրէն կը խոսի նախորդ կաթողիկոսներու Օսմանեան վեհապետներու հետ ուղղակի յարաբերութիւն պահելուն վրայ (ԶԱՄ. 234-238), ինչ որ իրեն հնար չեղաւ, թէպէտ շատ ձգտեցաւ այդ նպատակին, և մինչև իսկ ուզեց Կ. Պոլսոյ մէջ կաթողիկոսական փոխանորդութիւն հաստատել պատրիարքական իշխանութեան վրայ ուղղակի ազդեցութիւն բանեցնելու համար: Սակայն պատրիարք և ժողովուրդ դէմ դրին, և Սիմէոնի խորհուրդը խափանեցաւ (ԶԱՄ. Բ. 49) և երբ պատրիարքական իշխանութիւնը իրեն դէմ գտաւ, ներկաները մոռնալով՝ Կոլոտի վրայ միտքը սկսեց, և Կոլոտի վրայ թափեց իր ցասումը: Այդ մեր խորհրդածութիւնները կը հաստատուին նոյն իսկ Կ. Պոլսոյ աթոռին դէմ խիստ ակնարկներով: Տաճկաստանի վիճակներուն ուղղակի պատրիարքութեան ներքն անցնելու կէտն ալ շոշափելով: Սիմէոն կը գրէ, թէ սկսան ընդվզիլ և ամբարտաւանիլ յանդըր նստող առաջնորդքն, թողուլ զիոնական կանոն, և առ յոտն արկանել զպատիւն հայրապետին, և թէ ի Պոլիս նստող փաթորիկ կոչեցեալքն, գնալով և յամբարտաւանութենէ ի յամբարտաւանութիւն, և զիշխանութիւնն նորին, այսինքն Մայր աթոռին, ի յինքեանս գրաւելով, հեստեցան ի ճանապարհէն Ճշմարտութեան (ԶԱՄ. 56): Մենք ուզեցինք Սիմէոն Երևանեցիի տարօրինակ տեսութեան, և Կոլոտի պէս կարող և արդիւնաւոր և արժանաւոր անձի մը վրայ յայտնած ծախող զաղափարին ուստը բացատրել, ապաթէոչ ոչ մի հիմնական պէտք չունէինք Կարապետի ընտրութեան վրայ ծանրանալու, կամ Կոլոտի նախաձեռնութիւնը ջատագովելու, զի համարձակապէս օրինաւոր և օգտակար եղած կը գտնենք բացարիկ պարագաներու ներքն կատարուած բացարիկ կարգադրութիւնը:

1948. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Կարապետի կաթողիկոսութեան հանդէսը կերևի թէ այն տարին բոլորովին տարբեր կերպարան մը տուաւ Մեծպահքի օրերուն: Մեծպահքի կիրակի մըն էր Երբ օծումը կատարուեցաւ 1726 փետրուար 27-ին, և զկնի երից աւուրց, որ ըսել կըլլայ, մարտ 2 չորեքշաբթի օր, Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տեղի ունեցաւ, և Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարք, տակաւին վարչապետ, Եպիսկոպոսութեան բարձրացաւ Կարապետ կաթողիկոսի ձեռնադրութեամբ, Գուքաբուի մայր Եկեղեցւոյն մէջ: Իսկ յետ սակաւուց (ԶԱՄ. Գ. 802) Երկրորդ ձեռնադրութիւն մըն

ալ տեղի ունեցաւ, և Եպիսկոպոսութեան բարձրացան Յովիաննէս կամ Հաննա Երուսաղեմացին՝ Շղթայակիրին փոխանորդը, Մարտիրոս Կուտինայի առաջնորդը, և Թովմաս՝ Կոլոտի աշակերտներուն երիցագոյնը (ԿՈՒ. 27): Մենք հաւանական կը կարծենք այդ երեքներուն ձեռնադրութիւնը դնել անագան 1726 ամառուան մէջ, վասն զի Հաննա Վարդապետը Երուսաղէմէ Եկած էր Կարապետի կաթողիկոսութիւնը շնորհաւորելու Շղթայակիրին կողմէն, և անոր նամակին փոխադարձ պատասխանը բերելու (ԱՍՏ. Բ. 10), ինչ որ քանի մը ամիսներու կը կարօտէր: Այդ ձեռնադրութիւնը առիթ ընծայած է մեծահանդէս տօնախմբութեան մը. իսկ Կոլոտի ձեռնադրութեան առանձինն և լուր օր մը կատարուած ըլլալը կը մեկնենք, իբր առանց հանդիսական ձևակերպութեանց եղած գործ մը, պատրիարքի Եպիսկոպոսանալը՝ իրեն համար որ այնչափ փառաւորութեան պայման, որչափ ետ մնացած պայմանի մը լրացումն նկատելով: Ուրիշ հանդիսական տօնախմբութեան մըն ալ առիթ ընծայեց Վոսփորի վրայ գտնուող Օրթաքէօյ գիւղի Խնդրակատար Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյն օծումը, որուն Վերաշինութեան ձեռնարկած էր Կոլոտ՝ Շղթայակիրին մեկնելէն Ետքը (1934), Օծման կատարողը եղած է նոյնինքն Յովիաննէս Եպիսկոպոս Կոլոտ, ինչպէս Հաննա կը գրէ, թէ նա ինքն սրբազործեաց Եկեղեցին, սրբալոյս միւռոնաւ: Իսկ կաթողիկոսին համար կը գրէ, թէ կայր նստել յաջակողմն սրբոյ բեմին հանդերձ իւր քահանայապետական զարդուքն (ՀՆՍ. 156): Անշուշտ յարմարագոյն դատուած է, որ Եպիսկոպոս պատրիարքն ինքն հանդիսագիր կանգնի իւրաշէն Եկեղեցւոյն օծման, և առիթ ունենալ Եպիսկոպոսական մեծ հանդէս մը կատարելու: Օրթաքէոյի Եկեղեցւոյն օծման թուականը միւռոյն 1726 տարին է, իսկ ամսաթիւը յիշուած չէ: Բայց հաւանական կը մեպենք զայն դնելօգոստոս 21-ին: Վերափոխման ութերորդ օրը, նկատելով որ մինչև ցարդ Վերափոխման ութօրէքը յատկապէս կը տօնուի Օրթաքէօյի մէջ իբրև օր տարեկանաց և տարեդարձ նաւակատեաց: Նկատողութեան արժանի է ևս, որ հանդէսին օրը Հաննա իբր ձեռնադրեալ Եպիսկոպոս կը մասնակցէր արարողութեանց:

1949. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Օրթաքէօյի Եկեղեցւոյն օծման հանդէսը մեծ հրչակ ունեցած է, նոյն օր հրատարակուած Երուսաղէմի պատրիարքութեան պատկանող Երեք կանոնադրութեանց համար, որոնք ժողովրդական խօսից մէջ Հաննայի նզովքներ անունով կը յիշուին, բայց ոչ թէ Հաննա Եպիսկոպոսը, այլ Կարապետ կաթողիկոսն է անոնք արտասանողը, և Հաննա իբր պատմաբան հասուցած է մեզի անոնց յիշատակութիւնը: Որչափ ալ Կարապետ Գաղատիոյ առաջնորդութեան ատենէն, զամենայն վնասակար գործս Երուսաղէմի տեսանելով տեսանէր, և ըստ ասացելոյն Դաւթի, հայէր յանագորունս և մաշէր (ՀՆՍ. 159), սակայն պէտք չենք զգար անոր նախաձեռնութեան վերագրել Երուսաղէմի աթոռին ապագային համար գրուած կանոնները, քանի որ Կոլոտը կար մէջտեղ, Երուսաղէմի առաջին սրտացաւը և ամէն գործողութեանց հոգին, և քանի որ դեռ Կ. Պոլիս էր Հաննա, Կոլոտի և Շղթայակիրի միտքերուն արժանաւոր գործադիրը: Հարկաւ Շղթայակիրին յատուկ հրահանգներով Եկած էր Հաննա Երուսաղէմէ, և Երուսաղէմի

բարեկարգութելէն Ետքը՝ անզամ մըն ալ չխանգարուելուն համար հայրապետական իշխանութեամբ հաստատուած կանոններու պէտքը ամէնուն ալ միտքին մօտ պիտի ըլլար: Այդ կանոնադրութեան գլուխները և բացատրութիւնները անշուշտ ուշի ուշով ուսումնասիրութեան՝ հանդիսական հրատարակութենէն առաջ, և ոչ միայն Երուսաղէմի պաշտպանները՝ Կոլոտ և Հաննա պէտք եղած գործեցին, այլև Եկեղեցականութեան և աւագանիին համաձայնութիւններն ալ առնուեցան, որպէսզի տրուելիք վճիռը ազգային օրէնք և աննահանջելի կանոնադրութիւն համարուի (ՀՆ. 159): Երեք կանոնները պաշտօնական ոճով յառաջ կը բերէ Հաննա, և որովհետև կ'ըսէ թէ կաթողիկոսը անոնք գրով և իւր կնիքով սահմանադրեաց, ուստի ամենայն հրաւամբ յառաջ բերուած պատճէնը իբրև բնագիրին իսկականը ընդունիլ: Այս նախապատրաստութեանց վրայ, Օրթաքէօյի Եկեղեցւոյն օծման օրը, երբ նաւակատեաց կարգը բացաւ և հանդիսադիր պատրիարքը կարդաց Սոլոմոնի աղօթքը (ՄԱԾ. 185), և ուր մաշտոցի խորագիրը կ'ըսէ, թէ արհիական Եպիսկոպոսն ելեալ յատեան օրինեսցէ զժողովուրդսն (ՄԱԾ. 187), կաթողիկոսն ինքն կանգնեցաւ բեմին վրայ, և պատշաճ ատենաբանութեամբ խօսեցաւ յականջս ամենայն ժողովրդոց և քահանայից և վարդապետաց գերիս սահմանադրութիւնս (ՀՆ. 157): Այլ թէ ինչու, Օրթաքէօյի Եկեղեցւոյն, և ոչ աթոռանիստ մայր Եկեղեցւոյ մէջ տեղի ունեցաւ այսպիսի հանդիսաւոր և պաշտօնական գործողութիւն մը, որոշակի ճշդուած չէ: Գուցէ վերաշինեալ Եկեղեցւոյն հանդէսին առաւելագոյն բազմութիւն մը ունենալ կը յուսացուէր, բայց աւելի հաւանաբար՝ գուցէ վերջնական որոշումը լրացած չէր նախընթաց կիրակէին, որ մայր Եկեղեցւոյն ալ տարեկանաց օրն էր:

1950. ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒՆ ՎԵՐՈՒՇՈՒՄԸ

Այդ Երեք կանոնները կ'արժէր թերևս Հաննայի տուած բնագրական ձևովը յառաջ բերել (ՀՆ. 157), բայց մենք նախընտրած ենք բացատրական ոճով վեր լուծել այդ տեսակ գրուածները: Առաջին կանոնը կարգիլէ որ պատրիարք կամ վէքիլ չկարենայ ըլլալ Եկամուտ ոք, և այդ կոչումին պարագաները մեկնելով, Եկամուտ կը սեպէ այն որ, 1. ի սուրբ Երուսաղէմ չիցէ սնեալ և 2. կատարելապէս Հին և Նոր կտակարանաց աշակերտեալ և 3. զամենայն գելս և զնուտս սրբոյն Երուսաղէմայ աթոռոյն չիցէ իմացեալ, և 4. բազմաւ ժամանակաւ չիցէ վարժեալ յամենայն գործս սրբոյ Երուսաղէմի: Այդ չորս պարագաներ վանքին միաբան չեղողը պատրիարք չի կրնար ընտրուիլ (ԱԱԾ. Բ. 11): Սակայն ի սուրբ Երուսաղէմ սնեալ ըսելը Երուսաղէմի միաբան ըսել չէ, մանաւանդ որ միւս Երեքը պարզապէս Երուսաղէմի գործերուն հմտութիւն կենթադրեն, որ առանց միաբան ըլլալու ալ կը ստացուի: Բացասական կողմէն կարգելուին մարդահաճութեան և սնափառութեան աղազաւ եղած ընտրութիւնները, թէ արտաքուստ և կամ թէ ի ներքուստ, որով ներքուստ միաբան Եղողներուն հետ հաւասար գիծի վրայ կը գրուին և ընտրելի կը նկատուին արտաքուստ Եղողները, կամ միաբան չեղողներն ալ, ինչպէս էին Գրիգոր Շղթայակիրն ալ և իրեն յաջորդ ընտրուած Նալեանն ալ, որ Երուսաղէմի միաբան չէին, և ինար չէր բացարձակապէս այնպիսի կանոն մը հաստատել, որով Շղթայակիրի իսկ հրաժարիլ պէտք կըլլար: Երկրորդ

կանոնը կարգելէ Երուսաղէմի համար աշխարհական կամ կարգաւոր վերակացու և գլխաւոր գործակալ առնել, պապա և նազր անուանք, և կամ այլ ինչ անուանակոչութեամբ: Այս կանոնը եթէ շատ խստի իմացուէր, պիտի արգելէր Կոստանդնուպոլիսոյ պատրիարքարանէն քննիչ կամ այցելու կամ բարեկարգիչ ալ յղել, սակայն Կ. Պոլսոյ աթոռը այդ իրաւունքը միշտ գործածեց, մինչև իսկ Ծայրագոյն Կառավարիչ ալ դրկեց, իբրև առժամեայ պատրիարք և լիազոր իշխանութեամբ: Որովհետև ուրիշ է բացարիկ պարագաներու ատեն ժամանակաւոր կարգադրութիւն մը, և ուրիշ է հաստատուն կերպով Երուսաղէմի մատակարարութիւնը Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան փոխանցելը, որ մինչև այսօր եղած չէ, և վերջին օրերը յղացուած միտքերը կանոնիս անհամաձայն կը ցուցնեն: Ըստ այսմ երկրորդ կանոնին պարզապէս նպատակն է, Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան պաշտօնեաներու ձեռքով մատակարարելու դրութիւնը արգելել: Այդ միտքն էր որ բացարձակապէս կը յայտնուի երրորդ կանոնին մէջ, որ կարգելու կցել և միացուցանել զպատրիարքութիւնն սրբոյն Սաղիմայ ընդ առաջնորդութեանն Կոստանդնուպոլիսոյ, կամ այլ ինչ տեղույ, որպէսզի վնաս չհասնի Երուսաղէմի դիրքին, և չարգելէ անոր բացարձակ լինել ինքնին իշխանութեան (ՀՆՍ. 158): Ճիշդ այս երրորդն է Երեք կանոններուն հիմնականը, և կարծէր զայն առաջին ընել, մինչև իսկ եթէ միակ ըլլար բաւական էր իսկական նպատակը յայտնել:

1951. ԲՈՒՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Երեք գլուխները ամփոփելով բուն հիմնական և հաստատուն կանոն կը նկատենք, Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը չը խափանել Կ. Պոլսոյ կամ ուրիշ մէկ, զոր օրինակ Սոսյ, աթոռին հետ կցելով, և Երուսաղէմը փոխանորդներու կամ մատակարարներու չյանձնել: Ըստ այսմ ըսուած է, որ ոչ միայն Կոստանդնուպոլիսոյ, այլև որևէ այլ ինչ տեղույ առաջնորդութեան հետ պիտի չկցուի Երուսաղէմի աթոռը: Եւ այս ընդարձակ առումին պատճառով Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնն ալ առաջնորդութեան անունով յիշուած է, և ոչ թէ Երևանեցիէն գործածուած նախատական ձևով (1947): Իսկ ընտրելի պատրիարքին վրայ աւելի կարևոր պայման մը կը տեսնենք, Երուսաղէմի ընթացքին գիտակ և գործերուն վարժ եղած ըլլայ, և մարդահանութեան սնափառութեան աղազաւ ընտրուած չըլլայ, քան թէ պարզապէս ի սուրբ Երուսաղէմ սնեալ, կամ թէ Երուսաղէմի միաբան եղած ըլլալ, զի գլխաւոր պայմաններուն յարմար չեղողը կը մերժուի հաւասարապէս, եթէ ի ներքուստ այսինքն եթէ միաբան ալ եղած ըլլայ: Երկու կանոններուն վերջը նզովեալ լիցի յանգերգը կը կրկնուի իսկ երրորդին ծայրը աւելի սաստկութեամբ կը գրուի, որոշեալ լիցի ի քրիստոնէական սուրբ հաւատոյս (ՀՆՍ. 158): Այս ալ կը հաստատէ, թէ այս կէտն է, որ կանոններուն բուն նպատակը կը կազմէ: Հանճա պատմագիր, այդ ամէնը յառաջ բերելէ Ետքը փափկանկատութեամբ մը կատեցնէ, թէ այս կանոններուն շարժարիթն էր, որ պատիւ ներկայ եղելոցն, և ոչ պարսաւանք ապազայ եկելոցն, այլ միայն օգտակար խրատ չարաբաստիցն: Իսկ եթէ այդ կանոնները կազմելու արժանիքը կաթողիկոսին կը վերագրէ, պարզապէս պատշաճից օրէնքի համակերպութիւն է ըրածը, թէ ոչ անհնար է որ անոնց նախաձեռնութիւնը

Կոլոտէ և Հաննայէ սկսած չըլլայ (1949): Թէպէտ Հաննա որոշակի չի գրեր, սակայն յայտնի է թէ Եպիսկոպոսութեամբ փառաւորուած է, և այդ կանոններու հօչակուելովը ուրախացած, նա ինքն Հաննա փութաց շուտով Երուսաղէմ տանել հաստատուած կանոնները, և Շղթայակիրն ալ ուրախացնել եղելութիւնները հաղորդելով:

1952. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՒ ԼԱՏԻՆՆԵՐ

Կարապետ կաթողիկոս, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ընտրուած և օծուած, անհակառակ կերպով ընդունուեցաւ թէ Մայրաթոռոյ և թէ Պարսկահպատակ Հայութեան կողմէն, և հրաւիրուեցաւ իսկ փութալ իր աթոռը հասնիլ: Ինքն ալ համամիտ էր որ յառաջ աթոռանիստին մէջ գտնուիլ, սակայն պարագաներ շատ աննպաստ էին, զի Օսմանցիք Երևանի գաւառը գրաւելէն ետքը, դէպի Ղափան յարձակումներու սկսած էին, ուր ոչ միայն Պարսիկները, այլև Ղաիթ բէգի հայագումները իրենց դէմ կը պատերազմէին (1943), ուստի դիւրին չէր և ոչ ալ խոհականութիւն էր Էջմիածին երթալ: Այս պատճառով պարտաւորուեցաւ միջոց մը Կ. Պոլիս մնալ, բայց իր օրերը անգործ անցնել չուզեց, և աշխատեցաւ համերաշխութեան կերպերով բառնալ կաթոլիկամիտ կուսակցութեան գայթակղութիւնը, խափանել Հայոց Եկեղեցիներէն խորշելու վտանգաւոր գրութիւնը, և հաշտաբար խաղաղութիւն հաստատել Հայութեան մէջ: Բանակցութիւններ եղան երկու կողմերու մէջ, և կարապետ կաթողիկոսի և իրեն գործակցող, թերևս և առաջնորդող, Կոլոտ պատրիարքի կերպերը շինարար ազդեցութիւն գործեցին, և շատ աւելի մերձաւորութիւն յայտնուեցաւ լատինամիտ կուսակցութեան կողմէն: Անոնք ուզելով որ իրենք ալ պահանջի մը գոհացու ստացած երևան, առաջարկեցին որ խափանուին երեք սուրբ ժողովներուն տօներուն առթիւ երգուած, Ով հրաշալի մանկունք շարականին ծայրի երեք Տեսի ես, և Աստանօր, և Գեղեցիկ տուները, որոնց մէջ նզովք կարձակուի Քաղկեդոնի ժողովին և Լևոնի տոմարին դէմ: Կաթողիկոս և պատրիարք հաւանեցան այդ զեղչին, եթէ անով հնար պիտի ըլլար ցանկացեալ խաղաղութիւնը հաստատել մանաւանդ որ այդ երեք տուները շարականին նախնական խմբագրութեան մաս չեն կազմեր, և յետոյ մուծուած կցկոտուր յաւելուածներ են, ինչպէս որ պարունակութիւնն ալ կը ցուցնէ: Շարականը Նիկիոյ և Կոստանդնուպոլսոյ և Եփեսոսի սուրբ ժողովուրդներուն համար շինուած է, և անոնց որոշումները կը յիշատակուին, և բնաւ անոնց հետ կապ չունին ոչ Ղեոսկորոսի գումարած Եփեսոսի ժողովը, և ոչ Մարկիանոսի գումարած Քաղկեդոնի ժողովը, որոնք ժամանակով յետնագոյն են: Լեզուն իսկ անկեալ ոճ մը ունի՝ առջի հինգ տուներուն հետ բախտատուած ատեն, և բնաւ Հայ Եկեղեցւոյ կարգաց ու կանոնաց հակառակ չէր, երեք յաւելուածական տուները գեղչել, և ըստ այսմ ալ հրամայեցին կաթողիկոսն ու պատրիարքը:

1953. ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋՎՈԿՆԵՐ

Այս բաւական եղաւ որ զատինամիտ իշխանաւորք և ժողովուրդք սկսան երթեկել յեկեղեցին Հայոց, և կաթողիկոսին և պատրիարքին տային յարգութիւն մեծ, և կը յայտնէին բազում ընծայիք (ԶԱՄ. Գ. 803): Նոյնինքն Լատին Եպիսկոպոսն ալ 1727 ապրիլ 2-ին Կարապետ կաթողիկոսին այցելութեան եկաւ, և Հայոց մայրեկեղեցին աղօթեց, և կաթողիկոսին ու պատրիարքին հետ

մտերեմական տեսակցութիւն ունեցաւ թարգմանի միջոցաւ, ուսկից ետոյ կաթողիկոսն ալ այցելութիւնը փոխանակեց փոխանորդ Մանուէլ Վարդապետը ղրկելով։ Լատինական հնարագիտութիւն մըն է, որ երբ դժուարութեան հանդիպին՝ քիչով գոհանան, և մնացեալին վրայ լուն, նորէն անոնց վրայ անդրադառնալու համար, երբ առաջին դժպի տպաւրութիւնը անցնի։ Նոյնը գործադրուած է այս անգամ ալ։ Հռոմէականք կ'ըսեն թէ Լատին Եպիսկոպոսին առաջարկութեան վրայ Կարապետն յանձն առաւ պապին նամակ մը գրել, և այս է թերևս հապատակութեան նամակ կոչուածը, որ պատշաճ ոճով կը խնդրէր, որ կրծիմն երկպառակութեան վերցուի, և պապին կ'առաջարկէր որ իրեններուն կրօնամոլ ծգտումները սանձէ, որ ազգը մի՛ ևս ծփեսի ի հանապազօրեայ աղմուկս։ Լատիններ իրենց սովորական ոճով պատեհ հասած կը կարծեն, որով անմիջապէս առջև կը նետուին այլ և այլ պայմանք վասն միութեան։ Բայց որովհետև անոնք կաթողիկոսէն և պատրիարքէն և հաւատարիմ հայադաւան ժողովուրդէն չէին կրնար ընդունուիլ, ուստի նամակը անպատասխանի կը թողուի։ Հռոմէականք ալ կը գրեն, թէ Կարապետ այլևս լուր եղև (ԶԱՄ. Գ. 803), և այսչափը կը բաւէ հաւաստելու որ Կարապետ, որչափ ալ խաղաղութեան հետամուտ, երբեք իր Եկեղեցւոյն հիմնական սկզբունքներէն հեռացող չէր, և ոչ ալ յայնկուսացի մըն էր (1946)։

1954. ԿԱՐԱՊԵՏ ՅԵԶՈՒԱԾԻՆ

Ապրիլ 2-էն ետքը, որ Լատին Եպիսկոպոսին այցելութեան օրն էր, երկու ամիս ևս Կարապետ Կ. Պոլիս մնաց, և տեսնելով որ իրեն համար հոն ընելիք մնացած չէ, յունիս 7-ին կը մեկնի, հանդարտ ուղևորութեամբ դէա Եջմիածին երթալու համար։ Նախ ամիս մը կը մնայ Պրուսա, անկէ կ'անցնի Անկիւրիա, ուր պէտք է աւելի ալ մնացած ըլլայ՝ իբր իւր նախսկին աթոռը, և ուր կրնար անձնական գործեր ալ ունեցած ըլլալ։ Անկիւրիայէ կ'ուղևորի Եւդոկիա, իսկ անկէ անդին իր հանդիպած տեղերը յիշուած չեն. բայց անշուշտ չէ կրցած զանց ընել Սեբաստիան, Երզնկան ու Կարինը, մինչև հասնէր Եջմիածին, ուր կը գտնուի 1728-ին սկիզբները, թէպէտ ամսաթիւը յիշուած չենք գտներ։ Ըստ այսմ ընտրութենէն երկու տարի ետքը Կարապետ կաթողիկոս իր աթոռը հասած կ'ըլլայ, իբր տարիուկէս Կ. Պոլսոյ մէջ, և եօթը ութը ամիս աստ և անդ ատեն անցընելէ ետքը։ Հարկաւ այդ միջոցին Մայրաթոռին մէջ Եպիսկոպոս մը կար, որ իբր տեղակալ կամ փոխանորդ գործերու վարիչն էր. իսկ թէ ով էր, յիշատակներուն մէջ չենք գտներ։ Կանխաւ տրուած տեղեկութեանց համեմատ Կարապետ արդէն ծեր էր ընտրուած ատեն, թէպէտ ծիշդ տարիքը յիշուած չէ, բայց բաւական յառաջացեալ տարիք մը կ'ենթադրուի, որովհետև Եջմիածին հասնելէն ետքն ալ շատ չապեցաւ, և յաջորդ տարւոյն վերջերը 1729 հոկտեմբեր 2-ին, Կարապայ խաչին հիմգչաբթի օրը, վախճանեցաւ Եջմիածինի մէջ (ԶԱՄ. Գ. 805), և թաղուեցաւ Ս. Հռիփսիմէի վկայարանին գաւիթին ձախակողմը (ԶԱՄ. 29)։ Եջմիածինի մէջ անցուցած ժամանակին կարձութիւնն ալ, և իր ծերացեալ տարիքն ալ չէին ներեր Կարապետի մեծ արդիւնքներ ունենալ, այսուհանդերձ գեղեցիկ յիշատակ մը թողած է Մայրտաճարի խորանին կամարին մէջ նկարել տալով երկոտասան առաքելոց պատկերները, համաձայն իին Եկեղեցիներու աւանդական ձևին,

ևս և հոգալով զգրեանս օգտակարս՝ Երեւանեցիին բացատրութեամբ (ԶԱՄ. 28), որով կ'իմանայ վաւերական կալուածագիրեր հին և նոր ստացութեանց համար: Կարապետ չեկած շատ խառնակ և շփոթ էր Երեւանի գաւառին կացութիւնը, և թէպէտ յետոյ քիչուշատ կանոնաւոր ծկի մտնելու կը սկսէր, սակայն Ղափանի կողմերը յուզմունքներ և պատերազմական չոինդներ նորէն արծարծուեցան Կարապետի գալէն ետքը:

1955. ՂԱԼԻԹ ԲԵԳԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ղալիթ Սիւնին, ժողովուրդին Ղալիթ բեգը (1941), վերջին պատերազմ մը մղած էր 1725-ին Ղափան արշաւող Թիւրքմէն բազմութեան դէմ, անստոյգ ելքով, զի թէպէտ մասնաւոր յաջողութիւններ ստացած էին ինքն և իրենները, սակայն արդէն մեռած էին Թորոս Զավընդուրցին և Փարսատան Հալիձորեցին, գժտած էր Մխիթար Ղափանցին, գերի ինկած էր Ստեփանոս Շահումեանը, վիշաւորուած էր Պալի Փարսատանեան. բայց գժտեալը բարեկամացաւ, գերեալը ազատեցաւ, և վիրաւորեալը բժշկուեցաւ (ԶԱՄ. գ. 791), և Ղալիթ իր կեդրոնը Շիներէ Հալիձոր փոխադրելով, պատեհ յարմար կը կարծէր հանդարտ կերպով կարգադրել գործերը իր երկրում (ԼԵՕ. թ. 372): Չմերը խաղաղ անցաւ, բայց ահա 1726-ի սկիզբը նոր ասպարէզ բացուեցաւ Ղալիթի առջև: Օսմանեան բանակը արշաւեց Ղափանի գաւառը գրաւելու, և Հայեր մեծամասնութեամբ անձնատուր ըլլալու փութացին, Օսմանցիներու ահեղ անունին տպաւորութեան ներքն: Օր մը Ղալիթ ինքզինքը միայն 17 հոգիով մնացած գտաւ, բայց շուտով 453 զինեալներ տեսաւ նա իր շուրջը Հալիձորի մէջ, ուր ապաւինեցան ևս երեք եպիսկոպոսներ, 13 քահանաներ, և 40 հաւատաւոր կուսաններ: Ղալիթ մտացեծ մի՛ գուցէ Աստուծոյ դէմ գործ մը և ամբարտաւանութեան ծեռնարկ մը նկատուի իր դիմադրութիւնը, ուստի աղօթքով և հաղորդութեամբ ուզեց սիրտը հանդարտել: Նոյնը ընել տուաւ իրեն հետ եղողներուն ալ, և ահա 1726 մարտ 5-ին, Մեծպահքի 13-րդ օրը, Հալիձորի առջև հասաւ 70,000-ի այլազգի բանակ մը, որուն մէջ կը գտնուէին նաև Նախիջևանի, Ագուլիսի, Զահուկի, Զավընդուրի և Բարկուշատի անձնատուր Հայ գունդերը, չհաշուելով ծառայութեանց և բեռնակրութեանց ստիպեալ գիւղացիներու բազմութիւնը (ԶԱՄ. գ. 793): Յիշենք որ Ճիշդ այդ շփոթ միջոցին կը կատարուէր Կ. Պոլսոյ մէջ Կարապետի ընտրութիւնն ու օծումը (1944): Ղալիթի իր սակաւաթիւ գունդով՝ Օսմանցիներու բանակին վրայ տարած Հալիձորի յաղթութիւնը, Մեղրիի գրաւումը, և Հալիձորի երկրորդ պատերազմը, առասպելական վէպերու կարգը պիտի անցնէին, եթէ ականատես Շահումեան չինէր պատմողը: Ղալիթ յարաբերութեան մտած էր Պարսից օրինաւոր թագաւոր կարծուած Թահմազի հետ, որ Ղալիթ քաջութիւնը տեսնելով, զայն ընդհանուր հրամանատար նշանակեց իր գունդերուն, և այս անզամ Ղալիթ նոր դիրքով և նոր աշխոյժով կրկին գործի ծեռնարկեց 1727-ին, իբր ինքնազլուխ իշխան: Կարծես թէ Օրիի եղած Հայոց ազատագրութեան արշալոյսը կը ծագէր: Ղալիթ յաջողութիւն ունեցաւ Մեղրիի և Օրտուպատի վրայ, Ագուլիս ալ մտաւ, բայց Հայոց դաւաճանութեամբ թողով պարտաւորուեցաւ, թէպէտ յաղթական նահանջով մը: Բայց Ղալիթի նոր դիրքը Ճշմարիտ յաջողութեան առհաւատչեայ չեղաւ. Պարսիկ գունդեր օգնութենէ աւելի շփոթութիւն կը բերէին:

Հայերու մէջ զօրացաւ նախանձ ու հակառակութիւնը, և շատերը գոհացուցիչ գտան Օսմանեան տիրապետութեան ներքև մտնելը: Դաւիթ ալ հիւանդացաւ անտանելի աշխատութեանց երեսէն, Հալիծոր դարձաւ, և 1728-ին սկիզբը մեռաւ այն տեղ, նոր տարւոյն նոր գործունեութեան ձեռնարկելէ առաջ: Այդ առ երես հանդարտութեան միջոցն է, ուսկից քաջալերուած Կարապետ կաթողիկոս Էջմիածին կը դարձար (1954):

1956. ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ ՎԵՐՋԸ

Դաւիթի յաջորդ նշանակուեցաւ Մխիթար, որ առաջ անոր տեղակալն ու սպարապետն էր, բայց Աւետիք Հալիծորեցի քահանային՝ պարզապէս Տէր-Աւետիք կոչուած զօրավարին նախանձը շարժուեցաւ, և ներքին գժութեանց սերմեր բողբոջեցան Հալիծորի մէջ, որ տակաւին Օսմանեան բանակին դէմ կը դնէր: Միւս տարին 1729-ին Օսմանեանք Հալիծորը պաշարեցին, և բերդապահներէն մաս նը Տէր-Աւետիքի գլխաւորութեամբ անձնատուր ըլլալու կողմն եղան, հակառակ Մխիթարի կարծիքին: Երբոր Տէր-Աւետիք երկու ընկերով բանակցութեան զնաց: Մխիթար վիախաւ. և Հալիծոր դուռները բացաւ, բայց հակառակ եղած խոստումներու՝ կոտորածի և գերութեան մատնուեցաւ, իսկ Տէր-Աւետիք ազատ թողուեցաւ: Մխիթար կրցաւ նորէն գունդ մը կազմել և բաւական նեղութիւն և վնաս հասցնել Օսմանեան բանակին 1729 տարւոյն մէջ, բայց երբ Խնձորեսքի բերդին մէջ ամրացած ձմեռնային հանդարտութիւնը կ'անցնէր, իրեն դէմ ոխացած Հայեր, իրագէնով սպաննեցին զինքը, և գլուխը կտրելով Օսմանեանց հրամանատարին ընծայ տարին մինչև Թավրէգ: Այս վաստ սպանութիւնը տեղի ունեցաւ 1730 տարւոյ սկիզբները: Այդպէս վերջացաւ Օրիին մտածած և Դաւթին կազմակերպած Հայկական շարումը, զի Մխիթարի յաջորդ չգտնուեցաւ, և Տէր-Աւետիք ալ արդէն Անկիւրիա քաշուած էր, անկէ ալ Հռոմ գացած կ'ըսուի (ՉԱՍ. Գ. 800), ինչպէս ամէն փորձնաւոր Եկեղեցականներ, իբրև ապաստանի քաղաք իոն կը դիմէին: Հռոմ ալ դաւանափոխութեան անհրաժեշտ պայմանով դիւրին պաշտպանութիւն մը կը շնորհէր հեռաւոր Արևմուտքին մէջ: Իսկ Մխիթարէ մնացած զինեալներ և անոնց գլխաւորներ քակտեցան ու ցրուեցան, ոմանք միւս Հայերու պէս կացութիւն համակերպեցան, ուրիշներ Պարսիկ ծառայութեան մտան, ոմանք ալ Յովհաննէս Գուգարացիին մօտ գացին, զոր շարժումին սկիզբը յիշեցինք (1941), և որ տակաւին ամփոփ և խոհական կերպով իր դիրքը կը պահէր, առանց արկածալից գործերու ձեռնարկելու: Դափանի շարժումին ջնջուելուն հետ Շիրվանի շարժումն ալ կը վերջանար: Շիրվանի հայ գունդն ալ 1726-ին յաջողեր էր նահանջի ստիպե Դարաբաղ արշաւող Օսմանեան գունդը, բայց ասիկա Եսայի կաթողիկոս զօրավարին վերջին գործը կ'ըլլար: Օսմանցիներուն հետ համաձայնելով՝ Ուսւներուն ետ քաշուիլը, և վրայ հասնող Պետրոս Մեծին մահը, յուսաբեկ ըրին Շիրվանի շարժումին գլուխները (1932), որոնք 1725 մարտ 10-ին տակաւին Պետրոս ձարին կը դիմէին, անոր մահը լսած չըլլալով (ԵԶՆ. 118): Եսայի հիասթափուած և յուսախաբուած ասպարեզէ քաշուեցաւ, և այլևս իր անունը գործի վրայ չլսուիր՝ թէպէտև կը յիշուին Ուսւ պաշտօնատարներու ըրած դիմումները (ԵԶՆ. 432), որոնք շարունակեցին մինչև իր մահը 1728-ին, նոյն այն տարին որ Դաւիթ ալ մեռաւ: Աւան

Կարապետեան Ղարաբաղցի մելիքը գլուխ կեցաւ՝ տակաւին շարժումի հետևող գլխաւորներուն, որոնք խղբաշիները կը կոչուէին բայց բոլոր իր գործունէութիւնը Ռուսներէն օգնութիւն ստանալու ջանքին մէջ ամփոփուեցաւ, որուն բանագնացն էր իր եղբայր Թարխան մելիքը: Սակայն Պետրոս Մեծի յաջորդները, Կատարինէ Ա. կայսրուիին 1725-ին և Պետրոս Բ. մանկահասակ կայսրը 1727-ին, անոր որ հոգին ունէին և ոչ ձիրքերը, որով անլսելի մնացին Հայերուն փափաքները ու առաջարկները, որոնք երկու տարի ետքն ալ 1730 մարտ 30-ին կը յայտարարէին, թէ 30,000 զինեալ Հայեր ցրուելու պարտաւորուած են, բայց պատրաստ են նորէն զինուի՝ եթէ Ռուսական բանակ մը առջևանին անցնի (ԵԶՆ. 447): Ղարաբաղի այդ կորովի Հայերուն առաջարկուած ամենամեծ օգնութիւնը, իրենց բնագաւառէն գաղթելն էր, որուն սակայն քիչեր համաձայնեցան: Գլխաւորներէն քանիներ, ինչպէս Պետրոս Սարգիսեան և Եղիազար Խաչատրեան Ռուսական բանակին ծառայութեան մտան, Հայ հեծեալներու յատուկ վաշտին մէջ, և վերջինս զօրավարի աստիճանի ալ բարձրացաւ Լազար Խրիստոֆորով անունով, Ռուսահայ զօրապետներու անդրանիկը (ԼԷՕ. 397): Աւան մելիքն ալ նոյն Ճամբուն հետևեցաւ իինգ ընկերներով, և իվան Կարապետով գնդապետ Եղաւ, որով 1730 թուականը Ղարաբաղի մէջ ալ հայկական շարժումին վերջանալը տեսաւ (ԼԷՕ. 399), ինչպէս Եղած էր Ղափանի մէջ Մխիթարի սպանութեամբը: Այդ ամփոփի տեղեկութիւնները հարկ սեպեցինք քաղել, քանի որ ազգային Եկեղեցւոյ պատմութեան տեսակէտէն միշտ անհրաժեշտ է աչքի առջև ունենալ Հայութեան ազգային կացութիւնը: Վերջին դէպքերը տեղի ունեցաւ Կարապետ կաթողիկոսի մահուանէն Ետքը Մայրաթոռոյ պապութեան միջոցին:

1957. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԳՈՐԾԵՐ

Կարապետի յաջորդին չանցած, պէտք կը սեպենք միւս աթոռներու մէջ կատարուած Եղելութիւնները քաղել՝ ժամանակակից յարաբերութիւնները զուգընթաց յառաջացնելու համար: Կոստանդնուպոլսյ աթոռին գործերուն մէկ մասը Կոլոստի շինարար ձեռնարկներուն կը պատկանին, մնացածները կաթողիկամիտ ձգտումներէ յառաջ Եկած շփոթներու շարունակութիւններն են: Իբրև շինարար ձեռնարկներ ունինք Խոսկիւտարի Ս. Կարապետ Եկեղեցւոյն վերաշինութիւնը 1726-ին, անոր մերձաւոր Երուսաղէմի հոգետունին նորոգութեան հետ: Խասքէօյի Ս. Ստեփանոս Եկեղեցւոյն շինութիւնը 1729-ին, և վերջապէս Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցւոյն ձեռնարկը, որ 1729 յուլիս 16-ի մէծ հրոեկին այրած էր, Յոյներու 13 Եկեղեցիներուն հետ (ԿՈՒ. 30): Իսկ կաթողիկական խնդիրը, որ պահ մը թուլցած էր, Լատին Եպիսկոպոսին հետ կազմուած համերաշխութեան վրայ, կրկին արծարծեցաւ, Երբոր կաթողիկոս և պատրիարք յանձն չ'առին այն նոր պայմանները, որոնք Հռոմէ առաջարկուեցան վասն միութեան (1933): Լատին Եպիսկոպոսը, որ նախապէս հաւանած էր իրեն հետևողներուն Հայոց Եկեղեցին Երթալուն, և ինքն ալ անձանք գացած և աղօթած էր, կրկին սկսաւ միտքերը պղտորել և նոր հրամաններ արձակել, որով որք գային յԵկեղեցիս Հայոց, արգելեալ Եղեն ի հրամանէ Լատին Եպիսկոպոսին (ԶԱՄ. Գ. 804): Ասով անգամ մըն ալ կը հաստատուի, նոյնիսկ հռոմէականներու

վկայութեամբ, թէ Լատիններու անձնահաճ կարգադրութիւնը, և առջի օրինաւոր սեպուածը երկրորդ օրը ապօրէն հօչակելը, պատճառ է միամիտ ժողովուրդին մէջ սերմանուած գժտութիւններուն և մշակուած հակառակութիւններուն: Հռոմէականաց վկայութեամբ կը հաստատուի նաև, թէ ծերն արկին երկոքին կողմանք մատնել զմիմեանս յատեան այլազգեաց, և արկանել զիրեարս և մեծամեծ տուգանս (ՂԱՄ. Գ. 804): Այս ալ կը ստուգէ թէ կաթոլիկամիտներուն կողմէ հայադաւաններու դէմ քսութիւններ ու զրպարտութիւններ եղած են, որոնց համար չեն կրնար պետական իրամանի արդարացումը յառաջ բերել: Մինչ միւս կողմէն Հայոց պատրիարքին վրայ կը ծանրանար պետական ստիպումը, թէ նայեաց ի ժողովուրդ քո, զի ամենեքին հպատակ լիցին քեզ, և զոչ հնազանդեալս յղեա առ իս (ՂԱՄ. Գ. 807): Այս ալ վկայողը նոյն իսկ իրենցմէ է:

1958. ՇՈԹԱՅԱԿԻՐԻՆ ԱՆՈՒՐԸ

Երուսաղէմի աթոռին վրայ Շղթայակիր իր գործունէութիւնը առջև կը տանէր, երբոր Կ. Պոլսոյ մէջ Եպիսկոպոսական ծեռնադրութիւններ կը կատարուէին (1948), և Երուսաղէմի կանոնադրութիւնները կը հաստատուէին (1950): Շղթայակիրը տակաւին վիզին վրայ կը կրէր այն երկաթեայ անուրը, զոր 1718-ին անցուցած էր Երուսաղէմի գերեսարաս կացութիւնը շօշակելի կերպով պատկերացնելու համար (1926): Ութն տարիներ անցեր էին այն օրէն, և Կոտանդնուպոլսոյ մէջ Երուսաղէմի ազատութիւնը կը հօչակուէր Հաննայի բերած նպաստաւոր տեղեկութիւններով, և Երուսաղէմի ապագան ապահովող կանոններով: Այլևս անուրը իր նշանակութիւնը չունէր, և իզուր Շղթայակիրը տապիւր և տագնապիւր վասն երկաթոյն զոր ի պարանոցի իւրում կրէր (ՀՆՍ. 154), և այս մասին հարկաւ Հաննա ալ սրտաձմլիկ տեղեկութիւններ տուած էր: Ասոր վրայ սրբազան կաթողիկոսն և մեծապատիւ պատրիարքն որոշեցին Գրիգորը ստիպել երկաթը վիզէն հանելու, վասն որոյ զնամակ իմն սիրոյ գրեցին նմա, հանդերձ ամենայն ժողովրդովք, և բազմազան աղերսանօք աղաչեցին, զի հանցէ գերկարն ի պարանոցէն իւրմէ: Չնորսան այդ առթիւ յատուկ նուիրատուութիւն մըն ալ յղել Երուսաղէմ, և նամակին հետ եղին արդիւնաւոր գիմտատիէս, և յայտարարեցին թէ քանի որ պարտքերը կը ջնջուին և աթոռը կը շքեղազարդուի, այլևս ոչ է նաև զի սրբազանն այն՝ ի մէջ սոյն երկաթեայ անրոյն չարչարից (ՀՆՍ. 155): Նամակին ու նպաստը սովորաբար Հաննայի գրութեամբ Երուսաղէմ դրկուած կը սուի (ԱՍ. Բ. 10), սակայն մեր տեսութեամբ յարմարագոյն է Հաննայի ծերօք տարուած ըսել, երբ Երուսաղէմ կը դառնար (1951), և կարծէս թէ ինքն Հաննա ալ իբր եղելութեան ներկայ և ականատես մը կը գրէ թէ Շղթայակիրը մինչ ետես զգիրն ողջումի, բազում արտասարք եհան գերկարն ի պարանոցէ իւրմէ (ՀՆՍ. 155): Հարկաւ հանելու գործողութիւնն ալ նոր նեղութեան մը պատճառ եղած պիտի ըլլայ, աղխիւք ամրագունիւք փակուած, և ութը տարիէ իվեր քրտինքով ժանգոտած օղակը բանալու և վերցնելու համար, զոր ուխտելով ընդ Աստուած անցուցած էր ոչ հանել ի պարանոցէն իւրմէ (ՀՆՍ. 145), և անշուշտ կատարեալ խղճտութեամբ անշարժ պահած էր մինչև վերջին օրը: Գրիգոր Շղթայակիր երբ կաթողիկոսին և պատրիարքին և ժողովուրդին նամակին կը

համակերպէր գիր մըն ալ կը գրէր զի շնորհակալ լինիցի, իսկ անցելոյն յիշատակն ալ յաւերժացնելու համար, Սուրբ Սինա անունով սեղան մը կը կանգնէր Սուրբ Էջմիածին փոքրիկ Եկեղեցւոյն մէջ, ի յիշատակ ազգին Հայոց (ՀՆՍ. 156), և վիզին կրած անուրը կը գետեղեր ի սիւնս նորա (ԱՍՏ. Բ. 10): Շղթայակիրին անուրը օղակաւոր շղթայ մըն է եղած, բաւական ծանր, զոր ամրացուցած է վիզին շուրջը, և Ետքէն գրած Սուրբ Սինա սեղանին ներքև եղած սիւնակին: Այստեղ մնացած է մինչև վերջին դարուն կէսերը, և այժմ իբր թանկարժէք առարկայ մը կը պահուի Ս. Յակոբեանց տաճարին գանձարանը:

1959. ԾՈԱԶԱՏԻԿԻ ԽՆԴԻՐ

Շղթայակիրին նորանոր ձեռնարկներէն յիշատակութեան արժանի են Ս. Յակոբայ Եկեղեցւոյն նորոգութիւնը, որուն հրամանագիրը Կոլոտ պատրիարք 1727-ին ստացած, և Շղթայակիրին ղրկեց Սեղբեստրոս Երեւանենց Ակնեցի իշխանին հետ, որ հրովարտակին ստացութեան ալ աշխատած էր (ՀՆՍ. 161), իբր թարգաման Անգլիոյ դեսպանատան և իբր պաշպագիրկեան եպարքոսութեան (ԱՍՏ. Բ. 13): Սեղբեստրոս, որ և Սեղբոս ամիրա, նոյնչափ բարեպաշտ որչափ մեծահարուստ, մեծամեծ բարերարութիւններ կատարեց Երուսաղէմի մէջ, ուր իբրև երկու տարի մնաց և միշտ յօգուտ աթուին աշխատեցաւ: Ս. Փրկիչ վանքին ջուրի խնդիրն ալ մեծամեծ նեղութեանց պատճառ կ'ըլլար Հայերուն, որուն համար Գրիգոր պատրիարք շատ աշխատեցաւ, և արքունական հրաման ալ հանել տուաւ Կոլոտի ձեռքով, որով պահ մը կացութիւնը մեղմացաւ (ԱՍՏ. Բ. 15): Ծռազատիկի տարբերութիւնը 1729-ին ալ տեղի պիտի ունենար, և կանուխէն սկսան Հայերուն և Յոյներուն բանակրիւները, որոնք նորէն ձախող արկածներ գուշակել կու տային: Շղթայակիրը ժամանակին բանակցութեան մտաւ Յոյներուն փոխանորդ Մելետիոսի հետ, զի Քրիստոս պատրիարք Ուլահաց Երկիրը կը գտնուէր: Գրիգոր առաջարկեց կանուխէն կերպ մը մտածել որ Հայերուն և Յոյներուն շփումները արգելուին զատկին առթիւ, և այս նպատակով յարմար դատեց, որ Յոյներուն զատկին Հայեր, և Հայերուն զատկին Յոյներ Ս. Յարութեան տաճարը մտնելէ արգելուին: Առաջարկը ընդունելի զատուեցաւ, Քրիստոս պատրիարք ալ 1728 նոյեմբեր 8-ին Պուքրէչէ գրած նամակով հաւանութիւն յայտնեց Կոլոտին (ԱՍՏ. Բ. 18), որուն դիմում եղած էր բանակցութիւնները լրացնելու Յոյներուն հետ, և Կ. Պոլսոյ պատրիարք Պայիսիոսի հետ ալ համաձայնութիւն հաստատել: Ասոնց ալ հաւանութեամբ առաջարկը պետական հաստատութեան ենթարկուեցաւ, և Կ. Պոլիսէ յատուկ պետական պաշտօնեայ ալ ղրկուեցաւ Երուսաղէմ, գործադրութեան խսկելու համար: Այս նախահոգ զգուշութեանց շնորհիւ 1729 ապրիլ 6-ին Յունաց, և ապրիլ 13-ին Հայոց զատիկները, նախընթաց Չարչարանաց օրերն ու Ճրագալոյցի լուսահանութիւնը խաղաղ կատարուեցան և չերև ինչ վէճ կամ խռովութիւն (ԱՍՏ. 24): Ուստի անհիմն զրոյցի արձագանգ է ոմանց գրելը, թէ եղեն մեծամեծ աղմուկք, և սպանան երկուք ի Հայոց, և երկու ևս ի Յունաց (ՉԱՄ. Գ. 804): Ամէն բան աւարտելէն Ետքը, ուխտաւորութենէ դարձող Յոյներու թելադրութեամբ վէճեր տեղի ունեցած են Կ. Պոլսոյ մէջ, և Հայերու դէմ ամբաստանութիւններ եղած, և կառավարութեան միջամտութիւնը հրաւիրուած, և Կեսարիոյ մէջ

գրգռութիւններ յուզուած, և շրջակայ քաղաքները տարածուած: Բայց Կոլոստի միջամտութեամբ և կառավարութենէ ստացած հրովարտակով խնդիրները փակուեցան, և Հայեր ու Յոյներ սկսան նորէն վարիլ սիրով և խաղաղութեամբ ընդ միմեանս (ԱՍՏ. Բ. 28): Շղթայակիոր իր գիրերով և յորդորներով նպաստած է միջադէպին լուծուելուն, որ Երուսաղէմի մէջ մեծ ազդեցութիւն չունեցաւ, զի եղելութիւններ իոն յայտնի էին: Շղթայակիր Լատիներու հետ ալ վէճեր ունեցաւ Պատանտեղւոյն և հւղաբերից սեղանին կիրառութեան և դարերուն պատճառով, բայց յաջողեցաւ դատաստանով հաստատել տալ Հայոց իրաւունքները, և նորոգել սեփականութեանց և ստացութեանց վաւերագիրները (ԱՍՏ. Բ. 29): Այս խնդիրին ալ տեղի ունեցան 1730-ին:

1960. Կիլիկիոյ Աթոռ

Կիլիկիոյ աթոռը մտադրութեան արժանի եղելութիւններ չներկայելուն, բաւական ատեն է, որ մեր տեսութենէն վրիաբեցաւ: Վերջին անգամ յիշեցինք Մատթէոս Սարիի կաթողիկոսանալը (1829), որ եօթը տարի աթոռը գրաւելէ ետքը լքած և Կ. Պոլիս Եկած էր 1701-ին, զի Պետրոս Բերիացի կրցեր էր Բերիոյ մէջ Դաւիթ և Ազարիա Կարկառեցիներուն կազմած հակաթոռութիւնը վերանորոգել, և Մատթէոս Սոսյ մէջ մասնակի կաթողիկոսութիւն վարելէ աւելի, հակաթոռը ընկձելու համար Կ. Պոլիս էր Եկած (1856): Հոն նորանոր ձգտումներ յղացաւ և Կիլիկեան մոռացաւ, թէպէտև յաջողութիւն չգտաւ, և մինչև ուրացութեան ստիպուեցաւ (1887): Պետրոս Բերիացին, որ Պիծակ ալ կոչուած է, պահ մը ինքզինքը Կիլիկիոյ կաթողիկոս կարծեց Մատթէոսի հեռանալովը և Սոսյ աթոռին անտերունջ մնալովը, սակայն Երբոր Մատթէոսի բացակայութիւնը երկարեցաւ և դաշնալուն յոյսը կտրուեցաւ, Սոսյ միաբանը և ժողովուրդը նոր կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկեցին, և 1705-ին Կիլիկիոյ օրինաւոր կաթողիկոս հրչակուեցաւ Յովիաննէս Հաճընցի, և Պետրոսի հակաթոռութիւնը աւելի շեշտուեցաւ, միայն թէ նա շարունակեց Բերիոյ մէջ պաշտօնավարել: Յովիաննէս զայն չկրցաւ ընկձել և անուղղակի կերպով վերանորոգուեցաւ Խաչատուր Սեբաստացիի և Դաւիթ Կարկառեցիի ժամանակ տեղի ունեցած բաշխումը (1753): Որոշ չէ թէ որչափ ատեն ևս շարունակեց Պետրոս Բերիոյ աթոռին վրայ. մենք յիշեցինք որ 1708-ին Մելքոն Թասպասեանին (ԱՂՔ. Գ. 11), և 1710-ին Աբրահամ Արծիւեանին (ԱՂՔ. Գ. 57) եպիսկոպոսական աստիճան տուաւ, և ոմանք մինչև 1712 կը յերկարաձգեն անոր ատենը, Բերիոյ հակաթոռ կաթողիկոսութեան մէջ (ԱՂՔ. Գ. 11): Իսկ ուրիշներ կը բաւականանան անոր մահը յիշելով 1728-ին Երուսաղէմի մէջ (ՕՐԱ. 234), որ կը ցուցնէ թէ Յովիաննէս յաջողեցաւ զայն Բերիայէ հեռացնել: Եւ եթէ կաթոլիկ, կամ լաւ ևս կաթոլիկամիտ մըն ալ եղաւ Երբեմն, ինչպէս հռոմէականք կը սիրեն պնդել, վերջէն իր հայադաւանութեան մէջ հաստատուած, և այնպէս մեռած կ'օլլայ Երուսաղէմի վանքը, ուր հռոմէականութիւն չկրցաւ մուտ գտնել, և ուր միշտ վառ էին Լատիններու հետ մրցումն ու հակառակութիւնը: Յովիաննէս Հաճընցին իր աթոռը պահեց մինչև իր մահը 1721 դեկտեմբեր (ՍԻՒ. 217), և կեղակարծ կը դաշնայ ոմանց՝ Հաճընցին գահընկէց Եղած կարծելը (ՂԻԹ. 54): Անոր անմիջապէս յաջորդեց Սոսյ մէջ Գրիգոր Կեսարացին, մականունեալ Ուղուրլու, որուն 1727-ին կը յաջորդէ Յովիաննէս դարձեալ Հաճընցի, Տէր-Ադամ մականունեալ, որ

մինչև 1731 առանձինն կը պահէ աթոռը, և անկէ ետքը իրեն աթոռակից մը կ'առնէ: Այս վերջին կաթողիկոսներու թուականները տարբեր կերպով նշանակողներ ալ կան, և Յովիաննէս Հաճընցին 1719-ին, Գրիգոր Կեսարացին 1727-ին և Յովիաննէս Տէղ-Աղամը 1730-ին պաշտօնի անցած կը ցուցնեն (ՍԻՒ. 219), բայց նախադասելի պիտի համարուի Կիլիկեան աղբիրներու վրայ վերջին ատեններ կազմուած ցուցակը (09. ՕՐԱ. 234): Մանաւանդ որ Կեսարացին 1727ին աթոռ բարձրացած ըսողն ալ, նախապէս յառաջ բերած է Հաճընցիին տապանագիրը, որուն մէջ 1721 դեկտեմբերին կը դրուի անոր մահը (ՍԻՒ. 217): Սույ մասին ուրիշ պատմական տեղեկութեանց պակսած ատեն, պիտի գոհանանք լոկ յաջորդութեանց կարգը յառաջ բերելով:

1961. ԱՐԹԱՄԱՐԻ ԱԹՈՌ

Աւելի նուազ են Աղթամարի կաթողիկոսութեան պատկանող լուրերը, և նոյնիսկ Հաւաքարանն ալ, որ անստոյգ բաներ ալ արձանագրելէ չի քաշուիր, անուններէ աւելի բան մը յառաջ չի բերեր: Վերջին անգամ յիշեցինք Թովմասի Հերիձցին, որ Եղիազարի հպատակելէն ետքը՝ Նահապետին դէմ էր ելած, և անկէ ձեռնադրուած Աւետիսը մերժած, և իր կենդանութեան Սահակ Արծկեցին յաջորդ օծած, որ Պարոնտէր ալ կոչուած է (1828): Իրօք ալ Սահակ յաջորդութեան անցաւ երբ Թովմաս Վախճանեցաւ 1698-ին, և Աւետիսի ձիգերը օգուտ չունեցան: Սահակ հազիւ թէ տարին բոլորեց, զի 1699-էն իբրև կաթողիկոս կը յիշատակուի Յովիաննէս Կայծակ, կամ տեղական հնչմանք Կէծուկ, և անոր ալ 1705-ին կը յաջորդէ Հայրապետ Փայխեցի, Թովմասի քեռորդին, այրի Երիցութենէ չուշտակ Վարդապետութեան անցած: Հայրապետէ ետքը թուականներու յիշատակներն ալ կը պակսին, և Հաւաքարանը կը շատանայ լոկ անուններու ցանկ մը տալով, որք են Յովիաննէս Հայոցձորեցի, Գրիգոր Գաւաշեցի, Ղազար Մոկացի՝ Առաքինի կոչուած, Գրիգոր Խիզանցի՝ Ազնուազարմ ըսուած, և Պաղտասար Բաղիշեցի, որուն մահն ալ կը դնէ 1730ին (00. ԲԻԶ. 1198), սակայն ուրիշներ կեանքը մինչև 1736 կ'երկարեն, և մինչև 1743 յիշատակութիւններ տեսած են (09. ՕՐԱ. 287), որոնք մեզի ծանօթ չլինելուն բաղդատելու և ստուգելու միջոցը չունինք: Աղթամարի կաթողիկոսներուն տաճկահպատակ սահմանին մէջ գտնուիլը, և Թովմասի օրէն արծարծուած Էջմիածինի դէմ հակառակութեան հոգին, դիւրութիւն կու տային անոնց, իրենց ազդեցութիւնը տարածել Վասպուրականի և Աղձինքի մէջ գտնուող Վիճակներու վրայ, միշտ շարժուն և ծփուն կացութեան մէջ, որով շարունակ փոփոխական կը դառնար Աղթամարի աթոռին իրաւասութեան սահմանը: Օսմանեան մայրաքաղաքի հեռաւորութիւնն ու յարաբերութեանց դժուարութիւնը՝ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան հետ ալ առնչութեան արգելք կ'ոլլային, այնպէս որ ոչ մի յիշատակ և ոչ մի դիպուած չենք գտներ, որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքները Աղթամարով գբաղած օլլան, մինչ շարունակ շիման մէջ էին Կիլիկիոյ հետ: Այսպէս Աղթամարի կղզիացեալ և մոռացեալ կացութիւն մը ունէր, և իր իրաւասութեան գաւառներն ալ ոչ մի նպաստաւոր հանգամանք չներկայելուն, աթուն ալ շարունակեալ անկման ձանբուն մէջ կը յառաջէր:

1962. ՍԱՀԱԿ ԲՐՈՒՏԵՑԻ

Այստեղ ալ, ինչպէս նախընթաց անդամներ, յիշենք այդ միջոցներուն կատարուած նահատակները, որոնք եկեղեցւոյ և հաւատոյ ոչ միայն պարծանք են, այլև անոր սրբութեան և ուղղութեան վկաներ: Վերջին տարիներուն մէջ նուազ են մեզի հասած յիշատակները, այլ նուազ չեն կարծեր նահատակներուն թիւը, և ո գիտէ որչափներ այդ գովելի վկայութիւնը տուին՝ Հայաստանի՝ վայրագ իրոսակներէ և անզուսա բանակներէ ոտնակոյն եղած ժամանակները: Սահակ, 17 տարեկան պատանի մը, բնիկ Գողթն գաւառի Բրուտ գիւղէն, որ Բեհրուտ կամ Բեխրուտ ալ կը գրուի (ՍԻՒ. 345), առևտուրի նպատակով կու զայ Ազախ քաղաքը, որ է Ազովը, Տօնի կամ նախնեաց Տանայիսի գետաբերանը, ոչ շատ հեռի այժմեան Նոր-Նախիջևանէն: Պատանին գեղեցկութիւնը թուրքերու կիրքը կը գրգռէ, և երբ չեն կրնար իրապուրել, բռնութեամբ կը մտածեն յաղթել, և սուստ վկաներով դատաւորին կ'ամբաստանեն, թէ խոստացաւ իսլամանալ, և այժմ կը դիմադրէ: Այդ զրպարտութեամբ Սահակ 1715 հոկտեմբերի սկիզբները դատաւորին ատեամը կը հանուի, և զրպարտութիւնը մեռժելուն և քրիստոնէութիւնը դաւանելուն համար կը բանտարկուի: Երեք օր ետքը իշխանին ատեամը կը հանուի, ուր մինայն հաստատամտութիւնը ցուցնելուն, նորէն կը բանտարկուի և եօթն օր անսուադ կը թողուի, ամէն օր ահացնելու նոր միջոցներ գործածելով: Վերջէն կը չարչարուի ալ (ՆՈՐ. 555), և առաւտուն մեծ ատեան կը կազմուի զօրավարին առջև, իրապոյրներ ու ողոքանքներ ու սպառնալիքներ առատապէս կը գործածուին, և վերջապէս զլխատման վճիռը կը տրուի, և դահիճը կը տիրանայ Սահակի: Կը մերկացնէ, և ձեռուըները ետև կապած զլխատման տեղը կը տանի. բայց զգածուելով և յուզուելով անգամ մը Սահակի թիկունքին, անգամ մը ալ ուսին կը զարնէ, և վերջապէս զօրավարին իրամանով ոչխարի պէս զայն կը գենու: Նահատակութեան օրն է 1715 հոկտեմբեր 17, Խաչի վեցերորդ երկուշաբթին: Մարմինը կը իրամայուի Տօն գետին մէջ նետել, բայց քրիստոնեայք կը յաջողին դրամս բազումս տալով թաղման արտօնութիւն ստանալ (ՆՈՐ. 557):

1963. ՍԱՄՈՒԷԼ ՄԱՆԻՍԱՑԻ

Սահակ Բրուտեցի նահատակէն զատ պիտի յիշենք նաև Սամուէլ Մանիսացին, Եղիա քահանայի որդին, որին տապանագիրը կ'ըսէ թէ ջերմեռանդ հաւատով զլխատեցաւ Զմիւրիոյ մէջ (ՔՕՍ. Ա. 89), և ուրիշ պարագայ չի յիշեր: Տապանգիրը նահատակութեան օրը կը դնէ 1723 յուլիս 15 երեքշաբթի, որ տոմարով չ'արդարանար, և հարկաւ կամ փորագրողին կողմէ շփոթութիւն և կամ արտատպողին կողմէ հայկական թուատառերու մասին թիւրիմացութիւն մը մտած է, զոր դիւրութեամբ ալ ուղղել չենք կրնար, զի նմանաձև տառերու դիմաց ալ չենք գտնուիր: Ուստի կը բաւականանանք 1723 յուլիս 15-ը պահելով, երկուշաբթի ըսել նահատակութեան օրը, գուցէ երեքշաբթին թաղման օրը ըլլալով շփոթութեան պատճառ տուաւ: Սոյն միջոցին, 1730 և 1735 տարիներու մէջերը, գրած էին ոմանք Խանում Վաղարշակերտացիին վկայութիւնը (ՆՈՐ. 566), այլ ստուագոյն աղբիւրներ 1755-ին դնելուն (ՆՈՐ. 562), ուրիշ առթի կը թողունք անոր յիշատակութիւնը:

Տ. ԱԲՐԱՀԱՄ Բ. ԽՈՇԱԲԵՑԻ

1964. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

Կարապետ կաթողիկոսի նահուան միջոցին Երեւանի նահանգին քաղաքական կացութիւնը բոլորովին հանդարտ չէր: Իրաւ երկիրը Օսմանեան տիրապետութեան ներքև էր, բայց Պարսկական մրցումը դադարեծ չէր: Մահմուտ, Աֆղանի յաղթականը (1930), իր անգութ և բռնակալ իշխանութիւնը Եղերական կերպով վերջացուցած էր: Չորս տարի արիւնուշտ թագաւորութենէ Ետքը, 1725ին յանկարծ խղճահարելով, խիստ ապաշխարութեան Ենթարկուած էր զինքը, մութ քարայրի մը մէջ անսուաղ խոշտանգանքներով, ուսկից 15 օր Ետքը խելայեղեալ դուրս ելած էր կատաղի մոլեգնութեամբ, իր միսերը ուտելու աստիճան: Այսպէս որ իր մայրն (ՏՊԵ. 360) և իր Եղբօրորդին Էշրէֆ (ԺՈՒ. 331), զայն խեղդել տուած էին այդ կացութեան վերջ տալու համար: Այսպէս 1725 ապրիլին Էշրէֆ թագաւորութեան տիրացած էր Ասպահանի մէջ, մինչ Թահմազ գաւառներու մէջ կը դեգերէր իսկ Ռուսեր ու Օսմանցիներ Պարսիկ գաւառները իրենց մէջ բաժնելու կաշխատէին (1932): Թահմազ և Էշրէֆ հաւասարապէս հետամուտ էին Օսմանցոց պաշտպանութիւնը ապահովել իրենց գաւառներուն գնովը, երբոր հրապարակի վրայ Երևան նոր անձնաւորութիւն մը, Նատիր՝ Թիւրքմէններու Աֆշար ցեղէն, ստորին դասակարգի գաւակ, որ բախտին բերմամբ ալեկոծ կեանք մը, և բարձրացումներ ու անկումներունենալէ Ետք, աւագակապետ մը Եղած և ամէնուն վրայ ահուսարսափ թողած և անպարտելի մարդ մը ձանչցուած էր (ՏՊԵ. 361): Նատիր Թահմազի կողմը անցած էր 1726-ին, երբոր սա Խորասան գաւառը կը դեգերէր: Աֆղաններուն դէմ Ելլելով, ընկճած էր անոնց ոյժը: Էշրէֆնալ Ասպահանէ փախուցած և Թահմազը յաղթանակով իր հօրը մայրաքաղաքը դարձուացած, և անոր իշխանութիւնը ապահովցուցած էր Էշրէֆը սպաննելով, և Աֆղանները կոտորելով և ցրուելով (ԺՈՒ. 332): Այդ պատերազմները բաւական երկար տևեցին, և երբ Նատիր Աֆղանները կը հալածէր, Թահմազ ուրախ օրեր կանցնէր Ասպահանի մէջ: Իսկ սահմանագլուխները կը մնային միւնոյն դիրքի մէջ, թեև երկու կողմէն ալ խլրտումներ անպակաս էին: Ճիշդ այդ միջոցին կիյնար Կարապետի մահը (1954), երբ կը շարունակէր Օսմանեան տիրապետութիւնը Երևանի և Էջմիածինի վրայ:

1965. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Այս պատճառով նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը Օսմանեան հովանաւորութեան ներքև կատարուեցաւ, բայց ոչևս Կ. Պոլսոյ մէջ, ինչպէս Եղած էր Կարապետի ընտրութիւնը (1944), այլ նոյնինքն Մայրաթորի մէջ, ուր տարիներէ իվեր Օսմանեան կառավարութիւնը մնալուն վիճակ ստացած էր: Չէ ըսուած թէ ինչ ազրեցութիւններ և ինչ թելադրութիւններ առաջնորդեցին ընտրութեան, բայց ընտրեալին վրայ դարձնելով դիտողութիւննիս, դիւրաւ կը կարծենք պարզէ այդ կէտը: Ընտրեալն է Աբրահամ Եպիսկոպոս, Մշոյ Ս. Կարապետ Վանքին առաջնորդը, որուն այդ պաշտօնը յանձնած էր Գրիգոր Շղթայակիրը՝ անկէ հեռանալուն ատեն (1924): Աբրահամ Գրիգորի Եղբօրորդին և աշակերտն էր (ԱՍԾ. Բ. 104), կամ աւելի ճշդութեամբ՝ աշակերտակիցն էր, ուստի կամ Կոլոտ և Շղթայակիր թելադրեցին անոր անունը, և կամ Մայրաթորի ընտրողները

մտածեցին Կոլոստի և Շղթայակիրի համակիր և սիրելի անձ մը յառաջ կոչել, բայց միշտ յայտնի կերևի թէ Կ. Պոլսոյ Երուսաղէմի պատրիարքներուն համամիտ ազդեցութիւնը տիրեց Աքրահամի ընտրութեան մէջ: Աքրահամ բնիկ Խոշաբեցի ըսուած է, Վանայ հարաւակողմը Հայոցնորի սահմանակից գաւառին աւանէն, և գիտենք թէ Շղթայակիրն ալ Շիրուանցի էր: Աքրահամ ալ կը պատկանէր Վարդանի մահուանէ Ետքը Ամրտոլէ Գլակ փոխադրուող միաբաններուն, ինքն ալ աշխատած էր Ս. Կարապետի համար, նուիրակութեան ելած էր (1910), և Շղթայակիրէ ու Կոլոստէ Ետքը՝ Վարդանի ընտրելագոյն հետևողներէն նկատուած էր, և Գլակայ առաջնորդութեան կոչուած էր: Նա կը նկարագրուի իբր այր առաքինի և ճգնազգեաց, հեզ և բարեբարոյ աղօթասէր և տօնակատար (ԶԱՄ. 29): Իբրև գործունեութիւն ալ օգտակար եղած էր Գլակի, օգտակար ալ եղաւ Եջմիածինի: Միայն թէ տարիքը առած էր, և երկար պաշտօնավարութիւն չունեցաւ պարագաներն ալ չէին ներեր մեծամեծ ծեռնարկներու սկսիլ բաւական էր որ խաղաղ վիճակ մը կարենար պահել, և չեն պահպանել Մայրաթոռը, ինչ որ իրօք ըրած և Երևանեցիին վկայութեամբ (ԶԱՄ. 30): Աքրահամի կաթողիկոսութիւն կը գրուի 1730-ին, Կարապետի մահուընէ քանի մը ամիս Ետքը, սակայն թէ ընտրութեան և թէ Եջմիածին հասնելու և օծուելուն ամասաթիւերը գրուած չեն: Նկատելով որ խոր ծմեռուան մէջ դիւրին չէր Մուշէ Եջմիածին ուղևորիլ, հաւանական կը դատենք օծումը դնել 1730 մարտին, զատկին մօտերը, որ այն տարի մարտ 29-ին կիյնար: Այս հաշիւը կարդարանայ Աքրահամու կաթողիկոսութեան 4 տարի և իբր 9 ամիս տևողութիւն նշանակուելէն մինչև իր մահը 1734 նոյեմբեր 11-ին (ԾԱՀ. Ա. 226): Աքրահամ անխտիր կը կոչուի Խոշաբեցի՝ ծննդավայր գիւղէն Քիւրտիստանցի՝ գաւառին կոչումէն (ԶԱՄ. Դ. 805), և Մշեցի՝ իր առաջնորդական վիճակէն (ԶԱՄ. 29), բայց նախադասելի է ծննդավայրէն մականունել: Շատ քիչ տեղեկութիւն ունինք իր գործունեութեան վրայ, հետևաբար պիտի գոհանանք ժամանակակից դէպքերը յառաջ բերելով:

1966. ՆԱՏԻՌԻ ԵՐԵՒՆԱԸԸ

Այն միջոցին երբ տակաւին Նատիր Պարսկաստանի արևելակողմը Աֆղաններու և ուրիշ ապստամբ ցեղերու դէմ պատերազմելու գբաղած էր (1964), Թահմազ պատգամ դրկեց Օսմանցոց, որ Պարսկաստանէ գրաւած գաւառները ետ դարձնեն: Սուլտան Ահմէտ Գ. և Եպարքոս Տամատ Իպրահիմ փաշա բանակցութեանց մտնելու կը միտէն, երբ ժողովրդական յուզումը պատերազմ կը պահանջէր անպատճառ: Եպարքոսը Ճամբայ ելաւ, այսինքն Իւսկիւտար անցաւ 1730 օգոստոս 3-ին, և կը սպասէր որ սուլտանն ալ հետևէր, բայց նա կը դանդաղէր, և այս պատճառով սեպտեմբեր 28-ին, Եէնիչէնիներու ապստամբութիւնը սկսաւ՝ Բաթօնա Խալիլ պարզ սպայի մը գլխաւորութեամբ (ԺՈՒ. 332), և գործը մինչև Եպարքոսին սպանութիւնը և կայսեր գահընկեցութիւնը յառաջարացաւ. Ահմէտ Գ. բանտարկուեցաւ, և Եղբօրորդին Մահմուտ Ա. գահ բարձրացաւ: Անմիջապէս Պարսից դէմ պատերազմը հոչակուեցաւ, չորս սպարապետներ չորս կողմէն յարձակեցան: Թահմազ որ անձապէս գրգռած էր այդ պատերազմը, չարաչար յաղթուեցաւ, և 1732 յունուար 10-ին, հաշտութիւն ստորագրեց, որով Օսմանցիներ աւելի ևս կ'ընդարձակէին

իրենց պետութիւնը (ԺՈՒ. 336): Նատիր՝ Աֆղաններու դէմ յաղթութենէն դառնալով, և Թահմազի ինքնագլուխ պատերազմի ելլելուն և յաղթուելուն զայրացած, Ասպահանի մէջ Թահմազը զահընկեց իռչակեց, և Խորասան աքսորեց իբր բանտարկեալ, և Թահմազի ութն ամսու որդին կայսր իռչակեց Աբաս Գ. անունով, և իր խնամակալութեան ներքն (ՏՊՒ. 362), և կամ աւելի ճիշդ իշխանութիւնը ձեռք առաւ: Նատիր, որչափ ալ Թահմազը մերժեց, բայց պահեց Թահմազ-Ղուլի անունը, որ է Թահմազի ծառայ, զոր իբր պատիւ իր վրան առած էր՝ Թահմազի պաշտպանութեան եղած ատենը: Նատիր պատերազմ իռչակեց Օսմանցիներու դէմ, և առաջ դէպի Պաղտատի կողմերը արշաւեց, 1733 յուլիս 19-ին Տուլճէյիքի ճակատամարտը կորսնցուց (ԺՈՒ. 338), բայց երեք ամիսէն վրէժը լուծեց: Պաղտատի կողմէն Օսմանցոց արշաւանքը կասեցուց, և Երասխի կողմերը դառնալով հետզհետէ իին Պարսկական գաւառներու սկսաւ տիրանալ: Բնական էր որ այդ պատահարները պիտի դառնացնէին Աբրահամ կաթողիկոսի վերջին օրերը, զի 1734-ին Հայատսանի մէջ տեղի կ'ունենային պատերազմի արհաւիրքները, որոնք մինչև յաջորդ 1735 տարին շարունակեցին: Իսկ Աբրահամ, ինչպէս յիշեցինք (1965), 1734 նոյեմբեր 11-ին կնքեց իր կեանքը:

1967. ՂԱԼԱԹԻՌՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին գործերը իրենց սովորական ընթացքը կը պահէին Յովիաննէս Կոլոտի բարեջան աշխատութեանց շնորհիւ, որ տարօրինակ յաջողութեամբ, կամ լաւ ևս յաջողակութեամբ, բաւական տարիներէ իվեր անփոփոխ կը մնար պատրիարքական աթոռին վրայ: Մայրաքաղաքին մէջ սովորական հրդեհներէն մէկն ալ Ղալաթիոյ թաղը աւերեց 1731-ին, և Յոյներու չորս Եկեղեցիներու հետ Հայոց Ս. Լուսաւորիչն ալ այրեցաւ, և պարագայից բերմամբ, ներքին և արտաքին շփոթութեանց պատճառով, դժուար եղաւ Վերաշինութեան հրամանը ստանալ: Այս Երեսէն Կոլոտ պէսպէս նեղութիւնս և չարչարանս կրեաց, և ոչ եղև հնար յումեքէ (ՀՆ. 168): Բարեբախտութիւն մը եղաւ Հէքիմզատէ Ալի փաշային Եպարքոսութեան բարձրանալը, որ իր ծանօթ Սեղբեստրոս Երեւանեացը անուանեց ծայրագոյն վաճառապետ դրանն արքունական, և սա իր ազդեցութիւնը գործածեց (ՀՆ. 169), որով 1732 դեկտեմբեր 15-ին հրովարտակը ստացուեցաւ (ԿՈՒ. 32): Շինութիւնը ամենայն փութաջանութեամբ առաջ տարուեցաւ, այնպէս որ 1733 մարտ 10-ին, Գրիգոր Լուսաւորչին Մուտսն ի վիրապին օրը, Կոլոտ սրբագրօնեալ Էօծ նորաշէն Եկեղեցին, որ է ըսել, Երեք ամիսէ պակաս միջոցի մէջ. սակայն չենք կարծեր թէ բոլոր զարդերով լրացած ըլլայ այդ կարծ ատենի մէջ, զի գլխաւոր ճարտարապետն Սարգիս Խալֆան, հրաշագան յօրինուածքով գեղեցկացուցեալ է զարբազան Եկեղեցին այն (ՀՆ. 170), և հարկաւ զարդի աշխատութիւնները Եկեղեցին գործածելի ըլլալէն Ետքն ալ: Շինութեան գլխաւոր բարերարն եղաւ Սեղբեստրոս Երեւանեացը, ազգայիններն ալ նպաստեցին միապէս ի յերկուց կողմանց (ՂԱՄ. Գ. 805), իմա՞ լատինամիտներն ալ մասնակցեցան: Բայց այս մօտաւորութիւնը նորէն Լատիններուն աչքին զարկաւ, և նոր հրամաններ ու մտաց պղտորումներ ցանուեցան Լատին Եպիսկոպոսին և քարոզիչներուն կողմէն, իրենց հետևողները Հայոց

Եկեղեցիներէն հեռացնելու համար: Ասոնց ստիպեալ համակերպութիւնը անգամ մըն ալ կառավարութեան մտադրութիւնը հրաւիրեց, որ չէր կրնար ներել օտարներու հետ մտերմութիւնը և անոնց հպատակութիւնը, ուստի փոխադարձաբար նոր զգուշութիւններ և նոր արգելքներ հրամայեց, որով օտար Եկեղեցի յաճախողներ ձերբակալուեցան, բայց տուգանքով թողուեցան: Լատիններ ալ Գաղղիական դեսպանին միջամտութիւնը գրգռեցին, որ էր Լուդովիկոս Վիլնէով մարքիզը (Louis-Sauveur marquis de Villeneuve). սա ալ Գերմանական դեսպանը ընկերակից առնելով, իբր թէ իրենց տէրութիւնները անարգել ցուցուցին, Լատին Եկեղեցիներուն դէմ գրուած արգելքով: Կառավարութիւնը ստիպեալ հրամանները մեղացուցին, և Կոլոտ առիթ գտաւ նորէն հաշտաբար միջոցները ձեռք առնելու, և Լատին Եպիսկոպոսին և Գաղղիական դեսպանին դիմեց, որ իրենց կողմէ ալ Հայ Եկեղեցիներու դէմ գրած արգելքնին վերցնեն: Անոնք չկրնալով բացէրաց մերժել, երկդիմի յայտարարութիւններ ու պահանջներ հանեցին, նզովքի շարականին ծանօթ տուններուն խնդիրը բացին, որոնք արդէն պաշտօնապէս դադարած էին (1952), և միայն իբր փոխադարձ հակառակութիւնոմանց կողմէն կերգուէին: Այդ բանակցութիւնները թէպէտ վերջնական արդիւնք չունեցան, բայց անգամ մըն ալ մեղմացուցին մրցակից հակառակութիւնները: Վերոյիշեալ ծանօթ տուններուն դադարումը Կարապետ Ուլմեցիի կաթողիկոսական իշխանութեամբը հրամայուած էր, և Կոլոտ Աբրահամ կաթողիկոսի ալ դիմած կըսուի այդ մասին (ՂԱՄ. Գ. 806), թէպէտ որոշ յիշատակութիւն չենք գտներ:

1968. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԳՈՐԾԵՐ

Երուսաղէմի գործերը թողուցինք 1729-ի ծռազատկին, որ Շղթայակիրի հոգածութեամբ հանդարտ անցած էր: Ուրիշ տեղեր ծագած շփոթներուն արձագանքըն ալ թեթև անցեր էր Երուսաղէմի մէջ (1959), բայց Յոյներ սկսած էին նորանոր խնդիրներ յուզել երբոր պատրիարքութեան անցաւ Մելետիոս, և փոխանորդ Եղայ Կեսարիոս, և կուզէին Հայերը բոլոր իրաքանչիրէ կապտել, և նոյնիսկ Ս. Յակոբեանց վանքը գրաւել: Գրիգոր Շղթայակիր, որ պաշտաբար միջոցներով ծռազատկի խնդիրը փակեր էր, աշխատելու նոյն ձևը գործածել: Իրեն աջակիցն էր Հաննա Վարդապետ, սակայն 1730-ին նա խօթացաւ (ԱԱՏ. Բ. 31), և Շղթայակիրն ալ ծերացած, գրեց Կ. Պոլիս, որ Կոլոտ գայ և տէր լինի աթոռին, և կամ որկէ իր աշակերտներէն Յակոբ Վարդապետը, որ է Յակոբ Զմիւռացին, ազգատոհմին անունով Նալողլու կամ Նալեան կոչուածը: Այսու հանդերձ Շղթայակիր իր աշխատութիւնը շարունակեց, և Յոյներու հետ երդմամբ և ուխտով հաշտութիւն կնքուեցաւ, սակայն այդ հաշտութիւն և Երդումն Յունաց, թովիչ իմն էր լսելեացն Հայոց, արկանել ըզնոսա ի քուն թմրութեան և անհոգութեան: Վասնզի միւս կողմէն Յունաց պատրիարքը կը պատրաստուէր Կ. Պոլիս Երթալ և խնդիրներն յուզել, թէպէտ կը վստահացնէր Շղթայակիրը, թէ մի՛ անկցի ի սերտ քո թէ գնամ ես կրուոյ, այլ վասն գործոց իմոց (ԱԱՏ. Բ. 34): Այդ միջոցին, 1732-ին, Նալեան Երուսաղէմ կու գար, և Շղթայակիրը զայն իրեն փոխանորդ նշանակելով Կ. Պոլիս կը դարձնէր, որ Երուսաղէմի շահերուն հսկէ (ԱԱՏ. Բ. 31), զի միշտ կասկածով էր Յոյներուն վրայ: Շղթայակիրին դժբախտութենէն քիչ ետքը 1733 յունիս 11-ին

կը վախճանէր Հաննա, անոր աջբազուկը, որ շատոց խօթացեալ և տկարացեալ էր, և կը թողուէր Ս. Փրկիչ վանքը (ԱՍՏ. Բ. 30): Շղթայակիր այլայլած և շփոթած կը մտածէ պատրիարքութենէ քաշուիլ, և այդ միտքով Կ. Պոլիս ալ կը գուէ, որ իրեն յաջորդ մը հոգան: Արդէն ես, կըսէ ի գագաշեալ ծերութիւն հասած եմ (ԱՍՏ. Բ. 31), և սխալներ ալ կը գործեմ, ինչպէս որ ընդ իս ցասուցեալ էք վասն հաշտութեանս զոր արարի ընդ Յոյնս (ԱՍՏ. Բ. 32), իբր զի Յոյն պատրիարքը արդէն Կ. Պոլիս հասած, և Հայերու դէմ խնդիրներ յուզել սկսած էր: Բայց Կոլոտ ուժգնակի դիմադրեց Յոյներու նենգութիւններուն, և օգտուելով Հեքիմզատէ Ալի փաշայի ուղղութենէն և խոհականութենէն (ԺՈՒ. 339), յաջողութիւն ունեցաւ, և կրկին նորոգեաց գեղօտեալ և զպատառոտեալ հին արքունական իրամանսն, գթերին լրացուցանելով, և զնոսա հատտիհումայուն ընել տալով (ՀՆՍ. 166): Այդ իրովարտակը և շատ ծանրագին ընծաներ և սպասներ Երուսաղէմ դրկուեցան Նալեանի ձեռքով, որուն վրայ Շղթայակիրը բերկրեցաւ յոյժ: Այդ եղելութիւնները տեղի կ'ունենային 1734 սեպտեմբերին, որ կը համեմատի Աբրահամ կաթողիկոսի վերջին օրերուն: Ուրախալի և յաջող կացութիւնը երկարատև չեղաւ, Հեքիմզատէ եպարքոսը ուզեց անձամբ Պարսից խնամակալ Նատիրին կողմէ բացուած պատերազմին երթալ (1966), ինչ որ պալատական բանսարկութեանց դուռ բացաւ: Եպարքոսը պաշտօնանկ եղաւ, Կիւրծի Խմայիլ փաշա տեղն անցաւ, որ թէպէտ վեց շաբաթ միայն պաշտօնի վրայ մնաց (ԺՈՒ. 339), սակայն բաւական եղաւ Հայոց դիրքը խախտելու: Մանրամասնութիւնները իրենց հետևանքներով կը պատկանին յաջորդ կաթողիկոսին օրերուն:

1969. ԱԲՐԱՀԱՍ ԿՐԵՏԱՑԻ

Աբրահամ Խոչաբեցի կաթողիկոսին գործունէութեան մասին ընդարձակ յիշատակութիւններ չեն հասած, ինչպէս ըսինք. միայն իր վերջին օրերուն մանրամասնութիւնները կը գտնենք Աբրահամ Կրետացիի պատմագրութեան մէջ, և կ'ուզենք գոնէ անոնք քաղել իբր հետաքրքրական տեղեկութիւններ: Աբրահամ Կրետացին, որ ասոնք կ'աւանդէ, ծննդեամբ Կրետացի էր, Գանտիա քաղաքէն, և ի յոյն մօրէ (ՉԱՍ. Գ. 806): Անշուշտ Կրետէ չէր կրնար անոր Հայ եկեղեցական դաստիարակութիւն տալ, ուստի կանուխէն հայաշատ կեդրոն մը փոխադրուած և հայկական ուսում առած պիտի ըլլայ. բայց ինքն ալ չի յիշեր իր աշակերտութիւնը, և ոչ իրեն վարդապետը եղած մէկու մը անունը կու տայ: Իր հաշուշ 1709-ին Թրակիոյ քաղաքին, որ է Ոռոտոսթոյ կամ Թէքիրտաղ, առաջնորդ եղած է (ԿՐԵ. 1), և ըստ այս Աղէքսանոր Զուղայեցիէ եպիսկոպոս ձեռնադրուած պիտի ըսուի: Զարմանալի ըթ թուի որ ոչ ժամանակակից յիշատակներ, և ոչ ինքն ակնարկ մը չունին թէ ինչ դեր ունեցած է այն անվերջ խնդիրներու մէջ, որոնք մայրաքաղաքի և շրջակայից մէջ կը յուզուէին կաթողիկութեան երեսէն, և պէտք կըլլայ որ իրեն իբր արժանիք վերագրենք, եթէ իրոք կրցաւ իր վիճակը գերծ պահել այդ տեսակ շփոթութիւններէն: Իր առաջնորդութեան տասներորդ տարին, 1719-ին Երուսաղէմ ուստի կերթայ, և երկու տարի կը մնայ այնտեղ, Ճիշդ այն միջոցին որ զանազան ազգեր կաշխատէին նորոգութեանաշխարհագումար տաճարին Սրբոյ Յարութեան և ամենայն սրբոց անօրինականաց

(ԿՐԵ. 1): Ուխտատեղիներ պատելու մեջ փափախով մտադիր էր Հայաստանի վանքերը ու սրբավայրերը շրջիլ, Էջմիածինն սկսելով, բայց առաջին ուխտագնացութենէն հազիւ 15 տարի ետքը կը յաջողի գործադրել, և 1734 ապրիլ 27-ին Ռուսութոյ մեկնելով, 100 օրուան ուղևորութեամբ նոյն տարւոյ օգոստոս 3-ին, շաբաթ օր ժամ առաւոտեան երեքին Էջմիածին կը մտնէ (ԿՐԵ. 2): Անշուշտ ցամաքի ճամբորդութեամբ ուղևորած է, և ամբուն վրայ եղող քաղաքներ և վանքեր ատեն անցուցած է: Կրետացին միտքն էր Էջմիածինի ուխտը ընելով, անցնիլ Տարոն, Գլակայ Ս. Կարապետի վանքը բայց Աբրահամ կաթողիկոս որ քսան ամէ ի վեր ունեցած փափաքին լրումը կը տեսնէր (ԿՐԵ. 2), չթողուց որ մեկնի, և միւս տարին միասին երթալու խոստումով մոտը պահեց, և Կրետացին ուղեկից Ռուսութոցի և Կոստանդնուպոլսեցի աւելի քան զքսան ուխտաւորներ՝ առանց անոր մեկնեցան օգոստոս 24-ին, շաբաթ օր, Կաղզուանի առաջնորդ Յովիաննէս վարդապետի գլխաւորութեամբ (ԿՐԵ. 3):

1970. ԿՐԵՏԱՑԻՆ ՅԵԶՄԻԱԾԻՆ

Օգոստոս 24-էն մինչև նոյեմբեր 11 անցնող երկութուկն ամիսներուն մէջ երկու անուանակիցներ գրեթէ իրարմէ անբաժան կեանք որ անցուցին: Երեքշաբթի օր, օգոստոս 27, միասին կը մեկնին շրջակայ վանքերը պտոյտ մը ընելու՝ տասնէ աւելի միաբան եպիսկոպոսներու և վարդապետներու ուղեկցութեամբ: Առաջ կերթան Յովիաննավանք, ուր կաթողիկոսը նոր խորանի ու սեղանի մը օծումը կը կատարէ, հոնկէ կանցնին Սաղմոսավանք, ուր Լուսաւորչի անապատը կայցելեն, և հետզիետէ Ուշի, Փարպի, Կարբի, Մուղնի և Օշական հանդիպելով Էջմիածին կը դառնան (ԿՐԵ. 4): Կրետացին դիտել կու տայ, թէ կաթողիկոսն աճապարէր դառնալ ի սուրբ գահն, զի էր ժամանակն խառնակ, և ազգի գրոյցք գային ի լսելիս վեհին, վասն գալստեան Թահմազ խանին, այսինքն է Թահմազովի Նատիրին, և շարժի զօրացնել Պարսկային (ԿՐԵ. 4), ինչպէս մենք ալ արդէն յիշեցինք (1966): Կրետացին սակայն, Էջմիածինի մէջ իհլր ըլլալով, ազատութիւն կ'ունենայ պատիլ. նորէն շաբաթ մը կ'անցնէ Լուսաւորչի անապատը Սաղմոսավանքի մօտ, և հոկտեմբեր 16-ին նոր պտոյտ մըն ալ կը սկսի, Երեւան, Խորվիրապ, Ակորի, Հաւուցքառ, Այրիվանք, Գառնի, Նորք, և Զագավանք, ուր կ'ընդունի կաթողիկոսէն շուտով ետ դառնալու իրամանը, վասն խօթութեան պատահելոյ նմա, և զի համայնք խօթացեալ էին միաբանքն ի սուրբ աթոռն: Կրետացին կը հասնի նոյեմբեր 4-ին Երեքշաբթի օր (ԿՐԵ. 6), և հոն հասած կը գտնէ Եւղուկիոյ նուիրակ Աղեքսանդր վարդապետը, և Կոլոտի աշակերտ Սարգիս վարդապետը (ԿՐԵ. 6), որ է Սարգիս Սաֆարեան, Կոլոտի յառաջադէմ աշակերտներէն, և Կեսարիոյ առաջնորդ, որ Էջմիածին կու գար եպիսկոպոս ձեռնադրուելու (ԳԱԼ. 157):

1971. ԽՈՇԱԲԵՑԻՒ ՄԱՀԸ

Կրետացին Էջմիածին հասնելով կաթողիկոսը անկողին ինկած կը գտնէ երկու աւուրբք յառաջ, այսինքն նոյեմբեր 2ին, շաբաթ օր: Կ'ուզէ հիւանդութեան ինչ ըլլալը հասկնալ, սակայն ուրիշ պատասխան չի կրնար առնել, բայց եթէ բոլոր անձն ին ցաւի, և ոչ գիտեմ զպատճառն և զուստն (ԿՐԵ. 7): Սակայն դիտելով թէ համայնք խօթացեալ էին միաբանքն ի սուրբ աթոռն, ևս և ի

գիւղն, և թէ բազումք մեռան, ինչպէս Սարգիս Թէքիրտաղցի և Զաքարիա Բաղիշեցի վարդապետները, ու կաթողիկոսի փոքարւոր Աւետիսը, և այլք ի մահտեսեաց, և ի գիւղէն յոլովք (ԿՐԵ. 6), պէտք է հետևածնել թէ վարակիչ համաձարակի մը դիմաց կը գտնուինք, թէպէտև ինչ ախտ ըլլալը որոշելու չափ նշաններ տրուած չեն: Կրետացին իբրև կաթողիկոսին մտերիմը, գիշերներ կը լուսացնէ անոր անկողինին մօտ, իհրանդին և մօտը եղողներուն բռնադատութեամբ միայն հանգստանալու կ'երթար: Կիրակի, նոյեմբեր 10-ին իհրանդին վիճակը կը ծանրանայ. շուրջ զմահճովն նստելով վարանէաք, կը գրէ Կրետացին, գիշերուան մինչև ժամը 5 նորէն կը հսկէ, մինչև որ ուրիշներ գինքը կը յորդորեն, թէ զնա դու ի քո տեղն, բայց հազիւ երկու ժամ անցած, յետ հասարակելոյ գիշերոյն, կու գան զինքն արթնցնել, թէ իհրանդը այլիմնապէս երևի, և երբ կու գայ, կը տեսնէ որ ի առ և ի տուր շնչոյն էր ի հոգեվարութեան: Իրօք ալ առաւօտեան դէմ յինն կամ տասն ժամու գիշերոյ, լոյս երկուշաբթի, հոգին կ'աւանդէ, 1734 նոյեմբեր 11 երկուշաբթի չլուսցած: Կրետացին մահուան հեշտ և հանգիստ եղած ըլլալը բացատրելու համար կը գրէ, թէ աւանդեաց զմաքուր հոգին ի ձեռն իրեշտակի բարւոյ այնպէս, թէ ոք հանցէ խնձոր մի ի ծոցոյ և տասցէ բարեկամին: Թաղման կարգը չեն կրնար երկուշաբթի կատարել, զի նոյն օր Երեւան կուսակալ Ալի փաշա ալ կը մեռնի յառաւօտեան ճաշու ժամու, և թաղման իրամանագիրը կ'ուշանայ, մինչև որ կուսակալութեան գործերը կը ստանձնէ զինուրական իրամանատար Տէրէնտէցի Հիւսէյին փաշա: Երեքշաբթի ինքն Կրետացին կը պատարագէ և կ'օծէ, բայց Ս. Գայիանէ չի կրնար երթալ թաղելու, Վասն սաստիկ ջերման, որ տենդէր օր ընդ մէջ, և պատարագէն վերջ տենդը բռնելուն, կը պարտաւորուի անմիջապէս մահիձ մտնել. բայց չորեքշաբթի այգը կը կատարէ գերեզմանին վրայ զբոլոր ուխտ սուրբ աթոռոյն միասին տանելով (ԿՐԵ. 7): Այսպէս կը վերջանայ Աբրահամ Խոշարեցիի կաթողիկոսութիւնը, երեք ընկերակից եկեղեցական պետերէն առաջին ինքն բաժնուելով աշխարհէս, և քակտելով այն գեղեցիկ գուգաղիպութիւնը, որով Վարդան Բաղիշեցիի երեք աշակերտները, Խոշարեցին ու Շղթայակիրն ու Կոլոտը միևնույն ատեն երեք մեծ աթոռներուն վրայ կը գտնուէին: Խոշարեցին երեքներուն մէջ երիցագոյնն ու նխապատիւը եղած չ'երևնար, զի մէջերէն Շղթայակիրը եղած էր առաջին անգամ Գլակայ առաջնորդ ընտրուողը (1910), հետևապէս չենք համարձակիր տարիքով ալ խոր ծերութեան հասած ըսել Խոշարեցին: Մահուան ալ համաձարակի մը առթիւ տեղի ունեցած ըլլալը, չստիպէր այդ Ենթադրութեան դիմել, և զարմանալի է որ Կրետացին ալ, որ այնչափ մանրամասնութիւններ կը գրէ, հանգուցեալ կաթողիկոսին տարիքը չի նշանակեր:

S. ԱԲՐԱՀԱՄ Գ. ԿՐԵՏԱՑԻ

1972. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Քանից յիշեցինք թէ շփոթ ժամանակի մէջ կը պատահէր Խոշարեցիին մահը, և արդէն չորեքշաբթի, 1734 նոյեմբեր 13-ին, Ս. Գայիանէէ դարձող միաբաններ տեսան զբազմութիւն արանց և կանանց, որ փախստեայ գային, Վասնզի Պարսիկ բանակին մօտենալուն լուրջ ամէնուն վրայ ահուսարսափ էր թողած: Միաբաններուն խումբն ալ՝ Կրետացիին հետ մինչև Փարաքար

յառաջացած էին Երեւանէ Եկած բարապանին ստիպմամբ, և հազիւ բազում աղաչանօք, և ի ձեռս նորա հինգ ոսկի դնելով, կրցան վանք դարնալ, զի մի գուցէ ի գալ զօրացն Պարսից, գտանիցին ի մէջ բերդին Երեւանայ: Տագնապալից ժամանակը կը ստիպէր անմիջապէս աթոռին գահակալ մը և միաբանութեան գլուխ մը տալ. և ամէնքը համամիտ գտնուեցան կաթողիկոս ընտրել նոյնինքն Աբրահամ Կրետացին, որ իրաւ հազիւ Երեք ամիսէ իվեր Եջմիածին կը գտնուէր, բայց ժիր ու գործունեայ, պետական գործերու հմուտ, և տաճկական յարաբերութեանց փորձառու անձ մը կը տեսնուէր, և միակ կարողն էր՝ ներկայ պարագայից պահանջած խոհական և աջալուրջ հայրապետն ըլլալ: Այդ համամտութեան մէջ Կրետացին միայն էր որ անհածայն կը գտնուէր, և ոչ մի կերպով չէր ուզեր կաթողիկոսութեան լուծին ներքև մտնել: Բայց միաբաններ իրենց որոշումը տուած էին, և մինչև իսկ Երեւանի կուսակալութեան հաղորդած էին, և չորեքշաբթի Երեկոյէն յատուկ բարապան մը Եկած էր՝ զինքն կուսակալութեան մօտ առաջնորդել, որ պաշտօնական գործողութիւնները կատարուին: Անհնար էր պետական հրամանին անսաստել. հինգշաբթի առտու կանուխ, յականայ կամօք քարքաշ տարան յԵրեւան Կրետացին հինգ վեց վարդապետօք թէպէտև տենդին օրն էր, բայց սաստիկ յուզումներ տենդի դարման են, և ինքն ալ կը գրէ, թէ յորում զերծայ ի նոյն օրն (ԿՐԵ. 8): Երեւանի մէջ առաջ կուսակալութեան դիւանապետին առջև կ'ելլէ, և կը սկսի պատճառանքներ յառաջ բերել, թէ ոչ ունիմ կարողութիւն, թէ դարիա և օտար եմ, և թէ հրաման ունիմ որ զիս անդրէն ի վիճակն իմ դարցուցանէք: Դիւանապետը դժկամութեան յաղթելու համար, զողոքական ի խրոխտական և սպառնական կը դարձնէ, և փաշային առջև հանել կու տայ, որուն Կրետացին կ'առաջարկէ, եթէ մեր նախնի սովորութիւնն այն է, որ մահսար առնեն Սպահան և Ստամպօլ: Սակայն փաշան անողոք կը մնայ, և ամէն պատասխանատութիւն իր վրան կ'առնէ, զի ահա, կ'ըսէ, Երկուց կողմանց զօրք և պատերազմունք Երեւին, և Եջմիածին ի վերայ ճանապարհին է, ուստի պէտք է անմիջապէս գլուխ մը ուենայ: Ասոր վրայ, կ'ըսէ Կրետացին, քարշեցին զիս արտաքս և գրեցին զպույրուլթի մի Եջմիածնայ միաբանութեան ուղղուած, թէ որովհետև ընտրեցիք և կամեցաք զդա լինել ձեզ գլուխ, ահա հրամեցի, զոր օրէնք և արարողութիւն ունիք, կատարեցէք (ԿՐԵ. 9): Այսպէս կը լրանայ Կրետացին ընտրութեան գործը, նախորդին մահուան չորրորդ օրը, 1734 նոյեմբեր 14-ին:

1973. ՍԱՐԳԻՍ ՍԱՐՍՖԵԱՆ

Սարգիս Սարաֆեանի ներբողաբանը կը գրէ, թէ նա ինքն եղաւ Աբրահամ Կրետացին ընտրելի ցուցնողը, և թէ սիւնիոդոսականներէն որոնք հակառակ էին անոր ընտրութեան. բայց Սարգիս անոնց ընդիմութիւնը յաղթեց, թէ ընտրութեան փութացուցման պէտքը ցուցուց, և թէ իր վրան առաւ Կոլոտի հաւանութիւնը առնել, և թէ ասոր վրայ կատարուեցաւ Կրետացին կաթողիկոսական օծումը (ԳԱԼ. 22-23): Սակայն Կրետացին ինքնագիր պատմութիւնը ոչ Սարգիսի անունը կու տայ, ոչ միաբաններու ընդիմութիւնը կը յիշէ, և ոչ Սարգիսի Երաշխաւորութեան խօսք կ'ընէ, որով ներբողաբանը՝ Սաֆարեանի ինքնագով տեղեկութիւններով կազմած պիտի ըլլայ իր պատմութիւնը: Եթէ միաբանութեան մէջ անհամաձայնութիւն գտնուէր

հնար չէր նորեկ Սարգիսին խօսքով՝ մէկ օրուան մէջ համաձայնութիւնը գոյացնել, զի Խոշաբեցին երկուշաբթիին մեռած էր, և չորեքշաբթիին Կրետացիին ընտրութեան պետական գործողութիւնները կատարուած էին, և բարապանը դրկուած էր Եջմիածին։ Արդէն յուղարկաւորութեան նախագահութիւնն ալ Կրետացիին թողուիլը, նախորդը չմեռած միտքերուն պատրաստուած ըլլալը կը ցուցնէ, մինչ Սաֆարեան՝ Խոշաբեցիին անկողին իյնալէն ետքը հասած էր, ինչպէս իր ներբողաբանն ալ կ'ընդունի (ԳԱԼ. 21)։ Պարսակատանի և Տաճկաստանի հաւանութեան չսպասելու որոշումը տուտոր՝ առժամեայ կուսակալն էր, ուստի մեր կարծիքով հիմնական չեն երևի Սարաֆեան Սարգիսի փառաբանութեան համար ցուցուցած պարագաները, և Կրետացիին ընտրութիւնը Մայրաթոռի միաբանութեան միաձայն որոշման պէտք է վերագրել։ Երեւանէ դառնալէն ետքը տասն օր կ'անցնի մինչև որ օծնան պատրաստութիւններ կը կատարուին, եպիսկոպոսներ և վարդապետներ կը հաւաքուին, իշխաններ և գիւղաւագներ կը հրաւիրուին, և օծումը հանդիսապէս կը կատարուի 1734 նոյեմբեր 24-ին, ի Յիսնակաց կիրակին, այսինքն Յիսնակաց բարեկենդանէ ետքը եկող առաջին կիրակին (ԿՐԵ. 10)։ Անմիջապէս յաջորդ օրը, երկուշաբթի 25 նոյեմբեր, եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տեղի կ'ունենայ, և Սարգիսի հետ (ԳԱԼ. 24) անշուշտ ուրիշ ձեռնադրուողներ ալ կ'ըլլան։ Սակայն Սարգիս չի մեկնիր, և մինչև 1735 գարուն Եջմիածին կը մնայ (ԳԱԼ. 25), ինչ որ պիտի չկարենար ընել, եթէ իրօք ինքն յանձնառու եղած էր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին և ժողովուրդին հաւանութիւնը փութացնել։ Նորընտիր կաթողիկոսը նեղութեամբ կ'անցնէ ձմեռը, վասնզի ներսէն կը նեղուէր վասն պակասութեան փողից, որ ոչ գոյր ամենակին. իսկ դուրսէն վստահ չէր կացութեան վրայ։ Նատիր Գանձակը պաշարած էր, իսկ Օսմանցոց կողմէ սպարապետ Քէօբրիւլի Ապտուլլահ փաշա, հզօր բանակով Ամիդէ ելած կը յառաջէր Պայազիտի և Կարսի Ճամբով, և Երեւանի և Տփոլիսի զօրավարներուն պաշարի ու պարէնի հրամաններ էր յղած (ԿՐԵ. 10)։ Նատիր գորերը, որչափ ալ ուղղակի եկեղեցական կերպարան չունենան, բայց որովհետև կաթողիկոսը անձամբ մասնակից եղած է, և ինքն մանրամասնօրէն գրեծ է, պատշաճ կը համարինք մենք ալ կարևոր կէտերը համառօտիր քաղել։

1974. ԿՐԵՏԱՑԻՆ ԵՒ ՆԱՏԻՐ

Նատիրի արշաւանքին Վերջնական արդիւնքը լրացաւ 1735 տարին։ Ապրիլի մէջ Նատիր սկսաւ Գանձակի կողմերէն Կարսի վրայ երթալ՝ Լոռիի և Ղազախի վրայէն, բայց պարէնի և դարմանի պէտքը ստիպեց Ապարանի կողմը դառնալ և Արարատի դաշտն իջնել։ Այս առթիւ առաջին անգամ կաթողիկոսը պէտք զգաց Նատիրին դէմ գնալ։ Որչափ ալ Նատիր իբր թշնամի կու գար, սակայն դժուար չէր պատերազմին ելքը գուշակել, և Կրետացին նախատեսութեամբ կը պատրաստէր իր ապագայ յաջողութիւնը։ Մայիս 27-ին Հոգեգալստեան երեքշաբթիին, Եջմիածինէ կը մեկնի ընծայիւք և պատրաստութեամբ, վարդապետօք և նուիրօք, Յովիաննավանք կը գիշերէ, չորեքշաբթի Նատիրին բանակետող կը հասնի Ապարանի մօտ՝ Շիրաղալա կոչուած գիւղը, և միւս առտուն մայիս 29 իինգշաբթի, անոր կը ներկայանայ և սիրով կ'ընդունուի։ Բայց որովհետև

Նատիր ալ պիտի մեկնէր, կաթողիկոսն ալ մէկտեղ կը տանի զինուորական պատիւներով, մինչև երրորդ օր քովը կը պահէ, սեղանակից կ'ընէ, և ուրբաթին կ'արձակէ, երբ ինքն ալ ետևէն զալով մայիս 31-ին շաբաթ օր էջմիածինի մօտ կը բանակի (ԿՐԵ. 12): Կաթողիկոսը անմիջապէս դիմաւորելու միտք չ'ըներ, և երկուշաբթի յունիս 2ին կը դրկէ Աղեքսանդր Վարդապետ աթոռակալը, որ Նատիրը բարկացած կը գտնէ կաթողիկոսին անմիջապէս չգալուն համար, և շիոթած կը դառնայ: Կաթողիկոս ալ կ'այլայլի, ահիւ պակեայ, կը գրէ, և ի կենցաղս յուսահատեցայ, և սկսայ զետին ողջոյնն տալ. ասով մէկտեղ կ'որոշէ երթալ, առաջուրնէ անկեալ առաջի սուրբ Իջման տեղույն և հոգին Աստուծոյ յանձնելէ ետքը: Լքեալ սըտիւ և կիսամեռ Նատիրին առջև, կ'երլայ, և ինքզինքը կ'արդարացնէ թէ տեղական սովորութեանց անգիտակ էր, ուրիշը յանցանք չունի, եթէ պատիժ կայ, իրեն տրուի: Նատիրը կը հանդարտի, անկեղծ յայտարարութեամբ կը մեղմանայ, հարկաւ առաջին տեսութեան ատեն ալ զննած ու կշռած էր կաթողիկոսին զգացումները, որովհետև հաստատած էր անոր կաթողիկոսութիւնը, և խնդիրներն ալ շնորհած: Մինչ մահու սպասէի, խիլայեաց ինձ, կը գրէ Կրետացին: Նատիր կ'առաջարկէ որ երթայ միաբանութեամբ և հանդէսով դիմաւորէ, և ըստ այսմ վանք զալով և եկեղեցական թափօր կազմելով Նատիրը վանք կ'առաջարկէ, որ Մայրտաճար ալ կը մտնէ, բացատրութիւններ կ'ուզէ, և կը հրամայէ ժամ ասել: Հանդիսապէս Հռովհսիմեանց երեկոյեանը կը կատարուի. կաթողիկոսը այլազգեաց լեզուով բանախօսութիւն ալ կ'ընէ, և նոյն հանդէսով մինչև վանքին դուռը կ'առաջնորդէ Նատիրը, որ նուէր ալ կը թողու, և մեծ գոհունակութեամբ կը մեկնի (ԿՐԵ. 13), յիշելով միանգամայն թէ բանակին կողմէ վանքին արտերուն հասուցած վնասներն ալ պիտի հասուցանէ: Միւս առտուն Նատիր աւագանին կը դրկէ վանքը տեսնալու, ինքն ալ նորէն կը դառնայ և կը մեծարուի, և կաթողիկոսը կը քաջալերէ, որ մօտալուտ պատերազմներէն չվախնայ, այս օճաղս մեր է, կ'ըսէ, և դու մէկ եախչի ծեր մարդ ես, տունդ չեն լինի, կեցիր բարով: Այս անգամ իր վրանը փոխադրած էր Փարաքարի վրայ, և կաթողիկոսը զանց չըրաւ նոյն երեքշաբթի օր, յունիս 3ին երեկոյին, շնորհակալութեան երթալ սկսաւ ընծայիւք (ԿՐԵ. 15):

1975. ՆԱՏԻՐ ՅԱՂԹԱԿԱՆ

Ասոր վրայ դէպքերը իրար կը հալածեն: Հինգշաբթի յունիս 5-ին Նատիր լուր կ'առնէ, թէ Ապտուլահ Քէօբրիւլիւն Երեւանի պաշտպանութեան հասած է, անմիջապէս զամենայն ծանրագոյն կարասին, որոնց հետ և զուհիսն, այսինքն կանանցը կը հեռացնէ դէպի թափրէզ, և իր բանակը կը դնէ Ախիթէվէտ: Իրօք ալ Քէօբրիւլի շաբաթ օր, յունիս 7-ին կ'իջնէ Եղվարդի դաշտը, ուր յաջորդ կիրակի առտու, ժամ երկութիւն պատերազմը կը խառնուի, և Նատիր՝ դիրքերէն օգտուելով, և թշնամին դժուարին տեղեր մղելով մեծ յաղթութիւն կը տանի, և 18,000 հոգիով 40,000 հոգի կը կոտորէ, որոնց մէջ նաև Քէօբրիւլի սպարապետը, Սարը Մուսթաֆա զօրավարը, և այլ երկու փաշաներ (ԿՐԵ. 18): Այս յաղթութեան օրը ուրիշներ յունիս 14 կը դնեն, և պատերազմին տեղը՝ Պաղավերտ և Ախիքէնտի կ'անուանէն (ԺՈՒ. 340): Անունները յայտնապէս աղաւաղուած են, իսկ օրը եթէ նոր տոմարով ալ հաշուենք, 8-19 յունիս պէտք էր ըսուեր:

Կրետացին օրագրութիւնը ականատեսի մանրամասնեալ վկայութիւն ըլլալուն, իբր ստոյգ պէտք է ընդունուի: Կաթողիկոսը, որ ինքզինքը՝ ես տրուա Աբրահամ հոգևոր տէրս կ'անուանէ, երեքշաբթի յունիս 10-ին յաղթականը շնորհաւորելու կ'երթալը Եղվարդ, դաշտին երեսը սփռուած դիակներուն մէջէն անցնելով: Կիսամեր Հայու մը հանդիպելով, գրաստի վրայ բերցնել տալով Աշտարակ կը տանի և խնամել կու տայ, և երբ միւս օր Եջմիածին կը դառնայ, շատ մը Վիրաւորներ հոն եկած կը գտնէ, Թուրք, Հայ, Հոռոմ, և ամէնուն ալ դեղ ու խնամք կը հրամայէ անխտիր (ԿՐԵ. 19): Նատիր յաղթութենէն ետքը Երեւանը պաշարման ներքև առնելով, ինքն Գեղարդի և Ծաղկուածորի բարձունքները կ'երթայ հանգստանալ, և Եղվարդի կողմերը կը դառնայ Աստուածածնայ բարեկենդանին, որ կը հանդիպէր օգոստոս 10-ին: Ամմիջապէս մօտը կը կանչէ կաթողիկոսը, և իրեն մօտ կը պահէ ու սեղանակից կ'ընէ, բայց պահքին պատճառով կաթողիկոսը կը բաւականայ ուտել միայն ի մեղրէն և յայլոց քաղցրեղինաց: Այդ պատճառով Նատիր իւր առաջի եղեալ փլաւէն աման մի լցնել տալով, անոր կու տայ տանելու (ԿՐԵ. 21), երբ նաւակատեաց շաբաթ օրն, այսինքն Շողակաթի տօնին, օգոստոս 16-ին, վանք կը դառնար: Վերափոխման առտուն յետ պատարագի ի սեղանն վայելեցինք զկերակուրն Նատիրի, կը գրէ Կրետացին, ընպելով զբաժակն յանուն նորա (ԿՐԵ. 22): Երբոր Նատիր Կարսի պաշարման կերթայ, Աբրահամ կը զբաղի Նատիրի յանձնարարութեամբ յիշատակի գմբէթ մը շինել տալ Եղվարդի բլուրին վրայ ուր Նատիրի Վրանըզարնուած էր յաղթութեան օրը շինութեան հսկող նշանակելով Ստեփանոս Կարնեցի Ղալայշիոլու մականունեալ վարդապետը (ԿՐԵ. 22): Կարսի պաշարման սաստկութիւնը, և մանաւանդ Պարսիկ ասպատակները, որոնք մինչև Կարին և Պայազիտ քանդեցիկ գերկիրն, այրեցին զշինուածն և գերեցին զմարդիկն ու զանասունս (ԿՐԵ. 22): Օսմանցիները հաշտութիւն խնդրելու ստիպեցին, Երևանը յանձնելու պայմանով, և իրօք ալ 1735 սեպետմբեր 22-ին, Վարագայ պահոց երկուշաբթին, Պարսիկներ Երևան կը մտնեն, և այսպէս Եջմիածին իր նահանգով նորէն Պարսիկ տիրապետութեան կանցնի, թէպէտ ամիսներ առաջ առանց քաղաքի ալ՝ վանքը Օսմանեան իշխանութեան ներքւէն էր: Պատմուած պարագաները կը ցուցնեն թէ այդ մասին Աբրահամ Կրետացին հանակիր և պատրաստակամ գործակցութիւն ընծայած է Պարսիկներուն, հակառակ որ ինքն Պարսիկներու հետ բնաւ յարաբերութիւն ունեցած չէր, բայց կերևի թէ Օսմանեանց զօրութեան և տիրապետութեան մասին ալ նպաստաւոր ընթանում չունէր:

1976. ԷՇՄԻԱԾԻՆԻ ՀԱՄԱՐ

Զարմանալի ըլլալու չափ անցաւ Նատիրի և Աբրահամի մտերմութիւնը, ինչպէս Երևանցին ալ կը գրէ, թէ կարի սիրեաց և միշտ առ յինքն պահէր, զոր և հայր կոչէր, և շատ խորհուրդ և առնելիս իւր ընդ սմա տնօրինէր, և սմա հարցանէր (ԶԱՄ. 30): Կարսի պաշարումը վերցնելէն և Երևանը գրաւելէն ետքը, Նատիր դէպի Տփղիս ուղևորեցաւ, և նորէն կաթողիկոսը իրեն մօտ ուզեց, որ հոկտեմբեր 1ին Եջմիածինէ մեկնելով, 27ին Տփղիս կը հասնի, Նատիրէ օր մը ետքը (ԿՐԵ. 23): Այստեղ եղած գործերէն նշանակելի է Նատիրի Հայոց համար վկայելը, թէ ինձ լաւ

ծառայութիւն արարին մտերմաբար, և միամիտ սպասաւորեցին յամենայն զօրութենէ և յամենայն յանձնէ և ամենայն դիմօք, և կաթողիկոսին հրամայելը որ իրեններուն համար ինչ խնդիր որ ունի՝ գիրով առաջարկէ, և բերեք, կ'ըսէ, որ հրամայեմ: Նա ալ այդ առթիւ հնգետասան րախամ, այսինքն հրովարտակներ կ'ընդունի (ԿՐԵ. 24), և յաջորդ օրերուն մէջ ուրիշ նորեր ալ կը ստանայ, որով այն օրերու մէջ աւելի քան գերեսուն և հինգ րախամ առած եղաւ: Ասոնց կարգին յիշատակութեան արժանի է, աթոռապատկան եօթը գիւղերու սեփականութեան հաստատութիւնը, որոնք են, Եջմիածին, Մաստարա, Ֆռանկանոց, Օշական, Քիրաղլու, Տիպաքլու և Չէլէպիղըչա (ԿՐԵ. 26), վերջինս Չէլէպիղեանտ և Քէշիշքեանա ալ կոչուած է (ԶԱՍ. 120): Նշանաւոր են ևս Խորասան փոխադրուելիք 300 Տփղիսեցի տուներուն տեղերնին մնալը՝ դրամի և ցորենի վճարմամբ, և Խորասան փոխադրուելիք 300 Արարատցի տուներուն գոմէշներ և գումարներ շնորհուիլը (ԿՐԵ. 25), ու Տաճկաստանէ ուխտի և առևտուրի եկող Հայերուն անկասկած և աներկիւղ երթևեկը, զոր յատուկ կոնդակներով հաղորդեց կաթողիկոսը՝ Կարսի, Կարինի, Եւղոկիոյ, Պայազիտի, Վանի և Բաղէշի առաջնորդներուն (ԿՐԵ. 27): Ընդհանրութեան դիւրութիւններուն ալ մտադրութիւն դարձուցած է Կրետացին, և Երևանի փողերանոցի բացուիլը ընդունած, զի փողն կարի յոյժ նուազեցաւ և քարշեցաւ: Մինչև իսկ հրաման ստացաւ որ կառավարիչներ առանց կաթողիկոսին գիտութեան, շրջակայից ժողովուրդէն նոր տուրքեր չհաւաքեն, և ի վերայ աղքատաց ծանրութիւններ չբարդեն (ԿՐԵ. 26): Կրետացին այդ ուղևորութիւնն ալ յաջողութեամբ աւարտելով, Սանահին, Հաղբատ, և Հաղարծին հանդիպելով Երևան և Եջմիածին կը դառնայ, և հազիւ թէ հանգստանալու չափ ատեն կունենայ, զի Նատիրէն նոր հրաման կը հասնի, որ իրեն մոտ գայ Մուղանու դաշտը, ուր ամէն կողմէն պետութեանն ազդեցութեանց աւագանին հրաւիրած էր Նատիր՝ կարևոր խորհրդակցութեան համար, առանց հոգալու որ ժամանակը ձմեռային էր, և Մուղանի դաշտին մէջ վրաններու և եղեգէ տաղաւարներուն ներքև պիտի ապրէին հրաւիրեալները, պարտաւորեալ ալ ըլլալով մարդկան և անասնոց պէտքերը մէկտեղ տանիլ, զի այն տեղն ոչ գտնի (ԿՐԵ. 28):

1977. ԿՐԵՏԱՑԻՆ Ի ՄՈՒՂԱՆ

Այդ մեծ համախմբութեան ներքին շարժառիթը Պարսից կայսրութեան գահակալը որոշելն էր, Թահմազ իր աքսորին մէջ մեռած կամ սպանուած էր, նմանապէս Ապպաս մանուկն ալ մեռած (ՏՊԷ. 362) կամ սպանուած էր (ԶԱՍ. 30), և Նատիր միայն խնամակալի անուն կը կրէր, և գահը պարապ կը նկատուէր: Հրաւիրեալներ ամէն կողմէ ճամբայ կելլէին, և Մուղանու դաշտը հաւաքուած մեծամեծներուն և հետևորդներուն, զինուորներուն և սպասաւորներուն թիւը հարիւր հազարէ աւելի կըսուի (ՏՊԷ. 362): Աբրահամ Կրետացին ալ դեկտեմբեր 3-ին չորեքշաբթի օր Եջմիածինէ մեկնեցաւ 25 հետևորդներով վեց վարդապետ, որոնք են Ստեփանոս Ղալաջիողլու՝ Ճանապարհի աթոռակալ՝ Բարսեղ՝ գաւազանակիր, Եղիա Ջրդաստանցին՝ ախոռապետ, Մկրտիչ Տաթևացի՝ կարաւանապետ, Խաչատուր Ասպահանցի՝ օգնական, Սարգիս Կեսարացի՝ ժամասաց, 1 քահանայ՝ Թովմաս Ագուլեցի, 2 սարկաւագ, 1 գրագիր, 3 շաթիր, 3 սպասաւոր, 3 ուղտապան, 3

ծիապան, 3 ջորեպան, և փոխադրութեանց 10 ուղտ, 10 ջորի և 16 ձի (ԿՐԵ. 28): Խորվիրապի, Աստապատի, Երնջակի, Ագուլիսի և Ղազարապատի Ճամբով, և տեղտեղ հանգիստ ընելով 1736 յունուար 3-ին, Ծննդեան պահոց շաբաթ օրը կը հասնի Մողան, և իրեն ալ եղեգեայ տաղաւարի մէջ օթեան կը տրուի: Երեքշաբթի յունուար 6, իր մեծ և փառաւոր վրանը զարնել տալով, և բոլոր լուսաւորչածին ազգն կանչել տալով, կը կատարէ զտօն ծննդեան առանց ժամատեղի և պատարագի, և Երասխի վրայ ջրօրինէք ալ կը կատարէ: Եւ այս էր զարմանք, կը յարէ Կրետացին, զի Պարսիկըն առնէին ի միւռոնախառն ջրոյն և օժանէին զերեսս (ԿՐԵ. 31): Զիւնէն նեղուելով յունուար 7-ին կուգէ Տուղախ փոխադրուիլ, բայց Նատիրի հասնելուն լուրը առնելով Մուղան կը դառնայ Երեքշաբթի, յունուար 13-ին, և չորեքշաբթի կը ներկայանայ Նատիրին Երևանի Հայ ու Պարսիկ մեծամեծներով, և յատուկ պատիւներ կը տեսնէ, և երեկոյին նորէն առանձինն խորհրդակցութեան կը հրաւիրուի: Այդ միջոցին կը հասնի օտարազգի պատգամատրներ ալ, և Օսմանցոց կողմէն Նհմէտ փաշա՝ սպարապետ, և Կէնձ Ալի փաշա՝ դեսպան, Կարսի կուսակալը և ուրիշներ, և յունուար 22-ին հինգշաբթի օր հասաւ Նատիրին Եղբայրը՝ Իպրահիմ խան, բարձրահասակ և յաղթանդամ, նման Եղբօրն: Նոյն օր կաթողիկոսը նուէր կը ստանայ զերկուս պատուական Եմիփորոնս և մի կոնքեր (ԿՐԵ. 28), հաւանաբար Վրաստանէ ձեռք ձգուած, որոնց մէկուն մանրամասն նկարագրութիւնը կը գրէ (ԿՐԵ. 36): Ասոր վրայ ամէնքը կաթողիկոսին մօտ կու գան աչքիլուսել և շնորհաւորել, զարմանալով ընդ սիրոյ նշանն մեծին (ԿՐԵ. 37): Կրետացին շատ մանրամասնութեամբ կը պատմէ պայրամին հանդէսները, որ տեղի ունեցան փետրուար 3-ին, Երեքշաբթի օր, բացատրելով բոլոր արարողական և պատուասիրական ձևերը, զգեստները ու զարդերը: Իսկ Երկրորդ օրը, փետրուար 4 չորեքշաբթի, երբ բոլոր բազմութիւնը ըստ սովորութեան գացած էին ի սէլամ, Նատիրի կողմէն Եօթը պատգամատրներ կու գան ըսել, որ գնացեալ ի միջի ձերում խորհեսչիք ընդ միմեանս, թէ զով խնդրէք ձեզ և Երկրին կառավարող, աւելցնելով, որ Նատիր ծերացեալ և վաստակեալ, կամի գնալ ի Խորասան, և աղօթել (ԿՐԵ. 51): Յայտնի էր թէ ամէնքը համակամ և նախախորհուրդ Նատիրը պիտի ուզէին, և ըստ այսմ ալ որոշեցին, և գաւառներու համեմատ խումբերու բաժնուելով, մէջերնին պատասխանատու ալ անձեր նշանակեցին՝ իբրև տեղեկաբերներ: Հայերուն կողմէն որոշուեցան կաթողիկոսը, և Երեւանի քալանթար Մելիքջանը, և մելիք Յակոբջանը: Այսպէս ալ պատասխանեցին Երեկոյեան դէմ, նոյն Եօթը պատգամատրներուն: Հարկ Եղաւ որ միւս օր փետրուար 5 հինգշաբթի, աւելի հանդիսապէս կրկնուի այդ հաւանութիւնը (ԿՐԵ. 52), որուն հանդէպ Նատիրի կողմէն Երեք պայմաններ առաջարկուեցան, որ ամէնքը Երդմամբ և անիծիւք խոստանան, որ եթէ իին Շահերու ցեղէն որդի կամ ազգական յայտնի, անոր կողմը չ'անցնին, որ իր մահուանէ Ետքը իւր օձախին և զաւակին խիանաթութիւն չանեն, որ Միւնիներու հետ կրօնական հակառակութիւն չընեն, զի մարգարէն միւնոյն է, նոյնպէս և Ղուրանն, մի է և նամազն (ԿՐԵ. 53): Ամէնքը կը խոստանան և կ'երդնուն: Միւնոյն բանը կրկնուեցաւ ուրբաթ 6 փետրուարին, Նատիրի ներկայութեան, ուր ինքն նորէն չընդունել ցուցուց, իրեն դէմ թշնամութիւն գրգռել կրցող պատճառները յիշեց, բայց

վերջապէս բազմութեան անդելուն վրայ հաւանեալ յանձն առաւ թագաւորել: Ասոր վրայ կրկին կարդացին զֆաթէն, և ես, կը գրէ Կրետացին, զիայր մեղայն ի լռելեայն (ԿՐԵ. 55): Գրաւոր արձանագրութիւն ալ պատրաստեցին և ամէնուն կնքել տուին, և գերիս աւուրս հազիւ թէ կարացին աւարտել այդ գործը (ԿՐԵ. 55):

1978. ԿՐԵՏԱՑԻՒՆԵՐ

Ամէն առտու բոլոր բազմութիւնը պէտք էր նոր թագաւորին ներկայանար իր յարգանքը ընծայել, և հանդիսական բարեմաղթանքներ կրկնուեին: Այդ արիթներուն մասնաւոր դիպուածներ ալ տեղի կ'ունենային, ինչպէս փետրուար 10-ին յատուկ բարեացակամութեան առարկայ եղաւ կաթողիկոսը, երբոր Նատիր յայտնեց թէ իր եղբայրը Իարահիմը՝ ընդհանուր կողմնակալ նշանակած է Աստրպատականի ու Հայաստանի ու Վրաստանի, և Հերաքի Մէհմէտ խանը Երեւանի կուսակալ, և անոնց հրաման տուած է անոր ամէն առաջարկները անխափան կատարել: Այդ հանդիսութեանց օրերը ոմանք Նէվրուզի տօնին անունով կը յորջորջեն (ՏՊԷ. 362), մինչ Կրետացին յայտնապէս Ռամազան Պայրամին անունը կու տայ, անոր արիֆէն ալ յիշելով (ԿՐԵ. 45), և պէտք ալ է այսպէս իմանալ, զի Նէվրուզը գիշերահաւասարին օրն է, որ փետրուար 3-ին չէր կրնար հանդիպիլ: Փետրուար 26-ին ալ, իբր լուսնոյ 25 հաշուելը (ԿՐԵ. 68), փետրուար 3-էն սկսելով Ռամազան Պայրամին հաշիւը կ'արդարացնէ: Փետրուար 10-էն սկսան նուէրներ և գումարներ բաշխուիլ գաւառներու կարգով: Նուէրներու հետ կը տրուէին և գերիներ, որոնցմէ 7000 բերած էին, Վրացի և Հայ խառն, և ոմանց կին, ոմանց աղջիկ, ոմանց տղայ կու տային: Փետրուար 14-ին, օրն շաբաթ սուրբ Սարգսի տօնին, կը գրէ Կրետացին, Երեւանցւոց և Նախիջևանցւոց կարգը եկաւ. բայց տօնի շփոթ մը կայ, զի փետրուար 14-ին Տեառնդառաջին տօն կ'իյնայ, ինչպէս ինքն ալ կ'ուղղէ ուրիշ տեղ (ԿՐԵ. 99): Իսկ Սուրբ Սարգիսը այն տարի փետրուար 21-ին կը հանդիպէր: Կաթողիկոսին նուիրուեցան զգեստներու և գօտիի հետ, նաև մանտիլ ազնիւ, որ փաթաթեցին ի վերայ վեղարին, որպէս զիակեդ, ըստ ծիսի Պարսից: Միւս Հայերուն ալ նուէրներ տրուեցան, բաց ի գերեացն, զոր ոչ ետուր քրիստոնեաներուն (ԿՐԵ. 58): Ընծայ ընդունողներ փետրուար 15-ին Նատիրի ներկայանալովմաղթանքներ խոսեցան, և Ճիհանշահի պաշտօնակայ մը բանաստեղծութիւն մը արտասանեց (ԿՐԵ. 59), որուն վերջը ամէնքը անմօռունզ զֆաթէն են կարդացած, և ես կըսէ, տարածմամբ ծեռացս ասացի զՀայր մեր որ յերկինս ես (ԿՐԵ. 60): Նոյն օր կաթողիկոսը նորէն Նատիր շահէ կը պատուասիրուի, և նոր շնորհներ կը ստանայ, որոնց զռաղամներն, որ էր եօթն ռազամ, Ստեփան Վարդապետ կերթայ կը բերէ Երկուշաբթի առտու փետրուար 16-ին, և նոյն Երեկոյին կրկին Նատիրէ կը հրաւիրուի ողջերթի հրամանին և ողջոյնին համար, նորանոր խոստումներով, թէ վանքդ ալ իմս է, թէ դուն ալ իմս ես, բնաւ հոգ մի ըներ միայն աղօթք ըրէ (ԿՐԵ. 63):

1979. ՄՈՒՂԱԾԵ Մ. ԿՆԻԼԸ

Այլս ընդհատուած էին Նատիրին և կաթողիկոսին յարաբերութիւնները և հրաւիրեալներէն շատեր ալ սկսան իսկոյն մեկնիլ, թէպէտ փետրուար 26-ը, լուսնոյ 25-ը թագաւորութեան օր

նշանակուած էր, իբրև աստեղահմաներէն նշանակուած շնորհաւոր և բարեբաստիկ օր: Այսպէս կը գրէ Կրետացին ճշդելով (ԿՐԵ. 67), թէպէտ թագադրութեան օրը մարտ 10-ին գնողներ ալ կան, իբրև տարեգլուխ ազգին Պարսից (ԽԱԶ. 260), որ է Նէվրուզը: Բայց Կրետացին ականատես է և օրերու հաշիւը ճիշդ կը բռնէ: Նատիր չուզեց բոլոր բազմութիւնը պահել, և մասնաւորապէս օտարազգիներ ճամբեց, ընտանեկան ձև տալով թագադրութեան հանդէսին, կամ նկատելով որ ոչ եթէ միայն ի Մուղան էր նուազութիւն հացի, այլ յամենայն տեղիս թարվիզու և այսր ուստի և երթալիքներուն կարեցին գթայինն (ԿՐԵ. 65): Կաթողիկոսն ալ պէտք է մեկներ անմիջապէս փետրուար 16-էն ետքը, բայց չկրցաւ, զի շատ օգտակար ձեռնարկի մը կը հետևէր: Վերագոյնդ յիշեցինք թէ 7000 գերիներ ընտրուած էին Հայ և Վրացի, Պարսիկ մեծամեծներուն ընծայ (1976): Կաթողիկոսին աչքին տակ կատարուած այդ բաշխումը անոր զգացումները գրգռեց, և բոլոր տրամադրելի միջոցներով այդ գերիներու ազատութեան հետամուտ եղաւ: Գերիք բազմութ թափեցի, կը գրէ ինքը, զոմանս թանկագին, և զոմանս տաժանագին, և զոմանս ձրի, կային աղջկունք և մանկունք և տղայք, վեց ութն և տասն տարեկան, և այլք մեծագոյն աղայքն հնգետասն և քսան տարեկան: Վերջինէ շատերուն փախուստին ալ օգնեց: Նոածիններ ալ կային յոհ կիներէն, յղացեալք ի տանց և յարանց իւրեանց, քանզի եօթն ամիս էր գերութիւն նոցա, զորս մկրտել տուաւ Ագուլիսի աւագերէց Թովմաս քահանային, որ իր հետևորդներէն էր: Փրկանաւորած և ազատած գերիները խումբ խումբ ճամբայ հանած էր, մաս մը Էջմիածին դարձող ուղտապաններուն հետ, մաս մը իր ջորիներով յղած էր Ագուլիս և Աստապատ՝ Աղուանից Ներսէս կաթողիկոսին խնամքին յանձնարարելով մաս մը ճամբայ հանած էր շաթիր Մաղաքիայի վերակացութեամբ, ուրիշ մաս մըն ալ դրկած էր Սարգիս Աստապատցի և Եղիա Քրդստանցի վարդապետներուն հետ մինչև Տուղախ, Մուղանէ հինգ աւուր ճանապարհ հեռու, որ անկէ անգին Սարգիս տանի Ներսէս կաթողիկոսի ձեռնտուութեամբ, և իրեն ջորիները խարակ բարձեալ դարձուսցէ Եղիա: Երբոր մեկնելու իրամանը ելաւ բոլոր ջորիները գացած էին, և ես մնացի, կըսէ, միայն, խեղճ և ողորմելի, միայնակ ի մէջ դաշտին, և պախարնին ալ հատած ըլլալուն, շաբաթ մի և այլ աւելի, խարշեալ և խանծեալ ցորեան կերան, սպասելով որ ջորիները դաշնան և ուտելիք բերեն: Փետրուար 21-ին կը դաշնայ Մկրտիչ Տաթևացին և 22-ին Եղիա Քրդստանցին, և կաթողիկոսը նորէն ճիգ կընէ գերիներու մասին: Կրկին թափեցի, կ'ըսէ, որքան որ կարողացայ փոխ ստակ առի և տուի գին գերեացն (ԿՐԵ. 64-66): Փետրուար 23-ին, Երկուշաբթի ինքն ալ Մուղանէ կը մեկնի՝ Էջմիածին դաշնալու համար: Զարմանալի պէտք չէ երևի վերջին օրեր կրած նեղութիւնը, զի Նատիր շահ զայն մեկնած կ'ենթարկէր, և ինքն ալ անծանօթ պէտք էր մնար ողջերթի իրամանէն ետքը: Կաթողիկոսին մեկնելէն ետքը, փետրուար 26-ին հինգշաբթի, տեղի ունեցած է Նատիր շահի թագադրութիւնը, որ Թովմաս քահանայէ լսելով նկարագրած է Կրետացին (ԿՐԵ. 68): Հետևապէս ուղիղ չէ կարծել՝ որ մարտ 1-ին հանդիսապէս Նատիրին սուրը օրինած և մէջքը կապած ըլլայ (ԶԱՄ. Գ. 815):

Աբրահամ Կրետացիի համար հնացեալ փափաք մըն էր վանքեր և ուխտատեղիներ այցելել (1969), և մենք տեսանք զինքն որ միշտ պտոյտներով և դադարներով կատարած է իր ուղևորութիւնները, որ իր կաթողիկոսական գործունեութեան լրումը կը կազմեն: Այս անգամ ալ փետրուար 23ին Մուղանէ մեկնելով յունիս 12-ին Եջմիածին կը մտնէ, մօտաւորապէս չորս ամիս շրջագայելով Հայաստանի հիւսիսակողմք, որ օրով և տեղերու անուններով նշանակած է իր պատմութեան մէջ (ԿՐԵ. 73-79), բայց մենք պէտք չենք զգար ամէնն ալ յիշել: Տուգախի Հատրութ գիւղը կ'անցընէ Բուն բարեկենդանը, մարտ 7-ին, Աղուանից Ներսէս կաթողիկոսի հետ, որուն հետ թէպէտ սէր արարեալ էաք, կ'ըսէ, բայց դեռ ևս ընդ միմեանս ոչ էինք տեսեալ (ԿՐԵ. 73): Տաքսի մէջ Քարահանջ գիւղը բանադրանքէ կ'արձակէ, և մարտ 16-ին, Երկուշաբթի օր լուսնի խաւարումը կը տեսնէ (ԿՐԵ. 75): Սարգիս Պարոնտէրի Մեծ-Անապատը (1619) քանի մը օր կը մնայ. շատ մը գիւղեր և վանքեր այցելելէ Ետքը ապրիլ 7-ին, Աւետման տօնին, Դաշտ գիւղը կը պատարագէ: Զատիկը՝ ապրիլ 25-ին Ագուլիս կ'անցընէ, ուր և Նոր կիրակիին, մայիս 2-ին, Եպիսկոպոս կը ծեռնադրէ, զաւագերէցն Ագուլեաց գտէր Թունայն, իր ուղեկիցը, ամիրան սուրբ Եջմիածնայ, որով նախապէս յանուն Եջմիածինի վեղար տուած ըլլալը կը հասկցնէ: Նախավկայի վանքը կը մնայ 9 օր (ԿՐԵ. 77), անկէ կ'անցնի Երնջակ, և շրջանակները պատելէն Ետքը նորէն Երնջակէ կը մեկնի Նախիջնան և Աստապատ, ուր Մեծահրաշի կիրակէին, յունիս 6-ին Եպիսկոպոս կը ծեռնադրէ Նոր-Զուղայի միաբան Գէորգ Ասպահանցի, և Եջմիածինի միաբան Մելքոն Կաֆայեցի վարդապետները, և Երբոր մըն ալ Աղբակու Ս. Բարթողիմեոսի առաջնորդ, ըստ խնդրոյ Երկրին և Վիճակին այնմիկ: Վերջապէս շրջանը լրացնելով յունիս 12-ին Հոգեգալստեան կիրակնամուտին Եջմիածին կը մտնէ, և Իջման տեղույն առջև կ'աղօթէ հատուցանելով գոհութիւն գերծուցանողի պատահարաց (ԿՐԵ. 79):

1981. ԿՐԵՏԱՑԻՆ Ի ԹԱՎՐԵԶ

Աբրահամ Կրետացի, իր պատմութեան մէջ շարունակ յոյժ ծերացեալ և տկարացեալ կը ներկայացուի (ԿՐԵ. 81), բայց հակառակ այդ Ենթադրութեան միշտ շարժման, և ծմեռնային դժուարին և չարքաշ ուղևորութեանց մէջ կը տեսնենք զինքը: Մուղանի ուղևորութիւնն ալ վերջինը չեղաւ. զի 1736 տարին չվերջացած ճամբորդութիւն մըն ալ ըրաւ Թավուզ, շահին Եղբօր և Երկրին կողմնապետ Իպրահիմի մօտ: Հրաւէր մը ստացած էր Մուղանէ դաշնալէն քիչ Ետքը, բայց տկար և աշխատեալ ի Ճանապարհէ ըլլալուն համար չքմեղանք էր ներկայացուած, և իր կողմանէ պատուիրակ ղրկած Թովմաս Ագուլեցի նոր ծեռնադրուած Եպիսկոպոսը, որ պէտք Եղածը կարգադրեր և կաթողիկոսին նոր ընծաներ ալ բերեր էր: Այդ միջոցին էր որ Երեւանի մէջ կնքուած հաշտութիւնը, Օսմանեան և Պարսիկ տէրութեանց մէջ պաշտօնական դաշնագիրով մը վաւերացաւ 1736 սեպտեմբերին, և Երկուց տէրութեանց սահմանագլուխները ճշդուեցան (ԺՈՒ. 340), ճիշդ ինչպէս էին Աֆղաններուն արշաւանքն առաջ (ՏՊԵ. 362): Նոյն ատեններ 1736 սեպտեմբերին Իպրահիմի հրաւէրը կրկնուեցաւ արքունական հրամանով, զոր Աբրահամ ստացաւ Երբ չինուիհոն խօթացեալ էր չարաչար տենդիւ (ԿՐԵ. թեանց համար Յովհաննավանք

գացած,և 80): Գործին խկութիւնը իմանալու համար Երևան կիջնէ պատրաստութեան համար Եջմիածին կու գայ, շաբաթէ մթ Երևան կը դառնայ, և անկէ հանդարտ ուղևորութեամբ, Աստապատ և Մարանդ հանդիպելով Թավրէգ կը հասնի հոկտեմբերի կէսին: Իպրահիմ խանէ մեծ պատիւներ կը տեսնէ, 20 օր կը մնայ, և 15 կտոր նոր իրամանագիրներ կը ստանայ վասն վանօրէց և կարգաւորաց և վասն երկրի, և այնպէս կը մեկնի Եջմիածին դառնայ, Հին-Ձուլա, և Նախջևան հանդիպելով նոյեմբեր 20-ին Յիսուսկաց բարեկենդանի կիրեկեմուտին կը մտնէ Աստապատ, և անկէ ալ Խորվիրաց ուխտ ընելով միւս կիրակնամուտին, նոյեմբեր 27-ին կը հասնի Մայրաթու: Այս անգամ ալ կաթողիկոսական ճանապարհի խումբը 30 մարտ, և 22 օհ ու ջորի կը պարունակէ եղեր (ԿՐԵ. 89): Նկատողութեան արժանի է որ նորէն ձմեռուան սկիզբը և եղանակին խանգարուելուն միջոցին կատարուած է՝ ծեր և խօթագին կաթողիկոսին ուղևորութիւնը: Թավրէցի մէջ Իպրահիմ խան ալ դիտեր է որ ի հիւանդութենէն դեղնացեալ և թառամեալ է եղեր դէմքը (ԿՐԵ. 85), և թէ զգոյն երեսացն որպէս մեռելոյ տեսեր է ի բազմօրեայ տենդէն, և մինչև իսկ հրաւիրակը յանդիմաներ է, թէ վասն է՞ր բերեր զխալիֆայն, որովհետև հիւանդ էր (ԿՐԵ. 81): Այսու հանդերձ ծեր ու հիւանդ հանդարտ չնստիր կաթողիկոսը, շարունակ շարժումի վրայ է, այնպէս որ Երեւանեցին ալ իրաւունք կ'ունենայ գրելու, թէ միշտ ընդ շահին լինէր (ԶԱՍ. 30): Վերջին անգամ Մայրաթու դառնալէն ետքը, հազիւ հինգ ամիս ևս ապրած է Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը. բայց մենք անոր մահուան վրայ չխօսած, իր օրով կատարուած միւս աթոռներուն դէպքերը պիտի պատմենք: Կրետացիին վրայ ըստելիքները այնպէս իրարու կապակցեալ էին, որ հնար չէր անոնք ընդհատել ուրիշ եղելութիւններ պատմելու համար:

1982. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԳՈՐԾԵՐ

Կոստանդնուպոլսոյ աթողին գործերը Կրետացիին կաթողիկոսութեան միջոցին, նորէն մեզի կաթոլիկութեան երեսէն ծագած գժոտութիւնները կը ներկայեն, հակառակ Կոլոտ պատրիարքի խոհական ջանքերուն: Քսան տարի կ'ըլլար յորմէիետէ Կոլոտ անօրինակ շարունակութեամբ պատրիարքական աթողին վրայ կը մնար, ինչ որ իր իմաստուն կառավարութեան արդիւնք պէտք է ըսենք, զի երբ մէկ կողմէն հայադաւան եկեղեցւոյ խկութիւնը կը պաշտպանէր, միւս կողմէն կ'աշխատէր բուռն միջոցներէ զգուշանալ, և միտքերը լուսաւորելով համերաշխութիւն գոյացնել: Սակայն նա երբ իր բարեմտութեան սկզբունքին կը հետևէր, կ'երևի թէ Լատին քարոզիչներու շահագէտ ուղղութեան չէր թափանցէր: Կնճիրին ամենէն մեծը Հայոց եկեղեցիներուն վրայ էր, ուր լատինամիտներ պաշտօնական պահանջներով պէտք էր դիմէին, և պետական տեսակէտով պէտք չէր խորշէին: Այդ պատճառներով Հռոմն ալ չէր կրցած բացարձակ արգելք հոչակել, և Երկրինի պատգամով մէջէն ելլալ մտածած էր (1938): Բայց Լատին արեղաներու և իրենց Եպիսկոպոսին շահը աւելին կը պահանջէր, իրենց հետևորդներէն իրենք պէտք էր շահէին: Եթէ Կոլոտ բուռն միջոցներէ կը խորշէր, բոլոր ազգայիններ նոյն միտքէ չին, և լատինամիտներու յոխորտանքն կը գրգռուէին: Անոնց գլխաւորներէն էր Շիրին Գալֆա, արքունի շինուածապետ, որ իր դիրքէն օգտուելով Եպարքոս Էստիս Մէհմմէտ փաշան գրգռեց, և սա նոր հրաման դրկեց

Կոլոտ պատրիարքին, իր ժողովուրդին վրայ զգուշանալ, և իրեն անսաստողներ ծանուցանել. բայց Կոլոտ բաւականացաւ լատինամիտներու գլխաւորները կոչել ու խրատել, որոնք շինեալ զմիտս պատրիարքին դարձան խաղաղութեամբ (ՉԱՄ. Գ. 807): Սակայն Լատին եպիսկոպոսն ու աբեղաները չեն ներեր իրենցմէ հրապուրուածներուն՝ պատրիարքին մօտենալը: Գաղղիական դեսպանը Վիլնէով միտք կը յղանայ Հայ կաթոլիկական Եկեղեցի մը կառուցանել տալ, որ մէկ կողմէն կաթոլիկ և միւս կողմէն Օսմանեան հպատակ նկատուի, և կաթոլիկութեան հրապուրուած Հայեր իրենց Եկեղեցականներով ուզած հոգևորական պաշտօննին կատարեն անոր մէջ: Ասոնք կը հրաւիրուին ծախքերուն համար հանգանակութիւն բանալ, և դրամական գումարներ և կանացի զարդեր բաւականաչափ կը յանձնուին դեսպանատան՝ լատինամիտ Հայերու կողմէ, ոմանք յօժարութեամբ և ոմանք ստիպմամբ, մինչև իսկ ընդդիմացողներունմէջէն ոմանք ընդ բանիւ եղեն, և ոմանք զրկեցան յարձակմանէ: Հռոմէական պատմիչն է որ կը վկայէ սոյն լատինական ծայրայեղութեամց (ՉԱՄ. Գ. 807): Այդ բաները գաղտնի կը կատարուէին 1735 մայիսին մէջ: Ծրագրած խորհուրդը յաջողցնելու համար Վիլնէով մտածած էր, որ լատինամիտներ, որչափ ալ առանձին Եկեղեցւոյ մէջ հոգևորական պաշտօնական կատարեն, պատրիարքին Հայոց տացեն զեկեղեցական հասս, այսինքն իրաւունքները վճարեն, ինչ որ նուազներ լատինամիտ Եկեղեցականներուն օգուտը, և կը դադրեցներ բուն Լատիններուն հասոյթը: Լատին աբեղաներ հազիւ թէ կը տեղեկանան- ձայն կը բարձրացնեն, որ եթէ ստասցին առանձինն Եկեղեցին, և ոչ Եկեսցեն ի մերս, մեք դատարկ մնամք: <Նորէն հռոմէական պատմիչէն կը քաղենք այդ պարագաները, և աւելորդ կը դառնայ խորհրդածութիւն աւելցնել, թէ ինչ էր Լատին քարոզիչներու նախանձայուզութեան մեծ շարժառիթը: Ազգայիններն ալ կը գրգռուին, ևս առաւել պետութիւնը կը յուզուի իրեններուն օտար պետութեան հովանաւորութեան ներքև անցնելու վրայ հետազոտութիւններ կը կատարուին, քանի մը գլխաւորներ կը ձեռքակալուին, և կը բանտարկուին, և կը տուգանուին: Դեսպանը իր ծրագիրէն ետ կը քաշուի: Պարսից հետ պատերազմը իբր արգելք կը ցուցնէ և գործը խաղաղութեան միջոցին կը թողու (ՉԱՄ. Գ. 808), բայց չէ ըստած թէ հաւաքուած գումարները տէրերուն դարձուած ըլլան:

1983. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԳՈՐԾԵՐ

Հայերուն ճակատագիրն էր կարծես, նոյն իսկ քրիստոնեայ ազգերէ խանգարուած տեսնել իր ներքին խաղաղութիւնը, և անդադար մրցիլ ու ճգնիլ անոնց քսութեանց և գրգռութեանց ուն: Եղբ Լատիններ մէկ կերպ զինքը կը յօգնեցնէին, ուրիշ կերպով մըն ալ Յոյներ ասպարէգ իջած էին: Ասոնց Ճիգերը Երուսաղէմի Հայոց սեփականութեանց և իրաւանց ուն էր կուգէին Հայերը ամէն ստացութիւններէ զրկել, ոչ միայն արարողական այլև կալուածական իրաւունքներէ կապտել, և նոյն իսկ Ս. Յակոբեանց մայրավանքն ալ իրենց ձեռքը անցընել: Հէքիմզատէ Ալի Եպարքոսին որով յաջողութիւն չէին գտած, բայց կրցան շահեցնելով շահիլ Կիւրճի Խմայիլ Եպարքոսը (1968): Յոյներուն աչքին փուչ եղած էր Հէքիմզատէի որով Կոլոտի առած նոր հրովարտակը, որով կը հաստատուէին Հայոց բոլոր իրաւունքները, սեփական սրբավայրերը, լուսաբանութեան

արարողութիւնը, և Ասորոց ու Եգիպտացոց ու Եթովպացոց՝ Հայերուն հետևակ ըլլալը: Երբ հաշտութեան խօսքեր կ'ըլլային, Յոյներ համարձակ կ'առաջարկէին, զայն հրովարտակ, զոր առիթ ի վերջին աւուրս, այրեցէք ի հուր առաջի աչաց մերոց (ԱՍԸ. Բ. 40): Կիւրծի Իսմայիլի եպարքոսութիւնը իրենց քաջալերութիւն տուաւ, զի զայն շատ դիւրամէտ գտան անձնական շահերու փաստին: Երկու Յոյն պատրիարքներ, 18 մետրապոլիտներ, բազմաթիւ իշխանաւորներ, գրով դիմեցին, թէ ժառանգութիւն սուրբ տեղեաց աւանդեալ է Յունաց, թէ Հայերը եկամուտ են, Ս. Յակոբեանց վանքը Յոյներուն է, և Հայեր խարեւութեամբ իւրացուցած են, և թէ ամենայն ազգք քրիստոնէից յԵրուսաղէմ, պարտին հնազանդիլ պատրիարքին Յունաց: Այս գիրը շուտով ընդունելութեան արժանացաւ, և իբրև Հայոց խարեւութեան հեղինակ Սեղբոս և Մելիտոն ամիրաներ բանտարկուեցան, Հայեր բողոքեցին, բայց Յոյներ աւելի բազմութեամբ և աղմուկով եպարքոսին դիմեցին: Հայեր Մահմուտ սուլտանին դիմեցին, բայց գործը եպարքոսին թողուեցաւ և թագաւորական հրաման ելաւ, Հայոց տրուած հրովարտակը ետ առնել յատուկ զինակիր ալ ճամբայ հանուեցաւ Երուսաղէմ որ հրովարտակը ետ առնէ և բերէ, և Յոյներուն պահանջները գործադրուին: Մինչև իսկ Սեղբոսի և Մելիտոնի գլխապարտութեան լուրեր լսուեցան: Հայեր դժուարին ճգնաժամին մէջ, ամէն տեսակ զոհողութեանց ենթարկուեցան. իրենք ալ կողմնակիցներ շահելու համար բանի մը չի խնայեցին բայց թերևս արդիւնք չունենային, եթէ ներքնապետին և եպարքոսին մէջ ծագած գժողութեան հետևանոք, Կիւրծի Իսմայիլ, վեց շաբաթն պաշտօնանկ չըլլար և չաքսորուէր, և անոր հեռանալէն 16 օր ետքը Էսսէիտ Մէհէմմէտ փաշա եպարքոսութեան չի կոչուէր: Ասոր առաջին գործերէն մին եղաւ նոր զինակիր մը ճամբայ հանել, առաջինը ետ կոչելու, և Հայոց հռովարտակը իրենց ծեռքը թողլու (ԱՍԸ. Բ. 41-43), մինչև որ կատարեալ քննութեամբ պատշաճը անօրինուի: Այդ առթիւ բանտարկեալ ամիրաներն ալ արձակուեցան: Թէպէտ առժամեայ հանդարտութիւն մը տիրեց բայց իհմնական կարգադրութիւն չէր եղածը: Յոյներ չէին կասած իրենց յաւակնութիւններէն, Հայեր չէին ազատած պաշտօնական ճիզերէն:

1984. ՀԱՅԵՐ ԵՒ ԼԱՏԻՆՆԵՐ

Առանց ուզելու այդ նշանաւոր վէճին մանրամասնութեանց մտնել, բաւական կը սեպենք գործին հոգին և գլխաւոր կէտերը բացատրել: Կոլոտ Կ. Պոլսոյ և Շղթայակիր Երուսաղէմի մէջ ամէն ճիզ կը թափէին Հայոց իրաւունքներուն ջատագովութեան: Կ. Պոլսոյ մէջ պէտք էր կառավարութիւնը նպաստաւոր դարձնել, Երուսաղէմի մէջ էր զօրաւոր փաստեր կազմել հին հրովարտակներէ քաղելով: Շղթայակիր իրեն մասը լիովին պատրաստեց, տեղական իշխանութիւններուն հաստատել տուաւ, բնիկներուն վկայութիւնները վաւերական գիրերու վերածեց ուզեց ալ անձամբ Կ. Պոլիս Երթալ, բայց միաբանութիւնը չուզեց որ հեռանալ, ուստի շատացաւ Կոլոտին յանձնարարութիւններ ընել, որ ինչչափ որ պէտք է պարտք ընէ և ծախսէ, վստահեցնելով թէ վՃարման համար պատրաստ է վերստին արկանել զշղթայն ի պարանոց իւր: Այդ առթիւ Յակոբ Նալեան նորէն Կ. Պոլիս դարձած պիտի ըլլար, Շղթայակիրին

յանձնարարութիւնները Կոլոտի հաղորդելու և գործակցելու: Բայց աւելի նշանակելի օգնութիւն մը եկաւ Հայոց կողմը զօրացնել: Յոյներուն յաւակնութիւնն էր Երուսաղէմի սրբավայրերուն և պաշտամանց միակ տէրը դաշնալ, ինչ որ Լատիններուն ալ դիրքը կը վտանգէր, թէպէտ անոնց անունը տրուած չըլլար: Լատինները զգացին իրողութիւնը, և կանխահոգ զգուշութեամբ պէտք տեսան Հայերուն միանալ և Հայերուն օգնել, որպէսզի անոնց ձզմուելէն Ետքը կարգը իրենց չգայ: Ասկէ յառաջ եկաւ պատրիարքին և դեսպանին միջև մերձաւորութիւն մը պէտք եղաւ որ Լատիններ իրենց շահասէր մենամոլութեան ալ չափ դնեն, և իրենց հետևողներուն ալ արգիլեն, զի մի ևս խմբովին և համարձակ երթիցեն Եկեղեցիս Լատինացւոց, և երբեմն գնասցեն յեկեղեցիս Հայոց: Այդ մերձեցումները տեղի ունեցան 1736 տարւոյ սկիզբները (ՂԱՄ. Գ. 811), և կրօնապէս ամհնար սեպուած բաներ, հնարաւոր դարձան, երբոր անձնական շահը խօսեցաւ: Ինչչափ ալ այդ նպաստաւոր պարտաւորութիւնները կրնային Հայոց կողմին վստահութիւն ներշնչել, սակայն Կ. Պոլսոյ մէջ մտածեցին, որ անհրաժեշտ է Շղթայակիրին ներկայութիւնը, թէ երբ գործին տէրը և թէ հեղինակութեամբը և արժանիքովը զօրաւոր ազդակ մը գործին վճռական յաջողութիւնը ձեռք բերելու: Այդ նպաստակով պատրիարք ազգայիններու հետ զիր մը ուղղեց Շղթայակիրին ամենայն յարգանօք, որ թէպէտ ծերացած, բայց աթոռին սիրոյն յանձն առնու Կ. Պոլիս գալ: Նամակը 36 ստորագրութիւն կը կրէ, և պատրիարքին հետ ստորագրած են, 6 աւագերէցներ, 4 տիրացուներ, 2 Եկեղեցպաններ, 3 շէլէպիններ, և 20 ազգային գլխաւորներ: Նամակը գրողներ կը նախատեսէն թէ Շղթայակիր պիտի կարենայ առարկել, որպէս ի ծերութիւն իմ չխնայելով հարկեցինք զիս գալ այսր, և կը պատասխանէ թէ չեմք այնչափ անգութք և քարասիրտք, և եթէ հարկն չպահանջէր, մեք ևս ոչ հարկէաք զիայրդ (ՄԿՌ): Նամակը 1736 տարեթի ունի, բայց ամսաթիւ չունի, միայն զատկին երկրորդ օրը, ապրիլ 26-ին Երուսաղէմի Եկեղեցւոյն մէջ կարդացուած ըլլալէն (ԱԱՏ. Բ. 48) կը հետևի, թէ տարւոյն սկիզբները գրուած է:

1985. ՇղթաՅԱԿԻՐ Ի Կ ՊՈԼԻՍ

Այս նամակին վրայ Շղթայակիր որոշեց Կ. պոլիս երթալ, ինչպէս արդէն ալ յօժարած էր, իր բացակայութեան միջոցին գործերուն հսկելու համար տեղապահ փոխանորդ, գանձապէտ և թարգման նշանակեց՝ կարողագոյն միաբաններէն (ԱԱՏ. Բ. 48) Գաբրիէլ, Յովհաննէս և Պողոս Վարդապետները (ԱԱՏ. Բ. 60-61): 1736 մայսի 6-ին, նոր կիրակէի հինգշաբթին Երուսաղէմէ մեկնեցաւ ուխտաւորներու բազմութեան հետ, և 15-ին Յովապէ նաւ մտաւ: Կիպրոս հանողիացաւ, բայց անկէ անդին տագնապեալ ի մրրկէ ծովու և ի պակասութենէ ջրոյ, պարտաւորուեցաւ ուղեկիցներուն հետ ցամաք Ելլալ յունիս 5-ին, Ֆինիք (Phineka) նաւահանգիստը: Աստալիայի արևմտակողմը, և ցամաքէն յառաջել դէպի Կ. Պոլիս: Բունզարպաշի կոչուած տեղը տենդով հիւանդացաւ, և շատ նեղութեամբ Կուտինա հասաւ, ուր 21 որ մնաց, և ուր եկած զինքն դիմաւորել և հոգալ Կոլոտէ յղուած իր չորս յառաջադէմ աշակերտներէն՝ Յարութիւն Հեղահոգի, Յակոբ Նալեան, Սահակ Ահագին և Յակոբ Պալաթի վարդապետները: Կուտինայի մէջ քիչ մը կարգադրուելով, և Պրուսայի մէջ առաջնորդ Ներսէս Պալաթի Եպիսկոպոսէն հիւրասիրուելով,

այն որ պատրիարք Եղած էր ժամանակին (1867), ողջամբ կը հասնի Կ. Պոլիս 1736 յուլիս 23-ին, Վարդավառի բարեկենդանին նախընթաց ուրբաթ օրը: Անգամ մըն ալ կը նորոգուէր այն յուզումնալից տեսարանը, որ տեղի ունեցած էր Շղթայակիրին առաջին անգամ Կ. Պոլիմ Եկած ատենը, երբ Երկու սրտակից և սիրակցորդ Եղբայրներ իրարու կը փարէին: Կոլոտ, 21 տարիէ իվեր պատրիարք, խոնարհամիտ կը մեծարէր իր հայապատիւ ընկերակիցը (1926): Շղթայակիրին գալուստը Լատիններու կողմէ ալ գնահատուեցաւ, իբրև իրենց ալ նպաստաւոր պարագայ նը, և Վիլնէով դեսպան Երկու լատին կրօնաւոր յուց յատկապէս անոր բարիգալուտ մաղթելու, որուն շնորհակալութիւն մատոյց Շղթայակիրը՝ յայտարարելով, թէ իբր հիւանդ՝ առողջութիւն, և իբր նեղեալ՝ միսիթարութիւն գտնելու Եկած է, դեսպանին ալ աջակցութիւնը կը խնդրէ (ՂԱՄ. Գ. 811): Արդէն Հայերու և Լատիններու յարաբերութիւնները քաղցրանալու Երես կառնէին, և Կոլոտ յատուկ նամակներ ալ գրած կըսուի Գաղղիոյ Լուղովիկոս ժԵ. թագաւորին և Հռոմի Կղեմէն ժԲ. պապին (ՂԱՄ. Գ. 811), թէպէտ պատճէնները տեսնուած չեն: Գրիգոր իշխանած էր Իւսկիւտար Երուսաղէմապատկան վանատունը, բայց անշուշտ յաձախ էին Երկու պատրիարքներունտեսակցութիւնները, առջևնին ունեցած մեծ գործը աւարտելու համար: Իրաւ տագնապալից վայրկեանները անցած էին, և Յոյներ ալ՝ կարծես թէ հանդարտած, գոնէ անգործ էին, Էսսիէտ Մէհէմմէտ Եպարքոսին բռնած ուղղութենէն ցնցուած բայց խնդիրը կը մնար, և միայն քննութենէն Ետքը վճռաբար պիտի վերջացուէր, և մինչև որ գործը չի լրանար, վստահիլ անհնար էր, սակայն առժամեայն ալ իբր վերջնական կը նկատուէր հասարակ ժողովուրդէն, այնպէս որ նորէն Հայի ու կաթոլիկի բանավէճերը կը սկսէին մէջտեղ գալ, և մանաւանդ ամենավերջի հանդիսական օրերը առիթ կընծայէին տարբեր տօնակատարութեանց և փոխադարձ մեղադրանաց: Մինչև իսկ Լատիններէ ոմանք դեսպանին ականջը հասուցին՝ թէ Շղթայակիրը Սամաթիոյ Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյն մէջ, ուր Աստուածայայտնութեան տօնին նախազահած էր, իբր թէ ի քարոզի իւրում հայինեաց զպատարազն Լատինաց (ԱԱՏ. Բ. 49): Բայց Վիլնէօվ, այր խոհեմ, և մանաւանդ Լատին կրօնաւորներուն քսութեանց վարժ, և ծանրագոյն խնդիրներու կարգադրութեան հետամուտ, ոչ միայն այդ խօսքերուն կարևորութիւն չտուաւ, այլև հանրութեան միտքը շինելու համար հացկերոյթ մը տուաւ դեսպանատան մէջ կիրակի օր, 1737 փետրուար 3-ին (ՂԱՄ. Գ. 811), և իրաւիրեց Շղթայակիր և Կոլոտ պատրիարքները, Եջմիածինի նուիրակ Պետրոս Հռոմլայեցի վարդապետը, Քիւթիւր մականունեալ, և Հայոց մեծամեծներէն քանիներ: Փոխադարձ հաշտութեան խօսքեր Եղան, պատրիարքներ առաջարկեցին Հայոց Եկեղեցին Երթալու արգելքը վերցնել տալ, դեսպանը խնդրեց նզովքի շարականին Երեք տուները չ'երգել, և փոխադարձ հաւանութեամբ մեկնեցան (ՂԱՄ. Գ. 811): Արդէն շարականի խնդիրը Կարապետ կաթողիկոսի օրէն պաշտօնապէս կարգադրուած էր (1953):

1986. ՔԻՒԹԻՒՐԻ ՄԻԶԱՐԴՊՈ

Պզտիկ պարագաներ Երբեմն մեծ խնդիրներու դուռ կը բանան, և զնշին դէպքերը կարևոր տագնապ մը կը ստեղծեն. բայց պէտք չէ կարծել թէ յանկարծ կը ծնին: Քիւթիւր նուիրակը,

բնութեամբ անհանգիստ և ձգտումներով անյագ, անարբերաչքով չեր կրնար տեսնել Կոլոտի այդշափ ատեն պատրիարքական աթուին վրայ մնալը, որ ուրիշներուն փափաքները կը խափանէր: Առիթ մը, պատճառանք մը կը փնտռէր, և կարծեց զայն գտնել զինքն անիրաւուած ցուցնելով Կոլոտի երեսէն, որովհետև Վիլնէով վերոյիշեալ հացկերոյթէն ետքը մէկ ծոցի ժամացոյց նուիրած էր երկու պատրիարքներուն, իսկ իրեն չեր տուած: Այնպէս ուզեց մեկնել, իբր թէ Մայրաթոռը արհամարհուած էր Կոլոտի սաղրանօք, զի թէպէտ դեսպանին և Շղթայակիրին ալ մեղադրանքներ կը խօսէր, սակայն գլխաւոր յարձակումը Կոլոտի դէմ էր, որուն իյնալէն կրնար օգտուիլ: Քիւրթիւր, Էջմիածնի նուիրակ, կերևի իր նախորդէն՝ Սիմէոն Երևանեցիէն ժառանգութիւն ստացած էր Կոլոտի դէմ այդ ամբաստանութիւնն ընելու (1945): Ինչպէս ալ ըլլայ, Մայրաթոռի անունով ոտք հանեց Արևելցի կոչուած մեծամեծները (ՂԱՄ. Գ. 812), որով կիմացուին ներքին գաւառներու բնիկները, որոնք նորէն առանձնայատուկ գիրք մը կազմած էին, զի իրենց նահանգը Երևանով և Էջմիածինով Պարսիկ տիրապետութեան անցած էր (1975): Դեսպանն ալ Քիւրթիւրի լեզուականութիւնները լսելով Կոլոտէ կը պահանջէր, զայն գսպել և Կ. Պոլիսէ հեռացնել: Ժողովուրդին մէջ ալ, ինչպէս բնական է երկապառակութիւններ կազէին, և Կոլոտը պատրիարքութենէ վառ առնելու կողմնակցութիւն մը կը կազմուէր: Շղթայակիրը տեսնելով որ գժտութիւնները կրնան ամէն գործերու համար ծախողութիւն յառաջ բերել, չնայելով որ տկար ու հիւանդ էր հրակիւտարի վանատան մէջ, պէտք տեսաւ պատգարակով Մայրեկեղեցի իջնել: Ժողովուրդն ու մեծամեծները հաւաքեց, քարոզեց, յորդորեց, խրատեց, և երկուքնուն միատեղ քաշուելու ենթադրութիւնը զգացուց, և վերջապէս յաջողեցաւ խաղաղութիւնը հաստատել, Արևելցիներուն ալ սխալ քայլերնին զգացնել, և այդպէս փակուեցաւ այդ ներքին միջադէպը, որ աննշան պարագայէ մը սկսելով կրնար մեծամեծ հետևանքներ ունենալ: Քիւրթիւր ալ իր ծախողիւը տեսնելով, ստրօցեալ մեղայ ասաց, և Կոլոտ կրցաւ դեսպանը հաձեցնել, որ միջադէպին կարևորութիւն չտալ, և հաճի Քիւրթիւրին ըրածը անտես առնել (ՂԱՄ. Գ. 812): Վիլնէով դեսպան գոհ մնաց միջադէպին փակուելուն, որով Կոլոտի դիրքը կամրանար, և Երուսաղէմի խնդիրին մէջ Լատիններուն կողմն ալ կապահովուէր Յոյներու յաւակնութեանց դէմ: Դեսպանը 1737 մարտի սկիզբները հանդիսաւոր կերպով Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցին կայցելէր ընտանիքով, դեսպանատան պաշտօնեաներով և Լատին մեծամեծներով մէկտեղ, որպէսզի լատինամիտներ ալ Հայոց Եկեղեցիներէն չխորշին: Այս տարի Բուն բարեկենդանը փետրուար 20-ին էր հանդիպած: Աւագ ուրբաթի թափորին, ապրիլ 8-ին, դեսպանը Ղալաթիա կիջնէր՝ Լատինաց Ս. Բենեդիկտոս (Saint Benoit) Եկեղեցին, և փափաքով Հայոց Ս. Լուսաւորիչ թափորը տեսնել, խնդրեց որ մինչև հնո՞ւ զայ, և Լատին Եկեղեցականութեան կողմէն զարդուք և սպասուք և զալարափողովք ընել կու տար: Թէպէտ երկու կողմերուն նախանձայոյզները, դեսպանը Հայ և պատրիարքը Լատին եղած կ'ըսէին (ՂԱՄ. Գ. 813), սակայն ընդիանուր տպաւորութիւնը նպաստաւոր էր: Լատիններ՝ և գլխաւորապէս դեսպանը, Հայոց գործակցութեամբ, Երուսաղէմի մէջ իրենց դիրքը ապահովելու կ'աշխատէին, իսկ Հայեր, և գլխաւորապէս պատրիարքը, ներքին կուսակցութեանց ջնջումը կը

նախատեսէին:

1987. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ԸՆԹԱՑՔԸ

Այդ միջոցին տիրող հաշտ ընթացքը, եթէ Կոլոտի տեսութեամբ ներքին խաղաղութեան և հանդարտութեան պիտի ծառայէր, սակայն միւս կողմէն դիւրութիւն և քաջալերութիւն կ'ընծայէր լատինականութեան հետևող Հայ Եկեղեցականներուն՝ իրենց գործունէութիւնը տարածելու Հայոց մէջ, և օգտուելով Հայոց պատրիարքարանի մեղմ ընթացքէն, և ազգայնոց Լատիններու շփուելէն, և ուսման ու զարգացման հետևելու փափաքէն, հետզհետէ կ'ընդարձակէին իրենց գործունէութիւնը: Այդ նպատակին աւելի կը ծառայէին Մխիթարեան և Անտոնեան նորակազմ միաբանութեանց անդամակիցները, որոնք անդստին այդ ժամանակէն մոլեռանդ լատինականութենէ տարբեր ուղղութիւն մը ընդգրկած էին, քարոզելով և բացատրելով թէ Հայոց Եկեղեցին և հայադաւանութիւնը, Հռոմի Եկեղեցին ու հռոմէականութենէ օտար չեն, և հիմնապէս միւսոյն են, միայն ինչինչ թիւրիմացութիւններ կան, որոնք Հռոմի դիտողութեան առիթ կու տան, և անոնք ուղղել և փոխել ալ ոչ միայն հայադաւանութեան խսկութիւնը չի խախտեր, այլև մեծապէս օգտակար կ'ըլլայ, պապութեան հզօր պաշտպանութիւնը և Երոպական տէրութեանց հովանաւորութիւնը ապահովելով: Կ'աւելցնէին ևս թէ Հայութեան անկեալ և տառապեալ վիճակն ալ վերակենդանութիւն կը ստանայ, մտաւորական զարգացմամբ և նիւթական բարօրութեամբ: Մխիթար կրկնակի միջոցներով այդ ուղղութեան կը ծառայէր: Վենետիկի դիրքէն և դիւրութիւններէ օգտուելով հետզհետէ կաթոլիկամիտ հրատարակութիւններ կ'առատացնէր և ազգին մէջ կը ցրուէր, Մայրաթուի հայրապետին անունն ալ անոնց Ճակատը դրոշմելով, աւելի ընդունելի ցուցնելու համար: Գիրքի կարօտ և ուսման ծարաւի Հայեր՝ մեծաւ փափաքանօք կը ստանային այդ հրատարակութիւնները, և անուղղակի կը հրապուրուէին: Միւս կողմէն Մխիթար իր աշակերտներէն քանիները Արևելք կը դրկէր, որ այդ միտքով քարոզութիւններ ընեն, ինչպէս Եղան Եղիա Մարտիրոսեան, Յովիաննէս Սիմոնեան, Մանուէլ Խուպիարեան, և Ստեփանոս Պետրոսեան միաբանները կամ հայրերը, որոնք Կ. Պոլիս և գաւառներ շրջեցան: Մինչև իսկ կը պատմուի թէ Գաբրիէլ Կարմեցին՝ Զահկեցի Ունիթորներու դէմ վիճած ըլլայ, Հայ Եկեղեցւոյ մէջ պաշտուած խորհուրդներուն վաւերականութիւնը պաշտպանելու (ՄԽԻ. 337): Այդ շրջանակէն դուրս կը թողունք Լեհական և Մածառական շրջագայութիւնները, զի այն գաղութներ Յովնաննեանէ Ետքը պաշտօնապէս անջատուած, և Արևելքի հետ յարաբերութիւններնին կտրած էին (1819): Մխիթարեան միաբանութիւնը այս կերպով իր նախաքայլերը կը հաստատէր ուսումնական և կրօնական ասպարէգներու մէջ: Բայց տակաւին ուսումնականը՝ գուտ գրական և հայաբանական շրջանակին մէջ չէր, այլ իբրև կրօնականին ծերնտու միջոց մը կը գործածուէր: Եթէ Վենետիկի մէջ Մխիթարի հոգածութեամբ մինչև 1737 հրատարակուած գիրքերուն ցուցակը զննենք, անոր մէջ աւելի կրօնական և հոգևորական նիւթերու կը հանդիպինք (ՏՊԱ. 264-268), քան թէ այն ընտիր Երկասիրութեանց, որոնք Հայ լեզուին և մատենագրութեան կեանք տուին ապագայ ժամանակներու մէջ: Բացարիկ յիշատակութեան արժանի է Աստուածաշունչի պատկերազարդ և

շքեղ տպագրութիւնը 1733-ին, բայց այն ալ Ոսկանեան օրինակն էր լատինականով աղաւաղուած (1746), և ոչ նախնեաց ընտիր թարգմանութիւնը:

1988. ԱՆՏՈՆԵԱՆՑ ԳՈՐԾԵՐԸ

Անտոնեանք Արևելքի մէջ մնացած ըլլալով աւելի մօտէն կը շփուէին ժողովուրդին հետ, և առաւելապէս Ասորիքի, Միջազգետքի և Կիլիկիոյ թեմերուն հետ, ուսկից էին իրենք ալ, և ուր լատինասիրութիւնը հին յիշատակներ կը պահէր Ոուրինեանց կամ Լուսինեանց օրերէն: Այդ նապատակին կը նապաստէր Աբրահամ Արծիւեան Եպիսկոպոսին ներկայութիւնն ալ, զոր իրենց վանքը փոխադրած էին իբրև իիւր (1940), բայց միանգամայն իրենց թեմակալ առաջնորդը կը ճանչնային, զի իրենք Բերիոյ վիճակէն էին, և նա Բերիոյ առաջնորդ կը սեպուէր: Արծիւեան առաջնորդական իշխանութեամբ՝ Անտոնեաններէն քանիները կը դրկէր ի ծածուկ այց առնել և միսիթար լինել Բերիոյ լատինամիտներուն, ինչպէս ինքն կը զրէ 1727 սեպտեմբերին գրած նամակով (ԱՆՏ.): Այդ դրկուածներուն մէջ առաջնակարգ գործունէութիւն ունէին Յակոբ Յովսէփիեան և Իսահակ Բարսեղեան հայրերը (1940), որոնք իրենց կոչման մէջ կատարելագործուելու համար, 1730-ին նախ Հռոմ կ'երթային պապին բացատրելու՝ ժամանակին նամակով հաղորդած ձեռնարկնին (1939), և անկէ Վենետիկ կ'անցնէին, Խաչատուր Կարնեցի վարդապետին մօտ ուսանելու, և պէտք ունեցածնին համբարելէ ետքը 1732-ին իրաման կը ստանային Կ. Պոլիս անցնիլ, և անկէ ալ Անկիւրիա կը դրկուէին, իբր հռոմէադաւանութեան քարոզիչներ: Անկիւրիա ալ հասած էին կաթոլիկութեան ձայները, և իրապուրեալներ ալ կային, որոնք երեք չորս հարիւր անձինք կը կարծուին, բայց չունէին իրենց ուղղութենէն քահանայ, և եթէ երբեք պատահմամբ հանդիպէին ալ, զոնէ իինգ տարիէ իվեր հռոմէադաւան քահանայի երես տեսած չէին (ՄԽԻ. 327): Այդ պէտքը լրացնելու նպատակով հայր Յակոբ և հայր Իսահակ՝ Լատին Եպիսկոպոսին կարգադրութեամբ Կ. Պոլիսէ կ'երթային Անկիւրիա, 1733-ին ատենները, ուր կը մնային երեք տարի, Անկիւրիոյ կաթոլիկութեան թէ ոչ հիմնադիրները, զոնէ կազմակերպիչները ըլլալու (ԱՆՏ.): Ասոնց յաջողութեան պատճառները պիտի տեսնենք նախ այն հաշտարար ընթացքին մէջ որուն կը հետևէր Կոլոտ, անուղղակի ասպարէգ թողլով սպրդող քարոզիչներուն, և երկրորդ այն ձևին մէջ, զոր որդեգրած էին Միսիթարեան և Անտոնեան միաբանները, դիւրամատոյց ընծայելով հռոմէականութեան ընդունելութիւնը, և բաւականանլով թեթևացած յայտարարութիւններով (1987): Այդ երևոյթներուն առջև Հայ Եկեղեցականներ չէին դժուարիր իրենք ալ նոյն կերպով մտածելնին յայտարարել, մանաւանդ եթէ դիւրահաւան և շատ խորունկը չքահանցող անձերու վրայ փորձուէր յիշեալ կերպը: Այս տեսակէն եղած կ'երևի Մովսէս Շիրինեան Եպիսկոպոս, Գաղատիոյ առաջնորդը, որ սիրով կ'ընդունէր Հռոմէ Եկող և լատինական ուսման ձևերով կերպաւորուած երկու Եկեղեցականները, և ազատ կը թողուր անոնց գործունէութիւնը, և մինչև իսկ համամտութեան յայտարարութիւն կու տար (ՉԱՄ. գ. 813): Անտոնեան երկու միաբաններուն տեսութեամբ՝ Մովսէս առաջնորդ և իրեն հետևող Եպիսկոպոս մը և չորս վարդապետներ, գիաւատոյ դաւանութիւն լիակատարապէս տուած են (ԱՆՏ.), սակայն

պատճենը չունինք, և Մովսէս իր համոզումէն տարբեր բան մը յայտարարած չի կրնար ոլլալ: Նա ոչ Հայ եկեղեցի զատուեցաւ, և ոչ իր դիրքը կորսնցուց, և ոչ իր վրայ դիտողութիւն հրաւիրեց, և իր աթոռին վրայ խաղախութեամբ վախճանեցաւ և Հայոց կողմէն պատուով թաղուեցաւ 1735-ին (ՂԱՄ. Գ. 813): Անոր յաջորդ ուզուեցաւ Յակոբ Նալեան, բայց Կոլոտ չ'ուզելով զայն իրմէ հեռացնել, փոխանորդ նշանակուեցաւ Պետրոս Պահատուրեան վարդապետը, բնիկ Անկիրիացի, բայց ուղղութիւնը միևնույն չմնաց: Եղիա Կիլապեան Գաղատացի Ունիթորին հանած խնդիրները, խովվութեանց պատճառներ տուին, և Յակոբ ու Խասհակ Անկիրիան թողուցին ու հեռացան 1736-ին: Բայց որովհետև հռոմէադաւանութեան հետևողներ բաւական բազմացած էին Անկիրիոյ մէջ, ներքին կրիւներ ծագեցան, և ժողովուրդը բաժնելու ձեռնարկներ եղան, և Անկիրիոյ եօթն եկեղեցիներէն չորսը հռոմէականներու ձեռքը անցան (ՂԱՄ. Գ. 814): Կոլոտ պատրիարք՝ Ակատելով Երուսաղէմի խնդիրով կազմուած համերաշխական ձգտումները (1986), եկեղեցիները ետ առնելու բուռն ձեռնարկներ չըրաւ, այլ Պահատուրեանի տկարութիւնը տեսնելով, և Նալեանի հեռացումն ալ չ'ուզելով, Սարգիս Սարաֆեան Եպիսկոպոսը յղեց (1973), որ Կեսարիոյ առաջնորդութիւնը թողած Կ. Պոլիս կը դեգերէ: Սաֆարեան, զոր այդ ժամանակէն իբր յայտնի հռոմէադաւան եղած հրչակել կուզուի, հարկաւ հռոմէականներ զսպելու չէր գրկուէր, եթէ այնպէս ճանչցուած ըլլար: Իզուր է իր Ներբողարանին ըսելը թէ եկեղեցիներուն հռոմէականաց անցնիլը տիհած չէր Սարգիսի, քանի որ եկեղեցիները ետ առնելու պաշտօնը յընդունել նա զիջանի (ԳԱԱ. 39):

1989. ՀԱՅՈՑ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Երբ այդ եղելութիւններ Տաճկաստանի մէջ կը կատարուէի, անդին Պարսկաստանի տիրապետութեան ներքն կը շարունակէին Աբրահամ կաթողիկոսին և Նատիր շահին յարաբերութիւնները, որոնց վերջին արտայայտութիւն եղաւ Աբրահամի թափրէզ երթալը (1981): Կրետացիին կաթողիկոսութեան ժամանակին դէպքերը քաղեցինք իր իսկ թողած պատմագրութիւններէն, և նկատողութեան արժանի կը գտնենք, որ ինքն ալ, որ Տաճկահայ ծնած ու ապրած էր, և հանդիպմանբ միայն Պարսկահայ դարձած, բնաւ Տաճկահայերուն գործերով չէ զբաղած: Կոնդակ մը միայն ունինք իրմէ: Մուղանի դառտէն գրուած 1736 փետրուար 20-ին, և Յարութիւն ու Սեղբոս, Աստուածատուր ու Պաղտասար ամիրաներուն ուղղուած (ԿՐԵ. 93), ուր Նատիրի մեծութեանց ու հարստութեանց և իր առած նուերներուն պատմութիւնով կը զբաղի, առանց ժողովուրդին վիճակովը հետաքրքրելու: Իր գրելու սկսած պատմութեան տետրակն ալ Նիկողայոս Արմաշցի քահանային հետ կը որկէ Կոլոտին, որդույս իմոյ հասցեով, և կանխապէս կրկին և երեքին նամակներ ալ գրած ըլլալը կը յիշէ, որոնց պարունակութիւնը կերևի թէ տարբեր չէր: Կրետացին այնպէս գրաւուած էր իր Նատիրով, որ անկէ դուրս բան չէր տեսներ աշխարհի վրայ, և ինչ աղէկութիւն ալ որ կը բաղձար իր ազգին, և ինչ պաշպանութիւն որ կը փնտօքէր իր եկեղեցւոյն, Նատիրին շնորհքներէն դուրս չէր յուսար և չէր որոներ: Իրաւ իր ժամանակը արդէն ջնջուած էր հայկական շարժումը (1956), բայց կերևի թէ յիշատակն ալ վտանգաւոր էր, որ

Կրետացին Մուղանի ուղևորութեան մէջ հայկական պատերազմներուն ասպարէգ եղող ձորերէն ու դաշտերէն ալ անցնելով, բնաւ անոնց մասին միտք չի դարձներ: Հայ գունդերուն վերջին բեկորներ Ռուսական ծառայութեան գինուոր դարձած էին: Լոկ Լազար Խրիստոֆորով զօրավարին մասին յիշատակ մը կը գտնենք 1734 յունիս 26-ին (ԵԶՆ. 451): Նոյն թուականին իվան Կարապետով գնդապետն ալ՝ Հայերուն Ռուսաստանի մէջ հաստատուելուն և բազմանալուն հետամուտ, այդ միտքով խնդրանքներ կը ներկայէ Աննա կայսրուհեայն իրեն համար ալ զօրավարութեան աստիճան կը հայցէ, և այդ կերպով միւս տարին, 1735-ին Ղըզլար քաղաքը կը իհմնուի գաղթականներու ծեռքով (ԼԵՕ. Բ. 414): Մինաս Տիգրանեան եպիսկոպոսը, Օրիի գործակիցը, մոռցուած էր այլ ևս, զի նա Հայաստանի վերակենդանութեան իին գաղափարներով կը մնար տակաւին: Իզուր 1730 մարտին ընդարձակ տեղեկագիր մը կը մատուցանէր իին գործերը և իին խոստումները յիշեցնելով (ԵԶՆ. 455), բայց ոչ Ռուսական կայսրութիւնը, և ոչ Ռուսական ծառայութեանը մտած Հայերը՝ իրմով չեն հետաքրքրուիր: Գոնէ Ռուսաստանի Հայոց առաջնորդ Ճանչցուիլ կը փափաքի (ԼԵՕ. Բ. 415), և չենք գիտեր թէ ինչու Կրետացին այդշափին համար ալ չի միջնորդէր, և ծերացեալ աշխատաւորը, մինչև իսկ յուադաւան եկեղեցին անցնելու միտքեր կը յղանայ (ԼԵՕ. Բ. 415), և յուսաբէկ կը կնքէ իր վաստակաբեկ կեանքը: Անդին Ռուսական զօրավար դարձած Խրիստոֆորովն ու Կարապետովը՝ աւելի երջանիկ կեանք կը վարեն օտարի ծառայութեան մէջ: Կարապետով դեռ կենդանի է Եղիսաբէթ կայսրուհեայն որով, 1744-ին ատենները, որուն պատույ օրիորդ կանուանի իր թոռը (ԼԵՕ. Բ. 414):

1990. ԿՐԵՏԱՑԻՒՆ ՄԱՀԸ

Ըսինք արդէն թէ Կրետացին Աբրահամ՝ Թավրէգի ուղևորութենէն դառնալէն ետքը հազիւ իինգ ամիս ևս ապրեցաւ (1981): Այդ իինգ ամիսներուն մասին ոչ մի յիշատակ չունինք, և ինքն ալ բան մը չի գրեր, և կերևի թէ մօտալուտ վախճանը նախատեսելով, աւարտ պատմութեանս խօսքով զայն կը փակէ (ԿՐԵ. 90): Երևանցին կը գրէ թէ իր ծեր և լցեալ աւուրբք և ցաւագար իսկ (ԶԱՄ. 30), և վերջին ուղևորութիւնը հիւանդութեան մէջ ըրած ըլլալը յիշեցինք (1981), և պէտք կըլլայ ըսել թէ ձմեռային ուղևորութեամբ Թավրէգէ դառնալովը՝ բոլորովին տկարացաւ՝ և խօթագին անցուց ձմեռը, և գարնան բացուելուն, 1737 ապրիլ 18-ին (ՇԱՀ. Ա. 227), նոր կիրակիի երկուշաբթին, վախճանեցաւ, ու թաղուեցաւ Ս. Շողակարի գալիթին ծախակողմը: Տարիքին վրայ ոչ իրմէ և ոչ ուրիշէ որոշ տեղեկութիւն չունինք, այլ բացատրութիւնները կշռելով կրնանք իբր ութսընամեայ մեռած ենթադրել: ՔԶինքն միշտ Կրետացի կոչեցինք, իր ծննդավայրին առնելով, բայց շատերէ Թրակացի կամ Թէքիրտաղցի կամ Ռոտոսթոցի ալ կոչուած է, նր առաջնորդական վիճակէն առնելով, զոր 1709-էն մինչև 1734, 25 տարի կառավարեց, գովանի յիշատակ թողլով ետևէն: Իր կաթողիկոսական գործունէութեան նկարագիրը տուած եղանք, Նատիրի մօտ անցուցած օրերուն պարագաները պատմելով, որոնք իր 29 ամսական պաշտօնավարութեան մեծագոյն մասը գրաւեցին: Ատենին կարծութիւնն ալ արգելք եղաւ ուրիշ գործի ձեռնարկել, և եթէ

շիուածս ինչ որ կարաց առնել յաթոռոջս պատճառը այն եղաւ, որ ժամանակ ևս ոչ ունեցաւ, զի միշտ ընդ շահին լինէր: Այսու հանդերձ Երևանեցին ալ կը խոստովանի, թէ քան զամենեսեան առաւել արար գբարութիւնս և զօգուտս սրբոյ աթոռոյս և ազգիս, և բոլոր երկորս մերոյ (ԶԱՄ. 30): Աթուին համար ըրածը, անոր պաշտպանութիւնն էր, որ այնպիսի շփոթ և խռոված ժամանակներու մէջ, ամէն ստացութիւնները և իրաւունքները և վայելքները անխափան պահպանուեցան, ոչ միայն չի վնասուեցան, այլ և նպաստներով և շնորհքներով բարդուեցան: Իսկ ազգին համար ըրածները քաղելով պէտք է յիշել, թէ գբազումս ազատեաց ի մահուանէ զշատս իջոյց ի կախաղանէ, գբազմաց զաչսն և զականջսն ազատեաց ի բերելոյ և ի հատանելոյ, զանհամար գերիս ազատեաց, գբազումս տաճկացեալս յետս դարձոյց, զի անոր բան և խնդիր մի ոչ անկանէր յերկիր առաջի այնպիսուոյ բռնաւորին Նատիրի, և նոյն իսկ Պարսիկ աւագանին և պալատականներ անոր միջնորդութեան կը դիմէին, զի զիոզալիս իւրեանց հոգացէ Նատիրին մոտ: Ուստի Երևանցին հետ մենք ալ կրնանք կրկնել, թէ անոր յիշատական օրինութեամբ եղիցի (ԶԱՄ. 31): Չենք վարանիր արժանաւորագոյն հայրապետներուն հետ յիշել անոր անունը, իբրև Եջմիածինի պայծառութեան համար գլխաւոր վաստակաւորներէն մին:

Տ. ՂԱԶԱՐ Ա. ԶԱՀԿԵՑԻ

1991. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՍ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Մայրաթուի միաբանութիւնը, հազիւ հանգուցեալ կաթողիկոսին թաղումը կատարծ, յաջորդին ընտրութեան մասին հաւաքուեցաւ, բայց ընդհանուր համաձայնութիւն չկար: Մեծամասնութեան միտքը Շղթայակիրին վրայ էր, որ Երուսաղէմը Վերակենդանացուցած էր, և թէպէտ ծերացած էր, այլ տակաւին ժիր ու գործոն ու փորձառու ըլլալով՝ Եջմիածինն ալ կրնար Վերակենդանացնել: Այդ ատեններ ընտրական իրաւունքը գլխաւորապէս Մայրաթուոյ միաբանութեան ծեռքն էր, այն պայմանով որ Պարսկահայ և Տաճկահայ կեդրոններն ալ, այսինքն Ասպահան և Կոստանդնուպոլիս ալ՝ հաւանութիւն տային, և երկու պետութեանց ալ հրովարտակները ստանային: Շղթայակիրէն զատ կաթողիկոսական ընտրելի կը ցուցուէին երկու մեծ կեդրոնները գտնուող Մայրաթուի նուիրակները, Պետրոս Հռոմկլայեցին Կ. Պոլսոյ և Ղազար Զահկեցին Զմիւռնիոյ: Տեղապահին ով ըլլալը յիշուած չէ, բայց ամենայն հաւանականութեամբ, հանգուցելոյն աթոռակալ Աղեքսանդր Եպիսկոպոսն էր (1947), երբեմն Եւղոկիոյ նուիրակը (1970): Մայրաթուի կողմէն պատուիրակ նշանակուեցաւ Թովմաս ու Մկրտիչ վարդապետները (ԱԱՏ. Բ. 50), և Կ. Պոլիս Եկան, նախապէս Գրիգոր Շղթայակիրը կաթողիկոսութեան կոչելու հրահանգով, և եթէ այն չհաւանի, Պետրոս և Ղազար նուիրակներէն մէկը որոշելու՝ Կ. Պոլսեցոց հետ համաձայնութեամբ: Մասնաւոր նամակներ ալ կային՝ Եջմիածինէ Կ. Պոլիս գրուած, այս Վերջիններուն՝ և գլխաւորապէս Զայարին պաշտպանութեան: Պատուիրակները Կ. Պոլիս բերին նախորդին մահուան գոյժը ու յաջորդի ընտրութեան առաջարկները, երբ Կ. Պոլսոյ մէջ տաք կերպով համերաշխութեան ձիգեր կը թափուէին (1985): Շղթայակիրին անձին վրայ՝ Մայրաթուի միաբանութեան ցուցած նախադասութիւնը, ազգին մէջ զգացուած ընդհանուր յարգանքը, և

Կոլոտի իր հայրապատիւ ընկերակցին հետ ունեցած ներքին կապը, կասկածի տեղի թող չէին տար Կ. Պոլսոյ Եկեղեցական և աշխարհական մեծամեծներուն միտքին վրայ, և առաջին գումարումով, Գրիգոր Շիրուանցի պատրիարքը, Երուսաղէմի Շղթայակիրը, կաթողիկոս հռչակուեցաւ, բայց միայն ինքն դժկանակ գտնուեցաւ: Ըլլայ իր յառաջացեալ տարիքը, ըլլայ Երուսաղէմէ չբաժնուելու զգացումը՝ կենսական խնդիրներուն չուժուած միջոցին (1985), ըլլայ միաբանութեան մէջ կատարեալ համաձայնութիւն չտիրելը, և ուրիշ ընտրելիներ առջև անցընելու համարումանց ջանքերը (ԶԱՄ. Գ. 819), Շղթայակիրը հեռացուցին կաթողիկոսական ընտրութենէն, և բացարձակապէս մերժեց զայն ընդունիլ. Կոլոտի և ուրիշներու թախանձնանքներն ալ չզօրեցին անոր հաստատամտութիւնը դրդուել: Ինքն իր յայտարարութեանց մէջ կը յիշէ՝ թէ թէ այս երիցս անգամ եղէ, որ զինքն կաթողիկոս ընտրել կ'ուզեն, որով կը տեսնուի թէ Ուլւնեցիին և Խոշաբեցիին ընտրութեանց ատեն ալ իրեն առաջարկներ եղած են, զի Կրետացիին հապեա ընտրութեան առթիւ առաջարկի ատեն չէ կրցած ըլլալ: Իսկ իր հրաժարելուն համար, պարզապէս անհնարին վարկուցեալ զիրսն՝ հրաժարեցայ, կ'ըսէ, և այնպէս ալ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ յայտարարած է (ԱԱՏ. Բ. 50): Պետրոս Քիւթիւր, մայրաքաղաքին մէջ ներկայ, ամէն ջանք թափեց իրեն համար, կողմնակից խումբ մըն ալ ճարեց, բայց անցեալին մէջ բռնած ստոր ընթացքը և անտեղի ծեռնարկները (1986) մոռցուած չէին, և Կոլոտի անհնար էր անոր ընտրելիութեան կողմն ըլլալ, և յաղթեց Ղազար Զահկեցիին ընտրութեան կողմը, և կաթողիկոս հռչակուեցաւ 1737 յուլիսին (ԶԱՄ. Բ. 45), և օգոստոս 7-ին իրեն գրուեցաւ (ԱԱՏ. Բ. 51): Նկատողութեան արժանի է որ Կոլոտը կաթողիկոսացնելու խօսք չէ եղած, ինչ որ կրնանք վերագրել Երեւանեցիին դրդումներուն, և Կոլոտը Մայրաթուին անհամակիր ցուցած ըլլալուն (1945):

1992. ԶԱՀԿԵՑԻՆ Ի ԿԱՐԻՆ

Ղազար, բնիկ Զահուկ գաւառէն, Ունիթորներու կեդրոնէն, բայց ոչ Ունիթորներու խումբէն, ընդհակառակն բուրն ընդդիմութիւն տածող մըն էր անոնց դէմ, և Դրախտ Ցանկալի գիրքը զոր 1735-ին հրատարակած էր Կ. Պոլսոյ մէջ, հերքմնագիր մըն էր հռոմէական վարդապետութեանց, և բացատրութիւն Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութեան, պատմութեան հետ խարն: Նոյն միջոցներուն երգաբան մըն ալ մամուլին յանձնած էր, որ 1737 օգոստոս 1-ին լոյս Եկաւ: Ղազար թէպէտ ուսումնականի և աստուածաբանի համբաւ ունէր, բայց վարքով և բարքով նոյն հռչակը չէր վայելեր, և իբրև փառասէր և մեծամիտ Ճանչցուած էր, ու շքեղ և իշխանավայել կենցաղ կը վարէր, վասնզի հարուստ ալ էր (ԶԱՄ. Բ. 46): Այսու հանդերձ նախադասուեցաւ թէ Կոլոտէ և թէ Կ. Պոլսոյ մեծամեծներէն, իբր շատ մասերով Պետրոսի վրայ գերազանց, և զի գիտնական և ճարտարալեզու, հանձարեղ և փառապերձ ըլլալով (ԶԱՄ. 31), կրնար զօրաւոր նեցուկ և զարգացուցիչ ըլլալ հայրապետական աթուին: Ղազար այդ բնաւորութեան նշանը տուաւ՝ իր ընտրութեան լուրը առնելուն պէս: Զսպասեց որ պետական հաստատութիւնները ստացուին, այլ Վստահանալով թէ պատրիարքը զայն կը ճարէ և Ետևէն կը հասցնէ, փութաց իր ուղևորութեան պատրաստութիւնները տեսնել, հետևորդներու և սպասաւորներու այնպիսի

Ճոխութեամբ, որուն նմանը չէր տեսեալ և ոչ իսկ լուեալ ի կաթողիկոսունս Հայոց (ՂԱՄ. Գ. 819), և այս տեսակ հանդերձանքով Զմիւնիայէ մեկնեցաւ, և ցամաքային ճամբով, և անշուշտ հանդիպած քաղաքներն ալ ցուցադրութիւններ ընելով Կարին հասաւ 1737-ին վերջերը: Կարին վերջին քաղաքն էր Օսմանեան տէրութեան, և անկէ Պարսկական հողը պիտի մտնէր. ուստի Կարնոյ կուսակալը առիթ ունէր Ղազարի մասին տեղեկութիւններ առնել և պարտուապատշաճը կարգադրել: Դժբախտաբար անհամաձայնութիւն ինկաւ Ղազարի և կուսակալին միջն, և ասոր սկզբնապատճառ եղաւ Ղազարի ծին, խայտ և ազնիւ յոյժ, զոր կուսակալը ընծայ ուզեց, և Ղազար ընդդիմացաւ և կուսակալը զինքն անարգուած կարծելով ուզեց վրէժ լուծել: Իմանալով որ նա դեռ հրովարտակ չունի, զայն իբրև խաբեբայ մը նկատել ուզեց, և հրամայեց պահել զնա յարգելանս, իբրև պատուաւոր բանտարկութիւն, և միանգամայն Կ. Պոլիս գրեց ու ամբաստանեց: Ղազար նեղի մտած, և ազատութիւնը ծեռք բերելու և վտանգի չհանդիպելու ստիպուած, ծին տուաւ, ադամանդեայ մատանի մըն ալ Վրան աւելցուց (ՂԱՄ. Գ. 819): Ղազար իմացաւ միանգամայն, որ լատինամիտներու սադրանքով կուսակալը հրովարտակ չ'ունենալուն լուրը առած էր, ուստի անոնց քսութենէն նեղուած ըլլալուն, ինքն ալ ծեռնարկեց անոնցմէ իր վրէժը լուծել: Անոնց ընթացքը և պետական հրամանները և զիխաւորներուն անունները կուսակալին ներկայեց, որով շատեր ծերբակալուեցան և տուգանքներու դատապարտուեցան: Այդ ծեռնարկներուն ատեն Ղազարի հետ էին նաև Սահակ Վարդապետ՝ Ահազին մականունեալ, Կարնոյ առաջնորդը, և Անանիա Վարդապետ՝ Քէլլէճի մականունեալ (ՂԱՄ. Գ. 820):

1993. ԿԱՐՆՈՅ ՇԵՊՔԵՐԸ

Այդ միջոցին յանկարծ կը մեռնի Կարնոյ կուսակալը, զոր տեղացի Տաճիկներ չարագուշակ կը մեկնեն: Իբր զի քաղաքին մէջ երդում ըրած են եղեր այլ ևս կաթոլիկութեան խնդիր չուզել, որով կուսակալին յանկարծական մահը երդմնազանցութեան պատիժ կը նկատեն, և այդ պատճառով նոյն ինքն Ղազարի դէմ կելլեն, իբր թէ պատճառ տուած ըլլայ: Ղազար գիտցաւ զինքն արդարացնել, թէ ինքն տեղական գործերուն անտեղեակ էր, և թէ առաջնորդը հաղորդած էր այդ տեղեկութիւնները: Նիւթական հնչուն փաստերն ալ աւելցուց, և ինքզինքը գերծուցանելով փութաց փետրուարի սկիզբը սահմանագրութիւն անցնիլ (ԱՍՏ. Բ. 51), և Կարսի ճամբով Պարսկական հողը մտնել: Բարեբախտաբար կրցած էր հեռանալ, զի քիչ օր ետքը յատուկ սուրիհանդակ կը հասնէր Կարին՝ Եպարքոսական հրամանով՝ որ մեռած կուսակալին ամբաստանութեանց Վրայ կը պատուիրէր Ղազարը անմիջապէս Կ. Պոլիս որկել հսկողութեան ներքև: Կարնոյ Տաճիկներ իրենց ցասումը Սահակի Վրայ դարձուցին, զոր Չիլ դարապաշ կը կոչէին, և խնդրակներ յղելով Բասենի մէջ ծերբակալել տուին առժամեայ կուսակցութեան ծեռքով, և Կարին բերելով շղթայակապ բանտարկեցին: Սակայն կրցաւ զանազան փաստերով և մանաւանդ Ախրականներով՝ զինքն արդարացնել, և բանակէն ազատիլ: Բայց հազիւ թէ ազատած, իր արկածին պատճառ՝ Եկեղեցւոյ բեմէն անոր դէմ խօսեցաւ բազում ինչ, և բոլոր ի վիճակին մէջ արգել նզովիւք, մի յիշել զանուն նորա: Սակայն Ղազար արդէն Եջմիածին հասած էր,

և օծումն ալ ընդունելով հայրապետական աթոռին տիրացած (ԶԱՄ. Գ. 821): Ամսաթիւ ոչ Երևանեցին (ԶԱՄ. 31) և ոչ Շահնարունեան (ՇԱՀ. Ա. 227) կու տան, բաւականանալով 1738 տարեթիւ նշանակել, այլ փետրուար 2-ին Կարինէ Մեկնիլը հաշուելով (ԱՍՏ. Բ. 51), ի դեպ է օծումը դնել զատկին մոտ օրերը, որ այն տարի ապրիլ 2-ին կը հանդիպէր: Ղազարի առաջին գործերէն մին եղաւ Եպիսկոպոս ձեռնադրել իր Եղբայրը Մկրտիչ այրի քահանան, և շահաբեր գործեր յանձնել միւս Երկու Եղբայրներուն, Անդրէաս և Յովսէփ Զահկեցի քահանաներուն: Ամիսս քանի մը աշխատեցաւ առատ լնծաներ պատրաստել, և շուտով Ասպահան գնաց, և Նատիր շահէն իրեն կաթողիկոսութեան հաստատութիւնը ընդունեցաւ և պատուասիրուեցաւ, ու Եջմիածին դարձաւ 1738 ամառուան Վերջերը: Հոն Եկած էր նաև Պետրոս Քիւթիւնը նուիրակը, որ Կարինէ անցնելով այնտեղի գործերուն մասին տեղեկութիւններ քաղած էր, և Աղեքսանդր Բիւզանդացի վարդապետն ալ իրեն օգնական առնելով, ջանաց Ղազարին սիրտը ցածուցանել Սահակի մասին, և Երկուքին մէջ հաշտութիւն գոյացնել: Ղազարի կողմէն վճարում մըն ալ կարգադրելով ի նպաստ Սահակի, բանտարկութեան և ազատութեան առթիւ ըրած ծախքերուն փոխարէն (ԶԱՄ. Գ. 821): Հաւանական կը կարծենք, բայց բացարձակ չենք կրնար պնդել, թէ Աղեքսանդր Բիւզանդացին, միւնոյն Եւդոկիոյ նուիրակ (1970), և Կրետացին աթոռակալ (1974) Աղեքսանդր վարդապետն է, որ Քարաքաջ ալ կոչուած է:

1994. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՇՓՈԹՆԵՐԸ

Կ. Պոլսոյ մէջ 1737-ին Եռանդուն էին համերաշխութեան ձիգերը (1986), բայց ծայրայեղ շարժումներ դիւրաւ իրարու կը յաջորդէն: Նոյն տարին յուլիսի մէջ տեղի ունեցած էր կաթողիկոսական ընտրութիւնը, և Քիւթիւր նորէն Կոլոտի դէմ գրգռուած էր, զի անոր Երեսէն զինքն զրկուած էր կարծէր կաթողիկոսական ընտրութենէն: Ուստի կը սկսի նորէն յուզումներ շարժել անոր դէմ, և գրգռութեան առիթ կը նզովքի տուներուն Երգեցողութիւնը, որուն մասին Կոլոտ կրկին խոստում ըրած էր դեսպանին (1995). սակայն Քիւթիւր զայն իբր կաթոլիկութեան հանդէպ զիջում կը ներկայէր, և նախանձայոյզները կը գրգռէր, և կը յաջորդէր մանաւանդ Կեսարացիներուն մէջ: Մօտալուտ էր Եփեսոսի ժողովին տօնը օգոստոս 6-ին, և ոչ 8-ին (ԱՍՏ. Բ. 52), և պէտք է այն օր հանդիպած ըսել Մայրեկեղեցւոյ մէջ պատահած շփոթութիւնը, երբ Կեսարացիներ Քիւթիւրէ գրգռուած պատրիարքի վրայ յարձակեցան ծեծելու միտքով (ԶԱՄ. Բ. 46), և Կոլոտ փախչելով ազատեցաւ կատաղած ամբոխին ծեծքէն: Օգոստոս 12-ը իբր շիորի օր նշանակելը թիւրիմացութիւն մըն է (ԶԱՄ. Բ. 87), զի պահոց ուրբաթին կ'իյնայ, և շիորի պատճառ մը չի կրնար լնծայել, մինչ շատ յարմար կու գայ ժողովի տօնին օրը: Քիւթիւրին պատրաստած աղմուկը հանդարտեցնելու աշխատեցան Յակոբ Նալեան և Սարգիս Սարաֆեան իր աշակերտները, որոնք Կոլոտի համակիրները յորդորեցին Եկեղեցւոյ մէջ գոռալ մեծ աղաղակաւ, ասելով՝ ո՞ւր է պատրիարք մեր լաւ, և սպառնալով՝ պատրաստ եմք ահա՛ հալածել զՔիւթիւր, որով Կոլոտ դառնայր ի յարկ իւր փառօք, և էր գոհ (ԳԱԼ. 36): Հանդիպած շփոթը և նզովքի շարականին համար ժողովրդական ցոյցը՝ առիթ տուաւ Վիլնէօվ դեսպանին

կառավարութեան բողոքել, թէ նզովս կարդան ի վերայ մեծիս մերոյ, և եպարքոսութիւնն ալ հարկադրուած՝ զլխաւոր պաշտօնեաներէն մէկը 40 բարապաններով պատրիարքին յղեց, որ Գաղղիոյ տէրութեան մեծին դէմ նզովք կարդալը արգելէ, որուն Կոլոտ կը պատասխանէ, թէ ի վաղուց հետէ դադարեցուցաք մեք զայդ: Այդ պատգամաւորութիւնը կը գրուի երկաւուրբ յառաջ քան զտօն Վերափոխման (ՂԱՄ. Գ. 822), և կը հանդիպի օգոստոս 12-ին, պահոց ուրբաթին, և պէտք է ըսել այնմ եղելութեանց ամսաթիւերը ձշղել, ինչպէս որ մենք ալ ցուցուցինք: Միտքերը տակաւին չէին հանդարտած, և յուզումները կը սպառնային կրկնուիլ Նիկիոյ ժողովին տօնին օրը, սեպտեմբեր 3ին, և ոչ 5-ին (ՂԱՄ. Բ. 87), և իրօք ալ այն օր Իւսկիւտար (ԱԱՏ. Բ. 51) և ի տեղիս տեղիս (ՂԱՄ. Գ. 823), շարականին երեք տուները երգել տուողներ եղան, բայց մէջերնին վեց հոգի ձերբակալուեցան և թիապարտութեամբ բանտարկուեցան (ԱԱՏ. Բ. 51), թէպէտ քանի մը ամիսէ միջնորդութեամբ ազատեցան (ՂԱՄ. Գ. 823): Այս եղելութեանց վրայ թիւթիւր Կ. Պոլիսէ խոյս կու տայ, իրեն համար ալ վախնալով, և էջմիածին կը դառնայ, ուր հասած լինելը պատմեցինք արդէն (1993): Սոյն միջոցին տեղի ունեցած էր Ղազարի նկատմամբ Կարնոյ կուսակալին ամբաստանութիւնը (1992), որուն մասին Կոլոտ ու Շղթայակիր բազումս աշխատ եղեն. սակայն եպարքոսական իրամանը ետ չ'առնուեցաւ, և միայն հանդարտեցան, երբ լսեցին թէ Ղազար արդէն զերծեալ է ի սուրբ Էջմիածին (ԱԱՏ. Բ. 51): Այդ միջոցին եպարքոսական իշխանութիւնը կը վարէր Եէկէն Մէհմէտ փաշա, իբրև տեղակալ, զի եպարքոս Մուհսինզատէ Ապտուլլահ փաշա, Աւստրիացոց դէմ պատերազմի կը գտնուէր, և թէպէտ յաղթութեամբ դարձաւ, սակայն պալատական բանսարկութեամբ պաշտօնանկ եղաւ (ԺՈՒ. 341), և Թեսաղոնիկէ աքսորուեցաւ, և 1738 յունուար 20-ին իրեն յաջորդեց տեղակալ Եէկէն Մէհմէտ փաշա, որ կը ներկայացուի իբր հակառակ քրիստոնէից (ԱԱՏ. Բ. 51):

1995. ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Գրիգոր պատրիարք Կ. Պոլիս եկած էր Երուսաղէմի գործերուն վճռական լուծում մը տալու համար, և գրեթէ երկու տարի էր, որ Կ. Պոլիս կը դեգերէր, և գործը չէր վերջանար վերահաս եղելութեանց պատճառով: Երկու պատրիարքներուն մեծ յոյսը Գաղղիոյ դեսպանին վրայ էր, որ թէ իր սեփական լատինական տեսակէտէն ալ Հայերուն դատին նպաստաւոր էր, և թէ կառավարութեան առջև, ալ ազդեցիկ դիրք կը վայելէր: Յերկրորդ կիրակէի աղուհացից, 1738 փետրուար 19-ին, նոր դիմում մը ըրին դեսպանին՝ միջնորդ և ծեռնտու ըլլալ խնդիրին կարգադրութեան, բայց ահա մարտ 13-ին պատերազմի դրօշը մէջտեղ ելաւ, և եպարքոս Եէկէն Մէհմէտ փաշա Աւստրիոյ դէմ պատերազմի մէկնեցաւ (ԱԱՏ. Բ. 51), և նորէն գործեր կաղալու սկսան: Ժողովուրդին մէջ լատինական մերձեցումներ խնդիր չէին յուզեր Երուսաղէմի գործին սիրոյն, բայց երբոր այն ալ կը դանդաղէր, դժողոնները լեզու հանելու առիթ կու տար, և զատկին մօտենալուն, ապրիլ 2-ին, նորէն շշուկներ բարձրացան, երբոր տեսան, թէ ժողովուրդը միւսոյ կողման, իմա կաթոլիկութեան համամիտները, երթան ամբոխիւ յԵկեղեցիս Լատինացւոց: Ակսան Կոլոտը ստիպել, նա ալ Լատին Եպիսկոպոսին մարդ դրկեց, Գաղղիական դեսպանին անձամբ

գնաց, որ եղած պայմանները յարգուին, և ժողովուրդին գանգատի առիթներ չտուին (ՂԱՄ. Գ. 823): Այստեղ հօռմէական պատմագիրը կ'ըսէ թէ դեսպանը պատրիարքէն պահանջեց թուղթ դաւանութեան առ ի յայտարարութիւն աղջամտութեան հաւատոյն, և թէ պատրիարքն ալ ուզուած հօռմէական դաւանութիւնը տուաւ (ՂԱՄ. Գ. 823): Սակայն աղբիւրներու հետևողութեամբ կը տեսնուի, թէ դեսպանը ուզեց միայն տեսնալ զամենայն վաւերական գրեանս Հայոց իրենց իրաւունքներուն նկատմամբ, որ ըստ այնմ նոր իրովարտակ կազմել տալու աշխատի (ԱՍՏ. Բ. 53): Իրօք ալ Ենթադրելի իսկ չէ, որ դեսպանը, կանուխէն Հայոց հետ համաձայնութիւն գոյացնելէ ետքը, նորէն դաւանութիւն ուզէ: Բայց սկեռեալ գաղափարով գրողներուն վրայ՝ այս տեսակ այլայլութիւններ շատ տեսնուելու չեն: Ինչ ալ ըլլան այդ պարագաները, դեսպանին միջամտութիւնը հանդարտեցուց շշուկները, և լատինամիտներ սկսան Հայ Եկեղեցիներու մէջ երևալ: Յատուկ Եկեղեցի մը ունենալու գաղափարը նորէն մէջտեղ հանեցին, սակայն Կոլոտ խոհական կերպերով արգելեց, և ոչ եթող ումեք նոր ինչ առնել (ՂԱՄ. Գ. 823): Այսու հանդերձ գործերը Երկարեցին, և ամ մի ողջոյն նորէն պարապի անցաւ, զի նոյն ինքն Վիլնէով դեսպանը, որ իր տէրութեան կողմէն Տաճկաց, և Աւստրիացոց մէջ հաշտութիւն գոյցնելու պաշտօն ստացաւ, պարտաւորեցաւ պատերազմին տեղը Երթալ, Սերպիոյ Պելկրատ քաղաքին առջևը (ԺՈՒ. 342): Շղթայակիրը այդ պարապէն օգտուեցաւ Իւսկիւտարի մէջ Երուսաղէմի վանքին այգին ընդարձակելու՝ Երեք նոյնչափ մասեր աւելցնելով, մէջը վանատուն և մատուր շինելու, և Մայր Եկեղեցւոյ շրջանակին մէջ ալ Երուսաղէմի հոգետուն մը հաստատելու (ԱՍՏ. Բ. 52):

1996. ԵՐՈՒՍԱՂԵՍԻ ԽՆԴԻՐԸ

Տաճկաց և Աւստրիացոց պատերազմին վերջը Տաճկաց նպաստաւոր դարձաւ, հաշտութեան փափաքներ տիրեցին, և որովհետև Եկէն Մէհմէտ հակառակ կը կենար, Եպարքոսութենէ ինկաւ, և Ռոտոս աքսորուեցաւ, և իրեն յաջորդեց Հաճի Մէհմէտ փաշա, Այվազ (ԱՍՏ. Բ. 52), կամ Էլիաս (ԺՈՒ. 342), կամ Էլվիաս (ՆՐՏ. Ա. 244) մականունեալ: Խաղաղութեան սկզբունքները հաստատուեցան 1739 սեպտեմբեր 1-ին, և սեպտեմբեր 18-ին Պելկրատի դաշնագիրները կնքուեցան Աւստրիոյ և Ռուսինոյ հետ (ՆՐՏ. Ա. 67): Օսմանցոց նպաստաւոր պայմաններով, որով տանք Պելկրատի և Օրջովայի կը տիրէին, Ռուսի և Պուլտուն իրենց կանցներ: Ազախի դղեակը պիտի քանդուէր, Սև Ծովի Ռուսական տորմիղը պիտի ջնջուէր, և Ռուսներէ գրաւուած տեղեր եւս պիտի տրուէին (ԺՈՒ. 342): Վիլնէով դեսպան, որ յանուն Լուդովիկոս ժԵ թագաւորի, Խաղաղութեան միջնորդն էր Եղած, մեծապէս կը բարձրանար Օսմանցոց աչքին, ըստ այնմ ալ կը գորանար իր ազդեցութիւնը: Շղթայակիր ու Կոլոտ իրաւունք ունէին Գաղղիական պաշտպանութեան վրայ դնել յոյսերնին, և հնարաւոր պայմաններով անոր բարեցականութիւնընշակել, քանի որ գիտէին թէ Երուսաղէմի խնդիրներուն մէջ Հայոց ու Լատինաց շահերը համերաշխ կընթանային Յունական ոտնձգութեանց դէմ: Յոյներն ալ զգացին իրենց իսկութիւնը, և տեսնելով որ իրենց պահանջները բուռն ընդդիմութեան կը հանդիպին և յաջողելու հաւակնութիւն չունին, սկսան հետզհետէ իրենց լեզուն փոխել, և Հայերուն մոտենալ

թերևս վախցան ալ որ մի գուցէ Գաղղիական զօրաւոր և կրկին զօրացած ազդեցութիւնը իրենց դէն գործէ, և շահելու տեղ կորուստ ալ ընեն: Աճշուշտ այդ տեսութիւնները պատճառ եղան, որով 1739 ապրիլ 7-ին, նոյն իսկ ի դեսպանատան, փոխադարձ դաշնագրութիւն մը գրուեցաւ, ստորագրութեամբ և կնքով պատրիարքաց և գլխաւորաց երկուց ազգաց, և ի բարբառ իտալացւոց (ԱՍ. Բ. 54), որ այն դարուն միջազգային լեզու էր: Այդ դաշնագիրով երկու կողմերն ալ բացարձակ տէր կը մնային այն իրաւունքներուն ստացութիւններուն զորս կը վայելէին, Ասորիք և Եթովպացիք Հայերուն հետևակ կը ճանչցուէին, և Հայեր ու Յոյներ ընդհանուր իրաւունքներու մէջ հաւասար կը նդունուէին, Յոյներու նախապատուութեամբ (ԱՍ. Բ. 55), Կոլուտ 1739 տարւոյն յունուար 1-ին յատուկ նամակ ալ գրած էր, Գաղղիոյ վարչապետ Անդրէաս Ֆլետի կարդինալին (Andre Flaury) հարկաւ Վիլնէովի խորհրդով, որուն պատասխանը ստացաւ օգոստոս 31 թուականով (ԱՍ. Բ. 56), որ Հայոց համար մեծ համակրութիւնը կը խոստանար Վիլնէովի ձեռօք, իսկ դաւանական խնդիր չէր յուզեր բնաւ: Պատասխանին ուշանալուն պատճառը անշուշտ Վիլնէովի բացակայութիւնն էր, որ պէտք էր Կ. Պոլիս դաշնար, որպէսզի պէտք եղածը գործէր: Ըստ այս ալ կարգադրուեցաւ և Հայեր նոր Հաթթըշէրիֆ կամ նուիրական հրովարտակ ստացան Մահմուտ Ա. սուլտանին կողմէն, որով վճռապէս կորոշուէր, որ զոր ինչ ունէին բաժին ժառանգութիւն, և որպիսի եղանակաւ վարէին զպաշտամունս և զսովորութիւնս իրեանց, անխափան պահեն այժմ և առյապայն, և այլևս փոխադարձ վէճս և խռովութիւնս չհանեն: Հայերուն հետ Լատիններուն համար ալ նմանօրինակ հրովարտակ առնուած պիտի ըլլայ, որ Յոյներ՝ իրենք ալ ստանալու համար Գաղղիոյ դեսպանին դիմեցին, և խնդրանքնին կատարուեցաւ (ԱՍ. Բ. 53), որով վասն երից ազգաց համահաւասար հրովարտակներ՝ ապագային երաշխաւորութիւն և հաստատուն օրինագիրք նկատուեցան: Այս կերպով Ս. Յակոբեանց մայրավանքին դէմ Յոյներուն յարուցած պահանջները հերքուեցան, միայն Յոյներէ յափշտակուած վիճակն Հապէշից կամ Եթովպացւոց՝ անոնց ձեռքը մնաց (ԶԱՄ. Գ. 824) Երուսաղէմի նոր պատմագիրը այդ նշանաւոր հրովարտակին թուականը նշանակել կը մոռնայ, որ 1740-ի հրովարտակի անունով ճանչցուած է:

1997. ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ ՅԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

Ահա այսպէս վախճան եղև այս ահագին յուզմանց և խռովութեանց (ԱՍ. Բ. 54), և Կ. Պոլսոյ մէջ փակուեցան խնդիրները, բայց անդին Երուսաղէմի մէջ նոր վէճ մը բացուած էր Հայոց և Լատինաց մէջ, հիղաբերից սեղանի և Բեթղեհէմի Եկեղեցւոյն պատճառաւ, հարկաւ վերջնական լուրը առած չըլլալուն համար: Որովհետև երբոր լուրը Կ. Պոլիս Եկաւ, անմիջապէս դեսպանին դիմում եղաւ, որ խստիւ գրեց իրեններուն հրովարտակներուն իհմամբ ընթանալ և վէճ չյարուցանել, և իր նամակը Շղթայակիրին յանձնեց, որ 1940 մայիս 6-ի նամակով զայն իր տեղապահ Գաբրիէլ վարդապետին դրկեց, որ Լատիններուն յանձնէ և յուզմունքներ դադրեցան: Շղթայակիր այդ նամակով բազում գովութիւնս գրեաց զդեսպանէն, և իրեններուն ալ խրատ և յորդորական բանս աւելցուց, որ սիրով հաշտեսցին և ջանան չտալ տեղի ատելութեան (ԱՍ. Բ. 60): Շղթայակիրի մեծ հոգածութեան նիւթ եղաւ նաև մաքրել այն պարտքերը, որոնց ներքև ինկաւ

չորս տարի տևող խնդիրին պատճառաւ: Ինքն արդէն այդ գործին վարժ, կրցաւ բարերարներու և բարեսէրներու զգացումները շարժել և պէտք եղած գումարը ձարել, որով կրցաւ համարձակ գրել, թէ զոր ինչ պարտք արարի ի Կոստանդնուպոլիս զբովանդակն հատուցի հանդերձ շահովն, և չմնաց պարտք ի վերայ աթոռոյն: Սակայն ստիպուեցաւ այդ պատճառով Կ. Պոլիս մնալ Զատիկէն ետքն ալ, որ ապրիլ 6-ին կը հանդիպէր, և հազիւ օգոստոս 25-ին մեկնեցաւ ծովագնաց Ճանապարհով: Ոտտոսթոյի մէջ առաջնորդ Յովհաննէս Վարդապետ հիւրասիրուեցաւ և նուէրներ ալ հաւաքեց: Տարտանէլի բերանը Պողարիկսարին առջև նաւերնին խրեցաւ և հազիւ ազատեցան: Հռոդոս հանդիպելի ետքը նաւերնին ջուր առնել սկսան, և չորս օր գիշեր ու ցերեկ պարպելու աշխատեցան: Վերջապէս Խաչի բարեկենդանին կիրակամուտին սեպտեմբեր 6-ին, և ոչ 9-ին, Յոպպէ հասան, և Խաչվերացին օրը սեպտեմբեր 14-ին, և ոչ 15-ին, Երուսաղէմ մտաւ Շղթայակիրը ուղեկից ուխտաւորներով մէկտեղ, 4 տարի ու 4 ամիսէ աւելի բացակայութենէ ետքը (ԱՍ. Բ. 61), սակայն յաջող վերջաւորութեամբ: Շղթայակիրի բացակայութեան միջոցին խնդիրներ պակաս եղած չէին Երուսաղէմի մէջ, սակայն Գաբրիէլ տեղապահ կրցած էր անվտանգ անցընել միջադէպները, և ամենայն ինչ կանոնաւոր յանձնեց պատրիարքին: Շղթայակիր թէպէտ ծերացեալ, սակայն ձեռքէն չհանեց աթուին գործերը, միայն իրեն օգնական և իբր ապագայ յաջորդ նշանակեց Թէոդորոս Եպիսկոպոս Խորենացին, Տարոնի գաւառէն, ինչպէս կը գրէ Երուսաղէմի պատմագիրը ստոյգ աղբիւրներու հետևողութեամբ (ԱՍ. Բ. 75). և չ'արդարանար ուրիշներուն գրածը, թէ պատրիարքութեան գործերը փոխանցեց ի ձեռս Յարութիւն Վարդապետի, և Վարէր կեանս իբր մենացեալ յաշխարհի (ՉԱՄ. Գ. 824):

1998. ԿՈԼՈՏԻ ՄԱՀԸ

Երբոր Շղթայակիր մեկնեցաւ, Կոլոտ արդէն պարտասած և տկարացած, և երկարատև և տագնապալից պատրիարքութենէն յոգնած, պէտք տեսաւ քիչ մը հանգիստ տալ իրեն, և ազգայիններու հաւանութեամբ իրեն փոխանորդ կարգեց՝ իր ընտրելագոյն աշակերտներէն Յակոբ Նալեան Եպիսկոպոսը, որ արդէն Կ. Պոլիս կը մնար իբր Կոլոտին օգնական: Խսկ այս անգամ լինզօր իշխանութեամբ տեսակ մը տեղակալութեան դիրք կը ստանայ: Այդ առթիւ նոր պատմագիրը կ'աւելցնէ, թէ Կոլոտ եւս ի մտի, Երթալ յուխտ յայլ և այլ տեղիս և ի Հռոմ (ՉԱՄ. Գ. 824): Բայց նկատելով որ Կոլոտ յոյժ տկարութեան համար գործէ քաշուիլ որոշած էր, հաւանական չ'երևիր հեռաւոր ուխտագնացութեանց միտք ունենալը: Անոր տկարութիւնը՝ խօթագին վշտակրութիւն եղած պիտի ըլլայ, զի Շղթայակիրին մեկնելէն հազիւ վեց ամիս ետքը կեանքը կը կնքէր, տակաւին խորին ծերութեան տարիք չունենալով: Կոլոտ 37 տարեկան պատրիարք ընտրուած էր 1705-ին (1923), և 26 տարիէ իվեր պաշտօնը կը վարէր, և 63 տարեկան էր տակաւին, որ ընդհանուր տեսակետով գործէ քաշուելու տարիք չէ: Այս ալ ծանր խօթութեան մը գոյութիւնը կը հաստատէ, թէպէտ յանուանէ յիշուած չէ: Իրօք ալ գրուած կը գտնենք թէ պատրիարքն խօթ էր, և ուխտն մահառիթ էր (ԳԱԼ. 42): Իր վերջին օրերը ուր անցուցած ըլլալը չենք գիտեր, բայց հաւանաբար իրեն հանգստարան ընտրած էր Իւսկիւտարի

հովուասուն բարձանց վրայ Շղթայակիրէ շինուած Երուսաղէմական վանատունը, որուն իրաւունք ալ կրնար ունենալ, իբրև Երուսաղէմի վերակենդանութեան սկզբնապատճառը: Զի եթէ անուրանալի են Շղթայակիրին Երուսաղէմի համար ունեցած երախտիքը, պէտք չէ մոռնալ թէ առաջին անգամ Երուսաղէմի համար աշխատողն ու ձայնը բարձրացնողը (1911), անոր պարտքերուն երաշխաւորութիւնն ստանձնողը (1915), պատրիարքութեանց միացումը ջնջողն ու Շղթայակիրը իրաւունք (1924), և բոլոր իր պատրիարքութեանը միջոցին Երուսաղէմի համար աշխատողը՝ Կոլոտն էր եղած: Կոլոտի մահը տեղի ունեցաւ 1741 փետրուար 13-ին, մեծպահոց առաջին ուրբաթ օրը. իսկ յուղարկաւորութիւնը յաջորդ շաբաթ օրը, Տեառնդառաջի տօնին, անշուշտ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչին մէջ, վասն զի Եկեղեցւոյն գաւիթին մէջ ալ պատրաստուեցաւ իր գերեզմանը: Յետ ժամանակաց 1888-ին, Ղալաթիոյ բակին մէջ եղած փոփոխութեանց առթիւ, գաւիթին քանդուելով, գերեզմանը այժմ բացօթեայ մնացած է, Եկեղեցւոյ աւագ դրան նօտ, մտնողին աջակողմը, և տապանագիրն ալ ազուցուած է Եկեղեցւոյ պատին (ԿՈՒ. 77): Թաղման հանդիսագիրն եղաւ ինքն Նալեան, որ արդէն գործնական կերպով պատրիարքութիւնը վարողն էր, և միաձայն հաւանութեամբ, և հանգուցելոյն ալ թելադրութեամբ, իսկոյն պաշտօնապէս պատրիարք իրշակուեցաւ: Թէս ի նմին իսկ աւուր թաղման՝ զգեցաւ կ'ըսուի յարքունի դրան զգեստ իշխանութեան (ՉԱՄ. Գ. 824), կամ օրն իսկ հազար պատրիարքական խիլան (ԿՈՒ. 76), սակայն ձեռնագիր յիշատակարանը կը գրէ թէ փետրուար 15-ին նստաւ պատրիարք (ՍՐԳ.), որով արքունական հաստատութիւնը կիրակի օր տեղի ունեցած կ'ըլլայ: Իրօք ալ անպատեհ էր միևնույն թաղման օրը այնպիսի հանդէս կատարել:

1999. ԿՈՒՌՏԻ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Յովիաննէս պատրիարք Բաղիշեցի, մականունեալ Կոլոտ, ոչ միայն իր դարուն, այլև շատ դարերուն համար կարկառուն դէմք մըն է. կարողութեամբ և արդեամբ մեծ, որ Սահակներու և Շնորհալիներու պէս իրշակ և պաշտամունք իսկ ունեցած կ'ըլլայ, եթէ աւելի հին դարերու մէջ ապրած ըլլար: Իր գործունէութիւնը մենք նկարագրեցինք իրողութիւնները պատմելով, և ոչ խորհրդածութիւններ ընելով, վասնզի գործները ինքնին պերճախոս են ի նպաստ իրենց գործողին: Շատերուն կողմէ անոր մասին գովութիւններ գրուած են, և վեղջերս զայն յատուկ հատորի նիւթ ըրաւ Կիլէսէրեան Բարգէն վարդապէտ, այժմ Եպիսկոպոս (ԿՈՒ.), ուր իվեր կը հանէ Կոլոտի ծիրքերը իբր վարդապէտ և պատրիարք, իբր շինող և գործիչ, իբր գրասէր և բեմբասաց, սակայն մենք չենք կարող այդշափ մանրամասնութեանց հետևիլ: Ինչ որ մեր նպատակին համար պէտք կը զգանք բացատրել, Կոլոտի տեսութիւններն ու գործողութիւններն են կաթոլիկ գրութեան հանդէպ, որուն ոմանք զինքն նպաստաւոր, և մինչև իսկ հետևող կ'ուզեն ցուցնել. և այդ իմաստով ալ կը գրեն, թէ մեռաւ զգաստութեամբ և բարի մահուամբ (ՉԱՄ. Գ. 824). մինչ անդին զայն կաթոլիկներու հալածիչ ցուցնել ուզողներ ալ պակաս չեն (ՄԽԻ. 334-335), և անշուշտ երկու ծայրերն ալ միանգամայն ստոյգ չեն կրնար ըլլալ: Բայց առեղծուածը կը պարզուի, եթէ մեզի իբր կանոն առնենք հայադաւան ուղղափառութեան ներողամիտ սկզբունքը, որուն

ուղղամիտ գործադիրն եղաւ Կոլոտ: Հայը իր դաւանութեան ուղղութիւնը գիտնալով ու պաշտպանելով և ուրիշ դաւանութիւնները հերքելով հանդերձ, ընդհանուր քրիստոնէական սկզբունքը գերիվերոյ կը դասէ, և յաւիտենական փրկութեան պայմաններու հետ չի խառներ, և փրկութիւնը իրեն միայն սեփական իրաւունք չի կարծեր, երբ ուրիշներու մօտ ալ տեսնէ քրիստոնէութեան սկզբնական և էական ձշմարտութեանց ներկայութիւնը: Եղան ժամանակներ՝ յորս նախանձայուզութիւնը մենամոլութեան և հակառակութիւններ ընդդիմութեան առիթներ ընծայեցին, ինչպէս ամէն արարք՝ հակարարք կը գրգռեն. սակայն այն ոչ օրէնք էր և ոչ սկզբունք, և հանդարտ մրցում մը կրնար իրաց վիճակը Ճշդել: Ահա այս գրութեան հաւատարիմ հետևող մը եղաւ Կոլոտը, հայադաւանութեան պաշտպան, հռոմէադաւանութեան ընդդիմաբան, բայց ոչ ամէն ինչ որ հայկական է, այդ պատճառով միայն՝ ընդունող և գովող, և ոչ ամէն ինչ որ հռոմէական է, այդ տեսութեամբ միայն՝ մերժող և անարգող: Կոլոտ իր օրով իրատարակուած Մխիթարի և անոր նմաններու գիրքերը պատուով ընդունած էր, բայց ոչ ամէն պարունակութիւնը հաւասարապէս ընդգրկած: Աւելին ալ ըրած է: Խարբերդի Ղուկաս Աքրահամնեան Գասպարեանց վարդապետին լատիներէնի և իտալերէնի հմտութենէն օգտուելով, տասը կտոր մեծահատոր, նոյնչափ ալ մանր գիրքեր հայերէնի թարգմանել տալով, կը յաւելուր ի գանծս գիտութեան սրբոյ Եկեղեցւոյ. ինչպէս Հաննա կը գրէ (ՀՆ. 176): Բայց ոչ թէ այդ բոլոր գիրքերուն կատարելապէս համամիտ էր, զի ինքն իսկ կը յայտարարէ, թէ անոնց պարունակութիւնը ի մէջ ծաղկանց գեղիձն ունի բուսուցեալ, և ի մէջ մրգաց՝ զոմանս նեխեալ և զոմանս ի մոլաթզենոյ պտուլ բողբոջեալ (ԿՈՒ. 48), և թէ այդ ծաղիկներուն վրայ իջած ցողը թիւնացեալ օձաբարոյից հանդիպելուն փոխուած է, պէտք չէ զարմանալ թէ ցողն ի թոյն փոխեսցի (ԿՈՒ. 49): Այդ յայտարարութենէ Ետքը անհնար է այլնսկասկածով վերաբերուիլ Կոլոտի ներքին համոզումներուն վրայ, և պէտք չէ ալ զարմանալ, եթէ Երուսաղէմի խնդիրին սիրոյն հռոմէականներուն կը մոտենայ, և դեսպանին պատուով կը վերաբերուի, կամ եթէ Հայ Եկեղեցիները անարգողներուն հետ խստիւ կը վարուի, պէտական իշխանութեան ստիպողական պահանջումները յարգելով: Հաննա ալ գործին իսկութեան գիտակից, նոյն այս սկզբունքով կը պաշտպանէ Կոլոտի ընթացքը, երբոր իբր առարկութիւն կը գրէ, թէ կոնան ոմանք ի մերայնոց դիտել տալ, թէ այս թարգմանուած լատինական գիրքերու մէջ գտնին բանք ոմանք զորս ոչ ընդունիմք մեք Հայք: Խոստովանելէն Ետքը թէ այդպիսի խօսքերը յիրականին, անոնց թիւը մի ինչ ի հարիւրից կը հաշուէ, և կը պատասխանէ թէ չորցած Ճիւղի մը համար ծառը արմատախիլ չեն ըներ, և մարգարիտի շարքէն մէկ հատ փտած ըլլալուն համար շարանը ամբողջ աղբիւս չեն նետեր նոյնապէս գիրքի մը մէջէն սխալ մը գտնուելուն համարբուրո գիրքը մերժել պէտք չէ: Օրինակ կը բերէ Ղաւիթ Անյաղթը, որ Արիստոտէլի պէս հեթանոսի և Պորփիրի պէս ուրացեալի գիրքերն ալ թարգմանեց՝ նայելով մանաւանդ ի մեծամեծ օգտութիւնս նոցին, քան ի վնասս (ՀՆ. 177):

2000. ԿՈԼՈՏԻ ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐԸ

Կոլոտ, ուսմանց և գիտութեանց այդպիսի հետապնդող, յատուկ Երկասիրութիւն մը թողած

չէ: Ասիկա ոչ անկարողութեան, այլ պաշտօնական զբաղմանցը պիտի վերագրուի, զի իր կեանքին ընտրելագոյն և արդինաւոր մասը պատրիարքական պաշտօնին նուիրեց, շարունակ տագնապներէ շրջապատուած և կնճիռներէ նեղուած: Այդ մասին իրեն փոխանորդած պէտք է նկատենք իր ընտրելագոյն աշակերտը, Յակոբ Նալեանը, որ բազմաթիւ երկասիրութիւններ թողած է՝ իր վարդապետին յորդորանքով, Կոլոտի արդինաւոր գործունէութեան պիտի վերագրենք իր ժամանակին Կ. Պոլսոյ մէջ տպագրուած գիրքերուն շատութիւնն ալ, որ մօտ երեսուն տարիներումէ 90-ի կը հասնի (ՏՊԱ. 263-270), և անկէ ետքինմերն ալ Կոլոտէ ներշնչուած եռանդին ու ջանքին պիտի վերագրուին: Կոլոտ արդինաւոր եղած է նաև յատուկ դասատուն կամ դպրատուն հաստատելով, անդստին իր վարդապետութեան սկիզբէն, թէ Գլակի և թէ Կ. Պոլսոյ մէջ, ինքն իսկ իբր ուսուցիչ աշխատելով աշակերտաց կրթութեան որոնցմէ 27 Եկեղեցականներու ցուցակը աւանդած է Սարգիս չափի Սարաֆ-Յովիաննէսեան իր ձեռագիր յիշատակարաններու մէջ (ԿՈԼ. 70), բայց անոնցմէ դուրս ալ անուններու կը հանդիպինք (ԿՈԼ. 71), թող Եկեղեցական աստիճանի չքարձրացող աշակերտները: Վերջապէս պէտք չէ անյիշատակ թողունք ուսմանց և ուսումնականաց ինպաստ Կոլոտով սկսած մատենադարանը գումքաբուի մայրեկեղեցւոյն կից սենեակներունմէջ, ուր սկսաւ հաւաքել իր սեփականութիւնն եղող տպագիրները, իրեն թարգմանել տուած գիրքերը, և ձեռք ձգել կրցած գրչագիրները: Որոշ չենք կրնար Ճշդել թէ քանի հատորի կրնային հասնիլ իր ատենը, զի իր յաջորդներուն նույրներով ու ջանքերով ալ մատենադարանը ճոխացաւ (ԿՈԼ. 103), և մեր ժամանկներու մէջ հաստատուած Ազգային մատենադարանին գլխաւոր և առաջին տարրերը կազմեցին (ԿՈԼ. 105): Կոլոտի կերպարանին վրայ գլխաւոր աւանդութիւն մը չգտանք, բայց Նշանեան Մեսրոպ վարդապետի հետազօտութեանք Երուսաղէմի գրչագիրներէն 1717 թուականով քաղուած պատկեր մը, կը ցուցնէ զայն հասակով միջակ, դէմքով բոլորակ, մօրուքով թեթև ու կարծ և աչքով վառվառուն, Եկեղեցական զգեստով, և գլխաբաց նստած: Անձնահաճութիւն չկարծուի աւելցնել, թէ շատեր նմանութիւն մը տեսան իմ իսկ կերպարանին հետ, միւս կողմէն կատարեալ հարիւրամեակ մը անցած է անոր մահուան 1741 փետրուար 13 թուականէն մինչ 1841 փետրուար 11, իմ ծննդեան օրը: Այստեղ կը փակենք Կոլոտի վրայ ըսելիքնիս:

2001. ԱՆԿԻՒՌՈՅ ՇՓՈԹՆԵՐՈՅ

Յիշեցինք Անկիւրիոյ մէջ տեղի ունեցած շիոթը, և չորս Եկեղեցիներուն հռոմէականներու ձեռք անցնիլը, և գործին կարգադրութեան համար Սարաֆեանին որկուիլը (1988): Երբոր Սարաֆեան մեղմ միջոցներով չկրցաւ գործը գլուխ հանել, պատրիարքարան պարտաւորուեցաւ կառավարական իրաման դրկել տալ, որ չորս Եկեղեցիներու բանալիները յանձնուին Սարաֆօլու Սարգիս սևագլուխին (ԳԱԼ. 182): Այդ իրամանին տրուիլը Յակոբ Նալեանի կը վերագրուի (ԳԱԼ. 181), բայց պէտք է համեմատել Նալեանի տեղակալութեան միջոցին (1998) զի 1740-ին դեռ Կոլոտ կենդանի էր, բայց խօթացին գործէ քաշուած: Պետական իրամանին զօրութեանք կուսակալը 25 հոգի կաթոլիկներէն շղթայակապ բանտարկեց, և նոյն իսկ Զատկի օրը, 1740

ապրիլ 6-ին, ոստիկաններով Եկեղեցիները գրաւեց և բանալիները յանձնեց հրովարտակին համեմատ (ՉԱՍ. գ. 825): Սարաֆեան առաջնորդ կը գտնուէր այդ գործին վրայ, բայց նկատելով որ մէկէն պիտի բամբասուի, ուրիշէն պիտի խածատի, գործը լրանալէն ետքը կամացուկ մը Անկիրիայէ մեկնեցաւ, և Կ. Պոլիս հասաւ 1741 տարւոյ սկիզբները ուսկից ամի, մը ետքը Կոլոտ պատրիաք վախճանեցաւ (ԳԱԼ. 42): Սարաֆեանի այդ մեղմիւ ընթացքն ալ կը հաստատէ, թէ յայտնի կերպով հռոմէականութեան յարող մը չէր, այլ պարզապէս բախտին հետևող մը, և իր հանգստութեան և օգուտին յարմար գետին մը փնտռող: Զուարձալի պարագայ մը կը պատմուի Անկիրիոյ կաթոլիկներուն մտաւորական աստիճանը արտայայտող, որոնք սկսեր են եղոր Արևագալի երգին, Երեք անձինք և մի բնութիւն խօսքերը (ԺԱՄ. 311)սրբագրելով Երգել, Երեք անձինք, Երկու բնութիւն (ԳԱԼ. 40): Բայց պէտք չէ շատ զարմանալ, քանի որ հռոմէականք պաշտօնապէս ալ, Բղշումն ի Հօրէ ի դէմս Որդուոյ բացատրութիւնը, Բղշումն ի Հօրէ և յՈրդոյ փոխած (ԺՄԱ. 24): Սարգիս չուզեց Անկիրիա դաշնալ, հակառակ Նալեանպատրիարքին ստիպումներուն, և միայն յանձն առաւ Զմիւռնիոյ շրջանակին մէջ Երուսաղէմի նուիրակութիւն կատարել՝ Շղթայակիրին կոնդակով: Իբրև զամս Երիս այդ պաշտօնը վարեց, Փոքր-Ասիոյ զանազան կողմերը շրջագայելով, և 744-ին Կ. Պոլիս դաշնալով արդիւնքը Նալեան պատրիարքին յանձնեց, որուն ձեռքով Շղթայակիրէն մուրիակ գայր վճարման: Բայց ամէն կողմ ձայն էր ելած, թէ փոր Սարգսի բաշխիք սուրբ քաղաքի, զոր Սարգիսի ներբողականը կ'ուզէ ցրել Շղթայակիրէ ստացած վճարման մուրիակին փաստով (ԳԱԼ. 45): Սակայն այդ մուրիակը ստացուած գումարը կը ցուցնէր, մինչ ժողովրդական ձայնը հաւաքուած գումարին մասին ելած պիտի ըլլայ: Գաղատիոյ գործերուն դաշնալով, Սարգիսի իրաժարելէն ետքը, առաջնորդ կը դրկուի թովմաս վարդապետ Թամզարալեանը, և անկէ ետքը, Երբեմն իբր տեղակալ պաշտօնավարող Պետրոս Վարդապետ Պահատութեանը (1788), պայմանով որ հաւատարիմ կերպով հետևի Հայ ուղղակիառ Եկեղեցւոյ կանոններուն, առանց օտարամուտ ձևեր խառնելու (ԳԱԼ. 171): Նոյն միջոցին անդ կը գտնուին Սիմոն Եպիսկոպոս Տամատեան և Սուրբիաս քահանայ մը լատին Եպիսկոպոսի գործակատար, որոնք մասնաւոր պաշտպանութիւններ կը ձարեն պետական շրջանակներու մէջ, և արտաքին պաշտպանութեամբ պատրիարքարանի կը դիմադրեն մինչև 1744 (ԳԱԼ. 191): Ըստոյ մըն ալ կայ թէ հռոմէականք յաջողած ըլլան չորս Եկեղեցիները նորէն գրաւել, Պահատութեանի տկարութեամբ կամ կամակցութեամբ (ՉԱՍ. գ. 825), սակայն այդ բանին ուրիշ կողմէն հաստատութիւն չենք գտներ:

2002. ԿԱԹՈՒԻԿ ԶԱՆՔԵՐ

Նալեանի պատրիարքութեան սկիզբը, Կ. Պոլսոյ մէջ ալ նորէն սկսան կաթոլիկական շարժումներ և Եկեղեցիներ գրաւելու գրգռութիւններ: Կաթոլիկներէն ոմանց պետական շրջանակներու մէջ ստացած դիրքէն և ձարած բարեկամութիւններէն օգտուելով, ձայներ հանեցին թէ կառավարութիւնը Երկու Եկեղեցիներ պիտի շնորհէ իրենց, Սամաթիոյ Ս. Գէորգը և Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչը, և այդ պատրուակով ձեռնարկեցին հաւաքել բազում դրամս ի ժողովրդենէ:

Գործին գլուխ կանգնողները՝ հռոմէական պատմագիրէն ալ անզգոյշ և ընչաքաղ անձեր վկայուելէ Ետքը (ՂԱՄ. Գ. 825), մեզի աւելորդ կը դաշնայ այդ ծգտումներուն ներքին շարժառիթը բացատրել: Կաթոլիկներ մինչև իսկ յիշեալ Եկեղեցիներուն համար իրենց կողմէն մեծաւորներ կ'որոշեն, և 1742 յուլիս 25-ին, Վարդավարի տօնին կը սպասեն մտանել և ժառանգել զեկեղեցին: Անշուշտ Հայոց պատրիարքարանը հաճութեամբ պիտի չըսէր այդ գրոյցները, և ոչ ալ անոնց իրականանալը պիտի թոյլատրէր: Դիտողութեան արժանի է, որ նոյն այն ընչաքաղ կոչուած դրամ հաւաքողներ, և ի դրունս մեծամեծաց ծախեցաք ըսելով դրամները հիրացնողներ, կը յանդգնին լուր տալ Նալեանի, թէ ահա կաթոլիկներ պատրաստուած են առնուլ զեկեղեցին ձեր: Պատրիարք և մեծամեծներ գործին էութիւնը կը հետազոտեն ու պետական շոջանակներէ ստուգել կ'աշխատին, և այս կերպով խնդիրը մէջտեղ կ'ելնէ: Կառավարութիւնը կը զայրանայ, գրոյց հանողները և կառավարութեան կողմէն սուտ լուր տարածողներ փնտռել կու տայ. շատեր կը ձերբակալուին, կը տուգանուին, կը պատժուին: Միւս կողմէն փոխադարձ թշնամութիւններ ալ ասպարէզ կը գտնեն, և մատնութիւնք, նեղութիւնք և տառապանք ազգին մէջ կը յաձախն: Այս ալ անշուշտ իբր իրենց դէմ հալածանք ցուցնել կ'ուզեն հռոմէականներ, սակայն շարժառիթը մէջտեղ զլալուն, անաչառ դատողութիւնը կը յայտնէ գործին իսկութիւնը, թէ Հայոց կողմէն կարգադրուած դաւանական հալածանք մը չէ: Հռոմէական պատմագիրն ալ կը վկայէ, թէ յերկուց կողմանց էին մատնութիւն ընողներն ու տառապանք պատճառողները (ՂԱՄ. Գ. 825): Եթէ յարակից պարագաներն ալ քննենք և եղելութեանց առիթները ձշդենք, պէտք է նկատել որ արդէն 1741 տարիէն Վիլնէով մարքիզը, որ Վիլլանավո ալ կոչուած է իտալական հնչմանք (ԱՍ. Բ. 69), դեսպանութենէ Ելած էր, և իրեն յաջորդած էր Միքայէլ Անգելոս Քասթէլլան կոմսը (Michel-Ange comte de Castellane), որ կ'երևի թէ նոր զլալով չէր կոցած տարապարտ ծգտումներուն առջևն առնել:

2003. ԿԱԹՈԼԻԿ ԾԷՍԵՐ

Պահ մը նորէն ձայները կտրուեցան, և կարծես թէ խաղաղութիւնը տիրած էր, և ահա նորէն կաթոլիկներու կողմէ պահանջ կը յարուցուի, իրենց յատուկ Եկեղեցիներ ուզելու, այս անզամ ուղղակի Նալեան պատրիարքին դիմելով: Կ'երևի թէ պետական պաշտպանութենէն յոյսերնին կտրած էին: Շատ դիւրաւ հասկնալի էր որ պատրիարք պիտի չկարենար իրենց պահանջին գոհացում տալ, ուստի կը սպառնան որ Լատին Եկեղեցիներու մէջ պիտի կատարեն հայկական ծէսերը: Անշուշտ այդ խորհուրդը ծագում առած էր Լատիններուն գրգռութենէն, որոնք տեսնալով թէ իրենց Հայ հետևորդները փափաք կը յայտնեն հայածէս արարողութիւններ ունենալ, և լատինածէս պաշտամունքներով չեն յագենար, անձերնին առած են իրենց Եկեղեցիներուն մէջ հայածէս հանդէսներ կատարել տալ ամենայն զարդիք, երգովք և սպասովք, քշոցօք և ծննդայիք, մինչև յառաջազոյն լատին զգեստով պարզ կամ թիւ պատարագներ միայն կը կատարէին: Այդ Լատին զգեստին կիրառութենէն ծագում առած է՝ պոչը կտրած յորջորջումը, իբր զի լատին պատարագիչներուն շուրջառը կարծ է, և հազիւ մինչև ծունկերը կը հասնի: Ուրիշ լատին

սովորութիւն մըն ալ է, առտնին մատուռները բանալ ընտանեկան բնակութեանց մէջ, և նոյն իսկ հասարակ սենեակներու մէջ ու որևէ սեղանի վրայ պօտիկ օժեալ վէճ մը դնելով և երկու մոմեղէն վառելով, վայրկենական և պատահական մատուռներ կազմել: Լատիններ այդ միջոցները ծեռք առած են իրենց օգտին համար, և Հայ կաթոլիկներ միամտութեամբ հետևած են անոնց առաջարկներուն, և այս կերպով ոչ միայն Ղալաքիոյ Գէորգ և Ս. Պետրոս և Բերայի Ս. Անտոն լատին Եկեղեցիներուն մէջ, այլ և նշանաւոր անձնանց տուներուն, և Անկիրացւոց կեղրոն եղող Սովճու խան շուկային մէջ Եկեղեցական հանրիսաւոր պաշտամունք սկսած են կատարուիլ հալածէս պայմաններով: Լատիններուն մտածած երկու կերպերն ալ պետական օրէնքներուն կերպերն ալ պետական օրէնքներուն կընհարէին, զի հաւասարապէս արգելեալ էր օտարազգիներու հովանաւորութեան ներքև մտնել, և անհրաման հոգևորական պաշտամանց տեղեր բանար: Հազիւ թէ Եղելութիւններ լսուեցան, թագաւորական և Եպարքոսական հրամաններ արձակուեցան օրինազանցութիւնները արգիլելու և օրինազանցները պատժելու, և ահա նորէն առիթ տրուեցաւ ձերբակալութեանց և բանտարկութեանց, տուգանաց և աքսորանաց, որոնք ուրիշ պատճառ չունէին, բայց եթէ Հայ կաթոլիկներուն ըմբոստութիւնը՝ Լատիններէ հրապուրելով, որոնք իրենց օտարահպատակութեան արտօնութիւններէն օգտուելով անփորձ և անպատիժ կը մնային, և չէին խոզեր իրենց հետևողները պետական օրէնքներու ցասումին մատնել: Եւ որովհետև գործը պարզապէս օրինական էր, Նալեան պատրիարք անձամբ Քասթէլլան դեսպանին դիմեց, և գործը հասկցուց, և դեսպանը համոզեց ձեռք քաշել ի ձեռնտու լինելոյ նոցա: Ասոր վրայ Լատին Եկեղեցականներ լուր հանեցին, թէ դեսպանը պատրիարքէն կաշառուած է, բայց Գաղղիոյ դեսպան մը կաշառելու պէտք եղած միջոցները՝ Հայոց պատրիարքին ձեռնհասութենէ վեր էին, և օրէնքին հասկացողութիւնն էր որ ազդեցին դեսպանին միտքին վրայ:

2004. ԱՆԿԻՐԻՈՅ ԴԵՊՔԵՐԸ

Անկիրիոյ մէջ ալ նմանօրինակ ձեռնարկներ սկսած էին ուստի պէտք եղաւ այնտեղ ալ կարևոր հրամանները հասցնել, և զօրաւոր ու վստահելի առաջնորդ մըն ալ դրկել. ուստի Նալեան պատրիարք Նիկոմիդայէ Անկիրիա փոխադրեց Աթանաս Կոստանդնուպոլսեցի Եպիսկոպոսը, որ իր աշակերտներէն էր: Չամչեան, որ Անկիրիոյ չորս Եկեղեցիները նորէն գոաւուած կ'ենթադրէ հօռմէականներէն, Աթանասի ձեռքով նորէն ետ առնուած կ'ըսէ (ՉԱՄ. Գ. 826): Բայց ուրիշներ այդ պարագան կ'անգիտանան (ԳԱԼ. 191), և միայն Պահատութեանի և Տամատեանի ձեռօք եղած օրինազանց գործողութիւնները կը յիշեն: Աթանաս տեսնելով որ զինք մտիկ չեն ըներ, պարտաւորուեցաւ խստութեան դիմել, և իրովարտակին զօրութեամբ Անկիրիայէ հեռացնել և Սամսոն աքսորել տուաւ Ումուտեան Սիմոն Եպիսկոպոսը, Պահատութեան Պետրոս և Մէհտէրեան Գէորգ Վարդապետները, և Մուրատ Մելքոնեան, Խուպիար Մելքոնեան, Արթին Իփրիմեան, Սահակ Վարդերեսեան, Սահակ Թասվիրձեան, ու Հաճի Ֆէրաշաթ գլխաւորները (ԳԱԼ. 191): Ասոնք երեք ամիս Սամսոն մնալէ Եկքը Կոմստանդնուպոլսոյ թիարանը փոխադրուեցան, և Երեք ամիսէ ալ անկէ ազատեցան կաշառքով: Սիմոն Եպիսկոպոսը փութաց Հռոմ

ապաւինիլ, Պահատուրեան և Մէհսէրեան վարդապետներ քիչ ետքը Կ. Պոլսոյ մէջ մեռան, իսկ աշխարհականներ իրենց քաղաքը դարձան (ՉԱՍ. Բ. 326): Զատըրձեան Կարապետ վարդապետն ալ, թէպէտ ծերբակալուեցաւ, բայց խոյս տալով Վենետիկ ապաւինեցաւ (ԳԱԼ. 192): Ինչպէս ամէն շարժումէ ետքը, այս անգամ ալ միջոց մը խեղուեցան կաթոլիկական վէճերը, մինչև անոնց արծարծուիլը:

2005. ԵՐՈՒՍԱՂԵՍԻ ԳՈՐԾԵՐ

Երուսաղէմի մէջ Շղթայակիրին համար սոսկալի հարուած մը եղաւ Կոլոտի մահուան գոյժը: Վաստակաբեկ ծերունին անոր խօսքովը և անոր վստահանալովը յանձն առած էր դժուարին պատրիարքութիւնը, և մինչև այն օրն ալ անկէ ստացած էր պէտք եղած օգնութիւնները, և իր ծանրացեալ և ծերացեալ տարիքին մէջ այդ նեցուկն զրկուիլը՝ իրեն համար անփոխարինելի կորուստ նըն էր: Եթէ պարագայ նը կրցաւ զինքն սփոփել, Կոլոտի մահուան գոյժին հետ Նալեանի պատրիարքութեան աւետիսին միասին հասնիլն էր: Նալեան կատարելապէս Կոլոտի հոգույն ժառանգն էր, և կարողութեամբ յայտնուած ու հրչակուած էր, Երուսաղէմ եղած և Երուսաղէմի գործերով զբաղած ըլլալով՝ կացութեան մօտէն տեղեակ էր, և պէտք եղածը հաղորդելու և իմացնելու համար Շղթայակիր յոգնելու պէտք չունէր: Շնորհապէս Նալեանի պաշտօնը, խնդրեց որ Երուսաղէմ դրկէ Կ. Պոլսոյ մնացած հրովարտակներուն բնագիրները, և Նալեանի շնորհեց Կոլոտէ Երուսաղէմի կտակուած հարուստ զգեստներն ու սպասները: Սակայն Նալեան չընդունեցաւ, և անմիջապէս Երուսաղէմ դրկեց Սեղբոս ամիրային հետ, որ կրկին անգամ ուխտի կ'երթար որդուվք և ընտանեօք, և աւանդները տարաւ Շղթայակիրին յանձնեց 1741 յուլիս 18-ին (ԱՍ. Բ. 66): Նոյն միջոցին Ս. Փրկչի վանքը յարձակում կրեց Արաբացի յելուզակներէն, որոնք պատերն ալ քանդած էին, սակայն ամենայն ինչ վերաշինուեցաւ դատաւորական քննութեամբ և վճիռով, որոնք կատարուեցան աթոռակալ Գաբրիէլ և թարգման Պողոս վարդապետներու ջանքերով: Բայց աւելի մեծ խնդիրը յուզուեցաւ Լատիններուն կողմէն, որոնք Պատանատեղույն շուրջը աւլող Աքրահամ Ապտուլլահեան վարդապետին վրայ յարձակուած և գլուխը ճեղքած էին: Գործը դատաւորական ատեանը ելաւ, երկար դատավարութիւն եղաւ, և Լատիններ պարտաւորուեցան, և Հայոց իրաւունքը գիրի առնուեցաւ: Շղթայակիր պատրիարք Լատիններուն հետ Կոլոտի և Վիլնէօվի սրով եղած յարաբերութիւնները յիշելով, և իին համերաշխութիւնը պնդել ուզելով՝ յատուկ գիրեր գրեց Գաղրիոյ թագաւորին, և վարդապետին, որ էր տակաւին նոյն Ֆլէորի կարդինալը (1996), Հռոմի կարդինալաց ժողովին, և Կ. Պոլսոյ Գաղրիական դեսպանին, որոնցմէ այս վերջերնին միայն պատճենը կը գտնուի 1742 հոկտեմբեր 26 թուականով (ԱՍ. Բ. 69-72): Կ'երևի թէ օգտակար եղան այդ գիրերը, վասնզի չնորոգուեցան Լատիններու ոտնձգութիւնները, և Շղթայակիրը իր վերջին տարիները օգտակար ըրաւ՝ Ս. Յակոբեանց մայրավանքին և տաճարին շինութիւնները ընդարձակելով և բարեզարդելով և երեք ազգերու համաձայն գործակցութեամբ զապելով Բեթղեհէմի շուրջը եղող Արաբացներու վայրագ և հարստահարիչ բռնութիւնները (ԱՍ. Բ. 76): Զանց կ'ընենք այդ գործերուն մանրամասնութիւնները, որ Երուսաղէմի յատուկ

պատմութեան կը պատկանին: Շղթայակիրը, որ իր երկու Ամրտուցի աշակերտակիցներէն երիցագոյն եղած կ'երևի, աւելի երկարակեացն եղաւ, զի Աբրահամ Խոշաբեցի կաթողիկոսը և Յովիաննէս Բաղիշեցի պատրիարքը իրմէ շատ յառաջ կնքեցին իրենց կեանքը: Թէպէտև խոր ծերութեան հասած, բայց գործունեութենէն դադարած չէր Շղթայակիրը, ինչչափ ալ զօրաւոր օգնականներ էին թէոդորոս փոխանորդ, Գաբրիէլ աթոռակալ, Պողոս թարգման և Յովիաննէս գործակատար Վարդապետներ, որոնք արժանապէս փոխանակած էին Հաննայի կորուստը:

2006. ԱԶԱՊԱՀԵԱՆ ՏՈՒՆ

Կիլիկիոյ աթոռին վրայ թողուցինք Յովիաննէս Հաճընցին, Տէր-Աղամ կամ Տէր-Աղամեան (Ղի. Դ. 720) մականուանեալը, որ 1727-ին աթոռ բարձրացած էր Գրիգոր Կեսարացի, Ուղուրլու մականունեալին յաջորդ (1960): Յովիաննէս մինչև 1734 ապրած կը գրուի (Ղի. Դ. 721), սակայն 1731-էն իբր կաթողիկոս կը յիշատակուի Ղուկաս Աջապահեան (09. ՕՐԱ. 284), որ Աջապահեան և Աջպաննեան ալ կը գրուի (ՍԻՍ. 219), ոչ իբրև հակառոր մը, այլ իբրև օրինաւոր կաթողիկոս Սոսյ մէջ, երբ Յովիաննէս կամովին քաշուած ու առանձնացած էր իր հայրենիքը, Հաճընի Ս. Յակոբ վանքը: Այդ կէտը շուտով կրնանք մեկնել աթոռակցութեան ձևով, որ նորութիւն չէր մեր կաթողիկոսական աթոռներուն համար, և որևէ պատահական պատճառով մը կրնար գործադրուիլ: Չենք կրնար ստուգել թէ ի՞նչ մտածմունքով կամ թէ ի՞նչ ստիպումով Յովիաննէս իրեն աթոռակից մը օժեց: Բայց յիշատակարան մը պատմէ, թէ Կիլիկիոյ վերջին կաթողիկոսներ երերեալ տատանեալ շրջէին տեղեաց ի տեղ, և ոչ կարէին երկար մնալ աթոռին մէջ ի սակս տառապանացն զոր կրէին յապստամբ բռնակալացն, որով պահպանութիւն գոյից աթոռոյն ի ձեռս ամուսնաւոր քահանայից կը մնար (Ղի. Դ. 720), և աւելի հաւանաբար քահանայական սերունդի մը (ՍԻՍ. 219), որոնց վերջինն էր Յուսիկ քահանայ Սսեցի, որ կոչեցաւ Աջապահ տէր Յուսիկ, և վախճանեցաւ 1748 յունուարին (Ղի. Դ. 720): Այս տէր Յուսիկի որդին էր Ղուկաս, և Յովիաննէս անկէ յորդորուելով և ծերացած ալ ըլլալով, դիւրաւ համոզուած է Ղուկասը առջև քաշել, ինքը հանգիստ վայելել, և հոգերը ուրիշի յանձնել: Այս բանը ըրած է մանաւանդ՝ երբ կացութիւնը դժուարին էր, և գործերը խառնակ: Ղուկասի անձն ալ հետաքրքրական դարձած է իր ազգատոհմին պատճառով, զի Աջապահեանց տուն մը իրականութիւն է Սոսյ մէջ, և հօչակաւոր եղած է Սոսյ աթոռը դար մը և աւելի իր սերունդին մէջ պահած ըլլալուն համար, այլ ծագումը առեղջուածական եղած է: Եփրեմ կաթողիկոս Աջապահեանց տոհմէն՝ կ'ուգէր իբր նախահայր ցուցնել Հեթում Բ. ի Եղբայր և Լեւոն Բ. ի որդի Յովիաննէս Եպիսկոպոս մը (ԱԶԱ. 54), և անկէ սկսելով կը կազմէ Աջապահեան սերունդ մը, տէր Եղիազար, մահտեսի Մինաս, տէր Սահակ, տէր Եղիազար, տէր Յուսիկ, տէր Մարկոս, և վերջապէս տասներորդ Աջապահ, ինքն Եփրեմ կաթողիկոս (ԱԶԱ. 64-77): Բայց արքայազարմ Յովիաննէս Եպիսկոպոս մը, միայն Հեթում Ա. ի Եղբայրը կայ, նա ալ կուսակրօն մնացած է (ՍԻՍ. 219), որով իմէն կը խախտուի Աջապահեան Եփրեմի կարծիքը, և չի կրնար ալ ընդունուիլ Ենթադրեալ Յովիաննէսին թուան թուը կոչուած Մինասին գոյութիւնը (ՍԻՍ. 211): Ուրիշ գրութեամբ Աջապահեաններու սկզբնաւորութիւնը կը

հասնի Մուսաբէգեանցի ժամանակին, երբ Լուսաւորչի աջին անյատանալին ետքը, առձեռն մնացած երեք աջերը, զՍեղբեստրոսին, զՆիկողոսին և զՊարսամեան, և Վահկայ Ս. Նշանը, կաթողիկոսին ծեռքէն կ'առնեն (ՍԻՍ. 539), և կը յանձնեն Հեթում Խազենց անձի մը պահպանութեան, մականունեալ Սպիտակ, որ յետոյ քահանայացած, և Սպիտակ Երէց անունով ճանչցուած է (ՍԻՍ. 540): Նոյնին կը յանձնուի Կարապետ Եւդոկիացիին մէջտեղ հանած Լուսաւորչի աջն ալ (1478): Շահսուվարի արշաւանքին առթիւ Աջապահը այդ աջերը կոպիտառ կը փախցնէ 1468-ին, և միւս տարին Սիս կը դարձնէ (ՍԻՍ. 540), բայց տարիէ մը կը վախճանի 1470-ի ժանտամահէն (1489): Դար մը և աւելի ետքը 1598-ին Սատուրձիի արշաւանքին առթիւ (ՍԻՍ. 228), կը յիշուին Ղազար Քահանայ լուսարար սուրբ Աջերոյն և բարեպաշտ Մինաս մը, որ աջերը Աստանա կը փախցնեն, ուսկից ետ կը բերուին 1601-ին Յովիաննէս Այնթապցի կաթողիկոսին ծեռքով (ՍԻՍ. 540): Շատ հաւանական կ'երևի որ այս Վերջիններ վերոյիշեալ Սպիտակ Երէցին սերունդէն ըլլան, և Աջապահեան տոհմին շարունակութիւնը նկատուին, որուն յաջորդութիւնը գծուած չէ: Միայն թէ Ղուկաս կաթողիկոս, որուն վրայ կը խօսինք, որդի է Յուսիկ քահանայի (ՍԻՍ. 216), զոր յիշեցինք արդէն, և կը կարծուի թոռն Եղիազարի, որ թոռան թոռ կը սեպուի դարձեալ Եղիազար քահանայի մը, ուսկից վեցերորդ ծնունդ կ'ըլլայ Ղուկաս (ՍԻՍ. 219), որ է շուրջ 120-130 տարւոյ միջոց մը, այնպէս որ անհիմն չէր ըլլար Աջապահեանց ծանօթ նախահայր՝ Եղիազար քահանան նոյնացնել վերը յիշուած Աջերոյն լուսարար Ղազար քահանային հետ, և այսպէս Աջապահեանց տոհմին նախահայր Ճանչնալ Սպիտակ Երէց կոչուած Խազենց Հեթումը: Եփրեմի ազգաբանութեան մէջ ալ կը յիշուին Եղիազար և Յուսիկ քահանաններ, որով այդ անուններուն շուրջը աւանդական յիշատակ մը եղած ըլլալը կը հետևի, միայն խնդիրը անորոշ կը մնայ Աջապահեան տան նախահօր ինքնութեան վրայ: Այսափ ինչ միջանկեալ կերպով Աջապահեանց ծագումին վրայ:

2007. ՂՈՒԿԱՍ ԱԶԱՊԱՀԵԱՆ

Ազգատոհմին հնութիւնը, անոր պաշտօնին նուիրակութիւնը, և մէջէն քահանաններ և եպիսկոպոսններ եղած ըլլալը զօրաւոր ազդեցութիւն կու տային Աջապահեաններուն, այնպէս որ զարմանալի պէտք է երևի, որ 1441-էն 1731, երեք դար ժամանակի մէջ, որոշ դեր մը խաղացած ըլլալին պատմուած չէ, երբ Կիլիկիոյ աթոռն ալ շարունակ շփոթութեանց և անկարգութեանց մատնուած էր: Բայց Վերջապէս առիթը կը ներկայանայ, թէպէտ չենք գիտեր թէ ինչ և ինչպէս, և Յուսիկ Աջապահեանի որդին Ղուկաս եպիսկոպոս՝ Յովիաննէս կաթողիկոսէ յառաջ կը կոչուի, կամ թէ Ղուկաս ինքն կաթողիկոսը կը պարտաւորեցնէ, և աթոռակից կաթողիկոս կ'օծուի: Կաթողիկոսը կը պարտաւորեցնէ ըսինք, զի Յուսիկի ութը զաւակներէն երեքը Եկեղեցականութեան մէջ յառաջացած էին, և միւսներն ալ դիրքի տէր էին, և ազգատոհմը քաղաքին և վիճակին մէջ՝ թիւով և գործով ազդեցութիւն կը վայելէր: Ղուկաս 1731-է 1734 իբր աթոռակից նկատուէր, թէպէտ Յովիաննէս Տէր-Աղամի գործէ քաշուած ըլլալովը, իբր բուն աթոռակալ կը գործէր, և անոր համար անխտիր թէ 1731 (09. ՕՐԱ. 274), և թէ 1734 տարին (ՍԻՍ. 219), իբրև Ղուկասի գահակալութեան

թուական կը նշանակուին: Իր գործունելութենէն պատմելիք չունինք, տեղեկութեանց պակասութեան պատճառով: Աջապահեանք անգամ մը որ կաթողիկոսութիւնը ձեռք անցուցին, զայն այլևս իրենց տոհմէն դուրս չհանելու համար մտածեցին կանուխէն յաջորդնին օժել: Այսպէս Ղուկաս իր Եղբայր Միքայէլը աթոռակից օժեց իր կենդանութեան, որուն թուականը որոշ յիշուած չէ, այլ 1737-ին սկիզբները կամ քիչ առաջ կը կարծուի, զի նոյն տարին հոկտեմբեր 18-ին Միքայէլ իբր կաթողիկոս Կ. Պոլիս հասած կը գտնենք, և Խոսկիւտարի Երուսաղեմատան մէջ իջևանած Շղթայակիրի մօտ (ԱՍՏ. Բ. 53): Մեր տեսութեամբ պարզապէս Կիլիկիոյ աթոռին գործերուն համար եկած կ'ըլլայ Միքայէլ, զի չենք կարծեր թէ Եջմիածնական վիճակներէ մաս մը իւրացնելու միտքեր ունեցած ըլլան Սսեցիները, քանի որ ասիկա իրենց հնար պիտի չըլլար Կոլոսի պատրիարքութեան օրով: Ղուկասի մահը հանդիպած է միևնոյն 1737 տարին, այլ տապանագիրին պատճէնին մէջ ամսոյն անունը անընթեռնելի մնացած է, միայն օր շաբաթու Երեքն (ՍԻՒ. 216) կրնայ մեզ մեկնութեան մը առաջնորդել: Հարկաւ մահը տարւոյն առաջին ամիսները չէր, թէ ոչ Միքայէլ չէր կրնար մեկնիլ, իսկ վերջին ամիսներուն մէջ ամսոյն Երեքն, շաբաթ կը հանդիպի սեպտեմբերին և դեկտեմբերին, և սեպտեմբերն ալ դուրս կը թողունք, խորհելով որ հոկտեմբեր 18-ին Կ. Պոլսոյ մէջ լսուած պէտք էր ըլլար, և ամենայն հաւանականութեամբ 1737 դեկտեմբեր 3ին շաբաթ օր կը դնենք Ղուկասի մահը, երբ Եղբայրն ու կաթողիկոսակից յաջորդը Կ. Պոլիս կը գտնուէր: Անշուշտ Միքայէլ փութացած է մեկնիլ և 1738-ին սկիզբները իր աթոռը, դառնալ, կաթողիկոսութեան տէր կանգնելու համար:

2008. ԱՆՏՈՆԵԱՆՔ ԵՒ ԲԵՐԻԱ

Պատմութեանս կարգին յիշեցինք, թէ ինչպէս Երուսաղէմի խնդիրին առթիւ՝ Հայոց պատրիարքարանին և Գաղղիոյ դեսպանատան մէջ ստեղծուած մօսաւորութիւնը, Երկկողմանի զիջողութեամբ մեղմացուցած էր կաթոլիկական վէճերը, որով եթէ մէկ կողմէն մեծ խնդիրը յաջողապէս վերջացաւ (1996), միւս կողմէն ալ կաթոլիկներու դէմ իրամաններ և խստութիւններ չկրկնուեցան, և կուսակալներ ալ ազատութիւն ունեցան հաշտաբար և խաղաղարար ձևերու հետևիլ: Ճիշդ այդ պարագաներէն օգտուելով Բերիոյ մէջ կաթոլիկներ կուսակալի իրամանով Եկեղեցի մը ձեռք ձգեցին (Ղիթ. 83) 1738 դեկտեմբեր 30-ին (ՄԽԻ. 463), և ազատարար պաշտօն վարելու արտօնուեցան, և մինչև իսկ Աբրահամ Արծիւեան Եպիսկոպոսը, որ մինչև այն ատեն Անտոնեանց մօտ թրէյմի Ս. Փրկիչ վանքը կ'ապրէր, Բերիա իրաւութելու համարձակեցան: Այդ շարժումներուն ատեն Բերիոյ կաթոլիկներուն գլուխը կը գտնուէր հայր Յակոբ Յովսէկիւան, Մուրատեան Եղբայրներէն մին, որ Անկիւրիայէ դառնալէն Ետքը (1988) Բերիա եկած էր իր անբաժան ընկերին հայր Խասհակ Բարսեղեանի հետ: Անդին Լիբանանի վանքին մէջ՝ իմնադիր և աբբահայր Աբրահամ Մուրատեան, իր վաստակաբէկ կեանքը կը կնքէր 1738 յուլիս 15-ին 75 տարեկան (ԱՆՏ.): Թէպէտ յաջորդութիւնը ամենայն պատշաճողութեամբ իր Եղբօր՝ հայր Յակոբի կ'ինար, սակայն նա շատոնց վանական կեանքէ հեռու մնացած, ժողովուրդին մէջ կը դեգերէր, և յարմար չսեպեցին զայն վանք դարձնելով կաթոլիկական գործունելութիւնը տկարացնել: Վանքին

մէջ յառաջարդէն դիրք ստացած էին Արծիւեանի Երկու քեռորդիներ՝ հայր Պետրոս և հայր Գրիգոր Ներսէսեաններ, որոնք Նիվօթ ալ կոչուած են, իբրև Արծիւեան քեռորդիներ: Ասոնց Երիցագոյնը հայր Պետրոս՝ միաբանական ընտրութեամբ աբբահայր Աբրահամի յաջորդ նշանակուեցաւ, անոր մահուանէ տարի մը Ետքը, և Արծիւեան իբր թեմակալ առաջնորդ ընտրութիւնը հաստատեց 1739 նոյեմբեր 1 պաշտօնագրով (Ղիթ. 85): Անցողակի յիշենք, թէ այդ միջոցին Անտոննեանք որոշեցին ժամանակաւոր աբբահայրեր ունենալ, իրենց որդեգրած Մարտինի Անտոննեաններու կանոնին համարձայն: Աբրահամ իհմնադիրին յաջորդը Պետրոս Եռամեայ պայմանաժամով ընտրուեցաւ: Արծիւեանի դառնալով, նա խնդութեամբ ստացաւ Բերիացւոց իրաւերը և ցուցած վստահութիւնը, և փութաց Բերիա հասմիլ 1739 դեկտեմբեր 4-ին (Ղիթ. 85), բայց միշտ գաղտնի՝ և երեք ամիս թաքչած ապրելով, մինչև որ ամէն կողմէն ապահով ըլլար նորէն արկածի մը չհանդիպելու համար (Ղիթ. 86):

2009. ԱՐԾԻՒԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Արծիւեանի պաշտօնապէս կաթողիկութեան յարիլը մինչև 1720 թուական կրնանք բարձրացնել, համաձայն նախատական երգի մը թուականին, որ գրուած է Սիմէոն Վարդապէտէ մը՝ իրամանաւ և հաւանութեամբ Հաճընցի Յովհաննէս կաթողիկոսին, ինչ որ կը ցուցնէ, թէ անհիմն են Հաճընցին կաթոլիկ կարծեցնելու համար հռոմէականաց ջանքերը (Ղիթ. 33): Աբրահամ կանուխէն սկսած էր գործնական գաղափարներ մշակել, Հայ կաթոլիկութեան ինքնուրոյն դիրք մը ստեղծելու, և սեփական կացութիւն հաստատելու համար: Այդ մասին նախնական ներշնչումները ստացած էր իր իսկ Վարդապէտէն: Թասպասեան Մելքոն Եպիսկոպոսէն, որ առաջին անգամ այդ միտքը յηացած էր, զի ինքն լիցի առաջնորդ և պատրիարք ի վերայ իրոց առանձինն (ՉԱՄ. գ. 758): Հետևաբար թէպէտ այդ միտքին համար իրական ձեռնարկը Բերիա գալէն քիչ Ետքը փորձեց, սակայն միտքը պէտք է կանուխէն պատրաստած ըսել: Կ. Պոլիս անցնիլ, և այնտեղ պատրիարքութիւն մը կազմել ինար չէր, մանաւանդ Կոլոստի մը պատրիարքութեան և Նալեանի մը փոխանորդութեան օրով: Ինքն Կիլիկիոյ կաթողիկոսական սահմանին մէջ կապրէր, և մտածեց Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն մը կազմակերպել իր կամքով: Բերիացիք արդէն վարժ էին հակաթոռներ տեսնել իրենց մէջ: Դաւիթի և Ազարիայի ձեռնարկը նորոգած էր Պետրոս, և անոր հեռանալէ կամ մեռնելէ Ետքը Բերիական հակաթոռութիւնը ընդհատուած էր, և Աբրահամ մտածեց այդ պարագայէն օգուտ քաղել, պատմական Եղելութեանց մասին այլայլութիւններ խառնելով և կանոններու հակառակ կերպեր այդ գործածելով: Առաջին յարմարցուցածը Կիլիկիոյ աթոռին Ենթարեալ պարապութիւնն է, իբր թէ Ղուկաս Աջապահեան 1740 նոյեմբեր 26-էն հինգ ամսօք վախճանեալ, և աթոռն թափուր մնացեալ ըլլար վասն չմիաբանութեան առաջնորդաց (ԱՂԹ. Ա. 15), ինչ որ իր ձեռնարկին ձև մը տալու պիտի ծառայէր (Ղիթ. 102): Մենք արդէն տապանագիրէ քաղելով ցուցուցինք Ղուկասի մահը 1737 դեկտեմբեր 3-ին, և անկէ առաջ իր յաջորդին Միքայէլի օծումը, և ասոր ալ 1740 նոյեմբերէ շատ կանուխ Կ. Պոլիսէ իր աթոռը Եկած ըլլալը (2008): Եթէ վասն չմիաբանութեան առաջնորդաց աթոռը թափուր մնացած էր, Աբրահամի

հնար պիտի չըլլար իրեն կաթողիկոսութիւնը պատրաստել, քանի որ իրեն կամակից և գործակից ոչ մի առաջնորդ և ոչ մի Եպիսկոպոս չուներ և չունեցաւ, ոչ Բերիոյ թեմերէն և ոչ Կիլիկիոյ վիճակներէն: Ինքն միայն էր Հայ կաթողիկոսէ ծեռնադրուած Եպիսկոպոս մը, այն ալ հակառակ կաթողիկոսէ մը: Անօրինակ յանդգնութեամբ և Հայ Եկեղեցւոյ մէջ չլսուած ժպրհութեամբ, առանց ժողովի և առանց օրինական ընտրուեան, և լոկ քանի մը աբեղաներ և քահանաներու համաձայնութեամբ կաթողիկոսութիւն կը հռչակէ, և երկու օտարածէս ընթերականներով և լատին Եկեղեցւոյ մը մէջ 1740 մայիս 3-ին, շաբաթ օր, Եպիսկոպոս կը ծեռնադրէ հայր Յակոբ Յովսէփիեանը, իբր իրեն յաջորդ Բերիոյ վրայ: Անկէ Ետքը իր ծեռնադրածին և օտարածէսի մը ընկերակցութեամբ յունիս 11-ին, չորեքշաբթի օր, կը ծեռնադրէ հայր Իսահակ Բարսեղեանը, իբր Քիլիսի Եպիսկոպոս, և Վերջէն նոյեմբեր 23-ին, կիրակի օր, իր երկու ծեռնադրածներով, կը ծեռնադրէ Մելքոն Թուխմանեան վարդապետը, իբր Մամպտոյ Եպիսկոպոս: Այսպէս կաթողիկոսանալու պէտք տեսած Եպիսկոպոսները ինքն իրեն պատրաստելով, 1740 նոյեմբեր 26-ին, չորեքշաբթի օր, Երեք Եպիսկոպոսներով իր օծնան և կաթողիկուացման ծիսակատարութիւնները կը լրացնէ (ԱՊ. Ա. 15, ՂԻԹ. 87), ինչպէս կը յայտնուի ծեռնադրեցին զիս կաթողիկոս գրելէն (ՄԽԻ. 463): Ասոնք են պատմական, և բաւական են գործին ապօրինութիւնը հաստատել:

2010. ԱՐԾԻԵԱՆ Ի ՀՈՌՍ

Ուգեցինք մանրամասնեալ կերպով եղելութիւնները պատմել, որպէսզի տեսնուի, թէ ինչ կերպով պատրաստուած է հռոմէականներուն կարծեօք կազմուած Լուսաւորչին հարազատ յաջորդութիւնը, և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ օրինաւոր հայրապետութիւնը, և Ամենայն Հայոց Ճշմարիտ կաթողիկոսութիւնը: Հայաստանեայց հայրապետութեան հարազատ յաջորդութեան՝ այլևս Կիլիկիոյ աթոռին մէջ չըլլալը ազգովին ընդունուած Ճշմարտութիւն էր և է: Եթէ այնպէս ըլլար ալ, Աբրահամ Կիլիկիոյ կաթողիկոս ալ չէ, այլ հակառակ կաթողիկոսէ մը ծեռնադրութիւն ստացած, ընտրողական պայմաններուն բոլորը ոտքի տակ առած, առանց կաթողիկոսութեան կաթողիկոսական գործեր կատարելու անկանոնութեան ներքև ինկած, և մանկական խաղ խաղալու պէս՝ ինքն իրեն Երեք Եպիսկոպոս շինած, և իր շինած Եպիսկոպոսներէն կաթողիկոսութեան օծում և աստիճան ստացած, և պարզ անձնախարսութեամբ գոհունակութիւն զգացած մէկն է: Խաղը ամբողջացնելու համար ալ՝ ինքն Կիլիկիոյ աթոռին պարապութիւնը կեղծած է, իսկ հռոմէականներէն շատեր իրենց խիղճը հանդարտելու համար՝ պապէն ստացուած հաստատութեան փաստին կը ոհմէն: Այդ մասին իրենց ուրիշ բան չենք կրնար ըսել, բայց Եթէ պապն ալ, իբր հայրապետ մը, կրնայ իր շրջանակին մէջ աթոռներ հաստատել կամ ջնջել, և իրեն հպատակութեան ներքև հայածէս աթոռ մըն ալ ստեղծել որդէ անունով կամ աստիճանով: Միայն թէ այն ինքնաստեղծ աթոռը՝ ոչ հայկական աթոռի մը յաջորդութիւն է, ինչպէս կը կարծեն (ՂԻԹ. 89), և ոչ ալ հայկական օրինաւորութեամբ կազմուած աթոռ մըն է, ինչպէս կը պատմեն (ՂԻԹ. 90), այլ Հռոմի պապին ազատ կամքէն բղխած հռոմէական ստեղծագործութիւն մըն է: Աբրահամ ինքն

ալ յառաջ բերուած ճշմարտութեամբ գիտակ եղած պիտի ըլլայ, որ կարծուած կաթողիկոսութենէն անմիջապէս վերջ 1740 դեկտեմբերին Շերիայէ կը մեկնի Հռոմ թալու միտքով (ԱՂՔ. Ա. 16), բայց դիւրութիւններ չի գտներ մտադրութիւնը անմիջապէս գործադրելու: Միւս կողմէն իր ձեռնարկին լուրն ալ տարածուելուն վրայ՝ դժպիի հետևութենէ և նորանոր արկածէ վախնալով, կը փութայ նորէն Անտոնեանց Քրէյմի վանքին առանձնարարնը ապաւինի՝ Մարոնիներու պաշտպանութեան ներքն: Այնտեղ կը մնայ Աբրահամ մինչև 1741 սեպտեմբեր 30 ուղորութեան կերպերը ու պէտքերը մտածելով: Յիշեալ օր կիջնէ Սիլիհական Տրիպոլիս, ուր հիւրընկալութիւն գտած էր Ավրատ կղզիէ ազատելէն ետքը (1940): Նոյեմբեր 3-ին նաւ կը մտնէ, և 30-ին Կիպրոս կը հասնի, ուր կը մնայ մինչև 1742 յունուար 7, և նորէն նաւագնացութեամբ ու ալեկոծ ծովով, և Սարտենիա կղզին հանդիպելով Մարսիլիա կը հասնի մարտ 10-ին: Քառասնորեայ մաքրարանը սպասելով ապրիլ 19-ին դուրս կելլէ և երկութուկէս ամիսի չափ ևս այնտեղ անցնելով յուլիս 2-ին կը մեկնի նաւով, և Լիվոռնո հանդիպելով, ու Անքօնա անցնելով (ԴԻԹ. 9496), Հռովմ կը մանէ 1742 օգոստոս 11-ին (ԴԻԹ. 97), կամ լաւ ևս 13-ին (ԱՂՔ. Ա.16):

2011. ԱՆՏՈՆԵԱՆՔ ԵՒ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՔ

Հռոմի մէջ կատարուած ծնակերպութիւններուն չանցած, յառաջ բերենք Անտոնեանց և Մխիթարեանց միջև տեղի ունեցած յարաբերութիւնները: Երկու միաբանութիւններ իրարու անծանոթ չէին, թէպէտ ծովով ու ցամաքով բաժնուած: Մխիթար Շերիա եղած էր (1830), այնտեղ կաթոլիկութեան և կաթոլիկ վանականութեան հետ շփուած էր, Մուրատեան եղբայրներու հետ ծանոթութիւն և յարաբերութիւն ալ անշուշտ ունեցած էր, և միաբանութիւն մը կազմելու նպատակին հետ Լիբանան քաշուելու խորհուրդն իսկ ունեցած էր կանուխէն (ՄԽԻ. 156), և պարզապէս հանդիպմամբ Արևուտք ինկած էր (1860): Վերջին ատեններ երկու Անտոնեաններ ալ Յակոբ և Խասիակ հայեր՝ երկու տարիէ աւելի Վենետիկ մնացած էին (1988), և այս ամէնը Անտոնեանց և Մխիթարեանց մէջ փոխադարձ յարաբերութիւններու առիթներ կը կազմէին: Յակոբ և Խասիակ վարդապետներու Անկիւրիայէ Լիբանան գալերնուն առթիւ բերած գրաիչ տեղեկութիւնները, Արևուտքի իրապուրիչ անունը, և անմէն Հայ եղողի սիրտին մէջ բորբոքող զարգացման զգացումը, Անտոնեանց մէջ ալ փափաք ծնուցած էին, որ իրենք ալ այդ ուղղութեան դիմեն: Ամէնէն գործնական ծնը գտնուեցաւ երկու միաբանութիւնները ձուլել, նոյնիսկ Մխիթարի ձեռքին տակ, իրեւ արևամտեան գործերու փորձառու մեծաւոր մը: Այդ միտքը իրականացնելու համար մտածեցին, և փոխանակ Մարոնի Անտոնեաններու կանոնին՝ Մխիթարի կազմած կանոնագիրը ընդունիլ: Վենետիկէ մէկ երկու միաբաններ Լիբանան բերել՝ նոյն կանոնին գործադրութեան հսկելու համար, և Քրէյմի վանքն ալ Մխիթարի բարձր իշխանութեան ենթարկել: Այդ նպատակով երեք նամակներ կը գտնուին Մխիթարի դրկուած: Արժիւեան կը գրէ 1741 յուլիս 18-ին, ուր առաջ իր կրծաները կը պահմէ ընդարձակօրէն, Անտոնեանց հաստատութիւնը իր գործը կը ցուցնէ, և վրայ կը բերէ վերոյիշեալ առաջարկները (ՄԽԻ. 462): Յակոբ Յովսէկիւան, Բերիոյ Եպիսկոպոս եղած (2010), կը գրէ յուլիս 22-ին իբր Մխիթարի անձնապէս ծանօթ մը (1988),

և իբր հիմնադիրներուն վերջին մնացորդը, զի Մինաս ալ վախճանած էր այն օրերը հաւանութիւն կը յայտնէ միևնոյն առաջարկներուն, և անոնց ընդունելութիւնը կը յանձնարարէ (ՄԽԻ. 465): Աբբահայր Պետրոս Ներսէսեան, նորընտիր մեծաւորն ալ (2009), կը գրէ սեպտեմբեր 3-ին, և միևնոյն կէտերը առջև կը դնէ, և թէպէտ Արծիւեանի ալ գրած ըլլալը կը յիշէ, բայց գործին իբր տէր կը ցուցնէ ինքզինքը, զայս մենք հաճեցանք և գրեցանք ըսելով (ՄԽԻ. 466): Արծիւեանի նամակէն կը քաղուի թէ վանքին մէջ 16 կարգաւորք կան, թէ 3 կարգաւորներ եպիսկոպոս եղած և հեռացած են, եպիսկոպոս մը ու քահանայ մը ու եղբայր մը վախճանած են, և միայն երկու եպիսկոպոս կը մնան դուրսը (ՄԽԻ. 463), որ են Յակոբ Յովսէփեան և Իսահակ Բարսեղեանը (2010), իսկ երրորդ մեռնող եպիսկոպոսի անունը անծանօթ կը մնայ: Ներսէսեանի նամակին մէջ կը յիշուին 11 հայր քահանայ, 3 եղբայր կրօնաւոր և 4 նորընծայ (ՄԽԻ. 466), ոչ նոր ընծայեալի, այլ ընծայացուի իմաստով:

2012. ՄԽԻԹԱՐԻ ՄԵՐԺՈՒՄԸ

Այդ նամակները յայտնի չէ թէ ով տարաւ Եւրոպա, զի Մխիթար 1742 փետրուար 9-ին միայն կը պատասխանէ Յովսէփեանի, և միանգամայն Արծիւեանի իսկ գրած ըլլալը կը յիշէ, բայց այս գիրը տեսնուած չէ: Մխիթար Անտոնեանց առաջարկը կը մերժէ պատճառելով, թէ իրենց կանոնը կը պահանջէ պատշաճաւոր հասակի մէջ եղող աշակերտներ առնել, կրթել և փորձել, և յետոյ միաբան ընդունիլ, և ոչ զբոլոր վանք մի կրօնաւորաց: Կաւելցնէ թէ իրենց միաբանները պէտք է կատարեալ գիտութիւն ունենան, և ուսանելով հասնին առ կատարելութիւն գիտութեան, իսկ կրօնաւորք վանիցն Լիբանանու տարիքնին առած են, և որպէս մարթ է հասու առնել զնոսա կատարեալ գիտութեան (ՄԽԻ. 470): Մխիթարեանց ժառանգական մեծամտութեան արմատը կը տեսնուի Մխիթարի այս պատասխանին մէջ, ինքզինքնին կատարեալ գիտութեան տիրապետած և ուրիշները ուսումէ զուրկ մնացած կարծելով: Անտոնեանց առաջարկը ձուլումն էր երկու միաբանութեանց, և ոչ նորէն աշակերտութեան մտնել, և Մխիթար ինքն ալ, ոչ պզտիկ պատանիներով, այլ հասունացած անձերով, նոյն իսկ ձեռնադրուած վարդապետնեով կազմած էր իր նախնական խումբը: Հետևապէս արուեստակեալ ձև ուներ Մխիթարի պատասխանը, և խնդիրին հիմք այլայլելով, մերժումը կերպաւորել կ'ուզէր: Արծիւեանի ուղղուած նամակն ալ անոր ձեռքը հասած է Հռոմ եղած ատենը (ՄԽԻ. 468), իսկ Ներսէսեանի նամակին պատասխանը մէջտեղ չէ երևած, ուրիշ տեղ մըն ալ յիշուած չէ. և կը սիրենք ենթադրել թէ Անտոնեանց աբբահօր նամակը անպատասխանի թողլու չափ առջև զացած չէ Մխիթար:

2013. ԱՐԾԻՒԵԱՆԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ

Արծիւեան 1742 օգոստոս 13-ին Հռոմ հասնելուն (Դիթ. 170), մեծ հոգածութեամբ և պատուասիրութեամբ ընդունուեցաւ պապէն, որ էր Բենեդիկտոս ՃԴ. Լամբերտինի (Lambertini), գիտնական և գործունեայ ճանչցուած անձ մը: Արդեօք Արծիւեան կրցա՞ւ իրօք Բենեդիկտոսը խաբել իր ընտրութեան և աստիճանին օրինաւորութեան համար, կամ թէ Բենեդիկտոս կրցա՞ւ ներքնապէս համոզուիլ իրեն ներկայացուած պարագաներուն վրայ, չենք ուզեր խնդիրի նիւթ ընել.

միայն յայտնի է թէ պապը ուզեց առիթէն օգուտ քաղել և պապութեան նոր յաղթանակ մը կազմել, Հայոց Եկեղեցւոյն կաթողիկոսին իրեն ոտքը գալէն և իր ոտքը համբուրելէն (Ղիթ. 175): Խաբուիլ ուզելուն կամ իրաց իսկութիւնը մէջտեղ չհանելուն ամէնէն մեծ նշանն է, որ Հռոմի սովորական եղող երկար քննութիւնները զանց եղած, և արագօրէն ընդունելութեան ձևակերպութիւնները հրամայուեցան: Դժբախտաբար Աբրահամ հիւանդացաւ, հիւանդութիւնը ծանրացաւ և երկարեցաւ, և հարկաւ գեղեցիկ առիթին կորուստէն վախնալով՝ պապը ամէն խնամք հրամայեց, անձամբ ալ Ս. Մարիամ Եգիպտացի Եկեղեցւոյն կից Հայոց հիւրանոցը այցելեց: Հազիւ թէ Աբրահամ հիւանդութենէն կարգադրուեցաւ, իր պաշտօնական խնդրագիրը մատոյց (Ղիթ. 100), և Փիլիպպո Մօնթի (Filippo Monti) Փրոփականտայի քարտուղարը իր ամփոփումը պատրաստեց, որ սեպտեմբեր 9-ի գումարման մէջ Փրոփականտայի ժողովէն ընդունուեցաւ, 11-ին պապէն հաստատուեցաւ (Ղիթ. և անոր Վրայ Փրոփականտայի նախագահը իր տեղեկագիրը կազմեց (Ղիթ. 172): Կարդինալական մասնաւոր ժողովին գումարման որ որոշուեցաւ նոյեմբեր 26, հին տոնմարով 15, երկուշաբթի օր, որուն մէջ նախ Յովիաննէս Քարբա (Giovanni Cappa) պապական բարձր ատեանի փաստաբաններէն, պաշտօնական խնդրագիրը կարդաց, և Աբրահամ ծնկաչօք պապին ոտքը համբուրելով իր բերնով ու արարքն լեզուով անոր եզրակացութիւնը արտասանեց, զոր Յովսէփ Ասսեմանի՝ Մարոնի վարդապետը թարգմանեց (Ղիթ. 177): Ասոր Վրայ Աբրահամ նորէն արաբերէն լեզուով հաւատոյ դաւանութիւնը կարդաց, միշտ Ասսեմանի թարգմանութեամբ (Ղիթ. 150): Պապը Աբրահամի պատրիարքական պաշտօնին Վրայ ատենագրութիւն մը ըրաւ, կարդինալներ հաւանութիւն յայտնեցին, և պապն ալ որոշեց պալիումի տուուշութիւնը կատարել մոտ օրէն: Այդ ձևերը պապական դիւանի սովորականներն են, և միայն դիտողութեան տեղի կրնայ տալ, Աբրահամի կողմէն փոխանակ հայերէնի արարէն լեզու գործածուիլը, որ հաւանաբար հետևանք է Հայերուն մէջ Ասսեմանիէ վստահելի թարգման չգտնուելուն: Այդ արարողութեան համար որոշուած էր Աստուածածնայ Յղութեան տօնը, դեկտեմբեր 8-ին, շաբաթ օր և հանդէսը տեղի պիտի ունենար Ս. Աստուածածնայ Լիբերեան աւագ Եկեղեցին (Santa Maria Maggiore) բայց տեղատարափ անձրևներուն պատճառով Կուիրինալեան պալատին մատրան մէջ կատարուեցաւ և Բենեդիկտոս անձամբ կատարեց պալիումի զգեստաւորութիւնը (Ղիթ. 184), ուրիշ ընծաներ ալ տալով այս առթիւ (Ղիթ. 185): Պապական կոնդակն ալ տրուեցաւ 1742 նոյեմբեր 26 թուականով (Ղիթ. 190): Իսկ Աբրահամ ամէն գործ վերջացնելէ Ետքն ալ Հռոմի մէջ մնաց, նպաստներ և շնորհներ ձարելու նպատակով և Հռոմ գտնուող Հայազգիներու նկատմամբ քննութիւններ կատարելու յատուկ յանձնարարութեամբ (Ղիթ. 122):

2014. ԻՆՉ ԻՆՉ ՂԻՏՈՂԻԹԻՒՆ

Հռոմի մէջ կատարուած գործերը, քանի որ Հայոց Եկեղեցւոյն հետ կապ մը չունի կրնանք ձգել իրենց հաճութեան: Միայն պիտի դիտել տանք թէ Բենեդիկտոսի յայտարարութիւնները չեն կրնար պատմական ձշմարտութիւններ այլայլել, ոչ ալ կը բաւեն Բերիոյ մէջ առանց

օրինաւորութեան կաթողիկոս հօչակուողը ինքզինքը Կիլիկիոյ դէմ հակաթոս Պետրոս Պիծակին ժառանգ ձանցողը: Կիլիկիոյ կաթողիկոս Միքայէլին աթուի վրայ գտնուած ատեն աթուը դատարակ ցուցնողը, և աթուին Սիսէ Էջմիածին փոխադրութեան պատմական ստուգութիւնը ուրացողը, Լուսաւորչի ուղիղ և օրինաւոր աթուաժառանգ դարձնել: Ուրիշ մըն ալ՝ որ հռոմէականաց մէջ իսկ կը յուզուի, Աբրահամի իրաւասութեան սահմանն է: Պապական պաշտօնգիրերուն մէջ Արծիւեան լոկ պատրիարք Կիլիկիոյ բառով կը կոչուի, և կաթողիկոս բառն իսկ չգործածուիր, մինչ Աբրահամ ինքզինքը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ցուցնել կը ճգնէր, իսկ Մխիթար ալ այդ կարծիքին անհիմն լինելը և Կիլիկիոյ սահմանէն դուրս իրաւասութիւն չունենալը իրեն կը զգացնէր (ՄԽԻ. 469): Պօտիկ ծանօթութիւն մըն ալ Պետրոս կոչումին մասին, զոր Աբրահամ առաւ իր վրան և անկէ ետքն իրեն յաջորդներն ալ սովորութիւն ըրին իրենց անունին աւելցնել: Սովորութիւն է կարծել թէ այդ անունը իբր համակրութեան և պատույ նշան Բենեդիկտոս շնորհած զլլայ Աբրահամին, կամ թէ Աբրահամ պապին հաւանութեամբ ստանձնած զլլայ Հռոմ Եղած ատենէն: Սակայն Աբրահամի ներքողաբանը կը գրէ յայտնապէս, թէ նա Պետրոս անունը առաւ ի յիշատակ Պետրոս Պիծակ պատրիարքին (ՂԻԹ. 92): Ասիկա կու գայ հաստատել անգամ մը ևս, թէ Աբրահամ ամենակին յարաբերութիւն չի կրնար ունենալ Սոյ կաթողիկոսներուն հետ, և ոչ ալ անոնց յաջորդութիւնը յաւակնիլ, այլ պարզապէս հակաթուի մը յաջորդ հօչակած կ'զլլայ ինքզինքը: Թերևս այդ անունի փոփոխութիւնը պէտք Եղած է՝ պատրաստ կնիք ունեցած զլլալու համար, և ձեռքի տակ գտնուող Պետրոս Պիծակի կնիքը գործածելէն, զի Մխիթարի ուղղած նամակին մէջ ալ, պարզապէս Պետրոս կաթողիկոս վերտառութեամբ կնիք մը գործածուած է (ՄԽԻ. 464), և Ներսէսեան ալ Աբրահամի անունը տալու համար, հոգևոր տէրն մեր Պետրոս կաթողիկոսն կը գրէ պարզապէս (ՄԽԻ. 466), Աբրահամ անունն ալ գեղչելով: Այս տեսութիւններով անգամ մըն ալ կը հաստատուի թէ Աբրահամու կաթողիկոսութիւնը, ոչ միայն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնն չէ, այլ և ոչ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հետ օրինաւոր կապ մը կրնայ ունենալ:

2015. ԱՐԾԻՒԵԱՆ Ի ԼԻԲԱՆԱՆ

Աբրահամ վերջապէս Հռոմէ մեկնեցաւ 1743 յուլիս 11-ին, և 18-ին Լիվոռնօ հասաւ (ՄԽԻ. 467), և միջոց մըն ալ այն տեղ մնաց, զի ինչպէս օգոստոս 7-ին Մխիթարին կը գրէ, նաւ չէր գտներ գնով յուրեք, և ինչ ընելիքին վրայ ալ վարանու էր, Լիբանա՞ն թէ Կոստանդնուպոլիս կամ թէ Գաղղիա՞ Երթալ (ՄԽԻ. 467): Մխիթար օգոստոս 17-ին կը պատասխանէ, հեռացնելով Կ. Պոլիս Երթալու գաղափարէն, և աւելի յորդորելով Գաղղիա Երթալը, կթագաւորէն նպաստ և պաշտպանութիւն ձարել Կիլիկիոյ համար (ՄԽԻ. 469): Բայց Աբրահամ միշտ մտադիր էր Կ. Պոլիս անցնիլ, և իոն յատուկ պատրիարքութիւն մը կազմակերպել, թասպատեանի իին խորհուրդին համաձայն (2010): Սակայն Կ. Պոլիսէ ալ վստահելի լուրեր չէր առներ, զի իր ձեռնարկը յուզում յառաջ բերած էր, և իր հակաթու և հակադաւան ձգտումները պատրիարքարանը պաշտպանողական միջոցներու պարտաւորած էին: Նալեան պատրիարքի միջնորդութեամբ նոր

հրովարտակներ ստացուած էին, օտարներու ապահնելով ազգային իշխանութեանց անսաստողներուն դէմ, և Միքայէլ Աջապահեան կաթողիկոսը երից Բերիա ինչած էր պարտուապատշաճը գործադրելու, և խռովութեանց պարագուխները զսպելու: Ասանկներու համար պետական իրաման կար Ատանայի բերդը բանտարկելու, և Յակոբ Եպիսկոպոսն ալ նախ պահուըտելու և յետոյ Քրէյմ քաշուելու ստիպուած էր (ԱՆՏ.), և կաթողիկներու ծեռք ծգած Եկեղեցին ալ իրենցմէ ետ առնուած էր (ՂԻԹ. 119): Աբրահամ նոր դիմում ըրած էր ԲԵՆԵԴԻԿՈՏՈՍԻ որ իրեն տուած յանձնարարականներէն զատ, նոր իրահանգներ տայ Կ. Պոլսոյ Երոպական դեսպաններուն՝ զինքն պաշտպանել և իրեն պաշտօնական դնրքը ստեղծել տալ. սակայն պապը 1743 օգոստոս 10 թուակիր նամակով, խոստումներ միայն կ'ընէր և նախախնամութեան վրայ յոյսը դնելու կը յորդորէր (ՂԻԹ. 135): Կարդինալներէ առած նամակներն ալ զգուշաւորութիւն կը յանձնարարէին, միանգամայն հայը Գրիգոր Ներսէսեանի նամակէն կը տեղեկանար թէ կառավարութիւնը ամէն կողմ իրամաններ տուած է, որ ուր և հանդիպի ձերբակալուին, և Ատանայի բերդը տարուի (ՂԻԹ. 134): Այդ տպաւորութեանց ներքև օգոստոս 10-ին Լիվունոյ մեկնեցաւ, սեպտեմբեր 15-ին Աղեքսանդրիա հասաւ, և հազիր ցամաք ելած, ծեռք իյնալէ վախեցաւ, և գիշերախառն նաւ դարնալով, Պէյրութ Եկաւ, և հոն ալ զգուշաւորութեամբ ցամաք Ելլալով շուտով Լիբանանի սահմանը մտաւ, և Եկաւ իր հնօրեայ ապաստանարանը, Անտոնեանց Քրէյմի վանքը, ուր մտաւ 1743 հոկտեմբեր 6-ին (ՂԻԹ. 139), ուսկից վերջին անգամ մեկնած էր Երկու տարի առաջ 1741 սեպտեմբեր 30-ին (2011): Այդ ուղևորութեան մէջ ալ Աբրահամ Անտոնեաններէ օժանդակուած էր, իրեն ուղեկից առնելով Խահակ Եպիսկոպոսը և հայր Նիկողայոս Միրոյեանը, որոնցմէ Երկրորդը Լիվունո մնաց, իսկ Եպիսկոպոսը մէկտեղ դարձաւ, և Եգիպտոսէ ալ իրեն ընկերացաւ հայր Յովսէփ Ստեփանեան կամ Այվազեան, ամէնքն ալ Անտոնեան միաբաններ:

2016. ԱՐԾԻՒԵԱՆԻ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

Որչափ ալ ահուդողով Լիբանան փախած, Աբրահամ իրաժարած չէր Կ. Պոլսոյ մէջ Հայ-կաթոլիկ պատրիարքարան մը հիմնելու գաղափարէն, և Թուրքիոյ ամէն կողմ գտնուող կաթոլիկներու վրայ իշխանութիւն բանեցնելու ծգուումէն, թէպէտև պապական կոնդակով ալ լոկ Կիլիկիոյ սահմանները նշանակած էին իրեն իրաւասութեան: Իր Լիբանան քաշուելովը իրեն մասին իրամայուած զգուշաւորութիւնները լրեցին, և հազիր թէ այդ բանը իմացաւ հայր Գրիգոր Ներսէսեանի և հայր Պօղոս Սամանձանի նամակներէն, Կ. Պոլիս Երթալու փափաքը նորոգուեցաւ: Ըստ այսմ 1744 նոյեմբերին Պէյրութ կ'իջնէ նաւ փնտռել, և առաջին առիթով Աղեքսանդրիա կ'անցնի: Հարկաւ շատ կանուխէն Կ. Պոլիս ալ լուր տուած պիտի ըլլայ, որ Գաղղիական դեսպանը և Լատին Եպիսկոպոսը կը փութան անգելել անոր ուղևորութիւնը, և լուր կը հասցնեն Աղեքսանդրիա որ Կ. Պոլիս չգայ: Հարկաւ անոնք ալ կը նախատեսեն յանդուգն ձեռնարկին դժբախտ ելքը, և իրենց ալ պետական օրէնքներու հակառակ յաջողելուն անհնարութիւնը (ՂԻԹ. 141): Սակայն ուրիշներ Լատին քարոզիչներու ազահութեան, և Լատին Եպիսկոպոսին

շահախնդրութեան կը վերագրեն այդ քայլը, որոնց նիւթական օգուտները պիտի վտանգուէին, եթէ Հայ-կաթոլիկներ Լատին Եկեղեցիներէ հեռանալով իրենց յատուկ Եկեղեցիներն ու նուիրապետութիւնը ունենային (ՂԻԹ. 126): Լատին Եախսկոպոսին նամկը 1744 ապրիլ 30-ին գրուած էր (ՂԻԹ. 143), բայց Աբրահամ զայն Աղեքսանդրիոյ մէջ առաւ, և ստիպուեցաւ համակերպիլ ու ետ դառնալ: Նաւով Աքիա Ելաւ, և Դամասկոսէ անցնելով նորէն Քրէյմի վանքը ապաւինեցաւ 1745-ին սկիզբները, ուսկից այլ ևս չհեռացաւ, ինքն ալ հարկաւ համոզուելով իր ձգտումներուն անգործադրելիութեան վրայ: Երբոր Աբրահամ այլ ևս հանդարտորէն տեղաւորուեցաւ Քրէյմի վանքը, Անտոնեանք չիրաժարեցան Արևոտք անցնելու գաղափարէն, որուն հետևանքն եղած էր Մխիթարեանց հետ ծովուելու խորհուրդը (2011): Մխիթարի մերժումի վրայ իրենք իրովի փոխադրուելու ծրագիրը կազմեցին, և 1746-ի ժողովին, որուն մէջ հայր Յովսէփ Այվազեան աբբահայր ընտրուեցաւ, որոշեցին նաև Հռոմի մէջ վանք մը ունենալու, և առ այս պէտք եղած նախապատրաստութեանց համար հայր Գրիգոր Ներսէսեանի և հայր Պողոս Սամանձեանի պաշտօնը տրուեցաւ Հռոմ ուղևորիլ: Ասոնք նորէն Կ. Պոլիս մեկնեցան, բայց այս անգամ Հռոմ անցնելու միջոցներ և դիրութիւններ չգտան (ԱՆՏ.): Քիչ մը աւելի երկարեցինք կաթոլիկական գործունեութեան վրայ, ուզելով անոր մասին որոշ գաղափար մը տալ:

2017. ՆԱԽԵԱՆԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Կ. Պոլիս և Երուսաղէմ նորութիւններ չեն ներկայեր մեզ այդ միջոցին, Նալեանի առաջին և Շղթայակիրի վերջին տարիները սովորական գործունեութեամբ անցան: Նալեանի ձեռնարկներէն յիշեցինք Արծիւեանի ոսնձգութիւններուն առջևն առնելու համար ըրածները (2015), առանց մեծամեծ խնդիրներ յուզելու: Կաթոլիկութեան դէմ ձեռք առնուած միջոցները աւելի Բերիոյ կողմերուն վրայ գործածուեցան, և թէպէտ Արծիւեանի ձեռնարկը բոլորովին չխափանուեցաւ, բայց գոնէ պարտաւորուեցաւ Լիբանանի մէջ փակուիլ, և անկէ դուրս ալ՝ գողունի և ընդհատ կերպով կրնային գործել, իր հրամանով աստևանդ դրկուած Անտոնեան միաբանները:

2018. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԳՈՐԾԵՐ

Աղթամարի աթուին վրայ ալ Պաղտասար Բաղիշեցիէ ետքը (1963) կը յիշուին Սահակ Աղբակեցի, և Յակոբ Ամդեցի, և Նիկողայոս Սպարկերտցի, որ 1740-ին գրուած յիշատակարանի մէջ յիշուած է (00. ԲԻԶ. 1119), թէպէտ ուրիշ տեղ 1743-ին կաթողիկոս եղած Կ'ըսուի, իր նախորդին գահընկցութեամբ վասն անյարմար կացութեանն, և զի զաթոռն ի սպառ անշքացոյց, զեկեղեցական միաբանսն ցրուեաց, և զկնաւոր աշխարհականս բնակեցոյց ի վանաքն (ԶԱՄ. 95): Նիկողայոս ալ նորոգեց վիճակներ գրաւելու փորձը, և Աղեքսանդր աբեղայի մը ձեռքով Օսմանեան կառավարութենէ իրովարտակ կը հանէ, Վան, Բաղէշ, Մուշ և շրջակայ վիճակներ իրացնելու, և անոր գօրութեամբ Եջմիածինի նուիրակ Յովհաննէս վարդապետն ալ կը վտարէ, հաւաքած արդիւնքն ալ ձեռքէն առնելով: Զահկեցիին բողոքելուն վրայ՝ հակառակ իրովարտակ մը կը ստանայ Նալեան 1746-ին, և ոչ միայն վիճակները այլև արդիւնքները ետ կառնեն Նիկողայոսէ, և Զահկեցին զՆիկողայոսն ևս բանադրէ: Ասոր վրայ Աղթամարի վիճակայինք կը

յուզուին, և բոլոր վիճակօք, վանակնօք և աշխարհականօք, Նիկողայոսը Էջմիածին կը դրկեն արձակում ստանալու, խոստանալով այնուհետև կաթողիկոսօք և վիճակօք ի հնագանդութեան սրբոյ Էջմիածնի մնալ: Զահկեցին կը զիջանի, Նիկողայոսը կարձակէ և աթոռին կը դարձնէ, հրամայելով ու անկէ Ետքը իրենք զայլ ոք մի դնիցեն, այլ ընտրեալը ի սուրբ աթոռն առաքեսցեն զի օծի: Նիկողայոս յետ ամաց ինչ կը մեռնի, և Աղթամարցիք նորէն ինքնազլուխ կընտրեն յաջորդը, Գրիգոր մը, բայց Զահկեցիին յաջորդներ, պաշարեցեալք ի խառնակմանց ժամանակին մտադրութիւն չեն դարձներ, մինչև Գրիգորի մահը 1761-ին (ԶԱՄ. 96):

2019. ԱՊՈՒԱՆԻՑ ԱԹՈՌԸ

Աղուանից աթոռին վրայ Եսայիի մահուանէ Ետքը (1956), ազատ մնաց հակաթոռ Ներսէսը (1929), թէպէտ Երբեմն Էվմիածինէ բանադրուած, բայց կացութեան տէր կը դաշնար: Կարապէտ Ուլնեցի մտադրութիւն չէր դարձուցած, իսկ Խոշաբեցին ներեց անոր և թողուց որ պաշտօնը վարէ (ԶԱՄ. 85): Կրետացին սէր ալ ցուցուց (1900), և Ղազար գործը քննելով, թէպէտ Ներսէսին Ետ խոստովանիլ զյանցանս իւր, բայց յետոյ արձակէ զնա ի կապիցն, և խոստմնագիր առնելէ Ետքը թէ մի ևս ապստամբիցի, կոնդակով հաստատեց Ներսէսը իր աթոռին վրայ, որ մինչև 1763 ապրեցաւ (ԶԱՄ. 86):

2020. ԱՍՊԱՀԱՆԻ ԱԹՈՌԸ

Պարսկաստանի աթոռին, կամ Ասպահանի մետրոպոլտութեան և Ամենափրկչի առաջնորդութեան վրայ՝ Վերջին անգամ յիշեցինք Դաւիթ Զուղայեցին (1943), ձգնազգեաց անձ մը, որ բոլոր իր մտադրութիւնը դարձուցած էր Եկեղեցական պաշտամանց մասին: Իրմէ գրուած կանոններուն մէջ կը յիշուին, 1. Պատարագի օրեր Երեք Ողորմեա ըսել, և մէկ հատով չշատնալ: 2. Գիշերային ժամին անխափան ներկայ գտնուիլ: 3. Քահանաներ միշտ ընկեր քահանայով ժողովուրդի տունները Երբալ: 4. Քահանաներ շուկայ չելլայ և խանութները չնստիլ: 5. Եկեղեցականներ ջաշխուր չհագնիլ: 6. Հրաժարիմք, Խոստովանիմ և Մեղայ աղօթքները զանց ընել: 7. Պահք թէ ուտիք ամէն լուր օրեր անպակաս Արևագալի ըսել: 8. Եկեղեցականներ քթախոտ չգործածել (ՏՅՈ. Բ. 53-55): Այդ կանոնները բաւական են Դաւիթին անձնաւորութիւնը նկարագրել: Իրեն պաշտօնը տևած է 3 տարի, և 1728 դեկտեմբեր 18-ին վախճանելով իրեն յաջորդած է Աստուածատուր Ֆահրապատցի Եպիսկոպոսը, մականունեալ Աղաւնի, հեղամիտ և խաղաղասէր անձ մը, որ մինչև 1745 յունուար 17 ապրած է (ՏՅՈ. Բ. 58), և բարի անուն թողած է Ետևէն: Անոր յաջորդն է Պողոս Զուղայեցին: Այսչափս համառօտիւ զանազան աթոռներու վրայ խօսելէ Ետքը, անցնինք Մայրաթորին, գոր պահ մը աչքէ հեռացուցինք:

2021. ՆԱՏԻՐԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը, 1736 փետրուար 15-ին, Երբոր իր բարեմաղթութիւնները Նատիրի կ'ուղղէր (1978), ըսած էր նաև, որ ինչպէս զայն Պարսկաստանի յաղթական կը տեսնէր, Աստուծով Ղանտահարի և Հնդկաստանի յաղթական ալ պիտի տեսնէր (ԿՐԵ. 60): Նատիրին վրայ հիացողին գուշակութիւնները պարապի չելան, սակայն ինքը չտեսաւ, զի 1737-ին ամառուան

վերջերը սկսաւ Նատիր շահ իր արշաւանքը, Երբ Կրետացին մեռած էր արդէն (1990): Առաջին յարձակումը Ղանտահարի Աֆղաններուն վրայ ըրաւ, զի Հիւսէյին խան, շահ Մահմուտին (1964) եղբայրը, չեր խոնարհեր Նատիրի ծեռաց ներքև, որ Աֆղանները Պարսկաստանէ հեռացուցած էր (ԽԱԶ. 261): Նատիր զօրացաւ, և Ղանտահարը ու Քապուլը նուաճելէն ետքը: Ինդոս գետը անցաւ և Հնդկաստան մտաւ, Մողոլեան կայսրութեան մայրաքաղաքը Տէլիխն գրաւեց 1739-ին (ՏՊԷ. 363): Սինան ալ նուաճեց Հերաթի մէջ յաղթութիւնը տօնախմբեց, Պուխարա մտաւ, Խարիզմը ընկձեց, Խորասանի Մէշէթ քաղաքը միջոց մը մնաց, և Վերջապէս Երբ հինգ տարի ետքը, 1742-ին Ասպահան դարձաւ, ընդարձակ Պարսկաստան կայսրութիւն մը կազմած էր, որուն սահմաններն էին Տիգրիս, Ինդոս, Ոքսու և Կասպիականը (ՏՊԷ. 364): Բայց Կրետացին գոված օրինակելի Վեհապետը այլափոխուած էր այլէս ու սոսկայի բռնաւոր մըն էր դարձած: Հնդկաստանի աւարը անոր ախորժակիր գրգռեց, և ամէն կերպով հարստութիւն դիզելու հետամուտ եղաւ բռնութենէ ու անիրաւութենէն չկասեցաւ, և ամէնուն ատելի դաշնալ սկսաւ: Մեր նպատակէն դուրս կը նկատենք ասոնց մանրամասնութեանը նտնել: Նատիրին վրայ ազդեցութիւն գործած պարագաներուն կարգին կը պատմուի, իր դէմ եղած դաւաճանութիւնը, իր իսկ որդույն Ոիգաղուլիի գրգռութեամբ, ուսկից ազատեցաւ, բայց որդույն գերկոսին աչս բրէ ծեռամբ իւրով (ԽԱԶ. 262): Կրօնական զգացումներու կողմէ ալ անտարբեր և թոյլ կը նկարագրուի Նատիր, որ իբր հետաքրքրութիւն կը իրամայէ պարսկերէնի թարգմանել հրէութեան, քրիստոնէութեան և իսլամութեան սուրբ գիրքերը: Քրիստոնէութգան գիրքերուն համար Հայ վարդապետներու կը դիմէ, որոնք կը կատարեն իրամանը՝ Գէորգ Զուղայեցի աստուածաբան և հանձարապերձ րաբունապետին գլխաւորութեամբ, որ թէս առաջնորդի սրբոյ վանացս Զուղայի յորջորջմամբ սրբոյ նշանակուած է (ԽԱԶ. 263), սակայն նա անազան 1754-ին այդ պաշտօնին բարձրացաւ (ՏՅՈ. Բ. 61), իսկ Նատիր շահ 1747-ին սպանուեցաւ, որով տրուած յորջորջումը ապագային պիտի յատկացուի: Գէորգ և քահանայք և Եկեղեցականք, որ անոր հետ էին, ոսկեձամուկ խիլայիւք և իբր հարիւր թուման ընծայիւք վարձատրուեցան (ԽԱԶ. 264):

2022. ԶԱՀԿԵՑԻՆ ԵՒ ԱԳՈՒԵՑԻՆ

Նատիրէ ոչ տարբեր բռնաւոր մըն ալ դարձած էր Ղազար Մայրաթուի մէջ, ուսկից թէպէտ շինարար ծեռնարկներ ունինք, սակայն անոնցմով չեն արդարանար իր բռնական գործերը: Ղազարի յիշատակը շատ փառաւոր եղած կըլլար իր յիշած վեհարանով, և իր անունէն կոչուած Ղազարապատ հիւրանոցով (ԶԱՍ. 31), եթէ միւս կողմէն միաբանութեան վրայ գործած հարստահարութիւններով զայն աղտեղած չըլլար, մինչ ինքն ալ ազատած չէր Նատիրի հարստահարութիւններէն: Իր արկածները զանազաններէ տարբեր պարագաներով պատմուելուն, պէտք է ըսենք թէ տարբեր գործեր են, և ոչ թէ տարբեր պարագաներով պատմուած են: Նախ կը յիշուի թէ 1742-ին Նատիր 24,000 դահեկան պահանջեց Ղազարէն, պարզապէս այն պատճառով թէ չէ պարտ քահանապետից ստանալ զգանձս (ԽԱԶ. 265): Նատիր հարկաւ պահանջն ալ գանձած է, իսկ պահանջելուն առիթ փնտուել պէտք չէ, զի ունեցողէն

ունեցածը առնել իրեն իրաւունք սեպած էր: Հարկաւ շահելու և շահուելու նպատակով էր, որ Ղազար 1745-ին Նատիրի տեսութեան գացած էր Խորասանի Մէշէթ մայրաքաղաքը (ՉԱՄ. Գ. 827), որ կը յարմարի Հնդկաստանի յաղթութենէ դառնալու միջոցին՝ ինն ժամանակ մը հանգստանալուն (2021): Իրեն հետ կը գտնուէին Պետրոս Անթապցի և Աղեքսանդր Բիզանդացի վարդապետները, աւելի ծանօթ իրենց Քիւթիւր և Քարքաշ մականուններով: Այդ պարագային պէտք է կապել ուրիշ արկած մը, թէ Ղազար վասն յանցման իւրոյ՝ գանիւք և տուգանօթ ընկեցաւ յաթուոյն (ՇԱՀ. Ա. 227), և թէ Միքայէլ՝ տեղապահ ու Յովիաննէս Շիրածի՝ գործակալ վարդապետները, առիթ գտան Քիւթիւրն ու Քարքաշը ամբաստանել, թէ Երկոքին ևս գրեցին զքն չարախօսութիւն առ Նատըր շահ (ՉԱՄ. Գ. 828): Ինչ էր Ղազարի վրայ գրուած յանցանքը և ինչպէս գործադրուեցաւ գանակոծութիւնը՝ որոշակի գրուած չենք գտներ. բայց քանի որ տուգանք ալ կը յիշուի, գոնէ ինչպէս ազատած ըլլալուն կերպը կը բացատրուի: Իսկ աթոռազրկութիւնը լոկ թագաւորական իրաման մը ըլլալուն, ներքնապէս գործադրուած չէ, այլ արտաքին ձևը յարգելով Ղազար գործէ քաշուած է, և Յովիաննէս Ագուլեցի՝ առաջնորդ Գողթան, իբրև փոխանորդ կամ տեղակալ գործերը վարելու սկսած է: Այդ կացութիւնը հազիւ վեց ամիս կը տևէ, զի նոյն ինքն Յովիաննէս տեղակալ և միաբաններ՝ օգուտ քաղելով Նատիրի թոռ Շահուուի Երեւան և Եջմիածին այցելելէն, անոր միջնորդութեամբ կ'ընդունին Ղազարի նորէն աթոռ դառնալուն շնորհը, ծանր տուգանքի պայմանով, և Յովիաննէս նորէն իր առաջնորդական վիճակը կը դառնայ (ՇԱՀ. Ա. 228): Ըստ այսմ կրնանք Յովիաննէս Ագուլեցիէն հեռացնել՝ հակառոռ մը եղած ըլլալու ենթադրութիւնը: Իսկ եղելութեան թուական կրնանք նշանակել 1745 տարին:

2023. ՔԻՒԹԻՒՐ ԵՒ ՔԱՐԱՔԱԾ

Ղազար հազիւ իր դիրքը գտած, կը սկսի Քիւթիւրին և Քարքաշին վրայ բռնանալ, հիմնուելով այն քսութեան վրայ, զոր տեղակալ Միքայէլ և գործակալ Յովիաննէս հնարած էին (2022): Զահկեցին կը խորհէր ընկճել և ստորնացնել այդ Երկու վարդապետները, որոնց դիրքն ու արժանիքը իրեն փուչ եղած էին, և կերպով մը սանձ կը դնէին իր յախուռն բերմունքներուն: Ոչ միայն իրեն դէմ գրած ըլլալնուն բարուրանքը, այլ և իրեն նկատմամբ տարիներ առաջ ամէն մը ըսածնին կամ ըրածնին՝ ամբաստանութեան նիւթ կազմելով, հարցուփորձերու սկսաւ, հարուածներով խառն, և մինչև իսկ իբրև քաղաքական յանցաւորներ թավորէցի իշխանապետութեան մատնել սպառնացաւ: Երկու վարդապետներուն համարձակ պատասխանները և իրեն ստութիւնները մէջտեղ դնելը՝ Ղազարը աւելի զայրացուցին, որ Երկուքն ալ ֆալախայի հարուածներուն ենթարկեց, ուշաթափ ընել տալու չափ, և շղթայակապ բանտարկել տուաւ: Երեսուն օր մնացին այնտեղ անխնամ, հազիւ ոգեպահիկով, և տանջանքներու սպառնալիքով, և չկրցան ելլել, բայց եթէ բռնի պարտամուրհակներ ստորագրելով: Բայց այն ատեն ալ իրենց կնքուած սենեակները կողոպտուեցան, և իրենք ալ արգելական պահուեցան յիսուն օր ևս (ՉԱՄ. Գ. 830): Ղազարի ատելութիւնը աւելի սաստիկ էր Քիւթիւրին վրայ, անդստին ընտրութեան միջոցին իրեն հակառակ եղած ըլլալէն (1991), ուստի Քիւթիւր փութաց Կարս

փախչիլ, իսկ Ղազար անոր փոքրաւորներունև արեղաներուն վրայ թափեց իր զայրոյթը: Բայց երբ օգուտ մը չքաղեց, նենգութեան դիմեց, և ամէն բան ետ դարձնելու և աւելի ալ բարձրացնելու հրապուրիչ խոստումներով Քիւթիւրը համոզեց ետ զալ: Բայց իսկոյն արգելական պահեց զայն սենեակի մը մէջ բանտարկուած, և զայն ու փոքրաւորն ալ նեղեց ու տանջեց, որ պահծու եղածները յայտնեն, և ոչ իսկ ներեց սենեակէն ելնել զատկին օրը, 1746 մարտ 30-ին: Զատկին չորրորդ օրը, ապրիլ 2-ին, կաթողիկոսարանի բարապանները, Քիւթիւրը շապիկով մը կը մերկացնեն, և գետին տարածելով գլուխն ու մորուքը կը գերծեն, և մաշկեայ հանդերձ մի գարշահոտ վրան նետելով Սևան կը տանին, և ապրիլ 6-ին մութ նկուղ մը կը բանտարկեն, օրական չորցած հաց մը միայն տալու պայմանով, և բանտը երկու պահապաններու կը յանձնեն (ՂԱՄ. Գ. 832): Վեց ամիս մնաց Քիւթիւր այդ վիճակին մէջ, և հազիւ 1746 սեպտեմբերին ատենները Սևանի միաբաններու միջնորդութեամբ շղթաները քակելու, և վանքին մէջ ազատ շրջելու հրամանը առնուեցաւ Ղազարէ: Քիւթիւր վերջին յուսահատութեան մատնուած, ալեկոծութեան պահուն և առանց թիակի լքուած նաւակով մը յաջողեցաւ ցանաք ելնել, և յանձանօթս ու տեսակ տեսակ դժուարութիւններով կրցաւ Կարս հասնիլ և անկէ ալ առանց ձանչուելու Կարին երթալ: Ղազար զայն իմանալով փորձեց Երևանի Պարսիկ կուսակալին ձեռքով և առատ կաշառքներով Քիւթիւրը ձերբակալել ու բերել տալ, սակայն Կարնոյ կուսակալը պինդ կեցաւ, և չյանձնեց անձ մը որ ապաւինեալ էր յերկիր իշխանութեան Օսմանցւոց և Քիւթիւրը յորդորեց Կ. Պոլիս երթալ, և հոն իր գործերը կարգադրել (ՂԱՄ. Գ. 834):

2024. ԶԱՀԿԵՑԻՆ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ

Քիւթիւրին Կ. Պոլիս հասնիլը կիյնայ 1747-ին սկիզբները և յայտնի է թէ ինչ պիտի ըլլային անոր պատմածները մայրաքաղաքին եկեղեցականներուն և մեծամեծներուն առջև: Քիւթիւրին հեռանալովն ալ էջմիածին հանդարտութիւն չի գտաւ, զի Ղազար շարունակ նորանոր գրգռութիւններ կը յուգէր իր վարմունքովը: Քարաքաշ յիշուիր այդ միջոցին, և կերևի թէ կողմ մը քաշուած էր, իսկ Ղազար իր ատելութիւնը դարձուցած էր Յակոբ Շամախիսցի և Յովհաննէս Շիրածի վարդապետներուն վրայ (ՂԱՄ. Գ. 839), թէպէտ վերջինը Քիւթիւրի և Քարաքաշի դէմ քսութիւններ յորինողն էր (2023): Ղազար վանքէ դուրս ալ ազգային մեծամեծներուն վրայ կը բռնանար, և գլխաւորապէս իրեն դէմ գրգռուած էին Յարովէն և Խաչիպապ, Երևանի հասարակութեան գլխաւորները, առաջինը քալանդար՝ որ է ազգապետ, և երկրորդը մելիք՝ որ է գործակալ: Սոյն միջոցին Պարսիկ տէրութիւնն ալ անիշխանութեան մատնուած էր: Նատիր շահ իմանալով Պարսիկ մեծամեծներուն իրեն դէմ ըլլալը, կը պատրաստուէր Աֆղաններու ձեռքով անոնք կոտորել, երբ ասոնք կանխեցին և զինքն սպաննեցին 1747-ին: Ասոր վրայ իրեններ ժառանգութիւնը իրարմէ յափշտակելու կը նրգէին, Ալի-Ասիլի երբորորդին Թավրէզի, և Շահօռի թոռը Մէշէրի մէջ թագաւորեցին, և իրենց ազգականները սպաննել տալով, և զիարար տապալելով կուգէին զօրանալ: Լոռիստանի իշխան Ալի-Մէրտան ալ՝ Սօֆիմներու ցեղէն հսմայէլ անունով ութը տարեկան տղայ մը շահ հոչակել տալով, անոր անունով կը տիրապետէ Արևմտեան գաւառները:

Ուրիշ նահանգներու մէջ ալ կողմնակալներ մէկ մէկ փոքրիկ վեհապետներու ձև առած էին (ՏՊԵ. 366): Ղազար կարծելով պարագայէն օգտուիլ, Յարովէնին և Խաչիպապին սպառնացաւ տէրութեան մատնել, որուն վրայ ասոնք կանխեցին զինքն մատնել Ալի-Ատիլ, որ Հայկական գակառներու վրայ կիշխէր, թէ Կարին փախած Մանուչար Հայ իշխանին 4000 թուման դրամները Ղազարի մօտ աւանդ են: Ղազար թագաւորէն կանչուեցաւ, և աւանդը իրմէ պահանջուեցաւ, 1500 թուման ալ տուգանքի յաւելուածով: Ղազար անձար մնալով զայն վճարել, աթոռին թանկագին իրերէն մաս մը վաճառելով և հարկապահանջները կաշառելով, հնարեցաւ Կարին Փախչիլ, մտածելով այնտեղ հայրապետանց հաստատել, որուն չհաւանեցան Կարմեցիները: Ղազար բռնի կերպով իր նկատմամբ գոհականութեան գիրեր ստորագրել տալով Կ. Պոլիս և Տաճկաստանի ուրիշ կողմեր դրկած էր, սակայն միաբաններ ճշմարտութիւնը յայտնող գիրեր հասուցած էին, և Կ. Պոլսոյ ամբողջ Հայութիւնը, Նալեան պատրիարքին առաջնորդութեամբ, Եջմիածինի մէջ կարգ ու սարք հաստատելու և անտեղութեանց հնմնական դարման տանելու պէտքը զգացեր էին: Անշուշտ Ղազարի բռնազբուհիկ ազդեցութիւն պիտի չկարենային գործել, քանի որ Քիւթիւր ականատես վկայ և անձամբ փորձառու՝ Կ. Պոլիս կը գտնուէր: Ղազարի Եջմիածինը թողլով Կարին փախչիլը և այնտեղ հաստատուիլ ուզելը, արմատական միջոցներու պէտքը զգացուցին, և պատրիարքարանով ու ժողովուրդով որոշում տրուեցաւ, որ Պետրոս Քիւթիւս ու Սահակ Ահազին Վարդապետներ Եջմիածին դառնան, և միաբանութեան հետ պատշաճը մտածեն, և մինչև իսկ Ղազարը փախած նկատելով, նոր կաթողիկոս մը ընտրեն և նստեցնեն (ՉԱՄ. Գ. 839):

2025. ՔԻՒԹԻՒՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Երբոր Ղազար Եջմիածինէ խոյս տուաւ, պետական հարկահանները Մայրաքու Եկան և միաբանները նեղեցին ու տանջեցին Ղազարին պարտքին համար, և երբոր ուրիշ կերպով արդիւնք չունեցան, Եկեղեցական ինչքերը և զարդերը գրաւեցին (ՉԱՄ. Գ. 838), և վեց ձիաբեռ ապրանք թագաւորին տարին: Սակայն միաբաններ աղաչաւորներ և իիրեր հասուցին, թէ պարտքը վանքին և աթոռին չէ, այլ Ղազարին անձնապէս ստացած աւանդի մը երեսէն: Թագաւորը իրաւոնք տուաւ միաբաններուն, հարկահան ալ պատժեց ըսելով թէ գորամս Ղազարու պահանջեմ և ոչ զանօթս վանացն, ու ապրանքներ ետ դարձուց, և Ղազարին մասին կարգադրութիւնը միաբանութեան թողուց (ԾԱՀ. Ա. 228): Երբոր հարկահանները ապրանքներով մեկնեցան, Ղազար այդ լուրին վրայ պարտքը վճարուած սեպելով, Եջմիածին դարձած էր, որ ատեն Կ. Պոլիսէ դրկուած վարդապետներն ալ հասան: Որպէսզի իր տապալման առջևն առնէ, անոնց վրայ ամբաստանագիրներ մատոյց, թէ Կ. Պոլիսէ Եկած լրտեսք են և թէ ինքն Պարսից պետութեան հաւատարիմ է: Սակայն Ղազարի անձը կասկածաւոր եղած և անունը կոտրած էր Պարսից կառավարութեան առջև, և ամբաստանութեան ականջ չկախուեցաւ, այլ թավրէզէ հրահանգ տրուեցաւ Երևանի կուսակալութեան, որ միաբանութիւնը հարցաքննէ, և զօր ընտրեսցին նոքա, նա լիցի նոցա կաթողիկոս (ՉԱՄ. Գ. 838): Կուսակալը Երևանի մէջ ատեն

կազմեց, Ղազար ալ իոն կոչուեցաւ, միաբանութեան գլխաւորներն ալ ներկայացան: Քիւթիւր և Ահագին Տաճկաստանցոց կողմէ խօսեցան, և Ղազար պարտաւորուեցաւ, և պետական հրամանով պաշտօնանկ հռչակուեցաւ, և Սևան կղզին աքսորուեցաւ, ուր ինքն Քիւթիւր բանտարկած էր (2023) և միաբանութեան հրաման տրուեցաւ Եջմիածին դառնալ և ընտրութիւն կատարել (ՉԱՍ. Գ. 840): Պահ մը ուզուեցաւ Սահակ Ահագին, Կոլոտի աշակերտութենէն, կաթողիկոսութեան բարձրացնել իբրև Եջմիածինի խռովութիւններէն անմասն մէկ մը, բայց նա յանձնառու չեղաւ, և Քիւթիւր յառաջ կոչեցին անոր ալ դժկամութեան յաղթելու համար խոստացան պաշտպան լինել նմա յամենայն ի վտանգս և այսպէս Պետրոս Այնթափցի, Մականունեալ Քիւթիւր, կաթողիկոս օծուեցաւ մայրտաճարին մէջ 1748-ին ամսաթիւը անորոշ: Միաբանութիւնը իր գործին արդարացումը ապացուցանելու համար, ընդարձակ գրութիւն մը պատրաստեց, որուն մէջ բացատրեց զամենայն յանցանս Ղազարու, և զայն ի բազում պատճէնս ցրուեց ամէն գլխաւոր Վիճակներ: Այդ գիրին ստորագրած էին 21 եպիսկոպոսներ և 19 վարդապետներ, և 1748 մայիս 20 թուական կը կրէր: Նկատելով որ այդ գիրը ամէն գործ վերջացնելէն ետքը գրուեցաւ, Կարնոյ և Զմիւռնիոյ մէջ Ղազարու համակիրներուն ալ միտքը հանդարտեցնելու համար, և օծումը անկէ առաջ տեղի ունեցած էր (ՉԱՍ. Գ. 841), իդէպ է զատիկին մոտիկ կիրակիներէն մէկուն դնել օծման ամսաթիւը: Զատիկը այն տարին ապրիլ 10-ին հանդիպած էր:

2026. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ

Եղելութեան պատմական մասը ներկայանալէն ետքը պէտք է նկատողութեան առնել թէ ինչ տեսութիւն պէտք է ունենալ Ղազարու գահընկեցութեան, և Պետրոսի կաթողիկոսութեանը վրայ: Հնար է՝ արդէօք Ղազարը պաշտօնապէս և օրինաւորապէս դադարած ըսել, թէ ոչ Պետրոսը հակաթու մը նկատել: Գործին օրինաւորութեան մասին չի բաւեր որ Ղազար իրօք անարժան և յանցապարտ մէկը ըլլայ, այլ պէտք է որ անոր պաշտօնանկութիւնն ալ օրինաւոր ծևակերպութեամբ վճռուած ըլլայ: Իրաւ է որ միաբանութիւնը իր 40 անդամակիցներու միաձայնութեամբ անոր դատապարտութիւնը ստորագրեց, և Տաճկահայեր իրենց կողմէ լինազոր իշխանութեամբ պատգամաւորներ դրկեցին, և Պայսկահայեր ալ ծայնակից և կամակից գտնուեցան տրուած որոշումին, սակայն այդ պարագաներ բաւական չեն նկատուիր Եկեղեցական ժողովի մը գումարումը կայացնելու, որ միայն ծերընհասն է կաթողիկոսի գահընկեցութեան վճիռը արձակելու: Ամէն պարագայի մէջ իրական կը մնայ, թէ Ղազարի վտարումը Երևանի կուսակալին ատեանը վճռուեցաւ, ուր Եկեղեցականներ աւելի վկայի քան դատաւորի դերը կը վարէին: Ըստ այսմ պէտք կըլլար ըսել թէ Ղազար Եկեղեցական քննութեամբ և վճռով պաշտօնանկ եղած չէ: Միւս կողմէն Պետրոս իրովի և կամ քանի մի կամակիցներու ծերքով աթոռը յափշտակող կամ գրաւելու յաւակնող մը չէ աթոռը դատարակ նկատուած ատեն միաբանութեան ընտրութեամբ յառաջ կոչուած է, ինչպէս եղած էին ուրիշ օրինաւոր կաթողիկոսներն ալ, և ամէնուն հաւանութեամբ պաշտօնը ստանձնած է, և հեռաւորներն ալ անհակառակ ընդունած և օրինաւոր

ձանչցած են, ° Յակոբ Նալեան պատրիարքին ալ ըստ այնմ պաշտօնապէս հռչակած է, Եկեղեցւոյ թեմէն յայտարարելով և բացատրելով զամենայն վնասս Ղազարու, պատշաճաւոր վկայութեամբ և բանիւք արժանահաւատս անձանց (ՉԱՄ. Գ. 840): Բայց եթէ Քիւթիւրը հայրապետական աթոռին տերը ձանչնանք, պէտք կըլլայ վերջէն Ղազարը հակաթոր ըսել, երբոր արքունի պաշտպանութեամբ և դրամի գօրութեամբ կրկին աթոռը ծեռք անցուց: Խնդիրին մէջէն Ելլալու համար, և միանգամայն գործին դժպիի ձև չտալու համար, մենք կը հաւանինք ըսել թէ ղազար չկրոսնցուց իր կաթողիկոսական իրաւունքը, երբոր Պարսիկ կուսակալին վճիռով, իսկ ազգին և Եկեղեցականութեան լոկ վկայութեամբ՝ պաշտօնանկ հռչակութեաւ, և թէ միայն պատահական պարագաներով պաշտօնը վարելէ արգելութեաւ: Իսկ Պետրոս որ կանոնական ծևակերպութեանց հետևողութեամբ ընտրութեաւ, հակաթորի կերպարանը չունեցաւ, այլ օրինաւոր ձևով պաշտօնը վարելու կոչութեաւ, Այդ կերպով կաթողիկոսական պաշտօն վարողները մենք աթոռակից անուանուեցինք, քանի անգամ որ պարզ բռնութեամբ աթոռին տիրացած չէին, և նոյն ձևով կը նկատենք Պետրոս Բ. Այնթապցի, Քիւթիւր մականունեալ կաթողիկոսը: Բայց ինչպէս ուրիշ աթոռակիցները, այն ալ կաթողիկոսներու չարայարութեան չենք անցներ, թէպէտ սովորական ցուցակներ անցուցած ըլլան (ԺԱՄ. 640), Երևանցին և Շահիսարունեան ազ Պետրոսի անունը շարքէն դուրս թողած են (ՇԱՀ. Ա. 228):

2027. ԱՆՁԵՐՈՒ ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Խնդիրը նկատեցինք պարզապէս կանոնական ծևակերպութեան տեսակէտէն, ապա թէ ոչ անհատական արժանաւորութեան տեսակէտէն, երկուքն ալ հաւասարապէս անձնահած և շահագէտ անձեր կը ներկայանան, վրէժինդիր և անիրաւ, որոնք ոչ մի կերպով յանձնարարելի չէին կրնար ըլլալ: Արդիւնաւորութեան տեսակէտէն, Ղազար, որչափ ալ բռնաւոր և քինախնդիր, իր մրցակցին վրայ ուսումնական առաւելութիւնն ունի, գլխաւորապէս իր Երկասիրած Ղրախտ Ցանկալի գիրքով, ամբողջապէս հայադաւանութեան պաշտպանութեան նուիրուած, իրեն տրամադրելի և ժամանակին ծանոթ հմտութեանց փաստերով: Հրովարտակած է նաև Երգաբան մը, և Աստուածազերս աղօթագիր մը: Իսկ շինարարութեանն ալ ընտիր նմոյշներ են Մայրաթոռոյ վեհարանը և Ղազարապատը, որ մինչև մեր օրերը կաթողիկոսարանի պէտքը լրացուցին, թէպէտ երկրորդը քանդութեաւ արդէն, և առաջին ալ նոյն բախտը պիտի ունենայ, երբ նորաշէնք աւարտի: Պետրոս ընդհակառակն իր Ետևէն բան մը թողած չէ, և պէտք չէ միտքէ հաւանել այն տգեղ դերը զոր խաղաց Կոլոտի դէմ (1986): Ուրիշ պարագաներու մէջ ալ բարձր և վեհ զգացումներու նշան մը չէ տուած, և բոլոր ըրածն ու Ղազարի դէմ վարած դերը անհատական թշնամութեան կամ անձնական շահագիտութեան նկարագիրը կը կրեն (1991): Պետրոս տեղ մը իբր Կարնոյ առաջնորդ կը յիշուի (Շահ. Ա. 228) սակայն ժամանակագրական հաշուով չենք գտներ ատեն մը, որ այդ պաշտօնը վարած ըլլայ:

2028. ՔԻՒԹԻՒՐ ՏԱՊԱԼՈՒԱԾ

Պետրոս կաթողիկոսականաթոռը գրաւելով, որևէ արդիւնաւորութիւն ցոյց տուած չէ, և

Երևանեցին ու Շահիսաթունեան բառ մըն ալ չունին անոր գործունէութեան վրայ: Միաբաններն ալ շահիլ գիտցած պիտի չըլլար, որ անոր պաշտպանութեան համար շարժում մը չըրին, և Ղազարի վերադարձին համակերպեցան, գուցէ և նպաստեցին իսկ: Այդ միջոցին Իպրահիմ Թավրէգի նոր կուսակալը, Նատիրի Եղբօրորդին, և ոչ Նատիրի Եղբայր Իպրահիմը (1978), իր Եղբօր Ալի-Ասիլին դէմ ելաւ, զայն ծերբակալեց ու կուրացուց և անոր տեղը անցաւ (ՏՊԵ. 365): Թագաւորի փոփոխութեամբ՝ իրամաններուն ալ փոփոխութիւնը դիւրացաւ, և Ղազարի Եղբայր Յովսէփ քահանան (1993) փութաց անոր մոտ երթալ, և պատշաճ ընծաներով ու միջնորդութիւններով յաջողեցաւ Ղազարի ազատութեան և կաթողիկոսութեան վերադառնալուն իրովարտակը ստանալ: Ղազար իրովարտակին զօրութեամբ Սևակի բանտարկութենէն ազատեցաւ, և յանկարծ Եջմիածին հասնելով Պետրոսը ծերբակալեց, առանց անոր փախուստի միջոց թողլու: Այս Երկրորդ անգամ աւելի սաստակացած էր Ղազարի քինախնդիր գրութիւնը Պետրոսի դէմ, զայն շղթայի զարնել տուաւ, և դրկեց ոչ ևս Սևան, կասկածելով անապատին միաբաններուն բարեկամութենէ (2023), այլ աքսորեց Զահորկ իր բնիկ գաւառը, անշուշտ իրեն Եղբայրներուն ու մերձաւորներուն պահպանութեան վստահանալով, և իոն խիստ բանտարկութեան ենթարկեց: Պետրոսի կաթողիկոսութիւն վարելու տևողութիւնը ամիսս տասն ըսուած է հաւասարապէս ամէնէն (ԶԱՄ. 31), և 1748 ապրիլէն հաշուելով տապալումն ու բանտարկութիւնը կը հանդիպին 1749 փետրուարին: Պատմիչներ չեն նշանակած թէ ինչչափ ատեն մնաց Քիւթիւր Զահորկի արգելանին մէջ, միայն յայտնի է թէ այլևս չազատեցաւ և բանտին մէջ մեռաւ: Ամէն պարագայի մէջ Ղազարէ առաջ մեռած կըլլայ 1750-ին, թէ ոչ ազատութիւն ծեռք ծգած կըլլար: Մահուան կերպին վրայ ոմանք կը գրեն թէ Ղազարի Եղբօր Յովսէփի Երէցկինը՝ Խանուն խաթուն զայն կը խնամէր, և Երէցկինին մեռնելուն վրայ անխնամ մնացեալ վտանգեցաւ ի սովէ և մեռաւ (ԶԱՄ. Գ. 841): Բայց աւելի հաւանական է Յովսէփ Զուղայեցի քահանային պատմածը: թէ Քիւթիւր վանքի մը մէջ փակուած էր, և զանքը կողոպտելու եկող աւազակներէն խոցեալ և վախճանեցաւ (ՀԱՀ. Ա. 229):

2029. ՊՐՈԽՈՐԱՆԻ ՇՓՈԹԸ

Պետրոսի տապալուելուն 1749 տարին, Կ. Պոլսոյ մէջ ալ իր արձագանքն ունեցաւ: Պատրիարքութեան աթոռին շուրջը դադարած էին մոցակիցներու պայքարները, և Կոլոտի 25 տարի անընդհատ պաշտօնավարութենէն յետոյ 8 տարի էր, որ Նալեան ալ պատրիարքութիւնը կը վարէր, երբ յանկարծ պարզ Երկինքի վրայ գոռացող որոտումի պէս պատրիարքական աթոռը յափշտակող մը Երևանաւ: Խնդիր և վէճ չկար իրապարակի վրայ, պատրիարքի դէմ դժգոհութիւններ բարձրացած չէին, միայն Յակոբ պատրիարքէն վասն Եղեռնագործութեանց իրեանց յանդիմանեցեալ քանի մը ազդեցիկ չար իշխանք կային, որոնք ուզեցին պատրիարքէն վրէժ լուծել: Իրենց կամակից դատն Երուսաղէմի միաբան, և քիչ առաջ անկէ եկած, Պրոխորոն վարդապետ մը Սիլիստրէցի, կամ ըստ այլոց Ոուսձուքցի, թագնաբար և կապալաւ անոր անունին իրովարտակ հանեցին, և 1749 մարտ 26, զատկի օրը (ՍՐԳ), բազմութեամբ արքունի սպասաւորաց Մայր Եկեղեցին բերին, երբ տակաւին Եկեղեցին լեցուն էր, և Նալեան պատրիարք

ալ այնտեղ: ժողովուրդը և մեծամեծներու մեծամասնութիւնը, անցուդարձէն անգիտակ, զայրացմանք դիմադրեցին, և Պրոխորոնը ներս առնել չուզեցին, սակայն արքունի բարապաններ և գինուորականներ բռնութեամբ ներս տարին, իսկ Նալեան խոհեմութիւն սեպեց խոյս տալ, և ապաւինիլ Սահաթի Եուսուֆ ծանօթի մը տունը (ԶԱՄ. Գ. 862), որ նախահայրն է այժմեան Եուսուփանց բազմաձիւլ գերդաստանին: Միւս օր մարտ 27, զատկի մեռելոցին առտուն, ժամերգութեան միջոցին Պրոխորոն Եկեղեցի կիջնէ, և իբր ասացին զԿեցո տէրըն, ժողովուրդին կը դարնայ խոսելու և ծանուցում ընելու միտքով: Բայց դեռ բերանը չբացած, ժողովուրդն մէկ մը, ուրուն համար վկայեցին զալ Պօղաշանի մը, պոռաց չենք ուզեր զՅակոր պատրիարքն կուզենք, և ժողովուրդը բոլոր մէկ բերան, նոյն աղաղակը կը կրկնէ, և Պրոխորոնին վրան կը խուժէ: Յանկարծ բացեալ եղև դուռն պահարանին, և ելնին անտի եէնիչէրիք և չուխատարք բաւական թուռով, որոնցմէ ոմանք Պրոխորոնը ի պատրիարքարանն տարին, և ուրիշներ բիբերով և մահակներով ժողովուրդին վրայ յարձակեցան, և անխնայ կերպով հարուածեցին մինչև իսկ ոմանց գլուխքն պատառեալ էր, և ոմանց թեքն խախտեալ, և խուճապին մէջ սկսան թօթափել ի վերայ միմեանց, այնպիսի ողորմելի վիճակ մը, որ ականատեսը կը գոչէ, թէ բազմագութն Տէր այլ մի ևս ցոյց տացէ (ՍՐԳ.): Այդ խառնաշվորութեան վրայ գործը կառավարութեան և մինչև իսկ սուլտան Սահմուտին ելաւ, ազգին կամքին հակառակ ոմանց բանսարկութեան արդիւնք ըլլալն իմացուեցաւ պատճառ եղողներ պատժուեցան (ԶԱՄ. Գ. 863), և Պրոխորոնն ալ ապրիլ 2-ին նոր կիարկի օր, իջուեցան ի Կէօմրիւկի առջևէն ի նաւ իմն, և Սամսոն դրկեցին բերդագրել բանտարկութեան (ՍՐԳ.): Երբոր նոր պատրիարք ընտրելու իրամանը եկաւ, Նալեան այլևս յանձնառու չեղաւ, և միաձայն հաւանութեամբ պատրիարք ընտրուեցաւ, Մինաս Վարդապետ Ակնեցի, Գլակայ Ս. Կարապետի առաջնորդ, որ այդ օրեր Կարին կը գտնուէր, և մինչև որ Կ. Պոլիս հասնի, տեղակալ նշանակուեցաւ Յարութիւն վարդապետ Պալաթի, Կոլոստի աշակերտներէն (ԶԱՄ. Գ. 863), որ պէտք է ըլլայ աշակերտաց ցուցակին սկիզբը Հեզահոգի մականուամբ նշանակուածը (ԿՈՒ. 70), զոր և խիլայեցին ի փաշայի դուռն, ի նոյնում շաբաթի օրն (ՍՐԳ.), այսինքն 1749 ապրիլ 8-ին: Իսկ Նալեան Կ. Պոլիս չմնաց, և Պրուսայի առաջնորդութիւնը ստանձնելով, փութաց երթալ իր պաշտոնատեղին: Որոշակի չունինք թէ որ օր Մինաս եկաւ և աթոռը նստաւ, բայց մերձաւոր հաշուով հազիւ մայիսի վերջերը Կ. Պոլիս հասած կըլլայ:

2030. ՄԽԻԹԱՐԻ ՄԱՀԸ

Միևնույն օրերը կը հանդիպի մխիթարեան միաբանութեան հիմնադիր Մխիթար աբբահօր մահը Վենետիկի մէջ, 1749 ապրիլ 27-ին, կամ իին տոմարով 16-ին, կիրակի օր: Մխիթար երկար տարիներէ ի վեր գալուկով կը տառապէր, որ է դեղնացաւ (ՄԽԻ. 409) 1739-ին տագնաա մը անցուցած էր, որ կրկնուեցաւ 1746-ին, և անկէ ետքը միշտ մերթ հիւանդ և մերթ առողջ ապրեցաւ, իսկ 1749-ին Մեծպահքի մէջ հիւանդութիւնը ու տկարութիւնը սաստկացան, և ինքն ալ զգաց իր կենսական ոյժերուն սպառիլը: Ապրիլ 4-ին, իին տոմարով մարտ 24-ին, աւագ ուրբաթ երկու տոմարներուն ալ, ցաւերը կը սաստկանան, զատկին երկրորդ օրը թշակ կընդունի, և ցաւերով

կանցնէ այլս երեք շաբաթներ, մինչև որ հոգին կաւանդէ Յինանց չորրորդ կիրակէին առտուն, 1740 ապրիլ 16 27-ին, 74 տարեկան, և միւս որ յուղարկաւորութիւնը կատարուելով կը թաղուի Ս. Պազարի Եկեղեցւոյն դասին մէջտեղը (ՄԽԻ. 415): Միւս տարին վերստին կը փոխադրուի բեմին վրայ, յատուկ տապանագիրով մը, որ իմաստից բարձրութենէն աւելի՝ խրթին բառերու կուտակումով կազմուած է (ՄԽԻ. 417): Մխիթարի անձին վրայ գիշահատումներ, այնչափ և այնպիսի ընդարձակութեամբ, և մինչև իսկ չափազանցութեամբ գրուած են իրեններէն, որ նոր տեսութիւն մը ընելու տեղ չէ մնացած: Մենք իբրև պարզ պատմաբան, և ոչ իբրև ոգևորեալ ներբողաբան, եղելութիւնները յառաջ բերինք իրենց իսկութեան մէջ, որպէսզի ընթերցողը կարենայ իր զատողութիւնն ընել խոհական չափաւորութեամբ: Մխիթարի գործերը երկու ճիւղի կրնանք բաժնել, հօռմէադաւանութեան տուած օգնութիւնը, և հայ գրականութեան տուած մղումը: Անտարակոյս է որ հօռմէադաւանութիւնը շատ բան կը պարտի Մխիթարին, որ իր անձնական աշխատութեամբ, և հիմնած միաբանութեամբ, և կատարած հրատարակութեամբ, ոչ միայն հօռմէադաւանութեան տարածուելուն և կազմակերպուելուն նպաստեց, այլ և նոյն իսկ հայադաւանութեան մէջ շատ մը հօռվմէական միտքեր ներմուծելու առիթ տուաւ իր հրատարակած գիրքերով, գորս Մայրաթուոյ կաթողիկոսին անունին մակագրութեամբ՝ յանզգաստս ընդունելի կ'ընէր Հայերուն, իբրև անխարն Հայ ուղղափառութիւն: Բայց մենք նորէն պիտի կրկնենք, թէ Մխիթար մոլեռանդ հօռմէադաւան աւելի, նախանձայոյզ հաշտարարի զգացումը ունեցող մըն էր: Արևմտեան կամ Երոպական կամ աւելի ճիշդ՝ Լատինական ուսմանց և զարգացմանց փայլէն չլրացած, և անզուսպ ծգտումով անոնց հետևելու ծեռնարկած, պատրաստ էր հայադաւանութենէ և նոյն իսկ Հայ ինքնութենէ բան մը զոհել, որպէսզի Լատինական ուսումէ բան մը առնելով Հայութեան կարենայ բերել: Մեր այս տեսութեան ակներև փաստն է, այն ըմբռնումը, որով Լատիններուն և մոլի լատինամիտներուն մօտ Մխիթար անկեղծ և կատարեալ հօռմէադաւան չկարծուեցաւ, և այդ ըմբռնումը իր մաբանութեան վրայ ալ տևողապէս պահուեցաւ: Իսկ Հայ գրականութեան համար ունեցած երախտիքը, աւելի պայծառ է: Հայութիւնը փայլեցնելու համար, դաւանականը զոհած ատեն գրականին դարձուց իր ոյժը, երբ պարագաներն ալ զինքը Արևմուտքի կողմը նետեցին, երբ անձնական հալածանքի միտքէն շուարած՝ Զմիւնիոյ նաւահանգիստին մէջ առաջին գտած կը նետուի: Արևմուտք իրեն առջև դիւրութեան արահետ մը բացաւ, որուն վրայ սկսաւ քալել: Սակայն ինքն անձամբ չեղաւ իին գրականութեան երախտաւորը և նախնեաց մատենագրական գանձերը մէջտեղ հանողը: Իր հայկաբանութիւնը՝ ժամանակակից և Արևելքի մէջ մնացող ու այնտեղ գիրքեր գրող ու հրատարակողներէն բարձր չէ: Իր մեծ արժանիքը եղաւ նպաստառուի պարագաներու ներքև իիմնարկութիւն մը ընել, գոր իրմէ ետքը Եկողները յաջողապէս արդիւնաւորեցին:

2031. ՄԽԻԱԹԱՐԻ ՅԱԶՈՐԴ

Տարի մը կը յապաղի Մխիթարի յաջորդին կամ Մխիթարեան միաբանութեան աբբահօք ընտրութիւնը, ինչ որ կը ցուցնէ, թէ գաղափարներու և տեսութիւններու անհամածայնութիւններ

տեղի ունեցած են: Վերջիվերջոյ ընտրութիւնը կը կերոնանայ ոչ թէ Մխիթարի հին գործակիցներէն և արդիւնաւոր աշխատակիցներէն մէկուն վրայ, այլ Վերջիններէն և միայն 1739 ապրիլին քահանայացած միաբանի մը վրայ, ինչպէս էր հայր Ստեփանոս Մելքոնեան, բնիկ Կ. Պոլսեցի, տակաւին 33 տարեկան (ՅՈՐ. 217): Մելքոնեան ընտրուեցաւ 1750 ապրիլ 6-ին, և պաշտօնի մտնելուն հետ մուտ գործեցին Ս. Ղազարի վանքը՝ Հինի և նորի վէճերը, այսինքն է հին ուղղութեան պաշտպաններուն՝ և նոր ուղղութեան մը հետևողներուն պայքարները: Մելքոնեան, ինչպէս տարիքն ալ ու իր ընտրութիւնն ալ կը ցուցնէին, անմիջապէս ծեռնամուխ կը լայ Մխիթարի կարգերը փոփոխել, և նորածնութիւններով նոր կանոնագրութիւն մը կազմելու կը ծեռնարկէ, և դժգոհութիւնները այնչափ կը օօրանան, որ գործը մինչև միաբանութեան պառակտելուն, և մի մասին բաժնուելով նոր ձիւղ մը կազմելուն պատճառ կը լայ ՅՈՐ. 4), որուն վրայ իր կարգին:

2032. ԱՐԾԻԵԱՆԻ ՄԱՀԸ

Միևնույն 1749 տարւոյն մէջ մեռաւ հայ-կաթոլիկ պատրիարքութեան կամ կաթողիկոսութեան հիմնադիր Աբրահամ Արծիւեանն ալ: Վերջին անգամ Լիբանան դառնալէն Ետքը 1745-ին (2016), կաշխատէր այդ առանձնութեան մէջ իրեն յատուկ հայրապետանոց կազմել, զի անհնար էր Անտոնեանց վանքին մէջ մինչև վերջ իիւրընկալուիլ միաբաններուն վրայ ծանրանալ, թէպէտև առանց անոնց՝ բան մըն ալ գործելու եղանակ չունէր, վասնզի անոնցմէ դուրս ալ պաշտօնեայ չունէր: Իր իրաւասութեան սահմանները ընդարձակելու փակաքն ալ Աբրահամի օօրաւոր ծգտումներէն մէկն էր, բացատրութիւնը, միւս կողմէն Լատին Եպիսկոպոսին արգելքը (2016), և նոյնիսկ Կ. Պոլիս Երթալու համարձակութիւն չունենալը, զինքն իիմնապէս կասեցուցին, և այլևս այդ խնդիրը չուզուեցաւ, և վերիվերոյ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան սահմանները: Նորաստեղծ հռոմէադաւան կաթողիկոսութեան սահման ձանցուեցան: Այդ տեսութեամբ, Մելքոն Թուխմանեան Մամպտոյ հռոմէական Եպիսկոպոսը, թէպէտ Աբրահամէ առած էր իր ծեռնադրութիւնը և անոր ընտրութեան մասնակցած (2009), բայց Աբրահամի հպատակութիւնը չուզեց ընդունիլ, հարկաւ հիմնուելով այն պարագային, որ Տիարպէքիր Մամպուտով մէկտեղ էջմիածնի և ոչ Սույ աթոռին ենթարկեալ վիճակ էր բայց Հռոմ Աբրահամի իրաւունք տուաւ (ԱՂՔ. Ա. 18): Երբոր Աբրահամ ծերութեան և հիւանդութեան պատճառով հետզհետէ կը տկարանար, յաջորդութեան խնդիրը Յակոբ և Խահակ Եպիսկոպոսներուն հոգածութեան նիւթ եղաւ, և անսոնց առաջարկութեամբ Երեք Անտոնեան միաբաններ ևս, Պետրոս Ներսէսեան՝ նախորդ աբբայն, Յովսէփ Այվազեան՝ ներկայ աբբայն, և Պողոս Սանաձեան վաստակաւոր Վարդապետը, Եպիսկոպոս ծեռնադրութեան Քրէյմի Ս. Փրկիչ Եկեղեցւոյն մէջ, 1749 յունիս 22-ին (ԱՆՏ), Այնթապցի և Եղեսիոյ և Դամասկոսի թեմերուն անուններով (ԱՂՔ. Ա. 18): Միևնույն ատեն բանակցութիւններ կը կատարուէին, Անտոնեանց վանքէն դուրս հայրապետանոցի համար տեղ մը ստանալու, և Երբ գործը լուծման մոտ էր, Աբրահամ Պետրոս Արծիւեան հռոմէականաց կաթողիկոսը վախճանեցաւ 70 տարեկան, Քրէյմի վանքին մէջ, 1749 հոկտեմբեր 1-ին: Վարազայ խաչի կիրակին, և միւս օր թաղուեցաւ Ս. Փրկիչ Եկեղեցւոյն մէջ: Քիչ օր Ետքը հոկտեմբեր 13-ին

կնքուեցաւ հայրապետանոց ըլլալու սահմանուած տեղւոյն: Պղոմմառի կամ Զմմառի բլուրին նուիրապետութեան մուրիակը, Եպիսկոպոսներուն և հոգատէր Խազեան իշխաններուն միջև (ԱՂԲ. Ա. 19): Յաջորդին ընտրութեան համար հոկտեմբեր 14-ին գումարուեցաւ հինգ Եպիսկոպոս Եղող Անտոնեան միաբանները, և ուրիշ վանքին մէջ գտնուողները, և Կաթողիկոս հօչակեցին Յակոբ Յովսէփեան Բերիոյ Եպիսկոպոսը, Անտոնեանց հիմնադիր Մուրատեան Եղբարց Վերջին մնացորդը, և Եկեղեցական աշխատութեանց մէջ Արծիւեանի աջակիցը, որ կոչուեցաւ Յակոբ Պետրոս Բ. (ԱՂԲ. Ա. 20): Դեկտեմբեր 22-ին կաթողիկոսորինէքի հանդէսը կատարուեցաւ, և ըստ այս թեմնեդիկոս ԺԳ. պապին ալ հաղորդուեցաւ, որ 1750 սեպտեմբեր 23-ին կարդինալական ժողովին մէջ նորընտիրին պաշտօնը հաստատեց: Յովսէփ Այվազեան աբբահօր Եպիսկոպոս ձեռնադրուելովը, Անտոնեանք ալ նոր ընտրութիւն կատարած էին Արծիւեանի մահէն առաջ, և հայր Գրիգոր Ներսէսեանը աբբահայր հօչակուած էր (ԱՆՏ.): Յիշուած ըլլալով թէ հայր Գրիգոր և հայր Պողոս Հռոմի մէջ վանք մը հաստատելու պաշտօնով Կ. Պոլիս ուղևորած էին 1746-ին (2016), աւելցնենք թէ պէտք Եղած դիրութիւնները չկրնալով ձեռք ծգել, 1748 յունիս 26-ին իրենց գրուած իրահանգին համեմատ, անմիջապէս Լիբանան դարձած էին (ԱՆՏ):

2033. ՇՊԱՅԱԿԻՐԻ ՄԱՀԸ

Երուսաղէմ ալ ունեցաւ միկնոյն 1749 տարւոյ մէջ, զինքն ցնցող պատահարը, նոյն տարին հոգին յանձնեց իր բազմաժամանակեայ և բազմեբախտ հայրապետը, որ 32 տարիէ ի վեր անոր պետն ու հայրն էր Եղած, Սաղիմական աթոռը իր կործանումէն վերականգնած, և անոր փայլն ու պայծառութիւնը ստացութիւնները և արտօնութիւնները պաշտպանած և ընդարձակած: Դժբախտաբար մահուան ամսաթիւը տեղ մը նշանակուած չենք գտներ, բայց յիշատակը անմոռաց է Երուսաղէմի մէջ, ինչպէս և վայել էր ընել, և հանապազորեայ պատարագին մէջ երբ յիշատակութիւն կըլլայ հանգուցեալ րաբունապետացն մերոց (ԺԱՄ. 593), յանուանէ կը յիշուին Երուսաղէմը փրկանաւորող և փառաւորող Պարոնտէր և Շղթայակիր զոյգ Գրիգորները: Յաջորդութեան մասին Շղթայակիրի կամքն էր Եղած իրմէ Ետքը աթոռը յանձնել Թէոդորոս Խորենացի Եպիսկոպոսին (1997), զոր փոխանորդ ալ ըրած էր կանուխէն, և Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան ալ ծանուցած, և Նալեան պատրիարք ալ հաստատած էր մակագրելով, թէ ինձ Յակոբ պատրիարքիս ընդունելի է (ԱՆՏ. Բ. 77): Այսպէս համոզուած էր ամբողջ միաբանութիւն ալ, և ըստ այս հաստատութեան կը սպասէր: Բայց խնդիրը հիմնովին այլափոխուեցան Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին մէջ: Մինաս պատրիարք և մեծամեծներ Շղթայակիրին յաջորդելու արժանաւոր, կարող էր զօրաւոր անձի մը անիրամեշտութիւնը տեսնելով, մտածեցին այդ պաշտօնին կոչել Յակոբ Նալեան պատրիարքը, որ քիչ առաջ Կ. Պոլիսը թողած և Պրուսա էր գացած (2029): Թէոդորոս ըստ բաւականին ծանօթ չէր, ուստի համաձայնեցան Նալեանը Երուսաղէմի պատրիարք ընտրել իրեն հաւանութիւն ալ առին, և ըստ այն իրովարտակը հանել տուին, և Երուսաղէմ ուղևորեցին ամենայն փառաւորութեամբ, և միաբաններն ալ ընդունեցան ամենայն յօժարութեամբ, զի բախտ մըն էր իրենց՝ Նալեանի

կարողութեամբ անձ մը իրենց գլուխ ունենալ: Նալեանի Պրուսայի առաջնորդութիւն վարելը, հազիւ թէ քանի մը ամիս տևողութիւն ունեցած կրնայ ըլլայ: Այստեղ պէտք է դիտել տանք թէ Նալեան Երուսաղէմի միաբան չէր, այլ իբր Կոլոստի աշակերտ Ամրտոլու կամ Գլակայ միաբան կրնար սեպուիլ, և ոչ երբեք Երուսաղէմի, թեև զամենայն գելս և զմուտս սրբոյն Երուսաղէմայ իմացեալ, և յամենայն գործս սրբոյ Երուսաղէմի վարժեալ էր: Արդ եթէ ի սուրբ Երուսաղէմ սնեալ չեղող, և եկամուտ սեպուող անձը (ՀՆՍ. 157), պարզապէս իբր միաբան չեղող պիտի իմանայինք, պէտք, իբր զի ամէնէն առակաթողիկոսէ արտասանուած նզովքն զօրութեամբ, Մինաս պատրիարք և Կ. Պոլսոյ մեծամեծներ, և Երուսաղէմի միաբանութիւնը՝ նզովքի ներքև ինկած պիտի ըսուէին, և գլխաւորապէս ինքն Նալեան ալ, որ Երուսաղէմի կանոններուն կազմուելուն և հոչակուելուն գործակից էր: Այս պարագան ալ մեզի իբր փաստ կը ծառայէ, թէ Հաննայի կոչուած նզովքները չեն արգելեր միաբան չեղողի մը Երուսաղէմի պատրիարք ընտրուիլը, բաւական է որ արժանաւորութեան պայմաններուն համապատասխան (1950), իբր զի ամէնէն առաջ Նալեան լաւ տեղեակ պէտք էր ըլլար կանոններուն հարազատ իմաստին:

2034. ԶԱՀԿԵՑԻ ՄԱՀԸ

Զանազան կողմեր կատարուած իրողութիւնները քաղելէ ետքը, նորէն դաւնանք Մայրաքոռ, ուր 1747 փետրուարին վերահաստատուած տեսանք Ղազար Զահկեցին (2028): Ղազար վերջնական յաղթութիւնը տանելէն ետքը, իր բոլոր քինախնդրութիւնը քիւթիւրի Վրայ ամփոփելով, ուրիշները հանդարտ թողած կերևի, զի նոր հալածանքներ և հարստահարութիւններ չեն յիշուիր այլս: Իբր գործունէութեան արդիւնք ունինք Ղազարապատը, որ այդ վերջին միջոցին մէջ շինուած և լրացած է 1750-ին (ՇԱՀ. Ա. 91), մինչ Վեհարանը այն ատեն Պատրիարքարան կոչուած, 1741-ին, իր կաթողիկոսութեան առաջին մասին մէջ լրացած էր (ՇԱՀ. Ա. 92), Կիրքն ալ, զայրոյթն ալ, որչափ սաստիկ և բուռն ըլլան, հետզիետէ կը մեղմանան տարիքի բերմամբ: Ըստ այսմ Զահկեցին ալ հանդարտութեամբ անցուց իր վերջին օրերը, և խաղաղութեամբ կնքեց իր ալեկոծ և տագնապալից կեանքը 1751-ին, ամսաթիւը անորոշ, բայց մերձաւոր հաշուով տարւոյն սկիզբները, վասնզի յաջորդը՝ ընտրական գործողութիւններ աւարտելէն և Կ. Պոլսէ Էջմիածին գալէն ետքը, նոյն 1751 տարւոյ սեպտեմբերին մայրտաճարին մէջ օժումը կընդունէր: Ղազարի գերեզմանը կը տեսնուի Ս. Գայիանէի վկայականին բակին աջակողմը: Բաւական խօսած կը գտնուինք Զահկեցին անձնաւորութեան նկատմամբ և իրեն գործողութեանց վրայ գնահատումներ ալ ըրած, այնպէս որ պէտք չենք զգար նոյն կէտերու վրայ անդրադառնալ: Բոլոր կեանքին ընթացքին մէջ յայտնի կը տեսնըլին անոր վրայ կարողութեան գովելի ծիրքեր, յաջողակութեան համար արթուն միտք, և ծեռնարկներու մէջ տոկուն ջանք սակայն դժբախտաբար ամենայն ինչ չափազանց էր անոր վրայ, և բուռն կիրքերով շաղախեալ էին անոր լաւ յատկութիւններն ալ: Արժանապատուութեան զգացումը մինչև սնակառութիւն մղուած, անձնապաշտպանութիւնը մինչև անգթութիւն հասած, ջանքը մինչև բռնութիւն, և համարձակութիւնը մինչև ապօրինութիւն յառաջացած: Եթէ գիտցած ըլլար իր ծիրքերը՝ կիրքերէ գերծ պահելով արդիւնաւորել, անշուշտ

աւելի հանդարտ ու երջանիկ, և տագմապներէ տառապանքներէ գերծ կեանք վարած կըլլար, և իր անունը լաւագոյն կաթողիկոսներուն հետ կը դասուէր. մինչ այժմ իր անտեղի գործերն են որ լաւ և ընտիր կողմերն ալ կը քողարկեն և կաղաւաղեն, և իր անունը փառաւոր յիշատակէ կը դրկեն:

S. ՄԻՆԱՍ Ա. ԱԿՆԵՑԻ

2035. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՍ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Մինասը յիշեցինք երբ Նալեանի տեղ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան կոչուեցաւ (2029), և անկէ առաջ Մշոյ Ս. Կարապետի առաջնորդ եղած ըլլալը գիտենք, բայց աւելի կանուխ նախընթացին ինչ ըլլալը չենք գիտեր: Նկատելով որ բաւական ծեր կը ներկայացուի բարձր աթուներ ելած ատենը, անհաւանական չէր ըլլար նոյնիսկ Աբրահամ Խոշաբեցիի յաջորդ եղած կարծել Գլակի մէջ, երբոր նա 1730-ին կաթողիկոս կըտրուէր (1965), որով սա ալ Ամսոլցի Վարդանի կրտսերագոյն աշակերտներէն եղած կըլլայ: Մինաս 1749 գարունէն մինչև 1751 գարուն երկու տարի պատրիարքութիւն վարած էր, առանց շփոթի մը տեղի տալու, թէպէտև առանց յատուկ և նշանաւոր արդիւնաւորութիւն մըն ալ ցուցնելու, որ եթէ մեծ գործունէութեան նշան չէ, խոհական և կանոնաւոր անձնաւորութեան նկարագիրը կը ցուցնէ: Այդ համբաւը հարկաւ յորդորեց Եջմիածնի միաբանները որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքը իրենց կաթողիկոս ուզեն, և Տաճկահայեր ալ շուտով համաձայն են իրենց ձանչցած խոհական անձ մը Մայրաթուի վրայ տեսնել, որ կարող էր դարմանել և բուժել այն պառակտումները ու թշնամութիւնները, զորս ցանած և աճեցուցած էր Զահկեցիին բուռն և կրքոտ վարչութիւնը: Նկատելի է որ Վերջին կաթողիկոսներ, Եջմիածինի Օսմանեանց տէրութեան ներքև իյնալէն ի վեր, Տաճկահայութեան կողմէ կառնուին, թէպէտև Եջմիածին և Երևանի նահանգը Պարսից իշխանութեան ներքև անցած էին: Ասոր ներքին պատճառը պէտք է տեսնել Պարսկահայոց ինկած և նուազած վիճակին մէջ, որ եթէ առաջ իբրև ազդեցիկ տարր իրենց հաճութեամբ կը տնօրինէին Մայրաթուի բախտը և Զուղայեցինք կը բարձրացնէին հայրապետական աթողին վրայ, այլևս ոչ իրենց ազդեցութիւնն էր մնացած, և ոչ արժանաւոր Եկեղեցականներ կը հասնէին Նոր-Զուղայի վանքէն, կամ Եջմիածինի Զուղայեցի միաբաններէն: Եւ ոչ միայն Տաճկահայեր էին որ Մայրաթուին ընտրելիներ կու տային, այլև Պարսիկ կառավարութենէ աւելի Օսմանեան կառավարութեան պաշտպանութիւնը կը յարգուէր, և անոր իրովարտակն էր որ Եջմիածինի գահակալին զօրութիւն և ազդեցութիւն կը պատրաստէր: Մանաւանդ Զահկեցիին մահուան թուականին՝ Պարսկաստան կատարեան անիշխանութեան մէջ էր: Բարձաւ իսպար կը գրէ Երևանցին, թագաւորութիւն Պարսից, և Երկիրս մատնեցաւ ի ձեռս ինքնազլուխ և աներկիւլ բռնաւորաց (ԶԱՄ. 32): Մինաս պատրիարք՝ համաձայնութեամբ միաբանից Եջմիածնի և Կոստանդնուպոլսեցւոց ընտրեալ կաթողիկոս, Օսմանեան կառավարութենէ ալ իրովարտակը ստանալով փութաց Եջմիածնի երթալ (ՇԱՀ. Ա. 229), և կաթողիկոսական օծումը ստացաւ 1751 սեպտեմբեր 15-ին, Խաչվերացի օրը (ԶԱՄ. Գ. 864):

2036. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱԹՈՌՈ

Երբոր Մինաս՝ կաթողիկոսութիւնը հաստատուելով պատրիարքութենէ ձեռք քաշեց, ջանաց առջև անցնել իր իսկ փոխանորդը, Գէորգ Ղափանցի Վարդապետը, և դժուարութիւն չունեցաւ մեծամեծները հաւանեցնել, վասնզի ընդհանուր համակրութիւն վաստակած էր Ղափանցին, իբր քաղաքավար ոմն և մարդասէր, ողորմած և շահեցող ամենայնի (ԶԱՄ. Գ. 864): Ղափանցիին Կապայ հազած, այսինքն պաշտօնապէս պատրիարք նստած օրը նշանակուժ է 1751 յունիս 15 (ՍՐԳ) շաբաթ օր: Ինքն բնիկ Սիւնեաց նահանգէն և Պարսկահայ Երկիրներէն ըլլալով, Էջմիածինի միաբան պէտք է ըլլայ, և Էջմիածինի շատ միաբաններու նման նուիրակութեամբ Եկած: Յատկապէս Գաղատիոյ շրջանակին մէջ աշխատած էր, և Կ. Պոլիս անցնելով իր համեստ ընթացքովը պատրիարքին և ժողովրդեան համակրութիւնը գրաւած էր: Եթէ Ղափանցին այս կողմէ հաճելի եղաւ, բայց իբր գործունէութիւն մեծ արդիւնք ունեցած պիտի չըլլայ, որ մեծամեծներ աւելի կարող և աւելի յաջողակ անձի մը պէտքը զգացին, և Կոլոտի ու Նալեանի յիշատակները ամէնուն բերանը կը կրկնըւէին: Կարող պատրիարք մը ունենալու պատճառներուն կարգին կը յիշուի ևս, թէ տարածիլ սկսաւ աղանդ ինչ անաստուածական (ՍՐԳ), առանց աւելի բացատրութեան, և թերևս բողոքականութեան ակնարկուի այս խոսքով: Ժամանակին մեծամեծներուն աւելի ազդեցիկ էր Եաղուապատուածական ամիրա, արքունի վաճառապետ, որ է պազիրկեանպաշը, իր հայկական անունով Յակոբ Յովհաննէսեան Ակնեցի, որ 1751-ին Երուսաղէմ ուխտի կերթայ իր կնոջ Սողոմէի հետ, թանկագին ընծաներ կը տանի և Ս. Յարութեան տաճարին վերնատունը նորոգել կու տայ, Նալեանի նախածանոթ ըլլալով արտասովոր կերպով կը պատուասիրի Եաղուապատուածական դաշնայ: Եաղուապատուածական իրականացնելու հոգը, և Երուսաղէմ դաշնալուն Նալեանը իրեն հետ միատեղ Կ. Պոլիս կը բերէ: Եաղուապատուածական համար Երուսաղէմ գացած ըլլալով, ժամանակին սովորութեան համածայն 1751-ին վերջերը աւագ տօներէն առաջ գացած կըլլայ, և դարձած՝ զատիկը ընելէն ետքը, որ այն տարի 1752 մարտ 29-ին կը հանդիպէր: Եաղուապատուածական կը հաղորդէ իր որոշումը և Ղափանցիին հրաման կընէ աթոռէն հրաժարիլ, որ անհակառակ կը համակերպի, փոխարէն Պրուսայի առաջնորդութիւնը ընդունելով (ԶԱՄ. Գ. 864): Ըստ այսմ 1752 մայիս 16-ին տեղի կունենայ Նալեանի Երկրորդ անգամ պատրիարքական աթոռ Ելելը (01 ՕՐԱ. 141): Իսկ Եաղուապատուածական ամիրա այս եղելութեան վրայ շատ չապիր, զի քիչ ետքը 1752 յուլիս 9-ին (ՍՐԳ.), Վարդապարի հինգշաբթին: արքունական հրամանով կը գլխատուի: Ոմանք նահատակութեան գոյն տուած են Եաղուապատուածական հրամանով կը գլխատուի: Ոմանք նահատակութեան գոյն տուած են Եաղուապատուածական հրամանով կը գլխատուի: Ոմանք նահատակութեան գոյն տուած են Եաղուապատուածական հրամանով կը գլխատուի: Ոմանք նահատակութեան գոյն տուած են Եաղուապատուածական հրամանով կը գլխատուի: Ոմանք նահատակութեան գոյն տուած են Եաղուապատուածական հրամանով կը գլխատուի:

Այսուհետեւ իր Երկու մեղսակիցները, որոնք Սիւլէյման ներքինի և Հայ Յակոբ անունով կը յիշուին: Անոնց կողոպուտը 45 միլիոն հնչուն դահեկան եղած կըլլայ, առանց հաշուելու ոսկեղէն և գոհարեղէն զարդերը (ԺՈՒ. 343):

2037. ԵՐՈՒՍԱԼԵՄԻ ԱԹՈՌ

Նալեան երբ երկու տարի ու կէս մնացած էր Երուսաղէմի պատրիարքութեան վրայ: Այդ միջոցին հոգ տարաւ Երուսաղէմի, Բեթղեհեմի, Ռէմլիի, Յոպպի, Դամասկոսի, Եգիպտոսի և Բերիայի կալուածներուն նորոգութեան, պէտք եղած իրովարտակները ստանալով (ԱՍ. Բ. 78): Ահմէտ Տէձէնէ անուն շէյխի մը դէմ գերեզմանատան ստացութեան դատը և ազգային իրաւունքը պաշտպանեց, միւս քրիստոնեաներու ալ օգնեց, և վանքը հարստացուց Եաղուափի բազմաթիւ և թանկագին ընծաներով, որոնց ցուցակը տուած է Երուսաղէմի նոր պատմագիր (ԱՍ. Բ. 79): Երբ Նալեան կը հեռանար, այլևս արգելք մը չկար, որ Թէոդորոս Խորենացին պատրիարքական աթոռ բարձրանար, Շղթայակիրի կամքին համեմատ: Ուստի Նալեան, իր պատրիարքութեան հաստատուելէն Ետքը, կառավարութեան առաջարկեց կամովին հրաժարիլը և Թէոդորոսի իրեն յաջորդելը, և այսպէս Թէոդորոս Խորենացի 1752-ին պետական հաստատութեամբ Երուսաղէմի պատրիարք հօչակուեցաւ: Թէոդորոսի գործունէութեան նախընծայ արդիւնք Եղաւ կանոնական բանք նակագրութեամբ կարգադրութեան մը յօրինումը՝ ի բարւոք կառավարութիւն աթոռոյն, որուն առաջին ծրագիրը իշխանաւորք ազգին կազմեցին Նալեանի գլխաւորութեամբ, և Թէոդորոսի առաքեցին, որուն վրայ նորընտիր պատրիարքն ալ ասոր վրայ Յակոբ պատրիարք և գլխաւորք ազգային ուրախացան յոյժ, և հաւանութիւննին տուին (ԱՍ. Բ. 81): Այս առաջին յիշատակութիւնն է Երուսաղէմի համար Կ. Պոլիսէ տրուած կանոնագիրի մը, և շատ հետաքրքրական գրուած պիտի ուլար, եթէ պատճէնը պահուած և մելի ծանօթացած ըլլար:

2038. ԱՍՊԱՀԱՆԻ ԱԹՈՌ

Թէպէտ մթին, բայց դիտողութեան արժանի պարագայ մը կը գտնենք պատմուած Նոր-Զուղայի առաջնորդութեան վրայ, որուն կոչուած էր Պողոս Զուղայեցի, Աստուածատուր Ֆահրապատցիի յաջորդելով (2019): Պողոսի մասին կը գրուի, թէ սկիզբները առանց խռովութեան պաշտօն վարեց, բայց 1752-ին, յամին չորրորդի իր պաշտօնին՝ պարտաւորուեցաւ հրաժարիլ, յաղազս անձնական դատապարտելի գործոց իմիք (ՏՅՈ. Ա. 59), որ ճշդուած չէ: Իսկ ուրիշ տեղ ալ գրուած է, թէ ընկեցիկ լինի ի պատճառս անազորոյն գնացիցն (ԽԶԿ. 10): Նախ տարեթիւնին մասին դիտելի է որ եթէ 1752-ին չորրորդ տարին էր, անոր ընտրութիւնը 1748-ին Եղած կըլլայ, և նախորդը 1745-ին վախճանած լինելով (2020), երեք տարի աթոռը տեղակալով կառավարուած պիտի ըսենք: Իսկ դատապարտելի գործ կամ անազորոյն գնացք, մտածել կու տայ որևէ անառակութեան կամ շնութեան մէջ բռնուած ըլլալուն: Վանքին Եպիսկոպոսները, Պետրոս, Խաչատուր, Մովսէս և Զաքարիա, քննութեան և դատաստանի կը նստի, և Զուղայեցոց թուականին 137 նախտ 12-ին, կամ 1752 յունիս 30-ին, վճիռ կարծակեն առաջնորդին վրայ կարգեն զապաշխարանս, արտաքին ատեանն ալ գործին կը միջամտէ և հազար թուման տուգանքի կենթարկէ: Պողոս վանքէն կելլէ և բնակի ի տան իւրում: Այստեղ կատարեալ զղջմամբ և խոստովանութեամբ ապաշխարէ մինչև իր կենաց վերջը, և մերձ ի վախճան կենաց արձակում կը ստանայ, և նորէն շնորհի նմա պատիր Եպիսկոպոսական աստիճանին (ՏՅՈ. Ա. 57): Պատահարը

թէպէտ մասնաւոր և մարդկային, սակայն մեզի համար կարևորութիւն ունի նկատել, որ վանական միաբանութիւնը, որուն 5 եպիսկոպոս, 5 վարդապետ, և 10 այրի քահանայ ունենալը ըսուած է (ՏՅՈ. Ա. 60), իր առաջնորդը կը դատէ ու կը դատապարտէ, աստիճանէն կը գրկէ և ապաշխարութեան կենթարկէ, և առաջնորդը ամենայն հլութեամբ կը հնազանդի: Կաթողիկոսի անունը չի տրուիր, և այս լռութիւնը հնար է վերագրել ժամանակին Պարսկաստանի մէջ տիրող շիոթութեանց: Բայց անհաւանական չէ ըսել, թէ կաթողիկոսական միջամտութեան պէտքն ալ զգացուած չէ, և միաբանութիւնը իր իրաւասութեամբ գործած է: Պօղոսի պաշտօնանկութենէ Ետքը վանքին և վիճակին կառավարութիւնը կը ստանձնէ Զաքարիա Եպիսկոպոս Տփղիսէցի, իբրև առաջնորդ (ԽԱՉ. 285), թէպէտ ոմանք տեղ մը յաջող կոչուելէն, լոկ տեղակալ, և ոչ առաջնորդ մլալը կը հետևեն (ՏՅՈ Ա. 60), այլ ուրիշներ ուղղակի առաջնորդաց շարքին կանցնեն Զաքարիայի անունը (ԽԶԿ. 10): Երկու տարի Ետքը 1754-ին առաջնորդ ընտրուած է Գէորգ Զուղայէցի (ՏՅՈ. Ա. 61), զի Զաքարիա ալ իր նախորդին համահանգէտ ըլլալուն պատճառով ընդէ զբաժակ անկման (ԽԶԿ. 10), և նոյն պատժոյն կենթարկուի, որուն ինքն իր նախորդը ենթարկած էր:

2039. ՄԻՆԱՍԻ ՄԱՀԸ

Մինաս կաթողիկոսի մահը վաղահաս եղաւ, զի և ոչ իսկ երկու տարին կրցաւ լրացնել աթոռին վրայ օծուած էր 1751 սեպտեմբեր 15-ին, և վախճանեցաւ 1753 մայիս 12-ին (ՇԱՀ. Ա. 229): Պատճառը անշուշտ ծերութեան տարիքն է: Մինոյն ծերութիւնը պատճառ եղած պիտի ըլլայ, որ իր գործունէութենէն բնաւ յիշատակութիւն չունինք, և ունի զգուանս դատաւորականս հոգացեալ՝ բացատրութեամբ կը լրացնէ Երևանեցին անոր կենսագրականը (ԶԱՄ. 32): Բայց ասկէ զատ իրեն արդիւնք և գովութիւն պէտք է սեպուի Էջմիածինի մէջ հաշտութիւն և հանդարտութիւն մտցնելը, և հակառակութեանց ու թշնամութեանց վերջ տալը: Մարմինը թաղուած է Ս. Գայանէի վկայարանին բակին ձախակողմը (ՇԱՀ. Ա. 229):

Տ. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Բ. ԲԻՒԶԱՆԴԱՑԻ

2040. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱԾ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Էջմիածինի միաբանութիւնը Մինասի յաջորդին ընտրութեան համար հաւաքուելով, միևնույն ոճին հետևեցաւ, զոր նախընթաց պարագաներու մէջ ալ պահած էր, այսինքն է, Տաճկահայոց մէջ ամէնէն աչքառու դէմքը Մայրաթորին վրայ բազմեցնել, և անոր փորձառութեամբ ու ազդեցութեամբ հայրապետութիւնը բարձրացնել: Այդ տեսութեամբ ընտրութիւնը շատ դիւրին էր, և Յակոբ Նալեան պատրիարք անհակառակ կաթողիկոսութեան ընտրելին ընդունուեցաւ, և Տաճկահայոց համաձայնութիւնն ալ ստանալու, և պաշտօնական գործողութիւնները լրացնելու, և ի հարկին պատշաճը կարգադրելու համար՝ պատգամաւորութիւն մը կազմուեցաւ, որ 1753 գարնան մէջ հասծա կըլլայ Կ.ոլիս: Նալեան ոչ մէկ կերպով յանձնառու եղաւ Կ. պոլսոյ աթոռը թողով, որ իրեն իբրև ժառանգութիւն մնացած էր Կոլոտէն, և ուսկից միջոց մը հեռու մնալէ Ետև, նորէն ձեռք անցուցած էր: Մայրաթորի հայրապետութիւնն ալ զինքն չիրապուրեց և ստուգիւ ալ

յաջորդ և փառաւոր կացութիւն մը չունէր Էջմիածին, երբ խռովութիւններ կը տիրէին Պարսկաստան, և ճիշդ այդ միջոցին էր որ Աղեքսանդր Լոռիստանի իշխան՝ Ասպահանը կը գրաւէր, երբ Շահօռի ալ կը շարունակէր թագաւորեալ Մէշէթի մէջ (ԽԱԶ. 282): Երբոր Նալեան քաշուեցաւ, յառաջ եկող անուններն էին Աղեքսանդր Քարաքաշը և Սահակ Ահազինը, պահ մը Գէորգ Ղափանցիի վրայ ալ խօսուեցաւ, բայց Կոստանդնուպոլսոյ մեծամեծներուն և ժողովներուն առջև աւելի ահազինը եղաւ որ խօսուեցաւ և յորդորեց, և 1753 յունիս 22-ի ժողովին մէջ քոնադատեց Քարաքաշը յանձնառու ըլլայ կաթողիկոսութեան և բոլոր ժողովականք միաձայն և միակնիք զայն կաթողիկոս ընդունեցան (ՂԻՒ. Գ. Է): Աղեքսանդր Քարաքաշը առիթ ունեցանք յիշել անդստին Կրետացիին օրէն իբրև անոր փոխանորդը (1973), և յետոյ Զահկեցին որով իբրև Քիւթիւրի ընկերակիցը նեղութեանց և խոշտանգանաց մէջ (2023) որ վերջէն այլևս չիշուելուն մէկ կողմ քաշուած պիտի ըլլայ՝ ըսկինք (2024), և այս անգամ զինքը կը գտնենք Կ. Պոլսոյ մէջ առանձնական կեանք վարող: Չենք գիտեր թէ Զահկեցիին ձեռքէն խոյս տալով անմիջապէս Կ. Պոլիս եկած էր, թէ ոչ ուրիշ տեղեր ալ եղած է, բայց ինչ ալ ըլլայ, վերջապէս Կ. Պոլիս իր ծննդավայրը քաշուած է ծերութեան օրերը հանդարտ անցնելու համար: Շատ տեղ Կոստանդնուպոլսեցի մակագիր անունով յիշուած է (ԶԱՄ. 32), բայց մենք նախադասեցինք Բիւզանդացի կոչել, հետևելով իր գերեզմանին մակագրութեան մէջ գործածուած յորջորջումին (ԾԱՀ. Ա. 230): Իսկ Քարաքաշ մականունը որով յիշուած է ստէպ, հաւանականորէն իրեն տրուած է սև և թաւ յօնքեր ունենալուն համար, թէպէտև կարծողներ ալ կան թէ գերդաստանի արգանուն է, և Կ. Պոլսոյ մէջ բանասէր Կարապետ Քարաքաշեանի ընտանիքն ալ, այժմ հռոմէադաւան, իր ցեղէն կարծած է Աղեքսանդր Կաթողիկոսը:

2041. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ՄԱՀԸ

Ինչպէս նախընթացներն ալ կը ցուցնեն, ծերութեան տարիքն ունէր Աղեքսանդր, երբ հակառակ իր մերժելուն և դիմադրելուն ստիպուեցաւ կաթողիկոսական պաշտօնը ստանձնել, և Մայրաթոշին համար աշխատիլ, որուն ի մանկութենէ զբարերառութիւնս բազումն ըրած էր, զալով որդի և բնիկ միաբան սրբոյ աթոռոյն: Ինքն կը ներկայացուի իբր այր հեզաքարոյ և պարզամիտ և բազմաշխատ (ԶԱՄ. 32) և եթէ տարիքին պատճառաւ հնար չէր իրմէ երկարատև և բազմադիւն պաշտօնավարութիւն սպասել, գոնէ կաթողիկոսական աստիճանը արդար վարձատրութիւնն էր իր նախկին արդիւնաւորութեանց, և կրած տառապանաց ու տանջանաց, և համեստ երկայնամտութեան՝ հակառակ Քիւթիւրի արկածախնդիր գործունեութեան: Աղեքսանդր ընտրութեան համակերպելէ Ետքը անմիջապէս Կ. Պոլսէն մեկնած չէ, թերևս անձնական մի արգելքով, վասն զի առանց ծմեռուան խստութեան նայելու 1753 հոկտեմբեր 14-ին մեկնած է Կ. Պոլիսէ, և բազում տառապանօք ճանապարհի, և ցանաքի ճամբով հասած է Էջմիածին 1754 մարտ 2-ին (ՂԻՒ. Գ. Է): Եւդոկիա հանդիպած ատեն հաստատած է Յարութիւն Բասենցի Եպիսկոպոսին առաջնորդութիւնը, Էջմիածին հասնելէն քիչ օր Ետքը օծուած է 1754 մարտ 6-ին (ԶԱՄ. Գ. 865), ինչպէս կը գրեն ամէնքը (ԾԱՀ. Ա. 229), որ կը հանդիպի Տնտեսի կիրակիին: Ըստ

այսմ իր յիշատակարանին մէջ մարտի ամսեանն եօթն առւրն գրուած ըլլալը, շփոթութիւն սեպելու է, զի ինքն ալ կը յիշէ, թէ յաւուր Տնտեսի կիւրակէին օժեցին, որով եղաւ անտես ազգիս Արամեան (Ղի. Գ. Է.): Տարիուկէս ապրեցաւ Աղեքսանդր աթոռին վրայ, և կեանքը կնքեց միւս տարին, 1755-ին Հրեշտակապետաց շաբաթ օրը, որ կիյնար նոյեմբեր 11-ին (ԾԱՀ. Ա. 230), և թաղուեցաւ Մայրտաճարին դրան մօտ, զանգակատան ներքև, հարակողմը, որուն հանդիպակաց հիւսիսակողմը թաղուած էր Աղեքսանդր Ա. Զուղայեցի, որ 41 տարի առաջ նոյն ամսուան մէջ վախճանած էր նոյեմբեր 22-ին (ԾԱՀ Ա. 224): Անցողակի յիշեմ, թէ 1888 մայիսին, երբոր Էջմիածինի ներքին բակին յատակը ցածցընելու պեղումներ կը կատարուէին, Աղեքսանդրներու գերեզմաններն ալ աւելի խոր իշեցնելու պէտք տեսնուեցաւ, և Մակար կաթողիկոսի հրամանով, և Ներսէս Խուդավերդեան ու Մամբրէ Սանասարեան Եպիսկոպոսներու հետ՝ ևս ալ անձանք աշխատեցայ անոնց ոսկեբերան օրինաւոր գետեղման և շիրհմներուն կանոնաւորապէս փակուելուն: Աղեքսանդր Բիւզանդացիին գործունէութեան գալով՝ գլխաւոր դիպուած կամ նշանաւոր շինուած մը չունինք յիշատակուած, և Երևանեցին ալ կը բաւականանայ ըսելով, թէ ունի և զգերանս հոգացեալ ի յօգուտ սրբոյ աթոռոյս (ԶԱՄ. 32): Միջադէպ մը չպատմուիլը, իր օրերուն Մայրաթոռի մէջ խաղաղութիւն տիրելուն նշան պիտի ընդունուի, և իրեն համար ալ, խոհական վարչութեան փաստ պիտի նկատենք այդ պարագան, ինչպէս իր նախորդ Մինասին համար ալ ըսինք (2039): Դժբախտաբար տարիքնին առած ծերունիներ սկսած էին գրաւել Մայրաթոռը, որոնք ոչ երկարատև պաշտօնավարութիւն կ'ունենային, և ոչ ժիր գործունէութիւն կը խոստանային Աղեքսանդրի կանոնաւոր վարչութեան նրան պէտք է սեպել, օծուելէն Ետքը, 1754 ապրիլ 5-ին, որ զատկին երրորդ օրուան կը հանդիպի, յատուկ տոմար մը հաստատելը՝ հասոյթներն ու ծախքերը գրելու, որ և ցարդ կը պահուի՝ իբրև առաջին նմոյշ Մայրաթոռի կանոնաւոր հաշուակալութեան (Ղի. Գ. Է.):

2042. ՆՈՐ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Աղեքսանդրի մահուանէ Ետքն ալ Մայրաթոռի միաբանութիւնը կրկնեց իր առաջին փափաքը, հայրապետական աթոռի վրայ տեսնել Յակոբ Նալեան պատրիարքը, թէ կարողութեամբը և թէ՝ արդիւնաւորութեամբը յայտնի, և միանգամայն տակաւին, ժիր գործունէութեան տարիքին մէջ: Այդ փափաքին իրականացման համար Կ. Պոլիս յղուած պատգամաւորութեան գլխաւորն էր Սիմէոն Եպիսկոպոս Երեւանեցին: Միաբանութիւնն աչքը Նալեանի վրայ էր դրած, բայց եթէ նա նորէն մերժէր, երկրորդ ընտրելի ցուցուած էին Սահակ Ահագինը, միշտ նոյն տեսութեամբ, Տաճկահայերէն աւելի աչքառու անձը բերելու համար: Սիմէոն Կ. Պոլիս հասաւ 1756ին սկիզբները, և Նալեան միևնոյն վերջնական և վճռական մերժումը դիմադրեց, և ոչ մի կերպով յանձն չառաւ Կ. Պոլիսոյ պատրիարքութիւնը Մայրաթոռոյ կաթողիկոսութեան հետ փոխանակել: Կ. Պոլսեցիք ալ շատ վրայ տուած չեն Երևանար, Նալեանի պէս պատրիարք մը ծերքէ ըլլալու համար: Պատրիարքը մէծամեծներու ժողովը հաւաքեց, որոնք կաթողիկոսութեան արժանաւոր նկատեցին Սահակ Ահագինը, համաձայն Մայրաթոռոյ

միաբանութեան որոշման, և 1756 փետրուարին կաթողիկոս հօչակուեցաւ (ՇԱՀ. Ա. 229), թէպէտ Սահակ, որ ուրիշ անդամներ ալ հրաժարած էր, այս անգամ ալ ոչ մի յօժարութիւն չէր ցուցնէր, և ակամայ կամօք հաւանութեան բռնադատուեցաւ: Թերևս Սահակը համոզելու ստիպողական պատճառերուն կարգին, նկատի առնուեցան Սիմեոն Երեւանեցիին և Զմիւռնիոյ առաջնորդ Աբրահամ Աստապատեցիին ձեռքի տակէ հանած դժուարութիւնները, որոնք մեծ համակրութիւն չէին գտած մայրաքաղաքին Հայութեան մէջ: Այսպէս թէ այնպէս Սահակ վերջապէս կաթողիկոս ձանչուեցաւ, ըստ այսմ ալ Էջմիածին ծանուցուեցաւ, ուր իբր տեղակալ գործի գլուխ կը մնար Շամախեցի Յակոբ Եպիսկոպոսը, զոր յիշեցինք իբրև Զահկեցին հալածուած անձերէն մին (2024):

2043. ԱՀԱԳԻՆԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Սահակ, բնիկ Խորձենացի կամ Կեղեցի, Կոլոտի յառաջադէմ աշակերտներէն էր, ցուցակին մէջ հինգերորդ նշանակուած, Նալեանէն անմիջապէս ետքը և Ահագին մականուն ստացած ուժեղ ծայնին համար, սակա ահագնապէս և փոխաբարբար քարոզելոյն զբանն կենաց (ՍՐԳ.): Բայց տեսլեամբ և կազմով ալ ահագին եղած պիտի ըլլայ, զի Պետրոս Տէր-Յովհաննէսեան Կարմեցի քահանան, որ Կարնոյ Ս. Լուսաւորիչ Վանքին նորոգութեան առթիւ, Սահակի գերեզմանը բանալու առիթ ունեցած էր, ինձ բերանացի վկայած է թէ սովորականէն մեծ են եղած անոր ոսկրները: Սահակի գործունէութենէն ինչ ինչ յիշուեցաւ պատմութեանս կարգին, և գլխաւորապէս Զահկեցին տապալելու համար Կ. Պոլսէ պատուիրակ դրկուիլը (2024): Էջմիածինէ երբ դաշնալը յայտնի չէ, բայց 1754-ին զինքն Զմիւռնիոյ առաջնորդ կը տեսնենք (ԳԱԼ. 260), ուսկից 1755-ին Կ. Պոլիս կու գայ (ԳԱԼ. 276): Սահակ որ թէ Զահկեցին պարագային (2025) և թէ Բիւզանդացիին ընտրութեան ատեն (2040) խոյս էր կաթողիկոսական աթոռէն, այս անգամ ալ կարծես թէ միևնույն միտքին վրայ կը մնար, թէպէտ պաշտօնապէս յանձնառու կ'ըլլար կաթողիկոս ձանչուիլ: Ճանչուիլ կ'ըսենք, զի արդեամբ և իրօք կաթողիկոս չեղաւ Սահակ, և ոչ ալ կաթողիկոսութիւն վարեց, զի օծումն ընդունեցաւ: Այս ու այն պատճառաքներով ուղևորութիւնը ուշացուց, և տակաւին ամ մի և ամիսս ինն Կ. Պոլիս մնաց (ՉԱՍ. Գ. 865), որ է ըսել թէ այնտեղ կը գտնուէր մինչև 1757 տարւոյ վերջերը, իբր ընտրեալ կաթողիկոս, և ոչ տիրապէս կաթողիկոս, ոչ ալ պաշտօնական գործունէութիւն կատարելով: Վերջապէս ամէն կողմէ եղած դիտողութեանց վրայ, և հարկեալ ի բազում անձանց Կ. Պոլիսէ մեկնեցաւ, և անշուշտ չշտապեց, այլ քաղաքէ հանդարտօրէն հանգիստ առնելով հասաւ Կարին, և սահմանագլուխը անձնելու դադարելով տեղաւորուեցաւ Կարնոյ Ս. Լուսաւորիչ Վանքը՝ Մուտտուրկա գիւղի բարձունքին վրայ: Սահակի հոն հասնիլը իդէա է դնել 1758 տարւոյ գարնան միջոցին, ուսկից այլևս չհեռացաւ ատենը անցուց Կարնոյ Ս. Լուսաւորիչ և Հինձքի Կարմիր Վանքերու մէջ տարութերելով իր բնակութիւնը: Այսպէս տարիուկէս ևս այնտեղ մնաց, մինչև որ թէ Էջմիածինի և թէ Կ. Պոլիս անոր յամառ դանդաղկոտութիւնը տեսնելով, որ ոչ Մայրաքոռ Երթալ յանձն կառնէր, և ոչ պաշտօնապէս ստանձնած աստիճանէն կը հրաժարէր, ստիպուեցաւ Երկու կեղրուներ իրարու հետ բանակցութեան մտնել, և համաձայնութիւն գոյացուցին Ահագինէ ձեռք քաշել, ըրած ընտրութիւննին չեղեալ համարել, և նոր կաթողիկոսի

ընտրութիւն կատարել: Սահակի ընտրութիւնը կատարուած էր 1756 փետրուարին, իսկ նոր ընտրութիւնը տեղի ունեցաւ 1759 օգոստոսին, որով Երեքուկէս տարի աթուոյ պարապութիւն մը տևեց, պարզապէս Սահակի անօրինակ ընթացքին համար:

2044. ԵՆԹԱԴՐԵԱԼ ՇԱՐԺԱՌԻԹՆԵՐ

Իրաւ ալ պատմութեան մէջ անօրինակ է, որ բարձր պաշտօնի ընտրուած անձ մը, թէպէտ դժկամութեամբ, բայց վերջապէս պաշտօնապէս իրեն տրուած աստիճանն ու պաշտօնը յանձն առնելէն Ետքը, տարիներով վրան պահէ այդ անունը, առանց անոր պայմանները լրացնելու, և առանց իսկ զայն պաշտօնապէս և վճռապէս վրայէն նետելու. այլ անունը պահէ, գործն ալ կէսկատար կերպով կատարէ, և մանաւանդ անոր պատկանեալ հասոյթներն ալ գանձէ, առանց պաշտօնավայրերը երթալու, և առանց պաշտօնին տէրը դաշնալու: Անմեկնելի հոգեբանական վիճակ մը կը տեսնուի Սահակի վրայ, և այնչափ աւելի մթին, որչափ իրեն վրայ խօսող ժամանակակիցներ որոշակի չեն բացատրեր, թէ ինչ էր Սահակի գաղտնի մտածմունքը կամ ծածուկ շարժառիթը, որով այսպիսի տարօրինակ ընթացքի մը կը հետևէր: Եթէ պաշտօնին պատասխանատուութեան երկիւղածութիւնն էր, վերջին անգամ ալ կրնար բացարձակապէս հրաժարիլ, ինչպէս երկու անգամ ըրած էր: Եթէ Պարսկաստանի խօռվեալ վիճակն էր, ինքն ալ կրնար պարագայէ օգտուելով Եջմիածինի մէջ քաշուած դիրք մը ստեղծել, ինչպէս ըրած էին Մինաս և Աղեքսանդր: Եթէ միաբաններուն հակառակութենէն կը խիթար, և գլխաւորապէս Սիմէոնի և Աքրահամի և անոնց հետևողներուն ազդեցութենէն, կամ պէտք էր խսպառ հրաժարիլ, և կամ տեղույն վրայ անոնք ընկձել լիակատար իշխանութեամբ, և ոչ ինքզինքը անոնցմէ մերժուելու վտանգին ենթարկել, ինչ որ իրօք տեղի ունեցաւ: Եթէ Սահակին նամակները գտնուէին կամ հրատարակուած ըլլային, հնար էր անոնց վրայ ուսումնասիրութիւն կատարել, բայց այդ աղբիւրն ալ չունինք ձեռուընիս: Չամչեան, որ ժամանակակից մըն է, տեղ մը կը յիշէ, որպէս յայտ է ի թղթոց նորա, Յակոբ Շամախէցիի նամակներուն ակնարկելով (ՂԱՄ. Գ. 865), բայց ասոնք ալ մենք չենք տեսած, և միայն Չամչեանի վստահանալով չենք կրնար հաստատել, թէ Շամախէցին Ահագինի գրած ըլլայ. Մի՛ Եկեսցես այսր, իբր զի տեղական իշխանաւորներ վանքը կը նեղեն, և եթէ Եկեսցես այժմ, առաւել ևս նեղեսցեն զմեզ և զքեզ (ՂԱՄ. Գ. 865): Ասիկա միտքեղը գոհացնող մեկնութիւն մը չէ, մանաւանդ թէ պէտք էր որ Սահակ յորդորուէր, տեղույն վրայ հնարաւոր դարմանները հոգալու, քանի որ ինքն էր գործերուն պատասխանատուն: Անձնական տկարութիւն ալ ենթարկելու տեղի չկայ, զի ընտրութենէն Ետքը, Եօթը տարի ևս ապրեցաւ, որ գոնէ ընտրութեան ատեն տկարութիւն ունեցած չըլլալը կը ցուցնէ: Ինչպէս կը տեսնուի, Ենթարելի պատճառներէն և ոչ մէկը հաւանական չըլլալով, ստուգապէս անբացատրելի կը մնայ Սահակի հոգեբանական վիճակը, և սկեռեալ գաղափարէ կամ մելամաղձոտ վիճակէ տարբեր շարժառիթ մը դժուար է գտնել իր տարօրինակ ընթացքին:

2045. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Գալով Սահակ Ահագինի հայրապետական աթուին հանդէա ունեցած դիրքին, սովորական

ցուցակին մէջ անոր անունը կը տեսնենք կաթողիկոսներուն շարքին անցած, Սահակ Ե. Կեղեցի կոչմանք, իբրև օրինաւոր և խսկական կաթողիկոս (ԺԱՄ. 640): Սակայն մեր տեսութեամբ հնար չէ իբրև օրինաւոր կաթողիկոս ընդունիլ մէկ մը, որ ոչ օծում է ստացած և ոչ հայրապետական աթոռի վրայ բազմած, և ոչ ալ տիրապէս կաթողիկոսութիւն ըրած: Այս մասին մեզի ձայնակից կը գտնենք Երեւանեցին ալ, որ անոր անունով գլխակարգութիւն չի կազմեր (ՂԱՄ. 32), և Ծահիսաթունեանը, որ անոր անունն իսկ ծանօթութեանց մէջ կը թողու (ԾԱՀ. Ա. 230): Սահակ ինքն ալ հայրապետական ոչ մի գործի ձեռնամուխ եղած չէ, եպիսկոպոս ձեռնադրած չէ. կ'երևի թէ կոնդակ իսկ տուած չէ. միայն գոհացած է աստ անդ յանուն կաթողիկոսութեան եղած իրաւուքները և հասոյթները դարձնել, թէպէտ եջմիածին անոր բան մը դրկած չ'երևիր: Երբոր իր վրայէն ձեռք քաշելու և կաթողիկոս մը ընտրելու միտքը հաստատուեցաւ, Աստապատեցին Կարին դրկուեցաւ որպէս զի առցէ ի Սահակայ զիաշիւ հասից կաթողիկոսութեանն (ՂԱՄ. Գ. 686). այլ կ'երևի միայն հաշիւը առնելու, և ոչ թէ գտնուած գումարները եւս պահանջելու համար, որպէս զի գիտնան թէ ինչ գանձուած է, և ինչ գանձելի կը մնայ, որպէս զի ըստ այնմ կանոնաւորուին ապագային մէջ: Սահակի վրայ հինգերորդ թուահամարին կիրառութիւնն ալ աւելորդ կը սեպենք, զի այդ թուարկութիւնը օրինաւոր կը գտնենք միայն գահակալներու և աթոռակիցներու վրայ, իսկ Ահագին ոչ մէկն եղաւ և ոչ միւսը: Սովորութիւն է թուարկեալ համարը պահել ևս երբոր իսկապէս մէկէ մը գործածուած է, ըլլայ օրինաւոր ըլլայ ապօրինի կերպով. իսկ Սահակ Ահագինի ատեն թուարկութեան սովորութիւնը չկար, և կիրառութիւնն ալ չեղաւ, ուստի պէտք ալ չէ հինգերորդ թուահամարը լրացած և փակուած կարծել և եթէ ապագային Սահակ մը ընտրուի, անոր կը մնայ Սահակ Ե. կոչումը գործածել: Այս սկզբունքով Աղէքսանդրի մահէն 1755 նոյեմբեր 11-էն (2041), մինչև նոր կաթողիկոսին օծումը 1759 նոյեմբերին, աթուոյ պարապութեան միջոց կը հաշուի՝ չորս տարի կատարեալ, որ միջոցին տեղապահութիւնը Վարեց Յակոբ Շամախեցի եպիսկոպոսը (2042): Իսկ մենք նոր կաթողիկոսին ընտրութեան չանցած, պէտք է յառաջ բերենք միւս աթոռներուն անցքերը Աղէքսանդրի ընտրութեան ժամանակէն սկսելով:

2046. ՍԱՖԱՐԵԱՆԻ ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

Յիշեցինք իր կարգին Սարաֆեան Սարգիս Եպիսկոպոսը, Կոլոտի աշակերտներէն (ՍՐԳ) որ Գաղատիոյ առաջնորդութենէ ետքը, Երուսաղէմի նուիրակութիւն էր ըրած, և թէպէտ ամբաստանուած իբր արոիւնքին անհաւատարիմ, սակայն Նալեանի շնորհիւ վճարած գումարին համար Շղթայակիրէ մուրիհակ մը ստանալով (2001), շիտակ Զմիւռնիա էր դարձած, և աւելի ապահով սեպած Արևմուտք Երթալ Լատիններէն օգտուելու համար: Սարգիս 1744-ին շիտակ Վենետիկ կու գար (ԳԱԼ. 48), միւս տարին 1745-ին Հռոմ կանցնէր, և երկու տարի այնտեղ մնալէ ետքը, 1747 կրկին Վենետիկ կը դառնար, և տպագրութեան ու իրատարակութեան ձեռնարկին կը հետևէր, իրեն համար յատուկ տառեր ալ պատրաստել տալով (ԳԱԼ. 50): Սարաֆեան այդ ձեռնարկին մէջ անշուշտ նիւթական շահուն մտադրութենէն ալ հեռու չէր, և զի յայն գործ ինչք իր բաւական չէին նպաստներ գտնելու հետամուտ էր, բայց սոյն կամք նորա ոչ յաջողէին (ԳԱԼ. 51):

Արևմուտք իր կարծած բախտը իրեն չէր տուած, անոր համար նորէն Հռոմ ու Լիվունօ հանդիպելով, 1754 զատիկէն ետքը կը դառնար Զմիւռնիա, Սահակ Ահագինի առաջնորդութեան միջոցին (ԳԱԼ. 55): Սարաֆեանի ներբողարանը հռոմէադաւանութեան միսիոնար, այսինքն քարոզիչ ըլլալու նպատակը կու տայ անոր Արևելք դառնալուն (ԳԱԼ. 258), սակայն Սարաֆեանի ձեռնասունը, աւելի անկեղծ կը խոստովանի, թէ պաշարեալ ուրեմն արժաթոյ սովու, զոյ ոք տեսեալ անդ ինքեան ձեռնտու, որոշէր թողով իսպառ զՎենետիկ, չոքալ գտանել զհայրենեան բնիկ (ԳԱԼ. 53), այսինքն դրամի բախտը փնտուելու համար կը դառնար, և ոչ թէ ուրիշ նպատակով: Սարգիս Զմիւռնիայէ Պրուսա և անկէ Կ. Պոլիս Եկաւ, մայրաքաղաքը աւելի յարմար գտնելով իր շահագէտ նպատակին. և նախ Նալեան պատրիարքը, իր հին ընկերակիցը շահիլ ջանաց, որպէսզի իրեն կռուան մը կազմէ: Բայց կարծել թէ Սարգիս Յակոբ պատրիարքի թոյլտուութեամբ իւր հռոմէական քարոզութիւնները սկսաւ (ԳԱԼ. 275), բոլորովին չճանչնալ է Նալեանի անձը, բանիւ և գրով հռոմէադաւանութեան դէմ մաքառողը, և հայադաւանութեան եռանդուն պաշտպանը, թէպէտ խոհական միջոցներով: Նմանապէս Սարգիսի վրայ ծանր կասկածներ յուզուելէ, և նորա ֆռանկութեան և պատրիարքական աթոռի թեկնածութեան մասին զրոյցներ շրջելէ, և այդ մասին քննութիւններ կատարուելէ ետքը Սարգիսի պաշտօնի անցնիլը, և պատրիարքական հաստատութեամբ Ոտտոսթոյի առաջնորդ երթալը Վենետիկ և Հռոմ երթալով հռոմէադաւանութեան յարմարէն ետքը, ետ դառնալով Նալեանի ձեռքին ներքն նորէն պատրիարքարանէ առաջնորդութիւն ընդունիլը, կրկին հայադաւանութեան համակերպելուն և հպատակելուն արդիւնքն է: Ասիկա ուրիշ բան չի ցուցներ, բայց եթէ Սարաֆեանի յեղյեղուկ ընթացքը, զի որ կողմէ բախտ մը կամ դիւրութիւն մը կը յուսար՝ այն կողմ կ'անցնէր: Այդ բանը իրմէ զատ ուրիշ Հայ Եկեղեցականներու վրայ ալ կը նշմարուէր այն ատեն, երբոր իրենց ձգտումներուն կամ ակնկալութիւններուն յագուրդ չէին գտներ: Սամուէլ Երզնկացի վարդապետ, Նալեանի փոխանորդը, միջնորդի դերը վարած է Սարաֆեանը Նալեանի հաճելի ընելու (ԳԱԼ. 59): Իսկ Ահագինի Սարգիսի դէմ թշնամական ընթացք կը վերագրուի, և չենք վարանիր վեղարակիցներու իրարու դէմ նախանձաբեկ քայլեր վարելնին ընդունիլ, բայց այս պարագայով ևսքանզս կը շեշտուի, թէ Նալեան հռոմէադաւանութեան մօտեցած չէ, այլ Սարգիս հայադաւանութեան դառնալը օգտակարագոյն գտած է:

2047. ՍԱՐԱՖԵԱՆԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Սարգիս Սարաֆեան Ոտտոսթոյի առաջնորդութեան անցնելով, ինքզինքը ապահով սեպեց նորէն գոյն փոխել, և համարձակեցաւ իսկ խիստ ոճով նամակ մը գրել Յակոբ Նալեան պատրիարքին, որ այնպիսի պարունակութիւն ունէր, լոյտ և նախատ էր, և որ փոքր ինչ ծանր էր (ԳԱԼ. 68), ինչպէս իր ձեռնասունն ալ կը խոստովանի: Ասոր հետևանքը կ'ըլլայ Սարգիսի համար աքսորի իրամանը, և կը ձերբակալուի Կ. Պոլիս գալուն, ուր կ'ուզէր իր ըրած սխալները դարմանել՝ սակայն չի հասնիր մտադրութիւնը իրականացնել: Կ. Պոլսոյ մէջ Սիմէոն Երեւանեցի վարդապետէ հիւրընկալութիւն գտնելն ալ (ԳԱԼ. 279), մեզի համար նշան է Սարգիսի անգամ մըն ալ

հայադաւանութեան ծոցը ապահնելուն, զի ուրիշ կերպով հնար չէր Սիմէոնի միտքն ու համոզումներն ունեցողի մը՝ հռոմէադաւանութիւն քարոզողին պաշտպան կանգնիլ: Միշտ Սարգիսի յեղյեղուկ ընթացքին նշաններն են, որ դիմացնիս կ'ելլան: Սարգիս ծերբակալուած և ձիու վրայ ոտքերէն շղթայուած Ռոտոսթոյ, անկէ ալ նաւով Տարտանէլի նեղուցին վրայ Պօղազիկսար կը տարուի, սպասելով որ Կիպրոսի Մավսա ամրոցը տանող նաւ գտնուի: Այդ միջոցին բարեկամներու և նիւթական նուէրներու և Սարգիսի մօրը թախանձանքներուն շնորհիւ, հրաման կը տրուի այսորավայրը Քիոս կղզին փոխել, և առանց բերդարգելութեան հոն ազատ թողով, ինչպէս ալ կը գործադրուի (ԳԱԼ. 283): Այդ եղելութիւնները պէտք է դնել 1756-ին, որ է Սիմէոն Երեւանեցիին Կ. Պոլիս գալուն թուականը (2042): Սարգիսի Քիոսի մէջ մնացած ժամանակը ճշդուած չէ, բայց երկար եղած պիտի չըլլայ, զի իրեն պաշտպաններ գտնուած են Կ. Պոլսոյ մէջ, որ պատրիարքն ալ հաճեցուցած են զայն Եւդոկիոյ առաջնորդ անուանելով աքսորավայրէն ազատել, և այնպէս ալ եղած է: Բայց Սարգիս նախ Կ. Պոլիս գալով, հոն մնացած է (ԳԱԼ. 284): Այստեղ ալ աւելորդ չըլլայ դիտել տալ, թէ անշուշտ Սարգիս իր հայադաւանութեան համար յայտարարութիւններ ըրած և վստահութիւն ներշնչած է, որ իրեն պաշտպան ամիրաներ գտնուած են, և Նալեան ալ նորէն զայն առաջնորդութեան կոչելու հաճած է: Սարգիս տկարութիւն պատճառելով Կ. Պոլիսէ մեկնած չէ, և Եւդոկիոյ առաջնորդութիւնը տարի մը փոխանորդով իր վրան պահած է, մինչև որ վերջնապէս հրաժարելով Կ. Պոլսոյ մէջ հաստատուած է՝ Եկեղեցի Եկեղեցի փոխադրուելով քարոզչական պաշտօնով, ինչպէս Սամարիոյ Ս. Գէորգը, Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչը (ԳԱԼ. 301), Պալաթու Ս. Հրեշտակապետը (ԳԱԼ. 305), դարձեալ Ղալաթիա (ԳԱԼ. 306), և նոյն իսկ Վոսփորի Եկեղեցիները (ԳԱԼ. 301): Սարգիս յաջողած է շատերուն համակրութիւնը գրաւել, որով իրեն նուիրուեցան Յակոբ պատրիարք և Սիմէոն Եպիսկոպոսը ըրած փոխառութիւնները, մինչև իսկ աքսորի առթիւ ըրած ծախքերուն փոխարինութիւն ստացաւ (ԳԱԼ. 300): Ասոնք ուրիշ կերպով չէին կրնար իրականանալ, եթէ ոչ ջերմ հայադաւան լինելը երաշխաւորելով, և ոչ թէ ինքզինքը հռոմէադաւան ցուցնելով, ինչպէս իր ներբողաբանները կ'ուզեն Ենթադրել: Մանաւանդ չէին ալ պակսիր Սարգիսի վրայ կասկածելով նայողներ, և անոր քարոզներուն հետևողներ՝ հայադաւանութենէ օստար բառ մը կամ խօսք որսալու համար, որ կարենան զինքը բամբասէլ (ԳԱԼ. 304): Եւ եթէ Սարգիս գիտէր ինքզինքը տարիներով վտանգէ ազատ պահել, ուրեմն հռոմէականութենէ ալ հեռու կը մնար այլևս, ցորչափ հայադաւանութիւնը իր շահագէտ ձգտումները կը գոհացնէր:

2048. ԱՄԻՐԱՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ

Կոստանդնուպոլսոյ վրայ խօսուած ատեն, անհնար է լռութեամբ անցնիլ մայրաքաղաքին մեծամեծները, որոնք մեծ ազդեցութիւն և գրեթէ տիրապետութիւն կը վայելէին ազգային կեանքին և ազգային գործերու վրայ: Արդէն առիթ ունեցանք յիշատակել Սեղբեստրոս Երեւանեանցը (1947), Յակոբ Յովհաննէսեանը (2036), կամ սովորական կոչմամբ Սեղբոս և Եաղուա ամիրաները, որոնց երկրորդը աղետալի մահ ունեցաւ, իսկ Սեղբոս խաղաղութեանք

վախճանեցաւ 1754 փետրուար 5-ին, Ս.Սահակ Պարթեւի շաբաթ օրուան երեկոյին (ԱԱԾ.82): Այդ մեծամեծներ, ոչ յատուկ ընտրութեամբ եւ ոչ պաշտօնական անուանուամբ կը վայելէին այդ իրաւունքը, այլ իրենց դիրքով եւ իրենց դրամական կարողութեամբ՝ ազդեցութեան տէր կը դառնային: Տաճիկ պաշտօնեաներ, մեծեպարքոսէն սկսելով, իրաքանչիրը իր ելեմտական գործակատարը կունենար, որ իրեն վաճառապետ կամ սեղանաւոր էր, աէտք եղած ատեն պահանջուած գումարները հայթայթելու կամ իրամայուած ծախքերը ընելու պաշտօնով, եւ փոխադարձաբար ամէն կերպերով իրենց գլխաւորին համար դրամ ճարելու իրաւունքներով: Այդ իրաւունքները կարգ ու կանոն, չափ ու կոպար չունեին: Արդարութիւնը ծամածուել, պաշտօնեաները վաճառել, պաշտպանութիւնը սակարկել, եւ նմանօրինակ գործեր՝ այդվաճառապետներուն ծեռքով կը կատարուէին, որոնք ոչ միայն իրենց պաշտպանը կը հաստացնեին, այլեւ իրենք կօգտուէին, եւ երբ իրենց պաշտպանը բարձր դիրքի հասներ, իրենք ալ ըստ այնմ ազդեցութեան եւ իշխանութեան տէր կը դառնային, եւ ազգային շրջանակի մէջ ալ իրենց կամքը քայլեցնէին: Բայց որովհետև անհաստատ է» պետական պաշտօնեաներուն դիրքը, եւ անակնկալ տապալումներ եւ ոչնչացումներ սովորական էին, ազգային մեծամեծներն ալ նոյն բախտին ներքեւ կիյնային, եւ ցանցաւ չէին իրենց գլխով եւ գոյքով՝ իրենց գլխաւորին անիրաւութիւնները քաւող, եւ անոնց հետ տապալուող եւ ոչնչացող Հայերուն օրինակները, ինչպէս Եազուայի համար պատմեցինք (2036): Ժամանակիս գլխաւորներուն մէջ կը յիշուին Ղազար Ակնեցի, եւ Պետրոս Ալեքսանեան՝ Կամարակապցի ընկերներ եւ Եպարքոսական վաճառապետներ(ՊԱԾ.10), Մաթոս Վերակացու սարաֆաց, այսինքն մեզանաւորներու արհեստապետ(ԳԱԸ.278), որ Նալեանի թիկունք էին. Աքրահամ Քուլէլեան, Սիմէոն Աստուրեան, Մարտիրոս Զօպանեան կամ Հովուեան, Գասպար Մուրատեան եւ Պաղտասար Մուրատեան(ԳԱԸ.70), որոնք իբրեւ մեղմ ընթացքի պաշտպաններ կը յիշուին. Պետրոս Պուռունսուզեան, Մուրատ Մուրատովլու եւ Փիլիպպոս Մուրատեան, որ էջմիածինի հետ յարաբերութեան մէջ էին(ՕՐԱ.143). Պաղտասար Սրմաքէշ եւ Սիքայէլ Տիգեան Հռոմեականութեան հակամէտներ ըլլալով մէկտեղ, խօսքով կը մերժէին իբր զրպարտութիւն ամբաստանողաց(ՉԱԸ.Գ.868): Մենք հետամուտ չենք ասոնց իրաքանչիրին գործունելութիւնը առանձիննպատմել, միայն անունները քաղեցինքիբոր յիշատակ:

2049. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԱԹՈՈ

Երուսաղէմի պատրիարքութեան բարձրացան տեսանք Թէոդորոս Խորենացին 1752-ին (2073): Իրեն օրով կատարուած իրողութեանց գլխաւորն է զանազան ազգերու մէջ յուգուած սեփականութեանց նոր վէճը: Լատիններ 1756-ին Գաղղիոյ դեսպանատան ծեռքով իրամանագիր մը ծեռքով իրամանագիր մը ծեռք ծգեցին Աստուածածնայ Եկեղեցին նորոգելու և սեփականելու համար: Յոյներ իսկոյն բողոքեցին, իրենց հին հռովարտակները ներկայացուցին, և Լատինները ծեռք անցուցած տեղերէն արտաքսելու նոր իրովարտակ արին 1757-ին յատուկ պաշտօնեայ մըն ալ ղրկել տուին Կ. Պոլիսէ, որ Երուսաղէմ երթալով 1758-ին Լատինները հանեց Ս. Աստուածածնայ

և Ա. Յարութեան Եկեղեցիներէն, և հոկտեմբեր 7-ին Բեթեհեմի Ս. Ծանդեան Եկեղեցին (ԱՍ. Բ. 84): Յոյներ ստացած հրովարտակնուն սահմանն անցնելով յատուկ պաշտօնէին ձեռքով Հայերն ալ վտարեցին յիշեալ սրբավայրերէն, և պէտք եղաւ որ Թէոդորոս պաշտպանութեան ձեռնարկէ: Կարևոր փաստերը հաւաքելով և տեղական դատաւորէն տեղեկագիր առնելով, Կ. պոլիս հաղորդեց: Նալեան պատրիարք գործը ստամձնեց, և 1759-ին Մուսթաֆա Գ. սուլտանէն նոր հրովարտակ ստացաւ Հայերու սեփականութեանց համար, և ըստ այնմ Հայերուն վերադարձութեան իրենց մէ յափշտակուած տեղերը (ԱՍ. Ա. 87): Այդ յաջողութեան աշխատողներ եղան Ղազար Ակնեցի և Պետրոս Կամարակապցի ամիրաներ, և Գրիգոր Վարդապետ Պասմաճեան Թէոդորոսի փոխանորդը Կ. Պոլսոյ մէջ (ՊԱՍ. 11): Իսկ վէճերը և շփոթները իհմնովին չվերջացան: Դամասկոսի ըուսակալները փոփոխակի Լատիններէ և Յոյներէ կաշառելով խնդիրները չվերջացուցին: Երուսաղէմացի Տաճիկներուն անհիմն պահանջներու կարևորութիւն տվին քրիստոնեաները նեղեցին: Հայերն ալ այդ երեսէն տագնապներ կրեցին, ծախքերու պարտաւորութեան, պարտքերու ներքն ինկան, և կուսակալներու կողմէն բարդուած պարտքերուն հանդէա անբաւական գտնութեան: Թէոդորոս պատրիարք Երկարորդէն կը գրէ այդ ամէնը 1769 մայիս 13-ին ընդարձակ նամակով (աստ. Բ. 91-96), և Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանէն օգնութիւն և պաշտպանութիւն կը խնդրէ: Կը յիշէ ևս Երուսաղէմի գանձանակին Եջմիածինի գանձանակին Ետքը դասուած ըլլալը, որ վնաս կը բերէր Սուրբ Տեղեաց նպաստներուն, և կազդարարէ ևս որ Երուսաղէմի մասին պատրիարքէ և խորհրդականէ չկնքւած գրութեանց կարևորութիւն չտան (ԱՍ. Բ. 96): Այդ պարագաներ գոնէ մեզի ցոյց կու տան ժամանակին տեղի ունեցող գեղջումները:

2050. ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱԹՈՈ

Մեր ձեռքը գտնուած աղբիւրներ և յիշատակներ շատ աղքատ են միւս աթոռներու պատկանեալ տեղեկութեանց վրայ: Պատմեցինք արդէն, թէ Միքայէլ Աջապահեան Կ. Պոլիս կը գտնուէր երբ իր Եղբայրները կը մեռնէր (2008), և իբր արդէն օծեալ կաթողիկոսակից՝ կը փութար աթոռը գրաւել: Միքայէլի կեանքէն կը յիշուի ուրիշ Երկու անդամներ ալ 1749-ին և 1751-ին Կ. Պոլիս Եկած ըլլալը (ԶԱՍ. 99), առիթ առնելով Եջմիածինի սեփական և իրեն սահմանակից Վիճակներուն խնդիրները, և ջանալով իր իրաւասութիւնը ընդարձակել: Այդ փորձերը կը պատասխանեն Պրոխորոնի յափշտակութեան (2029), և Ղափանցին պատրիարքութեան (2036) թուականներուն, ինչ որ կը ցուցնէ թէ խորհած է առիթներէն օգտուիլ, և զգուշացած է Նալեանի պատրիարքութեան միջոցին այսպիսի խորհուրդներ մշակելէ: Իբր 20 տարի պաշտօնի վրայ գտնուած է Միքայէլ և բաւական արդիւնաւոր Եղած պիտի ըլլայ որ տապանագիրին մէջ մեծն ընտրեալ և վսեմագոյն Վերաբերեալ գրուատիքներ արձանագրուած են (ՍԻՍ. 217): Որոշակի գրուած չենք գտներ, բայց իբր ստոյգ կը կարծենք ընդունիլ, որ ինչպէս Միքայէլ իր Երիցագոյն Եղբորմէն կաթողիկոսակից օծուած էր (2008), անանկ ալ ինքն իր կրտսերագոյն Եղբայր Գաբրիէլը, կաթողիկոսակից և յաջորդ օծած ըլլայ, աթոռը Աջապահեան ազգատոհմին ձեռքէն

չհանելու համար: Մահը եղած է հանգստիւ, Ռ. և երկու Ճ և է թուականին, այսինքն է 1758-ին (ՍԻՍ. 217), իսկ ամսաթիւը յիշուած չէ: Յաջորդութիւնը առանց միջադեպի կատարուած կը կարծենք նախորդին կենդանութեան ատեն կարգադրուած ըլլալով: Այսպէս երեք եղբայրներ, Դուկաս ու Միքայէլ ու Գաբրիէլ իրարու յաջորդած են Կիլիկիոյ աթոռին վրայ, հազուադէպ պարագայ մը որևէ աթոռի մէջ: Չմոռնանք յիշել, որ այդ միջոցներուն Գօգանօղլու տոհմը սկսած էր բռնապետել Կիլիկիոյ մէջ, և կաթողիկոսներն ալ մերթ անոնց պաշտպանութեանց և մերթ հարստահարութեանց կը հանդիպէին, ինչպէս որ բռնաւոր իշխաններուն շահը կամ հաճոյքը իրենց կը թելադրէր: Կիլիկիոյ կողմերը բազմաթիւ էին կէս ինքնազլուխ ցեղապետներ, անուանական հպատակներ Կեսարիոյ Օսմանեան կուսակալին: Ասոնց մէջէն Սիսի վրայ բռնացողը Լիւանօղլուն էր, որ ասէր զինքենէ լինել յազգէ Լեւոն թագաւորին Հայոց: Ասոր դէմ ելաւ Եռուուֆ Գօգանօղլու, անտոհմիկ մարդ մը, որ Տէվէլու գաւառին ցեղապետին այրիին հետ ամուսնանալով, նախ այնտեղ կը զօրանայ, և վերջէն Լիւանօղլուն ալ հալածելով իշխէ քաղաքին և սահմանացն Սույ, և մինչև իսկ Տորոսի լեռնաշղթային այդ մասը յանուն իր անուանէ Գօգանտաղի (Դիւ. Ղ. 730):

2051. ՈՒՐԻՇ ՅԱԹՈՌՆԵՐ

Նուազագոյն ևս են միւս աթոռներուն մասին գիտցածնիս: Աղքամարոյ կաթողիկոսութեան մէջ, Նիկողայոս Սպարկերացիէ Ետքը (2018) կը յիշուի Գրիգոր կաթողիկոս մը, որ 1758-ին աթոռին վրայ կը գտնուի, բայց անկէ աւելի տեղեկութիւն չունինք (00 ԲԻԶ. 1199): Աղուանից աթոռին վրայ կը շարունակէ Ներսէս Գանձակեցին (2009), որ մինչև 1763 ապրած է (ԶԱՍ. 66): Իսկ Պարսկաստանի աթոռին վրայ, Զաքարիա Երկամեայ առաջնորդութենէ կամ ըստ այլոց տեղեկութենէ Ետքը (2038) պաշտօնէ կը հանուի (ԽԱԶ. 285), և 1754 կընտրուի Գէորգ Զուղաբեցի, այն որ յիշուեցաւ սուրբ գիրքերու պարսկերէնի թարգմանուելուն առթիւ (2021), և էր այր աստուածաշնորհ և մեծիմաստ (ԽԱԶ. 285): Բայց չկարենալով առկայ Պարսկաստանի անիշխանութեան Երեսէն տեղի ունեցած բազմապատիկ նեղութեանց և հարստահարութեանց բռնաւորաց, Ս. Ամենափրկիչի վանքին թանկագին սպասները հաւաքելով, հանդերձ Երևելի միաբանիքն կը քաշուի Պարսա քաղաքը, որ Պարսկաստանի թեմ էր, և այն տեղէն վարէ զպաշտօն առաջնորդութեան: Վանքին մէջ մնացող Պետրոս և բարազամ վարդապետներ 1760 սեպտեմբեր 20-ին կը թախանձեն որ դառնայ, յայտնելով թէ յուսահատած մնացեալք, տանս տէր չկայ, բայց Գէորգ չի վստահիր դառնալ, և Պարսա կը մնայ տակաւին մինչև 1763 (ՏՅՈ. Բ. 61), մինչև որ Քերիմ խան զօրանալով Երկիրը քիչ մը կը խաղաղի:

2052. ԽԱՆՈՒՄ ՎԱՐԱՐԾԱՊԱՏՑԻ

Ժամանակակից նահատակներուն յիշատակներէն գլխաւորն է Խանում Վաղարշակերտացի կոյսը, բնիկ Բագրեւանդ կամ Ալաշկերտ գաւառի Թօփրաքքայէ աւանէն, տեսքով փայլուն և ծայնովը լսողները զմայլեցնող աղջիկ մը (ՆՈՐ. 565): Ինչպէս և ինչու չենք գիտեր, մայրը մահմետականութիւնը կընդուի, և աղջիկն ալ կուգէ ընկերացնել բայց Խանում խոյս կու տայ,

Արծանիի մէջ կը նետուի հետապնդողներ կիսախեղի դուրս կը հանեն, Անթափ գիւղի մէջ կազդուրելով մօրը կը յանձնեն, որ շէյխերու կը դիմէ: Անոնք ալ խոստումներով չկրնալով շահիլ, ատեան կը հանեն, կը բռնանան, գիշեր մի կը չարչարեն, և չկրնալով անոր միտքը փոխել տալ, մահուան կը դատապարտեն, իբրև իսլամութիւնը անարգող իր խիստ պատասխաններով, ու դահիճներուն կը յանձնեն (ՆՈՐ. 566): Նախ կողէն կը խոցեն, և վերջէն անգամ անգամ կը յոշուտեն իբրև կեր դաղանաց (ՆՈՐ. 564) բայց քրիստոնեայք հաւաքելով կը թաղեն գերեզմանատան մէջ, Եկեղեցւոյն և աղբիւրին միջավայրը, ուր քարակոյտ մը միայն կը ցուցնէ նահատակ կոյսին գերեզմանը (ՆՈՐ. 566): Նահատակութեան թուականն է 1755 մայիս 3, Նոր կիրակիին չորեքշաբթին (ՆՈՐ. 562):

2053. ՓՈԱՆԿՈՒ ՇՐՋՎԱՆՑՑԻ

Ուրիշ նահատակի մըն ալ գերեզմանը կը տեսնուի Տարիկեան նահանգի կամ Խրիմի Ղարասուբազար քաղաքի Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ գաւթին մէջ: Անունը Փռանկուլ, Ազիզ պէկի որդի բնիկ ի յերկրէն Արևելից ի գիւղէն Շրջըվանց, որ պէտք է Արարատի գիւղերէն ըլլայ, թէպէտ չենք կրցած ստուգել: Քսանամեայ Երիտասարդ, որ վասն հաւատոյ կախիւ մահուամբ կատարի, այսինքն կախաղան հանուի, սակայն տապանագիրը ուրիշ պարագայ չի տար, և ուրիշ կողմէ տեղեկութիւն դէ հասած: Նահատակութեան թուականն է 1757 յունիս 1 (ՆՈՐ. 567), որ կը հանդիպի Եջմիածինի տօնի կիրակէին: Շատ հաւանական է որ Փռանկուլ Շրջըվանցցին նահատակութեան պարագաները յար և նման ըլլան Սահակ Բրուտեցին պարագաներուն որ նոյնպէս Արևելքէն գալով Խրիմի մէջ նահատակութեաւ, նորահաս Երիտասարդութեան տարիքին (1962):

2054. ՈՒՐԻՇ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

Այստեղ աւելցնենք քանի մը նահատակներու անուններն ալ, որոնց կը հանդիպենք աստ և անդ առանց պատմական պարագաները գիտնալու, Սարգիս դպիր կը յիշէ Աստուածատուր Մալդարացին, նահատակուած 1710 յունուար 10-ին, Երեքշաբթի օր (ՍՐԳ.), որ կը համեմատի Աստուածայայտնութեան հինգերորդ օրուան: Նահատակութեան տեղը Կ. Պոլիս Եղած կերևի և տիրացու Պաղտասարն զպատմութիւնն գրեալ է կըսէ, բայց մենք չենք տեսած: Բանկալթի գերեզմաննոցի մէջ բաւական թուով նահատկներու գերեզմաններ կը գտնուին, որոնց տապանագիրներէն միայն պէտք է քաղենք հակիրճ տեղեկութիւններ: Հազար հարիւր և չորս քսան, ընդ որս և չորս յարագուգեալ, այսինքն 1735 թուականին նահատակուած է Յակոբ յաղթողս այս քաջազան, որ տիօք մանուակ էր և առոյգ, բայց չերկուցեալ ի սուսերաց, Եհեղ զարիւնս վկայական: Կոմիտաս Պիլէճիկցին ալ որդի Պէկողլիցի Սատէթի, 1742-ին փոխեցաւ կըսուի պարզապէս, սակայն տապանաքարին վրայ կախուած մարմին մը քանդակուած է, որ նահատակութեան նշանակ է:

2055. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՕՓՃԻՈՂՈՒ

Ընդարձակ տապանագիր մը ունի Յարութիւն նահատակ, որդի Թոփիճիօղլու Սահակի,

որուն հայենիքը և ծննդավայրը չէ յիշուած, այլ Կ. Պոլսոյ մէջ կատարուած է: Տապանագիրը նահատկին բերնէն գրուած է, որով կը խոստովանի, թէ երեսներեք անաց շատէս հեստեցի, այսինքն է 33 տարեկան իւլամութիւն ընդունած է, և տասն և մէկ ամիս ետքը ազդեցայ, այսինքն է զղացած է: Այդ զգացմամբ համարձակ իշխանութեան կը ներկայանայ գնացի, կըսէ ասի հաւատն իմ ինձ, ծեր մեզ լիցի, և դատաւորի առջև ելալով չհաւատս խնդրեցի: Այդ պատճառով իբր իւլամութենէ ետ դարձող, վճիռ կը տրուի որ գլխատեսի, սակայն ի կախաղանի կը նահատակուի, ինչպէս տապանաքարին քանդակն ալ կը ցուցնէ: Թուականը ԶԵՂ-ԶԱՍ բարի ցուցուած է, որ է 1748 հոկտեմբեր 27, և ըստ այսմ ուրացութիւնը հանդիպած կըլլայ 1747 նոյեմբերին: Միևնոյն 1748 թուականին ուրիշ նահատակ մըն ալ կայ, միևնոյն պարագաներու մէջ վկայուած, որուն տապանաքարը գլխատման քանդակ ունի, և նահատակի բերնէն գրուած է, թէ առաջ զիոնիս մատնեցի դժոխի, բայց վերջէն Տեառն զարիւն իմ հեզի: Սակայն տապանագիրին մէջ նահատակին անունն իւկ յիշուած չէ, գուցէ վերոյիշեալ Յարութիւնին ընկերակից մըն է:

Տ. ՅԱԿՈԲ Ե. ՇԱՄԱՆԵՑԻ

2056. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆՀՐԱԺԵԾԸ

Սահակ Ահագինի տարօրինակ ընթացքը (2043), ամէնուն վրայ տխուր տպաւորութիւն մը թողած էր, և եկեղեցին անգլուխ կացութեան ենթարկած էր: Եթէ ամէն Հայ պէտք էր զգածուէր այդ պարագայէն, աւելի խորապէս զգածուելու իրաւունք ունէին Մայրաթոռի միաբանները, որոնք իրենց կարգն ու սարքը կորսուած, յայտնի չէր թէ կաթողիկոս ունէին կամ թէ ոչ, և չէին գիտեր թէ ինչ ուղղութեան պէտք էր հետևէին: Միաբաններուն մէջ ալ աւելի սրտացաւ ունէին երկուքը, որ գլխաւորներն էին, և Ահագինի ընտրութեան ատեն գործի վրայ գտնուած էին, և բնաւ կողմնակից ու համակիր չէին եղած այդ ընտրութեան, գուցէ Ահագինի տարտամ բնաւորութեան գիտակ մլալով: Բայց իրենց ծայնը ոյժ չէր ունեցած, և Ահագինի ընտրութիւնը մայրաքաղքի մեծամեծներուն կամքով, անշուշտ Նալեանի ալ ազդեցութեամբ, կատարուած էր: Այդ երկուքըն էին Սիմէն Երևանեցին և Աբրահամ Աստապատցին (2042): Ասոնք կանուխէն սկսան խօսիլ ու պնդել, համոզել ու տարածել, թէ պէտք է Սահակէն ծեռք քաշել, նա կաթողիկոսութիւն ընելիք չունի, Մայրաթոռը առանց կաթողիկոսի թողով հնար չէ, նոր կաթողիկոսի ընտրութիւն կատարել անհրաժեշտ է: Երևանեցին և Աստապատցին խօսքերը առջի բերան մեծ ազդեցութիւն չըրին, իրենց աշխատելուն կասկածը կը տիրէր, բայց հետզիետէ պարագաները սկսան անոնց իրաւունքը տալ, զի տարիներ կը լրանային և Ահագին տակաւին Եջմիածին գացող, օծում ընդունող, և գործի տիրութիւն ընող չէր: Անշուշտ իրենց համախոհ էր Շամալեցին ալ, բայց նա մէջտեղ չերևանալու խոհեմութիւնը կը պահէր, ինչ որ տեղակալի պաշտօնն ալ կը պահանջէր: Նալեան պատրիարքն ալ, որ իր ընկերակցին Սահակի պաշտպանն էր եղած, և կը շարունակէր մլալ, կամաց կամաց կը տեսնար Ահագինի պահանջից ու պատշաճից չափն անցնելը, և հարկաւ կը զգար անոր պատճառաւ տիրող անկերպարան վիճակը, և դարման մը հոգալու ստիպողականութիւնը: Գրուած չենք գտներ, բայց անհնար է որ մտերմական նամակներ ալ

փոխանակուած չըլլան Նալեանի և Ահագինի միջև, և գուցէ իր յորդորներուն յարգուած չըլլալ էր, որ Նալեանի ալ միտքը փոխեց, և Երևանեցին ու Աստապատցին կողմէն անցնելով հաւանեցաւ կաթողիկոսական խնդիրին համար մեծամեծներու գումարել: Արդէն ասոնց մեծագոյն մասը Ահագինէ իրաւամբ պաղած, և նոր կաթողիկոս ընտրելու կողմը դարձած էր: Ընտրելիի անձին վրայ ալ մեծ խնդիրներ ու դժուարութիւններ չծագեցան: Նալեան երկու անգամ, Աղեքսանորի (2046) և Սահակի (2042) ընտրութեանց ատեն իրաժարած էր այդ պաշտօնէն, և Երրորդ անգամ ընտրելի ըլլալու կամք չուներ, և իրմէ զատ ալ Տաճկահայերու մէջ կարկառուն դէմք մը մնացած չէր: Երևանեցին և Աստապատցին՝ Ահագինի դէմ այնչափ մաքառելէ Ետքը չէին կրնար անոր տեղը անցնի՝ առանց ինքզինքնին մեղադրանքի Ենթարկելու: Կը մնար Շամախեցին որ չորս տարիներէ ի վեր աթոռը կը կառավարէր առանց կաթողիկոսական աստիճանի և անունի, և իրեն վրայ դիտողութեան առիթ չէր տուած:

2057. ՆՈՐ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կաթողիկոսութեան ընտրական ժողովը գումարուեցաւ 1759 օգոստոսին, հաւանաբար Աստուածածնայ տօնին, որ օգոստոս 15-ին կը հանդիպէր, կամ մոտ օր մը: Սահակ Կեղեցիի ընտրութիւնը շեղեալ նկատեցին քան թէ ընկեցին զնա յիշխանութենէն, զոր կանոնաւորապէս և արարողապէս ստածնած չէր, և կաթողիկոս հրչակեցին Յակոբ Շամախեցին, չորս տարիէ ի վեր տեղակալութիւն վարող և արդիւնաւոր Եղող Եպիսկոպոսը: Ընտրութիւնը հաւանութեամբ յերկուց կողմանց Եղած կըսուի (ՇԱՀ. Ա. 230), որ է ըսել է թէ Մայրաքոռոյ հաւանութիւնը կանուխէն ապահովուած էր և Երևանեցին ու Աստապատցին գործին ներկայ և Երաշխաւորներն էին: Անմիջապէս Երկուքն ալ Ճամբայ Ելան որոշումին գործադրութեան համար, Երևանեցին դէպի Էջմիածին և Աստապատցին դէպի Կարին: Հազիւ թէ Կ. Պոլսոյ մէջ ընտրութիւնը լրացաւ, մէջտեղ Ելան Սահակէ գրուած նամակ մը, որուն մէջ կըսէր, թէ որովհետև կամք ձեռ է զի զնացից յԵջմիածին ահա ըստ կամաց ձերոց գնամ անդր: Այդ նամակին առիթ տուած էր՝ Գասպար Մուրատեան ամիրային կողմէ Սահակի իմաց տրուած ըլլալը, թէ իր ընտրութեան ջնջուիլը մօտալուտ է, և Սահակ ուզած էր այդ կերպով վտանգի առջև առնուլ և ազգը խաբել, զի իրօք տեղէն շարժուած չէր: Երբ ամիսներ Ետքը Աստապատցին Կարին հասաւ, Սահակը իր տեղը գտաւ, որ բնաւ Երթալու շարժում ըրած չէր: Չենք կրնար հաւաստել թէ Սահակին նամակը օրը օրին Շամախեցիի ընտրութենէն Ետքը հասաւ. բայց Եթէ օր առաջ ալ հասած էր, և Նալեան կամաւ զայն ընտրութենէն առաջ մէջտեղ չէր հանած, դարձեալ մենք գովելի պիտի ըսենք Նալեանի ըրածը, որ ուզած է Վերջնականապէս փակել Սահակի ստեղծած տարորինակ վիճակը, և թոյլ չէ տուած որ այն տակաւին անպայման կերպով շարունակէ: Նալեան նախապէս մեծամեծներէն մէկ քանի գլխաւորներուն հաղորդեց նամակը, և Երբ անոնք համաձայնութեամբ պատասխանեցին զոր ընտրեցաք ընտրեալ է, այլևս հարկ ալ չեղաւ նորէն ժողով գումարել, և նամակին վրայ խորհիլ (ԶԱՄ. Գ. 866): Նամակը գրողին գալով, անհնար է զայն արդարացնել և կեղծիքի ու խարկանքի մեղադրութենէ ազատել, որ չորս տարի ազգն ու Եկեղեցին խաղցնելէ Ետքը, տակաւին սիրտ

կունենայ բռնազբուհիկ կամ կեղծեալ յայտարարութիւններով այդ տիսուր ընթացքը երկարել:

2058. ՅԱԿՈԲԻ ՆԱԽԾՆԹԱՑԸ

Երբոր Աստապատցին Կարին հասաւ, այնտեղ գտաւ Շամախեցին ալ Սահակի այցելութեան եկած, ինչ որ կը ցուցնէ թէ արտաքին զրոյցք չեն, որ Շամախեցին Սահակը յորդորէր՝ փութալ գալ յշմիածին (ԶԱՄ. Գ. 865): Սահակը Եջմիածին գալէ ետ ընելու համար, պէտք չէր զգացուէր անձամբ այցելութեան գալ չորս տարի ետքը: Աստապատցին փութաց Կարնոյ եկեղեցւոյ մէջ հանդիսաւոր կերպով ծանուցանել և հրապարակել Կ. Պոլիս կատարուած ընտրութիւնը, Սահակի ընտրութեան ջնջումը, և Շամախեցիին կաթողիկոսութիւնը: Սահակէ հաշիւ ալ պահանջեց, որովհետև շատ բան գանձած էր Եջմիածինի հասոյթներէն, և գործաւարտ նուիրակունքն նմա տային զարդիւնսն և զիաշիւն նուիրական (ՂԻՒ. Գ. 30): Հաշիւը ստացաւ ծեռամբ բդեշխին, այսինքն Կուսակալին, որ կը ցուցնէ թէ արքունական իրովարտակ ալ բերած էր, Սահակի դադարումը և Շամախեցիին ընտրութիւնը հաստատող: Կուսակալին միջամտութեան դիմուիլը կը ցուցնէ, թէ Սահակ դժկամութիւն ցուցած է իրացուցած գումարներն ու հաշիւը տալու: Վերջապէս գէշ աղէկ հաշուական գործն ալ կարգադրելէ ետքը և գումարներն ալ վճարելու խոստումին վրայ, Աստապատցին առջև կանցնի և Շամախեցին Եջմիածին կառաջնորդէ, և 1759 նոյեմբեր 24-ին օծնան հանդէսը կը կատարուի, ինչպէս Չամշեան կը գրէ (ԶԱՄ. Գ. 866), և Շահիսարունեան կը կրկնէ (ՇԱՀ. Ա. 230): Յիշուած թուականը Յիսնակաց պահոց չորեքշաբթին կիյնայ և հաւանական է որ գրչութեան սխալ մը սպրդած ըլլայ ամսաթիւնն մէջ, քանի որ հաւանական չէ լուր որ և պահոց որ այսպիսի հանդէս մը կատարելնին, և յարմարագոյն կը թուի նոյեմբեր 28 կիրակիին յետաձգել: Երևանեցին որ գործունեայ դեր մը ունեցաւ Յակոբ Ե. Շամախեցին կաթողիկոսութեան բարձրացնելու մէջ, կը ներկայէ զայն իբր այր պիտանի և խորհրդական խելօք և հանձարեղ յամենայն գործս, գիտուն և շնորհաշատ: Մանկութենէն Մայրաթուի մէջ սնած և ապրած, և բազմակողմանի ուսմամբ զարգացած էր, այնպէս որ ասէր դաս միաբանից զինչ և խնդրէին, ինչ տեսակ գրութիւն ալ որ պէտք ըլլար, ինքն կը խմբագրէր և տայր գրագրացն որ ընդօրինակեն, և այս ոչ միայն հայերէն, այլև պարսկերէն լեզուով, զի նա ինքն էր որ գրէր և հազայր զգրաց արքունականաց և դատաւորականաց: Երեւանեցին կ'աւելցնէ թէ նաև զարդեանս, այսինքն իր ատենն ալ Շամախեցիին թողած պատճենները կը պահուէին և կը գործածուէին իբրև պաշտօնական գրութեանց պատրաստ ձևեր, յորոց գրագիրքն առնուն զօրինակս գրեանց իւրեանց (ԶԱՄ. 32): Ինչպէս կը տեսնուի Շամախեցին Մայրաթուին ներքին գործերուն նուիրեալ անձ մը եղած է, և շատ շրջագայած չ'երկիր: Նա ալ ազատ չէր մնացած Զահկեցիին բռնութիւններէն (2034), իսկ Մինասի և Աղեքսանդրի օրով լաւ գիրք վայելած պիտի ըլլայ, իբր փոխանորդ և ընդիանուր գործակատար, որով Վերջնոյս մահուընէ ետքը Երկարատև տեղակալութիւն վարելու կոչուեցաւ: Աւելի ժամանակին պէտք է Վերագրել Երեւանեցիին ըսելը, թէ ունի զանհարմար բարերարութիւնս ի սուրբ աթոռոյն, վասն զի կաթողիկոսանալէ ետքը ծերացած էր, և ատեն ալ չունեցաւ անհարմար գործեր կատարելու: Կը յիշուի միայն

կալուածական պաշտօնագիրներու ստացութիւնը, և Երեւանի մէջ Զորագիւղի անապատին նորոգութիւնը, զոր կազմակերպեց իբրև զտունս հայապետանիստ (ԶԱՄ. 33):

2059. ՄԱՆՈՒԵԼԵԱՆ ԽՄԲԱԿԸ

Կոստանդնուպոլսոյ կացութիւնը բաւական հանդարտ կ'անցնէր Նալեանի պատրիարքութեան ներքև, որ իր վարդապետին Կոլոտի ընթացքին հաւատարիմ հետևող, միջասահման իմն ձև կը գործածէր համերաշխ հաշտութիւն պահելու համար բուն հայադաւան և մեղմ հռոմէադաւան տարրերուն մէջ: Կոլոտ իր անձնական հեղինակութեամբ կոցած էր զսպուած պահել Երկողմանի ծայրայեղները, և այս կերպով առաջն էր բուռն վէճերու և ներհակընդդէմ պայքարներու: Նալեան թէպէտ հմտութեամբ և կարողութեամբ Կոլոտէ ստորին չէր, և իր Երկասիրութիւններով առաւելութիւն ալ ունէր, սակայն Պրոխորոնի շփոթը, և Պրուսա քաշուիլը և Երուսաղէմ Երթալը խախտած էին իր դիրքը, և Եաղուա պաշտպանութեամբ դաշնալէն Ետքը, իր պաշտօնին Եղերական Վախճանը (2036), պակսեցուցած էր իրեն ներքին ոյժը, և արիթ կ'ընծայէր ժողովրդական շշուկներուն, և կաթոլիկութեան հանդէպ թոյլ և զիջողական վարուող մը կը կարծուէր: Սակայն Նալեանի բռնած թոյլատու և ներողամիտ ընթացքը՝ չէր այլայլած Երբեք անոր ներքին հաղորդումները, և եթէ իրեն շուրջը գտնուողներ, և առաջին գիծին մէջ Սարգիս Սարաֆեան Եպիսկոպոսը, կաթողիկոսութեան միտումներ կը ցուցնէին, սակայն չէին կրնար իրենց հայադաւան ուղղութիւնը փոխած ըլլալ, քանի որ Նալեանի գործակից էին: Հակառակ Նալեանի զգուշաւորութեանց շփոթ մը յուզուեցաւ 1761 ամառուան վերջերը: Գլխաւորն էր Մանուէլ Բալուեցի քահանան, կորաքամակ (ԳԱԱ. 97) և սապատող (ԳԱԱ. 102) կոչուած, կերկի աձև կողմին համար, իրեն ընկեր ունենալով ուրիշ քահանայ մըն ալ՝ Սարգիս Տիպաճեան (ԶԱՄ. Գ. 867), և աշխարհականներէն Յովիաննէս Սափրիչ, Մովսէս Տիվրիկեցի, և Մեծնատեան կոչուած մէկ մը, և այլք ամբոխէն (ԳԱԱ. 97): Յովիաննէսի համար ըսուած է թէ բնիկ Ագուլեցի է Եղեր, մանկութեան ատեն լատինամիտ կրթութիւն ըստացած, քսանամեայ ըլլալէն Ետքը սկսեր տացած, քսանամեայ ըլլալէն Ետքը սկսեր է զրպարտել զՀայաստանեայց սուրբ Եկեղեցի, ասոր համար Երեք անզամ պատժւէր է ի քիւրէկն, բայց վերջապէս միտքը լուսաւորուէր, և վերահասու Եղեր է որ Հայոց Եկեղեցին է Ճշմարտապէս ուղղափառ և անբիծ: Ասոր Վրայ Էլուժէ տարակուսանաց անունով գիրք մըն ալ շարադրել և տպագրել տուեր է (ԳԱԱ. 303), և Մանուէլ քահանայի միանալով՝ նախանձայոյգ քարոզ ալ դարձեր է: Այս խումբը նախապէս Սարգիս Սարաֆեանի ուն կելլէ, արիթ առնելով անոր ինչինչ անզգոյշ խօսքերը թէ Գունս սիսուան որ բանայր դուռն արքայութեան, կամ թէ Լաւ է ուտել ըգմիս՝ յաւուրս պահոց յամէն տարիս, քան բամբասէլ զընկեր մարդիս, և տեսնելով ալ թէ յաւուրս աղուհացից ծէթ ի վերայ հեզոյր խահից (ԳԱԱ. 98), ինչ որ կը ցուցնէ թէ աւելի կոկորդի դիւրութիւններն են Եղեր կաթոլիկներու հրապուրիչ գրգիռները: Մէջտեղ կը դնեն նաև Երուսաղէմի նուիրակութեան ժամանակէն դրամ իւրուցած ըլլալուն մասին տարածուած խօսքերը (2001): Բայց Նալեան նորէն Սարաֆեանը կը պաշտպանէ Շղթայակիրին տուած ընկալագիրին փաստովը, թէպէտև ինչպէս դամանակին դիտեցինք, գումարի մը ընկալագիրը հանգանակութեան

քանակին փաստը չէ: Իսկ մնացեալ ամբաստանութիւնները Սարաֆեան ինքը կը ցրէ, որ է ըսել բացարձակ հայադաւանութեան յայտարարութիւն կու տայ: Արդ եթէ սիրտով ալ տուած չէ, գոնէ պաշտօնական ծևակերպութիւնը պահած է, զի առանց այդ զգուշաւորութեան հնար չէր որ նորէն Պալաթի (ԳԱԼ. 103) և Ղալաթիոյ (ԳԱԼ. 104) մէջ քարոզչութիւն ընէր, Մանուկեան խմբակին հակողութեան և գրգռման ներքէ:

2060. ԿԱԹՈՒԵԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Մանուկեան խմբակը իր գործունէութիւնը ալ աւելի առաջ մղելով, Ֆրանկացեալներուներէմ ամբաստանագիր տուաւ նոյնիսկ առ արքայ, թէ օտար եկեղեցիներ կը յաճախեն, և դեսպաններու պաշտպանութեամբ կը ճոխանան, և տեղական իշխանութիւնները կանարգեն: Տրուած յայտարարութիւնը ստուգելու համար, կառավարութեան յատուկ պաշտօնեաներ որկուեցան կիրակի օր մը, 1761 նոյեմբեր 11-ին, ղալաթիոյ Ս. Պետրոս, Ս. Գէորգ, և Ս. Բենեդիկտոս լատին եկեղեցիները, որոնք հոն դիմող Հայերէն 52 հոգի ձերբակալելով նաւատեղեաց բանտը տարին: Բռնի միջոցը Նալեան պատրիարքի հաճութեամբ չէր, ուստի դժուար չեղաւ բանտարկելոց ազատութիւն ստանալ: Մանուկի խմբակը նոր ամբաստանագիր մատոյց կառավարութեան 1762-ին սկիզբները, և այս անգամ յանուանէ 24 հոգիներու անուններ տալով, Նալեան եղելութիւնը իմանալով ինքն հոգ տարաւ որ ամբաստանեալներ մէջտեղ չերևան, և մէկ մը՝ գոհարավածառ Յովիաննէս Թումածանեան ձեռք ինկաւ, և հարցուվորձի ենթարկուեցաւ: Պէտք եղաւ պատրիարքի վկայութիւնը լսել, որ հաստատեց թէ ձերբակալեալը իր ժողովուրդէն Հայ մըն է և այնպէս արձակուեցաւ. նոյնպէս միւս 23-ներուն ձերբակալութեան հրամանն ալ ետ առնուեցաւ: Երբոր եպարքոսը պատրիարքէն բացատրութիւն կը խնդրէր, թէ ինչո՞ւ կրիւք և կագք յուզին վասն օրինաց ձերոց, և թէ զի՞արդ ոչ տանիս փոյթ անոնց առջևն առնել, Նալեան պարտաւորուեցաւ յայտնել, թէ Մանուկ քահանայ մը և Յովիաննէս սափրիչ մը առանց իր հրահանգին գործերու կը ձեռնարկեն: Ասիկա բաւական եղաւ որ ձերբակալութեան հրաման ելլէ Մանուկի խմբակին համար, որոնցմէ շատեր, ինչպէս և Սարգիս Տիպաճեան քահանան պատրիարքին գթութեան դիմեցին, իսկ Մանուկ և Յովիաննէս խնդրակներու ձեռք իյնալով բանտարկուեցան և վերջէն աքսորուեցան (ՂԱՄ. գ. 807-871):

2071. ԱՅԴ ՄԱՍԻՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ

Նալեանի այդ ընթացքը կը հաստատէ, թէ Հայոց պատրիարքարանը ներողամիտ և թոյլատու ընթացք ունէր լատինամիտներու հանդէպ, քանի որ անոնք իրենց խրոխս և նենգամիտ ընթացքով չէին զայրացներ ուղղամիտ ժողովուրդը, չէին անարգեր ազգային եկեղեցին, և չէին զեղծանիր օտարատեսուչ ձգտումներով: Չենք կարծեր որ կաթոլիկութեան պաշտպաններ, Նալեանի այս ընթացքը տեսնելով յանդզմին զայն ալ կաթոլիկացած ըսել, քանի որ անոր գիրքերը մշտաբարբար կը քարոզեն իր հաստատուն համոզումները: Այս կըսենք որովհետև ստէպ կը տեսնենք որ առաջնորդի մը մեղմ ընթացքը, և վարդապետի մը չափաւոր խօսքը, կաթոլիկ գրողներու ձեռք իբր հիմ կը ծառայեն զանոնք հռոմէադաւան հօչակելու: Նոյնպէս եպիսկոպոսի

կամ վարդապետին մը նեղութենէ խուսափելու կամ շահ ու նպաստ մը ձեռք ձգելու համար Արևմուտք դիմելը, և ին տեղական պահանջից համակերպիլը, անոնց գրիչին տակ հօռմէադաւանութիւն ճշմարտութիւնը հաստատող փաստեր կը դառնան: Բայց ուղիղ տեսութեամբ իրենց դատը աւելի կը տկարացնեն, երբ այդպիսի փծուն և անարժէք փաստերով՝ զայն արդարացնելու կ'աշխատին: Կաթոլիկ ոկրքերու մէջ ստէպ կը տեսնուին, ասկէ ու անկէ քաղուած փաստին նպատակով՝ արկածախնդիր վարդապետներու և եպիսկոպոսներու անուններով կազմուած ցուցակներ, բայց ասոնք ալ հայադաւանութեան վճաս, և ոչ հօռմէադաւանութեան օգուտ մը կրնան պատճառել: Այդ պատճառով հետամուտ չենք այդպիսիներու անունները քաղել, քանի որ կարևորութիւն չունին: Ամէնուն տեղ բաւական ըլլայ Սարգիս Սարաֆեանի կեանքին և գործունէութեան վրայ տուած տեղեկութիւննիս, որ երբ Արևմուտքի հեռապատկերը իր շահագիտութիւնը կը գրգռէ, իտալիա կ'անցնի և հօռմէադաւան կ'ըլլայ իսկ երբ պաշարեալ արծաթոյ սովու, գոյ ոք կը տեսնէ անդ ինքեան ձեռնտու (ԳԱԱ. 53), նորէն Արևելք կը դառնայ և հայադաւան կ'ըլլայ, մինչև որ այստեղ ալ ակնկալութիւնները նուազելուն՝ նորէն Արևմուտքի ճանքան կը բռնէ:

2062. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԱԹՈՌ

Թէոդորոս Երուսաղէմի պատրիարքը, որ 1752-էն աթորի վրայ կը գտնուէր (2049), հասեալ էր ի խոր ծերութիւն տկարացեալ, և ստիպուած ի մահին, մինչև չկրնայ վարել զպաշտօն իշխանութեան իւրոյ: Ուստի պարտաւորուեցաւ Յովիաննէս եպիսկոպոսի յանձնել լիազոր փոխանորդութիւնը, մինչև նոր ընտրութիւն (ԱԱՏ. Բ. 97), իսկ իբր յաջորդ յանձնարարեց իր ձեռնասուն Կարապետ Գանձակեցի եպիսկոպոսը, որ նուիրակութեամբ Ատանա կը գտնուէր (ԱԱՏ. Բ. 99): Թէոդորոս հոգ տարաւ կոնդակով յայտարարել և վաւերական կոնդակով հաստատել, թէ բոլոր իր ունեցածները, մինչև ցյետին պատմուձան և վերարկու աթորին սեփականութիւն են, և ինքն անձնական ոչինչ չունի, որով իր մերձաւորներէն ոչ ոք կրնայ իբր ժառանգորդ բան մը պահանջել (ԱԱՏ. Բ. 97): Թէոդորոսի այդ զգուշաւորութիւնը օգտակար եղաւ՝ իր ազգականներէն ոմանց պահանջումները ցրելու, որոնք անոր մահուըննէն ետքը վանքէն ժառանգութիւն կը պահանջէին, և այդ առիթով հոգ տարուեցաւ արքունի իրովարտակով ալ հաստատել, թէ Երուսաղէմի միաբաններուն ժառանգորդը միաբանութիւնն է, և ոչ իրենց ազգականները (ԱԱՏ. Բ. 100): Թէոդորոս ամենայն ինչ կարգադրելէն ետքը խաղաղութեամբ վախճանեցաւ 1761 դեկտեմբերի վերջի օրերը, և թագուեցաւ Ս. Փրկիչ վանքը, որուն համար կանուխէն պետական իրամանն ալ առնուած էր, Տաճիկներու կամայական արգելքներուն տեղի չտալու համար (ԱԱՏ. Բ. 98): Երուսաղէմի միաբանութիւնը Թէոդորոսի մահուան գոյժին հետ, Կարապետի հաստատութիւնն ալ խնդրեց Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանն: Սակայն ազգային մեծամեծներ որ արդէն 1762 յունուարին գոյժն ու առաջարկը ստացած էին (ՊԱՍ. 11), շուտով չհամարձակեցան, և կուգէին պատրիարքութեան կոչել Գրիգոր Պասմաճեան վարդապետը, որ Կ. Պոլիս կը գտնուէր իբր Երուսաղէմի կերպով յանձնառու չեղաւ: Ինքն իբր հրաժեշտի պատճառներ

ցոյց կու տայ, իր անհրաժեշտութենէն զատ, հանգուցելոյն կտակը, միաբանութեան կամքը, և Կարապետին քան զինքն երիցագոյն ըլլալը, թէպէտև երկուքն ալ համշիրակ եղբայր, և միոյ հօր հոգևորի Թէոդորոսի սննդակից զաւակունք էին (ՊԱՍ. 12): Զմոռնանք որ Գրիգոր դեռ Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն չունէր, և Պարսկաստանի ներքին յուզումները կը դժուարացնէին անմիջապէս Եջմիածին երթալը: Վերջապէս ժողովն ու պատրիարքը հաստատեցին Կարապետի ընտրութիւնը և հրովարտակն ալ ստացան, և Կարապետ ալ Կիլիկիոյ նուիրակութիւնը փակելով Երուսաղէմ հասաւ զատկէն Ետքը, որ կիյնար 1762 ապրիլ 7-ին, և պաշտօնը ստանձնեց: Կարապետ գործունեայ նախընթաց մը ունեցած էր: Բնիկ Գանձակեցի արևելեան գաւառներէն, 18 տարեկան եղած ատեն Թէոդորոսի կը յարի Եւդոկիոյ մէջ, անոր նուիրակութեան միջոցին, և միասին Երուսաղէմ կու գայ 1734-ին, և ուսմանց ու աստիճաններու մէջ յառաջանալէն Եիքը, նուիրակ կը դրկուի Ակն ու Շումէլի ու Քղի՝ Շղթայակիրի հրամանով: Նալեան զայն Կ. Պոլսոյ փոխանորդ կը նշանակէ 1750-ին, վեց տարի Ետքը Երուսաղէմ կը դրկուի Թէոդորոսի և միաբաններուն մէջ յուզուած վէճը հանդարտելու: Նորէն նուիրակութեան կելլէ 1760-ին նա Եւդոկիա, և անկէ Աստանա, ուր կը գտնուէր 1761-ին Թէոդորոսի մահուան միջոցին (ԱՍՏ. Բ. 98): Այս հաշուով շուրջ 50 տարեկան եղած կը լլայ պատրիարքութեան աթոռ բարձրացած թուականին: Իբրև Երուսաղէմի աթոռին պատկանել կարևոր տեղեկութիւն աւելցնենք, որ 1762 մայիս 11-ին Կ. Պոլսոյ մեծ իրդեհին: Մայր Եկեղեցւոյ շուրջի շէնքերը, և անոնց հետ Շղթայակիրին շինած հոգեստունն ալ (1996) այրերուն վրայ, որոշուեցաւ որ Եկեղեցին շուրջը մնասցէ բացօթեայս և պարտէզ, ուստի Պասմաճեան փոխանորդն ալ՝ հանդէպ դրանն Սուրբ Աստուածածնի Մայր Եկեղեցւոյն, նոր բնակարան մը շինեց Երուսաղէմի միաբաններուն համար 1763-ին (ՊԱՍ. 13), որ է այժմեան Երուսաղէմատունին տեղը:

2063. ՊԵՅԹԽԱԾՊՈ ԵՒ ԶԸՄՄԱՌ

Լիբանանի մէջ հաստատուած հռոմէականներուն, այսինքն Անտոնեան միաբանութեան և նորահաստատ կաթողիկոսութեան մասին չխոսեցանք Արծիւեանի մեռնելէն և Յովսէփեանի յաջորդելէն Ետքը (2032): Այնտեղ յիշեցինք կաթողիկոսարանի համար Զըմնաթի բլուրին ստացութիւնը, որուն վրայ Յակոբ Պետրոս Բ. կաթողիկոսը փոյթ տարաւ, շինութիւն մը հիմնարկել իբր կաթողիկոսարան: Բայց վրան արձանագրուած 1749 տարին (ԱՂՔ. Ա. 21) պէտք է իբր շինուածին սկզբնաւորութիւն նկատել և ոչ իբր աւարտման թական, զի շէնքը անազան վերջացաւ 1771-ին (ԱՂՔ. Ա. 26): Յակոբ շինուածին բաւարար ձև մը տալէն Ետքը, թողուց Քրէյմի վանքը, և Զըմնար հաստատուեցաւ 1750-ին, Անտոնեաններէն ալ քանի մը հոգի մէկտեղ առնելով: Իսկ 1752 յունիս 30-ին սիւնհոդոսական ժողով գումարելով, հաստատեց Մարոնի Անտոնեանց կանոնագիրին Հայազգի Անտոնեանց պատշաճեցուցած ձևը, ըստ այն ալ պապական վաւերացման ենթարկելու համար: Նկատելի է որ այդ կանոնագիրին կցուած էր Անտոնեան կուսանաց կանոնագրութիւնն ալ, թէպէտ այդ մտադրութիւնը գործադրութեան չանցաւ (ԱՆՏ.): Կաթողիկոսին Քրէյմի վանքէն հեռանալուն ժամանակակից է, լիբանանի մէջ Երկրորդ վանքի մը

համար Անտոնեանց նոր տեղ ստանալը 1750-ին, որ է Պէյթսաշպօ կոչուած բարձունքը, Ղազիր և Շնանէյիր գիւղերու մէջտեղ, գեղեցիկ և ծովահայեաց դիրքի մը վրայ: Հայր Գրիգոր Ներսէսեան աբբահայր՝ Քրէյմի և Պէյթսաշպօյի մէջ ալ կարևոր շինութիւններու ձեռնարկելէ Ետքը, 1752-ին, իր եռամեային լրանալուն, գործը կը թողուր նորընտիր աբբահօր՝ Ղուկաս Աբրահամեանին, որ քիչ Ետքը Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուէր Հայր Բարսեղ Գէորգեանի հետ, և աբբայական պաշտօնը փոխանորդաբար կը վարէր հայր Յովհաննէս Կարապէտեան: Կանոնագիրը պապական հաստատութեան Ենթարկելու համար Հռոմ կը դրկուէր հայր Գաբրիէլ Մատթէոսեան, իսկ հայր Գրիգոր Ներսէսեանի պաշտօն կը յանձնուէր Հռոմի մէջ սեփական Վանքի մը ստածութեան և կազմակերպութեան գործը ի գլուխ տանիլ:

2064. ՀՈՌՄԵԱԿԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Ճիշդ այդ միջոցներուն կը վախճանի Յակոբ Կաթողիկոսը, ըստ ոմանց մայիս 15-ին (ԱՂթ. Ա. 23), ըստ այլոց յունիս 10-ին (ԱՆՏ.), իսկ յիշատակուած Հոգեգալստեան օրը այն տարի կ'իյնար մայիս 30-ին, որ կը համեմատի նոր տոնարի յունիս 10-ին: Յակոբ, հօրենական անունով՝ Մուրատեան, պապենական անունով Յովսէփեան, իսկ կաթողիկոսական կոչմամբ Պետրոս Բ., շարունակ յիշատակուեցաւ սկսելով Անտոնեանց սկզբնաւորութեան օրէն (1894), և իբրև ամենանշանաւոր դէմք մը պէտք է նկատուի հայ հռոմէական տարեգրութեանց մէջ, իր համարձակ նախաձեռնութեամբ, անխոնջ գործունէութեամբ, և խոհական չափաւորութեամբ: Զի եթէ Երկու Աբրահամներ իբր հիմնարկուներ կը նկատուին միաբանութեան և կաթողիկոսութեան, պէտք է բացարձակապէս յայտարարել, թէ Երկուքն ալ իրենց ձեռնարկին մէջ պիտի չաջողէին առանց Յակոբի աջակցութեան, որ արգելքներու դիմաց խիզախն և դժուարութեանց մէջ արթուն, կրկին նպատակներուն իրականացման գործադիրն եղաւ: Ասոր հետ մէկտեղ պէտք է իբր գովեստ յիշել, թէ իր հռոմէականութեան մէջ ալ զգուշացաւ կծու պայքարէ և անտեղի նախանձախնդրութիւններէ, որով իր վրայ ալ խիստ մտադրութիւններ չիրաւիրեց: Յակոբ թէպէտ Զըմմարի մէջ կը բնակէր իր կեանքին վերջին միջոցին, բայց գերեզմանը Քրէյմի վանքին մէջ եղաւ (ԱՂթ. Ա. 23) որ է իր գործունէութեան առաջին օրրանը: Երբոր Յակոբ, վերոյիշեալ Ղուկաս և Բարսեղ Եպիսկոպոսները կը ձեռնադրէի (2063), անոնց ընկերացնել ուզած էր ուրիշ Անտոնեան միաբան մըն ալ, հայր Միքայէլ Գասպարեանը, և զայն Կ. Պոլիսէ Լիբանան կոչուած էր, այլ նա կը հասնէր Յակոբի մեռնելէն Ետքը: Եպիսկոպոսներ ընտրութիւնը լրացած տեսնելով, իրենք իր կատարեն ձեռնադրութիւնը, և իրենց ձեռնադրածը անմիջապէս կաթողիկոսական յաջորդութեան կը կոչեն 1753 յունիս 23-ին, և ընտրութիւնը պապական հաստատութեամբ կը վաւերացուի 1754 մայիս 6-ին: Միքայէլ Պետրոս Գ. թէպէտ Անտոնեան միաբանութենէ, այլ նուազ նպաստաւոր գտնուեցաւ հանդէա միաբանութեան- նպատակ ունենալով իր կաթողիկոսական աթոռը զօրացնել, նոյնիսկ միաբանութեան յաւագոյն ոյժերը իրեն քաշելով (ԱՆՏ): Միանգամայն ձեռք առաւ Արծիւեանի մշակած գաղափարը, իր իրաւասութիւնը բոլոր Հայ կաթոլիկներուն վրայ տարածել՝ ուր ուրեք որ գտնուին, գոնէ Օսմանեան կայսրութեան մէջ, այլ ընդունելութիւն չգտաւ

Հռոմի պապութեան կողմէն: Այդ նպատակով 1758 ամառուան մէջ յատուկ ուղևորութիւն մըն ալ ըրաւ ի Հռոմ, բայց 1759 ապրիլ 30-ի պապական վճռով, իրեն իրաւասութիւնը Կիլիկիոյ դրական վիճակներուն մէջ պարփակուեցաւ, այսինքն է Կիլիկիա և Ասորիք, Միջագետքի յաւելուածով (Աղք. Ա. 25):

2065. ՀՌՈՄԻ ՎԱՆՔԸ

Իսկ Անտոննեանք կաշխատէին ինքզինքնին օրացնել, թէ Պէյթսաշպօն վրջնական և հաստատուն սեփականութիւն դարձնելով 1760 ապրիլ 12-ի վաւերագրով, և Ս. Անտոն անունով վանք մըն ալ կազմակերպելով, թէ Հռոմի կղերանոցներուն մէջ նորահաս միաբաններ գետեղելով ուսմանց մէջ զարգանալու համար, և թէ Հռոմի մէջ վանք մը ստանալու համար աշխատութիւնները շարունակելով: Այդ մասին աւելի աշխատողներն եղան՝ հայր Ռափայէլ Թումայէան երկու եռամեայ, շրջան աբբայութեան վրայ գտնուելով, և հայր Գրիգոր Ներսէսէան Հռոմի մէջ անխոնջ և անդուլ հետապնդութեամբ: Ներսէսէան ոչ միայն Հռոմ այլև Նաբօլի և Անքոնա ալ շրջեցաւ յարմար տեղ մը գտնելու յոյսով, պահ մը Լէոպոլսոյ կամ Իլվովի մէջ հաստատուելու գաղափարն ալ նկատի առնուեցաւ, միանգամայն ստիպուեցաւ Հայ հռոմէականներու կողմէն յարուցուած արգելքներու դէմ ալ մաքառիլ: Միքայէլ ալ Հռոմ եղած միջոցին երբեք չօժանդակեց իրեն միաբանութեան ծեռնարկին, և այնպէս 1760-ին սկսելով տասը տարիի մօտ այդ նպատակին աշխատեցաւ, և Հայ հռոմէականներէ հեռու մնալու համար Ս. Մարիամ Եգիպտացի (Santa Maria Egiziaca) եկեղեցւոյն յարակից հայ հիւրանոցին բնակութիւնն ալ թողլով Ս. Պանտալեոն (San Pantaleo) լատին վանքը քաշուեցաւ: Պէտք եղաւ որ պապական արտօնութիւնը ծեռք ծգելու համար՝ շատ մը ծևակերպութիւններու ենթարկուի, բայց վերջապէս նպատակին հասնելու գոհունակութիւնն ունեցաւ, և 1762 յուլիս 15-ին նօտարական վաւերագրով գնեց Վատիկանի հրապարակին վրայ Չէզի (Cesi) դուքսերուն ժառանգական ապարանքը, յարակից այգիով ու պարտեզով, զոր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անունով վանքի փոխարկեց (ԱՆՏ.): Այդ գործին մէջ յիշուելու արժանի է նաև հայր Թադէոս Գօլուտեան վարդապէտը, որ քաղաք քաղաք նուիրակութեան պատելով հայթայթեց այդ ստացութեան համար պէտք եղած գումարը: Միաբանութիւնն ալ գործին աւելի փայլ տալու համար, վերջին 1761-ի եռամեայ ժողովին մէջ հայր Գրիգոր Ներսէսէանը բացակայ մնալով ալ, նորէն աբբայական պաշտօնին բարձրացուցած էր, որով ոչ իբրև լոկ ներկայացուցիչ, այլև իբր գլուխ միաբանութեան ստացութիւնը կնքեր: Անկէ ետքը Ներսէսէան պարտուպատշաճ փոփոխութեանց ծեռնարկեց, և 1766 օգոստոս 17-ին, նոյն ապարանքին մէկ թեկին մէջ ծևակերպած եկեղեցին նաւակատիքը կատարեց (ԱՆՏ.):

2066. ՅԱԿՈԲԻ ՄԱՀԸ

Մայրաթուի կացութիւնը ներկայելու դարձած ատեննիս, հնար էր քիչ մը աւելի տեղեկութիւն տալ Պարսկաստանի ներքին պատերազմներուն վրայ, և ներհակընդդէմ մաքառողները յիշել, բայց այդ մանրամասնութիւնները մեր նպատակէն դուրս կը նկատենք: Բաւական ըլլայ ըսել, թէ անհնար էր Էջմիածինի հանդարտ վիճակ ունենալ և բազմաթիւ տուայտանքներէ ազատ մնալ,

Երբոր երկիրը անիշխանութեան մատնուած էր, և երբոր ամէն իշխան Հայոց կաթողիկոսարանին վրայ յառած էր իր աչքը՝ անոր ենթադրեալ զանձերէն օգտուելու համար: Այդ շփոթութեանց և նեղութեանց գլխաւոր ենթարկուողը Շամախեցին էր, նախ իր տեղակալութեան և յետոյ գահակալութեան օրով: Պարսիկ մրցակիցներուն մէջ ամէնէն կարկառուն դէմքն էր Քէրիմ խան, Զենտերնու ցեղապետը: Ալիմէրտան զայն իրեն օգնական և աջակից ըրած էր, և իր սպանուելէն ետքը Քէրիմ տեղը անցաւ, և հսմայիլ արքայազուն տղուն վրայ թագաւորի անունը պահելով (2024), բացարձակապէս Կ'իշխէր վեքիլ կամ խնամակալ անունով (ՏՊԷ. 366), և անոր անունով կը պատերազմէր ուրիշ մրցակիցներու դէմ, մինչև որ 1761-ին Ասպահան քաղաքի և Պարսկաստանի արևմտեան գաւառներուն բացարձակ տէրը դարձաւ: Բայց պատերազմները չվերջացան, զի պարտաւորուեցաւ թէ արևելեան գաւառներու մէջ բռնացողներուն, և թէ նուաճեալ գաւառներու մէջ նորէն ապստամբողներուն դէմ ելլար: Այդ պատճառներով արշաւանքներ անպակաս եղան նաև ի սահմանս Հայաստան աշխարհի (ԽԱՉ. 318), որոնց մանրամասնութեանց չենք մտներ: Բայց անիշխատակ չենք ուզեր թողուլ ֆաթալի խանին անունը, զոր Քէրիմ սպաննել տուաւ սակս ոճրագործութեանց, զորս արար մանաւանդ ի միաբանս Տաթևու սուրբ վանաց (ԽԱՉ. 324): Քէրիմ կը ներկայուի իբր ուղղութիւն սիրող, արդարութեան հետևող, ժողովուրդին խնայող (ՏՊԷ. 366), սակայն այդ չի խափանեց ներքին պատերազմները ու տառապանքները՝ գրեթէ բոլոր իր երկարամեայ թագաւորութեան միջոցին մինչև 1779, այնպէս որ Շամախեցին չկրցաւ խաղաղ և հանդարտ և վիշտերէ ազատ օր մը տեսնել: Արդէն տարիքն առած ու աշխատութիւններէ և տագնապներէ յոգնած էր, և հազիւ երեքուկէս տարի մնաց կաթողիկոսական աթոռին վրայ, և վախճանեցաւ 1763 մարտ 21-ին, նոյնիսկ աւագ ուրբաթ օր, յիններորդ ժամու գիշերին, զոր ի դէպ է իմանալ լոյս ուրբաթին: Իսկ ի յաջորդ աւուրն, այսինքն աւագ շաբաթ օրը թաղումը կատարեցին և ամփոփեցին Ս. Գայիանէի բակին աջակողմը (ԾԱՀ. Ա. 231): Էջմիածինի մէջ աւանդաբար կը պատմուի, թէ ծաղրածու հռչակուած Ահարոն վարդապետ, աւագ ուրբաթ օր մը, երեկոյեան ժամերգութեան վերջ Քրիստոսի թաղման նախատօնակը կատարուելէն ետքը, կաթողիկոսին նոյն օր մեռած ըլլալուն առթիւ, օղի և գինի տանելով վանքին աղբիւրին գլուխը՝ կը սկսի միաբանները խմելու և զուարձանալու իրաւիրել, գոչելով թէ Քրիստոս մեռած է և կաթողիկոս ալ մեռած է, և թէ այսպիսի առիթ մը մէյ մըն ալ ծեռք չեն կրնար անցնել: Անշուշտ Շամախեցիի մահուան պէտք կըլլայ պատշաճեցնել այդ աւանդական պատմուածքը:

2067. ՅԱԿՈԲԻ ԱՐԺԱՆԻՔ

Առանց փառաւոր գործունելութիւն մը պատմած ըլլալու, և առանց փայլուն արոիւնաւորութիւն մը ցոյց տալու ալ, չենք վարանիր Յակոբ Ե. Շամախեցի կաթողիկոսին անունը արժանաւոր հայրապետներուն հետ դասել: Մանկութենէ սկսելով վանքին ծառայելը, համեստ բայց և օգտակար պաշտօններու մէջ աշխատիլ, երկարատև տեղակալութեամբ աթոռը պաշտպանելը, և ամենադժուարին պարագաներու ներքև աննկուն յարատելը, իսկական արդիւնաւորութեան փաստեր են, և բաւական են իր անունին փառք ու փայլ աւելցնել: Իբրև վարչական

կանոնաւորութեան փաստ յիշենք Գաւազանագիրքը, զոր 1743-էն, Զահկեցիի օրէն սկսելով կազմելու ձեռնարկած էր, Մայրաթուի անցքերը արձանագրելու համար (ՂԻՒ. Գ. Ե): Շամախեցին հեռանկատ քաղաքականութենէ ալ հեռու մնացած չէ: Այն ձեռնարկը զոր Օրի գինուորականը և Սինաս վարդապետը այնչափ խնամով մշակած էին, Ռուսական պետութեան պաշտպանութեամբ Մայրաթուը Պարսկական անտանելի դարձած լուծէն ազատելու, բաւական ժամանակէ ի վեր մոռցուած էր, և կարապետ Ռուսիայի ասդին, ամէնքն ալ Տաճկաստանէ գացող կաթողիկոսներ, այլևս դէա հիւսիս աչք դարձուցած չէին (1956): Շամախեցին է որ նորէն այդ գաղափարը կը նորոգէ, 1760 յուլիս 20-ին Ռուսիոյ Եղիսաբեթ կայսրուիւոյն գրած նամակովը, որով կը խնդրէ Հայ ողորմելի ժողովուրդին ու Վրաց մասին հոգացողութիւն ունենալ (ԶԱՄ. Բ. 48): Շամախեցիին դիմումին ատեն Ռուսիոյ մէջ տեղի կունենային այլակրօններու դէմ մղուած հալածանքները, այլ երբ ուրիշ Եկեղեցիներ կը փակուէին, բաց մնաց միայն Հայոց Աստրախանի Եկեղեցին (ԶԱՄ. Բ. 51): Շամախեցիով նորոգուած այդ սկզբնաւորութիւնն է, որ յաջորդներուն օրով հետզհետէ մշակուեցաւ ու աձեցաւ, և վերջապէս արդիւնաւորուեցաւ, թէպէտև 70 տարի հեռաւորութեամբ:

2068. ՍԱՀԱԿԻ ՄԱՀԸ

Շամախեցիին մահուանէ ճիշդ ամիս մը առաջ, 1763 փետրուար 22-ին: Մեծ պահոց երրորդ շաբաթ օրը վախճանած էր Կարնոյ մէջ, Սահակ Ահագին (ԱԱՏ. Բ. 99), տարօրինակ անձնաւորութիւնը, ընտրուած ու չիրաժարած, բայց խուսափած ու մերժած կաթողիկոսը: Սահակ վախճանեցաւ իջուածովք (ԶԱՄ. Գ. 866), իբր զի յզբոսնուլն ի տանիս ի Կարին, ի Կարմիրվանքն, պատահի նմա ցաւ սաստիկ, և առնէ զնա ուշաթափ, և կը վախճանի ի նոյն գիշերի (ՂԻՒ. Գ. 31), և կը թաղուի Կարնոյ Ս. Լուսաւորիչ վանքին Եկեղեցւոյն քովը: Հանդիսագիրը կըլլայ Սիմէոն Երևանեցին (ՍՐԳ.) որ Կ. Պոլսոյ նուիրակութենէն Եջմիածին կը դառնար, և քիչ օր ետքն ալ Շամախեցիին թաղման պիտի գտնուէր: Սահակի վրայ նորէն չենք խօսիր, բաւական գրեցինք իր ընթացքին նկատմամբ (2043), և նոր աւելցնելիք չունինք: Ցաւալի է ապաքէն որ աչքառու դէմք մը, ինչպէս էր Սահակ, որ իր վրայ մեծամեծ յուսադրութիւններ կը հրաւիրէր, և քանից հայրապետական բարձր աստիճանին արժանաւոր նկատուած էր, բոլորովին մոռցուած և ստորացած վիճակին մէջ կը մեռնէր, որուն իսկական պատճառը, ոմանց հակառակութենէն աւելի, իր տատամոստ և վարանոտ ընթացքն էր Եղած: Միւս և վարանոտ ընթացքին էր Եղած: Միւս կողմէն պէտք չէ ևս մոռնանք, որ դրամական գործին կարգադրութիւնն ալ զանց ըրաւ, և խոստումը հակառակ (2058) վճարումները չկատարեց: Թէպէտ այս պատճառով Շամախեցիին և Ահագինի միջև անկաւ խռովութիւն մեծ և վեհ, այլ Կ. Պոլսոյ մեծամեծներուն միջնորդութեամբ Շամախեցին ի բաց Եկաց ի պահանջելոյ և հազիւ ուրեմն հնար Եղև խնդիրը փակել և ի մէջ երկոցունցն զիաշտութիւն հաստատել (ՂԻՒ. Գ. 31):

Տ. ՍԻՄԵՈՆ Ա. ԵՐԵՒԱՆԵՑԻ

2069. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՕԾՈՒՄ

Յակոբի թաղումը և զատկի տօնը անցնելէն Ետքը Մայրաթուի միաբանութիւնը ըստ

սովորութեան ձեռնարկեց նոր կաթողիկոսի ընտրութեան, բայց այս անգամ համաձայնութիւնը դժուար եղաւ, որովհետև չկար այնպիսի մէկ մը՝ որ իր ազդեցութեամբ և իր արդիւնաւորութեամբ կանուխէն ամէնուն միտքերը գրաւած ըլլար: Նալեան ալ, ոչ միայն քանից հրաժարած էր, այլևս վերջին եկողները անոր ախտակիր և անկարացած ըլլալուն լուրը բերած էին: Աւելի խօսուած անուններն էին, Յովիան Ամրեցի՝ Գլակայ առաջնորդ, Աբրահամ Աստապատեցի՝ Զմիւնիոյ նուիրակ, Սամուել Երզնկացի՝ Պրուսայի առաջնորդ, և Յարութիւն Բասենցի՝ նուիրակութենէն դարձած (ՉԱՄ. Գ. 869), բայց ոչ մէկուն վրայ որոշ մեծամասնութիւն մը չէր համաձայներ, և չորս գումարումներ առանց հետևանքի մնացած էին, իսկ Սիմէոն Երեւանեցիին վրայ խօսող չկար: Անոր գործունէութիւնը ծանօթ էր, բայց բուռն բնաւորութեամբը սիրելի եղած պիտի չմլար. Տաճկահայերուն ալ հաճելի չմլալուն կասկածը կը տիրէր, բայց վերջապէս հինգերորդ գումարումին մէջ՝ անկէ զատ յարմարագոյն մը չկարենալով գտնել, միաբանութիւնը անոր անունին վրայ կը համաձայնի, և կ'ըսուի թէ Յարութիւն Բասենցին աւելի մաս ունեցած է այդ ընտրութիւնը յաջողցնելու մէջ (ՉԱՄ. Գ. 870): Հազիւ այդ համաձայնութիւնը գոյացուցած, իսկոյն օծումը կատարելու կը ձեռնարկեն որ և տեղի կ'ունենայ 1763 ապրիլ 20-ին Երեւան խաչի կիրակէին, առանց սպասելու Կ. Պոլսէ և ուրիշ կողմէ հաւանութիւն ստանալու: Գուցէ կը խիթային որ նոր արգելքի չհանդիպեցին, և Տաճկահայերն ալ լրացեալ գործողութեան մը դիմաց դնել կը մտածէին: Սիմէոն պատմութեանս համար անծանօթ դէմք մը չէ, շատ եղելութեանց մէջ անոր անունը յիշած ենք, և զանազան պարագաներու մէջ վարած դերը բացատրած: Այսու հանդերձ, նկատելով անոր կաթողիկոսական ընդարձակ գործունէութիւնը, կ'արժէ որ նախընթացին վրայ աւելի լիազոյն տեղեկութիւններ տանք:

2070. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

Ոմանց կարծիքով, Սիմէոնի ծագումը ազնուական եղած է, թէպէտև Պռօշեան իշխանազուններէն եղած ըլլալը, կամ Խուրեանց տոհմին իշխանազուն ըլլալը պատմական ստուգութեանց կը կարօտին (ՂիՒ. Գ. կա): Սիմէոն ծնած է Երեւանի քաղաքամիջում, ծնողքն են Կարապէտ և Գայիանէ, և Եղբայրները Մելքիսեդէկ ու Յարութիւն ու Ղազար, իսկ ծննդեան թուականը, գոր ինքն ալ Երբեք չէ յիշած, մերձաւորաբար 1710-ին կը հաշուուի (ՂիՒ. Գ. կա.): Առաջին տարիքէն ուշիմութեան և յաջողակութեան համբաւ հանած է Մայրաթոռոյ դպրոցին մէջ, մինչև Կոլոտի փակիաքը շարժել զայն իր կողմը ձգելու համար, և պաշտօն յանձնել Ահագինի, որ Եջմիածին գտնուած միջոցին՝ պատանի Սիմէոնը հրապուրէ (ՂիՒ. Գ. կե.): Սիմէոն Եջմիածինի դպրոցին ընթացքը կ'աւարտէ, օգտուելով մանաւանդ Շամախեցիին ուսուցչութենէն, և անմիջապէս նոյն դպրոցին մէջ ուսուցչութեան կը կոչուի, և առաջիկային նշանաւոր հանդիսացող Մայրաթոռոյ միաբաններ, բոլորն ալ Սիմէոնի աշակերտած և Սիմէոնով զարգացած ըլլանին պարծանօթ կը յիշեն: Սիմէոն տակաւին դպիր էր, երբ Յարութիւն Զուղայեցի Եպիսկոպոսին մօտ՝ Պայազիտի նուիրակութեան օգնական նշանակութեան, և սարկաւագ եղած ատեն նոյնէն իբր ընկեր պահանջութեան Հնդկաստանի նուիրակ նշանակուելուն առթիւ. թէպէտև Զահկեցի

կաթողիկոս կը յորդորէր՝ մի բարետես և գեղեցիկ մարդ տանիլ հետը, որպիսի չէր Սիմէոն, կերպարանքով ոչ գեղատեսիլ, և մորուքով յոյժ աղքատ, որուն համար Քօշ մակդիր անուն ստացած էր, հայերէն՝ առու այժ, կամ տաճկերէն՝ քէսու բարին իմաստով: Յարութիւն Զուղայեցին Հնդկահայերու փափաքը լրացնելու համար պատրաստուած էր Սիմէոնի վրայ քահանայական ձեռնադրութեան և օժման հանդէս կատարել 1743 Խաչվերացին, որ կը հանդիպէր սեպտեմբեր 11-ին, երբ տօնին նախընթացը ուրբաթ օրը, սեպտեմբեր 9-ին, յանկարծամահ կը վախճանի, և տեղական քահանաներ կ'ամբաստանուին թէ թունաւորեցին, վախճանուվ որ ձեռնադրութեան պատճառով զրկուած կը լինին սեպհական օգտից (Ղիւ. Գ. կէ.): Սիմէոն սարկաւագ մնալով ալ՝ Հնդկաստանի նուիրակութիւնը շարունակեց Եպիսկոպոսին փոխանորդելով, և երեքուկս տարի Հնդկաստանի մէջ շրջեցաւ: Զուղայի կողմերն ալ պտտելով Եջմիածին կը դաւնայ 1747-ին, երբ Ղազար Զահկեցիի դէմ հակառակութիւններ զօրացած էին (2024): Հնդկաստանցիք խնդրած էին կաթողիկոսէն որ Սիմէոն վարդապետութեան բարձրացնելով նորէն իրենց դարձնէ. կաթողիկոսը ընդունեց առաջարկը, նկատի առնելով Սիմէոնի առատ և կամակատար արդիւնաւորութիւնը, ինքն անձանբ ձեռնադրութիւնը կատարեց, բայց Հնդկաստան դարձնելու պայմանը չգործադրուեցաւ: Սիմէոն յարեցաւ Զահկեցիի դէմ ելլող միաբանութեան, և ինքն էր որ պէտք եղած գիրերն ու տեղեկագիրերը կը պատրաստէր: Քիւթիւրի կաթողիկոսանալուն ալ օգնեց 1748-ին (2025): Հետևաբար երբոր Ղազար Վերադարձաւ 1749-ին (2028) Սիմէոն Կարին ապաւինեցաւ, որովհետև Ղազար կաշխատէր կուսակալին ձեռքով Սիմէոնը իր ձեռք անցնել, և իրեն դէմ գրիչ շարժող երկու մատները կտրել, Սիմէոն Կ. Պոլիս անցաւ, ուր լաւ ընդունելութիւն ալ գտաւ, իր ուսումնական համբաւին համար (Ղիւ. Գ. հա):

2071. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷԶ

Սիմէոն Կ. Պոլսոյ մէջ մնաց բաւական ժամանակ, և կը յիշուի թէ Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցիի քարեայ խցում, այսինքն է կամարակապ սենեակին մէջ, հասակաւոր աշակերտներու Պորփիրի և Անյաղթի իմաստասիրական գիրքերէն կը դասախոսէր, թէպէտ Ղազար Զահկեցի 1751-ին մեռած էր (2034), և Սիմէոնը հալածող այլևս չկար, և Մինաս կաթողիկոսէ կասկածելու տեղի չունէր, բայց Սիմէոն Կ. Պոլիսը չէր թողուր, թերևս յուսալով յաջող յառաջադիմութիւն գտնել այստեղ ուր իրեն հովանաւոր ունէր հրչակաւոր և ազդեցիկ Եաղուա ամիրան (2036): Անոր ընկերացաւ ալ Երուսաղէմի ուխտաւորութեան ատեն 1751-ին, և իր քաջաքարող ատենաբանութեամբ Նալեան պատրիարքը զարմացուց, որ մինչև իսկ իր փիլոնը, մատանին ու գաւազանը նուիրեց Սիմէոնի (Ղիւ. Գ. իր): Այդ առթիւ կը պատմուի Նալեանի հրչակաւոր խօսքը, որուն երբ ուխտաւորները կը դիմէին, որ յաղթանդամ և մեծ մորուք Մովսէս վարդապետը իրենց քարոզելու արտօնէ, Նալեան ընդհակառակն Սիմէոնը ցոյց կու տայ ըսելով Քարոզ կուզէք Քէսուս, մօրուք կուզէք Մօսէս (Ղիւ. Գ. իր): Սիմէոն Եաղուա և Նալեանի հետ Երուսաղէմէ դարձաւ 1752-ին, բայց Նալեանի Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան մէջ Վերահաստատուելուն և Եաղուա գլխատուելուն վրայ, Սիմէոն Կ. Պոլիսը կը թողու և Եջմիածին կը հասնի, ամենայն

հաւանականութեամբ, Աղեքսանդր Բիլգանդացիի ընկերանալով 1754-ին սկիզբները (2041) և անկեց ընդունած կըլլայ Եպիսկոպոսական աստիճանն ալ, և միջոց մը Մայրաթուոյ մէջ մնալէն ետքը, 1755-ին վերջերը Կ. Պոլիս կը դառնայ, թէ նուիրակութեան պաշտօնով (Ղի. Գ. հե), և թէ կաթողիկոսական ընտրութեան պատգամաւրութեամբ: Սակայն Սիմէոնի և Աբրահամի ջանքերուն հակառակ, 1756 փետրուարին կաթողիկոս հրչակուեցաւ Սահակ Ահագինը (2042): Այնուհետև Կ. Պոլիս մնացած կը գտնենք Սիմէոնը, Սահակ Ահագինի անուանական կաթողիկոսութեան և Յակոբ Շամախեցիի բուն կաթողիկոսութեան միջոցին, որ է ըստ 1755-է մինչև 1763, իբր ութամեայ միջոց մը փոքրիկ ընդհատումներով: Պահ մը Զմիւռնիա ալ գտնուած է Սահակ Ահագինի կաթողիկոս հրչակուելէն ետքը (Ղի. Գ. հը) բայց չենք կարող ճշդել, թէ Զմիւռնիոյ շրջանակին նուիրակութեան անցնելով, թէ ոչ Զմիւռնիոյ փոխանորդութիւնը իբր յաելուածական պաշտօն վարելով: Այդ միջոցը մեծապէս նպաստած է Սիմէոնի Տաճկահայոց գործերն ու ընթացքը ուսումնասիրելու և կատարելապէս անոնց մանրամասնութեանց հմտանալու, ինչպէս իր նամակներուն և Զամբօին մէջ կը տեսնուի: Թերևս այդ ներհուն հմտութիւնն ու ամէն մանրամասնութեանց գիտակցութիւնը ներշնչած է Սիմէոնի՝ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան հանդէպ բժախնդիր և հակակիր հոգի մը, զոր կը յայտնէ բուռն բացատրութիւններով, և որուն մասին առանձինն պէտք է անդրադարձնանք յառաջիկային:

2072. ԷՇՄԻԱԾԻՆ ԴԱՌՆԱԼԸ

Սիմէոնի կեանքին նուիրակական շրջանը ապարդիւն եղած չէ, և Մայրաթուին համար օգտակար արդիւնք տուած է, որ միաբանութիւնը շատ մը վարանումներէ ետքը համաձայնած է զայն կաթողիկոսական աթոռ բարձրացնել: Բայց մենք, այդ միջոցին վրայ ընդարձակ տեղեկութիւններ չունինք, և ինքն ալ՝ թէպէտ մտադիր իր կաթողիկոսական գործունեութեան մասին Յիշատակարան կազմել, բայց նախընթաց Ժամանակներուն վրայ ակնարկներն աազահած է: Նոյն իսկ Ահագինի կաթողիկոսութիւնը շեղեալ նկատելը, և Շամախեցին կաթողիկոսացնելու համար ճիգերը՝ իրմէ պատմուած չեն, և քանի մի բառով իբրև օտարի մի գործ նշանակած է զայն կաթողիկոսներու համառոտ պատմութեան կարգին (ԶԱՄ. 32): Յիշեցինք արդէն թէ Սիմէոն իբրև իր ուսուցիչը կը ճանչնար Շամախեցին (2070), որուն կաթողիկոսական օժման ներկայ ըլլալու համար յատկապէս Կ. Պոլիսէ Եջմիածին Եկալ 1759-ին (2057), բայց նորէն Կ. Պոլսոյ նուիրակութեան դարձաւ Շամախեցիին հրամանով, և իրաւ ալ անկէ յարմարագոյնը չէր կրնար գտնուիլ՝ մայրաքաղաքին ամենակարևոր նուիրակութիւնը վարելու և արդիւնաւորելու: Վերջապէս 1763-ին Սիմէոն նուիրակութիւնը վերջացուցած կամ ընդհատած Եջմիածին կը դառնար, երբ Կարնոյ մէջ Սահակ Շամախեցիի յուղարկաւորութեանց հանդիպեցաւ, և քիչ օր ետքը կաթողիկոս ընտրուեցաւ, ուր ապրիլ 20-ին կաթողիկոսական օժում ստացաւ (2069):

2073. ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՑ ՀԱՒԱՆԻԸ

Սիմէոն լաւ գիտէր Կ. Պոլսոյ աւագանիին տրամադրութիւնը, որ կուգէր վերջնական և վճռական ձայնն ունենալ կաթողիկոսական ընտրութեան մէջ, մինչ իր ընտրութիւնը առանց անոնց

ձայնին եղած էր, և օժումն ալ շատով կատարուած էր, անշուշտ իր ալ կամակցութեամբ: Պէտք էր ուրեմն գործին յարնար ձև տալ, ոչ իր դիրքը խանգարել, և ոչ Տաճկահայոց միտքը գրգռել: Նախապէս Երևանի խանէն իր հաստատութիւնը ապահովէց (Ղի. Գ. ձա), և պէտք է գիտնալ, որ այդ միջոցին Պարսկաստանի արքունի իշխանութիւնը տկարացած էր, և նահանգապէտ խաներ՝ իրեն բացարձակ իշխաններ կը գործէին: Այնուհետև Կ. Պոլսոյ հետ յարաբերութեանց ձեռնարկեց: Մայիս 19-ին օժումէն ամիս մը ետքը, մեծ նուիրակներ ձամբայ հանուեցան: Յարութիւն Բասէնցի Կ. Պոլսոյ, Մատթէոս Բիւզանդացի՝ Գաղատիոյ Գէորգ Դափանցի՝ Խրիմի, և Պետրոս Գեանձեցի՝ Կարնոյ շրջանակներուն վրայ (Ղի. Գ. 6), և միւս կողմէն պաշտօնագիրներ պատրաստուեցան Մայրաթոռոյ միաբանութեան, և Երևանէ ու Թիֆլիզի ու Նախիջևանի քաղաքներուն կողմէն (Ղի. Գ. 6), և կաթողիկոսին կողմէն ալ բազմաթիւ յանձնարարագիրներ գրուեցան Կ. Պոլսոյ գլխաւորներուն (Ղի. Գ. 12), և Զմիւռնիոյ նշանաւորներուն (Ղի. Գ. 13), որպէսզի Տաճկահայոց հաւանութիւնը դժուարութեան չբաղիսի: Այդ գիրերն ալ Գրիգոր Սանահնեցի վարդապետին ձեռքով նուիրակներուն հետ ձամբայ հանուեցան (Ղի. Գ. 7): Սիմէոնի յիշատակարանը այդ գիրերուն ամփոփումը չի տար, վասնզի դեռ Սիմէոն Յիշատակարանը կազմել սկսած չէր: Բայց ուրիշ տեղէ կը ծանուցուի, իբր թէ Սիմէոն սիրտերը շինելու համար դրած ըլլալը, թէ ես ոչ ինուս ինչ կամօք օժայ կաթողիկոս, այլ յընտրութենէ միաբանից (ՉԱՄ. Գ. 872), որ եթէ ուղիղ է՝ շատ տկար չըքմեղանք մըն է, մինչև իսկ դժուար է Սիմէոնի բնաւորութեան պատշաճեցնել: Ուղևորներուն Կարինէ հեռանալէն ետքը Սանահնեցի վարդապետ, պահ մը ետև մնալով և աւագակներու հանդիպելով կը թալանուի, որոնք համայն նուիրական և վասն սրբազան վեհին թուղթքն կաթողիկոսութեան՝ զամենեսեան պատրառեն, և զսուրբ միւռոնն ի տեղի ծիթոյ վաճառեն, և հազիւ Սանահնեցին պատրուածներէն քիչ մը բան հաւաքելով, Յարութիւն Բասէնցի նուիրակին կը յղէ, որ յառաջացած էր դէպի Եւղոկիա, և ինքն ետ կը դառնայ (Ղի. Գ. 7): Բայց Շամախնեցին մահուան գոյժը և Երեւանեցիին ընտրութեան լուրը պաշտօնագիրներէն առաջ Կ. Պոլիս կը հասնին, և աւագանիէն մաս մը դիմադրութեան կը գրգռէն, Սիմէոնի անձնական հանգանաքներուն, և առանց իրենց հաւանութեան օժուած ըլլալուն պատրուակներով: Սակայն մեծագոյն և խոհականագոյն մասը հաւանելու և ընդունելու կողմը կ'ըլլայ. Նալեան պատրիարք ալ իր հեղինակաւոր ձայնը կը բարձրացնէ, և Վարազայ խաչի կիրակէին 1763 սեպտեմբեր 28-ին, ինքն Նալեան պատրիարքն կայսերապերձի քաղաքին, մատուեցալ զպատարագ, յիշեցոյց զսիրապսակ անուն Սիմէոն կաթողիկոսին, զոր ամէնքը տէր և հայր և վեհ միաբերան գոչեցին: Իսկոյն շնորհաւորական պաշտօնագիրներ ալ պատրաստեցին և ձամբայ հանեցին, որոնք ի դեկտեմբերի ամսեանն հասին էջմիածին (Ղի. Գ. 12): Այսպէս Սիմէոն ընտրութենէն հազիւ ուրն ամիս յետոյ կրցաւ հանդարտ սրտով իր կաթողիկոսութեան վրայ վստահիլ, և Տաճկահայոց հաստատութիւնը ընդունելով, ձեռնարկել իր համարձակ գործունէութեան:

2074. ԲԱԳՐԵՒԱՆԴ ՔԱՇՈՒԻԾ

Բայց այդ միայն չէր Սիմէոնի կաթողիկոսութեան առջի օրերուն տագնապը: Ընտրութեան

Վրայ երկու ամիս անցած չեր տակաւին, որ Հիւսէյին Ալի Երեւանի խանը լուր կ'առնէ թէ Քէրիմ խան (2066) իր վրայ կու գայ, ամէն կողմ աւերելով և աւարելով: Ուստի պատզամ կը դրկէ Սիմէոնի, որ թշնամոյն ձեռքը չինալու համար, բոլոր թանկագին ստացուածներով և բաւականաչափ պաշարով Երեւան գայ, ու բերդին մէջ ապահով մնալ: Սակայն Հիւսէյին-Ալիի ներքին միտքը կասկածուտ էր կաթողիկոսին վրայ, թէ մի գուցէ Քէրիմին օգնէ. և Սիմէոն ալ բնաւ չեր ուզեր անոր ձեռքը յանձնուիլ, ուստի ամսաչափ ժամանակ այդ անորոշութեանց մէջ վրդով կենօք կը մնար: Բարեբախտաբար Վրաց Հերակլ թագաւորին միջամտութեամբ, Հիւսէյին-Ալի իր առաջարկն ետ կեցաւ, և հաւանեցաւ որ միաբանները Եջմիածին մնան, և կաթողիկոսն ալ իր ապահովութեան համար քանեօք գլխաւորօք Օսմանեան հողը անցնի, երթալ նստիլ ի յիշքիլիսայն, որ է Բագրեւանդ Ս. Յովհաննու վանքը, ինչ որ մեծ ուրախութիւն պատճառեց. իբր զի յիշատակագիրին խօսքով, զերծան իբրև ի մահուանէ, յոչ մտանելն ի բերդն: Ըստ այս Սիմէոն գլխաւոր միաբաններով Պայազիտի կողմը անցաւ 1763 յուլիսի մէջ, և հոն լոեց Սանահնեցի Գրիգորի կողոպտուելուն և պաշտօնագիրներուն կորսուելուն գործը, և իսկոյն սկսաւ նորեր պատրաստելու հոգալ, և Կարնոյ նուիրակ Պետրոս Գեանցեցիի ալ իրահանգներ տալ, թալանը ձեռք ձգելու համար: Բայց աթոռէն դուրս դիւրութիւններ կը պակսէին, և ահա այս միջոցին լուր կը հասնի Հիւսէյին-Ալի խանէն, թէ ահա խաղաղացաք, և թէ դարձիր յաթուն քո: Ասոր վրայ Սիմէոն և ընկերները հիշքիլիսայի վանքէն Պայազիտ կու գան, կուսակալ Մահմուտ փաշայէ քանի մը օր կը պատուասիրուին, և սեպտեմբեր 20-ին Պայազիտէ մեկնելով, Ս. Գէորգայ կամ Վարագայ շաբաթապահքին բարեկենդանին, սեպտեմբեր 21-ին, Եջմիածին կը մտնեն: Սիմէոն իսկոյն կորսուած թուղթերուն պակասութիւնը լրացնելով, սեպտեմբեր 28-ին փայեկը ճամբայ կը հանէ՝ Յարութիւն Բասենցի նուիրակին հասցնելու Եւրոպիա: Սիմէոն կը փութար որպէսզի օր առաջ Կ. Պոլիս և Տաճկահայոց հաւանութեան գործը վերջանար, բայց բարեբախտաբար միևնույն սեպտեմբեր 28-ին օրը ամենայն ինչ վերջացած էր Կ. Պոլսոյ մէջ, ինչպէս տեսանք (2073), բայց այն ատեն օրը օրինլուր ստանալու միջոցները կը պակսէին: Նոյնիսկ Երևանի խանին պաշտօնական այցելութիւնը յետաձգած էր Սիմէոն Կ. Պոլսոյ թուղթերուն հոգածութենէն, և փայեկը ճամբայ հանելէն ետքը, սեպտեմբեր 29-ին երկուշաբթի օր կերթար ի բերդն Երևանի խոես խանին (Ղի. Գ. 20):

2075. ԴիւԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐ

Սիմէոն կաթողիկոս հազիւ Պայազիտի պանդխոտութենէն դարձած, հիմնական կերպով կը ձեռնարկէ Մայրաքոյ մէջ կարգ ու սարք հաստատել, և իբր առաջին քայլ ոյժ կու տայ արձանագրութեանց և յիշատակագրութեանց, որոնք կը ծառայեն թէ գործունէութեանց կանոնաւորութիւն տալու, և թէ եղելութեանց նպատակն ու յիշատակը պահպանելու: Գրութեանց պակասութեան ծախորդ հետևանքը մենք իսկ տեսանք, ամենակարևոր խնդիրներու մասին ստուգապատում յիշատակներ չգտնելով, Այս պարագան նոյն միջոցին ալ զգալի եղած էր, վասնզի ոչ միայն իրենցմէ առաջ յղուած թուղթերուն մասին ո՞ւր և ե՞րբ և ի՞նչ գրուած ըլլալը չէին

գիտեր, այլև ոչինչ գիտէին զորքանութենէ զորպիսութենէ և զառ որս գրելոյ կորուսելոց թղթոց, որոնք Մանահնեցիին վրայէն կողոպտուեցան, որպէսզի ըստ այն նորեր գրէին (ՂԻՒ. Գ. 10): Սիմէոնի այս առթիւ հաստատած արձանագրութիւնները եղան հետևեալները: Նախ Գաւազանագիրք մը, զոր կանուխէն հաստատած էր Շամախեցին (2067), բայց ընդհատուած ըլլալուն համար Ղուկիանոս Աշտարակեցի դպիրին պաշտօն տրուեցաւ զայն շարունակել: Առանձինն նուիրակութեանց մասին տեղեկութիւններ հաւաքելու գործը յանձնեց Երեմիա նոտարին, որ նշանակէ իրաքանչիլր թեմին նուիրակը, անոր արդիւնաւորութիւնը և զանազան խնդիրները: Յայտնի չենք գտներ թէ նուիրակութեանց կանոնագիր մըն ալ կազմած ըլլայ Սիմէոն, որ այդպիսի կարգապահութեանց նախանձայոյգ էր, գուցէ Եփրեմ Զորագեղցիի օրով կազմուած Շարակարգեալ ցուցակ պաշտօնի և պատուիրանաց անունով նուիրակաց կանոնագրութիւնը (ՂԻՒ. Գ. 808-824), Երևանեցիէ մնացած սկզբնագիրի մը հետևողութեամբ պատրաստուած ըլլայ: Ասոնցմէ աւելի կարևոր կրնայ նկատուիլ Յովիաննէս Գեղամացի դպիրին ձեռքով պատրաստուած Յիշատակարանը, որուն մէջ ժամանակի կարգով նշանակուած են ստացուած և գրուած թուղթերը, պատշաճ տեղեկութեանց և բացատրութեանց յաւելուածներով՝ որ և Վերջերս լոյս տեսաւ Գիւտ Աղանեան աւագ քահանայի իրատարակուած՝ Ղիւան Հայոց պատմութեան հաւաքածոյին կարգին: Այս յիշատակարանին յարակից է Մեծ տետր կոչուածը, որ յաւուր Յակոբայ Շամախեցւոյ կաթողիկոսին սկսաւ, և որուն մէջ ամբողջապէս կ'ընդօրինակուէին կարևորագոյն գիրերը: Առաջին տոմարին աւարտելէն Ետքը սկսուած պիտի ըլլայ միւս տետրն (ՂԻՒ. Գ. 36), որ Բոլորագրահամար տետր ալ կոչուած է (ՂԻՒ. Գ. 64): Այս վերջիններուն մասին տեղեկութիւն և ծանօթութիւն չունինք: Յիշուած արձանագրութիւնները սկսած են 1763 սեպտեմբեր Վերջերը, Իւզբիլիսէ դաշնալէն Ետքը, և շարունակած են մինչև 1776 (ՂԻՒ. Գ. և ՂԻՒ. Ը.) և մենք ալ պիտի օգտուինք անոնցմէ:

2076. ԶԱՄԲՈՒԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ

Երբոր Սիմէոն նոր և առօրեայ գործերուն արձանագրութիւնը իր պաշտօնեաններուն կը յանձնէր, կարևորագոյն աշխատութիւնը իրեն կը պահէր, այն է իին պաշտօնագիրները հաւաքել և պրայտել, և Մայր աթոռին ստացութեանց և իրաւանց, կալուածոց և ընչից վիճակը ճշդել, անոնց վաւերական ցուցակը կազմել, և իրաքանչիրին վրայ կարևոր տեղեկութիւններ ու բացատրութիւններ տալ: Այդ պրայտումները անմիջապէս սկսաւ Պայագիտէ դաշնալէն Ետքը, ծակուծուկէ դուրս հանեց փոշիններու ներքև մոռցուած կոնդակներ և հրովարտակներ, մոլորիակներ և կալուածագիրեր, զանոնք դասաւորեց և յատուկ տոմարի անցընել տուաւ. և Երբոր ատաղձը պատրաստեց, սկսաւ գրել անոնց մասին բացատրական հատորը: Այդ է Սիմէոն Երեւանեցիի Զամբու կոչուած գիրքը, որ է Յիշատակարան արձանացուցիչ, հաճելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց սրբոյ աթուոյս և իրոյ շրջակայից վանօրէիցն, համաժողովեցեալ և շարադրեցեալ ի Սիմէոնէ ցաւահար և վշտակոծ կաթողիկոսէ: Այդ աշխատութեանց վրայ 1765 թուականն է դրուած, առանց ճշդելու թէ սկզբնաւորութեան, թէ ոչ

աւարտման թուականն է. ամէն առթի մէջ շատ ուշացած չ'ըսուիր, եթէ ամբողջ 1764 տարին պրայտումներու հետևեցաւ: Զամբո անունը, նոյնիսկ գաղղիերէն Chambre բառն է, որ կը նշանակէ սենեակ իր սովորական իմաստով, սակայն նախընթաց դարերու մէջ սենեակ կը կոչուէին Եւրոպիոյ պաշտօնական դիւանները, և դեռ այսօր ալ Camera apostolica, Առաքելական սենեակ կը կոչուի Հռոմի պապական դիւանը: Սիմէոն հարկաւ այդ անունը լրած է Կ. Պոլիս գտնուած և Եւրոպացւոց հետ շփում ունեցած միջոցին, և իբրև Եւրոպական կատարելագործեալ ձեռնարկ մը՝ այդ անունը տուած է իր աշխատութեան, որ պարզապէս Դիւանագիրք կամ Դիւանական արձնագիրք մըն է: Զամբոը երկար տարիներ անյայտ մնացած ըլլալէ Ետքը, 1873-ին հրատարակուեցաւ Եջմիածինի ապարանէն: Սիմէոն իր գործին շարունակութիւնը կը յանձնարարէ իրեն յաջորդներուն, զի և դուք զառ ձեռօք եղեալսն ի սմա գրեալ ի յիւրաքանչիւր տեղւոցն արձանացուսչիք (ԶԱՄ. 4): Բայց Եջմիածինի դիւանը կը վկայէ, թէ ոչ ոք հոգացեալ է արձանագրել գիր ինչ (ԶԱՄ. ա.), ինչ որ Սիմէոնի գովեստը կը բարձրացնէ: Սիայն ցրիւ պատճէններ կը գտնուէին, մինչև որ Եջմիածինի մէջ մնայուն Սինոդի հաստատուելովը, կանոնաւոր ատենագրութիւններ ալ սկսան, և կաթողիկոսական դիւան կազմուեցաւ:

2077. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՍԸ

Սիմէոնի Զամբօին առաջին երեք գլուխները շատ համառօտ ամփոփում մը կը պարունակեն Հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան՝ մինչև Մովսէս Տաթևացին (ԶԱՄ. 6-20). իսկ չորրորդ գլուխին մէջ զատ զատ կը խօսի յաջորդներուն վրայ՝ Մովսէս Տաթևացին մինչև Յակոբ Շամախեցի (ԶԱՄ. 21-33), որուն վերջը համառօտութիւն մը կը դնէ կաթողիկոսներու թիւերուն և տարիներու տևողութեան: Կաթողիկոսներուն թիւը Լուսաւորիչէ մինչև Բարսեղ Անեցի, կը դնէ 61, Գրիգոր Պահլաւունիէ մինչև Յովսէփ Սսեցի 27, և Կիրակոս Վիրապեցիէ մինչև Յակոբ Շամախեցի 39, որ է բովանդակ 127: Իսկ մեր դասակարգութեամբ Շամախեցին 114րդն է շարքին մէջ, որովհետև քանիները ցուցակէ հանած ենք՝ իբր անստոյգ կամ աթոռակից կամ հակաթոռ: Տարիներու տևողութիւնն ալ Լուսաւորիչէ Բարսեղ Անեցի կը հաշուէ 812, Գրիգոր Պահլաւունիէ մինչև Յովսէփ Սսեցի՝ 325, և Կիրակոս Վիրապեցիէ մինչև Յակոբ Շամախեցի՝ 322, բովանդակ 1459 տարի տարի (ԶԱՄ. 33): Լուսաւորիչի կաթողիկոսութիւնը և Մայրաթորի հիմնարկութիւնը կը դնէ 305-ին (ԶԱՄ. 6), մինչ մենք ձեռնադրութիւնը 302ին (63), և հիմնարկութիւնը 303ին ցուցուցինք (66): Յատուկ հատուած մը բացուած է՝ Վասն Սիմէոն կաթողիկոսի (ԶԱՄ. 33-44), բայց այն պէտք չէ իր գոհէն ելած ըլլայ: Վասնզի նա որ յառաջաբանին մէջ կը խոստովանի թէ լոկ և եթ անուամբ կաթողիկոս մըն է, յամենայնի անարդիւն է այնպէս, որ չէ կրցած ինքն իրմէ զարդիւնաւոր գործ ինչ յառաջացուցանել (ԶԱՄ. 2), չէր կրնար իրեն համար գրել, թէ էր այր շնորհընկալ, առատամիտ, գիտնաշատ, լի իմաստութեամբ, լաւապէս տեղեակ իին և նոր կտակարանաց, վարժ նրբից և արտաքին գրոց (ԶԱՄ. 33), բարուքն իեզ, պարզամիտ և համբերող, ներող և անյիշաչար, կակղասիրտ և գթաշատ, ողորմած և առատաձեռն, անընչասէր և ազատաբարոյ (ԶԱՄ. 34), արիասիրտ (ԶԱՄ. 35), բարեմիտ, ահարկու, անուանի (ԶԱՄ. 36), բազմահաճար (ԶԱՄ. 28), և

բարենախանձ (ԶԱՄ. 39), և դեռ ուրիշ շատ ծիրքերով ճոխացած: Իրաւ ուրիշ տեղ մըն ալ յիշատակութիւն մը կայ՝ առն գովելոյ, շնորհալից և պերճինաստի, տեառն Սիմէոն աստուածաբան վարդապետին Երեւանցւոյ (ԶԱՄ. 28), սակայն սա ուրիշ Սիմէոն Երեւանեցի մըն է (1942), զոր պէտք չէ կաթողիկոսին հետ շփոթել (ՂԻՒ. Գ. հը.): Հետևապէս պէտք է ըսել թէ Սիմէոնի մասին հատուածը ուրիշ գրիչէ Զամբռին մէջ մուծուած է:

2078. ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՅ

Պատմական մասը փակելով, Զամբռ կը սկսի վիճակագրական ծանօթութիւններ տալ: Հայաբնակ տեղերը կամ առաջնորդական վիճակները նուիրակական շրջանակներու բաժանուած են, որոնց քաղուածը օգտակար կը սեպենք ժամանակին կացութեան վրայ գաղափար կազմելու համար: Տաճկահայ վիճակներ 10 նուիրակութեանց բաժանուած են, և են. 1. Կ. Պոլիս, մայրաքաղաքը իր շրջանակներով: 2. Աղբիանուպոլիս, որուն մէջ են Աղբանապոլսոյ Ռոտոսպոյ, Պրուսայի, Պանտրմայի, Քէօթահեայի, Պիլէճիկի, Եալովայի և Նիկոմիդիոյ վիճակները: 3. Խոհիմ, որուն հետ են Բեսարաբահա, Վալաքիա, Մոլտաւիա և Պուլկարիա: 4. Եւղոկիա, որուն մէջ կը մտնեն Արաբկիրի, Ակնայ, Սեբաստիոյ, Կեսարիոյ, Եօզդատի, Ամասիոյ և Ճանիկի վիճակները: 5. Անկիրիա, որ կը պարունակէ, Աֆինգարահիսարի, Գոնիայի, Գարամանի և Պուրտուրի գաւառները: 6. Կարին, և 7. Կարս, որոնց սահմանները որոշուած չեն Զամբռի մէջ, այլ յիշատակարանին մէջ կը գտնենք, թէ Կարին կը պարունակէ, Բասենի, Դերջանի, Երզնկայի, Կամախի, Ղուզիջանի, Շապինգարահիսարի, Թամզարայի, Տրապիզոնի, Սիւրմէնէի, Կիւմիշխանէի, Սաբերի, Քղիի, Խոտորջուրի, Օլթիի, Նարմանի և Ալաշկերտի վիճակները: Իսկ Կարսին ներքեւ են, Կաղզուան, Ախլցխա, Ախալքալաք, Արտանուճ, Արտահան, Արդուին, և Չըլտըր (ՂԻՒ. Գ. 800): 8. Պայազիտ, որուն սահմանները վերիվերոյ կը համեմատին այժմեան համանուն նահանգին: 9. Վան, և 10. Տիարպէքիր, ասոնց ալ սահմանները ցուցած չեն Զամբռի մէջ, բայց Յիշատակարանը Տիրարպէքիրի ներքեւ կը դնէ, Բալու, Խարբերդ, Արզնի, Զարսանձաք, Զնշկածագ, Զնքուշ, Սևերեկ, Ուրիա, Կարմունջ, Մէրտին, Մուսուլ, Հզու և Էկիլ: Իսկ Վանին ներքեւ կը գրուին Բաղէշ, Մուշ, Խոշապ, Բերկորի, Արծէշ, Արծկէ Խլաթ, Կարձկան, Նօրտուզ և Ապաղա (ՂԻՒ. Գ. 80): Զամբռի մէջ պարունակուած տեղագրութիւն՝ որոնց որ շրջանակը ցուցած է, գիւղերու անուններն ալ կ'աւելցնէ, որոնք օգտակար կ'ըլլան հայաբնակ տեղերը ուսումնասիրողին. զոր օրինակ միայն Պայազիտի ներքեւ 140 անուններ կը գտնենք նշանակուած: Պարսկահայք 4 նուիրակութիւն կը կազմեն, Ասպահան, Դավրէժ, Նախիջևան և Երեւան, բայց սահմանները գծուած չեն Զամբռի մէջ, այլ Յիշատակարանը կը մանրամասնէ, և կը յիշուի իրաքանչիւր նահանգի ծանօթ շրջանակները (ՂԻՒ. Ղ. 803): Նուիրակական շրջանակներէն ետքը առաջ բերուած են տերունի վիճակներ, որոնց մէջ նուիրակութեան արդինքներու հետ առաջնորդութեան արդինքներն ալ Մայրաթորի կը պատկանին, և են. 1. Զմիւրիոյ վիճակը Արշիպեղագոսի կղզիներով: 2. Պաղտատի և Պասրայի վիճակը, Հնդկաստան ու Չինու Երկիր, և Պաթաւիա ու Մանիլա միասին: 3. Գիլանի Երկիրը: 4. Տիղիս, և բոլոր Վրաստան: 5. Հաշտաշխան,

որուն մէջ կը պարունակուին Պետրբուրգ, Մոսկով, Մոզդոկ, Նոր-Նախիջևան և Օսմանցիներէ առնուած Խրիմի մասը: 6. Էջմիածինի յատուկ տէրունի գիւղեր, որոնք են, Վաղարշապատ, Եղուարդ, Օշական, Ալիբեկլու, Դողս, Փարաքար, Գէօկդումագէթ, Կաւակերտ, Արպաս, Քելարայ, Սուրմարի, Կողբ և Ալեթլու: Նուիրակութեան արդիւնքները երեք տարին անգամ կը գանձուէին, բայց քանի մը տեղեր, որամէ զատ իւրաքանչիւր տարի իւղ և պանիր և մատաղացու և ուրիշ պտղիներ կու տան եղեր, և ասոնք ալ են, 1. Պայազիտ, 2. Վան, 3. Կարս, 4. Գեղարքունի, 5. Լոռի, 6. Տփիլս, 7. Նախիջևան, 8. Դավրէժ, և 9. Գեանջայ իրենց շրջանակներով: Այս վիճակագրական տեղեկութիւնք կը կազմեն երեք գլուխներ հիմգերորդ սկսելով: Յաջորդ երկու գլուխներն ալ նուիրուած են կաթողիկոսական իրաւունքներն և արտօնութիւնները բացատրելու, թէ մինչև ո՞ւր ձգի և որպէս. և այս առթիւ խիստ ակնարկներ կան Երուսաղէմի և Կ. Պոլսոյ աթոռներուն՝ պատրիարք անուն գործածելնուն դէմ: Բացատրուած են ևս այցելութեանց և թղթակցութեանց մէջ կաթողիկոսին գործածելիք կամ անոր ուղղուելիք պատուագիր ձևերը: Վերջապէս տասներորդ գլուխն սկսելով զատ զատ և պատմականօրէն խօսուած է Աղուանից, Աղթամարի և Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեանց վրայ, միշտ անոնց սահմանափակ իրաւասութիւնը և Մայրաթոռոյ բարձր իշխանութիւնը ցուցնելու դիտմամբ: Մենք առայժմ ասոնց մանրամասնութեանց չենք մտներ, պատմական ոճերնէս չհեռանալու համար:

2079. ՀԱՍՈՅԹՆԵՐՈՒ ՄԱՍԸ

Զմբորի մեծագոյն մասը կը պարունակէ Մայրաթոռի հասոյթներու, կալուածներու, ինչքերու և ապահարկութեանց մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ, որոնք և գործին բուն նպատակը կը կազմեն: Երեք տասաներորդ գլուխին մէջ յառաջ կը բերուին մլքատու գիւղօրայք, որոնցմէ Մայրաթոռը առնու զնուլքըս, այսինքն զտասանորդս, և կը բացատրուին թէ որպէս ստացաւ զնոսա: Այդ գիւղերն են, 1. Վաղարշապատ, 2. Օշական, 3. Ֆռանկանց, 4. Մաստարա, 5. Քիրազլու, 6. Մուլնի, 7. Տիպակլու, 8. Քէշիշքեանտ, 9. Նորգեղ, 10. Նորք, 11. Եղուարդ, 12. Եայձի և Ամիրին, 13. Մելիք, 14. Բաթռինց, 15. Բոխենիս, 16. Էսպանիս, 17. Ղարաղօյունլու, 18. Աշտարակ, 19. Աղաւնատուն, 20. Նորագաւիթ, 21. Բիւրական և 22. Հաճիլար: Չորեքտասաներորդ գլուխը կը բացատրէ մուգաֆութեան, այսինքն ազատութեան, կամ լաւ ևս ապահարկութեան արտօնութիւնները Յաջորդ գլուխնին մէջ մի առ մի կը ցուցուին անտառք և հողք վարելիք և արօտք անասնոց. ուրիշ գլուխ մըն ալ կը բացատրէ զայգիս, զպարտէզ, զայգետեղս և զայլս այսպիսիս: Յատուկ գլուխի մը մէջ ալ ամփոփուած են ջուրքն, առուրն և ծովակն: Նոր գլուխ մըն ալ կը բացատրէ թէ ո՞ւր և ո՞ւր են տունքն, խանութքն և ձորտքն և այլ այսպիսիք: Այդ ամէն տեղեկութիւնները ճոխացած են կարևոր տեղեկութիւններով, և իւրաքանչիւր կէտի վրայ վաւերագիրներն ալ ցուցուած են, մեծ հաւաքածոյին մէջէն էջերը նշանակելով: Քսաներորդ գլուխն սկսելով կը ցուցակագրուին պետական իշխանութենէ առնուած ռազամք, կամ պաշտօնագիրներ և հրովարտակներ և իրամանագիրներ, որոնց մասին կը ծանուցանէ թէ յուրոց հանելով գրեցի, վասնզի այն գիրերէն, զորս կը յուսայի, կ'ըսէ, գտնել, զբազումս և զբոլորն

ոչ գտի: Այս գրութիւնները կը դասակարգէ, 1. Թագաւորաց Պարսից և բուռն իշխողաց շահապիսեաց, 2. Պարսկական խանից, չիւլամացած, և այլոց այսպիսեաց գործակալաց, 3. Օսմանցւոց թագաւորաց, 4. Օսմանցւոց փաշայից և այլոց իշխողաց, և 5. Ղապալայ և վախուպնամա կոչուած գրութիւններ, որոնք են նուիրատուութեանց պաշտօնագիրներ զանազան լեզուներով: Վերջին գլուխը նուիրուած է վանօրէից որ յերկրոջս Երեւանու, և այս կարգին կը յիշուին, 1. Գեղարդայ վանք, 2. Հաւուցթառ, 3. Խորվիրապ, 4. Աղջոց վանք, 5. Գետարգել, 6. Կարենու վանք, 7. Մաքենեաց, 8. Խութավանք, 9. Կեչառիս, 10. Հայրեվանք, 11. Շղուանք, 12. Սեւան, 13. Բջնի, 14. Ղրչաղ, 15. Գօշ, 16. Տեղեր, 17. Սաղմոսավանք, 18. Յոհաննավանք, 19. Նիգ, 20. Մողնու, և 21. Անանիա առաքեալ: Այսչափը բաւական ըլլայ փոքրիշատէ գաղափար մը տուած ըլլալու համար Սիմէոնի նշանաւոր աշխատութեան, որով եթէ մէկ կողմէն իր գործունէութիւնն ու արդիւնաւորութիւնը կը յայտնուի, միւս կողմէն ալ ժամանակին պարագաներուն և Մայրաթոռին կացութեան վրայ գաղափար մը կը կազմուի:

2080. ՆԱԼԵԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

Երբոր Էջմիածինի մէջ Սիմէոնի հայրապետական գործունէութիւնը կը սկսէր, անդին Կ. Պոլսոյ մէջ Նալեանի պատրիարքական գործունէութիւնը կը փակուէր, թէպէտ տարածամ, զի դեռ 62 տարեկան էր, և տակաւին արդիւնուր գործունէութեան տարիք ունէր: Բայց ախտ մը չարաչար, մաշարայական կոչուած ընդհանուր բառով (ՊԱՍ. 307), զայն կը հիւծէր, որ ժամանակակիցներէն արտաքին երևոյթովը միայն բացատրուած է, թէ օր ի վերայ աւուր սաստկանայր ցաւն և նիհարանայր մաշելովն (ՊԱՍ. 12), որով յայտնի չէ թէ թոքախտ էր կամ սիրտի ախտ, և կամ ստիպակախտի հետևանք: Նալեան օրօրի ոյժերը կը կորսնցնէր, և ի գուր օդափոխութեամբ և զգուշաւորութեամբ կ'աշխատէր կազդուրուիլ, գործը չէր լքաներ, և հւսկիւտարի Երուսաղէմատունը փոխադրուելով, Երբեմն Երբեմն ծիով իւրով զգնայր և ընթանայր, վասն առողջութեան անձին իւրոյ: Վերջին զատկի պատարագին, 1764 ապրիլ 11-ին, տեսնուեցաւ որ հազիւ հազ կրցաւ զայն աւատրել ոչ կանգնելով Երբեք ի յոտին, և գրիգոր Վարդապետ Պասմաճեան կը վկայէ, թէ գրեթէ զարարողութիւնս զոմանս մեք առնեաք, զի ըստ որում ու մերձ իւր էաք վասն սպասարկութեան: Անկէ եիքն ալ՝ նորէն ծիավարելու դարմանին կը դիմէր, չենք իմանար ի՞նչ և որո՞ւ խորհրդով, մինչև որ օր մը ալ ծիու վրան կենալ չկրնալուն, ի վերայ թէձկէրի բերին ի վանքն և հանգուցին ի մէջ մահճի (ՊԱՍ. 14): Ասոր վրայ աւագանին ալ յուսահատեցաւ անոր կեանքին վրայ, և նոր պատրիարքի ընտրութեան պէտքը զգաց: Նալեանի առաջարկեց, և նոյն ինքն ևս հաձեցաւ ի խորհուրդն և զիջաւ ի կամս նոցին, և իբր իւր յաջորդ ցուցուց Սամուէլ Երզնկացի Եպիսկոպոսը, որ Պրուսայի առաջնորդն էր: Բայց Սամուէլ թօթափեաց զօծիս իւր, և ոչ մի կերպով չուզեց Պրուսայէ հեռանալ և պատրիարքական տագնապին մատնուիլ (ՊԱՍ. 14): Սարգիս Սարաֆեանի ներբողաբանը կը յիշէ թէ Նալեան Սամուէլէ առաջ Սարգիսի առաջարկած ըլլայ պատրիարքական յաջորդութիւնը, և Սարգիս զայն մերժած ըլլայ (ՊԱԼ. 106): Սակայն ներբողաբանը կրնար միայն Սարգիսի բերնէն լսած անձնագով յոխորտաբանութիւնները կրկնել,

և ոչ իսկութիւնը պատմել: Սարգիսի ալ Գաղղիոյ և Նէապոլսոյ դեսպանները վկայութեան կոչելը (ՊԱՍ. 307), առ առաւելն հռոմէականաց ծածուկ դարձուածները կրնայ ցուցնել, և ոչ ազգին կամքը, որ կասկածաւոր նկատուած Սարգիսի վրայ երբեք չմտածեց, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի Պասմաճեանի մանրամասն և ոչ կասկածելի յիշատակարանէն, ուր Սարգիսի անունն իսկ յիշուած չէ: Սամուելի մերժումէն ետքը, ապա յետ այնորիկ դարձուցին զմիտս և գլուրիուրդս իրեանց առ ի առնել ի վերայ մերոյս տկարութեանս, կը գրէ Պասմաճեան (ՊԱՍ. 15), որ Երուսաղէմի փոխանորդն էր, և թէպէտ նա ալ կամեցաւ խոյս տալ, գլխաւորապէս դեռ Եպիսկոպոս չմլալուն, և Կ. Պոլսոյ մէջ ալ 12 Եպիսկոպոսներ գտնուելուն պատճառով (ՊԱՍ. 105), սակայն Վերջիվերջոյ հարկեցուցին ընդունել, յիշելով թէ Յովիաննէս պատրիարքն Ամրտոլցին ալ, որ է Կոլոտը, ի բազում ժամանակս առանց Եպիսկոպոսութեան արար զպատրիարքութիւնս (ՊԱՍ. 15):

2081. ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ

Նոր ընտրութեան հանդիսական և վճռական ձև տալու համար, աւագանւոյն խորհրդով մեծ ժողով նը հրաւիրուեցաւ պատրիարքական Մայր Եկեղեցին, որ և գումարուեցաւ 1764 մայիս 13-ին, Երեւան խաչի հինգշաբթին, որուն ներկայ Եղողներ գրեթէ աւելի էին քան զհազար անձինք (ՊԱՍ. 16): Ինքն Նալեան ալ Իւսկիւտարէ իջաւ և եկն պատարակօք (ՉԱՍ. Գ. 873), պերճախօս ատենաբանութեամբ յայտնեց իր հիւանդութիւնը, և յօժարակամ հրաժարականը, և Գրիգոր վարդապետին ընտրութիւնը, և բազմութիւնը տուաւ իր հաճութեան և ընդունելութեան յայտարարութիւնը: Պասմաճեան բեմ առաջնորդուեցաւ, Նալեան ծերունին յարեաւ ի յաթուոյն, ընդ նմին և հասարակութիւնք, գիրկս արկեալ համբուրեաց, խրատական մըն ալ խօսուեցաւ, իր իսկ մատանին և գաւազանը յանձնեց, և մէկ ազնուազոյն փիլոն ձգեաց ի վերայ, և նոյն տեղ իր հրաժարման և Գրիգորի ընտրութեան պաշտօնագիրը գրեցեալ և կնքեցեալ՝ նորընտիրին յանձնեց, և պատրիարքարանէ ելնելով Գումքաբուի Երուսաղէմատունը բնակեցաւ: Մայիս 14-ին պետական պաշտօնեաներ Եկան Նալեանի հրաժարականը իր բերնէն հաստատել, զի Մուսթաֆա Գ. սուլթան, զարմացեալ կամաւոր հրաժարականին վրայ, կասկածած էր թէ մի՛ զուցէ խաբեութեան բանս ինչ լինիցի ի մէջ յայսմ գործողութեանս: Մայիս 15-ին շաբաթ օր, Գրիգոր վարդապետ Պասմաճեան արքունի դուռը գնաց, զգեցուցին գլխիլայն արքունական, և մայիս 16-ին կիրակի առտու, Մայր Եկեղեցի իջնելով իր առաջին քարոզը խօսեցաւ, յայտնելով զշնորհակալութիւնս ի ծերունի հայր պատրիարքէն, և օրինելով բոլոր ազգը, և տէրութիւն և զթագաւորութիւն: Երկուշաբթի մայիս 17-ին Նալեան ժողովեալ զկահս և զկարասիս, իւրայնովն հանդերձ գնաց ի յիւսկիւտարու վանքն, և մենք, կը գրէ Պասմաճեան, ապա զկնի յայնմ սկսաք պարապիլ գործով մերով (ՊԱՍ. 16-18):

2082. ՆԱԼԵԱՆԻ ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐԸ

Երկու ամիս ևս ապրեցաւ Նալեան հրաժարականէն ետքը, և այդ օրերուն մէջ, հոգաց իր ժառանգութիւնը բաժնել, և զոր ինչ Եկեղեցական զսպասս ունէր, բոլորն ալ ձեռամբ իւրով բաշխեաց, աթոռոց վանօրէից, Եկեղեցեայց և աղքատաց: Իր դրամական կարողութիւնը

հրամայեց որ շահեցնեն, և վերայ Եկեալ շահուցն մի մասը յատկացնեն որբ աղջկանց որ են աղքատք, առ ի հոգալ և զպակասութիւնս սակս ամուսնութեան նոցին: Շահերուն Երկրորդ մասը յատկացուց աղքատ և որբ մանկանց տղայոց, զի ծրիաբար ընթերցուցանիցին, և Երրորդ մասը վասն աղբեր ջուր բերելոյ Խւսկիտարի Նոր թաղ կամ Ենիմահալլէ կոչուած մասին համար, ինչ որ շինուեցաւ յաջորդին հոգածութեամբ: Բոլոր ոիրքերը եւս և պարզեւաց Գումքաբուի պատրիարքականի Եկեղեցւոյն (ՊԱՍ. 18), որ կազմած է անշուշտ ՄայրԵկեղեցւոյ գրադարանին գլխաւոր հարստութիւնը, վասնզի գիտենք որ հետամուտ էր գիրքեր հաւաքել, կարուալ, ուսումնասիրել, գրել ու հրատարակել: Առանց Վարանման կրնանք յայտարարել, թէ Նալեան Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ դրական արդինաւորութեամբ և ուսումնական արժանիքով ամենէն բարձր անձնաւորութիւնն եղած է, ոչ միայն իր հմտութեամբ և աշխատութեամբ, այլև ուսումը տարածելու համար թափած ջանքովը: Զի ինքն էր որ հաստատեց Գումքաբուի Մայր-Դպրատունը, որուն նախաշաւիդ եղաւ նախ՝ սա ինքն մեծ րաբունապետն և աստուածաբան պատրիարքն Բիւզանդիոյ Յակոբ (ՏԱԾ. 118), որ և անձանք նոյնին մէջ կը դասախոսէր: Դպրոցին գլխաւոր Վարիչն էր Պաղտասար դպիր, որ Նալեանի համահաւասար արդիւնք ունեցած է, կարող աշակերտներ հասցնելով, որոնց կարգէն է Սիմէոն Երեւանեցի կաթողիկոսն ալ (ԵՐՑ. Ա. 77): Նալեանի թողած Երկասիրութեանց մէջ յիշենք քանիները իրենց հրատարակութեան թուականներով: Վէմ հաւատոյ 1733, Քրիստոնէական 1737, Մեկնութիւն Նարեկի 1745, Հոգեհաշ 1746, Ճըրագճմարտութեան 1756, Զէն հոգևոր 1757, Գանձարան ծանուցմանց 1758, Գիրք աղօթից 1760, Յառաջաբան Եղնիկի 1762, և տեսրակ մը Զունայնութենէ կենցաղոյս, մահուանէ ետքը հրատարակուած (Օ1 ՕՐԱ. 145): Նալեանի ձեռնասուն աշակերտներուն կարգին յիշուած են՝ վարդապետներէն, Աթանաս, Յովսէփ, Սահակ որ և Ղևոնդ, Կարապետ Պէպիւրողլու, Ստեփան Պէյօղլուցի, Յովիաննէս Խոյեցի, Բարսեղ, Գրիգոր Տիվրիկցի, Սարգիս Կեսարացի, և Միքայէլ իսկ սարկաւագներէն Գաբրիէլ՝ առաջ Պաղտասար, Մխիթար որ և Գէորգ, Մաղաք Պալաթցի՝ Վերջէն բաժակարբու եղած, Մելիքսեդ Պալաթցի՝ Վերջէն ըստ աշխարհի եղած, Արսէն Լանկացի, և Գրիգոր Պալաթցի՝ Եւղոկիա վախճանած (ՍՐԳ.):

2083. ՆԱԼԵԱՆԻ ՈՒՂՈՒԹԻՒՆԸ

Նկատողութեան արժանի կէտ մըն է Նալեանի ուղղութիւնը ժամանակին տիրող խնդիրներուն հանդէա: Խսկ օրով մեծ յուզումներ տեղի չունեցան, և կաթողիկամիտներուն դէմ կարծեցեալ հալածանքներ չեն յիշուիր: Կոլոտէ ժառանգած խոհական ընթացքը Նալեան չփոխեց, և վայրապար խստութիւններով կացութիւնը չզայրացուց: Ասոր հետ մէկտեղ թոյլ և զիջողական ուղղութիւն ալ չունեցաւ, այլ մանաւանդ ջանաց անոնց ազդեցութիւնը կոտորել, և անոնց ծաւալողական քարոզութեանց արգասաւորութիւնը խափանել: Նկատելով որ աւելի ուսումնական ձևով է որ լատինամիտներ կը յաջողին, և դպրոցական նրբութիւններով միտքեր կը պղտորեն, և լատինական գիրքերու հետևողութեամբ կամ թարգմանութեամբ հրատարակութիւններ կը տարածեն, ինքն ալ ջանաց նմանօրինակ գէնքերու ոյժով անոնց դէմ մաքարիլ, և գրեթէ բոլոր իր

Երկասիրութիւնները հայադաւան վարդապետութիւնը պաշտպանելու կը ձգտին, սուրբ Գիրքն և սուրբ Հայրերէն վկայութիւններ լուսաբանելով, և լատինական պատճառաբանութեանց անհիմն կամ սխալ ըլլալը մէջտեղ դնելով: Այս միջոցը շատ աւելի ազդեցութիւն ունեցաւ Լատինամիտ ծիգերը ամլութեան դատապարտելու, զի ազգային ուղղափառ Եկեղեցւոյն հաւատարիմ հաւատարցեալներ ծեռուընին փաստեր ունեցան, իրենց Եկեղեցին մեղադրողներուն ու պախարակողներուն դիմադրել, և չպարեալ պատճառաբանութիւններէ չգայթակղիլ: Այդ երեսէն շատ մեծ եղաւ Նալեանի արդիւնքը Հայ Եկեղեցւոյ համար, և իրաւամբ արժանի է որ Որոտնեցիէ և Տաթևացիէ Ետքը՝ մեր ուղղափառ սուրբ Եկեղեցւոյն բազմերախտ վարդապետներուն հետ յիշուի իր անունը: Նալեան իր այդ ուղղութեամբը զօրացած չքաշուեցաւ մինչև իսկ շուրջը պահել Սարգիս Սարաֆեանի նման Երկերես Եկեղեցականներ, որոնք երբ արտաքնապէս և կատարելապէս հայադաւան պաշտօնէի գործերը կը կատարէին, ներքնապէս և ծածկապէս մերձաւորութեամբ շահիլ և շահեցնել կը ճգնէին: Նալեան վախ չունէր այսպիսիներուն մերածաւորութենէն, ընդհակառակն զանոնք իրեն մօտ պահելով, անոնց գործունեութիւնը կը նուազեցնէր, և արտաքինով իրենց ներքինը ստել կու տար, և ժողովուրդին աչքի անազեցիկ կը դարձնէր: Սարգիս Սարաֆեան, որ վերջէն ինքանքը կատարեալ հռոմէադաւան Եղած ցուցնելու պէտքը զգաց, մտերմութեամբ կը յաճախէր Նալեանի մօտ, իբր զի պատրիարքարանի իշխանութեան ներքն Ղալաթիոյ քարոզութիւն կը Վարէր: Իր գովաբանը կը սիրէ պատմել թէ Նալեանի հիւանդութեանց միջոցին Սարաֆեան զայն հռոմէադաւանութեան յորդորած ըլլայ, որով նա հեռացնէ զանձին վտանգ ի միւս կենի (ԳԱԼ. 106): Սակայն այդ պատմութիւնը միայն յետ ժամանակաց Սարաֆեանի ըրած խօսակցութեանց վրայ կը հիմնուի. իսկ ժամանակին անցերը գրող Պասմաճեան այսպիսի բաներէ տեղեկութիւն չունի, և Պասմաճեանի վկայութիւնն ալ հռոմէադաւաններու համար պէտք չէ կասկածելի ըլլայ: Մեզի բաւական է որ գովաբանն ալ կը խոստովանի, թէ Նալեան ունչու աւնելով պատասխանէր պատճառելով (ԳԱԼ. 106), զոր Երկրորդ գովաբանն ալ կ'երկրորդէ, թէ Սարգիս տեսաւ, որ Յակոբ չուզէր որ այլևս վրան խօսուի, ու լոեց (ԳԱԼ. 306):

2084. ՆԱԼԵԱՆԻ ՄԱՀԾ

Նալեան անգամ մը Իւսկիւտարէ Կ. Պոլիս իջած էր, թերևս մօտալուտ Վարդավառին առթիւ, որ յուլիս 18-ին կը հանդիպէր, սակայն այլ ոչ կարաց վերադառնալ ի սաստկութենէ տկարութեան, և Վարդավառի Երկրորդ օրն, յուլիս 19-ին, Երեկոյեան դէմ ժամը 11-ին, աւանդեաց զիոնի իւր, Գումբարուի Երուսաղէմատունին մէջ: Գերեզմանին վրայ գրուած տապանագիրը, որ կը գտնուի Բանկալթիի գերեզմաննոցին մէջ, յուլիս 20 թուական կը դնէ, թաղման օրը նշանակելով, կամ թէ 19-ին արևու մտնելէն՝ յաջորդ օրը սկսելով: Գոյժը անմիջապէս տարածուեցաւ, և պատրաստութիւններ Եղած մեծահանդէս յուղարկաւորութեան համար, որ կատարուեցաւ Մայրեկեղեցւոյ մէջ Երեքշաբթի յուլիս 20-ին, իսկ մարմինը մեծաւ հանդիսիւ և խուռն ամբոխիւ (ՊԱՍ. 18) փոխադրեցին Պէկողլու թաղին գերեզմանատունը, և հանգուցին Յակոբ Դ. Զուղայեցի

կաթողիկոսի գերեզմանին քովը (1793), ուր կը գտնուի ցարդ, վրան մեծ և փառաւոր գերեզմանաքար մըն ալ դրուած: Գրիգոր պատրիարք պաշտօնին բերմամբ գլուխ կանգնած էր յուղարկաւորութեան հանդէսին, որուն մասնակցած են Կ. Պոլիս գտնուող 12 եպիսկոպոսները, և վարդապետ պատրիարքը անոնց թողած է Եկեղեցական ծիսակատարութիւնները: Յարութիւն Բասենցի նուիրակ եպիսկոպոսը կատարած է օծումը, և Սարգիս Սարաֆեան եպիսկոպոսն ալ դամբանականը խօսած է Բերայի գերեզմանատան մէջ, ելեալ ի վերայ միոյ բարձրագոյն գերեզմանաքարի: Այդ դամբանականի պէտքը զգացած է Պասմաճեան, տեսնելով որ բազմութիւն անձանց էր խստագոյն կարի բազում յոյժ, անոր համար հրաւիրած է Սարաֆեանը քարոզ մը խօսիլ, ի նոյն պահն մինդեռ կատարիւր կարգ թաղմանն, գերեզմանին շուրջը համակուտակեալ և համախմբեալ բազմութիւնը անօսրացուցանելոյ և ցրուելոյ և հեռացուցանելոյ աղազաւ (ՍՐԳ.): Այդ պարագային մէջ մենք գլխաւորապէս կը դիտենք, ոչ Պասմաճեանի յարմար մտածնունքը, և ոչ ալ Սարաֆեանի քարոզին մէջ յաջողակութիւնը. այլ այն ներբողականները, զորս Սարաֆեան խօսեցաւ: Նալեանը գովելու համար յառաջ բերաւ անոր մեծամեծ ձիրքերը, բացառիկ արժանիքը, գովանի արդիւնաւորութիւնը, և ողբաց այն կորուստը՝ զոր ժողովուրդը կը կրէր զրկուելով յայնպիսի հոգեսոր հօրէ և քաջ հովուէ, յուղղախոս վարդապետէ և նրբամիտ քարոզէ (ՍՐԳ.): Եթէ իր հռոմէադաւան համոզմանց վրայ անկեղծ և հաստատուն մէկ մը եղած ըլլար Սարաֆեան, պիտի չկարենար գովաբան կանգնիլ Նալեանի մը, որ շարունակ հռոմէադաւանութեան դէմ մաքառող և հայադաւանութեան պաշտպան էր կանգնած: Որ երբէք իր ուղղութիւնը չէր ստած, և որուն իիւանդութեան անկողնին մէջ ալ՝ նոյն Սարաֆեանի, իր խօսքով, ըրած յորդորներն արդիւնք չէին ունեցած, և զորս ունչս առնելով մերժած էր Նալեան: Հետևաբար եթէ առնէր Սարգիս ի նոյն վայրին՝ ողբերգաբար զգովեստ նորին, ապա իրաւունք չունէր վերջէն Նալեանը մեղադրել, իր կենսագիրին թելադրելով անոր մասին, թէ եդուկ մարդահաճի, որ զսին փառս այս աշխարհի, ի վեր դասէ քան զփառս երկնի, զայն հօչակեալ որպէս բարի (ԳԱԼ. 107): Բայց Սարաֆեանի յեղյեղուկ և երկերես և շահագէտ ընթացքը այլևս նոր բացատրութեանց չի կարօտիր: Սարաֆեանէ ներշնչուած Նուրտինեանի գրիչին տակ՝ Նալեան կը մեղադրուի իբր աթոռոյն գերի հաւան (ԳԱԼ. 107), և կ'երևի թէ Սարաֆեանի սիրտին ցաւ եղած էր Նալեանի պատրիարքութեան մէջ 23 տարի մնալը, որով իր ակնկալութիւնները չէին իրագործուած, և ի յաւելածոյ սրտի կազմած է՝ Նալեանի իրեն առաջարկելուն և իր մերժելուն մուրացածոյ դարձուածքները (2080):

2085. ՍԻՄԷՌՆԻ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

Գրիգոր պատրիարք իր պաշտօնավարութեան սկիզբը՝ Սիմէռն կաթողիկոսի հետ ընդհարման մէջ գտնուելու պարտաւորութեաւ: Սիմէռն կաթողիկոսի համոզումն էր, թէ բոլոր առաջնորդներ պէտք է Մայրաթուէն անուանուին, և ուղակի անոր անսան, և թէ Կ. Պոլիս ալ առաջնորդութենէ մը աւելի չէ: Սիմէռնի կարծիքով, անդր նստող առաջնորդքն միշտ զնալով ի յանբարտաւանութենէ, հեստեցան ի Ճանապարհին Ճշմարտութեան, սկսան պետական հրամանով

պաշտօն ստանձնել, և առանց Մայրաթուի անուանման սպասելու պաշտօն վարել, և որովհետև կառավարութիւնը սովոր էր անոնք փաթրիկ անուանել, ուստի ի հասարակութենէ գրեհիկաց սովորութիւն եղև պատրիարք կոչել: Թէ այդ գրութիւնը յառաջելով, Կ. Պոլսոյ պատրիարքները ոչ միայն իրենք ընդվզեցին, այլև ուրիշ վիճակներն ալ, որոնց առաջնորդքն ըստ օրինի ի սրբոյ Եջմիածինէ և ի սահմանական կաթողիկոսէն կարգէին, հետզհետէ իրենց իշխանութեան ներք անցուցին, և սկսան իրենք առաջնորդներ անուանել, այնպէս որ վերջիվերջոյ գրեթէ զբոլոր առաջնորդական վիճակսն, որք ընդ տէրութեամբն Օսմանցւոց, արկին ի ներքոյ հրամանագրի Օսմանցւոց, բայց ի յոմանս տեղեաց (ԶԱՄ. 56), որոնք այն ատեն երկուք միայն մնացած էին, Զմիւրնիա և Պաղտատ (ԶԱՄ. 48): Սիմէոնի այդ համոզումը, եթէ բացարձակ կերպով և հնաւանդ սովորութեամբ կրնար արդարացի սեպուիլ, սակայն չէր արդարանար պարագաներու փոփոխութեան և Օսմանեան օրէնսգրութեան հոգին ընթառնելով: Մահմետական պետութիւնը Կ. Պոլսոյ տիրանալով պարտաւորուած էր քրիստոնէից կացութիւնը ճշդել օրէնքի առջև, և անոնք օրինական կացութիւնը կանոնագրել իսլամական գրութեան հանդէա: Այս բանին լուծումը գտած էր, ազգապետական գրութիւնը ստեղծելով, որով իրաքանչիւր քրիստոնեայ ազգութեան հոգեւոր պետը գլուխ և պատասխանատու և կարգադրող կը ճանչցուէր՝ նոյն ազգութեան ներքին և կենցաղական և կրօնական կեանքին, և հնար չէր դուրսէն օտար պետի մը ձեռնհասութիւնը ճանչնալ Օսմանեան հպատակ ազգութեան մը վրայ (1486): Կ. Պոլսոյ Հայ պատրիարքութիւնը անհրաժեշտ հետևանք էր այդ օրէնսգրութեան, որ եթէ սկզբէն աւելի ամփոփ էր, Օսմանեան պետութեան ընդարձակութիւնն ալ նուազ ըլլալուն, սակայն գրութիւնը պիտի ընդարձակուէր Օսմանեան տիրապետութեան տարածուելովը (1487): Սիմէոն որ երկար ատեն Կ. Պոլիս կեցած էր, պէտք էր այդ անհրաժեշտ կացութիւնը լաւ ուսումնասիրուած ըլլար, և պէտք չէր որ իին ժամանակներու սովորութեան կառչելով՝ ներկային պահանջը անգիտանար. և երբ կը պնդէր թէ Կ. Պոլսոյ առաջնորդը ոչ է պատրիարք, պիտի շայտարարէր թէ որպէս պատրիարք էին Արտաղու և Տաթէկի և Բջնիի և Հաղբատի առաջնորդները (ԶԱՄ. 55): Սիմէոնի այդ կարծիքներուն մասին անգամ մըն ալ խօսած ենք Կարապետ Ռունեցի ընտրութեան առթիւ (1947):

2086. ՓՈԽԱՆՈՐԴԻ ԽՆԴԻՐ

Սիմէոն միայն ներքին համոզմամբ չգոհացաւ, այլ կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալէն, Տաճկահայոց հաւանութիւնը առնելէն (2073), և 1764 փետրուար 12-ին, Օսմանեան կառավարութենէն իրեն համար Նալեանի ստացած հրովարտակն ալ ձեռք անցնելէ ետքը (Ղի. Գ. 55), ուզեց Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը պարզ առաջնորդութեան վերածել, և կաթողիկոսութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ ուղղակի գործող և ազգութիւնը վարող իշխանութիւն դարձնել: Այդ նպատակով մտածեց Կ. Պոլսոյ մէջ կաթողիկոսական փոխանորդ մը դնել, նուիրակէն տարբեր, որ երբ նուիրակը լոկ հասոյթներով և նուէրներով զբաղի, փոխանորդը վարչութեան գլուխ կանգնի և պատրիարքին վրայ ալ իշխանութիւն գործածէ: Այդ մասին իրեն համամիտ և գործադիր գտնուեցաւ Աբրահամ Աստապատեցի Եպիսկոպոսը, որ Զմիւրնիոյ առաջնորդական

պաշտօնին շրջանը լրացնելով Էջմիածին դաշնալու համար Կ. Պոլիս Եկած էր, բայց հեռանալ չէր սիրեր, և Էջմիածին փակուիլ չէր յօժարեր: Պատմիչ մը Աստապատեցին կը վերագրէ Կ. Պոլսոյ մէջ կաթողիկոսական փոխանորդ հաստատելու գաղափարը (ԶԱՄ. Գ. 872), սակայն մենք գիտնալով Սիմէոնի միտքը, աւելորդ կը տեսնենք դուրսէ թելադրութիւն Ենթադրելը, մանաւանդ որ Աստապատեցին խորհուրդը աւելի ելամտական գործակալութիւն էր, Երուսաղէմի փոխանորդներուն ննան, քան թէ Սիմէոնի խորհած իշխանական ներկայացուցչութիւնը: Վերջապէս երկուքին միտքերը զիրար կը լրացնէին: Սիմէոն իր միտքին գործադրութիւնը յապաղեց, նախ որ հազիւ 1764 փետրուարին ստացաւ սուլտանին հրովարտակը, և երկրորդ որ Նալեանի անձը պատկառանք կ'ազդէր իր վոայ ալ: Բայց հազիւ թէ ինացաւ անոր մահացու հիւանդութիւնը և գործէ քաշուիլը, պէտք եղած պաշտօնագիրները պատրաստեց և Աքրահամին դրկեց, և զիրերը հասցէին հասան Նալեանի թաղումէն Ետքը (ԶԱՄ. Գ. 874). միայնթէ այդ զիրերուն մասին ակնարկ չենք գտներ Սիմէոնի յիշատակարանին մէջ: Գրիգոր պատրիարք պէտք զգաց ժողով գումարել, և Աստապատցին հետամուտ եղաւ համամիտներ պատրաստել, և յաջողեցաւ Արևելցիներ կոչուած մեծամեծներուն, այսինքն Պարսկահայ գաւառներէ գաղթած վաճառականներուն մէջ: Սակայն բնիկ Կ. Պոլսեցիներ և Տաճկահայ ամիրաներ հակառակեցան, պատճառելով թէ այնուիետև երկու գլուխք լինին ի Կոստանդնուպոլիս, և յայտարարելով թէ պատրիարքը բաւական է Մայրաթոռոյ իշխանութիւնը ներկայացնել: Թէպէտ ժողովը լուծուեցաւ առանց որոշման, բայց փոխանորդութիւնը չընդունողներ, միանգամ և երկից և երից ստիպեցին Աստապատցին, որ յօժարակամ մեկնի, և թէ իրենք կաթողիկոսին պէտք եղածը կը գրեն: Երբոր Աստապատցին կընդդիմանար, և Արևելցիներու խումբը շփոթութիւններ կը գրգռէր, միւս խմբակը պատրիարքը ստիպեց Աստապատցին հեռացնել, որ արքունի հրովարտակով Էջմիածին դրկուեցաւ (ԶԱՄ. Գ. 875): Հեռացման թուականը նշանակուած է 1764 սեպտեմբեր 29-ին (ՊԱՍ. 19):

2087. ՍԻՄԷՈՆԻ ՑԱՒԼԾ

Աստապատցին հեռացուիլը մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Պասմաճեանի անձին և գործունէութեան վրայ. ինքն իսկ զայն բոլոր իր ձախորդութեանց սկզբնապատճառ կը նկատէ, և աւելորդ չսեպուի, եթէ քիչ մը մանրամասնութեանց մտնանք եղելութեանց ներքինը բացատրելու համար: Պասմաճեան իր յիշատակարանին մէջ Աստապատցին համար՝ միայն անցողակի կը գրէ, թէ վասն պատճառաց յաքսորս առաքեցաւ ի յաթուն Էջմիածին իսկ պատճառին բացատրութիւնը կը թողու պատմողորէն գրեցեալ ողջունագրոյն, միանգամայն յարելով թէ այս պատճառով եղաք ատելի ազգին, կաթողիկոսին և աթոռոյն (ՊԱՍ. 19): Իրօք ալ մեծապէս սրտմտեցաւ Սիմէոն, ոչ միայն իր նպատակը մերժւած, այլև իր փոխանորդ նշանակած անձը անարգուած, և պատրիարքական առաջարկով և պետական հրամանով Կ. Պոլսէն հեռացուած տեսնելով: Ինչչափ ալ մինչև աստիճան մը իր զայրոյթը զսպեց, և ծայրայեղ որոշումներու չձեռնարկեց, բայց երբեք չկրցաւ մոռնալ կրած ձախորդուածը ու անարգանքը, ինչ որ Զամբոի մէջ

գործածուած բուռն լեզուէն ալ կը յայտնուի (ԶԱՍ. 56): Աստապատցիին հեռանալէն ետքը, Կ. Պոլսոյ մեծամեծներ առաջարկեցին որ ոչ թէ կաթողիկոսական փոխանորդ մը, այլ պարզ կալուածոց հսկող կամ միւթէվէլի մը գտնուի Եջմիածինի կողմէ, և Սիմէոն գիշաւ այդ պաշտօնին մէջ հաստատել Բարսեղ ծերունի վարդապետը (01 ՕՐԱ. 150), սակայն կացութիւնը հիմնապէս չբարութեցաւ: Պասմաճեան վերը ակնարկած պատմողորէն ողջանագիր գրութեան մէջ, զոր ուղղած է առ վսենամիտ ընթերցողս (ՊԱՍ. 98), իրեն անկման հեղինակ կը ցուցնէ ազդեցիկ ամիրա մը, զոր պերճաշութ և բարեբաստիկ իշխանապէտ իշխանաց և առաջնորդ ազգին կանուանէ (ՊԱՍ. 103), և անունը չտար: Բայց յիշատակարանին ուսումնասիրողը կը հաստատէ, թէ մահտեսի Գասպար ամիրա Մուրատեանն է ակնարկուած անձը (ՊԱՍ. 136): Պասմաճեան բողոքելով կը յայտարարէ զինչ կայր ի մէջ իմ և ի մէջ Աբրահամ վարդապետին. և կը յաւելու թէ ամիրան զինք առնելով գործիք յագուրդ տուաւ իւրոյ քինախնդիր լինելոյն, որով կիմանայ Աստապատցիին գործունէութիւնը Ահագինը տապալելու մասին (2056): Վասնզի Սահակ Կ. Պոլսոյ ամիարներուն պաշտպանածն էր Եղած (2042), որոնք կարծես թէ տակաւին չէին ներած Երևանեցիին և Աստապատցիին՝ Ահագինը հրաժարեցնելու համար ըրած ջանքերնին (ՊԱՍ. 108) և Աստապատցին մերժելով երկուքն միանգամայն վրէժ լուծել կը խորհեին: Պասմաճեան մանրամասնելով ամիրային աքսորի գործին մէջ ունեցած դերը պատմէ, թէ գիշեր մը ժամը 3-ին իրեն մօտ Եկած է առ ի սրբագրել աքսորման համար զգուցեալ զարզն. թէ նա ինքն խորհուրդ տուած է հրովարտակը ըստանալէն ետքը Աստապատցին ճաշի հրաւիրել Իւսկիւտար, և աքսորին վերակացու չավուշն ալ իոն բերելով, ձեռքը յանձնել (ՊԱՍ. 107): Կերցուր և խմցուր ըսած է ամիրան, և զկնի տուր ի ձեռն տանողին, (ՊԱՍ. 108): Պասմաճեան ալ միամտաբար գործադրած է իրեն տրուած հրահանգը, և կաշխատի այս կերպով պատասխանատութիւնը իրմէ հեռացնել:

2088. ՍԻՄԷՈՆ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ

Պասմաճեանի վրայ հնար չէ չարգահատել, տեսնելով՝ որ խարդախ հակառակորդներու ձեռք խաղալիք դարձած բարեմտաբար և միամտաբար կը գործէ, և անոնց ձախող հրահանգները կը գործադրէ, և ինքն ալ իր անկման և անարգման գործակից կը դաշնայ: Սակայն միւս կողմէն պէտք է ևս դիտել, թէ ով որ բարձր և պատասխանատու պաշտօնի մը վրայ կը գտնուի, պէտք է իր անձին և իր գործին իսկապէս տէրն ըլլայ, որպէսզի ոչ զինքն անարգէ և ոչ գործը անարգէ. և չի կրնար իր պատասխանատութիւնը վարկապարագի պատճառանքներով թոթափել: Բարեմտութեան գովեստը չենք ուրանար, բայց պէտք չէ զայն մոել մինչև այն կէտը, որ ինքզինքը ցուցնէ ի յամենայն կողմանց թափուր և զուրկ դատարկ և խեղճ ինչպէս Պասմաճեան կը խոստովանի Եղած ըլլալ: Կը յարէ իսկ, թէ ի յամենայն գործողութիւնս իմ ունիմ զկախումն զնմանէ, վերոյիշեալ ամիրայէն, որ ըստ իւրոյ դիտման կամէր զմեզ գործիք ունել ի ձեռին իւրում (ՊԱՍ. 101): Առեղծուածային ըլլալու չափ անբացատրելի կը դաշնայ Պասմաճեանի պաշտօնավարութիւնը, երբոր կը տեսնենք, որ այսչափ տկար և երերուն ըլլալով մէկտեղ, գրեթէ

10 տարի աթողին վրայ կը մնայ մինչև 1773 ոչ մեծամեծներ և ոչ ազգը կուզեն զայն տապալել, և ոչ ինքը հաստատամիտ զգուանքով մը կը խորիի դժուարին կացութենէն դուրս Ելլել: Պասմաճեան չուզելով ալ ցուցուած էր Սիմէոն կաթողիկոսը, սակայն բարեբախտաբար Սիմէոն շուտով իմացաւթէ Պասմաճեան իր գործերուն նախապատճառը և անկախ հեղինակը չէր, և չուզեց իր հակառակութիւնը յառաջ վարել մինչև վերջին ծայրը: Պասմաճեանի կացութիւնը տկարացնող պատճառերուն գլխաւորներէն մէկն ալ եպիսկոպոսական աստիճանն էր, որով ստորնագոյն գիրք մը ունենալ կը նկատէր բազմաթիւ եպիսկոպոսներու հանդէա, որոնք մայրաքաղաքին մէջ կը գտնուէին: Նոյնիսկ ընտրութեան ատեն այդ պարագան նկատի առնելով, Պասմաճեանի խոստացուած էր, զայդ հոգդ մեք կու հոգամք, դու ամենակն հոգ մի աներ, միայն թէ դու այժմս ի յանձդ առ զայս գործ և զպաշտօնս (ՊԱՍ. 117), բայց երբոր Պասմաճեան Էջմիածին Երթալ ուզեց, ամիրան ընդդիմացաւ յայն խորիրդոյ, անպատշաճ ցուցնելով Օսմանեան պետութեան պատրիարքի մըօտար տէրութեան Երկրին Երթալ (ՊԱՍ. 117) բայց երբոր Պասմաճեան Էջմիածին Երթալ ուզեց, ամիրան ընդդիմացաւ յայն խորիրդոյ, անպատշաճ ցուցնելով օսմանեան պետութեան պատրիարքի մը օտար տէրութեան Երկրին Երթալ (ՊԱՍ. 117): Այս պատճառով մեծամեծներու բերնէն գրուեցաւ կաթողիկոսին աղերսանօք, չխնդրել և չհարկել այն ի սուրբ աթոռն Էջմիածինի գալ, ցուցնելով իսպառ անկարելի, վասն լինելոյ հրամանաւ և ֆէրմանաւ թագաւորին: Սիմէոն նկատելով որ պատճառը յիրաւի էր իսկ (ՂԻՒ. Գ. 404): 1765 սեպտեմբեր 10-ին, խաղաղութեան և պաշտութեան հրաւեր կարդալէ և սիրոյ հրամաններ տալէ ետքը, որովհետև, կ'ըսէ, պատրիարքը մեր Եղբայր է և սերելի այսուհետև, տուաք հրաման թագ դնել ի գլուխն, զթագ դնել ի ժամ սրբազնագործութեան պատարագի, յաւելլով թէ բաց ի պատրիարք վարդապետէ յԵղբօրի մերմէ, այլք վարդապետք որք չեն եպիսկոպոսք՝ չունին հրաման դնելոյ և ի կիր արկանելոյ (ՊԱՍ. 45):

2089. ԶԵՈՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

Պասմաճեան Սիմէոնի այդ բարեացակամութենէն քաջալերուած, առաջարկեց որ արտօնութիւն տայ Կ. Պոլիս գտնուող եպիսկոպոսներուն ձեռքէն ձեռնադրութիւն ստանալ (ՂԻՒ. Գ. 699), իբրև բացառիկ պարագայ մը, քանի որ Նիկիական կանոնով ալ վաւերական կը սեպուէր Երեք եպիսկոպոսներու ձեռքով կատարուած ձեռնադրութիւնը: Սակայն Սիմէոն բացէրաց մերժեց այդ առաջարկը, և իրաւամք. վասնզի օդինակ տուած և դուռ բացած ահտի ըլլար ապագային ալ, որևէ պատճառնքով կամ պատրուակով առանց կաթողիկոսի ձեռնադրութիւն կատարելու: Մենք ալ կ'ընդունինք թէ վաւերականութեան կողմէն կրնայ իհմնուիլ Նիկիական կանոնին վրայ, և թէ ձեռնադրութիւն կատարելը մետրապոլիտական է, և ոչ տիրապէս պատրիարքական իրաւունք մըն է: Սակայն մեր Եկեղեցւոյն մէջ հնաւանդ, և գրեթէ նախնական սովորութեան և հաստատուն օրէնքի ոյժ ստացած է եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը կաթողիկոսին վերապահելու կանոնը, և չէինք ուզեր որ այն որևէ կերպով խախտուէր կամ վտանգուէր: Մանաւանդ մեր ազգին ներկայ վայրավատին և ցրուած վիճակին մէջ, միւռոնի օրինութեան և եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան

կաթողիկոսին յատկացուած ըլլալը, զօրաւոր ազդակ մը կը կազմէ պարտաւորեալ յարաբերութեան և անբաժին միութեան, և պէտք է որ Հայերս գուրգուրանքով պահենք զայն ինչ ալ ըլլայ այդ մասին ուրիշ Եկեղեցիներու տարբեր սովորութիւնը: Սիմէռն այնչափ առջև գնաց իր պնդումին վրայ, որ Պասմաճեանի Եջմիածին Երթալուն անհրաժեշտութիւնը համակերպելով, յանձնառու եղաւ թէ գրով և թէ բանի իւրով (ՊԱՍ. 117), և յատկապէս ալ գրեց (ՂԻՒ. Գ. 702), որ ինքն Օսմանեան կայսրութեան մէկ քաղաքը կամ նոյնիսկ Կ. Պոլիս փոխադրուելով Պասմաճեանի ձեռնադրութիւնը կատարէ: Սիմէռն Երկարորդն բացատրած էր իր զգացումը, և միանգամայն հրամայած իր գիրը ընթեռնուլ և ներկայութեան իշխանացն, զի և նոքա գիտասցեն (ՂԻՒ. Գ. 703), բայց ստէա յիշուած ամիրան, ուրիշներ ալ իրեն համաձայնեցնելով, այս անգամ ալ Սիմէռնի գալուստը արգելելու աշխատեցաւ, բերելով ի մէջ զբազում ընդդիմութեանս և զգանազան պատճառ: Այլ թէ այս դժուարութիւնները ինչ էին, բացատրուած չեն,. միայն թէ Պասմաճեան՝ Կարապէտ Ուլնեցիի (1944), և Թորոս Սսեցիի օրինակները կը յիշեցնէ (ՊԱՍ. 117), ուստի կը հետևենք, թէ Մայր աթոռէ դուրս ձեռնադրութեան պատճառանքը խօսուած պիտի ըլլայ: Այլ թէ ինչ կերպով գրեցին և Սիմէռնի գալուստը արգելեցին, չենք գիտեր, միայն թէ անհնար եղաւ Պասմաճեանի զիւր թերութիւնն դարմանել և եպիսկոպոսանալ, թէպէտև կ'ըսէ, ևս առաւել մեք կարէաք լինել, ըստ որում որ հարկաւոր ևս էր լինելն մեր, որովհետև բոլոր ազգին և Ստամպուր քաղաքին ոչ-բարով-պատրիարք անուանեալ էաք (ՊԱՍ. 117): Այնուամենայնիւ Պասմաճեան, լոկ վարդապետութեամբ, ինը տարի պատրիարքութիւն վարեց, և պէտք է իբրև կոյր և փոքրոգի նկատենք իրեն դէմ եղած հակառակութիւնը, որ երբ գլխաւոր կէտին այսինքն պատրիարք մնալուն յանձնառու կ'ըլլար, եպիսկոպոսանալուն դէմ ահազին դիմադրութիւններ կը մղէր: Եթէ Պասմաճեանի օրինակը կ'արդարացնէ եպիսկոպոս չըլլալով պատրիարք ըլլալու Ենթադրութիւնը, սակայն անկէ ծագած անտեղութիւնները, միևնույն ատեն իբր ծախող և անյարմար կը ցուցնեն անոր կրկնումը. և իրաւամբ օրէնք եղած է այժմ՝ հարկաւ եպիսկոպոսական դասակարգէն առնել Կ. Պոլսոյ պատրիարքը:

2090. ՍԻՄԷՌՆԻ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԵՐԸ

Պահ մը Պասմաճեան պատրիարքը իրեն ալեկոծեալ և դժուարին կացութեան մէջ թողլով անցնինք Սիմէռնի գործունէութիւնն ու արդիւնաւորութիւնը բացատրել: Այն որ նոյն իսկ Զամբախն մէջ աւելցուցած է Սիմէռնի գովեստը՝ համարձակ կը վկայէ և կը հաստատէ, թէ անոր օրով Մայրաթոռն էր լի ամենայնիւք հոգևորօք և մարմնաւորօք, ներքսականօք և արտաքսականօք, բեռնակրօք և լծկանօք, և կրելի անասնօք, բազմապատիկ քան զառաջինն, և միաբանքն հանգիստ և ապահով յամենայնի (ԶԱՍ. 34), և ոչ ոք ի Տաճկաց կը յանդգնէր միաբանները հայիոյել և գանել, և տանել յԵրեւան, բանտել և տուգանել (ԶԱՍ. 36): Այս ըսելէն կ'անցնի անոր կաթողիկոսութեան օրով կատարուած շինութիւնները թուել, որոնց մէջէն գլխաւորները հարկ կը համարինք մենք ալ յիշել: Եջմիածինի վանքը և իրեն յարակից շէնքերը պարսպապատ չըլլալուն համար, շատ գողութիւններ կը հանդիպին եղեր, և մանաւանդ ամառները, երբ կաթողիկոսը

Երեւան կը պատսպարուի եղեր: Սիմէոն թէ վաճքը և թէ զամենայն անասնատունս՝ պարսպով կը շրջապատէ ամուր և հաստատուն բրգօք և դիտանցօք: Վանքին վրայ կ'աւելցնէ ամրան սեղանատունը տաշեալ քարի, մոնատունը, դպրատուները ծմռան և ամռան յատուկ, վեհարանի հարաւակողմը զգեղեցիկ դարպաս մի երկատակօք, որ Ղազարապատէ վեհարանը զննելու անպատեհութիւնն ալ խափանեց: Քանքանի ջուրին ձամբաները աւելցնելով ջուրը կը շատցնէ, և եկեղեցին ու խուցերը խոնաւութենէ կ'ազատէ: Մայր տաճարին տանիքն ալ կը նորոգէ տաշեալ քարիւք, Քերպանսարայ կոչուած շէնքը կանոնաւոր շուկայի կը վերածէ, և վանքէն կը հեռացնէ: Նոյնիսկ Եջմիածին կամ Վաղարշապատ գիւղն ալ, որ կից և անմիջոց վայրօք և խառնիխուռն շինուածով շրջափակեալ էր վաճքը, տուները քակելով հեռացոյց ի պարսպէն, և նոր տուներ և գիւղի եկեղեցին շինեց իւրով արդեամբն (ԶԱՄ. 34-36): Աթոռին կալուած գիւղերուն պաշտպանութեան և հասութաբերութեան ալ մտադրութիւն դարձուց: Օշականը ազատեց Մուղանլու կոչուած Տաճիկներէն որ 20 տարիէ ի վեր բռնի հոն նստած էին. Աշտարակն ու Եղուարդը ու Աղաւնատունն ալ ազատեց, որոնք Զալալբեկեանի օրէն Տաճիկներու ձեռք անցած էին. նոյնպէս Մուղնին ու Ֆրանկանոցը Քիլթէփէի հետ փոխանակեց: Խորվիրապի հողերն ալ ազատեց Բայատ կոչուած Տաճիկներու ոտնձգութենէն: Քիլթէփէի մօտ Այրըմլու բլուրին, և Պօրուզ գիւղի մօտ Իճևըլի կոչուած տեղւոյն վրայ նոր Տաճիկ գիւղեր հաստատուիլը արգելեց (ԶԱՄ. 37-38): Այս յաջողութիւնները կը կատարէր Սիմէոն զօրութեամբ հին կալուածագիրերու, զորս իր պրայտումներուն առթիւ կը գտնէր (2076), և որոնց ոյժ կու տար Հիւսէյին-Ալի խան իր իշխանութեամբ, որ քանիցս կաթողիկոսին միջնորդութեամբ դժուարին կացութենէ ազատուած էր:

2091. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆ

Պարսկաստանի շփոթ կացութիւնը քանիցս յիշեցինք, որով իւրաքանչիւր նահանգի կուսակալութիւն կամ խանութիւն՝ անունով միայն Պարսիկ թագաւորութեան կը պատկանէր, իսկ իրօք աղիկամի պետութիւն մըն էր, իւրաքանչիւր իրեն յատուկ յարաբերութիւններով: Երեւանի խան Հիւսէյին-Ալին ալ անոնցմէ մէկն էր, որ իրեն դրացի ունէր Վրաց թագաւորութիւնը, և չկրնալով անոր դիմադրել, որոշ ընծայի կամ լաւ ևս հարկի վճարման պայմանով, անոր թշնամութենէն գերծ կը մնար: Բայց իսլամ իշխանին ծանր կու գար քրիստոէին ձեռքին տակ նկուն մնալ, և ստէպ վտարանցելու փորձեր կ'ընէր: Յարմար առիթ կարծելով 1764-ին շփոթութիւնները, Ղազախ գաւառի վրայ յարձակեր և շատ վնասներ հասուցեր էր բնակչներուն: Խսկոյն Հեռակլ թագաւոր Վրաց բանակը քալեցուց, Եջմիածինի մօտեցաւ, Սամաղար գիւղը կանգ առաւ, և անկէ Եջմիածին այցելեց, և Սիմէոնէ պատուասիրուեցաւ: Հիւսէյին-Ալի նեղը մտած, դեսպաններ և ընծաներ փութացուց Եջմիածին, Սիմէոնի միջնորդութիւնը հայցելով: Հերակլ այնտեղ յուզեց ընդունիլ դեսպանները. բայց տեղի տուաւ միջնորդին, և յայտարարեց՝ Երեւանեցիք թող նուէր լինին Եջմիածնին (ՂԻ. Գ. ՃՃ.), և Սիմէոն հանդիսապէս իր շնորհակալութիւնը վկայեց: Բայց դարձեալ ստիպուեցաւ Հերակլի և Երեւանի մէջ բանագնաց պարտիլ, որպէսզի խանը համոզէ Հերակլի պայմանները ընդունելու, և Հերակլը համոզէ որ դրամական պահանջը շնորհէ, և այսպէս Երկիրը

աւերածէ և խանը տագմապէ ազատեց: Սիմէոն առանձին միջնորդութիւն ալ ըրաւ, Հիւսէյին-Ալիի աները՝ Սիլէյման Քիւրդ պէյն ալ Հերակլի հետ հաշտեցնելու: Սիլէյման ալ իր կողմէն օգտակար եղաւ Սիմէոնի, երբոր Հիւսէյին-Ալի էջմիածինի հարկահանութիւնը Սիմէոնի վրայ դարձնելէն ետքը, վանքի մը տարեկանը կանխիկ կը պահանջէր, և այս պատճառով Սիմէոնի հետ խռովեր էր, զայն տեսնել չուզելու չափ: Սիլէյման իր փեսային ընթացքը պախարակեց, և Հիւսէյին- Ալի Սիմէոնի երախտիքը յիշելով, իր պաշտպանութիւնը ընդարձակեց (Ղիւ. Գ. ՃՃ-ՃՃ): Բայց այս ընելով ինքն աւելի օգտուեցաւ, զի 1769-ին նորէն Հերակլի և Հիւսէյին-Ալիի միջև գրգռութիւններ նորոգուեցան, և կրկին այդ վերջինը Սիմէոնի միջնորդութենէնօգտուեցաւ, և խաղաղ ժամանակամիջոց մը անցուց մինչև 1779, երբ երրորդ անգամ մըն ալ Հերակլի գինու զօրութեամբ Հիւսէյին-Ալին ընկճելու ստիպուեցաւ: Սիմէոն այդ յաջողութիւններովը քաղաքական աշխարհի մէջ ալ համբաւ և գիրք էր կազմած, և ուրիշ կողմերէ ալ իր միջնորդութիւնը վիճառուած էր՝ դժուարին կացութենէ դուրս ելլելու համար: Իմէրէթի Սողոմոն թագաւորը, որ Բաշախնեաց կամ Բացգրուխներու թագաւոր ալ կը կոչուի, Իմէրէթցիներուն գլխանոց չգործածելուն պատճառով, հրաման էր հանած, որ այլևս իր հպատակները իրենց տղաքներն ու աղջիկները Օսմանցոց չվաճառեն, իինաւուրց չար սովորութեան համեմատ: Ասկից գրգռուած Կարնոյ Ապտիւրրահման փաշան Պատերազմի ելաւ Իմէրէթցոց դէմ, որոնք Օսմանցի բանակը քիչ քիչ նեղելով թողուցին որ մինչև իրենց երկրին խորը մանէ, և Ռիօնի կամուրջն ալ անցնի, ուսկից ետքը կամուրջը փլցնելով օսմանցիները կոտորեցին, և հազիւ հրամանատարը ժամանակին լուր առնելով կրցաւ ինքզինքը ազատել: Օսմանցոց բանակէն անյայտացած էին նաև Պայազիսի փաշային որդին Ապտի պէյը և Եղբօրորդին Մուսթաֆա պէյը, և կուսակալը իբր Սիմէոնի նախածանօթ (2074), անոր միջնորդութեամբ դիմեց կոսուածները գտնելու և ազատելու համար: Սիմէոն յաջողութեամբ կատարեց անոր խնդրանքը, Վրաց Հերակլի և Իմէրէթի Սողոմոն թագաւորներուն առջև ունեցած ազդեցութեամբը (Ղիւ. Գ. 76-82): Բագրեանդի առաջնորդ Զաքարիա վարդապետն էր կուսակալին և կաթողիկոսին մէջտեղ երթեկողը, որ և աւելի զօրացաւ իր դիրքին մէջ, և Սիմէոնի 1764 մարտ 29-ին պաշտօնագրով իր պաշտօնին գլուխը վերադարձաւ (Ղիւ. Գ. 82):

2092. ԱՊՈՒԱՆԻՑ ԱԹՈՌԸ

Սիմէոնի շինարար և քաղաքական յաջողութիւններէն աւելի ազ բարձր եղան իր Եկեղեցական ծեռնարկները, որոնք գլխաւորապէս Մայրաթոռոյ հայրապետական իրաւունքներուն պաշտպանութեան շուրջը կը դառնան: Ներսէս Գանձակեցին, որ բաւական ալեկոծ և շատ երկար ատեն Աղուանից կաթողիկոսութիւնը վարեց մինչև 1763 (2019) մերաւ երբ տակաւին կենդանի էր Շամախեցին: Անոր մահուընէ ետքը Եղբօրորդին Խսրայէլ, ի տղայութեան Եպիսկոպոս արարեալ, կաթողիկոս կօժուի Աղուանից Պարսիկ խանին Շահվէրտիի կամքով, առանց Հայոց կաթողիկոսին հաւանութեան և առանց բոլոր Աղուանից համակամութեան: Խսրայէլ օծումէն ետքը Շամախեցիին կը դիմէ հաստատութիւն խնդրել, որ իբր պատասխան գրէ գթուղթս մեղադրականս և յանդիմանականս: Բայց Շամախեցին նոյն օրեր կը վախճանի, և Խսրայէլ իր համախոհներով

Սիմեոնին կը դիմէ, որ նոյնակս հաւանութիւնը կը զլանայ, պահանջելով որ Խսրայէլ անձամբ ներկայանայ և դիմադրող կողմերը հաճեցնելով գործը վերջացնէ: Խսրայէլ չի գար և Աղուաններու այն կողմը, որուն Խսրայէլ հաճելի չէր, 50 հոգի բաղկացեալ պատգամաւորութիւն մը կը կազմէ, և խաներէ ոմանց ալ հաւանութեամբ, Եջմիածին կը բերէ գոմն վարդապետ Յովիաննէս, որ կաթողիկոս ծեռնադրուի: Սիմեոն ասոր ալ չի հաւմիր, թախանձանաց և սպառնալեաց կը դիմադրէ, իսկ պատգամաւորները Գանձասար կը դառնան, և հոն Յովիաննէսը կաթողիկոս կը ծեռնադրեն: Այդ բաժանումէ յառաջ Եկած կենամաշ խոռվութիւն տևեց, մինչև որ 1765-ին Սիմեոն Յովիաննէսը քաշելու համոզեց, եթէ Խսրայէլ հանդգնի և Մայրաթոռ ներկայանայ: Բայց Խսրայէլ, Շահվերտիին ապահնելով, միշտ ընդդիմացաւ, անարգելով հերկլի ալ յորդորները և Տփոլիս առաջնորդ Զաքարիայի պատուիրակութիւնը: Երբ Խսրայէլ վերջնապէս հեստեց, Սիմեոն Եպիսկոպոսական ժողովով զայն աթոռէն դրկեց, կամ ինչպէս ինքը կըսէ, լուծաք ի կարգէն և խստեցաք ըստ արժանույն: Յովիաննէսի ալ օրինութեամբ և աղօթիք կաթողիկոսական աստիճանը վաւերացնելէ Ետքը, պատշաճ պատուով և կոնդակներով և իրահանգներով յլեց Գանձասար, Տփոլիս Զաքարիա վարդապետն ալ ընկեր տաքով, որ յանուն Մայրաթոռոյ պէտք եղածը գործէ: Պաշտօնական գործողութեան թուական ցուցուցած է 1765 դեկտեմբեր 25 (ԶԱՄ. 91), իսկ Եջմիածինէ մեկնած են դեկտեմբեր 28-ին (ՂԻՒ. Գ. 370), հարկաւ Ծննդեան տօնը Գանձասարի աթոռին մէջ կատարելու շտապով: Խսրայէլէ փորձեց Հերակլի պաշտպանութեան դիմել, բայց ընդունելութիւն չգտնելով, ծեռնունայն Տփոլիսէ Գանձակ դարձաւ, ուր քաշուած մնաց 11 տարի բանադրանաց ներքոյ (ՂԻՒ. Գ. ՃԺԸ), և Յովիաննէս շարունակեց կաթողիկոսութիւնը վարել:

2093. ՈՈՒՍԻՈՅ ՎԻՃԱԿ

Եջմիածինի ուղղակի հպատակող և տէրունի կոչուած վիճակներուն կարգին յիշուեցաւ Հաշտարիսան ալ (2078), որ և Աժտէրիսան կամ Աստրախան, որուն սահմանն էր բովանդակ Ոուսական կայսրութիւնը: Վիճակին կազմութեան թուակնը յայտնի յիշուած չէ, բայց Վստահօրէն կրնանք հանել մինչև Մինաս Տիգրանեան Եպիսկոպոսը, որ յառաջ Խսրայէլ Օրիի ընկերացաւ (1845), և վերջէն Աստրախանի մէջ հաստատուեցաւ (1902), ուր Հայերուն գործերով զբաղեցաւ (1931), և հոն վախճանեցաւ: Այսպէս գործնական կերպով հաստատուած կ'ըլլայ Ոուսիոյ առաջնորդութիւնը, թէպէտ Մինասի յաջորդներուն անունները չենք գտներ: Ղազար Զահկեցիի օրով այդ պաշտօնին վրայ կը գտնենք Բարսեղ Փառակեցի Եպիսկոպոսը, որուն դժնեայբարոյութեան գործերը վիճակայինները զգուեցուցին, և Զահկեցի իրենց գանգատներուն ունկնդրութիւն չգտնելով, Փառակեցին հեռացուցին, և Աղուանից աթոռէն Ստեփանոս Անանեան Եպիսկոպոսը իրենց առաջնորդ ընտրեցին, և Եղիսաբէթ կայսրուիւյն օրով պետական հաստատութիւն ալ ընդունեցան: Պէտք չէ մոռնալ որ նոյնիսկ առաջին Եպիսկոպոսը Մինաս Տիգրանեան ալ, Աղուանից աթոռէն էր: Իսկ այս անգամ Ոուսիոյ Հայեր պաշտօնապէս զատուած դիրք մը կազմեցին: Այս Եղելութիւնը տեղի ունեցաւ 1749-ին (ԶԱՄ. 39): Զահկեցիին յաջորդները

պատեհ չունեցան և կարևորութիւն չտուին, և Գանձասարցի Եպիսկոպոսին իրաւասութիւնը և Գանձասարի կաթողիկոսին յիշատակութիւնը տիրեց Ռուսիոյ մէջ, այնպէս որ Եջմիածնեցի վարդապետ կամ Եպիսկոպոս չէր կրնար այն կողմ երթալ, բայց եթէ մասնաւոր վարդապետ մի գնայր երբեմն, այն ալ ընդ բռամք Գանձասարցի առաջնորդին լինելով, և կամաւրապէս տրուած նպաստ միայն ժողովէր, և ոչ թէ նուիրակութեան իրաւունք (ԶԱՄ. 39): Սիմէոն իր օրով ձեռնարկեց այդ գործն ալ կարգադրել, և նուիրակութեան պաշտօնով Ռուսիա դրկեց Յովիաննէս Քանաքեռցի վարդապետը, բայց Գանձասարցոց ոյժը կատարել էր, և ժողովուրդին Եջմիածինէ պաղութիւնը կը շարունակէր, և Աղուանից երկու կաթողիկոսներն ալ, Խորայէլ և Յովիաննէս չէին ուզեր ձեռքէ հանել իրենց աթոռին ստացած ընդարձակութիւնը: Քանաքեռցին ընդունելութիւն չգտաւ, և մնաց անստոյգ և անպատիւ անկեալ ի միում անկեան, և չկրցաւ նուիրակութիւնը բանալ (ՂԻՒ. Գ. 497): Ասիկա մեծ ցաւ էր եղած Սիմէոնի, բայց չէր կրցած նոր ձեռնարկ մը ընել, մինչև որ Աղուանից աթոռին ըմբռստութիւնը չձնշէր: Յովիաննէսը հնազանդութեան բերելով, և Խորայէլը աթոռազրկութեամբ և բանադրանօք տկարացնելով, ինչ որ իրականացաւ 1766 տարւոյ առաջին ամիսներուն մէջ (2092): Այն ատեն միայն կրցաւ Սիմէոն հաստատուն գետնի վրայ քայլ մը առնել, և ուղղակի Ռուսաց կայսրութեան դիմեց Մայրաթուոյ իրաւունքները Վերահաստատելու Ռուսիոյ Հայերուն վրայ, և Եկատերինէ Բ. Կայսրուիի իշխանութեամբ օրինական կացութիւն մը ըստեղծել: Պետերբուրգ երթալու նշանակեց Ղաւիթ Տփոլիստեցի վարդապետը (ԶԱՄ. 40), այր գեղեցկադէմ, լայնագիր և կարմրափայլ երեսօք, և թաւարծի խիտ աճեալ մօրուօք և զարմնանկար պատկերաւ, յարմարադէպ և բարեբարոյ բարուք (ՂԻՒ. Գ. Ճիզ): Սիմէոն այս արտաքին առաւելութիւնները չունէր (2070), բայց անոնց օգտակարութեան մասին համոզում գոյացուցած կերկի Ղաւիթի ընտրութեան մէջ:

2094. ՌՈՒՍԻՈՅ ՀԵՏ

Բայց այդչափով չգոհացաւ Սիմէոն, լաւ և պատճառաբանուած գիր մը պատրաստեց կայսրուիւոյն և գահաժառանգ Պողոսի ուղղուած 1766 օգոստոս 1 թուականով (ՂԻՒ. Գ. Ճիզ) և հոգևորական ընծաներ ալ պատրաստեց, զմասն ինչ ի նշխարաց սրբոյ Կարապետին, սրբոյն Հռիփսիմեայ, սրբոյն Գէորգայ, և ի Նոյեան սրբոյ տապանէն, զորս գետեղեց ի քառանկիւնի արկեղ իրիք արծաթեայ: Բազմաթիւ յանձնարարականներ ալ գրեց ռուսաստան գտնուող ազգայիններուն, որպէսզի կաթողիկոսական նուիրակին պատշաճ պատիւներ ընծայեն, և կառավարութեան մօտ անոր մուտքն ու յաջողութիւնը դիւրացնեն: Այդ գիրերուն առաջինները ուղղուած էին Աստրախանի գլխաւորներուն, որոնք արդէն դէպ Եջմիածին մերձաւորութիւն սկսած էին ցուցնել. Աղուանից աթոռին ազդեցութեան կոտրուելուն վրայ: Յիշատակութեան արժանի է Մովսէս Աստապատեցիին եղած յանձնարարութիւնը, որ առաջին անգամ թթենիի սերմը և շերամի որդը Ռուսաստան տարած, կայսերական գնահատման արժանացած, նախարարներին համապատիւ փառք ստացած էր (ՂԻՒ. Գ. Ճիզ.), և իր խօսքը ընդունելի էր Ռուսաց արքունիքին մէջ: Յատուկ կոնդակով իրմէ խնդրեց Սիմէոն, օժանդակ լինել իւր ուղարկած պատգամաւոր Ղաւիթ

Վարդապետին: Արդէն Աստրախանի աթոռին կացութիւնը Մովսէսի ալ հաճելի չէր (Ղի. Գ. Ճի): Ուստաց արքունիքին առջև մեծ յարգ ուներ, Յարութիւն, կամ աւելի ուղիղ Յովիաննէս Զուղայեցի քահանան ալ (Ղի. Գ. 499), թէպէտ չենք գիտեր թէ ինչ էր իր արժանիքը: Առևտրական ազդեցիկ դնրք ունեին Պետրոբուրգի և Մոսկուայի մէջ՝ Եղիազար, Դուկաս, Ներսէս և Յովիաննէս աղաներ, ինչպէս նաև Բարթողիմէոս և Շամախէցի Սարգիս առևտրականները. Սիմէոն ասոնց իւրաքանչիւրին զատ զատ յանձնարարականներ կը գրէր: Չէր մոռնար նոյն իսկ Աստրախանի Ուստ մետրապոլիտ՝ Մէֆորի կամ Մէթոստիոսի ալ գրել (Ղի. Գ. 499), մէկ խօսքով ամէն հնարաւոր միջոց կը գործածէր, որպէսզի Ուստիոյ վիճակը, որ 17 (Ղի. Գ. 498) և ոչ 20 (ԶԱՄ. 39) տարիներէ ի վեր ելած էր Մայրաթոռի իրաւասութենէն, նորէն իր նախկին դիրքին վերածուի: Սիմէոնի ջանքերը յաջողութեամբ պսակուեցան, և Ուստիոյ Եկատերինէ Բ. կայսերուիւոյն առջև ընդունելով՝ պէտք է համոզուինք, թէ արդէն Սիմէոնի առաջարկը Ուստական քաղաքականութեան առջև ընդունելի ըլլալու սահմանուած էր: Վասնզի Հայաստանի Կեդրոնը գտնուող, և ընդհանուր Հայութեան գլուխ ճանչցուած Էջմիածինի աթոռին բարեկամութիւնը՝ շատ աւելի օգտակար պիտի զլար Ուստական ազդեցութեան և տիրապետութեան ընդարձակուելուն, քան թէ ամփոփ երկրի մը մէջ գտնուող, անձուկ վիճակի վրայ իշխող, և Հայութեան վրայ ազդեցութիւն չունեցող Աղուանից աթոռը: Սիմէոնի թուղթին պատճէնը չունինք առջևնիս, որ տեսնենք թէ Սիմէոն ալ շօշափած է՝ արդեօք այդ կէտերը: Եկատերինէ կայսերուիին ինչինչ թանկագին ընծաներէ զատ, 1768 յուլիս 30 թուականով (Ղի. Գ. Ճլ) իրովարտակ մըն ալ տուաւ, որուն մէջ մեծ կարևորութիւն կու տայ Հայոց կաթողիկոսին: Անոր մէջ կը իրամայուի, որ բոլոր Ուստիոյ մէջ գտնուող Հայ ժողովուրդը ամենապատուելի Սիմէոն պատրիարքին և նորա պատրիարքական աթոռին յաջորդներին՝ իրաւասութեան ներքոյ ճանչցուի, նա կարենայ պաշտել իւր դաւանութիւնը իւր հոգևորական կանոններով և եկեղեցական կարգերով, և առանց Էջմիածինի պատրիարքական աթոռին գրաւորվկայութեան, որևէ Հայ հոգևորական պաշտօնեայ չընդունուի Ուստական տէրութեան մէջ:

2095. ՈՈՒՍԻԱ ՊԱՇՏՊԱՆ

Ուստիայէ դուրս եղող Հայերու համար ալ կը խոսի կայսրուիին իրովարտակը, և կը յայտարարէ, որ հետևելով մեր բարձրագոյն նախնիքներին բարեհածում ենք, Սիմէոն պատրիարքին և յաջորդներին, նոյնպէս և իւգբաշիներին և կառավարիչներին և բոլոր հաւատարիմ Հայոց ազգին պահեալ, մեր կայսերական ողորմութեան և շնորհաց ներքոյ (Ղի. Գ. Ճիթ): Այս թուականը կրնանք նկատել իբր հիմն և արմատ այն սերտ յարաբերութեան, որ հաստատուեցաւ Հայոց կաթողիկոսութեան և Ուստաց կայսրութեան մէջ, և որ յառաջանալով և աձելով յանգեցաւ Ուստական տիրապետութեան Հայաստանի մի լաւ մասին և Հայութեան մի լաւ կէսին վրայ, ինչպէս է այսօրուան կացութիւնը: Գաղափարը Սիմէոնին գիւտըչէր այն Օրիի և Մինասի օրէն օրօրուած գաղափարը մըն էր (1846), շատ ճիգեր ալ թափուած էին այդ մասին: Պետրոս Մեծէ սկսելով Ուստ վեհապետներն ալ զանազան ձեռնարկներ ըրած էին,

կաթողիկոսներէն քանիներն ալ գործին մղում տուած էին, Պարսկական լուծին աղետալի հետևանքներէն մղուած բայց բաւական ժամանակ էր որ գրեթէ լքուած էր զաղափարը և թուլացած էին ծգուումները: Սիմէոնի արդիւնքն եղաւ՝ գրեթէ մոռցուած ու դադարած ծրագիր մը վերակենդանացնել, և անոր հաստատուն և պաշտօնական կերպարան մը տալ, և տակաւ զարգանալիք և յառաջանալիք ձամբու վրայ դնել: Սիմէոն փութաց ստացած արտօնութիւնը գործադրել, Մինաս Եպիսկոպոս մը առաջնորդ և նուիրակ նշանակելով (ԶԱՄ. 50), նոյնինքն Պայազիտի նախկին նուիրակը (ՂԻՒ. Գ. 324), որ Եպիսկոպոս ծեռնադրուած էր, 1767 յուլիս 8-ին (ՂԻՒ. Գ. 732): Յաջողութենէն ուրախացած գործին նուիրակին ձև մըն ալ տուաւ Սիմէոն, Եկեղեցական արարողութիւն ալ կազմելով 1771 յուլիս 10-ին պիրովարտակէն երեք տարի Ետքը, զոր մակագրած է Գիրք հանդիսագրութեանց տանից կայսերականաց և յառաջարանին մէջ կը յիշէ, թէ Եկատերինէ կայսրուիին, իւրով գերազօր իրամանագրովն և անպարտելի կնքովն, զարուս ամենայն Հայոց զսուրբ Էջմիածին պսակեալ փառաւորեաց, զազգս Հայոց իւրոյ ամենապայծառ թագաւորութեան սիրելի և իւրային արձանագրեաց, և զանարժանութիւնս մեր յատուկ սիրոյ և ողորմութեան նշանաւ խիլայազարդեաց և միսիթարեաց: Այս շնորհներուն իբր Երախտագիտական փոխարէն, մաղթողական կարգ մը շարադրեց, վասն մեծապայծառ տօնախմբութեան նորին, և կը իրամայէ որ ցորչափ Հայերը գոն ընդ օրինեալ տէրութեամբ նորին, կայսերական տօներուն օրերը Եկեղեցականօք և աշխարհականօք մեծահանդիսութեամբ կատարեսցին զայս կարգ: Նկատելով որ 1771-ին քանի մը հայաբնակ գիւղեր միայն էին ընդ տէրութեամբ Ռուսաց, կերևի թէ Սիմէոն ուզած է ընդ հովանաւորութեամբ ըսել, և ոչ ընդ տիրապետութեամբ, որով Ռուսական պաշտպանութիւնը բոլոր Հայաստանի և Հայութեան վրայ տարածել:

2096. ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԱՂԹԱՆՔ

Սիմէոնի հաստատած այդ կարգը, մինչև այսօր պահուած և գործածուած ըլլալով Մայրաթոշին մէջ, աւելորդ չենք սեպէր, Վերլուծութիւնը տալ նոյն կարգին՝ որ Ռուսական բառով Սոլէպին կը կոչուի: Կարգը բաղկացած է ոչ թէ արդէն ծանօթ և գործածական հայկական աղօթքներով և Երգերով, այլ Սիմէոն ինքնին Ամենահզօր Աստուած սկսուածով երեք տուն շարական մը շինած է, և Օրինեալ ես Հայր ամենակալ աղօթք մըն ալ յօրինած, Եւ արդ մեք հանգիստով: Անոնց վրայ աւելցուցած է ի Սոլոմոնէ 7 տուն, Արակէ, Եսայիէ, Պետրոսէ և Պողոսէ, և Մատթէոսի աւետարանէն ընթերցուածներ, և անդաստանի ձևով տեառնագրութեան ու Պահպանեա ու Հայր մեր: Առաջին տպագրութիւնը 1771-ին կատարուած է իր օրով, չորրորդը 1859-ին Մատթէոս Ա. ի օրով, և Վերջին մըն ալ տեսած ենք 1877-ին Գէորգ Դ. ի օրով: Առաջինները ամենայն ճշդութեամբ իրարու նման են Եղած, սակայն Վերջինին խորագիրները յապաւուած են, և գլխաւորապէս գեղչուած են աղօթքին ատեն գլխաբաց և ի վերայ ծնգաց, և ոչ նստեալ ի վերայ ոտից բառերը: Սակայն յապաւումը կառավարական դիտողութեան առարկայ Եղած ըլլալով, նորէն հին ձևը գործադրութեան մտած է, ինչպէս մինչև այսօր ալ կը պահուի:

Թագաւորաց համար աղօթքը Հայ պաշտամանց մէջ ընդունուած էր, և շատ կտորներ ունինք այդ իմաստով, որոնցմէ կրնար օգտուիլ Սիմէոն, առանց իրմէ յօրինուած կտորներ մուծանելու, որոնց մէջ կը պակսին Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական աղօթքներուն և Երգերուն յատուկ Եղող լեզուի օժութիւնը և ոճի վեհութիւնը: Հնար էր չափազանցուած ըսել Սիմէոնի կազմած ձևերը, և Հայոց Եկեղեցւոյն ծէսին հակառակ լսել՝ Եկեղեցւոյ մէջ վեղարը վար առնելու, կամ ծնրագիր աղօթելու կերպերը, և նոր յօրինուած աղօթքներուն և Երգերուն մէջ ալ՝ արտաքին գովաբանութեանց նմանող բացատրութիւնները: Բայց պէտք է ոհտել Սիմէոնի և ժամանակակիցներուն հոգեբանական բորբոքումը, և գաղափարներու յանկարծական յուզումը, Երբ շնորհիւ Ռուսական հովանաւորութեան զապուած տեսան Պարսկական տիրապետութեան հարստահարութիւնները, և ինքզինքնին ապահովութեան ներքև առնուած դրան քմահաճ բռնութեանց դէմ: Գալով Ռուսական յարաբերութեանց և հովանաւորութեանց խնդիրներուն, ստոյգ է որ նոյնիսկ Հայերու կամակցութեամբ և գործակցութեամբ, պաշտպանութիւնը հետզհետէ տիրապետութեան փոխուեցաւ, և տիրապետութիւնն ալ աստիճանաբար սեղմուններու առաջնորդեց: Սակայն Եղելութիւնը իր ամբողջութեան մէջ նկատի առնելով, պէտք է ընդունիլ, թէ լարաբաժին Հայաստանին զանազան մասերուն մէջ, լեռնայն կացութիւնը ռուսական տիրապետութիւնը իրականացուց, և դիտողութեան ենթակայ Եղող կէտերն ալ՝ աստիճանաբար դարմանուելու ակնկալութիւնը կ'աձեցնեն, քանի որ ազատութեան և հաւասարութեան հիմնական սկզբունքները՝ պաշտօնական և գործնական շրջանակին մէջ մտած են: Այնպէս որ այսօր ոչ մի փաստ կամ առիթ չենք գտներ Սիմէոնի առած նշանաւոր քայլը մեղադրելու կամ քննադատելու:

2097. ԱԽԼՑԽԱՅԻ ԽՆԴԻՌԸ

Սիմէոնի ձեռնարկներուն կարգին գլխաւոր տեղ կը բռնեն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար թափած ջանքերը, և հռոմէադաւանութեան յառաջացման դէմ գործածած միջոցները: Այդ ձեռնարկին իբր շարժառիթ կը ցուցուի Կարնոյ Կարմիրվանքին միաբաններէն Գէորգ Եւղոկիացի Վարդապետը՝ 1760-ին Շամախսեցիէն Եպիսկոպոս ձեռնադրուած, և 1764-ին Ախլցխայի նուիրակութեան դրկուած, ուր սկսանի յայտնել զաղանդն աղթարմայութեան, ինչպէս կը կոչուի հռոմէադաւանութեան հակամիտութիւնը: Չէ Ճշդուած թէ Ե՞րբ Գէորգ այդ ուղղութիւնը ընդգրկեց, բայց յիշելը թէ Ախլցխա քաղաքն յիսուն ամաւ յառաջ ապականեցեալ էր նոյն աղանդովն, Գէորգի այնտեղ խմորուած ըլլալուն կ'ակնարկէ: Գէորգ իր յանդգնութիւնը հետզհետէ առջև կը տանի, և մինչև իսկ Եկեղեցւոյ բեմէն, զՀայոց ազգն և զԵկեղեցին վատարանէ, և զանուն փափին յիշէ, և զայլս սոյնախի կը գործէ: Ասոր վրայ նոյնիսկ Կարնեցիք բազմակնիք թղթով, կաթողիկոսին կը բողոքեն, և որովհետև Ախլցխա Օսմանեան երկիր էր, Սիմէոն Կ. Պոլիս կը գրէ, և Պասմաճեան պատրիարքին ձեռքով երեք հրովարտակներ հանել կու տայ, երկուքն յատուկ ի վերայ Ախլցխայու, և մինն ի վերայ ամենայն տեղեաց, ուր ուրեք Հայ ֆրանկացեալ իցէ՝ հնազանդեսցին իրեանց օրինաց, և մի՛ ևս արասցեն զֆրանկութիւն, և ուր ուրեք Ֆրանկ փաթրիք իցեն՝ վարեսցին յերկիրն իրեանց: Սիմէոն հրովարտակները

ստանալով Տփղիսի առաջնորդ, Անկոթ մականունեալ Մարտիրոս Եպիսկոպոսը յատուկ պաշտօնով Ախլցխա կը որկէ 1769-ին, բայց Գէորգ Եւղոկիացին, որոնց վրայ յանուանք բանադրանք ալ հրատարակուած էր կաթողիկոսէն, կը շտապէ Կ. Պոլիս փախչիլ և Բեկողի թաղի Լատին Վանքերէն միոյն կ'ապաւինի, ուր և յետոյ կը մեռնի, Մարտիրոս Եպիսկոպոս հրովարտակին զօրութեամբ, Պողոս, Ստեփան և Յովիաննէս սևագլուխքն և Յակոբ չերէցն Եջմիածին կ'աքսորէ, և հռոմէականաց ձեռք անցած երեք Եկեղեցիները ետ կը դարձնէ, նոյնապէս զեօթն փաթրիք Ֆրանկաց կուսակալին ձեռքով ձերբակալել կու տայ, և աքսորել յերկիրն իւրեանց (ՁԱՄ. 41): Յիշեալ անձերուն ինքնութիւնը աւելի յստակօրէն ցուցնելու համար, աւելցնենք թէ էին Պողոս Լեւոնեան և Յովիաննէս Ճիկոնեան և Ստեփան Ալթանտիլեան վարդապետները, Հռոմի Ծաւալոցի կամ Փրոփականտայի վարժարանին աշակերտները, իսկ Յակոբ Ախլցխայի անուսնաւոր երէց մըն էր (ԳԱԱ. 293): Աքսորուած Լատին կրօնաւորներէն ալ յանուանէ կը յիշուին Ալոհիզիոս, Հերոնիմաս, Վիչէնցիոս, Ֆէտէրիկոս և Ֆօռթունատոս (ՂԻՒ. Ը. 121): Ախլցխայի կուսակալը ասոնք իսկոյն աքսորելու տեղ, ի կալանս էր արարեալ յափն ծովուն ի տեղուց ինիք (ՂԻՒ. Ը. 110), իբրև Երկրին խռովարարներ: Ասոր վրայ Գաղղիոյ դեսպանը, որ էր Կինեար Սէնբրիսթ կոմսը (Guignard comte de Saint-Priest) շրջաբերական գիր մը ուղղեց լատին կրօնաւորներուն զի մի ևս մտցեն ի մէջ Հայոց ժողովրդիւն ուրև լինիցին, և կամ յեղաշրջիցեն զնոսա ի հաւատոց իւրեանց: Այդ գիրը պատրիարքին միջնորդութեամբ, հաղորդուեցաւ Սիմէոնի, որ գդեսպանէն շնորհակալ եղև, և Լատին կրօնաւորները արձակել տուաւ: Միանգամայն աւելցուց, որ յայնժամ լինիմք կատարելապէս շնորհակալ, երբ սաստի գիր ևս ի փափէն հանցէ, որ իր կրօնաւորները մի՛ այլայլիցեն զխղճալի ազգս Հայոց, և մի՛ հանցեն ի բնական աւանդութեանց իւրեանց (ՂԻՒ. Ը. 111): Երանի թէ այդ խոհական թելադրութիւնները և դեսպանին առած խոհեն քայլը՝ հռոմէադաւանութեան պետին և պաշտօնէից կողմանէ ընդունելութիւն գտնային: Այս կերպով շահագիտական ուղղութեամբ գրգռուած անտեղութիւններ՝ պակաս եղած պիտի ըլլային ազգիս վրայէն:

2098. ԽՆԴԻՐԻՆ ՓԱԿՈՒՄԸ

Իսկ այն չորս Եկեղեցականները որ Եջմիածին տարուեցան, իրաւամբ կը նկատուէին իբր ըմբռստներ, զի Հայոց Եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան կերպարանին ներքև Հայոց Եկեղեցւոյ դէմ դաւաձանել կը յանդգնէին, և այս պատճառով կրեցին զշատ նեղութիւնս Մայրաթուին մէջ, մինչև որ կը փութան և Երկիցս անգամ հայերէն գիր կու տան դաւանութեան՝ ՎՃռապէս և նզովիւք, զի մի ևս դարձցին ի նոյն աղանդն (ՁԱՄ. 42): Այլ և երբ Ախլցխացի հռոմէադաւաններուն կողմէ կարի լրբութեամբ և ընդիմութեամբ լի գիր մը հասաւ կաթողիկոսին, որով հռոմէադաւաններուն յատուկ քաշքուկ բացատրութիւնները կը կրկնէին իրենց ջատագովութեան համար, Վերոյիշեալ չորսերը դարձեալքն ի նոցանէ, գրեցին նոցա առ այս զյանդիմանութիւնս (ՂԻՒ. Ը. 96): Իսկ Սիմէոն բաւականացաւ պատասխանել, թէ ծանեաք, զի գոյ ի ձեզ տեսութիւն և անկատարութիւն, անոր համար վերակրկնեմ ձեզ դարձեալ զնոյն յորդորմունս, զի բաւական համարեսչիք, որքան մինչև

ցայծմ ընթացայք ընդ անկոխ անպէտս, թողլով զուղիով և զիայրենաւանդ պողոտայն (ՂԻՒ. Ը. 77): Եջմիածին աքսորուածներ տուած յայտարարութիւններուն կրթնելով, շարունակ իրենց արձակման հրամանը կը խնդրէին, բայց Սիմէոն կամաւ կը յապաղէր անոնց ներքին հաստատամտութեան վրայ վստահութիւն կազմելու համար, և այսպէս երկարեցաւ մինչև յամս երիս, մինչև որ Ռուսաց պատերազմին առթիւ, հրամանատար Մուսթաֆա փաշայի միջնորդութեան դիմեցին Ախլցիսացիները. փաշան ալ նախապէս էառ գիր ի բերանոյ հեստելոցն տաճկեվար, զի մի ևս երևեցուցեն ի յինքեանս զնշան աղթարմայութեան, և զայն կաթողիկոսին որկեց, և սա ալ Կ. Պոլիս գրելով ետ բերել զարձակման Ֆերմանն, և չորսերը Ախլցիս դարձուց 1771-ին (ԶԱՄ. 42): Անոնցմէ երկուքը, Լետոնեան և Ալթանտիլեան անմիջապէս հեռացան և Հռոմ գացին, և ինն Եպիսկոպոսութեան պաշտօնի հասան (ԳԱԼ. 293), իսկ միւս երկուքը կ'երևի թէ Ախլցիս մնացին, ուր հռոմէադաւանութեան սերմերը բոլորովին չսպառեցան: Իբր զի ամէն տեղ՝ ուր կրօնական անջատման մը սկզբնաւորութիւն կը լաւար անհնար կը դաշնար զայն արմատաքի քանդել, և այսօր ալ Կովկասեան գաւառներուն մէջ Հայ հռոմէականութեան գլխաւոր տեղերէն մէկը՝ Ախլցիս է:

2099. ՊԱՅԱՉԻՏԻ ՄԻՋԱՂԵՊՈ

Յիշեցինք վերև թէ Օսմանեան կառավարութենէ ստացուծ հռովարտակներէն երրորդը ընդհանուր էր (2097): Սիմէոն զայն գործածեց Բագրեանդի վիճակին մէջ սկսած հռոմէադաւանութեան դէմ, և ուղղակի դիմեց Պայազիտի կուսակալ Ապտի փաշային, որ է նոյն ինքն Սիմէոնի միջնորդութեամբ ազատութիւն ստացող Ապտի պէյը (2091): Կուսակալը պետական հրամանին հպատակելով, նախապէս ձերբակալեց գլխաւորներէն եօթը հոգի, որոնք են, Պօղոս՝ Ղարասու, Գրիգոր՝ Նաւիկ, Խաչատուր՝ Մօլլասիլէյման, Յարութիւն՝ Միրամկ և Ղազար՝ Գարսան գիւղերու քահանաներ, Բրնձիք՝ Գարսանցի սարկաւագ, և Մաքոյ՝ աշխարհական (ԶԱՄ. 42): Ասոնք յանձնուեցան Բագրեանդի կամ հւչքիլիսէյի առաջնորդ Զաքարիա Վարդապետին Եջմիածին տարուելու համար, բայց որովհետև Վարդապետը կը յապաղէր Լէզգիներու արշաւանքներէն վախնալով, Սիմէոն 1769 օգոստոս 16-ին կը գրէր միամտեցուցանելով թէ վտանգ չկայ, ուստի անկարծիք լեալ բերցէ զնոսա: Ըստ այնմ ալ անմիջապէս բերաւ Զաքարիա, և օգոստոս 18-ին շնորհակալութեան գիր գրուեցաւ Ապտի կուսակալին (ՂԻՒ. Ը. 69): Եկողներ շատ յամառ չեղան իրենց միտքին վրայ և յետ խրատուց բազմաց դարձան ի յուղութիւն, և գիր ևս ետուն, ուստի Զաքարիա Վարդապետ, սեպտեմբեր 14-ին, Խաչվերացի երկրորդ օրը, Գրիգոր և Խաչատուր քահանաները միասին տանելով Եջմիածինէ մեկնեցաւ (ՂԻՒ. Ը. 86): Մնացեալներ քիչ մը ևս մնացին Եջմիածին, բայց վերջապէս անոնք ալ առաքեաց Սիմէոն ի տեղիս իրեանց (ԶԱՄ. 42), զի ինչպէս ինքն ալ կը գրէր, ոչ վուժինդիր և ոչ հալածող հոգւով կը գործէր, այլ ի գութ հոգեսոր որդւոց շարժել կաշխատեր (ՂԻՒ. Ը. 77), որ իրեն յանձնուած քրիստոնէական Վարախին հետևողներ զգաստանան, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ուղղակիառ և ուղղադաւան հաւատքը անտխեղծ պահուի, և արտաքին գրգռումներով ի զուր բաժանումներ և հակառակութիւններ չտարածուին Հայութեան մէջ: Այդ

մասին ոչ ոք կրնայ մեղադրել Եկեղեցւոյ մը պետին ունեցած նախանձայուզութիւնը, զոր ամէն պետերու վրայ ալ յարգելէ չէինք քաշոիր, եթէ իրենցներուն պահպանութեան նուիրէին բոլոր ջանքերնին, և ոչ թէ ուրիշ Եկեղեցիներու գործերուն խառնուէին, և արտաքին հրապոյրներով տիրապետութեան դիտումներ մշակէին:

2100. ՅՈՎՆԱՆ ԱՄՊԵՑԻ

Սիմէոն միկնոյն ուղղութեամբ վարուեցաւ Եպիսկոպոսներէն և վարդապետներէ ոմանց հետ ալ, որոնք զանազան դիտումներէ մղուած հռոմէականութեան մէջ իրենց դիւրութիւններ գտնել կարծեցին: Այդպէս եղաւ Յովնան Ամդեցին՝ Գլակայ առաջնորդ, որուն անունը իբր կաթողիկոսական ընտրելի յիշուեցաւ Շամախեցիի մահուրնէ Ետքը (2069): Բայց աւելի քան ընտրելի, ինքընծայ յափշտակիչ մը երևած էր, և մինչև իսկ Հոգևոր տէր կոչում առնելու, ու հայրապետական ծներ գործածելու յանդգնած էր (Ղի. Գ. 271): Անշուշտ այդ նպատակին մէջ յուսախաբ մնալը զինքն դրդեց օտար ճամբայ Երթալ և սկսաւ հռոմէական ուղղութեան շնորհի՝ Մայրաքոռէ և Սիմէոնէ անկախութեան ճամբայ փնտռել, առաջնորդներ կը փոփոխէր, ուխտաւորներ կը կողոպտէր, հայրապետական կոնդակներ կը գրէր, և շնորհներ բաշխելու կը յանդգնէր, Եկեղեցական զանձեր և հարստութիւններ կը գրաւէր (Ղի. Գ. ՃԽԳ), նուիրակներ կը դրկէր ամէն կողմ, Ս. կարապետի անունը կը շահագործէր, և Ալյէտտինապէյզատէ Մաքսուտ պէյ տերէպէյին կամ տեղական բռնապետը իրեն շահերուն մասնակից ընելով՝ աղիկամի կը գործէր (Ղի. Գ. 543): Սիմէոն ուժգին զինեցաւ անոր դէմ, և ըրած անկարգութիւնները տասը որոշ գլուխներու վերածելով, գրեաց զբանադրանաց թուղթ չարաչար նզովից և անլոյժ կապանաց, և մերկացոյց զնա ի շնորհէ և ի կարգէ (Ղի. Գ. 226): Հայրապետական սաստը իրեն արդիւնքն ունեցաւ, զի Յովնան շատ մը Կարնեցի գլխաւորներ միջնորդ ձգելով, Էջմիածին դիմեց, Ակոսի գիւղը կաթողիկոսին հանդիպելով, մեծաւ զղջմամբ և կատարեալ մեղայիւ և յորդառատ արտասուօք ներում խնդրեց (Ղի. Գ. 286), և յետոյ Մայր տաճարին մէջ հանդիսաւոր խոստովանութեամբ և օրինութեամբ ընկալաւ զթողութիւն և զարձակումն (Ղի. Գ. 290), և Կ. Պոլիս գնաց անկէ ալ նորէն իր առաջի առաջնորդութեան դարձաւ (Ղի. Գ. 754): Նմանօրինակ զգուշաւորութեան գործեր առիթ ունեցաւ կատարել Սիմէոն ուրիշ տեղերու, և գլխաւորապէս Կարսի, Արաքիրի, Տիարապէքիրի, Արդուինի վիճակներուն վրայ ալ (Ղի. Գ. ՃԽՔ.). բայց մենք զանց կ'ընենք, մասնաւոր պարագաներով պատմութիւննիս չծանրաբեռնելու համար:

2101. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԱՑ ՏՕՆԵՐ

Սիմէոն միկնոյն նախանձայուզութենէ ազդուած, և միանգամայն ծխական սովորութեանց մէջ ալ պէտք կարծած բարեկարգութիւնները մուծանելու փափաքով, տօնական կարգադրութեանց ալ ձեռնարկեց, մէկ կողմէն հաստատուն կանոնները, և միւս կողմէն պատշաճ փոփոխութիւնները մտցնելու միտքով: Թէաքտ կանուխէն ալ ինքը այդպիսի դիտումներ ունէր, սակայն գործադրութեան շարժառիթը և քաջալեր տուաւ Կ. Պոլսոյ պատրիարք Պասմաճեանը, ժողովուրդի անունով գրուած մէկ գիրով, որուն մէջ խնդիր և աղերս կը մատուցանէր, կարգել

զուս Գիւտի նշխարաց սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին՝ կիւրակէ: Կ. Պոլսոյ մէջ այդ փափաքին շարժուելուն ուրիշ առիթ չենք գտներ, բայց եթէ այսպիսի սովորութեան հռոմէադաւաններուն կողմէ սկսուած լինելը, ինչպէս կրնայ քաղուիլ Վենետիկ օրացոյցներէն: Հայոց Եկեղեցին ծիսական կարգերը զննելով կը տեսնուի, որ անոր հնաւանդ կանոնները կիւրակէներէն դուրս հրամայեալ տօն կամ կիւրակէ պահելու օրէնք ունեցած չեն, մանաւանդ սրբոց տօներու համար: Նոյնիսկ Աստուածայայտնութեան և Համբարձման տօներուն ալ Կիւրակէին փոխադրուիլը, իեշտ կերպով կը քաղուի կրօնական և ծիսական պատճէներէն, ինչպէս ցարդ կ'ընենք Պայածառակերպութեան ու Վերափոխման ու Խաչվերացի տօներուն համար: Այդ կէտին պարզաբանութիւնը մեզ զարտուղութեանց կրնայ տանիլ, ուստի բաւական ըլլայ գիտնալ, որ Լուսաւորչի շաբաթ օրը կիւրակէ պահելու սովորութիւնը մինչև 1766 չկայ Եղեր: Շաբթուան մէջ կիւրակէներ յունական և լատինական սովորութիւն են, և լատինամիտ Հայեր ալ՝ լատինական նմանողութեամբ և Հայ Եկեղեցին իբր հռոմէադաւան ցուցնելու կանխամտածութեամբ, Գիւտնշխարացի օրը կիւրակէ պահելու սովորութիւնը մտածած կըլլան: Կ. Պոլսոյ Հայ ժողովուրդն ալ անոնցմէ վար չմնալու դիտմամբ նոյնն ընելու համար կաթողիկոսին դիմելու որոշումը կու տայ: Սիմէոնի միտքն ալ այդ մասին նախապատրաստուած պէտք է ընդունինք, որ ոչ միայն արդարէ յոյժ օրինաւոր խնդիր կը գտնէ առաջարկը, այլև արժանի առաւել քան զխնդրեցեալն կատարել (Ղիւ. Գ. 426): Ուստի իսկոյն ի յոյս ցնծացեալ, զթուղթ գրեաց ընդհանրապէս առ ամենայն ազգս Հայոց, ոչ միայն Լուսաւորչին տօնը մէկ օրով, այլ Հայոց լուսաւորութեան յիշատակը փառաւորել ի տարւոյն հինգ աւուրք, որոնք են Լուսաւորչի Մոււան ի վիրապը՝ մեծ պահոց հինգերորդ շաբաթ օրը, Ելն ի վիրապէն՝ Հոգեգալստեան առաջին շաբաթ Երրորդ շաբաթ օրը, Թադէոսի և Սանդիստոյ տօնը Վարդավառի առաջին շաբաթ օրը, և Առաջին լուսաւորչաց Թադէոսի և Բարթողիմէոսի տօնը (Ղիւ. Գ. 427): Այդ ընդհանրականը գրուած պիտի ըլլայ 1766 ապրիլէ առաջ, վասնզի անկէ ետքը կը յիշուին Կոստանդնուպոլիս հասած թուղթերը յաւուր հրաշակառ Յարութեան Տեռան ի սուրբ զատկին (Ղիւ. Գ. 428), որ այն տարին ապրիլ 23-ին կը հանդիպէր:

2102. ԱՌԱՋԻՆ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉՔ

Վերոյիշեալ հինգ տօներէն վերջինը, հիմակուան պէս՝ Առաջին լուսաւորչացն մերոց Թադէոսի և Բարթողիմէոսի բացատրութեամբ հին տօնացոյցին մէջ չէր գտնուեր (ՏՕՆ. 266). այլ միայն՝ Առաքելոցն Բարթողիմէոսի և Յուղայի տօն մը կար Յիսուսկաց Երրորդ Երեքշաբթի օրը՝ Ս. Յակոբայ շաբաթապահին մէջ: Սիմէոն առաջնորդուելով այն միտքն, թէ Հայոց լուսաւորիչ Թադէոսը՝ Յուղա-Թադէոս առաքեալն է (7), Յուղա անունը Թադէոսի կը փոխէ: Միանգամայն կը մտածէ թէ վայել չէ նշանաւոր տօն մը պահոց օրը թողուլ, և թէ յարմարագոյն է մեծ սուրբերուն նման ի շաբաթու տօնել նոցին, ուստի կը հրամայէ որ Բարթողիմէոսի և Թադէոսի տօնը փոխադրուի՝ Յիսուսկաց Երկրորդում շաբաթու շաբաթի աւուրն (Ղիւ. Գ. 427), զոր այժմ Յիսուսկի առաջին շաբաթ կը հաշուենք (ՏՕՆ. 266), և այն օր տօնուող Անդրէաս առաքեալը միացուի Փիլիպպոս առաքեալին հետ Խաչի հններորդ շաբաթ օրը (ՏՕՆ. 257): Իսկ բաց մնացած՝

Յիսնակաց երրորդ երեքշաբթի օրուան բերուի, Կուրևնելիոս ու Շմատոնի ու Պողիկարպոսի տօնը (ՏՕՆ. 271) որ առաջ Աստուածայայտունթենէ Ետքը Ապայից կարգը կը մնար: Այս առթիւ հարկաւ մտածած կ'ըլլայ, որ Մուտն ի վիրապի տօնն ալ յարմար չէր Մեծպահքին մէջ թողուլ, բայց շատ ծանօթ և ընդհանրացեալ ալ ըլլալուն չի հաճարձակիր տեղափոխել, այլ կը գոհանայ իրամայելով, որ միայն բացցեն զայն սեղանն՝ յորում յայնմ աւուր զպատարագ իցեն մատուցանելոց, և յերեկոյի ուրբաթին մեծահանդիսիւ զնախատօնակ արարեալ, յառաւօտու շաբաթուն ի տես ժողովրեան մատուցեն զպատարագն (Ղի. Գ. 427): Այդ կարգադրութիւնները Սիմեոնի նախափորձերը եղան տօնացոյցի մէջ փոփոխութիւններ մուծանելու, որոնք քիչ Ետքը պաշտօնական և Վերջնական կերպարան ստացան տօնացոյցի ամբողջական տպագրութենէն Ետքը: Չենք կրնար որոշակի ցուցնել թէ ինչչա՞փ և ո՞ր տեղեր գործադրութեան մտաւ Սիմեոնի օրինադրած նորութիւնը, այն է տարեկան հինգ օր կիրակէանալ Հայոց լուսաւորութեան պատույն: Ինչ որ մենք գիտենք այն է, թէ Կ. Պոլսոյ մայրաքաղաքը որ նախաձեռնութիւնն առած էր տարեկան օր մը միայն կիրակէանալու, իր առաջարկին վրայ մնաց, Գիւտնշխարացը պահեց, իսկ միւս չորս օրերը չպահեց: Այս կէտը կը հաստատուի Կ. Պոլիս իրատարակուած օրացոյցներով, որոնց մէջ առաջին անգամ 1870-ին երևան տօնական խաչանիշները Ելն-ի-Վիրապէն և Առաջին-Լուսաւորչաց օրերը, որոնցմէ առաջինը խափանուեցաւ 1787-էն Ետքը, և Գիւտնշխարացին վրայ միայն Առաջին-Լուսաւորչաց տօնը աւելցած մնաց: Իսկ օրերու փոփոխութիւնները կրցան գործադրուիլ նոր տօնացոյցի տպագրութենէն Ետքը, այն ալ ոչ առանց խնդիրներու, ինչպէս պիտի տեսնանք: Սիմեոնի սոյն ձեռնարկին վրայ դիտողութիւննիս կը պահենք ամբողջարար ընել՝ տօնացոյցի տպագրութիւնը պատմենէն Ետքը:

2103. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՑ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Սիմեոնի բարեկարգական ձեռնարկներուն կարգին պիտի յիշենք նաև առաջնորդութեանց մասին դարձուցած մտադրութիւնը: Ցաւով նկատած էր աչալուրջ հայրապետը որ առաջնորդներէն քանիներ, ոչխարազգեստ կեղծաւորական ձևով եջմիածինէ աստիճան և պաշտօն ստանալէն Ետքը, դարձուցեալ գերեսս տարամեկնեցան և օտարացան անկէ, ոմանք յայտնի ընթառութեան սկսան՝ ինչպէս Կարսի Աքրահամ Եպիսկոպոսը, ուրիշներ դաւանութենէ հեռացան, ինչպէս Ախլցխայի Գէորգը (2097), ուստի պէտք տեսաւ իբր նախազգուշական միջոց, Եպիսկոպոսական ձեռնարդութեան Եկողներէ յատուկ ուխտագիր առնել ապագայ ընթացքներուն համար: Առաջին գործադրութիւնն ըրաւ 1765 ապրիլ 3 զատկին օրը՝ Եպիսկոպոս ձեռնարդուող Կարնոյ առաջնորդ Պաղտասարի և Բասենի առաջնորդ Աւետիքի վրայ (Ղի. Գ. 154), որոնց ձեռնարդութեան մէջ ընկերացաւ Մայրաթոռոյ միաբաններէն Գրիգոր Սանահնեցին, որ յիշուեցաւ Սիմեոնի ընտրութեան առթիւ (2073): Նոր ձեռնարդուող առաջնորդներէն ուխտագիր առաւ հետևեալ չորս պայմաններու վրայ: 1. Մնալ ցօր մահուան ի վանքն որոյ վերայ ձեռնադրի: 2. Ամխոտոր կալ ի հաւատ և յուղիդ դաւանութեանս Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ: 3. Վարիլ հարազատութեամբ ընդ սրբոյ աթոռոյն և գործակալաց նորին: 4. Մի՛ զոք ի վիճակի իրում առանց

ընտրութեան և հաւանութեան և կամաց զիխաւոր իշխանաց և քահանայից և ժողովորդոց ձեռնադրել: Իսկ իր վիճակէն դուրս եղած ատեն, կամ թէ ուրիշ վիճակէ մը իրեն եկած ահեն, մի ումեք տալ զկարգ ի միոյ աստիճանէն մինչև ցեօթն աստիճանն: Նոյնպէս վանականութեան համար ալ, առանց դիտելոյ զվարս և զբարս, մի՛ ումեք զկարգ ինչ կամ զվեղար, մինչև որ նա ոչ առնուցու յանձն մնալ ի վանս ի միաբանութիւն և ի հնազանդութիւն: Այդ պայմաններուն դէմ անսաստած ատեն, ուխտագիրներ յանձն կառնէին, ենթարկուիլ հոգևոր պատժոյն զոր սրբազն վեհն տայցէ, և տալ զերկու հազար որուշ դրամ տուգանս մարմնաւոր բռնաւորի տեղւոյն, ուր որ գտնուին: Այդ ուխտագիրի ձևը արձանագրուեցաւ ալ յօրինակ ապա եկելոց (Ղի. Գ. 166): Այստեղ յիշենք թէ սովորութիւն էր եղած առաջնորդաց գալ անյամէ յոտս հայրապետին, մանաւանդ յորժամ հայրապետն նոր յաթու նստցի (Ղի. Գ. 22), և մինչև իսկ Կարսի Աբրահամ Եպիսկոպոսին գալ չուզելուն համար, Սիմէնն կամէր ընդ բանիւ առնել զայն, որով նա ալ ապա զղջացեալ եկն (Ղի. Գ. 36): Վերոյիշեայ կարգադրութիւններէն Մայրաթոռ այցելելու պարտքը այժմ իսպառ մոռացութեան ինկած է, դաւանութեան և հաւատարմութեան ուխտերը, և ձեռնադրութեանց մասին կանոնները կը մնան, միայն աթոռը թողլու և հրաժարելու խնդիրը իր նշանակութիւնը կորուսած է, քանի որ Ոուսահայոց համար աթոռի անունով ձեռնադրութիւնն ալ ջնջուած է: Իսկ Տաճկահայոց մէջ քաղաքական և ազգային պատահարներ, եկեղեցական պահանջներէ անկախաբար, ստէպ հրաժարելու կամ հրաժարեցնելու կը ստիպէն: Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանց հաստատուն կերպով աթոռի մը հետ կապուելուն հնօրեայ կանոնը իրեն ծագումն ունէր, Եպիսկոպոսացուներուն անհրաժեշտաբար նոյն վիճակին քահանայական դասէն առնուելէն, ինչ որ այժմ խափանուած է, և Եպիսկոպոսներ կամ առաջնորդներ շատ անգամ հեռաւոր վանքերու միաբաններէն կ'առնուին: Միւս կողմէն վիճակներու կարևորութեան և վիճակներու փորձառութեան պատճառներն ալ կը պահենջեն, որ առաջնորդներ նոյն համամտութեամբ զարգանան: Ո՛չ անփորձներ կարևոր վիճակներու նշանակուին և ո՛չ փորձառուներ երկրորդական վիճակներու մէջ փակուին: Այդ տեսութիւններ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ ալ ոյժ ստացած են, և Յոյն ու Լատին եկեղեցիներն ալ ընդունած են վիճակաւորները աստիճանաբար բարձրացնել դրութիւնը: Սիմէննի ձեռնարկներէն իր վերջին տարիներուն մէջ տեղի ունեցածները՝ վերջէն գրելու պայմանով, քիչ մըն ալ ուրիշ աթոռներու մէջ այդ միջոցին տեղի ունեցած անցքերը քաղենք:

2104. ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱԹՈՌ

Կիլիկիոյ աթոռին մասին վերջին անգամ յիշեցինք Միքայէլ Աջապահեանի մահը, և իր եղբօր Գաբրիէլի յաջորդելը 1758-ին (2050), երբ Մայրաթոռ դատարկ էր, որով թէ Շամախեցիին ատեն և թէ Երեւանեցիին առջի տարիները Գաբրիէլն էր Սոյ գահակալը: Գաբրիէլ հեռու մնաց այն ձգտումներէն զորս ունեցած էր Միքայէլ, իր իրաւասութեան սահմանները ընդարձակելու, Եջմիածինի հպատակ վիճակներէն մաս մը իրեն վրայ դարձնելով մանաւանդ թէ բոլոր Տաճկահայոց կաթողիկոս ձանչուիլ կ'ուզէր, անդելով թէ ինձ վայել է ունել զայս երկիր՝ որ ընդ

իշխանութեամբ Օսմանցւոց է, առ որով և ես և աթոռս իմ կամք (ԶԱՄ. 99): Սակայն Կ. Պոլսոյ մեծամեծներ իրեն քաջալերութիւն չտուին, և մինչև իսկ արքունական հրովարտակաւ հանին Միքայէլ ի քաղաքէն և ի վիճակէն եջմիածնի, և այս պատճառով Երեւանցիի գոհչին ներքև օրինեալ իշխանքն մեր կը կոչուին այս անգամ, մինչև ուրիշ պարագայի մէջ (2085) համակիր եղած չէր Կ. Պոլսոյ ագայնոց մասին: Սիմէոնի հակակիր զգացումին հետևանք կը սեպենք մայրաքաղաքի Եկեղեցականներուն և Նալեան պատրիարքին Վրայ զցած մեղադրանքը, թէ Միքայէլի ծգտումներուն օգնեցին Յունաստանաբնակ սևագլուխքն, և մանաւանդ Յակոբ վարդապետն որ յայն ժամանակի պատրիարքն էր ի Կոստանդնուպոլիս, որովհետև եթէ Միքայէլ արքունական հրովարտակաւ հեռացուեցաւ, անշուշտ պատրիարքն էր եղած հրովարտակը հանել տուողը: Իրաւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքն ու Եկեղեցականները մասնակցեցան Զահկեցիին դէմ եղած հակառակութեանց, այլ ոչ երբեք Մայրաթոռին դէմ նրցեցան, ինչպէս և միաբանիցն սրբոյ Եջմիածնի Զահկեցիին դէմ խռովութիւն հանելը, երբեք իբր Սոսյ աթոռին նպաստաւոր շարժում մը չի կրնար մեկնուիլ: Անգամ մը որ Միքայէլին ճիզերը անյաջող մնացին, Գաբրիէլ անոնք վերանորոգել չուզեց, և այս կողմէն հաշտ յարաբերութիւններ շարունակեցին, և է այսպէս մինչև ցայսօր, կը գրէ Սիմէոն իր ժամանակին համար (ԶԱՄ. 99): Գաբրիէլի գործունէութենէն բան մը պիտի չկարենանք գրել առձեռն տեղեկութիւններ պակսելուն համար, բայց նշանաւոր արդիւնք մըն ալ ունեցած չ'երևիր, զի ունենալու ալ դիւրութիւն չունէր՝ ընկճուած ըլլալով Գօգանօղլուններուն տեղական բռնապետութեան ներքն: Նոյնիսկ Գաբրիէլի կեանքը զոհուեցաւ այդ բռնութեանց, վասնզի Սոսյ վանքին Վրայ խուժող լեռնականները, զորս արիւնըռուշտ գազանք կը կոչէ յիշատակագիրը, կաթողիկոսին ալ չխնայեցին, և զարկին սպաննեցին 1770 սեպտեմբեր 10-ին, Խաչի շաբաթապահքին ուրբաթ օրը: Միւս օրը, շաբաթ առտուն, հազիւ թէ Վանքին մէջ եղողներ՝ սպանեալ կաթողիկոսը թաղեցին ի դիրս հանգստեան, ահա նոր յարձակում մը կրեց Սոսյ վանքը Գօգանօղլու անսանձ վոհմակներէն, որոնք զայս ինչ պահանջելով կամ զայն, միաբանները կը խոշտանգէին և կը կոշկոծէին, այնպէս որ ոչ պակաս քան զաւուրս տասն, խեղճ միաբաններ շուարած էին մահու ակնկալեան քան կենաց: Տասն օրերէն վերջ յարձակում կը նորոգուի, և Գօգանօղլուն աւելի քան զքառերիւր արս սրիկայս և արիւնածարաւս կը դրկէ վանքին Վրայ կողոպտելու և կոտորելու, բայց երբ միաբաններ ինքզինքնին արդէն գերեզմանի մոտ կը կարծէին, յարձակողներէն երևելի ոմանք դադար կու տան տագնապին, և վանքին մէջ եղողներէն ոմանք առիթ կը գտնեն, դուրս ելլելու և Ատանա ապաստանիլ: Փախչողներուն գլուխն էին Մարկոս քահանայ Աջապահ՝ վերջին երբեք կաթողիկոսներու Եղբայրը, անոր որդին Եփրեմ Եպիսկոպոս, այն որ շփոթը անցնելէն Ետքը կաթողիկոս ընտրուեցաւ, և 1771 տարւոյն սկիզբները Սիս դառնալով օծում ստացաւ (ՍԻՍ. 219), թէպէտ այլուր 1772 նշանակուած կը գտնենք (ՊԱՍ. 22), իսկ ինքն Եփրեմ իր ազգաբանութիւնը կը կազմէ առանց թուականներու:

2105. Աղթամարի Աթոռ

Աղթամարի աթոռին Վրայ թողուցինք Գրիգորը իւրայիններէն ընտրուած, որուն մասին

դիտողութիւն չըրին կամ չկրցան ընել Մայրաթոռոյ գահակալները, և այսպէս խաղաղութեամբ վախճանեցաւ նա 1761-ին (2018): Գրիգորի կը յաջորդէ Թովմաս, միշտ իւրայիններուն ընտրութեամբ և Զահկեցիի օրով գրուած պայմանին հակառակ, սակայն Թովմաս պէտք կը զգայ Մայրաթոռոյ պաշտպանութեան, և հաստատամիտ որոշմամբ մը, չենք գիտեր թէ ի խղձէ հարեցեալ, եթէ ի բազմութենէ պարտուց բռնադատեցեալ, կելլայ անձամբ Եջմիածին կու զայ, և ինքնայոժար պատրաստակամութեամբ խոստովանի զգոլն իւրեանց ընդ նզովիւք Ղազարու կաթողիկոսին: Մինչև իսկ կիրակի օր մը ի մէջ Եկեղեցւոյ ի ժամ սուրբ պատարագի անկեալ ի ծունկս, և բացաւ զլխով, և ընդ անառակին որդուոյ գոչեմ շարականը աւելով, խնդրէ զարձակումն: Յակոբ Շամախեցի կաթողիկոս ընդունի սիրով Թովմասն ու իր խոստովանութիւնը, և տայ զարձակումն ի մէջ հանդէսին, հայրապետական կոնդակով կը հաստատէ Թովմասը իր աթուին վրայ, և կը վերանորոգէ զկանոնս ուխտադրութեանցն և նզովափակ կանոնացն, որոնք Ղազարի և Նիկողայոսի օրով հաստատուած էին (2018), և այլ ուրիշ պատուէրս և կանոնս կը հրամայէ, զի Աղթամարցիք մի ևս դիցեն ինքնազլուխ զկաթողիկոս ինքեանց, և այսպէս պատուով և խիլայիւք կը դարձնէ Թովմասը իր աթուը: Երևանեցին կը վկայէ թէ ցորչափ Թովմաս Աղթամարի կաթողիկոս մնացած է, տուած ուխտը յարգած է, և թէ ինչպէս նախորդին՝ նոյնպէս իր օրով ալ զսուրբ միւռոնն ի սրբոյ աթուոյն առեալ բաշխէ վիճակին իւրոյ: Թէպէտ Թովմաս պէտք ունեցած ատեն նիւթերը կը խնդրէր, զի ինքն օրինիցէ, սակայն Եջմիածին օրինեալ սուրբ միւռոն կը որկէր, և խնդիր չէր յուզուեր (ՁԱ. 97): Թովմաս 176 դեկտեմբերին նոր դիմում կը կընէ Սիմէոնի, գանգատելով Աբրահամ Մոկացի վարդապետին դէմ, որ իրեն համամիտ գտնելով մարգարէ վարդապետ մըն ալ, և իրեն հովանաւոր և պաշտպան ընելով Մոկաց Քուրդ բռնապետ Աւդուլա խանը, հետամուտ էր զի լինիցի ինքն այնմ կողմանց ինքնազլուխ կաթողիկոս: Թովմաս կը խնդրէր որ Սիմէոն Աբրահամը բանադրէ, մինչև միւս կողմէն Աւդուլա և Աբրահամ ալ յատուկ գիրերով դիմում կ'ընէին, որ Մոկաց գաւառը զատէ և ուրիշ կաթողիկոսութիւն ընէ, իբր զի երկիրս այս տարակաց է ի յԱղթամարու: Սակայն Սիմէոն ամուր մնաց օրինակութիւնը պաշտպանելու, գրեց առ Աբրահամ և Մարգարէ նանրախորհուրդսն, զի կասիցեն յունայնամտութենէ անտի: Աւդուլայի ալ գրեց իր առաջարկին Եկեղեցւոյ օրինաց հակառակ ըլլալը, և Վանի առաջնորդին և նուիրակին ալ պաշտօն յանձնեց թուղթերը հասցնել և գործին հսկել (ՂԻ. Գ. 116-119): Առաջին գիրերուն՝ որ 1765 յունուար 10-ին գրուած էին, ժամանակին տեղը հասած չըլլալուն, նորեր որկեց մարտ 140-ին (ՂԻ. Գ. 152): Հրամաններն ու սաստերը իրենց ազդեցութիւնն ունեցած պիտի ըլլան, որ այլևս Աղթամարի խնդիր յուզուած չէ և Աբրահամը բանադրելու պէտք մնացած չէ: Թովմայի վախճանը կը գրուի 1783-ին (ՕՐԱ. 288):

2106. ԵՐՈՒՍԱԼԵՄԻ ԱԹՈՌ

Երուսաղէմի աթուին պատմութիւնը տուած ենք մինչև Կարապետ Գանձակեցիի պատրիարքութիւնը 1762-ին (2062): Կարապետի օրերը Վէճերով անցան Սուրբ Տեղեաց խնդիրներով՝ Յոյներու և Լատիններու և Երուսաղիմացիներու անհիմն պահանջմանց և

ուննագութեանց պատճառով, որոնց ելքը միշտ յաջող եղաւ, Կարապետի աչալուրջ գործունեութեան և Կ. Պոլսոյ աթոռէն ընձեռուած օգնութեանց շնորհիւ, որոնց մանրամասնութեանց մտնել զանց կ'ընենք: Կարապետ իր պաշտօնավարութիւնը արդիւնաւորեց նաև կարևոր նորոգութիւններով, թէ Ս. Յակոբեան մայրավանքին և ազգային փոքր վանքերուն վրայ, և թէ Ս. Յարութեան տաճարին վրայ: Սակայն ուննագութեանց դէմ մաքառումները և նորոգութեանց ծախքերը ստիպեցին զինքը անկանել ընդ պարտիւք, ուստի 1765 տարւոյ զատիկէն ետքը, որ ապրիլ 3-ին կը հանդիպէր, Յովակիմ Քանաքեռցի վարդապետը Կ. Պոլիս դրկեց իբրև փոխանորդ, որ զինքն ու աթոռը պարտքերուն տագնապէն ազատելու աշխատի: Սակայն Գրիգոր Պասմաճեան պատրիարք ցաւած էր Կարապետի դէմ, սակա չկատարելոյ զինդիր իւր զոր գրեալ էր, ուստի մեծամեծաց ժողով ալ գումարեց, որուն մէջ պաշտօնապէն մեղադրեցին զպատրիարքն Երուսաղէմի վասն ինչ ինչ խնդրոց, և որոշեցին փոխառութեանց կնիքն ալ անոր ձեռքէն առնել: Այդ ժողովին և որոշումին թուականը ցուցուած է 1765 օգոստոս 28 օրը: Այսուհանդերձ Կարապետ շարունակեց իր պաշտօնը Վարել, մինչև իր մահը 1768 յունուար 24-ին, երբ նախընթացաբար ցուցուած հաշուով (2069) դեռ 60 տարեկան իսկ եղած չ'ըլլար, և իբրև սովորական բացատրութիւն մը միայն ըսուած կ'ըլլայ իրեն համար, թէ հասեալ յալիս ծերութեան հանգեաւ, հազիւ 6 տարի պատրիարքութենէ ետքը (ԱՍՏ. Բ. 103):

2107. ՊՈՂՈՍ ՎԱՆԵՑԻ

Կարապետի յաջորդեց Պողոս Վանեցի, միաբանութեան ընտրութեամբ և Կ. Պոլսոյ աթոռին և մեծամեծաց հաւանութեամբ, և հաստատուեցաւ 1768 ապրիլ 12-ի հրովարտակով: Պողոսի նախընթացին մասին իր ինքնազիր յիշատակարանէն քաղելով կը պատմուի, թէ տակաւին մանկահասակ Երուսաղէմ եկած է Շղայակիրին օրով, Արևելցի ուխտաւորներու մեծ կարաւանի մը հետ, որուն մէջ կային իբրև 700 անձինք, Մշոյ առաջնորդ Աբրահամ Խոշաբեցին, Յակոբ Պալաթցի, Գաբրիէլ Պրուսացի և ուրիշ վարդապետներ, և Դամասկոսէ կարաւանին ուզած էր ընկերանալ կուսակալ Խսմայիլ փաշան ալ (ԱՍՏ. Բ. 104): Պողոսի հայրը Մարգարա՝ Աբրահամի և ուրիշներուն միջնորդութիւնը կը գործածէ, որ իր մանկահասակ որդին միաբանութեան մէջ ընդունել տալ, ինքն ալ վանքին պարտիզապանութեան կը մանէ: Բայց երբ Մարգարա կը մեռնի, Պողոսի հօրեղբայրը կու գայ ու տղան Վան կը դարձնէ, բայց Պողոս եղանակը կը գտնէ նորէն Երուսաղէմի միաբանութեան դաշնալու 1734-ին, որ ատեն կրնանք զինքը մերձաւորաբար 20 տարեկան ըսէլ: Քիչ ետքը, սարկաւագ, չորս տարիէ վարդապետ կը ձեռնադրուի: Առաջին անգամ նւիրակութեան կելլէ 1744-ին, առաջ Վան, Վերջէն Եւղուկիա և այլուր, մինչև Եպիսկոպոս ձեռնադրուիլը 1752-ին Մինաս կաթողիկոսէ, Թէոդորոս պատրիարքի օրով ալ նուիրակութեանց կը պատի Խրիմ, Ռումելի, Զմիւռնիա և Նիկոսիա, իսկ Կարապետի օրով վանքին մէջ դարպասընկալի պաշտօնը կը վարէ, մինչև անոր տեղը պատրիարք ընտրուիլը, իրեն առաջին պաշտօնը փոխանցելով Սարգիս Ֆէրմանեան վարդապետին (ԱՍՏ. Բ. 105): Պողոսի պատրիարքութիւնը տագնապներու և տառապանքներու հիւսուած մը եղաւ, իր բովանդակ

Եօթնամեայ տևողութեան մէջ: Մէկ կողմէն Եգիպտոսի բռնապետներէն Ալի պէկ Պաղեստինի վրայ յարձակեցաւ 1770-ին, Գազա և Ռամլէ գրաւեց ու աւարեց, Երուսաղէմը նեղեց, Յոպաէ ալ իրեն անձնատուր եղաւ 7 ամիս պաշարման դիմանալէ Ետքը, և 1772 փետրուար 6-ին Ալի պէկ յաղթական քաղաք մտաւ և կողոպտեաց զվանօրայս: Ալի պէկի օգնական էր Աքիայի բռնապետ, Օմար-Դահա շէյխը, որ Պաղեստինի զանազան կողմերը կասպատակէր, և Յոպաէ պաշարման ալ օժանդակեց (ԱՍ. Բ. 106): Միւս կողմէն Օսմանցոց և Ռուսաց պատերազմները կը շարունակէին Տնիկաթէրի և Դանուրի ափերուն վրայ, Երբ մի ճիւլն ալ Միջերկրականի մէջ փոխադրուեցաւ, ուր Եկաւ սարսափ ազդել 1769 սեպտեմբերին՝ Նէվայի գետաբերանէն մեկնող Ռուսական տորիզմը: Պեղոպոննէս և Աստիկէ, Թեսաղիա և Եպիրոս ալ Օսմանցոց դէմ Ելան Ռուսական առաջին տորմիղին Երևանալու, որուն Երկրորդ մըն ալ աւելցաւ քիչ Ետքը Էլֆինստոն (Elphinstone) ծովակալին իրամանատարութեամբ: Տարիներ տևեցին Արշիակեագոսի կղզիներուն և ցամաքի նաւահանգիստներունվրայ Եղող պատերազմները, որոնց մանրամասնութեանց չենք մտներ, և թերևս բնաւ ալ չիշէինք եթէ այդ պատերազմներուն Երեսէն ծովագնացութիւնը արգելուած և Երուսաղէմի ծովաշու ուխտաւորութիւնները խափանուած չըլլային: Երբոր մէկ կողմէ Երուսաղէմ իրոսակէ կը նեղուէր, միւս կողմէն իրեն պէտքերուն գլխաւոր դարման Եղող ուխտաւորներու արդիւնքն ալ կը դրկուէր: Սուլտան Մուսթաֆա Գ. այդ շփոթութեանց մէջ մեռաւ 1774 յունուար 21-ին, և իր Եղբայրը սուլտան Ապտիկ-Համիտ Ա. հազիւ կրցաւ տագնապներուն վերջ տալ՝ 1774 յուլիս 21-ին Քիւչիւթ-Գայնարձը դաշնագիրով, որով Օսմանեանք Ռուսներու հովանաւորութեան կը թողուին Խրիմը ու Պուճաքը ու Քուպանը, անոնց կը յանձնէին Աղախու և Գլպուրնուի ամրոցները, և կը հաւանէին Ռուսներու ազատ ծովագնացութեան բոլոր օսմանեան ջուրերու մէջ, բաւականանալով ետ առնուլ Պեսարապիան, Մոլտավիան, Վալաքիան և Արշիակեագոսի Ռուսներէն գրաւուած կղզիները (ԺՈՒ. 352-358): Պաղեստին որ պահ մը հանդարտած կը կարծուէր, կրկին Վրդովուեցաւ Եգիպտացի Ապու Տահապի արշաւանքով, որ 1775-ին Երևանան խաչին օրը, մայիս 10-ին, և ոչ 7-ին (ԱՍ. Բ. 106), Յոպաէ ալ մտաւ և ի սուր մաշեաց գրնակիչս նորա, և բոլոր վանքերը աւերեց ու աւարեց: Մինաս վարդապետ պատարագ ըրած ատեն գլխատուեցաւ, տեսուչ վարդապետը ջրհորի մէջ պահուղտած տեղը սպաննուեցաւ, ուրիշ 6 միաբաններ և 6 ուխտաւորներ Յոպաէ մէջ նահատակուեցան: Գոյժը Պողոս պատրիարքը ցնցնեց, և յանկարծ խուն ինչ ցաւօք Խիթացեալ, ինչպէս տապանագիրին մէջ գրուած է, քանի մը օր Ետքը մայիս 18-ին վախճանեցաւ: Տրուած համառօտ տեղեկութիւնները բաւական են ցուցնել, թէ դաշնութեանց ժամանակին ցաւելովը շարունակ տանջուած, և բոլոր իր պատրիարքութեան միջոցը տառապած, դժբախտ պատրիարքը չիանդուրժեալ վշտաց, անակնկալ մահուամբ կեանքն ալ կնքեց (ԱՍ. Բ. 107): Յաջորդին ընտրութեան վրայ առաջիկային պիտի խօսինք:

2108. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին վրայ Երկար խօսելու ըլլալով, կը կանխենք մի ցրիւ

տեղեկութիւնները քաղել: Կարևոր եղելութիւն կը նկատենք Մխիթարի հիմնած միաբանութեան մէջ տեղի ունեցած պառակտումը, որ մինչև միաբանութեան երկուքի բաժնուելուն առաջնորդեց: Վենետիկի միաբաններուն կողմէն հրատարակուած տեղեկութիւնները կը սիրեն լռութեամբ կամ քողարկմանբ անցնիլ այդ պարագաներուն վրայէն, և մինչև իսկ նորագոյն հրատարակութեանց մէջ կը բաւականանան ըսել, թէ Ս. Ղազարու կամարին վրայէն սկաթոյր ամպեր անցան, և ներքին տարածայնութիւնք առ ժամանակ մի խաւարեցուցին անոր պայծառ հորիզոնը, բայց թէ այդ տարածայնութիւնը Մխիթարայ աստուածանուէր կաճառը միշտ աւելի ամրապնդեցին (ՅՈՒ. 51), այլ թէ ինչ էին այդ տարածայնութիւնները, բացատրել չեն սիրեր, անշուշտ տեսակ մը զգուշաւորութեամբ: Գրեցինք արդէն թէ Ստեփանոս Մելքոնեան աբբահօր ընտրութեան օրէն գլուխ տուած էին ներքին անհամածայնութիւնք (2031), որոնք փոխանակ մեղմանալու՝ շարունակ աձած և ընդարձակած էին, 1750 ապրիլ 6-էն սկսելով, որ է Մելքոնեանի ընտրութեան օրը: Խնդրոյ նիւթ եղող կէտը վանական կանոնադրութիւնն է եղած, և Մելքոնեան կը մեղադրուի, իբր թէ Մխիթարի սահմանած կարգերը փոփոխել կ'ուզէր, և իւր նորածնութիւններով երիցագոյն միանձանց մէջ տժգոհութիւն յառաջ կը բերէր (ՅԾՐ. 4): Այլ թէ ինչ էին Մխիթարի կարգերը և ի՞նչ Մելքոնեանի նորածնութիւնները, պիտի չկարենանք ճշդել, որոշ տեղեկութիւններ չգտնելով. միայն յայտնի կը տեսնուի թէ Մխիթարի կարգերը հաստատուն և որոշ հիմերու վրայ գրուած չեն եղեր, և միայն իր անձնական հեղինակութեամբ յառաջացեր է իր ձեռնարկը: Մելքոնեան 1765-ին ատենները Սահմանադրութիւն մը կը կազմէ, և կ'աշխատի իր պաշտօնին հետ այն ալ պապական իշխանութեամբ հաստատել տալ, առանց միաբանութեան հաւանութիւնն ունենալու: Եօթը տարի շարունակ այդ դիտումին կը հետապնդէր իւրովի, և միաբանները անոր ընթացքն ձանձրացած, 1772 մայիս 25-ին ժողովի կը գումարուին, և կը պահանջեն Մելքոնեանէ իր ձեռնարկէն ետ կենալ, և իին Սահմանադրութեան պահպանութիւնը շարունակել. և երբ չեն յաջողիր անոր հաւանութիւնը ստանալ, կ'որոշեն Մելքոնեանը վար առնել և նոր աբբայի ընտրութեան ձեռնարկել: Բայց Մելքոնեան, երբոր ներքին զօրութիւնը կը կորսնցնէ, արտաքինին պէտքը կը զգայ, տեղական Լատին արքեպիսկոպոսին պաշտպանութեան կը դիմէ, և անոր միջնորդութեամբ Վենետիկոյ հանրապետութեան գինուորական ոյժը Ս. Ղազար կը հրաւիրէ, և իբրև ըմբոստներու գլուխներ հայր Աստուածատուր Պապիկեան և հայր Մինաս Գասպարեան միաբանները բանի վանքէն կը հանուին, և գինուորական հսկողութեամբ Վենետիկի հանրապետութեան սահմաններէն կ'արտաքսուին: Ասով պառակտման նշանը կը տրուի, և վանքին մէջ եղող կամ վանքէ դուրս գտնուող միաբաններ այս ու այն կողմը կը սկսին յարիլ: Այն օր Մխիթարի աշակերտութիւնը կազմող միաբաններէն 13-ը միայն կը մնան Մելքոնեանի կողմը, իսկ 19-ը Պապիկեանի կողմը կը յարին, սակայն վանքը Մելքոնեանի ձեռք կը մնայ և բազմաթիւ հեռացողներն են որ օտարացած կը սեպուին (ՅԾՐ. 4):

2109. ԲԱԺԱՆՄԱՆ ԴԱՏՃԱՌԸ

Եղելութեան հոգին բացատրել և արժէքը գնահատել պէտք էր ստուգիւ, բայց հարկ եղած

ներքին տեղեկութիւնները չունինք, թէպէտ երևոյթներն ալ կրնան նոյն նպատակին նպաստել: Մխիթարի սահմանած կանոններուն մէջ փոփոխութիւններ մուծանելու խնդիրին հետ (ՅՇ. 4): Հնդկահայոց մէջ հաւաքուած գումարի մը կիրառութեան խնդիրը կամ կերպն ալ խօսուած է (ՏԻՊ. 147), բայց անշուշտ, այս տեսակ ներքին ու մասնաւոր ու պատահական պարագաներէն աւելի, կշիռ ունեցած և ուղղութեան խնդիրը, որ կրցած է այդչափ ծանր հետևանքի պատճառ ըլլայ: Ապա թէ ոչ հարկ կըլլար երկու կողմերուն վրայ ալ փոքրոգութեան և անլրջութեան արատը քսել: Իսկ ուղղութեան խնդիրն ալ անշուշտ մէկ կողմէն հռոմէականութեան և միւս կողմէն Հայութեան հանդէպ պահուելիք կերպերն էին, որ խնդրոյ նիւթ կը կազմէին այն ատեն: Մխիթարի անձնական ուղղութիւնը՝ հայասէր կողմ մը ունէր, բայց հռոմէականութեան մէջ փայլուն Հայութիւն մը կազմելու առեղջուածային գաղափարով կօրորուէր (2030): Եթէ այս էր Մելքոնեանի ալ դիտումը, հարկաւ որոշումը՝ անոր նպաստաւոր կողմը պէտք է հակի: Բաժանումէ ետքն ալ Մխիթարի այդ ծածուկ ոգին շարունակեց Վենետիկի մէջ, և հայկական ուսումներ նոր զարկ մը առին: Նշանակութեան արժանի է, որ երեք գլխաւոր և արդիւնաւոր անուններ, ինչպէս Են՝ Վրթանէս Ասկէրեան, Ստեփանոս Ազոնց և Միքայէլ Չամշեան վարդապետները, Մելքոնեան բաժնին մէջ մնացին: Ընդհակառակն Պապիկնեանի հետ եղող բաժինը որ աւուր իրեն հռոմէականութիւնը դէպի լատինամոլութիւն տարաւ, և ոչ միայն հայականութիւնը չբարձրացուց, այլև վարդապետութեամբ և ուսուցմամբ, ընթացքով և ուղղութեամբ, և նոյնիսկ ծիսական կերպերով և զգեստներով՝ կատարեալլատինութեան կողմը քաջալերեց և անոր հետևեցաւ: Իրաւ է որ վերջին ժամանակներու մէջ՝ Կղեմէս Սիափեանի, Ղուկաս Տէրտէրեանի և Արսէն Այտընեանի ընդգրկած ուղղութիւնը, քիչ մը փոփոխեց Պապիկեանով սկսած ձիւին ընթացքը, սակայն մինչև ասոնց ատենը, որ է ըսել դար մը ամբողջ, բոլորովին նախանձայոյզ հռամէադաւանութիւնն էր այդ ձիւին մէջ տիրողը, մինչև Մելքոնեանի հետ եղած ձիւը հայասիրութեան իղձերուն և հայամօտութեան կերպերուն համար, նախանձայոյզներու հալածանքներուն և պապութեան խստութիւններուն ենթարկուեցաւ: Վենետիկի մէջ Մելքոնեանով մնացած բաժինը, նր աշխատութիւնները կրկնապատկեց, և ուսումնական արդիւնաւորութիւնը շատցուց: Ս. Ղազար կղզեակին մէջ տպարան ալ հաստատուեցաւ 1789-ին, մինչ անկէ առաջ միաբաններուն աշխատութիւնները Վենետիկի Իտալացի տպագրիչներուն ծեռքով կը հրատարակուէին: Բաժանման թուականէն ետքը ազգային երկասիրութիւններով ծանօթ միաբաններ ալ աւելցան Վենետիկի մէջ, և 1772-էն ետքը երկացածներուն մէջէն, ազգովին գովութեամբ յիշատակուած անուններ են, Գարրիէլ Աւետիքեան, Խաչատուր Սիլրմէլեան, Յովհաննէս Զոհրապեան, Ղուկաս Ինձիձեան, Մկրտիչ Աւգերեան, Իգնատիոս Փափազեան, և Մանուէլ Զախօչախեան (ՅՈԲ. 219), որոնց ծեռնադրութիւնները առաջ են քան 1799 հոկտեմբեր 4 թուականը (ՅՈԲ. 220), այսինքն Մելքոնեանի մահուան թուականը (ՅՈԲ. 52):

2110. ՎԵՆԵՏԻԿԻ ԲԱԺԻՆԸ

Վենետիկ մնացող ձիւին ուղղութիւնը յատկանշող, և կերպով մը բաժանման շարժառիթը

մատնանշող պարագաներուն կարգին, կաևոր կը սեպենք յիշել նաև այն մեծ խնդիրը, որ այդ միջոցին հռոմէադաւան Հայերուն մէջ կը յուզուէր, ու պապական ատեանին ալ ուշադրութիւնը գրաւած էր, և որուն մէջ Ս. Ղազարի միաբանութիւնը գլխաւոր դերն ունէր: Անգամ մըն ալ կրկնենք, թէ այն ատեն Հայ հռոմէականներ տակաւին ինքնուրոյն կացութիւն չունէին, Հայ պատրիարքարանի մաս էին և անոր կը հպատակէին, և այդ պատճառով այն կրօնական գործողութիւնները և խորհուրդները, որ այդ կացութեան յատկանիշներն էին և վիճակագրական հետևանք ունէին, պարտաւոր էին պատրիարքարանի պաշտօնեաներու ձեռքէն և պաշտօնական Եկեղեցիներու մէջ ընդունիլ: Այսպէս էին գլխաւորաբար մկրտութիւնը, ամուսնութիւնն ու թաղումը: Լատին Եկեղեցականներ և քարոզիչներ այդ ընթացքը իբր հերետիկոսներու հետ հոգևոր հաղորդակցութիւն կ'անուանէին և կ'արգելէին, մինչև իսկ ընդունուած խորհուրդները անվաւեր և ապօրէն կը հռչակէին: Իսկ Հայ հռոմէական ազգայիններ՝ ինքինքնին նոյնիսկ քաղաքականապէս՝ ստիպուած կը զգային, բայց Լատիններու և լատինամոլներու թելադրանքներու հանդէա ալ խղճի խայթով կը տանջուէին: Ուստի գաղտնի գործողութեանց ստիպուելով, կամ Լատին Եկեղեցիներ կը դիմէին, կամ տուններու մէջ գողունի խորհուրդներ կատարել կու տային հայ-հռոմէական Եկեղեցականներու ձեռքով: Այդ գողունի գործերն էին, որ պետական տեսութեամբ ալ ապօրինի կը նկատուէին, և անոնց դէմ եղած արգելքները՝ կամ անոնցմով զերծանողներու դէմ ձեռք առնուած միջոցներն էի, որ կաթոլիկներու դէմ հալածանք անունով կը յիշուէին հռոմէականներու կողմէն, մինչ պարզապէս օրինականութեան բնական հետևանքն էին: Վենետիկի միաբաններ յատկապէս այդ կէտին մտադրութիւն դարձուցած էին, հետևելով իրենց առաջնորդին Մխիթարի կանուխէն ընդգրկած ուղղութեանը (1938), և կը ջանային ապացուցանել, թէ պէտք է ազատ թողով Հայ հռոմէականները, որ կարենան Հայ Եկեղեցիներու մէջ հայադաւան քահանաներու ձեռքէն այդ խորհուրդները ընդունիլ: Իբր այդ նպատակին ծառայող փաստ, արուեստակեալ ձևեր ալ կը գործածէին, և քաշքչուկ վկայութիւններով ցուցնել կ'աշխատէին, թէ Հայոց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը հռովմէական Եկեղեցին տարբերութիւն չունի, թէ հռոմէականութեան անյարմար բացատրութիւններ ոմանց անհատական կարծիքներ են և նշանակութենէ գուրկ են, և թէ Հայոց Եկեղեցին իր ամբողջութեամբը և պաշտօնական կերպով Հռոմէ զատուած կամ Հռոմէ դատապարտուած չէ: Այդ դրութեան գլխաւոր դիտումն էր Լատին քարոզիչներուն միջամտութիւնը հեռացնելով, բնիկ Հայ կաթոլիկութիւն մը ստեցծել: Այդ նպատակով պաշտօնական գիրեր ալ պատրաստուեցան, որոնց վրայ պիտի խօսինք:

2111. ԹՐԻԵՍԻ ԲԱԺԻՆԸ

Դաշնալով այն երկու միաբաններուն որոնք զինուորական ոյժով Ս. Ղազարէ արտաքսուեցան (2108), ասոնք ուղղակի Թրիես (Trieste) ապաւինեցան, որ է հին Տերգեստիա քաղաքը, որ երկար ատեն Վենետիկի հանրապետութեան ներքև գտնուելէ Ետքը, 1382-ին անցած էր Աւստրիոյ կայսերութեան: Այն ատենուան գահակալն էր Մարիա-Թերեզիա կայսերուիին, որ

1742-էն իր հօրը Կարոլոս Զ. ի ժառանգ ճանչցուած էր, և գործերու բուն վարիչն էր, թէպէտև միկնոյն ժամանակ կայսր կը նկատուէր Կարլոս Է. 1742-էն 1745, անկէ ետքը Թերեզիայի ամուսինը Փրանկիսկոս Ա. մինչև 1765, և անկէ ետքն ալ Թերեզիայի որդին Յովանի Բ.: Պապիկեանի յարող միաբաններ Թրիեստի մէջ հաւաքուեցան առաջին անգամ 1773 մայիս 19-ին, և Թրիեստի մէջ առանձինն մարմին կազմելու որոշումը տուին, և այդ նպատակով կայսերուիին ալ դիմեցին, որ ամենայն եռանդով փարեցաւ իր սահմաններուն մէջ Արևելեան համայնք մը և Հայկական միաբանութիւն մը կազմելու առաջարկին: Իսկ 1775 մայիս 30-ին կայսերական արտօնագիր մըն ալ տուաւ զանազան առանձնաշնորհումներով, և գլխաւորապէս Աւստրիական պաշտպանեալ նկատելու հանգամանքով, և վանաշինութեան գետին ալ պարզնելով: Այսպէս Թրիեստեան Հայ կրօնաւորներու միաբանութիւն մը կը ըստեղծուի, Վենետիկեան Հայ կրօնաւորներուն միաբանութենէն անջատ: Իբրև պաշտօնական կոչում Վենետիկի մէջ անտօնեան կամ Բենեդիկտեան, կամ Անտոնեան Բենեդիկտեան անունները խառն գործածուած էին: Թրիեստի ճիւղը կը պարծենայ առաջին եղած ըլլալ Մխիթարեան միաբանութիւն անունը պաշտօնապէս գործածելու մէջ, թէպէտև յաշակերտութենէ Մխիթարայ Աբբայի կոչումը կանուխէն ալ Վենետիկի մէջ կը գործածուէր: Որչափ ալ Թրիեստեան ճիւղը իբր առանձինն կը կառավարուէր, բայց տակաւին վերջապէս Վենետիկի անջատելու գաղափարը զօրացած չէր. այլ աւելի Մելքոնեանի անձին դէմ եղած գրգռութիւնը կը տիրէր, և անոր մահուընէ ետքը նորէն միաւորելու ակնկալութիւնը կորսուած չէր: Ուստի մէկ կողմէն Թրիեստեան ճիւղն ալ ուսման և տպագրութեան դաստիարակութեան և քարոզութեան գործողութիւններուն հետամուտ էր, Մխիթարի ձեռնարկին հետևողութեամբ իսկ միւս կողմէն առժամեայ վարչական կերպ մը կը պահէր՝ եռամեայ պայմանաժամով ընտրուած վանահայրերով, մինչ Վենետիկի մէջ կը տիրէր ցկեանս աբբահայրութեան գրութիւնը: Թըրիեստեաններու նիւթական միջոցները, թէ հռոմէական ազգայիններու և թէ Աւստրիական պետութեան կողմէն տակաւ նւազեցան, 1773-ին լուծուած Յիսուսեանց միաբանութեան ինչքերէն դիւրագոյն ստացութեանց փափաքը, պարտքերու ալ դուռ բացաւ, և պահ մը իրենց մէջ ալ վիատութիւն տիրելով՝ հեռացողներ և Վենետիկ դարձողներ ալ գտնուեցան, բայց Թրիեստեան ճիւղը չլուծուեցաւ, և կրցաւ իր շարունակութիւնը պահել: Այդ մասին մեծ աշխատութիւն և արդիւնաւորութիւն ունեցաւ Աստուածատուր Պապիկեան վարդապետը, որ գիտցաւ պետական և արքունական յարաբերութիւններն ալ մշակել:

2112. ԱՆՏՈՆԵԱՆՔ ԵՒ ԶԸՄՄԱՆ

Երբոր Մխիթարեան միաբանութիւնը շփոթ միջոց մը կ'անցնէր Վենետիկի մէջ, Անտոնեան միաբանութիւնն ալ ազատ չէր նմանօրինակ շփոթներէ, բայց ոչ բուն միաբանութեան մէջ, այլ աւելի բնիկ Անտոնեան միաբան՝ Միքայէլ Գասպարեան կաթողիկոսին երեսէն (2065): Սա իր Զըմմարի հայրապետանոցը և անոր մէջ բացուած դպրանոցը ծաղկեցնելու փափաքով, Անտոնեանց զարգացման արգելքներ հանելու ալ չէր վարանուէր, և միաբանութեան տէր դաշնալու անտեղի պահանջումներու ալ կը ձեռնարկէր: Գասպարեանն ալ Լիբանանի մէջ

նմանօրինակ դեր մը կը վարէր, ինչ որ Մելքոնեան ունեցած էր Վեճետիկի մէջ (2108): Անտոնեանք Հռոմի մէջ վանք մը կազմակերպելէ Ետքը (2065), աշակերտներու պատիկ խումբ նը ուզեցին փոխադրել հոն՝ ուսումնական զարգացման համար, բայց Գասպարեանի դժուարութիւն հանելուն վրայ, պարտաւորուեցան գաղտագողի և փախստեան ձամպով Լիբանանէ հանել աշակերտները հայր Կարապետ Հալածեան միաբանի առաջնորդութեամբ: Մեկնողներ դժուարին ուղևորութեամբ, և Մարսիլիա ու Լիվոռնո երկարատև դադարներով, հազիւ եօթն ամիսէ Հռոմ կը հասնին: Նոյն միջոցին Անտոնեանք Մարոնիներու միաբանական կանոնին փոփոխութիւններով իրենց համար վաւերացուելուն հետամուտ էին պապութեան առջև: Փրոփականտայի ժողովը ինչ ինչ բացատրութեանց համար Գասպարեանին կը գրէ, որ այդ առիթէն օգտուի, իր գաղափարը առաջ քշելու, որ էր Անտոնեան յատուկ միաբանութիւնը խափանելով միակ Զմմառեան աշակերտութիւն մը հաստատել, զոր միաբանութիւն կ'անուանէր, և ըստ այսմ իր միտքին համեմատ բացատրութիւններ և տեղեկութիւններ կը հաղորդէր Հռոմ: Բայց անոնք ընթացք չէին ունենար, և Անտոնեան միաբանութիւնը իր դիրքը կը պահէր, թէպէտ առկախ ու առժամեայ ձևով մը, համաձայն Հռոմի որոշման, որ Անտոնեանք ազատ ըլլան ցարդ գործածած կանոններուն համեմատ գործել մինչև որ Փրոփականտայի սուրբ ժողովը վերջնականապէս որոշէ այդ խնդիրը (ԱՆՏ.): Գասպարեան շարունակ իր նպատակին ծառայելով, 1776-ին գումարուած Անտոնեանց միաբանական ժողովին կ'ուզեր մասնակցիլ իբր բնիկ միաբան մը, բայց միաբաններուն կողմէ ընդդիմութեան հանդիպելուն, ժողովը, անվաւեր հռչակելու, և իբրև թէ միաբանութիւնը օրինական գրութիւնը կորսուած ըլլար, իր կողմէն այցելու գլուխ մըն ալ նշանակելու կը ձեռնարկէր: Բայց Յովիաննէս Պէտիկեան աբբահօր խոհական կերպերը, և տեղացի իշխաններուն միջամտութիւնը զինքը կասեցուցին: Գասպարեան, որչափ դիւրաբորքոք իր ձեռնարկներուն մէջ, նոյնչափ ալ դիւրափոփոխ էր պարագայից հանդէպ, ուստի իր կեանքին վերջին օրերը 1779-ին, հաշտութիւն և խաղաղութիւն կը հաստատէր միաբաններուն հետ, սակայն երկկողմանի հիմնական որոշման մը յանգելու ատեն չէր մնար, զի քիչ Ետքը կը վախճանէր 1780 նոյեմբեր 5-ին, և կը թաղուէր Զըմմառի կաթողիկոսարանը: Իրեն յաջորդեց Բարսեղ Ավքարեան, Բերիացի, սա ալ Անտոնեան միաբան, Յակոբ կաթողիկոսէ Ամասիոյ անունով Եպիսկոպոս ձեռնարդուած: Ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1780 դեկտեմբեր 1-ին, երեք Եպիսկոպոսներու ժողովով՝ ընտրեալն ալ մէկտեղ համրելով, և երկու Եպիսկոպոսներ ալ բացակայ գտնուելով (ԱՂՔ. Ա. 31), իսկ պապական հաստատութիւնը ստացաւ 1781 յունիս 21-ին:

2113. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱԹՈՌ

Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան վրայ խօսելով նորէն պիտի յիշենք թէ ալեկոծեալ և դժուարին կացութեան մէջ կը գտնուէր Գրիգոր Պասմաճեան վարդապետ պատրիարքը (2089): Արեղծուածային կերպարան մը ունի այդ կացութիւնը, որուն մէջ Պասմաճեան ծանր հակառակութիւններու և աւելի ծանր ամբաստանութիւններու ներքև գտնուելով ալ՝ իր պաշտօնին վրայ կը մնայ, թէպէտ յակամայից պաշտօնի կոչուած կը ցուցնէ ինքզինքը: Ինքն չի թողուր ու չի

թօթափեր պաշտօնը, և ոչ ալ իր հակառակորդները վերջնական կերպով զայն հեռացնելու չեն ձեռնարկեր, և ինը տարիներ կը շարունակէ այդ աներանելի կացութիւնը, մինչ շատ դիրին էին թէ Պասմածեանի իրովի հեռանալը և թէ Պասմածեանի բռնի հեռացուիլը: Հակառակորդներու գլուխը կը գտնուէր Գասպար Մուրատեան ամիրան (2087), թէպէտ չենք գիտեր թէ ինչ անձնական հակառակութեան պատճառ կը գտնուէր մէջերնին, քանի որ Ահագինի խնդիրը այնչափ զօրաւոր գրգիռ մը պէտք չէր ըլլար այլևս, Ահագինին և Շամախեցին մեռներէն և գործին փակուելէն ետքը: Պասմածեան աւելի գործունեայ հակառակորդ մը աւելցաւ, Մանուէլ Բալուեցի քահանան, այն որ Նալեանի օրով ալ շփոթներու գլուխ էր կանգնած և պետական հրամանով աքսորուած (2060): Մանուէլ զկնի սակաւ ժամանակի Կիպրոսի աքսորավայրէն փախչելու հնարքը գտած էր, մօրուքը զերծելով և տարազը ծպտելով (ՊԱՍ. 113), և Կ. Պոլիս գալուն Սիմէոն ամիրայի միջնորդութեամբ աքսորի հրամանն ալ ջնջել տալ յաջողած էր, և պահ մը առանց քահանայագործելու մնալէն ետքը՝ այդ արտօնութիւնն ալ ձեռք ձգել էր պատրիարքէն՝ Գասպար Մուրատեանին պահանջմանբ (ՊԱՍ. 114), և մինչև իսկ պատրիարքարանէն շաբաթական ռոճիկ ստանալու սկսած էր (ԶԱՍ. Գ. 875), հարկաւ հանդարտ մնալու պայմանով: Սակայն Մանուէլ այդչափով վաստակուելու մարդը չէր: Նա յարմար և ինքնընծայ գործիք դարձաւ Գասպարին ձեռքը, և Պասմածեանը հալածելու ամենայարմար գործիչ մը: Իր կողմը շահեցաւ և գործակից կազմեց Աբրահամ Ակնեցին, որ էր յառաջազոյն ի գործ և ի ծառայութիւն պատրիարքին, իբր դրան գործակատար (ՊԱՍ. 114), և Սարգիս Տիպածեան քահանան, Սամաթիոյ Ս. Գեորգի ծխատէրէրէն (ՊԱՍ. 21), այն որ ինուց ալ Մանուէլի ընկերակից էր եղած (2060): Նորէն կազմուեցաւ Մանուէլեանց անհանդարտ խմբակը, իովանաւոր ունենալով Գասպար Մուրատեանը, այն որ պետն ազգիս կը կոչուի Պասմածեանէ (ՊԱՍ. 114): Մանուէլ սկսաւ ամէն կերպերով վատաքանել և զրպարտել, և պատրիարքը վարկաբեկել ընելով տապալելու աշխատիլ: Մանուէլի վերադարձին, և Մանուէլեանց կազմակերպուելուն թուական ցուցուցած է 1766 տարին (ԶԱՍ. Գ. 875), որ է ըսել Պասմածեանի պատրիարքութենէ ելնելէն եօթը տարի առաջ:

2114. ՊԱՍՄԱԾԵԱՆԻ ԴԵՄ

Անհաւատալի ըլլալու չափ անձոռնի են Պասմածեանի դէմ յարուցուած ամբաստանութիւնները, և բոլորովին իսկ յիշատակելու համարձակութիւն չէինք ունենար, եթէ նոյն իսկ իր գրչով նշանակուած չտեսնէինք: 1. Թէ տղայութեան ատեն ի կրօնս Հազարացւոց միտեալ է, և իսլամութենէ քրիստոնէութեան դառնալով Երուսաղէմ և ուրիշ տեղեր թափառած, և անցեալը մոռցնել տալով Եկեղեցականութեան մտած և մինչև պատրիարքութիւն բարձրացած, կամ իբր պատրիարք նկատեալ իմն եղեալ է: 2. Թէ թլփատեալ է, և թէ զայս վկայած էր մին ի յայն երկուց, այսինքն կամ Մանուէլը կամ Աբրահամը, որ յայտնած կ'ըլլայ թէ իր կինն ըսած է իրեն, թէ եւ ինքնին ականատես եմ ի բազում անգամ և ի բազում ժամանակս (ՊԱՍ. 53), առանց ձշելու թէ երբ և ինչպէս: 3. Թէ 800 քսակ գումար տալով Սարգիս Սարաֆեան և Սամուէլ Երզնկացի եպիսկոպոսները Արևոտուք է դրկած, որ դպրատուն բանան և տղաքներ ալ դրկած է վասն

ուսանելոյ զլատինականս: 4. Թէ երկու երկաթեայ արկդ Նալեանէ մնացած, և ոսկօք վնիժականօք լեցուն, որոնք յարքունիս պիտի տրուէին, հարկաւ իբրև տուրքերու վճարում, ինքն բացուցեալ է, և ոչ հասուցեալ ի յարքունիս: 5. Թէ գբոլոր զազգն և զժողովուրդս հնազանդեցուցեալ է փափին Հռոմայ, և քաջալերած երթալ ի յեկեղեցիս Լատիացոց: 6. Թէ հրամայած է աղօթել վասն յաղթութեանց քրիստոնէից և վասն պայծառութեան հաւատոյ Լատինացոց: 7. Թէ Հայերուն մէջէն զթուրքացեալս փախուցած է Արևմուտք, և ներած որ հոն պահեն զհաւատս և զքրիստոնէութիւնս տեղլոյն (ՊԱՍ. 54): 8. Թէ կը թողու զեկեղեցիքն առնել մզկիթս (ՊԱՍ. 55): Պասմաճեան ինքն այդ կէտերը ձամբելով կը բաւականանայ, և ամէնն ալ առհասարակ բանս զրպարտականս անմբերելիս և անլուրս կը յայտարարէ (ՊԱՍ. 53), որով միևնոյն ուժգնութեամբ հեռացուցած կ'ըլլայ իրմէ, թէ յառաջազոյն թուրք և թէ ֆրանկացեալ ըլլալու կէտերը (ՊԱՍ. 55): Այդ ամէնը կառավարութեան դուռն ալ կը խօսէին հակառակորդները, մինչև լոկ տային զգիրս ամբաստանութեան արքային (ՊԱՍ. 54), և կ'աշխատէին մինչև զմահացուցանել: Ասկէ զատ զգեստս թուրքականս, և չուան մըն ալ առծեռն պատրաստ պտտցնելով կ'ըսէին, թէ երբ պատրիարքը տաճկացուցանեմք, այսու զգեստի պարտիմք զգեցուցանել և թէ այսու պարանաւ պարտի կախիլ. և վրայ կը բերէին, թէ յետ կախեցմանն նորին՝ ի ստուերի իւրոյ նստելոց և ընպելոց եմք բաժակ ուրախութեան (ՊԱՍ. 55): Որչափ ալ չափազանցուած երգիծանքներ ըլլան այդ խօսքերը, սակայն կը ցուցնեն հակառակորդներու լրբութեան աստիճանը, և անբացատրելի կը դարձնեն թէ ինչպէս տակաւին պատրիարքութեան աթուին վրայ կը մնար, կամ թէ կը թողուին մնալ:

2115. ՀՐԱԺԱՐԵԼՈՒ ՓՈՐՁ

Իբրև հաւանական մեկնութիւն այս միայն կրնանք ըսել, որ հակառակորդ խմբակին համակրած չէր հանրութիւնը՝ գոնէ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը, և ասոնց համակրութեան և համաձայնութեան վրայ յենլով Պասմաճեան՝ իր պաշտօնը յառաջ կը վարէր, նեղուելով մէկտեղ լրենի զրպարտութեանց երեսէն: Այդ կարծիքներուս իբրև փաստ կը նկատենք որ երբ Պասմաճեան ընտրութենէն ութը տարի ետքը կը փորձէ գործէ քաշուիլ, ժողովրդական բուռն հոսանք մը կը գտնէ իրեն նպաստաւոր: Ժողովուրդը ժողովի կը հրաւիրէ ի պատրիարքական յեկեղեցւոցն 1772 փետրուար 22-ին, ի յաւուր չորեքշաբթու, Ղետոնդեանց և Վարդանանց տօներուն միջանկեալ օրը, և կը հաւաքուին վեց ձկօմահաքք, այսինք Կ. Պոլսոյ վեց թաղերու ժողովուրդը, քահանայք ու իշխանք, և ի բոլոր էսնաֆից ծերունիք և ի խօսից տեարք, աւելի քան զհազար, որև կը յայտնէ զկամս և զխորհուրդս իւր, այսինքն է զիրաժարումն ի գործոյն: Ժողովն ու ժողովուրդը երբոր լուան զայս բանս, ոչ լուան ծայնի աղաչանաց պատրիարքին, և պնդեցին ու խստեցին որ մնալ ի վերայ իւրեանց, և ի վերայ բոլոր ազգին տէր և պատրիարք, խստանալով վրէժխնդիրս ըլլալ այնոցիկ՝ որք առնեն զներիակութիւնս և զհակառակութիւնս իրեն դէմ, և մինչև առ արքունիս բողոքել անոնց դէմ: Այդ խստումը գիրի կ'առնեն, և ներկաներէն աւելի քան զերկու հարիւր անձինս կնիք զարնեն, և թուղթը Պասմաճեանին կը յանձնեն: Ասոր վրայ Պասմաճեան կը

քաջալերուի, և նոյնով բանիւ և գրուածովք համոզեցեալ կը զիջանի, և յայտնուած կամքին կը հնազանդի՝ մնալ ի վերայ գործոյն և ի վերայ պաշտօնին (ՊԱՍ. 95): Դժբախտաբար իրեն տրուած վստահութիւնը գործնական չըլլար, վասնզի զկնի սակաւ ժամանակի մոռացան զամենայն զբանս և զխոստմունս իրեանց, և նորէն Պասմաձեան իր հակառակորդներուն ձեռքէն նեղութեանց մատնուեցաւ (ՊԱՍ. 96), որոնք մինչև կայսեր բողոք տուին, թէպէտ չլսուեցան, և եւեղեցիներու մէջ թուղթ ըսպառնալեաց ձգեցին: Պատրիարքը ոգևորութիւն առած, Մանուէլի համախոհներէն մէկը բանտարկել տուաւ, նոյնիսկ Մանուէլն ալ Աքրահամ ընկերին հետ Ամասիա աքսորել կու տայ (ԶԱՍ. Գ. 876), և դարձնելու համար միջնորդութիւններն ալ կը մերժէ (ՍՐԳ.): Բայց հակառակորդութիւնը չի վերջանար, վասնզի միշտ գործի վրայ էր Գասպար, զոր խորհրդապետ կ'անուանէ Պասմաձեան, և կը յաւելու թէ կախումն միւսից ամիրայից ի նմանէ էր (ՊԱՍ. 23):

2116. ՊԱՐՏՔԻ ԽՆԴԻՐ

Գասպար նոր առիթ մըն ալ կը ստեղծէ՝ պատրիարքը ձանձրացնելու, Երուսաղէմի հաշիւները մէջտեղ հանելով, որով զայն ուրեն հազար պարտական եհան, որ էր Երուսաղէմի հաշուէն՝ իր պատրիարքական ընտրութեան առթիւ ծախսուած գումարը, որ ընդհանուր և պաշտօնական ծախք մըն էր, և ոչ թէ իր անձնական պարտքը: Այսու հանդերձ Գասպարի բռնադատութեան վրայ, Պասմաձեան կը զիջանի, և Երուսաղէմի պատրիարք Կարապետի անուան պարտագիր կը ստորագրէ, թէպէտ Կարապետ մեռած էր արդէն, անոր համար զթուականն նոյնոյ մուրհակին յառաջ և անցեալ ժամանակաւ կը դնէին: Այս կերպով պարտապան ըլլալէ ետքը, պարտքը վճարելու համար կը պարտաւորուէր վաճառեալ զոմանս զսպասս Եկեղեցականս, ակնեղէնս և ոսկեղէնս և կերպասեղէնս, զորս պատրաստած էր ի յիշատակ Սրբոյ Յակոբայ աթոռին, և ի վերայ իրաքանչիւրոց գրեցուցեալ ալ էր: Մուրհակը ստորագրելուն մէջ՝ պէտք է խոստովանիլ Պասմաձեանի տկարամտութիւնը, սակայն նա ինքզինքը կ'արդարացնէ, և ակնարկելով Գասպարին, գազանէ, կ'ըսէ, որ գոչէ և խրոխտայ կրծտելով զատամունս, ո՞վ է որ ոչ սարսիցի: Ուստի կը յաւելու, ըստ ամենայնի հնազանդեցաք վասն ահի նորա, որ ոչ երբեք կարացաք ասել բանս ինչ ընդդէմ կամաց նորին (ՊԱՍ. 24): Սակայն եղելութեանց կարգը կը ցուցնէ, թէ պատրիարքութիւնը պահելու միտումն է, որ զինքը զիջողութեան յորդորած է: Եղելութեան պարագաները բացատրելու համար կ'աւելցնէ, թէ ինքն ատենին յայտնած էր, որ ծախքերու կարողութիւն չունի, բայց Գասպար և միւս ամիրաները ըսած էին, Աստուած ողորմած է, միայն թէ դու այժմս ի յանձնէ առ: Ուստի կը սպասէր որ այն պարտքը իր վրայ պիտի չծանրաբեռնեն, սակայն հակառակը ձեռնարկեցին ընել 1773-ին (ՊԱՍ. 23), ընտրութենէն ինը տարի ետքը: Միւս կողմէն ալ կը յիշէ, թէ այս տեսակ ծախքեր միշտ աթոռին հաշույն եղած են, և ոչ ընտրեալներուն անձնականին: Յանուանէ կը յիշէ Յովիաննէս Կոլոստ պատրիարքը, որուն զամենայն պէտս և զպակասութիւնս հոգայր Շղբայակիրը, առաքելով լիապէս և ոչ ճշդմամբ: Յակոբ Նալեան պատրիարքին ծախքերն ալ 20,000 դուրուշ, Երուսաղէմէ որկած են՝ Սեղբոս ամիրային և Ղալաթիոյ աւագերէց Զափիսուն մականուանեալ Սահակ քահանային ձեռամբ: Մինաս

Ակնեցիի Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան և Յակոբ Նալեանի Երուսաղէմի պատրիարքութեան ծախքն ալ 40,000 դուրուշ, ի յարդեանցն Երուսաղէմի տրեցեալ եղև: Յակոբ Նալեան երկրորդ անգամ պատրիարք եղած ատեն 4000 վնէժականս տուած է հրաժարելու հաւանառ Գէորգ Ղափանցիին ի փողիցն Երուսաղէմի: Բերած օրինակները կը հաստատէ յաելլով, թէ ականատես և տեղեակ ենք, և թէ դրամը բարձեալ տարաք ծեռամբ մերով, և կը կնքէ գոչելով. Միթէ՞ նոքա որդիք ազատի էին, և մեք միայն որիք օտարաց և ծառայք էաք (ՊԱՍ. 25): Սակայն այդ գանգատները անազան կը գրէ, մինչ գործին ատեն ծայն իսկ հանած չէ, կամ սաստիկ տկարամտութեան՝ և կամ աթոռը ծեռքէ հանելու վախէն ստիպուած:

2117. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆԻ ՀՐԱԺԱՐԻԼԸ

Ժողովրդական ցոյցը և Պասմաճեանի հրաժարականին մերժումը, փոխանակ Պասմաճեանը աւելի զօրացնելու, ընդհակառակն զայն տկարացուցած էր, զի ցոյցը արդիւնք հետևանք չէր ունեցած: Պասմաճեան այս տեսնելով, Վերջնական կերպով քաշուելու մտադրութիւնը ունեցաւ, առաջին ցոյցէն տարի մը ետքը, որովհետև կը տեսնէր զզուելն Պոլսեցոցն, և զարզայ տալն թագաւորին քանիցս անգամ, մինչև թագաւորի ծանծրանալն ընդ բազմութիւն արզայիցն, և հրամայելն զայլ ոք պատշաճաւոր ընտրել (ՂԻՒ. Ը. 269): Բայց յառաջ քան զիջանելն ի պաշտօնէ, բանակցութեան մտաւ մեծամեծներուն հետ, առաջարկելով միով բաւական ապրուստիւ ի մօտակայ տեղւոց ուրեք առնել զբնակութիւն. և մեծամեծներ առ այս խորհուրդս հաձեցան և դաշնագիրս եղեն (ՊԱՍ. 111): Այդ պայմանագրութենէ ետքը, խորհրդակցութիւններ սկսան պատրիարքութեան ընտրելիներու վրայ, և այսպէս էանց ամիս մի (ԶԱՍ. Գ. 876), մինչև որ վերջապէս հաւանեցան և համաձայնեցան Էջմիածինի նուիրակ Զաքարիա Եպիսկոպոսի վրայ, և Գրիգորի հրաժարականին և Զաքարիայի ընտրութեան պաշտօնագիրները միանգամայն ներկայացուեցան կառավարութեան, և Պասմաճեան 1773-ին ի վերջն նոյեմբեր ամսոյ գործէ քաշուեցաւ (ՊԱՍ. 34), կամ աւելի ճշդութեամբ, նոյեմբեր 28-ին պատրիարքութիւնը թողուց և բնակեցաւ հւսկիւտար (ԶԱՍ. Գ. 877), ուր էր Երուսաղէմի իին հոգեստումը: Նոր պատրիարքին անձին և գործին վրայ չխօսած, Պասմաճեանի մասին յիշենք, թէ հւսկիւտար առանձնացեալ ապրեցաւ իբրև ամիսս տասն: Սակայն այդ վիճակը հաստատուն չեղաւ, զի խորհրդական արդարամիտ իշխանաց խումբը, ինչպէս ինքն հեգնաբար կը գրէ, ոչ մնացին ի վերայ խոստմանց և խօսից իրեանց, այլ սկսան կուտել զանազան խուժանս (ՊԱՍ. 34): Ինքն չի բացատրեր թէ ըրածնին ինչ էր, իսկ ուրիշ տեղէ կ'իմանանք թէ ծայներ սկսան հանել, թէ հանդերձեալ է յափշտակել զպատրիարքութիւնս: Գուցէ իր կողմնակիցներուն, և գլխաւորապէս կաթոլիկամիտներու մէջ խլռտումներ ալ սկսան Զաքարիայի դէմ: Ուստի մեծամեծներ ուզելով խափանել զարիթ շփոթութեանն, յորդորեցին Պասմաճեանը հեռանալ (ԶԱՍ. Գ. 877), թէպէտ ինքն իրեն կը վերագրէ, զելանելոյն ի քաղաքէն և հառանալոյն զկերպն և զեղանակն մտածած ըլլալու նախաձեռնութիւնը (ԳԱՍ. 34): Կ'երևի թէ հեռանալու խրատը տուողներ՝ գործադրութեան կերպը իրեն են թողած. ինքն ալ մտածած է Կիպրոսի առաջնորդութիւնը ստանձնել, ինչ որ իրեն կը

տրուի, և մայրաքաղաքէ մեկնելով Կիպրոս կը հասնի 1774 հոկտեմբեր 26-ին (ՉԱՄ. գ. 877): Այստեղ ալ մնացած է դարձեալ իբրև ամիսս տասն, իբր թէ առաջնորդ տեղույն (ՊԱՍ. 34), բայց որչափ ալ յօժարական ընտրած էր, սակայն Կիպրոս բաւական չէր Պասմաճեանի ծգտումները գոհացնելու, որ աւելի տկարամիտ քան համեստ, ընդարձակագոյն ասպարէզի և լաւագոյն բախսի ծգտումներով կ'օրորուէր: Միև կողմանէ պատրիարքութեամբ ալ չաջողերէ ետքը, ազգային շրջանակի մէջ նոր յաջողութեան յոյս չէր կրնար տածել, ուստի տարբեր շրջանակի մէջ նետուելու որոշումը կու տայ: Արդէն այն ատեմներ բոլոր ազգային շրջանակին մէջ ծեխողողներուն համար վերջին ապաւէնը այս եղած էր, ուստի ինքն ալ ուղղեցաք, կ'ըսէ և հաստատեցաք զմիտս մեր առ ի դիմել դէա յԱրևմուտս (ՊԱՍ. 34), թէպէտև ոչ մի նոր գանգատի նիւթ կամ նոր հակառակութեան նշան չէ ունեցած Կիպրոսի առաջնորդութեան միջոցին, զոր ինքն էր ուզած և ընդունած: Ազգային շրջանակէն բոլորովին յուսահատած պէտք է ըլլայ, որ և ոչ իսկ համարձակած է Եջմիածին դիմել, և գոնէ այնչափ փափաքած և հետամուտ եղած եպիսկոպոսութիւնը ստանալ: Կիպրոսէ մեկնիլը նշանակուած է 1775 սեպտեմբերին (ՉԱՄ. գ. 877), նաւագնացութիւնը եղած է սակաւ յԵրկար միջոցիւք, ըստ որուն ծմեռնային էր եղանակն, և ուղիղ եկած է ի Վնէժ կամ Վենետիկ, մերձաւորաբար դեկտեմբերին մէջ: Այստեղ կը մնայ իբրև ամիսս հինգ, ուսկից կը փոխադրուի Հռոմ 1776 ամառուան, և հոն կը մնայ իբրև ամիսս ինն, և վերջապէս 1777 ապրիլին կը փոխադրուի Անքոնա (Ancona), փափաքելով առնել զբնակութիւնս առ ծովեգերեայ տեղի (ՊԱՍ. 35), չենք գիտեր թէ օդին յարմարութեան համար, թէ ոչ Արևելքի հետ ազատ յարաբերութիւն պահելու դիտմամբ:

2118. ԶԱՔԱՐԻԱ ԿԱՂՋՈՒԱՆՑԻ

Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան համար Պասմաճեանի յաջորդ ընտրուած Զաքարիա եպիսկոպոսը, իռչակաւոր Կաղզուանցին էր, բնիկ Կարսայ վիճակի կամ իխն Գաբեղեան գաւառի Կաղզուան աւանէն, որդի մեծատուն Բարիլոյս Փօքուգեանի և Նազէի, որ էր դուստր գլխաւորի գաւառի: Ծնած է շուրջ 1720-ին, եկեղեցականութեան փափաքով մայրաթոռի ժառանգաւորաց դպրոցին աշակերտած, 1755-ին վարդապէտ ծեռնադրուած լուսարարապէտ Եղիազար եպիսկոպոսէ, և եպիսկոպոսութեան բարձրացած Շամախեցիին ծեռնադրութեամբ: Զաքարիայի արտաքին նկարագիրը կը տրուի, հասակաւն երկայն, դիմօքն գեղեցիկ և ահեղակերպ, լայներես և լայնաձակատ, և հերալի յոյժ (Ղի. ժ. 215), և այս վերջին պարագան առիթ տուած է զայն մակդիր անուամբ Գլլաը բաթրիք կոչելու (01. ՕՐԱ. 151): Իսկ ներքին նկարագրով կը ցուցուի իբրև կամքի և գործի տեր անձ, ազգին պատւոյն և եկեղեցւոյ պայծառութեան նախանձախնդիր, ուսման նուիրեալ և դաստիարակութեան հետապնդող, և իր նպատակին աշխատելու մէջ դժուարութենէ չընկճող և ուժգին միջոցներէ չխուսափող: Մայր աթոռէն հեռանալուն առաջին պաշտօնը եղաւ Եւդոկիոյ շրջանակին նուիրակութիւնը Շամախեցիին հրամանով, զոր կը վարէր երբ Սիմէոն աթոռ բարձրացաւ, և նուիրակութեան տարիները լրացնելով Եջմիածին դարձաւ 1764 մարտ 4-ին (Ղի. գ. 67): Հոն մնաց մինչև 1767,

մինչև որ Յարութիւն Բասենցի եպիսկոպոսը՝ Կ. Պոլսոյ նուիրակը, մայրաքաղաքին նուիրակութիւնը աւարտելով նոյն շրջանակի յարտաքին վիճակն էր ելած: Այդ միջոցին նուիրակէն զատ մայրաքաղաքի մէջ կը մնար ուրիշ վարդապետ մըն ալ Մութավելու, այսինքն Միւթեվլի անունով, իբր կառավարիչ մայր աթոռի ինչքերուն և կալուածներուն, և այս պաշտօնին կոչուած էր ծերունի Բարսեղ վարդապետը (2087): Երբոր Բասենցին մայրաքաղաքէն հեռացաւ, Սիմէոն մտածեց նոր կարգադրութիւն մը ընել, որ կերպով մը փոխարիմեր Կ. Պոլսոյ մէջ կաթողիկոսական փոխանորդ հաստատելու ձախողած խորհուրդը (2086), և որուն տեղը չէր կոցած բռնել միւթէվլիի պաշտօնը: Այդ նպատակով Կ. Պոլսոյ շրջանին նուիրակութիւնը երկութիւ բաժնեց, և մայրաքաղաքը յարակից վիճակներէն զատեց, միւթէվլիի պաշտօնը ջնջեց, Բարսեղ վարդապետը արտօնեց որ ուր ուզէ բնակի, և դարմանեսցէ զծերութիւն իւր, և Կ. Պոլսոյ լոկ քաղաքին համար նուիրակ նշանակեց Զաքարիա Կաղզուանցին, որ ընդ նուիրակութեանն՝ որքան և դիպեսցին անդ հոգալիք, հոգասցէ (Ղի. Գ. 749): Այդ նոր պաշտօնին մասին պէտք եղած պաշտօնագիրները 1767 սեպտեմբերին գրուած կը տեսնուին (Ղի. Գ. 761), որով հազիւ 1768-ին սկիզբները Զաքարիա Կ. Պոլսի մէջ պաշտօնին ձեռնարկած կըլլայ: Զաքարիայի յանձնուած պաշտօնը՝ լոկ նուիրակութենէ աւելի ընդարձակ էր, և անուղղակի կերպով կանուխէն մտածուած կաթողիկոսական փոխանորդութիւնն էր: Զաքարիա իր պաշտօնին պայմանաժամը լրացնելով, իբրև կամէր դառնալ ի սուրբ աթոռն տիրակերտ վերստին եղև կարգեալ ի նոյն գործ (Ղի. Ժ. 215) կամ որ նոյն է, երկրորդաբար եկա իշխանութիւնն նուիրակութեան ի կաթողիկոսէն (ՍՐԳ), այսինքն Զաքարիայի պաշտօնը կրկնուեցաւ, ինքն Կ. Պոլսի չհեռացած: Ըստ այսմ չարդարանար ոմանց կարծիքը թէ Զաքարիա Եջմիածին վերադարձած էր, և երկրորդ անգամ ալ 1772-ին իբր նուիրակ եկած էր Պոլիս (01 ՕՐԱ. 152): Նոյնիսկ Սիմէոնի թղթակցութեանց հաւաքածոյն ալ, Կ. Պոլսոյ հետ յարաբերութիւնները անընդհատ կերպով Զաքարիայի հետ կը պահէ, և Կ. Պոլսոյ համար ուրիշ նուիրակի անուն չի յիշեր:

2119. ԶԱՔԱՐԻԱ ՊԱՏՐԻԱՌՔ

Հազիւ թէ Զաքարիա սկսած էր նորէն նուիրակական նուէրներուն հանգանակութեան, Սամաթիոյ Ս. Գէորգ թաղէն սկսելով, Կ. Պոլսոյ մէջ Պասմաճեանի դէմ հակառակութիւնները զօրացան, նոր պատրիարքի ընտրութեան բանակցութիւններ սկսան. ուստի ինքն ալ կաթողիկոսին կը գրէր, թէ յայս քանի օրս բանն ի մի կողմն է եղերելոց, և յայնժամ գրելոց եմ զլիովինն (Ղի. Ը. 269): Հարկաւ անտեղեակ չէր իրեն անունին շուրջը դարձած խօսքերուն, բայց բան մը չէ ուզած գրել նոյնիսկ, ընտրութիւնը ըլլալէն ետքն ալ, թէպէտ Սիմէոնի ցնծութիւն մէծ եղաւ պատրիարքանալն Զաքարիա վարդապետին, բայց ինքն Զաքարիա վարդապետն զայննանէ բան ինչ ոչ գրեր, և 1774 յունուարին դեռ իրմէ այդ մասին գիր հասած չէր Եջմիածին (Ղի. Ը. 269), թէպէտ 1773 նոյեմբերին վերջին օրէն Զաքարիա պաշտօնին գլուխն անցած էր: Ըստ այսմ Ճիշդ չ'ըլլար ըսել, թէ պաշտօնին համար դիմում եղաւ կաթողիկոսին, և միայն իբրև եկա հրամանն հաճոյական վեհապետին, ապա Զաքարիա հաճեալ ընկալաւ և եղև պատրիարք (Ղի. Ժ.

Ժ. 216): Զաքարիա Կաղզուանցի պատրիարքութեան մտնելու օրը 1773 նոյեմբեր 28 ուրբաթ օր չի կրնար ըստիլ (01. ՕՐԱ. 151), զի 28-ը հինգշաբթի է. ուստի աւելի ճիշդ է նոյեմբեր 29 յաւուրն ուրբաթու գրուածը (ՍՐԳ.): Միայն թէ Կաղզուանցիին եղբօրորդին ու կենսագիրը, ի յելն նոյեմբերի ի տօնի Առաջին Լուսաւորչացն կը դնէ (ՂԻՒ. Ժ. 216), որ է ըսել նոյեմբեր 30, շաբաթ օր: Իրարու մօտ, բայց տարբեր թուականները կրնանք համաձայնեցնել, 28-ին դնելով վերջնական համաձայնութիւնը և Պասմաճեանի մեկնիլը, 29-ին մեծաւ ժողովիւք սրբոյ Աստուածածնին հրչակուիլը (ՍՐԳ.), և 30-ին Բարձրագոյն Դուռ ներկայանալով հաստատուիլը: Իսկ Սիմէռն միայն 1774 փետրուար 5-ի ստացած է Կ. Պոլսոյ մեծամեծաց յունուար 4-ին գրած գիրը (ՂԻՒ. Ղ. 754), և ինքն ալ ապրիլ 5-ին կոնդակ մը կը գրէ Զաքարիայի պատրիարքութեան մասին (ՂԻՒ. Ղ. 758): Սակայն այդ պարզ օրինութեան կոնդակ մը կը սեպուի, քանի որ կոնդակին հասնելուն արդէն վեց ամիսէ ակելի եղած կ'ըլլայ Զաքարիայի պաշտօնավարելը: Հետաքրքրական են պատրիարքական պաշտօնավարութեան համար կոնդակին մէջ նշանակուած վեց կանոնները: 1. Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ աւանդութեանց համեմատ հովուէ: 2. Յոշխարամորթ գայլոց և ի մէնջ հեռացեալ ապականչածն կրօնի՝ ժողովուրդը զգուշացնէ: 3. Խորհրդակցութեամբ հաւատարիմ և խորհրդական իշխանաց գործէ: 4. Զպատի արժանաւորացն տայ, իսկ զբանսարկուսն և զխռովարարսն խստէ, և դատէ եթէ խրատով չուղղուին: 5. Առաջնորդ կարգէ այնպիսիներ՝ որք փորձեալք իցեն ի հաւատս և ի կրօնս: 6. Մայր աթոռին ստորագրեցեալ և իրամանակատար և հնագանդ մնայ (ՂԻՒ. Ղ. 753):

2120. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿՂԵՐ

Զաքարիայի պատրիարքութեան առաջին տարիներէն նշանաւոր Եղելութիւններ չեն պատմեր յիշատակագիրներ, և նոյնիսկ իր գովաբան Եղբօրորդին՝ Կաղզուանցի Պօղոս քահանան, իր պատմագրութեան մէջ մեզի այդ մասին նիւթեր չի մատակարարէր, և բոլոր գրածները աւելի ետքը կաթոլիկամիտներու դէմ մղուած պայքարին վրայ կը կեղրոնացնէ: Սակայն մենք կը դիտենք, որ այդ միջոցին սկսան Զաքարիայի անունին ամենէն աւելի պատի բերող ձեռնարկները, նպատակ ունենալով ազգին մէջ զարթուցանել ուսումնական զարգացումը, և իայ դաստիարակութիւն մը կազմել, անկախաբար հռոմէադաւանութեան ազդեցութենէն: Հռոմէական շարժումը ուսումնական զարգացման քողին ներքև հետզհետէ իր գետինը կը ներդակէր, և այդ իրապուրիչ առաւելութեան շնորհիւ ազգին մէջ համակրութեան առարկայ կը դարնար: Ստոյգ է որ հռոմէական երկիրներու շփումը, Արևելքին մէջ պատրաստուող Եկեղեցականներէն աւելի բանգէտ խումբ մը կարտառուի, որուն կարողութիւնը՝ եթէ չափազանց բարձրացնել ալ չուզենք, տակաւին համեմատաբար շատ առաւելութիւններ ունէր, մանաւանդ օտար լեզուներու հմտութեամբ, օտար դիրքերու ծանօթութեամբ, և դասական նիւթերու ձևաբանութեամբ: Այս խումբը կազմող Եկեղեցականներէն լաւ թիւ մը Հռոմի մէջ հիմնուած Ծաւալոցի կամ Վասն- Տարածման-Հաւատոյ (De Propaganda Fide) դպրոցէն կելէր, և դպրոցի խուլերէն անունէն (Collegio) Գոլէցցիք կամ Գոլէցեանք, և Փրօփականտայի կամ Ծաւալոցի

աշակերտներ կը կոչէին: Խումբ մըն ալ Վենետիկ կարտագրէր իր միաբաններով, որոնք հայագիտութեան մէջ աւելի զօրաւոր էին, մինչ Գօլէճեանք շատ տկար էին այդ մասին, և միայն օտարագիտութեամբ կը ճոխանային: Լիբանան հաստատող Անտօնեան միաբանութիւնն ալ և անունեալ կաթողիկոսարանն ալ աշակերտներ կը հասցնէին, և Թրիէստի ճիւղն ալ իր առաջին կազմակերպութեան արդիւնքները կընծայէր: Ասոնց գործակից էին Արևելք հաստատուած բուն Լատին քարոզիչներ, որոնց մէջ քիչ ու շատ տեղական լեզուներու հմուտներ կը գտնուէին: Հայ ի բնէ զարգացման անյագ տեսչացող, ուսման և գիտութեան հրապոյրին առջև դիւրաւ կը տկարանար, և ինչով որ օտարադաւանութեան աշակերտող Հայ Եկեղեցականներ շահուած էին, նոյնով իրենց համազգիներն ալ շահելու դիւրութիւնը կը գտնէին:

2121. ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ԶԱՆՔԵՐ

Հաւասար զէնքերով պայքարելու համար, պէտք էր որ նոյնչափ և աւելի ալ ուսումնական դիւրութիւններ ունենալ և արդիւնքներ արտադրել, բայց այդ մասին երկու դժուարութիւններ կային, որոնց դէմ պէտք էր մեծ ճիգեր թափէին ուղղափառ հայադաւաններ: Մէկ մը որ Արևելք ինքնիրմէ միջոցներ չէր ընձեռեր, միւսը որ Արևմուտք առանց կրօնական զոհողութեան իր ունեցածը չէր հաղորդէր: Մեծ բարոյական կորովի, տոկուն ուղղամիտ կամքի, և զորաւոր ու սրտոս հոգիի պէտք կար՝ այդ պարագաներուն ներքև գործելու: Ճշմարիտ ազգասիրութեամբ տոգորեալ անձեր պէտք էին, որպիսի եղած էր արդէն Վարդան Բաղիշեցին, ներքին գաւառներու խորերուն մէջ: Անոր գործին արդիւնաւոր զարկ տուեր էին Կոլոտն ու Նալեանը մայրաքաղաքին մէջ, բայց պահ մը թուլցեր էին այդ աշխատաքները՝ Նալեանի հիւանդութեան և տկարութեան պատճառով, որուն վրայ Եկեր էր Պասմաճեանի յուզուած միջոցը: Զաքարիա եղաւ, որ գործին նոր շարժում մը ազդեց: Նա հոգին իր Եկեղեցւոյն յարած, և անոր նախանձայոյգ պաշտպանն եղած, զգաց թէ Հայ Եկեղեցւոյ հակառակորդներուն դէմ մրցելու զօրաւորագոյն միջոցը դաստիարակութեան և զարգացման ջանքն է, ուստի անձամբ նուիրուեցաւ այդ աշխատութեան, և հազիւ Կ. Պոլիս մտաւ 1768-ին, իր պաշտօնը մայրաքաղաքին մէջ ամփոփուած ըլլալով, կատարեալ դաստիարակի և ուսուցչի դերը ստանձնեց, և Նալեանի օրէն զկնի անցելոց ամաց բազմաց՝ նորոգեցին Մայր Եկեղեցւոյ կից եղող իին դպրանոցը, և ինքն ալ անոր մէջ ուսուցչի դերն ստանձնեց, և Նալեանի անձն ու գործը վերակենդանացուց: Ժամանակակից այդ երկութիւն նայած և իբր յերկուս հոգելից վարդապետս մայր-դպրատան, ինչպէս կոչուած և ընդունուած են Յակոբ արհիապանծ Եպիսկոպոսն և Զաքարիա արհիապսակ արքեպիսկոպոսն (ՏԱԸ. 118): Զաքարիա աւելի ծեռնհասութեամբ և աւելի հեղինակութեամբ ընդարձակեց և զարգացուց իր ծեռնարկը՝ երբ պատրիարքական իշխանութեան բարձրացաւ, այնպէս որ իր տագնապագիրին մէջ ալ արձանագրուած է՝ թէ ջանայր զուսումն ճոխել ազգիս, և թէ եղև ուղիղ մտօք դաստիարակ: Զաքարիայի այդ աշխատութեանց արդիւնք են իր նշանաւոր աշակերտները՝ գորս հասոյց, զեօթնեակ Եպիսկոպոս և չորեսին Վարդապետ, որոնք են Յակոբոս, Բարթողիմէոս, Յովիանէս, Յակոբ, Անդրէաս, Պողոս ու Պետրոս Եպիսկոպոսները, և Թովմաս, Թադէոս, Կարապետ և

Աստուածատուր վարդապետները: Բաց աստի ձոխացոյց շատ դպրատունս, յորս հաստատեաց վարժապետս, և իսկապէս թաղային վարժարաններու հիմնադիրն եղաւ, զի անկէ առաջ ուսուցչութիւնն ալ իբրև խանութպանութիւն կը կատարուէր: Պատուելիներ կամ վարժապետներ շուկային կամ խանի մը մէջ սենեակ վարձելով յաջորդներու կարդալ ու գրել, լեզու ու հմտութիւն կը սորվեցնէին: Զաքարիայի հիմնած թաղական վարժարաններուն անդրանիկը կը նկատուի Գումքաբու թաղի Ֆըզըզը փողոցին մէջ բացուածը՝ Շնորհք ամիրայի առատաձեռնութեամբ, անկէ ետքը կը յիշուին Պալաթ, Բերա, Սամարիա, Օրթաքօյ, Գուրուչէշմէ և Իւսկիւտար թաղերու մէջ հետզհետէ բացուածները, որոնց մէջ պաշտօնավարողներ մանկավարժ անունով կը սիրէին կոչուիլ: Այդ դասակարգին արաջիններէն յիշենք Սարգիս Յովհաննէսեան, Մատթէոս Պալաթի, Թագուր Ավլանեան, Խաչատուր Պատուելի, Մարտիրոս Սարկաւագ վարժապետները (01. ՕՐԱ. 159), գոնէ անունին ապագայի յարգանաց պահելու համար: Վասնզի Զաքարիայով սկսած շարժումն է, որ այլևս չկասեցաւ, և օրէօր յառաջանալով մեր ներկայ յառաջադիմութեան սկզբնաւորութիւնն եղաւ: Զաքարիա Կաղզուանցի իրաւանբ պիտի հրչակուի, իբր ժթ. դարուն ազգային զարգացման մէջ առաջին վաստակաւորն ու երախտաւորը: Այս տեսութեամբ էր որ Զաքարիայի պատրիարքութեան առաջին տարիները իրեն անունին ամենէն աւելի պատիւ բերող միջոցն ըսկինք (2120):

2122. ԷՇՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆ

Մայրաթուէ դուրս կատարուած ազգային անցքերը որչափ հնար է ամփոփ կերպով քաղելէ ետքը, պէտք է նորէն Մայրաթոռ դառնանք, ուր Սիմէոն կաթողիկոս կը շարունակէր իր տենդոս գործունէութիւնը, ամէն բանի համար կարգուսարք հաստատելու, և նորանոր բարեկարգութիւններ աւելցնելու համար: Այս նիւթերուն պարտ ու պատշաճ բացատրութիւնը կը ստիպէ մեզ ամենայն խստութեամբ ժամանակագրութեան չհետևիլ, այլ նիւթերը իրենց նախընթաց և հետևորդ պարագաներով դիւրըմբռնելի դարձնել: Այս պատճառով տակաւին չխօսեցանք Մայրաթոռի մէջ բացուած տպարանի մասին: Էջմիածինի գահակալներ քանի քանի անդամներ թէ նախաձեռնարկ և թէ օժանդակ եղան տպարանական հաստատութեանց, իբրև ազգային բարեկարգական և բարեգործական ձեռնարկ մը, ինչպէս ընդհանրապէս նկատուած էին տպարանները անցեալին մէջ. մինչ այժմ գրեթէ հասարակ խանութի կարգ անցած են: Էջմիածինի դիրքը չէր ընծայեր այն ոիլութիւնները որոնք տպարանի մը համար անհրաժեշտ էին, ուստի կաթողիկոսներ ստիպուած էին տպարանները Արևմուտքի քաղաքներու՝ Ամսդելուտամի, Մարսիլիայի, Վենետիկի, Լիվունոյի, և նոյնիսկ Արևելքի քաղաքներէն՝ Կ. Պոլիսի և Ասպահանի մէջ բանալ տալ, և ոչ Վաղարշապատի: Եթէ բացուած տպարանները Ս. Էջմիածնի տպարան ալ անուանեցին, սակայն Էջմիածինի Մայրաթոռին մէջ տպարան գոյութիւն չունեցաւ մինչև Սիմէոնի ժամանակը: Այդ փափաքը Սիմէոնի միտք կաթողիկոսանալէն ետքը չծագեցաւ, և ոչ ալ իբր հայապետական մեծագործութեան նշանակ եղաւ. որովհետև նա այդ միտքը յղացած էր, երբ կաթողիկոսանալէն 20 տարի առաջ, տակաւին սարկաւագ Հնդկաստանի նուիրակութիւնը կը

կատարէր (2070): Այդ միտքը յաջողեր էր ներշնչել՝ Մատրաս բնակող Զուղայեցի մեծահարուստ վաճառականներէն Գրիգոր Միքայէլեան Խօջաջան Չաքիկեանցի՝ աւելի ծանօթ Չաքիկենց մականուամբ (Ղի. Գ. Ճկ.), որ յանձն առեր էր պէտք եղած ծախքերը հոգալ, իբր իր անձին և իր գերդաստանին յիշատակ. բայց չենք գիտեր թէ ինչու Սիմէոնի վարդապետութեան և Եպիսկոպոսութեան ատեն նպատակը իրականացնելու ծերնարկներ չեղան: Հաւանաբար Չաքիկեան իր Վստահութիւնը անձնապէս Սիմէոնի վրայ դրած էր, իսկ Սիմէոն գրեթէ շարունակաբար Մայրաթորէ դուրս կը գտնուէր: Թէ արտաքին պարագաներ Սիմէոնը արգելեցին իր հնօրեայ փափաքը կատարել, սակայն միտքը չփոխուեցաւ, և կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալէն ետքը առաջին գործէն մին եղաւ տպարանի պէտք եղող տառեր ու գործիքներ ճարել, սակայն պատեհ առիթներ պէտք էին փնտռածը գտնելու:

2123. ՍԻՄԷՈՆԻ ԶԱՆՔԵՐ

Սիմէոն լուր առաւ թէ Առաել Պողոսեան Զուղայեցի մը Ամսդերտամի մէջ Յովիաննէս-Միքայէլ Ֆլայշման (Fleischmann) փորագրիչին ծեռքով (ՏՊԱ. 178), հայերէն տառեր պատրաստել տուած է, բայց զտպագրատուն հաստատել ոչ կարէր վասն գործաւորաց պակասութեան: Ուստի 1765-մարտ 4-ին կը գրէր Զմիւրիոյ նուիրակ և առաջնորդ Ղուկաս Կեղեցի կամ Կարնեցի վարդապետին, որ անոնք գնով առեալ յղեսցէ ի սուրբ Աթոռս (Ղի. Գ. 149): Քիչ ետքը լսուեցաւ որ Մարկոս տպագրիչ մը Զմիւրնիոյ մէջ տպարան է բացած, ուստի Ամսդերտամէ լուր չհասնելուն վրայ, Սիմէոն 1765 դեկտեմբեր 6-ին գրեց նոյն Ղուկաս վարդապետի՝ որ կամ Մարկոսի տառերը դնէ, և կամ տպագրիչն ալ միասին Եջմիածին փոխադրէ (Ղի. Գ. 431): Սարգիս Սարաֆեան Եպիսկոպոս ալ Վենետիկի մէջ պատրաստել տուած տառերը Կ. Պոլիս փոխադրած էր, Սիմէոն անոր ալ գրեց 1766-ին, և խնդրեաց տալ զտպագրական գիրն սրբոյ Աթոռոյն, կամ գնով, կամ ի յիշատակ հոգւոյն իւրոյ (Ղի. Գ. 551): Միևնույն ատեն չէր խզած թէ Առաքելի և թէ Մարկոսի հետ սկսուած բանակցութիւնները (Ղի. Գ. 552): Սակայն ասոնցմէ և ոչ մէկը յաջողեցաւ: Առաքելի գիրերուն վաճառման Ամսդերտամցի Հայեր արգելք դրին, կասկածելով թէ մի գուցէ Սիմէոն Եկեղեցին և կալուածներն ալ վաճառլով բոլորովին իրենց գաղութը խափանէ (ՏՊԱ. 185): Մարկոս տպագրիչ չուզեց իր սկսած և յառաջացուցած գործը խախտել: Իսկ Սարգիս Սիմէոնի հետ բանակցութիւնները չվերջացած տառերը վաճառեց Գէորգ Կեսարացի դպիրին, որ Կ. Պոլսոյ Վէզիրիսանի մէջ տպարան բացաւ, և քիչ օր ետքը 1766 մայիս 11-ի երկրաշարժին օրը՝ խանի փլատակին ներքև մեռաւ (ԳԱԼ. 250): Բայց Սիմէոն իր նպատակէն ետ չկեցաւ. չենք կարող ըսել թէ տեղէ մը կրցած ըլլայ պատրաստել տառեր ճարել, զի նորաքանդակ գիրերու խօսք կ'ընէ (Ղի. Գ. Ճկ.): Ուսկից կը հետևի թէ նորէն փորագրել և ծուլել տալ յաջողած է: Տօնացոյցի յիշատակարանին մէջ ալ կը յիշուի Յարութիւն Եջմիածնեցի փորագրող և քանդակող, և Մկրտիչ Շոռօթեցի Եպիսկոպոս, որ նախկին հեղինակ եղև առ փորագրութիւնն ի պողովատեայս (ՍԻՄ. 562): Ըստ այսմ տպարանը կը բացուի 1771-ին, ինչպէս կը վկայէ Չաքիկեանց Գրիգորի և ընտանիքին յիշատակին ձօնուած արձանագիրերը, թէ անոր արդեամբ՝ հաստատեցաւ

տպագրատունս ամենայն պարագայիւք (ՂԻՒ. Գ. ՃԿ.): Բայց 1771 թուականը տպաբանական արտադրութեանց ալ բուն թուականը չ'երևիր: Գիրքի մը պէտք եղած առարկաներուն Եջմիածին բերուիլը ամենադժուարին գործերէն մէկն էր, նկատի առնելով երթևեկի արգելքները, քաղաքական շփոթները և տեղւոյն հեռաւորութիւնը, և 1772-ին կրնայ նշանակուիլ Զբոսարան հոգևոր գրքուկին հրատարակութիւնը, և 1773-ին Տաղարան տեսրին տպագրութիւնը, որոնք Եջմիածինի տպարանին նախընծայ արդիւնքներ կը նկատուին: Իսկ ինքն Սիմեոն կը յիշէ նախապէս զքանի հատ Սաղմոս, և Երկրորդապէս զփոքրիկ գիրքն աղօթից, որոց Երրորդապէս կը յաջորդէ Տօնացոյցը (ՍԻՄ. 554)): Գործին արգելքներէն մին ալ թուղթ ճարելն էր, և Սիմեոն 1771-էն Չաքիկեան բարերարին հետ կը թղթակցէր, տպարանին մօտ թղթգործարան մըն ալ հաստատելու համար: Արհեստին հմուտ գործապետներ գտնելու ջանքն ալ բաւական ատեն խլեց: Պարսկաստանէ Եկողներ գոհացուցիչ եղան, Չաքիկեան Փարիզէ Եկած թղթաշէն Վարպետ՝ Բէյսօն և Տէսիօն Գաղղիացիներու հետ պայմանաւորուեցաւ, որոնք Կ. Պոլիսէ Եջմիածին Եկան, բայց կարծես թէ միտք ունէին որ փողերը ստանան ու փախչին, մինչև որ Սիմեոն պատրաստուեցաւ փալախայի և սառնատունի սպառնալեօք զանոնք գործի ստիպել (ՂԻՒ. Գ. ՃԿ.Դ.), և թղթագործութիւնը արդիւնաւորեցաւ 1776-ին՝ հսկողութեամբ Իսահակ Գեղամացի Եպիսկոպոսին, որ է նոյնինքն Գեղամացի դպիրը (2075), և Երախայրիքը նուէր չղուեցաւ բարերարին (ՂԻՒ. Գ. ՃԿ.Ը.): Շինուած թուղթին վրայ ջրանկար փակագիրներ կային, Ս. Կ., և Գ. Մ. որոնք Սիմեոն կաթողիկոսի և Գրիգոր Միքայյէլեան Չաքիկեանի անունները կ'արտայայտէին (ՂԻՒ. Գ. ՃԿ.Գ.):

2124. ՏՕՆԱՑՈՅՑԻ ԽՆԴԻՐ

Եջմիածինի տպարանէն ելած, Զբոսարան և Տաղարան մանր արտադրութիւնները, շատ ընտիր գործ մը եղած պիտի չըլլան, որ դիտմանք մէջտեղէն վերցուած, և 1777-ին նորէն տպուած են (ՏՊԱ. 119): Իսկ իբր առաջնապտուղ կարևոր գործ նկատուած է Տօնացոյցը, որ 1774-ին սկսած ի տպագրուիլ (ՍԻՄ. 1), և աւարտած 1775 ապրիլ 7-ին (ՍԻՄ. 561): Վերջաբանին մէջ ըստիած է թէ, ահա իինգ ամ է յորս աշխատիմք և տքնիմք, զի զարհեստս այս ի ձեռն բերցուք, և Տօնացոյցին տպագրութիւնը նախընթացներէն հասուն և կատարեալ կը կոչուի (ՍԻՄ. 554): Սակայն Սիմեոնի տօնացոյցը տպագրութենէն աւելի, իր կազմութեամբը յատուկ մտադրութեան առարկայ մըն է: Յայտնի է թէ Հայ Եկեղեցւոյ տօնակատարութեանց կարգը Եօթնեկական գրութեան վրայ իիմնուած է, որով ամէն տարի միկանոյն ամսաթիւին նոյն տօնը չի հանդիախր, ինչպէս ուրիշ Եկեղեցիներու սովորութիւնն է: Զատկի տօնին և անոր յարակից Մեծապահոց և Յինանց միջոցներուն շարժականութիւնն ալ յատուկ պահանջներ կը ստեղծէ: Այդ ընդհանուր շարժականութիւնը անհրաժեշտ կընէր, որ իրաքանչիւր տարւոյ համար տօներու մասնաւոր դասաւորութիւն մը կազմուէր, սակայն այս ընելու համար հաստատուն ծկը կը պակսէր, և վիճակներ կրնային իրարմէ տարբեր դասաւորութիւններ կազմել, գուցէ քաղաք քաղաք ալ կը տարբերէր նոյն վիճակին մէջ, մանաւանդ որ դասաւորելու պէտք եղած հմտութիւնն ալ ամէնքը հաւասարապէս չունէին: Սիմեոն ինքն ալ կը դիտէ, թէ ոմանք զայս տօն յայս ինչ օր տօնեն, և

ոմանք յայլ օր, ոմանք զայս ինչ տօն՝ միայն առնեն և կամ ընդ այլում, և ոմանք զնոյնս ընդ այլում և կամ միայն (ՍԻՄ. 7): Ասիկա շփոթութեանց մեծ պատճառ մըն էր, և անոր դարման եղող որևէ ձեռնարկ հարկաւ լաւ ընդունելութիւն պիտի գտնէր: Ըստ այսմ երբոր Վենետիկի Մքիթարեաններէն հայր Յակոբոս Չամշեան 1757-ին Լուսնացոյց, իսկ 1758-էն ըսկսելով Օրացոյց անունով տարեկան տեսրիկներ սկսաւ հրատարակել, իրաքանչիր տարւոյ ամսաթիւերը, լուսնի օրերը և տօներու դասաւորութիւնը պարունակող, ազգին մէջ ընդունելութիւն գտաւ, և նոյնիսկ Եկեղեցական տօնակատարութեանց ալ առաջնորդ դարձաւ: Բայց քանի որ հօռմէադաւաններու հրատարակութիւն մըն էր, անոր մէջ կը պարունակէին ոչ միայն Լատին Եկեղեցւոյ պատկանող տօները, այլ և Հայ տօնակատարութեանց մէջ մուծուած լատինամիտ փոփոխութիւններ, որոնցմէ յանզգաստս կը գայթակղէին հայադաւան հաւատացեալներ և պաշտօնեաններ ալ, և տեղի կը տրուէր անտեղութեանց և Հայ ծիսակատարութեան հակառակ պատահարներու: Առ այս կակնարկէ Սիմէոն իր տօնացոյցին յառաջարանին մէջ, Վենետիկի օրացոյցը՝ Թունացոյց կամ Թունարան կոչելով (ՍԻՄ. 15): Սիմէոն կանուխէն ալ մտադրութիւն դարձուցած էր այդ Եղելութեան, և անոր դարմանը հոգալու համար, 1761-ին Կ. Պոլիս նուիրակ գտնուած ատեն՝ Տարեկան օրացոյց մը տպագրել տուած էր, որուն մէջ կըսէր թէ պատրաստ ունի և զնայր տօնացոյց մի յօրինեցեալ ի վերայ Երեսուն և վեց գրոց, այսինքն տարեգրոց (ՄՏՆ. 722), սակայն ոչ այս մայր տօնացոյցը և ոչ յաջորդ տարիներու համար օրացոյցներ չերևան: Քիչ ետքը 1763-ին Սիմէոն կաթողիկոսացաւ միշտ միտքին մէջ ունենալով տօնացոյցի և տօնակատարութեանց գործը, որուն յաջորդութեան անհրաժեշտ էր տպագրական հրատարակութիւնը, իսկ Էջմիածինի մէջ տպարան ունենալու ձեռնարկն ալ հազիւ կաթողիկոսութենէն տասը տարի ետքը կրցաւ ամբողջանայ և կատարելագործուիլ 1774-ին:

2125. ՍԻՄԵՈՆԵԱՆ ՏՕՆԱՑՈՅՑ

Այդ տասը տարիներու մէջ աշխատեցաւ անշուշտ Սիմէոն՝ տօնացոյցի մասին յղացած միտքերը գործադրել, և հետզիետէ իր աշխատութիւնը լրացնել և յղկել, և հասցնել այն վիճակին՝ որուն մէջ մամուլի յանձնուեցաւ 1774-ին: Այդ աշխատութիւնը Երկու մասի կամ Երկու հատորներու կը բաժնուի, որոնց Երկրորդը տարեկան դասաւորութեանց ամէն պատահականութիւնները կու տայ, այսինքն 36 տարեգիրներու վրայ՝ նոյնչափ տեսակ փոփոխութիւնները կը ցուցնէ, որոնք ծագում կ'առնեն զատկի տօնին մարտ 22-էն մինչև ապրիլ 25 տարբերելէն: Իսկ նահանջ տարիները կը դասաւորուին փետրուարի 28-էն ետքը նախընթաց տարեգիրին անցնելով, որով փետրուար 28-ի կրկնութիւնը փետրուար 29 կը դաշնայ, և անոր վրայ կը քալեն տարւոյն մնացած տասը ամիսները: Սիմէոնի աշխատութեան այս մասը յոյժ զնահատելի և օգտակար գործ մըն է, որով կանուխէն ապահովուած է իրաքանչիր տարւոյ դասաւորութիւնը, և բոլոր Հայ Եկեղեցիներ ուր ուրեք գտնուին աշխարհի որևէ կողմը, կրնան միևնույն կերպով իրենց տօնակատարութիւնները ընել: Ուր որ Սիմէոնի տօնացոյցը տարբեր կերպարան կը զգենու առաջին մասն է, այինքն բուն տօնացոյցն է, որուն մէջ ուած է նորութիւններ մուծանել, թէ ինչ ինչ

տօներ տեղափոխելով, և թէ ծիսական կամ տօնական պատշաճները այլայլելով: Տօներու տեղափոխութենէն արդէն քանի մը հատը յիշեցինք, զորս յատուկ կոնդակով հրամայուած էր, Բարթողիմէոսի և Յուդայի տօնը՝ Թաղէոսի և Բարթողիմէոսի տօնի վերածելով, և տօնը Յիսոնակաց առջի շաբաթ օրուան տանելով, պահանջուած տեղափոխութիւններով մէկտեղ (2120): Բայց այդափով չաւարտեցան Սիմէոնի փոփոխութիւնները: Ազգասիրական նախանձայուզութեամբ՝ ուզեց ազգային տօները նախապատուել շաբաթ օրերու փոխադրելով, որոնք ի լուր աւուրս և ի պահս երեալ էին, և առանց հանդիսաւորութեան կը տօնուէին, զոր Սիմէոն յառաջ Եկած կը կարծէ յանփորձութենէ ու կամ ի թուլութենէ և ի զանցառութենէ մերայնց (ՍԻՄ. 9): Ըստ այսմ Ներսէսի և Խաղայ տօնը Հոգեգալստեան չորրորդ երկուշաբթիէն երկորորդ շաբաթին բերաւ: Տրդատայ և Աշխէնի և Խոսրովիդիստոյ տօնը՝ Հոգեգալստեան հինգերորդ երկուշաբթիէն չորրորդ շաբաթին փոխադրեց, Որդոց և Թոռացն տօնը՝ Հոգեգալստեան հինգերորդ երեքշաբթիէն Վարդավառի երկորորդ շաբաթին տարաւ, Մեսրոպի և Թարգմանչաց տօնը՝ Վերափոխման չորրորդ երկուշաբթիէն Խաչին չորրորդ շաբաթին փոխադրեց: Եւ Աբգարի տօնը Աղդէն զատեց, և Յիսոնակաց չորրորդ հինգշաբթիէն հանելով շաբաթին դրաւ: Այդ փոխադրութիւնները ստիպեցին ուրիշներ ալ ընել պարպուած օրերը լեցնելու, և տարուած օրերուն մէջ եղողները տեղաւորելու համար: Աստուածածնայ Տուփին և Գոտիին յիշատակները, որոնք կամաւոր էին և չէին տօնուեր, հաստատուն կերպով գետեղեց Հոգեգալստեան հինգերորդ և Վերափոխման երրորդ կիրակիններուն: Յովիաննէս Օձնեցի, Յովիաննէս Որոտնեցի, և Գրիգոր Տաթևացի վարդապետները Մեծպահոց երրորդ շաբաթ օրը առնել հրամայեց, մինչ Աղեքսանդր Աղեքսանդրացին և Գրիգոր Ակրականդացին տօնացոյցէն հանեց: Ըստներ կան՝ թէ Յովիաննէս Օձնեցին կանուխէն ալ տօնուած էր, և թէ Սիմէոն այդ առթիւ Մովսէս Տաթևացին անցուց (ՊԵՌ. 1), սակայն մենք այդ կէտերը ստուգող փաստ չենք գտած:

2126. ԾԻՍԱԿԱՆ ՊԱՏՇԱՃՆԵՐ

Ծիսական և տօնական պատշաճներու գալով, Սիմէոնի գլխաւոր կարգադրութիւնը՝ կիրակէ պահելու աւուրց ցուցակ մը կազմելն է (ՍԻՄ. 321): Կանխեցինք ըսել (2101) և կը կրկնենք, թէ մանրազնին հետազօտութիւնք կը ցուցեն թէ Հայոց Եկեղեցին խորշած է բնական կիրակիններէ դուրս շաբթուան օրերուն մէջ կիրակէ կամ հրամայեալ տօն հաստատել: Ասոր հետևանքներն են տէրունի տօները, կիրակի փոխադրելը, և մեծ սրբոց յիշատակները շաբաթ կատարելով կիրակիին տօնախմբելը, ինչպէս որ ցարդ ևս, օրինակ իմն, Ս. Լուսաւորչի կամ Ս. Գէորգի կամ Ս. Յակոբի անունին նուիրուած Եկեղեցիներ՝ կիրակի կը կատարեն իրենց տօնախմբութիւնները: Աստուածայայտնութեան տօնին իսկ որոշ ամսաթուով կատարուիլը՝ հնաւանդ չ'երևիր, և տօնական պատշաճները կը ցուցնեն, թէ կիրակի յարմարութեամբ կազմուած են: Հին տօնացոյցներ Տեռանընդառաջին, Աւետումին և Աստուածածնայ ծննդեան տօներուն կիրակի փոխադրուելուն յիշատակներ կը պարունակեն: Համբարձումին ալ հինգշաբթիի հին պատշաճը շատ թեթև է, նախատօնակ չունի, և անդաստանը վերջամուտ է, և երկորորդ Ծաղկազարդի

կիրակին, իսկապէս Համբարձման տօնախմբութիւն է: Ծէսերու վրայ խօսած ատեննիս, մեր պատմական շրջանակին մէջ այսչափ բաւական կը սեպենք: Կ'երևի թէ Սիմէոն՝ հայկական հին սովորոյթը միւս եկեղեցեաց առջև ստորնութիւն կարծելով, Հայոց համար ալ շաբթուան մէջ կիրակէանալու օրեր կազմեց, ինչ որ իրմէ առաջ բնաւ տեղ մը հրամայուած չենք տեսներ: Արդէն տօնացոյցի հրատարակութենէն առաջ՝ Լուսաւորիչներու պատույն տարեկան հինգ օրեր կիրակէանալու կոնդակ յηած էր ընդհանուր Հայութեան (2101): Նոր Տօնացոյցին մէջ աւելցուց հինգ տաղաւարներուն, Ծնունդի, Զատկի, Վարդապարի, Աստուածածնի և Խաչի երկրորդ օրերը, և Զատկի նաև երրորդ օրը, և Ծնունդի ութերորդ օրը, Տեառնդառաջի և Համբարձումի և Աւագ հինգշաբթիի, և Աստուածածնայ Աւետումի, Ծնունդի, Ընծայման և Յղութեան օրերը, ևս Հրեշտակապետաց և Ամենայն-Սրբոց տօները (ՍԻՄ. 321): Աւելորդ չոլլայ դիտել, թէ Աւագ հինգշաբթին ու Զատկի երրորդ օրը ու Աստուածածնայ ընծայումը ուրիշ եկեղեցիներէ ալ իբր կիրակէանալու տօն ընդունուած չէ: Այսպէս Սիմէոնին կարգադրութեամբ տարին 21 կիրակէանալու օրեր մուծուեցան Հայ տօնակատարութեանց մէջ: Տօնական պատշաճներու մէջ ալ Սիմէոն ինչ ինչ փոփոխութիւններ ներմուծեց, որոնց մէջ իբր կարևորագոյն պիտի յիշենք Մեծպահոց կիրակիներուն մէջ Յարութեան յիշատակութիւնը ջնջել, և իբր Յարութեան ակնկալութիւն ծև մը տալը, Իւղաբերից աւետարանէն գեղչելով Յարութեան կտորը և միայն Թաղման կտորը թողլով, Չուարձացեալքս քարոզը Վերցնելով կամ կիսելով, Նորաստեղծեալ երգը միայն առջի երկու տուներու վերածելով՝ որոնց մէջ Յարութիւն չի յիշուիր, և Սուրբ Աստուած սրբաբանութենէն ալ Որ յարեար մասը արգիլելով, և Որ խաչեցար ըսել հրամայելով: Յիշենք ևս Ստեփանոսի տօնին յատուկ Այսօր դասք երգը, չորս Աւագ տօներուն և Լուսաւորիչներու հինգ տօներուն տարածելը:

2127. ԱՅԴ ՄԱՍԻՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ

Սիմէոնի կարգադրութեանց մասին խիստ դիտողութիւններ եղան ժամանակին, մինչև իսկ յայտարարուեցաւ թէ Գրիգոր Վկայասէր բանադրանս յաւելեալ ի վերայ՝ հրամայած ըլլայ, որ մի՛ իշխեսցէ այլ ոք օտար ինչ մուծանել իրմէ հաստատուած տօնացոյցին վրայ, որով իբր թէ Սիմէոն այդ վճիրին անսաստած ըլլայ (ՊԵՌ. 1): Մեր տեսութեամբ և իրաւական տեսակետէն, ոչ մի՛ արգելք չկար որ Սիմէոն կաթողիկոս ալ ծիսական կանոն մը կարենար սահմանել, ինչպէս ըրած էին Վկայասէրէ առաջ և Վկայասէրէ Ետքը եղող ուրիշ կաթողիկոսներ ալ: Սիմէոն իր մէջ զգացած է այդ իրաւասութիւնը, և առանց վարանման ուզած է զայն գործածել: Միայն խնդիր է, թէ՛ պատե՞հ էր արոեօք այդ իրաւասութիւնը գործածել, կամ թէ եղած կարգադրութիւնները պահանջուած կամ գնահատելի էի՞ն տիրապէս: Մենք այնպէս կը կարծենք թէ Սիմէոնի ներքին նպատակին մէջ կար, կերպով մը Հայ կաթոլիկները Հայ շրջանակէն դուրս թողուլ ծիսական տարբերութիւններով, և անոնց ազդեցութիւնը արգելել՝ անզործածական դարձնելով անոնց օրացոյցը: Վասնգի կաթոլիկներ, և յատկապէս Մխիթարեան և Անասնեան վանքեր և Լիբանանի կաթողիկոսարանը, իին տօնացոյցը պահեցին և Սիմէոնեան փոփոխութեանց չիետևեցան: Այդ

մասին մեր տեսութեամբ՝ օգտակարագոյն էր թերևս կաթոլիկները նմանութեան մէջ պահել քան թէ հեռացնել, որպէսզի տարբեր ինքնութեամբ յատուկ գոյութեան իրաւունք չստանային, ինչ որ անոնց գլխաւոր դիտումն էր: Սրբոց տօներու տեղափոխութիւնն ալ զգալի նշանակութիւն մը չէր բերեր, և ազգային շաբաթին բերելով իսկական առաւելութիւն մը չէր գոյացներ, քանի որ տօնախմբութիւններ կիրակիին կը կատարուէին, որ անմիջապէս կապուած էր Երկուշաբթիին հետ: Հին տօնացոյցը նոյն օր գետեղած էր յիշեալ տօներէն շատերը: Բոլոր փոփոխութեանց մէջէն տիրապէս գնահատելի կը գտնենք Առաջին Լուսաւորչաց տօնին կերպաւորութիւնը, իբրև շոշափելի նշանակ մը Հայ Եկեղեցւոյ առաքելականութեան: Իսկ Արքարի տրուած պատիւը՝ պատմական տեսակէտէն խնդիրի նիւթ է. Մուան է Վիրապը Մեծպահքի օրով փառաւորելու յարմարութենէ զուրկ է, և Երեք ազգային Վարդապետները Մեծպահքի մէջ գետեղելու՝ առաւելութիւն մը չէ: Մեծ պահոց կիրակիներուն մէջ մուժուած փոփոխութիւնն ալ նշանակալից չենք գտներ, զի Եկեղեցին որևէ առիթով կիրակիներու Յարութեան յիշատակը նուազել չէ ուզած, բաւականանալով զարդերու հանդերձանքը նուազել: Չէ՞ որ այսօր ալ կը շարունակենք Մեծպահքի առաջին կիրակիին գոչել: Փառք յարութեան քո Տէր (ՇԱՐ. 134), և վեցերորդ կիրակիին կերպենք, Նորահրաշ տեսլեամբ յարութեան քո Տէր՝ զարհութեցան դժոխք (ՇԱՐ. 230): Այդ տեսութիւնները կը յայտնենք մասնաւոր պարագայից նկատմամբ, թէ ոչ ընդհանուր կերպով չենք մեղադրեր Սիմէնի համարձակ ձեռնարկը: Մանաւանդ թէ կը փափաքինք որ նոյն հոգուվ զօրացած կաթողիկոս մըն աք ազգային տեսակէտէն զօրացնէր մեր տօնացոյցը, անոր մէջ ընդունելով նախալուսաւորչեան շրջանի առաքելաշաւիդ հայրապետները, յատուկ տօներ սահմանելով Որդուց և Թոռանց և Թարգմանչաց իրաքանչիւրին, և նոր յիշատակներ հաստատելով այն քաջարի նահատակներուն և նոր գկաներուն համար, զօրս պատմութեանս կարգին յիշեցինք, և մեր իղձերն ալ համարձակորդն յայտարարեցինք:

2128. ՏՕՆԱՑՈՅՑԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆ

Երբոր Սիմէն իր տօնացոյցին տպագրութիւնը 1775-ին աւարտեց, սկսաւ զայն ամէն կողմ ցրուել 1776 տարւոյ մէջ, և բարձու իշխանութեամբ սրբոյ աստուածափի աթոռոյս, և հօրն մերոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի աստուածահրաշ Աջոյն, և հրամանաւ հայրապետութեանս (ՍԻՒ. 17), պատուիրեց բոլոր Հայ ազգին որ ի հասնենլ ի սկիզբն տարւոյ, որ ի Ծնունդն (ՍԻՒ. 21), այսինքն 1777 տարւոյ սկիզբէն, նախապէս զթունացոյցն զայն անհետ առնել և խստել իսպառ, և Երկրորդապէս զնոր տօնացոյցս զայս առձեռն բերել, և սովաւ վարել այսուիետև (ՍԻՒ. 19): Եջմիածինի շուրջը և Պարսկահպատակ Վիճակներու մէջ շատ դժուարութեանց չհանդիպեցաւ նոր տօնացոյցը, բայց ոչ նոյնապէս Տաճկահպատակ Վիճակներու, և մանաւանդ մայրաքաղաքին մէջ: Ասոր գլխաւոր պատճեններէն մէկն էր կաթոլիկամիտ շարժումը որուն հետևողներուն ծանր Եկաւ Որոտնեցին և Տաթևացին տօնելի սրբոց կարգը դասուած տեսնել, որ ուղղակի իրենց ընթացքին դատապարտութիւնն էր: Զաքարիա պատրիարքն ալ համակիր չէր այդ փոփոխութեանց, բայց չէ թէ կաթոլիկամիտներու տեսակէտէն, քանի որ ամէն կասկածէ վեր էր իր նախանձայոյգ

հայադաւանութիւնը, այլ պարզապէս իր անձնահաճ արժանապատութեան տեսակէտէն, քանի որ Զաքարիա կը զգար իր ուսումնական և անձնական առաւելութիւնները և Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան ազդեցիկ և տիրական դիրքը: Ուստի իրեն ծանր եկաւ որ Սիմէոն առանց իրեն հետ խորհրդակցելու և իր կարծիքն ալ առնելու, իրովի ամէն բան լրացնելով, և կաթողիկոսական Ճոխութեամբ իրամաններ կ'արձակէր: Միանգամայն կրնար Զաքարիա եղած կարգադրութեանց մասին ինչ ինչ դիտողութիւններ ալ ընել, ինչպէս մենք ալ յայտնեցինք: Զաքարիա պահ մը ընդդիմանալու գաղափարն ալ ունեցած է, սակայն իր սիրտին մէջ յատուկ պատկառանք մը կը զգար Սիմէոնի հանդէպ, զոր իւր ուսուցիչ և իբր անվիճելի պէտ մը Ճանչցած էր իր առաջին տարիներէն, ուստի ակնածեալ յայնժամ ի Սիմէոնէ, չեղև կարող առնել զոր կամէրն (ՊԵՌ. 2), և 1777 տարեգլուխէն սկսելով Սիմէոննեան տօնացոյցը Կ. Պոլսոյ մէջ ալ կիրառութեան մտաւ:

2129. ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

Պասմաճեանի օրերուն ներքին յուզումները ու պատրիարքարանի մեղմ ընթացքը, և Զաքարիայի պատրիարքութեան սկիզբները իր նախայուզութեան ասպարէզ չարուիլը, մեծապէս քաջալերած էին կաթոլիկամիտները, որք այնմ ժամանակի կարի համարձակ ընդդէմ պատրիարքական իշխանութեանն գործէին (Դիւ. Ժ. 217), և մինչև իսկ սուլտանին կը դիմէին գրով, թէ պատրիարքն առանց իրաւանց պահանջէ ի մէնջ տուրս անվաւերս, և յոչ տալն մեր զայն՝ ներհակ վարի ընդ մեզ և նեղէ (Դիւ. Ժ. 218): Իրենց բողոքին մատնութիւն ալ խառնելով կաթոլիկամիտները կը գրէին, թէ պատրիարքն մեր Աճեն է, և զժողովուրդն կողոպտեալ զգանձս կուտէ, և յղէ առ Աճեմիստան՝ ի զարթուցումն և ի յօգնութիւն, առ ի յարուցեալ նոյն թագաւորութիւնն ի վերայ քոյին տէրութեանդ (ՍՐԳ.), ուստի կը խնդրէին որ պատրիարքին իրամայէ, զի մի՛ իսպառ նեղեսցէ զմեզ ի նոցանէ, և կարգեա մեզ յատուկ գլուխ ի մերոց կարգաւորաց, վասն զի կամիմք ելանել յիշխանութենէ նոցա (Դիւ. Ժ. 218): Այդ ընթացքը ամէնուն մտադրութիւնը արթնցուցած և զայրոյթի պատճառ եղած էր, և անոր առջև առնելու փափաքը ընդհանուր էր: Զաքարիա ինքն ալ անտարբեր չէր կրնար մնալ, բայց իրովի ալ նախաձեռնութիւն առնել չուզելով, ազգային մեծ ժողով մը իրաւիրեց 1778 փետրուար 21-ին Մեծպահոց առաջին չորեքշաբթի օրը, և գումարումը տեղի ունեցաւ Մայրեկեղեցին՝ հանդերձ գլխաւոր Եպիսկոպոսօք և վարդապետօք, և այլ մեծամեծ իշխանօք, և յամենայնի էսմաֆից գլխաւորօք, Ալթը Ճէմայէթ կոչեցելովք, և այլ բազմութեամբ հասարակ ժողովորդականօք, Էլէկէլիրօք և բանագէտ մարդկան գումարօք (ՍՐԳ.), որ է այն ժամանակին սովորական ազգային ժողովի ձկը, ուր իբր հազար հոգի մը ներկայ կը գտնուէր (2115): Զաքարիա ժողովը բանալով կացութիւնը բացատրեց, զգացուց թէ պէտք է զտարածայնութիւնս ազգիս մերոյ բառնալ ի միջոյ, զի Եղբարք ենք ամենեքին, և այս ոճով շարունակեց իր ատենաբանութիւնը, որ էր բովանդակ վարդապետական բանք և խօսք բարոյականք և մխիթարականք, արծարծիչք հոգևոր սիրոյ (ՍՐԳ.): Ժողովը կատարեալ համաձայնութեամբ ընդունեց պատրիարքին տեսութիւնները, անոր յանձնեց ներքին միջոցներ

գործածել կաթոլիկութեան յառաջացումը արգելելու, և բոլորովին իսկ ջնջելու համար, և որոշեց արքունական իշխանութեան հաղորդել իրաց վիճակը և անոր ձեռնտութիւնն ալ հրաւիրել օտարամոլութեան առջևն առնելու համար: Այդ նպատակով կառավարութեան մատուցանելիք խնդրագիր կամ բողոքագիր մըն ալ պատրաստեցաւ, և առաջաւրներուն կնիքներովը ստորագրեցաւ: Կաթոլիկամիտներ՝ ազգն ու անոր պատրիարքը ամբաստանած էին իբրև Պարսիկները Օսմանցիներու դէմ գրգռող. ազգայինք գոհացան կաթոլիկամիտներու Եւրոպացւոց հետ յարաբերութիւնները առջև դնել, առանց չարամիտ թելադրութիւններ աւելցնելու, և միայն գրեցին, թէ գաղտնաբար և ծածուկ ելումուտ առնեն յեկեղեցիս Ֆրանկաց, և զիշաթերայս տարեալ ի տունս իրեանց՝ զկարգս Ֆրանկաց համարձակ կատարեն, և զտունս եկեղեցի արարեալ՝ այլ իմն հաւատ ծածկաբար է մէջ իրեանց արծարծեն (Ղի. ժ. 218):

2130. ՄԵՂՄ ԸՆԹԱՑՔ

Այդ բողոքագիրը իսկոյն չմատուցուեցաւ, և Զաքարիա պատրիարք ձեռնարկեց միայն ներքին միջոցներով կաթոլիկութեան հետևողներու դէմ պայքարիլ: Նախ ուզեց ինանալ թէ ոյք և որքան են հեստեալ ժողովուրդն, և քահանաներու հրամայեց անոնց ցուցակը յանուանէ գրել և բերել, և յետոյ յանձնարարեց որ անոնց տուները երթալով խրատեսցեն համոզկեր բանիւք, և այսպէս անցան Մեծպահոց օրերը: Զատիկէն ետքը, և ապրիլ 8-ին հանդիպած էր, հրամայեց որ քահանաներ անուղղաներուն զլանան խորհրդակցութիւնները, չմկրտեն, չպսակեն և չթաղեն: Բայց ամէնէ աւելի զգայի դարձաւ այդ վերջին պարագան, զի որք մեռանէին ի յետամուտներ կրօնին այնմիկ՝ անթաղ մնային՝ ի տան անդր մնալով երեք օր, չորս օր, և մինչև վեց յաւուրս: Բայց որովհետև նոյն 1778 տարին ժանտախտը սկսած էր երևանալ Կ. Պոլսոյ, և անթաղ դիակներ վտանգաւոր կրնային ըլլալ, ուստի Զաքարիա կրկին հրամայեց անշուք թաղել այնպիսիները, յառաջոյ երթալով դարիա քահանայ մի և եթ: Մահտարաժամը հետզհետէ այնչափ զայրացաւ, որ փոխադրելու իսկ չէին հասնէր մեռելաթաղները: Իսկ մեռնողներու շատութիւնը հաշտելու համար բաւական ըլլայ յիշել, թէ միմայն Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ թաղէն, և այն ի Պալաթու կողմն և եթ, մէջը չառնելով թաղին ուրիշ մասերը, երեք ամիսներու մէջ, Հայ ըլլալով հազար մեռեալ թուցեալ են, և նոյն թաղին մէջ մէկ օրը մինչև քսան և ինն մեռեալ թաղուած են: Ժանտախտը Վերափոխման տօնէն՝ այսինքն օգոստոս 12-էն սկսած է շիջանիլ և նուազիլ, իսկ սրբոց Հրեշտակապետաց տօնին, նոյեմբեր 10-ին, ընկրմեցաւ անունն ախտիս, ինչպէս կը վկայէ ականատեսը (ՍՐԳ.): Այդ միջոցներուն Զաքարիա պատրիարք շատ չէր ստիպէր պայքարը, ինչ որ համարձակութիւն տուաւ կաթոլիկամիտներուն իրենք ոիմել կառավարութեան, պատրիարքարանին դէմ ամբաստանութիւնները կրկնելով և պնդելով, որով Զաքարիա ալ գրեթէ ստիպուեցաւ ժողովով ու ժողովուրդով պատրաստուած բողոքագիրը մատուցանել կայսեր յուլիս 13-ին, ուրբաթ օր մը, երբոր Ապտիկիամիտ կայսրը թագաւորական նաւատն՝ ի դառնալն յաղօթարանէն, կանցնէր մօտ յեզրն Պէշիկթաշու պալատին: Խնդրագիրը ներկայացնողներն էին, Սարգիս Հաճընցի վարդապետ, այլ ոմանբք վարդապետօք վեղարագլխարկօք, և փոխանորդ

տեր Վարդան Պապայն այլ փառաւոր քահանայիւք, և քանի մի իշխանօք Ալթը ճեմայէթ կոչեցելովք, իբրև անձամբք ի ութսուն մերծ թուովք (ՍՐԳ) պատկառելի պատգամաւորութիւն մը:

2131. ՀՈՌՄԵԱԿԱՆ ԾԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

Կաթոլիկամիտներուն դիմումները միշտ անհետևանք մնացած էին, զի թէ Ապտիլ-Համիտ կայսրն անձամբ, և թէ պետութեան աւագանին սկզբնամբ հակառակ էին օտար միջամտութեան, և կասկածաւոր աչքով կը նկատէին Եւրոպական ազդեցութեան իրենց հայատակներուն Վրայ զօրանալը: Ուստի Պատրիարքին հնազանդեցէք իրամանը շարունակ կը կրկնուէր օտարամոլներուն: Պատրիարքի դիմումն ալ շուրջ նկատողութեան առնուեցաւ, և դարձեալ միևնոյն իրամանը տրուեցաւ, որպէսզի օտար միջամտութիւններ խստի արգելուէին: Արդէն սուլտան Ապտիլ-Համիտ 1774-ին տրուած՝ Զաքարիայի պաշտօնը հաստատող իրովարտակին մէջ ալ նշանակուած էր, որ բնաւ Եկեղեցի մը կաթոլիկ անուանեալ չարագործաց (միֆսիտլերէ) շարուի, և պատրիարքին կողմէ կաթոլիկութեամբ նախատեցեալ չարագործաց (քաթոլիկ թէօհմէթ իլէ միոթահիմ միւֆսիտլերին) Վրայ գրուած տուգանքներուն՝ ուրիշի կողմէ արգելք չգրուի (ՂԻՒ. Ժ. 225): Զաքարիա ամէն միջոցները գործածած ըլլալու համար յուլիս 26-ին, հինգշաբթի օր ժողովեց բաժանեցելոց գլխաւորները, և յորդորեց չյամառիլ, որպէս զի ինքն ալ ստիպուած չըլլայ ձեռք քաշել և թողուլ որ Ենթարկուին ի մարմնական բռնութիւնս այլազգեաց, որոնք կառավարութեան կողմանէ իրենց Վրայ պիտի իրամայուէին: Անոնք պատճառելով թէ Եղանակն ժանտոտ է, և չեն կրնար ժողովուիլ և խորիիլ, պայմանաժամ խնդրեցին, և պատրիարքն ներեաց նոցա մինչև ի տօնն սրբուիլոյ Աստուածածնին: Վերափոխումէն քանի մը օր Ետքը ներկայացան օգոստոս 17-ին, և մեղայ ասացին, բայց ըզթուղթս ոչ կնքեցին, և օգոստոս 20-ին Երկուշաբթի օր, կրկին Եկեալ՝ հատին ըզխօսս իւրեանց, թէ ըստ ամենայնի հնազանդ Եմք Եկեղեցւոյն Հայոց, բայց հէօձէթ ոչ կարենք տալ (ՍՐԳ): Անշուշտ Լատիններէ իրահանգուած էին՝ բերանացի խոստումով վտանգն անցնել, բայց խղճով և օրէնքով յանձնառութիւն չկնքել: Իսկ պատրիարքը արիւն ձեր ի գլուխ ձեռ ասացեալ արձակեց զժողովն զայն (ՍՐԳ): Բայց հետևանքը յաջող չեղաւ, զի պետական որոշումը, զոր կերպով մը արգելել ջանացած էր Զաքարիա, գործադրութեան դնել իրամայուեցաւ, խոստանալով Արևմուտի յարաբերութիւնները մշակող և օտարին հետևող դասակարգին դէմ: Այդ մասին յատուկ իրովարտակներով խիստ իրահանգներ տրուեցան Ղալաթիոյ Վոյվուտային, որ Ոսկեղջիրի միւս կողմին, և օտարազգիներու կեղրոն Եղող Ղալաթիոյ և Բերիայի կառավարիչն էր (ՂԻՒ. Ժ. 229), և Ենիչներիներու Աղային կամ ընդհանուր զօրագլուխնին, որ գործադիր իշխանութեան գլխաւորն էր (ՂԻՒ. Ժ. 239): Այս իրովարտակներուն թուականը իրէա է դնել 1778 հոկտեմբերին սկիզբները, զի նոյն ամսոյ 79-ին, չորեքշաբթի օր, ձերբակալուեցաւ Բեթրօ Զաքարիա, կամ Պետրոս Զաքարեան, Հայ մի մեծ պազիրկեան յոյժ հարուստ (ՍՐԳ.) և Եւրոպական դեսպանատանց թարգման (ՂԻՒ. 263): Ասոնցմէ Ետքը 1778 դեկտեմբեր 21 թուականով նոր իրովարտակ մըն ալ յղուեցաւ Ղալաթիոյ դատաւորին, որուն մէջ ընդարձակօրէն կը բացատրուէին կաթոլիկ կալուածներուն անտեղի և ապօրինի ընթացքները, և կը իրամայուէր

անոնց հետամուտ լինել և պատժել, աքսորել և բանտարկել, և ինչքերնին գրաւել, և այդ մասին մտիկ չընել դեսպաններու միջամտութեան, օրինագրելով որ արզ և խնդիր էլչոցն՝ որ վասն րայայի է՝ ոչ կատարեսցի, և մի՛ լիցին ընդունելի խնդրանք նոցին, միայն թէ ամբաստանութիւնները օրէնքով քննուին դատարանին առջև, և մինչև ոչ ուղղապէս քննեսցի, մի՛ ոք իշխեսցէ գրայան աքսորել և կամ ի թերսխանէն յղել (Ղի. Ժ. 238):

2132. ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Այլս յայտնի գործունէութեան ասպարէզը բացուած էր, և Զաքարիա պատրիարքը որոշ և կորովի ընթացքի մէջ կը գտնենք: Զաքարիայի դէմ քննադատութիւններ շատ են, մանաւանդ այժմեան հրոմէադաւան գրողներու կողմէն, որոնք անգութ հալածիչի մը տիպարը կը ջանան ցուցնել անոր մէջ: Սակայն պատմական տեղեկութեանց վրայ իհմնուելով պէտք է ընդունիլ, թէ Զաքարիա ժողովուրդին և պետութեան միջև միջնորդական դեր մը կը վարէր, մէկ կողմէն ժողովրդականյուզման և նախանձայուզութեան ճնշումը կը կրէր, և միւս կողմէն գործը պետութեան ներկայուելէ ետքը, կառավարական խստութեանց կերպին և աստիճանին պատասխանատուութիւնը չէր կրէր: Իրաւ ինքն իր մէջ նկատուած ատեն իր եկեղեցւոյն և դաւանութեան նախանձայուզութիւն ունէր, մանաւանդ թէ իր եկեղեցւոյն պաշտպանութեան պարտաւորութիւնն ալ կը զգար, բայց ամէն մանրամասնութեանց հեղինակն ինքը չէր: Անցողակի յիշատակենք, որ Զաքարիայի և ուրիշ պատրիարքներու ընթացքը դատափետող հրոմէադաւանները, պէտք չէ մոռնան Հռոմի պապերուն հաւատաքննական հալածանքները: Հայոց կողմէ եղածները ծանոթ քաղաքներ աքսորէ, և ժամանակաւոր բանտարկութենէ, և զաւազանի քանի մը հարուածներէ անդին անցած չեն: Անոնք պապերուն պէս բոցակէզ խարոյկներ չեն բորբոքած, քսամնելի խոշտանգանքներ չեն գործածած, և նորանոր տանջարաններ չեն հնարած: Եթէ կընդունին թէ եկեղեցական պետերու ներեալ է իրենց հաւատքը պաշտպանել, պէտք է խոստովանին որ Հայերէն մեղմ և չափաւոր պաշտպանողներ ալ չեն եքած:

2133. ԳՈՐԾԱԾՈՒԱԾ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Այդ միջոցին տեղի ունեցած պատահարները միտք չունինք շատ մանրամասնութեամբ յառաջ բերել, թէպէտև բաւական նիւթ կրնային մեզ մատակարարել Պօղոս քահանային և Սարգիս դպիրին յիշատակագրութիւնները, այլ պիտի ստիպուէինք շատ աւելի երկարել մեր պատմութիւնը: Մելի մօտիկ ժամանակներ շատ մանրամասնութիւններ պահած են, և թերևս հետաքրքրական ալ են, բայց մենք որոշ գիծէ մը անդին անցնիլ չենք ուզեր: Պետական հրամանները կը տրամադրէին հեստեալները բանիւք և զանիւք խրատել, և անսաստներ թիապարտութեան ենթարկել կամ զաւառնե աքսորել, և միանգամայն ինչքերնին յարքունիս գրաւել: Վերջին պայմանը պետական պաշտօնեաները աշալուրջ գործունէութեան կը յորդորէր: Այսպիսի ատեններ անձնական կիրքեր և մասնաւոր վրէժխնդրութիւններ ալ ասպարէզ կը գտնեն իրենց ձգտումները յագեցնելու, ուստի ամենայն օրինաւորութեամբ սկսուած գործ մըն ալ կրնայ զեղծումներու աթիթ ընծայել, որոնց համար օրէն չէ պատասխանատուութեան ենթարկել

օրինաւորութեան սահմանին մէջ գործի ձեռնարկողը: Երբոր տեսաւ Զաքարիա, որ ի ձեռաց անզգամ ճահիլից, կերպ կերպ խայտառական արարքներ կը բատարուին կաթոլիկ մեռելներուն վրայ, և թշնամութիւններ կը գործուին հետեալներուն դէմ, պարտք սեպեց աւագերեցներու ձեռքով խստիւ արգելքներ իրատարակել եկեղեցիներու մէջ, թէ գործը ինձ յանձնեալ է, վասնորոյ ես պատժելոց եմ զնոսա և ես պակելոց, և ձեզ միայն հպատակի և սիրով ընդ նոսա վարիլ պէտք է (ՍՐԳ): Չեռք առնուած խստութեանց երեսէն, եթէ ոչ ի նոցունց գլխաւորաց, գոնէ շատեր ի միջակաց և ի ստոր անձանց հնազանդութիւն ցուցանէին (ՍՐԳ): Սակայն անոնք ալ, որ խոնարի եղեն յոյժ, հաստատամիտ չեղան, միայն տեաց ժամանակ ինչ այսպէս, և ապա դարձան անդրէն յառաջին (ՂԻՒ. Ժ. 258): Ընթատութիւնը կամ դարձը, Հայոց եկեղեցիներ չգալու կամ գալու, և անոնց պաշտօնեաներէն խորհրդակատարութիւն չընդունելու կամ ընդունելու մասին ըլլալով, յայտնի է թէ ետ դառնալին՝ լատին կամ յատինացեալ պաշտօնեաներու միամիտ ժողովուրդին խիղճին վրայ բռնանալուն հետևանքն էր, Եէնիչէրիներու տղային ուղղուած հրովարտակին մէջ իբր ելպաշի կը յիշուին 35 անձեր, ոմանք վարդապետ և ոմանք քահանայ (ՂԻՒ. Ժ. 243), սակայն յանուանէ չենք գիտեր թէ որոնք են այս թիւին մէջ մտնողները: Հաւանաբար պատրիարքարանէ հաղորդուած հռոմէադաւան կարգաւորներու ցուցակի մը կակնարկուի:

2134. ԵՊԱՐՔՈՍՄԵՐՈՒ ՓՈՓՈԽՈՒՄ

Սուլտան Ապտիլ-Համիտ ներքին համոզմամբ և հաստատուն որոշմամբ կը պայքարէր օտարամոլութեան դէմ, և ժամանակին եպարքոսն ալ համամտութեամբ արձակած էր Վերոյիշեալ հրովարտակները: Կաթոլիկամիտներ՝ իոսանքը իրենց նպաստաւոր դարձած կարծեցին, երբ եպարքոսութեան հասաւ Տէրէնտէլի Մէհմէտ փաշա, որուն պազիրկեանպաշի կամ սեղանաւորն էր Ստեփան Նալպանտօղլու, իրենց խմբակէն: Տէրէնտէլին Նալպանտօղլուի թախանձանաց վրայ ալ՝ համարձակեցաւ թագաւորէն հրովարտակներու ետ կոչոիլը խնդրել, այլ միայն Արաբկիրցի Նազարէթ Մուրակեանց տղայի ձեռօք լուր դրկեց Զաքարիայի, թէ զիւր զայն փոքրիկ նստեալ սենեակն ականքք պատուականօք և մարգարտօք լճում, միայն թէ յետս կացցէ ի նեղելոյ զնոսա, այսինքն զկաթողիկոսն (ՂԻՒ. Ժ. 261): Առաջարկին հանդէպ Զաքարիա յայտնած քացարձակ մերժումին վրայ, Տէրէնտէլին կայսեր կը դիմէ թէ կամ զՀայոց պատրիարքն փոխել պիտիս և կամ զիս: Որուն Ապտիլ-Համիտ կը բատասխանէ, ոչ զքեզ փոխեցից և ոչ զնա, երբ դու զքո վէզիրութիւնն արա, և նա զիւր պատրիարքութիւնն արասցէ (ՂԻՒ. Ժ. 263): Տէրէնտէլիի եպարքոսութիւնը շատ չտևեց, և յաջորդեց Մէհմէտ հւմմի փաշա՝ Աղափաշա մականունեալ, որ գործին մտադրութիւն դարձնելու չափ ալ ատեն չունեցաւ, և պաշտօնի անցաւ արքունի զինակիրներէն Մէհմէտ Զիլիֆտար փաշա, Գարա-Վէզիր կոչուած, ոչ այնչափ խնդիրին կամ քաղաքականութեան, որչափ իր շահուն և հաշուին հետամուտ անձ մը: Անոր մոտ քաւական ընդունելութիւն գտան կաթոլիկամիտները, իինք հարիւր քսակ գումարի համար մուրիակ յանձնելով, երբ իրենց նպատակը յաջողցնէ, և 300 քսակը հետզիետէ վՃարելով: Բայց Տէրէնտէլիի և հւմմիի եպարքոսութեան օրերուն ալ կաթոլիկամիտներու դէմ հրովարտակները իրենց

կատարեալ ոյժը պահեցին: Նալպանտօղլուն ալ չաջողեցաւ իր նպատակին մէջ, և բոլորովին տկարացաւ Տէրէնտտէլիին փոխուելուն վրայ: Աքսորեալներ և բանտարկեալներ աւելի գլխաւոր նկատուած անձերէ եղան, իբր ցոյց և իբր տպաւորութիւն սփռելու միջոց, որովհետև որևէ միջնորդութեան կամ համակերպութեան նշանի վրայ՝ իսկոյն ետ կը կոչուէին կամ բանտարկութենէ կազատէին:

2135. ՀՈՌՄԵԱԿԱՆԱՑ ԳՈՐԾԵՐ

Պետրոս Զաքարեան մեծանուն թարգմանին՝ առաջ իրաման եղած էր որ Տարտանէլ մեկնի, իր բուն պաշտօնատեղին, և միայն չերթալուն վրայ, նոյն տեղ բերդարգել ղրկուեցաւ (2131), բայց նոյն ինքն Տէրէնտէլիին՝ Զաքարիայի մօտ ըրած միջնորդութեան վրայ, թէ նա յօժար է ասել զմեղայն և հնազանդիլ քեզ, Զաքարիա դիւրաւ զիջաւ, որ պետրոս ազատուելով ի կապանացն աքսորման՝ արտօնուի դաշնալ անդրէն մէկն էր նաև Պէնկի Ռափայէլ, որ սակայն պահեաց զերեսն իւր, և հօրը տեղ որդին ձերբակալեցին և 1778 նոյեմբեր 5-ին աքսորեցին, բայց յետ քանի մի աւուր ազատեցաւ վասն իրաժարելոյն իր ուղղութենէն (ՍՐԳ.): Գաղղիոյ դեսպանին միջնորդութեամբ ալ՝ քանի մի աշխարհական ընդ երեք կրօնաւորիւք թիապարտութենէ արձակուեցան (ՍՐԳ.): Այսպէս շարունակաբար խստութիւն և թուլութիւն իրարու խառնուած էին, զի Զաքարիայի նպատակը, ոչ այլ ինչ էր առնել, եթէ ոչ ձևեր գործածել սակա դաշնալոյ նոցա ի թիւր ճանապարհէ իւրեանց, և ոչ թէ վրէժինդրական բռնութիւն վարել: Կրնանք իսկ աւելցնել, որ եթէ շատ յոյս ալ չունէր, որ հեստեալները բերցէ ի փարախ իւր, գոնէ կը հոգար որ զիւրսն պահել մարթասցի՝ անխոտոր ի յուղիդ պողոտայէ (ՂԻՒ. Ժ. 265): Այդ միջոցին տեղի ունեցան Կուտինա կամ Քէօթահիա քաղաքի պատահարներն ալ, ուր կաթոլիկամիտներ տեղական իշխանութիւնը շահելով, յանկարծական յաջողութիւն ունեցան Ս. Սարգիս Եկեղեցին գրաւել հանդերձ ուսումնարանաւն, և կատարեալ զպաշտամունս օտարս: Հազիւ թէ լսեց Զաքարիա, յատուկ պետական իրամանոգրով հոն ղրկեց Յարութիւն Կեսարացի վարդապետը: Կաթոլիկամիտներու գլխաւորներէն երկուքը միայն՝ Եսայի Տէր-Գալուստեան և Սարգիս Շաւիթեան ազսորուեցան իբրև օրինակ, Եկեղեցին և ուսումնարանը ետ առնուեցան, և մնացեալներն իսկոյն հպատակեցան, վարդապետին ձեռք երդմնագիր տալով, որ եթէ երբեք նորէն ոչ հնազանդիմք պատրիարքարանին, Եղեցին ինչքն մեր յարքունիս, և անձինք մեր յաքսոր և ի ծառայութիւն թիոյ (ՂԻՓ. Ժ. 255): Այս քանի մը մասնաւոր ոիպուածները յիշեցինք, որակս զի ընդիանուր կերպով Եղելութեանց ձևն ու կերպը ցուցուցած ըլլանք: Պատրիարքին և ազգին կողմէն եղածը, պաշտպանողական պայքար մըն էր՝ դուրսէն Եկող Լատիններուն դէմ, որոնք կ'ուզէին հնաւանդ քրիստոնեաները իրենց նորակազմ քրիստոնէութեան դարձնել, ուրիշ նպատակ չունենալով, բայց եթէ իրենց ազդեցութիւնն ու իշխանութիւնը ընդարձակել միամիտ և խեղճ Արևելցիներու վրայ: Հարկաւ նոր ընդարձակութեան պէտք կը զգային, քանի իրենց իշխանութիւնն ու ազդեցութիւնը կը նուազէր Արևմտեան ազգերու, մանաւանդ Գերմանական և Անգլիական տաքրներու վրայ: Իսկ Հայերուն մէջէն իրենց իրապոյրներուն հետևողներէն մէկ մասը՝ ուսման և զարգացման փափաքէն

մղուած՝ լատինական դաւանութեան համամտութիւնը իբրև անհրաժեշտ միջոց կը նկատէին, իսկ ուրիշ մաս մըն ալ արտաքին դիւրութեանց և նպաստից և պաշտպանութեան բարիքը կը տեսնէին Լատիններու մօստաւորութեան մէջ: Սակայն ասոնցմէ աւելի բարձր պէտք էր ըմբռնել ճշմարիտ ազգասէր և ճշմարիտ կրօնասէր հոգին, որով կը գործէին պատրիարքն ու ազգը՝ հայրենաւանդ ուղղութենէ և հնաւանդ ուղղակառութենէ չբաժնուելու համար:

2136. ՂԱՂԱՐԻ ՄԻՋՈՑ

Զիլիֆտարին կաշառակուրծ միտումէն օգտուելով և 500 քսակի խոստումով անոր մօստենալին, յայտնի կերպով կը յատկանշէ լատինամիտներու ոյժն ալ դիտումն ալ: Շատ գանձուց խոստմամբ Մէհմէտ Զիլֆիտար Եպարքոսէն սպառնածնին էր, զի զատեալ ազգ ինչ արասցէ յատուկ պատրիարքիւ և Եկեղեցեօք, որ եթէ յաջողէր, յանձն կ'առնէին ևս քառասուն քսակ ամյամէ առ խազայն արքունական տալ (ՍՐԳ.): Այդ խորհուրդին, զոր ուրիշ տեղ ալ յիշեցինք, ձեռնտու էին լատին դեսպաններն ալ և գլխաւորապէս Գաղղիականը, որ իրեն ազդեցութեան համար յատուկ շրջանակ մը ունեցած պիտի ըլլար: Զիլիֆտար դիւնագիտական տեսութիւնները Ապիլ-Համիտ կայսեր միտքը շփոթելու գործածեց, և մինչև իսկ մէն առնել ետ պատրիարքին ընդ հեստելոցն անկանելն, ըսելով՝ իմ ժամանակս մի՛ առնել զայս կրիս որովհետև չհամարձակեցաւ պաշտօնապէս ետ առնել տալ այն իրովարտակները, որ կանուխէն արձակուած էին օտարասէրներուն դէմ (2131): Զաքարիա խոհեմութիւն սեպէց իր ձեռնարկը թուլցնել, այլ ոչ դադարեցնել, նախադասելով մեղմօրէն գործել, ուստի մերթ քարշեալ և մերթ թողեալ ընթանայր, մինչև ցմեռանել սոյն Զիլիֆտար Վեզիրին, որ 1779 առաջին ամիսներուն մէջ պաշտօնի անցած ուլալով, 1781 փետրուար 8-ին մեռաւ ի սըսխայ ախտէ (ՍՐԳ) որ է փայծագնացաւը:

2137. ՍԻՄԵՈՆԻ ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐ

Եղելութիւնք այդ վիճակին մէջ էին Կ. Պոլսոյ մէջ 1780 տարւոյն կէսերը, երբ յանկարծ անակնկալ գործ մը, և անհաճոյ գործ մը, բոլորովին ուրիշ կողմ դարձուց Զաքարիայի գործունեայ աշխոյժը: Մայրաթոռոյ գահակալ Սիմէոն կաթողիկոս կը վախճանէր, և միաբանութիւնը կը շտապէր յաջորդն ալ ընտրել և օծել: Սիմէոն կաթողիկոսի արդիւնաւոր գործունեութենէն վերջին անգամ պատմեցինք տպարանի հիմնարկութիւնը 1771 (2122), թղթագործարանի հաստատութիւնը 1776-ին (2123), և նոր տօնացոյցի իրատարակութիւնը 1775-ին (2128), որուն կիրառութիւնն ալ սկսած էր՝ 1777 տարւոյ կաղանդէն: Սիմէոնի կեանքէն և արդիւնքէն շատացանք գլխաւոր կէտերը յառաջ բերել, քանի որ մերմէ չէր կրնար սպասուիլ՝ որ կատարեալ կենսագրութիւն մը տանք, որուն համար նիւթեր ալ չէին պակսիր, մանաւանդ իր յիշատակարանին երկու հատորներով իրատարակուելէն ետքը Գիւտ Ազանեան աւագերէցին հոգածութեամբ (Ղիւ. Գ և Ղիւ. Ը): Սիմէոնի արդիւնքներուն գլուխը կրնայ գրուիլ կրթութեան համար հոգածութիւնը, որով էջմիածին հաւաքեց Նալեանի և Պաղտասարի աշակերտութենէն առջև եկողները ինչպէս էին Յարութիւն Բասենցի, Պետրոս Բերդումեան, Սահակ Ահագին կրտսերը, Պետրոս Ղափանցին, Ներսէս Աշտարակեցին, որոնց հետ կրնան յիշուիլ, նաև Յովսէփ

Արդութեան և Եփրեմ Զորագեղցին (ԵՌՅ. Ա. 77): Բայց ոչ միայն իբրև ուսուցիչ, այլ և իբրև շինարար, տնտեսագէտ, վարիչ, քաղաքագէտ, տպագրիչ, մատենագիր, շատ ընդարձակ և շատ բեղմնաւոր արդիւնաւորութիւն ունեցաւ իր կաթողիկոսութեան մէջ: Նշանակելի է անոր ամէն կողմէ տարածած հոգածութիւնը, և Յիշատակարանին մէջ տեսնուած թղթակցութեանց ցանկը՝ լուսաւոր կերպով կը հաւաստէ թէ Հայ մտադրութենէն վրիպած չեն, և ամէն տեղ հասած են իր գիրերը՝ ուղղելու, խրատելու, յորդորելու և մխիթարելու համար: Տպարանը զինքն երկասիրութեանց ալ հրապուրած էր, Տօնացոյցէն Ետքը հրատարակեց Զքոսարան-Տաղարանի երկրորդ տպագրութիւնն ու Պարտավճարը: Բայց չհասաւ տպագրել Երկիատոր Քարոզագիրքը, և Պորփիրի ու Արիստոտէլի, Անյաղթի ու Պրոկոփի Եռահատոր լուծմունքը: Իր գործերէն միայն Զամբող հրատարակութեան 1873-ին: Բազմաթիւ են նաև Եկեղեցական գործերու համար անոր կազմած կանոնները, որոնք եթէ Յիշատակարանէն քաղուէին՝ կրնային կանոնագիրք մը կազմել: Սիմէոնի գործունէութիւնը այչափ աւելի զարմանալի կը դառնայ, որ ուժեղ ու տոկուն կազմութիւն ալ չունէր, նիհար էր մարմնով, ցաւագար և հիւանդկոտ, այնպէս որ 1778 գարունին դեռ 68 տարեկան եղած ատեն, բժիշկներ տեսնալով անոր անկեալ և հիւծեալ վիճակը, անհրաժեշտ դատեցին, որ Եջմիածինի աննպաստ օդէն հեռանալ, և Արագածի ստորոտ), հովասուն բարձունքներու վրայ հաստատէ իր բնակութիւնը (Ղիւ. Գ. Ճղբ.):

2138. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԱԳՆԱՊ

Բիւրական Երթալին հազիւ թէ ամիս մը անցած էր, որ Հերակլ Վրաց թագաւոր մեծ զօրքով Երեւանի կուսակալ Հիւսէյին խանին վրայ պատերազմի կու գար, վասնզի խոստացուած հարկը քանի տարիներէ իվեր անվճար մնացած էր: Հիւսէյին սարսեցաւ Երբոր Վրաց բանակը Եկաւ հաստատուիլ Համզաչիման գիւղը, և դեսպաններ հասուց Սիմէոնի, որ նորէն միջնորդութիւն ընէ Հերակլի առջև: Սիմէոն մինչև իսկ մահձից վեր կենալ կարող չէր, ուստի իր կողմէն Երկու արքեպիսկոպոսներ յղեց Հերակլի, Մկրտիչ Շոռորեցի տեղապահը և Գալուստ Աշտարակեցի աթոռակալը (Օ. ՕՐԱ. 185), և Հիւսէյինի վճարելու պատրաստականութիւնը Երաշխաւորելով, հազիւ կրցաւ Հերակլը իր բանակով եւտ դարձնել, և վտանգը հեռացնել: Այդ պարագային կը կապուի տպագրական մամուլի մը նուէրը Սիմէոնի կողմէ Հերակլի տրուած, որ վրացերէն տպագրութեան սկզբնաւորութիւնն եղած կը նկատուի (Ղիւ. Գ. Ճղգ.): Տարին բոլորեցաւ, Հիւսէյինի խոստումը չկատարեց, և Հերակլ սաստիկ զայրացած, 1779 գարունին, նորէն իր բանակին գլուխն անցած Երևանի վրայ կը քալէր: Սիմէոն դարձեալ օդափոխութեան համար Օշական էր Ելած: Հոն հասան Հիւսէյինի դեսպանները, թախանձելով և ստիանելով Երևան Երթալ, որ միասին հոգան՝ կուսակալը տագնապէն և Երկիրը աւերածէ ազատել: Սիմէոն հակառակ սաստիկ տկարութեան ստիպուեցաւ շարժուիլ, Երևան գալ, և նորէն միջնորդութիւն ընելու յանձնառու ըլլալ: Կաթողիկոս ու միաբանները զգեստաւորուած և թափօր կազմած դիմաւորեցին Հերակլը, Աշտարակ գիւղի մօտերը, Սիմէոն խաչին վրայ երգուընցնելով ջանաց Հերակլը կասեցնել, որ դրամական գումարի մը համար մարդական արիւն չքափէ և հայաբնակ Երկիրն խեղճութիւն չպատճառէ: Անհնար Եղաւ

Հերակլին զայրոյթը գիշուցանել, Հիւսէյինի խոստումները խաբէական նկատուեցան, և Սիմէոնի երաշխաւորութիւնը անբաւական, Երևան Վրացիներէ գրաւուեցաւ, աւարառութիւնը բոլոր Երևանի դաշտին մէջ տարածուեցաւ, ուր բոլոր Հայ գիտեր էին որ կողոպտուեցան ու կոտորուեցան, և Երեսունէ աւելի Եկեղեցիներ քանդուեցան, բաւական թուով Հայ գերիներ տարուեցան, Եջմիածինի աթուին վնասն ալ հարիւր հազարներու բարձրացաւ: Սիմէոն արտասովոր զոհողութեանց ալ Ենթարկուեցաւ, ահազին բազմութիւն մը վանքի պարիսպին մէջ պատսպարելով և սնուցանելով, և խոշոր գումարներ փրկանք վճարելով (Ղի. Գ. Ճղ.): Խեղձ կաթողիկոսը խորապէս յուզուեցաւ և անմխթար վշտացաւ, այնչափ տարիներու ճիգերն ու արդիւնքները յանկարծ եղծուած տեսնելով, աւերն ու աւարը և կործանած գիտերը նշմարելով, և անոնց խեղձութեանց լուրերը առնելով: Զմեռուան վերահաս ցուրտը և Իմէրէթի Սողոմոն թագաւորին գլուխը քաշելը ստիպեցին Հերակլը Ետ դառնալ, և Վրացի բանակը Երկու ամիս մնալէ Ետքը պարպեց Երևանն ու գաւառը, Երբ Երկիրը անյոյս կործանման վիճակ էր առած: Փախուստն ու խուճապը, և բռնադատեալ գաղթականութիւնն ալ ամէն յոյս վհճացուցուած էին:

2139. ՍԻՄԷՈՆԻ ՄԱՀԸ

Հոգուվ ընկծուած, մարմնով հիւծուած, ցաւերով սուզուած, վշտագին օրեր անցուց Սիմէոն 1779-1780 ձմեռուան մէջ: Սրտակէզ Եռանդով կը ջանար բան մը ընել, աթուին վնասները և ժողովուրդին թշուառութիւնները դարմանել, այլ կը պակսէին իրեն անձնական ոյժն ալ, պահանջուած միջոցներն ալ: Ներքին և արտաքին ցաւերով շրջապատուած տակաւին կը տոկար անտանելի վիճակի մէջ ձմեռն ու գարունը բոլորեց, և Վերջապէս 70 տարեկան, բայց բոլորովին հիւծած հոգին աւանդեց, 1780 յուլիս 26, Վարդավառի կիրակի օրը ժամը 4-ին կէսօրուան մօս (ԾԱՀ. Ա. 231): Յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ մեռելոցի Երկուշաբթին, և մարմինը թաղուեցաւ Ս. Գայիանէի գաւիթին հարակողմը: Տապանագիրը իբր իր բերնէն գրուած է (Ղի. Գ. Ճղ.), և անհաւանական չէ որ կանխաւ իրմէ յօրինուած ըլլայ: Սիմէոնի գործերուն և դիտումներուն մասին ինչինչ դիտողութիւններ ըրած էինք, գլխաւորապէս Կոլոտի նկատմամբ գրածներուն (1946), և Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան շուրջը ունեցած կարծիքին (2085), և տօնացուցական կարգադրութեանց վրայ (2127): Սակայն այդ չարգելեր որ չճանչնանք անոր վրայ այն վեհ և ընտիր հոգիներէն մին, որ իրենց արթուն միտքով, լուրջ ջանքերով և անխոնջ աշխատութեամբ՝ տիպար գործիքը կը կազմեն, և իրենց ժամանակին տիրապետող դէմքը կը դառնան: Իր վրայ խօսած ատեննիս ջանացինք զանազան ձիւերու մէջէն յիշել կարևոր գիտելիքները, որպէսզի ըզգալի կերպով ցուցուի անոր բազմապիսի գործունեութիւնը, և այստեղ կրկին ամփոփելու պէտք չենք տեսներ: Իրմէ մնացած յիշատակներէն ամենէն գլխաւորն է Մայր աթոռոյ վարչութեան և մատակարարութեան մէջ կարգ ու կանոն և գիր ու արձանագիր մտցնելը, որ նոր ժամանակներու նկարագիրը կը կազմէ, և Սիմէոն գրեթէ անոր հիմնադիրը Եղած կըլլայ: Յիշատակելի է նաև վանական կամ միաբանական կառավարութեան մէջ իմաստութիւնը բռնութեան տեղ փոխանակելը: Իր օրով դադարեցաւ խարազանին և գաւազանին իբրև խրատի և ուղղութեան

միջոց գործածությօթ, որով իրմէ առաջ կը խոշտանգուէին ամէնէն բարձրաստիճան և ամէնէն պատկառելի Եկեղեցականներն ալ (Ղիւ. Գ. Ճղբ): Տէր ողորմեա սրտառուչ աղօթքները, Արի Աստուած զգայուն երգը, և Ամենասուրբ Երրորդութիւն սովորական դարձած մաղթանքը, Սիմէոնի հեղինակութիւն են, որ իր ատեն իբրև կամաւոր աղօթք պատեհ առիթներու մէջ կը գործածուէին, բայց այնչափ մեծ ընդունելութիւն գտան, որ այսօր պատարագներու և Եկեսցէներու և հսկումներու իբրև պարտաւորիչ մաս նկատուած են ու կը գործածուէին այնպիսի մտադրութեամբ մը, որ կարծես թէ Լուսաւորիչէ մնացած և անյիշատակ ժամանակներէն արմատացած ըլլային: Երբ կը դիտենք որ այս մաղթանքները անարուեստ յօրինուած մը ունին, կը ստիպուինք վերագրել այդպէս սրտագրաւ եղած ըլլալը, և անոնց մէջ տեսնել Սիմէոնի եռանդուն և ազգասէր զգացումները:

2140. ԴԱՒԱՆԱԿԱՆ ԶԳԱՑՈՒՄ

Սիմէոնի զգացումներուն մէջ նշանակելի կը գտնենք Հայ Եկեղեցւոյ պահպանութեան մասին ունեցած նախանձայուզութիւնը, և անոր վարդապետութեան մասին զգացած խորին համոզումը: Եթէ նա իր գործունէութեան մէջ բուռն չեղաւ, և որչափ կրնար բուռն միջոցներէ խորշեցաւ, և կաթոլիկութեան միտեալ Եկեղեցականներու՝ Սարաֆեան Սարգիսի և Բասենեան Յարութիւնի և նմաններու հետ հաշտ և բարեկամական յարաբերութիւններ պահեց, արտաքին նպաստներ ալ ընձեռեց, այդ միմիայն շահեցողական ընթացքի հետևանքն էր, և ոչ իրեն անոնց համախտ կամ հակամէտ ըլլալուն նշան, ինչպէս հռոմէադաւան գրիչներ կուգեն մեկնել: Կարծես թէ չեն կրնար ըմբռնել, թէ հնար ըլլայ տարբեր կարծիքի տէր եղողներու հետ ալ մարդասիրական և բարեկամական յարաբերութիւններ պահել, Սիմէոնի ներքինին գեղուածը պէտք է տեսնել, իր տպարգած տօնացոյցին յառաջաբանին մէջ (ՍԻՄ. 2), որուն միասին թէպէտ ինքն պատուէր տուած էր, թէ տօնացոյցին բոլոր նոր տպագրութեանց մէջ թարց աւելացուցման և պակսեցուցման և առանց զանցառման տպեսչիք ընդ գրքոյս (ՍԻՄ. 556), սակայն սովորաբար զանց եղած է: Սիմէոն, որ այնչափ սիրով տպագրական հրատարակութեանց նուիրեալ էր, զայրացմամբ կը բողոքէ այն հրատարակութեանց դէմ, որոնք Հռոմէ, Վենետիկէ և Թրիէստէ կը սփռուէին այն ատեն, իբր զի կըսէր, գողանան զգրեանս հնագունից սրբոց վարդապետաց, և ապականեալ այլայլեն զմիտս հեղինակացն, և ըստ ախորժակաց իրեանց զինչ և որպէս կամին, գրեն, տպեն և սփռեն յազգս մեր (ՍԻՄ. 547): Ասով կակնարկէ Հռոմի կողմանէ իբր թէ սրբագրութեամբ, այլ իսկապէս աղաւաղմամբ հրատարակուած ծիսական գիրքերուն, որոնց Վենետիկ հպատակիլ: Խստիւ կը գգուշացնէ ազգայինները հեռու մնալ այդպիսի հրատարակութեանց կիրառութենէ, որոնք գործ են կըսէ նորաբոյս Լոթերականց (ՍԻՄ. 16): Այս անունով կաթոլիկներուն կակնարկէ, չուզելով թերևս ուղղակի իրենց կոչումը տալ, և իրարու խառնելով հռոմէադաւանները և բողոքականները, այսինքն առհասարակ Հայ Եկեղեցւոյն դէմ մաքառող Արևմտեան քրիստոնեանները: Սակայն առաջիններ Հայերուն դաւանութիւնը պակասաւոր կը գտնեն, մինչ երկրորդներ աւելորդով բեռնաւորուած կը կարծեն, և իրարու համամիտ չեն: Անյարմար չէր ըլլար

աւելցնել, թէ Երկու ծայրերուն բաղդատմամբ՝ միջինը ապահով և ուղիղ պէտք է ընդունիլ, ծանոթ առջին համաձայն: Սիմէտնի ներքին համոզման իբր կնիք յառաջ կը բերենք իր հայրապետական վեհ յայտարարութիւնը, Հաւատն մեր ոչ է հնացեալ զի նորոգեսցի, ոչ է թերի՝ զի լրացի այլ շնորհօքն Քրիստոսի ունիմք ի սրբոյ Լուսաւորչէն մերմէ և ի նորին Շառաւիղացն զկատարեալ հաւատ, գրտիղ դաւանութիւն, և զգեղեցիկ աւանդութիւնս սրբոյ Եկեղեցւոյ, որ բաւական է մեզ ի փրկութիւն և ի կեանս յախտանականս ածել: Որ և Վկայ և Երաշխաւոր իսկ դնեմ զիս առաջի Քրիստոսի և սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ ի հանրերձելումն, զի եթէ ոք ընդ այս հաւատոյս և դաւանութեանս, զորս ունի Եկեղեցիս Հայաստանեայց, ունիցի նաև զգործս բարիս ընդ պատուիրանին Քրիստոսի, անկարծիք ժառանգելոց է զկեանս յախտենականս (ՍԻՄ. 551):

2141. ՍԱՐԳԻՍ ՍԱՐԱՖԵԱՆ

Այդ վսեմ և ուղղամիտ զգացմանց հանդէա, կարի կը նսեմանան այնպիսիներ, որոնք միայն վասն մարմնականի հեշտութեան և անսանձ որկրամոլութեան իւրեանց, ինչպէս կը գրէ Սիմէտն, յարին յայլ ազգս քրիստոնէից՝ որք պերճ են թագաւորութեամբ և հարստութեամբ, և ազատք և մարմնական պակասութեանց յայլազգական բռնութեանց, սակայն զացած տեղերնին իբրև զգաբաւնացիս են համարեցեալք (ՍԻՄ. 545): Այդ տարադէա ուղղութեան հետևողներուն առաջին կարգին մէջ ցուցուցինք Սարգիս Սարաֆեան Եպիսկոպոսը, զոր վերջին անգամ տեսանք Նալեանի, բանիւ և գրով հռոմէականութեան դէմ մաքառողի մը, լիաբերան գովեստները հիւսել (2084), և մաղթողական հայցուածներով իր խօսքը կնքեց, որ Աստուած զիոգի Երանելոյ պատրիարքնս այսորիկ ի լուսեղեն խորանսն ընդ սրբոցն իւրոց զմայլեսցուսցէ տեսութեամբ իւրով (ԳԱԼ. 309): Սարաֆեան շարունակեց Ղալաթիոյ քարոզութիւնը վարել Պասմաճեանի օրով ալ, ուր իր կասկածաւոր ընթացքը քահանայից մէջ դիտողութեան առիթ կու տայ 1766-ին, բայց իր ճարտար դարձուածով և Պասմաճեանի հաշտաբար միջամտութեամբ միջադէալը կը փակուի (ԳԱԼ. 110): Սակայն Սարաֆեան Յարութիւն Բասենեան նուիրակին Ղալաթիոյ նուիրահաւաքութեան ձեռնարկելէն օգտուելով, տեղը անոր կը թողու և ինքն Օրթաքէօի Եկեղեցին կը փոխադրուի, ուր կը մնայ մինչև 1772: Սարաֆեանի աշակերտը, իր վարդապետէն առնելով կը պատմէ, թէ Սիմէտն ուզած ըլլայ 1771-ին, կարգել զայն մեծ նուիրակ ի շէն Պոլսի, բայց լաւ խորհած է աւելցնել, թէ Սիմէտն գրեր էր խօսիլ թաքուն (ԳԱԼ. 115), որովհետև Սիմէտնի յիշատակարաններուն մէջ այսպիսի ակնարկ մը չկայ: Ընդհակառակն 1767-էն ի վեր Զաքարիա Կաղզուանցին կը վարէր Կ. Պոլսոյ նուիրակութիւնը (2118), և Երբեք Սիմէտնի միտքէն անցած չէր զայն փոփոխել: Պասմաճեանի ալեկոծ պատրիարքութեան ատեն, թերևս լուսացած է Սարաֆեան անոր անկումէն օգտուիլ, բայց հետզհետէ Զաքարիայի զօրանալը տեսնելով, և Օրթաքէօի մէջ ալ իր ընթացքը քահանայական դասին նոր դիտողութեան առիթ տալէն ազդուելով, Կ. Պոլիսէ հեռանալու որոշման կը դաշնայ, և Յարութիւն Պետանեանի օգնութեամբ (ԳԱԼ. 321), գաղտ բայց զգաստ (ԳԱԼ. 117) մայրաքաղաքը կը թողու 1772 սեպտեմբեր 29-ին, և 24 օրուան նաւազնացութեամբ Սարսիլիա կը հասնի հոկտեմբեր 23-ին (ԳԱԼ. 118): Իբր 40 օր հոն մնալէ

Ետքը Անթիա, Գենովա և Բիզա (Antibes, Genova, Pisa) հանդիպելով դեկտեմբեր 18-ին կը հասնի Լիվոռնօ, ուր ծանր ու վտանգաւոր հիւանդութեամբ կը տառապի մինչև 1773 փետրուար: Ամիսէ մը հիւանդութիւնը կը նորոգուի, բայց դարձեալ վտանգը կ'անցնէ, և թէպէտ Հռոմ երթաւ կը փափաքի, և Վենետիկէ Յովիաննէս Սեղբոսեանէ կը հրաւիրուի, սակայն ունեցած ախտին՝ ջրգողութեան որտի յոյժ հին յայտնուելուն վրայ (ԳԱԼ. 124), կեանքն լոյսը կը կտրէ, կտակը կը պատրաստէ, և սեփական գերեզման ալ կը շինէ, և 1773 հոկտեմբեր 2, առաւօտեան ժամը մէկին կը վախճանի և կը թաղուի հանդիսադրութեամբ Անտոնեան միաբան հայր Կարապետ Հալածեանի, որ Հայոց տեղւոյս ժողովրդապետ էր (ԳԱԼ. 130): Սարաֆեանի յեղեղուկ կեանքը բարական է իր նկարագիրը ցուցմել, ուստի աւելորդ կը սեպենք այդ կէտին վրայ անդրադառնալ:

2142. ԿԱԹՈՒԻԿ ԵՂՈՂՆԵՐ

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ տիրող շփոթ կացութեան միջոցին, մէկ կողմէն Արևոնուտքի հանգստութիւնը, և Արևոնուտք դիմողներուն նպաստաւորուելուն հրապոյրը, միւս կողմէն պաշտօնի մրցակիցներէն ոմանց անյաջողութեան մատնուիլը, աւելցնելենք լաւագոյն բախտի մը հանդիպելու ակնկալութիւնները, կողմնակիցներ շահելու համար պապական քարոզիչներու և երոպական դեսպաններու թափած ձիգերը, Եկեղեցականներէն ոմանց առիթ ընծայեցին Արևելք հեռանալ և շունչերնին Արևոնուտք առնել, ուր հաստատուած կամ ապահնած ազգայիններ դիրակեաց վիճակ մը ունենալ կը կարծուէին: Այդ շարժումին մէջ պէտք է զատել զարգացման նպատակով և դաստիարակութեան փափաքով գացող դեռահասները, որոնք հռոմէադաւան միաբանութեանց կամ վարժարանաց աշակերտութիւնը կը կազմէին, և մինչև մէկ աստիճան իրենց գործը գեղերեսելու պատրուակ կրնային գտնալ: Հռոմէադաւան գրիչներ ասոնցմէ շատ աւելի կարևորութիւն կ'ընծայեն՝ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ յառաջացող Եպիսկոպոսներէ ոմանց, որոնք իրենց ընթացքին վերջերը Արևոնուտք անցնելու և այնտեղ ստիպեալ հռոմէադաւանութեան հետևելու հարկին ներքև գտնուած են: Ասոնց գործը իբր հռոմէադաւան դատին ուղղութեան և ձշմարտութեանը փաստ կը ներկայացուի, սակայն մեր կարծեօք շատ տկարացած կը մնայ հռոմէադաւանութեան դատը, եթէ իր ոյժը այսպիսիներու հեղինակութենէն պիտի ստանայ: Ընդրելագոյն օրինակն է Սարաֆեանը, մերթ այս և մերթ այն Եկեղեցւոյն ծառայող, մերթ այս և մերթ այն Վարդապետութիւնը քարոզող: Ուստի եթէ քանի մը տասնեակներ ալ կարենան համրել այսպիսի անուններէն, չենք կարծեր թէ զօրաւոր փաստ մը կազմած ըլլան իրենց ընդգրկած հռոմէադաւան դատին պաշտպանութեան: Մենք անկախաբար գործին տրուած նշանակութենէն, չենք ուզեր զանց ընել գոնէ գլխաւորներուն անունները, քանի որ պատմական Եղելութեանց կարգը կը մտնեն:

2143. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԲԱՍԵՆՑԻ

Նախ յիշենք Յարութիւն Եպիսկոպոս Բասենցին, կամ Բասենեան՝ ինչպէս ինքն կը ստորագրէ (ԳԱԼ. 323), որ 1767-ին Կ. Պոլսոյ մայրաքաղաքին նուիրակութիւնը փակելով, յարտաքին վիճակսն ելած (2118), և աւելի Պրուսայի կողմերը զբաղած կ'երևի: Բասենցին համար գրուած է թէ 1771

օգստոս 14-ին փախեաւ ի Թրեստ (ՊԵՌ. 435): Սակայն սա ալ միւսներու նման նորէն ետ եկած կ'երևի, վասնզի 1775 յունուար 15-ին կը գտնենք, որ Բասենցին նորէն Պրուսա է, և Պրուսացիքն, բան զայս յառաջ, երկիցս ևս էին գրեալ գանգատ կաթողիկոսին անոր դէմ, և թէ նա կարի անպատիւ է ի քաղաքիս (ՂԻՒ. Ը. 315), և թէ որքան մնայ անդ միշտ յանարգութենէ ընթանայ (ՂԻՒ. Ը. 316): Կաթողիկոսը կը հրահանգէ որ թարց կարծեաց եկեալ եկեսցէ ի սուրբ աթոռս, բայց Բասենցին երկնչի երթալ (ՂԻՒ. Ը. 315): Ասկէ ետքն է որ կը լսուի, թէ ի տուն Տաճկի է անկեալ, սակայն կը ստուգուի, թէ ի տուն Լամսայի էլչուն, այսինքն Նեմցէի կամ Աւստրիոյ դեսպանին էր անկեալ. հարկաւ Կ. Պոլիս գալէն ետքը, և յայտնապէս ցուցեալ գիերձուածն և գուրացութիւնն իւր (ՂԻՒ. Ը. 511): Այդ լուրը 1776 հոկտեմբեր 11 թուականով է արձանագրուած սակայն եղելութեան թուականը ճշդուած չէ: Շփոթ են այդ թուականէն ետև Բասենցիին համար գրուած տեղեկութիւնները. 1773-ին փախչելու մտադիր կը ցուցուի (ԳԱԼ. 362), մինչ 1775-ին պաշտօնի վրայ է. 1776-ին օտար պաշտպանութեան կ'ապաւինի, մինչ կրկին փախուստի աօթիւ բաւական ատեն Հռոն և Վենետիկ մնալէ ետքը, 1781 օգստոսին Թրիեստ հասած կ'ըսուի (ԳԱԼ. 362), ուսկից բնաւ չի հետևիր որ 1781-ին Կ. Պոլիս գտնուած ըլլայ, ինչպէս Բասենցիի պաշտպաններ կ'ուզեն ըսել (ԳԱԼ. 363), որպէսզի զայն արդարացնեն նուիրակութեան արդիւնքները և աթոռապատկան գումարները իրացուցած և միատեղ տարած ըլլալու մեղադրանքն (ՂԻՒ. Դ. 852): Բասենցին 1776-ին օտար պաշտպանութեան ապաւինած էր, և այն ատեն կենդանի էր Սիմեոն, և իրաւամբ կրնար դիմել Բասենցիին անձը հովանաւորող դեսպանին, որ գողօնի վրայ ալ չտարածէ իր պաշտպանութիւնը: Դեսպանը, աւելի ուղղամիտ քան Բասենցիին գովաբանը, ընթացք կու տայ կաթողիկոսին իրաւացի դիմումին: Բասենցիին մնացած կեանքը անցած է Թրիեստի մէջ, ուր մնացած է երկեակ ութ ամեօք՝ Վենետիկէ անջատուած Մխիթարեաններու մօտ, 1781-է մինչև 1796, և հարիւրամենի վախճանած է 1796 մարտ 17-ին ըստ տապանագիրին (ԳԱԼ. 365), կամ մարտ 14-ին ժողովրդապետական արձանագրութեան համեմատ (ԳԱԼ. 366): Հայերէն տապանագիրին մէջ արքեպիսկոպոս Էջմիածնիձիր գրուածը (ԳԱԼ. 365), որ պարզապէս Էջմիածինէ եպիսկոպոսութիւն առած ըլլալը կը ցուցնէ, չենք գիտեր ինչ հիմամբ արհիեպիսկոպոս Էջմիածինի կոչում, և իբր տիտղոս մեկնուած է (ԳԱԼ. 306), մինչ Էջմիածին երբեք վիճակի կամ եպիսկոպոսական աթոռի տիտղոս եղած չէ, և տապանագիրին լատիներէնին մէջ ալ միայն Հայ արքեպիսկոպոս (archepiscopo Armenio) ըստած է, և յատուկ տիտղոս տրուած չէ: Մեր պատմական նպատակին համար բաւական ըլլայ գիտնալ, թէ նուիրակութեան արդիւնքը սեփականելու պատճառով տեղի ունեցած է Բասենցիին կաթոլիկանալը:

2144. ՍԱՍՈՒԷԼ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Աւելի գրուցուածներէն մէկն ալ Սամուէլ Երզնկացի, Պրուսայի եպիսկոպոսն է: Սամուէլ Կոլոստի կրտսերագոյն աշակերտներէն էր, 1706-ին ծնած (ԳԱԼ. 262): Նալեանի փոխանորդութիւնը վարելէն ետքը (ԳԱԼ. 59), գլխաւոր պաշտօնը եղաւ Պրուսայի առաջնորդութիւնը, ուր արդիւնաւոր գործունէութիւն ունեցաւ, այնպէս որ Նալեան

վատառողջութեան համար քաշուելու ստիպուած, Սամուէլը իր յաջորդ առաջարկեց, բայց Սամուէլ յանձնառու չեղաւ պատրիարքական տագնապին մատնիլ (2080): Շամախեցիի մահուանէ ետքն ալ՝ կաթողիկոսութեան ընտրելիներուն կարգին Սամուէլ ալ նկատի առնուած էր (2069) Աստապատցիին առաջարկութեամբ (ՂԻՒ. Գ. ձ): Սակայն ասոնք պարզ առաջարկներ էին և բուն ընտրութիւն չեն կրնար ըստիլ: Սամուէլ ոչ ևս երիտասարդ 66 տարեկան էր, երբ ինք ալ փորձուեցաւ Արևմուտք անցնիլ հանգստութեան և բարօրութեան ակնկալութեամբ, և Սարաֆեանի հետևողութեամբ, որ իր աշխատակիցն էր, և կերևի թէ սա մեծամեծ բախտաւորութիւններ ցոլացուցած էր անոր աչքին Եւրոպական կենցաղին մէջ: Սամուէլ Կիպրոս քաշուելու պատրուակով Պրուսայէ կը մեկնի 1772 նոյեմբեր 3-ին, Կ. Պոլսոյ մէջ իր գործերը կը կարգադրէ և Յարութիւն Պետանեանի ձեռքով նաւագնացութեան պէտքերը կը հոգայ, և դեկտեմբեր 4-ին Քուրուշէշմէէ Քըղքուլէ կանցնի և անկէ նաւ մտնելով 18 օրէն Մալթա (Malta) կը հասնի, որ է ըսել դեկտեմբեր 22-ին ձմեռային եղանակին մէջ (ԳԱԼ. 267): Անկէ անդին նաւագնացութիւնը կը դժուարանայ, երկու անգամ Մարսիլիա երթալու, և երկու անգամ ալ Խտալիա անցնելու համար նաւ կը մտնէ, բայց քիչ յառաջանալէ ետքը՝ չորս անգամ ալ ետ կը դառնայ, և այս կերպով բաւական ատեն կանցնէ Մալթայի մէջ, մինչև որ վերջին անգամ 12 օրուան նաւագնացութեամբ Մալթայէ Չիվիթավէքքիա (Civitavecchia) կու գայ, և Հռոմ կը հասնի մայիս 12-ին (ԳԱԼ. 270) կամ 3-ին (ԳԱԼ. 272), որ տոմարներու տարբերութեամբ 2-12 կամ 3-13 պէտք է ըլլայ: Սարգիսի և Սամուէլի իրարու ետևէն և գաղտնի կերպով Կ. Պոլիսէ հեռանալն էր, որ Պասմաճեանի կամակցութեան Վերագրուելով, անոր դէմ ամբաստանութեան կէտ մը կազմեց (2114): Հռոմ հասնելուն յուսախաբ մնացած կը յայտարարէ, Չինչ առնելս ոչ գիտեմ ամենից կողմանց շուարեալ կեամ, Աստուած ամենակալ ի թիկունս հասեալ օգնեսցէ մեզ. Աստուած ազատ պահէ զմեզ ի գայթակղութենէ (ԳԱԼ. 268): Վերջին խօսքը կը ցուցնէ թէ Սամուէլ հռոմէադաւանութիւնը ընդունած չէր յառաջագոյն, փորձի համար եկած էր, և փորձին սկզբնաւորութիւնը յաջող չտեսնելով, դաւանութեան մէջ գթելէ կը զգուշանար: Այս է Սամուէլի միտքին ուղիղ մեկնութիւնը և ոչ թէ հայր Ներսէսեանի գրելուն յենելով, թէ ի բազմաց հետէ լուեալ էի զլուր նորին, գրեթէ 30 ամէ ի վեր, հետևցնել թէ Սամուէլ 1743-ին իվեր հռոմէադաւան եղած ըլլայ (ԳԱԼ. 270): Ներսէսեանը Սամուէլի անունն է լսած իբրև նշանաւոր Եպիսկոպոսի մը, դաւանութեան մասին ակնարկ չունի բնաւ: Բայց անգամ մկը որ Հռոմ ինկած էր, անոր շուրջը պատեցին, որ գոհացնեն և վար դնեն: Հասնելէն 40 օր ետքը 1773 յունիս 26-ին Վիճակը տակաւին անորոշ է, և Փրովիականտա կը յուսայ կարգի դնել Պրուսայի Եպիսկոպոսին գործը: Իսկ 1773 հոկտեմբեր 18-ին Վենետիկ կը գտնուի, ուր փոքր աստիճաններու ձեռնադրութիւն կը կատարէ, Վերջապէս 1774-ին Ումուտեան Սիմոն Եպիսկոպոսի մահուանէ ետքը անոր կը յանձնեն Հռոմի մէջ ձեռնագրիչ Եպիսկոպոսի պաշտօնը (ԳԱԼ. 271): Սամուէլ առաջին անգամ Հռոմ հասնելուն գրած էր, թէ ի յԱրևելս դառնալն ինձ անկարելի է (ԳԱԼ. 268), զի հարկաւ թեթևամտութիւն պիտի սեպուէր իր արարքը: Բայց տարի անցնելով, և յուսախաբութիւնը աճելով, և խիղճն ալ պարտուելով, անկարելին իրական ըրած է, զի 1778

հոկտեմբեր 6-ին, զինքն արդէն Կ. պոլիս դարձած կը գտնենք (ԳԱԼ. 273): Զախարիա պատրիարքի հռոմէադաւաններուն դէմ 1778 փետրուար 21 ժողովով սկսած շարժումին ակնարկելով (2129) ըսուած է, թէ եղև դրդեալ և յորդորեալ ի յետս դարձմանէ Սամուելի (ԳԱԼ. 273), ինչ որ կը ցուցնէ թէ 1778 տարւոյ սկիզբներէն Սամուել արդէն Կ. Պոլիս կը գտնուէր, և միանգամայն հռոմէադաւանութեան դէմ ազդու գործիչ մը եղած էր, հարկաւ Հռոմը տեսնելէն և ուսումնասիրելէն Ետքը՝ իսկութեան Վերահասու ըլլալուն պատճառով: Սամուել կեանքին մնացորդը անցուցած է Խասքէօյ թաղին մէջ, իբրև Եկեղեցւոյն քարոզիչ, ուր և վախճանած է 1786-ին 80 տարեկան և գերեզմանը կը գտնուի Խասքէօյի գերեզմանատան մէջ: Այս է Սամուել Երզնկացիի ընթացքը, որ աւելի աննպաստ փաստ մը կը դառնայ հռոմէադաւանութեան դատին:

2145. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆԻ ՄԱՀԸ

Քաղենք ևս Գրիգոր Պասմաճէանի կեանքին վերջին մասը, որուն նկատմամբ խօսած ենք մինչև 1777 ապրիլին Անքօնա բնակութիւն հաստատելը (2117): Այդ թուականէն մինչև 1782 Պասմաճեան Անքօնա կը մնայ, բայց վերջէնվերջ կը ձանձրանայ, վասն զի Լատին լեզուի հմուտ չունեցած Եկեղեցական պաշտամանց չի կրնար հետևիլ, իսկ Հայոց Եկեղեցին և քահանան ալ շատ անշուք ըլլալով զինքն չեն գոհացներ (ՊԱՍ. 35): Պասմաճեան Վենետիկ կը հասնի 1782 ապրիլին, միջոց մը ասպնջականութիւն կը վայելէ ի վանքեցւոց Հայոց (ՊԱՍ. 36), այսինքն Ս. Ղազարու Մխիթարեան միաբաններէն, և յետոյ կը հիւրասիրուի Ովանէս աղայի Սեղբոսեան կոչեցելոյն կողմէ (ՊԱՍ. 36), որ է նոյնինքն Սեղբոս մարքիզը: Վենետիկ մնալուն տևողութիւնը, ցուցուած է վեց Եօթն ամիս ըստ հրամանի սուրբ ժողովոյն Փրօփականտայի (ՊԱՍ. 132): Չի կրնար հաստատուիլ որ յետոյ նոր արտօնութեամբ կրցած ըլլայ այդ պայմանաժամը Երկարել: Թէպէտ կը գրէ, թէ յետ Երկուց ամաց ժամանելոյն մերոյ որ էր թուականն 1784 ի մէջ մարտի ամսոյ, սիացաւ առ մեզ անբժշկելի և անյեղելի ցաւ իջուծոյ, որով Երկու տարին Վենետիկ հասիելէն հաշուիլ կերևի, մանաւանդ որ ի ժամանակի և ի յաւուր տկարութեան ընդունած գութն ու խնամքը Ս. Ղազարու միաբաններուն կը վերագրէ, որոնց մոտ եղաւ Վենետիկ հասնելուն առջի օրերը, և սակայն տկարութիւն ըսածը, ոչ իջուածքին, այլ մասնաւոր տկարութեան մը վրայ պէտք կըլլայ մեկնիլ: Իսկ մեծ տկարութիւնը խնամուած է ոչ Վենետիկի տոպնջականներէն, այլ օգնականութեամբ և նպաստաւորութեամբ սրբոյ ժողովոյն Փրօփականտայի կոչեցելոյ (ՊԱՍ. 36): Ըստ այս հաւանական չէ մինչև 1789 Վենետիկ մնացած ըլլալը (ԳԱԼ. 349), և հաւանակագոյն է 6-7 ամիսէն Անքօնա դարձած և ինն 1784-ին կաթուածահար ըլլալը (ՊԱՍ. 132): Անքօնայէ 1789-ին գրած նամակներէն մէկուն մէջ ալ կըսէ, թէ ահա մերձեալ ի լնանիլ հնգից ամաց, որ որպէս միակողմանի տառապիմք և չարչարիմք, որով ամբողջ հինգ տարիներ շարունակ միննոյն տեղ մնացած ըլլալ կը ցուցնէ: Յիշեալ 1789 տարւոյն մէջ է, որ հարկաւ ինքզինքը քիչ մը կազդուրուած զգալով յիշատակութիւններ կը գրէ, և ամէն կողմ գիրեր կը տեղացնէ, վերջինը 1789 սեպտեմբեր 4-ին (ՊԱՍ. 129)իր անցեալը պատմելով, իր ընթացքը պաշտպանելով, և ուրիշներունիետ բաղդատութիւններ հաստատելով: Այդ թուականէն Ետքը տակաւին իբր տարիուկէս ևս կապրի

Պասմաճեան, և կը վախճանի 1791 յունիս 22-ին, բայց ոչ Անքօնայի, այլ Թրիէստի մէջ, ինչպէս կը քաղուի նոյն քաղաքին Հայազգի մկրտելոց և պսակելոց և ննջեցելոց տոմարէն (ՏԱԸ. 924), որուն մէջ յայտնապէս գրուած է Վերոյիշեալ թուականով, թէ Վախճանեցաւ գերապատիւ Գրիգոր Վարդապետն Աստուածատուրեանց, որ էր պատրիարք ամենայն Հայոց Կոստանդնուպոլիս, իբր 78 ամաց, և թէ Թաղուեցաւ Ս. Յուստոսի (San Giusto) մայր Եկեղեցւոյն դրան առջև (ԳԱԼ. 357): Այլ թէ Ե՞րբ և ինչպէ՞ս և ինչո՞ւ Անքօնայէ Թրիէստ փոխադրուեցաւ, բնաւ տեղ մը բացատրութիւն չենք գտներ: Եւս առաւել առանց բացատրութեան կը մնայ, թէ ինչպէս Պասմաճեանի ինքնագիր գրուածները, և անոր սեփականութեան գիրքերը Անտոնեանց Հռոմի՝ և անկէ Օրթաքէօյի վանքը կը գտնուին, մինչ յարմարագոյն էր Մխիթարեանց Վիեննայի վանքը գտնուիլը, քանի որ Թրիէստ մեռած ու թաղած է: Տապանագիրի մըն ալ պատճէնը, որ նոյնպէս Անտոնեանց դիւանին մէջ կը գտնուի, առանց նահուան թուականի, կ'երևի նոյն իսկ Պասմաճեանէ կանուխէն պատրաստուած էր, բայց գործածուած չէ. զայ պանդխտի յասմ քաղաքի բացատրութիւնը՝ Անքօնայի համար ըստուած է (ՊԱՍ. 129), ուր գրած ատեն կը գտնուէր, և անկէ տեղափոխուելու միտքը չունէր:

2146. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆԻ ԳՐՈՒԱԾՆԵՐ

Հետաքրքրական էր յատուկ և ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը ընել Պասմաճեանի ինքնագիր յիշատակարանին և նամակներուն վրայ, և գրողին ներքին զգացմանց թափանցել, սակայն մեր մեզի սահմանած գիծերէն դուրս կը մնայ: Բարգէն վարդապետ՝ այժմ եպիսկոպոս Կիւլէսէրեան, համառօտակի շօշափած է այդ կէտը, բնագիրները հրատարակած ատեն, և այն եզրակացութեան կը յանգի, թէ Պասմաճեան կաթոլիկ չէր (ՊԱՍ. 135), և այդ կարծիքը կը քաղէ մանաւանդ այն բացատրութիւններէն, զորս նա գրած է Ստեփանոս Աւթանտիկէան վարդապետի հարցումներուն (ՊԱՍ. 123) Հայ Եկեղեցւոյ մասին (ՊԱՍ. 126), և չէ համարձակած Հայ Եկեղեցին դատապարտել (ՊԱՍ. 129): Իսկ Պասմաճեանի ծախողուածը կը Վերագրէ չափազանց բարութեան համարժէք՝ թոյլ և կատարելապէս դիւրահաւան բնաւորութեանը, որով դժուարին կացութեան և կնճռոտ խնդիրներու դիմաց գտնուելով, չէ կրցած ոչ որոշ ուղղութիւն մը պահել, և ոչ Կոլոտի ու Նալեանի ճարտարութիւնը ցուցնել, մէկ կողմէն հաշտարար և միւս կողմէն հաստատամիտ ընթացք մը պահելով, կաթոլիկութեան անունով և Լատիններու ու լատինամիտներու կողմէ յուզուած խնդիրներու մէջ (ՊԱՍ. 134): Պասմաճեանի գլխաւոր գրուածներն են մեծ Յիշատակարանը (ՊԱՍ. 9-56), որուն մէջ յառաջ կը բերէ իրեն նպաստաւոր քանի մը իին վկայագիրներ և Ողջունագիր իբր պատմողէն գրուածը (ՊԱՍ. 98-121), որուն լրացուցիչ կրնանք սեպուիլ Ազդեցութիւն պատմողորդէն (ՊԱՍ. 95-97), և Աթոռայնոց բոլորից մակագրուածները (ՊԱՍ. 93-94), որոնք 1789 մարտ 30 թուականը կը կրեն, իսկ առաջ յիշուած յիշատակարանն ու ողջունագիրը ասոնցմէ առաջ գրուած կ'երևի: Պասմաճեան ինքն ալ չ'ուրանար, որ յամենայնի ամիրաներուն և գլխաւորապէս Գասպար Մուրատեանին կամակատար հպատակութիւն է ցոյց տուած, սակայն այսու ոչ թէ բան մը շահած է, այլ տր տկար կողմերը ցուցադրած, և ի զուր հեգնական յանդիմանութիւններ կ'ուղղէ յառաջադէմ ամիրայից և իշխանաց

ազգին մերոյ (ՊԱՍ. 67-68), և դրան լեզուով կը վաստաբանէ անոնց գործերուն դէմ: Փոքրողի զգացմանց արդիւնք են ամիրաներուն և ընդհանրապէս Հայերուն դէմ կազմած ամբաստանութիւնները, թէ Պողիկեան աղանդաւորներ են, թէ Խաչի և պատկերի դէմ կը խօսին, թէ մատաղի ոսկրներու վրայ թաղման կարգ կը կատարեն, թէ Եկեղեցականները կը կողոպտեն, թէ աղքատաց դրամները կ'իրացնեն, թէ պատրիարքները կ'անարգեն, թէ Եկեղեցպանութեամբ ամիրայ կը դաշնան (ՊԱՍ. 136): Եթէ ըսածներէն ոմանց մասին իրականութիւնն ալ ընդունինք, ամէն ժամանակի սովորական անտեղութիւններ են, և անոնք ըլլալով հանդերձ պայծառացան և փայլեցան իր անմիջական նախորդները, և օրինութեամբ կնքեցին կեանքերնին: Աւելորդ կը սեպենք քաղել ուրիշներու դէմ ալ եղած հալածանքները, զորս իբր իրեն արդարացում յառաջ կը բերէ, կամ ուրիշ պատրիարքներու ամիրայից հանդէպ ցուցած զիջողութիւնները յիշել, որոնցմով իբր թէ ինքինքը կը ջատագովէ. զի ասոնք իր նպատակին չեն ծառայեր, և զինքն չեն արդարացներ, քանի որ հալածանք և պահանջմունք՝ ամէն քարձր աստիճանաւորներուն բաժին են, իսկ արժանիքը՝ չընկճուելու մէջն է: Այսու հանդերձ խստի պիտի չմեղադրենք Պասմաճեանի բնաւորութեան տէր մէկու մը գործածած լեզուն, որ Երկարամեայ ակամայ Վտարանդութեան մէջ ճանձարացած, միտքին և խիղճին հակառակ օտարադաւանութիւն կեղծելու ստիպուած, և տարիներով կաթուածահար վիճակէ նեղուած, մասնաւոր գրութիւններով սրտին զեղծումը դուրս կու տայ, և անով ինքն իրեն մխիթարութիւն պատրաստել կը կարծէ:

2147. ԶԱՆԱԶԱՆ ՀՈՇՄԵԱԿԱՆՔ

Պասմաճեանի և Սարաֆեանի, Բասենցիի և Երգնկացիի, գլխաւոր դէմքերուն իսկութիւնը փոքրիշատէ պարզելէն ետքը, աւելորդ կը դատենք յառաջ բերել ուրիշ կաթոլիկութեան յարող Հայ Եկեղեցականներու անունները: Ապա թէ ոչ պէտք էր այդ միտքին ծառայող բոլոր Մխիթարեան և Անտոնեան միաբանները, և Փրօփականտայի աշակերտներն ալ յիշել, և կենսագրութեանց Երկար շարք մը կազմել, զոր և ոչ Հայ Եկեղեցւոյ աստիճանաւորներուն համար ըրած ենք: Ինչ որ պատմութեանս ընթացքին համար պէտք է գիտնալ, այդ միջոցին կաթոլիկութեան առաւել ընդարձակութիւն ստանալն է, օգտուելով Մխիթարեան կրկին և Անտոնեան միաբանութեանց գործունեութենէն, լատինամիտ հրատարակութեանց յաձախելէն, Եւրոպական ազդեցութեանց Օսմանեան քաղաքական շրջանակին մէջ տարածուելէն, և պապական նպաստներու ու արտաքին ակնկալութիւններու առատանալէն: Այդ կացութենէն յառաջ Եկող միջադէպներ հետզիետէ պատմութեան կարգին դիմացնիս պիտի ելլեն, և մենք ալ պէտք ատեն պարտուապատշաճ բացատրութիւնները պիտի տանք, շարունակելով մեր սովորական ոճը:

Տ. ԴՈՒԿԱՍ Ա. ԿԱՐՆԵՑԻ

2148. ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսը 1780 յուլիս 26-ին կիրակի օր վախճանած, և յուլիս 27-ին Երկուշաբթի թաղուած էր (2139): Երեքշաբթի յուլիս 28-ին (Դիւ. Դ. լբ), որ ըսել է յետ Երից աւուրց (ՄԱՐ. 5), կամ մահուան Երրորդ օրը, Մայրաթորի մէջ ժողով գումարութեաւ միաբանութեան

անդամներով և յուղարկաւորութեան եկող Երեւանի և շրջակայից երևելիներով (Ղի. Դ. լբ), նոր կաթողիկոսի ընտրութեան խնդիրը յուգելու: Վերջին ատեններու ընկալեալ սովորութիւն էր, որ միաբանութիւնը երկու կամ երեք ընտրելիներ կը ցուցնէր, և յետոյ ազգին կարծիքը առնելու հետամուտ կ'ըլլար, գլխաւորապէս Երեւանի, Զուղայի և Տփղիսի, և մանաւանդ Կ. Պոլսոյ ազգայիններուն, և այնպէս ընտրուածը կ'օծուէր և աթոռ կը բարձրանար (Ղի. Դ. լգ.): Բայց մենք տեսանք որ պարագայից ստիպմանք միաբանութենէ և մօտաւորներէ կատարուած հապեալ ընտրութիւններ և օծումներ ալ տեղի ունեցած են, զորս ազգը համակերպութեամբ ընդունուած էր: Ըստ այսմ այս անգամ ալ խնդիրի նիւթ եղաւ, թէ պէտք է արդեօք ընտրութիւնը շտապել և աւարտել: Ընդհանուր կարծիքը այն եղաւ թէ ժամանակը վրդովեալ լինելով, ինչպէս որ Սիմեոնի վերջին օրերուն դէպքերն ալ կը ցուցնեն (2138), և աթոռին անգլուխ մնալը վտանգաւոր նկատուելով՝ անհրաժեշտ է ընտրութիւնը փութացնել: Այդ անհրաժեշտութիւնը ծանրացող պարագաներուն կարգին նկատողութեան տօնուեցաւ, որ իսրայէլ Աղուանից վտարելու կաթողիկոսը (2092), Տփղիսի մէջ Վրաց արքունիքը շահած էր, և Երևանի յաղթութեամբ (2138) անոր ստացած գիրքէն օգտուելով, արդէն Սիմեոնի հիւանութեան օրերէն սկսած էր խլրտիլ: Մահուանէ երկու շաբաթ ալ առաջ, Տփղիսի մէջ սուտ լուր տարածելով, թէ հոգենր տէրն վախճանեցաւ կոշառքներով և խարականքներով շարժում գոյացուցած էր, որ Հերակի ազդեցութեամբ Էջմիածինի աթոռը գրաւէ (Ղի. Դ. 32): Ուրիշ բռնի և ինքնընծայ թեկնածու մըն ալ կը ներկանար Գալուստ Ներսէսեան Եպիսկոպոս, որուն համար կըսուէր թէ 300 Պորշալուցի թաթարներ վարձած է, եթէ պէտք ըլլայ, բռնութեամբ ալ աթոռին տիրանալու և այս կասկածով տեղապահ և գանձապետ Մկրտիչ Եպիսկոպոսի կարգադրութեամբ իբր 200 Երիտասարդներ հաւաքուած էին վանքին մէջ, Գեղարքունի գաւառի զանազան գիւղերէն, հարկ եղած ատեն բռնութիւնը զօրութեամբ վանելու համար (Ղի. Դ. լդ): Սիմեոնի հիւանդութեան օրեր, շրջակայ թուրքեր ալ սկսած էին Էջմիածինի կալուածները իւրացնել, զգիւղ մի նշանաւոր յակիշտակեցին, զերկուս մեծամեծ այգիս իւրացուցին, սկսան և ի մերձակայ գիւղիս ձեռնամուխ լինել, և շատ աւելի վնասներու սպառնալիքներ կընէին (Ղի. Դ. 27), աթոռը անգլուխ տեսնելով: Այս կասկածներէն աւելի միաբանութեան միտքին վրայ կազդէր վախճանած և յարգւած կաթողիկոսին վերջին կամքը կամ կատակը, զոր քանից իր կենդանութեան յայտնած էր, և վերջին անգամ ալ իր խոստովանահօր՝ ծերունազարդ Մարկոս լուսարարապետ Եպիսկոպոսին յանձնարարած էր, որ աթոռը անայցելու չմնայ այս վնասաշատ ժամանակիս՝ և շուտով կաթողիկոս ընտրեն Ղուկաս Կարմեցի Եպիսկոպոսը (Ղի. Դ. լբ): Ժողովին մեծամասնութեան միտքը հակած էր Ղուկասին, զոր Մայրաթորի մէջ գործի վրայ ալ գնահատած էին քանի տարիներէ իվեր: Բայց հակառակ կարծիք ունեցողներ ալ կային, որոնք կուսակից էին Կ. պոլսոյ պատրիարք Զաքարիային, որ աւելի կարող և գործունեայ և Երիցագոյն նկատուած էր, բայց աւելի շատեր կը խրտշէին անոր խիստ և բուռն բնաւորութենէն: Զաքարիայի կողմը Եղողներուն գլխաւորն է Սահակ Եպիսկոպոս Գեղամացի կոչուած հայրենական գաւառէն (ՄՍՐ. 5), և Փառակեցի՝ ծննդավայրը Եղող Փառականք գիւղին

անունով (Ղի. Ղ. լե): Սա իր միտքը յառաջ մղելու համար կը պնդէր, թէ անհրաժեշտ է Կ. Պոլսոյ ազգայիններու հաւանութեան դիմել, և առանց անոնց հաճութիւնը ստանալու ընտրութիւն չվերջացնել (Ղի. Ա. 3):

2149. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԼՐՈՒՄԸ

Խնդիրը այդ կէտին վրայ եղած ատեն, վիճաբանութիւնը սաստկացաւ մանաւանդ Մկրտիչ և Սահակ Եպիսկոպոսներու միջև, և Սահակ սկսաւ Մկրտիչը նախատել թէ, Ղու նախ եկ տուր զիաշիւ քո ուղղապէս: Ժողովականներ Մկրտիչի կողմը ելան, որ յինքն յանկուցեալ ունէր զիամարումն իւրաքանչիւրոց, և Սահակի դէմ ելլալով սկսան հարկանել զնա, զոր հազիւ Յովիաննէս թէալ մելիքը ձեռուըներէն ազատելով՝ դուրս հանեց, և տարաւ իր սենեակը հանդարտեցնել և նստեցնել: Հազիւ թէ միջադէպը փակուեցաւ, նոյնինքն Գալուստ Եպիսկոպոս, որուն վրայ կասկածու էին, երկուցեալ որ մի գուցէ իրեն դէմ ալ նմանօրինակ բան նը փորձուի, տեղէն կ'ելլէ, և ի բաց առեալ զվեղար իւր, կ'երթայ Ղուկասի աջը համբուրել ասելով, Կէցցէ տէր մեր սրբազն: Ներկաներ համամիտ կերպով կը ձայնակցին, և համաձայն հաւանութեան ձևով կը հրչակուի Ղուկասի ընտրութիւնը: Ղազար Աստապատեցի Եպիսկոպոսը, անմիջապէս Սուրբ Խաչիս կ'ըսէ, և ժողովին նախագահող Մկրտիչ Եպիսկոպոսն ալ Պահպանեա աղօթքը կ'արտասանէ, և ժողովը կը փակուի (01. ԱՌՌ. 183): Գալուստ Եպիսկոպոսի նախաձեռնութիւնը կը քաղենք ժամանակակից յիշատակարանէն (Ղի. Ա. 3), և չեն արդարանար Մսերեանցի գրածները, թէպէտ ինքն կը պնդէ թէ գրեցի՝ զորս հարցի և լուայ և. ստուգեցի ի հինաւուց միաբանից (ՄՍՌ. 12), իբր թէ Սահակ եղած ըլլայ առաջին անգամ Ղուկասի համար մտածողը (ՄՍՌ. 5), և ժողովին մէջ Ղուկասին անունը հրչակողը (ՄՍՌ. 6): Կ'երևի թէ Մսերեանց մոռացելու կամ կողմնակցական աղբիւրներու հանդիպած է, զի տեսանք Սահակ ինքն ալ խոստովանած է Ղուկասի դէմ ելած ըլլալը (Ղի. Ղ. 193): Նոյնժողովին մէջ որոշում տրուեցաւ ընտրութիւնը անմիջապէս լրացնել և Ղուկասը աթոռ բարձրացնել ուստի հապճեպով պատրաստութիւններ կը տեսնուին օծումն ալ կատարելու: Ղուկաս բաւական կընդդիմանայ թէ վրդովեալ ժամանակին դժուարութիւններէն խոյս տալով, և թէ ներքին տարածայնութիւններէն խիթալով, բայց ամէնքը միաբերան անհրաժեշտ պարագաներուն պահանջը առջև կը դնեն և զիջողութեան կը ստիպեն (Ղի. Ղ. 28): Վարդավառի դիմացի կիրակէն, 1780 օգոստոս 2-ին, օծման կարգը կը կատարուի, և Ղուկաս կաթողիկոսական աթոռ կը բազմի, Սիմէնի մահուան ութերորդ օրը, և անմիջապէս կը սկսի աթոռին պաշտպանութիւնը հոգալ, զանազան կողմեր գրուելիք շրջաբերականները պատրաստել, և զանոնք տանող պատուիրակները, կամ ժամանակին բառով՝ մահսերատար վարդապետները ճամբայ հանել:

2150. ՂՈՒԿԱՍԻ ՆԱԽԾՆԹԱՑԸ

Գործողութեանց մէջ չառաջացած պէտք է ակնարկ մը նետենք Ղուկասի նախընթացին վրայ: Ղուկաս ծնած կըլլայ 1722-ին, եթէ 77 տարեկան վախճանեցաւ 1799-ին (Ղի. Ա. 45): Ըստ այսմ երբ 1783 ապրիլ 4-ին կը գրէ, թէ 36 տարի առաջ Քիւթիւրի ժամանակ դեռ ևս տղայ էր, պէտք

չէ տղայական տարիքի վրայ առնել, զի արդէն 26 տարեկան եղած կըլլայ, այլ պաշտօնական շրջանակէ դուրս և գործերու անհաղորդ ըլլալուն վրայ, ինչպէս ինքն ալ կակնարկէ ըսելով, թէ այն ատեն միթէ՞ ես խորհրդակից էի այդպիսեաց իրաց (ՂԻՒ. Ղ. 507): Ղուկաս Կարնեցի կոչուած է սովորաբար, ոչ քաղաքու, այլ գաւառաւ (ՂԻՒ. Ղ. կ), զի ծննդավայրն եղած է Կեղի կամ Քղի աւանը է իին Խորձեանը: Մանկութենէ աշակերտած է Մայրաթուին, և Սիմէոնէ առած է ուսմանց դասեր, իսկ քահանայական ձեռնադրութիւնը ընդունած է 1751 լուսարարապետ Եղիազար Եպիսկոպոսէն, օժակից ունենալով Զաքարիա Կաղզուանցին: Վարդապետութեան ատեն նուիրակ գացած է Ոումէլի և Խրիմ: Սիմէոն կաթողիկոս իր օծուելէն միայն 58 օր ետքը, 1763 յունիս 17-ին Երեքաբթի, Որդոց և Թոռանց տօնին օրը (ՂԻՒ. Ղ. իէ), իին տօնացոյցի կարգով (ՏՍԱ. 228), Եպիսկոպոսութեան օծում տրած է Ղուկասի և Եսայի Նախիջևանցի և Պետրոս Բերթումեան վարդապետներու, բայց Ղուկաս նկատուած է անդրանիկ և շնորհածին գաւակ Սիմէոնի, որ քիչ ետքը զայն վանքէ դուրս պաշտօնի կոչեց, և 1764 մարտ 11-ին յղեց Զմիւնիոյ առաջնորդութեան և նուիրակութեան (ՂԻՒ. Գ. 101): Ղուկաս այնտեղ մնաց մինչև 1775 զի մէկկողմանէ շատ օգտակար կըլլար զանազան յանձնակատարութեանց և մանաւանդ տպարանի ձեռնարկին համար, և միւս կողմէն Զմիւնացիք կը թախանձէին որ չփոխէ, և նոյն իսկ 1775-ին Երբոր զայն Մայր աթոռ կը կոչէր՝ նոյն իսկ Ղուկասի խնդրանաց համենատ, Զմիւնացիք, խնդրագիրներ կը տեղացնէին, որ որպէս զԶաքարիա Վարդապետն Պոլսեցւոցն բաշխեցէր, զՂուկաս Վարդապետն ևս մեզ բաշխեա (ՂԻՒ. Ը. 426), բայց Սիմէոն վեհն բացասեաց զխնդիրս նոցին (ՂԻՒ. Ը. 440), զի թէ ինքն կուզէր զայն իրեն մօտ ունենալ, և թէ Ղուկաս կրկին անգամ աղաչանօք գրեալ էր սրբազան վեհին խնդրել զինքն (ՂԻՒ. Ը. 452): Այս պատճառով վերջապէս Եսայի Վարդապետ յաջորդ նշանակութեաւ, և 1775 յունիս 23-ին Ճամբայ Ելաւ (ՂԻՒ. Ը. 456), իսկ Ղուկաս հազիւ տարւոյն վերջերը կրնայ Մայրաթուոյ դարձած ըլլալ: Անկէ ետքը շարունակ Եջմիածին մնաց, իբրև գլխաւոր գործակից և խորհրդական Սիմէոնի, որուն հիւանդագին վիճակը օրէ օր կը ծանրանար, և հաւատարիմ և կարող գործակից մը պէտք ունէր, որպիսի ոք Ճանչցած և ընդունած էր նա իր անդարնիկ և շնորհածին Ղուկասը: Սիմէոնի այդ մեծ զնահատումը հիմնական Երաշխաւորութիւն մըն է Ղուկասի արժանիքին, հակառակ իր մասին ոմանց կողմէ կուտակուած ծախող դիտողութեանց (ՄՍՐ. 10): Նախընթաց գործունէութիւնը վկայուած է այս կերպով. իսկ կաթողիկոսական գործունէութեան մասին կը թողունք որ Եղելութիւնները խօսին, Ղուկաս կը ներկայացուի իբրև այր անձեայ, փառացի, վայելչադէմ, ծանրագոյն, քաղցր ի կենակցութեան, և վարժ ի գրաւել զսիրտս այլոց, որ համակիր չեղողի մը գրիչին ներքև աւելի մեծ նշանակութիւն կը ստանայ: Ուսումնական զարգացման կողմէն ալ յետամնաց պէտք չէ կարծուի, քանի որ Սիմէոնի յառաջադէմ աշակերտներէն էր, և ինար չէ զինքն անուսումն կամ ուսումնատեաց ըսել, պարզապէս ըսած ըլլալուն համար, Մեծ է տունս, ինձ մարդիկ հարկաւորք են ի կառավարել, իմ միաբանքն եթէ զՍուրբ ես տէր և զՀայր գթած գիտենան ինձ բաւական է, ես փիլիսոփայ միաբան ուզում չեմ (ՄՍՐ. 12): Այդ խօսքերը պարզապէս աթուին շինութեան և պահպանութեան

նախանձաւոր օլլալուն վկայութիւնն են, և գրեթէ կրկնութիւն են Սիմէոնի խօսքերուն թէ, ևաւ է տգէտն՝ որ ըստ հաւատոյն ուղիղ իցէ և ըստ վարուցն պարկեշտ, քան զիմաստունն սնապարծ՝ որ ըստ հաւատոյն թերի իցէ և ըստ վարուցն անպարկեշտ (Ղիւ. Ղ. 754): Սիմէոնի մասին կասկածող չկայ, Ղուկասի ալ միտքը, և երկուքն ալ կ'ակնարկեն լատինամոլ ուսումներով ազգային Եկեղեցին անարգոր թեթևամիտներուն:

2151. ԶԱՔԱՐԻՒՄ ԸՆԴՀԻՄԱԴԻՐ

Ղուկասի ընտրութիւնը ծանուցանող պաշտօնագիրներուն կարգին, յատուկ մտադրութիւն դարձուցած Կ. Պոլիս դրկութելիքին, վասն զի որչափ ալ Մայրաթոռը Պարսից իշխանութեան ներքև էր, բայց սովորութեամբ պահանջ դարձած էր որ Օսմանեան կառավարութեան կողմանէ ալ հրովարտակ ստացուի, որպէս զի անով կաթողիկոսը կարենայ իշխանութիւն վարել Տաճկահպատակ Վիճակներուն վրայ: Օծումէն յետ իբրև աւուրց քսանից (Ղիւ. Ա. 3), որ է ըսել Վերափոխման տօնը նելէն ետքը, որ այն տարի օգոստոս 17-ին կը հանդիպէր, Ճամբայ ելաւ Կ. Պոլսոյ պաշտօնագիրը տանելու սահմանուած Պետրոս Եպիսկոպոս Խօզարածեան, որ Սէթ ալ կոչուած է, գուցէ աւազանի անունը օլլալուն. սակայն նա Կ. Պոլիս չհասած, լուրը Եկած էր, որ իբր անակնկալ գոյժ և անհաճոյ գործ ամէնուն ուշադրութիւնն իրեն գրաւեց (2137): Կ. Պոլսեցիք Վշտացան որ կաթողիկոսական ընտրութեան մէջ իրենց ծայնը կ'անարգուէր, և ճանչցուած իրաւունքնին ոտնակոխ Կ'ըլլար, ուստի խօռվեցան յանձինս իրեանց, և խորհեցան Եղելութեան ընդդիմանալ: Բայց ազգայիններէն աւելի էր Զաքարիայի զայրոյթը, ոչ թէ լոկ իր աթոռին պատիւը պաշտպանելու տեսակէտէն, այլ աւելի իր անձնական զգացումին վիրաւորուելուն համար, որովհետև իրեն իրաւունքը կը կարծէր կաթողիկոսական աթոռին յաջորդութիւնը, և զինքն Ղուկասէ և բոլոր Մայրաթոռոյ Եպիսկոպոսներէն վեր կը դասէր արդինաւորութեամբ և արժանաւորութեամբ: Զաքարիայի զայրոյթը ևս առաւել սաստկացաւ, երբ ծեռքն հասան Սահակ փառակեցիի գիրերը, որ ընտրական ժողովին միջադէպէն (2149) վիրաւոր և սրտնեղեալ, Զաքարիայի գրգորիչ տեղեկութիւններ էր հաղորդած, անոր ընտրութեան հաւանականութիւնը ցուցնելով և դիմադիրներ մատնանիշ ընելով, ինչպէս ինքն ալ վերէն կը խոստովանէր, թէ գրեցի յիրաւ զբանս վրդովականս ի մեծն Պոլիս, և թէ գրեցի գոր ինչ և կամեցայ (Ղիւ. Ղ. 193): Զաքարիա մեծամեծաց ժողով գումարեց, Եղելութեան մասին խօեցաւ ինչպէս որ իր Վիրաւորեալ անձնասիրութիւնը կը թելադրէր, և ամէնքը գրգորեց: Խօզարածեանի տուած բացատրութիւնները նկատի չ'առնուեցան, և որոշում տրուեցաւ կաթողիկոսին յիշատակութիւնը չընել, և կառավարութենէ հաստատութեան հրովարտակ չ'առնել: Միանգամայն կաթողիկոսական ընտրութեան և ազդեցութեան խնդիրները հաստատուն ծկի մը վերածելու համար, չորս կէտեր սահմանեցին և միաբանութեան կողմէն ընդունուիլը պահանջեցին, և յատուկ պատուիրակ մըն ալ որոշեցին Կարապետ Ամդեցի՝ Տիգրանակերտի Եպիսկոպոսը, որ Եջմիածին Երբալով առաջարկները ընդունիլ և Ղուկասի ընտրութիւնը ջնջել տայ: Չորս առաջարկներու պաշտօնագիրը չունինք, որ աւելի մանրամասնօրէն ումումնասիրէնք: Անոնք համառօտակի

միայն նշանակուած կը գտնենք. 1. Լուսահոգւոյն փոքրաւորները ելանիցեն ի Ներսէս, 2. Վասն ընտրութեան, 3. Վասն կացուցանելոյ զխորհրդականս, 4. Վասն հասաւ լինելոյ հաշուոյն սրբոյ աթոռոյն և պատուէր տալոյ նուիրակաց (Ղի. Դ. 194): Այդ չորս առաջադրեալ պայմաններէն առաջին կէտք պարզ անձնական վրէժխնդրութեան հետևանքն էր, զի Զաքարիայի գրուած էր, թէ ներսնայիններ ընտրեցին զԴուկասն և քեզ մերժեցին (Ղի. Դ. լէ.): Միւս երեք գլուխներով կը պահանջուէր որ առանց Կ. Պոլսոյ ազգայնոց հաւանութեան կաթողիկոս չնստի, կաթողիկոսին շուրջը որոշուած խորհրդականներ ըլլան և անոնց հաւանութեամբ գործէ, Մայրաթոռոյ հաշիները Կ. Պոլսեցոց հաւանութեան Ենթարկուին, և Մայրաթոռոյ նուիրակները պատրիարքէ ստանան հրամաններն ու իրահանգները: Մինչև որ պատգամաւորութեան արդինքը իմացուէր, որոշուեցաւ այդ ընդդիմադիր կացութիւնը շարունակել:

2152. ՂՈՒԿԱՍԻ ՔԱՇՈՒԻԼԸ

Կարապետ Եպիսկոպոսին Եջմիածին հասնելուն ճիշդ օրը չունինք, միայն կը գտնենք թէ պատուիրակին հասնելէն ու Երկիցս անգամ ժողով գումարուելէն, և բանակցութիւններ լրանալէն ետքը, 1781 տարւոյ ի մարտի ելն Մայրաթոռոյ միաբանից պատասխանը գրուած և ղրկուած է Կ. Պոլիս (Ղի. Դ. 196): Ղուկաս հազիւ թէ պաշտօնապէս ստացաւ Կ. Պոլսեցոց տժգոհութիւնը և դիմադրութեան գիրը, ու լսեց Կարապետ Ամդեցիի բերանացի տեղեկութիւնները, իսկոյն որոշեց իր անձը չեզոքացնել, և կաթողիկոսական արտաքին ձևակերպութիւններէ ձեռք քաշել: Եթէ վճռապէս իրաժարելով կաթողիկոսի անունն ու գործունեութիւնն ալ չմերկացաւ, պարզապէս աթոռը անիշխանութեան և կացութիւնը անտէրնջութեան չնտնալու համար էր, այն ալ թախանձանոք միաբանութեան, ապա թէ ոչ նա կաթողիկոսարանէ ալ Ելելու և միաբանութեան կարգը իր սենեակը դառնալու կամք յայտնուած էր: Նա համարձակ յայտարարեց թէ. Ես ոչ եմ կաթողիկոս, այլ նոյն Ղուկաս Եպիսկոպոսն եմ որպէս էի յառաջ: Երբայք ուրեմն միաբանութեամբ խորհեցարուք զօգուտն սրբոյ աթոռոյս, և որ ինչ դուք ամենեքեան պատշաճ տեսանիցէք, ինձ ևս հաձելի ու ընդունելի է: Եթէ կամիցիք խնդրել զայլ ոք յաղազ այսր աստիճանի, զրեցէք միաբանութեամբ և խնդրեցէք, ես ևս կնքեցից զթուղթն (Ղի. Գ. 192): Այլևս հայրապետական աթոռի չնստեցաւ, և պաշտօնական գահին յահեակ կողման (Ղի. Ա. 4), ըստ այլոց յաջմէ կողման (ՄՍՐ. 8), փոքր աթոռ մը դնել տալով, իոն կը կենար, ուր հասարակօրէն կանգնի տեղապահ աթոռոյն (Ղի. 4): Որովհետև մեղադրած էին, թէ ընդէր է Եղեալ զկարմիր կնիքն ի Ճակատն թղթոյն (Ղի. Գ. 194), զանց ըրաւ կարմիր կնիք գործածել ըսելով թէ որքան պղտորեալ կայ յայդր բանն մեր և ի ձախն ընթանայ, անպատճի է մեզ և պակսութիւն մեծ՝ այլևս կարմիր կնիքով գիր գրել (Ղի. Գ. 196): Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն դեռ չէր ըրած, այնուհետև ալ զգուշացաւ ընել, և մինչև իսկ կարգադրեց ամէն վիճակներում յիշել Սիմէնի հանգուցեալ կաթողիկոսի անունը (Ղի. Դ. լը): Ղուկասի կողմէ առնուած այդ քայլերը՝ հեզահոգի առաքինութեան և խաղաղասէր խոնարհամտութեան արդինք էին, որոնք ստուգի գովութեամբ պէտք է յիշատակուին: Մինչև իսկ, եթէ հակակիրներու խօսքին համեմատ: այսպիսի իմն ի վար արկ հնարս, որպէսզի կարենայ

շահիլ զսիրտ Զաքարեայ կամ զիջուցանել զցասումն նորա (ՄՍՌ. 8), դարձեալ բարեմիտ հոգւոյ և ընտիր բնաւորութեան հետևանք էր, եթէ ուզեց բարեաւն յաղթել չարին (ՀՌՄ. ԺԲ. 21), և չուզեց ծեք անցուցած հայրապետական իշխանութեամբը ճոխանալ և բռնազատիչ միջոցներու դիմել:

2153. ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԵՄ

Երբոր Ղուկաս անձնապէս ծեռնթափ եղաւ՝ Կ. Պոլսեցւոց կամ լաւ ևս Զաքարիայի յուզած խնդիրներուն համար, միաբանութիւնը յառաջ անցաւ խնդիրներն ստանձնել, և աթուին իրաւունքները պաշտպանել, և վնասաշատ պարագաներու հանրէա կատարած գործողութիւնը ջատագովել: Պատուիրակ Կարապետ Ամդեցիին ներկայութեան համարերան պատասխանեցին, թէ այնպէս միանգամ ընտրեալ և կացուցեալ ենք Ղուկասը, նոյնպէս և այժմ ընդունիմք, և ոչ է ի մեզ այլ և այլ՝ բան կամ պատասխանի (ՂԻՒ. Ղ. 193): Ընտրութեան մասին այսպէս կտրուկ կերպով պատասխանելէ Ետքը, կանցնին Կ. Պոլսեցւոց առաջարկած չորս կանոններուն: Առաջինին դիմաց տեղի կու տան, և Սիմեոնի ժամանակէն կաթողիկոսական յարկաբաժինի կամ Վեհարանի մէջ եղող և ներսնայիններ կոչուածներ, յօժարակամ դուրս կելլեն, անձնական խնդիր մղած չըլլալու համար: Իբր թէ այս կերպով Ղուկասին մոտէն հակաղաքարեաններ հեռացած պիտի ըլլան, զի Քաքարիայի միտքին մէջ Սիմեոնի դէմ ալ բուռն հակառակութիւն մը գոյացած էր, Ղուկասի ընտրութեան անոր կամքին և կտակին այրդիւնքը եղած ըլլալուն: Իսկ միւս երեք կէտերուն միաբանութիւնը կընդդիմանայ, խնդիրը օրինական ձևի վերածելով: Իբրև սկզբունք հօչակեն, թէ Կանոնագիրք սրբոյ աթոռոյս հայրապետք լինին և ոչ միաբանք ամէն կանոն հայրապետս մեր պարտի վերահաստատել իւրով կոնդակաւ և կարմիր կնքով, անկէ Ետքը, կըսեն և մեծ զլուսանցսն կնքեսցուք, որով եթէ այս կանոնք առանց հայրապետական կնքոյ լինիցին, ի հարկէ անվաւեր լինին: Այս սկզբունքի հիմնուելով կը հետևենքնեն, որ եթէ Կ. Պոլսեցիք Ղուկասի ընտրութիւնը չեն ընդունիր, անոր զօրինութեան թուղթն չընթեռնուն, զանունն չիշեն, և կաթողիկոս անուան ևս արժանի չառնելով՝ ընտրեալդ ծեր գրեն, և զկարմիր կնիքն մեղադրեն, ինչպէ՞ս կը պահանջեն որ կաթողիկոսական աթոռէն կանոններ հաստատուին: Եւ կեզրակացնեն թէ այս անհեթեթ իմն է: Թող միաբանեսցին ընդ ինքեանց, և կացութիւնը պարզեն յիշելով զանուն կաթողիկոսին և զֆէրմանսն և զմահսարն մեր հոգացեալ աստ յիտսցին, ապա և ասացեալ կանոնքն հանդերձ այլ ևս կանոնօք գրեսցին կոնդակաւ և կնքով (ՂԻՒ. Ղ. 194): Այդ տեսութիւնները միաբանութիւնը յատուկ պաշտօնագիրի վերածելով՝ Կ. Պոլիս որկուելու համար ձամբայ կը հանեն 1781 ի մարտի ելն, և հաւանաբար Կարապետ Ամդեցին ալ կը մեկնի Կ. պոլիս դաշնալու, և բերանացի բացատրութիւններ տալու: Միաբանական գիրը կը որկուի Կ. Պոլիս գտնուող պետրոս Եպիսկոպոսին, և Կ. Պոլսոյ քաղաքին նոր նուիրակ Մինաս Եպիսկոպոսին, և Կ. Պոլսոյ Վիճակաց նուիրակ Գալուստ Եպիսկոպոսին, որպէսզի ըստ այն աշխատին Կ. Պոլսոյ պատրիարքին և մեծամեծաց հետ գործերը կարգադրել: Սակայն դժբախտաբար վերոգրեալ ի ձանապարհին յայնկոյս Կարմոյ, և մայիս 2-ին դեռ Կ. Պոլիս բան մը ստացուած չէր, և հարցում ուղղած էին Եջմիածին, և անկէ Ետքը նոյն գիրերը նորապէս գրեալ գրկուեցան (ՂԻՒ. Ղ. 197),

որով շատ ուշ ստացուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ մայրաթոռոյ միաբանութեան պատասխանը: Այդ առթիւ շատ մը մասնաւոր գիրեր ալ զրկուեցան Կ. Պոլիս միտքերը շինելու, որոնց մէջ նշանաւոր է նոյնիսկ Ղուկասու կողմէ 1780 սեպտեմբեր 7 թուականով (Ղի. Գ. 30) սեղանաւորներու պետ Պալքափանցի Յարութիւն ամիրայի ուղղուած գիրը (Ղի. Գ. 24), որ շատ ուշ և միաբանական գործողութենէն ետքը ճամբայ հանուած է, ինչպէս յաւելուած ծանօթութենէն կը քաղուի (Ղի. Գ. 30): Կը յիշուի ևս թէ Ղուկաս՝ Զաքարիայի ալ գրած ըլլայ, թէ ի հարկէ ժամանակիս վիճակեցայ ևս յայն պաշտօն, այլ գիտեմ արժանագունիդ քան զիս տեղի տալ, միայն թէ հաճեսցիս գալ այսր և զծանրագոյնս զայս յանձն առնուլ զլուծ (ՄՍՌ. 8): Ամէն առթիւ մէջ Զաքարիա պատրիարքութեանը ատեն այդ գիրը առած չէ:

2154. ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՑ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐՈ

Երբոր Զաքարիայի ազդեցութեամբ Կ. Պոլսոյ մէջ Ղուկասի ընտրութեան դէմ որոշումներ կը տրուէին (2151), արդէն մեծամեծներէն մաս մը կար, որ սրտով կամակից չէր, և այդ խումբին ոյժ կու տային կաթոլիկամիտներն ալ, որոնք Զաքարիայի համար չէին կրնար ըլլայ, անոր վերջին ձեռնարկներուն պատճառով (2130): Էջմիածինէ եկող նուիրակ և պատգամաւոր եպիսկոպոսներն ալ համոզիչ բացատրութիւններով, զիջողութեան կողմ եղողներուն թիւը օրըստօրէ կը շատցնէին, բայց շատ աւելի մեծ ազդեցութիւն գործեց Ղուկասի բռնած խոհեմ և հինգ ընթացքին լուրը, և Կ. Պոլսեցւոց դիմադրութեան առջև խոնարհելով, կաթողիկոսական ձևերէն հրաժարիլը: Ըստ այսմ թէպէտ կազմուած էր մեծամեծներու նշանաւոր թիւ մը, որ զիջանէին առնել զիսաղաղութիւն, սակայն Զաքարիա անողոքելի էր, և կամք պատրիարքի և վրդովումն սրտի նորա՝ մնայր անխոնարհելի, մանաւանդ որ նա զօրաւոր էր իր դիրքին մէջ, և մեծամեծներն ալ չվստահանային ասել ինչ և կամ առնել ընդէմ նորին կամաց (Ղի. Ա. 5): Այսպէս տարտամ վիճակ մը կը տիրէր Կ. Պոլսոյ մէջ, և Ղուկասի կաթողիկոսութիւնն ալ առկախ ձև մը ունէր, ոչ ընդունուած էր, և ոչ ալ բացարձակ մերժումով նոր ընտրութեան ձեռնարկութիւն կար: Միևնույն առկախ վիճակը Էջմիածնի ալ կը տիրէր: Ղուկաս կաթողիկոս էր, Մայաթոռոյ վարչութիւնը ձեռք առած էր, պէտք եղած գործերը պաշտօնապէս կը կատարէր, բայց կաթողիկոսութեան արտքին ձևերը չէր գործածեր, ինչպէս բացատրեցինք (2152). աւելի տեղապահի, քան թէ բուն կաթողիկոսի դիրքը կը պահէր: Այդ կացութիւնը երկկողմանի կը շարունակէր 1781 գարնան միջոցին, երբ անակնկալ միջադէպ մը, այսինքն Զաքարիայի պատրիարքութենէն ելլելը, կացութիւնը այլակիոխեց:

2155. ԱՆԿԻՒՌՈՅ ԿԱԹՈՒԻԿՆԵՐ

Պատմեցինք իր կարգին թէ Զիլիֆտար Մէհմէտ եպարքուին օրով, Զաքարիա ստիպուած էր կաթոլիկներու հանդէպ ունեցած ընթացքը մեղմացնել (2136): Արդէն կաթողիկոսական խնդիրն ալ ամբողջովին գրաւած էր անոր մտադրութիւնը: Այդ պատճառով կաթողիկոսական խնդիրը թուլցեր էր, և սկսան յանդգնիլ հերձեալըն, ոչ միայն Կ. Պոլսոյ մէջ խրոխտալ՝ այլ մանաւանդ Անկիւրիոյ մէջ տեղական իշխանութիւնները շահելով չորս եկեղեցիներ գրաւել, և ըստ ախորժակաց իրեանց կատարել զկարգ և պաշտօն (Ղի. Ժ. 266): Գործը ակնյայտնի կերպով պատրիարքական

իշխանութեան հակառակ ըլլալով, ժողով մը գումարեց Զաքարիա, և ժողովրդական որոշմամբ կառավարութեան դիմեց, և Զիլֆիտար Եպարքոսն ալ ստիպուեցաւ հրովարտակ մը հանել տալ չորս Եկեղեցիները եւս դարձնելու, հեստեալներն ալ պատժելու հրամանով: Զաքարիա հրովարտակը ստանալով անմիջապէս բուռն գործադրութիւն չ'ուզեց ընել, այլ առաջնորդ Ստեփանոս Վարդապետին գրեց, որ ծանուցանէ հրամանը և հպատակելու հրաւիրէ հեստեալները: Ասոնք չհամակերպեցան, զի տեղական իշխանութիւնները շահած էին: Նոյն օրեր Ստեփանոս Վարդապետի մահուան վրայ, Աբրահամ Վարդապետ դրկուեցաւ նման հրահանգով, բայց անոր ալ չանսալնուն, հարկ եղաւ հրովարտակի գործադրութիւնը պահանջել պետական զօրութեամբ, և այս նպատակով Անկիրիա դրկուեցաւ Պողոս Վարդապետ Պանտրմայի առաջնորդը, իբրև կարողագոյն անձ մը: Այդ միջոցին Զիլֆիտար կը մեռնէր 1791 փետրուար 7-ին, և իշխանութիւնը տեղակալութեամբ կ'անցնէր Քաբուտան Հասան փաշային, զի Եպարքոս անուանուող Իզզէթ Մէհմէտ փաշա Կարին կը գտնուէր, և մինչև անոր հասնիլը տեղակալութեան պէտքը զգացուած էր: Պողոս Վարդապետ գլխաւոր հեստեալներէն չորս հոգի աքսորել կու տայ Սամսոն, որոնք են Եսայի Փէշտիմալձի օղլու, Պետրոս Զըպճըօղլու, Յովիաննէս Եուսուֆօղլու, և բժիշկ Պետրոս Քէօթահեացի. բայց Եկեղեցիներու խնդիրը տակաւին առկախ կը մնար, և որ ևս է, Պողոսի դէմ դաւաճանութեան լուրեր ալ կը լսուէին: Պողոս լուր կու տայ պատրիարքին, սա ալ կրկին ազգային ժողով կը գումարէ, և կ'որոշուի նոր դիմում ընել փոխեպարքոսին Անկիրիոյ Եկեղեցիներու մասին հրովարտակը գործադրելու, և միանգամայն տասուերկու հոգիներու անունները կու տան Անկիրիայէ հեռացուելու համար: Ասոնք են Մաղաքիա Էմիրգէօղլու, Անտոն Ուզունօղլու, Հայրապետ Տիւրկէրօղլու, Յովիաննէս Ինձէօղլու, Միքայէլ Զուռնաձիօղլու, Մաղաքիա Սամուէլօղլու, Հերոնիմոս Ճգնաւորօղլու, Յակոբ Սվաճիօղլու, Յովիաննէս Գըլըճօղլու, և Յովիաննէս Եուսուֆ օղլու, Վերոյիշեալ համանունէն տարբեր՝ անոր մէկ ազգականը: Միևնույն առթիւ մայրաքաղաք գտնուողներէն ալ հեռացուելու համար քանի մը անուններ կը տրուին, որոնք են. Յարութիւն Ճանպազօղլու, Յովսէփ Թիլապէնաձի, Քերոբէ Գուզումձու, Յովիաննէս Սահարձի, Սերոբէ Օթուրաքձի, Վարդան Մանկավարժ, Լորենցիոս Գափամաձի, և Մինաս Կոյր մականունեալ: Ասոնց գործադրութիւնը կ'ըլլայ 1781 մարտի, Վերջինները թիարան կը բանտարկուին, առաջինները Ամասիա կ'ասորուին, իսկ Եկեղեցիներու խնդիրը փոխեպարքոս Եպարքոսին կը թողու, որուն գալը մօտալուտ էր (Ղի. Ժ. 267-278), ինչպէս որ ալ կը հասնի ապրիլ 5-ին (ՍՐԳ.):

2156. ՆԱՍԱԿԻ ԽՆԴԻՐԸ

Եպարքոս Իզզէթ Մէհմէտ փաշա իր պաշտօնավարութեանը ձեռնարկեց պատրիարքարանին պաշտպանութեամբ: Անտեղի Վարմունքի մէջ գտնուողներէն 3 հոգի ևս բանտարկեց, որոնք են Գէորգ և Արիկ Սամտալձի Եղբարք և Յովիաննէս Մինթաձի: Բանտարկեալներուն ազատութեանը համար իրեն դիմող կիներուն լեզուագարութեանը համար, անոնցմէ ալ չորս հատը բանտարկեց, թէպէտ յետոյ տուգանքով արձակեց: Իսկ Անկիրիոյ

Եկեղեցիներու գործն ալ նկատի առնելով որոշեց յատուկ պաշտօնեայ դրկել հրովարտակին գործադրութեան համար, և այդ պաշտօնին որոշուեցաւ Քարուճուպաշը Ուզուն Մէհմէտ, որ ունէր ընդ իւր վաթսուն սպասաւոր (Ղի. Ժ. 281-283): Այդ որոշումները և քանզակ գրգռեցին կաթոլիկութեան յարողները, որոնք Երոպական դեսպաններու դիմելով Զաքարիայի տապալունը իրեն միակ միջոց ցուցուցին, և իրենք ալ այդ նպատակով ձիգերու ձեռք զարկին: Քարուճուպաշը Մէհմէտ դեռ ճամբայ չելած կը լսէ, որ աքսորածներէն Յովիաննէս Գըլըճօղլու զազանաբար եկած է, ուստի իր պաշտօնէից ձեռքով բռնել ու բանտարկել կու տայ: Ասոր վրայ կաթոլիկներուն մէջէն եսմա սուլտանուիւյն ապարնքին հետ յարաբերութիւն ունեցողներ, անոր պաշտօնեաներէն գիր մը կ'առնեն, իբր թէ եսմա սուլտանուիիէն գրուած, և վերոյիշեալ Մէհմէտի ուղղուած, որ Գըլըճօղլուն թողու, զի իր մարդն է, բայց Մէհմէտ կասկածելուն, ճարտար կերպով կը ստուգէ թէ սուլտանուիին ամգիտակ է, ուստի գործը եպարքոսին կը հաղորդէ, և ոչ միայն Գըլըճօղլուն չթողուիր, այլ և եպարքոսը խարդաւանանքին վրայ զայրանալով աւելի խիստ հրահանգներ կու տայ Մէհմէտի: Ասոր վրայ Մէհմէտ ճամբայ Ելլալու համար 1781 մայիս 7 ուրբաթ օր հւսկիւտար կ'անցնի: Հոն իրեն կարաւանին հետ ճամբորդելու եկած կասկածաւոր մէկը կը տեսնէ, և կը հարցաքննէ և անոր շփոթ պատասխաններուն վրայ խուզարկել կու տայ, և վրան շատ մը նամակներ կը գտնուին, մինչ սուրհանդակ ըլլալը ուրացած էր: Նամակները կրոպական լեզուով հասցէ ունէին, և մարդը կը խոստովանի թէ Անկիւրացի կաթոլիկներու կեդրոնն եղող Սոֆձի խան շուկային դրնապանն ու բերնակիրը այդ գիրերը իրեն յանձնեցին Անկիւրիա տանելու համար: Այդ խօսքերը Մէհմէտի կասկածը կը շատցնեն, Երոպական լեզուի հմուտ մէկը գտնել տալով մէկ հատը միայն բանալ և կարդալ կու տայ, և վերջէն բոլոր նամակները ու կասկածոտ մարդը, սեղանաւոր Միքայէլ ամիրային ձեռքով Զաքարիա պատրիարքին կը դրկէ, որ նայի և գիտցածին պէս տնօրինէ: Միքայէլ Կ. Պոլիս անցնելով իր սպասաւորին հետ թղթատարն ու թուղթերը պատրիարքին կը յղէ: Իսկ նա ոչ կը բանայ և ոչ կը նորունի, այլ ետ կը դրկէ Միքայէլին, թէ մեզի վերաբերեալ գիրեր չեն, առած տեղք դարձնէ: Այսպէս կը գրէ Զաքարիայի յիշատակագիրը, վկայելով թէ ականատես, և ականջալուր են այսն (Ղի. Ժ. 286-289): Երկու օր ետքը Աւստրիոյ դեսպանատան թարգման մը կու գայ զանգատիլ, թէ զիայեկն մեր ըմբռնեալ էք, և ի ձեռաց նորա առեալ զլուղթսն բացեալ՝ ընթերցեալ: Զաքարիա կը հերքէ զրպարտութիւնը, և Միքայէլն ալ կանչել տալով եղելութիւնը պատմել կու տայ: Սակայն թակարդը կանուխէն պատրաստուած էր Զաքարիան տապալելու: Դեսպանը բողոքագիր կու տայ եպարքոսին, և իրը հատուցում պատրիարքին պաշտօնանկութիւնը կը պահանջէ: Իզգէթ եպարքոս իր փոխանորդին կը յանձնէ գործը ստուգել, պաշտօնեայ մը կը գրկուի պատրիարքին որ Ճշմարտութիւնը կը բացատրէ: Միքայէլ սեղանաւորէն տեղեկութիւն կանուի, թղթատարն ալ հարցուփորձի կենթարկուի, և ամէնուն խօսքերը իրար կը հաստատեն (Ղի. Ժ. 290-294):

2157. ԶԱՔԱՐԻԱ ՊԱՇՏՈՆԱԾԿ

Իզգէթ եպարքոս այս տեղեկութեանց հիմնուելով, դեսպանին դիմումին ոյժ չի տար, և դիտել

կու տայ որ եթէ դեսպանատան գիրեր էին, այսպիսի աննշան մէկու մը չէին յանձնուեր: Կասկածաւոր թղթատարն ալ արգելական կը պահէ խնդիրը աւելի պարզելու համար: Ասոր վրայ Աւստրիոյ և Գաղղիոյ դեսպանները միացած ուղղակի սուլտանին կը բողոքեն, պատրիարքին պաշտօնանկութիւնը պահանջելով, որով, կ'ըսեն, վերականգնի անդրէն մեր պատի, և կանոն մեր առնու գիաստատութիւն: Ապտիլ Համիտ կայսր ոչ կարացեալ գերծանել ի խնդրանաց նոցա, պատրիարքի փոփոխութիւնը կը հրամայէ: Թէպէտ եպարքոս յոյժ ջանացաւ զոչ փոխումն նորա հնարել, սակայն անդառնալի եղաւ թագաւորական հրամանը: Ժողովուրդին դիմումներն ալ օգուտ չունեցան, զի խնդիրը քաղաքական գոյն էր առած, և դիւանագիտական կնճռոտութեանց դուռ կրնար բացուիլ: Տուածի Իսմայիլ Էֆէնտիի պաշտօն տրուեցաւ կայսերական հրամանը գործադրել, որ զինուորներու ջոկատով մը պատրիարքարան ներկայացաւ, 1781 մայիս 29 շաբաթ օր կայերական հրամանագիրը կարդաց, որ կը հրամայէր Պրուսա երթալ, և հրաւիրեց անմիջապէս ճամբայ Ելել Զումգաբուի առջև պատրաստ նաւով: Ժողովուրդը լուրը առած և խուռն լեցուած էր յարգանքի ցոյց մը ընելու, Զաքարիա ալ պատրաստութիւնները ըրած էր, ուստի իսկոյն խոնարհեալ յանձն էառ խնդրութեամբ, և Իսմայէլի հետ ուղևորեցաւ դէպի ծովեզերքը՝ հեզիւ կրնալով Ճեղքել խուռն բազմութիւնը ժամը Երեկոյեան դէմ 10 էր, Երբ նաւ մտան, և մինչև 12 սպասեցին առ ի տանիլ զինչս նորա ի նաւն: Զաքարիա նաւին մէջը ոտքի վրայ կանգնելով սկսաւ օրինել զազգն ամենայն, զՔաղաքն և զթագաւորն, և այնպէս արձակեց ժողովուրդը մխիթարական խօսքերով: Նա ոչ միայն իր Վեհանձն բնաւորութեամբը գիտէր ինքզինքը հանդարտ պահել ծախող պարագաներու մէջ ալ, այլ և նոյն պահուն յաղթուածէ աւելի յաղթանակի զգացումն ունէր, զի նոյն մայիս 29-ի առտուն Իսմայէլի գալէն իբր Երեք ժամ յառաջ, զիր հասած էր Անկիւրիայէ յաղագս առնան Եկեղեցեացն չորեցունց: Ուզուն Մէհմէտ ստիպողական հրամանով փութացուցեր էր իր ուղևորութիւնը, և անմիջական գործադրութեամբ, հաներ էր Եկեղեցիները կաթոլիկներուն ձեռքէն, և առաջնորդ Պօղոս Վարդապետին յանձնած: Նոյն նաւին մէջ Զաքարիայի կ'ընկերանային Տուածի Իսմայիլ Էֆէնտիի զատ, իր աշակերտներէն Թովմաս և Պօղոս Վարդապետներ, Յակոբոս սարկաւագ, Մեսրոպ և Պօղոս դպիրներ, Վերջինը իր Եղբօրորդին, և Երեք ծառաներ: Պաշտօնեան պատուով և խնամով տարաւ աքսորական Զաքարիայն, և բազում մխիթարական բանիւք սփոփէր զայն, յայտարարելով ևս թէ իրեն հրահանգ տրուած էր քաղցրութեամբ տարցես և մի՛ նեղեսցես զնա, զի այս նմա ի զուր պատահումն եղև: Կ. Պոլսէ 15 ժամ նաւազնացութեամբ կը հասնին Մուտանիա, և 2 ժամ Ետքը անկէ մեկնելով, կիրակի 30 մայիս Երեկոյեան ժամ 11-ին Պրուսա կը մտնեն, ժողովուրդական և պետական փառաւոր ընդունելութեամբ (Ղիւ. Ժ. 295-301): Միւս օր Իսմայիլ Էֆէնտի ետ կը դառնայ իրեն հետ բերելով Պրուսայի առաջնորդ Յովհաննէս Համատանացի Եպիսկոպոսը, որ Զաքարիայի յաջորդելու նշանակուած էր, և յունիս 2-ին չորեքշաբթի օր հանդիսապէս պաշտօնին ձեռնարկեց (ՍՐԳ.):

2158. ՂՈՒԿԱՍ ԸՆԴՈՒՆՈՒԾ

Պատրիարքի փոփոխութիւնը կաթողիկոսական խնդիրին կերպարանը փոխեց: Յիշուեցաւ

(2153) թէ մայիս 2-ին դեռ Կ. Պոլիս չէր հասած միաբանական ժողովին պաշտօնագիրը (Ղիւ. Դ. 196), և թէ անկէ ետքը նորապէս գրեալ դրկութեցաւ նոյն գիրը (Ղիւ. Դ. 197), որով մայիս 29-ին, Զաքարիայի պաշտօնանկութեան օրը Կ. Պոլսոյ մէջ պաշտօնական գիրեր հասած չէին կրնար մլալ: Անոնք Համատանցիին ձեռքը յանձնութեցան, որ կաթողիկոսական խնդիրին մասին Զաքարիայի զգացումները չուներ, և ժողովուրդին մէջ ալ Ղուկասի հանդէա համակրութիւնը երթալով տարածուած էր (2154): Զաքարիայի արկածն ալ իր նշանակութիւնն ունեցաւ, և տարադէա զգացումներուն իբր ձախող հետևանք մեկնութեցաւ, ուստի նոր պատրիարք և մեծամեծներ որոշեցին դիմադրութեան վերջ դնել: Օսմանեան կառավարութեան դիմելով հաստատութեան իրովարտակը ստացան և փութացին հասցէին դրկել, օրինութեան կոնդակները հրատարակութեցան, անունը Եկեղեցական պաշտամանց մէջ սկսաւ յիշատակուիլ, և Ղուկասի կաթողիկոսութիւնը պաշտօնապէս գործնականապէս ձանչութեցաւ Տաճկահայոց կողմէն: Անկէ ետքը միայն՝ Ղուկաս վերջ տուաւ իր քաշուած վիճակին, և երբ ընդհանուր ազգին կողմէ իր իշխանութիւնը ձանչութեցաւ, նորէն սկսաւ Մայր տաճարին մէջ հայրապետական գահը բազմիլ, կարմիր կնիք գործածել, և ամէն կողմն օրինութեան կոնդակներ դրկել, առանց երեք անցելոյն վրայ վիշտ յայտնելու: Ղուկասի քաշուած և կաթողիկոսական ձևակերպութիւններէ հրաժարած միջոցը եղած է ուրեն (Ղիւ. Գ. լթ), կամ տասն ամիս (Ղիւ. Ա. 5), և ոչ երեք զամս երկու (ՄՍՐ. 8), զի 1780 յուլիսին վախճանած էր Սիմէոն, իսկ 1781 յուլիսին հարկաւ հասած էր Եջմիածին Կ. Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած փոփոխութեանց արդիւնքը: Ղուկաս երեք ձեռքէ հանած չէր աթուին վարչութիւնը և վանքին մատակարարութիւնը, և միաբանութիւնը շրջապատած էր զայն համակրութեամբ և օժանդակութեամբ, բայց հարկաւ մեծ գոհունակութեամբ ընդունութեցաւ Համատանցիի ձեռնատուութեամբ ստացուած ելքը, և աւելի ազատորէն սկսան կարգադրուիլ պաշտօնական գործերը:

2159. ՀԱՄԱՏԱՆՑԻԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Եթէ Համատանցիին պատրիարքութիւնը դիւրացուց կաթողիկոսական խնդիրին լուծումը, բնաւ չնպաստեց կաթոլիկական խնդիրին, որ կարծես շատ աւելի սաստիկ և բուռն վիճակ մը ստացաւ: Համատանցին աւելի նախանձայոյզ երևաւ քան Կաղզուանցին, և ոչ ալ գիտցաւ անոր ձարտար և մտացի կերպերը գործածել, այլ կատարելապէս աններող վարմունք մը ձեռք առաւ: Հրամայեց զպսակն նոցա ամենակն չառնել, և զմկրտութիւն արգելեաց, գլխաւորներէն շատերը ի թիաքարշ բանտն յղեց (ՄՐԳ.), որոնց մէջ կը յիշուին Հանմեան, Նալպանտեան, Հիւրմիւլեան, Թընկըրեան ընտանիքներու անունները (01. ՕՐԱ. 155), և Ղազարտողլու այր ոմն, Տիւզողլուի փեսայ, հարուստ անուանի (ՄՐԳ.): Ուրիշ խստութեանց վրայ նորօրինակ բան մըն ալ հնարեց, զի հեստելոց մեռելոցն մէրտիպանի կամ սանդուխի նման ձաղ կամ դագաղ շինել ետ, և պարանի կապեալ զմեռելն ի վրայն տանիլ պատուիրեաց (ՄՐԳ.): Կաթոլիկները որ այնչափ ուրախութեամբ ողջունած էին իրենց նենգամիտ դաւաձանութեան ելքը և Զաքարիայի պաշտօնանկութիւնը, սկսան իրենց ըրածին վրայ զղալ, կարծես թէ փնտուելով Զաքարիայի օրերը (Ղիւ. Ժ. 303):

Համատանցին իրեններն ալ զզուեցուց, և սկսաւ ազգին ատելի և խոտելի երևնալ վասն գոռող բարուցն, և յոթի և անպիտան նկատուիլ յաղազս մեծաբանութեան իւրում, մանաւանդ երք զնախորդ պատրիարքն ածելով ի մէջ՝ բասրական բանիւ հանրացուցաներ զվաստակ նորա (Դիւ. Ժ. 303): Սակայն աքսորականի և բռնի հեռացումը՝ աւելի ևս շատցուցած էր Զաքարիայի հանդէպ ընդիանուր համակրութիւնը, անմեղ զոհ մը նկատուելով գաղտնի և չարամիտ նենգութեանց: Համատանցին շատ երկար չկրցաւ վայելել բախտովին ձեռք անցուցած պատրիարքութիւնը, վասնզի վեց ամիս ետքը, նոյն 1781 տարւոյ վերջերը, յայտնի ընդիմութիւնները սկսան, և ընկենուլ յիշխանութենէն ևս ճգնեցան: Համատանցին այդ ընդիմութեան դէմ դնելու համար, հրամանագիր հանել տուաւ թէ ով որ իր պատրիարքութիւնը չընդունի վնաս կրելոց է առանց կարծեաց, և այս պատրուակով քանի մը անձինս առաքեաց ի թի: Ժողովուրդին մէջ զայրոյթը աւելցաւ, մինչև ցտենեակ նորա ընթացան ցասուցեալքն ի նա, և եթէ նա չէր փախուցեալ և ծածկեալ ի մառանի եկեղեցւոյն, թերևս վտանզի մըն ալ հանդիպէր: Ասոր վրայ բերեալ պահապանս ի զինուորաց, նստոյց ի մէջ եկեղեցւոյն, սակայն աւելի ևս գոզեց կացութիւնը, և չհանդուրժեալ այնմ ազգին, խնդրեցին ի նմանէ տալ գերաժարականն: Խօռվութիւնը օրէ օր ևսքանզևս սաստկացաւ, և հանրութեամբ դիմումներ եղան սուլտանին և Եպարքոսին, պատրիարքը հեռացնել և Զաքարիան բերել: Ժողովուրդի մեծ գրգռութեան պատճաններէն մէկն ալ այն եղաւ, որ լուր առնուեցաւ, թէ Համատանցին դիմում ըրած է կառավարութեան՝ Զաքարիան Պրուսայէ հեռացնել և ի հեռաւոր ուրեք առաքել: Այսպէս տեսեց այս խօռվութիւն մինչև երեք ամիս (Դիւ. Ժ. 304), և Համատանցին չկրցաւ խաղաղ պաշտօնավարութիւն ունենալ:

2160. ՆՈՐԵՆ ԶԱՔԱՐԻԱ

Այս միջոցին Զաքարիա հեռուէն հանդիսատես՝ անցած դարձած շփոթութիւնները կը դիտէր, և կը զբաղէր Պրուսայի առաջնորդութեան գործերով, ըստ կարի կարգադրելով տեղույն կացութիւնը, յանձանձելով ժողովուրդին պէտքերը, և համակցութիւն աձեցնելով իրեն շուրջը: Միևնույն միջոցին մանրամասնեալ տեղեկութիւններ կը ստանար Ուզուն Մէհմէտի Ամկիւրիոյ մէջ ունեցած գործունէութեան, և չորս եկեղեցիներունկաթոլիկներէն առնուելուն վրայ, որուն առաջին լուրը լսած էր պատրիարքարանէ մեկնած ժամուն (2157): Չորս եկեղեցիներ խաղաղութեամբ ազգային առաջնորդարանին ձեռք կը մնային, 12 աքսորեալներէն Մաղաքիա Եմիրօղլու և Յովիաննէս Գըլըզօղլու, որ Վերջի անգամ կրկին ձեռքակալուած էր (2156) մեղայի գալով և ստորագրութիւն տալով ազատած էին, ընդ նոսա իննիարիւր քսան և չորք տունք ևս, կաթոլիկութենէ ետ դարձած և տուգանքի յանձնառութեամբ ստորագրութիւն տուած էին: Զաքարիա ասոնք լսելով յոյժ ուրախացաւ և ցնծացեալ բերկրեցաւ, զի զոնէ այն արկածին՝ որուն ենթարկուեցաւ, զարդիւնսն ետես անյապաղ: Անդին Կ. Պոլսոյ մէջ Համատանցին դէմ հակառակութիւնը օրէօր սաստկացաւ, կառավարութիւնն ալ տեսաւ, որ այլևս անհնար է անոր պաշտօնի վրայ մնալը, և մերձակայ զատկի տօնին առթիւ անտեղութեանց առիթներ պիտի տրուին, ուստի 1782 մարտի կէսին ատենները, հրաման ըրաւ որ Համատանցին

պատրիարքարանը թողու, և երթայ Գարթալ գիւղը նստի, Մարմարայի հանդիպակաց եզերքը, և ժողովուրդն ալ ազատօրէն իր կամքը յայտնէ պատրիարքական խնդիրին մասին: Համատանցին հեռացաւ, և ժողովեալ բազմաց ի մի ըստ հրամանի տէրութեան, բացարձակ միաձայնութեամբ Զաքարիայի աքսորէ բերուիլը և նորէն պատրիարք ըլլալը խնդրեցին, և յայտարարեցին, որ ուրիշ մը, եթէ հրեշտակ ևս իցէ, չէ մեզ ընդունելի, և ոչ խոշովութիւնս այս առնու դադարումն: Եպարքոս իզգէթ Մէհմէտ, արդէն յակամայից Զաքարիայի պաշտօնանկութեան համակերպած էր (2157), ուստի հաճութեամբ հաւանեցաւ, և կայսերական հրամանն ալ ստանալով, իսկոյն պաշտօնագիրը գրեց Կ Պրուսա յղեց, արքունական պաշտօնէի ձեռօք Զաքարիան մայրաքաղաք առաջնորդելու համար: Գիրը Պրուսա հասաւ Զատկի կիրակի օրը արև մտնալէն ժամ մը ետքը, 1782 մարտ 27-ին, որ կը հանդիպէր զատիկը, և ոչ 25-ին, ինչպէս գրուած կը գտնենք Ե. և Է. թուատառերու շփոթութեամբ: Պաշտօնեան կը ստիպէր միւս առտու ձամբայ ելլել, բայց Պրուսայի խարաճիխաշը մեծ աղայն ընդդիմացաւ ըսելով, թէ պատիւ մը չըրած չի թողուր, քանի որ Զաքարիա ցարդ յիւր նստեալ սենեակէն արտաքս ոչ է ելեալ, բաց ի յեկեղեցի գնալոյն: Անկէ ետքը զինուորական հետևորդներով և ժողովրդական ուղեկիցներով Պրուսայէ մեկնեցան զատկի երեքաբթի առտուն մարտի 29-ին, և այն գիշեր Ղարսախ գիւղը օթևանեցան, և չորեքաբթի 30 մարտ՝ Զէնկիլէր հանդիպելով իջան Եալովա, և յատուկ բերուած նաւով ձամբայ ելան, բայց ալեկոծութեան հանդիպելով անմարդաբնակ կղզի մը ապաւինեցան, և հոն գիշերեցին: Կանուխ այն տեղէն մեկնելով Հարէմիսկէլէսի նաւահանգիստը ելան հանդէպ քաղաքին մեծի, ուսկից եպարքոսական հրաւիրակ մը գիրենք պետական դուռը առաջնորդեց (ՂԻՒ. Ժ. 305-307):

2161. ԳՈՐԾԻ ԿԸ ՍԿՍԻ

Զաքարիա մայրաքաղաք ոտք կախելուն ահագին բազմութիւն խռնուած կը գտնէ դիմացը, ոչ միայն Հայ ազգայիններէն, և ժողովուրդինամէն դասակարգերէն, այլև յայլ ամենայն ազգաց, և շիտակ եպարքոսին կելլէ, որ պարտուապատշաճ մեծարանօք և պատուասիրութեամբ կընդունի, և յորդորական մըն ալ կը խօսի թէ դու մի փքանար ի միտս քո, այլ որքան յառաջն էր, քան զայն լեր խոնարի և հեզ, և բարւոք կառավարեսջիր զազգն քո, որպէս մինչև ցայժմ կառավարեցիր (ՂԻՒ. Ժ. 307), և չինի թէ գլուխ ցաւեցուցանելոյ առիթ լինինցիս արքայն (ՍՐԳ) : Տեսակցութեան վերջը, զգեցոյց նմա գիշխանութեան կապայն, և պատրիարքական գրկեց պատիւներով, ուր խնդակցութեան ցոյցերը նորոգուեցան, և այսպէս 1782 մարտ 31 իհնգշաբթի օր՝ հանդիսապէս մտաւ այն պատրիարքարանը, ուսկից մեկնած էր 10 ամիս առաջ 1781 մայիս 21-ին (2157): Զաքարիա իրօք ալ մերե և խոհեմ ընթացք մը բռնեց, և ամէն կողմէն եղած համակրական ցոյցերու մէջ նկատելի էր, որ նաև բազումք ի հեստելոց կու զային իրենց յարգանքը մատուցանել, և միանգամայն յայտարարել, թէ ոչ մեղար դու ինչ ումեք, այլ մեք մեղաք (ՂԻՒ. Ժ. 309-310), որով ոչ միայն կրօնական զգացումնին կը վկայէին, այլև վերջին նենգամիտ դաւաճանութեան վրայ զղումնին կը յայտնէին: Զաքարիա այսպէս վարուելով, երեք իր առաջին ուղղութենէն չեղած չէր, և կաթոլիկական շարժումը զսպելու միտքէն ետ կեցած չէր, միայն թէ կը փորձէր քաղցրութեամբ

շահիլ, յօդուտ գործածելով ընդհանուր ժողովրդէն ցուցուած խանդավառութիւնը, և Համատանցիին թողած տխուր տպաւորութիւնը հեռացնելով: Իբրև նոր ուղղութեան հաւաստիք, թիապարտութեան մէջ գտնուողներէն արս չորս անձակել տուաւ, հաւանաբար Համատանցիին բանտարկել տուածներէն: Սակայն դիտողութիւններ եղան, թէ տեղի տալ սկսած է, և առանց հաւանութեան մեծամեծաց գործել կը փորձէ: Զաքարիա գանգատներու աճելուն և զօրանալուն առիթ չտալու, և գործին խոհական ուղղութիւն և օգտակար արդիւնաւորութիւն և կանոնաւոր ընթացք տալու համար, արար իսկոյն ժողով մեծ ի սուրբ Աստուածածնի Եկեղեցին Քումզաբուի, ներկայութեամբ գլխաւոր Եկեղեցականաց, բոլոր քահանայից, բարեպաշտօն իշխանաց, և ի մէջ բոլոր էսմաֆից ընտրեալ վարդապետաց, և հեստելոց հանդէպ բռնուելիք ընթացքին մասին, հետևեալ կանոնները հաստատուեցան: 1. Եթէ մէկը հարկ ըլլայ պատժել, յիւր էսմաֆէն Եկեալ վկայեսցեն վասն նորա, իսկ պատիժն կամ արձակելն ի պատժոյն ի պատրիարքէն ըլլայ: 2. Եթէ մէկուն արձակման համար իւր էսմաֆէն խնդրանք ըլլայ, պատրիարքը նախապէս քննութիւն ընէ ի ձեռն քահանայից կամ ի ձեռն արանց հաւատարմաց: 3. Պսակի համար պէտք է որ ամուսնացողները հաղորդեսցին յեկեղեցւոց Հայաստանեայց, և խաչ բռնող կնքահայրն ալ հերձուածող չըլլայ: 4. Հեստեալներու զաւակները անարգել մկրտուին, միայն թէ կնքահայրն ալ հաղորդեսցի ընդ երեխային: 5. Որ հեստեալներուն մերելներուն առջև միմիայն քահանայ զնասցէ, առանց կատարման կարգի: Արգելուեցաւ միանգամայն որ ազգայիններ փաթերայ կամ կարգաւոր, իմա Հայ կաթոլիկ կարգաւոր, ի տունս իւրեանց մի տարցեն (ՂԻՒ. Ժ. 313): Բայց այդ կարգադրութիւններուն օրինական ձևով սահմանուիլը աւելի ծանր Եկաւ կաթոլիկուեթան հետևողներուն, և անոնց մէջ ալ լուրջ խնդրոյ առակայ դարձաւ գործը, թէ հնար չէ՝ արդեօք այդ կարգադրութեանց համակերպիլ, առանց հռոմէադաւան ուղղութեան դէմ մեղանչած ըլլալու:

2162. ԱՀԱԳԻՆ ՀՐԴԵՀՆԵՐ

Յիշեալ խնդիրը բացատրութեան չանցած, հարևանցի յիշենք Զաքարիայի դառնալուն, 1782 տարին պատահած աղետալի հրդեհները: Առաջինը հանդիպեցաւ Սամարիա, յունիս 28-ին, Վարդավառի պահոց երեքշաբթի օրը, և գիշերուան ժամ 5-ին սկսելով 15 ժամ տևեց: Քիչ ետքը պատահեցաւ Պալաթի հրդեհը յուլիս 12-ին, Վարդավառի երկրորդ երեքշաբթի օրը, և ցերեկուան ժամը 10-ին սկսելով 25 ժամ տևեց: Բայց աւելի ահօնի եղաւ երրորդը, որ օգոստոս 10-ին, Աստուածածնայ պահոց չորեքշաբթի օրը, երեկոյեան ժամը 2-ին սկսելով, շարունակեց 66 ժամ մինչև շաբաթ ցերեկ ժամ 8: Հրդեհը ճիպալի թաղէն սկսելով, տարածուեցաւ Այագաբու Քոսթքա, Վլանկա, Ենիքաբու, Սամարիա, Սիլիկուրաբու ու Եկտիքովլէ թաղերը, և 30,000-է աւելի տունս և շինուածս պատուականս յոչինչ դարձոյց, այնպէս որ Կ. պոլսոյ մայրաքաղաքին մեծ կէսը անապատ արար: Այդ աղէտները, որոնց մէջ ընդարձակ Հայ թագաբաժիններ ալ կային, առիթ ընծայեցին Զաքարիայի նպաստամատոյց գործունէութեան ձեռնարկել: Արար խորհուրդ ընդ իշխանաց և իշխանապետաց, և սկսաւ նշանաւոր գումարներ հաւաքելով ամէնուն պարէն և սնունդ բաշխել տալ, վրաններ պատրաստել տալով բացօթեաները պատրաստել, և ամէն

արհեստաւոր խումբերու շրջաբերականներ գրել, և սրտաձմիկ խօսքերով ամէնքը նուիրատութեան և ողորմութեան յորդորել: Արհեստաւորներու 72 խումբերէն կամ Էսնաֆներէն՝ 16 հոգիէ բաղկացեալ յանձնաժողով մըն ալ կազմեց, որ հաւաքուած նպաստերը խղճի մտօք բաշխէն, որով փոքր մի թեթևացոյց զտառապանս իրկիզուած խեղճերուն (Ղի. Ժ. 315-321): Էսնաֆներու կամ արհեստաւորներու 72 խումբերէն 65-ին անունները կը յիշէ Պողոս Կաղզուանցի յիշատակագիրը (Ղի. Ժ. 338), որ հետաքրքրական է այդ տեղեկութիւններով զբաղողներուն, բայց մեր նպատակէն դուրս է:

2163. ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐՈՒ ԴԻՐՔԸ

Այդ միջանկեալ յիշատակութենէ ետքը, դառնանք կաթոլիկ կուսակցութեան մէջ յուգուած ներքին խնդիրին, որուն մասին ինչ ինչ ակնարկներ ըրած ենք արդէն (2110): Խնդիրը կաթոլիկութեան հետևողներուն տանելի կացութիւն մը պատրաստելու վրայ էր, իրարու յարմարցնելով Հռոմի կրօնական պահանջները և Օսմանեան պետութեան տիրող օրէնքները: Քանի որ Տաճկահպատակ քրիստոնէից դիրքը պատրիարքարաններով էր ճշդուած, և կենցաղական ամէն պարագաներ ու գործեր անոնց ձեռքով պիտի կատարուէին, պէտք էր որ կաթոլիկութեան հակամէտներն ալ իրենց կենցաղական գործերը Հայոց պատրիարքարանին իշխանութեամբ կատարուէին: Միջանկեալ կերպով յիշենք, թէ այն ատեն երկու պատրիարքարան միայն կը ճանչնար Օսմանեան կառավարութիւնը, Յոյնն ու Հայը: Ինչչափ յունադաւան ազդեցութիւններ կային, Յոյն, Պուլկար, Սըրա, Առնաւուա, Վալաք, Մոլտաւ, Ռութէն, Խռուադ, Գարամանցի, Ասորի, Մելիք կամ Արար, բոլոր Որդողոքները՝ որոնք Երկաբնակ դաւանութիւն ունէին՝ Յոյն պատրիարքարանին կը հնազանդէին: Իսկ մնացեալ արևելեան քրիստոնեաներ, Հայ, Վրացի, Աղուան, Ասորի, Պիտի, Հապէշ, Քաղդէացի, որոնք ընդիհանրապէս Միաբնակ դաւանութիւն ունին, Հայ պատրիարքարանին ներքն էին: Լատին կաթոլիկներ իբրև օտարներ նկատուած էին, իսկ Արևելցիներէն կաթոլիկութեան հետևողներ իրենց ազգէն դուրս յատուկ համայնք չէին կազմեր, և պարտաւորեալ իրենց կենցաղական գործերը Հայ պատրիարքարանի իշխանութեամբ պիտի կատարէին: Այստեղ կը ծագէր տիրող կնձիօը: Կաթոլիկութիւն տարածող Լատին քարոզիչներ և զայն պաշտպանող Եւրոպական դեսպանատուններ, կը ջանային իրենց դաւանութեան յարող Հայերը, բոլորովին իրենց ազդեցութեան ներքն բերել և Հայ պատրիարքարանէ հեռացնել, և այս նպատակով կրօնքի և խիղճի կնձիօններ կը յարուցանէին, թէ այդ դիմումները հերձուածողներու կամ հերետիկոսներու հետ իհոգեսու հաղորդակցութիւն եղած կըլլան, և ներեալ չեն: Բուն Լատիններուն ձայնակից էին Փրուիկականտայի Հայ աշակերտներ, և միւնոյն սկզբունքը կը պնդէին, և ասոնք կը կազմէին Գոլէճեան կամ Գոլէճցի կոչուած խումբը: Ասոնց հակառակ էին Մխիթարի աշակերտութենէ Վենետիկ մնացողները, որոնք մէկ կողմէն զուտ հայկական կաթոլիկութիւն մը կազմել կուզէին, և միւս կողմէն կաթոլիկութեան հետևողներուն հանդարտ կացութիւն մը գտնել կը փանէին, Օսմանեան տիրող օրէնքներու համակերպութեամբ և ազգային կաթոլիկոսութեան և պատրիարքութեան հովանաւորութեամբ: Արդէն Էջմիածինի

կաթողիկոսներուն անուններն ալ իրենց գիրքերուն ձակատը կը մակագրէին, որով անոնց իշխանութիւնը ձանչցած կը լլային: Ասոնք ալ Աբբայական կամ Աբբացի անունով կը յիշուէին: Երկու կողմերն ալ իրենց համակիրներն ունէին կաթոլիկութեան հետևողներուն մէջ, բայց բնիկ Կ. Պոլսեցիներ կամ քաղաքացիներ՝ առաւելութեամբ Աբբացոց հետ էին, իսկ Անկիրացիք կամ Գաղտացիք՝ Գօլէցոց կը հետևէին: Հայ հռոմէական Եկեղեցականութեան մէջ կային ևս Լիբանանի Անտոնեան միաբաններ, որոնք շատ որոշ և վերջնականապէս շեշտուած ուղղութիւն չէին յայտնէր Աբբացոց կը համակրէին, բայց բացարձակ գործակցիլ կը խիթային: Իսկ Թրիեստի Մխիթարեաններ յայտնի կերպով Գօլէցոց կը գործակցէին, զի Վենետիկի ճիւղին հետ համընթանալ չէին սիրեր: Ահա կաթոլիկ խումբերին մէջ յուզուող ներքին խնդիրին բուն որդին ու ծագումը:

2164. ՉԱՍՇԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Վենետիկի Մխիթարեանց մէջ տիրող ուղղութիւնը իրենց մէջ ժառանգական կրնանք ըսել, անդստին իրենց հիմնադիրէն Մխիթարէ մնացած (1987): Իրենց մէջ կանուխէն՝ այդ ուղղութեան մեծ ջատագով մը եղած էր հայր Գէորգ Այնթապցին, իսկ անկէ ետքը աւելի գործունեայ պաշտպան երևած էր հայր Միքայէլ Զամշեան: Սա պաշտպանողական գրուածներով ուզեց հաստատել, ինչ որ իր միաբանութեան տեսութեանց հիմնաքարն էր, թէ հռոմէականութեան հետևողներուն արգելել չի կրնար ըլլալ Հայ Եկեղեցին խորհուրդներ ընդունիլ, և մկրտութեան ու ամուսնութեան ու թաղման համար օրինաւորապէս նոյն Եկեղեցին դիմել, որովհետև Հայ Եկեղեցին իր վարդապետութեամբ հռոմէադաւանութենէ օտար եղած չէ, և երբեք իբրև հերձուածող կամ հերետիկոս Հռոմի պապութենէն դատապարտուած չէ: Այդ նպատակին ծառայող Զամշեանի մեծ գործն է, Պատմութիւն Հայոց ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց, Եռահատոր ստուար հրատարակութիւնը, բովանդակ 2975 երես, և որ իր ժամանակին դարագլուխ կազմած է, Հայոց ազգային պատմութեան ամբողջութիւն մը ներկայելով ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784: Առաջին հատորին տպագրութիւնը 1784 յունիս 15 թուական կը կրէ (ՉԱՄ. Ա. 1), իսկ երրորդը լրացած է 1786 ապրիլ 16-ին (ՉԱՄ. Գ. 1) սակայն շատ կանուխէն պէտք է դնել աշխատասիրութեան թուականը, ինչ որ նշան մըն է, թէ գաղափարին պաշտպանութիւնը կանուխէն յղացուած գաղափար մըն էր: Զամշեանի պատմութիւնը, անկախաբար պատմական տեսակէտով ունեցած իր արժանիքն, կանխամտածուած և սկեռեալ որոշ գաղափարի ծառայող գործ մըն է, ամէն առիթի մէջ Հայերը Հռոմի մոտ, Հռոմի հետևող, Հռոմի հպատակող ցուցնելու համար, անխստիր ընդունելով կեղակարծ յիշատակներ, քնահաճ մեկնութիւններ, և թիրիմաց տեսութիւններ: Շամշեանի գրիչին տակ, իին դարերուն գործերը՝ երբ Եկեղեցիներ իրարու հետ հաշտ էին, Հռոմի հանդգնութիւն կը դաշնան: Միջին դարերու մէջ քաղաքական նպատակով յայտնած գիշողութիւններ, կատարեալ հռոմէադաւանութեան կերպարան՝ կառնեն: Իսկ Հայոց Եկեղեցւոյն ներողամիտ հոգին և ուրիշ Եկեղեցիներու հետ յարաբերութիւններ պահելու պատրաստականութիւնը, հայադաւանութեան ուրացութիւն կը մեկնուին: Նոյն իսկ

մասնաւորներու պատահական կամ քաղաքավարի խօսքերը, մինչև անգամ նամակի հասցեները, պաշտօնական դաւանութեան կը փոխարկուին: Մեր նիւթին հետ կապ ունեցող տեսակէտն է միայն, զոր այստեղ ուզեցինք մատնանիշ ընել, թէ ոչ հնար էր Չամշեանի ժամանակագրական և քննադատական տեսութիւններուն վրայ ալ դնտողութիւններ ընել, սակայն կընդունինք թէ իր ժամանակին պատմական ուսումն ալ մեծ քայլեր առած չէր, որ ինքն ալ կարենար անոնց հետեւի և անոնցմէ օգտուիլ:

2165. ՎԱՀԱՆ ՀԱՒՏՈՅ

Չամշեանի Հայոց պատմութիւնը անուղղակի պաշտպանութիւն էր Վենետիկի ընդգրկած մեծ սկզբունքին, բայց ուղղակի ալ նոյն նպատակին ծառայող աշխատութեան մը պէտքը զգացուելով, միևնույն ժամանակ երկրորդ երկասիրութեան մը ձեռնարկած էր Չամշեան, Վահան Հայութոյ անունին ներքև, յորում հաստատի ուղղափառութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, սկսեալ ի սրբոյն Գրիգորէ Հայաստանեայց Լուսաւորչէ մինչև ցայսօր: Յիշենք անգամ մըն ալ անցողակի կերպով, թէ Չամշեանի միտքով ուղղափառութիւնբառը հռոմէադաւանութեան տեղ գործածուած է: Այդ գործը սկսած է պատրաստել 1776-ին, որ է ըսել, միևնույն միջոցին որ պատմութիւնն ալ կը գրէր: այդ աշխատութիւնը ոչ միայն տպագրուած չէ, այլ և բոլորովին անծանոթ մնացած, և իբրև հետաքրքրական գործ մը կարժէ որ քիչ մը աւելի տեղեկութիւն տանք անոր մասին, աչքի առջև ունենալով այն հազուագիւտ գրչագիր օրինակը, որ Անտոննեանց մատենադարանին մէջ կը գտնուի: Քառածալ մեծութեամբ և իւրաքանչիւր երեսը 40 տողով, 924 երես ստուար հատոր մըն է գործը: Համառոտ յառաջաբանէ մը ետքը (ՉՍԶ. 1-5), տեղեկութեանց առաջին մասին մէջ կը բացատրուի, Վիճակ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ յիւրաքանչիւր դարս (ՉՍԶ. 7-52), և երկրորդ մասով կը ներկայացնի, Բովանդակութիւն մոլորութեանց բարդելոց ի չարախոսաց ի վերայ ազգին Հայոց (ՉՍԶ. 52-80): Կարծեցեալ մոլորութիւններուն մէջէն տասը հատը կընտրէ, և իւրաքանչիւրը ընդարձակորդն կը բացատրէ և կը հերքէ, որոնք են. 1. Քաղկեդոնի ժողովին մերժումը (ՉՍԶ. 81-115): . Սի բնութիւն բացատրութիւն (ՉՍԶ. 115-179): 3. Հոգւոյն սրբոյ ի Հօրէ բղխումը (ՉՍԶ. 179-194): 4. Հանդերձեալ կեանքի վարդապետութիւնը (ՉՍԶ. 195-270): . Սուրբ աստուած ի խաչեցար (ՉՍԶ. 270-352): 6. Ծննդեան տօնին օրը. (ՉՍԶ. 353-373): 7. Անապակ բաժակը (ՉՍԶ. 374-709): 8. Վերջին օծումը (ՉՍԶ. 709-737): 9. Խարական օրէնքները (ՉՍԶ. 738-768), և 10. Հռոմի նախագահութիւնը (ՉՍԶ. 769-799): Յաւելուածական գլուխ մը ունի 11. Յաղաքս ազատ գոլոյն Եկեղեցւոյն Հայոց ի հերետիկոսութենէ և ի հերձուածողութենէ (ՉՍԶ. 800-855), որուն կը կցէ մաս մըն ալ, Յաղաքս քանի մի անձանց յորոց չարախոսեն (ՉՍԶ. 856-886), և յատկապէս կը յիշէ Պարսամը, Օձնեցին, Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին և Մովսէս Տաթևացին: Այդ աշխատութիւնը որուն ճակատը գրուած գտնենք, թէ պատրաստուած է ինքնական յօժարութեամբ և ստորագրութեամբ միաբանութեան իւրոյ, իբր գաղտնիք պահուած էր, և հանրութենէն ծածուկ մնար, զի ոչ Չամշեան ինքն, և ոչ իր միաբանութիւնը, չէին համարձակիր պաշտօնապէս ստանձնել խնդիր մը, որ ուրիշներէն կասկածաւոր կը դատուէր, այլ կը ջանային

անպաշօն կերպերով գաղափարը տարածել: Պատրաստուած Վահան-ը պատշաճ պարագային պաշտպանութեան ասպար պիտի ըլլար, կամ լաւ և իբրև պատրաստ զէնքերու մթերանոց պիտի ծառայէր:

2166. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԵՂԲՈՍԵԱՆ

Միւս կողմէն խնդիրը բախտին բերմանց թոուլն ալ մտացի կերպ մը չէր, և չէր կրնար ապահովապէս դիտուած նպատակին հասցնել: Այս երկզղի կացութեան մէջ Ճարտար մտածմունք մը եղաւ՝ պատասխանատու անուն մը գտնել, և այդ մասին մեծ եղաւ Վենետիկի բնակող հայազգի Յովհաննէս Սեղբոսեանի օժանդակութիւնը, որ է Վենետիկեան ազնուականութեան մէջ ընդունուած Հայազգին Յովհաննէս Սերբոս մարքիզ (Marchese Giovanni di Serpos) տիտղոսով: Սա յանձնառու եղաւ իր անունով դիմումներ ընել Հռոմի պապութեան, և յայտնապէս անոր հաւանութեան ենթարկել խնդիրի նիւթ եղող գրութիւն, Փրովիականտայի ատենին առջև զայն պաշտպանել, և յաջողցնելու համար պէտք եղած միջոցները գործածել: Մէկ խօսքով ծախք ու աշխատանք չխնայել լատինական ազդեցութենէն անկախ Հայ կաթոլիկութիւն մը կազմելու, որ հռոմէադաւան ըլլայ իր ներքին համոզումներով և կարծիքներով և հայադաւան եկեղեցին չի զատուի իր հանրական և եկեղեցական յարաբերութիւններով: Այս դրութեան արդիւնքը պիտի զայր Օսմանեան պետութեան կասկածները չզարթուցանել, և անոր կողմէն խիստ բռնազատիչ միջոցներու առիթ չըծայել: Ըստ այսմ Յովհաննէս Սեղբոսեան կամ Սերբոս մարքիզը, նախապէս մասնաւոր նամակներով Փրովիականտայի իմացուց հռոմէադաւան Հայերուն թուրքիոյ մէջ ունեցած տառապագին վիճակը, տեղական օրէնքներով քրիստոնէից ունեցած կացութիւնը, Լատին քարոզիչներու մոլեռանդ պահանջկոտութենէն յառաջ եկած անտեղութիւնները, և հրաման խնդրեց գործը պաշտօնապէս իրենց քննութեան ենթարկել (ՍԵՐ. 6): Առաջարկը ընդունուեցաւ և արտօնուեցաւ գրուածը պատրաստելու, և 1783 հոկտեմբեր 9-ին տպագրութեան հրամանն ալ ստացաւ (ՍԵՐ. 12), և հաւանաբար տպագրեալ օրինակով խնդիրը Հռոմին ներկայացուց: Սեղբոսեան կը խոստովանի թէ ինքն օտար է դաւանական և աստուածաբանական ուսումներէն, և թէ ուրիշներ իւր ծեռքէն բռնելով, իրեն առաջնորդեցին խնդրոյ և եղելութեանց լաբիրինթոսին մէջ (ՍԵՐ. 7): Ասով յայտնի կը ցուցնէ թէ Վենետիկի միաբանութիւնն էր գործին հեղինակը և գրուածը պատրաստողը, հետևելով այն ուսումնասիրութեանց, որոնց վրայ Չամշեան անխոնչ աշխատութիւն էր թափած: Յառաջաբանին մէջ լոելայն Լատին քարոզիչներուն կակնարկուի, երբոր կը յիշուին անոնք, որ կամ չափազանց պահանջկոտութիւններէ, և կամ մարդկային նպատակներէ և տեսութիւններէ մղուած, աշխատած են մինչև հիմակ Հռոմէն ծածկել հալածանքներուն ճշմարիտ պատճառները, որոնց մերթ ընդ մերթ դժպիի տագնապներով ենթարկուած և Արևելցի Հայերուն կաթոլիկ հատուածը (ՍԵՐ. 4): Կը խնդրուի միանգամայն, որ այդ մասին պատշաճ հրահանգները տուին Կ. Պոլսոյ պապական փոխանորդին և Լատին քարոզիչներուն (ՍԵՐ. 10): Այդ յայտարարութիւնները ոչ միայն կը բացատրեն Աբբայեանց ընդգրկած գրութեան հոգին, այլև կ'արդարացնեն մեր քանիցս յայտնած ու կրկնած տեսութիւնը,

թէ Լատին քարոզիչներու մոլեռանդ Եռականնութիւնն էր, որ իրենց հետևողները խստութեանց Ենթակայ կ'ընէր, ստիպելով զանոնք այնպիսի Վարմունքներու՝ որոք ոչ միայն ազգային կացութիւնը կը խանգարէին, այլև տէրութեան կասկածները կը զարթուցանէին:

2167. ԵՐԿՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Սեղբոսեանի անունով Հռոմի Փրովիականտայի քննութեան և որոշման Ենթարկուած Երկու խնդիրները բացատրուած են հետևեալ կերպով: 1. Թէ նկատելով Թուրքիոյ կացութիւնը և Եղելութիւնները, կրնա՞յ արդեօք ներուիլ Հայ կաթոլիկներուն, որ կարենան Երբեմն մտնել Հայ ազդին հերձուածող ըսուած Եկեղեցիները, և իոն ինչ ինչ կրօնական գործողութեանց մասնակցին, և ողորմութիւն մըն ալ թողուն, գոնէ այս կերպով շատ մը նեղութիւններէ ազատելու, և իրենց կաթոլիկութիւնը խաղաղօրէն պահելու համար (ՍԵՐ. 2): 2. Թէ նոյներունկրնայ արդէօք ներուիլ ինչ ինչ տօնակատարութեանց համար համակերպի Հայ Եկեղեցւոյ գործածած տօնացոյցին, նկատելով որ այդ տօնացոյցը նոյնիսկ նախկին Հայ սուրբ Հայերուն ընդունած տօնացոյցն է (ՍԵՐ. 2): Երկու խնդիրներուն լուծունը տրուած է ստորասական կերպով՝ թէ կրնան և ընդարձակ պատճառաբանութիւններով և ուսումնասիրութիւններով պաշտպանուած է ստորասական պատասխանը, զորս մենք պիտի չվերլուծենք, այլ միայն ըսենք թէ ամփոփումն է Վերոյիշեալ Վահան Հաւատոյ Երկասիրութեան, և այն ալ ոչ շատ համառոտ, զի առաջինին լուծումը 182 Երես (ՍԵՐ. 3-185), և Երկրորդինը 70 Երես (ՍԵՐ. 185-256) կը պարունակէ Սեղբոսեանի կողմէ ներկայուած գրուածին մէջ, Սեղբոսեան նոյն գրուածին մէջ խոստացեր էր, Հայ պատմութիւն մըն ալ պատրաստել և ներկայել Փրովիականտային (ՍԵՐ. 6), և Երեք տարի Ետքը 1786-ին, նոյն Սեղբոսեանի անունով Վենետիկի մէջ հրատարակուեցաւ Եռահատոր իտալերէն Հայոց պատմութիւն մը, որուն համար կրնանք ըսել թէ Չամչեանի պատմութեան (2164) ուղղութեամբ և պարունակութեամբ կազմուած է: Միայն թէ ծեսն ու ոճը բոլորովին տարբեր է, և պարզ պատմականէ աւելի ջատագովական ընթացք մը ունի, միշտ միկնոյն նպատակին ծառայելով թէ Հայոց Եկեղեցին Հռոմէականէն հեռացած չէ, և անկէ դատապարտուած չէ, և թէ Հայոց Եկեղեցւոյն դէմ չարախոսներ ստուգութենէ հեռացած և Ճշմարտութիւնը աղաւաղած են: Այդ աշխատութիւնը վեց մասերու կամ գիրքերու բաժնուած է, որոնք են 1. Հայաստանի աշխարհագրութիւնը (ՍԵՐ. Ա. 1-105), 2. Հայաստանի իին և նոր քաղաքական վիճակը (ՍԵՐ. Ա. 106-273): 3. Քրիստոնէութեան Հայաստանի մէջ սկսիլն ու զարգանալը (ՍԵՐ. Ա. 274-500): 4. Հայ կաթողիկոսներու շարքը (ՍԵՐ. Բ. 3-315): 5. Հայ Եկեղեցւոյ ժողովները (ՍԵՐ. Բ. 316-486): 6. Հայ Եկեղեցւոյ ծէսն ու սովորութիւնները (ՍԵՐ. Գ. 3-622): Գործին մէջ ընդարձակ տեղի տրուած է Կալանոսի տեսութիւնները և մեղադրութիւնները հերքելու: Ինչպէս կը տեսնուի, այդ աշխատութեան մէջ պատմական մասէն զատ վիճաբանական մաս մըն ալ կայ, ուր Չամչեանի պատմութենէն զատ Վահան հաւատոյ գիրքն ալ քաղուած է. իսկ անոնցմէ դուրս աւելցուած են պապական կոնդակներէ և Փրովիականտայի որոշումներէ զանազան կտորներ:

2168. ԱՆԻՌՅԾ ԿԸ ՄՆԱՆ

Պէտք է ընդունիլ թէ մեծ աշխատութիւն թափած են Վենետիկի Մխիթարեանները, իրենց ընդգրկած ուղղութիւնը պաշտպանելու, և եթէ հնար ըլլար տիրապետել տալու: Իսկ Սեղբոսեան նոյն նպատակով մեծ ծախքերու ենթարկուած է, քան թէ գրական աշխատութիւն ունեցած, զի կրկին կը խստովանի, թէ ինքն պէտք ունեցած է նշանաւոր բարեկամի մը հմուտ գրիչին (ՍԵՂ. Ա. 16), և թէ ինքն է խմբագրութեան և տպագրութեան ծախքերն ընողը, և թէ որչափ ալ գրութիւնը իրեն եղած չըլլայ, ինքը կը ստանձնէ անոնց հեղինակութեան պատասխանատութիւնը (ՍԵՂ. Ա. 17): Այլ թէ ինչ եղաւ այշչափ աշխատութեան արդիւնքը, խորունկ լուրիթիւն մը կը գտնենք իբր հետևանք: Իրաւ գրուածները Հռոմէ չդատապարտուեցան և չմերժուեցան, որովհետև Հայութիւնը դէպի հօռմէականութիւն տանելու կը ծառայէին, բայց ընդունելուրիթիւն ալ չգտան, զի Հայութիւն մը պահելու և պաշտպանելու կը միտէին: Միւս կողմէն Լատիններ և լատինամոլներ չդադրեցան իրենց պահանջկոտ և մոլեռանդ ուղղութիւնը շարունակել, իրենց հետևողներուն խիղճերը յուզել և միտքերը խանգարել, զանոնք հակազգային գործերու և հակապետական արարքներու մղել, և ազգային պատրիարքարանի պաշտպանողական ջանքերուն և Օսմանեան պետութեան կասկածոտ որոշումներուն հետևանքներուն ենթարկել: Հայոց պատրիարքարանին և կաթոլիկամիտ հատուածին մէջ խնդիրներ և միտումներ, դժուարութիւններ և հակառակութիւններ դադար չարին: Իսկ կաթոլիկամիտ հատուածին մէջ Արքայեանի և Գօլէճեանի տարբերութիւնը երթալով սաստկացաւ, և թող չի տուաւ որ գրնէ հատուածը ինքն իր մէջ խաղաղ վիճակ մը ունենար: Այսպէս տևեց և կը տևէ տակաւին, և նոյնիսկ այս օրեր նոյն խնդիրները կը յուզուին: Զաքարիա պատրիարքի հետևած ուղղութեան դառնալով, նա երկրորդ անգամ աթոռ բարձրանալէն ետքը՝ միտքը չփոխեց, բայց ոճը մեղմացուց կաթոլիկութեան դէմ մրցումը՝ պարզապէս պաշտպանողականի վերածեց, աշխատելով Հայ եկեղեցին և Հայ ազգութիւնը ներքնապէս զօրացնել, կաթոլիկութենէ անկախաբար ուսում ու զարգացում քաջալերելոյժով և միջոցներով զարգանալու իրապոյրը:

2169. ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՏՕՆԱՑՈՅՑՆԵՐ

Զաքարիայի պատրիարքութեան առաջին շրջանին մէջ զինքն յուզող խնդիրներէն մէկն ալ Ղուկասի կաթոլիկոսութիւնն էր, որով մինչև Էջմիածինի դէմ յայտնի մրցման և դիմադրութեան մղուած էր: Երբոր աթոռ վերադարձաւ՝ Ղուկասը ճանչնալու կամ չճանչնալու խնդիրը փակուած էր, և այլաւ ետ դառնալ անհնար էր, ուստի կամայ ակամայ անոր համակերպի ստիպուած էր, բայց Էջմիածինի անհամակիր զգացումը իր սիրտին մէջ մարած չէր: Ակնարկեցինք արդէն թէ իր հակարութիւնը տարածած էր նաև հանգուցեալ Սիմէոն կաթոլիկոսի վրայ, իմացած ըլլալով որ Սիմէոն էր որ Ղուկասը իրեն նախադասած և անոր կաթոլիկոսանալը յանձնարարած էր (2153): Ուստի աւելի բան մը չկարենալով ընել, և Սիմէոնի կարգադրած տօնացոյցին դէմ սկիզբէն յուզուած դնտողութիւնները պատճառանք ընելով (2127) ազգային ժողով մը գումարեց 1784 յունուար 26-ին (ՂԻՒ. Ա. 8) Ս. Սարգիսի շաբաթ օրը, և պատրիարքարանիստ Սուրբ Աստուածածնի մայր եկեղեցւոց, ուր ըստ սովորութեան հաւաքուեցան և բոլորից եկեղեցեաց աւագերիցունք և

առհասարակ քահանայք սրբոց Եկեղեցեաց, մութէվէլիք, Եկեղեցպանք, իշխանապետք և իշխանք և բոլոր Եսնաֆք (ՏՆԱ. 2), և որոշեցին իին տօնացոյցի կիրառութիւնը հաստատել՝ Երկու պատճառներով: 1. Վասն սրբոյ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց անփոփոխ մնալոյ, և 2. Վասն սքանչելագործ սրբազն հայրապետաց մերոց կարգադրել տօնացոյցն անայլայելի պահելոյ, ուր հայրապետաց կարգը կը յիշեն Սարգիս Շնորհալին ալ, որ Երեք տօնացոյցի հետ գործ ունեցած չէ, և հայրապետ ալ եղած չէ: Սակայն կարծես թէ որոշման բուն հեղինակին խիղճն ալ հանդարտ չէր, թէ որոշման իսկական շարժառիթները ասոնք չեն. Վասնզի անմիջապէս կատելցնէ. Եթէ ոք ի մեծամեծաց մինչև ցփոքունսն յայլեայլ միտս ընթանայցէ, կամ բանիւ արտաքերիցէ, յիրառի մեծամեծս մեղանչելով մեղանչէ (ՏՆԱ. 389): Ըստ մեզ տեղն և առածը յիշելու, թէ ամբաստանութիւնը կանխող չքմեղանք, անձամբ անձին է մեղադրանք: Համաձայն տրուած որոշման, իին տօնացոյցը նորէն տպել տրուեցաւ, արդեամբ և ծախիւք բնակելոց ի մեծս Պոլիս (ՏՆԱ. 4), և աւարտեցաւ 1785 օգոստոս 11-ին (ՏՆԱ. 1), և ըստ այնմ սկսան վարուիլ, Սիմեոնեան տօնացոյցը 1777-ին տարեմուտէն գործածութեան մտած որ, նոյն իսկ Զաքարիայի հաւանութեամբ (2128), և եօթը տարիէ ի վեր ամէն կողմ տարածուած էր ուստի չենք կարծենք թէ նոր որոշմամբ անոր կի»առութիւնը ամէն տեղ և իսպառ խափանուած ըլլայ, և պէտք է ընդունիլ թէ տօնացոյցի մասին խառնակ և տարբեր գործածութիւններ տիրեցին Զաքարիայի պատրիարքութեան ատեն, որչափ ալ ժողովական հրամանով, ուր ուրեք գտած էին զտօնացոյց Սիմեոնի բերէին առ Զաքարիա պատրիարք, որ գաղտ թաքուցանէր զնոսա ի հուր (ՊԵՌ. 5): այս կացութիւնը տևեց եօթը տարի, մինչև որ Զաքարիայի մահուընէ ետքը, յաջորդին հրամանով Սիմեոնեան տօնացոյցի կիրառութիւնը հաստատուեցաւ մինչև ցայսօր:

2170. ԱՐՄԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Ակնարկեցինք Զաքարիայի ուսումնական զարգացման մտադրութիւն դարձուցած ըլլալուն (2168), ինչ որ զիսաւորապէս Եկեղեցական դասակարգին համար անհրաժեշտ հակակշռելու համար: Արդէն կանուխէն Յակոբ Նալեան և վերջէն Զաքարիա Փօքուգեան պատրիարքներ՝ անձամբ այդ նպատակին ծառայած էին (2121), բայց վերջին անցուդարձեր այդ ձեռնարկն ալ խանգարեցին, ուստի հարկ եղաւ նորէն նոյն նպատակին ոյժ տալ: Բայց այս անգամ մայրաքաղաքին մէջ պարզ դպրոցական ձեռնարկի մը տեղ, Զաքարիա մտածեց հնաւանդ ոճով վանական և ուսումնական հաստատութիւն մը, կամ հիմէն նուիրագործեալ անունով Դարեվանք մը կազմակերպել, և այդ նպատակին միակ յարմար տեղը Արմաշի Զարխափան սուրբ Աստուածածնի վանքն էր, մայրաքաղաքէ ոչ շատ հեռու, Նիկոմիդիա քաղաքին շրջանակին մէջ: Արմաշի վաքին հիմնարկութիւնը պատմելնէս ետքը (1639), նոր առիթ չունեցանք անոր վրայ խոսելու, զի վանքն ալ յիշատակաց արժանի կացութիւն մը չունեցաւ, և պարզապէս իբրև Նիկոմիդիոյ առաջնորդարան նկատուեցաւ, ուր հարկաւ անընդհատ շարունակութեամբ առաջնորդներ գտնուեցան, թէպէտ ամբողջական շարքը յայտնի չըլլայ: Արմաշ՝ առաջնորդարանէ զատ հոչակաւոր ուխտատեղի ալ դարձաւ, իբր ազգային բարեպաշտութեան կեդրոն, որ միշտ

իրեն համար սրբավայր մը կը փնտռէ իսկ Ասիոյ առաջակողման և Եւրոպիոյ սահմանակցութեան վիճակները՝ ուրիշ տեղ մը չունէին իրենց ջերմեռանդութեան յագուրդ տալու: Աւելորդ կը սեպենք Արմաշու առաջնորդներուն մասին մեր կատարած հետազոտութեանց արդիւնքը այստեղ յառաջ բերել, որ աւելի մենագրութեան մը նիւթ պէտք է ըլլայ: Միայն յիշենք թէ անոր պահպանութեան և իբր ուխտատեղի պայծառութեան նպաստողներուն մէջ, Նալեան պատրիարքի անունին ալ կը հանդիպինք, և Զաքարիա Վանեցի, Յարութիւն Կրետացի, Աթանաս Կ. Պոլսեցի, և Պետրոս Ղափանցի Եպիսկոպոսներու նման ծանոթ անուններ ալ կը գտնենք առաջնորդաց շարքին մէջ: Պետրոս Ղափանցին վախճանեցաւ 1784 մարտ 20-ին: Նիկոմիդիա քաղաքը, յառաջացած և գրեթէ զառանած ծերութեան մէջ, իրեն աշակերտ և օգնական ունենալով Յովակիմ Եպիսկոպոս մը, բուռն բնաւորութեան բայց և յամառ գործունեութեան տէր անձ մը: Նիկոմիդացիք Պետրոսի զառանութենէն և Յովակիմի բռնութենէն ծանձրացած նոր առաջնորդ ուզած էին Զաքարիայէ Երբ տակաւին կենդանի էր Ղափանցին, և Զաքարիա 1781 փետրուար 17 թուակիր, իրովարտակով մը կարգադրած էր Պետրոսի Պանտրնա փոխադրուիլը Յովակիմի հետ, և իր ձեռնասուններէն Բարթողիմէոս Եպիսկոպոսը նշանակած էր Արմաշի և Նիկոմիդիոյ համար: Բայց Պետրոս չէր մեկնած օգուտ քաղելով անշուշտ մայրաքաղաքին շփոթներէն, և պատրիարքին փոխուելէն: Զաքարիա պատրիարքութեան վերադառնալէն Ետքը չէր ուզած իսկոյն բռնանալ, հաւանաբար տաղասաց Ղափանցիին ծերութիւնը յարգելով: Մինչև որ Պետրոս կը վախճանէր, իսկ Յովակիմ իբր ժառանգական իրաւունք Պետրոսի յաջորդութիւնը իրացնել կաշխատէր, կրթնելով խուժանական խումբին աղմուկներու և շահուած պաշտօնեաններու պաշտպանութեան: Բայց պէտք էր անգամ մը վերջ տալ այդպիսի անտեղի կացութեան, ուստի 1786 յունուար 8 թուակիր նոր և ազդու իրովարտակով զօրացած, Բարթողիմէոսի Նիկոմիդիա Եկայ, Յովակիմը վտարեց, անոր կողմնակիցներն ալ շահեցաւ կամ զսպեց և վերջապէս Արմաշ ու Նիկոմիդիա հանդարտութիւն գտան, հնգամեայ շփոթութիւններէ Ետքը:

2171. ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԿԱՊՈՒՏԻԿԵԱՆ

Բարթողիմէոս՝ Կապուտիկ կամ Կապուտիկեան մականուննեալ կապոյտ աչքերուն համար, Կ. Պոլսեցի էր բնիկ, 1749, ին ծնած, Զաքարիայի աշակերտած, և աստիճանները անկէ ստացած, և 1775-ին Եպիսկոպոսացած Սիմէոնի ձեռնադրութեամբ, Զաքարիայի ընտրելագոյն աշակերտներէն մին եղած, և գրեթէ միշտ անոր հետ մնացած և գործակից եղած: Զաքարիա իր սիրելի Բարթողիմէոսը կը դրկէր Արմաշ, յանձնարարելով զայն կատարեալ վանական միաբանութեան և ուսումնական հաստատութեան վերածել: Բայց Արմաշ աւել ու խանգար էր վերջին պատահարներու պատճառով, որով Բարթողիմէոս, աւելի քան նորոգող, և հիմանէ շինող տաճարի կըլլար, և միանգամայն ձեռնամուխ կը լինէր կազմակերպելու վանս կրօնաւորաց յոյժ պայծառաշէն կարի անուանի, ինչպէս կը խոսի տապանագիրը: Սակայն դիւրին չեղաւ այդ արդիւնքները իսկոյն իրականացնել: Նախանձոտ քսուներ զրոյց հանեցին թէ Բարթողիմէոսի շինածը 366 սենեակներով, ամուր պարիսպներով և գէնքերով լեցուն դղեակ մըն է: Քսութիւնն ալ

շուտով ընդունուեցաւ, զի Ռուսաց հետ պատերազմի միջոցին էր, և որչափ ալ կուսակալական քննութեամբ ստութիւնը յայտնուեցաւ, բայց խափանուած շինուածը շարունակելու համար նոր հրանանագիրի պէտք եղաւ, որուն ստացութիւնը ուշացաւ, և հազիւ 1797 սեպտեմբեր 13-ին Խաչվերացի կիրակիին կրցաւ կատարուիլ նորաշէն տաճարին նաւակատիքը: Բարբողիմէոս երբ նիւթական շէնքին հետամուտ էր, բարոյական շինութեան գործը զանց չէր ըրած, որ իր վարդապետին մեծ յանձնարարութիւնն էր, և աշակերտաց խումբ մը կազմած էր Արմաշի մէջ, և անոնց դաստիարակութեամբ կը գրաղէր: Արմաշեան աշակերտութեան այս նախընծայ դասակարգէն տասնի չափ անուններ ունինք մեզի հասած, որ օգտակար եղած են աւելի Նիկոմիդիոյ և Պրուսայի և շրջակայ վիճակներուն մէջ:

2172. ԵՓՐԵՍ ԱԶԱՊԱՀԵԱՆ

Երկու օժակից ընկերներուն՝ Ղուկաս կաթողիկոսի և Զաքարիա պատրիարքի՝ (2150) պաշտօնավարութիւնները բարական երկար եղան և գերթ զոյգ վերջացան, զի իրարմէ իբր ինն ամիս տարբերութեամբ վախճանեցան 1799-ին: Իրենց գործունէութեան մասին՝ ընդհանուր ակնարկներ են աւելի մեր գրելիքները, քան նշանաւոր Եղելութիւններ ուստի անոնց չմտած կուգենք քաղել զանազան աթոռներու և հաստատութիւններու նկատմամբ ժամանակակից տեղեկութիւնները, պատմական զուգընթացութիւնը պահած ըլլալու համար: Կիլիկիոյ աթոռին պատահարները պատմեցինք մինչև Գաբրիէլ Աջապահեանի Եղերական մահը (2104): Սպանութիւնը տեղի ունեցած էր 1770 սեպտեմբեր 10-ին, և շփոթութեանց պատճառով միջոց մը աթոռը պարապ մնացած, մինչև որ Աջապահեան Մարկոս քահանայի որդին, և Վերջին երեք կաթողիկոսներուն Եղբօրորդին՝ Եփրեմ Եպիսկոպոս կրցաւ Ատանայի ապստանարանէն գալ և Սիսի մէջ աթոռը գրաւել 1771-ին, զի Ատանայէն դարձ՝ Գաբրիէլի սպանութենէն յետ սակաւոց տեղի ունեցած է (ՍԻՍ. 219): Պասմաճեանէ նշանակուած 1772 թուականը (ՊԱՍ. 22), աւելի քան Եփրեմի կաթողիկոսութեան պէտք է պատշաճեցնել Եղիազարի և յանկեան ուրեք իւրովի կաթողիկոս հոչակուելուն: Եղիազար ալ Աջապահեան ըսուած է (ՊԱՍ. 22), բայց Ալիշան իր Ճիւղահամարինչէ անցուցած (ՍԻՍ. 219), որով չենք կրնար Ճշդել թէ ինչ ազգակցութիւն ունէր Եփրեմի հետ, բայց հաւանաբար Մարկոս քահանայի միւս չորս Եղբայրներէն մէկուն որդին էր, և նախորդ երեք կաթողիկոսներուն ուրիշ Եղբօրորդի մը, Եփրեմ կաթողիկոս՝ Սոյ Աջապահեան տոհմին և նոյն տոհմէն Եղող կաթողիկոսներուն պատմութիւնը գրած է, այլ հրատարակուած չէ, բացի ուսանաւոր քաղուածի մը կտորէն (ՍԻՍ. 220-221), իսկ Ներսէս Դանիէլեան Եպիսկոպոսին կողմէն ստացած ձեռագիրնիս (ԱԶԱ.) անուններ միայն ունի, և գործերէն ոչինչ կը պարունակէ: Պասմաճեանէ կը տեղեկանանք թէ Եղիազար Կ. Պոլիս Եկած է վասն հաստատելոյ զկաթողիկոսութիւն իւր, թէ Կիլիկիոյ մէջ Երկապառակութիւնք տեղի ունեցած են, և Պօղոսեանք և Ապողոսեանք գտնուած են յայնմիկ թեմի, իմա Եփրեմեանք և Եղիազարեանք, և թէ Պասմաճեան պատրիարքին ալ բազում նեղութիւնք պատճառած են, որովհետև ինքն ալ դիմադրած է Եղիազարի ձգտումներուն, գիտնալով թէ օրինաւոր կաթողիկոսն Եփրեմն էր (ՊԱՍ. 22): Պիտի

չկարենանք նաև ճշդել թէ ինչպէս վերջացաւ Եղիազարի գրգռած հակաթոռութիւնը, միայն գիտենք թէ Եփրեմի կաթողիկոսութիւնը տևեց մինչև 1784, և ինքն ալ Եղերական վախճան ունեցաւ սպանեալ ի բռնակալէն Սույ (ՍԻՍ. 219): Իսկ սպանութեան կերպը եղած է դեղ մահու արբուցեալ յայլազգի իշխանէն տեղւոյն (ՊԵՌ. 5), այսինքն Գօգանօղլուներու ցեղապետէն: Սպանութեան ժամանակը յարմար է դնել 1784 տարւոյ յուլիսի վերջերը կամ օգոստոսի սկիզբները, զի սեպտեմբերին սկիզբը մեծ շտապով նոր ընտրութիւն կը կատարուի, որպէսզի չմնայ աթոռն այն առանց վերակացուի և առանց հովուի (ՂԻՒ. Ժ. 327):

2173. ԹԷՌՈՂՈՐԾՈՒՄ ԱԶԱՊԱՀԵԱՆ

Եփրեմի յաջորդն ալ ի զարմէ Աջապահի էր, ինչպէս կ'ըսէ տապանագիրը (ՍԻՍ. 217), նոյն ազգատոհմէն իինգերորդ մը՝ Ղուկասէ, Միքայէլէ, Գաբրիէլէ և Եփրեմէ Ետքը: Ընտրեալն էր Թէղողորոս, որ Կ. Պոլիս կը գտնուէր, չենք գիտեր ինչ Ճիւղահամարով կապուած նախորդին հետ, բայց հաւանաբար Եփրեմի հօրեղբորորդի մը: Հարկաւ Եղիազար հակաթոռը այլևս կենդանի չէր, որ աթուին թեկնածու չեղաւ: Ընտրութիւնը կատարուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ, զի հոն կը գտնուէր Թէղողորոս, բայց միշտ համաձայնութեամբ բոլոր Կիլիկիոյ թեմի համայն քահանայից և ժողովրդոց (ՂԻՒ. Ժ. 325): Նշանակելի պարագայ մըն է կաթողիկոսական սմումին Կ. Պոլսոյ մէջ կատարուիլը: Այդ բացառութեան պատճառ պէտք է նկատուին՝ Եփրեմի Եղերական մահը, Կիլիկիոյ աթուին մէջ տիրող շփոթութիւնը, և աթուին տիրանալու համար՝ ամէն պարագաներով զօրացած և Եկեղեցական ու պետական պայմանները լրացուցած կաթողիկոս մը դրկելու անհրաժեշտութիւնը, և ոչ թէ կաթողիկոսութեան տիրանալու համար անգէր ընտրելի մը: Նշանակութեան արժանի է ևս որ յատուկ մտադրութիւն կը դարձուի օծումն ալ զանխուլ կատարել, լուր օր մը, Խաչի բարեկենդանին նախընթաց ուրբաթը, 1784 սեպտեմբեր 6-ին, վասն ալ իմանալոյ ամենեցուն և լսելի լինելոյ, մի՛ գուցէ վնաս ինչ ծնանիցի ի Եկեղեցւոյ և յազգի մերում (ՂԻՒ. Ժ. 327): Կաղզուանցի յիշատակագիրին նշանակած՝ բազմութեան գրոհ տալէն զգուշանալու պատճառը՝ շատ թեթև կ'երևի մեզի, աւելի ծանր կասկածներ ծանրացած պիտի ըլլան պատրիարքին և ժողովրդականաց միտքին վրայ: Որչափ ալ լուր որ մը և զաղտնի կերպով, սակայն մաշտոցի ծիսական պահանջներուն յարմարիլ աշխատած են, և կաթողիկոսական օծման համար պահանջուած 12 Եպիսկոպոսները պատրաստ չգտնելով, Եօթը Վարդապետներ զգեստաւորած են՝ հինգ Եպիսկոպոսներուն հետ թիւը լրացնելու համար: Հինգ ներկայ Եպիսկոպոսներն եղած են, Սահակ Փառակեցին՝ Եջմիածնի նուիրակ, Աւետիս՝ Երուսաղէմի փոխանորդ, Գէորգ Սույ միաբաններէն, Յովիաննէս Սեբաստացի և Յովիաննէս Տրավիգոնցի, Զաքարիա պատրիարք օծումին նախազահած է, բայց ինքզինքը Երկոտասաններուն թիւէն դուրս է համրած: Արարողութիւնը տեղի ունեցած է Քումզաբուի Մայրեկեղեցւոյն մէջ: Թէղողորոս, որ կը նկարագրուի իբրև այր համեստակենցաղ, սրբազնասուրբ, բարեբարոյ և ցանկալի, Երբեք ոչ առնոյր յանձն պարագաներուն դժուարութեան պատճառով, սակայն Զաքարիա և ամենայն իշխանքն ազգին ստիպած են պնդելով, թէ մի՛ զանձն քո խնայէր, և նա հնազանդեալ յանձն էառ (ՂԻՒ. Ժ. 326):

Շտապով օծումին պէս շտապով ալ Թէոդորոս Ճամբայ կը դրուի 12 օր Ետքը (ՊԵՌ. 5), այսինքն 1784 սեպտեմբեր 18-ին: Իր պաշտօնավարութեան մասին մանրամասն տեղեկութիւն պիտի չկարենանք տալ, գոհանալով միայն պատմագիրին վկայութեամբ, թէ բազում ջանս անձին կալեալ նորոգութեան սրբոյ գահիս, և բարի վարուք փայլելով Վախճանեցաւ 1791-ին (ՍԻՍ. 217): Թէոդորոսի մահը ուրիշ պատմութեանց մէջ կը յետաձգուի մինչև 1801, և սպանուած կ'ըսուի Խօզանօղու բռնապետէն, յոշոտեալ անդամ անդամ, Սիսի պարիսպէն դուրս գետին կամուրջին վրայ (ՊԵՌ. 38): Տարբեր պատմութիւններու մէջէն աւելի ստոյգ կը նկատենք տագնապագիրին վկայութիւնը թուականին համար, և 1791-ին և ոչ 1801-ին կը դնենք Թէոդորոսի կաթողիկոսութեան վերջը: Իսկ մահուան կերպին համար, կրնանք ընդունիլ բռնական սպանութիւնը, իբր զի տագնապագիրին մէջ ալ չեն կրցած բացէն գրել տեղւոյն բռնապետին ոձրագործ արարքը: Թէոդորոսի յաջորդը եղած է իր երբօրորդին, Կիրակոս Աջապահեան, որուն գահակալութիւնն ալ պէտք կը զգանք դնել 1791-ին: Բռնապետներ երբոր կաթողիկոսի մը կեանքին կը դաւաճանէին, արգելք չէին դներ ուրիշի մը յաջորդելուն, նոր որս մը պատրաստ ունենալու դիտմամբ:

2174. ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԱԹՈՌ

Աղթամարի աթոռին յաջորդութիւնը շփոթ կը ներկայանայ այդ միջոցին, և դժբախտաբար հեղինակաւոր աղբիւրներ չենք գտներ, խնդիրը լուծելու համար: Թովմայի մահէն Ետքը, որ 1783-ին կը դրուի (2105), ոմանք կը յիշեն Կարապետ Վանեցի 1783-ին, Մարկոս Շատախսի 1788ին, Յովիաննէս Սպարկերտցի, անկէ Ետքը Թէոդորոս 1792-ին, Միքայէլ Վանեցի 1796ին, և Կարապետ Շատախսի, զոր կը հասցնեն մինչև 1803-ին (09. ՕՐԱ. 288): Հաւաքարանը այդ անունները կ'անգիտանայ, և 1783-էն 1804 միջոցին համար ունի միայն Միքայէլ Վանեցի՝ յոյժ հրաժեշտ, և Կարապետ Վանեցի Ղրըմքէսեանց, որ Դանիէլի օծման կը գտնուի (00. ԲԻԶ. 1200): Մեր ձեռքը գտնուող վաւերագիրներէն ստուգապէս գիտենք, Կարապետ կաթողիկոսի մը Դանիէլի օծման նախագահելը (ԴԻՒ. Ե. 236), սակայն որևէ մակրիր անուն յիշուած չէ, որ ստուգէինք թէ նոյն ինքն Վանեցի է, թէ ոչ միւս ցուցակին մէջ տեսնուած Շատախսին, զի անոր համեմատ 1788-էն Ետքը Վանեցին այլևս չկայ, և 1802-ին Շատախսին կը գտնուի աթոռի վրայ: Առ այժմ մեզի նախադասելի կերևի Հաւաքարանի գրութիւնը, քանի որ չենք տեսած միւս գրութեան նախնական աղբիւրները: Դիտողութեան արժանի կը սեպենք, որ 1783-էն սկսելով Աղթամարի կաթողիկոսներ տեղական ընտրութեամբ և օծմամբ աթոռ բարձրացած են, և Դուկաս չէ կրցած Աղթամարի գործերով զբաղիլ, և Զահկեցիի ու Երևանեցիի ատեն հաստատուած յարաբերութեանց պաշտպան կոնդակիլ, և առանց Էջմիածինի հաւանութեան Աղթամարի կաթողիկոս չնստեցմելու պայմանը գործադրել տալ: Ասոր պատճառ եղած են քաղաքական խառնակութիւնը և սահմանակից գաւառներու խռովութիւնը, որով խափանուած է Երկու աթոռներուն հետ պայմանադրուած յարաբերութիւնը, որ հազիւ թէ Էջմիածինի կամատէր և Աղթամարի կամակատար կաթողիկոսներու ատեն կրցած էր գայթիգայթ սկզբնաւորութիւն մը ունենալ:

2175. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԱԹՈՌ

Երուսաղեմի մէջ 1775-ին յանկարծամահ եղած է Պողոս Վանեցի պատրիարքը՝ խռովութեանց միջոցի մը մէջ (2107), այնպէս որ միաբանութիւնը կանոնաւորապէս հաւաքելու և ընտրութիւն ընելու պատեհութիւնն ալ չգտաւ, և Կ. Պոլսոյ պատրիարքին և մեծամեծներուն յանձնեց արժանաւորն ընտրել և պետական հաստատութիւնն ալ հոգալ: Այդ կերպով Երուսաղեմի պատրիարք ընտրուեցաւ Յովակիմ Քանաքեցի Եպիսկոպոսը, որ Կ. Պոլսոյ մէջ Երուսաղեմի փոխանորդ կը գտնուէր: Եթէ ինքն Յովակիմ աշխատած չէ իր վրայ իրաւիրել ընտրողներուն մտադրութիւնը, գոնէ ասոնք յորդորուած են իրենց մտադրութիւնը դարձնել աչուլներուն ներքև գտնուող և իրենց ճանչցած մէկու մը վրայ: Որն որ ըլլայ Յովակիմի ընտրուելուն շարժառիթը, նորընտիրը պետական հաստատութիւն ստացաւ 1775 օգոստոսին, Երուսաղեմ հասաւ հոկտեմբեր 5-ին, և միաբանութիւնը իր գոհուանկութիւնը յայտնեց նոյեմբեր 24-ին գրութեանք (ԱՍ. Բ. 107): Յովակիմ 18 տարի պաշտօն վարեց մինչև 1793 սակայն խաղաղութիւն չվայելեց: Առաջին օրեր նեղուեցաւ Լատիններուն ոտնձգութիւններէն, որոնք կը հետապնդէին յափշտակել զմի մասն գերեզմանատան Հայոց 65 կանգուն երկայն և 37 կանգուն լայն, կամ 2400 քառակուսի կանգուն գետին մը (ԱՍ. Բ. 108): Լատիններու պահանջկուտութեան փաստ կը կազմէր այնտեղ Լատիններէն ոմանց թաղուած ըլլալը, այն ժամանակէն որ Լատինաց գերեզմանատունը Ահմէտ Տէձէնի շէյխէն գրաւուած էր իբր իր սեփական ագարակը, և Հայեր հիւրասիրութեամբ իրենց գերեզմաննոցը ընդունած էին Լատին մեռեալները: Երկրորդ փաստ մըն ալ կը քաղէին բնիկ Հայ ընտանիքներէն ոմանց լատինացած ըլլալէն, որոնց մեռեալները նոյն մասին մէջն էին (ԱՍ. Բ. 110): Հայերը քիչ շատ պաշտպանութիւն կը գտնուէին Երուսաղեմի դատաւորէն, տեղացի իսքամ ծերերու վկայութեամբ, բայց Լատիններ իրենց կողմը կը շահէին Դամասկոսի կուսակալները, և կը զօրանային Գաղղիական դեսպանատան ազդու միջամտութեամբ, զոր չէր հասնէր չեզոքացնել Զաքարիայի պատրիարքական ազդեցութիւնը: Երկու կողմներէն փոխադարձաբար ելևէներ տեղի ունեցան, բայց վերջին որոշումը Լատիններուն նպաստաւոր եղաւ, և խնդիրի պատճառ տուող գերեզմաննոցի մասը՝ վերջնականապէս Լատիններուն անցաւ 1777-ին, և այսօր ալ անոնց սեփականութիւնը կը մնայ (ԱՍ. Բ. 114): Լատիններ հետամուտ եղան նաև իրենց սեփականել Բեթղեհէմի գիւղէն դուրս քառասնից այր կամ Կաթին այր կոչուած մատուրը, որ երեք ազգերու հասարակ էր: Այս կէտը դատաւորին ատեանին առջև տրուած ծերերու վկայութեամբ վաերացաւ, և Լատիններուն ոտնձգութիւնը խափանուեցաւ 1776-ին (ԱՍ. Բ. 115):

2176. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Յովակիմ ներքին խնդիրներ ալ ունեցաւ աթուին վարչութեան և ընչից մատակարարութեան և սեփականութեանց պաշտպանութեան մասին, որոնց արձագանքը մինչև Կ. Պոլիս հասաւ, և պատրիարքն ու պատրիարքարանը ալ զբաղեցուց: Զաքարիա ուզելով հիմնական դարման մը հաստատել, կարևոր նախապատրաստութիւններէ ետքը, հանդերձ իշխանօք և գրեթէ համայն ազգով ժողով մը գումարեց 1791 յունիս 23-ին, Լուսաւորչի պահոց երկուշաբթի օրը, և եօթը

յօդուածներով կանոնագիր մը հաստատել տուաւ՝ վասն բարեպէս կառավարութեան սուրբ Երուսաղէմի, առ ի գերծուցանելոյ զայն սուրբ աթոռն ի բանբասանաց (ԱՍՏ. Բ. 115): Ասկէց կը տեսնուի, թէ շատ հին է Երուսակմի աթոռին մատակարարութեան մասին գանգատը, և թէ նոյնպէս հին է Կ. Պոլսոյ աթոռին անոր առջևն առնելու համար ջանքեր ընելն ու կանոններ հաստատելը: Ասկէ ասդին 120 տարիներ անցած են, և դժբախտաբար ոչ գանգատները վերջացած են, և ոչ նոր կանոններ հաստատելու պէտքը դադարած: Զաքարիայի ձեռքով կազմուած անդրանիկ կանոնագիրին տրամադրութիւններն են՝ 1. Պատրիարքն զվեց նաքըրս ունիցի ինքեան օգնական, ամէն ելեմուտք անոնց գիտակցութեամբ կատարուի, հասոյթները երկաթ սնտուկի մէջ պահուին, բանալին նազըրներէն մէկու մօտ կը մնայ, պատրիարք և նազըրներէն մէկը զատ զատ հաշուատետր բռնեն, ծախքերու համար պէտք եղած գումարները գործակալներուն յանձնուին, նազըրներ և գործակալներ միաբաններէն ըլլան, շինութիւններն ալ նազըրներու որոշմանբ կատարուին: Ասիկա յայտնապէս տնօրէն ժողովոյ նախատիպ կազմութիւնն է: 2. Զուխաճի կոչուած գործակալը տետրակ ունենայ, առածն ու տուածը գրէ, և առանց իւրաքանչիւր ձիւղի գործակալին գիտութեան մէկու մը բան չտայ: Այս անունով նշանակուած գործակալը իբր ընդիհանուր ծախսարար կը ներկայացուի: 3. Առանց նազըրներու հաւանութեան միաբան չընդունուի և միաբան չարտաքսուի: 4. Ամէն գործակալներ և նուիրակներ նազըրներու հաւանութեամբ անուանուին: 5. Պատրիարքն զիւրսն և զիասարակսն մի՛ որոշեսցէ, այսինքն առանձնաշնորհեալ միաբաններ չըլլան: 6. Վախճանեալ միաբաններուն ունեցածները երբոր Զուխաճին կը դառնան, ոչ ըստ հաճոյից իւրոց, այլ կամօք խորհրդականաց տնօրինէ: Խորհրդական կոչուածները վերը նազը ըսուածներն են: 7. Պատրիարքը իր կողմէն ըրած ծախքերը, տուած պարզեները, գանձած կոնդակադրամները և ուրիշ նուէրները, անունով և տեղով նշանակէ, և նազըրներու կողմէ քննութիւն լիցի տոմարաց և այնպէս կարգադրուի: Պատրիարքը նոյնը պահանջէ գործակալներէն, և մի ոք ընդդիմասցի պատրիարքին եկեղեցական և աշխարհական մեծամեծներէն կնքուեցան, Երուսաղէմի պատրիարքին և միաբանութեան յորդորականներ ալ գրուեցան, խոտսանալով կանոններուն պահպանութեան առթին, յամենայնի ձեռնտու և օգնական լինել գործոց աթոռոյն: Երկու ալ պատգամատորներ ընտրեցին Երուսաղէմ երթալու և կանոններուն գործադրութեան հսկելու: Առաջին կանոնով յիշուած վեց նազըրները, կամ մեր բառով՝ տնօրէն ժողովոյ անդամները, այս անգամ ուղղակի Կ. Պոլսու նշանակուեցան, Սարգիս, Աւետիք, Զաքարիա, Կարապետ, Պետրոս Եպիսկոպոսներ և Մարտիրոս Վարդապետ (ԱՍՏ. Բ. 115-117), որ ըսել է՝ թէ միաբանութեան երիցագոյները առնուեցան:

2177. ՅՈՎԱԿԻՍ ՔԱՆԱՔԵՇԻ

Ընտրուած պատգամատորները նշանակուած չեն, բայց հաւանաբար եկեղեցականներ են: Ասոնք Երուսաղէմ հասնելով ամէն բան պարզեցին, միաբանութեան ժողով հաւաքեցին, և կանոններու ընդունելութեան և հպատակութեան գիր առին: Վեց նշանակուած տնօրէններուն գործի ձեռնարկել տուին, երկաթի սնտուկը հաստատեցին, և բանալին Մարտիրոս Վարդապետի

տուին իբրև գանձապետի. Պետրոս Եպիսկոպոսը հաշուակալ նշանակեցին, գործակալները որոշեցին, և Զուխաձիին հաշիւը տեսան ու տոմարները կարգադրեցին: Բայց այսափով խնդիրը չփակուեցաւ, զի տագնապ մեծ էր դրամի պակասութեան կողմէն, և կանոնները դրամ չէին պատրաստեր: Աքոռը պարտքեր ունէր, զսահմանեալ տարեկան տուրս այլազգեաց վճարելու միջոցներ չունէր, և յերեսաց դառնութեան ժամանակին ուխտաւորութիւններ և ուրիշ հասոյթի աղբիւրներ նուազած էին: Տաճկահայերն ալ որչափ և խոստումներ ըրած, սակայն իրենք ալ երկրին տագնապներէն կը նեղուէիին. ուստիհեռաւոր կողմեր, Ռուսաստանի և Վրաստանի բարեկեցիկ ազգայիններուն դարձուցին աշուընին, և Ռուսիոյ Կատարինէ կայսրուիւոյն և Վրաց Հերակլ թագաւորին յատուկ գիրերը գրուեցան Յովակիմ պատրիարքի կողմէն հոգևորական ընծաններ ալ պատրաստուեցան, և այնպէս յատուկ նուիրակներ ձամբայ հանուեցան այն կողմերուն համար (ԱՍ. Բ. 118): Այս գործերը կատարուած ատեն արդէն Յովակիմ պատրիարք ծերացած էր, և ըստ աւանդութեան նաև աչքն ի տեսանելոյն դրկուած էին, և քիչ ետքը 1793 սեպտեմբեր 25-ին, Վարազայ խաչին կիրակի օրը կեանքը կնքեց: Վշտալի և տագնապալի եղած էր Յովակիմի բոլոր կեանքը, մահուանէ ետքն ալ տագնապները չփադրեցան, զի թէպէտ երկուշաբթի յուղարկաւորութեան կարգը կատարուեցաւ, բայց ըստ սովորութեան Ս. Փրկչի վանքը թաղելու համար դժուարութիւններ հանուեցան, և արգելքներ գրուեցան դատաւորին կողմէն, և հազիւ կարացին հաճել զմիտս նորա, ինն քսակ դրամ վճարելով, և այնպէս թաղումը կատարեցին (ԱՍ. Բ. 119-120):

2178. ՊԵՏՐՈՍ ԵՒՂՈՎԻԱՑԻ

Յովակիմի մահուընէ ետքը միաբանութիւնը ինքն ծեռնարկեց յաջորդի ընտրութեան, իբրա աչքին առջևն ունէր յարմար ընտրելի մը, Պետրոս Եւղովիացի Եպիսկոպոսը, զոր իբր հաշուակալ յիշեցինք վերև (2177), որ միագամայն Ս. Յակոբայ փակակալ կամ լուսարարապետն էր Միաբանութիւնը՝ Սարգիս Կուզիկեան Եպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ, և ծերունազարդ Մարտիրոս Վարդապետին ազդեցութեամբ, որ բանգէտ և տաճկագէտ, և աթոռին գործերուն հմուտ և տեղեակ, և քանի պատրիարքներ տեսած, և ամէնուն յարգը գրաւած միաբանն էր, Պետրոսը բռնադատեց ընտրութեան հաւանիլ, և պաշտօնական գիրերը պատրաստելով Մելքոն Վարդապետի ծեռքով Կ. պոլիս դրկեց: Զաքարիա և մեծամեծներ շուտով հաւանեցան, պետական հաստատութիւնը ստացան, և իրովարտակը յուցին պատուիրակին ծեռքով, և 1794 փետրուար 14-ին, Տեռազնդառաջի տօնին կատարուեցաւ Պետրոսի աթոռ նստելուն հանդէսը: Առաջին գործերէն մին եղաւ կանուխ գրուած կանոնագիրին (2176) վերստին հաստատութիւնը, և Պետրոս ինքն կանխեց և Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանէն խնդրեց վեց խորհրդականները որոշել և լրացնել, զի ինքն պատրիարք եղած էր, ոմանք վախճանած էին, Մարտիրոս Վարդապետ ալ անկարացած էր, բայց յիշուած չենք գտներ թէ որոնք եղան նոր կազմութեան մէջ մտնողները: Պետրոս ալ զանազան նեղութիւններ կրեց դրամական վճարմանց պատճառով, Ս. Յարութեան Տաճիկ դրնապաններուն, Դամասկոսի կուսակալին, Յովապէի մաքսապետին, և Երուսաղէմացի

այլազգիներուն՝ կերպկերաց քմահաճոյ պահանջմանց երեսէն: Ինչչափ ալ Պետրոս թախանձանօք Զաքարիայի դիմեց, որ յատուկ իրամանագիր հանել տալ առ ի զապել զայիրատութիւնս նոցա (ԱՍ. Բ. 123), սակայն տուգանքներէ բոլորովին զերծ մնալ անհնար եղաւ: Յատուկ ծախքի և մտահոգութեան պատճառ տուաւ Զմիւռնիացի ուխտաւորներու նաւի մը՝ Սիւրիական Տրիպոլիսի առջև խորտակուիլը, որուն մէջ մէջ 8 հոգի խեղդուեցան, իսկ 52 ազատուածները Երուսաղէմ հասցնելու համար Պետրոս յատուկ մարդ դրկեց, ժողվել ու բերել տուաւ, և մինչև իսկ տեղերնին դարձնելու համար ամէն պէտքերնին հոգաց: Ս. Յարութեան տաճարը այրելու համար իսքամներու թշնամութեամբ կրակ ծգուիլն ալ նոր ծախքի դուռ բացաւ, զի թէպէտ հրդեհը շուտով մարեցաւ, բայց հինցած փայտէ դուռներուն տեղ, երկարէ նոր դուռեր դնել հարկ եղաւ Երեք ազգերու համերաշխ ծախքով:

2179. ԳԱՂՈՒԱՑԻՈՑ ԱՐԾԱՒԵԼԸ

Աւելի տագնապալի եղաւ՝ Գաղղիացւոց Եգիպտական արշաւանքին հետևանքը: Եգիպտոս Օսմանեան նահանգ եղած էր 1517-ին, և սուլտան Սէլիմ խալիֆայութեան բարձրացած էր, այսինքն է իսլամութեան կրօնապետ ձանչցուած, իբր յաջորդ իրենց մարզարէին: Եգիպտոս անկէ ետքն ալ կէս առանձնաշնորհեալ գիրք մը պահեց, և իր կուսակալները աւելի ազատ վարչութիւն և աւելի ընդարձակ նախաձեռնութիւն պահեցին, տեղացւոց և օտարաց հարստահարութիւններ ընելով: Վերջին ատեններ Ապտիլ-Համիտի սուլտանութեան օրով, Եգիպտոսի Շէյխէլպէլէտը կամ մեծ կուսակալը՝ Խսմայիլ պէյ մըն էր, որուն 1790-ին յաջորդեց Օսման պէյ Թապէլ, ապիկար մէկ մը, որ բոլոր գործերը յանձնեց Իպրահիմ պէյ և Մուրատ պէյ Երկու բռնապետներու, որոնք բնիկները կեղեքելէ և կողոպտելէ Ետքը՝ օտարականներու վրայ սկսան բռնանալ: Այս պարագաներուայի մտադրութիւնը իրաւիրեց Եգիպտոսի վրայ: Երոպայի գիրիշխանը Նաբօլէոն Պօնաբարթն էր (Napoleon Bonaparte), որ 1797 հոկտեմբեր 17-ին Քամրօֆրմիոյի (Campoformio) դաշնագիրով՝ Գաղղիոյ աշխարհակալութիւնը ընդարձակած՝ և Աւետիս կայսրութիւնը ընկծած՝ և դէպ Արևելք տարածելով Յոնիական կղզիներն ալ իրացուցած էր: Ասկէ ծագեցաւ իր մէջ Եգիպտոսի աշխարհակալութեան միտքը, և նպատակը ծածկելով մեծ պատրաստութիւններ կատարել սկսաւ Թուլոնի (Toulon) նաւահանգիստը ուսկից 1798 մայիս 19-ին հարիւր առագաստանաւերու տորմիդ մը կը մեկմէր 10,000 նաւագներով և 40,000 զինուորներով, գիտնականներու գունդով մը և 400 բեռնբարձ նաւերու հետևորդով (ՈՒՄ. 1): Ճամբուն վրայ յունիս 12-ին Մալթա կղզին գրաւեց Ասպետներուն ձեռքէն, և 19-ին նորէն ճամբայ Ելլերով, յուլիս 1-ին Եգիպտոս հեասաւ, 2-ին բանակը ցամաք հանեց, և 3-ին Աղեքսանորիա մտաւ (ՈՒՄ. 32): Ասորիք և Պարեստին ցնցեցան ու դղրդեցան, Խաչակիրներու յիշատակները միտքերու մէջ արթնացան: Այլազգիներու միտքերը գրգռուեցան, և քրիստոնէից դէմ ատելութիւնը զայրացաւ, և կեղեքումներու նոր դուռ բացուեցաւ: Երուսաղէմի մէջ ալ պաշտօնական անձեր և տեղացի մեծամեծներ խորհուրդներ կազմեցին, Երեք ազգերու վրայ բռնանալ սկսան, նախ պատահմամբ գտնուող գէնքերը փնտռեցին և արին, վանքերու բանալիները ձեռք անցուցին, պահպանութեան խումբեր դրին, և զինեալ խաժանուժ

ամբոխն անդադար և անարգել մտանէին և ելանէին և ամէն տեսակ կեղեքում և յափշտակութիւն համարձակ կը գործէին, յաճախակի կոտորածներ ալ սպառնալով (ԱՍ. Բ. 127): Երեք ազգերուն փոխանորդ ու թարգման վարդապետները ձերբակալելով բանտարկեցին՝ իբրև պատանիներ, բայց Եգիպտոսի արշաւանքին ստոյգ չինելուն գրոյցը, միտքերը պահ մը հանդարտեցուց և կարծես խաղաղութիւն վերահաստատուեցաւ: Երուսաղէմի մէջ գործուածներուն նմանները միւս քաղաքներուն մէջ ալ կը կրկնուէին, առաւելապէս Յոպաէի մէջ: Շուտով վերջացաւ անհիմն գրոյցներէն յառաջ Եկած հանդարտութիւնը, և նորէն սկսան հարստահարական բռնութիւնները, բարդուեցան ստիպաւ պահանջուած գումարները, և երեք ազգերու Եկեղեցականներէն 170 հոգի Ս. Յարութեան տաճարին մէջ բանտարկեցին, ուր շատեր հիւանդացան: Ուրիշ Եկեղեցիններն ալ փակուեցան, և ամէն տեսակ բռնութիւններ շատցան, մեռելները թաղելու իսկ արգելքներ դնելու չափ (ԱՍ. Բ. 128):

2180. ՊԱՂԵՍՏԻՆ ՀԱՍՆԻԸ

Նաբօլէնն Աղեքսանդրիայէն Գահիրէի վրայ ուղղեց իր արշաւանքը, ուր մտաւ յուլիս 24-ին: Թէպէտ օգոստոս 1-ին իր նաւատորմը կորսնցուց Ապուրիքի առջև, Անգղիացի ծովակալ Նելսընի հնարագիտութեամբ, բայց Եգիպտոսի տիրապետութիւնը ընդարձակեց և կարգաւորեց: Մենք պիտի չհետևինք Գաղիական տիրապետութեան և Նաբօլէնի Եգիպտոսի մէջ ըրած կարգադրութեան, և հիմնած գիտական հաստատութեանց. բաւական ըլլայ աւելցնել, թէ անոր յաջողութեանց հակահարուածը կը զգացուէր Պաղեստինի և Ասորիքի քրիստոնեաններուն վրայ, և յատկապէս Հայոց պատրիարքին և միաբանութեան վրայ, մինչև իսկ ասոնք յորդորելու որ Երուսաղէմը թողուն և բոլորովին հեռանան: Սակայն Կ. Պոլսոյ կողմէ միշտ յորդորներ կը հասնէին չթողով և չլքանել զժառանգութիւն ազգին (ԱՍ. Բ. 130): Եգիպտոսի արշաւանքը Օսմանեան տէրութեանն ալ կը ստիպէր Գաղղիացիններու դէմ, որոնք կը կանխէին նոր արշաւանք մը կազմակերպել Ասորիքի կողմը, զի տակաւին 30,000 զինուորի բանակ մը կը գտնուէր Նաբօլէնի ծեռքը, և կը յուսար անով Եգիպտոսն ալ պահել, և Ասորիքն ալ գրաւել: Սոյն արշաւանքը սկսաւ 1799 փետրուար 1-ին, 9-ին մտան Արիշ աւանը, և Նաբօլէնի ալ անձամբ հասնելէն Ետքը՝ գրաւուեցաւ Արիշ բերդը 19ին, ուսկից յաղթականներ անցան Գազա, և մարտ 1-ին բանակեցան Եզոստի հանդէպ, որ է իին Ազովտոսը: Ուամլէ և Լիտտա դիմադրութիւն չըրին, Եաֆա կամ Յոպաէ պատերազմով առնուեցաւ 7-ին, և աւարի և կոտորածի մատնուեցաւ: Երբ Պաղեստինի ամէն կողմէն՝ դիմադրութեան պատրաստութիւններ սկսան, Նաբօլէնն ժողովուրդը հանդարտեցնելու համար յայտարութիւններ որկեց Նապլուս, Երուսաղէմ և ուրիշ քաղաքներ, թէ ինքն միտք չունի անոնց դէմ գործել, միայն Մէմլուքներուն դէմ է կրիւ, և ոչ տեղացիններուն (ՈՒՍ. 108): Բայց այս կոչը Երուսաղէմացինները չհանդարտեցուց, որոնք միշտ քրիստոնէից դէմ կասկածու, արդէն փետրուար 14-25-էն, 2000 հոգիէ աւելի բազմութիւն մը հաւաքած և բանտարկած էին Ս. Յարութեան տաճարին մէջ, և հոն ալ հանդարտ չթողլով կը նեղէին և կը նախատէին, և մինչև իսկ պատուիաններէն ներս գէնք կը պարպէին (ԱՍ. Բ. 130): Նաբօլէնի դիտումն էր Աքիան գրաւել,

հիներուն Պտղոմայիսը, Ելրոպացիներէն Ակրայ Ս. Յովիաննէս կոչուած բերդաքաղաքը, ուր ամրացած էր Ճեղար փաշա կուսակալը՝ Հայֆայէ ալ ետ քաշուելով: Ժանտամահը բաւական կորուստ պատճառած էր Գաղղիացւոց, Ապտուլլահ փաշա ալ Օսմանեան գունդերով անոնց դէմ կու գար, Նաբօլէն փութաց Աքիան պաշարել մարտ 7-18-ին (ՈՒՄ. 111): Այստեղ զինուց բախտը դարձաւ. Աքիան զօրաւոր ընդդիմութիւնը ըրաւ. Ճեղար փաշա արդէն իր բոլոր ոյժը կեղրոնացուցած էր ին: Անգղիացիք ծովէն իրեն օգնութիւններ կը հասցնէին, Ֆիլիպք (Philippeaux) անուն Գաղղիացի մը քաղաքին ամրութեան գործերուն կը հսկէր, Նաբօլէնի պատիկ տորմիղն բերած զէնքերը Անգղիական տորմիղէն կը գուաւուէին, և Ճեղարի կը յանձնուէին: Նաբօլէնի ոյժերը սպառեցան, թէ ամուր քաղաքին դէմ յարձակումներով, և թէ Ետսէն Եկող Տաճկական գունդերուն դէմ պատերազմներով, և Երկու ամիսէ աւելի Աքիայի դիմաց ատեն անցընելէն Ետքը, մայիս 10-21-ին, ուրիշ կարևորագոյն գործի պատրուակով, պաշարումը վերցուց, և Եկած Ճամբէն ետ դաշնալու սկսաւ, առանց նշանաւոր դժուարութեան հանդիպելու (ՈՒՄ. 127): Բայց Յոպակի Վրայ նորէն զայրոյթի բռնութիւնները թափեց (ԱՍ. Բ. 131), անկէ Եգիպտոս դարձաւ, և յունիս 14-ին Գահիրէ մտաւ, յաղթական փառաւորութեամբ՝ Ասորիքի մէջ ունեցած յաջողութեանց յիշատաներով: Մենք պէտք չունինք այլևս Նաբօլէնի գործերուն հետևիլ, որ Օսմանեան գունդերուն Վրայ յուլիս 25-ին Ապուքիրի մէջ նոր յաղթութիւն մըն ալ տանելէն Ետքը, 1799 օգոստոս 24-ին Եգիպտոսէ մեկնեցաւ, նորէն Ելրոպիոյ պատերազմներուն դաշնալու համար:

2181. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Մենք այս պատմական յիշատակները օգտակար սեպեցինք յառաջ բերել, որպէսզի յստակ և կատարեալ գաղափար մը տանք այն նեղութեանց, զորս այդ առթիւ կրեց Երուսաղէմի աթոռը, պատերազմի արհաւիրքներու մէջ պաշարուած, և տեղացոց մոլեզնութեան մատնուած: Ասոնք՝ քրիստոնեայ գունդերու յարձակումներուն ներքն, ամէն քրիստոնեայ անխտիր անոնց բարեկամ և օգնական, և լրտես և բանագնաց առ հաւատակիցս իրեանց սեպելով (ԱՍ. Բ. 130), ամէն միջոց օրինաւոր կը կարծէին քրիստոնեաները՝ և մանաւանդ վանքերը նեղելու և կողոպտելու, կեղեքելու և տանջելու: ոչ միայն այլազգիներէ, այլև արաւոր քրիստոնեաներէ ալ նեղուեցաւ Երուսաղէմի աթոռը, զի Յոպակի Վրայ Երկու անգամ կատարուած բռնութեանց կարգին, Հայերուն ալ տուներուն ու մթերանոցները այրուեցան, վանք ու վանատուն վնասուեցան, և յափշտակութիւններէ զատ 100 քսակի ալ տուգանք առնուեցաւ (ԱՍ. Բ. 131): Ոէմէլի մէջ Եղող միաբաններուն Յոպակ փախչելուն Վրայ, լեռնական տեղացիներ՝ վանքին Վրայ յարձակելով, կողոպտեցին և աւերեցին, և մինչև իսկ շինուածին Երկաթները քակելով տարին: Նոյն աւարառուք Երուսաղէմի վանքին Վրայ ալ յարձակեցան, Ս. Փոկիչ Եկեղեցին քարուքանդ ըրին, ծիթաստանն ու պարտէզները կտրտեցին, մայր վանքին բակերը իբրև բանակտեղ գործածեցին, և ամէն տեսակ վնասներ հասուցին (ԱՍ. Բ. 132): Օսմանեան գովաբաններ ալ, իբրև պատերազմի ծախք՝ բռնի գումարներ կորզեցին, և բոլոր վանականք և քաղաքին Հայազգիք նուազեցան ի

զօրութենէ և անկան ի կարողութենէ, և Պետրոս պատրիարք յոգից հանելով կը հառաչէր, և մահուան կը փափաքէր, բիւրից երանի հանելով մեռելոց որք ի Տէր Անջեցին (ԱՍՏ. Բ. 133): Այնչափ յուսաբէկ էր Պետրոսի կացութիւնը այդ տագնապներու մէջ, որ աթոռին մէջ ալ չկրնալով մնալ, Յոպակ իջաւ Օսմանեան զօրավար Քէօր մականունեալ միականի Եռուսուֆ փաշայի մօտ, որպէսզի թեթևութիւն ստանայ վանքէն պահանջուած պատերազմի ծախուց գումարին վրայ: Պետրոս Յոպակ հասաւ 1800 մայիս 11-ին, այլ տագնապէս և նեղութիւններէն հոն հիւանդացաւ, և քիչ օր ետքը յունիս 18-ին վախճանեցաւ, և Յոպակի հասարակաց գերեզմաննոցը թաղուեցաւ, ուսկից 1837-ին ուսկրները Յոպակի Եկեղեցին գաւիթը փոխադրուած են (ԱՍՏ. Բ. 134): Այս կերպով ուրիշ տագնապներուն վրայ աւելցաւ աթոռի պարապութիւնն ալ, որ միջոց մըն ալ Երկարեցաւ: Մինչև որ ընտրութիւն կատարուէր և յանձնառու մէկ մը գտնուէր: Պետրոս Եւդոկիացի պատրիարքին իբրև մեծ արժանիք պէտք է արձանագրենք, եթէ այդչափ տառապանքներու և արկածներու մէջ կրցաւ գոնէ աթոռի կացութիւնը անվտանգ պահպանել:

2182. ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ

Պատմական յիշատակները լրացնելու համար համառօտիւ քաղենք ԺՈ. դարու Վերջին քառորդին մէջ Հայ հռոմէական հաստատութեանց կացութիւնն ալ, որոնք թէն մտադրութեան արժանի պարագաներ չեն ներկայեր, այլ կարևոր են ապագայ Եղելութեանց կապակցութիւնը պահելու համար: Լիբանանի մէջ Կիլիկիոյ անունով կազմուած կաթոլիկութիւնը հանդարտ օրեր անցուց Բարսեղ Պետրոս Դ. Ավգատեանի օրով, որուն 1780-ին ընտրուած ըլլալը յիշեցինք (2112), և ապրեցաւ մինչև 1788 փետրուար 5: Անտոնեան միաբանութեան անդամակից էր, և կաթոլիկոսութեան և միաբանութեան հաշտ յարաբերութիւններ պահեց (ԱՆՏ): Իրեն հետևող Եղաւ իր յաջորդը Գրիգոր Պետրոս Ե. Քիւրէլեանը, բնիկ Քիլիսից, Ատանայի անունով Եպիսկոպոս ծեռնադրուած Միքայելէ, որ 1788 մայիս 11-ին ընտրուեցաւ՝ իրմով մէկտեղ Երեք Եպիսկոպոսներու ժողովէն, և պապական հաստատութիւն ըստացաւ 1788 դեկտեմբեր 15-ին (ԱՂԲ. Ա. 34): Սա ևս ժամանակ մը Անտոնեանց աշակերտութեան մէջ գտնուած կըսուի, և իր ընթացքն ալ Անտոնեանց հանդէպ հաշտ Եղաւ իր բովանդակ պաշտօնավարութեան ժամանակ, որ Երկարեցաւ մինչև 1812 յունիս 17 (ԱՂԲ. Ա. 37): Բայց իր մեծ ջանքն Եղաւ Զըմմառի աթոռին և անոր ժառանգաւորաց վարժարանին ընդարձակուելուն և զարգանալուն աշխատիլ, նորանոր շինութիւններով և ներքին բարեկարգութիւններով զարգացնել, այնպէս որ Զըմմառեան աշակերտութիւնը զայն իբր իրեն հիմնադիրը կը պատուէ (ԱՂԲ. Ա. 36): Յիշած Ենք թէ Լիբանանի աթոռը շատ կաշխատէր իր իրաւասութիւնը ընդարձակել բոլոր հռոմէադաւան Հայոց վրայ, բայց Վերջին ատեններ այլևս ետ կեցաւ այդ Ճիգերէ, Հռոմի կողմէ գտած յամառ ընդդիմութեան առջև, որ կը նախընտրէր հետևի Կ. պոլիս նստող Լատին Եպիսկոպոսներուն կամքին, որոնք օգտակար և շահաբեր կը գտնէին իրենց իրաւասութեան ներքև ունենալ Հայ կաթոլիկ տարրը: Միւս կողմէն Հայութեան կերպարանին պահպանութիւնն ալ՝ իրապուրիչ ըլլալով հռոմէականութեան տարածուելուն, Վերջին ատեններ Հռոմ սկսած էր Կ. Պոլսոյ Լատին Եպիսկոպոսին մօտ հայածէս Եպիսկոպոս մը աւելցնել իբր

փիլսանորդ, կամ իտալերէն կոչմամբ՝ Վիքար (Vicario): Սոյն միջոցին այդ պաշտօնին վրայ կը գտնուէր Սահակ Սօֆեալեան, 1784-ին յաջորդած Անտոն Մըսրլեան Եպիսկոպոսին (ՀԱՍ. 523): Այսպէս թուրքիոյ Հայ կաթոլիկներ, երկու իրաւասութեանց վրայ բաշխուած կը գտնուէին, Կիլիկիա, Կապադովկիա, Ասորիք և Միջագետք Լիբանանի կաթողիկոսին կը հպատակէին, իսկ Փոքր-Ասիա և Մեծ-Հայք Կ. Պոլսոյ Լատին Եպիսկոպոսին: Ըստ այս Փոքր-Հայք երկուքին վրայ բաժնուած կ'ըլլար, և երկու իրաւասութեանց մէջ սահմաններու վէճեր կը գրգռէր: Պէտք չէ մտադրութենէ վրիպեցնել, թէ այդ իրաւասութիւններ և բաժանումներ, միայն իրենց մէջ և կամ Հռոմի առջև ոյժ ունեին, իսկ պետական տեսակէտէն գոյութեան իրաւունք իսկ չունեին, քանի որ հռոմէադաւան կաթողիկոսն ու Եպարքոսները ձանչուած և հաստատուած չէին, և պետական օրէնքին առջև կաթոլիկներ՝ բացարձակապէս Հայ պատրիարքարանի հպատակ և Հայոց պատրիարքին Ենթարկեալ հատներ կը նկատուէին, ինչ որ առիթ կու տար այն խնդիրներու, որոնց վրայ ընդարձակօրէն խոսեցանք (2163):

2183. ԱՆՏՈՆԵԱՆՑ ԳՈՐԾԵՐ

Անտոննեանք սոյն միջոցին մէջ զանազան ձեռնարկներու կը հետևէին, նպատակ ունենալով ընդարձակել իրենց անշշուկ գործունէութիւնը ինպաստ հռոմէականութեան: Պետրոս Եղիազարեան Մամպտոյ Եպիսկոպոս և Անտոննեան միաբան, նախաձեռնութիւն առաւ Լիբանանի Անտոննեանց վանքին մէջ իր թեմականներուն համար յատուկ վարժարանական ձիւղ մը հաստատել: Ուրիշ Անտոննեան միաբան մը, Պետրոս Փիրիմնեան, Կ. Պոլսոյ Լատին Եպիսկոպոսին հետ բանակցութեամբ, նմանօրինակ ձեռնարկի մը ոյժ կու տար յօգուտ Կարմեցի տղայոց: Հռոմի վանքին մէջ ալ (2065), ձեռնարկած էր Անտոննեան միաբաններէն ուսումնական անդամներ հասցնել, սակայն բոլոր այդ ձիգեր տևական արդիւնքներ չունեցան: Եղիազարեանի փափաքը անձնական ձեռնարկ մնաց, և իր մահով վերջացաւ 1787-ին: Լատին Եպիսկոպոսի հետ եղած կարգադրութիւնը, սկզբնաւորութիւն մնաց՝ առանց շարունակութեան: Հռոմի վանքին ուսումնական ձեռնարկն ալ ընդմիջեցաւ Գաղղիական արշաւանքներուն պատճառով, որոնք Իտալիան տակնուվրայ ըրին, և 1798-ին Հռոմն ալ ազատ հանրապետութեան վերածեցին, և Եկեղեցական ինչքերու գրաւման և Եկեղեցականներու գինուրագրութեան օրէնքները հաստատեցին: Թէպէտև Օսմաննեան հպատակներ, և անոնց ստացութիւններ գրաւումէ ազատ մնացին սուլտան Սէլիմ Գ. կայսեր հովանաւորութեամբ, այլ դրամական տուրքերէ չկրցան ազատուիլ, որով ուրիշ ծախքերու չկրցան բաւական ըլլալ: Այդ ամէն անցքերուն մէջ Հռոմի վանքին և ստացութեանց և անձանց պաշտպանութեան մէջ մեծապէս արդիւնաւոր Եղաւ Աթանաս վարդապետ Սարաֆեան, 1795-ին Եպիսկոպոս ձեռնադրուած, որ 1782-էն մինչև 1815 Հռոմի վանահայրութիւնը վարեց, և ամէն տեսակ արկածներու դէմ տոկաց, և Ճարտար կերպերով վտանգներու դէմ մաքառեցաւ (ԱՆՏ.): Մխիթարեանց երկու ձիւղերուն, թէ Վենետիկի (2109), և թէ Թրիեստի (2111) միաբաններուն գործունէութիւնը՝ հասուցած կը գտնուինք մինչև ժՈ. դարուն վերջերը, որով այստեղ նոր աւելցնելիք կէտ մը չենք ունենար: Այսպէս մասնաւոր ձիւղաւորմանց

մասին ամփոփ տեղեկութիւններ տալէ ետքը, դաշնանք երկու մեծ կեղրոններու՝ Կ. Պոլսոյ և Եջմիածինի անցքերը պատմել:

2184. ԶԻՆՈՒՈՐ ԵՒ ՏՈՒՐՔ

Զաքարիայի պատրիարքութեան գործերէն վերջին անգամ յիշեցինք Սիմեոնեան տօնացոյցի մասին ըրածները (2040), և Արմաշի վանքին համար ունեցած հոգածութիւնը (2169): Բաւական աշխատութեան առիթ տուաւ նաև Աւստրիոյ և Ռուսիոյ դէմ միանգամայն՝ 1787-ին Օսմանեանց բացած պատերազմը, Շուետաց և Լեհաց և Անգլիացւոց օգնութեան վստահանալով, որոնք սակայն չիրականացան (ԺՈՒ. 360): Երբոր Օսմանեանց վիճակը ծանրացաւ, եպարքոս Եուսուֆ փաշա մտածեց՝ քրիստոնեայ տարրէն օգտուիլ պատերազմական ոյժերու համար, բան մը, որ ի յախտենից ոչ էր եղեալ և ոչ տեսեալ (ՂԻՒ. Ժ. 334): Յունաց և Հայոց պատրիարքարանէն պահանջեց, որ առաջինը 2000 և երկրորդը 1000 այր պատերազմական տան տարուէ տարի, Հայերը ցանաքի վրայ, և Յոյները նաւերու մէջ ծառայեցնելու համար: Պատրիարքներ և մեծամեծներ վրոդովուեցան, աղաչանքի և պաղատանքի դիմեցին, բայց ուրիշ յաջողութիւն չունեցան, բայց եթէ թիւերը նուազեցնել, Յոյները՝ 1800-ի և Հայերը 500-ի, և նոյնչափ այր հզօր տուին տէրութեան չորս տարի շարունակ, պատերազմին տևողութեան միջոցին: Իսկ չորս տարիներէ ետքը անձերու տեղ հատուցանէին զվարծ հինգիարիւրոց, դրամս հինգ հազար Հայք, նմանապէս և Յոյնք ըստ այնմ հաշուի (ՂԻՒ. Ժ. 3345): Թէպէտ որոշակի նշանակուած չենք գտներ, բայց այդ պարագայէն սկսած կը կարծենք, քրիստոնէից վրայ ծանրացող պէտէլը առքէրիէ կոչուած զինուորական տուրքին սկզբնաւորութիւնը: Եուսուֆ եպարքոսը այսչափով ալ չզոհացաւ, այլ ոչ-իսլամները ուրիշ ծանրութեան մըն ալ ենթարկեց, որ տարուէ տարի Յոյները 5000, Հայերը 4000 և Հրէեաները 3000 օքքա կամ քաշ անծաթ մատակարարեն կառավարութեան ի տպարանս դրամոյ, փոխարէն փողերանոցէն գինը ստանալու պայմանով, դրամն տասն փարա հաշուով: Արծաթի հանքեր չունէին քրիստոնեաները, որ պահանջուած սակը վՃարեն, և պէտք եղաւ որ տուներէն ու Եկեղեցիներէն բոլոր արծաթեղէնները հաւաքեն, նաև բռնադատութեան միջոցով, այնպէս որ ոչ կարեմք, կը գրէ յիշատակագիրը, իշխել կանթեղ մի արծաթի կախել յեկեղեցիս (ՂԻՒ. Ժ. 336-337): Զաքարիա յատուկ գործակալաց ժողով մը կարգեց, Ոսկերիչ Գրիգորի գլխաւորութեամբ, թէ արծաթը հաւաքելու, և թէ անոնց տեսակն ու աստիճանը ձշդելու պաշտօնով: Ինքն պատրիարքն ալ ամենայն աւուր երթայր ի Վեգիր խան, և անդ նստեալ յորդորէր, և ստիպանօք բերել կու տար տուներէն, և ևս որքան արծաթ գտաւ յեկեղեցիս (ՂԻՒ. Ժ. 336): Ով գիտէ որչափ թամկագին յիշատակներ ոչնչացան այդ առթիւ, որ բարեբախտաբար չորս տարիէ աւելի չտևեց, և դադարեցաւ հաշտութեան դաշինքներով, որ կնքուեցաւ Աւստրիոյ հետ, 1791 օգոստոս 4-ին, և 1792 յունուար 9-ին Ռուսիոյ հետ (ԺՈՒ. 364): Այդ չորեքամեայ միջոցին կէսերուն, 1789 ապրիլ 7-ին, սուլտան Ապտիկ Համիտ մեռաւ, և Եղբօրորդին Սէլիմ Գ. զահ բարձրացաւ, բայց իրողութիւնները միևնուն կերպով շարունակեցին մինչև հաշտութեանց կնքուիլը (ԺՈՒ. 361):

Մեծ տագնապը անցնելէն Ետքը, հազիւ կրցաւ Զաքարիա ընթացք տալ իր ուրիշ մի ծգտումին, որ էր յատուկ շինութիւններով իր անունը փառաւորել: Իրեն անունն ու յիշատակը յաւերժացնող գլխաւոր շնինութիւնը Վոսփորի վրայ քուուշէմէ գիւղի Եկեղեցին է, ուր ինքը ամառնային բնակութիւն ալ ունէր: Եկեղեցին Ս. Նշան կոչուած էր, բայց յետոյ սովորաբար Ս. Խաչ անունով յիշուեցաւ, որուն շինութեան Զաքարիա իր իսկ քսակէն 18,000 մարշիլ նուիրեց, և խաչափայտի նշանաւոր մասունքով մըն ալ օժտեց (ՂԻՒ. Ժ. 341), և շինութիւնը փութացուց, և օծումը կատարեց 1798 փետրուար 28-ին (ՕՐԱ. 157), մեծպահոց Տնտեսի կիրակիին: Քունգաբուի Մնյեկեղեցւոյ շրջափակն ալ պարիսպով պատեց, և իրդեհներէ պահպանելու համար մնալուն ջրհան հաստատեց, ջրհանկիրներու խումբով մը, և պատրաստ ջուրի ընդարձակ աւագանով մը, իր քսակէն ալ 20,000 դահեկան սահմանելով ծախքին համար: Մայրաքաղաքին մէջ հիւանդաց երկու յարկ հաստատեց կըսէ տապանագիրը (ՂԻՒ. Թ. 347), կամ թէ երկու հիւանդանցք շինուեցան և յարգուեցան իր նախաձեռնութեամբ, ուր են այժմ Նառըքաբուի Ս. Յովիաննէս և Բերայի Ս. Յարութիւն Եկեղեցիները: Այդ բարեգործական հաստատութեանց համար Զաքարիայի ծեռնտուն էր Մկրտիչ Միրիճանեան, Շնորհք ամիրայ կոչուած, որ Բերայինին հիմնադիրն եղաւ, իսկ Նառըքաբուինը նորոգեց, զի մինչև 1751 կը հասնին անոր գոյութեան յիշատակները (ԱՐԼ. 6514): Զաքարիա բարեգործականներէն Ետքը մտադրութիւն դարձուց դպրոցական հաստատութեանց, ինչպէս արդէն պատմեցինք (2121), և իր պատրիարքութեան առջի տարիներուն մէջ սկսած ջանքերը, որոնք պահ մը թուլցած էին իր պաշտօնանկութեամբ (2157) և վրայ Եկող պատերազմական տագնապներով (2184), կրկին ծեռք առաւ իր վերջին տարիներուն մէջ, և անոնց աւելի տևական ծև մը տուաւ, այնպէս որ իրաւամբ կրնանք Զաքարիայի վերագրել, վերջին դարերու ազգային կրթական կամ բարոյական զարգացման մէջ կարևոր դեր ունեցած ըլլալու պարծանքը (ՕՐԱ. 158): Մայրաքաղաքէն դուրս ալ Զաքարիայի շինարար ջանքերուն արդիւնքներն եղան գլխաւոր քաղաքներու մէջ Եկեղեցիներու և վանքերու և վարժարաններու նորոգութիւնները կամ վերաշինութիւնները, որոնց արտօնութիւնները ինքն կը ստանար կառավարութենէն, ծախուցը կօգնէր քաջալերելով և մասնակցելով, և գործադրութիւնները գլուխ կը հանէր իր աշակերտներով: Այսպէս վերաշինուեցան Եւդոկիոյ Երեք Եկեղեցիները Յակոբոս Եպիսկոպոսի հսկողութեամբ, Պրուսայի Եկեղեցին ու առաջնորդարանը Պողոս Եպիսկոպոսի ջանքով, նոյնպէս Ակն քաղաքի և թեմերուն զանազան Եկեղեցիները, Արդիանուպոլսոյ Եկեղեցին, Մարտուանի վանքը, և ուրիշներ: Զաքարիայի շինարար արդիւնքները պսակելու համար պակսեցաւ միայն Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ վերաշինութիւնը: Կոլոտի 1733-ին շինած տաճարը (1967), միայն 38 տարի կեանք ունեցաւ և իրոյ ճարակ եղաւ 1771 փետրուար 7-ին, Պասմաճեանի պատրիարքութեան օրով և միայն միջի քարաշէնն մնաց, և դժբախտաբար այլ այնուհետև ոչ եղև հնարս շինելոյ (ՊԱՍ. 22): Մեզի ալ անբացատրելի կը մնայ, թէ ինչու Զաքարիա իր մեծ հեղինակութեամբ չկրցաւ վերաշինել այդ կարևոր Եկեղեցին,

մայրաքաղաքի Հայ Եկեղեցիներուն անդրանիկը, որոյ տեսութիւնն արտասուալից հառաջանօք լինէր յամարան արևկեզ և ի ձմերան ցըտասառոյց Եղելութիւնն՝ ի բացօթեայ յաւերական որ կը ցուցնէ թէ քարուկիր մնացորդը կը շարունակէր ժողովրդական բարեպաշտութեան ծառայել: Յիշատակագիրը կը գրէ, թէ այս ամենայն լինէր յաղագս անմիաբանութեան և Երկապառակութեան ժողովրդոց և մանաւանդ իշխանաց տեղւոյն իսկ իբր Երկապառակութեան պատճառ կը ցուցնէ, թէ զգանձս տաճարին յափշտակեալ իւրացուցանէին (ՍՐԳ.) զոր մենք անբաւական բացատրութիւն կը նկատենք, վասնզի վերաշինութիւնը հասոյթը կաւեցնէր: Աւելի հաւանական կը կարծենք, թէ Ղալաթիոյ և Բերայի կոմերը ազդեցութիւն ունէին կաթոլիկութեան յարողները, և անոնք աշխատած են շինութիւնը յետաձգել տալ, յուսալով թերևս իրենք առջև անցնիլ և իրենց սեփականել զայն դեսպանատանց միջամտութեամբ: Այդ դարձուածներու հանդէպ Զաքարիա ալ կրնար գործը չնդել, անակնկալ միջադէպերու առիթ տուած չըլլալուն համար, թէ ոչ իրեն համար շատ դիւրին պիտի ըլլար Եկեղեցպան իշխաններու հանած դժուարութիւնները լուծել և հարթել:

2186. ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ԲՆՈՅԹԸ

Զաքարիայի գովանելի արդիւնքները իրաւամբ կը բարձրացնեն իր կարողութիւնները և ծիրքերը, մինչ իր բնաւորութեան մասին պակաս չեն մեղադրողներ, վերագրելով խրոխտ անբարտաւանութեան ոգի մը, խառն արտաքնայարդար ունայնասիրութեան հետ: Մենք ալ չենք արդարացներ կաթոլիկոսական խնդիրին մէջ բռնած ուղղութիւնը, թէպէտ խառն էին իր աթոռին արժանապատութեան պահանջներն ալ, բայց չենք կրնար համաձայնիլ ինչինչ աւելորդ դիտողութիւններու: Գրուած է, թէ էր խիստ հանրակաց և դժնահայեաց և յոյժ պատուասէր, թէ չէր մօտենար հասարակաց և գռեհկաց և համայն ժողովրդականաց, թէ միայն ազնուաց և հարստաց էր տեսութիւնն, թէ ի քայլելն և ի ծի հեծեալ Երթալն՝ գլուխն ի յետս թեքեալ ընթանայր, և կուրծքն դուրս ունելով, այնպէս որ իբրև անձանեայ շինեալ իր մի էր (ՍՐԳ.): Անոնց մէջ եթէ ձևակերպութեանց սէր մըն ալ Ենթադրենք, բարոյական մեղադրանքի կէտ մը չենք նշմարեր, քանի որ գիտենք թէ բուռն կերպով ժողովուրդը պաշտպանելու և կարօտելոց օգնելու հետամուտ էր: Իւր կերպարանն ալ կը մեղադրեն, թէ այլանդակ իմն ցոյց ունելով, յերեսն մազաշատ և բրդոտ և Երկայնահասակ էր (ՍՐԳ.): Բայց ընդհակառակն կը պատմուի, թէ այնչափ վեհ և փառաւոր կերպարան մը ունէր, որ Էսմա սուլտանուիին, զոր անզամ մը առիթ ունեցանք յիշել (2156), անոր համբաւը լսելով, ուզած է անձամբ ստուգել, և Քուրուչէշմէտ դարնալուն օրն ու ժամը իմանալով, ի կողմն ծովու նստեալ սենեակի միում նաւակով անցնիլը դիտած, և հիացեալ ընդ ահեղակերպ տեսիլ նորա, գոված է ասելով, մաշալլահ, Ալլահա էմանէթ. և մինչև իսկ Ետևէն առաքեաց զընծայն իւր՝ առ նա ի Պատրիարքարանն (ՂԻՒ. Ժ. 285): Հետևաբար այլանդակ իմն եղած ըսելու տեղի չմնար: Իսկ խրոխտ վարմունքին մասին ալ հակառակ վկայութիւն կու տալ Պասմաճեանը, թէ Զաքարիա, իւրով պատրիարքական և Եպիսկոպոսական կարգովն, յառնէր ի վերայ ոսից և առնէր սպասարկութիւնս և զմատօռուակութիւնս (ՊԱՍ. 33), որ բնաւ խրոխտ անբարտաւանութեան փաստ մը չէ, և չ'արդարացնէր ուրիշներուն ըսածը, թէ յինքենէ ոչ շարժէր,

այլ յայլոց ձեռօքն շարժեալ լիներ (ՍՐԳ.): Աւելի արդարացի չ'երկիր միւս մեղադրանքն ալ, թէ տարագիր արար զբազում գիտուն անձինս, և աստ ի Պոլիս ոչ թողոյր զբանագէտ վարդապետս (ՍՐԳ.), զի եղելութիւն մըն է՝ գիտուն և բանագէտ վարդապետներ հասցնելու համար անձնապէս աշխատած, և իրապէս հասուցած ըլլալը (2121): Եթէ խնդիրը ծայրագոյն նուիրակին Սահակայ՝ բազմիմաստ առն հեռացուելուն համար է (ՍՐԳ.), այս այն Սահակ Փառակեցին է, որ Էջմիածինի ընտրողական ժողովէն դուրս հանուած էր իր ըմբռստ վարմունքին համար (2149), և Զաքարիայի հետ ալ ունեցած վիճաբանութեան միջոցին համարձակած էր պատրիարքը ապտակել (01. ՕՐԱ. 156): Հեռացուելուն իրամանն ալ Ղուկաս կաթողիկոսէ բղխած է, որ եղածը լսելով փութացած է Սահակը զմիւռնիա փոխադրել, և տեղը Մինաս Եպիսկոպոսը Կ. Պոլսոյ նուիրակութեան դրկել: Իսկ միւս հեռացուածին՝ թրակացի Յարութիւն աստուածիմաստ և Երուսաղէմի նուիրակին համար (ՍՐԳ) որոշ տեղեկութիւն չունինք, այլ հաւանական է անտեղի գործ մըն ալ անոր կողմէ կատարուած ըլլալը: Զաքարիայի ըրածը՝ առառաւելն պատրիարքութեան թեկնածու և կուսակցութիւններ կազմող Եպիսկոպոսներու ասպարէգ տուած ըլլալն է:

2187. ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ՄԱՀԸ

Կերկի շատ հին եղած է Կ. Պոլիս գտնուող Եպիսկոպոսներու մէջ՝ Երկարատև պատրիարքութիւն ընողներու դէմ զգացուած հակակրութիւնը: Զաքարիա ալ նոյն կացութեան մէջ գտնուած դ, զի քսաննիխնգ ամ, երեք ամիս և տասննմէկ օր պատրիարքութիւն ըրած կըսուի (ՍՐԳ), իր նախորդներուն բոլորէն աւելի, և գրեթէ Կոլոստի հաւասար: Սակայն տրուած չափը առաջին պատրիարքութենէն, 1773 նոյեմբեր 29-էն սկսելով հաշուած է (2119), և միջանկեալ պաշտօնանկութեան տասն ամիսները զեղչուած չեն (2160), թէ ոչ բուն պաշտօնավարութիւնը, 24 տարի և հինգուկէս ամիս եղած կըլլայ: Զաքարիայի ազդեցիկ և ձեռներէց ձիրքերուն պիտի վերագրենք անշուշտ եթէ կրցաւ այնչափ ատեն աթուի վրայ մնալ խառնակ և շփոթ պարագաներու մէջ: Տարիքն ալ արդէն լրացած էր, զի շուրջ 1720-ին ծնած ըլլալով (2118), գրեթէ ութսունամեայ մը եղած էր, երբ դժկամակ հիւանդութիւն մըն ալ ունեցաւ, որ ի ներհուն բժշկաց էլաւուս ասի (ՂԻՒ. Ժ. 342), և ուրիշներէ լուծմամբ որովայնին կը բացատրուի (ՍՐԳ): Հիւանդութիւնը սկսաւ 1799 փետրուարի մէջ, այնպիսի սաստիկ կերպով, մինչ զի յաւուրս տասննինն ոչ եկեր ինչ և ոչ էարք. և բազմատարագ դեղօրէիւք ալ քաջահնուտ բժիշկներէն օգուտ մը չտեսնելով, հոգին աւանդեց 1799 մարտ 11-ին, մեծապահոց Երկրորդ ուրբաթ օրը, առաւուտեան ժամ 3-ին, և յաջորդ շաբաթ օրը մեծահանդէս թաղում կատարուեցաւ Մայրեկեղեցւոյ մէջ: Նախագահ հանդիսագիրն եղաւ Ղանիիլ Մումառեցի Եպիսկոպոս, Էջմիածինի նուիրակ, հանգուցելոյն աշակերտներէն Յովիաննէս և Պետրոս Եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ, և բազմաթիվարդապետներու մասնակցութեամբ (ՂԻՒ. Ժ. 343): Մարմինկ Մայրեկեղեցիէն կիցեցնեն, և նաւով քուրուշէշմէ կը հանեն և նաւամատոյցէն նորէն թափոր կազմելով կը տանին իւրաշէն Եկեղեցին, զոր տարի մը առաջ օծած էր (2185), և նորէն կարգ կատարելով, Եկեղեցւոյ հարաւկողմը կը թաղեն, ուր տակաւին կը մնայ գերեզմանը փառաւոր տապանագիրով (ՂԻՒ. Ժ.

347): Զաքարիայի վախճանը մեծպահքի մէջ տեղի ունեցած ըլլալով, երբ խորանները փակ են, բացառիկ կարգադրութեամբ բոլոր մայրաքաղաքի եկեղեցիները երեք որ բաց պատարագ մատուցին, այսինքն կիրակի, երկուշաբթի և երեքշաբթի օրերը, իսկ Մայրեկեղեցին բաց պատարագը շարունակեց 40 օր (ՂԻՒ. Ժ. 343) որ է ըսել ամբողջ Մեծպահքը մինչև Նոր կիրակի: Այդպիսի պատուաւոր յիշատակութիւն մը անօրինակ կը կարծենք եկեղեցական տարեգրութեանց մէջ և զայն իբր փաստ կը նկատենք Զաքարիայի վայելած յարգանքին և գնահատման: Արդէն Ազգասէր կոչումը իբր մակրիր անուն սեփականուած էր Զաքարիայի, և այդ մասին յիշատակագիրին ըսելը, թէ կոչեցաք ազգասէր վասն այն, չէ թէ ինքն ցազգն սիրէր, այլ ազգն զինքն սիրէր (ՍՐԳ) մեր կարծիքով գրողին միտքին հակառակը կը հաստատէ, և Զաքարիայի զազգն սիրելը կը հաւաստէ: Վասնզի անհնար է որ ազգը կամ ժողովուրդը մէկը սիրէ, եթէ նա առաջուրնէ զինքն սիրած, իրեն համար աշխատած և իրեն երախտաւոր եղած չըլլայ: Անոնք որ Զաքարիայի յիշատակին աննպաստ ակնարկներ ունին, անձնապէս անկէ օգուտ չստացած անձեր եղած պիտի ըլլան, և այս կարգին մէջ կը դասենք Սարաֆ-Յովիաննէսեան Սարգիս դպիրին ալ՝ որ սիրած է արձանագրած ըլլալ Զաքարիայի հակակիրներուն:

2188. ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ԿՏԱԿԸ

Զաքարիայի անունին արատ չենք սեպէր իր թողած մեծահարուստ կարողութիւնն ալ, զի այն ժամանակներ նաև առանց զօշաքաղութեան հնար էր եկեղեցականաց, մանաւանդ բարձրաստիճան եկեղեցականաց, դրամի տէր դաշնալ, ինչպէս որ պատմութեան կարգին ալ տեսնուեցաւ անոնց բազմաթիւ օրինակները: Ընդհակառակն Զաքարիայի գովեստի գլուխ մը պէտք է նկատուի որ իր կարողութիւնը բոլոր բարեգործական նպատակներու սահմանեց, և անտեղի կիրառութեանց դուռ չբացաւ: Իրեն ժառանգութենէն 30,000 մարշիլ կամ դահեկան տէրութիւնն էառ, 20,000 ալ իրեն յաջորդող պատրիարքն էառ, և մնացած 92,000 դահեկանը զանազան նպաստներու յատկացուցած էր, կտակակատար նշանակելով Սիմէոն Տէր-Մովսէսեան, Չօպան Հովուեան, Յովիաննէս Տաղէսեան, Յովիաննէս Լիմոնձեան և Յակոբ Կիլապեան ամիրանները: Այս գումարին մէջ համրուեցան քուրուչշմէի եկեղեցւոյ 18,000 և Մայրեկեղեցւոյ 20,000 նպաստներ, որոնք իրմէ ետքը վերջնապէս կարգադրուեցան, իսկ մնացեալ գումարը պիտի բաշխուէր հետևեալ կերպով, Տուրքի և պարտքի համար բանտարկուածներուն ազատման 5000, անտէր մերելներու թաղումի ծախքերուն 5000, տնանկ աղքատներու 1500, մօրը հոգւոյն տարեկան երկու հոգեհանգիստ ընելու համար էջմիածինի միաբանութեան 5000, այրի երեցկիներու աղջկները ամուսնացնելու 2500, դպրատուններուն 1500, Հիւանդանոցին 3500, իսկ մնացեալ 10,000-ին տեղերը չեն նշանակուած: Այս գումարէն զատ Մայրեկեղեցւոյ կտակած է ամբողջ ծանրագին զգեստ մը 35,000 դահեկանի արժողութեամբ:

2189. ՂԱՆԻԵԼ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Թաղումին երրորդ օրը երեքշաբթի մարտ 15-ին յաջորդի ընտրութեան համար, Եպիսկոպոսներու և քահանաներու, իշխաններու և էսնաֆներու ժողովը Մայրեկեղեցին

գումարութեցաւ: Ընտրելի առաջարկութեցան, Դանիէլ Եպիսկոպոս՝ Էջմիածինի նուիրակը, և Յովհաննէս ու Պետրոս Եպիսկոպոսներ Զաքարիայի աշակերտներէն: Ընտրութիւնը կայացաւ Դանիէլի վրայ, հանրագիրը պատրաստութեցաւ (ՂԻ. Ժ. 346) և պետական հաստատութեամբ Դանիէլ պատրիարք աթոռ բարձրացաւ մարտ 17-ին (ՇԱՀ. Ա. 233): Դանիէլ Սումառեցի էր բնիկ, համանուն գաւառին մէջ Սուրմառի կամ Սումալու կամ Սիմէլի աւանէն, որ սականակից է Պայազիտ, և թերևս ասկէ կամ Պայազիտ վերաբնակեալ ըլլալէն Պայազիտցի ալ կոչուած է (ԶԱՄ. Բ. 141): Իր նախընթացը պատմուած չենք գտներ, և բնական կերպով կ'ենթադրենք Մայրաթորի աշակերտած, և այնտեղ մինչև Եպիսկոպոսութիւն բարձրացած ըլլալը Դուկասի օրով: Ինքն առաջին անգամ գործի վրայ կը տեսնուի, երբ 1796-ին Դուկասէ կը դրկուի Զմիւռնիոյ առաջնորդութեան և նուիրակութեան, սակայն այնտեղ հակառակութեանց կը հանդիպի, այնպէս որ կաթողիկոսը կը պարտաւորուի չպնդել, երբոր Զաքարիայի ալ ջանքերը անօգուտ կը դառնան: Մարտիրոս Կեսարացի Եպիսկոպոս Զմիւռնիա կ'երթայ, և Դանիէլ Կ. Պոլիս կը դառնայ 1797 փետրուար 1-ին: Զաքարիա պատրիարք նախատեաց զնա բազմադիմի բանիւք (ՊԵՐ. 6), ժողովուրդը շահիլ չկրնալուն համար, և Դանիէլ փութաց մեկնիլ Ռումէլի, իր նոր նուիրակական վիճակը, առանց գարունի բացուելուն սպասելու: Այնտեղի պաշտօնավարութիւնը յաջող եղաւ, և 1799-ին սկիզբները Կ. Պոլիս եկաւ (Օ1. ՕՐԱ. 165), Մայրաթոր դառնալու դիտաւորութեամբ: Զաքարիա տկարացած էր արդէն, և Դանիէլ՝ այր խոհեմազարդ և գովելի վարուք, միանգամայն և շքեղ կերպարանօք (ՊԵՐ. 5), Կ. Պոլսեցւոց համակրութիւնը գրաւեց, որոնք կամաւ անոր մեկնիլը ուշացուցին, մինչև որ քիչ ետքը Զաքարիա վախճանեցաւ, և քանի մը օրէն Դանիէլ յաձորդելու կոչութեցաւ: Դանիէլ Էջմիածինի ջերմեռանդ և Զաքարիայի հակադուկասեան և հակասիմէռնեան զգացումներէն ազատ, իր առաջին գործն ըրաւ տօնացոյցի տարբերութեամբ կաթողիկոսութեան և պատրիարքութեան մէջ հաստատուած խտիրը վերցնել (2169) և ամէն կողմ հրամաններ դրկեց, որ իին տօնացոյցի կիրառութիւնը դադարեցնեն, և Սիմէռնեան տօնացոյցին միայն հետևին, որ ընդհանրացած էր արևելեան գաւառներու կողմը, և շիոթ գործածութեանց պատճառ էր արևմտեան կամ Տաճկահպատակ վիճակներու մէջ: Այսպէս միանգամ ընդմիշտ փակութեցաւ տօնացոյցի խնդիրը, և այլևս այդ մասին գրոյց կամ դիտողութիւն տեղի չունեցաւ:

2190. ԴԱԼԱԹԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Բարեպատեհ յաջողութիւն մը փառաւորեց Դանիէլի պատրիարքութեան սկզբնաւորութիւնը: Յիշեցինք արդէն թէ ինչպէս տարիններէ իվեր աւերակ կը մնար Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ հրկիզեալ Եկեղեցին, և նոյն ինքն Զաքարիա՝ ձեռներէց և ազդեցիկ պատրիարքը չէր յաջողած անոր վերաշինութեան արտօնութիւնն ստանալ և գործին ձեռնարկել (2185): Դանիէլ ալ կ'երևի թէ դիմում ըրած էր իր պատրիարքութեան սկիզբը, բայց տակաւին սպասած արտօնութիւնը կը յապահէր, և յատուկ արգելք մը և ձեռքի տակէն խարդաւանանք մը զայն կը խափանէր, ինչ որ ժողովուրդին մէջ մեծ գրգռութեան առիթ կըլլար: Բայց վերջապէս ի յօդիս ապաստան Եղեալ՝ յարեան ի վերայ խումբք ռամկաց սրիկայից և ոլոքամերկից (ՍՐԳ. և ԿՈՒ. 114), և հրապարակային

ցոյցի դիմեցին: Անոնց հետ միացան արք և կանայք, և դիմեցին քութաբուի պատրիարքարանը, անմիջական շինութիւնը պահանջելով, և սպառնալով՝ ապաքէոչ վախճան իրին դառնութեամբ վճարի: Պատրիարքը հազիւ կրցաւ ամբոխը հանդարտեցնել, յանձն առնելով իրենց հետ Ղալաթիա գալ և ընդ բարեխորի արանց գելս իրացն խորհիլ: Իրոք ալ նոյնժամայն անցաւ Ղալաթիա, և օրն էր շաբաթ, 1799 սեպտեմբեր 17: Բայց պատրիարքին պետ Ղալաթիա հասաւ հրամանն արքայի, աւետաւոր յաղագս շինման տաճարին: Անշուշտ պատրիարքական դիմումներուն յապաղեալ պատասխանն էր, որ հապճեա կերպով կը տրուէր՝ երբոր ժողովրդական յուզման և սպառնական շփոթի լուրը կառնուէր: Շիշենք թէ Նարօլեոնի Եգիպտական աղշաւանքին օրերն էին (2180), և Օսմանեան բանակին Գաղղիական գունդերէն Ապուքիրի մէջ կրած պարտութեան գոյժն ալ նոյն օրերուն Կ. Պոլիս կը հասնէր (ԺՈՒ. 366): Հրամանին հասնելուն յաջորդ օրը, սեպտեմբեր 18 Վարագայ խաչի բարեկենդանի կիրակին, Ղալաթիա կու գային պետական իշխան ձարտարաց Արիֆ Աղա, և Հայազգի ձարտարապետ Մինաս Գալֆա, տեղւոյն վրայ շինութեան չափերը կը հաստատէին, և Երկուշաբթի սեպտեմբեր 19-ին, նախ ինքն Ղանիէլ պատրիարք առեալ ի ձեռս օրինութեամբ գրիչ գործի, հիմերուն պեղումը կը սկսէր, և ժողովուրդը Ետևէն գործին վրայ կը թափուէր, և յետ ութն շաբաթուց, այսինքն 56 օրէն, նոյն 1799 տարւոյ նոյեմբեր 13-ին, Յիսնակաց բարեկենդանի նախընթաց կիրակին, Պատրիարքը Եկեղեցւոյն օծման տօնախմբութիւնը կը կատարէր (ՍՐԳ. և ԿՈՒ. 115), Զաքարիայի աշակերտներէն Յովիաննէս և Պետրոս և Յակոբոս Եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ (ՊԵՐ. 8): Այս շինուածն է, որ դեռ այսօր կանգուն կը մնայ: Շինուածը կը նկարագրուի, շքեղ և փառաւոր, հոյակապ և զարմանալի, կամարձև յօրինեալ, կրամած սպիտակ և պայծառ, ըստ ամենայնի գեղեցիկ. (ՍՐԳ. և ԿՈՒ. 115): Որչափ ալ շինուածին նիւթերը պատրաստ եղած, և ժողովուրդը խմբովին ցերեկ ու գիշեր շինութեան աշխատած Ենթադրենք, տակաւին մեզի անհնարին կ'երևի 56 օրուան մէջ Ղալաթիոյ Երեքխորանեան Եռամասնեայ Եկեղեցւոյն շինութեան վերջանալը. և պէտք է Ենթադրել, թէ շինութեան վերիվերոյ աւարտումը բաւական սեպուած է օծման համար, և հետզհետէ շարունակուած են ներքին յարդարումները և զարդերը:

2191. ԷՇՄԻԱԾԻՆԻ ՏԱԳՆԱՊՆԵՐՈՅ

Այստեղ կ'ընդիատենք Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան գործերը, վասնզի Եկեղեցւոյն օծումն հազիւ ամիսուկէս Ետքը տեղի կ'ունենար Ղուկաս կաթողիկոսի վախճանը, և մենք տակաւին չենք խօսած անոր գործունելութեան և արդիւնաւորութեան վրայ: Վերջին անգամ պատմեցինք Ղուկասի կաթողիկոսութեան Տաճկահայոց կողմէն ընդունուիլը, և անոր պաշտօնական և արտաքին ձևակերպութիւններով գործը ստանձնելը (2158): Իսկ անկէ Ետքը Եջմիածինէ դուրս տեղի ունեցած անցուդարձերով գբաղեցանք, որովհետև գրեթէ ընդիատուած էին մասնաւոր աթոռներուն Մայրաթոռոյ հետ յարաբերութիւնները, և մենք ալ կապակցութիւններ չունենք պատմութիւնը զուգընթաց քալցնելու: Ուստի պարտաւորեալ ետ պիտի դառնանք, և յատուկ

կերպով Մայրաթոռոյ անցքերով պիտի զբաղինք: Այդ ընդհատման կամ կղզիացման պատճառ եղած է Երկրին, այսինքն է Պարսկական Հայաստանին մէջ տիրապետող քաղաքական խռովութիւնը, զոր աւելի յարմար է բոլորովին անիշխանութիւն և տիրող պետութեան մը գործնականապէս անգոյութիւն անուանել, զի Պարսկաստան դադրած էր կանոնաւոր տէրութիւն մը ըլլալէ: Ամէն գաւառ ու նահանգ իրեն յատուկ աւատապետ խանը ունէր, որ բացարձակտէրն էր, և սեփական յարաբերութիւններ կը պահէր և աղիմակի բռնութիւններ կը գործէր: Անոնք իրարու հետ ալ կը պատերազմէին և իրարու ձեռքէ գաւառներ կը գրաւէին, և տիրապետութիւննին յաղթութեամբ կընդարձակէին, կամ պարտութեամբ կամփոփէին: Ասոնցմէ մէկն ալ Երևանի խանութիւնն էր, որուն ձեռքին ներքև կը հեծէր Էջմիածինի Մայրաթոռը: Հիւսէյին-Ալի, Երևանը նշանաւոր խանը մեռած էր Սիմէոնի Վերջին օրերը տեղի ունեցած տագնապներու վրայ (2138), և իրեն յաջորդած էր որդին Ղուլամ-Ալի խան, բայց 1785 գարունին Երևանի մեծամեծները զայն սպաննեցին, և յաջորդ հոչակեցին անոր Եղբայրը Մահմատ խանը՝ 12 տարեկան աղան, իրեն կին տալով զիսելացի այրի կինն խանին Որմւոյ և զայն խնամակալուիի ճանչնալով, միատեղ բերած ներքինիի մը հետ, այր բանաւոր և գործունեայ (Ղիւ. Ա. 9): Շամտին տղա, Քուրդ ցեղապետը և Ղուլամի ու Մահմատի քեռին, ուզեց ինքն ձեռք անցընել խնամակալութիւնը, բայց Ղուկաս կաթողիկոս Եմուտ ի մէջ նոցին, և համոզեալ հանդարտեցոյց, և պատրաստուած պատերազմը խափանեց: Հիւսէյինի ժամանակ զօրաւոր՝ իսկ յետոյ ղրկուած պաշտօննեաներէն՝ Այվազ և Մուղանլը Քասըմ պէկեր ալ գինու զօրութեամբ դիմադրութիւն կազմեցին և Երկիրը շփոթութեան մատնեցին, գիւղեր աւերեցին և Մայրաթոռոյ կալուածներուն ալ վնասեցին: Թէպէտ Հերակլ թագաւոր պատգամաւորով և Ղուկաս կաթողիկոս անձամբ միջամտեցին, բայց արդիւնք չունեցան, մինչև որ Որմիէ Եկող ներքինին չսպանուեցաւ, և Այվազ ու Քասըմ մտին անդրէն ի գործ իւրեանց (Ղիւ. Ա. 10): Եթէ ներքինը հանդարտեցաւ, արտաքինը շփոթութիւներէ ազատ չմնաց վասնզի Հերակլ Վրաց թագաւորը և Ումման խան Լէզգիներա կամ Խազտեաց գաւառին պետը, և Մովպետն Տայոց Հազարացի, որ է Օսմաննեան սահմանակից կուսակալը, իրարու հետ շարունակ պատերազմի մէջ էին 1785 և 1786 տարիներու մէջ, և Հայաստան էր որ ոտնակոխ կըլլար անոնց արշաւանքներուն պատճառով: Մայրաթոռն ալ ծանր վնասներ էր կրէր, որչափ ալ Ղուկաս՝ Վրաց թագաւորին ազդարարութեանց վրայ, ջանար հոգ ունել պատրաստութեանց՝ ամրացուցանելոյ զինքեանս և զբնակիչս Երկրին (Ղիւ. Ա. 11):

2192. ԱՐՑԱԽԵՑԻՔ ԵՒ ՅՈՎՍԵՓ

Ժամանակին ամէնէն աւելի խոսուած անձերէն, կամ լաւ ևս բռնակալ խաներէն մէկն ալ իբրահիմ խանն էր, որ կիշխէր Շաշիի նահանգը, իիներուն Արցախը, Ղարաբաղ կամ Խամսա անուններով ալ յիշուած զանազան գրութեանց մէջ: Երբոր ուրիշ կողմեր փոխադարձ կրիւներ տեղի կունենային, իբրահիմ անտանելի բռնութեամբ կը նեղէր իր հպատակ քրիստոնեաները, Հայերն ու Աղուանները, որոնց տարբերութիւնն ալ կորած էր գերթէ, և Աղուանից կաթողիկոսութիւնն ալ, Ամենայն Հայոց հայրապետութեան թեմ մը կամ վիճակ մը կը նկատուէր:

Գանձասարի աթոռին վրայ կը գտնուէր տակաւին Յովիաննէս Հասան-Զալյալեան (2092), և հակառոր իսրայէլ Գանձակ քաջուած, Վրաց թագաւորութեան պաշտպանութեամբ կը յուսար նորէն աթոռ գրաւել: Իբրահիմի բռնութիւնները այն աստիճան ծանրացան, որ քրիստոնեաներ ստիպուեցան աչուընին դուրս դարձնել, մանաւանդ որ իրենց քաջալերութեան կը հասնէր Յովսէփ Արդութեան, Ռուսաստանի առաջնորդ, որ սերտ յարաբերութիւններ կրցած էր կազմելՌուսիոյ Կատարինէ կայսրուիւյն արքունիքին հետ (ՄՊՎ. 317): Առաջին անգամ Յովսէփ անունը կը յիշենք հանրային եղելութեանց մէջ, և տեղն է որ անոր նախընթացն ալ ցուցնենք: Յովսէփ ծնած էր Սանահին 1743 ույիս 23-ին Շիրշ բէկի և Քէթեվան տիկնոց որդի: Հայրը Սանահին կալուածատեր և Վրաց արքունիքին պաշտօնեայ, տեսակ մը տոմային ազնուականութեան հովեր ունէր, զոր յետոյ որդին Յովսէփ պաշտօնապէս իշխանութեան աստիճանին բարձրացուց, սերունդին Զաքարէ և հիանէ սպասալարներուն, անկէ ալ Արշակունիներուն, անկէ Պարսից Արտաշէս Երկնաբազուկ տագաւորին բարձրացնելով, Քրիստոսէ հինգ դար առաջ (ԱՐԴ. 15): Յովսէփ պատանին Էջմիածինի դպրանոցը մտաւ, Սիմէոն Երևանեցին առակերտեցաւ, Եկեղեցական աստիճաններ ստացաւ, 1769-ին 26 տարեկան Եպիսկոպոս ծեռնադրուեցաւ, Տաճկահայոց մէջ Էջմիածինի իշխանութեանց համար ժողովրդավարութիւն կատարեց, և 1773-ին միշտ Սիմէոն կաթողիկոս՝ Ռուսաստանի առաջնորդ նշանակուեցաւ: Յովսէփ առաջնորդ՝ Մինաս Տիգրանեանի յաջորդութեան հետ անոր գաղափարներն ալ ժառանգեց, Հայկական Վերակենդանութեան գաղափարը սկսաւ մշակել, իրեն ծրագիրը հիմնելով Ռուսական կայսրութեան վրայ, որ ամէն միջոցներով կը ջանար դէպ հարաւ ընդարձակել իր տիրապետութիւնը: Այդ նպատակով Պարսական և Օսմանեան իշխանութեանց ներքև գտնուող քրիստոնեաներուն աչքին ազատութեան յոյսերը կը ցոլացնէր ամենադրական խոստումներով, եթէ գէնք բարձրացնեն իրենց տիրապետներուն դէմ (ԱՐԴ. 37): Ռուսեթուրք պատերազմ մը սկսած էր 1768-ին, և 1769-ին սկիզբը Կատարինէ կայսրուիին նոյն միջոցով կոչեր կ'ուղղէր՝ Յունաստան, Սիաթերիա, Չրնակորա, Վրաստան և Հայաստան: Այդ նպատակով էր 1768 յուլիս 30-ին կայսերուիւյն կողմէն Սիմէոնի յղուած իրովարտակն ալ (2094): Ահա թէ ինչ պարագաներու ներքև կատարուած էր Յովսէփի առաջնորդական անուանումն ալ, իբրև առիթներէն օգտուելու և առիթները օգտակար ընելու կարող անձնաւորութիւն մը:

2193. ՌՈՒՍԱԿԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ

Ժամանակին նշանաւոր անձնաւորութիւն մըն էր նաև Զուղայեցի Աղազարը, 1747-ին Աստրախան և 1749 Մոսկուա Եկած, և Ռուսաստանի մէջ ընտիր դիպակի և կերպասի գործարաններու սկզբնաւորողն եղած, որով մինչև կայսերական արքունիքին պաշտպանութիւնն ու համակրանքը գրաւեց, և ազնուականութեան պատույն բարձրացաւ: Սա ինքն է հօչակաւոր Լազարեան գերդաստանին նահապետը, որ անունով Ճանչցուած Աղազարի զաւակները, ուղիղ անուամբ Եղիազարի, և Ռուսական հնչմամբ Լազար կոչուած: Աղազարի զաւակներն էին, Յովիաննէս, Մինաս Խաչատուր և Յովսէփ, որ հօրենական ծեռնարկները ծաղկեցուցին, և

զգացումները ընդարձակեցին, և ռուսաբնակ Հայութեան գլուխները ճանչցուեցան, իրենց կարողութեամբ և հարստութեամբ, նախաձեռնութեամբ և բարերարութեամբ: Լազարեան զաւակներուն յաջողութիւնները քաջալերեցին Հայերուն դէպի Ռուսաստան գաղթականութիւնը, և Կովկաս լեռներու հիւսիսակողմը հետզհետէ շէնցաւ հայաբնակ քաղաքներով, մանաւանդ երբ Սիմէն յաջողեցաւ այն կողմերը Աղուանից աթուշին ոտնձգութիւններէն ազատել, և ուղղակի Մայրաթոռոյ իրաւասութեան ներքև մտցնել կայսերական հաստատութեամբ (2094): Ռուսական կառավարութիւնն ալ ամէն կերպով կը քաջալերէր այդ զարականութիւնները, մանաւանդ թէ զայն իբրև գործածեց Խրիմի խանութեան տիրելու, և իր տիրապետութիւնը Սեւ Ծովի վրայ տարածելու համար: Առաջ 1774 յուլիս 21-ին Քիչչիք-Քայնարձըքի դաշնագրով Խրիմի խանութեան անկախութիւն տրուեցաւ, և Օսմանեան գերիշխանութիւննեն խանուեցաւ (ԺՈՒ. 358), Շահին Կէրայ՝ Ռուսիոյ համակիրը Օսմանեան համակիր եղող Տէվլաթ Կէրայի տեղ խան կամ իշխանապետ եղաւ (ԺՈՒ. 359), հնարիմացն կոմս Գրիգոր Պոտեմկին (Potemkin) հարաւային Ռուսիոյ կուսակալ անուանուեցաւ, և ամէն միջոց գործածեց Խրիմի քրիստոնեաները գաղթել տալու՝ որ խանութիւնը տկարացնէ: Գաղթականութիւնը սկսաւ 1778 օգոստոսին (63. ԿՈՆ. 321), և 12,000-է աւելի Հայեր փոխադրուեցան Տօնի գետաբերանը (ԱՐԴ. 54), ուր տարիէ աւելի վերաբնակ անցընելէ Ետքը, 1779 նոյեմբեր 4-ի հրովարտակով Նոր-Նախիջևանի տեղը ստացան, և 1780 յունուար 14-ին սկսան զշինուածս շինել (63. ԿՈՆ. 323) նորոգ քաղաքիս և հնգեսին սորին գիւղօրէցն մէջ (63. ԿՈՆ. 324): Նոյն միջոցին Խրիմի մէջ ներքին խռովութիւններ գրգռուեցան, Ռուսական բանակը Խրիմ մտաւ, Շահին Կէրայ հրաժարիլ ստիպուեցաւ, և 1783-ի ապրիլին Խրիմի թերակղզին և Քուպանի նահանգը Ռուսական զաւար հրչակուեցան (ԺՈՒ. 359):

2194. ՅՈՎՍԵՓԻ ԶԵՐՆԱՐԿՆԵՐԸ

Այս եղելութեանց մէջ զիսաւոր դերակատար կը գտնուէր Արդութեան՝ Ռուսաստանի երիտասարդ առաջնորդը, որ գիտցած էր Հայ զաղթականութեան զիսաւորները շուրջը բոլորել, կոմս Պոտեմկինին անձնական բարեկամութիւնը շահիլ (ԱՐԴ. 44), անոր միջնորդութեամբ արքունեաց հետ յարաբերութիւն ունենալ, և Ռուսական քաղաքականութեան ճարտար օգնականը ըլլալ: Հարաւային զաւառներու մէջ հաաբնակութեանց փոփոխութիւններ՝ Սիմէնը յորդորեցին այն կողմերն ալ Յովսէփի յանձնել, Խրիմու առաջնորդ Պետրոս վարդապետին 1779 յունուարին վախճանելուն վրայ: Անկէ Ետքն է որ Նախիջևանի հիմնարկութեան հրովարտակը ստացուեցաւ, երբ Յովսէփ Աստրախանէ Պետրոսուրգ անցաւ, Եկեղեցւոյ օժման պատճառով, և մեծամեծներու հետ միտնալով զաղերս մատոյց ի ձեռն ազնիւ աղա Յովհաննէսին Եղիազարեանց որ հօրը տեղը անցած էր, և ընդունուեցաւ զկատարումն խնդրանաց զյատուկ տեղ և անոանեցաք, կ'ըսէ, զքաղաքն մեր Նախիջևան (63. ԿՈՆ. 322): Ասոր վրայ 1780 փետրուար 18, Երեքշաբթի, Սուքիասեանց տօնին օրը, կ'օծէ Պետրոսուրգի Ս. Կատարինէ Եկեղեցին, և կայսրուիկին կը պատուուի ընդունելով զանակէ և զիսաչ պարանոցի յոյժ թամկագին: Մարտ 10-ին կը ստանայ Խրիմու առաջնորդութեան պաշտօնագիրը (63. ԿՈՆ. 323), և մայիս 9-ին կայսրուիւոյն կը

ներկայանայ: Սիմէտնի մահուան վրայ, Ղուկասէ նոր կոնդակ կը ստանայ, և 1780 նոյեմբեր 4-ին կու գայ ի նորաշէն քաղաքս Նախիջևան 1781 ապրիլ 4-ին, Զատկի օրը կ'օծէ զփայտեայ Եկեղեցին Նախիջևանու յանուն Խնդրակատար սուրբ Աստուածածնի ապրիլ 21-ին թափորով և անդաստանով կը դնէ զիմնաքարինսն ի չորս կողմանս քաղաքիս, մայիս 9-ին Նախիջևանի մէջ զիոգեղ դատարանս և զբազում կանոնս կը հաստատէ. և յունիս 6-ին Կատարինեսլավ նոր քաղաքին մէջ Ս. Աստուածածին Եկեղեցին կը հիմնարկէ, և սեպտեմբեր 9-ին Մոսկուայի Ս. Խաչ Եկեղեցին կ'օծէ (63. ԿՈՆ. 322-328): Այսպէս կը շարունակէ Յովսէփ զանազան քաղաքներու մէջ Եկեղեցիներ հիմնարկելով և նուիրագործելով, որոնց ցուցակը կազմած է ինքը, և որուն մէջ յատուկ յիշատակութեան արժանի կը սեպենք հիմնարկէքի օրինութիւնը (63. ԿՈՆ. 598):

2195. ՌՈՒՍԻՈՅ ՄԵՐՁԵՑՈՒՄ

Երբոր Ռուսաստանի մէջ Հայեր հանգիստ և բարեկեցիկ կեանք կը սկսէին տիրանալ, և պետական հովանաւորութիւններ կը վայելէին, բնական էր որ Հայաստանի մէջ Եղողներուն տառապագին վիճակը, զիրենք ստիպէր աշուլնին դէա հիւսիս դարձնել, ուստից կը սպասէին ամենատեսակ բարութիւններ: Միւս կողմէն ոչ նուազ մտադրութեամբ Ռուսներն ալ Հայերուն գործերով կը զբաղէին, և տեղեկութիւններ կը քաղէին անոնց կացութեան և ոյժերուն և տրամադրութեան վրայ, թէ պիտի կարենա՞ն արդեօք օգտուիլ, կամ հիմնական օժանդակութիւն գտնել այդ կողմէն: Լուրջ բանակցութիւններու յիշատակներ կը գտնենք 1780 տարւոյ սկիզբները: Ռուսական կողմէն միջնորդը հռչակաւոր Աղեքսանդր Սուվորօֆ (Suvorov) էր, իսկ Հայոց դատը ներկայացնողներ Արդութեան Եպիսկոպոսը և Յովիաննէս Եղիազարեան: Յովսէփ Աստրախանէ և Յովիաննէս Մոսկուայէ 1779 օգոստոս 5-ին Պետրուրգ հասած էին, Եկեղեցւոյն օժման պատճառով (2194), և նոյն օր հրաւէր ստանալով Պուտեմկինի կը ներկայանան, միւս օր օգոստոս 6-ին Ռուսաց Եկեղեցւոյն մէջ Այլակերպութեան տօնին արարողութեանց կը գտնուին, կայսրուիիէն կը ձանցուին, և հետզհետէ յարաբերութիւնները կ'ընդարձակէն (63. ԿՈՆ. 509): Ռուսեր Կասպից ծովեզերայ կողմերը և Կովկասեան գաւառները գրաւելու համար Պարսից դէմ պատերազմ էին բացած, և 1780 յունուար 1-ին Խան Գօրիչ կու գար այն կողմերուն վրայ ծանօթութիւններ ստանալ: Միւս օր Սուվորօֆ ինքն էր որ ոչ միայն անձամբ բազում հարցմունս արար, և զկացութենէ սրբոյ աթոռոյն մերոյ տեղեկութիւններ խնդրեց, այլև յուսադրութիւն արար յոյժ, որպէս թէ նորոգելոց իցեն ի մեզ իշխանութիւն ինչ: Յունուար 3-ին Յովսէփ և Յովիաննէս Պուտեմկինի կը ներկայանան, և տեղեկութիւն տալու կարգին կը համարձակին թախանձել, նորոգել ի մեզ զմասնաւոր տերութիւն ի մեծն Հայաստան ի քաղաքն Երեւան, որուն Պուտեմկին պայման կը դնէ, որ պատրիարքն, այսինքն Էջմիածինի կաթողիկոսը, քանիօք իշխանօք ի գործ ածիցեն (63. ԿՈՆ. 511): Յովիաննէս ժամանակ անցընել չուզելով, յունուար 10-ին տեղեկագիր մը կը ներկայէ, ուր Ռուսական հովանաւորութիւնը կը խնդրէ, որ Հայերը համարձակին իրենցմէ պետ մը որոշել, որուն շուրջը կրնան 20,000, և մինչև իսկ 60000 պատերազմիկներ հաւաքել (ԱՐԴ. 111-114): Յունուար 13-ին նոր տեսակցութիւն, ուր Արցախի ցեղապետներու կամ մելիքներու անուններն ալ կը

ներկայեն Սուվորօֆի, իրենց զինեալ մարդերու թուերով, որոնք են, Յովսէփ Գիլստանի, Աղամ Զրաբերդի, Եսայի Դիզակի և Շահնազար Վարանդայի, իրաքանչիրին հազարական, Միրզա ու Ալլահվերտի Խաչէնի՝ միասին հազար: Կը յիշեն ևս Իբրահիմ խանի բռնութեան ներքև ընկճուած՝ Աղուանից ու Սիսուանի ու Ղափանի քաջերը, որոնք կրնան պատերազմիկներ հանել եթէ շարժումը սկսի (63. ԿՈՆ. 512): Այդ բանակցութիւններէ անմիջական և գործնական արդիւնք մը յառաջ եկած ըլլալը չենք գտներ՝ իրաւ, բայց զրոյցներն ու շշուկները ալ բաւական էին գրգռել Հայաստանի ներեալները, որոնք արդէն ակնարկեցինք (2192):

2196. ԱՐՑԱԽԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Արդութեան իր ձեռնարկներուն մասին փութաց տեղեկութիւններ հասցնել Ղարաբաղի հշխաններուն, և յատկապէս Աղուանից կաթողիկոս Յովհաննէսին, որ իր դիրքովը և իր նախորդներէն՝ Միմէնէ (1845) և Եսայի (1899) մնացած աւանդութեամբը, և շուրջ գտնուող Արցախնեցի լեռնականներուն ազդեցութեամբը՝ միշտ շարժումի պատրաստակամ զգացումները կը տածէր: Գանձասարի աթոռանիստ վանքին մէջ մելիքներու ժողով կազմուեցաւ, և որոշում տրուեցաւ Շուշու խան Իբրահիմի ձեռքէն ազատելու համար ոտք ելնել, շարժումին սկզբնաւրութիւնը տալ, և Ռուսական բանակին առիթ ընծայել՝ արևմտեան Կասպիական գաւառներէն դէպ յառաջ քալել, ինչպէս որ յուսադրութիւն յայտնած էին Արդութեան և Լազարեան: Այդ որոշման վրայ փութացին Ռուսաստան, որպէսզի անոնք ալ գործը կայսրուիւյն և իր նախարարներուն և զօրավարներուն հաղորդեն (ԶԱՄ. Բ. 74): Բայց նորէն ներսէն սկսաւ Հայոց ծախողուածը: Նոյնինքն Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբայրը Ալլահդուլի կամ Աստուածատուր բէկն էր, որ իր եղբօր և հշխաններուն խորհուրդը Իբրահիմ խանին կ'իմացնէր, և դեռ անոնք գործի ձեռնարկած չէին: Ռուսաստան դրկուելիք գրութիւնները տանող՝ Գրիգոր ժիր սուրհանդակն ալ, Խսրայէլ հակաթուին միջոցով կը ձերբակալուէր Գանձակի մէջ և Իբրահիմ իր սովորական բռնութեանց վրայ վրէժիննդրութիւնն ալ կը բարդէր: Ուստի զլիսաւոր մելիքներ կը փութան Իբրահիմի սահմաններէն խոյս տալ, և Գանձակ ապաստանիլ (ԶԱՄ. Բ. 74), և միայն երեքը հրապուրուելով Իբրահիմի մօտ կու գան. Մէջլում և Աբով կը բանտարկուին, և Բուխտամ կ'աքսորուի (ԱՐԴ. 135): Աւելի դժբախտ եղաւ Յովհաննէս կաթողիկոսի վիճակը, որ բռնաւրին ձեռքը ինկաւ, և անխնայ գանակոծութեան ենթարկուեցաւ, մինչև որ նոյն իսկ մտրակի հարուածմներուն ներքև հոգին աւանդեց (ՄՈՎ. 318, ԶԱՄ. Բ. 74), թէպէտ ուրիշներ բանտի մէջ թունաւրուած կը կարծեն (ԱՐԴ. 135): Խսրայէլ փութացած էր Գանձակ գալ, իր դաւաձանութեան վարձքը ստանալ, և Գանձասարի աթոռին տիրանալ, բայց նպատակին չհասաւ, զի ոչ ժողովուրդը և ոչ Էջմիածինի աթոռը հանդուրժեցին անոր կաթողիկոսանալուն: Ղուկաս գիտէր՝ որ իր ընտրութենէն առաջ. Խսրայէլ հետամուտ եղած էր Էջմիածինի տիրանալ (ՂԻՒ. Դ. 32 և 124), բայց այսուհանդերձ չէր քաշուած անոր սիրալիր գիրեր ալ ուղղել, հանդարտ պահելու համար (ՂԻՒ. Դ. 17 և 39): Ասով մէկտեղ Ղուկաս չէր վարանած յայտարարել, թէ հաստատուն և անդառնալի վճռափակ թղթով հրամայեալ է, առ ի բաւնալ զկաթողիկոսական անուն Խսրայէլին

յեկեղեցեաց մերոց (ՂԻՒ. Ղ. 504): Գանձասարի վանքը, Յովիաննէսի պահուն աւարի և կողոպուտի մատնուած էր, և հազիւ թէ քիչ մը բան կրցած էր ազատել, և ամուր տեղեր պահած (ՄՈՎ. 318): Իսկ Աղուանից աթոռը անկերպարան վիճակ ունէր, ոչ հսրայէլ օրինաւորապէս ճանչցուած էր, և ոչ ուրիշ օրինաւոր կաթողիկոս անուանուած էր: Այսպէս շարժումի գործը դեռ հրապարակ չնետուած՝ խանձարուրին մէջ խեղդուեցաւ, թէպէտ Արղութեան չուսահատեցաւ և նորէն շարժումը կ'ուզէր վերանորոգել, մինչև իսկ անձամբ տեղւոյն վրայ գործերը կարգադրելու յանձնառութեամբ (ԱՐԴ. 136): Հազիւ թէ 1787-ին Ռուսական գունդ մը Վրացոց օգնութեան եկաւ. մելիքներն ալ միացան, և Իբրահիմի զօրքերուն լաւ ջարդ տուին. բայց յանկարծ Ռուս գունդերը ետ դարձան, զի Օսմանեանց հետ պատերազմը կը պարտաւորէր այն կողմը զօրացնել (ԺՈՒ. 360): Մելիքներն ալ ստիպուեցան խոյս տալ Վրաց և Ռուսաց կողմերը: Իբրահիմ անոնց կալուածները գրաւեց, Արցախը իր կիսովի անկախութենէն զրկուեցաւ, մնացած ժողովուրդը ընկճուեցաւ, և անզամ մըն ալ ակնկալութիւններ յուսախաբութեան փոխուեցաւ (ԱՐԴ. 138):

2197. ՂՈՒԿԱՍԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Ղուկաս կաթողիկոսի անունը չի տուինք այդ եղելութեանց մէջ, այլ պէտք չէ հետևցնել թէ նա կրցած ըլլայ անտարբեր մնալ կենսական խնդիրներու հանդէպ: Երբոր Պօտեմկին՝ Արղութեանի և Լազարեանի առաջարկութեանց կը պատասխանէր, թէ պէտք է որ կաթողիկոսին կողմէն ալ Ռուսական պետութեան դիմում մը ըլլայ (2195), Ղուկաս դիմումը գրեց, և աղաչեց որ ազատուին Պարսկական լուծէն (ԱՐԴ. 132), բայց չհամակերպեցաւ արկածախնդիր ձեռնարկներու մասնակցիլ: Մասնաւորներու, այսինքն ընդհանուր պատասխանատուութեան ենթարկուած չեղողներու համար, կրնան նեղուիլ երբեմն յախուռն ծգտումներ և յանդուգն ձեռնարկներ. բայց ոչ անոնց, որոնք իրենց անձէն աւելի իրենց դիրքէն պէտք է ազդուին, և չեն կրնար իրենց անձնական գաղափարով պաշտօնական դիրքը վստանգել, որ հանրային շահ մըն է, և պաշտօնատարներ անոր սպասաւորներն են, և ոչ անոր տէրը: Ղուկաս ալ այդ սկզբունքին կը հետևէր, և իր տեսութեանց յայտնի լուսաբանութիւնն ունինք Մատրասի Հայազգիներէն Սուլթանուեան Շամիրի գրած նամակին մէջ: Շամիր Ղուկասի մտադրութիւնը իրաւիրած էր վասն ազատութեան աշխարհիս մերոյ և ազգիս հոգ տանիլ. միանգամայն Ղուկաս գրեթէ մեղադրած էր գրելով, կ'երևի թէ հանիւք ընդ ծառայութիւն այլազգեաց և ոչ սիրէք զազատութիւն: Ղուկաս կը պատասխանէ, թէ ձուկերն իսկ ցանցէն և թշչուններն ալ վարմէն ազատիլ կ'աշխատին, միթէ յիմար իցե՞մք, որ ի տառապանաց գերծանիլ չկամիցիմք: Միայն թէ, կը յաւելու, այժմոյս կարի դժուարին է և վստանգաւոր յոյժ, վասն որոյ երկուց չարեաց գիտքոն ընտրել պիտոյ է: Չկայ, կ'ըսէ, Մովսէսը՝ որ Փարաւորէն ազատէ, ուստի հաւաստապէս իմա՛, որ ոչ ի հիւսիսական տէրութենէն և ոչ յոյլոց՝ մեզ այցելութիւն կարէ լինել այժմ: Արղութեանի և համախոհներուն ակնարկելով կը գրէ, թէ ոմանք ըստ հաճոյից խօսելով, թէ յայս ինչ և յայն ինչ կողմանց ձեռնտուութիւն և օգնականութիւն լինիցի մեզ, գողացեալ են զնիտող, և այդպիսի յուսադրութեանց ապարդիւնլինելուն փաստն): Ղուկասի խոհական ընթացքին նոր նշաններ ալ պիտի ալ կը յիշէ, որ է վերջին ձախող շարժումը, երբ

Արցախեցիք ձգտեցան առ ապահնութիւն նոցա ի բռնաւորէն իւրեանց, զի՞նչ անցք անցին ընդ նոսա զիա՞րդ մահացաւ խղճալի Յովիաննէս կաթողիկոսն, և որպէ՞ս աղաւաղեցաւ սուրբ աթոռն Գանձասարու, և այժմ ո՞ւր են մելիքազունքն, և զի՞նչ կրեցին: Ղուկաս գիտակցօրէն կը ջատագովէ իր ընթացքը, և կը հաւաստէ թէ շատեր իրեն գոհութեան և գովութեան գիրեր են յηած, թէ յոյժ բարուք էր, որ դուք ոչ ցուցիք առ նոսա զնշան համակամութեան, և անվնաս պահեցինք զսուրք զահի (Ղի. Ա. 17-19): Ղուկասի խոհական ընթացքին նոր նշաններ ալ պիտի ունենաք, երբոր ապագային կրկին յիշենք անոր զգուշաւոր ջանքերը:

2198. ԶԱՆԱԶԱՆ ՇՓՈԹՆԵՐ

Ղուկաս չէր կրնար չտեսնել այն ահեղ տագնապները՝ որոնք Մայրաթուին շուրջը բոլորած էին, և աւելի մեծեր ալ կը սպառնային: Հերակլ Վրաց թագաւոր 1787-ին Իբրահիմ խանին վրայ ելաւ, որովհետև իր կողմէն Ղաղախու և Շամշուլտէի իսլամ բնակիչներէն մաս նը Իբրահիմի կողմը գաղթած էր ընդհակառակն Իբրահիմի կողմի Հայերն ալ Վրաց կողմը անցնելու համար պաշտպանութիւն կուգէին: Հազիւ պատերազմը կը սկսի, Վրացիք կը պարտաւորուին ետ դառնալ, զի Ուման խան իրենց երկիրը մտած էր: Ուման կը պարտաւորուի տեղի տալ (Ղի. Ա. 12), և Վրացիք Իբրահիմի դէմ պատերազմը կը նորոգեն 1788 գարունին, և իբրև ամիսս երիս, զգերի զաւար կողոպտեալ ետ կը դառնան, առանց Գանձակ քաղաքը կարենալ նուաճելու: Վրացւոց հետ կը գտնենք Հայագունդ մըն ալ Մէջլում և Աբով մելիքներու հրամանատարութեամբ (Ղի. Ա. 13), որոնք յաջողած էին Իբրահիմի բանտէն ազատիլ (2196): Բայց Իբրահիմ առով չ'ազատիր, նոր ոսոխ մը կ'ելլէ իրեն դէմ, Ֆաթալի խան՝ ներքինի Շահ անուանեալն, որ Վրացիներուն հետ դաշնակցելով կ'ուզէ Իբրահիմը ընկծել, և 1789-ին պատերազմը կը նորոգէ: Գանձակի կառավարիչ խանը՝ Իբրահիմէ ապստամբելով դաշնակիցներուն կը հնազանդի, բայց Իբրահիմի բախտէն Ֆաթալի կը մեռնի, և Իբրահիմ արծարծէ զիւրն չարութիւն (Ղի. Ա. 14), և երկկողմանի աւերումներ կ'ընդարձակուին: Ասոնց կը բարդուին Բագրեանդի մեծ երկրաշարժն ալ, որ մինչև իսկ Ս. Յովիաննու հոյակապ եկեղեցւոյն պատն ալ կը վնասէ (Ղի. Ա. 15): Նոյն միջոցին Երեւանի Մահմատ խանն ալ (2191) հրապարակ կը նետուի: Հին Նախիջևանը Իբրահիմի ծեռքէն կ'առնէ, և ինն իր կողմէն նոր կառավարիչ կը հաստատէ: Նա Պայազիտի կուսկալին բանակն ալ ետ կը վանէ, որ մինչև Երասխի եղերքը հասած էր, այլ Պայազիտի բերդին տիրել չկրնալով, Արծակին ու Քօրունը ու Մուսունը այրելով և կողոպտելով ետ կը դառնայ: Այդ կրիւներուն հետևանքն եղող վնասք և աւերութիւն՝ գրեթէ ըստ մեծի մասին եղեն ի տառապեալ ազգս Հայոց (Ղի. Ա. 17): Բայց կացութիւնը ալ աւելի աղետալի դարձաւ 1790 տարին:

2199. ՀԱՅՈՑ ԱՐԿԱԾՆԵՐ

Երեւանի խանը վերահաս վտանգէն վախնալով, զծանրագին զարդս և զինչս իւր, Խոյ քաղաքը յηած էր Հիւսէին խանի հոգածութեան յանձնելով բայց երբ ետ ուզեց՝ աւանդը զլացուեցաւ, և Մահմատ պարտաւորուեցաւ պատերազմով ստանալ իր ինչքը, և Հիւսէյինի եղբայրը Զաֆարղուլի խանը պատանդ առնելով տեղը դառնալ, կարծելով թէ իին

բարեկամութիւնը վերահաստատուած է, պատանդը կարձակէ, բայց նա Երևանի գորութեան վրայ քաղած տեղեկութիւններուն յենելով, պատերազմը կը նորոգէ 1790 գարունին, և մինչև Երևան կը յառաջէ, Մահմատ նեղի մտած, Երևանի բերդին մէջ կամրանայ, իրեններն ալ շրջակայ մասնաւոր բերդերուն կապաւինին, Էջմիածինի Մայրաթուն ալ իր պարիսպներով և աշտարակներով, իբրև ամրոց կը գործածուի և պատերազմի ամբոխով կը լեցուի: Ղուկաս կաթողիկոս տագնապալից վիճակի կենթարկուի, ոչ միայն նիւթական նեղութիւններով, այլև բռնելու ընթացքին կողմէն: Մայրաթոռը Երևանի խանին հպատակն էր, և Մահմատ ազդարարութիւն կը յոէր կաթողիկոսին, որ թշնամիին դէմ դնէ, մի՛ գուցէ հաղորդութիւն արասջիք ընդ նոսա, և կամ տաջիք նոցա զկերլիս ինչ, այլ հարջիք և ի բաց վանեսջիք: Միւս կողմէն Զաֆարղուլի կաշխատէր կաթողիկոսը իր կողմը շահիլ, վստահեցնելով թէ առ ձեզ հաստատուն է մերս բարեկամութիւն (ՂԻՒ. Ա. 21): Հիւսէյին խան ալ Խոյէ կը հասնէր, և Եղբօրը հետ պատերազմը կը սաստկացնէր, ու Նորագաւիթ գիւղէ մեկնելով, ուր իրենց բանակտեղն էր, Փարաքար կու գար՝ հուրբ ծախելով հանդիպած գիւղերը: Այս կերպով Հիւսէյին և Զաֆարղուլի Եղբայրներ Էջմիածինի մօտեցան, և յաւարի առին զբազմութիւն արօտականացն աթոռոյն, Կուսանաց երեք վկայարաններէն ալ առին յաւարի զոր ինչ զտինն, և Ս. Գայիանէի վանքին Ետևէն անցնելով Քասաղի Եզերքը բանակեցան, և կաթողիկոսը տեսութեան հրաւիրեցին: Ղուկաս վկայելով Մէկտեղ, թէ սէր մեր ընդ ձեզ հաստատուն է, հրաւիրէին չգնաց, պատճառելով թէ իշխանութիւն ամրոցիս չէ ի ձեռս մեր (ՂԻՒ. Ա. 22): Երբոր Էջմիածինի մէջ մեծագոյն վտանգի վախով կը տագնապէին, Խօյեցիք յանկարծ պաշարումը վերացուցին, և հետզհետէ Երասխի մօտ Զէյվէ գիւղը, Բլուր բերդը, և Օրթալուի անցքը դադարներ ընելով, դարձան իրենց Երկիրը՝ Մակու գաւառը: Արշաւանքին արդիւնքը Երեւանի գաւառին Հայերուն ընդհանրապէս, և Մայր աթոռին մասնաւորապէս կրած վնասներն Եղան, ոչ միայն ի թշնամեաց անտի, այլև յերկրացի աւազաւասարաս սրիկայիցն: Անոնց մեկնելէն Ետքը, Երեւանի Մահմատ խանը առիթ զտաւ Հին Նախիջևանի կողմը յարձակիլ, և ինքն ալ իր մասին նոր աւերածներով, կարծել իրեն սահմանին մէջ Եղածներուն լուծել, այլ մանաւանդ Հայք էին, որ կրէին այդ նեղութիւնները: Զի ինչպէս նոյնինքն Ղուկաս կը գրէ, բազում վանօրայք և Եկեղեցիք կողոպեցան և աւերեցան, և մանկունք նոցին գերեցեալ ցիրեցան Եղեն, և որք մնացեալք են, այնոքիկ և որ աւուր կողոպտին և ոտնակոխ լինին (ՂԻՒ. Ա. 24): Այսուհանդերձ պահ մը Մայրաթուին շուրջը պատերազմական արկածները դադարեցան, զի Պարսկաստանի մէջ գահակալութեան ներքին մրցումները գրաւած էին բռնապետ խաններուն գործունէութիւնը:

2200. ՂՈՒՍԱԿԱՆ ԴԱԾՆԱԳԻՐ

Յիշեցինք թէ Արդութեան և Լազարեան ծեռնթափ Եղած չէին Հայկական խնդիրը գրգռելէ (2196), և այդ մասին հետաքրքրական գրուածներ կը հաստատեն մեր ըսածը: Կրկին ծրագիրներ, փոխանակուած կը գտնենք 1780-ին վերոյիշեալներուն՝ և Ղուսական կառավարութեան կողմէն իրենց հատ բանակցող Պօտեմկինի միջև (ՂԻՒ. Ղ. 831): Հայոց ծրագիրը 18 յօդուածներ ունի, որով ապագայ Հայոց թագաւորութեան և Ղուսաց կայսրութեան միջև յարաբերութիւնները կը

գծուին, և կը վճռուի կապակցութիւն երկուց թագաւորութեանց մէջ դաշտամբ յաւիտենականաւ: Առջի յօդուածներով կրօնական յարաբերութիւններ կը հաստատուին երկու Եկեղեցիներու մէջ. 5-րդ յօդուածով կ'ընդունուի Ռուսական բանակի մը Հայոց թագաւորութեան մէջ մնալը, և 6-րդ յօդուածով ալ Հայոց կողմէ հարկ վճարուիլը ի հանքաց ոսկեոյ և արծաթոյ, և կ'ընդունուի պատերազմի ատեն իրարու զինու զօրութեամբ օգնելու պարտաւորութիւն: Հայոց թագաւորը կայսրուիւոյն կամքով պիտի ընտրուի, Էջմիածինի մէջ պիտի օծուի, և Վաղարշապատ կամ Անի, կամ Արարատ ուրիշ պատճառաւոր քաղաք մը պիտի նստի: Նալեան Տապանի և Լուսաւորչի և Դաստառակի ասպետական շքանշաններ պիտի հաստատուի ազգային գոյները պիտի ըլլան կարմիր և կանաչ և կապույտ զինանշանը արժի միագլխի և երկու առիւծ. իին նախարարութեանց սերունդները իբր իշխանական տուններ պիտի ձանչցուին. զիւղեր կալուած պիտի ըլլան՝ բայց ոչ երեք մարդիկը ստրուկ կաթողիկոսն ալ Հայոց թագաւորին առաջարկութեամբ, պիտի ընտրուի: Վերջնապէս երկու թագաւորութեանց մէջ առևտրական պայմանագիր, և փախստականներու դաշնագիրներ պիտի հաստատուին: Իսկ Ռուսաց կողմէն մատուցուած ծրագիրը, Հայոց իշխանութիւննը նախարարութիւն կ'անուանէ, թէպէտ կը յաւելու թէ Ռուսիա զայն իբրև զթագաւոր պիտի ձանչնայ: Ռուսական 6000 մարդու բանակ մը Հայաստան պիտի մնայ մինչև տասը տարի, որ անկէ ետքը 4000-ի, և 15 տարիէն 2000-ի պիտի իջնայ, և 20 տարիէ բոլորովին պիտի քաշուի: Այս բանակին համար Հայեր 60,000 թուման պիտի վճարեն. կէսը դրամ և կէսը պարէն, որ համեմատաբար պիտի նուազի՝ գունդերուն քաշուելովը: Իսկ Հայաստանի զինուորութիւնը և ամրոցները Ռուսաց սպարապետին հրամանին ներքև պիտի ըլլան: Հայեր իբր հարկ պիտի վճարեն 20 մսղալ զուտ ոսկի, 3 ծի և 6 խոյ: Ռուսաց բարեկամին և թշնամիին թշնամի պիտի ըլլան, և պատերազմի առթիւ 6000 զորք պիտի տան օգնութեան: Եկեղեցական և առևտրական և քաղաքական յարաբերութիւնները փոխադարձաբար ազատ պիտի ըլլան: Երկրին հասոյթներէն պիտի հոգացուին թէ Ռուսական բանակին ծախքերը և թէ Եկեղեցական և բարեգործական հաստատութեանց պէտքերը, և վերջապէս Գերմանիոյ կայսրը իրաւարար պիտի ձանչցուի երկու կողմերու միջև տեղի ունենալիք խնդիրներուն ատեն: Այս ծրագիրը 20 յօդուած ունի, և 1779-ին պատրաստուած և 1786-ին թարգմանուած կ'ըսուի (Ղի. Ղ. 737), միայն թէ փոխանակութիւնը 1789-ին եղած է (Ղի. Ղ. 731): Ուզեցինք ծրագիրները քաղել իբրև հետաքրքրական տեղեկութիւն, թէ ոչ գործնական արդիւնք մը ունեցած ըլլալնին տեսնուած չէ:

2201. ՄԱՀՄԱՍ ԽԱՃԱՐ

Պարսկաստանի գործերուն դառնալով, պիտի կրկնենք թէ Զէնա տոհմին իշխանութիւնը աննշանակ դարձած էր, և կուսակալներ կամ ցեղապետներ անկախ իշխաններու պէս կը գործէին: Միւս կողմէն հետզհետէ կը զօրանար Խաճարներու ղեցապետ Աղա Մահմատ խանը, ինչպէս կը գրեն մերոնք (Ղի. Ա. 25), կամ Աղա Մուհամմետ խան, ինչպէս կը կոչեն օտարազգիք (ՏՊԷ. 368): Որդի էր նա ցեղապետ Մուհամմէտ-Հիւսէլինի, և Ալի-Ասիլ թագաւորին (2024) հրամանով ներքինացած էր հազիւ 6 տարեկան եղած ատեն, իսկ հայրը Քէրիմի հրամանով սպանուած էր:

Այս երկու արկածները, վրէժիսնդրութեան գրգռեցին Մահմատը, երբոր չափահաս եղաւ, և անկէ ետքը ամէն միջոց, ձարտարութիւն և նենգութիւն, գթութիւն և անգթութիւն, խոհականութիւն և բռնութիւն անխստիր գործածեց, մինչև որ նախ իր հայրենական Մալանդարանի, և յետոյ բոլոր պարսկաստանի կրցաւ տիրապետել, և 1794-ին Պարսից վեհապետ հռչակուեցաւ, թէպէտ շահ կամ շահնշահ անունը չառաւ, և թագաւորութիւնն ալ տարի մը յապաղեց: Իրեն մայրաքաղաք ըրաւ և ամրացուց Թէհրանը, իր հայրենական երկրին մերձաւորութեան մէջ, իսը Սպահանի և Շիրազի ամրութիւնները քանդել տուաւ (ՏՊԵ. 369): Այդ միջոցին կատարուած զանազան եղելութիւններ մեր նպատակէն դուրս կը մնան, և կը բաւականանանք յիշել թէ Մահմատ իր արշաւանքները դէպի Հայաստան ալ ուղղեց, և ահուսարսափը Հայերուն վրայ տիրեց: Վրաստան տակաւին թագաւորով կը կառավարուէր, բայց Պարսից գերիշխանութեան ենթարկուած էր: Հերակլ, զոր քանից յիշեցինք, օգտուելով Պարսկաստանի անիշխանութենէն, Պարսից հետ յարաբերութիւնները խզած էր և Ոուսիոյ հովանաւորութիւնը ընդունած էր 1783 յուլիս 24-ի դաշնագիրով (ՖԱՄ. 30): Մահմատ երբոր իր իշխանութիւնը ներսէն ամրացուց, բոլոր մրցակիցները՝ նոյնիսկ իր եղբայրներն ալ սպաննելով մտադրութիւնը դարձուց Պարսկական գահուն նախկին զօրութիւնն ու ընդարձակութիւնը վերանորոգել, և այս ձեռնարկներէն մէկն ալ Վրաց թագաւորութիւնը իր հպատակութեան դարձնել: Ծանր բանակով մեկնեցաւ Մահմատ 1795 գարունին ահուսարսափ տարածելով ամէն կողմ, և ուղիղ քալեց դէպի Արցախ, Շուշին պաշարեց, գունդ մըն ալ Երևանի վրայ դրկեց (ՂԻՒ. Դ. ԺԷ): Երևանի Մահմատ խանը բերդին մէջ ամրացաւ (ՂԻՒ. 27), իսկ Ղուկաս Մայրաթուոյ գանձը 21 սայլով ճամբայ հանեց դէպի Տփղիս, այնտեղը ապահով կարծելով: Գանձէն մաս մը, 6 սայլաբեր գանձին ընկերացող Տփղիսի առաջնորդ Անկոթ մականուն Մարտիրոս Եպիսկոպոսին հետ, Մահմատի ձեռք ինկաւ, թէպէտև Ղուկաս մեծագին ընծաներով և դրամական փրկանք վճարելով յաջողած էր Մայրաթուը ազատ պահել Մահմատի աւարառութենէն (ՂԻՒ. Ա. ԺԷ): Տփղիսի վրայ արշաւանքը Մահմատի յաղթութեանք փակուեցաւ, և յերրորդ աւուր Վերացման սուրբ Խաչի, այսինքն է 1795 սեպտեմբեր 18-ին, յետ կէս աւուրն, Պարսից բանակը Տփղիսը գրաւեց: Անօրինակ կոտորածով մը գրեթէ ամէն այր չափահաս սրոյ ճարակ եղաւ, Եկեղեցիներ կործանուեցան, ամէն բան կողոպտուեցաւ, Եկեղեցականներ բոլոր սպանուեցան, և 16,000 աղջիկներ և մանչեր գերի տարուեցան (ՏՊԵ. 372), իսկ Հերակլ հազիւ թէ ազատեցաւ Թելակի լեռնակողմը ապահովելով: Յիշատակագիր մը կը յաւելու, թէ մելիք Մէջլում Հայազն իշխան, որ ամենայն որպիսութեանց մտից և ելից քաղաքին հմուտ էր, իր տեղեկութիւններով դիրացուցած է Մահմատի յաջողութիւնը (ՂԻՒ. Ա. 28): Ղուկաս ընդիհակառակն ձեռքը մնացած միջոցներ գործածեց Հայ և Վրացի գերիներ գնելու և ազատելու (ՂԻՒ. Դ. Ժը): Գերի տարուած Մարտիրոս Եպիսկոպոսն ալ փրկանաւորուեցաւ Երեւանցի Զաֆար Խուբեանց իշխանին կողմէն (ՂԻՒ. Ա. ԺԷ), և գոյաթափեալ և մերկ աթու դարձաւ, բայց առ վշտակրութեանցն յեղակարծ մեռաւ (ՂԻՒ. Դ. 669): Կ'ըսուի թէ Մարտիրոսի մահը յառաջ եկած է Ղուկասի դիտողութեանց վրայ զգացած յուզումէն (ՂԻՒ. Դ. ԺԷ): Ղուկաս լսելով որ Էջմիածինի

յափշտակուած գոյքերը, և զիխաւորապէս Ղազար կաթողիկոսի թագն ու վակասն ու շուրջառն ասոր անոր ձեռք անցած են, յանձնարարութիւններ գրեց զանազան կողմեր, որ դնեն և ազատեն և աթոռ դարձնեն: Այդ կարգին դրած է ևս առ ազնիւ սիրելին մեր պարոն մելիք Մէջլուն (ՂԻՒ. Դ. 649), բայց կ'երևի թէ Տփղիսի առման մէջ անոր խաղացած դերէն տեղեկութիւն չունէր, կամ թէ Մահմատի մօտ անոր գտած ընդունելութենէն օգտուիլ կ'ուզէր:

2202. ՄԱՀՄԱՏԻ ԱՐԾԱԽԱՆՔԸ

Մահմատ Տփղիսի աւարառութենէն և կոտորածէն Ետքը ետ դարձած էր աւարով, իսկ Ղուկաս կը շարունակէր միշտ աւելի ծանր տագնապներու ներքն տառապիլ: Եւ ահա միւս տարին յանկարծ լուր կ'առնուի, թէ Ռուսական բանակ մը Զապով (Zapor) գօրավարի հրամանատարութեամբ կը յառաջանայ, և իրեն հետ է նաև Յովսէփ Արղութեան Եպիսկոպոս, որ յաղթական բանակին հետ Գանձակ կը մտնէ 1796 սեպտեմբերին: Քրիստոնեայք կարծես թէ կը սկսին ոգևորուիլ, և այլազգիք՝ և նոյն իսկ Մահմատ թագաւոր՝ շփոթութեան կը մատնուին, բայց այս անգամ ալ ակնկալութիւնք պարապի կ'ելլան: Կատարինէ Բ. կայսրուիին, այդ ձեռնարկներու հեղինակը, 1796 նոյեմբեր 16-ին կաթուածահար կը լար, և 37 ժամուան տագնապալից հոգեվարք Ետքը կը մեռնէր միւս օրը (ՇՕԲ. 382): Քիչ օր Ետքը Ռուսաց բանակը Գանձակ կը մտնէր, բայց կայսրուի մահուան լուրին հետ, որդույն Պողոս Ա. կայսեր հրամանն ալ կը հասնէր, որ ամէն կողմերէ արշաւանքները կը կասեցնէր, և Գանձակի բանակն ալ ետ կը քաշուէր, երկիրը թողլով ի ձեռս նոյն առաջին աւերչացն (ՂԻՒ. Ա. 30): Ղուկաս ալ պահ մը ուրախացած ու ոգևորուած էր, բայց խոհական զգուշաւորութեամբ ձեռնարկին աւարտման կը սպասէր, երբ տարաբախտ լուրը կառնէ, և միաժամանակ կը լսէ, որ Մահմատ նորէն Հայաստան կարշաւէ, ամէն կողմ կը նուածէ և կը քանդէ, եղբայրը Ալիզուլին ալ Երևանի վրայ կը դրկէ, որ Երևանի կուսակալ Մահմատ խանը կը ձերբակալէ և կաքսորէ, և բռնութիւնները կը նդարձակէ: Ղուկաս, այր խորախորհուրդ և զգոյշ պարագաները կշռելով և մանաւանդ Արղութեանի Ռուսական բանակին մէջ գտնուած ըլլալը նկատի առնելով կը փութայ Ղաւիթ և Յովհաննէս վարդապետները ընծայիւք հանդերձ յիել ալ բռնաւորն քաջաբախտ, ուսկից ապահովութեան խոստումներ կը նդունի հրովարտակաւ միամտութեան (ՂԻՒ. Ա. 31): Մահմատ հետզհետէ կ'ընդարձակէ իր բռնական արշաւանքները, և 1797 մայիսի վերջին օրերը կը մտնէ Շուշի, ուսկից փախած էր Իբրահիմ դէպի Կովկասի լեռները: Ուրն օր միայն կ'անցնի Մահմատի Շուշի հասնելուն վրայ (ՂԻՒ. Ա. 33), և սպանուելուն լուրը կը լսուի: Օտարազգի պատմիչը կը գրէ թէ սպանողներն էին իր երկու սպասաւորները, զորս նա մահուան դատապարտած էր աննշան դիպուածի մը պատճառով (ՏՊԷ. 373). Արղութեան ալ հեռուէն գրելով յիւրոց ծառայիցն խողխողեցաւ կ'ըսէ, և յունիս 6-ը սպաննան թուական կը նշանակէ (ՂԻՒ. Թ. 243): Բայց Հայ յիշատակագիրը գործը կը վերագրէ մելիք Զումշուտ Հայազգի իշխանին, որոյ ի տան իսկ իշխանած էր Մահմատ, բայց նոյն իսկ իր վանատուրը կողոպտելու էր ձեռնարկած: Զումշուտի խորհրդակից և գործակից էր Սատըգ խան՝ մտերիմ հարազատ անձնապահ Մահմատի, որով կրցած էր Զումշուտ սրախողխող ընել ի մահձի զմարդախոշխոշ

բռնաւորն (ՂԻՒ.Ա. 32), որուն մասին օտարազգի պատմիչն ալ կը վկայէ, թէ անկէ անզութ բռնաւոր մը և անկէ ձարտար թագաւոր մը չէր նստած Պարսկաստանի գահին վրայ (ՏՊԵ. 373): Մահմատի յաջողութիւնը նորէն մրցակիցներ ստեղծեց, որոնց մէկն էր նաև վերը յիշուած Սատրդ խան, սակայն Հաճի Իբրահիմ խան, որ Մահմատի կողմէ Թէհրանի մէջ կառավարութեան գլուխն էր, հաւատարիմ մնաց անոր յիշատակին, և նախընթացաբար անկէ յայտնուած կամքին համաձայն՝ Եղբօրորդին Պապա խանը բերել տուաւ Շիրազն, և շահ հռչակեց Ֆէրհալի անունով Մահմատի օրէն Թէհրանի մէջ հաւաքուած պատանդներու ներկայութիւնը, ոիլրացուց Ֆէրհալիի անհակառակ գահակալութիւնը (ՏՊԵ. 376):

2203. ԷՂՄԻԱԾԻՆԻ ՇՈՒՐՋԸ

Ֆէրհալի հակառակ իր հօրեղբոր ընթացքին, խաղաղ կառավարութիւն սիրող յայտնուեցաւ, թող տալով որ իրաքանչիւր նահանգի մէջ՝ բռնապետներ իբր կուսակալներ ըստ հածոյս կառավարեն, միայն թէ ինքն ալ իր կեդրոնին մէջ հանդարտ ապրի: Երևանի մէջ նստող Ալիղուլին, Մահմատի Եղբայրը, քաղաքացիներու հակառակութենէն ստիպուեցաւ մեկնիլ, թերևս Եղբօրը յաջորդելու ալ ծգտումներ ունէր, բայց չյաջողեցաւ: Մահմատ խան Երևանի նախկին բռնապետը, որ աքսորուած էր (2202), արտօնութիւն ստացաւ տեղը դառնալ: Իբրահիմ խան որ Կովկասի լեռները փախսած էր, համարձակութիւն առաւ Շուշի վերադառնալ և վշտաւոր և լի ամենայն արհաւրօք օրեր նորոգուեցան, ինչպէս կը գրէ Ղուկաս և ցաւագին շեշտով կը հառաչէ, դուռն այցելութեան դարձեալ փակեցաւ, ակնարկելով Ռուսական բանակին քաշուելուն, անօգնականքն ի՞ւ զօրացին առնել զիմն (ՂԻՒ.Ա. 35): Յիշատակագիրը 1797 հոկտեմբեր 29-ին գիշերը՝ Օշականի մէջ Խամսեցի Յակոբ Եպիսկոպոսի աւազակներէն սպանուիլը պատմելէն Ետքը կը յարէ, թէ անօրէնքն մնացին անպատիժ, ըստ որում և ժամանակաւորքն իսկ էին անօրէնք (ՂԻՒ.Ա. 37): Իսկ ընդհանուր կացութեան մասին Ղուկաս կը գրէ, թէ ի պէսպէս ծանր գործառնութեանց և ի սաստիկ սղութենէ ի յետին դառնութիւն չքաւորութեան ժամանեայ ենք, և կասկածանօք ապառնի վտանգից թախծիմք առ հասարակ (ՂԻՒ.Ա. 38): Բռնապետներու իրարու հետ պատերազմները շարունակեցին 1798 տարւոյ ընթացքին մէջ, և Ղավրէժի և Խոյի և Երևանի խաներուն միջև մղուած թշնամութեանց մէջ Մայրաքոռն ալ կրկին ոտնակոյն Եղաւ, մինչև իսկ Խոյի Զաֆարղուլին 14 օր վանքին մէջ մնաց իր մարդիկներով հանդերձ բազում վնասուք և որովհետև տարագրեալ էր ի սահմանաց անտի Խոյու, իր սեփական գաւառէն, տատաեալ տարութերէր Էջմիածինի շրջանակները, Բարդող լերան Երասխանձորի կողմերը, մինչև որ հաստատուեցաւ Թալին, և իրենները սփրեց զստորոտովք Արագած լերին (ՂԻՒ.Ա. 40), հայաբնակութեան գլխուն նոր պատուիաս դառնալով: Այսպէս 1798 տարին ալ ոչ Հայերուն դիւրութիւն և ոչ Ղուկասի հանդարտութիւն բերին, և միշտ միևնույն տառապագին վիճակն էր, որ Երկրին վրայ կը ծանրանար: Ամէն դժբախտութեանց վրայ ժանտախտն ալ սկսաւ Արցախի և Գանձակի կողմերը, և աւելի Վրաց Երկիրը, մինչև մեծ թախանձանօք քանիցս խնդրեաց Ղուկասէ նոր արքայն Գէորգի՝ զսուրբ Գեղարդն, և կաթողիկոսն զիջաւ յղել այն 1798 նոյեմբեր 3-ին Յովհաննէս վարդապետի

ձեռօք, և ի ժամանելնինչպէս կը կարդանք: Աստուծոյ ողորմութեամբն փարատեալ է ախտն (Ղի. Ա. 41): Վրաց նոր թագաւորը յիշեցինք, և եւզցնենք թէ Հերակլ, որուն 1795-ին Թելաւի կողմերը փախուստը ատմած ենք (2201), նոյնտեղ հիւանդացաւ և մնաց վասն զառամութեանն մինչև որ մեռաւ 1797 փետրուարին, և կը աւագ որդին իրեն յաջորդեց և ֆեթհալիէ հաստատութիւն ստացաւ հպատակութիւն խոստանալով բայց Տիկիսի աւերածը և ժամտախտի վախը զինքն ստիպեցին Կախեթի կողմերը մնալ (Ղի. Ա. 34-35):

2204. ՂՈՒԿԱՍԻ ՄԱՀԸ

Մայրաթոռոյ արտաքին վիճակի ցաւալի պատմութիւնը, մեզ կը հասցնէ Ղուկասի կեանքին վերջին օրերուն: Կացութիւնը բնաւ լաւանալու ակնկալութիւններ չեր ներշնչէր, մանաւանդ թէ կը վատթարանար, այնպէս որ Ղուկաս մահուանէ քիչ առաջ 1799 ապրիլ 19-ին կը յայտարարէր, թէ Երկիրն յաւեր դիմէ, և թէ Երկիրս բնակիչքն ի նեղութեանց բնաւ պակսութիւն չունին (Ղի. Ա. 42): Ղուկաս նաքա ալ իր անձին վրայ կը կրէր տառապագին կեանքին հետևանքները, և գրեթէ շարունակ հիւանդ էր, առանց սակայն լքանելու և գործերէ ձեռնթափ ըլլալու: Այդ կացութիւնը պատճառ եղած էր անշուշտ որ Ղուկաս ալ իր վերջին օրերուն մէջ տակաւ իր ուղղութիւնը կը բարեփոխէր, և ինքն ալ իր աչքը, դէպի հիւսիս կը դարձներ: Յիշեցինք թէ՝ ինչպէս վարանոտ վիճակ մը առած էր Ռուսաց վերջին արշաւանքէն ետ քաշուելով, և պարտաւորուած՝ Պարսիկները շահելու կը հետևէր (2202), սակայն անցաւոր էր այդ ըրածը: Նա ամէն բան կշռելով կը զգար, թէ այլ ևս ոչ Պարսիկներէն լաւութիւն մը կրնար սպասել, և ոչ Վրացիներէն օգնութիւն: Այդ համոզմամբ 1797 յուլիսին, Պօղոս կամ Պաւել կայսեր գահակալութենէն իբր 8 ամիս ետքը, կ'որոշէ անոր գահակալութիւնը շնորհաւորել, անոր պաշտպանութիւնը հայցել, և յատուկ հրովարտակ ալ խնդրել, ինչպէս կանուխ տրուած էր Սիմէոն կաթողիկոսին (2094): Կայսեր ուղղուած գիրը չենք տեսած, բայց կան այդ առթիւ նախարարապետ իշխան Աղեքսանդր Բէոպորուտկինի, Յովսէփ Արդութեան Եախսկոպոսի, աղա Յովիաննէս Եղիազարեանի, և պարոն Մարգար Մանուչարեանցի ուղղած գիրերը (Ղի. թ. 218-232), որոնք բաւական են անոր տեսութիւնները և դիտումները պարզել: Պօղոս կայսր, որչափ և արշաւանքէն ձեռնթափ- բայց հարաւային Երկիրներու վրայ ազդեցութիւն պահելու մտադիր, Ղուկասի առաջարկներուն լաւ ընդունելութիւն ըրաւ, և խնդրուած պաշտպանութեան հրովարտակը գրուեցաւ 1798 փետրուարին (Ղի. Դ. ծթ), և յանձնուեցաւ Արդութեանին, բայց Ղուկասի չգրկուեցաւ, զի հոկտեմբեր 18-ին միայն լուրը առնելով շնորհակալութիւն կը գրէ Արդութեանին և միւսներուն (Ղի. թ. 249), և 1799 փետրուար 12-ին տակաւին հրովարտակին և նախարարապետին նամակին պարզ պատճէնները կը խնդրէ, յետածգել տալով յղել զիսկ հրովարտակն կայսեր, և զթուղթն Վեզիրին, և զանակէն և զկտորսն ինչպէս նաև Պազար կաթողիկոսի թագն և ուրիշ զգեստները, զորս Արդութեան աւարէն ազատած էր (Ղի. թ. 262): Ասոր վրայ պատճէնները ստանալով, և մտածելով որ իսկը ընդունելու սպասելով անհամեստ լինէր յետաձգումն (Ղի. թ. 289), 1799 հոկտեմբեր 15-ին ուղղակի կայսեր ուղղած կոնդակով մը իր շնորհակալութիւնը կը

յայտնէ (Ղի. թ. 283): Բայց միւս կողմէն Ղուկասի վիճակը օրըստօրէ կը ծանրանար, և մահուան վտանգը կը մօտենար: Արդէն տարի առաջ 1798 դեկտեմբերին յայտնած էր, թէ հիւանդութիւն ի շողահարութենէ ամարայնոյ դիպեալ՝ սաստակացաւ իր վրայ և տագնապեցոյց մինչ ի նոյեմբերի վերջին աւուրսն: Թէպէտ այս անգամ առողջացաւ (Ղի. թ. 250), բայց միւս տարին աւելի ծանրացաւ հիւանդութիւնը, ուսկից չկոցաւ ազատիլ, և 1799 դեկտեմբեր 28 չորեքշաբթիի վրայ եկող գիշերը ժամը 8-ին որ է ըսել կէս գիշերէն ետքը հոգին աւանդեց և հինգշաբթի առաւօտուն, դեկտեմբեր 29, Որդուց Որոտնան տօնին օրը յուղարկաւորութեան կարգը կատարուելով, մարմինը հանգուցին Ս. Գայիանէի գալիթին հարաւկողմը (ԾԱՀ. Ա. 232): Յիշատակագիրներէն ոմանք դեկտեմբեր 27 կը գրեն Ղուկասի մահուան օրը, չենք գիտեր ինչ պարագայէ շփոթուելով, զի Որդուց Որոտնան տօնը զոր ամէնքն ալ կը յիշեն հինգշաբթի դեկտեմբեր 29-ին հանդիպած է, և Ղուկաս նախընթաց գիշերը վախճանած է: Ղուկաս ընտրուած և օծուած էր 1780 օգոստոս 2-ին (2149) որով 19 տարի և 5 ամիս պարշտօն վարած կըլլայ (ԾԱՀ. Ա. 231), կամ աւելի ճշդելով 19 տարի 4 ամիս և 26 օր:

2205. ՂՈՒԿԱՍ ՇԻՆԱՐԱՐ

Պատահարներու շարքը չընդհատելու և ժամանակին կացութեան նկարագիրը ամբողջապէս տւած ըլլալու համար, զանց ըրինք Ղուկասու գործունէութեան յատուկ կէտերը լուսաբանել, որոնց վրայ կը պարտաւորուինք անդրադառնալ մահը պատմելէ ետքը, բայց այդ ձևն ալ կրնայ իբր գնահատում ծառայել անոր արդիւնաւորութեան և արժանաւորութեան: Մայրաթուին կրած աղէտներուն և անընդհատ տևող արկածներուն պատմութիւնը, անհաւատալի կը դարձնեն թէ Ղուկաս կրցած ըլլայ շինարար ձեռնարկներ կատարել, թէպէտև անոնց մեծագոյն մասը իր առաջին տարիներուն մէջկատարուած են, որոնք համեմատաբար հանդարտ անցան: Բայց կողմէնմիւսմէն կողմէն ալ աւերածները նորոգութեանց ստիպողականութիւն կը ստեղծէին, և իո ազդեցութիւնն ու հեղինակութիւնը զօրաւոր փաստ կըլլար կարող ազգայինները յատուկ նուիրատուութեանց յորդորելու: Այդ մասին բաւական ըլլայ կատարուած նորոգութիւններէն քանիները յիշել: Մայր տաճարին դուրսէն ներքնաշարեալ չորս կարգ քարինք, որոնք այժմ այլևս չկան, նորոգուեցան Կ. Պոլսոյ ամիրաներէն Ապուշելսի Յարութիւն Աստուածատութեանի ծախքով (ԾԱՀ. Ա. 35): Իսկ տաճարին շուրջը պատող սալայատակը շինուեցաւ Սուրաթի բնակիչ գերաքեաց Յովիաննէսի ծախքով (ԾԱՀ. Ա. 36): Ամարան սեղանատունը, համակ կախածոյ սեղաններով և նստարաններով, և հայրապետական աթոռով կառուցուեցաւ Զուղայեցի Խալրարենց Մարգարի ծախքով (ԾԱՀ. Ա. 102): Զմրան սեղանատունը ընդարձակուեցաւ Պաշպագիրկեան Յովիաննէս ամիրայի ծախքով: Սեղանատունին վրայի համբարանոցը շինուեցաւ թոքաթի Նիկողայոսի ծախքով (ԾԱՀ. Ա. 103): Սանահնի վանը որ ի բազում ամաց հետէ ամայացեալ կայր, նորոգեալ պայծառացաւ, հաւանաբար Արդութեանց ծախքով, Ասոնցմէ զատ Ղուկաս վանքին քանակըկամ աղբիւրն ալ նորոգեց, վանքին զանազան մասերուն վերնայարկեր աւելցուց, սենեակներ ընդարձակեց և շատցուց, և ուրիշ մասեր ալ նորոգեց և

ամրացուց: Շինութեանց մի մասը 1784 և 1785 տարիներուն կատարած է իր կաթողիկոսութեան սկիզբը, բայց մինչև վերջն այն նոյն հոգուվ շարունակած է, ինչպէս կը գրէ 1797-ին, թէ երբ իրենց կեանքին համար անյոյս են, ուր կը մնայ որ կարենան շինութիւններ ալ կատարել (ՂԻՒ. Դ. ԾԲ-ԾԴ): Պէտք է դիտել տանք ևս, որ բարերարները հեռու տեղերէ յաջողած է ձարել, զի Մայրաթուի շրջակայից մէջ հնար չէր նուիրատուններ հայթայթել:

2206. ՄԱՅՐ ՏԱԾԱՌԻ ՆՈՐՈԳՈՂ

Բայց Ղուկասի շինարարութեան ամենամեծ արդինքը կաթողիկէի ներքինն է: Մայր տաճարը վերջին անգամ նորոգութիւններ ստացած էր Աստուածատուր կաթողիկոսի օրով, երբ պատերն ալ պատկերագրեցան ի տեղիս և անհեթեթ ծաղկեցան (01. ԱՐՐ. 327), բայց անկէ ետքը ամէն մասեր հետզհետէ խանգարուած և խաթարուած էին, մինչև իսկ կամարները վնասուած էին և անձրևը ներս կանցնէր: Սիմէոն կաթողիկոս անհրաժեշտ դարմաններու ձեռնարկած էր Սահակ Ճարտարապետի ձեռքով, բայց անյաջողութիւնք և պէսպէս նեղութիւնք, և մանաւանդ ծանրագոյն վիշտք և հիւանդութիւնք արգելք եղած էին ձեռնարկը լրացնել (01 ԱՐՐ. 328): Հետևաբար շարունակութիւնը պարտք մնաց Ղուկասի վրայ, որ ընտրութենէն անմիջապէս ետքը գործի ձեռնարկեց Գասպար քաջահետ Ճարտարապետին ձեռքով, զի գրեթէ տաճարին կործանման վտանգ կը զգացուէր: Յիշատակագիր մը այդ մասին մանրամասն տեղեկութիւններ տուած ատեն կը գրէ, թէ աջակողմեան տասներկու մեծ սիւները խախտեցեալ և բեկրեկեալ էին (01. ԱՐՐ. 328) և հարկ էր անոնցմէ սկսելով տաճարին շինուածք ապահովել, ինչպէս որ ալ կատարուեցաւ, Ագուլեցի Կարապետ Պապայեանի և Կեսարացի Խըտըր Աբրահամեանի ծախքով (ԾԱՀ. Ա. 37): Երբոր ձեռք կը զարնեն Եկեղեցւոյն կամարներն ու որմերը յարդարել, երևան կու գան ի վաղնջուց ժամանակաց քակեցեալ տեղիքն, և հնագոյն բեկրեկեալ և ջախջախեալ քարինքն, ու երկիւղի փոտութիւնքն, այնպէս որ Ճարտարապետն ալ զարհութեալ կը շփոթի վասն երկիւղի մահուան, զի մեծ կաթողիկէի զմբէրն ի վերայ չորից կամարացն էր շինեցեալ, իսկ կամարները զմբէրին ծանրութենէն էին բեկութեալք, և կրնային վար գալով ներքել եղողները վտանգել: Երբոր Ղուկասի լուր կը տրուի լուսարար Մարկոս Եպիսկոպոսի ձեռքով, անձամբ կու գայ վնասները տեսնել, և մինչև իսկ ելեալ ի գլուխ սանդիսոյն և լաստակներուն վրայ պտտելով, Ճարտարապետին պէտք եղած կերպերն ալ կը ցուցնէ իրով աստուածագրեցիկ հանձարովն, առաջ կամարները մեքենայիւք նախապանդել, և յետոյ միակ զիշրեալ քարինսն համել, (01 ԱՐՐ. 328): Եթէ Ճարտարապետն ալ Ղուկասի կը դիմէր, պէտք է հետևցնել թէ Ղուկաս արուեստական տեսակէտէն ալ հմտութիւն ունէր, և իր ձեռնարկներուն իսկապէս տէրն էր: Այդպէս հետզհետէ տաճարին շինուածք ապահովելէն, և տանիքն և պատերուն և զմբէրին վրայ պահանջուած նորոգութիւնները աւարտելէն ետքը, ներքինը պարզ ծեփով կը մնայ, զոր ձիւնափայլ և արծաթանիշ սպիտակեցեալ կանուանէ յիշատակագիրը (01 ԱՐՐ 329): Սիւներու նորոգութեան թուական պիտի ընդունինք 1786 տարին, համաձայն տեղւոյն վրայ գրուած յիշատակարաններուն (ԾԱՀ. Ա. 37): Մնացած նորոգութիւններն ալ միւնոյն տարին կատարուած պէտք է ըսուին:

2107. ՆԵՐՁԻՆ ՆԿԱՐՆԵՐԸ

Սակայն հնար չեր տաճարին ներքինը բռածեփ վիճակին մէջ անշուք պահել: Ոչ միայն Ղուկասի արուեստական ձաշակը կը պահանջէր, զայն զարդարել, այլև պարտք մըն էր վերանորոգել ինչ որ Աստուածատուրի ժամանակէն կար, և նոր շինութիւնք ստիպեր էին ոչ թողեալ նշանարանք ինչ հնագոյն գահից և անհեթեթ ծաղկանշնց, զի և զքանի մի հնագոյն պատկերս տեղերնէն վերցուած էին (01. ԱՐՌ 328): Ղուկասի ձաշակն և արուեստական հմտութիւնը չեր ներեր նորէն անհեթեթ ծաղկանիշեր և նկարներ դնել, ուստի որոշեց ժամանակին նշանաւորագոյն նկարիչին յանձնել գործը, որ էր Յովնաթան Յովնաթանեան, Տփղիսի արքունիքին արուեստագէտը, որդի Յակոբայ և թոռն Շոռոթեցի Յովնաթանի, աւելի ծանոթ Նաղաշ մականունովը իբրև Ակարիչ, և ընտիր քերթուածներով իբր առուղ կամ երգիչ, և որ վախճանած էր 1722 հոկտեմբեր 28-ին (ԶՕՊ. 113): Հերակլ թագաւոր հաճեցաւ Յովնաթանը ղրկել էջմիածին, ուր եկաւ աշակերտօքն հանդերձ: Պետրոս և Գաբրիէլ հնարագէտ հիսանց ձեռքով, մեքենայապատ և տախտակաշար ընել տուաւ տաճարին ներքինը, և ըլլալիք գծագրութեանց ծրագիրները Ղուկասի գնահատման ենթարկեց, և ըստ հաճութեան և հաւանութեան նորին գործի ձեռնարկեց: Ինքն Ղուկաս ալ սիրատարի սրբազանն, ոչ դադարէր յերթեկս առնելոյ, և զչափ և զձև ոսկեփայլ ծաղկանց, որ խորհրդաւոր պատկերաց գաղափարները ինքն յօրինէի, և ի ձեռն հանձարեղ խրատուց և պատուիրանաց իւրոց շարունակ գործին կառաջնորդէր (01. ԱՐՌ. 239): Երկարապատում եղած ըլլալ կը նկատէինք եթէ մայրտաճարի նկարներուն բացատրութիւնը տալ ուզէինք: Բաւական ըլլայ ըսել, որ բոլոր տաճարը, իր ամէն մասերով ծաղկած և նկարուած էր, և պատշաճ դասաւորութեամբ իին և նոր կտակարանէ և ազգային յիշատակներէ պատկերներ կային ամէն կողմ, որոնք էին թուով հարիւքսան և այլ աւելիք (01. ԱՐՌ. 330): Հետազնիներ դիատծ են որ ծաղկանկարներուն մէջ աւելի Պարսկական ոճը կը տիրէր, իսկ կենսագիրներուն մէջ աւելի հտալականը բայց օտար ազդեցութիւնը ստրկօրէն կրուած չէր, և ամենայն ինչ պատշաճեցուած էր Հայ միջավայրին և զգայնութեան (ԶՕՊ. 28): Այնպէս որ հնար էր համարձակօրէն՝ Հայութեան համար գեղարուեստական գանձեր անուանել Յովնաթանի և իր աշակերտներուն արտագրութիւնները (ԶՕՊ. 26): Մենք ալ ժամանակին տեսած ենք Մայրտաճարը իր Ղուկասեան և Յովնաթանեան շքեղութեան մէջ, և անկեղծորէն զմայլած, հտալական ոստաններուն արուեստագիտական գանձերը տեսնելնէս ետքը:

2208. ԴԱՌՁԵԱԼ ՆԿԱՐՆԵՐԸ

Գործին մանրամասնութեանց մտմելով պիտի աւելցնենք, թէ ծաղկանկարներ և զարդեր ընդհանրապէս որմնանկարներ էին ծեփերուն վրայ գծուծ, և երբեմն ալ մարմարի վրայ, իսկ կենսագիրները ի վերայ կտաւոց նկարագրուած ու շքեղազարդուած էին (01. ԱՐՌ. 330), և յարմար տեղեր գետեղուած: Նկարներուն մասին խօսած ատեն Շահիսաթունեան կը գրէ, թէ անոնց մէջ քաջապէս փայլին շնորհեք ձեռաց մեծանուն վարդապետին Ստեփանոսի Լեհացւոց, և քաջ նկարչին հօր՝ Յովնաթանու (ԾԱՀ. Ա. 45): Արդ գիտենք թէ Ղուկասի ատեն չէին ապրեր այլևս ոչ

Ստեփանոս Լեհացին և ոչ Յովնաթան՝ նկարիչին մեծ հայրը: Ուստի պէտք է հետևցնել, թէ անոնք մասնակցութիւն ունեցած էին Աստուածատուրի ժամանակ կատարուած նկարներուն, և թէ վերջին Յովնաթանն ալ ազդուած է անոնցնէ, գուցէ և ինչինչ ալ կտաւեայ կենդանիներէն, այն ժամանակէ մնացածներ են, զի յիշուած ալ կը գտնենք թէ պատկերներէն զոմանս՝ որք հնացեալք և անգեղացեալք էին, վերջին Յովնաթան նորոգեալ պայծառացոյց (01. ԱՐՌ. 330): Աւերցնենք թէ նկարիչ Յովնաթան նկարներէն զատ, աշխատած է խաչվառներուն նորոգութեան ալ, զորս Դուկաս եւտ շքեղազարդել գունագոյն կերպասեօք (01. ԱՐՌ. 330): Ծախքին հայթայթման համար Դուկաս կը յայտնէ, թէ իմս գոյիւք ստացելովք ի յօրինեալ ժողովրդոց մերոց՝ ծաղկեցուցի հանդերձ պատկերօք, որ ըսել է թէ յատուկ բարերար նուիրատու մը չեղաւ, այլ ամէն կողմերէ նուիրահաւաքութեամբ զլուխ հանուեցաւ բազմածախս ձերնարկը: Իսկ ժամանակին համար յատուկ արձանագիրը 1786 թուականը կը ցուցնէ (ԸԱՀ. Ա. 37). բայց յիշելով սիւներուն և կամարներուն նորոգութիւններուն ալ նոյն 1786 տարին կատարուած ըլլալը (2206), և նկատելով նկարներուն թիւն ու տարածութիւնը, անհնար կը գտնենք նոյն տարւոյն մէջ գործին աւարտումը, և ստիպուած ենք լոկ սկզբնաւորութիւնը դնել 1786-ին, իսկ աւարտիլը յետաձգել, զի յիշատակագիրն ալ գործը երկարած կ'ըսէ ցիկնագ և վեց ամս (01. ԱՐՌ. 330), որ է ըսել մինչև 1791 կամ 1792: Ըստ այսմ աշխատութիւնները շարունակած են տեղական բռնապետներու փոխադարձ կրիւներուն միջոցին (2198), որոնք Եջմիածինի Վրայ շատ չծանրացան, իսկ աւարտած էին երբոր Մահմատ Խաճար Հայաստանի արշաւանքներուն ձեռնարկեց (2162), և Դուկասի Վրայ բաւական ծանրացան շինուածն ու նկարուածն անեղծ պահելու տագնապները: Սակայն ինչ որ այն ատեն աւերիչ ասպատակին ձեռքէն ազատեցաւ, դար մը միայն ապահով կեանք ունեցաւ, իսկ այժմ դժբախտաբար կորած ու ջնջուած է բոլորովին: Կաթողիկոսի մը անհասկանալի քնայքը եղծած է բոլոր այդ շքեղ զարդերը (ԶՕՊ. 26), այնպէս որ նոյն կաթողիկոսի, Մկրտիչ Խրիմնեանի, հիացողներն ալ համարձակած են գրել, թէ նա ամէն բան քանդած փձացուցած է անհաւատալի վանտալարութեամբ (ԶՕՊ. 8): Որմանկարներէն ազատած է միայն գմբէթը, Պետրբուրգի Հնագիտական Ընկերութեան գայթակղած միջամտութեան շնորհիւ (ԶՕՊ. 26): Իսկ Կտաւեալ պատկերներէն մի մասը, ջնջուած է բոլորովին, մի մասն ալ աննշան գիւղերու եկեղեցիներ ուղարկուած (ԶՕՊ. 19), և 120 պատկերներէն հազիւ 20 հատ անխնամ կերպով մնացեր են թանգարանին մէջ նետուած, բայց կը լսուի, թէ միտք կայ նորէն գետեղելու:

2209. ԴԻՒԱՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆ

Դուկասի շինարարութեան մասին խօսելէն ետքը պէտք է անցնինք անոր ուղղամիտ դաւանութեան կէտք լուսաբանել: Այդ բացատրութեան կը ստիպուինք, Մուրատեան Մելքիսեդէկ եպիսկոպոսի մէկ անզգոյշ ակնարկէն, չ'ուզելով ուրիշներուն հետ զայն անհեթեթ սխալանք անուանել (ՄՈՎ. 312): Մուրատեան կը գրէ թէ Սարգիս Թէքիրտաղցի վարդապետին Եջմիածին գալուն Վրայ՝ Դուկաս կամք ունեցած ըլլայ Հայաստանեայց եկեղեցին միացնել Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ, և թէ իր Վրայ կասկածը երթալով ստոյգ կերպարանք կ'առնու, ուստի և Դուկաս սաստիկ կը

խոշտանգուի Եջմիածնի միաբաններէն և կ'աքսորուի, սակայն ձեռնտուութեամբ Վրաց Հերակլ կայսեր կ'ազատի, և զաղտագնաց կը փախչի ի Տփղիս, և անտի յԵւրոպա (ՄԵԼ. 592): Ղուկասի ամբողջ կեանքը և գործունէութիւն տուինք, և անոր ոչ մի մասին մէջ հնար չէ սղմեցնել այդպիսի տարօրինակ պատահար մը: Ղուկասի թղթակցութեանց շարքը (ՂԻՒ. Դ.), և Արդութեանի հետ ունեցած յարաբերութիւնները (ՂԻՒ. Թ.), և կարևոր յիշատակագրութիւններ (01. ԱՐՌ. 183), և իր գերեզմանը (ՇԱՀ. Ա. 232) այսօր յայտնի են, և քայլ առ քայլ կը պատմեն Ղուկասի կեանքն ու վախճանը, և այս տեսակ իրաւ անհեթեթ Ենթադրութիւնն իսկ կը մերժեն, որով մեզի հարկ չմնար պատճառաբանութեամբ անոր անհիմն ըլլալը ցուցնել, զոր ուրիշներ ալ կանխած են հերքել (ՄՈՎ. 313): Մուրատեանէ առաջ Փափազեան՝ լոկ կասկած մը քսած էր Ղուկասի հայադաւան ուղղափառութեան վրայ, գրելով թէ էր սա յաշակերտութենէ Յարութիւն արքեպիսկոպոսի Բասենցւոյ, և զի հմուտ էր ուղղափառ Ճշմարտութեան, գրողին միտքովը՝ հռոմէադաւանութեան աշակերտակից նորին Սարգիս Վարդապետ Թէքիրտաղցի՝ գնաց առ նա ի գտանել հնարս միաբանութեան ազգին Հայոց ընդ Եկեղեցւոյն Հռոմայ: Իսկ ինչ որ անկէ Ետքը կը դրուի, թէ չկարաց ի լրումն ածել զիղծս սրտին, թէ խոշտանգուեցաւ զամս իբր իինգ, և թէ Տփղիս և անկէ Եւրոպա փախաւ (ՓԱՓ. 936), ոչ Ղուկասի այլ Սարգիսի համար ըսուած է Փափազեանէն, մինչ Մուրատեան պարզապէս անզգոյշ անմտադրութեամբ Ղուկաս կաթողիկոսին վրայ իմացած է: Այդ պարագաներն ալ յապաւելով, երբեք չի Ճշմարտուիր Ղուկասի հռոմէադաւանութեան միտած ըլլալը, վասնզի եթէ պահ մը Բասենցիին գործակից Եղած էր, այն ատեն Բասենցին ալ հռոմէադաւանութենէ հեռու էր: Ղուկաս Սիմէոնի հարազատ աշակերտ էր, և միշտ Մայրաթորի մէջ ուղղամիտ հայադաւանութեան պաշտպան Եղած էր, իբր շնորհատուն և բազմաշխատ զաւակ մօրս լուսոյ սրբոյ աթոռոյս Եջմիածնի (01. ԱՐՌ. 183):

2210. ՍԱՐԳԻՍ ԹԷՔԻՐՏԱՂՑԻ

Նկատառութեան արժանի կէտ մըն է, որ Ղուկաս երբ հռոմէադաւանի մը կողմէ իբր իրենց հակամէտ կը ցուցուի, ուրիշ հռոմէադաւանի կողմէ իբր անզութ հալածիչ կը մեղադրուի: Սարգիս Թէքիրտաղցին Բասենցիէ ձեռնարդութիւն է առած անոր Թրիէստ գտնուած ատեն, 1782-էն Ետքը. և տեսակ մը նախանձայուգութեամբ մտադրած է Եջմիածնի վրայ ազդեցութիւն գործելով, հռոմէադաւանութեան ընդարձակուելուն աշխատիլ, և աշխարհականի և հայիոռուն Եկեղեցականի կերպարաններու ներքև Եջմիածնին հասնելով կաթողիկոսին ալ ներկայացած է, յորդորելով որ կաթողիկութիւն ընդունի և տարածէ: Հռոմէադաւան պատմողն ալ կը վկայէ, թէ կաթողիկոսն ընդդիմացաւ և այս գաղափարը անգործադրելի իրշակեց, միայն Սարգիսի անձին խնայելով խրատեց շուտ մեկնիլ և երթալ: Այսչափն ալ բաւական էր հաւաստելու թէ Ղուկաս ոչ մի միտում ունեցած չէ հռոմէական կողմը: Ուրիշ պատմական աղաւաղում ալ գործուած է գրելով, թէ Ղուկասի վրայ Եղած հռոմէականութեան կասկածը պատճառ Եղած էր, որ կաթողիկոս ընտրուելուն առաջին տարիները զինք չէին ուզեր Ճանչնալ (ԳԱԼ. 290): Վասնզի մենք արդէն տեսանք, թէ Եջմիածնին մէջ երբեք չընդունելու նշան չտրուեցաւ (2153), և թէ բոլոր

հակառակութիւնը Զաքարիայի անձնական վիրաւորանքն յառաջ եկած էր (2151): Սարգիսին հետ ունեցած վարմունքին դաշնալով: Դուկաս զայն Եպիսկոպոսաց ատեանին առջև կը հանէ: Սարգիս կը ծեծուի, կը խոշտանգուի և կը փակուի, և վերջէն շղթայակապ մութ բանտ կը նետուի: Թէպէտ 20 օր ետքը կը փախչի, բայց նորէն կը ձերբակալուի, և շղթայակապ կը բանտարկուի, իսկ հիւանդանալուն պատճառով առանձին խուց կը փոխադրուի: Այդ բաները կը կատարուին 1788է տարիներու միջոցին (ԳԱԼ. 291), որով Սարգիսի Եջմիածին գալը 1787-ին վերջերը յարմար կըլլայ նշանակել, երբ Արցախի շարժումին և իրրահիմի հարստահարութիւններուն պատճառով (2196), վտանգաւոր կը նկատուէին արտաքին յարաբերութեանց կասկածները: Իսկ Սարգիս Եջմիածինէն Սևան կը փոխադրուի, և այդ աքսորին մէջ 3 տարի և 3 ամիս կը մնայ, և արտաքին միջնորդութեանց շնորհիւ նորէն Եջմիածին կը բերուի, և թեթև բանտարկութեամբ տարի մը ևս կը մնայ, մինչև որ կը յաջողի փախչիլ, և տարի մը աստանդական թափառումներէ ետքը Կ. Պոլիս կը գտնուի, 1796 մայիս 13-ին (ԳԱԼ. 293): Փախուստը 1795-ին գնելով, Սարգիսի Եջմիածինի կողմերը մնալը պէտք կըլլայ իբր 7 տարի ըսել, և ոչ զամս իբր իինգ (ՓԱՓ. 936): Թէքիրտաղի Սարգիսին քաշած նեղութիւնները, որոնք Դուկասը հալածիչ ցուցնելու համար կը պատմուին, գոնէ հռոմէադաւանութեան հակամէտ չըլլալուն հաւաստիք մը կը դաշնան: Պատմութիւնը ներքին աղբիւներէ քաղուած չըլլալուն, չենք կրնար Սարգիսի ընթացքին վրայ աւելի մանրամասնութիւններ տալ, և թէ ինչ անտեղի արարքներ իր վրայ հրաւիրեցին կաթողիկոսական և Եպիսկոպոսական ատեանին խստութիւնները: Ամէն առթի մէջ հռոմէականները, որոնք Լատինական հաւատաքննութեան փառաբանողներն են, չպիտի կարենան մեղադրել Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութեան և իշխանութեան դէմ ելլողներուն մասին գործածուած խստութիւնները:

2211. ՍԱՀԱԿ ԱԽԵՑԽԱՑԻ

Դուկասի դաւանական հաստատութիւնը իբր անգութ հալածողութիւն ցուցնելու համար յառաջ կը բերուի, Ախլցխացի Սահակ քահանայի դէպքն ալ, Սահակ իր հայրենական հայադաւան Եկեղեցւոյն հաւատարիմ անձ մը եղած է սկիզբէն, Անկոթ Մարտիրոս Եպիսկոպոսի աշակերտած, և անոր Ախլցխայի մէջ Վարած պաշտօնին գործակցած (2097), 1776-ին Ախլցխայի քահանայ ծեռնադրուած, միշտ կաթոլիկներուն դիմադրած, կաթողիկոսէ նուիրակ որկուած, և իր ուղղութեան համար Զաքարիա պատրիարքէ ալ սիրով ընդունուած: Սահակ 1785-ին ատենները առաջին անգամ Կ. Պոլսոյ մէջ կաթոլիկներու հետ շփում կունենայ, և իբր թէ ի ներքուստ կաթոլիկ կըլլայ բայց 1791-ին զատկէն ետքը, որ ապրիլ 13-ին կը հանդիպէր, Ախլցխայի մէջ որ մը պատարագի մէջ կաթողիկոսէ առաջ Հռոմի պապին անունը կը յիշէ (ԳԱԼ. 295), և անկէ կը ծագի Ախլցխայի մէջ կրօնական յուզում մը, ուր կանուխէն ալ կաթոլիկութեան սերմեր կը մնային (2097): Կաթողիկոսը անյապաղ փութով կը գոտ Խրիստոսասէր Հանի Բաբա վաճառականին (ՂԻՒ. Գ. 554), և նա ալ կուսակալին ծեռքով շղթայակապ էջմիածին կը որկէ ըմբոստ քահանան (ԳԱԼ. 295): Թերևս Սահակի բան մը ըստուէր, եթէ զատուէր և կաթոլիկ Եկեղեցի Երթար, բայց Հայ Եկեղեցւոյն մէջ իր կաթողիկոսը նախատել, և օտար հայրապետի անունը տալ, կանոնագանց ըմբոստութիւն

էր: Արդ որովհետև ապստամբ չերեցն այն՝ անհաւատարիմ գտնուած էր սրբոյ Եկեղեցւոյ մերոյ ուղղափառ դաւանութեան և կրօնիցն, մատնեցաւ դատաստանի և պատժոց լուծաւ և կարգէն, և խայտառակեալ եղաւ (Ղի. Ղ. 555): Ուրիշներ կաւելցնեն, թէ թռնամաքներով ոքեմը հանեցին, մորուքը ածիլեցին, երեսը սկզուցին, և իշու Վրայ նստեցնելով ծաղանքի Ենթարկեցին (ԳԱԼ. 295), որոնք ժամանակին սովորաբար գործածուած պատիժներն էին, և կրնան խայտառակել բացատրութեան իբր մանրամասնութիւններ առնուիլ: Անոր Վրայ խիստ բանտի ալ կենթարկուի, բայց միւս տարին, 1792-ին Ախլցխայի կուսակալին զայն խնդրելու պատճառով, կաթողիկոսը զայն զանակոծել և գլուխը գերծել տալէ ետք, տաձկական զգեստ հազցնելով յանձնել կու տայ (ԳԱԼ. 296), Տաճիկներէ գտած պաշտպանութեան ակարկելով: Սահակ՝ Ախլցխա գրեթէ մոտեցած ատեն կը մեռնի, թունաւորուածի նշաններով (ԳԱԼ. 296): Արդ եթէ այս պարագան ստոյգ է, քանի որ Սահակ արդէն իրեններուն յանձնուած էր, և շատ օրերէ իվեր Եջմիածինէ հեռացած էր, զինքը տանողներ կամ Ախլցխայէ զինքը դիմաւորողներ պէտք է պատասխանատու սեպուին: Սահակ քահանային դիպուածը յայտնապէս Հայ Եկեղեցւոյ նախատանաց և Հայոց հայրապետին դէմ ընթռստութեան խնդիր է, և ըստ այնմ ալ պատժուած է: Նա ոչ թէ զբարին ընտրելով՝ հեստեցաւ ի սուրբ Եկեղեցւոյ մերմէ, այլ ցանկանալով հեշտութեան լոյժ կենաց՝ ախտաւորուեցաւ, թէպէտ գիտէր զուղղութիւն դաւանութեան և կրօնից սրբոյ Եկեղեցւոյն մերոյ, կը գրէ Ղուկաս կաթողիկոս (Ղի. Ղ. 555), ակնարկելով Սահակի առաջին գործունեութեան և ուղղութեան:

2212. ՂՈՒԿԱՍԻ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ

Ղուկաս կաթողիկոսի մասին Փափազեանի կեղծմտօրէն և Մուրատեանի միամտօրէն յարուցած կասկածը իսպառ փարատելու համար, աւելորդ չենք սեպէր, անոր յայտարարութիւններէն քանի մը տողեր յառաջ բերել, քաղելով իր գրած նամակներէն: Ըստ այսմ 1780 նոյեմբեր 1-ին Ափխազաց Մաքսիմոս կաթողիկոսին գրելով շնորհակալութիւն կը յայտնէ, որ հատիք այտի զուս մոլար աղթարմայից սուտ կարգաւորաց, և եղիք զկանոնս դատավճռականս այլ ոչ թողուլ նոցա մտնել ի կալուածն ձեր (Ղի. Ղ. 55): Ուրսիա զաղթած Հայերուն ուղղած և 1781 դեկտեմբերին գրած շրջաբերականով, երբ կը հրամայէ առանց հայրապետական կոնդակի ներկայացող Եպիսկոպոսներէն և Եկեղեցականներէն զգուշանալ, չատկապէս կը յիշէ անոնք, զորս ձեռնադրած են՝ ի դիւաբնակ անտառն Լիբանանու աղթարմայ սուտ կաթողիկոս կոչուածները, որոնք խոտորեալ են ի յաղանդն աղթարմայութեան, և զմոլար աղանդն իւրեանց սերմանն (Ղի. Ղ. 296): Նոյնպէս 1782-ին Բերիացիներու ուղղած օրինութեան կոնդակով կը պատուիրէ կալ արի ընդում աղթարմայից, և զգուշանալ ի նոցին խմորոյ, և կալ ուղիղ ի հաւատու (Ղի. Ղ. 329): Նոյն միտքով գոհունակութիւն կը յայտնէ 1782 մայիս 20-ին, Վրաց Հերակլ թագաւորին, որ Վրէժխնդիր լինելով ծշմարտութեան, և ջանալով հերքել զաղանդն աղթարմայութեան, հրամայած է ի յեկեղեցւոյն մերժել փետեկտեալքն, որպէս զի խոտորեալքն ի մոլեկան աղանդն այն ուղղութեան բերուին (Ղի. Ղ. 383): Այդ քանի մը տողեր բաւական ըլլան հաստատել Ղուկասի ընթռնումները հօռմէադաւանութեան մասին, և թէ որչափ հերի էր նա հօռմէադաւանութեան հակամէտ ըլլալէ:

2213. ԱՊԱՇՆՈՐՀ ՄԸ ԶԵՐ

Ղուկասի վրայ աննպաստ խոսողներ կան նաև անկախաբար հռոմէականութեան տեսակէտէն, և այսպէսներուն արծագանգ եղած է Մսեր Մսերեան, գիրի առնելով ինչ որ լսած է, կըսէ ի հինաւուրց միաբանից աթոռոյն և յարժանահաւատ ծերութեանց (ՄՍՌ. 12): Բայց քանի մեր օրերուն կը մոտենանք, այդ տեսակ զրոյցներ կամ գնահատումներ երթալով կը բազմապատկուին, և կը տեսնուի թէ անձնական տեսակէտներ տակաւին ջնջուած չեն: Հետևաբար դժուար և դժպիի կըլլար ժամանակակից անձեր վրայ համարձակորէն խօմիլ: Ասով մէկտեղ մենք պարտաւորութիւն կը սեպգնք դժուարութենէ չխուսափիլ, և մեր ստանձնած պատմագիրի պարտքը անաշառութեամբ կատարել: Այդ նպատակով հարկ կըլլայ որ այնչափ խօսողներուն կամ գրբողներուն հինաւուրց կամ արժանահաւատ լինելուն վրայ հիմնուիլ, որչափ իրողութիւնները կշռել իրենց իսկութեան մէջ, և կշռադատութեան դնել զուգընթաց պարագայից հետ: Մսերեանի յառաջ բերած մեղադրանքներուն առաջինն է ապաշնորհութիւն առ երախտաւորս, և իբր հաստատութիւն կը յիշուի թէ Սահակ և Մկրտիչ Եպիսկոպոսներուն հետ հովութեամբ է վարուեր, որով ասոնք պարտաւորուեր են փոփոխել զբնակութիւն իրեանց ի վեհարանէ ի միջնապարհսպ անդր, ուր հասարակաց միաբանիծն էին բնակարանք (ՄՍՌ. 10): Բայց եթէ այս միայն է Ղուկասի ապաշնորհութեան փաստը, մենք համարձակորէն պիտի եզրակացնենք, թէ յիշեալ երկու Եպիսկոպոներ, Մկրտիչ և Սահակ, որոնք Մսերեանի պատմութեամբ գլխաւոր դերը վարած էին Ղուկասի ընտրութիւնը յաջողցնելու մէջ (2149) յաւակնութիւն ունեցած են առանձնաշնորհեալ գիրը մը վայելել ուրիշ միաբաններուն վրայ, նոյն իսկ հայրապետական վեհարանի մէջ բնակութիւն հաստատելով, ինչ որ Ղուկաս ուզած չէ ներել և անոնց պահանջը գոհացնել: Այս տեսութեամբ Ղուկաս աւելի յարգելի պէտք է նկատուի, եթէ առանձնաշնորհութիւն պահանջողներուն դիմադրելու ողջամտութիւնը ունեցաւ: Թող որ մենք արդէն տեսանք թէ Սահակ Փառակեցին երբեք Ղուկասի պաշտպան եղած չէ (2149), և միայն գործին վերջանալէն ետքը իրեն արժանիք սեփականելու ձգուումներ ունեցած է: Սա նոյն այն Սահակն է, որ Զաքարիան ալ ապահովելու յանդգնեցաւ (2186):

2214. ԱՐԾԱԹԱՍԵՐ ՄԸ ԶԵՐ

Աւելի ծանր մեղադրանք մըն ալ կը յիշէ Մսերեան, որ է ազահական արծաթասիրութիւն հանդերձ ժլատութեամբ: Ասոր ալ իբր հաստատութիւն յառաջ կը բերէ, թէ զիւտ եղև միշտ գումարելոյ զանհամար գանձս ոսկոյ և արծաթոյ, և մթերս ընչից և ականց պատուականաց (ՄՍՌ. 10), թէ կարողագոյն միաբանները առաքէր նուիրակս, առաջնորդս և ժողովարարս, որպէսզի լիուլի քաղեսցեն գտուրս: Ասոնք թէպէտ հարստացուցին զաթոռն, բայց և զանձինս իրեանց մարթացան ճոխացուցանել, և թէ ուրիշ միաբաններ ալ ճիզն եղին ի շահասիրութիւն, փոխանակ ի փոյթ ուսումնական ջանից և հոգենոր վաստակոց վառելոյ: Վերջապէս ամբաստանութեան նիւթ կ'ընէ ետև, թէ աաթոռը մեծագումար գանձուց լիութեամբ թողուց (ՄՍՌ. 11), զոր ուրիշներ հարիւր հազար թուման կը հաշուեն պատրաստ դրամ (75. ԱՐՌ. 93): Այդ կէտին մէջ ալ, պէտք է դիտել

տանք, որ արծաթասիրութեան և շահասիրութեան մեղադրանքը կ'արդարանար, եթէ Ղուկաս հաւաքածները ապարդիւն պահէր, կամ թէ անոնցմով յղիանալ և կիրքերու կամ հաճոյքներու ծառայեցնէր: Արդ այդպիսի ակնարկ մը չենք գտներ նոյնիսկ ամբաստանողներու մօտ. այլ ընդհակառակն կը տեսնենք որ բոլոր գումարները օգտակար շինութեանց և նորոգութեանց գործածուած են (2205), և գլխաւորապէս Մայրտաճարին պահպանութեան և շքեղութեան (2207): Կ'երևի թէ Ղուկասի դէմ դժգոհութեան պատճառը՝ աթուին հասոյթները անաշխատ վայելելու զակատուած միաբանները յուսախաբ թողով եղած է: Մենք կը անդենք ևս թէ կարողագոյն միաբանները նուիրակութեան յղելը՝ իմաստուն կարգադրութիւն եղած է, որ գացած տեղերնին ժողովուրդին հովուութեան ալ հոգ տանին, և ոչ թէ ապիկար հարկահաններ ըլլան, և ոչ ալ ժողովուրդէն մարմնաւորը կթեն՝ առանց հոգենորը ընձեռելու: Այդ կարգին յիշենք թէ իրօք արդիւնաւոր նուիրակներ եղան Սահակ Փառակեցի և Մինաս Եպիսկոպոսները ի Կ. Պոլիս, Գրիգոր Օշականցին ի Կարին, Պետրոս Փերթումեան կամ Աղամալեան յԵւդոկիա, Եփրեմ Զորագեղցին ի Հնդկաստան և Ռուսաստան (ՄՍՐ. 9), Դանիէլ Սուրմառեցին ի Ռումելի (2189), Գալուստ Զուղայեցին ի Նիկոմիդիա (ՄՍՐ. 19) և ուրիշներ ալ ուրիշ շրջանակներու մէջ: Իսկ պատրաստ թողած գումարին՝ ապագային մէջ աղետալի աղմկաց ծառայած ըլլալը (ՄՍՐ. 13) չի կրնար Ղուկասի վրայ մեղադրանք բերել, որ չէր կրնար նախատեսել՝ իր մահուանէ ետքը յաջորդութեան պատճառով յուզուած անտեղի և վնասարար վէճերը: Ընդհանրապէս Ղուկասի վրայ կը փայլի տնտեսագէտ անձի մը նկարագիրը, գանձելու մէջ յաջողակ և ծախսելու մէջ խոհական, որ եթէ մէկ կողմէն իր բնական ձգտումներուն և ծիրքերուն հետևանքն էր, միւս կողմէն ժամանակին անհրաժեշտ պահանջն ալ էր. զի եթէ այն աղետալի արկածներուն և տագնապներուն մէջ, զորս պատմեցինք, տնտեսագէտ և լոկ գիրի ու գիրքի հետամուտ կաթողիկոս մը գտնուէր, գուցէ Մայրաթոռն ալ քանդուած և հայրապետութիւնն ալ վտանգուած ըլլար:

2215. ՈՒՍՈՒՄՆԱՏԵԱՑ ՄԸ ՉԵՐ

Ղուկաս կը մեղադրուի նաև, որ իր օրով դադարեցան Սիմէոնի հիմնած տպարանը և թուղթի գործարանը (ՄՍՐ. 11), Բայց մեղադրանքը կ'արդարանար եթէ Ղուկաս ինքն վնասած կամ ինքն քանդած ըլլար այդ հաստատութիւնը: Ընդհակառակն կը տեսնենք որ մինչև 1791, Ղուկասի խնամքով զանազան հրատարակութիւններ լոյս տեսած են Էջմիածինի տպարանէն (ՂԻՒ. Տ. ծԵ), և միայն նոյն թուականէ ետքը դադարած են, երբոր Խոյի և Երեւանի բռնապետներուն միջև տեղի ունեցան պատերազմներուն պատճառով, Էջմիածին իրու բերդ գործածուեցաւ, և զանազան մասեր այրուեցան և քանդուեցան (2199): Իսկ հետզհետէ տեղի ունեցած պայքարներ անհնար դարձուցին վերականգնել և արդիւնաւորել նոյն հաստատութիւնները, որոնք տեղական միջոցներով չէին կրնար կենդանանալ, և պէտք էր ամենայն ինչ դուրսէն հոգալ, իսկ դուրսի յարաբերութիւններ խափանուած էին իսպառ: Բայց ինչ որ Էջմիածինի մէջ անհնար էր ընել, ուրիշ տեղ կազմակերպելու ջանքը չպակսեցաւ Ղուկասի վրայ, և իր քաջալերութիւնները իրենց

արդիւնքն ունեցան Արդութեանի տպարանական հաստատութիւններով Նոր Նախիջևանի և Աստրախանի մէջ, և Շիրազեցին կամ Շամլոնեանին տպարանով Մատրասի մէջ: Մինչև իսկ Ղուկասի կը վերագրուի Շնաւոնեան Յարութիւն քահանան յորդորած ըլլալը՝ Մատրասի մէջ հրատարակելու Ազդարար ամսագիրը (ՂԻՒ. Դ. ծզ), որ 1794 յուլիսին սկսած են Հայ պարբերականներու անդարանիկն է: Աւելի չենք ուզեր երկարել այդ կէտերու վրայ, զի նպատակնիս Ղուկասի ջատագովականը գրել չէ, այլ իբրև անաշառ պատմագիր, Եղելութիւնները իրենց իսկական նկարագիրին ներքև ներկայել: Այստեղ յիշատակենք մասնաւոր դէաք մըն ալ, որ իր պարզութեան և առերևոյթ փոքրկութեան մէջ ալ՝ լայնախոհ միտքի նշան կը դառնայ: Երբոր Մահմատ թագաւորեց, և Եղբայրը Ալիղուլի Երեւանի մէջ բօնուեցաւ (2202), այս վերջինը ուզեց իր հաճոյքին համար Հայ աղջիկներ ժողվել տալ Երեւանի իշխանութեան սահմաններէն, բացառութիւն ընելով արդէն ամուսնացեալներուն: Հազիւ թէ այդ բանը լսուեցաւ, Ղուկաս հրաման ըրաւ որ Երեւանի և շրջակայից մէջ գտնուող, և յութամենից և ի վեր Եղող աղջիկները իսկոյն ամուսնացնեն, չխնայելով որ կը գտնուէին յաւուրս աղուհացից, յորս արգելեալ են հարսանիք ըստ Եկեղեցական կանոնաց (ՄՍՐ. 9): Ժամանակագրական հաշուով Եղելութիւնը պէտք է դնել 1797 Մեծպահքին, որ տարին Բուն բարեկենդանը կ'իյնար փետրուար 15-ին:

2216. ԽՈՐՀՈՂԱԿԱՆԱՑ ԺՈՂՈՎ

Երբոր Ղուկասի ընտրութիւնը ընդունելու խնդիրը Կ. Պոլսոյ մէջ կը յուզուէր, Տաճկահայոց կողմէ Մայրաթուին առաջարկուած պայմաններէն մէկն էր, աթուին մատակարարութեան համար կացուցանել գխորհրդականս (2151): Իսկ Մայրաթուոյ միաբանութիւնը դիտել տուած էր, թէ նոր օրէնք չէր կրնար գրուիլ առանց կաթողիկոսի, և թէ այդ կէտն ալ կրնար կարգադրուիլ Ղուկասի կաթողիկոսութիւնը ընդունելէն և հաստատուելէն Ետքը (2153): Այսափն ալ լթելեայն յանձնառութիւն մըն էր առաջարկուած պայմանը ժամանակին գործադրելու: Ղուկասի մասին գտնուած յիշատակարաններ և իր պաշտօնագիրներ՝ յայտնի չեն խօսիր, թէ ինչ որոշում տրուեցաւ այդ մասին Ղուկասի կաթողիկոսութեան ընդունուելէն և հաստատուելէն Ետքը, որ տեղի ունեցաւ 1781-ին, Զաքարիայի պատրիարքութենէ դադարած միջոցին (2158): Բայց գործին մոռցուած և բացիթողի Եղած չըլլալուն վկայութիւնը կ'ունենանք Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսին գրուածներուն մէջ, որ կը հաստատէ թէ 1783-ին, կաթողիկոսն և ամենայն արքեպիսկոպոսք Եջմիածնի, պատրիարքն և ամենայն հոգևորականք և ժողովրդականք Կոստանդնուպոլսոյ, հաստատեալ ստորագրեցին միաբանութեամբ, զի անդամք սիւնհոդին Եջմիածնի, արքեպիսկոպոսք կամ Եպիսկոպոսք, չիցեն պակաս քան զվեց (ՄՍՐ. 10): Աղանեան Գիւտ քահանան, Ղիւան հաւաքածոյին հրատարակիչը, թերահաւատութեամբ կը վերաբերուի այդ վկայութեան վրայ, իր հաւաքածոյին մէջ այդ մասին ոչինչ յիշատակութիւն չգտնելով (ՂԻՒ. Բ. 201), սակայն մենք այլապէս պիտի վերաբերուինք: Եթէ կանոնական ծրագիրով և գլխաւոր հրահանգով կազմուած սիւնհոդական մարմինի մը վրայ խօսուէր, կրնար իրաւունք տրուիլ Աղանեանի: Բայց խնդիրը պարզապէս կաթողիկոսին միահեծան և աղիկամի

մատակարարութիւնը դադարեցնելու և խորհրդակցութեամբ գործելու վրայ ամփոփուած ատեն, շատ լաւ կ'արդարանայ Աշտարակեցիին վկայութիւնը: Այդ պայմանը կանուխէն Զաքարիայի կողմէն առաջարկուած էր: Բայց Ղուկասի ընդունելութիւնը կատարուեցաւ Համատանացիին օրով, երբ այն ատեն նախկին պայմաններուն վրայ որոշակի միտք չէր դարձուած: Բայց երբ Զաքարիա պատրիարքութեան դաշնալով լրացեալ գործի մը դիմաց գտնուեցաւ, անհնար էր որ գոնէ իր նախապէս առաջարկած պայմաններուն վրայ չպնդէր, և Ղուկաս ալ անոնց չհամաձայնէր: Ուստի անշուշտ վեց խորհրդականներու անուանումը կատարուած է Ղուկասի կողմէ, և այս ալ յստակ կերպով կը ճշդուի 1783 թուականով և գործադրութեան ձևով: Զի ոչ միայն կաթողիկոսն և արքեպիսկոպոսք էջմիածնի Եղան, որ հաստատեալ ստորագրեցին, այլև պատրիարքն և հոգևորականք Կոստանդնուպոլսոյ ուր յայտնապէս կը տեսնուի Զաքարիայի պնդելը և Ղուկասի համակերպիլը: Հետևապէս պէտք է Ղուկասի օրով դնել Մայրաթոռի խորհրդակցական կառավարութեան սկիզբը, բայց դեռ խորհրդականութեան նախնական և գրեթէ անկերպարան ձևին մէջ, որ Կառավարիչ ժողով Եղան Դանիէլ Սուրմառեցիի օրով 1808-ին, և օրինական Սիւնիոդ հոչակուեցաւ Յովիաննէս Կարբեցիի օրով 1836-ին:

2217. ԱՊՈՒԱՆԻՑ ԱԹՈՌ

Աղուանից կաթողիկոսական Աթոռը շփոթ և անիշխանական կացութեան մէջ թողուցինք Յովիաննէս Հասան-Զալալեանի սպանութենէն Ետքը (2196): Խսրայէլ օրինաւոր կաթողիկոս չէր ձանչցուած, բայց Յովիաննէսի օրինաւոր յաջորդ մըն ալ չէր օծուած. Սարգիս ալ ազատած գոյքերով աստեանդ ամուր տեղեր թափառական կը շրջէր 1786-է մինչև 1792: Վրաց թագաւորներ կ'ուզէին պաշտպան կանզնիլ Աղուանից աթոռին, բայց Հայոց աթոռին դէմ ըմբոստութիւնն ալ չէին համարձակեր պաշտպանել: Ուստի աւելի անծնական հովանաւորութիւն մը կը կատարէին ինքնակոչներու վրայ: Այս կերպով Խսրայէլ՝ զայլ անկարգութիւնս և զամբարտաւանական չափազանցութիւնսն սանձահարեալ, Գէրորգի արքայորդին նստեցուցած էր զնա, իբր արքեպիսկոպոս և առաջնորդ Հաղբատու վանիցն, և Ղուկաս ալ հաւանութիւն յայտնած էր 1783-ին նամակովը (Ղիւ. Ղ. 504), թէպէտ Խսրայէլ՝ կաթողիկոս կոչումը կը պահէր: Խսկ Սարգիս, Եղբօրը յաջորդելու թեկնածու, Գանձակի Զաւատ խանի պաշտպանութիւնը շահելով, 1792 դեկտեմբեր 8-ին Գանձասարի մէջ կաթողիկոս հոչակուեցաւ և օծուեցաւ, Խսրայէլի հակառակ: Սարգիս Ղուկասի ալ դիմեց, 1795 հոկտեմբեր 22-ին աղերսարկու նամակով մը (Ղիւ. Ղ. 648), բայց Ղուկաս չուզեց Ճանչնալ ինքնընծայ կաթողիկոսն, և դեկտեմբեր 15-ին պատասխանեց, թէ այնպիսի նորածն իմն բան արարեր, որ չմնաց մեզ տեղի խօսել (Ղիւ. Ղ. 649): Այսուհանդերձ երկու ինքնակոչներն ալ կը կարծէին իրենց միտքը յաջողցնել, բայց Սարգիս տեսնելով որ ոչ Զաւատ խանէ և ոչ ալ մելիքներէ սպասած օգնութիւնը չի գտներ, իր Դանիէլ Եղբօրը որդույն՝ Բաղդասար աբեղային հետ Տփղիս անցաւ 1796-ին, Հերակլի պաշտպանութեամբ զօրանալու յոյսով: Բայց Հերակլ մեռաւ այն օրեր, և Գէրորգի միջամտեց Ղուկասի մօտ, բայց ընդդիմութեան հանդիպեցաւ՝ Սարգիսի ինքնազլուխ կաթողիկոսացած ըլլալուն պատճառով: Գէրորգի այն ատեն,

մէկ կողմէ խստանալու ձևեր առաւ Էջմիածինի նուիրակները իր սահմաններուն մէջ արգելել սպառնալով (ՄՈՎ. 319), միւս կողմէն Սարգիսը խոնարհեցուց զանուն կաթողիկոսութեան և զկարմիր կնիքն խափանել, և Ղուկաս հաւանեցաւ, որ Սարգիս Եպիսկոպոսական պատուով լինի առաջնորդ Հաղբատայ սրբոյ վանիցն իբրև արքեպիսկոպոս Աղուանից երկրին, և այս պայմանով Ճամբայ դրաւ Սարգիսը, որ մինչև Էջմիածին Եկած էր. և ըստ այնմ ալ գրեց Գէորգիի 1797 օգոստոսին (ՂԻՒ. Ղ. 678): Նոյն թղթով կը խնդրէր, որ այլևս Էջմիածին դադանէ Ս. Գեղարդը, որ Տիղիս դրկուած էր ժամտամահի առթիւ, Ակնեցի Յովիաննէս վարդապետին հետ (2203), և զոր Վրաց արքունիքը մօտը կը պահէր իբր պատանդ կամ գրաւական, Էջմիածինի վրայ ազդելու համար: Գէորգի այս անգամ ալ Ս. Գեղարդը չդարձուց, և Ղուկաս ալ նորէն պնդելու և պահանջելու ատեն ալ չունեցաւ, զի շատ չուշացաւ իր մահը, որ ինչպէս գրեցինք տեղի ունեցաւ 1799 դեկտեմբեր 28-ին (2204): Հոս կը փակենք Ղուկասի կաթողիկոսութեան շրջանը, որ իրաւամբ մէծավաստակ հայրապետ կոչմանք կը պատուուի կաթողիկոսաց շարքին մէջ (ՂԻՒ. Ղ. 684):

2218. ԷՀՄԻԱԾԻՆԻ ԸՆՏՐԵԼԻՆԵՐ

Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը շտապեց յաջորդի ընտրութեան օքաղի, և նոյնիսկ Դուկասի թաղման օրը, 1799 դեկտեմբեր 29-ին, ժողովի գումարուեցաւ, որ զանազան կողմերէ յաջորդութեան ցուցուածներէն յարմարագոյնը նշանակէ: Մէկէ աւելի էին աչքի ինկողները, ըլլան միաբանութեան գնահատումով, ըլլան իրենց հետամուտ թեկնածութեամբ: Նախևառաջ Մինաս Եպիսկոպոսի խօսքը կ'ըլլար, բայց պարզապէս քաղաքավարական ձևակերպութեամբ նը, իբր զի տեղապահ կը գտնուէր. բայց կաթողիկոս ըլլալն ալ անհնարին էր, աչքի տեսութիւնը կորուսած էր (ՍՍՌ. 14): Իբր ամենէն աւելի արժանաւոր և յարմարաւոր կը ներկայանար Դանիէլ Սուրմառեցին, որ վերջերը Կ. Պոլսոյ պատրիարք ընտրուած էր (2189), և ամէնուն կողմէ յարգանք կը վայելէր: Բայց անոր համար ալ կը կասկածէին թէ Կ. Պոլսոյ մեծամեծներ արգելք դնեն, չուզելով նորէն պատրիարքական տագնապի մատնուիլ, նոր պատրիարքացու գտնելու դժուարութեամբ (63. ԿՈՆ. 744): Այդ մտածումով իբրև աւելի յարմարաւոր Եփրեմ Զորագեղցին անունը կը տրուի, որ Եփրեմն Հնդկաստանի մէջ արդիւնաւոր նուիրակութիւն կատարած, և վերջերս 1799 փետրուար 12-ին Ոուսաստանի նուիրակութեան որկուած էր (ՂԻՒ. Թ. 265), և կարող էր կաթողիկոսական աթոռին մատակարարութիւնը վարել (63. ԿՈՆ. 744): Եփրեմի համար ալ դիտողութիւն ընող եղաւ, թէ զԵփրեմն դժուարին է հանել ի ձեռաց առիտուն (ՍՍՌ. 15), որով կ'իմանային Ոուսաստանի մէջ տիրապետող Արդութեանը, որ հարկաւ արգելք պիտի հանէր, իրեն ուզելով պահել աթոռը, և թերևս աւելի յարմար կ'ըլլար, զայն առաջ անցընել: Բայց անոր մասին ալ դիտողութիւն կ'ընէ Մինաս Եպիսկոպոս, բերեալ ի մէջ զզանազան բանաւոր պատճառ (ՂԻՒ. թ. 46): Իսկ այս պատճառներն էին Յովսէփի Ոուսի մարդ (ԵՐՑ. Ա. 2), կամ Ոուսաց կառավարութեան գործիք նկատուիլը, և Ոուսաց բանակին հետ Պարսից և Օսմանցւոց դէմ պատերազմի մէջ գտնուած ըլլալը (ՂԻՒ. Ղ. 687), մինչ ընտրութիւնը հաստատողներ Պարսիկ և Օսմանեան կառավարութիւնները պիտի ոլլային: Այդ մտածմունքով դնտրելի առաջարկուեցաւ Կեսարիո

առաջնորդ Ստեփանոս Սեբաստացի Եպիսկոպոսը, բայց անոր ալ հեռաւոր և Մայրաթոռէ դուրս մլալը դիտողութեան տեղի տուաւ: Իբր ոչ մի բանով պակաս քան զիշատակեալ Եպիսկոպոսունսդ յիշուեցան նաև Դաւիթ Էնգեթիցի Եպիսկոպոսը, Ղորղանեան ազգատոհմէն, որ աթոռակալ ալ էր (ՄՍՌ. 15), այսինքն է աթոռին տնտեսական կամ ելամտական վարիչը (ՄՈՎ. 325): Դաւիթի անունին դէմ ալ դիտողութիւն ընողներ եղան, որոնց դէմ սկսաւ գրգռուիլ Դաւիթ՝ որ ներկայ էր, և այդ առաջին ժողովը ցրուեցաւ աղմկաւ և տարածայնութեամբ (ՄՍՌ. 15), շատ մը անուններ տալով, բայց որոշման չկրնալով յանգիլ:

2219. ԴԱՆԻԵԼ ԵՒ ԵՓՐԵՍ

Միւս օրը դեկտեմբեր 30, և ոչ դեկտեմբեր 28 (ՄՍՌ. 15), նորէն կը գումարուին ի տաճարն, և վերջապէս համաձայնութիւն կը գոյացնեն Դանիէլի և Եփրեմի անուններուն վրայ, առաջնութիւնը Դանիէլի տալով, և Եփրեմն ալ աւելցնելով՝ Կ. Պոլսոյ մեծամեծներուն Դանիէլէ բաժնուիլ չուզելը Ենթադրելով: Ըստ այսմ պաշտօնական գիրը կը պատրաստեն միաբանութեան անունով, որուն մէջ երկու ընտրելիներու անունները ուսկեզօծ ծաղկօք և գեղեցիկ նկարիւք գրուած էին: Գիրը կը ստորագրեն նաև Երևանն քաղաքի մելիքք և իւզբաշիւք: Երևանի իշխող Մահմատ խանէն ալ յատուկ գիրեր կանեն առ սրբազան Դանիէլ, և առ տէրութիւն Օսմանցւոց (63. ԿՈՆ. 744): Միաբանութեան պաշտօնագիրը կը կազմուի 1800 յունուար 2 թուականով, և պէտք եղած պատգամաւորի ընտրութիւնը մտածած ատեննին, Դաւիթ ամէն միջոցներով կաշխատի որ ինքն մլայ պատգամաւորը, և կը յաջողի ալ միջնորդութեամբ իր Բարսեղ եղբօր, և ազդեցութեամբ անոր աներոջ մելիք Աբրահամ Ազամալեանի, և Էջմիածինէ կը մեկնի 1800 յունուար 16-ին (ՂԻՒ. Գ. 687), երկուշաբթի օր: Միաբանութիւնը կը կարծէր դժուարին կացութեան մէջէն ելած և մանաւանդ Յովսէփ Արդութեանի անունէն ծագելիք Վտանգէն ազատուած ըլլալ, համոզուած մլալով թէ անոր պատճառով Հայ ժողովուրդը տիրող պետութեանցվրիժառութեան զօհ պիտի լինէր (ՄՈՎ. 324): Բայց ուրախութիւննին կարծ եղաւ: Աղանեան իր ամփոփումին մէջ կը յիշէ, թէ Դաւիթ Դանիէլի և Եփրեմի համար պաշտօնական գիրէն զատ (ՂԻՒ. Ե. 3), վկայական գիր մըն ալ ունէր ծոցում, որով միաբանութիւնը յարմարագոյն ընտրելի կը ցուցնէր Դաւիթը (ՂԻՒ. Ե. ԺԲ): Բայց ոչ միայն վաւերական աղբիւրը ցուցուած չէ, այլև միաբանութեան համար նախատական պիտի սեպուէր այսպիսի խարդախս ընթացք մը: Առաւելն կրնար քանի մը կուսակիցներու կողմէ մասնաւոր գրութիւն մը եղած ըլլայ: Յետ մետասան աւուր յուղարկման պատգամաւորին և պաշտօնագիրներուն (ՂԻՒ. Թ. 310), որ է ըսել յունուար 27-ին (ՄՍՌ. 17) ստիպողական գիրեր և լուրեր կը հասնէին Տփղիսէ, երբ Դաւիթ հազիւ Կարին հասած կըլլար (63 ԿՈՆ. 745): Նա կը փութար շուտով հասնիլ Կ. Պոլիս, և Կ. Պոլսեցւոց կատարելիք ընտրութեան մասնակցիլ՝ Երկճիւղի նպատակով, կամ ընտրութիւնը իր վրայ դարձնել տալ, և կամ եթէ Դանիէլի վրայ կայանար, անոր պատրիարքութիւնը ձեռք ձգել:

2220. ՅՈՎՍԵՓԻ ՀԱՄԱՐ

Էջմիածինէ Տփղիս շուտով հասած էր Ղուկասի մահուան գոյժը, և տեղոյն հայաբնակութիւնն ալ և պետական շրջանակներն ալ սկսած էին յաջորդի անձնաւորութեամբ զբաղիլ, և համեմատութիւն յայտնուած էր Յովսէփ Արդութեանի անունին վրայ: Յովսէփ ծանօթ էր իբրև կարողագոյն անձնաւորութիւն մը, որ 1773-էն սկսելով (2192), 27 տարիէ ի վեր Ռուսաստանի առաջնորդ էր, ազդեցիկ ոիրք կազմած էր, և Ռուսիոյ արքունեաց հետ մտերմական յարաբերութիւններ հաստատած էր, Ոչ միայն կրնար Մայրաթորի մէջ արդիւնաւոր պաշտօնավարութիւն ունենալ, այլև յարմարագոյն և գուցէ միակ միջնորդն էր, որ կրնար ռուսական պաշտպանութեամբ Հայաստանի Հայութիւնը իր տագնապալից վիճակէն ազատել: Այդ գաղափարը պարզապէս ժողովուրդին կամ բարձր շրջանակներու մէջ կազմուած միտք չէր, այլ համարձակ կրնանք ըսել, թէ Յովսէփ ինքն էր այդ նպատակը կազմողն ու մշակողը: Ղուկասի կենդանութեան ատենէն՝ Էջմիածինի կաթողիկոսական տեղակալ տիտղոսը գործածէլ սկսած էր (ՄՈՎ. 324), կաթողիկոսական աթոռին յաջորդելու միտքը բացարձակ յայտարարած էր, իր ապագայ գործունէութեան արդիւնքներն ալ մատնանշելով, և նոյնիսկ Կ. Պոլսոյ մեծամեծներուն՝ այդ միտքը գրաւորապէս յայտնել էր մի քանի անգամ (ԶԱՍ. Բ. 142): Այնպէս որ Ղուկասի ականջն ալ հասած էր այդ ամէնը, և քանից կրկնած էր այն նշանաւոր խօսքը. Ինձ ի՞նչ մնաց այս աշրահից, որ քեզ ինչ մնայ, Յովսէփ վարդապետ (ՄՈՎ. 324): Հետևաբար Յովսէփի յաջորդութեան գաղափարը՝ ծանօթ մի քան էր, և նոյն կէտը որ միաբանութիւնը զգուշաւորութեանկը յորդորէր, ուրիշները գործունէութեան կը մղէր: Տփղիսի մէջ եղող Յովսէփի ազգակիցներ և բարեկամներ անմիջապէս գործի սկսան, և ծեռք առին Վրաց Գէորգի թագաւորն ալ (ՄՍՐ. 16), որ իրեն ալ նպաստաւոր արդիւնքներ կրնար ակնարկել Յովսէփի դիրքն և յարաբերութիւններէն: Իրենց կողմը շահեցան նաև Տփղիսի մէջ Ռուսական զօրավար Լազարեվը (63. ԿՈՆ. 745), և դեսպան Պետր Իւանիչ կամ Պետրոս Յովիաննէսեան Կաւալիցկին (ՂԻՒ. Թ. 295): Գէորգի թագաւոր իրեն մօտ կանչեց Յովիաննէս Ակնեցի Եպիսկոպոսը, Գեղարդին պահապանը, որ Գեղարդակիր և Կենդանի-Նահատակ մականուններով ալ յիշուած է, և որ Տփղիսի մէջ իբրև Մայրաթոռոյ ներկայացուցիչ կը նկատուէր: Բացարձակապէս իրամայեց, գրեա՛ առ միաբանակիցս քո և ծանո՛ զի չէ ինար այլում ունեք լինել ծեզ հայրապետ, բայց միայն Յովսէփայ. սպառնալիքն ալ աւելցնելով վրան, ապա թէ ոչ չթողում դարձուցանել զԳեղարդն յաթոռ ծեր (ՄՍՐ. 16): Գէորգի այս նպատակով գիր մըն ալ ուղղեց միաբանութեան, գիր մըն ալ իր որդույն Ղաւիթի անունով (ՂԻՒ. Թ. 297): Յովիաննէս Եպիսկոպոսն ալ գրեց, Տփղիսի Հայ մեծամեծներն ալ նոյն միտքով զատ գիր մը ուղղեցին Մայրաթոռոյ միաբանութեան 1800 յունուար 11 թուականով (ՂԻՒ. Թ. 293), և Յովսէփ Միրիշքարբաշի իշխանագունը, և Տփղիսի աւագերէցներէն Ստեփան (ՂԻՒ. Թ. 294) կամ Առաքել (ՂԻՒ. Թ. 310) քահանան՝ իբր պատգամաւոր Ճամբայ հանեցին, գիրերը Էջմիածին տաճիլ և միաբանութիւնը համոզել: Կ'երևի թէ Եղած ընտրութեան (2219) լուրը չէր հասած Տփղիսի, վասնզի այդ մասին բնաւ ակնարկ չենք տեսներ վերոյիշեալ գրութեանց մէջ:

2221. ՂԱՆԻԷԼ ԵՒ ՅՈՎՍՒՓ

Պատգամաւորները Էջմիածին հասան յունուար 27-ին, և վերիվայր Եղաւ միաբանութեան մտադրութիւնը: Տփղիսի Հայութեան թախանձանքը, Վրաց թագաւորին կամքը, Ուսւական ներկայացուցիչին առաջարկը, Գեղարդը կորսնցնելու սպառնալիքը իրարու վրայ բարդուելով, միաբանութիւնը զիջողութեան ստիպեցին, որչափ ալ ակամայ, և բռնադատեալ ըլլար իրենց հաւանութիւնը: Հարկաւ ժողով մըն ալ տեղի ունեցաւ, և որոշուեցաւ որ ընտրելիներու անուններուն մէջ Յովսէփի անունն ալ գրուի իբր Երկրորդ, առանց բոլորովին ջնջելու Եփրեմի անունը, և Կ. Պոլսոյ մեծամեծաց հաղորդուի նոր թուղթով մը, անոնց թողլով, եր եթէ ազգս մեր զայլ ոք առաքեսցէ, մեք ոչ կարեմք ընդդիմանալ, զի շինութիւն սրբոյ աթոռոյս և ապրուստս մեր ի նոցանէ է, և մինչ ազգն մեր կամակցեալ մեզ՝ զՅովսէփի արքեպիսկոպոսն իրաւիրեալ առաքեսցեն, մեզ ընդունելի և յարգելի է (Ղի. Թ. 297): Միաբանութիւնը այս կերպով կը մտածէր դժուարութեան մէջէն ելած ըլլալ, գործը բոլորովին Տաճկահայոց վրայ թողլով. գուցէ ալ կը յուսար թէ Տաճկահայք չեն հաւանիր կամ չեն համարձակիր Ուսւի մարդ եղողը կաթողիկոսութեան բարձրացնել: Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը ստիպողական պարագային առջև՝ Երկարօրէն վարանած չէ, զի յունուար 27-ին հասած էին Տփղիսի պատգամաւորները, և 28-ին իրենց որոշումը կը գրէին Դաւիթ Եպիսկոպոսին: Գիրին մէջ կը պատմեն թէ ստիպումներ ստացած են Տփղիսէ, և որչափ ալ առաջ վասն կասկածելի պատճառաց ոմանց չէին համարձակած Յովսէփը իբր ընտրելի ցուցնել, բայց այժմ կ'ըսեն, պատշաճ տեսաք այն ալ ներկայել նոր գրութեամբ մը, և անոր մէջ ընդ յարգելի պատրիարք Դանիէլ արքեպիսկոպոսին՝ Ճոխապատիւ Յովսէփի արքեպիսկոպոսն դասելով: Սակայն առջի գրութիւննին չեղեալ չեն համարիր, այլ կը յանձնարարեն, որ թէ առաջին մահասէրն և թէ գերկրորդ մահսէրն ի միասին մատուսցես օրինեալ ազգին մերոյ: Այս Երկրորդ հանրագիրին չէին կրցածամէնքը ստորագրել՝ վասն սղութեան ժամանակի (Ղի. Թ. 306), միանգամայն այն ի վերայ հասարակ թղթոյ և անպաճոյն շարադրութեամբ գրուած էր, որ նշան էր անհաճութեան մտաց գրողացն զանուն Յովսէփի արհետոյ (63 ԿՈՆ. 746): Այդ գիրերը ստիպաւ Կարս յըզուեղան, որ անկէ ալ թաթարաւ հասցնեն Դաւիթին ուրկիցէ (Ղի. Թ. 306): Միւս օր, յունուար 29-ին, միաբանութիւնը փութաց իր որոշումը հաղորդել թէ արքայազուն Դաւիթ իշխանին (Ղի. Թ. 299), և թէ Ուսւիոյ դեսպան Կաւալիցկինին (Ղի. Թ. 295), Երկարօրէն բացատրելով իրենց առաջին որոշման պատճառները, և չմոռնալով ալ կրկնել Ս. Գեղարդը դարձնելու խնդրանքը, քանի որ իրենք համակերպելով հպատակած էին իրենց եղած պահանջումին: Հարկ կը սեպեն յատուկ և բացատրական նամակով մը եղելութիւնները և փոփոխութիւնները Եփրեմի ալ հաղորդել (Ղի. Դ. 685): Այս նամակը գրուած է 1800 փետրուարին (Ղի. Դ. 689), հարկաւ առջի օրերը, զի պէտք չէր յապաղել պարտուպատշաճ բացատրութիւնը: Բայց Եփրեմ բոլորովին հեռու կաթողիկոսանալու փափաքէն կամ յաւակնութենէն, բնաւ դժգոհութիւն չզգաց եղած փոփոխութեան վրայ, արդէն ինքը կանխած էր կաթողիկոսութիւնը Յովսէփի առաջարկել (Ղի. Թ. 303), և իր ընթացքն ալ նոյնը հաստատեց, ինչպէս պիտի տեսնուի պատմութեան ընթացքին մէջ, և Եփրեմի կատարած ջանքերով:

Պէտք էր որ այդ անցուղարձերուն վրայ Յովսէփի ալ բան մը գրուէր միաբանութեան կողմէն, և իրօք ալ կը գտնենք այս նպատակով անոր ուղղուած երկար նամակ մը (Ղի. թ. 307): Միայն թէ գրչագիրի կամ տպագիրի սխալնունք մը սպրդած է նամակին ներքև գրուած 1800 յունուար 20 թուականին մէջ (Ղի. թ. 311), որովհետև նոյն նամակին մէջ յիշուած են, առաջին ընտրութեան և վերջին փոփոխութեան պարագաները, որոնք յունուար 27-էն ետքը տեղի ունեցան: Հետևապէս Յովսէփի ուղղուած նամակը՝ հազի յունուար 30-ին գրուած կրնայ ըլլալ: Միև նամակներուն մէջ պատմուած մանրամասնութիւններէն զատ՝ նկատողութեան արժանի են Յովսէփի անձին վրայ նկատուած արգելքին մասին ընդարձակ բացատրութիւնները, այնպէս որ աւելի Յովսէփը ընտրութենէն իրաժարելու, քան թէ կաթողիկոսութիւնը ընդունելու կը յորդորեն, և ուղիղ մտօք և ստուգութեամբ իրենց տեսութիւնները կը պարզեն: Կը յիշեն թէ ինչպէս ինքն Յովսէփի Պօտէմկինի բանակին հետ Օսմանեանց դէմ գտնուեցաւ՝ Բանտէր, Խսմայիլ, Եաշ և Սիչով, թէ նոյնպէս Զարովի բանակին հետ Պարսից դէմ եկաւ Դարբանդ, Շամախի և Գեանջա. թէ ինչպէս ինքն Յովսէփի ալ այն ատեն չիամարձակեցաւ Էջմիածին զալ, և թէ երկու անգամ Ղուկասէ իրաւիրուելով՝ չախորժեցաւ ճաշակել զդառնութիւն խստութեան այլազգական իշխանութեանցն: Ասոր վրայ դիտել կու տան, թէ ազգն մեր ըստ մեծի մասին է այժմ ընդ գաւազանաւ տէրութեան Օսմանցւոց, և տարաբախտ մասն Հայաստան աշխարհի ընդ խիստ իշխանութեամբ Պարսից (Ղի. թ. 309): Ուստի կ'ըսեն, եթէ չունիս կասկած վտանգի առ ամենաազնիւ անձն քո, և առ սուրբ տունս, և առ ազգ մեր, իրամայեսցես եկեսցես ի սուրբ աթոռս ի կաթողիկոսութիւն, բայց կեզրակացնեն, որ եթէ երկիցս ի պատճառացն յիշատակելոց, թէ վտանգ լինիցի շքեղափառ անձինդ, և սրբոյ աթոռոյս, և ազգի մերում, և չկամից գալ առ այն ոչ կամեմք ձեզ լինել մեղադրիս (Ղի. թ. 311): Բայց Յովսէփի հեռու էր այս տեսակ կատարածներէ և զգուշութիւններէ: Նա տակաւին միաբանութեան գիրը չառած, և թերևս ալ բոլոր անցուղարձերուն կատարելապէս չտեղեկացած, փութացած էր կանխել և ամէն միջոցները գործածել, որ կանուխէն երազած և հեռուէ նախապատրաստած նպատակը իրագործուի, և առիթը ձեռքէ չփախցուի: Անշուշտ Ռուսական արքունիքին հետ ալ՝ պէտք եղած միջնորդութիւնները ձեռք առած էր: Արդէն փետրուար 1-ին, միաբանութեան նամակին հասնելէն առաջ, յատուկ գրութեամբ կը դիմէր ամիրայից, իշխանաց և իշխանապետաց և բոլոր Հայկազուն ժողովրդականաց Կ. Պոլսոյ (Ղի. թ. 301), և անոնց հաւանութիւնը կը խնդրէր իրեն կաթողիկոսութեան համար: Այդ գրութեամբ կը պատմէ, թէ Վրաց նորապսակ թագաւորը՝ Գէորգի, որ 1797-ին հօրը յաջորդեց (2203), Ղուկասի ծերութեան և տկարութեան պատճառով, զինքն իրաւիրած էր գտանիլ ի մերձակայ սահմանս, որպէսզի կարենայ ի դիպուկ ժամու բարնալ զլուծ հոգաբարձութեան Մայրաթոռոյ: Բայց ինքն այն ատեն Զաքարիա պատրիարքին գրեր է, թէ չ'ուզեր ի թագաւորաց և ի կայսերաց կոչուիլ, և ոչ ալ բռնաբարիչ սրբացեալ աստիճանին երևալ (Ղի. թ. 302): Բայց որովհետև այժմ աթոռը պարապ է, հարկադրեցեալ ի նոցունց ժողով, կը դիմէ բնակչաց մեծի մայրաքաղաքիդ Կոստանդնուպոլսոյ և Դամիէլ պատրիարքի, որ եթէ կոչումս այս

իցէ ի Տեառնէ, և եթէ լիցի հաւանութիւն և համակամ հածութիւն աստ և անդ եղեալ միաբանից և երևելի անձանց, ինքն կը հնազանդի ձայնից բազմութեան, և կը փութայ Եջմիածին երթալ (ՂԻՒ. Թ. 304): Ասկէ աւելի յայտնի կերպով քուէ մուրալու աղաչանք չէր կրնար ըլլալ: Աղանեանի Դիւանին մէջ նոյն նամակը կրկին անգամ հրատարակուած կը գտնենք (ՂԻՒ. Թ. 311), որ կը ցուցնէ թէ Յովսէփի իր նամակը կրկին պատճեներով և տարբեր միջոցներով յղած է, որ անկորուստ հասնի և նպատակը ապահովուի: Նոյն միտքով գրած է ևս Եջմիածին՝ տեղապահ Մինաս Եպիսկոպոսին (ՂԻՒ. Թ. 315), Աստրախան՝ նուիրակ Եփրեմ Եպիսկոպոսին (ՂԻՒ. Թ. 319), Տիղիս՝ Գեղարդակիր Յովհաննէս Եպիսկոպոսին (ՂԻՒ. Թ. 322), և նոյնիսկ յատկապէս Ղանիէլ պատրիարքին (ՂԻՒ. Թ. 327), ամէնուն ալ իրեն ընտրութիւնը յանձնարարելով:

2223. ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՑ ՄԻՏՔԸ

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Ղուկասի մահուան առաջին գոյժը առնուեցաւ 1800 փետրուար 7-ին, Ղանիէլ պատրիարք իր աշակերտ Ներսէս Վարդապետը, որ է Աշտարակեցի ապագայ կաթողիկոսը, ճամբայիանած էր Եջմիածին՝ իր նուիրակութեան հաշիւն ու արդիւնքը և ընծաները տանելու: Ներսէս Կարին հասած էր Ղուկասի մահուընէ 7 օր ետքը, այսինքն 1800 յունուար 4-ին, ուր արդէն գոյժը լսուած էր, ուստի յատուկ սուրհանդակ կը հանէ պատրիարքը տեղեակ ընելու: Այսպէս կը գրէ ժամանակակից մը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, տեղական լուրերը և օրերը ճշդելով, մինչ այլուր կը տեսնենք թէ ներսէս Ղուկասի մեռնելէն չորս օր առաջ Եջմիածին հասած ըլայ (ՂԻՒ. Ե. 9): Թերևս Կարինէ ղրկուած սուրհանդակը Ղուկասի վտանգաւոր վիճակին համար եղած էր, և թերևս ալ անստուգութեան պատճառով Ղանիէլ անմիջապէս չէ հօչակած՝ վերջնական և պաշտօնական լուրին սպասելով: Միայն փետրուար 17-ին կը հաղորդէ Զուղայեցի Գալուստ Եպիսկոպոսին, որ Նիկոմիդիա կը գտնուէր նուիրակութեամբ, և Գալուստ փետրուար 22-ին Կ. Պոլիս կը հասնի, որ յաջորդին մասին խորհրդակցին (ՊՏՍ.): Իսկ լուրը բերնէբերան ժողովուրդին մէջ տարածուած էր, և թէպէտ պաշտօնական պատգամաւոր չէր հասած, բայց մասնաւոր նամակներ եկած էին Մայրաթոռէն, որոնք ընտրական գործողութիւնները կ'իմացնէին, և Ղանիէլի կաթողիկոսանալը կը թելադրէին: Այդ պարագայից վրայ կը հասնի պատգամաւոր Ղաւիթ Եպիսկոպոս, որ ծմեռուան պատճառով աստեանդ դադարած էր, և պատրիարքարան կը մտնէ մարտ 18-ին, Մեծ պահոց Ղատաւորի կիրակին, կէսօրին մօտ, երբ Մայրեկեղեցւոյ երեք Եկեղեցիներու մէջ, Ղանիէլ պատրիարք, Գալուստ նուիրակ և Յակոբ Երուսաղէմի փոխանորդ՝ Եօթնական քահանայ կը ձեռնադրէին: Նոյն օր կը սկսին Ղուկասը իբր հանգուցեալ կաթողիկոս յիշատակել: Ղաւիթի ներկայութեամբ և բերած գիրերով՝ կաթողիկոսական ընտրութիւնը օրուան խնդիր դարձաւ մեծամեծներուն մէջ, մանաւանդ որ Ղուկասի ընտրութեան միջադէպին վրայ (2151), և Յովսէփի խնդիրէն ազատելու համար (2221), այս անգամ միաբանութիւնը բոլորովին Կ. Պոլսեցոց կամքին էր թողած ընտրութիւնը: Ղաւիթի հասնելէն իբր տասն օր ետքը, այսինքն է մարտ 28-ին, ամիրաներու ժողով կը գումարուէր Եկնիխանի մէջ պատրիարքի գլխաւորութեամբ (ՊՏՍ.), զանազան կարծիքները ամփոփելու համար: Ղաւիթ և Գալուստ հաւասարապէս Ղանիէլի

ընտրութիւնը կը պնդէին, իբրև միաբանութեան փափաք ու կամք, և միտքերը Յովսէփի կը հեռացնէին. բայց Երկուքն ալ թաքուն միտք ունէին՝ իրարմէ անկախաբար, որ Ղանիէլի տեղ պատրիարք ընտրուին, կամ եթէ Կ. Պոլսեցիք Ղանիէլը պահել ուզեն, կաթողիկոսութիւնը իրենց մնայ: Սակայն Եջմիածինի Եպիսկոպոսներէն մասնաւոր նամակներ Եկած էին, Երկուքին ալ ընտրութիւնը արգելելու նպատակով (63. ԿՈՆ. 752): Իսկ Ստեփանոս Սեբաստացւոյն ընտրութեան դէմ Ելան Կեսարացիները (63. ԿՈՆ. 753): Յովսէփի և Եփրեմի մասին Կ. Պոլսեցիք նպաստաւոր չեղան, օտար Երկիրէ, որ է ըսել օտարի նպաստաւոր մարդ ընտրելով՝ կասկածի ներքն չինալու համար (63. ԿՈՆ. 750): Կը մնար Ղանիէլ, բայց անոր մասին ալ մէկէ աւելի պատճառներ առջև կը բերէին պատրիարքական տագնապ չարուցանելու համար, մինչև որ զինքն ալ համոզեցին ընտրելիութենէ իրաժարիլ (63. ԿՈՆ. 749): Եւ այսպէս բոլոր խօսուածները մէկոյի թողլով, նոր անձ մը գտնելու հարկին մէջ մնացին, և պատրիարքէ խնդրեցին որ յարմարագոյն մէկ մը ներկայացնէ (ՊՏՄ.): Բայց այս կերպով ժողովուրդին մէջ տարածայնութիւններ կը շատնային, վէճեր և յուզմունքներ կը տարածուէին, մանաւանդ որ Աւագ շաբաթու տօնական օրեր ալ էին: Այնպէս որ կառավարութեան ալ մտադրութիւնը իրաւիրեցին, և ապրիլ 9-ին Եպարքոսական իրաման մը պատրիարքին կ'ազդարարէր որ չորս օրէն ընտրութիւնը վերջացնեն, այսինքն մինչև ապրիլ 13: Ապրիլ 9 այն տարին Զատկի մեռելոցն էր, և պէտք է հետևեն թէ նախընթաց Զատկի օրը ժողովրդական յուզումներ տեղի ունեցած են:

2224. ԲԱՐԹՈՂԻՄԵԴՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ընտրելիին Վրայ Վերջնական որոշումը տալու համար Զատկի չորեքշաբթին ապրիլ 11-ին, մեծամեծներ ստուար թուով նախապատրաստական նիստ մը կազմակերպեցին, ուր Ղաւիթի և Գալուստի հարցուցին, թէ Մայրաթորի մէջ Ղանիէլէ և Յովսէփի և Եփրեմի զատ ուրիշ արժանաւոր մէկ մը կ'այ արդեօք. անոնք յայտնեցին թէ չկան, և թէ Յովակիմ և Գրիգոր Եպիսկոպոսներն ալ շատ ծեր են (ՂԻՒ. Ա. 51): Անոնք թերևս անուղղակի ինքզինքնին կը ներկայէին, բայց Կ. Պոլսեցիք անոնց մասին աննպաստ գիրեր առած և ազդուած էին: Այն ատեն իշխաններ որոշեցին իրենց ծանոթներէն և մերձաւորներէն մէկը ընտրել: Յիշուեցաւ Պրուսայի առաջնորդ Պօղոս Գարագոչեան Եպիսկոպոսը (ՊՏՄ), բայց համածայնութիւն գոյացաւ Նիկոմիդիոյ և Արմաշու առաջնորդ Բարթողիմէոս Կապուտիկեան Եպիսկոպոսի Վրայ (2171), որուն համար Ղանիէլ վկայեց, թէ է այր քաղցրաբարոյ և գիտնական և ուղղափառ վարդապետ սուրբ Եկեղեցւոյ (63 ԿՈՆ. 753): Ասոր Վրայ պատրիարքէ խնդրեցին, որ յաջորդ օրուան համար ընդհանուր ժողով իրաւիրէ Մայրեկեղեցին, և օրինական ծևակերպութիւնները կատարուին և միւս կողմէ ալ գիր և հրաւիրակ դրէկ Նիկոմիդիա՝ Բարթողիմէոսը Կ. Պոլիս բերելու: Համածայն այդ որոշման հինգշաբթի ապրիլ 12 ազգային ժողովը գումարուեցաւ Մայրեկեղեցին, նախագահութեամբ Ղանիէլ պատրիարքի և ներկայութեամբ Վերոյիշեալ Գալուստ և Ղաւիթ և Յակոբ և Շուլաւերցի Թադէոս, և Զաքարիայի աշակերտ՝ փոխանորդ Պետրոս և Յովիաննէս Եպիսկոպոսներու, վարդապետներու և աւագերեցներու բազմաթիւ իշխանաւորներու, Եկեղեցպաններու,

արհեստաւորաց պետերու և խօստացէր վարպետներու աւելի քան զերկու հարիւր անձինս (63. ԿՈՆ. 755): Առաջ վարագոյրը բանալով, կանգնեցան յաղօթս առ Հոգին Սուրբ և յօգնութիւն կոչեցին (ՊՏՄ.) և նորէն փակելով կարդացին Եջմիածինէ բերուած գիրերը, և Սիմէոն Փափազեան ամիրան բացատրեց անոնց առաջարկած անձերը ընտրելու անյարմարութիւնը, խօսեցաւ ուրիշ հնարաւոր ընտրելիներու վրայ, և յանգեցաւ Բարթողիմէոսի նկատմամբ, որուն համար գրեթէ միաձայնութիւն գոյացաւ: Միայն Դաւիթ և Գալուստ Եպիսկոպոսներ դժգոհ մնացին, զի իրենց թաքուն նպատակներէն և ոչ մէկը յաջողեցաւ: Իրենց հետևողներէն ըՍտեփան Պասմաճի ծերունի մը, և Միքայէլ Քէվրանպաշի խոհարար մը, ձայն բարձրացուցին, որ թէ ի յաթոռս ոչ լինի ոք, ոչ կարէ համդարտ նստիլ (ՊՏՄ.): Բայց բաւական ձայնակիցներ չունեցան, և պատրիարքը ասած վասն Բարթողիմէոս արքեպիսկոպոսի զՊահպանիչն, և այնպէս ժողովը արձակուեցաւ, թէպէտ եղեն ձայն հանողներ, թէ մի կարծէք թէ կատարեցաւ այդ ընտրութիւնը (63 ԿՈՆ. 758): Այսուհանդերձ տրուած որոշման համեմատ տեղեկութիւն հաղորդուեցաւ կառավարութեան, ապրիլ 13-ին, որ էր պայմանագրեալ օրը:

2225. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԴԻՄԱԴԻՐՆԵՐ

Դաւիթ և Գալուստ, որ յուսախաբ մնացած էին, ձեռնարկեցին եղած որոշումը խափանել աւաղելով թէ սուրբ աթոռն ի ծեռաց ելանել երկի, և թէ սոքա զաթոռն տապալել և վերիվայր շրջել կամին (ՊՏՄ.): Բայց տարբեր էին երկուքին բնաւորութիւնները: Դաւիթ՝ արտաքինովը՝ բարձրահասակ և մեծակն, երկայնամօրուս և թխադէմ իսկ ներքինովը խորագէտ և դարանագործ (ՊԵՂ. 8), կարող էր գաղտնի հնարքներ լարել մինչ Գալուստ՝ այր պարզամիտ և անխոհեմ (ՊԵՂ. 11) ընդունակ էր գործիք դաշնալ ուրիշի ծեռք: Ապրիլ 12-ին գիշերը Դաւիթ գնացեալ ի սենեակ նուիրակ Գալուստ Եպիսկոպոսի կը սկսի զայն գրգռել թէ արժանաւորը դուն էր, թէ օտարական մտցնել պէտք չէր Մայրաթոռը, թէ պէտք է առջևն առնել գայթակղութեան, թէ ընտրեալն ալ արժանաւոր մէկը չէ (63 ԿՈՆ. 759), և այս առթիւ կը յիշուի ևս, թէ նա իբրև զաշխարհականս ծխախոտիւ և նագիլակաւ շատանայ (ՊԵՂ. 11): Դաւիթ այնչափ կը խօսի, որ պատրեալ ողորմելի Գալուստ արհոյն՝ ի նենգապատիր բանից Դաւիթ Եպիսկոպոսի (63. ԿՈՆ. 759), միւս առտուն, ապրիլ 13 ուրբաթ օր, կանուխ Մայրեկեղեցին կ'իջնէ, և ի ժամու Կեցոյին, բնաբան առնելով Պողոսի խօսքերը. Զաւակք Աբրահամու ից՞են, առաւել ևս և այլն (Բ. ԿՈՆ. ԺԱ. 22-23), բերանը Եկածը կը խօսի, զինքն գովելով և ուրիշները պարսաւելով, և իբր թէ հայրապետական աթորին պատիւը պաշտպանելով (63. ԿՈՆ. 761): Առիթ առնելով ևս Զաւելին օրը հօռմէադաւան Քէօչօյուլի կամ Կէօչէեան ընտանիքն մէկուն հանդիսով թողուիլը, և Ետքէն՝ անոր հրաման տուած ըլլալուն պատասխանատուութիւնը պատրիարքարանի պաշտօնեաներուն իրարու վրայ նետելը, կը հետևանէ, թէ որ սուս խօսի՝ հայրն նորա սատանայ է: Ասոր վրայ, ինքնիրեն սեփականած հրամանաւն Յիսուսի Քրիստոսի և Հոգով Սրբով, նզովեալ, կապեալ և բանադրեալ կը հօչակէ կաթողիկոս ընտրուած Բարթողիմէոս Եպիսկոպոսը, պատրիարք Դանիէլ Եպիսկոպոսը, փոխանորդ Կարապետ Վարդապետը և իշխանապետներէն չորս, որ պէտք է ըլլան այլուր յիշուած

Սիմոն Փափազեան, Գասպար Ազնաւորեան, Մուրատ Սուրէնեան, և Մարտիրոս Սարաֆլարքէհեասի (ՊՏՄ.): Այս կ'ըսէ ու Եկեղեցին կ'ելլէ: Որչափ ալ Գալուստի նզովքը նշանակութիւն չունէր, և ամէնքը կ'ըսէին թէ զանէծս սորին և գբանադրանս՝ առ նախանձու Ելով՝ չընդունիմք, սակայն ժողովրդական գայթաղութիւնը արգելել, և Գալուստի յանդգնութիւնը ճնշել ալ պէտք ըլլալով, ամէնքը պատրիարքին կը դիմեն, որ անմիջապէս հրաման հանէ զայն Արմաշու վանքն քշել, և նուիրակութեան հաշիւները առնելով՝ ի Վան դալէն աքսորել տալ: Դանիէլ պատրիարք կը ստիառուի ընդիանուր զայրոյթին համակերպի, և ուզուած հրամանը կառավարութենէ խնդրել (ՊՏՄ.): Այդ շիոթներուն գրգռիչը Դաւիթն էր Եղած ինչպէս գրեցինք, թէպէտ ինքն մէջտեղ չէր երևար, զի այր խորամանկ էր, և առ Երեսս զհաճութիւն ցուցանէր (63. ԿՈՆ. 763): Պէրպէրեան պատմագիրն, թիւրիմացութեան զոհ Երթալով, գրգռութեան հեղինակ կը կարծէ Յովիաննէս Զամաչըրձեան Եպիսկոպոսը, Զաքարիայի աշակերտներէն, Բարթողիմէտոսի ընկերակից, և Պալաթու քարոզիչ (ՊԵՐ. 11): Սակայն Պէրպէրեան անձնապէս գիտցածը չի պատմեր, մինչ ժամանակակիցներ և ուրիշներ (63. ԿՈՆ. 759, ԴԻՒ. Ա. 57, ՄՄԾ. 20): Դաւիթին անունը կու տան իբրև Գալուստի գրգռիչ: Նոյն ինքն Գալուստ ալ 1802 սեպտեմբեր 30-ին Դաւիթի գրած նամակին մէջ վկայութիւն տուած է վասն վասքութեան և որոմնացանութեան Դաւիթն, և պատրելոյն իւր (63. ԿՈՆ. 760): Ուստի համարձակ կրնանք Յովիաննէսի վրայէն հեռացնել Պէրպէրեանի յանզգաստս քսած այդ կեղտը:

2226. ԸՆՏՐԵԱԼԻՆ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԸ

Դանիէլ Բարթողիմէտոսը Կ. Պոլիս հրաւիրած ատեն, պատճառն ու նպատակը չէր յայտնած, ուստի երբ շաբաթ օր, ապրիլ 14-ին Քուքաբու կը հասնի, և պատրիարքարան կը մտնէ, կը շիոթի զոչինչ դիտելով զանցից և զգալստենէ իւր, և Դանիէլի խորհրդով և Կիւմիշխանցի Մանուէլ Ալթուեան վարդապետին առաջնորդութեամբ հւսկիւտարի Ս. Խաչ Եկեղեցին կերթայ մինչև դադարեսցին խռովութիւնք: Բարթողիմէտոս յորմէհետէ Արմաշու և Նիկոմիդիոյ առաջնորդութիւնը կը վարէր (2171), յաջողած էր մէկ կողմէն վիճակին ժողովուրդը հայրաբար հովուել, և միւս կողմէն վանքը տեղական արգելքներու դէմ պաշտպանել, ամէն պարագաներով զօրացնել, նուիրատուութիւններով ճոխացնել, շինութիւններով բարեգարդել, և ուսմամբ ու բարեկարգութեամբ ծաղկեցնել, անոր վրայ հիմնելով իր աշխատութիւնն ու մխիթարութիւնը: Նա այր շնորհագարդ և գովելի վարուք, իմաստուն և խորախորհուրդ (ՊԵՐ. 10), բայց և համեստ իր ծգտումներուն մէջ շատ հեռու էր բարձրագահ աթոռներու փափաքէն, մանաւանդ երբ տեսաւ, թէ ահագին խռովութեանց կորուածաղիկ դարձած է իր ընտրութիւնը: Ուստի անմիջապէս զգօնութեամբ իւր, անծամբ անծին հրաժարիլ սկսաւ, իր անկարութիւնն ու տկարութիւնը առջև դնելով: Մինչև իսկ կը յայտարարէր, որ եթէ իր ընդիմութիւնը, ազգին կամքին անհնազանդութիւն սեպուելով՝ կամեսցին աքսորել, կամ թէ զայլ պատիժս պատրաստեն, կը նախընտրէ անոնց համակերպի, քան կաթողիկոսութիւնը ընդունիլ: Իսկ եթէ հաւանին իր վիճակը դարձնել, մեծապէս շնորհակալ կըլլայ ամէնուն: Բարթողիմէտոսի այդ որոշակի և հաստատուն յայտարարութիւնը

համոզիչ կը դառնայ ամէնուն, և հակառակը պնդել չեն համարձակիր, բայց ընտրութեան գործը, և տէրութեան տուած իրաման ալ անկատար կը մնան, Դաւիթի որոննացանութեան և Գալուստի խռովայուցութեան պատճառով (63. ԿՈՆ. 763): Բարթողիմէոսի հասնելուն հետ, Գալուստի աքսորին իրաման ալ նոյն շաբաթ օր, ապրիլ 14-ին ստացուած էր, բայց ինքն տեղեկութիւն չունէր, ուստի Նոր կիրակի առտուն, ապրիլ 15-ին, կը պատրաստուէր Եկեղեցի իջնալ, երբ իրեն զգացուցին իրողութիւնը: Ուստի զգուշացաւ և Եկեղեցի չ'իջաւ, թէպէտև Եկեղեցայն Յովհաննէս Լիմոնձեան ամիրային և ուրիշներուն չքաշուեցաւ ազդարարել, որ չըլլայ թէ իրեն բռնադատած Բարթողիմէոսին այցելեն, որպէսզի իրենց ալ ընդ նմին բանադրեալ չըլլան: Բայց ուզեց անմիջապէս հեռանալ և շիտակ իջաւ Պալաթ, Յովհաննէս Եպիսկոպոսին հանդիպեցաւ (ՊՏՄ.), և իսկոյն անցաւ Խասքէօյ Մինաս Տարավիսանեան ամիրային տունը: Հոն ալ ինքզինքը ապահով չզգալով, դիմեց Ղալաթիա Գէորգ Աղայէկեանի տունը, որ Աղայէկով կը կոչուէր Ռուսաց դեսպանատան գործակատար ըլլալուն համար: Ասոր խորհրդով զնաց պահուցտիլ Յակոբ Գալֆայի կամ արքունի Ճարտարապետի տունը, Պէյլէրադէյի գիւղը (63. ԿՈՆ. 814), Վստահանալով թագաւորական առն տունին անբռնաբարելիութիւնը (ԴԻՒ. Ա. 59): Այսպէս Գալուստ ամէն ճիզ կը թափէր առ ի պաշտպանել զանձն, թէպէտ Դանիէլ զայն հալածելու հետամուտ չէր, և գործակատարին ալ ապսպրեալ էր, թէ չտես լեր (ՊՏՄ.):

2227. ԴԱՆԻԷԼԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երբոր Բարթողիմէոս և Գալուստ գործէ կը հեռանային, Դաւիթի ասպարէզը կ'ընդարձակուէր, եղած ընտրութիւնն ալ արդէն ոչնչացած կ'ըլլար, և նորէն պէտք էր կատարել: Կառավարութեան կողմանէ ալ զգացուած էր այդ պէտքը, և կրկին հրահանգ կը տրուէր պատրիարքին, փութալ և գործը վերջացնել, որ գրգռութեանց ալ առջևն առնուի, որոնք աւելի աճած էին, և ամէն ոք իր բերման համեմատ՝ մէկը կամ միւսը կը մեղադրէր: Դաւիթ նորէն գործի վրայ էր, Դանիէլը կաթողիկոսացնելէն զատ ելք չկար, որով իրեն ալ պատրիարքութիւնը կ'ապահովուէր, զի ուրիշ մրցակից մնացած չէր: Կ. Պոլսոյ մեծամեծներն ալ համոզուեցան, թէ ուրիշ ելք չունին. նոյնը սկսան Դանիէլի ալ թելադրել, հակառակ իրենց առաջին թելադրութեանց (2223): Իսկ պատրիարքութեան համար ամէնուն առջև սկսաւ բարձրանալ Դաւիթը, իշխաններու աչքին՝ իբրև դժուարութեանց լուծող և կարող անձ մը, և Դանիէլի աչքին՝ իբրև իրեն բարձրացման երախտաւոր մը: Այդ գաղափարը հետզիետէ զօրացաւ, Դանիէլ ալ իր յանձնառութիւնը ստորագրեց Մայրաթուի առաջին պաշտօնագիրին ներքն, ուր իր և Եփրեմի անուններն էին գրուած, թէ խոնարհեցայ ի համակամ խնդիրս հաճութեան միաբանիցն սրբոյ աթոռոյն, և օրինեալ իշխանապետաց, իշխանաց և ժողովրդոց մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսոյ (63 ԿՈՆ. 806): Ասոր վրայ ապրիլ 26-ին, Աշխարհամատրան իինգչաբթիին, պատրաստական գումարումը տեղի ունեցաւ, Վէզիրխանը, Զօպան ամիրայի սենեակը, ուր Դանիէլի կաթողիկոսութիւնը որոշուեցաւ, և պատրիարքութեան համար երեք ընտրելիներ առաջարկուեցան, պատվամաւոր Դաւիթ, Կեսարիոյ Ստեփան և Պրուսայի Պօղոս Եպիսկոպոսները, և շուտով նախադասուեցաւ Դաւիթը:

Երկու օր ետքը, ապրիլ 28 շաբաթ օր, ազգային ժողով գումարուեցաւ Մայրեկեղեցին առաջինէն աւելի մեծ բազմութեամբ, զի աւելի քան զչորս հարիւր անձինս էին հաւաքուած: Բարթողիմէոս ալ ներկաներու հետ էր ամենայն զոհունակութեամբ, իսկ Գալուստ իր թաքստոցէն չէր համարձակած ելլել (63. ԿՈՆ. 808): Ժողովին մէջ զիսաւոր բանախօսը եղաւ Դաւիթ, Դանիէլի կաթողիկոսութիւնը առաջարկեց և փաստաբանեց, և ամէնքը հաւանութիւն յայտնեցին: Այս առթիւ Դաւիթի պատրիարքութեան համար ալ համամտութիւնը երաշխաւորուեցաւ: Առաջին շնորհաւորութիւններէն ետքը, Եկեղեցականներ պատրիարքարան ելան, և հանդիսաւոր թափօր կազմեցին շուրջառներով և ամենայն զարդուք: Դանիէլն ալ զգեստաւորեալ վիշապագլուխ գաւազանն ձեռքը և ամպիովանի ներքն, առաջնորդուեցաւ լուսազարդուած Եկեղեցին շաականներով և սաղմոսներով. բեմ Ելլալով օրինութիւն տուաւ Կեցս տէր զժողովուրդս քո աղօթքով, և աթոռ բազմելով քարոզեց, Դաւիթի պատրիարքութիւնն ալ հօչակեց խորհրդակցութեամբ պատուելի իշխանաց և զիսաւոր վարդապետաց (63. ԿՈՆ. 809), և ամէնուն համահաւանութեամբ և համահաճութեամբ: Հանդէսը փակուեցաւ Քրիստոս Աստուած մեր մաղթանքով, և Որ ընտրեցեր աղօթքով (ԺԱՄ. 275-277), մէջը Դանիէլի անունը տալով (63. ԿՈՆ. 810): Միւս առտուն, ապրիլ 29, Յինանց չորրորդ կիրակին, Մայրեկեղեցւոյն մէջ հանդէսները կրկնուեցան, իսկ Երկուշաբթի, ապրիլ 30, կը սպասուէր որ նորընտիրները պաշտօնապէս Բարձարգոյն Դուռ Երթան և հաստատութիւն ընդունին, և բազմութիւնն ալ այս յուսով խռնուած էր: Բայց տեղի չունեցաւ:

2228. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՍ ԴԻՄԱԴԻՐՆԵՐ

Յապաղումը լաւ նշանակ մը չէր, և իրօք ալ նոր դարձուածքներ սկսած էին կացութիւնը խառնակելու: Երկու տարբեր կողմերէ էին անոնք, բայց համաձայն գտնուեցան եղածը եղծանելու մէջ: Զիսաւոր ներշնչութիւնը դուրսէն կու գար, Յովսէփի կողմէն: Նա իր կաթողիկոսութիւնը յաջողցնելու համար Կ. Պոլսոյ մեծամեծաց ընտրութեան կամ հաւանութեան անհրաժեշտ ըլլալը գիտէր, և ըստ այնմ դիմումներ ալ ըրած էր (2222). բայց հարկաւ ականջը հասած էր որ իրեն համար նպաստաւոր նշաններ չկային: Ուստի աւելի կտրուկ միջոցի պէտք տեսաւ: Պողոս կայսեր համաձայնութիւնը վաստկած ըլլալով, Ուստական կառավարութեան կողմէն գոել տուաւ Կ. Պոլսոյ դեսպանին, այդ նպատակին հոգ տանիլ, և ամէն կերպով աշխատիլ որ Յովսէփի ընտրութիւնը իրականանայ: Վասիլ Թամարով դեսպան՝ իրամանը ընդունելով, ամենայն մտադրութեամբ սկսած էր գործին հետևիլ, և օգտուիլ այն Երկպառակութիւններէն, որոնք Հայոց մէջ կը տիրէին: Բարթողիմէոսի ընտրութիւնը ապարդիւն եղած էր, ընտրեալին իրաժարելովը, պէտք էր Դանիէլին ընտրութիւնն ալ անհետևանք դարձնել: Ուստաց դեսպանին ձեռքն ալ լաւ գործիք մըն էր Գէորգ Աղայէկեան գործակատարը, որ ինքն ալ կատարուած ընտրութեանց հակառակորդներէն էր, և արդէն Գալուստի ալ պաշտպանութիւն ըրած էր (2226): Թամարով ձեռնարկած միջամտութիւնը յառաջացնելով, սկսած էր Օսմանեան կառավարութեան մօտ պաշտպանել իր կառավարութեան ընտրելին: Իսկ Ուստիոյ նպատակը ուրիշ բան չէր, բայց եթէ իրեն հաւատարիմ գործակից մը

ունենալ էջմիածինի աթոռին վրայ, այն կողմերուն մասին իր ապագայ դիտումները դիւրացնելու համար: Կատարուած գործողութեանց հակառակորդներէն մէկն ալ Բարթողիմէոս Եուսուֆեան էր, արքունի ժամագործ, որ փոխանակ դուրսէ նոր եկած եպիսկոպոսի մը, իր ծանօթն ու համակիրը կ'ուզէր տեսնել պատրիարքական աթոռին վրայ, ինչպէս էր Պալաթի քարոզիչ Յովիաննէս Զամաշըրձեան եպիսկոպոսը, բնիկ Բաբերոցի, Զաքարիայի ընտրելագոյն աշակերտներէն, որ անոր մօտ փոխանորդութիւն ալ Վարած էր: Աւելորդ է ըսել, թէ Յովիաննէսի ալ անհաճոյ չէր այդ գաղափարը: Եուսուֆեան կրցած էր թէ կառավարութեան շրջանակին մէջ աէտք եղած թելադրութիւններն ընել, և թէ ամիրայակից ընկերներու մէջ համամիտներ պատրաստել: Յայտնի կը տեսնուի թէ Դաւիթի պատրիարքութիւնը, որչափ ալ պաշտօնապէս հօչակուած, իրեն դէմ բաւականաչափ և ազդեցիկ հակառակողներ ունէր: Ահա այն ազդակները, որոնք կառավարութիւնը վարաննան մատնեցին, երբոր Դանիէլի և Դաւիթի ընտրութիւնները հաղորդուեցան, և չուզեց իսկոյն հաստատութիւնը տալ, այլ պատրուակներու դիմեց յապաղելու համար: Նախ պատճառեց թէ ընտրողական հանրագիրներուն ներքև կնքողներուն թիւը քիչ է, և յետոյ ալ պահանջեց որ Դանիէլի ընտրութեան մասին էջմիածինէ եկած առաջարկներուն պաշտօնագիրները իսկութեամբ հաղորդուին: Յովսէփ ինքն ալ Թամարովի գրած էր (ՂԻՒ. Ե. 38), իսկ Թամարով՝ Աղայէկեանի խորհրդով Գալուստի աքսորին յետս կոչումին կ'աշխատէր, իբր զի կրնար գործերը խառնակելու յարմար գործիք ըլլալ: Դանիէլի մօտ ալ նոյն նպատակով դիմումներ եղան, որուն նա շուտով համակերպեցաւ, զի աքսորի հրամանն ալ ստիպմամբ հանել տուած էր (63. ԿՈՒ. 762), և վերջին ժողովէն ալ առաջ, ջանայր ընդարձակել նմա շրջիլ յայտնապէս (63 ԿՈՒ. 808), և գործակատարն ալ հրահանգած էր Գալուստին չհետապնդել (2226):

2229. ԳԱԼՈՒՍԻ ԽՈՌՎՈՒԹԻՒՆԸ

Դանիէլ ընտրեալ կաթողիկոս և Դաւիթ ընտրեալ պատրիարք, այդ առջիւ իրարու մտերիմ գործակիցներ, պատրիարքարանի մէջ կը սպասէին իրենց պաշտօնապէս ձանցուելուն, իսկ պատրիարքարանի գործերը տակաւին Դանիէլի անունով կը շարունակէին: Միւս կողմէն Դանիէլ կուզէր իր կարսին ամփոփել և հւսկիւտար անցնիլ, որպէս զի անկէ դէպ էջմիածին կարենայ ուղևորիլ, սակայն Գասպար Ազնաւորեան և Յովիաննէս Լիմոնձեան ամիրաներ թելադրեցին քիչ մըն ալ սպասել մինչև խնդրոյն վերջանալը (ՊՏՍ.): Այսպէս անցաւ ապրիլ 28-ին ժողովին յաջորդող եօթնեակը, երբ մայսի 4-ին ուրբաթ օր, յանկարծ Գալուստ Քումքաբու կու գայ, իր աքսորին յետս կոչուելուն հրամանը ստացած ըլլալով Ռուսիոյ դեսպանին միջամտութեամբ: Նա իր ազատութեան հետ պատրիարքութեան յուսադրութիւնն ալ ստացած էր Աղայէկեանէ, Դաւիթին ընտրութիւնը ջնջել տալով, եթէ Դանիէլի ընտրութիւնն ալ ջնջելով Յովսէփի կաթողիկոսութիւնը յաջողէր: Դանիէլ և Դաւիթ, ինքզինքնին ուրախ կը ցուցնեն Գալուստի ազատութեան հանդէպ, և իբրև պատուելու ցոյց զինքն առաջիկայ կիրակի, Երևան Խաչի տօնին առջիւ, հւսկիւտարի Ս. Խաչ Եկեղեցին պատարագելու կը հրաիրեն: Իսկ Գալուստ ազատութեամբը և յուսադրութեամբը խրոխտացած, պատասխան կը դրկէ, ճանաչել զչափ անձանց իրեանց և լոել, աւելցնելով թէ ոչ

ևս ունին իշխանութիւն իրամայել յիմ վերայ, զի արքունի իրովարտակաւ եկեալ կամ աստ: Գալուստ, որ իր ասպնջական (2226) Յակոբ ճարտարապետին ալ բաց պարտամուրիակ տուած էր, վճարել գոր ինչ դրամ իցէ գնալոց յաղագս պատրիարքութեան (ՂԻՒ. Ա. 68), արդէն ինքզինքը պատրիարք եղած կը կարծէր: Գալուստի այս խրոխտանքը յառաջ կու գար Աղայէկեանի և Տարապիսանեանի թելադրութիւններէն, որոնք գիտակցութեամբ զայն ձեռք առած էին շփոթ ծագեցնելու համար, որով եղածը եղծանել, զի առանց յայտնի և գլխաւոր պատճառի՝ տէրութեան իրամանով եղածը յետս ընկրկելմ՝ էր ըստ ամենայնի աննպատակ (63 ԿՈՆ. 813): Կարծէս թէ ձիշդ այդ նպատակով, Գալուստ մայիս 5 շաբաթ առտու կանուխ Մայրեկեղեցի կիջնէ, և կերթայ գրաւել նորընտիր Դաւիթի յատկացեալ աթոռը: Քիչ ետքը Դաւիթ կու գայ, Գալուստ չի շարժուիր, և Յակոբ Գանձակեցի վարդապետ, Դաւիթի հետևորդներէն կալեալ ի բազկէն իջոյց յաթոռոյս զԳալուստ արհին: Սա ալ այն ատեն վեղարով փիլոնով կերթայ կանգնիլ ի շարս ժողովրդեան, յուզում գրգռելու միտքով (ՊՏՄ.) և մինչև իսկ կը ըստի, թէ եկեղեցւոյ միջին դրան առջև, գաւազանը ձեռքը գրգռիչ ատենաբանութիւն ալ ըրած է (ՊԵՌ. 16): Բայց այն ոչ շփոթը չի սկսիր, թէպէտև ժողովրդական խաւերու մէջ կը տարածուի, անշուշտ գրգռողներ ալ պակաս չեն եղած: Մանուկ Գանթարեան մուշտակագործ մը, գլուխ կը նշանակուի (ՊՏՄ.), և շաբաթ օրուընէ 200 հոգիի խումբ մը կը պատրաստէ, որոնք կիրակի առտու, մայիս 6. Զարթիք փառք իմ երգին ատեն, Գալուստը տունէն կառնեն ու եկեղեցի կը տանին, Դաւիթը աթոռէն կը քաշեն, Գալուստը տեղը կը նստեցնեն, բեմ կը հանեն, քարոզ խօսեցնել կու տան, պատրիարքական զահը կը բարձրացնեն, պատարագին մէջ Գալուստ պատրիարքի անունը յիշել կու տան, Աստուած շնորհաւոր արասցէ կաղաղակեն, և վերջէն ալ կը պատրաստուին բազմութեամբ կառավարական դուռը տանիլ, և պատրիարք հաստատել տալ: Դաւիթ ալ ունէր իր կողմնակիցները, որոնք ընդդիմանալ կաշխատէին: Արդէն երկու կողմէն եկեղեցւոյ մէջ և դուրս սկսած էին կռվահարել զմիմեանս և քարշել զիրեարս, խրոխտային առիւծաբար և գոռային վարագօրէն: Բայց Դաւիթ խոյս տուած էր պատրիարքարան, իսկ Գալուստ բերկրութեամբ կը դիտեր իրեններուն յաղթանակը, և բաղձացեալ պատրիարքութիւնը լրացած կը կարծէր (63. ԿՈՆ. 817): Իրաւ Գալուստ յուսախաք պիտի մնար իր յաջողութեան մէջ, սակայն զինքը իբր գործիք գործածողներուն նպատակը իրականացած էր, զի այդպիսի շփոթի մը վրայ՝ նախընթաց ընտրութիւնը ջնջուած կ'ըլլար:

2230. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ ԶՆԶՈՒԱԾ

Մայրեկեղեցւոյ շփոթը զինուորական միջամտութիւն իրաւիրեց, և շուտով Եէնիչէրիներու ջոկատ մը հասաւ, որուն առջև բազմութիւնը ցրուեցաւ, բայց գլխաւորներէն 64 (ՊՏՄ.) կամ 70 հոգի (63. ԿՈՆ. 819), որոնք Գալուստի սենեակը խմբուած էին, ձերբակալուեցան, Գալուստն ալ միասին, և տարուեցան Եէնիչէրիներու իրամանատարին, անկէց ալ եպարքոսին տեղակալին, քննուելու և դատուելու համար: Ոմանք Մանուէլ և Աստուածատուր վարդապետները կ'ամբաստանեն, իբրև թէ Գալուստի կողմնակիցները Եէնիչէրիներու ցուցուցած ըլլան (ՊՏՄ.), և մինչև իսկ ըստ կայ, թէ Աստուածատուր՝ Գալուստը հարուածելով վեղարը գլուխէն քաշած ըլլայ

(ՊԵՐ. 17), սակայն ժամանակակիցը վերջին ծայրայեղութիւնը չի յիշեր: Հարցուփորձէ մը ետքը, նախ ամէնքը կը բանտարկուին, բայց ոչ ի կոճեղս (ՊԵՐ. 17), և վերջէն քանի մը հատը թիարան կը դոկուին (63. ԿՈՆ. 819), մնացածներ գահիւ խրատեալ կ'արձակուին, իսկ Գալուստ ԽԱՎԻՏԱՐ՝ Աղասի ամիրայի տունը պահպանութեան կը յանձնուի (ՂԻՒ. Ա. 71): Մայիս 10-ին, Երևան Խաչին հինգշաբթին նոր խլրտում մը տեղի կ'ունենայ շուկային մէջ Գալուստի կողմնակիցներուն կողմէն, և կառավարութեան կը դիմեն զայն պատրիարք ուզելու, բայց Եպարքոսին հրամանով չորս գլխաւորներ, Կարապետ հնավաճառ, և Սարգսու ու Իգմատիոս քենագործներ, և Գեղրդ հիւսն կը բանտարկուին, և մնացածները գանակոծ կը հալածուին (ՂԻՒ. Ա. 71): Իսկ Գալուստ Աղասիին տունէն փախչելով, նորէն Պէյլրապէյի Յակոբ Ճարտարապետին մոտ կապահնին: Կառավարութիւնը տեսնելով որ շփոթութեանց առիթ տուողները հեռացնելէ զատ ուրիշ միջոց չկայ, և անսալով Թամարով դեսպանին թելադրութեանց, որ այստեղի մրցակիցներէն դուրս իր պաշտպանեալին կաթողիկոսացումը իբրև արմատական դարման կը ցուցնէր, կորոշէ Դանիէլն ու Գալուստը այսօր զրկել: Այս նպատակով մայիս 13-ին, կիրակի օր, Գալուստ Խաբէական պատրուակով, իբրև թէ պատրիարք ըլլալու համար, Պէյլրապէյիէն Եպարքոսարան կը տարուի, և անկէ ուղիղ կաքսորուի Լեմնոս կամ Իլիմիա կղզին: Միկնոյն ատեն Մէհմէտ Էֆէնտի, Եպարքոսարանի աղօթասացը, պատրիարքարան կու զայ և Դանիէլի ներկայանալով կը յայտնէ թէ հրաման ստացած է, զինքն Թենետոս կամ Պօխճա կղզին տանիլ: Դանիէլ կը զգայ ու կը յայտարարէ թէ պարտի հնազանդիլ տէրութեան, և առանց յանցանաց և պատճառի պատիժին համակերպելով, իսկոյն պատուիրակին հետ կը մեկնի նշանակուած տեղը, մինչ շուրջը կը տեսնէ զաղէկիզութիւն և գարտասուբարեպաշտ ժողովրդոց (63. ԿՈՆ. 822), որոնք սիրելի պատրիարքէն կը բաժնուէին: Կ. Պոլիսէ մեկնելէն Երեք օր Ետքը, մայիս 16-ին կը հասնէր Թենետոս: Գալուստի աքսորը գիւղին էր, զի անպաշտօն անձ էր, բայց նոյն կերպարանը Դանիէլի վրայ ալ նկատուեցաւ, զի ապրիլ 30-ին հրաժարանաց գիր էր մատուցած կառավարութեան, իսկ կաթողիկոսութիւնն ալ պաշտօնական հաստատութիւն չէր ստացած (63 ԿՈՆ. 820): Միկնոյն ատեն կառավարութեան կողմէն հրաման եղաւ ազգին մեծամեծներուն, որ խնդիրի առարկայ դարձած Երեք անձերէ, այսինքն Դանիէլէ և Գալուստէ ու Գաւիթէ դուրս պատրիարք մը ընտրեն և ներկայացնեն: Այս կերպով կը լրանար Թամարովի հովանաւորութեամբ Աղայէկեանի կազմակերպած ծրագիրը, որով ջնջեալ և շքեղեալ կը դաշնար ապրիլ 28-ին ընտրութիւնը, և նոր ընտրութեան դուրս կը բացուէր: Ինքն Թամարով ալ լաւ գիտէր Եղելութեանց նշանակութիւնը, և ըստ այնմ կը բացատրէր իր բարեկամ Սարգսու Լաշկարովին ու մայիս 16-ին Պէօյիքաէրէի ամառանոցէն կը գրէր, թէ մեր հասարակաց բարեկամ ընտրեալ լինելոց է, և լինելոց է պատրիարք Եջմիածնի (ՂԻՒ. Թ. 334): Այդ պարագային մէջ ալ պէտք չէ մտադրութենէ Վրիաթեցնել Դաւիթի շահագէտ հնարիմացութիւնը, որ կացութիւնը շփոթած տեսնելուն, ուղղութիւն և կարծիք փոխելով, Յովսէփի պաշտպաններուն կողմը կանցնէր, և Ռուսական քաղաքականութեան պաշտպան ձևանալով թէ ինքինքը վտանգէն կազատէր, և Դանիէլի ու Գալուստի արկածէն գերծ կը մնար, և

թէ իր ապագայ յաջողութեան բաց դուռ կը թողուր: Թիւրիմացութեան հետևանք է կարծել թէ այս առթիւ Դաւիթի ալ աքսորուած ըլլայ, ինչպէս նաև Յովիաննէսն ալ աքսորուած ըսելը (ՂիՒ. Է Ժէ), որ թուականներու շփոթութեան հետևանքներ են:

2231. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊԱՏՐԻԱՌՔ

Հրամայած ընտրութեան համար ազգային ժողովը գումարուեցաւ մայիս 18-ին, Համբարձումին յաջորդող ուրբաթ օրը (ՊՏՄ.), և ընտրեալը եղաւ Յովիաննէս Չամչըրձեան, զոր արդէն յիշեցինք թէ Բարթողիմէոսի (2225), և թէ Դանիէլի (2228) ընտրութիւններուն առթիւ: Բարթողիմէոսի դէմ պատրաստուած գրգռութեան հեղինակը՝ Յովիաննէսին չըլլալը բացատրեցինք արդէն (2225): Թէաէտ վերջին անգամ ալ՝ Դանիէլի և Դաւիթի ընտրութեանց եղծուելուն առթիւ՝ նորէն Յովիաննէս գրգռիչ ըլլալ կը կարծուի, սակայն պատմական եղելութիւններ Յովիաննէսի յատուկ դեր մը վարած ըլլալը չեն ցուցներ: Կասկածին գլխաւոր պատճառներն են Եուսուֆեանի հետ մտերմութիւնը (63 ԿՈՆ), և վերջէն ինքն ընտրուած ըլլալը: Չուզելով ալ ուրանալ, թէ զոնէ կամակցութիւն մը ունեցած ըլլայ, շատ կշիռ ունի իրեն մասին դրական զործ մը պատմուած չըլլալը, մանաւանդ որ իբր պատրիարքական ընտրելի, իրեն նախադասելի մէկը չկար մէջտեղ, որ բուռն մրցակցութիւն մղէր: Միայն թէ իրեն համար յաջողութեան միջոց եղաւ՝ Աղայէկեան և Եուսուֆեան խմբակներուն իրարու մերձեցումը, անիկա Յովիաննէսի պատրիարքութեանը և ասիկա Յովսէփի կաթողիկոսութեանը հաւանելով, և այսպէս միացեալ զօրութեամբ կացութեանը փոփոխելու կերպը գտնելով: Հետևապէս Մանուէլ վարդապէտ, Դանիէլի Եռանդուն անձնուէրը, միայն իր սիրտին զեղուածը յայտնած կըլլար, երբոր Յովիաննէսը՝ պատճառ և հիմն և արմատ խարդաւանաց և դաւից և յարատևական խռովութեանց կը կարծէ (63. ԿՈՆ. 812): Իսկ Պէրապէրեան բոլորովին եղելութիւնները կայլայլէ, Յովիաննէսի պատրիարքութիւնը Դանիէլի աքսորէն առաջ դնելով, և Յովիաննէսը Դանիէլի աքսորին հեղինակ ցուցնելով (ՊԷՌ. 18): Մենք սկզբնական և ժամանակակից աղբիւրներէ քաղելով, գրեթէ օրագրական ձևով պատմեցինք ամէն պարագաները: Եւ եթէ քիչ մըն ալ մեր սովորական ոճին աւելի երկարեցինք կուզէինք որ այդ հռչակուած ու հետաքրքրութիւն շարժած, և միանգամայն տգեղ կերպարան ստացած, Դաւիթ-Դանիէլեան կոչուած, բայց սկզբնապէս Յովսէփեան եղած խնդիրը, նր իսկական ճշդութեան մէջ ներկայացուէր: Նոյն ձևով պիտի շարունակենք պատմել այդ խնդիրին հետագայ մասերն ալ:

2232. ՅՈՎՍԵՓԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Յովիաննէս մայիս 18-ին ընտրուելով, միւս օր շաբաթ, մայիս 19-ին, պետական հաստատութիւնը ստացաւ, և փառաւոր հանդիսիւ եպարքոսին մօտէն Մայրեկեղեցի բերուելով, ու պատրիարքարան ելնելով, պաշտօնին ձեռնարկեց, երբ Դանիէլ և Գալուստ իրենց աքսորավայրերը հասած էին: Իրեն առջև ծանր աշխատութիւն մը ունէր նա, պառակտել և խռովեալ ժողովուրդը հանդարտութեան առաջնորդել: Այդ նպատակին համար պէտք էր միանգամ ընդմիշտ վերջացնել կաթողիկոսական խնդիրը, որ կռուախնձոր էր դարձած: Արդէն

կնճիռը տակաւ լուծման կը յանգէր, քանի որ զիսաւոր ընտրելին Դանիէլ ասպարէգէ դուրս էր հանուած, և դուրսէն ընտրելին Բարթողիմէոս ինքն ասպարէգէ քաշուած էր: Մնացած երկու աւելի խոսուածներուն, Յովսէփի և Եփրեմի մասին եղած դժուարութիւնը հաւասարապէս օտար հողի վրայ և օտար հովանաւորութեան ներքե գտնուելնին էր, և եթէ այդ պարագան նկատողութեան ախտի չափնուէր, հարկաւ նախադասելի էր Յովսէփի, որ իրեն հետ աւելի կարողութիւն և գործունէութիւն կը բերեր, և Հայոց համար զօրաւոր պաշտպանութեան միջնորդ կրնար ըլլալ: Գալով արգելք կազմող պետական պարագային, ազգը որևէ պատասխանատուութենէ գերծ կը մնար, քանի որ Ոուսական դեսպանին միջամտութիւնը՝ Օսմանեան կառավարութեան վրայ ճնշում կը գործածէր: Այդ մտածումները կ'արդարացնէին Յովիաննէսին մտադրութիւնը, երբոր Յովսէփի կաթողիկոսութիւնը յաջողցնելու յանձնառու Կ'ըլլար, ինչպէս նաև ազգին մեծամեծները և ազգային ժողովը, երբոր իրենք ալ այդ եզրակացութեան կու գային: Յովիաննէս իրեն առաջին գործերէն մին ըրաւ խնդիրը վերջացնել, և Յովսէփի վրայ կաթողիկոսական ընտրութիւն կատարել տալ, առանց ազգն ու պատրիարքարանն ալ պատասխանատուութեան ներքե թողլու: Երբ Թամարով կառավարութեան վրայ ճնշում կը բանեցնէր, կառավարութիւնը պաշտօնապէս անոր առաջարկը կը հաղորդէր պատրիարքին, իսկ գաղտնապէս հակառակը կը թելադրէր: Յովիաննէս այնպէս իմն դարձուց գործերը, որ վերջացաւ կառավարութիւնը բացարձակապէս իր հաւանութիւնը յայտնեց, և ասոր վրայ 1800 մայիս 31-ին, Հոգեգալստեան հինգշաբթի օրը, ազգային ժողով գումարուեցաւ, և թէպէտ մեծամեծներէն ոմանք զգուշացան ներկայանալ, բայց ժողովը օրինաւորապէս տեղի ունեցաւ. Յովիաննէս իբրև գործողութեան հիմն մէջտեղ դրաւ Մայրաթոռոյ միաբանութեան երկրորդ հանրագորութիւնը, Դանիէլի և Յովսէփի անուններով (2221), և Դանիէլը ընտրելու անհնարութեան առջև, ամէնքը Յովսէփի անունին վրայ միացան, մանաւանդ որ անոր հակառակորդներուն զիսաւորին՝ Սիմէոնի Փափազեանին ալ սպառնալիք եղած էր կառավարութեան կողմէ, և անոր ալ խոստացեալ էր այլ կայան, որ է աքսորավայր եթէ ևս աղմկեսցէ (Դիւ. թ. 334): Այսպէս ապրիլ 12-էն հաշուելով (2224) 50 օրուան մէջ, երեք կաթողիկոսական ընտրութիւններ կատարուած եղան: Մանուկի, և Դանիէլեան անկողար եռանդին մէջ, կը գրէ թէ Յովիաննէս առանց աջ և ահեակ նկատելոյ, միայն զիառաց և զանձնէ իւր խորհելով (63. ԿՈՆ. 824) վարուած ըլլայ այդ պարագային մէջ, սակայն անաչառ պատմութիւնը պէտք է ընդունի, թէ նա այլապէս գործել չէր կրնար, Դանիէլի աքսորէն, ժողովոդական յուգումէն, Ոուսական ճնշումէն, և Տաճկական համակերպութենէն ետքը: Թէ ոչ անպայման ժամանակաւ աթոռը անտերունջ և ազգը վրորվուած պիտի պահէր, որ հանրութեան տեսակէտէն ալ նախընտրելի կացութիւն մը չէր, որչափ ալ Դանիէլի անձնական օգուտին համաձայն ըլլար: Պարագայից համեմատ գործող, և առաւելագոյն վնասին առջև մասնաւոր պարագաներ անտեսող իշխանաւորներ, աւելի գնահատման արժանի պէտք է սեպուի, քան թէ մեղադրանաց ենթարկուին:

2233. ՅՈՎՍԷՓԻ ՆՈՐ ՃԻԳԵՐԸ

Կատարուած ընտրութիւնը պետութեան հաղորդել, պաշտօնական ձևակերպութիւնները

լրացնել, և հաստատութեան իրովարտակը ընդունիլ, ինչչափ ատեն տևեցին, կամ ինչ գործողութեանց տեղի տուին, ձշուած չունինք, միայն գիտենք թէ օգոստոս 2-ին Կ. Պոլիսէ կը մեկնէր Դաւիթ՝ ստացուած իրովարտակը Յովսէփին հասցնելու համար (63. ԿՈՆ. 911, ՂԻՒ. Ա. 77), ուսկից կը հետևի թէ ամբողջ յունիս ամիսները այդ ստացութեան նուիրուեցան: Իսկ կացութիւնը հանդարտեցաւ, և նորմիջաբեպներու առիթ չընծայեց: Քանի որ Դաւիթ՝ Յովսէփի կաթողիկոսութեան իրովարտակը տանողն էր, և ընտրութեան գործը լրացած էր, անհիմն կը դառնայ Պերպերեանին գրելը, թէ Յովիաննէս իշխանաւորները հաճեցոյց յընտրել ըզԴաւիթ ի կաթողիկոսութիւն Եջմիածնի, և թէ այդ նպատակով Դաւիթը Եջմիածին առաքեցին, զի անդ գոցէ զեղանակ և զՃանապարհ կաթողիկոսանալու (ՊԵՌ. 18): Յովսէփին դառնալով, նա ամենայն պնդութեամբ և ամէն միջոցներով կաթողիկոսանալու ետևէն էր: Արդէն 1800 ապրիլ 12-ին, որ է Բարթողիմէոսի Կ. Պոլսոյ մէջ ընտրուելուն օրը (2224), երբ Յովիաննէս հազիւ թէ Մայրաթուի միաբանութեան գիրը առած կրնար ըլլալ (2222), նա արդէն Սրբոյ աթոռոյն անուանեալ կաթողիկոս կը ստորագրէ (ՂԻՒ. Ե. 39, ՂԻՒ. Թ. 333): Անհաճոյ զգացուն մը ազդելու չափ խրոխս և յանձնապաստան է Յովսէփի լեզուն, երբոր Դանիէլի և ամիրայից գրելով, կ'ազդարարէ որպէսզի իմացեալ զօրինաւոր ժառանգութիւն մեր և զընտրութիւնն (ՂԻՒ. Ե. 33), և զվաստակս իմ ի վերայ հանուրց ազգին, հաւատոյն և եկեղեցւոյն (ՂԻՒ. Ե. 34), համակերպին իրեն ընտրութեան, պատիւ համարելով աթոռ բարձրացնել ի ցեղէ Լուսաւորչին սրբոյ Գրիգորի, յորմէ եմք մեք, կ'ըսէ վստահօրէն: Միանգամայն կը սպառնայ, թէ իրմէ զատ ում և ընտրէք կաթողիկոս լինել ոչ կարէ, և ոչ իշխել ի վերայ կողմանցս, և այս պատճառաւ կը յաւելու, որ եթէ ընտրեալ ևս իցէք և առաքեալ, դադարեցուցանել ուրեկցէ ընտրեալն այն (ՂԻՒ. Ե. 35): Դանիէլի ալ ակնարկելով, որ միաբանութեան առաջին ընտրելին էր, կը գրէ թէ պատիւ և փառք համարեսցի ի ժամանակս իմ պատրիարք գոլն իւր (ՂԻՒ. Ե. 38): Իր միտքը յաջողցնելու համար մինչև իսկ իղձ կը յայտնէ ի վերայ Պոլսոյ անցանել, այլ մտածելով, թէ յոյժ յամէ զնալն ի սուրբ աթոռն (ՂԻՒ. Ե. 39), իր աշակերտ Նոր-Նախիջևանցի Կարապետ Վարդապետը Կ. Պոլիս կը դրկէ, բոլոր ամիրաներուն զատ զատ յանձնարարականներով, որոնցմէ 12 հոգի յանուանէ յիշուած են (ՂԻՒ. Ե. 38): Որչափ ալ յոխորտաբանութիւն ըլլան Յովսէփի գրածները, սակայն անշուշտ Կ. Պոլսեցոց վրայ իրենց ազդեցութիւնը կ'ունենային, նկատելով անոր Ուսաց մայրաքաղաքին մէջ ստացած դիրքը, և Ուսական դեսպանատան ամէն կերպով անոր օգտին ծառայելը: Այս պարագաներն ալ կը ցուցնեն թէ ինչ զգացումով Յովիաննէս և Կ. Պոլսեցիք կը զիջանէին Յովսէփի ընտրութեան, և իրովարտակը ստանալով կը յլէին անոր: Յովսէփի հազիւ թէ այդ երելութեանց լուրը կ'առնէր արքունիք հասած տեղեկութիւններէն, և կ'ապահովուէր իր կաթողիկոսութեան վրայ, օգոստոս 4-ին Պետրորուրգէ կը մեկնէր (ԵՐՑ. Ա. 6): Նախ կու գար Մոսկուա, և Մոսկուայէ Նոր-Նախիջևան, և անկէ Աստրախան (ՂԻՒ. Թ. 342), ուր կը մտնէր սեպտեմբեր 12-ին, սպասելով իրովարտակին, զոր Դաւիթ Կոստանդնուպոլիսէ կը բերէր, իրեն ձեռքը հասցնելու համար:

2234. ՅՈՎՍԷՓԻ ԶԵՐՆԱՐԿՆԵՐԸ

Յովսէփի տակաւին Նոր-Նախիջևան եղած ատեն, օգոստոսի մէջ, Յովսէփի կաթողիկոս վերտառութեամբ և ստորագրութեամբ կոնդակ կը գրէ (ՂԻՒ. Թ. 334), իսկ սեպտեմբեր 12-ին Աստրախան հասած օրը կը ստանայ Ղաւիթի Կ. Պոլիսէ գրած նամակները: Քանի մը օր ետքը Ղաւիթի ուղղած նամակով լուր կու տայ, թէ ձեռքը հասած են հրովարտակին պատճենն ու թարգմանութիւնը, դեսպանէն ՊԵՏՐՈՎԻՉ դրկուած և անկէ իրեն հաղորդուած: Ուրախութիւն կը զգայ, որ իր անունին յիշատակութիւնը սկսած է Կ. Պոլիս, Մոսկովա, Նոր-Նախիջևան, Գրիգորովառովիս, և յայլ քաղաք: Բայց կը սպասէ Ուրսաց կայսեր բարեհաճական հրովարտակին վասն ընդհանուր Հայոց ազգիս կաթողիկոսութեան, զոր լսած է թէ պատրաստեալ են, և յայս քանի օրս կը յուսայ ստանալ: Ուրսաստանի առաջնորդութիւնը փոխանցած է Եփրեմի, Էջմիածինի տեղապահութիւնը կը հաստատէ Մինասի վրայ, բայց և Ղաւիթի իրաւունքն կու տայ զամենեսեան ի կարգի պահել ընդ տեղապահին, և կը խոստանայ Յովիաննէսի օրինութեան կոնդակ դրկել յետ ընկալման օժնամբ զշնորհս սուրբ Հոգույն ի գլուխն: Ղաւիթի ուղղուած այդ գրութեան (ՂԻՒ. Թ. 342-356) թուականը գրուած չէ, բայց սեպտեմբեր 12-էն շատ ետքը գրուած պիտի չըլլայ, վասնզի իբր կենդանի յիշուած Մինաս տեղապահը վախճանած է հոկտեմբեր 22-ին, ի չորրորդ ժամու ցերեկին (ՂԻՒ. Թ. 339), որով Ղաւիթ գօրութեամբ վերոյիշեալ գրութեան ստացած կ'ըլլայ բուն տեղապահութիւնը: Յովսէփի տակաւին Աստրախան կը մնայ, մինչև որ սպասածը կը ստանայ հոկտեմբեր 30-ին, նաև հրաման գինուորական ուղեկցութեամբ մինչև Էջմիածին երթալու, և ցմահ վայելելու կանուխ ունեցած 2000 ռուբլիի ռոճիկը (ԵՐՑ. Ա. 10): Ինքն ալ միևնույն ատեն Էջմիածինի մէջ ըլլալիք պատրաստութիւնները կը հրահանգէ, և հազիւ դեկտեմբեր 12-ին Աստրախանէ կը մեկնի և 17-ին կը հասնի Ղըզլար: Հոն կը սպասէ մինչև որ ներքին զորավար, Կովկասեան գաւառներու կողմնակալը, Ճամբուն ապահովութեան պատրաստութիւնները լրացնէ: Անկէ կը մեկնի Մոզդոկ, հոն ալ կը մնայ քանի մը օր, և ապա կուղենորի Կովկասի լեռնաշղթան անցնելու, գնդապետի մը և հարիւր խազախ հեծեալներու ընկերակցութեամբ: Հազիւ 1801 տարւոյ փետրուար 6-ին, կը հասնի Դուշէթ, ուսկից փետրուար 11-ին, ՄԵԾՎԱԿԻ Երկրորդ Երկուշաբթին, մուտ կը գործէ Տփղիս, արտակարգ փառաւորութեամբ և հանդիսական ցոյցերով: Նկատելի է որ բաւական դանդաղաքայլ եղած է ՊԵՏՐԵՈՒԳՔ Տփղիս հասնիլը, վեց ամիս ամբողջ օգոստոս 4-էն փետրուար 11: Ասոր պատճառներուն մէջ եթէ պիտի հաշուենք պաշտօնագիրներու սպասելը և եղանակին խստութիւնը, պէտք չէ զանց ընենք նաև Յովսէփի՝ փառքերու և ցոյցերու փափաքը, որպէսզի ամէն տեղ պատրաստութիւններ կատարուին ընդունելութիւնը շքեղ ընելու համար:

2235. ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՂԻՄՈՒՄԸ

Յովսէփի այդ Երկարատև ուղևորութեան միջոցին Էջմիածինի կացութիւնը, անհամբեր ակնկալութիւն էր: Երբ վարանումները փարատեցան, և կամայ կամ ականայ բայց հարկաւորը կամաւոր ընելու խոհականութեամբ, միաբանութիւնը համակերպեցաւ Յովսէփի կաթողիկոսութեան այժմ կը սպասէր քաղել՝ իրմէ խոստացուած, Ուրսական կառավարութենէ յուսադրուած և Երևակայութեամբ աճեցուցած բարիքները: Հոկտեմբեր 31-ին գրութեամբ

միաբանութիւնը Յովսէփին կը խնդրէր մի ևս ամենկին յետաձգել, այլ փութացուցանել զբարիոք գալուստն շքեղաշուք փեսայիդ, որովհետև տասն ամիս է, կըսեն որ աթոռը անտերունջ է, ի մէջ օծից և կարձաց բնակեալ՝ ամէն կողմէն կը նեղուինք, յարտաքուստ յումեքէ դանկ մի չէ մտեալ ի սուրբ տունս, Կ. Պոլսոյ նւիրակը Գալուստ աքսորուած է Տաճկահայոց չորս շրջանակներ առանց նուիրակի մնացած են, և միւրոնը մերձ է ի սպառումն: Միաբանութիւնը կը սպասէ որ դեկտեմբերի մէջ հարկաւ Եջմիածին հասած ըլլայ (ՂԻՒ. Թ. 340), բայց մենք տեսանք որ հազիւ թէ դեկտեմբերին Աստրախանէ կը մեկնէր: Կարծես թէ այնչափ ձիգերով ու հնարքներով ու ստիպումներով ձեռք ձգուած կաթողիկոսութեան գործունէութենէն աւելի երևոյթն էր Յովսէփը շահագրգռողը:

2236. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Իսկ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Յովհաննէս պատրիարք ազգին մեծամեծներուն գործակցութեամբ, կաշխատէր իին գժտութեանց բոլոր պատճառներն ու հետևութիւնները ջնջել վերջացնել: Կաթողիկոսական ընտրութիւնը մայիս 31-ին լրացած էր (2232), բայց նուիրագործութիւն չէր առած ընտրեալին օծմամբ, և առկախ վիճակը կը շարունակէր: Միտքեր տակաւին վրդովեալ էին, և եղածը եղծանելու ձգտումներ արմատախիլ չէին և երրորդէն ետքը չորրորդ ընտրութիւն մըն ալ պատրաստողներ կային, գլխաւորապէս Դանիէլեան խմբակէն, քան թէ Դանիէլին: Մեր տեսութեամբ ալ Դանիէլին անիրաւիլ կըլլար փառասէր թեկնածութիւն վերագրելով իրեն, սակայն լիովին համակերպող մըն էր իրեն համակիրներուն ձեռքը: Բացարիկ պէտքերու բացարիկ դարմաններ կրնան արդարանալ, և Յովհաննէս այդ սկզբունքին հետևած պիտի ըլլայ Յովսէփին կաթողիկոսութեան՝ ծիսական նուիրագործում տալով: Պատմած մահը 1800 յունիս 18-ին (2181), կաթողիկոսական պայքարին ամէնէն տաք միջոցին, Դանիէլի աքսորուելէն քիչ օր ետքը (2230): Այնչափ խարնակ ու շփոթ խեղճ ու անկերպարան էր Պաղեստինի վիճակը՝ Գաղղիացւոց արշաւանքին և Օսմանեանց պատերազմներուն պատճառով, որ Երուսաղէմի միաբանութիւնը՝ Կ. Պոլսոյ պատրիարքին, զոր Դանիէլը կենթադրէր տակաւին, կը յանձնարարէր իր ժողովով յարմար մէկը ընտրել և հաստատել տալ, իրեն կողմէ ալ փոխանորդ Յակոբ Եպիսկոպոսին կը յանձնարարէ պատրիարքարանի գործակցիլ (ԱՍՏ. Բ. 135): Պարտուպատշաճ խորհրդակցութիւններէն ետքը, պատրիարք կ'ընտրուէր թեղողոս Վանեցի Եպիսկոպոս, Երուսաղէմի դարպասընկալը, և գործը լրացեալ ճանչնալով անունին յիշատակութիւնն ալ պիտի սկսէր յուլիս 14-ին, Վարդավառի նաւակատիքին կամ Տապանակի տօնին օրը: Այդ նոր յիշատակութենէն կ'օգտուէր Յովհաննէս Եջմիածինի աթոռին համար ալ, փոխանակ հանգուցելոյն՝ նոր գահակալը յիշատակել տալ, և նոյն օր Յովսէփ ալ կը յիշուէր իբրև կաթողիկոս: Այդ է ահա այն բացարիկ դարմանը, զոր վերև յիշեցինք, որպէսզի միանգամընդմիշտ կաթողիկոսական ընտրութիւնը լրացեալ և վաւերացեալ գործի կարգ անցնի, և ոտնձգութիւնը վերջանան: Բացարիկ անուանեցինք եղած գործողութիւնը, զի հնաւանդ և հաստատուն կանոնին, և նոյնիսկ կաթողիկոսական մաշտոցին խորագիրին համեմատ, ընտրեալը կօծուի, և յետ այնորիկ կոչի Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (ԿԹՂ. 19): Յովհաննէսի բացարիկ կարգադրութիւնը

Ղանհէլեանց առջև դուռը գոցել մըն էր, և անոնց Եռանդուն պէտք, Մանուէլ Կիւմիշխանացին, Յովիաննէսը կամբաստանէ, թէ իրամայեց զՅովսէփ արհին առանց օծութեան կաթողիկոս յիշատակել (63. ԿՈՆ. 909): Մենք ալ պաշտպան կանգնելով հանդերձ հնաւանդ և կանոնական սովորութեան, խիստ դատաստան պիտի չընենք: Յովիաննէսի դէմ, որ այդ բացարիկ միջոցին կը դիմէր երկար ատեններէ իվեր ազգը պառակտող և կիրքերու ասպարեզ տուող կաթողիկոսական խնդիրը վերջացնելու: Միայն թէ ինչ որ իբրև բացարիկ կրնար արդարանալ, այժմ սովորական դարձած է, մանաւանդ Ներսէս Ե. Աշտարակեցի ասդին, որ իբրև Եռանդուն Ղանհէլեան և Մանուէլի գործակից, Յովիաննէսը սաստիկ մեղադրելէն Ետքը, ինքն նոյնը գործադրեց և այն ալ իրեն համար և իր իրամանով: Ինչ որ Յովիաննէս յուլիս 14-ին Կ. Պոլսոյ մէջ կը կատարէր, Մոսկուայի մէջ կատարուէր յաջորդ յուլիս 15 օրը, Վարդավառի կիրակիին, Յովսէփի ներկայութեան (ԴԻԷ. Թ. 343): Ըստ այսմ Յովսէփը կրկին Պետրուրդ դարձած պիտի ըսենք, քանի որ վերջին անգամ անտի մեկնեցաւ օգոստոս 4-ին, իրաժեշտի ողջոյնը տալով անձամբ Պօղոս կայսէր (ԵՐՑ. Ա. 6):

2237. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՒ ԱՔՍՈՐՆԵՐ

Յովիաննէսի վրայ իբրև մեղադրանք կը յիշուի նաև, որ պատրիարք ըլլալէն Ետքը, չփութաց անմիջապէս Ղանհէլը ու Գալուստը աքսորէն դարձնել տալ, և մինչև իսկ այդ միտքով իրեն Եղած դիմումներուն ականջ չկախեց (63. ԿՈՆ. 912): Թերևս խնդիրը իր բացարձակ և պարագաներէ անկախ տեսակետէն առնելով, մենք ալ ձայնակցէինք մեղադրողներուն սակայն պէտք չէ դիտողութենէ վրիպեցնել, թէ մեղադրողները բոլոր իրենց միտքը Ղանհէլի վրայ ամփոփողներն են, որոնք Ղանհէլը մէջտեղ հանելով կուգէին Յովսէփի վրայ Եղած ընտրութիւնը Եղծանել, և նորէն Ղանհէլի վրայ չորրորդ ընտրութիւն մը կատարել, որչափ ալ պիտի չկարենար խաղաղ և վճռական իրականութիւն ունենալ: Յովսէփի ունեցած դիրքը և գործածելիք ազդեցութիւնները գիտնալով, յայտնի էր թէ հետևանքը պիտի ըլլար, պահ մը ևս երկարել նզգին ապարդիւն և աննպատակ վրդովմանց և երկպառակութեանց տևողութիւնը: Յովիաննէս եթէ իր ընտրութենէն անմիջապէս Ետքը աքսորեալներուն վրայ մտադրութիւն չդարձուց, սակայն այդ բանն ըրաւ անմիջապէս որ յուլիս 14-ի յիշատակութիւնը իրամայեց (2236), և Յովսէփի Ռուսաց կառավարութեան կողմէ հաստատուած ու պատուուած, և դէպ Եջմիածին Ճամբայ Ելած ըլլալուն լուրը առաւ (2234): Նա այլևս վստահութիւն գոյացուցած էր, թէ ամայ պիտի մնային տարաժամ ձիգերը: Կիւմիշխանացին կը գրէ, թէ Յովիաննէս մեծ գումար պահանջած ըլլայ, և Մուրատ Սուլեյման ամիրան՝ պատրիարքէն անկախաբար և ծրի հանել տուած ըլլայ Ղանհէլի ազատութեան իրովարտակը (ԴԻԷ. Ա. 77): Բայց անոնք որ պետական գործոց ձևերուն տեղեակ են, լաւ կը հասկնան, թէ ամիրաներ կրնային ազդեցիկ միջնորդութիւն գործածել իրենց մտերին պաշտօնէից ձեռքով, բայց հնար չէր գործ վճարել, առանց պատրիարքի պաշտօնական խնդրագիրին և կնիքին: Ռւստի հնար չէ գործին իրականացումը Յովիաննէսէ բաժնել, զի Յովիաննէս հաւանած է գործել, երբ այլևս գործին անվնաս լինելուն համոզում գոյացուցած է

Ղանհէլի ազատութեան հրովարտակը կառնուի սեպտեմբեր 17-ին և Գալուստինը սեպտեմբեր 22-ին (ՂԻ. Ա. 78): Ղանհէլ 26-ին թենեստոսէ մեկնելով, շիտակ կու գայ Ռոտոսթոյ, ուր կը գտնուի սեպտեմբեր 29-ին Վարագայ խաչին օրը: Սուրբ Բնեթին ուխտը կատարելով նորէն կը նաւարկէ Պանտըրմա անցնելու համար բայց սաստիկ ալեկոծութեամբ կիյնան Հերէկ (63 ԿՈՆ. 914), որ պէտք է ըլլայ էրտէք և անկէ ցամաքի ձամբով կը հասնի Պանտըրմա հոկտեմբեր 5-ին, ուսկից Պաղտասար փոքրաւորը Կ. Պոլիս կը յղէ, իր իրեղէնները հաւաքելու: Այս առթիւ Յովիաննէս անոր համար Եւդոկիոյ առաջնորդութեան կոնդակ կը հանէ, և փոքրաւորին կը յանձնէ, որ Պանտըրմա կը դառնայ նոյեմբեր 4-ին, և 13-ին Ղանհէլ ձամբայ կելլէ Եւդոկիոյ երթալու, բայց Մահալըճ հասնելով կը դադարի: Իսկ Գալուստ Լեմնոսէ դառնալով ազատութիւն կը ստանայ Նիկոմիդիա երթալ, և ընդհատուած նուիրակութեան շրջանը լրացնել (63. ԿՈՆ. 915):

2238. ՅՈՎԱՒՓԻ ՏՓՂԻՄ

Կաթողիկոսական խնդիրին ընթացքը շարունակելով, պէտք է նորէն Տփղիս դառնանք, ուր Յովսէփի հասած էր 1801 փետրուար 11-ին (2234), շքեղ հանդիսավեհութեամբ (ՄՄՌ. 32): Բոլոր քաղաք դուրս էր թափուած, եկեղեցականութիւնը երկար թափոր էր կազմած, թնդանոթներ գալուստը կողջունէին, ինքն ալ շուրջառով ւկ գաւազանով, և ամպհովանիի ներքև թափորին հետևելով, կը մտնար Վանքի եկեղեցի կոչուած Հայոց մայրեկեղեցին: Այնտեղ կը քարոզէ, մայթանքներ կընէ Ռուսաց կայսեր համար, և ժողովուրդը կօրինէ, ու կանցնի Վրաց Ս. Սիօն մայրեկեղեցին, ուր տակաւին անթաղ կը մնար իր մտերիմն ու պաշտպանին Գէորգի թագաւորին մարմինը: Այնտեղ ալ կաղօթէ դագաղին փաթռուած, վրացերէն կը քարոզէ, Ռուսաց կայսեր կողմէ վախճանեալ թագաւորին ուղղուած գիրը կը կարդայ, հոգեհանգիստ կը կատարէ, և անկէ ետքը կերթայ Մոզնու թաղը իջևանիլ իր եղբօրորդույն՝ հազարապետ Սողոմոն Արդութեան իշխանին տունը: Էջմիածինէ իրաւիրակ եկող չորս գլխաւոր եպիսկոպոսները, ծիւնապատ ձամբաներէն արգելուելով, յաջորդ օրը՝ 12-ին հասան, և էին Սիմէոն աթոռակալ, Թաղէոս ատենդապիր: Անդրէաս գրագիր, և Բարսէղ Աշտարակեցի եպիսկոպոսները: Ղաւիթ Էջմիածին էր մնացեր իբր տեղապահ: Յովսէփի քանի մը օր այցելութիւններով զբաղեցաւ, մինչև որ Էջմիածին ուղևորի, ուր մտադիր էր մեկնիլ մարտ 1-ին, Մեծպահոց չորրորդ ուրբած օրը, պատշաճ ատեն օծումը լրացնելու, և մարտ 24-ին զատիկը փառաւորապէս տօնախմբելու համար: Այդ օրերուն մէջ կը կատարուէր՝ Վրաց համար նշանակալից ոհպուած մը, այն է իրենց թագաւորութեան վերջանալը: Իրաւ այլևս անուանական դարձած էր Վրաց թագաւորութիւնը, Պարսիկ կուսակալներու հարկատու ըլլալու չափ ստորնացած, և անոնց բռնութենէն ազատելու համար անպայման Ռուսաց գիրկը ինկած, բայց վերջապէս ազգային քաղաքական իշխանութեան ձևը կը մնար: Գէորգի և իր որդին Ղաւիթ, իրենց կացութեան վրայ յուսահատ, Ռուսական միջամտութիւնը ընդունած է Ռուսական պաշտպանութիւնը խնդրած և հաստատած էին իրենց երկրին ու մայրաքաղաքին մէջ, և անպայման յանձնուած էին Ռուսաց ձեռքը: Գէորգիի վերջին իհւանդութեան օրերը, 1800 դեկտեմբեր 22-ին, ստորագրուած էր Վրաստանը Ռուսական մարզ դարձնելու հրովարտակը, և

դեկտեմբեր 28ին կը մեռնէր Գէորգի (ԱՐԴ. 184), և որոշումը գործադրելու պատեհը կը ներկայանար (ՖԱՄ. 30): Փետրուար 16-ին, երբ տակաւին Գէորգի չէր թողած, Ս. Սիոն մայրեկեղեցւոյն մէջ հրատարակուեցաւ Պօղոս կայսեր յիշեալ հրովարտակը, և Վրաստան պաշտօնապէս կայսրութեան միացուեցաւ, և Ռուսական նահանգ դարձաւ: Նոյն հրովարտակը յաջորդ փետրուար 17 կիրակի օրը Հայոց մայրեկեղեցւոյն մէջ ալ կարդացուեցաւ, և Յովսէի նախագահեց այդ հանդիսութեան (ԵՌՑ. Ա. 14), գոհունակ զգացումով և արտակարգ ցոյցերով, վասնզի ինքն եղած էր բանակցութեանց միջնորդը, և Ռուսական ծգտումներուն ալ օգնականը: Վրացիները համոզած էր համակերպի Ռուսական հպատակութեան (ԱՐԴ. 185), և Կայսեր գրելով վստահորդն յայտարարած էր, թէ ին խորհուրդներով քանդուեցան Ռուսաց հանդէա անհամակիր կրիւները և խօռվութիւնները (ԱՐԴ. 186): Ասկէ ետքը կատարուեցաւ Գէորգիի յուղարկաւորութիւնը Տփղիսէ Մծխիթա, մահուանէն 55 օր ետքը, փետրուար 20-ին, որուն Յովսէի ալ հանդիսապէս մասնակցեցաւ Տփղիսի մէջ: Վրաց թագաւորութեան ջնջուելովը, ջնջուած կ'ըլլար նաև Հայոց թագաւորութեան մը գաղափարը, որուն համար ծրագիր ըլլալը յիշեցինք (2200): Որչափ ալ պարզ փափաք մը եղած ըլլար այդ ծրագիրը, սակայն նկատողութեան արժանի է, որ նոյն Յովսէի, որ անոր հետամուտ եղած էր, ինքն էր որ զայն կ'եղծանէր Վրաց թագաւորութեան ջնջուելուն գործակցելովը: Ռուսական քաղաքականութեան առաջին մտադրութիւնն էր Կովկասի վրայ գերիշխանութեան ձևով տիրել, ուստի Վրաց նման դիրք մըն ալ Հայոց տալու միտքը յուացուցած էր: Բայց Վրաց դիրքին ջնջուելովը, Հայոց համար եղած միտքն ալ նովին իսկ կը ջնջուէր:

2239. ՅՈՎՍԷՓԻ ՄԱՀԸ

Յովսէի Տփղիսէ չմեկնած ուզած էր անգամ մըն ալ քաղաքին հոչակաւոր ջերմուկներուն մէջ լոգանալ, ուստի Գէորգիի այրին Մարիամ թագուիին հրաւիրեց զայն արքունական բաղնիքը, և Յովսէի հաճութեամբ գնաց փետրուար 27-ին, Մեծպահոց չորրորդ չորեքշաբթին, և ջուրը դիւրական գալուն շատ երկար մնաց ջերմուկի աւագանին մէջ: Բաղանիքն տուն եկաւ, բայց տունէն անմիջապէս թագուիիին գնաց շնորհակալութիւն յայտնելու և հրաժեշտի որջոյն տալու. այնտեղ թէյ առնելու ալ մնաց, և ուշ ատեն նորէն տուն եկաւ: Նոյն գիշեր յանկարծ աւրուեցաւ, սաստիկ այլայլութիւն և տկարութիւն զգաց, անկողին ինկաւ, ուսկից այլէս չկոցաւ ելլալ: Բաւական տարածուած և մինչև աստիճան մը հաւանութիւն գտած կարծիք է, թէ Յովսէի թագուիիին մօտ թէյ առնելու առթիւ թունաւորուած ըլլայ (ՄՍՐ. 33): Այդ կարծիքին շարժառիթը պէտք է փնտուել այն զգացումին մէջ, զոր ունէր Մարիամ թագուիին, ազգային իշխանութեան ջնջուելուն վրայ ամէնէն աւելի զայրոյթ ու ցասում զգացող կինը, որ մինչև իսկ զինքն Պետրուրգ տանելու ներկայացնող սպան դաշունահար սպաննելու համարձակեցաւ (ՖԱՄ. 30): Նէ կրնար միևնույն զգացումով դեղակուր ընել՝ նոյն ջնջումին միջնորդ եղող անձը: Սակայն հաւանակագոյն է անհիմն նկատել այդ կասկածը, որովհետև Յովսէի տասն օր ևս ապրեցաւ, և բժշկական զննութիւնը թոքատապ ըսին վերահաս հիւանդութիւնը, և հետևանք բաղանիքի մէջ չափազանց

տաքանալուն, և ցուրտ ատեն կրկնուած երթևեկներով տարածամ մսելուն: Տկարութիւնը օրէօր ծանրացաւ, բժշկական ջանքեր ապարդիւն մնացին, ինքն ալ զգաց իր վտանգաւոր և յուսահատ կացութիւնը: Մարտ 9ին Սուտնիվիրապի շաբաթ օրը, Վերջին Վայրկեան հասած զգալով, առաւոտուն իրեն մօտ կանչեց աթոռակալ կամ գործակալ Սիմէոն Եպիսկոպոսը, խոստովանեցաւ ու հաղորդուեցաւ, և Եջմիածին որկուելիք ու իր ազգականներուն յանձնուելիք իրերուն մասին հրահանգներ տուաւ: Ժամը 8-ին նորէն կոչեց Սիմէոնը, լեզուն ծանրացեալ էր, ասաց ես կը մեռանիմ, իմ մարմին տարէք ի սուրբ Եջմիածին, Սիմէոն կաթողիկոսի գերեզմանին մօտ թաղէք (63. ԿՈՆ. 920): Քիչ ետքը մահը հասաւ, և հոգին աւանդեց մարտ 9-ին գիշերուայ մօտ, 10 Ժամին (ԵՐՅ. Ա. 16), նոյն գիշերուան մէջ (ԱՐԴ. 225) յորում լուսանայր տասներորդն մարտի (63. ԿՈՆ. 921), որով պէտք կ'ըլլայ մահը նշանակել մարտ 9-էն 10 գիշերը, կէս գիշերին մօտ, մարտ 10-ին չմտած:

2240. ՅՈՎՍԵՓԻ ԱՐԺԱՆԻՔԸ

Այսպէս Վերջացաւ Յովսէփի Արդութեանի կեանքը, իր բաղձանաց և ձգտնանց և փառաց լրանալուն Վայրկեանին, առանց կարենալու անոր յագուրդը զգալ, և լիակատար ստացութիւնը վայելել: Մենք չենք ուզեր Կիւմիւշանացիին գրգռեալ զգացումներով ըսել, թէ նա մեռաւ ոչ ժամանեալ ի բազում ամաց հետէ բաղձացելոյն, և բռնութեամբ յափշտակեալ պատուոյն (63. ԿՈՆ. 921), բայց չենք ալ կրնար աննշանակ պատահար մը նկատել, այդ անակնկալ և անսովոր վայրկեաններու մէջ տեղի ունեցած մահը, նա տակաւին 58 տարեկան էր, տկարացած և վատացած կազմ չունէր, տարիքով ստոյգ և մարմանով առողջ կրնար իրեն երկարատև պաշտօնավարութիւն ալ խոստանալ, և հաւանաբար նշանաւոր և արդիւնաւոր գործունեութիւն ալ ունենալ, որուն երաշխաւորութիւն կըրնար ընծայել՝ Ոուսաստանի առաջնորդութեան 29 տարիներու մէջ ցուցուցած արդիւնաւորութիւնը: Նա իրեն համար ազդեցիկ գիրք մը կազմած էր, պաշտօնական և արքունական շրջանակներու մէջ բարձր տեղ մը գրաւած, անձամբ և ընտանեօք յառաջազահ ազնուականութեան բարձրացած, Հայութեան և հայաբնակութեան համար երախտիքներ ընծայած, Եկեղեցիներ և վանքեր, և նոյն իսկ նոր Հայաքաղաքներ հաստատած, մեծ բախտի և մեծ հարստութեան տիրացած, և անոնցմով օգտակար և բարեգործ ծերնարկներ կատարած մէկ խոսքով հասարակ դասակարգէ վեր անձնաւորութիւն մը դարձած էր, թէ ձիրքերու և թէ արդիւնքներու տեսակէտէն: Ինչ որ Արդութեանի այդչափ փայլին վրայ ստուերած կրնայ ձգտել, իր անյագ փառասիրութիւնն է, ոչ այն՝ որ լոկ արդիւնաւորութեան վրայ կը հիմնուի, այլ այն՝ որ արտաքին երևոյթներու և պերճանքներու կը հետապնդէ: Պատմուած պարագաները կը հաստատեն, որ իր կաթողիկոսանալուն գաղափարը յղացողը, առաջարկը կազմողը, միջոցները պատրաստողը, արգելքներու դէմ մրցողը, ամէնը հպատակեցնողը, մրցակիցները ճնշողը գործը յաջողութեան հասցնողը, ինքն եղած է ինքը գրեթէ միայնակ թէ Մայրաթոռոյ միաբանութեան, և թէ Տաճկահայ տարիին անհամակրութեան հակառակ: Եթէ Ոուսահայ տարրը համակիր եղած է, ան ալ իր ազդեցութեան ոյժովը կազմուած է: Իր յաղթանակինմէջ՝ ուղղակի իր անձնական

գործունեութիւնն է որ կը տեսնուի, և ինչ որ ուղղակի իրմէ չէ, անուղղակի իր գիրքին և ազդեցութեան և ճնշող ստիպման հետևանքն է եղած, որովհետև իրեն ընդդիմանալու և յաջողելու անյուսութեան հանդէա, նպաստաւոր դառնայր աւելի գործնական տեսնուած է:

2241. ՅՈՎՍԵՓԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Թերևս իբրև արդարացում կարենայ յառաջ բերուիլ, թէ Յովսէփի իր կարողութեան և արդիւնաւորութեան գիտակցութեամբ, ինքզինքը առջև կը նետէր, որպէսզի իշխանութիւնը ձեռք անցընելով ազգին աւելի օգտակար ըլլար: Բայց այդ պարագային մէջ ալ, մեր կարծիքով, ներեալ չէ գրեթէ բռնի ինքզինքը առջև մղել, այլ պէտք է թողուլ, որ ուրիշները իրեն արդիւնքը տեսնելով զինքը փնտռեն: Թող որ իր ազգին և իր տարրին օգտակար ըլլալու համար, իշխանութիւն և աստիճան էական պայմաններ չեն: Ամէն ոք որևէ կացութեան և դիրքի մէջ իրեններուն օգտակար ըլլալու բաց ասպարէզ ունի, և Յովսէփի ինքն ալ՝ պարզ առաջնորդի աստիճանին մէջ կրցաւ այնպիսի արդիւնքներ ցուցնել, զորս թերևս պիտի չկարենար արդարացնել կաթողիկոսական աթոռին վրայ: Միւս կողմանէ յայտնի կը նշմարուի Յովսէփի վրայ, ուղիղ փառասիրութեան խառնուած՝ ունայնասիրութեան ձգտում մը: Կեղծ ազգաբանութեամբ ազնուականութեան ձգտումները, արտաքին պերճանքը, արտաքնայարդար շքեղութեանց տենչանքը, ցուցամոլութեան անյագ ծարաւը, յայտնի եղած են իր կեանքին ամէն պարագաներու մէջ: Նոյնիսկ կաթողիկոսութիւնը ապահովելէն ետքը, երկար ամիսներով աթոռ երթալու և գործի ձեռնարկելու յապաղիլը, արտաքին շքեղութեանց հետապնդութենէն տարբեր պատճառ չէ ունեցած, ինչպէս արդէն ալ դիտեցինք (2235): Կարծես թէ աներևոյթ ձեռք մը եկաւ իր կեանքին թելը խզել, երբ տակաւին Տփղիսի մէջ յագենար, կաթողիկոսական օծմամբ բաղծացեալ գիրքին գագաթնակէտը հասնելու նախօրեակին: Կը յիշուի որ Եջմիածին որկած հրահանգներն ու հրամայած կարգադրութիւններն ալ՝ պերճանաց և շքեղութեանց, հանգստութեանց և վայելմանց պայմաններուն շուրջը կը դառնային, մինչ աթոռը իրմէ կենսական դարմաններ կակնկալէր, (2235): Այսչափ ճիգերէ ետք ձգտումներուն լրումը իրեն պակսեցաւ, զի իր անունը չենք կրնար անցնել կաթողիկոսաց շարքին մէջ, և լոկ ընտրուածները, առանց միւռոնի նուիրագործման և առանց օժումի, կաթողիկոս չենք կրնար հրչակել: Ինքն այդ պայմանին ալ ականջ չկախելով, կանխեց կաթողիկոս հրչակուիլ, կաթողիկոս ստորագրել, կաթողիկոսական կոնդակներ արձակել, կաթողիկոսական գործունեութիւն յայտարարել, բայց այնչափը ձեզի չի բաւէր իր անունը կաթողիկոսաց գաւագանին մէջ արձանագրելու: Ընտրեալը օժեալ մը չէ, և օժեալ չեղողը կաթողիկոս չէ, այս է մեր եկեղեցւոյն կանոնը, և Մաշտոցին կանոնական կարգադրութիւնը (ԿթՇ. 19): Ոմանք սովոր են Յովսէփի կաթողիկոս տիտղոսով անուանել (ՂիՒ. Թ. և ԱՐԴ.): Կան ևս Յովսէփ Ղ. անունով ցուցակի անցընողներ, Յովսէփ Սսեցի երեցն ալ շարքի անցընելով (1442), սակայն մենք չենք ուզեր հաստատուն կաններէն շեղիլ, և ընտրեալ Յովսէփը Յովսէփի կաթողիկոս ճանչնալ, ինչպէս որ նշանուածները՝ պսակուած չենք ընդունիր:

2242. ՎԵՐԱՀԱՍ ՎՏԱՆԳՆԵՐ

Բայց կ'ընդունինք թէ Յովսէփի մահը նոր աղէտ մը եղաւ ազգին և նոր դժբախտութիւն մը եկեղեցւոյն: Այսպէս թէ անպէս, Յովսէփի կաթողիկոսական աթոռի վրայ անարժան կաթողիկոս մը պիտի չըլլար, և որն գլխաւորն է, ազգին մէջ պառակտումները վերջացած, և նոր գրգռութեանց առջև առիթները փակուած պիտի ըլլային: Հազիւ թէ Յովսէփի աչքերը փակուեցան, շփոթութեանց դուռները բացուեցան: Կաթողիկոսական աթոռը դատարկ կը մնար, և մրցակիցներ և կողմնակիցներ նորէն ասպարէգ կը գտնէին հանդէս գալ, և ըսենք համարձակ, իրենց ամէն տեսակ՝ մաքուր թէ աղտոտ հնարքները գործածել անխտիր: Դանիէլեաններ կային արդէն, և ինչպէս յիշեցինք, Յովսէփի ընտրութենէն ետքն ալ յուսահատած չէին, և միայն ընտրութեան Ուստական պաշտպանութեամբ լրացեալ գործ դառնալը, և լրացեալ գործին հանդէպ խնդիրները դադարեցնելու համար Յովիաննէսի հնարքը, անոնք լրութեան ստիպած էին: Կացութիւնը պարզուած կ'ըլլար թերևս եթէ Յովսէփի մեօնելովը, անոր կողմնակիցներն ալ Դանիէլի կողմը անցնէին, բայց անոնց մէջ կային հակադանիէլեան հոգլով տոգորեալներ, և անձնական նպատակի ծառայողներ: Յովսէփի անձնանուէր հետևորդներէն էր Գրիգոր Զաքարեան Աքրիմանցի վարդապետը, անոր աշակերտն ու հաւատարին գործիքը, և ամէն գործերուն տեղեակը, այնպէս որ Սիմէոն Եպիսկոպոսի յայտնած վերջին կամքին մէջ Յովսէփի ըսած էր. Իմ կայից դաւարովն Գրիգոր վարդապետն գիտակ է, ի նմանէ տեղեկացէք (63. ԿՈՆ. 920): Բայց Գրիգոր իրեն համար աշխատելու հանգամանք չունէր, և այդ դերը վիճակեցաւ Դաւիթին, որ այլևս Դանիէլի բարեկամութեամբ իրեն պատրիարքութիւնը պատրաստողը չէր (2227): Երբոր Դանիէլ վտանգուեցաւ՝ Դաւիթ անկէ բաժնուած էր. Երբոր Դանիէլ աքսորուեցաւ՝ Դաւիթ անոր հակառակ դարձած էր (2230). Երբոր Յովսէփ Տաճկահայերէ ընտրուեցաւ՝ Դաւիթ թղթատար ըլլալու ալ զիջած էր, անոր պաշտպանութիւնը վայելելու համար: Իբր ստոյգ չենք ընդունիր Պէրագէրեանի գրածը, թէ Դաւիթ Յովիաննէսի թելադրութեամբ կաթողիկոսութիւն կ'երագէր (2233). չենք ալ կարծեր որ նորէն Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան սպասէր, որուն անգամ մը ընտրուած էր (2227). զի սկսած էր գոհանալ Կ. Պոլսոյ կամ Զմիւրնիոյ նուիրակութեամբ, որուն համար Յովիաննէս իրեն միջնորդութիւն կը խոստանար (63. ԿՈՆ. 911): Բայց Դաւիթ իր ակնկալածէն լաւագոյն բախտի հանդիպած էր, զի Էջմիածինի մէջ պաշտօն ստացած էր, և Մինաս տեղապահի մահուամբ՝ Էջմիածինի վարիչը դարձած էր (2234): Այս կերպով աւելի մօտեցած էր Յովսէփի, անոր մարդը եղած էր, անոր մտերիմներուն սիրելին եղած էր, և Գրիգորի հետ սերտ յարաբերութեան մտած էր: Մէկ խօսքով Դաւիթ, սկիզբէն ի վեր միտքէն անցուցած, բայց չյայտնած ձգտումներուն այս անգամ բնական կերպով մը կը մօտենար, և Յովսէփի պարապ թողած, կամ թէ լեցնել չկրցած աթորին ժառանգ կը նկատէր ինքզինքը, մանաւանդ որ Մայրաթորին մէջ ալ առաջնակարգ դիրք կը վայելէր: Ահա բուն Դաւիթ-Դանիէլեան խնդիրին սկզբնաւորութիւնը, Յովսէփեան հանգամարէն անկախաբար:

2243. ՅՈՎՍԷՓԻ ԿՏԱԿԸ

Դաւիթի համակիր միտք յայտնողներ, նախևառաջ Էջմիածինի միաբանները եղան, որոնք

կանուխէն ալ Տաճկահայերուն ազդարարեր էին Դաւիթն ու Գալուստը չընտրել (2223): Չորս Եպիսկոպոսներ որոնք իրաւիրակ եկած էին Եջմիածինէ, ուզեցին գլուխ կանգնիլ և թաղման պարագաները իրենք կարգադրել և կատարել մարտ 10-ին, Գալստեան կիրակիէն, Մուղնու Եկեղեցւոյն մէջ, և Յովսէփի մարմինն ալ պատեալ ու պատրաստեալ միասին Եջմիածին տանիլ, իր Վերջին կամքին համեմատ Ս. Գայիանէի բակը թաղելու համար (2339): Բայց Գրիգոր կամկեց Ոուսական պաշտօնեաներու մօտ Եպիսկոպոսները կասկածելի ընել, տիրացաւ մարմնոյն, կարգադրիչ եղաւ յուղարկաւորութեան, և Ոուսական պաշտօնէից բերնով արգիլց փոխադրութիւնն ընել, առանց Մոզդոկ նստող կուսակալին արտօնութեան. և Եպիսկոպոսներուն Երթալուն արգելք դնել տուաւ, որպէսզի Եջմիածին դառնալով միաբանութիւնը չգորացնեն (ԵՐՅ. Ա. 17): Սակայն Եպիսկոպոսներ նոյն օր նամակ գրեցին Եջմիածինի միաբանութեան, որ ժողով ընեն, և նորէն ընտրութիւն կատարեն Դանիէլի վրայ: Դեռ Յովսէփի մահուան վրայ արև չէր մտած, և ընտրական խլրտումներ զայրացած էին: Գրիգոր Աքքիրմանցին, արդէն մտերմացած էր Դաւիթի հետ, Դաւիթ ալ հանակերպած էր Յովսէփի տեսութեանց հետ, և այս կերպով Դաւիթի ընտրելիութեան ծրագիրը կազմուեցաւ երկուքին միջև: Մէկը Տփղիսի մէջ և միւսը Երեւանի մէջ գործելու սկսան, աւելի արտաքին և բռնական ոյժերուն վրայ կռթնելով, քան թէ ներքին ընտրութիւնը շահելու միտքով: Գրիգոր Տփղիսի մէջ տարածեց թէ Յովսէփ կտակ ըրած է Եջմիածինի Դաւիթը կամ Կ. Պոլսոյ Յովհաննէսը կաթողիկոս նստեցնել, ինչ որ հիմնովին սուտ էր: Անմիջապէս Սիմէոն Եպիսկոպոս, որ Յովսէփի Վերջին կամքերը լսող և ընդունող միակ անձն էր, այդ մասին գրաւոր յայտարարութիւն իրատարակեց, մարտ 12 թուականով, որուն մէջ այս տեսակ ակնարկ բնաւ չկար (63. ԿՈՆ. 920): Բայց Գրիգոր տիրացած էր Յովսէփի բոլոր ինչքերուն և դրամներուն, որոնք նշանաւոր գումար կը կազմէին, և զորս նա միատեղ առած էր Եջմիածնայ մէջ դիւրակեաց կեանք պատրաստելու և մեծագործութիւն արդիւնք ալ ցուցնելու համար: Գրիգոր այդ գումարներով յաջողեցաւ համամիտներ շահիլ, բայց աւելի զօրաւոր փաստ եղաւ քաղաքական տեսակէտը: Յովսէփի ռուսասիրութիւնը յայտնի, և Գրիգոր ալ անոր սրտակիցն ըլլալով, Վերջինիս վկայութիւնները անպայման կերպով ընդունելի էին Ոուսական պաշտօնութեան առջև: Արդ Գրիգոր կը վկայէր, թէ Դաւիթ միակն էր որ Յովսէփի ուղղութիւնը կրնար շարունակել, և Ոուսական ազդեցութիւնը տարածել Հայկական գաւառներուն մէջ, և թէ Դանիէլ Ոուսական ազդեցութեան յայտնի հակառակորդ մըն էր, և Պարսկական ու Տաճկական ազդեցութեանց ներք կը գործէր: Ոուսերուն դիւրին էր հետևցնել թէ պէտք էր ամէն միջոցներով պաշտպանել Դաւիթը: Յիշենք անցողաբար թէ Ոուսաց Պողոս կայսրը, Յովսէփի պաշտպանը, դաւաճանութեամբ կը սպանուէր 1801 մարտ 11-էն 12 գիշերը (ՇՕԲ. 400), Յովսէփէ 3 օր ետքը, և կը յաջորդէր որդին Աղեքսանդր Ա., բայց հաւանաբար Տփղիսի մէջ լուրը չէր հասած, և Պողոսի ազդեցութիւնն էր որ կը տիրէր:

2244. ԴԱՆԻԷԼԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գրիգոր օգուտ կը քաղէր նաև միաբանութեան ըրածէն, որ Յովսէփի մահուան լուրը և չորս

Եպիսկոպոսներուն նամակը առնելով, ժողովի գումարութեաւ մարտ 16-ին (ՂԻՒ. Ա. 86), Ղազարու յարութեան շաբաթ օրը, և համամիտ համաձայնութեամբ կրկին անգամ Ղանիէլի ընտրութիւնը հռչակեց, որ նախապէս ալ՝ միաբանութեան առաջին ընտրելին եղած էր (2219): Ժողովին համաձայնութեան դէմ դիտողութիւն ընողը միայն Ղաւիթ եղաւ, պատճառ դնելով թէ առանց Երեւանի մեծամեծներուն օրէն չէ ընտրութիւն կատարել: Բայց իրեն պատասխանուեցաւ թէ եղածը նոր ընտրութիւն չէ, այլ առաջին ընտրութեան կրկնումը կամ վերանորոգումն է, որուն այն ատեն աշխարհական տարրը համաձայնեցաւ, ինքն Ղաւիթ ալ ամէնուն կողմէն պատգամաւոր գնաց, և նոյն միտքով աշխատեցաւ, Տաճկահայերն ալ Ղանիէլի ընտրութիւնը հռչակեցին, որով նոր դիմումի հարկ չի մնար: Ասով մէկտեղ խնդիրի տեղի չթողլու համար, ութը Եպիսկոպոսներ, Ղաւիթն ալ միատեղ, Երեւան կու գան, մեծամեծները կը հաւաքուին ի ներկայութեան խանին իսկ, որ էր միշտ Ղուկասի օրէն յիշուած մահմատը, ամէնքն ալ համամիտ կը գտնուին Ղանիէլի ընտրութեան, և պաշտօնական հանրագրութիւնը կը պատրաստուի, և մարտ 20, աւագ չորեքշաբթի օրուան թուականով կը կնքուի 78 միաբաններէն և 41 իշխաններէ (ՍՍՌ. 37), և շուտով Ղանիէլի հասցնելու համար պատգամաւորներ կը նշանակուին Յովիաննէս Պառաւեան և Ներսէս Աշտարակեցի վարդապետները, պայմանաւ վաթսուն աւուր միջոցի՝ ընտրեալը Եջմիածին բերելու: Ղաւիթ՝ որ ներքին ընտրութեամբ օգտուելէ յոյս կտրած էր, անհակառակ հանրագրութիւնը կը ստորագրէ, և յատուկ նամակ ալ կը գրէ Աստուծմէ ընտրեցելոյն և կոչեցելոյն, յորդորիչ ըլլալով որ իրամայէ և Եջմիածին գայ՝ ի միամտութիւն և հանգստութիւն միաբանից, և յուրախութիւն Ղաւիթ նուաստ Եպիսկոպոսիս: Ղաւիթ Յովսէփի մահն ալ իբրև նախախնամական պատահար մը ընդունիլ կը ցուցնէ, երբոր կը գրէ, Աստուած է որ յաջողէ զամենայն, և ո՞վ է որ Աստուծոյ կամացն կայցէ հակառակ (ՂԻՒ. Ա. 86-88):

2245. ՂԱՒԻԹԻ ՃԻԳԵՐՈ

Բայց Ղաւիթ անկեղծ չէր այդ յայտարարութեանց մէջ. նա արտաքնապէս համակերպելով կ'ուզէր միաբանները քնացնել, որպէսզի ուրիշ ձեռնարկներու պէտք չզգան. զի ինչպէս գրեցինք, Գրիգոր-Ղաւիթեան ծրագիրը, ուղղակի արտաքին ձնշումի և բռնութեան վրայ հիմնուած էր: Այդ միտքով կ'աշխատէր Գրիգոր Տփոլիսի մէջ, իրեն կողմը ունենալով Ռուսական տիրապետութեան ներկայացուցիչները, զորավար Լազարեվը, դեսպան Կաւալիցկին, և կուսակալ Կնօրինը, որոնք այլև համոզուած էին թէ իրենց պետական շահը բացարձակապէս կը պահանջէ Ղաւիթի կաթողիկոսութիւնը, որպէսզի Եջմիածինի միաբանութեան հակառուս կարծուած ուղղութիւնը փոխուի: Նյոյ միտքով Տփոլիսէն պատգամաւորութիւն մը որկուեցաւ Երևան, զորավար Լազարեվի, և Վրաց անժառանգեալ թագաժառանգ Ղաւիթի անունով, և Յովսէփեան կողմնակից Տփոլիսէցի մեծամեծներու յանձնարարութեամբ, որպէսզի մէկ կողմէն միաբանութիւնը հաճեցնէ Ղաւիթի կաթողիկոսանալուն, իսկ միւս կողմէն Մահմատ խանը բռնադատէ, և Յովսէփէ մնացած գանձերուն փաստով համոզէ, որպէսզի բոլոր իր իշխանութեամբ միջամտէ և Ղաւիթը կաթողիկոսութեան աթողին վրայ հաստատէ: Մահմատ նախապէս իր ներկայութեամբ Ղանիէլի

ընտրութիւնը հաստատած էր, և յատուկ գրութեամբ ալ զայն իրաւիրած էր, որովհետև զայն իրեն կողմնակից կը ճանչնար, բայց Տփղիսէ եկողներ, և Ռուսական քաղաքականութեան գործիք եկողներ, Մահմատի միտքը կը պղտորեն, թէ Ներսէս Վարդապետ Ռուս կառավարութեան գործիք է, և խոստացեալ է Ռուսաց, թէ Ղանիէլը կաթողիկոսանալով, նոցա մուտքը պէտք է դիրացնէ դէպի Երևան (Ղի. Է. ժգ): Այսպէս ռուսասէրներ հակառուսականութիւն կը կեղծեն, խարդաւանքի գագաթնակէտը հասնելով: Այսպէս թէ այնպէս Տփղիսէ եկող պատգամաւորութեան թելադրութիւնները կամ յանձնարարութիւնները, և մանականդ առատաձեռն կաշառքը, Մահմատի միտքն կը ջնջէին նախընթացաբար ըրածը և զինքը Ղաւիթի համար բուռն գործիչ մը կը դարձնէին: Մահմատ իր կողմէն ալ յանձնարարութիւններ կը սկսէր ընել միաբաններուն որուն սոքա կը պատասխաննեն, թէ իրենք ուխտ ըրած են, Ս. Գեղարդի վրայ երդումով Ղանիէլի ընտրութիւնը հաստատած են, և չեն կրնար անկէ ետ դառնալ (Ղի. Ա. 89), և թէ ընտրեալը գալու վրայ է, և մոտ օրէն կը հասնի, պայմանագրեալ 60 օրերուն մէջ: Յիշենք անցողակի որ դեռ Յովսէփ Տփղիս չհասած, Յովիաննէս Գեղարդակիր Եպիսկոպոսը կրցած էր Ս. Գեղարդը գաղտնի կերպով Տփղիսէ հանել, և անձայն անշշուկ Եջմիածինէ հասցնել: Միաբանութիւնն ալ Մայրտաճարի մէջ հաւաքուելով և Ս. Գեղարդը մէջտեղ դնելով կատարած էր Ղանիէլի ընտրութիւնը (Ղի. Ա. 88):

2246. ՂԱՆԻԷԼ ՅԵՒՂՈԿԻԱ

Ղանիէլի մասին չխօսեցանք 1800 նոյեմբեր 13-ին Պանտրմայէ մեկնելէն Ետքը (2237): Նա Պանտրմայէ Ետքը Մահալըզի մէջ դադարած էր տեղացւոց հիւրասիրութիւնը վայելելով, և այնտեղէն իր յարաբերութիւնները ընդարձակելով, որ կրնար կասկած տալ նոր խլտումներու, թէ ոչ իրմէ գոնէ իր շուրջը գտնուողներէն, որոնց յախուռն գործունէութիւնը յայտնի էր: Այս պատճառով Յովիաննէս իրեն լուր կը հասցնէ, որ շատ չերկնցնէ ուղևորութիւնը, և օր առաջ Եւդոկիա հասնի, վասնզի տէրութիւնն բարձր հրամանաւ առաքել կամեցեալ էր, այսինքն է բռնադատեալ կերպով. բայց մեք աղերսանօք արգելեցաք այսինքն կերպով մը երաշխաւոր կանգնեցանք. ուստի լաւ կը լինի աստևանդ չդեգերիլ, զի մի՛ կրկին անպատութիւն բերցի, որ տեղի կ'ունենար եթէ զինուորական հրամանով տարուէր (63. ԿՈՆ. 916): Կիւմիշխանացին, իր բորբոքեալ Երևակայութեամբ, Յովիաննէսի կողմէ դաւաճանութեան գործ մը կը կարծէ տեսնել այդ ազդեցութեան մէջ, Յովիաննէսի և Աղայէկեանի և Թամարովի ձեռքով լարուած, որուն առջևը կ'առնուի Մուրատ Սուլէնեանի ձեռքով, որ կառավարութենէն արտօնութիւն կը ստանայ, որպէսզի Ղանիէլ ըստ հաճութեան իւրոյ հանդարտ ընթացիւք երթայ Եւդոկիա: Մենք կը կարծենք որ եթէ իրօք պատրիարք և թամարով գործին մէջէն էին, Մուրատ Սուլէնեան մը չէր կրնար անոնց հետ կշռուիլ: Ուստի Յովիաննէսի ազդարարութիւնը, որով ոչ նոր հրամանի մը, այլ կանխորոշ հրահանզի կ'ակնարկուի, պարզ զգուշաւորութիւն մըն էր, Ղանիէլեանց նոր խլտումին առիթ չտալու համար: Այդ անցուդարձերու միջոցին Ղանիէլ Մահալըզ կը մնայ նոյեմբեր 13-էն մինչև դեկտեմբերի վերջերը, և 1801 յունուար 5-ին կը հասնի Պօլու: Կիւմիշխանացին բաւարար

բացատրութիւն մը չի տար մեզի, Դանիէլի 50 օր Մահալը մնալուն վրայ, ինչ որ մեր կարծեօք աւելի Յովիաննէսը կարդարացնէ, և ոչ թէ անոր վրայ գդառնութիւն մաղձի կը հաստատէ, Յովիաննէսի համար կաթողիկոսութեան խնդիրը փակուած էր Յովսէփի հաստատութեամբ, և այլս Դանիէլեան համակրութիւնը անօգուտ և վնասակար էր: Դանիէլ Ծնունդի տօնը Պօլու կատարելով, Առաջաւրաց բարեկենդանին, այսինքն 1801 յունուար 13-ին կը գտնուի թօսիա 19-ին Ս. Յովիաննու Կարապետի տօնը կը կատարէ Ամասիա, և 22-ին Երեքշաբթի: Սուրբիասեանց տօնին մտնէ Եւրոպիա՝ իրեն նպատակակէտը (63. ԿՈՆ. 916), երբ տակաւին Յովսէփ Մոզդոկէ Տփոյիս ուղևորութեանմէջ կը գտնուէր (2237): Եւրոկիա հասնելով փառաւոր ընդունելութիւն ունեցաւ Դանիէլ քաղաքացւոց կողմէն, բայց ինքն չուզեց պաշտօնապէս առաջնորդական դեր ստանձնել, իբրզի կը դժուարանար և կը խրտչէր, կամ աւելի ճիշդ իրենները զինքը կը խրտչեցնէին, իբրև առաջնորդ տեղւոյն՝ Յովիաննէս պատրիարքին որպէս սպասաւոր լինել (63. ԿՈՆ. 915): Դանիէլ ըստ բնածին քաղձանաց իւրոց, ինչ որ անպայման մենք ալ կընդունինք Դանիէլի վրայ, կը սպասէր որ Յովսէփ օծութեամբ լրացուցանէ զպատիւ կաթողիկոսութեան իւրոյ, որպէսզի ինքն ալ Եջմիածին քաշուի, կալ և մնալ հասարակ միաբանական պաշտօնիւ (63. ԿՈՆ. 916):

2247. ԴԱԻԻԹԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Բայց գործերը այլապէս կերպարանեցան, և երբ Դանիէլ հանդարտ կը մնար Եւրոկիա, անդին Տփոյիսի մէջ կը վերջանար Յովսէփի կեանքը, և Դանիէլի միտքին գործադրութիւնը իր հիմնական պայմանը կը կորսնցնէր: Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը մարտ 16-ին ընտրութիւնը կատարած, և մարտ 20-ին պարտուպատշաճ պաշտօնագիրը պատրաստած, իսկոյն ճամբայ հանած էր Յովիաննէս Պառաւեան և Ներսէս Աշտարակեցի վարդապետները, որպէսզի 60 օրերու միջոցը չանցած, այսինքն մայիս 10-էն առաջ, Դանիէլը Եւրոկիայէ Եջմիածին հասցնեն (ԴԻՒ. Ա. 88): Երբոր Մահմատ Դաւիթի համար ստիպումները կը խստացնէ, միաբաններ իրենց ընտրութիւնը փոխելու անհնարութիւնը կը զգացնեն (2245). իսկ միւս կողմէն ալ միջոցներ կը խորհին որ օր առաջ գործը լրացեալ վիճակի մէջ դնեն, և հետապնդումներուն առջևն առնեն: Կը սկսին վանքին մէջ մասնաւոր խորհրդակցութիւններ կատարել, Դաւիթէ գաղտնի, յարմար միջոցներ կարգադրելու համար: Մահմատ կը նայի կերպով մը երկու կողմերն ալ շահիլ՝ որ երկու կողմերէ ալ շահուի, և միաբանները կը յորդորէ, որպէսզի ջանան պայմնադրեալ 60 օրերը չանցած իրենց ընտրեալը հասցնել: Այդ խորհուրդներու ատեն, օր մը միաբաններուն Աստուածատուր Եպիսկոպոսի սենեակը հաւաքուած ատենին, Դաւիթ ինքնահրաւեր վրայ կը հասնի, և կը սկսի զանգատիլ, ընդէ՞ր և ոչ ինձ առնէք իմաց յայսպիսիս որուն խստիւ կը պատասխանէ Յովիաննէս Գեղարդակիրը. ո՞վ ոք ես դու, որ հարկաւ լուր տալու պարտաւորուինք: Դաւիթ մինչև այն ատեն երկերես ընթացք կը պահէր, արտաքուստ միաբանութեան համակարծիք երևնալով, և ձեռքի տակէն իրեն նպատակին հետևելով: Բայց Մահմատէ Եկած ազդարարութիւնը, ամէն բան պարզած էր միաբաններուն առջև, և անոր հետևանքն էր Յովիաննէսի պատասխանը: Դաւիթ ալ

զգալով, որ իր գաղտնիքը յայտնուած է, բուռն զայրացմամբ կը պատասխանէ. Տեսք զինչ ունիմ առնել, և գիտացիք եթէ որպիսի ոք իցեմ: Միաբաններ գործը շտապեցնելու պէտքը տեսնելով, անմիջապէս նոր պատուիրակներ կ'որոշեն, Ղազար խոստովանահայր և Ստեփանոս Քուչուրեան Եպիսկոպոսները, և անմիջապէս ձամբայ կը հանեն ապրիլ 10-ին: Առաջին իրավակները ապրիլ 7-ին կը հասնէին Եւրովիա, և Էջմիածինի նուիրակ Գրիգոր Խամսեցի Եպիսկոպոսէն ալ օգնութիւն գտնելով, հապճեպ պատրաստութեամբ ձամբայ կը հանէին Դանիէլը ապրիլ 11-ին, Աշխարհամատրան հինգաբթին, և Կ. Պոլիս ալ բոլոր Եղելութիւնները հաղորդելով, կը յանձնարարէին փութալ հանել զիրովարտակ հայրապետութեան նորին (Ղիւ. Ա. 90): Բայց միաբանութեան ըրած կարգադրութիւնները, և անոնց վրայ դրած յոյսերը պարապի ելան, երբ աւելի ջանքերնին կը շտապեցնէին, որպէսզի յաջողին արգիլել Դաւիթի ոտնձգութիւնները, և աթոռը վտանգէ ազատել:

S. ԴԱՒԻԹ Ե. ԷՆԵԳԵԹՅԻ

2248. ԴԱՒԻԹԻ ՕԾՈՒԻԾ

Դաւիթ՝ միաբանութեան իրեն համամիտ չինելուն զայրացած, ինքզինքը անոնց հասկցնելու սպառնալիքը ընելէն Ետքը (2247), միտքին մէջ հաստատեց որևէ կերպով կաթողիկոսութեան տիրանալ, օգտուելով Մահմատի իրեն կողմը դարձած ըլլալուն պարագայէն, և գործածելով անոր բռնական իշխանութիւնը: Արդէն այս միտքը հաղորդած էր Տփղիս՝ Գրիգոր Աքքիրմանցին, որպէսզի պէտք Եղածը ընէ, և գլխաւորապէս Մահմատը հաձեցնելու նիւթական և հնչուն փաստերը հասցնէ: Ինքն ալ Էջմիածինէ Երեւան Եկայ՝ անձամբ բանակցելու համար Մահմատի հետ, և անոր մօս ամէն տեսակ միջոցներ գործածելու համար: Ինչպէս կը տեսնուի, կանոնական միջոցներուն չէր վստահեր այլնս, միաբանութիւնը շահիլ չէր յուսար, ոչ ալ վստահ էր որևէ ընտրական ձև կատարել, կամ թէ Ճնշողական միջոցներով կանոնական պահանջը առերես լրացնել. այլ միտքը դրաւ բացարձակապէս Մահմատի բռնական իշխանութեամբ զօրանալ: Մահմատ, որչափ ալ հնչուն փաստերով համոզուելու պատրաստ, տակաւին կ'ուզէր յարգել միաբաններուն հետ հաստատած համաձայնութիւնը, և պահել Դանիէլի հասնելուն համար տրուած 60 օրերու պայմանաժամը, որ կը լրանար մայիսի կէսին, և որուն գրեթէ ամիս մը ատեն կար տակաւին: Դաւիթ կը զգայ, որ պէտք է բոլոր ճարտարութիւնը ձեռք առնել, այդ դժուարութեան ալ յաղթելու, և Մահմատը հաձեցնելու, որ իրեն զինուորական ոյժ տայ, ինքն ստանձնելով մնացածը լրացնել և միաբանութիւնը բռնադատել: Տեղ մը յիշուած կը գտնենք թէ Դաւիթ օգտուեցաւ նաև միջնորդութեամբ նաև կնոջ Մահմատի (ՄՍՌ. 39), որ եթէ ստոյգ է, կը ցուցնէ թէ մինչև ուր հասած են Դաւիթի հնարիմացութիւնները: Նոյն օրեր Երեւան հասաւ Աքքիրմանցին ալ՝ Յովսէվի մարմինը Տփղիսէ բերելով, Ս. Գայիանէի մէջ թաղելու համար (ՄՍՌ. 39): Ինչ որ տեղի ունեցաւ յետոյ յունիս 8-ին (63. ԿՈՆ. 924): Երկուքին ջանքերը Մահմատի վրայ կը զօրանան, և Դաւիթ Երեւանէ Էջմիածին կը դառնայ, Պարսիկ պաշտօնեամերու և զօրականներու հետ: Անոնց ձեռքով ամէն տեսակ բռնութիւն կը գործածուի միաբաններու վրայ,

մինչև որ Եպիսկոպոսները գանիւ և խոշտանգանօք կը բռնադատուին (ՂԻՒ. Ե. 117), 60 օրերու պայմանաժամին լրանալէն 20 օր առաջ, ապրիլ 28-ին, Յինանց վեցերորդ կիրակիին, օծման կարգը կատարել Ղաւիթի վրայ, որ այս կերպով կաթողիկոս կը հրչակուի և Մայրաթոռին տիրանայ: Նոյն օր սկիզբ կը տրուի այն տիսուր Երկպառակութեանց և ներհակընդդէմ հակառակութեանց, որոնք այնչափ տարիներ տևեցին, կիրքերու ասպարեզ բացին, անտեղի գործեր գրգռեցին, և կ'արժէ որ մտադրութեամբ զննենք այդ Եղելութեանց իսկութիւնը, և Ղաւիթ-Ղանիկէան խնդիրը իր իսկութեան մէջ ներկայացնենք:

2249. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԵՏԸ

Ամէն անոնք որոնք այդ մասին կը գրեն, համամիտ են յայտարարել, թէ Ղաւիթի կաթողիկոսութիւնը կանոնական ընտրութեամբ չեղաւ: Միաբանութիւնը՝ Երեւանի մեծամեծներու ծայնակցութեամբ, Ղանիկը ընտրած էր, և իր ընտրութեան վրայ կը անդէր. Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանը և ժողովը՝ ընտրութիւն կատարելու առիթ չէր ունեցած, իսկ Տփղիսի մէջ Ղաւիթին համար աշխատողներ, միայն փափաքներ յայտնած էին և հնարքներ գործածեցին, իսկ կանոնական ընտրութիւն չըրին, զի ընելու իրաւունք ալ չունէին: Իսկ Ռուսական պաշտօնելութիւնը և Երևանի խանութիւնը Հայոց կաթողիկոսութեան օրինական ընտրողները չեին: Յայտնի է ուրեմն որ Ղաւիթի կաթողիկոսութիւնը ապրիլ 28-ի օծումէն առաջ, բնաւ կանոնական պայմաններ չունեցաւ, ըլլայ իսկ առերեսս կամ բռնադատեալ ձևի տակ: Իսկ օծումը՝ արտաքին բռնութեան ներքև կատարուած գործողութիւն մը եղաւ, ամէն գրողներու համաձայնութեամբ: Ասոնց վկայութեան համեմատ, Ղաւիթ օծուած է՝ զօրացեալ բուռն զօրութեամբ խանին Երևանայ, և ահացուցեալ զմիաբանս այլազգի զինուրոք (ՂԻՒ. Ա. 93), կամ բռնացեալ ի վերայ միաբանից ձեռնտութեամբ խանին Երևանայ (ՇԱՀ. Ա. 232): Ղաւիթ կաթողիկոսացած է գտնելով պատեհ և առիթ յաջողակ՝ յորսայ արծաթով զկամս Պարսիկ իշխանին Երևանայ (ՄՄՐ. 39), և կաշառուած խանին զօրքերը և զօրապետները Էջմիածին բերել տալով (ԵՐՑ. Ա. 19) մէկ խօսքով ոչ օրինոք, այլ խանի զօրքերի պաշտպանութեամբ (ԶԱՄ. Բ. 146), Այս պարագաները հետազոտելով և քննելով վերջէն վերջ Աղեքսանդր կայսրն ալ համոզուած է, թէ Ղաւիթի կաթողիկոս օծուիլը, իրաւ որ կատարուել և բռնութեամբ և Երևանի խանի ջանքերով (ԵՐՑ. Ա. 20):

2250. ՉՔՄԵՂԱՆՔԻ ԿԵՏԵՐ

Ղաւիթի ըրածին պաշտպան մը գտնուած է վերջին ատեններ (ՂԻՒ. Ե. ԺԷ), որ ինչ ինչ պարագաներ ալ յառաջ կը բերէ անոր անկանոն օծումը արդարացնելու, գոնէ դեգերելու համար: Կըսուի թէ Էջմիածին Պարսիկ իրուկաներով շրջապատուած էր, թէ վանքը Պարսիկ զինուրներով լեցուն էր, թէ վանքը կողոպտուած և քանի մը հազար դահեկանի կարօտը կը քաշէր, որոնք իբր թէ հապճէա օծումը կարդարացնէին: Սակայն այդ իրողութիւնը 1801 ապրիլին չեն պատկանիր, ինչպէս պատմական պարագաներն ալ ցուցուցին, և ինքն Ղաւիթ ալ կըսէ թէ Էջմիածինի վնասները եղած են ի խաղալ զօրացն Պարսից յերկիրս յանցելումն (ՂԻՒ. Զ. 37), և աւելի որոշակի ալ կը գրէ, թէ տեղի ունեցած են ի հերունիետ ի յարուցումն զօրացն Պարսից, և յաւէտ ևս ի Շահ

կոչեցելոյն յայսկոյս գալոյն (ՂիՒ. Զ. 33), որով կակնարկէ Խաճար Մահմատի արշաւանքներուն, զորս պատմած ենք իր կարգին (2202), և որ 15 տարի առաջ տեղի ունեցան: Կը յիշուի ևս Ղանիէլի պայմանեալ ատենին չգալը, սակայն պայմանաժամը 60 օր էր, իսկ ապրիլ 10-ին Երևանի խանին նոր պնդումէն հաշուելով՝ ամիս մըն էր, հետևաբար ապրիլ 28-ին պայմանաժամը լրացած չէր, և մինչև մայիսի կեսը Ղանիէլ կրնար հասնի Եջմիածին, ինչպէս մայիս 14-ին հասաւ Պալագիա, ուղևորութիւնը դանդաղելէն ետքը (ՂիՒ. Ա. 91): Ըստուած է ևս թէ Ղանիէլ բնաւ լուր չկար, իսկ այդ ժանոթութիւնը գրողը Հաճի Բաբա է, որուն նամակը գրուած է Կարինէ մայիս 1-ին (ՂիՒ. Ե. 99), մինչ օծումը կատարուած էր ապրիլ 28-ին, և նամակը հազիւ մայիս 10-ին կրնար Եջմիածին հասնիլ: Կը կրկնուի ու կը կրկնուի Յովսէփի կտակը, որ ստուգութիւն չունի, և Գրիգորի մէկ կեղծիքն է, ինչպէս յիշեցինք (2243), և նոյնիսկ Աղէքսանդր կայսեր ալ Վերջէն համոզուեցաւ, որ Յովսէփի կտակը որի վրայ սկզբում իիմնուած էր Ղաւրի ընտրութիւնը, ի մոտոյ քննելով դուրս է գալիս, որ ամենաին չէ եղած (ԵՐՑ. Ա. 20): Բայց եթէ եղած ալ ըլլար, կաթողիկոսի մը կտակը, առանց կանոնական ընտրութեան իրաւունք մը չի ստեղծեր: Իսկ այն թէ միաբանութիւնը տալիս էր իւր հաւանութիւնը Ղաւիթին կաթողիկոս ձանչեալ (ՂիՒ. Ե. Ժը), նախընթացաբար տրուած ընտրողական հաւանութիւն չէ: Ղաւիթ ալ իր օծումէն ետքը մայիսի մէջ ամէն կողմ գրած քանի չափ նամակներուն մէջ (ՂիՒ. Զ. 1-36), որ միևնույն ոճով գրուած են, միշտ առաջ յիշուած է օծումը, և անկէ ետքը՝ միաբանք սրբոյ գահիս և ժողովուրդը Երկրիս զբազմակնիք թուղթ գրեցին (ՂիՒ. Զ. 2), միշտ նախ ապրիլ 28-ի գործողութիւնը, և յետոյ ինքեանք իսկ մահսերի ծանուցին՝ տեղեկութիւնը (ՂիՒ. Զ. 10): Յիշատակագիրը յայտնապէս ալ կը գրէ, թէ զկնի օծութեամբ Ղաւիթ պատրաստել կու տայ հանրագութիւնները, և յակամայս կնքեցուցանէ միաբանիցն (ՂիՒ. Ա. 95), և թէ ետ գրել բռնութեամբ՝ միաբանից (ՄՄՌ. 42): Հետևաբար օրինաւորութեան և կանոնականաւութեան, ոչ իսկ արտաքնայարդար ձկը պահուած է Ղաւիթի կաթողիկոսանալուն գործողութեան մէջ, և յայտնի բռնութեան և յակիշտակութեան հետևանք եղած է անոր օծումն ու գահակալութիւնը:

2251. ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԵՏԸ

Այդ ըլլալով հանդերձ պատմական պարագաներէն մեր քաղած Եզրակացութիւնը, զարմանք պէտք չէ շարժէ, եթէ մենք անոր անունը օրինաւոր կաթողիկոսաց շարքը կը դասենք, և անոր անունով կը մակագրենք այդ տարիներուն պատմութիւնը: Նախապէս դիտել կու տանք, թէ Ղաւիթի օծուած օրը ուրիշ օրինաւոր կաթողիկոս չկար, որուն հակառակաթոռ նկատուէր Ղաւիթ, զի Ղանիէլի ընտրութիւնն ալ լրացած և վաւերացում ստացած չէր: Առաջին ընտրութիւնը արդէն ոչնչացած էր Յովսէփի ընտրուելովը և ընդունուելովը, իսկ Երկրորդը՝ միաբանութեան կողմէն կատարուած, պէտք էր Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան և ժողովուրդին կողմանէ ալ հաստատուէր, և այս կամ այն կառավարութեան կողմէն վաւերացուէր, և ըստ այնմ ալ ծիսական օծումը կատարուէր: Արդ այս պայմանները կատարուած չէին, որով Ղանիէլ լոկ ներկայուած էր, բայց հաստատուած, օծուած և աթոռ նստած կաթողիկոս չէր: Այս պարագաներ իրաւունք կու տան

ըսելու, թէ դեռ տրամադրելի էր կաթողիկոսական աթոռը: Դաւիթ յաջողեցաւ զայն ձեռք անցնել, և անոր վրայ հաստատուիլ իրապէս, թէ ոչ իրաւապէս, և իր իրական կաթողիկոսութիւնը, որ արդէն իրեն համակիր հատուած մը ուներ Երեւանի և Տփղիսի մէջ, վերջապէս միաբանութենէն ալ գործնականապէս ընդունուեցաւ, և հարկ չենք սեպեր այլս ընդունուելուն ինչպէսը պրատել, բաւական սեպելով որ իրապէս ընդունուեցաւ: Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնն ալ Եկայ յարեցաւ այդ ընդունելութեան, և Դաւիթը կաթողիկոս ճանչցաւ, յիշատակութիւնը սկսաւ, և Օսմանեան կառավարութենէ իրովարտակն ալ խնդրեց և առաւ: Արդէն տեղական Պարսիկ կառավարութիւնը կամակից գտնուած էր, բռնութեան գործակից ըլլալով իսկ: Ըստ այսմ կրնանք ըսել, թէ այս ալ այն բացառիկ պատահարներէն մէկն է, երբ որևէ գործողութիւն մը, որ ապօրինի կերպով կը սկսի, հանգամանքներուն փոփոխուելովը ու ատեն անցնելով, կը հաստատուի, կ'ընդունուի, և կերպով մը կ'օրինաւորանայ: Եթէ չուզէին այդ եզրակացութիւնը ընդունիլ, պարտաւորեալ պիտի ըլլայինք, Հայոց Եկեղեցին վեց տարի, անգլիսութեան և անհաստատութեան վիճակի մէջ դնել, Եղած գործողութիւնները և ձեռնադրութիւնները ապօրինի ըսել, և խառնակ ու շփոթ կացութիւն մը կազմել: Ասով չենք ուզեր ոչ Դաւիթը արդարացնել, և ոչ Եղելութիւնը կանոնական կարծել տալ, միայն իրական կացութիւն մը կազմել իրականութիւնը դարմանելով:

2252. ԴԱՒԻԹԻ ԱՆԶՈՅ

Դաւիթի անձին վրայ խօսելով, պէտք է ճանչնանք անոր վրայ կարողութեան և գործունէութեան և ճարտարութեան արժանիքը, որ եթէ նենգութեան և բռնութեան խառնուրդով խանգարուած չըլլար, պատմութեան մէջ նշանաւոր անձնաւորութիւն մը պատկերացնելու հանգամանքները վայելած կ'ըլլար: Մենք զինքը գործի վրայ տեսանք Դուկասի մահուան վայրկեանէն սկսելով, դժուարին պարագաներէն ճարտարութեամբ դուրս ելլալն ալ յիշեցինք, միայն թէ շարունակ գոյն ու կերպ փոխելով, մէկէն միւս ուղղութիւնը կ'անցնէր վայրկենական ոստումներով, միակ նպատակ ունենալով իր անձը և իր բարձրացումը: Այդ մասին Յովսէփի զգացումներուն հետ համաձայն էր, բայց չունեցաւ Յովսէփի հնարիմաց հանդարտութիւնը, և փոխանակ անոր պէս տարիները իրեն նպաստաւոր ընելով բարձրանալու, և ամէնուն կամքով յառաջ անցնելու, պարտաւորուեցաւ յափշտակութեան դիմելու, և զէնքով ու բռնութեամբ աթուին տիրանալու, և ահով ու սարսափով զայն պահպանելու, մինչև որ ստիպուեցաւ ունեցածը ձեռքէ հանել՝ նոյն կերպով որ ձեռք ձգած էր: Եթէ ձեռք ձգելուն և պահելուն կերպերը նկատի առնենք, բոլորովին ապիկար և ապարդիւն չեղան իր օրերը, թէպէտև միշտ ստիպեալ էր աւելի դիրքը պահելու պաքարով զբաղիլ, քան թէ պաշտօնը արդիւնաւորել: Մենք անաչար պատմագիրի պարտքը ճանչնալով, ոչ Դաւիթի ջատագովութիւնը պիտի ընենք, և ոչ ալ Դանիէլի այլ Եղելութիւնները իրենց պարզ իսկութեան մէջ ներկայացնելով, անոնց հանգամանքներուն վրայ անկաշկանդ գնահատումնիս պիտի յայտնենք: Ուստի պէտք չէ մեզ ինքնիր հակասող կարծել, եթէ Երկութիւն մասին ալ լաւն ու վատը, օրինաւորն ու ապօրինին գրենք անխտիր:

2253. ՄԻԱԲԱՆԻՑ ԸՆԹԱՑՔԸ

Մայրաթուոյ միաբանները, եթէ պահ մը բռնադատեալ օծումը կատարեցին, սակայն սիրտով Դաւիթի կողմը չդարձան, և միտքերուն մէջ հաստատուն մնաց թէ կանուխէն Դաւիթի դէմ զգացած հակակրութիւննին, և թէ վերջին անգամ կրած բռնադատութիւններնուն դժկամութիւնը: Երբոր միաբաններու վրայ կը խօսինք, անոնց մեծամասնութեան և աւելի յարգելի անդամներուն կակնարկենք, որովհետև Դաւիթի ալ անհնար չէր ողոքով կամ իրապոյրով, շահելով կամ բռնանալով իրեն կողմնակիցներ ստանալ, թէպէտ և այս կերպերով ալ միայն չորս անձ շահած լինելը կը հաւաստուի (Ղիթ. Ե. 218): Նշանակալից է 5 եպիսկոպոսներու և 11 վարդապետներու ստորագրութեամբ 1802 մայիս 20-ին գրուած և Կ. Պոլսեցւոց ուղղուած նամակը, ուր Դաւիթի մէկ տարուան իշխանութեան նկարագիրը կու տան, և իրենց կացութիւնը կը նկարագրեն: Դաւիթի համար կըսեն, թէ յաւուրս բռնաւորութեան իւրոյ բարբարոսս այս զեղծեաց և աղաւաղեաց զամենայն բարեկարգութիւն, և թէ ապաւիմեալ ի խանն և ի ինարս չարութեան առնէ լրբաբար զոր ինչ և առնէ, և թէ գիրեր կը պատրաստէ և բռնութեամբ կնքելու կու գայ, սպառնալով, որ եթէ ոք ի մէնջ խալիֆայի՝ ինչպէս Պարսիկներ կանուանեն կաթողիկոսը, իրամանն չառնու յանձն կատարել, զնօրուս նորա զերծեցին և խանին հարիւր թուման տուժեսի, և եթէ ոք փախսիցէ, նորա ի սենեակին եղեալ ինչքն՝ խանին եղիցի բոլորովին (Ղիթ. Ե. 210): Ուրիշ գիր մըն ալ կը գտնենք Աստուածատուր և Բարսեղ եպիսկոպոսներէ ստորագրուած, որով կը յայտնեն, թէ Դանիէլի և Եփրեմի ոչ թուղթ գրեմք առ նոսա, և ի նոցանէ թուղթ ոչ առնումք և հակառակ պարագային հինգ հարիւր թուման տալոց լինիմք խանին (Ղիթ. Ե. 202), և այս գիրին ալ բռնի առնուած ըլլալը վկայուած է (Ղիթ. Ե. 216): Վերոյիշեալ նամակագիրները կը յայտնեն ևս, թէ միաբանք ամենեքեան, բաց ի չորից անձանց, իրենց համախոհ են, այլ առ երկիւղի չկարացին դնել կնիք (Ղիթ. Ե. 218): Իրենց համար ալ կ'ըսեն, թէ Դաւիթ իրեն դէմ եղողներուն մասին բանադրանքի նոր գիր մը առաջարկած է ստորագրել, զոր չեն ուզեր կնքել, բայց եթէ ստիպեալ կնքենք, կ'ըսեն, ակամայ և բռնութեամբ կնքեալ համարեսչիք (Ղիթ. Ե. 216), և ըստ կամս սորա կնքեալ թուղթսն մեր՝ սուտ և ունայնութիւն սեպէք (Ղիթ. Ե. 217): Այս բացատրութիւնները շատ իսկ են յայտնել, թէ ինչ էր Դաւիթի գործածած կերպը, ձեռք անցուցած իշխանութիւնը պահել կարենալու համար: Նկատողութեան արժանի է տուգանքները խանին վճարուելու պայմանը, որ ակներև կը ցուցնէ, թէ ուր հաստատած էր Դաւիթ իր ոյժը, այսինքն խանին արատքին բռնութեան վրայ: Այս տեսութիւններով է որ Դաւիթ միաբանութեան կողմէ նկատուած էր: 1. Իբր մերժեալ յազգէն, և ընկեցեալ յիշխանութենէն: 2. Իբր սրբապիղծ և սիմոնական: 3. Իբր երկիցս նզովեալ ի միաբանութենէ՝ միջնորդութեամբ սրբոց մասանց: 4. Իբր առ նախանձու և վասն ախտին իւրոյ գործող: 5. Իբր բարբարոս մը, որոյ ըլածները պարտ է համարիլ ախտաւոր մտաց աղճատեալ ծնունդ, և իբրև զբաջաղմունս մոլեգնելոց (Ղիթ. Ե. 217):

2254. ԴԱՎԻԹԻ ՃԱՆՉՑՈՒԻԾ

Հակառակ այդ ձգտեալ կացութեան, որ կը տիրէր Դաւիթի և միաբանութեան միջն, Դաւիթ ամէն միջոց կը գործածէ իր իշխանութիւնը օրինաւոր և կանոնաւոր վիճակի մէջ ցուցնել, և

մտադրութիւն դարձնել աթուին մատակարարութեան առօրեայ պէտքերուն և ընթացիկ գործերուն: Իր առաջին գործերէն մին եղաւ Եպիսկոպոս ձեռնադրել Գրիգոր Աքքիրմանցին և Կարապետ Նորնախիջևանցին, Յովսէփի ձեռնասուները, որոնք անոր մահուանէ Ետքը Դաւիթը ըրած էին իրենց պաշտպանեալը, որպէսզի փոխադարձաբար նա ալ իրենց պաշտպանն ըլլար: Գրիգորը Ռուսիոյ առաջնորդ նշանակեց, որպէսզի Ռուսական կառավարութեան առջև պէտք եղածը գործադրէ իրեն համար, ինչպէս որ արդէն յաջողցուցած էր իր կաթողիկոսանալը: Իսկ Կարապետն ալ Կ. Պոլիս որկեց, միաբանութեան բռնի ստորագրել տրուած հանրագրութեամբ, որպէսզի Յովհաննէս պատրիարքի միջնորդութեամբ արքունի հրովարտակը ստացուի: Կ. Պոլսոյ մէջ ալ՝ Դաւիթ իր յոյսը Ռուսական պաշտպանութեան վրայ դրած էր, որով գօրացած էր իր առաջին քայլին մէջ, և ստուգի ալ թամարով դեսպան, Գէորգ Աղայէկեանի միջնորդութեամբ, իր անպայման պաշտպանութիւնը նուիրեց Դաւիթի: Յովհաննէս պատրիարք ալ շուտով այն կողմը հակեցաւ, և պատրիարքական ազդեցութեամբ Դաւիթի պաշտպան կանգնեցաւ: Դանիէլեան կաղննակիցներ շատ խիստ են Յովհաննէսը դատապարտելու, իբր անձնասէր և շահասէր դիտումներէ մղուելով Դաւիթը պաշտպանող մը: Այլ մեր տեսութեամբ Յովհաննէս աւելի գործնական միտքի հետևող մը կ'երկի, հեռու շատ մը վերացական կամ ծնակերպական տեսութիւններէ, կատարեալ իրողութեանց համակերպող մը, և գաղափարական նպատակներու համար վրդովումներ չարուցանող մը: Յովհաննէս կը տեսնէր Դաւիթը օժուած, Պարսիկ և Ռուս կառավարութիւններէ պաշտպանուած, նոյնիսկ Կ. Պոլսոյ մէջ ալ Ռուսական դեսպանատունէն հովանաւորուած: Կը մտածէր որ Դաւիթ կերպով մըն ալ շարունակութիւն կը սեպուէր արդէն ընդունուած Յովսէփի կաթողիկոսութեան (2232): Յովհաննէս այդ պարագաները նկատի առնելով չէր ուզեր կատարուած իրողութեան դէմ զինուիլ, նորէն վրդովումներ ստեղծել, պարզապէս Դանիէլի պաշտպանութիւն ըրած ըլլալու համար: Դանիէլեանք Յովհաննէսը կը մեղադրեն, թէ ցաւած էր Դանիէլի դէմ, իրեն կաթողիկոս ընտրուած ատենը՝ Դաւիթը և ոչ զինքը պատրիարքութեան անցընելուն համար (2227), և թէ այդ բանին վրէժը լուծելու համար Դաւիթի կողմը կը բռնէր (Ղի. Ա. 95): Բայց այս կէտեր աւելի յարմարութեամբ մտածուած բաներ են, քան թէ իսկական իրողութիւն, ապա թէ ոչ միևնոյն գրգռութեամբ պէտք չէր որ Դաւիթ ալ նպաստաւոր մլլար: Հետևաբար աւելի պատմական կը կարծենք Յովհաննէսի գործնական ուղղութեան վերագրել Դաւիթի յաջողիլը, որով Օսմանեան կայսրութեան հրովարտակը ստացուեցաւ 1801 յունիս 14-ին (Ղի. Ա. 98), Կարապետ Նոր-Նախիջևանցի ալ զայն առնելով օգոստոս 19-ին Կ. Պոլիսէ մեկնեցաւ, և Կարմոյ Ճամբով նոյեմբեր 10-ին, կիրակի օր, Էջմիածին հասաւ, կամ թէ նոյեմբեր 9-ին, եթէ պինդ բռնենք շաբաթ օր հասած մլլալը (Ղի. Ա. 96), Հրեշտակապետաց տօնին օրը:

2255. ԴԱՍԻԷԼ Ի ՊԱՅԱԶԻՏ

Դանիէլը ձգեցինք Եւղոկիոյ մէջ ուր հասաւ 1801 յունուար 22-ին (2246), և ուր մնաց 80 օր, իբրև հիւր և ոչ իբրև առաջնորդ, և ապրիլ 11ին մեկնեցաւ իր հետևորդներով և Էջմիածինէ եկող

առաջին երկու հրատակներով, որոնք էին Յովիաննէս Պառաւեան և Ներսէս Աշտարակեցի վարդապետները (2247): Դանիէլ, ինչպէս ուրիշ անդամներ, այս անգամ ալ հանդարտաքայլ կը յառաջէր: Սեբաստիոյ և Ակնայ մէջ քանի մը օրեր կանցնէ, և Կապանմատէնի մէջ իիւր կը մնայ Փիլիպպոս Ափիարեան ամիրային, և իոն եղած ատեն կը ստանայ, Եջմիածինի երկրորդ հրակիրակներուն՝ Ղազար և Ստեփանոս Եպիսկոպոսներու Կարինէ գրած նամակը, որով կառաջարկէին ուղևորութիւնը փութացնել (ՄՄՌ. 39): Իսկոյն յաջորդ առտուն ձամբայ կելլէ (ՄՄՌ. 40), և մայիս 7-ին Շոռվերէն անունով գիւղը հասած օրը, լուր կառնէ ապրիլ 28-ին կատարուած օծումին մասին (2248), և ամէնքն ալ ապշած կը մնան, զի և ոչ իսկ ընդ միտ բերէին թէ հնարեսցի Դաւիթ զայնախի ինչ խարդախնել (ՄՄՌ. 40): Դանիէլի Մշոյ Ս. Կարապետ հանդիպած ըլլան ալ գիտենք (ՄՄՌ. 40), բայց միջոցը ճշդելու համար հարկ կը լլար նշանաւոր դարձած Շոռվերէն գիւղի գիրքը գիտնալ: Այստեղի հասնելէն եօթն օր ետքը, մայիս 14-ին, Հոգեզալստեան երեքշաբթին, կը հասնի Պայազիտ, հրաժարելով Կարինի վրայէն Եջմիածին երթալէ, քանի որ Դաւիթ օծուած և աթոռին տիրապետած էր: Շատ անգամ ամենամանր պարագաներ են՝ որ ամենածանր հետևանքներ կունենան, այդ պարագային այլ հնար չէ չդիտել, որ եթէ Դանիէլ ապրիլ 11-ին Եւրոպիոյ մեկնելէ ետքը՝ այստեղ այնտեղ չմնար, և ուղղակի Կարնոյ վրայէն Եջմիածին գրթար, ապրիլ 28-էն առաջ հասած կը լլար, և ազգն ու եկեղեցին ահեղ տագնապի մը չէր ենթարկուէր: Երանի եր եթէ Դանիէլ, իր ուղիղ և ընտիր բնաւորութեան չափ գործունեայ և ձարտար ձիրքերով ալ փայլէր, կամ եթէ Դաւիթ իր գործունեայ և ձարտար ձիրքերուն չափ՝ ուղիղ և ընտիր ընթացք ալ ունենար: Բայց մենք եղելութեանց հետևինք:

2256. ՄԱՆՈՒԷԼ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿ

Վերջին դրկուած հրատակներ, Ղազար և Ստեփան Եպիսկոպոսներ ալ Կատարինէ Պայազիտ եկան, և Դանիէլ առաջին հրատակներուն հետ միանալով սկսան ինչ ընելիքներ կարգադրել: Որովհետև Եջմիածին տիրապետեալ էր և միաբանութիւնը բռնադատեալ, և Պարսիկ և Ռուս կառավարութիւններն ալ շահուած էին, Դանիէլեանք աշուընին Տաճկահայոց վրայ դարձուցին, և այնտեղէ օգնութիւն և պաշտպանութիւն գտնելու ձամբայ հանեցին Դանիէլ հետևորդներէն Մանուէլ Կիմիշխանացի վարդապետը, որ Ալթուեան (ԿՈՆ. 741), և Շահինեան (ՄՄՌ. 41) կը կոչուի անխտիր, որ և մայիս 21-ին ձամբայ ելլելով յունիս 2-ին Կ. Պոլիս կը մտնէր հապճէաւ ուղևորութեամբ (ՄՄՌ. 43): Բայց չէր կրնար արգելել դեսպանատունին և պատրիարքարանին համամտութեամբ կազմուած Դաւիթի նպաստաւոր հոսանքը, որ արդէն յառաջացած էր, և քիչ օր ետքը յունիս 14-ին կը ստացուէր Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը հաստատող արքունի հրովարտակը (2254): Այսուհանդերձ Մանուէլ անգործ չէր, եղածը եղծանելու և Դանիէլի նպաստաւոր շարժում մը գոյացնելու ջանքեր չխնայեց բայց չկրցաւ Յովիաննէս պատրիարքի վրայ ազդել, որ Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը լրացեալ գործ կը նկատէր, և Դանիէլի համար ըլլալիք ճիգերը իբրև նոր շփոթութեանց աղբիւր կը դատէր: Յովիաննէս

միանգամընդմիշտ խնդիրը փակելու համար, յուլիս 20-ին, շաբաթ օր, աւագանւոյ ժողով մըն ալ գումարեց, և Դաւիթի նպաստաւոր որոշում մը կայացուց, և միաբանութենէ կորզուած հանրագիրին ներքև իրն ու մեծամեծներուն կնիքներն ալ աւելցուց և Կարապետ Նորնախչեանցիին յանձնեց, որ հրովարտակին հետ Դաւիթին հասցնէ (ՄՍՌ. 44), և օգոստոս 19-ին զայն ճամբայ հանեց (2254): ժողովէն օր մը առաջ, յուլիս 19-ին, Կ. Պոլիս կը հասմէր Ներսէս Աշտարակեցին վարդապետն ալ (ՄՍՌ. 44), Մանուէլի հետ աշխատկցելու. բայց շատ ուշ էր և Յովհաննէսի կարգադրութիւնները եղած էին: Ներսէս յոյսը չկտրեց, այլ աւելի մեծ ճիգերու ձեռնարկեց, որպէսզի ընդգրկած դատը պաշտպանէ, և Դանիէլի կաթողիկոսութիւնը հաստատել տալ, Դաւիթը տապալելով, եթէ հարկ ըլլար՝ Յովհաննէսն ալ միասին, եթէ մինչև վերջ իրենց կողմը դառնալու ընդդիմանար:

2257. ՆԵՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ

Առաջին անգամ չէ որ Ներսէս Աշտարակեցի վարդապետի անունը կու տանք, և զոր օր մը կաթողիկոսական աթոռին վրայ պիտի տեսնանք, ուստի պէտք է կանխենք, և անոր նախընթացին վրայ կարևոր բացատրութիւնները տանք: Ներսէս Արգածոսն զաւարի Աշտարակ գիւղէն էր, 1770-ին ծնած, որով 1801-ին իր ընդարձակ գործունեութեան սկիզբը, 31 տարեկան ժիրաժիր գործիչ մըն էր: Հայրը գիւղին տէր Յարութիւն քահանան էր, ջրաղացպանութենէ եկած, աղքատ դասակարգի կը պատկանէր, և իր երկու զաւակները, Ներսէսն ու Կարապետը, Գալուստ Եպիսկոպոսին մօտ դրած էր իբրև սպասաւոր կամ փոքրաւոր (ՂԻՒ. Է. լզ): Ներսէսի ընտանիքը Շահազիզեան մականունով Ճանչցուած է, Կամսարական տոհմին ազգական վկայուած է, թէպէտ ըսողներ կան, թէ վկայականը սպասնալիքով էր վերցրել Դանիէլի ձեռքէն (ՂԻՒ. Է. լԵ): Բայց եթէ այդպէս ալ ըլլար, Ներսէս աւելի յանցաւոր չէր ըլլար իր տոհմիկ ազնուականութեան փափաքովը, քան Յովսէփի իր Արդութեան Երկայնաբազուկ իշխանազուն և լուսաւորչեան և արքայական ցեղէ ըլլալուն կեղակարծ ազգաբանութեամբը: Ներսէս իր պատանեկութենէն Եջմիածինի դպրանոցին կ'աշակերտի, և իբր ուշիմ աշակերտ Դանիէլ Սումառեցի Եպիսկոպոսին պաշտպանութեանը կ'արժանանայ, անոր ձեռքին ներքև կը կազմուի և կը յառաջէ, և Դանիէլի հետ միասին Եջմիածինէ Զմիւնիա կու հայ անոր նուիրակ դրկուած ատեն 1796-ին (2182): Ներսէս մեղադրուած է, թէ իրեն պատճառով խիղճ ծերունի Դանիէլը Զմիւնիայից անպատուած (ՂԻՒ. Է. լզ), սակայն չենք գիտեր թէ ինչ պարագայով, և ինչչափ ստուգութեամբ, քանի որ պատմուած յիշատակ չենք գտներ: Անկէ սկսելով Ներսէս անբաժան մնաց Դանիէլ՝ Ռումելիի նուիրակութեան և անկէ Կ. Պոլիս դառնալուն ատեն, մինչև որ Դանիէլ՝ 1799-ին պատրիարք ընտրուելէն ետքը, զայն Եջմիածին ճամբայ հանեց, իր հաշիւներն ու ընծաները Ռուկաս կաթողիկոսին տանելու համար (2223): Անկէ ետքը Ներսէս Եջմիածին մնաց՝ իբր երկու տարի, և Ռուկասի մահուանէ ետքը տեղի ունեցած անցուդարձերուն մասնակցեցաւ, մինչև որ 1801 մարտ 20-ին Յովհաննէս Պառաւեան վարդապետի հետ հրաւիրակ նշանակութեցաւ Դանիէլը Եւդոկիայէ Եջմիածին բերելու (2244): Արդէն յիշեցինք, միասին Եւդոկիայէ Պայազիտ ուղևորիլը (2255), և Պայազիտ Կ. Պոլիս պատգամաւոր գալը (2256):

Ներսէս հասակով և կազմով մանր մարդ մը եղած է, թէպէտ հոգւով և սիրտով՝ մեծամեծներու ձգտող, և գործուէութեամբ՝ չափ ու կոպար չգիտցող: Բայց մենք չենք ուզեր այդ մասին գնահատումը կանխել, թողլով որ եղելութիւնք անոր նկարագիրը լուսաբանեն:

2258. ԵՓՐԵՍ ԶՈՐԱԳԵՂՑԻ

Երբոր Ներսէս Կ. Պոլսոյ մէջ բուռն ճիգեր կ'ընէր Դանիէլի կաթողիկոսութիւնը իրականացնելու, գործը աւելի յաջող պաշտպան մը կ'ունենար՝ Ոուսիոյ առաջնորդ Եփրեմ Եպիսկոպոսով: Եփրեմ ալ ժամանակին նշանաւոր ռէմբերէն է, և նա ալ կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած է: Հայրը բնիկ էր Զմիւռնիոյ նահանգին Մաղանիսա քաղաքէն, բայց ինքն ծնած էր 1748-ին Զորագեղ գիւղը, որ այժմ Երեւան քաղաքի թաղ կը սեպուի. և Մայրաթոռոյ աշակերտութեան մէջ յառաջացած էր հետզհետէ մինչև Եպիսկոպոսական աստիճան: Իր կեանքին զլիսաւոր գործն եղած էր Հնդկաստանի արդիւնաշատ նուիրակութիւնը, ուսկից ետքը 1799-ին փոխադրուած էր Ոուսաստանի նուիրակութեան Դուկասի կարգադրութեամբ (2218), որ կ'ուզեր կերպով մը Արդութեանի բացարձակ տիրապետութեան չափ մը դնել: Միաբանութիւնը առաջին անգամէն զինքն կաթողիկոսութեան արժանի դատած էր (2219), թէպէտ Եփրեմ հեռու էր այդ ձգտումներէն և յօժարակամ մէջտեղ դրած էր Յովսէփի ընտրելիութիւնը (2221), և ըստ ամենայնի ձեռնտու եղած էր անոր յաջողելուն: Միայն թէ հաշտ չէր Դաւիթի անձին հետ, որուն ներքին բնաւորութիւնն ու կիրքերը իրեն լաւ ծանօթ էին, և չկրցաւ համապատկանիլ անոր կաթողիկոսութեան, բայց ոչ երբեք իր անձին վրայ դարձնելու դիտմամբ, այլ միաբանութեան ընտրած և իր ընտիր բնաւորութեամբ նախադասուած Դանիէլը պաշտպանելով: Դաւիթ գիտնալով Եփրեմի հեղինակութիւնը, կը ջանար զայն իր կողմն ունենալ կէս ողոքական և կէս սպառնական խօսքերով: Սիրելիդ, կը գրէր, խղճմտանաւոր ես և բարեհամբոյր, և եթէ շիոթութիւն ինչ և բան աւերողական ի քէն ելանիցէ, և օգուտ մի ոչ երևեցի, յետոյ ստրօնալոյ ես և խղճահարելոյ (ՂիՒ. Զ. 8), և կը խրատէր, զի զգլուխ քո մի տայցես ի զբաղմունս և ի վէճ, այլ հանդարտութեամբ վարեսցես զյանձնեալդ քեզ գործ (ՂիՒ. Զ. 9): Դաւիթ երկրորդական նպատակ ալ ունէր Եփրեմը շահելու, վասնզի Յովսէփի Ոուսաստանէ չմեկնած Ոուսիոյ առաջնորդութիւնը փոխանցած էր Եփրեմի (2234), իսկ Դաւիթ Գրիգորի հետ պայմանաւորեալ էր Ոուսաստանի առաջնորդութիւնը անոր տալ իբրև վարձ (2254): Դաւիթ կուզեր Եփրեմը հեռացնել, բայց Ոուսիոյ Հայերը երբեք յանձն չարին Գրիգորը առաջնորդ ունենալ, սպառնալով իսկ որ եթէ գալ՝ խայտառակի և Եփրեմի յայտարարելով, թէ դու ես մեր առաջնորդ (ՂիՒ. Ա. 93): Այս պատճառով Գրիգոր չկրցաւ Ոուսաստանի մէջ առաջնորդ Ճանչցուիլ, այլ քաշուեցաւ Քիշնև քաղաքը, իբր յաջորդ ընդհանուր պատրիարքի, կամ մեր բացատրութեամբ իբր կաթողիկոսական փոխանորդ, և ոչինչ կարաց առնել, և կաց մնաց անդէն մինչև ցմահ իւր (ՂիՒ. Ա. 93):

2259. ԵՓՐԵՍ Ի ՄՈՍԿՈՒ

Եփրեմ չգոհացաւ Վերապահել դիմադրութեամբ, այլ յայտնապէս գործի ձեռնարկեց, Դաւիթը տկարացնելով ճիշդ այն կողմէն, որով նա զօրացեր էր, այսինքն Ոուսական պաշտպանութիւնը

իրմէ խլելով: Լռելեայն պատրաստեց իր հակառակութեան ծրագիրը, յարաբերութիւն պահեց Դաւիթի հակառակորդ միաբանութեան զլխաւորներուն հետ, և անոնց թելադրեց պէտք եղած ամբաստանութիւնները հաւաքել Դաւիթի վրայ, և հաղորդել ուղղակի Լազարեանց տոհմին պետ Յովհաննէսի, և անոր Մինաս և Յովսէփի Եղբայրներուն, որոնցմէ առաջինը Պետրբուրգ կը մնար, իսկ վերջինները Մոսկուա էին: Դանիէլի ալ ազդարարեց որ ուղղակի Ռուսաց կայսեր դիմում ընէ իր իրաւունքը հաստատելով, և իրեն դէմ եղած անիրաւութիւնները բացատրելով: Ինքն ալ Ռուսաստանի Հայերէն, և զլխաւորաբար Աստրախանի ու Մոզդոկի ու Ղըզլարի հասարակութիւններէն իրեն նպաստաւոր, և Դաւիթէն նշանակուած Գրիգորի դէմ գրութիւններ պատրաստել տուաւ (ՄՍՐ. 45), միանգամայն Կ. Պոլսոյ հետ ալ յարաբերութիւնները մշակեց, և պէտք եղած իրահանգները Ներսէսի կու տար, և անկէ լուրեր կը ստանար (ՄՍՐ. 46): Եփրեմի նպատակն էր Աղեքսանդր Ա. ի օծնան հանդէսին ներկայ գտնուիլ որ պիտի կատարուէր Մոսկուայի մէջ 1801 սեպտեմբեր 15-ին կիրակի օր, հետևաբար նախապէս պէտք էր Մոզդոկի Ռուս կուսակալին հաւանութիւնն ու պաշտպանութիւնն ապահովել և այս նպատակով ի վեր հանել Դաւիթի գործերուն ապօրինութիւնները, Յովսէփի կտակին ստութիւնը, Դաւիթի զինուորներուն բռնութեամբ օծուիլը, Էջմիածինի մէջ տիրող հակառակութիւնը, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ տեղի ունեցած անհամաձայնութիւնները, Դաւիթի կեղծուպատիւ ուղղութիւնը, Ռուսական շահերէն աւելի Երեւանի խանութեան նպաստաւոր ըլլալը, և այլ սոյնպիսի պարագաները, որոնք ազդեցին կուսակալին վրայ, և Եփրեմը արտօնեց Մոսկուա Երթալ, յանդիման լինել կայսեր, մերկել զպատրուակ Ճշմարտութեանն, և խնդրել իրաւունս: Այդ առաջին յաջողութեամբ ոգենորուած, Եփրեմ մայիս 15-ին Կ. Պոլսեցոց կը գրէր, թէ Մոսկուա Կ'Երթայ ծանուցանել զխորամանկութիւն Գրիգորի և Դաւիթի, և կը սրտապնդէր ըսելով, դուք ի վերայ Ճշմարտութեան հաստատուն կացէք (ՄՍՐ. 47): Դաւիթի անկարգ ընթացքն ալ կրնար իբր փաստ ծառայել, և անշուշտ Եփրեմ զանց չըրաւ Մայրաթուղին մէջ Դաւիթի գործած բռնութիւններն ալ պատմել կուսակալին և որոնց որ պէտք էր, իբր իր ստանձնած դատին նպաստաւոր փաստեր:

2260. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԿԱՅՍՈՐ

Եփրեմ իր նախապատրաստութիւնները աւարտելով 1801 օգոստոս 27-ին, Երեքշաբթի օր կը հասնէր Մոսկուա, կը հասնէին նաև իր թելադրած գրութիւնները (2259), և Յովհաննէս Լազարեան կատարեալ Երանդով գործին կը վարէր: Ինքն Պետրբուրգի կառավարական շրջանակներու մէջ կը յաջողէր Եփրեմի առաջնորդութիւնը հաստատել տալ, և Դաւիթի մասին աննպաստ հոսանքը կը զօրացնէր, Եղբայրներուն ալ կը յանձնարարէր, որ Մոսկուայի մէջ պէտք եղածը հոգան: Եփրեմ պաշտօնապէս ներկայ կը գտնուէր սեպտեմբեր 15-ին, Աղեքսանդրի թագադրութեան և օծնան հանդէսին, կայսեր մօտ ալ ընդունելութիւն գտնելով, Դանիէլի իրաւունքը կը բացատրէր, և կայսրը կը համոզէր, ոչ միայն իր առաջնորդութիւնը կը ճանչցուէր և պանակէ կրելու արտօնութեամբ կը պատուուէր (ՄՍՐ. 47), այլ և կը ստանար սեպտեմբեր 26-ին նշանաւոր հրովարտակը, որով կայսրը դեսպան Թամարովի կը իրամայէ ուղղութիւնը փոխել,

Դաւիթի համար եղած պաշտպանութիւնը դադարեցնել, Դանիէլի կաթողիկոսութիւնը պաշտպանել, յիշելով Դաւիթի նենգութիւնները ինչպէս իր կարգին ակնարկեցինք (2250) և կեզրակացներ այդ գերազանց յայտարարութեամբ, թէ որչափ ալ առաջ գործուածը Ուստի համար օգտաւէտ համարուի, ես աւելի լաւ եմ համարում այս անգամ զոհել այդ օգուտները, քան թէ արհամարհել դողովրդական ձայնը, և ծերնամուխ լինել ճշմարտութիւնը խանգարելու (ԵՌՅ. Ա. 20): Միևնույն հրահանգը կը տրուէր Կովկասի կողմանց կուսակալ Կնօրինի, և յանկարծ հիմնապէս կը փոխուէր Ուստ պաշտօէութեան ուղղութիւնը: Ասոր պատճառն էր Աղեքսանդր Ա. կայսեր լուսամիտ որոշումը, որ չէր վարաներ թիրիմացութեամբ սկսած գործէն ետ դառնալ, երբոր ճշմարտութեան կը համոզուէր (ԵՌՅ. Ա. 21): Իրաւամբ արտաքիններն ալ՝ իշխան արդար և խաղաղասէր հռչակուած են Աղեքսանդրը (ՇՕԲ. 413): Անոնք որ Դաւիթին ընթացքը չքմեղելու նպատակն ունին, Դանիէլը և Դանիէլեանները կը մեղադրեն, և Ուստական պաշտպանութեան գիրկը ինկան, և Ուստներուն դէպ Հայաստան ընդարձակուելուն օգնեցին, իբր թէ ուզէին ըսել, թէ ապօրինի և անտեղի միջոցով զօրացան: Սակայն կը մոռնան յիշել, որ Յովսէփի յաջողութեան հիմը Ուստական պաշտպանութիւնն էր եղած, և իրենք Յովսէփը օգտակար ուղղութեան հեղինակ կ'ընդունին: Չեն յիշեր թէ Դաւիթ ինքինքը իբրև Յովսէփի ուղղութեան շարունակող ներկայեց Աքքիրմանցին հովանաւորութեամբ, և անով իր նախաքայլը առաւ: Միտքերնին չեն ութեամբ միտում և ընթացք փոխեց, և Դանիէլի պաշտպանութեան միտեալ էր, և միայն Ուստական հրահանգներու ազդեցութեամբ միտում և ընթացք փոխեր, և Դաւիթի պաշտպան դարձաւ: Հետևաբար երկութին ընթացքները իրարու մօտեցնելով, կամ պէտք է Դանիէլը արդարացնեն Դաւիթի հետ բաղդատութեամբ, իսկ եթէ Դանիէլը պիտի մեղադրեն, անկէ առաջ Դաւիթի մեղադրանքի պէտք է ենթարկեն, և դատապարտեն անոր կաթողիկոսանալը: Մեր տեսութեամբ Ուստական պաշտպանութիւնը՝ Պարսկական տիրապետութեան նախադասողները կարդարանան, և առանց երկար պատճառաբանութեանց մտնելու, բաւական սեպուի 1801-ի Պարսկական Հայաստանը բաղդատել այժմեան Ուստական Հայաստանի հետ: Եթէ չի մեղադրուիր Դաւիթը Ուստական հովանաւորութեան դիմելուն համար, պէտք չէ որ Դանիէլը կամ Եփրեմը մեղադրուին, նոյն գէնքը Դաւիթի դէմ գործածած ըլլալուն համար:

2261. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԵԶ

Երբոր Եփրեմ Ուստի կողմէն Դանիէլի պաշտպանութիւնը կը պատրաստէր, Դաւիթ այն կողմէ հովանաւորութիւն գտնելէ յոյսը կտրելով, Տաճկական պաշտպանութեան ետևէ կըլլար, ուր Յովհաննէս պատրիարքի ազդեցութիւնը՝ և իր անուան ստացուած հրովարտակը իրեն համար կարեւոր ոյժեր էին: Միւս կողմանէ Դաւիթ, որ պաշտօնեաներ շահելով ձեռքի տակէն գործեր կատարել տալու հմուտ էր, կաշխատէր Պայազիտի Օսմանեան կուսակալին օգնութեամբ Դանիէլը թակարդի մէջ թողով, և իրեն ձեռքին ներքև առնելով, զայն ընկճել, և այսպէս հակառակութիւնը, իհմէն քանդել և կործանել: Բայց զաղտնիքը երևան ելաւ, և Դանիէլ զայն հաղորդեց Կ. Պոլիս, ուր էին իր հաւատարիմները՝ Մանուէլ և Ներսէս անոնք ալ շարժումի դրին

իրենց համախոհ ամիրաները, որոնք բարեկամ աւագանին միջնորդութեամբ յաջողեցան հարը եղած հրահանգները դրկել տալ Պայազիտ և Կարին, որով Դանիէլ կրօւա Պայազիտէ Կարին փոխադրուիլ, և տեղական կուսակալին հովանաւորութեան ներքե, Դաւիթի լարած ծուղակին մէջ իյնալէ գերծ մնալ: Կ. Պոլիս դրկուած հրամանին թուական կը ցուցուի 1801 հոկտեմբեր 8 (ՄՍՌ. 48), Մուկուայի մէջ ստացուցած յաջողութենէն քիչ օր ետքը: Թերևս արձագանգը և եթէ եղելութիւնը ոչ գոնէ Եփրեմի Վստահացուցիչ նամակին ազդեցութիւնը (2259), ոգևորած էր Կ. Պոլսոյ Դանիէլեանները, ժրութեամբ գործել իրենց նպատակին իրականացման համար: Առաջին յաջող քայլին վրայ քիչ որ անցաւ, և նոր ոյժ ստացած Դանիէլեանք Եփրեմ եպիսկոպոսի սեպտեմբեր 19-ին գրած նամակով (ՊԵՌ. 30-37), որ Կ. Պոլիս հասաւ հոկտեմբեր 17-ին (ՄՍՌ. 48): Նամակը ուղղուած էր Յովիաննէս պատրիարքին, և մայրաքաղաքի իշխանաց, ամիրայից, էսմաֆից, արհեստաւորաց և ժողովրդականաց (ՊԵՌ. 30), որով պատրիարքին ինար չեղաւ զայն ծածուկ պահել: Եփրեմ ազդու և սթափեցուցիչ ոճով գրած էր իր նամակը: Զարթիր Պոլսիդ (ՊԵՌ. 30), և Աւագ կարդամ ի վերայ անձինդ, ով Պոլիսդ լուել (ՊԵՌ. 31) բարանութիւններով, և մեղադրելով որ Դանիէլը՝ Կ. Պոլսեցւոց ընտրեալը լինելով՝ չեն պաշտպաներ Յովսէփի կաթողիկոսութիւնը յիշելով, կը դիտէր, որ նա ոչ միայն հնագոյն արքեպիսկոպոս էր, և հածոյ գոտեալ էր յայս կայսերն Պողոսի, այլև չյանդգնեցաւ կաթողիկոս հրչակուիլ և Եջմիածինի երթալ, այլ սպասէր շնորհաւորութեան Կ. Պոլսոյ (ՊԵՌ. 31): Ասոր կը հակագրէ Դաւիթը, որ առանց Կ. Պոլսոյ հաւանութեան, արտաքին բռնութեամբ օծուեցաւ, զի ի ժամ չօժմանն, Մահմետական գինուորք սրովք և մրճովք և այլ ահացուցչական գործեօք սաստ տալով՝ օծել տուած են (ՊԵՌ. 35): Կը յիշէ Դաւիթի բռնութիւններն ալ, զոր չկաթողիկոս կանուանէ, կը հրաւիրէ որ Դանիէլը հրչակէն, և կը թելադրէ որ գրեն Դանիէլին գնալ յիւչքիլիսա, որ է Բագրեանդայ Ս. Յովիաննէսը և անդ օծանիլ (ՊԵՌ. 35): Կը պատմէ Ռուսաց կայսեր խոստացած պաշտպանութիւնը, թամարովի տրուած հրահանգը, և ժողովրդական ընտրութեան պաշտօնագիրին սպասուիլը, որ Ռուսաց կայսրէն Դանիէլի անունին հրովարտակ ալ տրուի (ՊԵՌ. 36):

2262. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊԱՇՏՈՆԱՆԿ

Եփրեմի նամակին ազդած ոգևորութենէն անմասն մնաց միայն Յովիաննէս պատրիարք, զոր աւելի քան Դաւիթի անձին, ընդհանուր հանդարտութեան կուսակից, և աւելորդ խնդիրներէ զգուշացող ցուցուցինք (2256): Սակայն գոնէ այս անգամ պէտք էր որ իր նախընտրած ուղղութենէն հեռանար, քանի որ մեծ էր Դանիէլեան համակրութիւնը, և զօրաւոր զայն կաթողիկոսացնելու եռանդը, ու աւելի զորաւոր Դաւիթի բռնական ընթացքին զգուանքը: Չենք զիտեր, թէ Դանիէլեան ոգևորութեան վրայ մեծ վստահութիւն չունենալէն, թէ ոչ մտած ձամբէն ետ չդաշնալու յամառութենէն, կամ թէ որևէ անձնական օգուտի նը տեսակէտէն, Յովիաննէս ձեռքէ չթողուց Դաւիթի պաշտպանութիւնը, և իրեն վրայ հրաւիրեց հանրային համակրութիւնը, որով Դանիէլեանց Դաւիթէն առաջ Յովիաննէսը տապալել որոշեցին: Այդպիսի առիթներու մէջ Տաճկական պաշտօնեանները համոզելու համար գործածուած ազդեցիկ և հնչուն փաստերը ձեռք

առնուեցան, և քիչ օրուան մէջ Յովհաննէսի պաշտօնանկութեան արքունի հրամանը ստացուեցաւ, և նամակին հասնելէն 12 օր Ետքը, 1801 հոկտեմբեր 29-ին (ՊԵՌ. 39), Յովհաննէս Կ. Պոլիսէ կը հեռացուէր, Եւդոկիա քաղաք աքսոր տարուելու համար, ուր ղրկուած էր Ղանիէլ 1800-ին առաջնորդի անունով, և հոն հասած էր 1801 յունուար 22-ին (2246): Հաւանական է որ առաջնորդի անունը տրուած ըլլայ Յովհաննէսի ալ, թէպէտ յայտնի գրուած չէ: Յաջորդի ընտրութեան համար պայման էր այնպիսի մէկը ընտրել, որ զկողմն Ղանիէլի գօրացուսցէ, և զիակառակորդս նորին նուաճեսցէ, և Ղանիէլեանց ռահվիրանները Մանուէլ և Ներսէս Վարդապետներ, իրենց ձայնակից ունենալով Կաղզուանցի Պողոս քահանան, Զաքարիա պատրիարքի Եղբօրորդին (ՊԵՌ. 37), թելադրեցին Գրիգոր Խամեցի Եպիսկոպոսի անունը, որ իրենց ուսուցիչն էր Եղած (ԶԱՄ. Բ. 147), Եւդոկիոյ մէջ իրենց օգնած էր Ղանիէլը Ճամբայ հանած ատենաին (2247), և որ տակաւին Եւդոկիոյ շրջանակին նուիրակութիւնը կը կատարէր (ՊԵՌ. 37): Մինչև Խամսեցին հասնիլը տեղապահ նշանակուեցաւ Յակոբ Եպիսկոպոս (ՄՍՐ. 48), Երուսաղէմի փոխանորդ (ՂԻՒ. Ա. 112), և Աստուածատուր Կ. Պոլսեցի Վարդապետ հրաւիրակ յղուեցաւ, թերևս Յովհաննէսի ալ ընկերացաւ Եւդոկիա, և այնտեղէն Խամսեցիին առաջնորդեց, որ մայրաքաղաք հասնելով, կառավարութեան ներկայացաւ 1801 դեկտեմբեր 19-ին, հինգշաբթի օր, և զիսիլայն յարտաքուստ զգեցաւ (ՂԻՒ. Ա. 115), և պաշտօնին ձեռնարկեց, իրեն փոխանորդ առնելով Ոումէլիի նուիրակ Գէորգ Եպիսկոպոսը

2263. ՂԱԻԹ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔ

Ղանիէլեանց այդ առաջին յաղթանակը, Ճամբայ կը բանար իրենց բուն նպատակին հասնելու, որ էր Ղաւիթը տապալել, և Ղանիէլը կաթողիկոսական աթոռ բարձրացնել, սակայն քաղաքական հանգամանքեր՝ դժուարութիւններ կը ներկայացէին: Ղանիէլեանց մեծ գօրութիւնը Տաճկական շրջանակին մէջն էր, հովանաւորութիւնն ալ Ոուսական շրջանակէն կու գար, մինչ Մայրաթոռոյն և անոր տիրապետող Ղաւիթը՝ Պարսկական շրջանակին մէջ էին, որով դժուար կ'ըլլար ուղղակի Ղաւիթին վրայ ազդեցութիւն կամ ստիպում կամ բռնադատութիւն բանեցնել: Միւս կողմէն Երեւանի Մահմատ խանը ամուր կը պահէր այն պաշտպանութիւնը, զոր վերջին անգամ սկսած էր ցուցնել Ղաւիթին (2245), մանաւանդ որ Ղաւիթ գիտէր պատշաճ կերպերով, և պահանջուած միջոցներով մշակել Մահմատի բարեացակամութիւնը, և ոչ մի զոհողութեան առջև կանգ չառնել՝ Մահմատը իրեն պաշտպան պահելու համար, որ իր միակ հովանաւորը կը մնար: Բայց Ոուսական քաղաքականութեան փոփոխութիւնը, և Յովհաննէսի պատրիարքութենէ հանուիլը՝ Էջմիածինի մէջ իրենց արձագանգը ունեցած էին. միաբանութիւնը համարձակութիւն առած էր Ղաւիթի հանդէա դիմադրութիւն և դժգոհութիւն յայտնելու: Իսկ Ղաւիթ պէտք տեսած էր միաբանութիւնը բռնութեամբ ճնշել, և միւս կողմէն իր նիւթական ստացութեանց ապահովութիւնը հոգալ: Այդ միջոցին 1801 տարւոյ վերջին օրերը, սնտուկ մը Էջմիածինէ Երեւան կը ղրկուէր Ղաւիթի կողմէն, իր թանկագին իրերը պարունակող, որպէս զի Վտանգէ ազատ մնան իր Եղբօր և անոր աներոջ պահպանութեան ներքև: Միաբանութեան մէջ զրոյց կը շրջի, թէ Գեղարդն ալ

փոխադրուած է այն սնտուկով: Երեւանի մէջ սնտուկը կը գրաւուի, և կնիքի ներքև Էջմիածին կը դարձուի: Դաւիթ սնտուկը միաբանութեան առջև կը բանայ Ծնունդի գիշերը, 1802 յունուար 5-ին, որպէսզի միաբանութիւնը վստահեցնէ թէ ինքն Գեղարդը փոխուած չէ (ՂԻՒ. Է. Իզ): Բայց որպէսզի ցուցմունքը կատարեալ ըլլար, պէտք էր սնտուկը չեկած և չբացուած Գեղարդը իր տեղը Մայրտաճարին մէջ մնացած ցուցմել, և ոչ թէ սնտուկին գալէն և բացուելէն ետքը մէջը չգտնուիլը ցուցմունք համարիլ: Դաւիթ ինքն կը գանգատէր, թէ զսնտուկ իմ յափշտակեալ ի Ճանապարհին, և բացեալ զկնիք իմ հանեալ են զամենայն երեւսն ի նմա, որով սնտուկին Էջմիածինի մէջ կրկին բացուիլը՝ ոչ մի նշանակութիւն չէր ունենար: Դաւիթ գրած էր ևս, որ Մահմատ խանին վրայ գրած է իր վստահութիւնը, և թէ յուսացեալ ի բերդ և յիշխանութիւն ձեր, ցանկամ այդու լնու զամենայն գոյս աթոռոյս: Ասով աթոռապատկան ստացութիւնները գանձարանէն հանած ըլլալը կը հաստատէր, և անոնք կաշառակերին ձեռքը իբր աւանդ յանձնելը՝ իր գաղտնի միտքը կը մատնանշէր: Դաւիթ կը խոստովանէր ևս՝ թէ Ռուսն և Ռւբումն, իմա Տաճիկն, թշնամիք են իրեն, և միայն Մահմատի պաշտպանութիւնն է որուն կը վստահի (ՂԻՒ. Է. Իզ), որ ըսել կըլլար թէ պարտաւոր էր զայն գոհացնել:

2264. ՂԱԻԻԹԻ ԲՈՆՍՈՒԹԻՒՆՔ

Դաւիթ իրաւունք ունէր Ռուսական և Օսմանեան կայսերութեանց պաշտպանութենէն յոյսը կտրել, քանի որ երկուքն ալ փոխած էին իրենց առաջին ուղղութիւնը, Ռուսական պաշտպանութիւնը Վերջնականապէս իրեն զլացուցած էր (2260), իսկ Օսմանեան կառավարութիւնը, նոր պատրիարքի պաշտօնական դիմումին վրայ, դադարեցուցած էր կանուխէն տուած իրովարտակը (2254), և նոր իրովարտակ տուած էր Դանիէլի անունով: Նոր իրովարտակին իբր թուական ցուցուած է 1861 նոյեմբեր 23 տարեթիւը (ՄՍՐ. 48), և ըսուած է ևս, թէ նոյեմբեր 10-ին, խնդրուեցաւ տեղապահ Յակոբ Եպիսկոպոսէն (ՂԻՒ. Ա. 111), որով տեղի չի մնար թուականի սխալմունք Ենթադրել, իհմնուելով ուրիշ կողմէ տրուած տեղեկութեան, թէ Խամսեցին առաւ իրովարտակը (ՊԵՌ. 39): Մանաւանդ որ այդ մասին Էջմիածինի միաբաններուն գրուած նամակն ալ 1802 յունուար 8-ին յղուած (ՄՍՐ. 48), և չենք իմանար թէ ինչու 45 օր յապաղած են յաջողութեան լուրը բարեկամներուն հաղորդելու: Ինչ ալ ըլլայ թուականի խնդիրը, հասած տեղեկութիւնները հարկաւ պիտի ոգևորէին միաբանութիւնը, յայտնապէս Դաւիթին դէմ ելնելու, սակայն պատեհ մը պետք էր զայն յայտնելու և ահա թէ ինչպէս ստեղծուեցաւ: Գեղարդակիր կոչուած Յովհաննէս Ակնեցի Եպիսկոպոս, ըսած կըլլայ Երբեմն, թէ ինքը երկու մատերով օծած է Դաւիթի գագաթը, Ետքէն անոնցմով անոր աչքերը հանելու համար: Խօսքը Դաւիթին ականջը կը հասնի, Յովհաննէս կը սկսի վախնալ, կը փորձէ փախչիլ, չարաբախտութեամբ ձեռք կիյնայ, և ոտնակապօք երկաթեօք կը բանտարկուի: Այն ատեն Յովհաննէս ոչ ուստեք օգնութիւն գտնելով, կը պարտաւորուի խոնարհիլ, զղում յայտնել հնագանդութիւն խոստանալ և բանտարկութենէն ազատուիլ (ՄՍՐ. 41): Դաւիթ Յովհաննէսի վրայ հետզհետէ վստահութիւն զգալով, 1802 աւագ շաբթուն մէջ զինքն Երևան կը դրկէ առ գործոյ իրիք

(ՊԵՌ. 25), որ ուրիշ տեղ ցուցուած է՝ Ղաւիթի Եղբօրորդուոյն կնքահայրութիւնն ընել (ՄՍՐ. 42): Գեղարդակիրը, որ մինչև այն ատեն կրցեր էր կեղծել, առիթէն կօգտուի Եջմիածին չդառնալ, և Տփոլիս անցնելով հակադաւթեան կուսակցութեան գլուխն անցնիլ: Ղաւիթ փութաց 1802 ապրիլ 12-ին աւագ շաբաթ օր դէպի Կ. Պոլիս ճամբայ հանել Ստեփանոս Քուշուրեան Եպիսկոպոսը, և Ղազար Վեցիկեան վարդապետը, Կ. Պոլսեցիները շահելու համար, մինչ միւս կողմէ իր գայորոյթը կը թափէր Գեղարդակիրին մտերիմներուն վրայ: Զատկի մեռելոցի օրը, ապրիլ 14-ին, ժերունի Ղազար խոստովանահայր Եպիսկոպոսը կը դնէ ի բանտ խաւարային, Կարապետ նորընծայ աբեղան յայլում բանտի, Յակոբ Պոլսեցի վարդապետը և յայլում բանտի, Երեքն ալ շղթայի զարնուած, և ուրիշներուն վրայ ալ սպառնալիքներ կը տեղայ ի գիշերի գանակոծ ընելու համար: Միաբանները բոլոր ոտք կելլեն, քարի և փայտի կը դիմեն ի վեհարանն, բանտարկեալները կազատեն, անկէ բազմութեամբ տաճար կը հաւաքուին, և կը վճռեն թէ Ղաւիթ ի խանգարիչ բարեկարգութեան ազգին և աւերիչ աթոռոյս, և իրեն ալ գիր կը գրեն: Վասն զանազան անկարգութեանց և բարբարոսական գործոց քոց՝ ոչ ընդունինք զքեզ, և ուխտիւք և նզովիւք որոշումնին կը հաստատեն (ՊԵՌ. 26):

2265. ՂԱՐՁԵԱԼ ԲՈՆՈՒԹԻՒՆՔ

Միաբաններ կը մտածեն միանգամընդմիշտ Ղաւիթի բռնութենէն ազատիլ, և Կ'որոշեն խանին դիմել, ուստի Զատկի Երեքշաբթի առտուն, 1802 ապրիլ 15-ին վանքին դուռը փակեալ գտնելնուն, հիւսիսային պատէն ծակ մը կը բանան, և բազմութեամբ Երեւան խանին կը դիմեն գոչելով. Բարձ ի միջոց զԳողիաթն զայն, և բեր զօրինաւոր հայրապետն մեր, և կամ սպան զմեզ զամենեսին (ՊԵՌ. 26): Մահմատ կը շուարի, բայց վրան կը հասնի Աղամալեան մելիք, Ղաւիթի Եղբօր աներն ու անոր հզօր պաշտպանը, և տրամադրելի գումարներով և ընծաներով խանին միտքը կը շահի: Երեւան դիմողներէն Աստուածատուր և Բարսեղ և Աւետիս Եպիսկոպոսները կը բանտարկուին և կը տուգանուին, մնացեալներն ալ հեծեալներուն առջև ձգտուելով, գանելով և հարկանելով, գլխիքաց և բոկոտն մինչև Եջմիածին կը քշուին, և Ղաւիթի կը յանձնուին, որ ամէնքն ալ սենեակներու մէջ խիստ բանտարկութեան կ'ենթարկէ, չներելով ոչ մի պէտքի կամ կարիքի համար դուրս ելնել: Յայտարարութիւն մըն ալ կը պատրաստէ, որով ստորագրողները պիտի խոստանան Ղաւիթի հնազանդիլ, և եթէ հեստեն 100 թուման տումել խանին: Արժան է դիտել իին Երևոյթին կրկնումը, որ կը հաստատէ Ղաւիթի և Մահմատի շահկցութեան և գործակցութեան զաղտնիքը: Շատեր կը ստորագրեն և արգելարանէ կ'ազատին, բայց գլխաւորներուն դէմ կը խոստանայ Ղաւիթ, և աւելի Երկար ատեն բանտարկեալ կը թողու, Աբրահամ Աժտարիսանցի վարդապետը ի բանտ խաւարային, Փիլիպպոսի Եւղոկիացի վարդապետը յամբարն զարւոյ, Յակոբ Պոլսեցի վարդապետը ի Ղազարապատի, Ղազար խոստովանահայր Եպիսկոպոսը յիւրուն սենեակի, Ստեփանոս և Ռեթոս վարդապետները, Կարապետ աբեղան, Եփրեմ սարկաւագը և հզնատիոս տիրացուն զանազան արգելարաններ, իսկ Աստուածատուր ու Բարսեղ ու Յովհաննէն ու Աւետիս Եպիսկոպոսները Երեւանի բանտը (ՊԵՌ. 28), մինչև իսկ զԳեորգ Եպիսկոպոս սովամահ

արար անդ ի բանտին (ՊԵՌ. 50): Միաբանութեան վրայ ճնշումը կատարեալ ընելու համար, Երեւանէ գերևելի Տաճիկս բերել կու տայ, որպէսզի յանուն Մահմատի բռնութիւնները խոստացնեն: Միաբաններէն ոմանք այդ եղելութեանց մասին գիրեր կը գրեն մայիս 20-ին, և գաղտնի միջոցներով Կ. Պոլիս և Մոսկովա կը հասցնեն (ՍՍՌ. 51), խնդրելով որ ջանան ազատել զաթորն և զմեզ ի ծեռանէ բարբարոսիս այսմիկ (ՊԵՌ. 29):

2266. ՂԱՆԻԷԼԻ ՕԾՈՒՒԾ

Բայց Կ. Պոլսոյ պատրիարք և Ղանիէլեանք ալ անգործ չեին: Ղանիէլի անունին ստացուած կաթողիկոսութեան իրովարտակը, և Երեք բազմակնիք գրութիւններ, Ղանիէլին, Միաբանութեան և Մահմատ խանին ուղղուած, Ճամբայ կը հանեն 1802 յունուար 8-ին Ներսէս Աշտարակեցի վարդապետին ձեռքով, Կարին տանելու համար, ուր կը հասնի նա փետրուար 21-ին, և կուսակալին ձեռքով Միաբանութեան և Մահմատի ուղղուած գիրերը կը դրկէ Երեւան, և Ղանիէլն ալ մարտ 9-ին Ճամբայ կը հանէ դառնալ Պայազիտ (ՂԻՒ. Ա. 112-124), զի հրահանգ տրուած էր իրեն, որևէ միջոցով Ղանիէլի կաթողիկոսութիւնը հրչակել և ծիսական կարգադրութիւնները լրացնել, որպէսզի Ղաւիթի դիրքն ալ խախտի, և իրեն դիմադրող կաթողիկոս մը գտնուի, և ազգային կացութիւնը անգործ չներկայացուի: Արդէն Եփրեմ թելադրած էր, որ Եթէ անհնար ըլլայ Ղաւիթը Եջմիածինէ հեռացնել և Ղանիէլը այնտեղ բազմեցնել, Պարսկական պաշտպանութեան պատճառով, Բագրևանդայ տաճարին մէջ կաթողիկոսական օծում կատարուի (2261), և այս առաջարկը հաւանութիւն գտած էր Կ. Պոլսոյ մէջ, և ըստ այնմ հրահանգ կը տրուէր Ներսէսի, Կարին ուղևորած ատեն (ՊԵՌ. 39): Նոյնիսկ Եջմիածինի միաբաններն ալ մայիս 20-ի նամակով, որուն ստորագրած էին 5 Եպիսկոպոսներ և 12 Վարդապետներ, կը հաւանէին որ Ղանիէլ, Եջմիածինէ դուրս իտէրութեան Օսմանցւոց կաթողիկոսական աթոռ հաստատէ, օծի և նստի անդ, և զգործ հայրապետութեան իրոյ կատարեսցէ սրբագրծելով զմիւռն ևայլն (ՂԻՒ. Ե. 218): Այս նպատակով պէտք էր ծիսական պահանջից համեմատ Եպիսկոպոսներ ունենալ, և գործին կարևորութիւն տալու չափ Եկեղեցականներ և իշխանաւորներ հաւաքել, ուստի պէտք եղած հրաւիրակներ ցրուեցան, և պատուիրակներ հանուեցան: Այդ պարագաներուն մէջ նշանակելի է Աշտարակեցի Ներսէսի գործունէութիւնը, զի գաղափարը իրենը չէր, և գործին գլխաւորութիւնն ալ Ղանիէլի կը պատկանէր, բայց գործադրութիւնը Ներսէսի ջանքերուն արդիւնք եղաւ, Պայազիտ գալերնին ալ: Բագրևանդի վանքին մոտ գտնուելու, և պատրաստութեանց հսկելու համար, յատկապէս հրաւիրուեցաւ Աղթամարայ Կարապետ կաթողիկոսն ալ (2174), օծող Եպիսկոպոսներու նախագահելու: Եպիսկոպոսներու կանոնական 12 թիւն ալ աւելիով լրացաւ զի տասնեւեց Եպիսկոպոս հաւաքուեցան Կարապետ կաթողիկոսով մէկտեղ (ՂԻՒ. Ե. 236), և Են, Գէորգ՝ Արտադու, Խաչատուր՝ Աղբակի, Գրիգոր՝ Սեբաստիոյ, Գրիգոր՝ Բալուայ, Յովհաննէս, Մշոյ Ս. Առաքելոց, Յովհաննէս՝ Մշոյ Ս. Կարապետի՝ Փիլիպպոս՝ Խարբերդի, Անտոն՝ Մանազկերտի, Գրիգոր՝ Բաղէշի, Աբրահամ Ղերջանի, Կարապետ՝ Կեսարիոյ, Մանուէլ՝ Վարդիհոր վանաց,

Աբրահամ Լուսապտուղ վանաց, Մարտիրոս Եջմիածինի միաբան (Ղի. Ե. 234), և մէկը միայն անծանոթ կը մնայ: Ներկայ վարդապետներուն թիւը նշանակուած է Երեսունկինն, որոնցմէ 22 հատի ստորագրութիւններ կը կարդացուին: Անապատաւորք և աբեղայք և քահանայք Եղած են 102, որոնցմէ 35 ստորագրած են յայտնելով, թէ մեք այսչափ հոգևորականաց կնքելով բաւականացաք (Ղի. Ե. 236): Աշխարհական իշխանք, և ժողովուրդք Եղած են աւելի քան Երեք հազար, սակայն անոնց մէջէն անունով յիշատակուածներ չունինք: Այդ միջոցին Եփրեմ Եպիսկոպոս կաշխատէր Դանիէլին անունին հրովարտակ հանել տալ Ոուսաց կայսրէն ալ, որուն Թամարով դեսպան հասուցած էր Օսմանեան հրովարտակին պատճէնը: Իրօք ալ կը յաջողէր զայն ստանալ մայիս 19 թուականով (Ղի. Ե. 213), ուր յայտնապէս կարտօնուի Դանիէլ իր կարգադրութեան ի ներքոյ ունել բոլոր Ոուսաստանի Հայերը: Հրովարտակին հետ հարուստ շուրջացու մըն ալ ընծայ յուզուէր կայսերէն, պէտք Եղած Երիզմերով և ծոպերով (Ղի. Ա. 134): Ամէն պատրաստութիւնները լրացնելով կաթողիկոսական օժման հանդէսը կը կատարուի 1802 մայիս 25, Երկրորդ Ծաղկազարդի Կիրակէին (Ղի. Ա. 153): Ասկից Ետքը միւռոնօրինեք ալ կատարուեցաւ վիճակներու ցրուելու համար, և չորս վարդապետներու ալ Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տրուեցաւ (ՄՍՌ. 52): Այս կերպով կը կարծէին ամէնքը թէ խնդիրը լուծուած և հակառակութիւնները ջնած Եղած, մինչ հետևանքը հակառակն Եղաւ, և Երկպառակութիւններ և գայթակղութիւններ աւելի սաստկացան:

2267. ՎՃԻՌ ՄՒՒՆՀՈՂՈՍԻ

Դանիէլի օծումը կատարողներ, իրենց գործին ջատագովութիւնը ըրած են, քննութիւն սրբազն սիւնհոդոսիս մակագրութեամբ ընդարձակ գրուածով մը (Ղի. Ե. 219-236), որ կանուխ պատրաստուած էր անշուշտ, թէպէտ մայիս 27 թուական կը կրէ (Ղի. Ե. 234), օծումէն Երկու օր Ետքը լրացած և ստորագրուած ըլլալուն համար, ուսկից ամփոփումներ ալ կազմուած են (ՊԵՌ. 39-44), Քաղուած սիւնհոդոսական վճռոյն մակագրութեամբ (ՄՍՌ. 53): Ամենայն հաւանականութեամբ նոյնինքն Ներսէս Աշտարակեցին Եղած կըլլայ այդ վճիռը խմբագրողը, որ ինքն ալ ստորագրած է, վարդապետաց կարգին 11-րդ տեղը, իբր Ներսէսվարդապետ, միաբան սուրբ Եջմիածինի (Ղի. Ե. 235): Այդ գրուածը հինգ հատուածներու բաժնուած է, որ Բան կը կոչուին: Առաջին բանը, կը յայտնէ թէ ժողովի գումարուած են Տրդատի մկրտութեան տեղը (68), և քննութեան Եմթարկած են Դաւիթի խնդիրը, և վճռած են զայն՝ իսկապէս ընդ դատապարտութեամբ Եկեղեցւոյ, և անվաւեր օծութիւն նորա (Ղի. Ե. 220): ՎՃԻՌ փաստերուն անցնելով Երկրորդ բանին մէջ, առջև կը բերեն կաթողիկոսական օժման կանոնէ հատուած մը, ուր ըսուած է թէ մանաւանդ ևս կաթողիկոսը մի լիցի անձնընծայ, և ընտրեալ արծաթով ի ձեռն կաշառաց այլազգի իշխանաց, զի պիոծ է այնպիսի առաջի Աստուծոյ և բանադրեալ իսկ է: Նմանապէս Շնորհալիի Ընդհանրականէն առջև կը բերեն Դաւիթ Թոռնիկեանի հակաթու կաթողիկոսութեան մասին ըսուածները, և անոր դատապարտութիւնը և մերժումը Սեալերան ժողովին կողմէ (929): Քաղդատութեան համար շատ յարմար Եկած է Թոռնիկեանին և Էնէգէթցիին

ալ համանուն կերպով Դաւիթ կոչուիլը: Երրորդ բանին մէջ յառաջ կը բերուին Եջմիածինի միաբանութեան Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը մերժելուն մասին յայտարարութիւնները, երկուքը 1801 ապրիլ 8-ին Երեւանի Մահմատ խանին և Վրաց Դաւիթ խանին ուղղուած, և չորսը 1802 մայս 20ին գրուած, համիմաստ կերպով, որոնցմէ Կ. Պոլիս ղրկուածը իր ամբողջութեամբ կ'արտադրեն (Ղի. Ե. 221-227): Չորրորդ բանին մէջ, կը յիշեն թէ ուրիշ թուղթեր ալ տեսած են, և Դաւիթի ընթացքն ալ քննած, և կը յաւելուն, դատապարտեցաք զնա ինքն Դաւիթ և զամենայն համախոհի իր դատապարտութեամբ Եկեղեցւոյ, մինչև զղացեալ ապաշխարեսցեն, և դնմեալ յոտս օրինաւոր սրբազնին զցցեն ազատութիւն իւրեանց (Ղի. Ե. 228): Հինգերորդ բանը կը բացատրէ Դանիէլի կոչումն ի զանազան ժամանակս, և արժանապէս օծումն, ուր պատմական ոճով քաղուած են Դուկասի մահուանէ Ետքը տեղի ունեցած գործերը կաթողիկոսական ընտրութեան մասին, որոնցմէ կը հետևի թէ Դանիէլ օրինաւորապէս ընտրեալ մըն է, և Դաւիթ աթոռի յափշտակիչ մը, ուստի Դանիէլը օրինաւորապէս օծած են այս անգամ, և Դաւիթն ու իրենները դատապարտած: Անոր ձեռնադրած Եպիսկոպոսները կը հոչակեն անընդունակք Եկեղեցւոյ սրբոյ և բոլոր ազգի մերում, որով առանց անուննին յիշուելու կը մատնանշուին Գրիգոր Աքքիրմանցին և Կարապետ Նոր-Նախիջևանցին: Դանիէլ կոչուած է հոգէընտիր, կայսերակոչ և ազգահրաւետ սրբազն կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, և Դաւիթ ու Դաւիթեանք կը հրաւիրուին անոր դիմել որ նզովքէ արձակուին (Ղի. Ե. 228-234): Ինչպէս յիշեցինք 72 Եկեղեցականներ ստորագրած են այդ վՃիռին, թէպէտ ներկաներ եղած են 157 ընդամենն: Բագրեանդի տաճարին տրուած կարեւորութիւնը բացատրելու համար, Տրդատի մկրտութենէն, ինչպէս նաև Սահակի այնտեղ մնալէն (228), և հնօրեայ նշանաւոր տաճար մը ըլլալէն զատ, կրնանք դիտել համանուանութեան պարագայ մը, զի թուրք և Պարսիկ տիրապետողներու սովորութեամբ, Եջմիածինի ու Բագրեանդի տաճարները հաւասարապէս հւչքիլիսէ, կամ Երեք-Եկեղեցի կը կոչուէին, զոր ժողովական վՃռագիրը (Ղի. Ե. 234) և Դանիէլի անդրանիկ կոնդակը (Ղի. Ա. 154) Երեք-Վանք կը թարգմանեն, և ուրիշներ՝ Երեք-Խորան կը վերածեն (ՇԱՀ. Ա. 234):

2268. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԵՏԸ

Այս է Բագրեանդի մէջ կատարուած օծութեան մասին, օծողներուն և օծելոյն տեսութիւնը, որոնք ամենայն օրինաւորութեամբ և ամենայն իմաստութեամբ գործ մը կատարած ըլլալու համոզումը կ'արտայայտեն: Քիչ մը Վերը ակնարկեցինք թէ կատարուած Եղելութիւնը իր նպատակին չհասաւ, զի Երկպառակութիւնը չվերջացուց, մանաւանդ թէ նորանոր արկածներու առիթ տուաւ: Իսկ օրինաւորութեան մասին կարծիք մը յայտնելու համար, պէտք է շատ կէտեր միանգամայն նկատի առնել: Ստոյգ է թէ Դանիէլ իրաւապէս ընտրեալ մըն էր, ամէն կողմէ պէտք եղած պայմանները լրացած էին, Մայրաթոռոյ միաբանութեան կամքը, Տաճկահայոց հաւանութիւնը, Օսմանեան և Ռուսական կայսերութեանց հաստատութիւնները կատարուած էին, բայց իրապէս իր իրաւունքին վայելման մտած չէր: Ստոյգ է նոյնպէս Դաւիթ իրաւապէս ընտրութեան պայմանները չէր վայելեր, առանց կանոնական ընտրութեան իւրովի բարձրացած

էր, արտաքին բռնութեան շնորհիւ աթուին տիրացած էր, տիրանալէն ետքը բռնի կերպով հաւանութեան յայտարարութիւններ ձեռք ձգած էր, իր դիրքը պահելու համար ալ՝ միայն բռնութեան և կաշառքի արժեքով կը զօրանար: Բայց իրապէս աթուի տէր դարձած էր, եղբ տակաւին ուրիշ մը անոր տիրացած չէր: Մենք արդէն յայտնած ենք մեր կարծիքը, թէ ինչպէս լոկ իրապէս կատարուած մի բան՝ իրաւապէս եղած ըլլալու կերպարանը կը զգենու (2250). և փոխադարձաբար իրաւապէս իր զօրութենէն կ'իյնայ: Մենք կրնանք ընդունիլ, թէ Դաւիթը բռնի ստացուած դիրքէն հալածելու համար եղած ձեռնարկները՝ մեղադրելի չէին կրնար սեպուիլ, զի անիրաւ ստացութեան դէմ ճիգեր չեն կրնար երբեք արգելուիլ: Բայց այդ պէտք էր ընել նոյնիսկ Դաւիթի դիրքը խախտելով, և զինքը Եջմիածինէ հալածելով: Հետևապէս ոչ ճարտար և ոչ արդիւնաւոր ձեռնարկ կը դատենք իր տեղը թողով մէկ մը, որ դիրքին տիրացած է, և անոր իր դիրքին մէջ կեցած ատեն, նոր դիրք մը ստեղծել՝ օրինական պաշտօնատեղիէն դուրս, իբրև թէ նոր աթու մը և նոր իշխանութիւն մը կազմուէր ազգին մէջ: Արդէն իսկ աթուէն դուրս, և անպատրաստ գետնի վրայ կազմուած կաթողիկոսութիւնը, շատ պակասներ ունէր իր գոյութիւնը հաստատելու, մինչ հակառակորդը կը պահէր բուն աթուին տիրապետութիւնը: Ազգն ալ միայն հատուածով մը կը մասնակցէր ձեռնարկին, մինչ անդին հակառակորդն ալ, այսպէս թէ այնպէս, ոչ արհամարելի հատուած մը ունէր իրեն հետ. հետևապէս Բագրեւանդի գործիչները անհաւասար մրցման մը դուրս կը բանային իրենք իրենց: Մեր տեսութեամբ շատ աւելի ճարտար, և թերևս աւելի յաջող եղած կ'ըլլար Դանիէլեանց ձեռնարկը, եթէ Օսմանեան և Ռուսական պետութեանց հովանաւորութեամբ, տժգոհ և ընդդիմադիր միաբանութեան ձեռնտուութեամբ, Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանի պաշտպանութեամբ, և խումբ մը ազդեցիկ առաջնորդներու և վիճակներու ծայնակցութեամբ, ուղղակի Եջմիածինի մէջ Դաւիթի դէմ բանային պայքարը, և այն հալածէ ետքը բերէին Դանիէլը, և Մայր տաճարին մէջ տային անոր կաթողիկոսական օծումը: Դաւիթը իսկապէս տապալած կ'ըլլային այն ատեն, և նպատակնին իրագործած, ազգին և եկեղեցւոյն մէջէն ալ գայթակղութիւնը հեռացուցած ու խաղաղութիւնը հաստատած, մինչ իրենց գործով խօռվութիւնը և պառակտումը շատցուցած եղան:

2269. ԳՈՐԾԻՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔԸ

Կը մնայ ձեռնարկին պատասխանատուութիւնը ճշդել, եղելութեանց մասին տեսութիւնները ամբողջացնելու համար: Ինչ որ խնդրէ դուրս պէտք է նկատել, Դանիէլի անձն է, որ գլխաւոր դերը և ձեռնարկին վայելումը ունենալով մէկտեղ, կրնանք ըսել թէ ամէնէն անմեղն էր այդ ձեռնարկին մէջ: Դանիէլ բնութեամբ հեզ, ուղրութեամբ բարեմիտ, և ձգտումներով համեստ անձ մը վկայուած է ամէնէն, և թունդ Դաւիթեաններն ալ անոր անձը դատափետելու չեն յանդգնած: Եթէ մեղադրելի բան մը պիտի դիտուի Դանիէլի վրայ, վերջին աստիճանի կրաւորական դիրք մը պահելն է, զինքն բոլորովին յանձնած ուրիշներու ծիրքերուն և ուրիշներու կիրքերուն միանգամայն: Ինքն իր գործին վրայ իշխելու կարողութիւնը չունեցաւ, և ներեց որ իրեն անունով գործուին այնպիսի բաներ, որոնց վաստ հետևանքները իրեն վրայ պիտի ծանրանային: Սովորութիւն է իբրև գործին

վարիչն ու տէրը, և հետևաբար իբր տիրապէս պատասխանատուն նկատել Ներսէս Վարդապէտ Աշտարակեցին, տակալին 32 տարեկան երիտասարդ Եկեղեցականը (2257), որ ոչ յատուկ պաշտօն ունէր, և ոչ առանձին դիրք մը կը վայելէր, և բոլոր իր արժանիքը՝ իր ժիր գործունեութիւնն էր, և գլխաւոր պաշտօնը՝ ասոնց կամ անոնց կողմէն պատուիրակ նշանակուիլն էր: Հետևապէս Ներսէս գործի գլուխ ըլլալու բնաւ կերպարան չունէր: Իրեն արդիւնքը չէր, եթէ առաջին անգամ Մայրաթորի մէջ Դանիէլ կաթողիկոսութեան Կ'ընտրուէր, և ոչ ալ գործին տէրն էր, երբոր Տաճկահայք Դանիէլի ընտրութիւնը կը վաւերացնէին: Եթէ Վերջին անգամ Կ. Պոլսոյ մէջ կրնար ազդեցութիւն բանեցնել Յովիաննէսի պաշտօնանկութեան և Գրիգորի ընտրութեան մէջ, սակայն հակադաւիթեան մեծ շարժումը Էջմիածինի մէջ արդէն արծարծուած էր, ուր Ներսէս ներկայ չէր: Հետևապէս աւելի ընդարձակ շրջանակի մէջ պէտք է փնտռել Վերջին ծեռնարկներուն պատասխանատուն, ոչ այս կամ այն անծը անհատաբար մեղադրելով, այլ գործին բնութեան մէջ տեսնալով եղելութեան սկզբնապատճառը: Էջմիածին և Կոստանդնուպոլիս հաւասարապէս իրենց ընտրողական իրաւունքը, և իրենց կատարած ընտրութեան պաշտպանութեան համար կը պայքարէին, և մանաւանդ կը գրգռուէին Դաւիթին անհամբոյր բնաւորութենէն, և բռնական գործունեութենէն: Այդ շարժումները ինքնաբերաբար կազմուած էին, առանց Ներսէսի թելադրութեան, Ներսէս միայն ճարտար և յաջող յանձնակատարի դերը կը վարէր, և անգամ մը որ պայքարը սկսած էր, չէր թողուր որ այն մարեր ու դադարեր, իրեն յորդորող և գրգռող ունենալով ամբողջ կուսակցութիւն մը, կազմ և պատրաստ կուսակցութիւն մը, որուն ինքն կը ծառայէր, և ոչ թէ զայն իրեն կը ծառայեցնէր: Ասոր համար մենք չենք կրնար Ներսէսի վրայ բեռցնել գործին պատասխանատուութիւնը, այլ կրնանք իրեն պատշաճեցնել կանուխէն և ուրիշներէն սկսուած գործի մը ժիր գործադիր, անխոնջ աշխատող, և աննկուն հետևող եղած ըլլալու դերը, մինչև իսկ գործին տէրն ու Ենթական Եղող՝ Դանիէլի ցուցած տկարութեանց դէմ մաքառելով: Բագրեւանդի մէջ կատարուած իրողութեան մասին պէտք եղած տեսութիւնները փակելով, եղելութեանց շարունակութեան դառնանք:

2270. ԴԱՒԻԹԻ ԱՐԱՐՔԸ

Դաւիթի ընթացքն ու գործունեութիւնը Էջմիածինի մէջ բաւական կնճռոտ երևոյթներ կը ներկայացնէ, երբոր նկատի առնենք իրեն Ճոխ թղթակցութիւնը, և բաղդատենք իր մասին պատմուածներուն հետ, որոնցմէ ինչինչ յիշեցինք արդէն (2263-2265): Դաւիթ երբ մէկ կողմէն սաստիկ բռնութեան գործերէն չէր կասեր՝ Մայրաթորին ներքին վարչութեան մէջ և միաբանութեան հանդէա, արտաքիններուն աչքին անշահասէր և խաղաղասէր անձի երևոյթները կ'ուզէր ցուցնել անհատնում թղթակցութիւններով, համակիրները քաջալերելու և հակակիրները շահելու նպատակէն մղուած: Չնայելով որ Ռուսական պաշտպանութիւր իրմէ վերցրած էր, ինքն չէր դադարեր Կովկասի կողմերը գտնուող Ռուս պաշտօնակալներուն հետ թղթակցի, և զանոք իրեն կողմը անցընելու միջոցները գործածել ասով դուրսիններուն ալ Ռուսաց հետ սերտ յարաբերութեանց մէջ ըլլալը կ'ուզէր ցուցադրել: Այս մասին յոյժ շահագրգիռ և կատարելապէս

հոգեբանական ուսումնասիրութիւն մը Եղած Կ'Ծլլար, եթէ իր գրուածներուն մասին (ՂԻՒ. Զ.) կատարեալ աշխատութիւն մը կատարուէր, բայց մենք չենք կրնար այդչափ երկարել: Միայն պիտի դիտենք որ իրատարակուած հաւաքածոյին մէջ երևող, և միաբանութեան կողմէն գրուած Ղաւիթի նպաստաւոր նամակները, բնաւ չեն յարմարիր Ղաւիթի դէմ յայտնուած շարժումներուն հետ. որով յայտնապէս կը հետևի, թէ անոնք Ղաւիթի պատրաստուած, և իրապուրանօք կամ բռնութեամբ քանիներու ստորագրել տուած գրութիւններ են: Մինչև իսկ այդ գիրերէն շատերուն առանց Ճիշդ թուականի գտնուիլը, անոնց պատրաստուած, բայց չստորագրուած ու չղրկուած ըլլալնուն նշան կրնայ նկատուիլ: Ամէնէն աւելի Ղաւիթի մտահոգութիւն պատճառող պարագան Խամսեցիին պատրիարքութիւնն էր, ուստի իրեն մտերիմներուն գրած ատեն ամէն անարգանք և նախատինք կը թափէր անոր վրայ, և Առ ընդհանուր ազգն ուղղուած յատուկ շրջաբերականով ալ՝ տնարդի և կոպիտ և ոսպո համսեցիդ կը կոչէ զայն (ՂԻՒ. Զ. 268), և կը յայտնէ, թէ ինչ պատրիարք, այլ պետ և գլուխ չարեաց. կը հրամայէ, ոչ պատրիարք Ճանչնալ զդա իբրև զկարգաւոր ազգիս, այլ հրաժարելով ի նմանէ իբրև ի կատաղի զազանէ և գիշատիչ, զայլոց, և համաթուել ընդ գլխաւոր հերետիկոսաց և ընդհանուր հերձուածողաց, ընդ Նեստորի, ընդ Մակեդոնի և ընդ Արիոսի (ՂԻՒ. Զ. 567), և կը վերջացնէ, թէ հայրապետական իշխանութեամբ մերով, կապեցաք անլոյժ կապանօք և բանադրեցաք զանիծեալդ յԱստուծոյ զչիք և զպիղծ Գրիգոր չպատրիարքն Պոլսոյ՝ ի յերկինս և յերկրի (ՂԻՒ. Զ. 569): Այդ լեզուն և այդ ընթացքը չ'արդարացներ հեզութեան և անձնուիրութեան կերպարանը, զոր յաճախ կը յեղյեղէ իր գրութեանց մէջ, և մանաւանդ եթէ յիշենք Մայրաթոռոյ միաբաններուն վրայ գործածած բռնութիւնները (2265):

2271. ՂԵՄԸՆՂՂԵՄ ՃԻԳԵՐ

Բանադրանքի և անէծքի գէնքը, Ղանիէլի դէմ ալ գործածեց Ղաւիթ, ինչպէս կը յիշէ 1802 մայիս 24-ին գրած մէկ թուղթին մէջ (ՂԻՒ. Զ. 397). թէ հայրապետական բարձու իշխանութեամբ բանադրեցաք զնա և կապեցաք հոգևոր կապանօք յերկինս և յերկրի, զինքն և զիամախոս իւր (ՂԻՒ. Զ. 396): Նկատողութեան արժանի է այդ գրութեան մայիս 24 թուականը, որ մէկ օրով առաջ է մայիս 25-ին Բագրեւանդի մէջ կատարուած օծումէն (2266), և չորս օր յետոյ է մայիս 20-ի միաբանութեան բողոքագիրէն (2265), որուն մէջ յիշուած է, թէ Ղաւիթ եւտ գուել ի դիմաց միաբանից զբանադրանս վասն Ղանիէլի, բայց դեռ հրաւիրելոց է զմեզ ի կնքել, ոչ գիտեմք զինչ արասցուք (ՄՍՐ. 51): Այդ մերձեցումները կը յայտնեն, թէ Ղաւիթ Բագրեւանդի վանքին մէջ կատարուելիք օծումին լուրը առնելով, ուզած է ինքն կանխել, և ըստ այնմ ձայն հանած է, բայց գործադրութիւնը չէ կանխած. վասնզի գրուած է, թէ բանադրանքը արձակած է, իմանալով իւր դէմ սահմանած բանադրանքը (ԵՌՅ. Ա. 25): Անկէ ետքն է միաբանները ժողովելով (ՄՍՐ. 55) անէծք կարդացած է Ղանիէլի դէմ: Մենք չենք ուզեր կարևորութիւն տալ այդ բանադրանքներուն, որ երկու կողմերէն ալ կիրքի արդիւնք էին, և ոչ օրէնքի, և կ'երևի թէ ժամանակակիցներն ալ նոյնպէս կը մտածէին, որ ոչ մի կողմը բանադրանքի երկիւղածութեամբ իր միտքէն եւտ չէր մնար: Գրիգոր պատրիարք Կ. Պոլսոյ մէջ եպիսկոպոսներով և վարդապետներով և իշխաններով ժողով կը գումարէր, և

Սեբաստիոյ Գրիգոր Եպիսկոպոսի ձեռքով բերուած Ղանհէլի անդրանիկ կոնդակը (ՂիՒ. Ա. 151) հանդիսապէս կը իրատարակէր (ՊԵՌ. 46): Տվիղիսի մէջ ալ արտասովոր հանդիսաւորութեամբ, յուլիս 13-ին, Վարդավառի բարեկենդանի կիրակիին, կը կարդացուէր Ուուսաց կայսերական հրովարտակը Երեք լեզուով, և Ղանհէլի հայրապետական գիրը (ԵՐՑ. Ա. 27): Ներհակընդդէմ պայքարին մէջ՝ Երկու կողմերն ալ միայն դրամի և ազդեցութեան զօրութեամբ գործը առջև կը մղէին: Ղաւիթ կ'ամբաստանէր Ղանհէլը թէ Պայազիտի մէջ մնացած Մայրաթոռոյ սպասներն ու ապրանքները՝ կաշառքի գործածած է (ՂիՒ. Զ. 393), բայց միևնույն բանը իրեն համար ալ զգացուած է. և իր մտերիմը, Գէորգ Աղայէկեան, յայտնապէս կը խրատէր, թէ որքան փող ունիս չխնայես, ձեռդ բաց լեր (ՂիՒ. Ե. 789): Ղաւիթ այդ միջոցները թէ Ուուսական և թէ Տաճկական արքունիքներուն մօտ ալ կը գործածէր, բայց իր գլխաւոր ոյժը Երեւանի խանն էր, որևէ Պարսկական արքունիքին կ'անսար, և ազատօրէն Ղաւիթէ կը շահուէր և Ղաւիթը կը շահեցնէր: Նա համարձակութիւն ունեցաւ Ուուսական կառավարութեան Ղանհէլի համար միջնորդութիւնն ալ մերժել, զի Երբ Ուուսաց մէկ էլչի եկն յԵրևանու խանն, բացասական ջուղապ ետ խանն (ՂիՒ. Զ. 396): Միւս կողմէն Ղաւիթ կաշխատէր Կ. Պոլսոյ կառավարութեան մոտ ալ զօրանալ, քանի որ Ղանհէլ անոր հողին վրայ էր և անոր հովանաւորութեամբ կը գործէր, և պէտք էր նախապէս այդ պաշտպանութենէն որկզի Ղանհէլը: Ուստի այս նպատակին գործածեց, բոլոր տրամադրելի նիւթական և բարոյական իր միջոցները, և իրօք՝ անով կրցաւ ապահովել իր Երկրորդ յաջողութիւնը:

2272. ԽԱՍՍԵՑԻՆ ՊԱՇՏՈՆԱՆԿ

Ղանհէլեանք իրենց նպատակին հասնելու համար աշխատած էին Յովհաննէս պատրիարքը տապալել, որ Ղանհէլը զօրացնեն. նոյն կերպով Ղաւիթեանք ալ ձեռնարկեցին Գրիգորը տապալել, որ Ղաւիթը զօրացնեն: Կարծես թէ Գրիգոր ինքն ալ առիթ տուաւ իրեն տապալման, իր տարապայման խստութիւններով: Նոյնիսկ Ղանհէլի կուսակիցներ կը խոստովանին, թէ ըստ անխոհեմ բարուց իւրոց, նաւթ և ձէթ արկանէր ի հուրն բորբոքեալ, և թէ սկսաւ բռնաբար խոշտանգել զՂաւիթեանս, և զկծեցուցիչ բանիւք նախատել ի քարոզ: Մինչև իսկ Ղաւիթ անունին թաւ իթ, հայատաճիկ խառնակ ստուգութիւն մը յարմարցնելով, մազոտ շուն կանուանէր Ենէգէթցին ի քարոզի իւրում, ի մէջ Եկեղեցւոյ պատրիարքարանին (ՊԵՌ. 49): Ենէգէթցին անունին բառախաղ կազմելու մէջ աւելի յաջողակ էր թերևս Գեղարդակիրը, երբ կը գուէր, թէ զՂաւիչն անարգել են ամենայն նախատանօք անդ ի սուրբ աթոռն (ՂիՒ. Ե. 416): Խամսեցին դառնալով անոր խօսուածէն Ղանհէլեաններէն ալ շատեր գայթակրեցան իր վրայ, խնդիրի նիւթ ըրին նաև Բագրեանդի գումարման մէջ կազմուած ՎՃիռ սիւնհոդոսի յայտարարութիւնը (2267) տպագրութեամբ ցրուելը, իբր անարգանք պաշտօնին և աթուին տէր եղող անձին դէմ: Իդէա հասան Ղաւիթէ ղրկուած նշանաւոր գումարներ, Օսմանեան աւագանին շահելու և համոզելու, որ Գրիգոր պատրիարքութենէ հանուի, Ղանհէլի համար տրուած արտօնագիրը ետ առնուի, Գրիգոր ու Ղանհէլ Եջմիածին աքսորուին, և Յովհաննէս նորէն պատրիարքութեան բարձրացուի:

Դանիէլեան ժիր գործիչներէն Մանուէլ վարդապետ միայն կը գտնուէր Կ. Պոլիս, և կարող չեղաւ վտանգին առջևն առնուլ: Խումբ մը գլխաւորներու կողմէ տրուած բողոքագիրին հիմնուելով, եպարքոսը հրամայած է Գրիգորի պաշտօնանկութիւնն ու աքսորը և Յովիաննէսի պատրիարքութիւնը՝ երբ տակաւին սա Եւղոկիա կը մնար: Գործադրութիւնը եղած է 1802 հոկտեմբեր 21-ին, Խաչի վեցերորդ երեքշաբթին, և երեկոյեան դէմ առևու մտնալէն ժամ մը առաջ (ՂԻՒ. Ա. 155), Գրիգոր փոխադրուած է Քաղկեդոն կամ Քատըքօյ (ՊԵՌ. 50), և մինչև որ Յովիաննէս Եւղոկիայէ բերուի, փոխանորդ նշանակուած է Անդրէաս Գաղատիոյ Եպիսկոպոս (ՂԻՒ. Ե. 81): Զաքարիա Կաղզուանցիի աշակերտներէն և Յովիաննէսի աշակերտակից: Անդրէաս անմիջապէս կը հրամայէ Եկեղեցիներու մէջ Դաւիթի անունը յիշատակել նոր պատրիարքին անունին հետ, մինչ Գրիգոր Խամսեցիի պատրիարքութեան ատեն Դանիէլի անունը կը յիշատակուէր իբր կաթողիկոս: Անդրէաս բուռն միջոցներ ալ ձեռք կառնէ Դանիէլեանները հալածելու, այնպէս որ նոյնինքն Մանուէլ վարդապետ, որ յանկած լսած էր Խամսեցիին պաշտօնանկութիւնը, պէտք զգաց քանի մը օր պահուըտիլ, և առաջին առիթով նոյեմբեր 2-ին Կ. Պոլիսէ հեռանալ, և ապաւինիլ Ղրիմի կողմերը (ՂԻՒ. Ա. 156), նպատակ ունենալով այնտեղ գործել Եփրեմի օգնականութեամբ, և Կ. Պոլսոյ դեսպանական անձերէ ստացած յանձնարարականներու զօրութեամբ (ՂԻՒ. Ե. 293): Նոր պատրիարքը բերելու գացող հրաւիրակներ, փութացին իրենց պաշտօնը կատարել, և Յովիաննէս ընտրութենէն 40 օր ետքը դեկտեմբեր 1-ին, Կ. Պոլիս հասաւ (ՂԻՒ. Ե. 294), և 3-ին չորեքշաբթի օր, զգեցաւ զկապայն և պաշտօնի ձեռնարկեց (ՊԵՌ. 49):

2273. ՆՈՐ ՀԱՆՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Նկատողութեան արժանի կը դատենք քաղել այստեղ, Դաւիթի ուղղուած Կ. Պոլսեցւոց նոր հանրագրութիւնը, զոր Յովիաննէս փութացած է կազմել տալ մայրքաղաք հասնելէն քիչ օր ետքը, վասնզի 1802 տարւոյ դեկտեմբերի թուկանը կը կրէ (ԷԶՍ. Բ. 53): Մեծ ժողով մը կը գումարուի առ դրան սրբուիւյն Աստուածածնին մայր Եկեղեցւոյ, որուն ներկաներուն թիւը յիշուած չէ, բայց հազարի մոտ պէտք է ըսել, եթէ 588 ստորագրութիւններ գրուած են հանրագրութեան ներքն, ընդարձակ թուղթի մը վրայ, երկու ու քառորդ մէթր երկայնութեամբ (ԷԶՍ. Բ. 50): Եկեղեցական և աշխարհական ամէն դասակարգերէ անձեր կը գտնուին ստորագրութեանց կարգին, որ կը ցուցնէ թէ Յովիաննէս կրցած է ընդհանուր համակրութեան շարժել Դաւիթի համար: Սուրբ Գիրք Վկայութիւններով զարդարուած և շողոքորթ ըսելու չափ շքեղ նախաբանէ մը ետքը, Դաւիթ կը հօչակուի հոգևոր տէր մեր ազգաընտիր սրբազան աստուածարեալ կաթողիկոս, որ Գրիգորի օրով իրեն դէմ եղած ցոյցերուն ըստ Յորբայ համբերութեամբ տարաւ այսմ վշտաց և փորձառութեանց, բայց որպէս ոսկի՝ մաքուր և ընտիր գտաւ: Կը յաւելուն, թէ զիոնական տէրու աստուածարեալ Դաւիթ սրբազան կաթողիկոս ընդհանուր Եկեղեցւոյն մերոյ գիտենք և Ճանչենք, և համահաճ հաւանութեամբ ընդունիմք մըշտնջենաւորապէս: Խսկ ինչ որ յայս մէկ տարունս միջոցին յաւուրս Գրիգոր պատրիարքին երևան, սուտ գրութիւնք և գրգռեցուցիչ թուղթք՝ իբր անընդունակ կը մերժեն. միանգամայն յանուն Դանիէլ Եպիսկոպոսի ուրեք գրուածք թուղթք

գտանին կաթողիկոս անուամբ, կ'որոշեն ի հուր արկանել և այրել: Հանրագրութեան ներք առաջին ստորագրողն է Յովիաննէս արքեպիսկոպոս և շնորհիւ տեառն պատրիարք Կոստանդնոլոսոյ, որուն կը հետևին 10 եպիսկոպոսներ, Գալուստ նուիրակ և Անդրէաս տեղապահ, Պետրոս ու Յակոբ Երուսաղէմի, և Գէորգ ու Ստեփանոս Էջմիածինի միաբաններ, և առաջնորդներէն Յակոբ Թէքիրտաղի, Կարապետ Կեսարիոյ, Գրիգոր Սեբաստիոյ և Բարսեղ Նարեկայ: Ստորագրող Վարդապետներ 14 են, որոնք կը հետևին կարգաւ մայրաքաղաքի քահանաներ. Մայրեկեղեցւոյ 37, Սամաթիոյ 30, Պալաթի 22, Խասքէօյի 8, Ղալաթիոյ 26, Օրթաքէօյի 6, Իւսկիւտարի 13: Աշխարհականներուն առաջին կարգին կը ստորագրեն տիրացուներ, դպրապետներ և վարժապետներ 25. անոնցմէ ետքը կու գան ամիրաներ 36, և Եկեղեցիներու իշխաններ 48: Վերջէն կը ստորագրեն արհեստաւոր դասակարգեր. Գուլումձու 16, Գաբամձի 11, Ալածաձի 14, Ճէվահիրձի 19, Սերմաքէշ 10, Տօղրամաձի 8, Քիւրքձի 11, Սօֆձի 3, Ճիզմէձի 4, Օթուրաքձի 6, Թիւլակնտձի 47, Պասմաձի 13, Քէրէստէձի 16, Քալբաքձի 9, Չիլինկիր 10, Բաղարձի 10, Սահաթձի 10, Սէտէֆձի 3, Քավուրքձի 2, Մինթաձի 4, Պարխանաձի 3, Գազէզ 7, Թէրզի 15, Պէրպէր 11, Էնքսէրձի 15, Էսկիձի 3, Մէստձի 9, Ֆինձանձի 5, Քէսէձի 5, Գազանձի 9: Ամէնուն ալ անունները կը յիշուին, ոմանց ազգանուններն ալ, գլխաւորապէս տիրացուներու և ամիրաներու և իշխաններու (ԷԶՍ. Բ. 54-59), որ կրնայ հետաքրքրական ըլլալ նոյն ընտանիքներէ Եղողներուն:

2274. ԴԱՆԻԵԼ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Դանիէլ այդ միջոցին կը մնար Բագրեւանդ կամ Ալաշկերտ գաւառը, Իւչքիլիսէ կամ Ս. Յովիաննէս վանքը, ուր հաստատած էր իր հայրապետանոցը, միասին ունենալով Եպիսկոպոսներ և Վարդապետներ, և գլխաւորապէս Ներսէս Աշտարակեցի Վարդապետ՝ անխոնչ գործիչը: Իւչքիլիսէի դիրքը տեղական գործունէութեան դիւրութիւն չէր ընծայեր, գլխաւոր գործերնին էր թղթակցութիւններով ամէն կողմերու հետ յարաբերութիւններ կազմել, ոչ միայն ազգային, այլև պետական շրջանակներու հետ: Կ'աշխատէին վար պահել Ոուսական արքունիքին համակիր պաշտպանութիւնը, շահիլ՝ եթէ հնար ըլլար՝ Երեւանի խանը, քաջալերել Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը և Տաճկահայոց Վիճակները, սրտապնդել Մայրաքոռոյ միաբանութեան Դաւիթի դէմ հատուածը, լուրեր տալ և լուրեր առնել Ոուսիոյ և Թուրքիոյ մէջ կատարուած նպաստաւոր Ճիգերուն վրայ: Բազմաթիւ թղթակցութիւններ լոյս տեսան վերջին ատեմներ (Դիւ. Ե. 240-289), որ այդ յարաբերութեանց մանրամասնութիւնները կու տան: Յիշեցինք արդէն թէ Դաւիթեանց գործունէութեան նպատակն էր Դանիէլն ու Գրիգորը Էջմիածին փոխադրել և Դաւիթին իշխանութեան ներքն դնել, զուցէ և ձարտարութեամբ մը մէջտեղէն վերցնել: Առ այս պէտք եղածը սկսած էր գործադրել Անդրէաս՝ դեռ Յովիաննէսը չեկած, և պէտք եղած հրամանները հաղորդուած էր և Խամսեցին, Դանիէլի հետ աքսորուելու համար: Դաւիթ որ եղածներէն լուր առած էր նոյեմբեր 10-ին (Դիւ. Ե. 6), Գրիգորի տապալուելուն և Դանիէլի մերժուելուն լուրը ստացած, փութաց Պայազիս դրկել Շիրայի պէկ անուն իշխանը՝ Երևանայ

Մահմատի, և Քոլեան աբրահամ Տաթևացի Եպիսկոպոսը՝ իր կողմէն, որ Ղանիէլը բերեն, Օսմանեան կառավարութենէ տրուած իրամանին համեմատ (ՂԻՒ. Ա. 156): Ասոնք նախ պայազիտ կը հանդիպին, և փաշան հաճեցուցեալ՝ առնուն իրաման, և հւչքիլիսէի վանքը գալով, չանցուցեալ գէթ ժամ մի, Ղանիէլը ճամբայ կը հանեն իւրայնովքն հանդերձ (ՂԻՒ. Ա. 157): Հազիւ Ղանիէլ խնդրագիր մը կը պատրաստէ Աղեքսանոր կայսեր ուղղուած 1802 նոյեմբեր 23թուականով, ուր կըսէ թէ նոյն օր Պայազիտի բդեշխին՝ զնոց գնով Վաճառեալ զմեզ՝ մատնեաց կապանօք Եկողներուն ծեռքը, հանդերձ ընդ իս երեալ հոգևորականօք և մարմնաւորականօք (ՂԻՒ. Ե. 293), ուր թէպէտ յիշուած է Գրիգոր պատրիարքն ալ (ՂԻՒ. Ե. 292), սակայն այլուր գրուած է, թէ նա այն օրերը իիւանդացաւ Կարս կը մնար, և ի յառօջանալն գալոց է (ՂԻՒ. Ե. 7): Այստեղ կապանօք բառը, բռնութեամբ պիտի իմանանք, զի շղթայի յիշատակութիւն չենք գտներ, մանաւանդ թէ Քոլեանի իրահանգ տրուած էր սիրով և պատուով վարուիլ Ղանիէլի հետ, մինչև իսկ խոստանալով յանձնել նմա զաթոռն հայրապետական, եթէ ինքն յօժարեսցի (ՄՍՐ. 56): Վանքն ելած օրերնին գիշեր կօթևանին Արծափ, միւս գիշերը Հազուէիս, ուր դիմաւորելու կու զայ Սիմէնն Եպիսկոպոս աթոռակալ բազում զինակուա ի զգուշութիւն: Երրորդ օր Էջմիածինի մոտ Քիւթափէ կոչուած տեղը կը դիմաւորեն Անդրէաս և Յովիաննէս Եպիսկոպոսներ և Սահակ Ղարբինեան վարդապետ, և լրեսայն բերեալ մուծանեն ի Ղազարապատ, և Ղանիէլը իր հետևորդներէն զատելով՝ մուծեալ ի ներսի Ղազարապատ վրան ունեցածները կը գրաւեն, և ամէն հաղորդակցութենէ արգելուն, կացուցեալ պահապան զՄկրտիչ շարիրն Պուլուզեան և այսպէս կը մնայ յաւուրս երեսուներկու այսինքն նոյեմբեր 25-էն, որ Էջմիածին մտնելու օրը (ՂԻՒ. Ա. 157), մինչև դեկտեմբեր 26: Էջմիածին հասնելու օրը ուրիշ տեղ նոյեմբեր 27 գրուած ըլլալը (ՂԻՒ. Զ. 680), Ե. և Ե. թուատառերու շփոթութեան պիտի Վերագրենք:

2275. ՂԱՆԻԷԼ ԲՈՆԱԴԱՏԵԱԼ

Երբ Ղաւիթ խիստ պահպանութեան ներքն կը պահէր Ղանիէլը, միւս կողմէն անձամբ ներսի Ղազարապատ երթալով և անոյշ խօսքերով կ'ուզէր զայն իրեն հնազանդեցնել, որպէսզի նա ծեռնթափ լինի, և ինքն ապահովուի: Իրաւ ալ կրնար այդ միտքին յաջողիլը յուսալ, զի Ղանիէլ ինքնիրեն մնացած ատեն զոհորդութեանց յանձնառու ըլլալու չափ գիջոց էր, հանդարտազգեաց և երկիւլած վիճակեալ էր բարոյից (ՄՍՐ. 57), և բոլորովին հեռու էր ամէն ձգտումներէ: Նոյնիսկ իր արգիլական կացութեան վրայ ձայն հանող չէր, և ուրիշներն էին որ բողոքի կը համարձակէին: Քոլեան գլխաւորապէս՝ որ Ղաւիթի կողմանէ սէր և պատիւ էր խոստացած, կը բողոքէր թէ սուս գտանիմ ի բանս իմ և ամօթազգաց (ՄՍՐ. 56): Երեւանի մեծամեծներ նոյնիսկ խանին դիմելով, անոր կողմէ Ղաւիթի գրել տուին, որ Ղանիէլը հանեալ յարգելարանէ պատուով պահէ ի կարգս միաբանից: Ղաւիթ երկից և երից ընդդէմ եկաց այս միջամտութեանց և Վերջապէս պայման դրաւ, որ Ղանիէլ գրաւոր կերպով իրաժարի կաթողիկոսութեան անունէ, դատապարտէ իր ընթացքը, անվաւեր և ապօրինաւոր խոստովանի իր օծումը, զղում յայտնէ իր ըրածին վրայ (ՂԻՒ. Ա. 158): Ղանիէլ այդ ալ յանձնառու եղաւ կատարել, և 1802 դեկտեմբեր 31 թուականով

հրաժարագիր մը ստորագրեց, որ աւելի մեղայագիր կրնայ ըստիի, վասնզի եղելութիւները յիշելէ ետքը կը յաւելու թէ զղացեալ ընդ հակառակ արարսն մեր, կատարեալ զղմանբ դիմեցաք ի սուրբ Եջմիածին համբոյր Քրիստոսաէց սրբոյ տեղւոյն և մաքուր աջոյ տեառն Դաւիթ Երերանեալ սրբազն կաթողիկոսին՝ հանդերձ մեղայիր (Ղի. Ե. 298) մինչ յայտնի է որ կամովին եկած չէր, այլ բռնի բերուած էր (2273): Սոյն ոճով կրկին և կրկին կը հերքէ, կը դատապարտէ, կը նգովէ իր ըրածները, և կը փակէ յայտարարելով, թէ կատարեալ զղմանբ ասեմ մեղայ Աստուծոյ և սրբոյ Եջմիածնի և գերազահ Երջանկափառ աստուածարեալ սրբազն կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, և խնդրեմ ինձ զներումն առ ի նոցունց քաւչարար գօրութենէ, վկայութեամբ ստորակնքող Եպիսկոպոսաց: Եւ իրօք 12 Եպիսկոպոսներու ստորագրութիւններ գրուած են նոյն գիրին ներքս, որոնք են աթոռակալ Սիմէոն, Ժամօրինող Ալեքսիանոս, գրագիր Անդրէաս, Յովակիմ, Ստեփանոս, Աստուածատուր, Բարսէոն, միւս Ստեփանոս, Յովիաննէս, Աքրահամ, միւս Աքրահամ և Գէորգ Եպիսկոպոսներ (Ղի. Ե. 299): Այդ գրութեան վրայ 1813 տարւոյ ընծայուիլ Դանիէլի, դասին մէջ՝ տեղ, ոմանց երթևեկի արտօնութիւն, երթեմն Դաւիթի սեղանակից, բայց ազատ բնակութիւն չսրութեցաւ, և Մեծ Դազարապետին մէջ փակուած մնաց (Ղի. Ա. 161): Ասոր ալ պատճառ կրնանք ընդունիլ, Դաւիթի ինքզինքը ապահով չզգալը, զի եթէ Դանիէլ համակերպեցաւ, այլ Դանիէլեանք ոչ, որոնք բնաւ կարևորութիւն չըտուին Դանիէլի հրաժարագիրին, որ պարզապէս բանտարկեալ անձէ մը բռնադատութեամբ առնուած ստորագրութիւն էր, և այնպէս ալ նկատութեցաւ: Իրօք ալ յայտարարութեան մէջ գործածուած տարապայման և տարօրինակ ոճը: Դաւիթի կողմանէ պատրաստուած գրութիւն մը ըլլալը կը մատնէ:

2276. ՈՈՒՍԻԱ ՄԻՋՆՈՐԴ

Դանիէլի պաշտպաններուն և անոր անունով գործողներուն գլուխը կը գտնուէին Եփրեմ Եպիսկոպոս Ռուսիոյ առաջնորդ, և Յովիաննէս Գեղարդակիր Տփղիսի առաջնորդ: Մանուէլ Կիւմիշխանացին ալ (2272) Եփրեմի մօտ կը գտնուէր Նոր-Նախիջևանի մէջ, ուր եկած էր Կ. Պոլիսէ՝ մէկտեղ բերելով կարևոր վառերագիրներն ալ: Ասոնց հովանաւոր և օգնական էին Լազարեան Եղբայրներ, Մինաս և Յովակիմ, Ռուսաց արքունիքին առջև ազդեցութիւն վայելող իշխանաւորներ: Ամէնքն ալ իրենց ջանքերը դադարեցուցած չէին Երբոր Եջմիածինի մէջ հրաժարագիրի անցքերը կը կատարուէին: Ալեքսանդր կայսերէ ալ հրահանգ տրուած էր Կովկասեան գաւառաց կուսակալութեան, պէտք եղած ոիմումներն ընելու Երեւանի խանին մօտ, որպէսզի Դաւիթ հեռացուի և Դանիէլ կաթողիկոս հաստատուի: Դաւիթ ալ անգործ չէր, և Դանիէլի վրայ նոր բռնութեան առիթ ստեղծելու համար՝ տեղեկութիւն տուած էր խանին, թէ պարտաւորուած է Դանիէլի հաշիւ պահանջել այն գումարներու և գոյքերու համար՝ գորս գանձած և իրացուցած և ծախսած էր իր կաթողիկոս, մինչ անոնք Եջմիածինի իրաւունքն էին: Դաւիթի հետ խառնուած էր Ներսէսի ալ անունը, իր գրգիչ այս ամենայն տարածայնութեանց և պատճառս աւերութեան աթոռոյն: Դաւիթի այդ ջանքերը իմացան Երեւանի Հայ իշխանաւորներ, և նազիրին կամ կառավարական գործակատարին միջնորդութեամբ աղաչանքներ ու ընծաներ ու

գումարներ մատուցանելով խանին, յաջողեցան հաճեցնել, որ Դաւիթին գրէ թէ բաւականացիր այնուհետև ի վրեժիսնդրութեանցդ: Ճիշդ այս օրերուն 1803 յունուար 5-ին, Ճրագալոյցի օրը, Երեւան կը հասնի (ՂԻՒ. Ա. 163) Թէմուրազ Վրացի իշխան, Օրբելեանց Վրացի Ճիւղէն, Թէմրիզ Եշիկաղասի իշխանին որդին, որ Ռուս կուսակալին և Վրացի իշխանաւորներուն անունով Մահմատի առաջարկեց, զի ընկեցեալ զԴաւիթ յաթոռոյն՝ նստուցէ զԴանիէլ (ՄՍՐ. 57): Մահմատ չկոցաւ նոյնընդնոյն առաջարկը մերժել, որ Ռուսական կառավարութեան ազդեցութեամբ կը ներկայացուէր, և չկրնալով Դաւիթէ և անկէ ստացած և ստանալիք շահերէն ալ հրաժնիլ, իբր ելից միջոց փոխադարձ առաջարկեց, որ Ռուսները հաւանին և օգնեն որպէսզի նորէն իրեն պաշտօնին մէջ հաստատուի Կարսի բդեշխ Շերիֆ փաշա (ՂԻՒ. Ա. 164), որ դատակնքեալ ի մահ յօսմանեան Դրանէ, և Ախլցխայէ փախստեայ ապահնած էր Մահմատի մօտ: Շերիֆ նկատուած էր իբր Ռուսաց ոխերին թշնամի (ԵՐՑ. Ա. 31), ասով մէկտեղ դեսպանը յուսադրութիւն յայտնեց, գործը Ռուս կառավարիչին հաւանութեան ենթարկելու, և մինչ ցաւուրս հնգետասան պատասխանը տալու ալ խոստում տուաւ: Մահմատ այդ միջոցին Դաւիթն ու Դանիէլը Երեւան բերել տուաւ, և Էջմիածինի մէջ Դաւիթի սենեակները կնքել տուաւ, որպէսզի փոխանցումը դիւրացնէ: Պայմանեալ օրերը լեցուեցան, բայց Ռուս կառավարիչէն ոչ պատասխան հասաւ, և ոչ զինուորական օգնութիւն: Մահմատ ալ մտածեց, թէ արք նենգամիտք են նոքա և խաբեբայք, ուստի մերժեց դեսպանին առաջարկը, և Դաւիթը արտօնեց Վարել ըստ առաջնոյն զիւր իշխանութիւն: Դեսպանն ալ ստիպուեցաւ Տճիխ դառնալ, որ գործին ընթացքը բացատրէ, և պէտք եղած կարգադրութիւնները փութացնէ (ՄՍՐ. 58):

2277. ԱՊԱՐԴԻՒՆ ԵԼՔ

Դանիէլի հետ Երեւան եկած էին Խամեցին Գրիգոր և Աշտարակեցին Ներսէս, որոնք Դաւիթէ փշնալի Խամսեցի Գրիգորն և լկտի Ներսէսն կոչուած են (ՂԻՒ. Ե. 47): Ասոնք մտածեցին, դեսպանին հետ Տփղիս դառնալ, և Ռուսական կառավարիչին հետ գործին յաջողութեան աշխատիլ, Դանիէլին ալ նոյնը թելադրեցին, որով թէ գործը պիտի դիւրանար և թէ Դաւիթի ծեռքէն ազատած պիտի ըլլար: Երկուքն ալ յորդորէին և ստիպէին զԴանիէլ, բայց ի չառնուլ նորա յանձն՝ որոշեցին իրենք գնան ընդ դեսպանին: Ոմանք այնպէս դատած են, թէ Խամսեցին և Աշտարակեցին ոչինչ խղճեցին մեկնիլ և հեռանալ Դանիէլի մօտէն, հոգալով ի ճողոպրումն անձանց փութալ (ՄՍՐ. 59): Սակայն պարագաները լաւ գննելով անհիմն կը նկատենք այդ մեղադրանքը, և յարմարգոյն կը սեպենք ըսել նախնական յիշատակագիրին հետ, թէ որոշեցին երթալ դիմաց Դանիէլի, իբրև յորդորիչ առ կուսակալն՝ կատարման խնդրոյ խանին Երեւանայ, որով պիտի ապահովուէր Դանիէլի կաթողիկոսութիւնը (ՂԻՒ. Ա. 165): Դաւիթ ալ կը գրէ, թէ Դանիէլ զԳրիգորն և զՆերսէսն յուղարկեաց ի Թիֆլիզ, առ ի լցուցանել զփառանոլ թիւը կամս իւր (ՂԻՒ. Ե. 47), իբր թէ ինքն փառամոլ ըլլար, մանաւանդ թէ փառամոլութիւնը բռնաւորութեան հասուցած չըլլար: Դանիէլի երթալ չուզելուն պատճառ կրնանք նկատել քիչ մը առաջ տուած հրաժարագիրին հաւատարիմ մնալու խիղճը բայց կրնայ ալ ըլլար որ Մահմատ Դաւիթէ

գրգռուելով ներած չըլլայ որսը ձեռքէն փախցնել: Արդէն Դաւիթի պայքարող ուղղութիւնը՝ իր իսկ գիրերէն կը յայտնուի: Որն և ըլլայ բուն պատճառը, 1803 յունուարի վերջին օրերը Խամսեցին և Աշտարակեցին դեսպանին հետ Երեւանէ մեկնեցան, 31-ին Տփղիս մտան, և փետրուար 1-ին ներկայ գտնուեցան իշխան Պողոս Դեմետրեան կամ Պաւել Դիմիտրիչ Ցիցիանով մեծ կուսակալին հանդիսական մուտքին: Գեղարդակիրի գլխաւորութեամբ անոր ներկայացան, եղելութիւնները բացատրեցին, և պատասխան ստացան, թէ շնորհիւ մեծազօր կայսեր փութով ունիմ կատարել գլխնիր ձեր, յաջորդեցուցանելոյ զԴանիէլն յաթու կաթողիկոսութեան (Ղի. Ա. 165): Գործին աւելի ոյժ տալու համար Աշտարակեցին անցաւ Նոր-Նախիջևան՝ Եփրեմի և Մանուկի գործակցելու, մինչ Խամսեցին Տփղիս մնաց Գեղարդակիրին մօս (ՄՍՌ. 59): Դաւիթ քիչ մը ևս Երեւանի մէջ ուշացաւ, Մահմատի հետ իր դիրքը ապահովելու համար: Իր գրգռութեամբ խանն բարկացեալ ի վերայ, Դանիէլի, կալեալ եղ զայն ի մէջ բերդին ի դիպահոց (Ղի. Է. 76), վասնի թիմուրազ Երկրորդ անգամ Եկած էր Դանիէլին կաթողիկոսութիւնը պահանջել, զլանալով մէկտեղ Շերիֆին օգնելու պայմանը: Իսկ խանը կրկին մերժեց պատճառելով, թէ դուք որովհետև չկամեցաք ի գլուխ բերել զառաջարկութիւնն մեր, մեք ևս չեմք հաճելոց կատարել զկամս ձեր, աւելցնելով ալ՝ թէ Դաւիթի պաշտօնանկութիւնը հակառակ կ'ըլլայ Պարսից շահին և Օսմանցւոց սուլտանին հրովարտակներուն (Ղի. Ե. 84): Այսպէս Դաւիթ Մահմատի պաշտպանութեամբ զօրացած, պարսական Նէվրուզն ալ Երեւանի մէջ կատարելէն Ետքը, 1803 մարտի վերջերը Եջմիածին դարձաւ, ապրիլ 5-ին զատիկը տօնելու: Իսկ Դանիէլը, կը գու ինքն, խանն տուեալ ի ձեռս մեր, պատուիրեաց ըստ կամս առնել ընդ նմա, և պատժել՝ զիարդ և գիտեմք: Ասոր Վրայ Դաւիթ զիիլոնն և զմատանին առեալ Դանիէլէն, և կարգընկց արարեալ, կը փակէ ի միում սենեկի իբր ի դիպահոց, և զայս կը կոչէ բնական գութ (Ղի. Է. 104), երբ կը սպառնայ ալ, որ եթէ ոչ հանդարտեցուսց զ'ի Թիֆլիզ Եղեալ սկագլուխսն իւր մինչև ի տասն և հինգ օր, ունի զրկիլ ի մօրուացն և տուժել զտոյժս (Ղի. Է. 114):

2278. ԴԱՆԻԵԼ ՆԱԽԱՏԵԱԼ

Որչափ և Դաւիթ կաթողիկոսութեան տիրացած էր, սակայն հանդարտութիւն չուներ, զի Դանիէլեան գործիչներ, Եփրեմ և Յովհաննէս և Գրիգոր և Մանուկ և Ներսէս՝ չին դադարեր Ուստական կառավարութեան մօս աշխատիլ, որպէսզի Աղեքսանդր կայսերէ կաթողիկոս ձանցուած Դանիէլը, իրօք աթուին տիրանայ: Դաւիթ այնպէս կը կարծէր, կամ գոնէ կարծել կը ցուցնէր, թէ անոնք Դանիէլի հրահանգով կը շարժին, թէպէտ լաւ պէտք էր գիտնար թէ Դանիէլ, եթէ իրեն մնար, շատ հեռու էր այդ գործունեութենէ. և եթէ ուզեր ալ բան մը ընել, անհնարութեան մէջ էր, ամրապէս փակուած և խիստ հսկողութեան ներքէ ամէն յարաբերութենէ դրկուած ըլլալով: Ուստի միայն ձևակերպութիւն էր 15 օրուան պայմանաժամով պահանջել, որ Վերոյիշեալ գործիչները արգելէ, և բուն նպատակն էր Դանիէլի անձին Վրայ բռնանալու առթիւ ստեղծել, ինչպէս որ ալ կատարեց: Վասնի մայիս 25-ին, Հոգեգալստեան Երկուշաբթի օրը, խստիւ անարգէ և նախատելէ, և ձայն տուր զօրաց Ուստաց փութաց յօգնութիւն քեզ՝ խօսքերով հեգնելէ Ետքը,

հրապարակաւ նախ խուզել, յետոյ գերծել կու տայ Դանիէլի մօրուքը, և աւելի խիստ բանտարկութեան կ'ենթարկէ (ՄՍՌ. 59), զոր ինքն ի պահեստի հանգիստ կացութեամբ ապրիլ կը կոչէ, և մեծանձնութիւն կուզէ ցուցնել 15 օրուան պայմանաժամը մինչև 60 և 70 օր յապաղած մլալը (ՂԻՒ. Է. 200): Դաւիթ այդ առթիւ ոտնակապ ֆալախա և գաւազան ալ պատրաստել տուած էր Դանիէլը տանջելու, այլ չհամարձակեցաւ գործադրել, տեսնելով որ ամենեցուն խոժուեցան դէմք ի տիսրալից տեսարանէն (ՄՍՌ. 60): Հետևապէս լոկ կեղծիք պէտք է ըսուին կարծեցեալ գոշումի ձևերը և քաղցրութեան վարմունքները զորս ոմանք կուզեն բարձրացնել (ՂԻՒ. Ա. 173): Որովհետև այդ միտքը ոչ մի կերպով չարդարանար Դաւիթի գրութիւններէն, որոնց մէջ երբեք առանց նախատալից մի բառի չի տրուիր Դանիէլի անունը զորօրինակ ժանտաժուտ (ՂԻՒ. Է. 87) ախտամոլ (ՂԻՒ. Է. 88), նենգաւոր, խարդախիչ (ՂԻՒ. Է. 104) ամբարտաւան (ՂԻՒ. Է. 113) և նմաններ: Անխստիր կը բռնանյ Դանիէլի համակիր կարծուածներու վրայ, հեռաւորներու ալ բանադրանքներ կը տեղացնէ չափազանց մոլեգնեալ ոճով մը ինչպէս Աղբակի (ՂԻՒ. Է. 114), և Ս. Կարապետի (ՂԻՒ. Է. 148), և Բալուայ (ՂԻՒ. Է. 170), և Մշոյ (ՂԻՒ. Է. 174), և ուրիշ վիճակներու առաջնորդներուն: Դաւիթ միևնույն ատեն շարունակ Ոուսաց կայսեր և կուսակալին և պաշտօնէից կը դիմէր իր կարծեցեալ իրաւունքը պաշտպանելու, և իր միաբանութեան անունով գրուած նամակները կը տեղացնէր, Մինչև իսկ պահ մը Աղեքսանդր կայսրն ալ Ցիցիանովէ լիուլի տեղեկութիւններ կուզէր, թէ արդէօք Դանիէլ Պատրիարքը իրաւ Հայոց ազգին անհաձելի է, կամ թէ զայն հայրապետական գահին վրայ պահելը՝ Երկրի համար նշանաւոր անյարմարութիւններ պիտի ծագեցնէ (ԵՐՑ. Ա. 29):

2279. ՈՈՒՍՔ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿՔ

Ոուսական կառավարութիւնը Երբոր Հայոց կաթողիկոսութեան խնդիրով կը գբաղէր, աւելի ընդարձակ նպատակ ունէր, Հայաստանի գաւառներուն մէջ իր տիրապետութիւնը ընդարձակել, ինչպէս արդէն Վրաստանի գաւառները իրացուցած էր: Բայց պէտք է ընդունիլ, թէ այնպիսի անկարգ և անտանելի վիճակի հասած էր Պարսկական իշխանութիւնը, կամ լաւ ևս խաներու անիշխանութիւնը, որ մեծ բախստ պիտի ըլլար կանոնաւոր տիրապետութեան փոխանցուիլը, և Երկրին բնակչութիւնն ալ իբր նախախնամութիւն կը նկատէր անոր իրագործումը: Դաւիթ Պարսկէ խանէն պաշտպանուած, և Դանիէլ Ոուսական կայսրէն հովանաւորուած, այդ զգացումներուն անձնաւորութիւններն էին դարձած: Օրիի ջանքերը (1846) և Սիմէոնի ձգտումները (2096), շատոնց արմատ ձգած էին Հայ սիրտերու մէջ: Ոուսական ծրագիրը ընդարձակ էր, և իր նախապատրաստութիւնները կը պահանջէր, ուստի Ցիցիանով, որ անոր գործադրութեան համար դրկուած էր, հանդարտորէն կը գործէր: 1803 տարին ուրիշ միջադէպներ տեղի չունեցան, և միայն 1804 տարենուտին սկսան զինուորական շարժումները: Յունուար 3-ին Ցիցիանով գրաւեց Գանձակ կամ Կենչէ քաղաքը (ՂԻՒ. Ա. 174), և հոն թողուց Գեղարդակիրը, որ իրեն կընկերանար: Ամէտ մեծ պատրաստութեամբ զնաց լեռնաբնակ Լեզգիներու վրայ, սասանեցոյց զամենայն սահմանակից իշխանաւորսն անցաւ Գօրու և հմէրէթու կողմերը, Դատիանու Երկրին մէջ Ոուս

գունդեր թողուց, և մայիս 5-ին Տփոլիս դարձաւ Երևանի կողմը արշաւելու համար (Ղի. Ա. 175): Մահմատ ահաբեկած դեսպաններ յղած էր, և Ոուսաց հովանաւորութեան ներքև անցնիլ յանձնառու եղած, եթէ զինքն պաշտպանէ Պարսից Ֆեթհալի շահին դէմ, որ Երևանի վրայ կը քալէր, ըմբոստ խանը նուածելու և Թշնամի Ռուսները վանելու կրկին նպատակով: Ցիցիանով Մահմատէ իբր նշան անկեղծութեան պահանջած էր, որ Երևանի բերդը իրեն յանձնուի, և ինքն քաղաքն ելնէ, ինչ որ Մահմատ չէր կատարած: Ուստի Ցիցիանով լեռնականներու պատերազմներէ ետքը մայիս 5-ին Տփոլիս դաշնալով 28-ին բանակը Երևանի կողմը ճամբայ հանեց, և ինքն ալ ետևէն ուղևորեցաւ դէպի Արարատեան դաշտը: Մահմատ ամրացած էր արդէն Երևանի մէջ ռազմանթերքով և առատ պաշարով, դաշտը պարպած էր բնակչութենէ, Դաւիթն ալ էջմիածինի միաբաններով հարստութիւններով Երևանի բերդը փոխադրած, Դանիէլն ալ միասին առնելով, Պարսիկ յառաջապահ գունդը Աբաս Միրզա արքայորդույն հրամանատարութեամբ թաւրիզէ մեկնելով՝ յունիս 1-ին Զարբաղի այգեստանը բանակեցաւ, Երևանի բերդին վրայ յարձակեցաւ առանց յաջողութեան, երբ գումարտակ մըն ալ էջմիածինի վրայ կը քալէր: Վանքին պահպանութեան մնացած սակաւատոր միաբաններ աթոռին պաշտպանութեան համար կանուխէն ստացուած արքունի հրովարտակը արքայորդույն կը ներկայացնեն Զաքարիա վարդապետին ձեռքով, և 600 հոգու Պարսիկ գունդ մը պահապան կը հաստատուի էջմիածինի մէջ: Նոյն միջոցին Ցիցիանով Ապարանի կողմէն կ'իջնէ: Մահմատ իբրև նշան բարեկամութեան Դասիմ պէկը կը դրկէ, որ Ռուսներուն առաջնորդէ, որոնք Եղիվարդ և Օշական գիւղերու ճամբով կու գան բանակի Շրէշ կամ Շռէժ բլուրին վրայ, յունիս 20-ին Հռիփսիմեանց տօնին օրը (Ղի. Ա. 177):

2280. ԷՇՄԻԱԾԻՆԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ոուսաց և Պարսից պատերազմը կը սկսի նոյն օրը Դարիբանոցի կոչուած տեղը, էջմիածինի և Հռիմսիմեանց տաճարներուն միջև տարածուող դաշտին վրայ, և կը շարունակէ Երկրորդ ու Երրորդ, յունիս 21 և 22 օրերն ալ, մինչև որ արքայորդին կը պարտաւորուի ետ քաշուիլ մինչև Երասխի գետեզերքը, և Ոուսներ կը տիրանան էջմիածինի: Ոուսական բանակին հետ էին Դանիէլեան գործիչներ, Գեղարդակիրը և Խամեցին և Աշտարակեցին՝ հետևորդ Եկեղեցականներով, որոնցմէ Յակոբ Մաշկերցի վարդապետ և Տրդատ Աստրախանցի սարկաւագ պատերազմի մէջ սպանուեցան (Ղի. Ա. 178): Դանիէլեաններ և Ցիցիանով անշուշտ մտադրած էին աթոռին տիրանալ և Դանիէլը նստեցնել, բայց Դանիէլ կալանաւոր փակուած էր Երեւանի բերդը (Ղի. Ա. 179): Ոուսաց կողմէ, Դաւիթին հրաւէր կը կարդացուի Երեւանէ դուրս գալ և իրենց հապատակիլ, Դաւիթ մերժել կը ցուցնէ, թէպէտև ձեռուընիս ունինք Ոուսաց համակիր նամակի մը պատճէնը (Ղի. Է. 426): Պաշտօնական մերժումին վրայ Ռուսներ էջմիածինի մէջ գտնուած մթերքին կը տիրանան, և սպաներն ալ հաւաքելով միասին կը փոխադրեն, որ կայսրը ինչ ուզում է թող անի (Ղի. Է. լթ): Այդ գործին մէջ Ռուսներուն կը գործակցին Աշտարակեցին և ընկերները: Կողոպուտին մասին շատ խիստ գոյներով խօսած են Դաւիթ և Դաւիթեանք, իբր այն թէ ահագին հարստութիւններէ մերկացած ըլլայ էջմիածինը Դանիէլեանց ձեռքով (Ղի. Է. լգ): Սակայն իրենք

իրենց կը հակասեն, քանի որ յառաջագոյն ըսած էին, թէ աթուի մեծագին անօթները Դաւիթ ժողովեց և տարաւ Երեւանի բերդը, որ Եջմիածինը գրաւուած դէպքում՝ Ոուսների չմնաց Եջմիածնի գոյքը (Ղի. Է. լա): Հետևապէս Եջմիածինի ստացութեանց լաւագոյն մասը Դաւիթեաններէ և ոչ Դանիէլեաններէ հարկ Կ'զլայ փնտռել, և իրենց տարածամ ողբերը, ըրածնին ծածկելու աղաղակներ եղած Կ'զլան:

2281. ՈՈՒՍՆԵՐ ԿԸ ՔԱՇՈՒԻՆ

Շռէշի ճակատամարտին ելքը Պարսիկները սթափեցուց, և արքայորդին ու խանը տեսան, որ իրենց հակառակութենէն շահողը Ոուսը պիտի զլայ, և իրենք միշտ պիտի վնասուին, ուստի գաղտնի կերպով սկսան իրարու մօտենալ և իրաւախոհութեամբ բարեկամանալ: Խարէական դերը կատարողը եղաւ Մահմատ, որ երբ մէկ կողմէն արքայորդին հետ կը բանակցէր, միւս կողմէն Ցիցիանովը կը յորդորէր, նախապէս արքայորդիին բանակը հեռացնել, որ ինքն ալ իրենց հետ զլայ: Ոուսները յունիս 25-ին Եջմիածինէ կ'ելեն, Փարաքարի մոտ Պարսիկները կը վանեն, և Կաւակերտ կիշնեն: Աբաս Միրզա 27-ին Քանաքեռ կու գայ, Ցիցիանով վրան կը յարձակի, և Պարսիկներ կը փախչին դէպի Խորվիրապ և Ոուսներ բանակատեղը կը գրաւեն, յուլիս 2-ին Երևանի քաղաքն ալ կը մտնեն, ու բերդը կը պաշարեն, և կը պահանջեն որ Դաւիթ և Դանիէլ Եջմիածինի գոյքեր իրենց յանձնուին: Դաւիթ իր կողմէն նենգամիտ յարաբերութեան կուզէ մտնել, բայց չընդունուիր իր առաջարկը: Յուլիս 16-ին նոր ընդհարում Պարսիկներու հետ Ազատ գետի եզերքը 25-ին կրկին պատերազմ մը Պարսկաստանէ Ֆէթհալի շահին հրամանատարութեամբ նոր հասնող մեծ բանակին հետ, Հրազդանի հովիտին մէջ: Պատերազմներուն ելքը թէպէտ Ոուսաց նպաստաւոր, բայց չընկճեր Պարսից դիմադրութիւնը: Ցիցիանով մէկ կողմէն կը սպասէ որ Մահմատ բերդը պիտի յանձնէ, իսկ միւս կողմէն Մահմատ իբրև պայման կը պահանջէ Պարսիկ բանակին իսպառ հեռացումը, որուն գաղտ կօգնէր ալ, և որ միշտ կը զօրանար նոր ոյժերով, և մեծ ճակատամարտէ խուսափելով Ոուս բանակը կը նեղէր և անոր պարենաւորումը կը դժուարացնէր: Ամառը կանցնի շարունակ փոքրիկ ընդհատումներով: Մինչև որ սեպտեմբեր 4-ին Ցիցիանով ընդհանուր յարձակում մը կընէ Երևանի բերդին վրայ, և կը յաջողի պատառուծս բանալ ի պարիսպն այնպէս որ բերդակալներ կը խորհին յառաւօտուն լինել անձնատուր (Ղի. Ա. 185): Այլ յանկարծական իմն որոշմամբ՝ գիշերայն Ոուս զօրքը ետ կը քաշուի, և միւս օր 5-ին դէպ Եջմիածին կը մեկնի, և 6-ին Եջմիածինն ալ կը թողու և կը հեռանայ: Մէկտեղ կերթան Դանիէլեան գործիչներն ալ, նաև վանքի մէջ եղողներէն անոնք որ Դաւիթի Վրէժինդրութենէն կը վախնային, և այս առթիւ միասին կը տանին արդէն հաւաքուած իրեղէնները, թերևս մաս մըն ալ նորէն վրան աւելցնելով: Ոուսներուն յանկարծ հեռանալը գաղտնիք մը մնացած է պատմութեան մէջ, ոմանք կայսեր կողմէ եկած խորհրդաւոր հրահանգի մը, ուրիշներ Ոուսաց բանակին պաշարը պակսելուն, ոմանք բանակին մէջ վարակիչ հիւանդրութեան ճարակելուն, և ուրիշներ Ոուս բանակին ետևի կողմէ պաշարուելու վախին կը վերագրեն: Ամէն առթիւ մէջ ժամանակակիցներու գնահատումով, Ցիցիանով այդ յանկարծական որոշմամբ՝ ստոյգ յաջողութիւնը ձեռքէն հանած է

2282. ԴԱՆԻԵԼ ԱՔՍՈՐՈՒՄԾ

Հազիւթեալ Ուուսները կը մեկնին որ Պարսիկներ Եջմիածինը կը գրաւեն, և թալանի կու տան ինչ որ կը գտնեն, նոյնիսկ մատենադարանի դիրքերն ալ կը ցրուեն, կամ իբր կողոպուտ կը վերցնեն: Այստեղ ալ դարձեալ Եջմիածինի կորուստներուն պատասխանատուութիւնը Դանիէլեանց և Ուուսաց վրայ կը նետուի Դաւիթ և Դաւիթեաններէ: Սակայն շատ աւելի հաւանական է Պարսիկ հրոսակին վայրագութիւնը, քան Ուուս զօրականին կատաղութիւնը, և իբր փաստ կրնար յիշատակել, թէ Եջմիածինի պղնձեղէնները և գիրքերը բեռներով և հազարներով վաճառուելուհանած են Թավրէզի հրապարակին վրայ (Ղիւ. Ա. 186 և Ղիւ. Ե. 424), ուր ընդհականական Ուուսներու հետ տարուածները Տփղիսի մէջ ի պահեստի էին ընդ գանձուցն կայսերական, տաւթար արարեալ նշան առ նշան (Ղիւ. Ե. 451): Ստոյգ է որ երբ Դաւիթ իրեններով կալանաւոր Դանիէլն ալ մէկտեղ, Երևանէ Եջմիածին եկած է, շատ տիսուր վիճակի մէջ գտած է վանքն ու տաճարը, սակայն վնասուց պատասխանատուութեան մեծագոյն մասը իրեն վրայ կը ծանրանայ, որ լոկ կամահած բռնութեամբ աթոռին տիրանալով, իրեն յոյսը հաստատուած է անիշխանական կառավարութեան մը վրայ, և իր զօրութիւնը փնտռած է վայրագ հրոսակին և անյագ կաշառակերներուն պաշտպանութեան մէջ: Դաւիթին ետևէն Ֆէթհալի շահն ալ Եջմիածին եկաւ, տաճարին յարգանք ու նուէր ընծայեց Դաւիթին օգնութիւն և պաշտպանութիւն խոստացաւ, և իր յաջողութեամբը ճոխանալով անոր հակառակորդները ընկճելու ամէն պատրաստակամութիւն յայտնեց: Դաւիթ պարագայէն օգտըւեցաւ Դանիէլի վրայ ամբաստանութիւններ կուտել, իբրև Ուուսաց պաշտպանեալ, Ուուսները գրգռող, Ուուսները Պարսից դէմ հանող, և ամէն վնասուց պարտական: Շահը գրգռուած Դանիէլը կշտամբեց, իսկ սա ամենայն հանդարտութեամբ և հեզութեամբ կը պատասխանէ, թէ մտածելու իսկ բան չէ, որ թագաւորներ երկու սևագլուխների խորհրդով և հրամանով կառավարեն, զի եթէ ձարը իր խորհրդով կը գործէ, ապա շահն ալ Դաւիթի խորհրդով գործած կը լայ: Ֆէթհալի կը տպաւորուի այդ պատասխանէն (Ղիւ. Ե. լղ): Բայց Դաւիթ վրայ կը հասնի նորէն գրգռել, և Դանիէլը աքսորելու առաջարկ կը նէ, որուն Ֆէթհալի կը համակերպի, թերևս չուզեր ալ զայն Դաւիթին ձեռքին և կիրքին ներքև թողուվ: Այսպէս սեպտեմբեր 12-ին Դանիէլ ճամբայ կը հանուի դէպի թավրիզ, ուր կը հասնի 19-ին, և Մահտեսի Յովհաննէս անուն Հայի մը տունը հիւր կը տրուի (Ղիւ. Ա. 188 և Ե. 423): Դանիէլի հասնելէն երկու օր ետքը շահն ալ կը հասնի թավրիզ, և իրեն հետևորդներէն ուրացեալ Վրացի Գէտրգի պէյ, Դաւիթի մտերիմ և գործիք, կը սկսի դարձեալ շահին միտքը պղտորել Դանիէլի վրայ, և չի հանդարտիր, մինչև որ հրաման հանել կու տայ թավրիզէն հանել և Մարագա աքսորել, յանձնելով տեղւոյն Ահմէտ, ըստ այլոց Մէհմէտ խանին, պատուիրելով իրեն հետ տանիլ և զգուշութեամբ պահել: Ըստ այսմ միևնույն 1804. սեպտեմբերին վերջերը յարմար կը լայ: Դմել Դանիէլի աքսորը: Մարաղացի իշխանը սկիզբները խստագոյնս վարէր իր կալանաւորին հետ, բայց հետզհետէտ տեսնելով թէ ճգնազգեաց ոք է նա և աղօթասէր բանտարկութեան խստութիւնը

դադրեցուց, և թոյլ ետ կալ յընդարձակի ի տան իւրում (ՄՍՌ. 62):

2283. ԴԱՆԻԵԼԻ ՀԱՍԱՐ

Դանիէլի աքսորական կեանքը Մարագայի մէջ երկարեցաւ մինչև 1807 մայիս, որ է ըսել երկուքուկէս տարիէ աւելի, և Դաւիթ կարծեց, որ կրնայ այլս թէ ոչ կատարեալ հանդարտութեամբ, գոնէ բաւական ապահովութեամբ իր աթոռը պահել մինչև վերջ: Դաւիթեանց և Դանիէլեանց ներհակընդդէմ պայքարները չմարեցան, բայց իրենց սուր վիճակը չունեցան, և արկածալից ելեջները դադարեցան, և կացութիւնը գործնականապէս կայուն կերպարան ստացաւ: Դանիէլը իբրև կաթողիկոսանչցողներ և անոր անունով գործողներ պակաս չեղան, Դանիէլ ալ կաթողիկոս կոչումը չէր թողած (Դի. Ե. 487) թէպէտ երբեմն պարզ արքեափիսկոպոս անունով ալ կը գորէր (Դի. Ե. 477), բայց աւելի կապեալ կաթողիկոս կոչումը կը գործածեր (Դի. Ե. 474), աւելցնելով թէ կապեալս եմ գերի ի ձեռս հեթանոսաց (Դի. Ե. 492): Միևնույն ատեն պաշտօնական հրամաններ տալէ և կարգադրութիւններ ընելէ չէր քաշուէր, սակայն միշտ ամփոփ շրջանակի մէջ, զի ընդհանուր գործեր Դաւիթի անունով իր իշխանութեամբ կը կատարուէին: Այդ կացութեան կը նպաստէր Յովիաննէս Բաբերդցիի Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին Վրայ մնալը, ուր վերադարձած էր նա 1802 հոկտեմբերին, և իշխանութիւնը պահեց մինչև 1813 սեպտեմբեր, և գիտենք թէ զօրաւոր պաշտպան մըն էր Դաւիթի կաթողիկոսութեան: Դաւիթի Վրայ խօսելով, երբեք չծածկեցինք մենք անոր անխոնջ և ժիր աշխատութիւնը, ցաւելով միայն որ մինչև բռնութիւն և բռնական տիրապետութիւնը մղեց իր ձգտումները: Ներկայ պարագային մէջ ալ, Մայրաթոռին ահագին տագնապէն և չարաչար աւերումէն ետքը, Դաւիթ անօգուտ չեղաւ էջմիածինի վերանորոգման համար, և իր բոլոր կարողութիւնը գործածեց աւերեալ վիճակը դարմանելու, թէպէտև մեծ բան չկրցաւ իրականացնել: Ինքն կ'ուզէր արդիւնքներ ցուցնելով համակրութիւն շահիլ, լաւ գիտնալով թէ ազգին ընդհանրութեան մէջ չէր վայելեր պէտք եղած սէրը ու յարգանքը. և միայն իր տիրապետութեան ոյժն և շատերուն տագնապներէ խոյս տալու փոյթին էր, որ տանելի ըրած էր իր կաթողիկոսական իշխանութիւնը: Նոյնինքն Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը, որ աւելի ընկճած՝ քան հանդարտած կը մնար Դաւիթի ձեռքին տակ, չէր քաշուէր միևնույն ատեն պաշտօնապէս դիմել Ռուսաց Աղեքսանդր կայսեր, զի ազատեսցէ ի գերութենէ զաստուածընտիր սրբազան պատրիարքն Դանիէլ (Դի. Ե. 481), և նոյն նպատակով Ցիցիանովի միջնորդութիւնը կը խնդրէր, որպէսզի ազատուին ի նեղութեանցն, զորս անողորմաբար յաւելոյր Դաւիթ անձնասէր և անձնընծայ կրօնաւոր (Դի. Ե. 483):

2284. ԴԱՒԻԹԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Միաբաններ այդ համարձակութիւնը կը ստանային անշուշտ Ռուսաց կողմէ Էջմիածինի մասին ցուցուած մտադրութենէն, զի Ցիցիանով անզամ մը հեռանալէն ետքը, միւս տարին 1805-ին նոր գունդ կը դրկէր Էջմիածինի կողմերը՝ Նիսվիտայէվ զօրավարի գլխաւորութեամբ, որ Շաքիի և Ղարաբաղի խանութիւնները նուածելէ կը դառնար (ԵՌՑ. Ա. 34), ուր քաջասիրտ և առիւծասարաս ամենայ Հայքն Արցախեցիք, մասնակցած էին այլազգիներու դէմ յաղթանակին

(Ղի. Ե. 457): Ոուս զօրավարը ուղղակի Ղաւիթին առաջարկեց մայիս 5-ին՝ Պարսիկ իշխանութենէն ձեռք քաշել, և իր կաթողիկոսութիւնը փոխանակել Ոուսաց պաշտպանութեան ներքև հանգիստ ու ապահով վիճակի հետ. սակայն Ղաւիթ բացէքաց մերժեց առաջարկը, և վտանգի չենթարկելու համար, նորէն Երեւան գնաց Մահմատ խանի պաշտպանութեան ներքն, և ամրացեալ բերդին մէջ փակուեցաւ, մինչև որ Նիսվիտայէվ՝ առանց նոր պատերազմի մտնելու, ետ դարձաւ (Ղի. Ե. 445), և նորէն Եջմիածինի գոյքերէն մաս մը հետը Տփղիսի փոխադրեց, Պարսիկների կամայականութեան զոհ չթողնելու համար (ՄՈՎ. 333): Կը հաւաստուի թէ այս առթիւ միասին տարուած են Ղաւիթին սեփական գոյքերն ալ, զորս նա վերջին հապճեալ փախուստին՝ չէր կրցած միասին Երեւան փոխադրել: Այդ գոյքեր, որոնց մասին Գեղարդակիր վկայած է թէ զգուշութեամբ կը պահուէին, յետոյ մասամբ միայն ետ բերուած են Եջմիածին: Իսկ Եջմիածինի նիւթական կորուստը երկու կողմերու ալ հաւասարապէս պէտք է վերագրենք, որոնք չքաշուեցան անոնցմէ օգտուիլ, քանի որ առանց դրամական զոհողութեանց չէին կրնար իշխանութիւնները իրենց կողմը շահիլ: Նիսվիտայէվի ետ դառնալէն ետքը, նորէն Ղաւիթ Եկաւ Եջմիածին, և միշտ աւելի տխուր և աւելի աւեր գտաւ վանքին կացութիւնը, որուն վրայ ինքն ալ յուսահատած կ'երկի, զի իր գործունեութիւնը նուազեցուցած է, մինչև իսկ իր տիրապետական ձգտումներուն մէջ յոգնած ու տկարացած, և բռնազրոսիկ կաթողիկոսութենէն ծանձրացած ըլլալու երևոյթն ունեցած է: Մեզի հասած յիշատակներ, 1805 մայիսէն մինչև 1807 մայիսը, երկու տարուան միջոցին մէջ, գրեթէ անզործ կեանք մը կը ներկայեն Ղաւիթի մասին: Նա ստէպ Երեւանի մէջ ալ ապրած է, Անապատ անունով ծանօթ վանքին մէջ, որ կաթողիկոսներու քաղաքամիջի օթարանն էր, և քանիներու ձեռօք նորոգութիւններ և յարդարումներ տեսած էր: Ղաւիթ փոփոխակի կը գտնուէր Եջմիածնի և Երեւան, իր վստահութիւնը ամուր հաստատած Պարսկական պաշտպանութեան վրայ, զոր միայն կաշառքի և վաճառքի ոյժերով կրնար իրեն նպաստաւոր պահել, զի քաղաքական ուղղութեան փաստը նշանակութիւն չունէր Պարսկական իշխանութեանց աչքին: Այդ մասին գուշակական եղաւ Ղանիէլեաններուն ակնկալութիւնը, որոնք Ղաւիթի Պարսիկներուն վստահացուցած ըլլալը յիշելով կը գոտին, Յուսամք թէ որով իւիք մեղանչէ ոք, նովիմր և տանվեսցի (Ղի. Ե. 455), զի վերջէն վերջ Պարսիկներն եղան Ղաւիթը տապալողներն ալ: Անոր ծախողութիւնը սկսաւ երբոր Ֆէթհալի շահ, որ Մահմատի ինքնիշխանութեան ձգտումները չէր կրնար մոռնալ, զայն Երևանէ հեռացուց, և տեղը նշանակեց Մէհտիղուլի անուն իշխան մը (Ղի. Ե. 436), և միւս տարին 1806-ին այն ալ փոխեց, և Երևանը յանձնեց Մարաղայի իշխան Ահմէտ խանին (ՄՍՐ. 66), նոյն այն Ահմէտը՝ որուն պահպանութեան յանձնուած էր Ղանիէլ, և որ երթալով աւելի համակրանք և յարգանք տածած էր անոր վրայ, մանաւանդ իր որդուոյն՝ Ղանիէլի աղօթելէն ետքը իիւանդութենէ բժշկուելուն վրայ:

2285. ՂԱՆԻԷԼԵԱՆՑ ԶԱՆՔԵՐԸ

Ահմէտ խանի այդ ընթացքն էր անշուշտ, որ դիւրութիւն կընծայէր Ղանիէլեանց՝ Ղանիէլի հետ յարաբերութեան մէջ մնալ, և հեռուէ հեռու կարևոր գործառնութեանց ալ ձեռք զարնել: Որոշ չենք

գիտեր թէ Դանիէլ զով ունէր իրեն հետ, ամէն առթի մէջ նշանաւոր օգնական մը ունեցած պիտի չըլլայ իր մօտը, զի գլխաւորներ, հեռու էին, և Ռուսաստանի կողմերը՝ Տփղիսի և Նախիջևանի մէջ կը գործէին. իսկ Մոսկուա և Պետրովուրդ՝ Լազարեաններն էին Դանիէլի պաշտպանները, որոնց գերդաստանին գլուխը կը գտնուէր Մինաս իշխան: Այդ յարաբերութեանց մէջ աւելի կասկած ունեցած կ'երևին ազգայիններէն քան Պարսիկներէն, գլխաւորապէս Դաւիթի արբանեակներէն, վասնզի պէտք զգացած էին թղթակցիլ գաղտնածածուկ և նորահնար նշանգրովք (ՄՍՐ. 65), որոնք ուրիշ բան չէին, բայց եթէ կամայական նոր ձևեր հայկական այբուբենի տարերը փոխանակող, որպէսզի թուղթերը ձեռք ինկած ատեն ալ պարունակութիւնը չհասկցուի: Անշուշտ այդ թղթակցութեանց մէջ գլխաւոր նպատակնին էր իրարու վրայ ծանօթութիւն ստանալ, և միանգամայն ազատութեան ձեռնարկներ և հնարքներ մտածել. սակայն մենք այդ կէտերով պիտի չզբաղինք, որ մեզ շատ ճանրամասնութեանց կրնան տանիլ, և ճասամբ ալ գաղտնի կը մնան գաղտնածածուկ նշանագիրներու ներքև, թէպէտև անոնց ընթերցումը լուծելու հետամուտներ, և փոքրիշատէ յաջողութիւն ունեցողներ ալ եղան: Մենք զբաղինք հանրութեան պատկանող խնդիրներով, որոնց գլխաւորն էր Եջմիածինի մէջ Սինոդի կը կազմութեան գաղափարը:

2286. ՍԻՆՈԴԻ ԳԱՂԱՓԱՐ

Եջմիածինի մէջ Սինոդ ունենալու առաջին գաղափարը ծագած էր Կ. Պոլսոյ աւագանոյն կողմէն Զաքարիա Կաղզուանցիի թելադրութեամբ, երբոր Ղուկաս կաթողիկոսի ընտրութեան խնդիրին մէջ զիսորհրդականս կացուցանելոյ միտքը յայտնեցին (2151): Մենք իր կարգին բացատրեցինք թէ այդ առաջարկը չմոռցուեցաւ երբոր Ղուկասի ընտրութիւնը Զաքարիայի կողմէն ալ ընդունուեցաւ, և ընդիմութեան խնդիր ըլլալէ դադարեցաւ, ինչպէս Աշտարակեցիին վկայութիւնն ալ հաստատած է (2216). թէպէտև այն ատեն ոչ սինոդի անունն էր խօսուած, և ոչ խորհրդականներուն պաշտօնը ճշդուած: Կ'ընդունինք ևս, որ եթէ Ղուկասի օրով խորհրդականներու կիսակատար ժողով մըն ալ կազմուեցաւ, յետոյ անոր գոյութիւնը խափանուեցաւ, երբոր Մայրաթոր երկարատև անտէրնցութեան մատնուեցաւ, ընտրողական պայքարներու ներքև, որոնց վերջ չկրցաւ դնել Յովսէփի ընտրութիւնը, և զոր բոլորովին խանգարեց Դաւիթի բռնի տիրապետութիւնը, և կամահած կամակոր կառավարութիւնը: Դանիէլի և Դանիէլեանց կողմին նպաստաւոր միտք մըն էր, Կ. Պոլսեցիներէ ծագում առած այդ գաղափարը արծարծել, և իրենց ունենալիք կառավարութեան մասին կանխիկ և հաստատուն երաշխաւորութիւն ընծայել, կաթողիկոսին վարելիք մատակարարութիւնը խորհրդականներու գործակցութեան ենթարկելով: Այդ կէտը անշուշտ խօսուած էր կանուխէն ալ, թէպէտ Դանիէլի օծնան առթիւ պատրաստուած գրութեանց մէջ յիշատակուած չենք տեսներ: Խնդիրը ձեռք առնուած կը գտնենք Մարաղայի աքսորանքի միջոցին, իբրև նախապատրաստական ոյժ մը կամ իբրև ապագային երաշխաւորութիւն մը: Առաջին յիշատակութիւնը կը գտնենք 1805 օգոստոս 16-ին Յովիաննէս և Գրիգոր և Բարսեղ Եպիսկոպոսներէ և Ներսէս վարդապետէ՝ իշխան Մինաս Եղիազարեանին կամ Լազարեանին ուղղուած գիրին մէջ, ուր այդպիսի հաստատութեան համար

անոր աջակցութիւնը կը խնդրեն, և հարկաւ կանուխէն Դանիէլի միտքն ալ շօշափած էին: Իրենց նպատակն է, որ քահանայապետ առանց բազմութեան Եպիսկոպոսաց, և Եպիսկոպոսք առանց միմեանց և առանց քահանայապետի՝ մի՛ ինչ իշխեցեն միայնակ և առանձինն կամօք գործել յեկեղեցւոց (ՂԻՒ. Ե. 460): Այդ կանոնին իբրև փաստ կը յիշեն Թաղէոս առաքեալը, Նիկիոյ ժողովը, Աստիռքայ ժողովը և Գրիգոր Աստուածաբանը առանց Վկայութիւնները առջև բերելու, և քիչ ետքը կ'աւելցնեն ևս զիսնդիրս Կոստանդնուպոլսոյ իշխանացն Հայոց (ՂԻՒ. Ե. 461), որով յայտնապէս կակնարկէ Դուկասի ընտրութեան առթիւ առաջարկուած կէտերուն (2151): Սուրբ Գիրքին ալ դիմելով առջև կը բերեն ժողովին գրածը, Զի եթէ գլորիցի մին՝ կանգնեսցէ զնա ընկեր իւր, և վայ միումն եթէ գլորիցի, և ոչ գուցէ միւս՝ որ յարուցանիէ զնա (ԺՈՂ. Դ. 10): Նամակը գրողներ կը յայտարարեն իշխան Մինասի, թէ խորհուրդ տուեալ մեզ՝ զխորհուրդ սրտից մեր շարժեցիք (ՂԻՒ. Ե. 462), որով կակնարկեն անոր յուլիս 20-ին գրած նամակին (ՂԻՒ. Ե. 459), և կը յանձնարարեն որ նոյն խորհուրդը յիշեցնէ առաքելապատիւ հօր մերում Եփրեմ արքեպիսկոպոսի (ՂԻՒ. Ե. 463): Այսպէս կը սկսի Էջմիածինի Սինոդին ծագումը, թէպէտ տակախն այդ անունը չունի:

2287. ՂԱՆԻԵԼԻ ԿՈՆԴԱԿԸ

Էջմիածնայ մէջ սինոդ մը կազմելու մտածմունքին հետզհետէ առած ծներուն, ոչ մանրամասնութիւնները ունինք և ոչ ալ կը սիրենք հետազոտութիւններով գրութիւննիս հապաղել, ուստի մէկէն կանգնինք 1806 յուլիս 10-ին Դանիէլի Մարագայէ արձակած հայրապետական կոնդակին, որ խորհրդաբանական ծնին հիմնագիրն ու հիմնագիծը կրնայ նկատուիլ, Կոնդակին առաջին մասը ընդարձակ քարոզութիւն մըն է Սուրբ Գրոց օծութեամբ և հոգեշունչ յայտարարութիւններով ճոխացած, որուն մէջ ինքնիշխան և աղիկամի վարչութեան հետևանքները կը նշանակուին, և Եկեղեցական մարմնոյն միաբան խորհրդակցութեամբ գործելու ծնը իբրև սկզբունք կընդունուի, համաձայն Կղեմայ հայրապետին 32-րդ կանոնին Եպիսկոպոսապետն ընդ Եպիսկոպոսաց և Եպիսկոպոսք ընդ Եպիսկոպոսապետի զամենայն ինչ խորհրդով և միաձայնութեամբ արասցեն (ՂԻՒ. Բ. 210), որ է Երկրորդ Առաքելականաց 32-րդ կանոնը: Եպիսկոպոսք իւրաքանչիւր ազգի գիտել պարտին զիւրեանց առաջինսն և համարիլ պարտին իբրև գլխաւոր, և մի ինչ աւելորդ առնել առանց նորա կամաց, այլ և ոչ նմա առանց նոցա կամաց առնել ինչ (ԿՈՂ. 13): Դանիէլ կը խոստովանի կաթողիկոսութիւն վարողներուն անտեղի ընթացքը, որոնք յանդգնեցան ընդդէմ սեպուի և վայելուչ կարդաց՝ գեղեցիկ և աստուածահաճոյ անզգամութեամբ մուծանել զօրէնս ի Սիոն (ՂԻՒ. Բ. 206), ուստի ինքն ալ, որ կոչուած է որպէս տէր հոգևոր և ծայրագոյն արքեպիսկոպոսապետ և ընդհանրական կառավար և կաթողիկոս, ես կըսէ սկիզբն յինէն արարեալ, առաջի առնեմ ձեզ, զի ես բոլորեալ կամօք իմովք յօժարեալ եմ և ախորժիմ, զի խորտակեալ եղիցի կարողութիւնն բօնաւորական յամենայն իշխանութենէն իմնէ, և պակսեսցին ինձ հեթանոսացն պատշաճեալ յանդուզն ուժգնութիւնք (ՂԻՒ. Բ. 208): Այդ նպատակով խորհրդակից մամին մը կը հաստատէ, որուն անդամները կը կոչուին՝ Դատաւորք սրբազան սիւնհոդոսի (ՂԻՒ. Բ. 212), որոնք պիտի ժողովին յամենայն աւուր, մէջտեղը պիտի

գրուին սուրբ Խաչն և Աւետարանն Քրիստոսի, և զիոք օրինաց և կանոնաց սրբոց Հարցն, և անոնցմէ ներշնչուելով պիտի քննեն, որոշեն և դատեն ամէն խնդիր, գանգատ և բողոք, և երբ չգուցէ որոշեալ խնդիր ինչ, պիտի ըգբաղին այն կէտերով, որք պայծառութեն զանքբացեալ Մայր սուրբ աթոռն մեր Եջմիածին, և զազգս և գեկեղեցի Հայաստանեայց: Նոյն անձեր պիտի ըլլան ամենազգաստ վերակացուք պաշտպանելոյ զամենայն բարութիւնս գտանեցեալս յաթոր սուրբ Եջմիածնի, և յամենայն ազգս և յեկեղեցիս Լուսաւորչերամ հաւատելոց, և բառնալոյ զշարս ներսպրոդեալս ի նոսին յառաջնմէ (Ղիւ. Բ. 213): Հետևապէս կազմուելիք սինոդին իշխանութիւնը պիտի տարածուի, կանոնական և դատական բարեկարգական և մատակարարական ձիւերու վոյ հաւասարապէս:

2288. ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ԶԵՒԵՐ

Դանիէլ Մարաղայի մէջ, ի բանտէ աստի գերութեան, կրնար խոսիլ զօգուտն ազգի և եկեղեցւոյ Հայաստանեայց (Ղիւ. Բ. 206), այլ միջոց չունէր իր խորհուրդը գործադրել, ուստի իր կողմանէ լիազորներ կը նշանակէ խորհուրդը իրականացնելու, և են Ռուսաստանի առաջնորդ Եփրեմ արքեպիսկոպոսը՝ որ է Զորագեղցին, նախորդ պատրիարք Գրիգոր արքեպիսկոպոսը՝ որ է Խամեսցին, Դաւիթի դէմ մաքառումովը բարեհամբաւեալ (2265) Բարսեղ արքեպիսկոպոսը՝ որ է Աշտարակեցին, և Վրաստանի առաջնորդ Յովիաննէս Արքեպիսկոպոսը՝ որ է Գեղարդակիրը: Ասոնք վերոյիշեալ ձևով, Խաչ և աւետարան և կանոնագիրք մէջտեղ դնելով, պիտի ընտրեն յեպիսկոպոսաց և ի վարդապետաց արժանաւորները, որ եղիցին դատաւորը սրբազն սիւնհոդոսիս (Ղիւ. Բ. 211): Ասկէ կը հետևի թէ յիշեալ չորսերը տարբեր տեղեր ըլլալնուն՝ Եջմիածին նստող մնայուն ժողովին անգամ չէին կրնար ըլլայ. ուստի միայն ընտրելու պաշտօնը կը ստանային: Իրեն համար ալ խօսելով կը յայտնէր Դանիէլ, որ եթէ Յիսուս ընդարձակեսցէ ինձ ի կապանս իմ, պիտի ըլլամ և այլովք նպաստամատոյց. և եթէ սպառեսցէ իսպառ՝ պիտի աշխատիմ մինչև ի մահ իսկ ճգնիլ. իսկ եթէ ոչ, այսինքն եթէ մինչև ցմահ աքսորեալ մնայ, միայն ընդ օրինութեանց և աղօթից իմոց, կ'ըսէ, զայս թողում առ ձեզ ինձ արձան յաւիտենական (Ղիւ. Բ. 213): Նշանակուած չորս ընտրողները տարբեր տեղեր գտնուելնուն, ամէնքը մէկտեղ բերելու և գործադրութեան սկսելու պաշտօնը կը յանձնէ Եփրեմի, միևնույն յուլիս 10-ին գրուած թղթով մը, ուր յիշելով թէ ընդ իս և զձեզ էին ընտրեալ ի կաթողիկոսութիւն Հայոց, կը վկայէ անոր կրկին գերարժանաւորութեան, և անոր կը յանձնարարէ, ոչ որպէս փոխանորդի և պատկերի, այլ որպէս նոյն իսկ իսկական անձին իւրոյ, սիւնհոդոսը կազմել տալ, իր կոնդակը հրատարակել և տարածել, և Մինաս իշխանին հետ խորհրդակցելով հաղորդել զայն ուր և որոց արժան իցէ. որով կիմանայ Ռուսական կայսեր գիտակցութեան և հաւանութեան ենթարկել, որպէսզի գործը աւելի հաստատութիւն ստանայ: Մինաս Լազարեանը պաշտօնապէս կ'անունէ փոխանորդ մեր ի դրան ողորմութեան (Ղիւ. Ե. 493), որ Ռուսական արքունիքին մօտ մնայուն գործակատարութեան մը գոյութիւնը կը ցուցնէ: Համաձայն այդ հրահանգի Մինաս պիտի ջանար կայսերական հաւանութեամբ զօրացնել նոր հաստատուելիք մարմինը, ուստի Եփրեմ խորհրդով նախապէս այդ

բանին հետամուտ եղաւ: Օրեր կը սահէին ակնկալելով բարձրագոյն հաւանութիւն ստանայ՝ այդպիսի մի կարգ և կանոն մտցնելու սուրբ աթոռում (ՂԻՒ. Բ. 217), բայց պետական գրութեամբ հնար չէր. զի Երեւան և Էջմիածին Ռուսական մարդ չէին: Նոյն իսկ Դանիէլ և իրեններն ալ, երբ այդ տեսակ կարևոր ձեռնարկներու կը հետևէին, պէտք էր նկատի առնէին թէ Էջմիածին իրենց իշխանութեան ներքև չէր, և Դաւիթ էր որ հոն կ'իշխէր, և միտքի մօտ չէր որ Դանիէլեան ծրագիր մը Դաւիթեան վարչութեան ատեն իրականանար: Միայն թէ, ինչպէս ակնարկեցինք, Դաւիթին ազրեցութիւնը շատ կոտրած էր, մանաւանդ Մարաղացի Ահմէտին, Դանիէլի բարեկամին, Երեւանի իշխան կամ կուսակալ անուանելէն ետքը. և միաբանութիւնը համարձակ իր տժգոհութիւնը և դիմադրութիւնը կը յայտնէր Դաւիթի դէմ, և ասիկա Դանիէլի և Դանիէլեանց համարձակութիւն կու տար Էջմիածինի մասին կարգադրութիւններ մտածել և գործադրութիւններ փորձել, թէպէտ Էջմիածին իրենց ձեռքը չէր: Սակայն Էջմիածինէ դուրս ալ միաբանական մարմին մը կար, զի մօտ 65 հոգի էին Էջմիածինէ Փախստական միաբանները (ՂԻՒ. Է. լԵ), որոնք Տփողիս մէջ ազատորէն յանուն ընդհանուր միաբանութեան Դաւիթի դէմ կը մաքառէին, և Դանիէլը կաթողիկոս կը ճանչնային:

2289. ՊԱՐՍԻԿ ԱՐՔՈՒՆԻՔԸ

Ռուսական պաշտպանութիւնն ալ հետզհետէ կը զօրանար, քանի Ռուսները կընդարձակէին իրենց աշխարհակալութիւնը Կովկասեան գաւառներու վրայ: Կուսակալ իշխան Պօղոս Ցիցիանով, դաւաձանութեամբ սպանուած էր 1806 փետրուարին, Բաքու քաղաքը գրաւած միջոցին, բայց ոչ նուազ բարեկամ մըն էր իր յաջորդը Յովհաննէս Վասիլեան, կամ Իվան Վասիլիչ Գուտովիչ, որ Դանիէլի նպաստաւոր տեղեկութիւն կու տար Պետրուրգ, երբ այնտեղէն հարցում կուղղուէր իրեն, թէ երկու կաթողիկոսներից՝ աւելի որի՞ կողմն է հակուած Հայոց ազգը, և թէ ի՞նչ տեսակ աւելի յարմար է վերջ տալ դժուարութեանցը (ԵՐՑ. Ա. 34): Գուտովիչ երբ պէտք ըզգաց Պարսիկ արքունիքին հետ ալ խաղաղութիւն հաստատել, պայմաններու կարգը կը մտցնէր Դանիէլի վերահաստատուիլը: Գուտովիչէ ոչ նուազ Դանիէլի պաշտպան մըն էր Ահմէտ խան, որ շահին առջև իբր Պարսկական պետութեան նպաստաւոր գործ կը իերկայացնէր Դանիէլի վերահաստատուիլը, քանի որ Դաւիթ զգուելի եղած էր, և անկէ փախչելու համար եկեղեցականներ և իշխանաւորներ Ռուսական տիրապետութեան սահմանները կանցնէին, ժողովուրդն ալ անոնց կը հետևէր, և ամայի կը դառնային պարսկահպատակ գաւառները: Ահմէտի կը վերագրուի ուրիշ ճարտարապետութիւն մըն ալ, Դաւիթը անգործութեան մատնելով իր նպատակը առջև տանելու: Ահմէտ լուր կը հանէ և Դաւիթի ալ կը հաղորդէ, թէ ծերն այն վարդապետ, որ իրեն յանձնուած էր, Վախճանեցաւ ողորմելին Մարաղայի մէջ (ՄՍՐ. 66): Ասով Դաւիթ, արդէն յօգնած էր Ճիգեղը կը թուլցնէ: Բայց անկախաբար այդ գրոյցէն ալ, Երկկողմանի պաշտպանութիւնները Ֆէթհալի վրայ ազդեցին, որուն համար անտարբեր էր այս կամ այն հայ եկեղեցականին անձը, և սկսաւ համակերպիլ կուսակալին առաջարկին և Ռուսական պահանջին: Անշուշտ այդ կացութեան հատկանքն էր, որ այն ատեններ Դանիէլ Մարաղայէ Մարանդ

բերության, Եջմիածին տարուելու նպատակաւ, բայց կրկին Մարաղա դարձուեցաւ, Եջմիածին տարուելու նպատակաւ, բայց կրկին Մարաղա դարձուեցաւ, զի նոյն օրեր Ահմատ խանն ագլ եղև յերևանու, և չկոցաւ Դանիէլը Եջմիածին տանիլ, ինչպէս կը դրկէ նոյնինքն Դանիէլ 1806 դեկտեմբեր 17-ին: Դանիէլ միջոց մը ևս շարունակեց մնալ յառաջին բնակութիւնն ի տան Ահմատ խանին, վայելելով Օրտու խանի հոգածութիւնը, որ Ահմէտ կողմէն իրեն խնամածուն էր եղած կիրակիները եկեղեցին կերթար, և նորէն իր տեղը կը դառնար (Ղի. Է. 502): Ահմէտ ագլ ըլլալէն կամ պաշտօնէ ելլալէն ետքն ալ, որ իր կամքով տեղի ունեցաւ Երևանի օդին դիմանալ չկրնալուն համար, շարունակեց Դանիէլի համար միջորդել, իրեն ձայնակից ունենալով Երևանի նոր կուսակալ Հիւսէյին Սարտարը, և այս միջնորդութիւններով 1867 ապրիլին ստացուցեաւ թալիա, որ է արքունական իրովարտակը, Դանիէլը իբր կաթողիկոս Եջմիածին նստեցնելու: Ըստ սովորութեան պաշտօնանկ խիլա և ուրիշ ընծաներ ալ տրության անոր, և իրաման եղաւ զայն պատուով և հանդէսով Երևան առաջնորդել: Այսպէս Դաւիթի տապալումը պատրաստուեցաւ նոյն իսկ Պարսիկներուն կողմէն, որոնց վրայ գրած էր նա իր բոլոր յոյսը, և անոնք շահելու համար ծախսած էր՝ իր և եղբօրը անձնական և Եջմիածինի աթոռական ստացութիւններէն ու հարստութիւններէն մեծամեծ գումարներ:

S. ԴԱՆԻԵԼ Ա. ՍՈՒՐԵԱՌԵՑԻ

2290. ԴԱՆԻԵԼԻ ԳԱՀԱԿԱՄԵԼՈ

Արքունի իրամանին գործադրութիւնը յատուկ պաշտօնէի մը յանձնարարուեցաւ, որ 500 հեծեալներու գլուխ անցած, Դանիէլը Մարաղայէ Թավրէզ և Թավրէզէ Երևան առաջնորդեց հանդիսաւոր կերպով: Ապրիլին մէջ ստացուած էր իրովարտակը, և մայիս 14-ին (ՄՍՐ. 68): Երևան խաչին երեքշաբթին, Դանիէլ հասած էր Երևանի մոտ Նորագաւիթ գիւղը, և Հիւսէյին Սարտար նոր կուսակալը՝ պատրաստութիւններ կը կարգադրէր՝ պաշտօնապէս իշխանութիւնը Դաւիթէ Դանիէլի փոխանցելու: Պաշտօնական գործողութիւնը կատարուեցաւ կուսակալին ապարանքին մէջ: Դանիէլ ամէն հանդերձանօք Նորագաւիթէ Եկաւ, Հիւսէյինէ ընդունուեցաւ, և անոր աջ կողմը նստեցաւ, գլխուն վրայ կրելով արքունական իրովարտակը (ՄՍՐ. 70), որ է թագաւորին իրամանը գլխուս վրայ բացատրութեան՝ նիւթական և շօշափելի պատկերացումը: Եջմիածինէ միաբաններու բազմութիւն մը, Նորագաւիթ Եկած և անկէ Երեւան ընկերացած էր Դանիէլի, գլուխնին ունենալով Դագար Վեցիկեան, Սահակ Դարբինեան, Յովհաննէս Գայլակերեան, և գրագիր Անդրէաս Եպիսկոպոսները: Դաւիթ իր վերջին ատեններուն սովորութեան համեմատ կը գտնուէր Երեւանի Անապատը, և բաւական վրդովում զգացած էր, քաղաքին մէջ տեղի ունեցող շարժումներէն: Անհնար էր որ արքունի իրամանը անգիտանար, բայց կ'երևի թէ իր սովորական միջոցներէն վստահութիւնը վերուցած չէր, զի իր ձեռքին տակ պատրաստ կը պահէր պարկը չորք ուսկելիցք, որոց միոյ աւելի քան զթզաչափ երկայութիւն էր (ՄՍՐ. 71): Նոյն միջոցին իրեն ալ իրաւէր կու գայ Սարտարէն՝ Թադէոս Մելիք-Մինասեանի ձեռքով, և կաթողիկոսական ամենայն հանդերձանօք կուսակալին կը ներկայանայ, բայց

կաթողիկոսի յատուկ բարձին վրայ Դանիէլը նստած տեսնալով, ետ կը դառնայ ու դուրս կ'ելլայ: Կառավարական պաշտօնեաներ ետևէն հասնելով կը գրաւեն զամենայն սպաս և զգարդս կաթողիկոսական Եկատրութեան, երիվարը, խաչալէմը, գաւազանը, ու շաթըները (ՄՍՐ. 71): Դաւիթ կը պարտաւորուի Անապատ դառնալ իբրև սոսկական մը: Դանիէլ ետևէն կու գայ նոյն Անապատը, իբրև կաթողիկոսներու յատուկ իջեւան, կաթողիկոսական շքախումբի ամէն պարագաներով, և բազմաթիւ հետևորդներով միաբանութենէն և կառավարական պաշտօնեաներէն: Հիւսէյին Սարտար պաշտօնապէս հրչակած էր արքունի հրամանը, Դաւիթի իշխանութենէ դադարիլը, և Դանիէլի իշխանութեան տիրանալը, և ամէնուն հրամայած այսուհետև Դանիէլի հնազանդելու պարտաւորութիւննին:

2291. ԱՅԴ ՄԱՍԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Այսպէս վերջացաւ Դաւիթ Ե. Ենէգէթցիի կաթողիկոսութիւնը, որ 1801 ապրիլ 28-ին պարսիկ խանի ձեռքով աթոռին տիրացած էր (2118), և 6 տարի ու 16 օր Ետքը, 1807 մայիս 14-ին, աթոռէն կը գրկուէր նոյնպէս Պարսիկ խանի ձեռքով, և կ'արդարանար բան գրոյն, թէ որով իւիք մեղանչէ ոք, նովիմբ և տանջեսցի (Դի. Ե. 455): Պարսիկ կառավարութեան պաշտպանութեամբ ստացած կաթողիկոսութիւնը, Պարսիկ կառավարութեան հրամանով կը կորսնցնէր: Այսպէս Դաւիթ իր միակ ոյժը կը կորսնցեէր, զի իր իշխանութիւնը ոչ կանոնական ընտրութեան վրայ իիմնուած էր, ոչ ընդհանուր համակրութեամբ զօրացած էր, ոչ ալ քրիստոնեայ պետութեան հովանաւորութեան ներքև կը գտնուէր. այլ միմիայն Պարսիկ կառավարութեան արտաքին բազուկն էր իր ոյժը, և անոր պաշտօնէից անյագ ընչաքաղցութեան պարարումն ալ՝ իր միակ միջոցն էր: Երբոր այս ալ իրմէ կապտուեցաւ, և քաղաքական տեսակէտներ Պարսիկ կառավարութեան վրայ ազդեցին, զգաց թէ իրեն այլևս յոյսի նշոյլ չէ մնացած, և ամէն ձգտումներէ մերկանալով, ու նենգամիտ հնարագիտութեան կերպ մը չգտնելով, այն քանի մը օրերուն մէջ, որ Դանիէլի հետ միասին մնաց Երեւանի Անապատը անձանթ Եկայ և անոր յանձնեց Եղմիածինի կաթողիկոսարանին բանալիները, ըսելով. Առ զայսոսիկ, կաթողիկոս Եղբայր, յորոց թէ Ես շահեցայ ինչ, շահեսցիս և դու (ՄՍՐ. 71): Այսպէս ինքնաբերաբար կը խոստովանէր Դաւիթ թէ Երբեք վայելք մը կամ օգուտ մը չշահեցաւ իր բռնազբուսիկ կաթողիկոսութենէն: Գործին իսկութեան գալով, հարկ կը զգանք դիտել որ Երբ Դաւիթի աթոռազրկութիւնը Պարսիկ կառավարութեան կը Վերագրենք, Դանիէլի աթոռակալութիւնն ալ նոյնին վերագրելով, կրնար ըսուիլ, թէ ուրեմն Դանիէլի կաթողիկոսութիւնն ալ կանոնական և Եկեղեցական պայմաններէն գուրկ կը մնայ, ինչպէս որ Դաւիթին համար գրեցինք (2249), և պարզապէս գործնական տեսակէտով արդարացներ կաթողիկոսութիւն մը կը դառնայ, ինչպէս Դաւիթինը որակեցինք (2251): Մեր տեսութիւնը բացայաց կերպով ճշդելու համար, պէտք է յիշել տանք, թէ Դանիէլ կանուխէն օրինապէս ընտրեալ մըն էր, թէ Մայրաթուոյ միաբանութենէն (2219), և թէ Տաճկահայոց պատրիարքութենէն (2227), Երբ վրայ հասաւ Յովսէփի կաթողիկոսութիւնը (2232): Եթէ այս կերպով առաջին ընտրութիւնը իր ոյժը կորուսած ըսենք, Երկրորդ ընտրութիւն մըն ալ ունինք (2244), կանոնական կերպով կատարուած, որ միևնույն

կացութիւնը կը վերանորոգէր, և որ իր ոյժը կորուսած չէր կրնար ըսուի՝ Դաւիթի առանց նախընթաց և կանոնական պայմանի, լոկ արտաքին և կառավարական բռնի ոյժով օծուելովը (2249): Մենք գովաբան չեղանք Դանիէլի տարածամ օծուելուն (2268), և պիտի ուզէինք, որ Դանիէլի իրաւունքը պաշտպանելով մէկտեղ, անոր օծումը Մայր տաճարին մէջ կատարուէր, երբ կառավարական ոյժով կանոնական իրաւունքը կը պաշտպանուէր: Այդ արարողութիւնը այս անգամ տեղի չունեցաւ, և 1802 մայիս 25-ին կատարուած Բագրեւանդի օծումը Վաւերական սեպուեցաւ, և Դանիէլ իբրև հինգ տարիէ իվեր ստացուած իրաւունքի տէր, կաթողիկոսական աթոռը բազմեցաւ Եջմիածինի մէջ, ուր բաւական ատեն մնացած էր իբրև կալանաւոր և կարգալոյծ, և ուր մօրուքը գերծուելուն նախատանաց ալ Ենթարկուած էր:

2292. ԷՇՄԻԱԾԻՆԻ ՄԵԶ

Դանիէլ և Դաւիթ քանի մը օր միասին բնակեցան Անապատը: Հիւսէին խան պարտուապատշաճ հրամանները տուաւ երկուքին ալ, Դաւիթին որ միամտօրէն հնագանդի, և Դանիէլի որ վեհանձնօրէն սիրաշահի, և միաբանութեան ալ՝ որ հակառակութիւնները վերջացնէ. և այսպէս մայիս 20-ին, Յինանց վեցերորդ երկուշաբթի օրը, ամէնքը միասին Երեւանէ Եջմիածին Եկան շքեղ հանդիսութեամբ: Ղըզի այգիի, կամ Ս. Հռիփսիմէի վանքին մէտ. Եջմիածինի միաբաններ և Վաղարշապատի բնակիչներ ուրախութեամբ դիմաւորեցին Եկաւորները, յարգանաց նշաններ ցուցնելով Դաւիթի ալ, որ կը մերժէր անոնց ցոյցերը, թէ ահա, ըստ սրտից ձեռոց արդ յաջողեցան իրքդ (ՍՍՌ. 72), որ լոելեան խոստովանութիւն էր թէ ինքն հանրութեան համակրութիւնը չէր վայելած: Հաւանական է որ մայիս 23-ին Համբարձման օրը՝ իր առաջին հայրապետական հանդիսադրութիւնը կատարած ըլլայ Դանիէլ Մայրտաճարին մէջ, թէպէտ որոշակի նշանակուած չենք գտնէր: Դանիէլ շատ աւեր ու քանդուած գտաւ Մայրաթոռը, որուն մասին Դաւիթ վերջին երկու տարիններու մէջ անփոյթ և անհոգ էր դարձած, և կարծես նախատեսելով, որ այլս պիտի չկարենայ վայելել, բոլորովին ձեռքէ թողած էր իր առաջին գործունէութիւնը, և Մայրաթոռին ու Մայրտաճարին համար անտարբեր դիրք մը առած, աւելի Երեւանի մէջ կ'անցնէր իր օրերը: Դանիէլ իր գործունէութեան մէջ իրեն հետ չունէր իրեն հզօր պաշտպանները, Եփրեմ ու Յովհաննէս, Գրիգոր ու Բարսեղ Եպիսկոպոսները, և Մանուէլ ու Ներսէս Վարդապետները, որոնք գործոն դեր մը չունեցան վերջին Եղելութեանց մէջ, և ոչ ալ տեղերնէն շարժեցան երբոր Դանիէլի Եջմիածին մտնելը իմացան, այլ իրենց պաշտօններուն կամ զբաղումներուն վրայ մնացին: Նոյն ինքն Ներսէս Աշտարակեցին ալ հազիւ 1808 մարտ 8-ին Գրիգորուաղոլիսէ Եջմիածին Եկաւ (ԶԱՄ. Բ. 150), Դանիէլի նստելէն 10 ամիս Ետքը, որով չ'արդարանար ոմանց խորհրդածութիւնը, թէ Եփրեմ Ներսէսի ներկայութենէն ազատելու համար, Դանիէլի գահակալելը պատճառանք ընելով, փութացուցած ըլլայ զայն իրեն քովէն հեռացնել (Դիւ. Է. լթ): Ընդհակառակն Եփրեմ ու Ներսէս, Լազարեան Մինաս իշխանի միջնորդութեամբ, ջանացած են Շուսական կայսրութեան մօտ Դանիէլի դիրքը ուժովցնել և նպաստաւոր օգնութիւններ ձեռք ձգել. ինչպէս Եղած են, Սուրբ Աննայի ասպետութեան առաջին կարգի

շքանշանը (ՂԻՒ. Ե. 547), և թանկագին ընծաները: Ներսէս այդ միջոցին զանազան խնդիրներ կարգադրելու համար՝ պատաժ է Եաշ (ՂԻՒ. Ե. 525) և Մողդոկ և ուրիշ քաղաքներ, որով կը տեսնուի թէ հապճեավ վազք ալ ունեցած չէ դէպ Եջմիածին՝ Եպիսկոպոսանալու տենչանօք (ՂԻՒ. Ե. լթ), որ իրեն համար արդարացի վարձատրութիւն էր Դանիէլին կողմէն. այլ կատարուեցաւ իր Եջմիածին դարնալէն Ետքը, այսինքն Դանիէլի աթոռ բազմելէն տարի մը Ետքը: Այդ տարւոյն մէջ Դանիէլ աշխատեցաւ ցրուեալ միաբանները հաւաքել, տարուած գոյքերը դերձնել, վանական բարեկարգութիւն հաստատել, միջոցներուն ներելուն չափ նորոգութիւններ ընել, միշտ իրեն գործակից ունենալով ներկայ միաբանները, որոնց գլուխը կը յիշուի Բարսեղ Եպիսկոպոս Աշտարակեցին, որ Դանիէլեան գործիչներէն մին էր Տփոլիսի մէջ, և առաջին դարձողներէն մին եղած է: Խամսեցի Գրիգորին գործունէութիւնը այլևս յիշուած չենք գտներ, բայց և ոչ մահուան տեղւոյն և ժամանակին վրայ ձիշդ տեղեկութիւն ունինք: Ընդհանրապէս Տփոլիսի մէջ մեռած կըսուի (01 ՕՐԱ. 172), բայց 1808 օգոստոս 23-ին տակաւին իբրև կենդանի կը յիշուի Դանիէլի նամակներուն մէջ (ՂԻՒ. Ե. 584):

2293. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷԶ

Երբոր Եջմիածինի մէջ այդ մեծ փոփոխութիւնը տեղի կունենար, Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ կը գտնուէր Յովհաննէս Բաբերդցին, զոր զանազան աթիթներու մէջ Դաւիթի իբր յայտնի պաշտպան Ճանչցանք (2262, 2272): Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը Դանիէլի գահակալութիւնը աւետող պաշտօնագիրը յղած էր Կ. Պոլիս, Յովհաննէս վարդապետի մը ձեռօք, որ Գայլակերեանն եղած կըսուի (ՊԵՌ. 54), որ փութացած էր շուտով հասնիլ մայրաքաղաքը, ուստից յուլիս 27-ին կը գրէ թէ շնորհիւ Կարապետ Ազնաւորեան և այլ ամիրաներու սիրով ընդունուեցաւ, և առաջադրեալ բանն մի ի բարին կատարեցաւ, առանց այլևս ներհակական ընթացից և թէ Դանիէլ կաթողիկոսի անունը սկսաւ յիշուիլ յուլիս 13-ին Վարդավառի բարեկենդանին նախընթաց Առաքելոց տօնին օրը և թէ զինքն ալ մայրեկեղեցին պատարագելու հրաւիրեցին Վարդավառին օրը, յուլիս 21-ին Մահսերաբեր այսինքն միաբանութեան հանրագիրը բերող Յովհաննէս վարդապետը, կը գրէ ևս, թէ շնորհիւ ունիմք ի պատրիարք հօրէն, զոր բազմահանձար արիի ալ կը կոչէ (ՂԻՒ. Ե. 529), և այսու կը վկայէ, թէ Յովհաննէս Դանիէլի աննպաստ կամ Դաւիթի նպաստաւոր ոչ մի նշան տուաթ չէ, և լրացած Եղելութեան անհակառակ համակերպած է, և գրած ալ է ի բոլոր քաղաքն ևս յիշատակել Դանիէլի անունը: Այդ առթիւ կը յիշուի Յովհաննէսի հրաւիրով ազգային ժողով ալ գումարուած ըլլալը, Դանիէլի համար Օսմանեան կառավարութենէ իրովարտակ ստացուիլը, Աստուածատուր Կոստանդնուպոլսեցի վարդապետին ձեռօք Եջմիածին ղրկուիլը, պատուիրակին և անոր ընկերակցին Երեմիա Կոստանդնուպոլսեցի վարդապետին Եպիսկոպոս ձեռնադրուիլը, և ի դարձին Դանիէլ օրինութեան կոնդակ բերելնին (ՊԵՌ. 55): Յովհաննէսի ընթացքը լիովին կ'արդարացնէ՝ կանուխէն անոր մասին մեր յայտնած կարծիքը, թէ նա Դաւիթի մոլեռանդ հետևող կամ շահագէտ կողմնակից մը չէր, այլ պարզապէս լրացուցած Եղելութեանց համակերպող, և անձերու կամ

ձևակերպութիւններու բժախնդրութեամբ խնդիրներ յուգելէ խուսափող մըն էր (2236): Ասով Դաւիթ-Դանիէլեան վէճերը միանգամ ընդմիշտ կը փակուէին, երկու կաթողիկոսներու վրայ պառակտումները կը դադարէին, և 1801 ապրիլ 28-ին սկսած, և վեց տարիէ աւելի տևող, կիրքերու ճարակ տուող, և ազգին վնասներ հասցնող վէճերն ու կրիւները վճռապէս կը վերջանային 1807 յուլիս 13-ին այլև Դաւիթեաններ չէին մնար, և Դանիէլ հաւասարապէս ամէնէն օրինաւոր կաթողիկոս կը ճանչցուէր:

2294. ՍԻՆՈՂԻ ԿԱԶՄՈՒԻԾ

Դանիէլի Մարաղայէ գրած կոնդակովը ծրագրուած էր Մայրաթուոյ կառավարութիւնը և որոշուած էր, կաթողիկոսի անձնական իշխանութիւնը խորհրդակցական ձևի փոխել, Մնայուն Սինոդի մը կազմութեամբ (2286), զոր մենք մեր այժմեան ճշդաբանութեամբ Կրօնական ժողով կամ Կաթողիկոսական Խորհուրդ կրնայինք կոչել: Դանիէլ խոտսացած էր որ իր ազատութիւնը ստացած վայրկեանէն ըստ այնմ պիտի վարուէր, սակայն իր Եջմիածին դառնալէն տարի մը անցած էր, և դեռ օրինական գործադրութիւն չէր եղած, թէպէտ ինքն առանց խորհրդակցութեան ձեռնարկներ ընել չէր սիրեր: Անշուշտ կը սպասէր, որ Ռուսիոյ մէջ այդ նպատակին աշխատողներ Եփրեմ Եպիսկոպոս, Ներսէս Վարդապէտ և Մինաս իշխան յաջողին Ռուսական կառավարութեան որոշումը ստանալ, որուն համար 1806 դեկտեմբեր 17-ին պաշտօնական դիմում ալ ըրած էր Եփրեմ Եպիսկոպոս: Բայց Ռուս կառավարութիւնը քաղաքական տեսակէտով չէր կրնար գործին պաշտօնական ընթացք տալ, քանի որ Երեւան ու Եջմիածին իր իշխանութեան ներքև չէին (ԶԱՄ. Բ. 149): Այդ վերջնական որոշումին լուրը Ներսէս բերաւ, երբոր Եջմիածին Եկաւ 1808 մարտին, և ուղղակի իրենց կողմէ գործադրելու ստիպողականութիւնը զգացուց, և Եպիսկոպոս ձեռնադրուելով, և իբրև գրագիր կամ ատենադպիր՝ հայրապետական գործունէութեան գլուխ կանգնելով, ձեռնարկեց պէտք եղածը նախապատրաստել: Խնդիրը միաբանութեան հաղորդուեցաւ պաշտօնապէս, և միաբանութիւնը 1808 ապրիլ 25-ին յատուկ հանրագրութեամբ, ոչ պարզ հաւանութեան այլ շնորհակալութեան ուղերձ մը մատոյց կաթողիկոսին, հաստատուելիք կարգադրութեան մասին: Ամիս մը ևս անցաւ անոր վրայ, մինչև որ պարտուապատշաճ գրութիւններ ու ծրագիրներ և ուրիշ պատրաստութիւններ լրանան, և մայիս 25-ին Հոգեգալստեան Երկուշաբթի օրը հրատարակութիւնը կատարուեցաւ Մայրտաճարի մէջ հանդիսաւոր արարողութեամբ: Խորհրդաւոր էր նշանակուած օրը, զի ճիշդ հինգ տարի առաջ 1803-ին, օրը օրին և տօնը տօնին, մայիս 25-ին և Հոգեգալստեան Երկուշաբթիին էր, որ Դաւիթ Դանիէլին մօրուքը գերծելու նախատական բռնութիւնը կատարած էր (2277): Մայիս 25-ին էր կատարած Բագրեւանոյի օժումն ալ վեց տարի առաջ, բայց Եօթնեկի օրն ու տօնը տարբեր (2266): Նախ կոնդակածն գրութիւն մը կարդացուեցաւ, որուն մակագիրն էր. Բան յաղազ Վերահաստատութեան բարեկարգութեան կառավարիչ սուրբ ժողովոյ յԱրարատեան գերազահ աթոռն Ամենայն Հայոց, ի Կաթողիկէ Եկեղեցի սուրբ Եջմիածին (Դիւ. Բ. 222): Անոր մէջ կը կրկնուէին Մարաղայէ տրուած, 1806 յուլիս 10-ի կոնդակին միտքերը, և Դանիէլ յանդիման սրբութեան սեղանոնյն կը յայտարարէր, Ենթադրել

օրինաց և պատուիրանաց սրբոց՝ զազատութիւն կամաց և գործոց իւրոց, և կամակար մտօք կը շնորհէր ժողովոյն՝ ազատօրէն և անբռնադատ խորիիլ վասն ամենայն հարկաւորութեանցն բարեկարգութեանց (Ղի. Բ. 223): Գործին աւելի նշանակութիւն աւելցնելու համար՝ Մայրտաճարին մէջ իսկական ստորագրութեամբ երդմագիր մըն ալ կ'արտասարէր և կը յանձնէր ժողովին, որուն մէջ ընդարձակ կերպով բացատրուած էր իր բռնելիք ընթացքը, վարելիք իշխանութիւնը և ժողովին որոշումներուն համակերպութիւնը (Ղի. Բ. 223): Կաթողիկոսէ ետքը երդուընցան բարձրածայն խորիրդարանի վեց նորահաստատ անդամները (Ղի. Բ. 226) հաւատարմութեամբ և արդարութեամբ պաշտօննին վարելու համար. և ամենէն վերջը երդուընցան միաբանութեան անդամները, 7 եպիսկոպոս և 15 վարդապետ, խղճի մտօք յարգելու և հպատակելու կաթողիկոսին և ժողովին, հաստատուած կանոններուն և տրուելիք որոշումներուն (Ղի. Բ. 228): Քանի մը քահանաներ ալ մասնակցեցան երդումին, իբր ներկայացուցիչք քահանայական դասուն:

2295. ԳՈՐԾԵԼՈՒ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

ժողովականներուն թիւն համար նախատեսուած էր որ չիցեն պակաս քան զվեց (Ղի. Բ. 201), և այս առաջին անգամ ալ մայիս 25-ին վեց անդամներ յիշուած կը գտնենք (Ղի. Բ. 226), առանց անունները տալու: Սակայն քիչ ետքը սեպտեմբեր 5-ին ի բարձրագոյն խորիրդարանգրուած պաշտօնագիրի մը ներքև 7 անուններ կը կարդանք, և են Բարսեղ, Յովակիմ, Յովիաննէս, Ստեփանոս, Ալեքսան, Ներսէս և Ռեթէոս եպիսկոպոսներ (Ղի. Ե. 618), որոնցմէ մէկը, հաւանաբար վերջինը, մայիս 25-էն ետքը աւելցուած պիտի ըլլայ: Սուրբ ժողովին, կամ Կառավարիչ ժողովին, կամ Բարձրագոյն խորիրդարանին, կամ Սրբազն Սիւնհոդոսին, և աւելի ճշդութեամբ՝ Կաթողիկոսական խորիուրդին անդամներուն թիւը կանոնագիրին մէջ որոշուած չէր, ուստի պարագաներու համեմատ աւելցաւ կամ նուազեցաւ, և մինչև 11 ալ եղաւ երեմն: Առձեռն ներքին կանոնագիր մը կազմուեցաւ 22 յօդուածներով, որուն մէջ պաշտօնական կոչում կորոշուի, Սուրբ ժողով և Սուրբ ժողովի անդամներ, և կը հրամայուի միշտ Խաչն և Աւետարանը ու Կանոնագիրքը մէջտեղ ունենալ: Նիստերը ամէնօրեայ պիտի ըլլան, բացի կիրակիներէ: մեծահանդէս տէրունիներէ, սրբոց մեծ տօներէ, նաւակատիքներէ, մեծ բարեկենդանէ ու այլ այսպիսի օրերէ: Անդամներուն կարգը պիտի ըլլայ ինչպէս եկեղեցին կը կանգնին: Իսկ կանոններուն մեծագոյն մասը, 6-րդ մինչև վերջինը խօսելու և վիճելու ծներով կը զբաղի, որպէսզի սուրբ ժողովը արբեցողների ժողովի նման չդարձնայ (Ղի. Բ. 228-232): ժողովին գործողութենէն յիշատակներ չունինք ձեռուընիս, և կանգիտանանք ալ, թէ Մայրաթորի դիւանը այդ առաջին սկզբնաւորութեան ժամանակէն ատենագրութիւններ պահուած ունի արդեօք: Ամէն առթի մէջ ժողովը Ղանիէլի օրով երկար պաշտօնավարութիւն չկրցաւ, զի կազմութենէն քանի մը ամիս ետքը Ռուսաց և Պարսից պատերազմները վերսկսան, Եջմիածին շփոթութեանց մատնուեցաւ, և Ղանիէլ ալ բռնադատեալ Երեւան փոխադպրուեցաւ, ուր և Վախճանեցաւ նոյն 1808 տարին, հոկտեմբեր 9-ին (ԾԱՀ. Ա. 234):

Երբոր Մայրաթուի մէջ խորհրդարանի մը հաստատութեամբ՝ վերջ կը տրուէր կաթողիկոսին անձնական և անձնահաճ իշխանութեան, բնական էր որ ախտի ընդարձակուէր խորհուրդի անդամներուն գործունէութիւնը: Միւս կողմէն հնար չէր, և երբեք ալ եղած չէ, որ համահաւասար գործունէութիւն յայտնուի իւրաքանչիւր անդամի կողմէն, և բնական էր որ աշխոյժով ու կարողութեամբ առաւելութիւն ունեցողներ, առաւելագոյն դեր կը վարէին, և աւելի աչքի զարնէին: Նորահաստատ անդամներէն աւելի զրուցուածներն են երկու Աշտարակեցիները, Բարսեղ և Ներսէս, առաջինը իբր երիցագոյն և նախանդամ, և երկրորդը իբր երիտասարդագոյն և արտասովոր թափով գործունեայ: Դաւիթի ջատագովներ կը մեղադրէին և կը մեղադրեն այդ երկուքը՝ և կը պնդեն, թէ Ներսէսը Էջմիածնում կատարեալ բռնապետ դառա, թէ Դանիէլ անունով էր միայն կաթողիկոս, թէ եղած էր որպէս խրտուիլակ՝ Ներսէսի և Բարսեղի ծեռքին խաղալիք, զի Ներսէսին ոյժ էր տալիս և Բարսեղ (Դիւ. Է. լթ): Բայց այդ խիստ դատաստանը ինքնին կը ցնի, երբոր դիտենք, թէ Դանիէլի պաշտօնավարութեան առաջին ամիսներուն Ներսէս Էջմիածինէ բացակայ էր, թէ զալէն երկու ամիս ետքը ժողովը կազմուեցաւ, և թէ կազմուելէն ետքը հազիւ չորս ամիս կրցաւ գործել ժողովը Դանիէլի ատեն, պատերազմի շփոթ օրերն ալ մէջը ըլլալով: Հետևաբար շատ պիտակ բռնաւորութեան մը եղած կ'ըլլար Ներսէսի վարած բռնապետութիւնը: Բարսեղի անունն ալ կցելը, արդարացում կը դառնայ Ներսէսի, զի Բարսեղ նախանդամ էր, և կաթողիկոսի տկարութեան և հիւանդութեան պատճառով օրինաւորապէս իբր գործադիր իշխանութեան աւանդապահ կը ներկայանար, և Ներսէս օրինաւորութեան սահմանին մէջ կը մնար Բարսեղի հետ գործելով: Գալով կացութեան, անկարգ և խառնակ և շփոթ վիճակի մէջ էր Էջմիածին, երբոր գործի տէր կը դառնար Դանիէլ. բացառիկ պարագաներ բացառիկ միջոցներ կը պահանջէին, և նոր բան մը չէր ըլլար, եթէ կաթողիկոս և ժողով բացառիկ և ուժգին միջոցներու դիմէին կարգուսարք, ձևուկանոն վերահաստատելու համար: Եթէ այդ պարագաներու մէջ Ներսէս աւելի գործունէութիւն ցուցուց, պարզապէս իր անձնական կարողութեան և անխոնջ աշխատասիրութեան հետևանքն էր: Զրի կը նկատենք նաև միւս մեղադրանքը, թէ այդ քանի մը ամիսներու միջոցին, և ոչ իսկ աթուին անբարեզարդութիւնն ու անկարգութիւնները անհետացան (Դիւ. Է. լթ), զի ոչ միայն դիւրին չէր քանի մը ամիսներու շփոթ կացութեան միջոցին՝ մեծ արդիւնաւորութիւն ունենալ, այլ այս լսողները խոստովանած կ'ըլլան, թէ Դաւիթ իր վեցամեայ պաշտօնավարութեամբ, միայն անբարեզարդութիւն և անկարգութիւններ թողած է իր ետևէն: Թող որ անարգելի բաներ չեղան, միաբանութիւնն ու գոյքերը հաւաքել և ամփոփելը, միաբանական կեանքը վերանորոգելը, և որ աւելին է՝ խորհրդակցական կամ ժողովական կառավարութիւն հաստատելը, որուն համար օրէն չէ ըսել, թէ եկեղեցու շահերին վտանգաւոր եղաւ, վասն զի եկեղեցւոյ հնաւանդ կանոններուն համաձայն էր. և ոչ ալ հայրապետական իրաւունքների սահմանափակումը նախագծեց (Դիւ. Է. լթ), զի Հայոց եկեղեցին չ'ընդունիր հայրապետներու անկոպար և անկանոն, բացարձակ և անձնական պաշտօնավարութիւնները: Եթէ

սահմանափակում նախագծել ըսելով՝ 1836-ի պետական կանոնադրութեան կ'ակնարկեն, տրամաբանական չէ Երեսուն տարիներ Ետքը Եղած իրողութիւն մը, Երեսուն տարի առաջուան գործիչներուն վրայ բեռցնել: Այդ կէտք կը թողունք իր կարգին լուսաբանել:

2297. ԴԱԻԹԻ ՀԱՆԴԵՊ

Միակ պատմական պարագայ մը, որ ծանրածանր մեղադրանքներու իբր փաստ յառաջ կը բերուի, Դաւիթի օր մը կատարուած բռնական գործն է: Բայց նախապէս պէտք է յիշենք, թէ Դանիէլ և Դանիէլեանք մինչև այն օրը, ոչ մի կերպով Դաւիթի անձին ուն հակառակութեան կամ նեղութեան գործ մը ըրած չէին, եթէ բռնի ձեռք ձգուած և բռնութեամբ պահուած կաթողիկոսութեան՝ բռնի ձեռքն առնուիլը, անիրաւութիւն ըստո կամ կարծող չգտնուի: Կը պատմուի, թէ Երբոր Դանիէլ փառաւորութեամբ Երեւանէ Եջմիածին պիտի գար, Հիւսին Սարտար՝ պաշտօնի փոխանցումին օրը Դաւիթէն կրած անարգանքին վրայ բարկացած (2290), հրամայած մլայ զայն բոկոտն և բացաւ գլխով ընթացուցանել յառաջոյ Երիվարին մինչև ցԵջմիածին (ՊԵՌ. 54): Պատմուածին ստուգութիւնը չենք Երաշխաւորէր, զի ականատես մը չէ պատմողը, բայց այս ինչ ստոյգ է, թէ Դանիէլ ուզեց և կարգարդեց որ Դաւիթ համապատիւ շքեղութեամբ իրեն ուղեկից, և ուրիշներէ ալ յարգուի, ինչպէս յիշեցինք (2292): Եջմիածինի մէջ ալ թողուց միւս Եպիսկոպոսներու կարգին համարձակ և ազատ կեանք վայելել, և ապրիլ ինչպէս որ ուզէ, ոչ ներսի Դազարապետը փակեց, ոչ յարաբերութիւններէ զրկեց, և ոչ շաթըններու պահպանութեան Ենթարկեց, որ կերպով Դաւիթ իրեն հետ վարուած էր (2273): Դանիէլ այդչափ ազատութիւն ներելուն համար՝ պարտաւոր Եղած էր միաբաններուն զայրոյթին ալ զսպէլ, և քինախնդրութիւննին ստանձնել, զի անոնցմէ ամէն մէկը դեռ չէր մոռցած Դաւիթէ կրած խոշտանգանքները և հալածանքները, բանտարկութիւնները և գանարբութիւնները: Եթէ մէկն ալ կար որ նուազ գանգատելու ու զայրանալու պատճառ ունէր, Ներսէսն էր, որ Դաւիթի բռնութիւններէ ազատ մնացած էր, բայց ան իր ընկերներուն զգացումներուն մասնակից էր, և անոնց փափաքները տեղը տանելու Ճարպիկութիւնն ունէր: Դաւիթին գլուխը փորձանք մը բերելու, և իրենց կրել տուածները՝ անոր ալ կրել տալու ձգտումը ընդհանուր էր միաբաններուն մէջ միայն Դանիէլի անյիշաչար բարեսրտութիւնը և իրեն հանդէա տիրող պատկառանքն էր, որ ամէնքը կը կասեցնէր, և 1807 մայսէն մինչև 1808 սեպտեմբեր, Դաւիթ բանէ մը ցաւելու կամ զրկումի մը համար գանգատելու արիթ չէր ունեցած, մինչև իսկ իր սենեակին, հանդերձանքին, կերակուրին և սպասարկութեան յատուկ մտադրութիւն կը դարձուէր: Բայց կերևի թէ որչափ ալ Դաւիթ հանդարտ կերևէր, ներքին զգացումները բոլորովին հանդարտած չէին, և Դանիէլի դէմ դժկամակ մտայնութիւնը իր սիրտին մէջ կը տիրէր տակաւին: Պատահական առիթ մը մէջտեղ հանեց այդ տրամադրութիւնը:

2298. ԲԺՇԿԱՐԱԾԻ ՄԻԶԱՌԵՊ

Դանիէլ շարունակ հիւանդկոտ և տկար էր, և ամէնն ալ այն միտքը ունէին, թէ՝ Աստուած գիտէ ողջանալն (ԴԻՒ. Ե. 621): Առաւելագոյն տագնապ մը ունեցաւ 1808 օգոստոսին Վերջերը, որ իբր կաթուած մը կամ կաթուածի հետևանք կը յիշուի (ԴԻՒ. Ե. լթ): Կաթողիկոսը խնամող բժիշկը

Նահապետ է կոչուած (ՄՍՌ. 73), բայց անոր հետ ուրիշ մըն ալ կը բերուի, թօփիալ Յովիան Նորգեղցի, որ խնդրեաց զԲժշկարան, և խոստացաւ ցուցանել անդ զցաւն սրբազանին և զդեղն նորա (ՂԻՒ. Ե. 621): Ուզած գիրքը Ամիրտօվլաթի բժշկարանն էր, որ Ղաւիթի քով գտնուելուն (ՄՍՌ. 73), Գրիգոր վարդապետը կը դրկեն ուզել (ՂԻՒ. Ե. 621): Ղաւիթ կը զլանայ գիրքը յանձնել: Պէտքին ստիպողականութիւնը և Ղաւիթին տմարոի զլացումը, կիրքերը կը գրգռեն, և սանծուած զայրոյթին պոռթեկալու առիթ կու տան: Երկրորդ անգամ գիրքը կ'ուզեն վէքիլ կամ գործակալ Գրիգոր Եպիսկոպոսի ծեռքով, և երբ անոր ալ կը զլանայ, գործին օրինական ծև տալու համար, ժողովը Եօթը ստորագրութիւններով (2295) հրամանագիր մը կ'ուղղէ Ղաւիթին. Սուրբ ժողովն բարձրագոյն խորհրդարանի յայտնէ ձերում սրբութեան, զի Բժշկարանն սրբոյ աթոռոյն որ առ մեզ է, առաքեսջիք ընդ այն գրաբերիս, քանզի վասն առողջութեան մեր սրբազնակատար տեաւն հարկաւոր է այժմիկ (ՂԻՒ. Ե. 618): Գիրը 1808 սեպտեմբեր 5 թուական կը կրէ (ՂԻՒ. Ե. 61), որ կը ճշդէ պատահարին օրը, և կը պատասխանէ Խաչի բարեկենդանին նախընթաց շաբաթ օրուան: Գրութեան մէջ սպառնալիք չկար, և դարձեալ եթէ գիրքը Ղաւիթի և ոչ Մայրաթոռի սեփականութիւն ալ ըլլար, ինչպէս Ղաւիթի ջատագովներ կը թելադրեն, մարդկային ամենատարրական զգացումը պիտի չներէր, ուրիշի մը առողջութեան պարագային՝ այսպիսի բժախնդրութեանց դիմել, որոնք իսկապէս տեղի ալ չունէին: Նորէն Ղաւիթին գացողը Գրիգոր Եպիսկոպոսն է, բայց Ղաւիթ նորէն կը զլանայ, ժողովին հրամանագիրը կը պատռէ, Ներսէսի դէմ ալ կը զայրանայ՝ Անիծուած լինիս հայիոյութեամբ, ժողովն ալ կանարգէ ըսելով: Մի քանի կով բազմացրել ես այնտեղ, և ինչ որ մրում ես, նոքա ստորագրում են (ՂԻՒ. Ե. խ): Կաթողիկոսի հիւանդութեան հանդէա թշնամական ընթացքը, հայիոյալից խոսքերը, ժողովին նախատուիլը, և հազիւ զապուած հին ցասումը, կը բորբոքին և միաբանները կը զայրացնեն, Եպիսկոպոս և վարդապետ, հրացանակիր և սպասաւոր, Ղաւիթին սենեակը կը խուժեն, Ներսէսին տուած հարուածը՝ Ղաւիթը կը գլորէ (ՂԻՒ. Ե. խ), Ստեփանոս Ենոքեան Եպիսկոպոս, ժողովականներէն մին, անոր առատ մորուքը կը խուզէ, մինչև ձմեռային թանապա կոչուած սենեակը բռնի կը տանին, մորուքը սափրիչին զերծել կու տան, և տպագրական խուցն կը փակեն, Մելքոն Ղարաբաղցի հրացանակիրին պահպանութեան ներքն, որ յատուկ կիրք ալ ունէր Ղաւիթի դէմ, զի ժամանակին իր կինը լլկել տուած էր Ենոքեանը Եջմիածինէ փախուցած ըլլալուն համար (ՄՍՌ. 74): Ղաւիթի սենեակը խուզարկելով Բժշկաբանը կը գտնուի և բժիշկին կը յանձնուի (ՊԵՐ. 65): Ղանիէլ եղածը լսելով կը ցաւի, և միաբանները կը յանդիմանէ, անկողինինմէջէն Ղաւիթը ազատելու հրամաններ կու տայ, բայց կերևի թէ չեն գործադրուած, զի ութ օր մնացած է Ղաւիթ արգելարանին մէջ, զրկումներ ալ կրելով, որոնց մէջ շղթաներ և զգուելի կերակուրներ ալ կը յիշուին (ՂԻՒ. Ե. խա): Մենք ոչ մի կերպով պիտի արդարացնենք Ղաւիթի վրայ գործածուած բռնական արարքը, որչափ ալ դատապարտելի ըլլայ անոր ամարդի և անխիղձ զլացումը: Սակայն այն մեղադրանքը զոր կը յայտնենք Ղանիէլեանց վրայ, կրկին և երեքին սաստկութեամբ կը դաշնայ Ղաւիթին վրայ, գործուածը՝ մէկ տասներորդն իսկ չէր, այն ամէն խոշտանգանքներուն՝

զորս Դանիէլի (2274, 2277) և միաբաններուն (2264, 2265) վրայ կատարուած էր ինքն երկար տարիներով:

2299. ԴԱԻԹԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Երբոր Դափիթի արկածին լուրջ Երևան հասաւ, Բարսեղ Եղբայրը և անոր Աքրահամ աները՝ Եղելութիւնը Հիւսէյինի ներկայացուցին, իբրև անսաստութիւն, անոր հրամաններուն դէմ (2292): Սարտարն փութաց անձամբ էջմիածին գալ սեպտեմբեր 6-ին, իբր ի տես սրբազնին Դանիէլի (Դիւ. Ե. 621): Հոն հասնելով, ութզ օրէն (Դիւ. Ե խա) Դափիթը արգելարանէն հանել կու տայ, նախապէս ապահովելով Դափիթի խոստացած փէշկեան (Դիւ. Ե. 621), մորուքը ածիլողները պատժելու համար քննութիւն ալ կուզէ բանալ, բայց կը հանդարտի երբոր Եղելութեան կաթողիկոսին հրամանով եղած ըլլալը իրեն կը հաւաստեն, և Դանիէլն ալ զայն կը հաստատէ: Այսուհանդերձ Դանիէլեանք ալ կը ստիպուին տալ Սարտարի գբազում ընծայս և զգումար դրամոց, և այնպէս դարձուցանել զնա յետս: Հիւսէյին մէտկեղ Երեւան կը տանի Դափիթը, որ անշուշտ ամէն միջոց գործածած էր Հիւսէյինը այդ բանին համոզելու համար: Այսպէս Դափիթ սեպտեմբեր 5-էն սկսած ութօրեայ բանտարկութենէն ետքը, Երեւան կու զայ և Բարսեղ Եղբօրը տունը կը տեղաւորուի: Այս միջոցին նորէն սկսած էին Ռուսներու և Պարսիկներու պատերազմները: Աղեքսանոր Ա. Ռուսիոյ կայսրը, 1807 յուլիս 8-ին Գաղղիոյ Նաբօլէոն կայսեր հետ հաշտութիւն կնքելուն վրայ, պատեհ գտած էր իր տիրապետութիւնը ընդարձակել հիւսիսէն Շուետներու և հարաւէն Պարսիկներու դէմ, և 1808 սեպտեմբեր 15-27ին ալ Էրֆուրթ (Erfurt) կը հասնէր Նաբօլէոնի հետ անձամբ տեսակցելով Երկկողմանի ձեռնարկներու ծրագիրը ընդարձակելու: Թուականը ճշդիւ կը համապատասխանէ էջմիածինի մէջ տեղի ունեցած Դափիթի արկածին, և Երեւան փոխադրուելուն: Ապաս Միրզա արքայորդին, Ատրպատականի և Հայաստանի գաւառներուն կողմնակալ և բանակին հրամանատար, նոյն օրեր կը հասնէր Երեւանը պաշտպանելու Ռուսներու դէմ, որոնք Գուտովիչի զօրապետութեամբ քաղաքին դէմ կը յառաջէին: Դափիթ հազիւ Երեւան եկած, կը փութայ Երթալ Խորվիրապի դաշտը, ուր հասած էր Պարսից բանակը, և Ապաս Միրզայի առջև Դանիէլն ու Ներսէսը կ'ամբաստանէ, իբրև թէ անոնք են գրգռիչն Ռուսաց և ածողն ի վերայ Պարսից: Հետևանքը կ'ըլլայ որ Ապասի հրամանով և Հիւսէյինի ձեռքով, Դանիէլ իբրև կասկածաւոր կը փոխադրուի ի բերդն Երեւանայ՝ հիւանդագին անձամբ, իսկ Ներսէս Պարսից բանակը կը տարուի, ուր Ապաս զայն հարցուվիրծի կ'ենթարկէ զպատճառաց գալստեան Ռուսաց, և կը յայտնէ զբողոքանսն Դափիթ (ՄՍՌ. 75):

2300. ՅԱԶՈՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄ

Այդ ամէն շփոթութեանց մէջ միաբանութիւնը սկսած էր մտահոգ ըլլալ, թէ որչափ ալ Դանիէլ աթուին տիրացած էր, սակայն անոր տկար և հիւանդագին վիճակը նախատեսել կու տար, թէ Երկար պիտի չկարենայ ապրիլ, և աթուի մօտալուտ պարապութեան պարագային, կրնար ըլլալ որ Դափիթ, իբրև արդէն օծեալ կաթողիկոս, նորէն աթուին տիրանալ. մանաւանդ եթէ անզամ մըն ալ իր քաղաքական վարմունքին փոփոխելով, Ռուսական հովանաւորութեան ապաւինէր, ինչպէս

առաջին անգամ օգտուած էր (2245): Միաբանութեան մէջ այդ մտածումները հետզհետև կը զօրանային Դանիէլի վերջին հիւանդութեան վրայ: Այդ տեսութեամբ 1808 սեպտեմբեր 5 օրը, միաբանք ժողովեալ էին և գիր արզալի կը պատրաստէին կաթողիկոսին ուղղուած, որ Եփրեմն լինի կաթողիկոս յետ ձեր: Ճիշդ այդ միջոցին էր, որ խապարն լսեցին, որ երեք անգամ մարդ գնաց, և Դաւիթն Բժշկարանն չտուաւ (Ղի. Է. 621): Ասոր վրայ հանդիպածը արդէն պատմեցինք (2298). և զուգադիպութիւնը լաւ կը բացատրէ միաբանական զայրոյթին բողոքումն ու սաստկութիւնը: Գիրին պատճենը ունինք (Ղի. Է. 61), որուն ներքև ստորագրած են 5 Եպիսկոպոսներ, Ստեփանոս, Մարտիրոս, Յովհաննէս, Գրիգոր և Յակոբ, և 17 վարդապետներ, իսկ եօթը ժողովական Եպիսկոպոսները՝ իբրև գործադիր իշխանութիւն դուրս մնացած են: Միաբաններ ընդարձակօրէն շնորհակալութիւն կը յայտնեն արքայորդի Ապպասի և կուսակալ Հիւսէյինի, որ Դաւիթը հեռացուցին և Դանիէլը նստեցուցին, բայց տեսնելով որ սրբազնակատար տէրդ մեր ի հիւանդութեան կայ, որչափ ալ կը յաւելուն թէ տացէ Տէր զի Երկարեսցին աւուրք ձեր, այլ ըստ որուն ի մահկանացու վիճակի կամք ամենեքեանս, կ'առաջարկեն որ յետ ձեր մեր կաթողիկոսն՝ Եփրեմ սրբազանն լինիցի, ինչպէս որ կանուխէն ալ ընտրուած ու ծանուցուած էր: Եւ կը խնդրեն որ հաստատուն գրով Շահզատային և Հիւսէյին խան Մարտարին միամտութիւն տրուի իրենց, որպէսզի Դաւիթն միւս անգամ ամեննին չինիցի իշխանութիւն կաթողիկոսական (Ղի. Է. 620): Յայտնի է թէ Դանիէլի համար ասկէ ընդունելի առաջարկ չէր կրնար ըլլալ, մինչև անգամ կ'երագէր իւր ձեռքով օժել Եփրեմին, ու գահը նրան յանձնելով, ապա հանգիստ խփել աչքերը (ԵՐՑ. Ա. 41): Սակայն նոյն օրը տեղի ունեցաւ Դաւիթի պատահարը, որուն յաջորդեցին Դաւիթի հեռանալը, ու Պարսից արքայորդույն դիմելը, և Դանիէլի Երեւանի բերդը փակուիլը (2298), զոր պէտք է դնել շուրջ սեպտեմբեր 20-ին: Սոյն օրերն էր որ Ներսէս ալ հարցուփորձի կ'ենթարկուէր Ապպաս Միրզա արքայորդույն վրանին մէջ, Խորվիրապի մօտերը:

2301. ՆԵՐՍԷՍ ԱՐԴԱՐԱՑԵԱԼ

Ներսէս հանդարտութեամբ լսեց Դաւիթի կողմէն իրենց դէմ եղած ամբաստանութիւնը, իբր թէ Ոուսերը Պարսից դէմ գրգռող ըլլային, հերքեց եղած գրպարտութիւնը, և Երկու ժամի պայմանաժամ խնդրեց ու ստացաւ՝ իրենց արդարացման փաստը ներկայելու: Խսկոյն դարձաւ Եջմիածին, գտաւ 1804-ին Դաւիթէ Ցիցիանովի գրուած նամակը, և փութաց դաշնալ և Ապպասի ներկայացնել եգուակացնելով, թէ Տեսէք ո՞ է իրաւիրիչն Ոուսաց, Ե՞ս, թէ դա ինք: Դաւիթ (ՍՍՐ. 75): Հաւանաբար այդ միւսնոյն 1804 յունիսին Ցիցանովի գրուած նամակն է (2280), որուն թէպէտ ամսաթիւը չկայ (Ղի. Է. 428), սակայն յունիսի վերջերը պիտի հաշուուի, զի 20-ին էր Ցիցիանովի Շրէչ հասնիլը (2278): Այդ գիրով Դաւիթ կը յայտարարէր, թէ Ուրախ Եմք յոյժ և ցնծուն և զուարթամիտ ըստ ներքին ախորժութեան հոգույ և աներևոյթ ըղձութեան կամաց, ընդ ցանկալի և փրկութենագործ Եկաւորութիւն ձեր, և ընդ տիրապարզ յաղթութիւն, և կը յաւելուր, Աչք մեր և ամենեցուն հաւատացելոց Եղիցի ի լոյս, և օրինեալ և խմկաւորեալ է բարեմարդութեամբ մուտ ձեր յերկիրս (Ղի. Է. 427): Այդ յայտնութիւնը զայրացուց արքայորդին, Վասնզի կը մերկացնէր թէ

Դաւիթ զիրենք կը խաբէր նոյն իսկ այն միջոցին, երբ զինքն իրենց անձնուէր, և Ռուսաց ռիսերիմ կը ցուցնէր: Ներսէս այդ յայտնութեամբ Դաւիթի կործանման վճռական հարուածը տուած եղաւ, զի այլևս Դաւիթ չկոցաւ Պարսից պաշտպանութենէն օգտուիլը: Ապպաս այնչափ զայրացաւ Դաւիթի դէմ, որ Ներսէս արտօնեց զի վարեսցի ընդ նմա որպէս և կամեսցի, բայց Ներսէս չուզեց առիթէն օգտուելով նոր նեղութիւն տալ Դաւիթի, որ կերսի թէ Ապպասի ներկայութեան ալ ելած էր, և չէր կրցած իր գրածը ուրանալ, զի կըսուի, թէ Ներսէս թոյլ ետ Դաւիթ գնալ նստիլ ի տան եղօրն յԵրևան: Ներսէս յօգուտ գործածելով Ապպասի առջև վաստկած վստահութիւնը, անոր ներկայեց Եփրեմի յաջորդութեան խնդիրը (ՄՍՌ. 75) միաբանութեան կամքին համեմատ (2300), և հաւանութիւնը ստացաւ, իրաւիրանաց զիր ալ ծեռք ձգեց յանուն Եփրեմայ, և Էջմիածին դառնալով Ութէոս Եպիսկոպոս՝ ժողովականներէն մին, հարկաւ ժողովական որոշմամբ, Ճամբայ հանեց դէպի Ռուսաստան, որ Ապպասի պաշտօնագիրին զօրութեամբ օր առաջ Եփրեմը Էջմիածին առաջնորդէ (ՄՍՌ. 75), և յաջորդութեան խնդիրը լրացեալ գործողութեան կարգ անցնի:

2302. ԴԱՆԻԵԼԻ ՄԱՀԸ

Պէտք է Ենթադրել, թէ Ներսէս արտօնութիւն ալ ստացած ըլլայ Դանիէլը Երեւանի բերդին արգելարանէն ազատելու, Բայց Դանիէլ հիւանդագին վիճակի մէջ Մայրաթոռէն բերդ տարուած ու փակուած ըլլալով, դժբախտաբար վիճակը հետզհետէտ աւելի ծանրացած էր արգելարանին մէջ, և հոն մտնելէն Ետքը հազիւ երկու շաբաթ ևս կրցաւ ապրիլ անյոյս վիճակի մէջ, և կեանքը կնքեց 1808 հոկտեմբեր 9-ին (ՇԱՀ. Ա. 234), որ կ'իյնար Խաչի չորրորդ Եօթնեկի ուրբաթին: Երեւանի մէջ գտնուող միաբաններ և Եկեղեցականներ յուղարկաւորութեան կարգը կատարեցին, բայց թաղել չուզեցին, այլ զմռսելով պահեցին ի տապանկի, պատեալ բեկեզօք և շուրջառովք (ՊԵՌ. 65), որպէսզի կարենան առաջին առթիւ Էջմիածին տանիլ և Մայրտաճարին հովանոյն ներքև հանգուցանել: Դանիէլի մահուան օրերը դերևս Երեւան պաշարուած էր Ռուսներէն, և հնար չէր հանգուցելոյն մարմինին փոխադրութիւն կատարել: Դանիէլի կաթողիկոսութիւնը 1807 մայիս 14-էն համրելով, միայն 17 ամիս տևած կ'ըլլայ. իսկ 1802 մայիս 25-ին Բագրեւանդի օծումէն համրելով վեց ուկէս տարի, թէպէտ մենք առաջին հաշուով միայն անցուցինք զայն կաթողիկոսաց գաւազանին, իրաւական տեսակէտէն, աւելի, իրականին և գործնականին հետևելով:

2303. ԴԱՆԻԵԼԻ ԱՆԶԸ

Դանիէլի անձին վրայ մեր դիտողութիւնը յայտնել ուզելով, նախնառաջ պիտի յիշենք, թէ բոլոր իր վրայ գրողներ, համակիրներ և հակակիրներ, համամիտ կերպով կը հաւաստեն անոր բարեսէր և բարեսիրտ բնաւորութիւնը: Եթէ իր անունով և իրեն համար եղած ծախող գործեր ու պարագաներն ալ պատմեն, համաձայն են զինքն արդարացնելու և հաւաստելու, թէ առանց իր կամաց գործուեցան, և իրեն վրայ մեղադրանք կամ պատասխանատուութիւն չեն բերեր: Այդ համամիտ վկայութիւնը մեծագոյն գովեստն է Դանիէլին համար, անհատապէս նկատուած ատեն, և շատ նշանակելի կէտ մըն է այնպիսի մէկու մը համար, որուն անձն ու անունը Ճշմարիտ կռուախնձոր դարձած էր ընդհանուր Հայութեան մէջ: Անոնք որ կերպով մը նուազել կ'ուզեն

Ղանհէլի անունին վայելած համակրանքը, բոլոր անցուդարձերը Ներսէսի վրայ կը բեռցնեն, և Ղանհէլն ալ անոր ձեռքը ապիկար և գրեթ անզգայ գործիք մը կը դարձնեն, զուրկ ամէն արժանիք: Սակայն պատմական պարագաներ, զորս մանրամասնորէն յառաջ բերինք, Ներսէսը կը ներկայեն, որ իբրև գործին տէր, այլ իբրև գործին միջնորդ, զի Ղանհէլեան կուսակցութեան գլուխը գտնուողները: Եփրեմ Զորագեղին, Գրիգոր Խամսեցին, Յովհաննէս Գեղարդակիրը, Բարսեղ Աշտարակեցին, Յովհաննէս և Մինաս Լազարեաններ, և ուրիշներ, Ներսէսը վարելու կարող, և ոչ Ներսէսէ վարուելու զիջող անձեր էին: Նոյնիսկ այն մանրավէաերը զորս խնամով հաւաքուած են, իբրև Ներսէսի ու Յովհաննէսի (Ղի. Ե. լի), և Ներսէսի ու Եփրեմի (ՄՄՌ. 79) միջն անհամաձայնութեան նշաններ, մեր ըսածք կը հաստատեն, թէ անոնք Ներսէսի ձեռքը խաղալիք դարձած խրտուիլակներ չեն: Հետևապէս պէտք է ընդունիլ, թէ վերոյիշեալ գլխաւորներ ուղղակի Ղանհէլի անձին յարած էին, և եթէ Ղանհէլի անձին այնչափ ուժգնութեամբ համակրութիւն կը տածէին, ապա ուրեմն անոր վրայ արժանիք մը տեսած էին: Իսկ եթէ այդ արժանիքը՝ բարձր կարողութիւն չէր, ուրեմն գերազանց բարութիւնն էր որ ամէնքը իրեն գրաւած էր, և իրեն մէջ ուղղամիտ և ճշմարիտ հայրապէտի տիպարը կը կազմէր:

2304. ՂԱՆՀԷԼԻ ԱՐԺԱՆԻՔԸ

Ասոր հետ մէկտեղ Ղանհէլի ընթացքին վրայ կատարուած մանրազնին դիտողութիւններով կը տեսնուի, թէ իրաւացի ալ չէ իբր կատարեալ ապիկար մը ներկայել Ղանհէլը: Ոուսական կառավարութիւնը՝ որ անպայման վստահութիւն գրած էր Ղանհէլի վրայ, հնար չէր որ Ներսէսի մը կամ Եփրեմի մը վկայութեամբ կազմէր իր համոզումը, քանի որ ունէր իր Կնօրինները, Ցիցիանովները, Գուտովիչները, որոնք իսկութիւնը իրեն կիմացնէին, և անմիջական շփմանը կազմած գաղափարնին կը հաղորդէին: Վերջին պարագային ալ Պարսից արքունիքը՝ իր ուղղութիւնը փոփոխելով և Ղանհէլը պաշտպանելով (2290), Ղանհէլի անձին համար նպաստաւոր վկայութիւն տուած կըլլար, հաստատուած լինելով, որ նորա միջնորդութիւնը սիրով կընդունին Ոուսերը, և Պարսիկ կառավարութիւնը անով կը նպաստաւորուի որով Ղանհէլ քաղաքական միջնորդի նշանակութիւն կը ստանար երկու տէրութեամց աչքում (ԵՐՑ. Ա. 37): Ղանհէլի նամակագրութիւնները, և յատկապէս անոնք զորս գրած է Ներսէսին նրեն մոտ չեղած ատենները, հանդարտ և կշռադատ միտքի արտայայտութիւններ են: Ղանհէլի վարչագէտ տեսութեանց իբր փաստ կը նկատենք այն շրջահայեաց արթնութիւնը, որով Պարսից և Ոուսաց կառավարութիւններուն հետ ալ յարաբերութիւններ կը մշակէր Հայ ազգին և Հայ Եկեղեցւոյն պաշտպանութեան համար: Յատուկ գիրեր է ուղղած Գաղղիոյ կայր Նարօլեոնի (Ղի. Ե. 522), և նախարար Փօրթալիսի (Joseph Portalis) զոր մինիստր հաւատոյ և օրինաց կը կոչէ (Ղի. Ե. 554), նոյնպէս Գերմանիոյ կայսեր հետ (Ղի. Ե. 556), որ էր Փօրանկիսկոս Բ. (Franz 2) Նաբոլեոնի գրելով շնորհակալութիւն կը յայտնէ ժօնպաթիստ Բոււասո (Jean Baptiste Boisseau) դեսպանը Եջմիածին յղած ըլլալուն, և կը խնդրէ, զի ուր և տարածեսցի ողորմութիւն աթուոյ ձերոյ կայսերական մեծութեան Եղիցի հովանի ազգի և Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց (Ղի. Ե. 553): Իսկ Ֆրանցի կը

յանձնարարէ Սչչով (Suczava) քաղաքը բնակող զազգն Հայոց, որ կը գտնուի ներքոյ Արարատեան աթոռոյ կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց՝ Հոգևորական կանոնք և Եկեղեցական կարգօք: Կը յիշէ ևս, թէ Գրիգոր անուն սուտ Եպիսկոպոս մի 1807 օգոստոսին այնտեղ անհամաձայնութիւն սերմանած է, որով կակնարկէ Գրիգոր Աքքիմացիին, և կը խնդրէ որ այլս առանց վկայական գրոյ կաթողիկոսին Արարատեան աթոռոյ, հոգևորականներ չընդունուին կայսերական սահմաններուն մէջ (ՂԻՒ. Է. 559): Այդ նամակները գրուած են 1808 յունիսին մէջ: Դանիէլի համար ուրեմն կրնանք համարձակ ըստի, թէ ամէն հնարաւոր միջոցներով ջանաց հոգ տանիլ քանորուած աթոռի շուքը վերականգնեցնելու (ԵՐՑ. Ա. 36), և պէտք է բարեյիշատակ հայրապետներու շարքին մէջ արձանագրել իր անունը:

2305. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊԱՏՌԻԱՐՔ

Կաթողիկոսական աթոռին յաջորդութեանց գործերը, մեզ ստիպեցին պահ մը աչք վրիպեցնել Տաճկահայ հանրութեան գործերը, գոհանալով պարագաներու յարմարութեամբ յիշել միայն կաթողիկոսական ընտրութեանց մէջ ունեցած նասնակցութիւննին (2223-2232), և պատրիարքներ փոփոխելնին, Յովիաննէս Բաբերդցի պաշտօնէ դադարիլը (2262), և վերստին պաշտօնի դաշնալը (2272): Բայց ասոնցմէ դուրս ալ բաւական պատահարներ ունինք, որոնք Տաճկահայ կեանքին համար հետաքրքրական և մեզի համար գիտցուելու արժանի դէպքեր են: Յովիաննէսի երկրորդ պատրիարքութիւնը տասնամեայ աւելի տևողութիւն ունեցաւ, որ եթէ մէկ կողմէն ժողովուրդին յարափոփոխ յուզումներէն յոգնած ըլլալուն հետևանքն էր, սակայն հնար չէ Յովիաննէսի խոհական և շրջահայեաց վարչականութեան արժանիքն ալ չիշել: Հակառակ որ բոլոր աշխարհ ամէն կողմէն խռովութեանց և պատերազմաց մէջ էր ԺԹ. գարուն սկիզբները, և նոյն իսկ Տաճկաստան անկայուն վիճակ մը ունէր՝ Ռուսաց հետ պատերազմներուն, և Ռուսաց հակառակորդ Նաբօլէնի հետ բարեկամութիւն հաստատելուն պատճառով, ասով մէկտեղ Յովիաննէսի շրջանը, մայրաքաղաքի Հայութեան համար օգտակար ձեռնարկներու ժամանակամիջոց մը եղած է: Այդ միջոցէն յանուանէ կը յիշուի Սամաթիոյ Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյն վերաշինութիւնը և Գասըմփաշայի Ս. Յակոբ Եկեղեցւոյն առաջին շինութիւնը, Նարլըքաբուի Ս. Յովիաննէս և Բերայի Ս. Յարութիւն հիւանդանոցներուն վերանորոգութիւնները, իրենց յարակից փոքրիկ Եկեղեցիներով (01. ՕՎ. 175), և շատ մըն ալ թաղական վարժարաններու սկզբնաւորութիւններ կամ բարեկարգութիւններ գորողինակ Գումքարու, Սամաթիա, Ղալաթիա, Բերա, Գարթալ, Պէլքօզ, այնպէս որ այդ միջոցին գրեթէ ամէն թաղ իր վարժարանն ունեցաւ (01. ՕՎ. 176): Ասոնց մէջ պաշտօնավարող ուսուցիչներն ալ՝ անուն և հօչակ և գրական արդիւնքներ թողուցող անձեր եղած են, ինչպէս Մեսրոպ Կարնեցի աւագերէց, Թագուր Ավլանեան և Խաչատուր Սամաթիացի վարժարաններ, Մատթէոս դպիր և Պողոս Յովիաննէսեան տպարանատէրներ, որոնց հետ պէտք է յիշուի և Մարգար առաջին գրավաճառ՝ Քիթապճի մականուն ստացած (01. ՕՎ. 177): Այդ ընդհանուր շարժումը, աշխատաւորներու ձեռնարկութեան և նուիրատուներու քաջալերութեան հետ, պատրիարքին ընծայած հովանաւորութեան ալ պիտի վերագրուի,

Յովիաննէս և աւանդապահ հետևող մըն էր իր վարդապետին, Կոստանդնուպոլիսոյ պատրիարքին (2185):

2306. ԲԵՐԱՅԻ ԹԱՂՈ

Այստեղ ներուի քանի մը տող աւելցնել յատկապէս Բերայի թաղին վրայ, որուն կազմակերպութիւնն ալ Յովիաննէսի ժամանակ տեղի ունեցած է: Կոստանդնուպոլիսոյ պարսպապատ քաղաքին հանդէպ, պարսպապատ Ղալաթիա մը կար, Յունական տիրապետութեան ժամանակէն, Գենուայի Խտալական հանրապետութեան հովանաւորութեան ներքէ: Ըստ այս Խտալացիներէն մնացած կերևի տեղույն անունն ալ, զի մինչև այսօր Քալաթա (Calata) կը կոչուին Լիդուրիոյ նաւահանգիստներուն ծովափնեայ մասերը կամ քարափները: Հայոց յատուկ Եկեղեցի ալ կար սոյն մասին մէջ Օսմանեան տիրապետութենէն առաջ (1484): Մայրաքաղաքին մէջ հետզհետէ շատցող Հայութիւնը՝ իրեն գլխաւոր կեդրոններէն մին ըրած էր Ղալաթիան, որ նախկին Եւրոպան կազմակերպութենէն մնացորդ նշաններ կը պահէր, և առևտրական ձեռնարկներու աւելի յարմարութիւններ ուներ: Մենք տեսանք որ ժէ դարու Վերջերը և ժը դարու սկիզբները տեղի ունեցած ազգային շփոթներու մէջ՝ Ղալաթիա մեծ նշանակութիւն ունէր, և Ղալաթիոյ Եկեղեցին ալ կերպով մը Մայր Եկեղեցւոյ մրցակից գիրք կը պահէր: Քանի շատցաւ Ղալաթիոյ բնակչութիւնը, պարսպապատէն դուրս Ելելով տարածուեցաւ: Բերայի կամ Պերայի, այսինքն է Կոստանդնուպոլիսոյ հանդիպակաց բարձրունքներուն վրայ, և տեղացի Յոյներէն և Հայերէն աւելի՝ այդ կողմերուն կարևորութիւն տուին Եւրոպական դեսպանութիւններ, իբրև Տաճկական կերպաւորութիւններէ ազատ արուարձան մը: Այդ պարագան Բերան նախադասելի Երևուց՝ կաթոլիկութեան միտող կամ յարող Հայերուն, և անոնցմէ մաս մը սիրեց այդ կողմերը անցնիլ, բայց անհիմն կ'ըլլար հետևցնել թէ Բերայաբնակ Հայութիւնը կաթոլիկ եղած ըլլայ, կամ թէ բոլոր կաթոլիկամիտներ՝ Բերայաբնակ եղած ըլլան: Ղալաթիան հայադաւան կեդրոն էր, և Ս. Յարութիւն հիւանդանոցը և Թաքսիմէ անդին եղող գերեզմաննոցը սկիզբէն իրենն էին, թող որ կաթոլիկամիտ Հայութիւնը որոշ մարմին չէր և որոյ կացութիւն չունէր, այլ Հայ պատրիարքութեան հպատակ և Հայ ժողովուրդի կամ հասարակութեան մասն էր, իբր հայադաւան տարրին անդամ, ինչ ալ ըլլար իր հեռացեալ միտքը կամ հեստեալ ընթացքը: Հայերուն հետզհետէ այդ արուարձանին մէջ շատնալը, և պարսպապատ քաղաքներուն գիշերները դրսկակ մնալուն սովորութիւնը, և դուրսի եղողներուն հոգևորական պէտքերուն պահանջը, այդ արուարձանի մէջ ալ Եկեղեցի մը ունենալու պէտքը շեշտեցին: Առաջին անգամ Յոյներ 1804 օգոստոս 15-ին, Կալինիկոս Ե. պատրիարքին ջանքով Եկեղեցի մը հիմնարկեցին, որ է իրենց Ս. Աստուածածնայ նուիրեալ Եկեղեցին Բերայի հին Պալըքբազարի շուկային մօտ: Ասոր վրայ Հայերն ալ քաջալերուեցան նոյնն ընել, և 1805-ին, Գրիգոր Մահտեսի-Գէորգեան կամ Զարաղլեան ամիրա, Ղալաթիոյ Ս. Էուսաւորիչ Եկեղեցւոյն միթքվէլլի, որ է վարիչ իշխանապետ, 6000 կանգուն տարածութեամբ բանջարանց մը գնեց Յոյներուն Եկեղեցին ոչ շատ հեռու, և ետքը յամենայն անձննէ գուն գործեալ մահուչափ ճգնեցաւ, և քրտնաշխատ գտեալ՝ զամենայն

Վտանգ ի բաց արհամարհեաց, մինչև որ յաջողեցաւ փայտաշէն Եկեղեցի մը կառուցանել գնուած գետնին մէջտեղը, որ 1807 մայիս 31-ին Հոգեգալստեան նախընթաց ուրբաթ օրը օծուեցաւ Ռումելիի նուիրակ Ալեքսան արհիեպիսկոպոսի ձեռքով: Իսկ յօժնանէ յետ ինն աւուր յայսկոյս, այսինքն Հոգեգալստեան դիմացի կիրակիին, յունիս 9-ին, Ռէն աստ զենանի գառն Յիսուս, այսինքն առաջին պատարագը կը մատուցուի: Քանի որ յիշատակարանին մէջ այլև Ալեքսան Եպիսկոպոս չի յիշուիր, իդէա է հետևցնել, թէ քաջաքարոզ կարդացեալ աստուածաբան պատրիարքն Յովիաննէս Եղած Կ'ոլլայ առաջին պատարագը մատուցանողը (ԵՐՈ. 1): Կ'երևի թէ պատրաստութիւնները չեն կրցած լրացնել, որ օծումէ Երկու օր Ետքը Հոգեգալստեան տօնին առաջին պատարագ չէ մատուցուեր բայց Հոգեգալուստը Եղած է միշտ Եկեղեցւոյն տարեդարձի օրը, ինչպէս նոյն տօնին ալ՝ 1907 յունիս 10-ին կատարուեցաւ Եկեղեցւոյն հարիւրամեակին տօնախնբութիւնը: Փայտաշէն Եկեղեցին հազիւ Երեք տարի կեանք ունեցաւ և Բերայի մեծ հրդեհին հրով Եղև ստոյգ: Պէրապէրեան զայն կը դնէ ապրիլ 7-ին (ՊԵՐ. 448), յիշատակարանը կը դնէ շաբթուան յորում Ղազար զարթեաւ, որ կիյնայ ապրիլ 9-ին, և կերևի թէ Երկու Երեք օր տևած է հրդեհը: Բայց քանի մը օրուան մէջ հապճէա կարգի դնելով ազատած քարուկիր մասը, Մեծի ուրբաթուն օրը, այսինքն ապրիլ 15-ին, էացեալ տեսաք, կը գրեն, գաւագ սեղան յոյս (ԵՐՈ. 2), զի կրցած են այնտեղ տօները կատարել: Այս վիճակը տևած է, մինչև Վերաշինութիւնը 1836-ին հակառակ Վերիշխանութեան համար թափուած ջանքերուն: Այդ միջոցին Բերայի խարխուլ Եկեղեցին, Ղալաթիոյ Եկեղեցւոյն յարակից նկատուած էր և նոյն Եկեղեցպանութեան ձեռքը կը մնար:

2307. ԹԷՌՈՂՈՐՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Յովիաննէսի պատրիարքութեան գլխաւոր հոգածութիւններէն մին ալ Երուսաղէմն Եղաւ, որ կարծես թէ Երեք չէ դադարած Կ. Պոլսոյ աթոռը զբաղեցնեք, Երբեմն արտաքին հակառակութեանց և Երբեմն ներքին Երկպառակութեանց Երեսէն: Երուսաղէմի գործերը թողած ենք Պետրոս Եւդոկիացի պատրիարքին մահուան, և յաջորդի ընտրութեան Երկարելուն պարագային (2181), որ է ըսել 1800 տարւոյ կիսուն Յովիաննէսի առաջին անգամ պատրիարքութեան բարձրացած օրեղը (2231): Պետրոս կարօսութեան և դրամական նեղութեան պատճառով Յոպպէ Եկած էր, և հազիւ քանի մը հազար դահեկան կը մնար աթոռին արկող, ծանրածանր պարտքերու դիմաց, մինչ Եպարքոսը ուժգին կը անդէր, հազար քսակ դրամ տալ և անմիջապէս սատար լինել բանակին (ԱՍ. Բ. 134): Անհնարին տագնապին մէջ միաբանութիւնը պարտաւորուեցաւ ունեցածէն մերկանալ և ժողովուրդին վրայ ծանրանալ և հազիւ պահանջուած գումարին կէսը հայթայթել: Այսպիսի կացութեան մէջ, միաբաններու մէջ պատրիարքութեան բարձրանալու փափաքն իսկ մարած էր, և Կ. Պոլսոյ պատրիարքին դիմեցին, որ ազգովին որևէ մէկը իրենք նշանակեն միաբաններուն մէջէն, և պաշտօնական պահանջները լրացնելով հաղորդեն, և այս միտքերնին Երուսաղէմայ փոխանորդ Եպիսկոպոսին ալ իմացուցին: Այնչափ էր միաբանութեան յուսահատութիւնը, որ մինչև իսկ կը մտածէին թողուլ լքանել զվանօրայս և ցրուիլ

(ԱՍ. Բ. 136), Կ. Պոլսոյ մէջ պատրիարքութեան յարմար դատուեցաւ Թէոդորոս Վանեցի Եպիսկոպոս, և իրեն ծանուցուեցաւ Երուսաղէմ, բայց նա յանձն չառաւ: Միաբանութիւնն ալ չկոցաւ պնդել, և Պետրոս ու Կարապետ Եպիսկոպոսներն ու Ստեփանոս վարդապետը ճամբայ հանեց Կ. Պոլսեցոց իմացնելու իր ցրուելու խորհուրդը, եթէ Երևելիք ազգին ձեռնտու չըլլան, որ ազատեսցեն զսուրբ աթոռն ի պարտուց (ԱՍ. Բ. 137): Երուսաղէմի մէջ կը շարունակէին դրամ կորզելու համար սպառնալիքներն ու բռնութիւնները. Կ. Պոլսոյ մէջ չէին Վերջանար ընտրողական վարանումները, մինչև որ 1802 փետրուարին, ազգային ժողովը կրկին կը պնդէ Թէոդորոսի ընտրութիւնը, և այս միտքով ետ կը դարձնէ Երուսաղէմէ Եկող պատուիրակները: Վերջապէս 1802 ապրիլ 10-ին, Աւագ իինգաշաբթի օրը, Թէոդորոս կը զիջանի առժամեայ կերպով գործերը հոգալ. իսկ յուլիս 11-ին, Վարդավառի նախատօնակին, կրնան զինքը աթոռ ալ նստեցնել (ԱՍ. Բ. 141), Պետրոսի մահուցնէ Երկու տարի և ամիս մը ետքը (2181): Այսպէս աթոռն իր զահական ունեցաւ, բայց տագնապներ չթեթևան: Յոպպէի մէջ ապստամբ Մէհմէտ փաշա չարաչար տանջանքներով քրիստոնեաները կը կողոպտէր, և Հայոց տեսուչ Ղազար վարդապետը կը չարչարէր: Ճէզար փաշա և օգնականները Իսմայիլ և Սիլէյման՝ ապստամբը ընկճելու նպատակով ժողովուրդը կը կողոպտէին: Ապտուլլահ փաշա նոր կուսակալ, նորանոր պահանջնէր կը շատցնէր, իսկ Թէոդորոսի Կ. Պոլիս դիմելէ զատ միջոց չէր մնար, բայց հոն ալ Դաւիթ Դանիէլեան խնդիրներու կը բաղխէր, զի Խամսեցին՝ Դանիէլէն յատուկ գիր չառնող նուիրակներ կը հալածէր: Կիլիկիոյ կաթողիկոս Կիրակոսին ալ (2133), 1803 տարւոյ Տեառնդառաջէն Զատիկ՝ Երուսաղէմի մէջ մնալը նորանոր ծախքերու Ենթարկեց պատրիարքարանը (ԱՍ. Բ. 143), այնպէս որ ամէն կողմէն տկարացած և նեղուած կը մնար Երուսաղէմի աթոռը, և մօտալուտ յոյսեր չէին տեսնուեր:

2308. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԽՆԴԻՐ

Վերահաս տագնապներէն մի մասը հասարակ էր միւս քրիստոնեայ ազգերուն ալ, բայց անոնք իրենց ազգայիններուն՝ Յոյներուն և Լատիններուն օժանդակութեամբ դիրքերնին կրնային պահպանել, մինչ Հայերը արտաքնապէս տագնապի և տուգանքի մատնուած, Ներքնապէս ալ Դաւիթի և Դանիէլի խնդիրներով պառակտած, դիրքերնին խախտած և ամէն միջոցէ զրկուած ու յուսահատ վիճակ մը ունէին: Այդ կացութիւնը համարձակութիւն կու տար Յոյներուն ու Լատիններուն, և մանաւանդ առաջիններուն, համարձակ Հայոց իրաւունքները անարգել, մինչև իսկ անոնց պատրիարքարանին տիրանալու ձգտիլ, և Հայերը իսպառ վտարել Սուլը Տեղեաց մասնակցութենէն: Մայրաքաղաքին մէջ մէծ էր Յունական ազդեցութիւնը այդ ժամանակին, և իրենց իշխանաւորները կրնային կամակատար գործիքներ դարձնել պետական պաշտօնեաները, քանի որ ինչուն փաստերու տէր էին: Մեր նպատակը չէ մանրանանութեանց մտնելով պատմութիւննիս ճապաղել, միայն Եղելութեանց ընթացքը Կ'իզենք անցողակի ակնարկել առայժմ: Այն ատեններ բաւական էր որևէ փասքուս ամբաստանութեամբ առիթ մը ստեղծել, և դրամական ազդեցութեամբ մեծամեծները շահիլ, որ նորանոր իրամանագիրներ ստացուէին շարունակաբար: Ըստ այսմ կը յիխուի 1802-ին Յոյներէ առնուած հրովարտակ մը, իբր թէ Հայեր ոտնձգութիւններ

ըրած ըլլան Յոյներու իրաւունքներուն (ԱՍՏ. Բ. 149). հրովարտակ մըն ալ 1804-ին առնուած, որով սուլտան Յունաց սեփականէ զբովանդակ սուրբ տեղիս (ԱՍՏ. Բ. 14), Հայերուն թողլով միայն ուխտի երթալու ազատութիւն: Բայց այս հրովարտակներ ծածուկ կը պահուէին, և հազիւ 1806-ին, անոնց մասին գրոյցներ սկսան պատիլ (ԱՍՏ. Բ. 159): Այդ գաղտնապահ յապահման պատճառ կրնանք նկատել՝ այն բուռն խռովութիւնները, որոնք Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ կը տիրէին, ապստամբ փաշաներու և ըմբոստ Եէնիչէրիններու երեսէն, և գործադրութեանց արգելք կ'ըլլային: Մէլիմ Գ. գահընկէց կ'ըլլար 1807 մայիսին (ԺՈՒ. 373), և կը սպաննուէր 1808 յուլիս 28-ին, և սոյն օր գահընկէց կ'ըլլար իրեն յաջորդող Մուստաֆա Գ., և զահ կը բարձրանար Մահմուտ Բ., Մուստաֆա ալ կը սպաննուէր նոյեմբեր 15-ին (ՊԵՌ. 447): Բայց Յոյներու ձեռք ձգած հրովարտակներուն գրոյցն ալ չլսուած, Հայեր կրցած էին տեղեկութիւններ քաղել, և փոխանորդ Յակոբ Եափսկոպոս ազդարարած էր Երուսաղէմ՝ ունել ի պատրաստի զիին և զհաստատուն հրովարտակս (ԱՍՏ. Բ. 149): Բայց որովհետև Երկու կողմեր իրարու դէմ երեսած չէին, արտաքին ձևով գործակցութիւններ ալ կրնային կազմակերպել: Այսպէս Եղաւ Երբ 1806-ին Երեք ազգեր համաձայնեցան Երուսաղէմը Դամասկոսի կուսակալութենէն զատելու աշխատիլ, և մի մի վարդապետներ որոշելով՝ Կ. Պոլիս պատուիրակ յղեցին (ԱՍՏ. Բ. 158): Բայց այսպիսի պարագաներ ներքին հակառակութիւնները չէին ջնջեր, և ոչ ալ Յոյները իրենց վերջնական դիտումէն ետ կը կասեցնէին, որոնք քիչ ետքը բուռն կերպով մէջտեղ ելան, ինչպէս իրենց կարգին պիտի պատմենք: